

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, S. K. BELVALKAR, R. N. DANDEKAR,
S. K. DE, F. EDGERTON, A. B. GAJENDRAGADKAR, P. V. KANE, R. D. KARMARKAR,
V. G. PARANJPE, V. K. RAJAVADE, N. B. UTGIKAR †, P. L. VAIDYA, V. P. VAIDYA †,
RAGHU VIRA, M. WINTERNITZ †, R. ZIMMERMANN, S. J. †,

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 4

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhabnagar, Phaltun and Mysore States, the University of Bombay, and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

THE
ĀRANYAKAPARVAN

(PART 2)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

The Contents of this Volume were issued,
in 1942, as a part of Fascicule 12
of this Edition

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona Text Printed by Prof Sadhu
Ram, M A , at the Arya Bharati Press, Lahore
Title-pages Printed by Mr R. Y Shedge, at the Nirnaya Sagar
Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay

CONTENTS OF VOLUME FOUR

	PAGES
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE ĀRAṆYAKA (PART 2)	513-1041
APPENDIX I ("ADDITIONAL" PASSAGES)	1043-1089
CRITICAL NOTES	1091-1109
ERRATA	1111

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME FOUR

FACSIMILE OF A MS OF A COMMENTARY OF THE ĀRANYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL	FRONTISPIECE	
ILLUSTRATION TO 3 262 17	FACING PAGE	910
ILLUSTRATION TO 3, 281 16	„	974
FACSIMILE OF ŚĀRADĀ MS OF THE ĀRANYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL	„	1112

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
 addl = additional
 adhy = adhyāya(s)
 App = Appendix
 Arj = Arjunamīśra.
 B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
 Bom or Bomb. = Bombay (edition)
 C = Calcutta edition of the Mbh (*editio princeps*)
 Cal or Calc = Calcutta (edition)
 comm = commentary
 cont = continue(s)
 corr = corrected, correction
 Crit App = Critical Apparatus
 Dev = Devabodha
 ed = edition
 fig = figure(s)
 fol = folio(s)
 foll = following
 fragm = fragment(ary)
 hapl = haplographic(ally)
 illeg = illegible
inf ln = *infra lineam*
int ln = *inter lineas*
 interp = interpolate(s)
 introd = introduction, introductory
 K = Kumbhakonam edition of the Mbh
 Kumbh = Kumbhakonam (edition)
 L = Line
 M = Madras edition of the Mbh (of P S Sastri, 1931-1936)
 Mad = Madras (edition)
 m or marg = marginal(ly)
 Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 65)
 Manu = Manusmṛti (ed N. S P)
 Mbh = Mahābhārata
 Nil = Nilakaṇṭha
 om = omit(s), omitting

orig = original(ly)
 post = posterior
pr m = *propria manu*
 Rām = Rāmāyana (ed N. S P)
 ref = refer(ence)
 resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu*
 st = stanza(s)
 subst = substitute(s)
 suppl = supplementary
sup ln = *supra lineam*
 transp = transpose(s), transposition
 v = verse
 (var) = (with variation)
 v l = varia(e) lectio(nes)

—————

⊗ ⊗ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators
 [ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings
 ( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings
 * (superior star) in the text indicates an *emendation*
 * * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS
 ~~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain
C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Commentary of Devabodha, Cadn = Commentaries of Arjunamīśra, Devabodha and Nilakaṇṭha. A "p" is added on to denote a "pāṭha", thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Commentary of Nilakaṇṭha

॥ आरण्यकप. ॥
[पूर्वतोऽनुवृत्तम्]

१५५

वैशंपायन उवाच ।

निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
 अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १
 स समानीय तान्सर्वान्भ्रातृनित्यब्रवीद्वचः ।
 द्रौपद्या सहितान्काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥ २
 समाश्रितस्त्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
 कृतोद्देशश्च बीभत्सुः पञ्चमीममितः समाम् ॥ ३
 प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणां वरम् ।
 तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ॥ ४
 कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ।
 पञ्च वर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥ ५
 तत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ।
 देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ ६

इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पाण्डवः ।
 कारणं चैव तत्तेपामाचचक्षे तपस्विनाम् ॥ ७
 तमुग्रतपसः प्रीताः कृत्वा पार्थं प्रदक्षिणम् ।
 ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥ ८
 सुखोदर्कमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ ।
 क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ ९
 तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
 प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परतपः ॥ १०
 द्रौपद्या सहितः श्रीमान्हेडिम्बेयादिभिस्तथा ।
 राक्षसैरनुयातश्च लोमशेनाभिरक्षितः ॥ ११
 क्वचिज्जगाम पञ्चां तु राक्षसैरुद्धते क्वचित् ।
 तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १२
 ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान्विचिन्तयन् ।

155

- 1 °) Ś1 K1-3 D0 D1-3 ६ राजन् (for तस्मिन्) — °) B2 T1 तदा, G1 विभु (for प्रभु)
 2 °) Ś1 K2 D3 ६ T G1-3 M1 सहित (for सहितान्)
 3 °) S1 K1 ३ ४ विगता, D5 हि गता, T1 गमिता ; G1 [S]विगता, M [S]तिगता — °) T G3 ४ जवेन (for वि) — °) B2 Dn D4 ६ तु, B3 ४ स (for च)
 4 After 4^{ab}, K3 B D (except D1-3 ६) ins 787* पुष्पितेद्रुमखण्डैश्च मत्सकोकिलषट्पदै । मयूरैश्चातकैश्चापि निलोत्सवविभूषितम् । न्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गव्यैर्हरिणैस्तथा । श्यापदैर्गालरूपैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् । फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः । प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि । महापुण्य पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ।
 [(L 4) B2 व्यालश्चैश्च B4 करिभिश्च (for रुरुभि) — (L 6) B4 कुमुदं (for कमलै) B1 नीलोत्पलवैरपि] — °) S1 K1 ३ G1 कृतोद्देश, T1 ममे देशे — °) M समा गम्य (for ममागम)
 5 °) T1 पच वत्स्यामि विद्याधे — °) S1 K2 D1 विद्या र्थं च, K1 र्थं च, D2 G4 श्रीव, D5 र्थे तु, T1 वर्त*ति, G1

- विद्यार्थी तु Ś1 K1 ३ ४ D0 D1-3 ६ पुरवरे, K3 Dn3 पुरा मया
 6 °) Dn D4-6 अत्र (for तत्र) — °) D1 ३ सप्राप्ता (for अवाप्ता)
 7 °) D5 काल चैव हि त तेषा
 8 Before 8, T2 G3 ३ ins ब्राह्मणा — °) B1-3 D (except D1-3 ६) तान् (for तम्) T2 G3 M1 तपस, G4 तपसा Ś1 K1-3 D1-3 ६ प्रीत्या, B3 Dn D4 ६ प्रीतान् K4 तमूचुर्मुनय सर्वे — °) B1-3 Dn3 D4 ६ पार्थान् ; Dn1 पार्था, Dn3 पार्थ Dn1 n3 प्रदक्षिणा
 9 Before 9, B4 ins ब्राह्मणा ऊ — °) K4 B4 जित्वा D5 सर्वा ; T1 G3 नीत्वा (for तीर्त्वा)
 10 Before 10, B3 ४ D1 ३ ins वैश उ° — °) K1 ३ B3 Dn T1 तत्र, K4 स तु (for तत्तु) — °) T2 G2-4 विप्रैर्द्रैर् (for विप्रैस्तैर्) L4 प्रतस्थे भ्रातृभिश्चैव — °) K4 ममाश्रित (for भ्रातृभिश्च) A few MSS परतप
 11 N om 11^{ab} — °) T1 M च सह (for सहित) — °) N (except K4) यातो वै (for यातश्च)
 12 °) Ś1 K1 ३ Dc क्वचित्पच्या ममागच्छ (Dc ष्छे) द् ; K3 ४ D1-3 ६ क्वचित्पच्या तदागच्छद् ; B Dn D4 ६ क्वचित्पच्या ततोगच्छद् — °) T2 G3 ४ क्वचित् (for the first तत्र) — °) K4 भि म महाभुज ; D5 भि सुमहाव्रत

सिंहन्याग्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ १३
 अवेक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
 गन्धमादनपादांश्च मेरुं चापि शिलोच्चयम् ॥ १४
 उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः ।
 प्रस्थं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १५
 ददृशुः पाण्डवा राजन्गन्धमादनमन्तिकात् ।
 पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतायुते ॥ १६
 सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ।
 समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १७
 तम्रुपक्रम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिंदमाः ।
 पाण्डवा वृषपर्वणमवन्दन्त गतक्लमाः ॥ १८
 अभ्यनन्दत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।

पूजिताश्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिंदमाः ॥ १९
 अष्टमेऽहनि संग्राप्ते तमृषि लोकाविश्रुतम् ।
 आमन्त्र्य वृषपर्वणं प्रस्थानं समरोचयन् ॥ २०
 एकैकशश्च तान्विप्राभिवेद्य वृषपर्वणे ।
 न्यासभूतान्यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान् ॥ २१
 ततस्ते वरवस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
 न्यदधुः पाण्डवास्तस्मिन्नाश्रमे वृषपर्वणः ॥ २२
 अतीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् ।
 अन्वशासत्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ २३
 तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ।
 कृष्णया सहिता वीरा ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
 तान्प्रस्थितानन्वगच्छद्वृषपर्वो महीपतिः ॥ २४

13 ^b) Dc T₂ G₂₋₄ अचित्तयन् (for विचिन्त) — ^c) Ś1 D₃ G₁ गणां, D₁ समां, D₂ T₂ G₂₋₄ मृगां, T₁ मुखां (for गजां) — ^d) B₄ (m as in text) कौवेरीं (for उदीचीं) D₅ उदीचीं दिशमाययौ

14 ^a) Ś1 K₁ 2 अन्वीक्षमाणं, K₄ B Dc₂ Dn₁ D₁₋₅ G₄ अवेक्ष्य Some MSS कैलाश — ^d) B D (except D₁₋₃ 5) श्वेत (for मेरु)

15 ^a) = 30^a Ś1 K₁₋₃ Dc D₁₋₃ 5 शैलाना (for शैलस्य) — ^c) K₃ B Dn D₄ 6 पृष्ठ (for प्रस्थ) — D₂ om (hapl) 15^d-16^e — ^d) G₁ 2, M ययु (for ययौ)

16 D₂ om 16^{abc} (cf v l 15) — ^d) K₃ B D (except D₅) लतावृते

17 ^a) K₁₋₃ Dc D₁ 2, 5 सचातै — ^b) Ś1 K₄ T₁ महाद्रुमै (for मही) — ^{cd}) T₁ पुण्यकर्मा (for तमम्), and द्याश्रम (for आश्रम)

18 Ś1 K₁ 2 om 18^{ab} — ^a) K₄ B D (except D₁₋₃) उपागम्य, G₄ उपाक्रम्य — ^b) MSS दम, दम also — D₂ om (hapl) 18^c-19^d — T₂ G₃ om (hapl) 18^d-20^e — ^d) All MSS except Ś1 K₃ Dc₂ Dn₂ G₂ M (D₂ T₂ G₂ om) अवदत् (for अवन्दन्त)!

19 D₂ T₂ G₃ om 19 (cf v l 18) — ^a) K₃ Dc D₁ 3 अभ्यनदत् (Dc₂ दद्य) — ^b) = 23^d Some MSS र्षभ — ^c) D₅ T₁ G₂ 4 ते (for च) — ^d) K₄ कुरुद्वहा (for अरिंदमा)

20 T₂ G₃ om 20^{abc} (cf v l 18) — ^b) Ś1 K₁ 2 सशित(Ś1 श्रित, K₂ सति)व्रत (for लोक) — ^d) Ś1

K₁ 2 D₅ चाभ्य, K₃ Dc D₁₋₃ तेभ्य, B Dn D₄ 6 प्रत्य (for सम)

21 ^b) K₂ B₃ Dc वृषपर्वण, K₄ B₁ 2, 4 Dn D₂ 4-5 णि — G₂ lacuna (for 21^c-25^b), K₂ om (hapl) 21^c-22^d — ^d) K₃ D₁ 2 सुसस्कृतान्, T₁ सुहृत्सुतान् — After 21, Ś1 K₁ 2 B₂ 3 D (except D₄ 6) ins 788* परिवर्ह च त शेष परिदाय महात्मने!

[Ś1 B₂ 3 Dc Dn₃ परिवर्ह K₁ Dc ते (for त) S₁ प्रदाय वृषपर्वणे (for the posterior half)]

22 K₂ G₃ om 22 (cf v l 21) — ^a) Ś1 K₁ 2 D₁₋₃ ततो मुख्यानि वस्त्राणि, K₄ B Dc Dn D₄ 6 ततस्ते यज्ञ पात्राणि, D₅ ततस्ते त्वथ वस्त्राणि; T₁ M ततस्ते रथपत्राणि — ^b) K₄ T₁ शुभ्राणि, Dn D₄ 6 रत्नानि (for शुभानि) — ^c) K₂ 4 B₄ D₅ 5 G₂ 4 निदधु B₂₋₄ Dc₁ Dn D₄ 6 G₁ राजन्; D₅ सर्वे (for तस्मिन्) — ^d) T₂ G (G₃ om) भरतर्षभ (for वृष)

23 G₃ om 23 (cf v l 21) — ^a) K₃ जानन्, B_{1m} D₃ काले, D₂ वृद्धान् (for विद्धान्) — ^c) Ś1 K₁ 2 D₁₋₃ 5 अन्वजानात्, K₃ B₂ 4 अन्वजानत् — ^d) = 19^b Ś1 K₁ 2 र्षभ

24 G₃ om 24 (cf v l 21) — ^a) Ś1 K₁ 2, D₁ 2 अनुज्ञाता, B₄ ते प्रस्थिता (for तेऽनु) B₁ महाप्राज्ञा — N om 24^{cd} — ^c) T₁ तान्पार्थान्, M₁ ता पार्थो (for ता वीरा) — ^e) B Dn D₄ 6 अभ्य, D₅ M₁ अन्व- (D₅ च)गमद् — ^f) B₁₋₃ Dc D₄ महामति; B₄ D₆ महाद्युति, T₁ G₁ 4 महीपतीन्

उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ।
 अनुसंसाध्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च ।
 वृषपर्वा निववृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २५
 नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
 पदातिभ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ २६
 नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु ।
 पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ २७
 महाभ्रघनसंकाशं सलिलोपहितं शुभम् ।
 मणिकाञ्चनरम्यं च शैलं नानासमुच्छ्रयम् ॥ २८
 ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वाणा ।
 अनुसस्वर्यथोदेशं पश्यन्तो विविधानगान् ॥ २९
 उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।

सुदुर्गमांस्ते सुवहन्सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ३०
 धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृपिः ।
 अगमन्सहितास्तत्र न कश्चिद्वहीयते ॥ ३१
 ते मृगद्विजसंघुष्टं नानाद्विजसमाकुलम् ।
 शाखामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोहरम् ॥ ३२
 पुण्यं पद्मसरोपेतं सपल्वलमहावनम् ।
 उपतस्थुर्महावीर्या माल्यवन्तं महागिरिम् ॥ ३३
 ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम् ।
 ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३४
 विद्याधरानुचरितं किंनरीभिस्तथैव च ।
 गजसिंहसमाकीर्णमुदीर्णशरभायुतम् ॥ ३५
 उपेतमन्यैश्च तदा मृगैर्मृदुनिनादिभिः ।

25 G₃ om 25^{ab} (of v1 21) — °) Ś1 सत्र
 समाप्य; K1 ३ स तु ससाध्य, K₂ स तु मस्थाय्य; B1 Dn
 D₄ ० अनुससायं, D1 ३ अनुसभाप्य, D₂ स तु सनाम्य; T1
 अनुशास्य स; T₂ G अभिससाध्य (G1 अपि सवाद्य) — °)
 T1 G₂ M₂ अभिनदितान् (M₂ दित)

27 °) Ś1 K1 ३ Dc1 D1-3 विचित्रेषु — °) T₂ G₂ ४
 वयन्त्रै (for वसन्त*) — °) K₄ lacuna, Dn₂ ते त (1),
 T₂ चैत; G₄ चैन (for श्वेत)

28 °) Ś1 K1-3 D1-3 सलिलावत (D1 न) त शुभ, K₄
 लावृत्तनिभंरं; Dc लातहित शुभ, D₂ G1 M₂ लावहित शुभ
 — °) Ś1 K1 ३ रूपेषु; K₂ B₂₋₄ Dn D₂ ४ रूपस्य; K₄
 B1 Dc D₂ ० रूप्यस्य, D1 ३ रूपाणा (for रम्य च) — °)
 N शिलाना च समुच्च (K₂ च्छ)य; G1 ३ शैल नानासमुच्चय
 — After 28 T₂ G ins

789* रम्य हिमवत* प्रस्थ बहुकन्दरनिक्षीरम् ।

शिलाविहगरविटप लतापादपसकुलम् ।

29 °) Ś1 K₂ अवससुर, K₃ अनुजसुर, T1 अनुसृत्य

30 30^a = 15^a — °) Dc₂ D₂ सदु (for सुदु) K1
 मदुर्गमास्तेषु वहन्; K₄ M सुदुर्गमास्ते बह्नीश्च, B1 दुर्गमा
 स्तेषु सुवहन्, D1 ३ ० सुदु (D₂ अमा)र्गमागान्सुवहन्, T1
 समावसतो बह्नीश्च, T₂ G सरित (G1 दुर्गमा, G₂ सुदीर्घा)श्च
 सुबह्नीश्च — °) Ś1 दृ लेनेवोपचक्रमु; K₂ B₄ T1 G1 ३ M
 सुखेनैवाति

31 °) D1 ३ महायशा (for नृपि) — °) Ś1 K
 B1 ३ ३ D अ (Dc1 Dn₂ D₄ आ) गच्छन् B₂ अभ्यगच्छत
 महिना — °) Ś1 K₂ Dc D1-3 पर्वहीयत, K1 ३ ४ परि
 हीयते, D₂ अभ्यदति; T1 G₄ अपि हीयते, T₂ G₂ ३ M

अपहीयते

32 K1 ३ om 32 — °) Ś1 नानापक्षिसमावृत, K₂ ४
 B₂ D1-3 ० M नानाद्विज (K₄ सत्व-, D₂ मृग, M1 द्विप)
 गणायुत, B1-3 Dc Dn D₄ ० हुमलतायुत (Dc कुल);
 T1 नागद्विपगणायुत, G1 नानाद्विजसमायुत — °) Ś1 K₂
 Dc D1-3 ० चापि (for चैव) — °) Ś1 B₂ Dn D₄-० G1
 सुमनोरम

✍ The sequence of stanzas 33-70 in Ś1 K1-3 Dc
 D1-3 ३ is given in a tabular form on the next page

33 °) Ś1 K D1-3 पुण्यगधरजो (K₂ ४ D1-3 सो)पेत;
 B Dc Dn D₄ ० पुण्य पद्मसरोयुक्त; D₂ पुण्यगधवहोपेत;
 G1 ४ पुण्यपद्मसरो*, G₂ पुण्यपद्मवनो — °) N महाभागा
 (K₄ स्मानो) — After 33, Ś1 K1-3 Dc D1-3 ३ ins

790* गजसवसमावास सिंहव्याघ्रगणायुतम् ।

[K₂ D₂ गजसवसमावापि (D₂ प), Dc D1 ३ सिंहसमा
 वास (D1 प) Ś1 सिंहव्याघ्रसमाकुल, K1 ३ समा (K1
 गणा)वृत, K₂ सिंहशार्दूलमकुल, D₂ मृगव्याघ्रसमायुत]
 — Ś1 K1-3 Dc D1-3 ३ cont B Dn D₄ ० ins
 after 35

791* शरभोन्नादसघुष्ट नानामृगनिपेवितम् ।

[K₂ सुरभीनाद, Dc D1 शरभोन्नाद B1 ३ मृगनिनादित]

35 B1 om 35 — °) Ś1 K1-3 D1-3 ३ भिक्ष सर्वश
 — °) B₂₋₄ Dn D₄ ० गजसव (B₂ सिंह)समावास, T₂ G₂
 सिंहमहाकीर्ण — °) B₂₋₄ Dn D₄ ० सिंहव्याघ्रगणा (B₂ ३
 समा)युत; G1 कानन शरभायुत — After 35 K₄ reads
 64^c-65^b while B Dn D₄ ० ins 791*

TABULAR CONSPECTUS OF THE SEQUENCE OF STANZAS 33-70 (TOGETHER WITH ALL INSERTIONS) IN Śi K₁₋₃ Dc D₁₋₃ ε
[N B REPETITIONS ARE MARKED BY "(1) "]

Śi	K ₁	K ₂	K ₃	Dc	D ₁₋₃ ε
33	33	33	33	33	33
790*	790*	790*	790 ¹	790*	790*
791*	791*	791*	791*	791*	791*
66 ^{abcd}	66 ^{abcd}	66 ^{abcd}	66 ^{abcd}	66 ^{abcd}	66 ^{abcd}
		66 ^{ef}	66 ^{ef}	66 ^{ef}	66 ^{ef}
		67 ^{ab}	67 ^{ab}	67 ^{ab}	67 ^{ab}
		67 ^{cd} (1)	67 ^{cd} (1)	67 ^{cd} (1)	67 ^{cd} (1)
68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}
34-61	34-61	34-61	34-61	34-61	34-61
				67 ^{ef}	
62	62	62	62	62	62
				66	
				67 ^{ab}	
63 ^{ab}	63 ^{ab}	63 ^{ab}		63 ^{ab}	63 ^{ab}
67 ^{cd}	67 ^{cd}	67 ^{cd} (1)		67 ^{cd} (1)	67 ^{cd} (1)
795*	795*	795*	795*	795*	795*
796*	796*	796*	796*	796*	796*
68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}
				68 ^{cd}	
797*	797*	797*	797*	797*	797*
63 ^c -64 ^d	63 ^c -64 ^d	63 ^c -64 ^d			
65 ^{ab}		65 ^{ab}			
65 ^{cd}		65 ^{cd}	65 ^{cd}	65 ^{cd}	65 ^{cd}
65 ^{ef}	65 ^{ef}	65 ^{ef}	65 ^{ef}	65 ^{ef}	65 ^{ef}
793*	793*	793*	793*	793*	793*
			(lines 1-3)		
			63 ^{ab}		
			67 ^{cd} (1)		
			793*		
			(lines 4-6)		
70	70	70	70	70	70

ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ॥ ३६
 मृदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् ।
 विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ॥ ३७
 द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।
 मृष्वन्तः प्रीतिजननान्वलग्नमदकलाञ्छुभान् ।
 श्रोत्ररम्यान्सुमधुराञ्जन्दान्वलग्नुखेरितान् ॥ ३८
 सर्वर्तुफलभाराढ्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
 पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ३९
 आप्रानाम्रातकान्फुल्लाञ्चारिकेलान्सतिन्दुकान् ।
 अज्ञातकांस्तथा जीरान्दाडिमान्बीजपूरकान् ॥ ४०

36 B D (except D₁₋₃ s) om 36^{ab} — ^a) K₄ अशै (for अन्यै) Ś₁ मृगैस, K D₁₋₃ s तथा (for तदा) — ^b) Ś₁ तथा (for मृगैर) K₄ द्विजनगादिभि, G₁ M₂ मृदुनि नादितै

37 B₂ om 37^{ab} — ^b) T₂ G₂ s M₂ मनोनयन — T₁ M om 37^{cd} — ^c) K₄ विद्याधरानुचरित (= 35^a) — ^d) Ś₁ D₁ s अरण्य, K₄ पादवा; B Dc Dn D₄ s अरण्य; D₅ सुरम्य, D₆ ह्यचल (for अरण्य) — After 37, K₄ (which om 38-60) ins 796^e, followed by 68^{ab}, 65^{cd}, 66 and 61

38 K₄ om 38-60, G₁ om 38^a-66^d — ^d) D₁ s s यद्गन्, T₁ (see below) नादान् (for वल्लून्) Ś₁ K₂ मदकराण्; K₃ मदकरान्; Dn D₄ s G₄ मदकलाण् — ^e) T₁ श्रोत्ररम्यसुखाल्छन्दान् — ^f) T₁ श्रुत्वा (for शब्दान्)

39 K₄ G₁ om 39 (of v 1 38) — ^a) T₂ G (G₁ om) दानाढ्यान् — Ś₁ K₃ om 39^c-40^b, D₅ om 39^c-40^d

40 K₄ D₅ G₁ om 40 (of v 1 38, 39) Ś₁ K₃ om 40^{ab} (of v 1 39) — ^a) N (S₁ K₃ s D₅ om) भठ्यान्; M महान् (for फुल्लान्) — ^b) D₂ s T₂ G₂ M नाञ्जिके रान् — ^c) Ś₁ मुजीतकास्, K₁ s मुजीरि, K₃ B D (D₅ om) G₄ मु (B₁ स) जात (for अजात) K₃ B D (D₅ om) नथाजीरा (De ना) न, T₂ G₂ s तथाभीरान् T₁ M₁ अशोकान्तिकाज्ञानान्

41 K₄ G₁ om 41 (of v 1 38) — ^a) N (K₄ om) लकुचा (B₁ इयुदा) न् (for लि) — ^b) N खर्जूरान (D₅ ना) ण्, T₁ M₁ रानीप — ^c) S₁ K₁ s पालेवता, Dn₂ D₃ परावता, D₁ s पलेवता S₁ क्षेटान्, K₁ T₁ क्षोदान्; h₂ D₆ क्षोदान्, h₃ क्ष्वेदान्, B₁ s क्षोदान्, Dc

पनसाल्लिङ्कुचान्मोचान्खर्जूरानाम्रवेतसान् ।
 पारावतांस्तथा क्षौद्राक्षीपांश्चापि मनोरमान् ॥ ४१
 बिल्वान्कपित्थाञ्जम्बूश्च काश्मरीवर्दीरस्तथा ।
 पुक्षानुदुम्बरवटानश्चत्थान्क्षीरिणस्तथा ।
 भल्लातकानामलकान्हरीतकविभीतकान् ॥ ४२
 इङ्गुदान्करवीरांश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् ।
 एतानन्यांश्च विविधान्गन्धमादनसानुषु ॥ ४३
 फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तरून् ।
 तथैव चम्पकाशोकान्केतकान्वकुलांस्तथा ॥ ४४
 पुंनागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सकेतकान् ।

D₁ s क्षोडान्, M₁ द्राक्षान् (for क्षौद्रान्) — ^a) T₂ G (G₁ om) निवान् (for नीपान्) Ś₁ h (K₄ om) Dc D₁ s s [अ]ति (Dc D₁ पि) मनोहरान्, D₃ [अ]तिमनोरमान् T₁ पुनागान्बकुलानपि

42 K₄ D₅ G₁ om 41 (for K₄ G₁ cf v 1 38) — ^b) Ś₁ काश्मीरान्, K₁ D₁ काश्मीरीर्; T₁ काश्मरी, G₂ M₂ काश्मरी, G₄ काश्मीर, M₁ काश्मरी — ^d) Ś₁ K₁ s Dc₁ Dn₁ D₂ s s क्षीरिकास्तथा, K₂ Dc₂ D₁ क्षीरिका; B Dn₂ n₃ D₄ क्षीरिका — B₂ om 42^a-46^b Ś₁ बल्ला K₃ s B₁ s s Dc Dn₁ n₃ D₁ s s आमलकीर् — ^f) Ś₁ विभी तकहरीतकी, K₁ हरीतकविभीतकान्, T₂ G (G₁ om) हारीतकविभी — After 42, D₅ reads 44^{cd}

43 K₄ B₂ G₁ om 43 (of v 1 38, 42) — ^a) Ś₁ मकरदाश्व; K₁₋₃ B₁ s s D करमदा, M₂ करवदा (for करवीरा) — ^b) T₁ M₁ चम्पकाश्च (for तिन्दु) Ś₁ K₁ s B₄ T₂ G₂ s महाबलान्; D₅ मनोहरान्; T₁ M₁ मनोरमान् — ^c) T₁ सुबहून् (for विविधान्)

44 K₄ B₂ G₁ om 44 (of v 1 38, 42) — ^a) T₁ अमृतकक्षपान् K₁ D₅ T₂ G₂ s च (for तान्) — ^b) K₁ D₆ आचितान्, T₁ आहितान्, T₂ G₂ s स्वचितान् (for आचि) — T₁ om 44^{cd} D₅ (which om 45) reads 44^{cd} after 42 — ^d) T₂ G₂ s बकुलान्वकुलास्तथा

45 K₄ B₂ D₅ G₁ om 45 (for K₄ B₂ G₁, cf v 1 38, 42), T₂ G₂ om 45^a-46^b G₄ om 45^{ab}, T₁ om (hapl) 45^b-46^c — ^b) Ś₁ K (K₄ om) D₁₋₃ सवसुलान् (for सकेत) — G₄ transp 45^{cd} and 46^{cd} — ^c) B₁ Dc Dn₁ पाटला; B₂ Dn₂ n₃ D₄ s पाटल्य, M पाटली — ^d) G₂ मदारान्दीपकास्तथा — After 45 Ś₁ K₁ s read 46^{cd}

46 K₄ G₁ om 46 (of v 1 38) T₁ om 46^{abc} (cf

पाटलान्कुटजात्रम्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ४५
 पारिजातान्कोविदारान्देवदारुतरुंस्तथा ।
 शालांस्तालांस्तमालांश्च प्रियालान्चकुलांस्तथा ।
 शाल्मलीः किशुकाशोकाञ्जिशपांस्तरलांस्तथा ॥ ४६
 चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।
 कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः ॥ ४७
 प्रियव्रतैश्चातकैश्च तथान्यैर्विविधैः खगैः ।
 श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितान् ॥ ४८
 सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
 कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ।

कहारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ४९
 कदम्बैश्चक्रवाकैश्च कुरैर्जलकुकुटैः ।
 कारण्डवैः पुत्रैर्हंसैर्वैकर्मदुभिरेव च ।
 एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताजलचारिभिः ॥ ५०
 हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ।
 पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणरञ्जितैः ॥ ५१
 मधुरस्वरैर्मधुकरैर्विरुतान्कमलाकरान् ।
 पश्यन्तस्ते मनोरम्यान्गन्धमादनसानुषु ॥ ५२
 तथैव पद्मपण्डैश्च मण्डितेषु समन्ततः ।
 शिखण्डिनीभिः सहिताल्लतामण्डपकेषु च ।

v1 45), B₂ T₂ G₂ 4 om 46^{ab} (cf v1 42, 45) — ^a)
 K₂ D₁ 2 (see below) सतिलकान् (for कोवि) — ^b)
 S₁ K₁ 2 देवदारुस्तथा तरुन्; K₂ D₁ 2 (see above) को
 विदारतरुस्तथा, B₁ 2 Dc Dn D₄ 6 देवदारुद्रुमास्तथा, D₅
 *दारुस्तथैव च — D₅ om 46^{cd} G₄ transp 45^{cd} and
 46^{cd} — ^c) K₁ B₂ S (T₁ G₁ om) शाला* (for शाला*)
 — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₁ 2 पिचुकाहल्लकुचास्तथा, B Dc Dn D₂ 4 6
 पिप्पलान्निहगुका (Dc *निगुदा, Dc *निहगुला)स्तथा, T₁ M₁
 प्रियालान्सरला* — Ś₁ K₁ 2 read 46^{ef} after 45 — ^{ef})
 Ś₁ K₂ 3 D₁₋₃ G₄ शाल्मली; K₁ T₂ G₂ शल्मली; D₅
 शाल्मलीन्, M₂ शल्मल्य* K₁ 2 D₅ शिशिपान्, K₂ सिष्ठि
 पान्, B Dn₂ D₂ 4 शिशपा*, Dc Dn₁ T₂ G₂ 4 शिशुपान्,
 D₁ शैशिपान्, D₂ शिशिपा* K₂ B D (except D₁) M₂
 सरलास्तथा T₁ शाल्मलीकिशुकांस्त्वान्सनिवानथ शिशुपान्,
 G₂ शल्मलीकिशुकाशोकशिशुपान्सरलास्तथा, M₁ शल्मलीकि
 शुकासर्जान्सनिवानथ शिशपान्

47 K₄ G₁ om 47 (of v1 38) — ^a) D₅ पारा
 वतै शतपत्रैर् — ^d) Ś₁ K₁ B Dc₁ Dn₂ n₂ D₁ 6 M₂
 हारिसैर्, D₄ T₁ हरी*

48 K₄ G₁ om 48 (of v1 38) — ^a) Ś₁ प्रियसी
 युसातकैश्च, K₁ 2 प्रियशीयुचातकैश्च, K₂ D₂ *सीयुकैश्चातकै*,
 B Dc Dn D₁ 4 6 कैश्चातकैश्चैव, D₂ *वाग्भिश्चातकैश्च, D₅
 वाग्भिश्चकोरैश्च — ^b) T₂ G (G₁ om) द्विजै (for खगै)
 — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ कूजद्भिश्चाव (K₁ 2 *वे*, D₁ 2 *य)
 धिष्ठित, D₅ द्विश्च तथा द्विजै, T₁ द्विश्चारुचेष्टितै, T₂ G₂₋₄
 M *द्वि श्रोत्र (G₂ *द्विस्तत्र, M₁ *द्विश्चात्र)विष्ठितै

49 K₄ G₁ om 49 (of v1 38) — ^a) N (K₄
 om) मनोज्ञानि (for विचि) — ^b) B₂ 4 Dn D₄ 6 सम
 ताजलचारिभि* (= 50^f) — ^c) Ś₁ K₁ 2 B₂ कुमुदै (for

कुमुदै) D₅ पुडरीकैश्च कुमुदै — ^e) Dc₂ फून्कारै (for कह्ला)
 T₂ G (G₁ om) चापि (for चैव) T₁ M₁ कलहारदीवरै
 फुल्लेर — ^f) Ś₁ K₁ 2 D₁₋₃ स्वाचितानि, B₁ Dc शोभि*,
 G₂ 4 आपी

50 K₄ G₁ om 50 (of v1 38) — ^a) K₁₋₃ B D
 (except D₁) कादवै* M₁ कारण्डवैश्चक्रवाकै — T₁ M om
 50^{cd} — ^c) D₁ 2 वकैर् (for पुत्रैर्) — ^d) D₁ 2 पुत्रैर्,
 T₂ G (G₁ om) स्वैर् (for वकैर्) D₂ (marg sec m)
 च मधुरस्वरै, T₂ G (G₁ om) वल्लुभिरेव च

51 K₄ G₁ om 51 (of v1 38) — ^{ab}) Ś₁ तामरसै
 रपालसमदालसै, K₂ 3 D₁ तामरसैरसासवमदा*, Dc तामरस
 सारसैर्मदालसै, D₂ 4 तामरसासवमदालसै, D₅ तामरसा
 रसासवमदा*, D₂ तामरसै सारसैश्च मदा*, D₅ (hypermet
 ric) मानससरोरसासवमदा*, T₁ तामरसासस्वादमदालसै*,
 M₂ तामरसरसासवमदासवै

52 K₄ G₁ om 52 (of v1 38) — ^a) Hyper
 metric! Ś₁ K₁ 2 B₂ 4 Dc Dn D₂₋₅ मजुस्वरैर्; K₂ B₁ 2
 T G (G₁ om) मधुस्वरैर्, D₁ 2 मजुस्वरैर्, M₂ मधुरै* स्वरैर्
 (for मधुरस्वरैर् as in M₁ only) — ^c) N (K₄ om)
 अपश्यस्ते (for पश्यन्तस्ते) B₂ 4m Dn D₄ 6 नरव्याघ्रा
 (for मनोरम्यान्) — 52^d=43^d, etc

53 K₄ G₁ om 53 (of v1 38), D₂ om from 53^a
 up to *केषु in 53^d — ^a) K₂ Dc Dn D₁ 4-8 पद्मखड्गैश्च,
 K₂ D₂ *खड्गेषु, T₂ G₂ 8 वृक्षपदैश्च; G₄ वृक्षै* — ^b)
 B₂ 3 Dn D₄ 6 मदिताश्च (for *तेषु) — ^c) K₂ T₁ G₂
 M₂ सहिता (for सहिताल्ल) — ^d) B D (except D₁ 3 5,
 D₂ om) T₂ G₂ लतामडल*, T₁ *मटप* — Dc om
 53^e-55^b — ^f) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 6 मदनाक (K₂ *ग)लि
 तान्, T₁ G₂ मदे (G₂ द)नाकुलित

मेघनूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान्भृशम् ॥ ५३
 कृत्वैव केकामधुरं संगीतमधुरस्वरम् ।
 चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ।
 मयूरान्दृशुश्चित्रान्चृत्यतो वनलासकान् ॥ ५४
 कान्ताभिः महितानन्यानपश्यन्नमतः सुखम् ।
 वल्लीलतासंकटेषु कटकेषु स्थितांस्तथा ॥ ५५
 कांश्चिच्छकुनजातांश्च विटपेषूत्कटानपि ।
 कलापरचिताटोपान्विचित्रमुकुटानिव ।

विवरेषु तरूणां च मुदितान्दृशुश्च ते ॥ ५६
 सिन्धुवारानथोद्दामान्मन्मथस्येव तोमरान् ।
 सुवर्णकुसुमाकीर्णान्निरीणां शिखरेषु च ॥ ५७
 कर्णिकारान्विरचितान्कर्णपूरानिवोत्तमान् ।
 अथापश्यन्कुरवकान्वनराजिषु पुष्पितान् ।
 कामवश्योत्सुककरान्कामस्येव शरोत्करान् ॥ ५८
 तथैव वनराजीनामुदारान्प्रचितानिव ।
 विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव ॥ ५९

54 K₄ Dc G₁ om 54 (cf v1 38, 53) — °) T₁ श्रुत्वैव केकाविरुत, T₂ G (G₁ om) श्रुत्वैव मधुरोच्चाभि; M₁ कुर्वत केकाविरुत — °) Ś₁ संगीतमधुरस्वन; K₃ B Dn D₁ १ ४ ६ M₂ स (K₃ स) गीत मधुरस्वर (B₃ न), T₁ संगीत मधुरस्वरान्, T₂ G (G₁ om) केकाभि कृतगीतक (G₂ गीतक, G₄ केतक) — °) T G (G₁ om) सलीलान्सम (T₁ वं) दालसान् — °) N (K₄ Dc om) हृद्यन् (for चित्रान्) — °) Ś₁ वनसालकान्; K₁ २ B Dn D₁₋₃ वन लालसान् (B₄ सुमनोरमान्, D₃ वनलालकान्); T₁ वनवासिकान्, T₂ G (G₁ om) च वनौकस

55 K₄ G₁ om 55 (cf v1 38), Dc om 55^{ab} (cf v1 53) — °) M₂ सहिता T₁ G₂ वश्यन्, M पश्यन् (for अन्यान्) N (K₄ Dc om) काश्चिद्विधाभि सहितान् — °) K₁ [अ]पश्यद्, M₁ [अ]गच्छद् T₁ नृपति; G₄ अमृत (for रमत) S₁ K₁₋₃ B₃ D₁₋₃ शिखीन्; M सुवीन् (for सुखम्) B₂ ४ Dn D₄ ६ र (Dn₁ अ) ममाणा न्कलापिन; B₁ *****शिखीन्, D₅ अपश्यच्छिखिन शत — °) S₁ कुटिलेषु, K₁ ३ B D कुटजेपु, M₁ lacuna, M₂ कुटजेपु D₁ २ ३ G₄ तदा; T₂ G₂ सदा (for तथा) T₁ कुजेपूक्षितास्तया (catalectic)

56 K₄ G₁ om 56 (cf v1 38) — °) T₁ M ते (for च) Ś₁ काश्चिच्च कुटजां, K₁ २ काश्चिच्च कुटजातानि, K₃ काश्चिद्विधाभि सहिता (cf v1 55^a), B Dc Dn D₄₋₆ काश्चिच्च कुटजाता तु, D₁₋₃ काश्चिच्च कुटजोपाते — °) K₁ B Dn D₄ निव, K₂ ३ निति, Dc D₅ ६ नि च (for तपि) — K₁ om 56^{cd} — °) S₁ K₂ पलाशरचिताटोपान् (K₂ वोपा), K₃ कटीपरचितान्, B Dc Dn D₄ ६ कलापरचिरा (B₂ रचितान्)टोप, D₁ ३ कलापरचिताटोपान्, D₃ कलापात्र चितान्मूर्ध्नि, T₁ कलापरचिताटोपा, T₂ G₂ ३ कलापिचरिता टोपान्, G₄ कलापरचिराटोपान् — °) Ś₁ निचितान्मुकुटजानपि, B₂ ३ B₁ ४ Dc Dn D₁ २ ४ निचितान्मुकुटानिव (K₃ टानि च; Dn₁ लानि च), B₂ ३ निचितानु (B₃ न्यु)कटानि च,

D₃ T₂ G₂ ३ विचित्रम (D₃ मु)कुटानि च, D₅ निचितान्वि टपानिव, D₆ वितानान्मुकुटानि च, M विचित्रान्म (M₂ न्मु) कुटानिव — °) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn₂ D₁₋₃ ३ रुचिरान्, B Dn₁ n₂ D₄ ६ रुचिर; T₁ मुदिता, M उषि (M₂ चि)तान् (for मुदि) K₃ D₃ T₁ M स, T₂ m G₄ तु (for च)

57 K₄ G₁ om 57 (cf v1 38) — °) K₃ D₁₋₃ ६ T₂ G₂ ३ M सिन्धुवारान् S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ M अथोदारान्, B Dc Dn D₄ ६ T₁ तथोदारान् (for अथोद्दामान्) — °) Ś₁ K₂ D₂ तोरणान्, T₁ तोषणान् (for तोम) — °) S₁ K₂ सुवर्णवर्णमुकुटान्, K₁ ३ B D वर्णकुसुमान्, T₁ कुसुमो स्कीर्णान्

58 K₄ G₁ om 58 (cf v1 38) — °) B Dn D₄ ६ विकसितान्, T₁ M₁ विचित्राभान् (for विरचितान्) — °) D₁ ३ कर्पूरानिव चोत्तमान्; D₅ कर्णपाशानिवोद्यतान् — After 58^{ab}, D₆ ins

792* तथा वनस्पतीभार भूरिभाराममष्टुतिम् ।

दधन्त्य सगताश्चारुलतापुष्पसमागता ।

— °) N (K₄ om) G₄ तथापश्यन् Ś₁ कुरवटान्, K₁ कुरवटान्; K₂ कुरुवटान्; D₂ ३ कुरुवकान्; T G₂ ३ M कुर वकान् — K₁ २ om 58de — °) Ś₁ कामवश्योत्सुकाकारान् (sic) K₃ B₁ G₄ कामव (G₄ वे) श्योत्सुककरान्; B₂ Dc Dn D₄ ६ कामस्येवोत्सुक (Dc क्य) करान् (not adopted in old printed ed !), B₄ T₂ G₂ कामवश्यो (B₂ श्यो) स्सव करान्, D₁ ३ कामवश्यान्मधुकरान्, D₃ कामवश्योत्सुक्यकरान्, D₅ कामस्येवोत्सवकरान्, T₁ कामवश्योत्कराश्चैव, text as in B₃ G₂ M only — °) T G (G₁ om) M₂ तथैव वनराजितान् (T₁ जिषु; M₂ जिना); M₁ तथैवाभिविराजिकान्

59 K₄ G₁ om 59 (cf v1 38), T₂ G₂ ४ om (hapl) 59-60 — °) T₁ G₂ तास्त्वलकारमधुर (G₂ रान्), M तास्त्वल (M₂ स्वेव) काममधुरान् — °) Ś₁ मुकुटान्, K₁ ३ D₁₋₃ ६ कुसुमान्, K₂ कुसुदान् (for उदारान्) Dc रुचितानिव; D₅ निचिता T₁ संगीत सुमनोहर; G₂ M

तथानङ्गशराकारान्सहकारान्मनोरमान् ।
 अपश्यन्भ्रमरारावान्मञ्जरीभिर्विराजितान् ॥ ६०
 हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निमदृशैरपि ।
 लोहितैरञ्जनाभैश्च वैदूर्यसदृशैरपि ॥ ६१
 तथा शालांस्तमालांश्च पाटल्यो बकुलानि च ।
 माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ॥ ६२
 एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
 गजसंघसमावाधं सिंहव्याघ्रसमायुतम् ॥ ६३

सगी(G₂ ग)तान्मुमनोहरान् — T₁ om 58^c-59^b — ^d)
 Dc कानने, D₃ रुचिरान् (for the first तिलकान्)

60 K₄ T₂ G₁ s 4 om 60 (cf v l 38, 59) T₁
 om 60^{ab} (cf v l 59), B₃ om 60^a-62^b — ^b) B₂ Dc
 D₁₋₃ M मनोहरान् — S₁ om 60^{cd} — ^c) T₁ G₂ M₃
 भ्रमरा (G₂ रान्) राजन्, M₁ भ्रमराकीर्णान् — ^d) T₁
 द्विरिफाभिविरा^a

61 B₃ G₁ om 61 (cf v l 60, 38) K₄ reads 61
 after 66 — ^a) S₁ K₁ 2 पत्रैर् (for पुष्पैर्) — ^d) S₁
 हिरण्यं, B G₄ वैदूर्यं — After 61, B₁ 3 4 D (except
 D₁₋₃ s) read 67^{ef}

62 G₁ om 62 (cf v l 38), B₃ om 62^{ab} (cf v l
 60), K₄ om 62^a-64^b — ^a) S₁ शालान् (see below),
 K₁ 3 T₁ सालान्, D₁ 2 तस्य (for तथा) S₁ K₁ 2 D₃
 T₁ तालान्, T₂ G (G₁ om) M सालान् (for शालान्)
 — ^b) S₁ K₁₋₃ B₂ Dc Dn₁ D₃ 4-6 पाटला, B₁ 4 Dn₂ n₃
 D₁ 3 M₁ पाटलान्, G₂ पाटलीर् (for पाटल्यो) S₁ नियु
 दानि च, K₁ 2 निकुडानि च, K₃ वगुदानि च, B₁ 3 4 Dn
 D₁₋₄ 6 M₁ बकुलानपि (B₂ न्यपि, D₃ निव), D₅ कुटजा
 स्तथा (for बकुलानि च) — ^d) B₁ 3 T₁ M₁ वै, Dc [अ]पि
 (for च)

63 T₁ om 63-64, K₄ G₁ om 63 (of v l 62, 38),
 K₃ B D om 63^c-65^b B Dn D₄ 6 read 63^{ab} after
 67^{ab} — ^{cd}) S₁ K₁ 2 गजराज(S₁ स्कध)समावास सिंह-
 व्याघ्रराणायुत

64 K₃ B D T₁ G₁ om 64 (of v l 63 38), K₄
 om 64^{ab} (of v l 62) — ^a) S₁ सयुक्त — ^b) S₁
 K₁ 2 नानामृगनिनां, M नानारुतविनां — K₄ reads
 64^c-65^b after 35 — ^c) K₁ भाराख्या — 64^d=43^d, etc

65 G₁ om 65 (of v l 38), K₁ om (hapl) 65
 K₃ B D om 65^{ab} (cf v l 63) For K₄ cf v l 64
 — ^a) S₁ K₂ पीतभास्करं, T₂ G₂ पीता भास्करं, G₂ 4

शरभोन्नादमंघुष्टं नानारावनिनादितम् ।
 सर्वर्तुफलपुष्पाह्वय गन्धमादनसानुषु ॥ ६४
 पीता भास्करवर्णाभा बभूवुर्वनराजयः ।
 नात्र कण्टकिनः केचिन्नात्र केचिदपुष्पिताः ।
 स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु ॥ ६५
 विमलस्फटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः ।
 राजहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ।
 सरांसि सरितः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु ॥ ६६

पीतभास्करं, M पीता भास्करं — G₄ om 65^c-66^f — ^c)
 K₄ फलाकमा, T₂ G₃ कटकिना — ^d) B₂ T₂ G₂ 3 न च
 (for नात्र) S₁ L₂ 3 D₁₋₃ 6 विद्यते ना(K₃ D₃ वा)प्य
 पुष्पिता, B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 न च विद्यत्यं — ^e) K₄ पत्र
 पलादाश्च, D₃ 3 पत्रलता वृक्षा — 65^f=43^d, etc
 — \for 65, N (except L₂) ins

793* भ्रमरारावमधुरा नलिनीं कुलपङ्कजा ।
 विलोड्यमाना पश्येमा करिभि सकरेणुभि ।
 पश्येमा नलिनीं चान्या कमलोत्पलमालिनीम् ।
 नगधरा विग्रहवतीं साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ।
 नानाकुसुमगन्धादगस्तस्येमा काननोत्तमे । [5]
 उपगीयमाना अमरै राजन्ते वनराजयः ।

[(L 1) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 6 बहुला (for मधुरा)
 — (L 3) S₁ K₁₋₃ B₄ Dc D₁₋₃ 6 transp [इ]मा and
 [अ]न्या K₃ B₃ Dc हामिनीं (for मालिनीम्) — (L 6)
 Hypermetric! S₁ K₁ 3 उद्गीयमाना K₃ D₁ 3 पश्येह, B₄
 D₃ 6 पश्येमा (for राजन्ते) S₁ K₁ 3 वनराजी विलोक्य]

66 G₄ om 66 (of v l 65), T₁ om 66-68, G₁
 om 66^{abcd} (of v l 38) — ^a) S₁ K D₃ 3 3 स्फाटि-
 काभोभि (K₄ स्फाटिकाश्चैव), B Dc Dn D₁ 4 6 स्फाटिका
 भानि, T₂ G₃ स्फाटिका भाति — ^b) Some MSS पादरं
 — ^c) B₁₋₃ D (except D₃ 3 5) कलं (for राजं)
 — S₁ K₁ om 66^c-67^b Before 66^{ef}, G₁ ins द्रौपदी
 — ^e) N (S₁ K₁ om) बहुला (for सरित) K₄ सर्वे
 (for पार्थाः) — After 66, M₂ ins

794* विविशु क्रमशो वीरा अनन्य शुभकाननम् ।
 पश्यन्ती विविधान्दृक्षास्तत्र कृष्णा मनोहरान् ।
 अन्तिकस्थमथ प्रीत्या भीमसेनमुवाच ह ।

followed by 796*, while K₄ reads 61

67 K₄ T₁ M₁ om 67 (for T₁ cf v l 66), S₁ K₁
 om 67^{ab} (cf v l 66) For K₃ 3 Dc D₁₋₃ 3 cf v l
 38 — ^a) N (except D₃, S₁ K₁ 4 om) विमिश्राणि,

पयोत्पलविचित्राणि सुखस्पर्शजलानि च ।
 गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ६७
 एते चान्ये च बहवस्तत्र काननजा इमाः ।
 लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोच्चयाः ॥ ६८
 युधिष्ठिरस्तु तान्वृक्षान्पश्यमानो नगोत्तमे ।
 भीमसेनमिदं वाक्यमब्रवीन्मधुराक्षरम् ॥ ६९
 पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समन्ततः ।
 अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स्म वृकोदर ॥ ७०
 लताभिश्चैव बह्वीभिः पुष्पिताः पादपोचमाः ।
 संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ॥ ७१

शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ।
 नर्दतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ ७२
 चक्रोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलशारिकाः ।
 पत्रिणः पुष्पितानेतानसंश्लिष्यन्ति महाद्रुमान् ॥ ७३
 रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाप्रभता द्विजाः ।
 परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ॥ ७४
 हरितारुणवर्णानां शाद्वलानां समन्ततः ।
 सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि ॥ ७५
 वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोनुगाः ।
 भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाश्च पत्रिणः ॥ ७६
 चतुर्विषाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ।

T₂ G₃ 4 सुचित्राणि — ^b) Dn नीत (for 'स्पर्श')
 — ^c) B₁ 4 Dn D₁ 4 6 [अ]थ (for च) — After 67^{cd},
 N (except K₄) ins

795* सरासि च मनोज्ञानि वृक्षाश्चातिमनोरमान् ।
 विविशु पाण्डवा सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
 कमलोत्पलकह्लारपुण्डरीकसुगन्धिना ।
 सेव्यमाना वने तस्मिन्सुखस्पर्शेन वायुना ।
 ततो युधिष्ठितो भीममाहेद प्रीतिमद्वच ।

N cont (K₄, which om 38-60, ins after 37)
 M₂ ins after 794*

796* अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादनकाननम् ।
 — Thereafter K₄ reads 68^{ab}, repeating it in its
 proper place — Ś₁ K₁₋₃ B₂ D₁₋₃ 5 T₂ G M₂ om
 67^{ef}, while B₁ 2 4 Dc Dn D₄ 6 read it after 61

68 T₁ om 68 (cf v.l 66) — ^a) N (K₄ first
 time) M₂ वने इस्मिन्मनो (Dc एनेस्मिन्मनो) रस्ये — ^b)
 N (K₄ first time) M₂ दिव्या (K₂ दिव्य), K₄ (second
 time) पश्य (for तत्र) D₂ कनक (for कानन) — For
 sequence of 68^{cd} in Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃, cf v.l 39
 — ^d) S₁ K₁ 2 फलोदका, K₂ 4 B D पत्रपुष्प (D₂ by
 transp पुष्पपत्र) फलोपमा; G₁ फलोदया — B Dc Dn
 D₄ 6 ins after 68^{cd} Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 (which all
 transp 68^{cd}) ins after 68^{ab}

797* भान्सेते पुष्पविक्रवा पुस्कोकिलकुलाकुला ।

69 N (except K₄) om 69 but cf last line of
 795* — ^a) G₄ पश्यन् (for वृक्षान्) — ^b) T₁ वीक्ष
 माणो K₄ वीक्षमाणो नगोत्तम

70 ^a) Ś₁ K₁₋₃ B₄ Dc D₂ 5 पश्य चेमान्, D₁ 2 पश्ये
 माश्च (for पश्य भीम) S₁ K₁₋₃ B₄ D₁₋₃ 5 शुचीन्देशान्
 (K₁ 2 'न्देव), K₄ वनोद्देशान् — ^b) K₁ 2 क्रीडारण्यान्
 (K₂ 'रण्य), Dc Dn₂ D₁ 2 T₂ G₃ देवक्रीडान् K₄ देव
 क्रीडाश्च सर्वत — ^c) Ś₁ D₅ अमानुषी गति — ^d) D₅ सु
 (for स) Ś₁ K₂ D₂ स्तो (for स्म)

71 ^a) G₄ बहुभि N M₂ लताभि पुष्पिताप्राभि
 — 71^d = 49^d, etc

72 D₂ om (hapl) 72 — ^a) K₁ 2 नर्दता, B₄
 Dn D₁ T₂ G₃ नर्दता T₂ G₃ घोष च (for निर्घोष) — ^d)
 Ś₁ K₁₋₃ D₁ 5 5 गन्धमादनसानुषु (= 52^d, 65^f, 71^d)

73 ^b) K₂ 4 B D 'सारिका' — ^d) N सपतति, T₁
 आश्लिष्यति

74 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ पीतरक्तारुणा, D₅ रक्तसितारुणा
 — ^b) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) स्वगा (for द्विजा)
 — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 निरीक्षते (for उदी) — ^d) Ś₁
 K₂ D₁ G₄ जीविका

75 ^b) K₄ Dc Dn₁ ns D₁ S (except G₄) शाङ्ग-
 लाना, D₄ 6 शाङ्गलाना N (except K₄ D₁ 2) समीपत
 — ^c) S₁ K D₁₋₃ 5 सप्रदृश्यते, B₁ 2 4 Dc G₄ M प्रत्य-
 दृश्यत — ^d) Ś₁ K₂ 4 B₂ D₂₋₄ प्रश्रवणेषु Ś₁ K₁₋₃
 D₂ 5 [अ]सी; B₂ 3 Dc D₁ च (for [अ]पि)

76 G₄ om 76 — ^b) Ś₁ B₂ 3 4m D (except
 D₁₋₃ 5) T G₃ M₁ मनोरमा — ^d) N लोहपृष्ठा पत्रिण

77 ^a) T₁ ललद्विषाणा T₂ G₂₋₄ पद्माया — ^b) S₁
 K₁ 2 सकरेणुका, D₅ चापतस्रध — D₅ om 77^c-78^d
 — ^c) T₂ G₂₋₄ मित (for एते) Some MSS वैदूर्य

एते वैद्व्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ७७
 बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गात्परिच्युताः ।
 नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्त्यमूः ॥ ७८
 भास्कराभप्रभा भीम शारदाभ्रवनोपमाः ।
 शोभयन्ति महाशैलं नानारजनधातवः ॥ ७९
 क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसंनिभाः ।
 धातवो हरितालस्य क्वचिद्विड्जुलकस्य च ॥ ८०
 मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ।
 शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्वैरिकधातवः ॥ ८१
 सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
 एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ८२
 गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा ।

दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किपुरुषैः सह ॥ ८३
 गीतानां तलतालानां यथा साम्नां च निस्वनः ।
 श्रूयते बहुधा भीम मर्वभूतमनोहरः ॥ ८४
 महागङ्गासुदीक्षस्य पुण्यां देवन्दी शुभाम् ।
 कलहंसगणैर्जुष्टामृपिकिनरसेविताम् ॥ ८५
 धातुभिश्च सरिद्धिश्च किनरैर्मृगपक्षिभिः ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ८६
 व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीपैः समन्ततः ।
 उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिदम ॥ ८७
 ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
 नातृप्यन्पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परतपाः ॥ ८८
 उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्धिश्च पादपैः ।

K₂ *वर्णाभा, B₁ Dc S (except G₁ M₂) *वर्णाभा

78 D₆ om 78 (cf v l 77) — ^a) T₂ G₃ 4 *साल*
 (for *ताल*) — ^b) N (except K₃, D₆ om) M₂ शैल
 शृगपरिच्युता — ^d) K₃ B Dc Dn D₄ 6 पतति च (B₄
 त्यत), K₄ पतत्यमी, D₁ T₂ G₃ 4 पतत्यध, T₁ G₁ 2 M
 पतत्युत

79 ^a) Dn(1) D₆ भास्कराभ्रप्रभा (not adopted in
 the old printed ed!) B Dc Dn D₄ 6 G₁ भीमा,
 T₂ G₃ 4 हैमा (for भीम) S₁ K D₁₋₃ 5 भास्कराभा
 प्रभाभिश्च — K₄ om 79^b-80^a

80 K₄ om 80^a (cf v l 79) — ^b) Ś₁ K₁ 2 4
 D₁ 2 रजत*, D₃ अजन*, T₁ M काचनसप्रभा — ^d) T₂
 G₃₋₄ M क्वचिद्विड्जुलकप्रभा (G₂ M₂ *कस्य वा)

81 ^a) K₄ D₁₋₃ T₁ *शुभा, T₂ G₃ 4 गुणा, M₁
 निभा (for *गुहा) — ^b) S₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ 5 निचयो,
 T₁ G₁ M शिखरो*, G₂ 4 रुधिरौ (for निकरो) — ^c)
 K₄ क्वचिद्धरिद्र, D₆ सर्वे लोहित — ^d) B₄ G₁ *सनिभा;
 T₂ G₃ 4 *सभवा*, G₂ *सप्रभा

82 K₂ om 82^a — ^d) T₁ G₁ 2 M₁ महाप्रभ

83 ^b) T₁ M₁ यथेष्ट (for यथोक्त) T₁ G₃ 4 भीम
 विक्रमा, T₂ G₁ 2 M₁ भीमविक्रम

84 ^a) Ś₁ K₁ 2 D₁₋₃ 5 वीणाना (for गीताना)
 K₁ 2 चैव तालाना, K₄ ललनाना वै, B Dc Dn D₄ 6 T₂
 G₃ समतालाना; D₁ कर*, D₂ 2 कल, D₅ T₁ ताल — ^b)
 S₁ K₁ 2 D₁₋₃ 5 गीतसाम्नां च, K₃ B Dc Dn D₄ 6 तथा
 साम्नां च, K₄ लताना चैव MSS निस्वना, निस्वना,

निस्वन, निस्वन — ^c) Ś₁ K₃ 4 D₁₋₃ 5 T₁ श्रूयते — ^d)
 Ś₁ D₆ T₁ *मनोरमा, K₁₋₃ D₁₋₃ 5 M₂ *मनोहरा*; K₄
 वल्लकीना च निस्वना, B₂ Dc T₂ G₁₋₃ M₁ सर्वभूतमनोरम
 85 ^b) D₁ 2 नाक* (for देव*) — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ 5
 *रवैर्, G₄ *जनैर्, M₂ *कलैर् (for *गणैर्) — ^d) S₁ K₄
 मुनि* (for ऋषि*)

86 G₄ om 86 — ^a) T₁ धातुमद्भिश्च सद्भिश्च — ^b)
 T₁ वानरैर् (for किनरैर्)

87 ^d) K₄ शैल देवनिषेवित

88 Before 88, N (except D₄₋₆) ins वैशं उ*
 — ^a) D₆ T₂ G सर्वे (for शूरा) — After 88, Ś₁ K₁ 2
 B₂ D₁₋₃ 5 ins

798* द्रौपद्या सहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।

89 G₄ om 89^a — ^b) T₁ दारुभिः (for पादपै)
 — ^c) Ś₁ आधिषेणस्य, B आधिषेण (B₁ *धिसेन, B₄
 ण्णिषेण)स्य

90 ^a) Ś₁ K₁ 2 दीप्त*, D₆ दीर्घ, G₁ 2 निष्ट* (for
 तीव्र*) K₃ 4 D₁₋₃ M₂ ततोऽग्रतपस शा (K₄ D₅ M₂ दा)त,
 B Dc Dn D₄ 6 ततस्ते तिग्मतपस — ^c) B₄ T₁ M₁ सर्व-
 वेदानाम्, T₂ G₂₋₄ *भूतानाम्, G₁ विद्यानाम् — ^d) B₂₋₄
 आधिषेणम् (B₂ षेणम्)

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ 2 T₂ G₂₋₄
 आरण्य — *Sub-parvan* K₄ B₁ 2 तीर्थयात्रा (followed
 by गधमादनप्रवेश in K₄) K₂ 3 B₂ 4 Dn D₅₋₆ M₁ (all
 om sub parvan name) mention only गधमादनप्रवेश

आर्षिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ ८९
ततस्तं तीव्रतपसं कृशं धमनिसंततम् ।

पारगं सर्वधर्माणामार्षिषेणमुपागमन् ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १
ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ चापि यशस्विनौ ।
शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २
तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३
अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४
कुरूणामृषमं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।

सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५
नानृते कुरुषे भावं कश्चिद्धर्मे च वर्तसे ।
मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कश्चित्पार्थ न सीदति ॥ ६
कश्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
कश्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७
सुकृतं प्रतिकर्तुं च कश्चिद्भातुं च दुष्कृतम् ।
यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न च कत्थसे ॥ ८
यथार्हं मानिताः कश्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।
वनेष्वपि वसन्कश्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ९
कश्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।

(K₂ 'मादनवाच'), D₁ १, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा
(followed by गधमादनप्रवेश in D₁) — Adhy name
B₄ Dc आर्षिषेण(B₄ आर्षिसेना)श्रमप्राप्ति', D₁ १ आर्षिषेण
स्याश्रमागमन, T₂ G₂ गधमादनवर्णन — Adhy no
(figures, words or both) Dn 157 (Dn₈ 158), D₁
163, 8 159 (M₂ sup lin 161) — Śloka no
Dn 102

156

- 1 ^a) T₁ तु धर्मात्मा (for तमासाद्य)
2 ^b) M₁ चैव (for चापि) B Dc Dn D₄ ० सुतप-
स्विनौ, D₈ पुरपर्यभौ (for [अ]पि यशस्विनौ) T₂ G तप'
(for यशं) — ^c) D₈ तदा त (for शिरोभि) D₄ ०
राज्यं — ^d) B₁ (m as in text) सनिधायोप', S
प्रणिपत्योप'
3 ^e) S₁ K₂ D₁₋₃ १ उपक्रामन्, K₁ G₁ उपक्रामत्;
h₂ T₂ G₂₋₄ M₁ उपक्रामत्, Dc₂ M₂ उपक्रामत् — ^d) Ś;
मुनि (for ऋषि) Some MSS ऋषित
5 ^a) K₁ (sup lin as in text) B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₆

T₁ प्राप्त, B₄ राजन्, D₁₋₃ M₂ प्राज्ञ

6 K₄ om 6-8 Before 6, B₄ Dc om आर्षिषेण उ'
— D₄ १ om (hapl) 6^a-7^a — ^b) B₄ D₁ १ G₁ धर्मेण,
T G₂₋₄ M धर्मेण (for धर्मे च) B₁ १ Dn D₆ प्र (for च)
Dc G₁ वर्तसे

7 K₄ om 7, D₄ १ om 7^{ab} (of v 1 6) — ^b)
T₁ विप्रा, G₄ M विद्धा (for वृद्धा) — ^c) T₁ G₁ पाप
(for भाव)

8 K₄ om 8 (cf v 1 6) — ^a) Ś₁ K (K₄ om)
D₂ १ १ प्रतिपत्तु, D₁ प्रतिदत्तु — ^b) Ś₁ K₁ १ स्थातु, Dc₂
उक्त, D₈ पार्थ, T G₂₋₄ नास्ति, G₁ M क्षतु (for हातु)
K₁ १ M₁ न, T₁ [इ]ति, G₄ हि (for च) — ^d) Ś₁ D₁ १
G₂ (by transp) च न, K₂ B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₆ न वि; T₂
G₃ १ स्व न (for न च) T₁ विजानासि न हीयसे

9 ^a) T₂ G यथा स' (for यथार्हं) — ^b) T₂ G₂₋₄
स्वयि (for स्वया) Dc कश्चित् (for साधवः) — After
9, Ś₁ K₁ १ read 11^{cd}

10 D₈ om (hapl) 10^a-11^b — ^a) B₄ D₃ ० T₁
M तवाचारैर्, T₂ G तवाचरे (for स्वदाचारैर्) — ^b) B₄
कश्चिन्न (for न पार्थ) — ^{cd}) Ś₁ K₁ १ १ दानधर्माज्वघनै

एते वैङ्कर्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ७७
 बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गात्परिच्युताः ।
 नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्त्यमूः ॥ ७८
 भास्कराभप्रभा भीम शारदाभ्रघनोपमाः ।
 शोभयन्ति महाशैलं नानारजनधातवः ॥ ७९
 क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसंनिभाः ।
 धातवो हरितालस्य क्वचिद्विड्गुलकस्य च ॥ ८०
 मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ।
 शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्वैरिकधातवः ॥ ८१
 सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
 एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ८२
 गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा ।

दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किपुरुषैः सह ॥ ८३
 गीतानां तलतालानां यथा साम्नां च निस्वनः ।
 श्रूयते बहुधा भीम गर्वभूतमनोहरः ॥ ८४
 महागङ्गामुदीक्ष्व पुण्यां देवनदी शुभाम् ।
 कलहंमगणैर्जुष्टामृपिकिनरसेविताम् ॥ ८५
 धातुभिश्च सरिद्धिश्च किनरैर्मृगपक्षिभिः ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ८६
 व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीपैः समन्ततः ।
 उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिंदम ॥ ८७
 ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
 नात्प्यन्पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परतपाः ॥ ८८
 उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।

K₂ 'वर्णाभा, B₁ Dc S (except G₁ M₂) 'वर्णाभा
 78 D₅ om 78 (cf v 1 77) — °) T₂ G₂ 4 साल°
 (for 'ताल') — °) N (except K₂, D₅ om) M₂ शैल
 शृङ्गपरिच्युता — °) K₂ B Dc Dn D₄ 6 पतति च (B₄
 त्यत), K₄ पतत्यमी, D₁ T₂ G₂ 4 पतत्यध, T₁ G₁ 2 M
 पतत्युत
 79 °) Dn(1) D₅ भास्कराभ्रप्रभा (not adopted in
 the old printed ed!) B Dc Dn D₄ 6 G₁ भीमा,
 T₂ G₂ 4 हैमा (for भीम) S₁ K D₁₋₃ 5 भास्कराभा
 प्रभाभिश्च — K₄ om 79^b-80^a
 80 K₄ om 80^a (cf v 1 79) — °) Ś₁ K₁ 2 4
 D₁ 2 रजत, D₅ अजन, T₁ M काचनसप्रभा — °) T₂
 G₂₋₄ M क्वचिद्विगुलकप्रभा (G₂ M₂ 'कस्य वा)
 81 °) K₄ D₁₋₃ T₁ 'शुभा, T₂ G₂ 4 गुणा, M₁
 निभा (for गुहा) — °) S₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ 5 निचयो,
 T₁ G₁ M शिखरो, G₂ 4 'रुधिरो (for निकरो) — °)
 K₄ क्वचिद्वरिद्र, D₅ सर्वे लोहित — °) B₄ G₁ 'सनिभा,
 T₂ G₂ 4 'सभवा, G₂ 'सप्रभा
 82 K₂ om 82^{ad} — °) T₁ G₁ 2 M₁ महाप्रभ
 83 °) T₁ M₁ यथेष्ट (for यथोक्त) T₁ G₂ 4 भीम-
 त्रिक्रमा, T₂ G₁ 2 M₁ भीमविक्रम
 84 °) S₁ K₁ 2 D₁₋₃ 5 वीणाना (for गीताना)
 K₁ 2 चैव तालाना, K₄ ललनाना चै, B Dc Dn D₄ 6 T₂
 G₂ समतालाना, D₁ कर, D₂ 3 कल, D₅ T₁ ताल — °)
 S₁ K₁ 2 D₁₋₃ 5 गीतसाम्ना च; K₂ B Dc Dn D₄ 6 तथा
 साम्ना च, K₄ लताना चैव M₅S नि'स्वना, निस्वना,

निस्वन, निस्वन — °) S₁ K₂ 4 D₁₋₃ 5 T₁ श्रूयते — °)
 S₁ D₅ T₁ 'मनोरमा, K₁₋₃ D₁₋₃ 5 M₂ 'मनोहरा, K₄
 वल्लभीना च निस्वना, B₂ Dc T₂ G₁₋₃ M₁ सर्वभूतमनोरम
 85 °) D₁ 2 नाक° (for देव) — °) S₁ K D₁₋₃ 5
 'रवैर, G₄ 'जनेर, M₂ 'कलैर (for 'गणैर) — °) Ś₁ K₄
 मुनि° (for ऋषि)
 86 G₄ om 86 — °) T₁ धातुमन्निश्च सन्निश्च — °)
 T₁ वानरैर (for किनरैर)
 87 °) K₄ शैल देवनिषेवित
 88 Before 88, N (except D₄₋₆) ins वैश° उ°
 — °) D₅ T₂ G सर्वे (for शूरा) — After 88, Ś₁ K₁ 2
 B₂ D₁₋₃ 5 ins
 798* द्रौपद्या सहिता वीरास्त्रैश्च विप्रेर्महात्मभि ।
 89 G₄ om 89^{ab} — °) T₁ दारुभि° (for पादपै)
 — °) Ś₁ आर्षिषेणस्य, B आर्षिसेन (B₁ 'र्षिसेन, B₄
 र्षिषेण)स्य
 90 °) Ś₁ K₁ 2 दीप्त°, D₅ दीर्घ, G₁ 2 निष्ट° (for
 तीव्र) K₂ 4 D₁₋₃ M₂ ततोऽग्रतपस ज्ञा (K₄ D₅ M₂ दा)त,
 B Dc Dn D₄ 6 ततस्ते तिग्मतपस — °) B₄ T₁ M₁ सर्व-
 वेदानाम्, T₂ G₂₋₄ 'भूतानाम्, G₁ विद्यानाम् — °) B₂₋₄
 आर्षिसेनम् (B₂ 'षेणम्)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ 2 T₂ G₂₋₄
 आरण्य — Sub parvan K₂ B₁ 2 तीर्थयात्रा (followed
 by गधमादनप्रवेश in K₄) K₂ 3 B₂ 4 Dn D₅₋₆ M₁ (all
 om sub parvan name) mention only गधमादनप्रवेश

आर्षिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ ८९
ततस्तं तीव्रतपसं कृशं धमनिसंततम् ।

पारगं सर्वधर्माणामार्षिषेणमुपागमन् ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमामाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १
ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ चापि यशस्विनौ ।
शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २
तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३
अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४
कुरुणामृषमं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।

सह भ्रातृमिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५
नानृते कुरुपे भावं कच्चिद्रमे च वर्तसे ।
मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥ ६
कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
कच्चिन्न कुरुपे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७
सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्दातुं च दुष्कृतम् ।
यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न च कत्थसे ॥ ८
यथाहं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।
वनेष्वपि वसन्कच्चिद्रममेवानुवर्तसे ॥ ९
कच्चिद्रौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।

(K₂ 'मादनवाम'); D₁ 2, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा
(followed by गधमादनप्रवेश in D₁) — *Adhy name*
B₄ D₆ आर्षिषेणा(B₄ आर्षिषेणा)श्रमप्राप्तिः; D₁ 2 आर्षिषेण-
स्याश्रमागमनः; T₂ G₂ गधमादनवर्णन — *Adhy no*
(figures, words or both) D_n 157 (D_n 158), D₁
163, B 159 (M₂ sup lin 161) — *Sloka no*
D_n 102

156

- 1 °) T₁ तु धर्मात्मा (for तमासाद्य)
- 2 °) M₁ चैव (for चापि) B D₆ D_n D₄ 6 सुतप
स्विनौ, D₆ पुरुषर्षभौ (for [अ]पि यशस्विनौ) T₂ G तप
(for यत्र) — °) D₅ तदा त (for शिरोभि) D₄ 6
राजर्षे — °) B₁ (m as in text) सनिधायोप; S
प्रणिपत्योप
- 3 °) Ś₁ K₂ D₁₋₃ 5 उपाक्रामन्; K₁ G₁ उपक्रामत्;
K₂ T₂ G₂₋₄ M₁ उपाक्रामत्, D₆ 2 M₂ उपकालत् — °) Ś₁
मुनि (for ऋषि) Some MSS शसित
- 5 °) K₁ (sup lin as in text) B₁₋₃ D₆ D_n D₄₋₆

T₁ प्राप्त, B₂ राजन्, D₁₋₃ M₂ प्राप्त

6 K₄ om 6-8 Before 6, B₄ D₆ ins आर्षिषेण उ°
— D₄ 5 om (hapl) 6^b-7^c — °) B₄ D₁ 2 G₁ धर्मेण,
T G₂₋₄ M धर्मेपु (for धर्मे च) B₁ 2 D_n D₆ प्र (for च)
D₆ G₁ वर्तते

7 K₄ om 7 D₄ 5 om 7^{ab} (cf v 1 6) — °)
T₁ विप्रा, G₄ M सिद्धा (for वृद्धा) — °) T₁ G₁ पाप
(for भाव)

8 K₄ om 8 (of v 1 6) — °) Ś₁ K (K₄ om)
D₂ 3 5 प्रतिपत्तु, D₁ प्रतिहर्तु — °) Ś₁ K₁ 2 स्थातु; D₆ 2
उक्त, D₆ पार्थ, T G₂₋₄ नास्ति, G₁ M क्षतु (for हातु)
K₁ 2 M₁ न, T₁ [ह]ति, G₄ हि (for च) — °) Ś₁ D₁ 2
G₂ (by transp) च न, K₂ B₁₋₃ D₆ D_n D₄₋₆ न वि; T₂
G₃ 4 स्व न (for न च) T₁ विजानासि न हीयसे

9 °) T₂ G यथा स (for यथाहं) — °) T₂ G₂₋₄
स्वयि (for स्वया) D₆ कर्हिचित् (for साधव) — After
9, Ś₁ K₁ 2 read 11^{oa}

10 D₂ om (hapl) 10^a-11^b — °) B₄ D₃ 6 T₁
M तवाचारैर्, T₂ G तवाचारे (for स्वदाचारैर्) — °) B₄
कच्चिन्न (for न पार्थ) — °) Ś₁ K₁ 2 4 दानधर्माजैवधनै-

दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ १०
 पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्तसे ।
 कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ११
 स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्रे नप्तरि वा पुनः ।
 पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ॥ १२
 किं न्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संग्राप्तव्यं भविष्यति ।
 किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३
 पिता माता तथैवाग्निर्गुरात्मा च पञ्चमः ।
 यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १४
 अन्मक्षा वायुभक्षाश्च प्लवमाना विहायसा ।
 जुपन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसंधिषु ॥ १५
 कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।
 दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्थास्तथा किंपुरुषा नृप ॥ १६

अरजांसि च वामांसि वसानाः कौशिकानि च ।
 दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १७
 विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।
 महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चोरगादयः ॥ १८
 अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसंधिषु ।
 भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानां च निस्वनः ॥ १९
 इहस्थैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः ।
 न कार्या वः कथंचित्स्यात्तत्राभिसरणे मतिः ॥ २०
 न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।
 विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २१
 ईपच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।
 द्विपन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २२
 अभ्यतिक्रम्य शिखरं शैलस्यास्य युधिष्ठिर ।

वदनेन तितिक्षया

11 Ś₁ K₁ ३ read 11^{cd} after 9

12 ^a) D₅ मोदति (for शोचन्ति) S रमति (for हसन्ति)

13 ^a) Ś₁ K₁ ३ 4 D₀ D₂ ३ ५ M₂ त्वस्य, K₃ B₁ ३ D_n D₁ ४ ० तस्य, T₂ G₂ ३ स्वद्य, G₄ न्वद्य (for न्वस्य) B₂ ४ किं नु दुष्कृतमस्माभि — ^b) K₄ प्राप्तव्यं वै (for सप्रा) — ^c) B₁ D₀ D₂ M वास्य, D₅ त्वस्य (for चास्य) K₄ सुकृतैरपि तस्यैव, B₄ किं वा सुकृतमस्माभि — ^d) Ś₁ B₃ D₂ T₂ G₃ भति (for इति) K₄ प्राप्तव्यमथ वा भवेत्, D₅ सप्राप्तव्यं सुशोभन

14 ^a) S₁ K₁ ३ transp पिता and माता — ^b) Ś₁ K₁ ३ दाराश् (for आत्मा) — After 14, S₁ K₁ ३ B D (except D₄ ०) ins

798a* युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्वाच्यमाहैतद्यथावद्धर्मनिश्चयम् ।

यथाशक्ति यथान्याय क्रियतेऽथ विधिर्मया ।

[(L 1) B D_n आर्यम् (for न्याय्यम्) D_n ३ ns D₁ ३ यथा यर्मविनिश्चय — (L 2) B₁ D_n D₃ विधिवन् (for स्य विधिर्)]

15 Before 15, Ś₁ K₁ ३ B D (except D₄ ०) ins आर्षिषेण उ — After this ref, D₅ reads 25^{cd}, 25^{ab}, 26, repeating the lines in their proper place — ^b) S (except T₁ M₁) विहायस — ^c) D₅ श्रूयते, T₂ G₂ 4 जुपत — ^d) K₂ ३ D_n ३ सर्वसंधिषु, D₀ सर्वसानुषु

16 ^a) B₂ ४ D_n D₄ ० T₂ G₂ यथा (for तथा)

17 ^a) S₁ K₁ 3 D₁ 3 वच्चाणि (for वामांसि) — ^b) Ś₁ K₁ 3 D₁ 3 ३ [अ]पि, T₁ वा (for च)

18 K₃ ४ om (hapl) 18^{bc} — ^c) S₁ K₁ ३ D₁ 3 ५ रम(Ś₁ चर)माणा यथाकाम — ^d) K₂ D₀ D₁ 3 T₁ M₁ चोरगाशना (D₀ *शिन, M₁ *शन), T₂ G₂ 4 चारणादय* K₄ सुपर्णाणा गणाश्च ते

19 ^a) K₁ ३ श्रृगस्य (for शैल*) — ^b) K₃ B D₀ D₁ 3 ३ G₁ श्रूयते — ^c) T₁ *मृदगशब्दाना, G₄ पणव सघाना — ^d) T₁ पणवाना (for मृदङ्गाना) MSS निस्वन*, नि(०) नि)स्वना also

20 ^b) A few MSS वंभ — ^c) B₄ D₅ T₂ (before con) G₄ कार्य (for कार्या) Ś₁ K₁ ३ वा, K₄ हि (for च) — ^d) B D (except D₁ 3) *गमने (for सरणे) B₃ D₅ मन

21 ^{ab}) B₄ S transp शक्य and गन्तु — ^c) D₅ विप्रयो, M विहारस्य Ś₁ K₁ ३ क्षेप, K₄ B₁ ३ S तत्र, D₅ यत्र (for ह्यत्र) — ^d) K₁ ३ सामानुष, D₁ ३ ५ T G₂ 4 न मानुष* (for अमानुष*) S₁ K₁ ३ M₁ हि स, K₃ ४ D₀ D₁ 3 हि सा, T G M₂ तत्* (G₁ तथा) (for तु सा) B₄ मानुषाणा न वै गति — After 21, Ś₁ K₁ ३ D₁ 3 ५ read 31^{ab} (D₁ 3 repeating it in its proper place)

22 ^a) K₁ ३ *कर्माणि — ^b) Ś₁ मानुष स्विह, K₁ ३ मानुषाणीह (for मनुष्य*) — ^d) K₄ युधिष्ठिर, T₁ च भारत; T₂ G M₂ च पार्थिव (G₁ च पाण्डव) (for च राक्षसा)

23 ^a) K₂ अस्वति*, K₄ B D (except D₁ 3 ५) T₂

गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २३
 चापलादिह गच्छन्तं पार्थ यानमतः परम् ।
 अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २४
 अप्सरोभिः परिवृतः समृद्धा नरवाहनः ।
 इह वैश्रवणस्तात पर्वसंधिषु दृश्यते ॥ २५
 शिखरे तं समासीनमधिपं सर्वरक्षसाम् ।
 प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ २६
 देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
 गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५६ ॥

उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसंधिषु ।
 गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २८
 एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
 प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसंधिषु ॥ २९
 भुञ्जानाः सर्वभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनम् ॥ ३०
 न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथंचन ।
 उपित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
 ततः शस्त्रभृतां श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३१

(by corr) G₃ अस्याति^१; G₁ अभ्यभि, G₂ ४ अत्यभि^१
 (for अभ्यति^१) G₁ शिखर (for शिखर — ^b) B Dc₁
 Dn D₄ ० कैलासस्य (for शैल^१) K₄ महावने (for युधि)
 K₈ शैलस्य विषमणिष च — ^{cd}) T₁ महर्षीणा (for देव^१)
 K₈ वापस्ये वर्तमानानामिय तात परा गति

24 ^a) K₄ B₂ D₈ G₂ M₁ चापल्याद्; D₂ ३ T₂ G₃
 चपलाद् D₈ अथ गतव्य, S द्वि न गतव्य (for इह गच्छन्त)
 — ^b) K₁ ३ ४ B₁ ३ Dc₁ Dn₂ ns D₈ ० प्रार्थयानम्, G₄
 M₁ प्रार्थयानास; M₂ प्रार्थयामि (for पार्थ यानम्) K₈ B
 Dn₁ D₄ ० T₂ (after corr) G₃ इत; T₂ (before corr)
 G₁ ३ ४ M तत (for अत) — ^c) Ś₁ K₁ D₁₋₃ तीक्ष्णैर्
 (for घ्नन्ति) K₂ D₈ अयःशूलासिभिस्तीक्ष्णैर्, K₃ ४ T₁ M
 अय (K₄ नून, T₁ अध) शिलाभिर्निघ्नति; T₂ G₂₋₄ अयःशूला
 भिर्निघ्नति; G₁ अत शूलैर्हि निघ्नति — ^d) K₄ दुष्टचेतस,
 B₁ तत्र पाण्डव (for शत्रु^१) S₁ K₁ ३ D₁₋₃ ० घ्नति रक्षसि
 पाण्डव (Ś₁ भारत; D₈ पाण्डवा)

26 For D₈ of v1 15 — ^a) Ś₁ K₁ ३ शिखर त;
 K₄ शिखरैस्मिन्; B₂ Dn₁ ns D₁₋₄ ० G₁ शिखरस्य B₂
 शिखरे चैवमासीन — ^b) K₂ B₂ ४ D (except Dc) यक्ष^१
 (for सर्व^१) — ^c) Some MSS प्रेक्षति

28 ^a) D₈ S सतत (for धनद) K₄ उपासतीह सतत
 — ^b) K₁ ३ D (except Dc₂ D₂) T₂ G₁ ३ तुम्बुरो K₄
 तुम्बुराद्याश्च गायना — K₄ om 28^{cd}, D₈ om (hapl)
 28^c-29^d — ^c) Ś₁ गीत सामस्वनस; K₁ ३ गीते साम^१, T
 G गीत(T₁ त)सामध्वनिस, M₂ गीत सामस्वनस T₂ G
 तत्र (for तात) — ^d) T₁ पर्वते (for श्रूयते)

29 D₈ om 29 (of v1 28) — ^a) K₄ तात; D₁
 तत्र (for चित्रम्) — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ [आ]श्रयं (for तात)
 K₄ धनद नरवाहन — ^c) K₁ ३ ४ प्रेक्षति, T₂ G₃ ४ रक्षते

(for प्रेक्षन्ते)

30 ^a) B D (except D₁₋₃ ३) मुनि^१ (for सर्व^१)
 — ^d) B₁ Dn D₄ ० अर्जुनदर्शनात्

31 S₁ K₁ ३ D₁₋₃ ३ read 31^{ab} after 21, D₁₋₃
 repeating it here — After 31^{ab}, S ins

798b* चपल सर्वभूताना द्वेष्यो भवति मानव ।
 — ^c) K₄ D₈ S (by transp) इहोपित्वा — ^e) N
 (except K₄) क्षत्रजिता Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ३ पार्थ, B Dc
 Dn D₄ ० तात (for श्रेष्ठ)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ D₈ T G₂ ४
 आरण्य — Sub parvan K₄ B₁ ३ Dn D₈ तीर्थयात्रा
 K₁ ३ B₂ (all om sub parvan name) mention only
 गधमादनवास, K₈ D₁ ३, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा
 (followed by गधमादनप्रवेश in K₂ D₁), and D₈ ३ T₂
 G₃ ४, only गधमादनप्रवेश — Adhy name B₂ Dc
 आर्षिषेणा (B₄ आर्षिषेना)नुवासन, D₁ ३ आर्षिषेणवाक्य; G₁
 आर्षिषेणसमागम — Adhy no (figures, words on
 both) Dn 158 (Dn₃ 159), D₁ 164, S 160 (M₂
 sup in 162) — Śloka no Dn₁ ns 32, D₁ 33

157

1 After the ref., Ś₁ K₁₋₃ Dn D₁₋₃ ३ ins
 799* आर्षिषेणाश्रमे तस्मिन्मस पूर्वपितामहा ।
 — K₂ om 1^{ab} — After 1, N (except K₄) ins
 800* किं चक्रुस्तत्र ते वीरा सर्वेऽतिबलपौरुषा ।
 [B₂ ४ Dn D₄ ० किं च चक्रुर्माहावीर्या]
 2 ^a) Ś₁ K₁ ३ कार्याणि चाभ्यहार्याणि; K₂ कानि

१५७

जनमेजय उवाच ।

पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ।
 क्रियन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने ॥ १
 कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
 वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ २
 विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
 यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरौ ।
 न खल्वासीत्पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ॥ ३
 कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणेन च ।
 तत्र ह्यायाति धनद् आर्ष्टिपेणो यथाब्रवीत् ॥ ४
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
 न हि मे शृण्वतस्त्वस्मिस्तस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः ।
 शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्यभाः ॥ ६

भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 शुद्धवाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ७
 मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
 एवं ते न्यवगंस्तत्र पाण्डवा भरतर्यभाः ॥ ८
 तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
 शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधानि च ॥ ९
 कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ।
 राक्षसैः सहितः सर्वैः पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ १०
 आर्ष्टिपेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
 अगच्छन्वहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् ॥ ११
 तैस्तत्र रममाणैश्च विहरद्भिश्च पाण्डवैः ।
 प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ १२
 आजग्मुः पाण्डवान्द्रष्टुं सिद्धात्मानो यतव्रताः ।
 तैस्तैः सह कथाश्चक्रुर्दिव्या भरतसत्तमाः ॥ १३
 ततः कतिपयाहस्य महाहृदनिवासिनम् ।

भोज्यानि चार्हाणि — °) K₄ वसता वीरलोकाना गतस्त्व
 ब्रूहि स'

3 Ś₁ K₁ ३ transp 3 and 4 → °) Ś₁ K₁ ३ 4 B₁
 D₁₋₃ ६ T₂ G₂ 4 [ए]व; B₂ हि (for च) B₂ मा (for मे)
 B₄ पुनर्ब्रूहि (for च मे शस) — °) T G₂₋₄ क खल्वां (G₁
 तेषा चां) — After 3, S (except T₁ G₁) ins

801* धनदाद्युषिते नित्य वसतस्तस्य पर्वते ।

4 T₁ om 4^a-5^b Ś₁ K₁ ३ transp 3 and 4 — °)
 K₁ ३ कश्चित्; D₃ 4 ६ G₂ कश्चित् (for कश्चित्) — °)
 D₁₋₃ ६ वैश्रवणस्य Ś₁ K₂ ३ ह (for च) — °) G₂ 4
 [अ]भि (for हि) K₄ आयाति धनदस्तत्र — °) B आर्ष्टि-
 (B₁ ँष्टि)सेनो, D₅ ह्यार्ष्टिपेणो K₁ ३ यदा (for यथा)

5 T₁ om 5^{ab} (of v 1 4) — °) K₁ ३ D₅ द्विजो
 त्तम (for तपो) — °) K₄ S [अ]स्ति (for हि) — °)
 K₁₋₃ D₁₋₃ ६ इह, K₄ S इति (for अस्ति)

6 °) K₄ एतच्च वचन, D₁ ३ ते तदात्महित — K₃
 om 6^{cd} — °) M₂ ते ततश् (for सतत) T₁ वचन चक्रु-
 रन्यप्रास — °) K₄ आर्ष्टिपेणस्य पाठवा

7 7^{ab} = (var) 3 156 30^{ab}

8 K₄ om 8^{cd} — °) Ś₁ K₁ ३ B₁ ३ 4 D₅ D₁₋₃
 पुरुषं (for भरतं) S रसायनसमयो (T₁ मुस्था; G₁
 मृद्धा)नि तत्रोपुस्ते स भारत

9 °) Ś₁ K₂ काम्यानि, K₄ वचासि (for वाक्यानि)
 K₁₋₃ B₁ ३ Dn D₃₋₆ M [उ]त्, D₅ [अ]पि (for च)

10 °) Ś₁ कृतकाल, T₁ कृत्वा काल, T₂ G₂₋₄ कृतकार्य
 — °) B D (except D₁₋₃ ६) राक्षसै सह सर्वैश्च — °)
 Ś₁ K₁ ३ D₅ प्रभु (for प्रभो)

12 °) T₂ G तत्रैव (for तैस्तत्र) B₁₋₃ D₅ Dn D₄ ६
 transp रममाणै and विहरद्भि Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ ६ तथा
 च रममाणाना (D₁ ३ वसमानाना) सुख विहरता तदा — °)
 Ś₁ K₁ ३ ऋषयश् (for मुनयश्) K₄ चचार मुनयस्तथा
 (marg चारणा मुनयस्तथा)

13 °) Ś₁ K₁ ३ यत्तत्मानो, B D (except D₂ ३) T₂
 G₁ ३ शुद्धात्मानो — °) K₃ B D (except D₁ ३ ६) T₂
 G₃ M₂ ते तै, T₁ एतै (for तैस्तै) K₄ सहितास्ते (for
 तैस्तै सह) B D (except D₁ ३ ६) T₁ G₁ 4 M कथा
 चक्रु — °) B D (except D₁ ३ ६) दिव्या Ś₁ K₁ ३
 श्रवणभूषणा (for भरतं) K₄ पाठवै सह भारत

क्रद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाहरत् ॥ १४
 प्राकम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥ १५
 ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
 अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥ १६
 तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
 ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १७
 मीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
 विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् ॥ १८
 सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ।
 पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ।
 प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति ॥ १९

खाण्डवे सत्यसंधेन भ्रात्रा तव नरेश्वर ।
 गन्धर्वोर्गरक्षांसि वासवश्च निवारितः ।
 हता मायाविनश्चोग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवम् ॥ २०
 तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुचलं च ते ।
 अविपद्यमनाधृष्यं शतक्रतुवल्लोपमम् ॥ २१
 त्वद्बाहुचलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ।
 हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश ॥ २२
 ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधर शिवम् ।
 व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥ २३
 एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः ।
 द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुचलमाश्रिता ॥ २४
 ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परतपः ।

14 °) T G कतिपयाह'सु — °) Ś1 K1 ३ महानाद
 15 °) K1 ३ 4 B1 M2 प्रमृद्यन्त; Dc T1 प्रानुसृत, T2
 G2-4 प्राददात्; G1 प्रापतत — M2 om (hapl) 15^d-17^c
 16 M2 om 16 (cf v1 15) — °) Ś1 K1-3 D1
 आवहत् — Dc om (hapl) 16^d-17^c
 17 M2 om 17^{ab} (of v1 15), Dc om 17^a (of
 v1 16) — °) Ś1 K D1-3 M1 तानि; T2 G तत् (for
 तत्र) K4 transp पुष्पाणि and दिव्यानि D5 फुल्लानि
 (for पुष्पाणि) G1 माल्यानि (for दिव्यानि) — °) D5
 सुरभीण्येव पादवा — °) K4 बहुवर्णानि, G1 सर्वभूतानि
 19 Before 19, B4 Dc D1 ३ ins द्रौपद्युवाच — °)
 K2 4 D1-3 ३ मनसस्तुल्य; M2 सुवर्णानिल — °) Ś1
 महावने, K1 ३ चले, K4 भुज, D2 ३ चलाद; D3 T1 G2 4
 M ३ बल, T2 G3 बल — °) K4 कुतोप्यत्रैव पासते — °)
 K4 S च फलानि च; D5 विविधानि च (for भरत) — After
 19^d, T G ins
 802* दिव्यवर्णानि दिव्यानि दिव्यगन्धवहानि च ।
 मद्यन्तीव गन्धेन मनो मे भरतर्षभ ।
 येषां तु दर्शनास्पर्शात्सौरभ्याश्च तथैव च ।
 नश्यतीव मनोदुःख ममेदं शश्रुतापन ।
 ईदृशैः कुसुमैर्दिव्यैर्दिव्यगन्धवहैः शुभैः । [5]
 देवतान्यर्चयित्वाहमिच्छेयं सगम त्वया ।
 हृद तु पुरुषग्याघ्र विशेषेणाम्बुज शुभम् ।
 गन्धसंस्थानसपन्न मम मानसवर्धनम् ।
 — °) S (except M2) सर्वलोकस्य — 1) Ś1 K1 ३ अद्म
 मका (in Ś1 the first three letters are lost), K2 B2

अश्वतरीं, K4 मदाकिनीं, D1-3 अश्वतीं; D5 (m as in
 text) वैस्तावका; G1 अश्वनिका; M1 अन्वइमकीं, M2 अश्वसता
 T1 दीवश्चकारा (sio) प्रति, T2 G2-4 न ह्यदृश्यत मा प्रति
 — After 19, T G ins
 803* वासुदेवसहायेन वासुदेवप्रियेण च ।
 20 °) B1 ३ 4 Dc Dn D4 ६ महात्मना, B3 D1-3
 M2 जनेश्वर (for नरे) K4 पादवेन तव भ्रात्रा सत्यसंधेन
 मानद — °) K4 पुरदर, B4 S पराजित, Dn1 महारथ
 (for निवा) — °) K4 जित्वा, G1 हत्वा G1 ३ M2
 मायाविदं D5 निहता मायिनश्चोग्रा
 21 °) Ś1 तथा हि, K2 तथापि, K4 तथा त्व (for
 तवापि) G1 सुमहातेजो — °) Ś1 K1 ३ महाबाहु — °)
 D5 अविपद्यतम लोके — °) K1 B Dc Dn D4 ६ शक्रतुल्य-
 बल्लोपम (B3 Dc पराक्रम); D1 ३ 4 शतक्रतुवल्लोपम
 22 °) B4 T2 G2-4 वीर्येण (for वेगेन) — °) K2
 नाशिता; K4 चकिता, G4 ताडिता (for त्रासिता) S1
 हता सर्वे हि राक्षसा
 23 K1 om (hapl) 23^b-24^c — After 23, K3
 ins
 804* साशन सततं कुर्युस्तथैव भरतर्षभ ।
 24 D5 om 24, K1 om 24^{ab} (of v1 23) — °)
 B1 ३ 4 Dc Dn D4 ६ बलपाकितता — After 24, T G
 ins
 805* इच्छामि च नरग्याघ्रं पुष्पं प्रत्यक्षमीदृशम् ।
 आनीयमानं क्षिप्रं वै त्वया भरतसत्तम ।
 25 Before 25, B2 4 Dc ins वैशं च — °) Ś1

नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्भवः ॥ २५
 सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
 मनस्वी बलवान्दृष्टो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥ २६
 लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
 सिंहदंष्ट्रो बृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्गतः ॥ २७
 महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ।
 रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशत् ॥ २८
 केसरीव यथोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
 व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्वली ॥ २९
 तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि वाणखड्गधनुर्धरम् ॥ ३०

द्रौपद्या वर्धयन्हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
 व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाविशत् ॥ ३१
 न ग्लानिर्न च कातर्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ।
 कदाचिज्जुपते पार्थमात्मजं मातरिश्चनः ॥ ३२
 तदेकायनमासाद्य विपमं भीमदर्शनम् ।
 बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः ॥ ३३
 स किनरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान् ।
 हर्षयन्पर्वतस्याग्रमाससाद महाबलः ॥ ३४
 तत्र वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ।
 काञ्चनैः स्फाटिकाकारैर्वैशमभिः समलंकृतम् ॥ ३५
 मोदयन्सर्वभूतानि गन्धमादनसंभवः ।

तत् यत्समात्मान, K₁ २ तत्तश्चा (K₂ श्र)क्षिसमात्मान — D₂
 om 25^a-26^b — ^d) K₁ २ सद्भु, B₁ शत्रव, B₄ सगर,
 D₃ T₂ (before cori) G₂ ४ M सद्भज, T₁ सद्भति, T₂ G₂
 सद्भच (for सद्भव)

26 D₂ om 26^{ab} (cf v 1 25), T G₂ om 26-27,
 K₄ D₁ M om 26 — ^b) Ś₁ K₁ २ B₁₋₃ D₀ Dn₁ n₂
 D₄ ० G₂ ४ उदार- (for उदार) — G₄ om 26^c-27^b

27 T G₂ om 27, G₄ om 27^{ab} (cf v 1 26) — ^a)
 Ś₁ K₁ २ पृथुभुजो, B₂ पृथुग्रीवो, D₂ पृथु प्राशुर — ^c)
 K₂₋₄ D₀ G₂ ४ M वृषस्कध; B₄ D₂ महास्कध — ^d) Ś₁
 K₁ २ G₂ ४ M सालपोत

28 ^b) Ś₁ K₁₋₃ B₄ D₁₋₃ T₁ G₁ हनु (for भुज)
 — ^c) K₂ ४ D₂ ५ गृह्य; D₁ २ बिभ्रत्, D₄ ० शख (for
 खड्ग) — ^d) Ś₁ K₁ २ तूण, K₂ D₁ २ ५ खड्ग, D₂ G₁
 तूणी, T G₂₋₄ M₂ तूणी (for तूणान्) S₁ K₁ २ D₄ ० परा
 मृषन्, B₁ ३ ४ मृषत्, T₁ G₁ २ मृशन्

29 ^a) N (except K₄) T₂ G₂ सकेसरी (for केसरीव)
 Ś₁ K₂ यथोत्सृष्ट, K₁ ३ B D (except D₂ ५) T₂ G₂ [ह]व
 चोत्सिक्त, T₁ इवोत्सिक्त, G₁ बलारिक्त, G₄ वधोत्सिक्त
 (for यथोत्सिक्त) — ^b) B₂ G₁ कुजर (for वारण) — M₂
 om 29^c-30^d — ^c) = 31^c D₂ प्रणम्य भयसत्रास, G₁
 द्रौपदीवचसमोहात् — ^d) D₂ गिरिम् (for शैलम्)

30 M₂ om 30 (of v 1 29) — ^d) B D (except
 D₁₋₃ ५) वाणकासुकधारिण, T₂ G₂ ३ पार्थं खड्गधनुर्धर

31 K₄ om 31^{cd} — ^c) = 29^c K (K₄ om)
 D₁₋₃ सत्रास — ^d) B₁₋₃ D शैलराज समाश्रित (D₂
 क्षिप्रमेवापतद्वली)

32 ^a) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ वैक्लव्य, D₂ मात्सर्य (for कातर्य)

— ^b) K₄ च रुक्म, D₂ सभ्रम (for मत्सर) Ś₁ K₁₋₃
 D₁₋₃ न भयन च सभ्रम — ^c) Ś₁ K₁ ३ भजते (for जुपते)

33 ^a) T₂ G₂₋₄ मृगव्यालसमाकीर्ण, G₁ तद्वैकारिसमा
 साद्य — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ५ महागिरे (K₄ वृकोदर) (for
 महा)

34 ^{ab}) K₄ D₂ सकिनरमहाभागमुनिगधर्वराक्षसान्; D₂
 महानागगधर्वमुनिराक्षसान्, T₁ M₁ महाभागानृषिगधर्वं,
 M₂ सकिनरान्महाभागान्मुनीन्गधर्वं — ^c) K₁₋₃ D₁₋₃ ५
 धर्वं (for हर्षं) — ^d) B₁₋₃ D₀ Dn D₄ ० आरुह्य स,
 B₄ D₂ G₁ आरुरोह (for आससाद) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ५
 परतप (for महा)

35 ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ५) T₂ G₂₋₄ ततो (for
 तत्र) — ^b) K₄ ददृशे पाण्डवस्तथा — ^c) K T₂ G₂ स्फटिका
 कारैर्, B D (except D₁₋₃ ५) स्फाटिकैश्चैव T₁ ३ (before
 cori) G₁ ३ M काचनस्फ (M₁ स्फा)टिका — After 35,
 K₂ B D (except D₁₋₃ ५) ins

806* प्राकारेण परिक्षिप्त सौवर्णेन समन्तत ।

सर्वैरक्षद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ।

शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालरुशोभिना ।

द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसवाहशोभिना ।

विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभि समन्तत । [5]

वायुना धूयमानाभि पताकाभिरलंकृतम् ।

धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन शङ्कुना ।

पश्यमान स खेदेन द्रविणाधिपते पुरम् ।

36 ^a) K₂ D₂ मादयन्, B₄ S ह्याद (M₂ मान)यन्
 — ^d) Ś₁ K₁ ३ सुसुख, K₂ D₁ ३ ० स सुखो; D₂ सुसुखो
 K₄ S मारुत सुखशीतल, B₄ मारुत प्रववौ सुख, D₂ मारुत
 सुसुखोचित

सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ ३६
 चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
 अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभनाः ॥ ३७
 रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
 राक्षसाधिपतेः स्थानं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३८
 गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ।
 भीमसेनो महाबाहुस्तथौ गिरिरिवाचलः ॥ ३९
 ततः शङ्खमृपाभ्मासीद्विषतां लोमहर्षणम् ।
 ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ॥ ४०
 ततः संहृष्टरोमाणः शब्दं तमभिदुद्बुधुः ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः ॥ ४१
 गदापरिघनिस्त्रिंशशक्तिशूलपरश्वधाः ।

प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ४२
 ततः प्रवच्यते युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
 तैः प्रयुक्तान्महाकायैः शक्तिशूलपरश्वधान् ।
 भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतैस्ततः ॥ ४३
 अन्तरिक्षचराणां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
 शरैर्विन्वाद्य गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ ४४
 सा लोहितमहाष्टटिरभ्यवर्षन्महाबलम् ।
 कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ॥ ४५
 भीमबाहुबलोत्सृष्टैर्वहुधा यक्षरक्षसाम् ।
 विनिकृत्तान्यदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ ४६
 प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव ॥ ४७

37 ^a) D₈ चित्रान्विविधवर्णाभान् — ^b) S₁ K₂ फल (K₂ फल) माल्यसमाचिता, D₈ नानाफलसमाचिता; D₈ फल मालासमाचितान् — ^d) B Dc Dn D₄ शोभिन (for 'शोभना') S₁ K₁ 2 D₈ मनसापि महाद्रुमा (D₈ मान्); K₂ D₁₋₃ मनसोपि महाद्रुमा

38 ^b) B_{1m} 2 D (except D₁₋₃ 5) माल्यविभूषित — ^d) B D (except D₁₋₃ 5) ददर्श (for ददर्श) K₄ पवनात्मज; a few MSS भरतर्षभ

39 ^a) S₁ तदा; D₈ महा (for गदा) — ^b) K₄ सतत समरप्रिय, T₁ स भीमस्यक्तसाध्वस; G₄ समभिदुबुध वेगत — 39^d = 1 179 14^d 181 4^d 4 54 13^d etc Cf Hopkins, *Great Epic of India*, App A (p 414), No 91

40 ^a) T₂ G उपाधमाय — ^b) S रोमहर्षण — ^c) S₁ K₁ 2 3 Dc M ज्याघोष तलघोष च; B Dn D₄ 6 T₂ G ज्याघोष (B₁ 4 D₄ 6 'ष') तलशब्द च, D₈ 5 घोषांश — ^d) [अ]कपयत् (for [अ]मोह) D₈ नादयामास पर्वत

41 Dn₂ om 41 — ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5 Dn₂ om) T₂ G₁ 3 प्र (for स) — ^b) B₁ 3 Dc Dn₁ ns D₄ 6 transp शब्द and त K₂ D₈ समभिदुद्बुधु, T₁ तमनुशुशुबु, G₂ तमभिदुद्बुधु; M₂ तदभिदुद्बुधु

42 ^b) Cf 43^b B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) T₂ G₂ शूलशक्तिपरश्व (or 'स्व') धा — ^c) Dc G₂ व्यराजत; D₈ व्यदश्यत, T₁ व्यशोभत (for व्यरो) — ^d) D₈ किर्नरै

43 After 43^b S ins

807* सरव्णाना महाघोष सिंहानामिव नर्दताम् ।

— ^c) K₁ 3 Dc₁ D₂ 2 T₁ M₁ तै प्रयुक्तान्; K₄ निर्मुक्तास्तै;

G₁ 2 तैविमुक्तान् B₁ 3 4 D (except D₁₋₃ 5) महा मायै; G₁ 2 M महाकायान् — ^d) Cf 42^b K₂ B D (except D₁₋₃ 5) शूलशक्तिपरश्व (or 'स्व') धान् — ^e) K₄ सितैर्भल्लैश्च चिच्छेद — ^f) S₁ K₂ B₄ D₁₋₃ 5 भीमवेगपरा क्रम, K₄ M₂ भीमो भीमतरैरुप (M₂ रैस्तत), Dc T₁ भीम वेगशरैस्तथा (T₁ दा); T₂ G M₁ तरै (G₁ जवै) स्तदा

44 ^a) B D (except D₁₋₃ 5) T₁ गताना च — ^b) K₄ D₁₋₃ 5 T₁ M भूमिस्थाना K₂ B₂ तर्जता — After 44, S ins

808* शोणितस्य तत पेतुर्घनानामिव भारत ।
 Thereafter, S reads 45^{cd}, T G repeating the line in its proper place

45 K₄ om 45^{ab} — ^a) S₁ K₁ 2 D₈ 5 मयी (for 'महा') — ^b) K₁ 2 महात्मना; D₈ T G महाबल; M महाबल — B D (except D₁₋₃ 5) ins after 45^{ab} T G ins after 45

809* गदापरिघपाणीना रक्षसा कायसभवा ।
 — S reads 45^{cd} after 808*, T G repeating it here — ^c) K₄ S (T G first time) गात्रे (for काये) S₁ K₁₋₃ B₁ Dc D₂ 3 T₂ G₂ (the latter two second time) घोरा (for धारा) — After 45, T G ins 809*

46 ^b) S₁ विशिखैर्; B D (except D₁₋₃ 5) आयुषैर्; M सायकैर् (for बहुधा) — ^c) Dc Dn₂ ns D₈ विनि कृवानि, D₈ शरै कृतानि K₂ 4 B D (except D₂ 5) दश्यते

47 ^d) K₂ 4 S (except G₂, T₂ by corr) बनैर् (for 'गणैर्')

स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः ।
 सर्वानार्द्धन्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ॥ ४८
 अभितर्जयमानाश्च रुन्तश्च महारवान् ।
 न मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ४९
 ते शरैः क्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयार्दिताः ।
 भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ५०
 उत्सृज्य ते गदाशूलानमिशक्तिपरश्वधान् ।
 दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता दृढधन्वना ॥ ५१
 तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ।
 सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ॥ ५२
 अदर्शयदधीकारं पौरुषं च महाबलः ।
 स तान्दृष्ट्वा परावृत्तान्स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ ५३

एकेन ब्रह्मवः मंख्ये मानुषेण पराजिताः ।
 प्राप्य वैश्रवणाचामं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥ ५४
 एवमाभाष्य तान्मर्वाद्वयवर्तत स राक्षसः ।
 शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावच्च पाण्डवम् ॥ ५५
 तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
 वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वं भीमसेनः समर्पयत् ॥ ५६
 मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय परिक्षिप्य महाबलः ॥ ५७
 विद्युद्दूपां महाघोरामाकाशे महतीं गदाम् ।
 शरैर्वहुभिरभ्यर्द्ध्नीमसेनः शिलाशितैः ॥ ५८
 प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
 न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ५९

48 ^{a)} K₄ T₁ G₂ स्व, D₁ ३ ते (for स) — ^{b)} Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ शरैर्बहुभिराचित (K₁ चितै, D₅ वृत्), K₃ D₅ (m as in text) ररिभिराचित, K₄ रग्निशिखोपमै, B₁ (m as in text) D₆ ररिनिपातितै, T G₂₋₄ M रिव (T₁ रभि, G₂ M रच) निपातिभि, G₁ शरैर्मर्मविदारणै — ^{d)} K₄ भीमसेन प्रतापवान्

49 ^{a)} K₂ अभिगर्जयमानाश्च, K₃ D₁ ३ T₂ G₃ ४ M₁ तर्जयमानस्य (K₃ D₁ ३ अश्च), K₄ ससर्जमानस्य तदा, B₄ अभितर्जयमानाना, D₅ गर्जमाना ब्रह्मव (hypermetric), T₁ सतर्जमानाश्च — ^{b)} T₁ G₁ ३ ४ M₂ रवत, M₁ ह्वत K₄ रवतो भैरवाप्रवान्, D₅ तत्र तत्र महा — ^{c)} D₁ ३ न भय, D₅ न ग्लानि, T₂ G₃ ४ सनाद, G₁ अमोघ, G₂ सनाह (for न मोह) K₄ न सेह्विरेथ त नाद — ^{d)} K₄ भयातांश्च प्रदुद्बु

50 ^{a)} K₁ ३ ४ D₅ ते शरै कृत्तसर्वांगा, B₁₋₃ D₆ D_n D₄ ६ यक्षा विह्व (D₆ क्ष) तसर्वांगा, S ते हि वि (T₁ ते भीम, M₁ ते तु वि, M₂ तेभित) क्षत — ^{b)} T₂ G₂ ३ बलार्दिता

51 ^{a)} Ś₁ K₁ ३ गदाशूलानि — ^{b)} Ś₁ K₁ ३ D₆ अस्त्रिह्व, D₅ पादाशक्ति Some MSS स्वधान् — ^{d)} K₄ भीमधन्वना, D₁ ३ T₁ G₂ दृढधन्विना, D₅ गिरिवासिन, T₂ G₃ ४ स्थिरधन्विना — After 51, D₆ reads an addl colophon, followed by वैशं उ

52 ^{a)} B₁ T₁ G₁ ३ M₁ तत (for तत्र) — ^{b)} B₂ D₁ ३ ६ बल, D₆ हनु (for भुज) — ^{d)} K₄ यक्षराद (for राक्षस)

53 ^{a)} K₄ S दर्शयन्स (G₂ यान) प्रतीकार — ^{b)}

K₄ आदान च पौरुष — ^{c)} T₁ M₁ तान्स, T₂ G M₂ तास्तु (for स तान्)

54 Before 54, D₆ reads मणिमानुवाच — ^{a)} T₁ M सखे, G₂ ४ सधे — ^{c)} Ś₁ K₁ ३ गत्वा (for प्राप्य) B₂ D₁ ३ वैश्रवणाभ्यास — ^{d)} S₁ K D₃ ३ M₂ धनाधिप, D₁ नराधिप, T₂ (before cor₁) G₂ नरेश्वर

55 Before 55, B₄ D₆ read वैशं उ — ^{b)} B₁ ३ ४ D (except D₁₋₃ ६) T₂ G₃ अभ्यवर्तत, B₂ समवर्तत (for न्यवर्तत स) — ^{d)} B₁ ३ ४ D₆ D_n D₄ ६ G₄ स पाहव, D₂ वृकोदर (for च पाण्डवम्) S₁ K₁₋₃ D₁ ३ ६ योधयि प्यन्वृ (D₁ वृ)कोदर, K₄ B₂ अभ्यधावत पाहव

56 ^{a)} S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ सप्रेक्ष्य (for वेगेन) — 56^b = 30^b — ^{c)} B₂ D₅ पार्थो (for पार्श्वे) — ^{d)} S₁ B D₆ D_n D₂₋₄ ६ समार्दयत्, K₁ ३ D₁ समर्द, D₅ [अ]भ्यताडयत्

57 ^{a)} Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ अथ (for अपि) — ^{b)} D₁ प्राहिणोन् (for प्रगृह्य) — D₁ om 57^c-58^d — 57^c = 65^c — ^{d)} B D₆ D_n D₄ ६ परिगृह्य (B₄ समुत्क्षिप्य), D₅ परिक्षिप्वा; T₂ (before cor₁) G₂ परिक्षिप्तान्

58 D₁ om 58 (of v 1 57) — ^{c)} S₁ अध्यार्द्ध, K₃ ४ B₄ D₂ आनर्द्ध, D₅ आजप्ते, T₁ आच्छन्नो, T₂ G अभ्यघ्नन्, M₁ अभ्यार्द्ध

59 ^{a)} K₁₋₃ D₁ ३ अभ्यहन्यत — ^{b)} S₁ K₂ B₁₋₃ आदाय (for आसाद्य) S₁ K₂ राक्षसा (for गायका) D₅ गदया भीमसायका, G₁ समासाद्य गदा धारा — K₃ om 59^c — ^{d)} K₄ S तस्य वै (for वेगिता)

60 D₆ om 60 — ^{a)} Ś₁ T G₂ ३ समाचाराद्; K₄

गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
 व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ६०
 ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
 तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रजहारार्थं राक्षसः ॥ ६१
 सा भुजं भीमनिर्हृदा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
 सायिज्वाला महारौद्रा पपात महसा भुवि ॥ ६२
 सोऽतिविद्धो महेश्वासः शक्त्यामितपराक्रमः ।
 गदां जग्राह कौरव्यो गदायुद्धविशारदः ॥ ६३
 तां प्रगृह्योच्चदन्मीमः सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
 तरसा सोऽभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ६४
 दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।

प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ६५
 भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः ।
 अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६६
 सोऽन्तरिक्षमभिषुत्य विधूय सहसा गदाम् ।
 प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥ ६७
 सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा ।
 हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥ ६८
 तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवां पतिम् ॥ ६९
 तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतगोपा निशाचराः ।
 भीममार्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५७ ॥

G₁ M समाचारान्, B₁ (m as in text) समारब्ध — ^b)
 K₁ B₁ M₂ बुध्यमान, K₂ 4 B₃ 4 D₂ D₃ T G बुध्य,
 D₁ बुद्धिमाश्च (for बुध्य*) — ^c) K₂ 3 T₁ ध्वंसयामास,
 B₄ कल, G₂ व्यथ T₁ तत्सर्वं, T₂ G तत्रस्य, M₂ तत्स्य
 — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ 5 M₂ लघु (for भीम)

61 ^b) Ś₁ K₁ 2 D₁₋₃ 5 M₂ अयोमयीं — ^c) K₄ S
 तस्यै (T₁ भीम) (for धीमान्) — ^d) D₁ 2 प्रजहाद्; D₂
 प्राहिणोद्, T₂ G₁ 3 4 प्रचिक्षेप (for प्रजहार) B₄ T
 G₁ 5 4 M स (for [अ]थ) K₄ प्राक्षिपदाक्षसो बली, G₂
 प्रचिक्षेप निशाचर

62 ^a) K₄ S भीमसकाश — ^c) Ś₁ K₁ अग्नि (for
 सग्नि)

63 ^a) K₂ B₂ सोमिबिद्धो; S स निबिद्धो — ^c) D_n
 D₂ 6 कौतियो (for कौरव्यो) B D_c D₂ गदायुद्धेषु कुशल
 — ^d) = 66^b B D (except D₁₋₃) क्रोधपर्याकुलेक्षण
 — After 63 B₁(marg) 2 3 D_c D_n D₂(marg) 5
 ins

810* रुक्मपट्टपिनद्धा ता शत्रूणां भयवर्धिनीम् ।

64 ^a) B D (except D₁₋₃) प्रगृह्याथ, T₁ स प्रगृह्य
 (for ता प्रगृह्य) K₂ D_n D₄₋₆ नदद्, B D_c नदन्, D₁₋₃
 [नीनदद् (for [नी]नदन्) — ^b) A few MSS 'सैक्या'
 (for 'शैक्या') B D_c D_n D₂₋₆ शैक्या (D₂ प्रेक्ष्य) सर्वा-
 यसीं गदा; T₂ G₁ 3 4 सर्वशक्त्या (G₄ 'काल)यसीं गदा
 — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ तवस्त (for तरसा स) B D_c D_n
 D₂ 6 च (for स)

66 ^a) D₂ (marg sec m) भित्त्वा, T₂ G हत्वा — ^b)
 = 63^d S (except G₁) विभागवित् — ^c) B₁ 3 D_n
 D₂ 6 त हतु, B₄ वेगेन, D₂ त भीमो (for त तूर्णं)

67 ^a) K₂ 4 B D (except D₂) M₂ अव (for अभि*)
 — ^c) T G₁₋₃ M₁ चिक्षेप च, M₂ प्रजग्राह (for प्रचिक्षेप)
 — ^d) T₂ G विनदन्नग (G₁ 'त्रण)मूर्धनि — After 67,
 M₂ ins

811* ततस्त गदया भीमो मणिमन्त निशाचर ।

जघान सहसा मूर्ध्नि स पपात ममार च ।

69 M₂ om 69 (together with 68) — ^b) D_c
 D₁ 3 5 M₁ भीमसेन (D_c D₂ ने)निपातित, T₂ G भीम
 सेनबलाहत — ^d) S (M₂ om) महाद्विप (for गवा पतिम्)

70 ^a) Ś₁ K D₂ 3 5 M₂ पतित (for निहत) — For
 70^c of 50^c

Colophon D_c2 reads it in marg sec m — Major
 parvan Ś₁ K₁ 2 D_n 2 T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan
 K₁ 2 B₂ T₂ G₁ 3 4 M₁ (all om sub parvan name)
 mention only गधमादनवास (T₂ G₂ निवास, G₄ M₁
 प्रवेश), D_c likewise, only गधमादन, and D₁ 2 only
 लोमदातीर्थयात्रा — Adhy name K₁ B₂₋₄ D G₁ मणि
 मद्बध, K₂ मणिमद्बध, K₄ मणिमतबध, B₁ मणिमानवध
 — Adhy no (figures, words or both) D_n 159
 (D_n 160) D₁ 165, S (M₂ sup lin) 161 (M₂ orig
 163) — Śloka no D_n 77 D₁ 71

१५८

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमाना गिरेर्गुहाः ।
अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्राबुभावपि ॥ १
धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ।
भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २
द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय प्रदाय तु महारथाः ।
सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहस्तदा ॥ ३
ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ।
ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिदमम् ॥ ४
स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्त्वांश्च राक्षसान् ।
महाबलान्महाघोरान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ५
शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः ।

निहत्य समरे सर्वान्दानवान्मघवानिव ॥ ६
ततस्ते समतिक्रम्य परिष्वज्य वृकोदरम् ।
तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७
तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशृङ्गमशोभत ।
लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव ॥ ८
कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
भ्राता भ्रातरमासीनमभ्यभापत पाण्डवम् ॥ ९
साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं कृतम् ।
नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषावचः ॥ १०
राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११
अर्थधर्मावनाहृत्य यः पापे कुरुते मनः ।

158

1 ^a) B₁₋₃ वाक्यैर्, D₁ १ नादैर् (for शब्दैर्) — ^b) S₁ भ्रान्त्यमाना, K₄ B D (except D₁₋₃) नाद्य (B₁ नद्य)-
माना K₃ 4 B D (except D₁₋₃) गुहा — ^d) K₁ १
उभौ माद्रीसुतावपि

2 ^b) Ś₁ K₁ १ ते (for च) — K₁ om (hapl)
2^a-3^b — ^d) K₁ १ D₁₋₃ शृश (for सर्वे)

3 K₁ om 3^{ab} (cf v l 2) — ^a) B (as usual)
आर्णिसेनाय — ^b) K₄ प्रदाय च, B Dn D₄ ० सप्रधार्य
(B₄ समावेश्य), Dc सप्रदाय, D₁₋₃ परिदाय (for प्रदाय तु)
— ^c) Ś₁ K₁ १ B₃ D₅ वीरा (for शूरा)

4 ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ० महारथ (K₄ समतत) — ^c) K₃
D₃ महात्मान, Dc₄ D₁ १ T₁ G₁ 4 महेष्वास — ^d) K₄ B
D (except D₁₋₃ १) अरिदमा (B₄ अवस्थित)

5 ^a) K₁ १ परितश्च, K₄ समताद्य, Dn₁ D₁ १ ० स्फुरतश्च,
T G M₂ पुरत (for स्फुरत) M₁ मणिमल्पसुखाञ्छुरान्
— ^c) K₃ महावर्णान्, K₄ D₁₋₃ T₁ M₂ कायान्; B₁ १ Dn
D₄ ० सत्वान्, B₄ D₅ महोत्साहान्; Dc T₂ G महेष्वासान्,
M₁ महावीर्यान् (for घोरान्) — ^d) Cf 3 157 69^b
B₁ D₂ १ १ S भीमसेननिपाति (T₁ बलादि)तान्

6 D₅ om (hapl) 6^a-9^b

7 D₅ om 7 (of v l 6) — ^a) K₃ T₁ G₁ M सम

भिक्रम्य, B₁₋₃ Dc Dn D₄ ० भ्रातर दृष्ट्वा — ^b) B₁₋₃ Dc
Dn D₄ ० महारथा (for वृकोदरम्)

8 D₅ om 8 (of v l 6) — ^b) T₁ M गिरि शृगम्
K₄ गिरिशृगैरिवोद्भगतै — ^c) T₂ (before corr) G₄ महा
वेगैर्; G₂ महेष्वासैर् (for महाभागैर्) — ^d) Ś₁ स्वर्गो, K₄
T₂ (before corr) G₂ 4 दिवि, T₁ दिव्यैर् (for दिव)
B₂ Dc देवगणैरिव B₁ द्यौर्देवप्रवरैरिव

9 D₅ om 9^{ab} (of v l 6) — ^a) T₁ G₂ कुबेरभवन
— ^d) B D (except D₁₋₃) अन्नवीर्युधिनीपति, S अथोवाच
(G₂ उवाच स) युधिष्ठिर

10 Before 10, N leads युधिष्ठिर उ — ^d) K₃ D
(Dn₃ before corr) वच (for वच)

11 ^a) T₁ राजानिष्ट (for राजद्विष्ट) — T₁ om
11^a-12^d — ^c) K₄ यदिद कृतवान्भीम — ^d) B₁ १ D₅
S (T₁ om) transp स्वया and कृत K₄ विद्विष्ट तद्विधौ
कसा; Dc भीम यद्विहित स्वया

12 T₁ om 12^{abc}d (of v l 11) — ^a) D₁ १ अर्थ
कामा, S (T₁ om) धर्माधर्मौ — ^c) Ś₁ K D₁ १ १ तात,
D₃ कृत (for पार्थ) D₅ दुष्टाना, M₁ सर्वेषा, M₂ सर्वस्मात्
(for पापाना) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ १ लभते (for विन्दते)
M पापान् परिमुच्यते — After 12^{cd}, K₄ ins

812* कर्मणा पार्थ सर्वेषा न पापात्परिमुच्यते 1,
while S (except T₁) ins

कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ।
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १२
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम् ।
 अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १३
 ततस्तु हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
 सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरसदनं प्रति ॥ १४
 ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् ।
 भीममार्तस्वर चक्रुर्भीमसेनभयार्दिताः ॥ १५
 न्यस्तशस्त्रायुधाः श्रान्ताः शोणितान्तपरिच्छदाः ।
 प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमब्रुवन् ॥ १६
 गदापरिघनिस्त्रिशतोमरप्रासयोधिनः ।
 राक्षसा निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ १७
 प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।

एकेन सहिताः संख्ये हताः क्रोधवशा गणाः ॥ १८
 प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च धनाधिप ।
 शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ १९
 लब्धः शैलो वयं मुक्ता मणिमांस्ते सखा हतः ।
 मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २०
 स तच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ।
 कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१
 द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
 चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २२
 अथाभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
 हयैः संयोजयामासुर्गान्धर्वैरुत्तमं रथम् ॥ २३
 तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ।
 तेजोबलजवोपेता नानारत्नविभूषिताः ॥ २४
 शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः ।

813* साहस वद भद्र ते देवानामपि चाप्रियम् ।

13 ^b) K₄ T₁ M₁ अग्रज ; B₂₋₄ Dn₃ अच्युत , T₂ G₂₋₄ उत्तम — After 13^{ab}, S ins

814* भीमसेन महाबाहुमप्रयुष्यपराक्रमम् ।

— ^c) Ś₁ K D₁₋₃ अर्थधर्मविधान(K₄ भाग)ज्ञ*, B₁ 3 D₅ G₂ M₂ अर्थसत्त्वविभाव(D₅ M₂ 'धान)ज्ञ*

14 ^a) B D (except D₁₋₃ 5) ते (for तु) K₄ G₄ हतशेषा, M₂ हतचित्ता — ^d) K₁₋₃ B₄ D₁₋₃ 5 T₁ कुबेर-भ(D₁ 'सु)वन

15 ^a) Ś₁ K B₁ 4 D₁₋₃ महाभाग (K₄ राज) — 15^a = 3 157 50^c — ^d) T₂ G₂₋₄ गदादिता

16 ^a) T₁ न्यस्तशस्त्रायुधा , T₂ G न्यस्तसर्वायुधा K₁ B Dn D₁ 2 4 5 कृता , K₃ Dc D₅ क्राता — ^b) Ś₁ K₁ 2 4 D₅ 5 शोणितौघ(D₅ तेन)परिहृता ; K₃ B Dc Dn D₁ 2 4 5 ताकतनुच्छदा , T₁ G₂ तार्द्रपरिच्छदा — ^d) Dc रक्षाधि , D₅ M₁ धनाधि (for यक्षाधि) Ś₁ K D₁₋₃ धनाधिपमथाब्रुवन्

18 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ 5 आक्रम्य , T₁ प्रविश्य ; G₁ 2 4 प्रभज्य (for प्रमृद्य) Ś₁ तु महा ; K₁ 3 च महा , K₃ 4 D₁₋₃ सहसा (for तरसा) — ^c) S (except M₁) निहता (for सहिता) Ś₁ K₄ D₅ T₁ M सर्वैः ; G₂ 4 सवै (for सख्ये) — ^d) B Dn D₁ 4 रणे , Dc सर्वै , T₁ मृता (for हता)

19 ^b) Ś₁ Dn D₁ 2 4 5 M₂ नराधिप , B₄ T₂ G₂₋₄ धनेश्वर — ^c) T₁ तत्र (for देव) — ^d) T₁ पुरमासाद्य सर्वश*

20 ^a) S₁ क्षुब्ध , K₄ रुद्धा* , D₅ दग्ध ; T₂ G अग्र (for लब्ध) K₁₋₃ D₁₋₃ लब्धशैला (K₃ लो) , B₂ Dn D₄ 5 T₁ लब्धशेषा ; M₁ हतशेषा K₄ क्षिप्ता , T₂ G अग्रा (for मुक्ता) ❀ Cn लब्धशैल* इति गौडपाठे तु लब्धो भीमेन जित शैल* । ❀ — ^b) T₂ G त्वत् (for ते)

21 Before 21, Dc G₂ read वैश — ^a) Ś₁ K D₂ 3 5 पतत् (for स तत्) B₂ Dn₁ D₅ M सु ; D₁ 2 च (for तु) — ^b) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ 5 सर्वयक्षध(D₅ 'ज)नाधिप ; T₁ यक्षरक्षोगणा* — ^c) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ 5 T₁ क्रोध

22 ^b) Ś₁ T₂ G धना(G₂ नरा)धिप (for धने*) — ^d) K₂ D₁₋₃ G₄ युज्यताम् G₄ युज्यता मे रथस्त्विति

23 ^b) K₄ B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) T₁ G₁ M गिरिश्रमम् — ^c) B D (except D₁₋₃ 5) रथ (for हयै) K₂ D₁ 2 संयोजयामास — ^d) K₂ 3 B D (except D₅) S (except T₁ M₁) गधर्वैर् B D (except D₁₋₃ 5) हेममालिभि , T₁ M₁ रथसुत्तम (by transp) — D₅ reads 37 after 23, repeating it in its proper place

24 M₂ om (hapl) 24^{bc} — ^b) S₁ K D₁₋₃ 5 मल्लिकाक्षा (Ś₁ K₁ 2 ख्या) D₅ महाहया* (for हयो) — ^c) Ś₁ K₁ 2 4 तेजोजवसमायुक्ता , K₃ Dc D₁ 2 जवबलोपेता , B Dn D₄₋₅ बलगुणोपेता — K₄ om (hapl)

हर्षयामासुरन्योन्यमिङ्गितैर्विजयावहैः ॥ २५
 स तमास्थाय भगवात्राजराजो महारथम् ।
 प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥ २६
 तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वयक्षधनाधिपम् ।
 रक्ताक्षा हैमसंकाशा महाकाया महाबलाः ॥ २७
 सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा दशशतायुताः ।
 जवेन महता वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ २८
 तं महान्तमुपायान्तं धनेश्वरमुपान्तिके ।
 ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥ २९
 कुबेरस्तु महासत्त्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।

आत्तकार्मुकनिस्त्रिशान्दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३०
 ते पक्षिण इवोत्पत्य गिरेः शृङ्गं महाजवाः ।
 तस्थुस्तेषां ममभ्यासे धनेश्वरपुरःसराः ॥ ३१
 ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान्प्रति भारत ।
 समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारा व्यवस्थिताः ॥ ३२
 पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।
 नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ३३
 अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।
 तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥ ३४
 शय्यासनवरं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ।

24^a-25^a

25 K₄ om 25^a (of v1 24) — ^a) K₁ २ रणे
 (for रथे) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ९ पतिष्यत (for तरि) T₂
 G₂ ३ [अ]वहन्, G₄ [अ]भवन् (for [आ]शुगा) — After
 25^{ab}, T₂ G ins

815* ततस्ते तु महायक्षाः क्रुद्ध इष्ट्वा धनेश्वरम् ।
 — ^c) S₁ K₁ २ ४ D₈ शोभ', K₈ B Dc Dn D₄ ९ हेष'
 (for हर्ष') — ^d) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ९) द्वेषितैर्
 (for इङ्गितैर्)

26 ^b) K₂ G₁ M₁ महारथ, T₁ रथोत्तम — ^d) S₁ K
 D₁₋₃ महात्मभि (for द्युति)

27 ^a) A few MSS प्रयात् Ś₁ K₁₋₃ B₄ D₁₋₃ महा
 बाहु — ^b) Of 21^b and v1 B Dn D₄ ९ T₂ G₂₋₄ सर्वे
 यक्षधनाधिप, Dc D₈ ९ G₁ सर्वयक्षगणा (D₈ G₁ 'जना)धिप
 — After 27^{ab}, S ins

816* अनुजग्मुर्महात्मान धनद घोरदर्शना ।
 [M₁ महात्मानो T₁ M₁ यक्षरक्षोगणाधिपा (for the pos
 terior half)]

— ^c) T₁ राक्षसा (for रक्ताक्षा) — ^d) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃
 'जवा' (for 'बला')

28 ^a) S₁ K D₁₋₃ ९ समताद् (for सायुधा) K २
 धृत' (for यद्ध') — ^b) Ś₁ यक्षास्तस्य महाबला', K₁ २ ४
 D₈ ९ यक्षास्तस्य शतावरा, K₂ यक्षास्तस्य सतासता, B Dc
 Dn D₁ २ ४ ९ यक्षा दशशतावरा — ^c) B D (except
 D₁₋₃ ९) S ते जवेन महावे (B_{1m} ४ 'आ)गा — ^d) B D
 except D₁₋₃ ९) S प्लवमाना विहायसा (S स) — After
 28, K₈ (om line 2) B D (except D₁₋₃ ९) S ins

817* गन्धमादनमाजग्मु प्रकर्षन्तमिवाश्वरम् ।
 तत्केसरिमहाजाल धनाधिपतिपालितम् ।

S cont

818* रम्य चैव गिरेः शृङ्गमासेदुर्यत्र पाण्डवा ।

29 ^{ab}) K₁ २ ते (for त) K₈ ४ D₁₋₃ त महात्मान
 मायात, D₈ तमायात महात्मान B Dc Dn D₄ ९ S कुबेर
 च महात्मान यक्षरक्षोगणावृत (B₄ G₁ 'धिप) — ^d) Ś₁ D₈
 प्रियदर्शना, T₂ G 'वादिन'

30 ^a) D₈ T₂ G₂₋₄ महासत्व — ^b) Ś₁ K₁ २ Dc
 पाहु (for पाण्डो) Ś₁ K₈ ४ D₁₋₃ महाबलान् — After
 30, S ins

819* सर्वे चेमे नरव्याघ्रा पुरदरसमौजस' ।

[T₁ M₂ स मत्वेने, T₂ (before con) G₂ ४ सम त्विने,
 M₁ स तु मेने]

— S cont K₈ B D (except D₁₋₃ ९) ins after 30

820* देवकार्यं चिकीर्षन्स हृदयेन तुतोष ह ।

[S करिष्यति (for चिकीर्षन्स)]

31 ^a) S₁ K₈ इवाश्वस्य, K₁ २ ४ D₁₋₃ इवागम्य, B

विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः ॥ ३५
 तमासीनं महाकायाः शङ्खकर्णा महाजवाः ।
 उपोपविशुर्गुर्या राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३६
 शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
 परिवार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः शतक्रतुम् ॥ ३७
 काञ्चनीं शिरसा विभ्रञ्ज्मीसेनः स्रजं शुभाम् ।
 बाणखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम् ॥ ३८
 न भीर्भीमस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ।
 आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ३९
 आददानं शितान्बाणान्योद्गुकाममवस्थितम् ।
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ॥ ४०
 विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
 निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं सह बन्धुभिः ॥ ४१
 न च मन्युस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।

कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव ॥ ४२
 व्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
 दृष्टश्चापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥ ४३
 न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ ।
 कर्मणानेन भीमस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४४
 एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ।
 यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थं कृतवानसि ॥ ४५
 मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
 शापादस्मि विनिर्मुक्तो घोरादद्य वृकोदर ॥ ४६
 अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
 शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ४७
 दृष्टो हि मम संकेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।

35 Ms om 35 (of v1 31) — °) B Dc Dn
 Ds 4 ६ स ह्या (B1 ज्या)सनवर; D1 ३ ६ शय्यासनधर, T
 Gs-4 युत, M1 गत Ś1 K1 ३ B1 Dc Ds Gs श्रीमान्
 — °) B1-3 Ds ६ पुष्पके

36 Ms om 36^{ab} (of v1 31) — °) Ś1 K1 ३ M1
 बला (for जवा)

37 °) Ś1 K Ds ३ ६ चैव (for चापि) — °) Ks
 D1-3 ६ स तिष्ठति, Ds Bs ३ Ts Gs-4 [उ]पतिष्ठति — °)
 K Bs M देव

38 °) Ts G शिवा (for शुभाम्) — °) B1 4 Dn
 Ds ६ पाशं; Bs ३ प्रास (for बाण) — °) Ś1 K1 ३
 नवैक्षत

39 °) B1-3 Dn Ds ६ भीमसेनस्य न ग्लानिर् — °)
 Ś1 K1 ३ विक्षिप्तस्यापि; Ks D1 ३ G1 विक्षि, Ds ईक्षि,
 Gs M वीक्षि

40 °) T1 Gs 4 M ह्व (for भव)

41 Before 41, Bs Dc read कुबेर उ, also in the
 sequel frequently — °) Ś1 Ks Ms स्वा (for रवा)
 — °) Ss K Ds ३ ६ चैव (for चापि) — °) B1-3 D
 (except D1-3 ६) आतृभिः सह, Bs सह रक्षभि

42 °) Ś1 K1 ३ ह्य (for च) — °) S सेनाय — °)
 Ks Ds Gs [ए]व (for [ए]ते) Ś1 K D1-3 ६ सर्वे (for पूर्व)

43 °) Dc च ते; Ts G चापि (for चात्र) — °) S1

K1 ३ Ds transp साहस and यदिदं — °) Dc T1 दिष्टश्,
 G1 4 दिष्ट

44 °) Ds प्रीतोह K Ds पुरुषर्षभ (for भरत) D1
 प्रीतश्चास्मि नरर्षभ — °) B2-4 Dn Ds ६ Ts Gs कर्मणा
 भीमसेनस्य — °) B1 ३ 4 Dc Dns D1 ३ 4 ६ M1 परा
 (for पुरा) — After 44, Ks reads an addl colophon

45 Before 45, all MSS except Ks G1 read वैश
 उ (8 MSS om उ) — °) Bs Ds S (except T1 G1)
 स एवमुक्त्वा राजान — °) Ś1 K1 ३ तात (for भीम), of
 45° — °) K D1-3 ६ कृष्णार्थं

46 °) Ds देवाना (for देवाश्च) — °) Ds धिनाश
 कृतवानसि, Ts G विनाशयसि राक्षसाम् — °) Ś1 K1 ३
 बलवीर्येण — °) Ś1 K D1-3 ३ तव (for त्वयि) — °)
 B Dc Dn Ds ६ अद्य, Ds अपि, S चाह (T1 अस्माद्) (for
 अस्मि) S विमुक्तोद्य (for विनिर्मुक्तो) — °) B1-3 Dc
 Dn Ds-6 Ts Gs अस्मि, D1 ३ G1 ३ 4 M अस्माद्, T1 चाह
 (for अद्य)

47 °) Many MSS निष्कृति Bs Ms परा; Ds किल;
 Ts Gs ३ ध्रुव; G1 पुरा, Gs ध्रुवा (for कृता)

48 °) Dc दृष्टो (for दृष्टो) Ds S दृष्टोय मे (T1 Gs
 द्रो धर्मे) परिहृश — °) B1 तव नात्रा; Ds न ते वात्रां,
 T1 तत्तवात्रा; Ts G1-3 तवात्र ना — °) T1 G1 न किंचि-
 दपि (for कथ) B D (except D1-3 ६) पाण्डव (Bs

न तवात्रापराधोऽस्ति कथंचिदपि शत्रुहन् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं शप्तोऽसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।

श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणम् ॥ ४९

इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।

तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥ ५०

वैश्रवण उवाच ।

देवतानामभूमन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर ।

वृत्तस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः ।

यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ५१

अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृपिसत्तमम् ।

उग्रं तपस्तपस्यन्तं यमुनातीरमाश्रितम् ।

नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् ॥ ५२

तमूर्ध्ववाहुं दृष्ट्वा तु सूर्यस्याभिमुखं स्थितम् ।

तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम् ॥ ५३

राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा ।

मौख्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च भारत ।

न्यष्टीवदाकागगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ॥ ५४

स कोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव ।

मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेव सखा तव ॥ ५५

धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर ।

तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्ते वधं प्राप्स्यति मानुपात् ॥ ५६

त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्स्यसि दुर्मते ।

तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिपाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ५७

भारत) (for शत्रु*) — After 48, B₄ Dc ins a colo phon

49 D₅ transp 49 and 50 — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ transp कथ and शप्त, and read त्व (for [अ]सि) Ś₁ महर्षिणा (for महा°) D₅ किमर्थं वाशपष्कुद्धस्त्वामगस्त्य स्तपोधन — °) K₄ D₁ 3 [अ]ह सर्वं, D₅ [अ]क्षेपेण, T₂ G₂₋₄ [अ]ह राजन् (for [अ]ह देव) — ^d) K₁ 3 D₅ तथै°, S (except T₁ M₁) यथै° (for तवै°) K₄ D₁ 3 तत् (for [ए]तत्) D₅ तव शापस्य कारण

50 D₅ transp 49 and 50 — ^a) Ś₁ K D₂ 3 तु (for च) D₅ आश्चर्यमेतद्भगवन् — °) D₅ M₂ तस्मिन्क्षणे, T₁ G₂ तथैव त्व — ^d) D₅ 5 सभृत्य, T₂ G सहय (G₁ सा) (for सबल°) Ś₁ च सवाहन, D₅ बलवाहन (for सपदा°)

51 K₃ B₁ 4 Dc Dn D₄ 6 धनेश्वर उ, K₄ D₅ धनद उ°, B₂ 3 G₁ कुशेर उ° (G₁ om उ°) — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ G₄ सत्र, G₁ 3 M₂ मत्र — ^b) S₁ K₃ 4m D₁ 3 मेरुपृष्ठे, B₄ S कुशावत्या S₁ K₁ 3 जनाधिप, D₅ नराधिप (for नरे°) — °) T₁ G₁ M₁ तत्राहृतो°, M₂ वृत्तस्ताता° (for वृत्तस्तत्रा) — ^d) S वृत् (for त्रिभि) — °) B₄ कामरूपाणा, M₁ राक्षसाना च — ^f) Ś₁ K₁ 3 पाणिना

52 After 52^{ab}, T₂ G₃ 4 read 53^{cd} — °) B D (except D₁₋₃ 5) तप्यमान (for तपस्यन्त) — ^d) S नाना द्रुमविभूषित — °) S यमुनातीरमाधित्य (T₁ माद्य) — ^f) D₅ S पुण्य ब्रह्म (T₁ देव) पिसकुल

53 °) S अयो° (for तमू°) B Dc Dn₁ n₂ D₄ 6

[ए]त्र, Dns च, S त (for तु) — ^b) B D (except D₁₋₃) [अ]भिमुखे S अगस्त्यमृपिसत्तम — T₂ G₃ 4 read 53^{cd} after 52^{ab} — ^d) Dc G₁ इवेधित, D₅ इवानल

54 ^a) Ś₁ K₁ 3 D₃ 5 तत्राधिपो राक्षसाना — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ (by transp) मोहाहर्षाच्च, T G₂₋₄ दर्पमोहा° B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) पाथिव (for भारत) — °) S₁ K B₂ 3 Dc Dn₁ D₁₋₃ 5 अष्टीवद् (for न्यष्टी°) M छीवता काशगस्त्य — ^f) B₄ M परमर्षे स मूर्धनि

55 ^{ab}) K₄ D₅ transp स and कोपात् D₅ प्रदहन्निव तेजसा S तत क्रुद्ध स भगवानुवाचेद तपोधन — ^d) Ś₁ K₁ 3 देव (for एव)

56 ^a) S (except T₂ G₃) वर्षेण K₄ एना, D₁ 3 एव, T₁ M एष, T₂ (before coll) G₁ 3 4 एतत् (for एता) — °) Ś₁ K₁ सैन्य G₁ 4 M₂ तैर् (for ते) — ^d) T₁ M₁ मानवात्

57 K₄ om 57^{ab} — ^b) B D (except D₁ 3 5) G₁ M₂ प्राप्येह, T₂ G₂₋₄ प्रामुहि (for प्राप्स्यसि) B D (except D₁₋₃ 5) दुर्मति

58 ^b) K₁ 3 4 B₂₋₄ D₅ T₁ G₁ M₁ पुत्रपौत्र बलान्वित (T₁ M₁ जुग) — °) Ś₁ ते शाप, K₂ त शाप, G₂ विश्राप, M₂ नानाश (for न शाप) B D₀₁ Dns D₄ प्राप्यते — ^d) N तत्तत्रा (D₅ तोव) ज्ञा (for गच्छतेऽऽज्ञा)

59 ^b) T₂ G₃ तत्तस्माद्, G₁ अगस्त्याद्, G₂ पुरास्माद् (for प्राक्तस्माद्) S₁ मुनि° (for ऋपि°) — °) Ś₁ K D₁₋₃ 5 महावाहो

न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गर्हितम् ।
 न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृपु ॥ २०
 स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
 मानितः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्धानि भारत ॥ २१
 योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ।
 स शंतनुर्महातेजाः पितृस्त्वव पितामहः ।
 प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ॥ २२
 सम्यक्चासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः ।
 पितृन्देवांस्तथा विप्रान्पूजयित्वा महायशाः ।
 सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति ॥ २३
 अधिराजः स राजंस्त्वां शंतनुः प्रपितामहः ।

स्वर्गजिच्छक्रलोकस्थः कुगलं परिपृच्छति ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभ ।
 प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥ २५
 ततोऽन्नवीद्वनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
 मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ २६
 स्वेपु वैश्वसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
 कामानुपहरिष्यन्ति यक्षा द्यो भरतर्षभाः ॥ २७
 शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुरुषर्षभः ।
 साक्षान्मघवता स्पृष्टः संप्राप्स्यति धनंजयः ॥ २८
 एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् ।

नरोत्तम

21 °) T₂ (before corr) G₄ आनीत, G₁ आनीत
 (for मानित) — °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ऽ पाठव*, T₁ M₁
 मानद (for भारत)

22 °) B D (except D₁₋₃ ऽ) शतनुः — °) D₁ ऽ
 T G₃ धन्विना

23 °) T₂ G सम्यक्चापे (G₁ सत्यक्चासौ) Ś₁ K
 (K₄ marg sec m) D₁₋₃ ऽ समागम्य महाकीर्ति — °)
 K₄ यथा मेरुः (for कुल*) T₁ M₂ [उ]स्थित (for स्थित)
 Ś₁ K (K₄ marg sec m) Dc D₃ ऽ कुलधर्मेण पार्थिवः
 B Dn D₁ ऽ ४ ऽ कुलधु (Dn₂ n₃ धै)र्धेण पार्थिव — °)
 B D (except D₁₋₃ ऽ) शर्वीन्विप्रान्, T₁ पूजयित्वा (for
 तथा विप्रान्) — °) T₁ यात स्वर्गं (for पूजयित्वा) B D
 (except D₁₋₃ ऽ) महातपा — °) B₄ T₁ M₁ अनु
 (for प्रति)

24 °) K₄ D₁₋₃ अति राज्ञा (D₁ ऽ ङ) स, T₁ न्य
 आह च, T₂ G₃ अतिराजसु, G₁ अधिराजसु, G₂ M₂ अति
 राजा स K₁ M₂ राजस्त्वा, T₁ M₁ राजेद्र — °) Some
 N M88 शतनुः T₁ M₁ त्वा (for प्र) — °) T₂ G
 स्वर्गं (for शक्र)

25 After the ref B₁(marg) ऽ D (except
 D₁₋₃ ऽ) ms

823* एतच्छ्रुत्वा तु वचन धनदेन प्रभाषितम् ।

पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः सप्रहर्षिता ।

— °) Some M88 भरतर्षभ — D₂ om 25^c-26^b

— °) Ś₁ K₁ ऽ ४ (m as in text) D₃ T (T₂ by corr)
 G₃ प्रहः; G₁ प्रभः; G₂ पादौ, G₄ पादे, M₁ प्राच, Cnp प्राज्य

(= ज्यारहित Nil) (for प्राध्व) — °) T₁ पूजयित्वा (for
 कुबे*) K₄ (marg sec m as in text) महात्मने (for
 वृको*)

26 D₂ om 26^{ab} (of v. 1 25) — °) Ś₁ K (K₄
 marg sec m) D₃ ऽ तमघ (for ततोऽन्न) K₄ (marg
 sec m as in text) राजराजा (for घना*) — °) K₄
 (marg sec m as in text) T₁ M₁ शरणैषिणा, M₂ शरण
 गत — °) Ś₁ K₁₋₃ Dn₂ D₃ ऽ T₁ G₂ सुहृदानद*, B₄
 सुहृदा मान* — After 26, T G ms

824* विभवस्तात शैलाग्रे वसानः सह वन्दुभि ।

सुपर्णपितृदेवाना सतत मानकुञ्जव ।

ऋजु पश्यत मा वक्र सत्य वदत मानुत्तम् ।

दीर्घं पश्यत मा हन्व पर पश्यत मापरम् ।

[(L 1) T₁ G₁ विमय, G₂ विहरन् (for विमव)]

27 °) S सर्वेषु (for रम्येषु) — °) Ś₁ K₁₋₃ B₄
 D₁₋₃ ऽ कर्षणा (for तापना*) — °) B₁ ऽ Dn D₄ ऽ
 कामान्न परिहास्यति; D₅ कामान्न प्रहरिष्यति, S कामानभिहरि
 ष्यति — °) K₄ मम शालनात् (भर*)

28 °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ऽ चापि (for एव) — °) B
 D (except D₁₋₃ ऽ) पुनरेष्यति (for पुह) — °) K₄
 स्वय (for साक्षान्) Ś₁ D₃ वृष्टः; K₂ दृष्ट, T₁ M₁ [उ]
 स्पृष्ट, M₂ स्पृष्ट

29 °) Ś₁ K D₁₋₃ ऽ एवमुत्तमकर्माणम् (K₄ उक्तवैव
 शुभकर्माणम्); T₁ एवमुत्तमकर्माणम् — °) K₄ S अनुशास्य
 — °) D₁ ऽ श्वेत, D₅ वस्तु (for अस्त) B₃ (m as in
 text) अस्तगिरिगते सूर्ये, S अस्त गिरिमिवादिष्य (M₁ साध)
 — °) D₁ ऽ प्रयातो

अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ २९
 तं परिस्तोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।
 यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३०
 पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
 बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यताम् ॥ ३१
 ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
 प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

वैशांपायन उवाच ।

ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाह्निकमर्दिदम् ।
 आर्षिषेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १
 तेऽभिवाद्यार्षिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ।

ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २
 ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३
 असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति ।

30 °) Ś1 K1-3 4 (marg sec m) D3 5 त (Ś1 K2 ते) परिस्तोमसस्तीर्णैर्, K4 परिवृत्तोथ सकीर्णैर्, T1 स परिव्यो-मसं — °) Ś1 K D1-3 5 नानारजत (K4 नानाकनक, K4 marg sec m महारजत)भूषितै

31 °) K4 (marg sec m as in text) *माश्वर्यम् (for *माश्वानाम्) — °) Ś1 K D3 5 ऐरावणपथे K2 B D (except D1-3 5) T G3 4 यथा (for यताम्)

33 °) Ś1 K1 2 D3 व्यपा°, K3 अप°

34 Before 34, T2 G2-4 ins वैश° — °) Ś1 K D3 5 स (for हि) K3 4 D3 5 नाश (for शाप°) S1 K1 2 [अ]पि, K3 4 D5 हि, B Dc Dn D4 6 स (B1 तु); D3 [अ]य (for [अ]सौ) D1 2 तेषामय शापकाल° — °) B D (except D1-3 5) शापस्यातोभवत्तदा

35 °) K4 पाडवापि, B D (except D1-3 5) G1 *वाश्च, T G2-4 M *वा सु — °) D1 2 5 T2 G2-4 स्वेषु (for तेषु) N (except B2 4) ता क्षपा° — °) K4 S *ता सह (K4 T1 M1 *ता यक्ष) राक्षसैः

Dn D4-6 T2 G3, likewise, only गधमादनप्रवेश (D5 T2 G3 *निवास), and finally B2 3 Dc, only गधमादन-वास — Adhy name K4 कुबेरसमागम, D2 धनदागमन; D3 M2 वैश्रवणसमागम, G1 वैश्रवणनिवर्तन — Adhy no (figures, words or both) Dn 161 (Dn3 162), D1 167, 8 168 (M2 sup lin 165) — Śloka no Dn 98, D1 37

160

1 °) K4 पाचाली शुभदर्शना, K4 (marg sec m) D1 T1 M पाचाली सुहृदश्च ते (T1 तान्), D2 T2 G पाचालीस हिताश्च तान् (D2 तश्च ते, G2 *तश्च तान्) — °) B आग्नि-सेनेन K1 4 D1 2 M सहिता°, D5 त, T1 *तान्

2 °) K4 Dc D1 2 5 T1 G1 2 हि (for ह) — After 2, K4 Dc D1-3 S (except G1) ins

825* आर्षिषेण परिष्वज्य पुत्रवद्भरतर्षभान् ।

[T2 G2 3 M भरतर्षभ]

3 G1 om 3-4 — °) K4 D1-3 S (G1 om) धर्म राज स्पृशन्पाणौ पाणिना म महातपा — °) Ś1 K1 2 अथो दीक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य)

4 G1 om 4 (cf v1 3) — °) Ś1 K1 2 महावीर्यं

Colophon — Major parvan Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2-4 आरण्य — Sub parvan K3 D1 2 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनवास in K3, and गधमादनप्रवेश in D1) B1 4

सैन्यानां तु तवैतेषां पुत्रपौत्रवलान्वितम् ।
न शायं प्राप्स्यते घोर गच्छ तेऽऽज्ञां करिष्यति ॥ ५८

एष शापो मया प्राप्तः प्राक्तस्मादपिसत्तमात् ।
स भीमेन महाराज आत्रा तव विमोक्षितः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

वैश्रवण उवाच ।

युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालौ पराक्रमः ।
लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १
धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगोऽभवन् ॥ २
धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ पृथिवीमनुशास्ति वै ॥ ३
य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ४

देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५
पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ६
अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ।
वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ७
साहसे वर्तमानानां निकृतीना दुरात्मनाम् ।
सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ॥ ८
अधर्मज्ञोऽवलितश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।

Colophon — *Major parvan* S₁ K₁ 2 D₂ T₁ G₂ 4
आरण्य (T₁ आरण्यकाह) — *Sub parvan* K₂ D₁₋₃ (all
om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा,
B₁ 2 4 D₂ D₄₋₆ T₂ G₂ 4, likewise, only गधमादनप्रवेश
(B₂ नवास, D₆ दर्शन), and finally B₂, only गधमादन
— *Adhy name* K D₂ घनेश्वरसमागमः; D₆ कुबेरसवादः;
D₁ 2 G₂ कुबेरसमागम, G₁ कुबेरपाहवसवाद — *Adhy*
no (figures words or both) D₂ 160 (D₂s 161),
D₁ 166 S (M₂ sup lin) 162 (M₂ orig 164)
— *Śloka no* D₂ 1 2 D₁ 63, D₂s 64

159

1 B₁₋₃ D₂ D₁ 2 4-6 धनद उ, B₂ D₆ कुबेर उ
— ^b) K₂ काल पराक्रम, B D (except D₁₋₃ 6) काल
पराक्रमा — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ 5 लोकतन्त्रविधान च (K₄
D₂ 5 वा), B₂ S विभागानाम् — ^d) Ś₁ K D₂ 3 5
[अ]प्येष (for एष) K₂ 4 D₁₋₃ 5 नय (for विधि)
2 ^e) S (except G₁) विभागज्ञा — D₆ om
(hapl) 2^d-3^a
3 D₆ om 3^a (cf v 1 2) — ^b) Ś₁ K D₆ D₁₋₃ 5
G₁ M₁ सर्वेष (Ś₁ क)मविभागवित् — ^d) Ś₁ K₁ 2 4

D₁₋₃ हि, K₂ D₆ ह (for वै) B₁₋₃ D₆ D₂ D₄ 6 प्रशास्ति
पृथिवीं चिर; B₄ पृथिवीमनुशास्ति

5 ^{ab}) Ś₁ K D₁₋₃ 5 देशकालोत्तर (K₂ उत्तर; D₆ चित)
शक्र, and तात (for शक्र) — ^d) D₆ बहु, T₁ M बहु
(for वसु) S₁ K D₁₋₃ 5 मरुद्भिः सह वृत्रहा — After
5, N (except B₁ D₄ 6) ins

821* यस्तु केवलसरम्भात्प्रपात न निरीक्षते ।

6 K₂ D₆ om 6^{ab} — ^a) Ś₁ K (K₂ om) B₄ D₁₋₃
च (for य) — ^d) = 7^d Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 स प्रेत्ये (for
प्रेत्य चे) K₄ B₂ D₂ D₄₋₆ चि (for the second च)

7 Ś₁ D₆ T₂ G₂ om (hapl) 7 — ^a) K₁₋₃ D₁₋₃
हि; M₂ स (for सु) — ^b) B₂ अविधानवित्, G₄ अवि
भागवित् — ^c) K₄ दुर्बृत्ताचारसंरम्भी (m वृथाचारसमारभात्)
— ^d) = 6^d K₂ 4m D₁ 2 स प्रेत्ये; K₄ सोचिरेण (for
प्रेत्य चेह) K₄ (m as in text) B₁ 2 D₂ D₄ 6 G₁
चि (for च)

8 ^b) K₄ D₁ 2 5 निकृतीना (K₄m प्राकृताना), D₆
प्रवृत्तीना — ^c) S₁ K₁ 2 सर्वसामर्थ्यलिप्सा (K₁ लिप्सा)ना,
K₄ (m as in text) सर्वेषामर्थलिप्साना, T G सर्वेषामर्थ-
लिप्सूना, M₂ स त्वस्मान्तरवलिप्सूना — ^d) K₄m D₆
पातो, D₁ 2 T₁ पापे (for पापो) K₄ निश्चित; T₂ G₂-4
नित्यश

निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुपर्षभ ॥ ९
 आर्षिपेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
 तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वय ॥ १०
 अलकाः सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ।
 मन्त्रियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
 रक्षन्तु त्वा महाबाहो सहितं द्विजमत्तमैः ॥ ११
 साहसेषु च संतिष्ठन्निह शैले वृकोदरः ।
 वार्यतां साध्वयं राजस्त्वया धर्मभृतां वर ॥ १२
 इतः पर च राजेन्द्र द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
 उपस्थास्यन्ति च सदा रक्षिष्यन्ति च सर्वशः ॥ १३
 तथैव चान्नपानानि खादूनि च बहूनि च ।

उपस्थास्यन्ति चो गृह्य मत्प्रेयाः पुरुपर्षभ ॥ १४
 यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्बृकोदरः ।
 धर्मस्य त्वं यथा तान योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १५
 आत्मजावान्ममंपन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनोः ।
 रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १६
 अर्थतत्त्वविभागज्ञः सर्वधर्मविशेषवित् ।
 भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुगली दिवि ॥ १७
 याः काश्चन मता लोकेष्वप्ययाः परममंपदः ।
 जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये ॥ १८
 दमो दानं बलं बुद्धिर्हीर्षुतिस्तेज उत्तमम् ।
 एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ १९

9 ^b) D₁ ३ ६ T₁ पापं (for वालं) — ^d) S₁ पुरुषो
 त्तम, K₁ B₂ D₁ ३ पुरुपर्षभ K₄ त्व शाधितुमिहार्षिम्
 — After 9, K₄ ins

822* तच्छ्रुत्वा धनदो वाक्य पाण्डवाना ममागमम् ।
 उरथाय स ह तै र्माधं चलितस्तःक्षणाद्भूतम् ।
 कुबेर प्राप्य राजान युधिष्ठिरमभापत ।

10 ^a) B (as usual) आर्षिसेनस्य — ^b) Ś₁ K₁ ३
 D₃ transp प्राप्य and भूय Ś₁ K₁ ३ तथा (for स्वमां*)
 — ^c) K₂₋₄ B₁ ३ ४ Dc₂ D₃ ६ ६ तामिस्र, G₂ ४ स्वरित
 T₂ G₂₋₄ प्राप्य (for पक्ष) T₁ G₁ M तामिस्रा प्रथमा प्राप्य
 (T₁ तत्र)

11 ^a) S₁ K₂ B₂ D₁ ३ M₁ अलका, K₁ ४ G₁ ४ M₂
 अलका, Dn₂ D₆ आलका, D₆ अलका, T₁ अकाल, G₂
 आलकै — ^b) N (except Ś₁) M₂ यक्षाश्च B₁₋₃ D
 (except D₁₋₃ ६) किनरै (for राक्षसै) — ^d) T₁ M₁
 सर्वैश्च गिरिवासिभि — ^c) Ś₁ K₂ ४ D₃ ६ रक्षति, K₁ ३
 रक्षते, D₂ रक्षितु B Dc Dn D₄ ६ रक्षिष्यति (for रक्षन्तु
 त्वा) K₁ ३ ४ D₁ ३ ६ T G रवा (for त्वा)

12 ^a) G₁ न (for च) Ś₁ K₁ ३ साहसे चापि सतिष्ठन्,
 K₄ (marg sec m as in text) साहस स्वयमातिष्ठन्, B D
 (except D₁₋₃ ६) साहसादनुसप्राप्त (Dc ष्ठा), T₂ G₂ ४
 साहसेषु न कर्तव्य — ^b) B Dn D₄ ६ प्रतिबुध्य; Dc₁ प्रति-
 हर्षं, Dc₂ प्रतिबुद्धान्, T₂ G₂₋₄ त्वया शैले (for इह शैले)
 — ^d) S स्वय (G₁ भीमो) (for त्वया)

13 ^a) B D (except D₁₋₃ ६) अत (for इत) Ś₁
 K₁₋₃ D₁₋₃ ६ व सर्वान्, K₄ D₅ ६ व सर्वे, B Dn D₄ ६ वो
 राजन् (for राजेन्द्र) — ^b) K₁ ३ प्रेक्ष्यति, K₃ Dc रक्ष्यति
 — ^c) B₁₋₃ Dc व सर्वान्, B₄ Dn D₄ ६ वो राजन्, D₃ M

च तदा (for च सदा) — ^d) Dn D₄ ६ रक्षिष्यते, G₁ ३
 मरक्ष्यति B₁ ३ sm D (except D₁₋₃ ६) व सदा (for
 सर्वदा) h₄ (marg sec m as in text) रक्षसि तव
 सर्वश

14 ^b) K₂ D₁ ३ ६ विविधानि, Dc च फलानि (for च
 बहूनि) — ^c) K₁ ३ वै गृह्य, K₄ च सदा, K₄ (marg
 sec m) D₁₋₃ ६ [उ]पादाय (for चो गृह्य) B Dc Dn
 D₄ ६ आहरिष्यति मत्प्रेया — ^d) D₃ भृत्या (for प्रेया)
 K₄ भरतर्षभ B Dc D₁ D₄ ६ सदा व (B₂ Dc सदारा*)
 पुरुपर्षभा

16 ^b) G₂ धर्मो (for यमौ) K₁ ३ Dc T₂ G तथा
 (for यथा) K₁ ३ D₁₋₃ [अ]श्विनौ — ^c) Dc ते तन्, T₁
 तावन्, T₂ G₂₋₄ तथा (for तद्वन्) K₄ B₂ Dc D₁ ६ T
 G₂ ३ M₁ मया (for ममा) K₁ ३ रक्ष्यास्तद्वर्ममप्येह
 — ^d) B₁ स्वय (for यूय)

17 ^a) B D (except D₁₋₃ ६) विधानज्ञ — ^b) Ś₁
 K₁ ३ ४ D₁ विभागवित्, K₃ B Dc Dn D₂₋₆ विधानवित्
 — ^c) K₄ भीमादवरज श्रीमान्, G₁ सेनोदय राजन् — ^d)
 N (except S₁ K₁ ३) फाल्गुन

18 ^{ab}) K₄ B Dc Dn D₃ ४ ६ मता लोके, S महाबुद्धेर्
 (T₁ बुद्ध्या) (for मता लोकेषु) D₁ काश्चित्सर्वमता लोके;
 D₂ ६ या काश्चित्समता लोके K₄ बुद्धे; B D (except D₅)
 स्वर्गो; T₁ वश्या (for [अ]प्या)

19 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ transp दमो and दान — ^b)
 K₃ D₁₋₃ ६ T₁ ष्टित्वेज पराक्रम (T₁ ज अनुत्तम) — ^c)
 Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ हि (for [अ]पि) T₂ (before corr)
 G₄ महाबुद्धे — ^d) T₁ M₁ स्थितानि हि यथा त्वधि

20 ^d) Ś₁ K (K₄ marg sec m) D₁₋₃ ६ नरा नृप, Dc

शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविराजते ॥ ४
 इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः ।
 पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चोपशोमिताम् ॥ ५
 एतदाहुर्महैन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।
 ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सन्न तात मनीषिणः ॥ ६
 अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै प्रजाः ।
 ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७
 यमस्तु राजा धर्मात्मा सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
 प्रेतसत्त्वगतीमेतां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ८
 एतत्संपन्नं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
 प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ९
 यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।
 अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ १०

एतं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
 आवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११
 उदीची दीपयन्नेव दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।
 महामेरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदां गतिः ॥ १२
 यस्मिन्ब्रह्मण्यदश्चैव तिष्ठते च प्रजापतिः ।
 भूतात्मा विसृजन्मर्षं यत्किञ्चिज्जङ्गमागमम् ॥ १३
 यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
 तेषामपि महामेरुः स्थानं शिवमनामयम् ॥ १४
 अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरत्रोदयन्ति च ।
 सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखाः सदा ॥ १५
 देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
 यत्रात्मवृत्तैरध्यास्ते देवैः मह पितामहः ॥ १६
 यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृति ध्रुवम् ।

(for राज) — ^a) Ś1 B Dc Dn D4 ० [S]तिविराजते (B2 ति), K3 हि विराजते, S (G1 om) [S]भि(T1 M2 हि)विराजयन्
 5 ^a) K1 १ D2 इन्द्रवैश्रवणावेतौ, T1 G1 १ M1 णोपेता; T2 G2 इन्द्रो वैश्रवणोपेतौ — ^b) K1 रक्षित, Dc रक्षिता, D1 १ T1 रक्षत (D1 त), T2 G ति — ^c) K1-3 om च B4 Dn D4 ० [ए]व (for [ए]व) Some MSS ०शोभित
 6 D5 om 6 — ^a) Ś1 K1 १ T1 M एताम्, T2 G2 १ एतम्, G1 एवम् (for एतद्) — ^c) Dc चापि, T2 G2-4 चैव (for सर्व) — Ś1 K1 १ D2 M3 om (hapl) 6^a-7° — ^d) K4 (marg sec m as in text) S सर्वे (for सद्य) Dn2 D1 (sup lin as in text) सयुक्ताश्च मनी
 7 Ś1 K1 १ D2 M3 om 7^{ab} (cf v1 6) — ^b) B1 G1 उपातिष्ठत; T1 उदतिष्ठति K3 १ B4 Dc D1 १ १ M2 द्विजा (for प्रजा) — ^c) D5 चाय; T2 G चैव (G1 सर्व) (for चापि)
 8 ^a) K3 D5 च (for तु) K4 G4 राजन् Ś1 B1-3 D (except D1-3 १) धर्मज्ञा (for धर्मात्मा) — ^b) Ś1 K1 १ B4 D5 G1 वर (for प्रभु) — ^c) Ś1 K3 D1-3 १ प्रेतसत्त्वर्ग (D5 सुं)ताम्; K1 १ प्रेतै सत्त्वैर्गैर् (K3 ताम्), K4 अगस्त्येखिताम्, B Dc Dn D4 ० G4 प्रेतसत्त्व (B4 सिद्ध)गतिम्, G1 गती B Dc ह्येता, Dn D4 ० ह्येता (for एता) — ^d) K4 transp दक्षिणा and आश्रितो; D1 १ transp आश्रित and विश D2 १ आस्थितो
 10 G1 om 10 — ^a) Dc Dn D4 त; D5 स, D6

स (for य) — ^a) Ś1 K1 १ एतद् (for एतम्)
 11 ^a) K2 एव, K4 B2 १ Dn1 ns D1 १ १ एन, G1 स त (for एत)
 12 ^b) B Dc Dn D4 ० वीर्यवान् (B4 भानुमान्), D5 मूर्तिमान् — ^c) S1 K1-3 १ (marg sec m) D1-3 गिरिवर; T1 महाराज, T2 G2 १ महाभाग
 13 ^a) K1 १ B5 अस्मिन् K4 (marg sec m ns in text) T1 M1 ब्रह्मविदश्चैव T2 G यस्मिन्ब्रह्मण्यदश्च — ^b) K3 D5 तिष्ठति K3 D5 [ए]व, K4 [अ]थ, T2 G वै (for च) B1-3 Dc Dn D4 ० भूतात्मा चावतिष्ठते (B2 १ D4 ० ति) — ^c) B4 भूतानि T1 G1 M3 मर्षं, T2 G2-4 विश्व, M1 स्वर्ग (for सर्व) B1-3 D (except D1-3 १) प्रजापति सृजन्सर्व
 14 ^b) K1 १ मानुषान् K4 D5 (by corr) ऋषियस्य सप्तमान्, B1 १ T1 G1 १ M2 दक्षसत्त्वमान् — ^c) S1 K1 १ महद्व्येतत्; K3 महासेतु, T1 M महामेरो (M1 रौ) — ^d) K4 स्थानमेतद्; B1-3 D (except D1-3 १) शिव स्थानम् (by transp) T2 G2-4 अनुत्तमम्
 15 ^b) K3 D5 अस्त्यु, B2-4 Dc Dn D1 १ एवो (for अत्रो) — ^c) K3 D1-3 पार्थ (for तात) — ^d) Ś1 K3 B3 G1 तथा; K1 तत, B1 Dn D1 १ ० T G2-4 M तदा
 16 ^a) Ś1 K1 १ D5 एतद्, K3 १ (marg sec m) D5 एव, K4 देव, D1 १ एव (for देश) — ^c) K4 (marg sec m as in text) यत्रास्ते भगवान्देवो; S आत्मवृत्तैर्व (T1 श्व)तैर्यत्र — ^d) T1 M1 नित्यमास्ते (for देवै सह)

अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७
 ब्रह्मणः सद्नात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
 देवाश्च यत्नात्पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं शिवम् ॥ १८
 अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
 स्वयैव प्रभया राजन्दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १९
 तद्वै ज्योतीषि सर्वाणि प्राप्य भामन्ति नोऽपि च ।

17 ^b) D₄ G₁ 2 M₂ ध्रुवा S₁ K₁ 2 4 (marg
 sec m) प्रवृत्ति प्रकृते परा (K₁ 2 'र), K₃ D₁₋₃ 5 प्रकृति
 (K₃ 'ति) प्रकृते पर, K₄ (corrupt) प्रवृत्ति प्रकृतेभुञ्ज, T₁
 (by transp) प्रकृति प्रकृतेभुञ्ज — M om 17^c-19^d, and
 ins 826* after 17^{ab} — ^d) Ś₁ K₁ 2 G₁ प्रभु, K₃ 4
 D₁₋₃ T₁ हरिं (for परम्)

18 K₁ M om 18 (for M, cf v l 17) — ^c) T₂
 G₃ 4 यज्ञात्, G₁ युक्तान् (for यज्ञात्) Ś₁ K₂ अपि देवा न
 गच्छति, K₃ 4 D₁ 2 देवा अपि न पश्यति, B Dc Dn D₁ 6
 देवापि य न पश्यति, D₃ 5 अपि देवा य न याति — ^d) B
 D (except D₁₋₃ 5) सर्व (for दिव्य) S₁ K₃ B Dn
 D₄ 6 शुभ (for शिवम्) G₁ तत्र मायामय शिव

19 M om 19 (cf v l 17) — K₃ B Dc Dn
 D₄ 6 T G ins after 19 K₄, after 22 D₁₋₃, after 24
 M (which om 17^c-19^d) ins after 17^{ab}

826* प्राच्या नारायणस्थान मेरावतिविराजते ।

[K₄ D₁₋₃ M नारायणस्तात (for 'स्थान) K₄ मेरोरथ,
 B₁ मेरावत्र, D₁₋₃ मेरावभि, T₁ मम राजन् (for मेरावति-)]
 — Thereafter T₁ reads 21-22 and 828* K₃ B Dc
 Dn D₄ 6 T₂ G (G₁ om lines 3-4) M cont K₄ ins
 line 1 after 826* and lines 2-4 after 19 T₁ ins
 after 828*

827* यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभू ।

भासयन्सर्वभूतानि सुश्रियाभिविराजते ।

नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षय ।

प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येता यतीना कुरुसप्तम ।

[(L 2) K₃ 8 (except T₂ G₂) भावयन्, K₄ स चाप
 (for भासयन्) K₃ 4 B₁ 2 S स्व- (for सु-) — (L 3)
 K₄ कुतो ब्रह्मर्षयस्तथा, T₁ नात्र देवर्षय कुत, T₂ G (G₁ om)
 M कुतो देवर्षयस्तथा — (L 4) T₁ प्राप्स्यति च (for प्राप्नुं)
 K₄ M₁ ह्येषा; T₂ G (G₁ om) ह्येना T₂ G (G₁ om)
 यतीना भावितात्मना]

20 G₁ om 20 — ^a) B₁ Dc न सज्, B₂₋₄ Dn D₄ 6
 न त, S (G₁ om) नात्र (for तद्वै) K₄ (marg sec m)

स्वयं विभुरदीनात्मा तत्र द्यमिविराजते ॥ २०
 यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।
 परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ॥ २१
 योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ।
 तत्र गत्वा पुनर्नमं लोकमायान्ति भारत ॥ २२
 स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।

नात्र ज्योतीषि शाराणि — ^b) B Dc Dn D₄ 6 पाडव, T₁
 G₂ 4 M₁ भारत (for नोऽपि च) K₃ 4 D₁₋₃ 5 प्राप्य ना
 भानि तेजसा (K₄ marg sec m प्राप्य तिष्ठति पाडव)
 — ^c) S₁ K₁ 2 B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 स्वय प्रभु(Ś₁ K₁ 2
 रिष्णु)रचित्याग्मा, K₄ (marg sec m) अय वीर य भगवान्
 — ^d) K₁ 2 B D (except D₃ 4 6) एति, T G (G₁ om)
 [न]नाभि (for ह्यभि) K₄ (marg sec m) स्वयमत्र
 विराजते

21 M₂ om 21-22 For T₁ of v l 19 — ^b) Ś₁
 K₁₋₃ D₁ 2 5 M₁ भक्ता, T G देव (for भक्त्या) S₁ विभु,
 D₃ शुभ, D₆ प्रभु (for हरिम्) K₄ भक्ता नारायणाश्रम

22 M₂ om 22 (cf v l 21) For T₁ cf v l 19
 — ^a) K₃ 4 जिता, D₁₋₃ 5 यता (for महा) — ^b) T₂
 G₃ 4 ततो (for तमो) — ^{cd}) T₂ G₃ 4 अत्र (for तत्र)
 D₁ 2 transp नेम and लोक — After 22, K₃ B D
 (except D₁₋₃ 5) S (except M₂) ins

828* स्वयभुव महात्मान देवदेव सनातनम् ।

Thereafter T₁ reads 827*

23 ^a) K₁ 2 महाभाव, T₁ M₁ महाराज — ^c) T₁
 सदाप्यत्र (for सदा ह्येतत्) — ^d) Ś₁ K₁ 2 4 (marg
 sec m) D₃ प्राणिकर्तुर्, K₄ (orig) G₁ 4 प्राणमात्र, K₄
 (also marg sec m) Dc D₁₋₃ प्रणम त्व; T₁ प्रणमाशु
 — After 23, N ins

829* एन त्वहरहर्मेरु सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।

प्रदक्षिणमुपावृत्तौ कुरुत कुरुसप्तम ।

ज्योतीषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वत ।

परियान्ति महाराज गिरिराज प्रदक्षिणम् ।

[(L 2) B₂₋₄ Dn D₄ 6 उपावृत्त्य B₂ Dn D₄ 6 कुरु
 नदन — (L 3) K₄ (marg sec m as above) ज्योती-
 ष्यनेन मार्गेण D₃ [अ]स्व च (for [अ]नघ) Ś₁ K₄ सप्तश,
 D₁ सशय (for सर्वत) K₁ 2 सर्वाण्यनाम (sio) सप्तश; K₄
 (marg sec m as above) D₃ सर्वाण्येनमसशय, B₄ सर्वा-
 ष्येतानि नित्यत — K₃ om (hapl) from the posterior
 half of line 4 up to 25°]

ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २३
 एतं ज्योतीषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
 कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽभिप्रदक्षिणाम् ॥ २४
 अस्तं प्राप्य ततः संख्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
 उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेव विभावसुः ॥ २५
 स मेरुमनुवृत्तः सन्पुनर्गच्छति पाण्डव ।
 प्राञ्छुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ २६
 स मासं विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।
 तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ २७
 एवमेव परिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः ।

भावयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम् ॥ २८
 तथा तस्मिन्हा देवो मयूखैर्भावयद्भगवत् ।
 मार्गमेतदसंवाधमादित्यः परिवर्तते ॥ २९
 सिसृक्षुः शिशिरारण्येप दक्षिणां भजते दिशम् ।
 ततः सर्वाणि भूतानि कालः शिशिरमृच्छति ॥ ३०
 स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
 तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः सन्विभावसुः ॥ ३१
 ततः स्वेदः क्लमस्तन्द्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
 प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णं च निपेच्यते ॥ ३२
 एवमेतदनिर्देश्यं मार्गमावृत्त्य भालुमान् ।

[Cf 27^{ab}]

24 Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ ३ om 24 (for K₂ cf v 1 23),
 T₂ G₃ om 24-25 — °) K₄ D_{n1} एन, B₁ M एतज्, B₄
 D₀ D_{n3} T₁ एव, G (G₃ om) एष (for एत) — °) K₄
 वितम कर्त्ता, T₁ मस्कत्व, G₁ म कर्म, G₂ ३ म काम
 — After 24, D₁₋₃ read 826*

25 T₂ G₃ om 25 (of v 1 24) K₂ om 25^{abc} (cf
 v 1 23) — °) Ś₁ K₁ युधिष्ठिर (for दिवा) — °) S₁
 K₁ D₂ राजन्, K₃ B₂ D₁ ३ पूर्व, K₄ B₁ D₀ पूर्वा, M
 काले (for काष्ठा) — °) K₄ D₁ ३ एव (for एष) B₄
 बहुधाय विभावसु, S (T₂ G₃ om) बहुधा पर्वसंधिषु

26 G₁ M₁ om (hapl) 26^a-27^b, M₂ om 26-27
 — °) D_{n2} सुमेहं D_n स (for सन्) Ś₁ K D₁₋₃ ३
 मेरुमेतसुपाद् (D₃ श्रि)स्य, T₁ समतासुपवृत्त स — °)
 T G (G₁ om) उपा (T₁ प) गच्छति (for पुनर्गच्छति)
 — °) B₃ स तदा; T₁ सहित, T₂ G (G₁ om) सतत (for
 सविता)

27 M₂ om 27, G₁ M₁ om 27^{ab} (of v 1 26)
 — °) K₄ (marg sec m as in text) सम स, D_{n1} स
 मासान्; T₁ सदा स, T₂ G (G₁ om) स सम्यग् (for स
 मास) K₄ (marg sec m) D_{n2} n₃ D₃ काले; T₂ G₃ ३
 कालान् (for काल) — °) Ś₁ विभजन् (for बहुधा) S₁
 K₁ ३ D_{n3} सर्वं (for पर्व) — °) K₃ ३ D₁ ३ तमेव विभ
 जन् (for तथैव भगवान्) K₄ (marg sec m) S (M₂
 om) देवो (for सोमो)

28 G₂ om 28^{ab} — °) Ś₁ K B₂ एत, D₁₋₃ एन,
 T₂ G₃ ३ एव (for एष) Ś₁ K₃ D₃ T₂ G₃ ३ अतिक्रम्य;
 B₁₋₃ D₀ D_{n2} n₃ D₃ ३ स्वतिक्रम्य; D_{n1} ह्यति, T₁ परिक्र
 मन् — Alter 28^{ab}, S (except G₂) ins

830* सोमश्च विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।

— °) K₄ (marg sec m) S भास (for भाव) — S₁
 K₁ ३ om (hapl) 28^a-30^c — °) K₄ D₃ T₁ मन्दिर,
 T₂ G सागर (for मन्दरम्)

29 S₁ K₁ ३ om 29 (of v 1 28) — °) K₄
 (marg sec m as in text) तथा तस्मिन्भ्रा देवो — °)
 K₄ B₂ D₀ D₁ ३ S (except T₂ G₃) भास (for भाव)
 — °) K₃ ३ B₁ ३ D₀ D₃ T₁ M एतम्, B₄ D₁ एनम्, T₂
 G एवम् (for एतद्)

30 K₃ om from st 30 up to 4° of the next adhy,
 Ś₁ K₁ ३ om 30^{abc} (of v 1 28) — °) T₁ विसृजश्
 (for सिसृक्षु) K₄ S शिशिर ह्येव (T₁ G₁ पु), K₄ (marg
 sec m) B₄ D_n D₃ ३ शिशिरारण्येव, D₀ प्र्येषु, D₁
 यैव — °) K₄ D₃ ३ S transp दक्षिणा and भजते — °)
 K₁ काले; T₂ G काल D₁ ३ शैशिरम् K₁ ३ D₁₋₃ अर्हति
 (for ऋच्छति) K₄ कालमर्हति शैशिर, B D₀ D_n D₄₋₆
 कालोम्यर्हति शैशिर, T₁ M₁ काल स्पृशति शैशिर, M₂ काल
 स्सृच्छति वै शिर

31 K₃ om 31 (of v 1 30) — °) Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃
 पुनराद् (K₁ ३ ध)सि; D₀ समुपादत्त — °) K₄ B₂₋₄ D_n
 D₁ ३ ३ T₂ G स (for सन्)

32 K₃ om 32 (of v 1 30) — °) B D₀ D_n D₄₋₆
 स्वेदक्लमौ, D₁ ३ G₁ M₂ स्वेदक्लमस्य — °) K₄ S (except
 G₄) प्राणिन (for मि) K₄ स्वप्ने (for स्वप्नो) Ś₁ स्वप्ने
 प्वभीष्ट, K₁ ३ स्वप्ने स्वभीष्ट, B₄ स्वप्नमभीक्ष्ण S स्वप्न
 भीक्ष्ण समु (T₂ G₂₋₄ पर्थु)पासते

33 K₃ om 33 (of v 1 30) — °) K₄ एवम्; D₁₋₃
 T₁ G₁ M₁ एतम् (for एतद्) — D₀ D₂ om (hapl)
 33^a-35^c — °) Ś₁ K₁ ३ ह्यव; T₁ पाल (for भाव)

पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भावयन्प्रजाः ॥ ३३
 वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
 वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३४
 एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
 प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ३५

संतता गतिरेतस्य नैप तिष्ठति पाण्डव ।
 आदार्यव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ३६
 विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
 अहोरात्रान्कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्नगेन्द्रे वसतां तु तेषां
 महात्मनां सद्गतमास्थितानाम् ।
 रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषा-
 माकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १
 तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धसत्त्वा-
 स्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।

संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मु-
 र्गन्धर्वसंघाश्च महर्षयश्च ॥ २
 तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं
 नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
 मनःप्रसादः परमो बभूव
 यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३
 मयूरहंसस्वननादितानि

36 K₃ om 36 (cf v l 30) — D₂ om 36^c-37^b
 — °) S₁ K₁ ३ आदधत्स (K₁ न्त)र्वभूताना, K₄ G₁ M₂
 आदावेव तु भू, K₄ (marg sec m) D₁ ३ ६ आददत्स
 (D₁ ३ न्त)र्वभू, Dn₁ n₂ D₆ आदायैव तु भू — °) Ś₁
 K (K₃ om) D₁ ३ ६ तेजासि विसृजन्पुन (D₁ न्प्रभु)

37 K₃ om 37, D₂ om 37^{ab} (cf v l 30, 36) — °)
 B₁ ३ 4 Dc विसृजन्, G₁ भगवन् (for विभजन्) — °)
 K₄ S (except G₁) पाण्डव (for भारत) — °) K (K₃ om)
 B Dc Dn D₄ ६ M₁ अहोरात्र, D₁ ३ ६ M₂ अहोरात्रा
 — °) D₁ ३ [ए]व (for [ए]व) B₂ भवत्प्रभु, D₃ विभावसु
 (for सदा विभु) K₄ D₆ S प्रभु, Dc हरि (for विभु)

Colophon om in K₃ — Major parvan Ś₁ K₁ ३ Dn₂
 D₆ G₁ ३ आरण्य — Sub parvan B₁ Dn (both om
 sub parvan name) mention only गधमादनप्रवेश; B₂ ३
 Dc D₆ M, likewise, only मादनवास, B₄ D₆ ३, only
 मादतनिवास, and finally D₁ ३ only लोमशतीर्थ-
 यात्रा (followed by गधमादनप्रवेश in D₁) — Adhy
 name K₄ पृथिवीदर्शन, Dc धौम्यवाक्य, D₁ ३ आर्षिवेण
 वाक्य; G₁ ३ कालचक्रवर्णन — Adhy no (figures,
 words or both) Dn 162 (Dn₃ 163), D₁ 168, S

(M₂ sup lm) 164 (M₂ orig 166) — Śloka no
 Dn 42, D₁ 39

161

1 K₃ om 1^a-4^a (cf v l 3 160 30) — °) S₁
 K₁ 4 D₁-३ M₂ धर्मा (for महा) K₄ (marg sec m as
 in text) सत्यवता कुरुणा, B₄ भारत पाण्डवाना, S सद्गतमाश्रि
 ताना — °) K₁ ३ B₄ D₃ ६ S राजन् (for तेषाम्) — °)
 S₁ अच्युतस्य (for अर्जुनस्य)

2 K₃ om 2 (cf v l 1) — °) T₁ M सत्यसधान्
 (for वीर्ययुक्तान्) D₁ ३ G₄ स (for सु) Dn D₄ ६ G₁
 कामान् (for सत्तान्) D₆ वीर्यान्वितास्ताश्च विशुद्ध — °)
 S₁ K₁ ३ D₃ महौजस पाण्डुसुतास्तदानीं, D₁ ३ तेजस्विन
 साधुधृतिप्रधानान्, D₆ न सत्यविधिप्रमाणान्, S तेज (T₁ M
 तप)स्विन शस्त्रभृता वरिष्ठान् — °) Ś₁ K₁ ३ D₃ T₁ G₁-३
 सप्रीयमाणान् D₁ ३ S (except M₁) बहुधा (for बहवो)
 — °) Ś₁ K₁ ३ D₁-३ ६ गधर्वमुख्या; T₁ ससिद्धसंघा

3 K₃ om 3 (cf v l 1) — °) K₁ D₃ पुष्पवरैर्;
 B₄ S फलैर्; Dc वनैर् — Ś₁ om 3^{cd} — °) S प्रथमो
 (for परमो)

पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
 शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना
 गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ४
 साक्षात्कुवेरेण कृताश्च तस्मि-
 न्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः ।
 कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः
 पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५
 क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपा-
 न्सुचित्रमाल्यावृतजातशोभान् ।
 मणिप्रवेकान्सुमनोहरांश्च
 यथा भवेद्युर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६
 अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च
 महाद्भुमैः संततमभ्रमालिभिः ।
 तपःप्रधानाः सततं चरन्तः
 शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शेकुः ॥ ७
 स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य

महौपधीनां च तथा प्रभावात् ।
 विभक्तभावो न बभूव कश्चि-
 दहर्निशानां पुरुषप्रवीर ॥ ८
 यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि
 विभावसुर्भावयतेऽमितौजाः ।
 तस्योदयं चास्तमयं च वीरा-
 स्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्दृसिहाः ॥ ९
 रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते
 तथोदयं चास्तमयं च वीराः ।
 समावृताः पेश्य तमोनुदस्य
 गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥ १०
 स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च
 धर्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च ।
 सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य
 सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ११
 इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां

4 K₃ om 4^a (of v1 1) — ^a) K (K₃ om)
 D₁ 3 5 G₁ 3 *स्वरनादितानि, B₄ स्वनवति तानि, T₁ M
 *प्रतिनादितानि — ^b) K₄ पुष्पप्रकीर्णानि; D₀ D₈ पुष्पोप
 कीर्णस्य; G₁ पुष्पावकीर्णानि B₄ T₁ महाचलस्य, D₀ *चलानि
 — ^d) T गिरिपार परमाप्य तस्थुः

5 ^a) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ 5 स्वय (for साक्षात्) T₁ च
 सकृताश्च (for कृताश्च तस्मिन्) Ś₁ K₂ कृतार्था (for च
 तस्मिन्) — ^b) Ś₁ K₁ 3 4 (marg sec m) D₈ 5 *कूल
 रोधा, K₄ कृत्गुप्ता; T₁ M गृहगुल्मा; T₂ G गृहगुप्ता
 (G₁ कृत्गुल्मा) (for कूलरोधस) — ^c) K₄ D₁₋₃ 5
 कादम्बकारण्डवहंसयुक्ता, T₂ G₂₋₄ कारण्डकादम्बहंसजुष्टा
 — ^d) B₁ पद्मान्विता; B₄ समाकुला; T₂ G₂₋₄ पद्माकरा

6 ^a) D₄ om (hapl) from समृद्ध up to 7^a — ^b)
 K₄ (marg sec m as in text) सदेविकासोद्यतपद्मवेगान्,
 S सवेदिकास्ते न्यवसन्सुवेशा (G₁ M₃ वेश्मा, M₁ गुप्ता)न्
 — ^c) Ś₁ K₁₋₃ 4 (marg sec m) D₁₋₃ मणिप्रवेकप्रगृही
 तजालान् (Ś₁ K₁ ला), K₄ मणिप्रवेकान्सुमनोहराश्च; B D₀
 D_n D₆ मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमाश्च; D₈ मणिप्रकीर्णान्सुमनो
 हराश्च

7 D₄ om 7^a (of v1 6) — ^b) Ś₁ K₃ महाचनै-
 Ś₁ K D₁₋₃ समृतम्; D₈ सगतम् (for सततम्) Ś₁ अभ्रमा-

लिहन्, K₁ 2 4 अभ्रमालिन, K₃ B D₀ D_n D₄ 6 G₁ अभ्र-
 जालैः, D₁₋₃ अभ्रमालि (D₃ *ली), D₈ अभ्रवज्जु, T₂ G₂₋₄
 अभ्रलेहिभि — ^c) S *प्रभावात् (T₁ *व) (for प्रधाना)
 — ^d) T₂ G₃ 4 सर्वं, G₂ शृङ्गान्

8 ^a) Ś₁ K₁ विभिन्नभावो K₄ B₄ S विभ(T₂ G₂₋₄
 विवि)क्तरूप सविता बभूव — ^b) B D_n D₄ 6 अहोनि
 शाना K₄ S दिवानिश प्राप्य नरर्षभागा

9 ^a) Ś₁ K D₃ यस्तेजसा, D₈ T₂ G₂₋₄ समास्थित K₃
 D₈ S (except G₁) *जगमाना — ^b) Ś₁ K₁₋₃ भावयक्षेव
 मा(K₁ 3 या)ति, K₄ भातिनिशा***, B₄ D₈ 5 भावयते
 महौजा (D₃ च यानि, D₈ महात्मा), D₁ 2 भावयक्षेव याति,
 S भावयिता हरीश — ^c) B D (except D₁₋₃) G₁ 4
 चास्तमन, cf v1 10 S₁ K D₁₋₃ पार्थास, D₈ धीर (for
 वीरास) — ^d) T₁ M [आ]धिता*, T₂ G₂₋₄ [उ]धिता (for
 स्थिता)

10 ^a) K₁ निर्गमाना, D₁ 3 5 S *निर्गम ते (for
 निर्गमास्ते) Ś₁ K₃ 3 D₀ D₁₋₃ 5 T₂ G च (for ते)
 — ^b) Ś₁ तस्योदय B D (except D₁₋₃) चास्तमन, of
 v1 9 — ^c) D₀ T₁ समागता

11 ^a) S रता (for स्थिता)

13 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ 5 T₂ G₂₋₄ गिरि (for गिरौ)

क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनंजयेन ।
 इति ब्रुवन्तः परमाशिपस्ते
 पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२
 दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि
 किरीटिनं चिन्तयतामभीक्षणम् ।
 बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां
 संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३
 यदैव धौम्यानुमते महात्मा
 कृत्वा जटाः प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
 तदैव तेषां न बभूव हर्षः
 कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम् ॥ १४
 भ्रातृनियोगात्तु युधिष्ठिरस्य
 वनादसौ वारणमत्तगामी ।
 यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णु-

स्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५
 तथा तु तं चिन्तयतां मिताश्व-
 मस्त्रार्थिनं वागवमभ्युपेतम् ।
 मासोऽथ कृच्छ्रेण तदा व्यतीत-
 स्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम् ॥ १६
 ततः कदाचिद्द्वरिसंप्रयुक्तं
 महेन्द्रवाहं सहसोपयातम् ।
 विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां
 हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥ १७
 स दीप्यमानः सहसान्तरिक्षं
 प्रकाशयन्मातलिसंगृहीतः ।
 बभौ महोल्केव घनान्तरस्था
 शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥ १८
 तमास्थितः संददृशे किरीटी

— ^a) Ś₁ K₂ ३ T₂ G₃ M₂ [इ]व (for [ए]व) Ś₁ K₂ B₄
 समानकल्प

14 D₅ om 14 — ^a) T₁ ३ (before corr) G₂
 यदैव (for यदैव) Ś₁ K₂ धौम्यानुमते — ^b) B₂₋₄ Dn
 D₄ ६ G₁ जटा

15 ^a) M निदेशात् (for नियोगात्) K₅ G₄ च,
 K₄ G₂ M₁ स (for तु) — ^b) S₁ जिष्णुर्वनाद्, K₁ ३
 वनाजिष्णुर, K₄ वनाद्गाद् (for वनादसौ) S यदा
 वनान्मत्तगजेंद्रगामी — ^c) S (except T₁) स (for यत्)
 Ś₁ K₂ D₅ स पार्थः, K₁ ३ D₁ ३ T₁ ३ (after corr) G₁ M
 तदैव; T₂ (before corr) G₂₋₄ तथैव (for स जिष्णुस्)
 — ^d) K₁ ३ D₁ ३ पार्था सर्वे, K₄ पार्थाश्च ते, S पार्थास्तदा
 (for तदैव ते) K₁ ३ ४ D₁ ३ S (except G₁) शोकपरा
 Ś₁ K₂ तदैव शोको महता बभूव, K₄ (marg sec m) D₅ ६
 तदैव शोकोपहता बभूवु — After 15, T₁ ins

831* सत्यज्य कामाप्रव्रजितास्तवैव

पार्थास्तदा शोकपरा बभूवु ।

16 ^a) K₅ ४ (marg sec m) B₄ D₁₋₃ ५ एव (for
 तथा) K₄ (marg sec m as in text) हि; B₁₋₃ D₆ Dn
 D₄ ६ एव (for तु) B₄ D₅ अभीक्षणम् (for सिताश्वम्) — ^b)
 B₄ अभ्युपैति — ^c) Ś₁ K₁ व्यपेतस् (for व्यतीतस्) K₄ S
 कालः स कृच्छ्रेण महानतीत, D₅ मासाश्च कृच्छ्रेण तथा व्यतीता
 — ^d) K₂ D₂ ३ तस्मिन्वने, D₅ नगोत्तम — After

16, N (except D₄ ६) ins (a passage composed in
 slokas !)

832* उपित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ।
 अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् ।
 आग्नेय वारुण सौम्य वायव्यमथ वैष्णवम् ।
 ऐन्द्र पाशुपत ब्राह्म पारमेष्ठ्य प्रजापते ।
 यमस्य धातु सवितुस्त्वष्ट्रुवैश्रवणस्य च । [5]
 तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुम् ।
 अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 आगच्छद्वर्जुन प्रीत प्रहृष्टो गन्धमादनम् ।

[(L 1) K₁ ३ वासवस्य (for सहस्राक्ष) — (L 2) D₆
 अधील सर्वशास्त्राणि दृष्ट्वा च विबुधेश्वरात् — (L 3) S₁ K₁ ३
 वायव्यम् (Ś₁ ज्य चा) कृमाद्युच — (L 7) S₁ K₂ चाग्नि- (for
 चापि) — (L 8) S₁ K D₆ 1 दृष्टो द्वैतवन सर (for the
 posterior half)]

— Thereafter, K₁ ३ ४ B D ins an addl colophon
 (adhy no Dn₁ 169, Dn₂ 164, D₁ 169)

17 Before 17, N ins वैशं उ^a — ^a) K₄ S नरर्ष-
 भाणा (for महा^a)

18 ^a) K₄ D₅ T₁ G₁ स; D₁ प्र (for स)

19 ^a) K₄ S (except M₂) समा^a (for तमा^a)
 — ^b) Ś₁ K₁₋₃ B D नवान्या^a, D₆ समाल्या (for
 वराण्या^a) — ^d) Ś₁ K₁ ३ D₅ पर्वतमाससाद, T₁ G₁ M₂

सग्वी वराण्याभरणानि विभ्रत् ।
 धनंजयो वज्रधरप्रभावः
 श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥ १९
 स शैलमासाद्य किरीटमाली
 महेंद्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।
 धौम्यस्य पादानभिवाद्य पूर्व-
 मजातशत्रोस्तदनन्तर च ॥ २०
 वृकोदरस्यापि वचन्द पादौ
 माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ।
 समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां
 प्रह्वोऽभवद्भ्रातुरुपह्वरे सः ॥ २१
 बभूव तेषां परमः प्रहर्ष-
 स्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् ।
 स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली
 ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ २२
 यमास्थितः सप्त जघान पूगा-
 न्दितेः सुतानां नमुचेनिहन्ता ।
 तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः
 प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ २३

ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः
 सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् ।
 सर्वं यथावच्च दिवौकसस्ता-
 न्पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ २४
 तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्द-
 त्पितेव पुत्राननुशिष्य चैनान् ।
 ययौ स्येनाप्रतिमप्रमेण
 पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ २५
 गते तु तस्मिन्वरदेववाहे
 शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमाथी ।
 शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा
 महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।
 दिवाकराभाणि विभूषणानि
 प्रीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ २६
 ततः स तेषां कुरुपुंगवानां
 तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणाम् ।
 विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये
 सर्वं यथावत्कथयांबभूव ॥ २७
 एवं मयास्त्राण्युपशिक्षितानि

सेरुमधाजगाम

20 °) K₄ (marg sec m as in text) विप्रर्षभाणाम्
 (for धौम्यस्य पादान्) Ś₁ D₁ अभिनद्य, K₁ D₂ अभिवद्य
 Ś₁ K₁₋₃ B D धीमान्, K₄ पादान् (for पूर्वम्)

21 °) Ś₁ K₁ [अ]भिनन्द, K₂ D₁ [अ]भिवद्य; T₁
 [अ]थ वद्य (for [अ]पि वचन्द) B₂₋₄ D_n च वद्य; D₂
 [अ]भिवद्य (for वचन्द) T₂ G₂₋₄ पादौ वद्ये (for
 वचन्द पादौ)

22 °) Ś₁ परम प्रमेदस, K₁ & D₀ T₁ G₁ & M परम
 प्रहर्षस् — °) Ś₁ K D₀ D₂ & T₁ G₁ & M₁ येन (for
 येण) S समेत्य तत्र (for समा) — °) K₄ S स (for
 तान्) — °) K₄ T₁ इति; D₀ अति (for अग्नि)

23 °) B₂ यमाभित; T₂ G₂₋₄ यानास्थित; G₁ M₂
 समा Ś₁ सैन्यान् (for पूगान्) — °) T₂ G₂₋₄ तानिद्र
 वाहान्

24 °) D₁ & अदीनसत्त्वा (for अतीव हृष्टा); cf 23°

— °) Ś₁ K₂ & D₀ सर्वं, B₁₋₃ D₀ D_n D₄₋₆ सर्वान् (for
 सर्वं) K₄ S दिवौकसद्य (K₄ 'वा, M₁ 'घा'); D₁₋₃ दिवौ
 कसा ते (for दिवौकसस्त्वान्) B D₀ D_n D₄ & ते (for तान्)

25 °) K₁ & B₄ D₁ अनुशास्य B₁ D₁₋₃ T₂ G₂ &
 चैतान्, B₂₋₄ D_n D₄₋₆ पार्थान् (for चैनान्) — °) D₀
 D₂ & T₂ G₂ त्रिदिवेश्वरस्य

26 °) Ś₁ K₁₋₃ B D नरदेववर्ष (Ś₁ K₂ वं); K₄ T₁
 नरदेववाहे — °) Ś₁ K₁₋₃ B₂₋₄ D_n D₁₋₃ & शक्र, D₀
 तस्य (for सर्वं) — Alter 26^{ab}, S ins

893* साक्षात्सहस्राक्ष इव प्रतीत

श्रीमान्स्वदेहादवमुष्य जिष्णुः ।

— °) D₀ D₁₋₄ T₁ G₂ M₁ करामानि — /) K₂ B₂ D_n
 D₄ & प्रिय (for प्रीत) K₄ प्रीते यमाभ्यामथ याज्ञसेन्या;
 B₄ प्रीत प्रियायै दातशः प्रहृष्ट

27 After 27, B₂₋₄ ins

894* देवैस्तु दत्ता हि यथास्वमुष्या

शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
तथैव शीलेन समाधिना च
प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ २८
संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा

तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपष्ट्यधिकशतनमोऽध्याय ॥ १६१ ॥

१६२

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिस्वनः ।
बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवोकसाम् ॥ १
रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ २

तं समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ३
ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४
पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।

प्रख्यापयद्दल्लकलीरवासा ।

28 °) D₁ ३ च शक्षां (for मयास्त्रा) — °) K₃
D₁₋₃ T₂ G वायोश्च (for वाताच्च) — °) B₂₋₄ De₁ Dn
D₄ ६ [अ]थ (for च) — °) K₁ मुदिता (for सहिता)
Ś₁ K D₁ ३ ६ बभूवु, Dn₃ T₂ G सुरेंद्रा (for सहेन्द्रा)
29 Before 29, Dc ins वैशं उ — °) K₁ ३
D₃ सुविशुद्धं, K₃ D₁ ३ स (K₃ सु-) विशुद्धभावस; T₁
स विशुद्धधर्मा — °) K₄ T G₂ ४ M₁ दिव (for दिवि)
K₄ B D (except D₁₋₃ ६) प्रवाम (for प्रवेशम्) — °)
B₁ ३ Dc माद्री सुताभ्या — °) K₄ सुखेन, T₂ G₂₋₄
प्रतीत्य (for प्रतीत) Ś₁ K D₁₋₃ ६ सुष्वाप ता वसति
सु (D₃ रजनीं स) प्रतीत

Colophon om in K₃ — Major parvan Ś₁ K₁ ३
Dn₃ T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan B₁ D₃ (both om
sub parvan name) mention only गधमादनप्र (D₃ °नि
वेश; B₃ Dc T₂ G₃ ४ likewise, only गधमादनवास (T₂
G₃ ४ °मादनप्रवास), and finally D₁ ३, only लोमशतीर्थ
यात्रा (followed by गधमादन in D₁) — Adhy name
K₄ B₂₋₄ Dc Dn₁ ns D₄ ६ G₂ अर्जुनसमागम, D₁ अर्जुन
समागमे इन्द्रवाक्य, D₂ ६ अर्जुनागमन, T₂ G₁ ३ ४ M धन
जयसमागम (G₄ म) — Adhy no (figures, words
or both) Dn₁ ns 164, Dn₃ S (M₂ sup in)
165 (M₂ om 167), D₁ 170 — Śloka no Dn
D₁ 14

162

1 After the ref, N ins

835* ततो रजन्या व्युष्टाया धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
आतृभि सहित सर्वैरवन्दत धनजयम् ।

[(L 1) K₁ ३ ४ D₁ ३ ६ निशाया (for रजन्यां)
— (L 2) D₃ अभ्यर्चत (for अवन्दत)]
— °) K₄ तत प्रभातसमये, G₁ एतेनैव तु कालेन — °)
N (except B₃ ४ D₂) G₃ °निस्वन' — °) K₄ D₃ तुमुल
B₁ ३ Dc D₃ भीमस (for शब्दस)

2 D₁ om 2^{cd} — °) K₄ तथा (for पृथग्) G₁
भुजगव्याघ्रसिंहाना — °) Ś₁ K₁₋₃ D₃ ६ चापि, B₁ ३
Dn D₄ ६ इव (for चैव) B₃ नित्यश; D₂ भारत (for
सर्वश) — After 2, S ins

836* रवोन्मुखास्ते सप्रेक्ष्य प्रीयमाणा कुरूद्वहा ।
मरुद्भिरन्वित शक्रमापतन्त विहायसा ।
[(L 1) G₂ ददृशु (for सप्रेक्ष्य)]

3 °) Dn₃ ते (for त) ! S (except G₂ M₂) अभि-
(for अनु) — °) B Dn D₃₋₆ प्तरसा (for प्तरसस्)
Ś₁ K₃ G₁ तदा, B Dn D₃₋₆ गणा (for तथा) — G₁ om
3^c-5^d — °) K₂ विमाने

4 In G₂, the portion of the text from st 4 up to
st 39 of the next adhy is lost on a missing fol — G₁
om 4 (of v 1 3) — °) Some N MSS परिष्कृतम्
— °) K₂ मेघस्यदनम्, Dn₃ मेघमारुतम्, D₃ G₄ मेघना

आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुरोह वै ॥ ५
 तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृमिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ६
 पूजयामास चैवाथ विधिवञ्चुरिदक्षिणः ।
 यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७
 धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरदरम् ।
 भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ८
 आप्यायत महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ९
 जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
 हर्षेण महताविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ १०
 तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंयुतम् ।
 उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरदरः ॥ ११

इति श्रीमहभारते आरण्यकपर्वणि द्विपष्टयधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
 स्वस्ति प्रामुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १२
 अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
 सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
 कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन
 जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेप लोकैः ॥ १३
 एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १४
 धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
 शक्रेण य इमं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १५
 संवत्सर ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
 स जीवेत निरावाधः सुसुखी शरदा शतम् ॥ १६

दितम्

5 G₁ om 5 (cf v 1 3) G₂ missing (cf v 1 4)
 — °) B₂₋₄ Dn D₁ 4 [अ]य (for [आ]शु) — °) Ś₁
 K₂ 4 D₂ T G₂ 4 आगम्य, D₂ (m as in text) सुगधाश्
 (for आगत्य) — °) K₂ स्यदनादवरुह्य च

6 G₂ missing (cf v 1 4) — °) T G₂ 4 च (for
 [ए]व) — °) K₂ T₁ G₁ धर्मपुत्रो, G₂ देवराज (for धर्म
 राजो)

9 G₂ missing (cf v 1 4) — °) K₂ B Dc Dn
 D₂ 6 आत्राय त, D₂ मूर्ध्याघ्रातो; T₁ आहूय त, T₂ G₂
 आशाय त; G₁ आस्थाय त, G₂ अजायत (for आप्यायत)

10 G₂ missing (cf v 1 4) — °) N (except Ś₁)
 फाल्गुनस्य — After 10, B D (except D₁₋₂ 2) ms
 897* बभूव परममीतो देवराज च पूजयन् ।

11 G₂ missing (cf v 1 4) — °) T₂ G₂ 4 दीन
 वदन — °) K₂ हर्षगद्गद; T G₂ 4 सयुत — °) K₁
 देवराज, K₂ प्रेक्ष्य राजा, T₂ G₁ 2 4 धर्मराज (for
 देव)

12 G₂ missing (cf v 1 4) — Before 12, M₁
 ms इम — °) K₂ भोक्षसे इतकटक — °) Ś₁ K₂ T₂
 G₂ प्रामुहि (for प्रामुहि)

13 G₂ missing (cf v 1 4) — °) Ś₁ K₁₋₂ D₁₋₂ 2
 प्रासान्यवासानि; B₂ अस्त्राण्यवासानि (for अस्त्राणि लब्धानि)
 T₁ धनंजयेन (for च पाण्डवेन) — °) D₂ प्रवेरेण राजन्,

T₁ M₁ गिरिनाच्च देवात् (for प्रयतेन राजन्) — °) K₂ 4
 D₁ 2 एव (for एव)

15 G₂ missing (cf v 1 4) — °) K₂ धनेश्वरालय-
 स्थाना — °) B Dn D₂ 6 इद (for इम) Dc D₁₋₂
 धीमान् (for विद्वान्)

16 G₂ missing (cf v 1 4) — °) S₁ K₁₋₂ D₁₋₂
 सयतेद्विय, K₂ Dn₂ शसितव्रत — °) K₁ 2 D₂ जीवते,
 B₁₋₂ Dc Dn D₂ 6 जीवेदि, B₂ D₂ जीवति (for जीवते)
 S (G₂ missing) स जीवेन्नरतश्चेष्ट (T₁ G₁ ष्ट) — °) Ś₁
 K₁ 2 B₂ D₁ 2 T₂ G₁ 2 स सुखी, D₂ सुसुख; T₁ स भूमौ
 (for सुसुखी)

Colophon G₂ missing — Major parvan Ś₁ K₁ 2
 Dn₂ T₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan Omitting sub
 parvan name, K₂ Dc mention only गधमादनवास; B₁
 likewise, only मादनपश्चाद्गमन, D₁ 2, only लोमशतीर्थे
 यात्रा (followed by गधमादन in D₁), D₂ T₂ G₂, only
 गधमादननिवास, and finally D₂, only गधमादनप्रवेश
 (followed by समाप्त) — Adhy name K₂ B₂ 2
 Dn₁ n₂ D₂ 6 इद्रागमन, B₂ Dc इद्रसमागम, D₁ 2 अर्जुन
 समागमे इद्रवाक्य — Adhy no (figures, words or
 both) Dn₁ n₂ 165, Dn₂ S (G₂ missing, M₂ sup
 ln) 166 (M₂ org 168) D₁ 171 — Śloka no
 Dn₁ n₂ 17, Dn₂ 18, D₁ 16

शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
तथैव शीलेन समाधिना च
प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ २८
संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा

तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
सुष्वाप तामावसति प्रतीतः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपष्टत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिखनः ।
बभूव तुम्लः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवोकसाम् ॥ १
रथनेमिखनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ २

तं समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ३
ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४
पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।

प्रख्यापयद्वल्कलचीरवासा ।

28 ^a) D₁ २ च शक्रा' (for मयास्त्रा') — ^b) K₈
D₁₋₃ T₂ G वायोश्च (for वाताच्च) — ^c) B₂₋₄ D_{e1} D_n
D₄ ६ [अ]थ (for च) — ^d) K₁ मुद्रिता (for सहिता')
Ś₁ K D₁ ३ ६ बभूवु, D_{n3} T₂ G सुरेंद्रा (for सहेन्द्रा)

29 Before 29, D_e ins वैशं उ' — ^a) K₁ २
D₃ सुविशुद्ध', K₈ D₁ ३ स (K₈ सु) विशुद्धभावस, T₁
स विशुद्धधर्मा — ^b) K₄ T G₂ ४ M₁ दिव' (for दिवि)
K₄ B D (except D₁₋₃ ६) प्रवाम (for प्रवेशम्) — ^c)
B₁ ३ D_e माद्या सुताभ्या — ^d) K₄ सुखेन, T₂ G₂₋₄
प्रतीत्य (for प्रतीत) Ś₁ K D₁₋₃ ६ सुष्वाप ता वसति
सु (D₆ रजनीं स) प्रतीत

Colophon om in K₈ — *Major parvan* Ś₁ K₁ ३
D_{n2} T₂ G₂₋₄ आरण्य — *Sub-parvan* B₁ D₃ (both om
sub parvan name) mention only गधमादनप्र (D₃ 'नि)
वेश, B₃ D_e T₂ G₂ ४ likewise, only, गधमादनवास (T₂
G₂ ४ मादनप्रवास), and finally D₁ २, only लोमशतीर्थ
यात्रा (followed by गधमादन in D₁) — *Adhy name*
K₄ B₂₋₄ D_e D_{n1} n₂ D₄ ६ G₂ अर्जुनसमागम ; D₁ अर्जुन-
समागमे इन्द्रवाक्य, D₂ ६ अर्जुनागमन, T₂ G₁ ३ ४ M धन
जयसमागम (G₄ म) — *Adhy no* (figures words
on both) D_{n1} n₂ 164, D_{n3} S (M₂ sup in)
165 (M₂ orig 167), D₁ 170 — *Śloka no* D_n
D₁ 14

162

1 After the 1ef, N ins

835* ततो रजन्या व्युष्टाया धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
आतृभि सहित सर्वैरवन्दत धनजय ।

[(L 1) K₁ ३ ४ D₁ ३ ६ निशयां (for रजन्यां)
— (L 2) D₆ अभ्यर्चत (for अवन्दत)]
— ^a) K₄ तत प्रभातसमये, G₁ एतेनैव तु कालेन — ^b)
N (except B₃ ४ D₂) G₄ 'नि'खन' — ^c) K₄ D₂ तुम्ल
B₁ ३ D_e D₃ भीमस (for शब्दस)

2 D₁ om 2^{ed} — ^a) K₄ तथा (for पृथग्) G₁
भुजगव्याघ्रसिंहाना — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₃ ६ चापि, B₁ ३
D_n D₄ ६ इव (for चैव) B₃ नित्यश ; D₂ भारत (for
सर्वश) — After 2, S ins

836* र्वोन्मुखास्ते सप्रेक्ष्य प्रीयमाणा कुरुहहा ।
मरुद्भिरन्वित शक्रमापतन्त विहायसा ।
[(L 1) G₂ दृष्टु (for सप्रेक्ष्य)]

3 ^a) D_{n3} ते (for त) ! S (except G₂ M₂) अभि-
(for अनु) — ^b) B D_n D₃₋₆ पसरसा (for पसरसस)
S₁ K₃ G₁ तदा, B D_n D₃₋₆ गणा (for तथा) — G₁ om
3^c-5^d — ^e) K₂ विमाने

4 In G₂, the portion of the text from st 4 up to
st 39 of the next adhy is lost on a missing fol — G₁
om 4 (of v 1 3) — ^b) Some N MSS परिष्कृतम्
— ^c) K₂ मेघस्यदनम्, D_{n3} मेघमारुतम्, D₂ G₄ मेघना

आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुहो वै ॥ ५
 तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ६
 पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
 यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७
 धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
 भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ८
 आप्यायत महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ९
 जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
 हर्षेण महताविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ १०
 तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ।
 उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
 स्वस्ति प्रामुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १२
 अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
 सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
 कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन
 जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः ॥ १३
 एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १४
 धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
 शक्रेण य इमं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १५
 संवत्सर ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
 स जीवेत निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥ १६

दितम्

- 5 G₁ om 5 (cf v l 3) G₂ missing (cf v l 4)
 — °) B₂ → Dn D₁ 4 [अ]य (for [आ]यु) — °) Ś₁
 K₂ 4 D₃ T G₂ 4 आगम्य, D₅ (m as in text) सुगधाच
 (for आगत्य) — °) K₄ स्पदनादवरुह च
 6 G₂ missing (cf v l 4) — °) T G₂ 4 च (for
 [ए]व) — °) K₄ T₁ G₁ धर्मपुत्रो, G₄ देवराज (for धर्म
 राजो)
 9 G₂ missing (cf v l 4) — °) K₄ B Dc Dn
 D₄ 6 आघाय त; D₅ मूर्ध्याघातो; T₁ आहूय त; T₂ G₂
 आघाय त; G₁ आस्थाय त, G₄ अजायत (for आप्यायत)
 10 G₂ missing (cf v l 4) — °) N (except Ś₁)
 फल्गुनस्य — After 10, B D (except D₁₋₃ 5) ins
 837* वभूव परमप्रीतो देवराज च पूजयन् ।
 11 G₂ missing (cf v l 4) — °) T₂ G₂ 4 दीन
 वदन — °) K₄ हर्षगद्गद; T G₁ 5 4 सयुत — °) K₁
 देवराज, K₂ प्रेक्ष्य राजा, T₂ G₁ 5 4 धर्मराज (for
 देव)
 12 G₂ missing (cf v l 4) — Before 12, M₁
 ins इद — °) K₄ भोक्षमे इतकटका — °) Ś₁ K₂ T₂
 G₂ चामुहि (for प्रामुहि)
 13 G₂ missing (cf v l 4) — °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5
 प्रास्तान्यथाग्राणि; B₂ अस्त्राण्यघासानि (for अस्त्राणि लब्धानि)
 T₁ धनंजयेन (for च पाण्डवेन) — °) D₅ प्रवरेण राजन्,

T₁ M₁ गिरिशाह देवात् (for प्रयतेन राजन्) — °) K₂ 4
 D₁ 5 एव (for एष)

15 G₂ missing (cf v l 4) — °) K₄ धनेश्वरालय-
 स्थाना — °) B Dn D₄ 6 इद (for इम) Dc D₁₋₃
 धीमान् (for विद्वान्)

16 G₂ missing (cf v l 4) — °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃
 सयतेद्विय, K₄ Dn₂ शसितव्रत — °) K₁ 3 D₅ जीवते;
 B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 जीवेद्धि, B₄ D₅ जीवति (for जीवेत)
 S (G₂ missing) स जीवेद्भरतश्चेष्ट (T₁ G₁ छ) — °) Ś₁
 K₁ 3 B₂ D₁ 3 T₂ G₁ 5 स सुखी, D₂ सुसुख, T₁ स भूमौ
 (for सुसुखी)

Colophon G₂ missing — Major parvan Ś₁ K₁ 3
 Dn₂ T₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan Omitting sub
 parvan name, K₂ Dc mention only गधमादनवास, B₁
 likewise, only मादनपश्चाद्गमन, D₁ 2, only लोमशातीर्थ
 यात्रा (followed by गधमादन in D₁), D₅ T₂ G₂, only
 गधमादननिवास, and finally D₅, only गधमादनप्रवेश
 (followed by समाप्त) — Adhy name K₄ B₂ 5
 Dn₁ ns D₄ 6 इद्रागमन, B₄ Dc इद्रसमागम, D₁ 3 अर्जुन-
 समागमे इद्रवाक्य — Adhy no (figures, words or
 both) Dn₁ ns 165, Dn₃ S (G₂ missing, M₂ sup
 lin) 166 (M₂ omg 168), D₁ 171 — Śloka no
 Dn₁ ns 17, Dn₃ 18 D₁ 16

१६३

वैशंपायन उवाच ।

यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह संगतः ।
 कृष्णया चैव वीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १
 अभिवादयमानं तु मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ।
 हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
 कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
 कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३
 सम्यग्वा ते गृहीतानि कचिदस्त्राणि भारत ।
 कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रश्चास्त्राण्यदात्तव ॥ ४
 यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान्वा पिनाकधृक् ।
 यथा चास्त्राण्यवाप्तानि यथा चाराधितश्च ते ॥ ५

यथोक्त्वांस्त्वां भगवान्शतक्रतुररिंदम ।
 कृतप्रियस्त्वयास्मीति तच्च ते किं प्रियं कृतम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ ६
 यथा तुष्टो महादेवो देवराजश्च तेऽनघ ।
 यच्चापि वज्रपाणेस्ते प्रियं कृतमरिंदम ।
 एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।
 शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
 शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शंकरम् ॥ ८
 विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिर्मदन ।
 भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ ९

163

1 In G₂, st 1-39 are lost on a missing fol (cf v l 3 162 4) — °) Ś₁ K₁ ; T₂ G₂ ४ सह; G₁ चापि (for चैव) — °) K₂ B₂ Dc D₁ ; ५ G₁ धर्मराजम्, K₂ युधिष्ठिरम् (for धर्मपुत्रम्) T₁ M उपागमत् (for अपूजयत्)

2 G₂ missing (cf v l 1) — °) K₄ D G₄ त (for तु) — °) K₄ मूर्ध्न्युपाघ्राय, G₄ मूर्ध्न्युपाघ्राय K₂ B₂ Dn₂ n₃ D₁₋₃ पाण्डव; K₄ T₂ G₂ M₂ भारत, G₁ धर्मवित्, M₁ पार्थिव (for पाण्डवम्) — °) Ś₁ आसने समुपावेश्य पर्यपृच्छत धर्मराट्

3 G₂ missing (cf v l 1) — °) T₁ ह्यति, T₂ G₂ M₂ [S]प्यति, G₁ ४ प्रति (for व्यति) Ś₁ K₁ ; त्वया (for तव) — D₂ ५ om (hapl) 3^d-5^c

4 G₂ missing (cf v l 1) D₂ ५ om 4 (cf v l 3) — °) B D (except D₁₋₃ ५) पाण्डव (for भारत) — °) B₄ श्रीमान् (for प्रीतो) — °) T₁ शक्रश्च (for रुद्रश्च) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ५) वा (for च) K₄ B₄ D₁ ; T₁ G₁ M₁ दत्तवान् (for [अ]दात्तव)

5 G₂ missing (cf v l 1) D₂ ५ om 5^{abc} (cf v l 3) — °) K₂ (sup ln as in text) Dc₂ च (for वा) Ś₁ K₁ ; पिनाकधृत्, Dn₁ n₃ धृत् — T₂ G₂ om 5^e-6^d — °) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ [ए]व, D₂ वा (for च) K₄ शस्त्राणि (for चास्त्राणि) K₁ ; वाप्तानि (for [अ]वाप्तानि)

— °) K₂ D₂ T₁ वा, B Dc Dn D₄₋₆ [ए]व (for the first च) S₁ K₁ D₂ आराधिताश्च K₄ हर, T₁ स्वया (for च ते)

6 G₂ missing (cf v l 1) T₂ G₂ om 6 (cf v l 5) — °) K₂ Dc D₁ ; यच्चो (for यथो) M महाप्राज्ञ (for त्वा भगवान्) — °) K₂₋₄ M अरिंदम — G₁ om (hapl) 6^e-7^d — °) G₄ प्रीतस् (for प्रियस्) T₁ G₄ M तथा (for स्वया) — °) K₄ B₁₋₃ D (except D₁₋₃) तस्य, M₂ यच्च (for तच्च) T₁ तेति (for ते किं) D₁₋₃ transp प्रिय and कृतम् — °) K₄ D₂ धनजय, B₂ महामते (for द्युते)

7 G₂ missing (cf v l 1) G₁ om 7^{abcd} (cf v l 6) — °) T G₂ M₁ दृष्टो (for तुष्टो) — °) T₂ G₂ ४ सुरं (for देव) B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₆ तथा (for च ते) K₄ तथा तव, D₁ २ च तोषित (for च तेऽनघ) — °) T₁ यच्च, M यच्चापि D₂ transp वज्रपाणे and ते B₁ ; Dc Dn D₄ ६ तु, T₂ G₂ तत् (for ते) — °) S₁ K₁ ; M transp प्रिय and कृत — °) S आचक्ष्व (for आख्याहि)

8 G₂ missing (cf v l 1) D₂ धनजय (for अर्जुन) — °) K₄ श्रूयता मे, D₁ २ शृणु मत्तो, T₁ शृणु सर्वं, T₂ G₂ ४ M शृणुष्व त्व, G₁ शृणु त्व हि (for शृणु हन्त) D₂ शृणुष्ववाहितो राजन् — °) K₄ सुरेशान, D₂ M₁ महादेव, D₂ देवराज (for अह देव)

9 G₂ missing (cf v l 1) — °) Ś₁ K₂ धौम्यो (for त्वयो) — T₂ G₂ om 9^{cd} — °) T₁ तपसा (for भवता)

भृगुतुङ्गमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ।
 एकरात्रोषितः कंचिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ १०
 स मामपृच्छत्कौन्तेय कासि गन्ता ब्रवीहि मे ।
 तस्मा अवितथं सर्वमब्रुवं कुरुनन्दन ॥ ११
 स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 अपूजयत मां राजन्प्रीतिमांश्चाभवन्मथि ॥ १२
 ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।
 तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ १३
 ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
 तपोऽतप्यं महाराज मासं भूलफलाशनः ॥ १४
 द्वितीयश्चापि मे मासो जलं मक्षयतो गतः ।

निराहारस्वृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १५
 ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।
 न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६
 चतुर्थे समभिक्रान्ते प्रथमे दिवसे गते ।
 वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपमुपागमत् ॥ १७
 निघ्नन्प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
 संमार्ज्ज्जठरेणोर्वीं विवर्तंश्च मुहुर्मुहुः ॥ १८
 अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
 धनुर्वाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ १९
 ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
 अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोभहर्षणम् ॥ २०

10 G₂ missing (cf v l 1) — °) T₂ G₃ & M
 भृगुतुङ्गम् K₂ D₂ अह (for अथो) — °) T G₂ transp
 आस्थित and तप S₁ K₁₋₄ D₁ : काम्यकादास्थितस्तप

11 G₂ missing (cf v l 1) — °) Ś₁ K₁ : मही
 पते, K₄ D₁ : T₁ M वदस्व मे (for ब्रवीहि मे) — °) Ś₁
 K₁ D₂ तस्मादवितथं; K₂ तन्मयेवि, K₃ तस्माद्वावि, K₄
 तस्मै ह्यवि, D₁ : M₁ तस्मादवि, D₂ तस्मै यथोचित, T₁
 तस्मै चाविगम, T₂ (before corr) G₄ तस्मै नावितथ, G₁
 M₂ तस्मै चापि तथा (for तस्मा अवितथ) — °) M₁ अबव
 Ś₁ K₁ : कुरुवत्तम

12 G₂ missing (cf v l 1) — °) G₂ मुनिसत्तम
 (for राज) — °) T₁ मा (for मा)

13 G₂ missing (cf v l 1) — °) T₂ G₂ & M स तु
 (for ततो) — °) T₂ G₂ & तप्यस्व, M₂ तप्य हि (for
 आतिष्ठ) K₄ भृगु मतो कुलोद्बह, B₁ : तप कुल्लोद्बह,
 D₂ D₁ T₁ M₁ तत कुल्लोद्बह (T₁ ऋव) — °) T₂ [ए]व,
 G₄ [इ]त् (for त्व) K₂ & B₁₋₃ D₂ D₃ D₄ M₂ तप्यस्व
 (K₄ B₁ M₂ 'न्चि)ञ्चिरेण स्व

14 G₂ missing (cf v l 1) — °) Ś₁ तपोतप, K₁
 तपोतपे, K₂ तपन्नप, B₄ S (G₂ missing) तपस्तेपे (for
 तपोऽतप्य) B₄ गिरौ तस्मिन्, T₂ G (G₂ missing) M₂ च
 औरव्य (for महा) — °) K₂ T₂ G₂ & मासमेक ज (K₄
 प)राशन

15 G₂ missing (cf v l 1) — °) Ś₁ K₁ D₂ तृतीय
 च, K₂ 'ये च, K₃ & D₁₋₃ T₂ G₂ च तु, D₂ T₁ : (before
 corr) योय (for यऽथ) — °) Ś₁ K D₁₋₃ & T₂ G₂
 नाय; T₁ मान (for मासे)

16 G₂ missing (cf v l 1) — °) S₁ K₁ & च
 70

(for तु) — °) S₁ K₁ & द्वियते (for ही)

17 G₂ missing (cf v l 1) — °) B D₂ D₃ D₄ &
 G₂ पचमे K₂ समतिक्रान्ते, K₃ & D₂ : & G₁ M स्वम्यति;
 B D₂ D₃ D₄ & G₂ स्वथ म्प्राप्ते, D₁ स्वप्यतिक्रान्ते, T₁
 मास्यति, T₂ G₄ ह्यतिनिष्कान्ते — °) Ś₁ K₂ वाराह संस्थितो,
 K₁ वाराहसंस्थितो, K₄ वाराहसंस्थितं Ś₁ K₁ & B₄ D₂
 रूप, T₁ भीम (for भूत) D₂ वाराह रूपमास्थाय — D₂
 om (hapl) 17^a-19^a — °) B T₂ G₂ & M₂ अथा (B₁
 इहा)गमत्, D₂ इहागत, D₃ D₄ समागमत् (for उपा)

18 G₂ missing (cf v l 1) D₄ om 18 (cf v l
 17) — °) D₂ D₁₋₃ M₁ पोत्रेण, D₂ रोषेण, D₃ (marg
 sec m) ओषेण (for प्रोथेन) T₂ G (G₂ missing)
 चरणैर् (for पृथिवीं), see below — °) Ś₁ D₂ : विक्रि
 रत्, K D₂ विकरन्; D₁ उक्तरिन् (for विलिखन्) T₂ G
 (G₂ missing) विलिखन्नपि मेदिनीम् — °) G₄ समाज्यं
 S₁ K₁₋₃ D₂ [अ]पि (for [उ]र्वी) D₂ समागंमचिरेणापि
 — °) Ś₁ D₂ (marg sec m) निवर्तेश्च, K₁ निवर्तं च; K₂
 विवर्तं स, K₄ विवर्तयन् (for विवर्तेश्च)

19 G₂ missing (cf v l 1) D₄ om 19^a (cf v l
 17) — °) D₁ : चपु (for महत्) D₂ & T₁ G₁ M
 कैरातमास्थित, T₂ G₂ कैरातसञ्जित — °) S धनुष्पाप्यमि
 — °) K₂ D₁ : स्त्रिया चापु

20 G₂ missing (cf v l 1) — °) = 36^b K₂
 तच्च, G₁ तदा (for तथा) K₂ [अ]क्षय, B₁₋₄ D₂ D₃
 D₄ & [अ]क्षय्ये (for [अ]क्षय्यौ) — °) B₄ T G₂ M
 रोमहर्षण

21 G₂ missing (cf v l 1) — °) Ś₁ D₂ युगपत्पु,
 B D₂ D₃ D₄ & युगपत्त K₂ B₃ किरातस्य, D₃ D₄ &

युगपत्त्किरातश्च विकृष्य बलवद्भुः ।
 अभ्याजज्ञे दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः ॥ २१
 स तु मामन्नवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २२
 एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ।
 स वर्ष्मवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत ॥ २३
 ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
 तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २४
 ततः शरैर्दीप्तमुखैः पत्रितैरनुमन्त्रितैः ।
 प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २५
 तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
 तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २६

पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
 अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २७
 अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः ।
 एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥ २८
 यदाभिभवितुं बाणैर्नैव शक्नोमि तं रणे ।
 ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ २९
 न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ३०
 भूयश्चैव महाराज सविशेषमहं ततः ।
 अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३१
 स्थूणाकर्णमयोजालं शरवर्षं शरोल्बणम् ।
 शैलास्त्रमश्मवर्षं च समास्थायामभ्ययाम् ।

किरातस्तु — ^b) G (G₂ missing) M सुमहस्रुः — ^c)
 Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ६ अभ्याहनद्, T₂ G₃ अभ्याजघ्नद्, M₁ अभ्य
 जज्ञे, M₂ अभिजज्ञे — ^d) S (except T₁, G₂ missing)
 मदिर्नी (for मे मन)

23 G₂ missing (cf v l 1) — ^c) K₃ B (B₁
 marg) Dn D₃ ४ ६ धनुष्मान् (B₁ orig धर्मवान्) (for
 वर्ष्मवान्) D₆ पार्वतीयो महामायस् — ^d) D₆ तथा माम्
 Ś₁ K₁₋₃ Dn D₁ २ ४ ६ M₁ अभ्यभाषत, D₆ अभिभाष्य वै

24 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) D₆ मेवैर् (for
 ततो) K₃ D₁ २ ६ T₂ (before corr) G₁ गिरिर् (for
 गिरिम्) — ^b) Ś₁ K₁ ३ स (for मा) — ^d) K₁ ३ सहसा
 (for महता)

25 G₂ missing (cf v l 1) — ^b) Ś₁ K₁ २ सपत्रैर्,
 K₃ ४ D₁₋₃ सुपत्रैर्, B Dn D₄ ६ यत्रितैर्, Dc प्रहितैर्; D₆
 पातितैर्, T₂ G (G₂ missing) पतितैर् T₁ M₁ नागैरिव
 त्रिषोल्बणै

26 G₂ missing (cf v l 1) — ^c) Ś₁ K₁ ३ तस्य
 (for चास्य) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ६ अपीडय (for अताडयम्)

27 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) K₄ D₁ ३ तं
 (for पुनं) — ^b) To avoid the hiatus Ś₁ K₁ ३ चैकी
 भूतानि, M त्वेकी — ^c) K₁ ३ अभ्यपश्यन् (for अदृश्यन्त)
 — ^d) S₁ K D₁₋₃ शरै (for पुन)

28 G₂ missing (cf v l 1) — ^b) S (G₂ miss-
 ing) महान् (for बृहत्) B₂ तथा, T₂ G₃ ४ तत (for
 पुन) — ^c) K₁ ३ B₂ एकीभूत्, K₃ ४ D₁ ३ एकीभूत्वा
 S₁ K₁ ३ महानेक, K₃ ४ Dc D₁₋₃ तथानेक (for तदा

राजन्)

29 G₂ missing (of v l 1) — ^b) K₃ ४ D₁₋₃ न
 वै, Dn न च (for नैव) T₂ G₃ ४ [अ]ह (for त) — ^c)
 B Dc Dn₁ n₃ D₄₋₆ महास्त्रम् (for इहमस्त्रम्) Dn₃ ततो
 ह्यस्त्र समातिष्ठ

30 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) Ś₁ K B₄ D₁₋₃
 तेनापि नां (for न चैनमं) B₄ जेतु, T₁ योद्बु, T₂ G
 (G₂ missing) M वोद्बु (for हन्तु) — ^b) Epic tag! Of
 Hopkins, Great Epic, App A (Parallel Phrases),
 No 83 Ś₁ K D₁₋₃ तद्भुतमतिवीर्यवत् (K₁ ४ वान्)

31 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) K₃ ४ D₃
 भूयश्चैन, B Dc Dn D₄ ६ भूय एव, S (G₂ missing)
 तत्रापि च — ^c) B₄ अस्त्रजालेन, D₆ योगेन, T₁ पूतेन;
 T₂ G (G₂ missing) वंषेण

32 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) Ś₁ K₃ ४ D₁₋₃
 स्थूणाकर्णं च जाल च, K₁ भूत् चराजाल, K₂ कले य राजा च,
 B Dc Dn D₄ ६ कर्णमथो जाल, D₆ कर्णमथो बाण; T₁
 कर्णमिवाजाल, T₂ (before corr) कार महोजाल — ^b)
 Ś₁ शरवर्षं रणोद्भूत्, K₁ वर्षा रणोद्भव, K₂ वर्षरणोद्भव, B
 Dc Dn D₄ ६ वर्षमथोल्बण, D₆ M₁ वर्षं महो — ^c) M
 तु (for च) S₁ K₁ ३ शलभास्त्र चाप्मवर्षं, K₃ ४ B D
 शलभास्त्रमश्मवर्षं, T₁ शैलास्त्रेणात्मवर्षं तु, G₁ शलभास्त्रमहावर्षं
 — ^d) T₁ [अ]हमर्षय, T₂ G₃ ४ [अ]हमभ्यगा (for [अ]हम
 भ्ययाम्) Ś₁ K₁ ३ समादायाहमभ्यया, D₃ समास्थायान्त्र
 मभ्यया, D₆ वेगमास्थाय शस्त्रवित् — ^e) Ś₁ K₁ ३ Dc
 D₁₋₃ ६ T G₁ ३ ४ M₁ जग्राह, K₃ सयामे (for जग्राह ,

जग्रास प्रहसंस्तानि सर्वाण्यस्त्राणि मेऽनघ ॥ ३२
 तेषु सर्वेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशम् ।
 ततः प्रज्वलितैर्बाणैः सर्वतः सोपचीयत ।
 उपचीयमानश्च मया महास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३३
 ततः संतापितो लोको मत्प्रसूतेन तेजसा ।
 क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतोऽभिविदीपितम् ॥ ३४
 तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशातयत् ।
 ब्रह्मास्त्रे तु हते गजन्भयं मां महदाविशत् ॥ ३५
 ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।

सहसाम्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥ ३६
 हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ।
 मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३७
 व्यायामं घृष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समाहृतौ ।
 अपातयच्च तद्भूतं निश्चेष्टो ह्यगमं महीम् ॥ ३८
 ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
 सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ३९
 एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
 दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४०

cf 36^a, 37^b K₃ प्राग्रसत्, B D (except D₁₋₃ s) T₂
 M₂ प्रलभ, G₄ प्रथम (for प्रहसन्) — ¹) B D (except
 D₁₋₃) M मे नृप (B₄ शृणु), T₁ वै नृप, T₂ G₁ s ४ भारत
 (for मेऽनघ)

33 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) Ś₁ K₁₋₃ वधेषु;
 K₄ B D₀ D_n D₄ s जग्धे; D₈ अस्त्रे (for शान्ते) — ^b)
 D_n s T₂ G₃ महद् (for अहम्) — ^d) Ś₁ K₁ s D₆
 पर्वत (for सर्वत) Ś₁ K स्तोपचीयते; K₂ ४ B D₁ s ४-०
 सोपचीयते, D₃ T₁ G₁ ४ चोपचीयते M₂ सर्वस्तरूपचीयत
 — ^c) Hypermetrical Ś₁ K₁ s अपचीयमानं T₁ M₁ तु
 (for च) D₈ T G₃ ४ M तदा, G₁ तथा (for मया)
 — ¹) S (G₂ missing) सहा (M₁ मया)स्त्रेणान्यवर्तत

34 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) B₁₋₃ D₀ D_n
 D₄ s तत सवापिता लोका, D₈ तत सदीपित लोके — ^b)
 S₁ K D₁₋₃ मद्दिश्टैः सुतेजनैः (D₁ s 'सैः'); D₈ तत्प्रसूतैः
 सुतेजनैः — ^c) T₂ (before corr) G₄ दिव (for दिशः)
 — ^d) K₃ सुविदी, B D_n D₄₋₈ G₃ हि विदी, D₀ M₂
 दिवि दी; T₁ G₁ [अ]भिविराजित, G₄ [अ]पि विदी

35 G₂ missing (cf v l 1) — After 35^a, D₁ s
 ins

838*

ततोऽहमपत महीम् ।

तत प्रहस्य तद्भूत

— ^b) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ s व्यनाशयत्, T₂ G₁ s ४ व्यशाम
 — K₃ s om 35^a, K₃ om 35^c-38^a — ^c) Ś₁ K₁
 D₂ s च, T₂ G₁ s ४ नि (for तु) D₁ प्रह्मास्त्रेण च ते
 राजन्

36 G₂ missing (cf v l 1) K₃ om 36 (cf v l
 35) — ^b) = 20^b B₁ s ४ D_n D₄ s तथाक्षय्ये, D₁
 गजन्भयौ, T₂ G₃ तदाक्षय्यौ — ^d) B₁ transp अपि and
 अस्त्राणि S₁ h₁ s T₁ तत्तानि, G₁ तानि च (for तान्यपि)

37 G₂ missing (cf v l 1) K₃ om 37 (cf v l
 35) — ^a) D₈ तेष्वस्त्रेषु च सर्वेषु, T₂ G₁ s ४ एतेष्वस्त्रेषु
 भूतेन (G₁ सर्वेषु) — ^b) G₁ [अ]पि (for च) M₂ भक्षिते
 चायुधे तदा — B₂ om 37^a — ^c) T₁ धर्मतस्तस्य मू

38 G₂ missing (cf v l 1) — K₃ om 38 (cf
 v l 35) — ^b) T₂ G₃ ४ अभि (for अपि) Ś₁ K₁ s
 D₁ s समाहनत्; K₄ हरत्; B₁ D_n गतैः; B₄ D₂ हनम्;
 D₄ s गतौ, T₁ ततौ, G₁ दितौ (for हतौ) D₈ प्रहरश्च
 तलैरपि — D₈ om 38^c-39^a — ^c) B D₀ D₁ s ४-०
 अपारयन् D₁ s तु (for च) D₁ s तद्रूप, T₁ त भूत;
 G₁ मा भूत (for तद्भूत) — D₁ s om 38^a-39^a — ^d)
 K₄ निश्चेष्टोऽन्यगमन्, B D₀ D_n D₄ s निश्चेष्टमगम (B₄
 निश्चेष्टो न्यपतन्), T₁ निश्चेष्टश्चागमन्; T₂ G₃ ४ अह चापतय,
 G₁ निश्चेष्टश्चापत, M निश्चेष्टश्चागम

39 G₂ missing (cf v l 1) — K₃ D₈ om 39
 (cf v l 35 38), D₁ s om 39^a (cf v l 38) — After
 39^a, T₂ G₃ ४ ins

839* ततश्चिन्ता समगम पूजयिष्याम्यह पुनः ।

इति पुष्पाणि स्वगृह्यैः सैकत शकर प्रभुम् ।

पूजयिष्यस्त्रमद्वाक्ष किरात पुष्पधारिणम् ।

ततश्चान्यानि पुष्पाणि पूजयिष्यन्पुन पुन ।

तानि सर्वाणि दृष्ट्वाह निरातस्य च मूर्धनि ।

इति कृत्वा महादेव प्रणतोऽस्मि पुन पुन ।

[Cf 171*]

— ^c) T₂ G₃ ४ M₂ तत (for सह) — ^d) Ś₁ K₁ s
 पश्यतो मेऽद्भुत महत्, K₄ D₁ s तद्भूतमिद महत्; D₈ तद्भूत
 मिवाभवत् (= 30^b)

40 K₃ om 40 (cf v l 35) G₂ resumes — ^a)
 S मुख्य (for एव) — ^b) B D (except D₁₋₃ s) आस्थित
 (for आसनः) — ^c) Ś₁ K₁ s D₈ s एक, T₂ G M चैव

युगपत्त्किरातश्च विकृष्य बलवद्भुः ।
 अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः ॥ २१
 स तु मामन्नवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २२
 एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ।
 स वर्ष्मवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत ॥ २३
 ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
 तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २४
 ततः शरैर्दीप्तमुखैः पत्रितैरनुमन्त्रितैः ।
 प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २५
 तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
 तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २६

पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
 अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २७
 अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः ।
 एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥ २८
 यदाभिभवितुं बाणैर्नैव शक्नोमि तं रणे ।
 ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ २९
 न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ३०
 भूयश्चैव महाराज सविशेषमहं ततः ।
 अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३१
 स्थूणाकर्णमयोजालं शरवर्षं शरोल्बणम् ।
 शैलास्त्रमश्मवर्षं च समास्थायामहमभ्ययाम् ।

किरातस्तु — ^b) G (G₂ missing) M सुमहद्भुः — ^o)
 Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ३ अभ्याहनद्, T₂ G₃ अभ्याजघ्न्व्, M₁ अभ्य
 जघ्ने, M₂ अभिजघ्ने — ^d) S (except T₁, G₂ missing)
 मदिनी (fol मे मन)

23 G₂ missing (cf v l 1) — ^c) K₃ B (B₁
 marg) Dn D₃ ४ धनुष्मान् (B₁ orig धर्मवान्) (for
 वर्ष्मवान्) D₅ पार्वतीयो महामायस् — ^d) D₅ तथा माम्
 S₁ K₁₋₃ Dn D₁ ३ ४ ० M₁ अभ्यभाषत, D₅ अभिभाष्य चै

24 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) D₅ मेघैर् (for
 ततो) K₃ D₁ ३ ० T₂ (before corr) G₁ गिरिर् (for
 गिरिम्) — ^b) Ś₁ K₁ ३ स (for मा) — ^d) K₁ ३ सहसा
 (for महता)

25 G₂ missing (cf v l 1) — ^b) Ś₁ K₁ ३ सपत्रैर्,
 K₃ ४ D₁₋₃ सुपत्रैर्, B Dn D₄ ० यत्रितैर्, Dc प्रहितैर्, D₅
 पातितैर्, T₂ G (G₂ missing) पतितैर् T₁ M₁ नागैरिव
 विषोल्बणे

26 G₂ missing (cf v l 1) — ^o) Ś₁ K₁ ३ तस्य
 (fol चास्य) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ३ अपीड्य (for अताडयम्)

27 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) K₄ D₁ ३ ततं
 (fol पुनं) — ^b) To avoid the hiatus, S₁ K₁ ३ चैकी
 भूतानि, M स्वेकी — ^c) K₁ ३ अभ्यपश्यन् (for अदृश्यन्त)
 — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ शरै (for पुन)

28 G₂ missing (cf v l 1) — ^b) S (G₂ miss-
 ing) महान् (for बृहच्) B₂ तथा; T₂ G₃ ४ तत (for
 पुन) — ^c) K₁ ३ B₂ एकीभूत; K₃ ४ D₁ ३ एकीभूत्वा
 S₁ K₁ ३ महानेक, K₃ ४ Dc D₁₋₃ तथानेक (for तदा

राजन्)

29 G₂ missing (cf v l 1) — ^b) K₃ ४ D₁₋₃ न
 चै, Dn न च (for नैव) T₂ G₃ ४ [अ]ह (for त) — ^o)
 B Dc Dn₁ ns D₄₋₅ महास्त्रम् (for ऽहमस्त्रम्) Dn₂ ततो
 ष्त्र समातिष्ठ

30 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) S₁ K B₄ D₁₋₃
 तेनापि नां (for न चैनमं) B₄ जेतु; T₁ योद्धु, T₂ G
 (G₂ missing) M वोद्धु (for हन्तु) — ^b) Epic tag! Cf
 Hopkins, Great Epic, App A (Parallel Phrases),
 No 83 Ś₁ K D₁₋₃ तद्भुतमतिवीर्यवत् (K₁ ४ वान्)

31 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) K₃ ४ D₃
 भूयश्चैन, B Dc Dn D₄ ० भूय एव, S (G₂ missing)
 तत्रापि च — ^c) B₄ अस्त्रजालेन, D₅ योगेन, T₁ पूतेन,
 T₂ G (G₂ missing) वर्षेण

32 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) Ś₁ K₃ ४ D₁₋₃
 स्थूणाकर्णं च जाल च, K₁ भूत चराजाल, K₂ कले य राजा च,
 B Dc Dn D₄ ० कर्णमयो जाल, D₅ कर्णमथो बाण, T₁
 कर्णमिवाजाल, T₂ (before corr) कार महोजाल — ^b)
 Ś₁ शरवर्षं रणोद्धत्, K₁ वर्षा रणोद्धव, K₂ वर्षरणोद्धव; B
 Dc Dn D₄ ० वर्षमयोल्बण, D₅ M₁ वर्षं महो — ^c) M
 तु (fol च) Ś₁ K₁ ३ शलभास्त्र चापमवर्ष, K₃ ४ B D
 शलभास्त्रमश्मवर्ष, T₁ शैलास्त्रेणामवर्षं तु, G₁ शलभास्त्रमहावर्ष
 — ^d) T₁ [अ]हमर्दय; T₂ G₃ ४ [अ]हमभ्यया (for [अ]हम
 भ्ययाम्) Ś₁ K₁ ३ समादायाहमभ्यया, D₃ समास्थायाम्-
 मभ्यया, D₅ वेगमास्थाय शस्त्रविव् — ^e) Ś₁ K₁ ३ Dc
 D₁₋₃ ३ T G₁ ३ ४ M₁ जग्राह, K₃ नयामे (for जग्राह ,

जग्रास प्रहसंस्तानि सर्वाण्यन्नाणि मेऽनघ ॥ ३२
 तेषु सर्वेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशम् ।
 ततः प्रज्वलितैर्बाणैः सर्वतः सोपचीयत ।
 उपचीयमानश्च मया महास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३३
 ततः संतापितो लोको मत्प्रसूतेन तेजसा ।
 क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतोऽभिविदीपितम् ॥ ३४
 तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशातयत् ।
 ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भयं मां महदाविशत् ॥ ३५
 ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।

सहसाम्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥ ३६
 हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ।
 मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३७
 व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समाहृतौ ।
 अपातयच्च तद्भूतं निश्चेष्टो ह्यगमं महीम् ॥ ३८
 ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
 सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ३९
 एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
 दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४०

cf 36^d, 37^b K₃ प्राग्रसत्, B D (except D₁₋₃ s) T₂
 M₂ प्रसभ, G₄ प्रथम (for प्रहसत्) — ') B D (except
 D₁₋₃) M मे नृप (B₄ शृणु), T₁ वै नृप, T₂ G₁ s ४ भारत
 (for मेऽनघ)

33 G₂ missing (of v l 1) — ^a) Ś₁ K₁₋₃ वरधेषु,
 K₄ B Dc Dn D₄ ६ जग्धे, D₅ प्रस्ते (for शान्ते) — ^b)
 Dn₂ n₃ T₂ G₈ महद् (for अहम्) — ^d) S₁ K₁ 2 D₅
 पर्वत (for सर्वत) Ś₁ K स्तोपचीयते; K₂ 4 B D₁ 2 4-6
 सोपचीयते, D₃ T₁ G₁ 4 चोपचीयते M₂ सर्वैस्त्रैरूपचीयत
 — ^e) Hypermetriol Ś₁ K₁ 2 अपचीयमानं T₁ M₁ तु
 (for च) D₅ T G₈ 4 M तदा, G₁ तथा (for मया)
 — ') S (G₂ missing) महा (M₁ मया)स्त्रेणाम्यवर्तत

34 G₂ missing (of v l 1) — ^a) B₁₋₃ Dc Dn
 D₄ ६ तत् सतापिता लोका, D₅ तत् सदीपित लोके — ^b)
 Ś₁ K D₁₋₃ महिच्छै सुतेजनै (D₁ 2 'सै'), D₅ तद्यसूतै
 सुतेजनै — ^c) T₂ (before corr) G₄ दिव (for दिशः)
 — ^d) K₂ सुविदी, B Dn D₄₋₅ G₃ हि विदी; Dc M₂
 दिवि दी; T₁ G₁ [अ]भिविदिराजित, G₄ [अ]पि विदी

35 G₂ missing (of v l 1) — After 35^a, D₁ 2
 ins

838* ततोऽहमपत महीम् ।

तत् प्रहस्य तद्भूतं

— ^b) S₁ K B₄ D₁₋₃ 5 व्यनाशयत्, T₂ G₁ 3 4 व्यनाम
 — K₂ 4 om 35^{cd}, K₃ om 35^e-48^a — ^c) S₁ K₁
 D₂ 3 च, T₂ G₁ 3 4 नि (for तु) D₂ प्रह्मास्त्रेण च ते
 राजन्

36 G₂ missing (of v l 1) K₃ om 36 (of v l
 35) — ^b) = 20^b B₁ 3 4 Dn D₄ ६ तयाक्षय्ये, D₁
 तावक्षय्यौ, T₂ G₂ तदाक्षय्यौ — ^d) B₁ transp अपि and
 अन्नाणि Ś₁ K₁ 2 T₁ तत्तानि, G₁ तानि च (for तान्यपि)

37 G₂ missing (of v l 1) K₃ om 37 (of v l
 35) — ^a) D₅ तेष्वस्त्रेषु च सर्वेषु, T₂ G₁ 3 4 एतेष्वस्त्रेषु
 भूतेन (G₁ सर्वेषु) — ^b) G₁ [अ]पि (for च) M₂ भक्षिते
 चायुधे तदा — B₂ om 37^{cd} — ^c) T₁ धर्मतस्त्रस्य भू

38 G₂ missing (of v l 1) — K₃ om 38 (of
 v l 35) — ^b) T₂ G₈ 4 अग्नि (for अपि) S₁ K₁ 2
 D₁ 3 समाहनत्, K₄ हरत्, B₁ Dn गतै, B₄ D₂ हनम्,
 D₄ ६ गतौ, T₁ ततौ, G₁ दितौ (for हतौ) D₅ प्रहरश्च
 तलैरपि — D₅ om 38^a-39^d — ^c) B Dc D₁ 2 4-6
 अपारयन् D₁ 2 तु (for च) D₁ 2 तद्रूप, T₁ त भूत,
 G₁ मा भूत (for तद्भूत) — D₁ 2 om 38^d-39^a — ^d)
 K₄ निश्चेष्टोभ्यगमन्, B Dc Dn D₄ ६ निश्चेष्टमगम (B₄
 निश्चेष्टो न्यपतन्); T₁ निश्चेष्टश्चागमन्, T₂ G₈ 4 अह चापतय,
 G₁ निश्चेष्टश्चापत्, M निश्चेष्टश्चागम

39 G₂ missing (of v l 1) — K₃ D₂ om 39
 (of v l 35 38), D₁ 2 om 39^a (of v l 38) — After
 39^{ab}, T₂ G₈ 4 ins

899* तत्क्षिन्ता समगम पूजयिष्याम्यह पुन ।

इति पुष्पाणि सगृह्य सैकत शकर प्रसुम् ।

पूजयिष्यन्तमद्राक्ष किरात पुष्पधारिणम् ।

तत्क्षान्मानि पुष्पाणि पूजयिष्यन्पुन पुन ।

तानि सर्वाणि द्रुवाह किरातस्य च मूर्धनि ।

इति कृत्वा महादेव प्रणतोऽस्मि पुन पुन ।

[Cf 171*]

— ^c) T₂ G₈ 4 M₂ तत् (for सह) — ^d) Ś₁ K₁ 2
 पश्यतो मेऽद्भुत महत्, K₄ D₁ 3 तदद्भुतमिद महत्, D₅ तदद्भुत
 मिवाभवत् (= 30^b)

40 K₃ om 40 (of v l 35) G₂ resumes — ^a)
 S मुख्य (for एव) — ^b) B D (except D₁₋₃ s) आस्थित
 (for जात्मन) — ^c) Ś₁ K₁ 2 D₅ ६ एक, T₂ G M चैव

हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।
 स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्यौ तत्र महेश्वरः ॥ ४१
 अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ।
 उमासहायो हरिद्वग्बहुरूपः पिनाकधृक् ॥ ४२
 स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् ।
 शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परंतप ॥ ४३
 ततस्तद्वनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ ।
 प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४४
 तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 यत्ते मनोगतं वीर तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ।
 अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ ४५

ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ।
 प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ४६
 भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
 अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ।
 ददानीत्येव भगवानब्रवीत्त्र्यम्बकश्च माम् ॥ ४७
 रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ।
 प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ॥ ४८
 उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ।
 न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ॥ ४९
 पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं ते धनंजय ।
 अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेः ॥ ५०

(for एव) T₁ दिव्यमप्रतिम चित्र — ^a) T₁ वसानौषेर
 मुत्तम

41 K₃ om 41 (of v 1 35) — ^a) K₄ तद्रूपरूप,
 S मृगतनु (G₃ १ युता) ता (for किरातरूप) S₁ K₁ ३ ४
 तद्, D₁ ३ स (for च) — M₁ om 41^{cd} — ^o) Ś₁
 B₁ ३ Dc D₅ ६ G₂ M₂ स्व रूप — ^d) K₁ ३ transp
 तस्यौ and तत्र

42 K₃ om 42 (of v 1 35), K₂ om 42^a-44^b
 — ^a) S सोदृश्यत — ^b) S₁ K₁ D₅ भगवान्वै (D₅ ३ न्मे)
 वृषध्वज, T₁ भगवान्वृषध्वज — ^o) K₁ वृषधृग्, B
 व्याडधृग्; Dc₁ D₄ व्यालधृद्, Dc₂ Dn D₅ व्यालधृग्
 (for हरिद्वग्) S धनुर्गृह्य तथा पाणौ — ^d) Ś₁ पिनाकधृद्

43 K₃ ३ om 43 (of v 1 35, 42) — ^a) T₁ भग
 वान् (for समरे) — ^b) T₁ च (for [ए]व) K₄ D₁ T₁
 मुखस्थित, B₄ D₃ मुख स्थित, D₂ ६ मुख स्थित

44 K₃ om 44 (of v 1 35), K₂ om 44^{ab} (of
 v 1 42) — ^a) D₁ ३ तु, D₅ स्व (for तद्) — ^b) T
 G₁₋₃ तूणौ (for तूणौ) Ś₁ तूणौ तौ चाक्षय्यौ तथा, K₁
 D₁₋₃ ६ तूणौ तौ चाक्षय्यौ शरै (K₁ र), K₄ तूणौ तावेव
 चाक्षय्यौ — ^o) Ś₁ K₁ ३ प्राणान् (for प्रादान्) — ^d) Ś₁
 K₁ ३ T₁ G₁ धारय (for वरय)

45 K₃ om 45 (of v 1 35) — ^o) S₁ तात, T₁
 वत्स (for वीर) B₂ Dn D₄ ६ मनोगत वीर यत्ते (by
 transp) — ^d) T₁ transp तद् and ब्रूहि — K₁ om
 45^c-46^b — ^o) S₁ K₄ D₁ ३ ६ मपास्यैक, K₂ मपास्यैक,
 B₄ मपास्याच, G₁ M मपास्यान्यद्

46 K₃ om 46 (of v 1 35), K₁ om 46^{ab} (of v 1

45) — ^b) S कृतमानस — ^o) Ś₁ K₁ ३ सहसा, B Dn
 D₄ ६ T₂ G₃ मनसा (for शिरसा) S₁ K₄ B₁ ३ D₁ ३ ४
 T₁ G₂ M₂ सर्व, K₂ सर्वे, Dc₁ (? gloss) शशु, G₁ M₁ देव
 (for शर्व) D₅ मूर्धा प्रसाध वरद — ^d) S₁ Dc अब्रवीत्
 (corrupt), K₁ ३ D₂ ३ T₁ अब्रुवम्, K₄ D₁ अब्रुवन् (for
 आददे) D₅ अस्त्रार्थ समनोदय

47 K₃ om 47 (of v 1 35) — ^a) D₅ ६ T₁ G₁
 भगवन् (for भगवान्) — ^d) Ś₁ सति हि, K₁ ३ ४ D₁₋₃
 सति वै (for कानिचित्) — ^o) K₄ Dn₂ D₁₋₃ T₁ G₁ ददा
 नी (as in text), the rest ददामी — ⁱ) Ś₁ K₄ B₄
 D₁₋₃ ६ तदा, K₁ ३ तथा (for च मा)

48 Before 48, K₄ D₁ ३ ins श्रीरुद् उ — K₃ om
 48^a (of v 1 35) — ^o) S (except T₂ G₃ ४) [अ]पि
 मे (for मम) B₁ प्रददौ परमप्रीत, D₅ अथ प्रादान्मम
 प्रीत — ^d) K₁ (sup lin as in text) विभु, B₁ ३ Dc
 Dn D₄ ६ महत्, B₂ च तत्, D₅ तदा (for प्रभु)

49 ^b) K₂ Dn D₅ दत्त्वा चास्त्र, S (by transp) दत्त्वास्त्र
 मे (T₁ रौद्रास्त्र मे) — ^d) S₁ K₁ ३ D₅ T₁ मा (D₅ T₁
 म)नुष्येषु — After 49, K₃ B Dc Dn D₄₋₆ ins

840* जगद्विनिर्देहेदेवमल्पतेजसि पातितम् ।

[K₃ B₁₋₃ एतद् (for एवम्)]

50 ^a) K₂ बलिना (for बलवत्) — ^b) B Dc Dn
 D₄₋₆ प्रयोज्य स्याद्, T₂ G प्रयोज्य (for प्रयोज्य ते) M
 परतप (for धन) — ^o) Ś₁ K D₁₋₃ तु (K₄ ते) प्रतीघाते
 (for प्रतिघाते च) — ^d) B₁ ३ Dc Dn D₄₋₆ M₂ प्रयोज
 येत्, D₃ T₁ G₁ M₁ जय

51 ^a) Ś₁ तमप्रतिहत, K₂ B₂ T₂ G₂₋₄ ततो, K

तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ ५१
उत्सादनममित्राणां परसेनानिकर्तनम् ।

दुरासदं दुष्प्रहसं सुरदानवराक्षसैः ॥ ५२
अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

१६४

अर्जुन उवाच ।

ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १
व्युपितो रजनीं चाहं कृत्वा पूर्वाङ्गिकक्रियाम् ।
अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥ २
तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।

भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३
स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।
दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४
समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः ।
द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५
एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः ।

B तदा, G₁ तत प्रीतियुत — ^{b)} Ś₁ K D₁ ३ चारण; D₈
वाधन, M₁ वेधक — ^{d)} D₈ G₁ ३ ४ श्वे वृषभध्वजे
52 ^{b)} Ś₁ K D₈ ३ विकर्षण; B₂ ४ D₀ T₁ M नि
कृतन, D₈ विनाशन, T₂ G सैन्यविकर्तन
53 D₈ om 53^{cd} — ^{c)} K₈ ४ D₁ ३ प्रेक्ष्य (K₈ 'क्ष)
माणस्य; B₄ T₂ G₂ ४ M पश्यतश्चैव (for प्रेक्षतश्चैव) T₁
पश्यतश्च स मे देवस्य, G₁ स पश्यतश्च मे देवस्य

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ T G आरण्य
(G₁ श्रीमदारण्य) — Sub parvan Omitting sub pa-
van name K₁ B D₀ D₈ n₈ D₈ T₂ G₈ mention only
गधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in D₀), K₈ D₁
likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादन
वास in K₈), K₄ D₈, only उत्तरकैरात, and finally D_n
D₈ ४, only गधमादनप्रवेश (D₄ प्रवास) — Adhy name
D₁ ३ अर्जुनप्रवासकथन, G₁ अर्जुनास्त्रप्रदाने अर्जुनवाक्य
— Adhy no (figures, words or both) D_n ३
166, D_n 8 167 (M₂ 170 [sup in 160]), D₁
172 — Śloka no D_n D₈ 57 D₁ 56 — After the
colophon G₁ cont श्रीभगवतो महापुरुषस्य विष्णोरशाव-
तारम् (? read भू) तेन सत्यवतीनन्दनेन श्रीपराशरात्मजेन शुक-
तातेन वेदव्यामनाद्या कृष्णद्वैपायनेनोक्त अष्टादशपर्वाण्यलङ्कृत
श्रीमहाभारताख्य पचमो वेद । श्रुतो आरण्यके पर्वणि पूर्वारण्या-
ख्य सप्तषष्ट्यधिकशततमाध्यायैर्निमित्त सप्तषष्ट्यधिकद्विशततम

षट्साहस्रैः श्लोकैरलङ्कृत पूर्वारण्याख्य । समाप्त्यधिकशततमा
(sic) ।

164

1 ^{a)} T₂ G₈ ४ अथ स, G₈ अथ सु (for भवस) D₈
रात्रि (for प्रीतो) — ^{b)} D₈ प्रीतोह (for रजनीं) — ^{c)}
S₁ K D₁ ३ प्रसाद देवदेवाद्दे — ^{d)} Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ त
प्राप्य विपुल तदा

2 ^{a)} Ś₁ K₂ व्युप्य ता; K₁ ३ व्युपिता, K₄ D₁ ३ उष्य ता;
8 (except T₂ G₈) उषिष्या (for व्युपितो) — ^{b)} Ś₁
पूर्वाङ्गिकक्रिया, K₁ पौर्वाङ्गिकीक्रिया, K₈ D₀ D₈ G₁ ३
पौर्वाङ्गिकी क्रिया, K₈ ४ D₂ पूर्वाङ्गिकी (D₂ 'की) क्रिया, B
D_n D₄ ३ M पौर्वाङ्गिकी (D₀ निह) की क्रिया, D₁ पूर्वाङ्गिकी
क्रिया, D₈ पूर्वाङ्गिकक्रिय; T₁ G₄ पूर्वाङ्गिकक्रिय — ^{c)} Ś₁
K₁ ३ D₈ ३ अथ त विप्र (for त द्विजश्रेष्ठ) — ^{d)} Ś₁ K
D₁ ३ पथि (for पुरा)

3 ^{a)} S₁ K D₁ ३ तस्याह तद्; M तस्मादह (for तस्मै
वाह) T₁ G₁ पुरा (for यथा) — ^{d)} Ś₁ K₁ समीतो
(for समेतो) Ś₁ D₁ ३ कौरव (for भारत)

5 ^{a)} 8 समेत (T₁ 'तैरु) Ś₁ K B₁ ३ ४ D₀ D₁ ३ ४
स्व (for तु) — ^{c)} K₈ ४ D₁ ३ पश्चाद् (for अंनघ)

6 ^{a)} Ś₁ K₁ ३ D₈ तु, K₄ D₁ च (for स) K₈ T₁
महाराज (for स मा राजन्) — ^{b)} D₁ ३ समाश्लिष्य (for

अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसंनिभः ॥ ६
 अथापराङ्गे तस्याह्वः प्रावात्पुण्यः समीरणः ।
 पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ॥ ७
 दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च ।
 शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन्समीपतः ॥ ८
 वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि समन्ततः ।
 स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९
 गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।
 पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः ॥ १०
 मरुता च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
 महेन्द्रानुचरा ये च देवसन्ननिवासिनः ॥ ११
 ततो मरुत्वान्हरिभिर्युक्तैर्वाहैः स्वलंकृतैः ।
 शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदामरैः ॥ १२

एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहनः ।
 दर्शयामास मां राजल्लक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३
 दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् ।
 वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ १४
 ते मामूर्चुर्महाराज सान्त्वयित्वा सुरर्षभाः ।
 सच्यसाचिन्समीक्षस्व लोकपालानवस्थितान् ॥ १५
 सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शंकरम् ।
 अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥ १६
 ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।
 प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति विधिवत्प्रभो ॥ १७
 गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत ।
 अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ॥ १८
 मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ।

आश्लिष्य च) — °) Ś₁ स गच्छत, K₁ ३ प्रत्यागच्छद् (for अगच्छत्स) T₁ G₁ च (fo1 स) D₅ महाकायो (fo1 यथा)

7 °) A few MSS अथापराङ्गे — °) S₁ K₁ ३ प्रवात्, D₅ T G₁ ३ 4 M₂ प्रायात् A few MSS पुण्य- (fo1 पुण्य) — °) T₂ G₂ 4 कुर्वन् (for लोक) — °) Ś₁ K₁ ३ कुर्वन्वितिमिरा दिश, T₂ G₂ 4 पुण्यगघान्समुद्रहन्

8 °) Ś₁ K D₁ ३ ५ बहूनि, D₅ D₂ M₂ वनानि (for नवानि) — °) Ś₁ K D₁₋₃ ५ न(K₄ सु)राधिप, T₁ G₁ M₁ समतत (for समीपत), of 9^b

9 T₁ om 9^{ab} — °) G₁ M₁ सर्वाणि (for दिव्यानि) — °) K₄ B₄ D_n D₄ ६ सुघोराणि — °) Ś₁ K D₁₋₃ ५ श्रूयते स्म (for अश्रूयन्त)

10 °) S₁ K₁ गणै° (for गणा°) K₂ गणैश्चाप्सरसस्तस्य — Ś₁ K₁₋₃ D₅ om (? hapl) 10^{b-11^a}, K₄ om 10^{bcd} — °) D₁₋₃ S पुर सरा (G₄ परस्पर) देवपतेर्

11 S₁ K₁₋₃ D₅ om 11^a (cf v l 10) — °) Ś₁ K D₅ स्वलंकृतै (for उपागमन्) — Ś₁ K₂ om 11^{c-12^b}, K₁ om 11^{cd} — °) D_n D₄ ६ ये च (fo1 देव)

12 Ś₁ K₂ om 12^{ab} (of v l 11) — °) K₁ ३ 4 D₁₋₃ वातयुक्तैः, D₅ दिव्यैर्वाहै, T₁ युक्तवाहै, T₂ G₂₋₄ युक्तो वाहै; M₁ युक्ते वाहै (for युक्तैर्वाहै) K₁ T₂ G₂₋₄ M₂ अलंकृतै, T₁ M₁ स्वलंकृत — °) Ś₁ K D₅ तत्रासीत्, T₂ G₂ 4 M₁ तत्रागात् (fo1 तत्रायात्) — °) S₁ K D₁₋₃ ५ दिवाल्यै, B₄ S सुरैस्तदा (for तदामरै)

13 °) D₅ चात्मान, G₄ त काल (for मा राजन्)

14 °) Ś₁ K D₁₋₃ ५ अपर° (for दक्षिण) — °) D₅ स्थित यम (for व्यव°) — °) Ś₁ K D₁₋₃ ५ पावक चैव, D₅ देवराजान (for देवराज च) — °) Ś₁ K D₁₋₃ ५ अवस्थितौ, B₄ D₅ G₁ व्यवस्थित (fo1 अवस्थितम्)

15 °) B₁₋₃ D₅ D_n D₄ ६ नरर्षभ (fo1 सुर°) — °) Ś₁ K D₁₋₃ ५ समीक्षास्मान्; B D₅ D_n D₄ ६ निरीक्षास्मान् (for समीक्षस्व) — °) D_n D₅ T₁ व्यवस्थितान्

16 °) T₁ °कार्यप्रवृत्त्यर्थं, T₂ G °कार्यप्रसिद्ध्यर्थं — °) Ś₁ तदस्मत्तो (fo1 अस्मत्तोऽपि)

17 °) A few MSS प्रणतो (for प्रय) — °) Ś₁ K₁ तदस्त्राणि, T₁ महाराज, T₂ G महास्त्राणि (G₁ अह राजन्) — °) T₁ शस्त्राणि, G₁ अस्त्राणि (for महान्ति) B D_n D₄₋₆ विधिवद्विभो, B₂m T G विविधानि च

18 °) D₅ देवाश्चापि (fo1 अथ देवा) Ś₁ K D₁₋₃ ५ गता (for ययु) T₁ M कैचिद् (for सर्वे)

19 °) D₅ D₅ T₂ G₂₋₄ भगवान् (for मघवान्) Ś₁ K D₁₋₃ ५ G₁ अथ (for अपि) S मा देवो (for देवेशो) — °) S (except M₂) आरोप्य (for आरुह्य) D₅ शोभन, T₁ सुप्रभ (for सुप्रभम्) — °) B D₅ D_n D₄ ६ स्वर्गं, D₂ ३ स्वर्गे (for वाक्य) T₁ अचोचद्वाक्य मधुर; T₂ G M उवाच वाक्य भगवान् (G₁ मधुर) — °) S महायशा (for सुरा°) B D₅ D_n D₂₋₄ ६ गतव्य फाल्गुन (D₂ ३ पाडव) स्वया — After 19, D₂ ३ read 23 (for the first time), which in D₂ is followed by a repetition of 19^{cd}

उवाच भगवान्वाक्यं स्पयन्निव सुरारिहा ॥ १९

पुरैवागमनादस्माद्देदाहं त्वां धनंजय ।

अतः पर त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ २०

त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्तावः कृतोऽसकृत् ।

तपश्चेदं पुरा तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१

भूयश्चैव तु तप्तव्यं तपः परमदारुणम् ।

उवाच भगवान्स्वै तपसश्चोपपादनम् ॥ २२

मातलिर्मन्त्रियोगाच्चां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ।

विदितस्त्वं हि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ २३

ततोऽहमश्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ।

आचार्यं वरये त्वाहमस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥ २४

इन्द्र उवाच ।

क्रूरं कर्मास्त्रवितात करिष्यसि परंतप ।

यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्सुहि ॥ २५

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहमश्रुवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ।

मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्रप्रतिघातनम् ॥ २६

तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप ।

लोकांश्चास्त्रजितान्पश्चाल्लभेयं सुरपुंगव ॥ २७

इन्द्र उवाच ।

परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनंजय ।

ममात्मजस्य वचनं स्रूपपन्नमिदं तव ॥ २८

20 °) T₂ G₂ ३ M₂ गमनाद् (for [आ]गमनाद्) K₄ D₁ तात् (for अस्माद्) — °) Ś₁ K₁ ३ त्वा (for स्वा) — °) K₄ हत ; B₂ G₂ तत् (for अत) Ś₁ K₃ च वेदाह, K₁ ३ 4 D₁ ३ च वेत्तासि ; B₁ T₁ G₁ M₂ वै नाह त्वा ; B₄ वैवाह त्वा (for त्वहं वै त्वा) — °) Ś₁ K₃ D₃ दर्शने ; K₁ ३ 4 D₁-३ न ; D₃ चेद् (for 'चे)

21 °) K₄ D₁ ३ त्वया तीर्थेषु सर्वेषु, T₁ G₁ त्वया हि पुण्य (G₁ हिरण्य) तीर्थेषु ; T₂ G₂-4 त्वया तीर्थानि च पुरा — °) K₄ D₁ ३ कृतं पूर्वं समाह्वय, D₃ सकृदाह्वयन कृत, T₁ G₁ सदा (G₁ 'मा) क्रातमिवासकृत्, T₂ G₂-4 समाक्रातानि चासकृत्, M समाक्रातमिहा (M₂ 'मतो) सकृत् — °) T₁ G₁ ३ M₂ [ए]व (for [ह]द्) Ś₁ पुनस् ; B D₃ D₂ D₄ ३ महत् (for पुरा) — °) S ततो (G₁ तपो) (for स्वर्गं) B₁ D₃ भारत (for पाण्डव)

22 °) B D₂ D₄ ३ च ; D₁ ३ T₁ G₁ हि ; G₁ [अ]भि (for तु) M₁ कर्तव्य (for तप्तव्य) — °) B D₃ D₂ D₄ ३ S तपश्चरणमुत्तम — After 22^{ab} S ms

841* दुश्चर घोरमस्त्राणा तपसश्चोपदर्शनम् ।

[T₁ G₁ M₁ तपोबलकर तव, M₂ तपसश्चोपपादन (for the posterior half)]

— S cont B D₃ D₂ D₄ ३ ms after 22^{ab} (B₂ after 22)

842* स्वर्गेष्वचवश्यं गन्तव्यस्त्रया शशुनिपूदन ।

[G₁ M स्वर्ग (for स्वर्गस्) G₂ M गतव्य (for व्यस्) B₁ ३ M₂ निस्सदन, B₄ निवर्हण]

— B₁ ३ 4 D₂ D₄ ३ S om 22^{cd} — °) B₃ शशुस् (for सर्वं) — °) B₂ तपश्चरणमुत्तम, D₃ देवाना च पुरदर

23 °) K₄ D₁ ३ ४ च, M₂ स्वा (for त्वा) — °) K₄ D₁ ३ दिव स्वा, D₃ स्वर्गं त्वा (for त्रिदिव) — °) N सुनीना (for ऋषीणा) D₃ भावितात्मना (for च महा) — After 23, S ms

843* इहस्थं पाण्डवश्रेष्ठ तप कुर्वन्सुदुष्करम् ।

24 °) M अश्रव ! — °) K₄ 4 B₁ D₂ ३ ४ T₂ G₂-4 M वरयेह त्वाम् ; B₂ 4 D₃ D₂ D₁ ३ ४ 'य त्वाम् — °) K₁-३ D₁-३ ३ S (except T₂ G₂ 4) त्रिदिवे (for त्रिदशे)

25 °) K₄ 4 B D T₁ G₁ 4 क्रूर (for क्रूर) — °) K₄ 4 B D T₁ G₁ 4 अवि (for करि) K₃ 4 D₁ ३ न सशय (for पर) — °) B₂ G₁ M₁ यदस्त्रम् (for 'र्थम्) Ś₁ अस्त्रलिप्सुस्त्व, K₁ ३ अर्थलिप्सुस्त्व ; G₁ अस्त्राणि परित, G₄ अस्त्राणीहव — °) D₃ त काम समवाप्स्यसि, T₁ तत्काम समवाप्सुहि ; G₁ स्व तत्काम समाप्सुहि

26 B D₂ ३ S om the ref — °) M अश्रव ! T₁ तमश्रुव पुनरह — °) Ś₁ K D₃ विनास्त्र (Ś₁ K₃ ३) प्रतिवारण, B D₃ D₂ D₄ ३ T₁ 'प्रतिघातनात्, D₁ सुक्त्वास्त्र प्रतिवारण, D₂ (catalectic) विनास्त्र निवारण ; T₂ G₂ 4 'स्त्रप्रतिकृतन

27 °) D₃ तेन (for तानि) K₁ ३ T₁ transp दिव्यानि and मेऽस्त्राणि — °) T₁ ददस्व हि पुरदर — °) Ś₁ शक्रजितान्, K D₁ ३ शस्त्रजितान् ; B₁ अस्त्रजितान् ; T₁ G₂ M₁ चास्त्रविदा (for चास्त्रजितान्) K₃ 4 D₁ ३ सर्वान् (for पश्चात्) — °) S₁ K B₄ D₁ ३ कामयेह सुरर्षभ, D₃ कर्मणा प्रतिपादये

28 °) T₂ G₂ 4 एषम् (for वाक्यम्) Ś₁ परतप (for धन) — °) D₁ ३ T₁ om सु

29 °) Ś₁ K D₁-३ ३ मद् (for मे) — °) Ś₁ K

शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
 वायोरग्नेर्वसुभ्योऽथ वरुणात्समरुद्गणात् ॥ २९
 साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ।
 मद्गतानि च यानीह सर्वास्त्राणि कुरूद्रह ॥ ३०
 अर्जुन उवाच ।
 एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत् ।
 अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
 दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३१
 लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः ।
 द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ॥ ३२
 संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुत्तमम् ।
 पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं ब्रज ॥ ३३

इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामन्व्य शैशिरम् ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ॥ ३४
 चोदयामास स हयान्मनोमारुतरंहसः ।
 मातलिर्हयशास्त्रज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः ॥ ३५
 अवैक्षत च मे वक्तुं स्थितस्याथ स सारथिः ।
 तथा भ्रान्ते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥ ३६
 अत्यद्भुतमिदं मेऽद्य विचित्रं प्रतिभाति माम् ।
 यदास्थितो रथं दिव्यं पदा न चलितो भवान् ॥ ३७
 देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
 विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ ३८
 त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्रह ।
 अतिशक्रमिदं सत्त्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥ ३९
 इत्युक्त्वाकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।

D₁-३ दिव्यान्व्यं (for सर्वाण्यं) — °) B₁ ३ Dn D_४ ०
 [अ]पि, D_६ च (for [अ]थ) — °) T₁ G_{२-४} मरुता गणात्
 (for समरुं)

30 °) T_२ G_{२-४} साध्यात् T_२ G_२ ३ पैतामहाच् S₁
 K_२ दैव, K_३ ४ देव (for चैव) — °) S₁ K₁ १ राक्षस, K_२ ३
 १ राक्षसा, T_१ १ राक्षसान् — °) D_६ वैष्णवादीनि, T_१ १ न्यथ
 (for १ नि च) — °) K_२ नैऋत्वानि, T_१ १ दैतेयानि T_१ G_१
 [अ]पराणि, M_१ [आ]सुराणि (for तथैव) — °) K_२ मरु
 द्रतानि, K_३ मरुद्गणानि, K_४ D_२ मद्गणानीह, T_१ मदीयानि च
 (for मद्गतानि च) K_४ B_४ Dn D_१ ३ ४ जानीहि, G_१ ३
 याम्यानि (for यानीह) — °) S_१ सर्वाण्यपि, K_१ ३ णीह;
 K_३ ३ D_१-३ ण्येव (for ण्याणि) T_१ G_१ समाप्स्यसि (for
 कुरूं) T_२ G_{२-४} M कौतेयास्त्राण्यवाप्स्यसि

31 All MSS om the 1st ! — °) S₁ D_४ तथै°
 (for तत्रै) — °) D_१ ३ हरियुत् — °) B_१ उपागत, T
 G_{२-४} अवस्थित (for उपस्थितम्) — °) T G_२ ३ मद्य (for
 दिव्य), and दिव्य (for पुण्य) — °) K_४ D_१ यत्रा, D_२ S
 युक्त, D_६ युत् (for यत्) S_१ K D_१ ३ तदा (for नृप)

32 T_१ om ३२^{ab} — °) S_१ K D_१-३ गतेषु लोकपालेषु
 — °) S_१ K D_१-३ स (for [अ]थ) — °) S_१ K B_४ D_१-३ ३
 पुरदर, B_१ S महाद्युति

33 °) S_१ ससिद्धस्त्वा, K_१ ३ दस्तु, B_१ ३ ४ Dc Dn
 D_४ ० १ ध्यस्व, D_६ १ द्वास्व — °) N T_२ (by corr) G_२
 अनतर (for अनुत्तमम्) — °) Most MSS कृताल्लोकान्
 — After ३३, B Dc Dn D_४ ० ins

844* देवराज सहस्राक्षस्त्वा दिदक्षति भारत ।

35 °) K_४ D_१ २ ३ नोदयामास S_१ K_१ २ Dc D_६
 T_१ सहसा (for स हयान्) — °) B Dc Dn D_४ ० हयत-
 त्वज्ञो — °) S_१ तत्र वाजिन, K_१ T_१ भूरिदक्षिण, Dc D_१ ४ ०
 १ दक्षिण

36 °) S_१ K_२ अत्रातरे, K_१ तत्र भ्राते, S तत्राभ्रात

37 °) S_१ K_१ २ D_२ मद्य, B Dc Dn D_४ ० त्वद्य, T
 G_१ ३ तद्य, M_१ नोद्य (for मेऽद्य) — °) S_१ K D_१ ३ च,
 B Dc Dn D_४-० T_२ (before corr) मे, D_२ वै, T_२ ते, G_{२-४}
 मा (for माम्) — °) B_१ Dn_२ ns D_६ T_१ G_१ ३ M_२ यथा°,
 D_१ तथा (for यदा°) — °) K_१ ४ B Dc Dn T_२ (before
 corr) पदान्, T_१ तदा (for पदा) B Dc Dn D_४ ० पद
 (for भवान्)

38 °) T_१ हि (for ऽपि) T_१ मद्यवान्, T_२ G_{२-४}
 भगवान् (for हि मया) — °) S_१ K D_१-३ एवो° (for
 अत्रो)

39 °) T_१ स्थिर (for स्थित) S [अ]थ (for [अ]त्र)
 — °) S_१ K_१ ३ न वै (K नैव) भ्रात (for रथे भ्रान्ते)
 — °) B_१ ३ ४ Dc Dn D_४-० सर्वं (for सत्त्वं) B_२ अति
 सर्वमिदं कर्म

40 °) S_१ K_१ ३ आस्व (for आविश्य) — After 40,
 B Dc Dn D_२ ४ ० ins

845* स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यध्वंमाचक्रमे तत ।
 ऋपयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम ।
 तत कामगमाल्लोकानपश्य वै सुरपिणाम् ।

दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ ४०
 नन्दनादीनि देवानां वनानि बहुलान्युत ।
 दर्शयामास मे प्रीत्या मातलिः शक्रसारथिः ॥ ४१
 ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
 दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलंकृताम् ॥ ४२
 न तां भासयते सूर्यो न शीतोष्णे न च क्लमः ।
 रजः पङ्को न च तमस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ ४३
 न तत्र शोको दैन्यं वा वैवर्ण्यं चोपलक्ष्यते ।
 दिवोरुसां महाराज न च ग्लानिरिदम ॥ ४४
 न क्रोधलोभौ तत्रास्तामशुभं च विशां पते ।
 नित्यतुष्टाश्च हृष्टाश्च प्राणिनः सुरवेदिमि ॥ ४५
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ।
 पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ॥ ४६

शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
 सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥ ४७
 मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
 विमानयायिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥ ४८
 ततोऽपश्यं वसुधुद्रान्साध्यांश्च समरुद्रपान् ।
 आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ॥ ४९
 ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
 अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामविजयेन च ॥ ५०
 प्रविश्य तां पुरीं रम्यां देवगन्धर्वसेविताम् ।
 देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥ ५१
 ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतां वरः ।
 बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥ ५२
 तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिण ।

गन्धर्वाप्सरसा चैव प्रभावममितौजसाम् ।

41 ^a) T₁ G₁ ३ दिव्यानि (for देवाना) — ^b) S₁ K₁ D_१ विविधानि; K_१ विबुधानि, B_{२-४} D_n D_{४-६} [उ]पवनानि, B₁ D_० विपुलानि, G_३ सुवहूनि (for बहुलानि) S₁ B D_० D_n D_{४-६} च (for [उ]त) — ^c) S₁ राजन्, B D_० D_n D_४ ० शीघ्र (for प्रीत्या) D_१ प्रेक्ष्यमाणान्समेत्याह

42 ^a) S₁ K_२ ३ D_१ ३ दिव्य; K_४ सर्व- (for दिव्यै-) T₁ दिव्यै कमलगवैश्च, T_३ G_{३-४} दिव्यै कनकबज्रैश्च, G₁ M दिव्यै कमलपदैश्च — ^d) S धृक्षैरन्यैरलंकृता

43 ^a) B D_० D_n D_{४-६} न तत्र सूर्यस्तपति — ^b) K₁ शीतोष्णी, D_१ ष्णौ, S (except T_३ G_३ M_३) ष्णो — ^c) S₁ D_३ पकौ, G₁ पके (for पङ्को) B_{1-३} D_० D_n D_४ ० न वाधते तत्र रज

44 ^a) D₁ ३ G₁ च (for वा) — ^b) B D_० D_n D_४ ० दौर्बल्य, T₁ वैवर्ण्यंश्च (for वैवर्ण्यं) S₁ वोप; D₁ ३ नोप, T_३ (before corr) G_४ चोपलक्षित — ^d) B_{२-४} D_० D_n D_४ ० न ग्लानिरिदम

45 ^b) S₁ गताना चै, K₁ ३ गताधीना; K_३ ४ B D_० D_१ ३ शुभ (D_० भा)धीना, D_n D_४ ० सुरादीना, D₁ ३ सुबुद्धीना; T₁ G_३ अशुभश्च (for अशुभ च) — ^c) D_० D_४ ० T₁ G₁ नित्य (for नित्य) S₁ K B_४ D_{1-३} transp तुष्टा and हृष्टा M₁ प्र (for the first च) D_० D_n D_४ ० ते राजन् (for हृष्टाश्च) — ^d) K_३ सुरवेदिमन

46 ^a) B_३ पद्मसौगन्धिकप्रभा, D₁ ३ कस्तथा; D_३ क्युता

47 K_३ om 47 — ^a) S सुखो (for ववौ) B D_० D_४ ० शीतलश्च (B_३ स्त्र) सुखो वायु — ^b) K₁ ३ B_३ ४ D_० D_n D_४ ० सुगन्धी K₁ ३ विरजा (for जीवन) D_३ सौगन्धिजीवन शुभ; S सुगन्धो बीजते शुभ (G_३ सुख, G_४ शुभ) — ^d) T_३ G_{३-४} पद्म (for पुष्प)

48 ^b) S₁ K₁ ३ T₁ मधुरस्वना — B_३ om 48^a-51^d — ^c) B₁ ३ ४ D_० D_n D_४ ० विमानगामिनश्च — ^d) S₁ K_{1-३} D_३ च तथा (for बहवो) B_{1-३} D_n D_४ ० [अ]बरे, D_० [अ]परे (for [अ]मरा)

49 B_३ om 49 (cf v 1 48) — ^b) T₁ G₁ साध्या न्देवमरु — ^c) S₁ K₁ तत्र (for चैव) — ^d) T₁ corrupt

50 B_३ om 50 (of v 1 48) — ^a) T₁ G₁ ३ M_३ तेषा (for ते मा) — ^b) T₁ [अ]मलेन (for बलेन) — ^c) K_३ D_० D_४ ० [अ]सुजानत; D_३ [अ]त्यजानत, S [अ]न्व (T₁ सु)जानन्वै (for [अ]न्वजानन्त) — ^d) K_३ ३ B₁ ३ ४ D (except D_३) सग्रामे (for सग्राम-)

51 B_३ om 51 (of v 1 48) — ^a) B₁ ३ ४ D_० D_n D_४ ० दिव्या (for रम्या) — ^b) B₁ ३ ४ D (except D₁ ३) पूजिता

52 ^b) D₁ ३ T₁ वत्ता, M₁ गम (for वद) K_३ D₁ ३ ४ G_४ वर, D_३ र (for 'र')

53 ^b) S₁ K D_{1-३} ३ सस्तुतो (for सहितो) K_३ ४ S (except G_४) भूरिदक्षिण, K_३ B D_० D_n D_३ ४-३ G_४ दक्षिणै — ^d) B D_० D_n D_४ ० शिक्षाणो (for कुर्वाणो)

54 ^a) K_३ ४ D₁ ३ transp मे and पुत्र B D_० D_n

अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे कुर्वाणोऽस्त्राणि भारत ॥ ५३
 विश्वावसोश्च मे पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्सखा ।
 स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ५४
 ततोऽहमवसं राजन्गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।
 सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ ५५
 शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।

पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यमानाः परंतप ॥ ५६
 तत्सर्वमनवजाय तथ्यं विजाय भारत ।
 अत्यर्थं प्रतिगृह्याहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ॥ ५७
 ततोऽतुष्यत्सहस्राक्षस्तेन कायेन मे विभुः ।
 एवं मे वसतो राजन्नेप कालोऽत्यगाद्विवि ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यरूपवर्णि चतु पष्ठ्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।

कृतास्त्रमभिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।
 संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यासिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।
 किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ।
 अप्रमेयोऽप्रमृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥ २
 अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।

अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ३
 अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 ब्रह्मण्यश्चास्त्रविचासि शूरश्चासि कुरूद्वह ॥ ४
 अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च ।
 पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ न त्वया विद्यते समः ॥ ५
 प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च धनंजय ।
 प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतिघातं च सर्वशः ॥ ६

D₄ ० वै, D₀₂ [ए]व (for मे)

55 T₂ G₃ om 55^{ab} — °) B₂₋₄ D (except D₂ ३ ९)
 तत्रा (for ततो)

56 °) B₄ अश्रौष (for शृण्वन्वै) Ś₁ K D₁₋₃ ९
 शृण्वन्गीतस्वन पुण्य — °) S (except G₃ 4) [अ]प्सरसा
 — °) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ९) नृत्यतीर्भरतर्षभ

57 °) Ś₁ K B₁ ३ D₁₋₃ परि (for प्रति)

58 °) De T₁ वै (for मे) K₄ D₂ G₂ प्रभु, B₁ Dc
 विभो (for विभु) — °) Ś₁ एव गतो (for मे वसतो)
 — °) K₁ ३ 4 [S]भ्यगाद्, D₆ ह्यगाद् (for ऽत्यगाद्) Dc
 D₁ S इति (for द्विवि)

Colophon om in D₂ ३ D₄ ० B₁ reads it in marg
 — Major parvan S₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub-
 parvan K₃ D₁ ३ ९ (all om sub parvan name)
 mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनवास
 in K₃ D₆, and अर्जुनोक्तमुत्तरकैरात in D₁ ३), K₄ like-
 wise, only उत्तरकैरात, B₂ Dc, only गधमादनवास
 (followed by उत्तरकैरात in Dc), and finally B₁ 4 D₅,

only गधमादनप्रवेश (B₄ प्रवास, D₆ निवास) — Adhy
 name G₁ अर्जुनस्वर्गप्रवेशकथन — Adhy no (figures,
 words or both) Dn₁ 167, D₁ 173, S (M₂ sup lin)
 168 (M₂ orig 170) — Śloka no Dn₁ D₁ 61

165

1 °) S₁ K₁ ३ D₆ अभितिष्ठतम्, B Dc Dn D₂ 4 ०
 अतिविश्वस्तम्, S अथ विश्वस्तम् — °) T₂ G₃ मघवान्, G₁
 तदा मा (for अथ मा) — °) Ś₁ K₁ ३ 4 Dc₁ D₁ ३
 सस्पृशन्

2 After 2, S ins

846* अजेयस्त्व हि सग्रामे सर्वैरपि सुरासुरै ।

4 °) K₁ ३ D₁ शा (D₁ श)स्त्रविष्, T₁ मन्त्रविष् (for
 चास्त्रविष्) K₃ D₆ T₁ M₁ चापि (for चासि) — °) K₂ ३
 D₁ T₁ G₁ चापि (for चासि) K₃ 4 D₁ ३ ९ कुलोद्वह

5 °) B₁ तु दश, T₁ G₄ (by transp) च दश — °)
 B₂₋₄ Dn D₂ 4 ० विद्यते न स्वया सम (by transp)

6 °) T₁ चापि (for उप) — °) T₁ वृत्तिश्चापि (for
 अवृत्ति च) — °) B₂₋₄ D (except D₃ ९) प्रतीघात

तव गुर्वर्थकालोऽयमुपपन्नः परंतप ।
 प्रतिजानीष्व तं कर्तुमतो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ७
 ततोऽहमश्रुवं राजन्देवराजमिदं वचः ।
 विषष्टं चेन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ८
 ततो मामब्रवीद्राजन्प्रहस्य बलवृत्रहा ।
 नाविषष्टं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ९
 निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।
 समुद्रकक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ १०
 तिस्रः क्रोड्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ।
 तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ ११
 ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।
 हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ १२
 बन्धन्य चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।
 स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ १३

अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।
 अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ १४
 ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।
 येनाजयद्देवपतिर्वलिं वैरोचनिं पुरा ॥ १५
 ततो देवाः सर्वे एव तेन घोषेण बोधिताः ।
 मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशां पते ।
 दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ॥ १६
 तानश्रुवं यथाभूतमिदं कर्तास्मि संयुगे ।
 निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणम् ।
 निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनघाः ॥ १७
 तुष्टुवुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ।
 रथेनानेन मघवा जितवाञ्छम्बरं युधि ।
 नमुर्चिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ १८
 बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्षुदानि च ।

7 °) B₂₋₃ D (except D₁₋₃ s) ततो (for तव)
 — ^b) B D (except D₁₋₃ s) समुत्पन्न (for उपपन्न)
 — °) Ś₁ K D₁₋₃ प्रतिजानीहि Ś₁ K G₁ तत् (for त)
 — ^d) G₂ वक्ष्या (for वेत्स्या) Ś₁ K D₁₋₃ s अथ
 वक्ष्याम्यहं पर

8 °) M अत्रव! — °) K₄ ते, B D (except D₁₋₃ s)
 यन् (for चेन्)

9 °) T₁ देव (for राजन्) — ^b) B D (except
 D₃ s) प्रहसन् G₁ s M₁ बलवृत्रहा — °) Ś₁ K D₁₋₃ s
 [अ]स्तीति, D₂ s यास्ति (for [अ]द्यास्ति)

10 ^b) Ś₁ K D₁₋₃ s देव, B₂ सुर (for मम) — °)
 Ś₁ K₁ s आवृत्य, D₂ आगत्य, T₂ G₂₋₄ M आसाद्य (for
 आश्रित्य) T₁ समुद्रमासाद्य सदा — ^d) G₂ s स्वर्गे
 (for दुर्गे)

11 °) S₁ K₁₋₃ ता (for तान्) S₁ K D₁₋₃ s पुत्र,
 G₁ तु स्व (for तत्र) S₁ K D₁₋₃ s पार्थैव (K₄ पार्थैव स्व)
 (for कौन्तेय) — ^d) M गुर्वर्थं ते

13 Ś₁ om (hapl) 13^c-14^b — °) T₂ G₂₋₄ वीर
 (for चैव) — ^d) S राजन् (for अत्र)

14 S₁ om 14^{ab} (cf v1 13) — °) T₂ G₃ अभेद्य
 (for अभेद्य) Ś₁ B₂ G₁ चैव, K₁ s T₂ G₂₋₄ दिव्य (for
 चेद) — ^b) K₄ रूपमनुत्तमः D₂ रूप तदद्भुत — °) Ś₁
 K D₁₋₃ s चैव (for चापि)

15 °) Ś₁ K₁ s देव (for तेन) — °) K₂ बलि देव,
 T₁ देवराजो; T₂ G₂₋₄ स देवेन्द्रो (for देवपतिर्) — ^d) K₂
 पतिर् (for बलि)

16 °) S सगधर्वा (for सर्वे एव) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃
 शब्देन (for घोषेण) K₂ D₂ कोपिता, D₂ मोहिता (for
 बोधिता) — ^d) K₁ s कुरुद्वह (for विशा पते) — ^f)
 Ś₁ फल्गुन, K₁ s s B₁₋₃ D₂ D₃ D₄₋₆ फाल्गुन, B₄ D₁₋₃
 पादव; T₁ G₁ फल्गुन

17 °) M अत्रव! B₁ D₂ तथाभूतम्, S तथा भूतान्
 (for यथाभूतम्) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ s जयैषिण (for वधै)
 — After 17, S₁ ns

847* ततो वाग्भि प्रशस्ताभिस्त्रिदशा पृथिवीपते ।

18 D₂ om (hapl) 18^c-19^b — °) K₁₋₃ T₁ G₁
 मघवान्, K₄ D₂ भगवान्; T₂ G₂₋₄ जितवान् (for मघवा)
 — ^d) Ś₁ K₁ s हतं, T₂ G₂₋₄ मघं (for जितं) B₄
 असुर, D₄ नमुर्चि (for शम्बर) — K₂ om (hapl)
 18^c-19^d — °) D₄ शबर (for नमुर्चि) G₂ M बलवृत्रौ
 — ^f) K₂ s B D₂ D₂ ns D₄ प्रह्लाद

19 K₂ om 19, Ś₁ D₂ om 19^{ab} (for K₂ D₂ cf
 v1 18) — ^b) T₁ [अ]युतानि (for [अ]र्षुदानि) B₁ s
 D₂ D₃ D₄ [अ]पि (for च) — D₂ om 19^c-21^b — °)
 T₁ वै दैत्यान् (for दैत्याना) — ^d) N (S₁ K₂ D₂ om)
 मघवा, T₁ मखवान् (for मघवान्)

स्थेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवान्युधि ॥ १९
त्वमप्येतेन कौन्तेय निवातकवचात्रणे ।
विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवान्वशी ॥ २०
अयं च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ।
अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥ २१

प्रदीयमानं देवैस्तु देवदत्तं जलोद्भवम् ।
प्रत्यगृह्णं जयायै न स्तूयमानस्तदामरैः ॥ २२
स शङ्खी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः ।
दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
अपश्यमुदधिं भीममपांपतिमथाव्ययम् ॥ १
फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुच्छ्रिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते चलन्त इव पर्वताः ।
नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ॥ २

तिमिगिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिगिलाः ।
मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः ॥ ३
शङ्खानां च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः ।
दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंबृताः ॥ ४
तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंघाः प्लवन्त्युत ।
वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५

20 D₂ om 20 (of v 1 19) — ^a) K₁ & B₁₋₃
De Dn D₄ & T₂ G₂ & [अ]नेन (for [ए]नेन) — ^b) T₂
(before corr) जितवान्मघवान् (for निवातकवचान्) Ś₁
K₁ & युधि (for रणे) Cf 19^d — ^c) B₁ विजितान् (for
विजेता) — ^d) Ś₁ K₁ & B₁ Dn D₂ मघवा (for मघवान्)
K₁ & बली (for वशी) T₁ पुरत्रयमिवेश्वर

22 ^a) B De Dn D₄ & G₂ त (B₁ च) (for तु)
— ^c) Ś₁ K₁ & B₁ D₀₁ T₁ G₁ & *गृह्णा, D₀₂ M₂ *गृह्ण
(for *गृह्ण) Ś₁ K₁ & [ए]व, K₂ & D₁₋₃ [इ]म, T₂ G₂
[ए]त (for [ए]न) — ^d) K₄ D₁ तथामरै, D₂ यथासुरै,
G₁ सवामरै (for तदा^o)

23 ^a) Ś₁ K₂ & B D₁₋₃ & T₂ G₂ & सशख (for
स शङ्खी) K₄ D₁ & & T₁ G₁ खङ्गी, G₂ बाणै (for बाणी)

Colophon om in K₂ & D₂ — Major parvan Ś₁
K₁ & Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Omitting
sub parvan name, B₁₋₃ D (D₂ om) G₁ M mention
only निवातकवचवध (B₁ om वध) (preceded by लोमश
सौथेयात्रा) — Adhy no (figures, words or both)
Dn 168 (Dn₂ 167), D₁ 174, S 169 — Śloka no
Dn₁ D₁ 25, Dn₂ ns 86

166

1 K₂ & D₂ om the 1st — ^a) Ś₁ K₁ & B₂ & च,
K₄ वै (for तु) — ^b) G₁ सुर^o (for मह) — ^d) Ś₁ K
D₂ & G₂ & *निधिम् (for *पतिम्)

2 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ & *वत (for वत्य) — ^b) Ś₁
चलतश्च, K₄ D₁ & सहिता, T₁ समीता^o, T₂ G₂₋₄ M
सगता B D (except D₁₋₃) समुत्थिता — ^c) Ś₁
K₂₋₄ तत्र (for चात्र) S अदृश्यतोर्मयस्तत्र — ^d) B₄
Dn₁ ns D₁ & & वलगत (for चलन्त) Dn₂ जले मग्ना
इवाद्रय — ^e) T₂ (before corr) G₂ & समतत (for
सहस्रश) — M₁ om (hapl) 2^f-5^a — After 2, S
(M₁ om) ms

848* नभसीव विमानानि विचरन्त्यो विरेजिरे ।

3 M₁ om 3 (of v 1 2) — ^b) Ś₁ चाति^o; D₁ द्यति,
D₂ [अ]प्यति^o (for तिमि^o) B₄ तिमितिमिगिलास्तथा, D₂
तिमिगिलगिलास्तथा — ^c) Ś₁ K D₁ & & T₁ चापि, D₂
चालु (for चात्र) — ^d) K₄ D₁ & तोय, D₂ जल (for जले)

4 M₁ om 4 (of v 1 2) — ^b) D₂ G₁ सहस्रश
(for समन्तत) — ^c) D₂ च, T₁ [S]प्सु, T₂ G₂ & [S]थ,
G₂ [S]त्र (for स) — ^d) D₂ T₂ G₂₋₄ *युता (for *वृता)

तमतीत्य महावेगं सर्वाभ्योनिधिमुत्तमम् ।
 अपश्यं दानवाकीर्णं तद्वैत्यपुरमन्तिकात् ॥ ६
 तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ।
 नादयत्रथघोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥ ७
 रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयित्तोरिवाम्बरे ।
 मन्वाना देवराजं मां संविद्या दानवामवन् ॥ ८
 सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः ।
 तथा शूलासिपरशुगदाम्बुसलपाणयः ॥ ९
 ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः ।
 संविधाय पुरे रक्षां न स्म कश्चन दृश्यते ॥ १०
 ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।

पुरमासुरमाश्लिष्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ ११
 स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
 वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १२
 ततो निवातकवचाः सर्व एव समन्ततः ।
 दंशिता विविधैस्त्राणैर्विविधायुधपाणयः ॥ १३
 आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
 पट्टिशैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १४
 शतघ्नीभिर्भुजुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः खलंकृतैः ।
 प्रगृहीतैर्दितैः पुत्राः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ १५
 ततो विचार्य बहुधा रथमार्गेषु तान्हयान् ।
 प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १६

5 M₁ om 5^a (cf v1 2) — ^b) D₂ रत्नपूर्णा T
 G₂ ५ फल्ल्युत — ^c) K₂ ५ D₁ [आ]वृणोते (for वृणोते)
 S वीर (for भीमम्)

6 D₂ om (? hapl) 6 — ^a) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ समुदी
 (K₁ द्वी)क्ष्य, B Dc Dn D₂₋₅ तमुदीक्ष्य (for तमतीत्य)
 Ś₁ K D₁ ३ महाभीम; B₂ तथा भीम (for महावेग) — ^b)
 S₁ अथाभो (for सर्वाभ्यो)

7 T₁ om 7^{ab} — ^a) K₂ ५ B₁ ३ Dc D₂₋₅ तत्र वै
 (for तत्रैव) — ^b) Dc T₂ G₁₋₃ M₁ निपात्य B₂ M₂
 पृथिवीपते, T₂ G धरणीतले D₂ निन्द्ये पृथ्वीतले रथ — Ś₁
 K₁ ३ B₂ Dc Dn D₂ ५-३ ms after 7^{ab} B₂, after 7
 849^a रथ त सु समाश्लिष्य प्राद्रवद्रथयोगवित् ।

[Ś₁ K₁ तु त, Dc तत्र (for त तु) B₂ Dn₁ लक्ष्य (for
 श्लिष्य) Cnp आश्लिष्य D₂ ता समाश्लिष्य पृथिवी (for the
 prior half)]

— Dc om 7^{cd} — ^c) B₂ Dn D₂ ५ ३ त्रासयन्, T₂ G₂₋₄
 दानवान् (for नादयन्) — ^d) D₂ सहसा वली; T₁ समु
 पाद्रव

8 ^a) K₂ ५ D₁ ३ ते, T₁ तत् (for त) — ^c) D₂ मा
 देवराज (by transp) — ^d) Ś₁ विविद्या, K B D (except
 D₂) T₂ G₂ आविद्या (B₁ उद्विद्या) (for सविद्या) K₁ D₂
 स्थिता (for [अ]भवन्)

9 ^b) D₂ खड्ग (for शर) Ś₁ K₁ ३ तथा (for
 स्थिता) — ^c) K₂ शूलार्थि, B D (except D₁₋₃ ५) [अ]
 सिशूल (by transp) — ^d) Dc परिष (for मुसल)
 S₁ K B₂ D₁₋₃ ५ प्रगृहीतशरामना

10 ^a) K₂ ५ D₂ ३ T₁ G₂ ५ M [अ]पिदधु (M₂ धन्)
 — ^c) S₁ ते, K₁ ३ ता (for स) — ^d) S₁ K₁ ३ किंचन,

D₁ M₁ कश्चिन्न (for कश्चन) T₁ विचते (for दृश्यते)

11 ^a) D₂ M₂ उपाध्माय (for उपादाय) — ^b) B₂
 D₂ रव (for स्वनम्) — ^c) S₁ आविश्य; B₂ M₁ आश्लिष्य,
 G₁ आसाद्य (for आश्लिष्य) Dn D₂ ५ ६ परमा मुदमाश्लिष्य,
 D₂ पुरमाश्लिष्य राजेंद्र, T₂ G₂₋₄ आपूरयन्त (G₂ ५ न्स)मा
 श्लिष्य — ^d) K₂ प्रादाश (sic) त; Dc D₂ प्राधमत्त, T₁
 प्रदधम् त; G₁ प्रधम त; G₂ प्रभावत; G₄ प्रभवत (for प्राधम
 त) D₂ शनकैर् (for त शनैर्) Ś₁ transp शनै and
 अहम्

12 ^a) D₁₋₃ च (for तु) K₂ चिद्ध; D₂ प्राप्य, T₁
 गत्वा (for स्तब्ध्वा) — ^c) T₁ G₂ ५ निलीयु* (for निलिल्यु*)
 K₂ वित्रेसुर्थे च तत्रासन् — ^d) S च (for सु)

13 ^b) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ५) T₁ स्वलकृता* (for
 समन्तत) — ^c) Some S MSS दसिता D₁ अक्षैर्, T₂
 G₂ ५ वाणैर् (for त्राणैर्) — ^d) B D (except D₁ ३) S
 (except T₁ G₁) विचित्रायुध

14 ^b) T₁ G₁ M गदासि (for गदाभिर्) Some
 MSS मुशलैर्, मुषलैर् — ^c) S (except T₂ G₂) पट्टैर्
 K₂ मुद्गरैश्च, B₂ D₂ च त्रिशूलैश्च (for कर) — ^d) K₂
 करवालै*, D₂ G₂ तथा चक्रै (for रथचक्रै)

15 ^a) S₁ K₁ सुसुदीभि, K₂ ५ D₂ भुशडी; B₁₋₃
 सुसुदी; Dc सुसुदी, D₁ सुशडी, D₂ मुखडी, D₂ मुखडी;
 T₁ G₁ ३ ५ सुसुदी; T₂ G₂ सुसुदी, M सुसुदी — ^b) T₂
 G₂₋₄ अल (for स्वल) — ^{cd}) D₂ transp प्रगृहीतै
 and प्रादुरासन्

16 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ ५ विदार्य वसुधा, B Dc Dn D₂ ६
 विचार्य यहुतो — ^b) G₁ रथान् (for हयान्) B₂ रथमा
 र्गेण तस्यिवान् — ^c) K₂ ५ D₂ ५ T₁ G₂ ५ प्राचो (K₂

तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ।
 नान्वपश्यं तदा किञ्चित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १७
 ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
 विकृतस्वरूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥ १८
 तेन शब्देन महता समुद्रे पर्वतोपमाः ।
 आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ १९
 ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ।

विमुञ्चन्तः शितान्वाणाञ्जशतशोऽथ सहस्रशः ॥ २०
 स संप्रहारस्तुमुलस्तेषां मम च भारत ।
 अवर्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः ॥ २१
 ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ।
 ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्महामृधे ॥ २२
 ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ।
 अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामये ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्टपट्टथ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

१६७

अर्जुन उवाच ।

ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।

अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १

आच्छिद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।

D₂ ६ नो) दयत् (for प्राचोदयत्)

17 D₅ om 17-19 — ^a) T G ए(T₁ नै-, G₁ न)
 तेषा तत् (for तेन तेषा) — ^b) T₁ मार्गमत्युग्रगामिना, T₂
 G₂₋₄ मार्गं चतुरगामिना — ^c) Ś₁ नाहश्यत, K₁ D₁ 4 T₂
 G₂₋₄ नान्वपश्यत्, K₅ नानुपश्यन्, B₈ (m as in text) पार्थ
 पश्य, B₄ न चापश्य, T₁ G₁ अनपद्यन् (G₁ घत्) S₁ ततो,
 G₁ तथा (for तदा) K₄ B₄ किं तत्, T G कश्चित् (for
 किञ्चित्) — ^d) K₅ B₄ तदद्भुतम्, K₄ D₁ 2 तमोभूतम्
 (for तन्मेऽद्भुतम्) S₁ K₁ 2 D₈ तमोभूतमभूज्जगत्

18 D₅ om 18 (cf v1 17) — ^a) D₂ तावद्
 (for तत्र) — ^b) N वादित्राणि सहस्रशः — Ś₁ K₁ 2
 read 20^{ab} for 18^{cd}, K₁ 2 repeating it (20^{ab}) in its
 proper place — ^c) K₅ विकृतस्वनं, T₁ विकृत घोरं
 — ^d) K₈ 4 B D (D₅ om) वादयन् (for चोदयन्)

19 D₅ om 19 (cf v1 17) — ^a) K₁ 8 4 B D
 (except D₂ ६) सहसा (for महता) — ^b) S पर्वता इव
 (for तोपमा) — ^c) S₁ D₁ आप्लवतो, K₁ 2 वते, T₂
 G₂₋₄ वति Ś₁ K₁ 2 गता, T G₂₋₄ हता (for गतैः)

20 Ś₁ K₁ 2 read 20^{ab} for 18^{cd}, K₁ 2 repeat it
 here — ^a) K₂ (second time) तेन (for ततो) D₅
 सहसा (for महता) — ^b) K₁ 2 (first time) समुपां
 (for मामुपां) — Ś₁ om 20^{cd} — ^c) D₅ विमुचति,
 D₈ चत, M₂ चत K₁ शतान् (for शितान्)

21 ^a) K₄ D₂ तुमलस — ^b) K₁ 2 B₂ D₁ D₈ च

मम (by transp), T₁ अपि च — ^c) K₁₋₃ B₁ D
 (except D₄ ६) T₂ G₈ 4 आवर्तत, K₄ प्राव

22 ^b) Ś₁ D₃ तथा (for च ये) D₁ 2 तथान्ये च
 महर्षय — ^c) B₄ मह (for ब्रह्म) — ^d) D₈ सहस्रश
 (for महा)

23 ^a) S (except G₁ M₁) मानुष (for मामनु)
 — ^c) S (except T₂ G₈) ऋपयो (for मुनयो) — ^d) T₁
 वधे, T₂ G₈ 4 मृधे (for मये)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ 2 T₂ G₂₋₄
 आरण्य — Sub parvan Omitting sub parvan name,
 K B₁₋₃ D₂ D₁ 2 D₁₋₆ G₁ mention only निवातकवच
 वध (B₁ G₁ om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in
 K₅ D₁) — Adhy no (figures, words or both)
 D₂ 169 (D₂ 168), D₁ 175, S 170 (M₂ 172)
 — Śloka no D₁ D₁ 24

167

1 ^b) B₄ सर्वभावेन, D₂ D₈ D₄ सर्ववेगेन T₁ G₁
 सगता (for भारत) — ^c) K₂ अभिद्रवन् M मा (for
 मा) B₂ वेगेन (for सहिता)

2 ^a) B₂₋₄ D (except D₁ ६) T₂ G₁ ३ आच्छाद्य
 — ^b) S आफ्रो (for उत्क्रो) Ś₁ K B₄ महारथान् — ^c)

आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २
 ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिशपाणयः ।
 शूलानि च भृशुण्डीश्च मुमुक्षुर्दानवा मयि ॥ ३
 तच्छूलवर्षं सुमहद्दशक्तिसमाकुलम् ।
 अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ४
 अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि ।
 शितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५
 तानहं विविधैर्बाणैर्वेगवद्भिरजिह्वगैः ।
 गाण्डीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे ।
 ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः ॥ ६
 ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ।

रथमार्गान्वहूंसत्र विचेरुर्वीतरंहसः ।
 सुसंयता मातलिना प्रामथनन्त दितेः सुतान् ॥ ७
 शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन्युक्ता महारथे ।
 तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥ ८
 तेषां चरणपातेन रथनेमिस्वनेन च ।
 मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ ९
 गतासवस्तथा चान्ये प्रगृहीतशरासनाः ।
 हतसारथयस्तत्र व्यकुप्यन्त तुरंगमैः ॥ १०
 ते दिशो विदिशः सर्वाः प्रतिरुध्य प्रहारिणः ।
 निघ्नन्ति विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥ ११
 ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमाद्भुतम् ।

K D₀ D₁ ३ ६ सर्वैरास ऽऽ तेवा (for ते मा) — ४) ऽऽ K₁ ३ चर्यम् (for 'वर्षैर')

3 ०) S 'पट्टिश' (for पट्टिश) — ०) T₁ G₁ गदाश्वैव (for शूलानि च) K₁ मुसुबीश्च, K₄ मुशडी, D₁ मृशुडी, D₂ मुषडी, T₁ सुसव्य, T₂ G₂ ४ सुसुडी; G₁ ३ सुसुडी, M सुसुव्य Cf v 1 ३ 166 15^a — ४) M₂ युधि (for मयि)

4 ०) K₁ ३ त; D₁ ते (for तच्च) S सुमहत्सुसुल वर्ष — ०) K₂ अभिस (for अनिश) ऽऽ K₁ ३ 'मान वै, D₂ मानाश्च — ४) ऽऽ D₂ न्यपतन्, K₁ ३ स्वपतन् (for अपतन्) G₄ मे रथोपरि

5 ०) K₂ D₂ G₁ अन्योन्यम्; T₁ अथ माम् (for अन्ये माम्) K₄ D₂ अभि, D₂ सस; G₁ अप्य (for अभ्य) — ०) B₂ ४ D₂ D₄ ० जित (D₂m घत) (for शित) B₂ वीरा (for रौद्रा) K₂ ४ D₁₋₃ श (K₄ D₂ शि)तशस्त्र धरा रौद्रा

6 ०) K₄ D₁₋₃ ३ G₁ निशितैर् (for विविधैर्) — ०) K₄ D₁ ३ आविध्यम्, G₁ अहनम् (for अभ्यघ्नम्) — ४) ऽऽ K₁ ३ B₂ शिते, K₄ D₁₋₃ ३ शरै (for मृधे) — ०) B₁ श्रसिता, B₄ अयान्ये, T₁ निकृता, T₂ G₂₋₄ ते कृता, M₂ ते कृत्वा (for ते कृता) D₂ अथ तेभिसुखा सर्वे — १) S (except M₁) मत्प्रयुक्तै (for मत्प्र) B₂ शिलीसुसै (for शिला) B₄ D₂ वित्रस्तास्त्र (D₂ सर्वे) दानवा

7 ०) K₂ ४ D₂ मप्रनो (D₂ जो)द्रिता; D₂ सप्रयोजिता — ०) T₂ G₂ अथ (for रथ) B D (except D₁₋₃) मार्गान्वहुविघासत्र — ४) S व्यचरन् (T₁ व्यधमन्, G₁ व्यचरन्) (for विचेरु) — ०) K₂ D₂ सुमयुता, T₁ सुसयुक्ता

— १) K₁ ३ ४ प्रमथत; B₁ D₀ D₁ ३ G₄ M प्रामथत, B₂ प्रामथते; D₂ n₂ प्राम्य (D₂ 'भ)घ्नत, D₂ प्रामघ्नतो, T₁ प्रपद्यत, G₂ प्राम्द्यत

8 ०) D₂ च हयास (for हरयस) — ०) K₁ ३ तस्मिन्युक्ते, T₂ G₂₋₄ ते नियुक्ता — ०) ऽऽ K D₁₋₃ ततो, D₂ शता (!), D₂ T₁ M तथा (for तदा) K₂ T₂ G₁ ३ ४ यत्रा (for यत्ता) — ४) K₂ ४ विचरन् D₀ उल्मुका इव, T₂ G₂ ४ अल्पवद्भय; G₁ एकवद् दद, G₂ M एकवद्भय (for अल्पका इव) T₁ चारयत प्रव दद

9 K₂ om 9 — ०) D₂ मम बाणाभि — ४) T₁ G₂ ४ M₂ च (for ते) D₁ ३ बहवो (for शतशो)

10 K₂ om (hapl) 10^{ab} — ०) ऽऽ K₁ [अ]न्ये च (by transp) B D (except D₁₋₃ ३) [ए]व (for च) — ०) ऽऽ हताश्च शतशोसुरा (of 9^a), K₁ D₂ S वानवा पादवर्षभ (G₁ भा) — ०) T₂ (before con) G₄ अथ; G₁ तत्, G₂ हता (for हत) — ४) K₄ D₂ ३ विकृष्यत; B₂ G₁ व्यकर्षत, B₂ प्रादश्यत D₂ विकृष्यस्ते हयोत्तमै

11 ०) B D (except D₁ ३) T₂ (after con) सर्वे (for सर्वा) — ०) ऽऽ K₂ प्रतिगृध्य, B₄ सर्वे युद्ध, T₂ G₂ ४ प्रत्यनीक, G₂ प्रारुष्यत (for प्रतिरुध्य) — ०) K₂₋₄ B₄ D₁₋₃ निघ्नतो, B₁₋₃ D₂ D₄ ० अभ्यघ्नन्; S घ्नति स (T₁ व्यघ्नति) D₂ निशितै (for विविधै) — ४) ऽऽ K B₄ D₁₋₃ ३ ततो मा व्यथयति च (K₄ शिव, B₄ ति ते)

12 ०) S अद्भुत समदर्शय (G₁ अत्यद्भुतमदर्शय) — ०) ऽऽ K D₁₋₃ ३ तथा (ऽऽ K₁ ३ ततो) वेगवतो वाहान् (K₂ वाजीन्) — ४) ऽऽ K D₁₋₃ अयन्नो य (K₄ D₁₋₃ 'वाद्य) दधारयत्; D₂ यद्यत्तान्वधारं, T₁ G₁ यद्द्व (G₁ धान्)

अश्वांस्तथा वेगवतो यदयत्नादधारयत् ॥ १२
 ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुरात्रणे ।
 सायुधानच्छिनं राजञ्जतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३
 एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ।
 ग्रीतिमानभवद्वीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १४
 बध्यमानास्ततस्ते तु ह्यैस्तेन रथेन च ।
 अगमन्प्रक्षयं केचिन्न्यवर्तन्त तथापरे ॥ १५
 स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ।
 शरवर्षैर्महद्भिर्मा समन्तात्प्रत्यवारयन् ॥ १६
 ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
 व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७

ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः ।
 अपीडयन्मां सहिताः शरशूलासिवृष्टिभिः ॥ १८
 ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसम् ।
 दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ १९
 ततः खड्गांस्त्रिशूलांश्च तोमरांश्च सहस्रशः ।
 अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिनम् ॥ २०
 छिच्चा प्रहरणान्येषा ततस्तानपि सर्वशः ।
 प्रत्यविध्यमहं रोपाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २१
 गाण्डीवाद्भि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।
 निष्पतन्ति तथा बाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २२
 तेपामपि तु बाणास्ते बहुत्वाच्छलभा इव ।

नावधार, T₁ G₂₋₄ यथा यत्ना (G₂ युक्ता, G₄ -वर्ता)न्यवार, M ह्ययत्नाद्यदधार

13 ^a) B₁ विविधैश् (for लघुभिश्च) — °) Cf 20 and v1 K₃ चिच्छिद, K₄ D₂ s T₁ अच्छिद, D₆ T₂ G M चिच्छिदे (for अच्छिन) B Dc Dn D₄ s चिच्छेद सायु धान् (B₁ राक्षसाश्चिच्छेद) राजन् — 13^d = 17^d

14 ^a) D₆ वि, T₂ G₂₋₄ आ (for मे) — °) T₁ G₁ s राजन्, T₂ G₃ s ग्रीतो; M चापि (for वीरो)

15 ^a) D₆ ह्यैस् (for ततस्) B₄ Dn D₃ s-8 तैस् (for ते) — °) T₁ शरैस् (for ह्यैस्) D₆ रथेन च महासुरा — °) K₁ प्राक्षय, K₂ M₂ प्रेक्षय, T₁ प्रत्यय, G₄ वै क्षय (for प्र) K₃ यमक्षय गता केचित् — °) K₂ s D₃ s प्रवर्तत, K₄ G₄ न्यवर्तत, D₁ अवर्तत

16 K₃ om 16 — °) Ś₁ K₁ s D₁ s शरानस्तान्, K₂ महानस्तान्, B Dc Dn D₃ s-8 शरतो (B₂ s Dn₃ तं) मा, T₁ समग्रैर्मा (for महद्भिर्मा) — °) N (K₃ om) महद्भिः (K₂ ऋ) (for समन्तात्) T₂ G₂₋₄ पर्य (for प्रत्य) — After 16, 8 ins

850^b शरवेगैर्निहत्याहमस्त्रैः शरत्रिधातिभिः ।

उबलद्भि परमैः शीघ्रैस्तानविध्य सहस्रशः ।

[(L 1) T₁ शस्त्रै (for अस्त्रै) — (L 2) T₁ अवध्य, T₂ G₃ अवयोरान् (for अविध्य)]

17 D₆ om 17^{ab}, S om 17 — 17^a = 19^c — °) Ś₁ K₂₋₃ D₁₋₃ प्रति, Dc पर (for परि) K₁ अस्त्रैस्तान सुरात्रणे — °) K₃ अवध, D₁ s न्यधमत् (for व्यधम) Ś₁ K D₁ s सायु (K₂ व)धानेव; Dc सायकेनाशु — 17^d = 19^d

18 ^b) Dn₂ रथा (for सुरा) — °) B₂ प्रापीड, Dn (not adopted in old printed ed!) D₆ आपीड (for अपीड) K₁ M मा (for मा) — °) B₂ s Dn D₄ s T₂ G₃ शक्ति (for शर) G₁ जालासि (for शूलासि) K₃ पट्टिभे (for वृष्टिभि)

19 ^a) D₁ s आविष्ट, S प्रायुज (for आतिष्ठ) — °) S₁ K₂ तिग्मतेजन, B₄ Dn₂ D₃ s तैजस S माधव (G₂ गाधर्व, M₁ वासव) नाम भारत (= 19^d) — °) G₁ दधीर्धि (for दयित) — °) D₁₋₃ गाधर्व (for माधव) S ब्रह्मदद सम रणे

20 K₃ om from 20 up to 3 168 17 — °) Ś₁ K₁ s B₂₋₄ D₆ s T₁ Cnp खड्गाश्च शूलाश्च, B₁ Dn खड्ग-त्रिशूलेन, D₁₋₃ खड्गास्त्रिशूलानि, D₄ खड्गस्त्रिशूलश्च, G₄ खड्गा सिशूलाश्च — °) Ś₁ K (K₃ om) D₁₋₃ s शराश्वैव (for तोम) — °) Ś₁ K (K₃ om) D₁₋₃ s महता, T₂ G₂₋₄ सहसा (for शतधा) — °) Ś₁ अस्तान्, Dc युक्तान् (for मुक्तान्) Ś₁ आच्छिन, B₁ Dn D₃₋₆ T G अच्छिद (for अच्छिनम्), of 18 and v1 B₄ चिच्छिदेर्हं रणे तदा

21 K₃ om 21 (cf v1 20) — °) S भित्त्वा (G₁ हित्वा) (for छिच्चा) — °) S₁ तैरस्तान्, K₁ s ततस्तानि (for ततस्तान्) — °) Ś₁ प्रति (for प्रत्य) — °) S इदमुष्टिद्वै शरै

22 K₃ om 22 (cf v1 20) — °) K₄ G₄ वित तान्, D₁₋₃ हि तता; T₁ हि तत, T₂ G₁₋₃ वितता, M हि तथा (for हि तदा) Ś₁ K₁ s गाडीवनि सृता सख्ये, D₆ गाडीवेनाकृता सर्वे — °) D₁ s T₁ निपतति; D₄ s निष्प-तत B D (except D₁₋₃ s) महा (for तथा) — °)

अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २३
 वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
 शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २४
 शरवेगाबिहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ।
 ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २५
 तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

अर्जुन उवाच ।

ततोऽश्मवर्षं सुमहत्प्रादुरासीत्समन्ततः ।

नगमात्रैर्महाघोरैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १

तदहं वज्रसंकाशैः शरैरिन्द्रास्त्रचोदितैः ।

K₄ D₁ ३ ४ G₂ तान् (for तन्)

23 K₃ om 23 (cf v l 20) — ^a) Ś₁ D₅ च (for तु) B₂ ४ ते वाणा (by transp), T₁ वाणास्तु — ^b) Dn D₄ ६ तन्मातलिरभूजयत् (= 22^d) — ^c) G₂ M मा (for मा) — ^d) Ś₁ M₂ व्यधमत्; T₁ बलवत् (for व्यधम)

24 K₃ om 24 (cf v l 20) — ^a) D₅ विध्यं, S (except T₁ G₁) युध्यं (for वध्य) D₅ तदा (for ततस्) — ^b) Ś₁ K₁ ३ तत (for पुन) — ^c) M मा (for मा) ।

25 K₃ om 25 (cf v l 20) — ^a) Ś₁ K₁ वर्षान् (for वेगान्) S₁ K₁ ३ [अ]शु, D₅ [अ]स्त्रम् (for [अ]हम्) — ^b) Ś₁ शस्त्रैः; K₂ D₅ शस्त्रै (for शस्त्रै) K₁ ३ अपि, B Dc Dn D₄ ६ G₄ अस्त्र (for शर) D₅ शरैर्विघातिभिर्नितै — ^c) Ś₁ K (K₃ om) D₁ ३ खगमै, M₁ च शरै (for परमै) S₁ K₁ ३ D₅ ३ शस्त्रैस् (for शीघ्रैस्) — ^d) D₅ सहस्रश

26 K₃ om 26 (cf v l 20) — ^a) T₁ छिन्नाग्र, T₂ G₂₋₄ जीर्णानि (for छिन्नानि) — ^b) B₂ विसृजन्त्य (for न्ति स्म) — ^c) N (K₃ om) [अ]भिवृष्टानि, T₂ G₂₋₄ [अ]भिवृष्टया हि — ^d) Ś₁ K (K₃ om) D₁ ३ ६ [उ]त, B₂ ३ Dc Dn D₄ ६ M₂ [अ]थ (for [इ]व) T₂ G₂₋₄ मही (for धरा)

27 K₃ om 27 (cf v l 20) — ^a) M₂ युध (for शनि) — ^c) T₁ वाणैश्च (for महाणैश्च) Dc विध्यं (for वध्य) — ^d) S₁ K (K₃ om) D₁ ३ च, D₅ T₂ G₂₋₄ तु (for स्म) B₂ सुरद्विप (for स्म दानवा)

28 K₃ om 28 (cf v l 20) — ^a) B₂ ४ T₁ G₂ ४

M छिन्न (for भिन्न) S₁ K₁ ३ D₅ देहात्, B Dn D₁ ४-६ T₁ देहास्ते, T₂ G M₂ देहास्त्रा (for देहान्त्रा) — ^b) T₂ G₂₋₄ क्षिप्त (for क्षीण) Ś₁ प्राणगतौ, K₁ प्राणा महौ; K₂ प्राणमहौ (for प्रहरणौ)

Colophon om in K₃ ४ — Major parvan Ś₁ K₁ ३ Dn₂ T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Omitting sub parvan name, B₁₋₃ D G₁ mention only निवातकवचवध (D₅ om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in D₁) — Adhy no (figures, words or both) Dn 170 (Dn₂ 169), D₁ 176, S (M₂ inf lin) 171 (M₂ ong 173) — Śloka no Dn D₁ 29

168

1 K₃ om up to 3 168 17 (cf. v l 3 167 20) — ^c) K₄ D₁ T₁ G₁ ४ M नगमात्र, D₅ नागमात्रैश्च, T₂ G₂ ३ ना (G₂ न) गमस्त्र (for नगमात्रैश्च), cf. 4° K₄ D₁ ३ S महावोर, B Dc Dn D₄ ६ शिलास्त्रवैस् (B₂ चवस्त्रैस्) (for महाघोरैस्) — ^d) Ś₁ K₁ ३ D₅ ते (for तन्) K₂ D₅ ६ G₁ (after corr) अपीडयन्

2 K₃ om 2 (cf v l 1) — ^a) D₅ तमह; D₅ T₁ M₂ तानह — ^b) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६ दिव्यै (K₄ D₅ शरै) रिद्रास्त्रमन्त्रितै, B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ महेंद्रास्त्रचोदितै — ^c) D₁ आचूर्णय, T₂ G₂ ४ अचूर्णय — ^d) N (K₃ om) शरवर्षै (B₁ ४ Dn D₄ ६ शरजालै; D₅ शितधारे) महाहवे

अचूर्णयं वेगवद्भिः शतधैकैकमाहवे ॥ २
 चूर्णयमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत ।
 तत्राश्मचूर्णमपतत्पावकप्रकरा इव ॥ ३
 ततोऽश्मवर्षे निहते जलवर्ष महत्तरम् ।
 धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥ ४
 नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः ।
 आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ५
 धाराणां च निपातेन वायोर्विस्फूर्जितेन च ।
 गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ६
 धारा दिवि च संबद्धा वसुधायां च सर्वशः ।
 व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७
 तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशेषणम् ।

दीप्तं ग्राहिण्यं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलम् ॥ ८
 हतेऽश्मवर्षे तु मया जलवर्षं च शोपिते ।
 सुमुचुर्दानवा मायामग्नि वायुं च मानद ॥ ९
 ततोऽहमग्नि व्यधमं मलिलास्त्रेण सर्वशः ।
 शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयम् ॥ १०
 तस्यां प्रतिहतायां तु दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 प्राकुर्वन्विधिधा माया यौगपद्येन भारत ॥ ११
 ततो वर्षं प्रादुरभूत्सुमहह्योमहर्षणम् ।
 अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्मनाम् ॥ १२
 सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि ।
 अथ घोर तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १३
 तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च ।

(D₁₋₃ 'मृधे'), T₁ शतधैकैकमा', T₂ G₂₋₄ शरैरैकैकमा
 3 K₃ om 3 (cf v l 1) — ^a) S₁ K₁ D₁ T₁ चूर्णं,
 T₂ G₂₋₄ घूर्णं (for चूर्णं) — G₁ om (hapl) 3^b
 — ^b) B₂ D₄ 6 समपद्यत — ^c) D₅ ततो (for तत्र) T₂
 G₂ 'वर्षम् (for 'चूर्णम्) B D (except D₁₋₃ 5) तत्राश्म
 (B₂ 'स्य)चूर्णान्यपतन्, T₁ G₂ 4 M तत्र (T₁ G₂ स च)
 तत्रापि तच्चूर्णं — ^d) B₄ 'प्रवाहा इव, D₅ 5 'प्रकरो यथा,
 T G₂ 4 पावक (T₂ G₂ क) प्रबलोज्वलत्, G₂ प्रकुर्वन्सिक
 सानिव, M प्रा (M₂ अ)कुर्वं सिकता इव — G₂ repeats 3^{od}
 as in T₁ above! — After 3, K₂ ins

851* ततोऽहं वारुणास्त्रेण अश्मवर्षं विशातवान् ।

4 K₃ om 4 (cf v l 1) — ^a) B₁₋₃ Dc Dn₁ D₄₋₅
 विहते, B₄ D₅ T G [S]भिहते, Dn₂ [S]पहते, Dn₃ D₁
 विहिते — ^b) S₁ K (K₃ om) D₁₋₃ 5 अनतर (for मह')

5 K₃ om 5 (cf v l 1) — ^b) Ś₁ K (K₃ om)
 D₁₋₃ 5 'वेगा (for 'वीर्या) Ś₁ T₁ G₁ समतत (for
 सह') — ^d) Ś₁ K₁ 2 प्र, Dn₃ D₅ वि (for [उ]प) T₁
 [अ]पि च, T₂ G₂₋₄ [अ]पि वा (for तथा) M दिश' सोप
 दिशोपि च (M₂ शो नृप)

6 K₃ om 6 (cf v l 1) — ^a) D₅ वि (for च)
 — ^b) Some 8 MSS विष्फूर्जितेन — ^c) S मेधाना (for
 दैत्या) — ^d) K₁ 2 D₁₋₃ G₁ 2 M प्रजायत, T₁ प्रायतत

7 K₃ om 7 (cf v l 1) — ^a) K₄ धारा दिवीव;
 B₂ धाराश्च दिवि, T₁ धारा दिशि च, T₂ G₂ 4 धारादिभिश्च
 Dn₂ n₃ सवृद्धा, D₅ सबधाद्, T G₂ 4 सबाधा (for सबद्धा)
 — ^c) K₄ विमोहयति, B₁ व्यालोडयत, S मोहयति स्त (G₂

च) T₁ तास्, M₂ मा (for मा) — ^a) S₁ K₁ D₅ निष्प
 त्त्यो T₁ G₁ युधि (for भुवि) B₄ पतमाना दिवानिश

8 K₃ om 8 (cf v l 1) — ^a) K₂ Dc₂ G₁ 4 ततो',
 K₄ D₁ अधो' (for तत्रो') Ś₁ मिन्द्रेण, K₁ 2 मन्त्रेण (for
 इन्द्रेण) — ^b) D₂ om 8^b Ś₁ K₁ 2 सुशोभन (for
 विशो') — ^c) D₅ ज्वलन् (m दीप्त as in text) B₄
 ज्वलित प्रक्षिप घोरम् — ^d) Dc वै (for तज्ज)

9 K₃ om 9 (cf v l 1) — ^a) Ś₁ B₂ Dn T₁ च
 (for तु) S तदा (for मया) — ^b) D₂ om 9^b K₁ 2
 B₄ D₁ 3 T₂ G₂ 4 M तु (for च) — ^d) Ś₁ K₁ 2 मेनघ,
 B D (except D₁₋₃ 5) M₁ भारत (for मानद)

10 K₃ om 10 (cf v l 1) — ^b) K₁ 2 भारत (for
 सर्वश) — ^c) D₁ 2 महता (for च महा') — ^d) Ś₁
 K₁ 2 4 B₂ 3 Dc D₅ G₄ अवारय; D₁ न्यवा', D₂ निवा'
 (for अधा')

11 K₃ om 11 (cf v l 1) — ^a) B₁ 3 4 Dn
 D₄ 6 ते (for तु) — ^c) K₄ B D (except D₅) T₂ G₂ 4
 विविधा माया

12 K₃ om 12 (cf v l 1) — ^a) K₁ वर्षा D₅
 T₂ G प्रादुरासीत् — ^b) S (as usual) रोम' (for लोम')
 — ^c) T₁ G₁ M₁ शस्त्राणा (for अं) — ^d) Ś₁ K₁ 2 महा
 स्मना, D₅ यथाश्मना, T₁ G₂ तदाश्मना

13 K₃ om 13 (cf v l 1) — ^a) Ś₁ K₁ 2 वाण
 मयी, D₁ मायावती — ^c) Ś₁ तपस् (for तमस्)

14 K₃ om 14 (cf v l 1) — ^a) G₄ सवृत्तो लोको
 — ^b) Ś₁ K₁ 2 4 D₅ परमेण, T₂ G₂₋₄ [आ]वरणेन (for

तुरगा विमुखाश्वासनप्रास्खलच्चापि मातलिः ॥ १४
 हस्ताद्विरण्मयश्वास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
 असकृच्चाह मा मीतः क्वासीति भरतर्षभ ॥ १५
 मां च मीराविशचीव्रा तस्मिन्विगतचेतसि ।
 स च मां विगतज्ञानः संत्रस्त इदमब्रवीत् ॥ १६
 सुराणामसुराणां च संग्रामः सुमहानभूत् ।
 अमृतार्थे पुरा पार्थ स च हृष्टो मयानघ ॥ १७
 शम्बरस्य वधे चापि संग्रामः सुमहानभूत् ।
 सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८
 तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया ।
 वैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् ॥ १९
 एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः ।

न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २०
 पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् ।
 न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ २१
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 मोहयिष्यन्दानवानामहं मायामयं बलम् ॥ २२
 अब्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्वलम् ।
 अस्त्राणां च प्रभावं मे धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ २३
 अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
 विनिहन्मि तमश्वोद्यं मा भैः स्रत स्थिरो भव ॥ २४
 एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ।
 मोहनीं सर्वशत्रूणां द्विताय त्रिदिवोकसाम् ॥ २५
 पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरेश्वराः ।

पहं) — °) B D (except D1-3) हरयो (for तुरगा)
 D6 विषमाश् (for विमुखाश्) Ś1 K1 3 om च — °)
 D6 प्रास्खल (for प्रास्खल)

15 K3 om 15 (of v1 1) — °) D6 हि रश्मयश्,
 T1 हि रश्वायश् (sic) (for हिरण्मयश्) — °) K1 3 T1
 प्रपतद्, D6 न्यपतद् — Ś1 K2 om 15^c-16^b, G1 om
 15^c — °) T2 G2-4 M चापि (for चाह) M आह (for
 भीत) — °) S (G1 om) किं करिष्याव (T2 G3 'म'
 ह्यपि (M ह्युत्)

16 K3 om 16 (of v1 1), Ś1 K3 om 16^b (of
 v1 15) — °) D6 विकल (for विगत) — °) Ś1
 K1 3 D6 तु (for च) K1 विगतज्ञान, T2 (before corr)
 G2 4 सगत — °) Ś1 K1 3 सतस, B D (except D1-3)
 सत्रस्तम् (for 'स्त)

17 K3 om 17 (of v1 1) — °) B D (except
 D1 3) अमृतार्थे Ś1 K1 3 4 Dc D2 3 5 तात (for पार्थ)
 — °) Ś1 K1 3 4 D1 3 5 वै, S मे (M1 नो) (for च)
 S सुदारुण (for मया)

18 K3 resumes! — °) B Dn D4 6 घोर, D1
 चास्य, D6 घोरे (for चापि) — °) Dc सग्रामस्तारकामय

19 °) K3 तत्रैव (for तथैव) — °) D3 5 T2 G2-4
 M मया हया (by transp) T1 संगृहीयामह हयान् — °)
 B Dn D1 4 5 T1 G1 3 महा (B4 T1 महद्) (for मया)
 — °) G1 चामीत (for चापि) — After 19, B4 ins

852* चलप्रजादयश्चापि तथान्येषा च पाण्डव ।

20 °) B1 G1 मसु (for पर्यु) — °) K1 3 चास्मि

(for चापि) — °) T2 G3 4 [S]पि (for Sस्मि) S1 K2
 D3 भारत (for पाण्डव)

21 °) K2 3 विहतो, T2 (before corr) G2 4 आहितो
 G1 ध्रुव — °) Ś1 K D1-3 5 इष्टम् (for युक्तम्) — °)
 T2 G2-4 जगता (for 'त)

22 °) =Gitā (Vulg) 3 43^b G1 3 M संस्तभ्या — °)
 Ś1 K1 3 अमोहय दान ; S मोहयन् (T1 मोहय ; G1 अमोघ)
 दानवेंद्राणाम् — °) Dc अय (for अह) B D (except
 D1-3 5) मायाबल महत्, T2 G3 4 माया महद् (G4 महा)
 बला

23 °) M अब्रव ! K4 सूत ; D6 तत्र (for भीत) — °)
 T1 विजय (for भुजयोर्) — °) N वै (Ś1 D6 च) (for मे)

24 °) D1 अथा ; T2 G2 3 तथा (for अथा) K4
 T2 G3 तेषा (for [पुत्रिषा] G1 अस्त्रमाया च वै तेषा — °)
 B1 एना, D2 एषा (for एषा) — °) T2 (before corr)
 G1 4 तलश्वोद्या (for तम)

25 °) D2 3 5 T1 G1 मोहिनीं Dn D4 6 सर्वभूताना
 26 °) K4 पीड्यमानास्तु K3 4 मायाभि — °)

K3 4 तामिस्तेपि (K4 से वै) ; B4 मया तासु (for तासु तासु)
 K1 B4 T1 सुरेश्वरा, K3 4 सुरेतारा, B1 सुरोत्तमा, B2 3 D
 (except D1 3 5) [अ]सुरोत्तमा (for [अ]सुरेश्वरा) — °)
 K4 बहुविधा माया — °) Ś1 K1 3 D6 प्रकुर्वति, K3 4 B3
 S (except G1) प्राकुर्वत ; B1 प्राकुर्वस्ते (for प्राकुर्वन्)
 K3 4 महौ (for अमितौ)

27 °) K4 प्राकाश्यम् (for प्रकाशम्) S अगमत् (for
 अभवत्) — °) D6 तमसश्चास्यते, T1 तमसा गृह्यते — °)

पुनर्वहुविधा मायाः प्राकुर्वन्मिमतौजसः ॥ २६
 पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
 ब्रजत्यदर्शनं लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
 सुसंगृहीतैर्हरिमिः प्रकाशे सति मातलिः ।
 व्यचरत्स्यन्दनाश्रयेण संग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपष्टधधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

अर्जुन उवाच ।

अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
 अदृश्यान्स्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
 गाण्डीवमुक्त्वा विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
 अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् ॥ २

ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ।
 तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिष्वं यमसादनम् ॥ २९
 वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
 नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्माययावृत्तान् ॥ ३०

B D (except D₁₋₃) भवत्यदर्शने

28 °) Ś₁ K₁ ३ अस (for सुस) — °) K₁ श्नेन स (for 'शे सति) — °) Ś₁ व्यरोचत्, D₄ ० प्रचरत्, T G₈ व्यचरन् Ś₁ K Dn₁ n₂ D₁₋₃ ० ० G₁ M₂ श्रेण, T₂ G₂ ४ 'श्रेषु (for 'श्रयेण) — °) S (as usual) रोम' (for लोम')

29 °) T₁ 'चरन्, M₁ 'तपन् (for पतन्) B₁ अग्रे (for उग्रा) T₂ G₂₋₄ तत' पतस्युपर्युग्रा — °) Ś₁ K₁ २ युधि (for मयि) — °) K₄ D₁ २ विवशान्, B₂ विवरान्, Dc G₂ विचरन्, D₈ चरतो, T₁ विविध (for विवर) — °) K₄ प्रापय (for प्राहिष्व)

30 °) D₆ T₂ G₈ वर्धे' (for वर्ते') D₁ २ T G₂₋₄ M₂ तदा (for तथा) — °) Ś₁ K₁ २ 'चान्युधि, K₂ D₆ M₁ 'चातिके — °) K₄ मातलि (for सहसा) — °) B₄ मायया युतान्

Colophon om in K₃ — Major parvan S₁ K₁ २ Dn₂ T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Omitting sub parvan name, K₄ B₁₋₃ D G₁ mention only निवातकवच वध (B₁ om वध) (preceded by गधमादनवास in B₂, and by लोमशतीर्थयात्रा in D₁) — Adhy name G₁ M मायायुद्ध — Adhy no (figures, words or both)

ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
 संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३
 व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
 अपश्यं दानवांस्तत्र हताञ्शतसहस्रशः ॥ ४
 विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।

Dn 171 (Dn₂ 170), D₁ 177, S (M₂ sup lin) 172 (M₂ orig 174) — Śloka no Dn D₁ 30

169

1 °) Ś₁ K₂ ४ D₁₋₃ दैत्या मा, K₁ दैत्यास्ते (by transp) — °) D₆ हि (for स्म) S मा युधि (for मायया) — °)

B D (except D₁ २ ५) अदृश्येनास्त्र

2 °) S 'मुक्तैर्विशिखै — °) K₂ D₂ 'नोदिता, K₄ D₁ योजिता, S 'चोदितै — °) K₂ अवच्छिन्, Dn₂ D₂ ५ ० अच्छिदन्, D₈ आच्छिद, T G₁ ३ अच्छिद, G₂ ४ अच्छिद, M अच्छिन (for अच्छिदन्) M ह्युत्तमागानि

3 °) T₁ युध्य (for वध्य) Ś₁ K₁ २ मया युधि, T₂ G₂₋₄ महारणे (for मया युधि) — °) K₂ D₈ G₁ माया (for माया) S (except G₁) तरसा (for सहसा)

4 °) K₄ अदृश्य — °) Ś₁ तत्र (for शत)

5 °) K₂ ४ विनिष्पिष्टानि, T₂ G₁ ३ विनिर्वि' — °) K₁ २ [अ]पि, D₁ २ G₅ [उ]त (for च) T₁ २ (before corr) G₁ २ ४ M सहस्राभरणान्युत — °) K₁ D₁₋₃ कोटिश, B₁₋₃ Dc Dn D₄ ० शतश, T G₂₋₄ कूटवत् (for कूटश) K₁ च प्र, K₂ ४ सप्र; T G₂₋₄ प्रति- (for स्म प्र) — °) K₂ शस्त्राणि (for गात्राणि) K₂ G₁ विविधानि, T₂

कूटशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५
 हयानां नान्तर ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
 ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
 अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७
 अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ।
 न्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
 विनिगृह्य हरीनश्चात्रथं च मम युध्यतः ।
 सर्वतो मामचिन्वन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
 पर्वतरूपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः ।
 स देशो यत्र वर्तामि गुहेव समपद्यत ॥ १०
 पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ।
 अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११

लक्षयित्वा तु मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
 अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्रमुदीरय ॥ १२
 ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
 देवराजस्य दयितं वज्रमस्रं नराधिप ॥ १३
 अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्त्र्य च ।
 अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशिताञ्जरान् ॥ १४
 ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
 ते वज्रचोदिता वाणा वज्रभृताः समाविशन् ॥ १५
 ते वज्रवेगाभिहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
 इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
 अन्तर्भूमौ तु येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
 अनुप्रविश्य तान्वाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् ॥ १७
 हतौर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।

G₂₋₄ च शिरसि (for कव)

6 °) D₁ T₁ अन्तर (for नान्तर) B₂ D₁ च (for हि)
 — °) = 3 63 6^b D₁ प्रच ; M हि च (for विच)
 — °) D₈ उत्पेतु (for उत्पत्य) D₈ सहसोत्तस्थु , T₁ ;
 (before corr) G₁ ; 4 M समसात्स्थु — °) B₁₋₃ अत
 रीक्ष Ś₁ K₁ ; B₄ चरास् , K₈ ; D₈ D₁₋₃ ; S गतास्
 (for गमास्) D₁ T₂ G₂₋₄ तदा ; D₈ तथा (for तत)

7 °) T₁ तथा (for ततो) D₈ निवातकवचा व्योम ते
 समासाद्य केवल — °) Ś₁ K₁ ; B₁₋₃ D₁₁ D₄₋₆ ह्यत्वव ,
 T₁ ह्यप्र व (for ह्यभ्यव) B₄ अदृश्या तेभ्यवर्तत

8 °) Ś₁ K₁ ; 4 D₁₋₃ तु (for च) — °) K₄ B₂
 D₁₁ D₂₋₄ ; T₂ G₃ M चरणान्यथ ; D₈ G₁ गान्वयथा D₈
 [अ]पि (for [अ]थ) — °) Ś₁ अयु , K₁ B₁₋₃ D₈ D₁₁
 D₁ ; 8 व्य (D₁₁ वि) गृ , K₂ D₈ निगृ , D₈ निगृह्य — °)
 B₁ रथ , D₈ तथा (for रथ) K₃ ; चक्र च , B₄ चक्राणि ,
 G₁ चक्रैश्च (for चक्रे च) D₁₁ रथ च मम भारत

9 °) D₁ ताभिगृह्य Ś₁ रथान् , K₁ ; शरान् , K₄ D₈
 D₂ ; 8 हयान् (for हरीन्) K₄ D₂ अदृश्यान् , D₈ चाथ , S
 चान्ये (for अश्वान्) — °) K₁ शरान् (for रथ) — °) S₁
 K₁ ; अयुध्यत , D₁₁ D₄ ; 8 अविध्यत , C_{DP} अचिन्वन्त (as
 in text)

10 °) K₄ D₈ ; 8 उपचिन्वद्भिः , D₈ अपचीयद्भिः — °)
 S पतद्भिश्च (for पतमानैस्) — °) K₁₋₃ B₁ D₂ ; 8
 वर्तामो , B₄ T₂ G₂₋₄ ; मि (for 'म) T₁ M प्राप्ता स् सशय
 तत्र — °) h₁ गुहैव , T₁ ह्यैव (for गुहैव)

11 °) T₁ हि (for S₄) — °) K₃ M₂ अगच्छन् , K₄
 D₂ अगच्छन् , D₈ D₈ ; 8 आगच्छ B₄ D₈ परमार्ति समा
 पन्नो — °) T₁ मातलि तु न लक्षय

12 K₃ om 12 — °) N (except D₁₋₃ , K₃ om)
 च (for तु) — °) D₈ मा भैषीर्

13 °) S (except G₄) अस्य (for तस्य) — °) Ś₁
 D₂ ; 8 G₂ ; 4 उदैरय , K₁ उदैरयन् , K₂ D₁ उदीरयन् — °)
 K B D T₂ G₁ ; 8 भीम (D₈ दिव्य) (for वज्र)

14 °) Ś₁ K₁ ; 8 अचल — °) D₈ अभि (for अनु)
 — °) Ś₁ K D₁ ; 8 सकाशान् (for 'सस्पर्शान्) — °) Ś₁
 K D (except D₁₋₃ ; 8) सायकान् ; T₂ G आयतान् (for
 आयसान्) D₈ आयसाब् (for निशिताब्) Ś₁ K D₈ D₁₁
 D₄ ; 8 बहून् , D₈ शितान् (for शरान्)

15 °) B₄ शुभा (for च ता) — °) T₂ G₂₋₄ तथा
 (for च तान्) — °) Ś₁ K₄ D₁ ; 8 नोदिता , K₂ ; शादिता
 (for 'चोदिता)

16 °) B D₈ D₁₁ D₄ ; 8 वि , D₁ ; 8 नि- (for [अ]भि)
 — °) T₁ आश्लिष्यन् — °) Ś₁ धरणी (for पृथिवी)

17 °) K₄ B₂₋₄ D (except D₅) च (for तु) — °)
 Ś₁ 'प्रवेश्य तान् , K₁ 'प्रवेशितान् Ś₁ K₁ D₈ वाणान् — °)
 K₁ ; 8 प्राहिण्व (for 'ण्वन्)

18 °) T₁ तैस्त्रै (for हतैर्) — °) B₁ समासाद्य
 दिश सर्वा — °) D₈ पर्वतैरिव (by transp) , T₁ पर्वतो
 पम (of)

19 °) D₈ तैर् (for च) K₁ D₁₋₃ G₁ क्षितिः ; K₂

पुनर्वहुविधा मायाः प्राकुर्वन्मिताजसः ॥ २६
 पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
 ब्रजत्यदर्शनं लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
 सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
 व्यचरत्स्यन्दनाग्र्येण संग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८

ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ।
 तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम् ॥ २९
 वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
 नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्माययावृतान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपष्टवधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

अर्जुन उवाच ।

अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
 अदृश्यान्स्त्रीवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
 गाण्डीवमुक्त्वा विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
 अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् ॥ २

ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
 संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३
 व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
 अपश्यं दानवांस्तत्र हताञ्जसतसहस्रशः ॥ ४
 विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।

B D (except D1-3) भवत्यदर्शनी

28 ^a) Ś1 K1 ३ असं (for सुसं) — ^b) K1 श्वेत स (for 'श्वे सति) — ^c) Ś1 व्यरोचत्, D4 ० प्रचरत्, T G3 व्यचरन् Ś1 K Dn1 n2 D1-3 ४ ० G1 M2 'ग्रेण, T2 G3 4 'ग्रेषु (for 'ग्रेण) — ^d) S (as usual) रोमं (for लोमं)

29 ^a) T1 'चरन्, M1 'तपन् (for 'पत्तन्) B1 अग्रे (for उग्रा) T2 G2-4 ततः पतत्युपर्युग्रा — ^b) Ś1 K1 ३ युधि (for मयि) — ^c) K4 D1 ३ विवशान्, B3 विवराण्, Dc G2 विचरन्, D3 चरतो, T1 विविध (for विवर) — ^d) K4 प्रापय (for प्राहिण्व)

30 ^a) D5 T2 G3 वर्धं (for वर्त) D1 ३ T G2-4 M1 तदा (for तथा) — ^b) Ś1 K1 ३ चान्युधि, K3 D5 M1 'चातिके — ^c) K4 मातलि (for सहसा) — ^d) B4 मायया युतान्

Colophon om in K3 — Major parvan Ś1 K1 ३ Dn2 T2 G2-4 आरण्य — Sub parvan Omitting sub parvan name, K4 B1-3 D G1 mention only निवातकवच वध (B1 om वध) (preceded by गधमादनवास in B2, and by लोमशतीर्थयात्रा in D1) — Adhy name G1 M मायायुद्ध — Adhy no (figures, words or both)

Dn 171 (Dn2 170), D1 177, S (M2 sup lin) 172 (M2 orig 174) — Śloka no Dn D1 30

169

1 ^a) Ś1 K3 4 D1-3 दैत्या मा, K1 दैत्यास्ते (by transp) — ^b) D5 हि (for स्म) S मा युधि (for मायया) — ^c) B D (except D1 ३ ६) अदृश्यानाम्

2 ^a) S 'मुक्तैर्विशिखै' — ^b) K3 D2 'नोदिता, K4 D1 'योजिता, S 'चोदितै' — ^c) K3 अवच्छिन्न्, Dn2 D2 ४ ० अच्छिदन्, D3 आच्छिद, T G1 ३ अच्छिद, G3 4 अच्छिद, M अच्छिन (for अच्छिन्दन्) M ह्युत्तमागानि

3 ^b) T1 युध्यं (for वध्य) Ś1 K1 ३ मया युधि; T2 G2-4 महारणे (for मया युधि) — ^c) K3 D3 G1 माया (for माया) S (except G1) तरसा (for सहसा)

4 ^c) K4 अदृश्य — ^d) S1 तत्र (for शत)

5 ^a) K3 4 विनिष्पिष्टानि, T2 G1 ३ विनिष्पि — ^b) K1 ३ [अ]पि, D1 ३ G3 [उ]त (for च) T1 ३ (before corr) G1 ३ 4 M सहसाभरणान्युत्त — ^c) K1 D1-3 कोटिषु, B1-3 Dc Dn D4 ० शतदा, T G2-4 कृतवत् (for कृतश) K1 च प्र, K3 4 सप्र, T G2-4 प्रति (for स् प्र-) — ^d) K3 शस्त्राणि (for गात्राणि) K3 G1 विविधानि, T2

कूटशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५
 हयानां नान्तर ह्यासीत्पदाद्विचलितं पदम् ।
 उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
 ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
 अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विस्मृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७
 अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ।
 न्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
 विनिगृह्य हरीनश्चात्रथं च मम युध्यतः ।
 सर्वतो मामचिन्वन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
 पर्वतरूपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः ।
 स देशो यत्र वर्तामि गुहेव समपद्यत ॥ १०
 पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिमिः ।
 अगच्छं परमार्भार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११

लक्षयित्वा तु मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
 अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ १२
 ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
 देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥ १३
 अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्व्य च ।
 अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशिताञ्जश्रान् ॥ १४
 ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
 ते वज्रचोदिता वाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५
 ते वज्रवेगाभिहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
 इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
 अन्तर्भूमौ तु येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
 अनुप्रविश्य तान्वाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् ॥ १७
 हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।

G₁₋₄ च शिरसि (for कव)

6 °) D₁ T₁ अतर (for नान्तर) B₂ D₁ च (for हि)
 — °) = 3 63 6^b D₁ प्रच ; M हि च (for विच)
 — °) D₅ उपेतु (for उत्पत्य) D₅ सहस्रोत्स्थु^a, T₁ 2
 (before corr) G₁ 2 4 M सममात्स्थु^a — °) B₁₋₃ अत-
 रीक्ष- S₁ K₁ 2 B₄ चरात्, K₃ 4 D₂ D₁₋₃ 5 S गतात्
 (for -गमात्) D₁ T₂ G₂₋₄ तदा; D₅ तथा (for तत)

7 °) T₁ तथा (for ततो) D₅ निवातकवचा व्योम ते
 समासाद्य केवल — °) Ś₁ K₁ 2 B₁₋₃ D_n D₄₋₅ इत्यव^a,
 T₁ दानव (for ह्यभ्यव) B₄ अदृश्य तेभ्यवर्त

8 °) Ś₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ तु (for च) — °) K₄ B₂
 D_{n1} D₂₋₄ 5 T₂ G₂ M चरणान्यथ; D₂ G₁ गान्यथा D₅
 [अ]पि (for [अ]थ — °) Ś₁ अगृ, K₁ B₁₋₃ D_c D_n
 D₁ 4 5 न्य (D_{n2} वि) गृ^a; K₂ D₃ निगृ^a, D₅ निगृह्य — °)
 B₁ रथ, D₅ तथा (for रथ) K₂ 2 चक च; B₂ चक्राणि,
 G₁ चक्रैश्च (for चक्रे च) D_{n2} रथ च मम भारत

9 °) D₁ तान्निगृह्य Ś₁ रथान्, K₁ 2 शरान्, K₄ D_c
 D₂ 5 हयान् (for हरीन्) K₄ D₂ अग्र्यान्, D_c चाय, S
 चान्ये (for अत्रान्) — °) K₁ शरान् (for रथ) — °) Ś₁
 K₁ 2 अयुध्यत, D_n D₄ 5 अविध्यत, C_{np} अचिन्वन्त (as
 in text)

10 °) K₄ D₂ 5 उपचिन्वद्भिः, D_c अपचीयद्भिः — °)
 S पतद्भिश्च (for पतमानैस्) — °) K₁₋₃ B₁ D₂ 3 5
 उर्वाभो, B₄ T₂ G₂₋₄ मि (for म) T₁ M प्राप्ता स्म सशय
 तय — °) K₁ गुहव; T₁ इहव (for गुहेव)

11 °) T₁ हि (for ऽह) — °) K₂ M₂ अगच्छत्, K₄
 D₂ अगच्छन्, D₂ D₂ 5 आगच्छ B₄ D₅ परभार्ति समा
 पन्नो — °) T₁ मातलिं तु न लक्षय

12 K₂ om 12 — °) N (except D₁₋₃, K₂ om)
 च (for तु) — °) D₅ मा भैपीर

13 °) S (except G₄) अस्य (for तस्य) — °) Ś₁
 D₂ 5 G₂ 4 उदैरय, K₁ उदैरयन्; K₂ D₁ उदीरयन् — °)
 K B D T₂ G₁ 2 भीम (D₅ दिव्य) (for वज्र^a)

14 °) Ś₁ K₁ 2 अचल — °) D₅ अभि (for अनु^a)
 — °) Ś₁ K D₁ 2 सकाशान् (for संस्पर्शान्) — °) S₁
 K D (except D₁₋₃ 5) सायकान्; T₂ G आयतान् (for
 आयसान्) D₅ आयसाश्च (for निशितान्) Ś₁ K D_c D_n
 D₄ 5 बहून्, D₅ शितान् (for शरान्)

15 °) B₄ शुभा (for च ता^a) — °) T₂ G₂₋₄ तथा
 (for च तान्) — °) Ś₁ K₄ D₁ 5 नोदिता, K₂ शादिता
 (for चोदिता)

16 °) B D_c D_n D₄ 5 वि, D₁ 5 नि- (for [अ]भि)
 — °) T₁ आश्लिष्यन् — °) Ś₁ धरणी (for पृथिवी^a)

17 °) K₄ B₂₋₄ D (except D₂) च (for तु) — °)
 Ś₁ प्रवेश्य तान्; K₁ प्रवेशितान् Ś₁ K₁ D₅ वाणान् — °)
 K₁ 2 प्राहिण्व (for ण्वन्)

18 °) T₁ तैस्तेरु (for हतैरु) — °) B₂ समासाद्य
 दिश सर्वा — °) D₅ पर्वतैस्वि (by transp), T₁ पर्वतो
 पमे (of °)

19 °) D₂ तैरु (for न) K₁ D₁₋₃ G₂ क्षिति ; K₂

समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८
 न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
 मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९
 ततो मां प्रहसन्नाजन्मातलिः प्रत्यभाषत ।
 नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २०
 हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
 प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्यथा शरदि लक्ष्मणाः ॥ २१
 ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
 त्रासयन्नथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२
 तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ।
 रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्गणशः स्त्रियः ॥ २३
 ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
 शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ॥ २४

वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेदमान्यथाविशन् ।
 बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ २५
 तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
 विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलि ततः ॥ २६
 इदमेवंविधं कस्माद्देवता नाविशन्त्युत ।
 पुरंदरपुराद्वीदं विशिष्टमिति लक्ष्ये ॥ २७
 मातलिरुवाच ।
 आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
 ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८
 तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् ।
 इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९
 ततः शक्रेण भगवान्स्वयंभूरभिचोदितः ।
 विधत्तां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥ ३०

कृति , B₂₋₄ D₆ गति , T₁ क्षता (for क्षति) T₁ केचिन्
 D₆ तस्मिन्देशे गतिस्तात — ^b) D₆ परं (for रथं) — ^c)
 Ś₁ D₆ D₁ ६ G₁ ३ M_३ वादृश्यत ; K_३ वारुच्यत

20 ^a) T₁ प्रहसद् — ^b) T₂ G₂₋₄ समं (for प्रत्यं)
 — ^c) D₆ देवेशे (for 'पु') — ^d) S₁ K₁ ३ D₆ अच्युत,
 K_३ ४ D₁ ३ T₁ M दृष्यते (for इक्ष्यते)

21 D₄ om 21^b-22^c — ^b) D₆ T G च (for तु)
 D₁ सवश (for सर्वश) — ^c) D₆ आक्रोशन् B₄ तत्र
 (for तस्मिन्) — ^d) B₄ सरसि (for शरदि) Ś₁ K₁ ३
 पक्षिण , B (B₁ sm as in text) D_n D₆ सारसा ; C_{np}
 लक्ष्मणा (as in text) K_३ कुर्ये इव भारत

22 D₄ om 22^{abc} (cf v 1 21) — ^a) Ś₁ K₁ ततो
 मातलिमासाद्य — ^b) Ś₁ K₁ त्वह (for अह) S अभ्यगा
 (for अभ्ययाम्) — ^c) K_३ वज्रं (for रथ)

23 ^a) B₁ शत , T₁ रथं (for दशं) — ^d) K_३
 क्षणश , S शतश (for गणश)

24 ^a) K₄ D₁ ३ आकरुण (for आभरणे) K₁ शब्दैस्
 — ^c) Ś₁ K₁ ३ शिलाभिर् (for शिलानाम्) D₆ शैलेर्दे
 (for शैलेषु) — ^d) Ś₁ K₁ ३ पततीभिर् , G₁ पतितानाम्
 (for पतन्तीनाम्)

25 ^a) S₁ K_३ D_३ विध्वस्ता (for वित्रस्ता) — ^b) D₆
 S तानि (for स्वानि) — D₆ om 25^c-26^b — ^d) S₁
 K_{३-4} D_{1-३} 'कौभं' (for कुम्भ)

26 D₆ om 26^{ab} (cf v 1 25) — ^a) D₆ ताकार
 मय , T₁ तागारमह , T₂ G_३ ४ त महारभ , G₁ ताकारतम

— After 26^{ab}, the sequence in D_३ is 29^{cd}, 30, 28,
 29^{ab}, 26^{cd}, 27, 31, etc — ^d) K_३ ४ D₁ तदा (for तत)

27 D₆ om 27^{ab} — ^b) S₁ K₁ ३ देवानामिव समत,
 K_३ B D (D₆ om) देवा ना (K_३ नो) वाम्यस्युत — ^c) K₄
 च (for हि) D_{n1} पुरदरस्य माहात्म्याद् — ^d) D_{n1}
 आदिष्टम् (for विशिष्टम्) S₁ K₁ ३ ४ D₆ उप , K_३ D₁ ३
 T G₂₋₄ इव (for इति) K_३ लक्ष्यते

28 T₂ G_३ om the 1ef For sequence in D_३ of v.1
 26 — ^a) Ś₁ K₁ ३ पुर (for पुरा) — ^b) D₆ T_३ G₂₋₄
 वै (for न) Ś₁ K₁ ३ पुरा (for पुरम्) T₁ देवराज
 निवेशन — ^d) K B_३ ३ D₆ प्राच्या (K_३ द्रा) विता G_३
 पुरात् (for सुरा)

29 For sequence in D_३ of v 1 26 — ^a) D_{n1}
 दु ख प्राप्य (for तपस्तप्त्वा) B_३ तपश्चात्र महत्तप्त्वा — ^c)
 K₁ ३ वृत्त , D_{n1} D_३ ३ दत्त (for वृत) — ^d) K₁ चायुध,
 T₁ चावृत (for चाभय) — After 29, D₆ (marg sec m)
 ins

859* तथा देवैरवध्यत्व पुरस्याभेद्यत्वमेव तु ।

मनुष्याणा दुर्बलत्वादुपेक्ष्यैव महासुरै ।

30 For sequence of D_३ of v 1 26 — ^b) B_{1-३}
 D (except D_{1-३} ३) इति , T_३ G₂₋₄ अपि (for अभि-)
 K₄ D_{1-३} ३ नोदित (for चोदित) — ^{cd}) S₁ विदत्ता ,
 D_३ व्यधत् , D₆ विधत्स्व , D₆ विधात्रा , T₁ विधत् , T_३ G₂₋₄
 दत्तवान् (for विधत्ता) Ś₁ K₁ ३ B_३ D_{n३} ns D₁₋₄ ६
 अतम् , D_{n1} एतद् , D₆ अद्य , T_३ G₂₋₄ अश्रम् (for अत्र)

तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति वासवः ।
 भवितान्तस्त्वमेवैषां देहेनान्येन वृत्रहृत् ॥ ३१
 तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ।
 न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया ॥ ३२
 कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
 एषामन्तकरः प्राप्तस्तत्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

अर्जुन उवाच ।

निवर्तमानेन मया महद्दुष्टं ततोऽपरम् ।
 पुर कामचरं दिव्यं पावकार्कसमग्रभम् ॥ १

दानवानां विनाशार्थं महास्त्राणां महद्भ्रूलम् ।
 ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ३४

अर्जुन उवाच ।

ततः प्रविश्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
 पुनर्मातलिना सार्धमगच्छं देवसन्न तत् ॥ ३५

Ś1 K1 १ ४ D1-3 अस्माक, B1 ३ Dn D4-6 T2 G2-4
 आत्मनो, B2 ४ D0 चात्मनो (for [द्]द्यात्मनो) T2 G2-4
 हितमुत्तम (for 'काम्यया)

31 °) K2 D1 M1 'मात्रेति, T2 G2-4 'मास्तेति (for
 मत्रेति) B D (except D1-3 ४) भारत (for वासव)
 T1 दिष्टमत्र पुरदर — °) Dn D4 ६ अप्येषा, D2 T2 G2-4
 एतेषां (for एवैषां) Ś1 K1 ३ स्वमेवैषा भवस्यतो, B2 भविता
 स्वत एतेषा, B4 स्वमप्येषा भवस्वातो, D2 स्वमेषा भवितास्यतो,
 T1 भवता त तमेवैषा — °) N (except K4 D1-3) शत्रु
 (for वृत्र)

32 °) S1 K1 ३ स्वेषा, K2 ४ B4 D2 तेषां (for एषां)
 — °) T2 G2-4 यतस्ते (for य एते) Ś1 K1 ३ [ऽ]त्र
 (for नि)

33 °) G1 गत (for तत) — °) Ś1 K1 ३ D1 ३
 तेषाम् (for एषाम्) S पार्थ (for प्राप्त) — °) K2 यद्
 (for तत्) G1 [अ]पि (for च) S1 तथा तच्च कृत स्वया,
 D2 स्वया तच्च कृत तथा, T2 G2 ४ स्वपेत्सुपकृत तथा, G2
 सप्रत्युपकृत तथा

34 °) B1-3 D (except D1-3 ४) विनाशाय — °) B D (except D1-3 ४) अस्त्राणां परम बल — °) Ś1 K1 ३
 ग्रहितस्त्व, T1 आहित, G1 गृहीत G2 ४ सुरेन्द्रेण — °) B1
 M1 पुरुषेण (for पेन्द्र) Ś1 K1 ३ ४ D1 M [ए]तद्,
 T G [द्]दम् (for तद्) Ś1 K1 ३ उच्यता, D1 अद्भुत (for
 उत्तमम्) D2 पुरुषेन्द्रसुत्तमं

35 S om theref 1 — °) B1 ३ D (except D1-3 ४)

दुमै रत्नमयैश्चित्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
 पौलोमैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥ २
 गोपुराद्दालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् ।

प्रशाम्य, B2 'शास्य (for 'विश्य) — °) K2 [अ]भिभाष्य,
 B1 निहन्य (for निहत्य) — °) K2 ४ D2 आगच्छ; S
 (except G4) अगम K2 ह (for तत्)

Colophon — Major parvan S1 K1 ३ Dn2 D6 T1
 G2 ४ आरण्य — Sub parvan Omitting sub parvan
 name, K2 ४ B1-3 D G1 M1, mention only निवातकवच
 वच (B1 om वच) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in K2
 D1, and by गणमादनवास in B2) — Adhy no
 (figures, words or both) Dn 172 (Dn2 171), D1
 178, S (M2 sup lin) 173 (M2 orig 175)
 — Śloka no Dn D1 35

170

1 °) Ś1 K1 ३ transp मया and महत् T2 G तदा
 (for मया) D2 सह; G2 मया (for महद्) K2 पुर, M1
 पर (for [अ]परम्) — °) K2 पर (for पुर) K2 ४
 D1 ३ ४ T2 G M गम (for 'चर) T1 तत्पुर कामग दिव्य
 — °) D2 पावकार्धि'

2 °) B D0 Dn D4 ६ रत्नद्रुम (B2 द्रुमरत्न)मयैश्च K2
 D2 D2 ६ T1 G1 M चित्र (for चित्रैर्) — °) Ś1 K1 ३
 D2 भासुरैश्च, B2 ३ Dn D4 ६ सुस्वरैश्च — °) Ś1 K D1-3 ४
 कालखजै, B2-4 D0 Dn D2 ६ 'कजै' — °) Ś1 K D1-3 ४
 सुदा युतै, S दुरासद (for अधिष्ठितम्), of 3^b

3 °) T1 अनुत्तम (for दुरा) — K2 om 3^a-5^b, T2

सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ।
 द्रुमैः पुष्पफलोपेतैर्दिव्यरत्नमयैर्वृतम् ॥ ३
 तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ।
 असुरैर्नित्यमुदितैः शूलैश्चिसुशालायुधैः ।
 चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥ ४
 तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
 अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥ ५
 मातलिरुवाच ।

पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
 दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ।
 तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयंभूरददाद्वरम् ॥ ६
 अगृहीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ।
 अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः ॥ ७
 रमणीयं पुरं चेदं खचरं सुकृतप्रभम् ।

सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्ममरैरपि ।
 सयक्षगन्धर्वगणैः पन्नगासुरराक्षसैः ॥ ८
 सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।
 ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम् ॥ ९
 तदेतत्खचरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।
 पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥ १०
 हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यायते नगरं महत् ।
 रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ ११
 त एते मुदिता नित्यमवध्याः सर्वदैवतैः ।
 निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ।
 मानुषो मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ १२
 अर्जुन उवाच ।
 सुरासुरैरवध्यांस्तानहं ज्ञात्वा ततः प्रभो ।
 अत्रुवं मातलिं हृद्यो याद्येतत्पुरमञ्जसा ॥ १३

M₁ om 3^c-4^b, K₈ om 3^f-4^o — ^f) B D (except D₁₋₃ ९) सर्वं (for दिव्यं)

4 K₄ om 4, K₈ om 4^{abc}, T₁ M₁ om 4^{ab} (cf v 1 3) — ^b) Ś₁ B₄ रम, K₁ ३ D_९ हर, B_३ रमै (for हरै) — ^d) Ś₁ शूलाधू, D₁ ३ शूलसि, T₁ G₁ ३ ४ शूलेष्टि (for शूलैष्टि) K_९ D (except D_९) मुशालायुधै, B₁ ३ सुपला

5 K₄ om 5^{ab} (of v 1 3) — ^b) D_० पुनर् (for पुरम्) — ^d) S₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ [अ]त्र वै, D_९ T₁ पुर (for [इ]ति वै) B D_० D_n D_९ ० किमिदं वर्ततेद्भुत

6 ^a) D_२ पौलोमी (for पुलोमा) K₁ ३ दैत्येया, K_९ G₁ दैत्येयी (for दैतेयी) — ^b) K_९ ४ D_० D₁₋₃ कालिका, T₁ तन्नामा, T_२ G_{२-4} M कालका (for कालका) D₁ ३ चापि दानवी (for च महासुरी) — ^o) K₁₋₃ D_९ T₁ तु (for ते) G_२ सहस्राते — ^d) K_२ तप उत्तम (for परम तप) — ^f) B D (except D_९) अददद्वर

7 ^a) S (except T₁) वरौ (for वर) D_n त, T₁ तौ (for ते) — ^b) Ś₁ K₁ ३ B₁₋₃ D_० D_९ ४ ० दुःखिता — ^d) D_९ सुरदानवराक्षसै

8 ^a) B D (except D₁₋₃) पुर सुरमणीय च — ^b) S₁ K B₁ D_० D₁₋₃ ९ खचर K_२ सुकृत प्रभो, B D (except D₁₋₃) सुमहाप्रभ, M_२ सुकृतप्रद — ^o) D₁ ३ सर्वकामै S₁ K₁ ३ समुचित, K_९ प्रमुदित — ^d) K₁ दुर्धर्मै, K_४ दुर्दर्शनम् M₁ अपरैरपि — ^o) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ९)

महर्षियक्षगधर्व — ^f) D₁ T_२ G_{२-4} पन्नगोरगं

9 ^a) D_९ कामफले, G_४ कर्मगुणो — ^o) B_६ D_२ S (except M₁) ब्रह्मणो S भवनात् (G₁ M₁ न) श्रेष्ठ (for भरतश्रेष्ठ) — ^d) T₁ G₁ M₁ कृत विभो, G_२ ४ कृत प्रभो

10 ^a) B₁ D_० इद (for पतत्) K_६ D₁ खचर, B₁ D_० तु पुर, B_२ खचरे, B_९ ४ D_n D_२ ४ ० स्वपुर, T_२ G₁₋₃ M_२ खचर (for खचर) — ^o) K_४ पौलोम्याध्युषित K_९ वीर; B_४ रम्य — ^d) K₁ ३ D₁ ९ कालिकेयैश्च, B_{२-4} D_० D_n २ ३ D_२ ४-० कालक (D_२ ९ खजै

11 ^a) B D (except D₁ ९ ९) [ए]व (B₁ [ए]व) (for [ए]तत्) — ^b) D_९ आख्यात, T₁ श्रूयते (for ख्यायते) — T₁ om 11^{od} — ^o) B_२ रहित, D_२ रक्षयते K_९ D₁₋₃ कालिकेयैश्च, B_४ कालकजै — ^d) K_४ D₁ पौलोम्यैश्च

12 ^a) T_२ G_{२-4} तदा ते (for त एते) B₁₋₃ D (except D_२ ९ ९) राजन् (for नित्यम्) — ^b) S₁ K₁ T G सर्वदैवतै — ^o) Ś₁ K कौतेय (for राजेन्द्र) — ^d) Ś₁ गतदोषा (for गतोद्वेगा) Ś₁ K सदो, B_२ निरामया (for निरु) — After 12^{od}, S ins

854* सुरासुरैरवध्याना दानवाना घनजय ।
 — ^o) K_४ B_४ D_n D₁₋₄ ० मानुपात्र, T_२ G_३ ४ मानुष्यो — ^f) Ś₁ K D₁₋₃ निरुष्टो (for निर्दिष्टो) — After 12, B (B₁ marg) D (except D₁ ९ ९) ins

855* एतानपि रणे पार्थ कालकञ्जान्द्रासदान् ।
 वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाश सुमहावलान् ।

त्रिदशेशद्विषो यावत्क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहम् ।
 न कथंचिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विषः ॥ १४
 उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ।
 रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ १५
 ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः ।
 समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ १६
 ततो नालीकनाराचैर्भल्लशक्त्यृष्टितोमरैः ।
 अभ्यघ्नन्दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥ १७
 तदहं चास्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
 शस्त्रवर्षं महद्राजन्विद्यावलमुपाश्रितः ॥ १८
 व्यामोहयं च तान्सर्वात्रथमार्गैश्चरत्रणे ।

तेऽन्योन्यमभिसंमूढाः पातयन्ति स्म दानवाः ॥ १९
 तेषामहं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
 शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्व्यहरं शतसंघशः ॥ २०
 ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
 खमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ २१
 ततोऽहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
 मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयम् ॥ २२
 तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
 दैतैर्यैर्वदानेन धार्यते स्म यथासुखम् ॥ २३
 अन्तर्भूमौ निपतितं पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
 पुनस्तिर्यक्प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥ २४

[(L 1) B₁ सुदारुणान् (for दुरासदान्) — (L 2) D_o
 [आ]नयति (for नयस्व) B₁ विराम (for विनाश)]

13 S om the ref — D_o om 13^a-15^b — ^a) B
 D_n D₄ ० अवध्य तस्व (for अवध्यास्तान्) G₂ ५ सुरैरवध्या
 स्तान्सर्वान् — ^b) B D_n D₄ ० विशा पते, T₁ G₁ महा
 सुरान् (for तत् प्रभो) — ^c) D₂ M (as usual) अद्य
 Ś₁ K D₁₋₃ ५ तत्र (for द्वयो)

14 D_o om 14 (cf v l 13) — ^c) K₂ D₂ T₁ G₁
 इमे; D₅ विशेत् (for हि मे) D₅ पाप (for पापा) — ^d)
 T₁ M₁ अवध्या, T₂ G ह्यवध्या (for न वध्या) Ś₁ K₁ ५
 हि, K₂ च (for ये)

15 D_o om 15^{ab} (cf v l 13) — ^c) G₁ तत्र (for
 तत्) M क्षिप्र (for शीघ्र) — ^b) T₂ G₂₋₄ अतिक (for
 अन्तिकात्)

16 ^a) Ś₁ मामालक्ष्य, K₁ ममालक्ष्य, K₂ न मालक्ष्य
 K₁ ५ दैतेया K₂ तेषामलक्ष्य दैतेया — ^b) B₁ भरणायुधा
 — ^c) K₂ भागा (for वेगा) — ^d) Ś₁ K₁ D₅ रथम्
 (for रथान्) Ś₁ K₁ ५ आदाय (for आस्थाय) K₁ ५ 8
 दमिता

17 ^a) Many S MSS नाळीक Ś₁ K D₁ ५ नाराच
 (for नाराचैर्) — ^b) K₂ B D_o D_n D₄₋₆ T₁ भङ्ग (for
 भङ्ग) — ^c) B₁₋₃ D (except D₁ ५) प्रत्य (for अभ्य)
 K₂ M₂ मा (for मा)

18 ^a) K₂ ५ B₂ ५ D₂ ५ T₁ G₁ ५ ५ M₁ तान् (for
 तद्) K₂ ५ B D_o D_n D₁₋₄ ० शर, D₅ S शस्त्र (for
 चास्त्रं) — ^b) S समवारय (G₁ वाकिर) — ^c) B₂ ५
 अस्त्रवर्षं, D_o शरवर्षं K₂ D₁ अह राजन्, B₂ अभूद्राजन्, S
 महाराज — ^d) = 1 38 39^d K₂ ५ D₄ M₂ 'बलसमा',

B₂ 'बलसमा

19 ^a) K₁ ५ ५ D_o D_n D₅ T G₂ ५ M₁ व्या (K₁ D_o
 D_n ५ व्य)मोहयन्, K₂ विमोहय; B₁ व्यापोहय; D_n 1 n₂
 D₂ ० G₁ M₂ व्यमोहय — ^b) K₂ मार्गान्; T G₂ ५ 'मार्गं
 (for 'मार्गैश्) — ^c) K₂ अभिसंमूढा; D₁ ५ अतिसंमूढा
 K₂ तेन्योन्येभ्यश्च स् — ^d) B₂ D_n D₄ ० दानवान्

20 ^a) B D (except D₁₋₃ ५) एव (for अह) — ^b)
 D₅ अत्यतम् (for अन्योन्यम्) — ^c) T₂ G₂ ५ विविधैर्
 (for विशिखैर्) Ś₁ K₁ ५ तीक्ष्णैर् (for दीप्तैर्) D₅
 शिरांसि पेतुविशिखैर् — ^d) B D_o D_n D₄ ० व्यहन (B₁
 र), T₁ व्याहन, T₂ G अच्छिद (G₁ अहर); M₂ व्याहर
 (for व्यहर) D₅ दीप्तै कृतानि संघश

21 ^a) D₅ हन्य (for वध्यं) K₂ दैतेया — ^c)
 D_n ५ स्वनगरान् (for सनगरा)

22 ^a) K D₁₋₃ ५ तानह (for ततोऽह) — ^b) B D
 (except D₁₋₃ ५) कुरुनवन (B₂ ससम), T₂ G₂₋₄ पर्य-
 वारय, M₂ सम (for प्रत्य) — M₂ om 22^{ad} — ^c) D₂
 आश्रित्य (for आवृत्य) — ^d) Ś₁ तेषाम् (for चैषाम्) B₄
 न्यवारय

23 ^a) G₁ खचर — ^b) B D (except D₁₋₃ ५) सूर्यं
 सप्रम (B₂ सनिभ, B₄ वर्चस), T₁ M दीसवर्चस; G₁
 दीसतेजस — ^c) K₁₋₃ दैत्यैर् — ^d) Ś₁ K₂ चार्यते स्म;
 K₂ धारयते, D₂ चार्यते स्म, T₁ नीयते स्म

24 ^a) Ś₁ K₁ ५ अपो भूमौ, K₂ ५ D₁₋₃ ५ पुनर्भूमौ
 B₁₋₃ D_n D₁₋₃ ५ निपतति — ^b) Ś₁ K₁ ५ च गच्छति,
 B₂₋₄ D_o D_n T G प्रतिष्ठित, M प्रतिष्ठति — ^c) D₂ पपा
 ताशु, T₁ प्रधान्याशु

25 ^a) D_o अमरावतीव सकाश (hypermetric!) D₅

अमरावतिसंकाशं पुरं कामगमं तु तत् ।
 अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृह्ण नराधिप ॥ २५
 ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रमुदितेन च ।
 न्यगृह्णं सह दैत्यैस्तत्पुरं भरतर्षभ ॥ २६
 विक्षतं चायसैर्वाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वगैः ।
 महीमभ्यपतद्राजन्प्रभ्रं पुरमासुरम् ॥ २७
 ते वध्यमाना मद्वाणैर्वज्रवेगैरयस्स्यैः ।
 पर्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ॥ २८
 ततो मातलिरप्याशु पुरस्तान्निपतन्निव ।
 महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ २९
 ततो रथसहस्राणि षष्टिस्तेषाममर्षिणाम् ।

युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत ॥ ३०
 तानहं निशितैर्वाणैर्व्यधमं गार्ध्रवाजितैः ।
 ते युद्धे संन्यवर्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ॥ ३१
 नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिन्त्य वै ।
 ततोऽहमानुपूर्व्येण सर्वाण्यस्त्राण्ययोजयम् ॥ ३२
 ततस्तानि सहस्राणि रथानां चित्रयोधिनाम् ।
 अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नञ्शनकैरिव ॥ ३३
 रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महारथाः ।
 प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३४
 विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ।
 विचित्राभरणाश्चैव नन्दयन्तीव मे मनः ॥ ३५

सदृशं ह्यमरावत्या — ^{b)} Ś1 K1-3 D3 5 चर (for गम)
 D3 T1 G1 शुभ (for तु तत्) B Dc Dn D4 6 तत्पुर
 कामग महत् — ^{d)} K3 प्रतिगृह्ण, K3 B1 D4 T2 G1 3 4
 प्रत्यगृह्णा, K4 D1 2 प्रत्यविध्य, M1 प्रत्यागृह्ण B1 पुर महत्,
 B2-4 D (except D1-3 5) परतप

26 ^{a)} T1 शैलराजेन (for शरजालेन) — ^{b)} Ś1 K1 2
 दिव्यास्त्रनिवहेन, K3 B2-4 D3 5 स्त्रमुदितेन (as in printed
 ed 1) K4 स्त्रादुदितेन, G1 स्त्रमुदितेन, G4 स्त्रमुदितेन, M
 स्त्रमुदितेन K3 4 Dc2 T2 G2-4 M ह, D3 T1 हि (for च)
 — ^{c)} Ś1 K1 2 D1 G1 न्यगृह्णा, K3 निगृह्णा, B4 Dc Dn
 D4 6 न्यगृह्ण, T1 निगृह्ण K1-3 दैत्यैस्स, S दैत्यैस्सै
 (M1 दैत्यैस्सै) — ^{d)} B2 Dc1 Dn D4 6 पुरुष (for
 भरत)

27 ^{a)} K1 2 Dc D1 विक्षित, D3 विकृत; S विकीर्ण
 D5 सायकै, S चाक्षयै (for चायसै) — T1 om (hapl)
 27^b-31^a — ^{b)} Ś1 K1 2 D1 2 मत्रयुक्तैर्; G2 मध्प्रमुक्तैर्
 D5 महेषुभि (for अजिह्वगै) — D1 om 27^c-28^b — ^{c)}
 Ś1 अभिपलद् K4 D2 तत्तु (for राजन्) — ^{d)} Ś1 अगृह्णा,
 K1 2 प्रगृह्ण, K3 प्रणुन्न, K4m प्रकच, D2 सुप्रभ, T2 G M
 प्र (G1 वि)रुण (for प्रभ्रम)

28 T1 om 28 D1 om 28^{ab} (of v1 27) — ^{b)}
 Ś1 K D2 3 5 अजिह्वगै, G1 अयोमयै (for अयस्स्यै)
 — ^{c)} Ś1 K D2 3 आम्यत (K3 त्रास्यत) (for अभ्रमन्त)
 — ^{d)} K4 D1 2 कालनोदिता, B4 D5 मोहिता

29 T1 om 29 (of v1 27) — ^{a)} B D (except
 D1-3 5) आरुह्य, S (T1 om) अप्यत्र (for अप्याशु)
 ✽ Cn पाठान्तरे मातलिमास्त्र्य आलम्ब्य । महीमवातरमवतीर्णौ

Sभवमिति शेष । ✽ — ^{b)} K1 2 प्रक्रमन् (for निपतत्)
 — ^{c)} K3 अवतरत्

30 T1 om 30 (cf v1 27) — ^{b)} S (T1 om)
 महायुधि (G1 स्मना) (for अमर्षिणाम्) B4 तेषा षष्टिर्-
 हासृधे — ^{c)} G1 महाराज (for मया सार्धं)

31 T1 om 31^a (cf v1 27) — ^{a)} B1-3 Dn
 D2 4 6 तान्यह G1 विविधैर्वाणैर् — ^{b)} Ś1 K1 2 न्यहन
 (for व्यधम) Ś1 B Dn3 D4-6 गार्ध्रवाजितै, K3 D1 2 T1
 वाजिभि, D2 वासितै, T2 G M3 गृध्रवाजितै — ^{c)}
 K3 D3 तैर् (for ते) Ś1 K D1-3 पर्य, T1 सप्र (for
 सन्य)

32 ^{a)} K1 4 D1 3 5 न मे; K2 न ते, B4 नैते, G1 ते
 न (for नेमे) D5 T2 G2 3 शक्ता, M2 शक्त्या (for शक्या)
 Ś1 K1-3 Dc Dn D4 6 मनुष्येण — ^{b)} K1 2 युद्धे नेतु,
 D5 युद्धे जेतु (for युद्धेनेति) B4 D5 S विचित्र्य (for प्र)
 Ś1 D5 च, K1 2 B4 D1 2 तु, K3 ते, K4 B1-3 Dc Dn
 D4 6 तत् (for वै) — ^{c)} K2 3 T1 पूर्वेण — ^{d)} B D
 T2 G3 दिव्यानि (for सर्वाणि) D5 [अ]नोद, T1 [अ]चोद
 (for [अ]योज)

33 ^{a)} B1 रथसह (for तानि सह) — ^{b)} B Dn
 D2 4-6 रथिना — ^{d)} S1 K1 2 अपि, G4 अय (for ह्व)

34 ^{a)} D5 मार्गं विचित्र D1 2 च (for ते) — ^{b)}
 B D (except D1-3 5) बला (for रथा) — ^{c)} K1 2
 प्रत्य (K2 ति)गृह्ण, G1 विष्यत (for दृश्यन्त)

35 ^{a)} K3 मुकुटास्ते वै, T2 G3 4 कुसुमापीडा, G1
 कवचा, G2 M मकुटा — ^{d)} S मम प्रीतिकराभवन्

36 ^{b)} K3 D2 3 5 प्रणुदितै, K4 प्रमुदितान्, B1 3 4

अहं तु शरवर्षैस्तानस्त्रप्रमुदितै रणे ।
 नाशक्रुचं पीडयितुं ते तु मां पर्यपीडयन् ॥ ३६
 तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ।
 व्यथितोऽस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ३७
 ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रणतो रणे ।
 स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समयोजयम् ।
 यत्तद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वाभिन्नविनाशनम् ॥ ३८
 ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोचनम् ।
 त्रिमूर्खं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजम् ।

लेलिहानैर्महानागैः कृतशीर्षमभिन्नहन् ॥ ३९
 विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरं रौद्रं सनातनम् ।
 दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥ ४०
 नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
 मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ॥ ४१
 मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्नूपाण्यासन्सहस्रशः ।
 मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशां पते ।
 ऋक्षाणां महिषाणां च पन्नगानां तथा गवाम् ॥ ४२
 गजानां सूमराणां च शरभाणां च सर्वशः ।

Dn D4 ० M प्रमुदितै T2 G2-4 मन्त्रास्त्रमुदितप्रणे — °)
 K1 ३ D1 G1 ३ M1 नाशक्रुचन् — °) B D (except
 D1-३ ६) प्रत्य ; T2 G2-4 अप्य (for पर्यं)

37 °) K4 व्याधितोस्मि D2 तदा (for महा) — After
 ३७, T G ins

856* ततोऽहं परमायसो मातलिं परिपृष्टवान् ।
 किमेते मम बाणौघैर्दिश्यास्त्रपरिमन्त्रितै ।
 न वध्यन्ते महाघोरैस्तस्वमाख्याहि पृच्छत ।
 स मामुवाच पर्याप्तस्त्वमेषा भरतर्षभ ।
 तानुद्दिश्याथ मर्माणि प्रतिघात तदाचर । [5]
 एतच्छ्रुत्वा तु राजेन्द्र समहृष्टस्तमूचिवान् ।
 निवर्तय रथ शीघ्र पश्य चैतास्त्रिपातितान् ।
 पृथमुक्तो रथ तत्र मातलिं पर्यवर्तयत् ।
 ततो मत्वा रणे भग्न दानवा प्रतिहर्षिता ।
 विचुकुशुर्महाराज स्वरेण महता तदा । [10]
 अभग्न कैश्चिदप्येष पाण्डवो रणमूर्धनि ।
 अस्माभिं समरे भग्न इत्येष सघमास्तदा ।

[(L 1) T2 G2-4 परमायसो — (L 2) G2 ६ किमेतै
 (for ते) — (L 3) T G2-4 तस्वमाख्यातुमर्हसि — (L 4)
 T2 G2 पर्याप्तान् (for 'पृष्ट) T2 G2-4 समेतान् (for त्वमेषां)
 — (L 5) T2 G2-4 परम (for ममाणि), and तत्प्रतीघातमाचर
 (for the posterior half) — (L 7) T2 G2 वै तान् (for
 चैतान्) — (L 10) T1 महान्, G1 मुद् (for तदा)]

38 °) B2-4 D (except D1 ३ ६) T2 G2 ६ प्रयतो
 (for 'णतो) G1 रुद्रायानुत्तमूर्तये — After ३८^{ab}, G1
 ins

857* प्रयत प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य महारत्नेने ।
 — °) Ś1 K D1-३ प्रत्ययोजय (K३ प्रत्यनोवच), B Dc Dn
 D4 ० ममत्रोटय; D६ समनोटय — °) D६ यद्रौद्रमिति
 चिख्यात — After ३८ S ins

858* अह पाशुपत दिश्य सर्वलोकनमस्कृतम् ।

[T1 M महत् (for अह)]

39 °) T1 सनिभ (for 'मूर्धजम्) — °) T1 (corrupt)
 मूर्धज लेलिहानागै — °) K३ ६ B1-३ Dc D1 ३ कृतापी
 डम्, Bsm ६ Dn D4 ० M कृतचीरम्, T G 'चिह्नम् (for
 'शीर्षम्) — After ३९, T G ins

859* भक्तानुकम्पिन देव नागयज्ञोपवीतिनम् ।

40 °) Ś1 भीतस्तत्स, D६ विभीषण; T G2-4 सोह
 तत्स, G1 विचित्राह, M विधीयाह (for विभीस्तत्स) — °)
 T2 (after corr) G३ इह, G1 स्पृष्ट्वा (for इष्ट्वा)

41 °) Ś1 K D1-३ ६ नमस्कृत्य — °) K३ D६ सर्वायां ;
 D६ शिवायां, G1 रुद्रायां — °) D६ असुरेद्राणा (for दानं)
 — °) T2 G2-4 अभावयैव (for पराभावाय) D६ अभावय
 परतप

42 °) K1 अस्मिन् (for अस्मन्) — °) T1 अपि (for
 अथ) — °) Ś व्याजाना (for व्याघ्राणा) B३ (m as in
 text) ६ विशेषत, D६ सहस्रश; G1 वनौकसा (for विशा
 पते) — K३ om (hapl) 42^f-43^c — °) G1 transp
 तथा and गवाम्

43 K३ om 43^{abc} (of v1 42), G1 om 43^{abc}
 — °) K३ T1 M चा (M३ च) मराणा, K३ D1 ३ वानराणा,
 D३ ६ च हयाना, T३ G (G1 om) शरभाणा (for सूम्)
 B Dc Dn D4 ० शरभाणा गजाना च — °) B D (except
 D1-३ ६) वानराणा; T2 G (G1 om) चमराणा M ऋषभाणा
 (for शर) B1 ६ सहस्रश; B2 ३ D (except D1-३ ६)
 T2 G३ च सघश; M च वाजिना (for च स) T1 वृषाणा
 चैव वाजिना — Ś1 om (hapl) 43^{def}, K३ om
 43^c-44^b — °) T1 M शरभाणा (for ऋष) — °) T1 M
 शुनामपि (for तथैव च) — After 43^{cd}, T2 G2-4 ins

860* ऋक्षाभमेपचक्राणामुल्लङ्घाना तथैव च ।

ऋषभाणां वराहाणां मार्जारानां तथैव च ।
 शालावृक्षाणां प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ॥ ४३
 गृध्राणां गरुडानां च मकराणां तथैव च ।
 पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ४४
 गुह्यकानां च संग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ।
 झपाणां गजवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ४५
 मीनकूर्मसमूहानां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
 तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ४६
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ।
 सर्वमासीजगद्व्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ४७
 त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।

मीनवायसरूपाणा नानावक्त्रप्रचारिणाम् ।

— °) S सालां (for शालां) Some S MSS वृक्षाना
 B₄ चदाना (for प्रेताना) — °) K₃ B₂ D₃ S मुरुडाना
 (T₁ कुकुटाना); B₁ सुषडाना; D₁ भेरुडाना, D₅ उरगाना (for
 भुरुं) B₁ D₁ २ तथैव च; T₁ G₁ M₂ च बर्हिणा (for च
 सर्वश) B₄ प्रेतानामपि सर्वश — After 43, G₁ ins

861* शार्दूलाना वराहाणा शरभाणा प्रवल्गताम् ।

44 K₄ om 44^{ab} (of v l 43) — °) K₁ 4 B₂₋₄
 Dn D₂ 4 6 च (B₃ चा) मराणा, B₁ चारणाना, D₅ अमराणा
 (for मकं) D₁ च सर्वश; M₁ च बर्हिणा (for तथैव च)
 — After 44^{ab}, D₅ ins

862* वृक्षाणा पर्वताना च समुद्राणा तथैव च ।

On the other hand, B Dn D₂ 4 6 ins after 44^{ab}
 D₅ cont

863* देवाना च ऋषीणा च गन्धर्वाणा च सर्वश ।

[B₁ 4 सहस्रश (for च सर्वश)]

— G₁ om (hapl) 44^c-45^b — °) K₂ ३ D₂ T₂ G₂₋₄
 च (for स) D₅ om 44^d-45^c — °) D₁ २ T₁ राक्ष
 साना, G₂ M₁ रक्षसा च (for तथैव च) D₁ २ तथैव च
 (for सुरं)

45 D₅ om 45^{abc}, G₁ om 45^{ab} (of v l 44)

— °) G₂ M किंनराणा (for च संग्रामे) T₁ गुह्याना किंन-
 राणा च — S₁ T₂ G₂₋₄ om (hapl) 45^{cd} Dn₂
 transp 45^{cd} and 46^{ab} — °) K₃ 4 D₁ २ T₁ M क्षपाश्च;
 G₁ सर्पास्य (for क्षपाणा) K₁ सर्पाश्चरवक्त्राणा; K₂ सर्पां
 क्षापरवक्त्राणा — °) D₅ अथापि वा, T₁ M च भारत (for
 तथैव च)

46 Dn₂ transp 45^{cd} and 46^{ab} — °) B D₅ Dn

अनेकरूपसंयुक्तैर्मांसमेदोवसाशिभिः ।

अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ॥ ४८

अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ।

अद्रिसारमयैश्चान्यैर्वर्णैररिविदारणैः ।

न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥ ४९

गाण्डीवास्रप्रणुन्नांस्तान्गातास्त्रभसश्च्युतान् ।

दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५०

तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।

निशाम्य परमं हर्षमगमहेवसारथिः ॥ ५१

तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।

दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५२

D₂ 4 6 मीनवाजि (B₂ 4 D₅ ° च) सरूपाणा, D₅ मीनकूर्मसह-
 स्त्राणा; T₁ M ° मयूराणा, T₂ G₂₋₄ तथा मुसलहस्ताना, G₁
 मीनवायसकूर्माणा — °) T₁ G₁ ° शस्त्रास्त्रपाणिना; T₂ G₂₋₄
 शस्त्रास्त्रधारिणा — °) K₁ २ D₁ २ 5 T G ° पाणिना

47 °) D₁ २ भूतै° (for चान्यै) — °) M₂ ° रूपैर्न-
 रैस् (for ° रूपधरैस्) K₄ M₁ तदा (for तथा) — °) S₁
 K₁ ३ 4 D₁ २ विजृभति; K₂ D₃ 5 विजृभिते, B₄ प्रयोजिते,
 T₂ G₂ 4 M₂ विरुज्यति (for विसर्जिते)

48 °) K₁ ° संपक्षैर् — °) S₁ K₁₋₃ B₃ ° वसादिभिः,
 Dn D₂ 6 वसास्थिभि — °) G₂ सुतीक्ष्ण (for अभीक्ष्ण)
 — °) S₁ K₁ ३ B₂₋₄ D₅ Dn D₁₋₄ 6 वा नाशमागता,
 K₂ B₁ D₅ ° वाना समा; D₅ ° वास्त्रैर्महारणे

49 °) M₁ अति (for अर्कं) — °) K₄ वज्रशक्तिः;
 D₅ वज्राशनं, D₁ २ ब्रह्माशनि (for वज्राशनि) S₁ K₁ २
 D₅ D₁₋₃ समस्वनै (for समप्रभै) — °) D₃ अद्रिः, T₁
 अभि (for अद्रि-) B₁ हि (for च) — °) B₁ D₅ D₅
 ° ररिनिवर्हणै, B₂₋₄ Dn D₄ रपि निवर्हणै — °) S₁ K₂ ३
 D₁ ३ व्य (D₃ व्या)हन (for न्यहन) — °) S₁ K₁ २
 सुहृत्तादेव

50 °) S₁ दानवास्त्र — °) S₁ घनाशीन्, K₁ घनादीन्,
 K₂ गताश, K₄ गतास्त्रान् (for गतासून्) — °) S₁ K
 D₁ ३ ३ प्रणतो, D₅ T₁ प्रणम (for प्राणम)

51 °) S₁ K₁ ३ 4 D₁₋₃ ततो, D₅ अथ (for तथा)
 D₅ पीडास्त्रान् (for निष्पिष्टान्) — °) S₁ K₁₋₃ D₅
 दानवान्दारुणाकृतीन् — °) S₁ K₁₋₃ B Dn D₁ 4-6 M₁
 निशाम्य, D₅ नियम्य (for निशाम्य)

52 S₁ D₂ om (hapl) 52 — °) B₁ (m as in
 text) तदशक्य, T₂ G₂₋₄ अविपद्य (for तदसद्य) — °)

उवाच चेदं वचनं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
न हेतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ॥ ५३
सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्स्वर्गं महत् ।
त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यास्त्रतपोबलात् ॥ ५४
विध्वस्तेऽथ पुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।
विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्ब्रह्मिः ॥ ५५
प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुर्य इव दुःखिताः ।
पेतुः पुत्रान्पितृन्भ्रातृञ्शोचमाना महीतले ॥ ५६
रुदन्त्यो दीनकण्ठ्यस्ता विनदन्त्यो हतेश्वराः ।
उरांसि पाणिभिर्नन्त्यः प्रसस्तस्रग्विभूषणाः ॥ ५७

तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैन्यसमाहृतम् ।
न बभौ दानवपुरं हतत्विद्रकं हतेश्वरम् ॥ ५८
गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव हृदम् ।
शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ५९
मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ ६०
हिरण्यपुरमारुज्य निहत्य च महासुरान् ।
निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ६१
मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ ६२
हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् ।

K D₁ s सुदुष्कर, B₁ s & Dc D₈ T₂ (before cori)
G₁ s & M₂ दुस्सह, M₁ सुदुःषह (for दुरा) — °) K₂
s (for सा)

53 °) Ś₁ K₁ s D₈ [हृ] च, K₂ चैव, T₁ G₁ चैन
(for चेद) B₄ Dn वचन चेद (by transp) — After
58^{ab}, S ins

864* हतास्तान्दानवान्दृष्ट्वा मया सख्ये सहस्रश ।

[G₁ सख्ये शत, G₂ & मया सधे (for मया सख्ये)]

— °) B₁ s T G अशक्य (for असह्य) — D₁ om
(hapl) 53^a-54^a — /) Ś₁ K B₄ D₈ s s पुरदर (for
सुरे) T₁ अपि शक्य सुरेश्वरैः — After 53, T G ins

865* ध्रुव धनजय प्रीतस्त्वयि शक्र पुरार्दन ।

[G₁ तव (for त्वयि) G₂ & शसु (for शक्र) G₁ परार्दन]

54 D₁ om 54^a (of v 1 53) — °) Ś₁ K D₈ s s
असह्य (K₂ अदृश्य) (for अवध्य) — °) D₁ स्वय; D₂
स्वरा (for स्वरा) — °) B₁-s Dc Dn D₄ s स्ववीर्यतपोब
लात्; D₁ s स्ववीर्यास्त्रतपोबलात्

55 Before 55 T G₂ ins अर्जुन — °) B₄ D₈ s

T₂ G₂-4 तु; Dn D₂ स्व (for स्र) — °) K₁ s विरुदत्य,
K₂ विमदंत्य, M₁ निपतत्य — °) K₂ & D₈ s M₁ निपेतुर्

56 °) B₄ M₁ विकीर्णकेश्यो, T₁ प्रकीर्णकेवा B₁
मथिता — °) B₂ दशिता (for दुःखिता) T₂ G सुदीना
नरुगस्वना — After 56^{ab}, T₂ G ins

866* कुर्य इव वादान्त्यो दुःखिताश्च सुहृद्युहु ।

— °) L₂ पितृन् (for पेतु) S₁ K D₁-s पतीन् (for
पितृन्)

57 G₁ om 57-58 — °) B₂-4 Dn₁ रुदत्यो S₁

च; B₄ तु (for ता) — Dn₈ om (hapl) 57^{bc} — °)
B₂ & Dn₁ n₂ D₄ s निनदत्यो, M₁ विलपत्यो (for विन)
K₁ महीतले (for हते) D₈ नितरा चक्रुस्तदा — °) B
Dc Dn₁ n₂ D₄ s सि परिनिन्नत्य — °) B Dc Dn D₄ s
M₁ विन्नस्त, D₈ प्रध्वस्त (for प्रसस्त) T₁ प्रसुस्तस्र
शोणिता, T₂ G₂-4 प्रसस्तावरभूषणा

58 G₁ om 58 (of v 1 57) — °) K₁ s दैन्यदुःख-
(by transp) B₄ T₁ समागतं; D₁ s G₄ समाहित
— °) K₂ ध्वस्त, K₄ D₈ s चिह्न, B₂ द्विष्ट, D₁ तिरम
(for त्विद्रक)

59 °) Ś₁ K B Dn D₁ s G₄ हत (for हत) — °)
Ś₁ K D₈ s दुर्देयं (K₁ दृश्यम् (for अदृश्यम्) T₁ अगमव
(for अभवत्) T₂ G M₂ अदृश्यत महत्पुर

60 °) D₁ s सतृष्ट (for सद्दृष्ट) — °) T₁ आहरत्
(for आनयत्)

61 °) Dc निहत्य (for हिरण्य) Ś₁ K₁ s आभज्य,
K₂ & D₈ (m as in text) T₂ (before cori) G₄ आरुह्य,
B Dc Dn D₄ s उत्सृज्य, T₂ (after cori) G₂ आक्रम्य
(for आरुह्य) — °) S₁ K₁ s D₈ सुरद्विष (for महा)

62 °) Ś₁ K D₁ s स (for च) B Dc Dn₈ D₄ T₂
G₂-4 देवेन्द्रे — °) S (except M₁) घृत् (for भूत्) M₁
मते (for द्युते)

63 °) B₂ Dn₈ D₄ s T₂ G₂ s पात च, B₄ मुत्सृज्य,
T₁ पातश्च (for घात च) — °) B₂ निपातन (for निवा)
— °) D₁ s तु (for च) — °) S₁ K₁ s महात्मना (for
महौ) — After 63 T G ins

867* कालकेयवध चैव अद्भुत रोमहर्षणम् ।

ऋषभाणां वराहाणां मार्जारानां तथैव च ।
 शालावृक्षाणां प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ॥ ४३
 गृध्राणां गरुडानां च मकराणां तथैव च ।
 पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ४४
 गुह्यकानां च संग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ।
 झपाणां गजवक्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ४५
 मीनकूर्मसमूहानां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
 तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ४६
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ।
 सर्वमासीजगद्ग्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ४७
 त्रिशिरोभिश्चतुर्दशैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।

अनेकरूपसंयुक्तैर्मासमेदोवसाशिभिः ।
 अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ॥ ४८
 अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ।
 अद्रिसारमयैश्चान्यैर्वाणैररिविदारणैः ।
 न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥ ४९
 गाण्डीवास्रप्रणुन्नास्तान्गतास्त्रन्नभसश्च्युतान् ।
 दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५०
 तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।
 निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ५१
 तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
 दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५२

मीनवायसरूपाणां नानावक्रप्रचारिणाम् ।

— °) 8 सालां (for शालां) Some 8 MSS वृकाना
 B₁ चडाना (for प्रेताना) — °) K₃ B₂ D₃ S मुरुडाना
 (T₁ कुकुटाना), B₁ सुषडाना; D₁ भेरुडाना, D₆ डरगाना (for
 मुरु) B₁ D₁ २ तथैव च; T₁ G₁ M₂ च बर्हिणा (for च
 सर्वश) B₄ प्रेतानामपि सर्वश — After 43, G₁ ins

861* शार्ङ्गलानां वराहाणां शरभाणां प्रवस्त्रगताम् ।

44 K₄ om 44^{ab} (of v l 43) — °) K₁ 4 B₂—4
 Dn D₂ 4 6 च (B₃ चा) मराणा, B₁ चारणाना, D₆ अमराणा
 (for मरु) D₁ च सर्वश; M₁ च बर्हिणां (for तथैव च)
 — After 44^{ab}, D₆ ins

862* वृक्षाणां पर्वतानां च समुद्राणां तथैव च ।

On the other hand, B Dn D₂ 4 6 ins after 44^{ab}
 D₆ cont

863* देवानां च ऋषीणां च गन्धर्वाणां च सर्वश ।

[B₁ 4 महस्रश (for च सर्वश)]

— G₁ om (hapl) 44^{ab}—45^b — °) K₂ ३ D₂ T₂ G₂—4
 च (for स) D₆ om 44^a—45^c — °) D₁ २ T₁ राक्ष
 साना, G₂ M₁ रक्षसा च (for तथैव च) D₁ २ तथैव च
 (for सुर)

45 D₆ om 45^{abc} G₁ om 45^{ab} (of v l 44)

— °) G₂ M किंनराणा (for च संग्रामे) T₁ गुह्याना किंन
 राणा च — S₁ T₂ G₂—4 om (hapl) 45^{cd} Dn₂
 transp 45^{cd} and 46^{ab} — °) K₃ 4 D₁ २ T₁ M शपाका;
 G₁ सर्पास्य (for झपाणा) K₁ सर्पाश्चखरवक्राणा, K₂ सर्पा
 क्षापरवक्राणा — °) D₆ अधापि वा, T₁ M च भारत (for
 तथैव च)

D₂ 4 6 मीनवाजि (B₂ 4 D₆ य) सरूपाणा, D₆ मीनकूर्मसह
 स्त्राणा; T₁ M मयूराणा, T₂ G₂—4 तथा मुसलहस्ताना, G₁
 मीनवायसकूर्माणा — °) T₁ G₁ शस्त्रास्त्रपाणिना, T₂ G₂—4
 शस्त्रास्त्रधारिणा — °) K₁ २ D₁ ३ ६ T G पाणिना

47 °) D₁ २ भूतै (for चान्यै) — °) M₂ रूपैर्न-
 रैस (for रूपधरैस) K₄ M₁ तदा (for तथा) — °) S₁
 K₁ ३ 4 D₁ २ विजृभति, K₂ D₃ ६ विजृभिते, B₄ प्रयोजिते,
 T₂ G₂ 4 M₂ विच्युज्यति (for विसर्जिते)

48 °) K₁ संपन्नै — °) Ś₁ K₁—3 B₃ वसादिभि,
 Dn D₄ 6 वसास्थिभि — °) G₂ सुतीक्ष्ण (for अभीक्ष्ण)
 — °) S₁ K₁ ३ B₂—4 D₆ Dn D₁—4 6 वा नाशमागता,
 K₂ B₁ D₆ वाना समा, D₆ वास्त्रैर्महारणे

49 °) M₁ अति (for अर्क-) — °) K₄ वज्रशक्ति;
 D₆ वज्राशन, D₁ २ वज्राशनि (for वज्राशनि) S₁ K₁ २
 D₆ D₁—३ समस्त्रै (for समप्रभै) — °) D₃ अद्रि, T₁
 अभि (for अद्रि) B₁ हि (for च) — °) B₁ D₆ D₆
 ररिनिबर्हणै; B₂—4 Dn D₄ रपि नियर्हणै — °) Ś₁ K₁ ३
 D₁ ३ व्य (D₃ व्या) हन (for न्यहन) — °) Ś₁ K₁ ३
 सुहूर्तादेव

50 °) Ś₁ दानवास्त्र — °) S₁ घनाशीन्, K₁ घनादीन्,
 K₂ गताश, K₄ गतास्त्रान् (for गतासून्) — °) S₁ K
 D₁ ३ ३ प्रणतो; D₆ T₁ प्रणम (for प्राणम)

51 °) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁—३ ततो, D₆ अथ (for तथा)
 D₆ पीडास्त्रम् (for निष्पिष्टान्) — °) Ś₁ K₁—3 D₂

उवाच चेदं वचनं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
 सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
 न होतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ॥ ५३
 सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्खगं महत् ।
 त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यास्त्रतपोबलात् ॥ ५४
 विध्यस्तेऽथ पुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।
 विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥ ५५
 प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुर्ये इव दुःखिताः ।
 पेतुः पुत्रान्पितृन्भ्रातृञ्चोचमाना महीतले ॥ ५६
 रुदन्त्यो दीनकण्ठ्यस्ता विनदन्त्यो हतेश्वराः ।
 उरांसि पाणिभिर्नन्त्यः प्रस्रस्तस्रग्विभूषणाः ॥ ५७

तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैन्यसमाहृतम् ।
 न बभौ दानवपुर हतत्विद्वकं हतेश्वरम् ॥ ५८
 गन्धर्वनगराकारं हतनागामिव हृदम् ।
 शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ५९
 मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
 देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ ६०
 हिरण्यपुरमारुज्य निहत्य च महासुरान् ।
 निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ६१
 मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
 सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ ६२
 हिरण्यपुरघातं च मायाना च निवारणम् ।

K D₁ ३ सुदुष्कर, B₁ ३ ४ D₀ D₅ T₂ (before corr)
 G₁ ३ ४ M₂ दुःखसह, M₁ सुदु षह (for दुरा) — °) K₂
 स (for सा)

53 °) Ś₁ K₁ ३ D₂ [हृद च, K₂ चैव, T₁ G₁ चैन
 (for चेद) B₄ Dn वचन चेद (by transp) — After
 59^{ab}, S 1ms

864* हतास्तान्दानवान्दृष्ट्वा मया सख्ये सहस्रश ।

[G₁ सख्ये शत, G₂ ४ मया सखे (for मया सख्ये)]

— °) B₁ ३ T G अशक्य (for असह्य) — D₁ om
 (hapl) 53^c-54^a — °) Ś₁ K B₄ D₂ ३ ४ पुरदर' (for
 सुरे) T₁ अपि शक्य सुरेश्वरै — After 53, T G 1ms

865* ध्रुव धनजय प्रीतस्त्वयि शक पुरार्दन ।

[G₁ तव (for त्वयि) G₂ ४ शमु (for शक) G₁ परार्दन]

54 D₁ om 54^a (of v1 53) — °) Ś₁ K D₂ ३ ४
 असह्य (K₄ अदृश्य) (for अवध्य) — °) D₁ स्वय, D₂
 स्वग (for लग) — °) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ३ स्ववीर्यतपसो
 बलात्, D₁ ३ स्ववीर्यास्त्रतपोबलात्

55 Before 55, T G₂ 1ms अर्जुन — °) B₄ D₂ ३
 T₂ G₂-4 तु, Dn D₂ स्व (for ऽथ) — °) K₁ ३ विरुदत्य',
 K₂ विमर्दत्य, M₁ निपतस्य — °) K₂ ४ D₂ ३ M₁ निपेतुर्

56 °) B₄ M₁ विकीर्णकेश्यो; T₁ प्रकीर्णकेशा B₁
 मथिता — °) B₂ दशिता (for दुःखिता) T₂ G सुदीना
 कर्णस्वना — After 56^{ab}, T₂ G 1ms

866* कुर्ये इव चादान्त्यो दुःखिताश्च सुहृसुहृ ।

— °) K₂ विद्वन् (for पेतु) Ś₁ K D₁₋₃ पतीन (for
 पिद्वन्)

57 G₁ om 57-58 — °) B₂₋₄ Dn₁ रुदत्यो Ś₁

च; B₄ तु (for ता) — Dn₂ om (hapl) 57^{bc} — °)
 B₂ ४ Dn₁ n₂ D₄ ३ निनदत्यो, M₁ विलपत्यो (for विन)
 K₁ महीतले (for हते) D₂ नितरा चक्रुस्तदा — °) B
 Dc Dn₁ n₂ D₄ ३ 'सि परिनिघ्नत्य' — °) B Dc Dn D₄ ३
 M₁ विघ्नस्त, D₂ प्रध्वस्त (for प्रस्रस्त) T₁ प्रसुस्तत्र
 शोणिता, T₂ G₂-4 प्रस्रस्तावरभूषणा

58 G₁ om 58 (of v1 57) — °) K₁ ३ दैन्यदुःख
 (by transp) B₄ T₁ समागत; D₁ ३ G₄ समाहित
 — °) K₂ ध्वस्त, K₄ D₂ ३ 'चिह्न, B₂ 'द्विष्ट, D₁ 'तिग्म
 (for त्विद्वक)

59 °) Ś₁ K B Dn D₁ ३ G₄ हत' (for हत) — °)
 Ś₁ K D₂ ३ दुर्वश्यं (K₁ हंश्य)म् (for अदृश्यम्) T₁ अगमत्
 (for अभवत्) T₂ G M₂ अदृश्यत महत्पुर

60 °) D₁ ३ सहृष्ट (for सहृष्ट) — °) T₁ आहरत्
 (for आनयत्)

61 °) Dc निहत्य (for हिरण्य) Ś₁ K₁ ३ आभज्य,
 K₂ ४ D₂ (m as in text) T₂ (before corr) G₄ आरुह्य,
 B Dc Dn D₄ ३ उत्सृज्य, T₂ (after corr) G₂ आक्रम्य
 (for आरुज्य) — °) Ś₁ K₁ ३ D₂ सुरद्विष' (for महा)

62 °) Ś₁ K D₁ ३ स (for च) B Dc Dn₂ D₄ T₂
 G₂-4 देवेंद्रे — °) S (except M₁) धृत् (for 'भूत) M₁
 मते (for 'द्युते)

63 °) B₂ Dn₂ D₄ ३ T₂ G₂ ३ 'पात च, B₄ सुत्सृज्य,
 T₁ पातश्च (for घात च) — °) B₂ निपातन (for निवा)
 — °) D₂ ३ तु (for च) — °) Ś₁ K₁ ३ महात्मना (for
 महौ) — After 63, T G 1ms

867* कालकेयवध चैव अनुत्त रोमहर्षणम् ।

निवातकवचानां च वधं संख्ये महौजसाम् ॥ ६३
 तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ।
 मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ॥ ६४
 ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ।
 अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं सुमधुरं वचः ॥ ६५
 अतिदेवासुरं कर्म कृतमेतत्त्वया रणे ।
 गुर्वर्थश्च महान्पार्थ कृतः शत्रून्मता मम ॥ ६६

एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजौ धनंजय ।
 असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् ॥ ६७
 अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ।
 सयक्षासुरगन्धर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ॥ ६८
 वसुधां चापि कौन्तेय त्वद्बाहुबलनिर्जिताम् ।
 पालयिष्यति धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

अर्जुन उवाच ।

ततो मामभिविश्वस्तं संरूढशरविक्षतम् ।
 देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १

दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
 न त्वाभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥ २
 मीम्भो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः ।

64 °) Ś₁ K₁ ३ महर्षि, K₃ महद्भिः (for मरुद्भिः)
 — °) B₁ S (except M₁) च (for [अ]थ) — After 64,
 T G ins

868* परिष्वज्य च मा प्रेम्णा मूर्ध्निपात्राय सस्मितम् ।

65 °) K₄ D₀ [S]त्तौ (for वै) S तत स (M₁ च)
 मा देवराज — °) K₁ ३ विवैर (for विबुधैः) — °) K₃
 B₂₋₄ D₀₁ D_n D₁ ४ T₁ G₂ ४ स (for सु)

66 °) B D₀₁ D_n D₄₋₆ G₁ एव (for एतत्) — °)
 K₁ D₀ D₃ G₂ गुर्वर्थं च S₁ K₁ ३ B D (except D₁₋₃)
 T₁ G₁ M₁ कृत (for महान्) T₁ G₁ पुत्र (for पार्थ)
 — °) Ś₁ K₁ ३ B D₄ 6 G₁ M₁ महा; D₀ D_n महान्;
 T₁ हत्वा (for कृत) T₁ कृतो (for व्रता)

68 °) Ś₁ K₁ ३ *पन्नगै — °) D₀ सयक्षोरं, D₀
 सदेवासुरं — °) K₃ सयक्ष- (for सपक्षि-) Ś₁ K₁ ३
 राक्षसै (for *पन्नगै)

69 °) Ś₁ K₁ ३ D₀ T₁ चैव (for चापि) — °) D₀
 *रक्षिता, T₁ *निष्ठिता

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ D_n T
 G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Omitting sub parvan
 name, K₃ ४ D₃ mention only निवातकवचवध (followed
 by समाप्त in K₃ ४), and B₂ D₁ ३, only लोमशतीर्थयात्रा
 (followed by गधमादनवास in B₂) — Adhy name

B₁ ३ D₀ हिरण्यपुरवासिवध, B₂ D_n D₀ हिरण्यपुरवध
 (B₂ *पुर**), D₁ ३ हिरण्यपुरविष्वस, D₀ G₁ कालकेयवध
 — Adhy no (figures, words or both) D_n 173
 (D_n 172), D₁ 179, S (M₂ sup lin) 174 (M₂
 orig 176) — Śloka no D_n 76, D₁ 73

171

1 °) K₁ ३ B D (except D₁₋₃ ४) अति, T₁ अपि
 (for अभि) — °) K₃ D₀ समूढ, B₁ G₁ सरूढ (for
 सरूढ) K₁ ३ D₁₋₃ ४ शरविक्षित — °) Ś₁ K D₁₋₃ ४
 M₂ *राजो निगृह्य, B D_n D₀ *राजो विगृह्य, D₀ D₄ *राजो
 विसृज्य; M₁ राजोपगृह्य K₄ D_n ३ [ए]तत् (for [इ]द)
 — °) Ś₁ काम (for काले)

2 °) G₁ दिव्यास्त्राणि च स — °) G₁ पुत्रक (for
 भारत) — °) T₂ G₂₋₄ *वीक्षितु (for भवितु) — °) T₁
 मानुषेष्वपि क

3 °) T₂ G₂₋₄ तथा (for कृप) — °) K₁ देव (for
 सह) T₁ G₁ ३ मसुयोधन (for सह राजभि) — °)
 D₀ तत (for पुत्र) — °) Ś₁ K₁ नार्हति (1), T₁ G₂
 नार्हति

4 Before ४, D_n D₄ 6 ins अर्जुन उ — °) K₁₋₃
 प्रयच्छत् K₃ S (except M₁) भगवान् (for मघवान)

संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३
 इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मधवान्प्रभुः ।
 अमेघं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्मयीम् ॥ ४
 देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महारवम् ।
 दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ५
 ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
 प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥ ६
 एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युषितो नृप ।
 इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥ ७
 ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ।
 समयोऽर्जुन गन्तुं ते भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ॥ ८
 एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि भारत ।
 उषितानि मया राजन्स्मरता धृतजं कलिम् ॥ ९

ततो भवन्तमद्राक्षं ब्राह्मिः परिवारितम् ।
 गन्धमादनमासाद्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 दिष्ट्या धनंजयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
 दिष्ट्या चागधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ११
 दिष्ट्या च भगवान्स्थानुर्देव्या सह परंतप ।
 साक्षाद्दृष्टः सुयुद्धेन तोषितश्च त्वयानघ ॥ १२
 दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ।
 दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्यासि पुनरागतः ॥ १३
 अद्य कृत्स्नामिमां देवीं विजितां पुरमालिनीम् ।
 मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १४
 तानि त्विच्छामि ते द्रष्टुं दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
 यैस्तथा वीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हताः ॥ १५

- Ś1 K D₂ D1-3 ३ स्वय (for प्रभु) — °) Ś1 K1 ३ ४
 D1-3 ३ काचन (for कवच) T₂ G1 ३ ४ चैव (for दिव्य)
 5 °) Ś1 K1 ३ शक्रः; B D₂ Dn D4-6 पुनः; D1 ३
 देवा (for देव) D1 ३ प्रादुर Ś1 K1 ३ महास्त्रन; B₄
 शतक्रतु, M₂ महारथ — °) Ś1 K D1-3 चैतत् (for चेद)
 — °) T1 सर्वम् (for स्वयम्) B1 च (for ह)
 6 °) G₂ ४ चास्त्राणि (for व) — °) Ś1 समेतानि,
 M₂ ममेमानि (for ममै) — °) Ś1 K D1-3 रोचनानि (for
 रुचि)
 7 D₂ om 7^{ab} — °) G₄ अष्युषितो (for अस्म्यु)
 — °) K₄ भुवने (of 9^a) D1 सुवन, D₂ सदने (for भवने)
 B₁ रम्ये, D1 पुण्य; G1 दिव्ये (for पुण्ये)
 8 °) Ś1 K D1-3 ३ ते गतु (by transp), T1 गतव्य
 — °) K₄ [S]त्र (for हि)
 9 °) K₄ भुवने (of 7^c) — °) T1 महाराज (for
 मया राजन्)
 10 °) K₂ ततो द्रष्टुमिह प्राप्तो — °) K₂ ४ B D M₂
 पादस्य (for मासाद्य)
 11 D₂ om (hapl) 11^{ab} — °) T1 सर्वेश (for
 भारत) — D₂ om (hapl) 11^c-15^b — °) K₂ तात,
 D₂ देवो (for राजा) — °) K₂ ४ देवराज पुरदर
 12 D₂ om 12 (of v1 11) — °) B₂ शसुर (for
 स्थापुर) — °) G₄ M₁ तप (for तप) — °) B Dn
 D₄ ३ स्व; D1 म (for सु) — °) D₂ स (for च)
 13 D₂ om 13 (of v1 11) — °) D₂ सगतो (for

- समेतो) — °) K₁ चरामहे (for वर्धो) K₂ B D₂ Dn
 D4-6 पार्थ (for सर्वे) T₂ G₂₋₄ दिष्ट्या च पार्थे (G₂ by
 transp पार्थैश्च) सयुक्तो — °) Ś1 स्व, K₂ ४ च (for [अ]
 सि) K₁ ३ दिष्ट्या पुनरिहागत
 14 D₂ om 14 (of v1 11) — °) D₂ पृथ्वीम् (for
 कृत्स्नाम्) B Dn D₄ ३ महीं (for इमा) D₂ सर्वा (for
 देवी) Ś1 K₁ ३ अद्य पृथ्वी मया देवी, D₂ अद्य कृत्स्ना मदी
 देवी — °) T₂ G₂ ४ समुद्र, G₂ सशैल (for विजिता)
 Ś1 K₁ ३ D₂ विजिता मालिनी — After 14^{ab}, T G ins
 869* पश्यामि भूमिं कौन्तेय त्वया मे प्रतिपादिताम् ।
 [T₁ अवगच्छामि (for पश्यामि भूमिं)]
 — °) Ś1 D₂ वशे (for वशी-)
 15 D₂ om 15^{ab} (of v1 11) — °) T₂ G₂ च
 (for तु) G₂ ४ चेच्छामहे (for त्विच्छामि ते) T₁ M₁
 [अ]ह (for ते) N इच्छामि तानि चास्त्राणि (Ś1 K₁ D₂ वै
 द्रष्टु, K₂ ते द्रष्टु, K₂ ४ D₁ ३ द्रष्टु वै) — °) B D₂ Dn
 D₄ ३ द्रष्टु दिव्यानि भारत — °) Ś1 K₁ ३ हता; B₁ D₂
 D₂ T₂ G₂ तदा; D₂ D₂ M₁ त्वया (for तथा) — °) Ś1
 K₁ ३ त्वया (for हता) — After 15, K₁ ins
 870* महाबला महाभाया एकेन निहिता युधि ।
 16 D₂ T₁ om the ref D₂ om up to कवचा
 — °) D₂ T₁ भारत (for सर्वेश) — °) T₁ निहता प्रभो
 (for विजिता)
 17 °) K₂ D₂ तात; K₄ सर्व (for तत्र) — °) K₂
 सहितै (for त)

अर्जुन उवाच ।

श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनंजयः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वै रजनीं तामुवास ह ॥ १७

992

वैशंपायन उवाच ।

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ १
ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं भ्रातृनन्दनम् ।
दर्शयास्त्राणि कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २
ततो धनंजयो राजन्देवैर्दत्तानि पाण्डवः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३

यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
गिरिकूबरं पादपाङ्गं शुभवेणु त्रिवेणुकम् ।
पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः ॥ ४
ततः सुदंशितस्तेन कवचेन सुवर्चसा ।
धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं च वारिजम् ॥ ५
शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्यान्महाभुजः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे ॥ ६

Colophon om in D₁ — Major parvan Ś₁ K₁ ;
T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Omitting sub parvan
name, Ś₁ mentions only निवातकवचकालखजवध, like-
wise, K₁ ; B₁ ; D_o D_n D₂₋₄ 6, only निवातक-
वचवध (followed by कालखजवध in K₁ ;, to it, K₁ ;
B₁ D_o D₅ 4 6, further add समाप्त); K₅ D₅ mention
only गधमादनप्रवेशः; K₄, only गधमादनवास, and finally
B₂, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by निवातकवचवध)
— Adhy name D_o अर्जुनवाक्य, D₅ अर्जुनागमन
— Adhy no (figures, words or both) D_n 174 (D_n ;
173), S (M₂ sup lin) 175 (M₂ orig 177)
— Śloka no D_n 17

172

1 ^a) K₅ ; D₁ ; ततो (for तस्या) B₁₋₃ D (except
D₁₋₃ 5) राध्या व्यतीनाया (for रजन्या व्यु) — ^c) K₅
D₂ कर्माणि (for कार्याणि)

2 ^a) K₁ सचोद^a, K₄ सनोद^a, D₅ प्रणोद^a (for सचोद^a)
B₄ T₁ चोदयामास कौन्तेय (T₁ धर्मात्मा) — ^b) B₁₋₃ D
(except D₁₋₃ 5) M मातृ^a (for भ्रातृ^a) B₄ अर्जुन तत्र वीर्यं
वाचू — ^c) S पश्यामी^a (T₁ M पश्येमा) (for दर्शया^a)
— ^d) Ś₁ K D₁₋₃ 5 यैस्त्वया दानवा हता

3 ^a) T₂ G₁ ; 4 M₂ राजा (for राजन्) — ^b) B₁ 4
पादव, D₅ भारत (for पाण्डव) — D₅ om (hapl) 3^{cd}
— ^d) T₁ पार्थिवे (for भारत)

4 ^a) K₅ ; D₁ ; यथायोगः; D₅ गम, T G₂₋₄ अर्जुनस्तु
(for यथान्याय) D₁ ; यथातेजा — ^b) S परम (T₁
प्रथम) शौचमास्थित — After 4^{ab}, S ins

871* नमस्कृत्य त्रिणेत्राय वासवाय च पाण्डव ।

[T₂ G₂ 3 स्कृत्या (for स्कृत्य)]

— ^a) Hypermetric! Ś₁ K₁ ; D₅ कूट, T G₂₋₄ चक्र
(for कूबर) K₅ ; B D_o D_n D₁₋₄ 6 गिरिकूबरपादाक्ष
(K₅ ; D₁₋₃ पादाग, B₂ पादाग्र, D₂ पादाख्य), G₁ M
त्रिकूबर समुद्राक्ष — ^d) K₄ त्रिभि शृगैस्; B₁ ; 4 शुभवेणु,
D_o शुभरेखा, T G₂₋₄ गिरिवेणु (for शुभवेणु) B₁ अलकृत,
B_{1m} ; 3 D_n D₅ 6 त्रिवेणुमत् (for युक्रम) — ^e) G₁
वर रथ समास्थाय — ^f) K₅ T₂ G शोभयानो

5 ^a) T₁ G₁ ; M स, T₂ G₂ ; 4 स (for सु) B₁₋₃
D (except D₁₋₃ 5) दिव्येन मवृत्तस्तेन — ^b) S₁ K₁₋₃
D₅ च (D₅ सु) भास्वता (for सुवर्चसा) — ^c) D₁ ;
गाजीव — ^d) B D_n D₄ 6 म (for च)

6 ^a) Ś₁ K₁ ; 2 स शोभ^a, D₁ शोशुभ्यमाण, T₁ शोभ
मानश्च; T₂ (before corr) G₂ ; 4 शोशुभ्य, M₂ शुशुभ्य (for
शोशुभ्य) — ^b) N (except Ś₁) पूर्वा (for पूर्वान्)
K₂ ; D₁ ; 4 भुज, D₂ जनु, D₅ यथा (for भुज) — ^c)

अथ प्रयोक्ष्यमाणेन दिव्यान्यस्त्राणि तेन वै ।
 समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समकम्पत सद्भुमा ॥ ७
 क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ।
 शैलाश्चापि व्यशीर्यन्त न ववौ च समीरणः ॥ ८
 न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
 न वेदाः प्रतिभान्ति स्म द्विजातीना कथंचन ॥ ९
 अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ।
 पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ १०
 वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे पिहिताननाः ।
 दह्यमानास्तदास्त्रैस्तेर्याचन्ति स्म धनंजयम् ॥ ११
 ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्चैव सुरर्षयः ।
 जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १२

राजर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः ॥ १३
 ततः पितामहश्चैव लोक्रपालाश्च सर्वशः ।
 भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १४
 ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः सुगन्धिभिः ।
 अभितः पाण्डवांश्चित्रैरवचक्रे समन्ततः ॥ १५
 जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
 ननृतुः संघशश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ १६
 तस्मिंस्तु तुमुले काले नारदः सुरचोदितः ।
 आगम्याह वचः पार्थ श्रवणीयमिदं नृप ॥ १७
 अर्जुनार्जुन मा युद्क्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
 नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कदाचन ॥ १८

Ś1 K1-3 D1-3 ६ दिव्यास्त्राणि (D1-3 स्त्राणा) ततस्तेषा, B4 महास्त्राणि महाबाहुः, T1 तानि दिव्यानि चास्त्राणि

7 ०) K4 तानि; S तेन (for अथ) K4 M1 प्रयोक्ष्यमाणानि; B1 ३ D2 प्रयो(B1 यु)ज्यमानेन, B2 4 Dn D4 ० प्रयोक्ष्यमाणेषु, D5 माणैस्त्रै (for माणेन) — ०) B4 Dn D4 ० दिव्येष्वस्त्रेषु (for दिव्यान्यस्त्राणि) K4 S भारत; B4 Dn D4 ० तेषु वै (for तेन वै) D5 दिव्यैरस्त्रैर्महात्मना — ०) K4 श्रमच्छाता मही यत्र — ०) K2 D4 ० समाकपत G1 शतयोजनकद्रुमा

8 ०) K4 सरिश (for सरित) — ०) K4 तथा सर्वे महार्णवा — K4 om 8⁰⁰ — ०) G2 चैव (for चापि) K1 D1 2 T1 G1 विशीर्यत; B Do Dn D4 ० T2 G3 4 M2 व्यदीर्यत, G2 [अ]म्पदीर्यत — ०) G1 तथैव (for न ववौ)

9 ०) Dc न बभ्राजे (for न बभासे) — ०) Ś1 K1-3 D3 G2 न च जज्वाल, T2 G3 4 नापि जज्वाल (for न जज्वाल च) K4 हुताशन (for च पावक) — ०) Dc3 M2 देवा (for वेदा)

11 ०) S1 K1 2 सर्वे ते (by transp) B Do Dn D4 ० विकृतानना, D5 पीडिता जना, G1 [S]पि नतानना; M विनता — ०) Ś1 K1 2 तद्रास्त्रैस्, B1 2 तत्रास्त्रैस्, G1 महास्त्रैस्, M इवास्त्रैस् (for तद्रास्त्रैस्) K4 D3 च, Do Dn D1 2 4 5 T G ते (for तत्र) — ०) Ś1 भजति, K1 2 भजते, K4 याचते (for याचन्ति)

12 ०) D3 T2 G2 ३ मह (for ब्रह्म) — ०) B D (except D1-3 ६) ये च (for चैव) K4 B D (except D1-3) T1 G1 M मह (for सुर) — ०) Ś1 K1 3 D5

[अ]पि (for च) — ०) K4 [उ]प* (for [अ]व*)

13 ०) B D (except D1-3 ६) T1 G1 M देव (for राज) K4 देवलोकगता ये च — After 13, B D (except D1-3 ६) ins

872* खेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ।

[=(var) 12⁰⁰ B4 [उ]प* (for [अ]व*)]

14 ०) T2 G3 4 पाले (for पाळा) — ०) K4 [S]पि, T1 हि (for [अ]भि)

15 ०) Dc महातेजा, T1 G2 दिव्यगन्धो (for महाराज) — ०) T1 G2 दिव्यमाल्यै B2 Dn D4 ० समन्वित; B2 समन्त (for सुग) — ०) K1 4 B D (except D1-3 ६) G1 M पाडव, K2 पाडवै (for पाण्डवान्) Dc चित्रम् (for चित्रैर्) — ०) K4 उप, S अल (for अव) T2 G3 4 समन्वित (for समन्वत)

16 T1 om 16^a-18^b — ०) K4 transp विविधा and गन्धर्वा K3 4 D1 2 ६ सुरचोदिता — ०) D2 शतश, D5 सर्वश (for सघश) — ०) T2 G चाप्सरसा (for अप्स) — After 16, D1-3 ins

873* देवतूयाण्यवाघन्त रम्याणि मधुराणि च ।

17 T1 om 17 (of v.1 16) K3 om 17^{ab} — ०) K4 D1 ६ सु, B Dn D4 ० M च (for तु) B D (except D1-3 ६) तारशो (for तुमुले) — ०) D5 पवन (for नारद) Ś1 सुरपूजित, K4 D1 2 ६ नोदित; D3 वदित B Do Dn D4 ० नारदश्चोदित सुरै — ०) Ś1 K2 D5 आगत्य (for आगम्य)

18 T1 om 18^{ab} (of v.1 16) Before 18 B3 M1

अधिष्ठाने न वानार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन ।
 प्रयोगे सुमहान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ १९
 एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमम् ।
 बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २०
 अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
 भवन्ति स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥ २१

अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ।
 योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामवमर्दने ॥ २२
 निवार्याथ ततः पार्थ सर्वे देवा यथागतम् ।
 जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २३
 तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पाण्डवाः ।
 तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः सह कृष्णया ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ समाप्तं यक्षयुद्धपर्व ॥

१७३

जनमेजय उवाच ।
 तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रधाने

प्रत्यागते भवनाद्बृत्रहन्तुः ।
 अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः

ins नारद उ° — °) D₂ 'धिष्ठाने', T₂ (before corr) G₂
 'धिष्ठान, G₄ 'धिष्ठाना — °) K₂ प्रयोज्यते, D₂ प्रयुज्यते,
 T₁ G₁ M₁ प्रयुजीथा, M₂ प्रयुजीत B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃) T₁ G₁ कथचन

19 T₁ G₁ om (hapl) 19^{ab} — °) Ś₁ K₁₋₃ D₂
 S (T₁ G₁ om) च; D₁₋₃ [ऽ]पि (for न) Ś₁ K₁₋₃
 D₁₋₃ ५ नानार्तः, B₁ ३ ४ D₂ D₁ D₂ चानार्तः, T₂ G₂ ४
 नान्यत्र; G₂ नान्यत्, M नान्यर्थ (for वानार्तः) K₄ अधि
 छान विना नात्र — °) Ś₁ प्रयुज्यते, G₂ M₁ प्रयुजीथा
 K₂ ४ B₁ ४ T₂ G₂₋₄ कथचन — °) Ś₁ K₁ ३ प्रयोगे च;
 K₂ ४ D₂ ५ 'ने हि, B D₂ D₁ D₂ ५ 'पु, D₁ 'पि, D₂
 अप्रयोगे, T₂ G₂ ४ प्रयोगे तु Ś₁ K₁ ३ महादोषो

20 D₂ om (hapl) from रक्ष्य° (in 20^a) up to
 एतानि (in 21^a) — °) A few MSS रक्ष° (for रक्ष्य°)
 — °) D₂ 'क्रम, T₁ G₁ 'गत (for 'गमम्) — °) B₂
 महा°, B₂ यथा° (for सुखा°) — °) K₄ बलवति (for
 भवि°)

21 D₂ om 21^a (of v 1 20) — °) Ś₁ K₁ ३
 अवैक्ष्य° (for अरक्ष्य°) — °) D₂ च पार्थिव (for [अ]पि
 पाण्डव) — °) Ś₁ K₁ ३ B₁ भविष्यति, T₁ G₁ अभवति
 (for भवन्ति स्म)

22 °) K₂ D₂ D₁ ३ T G₁ ३ M द्रक्ष्यस्येतानि संयुगे
 — °) D₂ D₁ ३ ५ योक्ष्य°, T₁ M युज्य (for योज्य°) T₁
 G₁ ते भ्रात्रा (for पार्थेन) — D₂ om 22^a-23^c — °) T₂
 G₂ ४ विद्विषाम् (for द्विषताम्) K₂ अवनादने, B₂ अरि

मर्दने; B₂ चावमर्दने; D₂ मर्दनेन च; D₂ एव मर्दने, D₂
 अवमर्दने

23 D₂ om 23^{ab} (of v 1 22) — Before 23,
 B₄ D₂ D₁ D₂ M₁ ins वैश उ° (M₁ om उ°) — °)
 Ś₁ K₁ ३ [अ]स्त्र, B₂ ३ D₂ D₂ [ऋ]षि° (for [अ]य) Ś₁
 K₁ ३ तथा (for तत) — °) D₂ देवा सर्वे (by transp)
 D₂ यथागता — °) S₁ K₁₋₃ D₂ ते (for ये) — °) K₂
 D₂ D₂ नरर्षभा°

24 °) Ś₁ K₂ कौरव्या°, T₂ G₂ ३ कौरव्या° (for कौरव्य)
 — °) G₁ नगे (for वने) — °) K₁ तीर्थेषु; D₂ तत्रोषु,
 D₂ ऊषुस्ते, T₁ G₁ ३ M तदोषु (for त ऊषु) D₁ ३
 कृष्णया सह (by transp), D₂ भरतर्षभा

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ D₂ T₂ G₂₋₄
 आरण्य — Sub parvan B₁ ३ ४ D₁ D₂ ५ तीर्थयात्रा
 followed by समाप्त Omitting sub parvan name, K₂ ४
 B₄ D₂ D₁ ३, mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed
 in K₄ and preceded in B₂ by गधमादनवास, further
 followed by समाप्त in D₂ and by निवातकवचवध in
 D₁ ३), D₂ likewise mentions only गधमादननिवास
 — Adhy name S₁ K₁ ३ D₂ अस्त्रदर्शन, D₂ हिरण्यपुर
 विश्वस — Adhy no (figures, words or both) D₁
 175 (D₂ 174), D₁ 180 S (M₂ sup lin) 176
 (G₁ 170 M₂ orig 178) — Śloka no D₁ 25,
 D₁ 41

समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः
 सहाजुनेनेन्द्रसमेन वीराः ।
 तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये
 धनेश्वराक्रीडगता विजड्ढुः ॥ २
 वैशमानि तान्यप्रतिमानि पश्य-
 न्क्रीडाश्च नानाद्रुमसंनिकर्षाः ।
 चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः
 सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ३
 अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः
 प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ।
 न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राज-
 ङ्शिवश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥ ४
 समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-

मृषुः समास्तत्र तदा चतस्रः ।
 पूर्वाश्च षट् ता दश पाण्डवानां
 शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५
 ततोऽन्नवीद्रायुसुतस्तरस्वी
 जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ।
 यमौ च वीरौ सुरराजकल्पा-
 वेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६
 तव प्रतिज्ञा कुरुराज सत्यां
 चिकीर्षमाणास्त्वदनु प्रियं च ।
 ततोऽनुगच्छाम वनान्यपास्य
 सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७
 एकादशं वर्षमिदं वसामः
 सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः ।
 तं वञ्चयित्वाधमबुद्धिशील-
 मज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥ ८

173

- 1 °) D₃ कृतार्थे, D₅ हि पार्थे (for कृतास्त्रे) Ś₁ K₁ ३ B₃ वरिष्ठे, Bim ३ Dn D₄ ० प्रवीरे, T₁ प्रवर्हे (for प्रधाने) — °) Ś₁ K₁ ३ D₅ 'शत्रो' (for हन्तु) — °) B₁ G₁ सत' (for अत) — °) B₄ धीरेण (for शूरेण)
- 2 °) T₃ G₂₋₄ [अ]निकेषु (for तेष्वेव) K₃ ततो, T₁ G₁ तदा; T₃ G₂₋₄ च ते; M पुनर् (for तु ते) — °) Ś₁ K D₁₋₃ ० 'समानवीर्या' (for 'समेन वीरा) — °) T₃ G₂ ३ तु (for च) K₃ D₃ शैले (for शैल) K₁ ३ च (for सु) — °) K₃ T₁ 'वने (for गता)
- 3 °) G₃ वनानि (for वैशमानि) D₁ [अ]पश्यन्, T₁ तत्र (for पश्यन्) — °) Ś₁ K₁ ३ 'डुत, K₃ विध (for 'द्रुम) K₃ ३ B₁ ३ D₃ D₁₋₃ ३ T₁ G₁ M 'सनिकर्षा', B₁ ३ Dn D₄ ० 'सनिकर्षा' (for सनिकर्षा) — °) Ś₁ K₃ ३ D₃ D₁ ३ ३ नरेन्द्र, T₁ G₁ M महारमा (for नरेन्द्र) — °) T₃ G₂₋₄ शस्त्रेषु, G₁ सोऽस्त्रेषु, M₁ योऽस्त्रेषु (for सोऽस्त्रेषु)
- 4 °) T₁ G₁ वीरवर्मा' (for 'देवपुत्रा) — °) K₃ प्राणिनो य; D₃ प्राणिना स K₁ स्पृहयिष्यति (for ते स्पृहयन्ति) T₁ राज्य (for राजत्र) — °) T₁ चिर च काल (for निवश्र काल) K₃ T₁ G₁ M₁ च (for स)
- 5 °) Ś₁ B₁ ऊपा' (for ऊपु) M तदा (for समास)

B₂ D₅ ते च (for तत्र) K₁ ३ ३ D₁₋₃ T G तथा, M समाश्च (for तदा) — °) K₁ तु दश, Dn₃ द्वादश, D₄ वा दश, S तत्र च (for ता दश) K₃ D₁₋₃ पूर्णाश्च वर्षा दश पा', D₅ पूर्वास्तथा पच च पा — °) T₃ (before corr) G₂ ३ सुखा, M₁ समा (for शिवा) Ś₁ K D₁₋₃ ३ G₄ सु (K₃ स) सुखा (for वसता)

6 °) T₁ G₁ उपेत्य काले (for उपोपविश्य) — °) Ś₁ K D₁₋₃ ३ T₃ G₂₋₄ आसाद्य (for आस्थाय) K₄ transp हित and प्रिय

7 °) D₃ T₁ 'माणस् (for माणास्) K₃ B D (except D₁₋₃ ३) T₁ G₃ तदनु (for त्वदनु) T₁ प्रियश्च (for प्रिय) — °) G₁ इतो (for ततो) Ś₁ om ऽनु K₁ ३ B₃ D₃ D₁ ३ ३ न गच्छाम, B₁ ३ ३ Dn D₃ (sup lin) [S]न्व-गच्छाम, D₃ [S]वगतास्मि, T₁ [S]धिगच्छाम; T₃ G₁ ३ ३ [S]मि (G₁ तु) गच्छेम (for ऽनुगच्छाम) K₃ T₁ M गृहान पास (for वना) — °) T₁ G₁ ३ दुर्यो (for सुयो) Ś₁ K₁₋₃ D₃ ३ T₃ G₂₋₄ वध (for 'चर) — After 7, K₃ reads 9^{cd}

8 °) Ś₁ K T₁ G₂ इम, D₃ इय (for इद) Ś₁ K₁ ३ D₃ T₁ G₁ M₁ वसाम — °) D₃ दुर्यो (for सुयो) B₃ [आ]नु, D₃ [आ]स (for [आ]त्त) — °) B₃ तद् (for त) D₃ [अ]धमयुद्धशीलम्, T₁ समशीलबुद्धिर्, T₃ G₂ ३ यदनुद्धि-

तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का
 विहाय मानं विचरन्वनानि ।
 समीपवासेन विलोभितास्ते
 ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ९
 संवत्सरं तं तु विहृत्य गूढं
 नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
 निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं
 तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १०
 सुयोधनायानुचरैर्युताय
 ततो महीमाहर धर्मराज ।
 स्वर्गोपमं शैलमिमं चरद्भिः
 शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११
 कीर्तिश्च ते भारत पुण्यगन्धा
 नश्येत लोकेषु चराचरेषु ।
 तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुंगवानां

शक्यं महत्प्राप्तमथ क्रियाश्च ॥ १२
 इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र
 प्राप्तुं त्वया यल्लभसे कुबेरात् ।
 कुरुष्व बुद्धिं द्विपतां वधाय
 कृतागसां भारत निग्रहे च ॥ १३
 तेजस्तवोग्रं न सहेत राज-
 न्स्मेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
 न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ
 समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४
 त्वदर्थसिद्धयर्थमभिप्रवृत्तौ
 सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नप्सा ।
 यथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन
 तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥ १५
 त्वार्थसिद्धयर्थमभिप्रवृत्तौ
 यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।

शीलम्, G₁ M₂ [अ]धमशीलबुद्धिम्, M₁ धर्मशीलबुद्धिम्
 — ^a) D₅ च सुख वसाम (for सुखमां) K₄ आमुमो वै,
 D₄ T₁ आमुयाम

9 ^a) T₁ G₁ M स्वदाज्ञया — ^b) B₁ (m as in text)
 T₁ G₁ M निहृत्य (for विहाय) T₂ G₂₋₄ काम (for मान)
 Ś₁ K D₁₋₃ T₂ G₂₋₄ विचरामो, B₁ (m as in text)
 विचरतो, T₁ G₁ चरतो, M₁ नगरे; M₂ व्यचर (for विचरन्
 = विचरन्त Cn) M₁ वसेम (for वनानि) D₅ विहाय चैन
 त्वनुसचराम — K₃ reads 9^{cd} after 7 — ^c) D₅ विलो
 भित' स'; T₁ M₂ विलोकितास्ते (M₂ 'तास्तु), T₂ G₂ 4
 तिरोहितास्ते, G₁ 2 विमोहितास्ते, M₁ विलोभितास्तु — ^d)
 T₁ हास्यति (for ज्ञास्यन्ति) K₃ 4 B₁₋₃ D₅ D₃ D₄
 Cnp [अ]नाथान् (for नास्मान्) K₄ B₁ (m as in text)
 देहान् (for 'देशान्) D₅ ज्ञास्यत्यवश्य च निकृष्टदेशान्, G₁
 ज्ञास्यति देहानवकृष्टदेहान्

10 ^a) Ś₁ K₁ 2 ते तु; B D (except D₁₋₃ 5) तत्र
 (for त तु) K₃ D₂ मूढा, K₄ D₁ 3 5 T₁ G₁ M गूढा
 (for गूढ) — ^b) S₁ K₁ 3 T₂ G₂₋₄ उद्धराम (for उद्धरेम)
 — ^c) T₂ G₁ 3 सुपुण्य (for सपुष्प) — ^d) T₂ G₂ तस्मान्
 (for तस्मै) K₄ D₁ 3 पौरुषाय

11 ^a) T₁ G₁ 3 दुर्यो (for सुयो) K₃ धृताय, G₁
 मृताय (for वृताय) — ^b) K₃ 4 B D M आयम् (D₁ 3

आप्यसि); G₁ प्राप्तुहि (for आहर) — ^c) Ś₁ K₁ स्वर्गम्,
 B D (except D₁₋₃ 5) देशम् (for शैलम्) Ś₁ K₁ चलद्भि
 — ^d) K₃ विहन्तुं, K₃ 4 D₁ 3 5 विहातु, B₁ D₅ D₃ 5
 निहतु (for विहन्तु) T₂ G₂₋₄ तव (for नर) Ś₁ K₁
 लोक; K₃ लोचन (for शोक)

12 ^a) B D₅ D₃ D₄ 6 T₁ G₁ M तु, D₂ 3 न (for
 च) K₃ पुण्यबद्धा, D₅ पुण्यवधो, M₂ पुण्यकीर्ते — ^b) B
 D (except D₁₋₃ 5) नश्येद्भि — ^c) T₁ M₂ राजन् (for
 राज्य) D₅ T₁ G₁ M जागलाना (for पुगवाना) — ^d)
 Ś₁ K₃ चक्र (for शक्य) D₅ प्राप्यम् (for प्राप्तुम्) K₃
 अतिक्रियाश्च, T₁ अतिक्रिया च (for अथ कि)

13 ^a) D₅ वपं (m as in text) G₄ [अ]शक्य (for
 शक्य) — ^b) K₁ 3 यल्लभते (for से) — ^d) K₁ 3 D₅
 G₁ निग्रहे च, K₄ निग्रहे तु, B₂ निग्रहाय, T₂ G₂₋₄ निग्रहेपु

14 ^a) K₁ करिष्यतेऽपि, M₂ गमिष्यतस्तौ

15 ^a) = (var) 16^a K₁ स्वमर्थे, K₂ B₁₋₃ D
 (except D₁₋₃) त्वार्थं (for स्वदर्थ) B₂₋₄ D₃ अपि
 (for अभि) T₁ प्रयुक्ता, M₁ प्रवृद्धौ (for प्रवृत्तौ)
 — S₁ K₃ D₁ om (hapl) 15^b-16^a — ^b) K₃ B₂
 (m as in text) 4 सुवर्णं (for सुपुष्प) — ^c) B₁ 3 4
 D₃ D₄ 6 तथैव (for य) — ^d) B₁ 3 4 D₅ वीर म
 (B₁ च), T₁ M वीरन्तु, G₁ शूरन्तु (for राजन्म) B₂ D₃

तथैव चावां नरदेववर्य

यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ।

त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः

समं करिष्याम परान्समेत्य ॥ १६

ततस्तदाज्ञाय मत् महत्मा

तेषां स धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।

प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं

चकार धर्मार्थविदुत्तमौजाः ॥ १७

आमन्त्र्य वैश्रमानि नदीः सरांसि

सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ।

यथागतं मार्गमवेक्षमाणः

पुनर्गिरि चैव निरीक्षमाणः ॥ १८

समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भि-

र्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।

शैलेन्द्र भूयस्तपसे धृतात्मा

द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार ॥ १९

वृतः स सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च

तेनैव मार्गेण पतिः कुरूणाम् ।

उवाह चैनान्सगणांस्तथैव

घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु ॥ २०

तान्प्रस्थितान्प्रीतमना महर्षिः

पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।

स लोमशः प्रीतमना जगाम

दिवौकसां पुण्यतमं निवासम् ॥ २१

तेनानुशिष्टाष्टिपेणेन चैव

तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।

महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः

संपश्यमानाः प्रययुर्नराध्याः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७३ ॥

D₄ ० तथैव चाह नरदेववर्य (cf 16°)

16 Ś₁ K₂ D₁ om 16° (of v1 15) — °) = (var) 16° K₄ M प्रवृत्तो, B D (except D₁₋₃ ६) प्रपन्नो (for प्रवृत्तौ) — °) K₃ 4 D₁ ३ ६ M तथैव (for य) K₃ 4 D₁ ३ ६ राम ; D₂ राजन्, T₂ G₃ 4 कृष्णौ (for कृष्ण) D₂ T₂ G₃ 4 ते (for तै) — °) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) T₁ M₂ चाह; T₂ G₂₋₄ चेमौ (for चावा) B₄ तथैव राजस्य हमेकवीरो — °) D₁ वर्यौ (for वीरौ) T₁ युवानौ (for प्रयोगे) — °) K₃ 4 योगे (for योग) K₁ प्रधाना, T₁ M प्रधान (for प्रधाना) — °) Ś₁ K D₁₋₃ ६ समी (K₁ समे), B₁ ३ 4 Dn D₄ ६ T₂ G₃ ४ सम (for सम) S₁ K₃ ३ D₂ ३ ६ करिष्यति (for प्याम) K₃ समीपे (for समेत्य)

17 Before 17, B₄ Dc Dn D₁ 4 ६ ins वैश उ — °) K₃ 4 B₁ समाज्ञाय, T₂ G₂₋₄ तदादाय (for तदा ज्ञाय) K₄ D₂ मति (for मत्) — °) B₂ 4 Dn D₄ ६ च (for स) K₃ धर्मज्ञवता, T₁ राजप्रवरो (for धर्मस्य सुतो) T₁ G₁ ३ मनीषी (for वरिष्ठ) — K₃ D₁ om 17° — °) S ण स्थानमुपेत्य राजा — °) S₁ K₁ ३ विदा वरिष्ठ, K₄ B₄ D₂ ३ ६ श्रुता वरिष्ठ. (for विदुत्तमौजा) S पर्यक्रमद्वैधरणस्य राज-

18 °) h₁ 4 D₂ ३ नदीसरांसि, K₃ नदीशरास्य, S

(except G₃, T₂ before corr) सरांसि नद्य — °) Many MSS अवेक्ष्यमाण — °) D₂ पुर (for पुनर्) K B₂ ३ D₁₋₃ ६ S त च (for चैव) Some MSS निरीक्ष्यमाण B₄ Dc गतु म ऐच्छसह सोदरीयै — After 18, Dn D₆ ins

874* ततो महात्मा स विदुद्बुद्धि
सप्रार्थयामास नरोन्द्रवर्यम् ।

19 °) T₁ लब्धराज्य (for 'कभ्य राज्यम्) — °) T₂ G₂₋₄ शैले च (for शैलेन्द्र) B D (except D₁ ३ ६) जितात्मा, T₂ G₂₋₄ य (for घ) — °) S भवामी* (for तवास्मी)

20 °) K₄ B D (except D₁ ३ ६) च (B₁ तु) (for स) — °) T₂ G पुनर्निवृत्त* (for पति कुरू*) T₁ M पुनर्निवृत्त सह कृष्ण्या च — °) B₂ 4 Dn D₁₋₄ T G₃ चैतान्; D₅ चैव (for चैतान्) B₂ 4 Dn D₄ गणशस; B₃ Dc D₅ ६ T₂ G₃ 4 सगणस् (for सगणास्)

21 °) D₅ पार्थान् (for सर्वान्) — °) K₃ 4 D₆ S स लोमशो दिवमेवोत्तमश्रीजंगाम तेषा त्रिजय ततो (K₃ 'डु', D₅ थो, G₂ M₂ तो)त्त्वा

22 K₁ T₁ M om 22 — °) B D (except D₁₋₃ ६) तेनाष्टिपेणेन तथानुशिष्टास्, T₂ G तेनानुशिष्टास्त्वाष्टिपेणेन चापि — °) Ś₁ K₃ नरेन्द्र, D₄ नराध्या (for नराध्या)

१७४

वैशंपायन उवाच ।

नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं

दिशां गजैः किंनरपक्षिभिश्च ।

सुखं निवासं जहतां हि तेषां

न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥ १

ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः

कैलासमालोक्य महान्वभूव ।

कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां

महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥ २

समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधा-

न्गोष्ठान्गिरीणां गिरिसेतुमालाः ।

बहून्प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः

स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३

तथैव चान्यानि महावनानि

मृगद्विजानेकपसेवितानि ।

आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीता-

स्ते धन्विनः खड्गधरा नराभ्याः ॥ ४

वनानि रम्याणि सरांसि नद्यो

गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।

एते निवासाः सततं बभूवु-

निशानिशं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ५

ते दुर्गवासं बहुधा निरुष्य

Colophon — Major par van Ś1 K1 ३ Dn२ T२ G२-४

आरण्य — Sub par van Omitting sub-parvan name, Ś1 K२-४ D1-३ mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed in D२ and preceded in D३ by गधमादननिवास), B1-३ De Dn D४ ६ M mention likewise, only गधमादनवास, to the above details, Ś1 K1 ३ ४ B1 ३ D M add समास K1 corrupt and unintelligible — Adhy name T२ G२-४ गधमादननिवृत्ति, G1 लोमशस्वर्गगमनगधमादनपर्वतवा ससमाक्षि — Adhy no (figures, words or both) Dn1 n३ 176, D1 181, S (M२ sup ln) 177 (M२ orig 179) — Śloka no Dn D३ 23, D1 21 and 27

174

1 ०) K२-४ D1-३ प्रस्रवणैर्, B४ पुष्पकलैर् (for प्रस्रवणैर्) — १) S सदिग्गजै (for दिशा गजै) K1 ३ *पक्षिभिश्च; B२ *यक्षपक्षिभि, S *पक्षिसंघै (for *पक्षिभिश्च) — २) T२ G२ ४ तपो (for सुख) K४ च (for नि) K४ D1 ३ त्यजता (for जहता) Ś1 K D1-३ M1 च तेषा, T२ G२-४ हितैपिणा (for हि तेषा) — ३) M1 कुरुगुगवाना (for भरतं)

2 ०) Ś1 K1 ३ च, T२ G२ ४ स (for तु) — १) D६ शैल समा (for कैलासमा) K३ ४ B४ D1 ३ कैलाश (B४ *म)मालोकयता यभूव

3 D२ om up to गोष्ठान्गिरीणा — ०) K२ T२ G२ समुच्छ्रयात्, T1 G1 M1 समेत्य तान् (for समुच्छ्रयान्) K२ सर्वत सनिरोधीन् — १) K२ दृष्टान्, T२ G२ ३ कोष्ट, G४ M२ गोष्ट (for गोष्ठान्) B De Dn D४ ६ हरीणा (for गि) K२ विरमे तु शाला; B२ गिरिसेच्यमाना, B४ गिरिसेतुरक्षान्, S गिरिगह्वराणि (G२ णा) (for गिरिसेतु) — T1 om (hapl) 3^c-5^b — ०) S (T1 om) बहुप्रकाराश्च (M राणि) (for बहून्प्रपाताश्च) B४ प्रसमीक्ष्य (for समीक्ष्य) K1 ३ वीर, B२ पार्था, G1 राजन् (for वीरा) — ३) D1 ३ स्थानानि (for स्थलानि) G1 रत्नानि (for निम्नानि) D६ तथैव (for च तत्र)

4 T1 om 4 (cf v1 3) — ०) D६ गघानि, T२ G२-४ चालपानि (for चान्यानि) — १) K२ B२ *प्रमेवि, B२ T२ G२-४ M२ *निषेवि, D६ पशोभि (for पमेवि) — ०) Ś1 K D1 ३ ६ [S]नुययु (for ऽभि) D६ नृवीरास् (for प्रतीतास्) — ३) B४ नरेन्द्रा (for नराभ्या) Ś1 K D1-३ ६ तेजस्विनः खड्गधनुर्धराभ्या (Ś1 द्या)

5 T1 om 5^{ab} (cf v1 3) — ०) B D (except (D1-३ ६) T२ (after corr) G२ नदी सरामि (for सरामि नद्यो) — १) D1-३ *कदराणि (for *गह्वराणि) — २) T२ (before corr) G४ वाते निवाता (for प्ने निवासा) — ३) S1 K1 ३ ४ De D1-३ ६ निशा निशा, K२ M1 दिवानिशा; T1 G1 निशामुग्य (for निशानिशा) T२ G२-४ तु भारताना (for नर)

व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।
 आसेदुरत्यर्थमनोरमं वै
 तमाश्रमाश्रयं वृषपर्वणस्ते ॥ ६
 समेत्य राज्ञा वृषपर्वणा ते
 प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।
 शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं
 शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ७
 सुखोपितास्तत्र त एकरात्रं
 पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
 अभ्याययुस्ते बदरीं विशालां
 सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ८
 ऊषुस्ततस्तत्र महानुभावा
 नारायणस्थानगता नराश्याः ।
 कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः
 संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ९

तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः
 पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रवीराः ।
 ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य
 द्विजर्षयो वीतभया यथैव ॥ १०
 ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
 यथागतेनैव पथा समग्राः ।
 विहृत्य मासं सुखिनो वदर्यां
 किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११
 चीनांस्तुखारान्दरदान्सदार्वा-
 न्देशान्कुणिन्दस्य च भूरिरत्नान् ।
 अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं
 पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२
 श्रुत्वा च तान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
 न्प्राप्तान्सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
 प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा

6 °) Ś1 K D₂ त दुर्गं, D₁ तदुर्गं (for ते दुर्गं) K₂ 4 D₁ 2 नि (K₂ न्य) रूप्य, K₃ नितुष्य, D₂ तु रम्य, D₃ निरस्य (for निरुष्य) In G₂, the portion of the text from 6^b up to 3 176 6^b is lost on a missing fol — °) D₁ 2 विचिन्त्य (for व्यतीत्य) A few MSS कैलाशम् — °) B₁ D₂ भस्यत (for अस्यर्थ) Ś1 K D₁₋₃ 8 मनोनुगः; B₁ मनोरथ (for -मनोरथ) B D (except D₁₋₃ 8) T₂ G₂ 4 M₂ ते, T₁ G₁ तु (for वै) — °) T₂ G₂ 4 तत् (for तम्) B D (except D₁₋₃ 8) तु (for ते)

7 G₂ missing (cf v l 6) Ś1 Dn₁ D₄ om (hapl) 7 — °) T₁ G₁ वीरा (for राज्ञा) K₂ वै (for ते) — °) K₁ प्रदक्षिता (for प्रत्यर्चिता) — °) K₂ D₂ 8 T₁ G₁ 4 M विस्तरत — °) B₄ Dn गिरौ, D₆ गिरि (for शिव)

8 G₂ missing (cf v l 6) — °) K₂ 8 सुखोचितास B₂ 4 Dn (Dn₃ m as in text) तस्य (for तत्र) K₂ तु, K₄ D₁ 2 8 च; G₄ तदा (for त) G₁ सुखोपिता पथि तत्र त्रिरात्र — °) D₂ पुनराश्रम त (for पुनरेव वासम्)

9 G₂ missing (cf v l 6) K₁ om 9^a-10^b — °) B Dn D₄ 8 समग्रा (for नराश्या) — °) K₄ विशोका, D₂ वीतशोका — Ś1 K₂₋₄ B₂ D₂ G₁ om (hapl) 9^a-10^a D₁ reads the lines after 11^{ab}

10 G₂ missing (cf v l 6) K₁ om 10^{ab},

Ś1 K₂₋₄ B₂ D₂ G₁ om 10^a (of v l 9) — °) B D (except D₁₋₃ 8) सर्वनरप्रधाना, T₁ G₁ पच पचैद्व-कल्पा T₂ G₂ 4 M वृष (for नर) — °) Ś1 K D₁₋₃ 8 सु (D₂ न) र्षभा, G₁ 4 M₁ द्विजर्षभा (for द्विजर्षयो) B Dn D₄ 8 मला, D₆ माना (for भया) K₂ D₂ 8 तथैव (for य)

11 G₂ missing (cf v l 6) — °) D₂ G₁ [ए]व (for [उ]व) — °) Dn₁ n₂ जवे, D₂ पथे (for गते) Ś1 K₁ 2 D₂ गता (for पथा) K₂ D₂ Dn₂ T₂ G₂ समग्रा, T₁ G₁ नराश्या (for समग्रा) — After 11^{ab}, D₁ reads 9^a-10^a Ś1 om 11^{ab} — °) T₁ विसृज्य (for विहृत्य) K₂ 8 T₁ M वास (for मास) — °) D₂ विषये (for य)

12 G₂ missing (cf v l 6) — °) G₄ वीरान्, M₁ पीनान् (for चीनान्) K₂₋₄ D T₂ G₂ तुषा (Dn₂ सी) रान्; B₂ तथारान्, T₁ M तुषादान्; G₁ तुषातान् (for तुषारान्) K₂ 8 B₂ 4 D₂ सदर्वान्; B₁ 2 D₂ Dn D₂₋₆ च सर्वान्, D₁ सदार्यान्, T G₁ 8 विदर्भान्, G₄ सुदर्भान्; M₁ सुदुर्दान्, M₂ सदर्वान् (for सदार्यान्) — °) Ś1 K₁ 2 D₂ कुनिन्दस्य, K₂ B D₂ Dn D₄₋₆ T₂ G₂ 4 कु (B₄ पु) लिन्दस्य (for कुणिन्दस्य) B Dn₂ n₂ D₂ T₂ G₂ 4 च भूरिरत्नान् (B₄ सर्वदुर्दान्), S (G₂ missing) च भूरिरम्यान् (T₁

तं चाभ्यनन्दन्वृषभाः कुरूणाम् ॥ १३
 समेत्य राज्ञा तु सुवाहुना ते
 स्रुतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वैः ।
 सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च
 पौरोगवैर्यै च महानसस्थाः ॥ १४
 सुखोपितास्तत्र त एकरात्रं
 स्रतानुपादाय रथांश्च सर्वान् ।
 घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य
 ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५
 तस्मिन्गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने
 हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
 विशाखयूपं समुपेत्य चक्रु-
 स्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६

वराहनानामृगपक्षिजुष्टं
 महद्भ्रनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
 शिवेन यात्वा मृगयाप्रधानाः
 संवत्सर तत्र वने विजहुः ॥ १७
 तत्राससादातिवलं भुजंगं
 क्षुधादितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
 वृकोदरः पर्वतकन्दरायां
 विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८
 द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य
 युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा
 ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९
 ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं

तथैव रत्नान्) — °) Ś1 K1 2 D5 G1 दुर्गान्, K4 D2 तूष्णं,
 D1 3 दुर्गे, T2 G3 4 दु ख, M1 देश (for दुर्गं) S1 K1 2
 *स्रदेशान्, K4 D1-3 5 T2 G3 4 *स्रदेशे (for *स्रदेश)
 — °) Dc नन्द्या, D3 समृद्ध (for नृवीरा)

13 G2 missing (of v l 6) — °) Ś1 K D1-3 5
 M1 तु (for च) — °) Ś1 K1-3 B1 4 Dc D1 2 T1 G1
 M विषय, D8 नगर (for विषये) — °) T1 प्रत्युद्यु, T2
 (before corr) G4 प्रत्याययु, T2 (after corr) G3 प्रत्या
 ययौ T G1 3 4 M1 तदानीं (for स राजा) — °) T2
 G3 4 तान्, G1 तत् (for त) T2 G3 4 तु (for च) K3 4
 B D1 2 T G1 3 M अभ्य (M2 प्य) नदद् (for अभ्यनन्दन्)
 Ś1 K1 2 D5 ऋषभा, K3 Dc D2 4 T2 G1 3 4 M वृषभ,
 K4 ऋषभ, D3 स पति, T1 वृषभ (for वृषभा)

14 G2 missing (of v l 6) — °) T1 वीरास् (for
 राज्ञा) K4 [अ]थ, D6 च (for तु) — °) D6 विशेषं
 (for विशोकं) Ś1 K3 3 Dc Dn1 n3 D4 6 सर्वे (for
 सर्वे) — °) S (G2 missing) *वारमुख्यै (for *चारकैश्च)
 — °) K4 *गमैर, D3 S (G2 missing) गवा (for गवैर)
 K1 *नसार्था; D1 G4 *सनस्था (for *नसस्था)

15 G2 missing (of v l 6) — °) B4 उवासतुस्
 (for सुखोपितास्) D1 (with hiatus) T2 G3 4 तु;
 D3 5 (with hiatus) च (for त) K1 2 एकरात्रे, K4
 एव सर्वे, T2 G3 4 मासमात्र (for एकरात्र) — °) K4 Dn
 D1-4 समा (for उपा) — °) B1 विसृज्य (for विसृज्य)
 — °) Ś1 K D1-3 5 ययुर (for ऽभ्ययुर) B1 भास्वरम्

(m यामुनम् as in text)

16 G2 missing (of v l 6) — °) K3 4 D3 5
 प्रस्रवणो (for प्रस्रवणो) — °) T1 G1 M *वणै, G4 *वणै
 (for *सानौ) T2 G3 हिमोत्तरीये हिमपाण्डुवर्ने (sic) — °)
 T2 G3 4 जगमुस् (for चक्रुस्) — °) Ś1 K B4 D1 2 5
 नरदेवपुत्रा (for पुरुष)

17 G2 missing (of v l 6) — °) Dn3 D1 3 5
 वाराह- (for वाराह-) Ś1 K1 2 विष (for मृग) — °)
 B D (except D1-3 5) T1 महावन (for महद्भ्रन) K1 T2
 G1 3 M2 रथ, T1 वन (for रथ) T G3 4 प्रविष्टा,
 G1 M1 प्रहृष्टा (for प्रकाशम्) — °) K3 B Dc1 Dn D4 6
 पार्था, T1 G1 याता (for यात्वा) — °) K4 यत्र च ते
 (for तत्र वने)

18 G2 missing (of v l 6) — °) Ś1 K2 3 *बलो
 (for *बल) — °) K4 [आ]त् (for [उ]प्र) — °) Ś1
 K D1-3 5 T1 कदरेषु (for कन्दराया)

19 G2 missing (of v l 6) — °) K4 स्रत्र, T1
 *स्रात्, T2 G1 3 4 M *त्त्र (for *द्यत्र) — G1 om from
 19^b up to 3 175 16^d — °) K1 य मोक्षयद्, K2 यो
 मोक्षं, K3 T1 G1 अमोचं (for अमोक्षं) K2-4 D1 2 5
 य तम्, S (G1 om G2 missing) चैनम् (for यस्तम्) Ś1
 K D1-3 5 पृथुलोहिताक्ष, T1 तमजातशयु, T2 (before
 corr) G4 M तमनतमेधा — °) T G3 4 M2 काय (for
 गात्रम्)

20 G2 missing (of v l 6) G1 om 20 (of v l

वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
 तस्माद्गनाच्चैत्ररथप्रकाशा-
 ङ्ङिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २०
 ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वं
 सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
 सरस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१
 समीक्ष्य तान्द्वैतवने निविष्टा-
 निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।
 तपोदमाचारसमाधियुक्ता-

स्तृणोदपात्राहरणाद्मकुट्टाः ॥ २२
 पुक्षाक्षरौहीतकवेतसाश्च
 स्नुहा बदर्यः सदिराः शिरीषाः ।
 विल्वेङ्गुदाः पीलुशमीकरीराः
 सरस्वतीतीररुहा वभूवुः ॥ २३
 ता यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
 मायागभूतामिव देवतानाम् ।
 सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः
 सुखं विजहूर्नरदेवपुत्राः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतु सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

19) — °) K₁ M₁ तष् (for ते) B Do Dn D₄ उप ;
 D₁ इह (for अथ) Ś₁ K₁ १ D₁₋₃ १ याना , B Do
 Dn D₄ ० T₁ M₂ यात (for यान्त) — °) K₄ विजहू
 (for विहर्तु) B₄ नरदेवपुत्राः ; S (G₁ om , G₂ missing)
 कुरव प्रयाता — °) T G₂ १ M₂ चैत्ररथाप्यहृष्टा — °)
 K₄ १ Dc D₁ १ सः ; D₅ M₁ सु , D₅ T₁ [अ]भि (for च)
 T₁ ससा (for युक्ता)

21 G₂ missing (cf v l 6) G₁ om 21 (cf v l
 19) — °) Ś₁ K D₁ १ हु (for च) Dc T₂ G₂ च याता ;
 D₅ हु याता ; T₁ G₁ प्रयाता (for च यात्वा) D₅ पार्श्वे
 — °) Ś₁ K D₁₋₃ १ सवे (for सदा) B₁ धरा (for रति)
 — °) T G₂ १ सरस्वथा , M₂ सरस्वदा

22 G₂ missing (cf v l 6) G₁ om 22 (cf v l
 19) — °) T₁ M₂ श्रुत्वैव ; T₂ G₂ १ समेत्य (for समीक्ष्य)
 T₂ G₂ १ ते (for तान्) T G₂ १ वन (for 'वने) B₁
 Dc₁ T₁ प्रविष्टान् ; T₂ G₂ १ प्रहृष्टान् — °) B₂ प्रवासिनस्
 K₄ D₅ [S]धि (for अभि) — °) Ś₁ K₁ १ ततो ; T₂
 (before corr) G₂ ते वै (for तपो) — °) Ś₁ K₁ D₅ १
 M तृणो (M णा) दपत्राहर (D₅ रि)णाद्म , K₂ तृणोदपत्राय
 णाद्म , K₃ पत्राहरणाकुलेंद्रिया , B D₄ ० पत्रावरणाद्म
 कुट्टा , D₂ पर्णाहरणाद्म ; T G₂ १ तृणात्पत्रा (T₁ द्व
 स्त्रा)भरणाद्म ❀ C₁₁ तृणोदपात्रावरणा । आसनार्थं तृणेन
 पाषाणमुदकपात्रेण च आवृण्वन्ति । पाठान्तरे आहरन्ति । ❀

23 G₂ missing (cf v l 6) G₁ om 23 (cf v l
 19) — °) Ś₁ K Dc₂ Dn₂ D₅ M₂ इक्ष्वाहू (K₂ क्षोम) ;
 T₁ M₁ इक्ष्वात्र , T₂ G₂ १ इक्ष्वाश्च (for इक्ष्वाक्ष) K₂ १
 B₁₋₃ Dc₁ D₁ १ रोहीतक , T₁ रोत्रेतस , T₂ G₂ १ नागा

जुंन , M वैभीतक (for रोहीतक) Ś₁ K₁ दीतसाश्च , T₁
 भीतका , M₂ वेधसा (for वेतसा) — °) K₂ १ D₁₋₃ १
 स्नुही , B Do Dn D₄ ० तथा (for स्नुहा) — °) K₂ पील ,
 K₄ पीड , T₁ पिप्पल , T₂ G₂ १ विल्व , M₂ पीड (for
 पीलु)

24 G₂ missing (cf v l 6) G₁ om 24 (cf v l
 19) — °) B₁ १ ते (for ता) — °) K₁ १ मायांगभूता
 मिव , K₂ मायांगभूत्वा इव , B₁ T G₂ १ आवासभूतामिव ,
 B₂₋₄ Dc Dn₁ n₂ D₄₋₆ आ (D₅ ० स)गारभूता — °) Ś₁
 युक्ता , K₂ ययु , Dc D₅ T₂ G₂ १ युज (for युता)
 — °) T₁ वयो (for पुत्रा)

Colophon om in G₁ G₂ missing — Major parvan
 Ś₁ K₁ १ Dn₂ T₂ G₂ १ आरण्य — Sub parvan B₂ १ Do
 Dn D₄ ० आजगर K₄ B₁ (both om sub parvan
 name) mention only गधमादन (followed by समास in
 K₄) — Adhy name D₁ १ सरस्वतीतीरनिवास (D₄
 तीरवास) ; D₂ सरस्वतीवास , D₅ द्वैतवनागमन — Adhy
 no (figures, words or both) Dn 177 (Dn₂ 176),
 D₁ 182, 8 (G₁ om , G₂ missing, M₂ sup lin) 178
 (M₂ orig 180) — Śloka no Dn D₁ 24 (D₁ 93
 alsō)

175

This adhy is missing in G₂ (cf v l 3 174 6),
 the MS is mostly ignored here

1 G₁ om 1-16^d (cf v l 3 174 19) — °) B₁₋₃

१७५

जनमेजय उवाच ।

कथं नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः ।

भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १

पौलस्त्यं योऽऽह्वयद्युद्धे धनदं बलदर्पितः ।

नलिन्यां कदनं कृत्वा वराणां यक्षरक्षसाम् ॥ २

तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिर्कर्षणम् ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

बह्वाश्रयं वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।

प्राप्तानामाश्रमाद्राजत्राजर्षेर्षुषपर्वणः ॥ ४

यदृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः ।

ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५

स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।

देवर्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ॥ ६

चकोरैश्चक्रवाकैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।

कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र विनादितान् ॥ ७

नित्यपुष्पफलैर्धृष्टैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।

उपेतान्वहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८

स संपश्यन्गिरिनदीर्वैदूर्यमणिसंनिभैः ।

सलिलैर्हिमसंस्पर्शैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९

वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।

हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १०

D (except D1-3 s) T1 M1 भीमो भीमपराक्रम* (epio tag) — °) D1-3 आसादयत् (for आहारयत्)

2 G1 om 2 (of v1 1) — °) Ś1 K1 s B4 योधयद्, K4 D5 योजयद्, B1-3 Dc Dn D4 s धनद, D5 आह्वयद्; T2 G3 योम्यधाद्, G4 अम्ययाद् (for योऽऽह्वयद्) — °) K2 s D5 M3 धनद बलदर्पित, B1 s Dc Dn D4 s य आह्वयति दर्पित, B3 आह्वयामास द; M1 साक्षाद्द्वैश्रवण तदा — °) K4 बलिना; B Dc Dn D4 s निहृता, D1-3 वीराणां (for वराणां)

3 G1 om 3 (of v1 1) — °) K4 D5 M कर्षण, B1-3 Dc Dn D4 s सूदन, T2 G3 s मर्दन (for कर्षणम्) K3 ह्रस्वा च राक्षसास्त्र वीरो बलसमन्वित, T1 त शस भय माविष्टमापन्न मे पितामह

4 G1 om 4 (of v1 1) — °) Dn1 T1 श्रयं, D3 श्रयं (for श्रयं) — °) K1 s B3 s D5 s धन्विनां (for धन्विनाम्) — °) K2 B1 s D5 s T2 G3 s M3 आश्रम (for आश्रमाद्) D5 तत्र (for राजन्) — °) K3 D3 राजर्षे (for राजर्षेर्)

5 G1 om 5 (of v1 1) — °) G4 धनुर्धर* (inf liz वृकोदर* as in text) — °) K3 s D1-3 s T1 चचार (for ददर्श) K3 दिव्य, K4 सर्व, G4 पुण्य (for रम्य) — °) D5 सिद्ध (for देव) T2 G3 s M1 पूजित (for सेवितम्)

6 G1 om 6 (of v1 1) — °) B1 transp स and

ददर्श B3 च तान् (for शुभान्) — °) K4 मार्गे (for गिरिर्) K4 तत्, Dc तथा, D4 s सदा (for तदा)

7 G1 om 7 (of v1 1) — °) Ś1 K1-3 D1 s शतपत्रैश्च, K4 D2 सितपत्रै, Dc Dn D4 s M उपचक्रैश्च (B1 उपघुष्टाश्च) (for चक्र) — °) D5 शोभिताम्, T1 बल्लैर् (for पक्षिभिर्) K1 s G4 जीविकै (for जीवकै) — °) B1 तु (for च) — °) Ś1 K1 s B Dc Dn D4 s निनादितान्, K4 D1 s विनादित

8 G1 om 8 (of v1 1) — °) B2 सस्पृश्य, T1 स्पृशन (for संस्पर्श) Ś1 कोमल, B3 कोकिलै, D1 शीतलै (for कोमलै) — °) K3 s D1-3 उपेत (for उपेतान्) — °) Ś1 K2-4 D1-3 s हृदय (for नयन) T1 नवनान् (for नन्दनै)

9 G1 om 9 (of v1 1) — °) B1 D5 गिरिनदीं, D4 गिरीशदीर्, T1 गिरीनद्रीन् — °) B Dn1 वैदूर्य (for वैदूर्य) — °) B3 Dn D4 s सकाशैर् (for सस्पृशैर्) B3 शालिनैर्हिमसंस्पर्शै

10 G1 om 10 (of v1 1) — °) B4 पादरा, Dc D4 वागुरा (for वागुरा) T1 मेघपत्तिभानि च — °) D5 चित्राणि (for मिश्राणि) — °) D2 कालीयकानिव, T G3 s M काले (T2 G3 s काले) यकान्यपि (T1 करपि)

11 G1 om 11 (of v1 1) — °) K3 परिधावत्, B M1 पर्यधावन्स (M1 स्स) T1 सृगयापरिधावद्भि — °) D3 समेत्य (for पु) K4 D5 विपमेपु च (for मरु) T1

मृगायां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।
विध्यन्मृगाञ्छरैः शुद्धैश्चचार सुमहाबलः ॥ ११
स ददर्श महाकायं भुजगं लोमहर्षणम् ।
गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ १२
पर्वताभोगवर्ष्माणं भोगैश्चन्द्रार्कमण्डलैः ।
चित्राङ्गमजिनैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ १३
गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दक्षेण राजता ।
दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहन्तं सृक्किणीं मुहुः ॥ १४
त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ १५

स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः क्षुधितो भृशम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ १६
तेन संस्पृष्टमात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य ह ॥ १७
दश नागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्बलम् ।
तद्बलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ १८
स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
विस्फुरञ्जानकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ १९
नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानेन मोहितः ॥ २०

विषमासु च भूमिषु — °) K₃ D₈ तीक्ष्णै°, D₂ T G₃ 4 M₂
शुद्धै (for शुद्धै) — °) B₂ चचाल (for °र) K₁ B
Dn₂ ns D₈₋₉ स महाबल°, T₂ G₃ 4 सुमहद्वन — After
11, B D₀ Dn D₄ ins a passage given in App I (No
18), K₃ inserting only the first four lines thereof

12 G₁ om 12 (of v1 1) — °) D₂ सुजग T
G₃ 4 M रोम (for लोम) — °) Ś₁ K₁ 2 D₁ 3 T₁
गिरिदुर्ग B₂ समासश्च — °) S₁ K₁ 2 कायैर् (for कायेन)
D₀ D₁₋₃ [अ]वृत (for [अ]वृत्य) Ś₁ K₁ 2 कधरा (K₂ °र)

13 G₁ om 13 (of v1 1) — °) Ś₁ K₁ 2 सर्वतो
भोग, D₀ D₃ पर्वताकार K₃ T₁ चर्ष्माणं, G₃ वर्ष्माणं (for
चर्ष्माणं) — °) Ś₁ कालैश्च; K₁ 2 कायैश्च, K₃ केशैश्च, K₄
D₀ D₁₋₃ 5 कौटैश्च (for भोगैश्च) Ś₁ K₁ 2 चित्रागमद
(K₁ °मात)लै, K₃ 4 D₂ 5 5 चदार्धम°, D₀ चद्राभ्रम° B
Dn D₄ 6 भविकाय महाबल — °) Ś₁ K₁ 2 चित्रागकोष्ट
कैश्च, K₃ D₁ मगदैश्च, B Dn D₂₋₄ 6 मगजैश्च, D₀ मावि
सैर् D₀ गात्रैर् (for चित्रैर्) K₄ चित्रागजैश्चित्ररुहैर्; D₈
विचित्रमण्डलैश्चित्र, T₁ चित्रागमजिने चित्रे — °) Ś₁ K D₀
D₅ T₂ G₃ M हा(Ś₁ K₁ 2 ह)रिद्र, T₁ सुरारि

14 G₁ om 14 (of v1 1) — °) B₂ भारत (for
राजता) — °) K₁ 2 4 D₁₋₃ T₂ G₃ 4 [अ]भि (for [अ]
ति) — °) B D₀ Dn D₄ 6 लिहान; D₈ डेलिहन् MSS
(as usual) सृक्किणी, सृक्किणी etc (for सृक्किणी)

15 G₁ om 15 (of v1 1) — °) K₁ 2 D₀ T₂
G₃ 4 M सत्वाना (for भूताना) — °) Some MSS
नि (for नि) K₂ नि श्वासवात, K₃ D₁ 2 साधवेड, K₄ म
सिंह, B₂ D₅ नि श्वसन्क्ष्वेड, Dn₂ (marg sec m)
मोरथेन, D₃ सोरध्वेड — °) K₂ इव स्थित; B₁ इवास्थित;
D₀ इवोस्थित; S इवोच्छित्त

16 G₁ om 16 (of v1 1) — °) K₁ भीत, K₃ 4
D₀ [उ]त्पत्य, B₁ [उ]पित (for [अ]भ्येत्य) T₁ स समीपस्थ
मभ्येत्य — °) Ś₁ K₂ वृषित, K₁ भृषित, K₃ 4 D₁₋₃ बल-
वान्, B₁ म क्षुधार्त°, D₈ क्षुधित; T G₃ 4 M₁ पाडच (for
पृदाकु) K₁ त्वधित; K₄ D₃ M₂ कुधितो, B D₀ Dn D₄ 6
कुपि°, D₁ क्षुभि°, D₈ वृषि (for क्षुधि°) — °) K₃ बल,
B₂ अपि (for बलात्)

17 G₁ resumes! — °) B₁ m 2 Dn D₄ 6 °गात्रस्य,
D₀ °मानस्य (for मात्रस्य) T₂ G₃ 4 M₂ तेन सस्पृष्टी (M₂
°स्पृश्य)मानस्य — °) T₁ M₁ किल (for तदा) — °) Ś₁
K D₁₋₃ 5 ननाश (for मुमोह) — °) B₂ 4 Dn D₄ 6
हि, D₀ D₁ वै (for ह)

18 °) S₁ K₂ न; K₁ D₁₋₃ स्म, B₂ [ह]व, T G₃ M
[ह]ह (for हि) G₁ धारयति महद्वल — °) M₁ उभयोर्
(for भुजयोर्) Ś₁ K₁ 2 D₂ T₂ G₃ 4 M₁ न सम (for
असम) S₁ K₁ 2 बले; T₁ परै; T₂ G₃ 4 चर; G₁ पर (for
परै) M₂ न सम विद्यते परै

19 °) K₃ 4 T₂ G₃ M₂ सदा; B₁ तत्स (for तथा)
S₁ K₁ 2 -भूतो (for तेन) — °) K₃ 4 भुजगेनाभिसवृत
— °) D₈ कृतकैर्, S (G₂ missing) वशनैर् (for शनकैर्)
D₀ दीनो, D₈ वीरो (for भीमो) — °) T₁ किलेहितु; M₁
किलेगितु (for विचे°)

20 °) T₂ G₃ 4 बल° (for °सम) — °) D₈ °बल-
(for भुज) — °) K₁ D₁ 2 व्यजहत्; D₀ [S]भ्यजहात्,
M₂ [S]प्यजहात् B₁ [S]भ्यहनद्वेग (m व्यजहात्सत्त्व as in
text) D₃ सर्व (for सत्त्व) — °) B₂ 4 Dn D₄ 6 M₁
वरदानविमोहित

21 °) T₂ G₃ 4 सर्व (for स हि) — °) K₁₋₃ B₄
D₀ D₁₋₃ M₂ °प्र (for °वि) — °) T₂ G₃ M₁ भीम

स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ।

न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिबाधितुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

वैशंपायन उवाच ।

स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ।

चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १

उवाच च महासर्पं कामया ब्रूहि पन्नग ।

कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २

पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।

नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३

सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।

समागताश्च बहुशो निहताश्च मया मृथे ॥ ४

दानवाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च महाबलाः ।

भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५

किं नु विद्यावलं किं वा वरदानमथो तव ।

उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥ ६

असत्यो विक्रमो नृणामिति मे निश्चिता मतिः ।

(for वीर) — ^d) T₁ अपि (for प्रति) K₁ ३ 'रोधितु
(for 'बाधितुम्)

Colophon om in B₄ G₂ missing — Major parvan
Ś₁ K₁ ३ Dn₂ T₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan Ś₁
K₁ ३ ४ B (B₄ om) D G₁ M₁ आ(K₁ अ)जगर — Adhy
name T₂ G₂ ४ अजगरग्रहणानुवर्णन; M₂ अजगरसवाद
— Adhy no (figures, words or both) Dn 178
(Dn₂ 177), D₁ 183, S (G₂ missing, M₂ sup lin)
179 (M₂ orig 181) — Śloka no Dn₁ n₂ 32,
Dn₂ 33, D₁ 21

176

1 G₂ missing up to 6^b (cf v l 3 174 6) — ^b)
K₁ T G₁ ३ M₂ तदा (for तथा) — ^c) T₁ सगम्य (for
सर्पस्य) — ^d) T G₂ ४ सवीर्यस्याद्भुत महत्

2 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) B₁ S (except
M₁, G₂ missing) स उवाच (for उवाच च) Ś₁ K₁ ३
'सर्प', T G₂ 'सस्व', G₁ ४ M 'सस्व (for सर्प) — ^b) Ś₁
K₂ D₂ ४ ६ काम्यया, K₁ काम्याया, K₄ D₁ ३ को भवान्,
D₆ कृपया, T₁ किमय, G₁ को मया, G₄ किमेव (for कामया)
Of 1 10 6^c, and v l — ^c) K₁ ३ [S]जगर (for भुजग')

3 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) K₄ [S]स्मि (for
Sह) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ६ M₁ पुत्राद् (for 'राजाद्')
— ^d) D₁₋₃ G₁ transp त्वया and कथ

4 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) A few MSS
केसरिणो T₂ G₂ ४ रौद्रा (for व्याघ्रा) — ^c) T₁ समाह-
ताश्च, G₁ M₁ दमिता मया च B₄ G₄ बहवो, Dn₁ शतशो
(for बहुशो) — ^d) D₆ तु (for च) K₂ D₁ ३ T₁ G₁
M महा (for मया) Ś₁ K₁ ३ रणे, B₁₋₃ D (except
D₁₋₃) युधि (for मृथे)

5 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) B D (except
D₁₋₃ ६) राक्षसाश्च, S (G₂ missing) नागाश्चापि (for दान')
— ^b) B Dn D₄ ६ पन्नगाश्च, D_c यक्षाश्चैव (for राक्ष')
G₁ दैत्या यक्षाश्च राक्षसाः; M₁ यक्षाश्चाप्यथ राक्षसाः — ^c)
K₂ ४ D₂ ६ M₁ न शक्ता, G₁ च शक्ता (for अशक्ता) K₁ ३
ते, D₁ ३ च (for मे) — ^d) M₁ नोढु (for सोढु)

6 G₂ missing up to 6^{ab} (cf v l 1) — ^a) K₁ ३
किं न, K₄ Dn किं तु; B₂ D_c का नु, T G₂ क नु, G₁ M₂
का नु, M₁ का वा (for किं नु) B₁ ३ D_c तपो (for बल)
B₁ चापि, B₂ ४ D₄ ६ किं नु; B₂ D_c वा किं, Dn किं तु,
D₂ किंचिद् (for किं वा) — ^b) B₁ ३ D_c अथो पुन, D₁₋₃
अथापि वा (D₂ ते) — ^c) K₁ तद्योग, B₁ ३ D_c T₁ G₁ M
उद्यम, T₂ G₂ अद्य ते, G₂ ४ उद्यते (for उद्योगम्) K₂ ४
B₂ D_c D₆ T₁ G₁ M₂ ह्यपि, B₁ चापि, T₂ G₂₋₄ ह्यप, M₁
ह्यथ (for अपि) — ^d) B₁ बहुशो, T₁ G₁ ३ ४ विवशो
(for वशगो) S₁ K D₁₋₃ ६ त्वया कृत (by transp)

7 D₄ om 7 — ^a) D₂ अशक्यो, S अनित्यो (for
असत्यो) — ^b) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) धीयते, G₁
नैष्टिकी (for निश्चिता) B₂ D_c मन (B_{3m} मति as in
text) — ^c) T₂ G₂ ४ वृथेद (for य) S स्वयि मे (for

यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७
 इत्येवंवादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
 भोगेन महता सर्पः समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८
 निगृह्य तं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
 विमृच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
 दिष्टया त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
 दिष्टया कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥
 यथा त्विदं मया प्राप्तं भुजंगत्वमरिंदम ।

तदवश्यं मया ख्याप्यं तवाद्य मृणु सत्तम ॥ ११
 इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्मनीषिणाम् ।
 शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्पस्य कथयामि तत् ॥ १२
 नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
 तथैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वशकरः सुतः ॥ १३
 सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च ।
 इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४
 त्वां चेदवध्यमायान्तमतीव प्रियदर्शनम् ।

मे त्वया) Ś1 K B1 D1-3 5 यथा त्वया महाभाग — a) B2 4 प्रवि (for प्रति) Ś1 K D1-3 मम (for महत्)

8 Before 8, B D (except D1-3 5) ins वैशं ड — a) B1 T1 transp वीर and भीम K1 कर्मणा (for कारिणम्) — 0) B D (except D1-3 5) गृह्य, T1 [आ]-विष्ट (for सर्प) — a) G1 भीम त (for समन्तात्) K4 T G2-4 वारयत् (for वेष्टयत्)

9 a) Dn D4 6 [ए]त् (for त) S1 K2 भाग, M2 बाहुस्य (for बाहु) — b) Dc M1 तथा (for तवा) K3 समन्तात्पर्यवारयन्, B1 स तत्र भुजगस्तथा — 0) K1 [अ]थ, D5 च (for [अ]स्य)

10 a) B D (except D1-3 5) दिष्टस्य (for दिष्टया) — b) Ś1 K1 Dc D1 3 भक्षयो, D5 भक्ष्य (for भक्षो) S transp देवैर् and भक्षो — 0) K3 4 D1 3 5 S दिष्ट (T2 G3 4 ट), B1 दत्त (in दिष्टया as in text) G4 कालेन (for कालस्य) T2 G3 4 महता (for महत्)

11 a) B1 Dc हित, B2 हीद (for त्विद) Dc पूर्व (for प्राप्त) — b) B1 स्पर्शरूपम्, B2 3 Dc Dn D4 5 सर्परूपम्; T G1 3 भुजगत्वम् — 0) B Dn D4 6 G4 तथा (for तद) Ś1 K B1 D1-3 5 मया (Ś1 मया) ख्येय; S त्वया मत्त (for मया ख्याप्य) — a) B1 कुरु (in मृणु as in text) Ś1 K D1-3 5 इत मे (for सत्तम) S श्रोतव्य मृणु तन्मम

12 Before 12, B4 ins सर्पं ड — b) B1 रोषास्सुर, T1 भय कोपान्, G1 कोपादसि (for ह्यह कोपान्) B2 3 Dn D4 6 महर्षिणा, T G2 3 महर्षिण, G1 मनीषिण, G4 महर्षिणा (for मनीषि) — D5 om 12^{cd} — 0) Ś1 प्रति (for परि) — a) S1 K1 3 तवाद्य, D1-3 T G3 4 सर्वस्य; M सर्वं ते (for सर्पस्य) B Dc Dn D4 6 सर्वं तत्कथयामि ते

13 a) K3 Dc2 (m as in text) नहुषो (for नहुषो) — b) K1 व्यर्थ (for व्यक्त) — 0) Ś1 K3 G4 तथैव (for तथैव) D6 धर्म (for पूर्व) Ś1 D1 5 सर्वपाम् (for

पूर्वपाम्) — a) B1 3 4 D (except D1-3 5) धर (for कर) K1 स्पृत (for सुत) — Alter 13, K2 4 D1 3 ins

875* तपोमि ऋतुभिश्चैव विद्ययाभिजनेन च ।
 त्रैलोक्यैश्वर्यमतुल प्राप्त मे विक्रमेण च ।
 अथ सर्वनृपोन्माथी मदो मा समुपाविशत् ।
 सहस्र मुनिमुष्यानामुवाह शिविका मम ।
 ततो विभ्रशितश्चाहमगस्त्येन महात्मना । [5]
 इमामवस्था संप्राप्त पश्य दैवमिदं मम ।
 न दैव प्रज्ञया तात न बलोत्साहशक्तिभिः ।
 न सहायबलैश्चापि कश्चिदप्यतिवर्तेते ।
 अथ प्रजा च शौर्यं च सपदं कारण भवेत् ।
 प्रजावता च शूराणां न कदाचिदसपद । [10]
 यथा प्राज्ञाश्च शूराश्च दृश्यन्ते दुःखजीविन ।
 भीरुमूर्खश्च सुखिनस्तस्मादैव हि कारणम् ।

[Cf 876* — (L 2) K2 अखिल (for अतुल) — (L 3) K3 नृपोत्साद (for नृपोन्माथी) — (L 6) = (var) 14^{cd} K4 संप्राप्य (for त), and कृत (for मिद) K3 पश्य मे दैवपर्यय (for the posterior half) — (L 9) K4 यदि (for अथ) — (L 11) K4 यदि (for यथा)]

14 a) D1 3 मोहमापद्गतो राजा — b) S मस्य (for मन्य) D1 3 वै (for च) — 0) Ś1 K2 T2 G2-4 संप्राप्त, T1 सपन्न (for आपन्न) — a) Ś1 K1 3 T2 G2-4 देहम्; M2 वर्पम् (for दैवम्) Ś1 K2 T2 G3 4 इम (for इव) M2 मयि (for मम) — After 14, K3 ins (a variant of 18-19)

876* पतितो हि विमानाऽप्यात्स मुनिः प्राथितो मया ।
 कुरु शापान्तमित्येव प्रोवाचेद् दयान्वितः ।
 यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यति धर्मेत ।
 म त्वा मोक्षयिता शापात्कस्मिंश्चिच्छालपर्येये ।
 न च ते मत्प्रसादेन स्पृष्टिभ्रशो भविष्यति ।
 बलवानपि जन्तुस्ते गृहीतो वक्ष्यमेष्यति ।

अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५
 न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचिद्ग्रहणं गतः ।
 गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६
 नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
 गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम ॥ १७
 पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद् द्रुतम् ।
 कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८
 स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिपुतः ।
 मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १९
 ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
 स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २०

यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विशेषवित् ।
 स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः ॥ २१
 गृहीतस्य त्वया राजन्प्राणिनोऽपि बलीयसः ।
 सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२
 इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
 मयि संजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३
 सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
 सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकाङ्क्षी महाद्युते ॥ २४
 तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजंगमम् ।
 न ते कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥ २५
 यस्माद्भावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।

15 °) Cnp अमेध्य (for अवध्य) B Dc Dn D₄ ६
 °ध्य दायदम्; T₁ °ध्यमान च (for °ध्यमायान्तम्) Ś₁
 अवश्य तु मया दृष्टम्, K D₁-३ ६ अवध्य (K₃ °श्य) त्वा तु
 (K₃ ५ च, D₃ स्व-) दायदम् — °) Ś₁ K B₄ D₁-३ ६
 [अ]द्भुत° (for प्रिय°) — °) G₃ भोक्ष्यामि (for °योक्ष्यामि)
 — °) T₁ माहश्च (for या°)

16 G₁ om 16°-18° — °) B₃ मुच्येत मे (for मे
 मुच्यते) M₁ किंचित् (for कश्चित्) — °) T₁ G₃ ५ M
 कदाचिद् (for कथचिद्) B D (except D₁-३ ६) प्रग्रह
 (for प्रग्रहण) — °) B₁ (m as in text) प्राप्तकाष्ठो, Dc
 षष्ठकाले, Dsm प्राप्ते काले Ś₁ K D₁-३ ६ परतप; B₃ (m
 as in text) द्विजोत्तम, M₁ विशेषत (for नरो°)

17 G₁ om 17 (cf v1 16) — °) D₃ ६ नास्मि,
 T G₃ ५ नालीत् (for नासि) B₂ G₃ °दपेण (for °सर्पेण)
 — °) Ś₁ K₁ ३ तिर्यग्योनौ हि, B₁ °नौ प्र-; D₁ °नौ नि-
 D₂ °नौ वि, D₃ °नौ च D₃ तिष्ठता; G₃ वर्तिना (for
 वर्तता)

18 G₁ om 18° (cf. v1 16) — °) B₃ Dn₃ n₃
 विमानाग्रान् — °) K₁ महा- (for मया) Ś₁ K₁ ३
 सिंहा° (for शक्रा°) B₁ Dc Dc °सनच्युतात् (for °सनाद्
 द्रुतम्) S तदा (for द्रुतम्) — °) T₁ तदा, T₂ G₃ ३
 कदा (for कुरु) T G₃ ३ शापात् — °) D₃ मया स (for
 भगवान्)

19 °) K₃ क्षमया (for कृपया) B₃ [अ]ति- (for
 [अ]भि) T₁ मुनिसत्तम°, T₂ G₃-4 M समभि° (for [अ]भि
 परि°) — After 19°b, T₂ G₃-4 ins

877* यस्त्वया वेदितो राजन्मोहेमेति महाबलः ।

— °) B₄ °पर्यये D₃ M₁ कस्मिश्चित्कालपर्यये

20 °) K₃ D₁-३ तु (for च) T₁ M प्रजहात्, T₂ G
 प्रजहौ (for अजहात्) — °) D₃ स्मार्थम्, M₁ स्मर्तुम् (for
 स्मार्तम्) D₃ T₁ G₃ अस्मि (for अस्ति) — °) D₁ यथा
 च (for यथैव) K₁ ३ [अ]धिकृत, D₁ [अ]पि गत, T₂ G₃-4
 [अ]वगत (for [अ]धिगत) B₃ G₃ M₁ तदा (for तथा)

21 °) S मे (for ते) — °) K₁ ३ ५ विशेषवत्, K₃
 Dc T₁ विशेषत, Dn D₄ ६ विभागवित् (for विशेष)
 — °) Ś₁ K₃ त्वा; S (except T₁) मा (for त्वां) K₄
 राजन् (for शापाद्) — °) K₄ शापान् (for इति) Ś₁
 K₁ ३ मुनि (for ऋषि)

22 °) K₃ ५ D₁ ६ प्राणतोपि — °) G₁ बल° (for
 सत्त्व°) K₃ D₁ °श्चापि, Dc °स्येति (for °स्यापि) — °)
 G₁ सर्पस्य, G₃ सर्पेण; G₃ (before corr) ५ सर्वथा (for
 सर्वस्य) T G₄ [अ]पि (for [आ]शु)

23 °) T₂ G₃ वां (for चा) — °) B₂ T₁ M वाचस
 (for वचस्) — °) T₁ समान- (for सजात) K₁ हर्षा
 णाम्, K₄ हार्दस्य (for -हार्दानाम्) — °) K₄ D₁ ३ तत्स
 (for अथ) T₁ सहिता (for ऽन्तर्हिता)

24 °) B₄ सोह कृत्वा सुदुष्कर्मा — °) T₁ [इ]ह वने
 (for निरये) T₂ G₃ ५ [ऽ]शुभे (for ऽशुचौ) — °)
 K₁ ३ प्राप्त° (for प्राप्य) — °) D₁ T G₃-4 काल (for
 काला°)

25 Before 25, B₄ Dc₁ D₁ M₁ ins वैश° उ (M₁
 om उ) — °) K₁ बाहो (for °बाहुर) — °) D₃ महा
 बल° (for भुज°) — °) B Dn D₄ ६ न च कुप्ये, D₁ न
 कुप्ये तत्, T₁ तत्र कुप्ये (for न ते कुप्ये) T G₃-4 °राज
 (for सर्प) — °) S नात्मनो (G₁ ३ ५ °ने) द्विजमत्तम
 (G₁ वै द्विजोत्तम, G₄ नृपम°)

आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६
 दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमर्हति ।
 दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७
 पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
 इमामवस्थां संग्राह्यमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८
 किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम् ।
 यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्राष्ट्राज्यपरिच्युतान् ॥ २९
 हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससंकुलः ।
 मां च ते समुदीक्षन्तः प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥ ३०
 विनष्टमथ वा श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
 धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ॥ ३१

अथ वा नार्जुनो धीमान्विपादमुपयास्यति ।
 सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२
 समर्थः स महाबाहुरेकाह्वा सुमहाबलः ।
 देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमोजसा ॥ ३३
 किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्धृतदेविनम् ।
 विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भलोभपरायणम् ॥ ३४
 मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
 यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ३५
 कथं तु तस्यानाथाया मद्विनाशाद्भुजंगम् ।
 अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६
 नकुलः सहदेवश्च यमजौ गुरुवर्तिनौ ।

26 °) S₁ D₂ M₂ यस्याद् ; K₁ ३ ४ D₁ ६ G₁ २ ४
 M₁ य स्याद्, B₂ तस्माद् (for यस्माद्) Ś₁ भवादी, K₁
 अभावे (for अभावी) — °) B₁ तत्र न (by transp)
 D₂ प्राप, M₂ ग्काप (for ग्लप) T₁ जन (for मन)
 27 27^{ab} = (var) 1 1 186^{cd} — °) Ś₁ K₂ B₁
 D₁ ३ ६ G₁ [ञ]तिव, B_{1m} ३-४ D_o D_n D₄ ० T G₂₋₄
 वच, M₂ विव (for निव) — °) G₁ दैवत हि (for
 दैवमेव) — °) T₁ G₁ ३ M₁ पौरुष तु निरर्थक
 28 °) G₂ देवो (for दैवो) B₁ पाताद् (m घाताद्
 as in text) D₂ ३ वै (for हि) — °) Ś₁ K₁ ३ भ्रयात्;
 B₂ अत्र; T₁ श्रय — °) T₁ G₂ ४ M आपद् (for
 अवस्था) S (except G₁) आपन्नम् (for सप्राप्तम्) — °)
 Ś₁ K₁ ३ यक्षिमित्तम्, D₂ सनिमित्तम् (for अनिमित्तम्)
 K₄ महद्भि मा; D_c इहाद्य मे; D₂ इहोद्यम (for इहाद्य माम्)
 29 °) K₁ नाभि, K₂ [अ]द्य न (by transp), T₂
 G₂ ४ मा न Ś₁ K₄ D₁ [अ]पि (for [अ]नु) G₁ ३ M₂
 अह तु नानुशोचामि — °) Ś₁ K₁ ३ हि; K₂ ४ D₁₋₃ ३ M
 सु (for तु) D₂ त्यक्त्वा (for न्यस्ताद्) — °) T₁ ३
 (before corr) G₂ ४ M राज्याद् (for राज्य)
 30 °) B₁ न मासुदीक्षमाणस्ते, B₂ ३ D_c D_n D₄ ०
 मा समुदीक्षमाणस्ते — °) Ś₁ K₁ ३ B₂ D_n D₂ ३ ६ G₁
 M₂ प्रयति, T₁ प्रतपि (for प्रपति)
 31 °) Ś₁ K₁ ३ D_c विनाशम् (for विनष्टम्) B D
 (except D₁₋₃ ३) G₁ मा (for वा) — °) Ś₁ K₂ शील
 मयस्, K₁ शूलमयास्, B₁ शीलमयास्, T₁ G₁ शीलतया;
 T₂ G₂₋₄ शीलास्त्वया (for शीला मया) Ś₁ K₂ तर्हि, S
 तेषि (for ते हि) — °) K₄ D₂ बध्यते (for बाध्यन्ते)

K₁ D₂ ३ T₁ गृद्धिन, B₂ (m as in text) विग्रहा, T₂
 G गृद्धिन (G₁ गृह्णना)
 32 °) K₁ [अ]पि (for न) — °) G₁₋₃ M दिव्यास्त्रं
 (for सर्वास्त्रं) T G₄ दिव्यास्त्रविधि (T₂ after corr 'द')
 नाधृष्यो — °) B₁ गधर्वदानवै, G₁ ३ दानवराक्षसै
 33 °) K₁ ३ समर्थः सुमहाबाहो — °) B₁ एक स,
 B_{1m} ३-४ D_c D_n D₄ ० एकोपि, G₂ एको वा (for एकाह्वा)
 T₁ M₂ स (for सु) G₁ M₁ चातरेण मा (for सुमहाबल)
 Ś₁ K D₁₋₃ ३ एकेनाह्वा (K₂ इहा) महाबल — °)
 K₁ ३ ४ D₁ प्रा (for प्र) B D (except D₁₋₃ ३) अजसा
 (for ओ)
 34 °) T₁ धृतेन, G₄ तु घृत (for दुर्धृत) — °) Ś₁
 द्विष्ट हि, K₁ विष्ट हि, K₂ त्विष्ट हि, M₂ विनष्ट (for विद्विष्ट)
 — °) B D_n D₄ ० G₄ दभमोह, G₁ लोभमोह, G₂
 मानाहोभं
 35 °) K₂ D₁₋₃ M स्वेव; K₄ D₂ त्वनु (for चैव)
 — °) D₁ T₂ G₂ ४ पुत्रगृद्धिनी, D₂ वृद्धिनी — °) Ś₁
 K₁ ३ सा (for या) S [अ]स्मासु (for [अ]स्माक) — °)
 D₂ शरै (for परै)
 36 °) Ś₁ K₁ ३ कथ तस्यामनाथाया, K₂ D₁₋₃ ३ G₁
 M₁ कथ तस्या ह (D₂ M₁ अ, G₁ प्य)नाथाया, B D_c D_n
 D₄ ० तस्या कथ (B₄ by transp कथ तस्यास्) स्वनाथाया
 — °) S सफला (for अफला) — °) B₁ मम (for मयि)
 K₄ T₁ G₁ M सर्व, T₂ G₂₋₄ सर्प (for सर्वे)
 37 °) B D (except D₁₋₃ ३) T G₂₋₄ यमौ च (for
 यमजौ) — D₂ om 37^a-38^b — °) Ś₁ K₁ ३ सख्यौ,
 B D_c D_n D₄ ० सगुप्तौ; D₂ सरब्धौ

मद्बाहुबलसंस्तब्धौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७
 निरुत्साहौ भविष्येते भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
 मद्दिनाशात्परिघृणाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८
 एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
 भुजंगभोगसंरुद्धो नाशकच विचेष्टितुम् ॥ ३९
 युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभ्रुवास्वस्थचेतनः ।
 अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४०
 दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
 दीप्तायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१
 एकपक्षाक्षिचरणा वृत्तिका घोरदर्शना ।
 रुधिरं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमपस्वरा ॥ ४२

प्रववावनिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
 अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३
 पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति वाशति ।
 मुहुर्मुहुः प्रस्फुरति दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४
 हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिवर्तते ।
 सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५
 स धर्मराजो मेधावी शङ्कमानो महद्भयम् ।
 द्रौपदीं परिप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६
 शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
 स प्रतस्थे महाबाहुधौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७
 द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।

38 D₂ om 38^{ab} (cf v1 37) — ^a) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ० भविष्यते (B₁ ष्येते) निरुत्साहौ — ^०) S₁ K₂ नाश (foi नाशात्) — ^a) Ś₁ K₁ ३ निश्चिता (foi वर्तते)

39 Before 39, Dc ins वैशं उं — ^a) Ś₁ K₁ ३ T₁ G₁ M₂ तथा (foi तदा) — ^b) G₁ विलप्य च, M₂ विप्रलाप (for विलं) — ^०) D₅ संनद्धो, M₂ संरुद्धो (for संरुद्धो) — ^a) S₁ K₁ ३ D₅ न नाशकः; B₁ नाशकस्स (for नाशकश्च)

40 ^a) M₁ च (for तु) — ^b) Ś₁ [अ]स्वस्त्; K₄ [आ]घस्त् (foi [अ]स्वस्त्) — ^०) Ś₁ K₁ ३ Dc अरिष्टदर्शं, T₂ G₂₋₄ अतिदुर्दर्शं — ^a) B₂ तान्निवर्धितं; T₂ G₂ ३ बहु धित (foi परिचिन्तं)

41 ^a) Dc₂ करुण, T₂ G₂₋₄ दारुणास् (for दारुण) T₂ G₂₋₄ तु (for हि) — ^a) Ś₁ K₁ ३ Dn₂ G₁ च, K₂ ४ B₂ D₁₋₃ ३ हि (for ह)

42 ^a) D₅ पादाक्षि (for पक्षाक्षि-) K₂ D₁ चरणां, B₁ T G चरणान् (G₁ वचना) (for चरणा) — ^b) Ś₁ K₁ ३ M₁ नर्तका; K₂ मर्तुका; K₄ M₂ नर्तुका, B₁ वर्तकी; B₂ D₅ नर्तकी; D₁ वक्तिका; D₅ जडुकी; T₁ अत्यत, T₂ G नस्यु-हान् (G₁ ङा) (for वर्तिका) Ś₁ K₂ Dc₁ M दर्शना, K₂ B₁ D₁ दर्शना; T G₂₋₄ दर्शनान् — ^०) Hyper metric! K₂ असृग्, B D (except D₅) G₁ रक्त (for रुधिर) Ś₁ वमते, K₂ वमती, G₁ वमती, M वमतीर् (for वमन्ती) D₅ वमती दृष्टा, T G₂₋₄ वमतोदर्शत् (G₂ पश्यत्) (for वमन्ती ददृशे) — ^a) K₂ अपस्वना, B₁ Dc Dn₂ ns अभासुरा (B₁ रा, Dc₁ रा); B₂ ४ Dn₁ D₄ ० अभास्वरा, D₁ ३ M₁ अपस्वरां (D₂ र; रा), D₅ अर्थायरात्, T G₂₋₄ खरस्वनान् Ś₁ K₁ दित्यसमस्वना, K₂ दित्यतप-

स्वर, B₂ दित्यमहासुरा, M₂ दित्यपुर सरा, text as in K₄ D₃ G₁ only

43 ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) T G चानिलो (for [अ]निलो) — ^b) K₂ Dc₂ Dn₂ ns D₁ ० चड (for चण्ड) Ś₁ K₁ ३ T G₂₋₄ M₂ वर्षण (for कर्षण) — ^०) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ सस्वानि; D₅ चैवासन् (foi सर्वाणि) — ^a) Ś₁ शतानि च

44 ^b) Ś₁ K₁ ३ वाचति; K₂ B₄ D₁ ३ वासं, K₄ B₁₋₃ Dc Dn D₃₋₅ शस (for वाशं) — ^०) B Dn D₄ ० स्फुरति च; S प्रस्फुरते — ^a) S (except M₁) च (for [अ]स्य) Ś₁ तत, K₂ तदा (for तथा)

45 ^a) Ś₁ K₁ ३ चरणौ, T₁ चयनश्च (foi चरणश्च) Ś₁ K D₁₋₃ चास्य (for चापि) D₅ हृदय कपते तस्य — ^b) K₁ ३ वामे; D₅ वासो (for वामो) Ś₁ K D₁₋₃ ३ वि, T₁ G₂ M [S]पि (for Sस्य) B₁ ३ ४ Dc Dn₁ D₄ ० T₁ G₁ M परितप्यते, B₂ Dn₂ ns तप्यति; T₂ G₂₋₄ नृत्यति — ^०) K₂ G₁ M₂ सव्यश्च (for स्य) K₄ Dn₁ ns D₁ T₁ G₁ [अ]क्ष्णोर् (for [अ]क्ष्णो) T₁ विकार च — ^a) T₂ G₂ ४ om [अ]पि Ś₁ K₂ [अ]रिष्ट, D₁ ३ [अ]निश; G₂ [अ]निष्ट (for [अ]निष्ट)

46 ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) M₁ धर्मराजोपि मे — ^b) B D (except D₁₋₃ ३) मन्य (for शङ्कं) K₂ ३ महाभय — ^a) K₄ भामिनि (for भारत)

47 ^a) K₂ तस्य, G₁ राजे (for तस्मै) — ^b) Ś₁ चिरा यात — After 47^{ab}, B₂ Dc ins

878* कथयामास तत्सर्वं मृगान्दन्तुमितो गतम् ।

तच्छ्रुत्वा स्वरितो राजा मृगमुद्विग्नमनसः ।

— ^०) K₁ B₁₋₃ Dc T₁ मप्रतस्थे, K₂ ४ D₁₋₃ ३ प्रतस्थे स

नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८
स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ ४९
धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थे वातरंहसः ।

ऊरुवातविनिर्भयान्द्रुमान्वावर्जितान्पथि ॥ ५०
स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तथा ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगामिवेष्टितम् ।
दयितं आतर वीरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २
स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।

(by transp) — ^a) Ś₁ K₁ B₁ D₁ ३ ४ ५ नृपः S प्रभु
(for नृपः) B₄ धौम्येन सह पांडव

48 K₃ om 48 — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₁ इत्युक्त्वा च (for
इत्युवाच)

49 ^a) D₂ T₂ (before con) G₂ ४ अन्वीय (for
उन्नीय) — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ ४ विसुः; B₁ पुनः (for
प्रभु) — After 49^{ab}, B Dc Dn D₄ ६ ins

879* मृगयामास कौन्तेयो भीमसेन महावने ।

स प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथवान् ।

— ^a) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ पदवीं (for पृथिवीं) — ^d) Ś₁
पदः (for परिः) — After 49, B Dc Dn D₄ ६ ins

880* ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।

पतितानि वने हृष्ट्वा मार्गं तस्याविशङ्कपः ।

[(L 2) B₂ Dc D₄ ६ विद्वृत्त (for विशङ्कपः)]

50 ^a) S₁ K₁ ३ धावमानस्य धीः (Ś₁ वी) रस्य, B₁ in
सदश धावतस्तस्य — ^b) B Dc₁ Dn D₄ ६ मृगार्थः; Dc₂
णा (for भे) — ^c) Ś₁ भिन्ना, K₁ ३ D₁ ३ भिन्नान्; B
Dc Dn D₄ ६ G₁ ४ M 'भेन्ना (for 'भेन्नान्) — ^d) K
D₁ ३ ४ व्यावर्ति, D₃ भावजि (for व्यावर्जि) B Dc
Dn D₄ ६ M₁ हुमा व्यावर्जि (B₂ सि) ता पथि — After
50 Dc ins 881*

51 ^a) B₂ ३ D₄ ६ गत्वा च तैस् (D₄ ६ चैतैस्) K₁ ३
G₁ ३ M₁ तथा (for तदा) — B₂→ Dn D₄ ६ ins after
51^{ab} Dc after 50

881* रुक्षमारुतभुयिष्ठे निष्पन्नद्रुमसकटे ।

ईरिणे निर्जले देशे कण्टकिद्रुमसकटले ।

अश्मस्थाणुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विपमोक्तते ।

76

[(L 1) Dn 'सकले (for सकटे)] — (L 2) Dc
निर्जले (for ले) — (L 3) Dc क्षया (for 'क्षुपा')]

— ^d) T₂ G₂ ४ विधेष्टम् (for निधेष्टम्) K₃ ४ B₁ D
(except D₂) G₁ ३ M तथा, B₄ स्थित (for तथा)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ Dn₂ T₂
G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₃ ४ B₁→ Dc Dn₁ ns
D₁→ G₁ आजगर — Adhy no (figures, words or
both) Dn 179 (Dn₂ 178), D₁ 184 S (M₂ sup
ln) 180 (M₂ orig 182) — Śloka no Dn₁ ns
54, Dn₂ 55, D₁ 57

177

1 ^a) G₁ धर्मराज (for युधिष्ठिर) D₂ ६ G₁ समा
(for तमा) — ^b) B₁→ Dc Dn D₄ ६ भोगेन (for
भोगाभि) — ^c) G₁ आतर दयित (by transp) K₃ ४
D₁→ S भीमम्; B Dc Dn D₄ ६ S (except G₁) धीमान्
(for वीरम्) — ^d) S (except T₁) इदमित्यध्वरीद्वयः

2 ^b) K₃ ४ D₁→ S (except T₁) इहास (for भवास)
B₄ आपद प्राप्तवानसि; D₅ यदि त्वमिहमासवान् (sto) — ^d)
Ś₁ K₁ ३ मुजगोत्तम, B₄ नागसत्तम (for पन्न) T₂ G
भोगः पन्नगसत्तम

3 ^a) T₁ धर्मराज समालोक्य — ^b) K₃ ४ D₅ ततो
(for आता) — ^d) Ś₁ K₁ ३ प्राहिणाभिविधे (Ś₁ 'वे) षित
— After 3, B Dc Dn D₄ ६ ins

882* भीम उवाच ।

अयमार्य महासखो अक्षार्थं मा गृहीतवान् ।

कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादि विचेष्टितम् ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।

सत्यं सर्पं वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ४

किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम ।

किमाहार प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ ५

सर्प उवाच ।

नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ ।

प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ६

क्रतुमिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।

त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तो विक्रमणेन च ॥ ७

तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।

सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिबिकां मम ॥ ८

ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान् ।

इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ॥ ९

न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ।

तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १०

षष्ठे काले ममाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।

नाहमेनं विमोक्षयामि न चान्यमभिकामये ॥ ११

प्रश्नानुचारितांस्तु त्वं व्याहरिष्यसि चेन्मम ।

नहुषो नाम राजर्षि प्राणवानिव सस्थित ।
युधिष्ठिर उवाच ।

सुच्यतामयमायुष्मन्प्राता मेऽमितविक्रम ।
वयमाहारमन्य ते दास्याम' क्षुन्निवारणम् ।
सर्प उवाच ।

आहारो राजपुत्रोऽथ मया प्राप्तो मुखागत । [5]
गम्यता नेह स्यातव्य श्वो भवानपि मे भवेत् ।
व्रतमेतन्महाबाहो विषय मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्षो भवेत्तात त्व चापि विषये मम ।
चिरेणाद्य मयाहार' प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेन विमोक्षयामि न चान्यमभिकाङ्क्षये । [10]

[(L 3) D₆ D₄ 'विक्रम (for 'विक्रम) — For lines
9-10, of stanza 11]

4^a ^b S दैत्यनाथो वा (for यदि वा दैत्य) B₁ यक्ष (for
दैत्य) — ^d D₆ पृच्छते; G₁ पृच्छामि (for पृच्छति) Ś₁
K₁₋₃ M त्वा (for त्वा) — After 4, B₂₋₄ D₆ D_n
D₄ 6 ins

883* किमर्थं च त्वया प्रस्तो भीमसेनो भुजंगम ।

5 5^a=1 23 11^a — ^{ab} S किं (for वा) B₄
repeats 883* for 5^{ab} — ^c Ś₁ K₄ D₁ कम् (for किम्)
D₆ वा सर्पं (for आहार) D₂ विद्यते त्वा, T₂ G₁ 3 4
प्रयच्छेम (for 'च्छामि)

6 ^b K₂ D₆ पूर्वं (for पूर्वस) K₄ D₁ 3 पूर्वेषा पूर्वज
स्तव, D₆ भास पूर्वभवस्तव — ^d G₂ M₂ नराधिप D₆
आयोर्वंशकर सुत

7 ^b B₄ S वलेन च, D₆ च भारत (for दमेन च)
— B₂ om (hapl) 7^{cd} — ^c Ś₁ K₁ 2 D₆ अन्यम्, D₆
अन्य च; G₁ अप्राप्य (for अन्यम्) — ^d K₄ B D प्राप्तोह
(D₆ प्राप्त मे) विक्रमेण च

8 ^a D₆ ऐश्वर्यं हि (for तदैश्वर्यं) — ^b D₆ मोहो
(for दर्पो) Ś₁ K D₁₋₃ 6 आविशत् (for अगमत्) D₆
पुरा (for तदा) — ^c T₂ G₂₋₄ सहस्र च, M₁ चाणि
(for 'स्र हि) — ^d S वहति (for उवाह)

9 ^a T₂ (before cor1) G₂ ऐश्वर्यान् (for ऐश्वर्यं)
D₆ G₁ 'मोहेन (for 'मत्तोऽहम्) — ^b T G₂₋₄ M 'मत्य
(for 'मन्य) Ś₁ K₂ D₆ द्विजोत्तमान् (for ततो द्विजान्)
G₁ वाहयन्सर्वतो द्विजान् — ^c B₁ इमामवस्थामगम
— ^d B₁ शपेन (for आनीत) Ś₁ पृथिवीतले, S इति
मे स्मृति

10 ^a Ś₁ K₁ 2 D₆ तत्र; M₁ न च (for न तु) Ś₁
D₆ मां नाजहात्; K₁ 2 मां न ज', T₂ G₂ 4 मा व्यज'; G₂
M₁ मां व्याज'; M₂ मां प्रजहत् (for मामजहात्) — ^b Ś₁
K₁ 2 अद्येह; D₆ अत्येति, T₁ अभ्येति, T₂ G अन्वेति (for
अद्येति) T G पांडव — D₆ om 10^c-11^b

11 D₆ om 11^{ab} (of v l 10) — ^a B D_{n1} n₂
D₆ मयाहार (B₄ 'र), G₁ समाहार, G₂ महाराज; M₁
ममाहार — ^b B₄ प्राप्तोस्मि भरतर्षभ — D₆ om (hapl)
11^d-12^c — ^d K₂ 4 B D₆ D_n D₄ 6 T₂ G₂₋₄ न
चान्यद् K₄ B D₆ D_n D₁ 4 अपि (for अभि) S₁
K₁ 2 G₁ 'काक्षये (for 'कामये)

12 D₆ om 12^{ab} (cf v l 11) — ^a K₄ D₁ 2
उच्चरितान् K₁ 2 D₆ तुभ्य, K₄ D₁ 2 G₂ श्रुत्वा, B D₆ D_n
D₄ 6 अद्य; T₁ M₂ त्व तु; T₂ G₁ 3 4 तास्व (for तु त्व)
— ^b Ś₁ K D₁ 2 8 व्याकरि' (for व्याहरि) — After
12 D₁ ins 884*

13 D₁ om 13^a-14^b — ^a Ś₁ K₁ 2 सर्पं ब्रूहि (bv
transp) T₁ ब्रूहि सर्वं — ^b S₁ K₁ 2 प्रतिमोक्षयामि,
cf v l 14 T₁ शक्ति (for तं वच) — ^c T₁ कामम्

अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि सर्पं यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।

अपि चेच्छक्त्यां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजंगम् ॥ १३

वेद्यं यद्ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।

सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १४

सर्प उवाच ।

ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।

ब्रवीद्व्यतिमर्तिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दमो घृणा ।

दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ १६

वेद्यं सर्पं परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।

यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितम् ॥ १७

सर्प उवाच ।

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव ह ।

शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ।

आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ १८

वेद्यं यच्चात्थ निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।

ताभ्यां हीनं पदं चान्यच्च तदस्तीति लक्ष्ये ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रे चैतद्भवेद्वेद्यं द्विजे तच्च न विद्यते ।

(for प्रीतिम्) — After 13, K₂ (om lines 1-20) ins a passage given in App I (No 19)

14 D₁ om 14^{ab} (of v 1 13) — ^a) T₁ सत्यश्च (for वेद्यं) K₂ B Dc Dn D₄ ० T G₂ ५ M₂ च, G₁ तु (for यत्) T₁ [अ]ह; M₂ [ह]व (for [ह]ह) G₂ वेद्यं च यद्ब्राह्मणेन — D₂ ins after 14^{ab} D₁ (which om 13^a-14^b) ins after 12

884* ब्रूहि यत्ते मया वाक्यं सत्त्वं धर्मभृता वर ।

— ^c) Ś₁ K₁ D₁₋₃ ० वच, M तव (for सत्त्वं) G₁ सर्पं राज्ञोऽथ तच्छ्रुत्वा — ^d) Ś₁ K₁ ३ प्रतिमोक्ष्यामि, of v 1 13 — After 14 K₄ D₁ ३ ins a passage given in App I (No 19), which K₂ (partly) ins after 13

15 D₁ om 15 (with the ref) — ^b) G₁ किं वेद्यं (by transp) — ^e) K₄ D₂ प्रब्रूहि (for ब्रवीहि) K₂ ३ [अ]तिमर्तिस्त्व हि, K₄ D₂ ३ मर्ति हि त्वा; Dc D₂ ३ मर्ति त्वाह, T₁ M मर्तित्वेन (M₂ त्वे हि); T₂ G₂ ५ [अ]नुमर्ति (G₄ inf lin त) त्वा हि — ^d) D₂ मिमीमहि, S ३ मिनोमि ते

16 ^e) D₂ वाक्यं (for दानं) D₁ तप (for क्षमा) Ś₁ K₁ ३ D₁ शौचम् (for शीलम्) — ^b) N तपो (for दमो) — ^e) Ś₁ K₁ D₁ ३ ० राजेन्द्र (for नागेन्द्र) — ^d) Dn₂ D₄ ० स्मृति (for स्मृत) — After 16, K₄ D₁ ३ ins

885* परेयां च गुणान्वेषी सतत पुरुषर्षभ ।

सतोऽपि दोषान् राजेन्द्र न गृह्णाति कदाचन ।

दीनानुकम्पी सतत सतत साधुवत्सल ।

नित्य दानरतश्चैव त देवा ब्राह्मण विदुः ।

सर्प उवाच ।

यत्नेन ब्रूहि राजेन्द्र क कालं ब्राह्मणदानयोः । [5]

प्रश्न प्रश्नविदा श्रेष्ठ सर्वविस्व मतोऽसि मे ।

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्र वै ब्राह्मण पश्येच्छ्रोत्रिय ध्यानतत्परम् ।

धन मन्येद्विशिष्टं तु स कालं ब्राह्मणदानयोः ।

सर्प उवाच ।

किं वेद्यं परम राजन्शस मे त्वं युधिष्ठिर ।

सर्वज्ञोऽसि महाबाहो वाक्यैरनुमिमीमहे । [10]

[D₁ om (hapl) from the posterior half of line 2 up to the prior half of line 5 — (L 6) D₂ repeats 14^{ab} for line 6 — (L 8) D₁ वर (for धन) D₁ ३ मन्ये (for मन्येत्) D₁ त काल (for स काल) — After line 8, D₁ repeats 14, while D₂ repeats 14^{cd} — (L 9) K₄ शस (for राजन्), and किं सुखं मरत्तर्षभ (for the posterior half)]

17 ^e) D₁ ३ यत्परम (for सर्पं परं)

18 K₂ om 18^{ab} — ^a) Ś₁ K₄ D₂ ३ ३ चैव, K₂ तत्, M₂ ते (for च) — ^b) K₄ सत्यादि (for सत्यं च) K₁ ३ ५ B₂ Dn D₁ ३ ५ ५ G₄ हि (for ह) — ^e) K₂ D₁₋₃ ३ हि (for the first च) Ś₁ K₂ D₂ ३ च सत्यादि; K₂ D₁ ३ च सत्यानि; K₄ च ज्ञानादि, B₁ यदा सत्य (for च सत्यं च) — ^d) K₂ D₂ अक्रोधम् (for अक्रोध) — M om 18^{ef} — ^f) Ś₁ K₁ D₁₋₃ ३ चेति (for चैव)

19 ^e) Ś₁ K₁ ३ यथार्थं, K₂ यथात्थ, K₄ B Dn D₄ ० यथात्थ; Dc D₁₋₃ यथात्थ; D₂ यद्ब्रह्म; T G₂ ५ M यथार्थं (for यथात्थ) — ^b) Ś₁ K₂ D₂ युधिष्ठिर; K₄ सुखं नृप (for नरा) — ^d) Dc लक्ष्यते (for लक्ष्ये) — After 19 Dc D₂ (marg) ins

न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २०
 यत्रैतल्लक्ष्यते सर्पं वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
 यत्रैतन्न भवेत्सर्पं तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २१
 यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति ह ।
 ताभ्यां हीनमतीत्यात्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २२
 एवमेतन्मतं सर्पं ताभ्यां हीनं न विद्यते ।
 यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २३
 एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनमस्ति पदं क्वचित् ।
 एषा मम मतिः सर्पं यथा वा मन्यते भवान् ॥ २४
 सर्प उवाच ।
 यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।

व्यर्था जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न दृश्यते ॥ २५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 जातिरत्र महासर्पं मनुष्यत्वे महामते ।
 संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ २६
 सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
 वाञ्छीशुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ २७
 इदमार्थं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
 तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ २८
 प्राङ्गामिबर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
 तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ २९
 वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते ।

886* तांश्च सर्वानशेषेण कथयस्व नराधिप ।

20 °) B₂ s Do च तद्, B₂ Dn D₄ तु यद्, T₁ G₂ 4
 M₂ चैव (for चैतद्) B D (except D₄ s) लक्ष्म (for
 लक्ष्यं) — °) D₀ तच्चैन्, D₁ s s T₂ G₁ s 4 M चैतन्;
 T₁ G₂ चैव (for तच्च) S दृश्यते (T₁ लक्ष्यते) (for विद्यते)
 — °) K₁ नैव (for न वै) — °) T₁ G₁ ब्राह्मणो न च; T₂
 G₂₋₄ नैव ब्राह्मण (for न च ब्रा) — 20=B 12 189 8

21 °) G₁ तल्ल (for [ए]तल्ल) Ś₁ K D₁₋₃ s लक्ष्यते
 सर्पं यत्रैतत् (Ś₁ K₁ s यस्यैतत्, K₄ यस्यैव) — °) K₂
 तद्वत् (for वृत्तं स) D₂ G₁ स ब्राह्मण इति स्मृत (= 16^d)
 — °) Ś₁ K₁ s D₁ s s सर्वं, K₂ सत्य; K₄ नित्य (for सर्पं)
 — °) D₂ स शूद्र; T₂ G₂ 4 शूद्र तम् (for त शूद्रम्)

22 °) B₁ भुजग (for भवता) — °) Ś₁ K₁ s भव
 तीति ह, K₂ B₂ s Do Dn D₄ s T₁ M₁ विद्यतीति च (B₂
 Do T₁ M₁ ह), K₄ D₁₋₃ विद्यते त्विति (D₂ यथा also), B₄
 विद्यते तथा B₁ वेद्यं त्व वेद्यतीति ह, D₂ न तद्वेद्य भवेत्स्विह
 — °) Ś₁ K₁ अतीत्यान्यत्, B₁ 4 इतीत्यत्र, B₂ Dn₁ T₂
 G₂₋₄ अतोऽन्यत्र, Do इति ह्येतत्, D₁ s अतो नान्यत्, D₂
 अतीवान्यत्, D₂ पद नान्यत्, T₁ च वेद्यमत्र, G₁ अतोऽन्यत्,
 M₁ न वेद्यमत्र, M₂ न मेऽन्यत्र (for अतीत्यात्र) — °) D₂
 अस्ति (for नास्ति) D₂ न च पश्यामि चेदपि

23 °) K₄ सत्यम् (for एवम्) M₁ मम (for एतत्)
 S₁ K₁ s पर, K₂ 4 D₁₋₃ s पद (for मत) D₂ सौम्य
 (for सर्पं) — °) S तु (for न) — °) K₂ 4 D₂ नैव
 (for भवेत्) S₁ K D₂ भवेच्छीत न चोष्णता

24 °) K₄ चास्ति, B D (except D₁₋₃ s) नाम्नि (for
 अस्ति) — °) S (except T₂ G₂) कथ (for यथा)

25 °) K₄ वै (for ते) Ś₁ यदि वृत्तं ततो राजन्; K₁
 यद्येतद्वृत्ततो रां, K₂ यद्व्रत ततो रा — °) K₄ मीक्ष्यते
 (for मीक्षित) — °) K₂ विना, B D वृथा (B₂ यथा
 (for व्यर्था) K₁ s B₂ D₂ s s तथा, K₂ T₁ G₁ M
 तवा, T₂ G₂₋₄ त्वया (for तदा) — °) K₄ D₁ s वृत्त,
 B₁ s क्रिया (for कृतिर) K₄ जाते, D₁ s s यस्मात् (for
 यावत्) K₂ B₁₋₃ Do Dn D₄ s न विद्यते, K₄ D₁ s प्रश
 स्यते (for न दृश्यते) T₁ G₁ M कृतिर्या चात्र दृश्यते, T₂
 G₂₋₄ पृथिव्या चात्र दृश्यते

26 °) B₁ सत्व (for सर्पं) — °) K₄ मानुष्यत्वे, T₂
 G₂ मनुष्येषु, G₂ 4 मनुष्यत्वं K₂ 4 D₂ s विशिष्यते, B₂ 4
 M₁ विधीयते; D₁ s प्रशस्यते (for महामते) — °) B₄
 दुर्निरीक्ष्य इति स्मृति

27 °) Ś₁ K₁ s B Do₁ Dn D₄ s सदा (for यदा)

28 °) Ś₁ K₁ s हि, K₄ D₂ मे (for च) — °) B₁
 [उ]त (for [अ]पि) — °) K₂ प्रमाणेष्ट (for प्रधानेष्ट)

29 °) Ś₁ K₁ s नामेवर्धनात्, K₄ नाभिदर्शनात्, T
 G₂₋₄ M₁ कर्तनात्; G₁ लवनात् — After 29^{ab}, T G
 (T₂ G₂ om line 1) ins

887* ततस्तु नामकरणं ततश्चौल विधीयते ।

ततोपनयनं प्रोक्तं द्विजातीनां यथात्रिधि ।

[(L 2) T₁ G₁ तथो (for ततो), and क्रम (for विधि)]

30 °) B D (except D₁₋₃ s) तावत् (for वृत्त्या)
 B₁ ज्ञेयो (for ह्येप) — °) Ś₁ K₂ वेदी, T₂ (after corr)
 G₂ वेदो, G₁ s वेदान् (for वेदे) K₄ युज्यते (for जायते)
 — °) K₂ 4 B Do Dn D₂ 4 s G₂ तस्मिन्, D₁ s तस्मात्
 (for अस्मिन्) Ś₁ K₁ s D₂ S (except G₂ 4) एव (for

असिन्नेवं मतिद्वैधे मनुः स्वार्थं भुवोऽब्रवीत् ॥ ३०
 कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
 संकरस्तत्र नागेन्द्र बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ३१
 यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।

तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३२
 सर्प उवाच ।
 श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
 भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

युधिष्ठिर उवाच ।

भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
 ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्गतिरनुत्तमा ॥ १
 सर्प उवाच ।

पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
 अर्हिसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
 अर्हिसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३
 सर्प उवाच ।

दाने रतत्वं सत्यं च अर्हिसा प्रियमेव च ।
 एषां कार्यगरीयस्त्वाद्दृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४

एव) K₁ मतिरवे च, B₁ मतिर्वैवो; D₈ मत द्वैध; T₂ G₁ ३ ४
 मत द्वैधा, G₂ विध द्वैधा (for मतिद्वैधे) — 30^d = 1 67
 9^d etc

31 ^a) K₁ T₁ G₁ कृतकृत्य S सर्ववर्णा (T₁ सवर्णाय)
 (for पुनर्वर्णा) — ^b) T₁ G₂ M₂ न नश्यति (M₂ 'ते'),
 G₁ न दृष्यते; G₂ ननु क्रुते (*inf lin* as in text) M₁
 नशिष्यति (for न विद्यते) — ^c) D₁ D_n T G₁₋₃ सस्कारस्
 (for सकरस्) B D (except D₁₋₃) G₄ स्वस्य, M₂ तस्य
 (for सत्र) S₁ K D₁₋₃ ३ राजेन्द्र, M₂ विप्रस्य (for नागेन्द्र)
 — ^d) Ś₁ स ह वीक्षित, K₁ मतवी, K₂ सर्प वीक्ष्यत,
 K₃ ४ D₁ ३ असमीक्षित, T G न (G₁ प्र) नमीक्ष्यते (for
 प्रनमी) M₁ फलभावे हु दृश्यते, M₂ तदभावे समीक्ष्यते

32 ^b) Ś₁ K D₂ संस्कृत, D₃ ३ यस्कृत (D₃ ते) (for
 संस्कृत) — ^d) D₈ तु भुजगम् (for भुजगो)

33 ^b) G₁ महामते (for युधि)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ D_n T₂ G₂₋₄
 आरण्य — Sub parvan K₃ ४ B₁₋₃ D_c D_n n₃
 D₁₋₃ ३ ३ G₁ M₁ आ (D_n M₁ अ)जगर — Adhy no
 (figures words or both) D_n 180 (D_n 179) D₁
 185 8 (G₁ corrupt M₂ sup lin) 181 (M₂ org
 183) — Śloka no D_n 38 D₁ 67

178

1 ^a) T₂ G₂₋₄ 'दशो चोक्ते (for 'दशो लोके) — ^c) T₁
 सर्प (for कर्म) — ^d) D₄ भूतिर् (for गतिर्)

2 ^a) T₂ G₂ ४ दान (for पात्रे) D_c दद्यात् (for दत्त्वा)
 — ^b) B₁ [ए]व; T₂ G₂ [अ]पि (for च)

3 ^a) K₄ S दान and सत्य (for दानाद् and सत्याद्)
 D₈ दानाद्वा सत्यवाक्याद्वा — ^b) Ś₁ K D₃ ३ किं नाम (K₃
 किमत; K₄ किं चात्) पर(Ś₁ K₁ ३ वर)मुच्यते — ^c)
 D₁ ३ S चापि (for चैव)

4 ^a) K₁ G₂ दानेन तत्त्व, T₂ G₂ ४ दानेन सह (for दाने
 रतत्त्व) B₁ ३ D_c च तत्त्व; B₂ च सत्व, B₄ D₄ च सत्य,
 D₁ ३ तत्त्व च, D₈ भारत (for रतत्त्व) Ś₁ K₃ ४ D₃ सत्ये
 वा, K₁ ३ B₂₋₄ D_c D₁ ३ ४ ३ सत्य वा (for सत्य च) D_n
 D₈ दान च सत्य तत्त्व वा — ^b) To avoid the hiatus, N
 (except D_n D₄₋₈) [अ]प्यर्हिसा (for अर्हिसा) S₁ K
 D₁₋₃ ३ प्रिययोस्तथा (for मेव च) — ^c) K₄ तेषा; D₁ ३
 पर, S अत्र (for एषा) K₁ ३ 'यस्त्व (for यस्त्वाद्) — ^d)
 Ś₁ K D₃ ३ उच्यते (for इष्यते)

5 ^a) T₁ क्वचिच्च (for कस्माच्चिद्) Ś₁ वा (for हि)
 K₂ तस्माच्च दानयोगाद्वा, T₂ G क्वचिद्दानप्रयोगाच्चि; M₂ दान
 योगाच्च केषाच्चि — ^b) K₄ एतद्, G₄ एव (for एव)

कस्माच्चिदानयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
 सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किञ्चिदानं विशिष्यते ॥ ५
 एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
 अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६
 एवमेतद्भवेद्राजकार्यापेक्षमनन्तरम् ।
 यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
 अशरीरस्य दृश्येत विषयांश्च ब्रवीहि मे ॥ ८
 सर्प उवाच ।
 तिस्रो वै गतयो राजन्परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ।

मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्त्रिधा ॥ ९
 तत्र वै मानुषाहोकाहानादिभिरतन्द्रितः ।
 अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १०
 विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
 तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११
 कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
 मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १२
 तिर्यग्योन्यां पृथग्भावो मनुष्यत्वे विधीयते ।
 गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३
 सोऽयमेता गतीः सर्वा जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
 नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते नृप ॥ १४

— Ś1 K1 ३ om (hapl) 5^{cd} — °) K३ ४ D1-३ ५
 राजर्षे (for राजेन्द्र) — °) K३ ४ D1-३ ५ S (except T1)
 क्वचिद् (for किञ्चिद्)

6 °) T1 G1 M1 महाराज (for महै) — °) Ś1 K1 ३
 G२ ४ प्रियवाक्य, D६ प्रिय वाक्य; M1 प्रियाद्वाक्यान् D६
 विशिष्यते, T1 G1 M1 महामते (for मही) — °) Ś1 K1 ३
 D1-३ ५ तस्याश्च (for तत्)

7 °) D1 ३ एव (for एतद्) — °) K३ काक्ष्यापेक्षम्;
 K३ D३ G1 कायविक्षम्, D६ कार्यं वेद्यम् (for कार्यापेक्षम्)
 B1 अनुत्तम (for अनन्तरम्) — °) K३ ३ B३ D० Dn1 T1
 अन्य (for अन्यत्) K३ तु; B३ स्व (for ते) D1 ३ यथा
 स्व मन्यसे राजन् — °) K३ तत्, K६ B४ D1-३ ५ ते (for
 [अ]हम्)

8 °) Ś1 K1 ३ D1 G२ ४ स्वर्ग (for स्वर्गे) — °)
 Dn३ D1 S दृश्यते (for दृश्येत) — °) B४ विषय च B1-३
 D (except D1-३ ५) प्रब्रूहि विषयाश्च मे

9 °) D६ मिश्रा (for तिस्रो) K६ D६ वि (for वै)
 — °) D६ च (for स्व) S जगदि (M °ती)ष्टा यथाविधि
 (G२ ४ विधिस्मृता) — After 9^{ab}, M३ reads 11 — °)
 B४ Dn D६ मानुष, T३ G३ मनुष्य (for मानुष्य) T1 वास
 च — °) D३ च ते, D६ तथा, S च तास (for च तत्)

10 °) Ś1 K1 ३ ४ D1 ५ G२ तत्रैव, B४ तत्रापि, T1 M
 तत्रैव; T३ G३ तत्र त, G1 अत्रैव D० मानुषाल्लोकान्, D६
 मानुषा लोकाद्, G1 मानुषा लोका — °) S अनादिभि (for
 अतन्द्रित) — °) G1 अहिंसार्थं B३ ३ (m as in text) ४
 'समायुक्तः T1 M अहिंसार्थं कार्यार्थं — °) T1 both
 उच्यते and अश्नुते (as in text)

11 M३ reads 11 after 9^{ab}, — °) B६ गतान्, D६
 यथा (for तथा) B३ पार्थ; T३ G२-४ चात्र (for तात)
 — °) K1 D1 विशेष K1 ३ D1 T1 लक्ष्यते, K६ B३ D६
 दृश्यते (for वक्ष्यते) B४ विषयस्तात लक्ष्यते

12 °) Ś1 K D1-३ ५ 'लोभ', B६ 'राग' (for 'क्रोध')
 Ś1 K D1-३ ५ 'मोह' (for 'लोभ') S यदा स्वप्न महत्वेन
 हिंसार्थो (T३ G२-४ 'र्थ') लोभ एव च — °) B३ योनि
 (for 'योनी') Ś1 K1 ३ D1-३ ५ प्रजायते (for प्रसू) B६
 तिर्यग्योनिषु जायते S मनुष्यमा (T३ G२-४ 'व्य आ')विशेन्मो
 हास तिर्यगवशो (T३ G२-४ 'गवशो') भवेत्

13 °) B D (except D1 ३ ५) T३ G२ ४ तिर्यग्योन्यां,
 T३ G३ 'न्योनौ D० पृथग्भावे — °) K६ D1 मनुष्यत्वाद्,
 B३ ३ D६ व्यस्व, B६ Dn D६ प्यार्थं, D० T1 मानुष्यस्व
 G६ विधीयतां — °) Ś1 तथाश्चिभ्यो — °) D1 अभि (for
 अपि) T३ G३ भिद्यते, G३ ४ M विद्य (for दृश्य)

14 °) B1 ह्येता (for एता) B1-३ D० Dn D६ ० तात
 (for सर्वा) M३ सोयमेतावतीर्जातीर् — °) Ś1 K1 ३
 कालं; B३ वीर्य (for कार्य) — °) T G३ ३ M तिष्ठे, G1
 तिष्ठे (for नित्ये) — °) D1 ३ यदि (for अव) K६ B३ ३
 D1 ३ ५ स्थापयति, T३ G स्थाप्य चरेत् (G1 च वै), M३
 स्थापय वै (for स्थापयते) N (except Ś1 K1 ३) द्विज
 (for नृप)

15 °) K1 ३ ततो, B३ D० D० जातौ (for जातो) D०
 जातौ, T1 मातुश्च (for जातश्च) K३ ४ M1 यत्त्वद्; D६
 भगवान् (for वल्) — °) S1 नारमाथ, K1 चाग्माय, K३
 चात्माथ, K६ चाग्मापि, D३ आत्मा च, T1 नाम्नाथ, T३
 (before corr) G३ ४ M नाम्नाय, G1 [S]नामय (for चाग्मा

जातो जातश्च बलवान्भुङ्क्ते चात्मा स देहवान् ।
फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।

तस्याधिष्ठानमव्यग्रं ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥ १६

किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते ।

एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ॥ १७

सर्प उवाच ।

यदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहसंश्रयणान्वितम् ।

करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८

ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्यम् ।

तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९

मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ।

विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २०

अत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।

तस्माद्युगपदस्यात्र ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१

स आत्मा पुरुषव्याघ्र भ्रुवोरन्तरमाश्रितः ।

द्रव्येषु सृजते बुद्धिं विविधेषु परावराम् ॥ २२

बुद्धेरुत्तरकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।

एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।

स) K₃ D₁ ३ ६ युक्ते स्व(K₃ स्म)फलसम्भव — °) T
G प्रजायेन तु (G₂ र्थं कर्म) (for फलार्थस्तात) Ś₁ K₁ ३
चार, D₁ ३ तत्र (for तात) Ś₁ K₁ निष्पृक्तः ; B₁ निःसृतः
(m as in text), D₁ ३ निर्विष्टः ; T₁ निष्पृक्तः, T₂ G₁ ३ ४
निर्वृतः, G₂ निष्पृक्ति (for निष्पृक्तः) — °) Ś₁ K₁ ३
'पालनं' (for लक्षणं)

16 °) K₂ M₁ शब्दस्पर्शे — °) Ś₁ K B₃ D₁₋₃ ६ M₁
कस्य (for तस्य) N अव्यग्रो (for अ) — °) B₄ T₁ सर्वं,
D₁ ३ तन्मे (for सर्प)

17 °) Ś₁ K B₁ ३ D₃ D₃ नु (K₃ तु); D₃ च (for न)
D₁₋₃ ३ गृह्णासि (for 'सि) D₁ ३ वा, D₃ ६ ६ च (for
ख) D₁ ३ महीपते (for महामते) S युगपच्च महाबुद्धे
विषयान् (T₁ यः ; T₂ [after corr] G₂ ३ 'य' किं न गृह्णासि
(T₁ G₁ M₁ गृह्णाते, M₂ गृह्णाते) — °) K₁ ३ transp चोक्त
and सर्वं (in °) T₂ G₂₋₄ चोक्तवा (for चोक्त) T₁ स
पुवमुच्यता चोक्तः — °) S सर्वं ब्रूहि महामते

18 °) S (except G₄) तदा (for यदा) Ś₁ K₁ ३
'बुद्धिम्' (for द्रव्यम्) B₄ (corrupt) यदामुत्रवानायुष्मन्
— °) T₁ M देहे (for देह) — °) Ś₁ K₁ ३ ४ B₂ ३ T₁
M₂ कारणाधिष्ठित (K₄ M₂ तान्), T₂ G करणाधिष्ठितो
(G₁ तान्) — °) Ś₁ K₁ ३ D₃ 'युक्ते' (for 'सुक्ते)

19 °) T₁ G₁ ३ M ज्ञानं चैव मनश्चात्र, T₂ G₂ ४
मनश्चैव महाभाग (for °) S बुद्धिश्च नरसत्तम (for °)
— °) Ś₁ K₁ ३ D₃ M₁ भोगाधिकारेण — °) Ś₁ K D₁ ३
T₁ G₁ ३ M₂ कार (for कर)

20 °) T₁ स तु (for तात) M मन सततमन्वेति
(M₂ पर्येति) — °) Ś₁ K₁ ३ 'यतन वेत्ति; K₃ यतनस्थे

तु, D₃ स्थाने, T₁ 'स्थो हि, G₁ 'स्थान, G₂ स्वेन — °)
Ś₁ K₁ ३ D₃ ३ क्षेत्रमाश्रितः ; K₃ ४ मिश्रित, B₂ D₁ ३
'मास्थित', T₁ M निश्चित ; T₂ G₂₋₄ 'विष्ठित G₁ भूतक्षेत्र
विनिश्चित

21 °) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) G₁ तत्र (for अत्र)
D₁ ३ [अ]पि च (by transp) — °) B D₂ D₄ ६ T₁
अत्रास्य (by transp), D₃ अर्थस्य — °) Ś₁ K₁ ३ न
विधीयते (for नोप)

22 °) K₄ 'रतरत स्थित' K₃ D₂ S आस्थित (for
आश्रित) — M₂ om 22°-24° — °) K₄ तद्वै (for बुद्धिं)
B D (except D₁₋₃ ३) बुद्धिं द्रव्येषु सृजति — °) G₄
विषयेषु (for विवि°) K₁ [अ]पवारणा, K₂ ३ [अ]परावरं,
K₄ परावरान्, B₁ D₃ परापरा, D₃ परा परां, T₂ G₃ परावरा

23 M₂ om 23 (of v 1 22) — °) K₃ B₁ ३ D₃
D₂ n₃ D₄ ६ कालाक्षः ; B₂ ४ D₃ D₂ D₃ 'काला च,
D₁ ३ 'कालोत्थः ; D₃ 'कालाथ S₁ बुद्धेरुत्तमकालाक्षः ; K₁
बुद्धेरुत्तरकालाश्च — °) D₁ वेदन, G₂ चेतसो ; G₄ चेतना
(for वेदना) D₃ [आ]दिश्यते (for दृश्यते) — °) D₁ ३
पृथग् (for एष) Ś₁ K₁ ३ G₄ ते (for वै) T₂ G₂₋₄
नर (for राज°) — °) K₁ ३ D₁ ३ ४ ६ G₁ विधि ; T₁
विधि (for विधि) D₃ क्षेत्रस्य (for क्षेत्रज्ञ) K₃ D₃
विधिवरक्षेत्रभावन

24 M₂ om 24 (of v 1 22) — °) D₃ किं (for मे)
— °) B₄ यत्तद् (for एतद्) Ś₁ K₁ ३ 'वपुषा (for
विदुषा) — °) G₄ विधीयतां

25 °) G₁ आत्मगता (for आत्मानुगा) K₃ [अ]स्थित,
B₂ D₂ D₄ [अ]तीव (for तात) — °) Ś₁ K D₁ ३ उत्पन्नं,

एतदध्यान्मविदपा परं कार्यं विधीयते ॥ २४

सर्प उवाच ।

बुद्धिरात्मानुगा तात उन्पानेन विधीयते ।

तदाश्रिता हि संज्ञपा विधिस्तस्यैषणं भवेत् ॥ २५

बुद्धेरुणविधिर्नास्ति मनस्तु गुणवद्भवत् ।

बुद्धिरुत्पद्यते कार्यं मनस्तूपनमेव हि ॥ २६

एतद्विशेषणं तात मनोबुद्धोर्मयेगितम् ।

त्वमप्यन्ताभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७

बुधिष्टिर उवाच ।

अहो बुद्धिमता श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।

विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्मामनुवृच्छसि ॥ २८

सर्वज्ञ त्वा कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।

एतद्भुतकर्माणमिति मे मंशयो महान् ॥ २९

सर्प उवाच ।

गुप्रजामपि चेच्छर्मृद्धिमोहयते नगम् ।

नर्तमानः सुये सर्वो नापितीति मतिर्मम ॥ ३०

सोऽहर्मथयमोहेन मदापिष्टो बुधिष्टिर ।

पतिताः प्रतिगंबुद्धस्त्वा तु मंचोभयाम्यहम् ॥ ३१

कन कार्ये महाराज त्वया मम परंतप ।

क्षीणः शापः सुरुच्छो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ३२

अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।

अभिमानेन मत्तः मन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ३३

ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षरात्मकिंनराः ।

करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४

D₂ उपपेगि, D₃ उपपम्य (for उपपात) — ^a) K₂ D₂ [अ]पि, B₁ [प]या (for हि) B D₂ D₃ ० मदा च (B₁ हि), D_n मा डया (') D₂ विज्ञेया, T₂ G₂ ० गम्येया (for मंशया) — ^a) B₂ D_n D₂ ० M₁ बुद्धिय (for विधिम्) K₂ तस्यैषिणे, K₃ तस्यैव च, K₄ D₁ ० गम्येयणा, B (B₂ in ns in text) D₂ तस्यैषिणे, D_n D₂ ० T₂ (after corr) G₂ तस्यैषिणे, D₁ ० तस्यैषणे, G₁ ० गम्येयणे

26 B₁ ० D_n D₂ ० transp 26^{ab} and 26^{cd} — T₁ M om 26^{ab} — ^a) K₂ D₁ ० बुद्धिर (for बुद्धर) K₄ D₁ ० 'विधिर्नाम, B₂ (in ns in text) D₂ D_n ० 'विधानेन; C_np 'विधिर्नास्ति (ns in text) — ^b) B D₂ D_n ० D₂ ० तद्रुणं (for तु गुणं) — B₂ om 26^{cd} — ^c) Ś₁ K₁ ० तत्पद्यते (for उत्पद्यते) K₂ ० B (B₂ om) D G₁ कार्यान् (for कार्ये) — ^d) B₁ S च (for हि)

27 ^a) S एतत्तात विशेषण — ^b) Ś₁ K₁ ० 'बुद्धया; D₂ D₁ ० 'बुद्धेर (for 'बुद्धयोर) B D (except D₁₋₃ ०) G₂ यदतर (for मयेरितम्) — ^c) K₂ D₂ D₂ ० अति, K₄ D_n ० ns T G₂₋₄ M अपि (for अभि) D₂ मकुद्द, D₂ सतुष्ट, T₂ G₂ 'सवद्ध; G₂ सवध, M₁ 'सवद्ध (for 'सबुद्ध') — ^d) S कथ (T₁ काम) वा मन्यसे स्वय

28 ^b) Ś₁ K₁ ० शुद्धा, K₄ महा, T₁ G₂ M कृता; G₁ मता, G₄ नास्ना (for शुभा) K₂ M₂ अय (for ह्य) — ^a) B₂₋₄ D₂ D_n D₂ सम् (for माम्) T₂ G₂₋₄ कस्माद्गुह्य वृच्छसि — K₂ ० (which om 29-31) ins after 28 a passage given in App I (No 20)

29 K₂ ० om 29-31 — ^a) Ś₁ K₁ सर्वैस्त्वान्; K₂

D₁ ० ० (G₂ मयज्ञया, T₁ भमंशया (for मंशया) — ^b) B₁ प्राविशत्; S एगमत् (for आविशत्) Ś₁ K₁ M₂ 'तामिना; G₁ 'गागित — After 29^{ab}, B₁ ० D₂ ins

५९३^c कथ च मपंता यातो भवान्याप्यातुमर्हति ।

— ^c) D₁ ० एतद् (for एयम्)

30 K₂ ० om 30 (cf v l 29) — ^a) K₁ B₁ D₁ ० T₂ (before corr) G₁ ० M सुप्राजम् D₁ ० वै (for चेत्) T₂ G₁ ० ० दूरम् (for दूरम्) — ^b) D₁ ० G₁ बुद्धिर (for ऋद्धिर) — ^d) B D (except D₁₋₃ ०) सुखती (for नापिती)

31 K₂ ० om 31 (cf v l 29) — ^b) Ś₁ K₁ यदा विष्टो, T₂ G₂₋₄ मदयुक्तो B₁ [अ]यमन्य वै (for युधि') — ^c) Ś₁ पातित, T₁ प्रतीत (for पतित) Ś₁ K₁ D₂ 'बुद्ध' सन् (for सबुद्धस) — ^d) B₁ G₁ M₁ अत (for अहम्)

32 ^c) T₁ M₂ पाप (for शाप) K₄ D₂ D₂ स (for सु) K₄ कृत्स्रो, G₄ कृच्छान् (for कृच्छो)

33 ^a) G₁ नन्येन (for दि') — ^b) D₂ D₁ ० ० [आ]चर (for चरन्) — ^c) Ś₁ अपि, K₂ ० D₁₋₃ ० अति (for अभि) Ś₁ K₁ ० सतप्त, D₁ ० मनसि (for मत्त सन्) S वै (for सन्) — ^d) K₂ D₁ किंचिन्, D₂ D_n ० ns कश्चिन्; D_n कश्चिन् (for कचिन्) D₂ नान्य किंचिद् (for कचिन्नान्यम्) S कचि (G₁ किंचि, G₂ कश्चि)दन्यज्ञ चिन्तये

34 ^a) D₂ ब्राह्मणा, M₁ महर्षि (for ब्रह्मर्षि) K₂ व्यक्तभिर्देवगर्भवां, B₁ ब्रह्मदेवर्षिगर्भवां — ^b) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ०) G₁ 'पन्नगा (for किंनरा) — ^c) D₂

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
 तस्य तेजो हराम्याशु तद्वि दृष्टिचलं मम ॥ ३५
 ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम ।
 स मामपनयो राजन्ब्रंशयामास वै श्रियः ॥ ३६
 तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
 अदृष्टेन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुपा ॥ ३७
 ततस्तस्माद्विमानाग्रात्प्रच्युतश्च्युतभूपणः ।
 प्रपतन्बुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
 अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
 अज्ञानात्संप्रवृत्तस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
 ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।

युधिष्ठिरो धर्मराजः शापान्त्वां मौक्षयिष्यति ॥ ४०
 अभिमानस्य घोरस्य बलस्य च नराधिप ।
 फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
 ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ४२
 सत्यं दमस्तपो योगमहिंसा दाननित्यता ।
 साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ ४३
 अरिष्ट एष ते आता भीमो मुक्तो महाभुजः ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः ।

कामान्; S वर (for करान्) — ^a) K Dc₂ D₁ सर्वं (for सर्वं)

35 ^a) G₁ स (for य) D₁ च (for प्र) — ^b) K₁ T G प्राणिनां B₁ ३ Dc D₄ ० S श्वर, D₁ ३ तले (for पले) — ^c) T₂ G₂₋₄ प्राणान् (for तेजो) — ^d) D₅ तथा (for तद्वि) K₂ B D (except D₁₋₃ ३) दृष्टेर्बल (B₂ बलैर्) (for दृष्टिबल) Dc महत् (for मम)

36 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ ३ मह (for ब्रह्म), and तु (for हि) T₁ G₁ ३ 4 M₁ सहस्राणि (for स्र हि) — ^b) Ś₁ K₁ ३ प्रोवाह, S (except T₂ G₂) वहन्ति (for उवाह) — ^c) Dc₂ D₂ ० T₂ G₂ ममा (for माम) — ^d) Ś₁ K₁ ३ भारत (for वै श्रिय)

37 ^a) D₂ S [अ]पि (for हि) K₁ T₁ पापेन; B₂ तु मया (for पादेन) — ^b) B₄ पदा (for वहन्) B₄ Dn₂ D₂ G₁ ३ 4 M₁ महा (for मया) — ^c) B D (except D₁ ३ ३) T₂ G₂₋₄ अगस्त्येन (for अदृष्टेन) K₂ D₂ हि; K₄ T₁ [S]पि (for Sसि) K₂ 4 [उ]फ (for [उ]क्तो) — ^d) K₂ ध्रुव (for ध्वंस) K₂ तदा; Dc मृया (for रुपा) D₂ सर्पेत्वं च भवेति ह

38 ^a) K₁ ३ B Dc₂ Dn₁ n₂ D₂ 4 G₁ ३ M₁ विमा नाप्यात् — ^b) Ś₁ K₁ ३ च्युत प्रच्युत (for प्रच्युतश्च्युत) B₂ Dn₁ (m as in text) लक्षण (for भूपण) — ^c) D₁ G₄ प्रा (for प्र) — ^d) Ś₁ व्याध; K₂ व्यालं (for व्याली)

39 ^a) D₁ भविष्यति (for भवे) — Before 31⁰, B Dc Dn D₂ (marg) 4 1ns सर्प उ — ^b) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) प्रमादारस (B₁ द मे) प्रमूढस्य — ^d) T₁ M₁ भगवान् B₁ वक्षुम् (for क्षन्तुम्)

40 ^a) D₂ T₂ (before corr) G₂ प्रवदत (for प्रप)

S₁ K₂ 4 दया (for कृपा) — ^a) Ś₁ त्वा (for त्वां)

41 ^a) K₂ D₂ अति (for अभि) S चैतस्य (for घोरस्य) — ^b) K₂ धनस्य, B Dn D₂ पाप; Dc D₂ शाप (for बल) — ^c) S स्व (G₁ ह्य) निर्दिष्ट (for महा) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ पुण्य फलम् (by transp)

42 ^a) D₂ अति (for ततो) — ^b) D₂ दृष्ट्वा तत् (by transp), T₁ त दृष्ट्वा — ^c) D₂ ब्रह्मचर्यं ब्राह्मणत्वं — ^d) Dc₂ M तेन (for येन) D₂ चा (for त्वा) K₄ D₂ ३ अनुचुद (for अचूचुदम्)

43 ^a) K₁ तपो दमो (for दमस्तपो) Ś₁ K D₁ ३ ३ योगस, B Dc Dn D₂ 4 ० दानम् (for योपम्) — ^b) Ś₁ K D₁ ३ ३ स्वहिंसा (for अहिंसा) B₁₋₃ D (except D₁ ३ ३) धर्म, S ज्ञान (for दान) K₁ ३ Dc G₁ नित्यदा, D₂ मित्युत; T₁ मित्यत (for नित्यता) B₄ अहिंसा चापि सर्वेश — ^c) S सतां (for सदा) — ^d) Ś₁ K₁ ३ क्वचित् (for नृप) G₁ न जातिर्न बल नृप

44 ^a) Ś₁ K₁ ३ अरिष्टाद् (for अरिष्ट) T₂ G₁₋₃ एव (for एष) — ^b) T₂ G₂ Dc₂ मुक्तो भीमो (by transp) Dc₂ बल (for भुज) B Dc₁ Dn D₄ ० भीममेनो महाबल — ^c) B₂ वाहो (for राज) — ^d) S गमिष्येह (for प्यामि) Ś₁ K₁ ३ transp दिव and पुन D₂ गच्छामि त्रिदिव नृप — After 44, S 1ns

889* स चाप पुरुषव्याघ्र कालं पुण्य उपस्थित ।

तदस्मात्कारणार्थार्थं कार्यं मम महत्कृतम् ।

[(L 1) G₁ चापि (for चाप) T₂ G₂₋₄ उपागत (for उपस्थित) — (L 2) T₂ G₂₋₄ तन्ने (for मम)]

45 After the ref, S 1ns

890* ततस्तस्मिन्मुहूर्ते तु विमान कामगामि वै ।

एतदध्यान्मन्त्रिदुगा परं कार्यं विधीयते ॥ २४

सर्प उवाच ।

बुद्धिगत्मानुगा तात उन्पातेन विधीयते ।

तदाश्रिता हि संज्ञया विभिन्नस्यैपणे भवेत् ॥ २५

बुद्धेर्युणविधिर्नास्ति मनस्तु गुणाद्भवेत् ।

बुद्धिरुत्पद्यते कार्यं मनस्तुत्पन्नमेव हि ॥ २६

एतद्विशेषण तात मनोबुद्धोर्मयेति नम् ।

त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७

बुद्धिष्टिर उवाच ।

अहो बुद्धिमता श्रेष्ठ शुभा बुद्धिर्गियं तव ।

विदितं वेदितव्यं ते रुम्मान्मामनुपृच्छसि ॥ २८

सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।

एतद्बुद्धकर्माणमिति मे मंशयो महान् ॥ २९

सर्प उवाच ।

सुप्रजगपि चेच्छृष्टमृद्धिर्मोहयते नग्म् ।

वर्तमानः सुप्ते गर्शो नाप्यतीति मतिर्मम ॥ ३०

मोहमर्थमोहेन मदाविष्टो बुद्धिष्टिर ।

पतितः प्रतिमं बुद्धस्त्वा तु गंवोधयाम्यहम् ॥ ३१

ऊन कार्यं महागज न्वया मम परंतप ।

श्रीणः शापः सुकृत्त्रो मे न्वया गंभाप्य माधुना ॥ ३२

अहं हि दिवि दिव्येन रिमानेन चरन्पुग ।

अभिमानेन मत्तः मन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ३३

ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षयकिंनराः ।

करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवामिनः ॥ ३४

D₂ उपपत्तिः; D₂ उपपत्त्य (for उपपत्ति) — °) K₂ D₁ [अ]पि, B₁ [प]या (for हि) B Dc D₁ ६ मज्ञा च (B₁ हि), Dn मा ज्ञेया (') D₁ विज्ञेया, T₂ G₂ ५ तस्यैया (for मज्ञाया) — °) B₂ Dn D₁ ६ M₁ बुद्धिम् (for विधिम्) K₂ नस्यैपिणे; K₂ नस्यैव वै, K₄ D₁ २ नस्यैपणा, B (B₂ in ns in text) Dc नस्यैपिणे, Dn D₁ ६ T₂ (after corr) G₂ तस्यैपिणी, D₁ २ तस्यैपणे; G₁ २ तस्यैपणे

26 B₁ ५ Dn D₁ ६ transp 26^{ab} and 26^{cd} — T₁ M om 26^{ab} — °) K₂ D₁ २ बुद्धिर् (for बुद्धेर्) K₄ D₁ २ विधिर्नाम, B₂ (in ns in text) Dc₁ Dn₂ विधानेन; Cnp विधिर्नास्ति (ns in text) — °) B Dc₁ Dn₂ ns D₁ ६ तद्रूपं (for तु गुणं) — B₂ om 26^{cd} — °) Ś₁ K₁ २ तद्रूपयते (for उत्पद्यते) K₂ ५ B (B₂ om) D G₁ कार्यान् (for कार्यं) — °) B₁ S च (for हि)

27 °) S एतत्तात विशेषेण — °) Ś₁ K₁ २ बुद्धया; Dc D₁ २ बुद्धेर् (for बुद्धयोर्) B D (except D₁₋₃ ६) G₄ यदतर (for मयेरितम्) — °) K₂ Dc₂ D₂ ५ अति, K₄ Dn₂ ns T G₂₋₄ M अपि (for अभि) D₂ सकृद्, D₂ सत्तुष्ट, T₂ G₂ सबद्ध, G₂ सबध, M₁ सबद्ध (for सत्तुद्ध) — °) S कथं (T₁ काम) वा मन्यसे स्वयं

28 °) Ś₁ K₁ २ बुद्ध्या, K₄ महा, T₁ G₂ M कृता; G₁ मता, G₄ नास्ति (for शुभा) K₂ M₂ अय (for ह्य) — °) B₂₋₄ Dc₁ Dn D₁ सम् (for माम्) T₂ G₂₋₄ कस्माद्बहुप पृच्छसि — K₂ ५ (which om 29-31) ins after 28 a passage given in App I (No 20)

29 K₂ ५ om 29-31 — °) Ś₁ K₁ सर्वज्ञत्वात्; K₂

D₁ ६ ० G₄ संज्ञया; T₁ भसज्ञया (for सर्वज्ञया) — °) B₁ प्राविज्ञा, S ह्यमगत (for भाविज्ञात्) Ś₁ K₁ M₂ नाविद्या; G₁ नाविता — After 29^{ab}, B₁ २ Dc₁ ins 898^a कथं च मयता यातो भवान् न्यारयातुमर्हति ।

— °) D₁ २ एतद् (for एवम्)

30 K₂ ५ om 30 (of v l 29) — °) K₁ B₁ D₁ २ ६ T₂ (before corr) G₁ ५ M सुमाहम् D₁ २ वै (for चेत्) T₂ G₁ २ ५ दूरम् (for शूरम्) — °) D₁ २ G₁ बुद्धिर् (for ऋद्धिर्) — °) B D (except D₁₋₃ ६) सुखती (for नाप्यती))

31 K₂ ५ om 31 (of v l 29) — °) Ś₁ K₁ यदा विष्टे, T₂ G₂₋₄ मदयुक्तो B₂ [अ]मन्य वै (for बुधिं) — °) S₁ पातित, T₁ प्रतीत (for पतित) Ś₁ K₁ D₂ बुद्ध सन् (for मबुद्धस) — °) B₁ G₁ M₁ अत (for अहम्)

32 °) T₁ M₂ पाप (for शाप) K₄ Dc₂ D₂ स (for सु) K₄ कृत्स्नो, G₄ कृच्छान् (for कृच्छ्रो)

33 °) G₁ नव्येन (for दि) — °) Dc₂ D₁ २ ५ [अ]चर (for चरन्) — °) Ś₁ अपि, K₂ ५ D₁₋₃ ६ अति (for अभि) Ś₁ K₁ २ सतस, D₁ २ मनसि (for मत्त सन्) S वै (for सन्) — °) K₂ D₁ किचिन्, Dc Dn₁ ns कचिन्; Dn₂ कचिन् (for कचिन्) D₂ नान्य किचिद् (for कचिन्नान्यम्) S कचि (G₁ किचि, G₂ कश्चि)दन्यस चिन्तये

34 °) D₂ ब्राह्मणा, M₁ महर्षि (for ब्राह्मर्षि) K₂ न्यक्तभिर्देवगधर्वा; B₁ ब्रह्मदेवधिगधर्वै — °) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) G₁ पन्नगा (for किनरा) — °) D₂

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
 तस्य तेजो ह्यारम्याशु तद्धि दृष्टिवलं मम ॥ ३५
 ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम ।
 स मामपनयो राजन्भ्रंश्यामास वै श्रियः ॥ ३६
 तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
 अदृष्टेन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंसं सर्पेति वै रूपा ॥ ३७
 ततस्तस्माद्विमानाग्रात्प्रच्युतश्च्युतभूपणः ।
 प्रपतन्बुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
 अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
 अज्ञानात्तंप्रवृत्तस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
 ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।

युधिष्ठिरो धर्मराजः शापान्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ ४०
 अभिमानस्य घोरस्य बलस्य च नराधिप ।
 फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
 ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ४२
 सत्यं दमस्तपो योगमर्हिसा दाननित्यता ।
 साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ ४३
 अरिष्ट एष ते भ्राता भीमो मुक्तो महाभुजः ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४
 वैशांपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः ।

कामान्; S चर (for करान्) — ^a) K Dca D1 सर्व (for सर्वे)

35 ^a) G1 स (for य) D1 च (for प्र) — ^b) K1 T G प्राणिनां B1 ३ De D4 ० S 'भ्र' , D1 २ तले (for पते) — ^c) T2 G2-4 प्राणान् (for तेजो) — ^d) D5 तथा (for तद्धि) K2 B D (except D1-3 ०) दृष्टेवलं (B2 वलैर्) (for दृष्टिवलं) Dc महत् (for मम)

36 ^a) Ś1 K D1-3 ० मह' (for ब्रह्म'), and तु (for हि) T1 G1 २ 4 M1 सहस्राणि (for स्र हि) — ^b) Ś1 K1 २ प्रोवाह, S (except T2 G3) ब्रह्मन्ति (for उवाह) — ^c) Dca D2 ० T2 G3 ममा' (for माम) — ^d) Ś1 K1 २ भारत (for वै श्रिय)

37 ^a) D5 S [अ]पि (for हि) K1 T1 पापेन, B4 तु मया (for पादेन) — ^b) B4 पदा (for वहन्) B4 Dns D5 G1 २ 4 M1 महा (for मया) — ^c) B D (except D1 २ ०) T2 G2-4 अगस्त्येन (for अदृष्टेन) K5 D5 हि; K6 T1 [S]पि (for Sस्मि) K2 4 [उ]क्त (for [उ]क्तो) — ^d) K2 ध्रुव (for ध्वंस) K2 तदा; Dc सृषा (for रूपा) D5 सर्पेस्व च भवेति ह

38 ^a) K1 २ B Dca Dn1 na D2 4 G1 २ M1 विमान्यात् — ^b) Ś1 K1 २ च्युत' प्रच्युत (for प्रच्युतश्च्युत) B2 Dnt (m as in text) लक्षण (for भूषण) — ^c) D1 G1 प्रा (for प्र) — ^d) Ś1 व्याध', K2 व्याल (for व्याली)

39 ^b) D1 भविष्यति (for भवे') — Before 31^{0d}, B Dc Dn D2 (marg) 4 ins सर्पं उ — ^c) B1-3 D (except D1-3 ०) प्रमादात्स (B1 द भे) प्रमूढस्य — ^d) T1 M1 भगवान् B1 वक्तुम् (for क्षन्तुम्)

40 ^a) D2 T2 (before corr) G2 प्रवदत (for प्रव)

S1 K2 4 दया (for रूपा) — ^a) Ś1 त्वा (for त्वा)

41 ^a) K3 D5 अति (for अभि) S चैतस्य (for घोरस्य) — ^b) K5 धनस्य, B Dn D4 पाप, Dc D5 शाप' (for बल) — ^c) S स्व (G1 ह्य) निर्दिष्ट (for महा) — ^d) Ś1 K D1-3 पुण्य फलम् (by transp)

42 ^a) D5 अति (for ततो) — ^b) D2 दृष्ट्वा तत् (by transp), T1 त दृष्ट्वा — ^c) D5 ब्रह्मचर्यं ब्राह्मणत्वं — ^d) Dca M तेन (for येन) D2 चा (for त्वा) K4 D5 ० अनूचुद (for अचूचुदम्)

43 ^a) K1 तपो दमो (for दमस्तपो) S1 K D1 २ ० योगस्य, B Dc Dn D2 4 ० दानम् (for योगस्य) — ^b) Ś1 K D1 २ ० स्वर्हिसा (for अर्हिसा) B1-3 D (except D1 २ ०) धर्म; S ज्ञान (for दान) K1 २ Dc G1 नित्यदा, D5 मित्युत, T1 मित्यत (for नित्यता) B5 अर्हिसा चापि सर्वश — ^c) S सता (for सदा) — ^d) Ś1 K1 २ क्वचित् (for नृप) G1 न जातिर्न बलं नृप

44 ^a) Ś1 K1 २ अरिष्टाद् (for अरिष्ट) T2 G1-3 एव (for एष) — ^b) T2 G2 Dca मुक्तो भीमो (by transp) Dca 'बल' (for भुज) B Dc1 Dn D4 ० भीमसेनो महाबल' — ^c) B2 'याहो (for 'राज) — ^d) S गमिष्येह (for प्यामि) Ś1 K1 २ transp दिव and पुन D5 गच्छामि त्रिदिच नृप — After 44, S ins

889* स चाय पुरुषस्यात्र काल' पुण्य उपस्थित ।
 तदस्मात्कारणात्पार्थ कार्यं मम महत्कृतम् ।
 [(L 1) G1 चापि (for चाय) T2 G2-4 उपागत (for उपस्थित) — (L 2) T2 G2-4 तन्ने (for मम)]

45 After the ref, S ins
 890* ततस्तस्मिन्मुहूर्ते तु विमान कामगामि वै ।

दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४५
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
 धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरभ्यगात् ॥ ४६
 ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
 कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४७
 तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते त्रयः ।

आसन्सुव्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ४८
 ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
 मैवमित्यद्युवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य माहमम् ॥ ४९
 पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
 हर्षमाहारयांचकुर्विजहुश्च मुदा युताः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि जष्टमस्त्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७८ ॥ समाप्तमाजगरपर्व ॥

१७९

वैशंपायन उवाच ।

निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।
 तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १
 छादयन्तो महाघोषाः सं दिशश्च बलाहकाः ।

प्रववर्षुर्दिवागत्रमसिताः सततं तदा ॥ २
 तपात्ययनिकेताश्च गतशोऽथ महस्रगः ।
 अपेतार्कप्रमाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ॥ ३
 विरूढगण्पा पृथिवी मत्तदंशसरीसृपा ।

अवपातेन मत्ता तत्रापतदुत्तमम् ।

[(L 1) T₁ G₁ M₁ कामग शुभ (for 'गामि वे') — (L 2)
 T₁ अपदानेन, T₂ G₂ (both after corr) अपपातन; G₂
 अपवादेन (for अवपातेन)]

— ^b) B D (except D₁₋₃ ६) सुत्तत्रा (for त्यत्तवा) K₁
 D₀ G₁ ३ नृप (for नृप) — ^{cd}) B₂ यातस् (for गतस्)
 K₂₋₄ D₂ ६ हि, B₄ च (for ए) S द्वि (T₁ 'वि, T₂ G₂
 'व्य) द्विव्यवपुर्भूत्वा स्वकर्मविजित ययौ

46 ^a) B₁ T₂ G₂₋₄ M तु (for [अ]पि) T₁ G₁ ततो
 युधिष्ठिरो राजा — ^b) S₁ K₁ ३ 4 D₁ ३ भीमयेनेन, K₂
 D₂ ६ भीमेन सह (for भ्रात्रा भीमेन) — ^d) B₁₋₃ D
 (except D₁₋₃ ६) आगमत्, M₁ अभ्ययात् (for अभ्यगात्)

47 ^{ab}) D₂ पूर्वैभ्यः (for स^०) S ततो द्विजेषु सर्वेषु
 समेतेषु यथा — ^d) T₂ G₂₋₄ M₂ 'पुत्रो (for 'राजो)

48 ^a) S द्विजश्रेष्ठा (for द्विजा सर्वे) — ^b) K₄ च
 तथा, B₁ चापि ते, B₂ ३ चास्य ये, D₂ चैव ते (for चास्य ते)
 — ^c) D₀ सुविस्मिता, D₁ ३ सुपीडिता T₂ G₂₋₄ पार्था
 (for राजन्) M आसन्सुप्रीतमनसो

49 ^a) B₂ च, D₂ तु (for तु) D₀ D₂ द्विजा श्रेष्ठा
 — ^b) D₂ M₁ 'च्छया (for 'प्तया) — K₁ om 49^c-50^d
 — ^c) B₂ ४ नैवम् (for मैवम्) K₄ [उ]क्तवान्, D₂ T₁
 [अ]ब्रवीद् (for [अ]ब्रुवन्)

50 K₁ om 50 (cf v 1 49) — ^c) K₂ B₂ 'यामासुर

(for 'याचकुर) — ^d) S₁ K₂ ३ B₂ ३ D₂ G₁ ३ [अ]न्विता
 (for युता)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₂ G₂ 4
 आरण्य — Sub parvan N M₂ आजगर (followed by
 समाप्त except in B₁) — Idhy name G₁ नहुप
 चाप(sic)चिनोचनभीमयेनमोक्षण; M₂ नहुपशापचिनोचन
 — Adhy no (figures, words or both) Dn 180
 (Dn₂ 181), D₁ 186, S (M₂ sup lin) 182 (M₂
 orig 184) — Śloka no Dn 49, D₁ 50

179

1 ^a) K₂ G₁ 4 M₁ निदाघानतर — ^c) K₄ D₂ स
 (for [ए]व) — ^d) Ś₁ K₂ प्रावृष्णामाभ्यपद्यत, K₄ T G₁
 (sup lin) ३ 4 M प्रावृट्कालोभ्यपद्यत, D₀ D₂ प्रावृट्सम-
 भिपद्यते, G₁ ३ प्रावृट्कालोभ्यवर्तत

2 ^a) B₁ ३ 4 महाघोरा — ^b) S बलाहका — ^c)
 Ś₁ प्रववहृद्, D₀ अभ्यवर्षुर — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ६ घना
 (for तदा)

3 ^a) Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄ तपात्यये निकेता, B₂ उपादाय
 निकेता T₁ G₁ ३ M तु, T₂ G₂ ४ ते (for च) — ^b) S
 बलाहका (for सह) — ^c) K₄ B₂ ज्वाला (for जाला)
 Ś₁ K₁ ३ अपत्रा कदलीजाला — ^d) T G सविद्युन्मदलप्रभा

बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोरुणा ॥ ४
 न स्म प्रज्ञायते किञ्चिदम्भसा समवस्वृते ।
 समं वा विपमं वापि नद्यो वा स्थावराणि वा ॥ ५
 क्षुब्धतोया महाघोषाः श्वसमाना इवाशुगाः ।
 सिन्धवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ६
 नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
 वृष्टिमिस्ताड्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७
 स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ।
 मत्ताः परिपतन्ति स्म दर्दुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८
 तथा बहुविधाकारा प्रावृण्मेषानुनादिता ।
 अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९
 क्रौञ्चहंसगणाकीर्णा शरत्प्रणिहिताभवत् ।
 रूढकक्ष्वनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ १०

विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाभवत् ।
 मृगद्विजममाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११
 पश्यन्तः शान्तरजसः क्षपा जलदशीतलाः ।
 ग्रहनक्षत्रसंघैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२
 कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
 नदीः पुष्करिणीश्चैव ददशुः समलंकृताः ॥ १३
 आकाशनीकाशतटां नीपनीवारसंकुलाम् ।
 बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्था सरस्वतीम् ॥ १४
 ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
 पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णा सरस्वतीम् ॥ १५
 तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसंधौ स्म शारदी ।
 तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी जनमेजय ॥ १६
 पुण्यकृद्भिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह पाण्डवाः ।

4 ^a) B D (except D₁₋₃ s) धरणी (for पृथिवी)
 — ^b) D₅ मत्तपक्षि — ^d) Ś₁ K₁₋₃ B₃ 4 D₅ D₈ शाता
 सर्वे (D₅ च सु) मनोहरा, B₁ 3 D_n D₄ 6 शाता सर्वमनोरमा;
 D₅ T G शातधूमरजोरुणा

5 ^b) B₁ अभसा समभिद्रुत; B₂ अभसा परमद्रुते; S
 अद्रिलोके परिद्रुते — ^d) K₃ 4 B₁ 3 4 D T₁ G₁ M₂ च
 (for the second वा)

6 ^a) K₁ 4 B D_n D₄ 6 वेगा, K₃ घोरा (for घोषा)
 — ^b) S असत (T₁ G₁ M 'त्य) इव शीघ्रगा

7 ^b) T₁ G₂ M स्वरा, G₁ गिर (for स्वना) — ^c)
 K₄ B D_n D₄ 6 छाद्य (for ताड्य) — T₂ G₂₋₄ om
 7^d-10^a

8 T₂ G₂₋₄ om 8 (cf v 1 7) — ^c) K₄ D₁₋₃ T₁
 परिनदति, G₁ M परिगदति

9 T₂ G₂₋₄ om 9 (cf v 1 7) — ^a) K₄ D₅ M
 कारा — ^b) Ś₁ K₂ B₁ M नुनादिता; K₄ भिनादिता
 — ^c) S₁ अभ्यतीता, T₁ अभ्यतीता, G₁ M अभ्यतीयात्
 Ś₁ शिवास्, D₅ गिरास् — After 9 K₁ repeats 3 178
 49^c-50^d (with unimportant v 1)

10 T₂ G₂₋₄ om 10^a (cf v 1 7) — ^a) K₁₋₃ D₅
 D₁₋₃ 3 हसक्रौञ्चगणा (D₅ 'समा)कीर्णा K₄ B D_n क्रौञ्चहस
 समा, G₁ तत क्रौञ्चगणा (cf 11^c) — ^b) K₄ B D_n D₄ 6
 शरत्प्रमुदिता, D₂ G₂ 3 शरत्प्राणिहिता — D₂ om (hapl)
 10^c-11^b — ^c) Ś₁ K₂ रूढकक्ष्य, K₃ D₁ 3 रूढशष्प

— ^a) K₁ 3 4 D₅ T₁ निम्नगा

11 D₂ om 11^{ab} (cf v 1 10) — ^c) D₅ D₁ 3
 S (except T₂ G₂) मृगद्विजगणा, D₅ मृगपक्षिसमा
 (cf 10^a)

12 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₅ D₁₋₃ 5 पश्यता; K₄ B₁ 4 D₅
 D_n D₄ 6 दृश्यते, T₁ G₂ ततस्तु D₅ D₅ शातरजसां — ^b)
 B₂ जलदसेविता — ^d) K₅ D₃ T₁ G₁ विराजता

13 ^c) S₁ K₂ नद्य S पुष्करिण्यश्च नद्यश्च — ^d) S₁
 K₁ 3 दृश्यते; K₃ D₁ 2 पश्यत (for ददशु)

14 ^a) D₅ नीकाशतटी; D₅ T₁ M सकाशतटा, T₂ G
 स (G₁ 'नी)काशजला — ^b) K₄ B D₅ D_n D₁₋₄ 6 T₂
 G₁₋₃ M ती (D₂ 3 G₁ M नी)रवानीर, T₁ नीलनीवार, G₄
 तीरवानर — ^c) D₅ पश्यता (for चरता)

15 K₃ om (hapl) 15 — ^a) D₅ प्रमुदिता (for
 मुमुदिरे) — ^b) B₄ शुभां, D₅ गिरां (for शिवाम्) — ^d)
 D₅ D₅ 6 G₁ M प्रति (for परि)

16 ^b) D₅ सु, S च (G₄ वि) (for स्म)

17 ^a) D₅ तापसैश्च (for महासत्त्वैश्च) — ^b) D₅ तै
 सर्वै (for तापसै) K₂ D₅ पादवै — ^c) Ś₁ K₁ 3 D_n
 ते सर्वै, K₃ 4 D₁₋₃ M तत्पर्व; D_n 3 तत्सर्वै, G₂ ततस्से
 (for तत्सर्वै) T₂ G₂₋₄ भरतश्रेष्ठ — ^d) D₅ बभूवुर; T₂
 G समुपुर

18 ^a) D₁ 3 S तस्मिन्नभ्युदये तत्र (D₁ 3 तस्मिन्)
 — ^c) D₅ T₂ G साधं (for चैव)

तत्सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमुत्तमम् ॥ १७
तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।

सूतैः पौरोगवैश्वैव काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।

काम्यकं प्राप्य कौन्तेया युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ १
ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ।
ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २
अथाब्रवीद्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा ।
एष्यतीह महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ३
विदिता हि हरेर्युमिहायाताः कुरूद्रहाः ।
सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोन्वेषी च वो हरिः ॥ ४
बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ॥ ५

तथैव तस्य ब्रुवतः प्रत्यदृश्यत केशवः ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनां वरः ॥ ६
मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।
उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७
अवतीर्य रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ।
ववन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरम् ॥ ८
पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥ ९
स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् ।
पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिंदमम् ॥ १०
तथैव सत्यभामापि द्रौपदीं परिष्वजे ।

Colophon — *Major parvan Ś1 K1 3 G2 4 आरण्य*
— *Adhy name Ś1 K4 प्रावृह्वर्णन, K1 प्रावृह्वलन (sic),*
B1 Dc Dn1 n3 D1 काम्यकवनप्रवेश, B2 D4 6 G1 काम्यक
प्रवेश, D2 काम्यके पुन प्रवेश, D5 काम्यकगमन — Adhy
no (figures, words or both) Dn 181 (Dns 182),
D1 187, S 183 (M2 185) — Śloka no Dn D1 18

180

- 1 ^a) K2 D1 2 5 6 S (except T1 G1 M1) कौरव्या,
K4 B Dn D5 4 कौरव्य (for कौन्तेया)
2 T1 om 2^{ab} — ^b) Ś1 K1-3 Dc D5 वसतस्तत्र
पादवान् — ^c) Ś1 K2 वसतस् (for बहवस्) — ^d) D5
पादवान् (for समन्तात्)
3 ^a) K2 द्विजश्रेष्ठ, T1 प्रिय कश्चिद् — ^c) B2 Dn
स एष्यति, Dc आयातीह, M1 एष्यतीति S (except G1)
महाबुद्धिर् — ^d) B1 शुचिर् (for शौरिर्)
4 ^c) Ś1 K1 2 सदा च, S स चापि (T1 सदापि) — ^d)
Dc चरो, T1 च यो (for च वो)

5 M om 5 — ^b) Here and in the sequel Ś1
K1 मार्कण्डेयः । K1-3 B4 D5 5 महायशा — ^d) D5
उपैष्यति (for समे*)

6 ^a) D5 [ए]तद् (for [ए]व) K4 B2 4 Dc1 Dn
D4-6 transp तस्य and ब्रुवत — ^b) D5 transp प्रत्य
and केशव — ^c) K2 B D (except Dc2 D1 2) सैन्य*
(for सैन्य*)

8 ^b) Ś1 K1-3 B4 Dc D1-3 5 युधिष्ठिर (for यथा*)
— K2 om 8^{cd} — ^c) Ś1 K1 2 B4 Dc D1-3 5 [S]ध
मुदा (for मुदितो)

9 ^a) B2 5 Dc Dn S (except T1 M1) स (for च)
— ^c) T1 G1 महाभागं, T2 G2-4 M2 महाराज (for गुडा*)
— ^d) K2 B1 Dc2 G1 परिसांत्वयत्, B2 5 D1 2 T2 G2-4
M परिसांत्वयत्

10 ^a) N फाल्गुन (K1 फल्गुण) — K2 om 10^c-11^c
— ^c) D2 G1 परि* (for पर्य) — ^d) Ś1 K1 एनम्, K2
Dc2 एवम् (for पुनर्) K4 B Dn अरिंदम, D4 6 अरिंदम
D5 पुनरेवारिमर्दन

11 K2 om 11^{abc} (cf v1 10) — ^a) Dc D1 2

पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ११

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।

आनर्चुः पुण्डरीकाक्षं परिव्रुञ्च सर्वशः ॥ १२

कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वा-

न्धनंजयेनासुरतर्जनेन ।

बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा

समेत्य साक्षाद्भगवान्गुहेन ॥ १३

ततः समस्तानि किरीटमाली

वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।

उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छ-

त्कथं सुमद्रा च तथाभिमन्युः ॥ १४

स पूजयित्वा मधुहा यथाव-

त्पार्थाश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।

उवाच राजानमभिप्रशंस-

न्युधिष्ठिरं तत्र सहोपविश्य ॥ १५

धर्मः परः पाण्डव राज्यलामा-

त्स्यार्थमाहुस्तप एव राजन् ।

सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं

जितस्तवायं च परश्च लोकः ॥ १६

अधीतमग्रे चरता व्रतानि

सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।

क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा

सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ १७

न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति

कामान्न किञ्चित्कुरुपे नरेन्द्र ।

न चार्थलोभात्प्रजहासि धर्मं

तस्मात्स्वभावादसि धर्मराजः ॥ १८

दानं च सत्यं च तपश्च राज-

ञ्श्रद्धा च शान्तिश्च धृतिः क्षमा च ।

अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगा-

नेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ १९

यदा जनौघः कुरुजाङ्गलानां

कृष्णां सभायामवशामपश्यत् ।

अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं

M₂ च (for [अ]पि) — °) Ś₁ K₂ प्रिया भार्या
 12 M om 12^a-39^b — °) B₁ अभ्यर्च्य (for आनर्चुः)
 — °) T₁ समतत* (for च सर्वशः)
 13 M om 13 (of v l 12) — °) T G मर्वनेन
 (for *तर्जनेन)
 14 M om 14 (of v l 12) — °) K₂ गदाधराय
 — °) D₂ T₁ G₁ अन्वगच्छत् — °) K₂ & B D स चा*
 (for तथा) T G तस्मिन्सु (T₁ G₁ तस्य सु) भद्रां च तथा
 भिमन्यु — After 14, T G read 22
 15 M om 15 (of v l 12) — °) Ś₁ K₁ & D₂ स
 (for स) T₂ G₂ & यथैव (for यथावत्) — °) K₁ & &
 B D (except D₂ & s) T₁ पार्थ (for पार्थान्) — °) T
 G तेन (for तत्र)
 16 M om 16 (of v l 12) — Before 16, K₁ &
 D₁ & ins श्रीकृष्ण उ — °) T₂ G₂ & धर्मात् (for धर्म)
 K₁ पुन*, D₂ T₁ पर (for पर) K₂ B₁ D₂ T G₂ & राज्य
 लाम् — °) Ś₁ K₁-s D₂ तथार्थ*, D₂ तस्यार्थ*, D₁-s
 तदर्थ*, T G तस्यादि (for तस्यार्थ) D₂ T₁ तव (for
 तप) K₁ एव (for एव) — °) K₂ च; B₁ हि; T₂ G₂ &

सु (for स्व) — T₁ om 16^a-18^a
 17 T₁ M om 17 (of v l 16, 12) — °) K₂ D₂
 अधीतमार्गे, B₂ अधीतमग्रे T₂ G चरित व्रत च (for चरता
 व्रतानि) — °) Ś₁ K₁ & सम्यक्त्वा वेदम् — °) K₁ &
 सर्वे कृताश्च, D₂ सर्वेष्यवाप्ता*, D₂ प्राप्ताश्च सर्वे D₁ &
 सुपुण्या* (for पुराणा)
 18 T₁ M om 18 (of v l 16, 12) — °) Ś₁
 K₁-s ग्रामधर्मेषु; D₄ ° ग्राम्यधर्मे च — °) T₂ G कोपो
 (G₁ & पे) न कश्चिदपुरुषो नरेन्द्र — °) K₂ B₁ & & D₂
 D₄ ° प्रभावाद् (for स्वभावाद्) K₁ D₂ धर्मराज
 19 M om 19 (of v l 12) — °) K₂ B₁-s D₂
 D₄ ° श्रद्धा च बुद्धिश्च क्षमा धृतिश्च, B₄ T G क्षमा च (B₄
 श्रुतश्च) शान्तिश्च दमो धृतिश्च — After 19^a, D₁ & ins
 891* आपस्त्वपि स्व न जहासि राजन्
 — °) B₄ चास्त्राणि (for राष्ट्राणि) — °) T₁ G₁ येषां (for
 एषा) D₁ & T₁ G₁ transp सदा and रति* T₂ G₂ &
 एषां भवेत्पार्थ रति सदा (G₄ स्वभा)रै, G₂ येषा सदा पार्थ
 रति परार्थां
 20 M om 20 (of v l 12) — °) Ś₁ K₁ & D₁-s

सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २०
 असंशयं सर्वसमृद्धकामः
 क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।
 इमे वयं निग्रहणे कुरूणां
 यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २१
 धौम्यं च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
 यमौ च भीमं च दशार्हसिंहः ।
 उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन
 प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ २२
 प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं
 दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।
 कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधानाः
 सत्यव्रतास्ते शिशवः सुशीलाः ।
 सद्भिः सदैवाचरितं समाधिं
 चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २३
 राज्येन राष्ट्रैश्च निमन्त्र्यमाणाः

पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च ।
 न यज्ञसेनस्य न मातुलानां
 गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २४
 आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन
 गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य
 न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ २५
 यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तिं
 प्रयोक्तुमार्या च यथैव कुन्ती ।
 तेष्वप्रमादेन सदा करोति
 तथा च भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २६
 यथानिरुद्धस्य यथाभिमन्यो-
 र्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ।
 तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे
 तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २७
 गदासिचर्मग्रहणेषु शूरा-

यथा, T₂ G राज्ये (G₂ हृत) (for यदा) K₁ कुरूणां, D₀
 T₁ जनौवा, T₂ G₁ ३ ४ निविष्ट, G₂ च देश (for जनौवा)
 — ^b) D₀ च भार्याम् (for सभायाम्) G₁ भगवान् (for
 अवशाम्) G₂ अवशां च पश्यन् T₂ G₃ ४ अपश्यन्

21 M om 21 (of v 1 12) — ^a) K₁ वेग (for
 काम) — ^c) T G अथैव तन्निग्रहण कुरूणा

22 M om 22 (of v 1 12) T G read 22 after
 14 — ^{ab}) K₂ ४ B₂ ३ D (except D₁₋₃) transp कृष्णा
 and भीम B₁ धौम्य च भीम च यमौ च कृष्णां युधिष्ठिर चापि
 दशार्ह — ^c) D₃ दृष्ट्वा, D₄ शिष्यो (for दिष्ट्या) S₁ K₁
 भवता

23 M om 23 (of v 1 12) — ^a) D₂ ततश्च, G₄
 ददर्श (for प्रोवाच) S₁ अभि यज्ञसेनीं, K₁ अपि यज्ञ, K₂
 अतियज्ञ, D₄ अथ याज्ञ — ^b) D₁ ३ G₁ दशार्ह — After
 23^{ab}, N ins

892* दिष्ट्या समप्राप्ति धनजयेन

समागतेत्येवमुवाच कृष्ण ।

[(L 1) S₁ K₂ समेतासि (for समग्रानि)]

— After 23^c, D₄ reads 25^{cd} — ^d) K₄ B Dn D₄ ०
 तवा (B₄ था)स्मजा (for सत्यवता) D₄ यथाव्रतास्ते शिशव

सुखाहो — ^a) S₁ K₁ ३ यदि स्म दैवाचरित K₂ B₁₋₃
 Dn D₄ ० सुहृद्भिश्च (for समाधि)

24 M om 24 (of v 1 12) — ^a) S₁ K₁₋₃ D₄
 राज्येन पु (K₂ म)त्रैश्च, B₁ (m as in text) राज्येन भोगेन,
 B₄ राज्यैश्च भोगैश्च, D₀ राजन्यपुत्रैश्च, T₁ युक्तैर्नियुक्तैश्च, T₂ G
 राज्ञा (G₁ ज्य) नियुक्तैश्च

25 M om 25 (of v 1 12) — ^a) D₁ २ आनर्तमेवा
 भिरता, T G आनर्तवासाभिमुखा

26 M om 26 (of v 1 12) — ^a) T₂ (before
 oorr) G₂ ४ एवां (for एवां) K₂ B Dn D₄ ० वृत्त
 (for वृत्ति) T₁ यथा त्वमेवाभिमतेषु वृत्ति — ^b) S₁ K₁₋₃
 D₂ ३ ४ G₄ तथैव (for यं) — ^c) K₂ [अ]प्रमादेषु, B₁ ४
 प्रमादेन, G₂ ४ प्रमोदेन (for [अ]प्रमादेन) K₂ ४ B D
 (except D₁₋₃) तथा; K₁ २ मुदा (for यदा) — ^d) K₁
 माता च; K₂ मा तात, K₄ B₂ ४ Dn D₄ ० तथैव, B₁ ३
 D₀ ततश्च, D₂ ३ यथा च K₂ ४ B₁₋₃ D₀ D₁₋₃ सदा, T
 G तत (for तथा)

27 M om 27 (of v 1 12) — ^b) S₁ K₁ T₂ G₁ २
 सुनीतस्य K₁ ३ तथैव (for यं) — ^c) S₁ रति (for
 गति) — ^d) B₂ ४ D₀ तथा (for तवां) S₁ K D₄ T₁

नस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
 सम्यग्विनेता विनयत्यतन्त्री-
 स्तांश्चामिमन्युः सततं कुमारः ॥ २८
 स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षा-
 मस्त्राणि चैषां गुरुवत्प्रदाय ।
 तवात्मजानां च तथामिमन्योः
 पराक्रमैस्तुप्यति रौक्मिणोयः ॥ २९
 यदा विहारं प्रसमीक्षमाणः
 प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ।
 एकैकमेषामनुयान्ति तत्र
 रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ३०
 अथात्रवीद्धर्मराजं तु कृष्णो
 दशार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च ।
 एते निदेशं तव पालयन्ति
 तिष्ठन्ति यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३१

आवर्ततां कार्मुकवेगवाता
 हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
 सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यत्ता
 ससादिपत्त्यश्वरथा सनागा ॥ ३२
 प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः
 सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
 स सानुबन्धः ससुहृद्गणश्च
 सौभस्य सौभाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ३३
 कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मि-
 न्यथा कृतस्ते समयः सभायाम् ।
 दाशार्हयोधैस्तु ससादियोधं
 प्रतीक्षतां नागपुर भवन्तम् ॥ ३४
 व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा
 विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।
 ततः समृद्धं प्रथमं विशोकः

रौहिणेयः (of v 1 29)

28 M om 28 (of v 1 12) — °) Ś1 K1 2 D1 2
 गदासिचक्र D1-3 T2 G2-4 शूरा (for शूरान्) — °)
 D1-3 शस्त्रेषु (for अस्त्रेषु) — °) T G विनीतान् (for विनेता)
 B Dn D4 ० विनयेद्वतद्वीस; D1-3 विनयत्यतद्वत्स — °) Ś1
 K1-3 D1 2 ० साश्चामिमन्यु च सनत्कुमार, T G तांश्चामि
 मन्यु च (T G ० न्युश्च) सदा कुमारान्

29 M om 29 (of v 1 12) — °) K1 4 B Dc1
 Dn D4 ० शस्त्राणि (for अस्त्राणि) Dc2 शिक्षां, D5 तेषां
 (for चैषां) K4 B1-3 Dc Dn D4 ० विश्विवत् (for गुरुं)
 — °) Ś1 K D2 T1 रौहिणेयः (of v 1 27)

30 M om 30 (of v 1 12) — °) K4 B2 Dn D4 ०
 T1 यथा; Dc सदा (for यदा) Dc विहारान् Some
 MSS प्रसमीक्ष्य — °) K2 अनुयाति, D1 2 उपयाति
 — °) Ś1 K2 3 Dc2 T2 G2 रथाश्वयानानि B2 वाजि,
 B4 हस्ति (for दन्ति)

31 M om 31 (of v 1 12) — °) Ś1 K1-3 Dc
 D1-3 ० च (for तु) — °) D1 2 ० G1 2 दाशार्ह — °)
 K2 4 B Dn D2 4 ० T1 पालयतस्, Dc यत्तु — °) K4 B
 D (except D1-3 ०) तिष्ठतु Dc G1 धर्मराज; T2 G2 यत्र
 राजन् — After 31 K2 ms

893* योधास्तवार्थेषु नरेन्द्रयन्ता

कुर्वन्तु कार्यं सरथा सनागा ।

32 M2 om 32 (of v 1 12) — °) D1 2 "वेगवाहा
 — °) G1 4 यदूना (for मधूनाम्) — °) S1 K1 तवार्थेन,
 D5 स्वदर्शेषु; T1 तु पार्थीय; T2 G तवार्थीय

33 M om 33 (of v 1 12) — °) K2 D2 ० सहानु°
 (for स सानु°) T G ससुहृद्गणश्च — °) K4 B Dc1 Dn
 D4 ० सौभस्य; D5 शास्व (for सौभ°) D5 स मार्गं (for
 च मार्गम्)

34 M om 34 (of v 1 12) — °) Ś1 K1 2 तदा
 (for तथा) K2 4 D5 नराधिप स्व (for नरेन्द्र तस्मिन्)
 — °) Ś1 K4 B Dn1 D1 ० G1 4 दशार्हयोधैस्तु (K4 B4
 G1 अ); K2 दाशार्हसेना तु; Dc यथार्हयोधैस्तु; D5 दाशार्ह
 योधास्तु Ś1 K1 2 समाधियोग (K1 "च); B Dn D4 ०
 हत्तारि(B2 4 "धि)योध, Dc हत्तार्हयोध; D5 समानुयात्वा
 — °) A few MSS प्रतीक्ष्यता K2 B4 D1 ० ० नागपुरे
 T G प्रभन्न (for भवन्तम्)

35 M om 35 (of v 1 12) — °) T G काल (for
 कामम्) — °) K4 B Dn D4 ० प्रसिद्ध (for समृद्ध)
 T G समृद्ध(T2 G3 ह, G2 4 "द्धि)प्रभव (for समृद्ध प्रथम)
 K1-3 B2 4 Dc D1 2 (before corr) ० प्रसन्न, D2 प्रभव;
 D3 (by corr) सतत (for प्रथम) — °) B2 सप्राप्यसे,
 B4 प्रयाससे

प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३५
 ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
 यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
 प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः
 कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३६
 असंशयं केशव पाण्डवानां
 भवान्गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
 कालोदये तच्च ततश्च भूयः
 कर्ता भवान्कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३७
 यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः
 सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
 अज्ञातचर्यां विधिवत्समाप्य
 भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३८
 वैशांपायन उवाच ।
 तथा वदति वाण्णेये धर्मराजे च भारत ।

अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ।
 प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ३९
 तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
 आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः ॥ ४०
 तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
 ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४१
 शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
 द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४२
 पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचाराः सनातनाः ।
 राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय विचक्ष्व नः ॥ ४३
 तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४४
 तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
 पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणम् ॥ ४५
 नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तास्तु कृतक्षणात् ।

36 M om 36 (of v1 12) — ^a) D₂ T G आदाय
 (for आज्ञाय) — ^b) T₂ G₂ ३ उक्तः

37 M om 37 (of v1 12), Ś₁ K₁ ३ om 37^c-38^d
 T G read 37^{ab} after 38 — ^{ad}) T G कर्ता (for भूयः),
 and तथा (for कर्ता)

38 Ś₁ K₁ ३ M om 38 (of v1 37, 12) — ^a)
 T₁ स विहृत्य काल, T₂ G च विहृत्य काल (for विहृतश्च
 काल) — After 38, T G read 37^{ab} while K₂ ४ BD
 (D₄ om lines 1 and 2, D₆ maig) ins

894* एषैव बुद्धिर्बुधता सदा त्वा
 सस्ये स्थिता केशव पाण्डवेया ।
 सदानधर्मा सजना सदारा
 सवान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्था ।

39 M om 39^{ab} (of v1 12) — ^b) T G पार्थिवे
 (for भारत) — ^c) Ś₁ K₁-३ D₁-३ ३ तत् (for अथ)
 T₁ वयो (for तपो) — ^d) Ś₁ K₁ ३ धृत्, K₂ ४ B₂ Dc
 D₁ ३ S 'हृक् (for 'धृक्) — ^e) Ś₁ K₁ (as usual)
 मार्कण्डेयो S मुनि (for तपा) — After 39, K₄ B
 Dc Dn D₄ ३ ins

895* अजरश्चामरक्षैव रूपौदार्यगुणान्वित ।
 व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात्पञ्चविंशकः ।

K₄ cont

896* महावराहकोट्यां च ब्रह्मणामयुतानि च ।

व्यचिन्तयन्महात्मा वै तथा राम सलक्ष्मणम् ।

40 ^b) Dc T₁ 'सहस्रिक — ^c) B₁ अभ्यर्चन् (for
 आनर्चुर्) Ś₁ K₁-३ B₄ D₁-३ ३ पाण्डवा (for ब्राह्मणा)
 S उपातिष्ठत ते सर्वे — ^d) K₁ ३ ४ B₁-३ D₄ transp सह
 and पाण्डवै Ś₁ K₂ B₄ D₃ ३ कृष्णश्च ब्राह्मणे सह, S पाण्डवा
 सहयादवा

41 ^a) T₁ स तमभ्यर्च्य विश्वस्तम् — ^b) B₁ ऋषिपुगव
 — ^c) Ś₁ K₁ ३ G₄ पाण्डवाना (for ब्राह्म) — ^d) Ś₁ K₁ ३
 यादवाना, G₄ ब्राह्मणाना (for पाण्ड)

42 Before 42 B Dc Dn D₄ ३ ins कृष्ण उ — ^{ab})
 K₄ D₅ transp पाण्डवा and ब्राह्मणा — ^d) Ś₁ K₁ ३ तवेद
 मधुर वच

43 ^a) Ś₁ कुर्वन् (for पुण्या) — ^b) K₄ B₂-4 D
 (except D₁-३ ३) सदाचारान्सनातनान् — ^d) B₁ (m as
 in text) दिदक्षव ; B₂ ४ Dc S प्रचक्ष्व न , D₅ चदन्व न

44 Before 44, B Dc Dn D₄ ३ ins वैशं उ — ^a)
 Ś₁ 'विद्वेषु (for 'त्रिष्टेषु) — ^d) Ś₁ K₁ ३ M₁ अवलोकयन्

45 ^a) Ś₁ K₁ ३ ते त चाथ, K₄ नमस्कृत्य (for तमप्यथ)
 K₂ D₁ ३ महात्मान — ^b) Ś₁ K D₁-३ पाण्डवा (for सर्वे ते)
 D₅ पाण्डवास्ते सुरर्षभा — ^c) Ś₁ K₂ यथान्यायम् — K₁
 om 45^d-47^e — ^d) B D मनीषिण , T₁ G₁ M₁ महामुनि

मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्त्रमोदत ॥ ४६
 उवाच चैनं कालज्ञः समयन्निव स नारदः ।
 ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ४७
 एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।

क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ४८
 एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
 मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्तं महामुनिम् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८० ॥

१८१

वैशंपायन उवाच ।

तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
 कथासंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ १
 भवान्देवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः सनातनः ॥ २
 सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षित्तिश्चिरम् ।
 अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ३

भवत्येव हि मे बुद्धिर्द्वैघ्न्यात्मानं सुखाच्च्युतम् ।
 धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानुध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४
 कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य च ।
 स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्वदीक्ष्वरः ॥ ५
 अथ वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर ।
 इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ६
 देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ।

G₁ उत्येतु सुमनीषिण

46 K₁ om 46 (of v1 45) — ^a) T₁ देवांस्तान्
 (for देवपिर) — ^b) Ś₁ K₂₋₄ Dc D₁₋₃ ष च (for तु)
 B₁ T₁ ज्ञात्वा तान् (T₁ विज्ञाय) कृतलक्षणान्; T₂ G M
 तान्विज्ञाय कृतं — ^a) Ś₁ K₂ सोन्वमोदत, B₃ D₆ अन्वमो
 दयत; B₄ अनुमोदते T₁ G₁ ता कथास्त्व(G₁ थाअ)न्वमोदत
 47 K₁ om 47^a (of v1 45) — ^a) B₄ धर्मज्ञः, T₁
 G₁ M₂ कालज्ञ — ^b) T₁ मार्कण्डेय (for समयन्निव) K₄
 B₁ 2 D (except D₁₋₃ 3) सनातन (for स नारद) — ^c)
 Ś₁ G₂ 4 महर्षे (for ब्रह्मर्षे) T₂ G तत् (for ते)
 49 ^b) D₂ 4 T₁ G₂ सहितैर् (for सह तैर्) — ^c) Ś₁
 K₂ सूर्य (for [आ]दित्य) — ^d) B₄ प्रेक्ष्यमाणः; B पश्यतस्त
 (for प्रेक्षन्तस्त) K₁ 3 B₁₋₃ Dn D₂₋₃ ते (for त)

Colophon om in K₄ Dc Dn D₄ 6 — Major
 pavan Ś₁ K₁ 3 G₂ 4 आरण्य — Adhy name B₃
 कृष्णपादवनारदसमागम, B₄ कृष्णमार्कण्डेयनारदपाण्डवसमागम,
 D₁ 3 वासुदेवाभि(D₂ om मि)गमन; D₂ वासुदेवमार्कण्डेया
 भिरगमन, D₃ M₂ मार्कण्डेयसमागमन (M₂ गम); G₁ मार्कण्डे
 यागमन — Adhy no (figures, words or both) D₁
 188 S (M₂ inf lin) 184 (M₂ orig 186) — Śloka
 no D₁ 52

78

181

1 K₄ om 1^{ab} — ^a) K₁ G₄ विवक्षितम् Ś₁ K₁ 3
 आमध्य; T₁ आलोक्ष्य (for आलक्ष्य) — ^b) G₁ महाद्युति
 — ^d) D₆ नोद (for चोद)

2 Before 2, T₁ G₁ M₁ ins युधिष्ठिर — ^a) S
 (except G₂, T₂ by corr) भगवन्देवदैत्यानाम् — ^c) S
 (except T₁ G₁) पूर्वेषां (for स) — ^d) K₁ 3 4 B₁₋₃
 Dn D₁ 2-3 पुरातन (for सना)

3 ^a) D₂ सेव्यश्चोपास्यदुर्वृत्तान् — ^b) D₁ 3 ततो न;
 D₆ मनोज्ञः; G₁ मत्तो न, G₂ स्वज्ञो न

4 ^a) Dc D₁₋₃ 3 अमत्येव, G₂ 4 भवानेव (for भवत्येव)
 G₂ 4 बृहि (for बुद्धिर्) — ^c) T₂ G₂₋₃ तान्सर्वान् (for
 दुर्वृत्तान्) — ^d) K₁ नृत्यत, K₂ हृष्यत (for ऋष्यत)
 Dc सर्वत D₆ ऋद्धान्प्रेक्ष्य च सर्वश

5 ^b) B₁ 3 Dc D₄₋₆ S [अ]य (for [अ]पि) K₂ 4 B
 D वा (for च) — ^c) K₂ B D (except D₁ 3) G₁ M
 स फल (for स्वफल)

6 ^a) Ś₁ K₁ 3 हटे, K₂ भोक्ता, K₄ D₂ हटो, B Dc Dn
 D₂₋₆ कुतो (B₄ कथ), D₁ हटाद्, D₂ (m as in text)
 हर्ता (for अथ) — ^b) S₁ K₂ D₂ नृणां

7 ^a) B₂ transp देही and देह Ś₁ K B₄ D₁ 3 5

प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३५

ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा

यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।

प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः

कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३६

असंशयं केशव पाण्डवानां

भवान्नातिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।

कालोदये तच्च ततश्च भूयः

कर्ता भवान्कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३७

यथाप्रतिज्ञं विद्वत्श्च कालः

सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।

अज्ञातचर्यां विधिवत्समाप्य

भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

तथा वदति वाष्णेये धर्मराजे च भारत ।

अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रशृक् ।

प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ३९

तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।

आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः ॥ ४०

तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।

ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४१

शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।

द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४२

पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचाराः सनातनाः ।

राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय विचक्ष्व नः ॥ ४३

तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।

आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४४

तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।

पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणम् ॥ ४५

नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तास्तु कृतक्षणात् ।

36 M om 36 (cf v 1 12) — ^a) D₃ T G आदाय (for आज्ञाय) — ^b) T₁ G₂ ३ उक्त

37 M om 37 (cf v 1 12), Ś₁ K₁ ३ om 37^c-38^d T G read 37^{ab} after 38 — ^{od}) T G कर्ता (for भूय), and तथा (for कर्ता)

38 Ś₁ K₁ ३ M om 38 (cf v 1 37, 12) — ^a) T₁ स विवृत्त काल, T₂ G च विद्वत् काल (for विद्वत्श्च काल) — After 38, T G read 37^{ab}, while K₃ 4 B D (D₄ om lines 1 and 2, D₆ maig) ins

894* एषैव बुद्धिर्ज्ञेयता सदा त्वां

सत्ये स्थिता केशव पाण्डवेयाः ।

सदानधर्मा सजना सदारा

सवानधवास्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।

39 M om 39^{ab} (cf v 1 12) — ^b) T G पार्थिवे (for भारत) — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ३ तत (for अथ) T₁ वयो (for तपो) — ^d) Ś₁ K₁ ३ *घृत्, K₃ 4 B₂ Dc D₁ ३ S *इक् (for *घृक्) — ^f) S₁ K₁ (as usual) मार्कण्डेयो S *मुनि (for *तपा) — After 39, K₄ B Dc Dn D₄ ३ ins

895* अजरश्चामरक्षैव रूपौदार्यगुणान्वितः ।

न्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात्पञ्चविशक ।

K₁ cont

896* महावराहकोट्या च ब्रह्मणामयुत्तानि च ।

व्यचिन्तयन्महात्मा वै तथा राम सलक्ष्मणम् ।

40 ^b) Dc T₁ सहस्रिक — ^c) B₁ अभ्यर्चन् (for आनर्चुर्) S₁ K₁₋₃ B₄ D₁₋₃ ३ पाण्डवा (for ब्राह्मणा) S उपातिष्ठत ते सर्वे — ^d) K₁ ३ 4 B₁₋₃ D₄ transp सह and पाण्डवै Ś₁ K₃ B₄ D₃ ३ कृष्णश्च ब्राह्मणै सह, S पाण्डवा सहयादवा

41 ^a) T₁ स तमभ्यर्च्य विश्वस्तम् — ^b) B₁ ऋषिपुत्रव — ^c) S₁ K₁ ३ G₄ पाण्डवाना (for ब्राह्मण) — ^d) Ś₁ K₁ ३ यादवाना, G₄ ब्राह्मणाना (for पाण्ड)

42 Before 42 B Dc Dn D₄ ३ ins कृष्ण उ — ^{ab}) K₄ D₃ transp पाण्डवा and ब्राह्मणा — ^d) Ś₁ K₁ ३ तवेद मधुर वच

43 ^a) Ś₁ कुर्वन् (for पुण्या) — ^b) K₄ B₁₋₄ D (except D₁₋₃ ३) सदाचारानसनातनान् — ^d) B₁ (m as in text) दिदक्ष्व ; B₂ 4 Dc S प्रचक्ष्व न ; D₃ वदस्व न

44 Before 44, B Dc Dn D₄ ३ ins वैशं उ — ^a) Ś₁ विद्वेषु (for *विष्टेषु) — ^d) Ś₁ K₁ ३ M₁ अवलोकयन्

45 ^a) Ś₁ K₁ ३ ते त चाथ, K₄ नमस्कृत्य (for तमप्यथ) K₃ D₁ ३ महात्मान — ^b) S₁ K D₁₋₃ पाण्डवा (for सर्वे ते) D₃ पाण्डवास्ते सुरर्षभा — ^c) S₁ K₃ यथान्यायम् — K₁ om 45^d-47^a — ^d) B D मनीषिण, T₁ G₁ M₁ महामुनि

मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्त्रमोदत ॥ ४६

उवाच चैनं कालज्ञः स्वयन्निव स नारदः ।

ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ४७

एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।

क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ४८

एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।

मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्तं महामुनिम् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८० ॥

१८१

वैशंपायन उवाच ।

तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।

कथासंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ १

मवान्देवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।

राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः सनातनः ॥ २

सेव्यश्रोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।

अयं च देवकीपुत्रः प्राप्नोऽस्मानवलोककः ॥ ३

भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्टात्मानं सुखाञ्च्युतम् ।

धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृष्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४

कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य च ।

स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्विदीश्वरः ॥ ५

अथ वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर ।

इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ६

देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ।

G₁ दत्तेतु सुमनीषिणः

46 K₁ om 46 (cf v l 45) — ^a) T₁ देवोस्तान्

(for देवर्षिर्) — ^b) Ś₁ K₂₋₄ Dc D₁₋₃ s च (for तु)

B₁ T₁ ज्ञात्वा तान् (T₁ विज्ञाय) कृतलक्षणान्, T₂ G M

तान्विज्ञाय कृत — ^a) Ś₁ K₂ सोन्वमोदत, B₂ D₂ अन्वमो

दयत्; B₄ अनुमोदते T₁ G₁ ता कयास्त्व (G₁ था अ)न्वमोदत

47 K₁ om 47^a (cf v l 45) — ^a) B₄ धर्मज्ञः; T₁

G₁ M₂ कालज्ञ — ^b) T₁ मार्कण्डेय (for स्वयन्निव) K₄

B₁ s D (except D₁₋₃ s) सनातन (for स नारद) — ^c)

Ś₁ G₂ s महर्षे (for ब्रह्मर्षे) T₂ G तत् (for ते)

49 ^b) D₂ s T₁ G₂ सहितैर् (for सह तैर्) — ^c) Ś₁

K₂ सूर्य (for [सा]दित्य) — ^d) B₄ प्रेक्ष्यमाणः; B पश्यतस्त

(for प्रेक्षन्तस्त) K₁ s B₁₋₃ Dn D₂₋₃ ते (for त)

Colophon om in K₄ Dc Dn D₄ e — Major

parvan Ś₁ K₁ s G₂ s आरण्य — Adhy name B₂

कृष्णपादवनारदसमागम, B₄ कृष्णमार्कण्डेयनारदपादवनसमागम,

D₁ s वासुदेवामि (D₂ om मि)गमन, D₃ वासुदेवमार्कण्डेया

मिगमन, D₅ M₂ मार्कण्डेयसमागमन (M₂ 'गम'), G₁ मार्कण्डे

यसमागम — Adhy no (figures, words or both) D₁

188 S (M₂ inf ln) 184 (M₂ orig 186) — Śloka

no D₁ 52

78

181

1 K₄ om 1^{ab} — ^a) K₁ G₄ विवक्षितम् Ś₁ K₁ s
आमन्त्र्य; T₁ आलोक्य (for आलक्ष्य) — ^b) G₁ महामुनि
— ^a) D₂ नोद (for चोद)

2 Before 2, T₁ G₁ M₁ ins युधिष्ठिर — ^a) S
(except G₂, T₂ by corr) भगवन्देवदैत्यानाम् — ^c) S
(except T₁ G₁) पूर्वेषां (for स) — ^d) K₁ s s B₁₋₃
Dn D₁ s-3 पुरातन (for सना)

3 ^a) D₂ मेध्यश्रोपात्यबुद्धिश्च — ^b) D₁ s ततो न;
D₂ मनोज्ञः; G₁ मत्तो न, G₂ त्वन्नो न

4 ^a) Do D₁₋₃ s अमत्येव, G₂ s भवानेव (for भवत्येव)
G₂ s बृष्टि (for बुद्धिर्) — ^c) T₂ G₂₋₃ तान्सर्वान् (for
दुर्वृत्तान्) — ^d) K₁ नृत्यतः; K₂ दृष्यत (for कथ्यत)
Do सर्वत D₂ प्रह्वान्प्रेक्ष्य च सर्वेषां

5 ^b) B₁ s Dc D₄₋₃ S [अ]य (for [अ]पि) K₂ s B
D वा (for च) — ^c) K₂ B D (except D₁ s) G₁ M
स फल (for स्वफल)

6 ^a) S₁ K₁ s हटे; K₂ भोक्ता, K₄ D₂ हठो; B Do Dn
D₄₋₃ कुतो (B₄ कथ), D₁ हठाद्; D₂ (m as in text)
हतां (for अथ) — ^b) Ś₁ K₂ D₂ नृणां

7 ^a) B₂ transp देही and देह Ś₁ K B₄ D₁ s s

कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७
 ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
 क्व च कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्भदतां वर ।
 विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ॥ ९
 अत्र ते वर्तयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
 यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ १०
 निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
 ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
 अमोघबलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुनन्दन ॥ १२
 सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।

ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ १३
 स्वच्छन्दमरणाश्वासन्नराः स्वच्छन्दजीविनः ।
 अल्पबाधा निरातङ्का सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ १४
 द्रष्टारो देवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
 आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ १६
 कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
 लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्त्वा देवैस्ततो नराः ॥ १७
 अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्करकगामिनः ।
 संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
 मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
 सर्वातिशङ्किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशभागिनः ।

T₁ G₁ M₁ तु (K₄ ह) (for च) — ^b) Ś₁ K₂ मृत्यु* (for मृत्यु*) — ^c) D₆ उभौ (for कथ) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ ससृज्यते, B₄ वियुज्यते — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ देहवान् (for इह वा) T₁ इह वापि द्विजोत्तम

8 ^a) K₁ D₁₋₃ T₂ (after corr) इह* (for ऐह*) Ś₁ K₁ ३ D₁ एतावद्, K₄ B Dc Dn D₄ ६ एवेह (for एवैतद्) — ^c) S वा (for च) G₁ ३ कर्मणि D₅ कृतकर्माणि तिष्ठति — After 8, G₁ ins

897* एतत्सर्वं यथावृत्तं मुने वक्तुमिहार्हसि ।

9 ^a) Ś₁ K₁ ३ यदुक्तो, D₅ स्वयोक्तो, T₂ G₂₋₄ त्वदुक्तो, M₂ तद्युक्तो — ^c) D₆ T₁ च (for ते) — ^d) T₂ G₂₋₄ स्मृत्यर्थम् K₁₋₃ D₅ त्वनु ; B Dn D₄ ६ त्व तु, Dc त्वत्र (for अनु)

10 ^a) Ś₁ K₁ ३ अह, B₁ तात, T₁ तत्र (for अत्र) Ś₁ K₁ ३ G₂ वर्ण*, K₄ B D (except D₁₋₃ ६) कथ* (for वर्त*) — ^c) K₂ अथे*, Dc यत्रे* (for यथे*)

11 ^a) S transp शरीराणि and विशुद्धानि — ^c) Ś₁ K₂ शशस (for ससर्ज) T₂ G₂ ४ सर्व* (for धर्म*)

12 ^a) N *फल* (for *बल*) — ^b) T₁ सद्वृत्ता, T₂ G₂₋₄ सुवृत्ता (for सुव्रता) B₄ सिद्धार्था निरुपद्रवा — ^d) B D (except D₁₋₃ ६) कुरुसत्तम, G₁ पुरुपर्यभ

13 ^a) Ś₁ T₁ G₁ M₂ सर्वदेवै Ś₁ K₁₋₃ D₂ ३ ६ T₁ G₁ M₁ मम याति — ^b) G₁ ४ नभस्थल — ^d) S सर्वे (T₁ G₁ M₂ स्वर्गे) छद्विहारिण

14 ^b) S₁ K₁ ३ सर्व (for नरा) K₄ Dn स्वच्छन्दचा

रिण — ^c) K₂ D₂ अल्पाबाधा, T₁ स्वल्पायासा, T₂ G₂₋₄ निराबाधा, G₁ M स्वल्पा (G₁ *ल्प)बाधा Ś₁ निरी** , Dc₁ o₂ (by corr) G₁ M निरीति (G₁ M₂ *ती)का — ^d) T₂ G₂₋₄ नीरुजा, G₁ स्वल्पार्था (for सिद्धार्था) K₂ निरुपस्कृता

15 ^a) K₁ ३ द्रष्टारो — ^c) T₁ G₁ M प्रत्यक्ष (G₁ *क्ष) सर्वधर्माण, T₂ (by corr) G₂ प्रत्यक्ष सर्वधर्माणा, G₂ ४ प्रकृत्या सर्वधर्माण — ^d) Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ दान्ता (for दान्ता)

16 ^a) D₅ आयुर् (for आसन्) K₄ B₁m ३ ४ Dn D₂ ४ ६ *सहस्रीया, M *सहस्रेण — ^b) K₂ वर्ण* (for पुत्र) — ^c) S (except T₂ G₂ M₁) तस्मिन् (for अन्यस्मिन्) — ^d) B₁ (m as in text) तथा क्षत्रसहस्रिण (of ^b), B₄ पृथिवीतलवासिन

17 ^b) D₅ धर्मव्याजोप, T₁ मायाव्यामोह* — ^c) S मोहलोभाभिभूताश्च Dc ते (for च) — ^d) K₄ B Dn D₄ ६ त्यक्त्वा देहैस् (B₄ त्यक्तदेहास्), Dc त्यक्तदेहैस् Ś₁ K₁ ३ D₅ सदा, K₂ ४ D₁₋₃ तदा (for ततो)

18 ^a) K₂ अशुभि, M₁ आशुभि (for अशुभै) K₂ पापैस् (for पापास्) — ^b) K₁ *निरयभागिन, K₂ ४ B D *निरयगामिन, K₂ गामिनभागिन, T₂ (by corr) G M₂ *नरकभा (M₂ ओ)गिन — ^c) K₂ विचिंत्येषु (for विचि) — ^d) K₂ D₅ पश्य, D₁₋₃ पात्य* (for पच्य)

19 ^a) D₁ ६ ६ मोघेच्छा — ^b) = Gitū (Vulg) 9 12^b T₂ G₂₋₄ विमुद्वय (for विचे*) K₂ D₂ मोघ (D₂ ह)ज्ञानविचेतम, T₁ G₁ M *ज्ञान विमुद्वय — After 19^{ab}, T₁ G₁ M₁ read 20^{af},

अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ १९
 दौर्गुल्या व्याधिबहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः ।
 भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
 नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः ॥ २०
 जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
 प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क्व तिष्ठति ॥ २१
 क्लृप्तस्तत्समुपाश्राति सुकृतं यदि चेतरेत् ।
 इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २२
 अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
 शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥ २३
 आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।

संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः ॥ २४
 तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं सदा ।
 फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वापि जायते ॥ २५
 कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
 अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २६
 एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
 अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमाम् ॥ २७
 मनुष्यास्तप्तपसः सर्वागमपरायणाः ।
 स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २८
 सुशीलाः शुक्लजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसाः ।
 शुभयोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ २९

while G₂ 4 ins

898* काक्षिण सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतव ।
 — T₂ G₂ om 19^b-20^d — °) K₂ B D (except D₁₋₃ 8)
 सर्वाभि — °) S₁ K₁ 2 क्लेशभाजना, K₄ B₁ 2 (m as
 in text) 3 Dn D₄ 6 'दायिन — °) D₆ S (T₂ G₂ om)
 चैव (for चापि)

20 T₂ G₂ om 20^{abd} (of v l 19) — °) K₂
 D₁₋₃ दौर्गुला, T₁ दुर्बला — °) S₁ K₁ 2 B₁ G₄ M 'पता
 पित, K₂ पि तापिन, D₁ 2 5 T₁ G₂ मिमानिन, D₃
 'नुतापिन — °) D₆ एव तु (for भवन्ति) D₆ पापाद्,
 T₁ प्राणा — °) S₁ K₁ 2 फलोपगा — T₁ G₁ M₁ read
 20^{ef} after 19^{ab} — °) S₁ K D₁₋₃ 8 इहत् (K₂ अभा
 र्या), T₁ तथात; T₂ G₂ काक्षिण (for नाथन्त) K₄
 सर्वकार्योणां; T G₂ भूतानां, G₂ 4 'कामान्वै M₂ नाथवत्
 सर्वकामान् — °) K₄ B D (except D₅) G₂ 4 भिन्न
 चेतस'

21 M₂ om 21^a-28^b — °) T₂ G गति (for गति)
 S₁ K D₁₋₃ 8 एव (for इह) — Before 21^{cd}, K₂ B₁₋₃
 Dc₁ D₅ ins युधिष्ठिर उ° — °) S (M₂ om) प्रास (for
 प्रास) S₁ K₁ 2 बुद्धेपु; D₆ बुद्धेर्वा K₂ प्रज्ञाविहीन
 बुद्धेस्तु

22 M₂ om 22 (cf v l 21) — °) M₁ काय (for
 पस्थस) S₁ K₂ च तमुपा, K₁ त ममुपा, K₄ तत्तमुपा;
 D₁ तु तमुपा, D₅ सम्ममुपा — °) K₁ 3 M₁ चेतरे, D₂
 T₂ G₂ 3 चेतरेत् — After 22^{ab}, B Dc ins

899*

मार्केण्डेय उवाच ।
 त्वद्युक्तोऽभमनुप्रश्नं शृणु भारत तत्त्वतः ।

— B₂ om 22^{cd} — Before 22^{cd}, K₂ D₅ ins मार्केण्डेय
 उ° — °) Do (sup lin as in text) तथा, T₁ M₁ तस्य,
 G₂ 4 तच्च (for तत्र) G₁ [अ]प्यनुनीय शृणुष्व मे

23 M₂ om 23^{ab} (cf v l 21) — °) S₁ K₂ D₂ 8
 देवसृष्टेन, K₁ 4 देवै सृष्टेन, K₂ देवसृष्टेन — °) S₁ K₁ 2
 D₁ 2 5 सुहु (for महत्) B₁ कुरुते कोपसचय

24 °) M₁ वि (for प्र) — °) G₄ M₁ क्षीणप्राण
 — °) D₅ [अ]त्र सभव, D₆ [अ]त्र सशय (for [अ]न्तरा
 भव)

25 °) T₁ तस्य (for तत्र) T₂ G₂-4 [अ]पि (for [अ]स्य)
 K₂ B₂-4 सुकृत, D₅ तत्कृत — After 25^{ab}, D₁ ins

900* अनुशेते शयान च तिष्ठन्त चानुतिष्ठति ।

अनुभावति धावन्त पूर्वकर्म कृत नरम् ।

— °) D₆ भव (for फल) S₁ K₁ 2 [अ]त्र (for [अ]थ)
 S₁ K₁ सुखार्हो — °) S₁ Dc दुःखार्हो B₂ 3 Dn D₄ 6
 T₂ G₂-4 अथ, Dc उप, D₁ 2 5 अस्मि (for अपि)

26 °) T₁ स्थानदृष्टिभि, G₁ 4 ज्ञानदृष्टिभि, G₂ °वृत्ति
 भि T₂ (before corr) लक्षणैर्ज्ञानवृत्तिभि
 27 °) S₁ K G₁ M₁ अबुद्धाना — °) D₁ नराधिप
 (for युधि°) — °) S₁ K₁ 2 M₁ गतिर्

28 After 28^{ab}, S (except T₁) reads 30^{ab} — T₁
 om 28^c-30^b — °) K₂ D₅ स्थिरवृत्ता; K₂ M₂ स्थितव्रता
 — 28^d=(var) 1 2 213^d, 57 98^d 178 11^d, etc

29 T₁ om 29 (cf v l 28) — °) T₂ (before
 corr) कांता, G₂ 4 क्कता (for क्षान्ता) B₂ M₂ सुचेतस'
 — G₂ om 29^{cd} — °) K₄ B D (except D₁₋₃ 8)
 शुचि'

कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७
 ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
 क्व च कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वृतां वर ।
 विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ॥ ९
 अत्र ते वर्तयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
 यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ १०
 निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
 ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
 अमोघबलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुनन्दन ॥ १२
 सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।

ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ १३
 स्वच्छन्दमरणाश्वासन्नराः स्वच्छन्दजीविनः ।
 अल्पबाधा निरातङ्का सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ १४
 द्रष्टारो देवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
 आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ १६
 कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
 लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देवैस्ततो नराः ॥ १७
 अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्करकगामिनः ।
 संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
 मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
 सर्वातिशङ्किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशभागिनः ।

T₁ G₁ M₁ तु (K₄ ह) (for च) — ^b Ś₁ K₂ मृष्यं (for मृष्यं) — °) D₆ उभौ (for कथ) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ ससृज्यते, B₄ वियुज्यते — ^d Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ देहवान् (for इह वा) T₁ इह वापि द्विजोत्तम

8 ^a) K₁ D₁₋₃ T₂ (after cor1) इह (for ऐह^o) Ś₁ K₁ २ D₁ एतावद्, K₄ B D_o D_n D₄ ६ एवेह (for एवैतद्) — °) S वा (for च) G₁ २ कर्मणि D₆ कृतकर्माणि तिष्ठति — After 8, G₁ ins

897* एतत्सर्वं यथावृत्तं मुने वक्तुमिहार्हसि ।

9 ^a) Ś₁ K₁ २ यदुक्तो, D₆ स्वयोक्तो, T₂ G₂₋₄ त्वदुक्तो, M₂ तद्युक्तो — °) D₆ T₁ च (for ते) — ^d) T₂ G₂₋₄ स्मृत्यर्थम् K₁₋₃ D₆ त्वनु, B D_n D₄ ६ त्व तु, D_o त्वत्र (for अनु)

10 ^a) Ś₁ K₁ २ अह; B₁ तात, T₁ तत्र (for अत्र) Ś₁ K₁ २ G₂ वर्णं, K₄ B D (except D₁₋₃ ६) कथं (for वर्तं) — °) K₂ अथे, D_o यत्रे (for यथे)

11 ^{ab}) S transp शरीराणि and विशुद्धानि — °) Ś₁ K₂ शशस (for ससर्ज) T₂ G₂ ४ सर्वं (for धर्मं)

12 ^a) N °फलं (for °बलं) — ^b) T₁ सद्वृत्ता, T₂ G₂₋₄ सुवृत्ता (for सुव्रता) B₄ सिद्धार्था निरुपद्रवा — ^d) B D (except D₁₋₃ ६) कुरुसत्तम, G₁ पुरुपर्षभ

13 ^a) Ś₁ T₁ G₁ M₂ सर्वदेवैः Ś₁ K₁₋₃ D₂ ३ ६ T₁ G₁ M₁ सम यांति — ^b) G₁ ४ नभस्थल — ^d) S सर्वे (T₁ G₁ M₂ स्वर्गे) छदविहारिण

14 ^b) Ś₁ K₁ २ सर्वे (for नरा) K₄ D_n स्वच्छदच

रिण — °) K₂ D₂ अल्पाबाधा, T₁ स्वल्पायासा; T₂ G₂₋₄ निराबाधा, G₁ M स्वल्पा (G₁ ल्प)बाधा Ś₁ निरी** , D_{o1} o₂ (by cor1) G₁ M निरीति (G₁ M₂ °ती)का — ^d) T₂ G₂₋₄ नीरुजा, G₁ स्वल्पर्या (for सिद्धार्था) K₂ निरुपद्रवा

15 ^a) K₁ २ स्रष्टारो — °) T₁ G₁ M प्रत्यक्ष (G₁ °क्षं) सर्वधर्माण, T₂ (by cor1) G₂ प्रत्यक्ष सर्वधर्माणां, G₂ ४ प्रकृत्या सर्वधर्माण — ^d) Ś₁ K₁ २ D₁₋₃ ३ दान्ता (for दान्ता)

16 ^a) D₆ आयुर् (for आसन्) K₄ B_{1m} २ ४ D_n D₂ ४ ६ सहस्रीया, M °सहस्रेण — ^b) K₂ वर्षं (for पुत्रं) — °) S (except T₂ G₂ M₁) तस्मिन् (for अन्यस्मिन्) — ^d) B₁ (m as in text) तथा क्षत्रसहस्रिण (of ^b), B₄ पृथिवीतलवासिन

17 ^b) D₆ धर्मव्याजोपं, T₁ मायाव्यामोहं — °) S मोहलोभाभिभूताश्च D_o ते (for च) — ^d) K₄ B D_n D₄ ६ त्यक्ता देहैस् (B₄ त्यक्तदेहास्), D_o त्यक्तदेहैस् Ś₁ K₁ २ D₆ सदा, K₂ ४ D₁₋₃ तदा (for ततो)

18 ^a) K₂ अशुभि, M₁ आशुभि (for अशुभै) K₂ पापैस् (for पापास्) — ^b) K₁ °निरयभागिन, K₂ ४ B D निरयगामिन, K₂ गामिनभागिन, T₂ (by cor1) G M₂ °नरकभा (M₂ भो)गिन — °) K₂ विचित्येषु (for विचि) — ^d) K₂ D₆ पश्य, D₁₋₃ पात्य (for पच्य)

19 ^a) D₁ ६ ६ मोघेच्छा — ^b) = Gitā (Vulg) 9 12^b T₂ G₂₋₄ विबुद्ध्य (for विचे^o) K₂ D₂ मोघ (D₂ °ह)ज्ञानविचेतय, T₁ G₁ M °ज्ञान विबुद्ध्य — After 19^{ab}, T₁ G₁ M₁ read 20^a,

अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्विताः ॥ १९
 दौक्कुल्या व्याधिवहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः ।
 भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
 नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः ॥ २०
 जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
 प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मक्रोशः क्व तिष्ठति ॥ २१
 कस्यस्तत्समुपाश्राति सुकृतं यदि वेतरत् ।
 इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २२
 अथमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
 शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥ २३
 आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।

संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तरामवः ॥ २४
 तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं सदा ।
 फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वापि जायते ॥ २५
 कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
 अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २६
 एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
 अतः पर ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमाम् ॥ २७
 मनुष्यास्तप्तपसः सर्वांगमपरायणाः ।
 स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २८
 सुशीलाः शुक्लजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसाः ।
 शुभयोन्त्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ २९

while G₂ 4 ins

898* काङ्क्षिण सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतव ।
 — T₂ G₂ om 19^b-20^d — °) K₂ B D (except D₁₋₃ s)
 सर्वाभिः — °) S₁ K₁ 2 क्लेशभाजना, K₄ B₁ 2 (m as
 in text) 3 Dn D₄ 6 'दायिन' — °) D₅ S (T₂ G₂ om)
 चैव (for चापि)

20 T₂ G₂ om 20^{abd} (of v l 19) — °) K₂
 D₁₋₃ दौक्कुला, T₁ दुर्बला — °) Ś₁ K₁ 2 B₁ G₄ M °पता
 पिन, K₃ पि तापिन, D₁ 2 3 T₁ G₂ भिन्नानिन, D₂
 'नुकापिन — °) D₅ एव तु (for भवन्ति) D₆ पापाद्,
 T₁ प्राणा — °) Ś₁ K₁ 2 फलोपगा — T₁ G₁ M₁ read
 20^e after 19^{ab} — °) Ś₁ K D₁₋₃ 5 ईहत (K₃ अभा
 ग्या), T₁ तथात, T₂ G₂ काङ्क्षिण (for नाथन्त) K₄
 सर्वकार्याणां, T G₂ भूतानां, G₂ 4 कामान्चै M₂ नाथवत
 सर्वकामान् — °) K₂ B D (except D₅) G₂ 4 भिन्न
 सेतव

21 M₂ om 21^a-23^b — °) T₂ G गति (for गति)
 S₁ K D₁₋₃ 3 एव (for इह) — Before 21^{cd}, K₂ B₁₋₃
 D₁ D₅ ins युधिष्ठिर उ° — °) S (M₂ om) प्राप्त (for
 प्राज्ञ) Ś₁ K₁ 2 बुद्धेः, D₅ बुद्धेर्वा K₄ प्रज्ञाविहीन
 बुद्धेस्तु

22 M₂ om 22 (cf v l 21) — °) M₁ काथ (for
 कथस्य) Ś₁ K₂ च तमुपा, K₁ त समुपा; K₄ तस्युपा,
 D₂ तु तमुपा; D₅ सन्समुपा — °) K₁ 2 M₁ वेतर, D₂
 T₂ G₂ 2 चेतवत् — After 22^{ab}, B D₁ ins

899*

मार्कण्डेय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नः शृणु भारत वरवत् ।

— B₄ om 22^{cd} — Before 22^{cd}, K₂ D₅ ins मार्कण्डेय
 उ — °) D₆ (sup in as in text) तथा, T₁ M₁ तस्य,
 G₂ 4 तच्च (for तत्र) G₁ [अ]प्यनुनीय शृणुष्व मे
 23 M₂ om 23^{ab} (cf v l 21) — °) S₁ K₂ D₂ 5
 देवसृष्टेन; K₁ 4 देवै सृष्टेन, K₃ देवहृष्टेन — °) Ś₁ K₁ 2
 D₁ 2 3 सुहु (for महत्) B₁ कुरुते कोपसचय
 24 °) M₁ वि (for प्र) — °) G₄ M₁ क्षीणप्राण
 — °) D₂ [अ]त्र सभव, D₅ [अ]त्र सशय (for [अ]न्तरा
 भव)

25 °) T₁ तस्य (for तत्र) T₂ G₂₋₄ [अ]पि (for [अ]स्य)
 K₂ B₂₋₄ सुकृत; D₅ तत्कृत — After 25^{ab}, D₁ ins
 900* अनुदोले शयान च तिष्ठन्त चानुतिष्ठति ।
 अनुधावति धावन्त पूर्वकर्म कृत नरम् ।
 — °) D₅ भव° (for फळ°) Ś₁ K₁ 2 [अ]त्र (for [अ]थ)
 Ś₁ K₁ सुखार्हो — °) Ś₁ D₆ दुःखार्हो B₂ 3 Dn D₄ 5
 T₂ G₂₋₄ अथ, D₆ उप, D₁ 2 3 अभि (for अपि)

26 °) T₁ स्थानदृष्टिभि, G₁ 4 ज्ञानदृष्टिभि, G₂ °वृत्ति
 भि T₂ (before corr) लक्षणैर्ज्ञानदृष्टिभि
 27 °) Ś₁ K G₁ M₁ अशुद्धाना — °) D₁ नराधिप
 (for युधि) — °) Ś₁ K₁ 2 M₁ गतिर्

28 After 28^{ab}, S (except T₁) reads 30^{ab} — T₁
 om 28^c-30^b — °) K₂ D₂ स्थिरवृत्ता; K₂ M₂ स्थितव्रता
 — 28^d=(var) 1 2 213^d, 57 98^d, 173 11^d, etc

29 T₁ om 29 (of v l 28) — °) T₂ (before
 corr) कान्ता, G₂ 4 कान्ता (for क्षान्ता) B₂ M₂ सुचेतस
 — G₂ om 29^{cd} — °) K₂ B D (except D₁₋₃ s)
 शुधि

जितेन्द्रियत्वाद्वशिनः शुक्लत्वान्मन्दरोणिणः ।
 अल्पबाधपरित्रासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ३०
 च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ।
 स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ।
 कर्मभूमिभिर्मां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ॥ ३१
 किञ्चिद्देवाद्द्वैतार्त्तिकचित्किञ्चिदेव स्वकर्मभिः ।
 प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्या विचारणा ॥ ३२
 इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतां वर ।
 मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ३३
 इह वैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
 इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ३४
 धनानि येषां विपुलानि सन्ति
 नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।

तेपामयं शत्रुवरघ्न लोको
 नासौ सदा देहसुखे रतानाम् ॥ ३५
 ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
 स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
 जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
 स्तेपामसौ नायमरिघ्न लोकः ॥ ३६
 ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
 धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
 दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते
 तेपामयं चैव परश्च लोकः ॥ ३७
 ये नैव विद्यां न तपो न दानं
 न चापि मृदाः प्रजने यतन्ते ।
 न चाधिगच्छन्ति सुखान्यभाग्या-

30 T₁ om 30^{ab} S (except T₁) reads 30^{ab} after 28^{ab} — ^b) T₂ (before corr) G₂ ४ सक्त्वान्, T₂ (after corr) G₁ ३ शुद्धत्वान् D₁ G₁ ३ ४ मदराणिण — ^c) K₁ ४ B₁₋₃ D_n D₄ ६ अल्पाबाधपरित्रासाद्, K₂ D₅ G₂ ४ M₂ अल्पबाधपरित्रासा; K₃ D₁ ३ M₁ अल्पाबाधपरित्रासा, B₄ D₆ अल्पाबाधा निरातका, D₇ T₂ G₁ ३ अल्पबाधापरित्रासा, T₁ अबाधा अपरित्रासा

31 ^a) K₁ ३ श्रयत, T₂ (before corr) G₂ ४ भवंत (for च्यवन्त) T₁ भवति ज्ञानमानाश्च — ^b) K₂ गतस्य चैव, D₅ स्वगर्भस्थ च, T₁ स्वर्गस्थाश्चैव S₁ K₁ सर्वदा, K₂ सर्वथा — ^c) D₅ स्वमात्मज — ^d) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) T₂ G₂ चक्षुषा — After 31^{ab}, N ins

901* ऋषयस्ते महात्मान प्रत्यक्षागमबुद्धय ।

[S₁ K₁ ३ *दृष्टय (for *बुद्धय)]

— ^f) S₁ K₁ ३ प्रयास्यति पुनर्दिव — After 31, S ins

902* कृत्वा शुभानि कर्माणि ज्ञानेन भरतर्षभ ।

32 32^{ab} = (val) ३ 33 32^{ab} — ^a) G₁ देवात् (for दैवात्) T₂ G₂₋₄ दै (G₂ ४ दे) ववशात् (for दैवाद्दत्वात्) K₂ B₁ वधात्, B₂₋₄ D₆₁ D₄ हतात् (for हठात्) — ^b) D₁ ३ स्वभावत (of v 1 ३ 33 32^b) — ^c) S₁ K₁₋₃ D₁ ३ ३ महाराज, D₂ महात्मानो (for नरा राजन्) — ^d) S₁ तेस्त्वन्न, K₂ स्त्वन्नु, K₃ स्वन्या, B₂ T₁ G₁ M न्याभूद् (for तेऽस्त्वन्या) T₂ (before corr) G₂ ४ जातेत्यागूढ-वारणा (G₄ चारिण)

33 ^a) K₂ अन्योपमा (for अत्रो) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ चैव (for चापि) — ^b) T₁ ज्ञेय (for श्रेय)

34 ^a) S₁ K₁₋₃ D₅ ३ G₁ ३ ४ इहैवै (K₁ च) कस्य, B₂ D₆ D_{n1} D₁ ३ ६ M₁ इह चैकस्य — ^b) S₁ K₁ ३ कस्य (for [एकस्य] — K₁ ३ B₂ D₅ T₁ om (hapl) 34^{ab} — ^c) B₁ ४ D (except D_{n1} D₂ ३, D₅ om) वा (for चा)

35 ^a) T₂ (before corr) G₂ ४ चैषां (for येषां) — ^b) D₂ ३ सुवि भूषितागा; S सु (T₂ G₂ च) विभूषिताश्च — ^c) S ग्राम्यं (for देह)

36 ^a) K₂ ४ B₄ D₁ ३ S युक्तयोगास् (for योगयुक्तास्) K₂ D₁ ३ G₁ प्रयुक्ता, G₄ प्रसिक्ता — ^b) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ स्वाध्यायवतो K₂ G₄ जनयति K₁ ३ B₁₋₃ D₅ T₁ G₁ M₁ देह — ^c) B₄ भूतपथे (for भूतहिते) S₁ K₁ ३ नियुक्तास् K₄ B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) जितेन्द्रिया प्राणिवधे निवृत्तास्

37 ^b) K₂ D₆₁ D_n D₁ ४ ६ नि (for च) B₂ लोके (for काले) — ^c) K₁ ३ धनानि (for दारान्) D₂ यजति

38 ^a) D₁ ३ येषां न (for ये नैव) K₂ D₁ ३ विद्या — ^b) K₂ यजते, B₁₋₃ D_n D₆ यतति, D₆ यजस्ते — ^c) B₄ D₆₁ D_n D₁ ३ ४ ६ चानु, D₆₂ T₂ G₂ M₂ चापि, T₁ चाभि (for चाधि) K₄ सुखानि भोगास्; B₂ sm ४ सुखानु (B₂ sm *नि) भोगान्, D_n D₁ ४ ६ सुखानु (D₁ न्य) भोगान्; D₂ सुखानुभाग्यास्, T₁ धनानि भाग्यास्, T₂ (before corr) G₂ ४ M शुभान्यभाग्यास् (M₁ ग्यास्), T₂ (after

स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति ॥ ३८
सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।
लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः
स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ३९
कृत्वैव कर्माणि महान्ति शूरा-
स्तपोदमाचारविहारशीलाः ।

देवानृपीन्प्रेतगणांश्च सर्वा-
न्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ४०
स्वर्गं परं पुण्यकृतां निवासं
क्रमेण संग्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ।
मा भूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र
दृष्ट्वात्मनः क्लेशमिमं सुखार्हं ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥ १ ॥
एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।
उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २ ॥
हैहयानां कुलकरो राजा परपुरजयः ।

कुमारो रूपसंपन्नो मृगयामचरद्वली ॥ ३ ॥
चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ।
स तेन निहतोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ॥ ४ ॥
व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ।
जगाम हैहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् ॥ ५ ॥

corr) G₂ शुभाश्रमोगान्, G₁ धनान्यभाग्यास् — ^a) D_o
Dn₁ n₂ D₅ न (for च) K₄ B D (except D₁₋₃ s)
लोक (for नास्ति)

39 °) B₄ वीर्यवतो — °) D₅ च दिव (for अवनिं)
— ^a) K₂ स्वधीतवेदाः; T₁ स्वधीत्य विद्या, G₁ ३ ४ M₂
स्वा(G₁ त्व)धीतविद्या

40 °) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ [ह]ह (for [ए]व) — ^b) T
G 'हार' (for 'चार') — °) K₂ भूतगणांश्च; S (except
T G₂) प्रेतगतश्च S (except T₂ M₂) पूर्वान् (for सर्वान्)

41 °) S₁ K₁ ३ D₁ ३ स्वर्गे K₄ B₂₋₄ D_{o1} Dn D₄
पुण्यकृते — ^a) T₁ दृष्ट्वात्मनः, T₂ G दृष्ट्वा महा (G₁ मन-)
K₁ सुखार्हं; K₂ ह्रां, K₄ B₂ ३ D_o Dn D₄ ६ 'हं', B₁ ४
D₁₋₃ T₁ G₁ M₂ 'ह्रां'; T₂ G₂₋₄ थं

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ T₂ G₂₋₄
आरण्य — Sub parvan K₄ D_o Dn D₄ ६ G₁ मार्कण्डेय
समा(Dn₂ D₅ G₁ 'म)स्या, B₁ ३ मार्कण्डेय, D₁ ३ ३ मार्कण्डे
यवाक्य — Adhy name Ś₁ K₁ ३ धर्मनिर्णय, D₁ वासु
देवमभागम; D₂ वासुदेवाभिगमन — Adhy no (figures,

words or both) Dn 182 (Dn₂ 183), D₁ 190, S
(M₂ inf lin) 185 (M₂ orig 187) — Śloka no
Dn 96, D₁ 44 and 46

182

1 °b) T₁ G₁ M₁ ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयमुवाच ह
— ^a) K₁₋₃ Dn₂ D₂ T G₁ ३ M₁ हृच्छामि

2 °) D₅ महानृपिः (for तपाः) — ^{ad}) K₂ ४ B₄ D₅
T₂ G₂ कथयामास माहात्म्यं ब्राह्मणानां महात्मनां, T₁ G₁ M₁
उवाच सुमहात्मानं राजानं सर्वशास्त्रविद्म्

3 Before 3, all MSS except T₂ G₂ ४ ins मार्क
(Ś₁ K₁ कां)ण्डेय उ' (S₁ S om उ') — °) Ś₁ K₁ S
हैहयानां Ś₁ K D₁₋₃ ३ कुले जातो (for कुल) — ^a) K₄
B D (except D₂ ३ ३) व्यचरद् (for अच)

4 °) B₂ ४ S च (for तु) Ś₁ K₁ ३ ततो, K₂ तदा,
B₂ तु यो (for तु सो) — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₂ 'समाकुले — ^a)
T₁ मुनिसत्तम — °) S हिंसितो (for निहतो)

5 °) S₁ K₁ S हैहयानां Ś₁ K D₂ ३ ३ स (for वै)

राज्ञां राजीवनेत्रोऽसौ कुमारः पृथिवीपते ।
 तेषां च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ॥ ६
 तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।
 श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः ॥ ७
 कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
 जग्मुश्चारिष्टनेमेस्ते ताक्षर्यस्थाश्रममञ्जसा ॥ ८
 तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।
 तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ ९
 ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सत्क्रियां मुने ।
 त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥ १०
 तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
 क्व चासौ ब्रूत सद्दिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् ॥ ११
 ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायासमै यथातथम् ।

नापश्यंस्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः ।
 अन्वेषमाणाः सत्रीडाः स्वप्नवद्गतमानसाः ॥ १२
 तानब्रवीत्तत्र मुनिस्ताक्षर्यः परपुरंजयः ।
 खादयं ब्राह्मणः सोऽथ यो युष्माभिर्विनाशितः ।
 पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ १३
 ते तु दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ।
 महदाश्चर्यमिति वै विब्रुवाणा महीपते ॥ १४
 मृतो ह्ययमतो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।
 किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ।
 श्रोतुमिच्छाम विप्रर्षे यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ १५
 स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
 कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ॥ १६
 सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।

6 ^b) K₃ 4 B₂ Do1 Dn D₁ 4 6 M₂ पृथिवीपति
 — ^o) Ś₁ K₂ तथावृत्त — ^d) K₁ 2 कौरव (for वै तदा)
 — After 6, S ins

903* सुकुमारो महीपालो हेहयानां महीभृताम् ।

7 ^a) D₁ 2 ते; M₂ तच्च (for त) — ^b) K₃ 4 B₄ Dc
 D₂ 3 S (except T₂ G₂) फलाशन — ^o) Ś₁ K₁₋₃ B₄
 D₂ 3 transp श्रुत्वा and दृष्ट्वा G₁ तत्रैव (for ते तत्र)

8 ^a) B₄ चासौ स; T₂ G₂₋₄ क चायम् — ^o) K₄ B
 D (except D₁ 4 6) M₂ नेमिश्च, T₁ नाशाय, T₂ G₂
 नेमिश्च, G₁ M₁ नेमेस्तु, G₂ 4 नेमेश्च — ^d) Ś₁ K₁ 2
 उत्तम (for अक्षसा)

9 ^b) T₁ G₁ ऋषि (for मुनि) S₁ K₂₋₄ D₁₋₃ 5 T₂
 G₂ शसितव्रत, B₂₋₄ Dc Dn D₄ 6 नियतव्रत B₁ मुनिं
 सुनियतव्रत — ^o) K₁ 2 च (for तु) — ^d) K₄ D₁₋₃
 अथाकरोत्, D₅ समाहरत्, M₁ समारभेत्

11 Before 10, Dc ins मार्कण्डेय उ — ^a) K₂
 ब्रह्मर्षि; K₄ राजर्षि — ^b) Ś₁ K₁ 2 केन (for कथ) K₂
 Dn₂ ns वा, M₂ भो (for वो) — ^o) K₂ च मां (for चासौ)
 K₁ G₂ ब्रूहि

12 T₁ om 12^{ab} — ^a) Dc ते तत्र, D₅ तच्च ते (for
 ते तु तत्) — ^o) M₁ मुनि (for ऋषि) — ^d) M₂ गता
 युस D₂ वै (for ते) T₁ समाहता, G₁ 2 समाहिता
 — ^o) B₁ 2 4 अन्विष्य B₁ M₂ प्रीडिता, D₂ सुत्रीडा
 — ^f) B₁₋₃ सुप्तवद्, D₁ स्वदुःख K₄ B₂ Dc Dn D₄ 6
 गतचेतना, B₁ 2 गतचेतस T₂ G₂₋₄ त विप्र दीनमानसा

13 ^o) T₁ 2 (before cor) G₂ 4 सोत्र (for सोऽथ)
 — ^d) K₄ B D (except D₁₋₃ 5) transp यो and युष्मा
 भिर T₁ 2 (after corr) G₁ 3 समाहत् (for विना)
 — Ś₁ K₁ 2 om 13^{of}

14 ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) च (for तु) — ^o)
 D₅ सहसा (for महदा) T₁ G₁ M₁ ते (for वै) — ^d)
 K₄ B D (except D₁₋₃ 5) ते (for वि)

15 ^a) Ś₁ K₁ 2 D₁ 2 [S]पि (for हि) S₁ K₁₋₃
 D₁₋₃ 5 अथो दृष्ट; K₄ B Dc Dn D₄ 6 उपानीत; T₁ G₁ 2
 M₁ इतो दृष्ट — ^b) S₁ K₁ 2 कथ जीवति त्वात्मवान् — ^o)
 K₁ 2 ते तत्, D₂ तु तत् (for एतत्) Ś₁ K₁ 2 तपसा
 — ^d) Ś₁ K₁ 2 [अ]सौ (for [अ]य) — ^o) K₁ 3 B₄
 D₂ 5 S (except G₄) इच्छामि K₃ 4 ब्रह्मर्षे (for विप्र)
 B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 श्रोतुमिच्छामहे विप्र

16 ^o) K₄ S च, D₁ तत् (for व) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ 5
 हेतुयुक्त Ś₁ K₁ 2 सनातन, K₂ समागत B₂ 4 Dc₂ Dn
 D₄ 6 हेतुयोगसमासत — After 16, D₁ reads 19, while
 T₁ G₁ M₁ ins

904* शुद्धाचारा अनलसा सध्योपासनतत्परा ।
 सुशुद्धात्मा शुद्धधना द्रव्यचर्यव्रतान्विता ।;
 and finally, T₂ G₂₋₄ M₂ ins

905* मृत्यु प्रभवते येन नास्माक नृपमत्तमा ।
 17 ^b) T₁ G₁ जपयज्ञपरायणा — ^o) G₁ कारण च न
 तिष्ठामस — ^d) = 18^d 19^d S₁ K₂ मृत्युरय

18 S₁ K₁ 2 M₂ om (? hapl) 18 — ^o) S (M₂

स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १७
 यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे ।
 नैषां दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १८
 अतिथीनक्षपानेन भृत्यानत्यशनेन च ।
 तेजस्विदेशवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १९

एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।
 गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥ २०
 एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिषु ।
 स्वदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८२ ॥

१८३

मार्कण्डेय उवाच ।

भूय एव तु साहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।
 वैन्यो नामेह राजर्विरश्चमेधाय दीक्षितः ।
 तमत्रिर्ननुमारमे विचार्यमिति नः श्रुतम् ॥ १
 भूयोऽथ नानुरुध्यत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ।

संचित्य स महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ।
 धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ २
 प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।
 अरण्यगमनं शिष्टं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ३
 तं भार्या प्रत्युवाचेदं धर्ममेवानुरुध्यती ।

om) तेषां हि (T₁ G₁ नैषां वि) चरितं ब्रूम — 18^d = 17^d, 19^d

19 D₂ om (hapl) 19 D₁ reads 19 after 16
 — °) D₆ आतिथ्येन, S (except M₁) अतिथिषु (for अति
 थीन्) D₁ S T₁ G₁ M₁ [अ]न्नदानेन — °) B₁ G₁ मृत्या
 नप्य, D₆ नन्वः; T₁ नत्वा, M₁ 'ज्ञाय' (for 'नत्य')
 D₁ मृत्याना भरणेन च, D₆ तथा मृत्याशनेन च, T₁ G₂-4
 मृत्यानामशनेन च — After 19^{ab}, K₄ D₆ D₁ D₄ om s
 906* संनोज्य शेषमक्षीमलस्मान्मृत्युभयं न न ।

क्षान्ता दान्वा क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणा ।
 पुण्यदेशनिवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न न ।

— D₆ om 19^{cd} K₁ S B₁ देशे (B₁ देश) नासञ्च
 — 19^d = 17^d, 18^d

20 °) S उदेशमात्रं (for वै लेश) Ś₁ K₁-3 D₂ S S
 'मात्रेण (for मात्र व) — B₂ om (hapl) 20^d-21^a

21 B₂ om 21^a (cf v l 20) — °) Ś₁ स्व देशम्,
 K₁ S स्वा दिशम्, B₁ स्वदेशान् — °) D₂ S भरतर्षभा,
 T₁ G₁ M₁ राजसत्तम

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ S T₂ G₂-4
 आरण्य — *Sub parvan* B₂ S D₆ मार्कण्डेय, D₂ D₆ G₁
 मार्कण्डेयसम (D₂ 'मा')स्या; D₁ S मार्कण्डेयवाक्य — *Adhy*
name K₂ S D₆ D₂ S ब्राह्मणमाहात्म्य, G₁ ब्राह्मणमाहात्म्य-

कथन — *Adhy no* (figures, words or both)
 Dn 188 (Dn_s 184) D₁ 190, S (M₂ inf ln) 186
 (M₂ orig 188) — *Śloka no* Dn 24

183

1 °) B₁-3 Dn D₆ S सहाभाग्य (for तु साहात्म्य)
 — °) B₄ D₆ D₆ वैप्यो T₂ G₂-4 [अ]त्र (for [इ]इ)
 — °) B₄ अशमेधेन — °) Ś₁ K₁ S चाविर (for अत्रिर)
 T₂ G₂-4 अत्रिरंतु तमारमे — °) S (except M₁) धनार्थ
 (for विचार्य)

2 °) B₁ D₆ Dn D₆ भूयोर्थ (D₆ 'र्थ) B₂ M₁
 नान्वरुध्यत् Ś₁ K₁ S भूयो यथा नान्वरुध्यत्, K₂ D₆ भूय
 यवानुरु (D₆ 'न्वद्यु')भ्यस्स; K₆ D₁-3 भूयो धनाधितां (D₁
 'मोक्षितो) नैच्छद्; T₁ G₁ भूयो धनानुरुध्यन्स, T₂ G₂-4
 भूयो (G₄ धुनो) धनानुरोधाय — °) T₂ G₂ धर्मव्ययं (G₁
 वृत्ति) — °) B₁-3 D₆ Dn D₆ S स वि (B₁ स)चित्य
 (for सचिन्य स) Ś₁ K₁ S च; B₄ T₁ G₁ सु (for स)
 — °) K₂ [अ]नुरोधयत्, B₁ S [अ]न्वरोचत्, D₁ [अ]न्वचि
 तयन्, D₂ [अ]न्वरोचयेत् — °) B₄ स आनाय्य (for समा)
 3 °) K₂ T₁ प्राप्स्याम, T₂ G₂-4 प्राप्स्यामि G₁ अत्यर्थ
 — °) M₂ बहु तन् (for बहुल) — °) B₂ D₆ वै; D₆ च
 (for वो)

वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ।
स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ॥ ४
तत् आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ।
भृत्यान्सुतान्संविभज्य ततो व्रज यथेप्सितम् ।
एष वै परमो धर्मो धर्मविद्धिरुदाहृतः ॥ ५

अत्रिरुवाच ।

कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ६
किं त्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ७
तत्र स्म वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।

मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्तस्ते वै निरर्थकाम् ॥ ८
गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव ।
गाथ मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसंचयम् ॥ ९
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ १०
राजन्वैन्य त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥ ११
तमब्रवीदपिस्तत्र वचः क्रुद्धो महातपाः ।
मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
अत्र नः प्रथमं स्थाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ १२

4 ^a) M₁ ता (for त) B₂₋₄ D (except D₁₋₃ s) [अ]य
(for [ह]इ) — ^b) S (except M₂) धनम् (for धर्मम्)
Ś₁ अ]न्रुदध्यती, K₂ s [अ]न्रुदध्यते (K₂ ता), B Dc D₁ s
T₂ G₂₋₄ [अ]नु (B₁₋₃ व) रुधती, Dn D₄ s [अ]नुतन्वती
— ^c) Dc D₆ वैष्य Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ s महाबाहुम् — ^d) B₁
(m as in text) आनयस्व (for अर्थं) — Ś₁ Dc₂ G₁
om (hapl) 4^{e-5} — ^f) K₁ महा; K₂ B₁ s Dc₁ Dn
D₁ s 4 s [S]थितो (D₁ त) T₁ भृश (for धनम्)

5 Ś₁ Dc₂ G₁ om 5^{ab} (cf v 1 4) — ^a) B₁ (m
as in text) तच्चादाय तु विप्रर्षे — ^b) K₁ 4 D₁₋₃ प्रति
ग्रहधन — ^c) K₁ s धनान्, K₂ 4 D₁ वृत्त्या, D₂ s M₂
वृत्त्यान् (for भृत्यान्) G₁ द्रव्य सपाद्य बहुशस — ^e) Ś₁
K₁ s ते (for वै) D₆ प्रथमो (for परमो) — ^f) S
विद्वन्नि समु (T₁ सुह) दाहृत (G₁ विचरस्समृगाहृत)

6 ^a) K₂ 4 D₁₋₃ s वै (for मे) Ś₁ D₁ T₁ महाभागे
(T₁ ग) — ^c) B₂ 4 Dc D₆ वैष्यो Ś₁ K₁ s धर्मसमा
युक्त — ^d) B₄ M₂ परायण

7 ^{ab}) B₄ T₁ G₁ M त्व (B₄ त, T₁ चा) त्र सति (for
त्वस्ति तत्र) T₁ निवत्स्यति B₁ च, T G₂₋₄ [ह]ह (for
हि) S₁ K D₁₋₃ s द्वेष्टार किं तु न सति वसतस्तत्र वै द्विजा
— ^c) Ś₁ K D₁₋₃ s स (for मे) — ^d) T₁ G₁ M₂ यतो
(for ततो) K₄ D₂ s (before com) s न व्यवसाम्यह
तत् (D₆ पुन), D₂ (after cor) तथा वद्व्याम्यह तव, T₂
(before com) G₂ 4 ततो वर्णामि साध्वह, T₂ (after
cor) व्यवस्यामि तथा त्वह

8 ^a) Ś₁ K₁ s तत् स (Ś₁ स), T₂ G₂₋₄ तत्रापि (for
तत्र स) K₂ कल्याणि — ^b) K₄ D₆ धर्मकार्यो (D₆ मा)
र्थसयुता — K₂ om (hapl) 8^{c-9} — ^d) D₁ s सर्वे

(for ते वै) Ś₁ K (K₂ om) D₂ s निरर्थक, B₁ D₁ T₁
र्थका, B₂ s Dc Dn D₄ s थिकां, B₄ निदर्शका, M₁
निरर्थतां

9 K₂ om 9 (cf v 1 8) — ^a) K₁ महाप्राज्ञे; B₄
महाभागे, Dc₂ [अ]थवा भद्रे, T₁ महाप्राज्ञ — ^b) T₂ G₂₋₄
रोचता — K₁ om 9^{cd} — ^c) T₂ G₂₋₄ नैव (for गाथ)
B₂ 4 Dc D₆ वैष्य — ^d) Ś₁ च धन महत्, K₂ चार्थसहित,
K₄ धनसचय

10 ^a) Dc [अ]य; D₂ [ए]व (for [आ]शु) — ^b)
A few MSS वैष्य — ^c) T₂ G₂₋₄ इति (for अत्रिस्)
D₆ मुनि (for नृपम्) — After 10, B D (except D₁₋₃ s)
G₂ M₂ ins

907* वाक्यैर्मङ्गलसयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वच ।

11 Before 11, B D (except D₁₋₃ s) G₂ M₂ ins
अत्रिरु — ^a) S₁ K₂ s D₁ s T₁ G₂ वैन्यस्त्वम्, K₄ B
(B₁ m as in text) Dc Dn D₄₋₆ M₂ धन्यस्त्वम्, G₁
विधिस्त्वम्, M₁ इद्रस्त्वम् K₁ राजन्वन्यविरिचिश्च — ^b)
T₁ G₁ M₁ विशुस्त्व, T₂ G₂₋₄ प्रमुख (for भुवि त्व) — ^c)
G₂ स्तुवतु K₂ s M₁ त्वा (for त्वा) — ^d) T₂ G₂₋₄
transp त्वदन्यो and न K₂ 4 D₆ वारिभर्मत्रपरायणा

12 ^a) T₂ G₂ s ततो, G₄ तत्रा (for तम) M₂
ऋषि B D (except D₁₋₃ s) G₂ 4 क्रुद्धो (for तत्र)
— ^b) B D (except D₁₋₃ s) वचन वै, T₂ G₂₋₄ वचस्तत्र
— Before 12^{cd}, D (except D₁₋₃ s) T₂ G₂ s M₂ ins
गौतम उ — ^c) B₁ s 4 नैवम् (for मैवम्) K₂ अन्य,
B₄ आशु, T₁ अत्र (for अत्रे) — ^d) T₁ समन्विता (for
समाहिता) — ^e) T₁ अत्रे (for अत्र) Ś₁ K₁ s ते, D₆
वै (for न) D₂ प्रथम स्थाता, S प्रथमो धाता

अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
अयमेव विधाता च यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।
त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥ १३

गौतम उवाच ।

जानामि नाहं मुह्यामि त्वं विवक्षुर्विमुह्यसे ।
स्तोष्यसेऽभ्युदयप्रेप्सुस्तस्य दर्शनसंश्रयात् ॥ १४
न वेत्थ परमं धर्मं न चावैपि प्रयोजनम् ।
बालस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः केनापि हेतुना ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥ १६
प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्यसंसदि ।

उच्चैः समभिभापन्तौ केन कार्येण विष्टितौ ॥ १७
ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥ १८
अथात्रवीत्सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजपुंगवाः ।
वैन्यो विधातेत्याहात्रिरत्र नः संशयो महान् ॥ १९
श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्दुतम् ।
सनत्कुमार धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥ २०
स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २१

सनत्कुमार उवाच ।

ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

13 Ś₁ K₁ २ om (hapl) 13^{abod} — ^a) S एष (for अपि) — ^o) M₁ अलम् (for अयम्) T₂ (before corr) G₂ ४ एष (for एव) B D (except D₁₋₃ ६) द्वि (for च) — ^d) D₆ यथा चन्द्रः; T₂ G M₂ तथैवेन्द्र (G₄ महेंद्रो वै) — ^f) Ś₁ K₁ २ प्रज्ञान (for प्रज्ञान) D₆ न च (for तव) Ś₁ K₁₋₃ B₁ D₂ ६ वै, K₄ मे, S च (for ह) D₁ २ न प्रजा विद्यते तव

14 ^a) M₁ नैव; M₂ त्वां न (for नाह) Ś₁ K D₁₋₃ ६ नावमुद्येह (Ś₁ K₁ य, K₂ त) — ^b) K₄ विविस्सुस्व, B Do Dn D₄ ६ स्वमेवात्र, D₁₋₃ ६ त्व विविस्सुर Ś₁ K₁ ३ D₆ त्व विविस्सुर (D₆ किंकथस्व) विमुह्यसि; K₂ ६ त्व विकत्यक्ष लज्जसे — ^o) K₂ ३ तुष्यते, K₄ स्तुष्यसि, B₁ २ (both mang) ३ तुष्यति, D₂ G₁ तुष्यसे, D₁₋₃ ६ तुष्यसि; T₁ M हृष्यते (for स्तोष्यसे) S₁ K₁ तुष्यतेऽभ्युदये प्रेषु; B₁ ३ ४ De₁ Dn D₄ ६ स्तौपि त्व दर्शनप्रेप्सु — ^d) B₁ २ (both m as in text) ४ De₁ Dn D₄ ६ राजान जनसंसदि

15 D₄ om 15^a-16^b — ^a) K₄ D₁ ३ वेस्मि (for वेस्य) D₂ T₂ G₂ ३ ४ (sup lin) ब्रह्म (for धर्म) — ^b) Ś₁ चावमि, K₂ च वै वि, T G चा (T₁ वा) स्त्वत्र, M₁ तेस्त्वत्र; M₂ चास्त्वपि (for चावैपि) T₂ G₂ ३ ४ (inf lin as in text) प्रदर्शन (for प्रयो) — ^c) T₁ अति (for अति) — ^d) Ś₁ K₁ B₁ D₁ ३ ४ T₂ G₂₋₄ [अ]ति (for [अ]पि)

16 D₄ om 16^{ab} (cf v 1 15) Most MSS om मार्कण्डेय उ — ^c) D₁ २ M₁ ये तत्र, D₆ ते तत्र, G₂ ४ णस्य M₂ येस्य यज्ञे सुसदृताय — ^d) B₁ ३ Do D₂ पृच्छति, M₁ पृच्छत

17 ^b) B D (except D₁₋₃ ६) उभयोर् (for अनयोर्) A few MSS वैष्य* — ^d) Ś₁ चष्टितौ, K₁ चेष्टितौ; K₂₋₄ B D (except Do) चिष्टितौ

18 ^a) Ś₁ K₁ २ D₁₋₃ परमधर्मज्ञ* — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ६ कश्यप* T₂ G₂₋₄ स ह (for सर्व) — ^c) S विवदतावनु — ^d) B₁m प्रत्यषेधयन्; M₁ षेधत

19 ^a) K₄ B₁ D₆ तान् (for तु) — ^b) Ś₁ K₁ २ मुनिसत्तम, T₂ G₂₋₄ तापसोत्तमान् — ^c) K₂ T₂ (before corr) G₂ ३ व्याहृत T₁ पुष्य (for प्रश्न) — ^d) K₁ शृणुतो, B₁ ४ शृणुष्व; B₂ शृण्वतो, D₁ शृणु तद् B D (except D₁ २) G₄ द्विजसत्तमा — ^e) B₁ ३ Dn D₄ ६ वैन्य D₆ [अ]ग्राह (for [आ]हात्रिर) — ^f) D₁₋₃ तत्र B₁ न चात्र (m अत्र नौ) B₂₋₄ D (except D₁₋₃) नौ (for न) — After 19, S ins

908* ततस्त्रहोतमेनेक्त वाक्य वैन्यस्य संसदि ।

20 ^a) B₄ तु ते (for [ए]व तु) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ६ [ऽ]भ्य (Ś₁ प्या, K₁ ३ भ्या)गमन्, S (except G₁) प्राद्र वन् B₄ मुनय समभिद्युवन् — ^c) T₁ सर्वज्ञ (for धर्मज्ञ) — After 20, S (except M₂) ins

909* पप्रच्छु प्रणता सर्वे ब्रह्माणमिव सोमपा ।

21 T₂ G₂₋₄ om 21^{ab} — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ ६ तु, B₄ वै (for च) — ^c) D₁ च; D₂ ३ स (for [अ]य) K₁ ३ ४ D₆ G₁ M₂ एव (for एव)

22 Cf 1 76 18^{ab} — ^b) S₁ K D₁₋₃ ६ ब्रह्मसहित (for ब्रह्मणा सह) — After 22^{ab}, N (except B₂ D₄ ६) ins

राजा वै प्रथमो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।
 स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता स बृहस्पतिः ॥ २२
 प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ २३
 पुरायोनिर्युधाजिच्च अभिया मुदितो भवः ।
 स्वर्णेता सहजिद्धधुरिति राजामिधीयते ॥ २४
 सत्यमन्युर्युधाजीवः सत्यधर्मप्रवर्तकः ।
 अधर्मादृषयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ॥ २५
 आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
 तथैव नृपतिर्भूमावधर्मं नुदते भृशम् ॥ २६

अतो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
 उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ २७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
 तमत्रिमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ २८
 यस्मात्सर्वमनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ।
 सर्वदेवैश्च विप्रर्षं संमितं श्रेष्ठमेव च ।
 तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च ॥ २९
 दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतम् ।
 दश कोट्यो हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ।

910* सयुक्तौ दहत शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ।
 Thereafter D₁ reads 24-25 — °) B D (except D₁₋₃ ४)
 T₂ G₃ ४ M₂ प्रथितो (for प्रथमो) — °) B₃ गति (for
 पति) — °) D₁ ३ S (except T₂ G₃) एष (for एव)
 K₃ ४ D₀ D₁₋₃ G₄ transp शक्र and शुक्र T₁ एष शक्रश्च
 शुक्रश्च — °) T₂ G₃₋₄ सविता (for स धाता) B₁ ३ ४
 Dn D₁ ३ ४ ० G₁ च (for the second स) K₂ धाता सह-
 (for स धाता स)

23 °) K₃ D₃ ५ राजा भोजो; D₁ ३ राज्यभाक्स (for
 प्रजापतिर) — °) B₁ नृपतिर (for भूपतिर) B₄ स हि
 गोप्ता पतिर्नृप — °) K₄ D₃ श्रूयते, G₁ ज्ञा (for स्तू)

24 D₁ reads 24-25 after 910* — °) Ś₁ K D₁₋₃
 अभियादुदि (D₁ ३ °चि)तो, G₁ M₁ सुभिक्षानुचितो; M₂
 प्रभावाभ्युचितो (for अभिया मुदितो) Ś₁ भवेत्, K₁ ३
 [S]भवत् (for भव) T G₂₋₄ सुभिक्षानुचितोऽव — °)
 Ś₁ K₁ ३ D₃ अत्रे (K₁ °न्दे)ता, K₄ D₀ D₁ G₁ M₁ स्वर्नेता,
 D_{3m} T₁ G₂ M₂ स (T₁ स्व)नेता (for स्वर्णेता) K₁ सत्य,
 B₁ विश्व (for सह) — °) K₄ B₁ D₃ G₃ विधी (for
 [अ]भिधी)

25 For D₁ of v l 24 — °) K₄ सत्यमन्युर, B_{1m} ३
 Dn D₄ ० सत्ययोनिर B₁ ३ D₀ युधाजिच्च (of 24°),
 B₂ Dn D₄ ० पुराविच्च, T G₂₋₄ यथा जीव — °) T₂
 G₃ ४ अकर्माद् — °) Ś₁ K D₁₋₃ ५ T₁ G₁ समादधु
 — D₂ ins after 25 D₁ (which leads 24-25 after
 910*) ins after 23

911* पुरा यो ब्रह्मणा सृष्ट प्रजानां परिपालने ।
 दुष्टाना निग्रह कर्ता स च राजाभिधीयते ।
 सत्य मन्युर्देया रक्षा धर्माधर्मविलोकनम् ।
 विद्यन्ते यस्य चाराश्च स राजेत्यभिधीयते ।

On the other hand, S ins after 25

912* अस्माभिर्ब्राह्मणै क्षत्र क्षत्रेण ब्रह्म चाव्ययम् ।

[T₁ G₁ M तस्माद्दि ब्रह्मणा क्षत्र (for the prior half)]

26 °) B D (except D₁₋₃ ५) T₂ G₃ ४ [अ]धर्मान्
 B₂ T₁ नृपते (for नुदते)

27 °) Ś₁ K₁ ३ एव, B D (except D₁₋₃ ५) T₁
 ततो; G₂ अथो (for अतो) T₂ G₂₋₄ प्रमाणत्वं (for प्रधान)
 — °) Ś₁ K₁ ३ शास्त्रे प्रामाण्यदर्शनम् (Ś₁ °नात्) — After
 27^{ab}, D₃ (marg sec m) ins

918* अत्रिणा व्याहृत पूर्वं तत्तथैव न चान्यथा ।

— °) K₁ ३ उत्तर Ś₁ K₁ ३ पक्षे — °) K₂ T₂ G₂₋₄
 भाषित

28 T₂ G₂₋₄ om the ref — °) K₄ D₃ M₁ महा
 स्मना (D₃ °न), G₄ महाबला — °) T₂ G₂₋₃ ब्रह्मवित्
 (for अब्रवीत्) T₁ तमब्रवीत्त प्रीत — °) G₂ ४ यो न
 (for येन) K₁ [अ]भि मे स्तुत, T₁ [अ]पि सस्तुत, T₂
 G₂₋₄ [अ]भि (G₂ हि)सकृत, G₁ [अ]भिसंकृत

29 °) K₄ तस्मात्; D₃ यन्मा K B₄ D₁₋₃ ५ S
 (except G₂) सर्वमनुष्येभ्यो, D₀₁ Dn D₄ ० पूर्वं मनुष्येषु
 — °) D₃ स्वम् (for माम्) K₁ B₁₋₃ D₀ S (except
 G₂ M₁) अब्रवीत् — °) G₄ M₁ सर्वैर् (for सर्व) — °)
 K₃ समत D₃ ज्येष्ठमेव, T₁ श्रेय एव — °) D₁ ३ भूरिश्च
 (for भूरि च)

30 °) T₂ G₂₋₄ श्यामाना (for श्यामाना) — °) B
 सुरूपणाम्, T₂ G₂₋₄ सुवर्णानाम् — °) K₄ Dn D₃₋₀
 दशकोटीर् (Dn₃ D₃ °टी), B₁₋₃ D₀ दशकोटिर् — °) Ś₁
 K₁ ३ D₁ ५ G₄ रुक्मभा (G₄ °हा)रात् — °) K₂₋₄
 Dn₂ n₃ D₁₋₃ ५ ० S (except G₂ ४ M₁) ददामि B₁₋₃
 D (except D₁₋₃ ५) विप्रर्षं, M₁ ते वित्त (for ते विप्र)

एतद्दानि ते विप्र सर्वज्ञस्त्वं हि मे मतः ॥ ३०
तदत्रिन्ऱ्यायतः सर्वं प्रतिगृह्य महामनाः ।
प्रत्याजगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३१

प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
तपः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

१८४

मार्कण्डेय उवाच ।
अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय ।
पृष्टया मुनिना वीर शृणु ताक्षर्येण धीमता ॥ १
ताक्षर्यं उवाच ।
किं नु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे
कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् ।
आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं
त्वयानुशिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २

कथं चाग्निं जुहुयां पूजये वा
कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ।
एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि
यथा लोकान्विरजाः संचरेयम् ॥ ३
मार्कण्डेय उवाच ।
एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन
शुश्रूषुमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
ताक्षर्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च

— 1) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ s) मतो हि मे (for हि मे मत)

31 °) D₅ तत्रा, G₂ सतो (for तद्) B₅ क्रविर (for अत्रिर) — °) Ś₁ K₁ s B₄ G₁ महातपा, B₁₋₃ D₅ D_n D₄ s [अभिसंस्कृत] D₁ प्रतिसगृह्यमात्मन — Ś₁ K₁ s om 31^{ed} — °) D₅ D_n D₄ G₂ प्रत्युजगाम, T₂ G₂ प्रीत्या जगाम — °) B₄ महामना, D₅ महायशा

32 °) B₄ आदाय K₁ s प्रीति — °) K₂ प्रियता स्मवान्; T₂ G₂₋₄ प्रियमाप्तवान् — °) Ś₁ K₁ s B₁ (m as in text) G₁ तत (for तप) T₂ G₂₋₄ समनु (for समभि) — °) K₁ s [अभ्य] (for [अ]न्व)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ T₂ G₂₋₄
आरण्य — Sub parvan B₂ G₁ मार्कण्डेयसमा (G₁ स) स्या (followed by वैश्वोपाख्यान in G₁) Ś₁ K B₁ s D₅ D₁₋₃ s T₂ G₂ M₂ (all om sub parvan name) mention only वैश्वोपाख्यान — Adhy name B₂ s द्राह्मण माहात्म्य, D_n D₄ s G₁ द्राह्मणमाहात्म्य — Adhy no (figures words or borh) D_n 184 (D_n 185), D₁ 191 S (M₂ inf lin) 187 (M₂ orig 189) — Śloka no D_n 37 D₁ 39

184

1 D₁ s तु (for च) — °) M₂ नीत (for गीत) — °) D₅ शृष्टया, G₂ पृष्टयन्, G₄ पृष्टवान् T₁ तेन, G₁ s M₁ (sup lin as in text) धीर, M₂ राजन् (for वीर) B₄ पृष्टया मुनिवाक्म हि — °) Ś₁ K D₅ s तदा; D₂ यत्तु (for शृणु)

2 °) B₄ वै; D₅ D_n D₄ s T₁ तु (for तु) K₄ D₂ श्रेष्ठ (for श्रेय) Ś₁ K₁ s देवि; K₂ s D₁₋₃ s T₁ लोके, T₂ (before corr) G₁ s s M शोभने (for भद्रे) — °) T₂ (before corr) G₂ s पूर्व (for कुर्वन्) — °) D (except D₁₋₃ s) कुर्यात् (for सर्व) — °) B D (except D₁₋₃ s) T₂ G₂ om [अ]नु

3 M₂ om s — °) B₂₋₄ D₅ D_n D₄ s वाग्नि, D₅ वाग्नि, T₁ G₄ M₁ चाग्निर् D₅ S (M₂ om) जुहुयात् Ś₁ K D₁₋₃ s पूजयेय, B₁ D₅ S (M₂ om) पूज (T₁ र) येद्वा — °) K₂ यस्मिन् D₅ लोके (for काले), and धर्मेण (for धर्मो न) — °) K₂ s D₁₋₃ कृत्स्न, T₁ G₄ क्षिप्र (for सर्व) — °) Ś₁ विमले; K₁ s विमलान्, K₂ T G₂₋₄ विरजान् (K₂ T₁ जा) S (M₂ om) सप्रपद्ये (T₁ श्येत्; T₂ G₂ शे) (for संचरेयम्)

सरस्वती वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४

सरस्वत्युवाच ।

यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं

स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ।

स वै पुरो देवपुरस्य गन्ता

सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ॥ ५

तत्र स्म रम्या विपुला विशोकाः

सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ।

अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था

हिरण्यैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६

तासां तीरेष्वासते पुण्यकर्मा

महीयमानः पृथग्पसरोभिः ।

सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभि-

हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टः ॥ ७

परं लोकं गोप्रदास्त्वामुवन्ति

दत्त्वानङ्गाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति ।

वासो दत्त्वा चन्द्रमसः स लोकं

दत्त्वा हिरण्यममृतत्वमेति ॥ ८

धेनुं दत्त्वा सुव्रतां साधुदोहां

कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।

यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-

स्तावद्वर्षाण्यश्रुते स्वर्गलोकम् ॥ ९

अनङ्गाहं सुव्रतं यो ददाति

हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।

4 ^०) D₆ शुश्रुणुणात्तमबुद्धिं, S शुश्रुणुणा चोत्तमबुद्धि युक्ता (T₁ क्ता, G₁ M₂ क्त) — ^०) T₂ G₂ ३ ऋषि, G₄ लृषि (for विप्र) Ś₁ धर्मयुक्तां हितं — ^०) Ś₁ K₁ ३ वाच मिमा (for वाक्यमिदं)

5 K₂ D₁₋₃ ३ G₄ M₂ om the 1ef — ^०) Ś₁ K₁ ३ यथा प्रदेशे, K₄ यथानिवेश, B₂ यथोपदेश — ^०) Ś₁ K₁ ३ स्वाध्या(K₂ स्वन्त्या)ययुक्त, T₁ यत्त — ^०) N पार (K₂ पारे, D₅ मान), T₂ (after corr) G₂ पर (for पुरो) Ś₁ B Dc Dn D₄ ० देव(Ś₁ वेद)लोकस्य (B₄m परलोकस्य), K₁ ३ वेदपुरस्य — ^०) K₂ प्रीतियोगात्

6 ^०) S (except G₂, T₂ before corr) [अ]स्य (for स्म) K₁ ३ D₁₋₃ ३ S विमला (for विपुला) — ^०) B₁ (m as in text) सुरम्या, D₅ T₁ च पुण्या; T₂ G₂ ३ सुपुण्या

7 ^०) D₅ तीर्थेषवासते K₄ D₂ पुण्यशीला, B Dc Dn D₄ ० T₂ (after corr) G₂ पुण्यभाजो — ^०) Ś₁ K D₁₋₃ ३ प्रगीयमान (K₄ D₂ ३ ३ ना), B Dc Dn D₄ ० T₂ (after corr) G₂ महीयमाना — ^०) B₁ सुवर्णवर्णाभिर्; D₁ वल्लीभिर्, T₂ G₂ श्टगाभिर्, G₂ गधाभिर् K₄ B D S (except G₂ ३ M₁) हृष्टा (for हृष्ट)

8 ^०) D₅ चामुवति — ^०) M₁ गत्वा (for दत्त्वा) Dc₂ (before corr) Dn D₄ ० [अ]नङ्गाहं, T₁ G₂ ३ सुवर्णं, T₂ G₂ स्वर्णं B₂ D₂ स्वर्गं (for सूर्यं) B₂ प्रयाति (for व्रजन्ति) — ^०) K₂ चद्रमस, K₄ B D चाद्रमस S₁ K₂ च, K₂ ३ B D तु (for स) K₁ वासो दत्त्वा चद्रमश्चद्रलोक; M₁ वासो दत्त्वा स चद्रमस सलोकतां — ^०) N अमर(Dc

त्वमर, D₅ च सुर)स्वम् (for अमृतस्वम्) T₁ व्रजति (for एति)

9 ^०) B₁ Dn D₄ ० सुप्रभां, G₄ सुव्रता Ś₁ K B₂ ३ D₁₋₃ ३ कांस्यदोहा, Dc Dn D₄ ० सुप्रदोहां; T₁ स्वाद्दु स्वाद्दु, G₄ साधुदेह B₂ धेनु दत्त्वा सुप्रदोहां सुश्रुती — ^०) Ś₁ T₂ G₂ ३ अपलायनी — ^०) Ś₁ B₁ Dc तावति (for तावद्) Ś₁ K₁ ३ वर्षान् (for वर्षाणि) B Dc Dn D₄ ० [आ]सते देव(B₂ स्वर्ग)लोके

10 ^०) Ś₁ K₁ ३ M₁ सुव्रतो; G₁ सुश्रुतो — ^०) D₅ ० T₁ लोक (for लोकान्) — After 10, N ins

914* ददाति यो वै कपिलां सचैलां
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।

तैस्त्रैगुणैः कामदुहाय भूत्वा
नर प्रदातारमुपैति सा गौ ।

यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा [5]

स्तावत्फल लभते गोप्रदाने ।

पुत्राश्च पौत्राश्च कुल च सर्व-
माससम तारयते परत्र ।

सदक्षिणां काञ्चनचारुशर्ङ्गां
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् । [10]

धेनु तिलाना ददतो द्विजाय
लोका वसूना सुलभा भवन्ति ।

स्वकर्मनिर्दानवसनिरुद्धे
तीघ्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।

महाणवे नौरिव दानयुक्ता
दान गवा नारयते परत्र । [15]

धुरंधरं बलवन्तं युवानं

प्राप्नोति लोकान्दश धेनुदस्य ॥ १०

यः सप्त वर्षाणि जुहोति ताक्ष्यं

हव्यं त्वमौ सुव्रतः साधुशीलः ।

सप्तावरान्सप्त पूर्वान्पुनाति

पितामहानात्मनः कर्मभिः स्वैः ॥ ११

ताक्ष्यं उवाच ।

किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण-

माचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।

त्वयानुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां

यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ १२

सरस्वत्युवाच ।

न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणि-

र्नाब्रह्मविजुहुयान्नाविपश्चित् ।

बुभुक्ष्वः शुचिकामा हि देवा

नाश्रद्धानाद्धि हविर्जुपन्ति ॥ १३

नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्या-

न्मोघं परा सिञ्चति तादृशो हि ।

अपूर्णमश्रोत्रियमाह ताक्ष्यं

न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १४

कृशानुं ये जुह्वति श्रद्धानाः

सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च ।

गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगन्धं

पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥ १५

ताक्ष्यं उवाच ।

क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे

कर्मादये बुद्धिमतिप्रविष्टाम् ।

प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य

यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां

भूमिप्रदानं च करोति विभ्रे ।

ददाति दानं विधिना च यश्च

स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ।

[20]

[(L 1) K₃ 4 D₃ 5 transp य and वै — (L 2) B D (except D₁₋₃ 5) द्रविणैरुत्तरायै — (L 3) Ś₁ K₁ 2 4 D₁ 3 5 कामदुवाय — (L 6) B₂ 4 D_n D₄ 5 भवति (for रुभते) — (L 9) K₁ 2 'गौर' (for 'चारु') — (L 10) B D (except D₁₋₃ 5) द्रविणैरुत्तरायै — (L 13) Ś₁ K D₁₋₃ मानवसनिव(Ś₁ K₁ 2 रु)द्ध D₃ स्वकर्मनिर्माणवशात्ति रुद्ध — (L 14) B D_n D₄ 5 सपतत (for पतन्त) — (L 17) B ब्राह्मदेया — (L 19) Ś₁ K D₁₋₃ 5 विपश्चित् (for विधिना) S₁ K₁ 2 गवा (for च यश्च) — (L 20) D₃ स योगमायाति पुरंदरस्य]

11 ^b) B₁ सुहव्य (for हव्य) K₄ D₃ चाग्नीः B₁ अग्नीः T₂ G₂ 3 तदग्नीः G₁ त्वाग्नीः G₃ तदाग्नीः B₁ 2 4 D (except D₁₋₃ 5) नियत (for सुव्रत) B₂ पुण्यशील — ^c) D₃ G₄ सप्तावरान्, M₂ सप्तावारान् — ^d) Ś₁ K₁ 2 D_{n1} D₃ G₁ आत्मभिः, B₁ 3 4 D_{n3} n₃ D₄ आत्मना

12 ^a) K₁ फल (for व्रत) Ś₁ K₁ 2 पुराणे T₁ M₂ किमग्निहोत्रं प्रवृत्तं पुराण — ^b) Ś₁ चारुशीले, K₁ 2 साधुशीले, B₁₋₃ D (except D₃ D₁₋₃) T₂ G₃ चानुरूपे, M₁ चारुनेत्रे — ^d) S (except G₁ M₁) यदग्निहोत्रं प्रवृत्तं पुराण

13 ^a) K₃ B₂ 4 D₀₁ D_{n1} D₃₋₅ वा° (for चा°) K₁ 3 4 D₂ 5 T₁ G 'निर्णिक' (G₁ 'निमित्त') (for निर्णिक) M₁ न चाशुचिं न व्यतिरिक्तपाणि — ^b) M₁ om (hapl) from नाविपश्चित् up to जुहुयात् in 14^d — ^c) Ś₁ K₁ 2 बुभुक्षिता, B D (except D₁₋₃ 5) बुभुक्ष्व' T₂ G₂ 3 शुद्धि' (for शुचि') — ^d) S धानस्य (for धानाद्धि)

14 M₁ om up to जुहुयात् in 14^d (of v1 19) — ^a) S₁ K₁ 2 4 D₁ 3 5 नाश्रोत्रियो Ś₁ K D₁₋₃ 5 देवहव्य (K₃ 'रथे) S (M₁ om) देवहव्येषु युञ्ज्यान् — ^b) B₁ 2 4 D (except D₁) T₁ पुरा (for परा) Ś₁ तादृश हि, K₁ तादृगेव, K₂ तादृशोह — ^c) N अपूर्वमश्रो° — ^d) Ś₁ D₃ D₀₂ T₁ न चैतारुग

15 ^a) B D_n D₄ 5 कृशाश्च ये, D₀ ये ते कृशा, S ये वै कृशान् (T₁ M₁ कृशानु, T₂ G₃ कृशा, M₂ विप्रा) (for कृशानु ये) S (except T₁ G₁) जुह्वते — ^c) K₁ D₃ लोके Ś₁ K D₁₋₃ 5 याति (for प्राप्य), and 'गधा' (for गन्ध) — ^d) D₃ om from देव up to पृच्छामि in 16^d Ś₁ K D₁₋₃ 5 पश्यति ते त परमादिदेव

16 D₃ om up to पृच्छामि in 16^d (of v1 15) — ^a) Ś₁ क्षेत्रज्ञलोकः; D₃ 'भूते; T₁ 'भूत, K₁ भाव — ^b) K₃ धर्मादये (for कर्मो) Ś₁ K₁₋₃ बुद्धिमतिप्रविष्टां; D₀₃ D₂ 5 G₂ 4 बुद्धिमति(D₀ तु)प्रविष्टां — ^c) Ś₁ K₂

पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ १६

सरस्वत्युवाच ।

अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि

विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ।

त्वत्संयोगादहमेतदब्रुवं

भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ १७

ताक्षर्य उवाच ।

न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति

विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।

रूपं च ते दिव्यमत्यन्तकान्तं

प्रज्ञां च देवीं सुभगे विभर्षि ॥ १८

सरस्वत्युवाच ।

श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरिष्ठ

यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति ।

तैरेवाहं संप्रवृद्धा भवामि

आप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ १९

यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह

वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।

दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च

तेनैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥ २०

ताक्षर्य उवाच ।

इदं श्रेयः परमं मन्यमाना

व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः ।

आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं

मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ॥ २१

सरस्वत्युवाच ।

तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः

परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।

स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोगै-

स्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥ २२

ते वशप्रज्ञा, K₁ D₁ देवीं (K₁ तव) च प्रज्ञां, T₁ प्राहा देवीं (for प्रज्ञा च देवीं) D₀ देवीं Ś₁ K₁ २ B₁ D_n विमृष्य, D₁ G₂ विभर्षि (for विमृश्य) K₃ ४ D₂ ५ देवीं च (K₄ D₅ om च) प्रज्ञां सुभगे त्व विभर्षि (D₅ ब्रवीषि) — ^d) S (except G₁ ४) स्वा (for स्वा) T₁ G₁ M न्वसि (for ह्यसि)

17 °) Ś₁ K₁₋₃ D₅ अ(K₁ २ इष्टा, D₅ ताक्षर्या) अग्निहोत्रादहमागतस्मि; M₁ (corrupt) अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि; M₂ अग्निहोत्रादाहवनीयादभ्यागतास्मि — ^b) T₂ G₂ ४ विप्रर्षिणा (for विप्रर्षं) D₅ च्छेदनार्थं — ^c) K₃ D₁ २ एवम्, K₄ B D₀ D_n D₅ ४ ० G₂ M₂ एतम्; M₁ एवैतद् (for एतद्) M अब्रव । — ^d) T₂ G₂₋₄ भाव- (for भावे) D₀ तथ्यमर्थ, T₂ (by corr) G₁₋₃ तथ्यमर्थ्य; M₂ सत्यमर्थ K₃ यथार्क (for यथावत्)

18 °) Ś₁ K D₁₋₃ अत्यर्थकात्, B (B₁ marg) D₀ D_n D₄ ० T₁ अनतर्काति; D₅ अतीवकात् (for अत्यन्त) — ^d) Ś₁ देवि स्वप्रज्ञा, K₁ देवीं सुप्रज्ञा, K₂ देवि सप्रज्ञा; K₄ D₁₋₃ ५ देवीं प्रज्ञा (for प्रज्ञा च देवीं) T₁ M₂ देवीं, T₂ G देवी (G₂ 'वि' K₄ D₁₋₃ ५ T₁ त्व विभर्षि (for विभं)

19 °) Ś₁ K₁ २ ४ D₁₋₃ ५ द्रव्याणि, K₃ ज्येष्ठानि — ^b) T₂ (before corr) G₄ विद्याम् (for विद्वन्) — ^c) B D (except D₁₋₃ ५) चाह (for [अ]ह) D₂ सप्रहृष्टा; T₁ सप्रवृत्ता — ^d) To avoid hiatus, B D (except

D₁₋₃ ५) चाप्या' (for आप्या)

20 °) S पात्रम् (for द्रव्यम्) T₂ G₂₋₄ उपयुज्यति T₁ वा; T₂ G₂₋₄ [इ]ह, G₁ भवान्वा (for ह) — ^b) T₂ G₂₋₄ यो वानस्पत्यम् (for वानस्पत्यम्) T₁ transp आयस and पार्थिव K₁ D₅ पायस; D₁ २ चायस; G₁ वैणव; M तैजस (for आयस) Ś₁ K B₂ D₁₋₃ ५ ० च (for चा) — ^c) G₂ ४ M प्रत्ययाच् (for प्रज्ञयात्) — ^d) D₀₂ D_n D₄ ० T₁ तवैव; D₅ तेनैति, M₁ तेनैमि (for तेनैव) K₃ सिद्धैर्; K₃ D₁ M₂ सिद्धिम्, K₄ D₂ ५ सिद्धाम्, T₁ M₁ सिद्धम् S₁ K₁ २ विहिता, K₄ D₁ २ इह मा (for इति) K₃ मां च (for विद्धि)

21 S₁ K₁ २ D₅ read the ref before 21^{cd} — ^b) T₂ G₂₋₄ यच्छदतो (for व्याय') K₅ B_{1m} सुप्रणीता; B₁ सुप्रतीता, G₂ ४ मन्यमाना (for सप्र') — ^c) D₁ मे तत्, G₁ ते तान् (for मे त) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ शुभ (for पर) K₁ २ M₂ प्रवदति, K₄ D₁ २ प्रदिशति — After 21, N ins 915* सांख्या योगा परम य वदन्ति पर पुराण तमह न वेद्मि ।

[(L 1) Ś₁ K₁ २ साख्ये योग (Ś₁ 'ने), B₁ D₁ ५ साख्ये योग K₁ B₃ ४ D₀₁ D_n D₄ ० विदति]

22 °) T₂ G₂₋₄ तद्दे Ś₁ K₁ T₂ G₃ वेदविद — ^b) T₁ परम (for प्रथित) — ^c) B D₀₂ D_n D₄ ० स्वाध्याय-

तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः
सहस्रशाखो विमलो विभाति ।
तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति
मधूदकप्रस्रवणा रमण्यः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति सिकतासमाः ।
धानापूपा मांसशाकाः सदा पायसकर्दमाः ॥ २४
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सह मरुद्गणैः ।
ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तपदं परमं मुने ॥ २५

१८५

वैशंपायन उवाच ।

ततः स पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह ।
कथयस्वेह चरितं मनोर्वैवस्वतस्य मे ॥ १
मार्कण्डेय उवाच ।
विवस्वतः सुतो राजन्परमर्षिः प्रतापवान् ।

बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २
ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।
अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ॥ ३
ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां स नराधिपः ।
एकपादस्थितस्तीव्रं चचार सुमहत्तपः ॥ ४

वतो व्रत — ^a) Ś1 K1 ३ गतं (for वीत)

23 ^a) Ś1 K1 मन्ये (for मध्ये) K३ वसतः, K४ Dn३
चेतसः; T G३ वेधस — ^b) B D (except D1-३ ६) विपुलो
(for विमलो) — ^c) B1 तस्येह, T1 तस्याश्च (for तस्य)
B1 प्रस्रवति — ^d) K1 ३ D३ ६ मधूदका प्रस्रवणा B Dn
D४-६ सुपुण्या (B४ वमन्यः); Dc पुण्यगधा (for रमण्य)
K३ मधूदक प्रस्रवण्य सुरम्या

24 ^a) G३ ६ शाखा शाखा — ^b) B४ सर्पति; D३ स
भाति Ś1 K1 ३ सिकता यथा; K३ D३ ३ सिकता (D३
'चा) समा; B Dc Dn D1 ६ सिकताशया (B४ पयसा
समा), M सिकतैः समा (M1 म) — ^c) T३ G1 ३ ६
याना (G1 पथा) पूपा S मांसकूला (M कामा) Ś1 K1 ३
धारा प्रपा मामशोका, D1 ३ धानापूपारगा पुण्या

25 ^a) K३ Dc G1 M३ तस्मिन् (for यस्मिन्) — ^b)
B D (except D1-३) T G३-४ मरुद्गणा — ^c) Ś1
K D1-३ ६ पुण्यैस्, B३ मुख्यैस् (for श्रेष्ठैस्) — ^d) K३
G३ पर (for पद) Ś1 K1 ३ सुख, B (B३ मांग) D
(except D1-३ ६) मम; B३ पद (for मुने) G३ तत्पर
परमश्रुते

Colophon — Major parvan Ś1 K1 ३ T३ G३-४
आरण्य — Sub parvan G1 मार्कण्डेयसमस्या — Adhy
name K३ ६ B Dc Dn1 D1-३ ६ M1 सरस्वतीताक्षर्यसंवाद्,
Dn३ सरस्वतीताक्षर्यसंवादाद्यप्रकाशः, D३ सरस्वतीचाक्य; G1

ताक्षर्यसरस्वतीसंवाद् — Adhy no (figures, words or
both) K1 93 (= 193), Dn 185 (Dn३ 186),
D1 192, S (M३ inf ln) 188 (M३ orig 190)
— Śloka no Dn D1 30

185

1 ^a) B1 D1 ३ ततश्च, B३ तत्र स्म (for तत्र स) B
D (except D1-३ ६) विप्र (for भूयो) — ^c) Dc1 Dn
D३ ६ [हृ]ति (for [हृ]ह) — ^d) Ś1 K३ ६ B३ D३ ह, K1 ३
B1 ३ ६ Dc Dn D1 ३ ६-७ च (for मे)

2 ^a) B३ Dc राजा (for राजन्) — ^b) B1-३ D
(except D1-३ ६) महर्षि सु (Dc स, Dn३ च) प्र — ^c)
T G३-४ M३ मुनिशार्दूल, G1 राजशार्दूल, M1 नृपशा (for
नरशा)

3 ^a) T G३-४ transp तेजसा and तपसा — ^d) B1
सर्व (m स्व च as in text) T३ (before corr) G३ ६ त
(for स्व)

4 Cf 3 13 12^{ab} — ^b) Ś1 K1 ३ M जनाधिप; K३
B1-३ Dn३ D६ नराधिप — Ś1 K1 ३ om (? hapl) 4^{ca}
— ^c) K३ D1 पादे (for 'पाद्) B1 (m as in text) S
पूर्व (for तीव्र) — ^d) G३ चकार (for चचार) Dc स
(for सु)

5 ^a) K1 ३ ६ Dc अर्वाक्षिशरा; B1 अर्वाक्षीर्ष (m

अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।
 सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५
 तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।
 वीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६
 भगवन्शुद्धमत्स्योऽस्मि बलवञ्चो भयं मम ।
 मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं ज्ञातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७
 दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यं मत्स्या विशेषतः ।
 भक्षयन्ति यथा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८
 तस्मान्द्रयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।
 ज्ञातुमर्हसि कर्तास्मि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९
 स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ।

मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १०
 उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
 अलिङ्गरे प्राक्षिपत्स चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥ ११
 स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।
 पुत्रवच्चाकरोत्तस्मिन्मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२
 अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।
 अलिङ्गरे जले चैव नासौ समभवत्किल ॥ १३
 अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
 भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ १४
 उद्धृत्यालिङ्गरात्तस्मात्ततः स भगवान्मुनिः ।
 तं मत्स्यमनयद्रापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५

*शिरा as in text) Ś1 स्थितश्चापि, K1 १ ततश्चापि, K4
 तथा तस्यौ, D1 १ चापि नेत्रैः, D8 तु तत्रापि (for तथा चापि)
 — b) K2 B2 दृढे, B3 अपि (for दृढम्) D1 १ स्तद्वैरुञ्जि
 मिषैर्दृढम् — c) K3 तप, Dc3 महा, D4 ततो (for तपो)
 — d) B4 Dc तप (for तदा)

6 D4 om 6^a-7^d — °) K3 B (B1m as in text)
 Dn D3 वीरिणी (B1 orig वीरणा), K4 D1 १ T1 G1 १ 4
 M1 वीरणी B2 तीर्थम् (for तीरम्) Ś1 अध्यास्य, K B4
 D1-3 १ आसाद्य (for आगम्य)

7 D4 om 7 (cf v l 6) — a) B2 क्षत्रं (for शुद्धं)
 B1 D5 [S]ह (for ऽस्मि) — b) T1 स्थल (for भय) Dn1
 महत् (for मम) — c) B4 मत्स्यादेभ्यस् (for मत्स्येभ्यो
 हि) M1 [S]पि (for हि) Ś1 K1 १ भयातं मा, K4 D1-3
 भयान्मा त्व, T2 G2-4 तथा (G2 4 तो) भीत, M तथा
 मां त्व

8 °) G2 M2 दुर्बल (for दुर्बल) — b) B Dc Dn
 D1 4 6 मत्स्या मत्स्य (by transp) D2 मत्स्यो मत्स्य, T1
 मत्स्य मत्स्यो, G4 मत्स्यान्मत्स्या — Ś1 K1 om (hapl)
 8^c-9^b — °) K (K1 om) D3 १ खादयति, B Dc Dn
 D4 १ आस्वदति, D1 १ आददति (for भक्षयन्ति) B Dc1
 Dn D4 १ सदा, M1 तथा (for यथा)

9 Ś1 K1 om 9^a (of v l 8) — a) B1 भयाद्धि,
 B2 भुजौघान्, T1 भयान्मा (for भयौघान्) — b) G2 मज्ज
 मान (for मज्जन्त मा) K3 4 मा; D1 १ च (for मा)
 — d) D5 वच (for तव) M2 कृतप्रतिकृतस्तव

10 Before 10, Dc 1ns मार्कण्डेय उ° — a) S1 K1 १
 G1 १ 4 मत्स्यस्य वचनं श्रुत्वा, K4 D1-3 स मत्स्यस्य वचं श्रुत्वा

— °) D5 स्वायभुवो (for वैवस्वतो) — d) B1 मत्स्य त
 (by transp)

11 °) G1 M1 उदकात्म् G1 उपादाय — c) Ś1
 K1 १ D3 अरजिरे, K3 4 अलिजिरे, Dc2 Dn3 ns D1 १ अलि
 जिरे, S अरजिरे S1 K B2 4 D3 5 T1 M च, B2 Dn
 D1 १ 4 6 त (for स) — d) Ś1 K1-3 B1 १ 4 D (except
 Dn3 D1 १) °) प्रभे

12 °d) Dn D4 6 स्वीकरोत् (for चाकरोत्) K1
 तस्मान्, K3 B D (except Dc) तस्यै (for तस्मिन्) K4
 transp तस्मिन् and भाव T1 अनुभाव (for मनुर्भावं)

13 °) K D2 १ मत्स्य स (by transp), D1 १ सवर्धन्
 D1 १ स; D5 तु (for सु) — °) Ś1 K1 १ अरजिरे; K3
 अलजर, K4 D1-3 अलिजिरे, Dc2 Dn D4 6 अलिजिरे, S
 अरजिरे (TG3 अरजर, G1 M2 अरजर) (of v l 11°) B1 १
 Dc यदा, B2 4 Dn D4 6 T2 (after corr) G3 यथा (for
 जले) D3 T1 नैव (for चैव) — d) S1 नाय (for नासौ)
 K4 तदा (for किल)

14 °) Ś1 K1 १ तु, K3 D1 वा, Dn2 हि (for ऽथ)
 D5 त्व (for [अ]न्यत्) — d) S वै (for स)

15 °) Ś1 K1 १ 4 D3 अरजिरात्, K3 अलिजिरात्, Dn
 D3 अलिजिरात्, S अरजिरात् (of v l 11, 13) — b) S1
 K1 १ ऋपि, K4 B D (except D5) T1 १ (after corr)
 G3 मनु (for मुनि) — c) K1 १ 4 आनयद् — d) T1
 G1 M तु; T2 (before corr) G2 4 त (for म) T1 ततस्य
 (for मनुस्य) D5 स्वय (for तदा) K4 D1-3 महतीं वारि
 मयुता

16 °) B4 मत्कृत (for तत्र त) B5 चा (for प्रा°)

तत्र तं प्राक्षिपञ्चापि मनुः परपुरजय ।
 अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्वहृन् ॥ १६
 द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
 तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ।
 विचेष्टितुं वा कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशां पते ॥ १७
 मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
 नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिर्षीं प्रभो ।
 गङ्गां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १८
 एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।
 नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ १९
 स तत्र ववृधे मत्स्यः किञ्चित्कालमर्दिम ।

ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २०
 गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वाचेष्टितुं प्रभो ।
 समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २१
 उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।
 समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥ २२
 सुमहानपि मत्स्यः सन्स मनोर्मनसस्तदा ।
 आसीद्यथेष्टहार्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २३
 यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।
 तत एनमिदं वाक्यं समयमान इवाब्रवीत् ॥ २४
 भगवन्कृता हि मे रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
 प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २५

— ^b) K₅ D₅ मुनि (for मनु) K₄ Dc Dn₃ D₁ T₂ G₁ ;
 M₁ जय (for जय) M₂ मत्स्य मनुजसत्तम

17 ^a) B₂ Dc वि (for द्वि) K₁ ; यतो वापि; G₂
 यतश्चापि — ^b) G₂ विस्तृतश्च K₃ चायुतत्रय, G₄ च
 द्वियोजन — ^c) B₄ Dc तस्या न स्थातुमशकन्, G₂ तस्या न
 शेषमभवन् — ^d) A few MSS लोचन — ^e) K₅ D₁
 विचेष्टित K₄ B₁ ; 4 Dn D₄₋₅ च (for वा) G₂ यदा
 तोये (for च कौन्तेय) — ^f) T₁ अर्दिम (for विशां पते)

18 ^a) K₃ लब्ध्वा (for दृष्ट्वा) — Before 18^{cd}, Dc
 ins मत्स्य उ — B₂ om (hapl) 18^b-20^c — ^e) K₂ ;
 मा (for स) — ^d) K₂ प्रभु, K₄ B₄ D₁₋₃ प्रति; B₁m
 Dn D₄₋₅ T₂ (after cori) G₂ M₂ प्रियां (for प्रभो)
 — ^f) D₅ यथावत् (for यथा वा) Ś₁ K₁ ; मन्यसे प्रभो
 (for तात मन्यसे) S गगां नात्रापि (G₂ ; त्र वि)
 शक्नोमि वस्तु मतिमतां वर T₂ (after the above) reads
 18^{ef} as in text also — After 18, N (except B₂)
 G₂ ins

916* निदेशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता ।

वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृते हि मयानघ ।

[(L 1) K₃ ; 4 D₁₋₃ ; 5 त्वन्निदेशे (D₅ शान्) मया नित्य
 (D₅ तात) (for the prior half) Ś₁ K₁ ; स्वया (for
 सूयता) — (L 2) Ś₁ K D₁₋₃ ; 5 तेय (for ते हि)]

19 B₂ om 19 (cf v l 18), T₂ om 19-20 — ^a)
 S₁ K₁ ; सुनिर (for मनुर्) — ^b) K₄ D₁ आनयद्; T₁
 गमयद् (for अनयद्) — ^c) G₁ गगा नदीं (by transp)
 G₂ ; 4 नदीं तां तत्र चैवैन — ^d) B₁ ; D₅ T₁ G₁ अच्युत;
 D₅ त, G₂ ; 4 एव च (for अच्युत)

20 B₂ om 20^{abc} (cf v l 18), T₂ om 20 (cf
 v l 19) — ^b) K₁ D₂ ; 5 G₁ ; 4 M कचित् (for
 किञ्चित्) — ^c) S₁ K D₁₋₃ ; 5 मत्स्यो (for पुनर्) — ^d)
 S₁ K D₁₋₃ ; 5 पुनरेवाभ्यभाषत (=18^b)

21 ^a) S₁ K D₁₋₃ ; 5 न हि (by transp) — ^b) Ś₁
 K₁ ; महत्त्वा (for बृहत्त्वा) Ś₁ K₁ ; M विभो; T₁ मुने
 (for प्रभो) — Dc om 21^c-22^b — ^d) D₅ मम (for इति)

22 Dc om 22^{ab} (cf v l 21) — ^b) D₅ त मत्स्य
 च (for ततो मत्स्य) — ^c) K₄ आनयत् M₁ राजन् (for
 पार्थ)

23 G₄ om 23 — ^a) Ś₁ T₁ M₁ स, B Dn D₃ ; 6 तु
 (B₁ [अ]सौ), Dc त; D₅ च (for सन्) — ^b) Ś₁ K₁ ;
 मनो सु, B₃ मनोस्तु, M₁ मनोवै (for स मनोर्) B D
 (except D₁₋₃ ; 5) नयतस्; T₂ G₂ मुनिनस् (sic) (for
 मनसस्) — ^c) Ś₁ K₁ ; यथेष्टमार्यं, B₃ मलेषु हार्यं; Dc
 सुखेष्टहार्यं, D₄ यथेष्ट हार्यं; T₁ G₂ यथेष्टमार्यं (for यथेष्ट
 हार्यं) Ś₁ सन्, K₁ ; स; B₂ तु (for च) — ^d) B₄
 Dn₂ ns D₃ ; 4 सुखस्य, D₅ सहस्र (for सुखश्च) T₁ सर्व
 गध स तत्र वै

24 ^a) K₂ D₅ प्राक्षिप्त; D₅ प्राप्त स (for प्रक्षिप्त)
 — ^b) D₅ मत्स्यस्तु; G₂ समुद्रे (for स मत्स्यो) D₅ सह
 (for तदा) — ^c) B₂ तत्र (for तत) D₅ पुनर्, T₂ G₂₋₄
 मनुर् (for एनम्) — ^d) D₅ स्वया (for इवा)

25 ^a) Hypermetric! B₂ Dn D₄ ; 6 हि कृता, T₁
 कृतैव मे (for कृता हि मे) B₄ कृताभिरक्षा भगवन् — ^b)
 B₄ मम, T₁ सर्वं (for सर्वा) — ^c) K₃ कालेषु (for
 काल तु) Ś₁ K₁ ; यथा (for तु यत्)

अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
 सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २६
 संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
 तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २७
 त्रसानां स्थावराणां च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ।
 तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ २८
 नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटाकरा ।
 तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महामुने ॥ २९
 बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
 तस्यामारोहयेर्नावि सुसंगुप्तानि भागशः ॥ ३०
 नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्तदा मुनिजनप्रिय ।

आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३१
 एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोऽसि ब्रजाम्यहम् ।
 नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं ते ममाभिभो ॥ ३२
 एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
 जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥ ३३
 ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
 बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुष्टुवे तदा ।
 नावा तु शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥ ३४
 चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
 शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥ ३५

26 ^a) G₁ M₁ लोकम् (for भौमम्) — ^b) Ś₁ K₁ १
 सर्वं, D₈ जगत्, G₁ १ इम (for इद) — ^d) D₈ च (for वै)

27 K₁ om 27^a-28^b — ^a) G₄ स (for स) — K₈
 om from समुप (in 27^a) up to नेङ्गति (in 28^b)

28 K₁ १ om 28^a (of v l 27) — ^a) Ś₁ K₂ ४
 D₁ M₁ चराणां, T₁ भूताना, T₂ G₂ त्रासन, G₁ जगम (for
 त्रसाना) D₈ जगमानां स्थावराणां — ^b) = 49^d K₄
 यच्चैंग; D₄ यत्त्वेग, G₁ M₁ यच्चैंगद् B₂ १ D₈ नैंगते; T₁
 G₂ नैंगत (for नेङ्गति)

29 ^b) K₄ दृढ; G₁ यथा (for दृढा) K₈ D₈ युक्त;
 K₄ D₁ १ युक्ता, D₈ रज्जु (for युक्त) K₄ B D₈ D₁
 D₁ १ ४-६ वटारका; T G₂ ४ क्वाटिका; G₂ M पटाकरा
 (for वटाकरा), of v l 37 — ^d) K₈ ४ D₁ १ T₁ G₁ M
 आरोहेथा, D₈ आरुहेस्त्व, T₂ G₂-४ आरोहाथ (for आरुहेथा)

30 ^a) B₂ D₈ बीजाना D₁ कर्माणि (for सर्वाणि)
 — ^b) B D (except D₁₋₃ १) द्विजै पुरा (B₄ पुरा मया)
 — ^c) Ś₁ K₁ १ ४ D₁₋₃ १ आरोपयेर् (for हयेर्) — ^d)
 Ś₁ K D₁₋₃ १ सुगुप्ताना विभागश (Ś₁ विशेषत, K₂
 विभावसु)

31 ^a) Ś₁ तस्थुश्च, K D₁₋₃ तत्स्थुश्च, D₈ तत्रस्थो (for
 नौस्थश्च) Ś₁ ता, G₂ ४ मा (for मां) Ś₁ उपे (for
 प्रती) — ^b) D₁ D₄ ६ ततो, D₁₋₃ १ सदा, T₁ १ (before
 corr) G₁ १ ४ तथा (for तदा) K₂ D₁ T₁ G₄ १ प्रिय
 — ^d) K₂ ४ D₈ १ तेन वै मुने, B₁ स्वेन तेजसा (m तेन
 तापस as in text)

32 ^a) B₁₋₃ D₂ १ T G₂-४ एव (for एतत्) — ^b)
 D₈ एवा पृष्ट्वा हि, G₄ स्वामापृष्टो (for आपृष्टोऽसि) — After

32^a, B₂ D (except D₁₋₃ १) ms

917* ता न शक्या महत्यो वै आपस्तुतुं मया विना ।

[B₂ न च शक्यमिद वारि (for the prior half), and त्वया
 (for आपस्)]

— ^c) Ś₁ B₂ १ D₈ D₁ D₃ m ४ ६ नाभिशक्यम्; K₈ B₁
 नाति(B₁ भि)कम्यम्, B₄ D₈ न च (D₈ वि) शक्यम् (for
 नातिशङ्क्यम्) B₄ वारि (for चापि) — ^d) Ś₁ K₁ १
 D₁₋₃ ममातिके; K₈ D₈ T₁ महामुने (for ममाभिभो) K₄
 वचन मम चातिके, B₄ स्वया तत्तुं मया विना (of 917^a),
 B₁₋₃ D₈ D₁ D₄ ६ वचन मे स्वया विभो

33 ^a) B₄ करिष्यामि (for करिष्ये) Ś₁ K₁ १ च
 (for त) — ^b) Ś₁ B₄ T₁ मत्स्य स (by transp) — ^c)
 K₄ D₈ तौ (for च) D₈ कालम् (for कामम्)

34 ^b) D₈ T₁ हि (for ह) — ^d) D₈ transp सागर
 and पुष्टुवे T₁ G₁ समुद्र (for सागर) — ^c) Ś₁ K₁ १ B
 D₈ D₁ D₄ ६ नौकया, K₂ नावाया (sic), K₄ शु, D₈ थ
 (for नावा तु) B₂ प्रभया (for शु) D₈ धीरो, D₁
 भावी (for वीर) — ^f) D₈ T₁ दम (for दम)

35 ^a) T G₂-४ स (for च) T₂ G₂ मुनिस् (for
 मनुस्) — ^c) = 1 216 2^a 4 41 4^c 5 41 8^c D₈
 तु (for च) D₈ G₄ त (for तच्च) — ^d) = 38^b K₂ ४
 D₈ D₂ १ ६ T₂ (before corr) M₁ जय — T₁ om
 (hapl) 35^c-40^d — ^e) Ś₁ K₁₋₃ D₈ तदा; K₄ D₁₋₃ १
 तथा (for तत्रा) T₂ G₂ ४ सुग्रीवम् जगामाशु — ^f)
 D₈ T₂ (before corr) G₁ तथा (for तदा)

36 T₁ om 36 (of v l 35) — ^a) Ś₁ K₁ १ D₈
 मनुजैर्द्रो, B D₁ D₄ ६ मनुजस्याद्य (B₁ मनुजस्याद्यो), T₂

तं दृष्ट्वा मनुजेन्द्रेन्द्र मनुर्मत्स्यं जलाण्वि ।
 शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
 वटाकरमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
 मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिन्शृङ्गे न्यवेशयत् ॥ ३७
 संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
 वेगेन महता नावं प्राकर्षल्लवणाम्भसि ॥ ३८
 स ततार तथा नावा समुद्रं मनुजेश्वर ।
 नृत्यमानमिवोर्मीभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ॥ ३९
 क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
 घूर्णति चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय ॥ ४०
 नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।

सर्वमाम्भसमेवासीत्खं दौश्च नरपुंगव ॥ ४१
 एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
 अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यः सहैव ह ॥ ४२
 एवं बहून्वर्षणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
 चकर्षातन्द्रितो राजस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥ ४३
 ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं पुरुषर्षभ ।
 तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥ ४४
 ततोऽब्रवीच्चदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसञ्जनैः ।
 अस्मिन्दिमवतः शृङ्गे नावं बधीत माचिरम् ॥ ४५
 सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
 नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ॥ ४६

(before corr) G₄ 'जेंद्रेण, G₂ जेंद्रोथ — ^b) B₁ स तु मत्स्यः, B₂ मत्स्य मनुर् (by transp) S₁ K₁ B₂ D₁₋₃ s T₂ G₂ महाण्वे, D₀ M₁ जलाण्वे — ^c) K₅ 4 D₁₋₃ s च, D₀ S (T₁ om) तु (for त) K₄ तथोक्तेन — ^d) B₁ 'चयोच्छ्रित, B₂ D₁ मिवोस्थित, T₂ G₂₋₄ 'मिवोच्छ्रत

37 T₁ om 37 (cf v l 36) — ^a) K₁ D₀ वटाकार, K₄ B D₀ D_n D₁ s s चटारक; T₂ G पटाकार, M पटाकर (cf v l 29) K₁ s पाशैर् (for पाशम्) — ^b) D₁ s अपास्त्यन् (D₁ अपश्यन्) मत्स्यमूर्धनि — ^d) D₀ तस्य (for तस्मिन्) Ś₁ K B₁ (m as in text) D_n D₁₋₃ s देवो (for शृङ्गे) K₁ न्यवेशयेत्; M₂ 'दयत्

38 T₁ om 38 (cf v l 35) — ^a) K₅ सगत, K₄ B₁ D₂ s G₁ M₂ स (B₁ M₂ स) सित, T₂ G₂₋₄ M₁ ससक्त (for सयत) Ś₁ K₁ s स शिरस्थेन पाशेन — ^b) = 35^d K₂ s D_n s D₂ s जय — D₁ om (hapl) 38^c-40^d — ^c) Ś₁ K₁ s योगेन (for वे)

39 T₁ D₁ om 39 (cf v l 35, 38) — ^a) Ś₁ K₁₋₃ B D₀ D_n D₄ s स च तार (K₁ s स तथा) तारयन्नावा (K₂ B₁ s D₀ s 'यामास) — ^b) K₂ s 'श्वर, D₂ 'श्वर — ^c) = (var) 3 102 21^c B₂ गर्ज (for नृत्य) D₂ [ऊ]र्ण्यो वै, D₀ [ऊ]र्षिश्च (for ऊर्मीभिर) — ^d) K₂ D₂ चलमान, K₄ बहगमान; B₂ तर्जयान Ś₁ K₁ s गच्छन्ति (K₁ ते) च तद्राभसि

40 T₁ D₁ om 40 (cf v l 35, 38) — ^a) T₂ G₁ 'माण (for 'माणा) — ^c) D₂ s वृणितैश्च. S (T₁ om) जुयुर्ण (for घूर्णते)

41 K₂ om 41^{ab} — ^a) G₂ s न वै (for नैव) — ^b) T G च (for वा) — D₀ om 41^c-42^d — ^c)

B₂ सर्वदा (for सर्वम्) K₂ अभसम्, S सलिलम् (for आम्भसम्) D₁ सर्वमभोमय चासीत् — ^a) T₁ नद्यश्च (for स दौश्च)

42 D₀ om 42 (cf v l 41) G₄ om 42^a-44^b — ^a) D₁ s काले (for लोके) — ^b) T₂ G₂ s ले नरपु गव — ^c) Sporadic prior pāda! Ś₁ K₁ s अदृश्यन्तस सप्तर्षयो, D₀ D₂ अदृश्यसुषय सप्त, D₁ s G₁ अदृश्यतर्षय सप्त, M₁ सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यो — ^d) M₁ [S]प्यदृश्यत (for मनुर्मत्स्य) Ś₁ सहैव, K₁ s 4 D₁₋₃ स चैव; K₂ B D₀ D_n D₄ s तथैव (for सहैव) K₂ D₁ s T₁ हि, K₂ B D_n D₄ M₂ च (for ह)

43 G₄ om 43 (cf v l 42) — ^b) D₂ नाव तां (by transp) K₄ स सप्त, D₁ s स तु, D₂ स च; D₀ सप्त स, T G₂ s सोपि, M सोस्य (for सोऽथ)

44 G₄ om 44^{ab} (cf v l 42) — ^a) K₂ हिमवते शृङ्गे — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) भरतर्षभ — B₂ om (hapl) 44^c-47^d — ^c) D₀ G₂ र्वत तां M₁ र्वत्तदा (for 'र्वत्ततो) K₁ तान्न; K₂ नावि (for नाव) — ^d) M₂ मत्स्यक (for स मत्स्य) Ś₁ K D₁₋₃ s M₂ कुति (for कुरु) T₁ G₁ s 4 M₂ मत्स्य कौरव (G₄ M₂ कौरिय) नदन

45 B₂ om 45 (cf v l 44) — ^a) B (B₂ om) D (except D₁₋₃ s) T₂ G₂ अथा; M₁ तदा (for ततो) K₄ D₂ महा (for तदा) — ^b) B₁ (m as in text) T₁ इव (for शनै) — ^c) K₁ s T₁ तस्मिन् (for अस्मिन्)

46 B₂ om 46 (cf v l 44) — ^a) Ś₁ K D₂ s s वै तूर्णम्; T₁ तस्यै नाव (for तैस्तूर्णम्) — D₁ om (hapl) 46^c-47^d, G₄ M₂ om 46^{ca} — ^c) K₄ D₂ तैर्; T₁ ते

तच्च नौबन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ।
 ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ४७
 अथात्रवीदनिमिपस्तानृपीन्महितांस्तदा ।
 अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
 मत्स्वरूपेण यूयं च मयाम्मान्मोक्षिता भयान् ॥ ४८
 मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
 स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चैर्ज्ञं यच्च नेद्भति ॥ ४९
 तपसा चातिर्तव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति ।
 मत्प्रमादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

(for नौर) K₂ मनुर्भग्य- (for नौरभग्य) K₄ B₁ D₂ D₃
 मत्स्वपञ्च (for मत्स्वस्य पञ्च) — K₁ om (hapl)
 46^d-47^a

47 B₂ D₁ om 47 (cf v l 44, 46), K₁ om 47^a
 (cf v l 16), K₄ om (hapl) 17^a-48^b — ^a) K₂
 तेय (for तद्य) — ^d) T₂ (before corr) G₄ तद्वि त (for
 तद्विद्धि) K₂ D₂ मनुजर्षभ, B₁ मनुजाधिप, D₂ मनुजेभर,
 T₂ G₁ : पुरुषर्षभ

48 K₄ om 48^b (cf v l 47) — ^a) D₂ तथा* (for
 अथा*) — ^b) Ś₁ B D (except D₂ : : e) महित (for
 महितान्) B₂ तथा (for तदा) — ^d) Ś₁ K₁ : तत्पर;
 D₂ नापर (for मत्पर) K₂ नाच ; G₁ नाभि (for नाधि)
 Ś₁ K₁ : गच्छति (for गम्यते) — ^e) Ś₁ K₁ : वै (for
 च) — ^f) K₁ : 4 D₂ मोक्षिता (for मोक्षिता)

49 ^b) Ś₁ K₁ : B D (except D₁ :) मानुषा (for
 मानवा) — ^d) = 28^b B₂ G₂ : 4 M₂ नेगते, D₂ T₁
 नेगित (for नेद्भति)

50 ^a) B₂-4 D_n D₄ : [अ]पि (for [अ]ति) — ^b)
 Ś₁ K₁ प्रतिभात्र, K₂ G₁ भास्य, K₄ D₂ भाष्य, D₁
 भास्यो; T₁ भाव, T₂ G₂-4 शक्तिश्चास्य — ^c) B₁ सर्वा
 (for -सर्गे) — Ś₁ K₁ M₂ om (hapl) 50^d-51^e — ^d)
 D₂ न स्व (for न च) B₂ D₂ T₁ गमिष्यसि

51 Ś₁ K₁ M₂ om 51^a-51^e (cf v l 50) — ^b)
 B₁ क्रमेण (m क्षणेन as in text) — ^c) T₁ चैव (for
 चापि) — ^d) K₂ स्वायमुव (for वैव*) — ^e) K₂ स
 भूयो वै, K₂ 4 D₁-3 : समूहोभूत् — ^f) S (except T₁
 G₄) तत्स (for तत्स) Ś₁ K₂ 4 B₂ D₁-3 : तदा, K₁ :
 B₂ 4 D_n S तप* (for तत्) B₁ महातपा* (for महत्तत)

52 ^a) Ś₁ K D₁-3 : transp तपसा and महता

इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ।
 स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वेगम्वतः स्वयम् ।
 प्रमूढोऽभून्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥ ५१
 तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
 सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथापद्भरर्षभ ॥ ५२
 इत्येतन्मात्स्यक नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
 आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ ५३
 य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ।
 न सुखी सर्वसिद्धार्थः स्वर्गलोकमियान्नरः ॥ ५४

— ^b) Ś₁ K₁ : 4 D₁-3 : ता (for सोऽथ) T₁ M₁
 transp सोऽथ and स्रष्टु

53 ^a) D₂ एतत्ते; T₁ इत्येव (for इत्येतन्) K D₂
 D₁ : मत्स्यक (for मा*) — ^b) K₂ पुराण, K₄ B₂ D₁ G₁
 M₁ पुराणे; B₁ प्रधाने (m पुराण as in text) — ^c) T₂
 G₂-4 transp आख्यान and आख्यात

54 ^a) D₂ इद य (by transp), G₂ य इम — ^b)
 D₂ आदन; M₂ आत्मन (for आदित) — ^c) T₁ सुख
 (for सुखी) B D (except D₁-3 :) सर्वपूर्णार्थं (B₂
 यु), S पूर्णकामा (M *सर्वा)र्थ — ^d) B₁ D (except
 D₁-3 :) G₄ सर्व* (for स्वर्ग) B₁ वजेन् (for इयान्)
 G₂ सर्वान्कामानवाप्नुयात्

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ : D_n T₂
 G₂-4 आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमस्या K₁ :
 (both om sub parvan name) mention only मत्स्य
 पुराण (sic), K₂ 4 B D₂ D_n D₁-3 M₁, likewise,
 only म (D₂ मा)स्थोपाख्यान — Adhy no (figures,
 words or both) D_n 186 (D_n 187), D₁ 193, S
 (M₂ inf lin) 189 (M₂ orig 192) — Śloka no
 D_n 57, D₁ 54

186

1 ^a) T₁ [आ]ह (for [अ]थ) — ^b) T G तप* (for
 यथा*)

2 ^a) T₁ एते; M₁ नैते (for नैके) — ^b) K₁ मते (for
 मुने) — ^d) S₁ तव इत्यते, B₁ G₁ विद्यते तव (by
 transp) B₂ : D (except D₁-3 :) आयुष्मान्दृश्यते

१८६

वैशंपायन उवाच ।

ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यशस्विनम् ।
 पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १
 नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।
 न चापीह समः कश्चिदायुषा तव विद्यते ।
 वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ २
 अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ।
 त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ ३
 प्रलये चापि निर्वृत्ते प्रबुद्धे च पितामहे ।
 त्वमेव सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ४
 चतुर्विधानि विप्रर्षे यथावत्परमेष्ठिना ।

वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः ॥ ५
 त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ।
 आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ६
 तस्मात्सर्वान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी ।
 न त्वा विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ७
 यदा नैव रविर्नाश्रिर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।
 नैवान्तरिक्षं नैवोर्वी शेषं भवति किञ्चन ॥ ८
 तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ ९
 शयानममितात्मानं पद्मे पद्मनिकेतनम् ।
 त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १०

(B₂ Dc न्विद्यते) तव; B₄ T₂ G₂ ५ आयुष्मास्तात (B₄ स्तव) विद्यते — After 2, B D (except D₁₋₃ ५) S ins

918* न तेऽस्ति सदृश कश्चिदायुषा ब्रह्मवित्तम ।

[D₆ T₁ G₁ ब्रह्मसत्तम, M ब्रह्मणोत्तम (for ब्रह्मवित्तम)]

3 Ś₁ K₂ Dn₂ D₅ om 3^{ab} — °) B₁ ३ T G अतरि
 क्षेत्र (B₁ ३ 'क्षेत्र च) लोके — °) T G नित्य (for विप्र)
 — °) = 10^d Ś₁ K₁ ३ B₂ ३ D (except D₁₋₃) M₁
 तिष्ठसे, M₂ तिष्ठति

4 D₄ om (? hapl) from पि of चापि (in 4^a) up
 to वा of वायुभूता (in 5^a) — °) B₁ महति (for निर्वृत्ते)
 D₂ ५ निर्वृत्ते प्रलये चापि — °) T₁ प्रबुद्धे; G₁ प्रबुद्धे — °)
 K₂ B D (except D₁₋₃ ५, D₄ om) M एक (for एव)
 D₅ सर्वभूतानि (for सृज्य) — °) K₂ Dc G₄ प्रपश्यति
 D₆ सृज्यमानानि पश्यसि

5 D₄ om up to वा of वायुभूता (of v l 4) — °)
 Dc प्रसादात्परमेष्ठिन — K₄ om (? hapl) 5^c-6^d
 — After 5^{ab}, D₁ ३ read 8 — °) T₂ (before corr)
 G₁ ५ भूता दिशः Ś₁ K₁₋₃ B₂ D₅ ५ सर्वा (for कृत्वा)
 — °) M₂ निक्षिप्य T₁ [अ]थ (for [आ]प)

6 K₄ om 6 (of v l 5) — After 6, K₂ B D
 (except D₁ २, D₃ ५ both marg sec m) ins

919* स्वप्रमाणमयो विप्र स्वया कृतमनेकदा ।

चोरेणाविश्य तपसा वेधतो निर्जितास्त्वया ।

नारायणाङ्कप्रख्यस्त्व सापरायेऽतिपख्यसे ।

भगवानेकदा कृत्वा त्वया विष्णोश्च विश्वकृत् ।

कर्णिकोद्धारण दिव्य ब्रह्मण' कामरूपिण । [5]

रत्नालकारयोगाम्या ह्यम्या दृष्टस्त्वया पुरा ।

[(L 1) B₂ इद (for अथो) — (L 2) B₂ 'सौतर्हितात्
 (for सौ निर्जितात्) — (L 3) D₂ 'णांश' (for 'णाङ्क')
 B₂ स पख्यसे, Dc₂ D₂ [s]तिपख्यते — (L 4) D₄ विष्णुश्च
 — (L 5) K₂ कार्णिकोद्धारिणां, D₅ कटकोद्धारण — (L 6)
 D₂ ५ 'योग्याभ्यां']

7 °) Ś₁ देहातको, K D₁₋₃ ५ सर्वांतगो, B Dc Dn
 D₄ ५ तर्वातको Ś₁ विष्णुर् (for मृत्युर्) — °) K₂ B₄
 Dc D₂ ५ देहनाशिनी; B₁ ३ S 'घातिनी — °) B D
 (except D₂ ५) स्वां (for त्वा) D₅ ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे)

8 D₁ ३ read 8 after 5^{ab} — °) K₂ G₁ यथा (for
 यदा) S चै न (for नैव) — °) K₁ न वातरिक्ष

9 °) T₁ तस्माद् (for तस्मिन्) D₁ T₂ G₂ M₁ घोरे;
 D₅ काले (for लोके) — °) Ś₁ K₁ ३ नष्ट — G₁ om
 9^{cd} — °) Ś₁ K₁ ३ D₂ G₄ M₁ नष्ट — °) S₁ G₂ ५
 समुत्पन्न; B₁ समुत्सन्न

10 °) S₁ सशिता; K₁ ३ सश्रिता; D₅ अपि चा (for
 अमिता) — °) B₁ ३ Dn D₄ पद्मोत्पन्न (for पद्मे पद्म-)
 B₄ G₁ M₂ निमेषण (for निकेतनम्) — °) D₁ एव (for
 एक) — °) = 3^d Ś₁ तिष्ठति, Dc D₅ तिष्ठसे

11 °) Ś₁ K₁ ५ D₁ ३ एतां; K₂ एव; D₄ यत्तत् (for

एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्ववृत्तं द्विजोत्तम ।
 तस्मादिच्छामहे श्रोतुं सर्वहेत्वात्मिकां कथाम् ॥ ११
 अनुभूतं हि बहुशस्त्रयैकेन द्विजोत्तम ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिन्मर्गलोकेषु नित्यदा ॥ १२
 मार्कण्डेय उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
 पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥ १३
 य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवागा जनार्दनः ।
 एष कर्ता विकर्ता च सर्वभावनभूतकृत् ॥ १४
 अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
 अनादिनिधनं भूतं विश्वमक्षयमव्ययम् ॥ १५

एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
 यो तेनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः ॥ १६
 सर्वमाश्चर्यमेवंतन्निर्वृत्तं राजमत्तम ।
 आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः श्रेये ॥ १७
 चत्वार्याहुः महन्नाणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
 तस्य तावच्छती संध्या संध्यांश्च ततः परम् ॥ १८
 त्रीणि वर्षमहन्नाणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
 तस्य तावच्छती संध्या संध्यांश्च ततः परम् ॥ १९
 तथा वर्षमहस्रे द्वे द्वापरां परिमाणतः ।
 तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांश्च ततः परम् ॥ २०
 महस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।

एतत्) D₂ प्रत्यक्षता, T₂ G प्रत्यक्षित S₁ K D₁₋₃ सर्वां
 (K₃ पूर्व); M₁ एष (for सर्व) — ^b) S₁ K₁ ३ ४ D₁ ३
 पूर्ववृत्ता, B₂ ४ D₆ पूर्व वृत्त — ^c) S₁ K₁ om (hapl)
 11^c-12^b — ^c) K₃ B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ स्यत्
 (for 'महे') — ^d) S (except T₁ M₁) सर्वां (for सर्व)
 K₂ ३ D₆ T₂ G₂ ३ हेत्वात्मिकीं (K₂ एवात्मि*, K₃ हेत्वात्म*)
 G₄ क्रिया (for कथाम्)

12 ^c) S₁ K₁ om 12^{ab} (cf v l 11) — ^a) B₂ अतभूत
 (for अनुभूत) D₂ सु (for हि) — ^b) K₂₋₄ D₁₋₃ ३ S
 त्वयंतद् (D₁ 'व) द्विजसत्तम — 12^c = 1 57 12^c 5
 16 7^c

13 ^a) K₃ ४ B₂₋₄ D वर्तं (K₄ 'र्ण') यिष्यामि (D₆
 सप्रवक्ष्यामि) — ^b) S₁ K₁ ३ D₁₋₃ ३ G₂ ४ नमस्कृत्य
 — After 13^{ab}, K₃ ४ B D ms

920* अन्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ।

[B₁ अध्यक्षाय (for अन्यक्ताय) D₆ महा* (for गुणा*)]

14 ^a) B₂ om D₆ D₁ n₃ D₃ G₂ ४ M₂ स एष, D₂
 D₄ ३ स एष, T₁ य एष (for य एष) K₃ B D (except
 D₁₋₃ ३) पुरुषव्याघ्र (for पृथु) — ^d) K₄ D₃ ३ सर्वभावेन,
 B₄ S (except G₂ M₁) भूतभावन B₁₋₃ D₆ D₂ ३
 भूतात्मा भूतकृत्प्रभु

15 ^b) B₄ हृह, D₆ D₂ D₄ हृति (for अपि) B D
 (except D₁₋₃ ३) चोच्यते (B₄ विद्यते) (for चोत्तमम्)
 — ^c) K₁ भूत्वा (for भूत) — ^d) K₄ B₁ D₂ D₃ ४ M₂
 transp अक्षयम् and अव्ययम् T₁ रक्षकम्, G₄ अक्षरम्
 (for अक्षयम्)

16 ^b) G₄ कारणादपि, M₂ क्षरण चापि (for कारण चापि)

K₃ D₆ पौरुषम् — ^c) S₁ K D₂ ३ ४ य एष, B D₂ यद्येष
 (B₁ यक्षेय); D₆ D₃ ३ य एष, D₁ यदेव, T₁ यो छेत, T₂
 G₂₋₄ को षिन, M₁ य एष (for यो छेत) N पुरुषो (for
 पुरुष) B D (except D₁₋₃ ३) वेद (for वेत्ति) — ^d)
 B₂₋₄ D₂ D₃ ४ ३ T₁ देवा (for देवा) S₁ K B₁ D₆
 D₁₋₃ ३ तद् (for त)

17 ^a) T₁ 'भूत हि; T₂ G₂₋₄ 'मेतस्मिन्, G₁ M₂
 'मेतद्दि, M₁ 'मेतस्मान् (for 'मेधैतन्' — ^b) S₁ K D₁₋₃
 S (except G₁) निर्वृत्त; B₂ ४ D₂ निर्वृत

18 ^b) K₁ ३ वर्षाणि (for 'णां) — 18^{cd} = 19^{cd}, (var)
 20^{cd}, 21^{cd} — ^c) K₁ ३ अस्य, B₄ कृते, T₂ (before corr)
 G₂ ४ तच्च (for तस्य) B₄ चतु शती, G₄ तावद्धती (for
 तावच्छती) S₁ K₁ ३ सख्या (for सध्या) — ^d) S₁ K₁₋₃
 G₁ तथापर, K₄ B₂ ४ D₂ D₁₋₆ T₁ तथाविध, G₄ तत् पर

19 G₁ om (hapl) 19 — ^b) K₃ D₁ ३ ३ अथो*
 (for हृहो*) S (G₁ om) त्रेता स्यात्परिमाणत, of 20^b
 — For 19^{cd}, cf v l 18^{cd} — ^c) T₁ तस्यास्, G₂ ४ तच्च
 (for तस्य) K₁ ३ सख्या (for सध्या) — ^d) S₁ तत् पर,
 K₁₋₃ B₄ तथापर, B₂ D₆ D₁ ३ ३ तथाविध

20 T₁ om (hapl) 20^a-21^d — ^a) B₂ यस्य, B₄
 ततो, T₂ G अथ (for तथा) — B₂ om 20^{cd} — ^c) T₂
 G₂₋₄ तत्रा* (for तस्या*) D₁ ३ द्वे (for द्वि-) K₁ ३
 सख्या (for सध्या) — ^d) S₁ G₄ तत् पर; K₁ ३ B₄ G₁
 तथापर, D₆ D₁ ३ ४ ३ तथाविध; D₂ तत् परे

21 T₁ om 21^{abcd} (of v l 20) — ^a) D₆ वर्षाणि
 (for 'णां) — ^b) K₁ ३ B₂ D₆ D₂ n₃ D₆ S (T₁ om)
 तथा (for तत्) — ^c) G₁ M₁ शती (for 'शत) S₁

तस्य वर्षशतं संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ।
 संध्यासंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २१
 क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तते कृतं युगम् ।
 एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ॥ २२
 एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ।
 विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वशः परिवर्तते ।
 लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ २३
 अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
 सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ २४
 यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
 व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ २५

ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ।
 क्षत्रधर्मेण वाप्यत्र वर्तयन्ति गते युगे ॥ २६
 निवृत्तयज्ञस्वाध्यायाः पिण्डोदकविवर्जिताः ।
 ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ २७
 अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
 विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ २८
 बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
 मिथ्यानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥ २९
 आन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
 काम्बोजा और्णिकाः शूद्रास्तथामीरा नरोत्तम ॥ ३०
 न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ।

K₁₋₃ B D M₂ सधि (B₁ विद्धि) (for संध्या) — ^a) S₁
 G₁ तथापर, K₁ ३ तथा पर, K₄ तत पर — ^c) Ś₁ K B₂ ३
 D (except D₁) सधि (for संध्या) — ^f) T₂ G अव*,
 M₁ चोष* (for उप*)

22 ^b) K₁₋₃ D₅ प्रवर्तत, K₄ D₂ ३ M₁ प्रावर्तत, D₆
 प्रवर्तति; D₁ प्रवर्तत K₂ कृत युगे; B₂ पुन कृत, B₄ कृत पुन
 S₁ कृत प्रवर्तते युग — ^e) D₁ ३ G₁ ३ ४ एष, T₁ एव (for
 एषा) — ^d) G₁ युगसख्या प्रकीर्तिता

23 ^b) Ś₁ अहर्ब्राह्मम्, K₁ महर्ब्राह्मम्, K₂ D₅ अहर्ब्राह्मम्,
 K₃ अहर् ब्राह्मम्, K₄ D₁₋₃ अहर्ब्राह्म्यम्, T₂ G₂ अथो ब्राह्मम्
 — ^c) K₄ 'भुवने, D₁ 'दिवसे; T₂ G 'सदने (for 'भवने)
 — ^e) B₁ ३ D (except D₁₋₃ ३) M₁ सर्वत, B₂ सर्वत्र

24 ^a) Ś₁ K₁₋₃ अल्पावशिष्ट, B₁ पुण्यावशिष्टे; D₅
 अल्पेव* K₄ T₂ G₂₋₄ च (for तु) Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ ३ T₁
 M₁ ततो (for तदा)

25 ^a) D₁ G₁ ३ ४ यज्ञ (for यज्ञ) B₄ प्रतिविधि
 B₁ दान, T₂ G₂ तात (for पार्थ) — ^b) Ś₁ धर्म (for
 दान) B₁ T₂ G₁₋₃ तदा (for तथा) — ^c) B₁ तत्र, B₂
 ज्ञान (for व्रत)

26 ^b) K₄ T G धनार्जना D₂ (marg sec m) तथा
 शूद्राभोजिन — ^c) B₄ क्षात्र (for क्षत्र) Ś₁ K₂ B₂
 D₂ D₁ ३ G₄ M चा (for वा) — ^d) T₁ G₁ M वर्तते
 वै (for वर्तयन्ति) K₁ ३ कृते गते, K₄ D₆ D₁₋₃ युगे युगे;
 B₁ (m as in text) ३ कृते युगे, T₁ G₁ M कलौ युगे, T₂
 G₂₋₄ युगक्षये (for गते युगे)

27 T₁ om 27-28, M₂ om (hapl) 27 — ^b) K₂
 B₁ ददोदक, K₄ D₂ ३ स्थालीपाक*, B₂ ३ D₆ D_n D₄ ३
 ददाजिन — ^c) A few MSS भक्ष्या — ^d) Ś₁ K

D₁₋₃ ३ M₁ भवतीह; B₄ भवति हि (for भविष्यन्ति) Ś₁
 K₁ ३ B₄ D₂ ३ (marg sec m as in text) ३ गते युगे,
 K₄ D₁ युगे युगे, G₁ (sup lin as in text) युगक्षये (for
 कलौ युगे)

28 T₁ om 28 (cf v 1 27) — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ ३
 चापि; G₁ चैव, M₂ तत्र (for तात) — ^b) Ś₁ K₂ D₁ ३ M
 जप्य*; K₄ D₅ जाप्य, G₂ ३ (inf lin जप as in text)
 जीव G₁ निस्व शूद्रप* — ^c) B₄ विपरीत; M 'रीतस्
 T₂ G₂₋₄ तथा (for तदा) Ś₁ K₁ ३ काले, G₁ रूपे; M
 लोक (for लोके) — ^d) K₄ पूर्व यद्यस्य तस्य तत्, G₁ रूपे
 क्षये नृप, G₂ रूप गमिष्यति

29 ^b) Ś₁ K₁ ३ भरतर्षभ, K₂ ३ D₁₋₃ ३ मनुजर्षभ
 — ^c) B₁₋₃ D (except D₁₋₃) मृषा* (for मिथ्या) — ^d)
 Ś₁ मिथ्या, D₆ नृपा (for मृषा)

30 ^a) K₁ ३ ४ B D₂ D₂ ३ M अध्रा D₅ सुभ्रा
 (for शका) — ^b) S₁ K D₁₋₃ ३ T₁ G₁ ३ 'धिप (for
 धिपा) — G₄ om 30^{ad} — ^c) Ś₁ K₁ ३ कामोजा
 B D₆ D_n D₄ ३ T₂ (after corr) G₂ बाहिका; D₅ उधका*,
 T₁ G₁ कुणिका, T₂ (before corr) G₂ सिणिका, M₁
 औदका; M₂ दौणिका (for औणिका) Ś₁ K₁ सुभ्रास्; B
 D (except D₁₋₃ ३) T₂ (after corr) G₂ शूरास् (for
 शूद्रास्) — ^d) S₁ K₁ ३ ४ B₁ D₆ चीना, B₂ भुवि, T₁
 वीरा, T₂ (before corr) G₂ हीना (for [आ]भीरा) B₁
 T₂ (before corr) G₂ नरोत्तमा; D₆ नराधिप — After
 30, B₂ ins

921* युगान्ते मनुजव्याघ्र तथाकाराश्च भारत ।

31 ^a) G₄ दाता (for तदा) — ^b) K₂ सुधर्मम्, D₁ ३
 स्वधर्मन् (for स्वधर्मम्) S₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ ३ अनु* (for

क्षत्रिया अपि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥ ३१
 अल्पायुषः स्वल्पबला अल्पतेजःपराक्रमाः ।
 अल्पदेहाल्पसाराश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ ३२
 बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
 युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मचारिणः ।
 भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ॥ ३३
 युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ।
 न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशां पते ।
 रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ ३४
 बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।

मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३५
 अङ्गशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३६
 अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
 अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥ ३७
 ब्रह्मवध्यावल्लिप्तानां तथा मिथ्याभिज्ञासिनाम् ।
 नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिशृङ्खन्ति वै द्विजाः ॥ ३८
 लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ।
 भिक्षार्थं पृथिवीपाल चञ्चुर्यन्ते द्विजैर्दिशः ॥ ३९
 करभारभयात्पुंसो गृहस्थाः परिमोषकाः ।

उप°) — °) G₁ 4 क्षत्रियाणि (for क्षत्रिया) K₁ 4 B Dc
 Dn D₁ 2 4-8 चापि, K₂ D₂ T G₂ 2 M ह्यपि (for अपि)
 T G₂-4 शूद्रां, G₁ शूरां (for वैश्यां)

32 °) K₂ D₂ 2 G₂ 4 M स्वल्प° (for स्वल्प°) — °)
 Ś₁ K₂ स्वल्पतेजा प°, K₁ 2 4 D₁-3 8 स्वल्पतेजः प°, B₁-3
 Dc Dn D₄ 6 स्व(Dc₂ अ)ल्पवीर्यपराक्रमा (B₂ यणा)
 — °) K₄ B Dn D₄ 6 अल्पसारारूपदेहाश्च, Dc साराश्च
 देहाश्च — °) Dc अल्पसत्वालप, G₁ अल्पसत्याल्प°

33 K₂ om 33^{abcd} — °) G₁ 2 M₁ रत्न (for बहु)
 B₄ D₄ मूल्या (for शून्या) — °) G₂ 4 बहु (for मृग)
 Ś₁ K (K₂ om) D₂ 2 दिता; D₂ 2 निवृता (for वृता)
 — T₁ om 33^{cd} — °) S (T₁ om) मनुजव्याघ्र (for
 सम°) — °) = 41^d Dn D₄ 6 ब्रह्मवादिन° — °) K₁ 2
 चौर्य°; D₂ स्वार्थ°; D₂ त्वर्थ°, T₂ G₂-4 नार्य° (for चार्य°)

34 Ś₁ K₁ D₁ om (hapl) 34^{bcd} — °) T₂ (after
 cor₁) तदा (for तथा) K₄ ब्राह्मणा युक्ता (for घ्राणयुक्ताश्च)
 D₂ तु (for च) — °) D₂ सर्वे; G₁ बहु (for सर्व) B₂
 वनस्पतौ (for विशा पते) G₄ repeats here 32^d (for
 34^d) — °) Ś₁ K₁ 2 साधु (for स्वादु) S बीजं च
 परिहीयते

35 °) K₄ तथा लोका, D₂ M₁ स्वल्पदेहा (for ह्रस्वदेहा)
 — °) K₂ 2 भगमुख्या, D₁ 2 सुखे रता (for मुखेभगा)
 Ś₁ K₁ भोगमोक्षाप्तयो राजन्, T₂ G₂ मुखक्षीरास्तथा गावो
 — °) Ś₁ K₁ 2 भवतीह (for भवि°) T₂ G₂ जनाधिप
 (for युग)

36 = (var) 3 188 51 — T₂ G₂ om (hapl)
 36^a-37^b — °) Ś₁ K₁ शीला (for शूला) — °) Ś₁
 K₁ 2 क्षि(S₁ श)वशीला — °) G₁ 2 4 सर्वा, M₂ चैव
 (for राजन्) S₁ K Dc₂ D₁-3 2 T₁ प्रमदा (T₁ योपित)

केशशूलाश्च (Ś₁ शीलाश्च, K₁ 4 D₂ शूलिन्यो, K₂ शील-
 न्यो) — °) G₂ 4 कलौ युगे (for युग) S₁ K₂ भवति
 युगसक्षये — After 36, G₁ ins (the gloss)

922* अष्टममिति प्राहु शूल विक्रयमुच्यते ।

वेद शिवमिति प्रोक्त ब्राह्मणाश्च चतुष्पथा ।

केशो भग इति प्रोक्तस्त विक्रोत्यैव शुभते ।

These lines occur (with v l) in Nilakantha's commen-
 tary ।

37 G₁ om 37-38, T₂ G₂ om 37^{ab} (of v l 36)
 — °) Ś₁ K₁ 2 भवतीह (for भवि°) Ś₁ K₁ 2 D₂ T₁
 नराधिप, B₄ युगक्षये (for जना°) — °) Ś₁ K D₁-3 2
 चैव (for चापि) — °) S (G₁ om) बहुशास्त्रिन

38 G₁ om 38 (of v.l 37) — °) K₂ 4 D₂ 2
 हत्याव°, B Dc Dn D₁ 4 6 वध्यानु° (B₁ वध्याभि),
 D₂ हत्याभि°, T₁ वध्याव°; T₂ G₂-4 विद्योप°; M₂ हत्यानु°
 (for वध्याव°) — °) K₁ 2 D₂ 2 भिशासिना, S (G₁ om)
 नुशा(T₂ G₂ नुशा)सिना — °) M₂ नृपशादूल (for पृथि°)
 — °) K₂ 4 D₂ 2 M च; T₁ ते (for वै)

39 °) T₁ ध्वजप्रता — °) K₂ भक्ष्यार्थ, D₂ भिक्षार्थे
 K₄ पृथिवीं सर्वा, D₄ पृथिवीपाल — °) B₁ चरिष्यति (m
 चञ्चुर्यन्ते as in text) K B₁ (m as in text) D₁-3 T₂
 (before cor₁) G M द्विजा दिशः; D₂ दिशो दश, T₁
 द्विजातय°

40 °) G₁ 2 हार (for भार) T₂ (before cor₁)
 G₂ 4 भया (for भयात्) K₂ D₂ पुमि; B Dc Dn
 D₁ 4 6 T₂ (after cor₁) G₂ भीता, D₂ पुना (for पुनो)
 — °) K₁-3 D₂ गृहस्थ, D₂ M गार्हस्थ्य Ś₁ K₁ परिपो
 पका, K₂ B₂ मोचका, K₂ मोपकं, B₁ शोध(m सोपि)
 का, D₂ मोहकं, D₂ पोपकं, S मोक्षका — °) T₂

मुनिच्छन्नाकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपजीवते ॥ ४०
 मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति नरास्तदा ।
 अर्थलोभाच्चरव्याघ्र वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ४१
 आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ।
 ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ॥ ४२
 बहुपाषण्डसंकीर्णाः परात्तगुणवादिनः ।
 आश्रमा मनुजव्याघ्र न भवन्ति युगक्षये ॥ ४३
 यथर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ।
 न तदा सर्ववीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत ।
 अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ॥ ४४

तथा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ।
 अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ ४५
 भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ।
 वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत ॥ ४६
 धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ।
 धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बली तथा ॥ ४७
 अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तदा ।
 दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ॥ ४८
 अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत ।
 संचयेनापि चाल्पेन भवन्त्याढ्या मदान्विताः ॥ ४९

G₁-4 मुनिच्छन्नाकृतिच्छन्ना — ^a) K₁ 3 D₈ 'जीव्यते, K₄
 (m as in text) D₂ 3 'सेव्यते; B Dc Dn D₁ 4 0 'जी
 विन'; T₁ G₁ युज्यते; T₂ G₂-4 'सुजते; M₁ 'सेवते

41 ^b) N तदा (Ś₁ K₁ 2 Dc₁ D₃ 5 तथा; D₆ सदा)
 द्विजा; T₁ M₁ नरास्तथा, G₂ 4 नरा सदा — ^c) Ś₁ अल्प
 लोभान्; K₃ अर्थलोभान्, B₁ 3m S अन्नलोभान् — ^d)
 = 33^d Ś₁ D₅ मिथ्या च; K₁ 2 B₂ 3 Dc Dn D₁ 4 0
 तथा च, B₄ चरति (for वृथा च) Ś₁ K₁ 2 ब्रह्मवादिन

42 ^a) K₃ व्रता, T₁ दुरा (for वृथा) — ^b) T₁
 मनसा, T₂ G₂-4 मानवा, M₂ पानपा (for पानपा) — ^c)
 K₁ B₂ 4 D (except D₁-3) T₂ (after corr) G₃ इह
 (for ऐह) B₁ ईहति; D₁ 2 कर्माते; T₁ ईयते (for
 ईहन्ते) — ^d) B₂ 'वर्धेना — After 42, D₁ 2 S (except
 G₂ M₂) ins

923* पारलौकिककार्येषु प्रमत्ता भूदानास्तिका ।

[D₁ 2 प्रमत्ता (for प्रमत्ता) G₄ भूदानास्तिका]

43 ^a) Ś₁ K₁ 2 पाषाण्ड, G₂ 'पापाण' — ^b) K₁ 2
 परानुगुण, T₂ G₂-4 परात्ता (G₂ 'त्त' बहु) — ^c) Ś₁ K₁ 2
 प्रभवति, K₄ B Dc Dn D₁ 2 4 0 T₂ G₂ भविष्यति (for
 न भवन्ति) K₃ D₃ 5 T₁ G₁ M भवति युगक्षये

44 ^a) T₁ अकालवर्षी — ^b) Ś₁ K₁-3 D₁ 2 T₂ G₁-3
 M तदा (for तथा) — ^c) K₄ T₁ M₂ तथा; B Dc₁ Dn
 D₁ 2 4 0 चापि (for तदा) — ^d) K₄ समारोहति, M
 सप्ररो — After 44^{cd}, N (except Ś₁ K₁ 2) ins

924* हिंसामिरामश्च जनस्तथा सपथतेऽशुचि ।

[K₃ B₁ D₁-3 5 तदा (D₅ मुदा) भवति भारत (for the
 posterior half)]

— On the other hand S ins after 14

925* फल धर्मस्य राजेन्द्र सर्वत्र परिहीयते ।

[T₁ सफल धर्मराजेन्द्र (for the prior half) M₂ सर्वत्र
 (for सर्वत्र)]

— ^a) K₃ इत्यर्थ, D₅ G₁ 2 अत्यत (for अत्यर्थ) — ^b)
 K₄ T₂ G₂ 4 M₁ तथा (for तदा) D₁ 2 भारत (for
 चानघ)

45 ^a) B₁ 3 4 D (except D₃ 5) T G₂ 4 M₂ तदा
 (for तथा) — ^b) Ś₁ K₁ 2 सहित (for 'सयुत) — ^c)
 K₂ G₁ इ; D₃ च; M₂ तु (for हि)

46 ^a) T₁ गूढ (for कूट) — D₂ reads 46^b-47^b
 after 50^a — ^b) K₁-3 G₂ M₁ पुण्य; D₃ पण्यान् K₂
 Dc T₂ G₂ विक्रीयते, B₂ विक्रीडते Dc Dn T₁ G₁ M₁
 जन; D₁ द्विजा — Ś₁ K₁ om (hapl) 46^c-47^b — ^d)
 T₁ छत्र (for बहु) K₃ [अ]त; G₁ च (for [ऽ]त)

47 Ś₁ K₁ om 47^{ab} (cf v1 46) For D₂, of v1
 46 — ^a) T₁ विशिष्टा (for धर्मिष्ठा) — ^b) D₃ पापिष्ठो
 (for पापीयान्) — ^c) Ś₁ K₂ 3 G₁ M₂ धर्मश्च (for 'स्य)

K₁-3 B₁ Dc D₃ 5 S (except G₁ M₁) च (for स्याद्)
 — ^d) Ś₁ अधर्मी च, K₁ 2 [अ]प्यधर्मी च, K₃ B₁ D₃ 5 T₂
 G₂ M₂ [अ]प्यधर्मश्च, Dc G₂ 4 [अ]प्यधर्मस्य; T₁ अधर्मस्य
 (for अधर्मश्च) B₂ D₁ 2 बली तदा; Dc बलीयसा, T G₂-4
 बलायति; G₁ M बलायते B₄ अधर्म प्रबलस्तदा

48 B₄ transp 48^{ab} and 48^{cd} — ^b) K₁ 2 B₂ D
 (except D₁-3 5) T₁ तथा (for तदा) — D₄ om 48^{cd}
 — ^d) B₁ अधर्माणां (for विध) D₅ दिनक्षये — After
 48, B₃ Dn D₃ 5 ins (of 51^a, 48^d)

926* नगराणां विहरिषु विधर्माणो युगक्षये ।

49 B₂ 4 om (hapl) 49^a-51^b — ^a) Dc₁ अपायै
 (for उपायै) D₂ तु (for च) — ^b) Dc व्यवहरति, T₁
 चान्वचरति (for व्यवहरन्ति) Ś₁ M₂ च (for [ऽ]त)

धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ।
 हर्तुं व्यवसिता राजन्मायाचारसमन्विताः ॥ ५०
 पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ।
 नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ५१
 सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
 दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ॥ ५२
 भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ।
 आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ५३
 क्षीणे युगे महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ।
 तरुणानां च यच्छीलं तद्गृहेषु प्रजायते ॥ ५४

— D₅ om 49^a-50^b — °) K₁ 4 B₁ 3 D (except D₅,
 D₅ om) तथा, G₁ 4 [अ]सि च (for [अ]पि च — °)
 K₁ 4 B₁ 3 D_n D₁ 3 4 5 आढ्य (for आढ्या)

50 B₂ 4 om 50, D₅ om 50^{ab} (of v l 49)
 — After 50^a, D₂ reads 46^b-47^b — °) Ś₁ K₁ 2 हृतो,
 B₁ 8 मिथ्या (for मिथो) D₁ M₂ शोभना (for शो
 नरा) — °) D_{c1} D₂ हतु (for हर्तुं) Ś₁ K₁-3 D₁-3 5
 व्यवस्यति तदा (for व्यवसिता राजन्) — °) Ś₁ मायामद-
 K₂ 4 B₃ D (except D₂ 3 5) T₂ G₂-4 पापाचार (for
 मायाचार) D₅ समेधिता (for समन्विता) — After 50,
 B₃ D (except D₁-3 5) ins

927* नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ति निरपन्नपा ।

[B₃ D_{n1} वर्तते (for वर्तन्ति) B₃ D_c निरपन्नपा (for
 निरप)]

51 B₂ 4 om 51^{ab} (of v l 49) — °) G₂ [S]थ
 प्रहास्, G₄ [S]धिप्रहास् (for Sथ मृगास्) S₁ तदा (for
 तथा) — D₂ om (? hapl) from विहारेषु (in 51^c) up
 to वर्षाणा (in 52^a) — °) K₃ न चैत्येष्वपि शेरते

52 D₂ om 52^{ab} (of v l 51) — °) B₄ घृता
 (for धरा) — °) T₂ G₂-4 प्रसू (for प्रजा) S₁ K B₄
 D₁-3 5 पुसा पुत्रा भवति च

53 °) T₂ G₂-4 पुत्राश्च (for नरा) S च पलितान् (for
 पलितिन) B₃ नरा पलितयौवना — °) Ś₁ K₁ 2 क्षय,
 M₁ क्षये — °) B₂ G₁ प्रजायते, D_c प्रवर्तते (for प्रप)

54 S₁ K₁ om (hapl) 54 — °) K₄ B₁-3 D
 (except D₂ 3 5) क्षीणायुषो (for क्षीणे युगे) — °) G₄
 वृद्धशालिन — °) T₁ तच्छील, G₁ यद्दत्त — °) K₂ 3 B₁
 D_c D₂ 3 T₁ G₁ M [उ]प, T₂ G₂-4 [अ]पि (for प्र)

55 °) S₁ K₂ 3 D_c D₂ 3 5 G₁ 2 4 M₂ तथा, M₁

विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वा रहः पतीन् ।
 व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥ ५५
 तस्मिन्युगसहस्रान्ते संग्राप्ते चायुषः क्षये ।
 अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ५६
 ततस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि च ।
 प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ५७
 ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ।
 पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ५८
 यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
 सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ५९

ततो (for तदा) — Ś₁ K₁ 2 4 D₁ 2 5 om (hapl)
 55^{bcd} and the prior half of line 1 of 928*, D₅ reads
 the same in marg *sec m* — °) K₄ B D (D₁ 2 5
 om) [अ]र्हत (for रह) G₁ परान् (for पतीन्) — °)
 D₃ दुर्वाचश्च, T₁ विचरति (for व्युच्चरन्ति) B₁ S (except
 M₁) च (for [अ]पि) T₁ राजेंद्र (for दु शीला) — After
 55, N (Ś₁ K₁ 2 4 D₁ 2 5 om the prior half of line
 1, D₅ reading the same in marg *sec m*) ins

928* वीरपत्न्यस्तथा नार्ये सञ्चयन्ति नरान्नृप ।

भर्तारमपि जीवन्तमन्यान्व्यभिचरन्त्युत् ।

[(L 1) K₃ D₅ तदा (for तथा) Ś₁ K₂ 3 D₁ 2 सगृ-
 ऋति, K₁ सगृह्णति, D_c श्रयिष्यति (for सञ्चयन्ति) Ś₁ K₁ 2
 B₁ (m as above) D_c नराधिप, B₄ तथा नरान् (for नरान्नृप)
 — (L 2) Ś₁ K₁ 2 उप- (for अपि) K₄ अन्य (for
 अन्यान्)]

56 °) K₂ D₅ T₂ G₂-4 च युग (for चायुष) — °)
 T₁ G₁ M₁ शत (for बहु)

57 °) D₅ तद् (for तानि) — °) G₄ क्षुभि (for
 क्षुधि) K₄ B D_{n2} ns D₄ 6 G₂ M₂ वै (for च)

58 °) D₂ 5 सरसु, M नदीषु (for सरित्सु)

59 °) Ś₁ K₂ 3 B₄ D_c D₁ 2 3 5 T₁ M₂ चापि (for
 चापि) — Ś₁ K₁ om (hapl) 59^c-60^b, G₁ om 59^{cd}
 — °) G₂ तस्सर्व (by transp) — °) M₂ पुरपर्यभ

3 186 60-77, 122^{cd}-129^{cd}, 187 1^{ab}-47^{cd}
 agree almost verbatim (barring some omissions)
 with Brahma Purāna (Ānandāsrama ed) 52 4-8,
 53 1^{ab}-14^{ab} 56 4-57

60 Ś₁ K₁ om 60^{ab} (of v l 59) — °) K₂ 3
 D₁-3 5 S वायुरग्निना (for वह्निर्वायुना) S महितो नृश

ततः संवर्तको वह्निर्वायुना सह भारत ।
 लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ॥ ६०
 ततः स पृथिवीं मित्त्वा समाविश्य रसातलम् ।
 देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ६१
 निर्दहन्नागलोकं च यच्च किञ्चित्क्षिताविह ।
 अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ६२
 ततो योजनविशानां सहस्राणि शतानि च ।
 निर्दहत्यशिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ६३
 सदेवासुरगन्धर्व सयक्षोरगराक्षसम् ।
 ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विभुः ॥ ६४

ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ।
 उत्तिष्ठन्ति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ६५
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसनिभाः ।
 केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥ ६६
 केचिद्धारिद्रसंकाशाः काकाण्डकनिभास्तथा ।
 केचित्कमलपत्राभाः केचिद्द्विज्जुलकप्रभाः ॥ ६७
 केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
 केचिदञ्जनसंकाशाः केचिन्मकरसंस्थिताः ।
 विद्युन्मालापिनद्वाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ६८
 घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ।

(for सह भारत) — °) T₁ वर्षशते (for आविशते) — °)
 Ś₁ K₁ २ मास्करैर् (for आदित्यैर्) S₁ K B₂ (m as in
 text) D₁₋₃ उपतापित; B₂ Dc T₁ G₂ M₂ उपशोषित, B₂
 उपशोषित; D₈ परिवारित

61 °) Ś₁ K₁ ३ च (for स) Ś₁ K₂ पृथिवी सर्वा
 (for पृथिवीं मित्त्वा) — °) K₄ B D (except D₁₋₃ s)
 प्रविश्य च (for समा) — °) T₁ 'मानुष' (for दानव)
 — °) K₁ B₂ महान् (for महत्)

62 °) D₈ यद् (for च) — °) D₁ ३ कृता (for
 क्षिता) — °) D₈ पृथिवीनाथ; S पृथिवीं राजन् — °)
 T₂ G₂ ३ सर्वान् (for सर्व) S नाश(T₁ राज)यति

63 °) K₄ D₁₋₃ 'कोटीना (for 'विशाना) Ś₁ K₁₋₃
 D₈ योजनानां (K₈ येन नावां) समताद्वि — °) T G अशि-
 वैर्घोरै (for अशिवो वायु) M निर्दहते शिवैर्घोरै — °)
 T₁ G₁ ४ तथा, T₂ G₂ ३ M तदा (for स च) Ś₁ K₁ ३
 सावर्तकोनल; T G सवर्तकादिभि (G₁ 'कौशुभि), M
 कामिभि

64 °) K₂ D₈ ३ गधर्व — °) D₈ 'मानुष — °)
 D₁ ३ गजेन्द्र; M₂ जगद् (for ततो) B₁ D₁ ३ दीप्तांशु,
 Dn₁ Dc₂ T G दीप्त सन् B₂ ततः स दहते दीप्त — °)
 S सर्वानेव दिवौकस (G₁ विभावसु)

65 °) K₂ ४ D₁₋₃ ३ तद्विद्युण, T₂ G₂₋₄ विद्युज्जवाला
 (for तदिन्माला) Ś₁ K₁ ३ समन्विता, B₂ -विभूषणा-
 (for विभूषिता) — °) Ś₁ K₁ ३ उत्तिष्ठते Ś₁ K D₈ ३
 घना (S₁ गणा) राजन् (for महामेघा)

66 After 66^{ab}, T₂ ins

929* कारण्डकनिभा केचित्केचिद्विज्जुलिकप्रभा ।

[Cf 67^b and 67^d]

— T₁ reads 66^{cd} after 68^{cd} — °) B₄ हारिद्र, T G

कुजर (for किञ्जल्क) — S₁ K₂ om (hapl) 66^d-67^a
 — °) B₁₋₃ D₂ पीना, D₃ पीत (for पीता) D₈ केचि-
 द्विमलवप्रभा; M₂ केचिन्मकरसंस्थिता (= 68^d)

67 T₁ reads 66^c-67^d after 68^{cd} Ś₁ K₂ om 67^a
 (of v l 66), B₁ G₄ om 67^{ab}, D₈ om 67 — °) T₂
 G₂ ३ द्विरदसकाशा, M₁ हरिद्रासदृशा, M₂ कुजरसकाशा
 — °) T₁ om 67^b B₂ Dc₂ D₂ ३ T₂ G₂ ३ कारद्वनि-
 भास् B₂ परे, T₂ G₂ ३ तदा (for तथा) G₁ केचिन्मकर
 सनिभा, M₁ केचित्काकनिभास्तथा; M₂ केचित्कारद्वप्रभा
 — After 67^{ab}, M₂ ins

930* केचिद्धारिद्रसकाशा केचित्पीता पयोधरा ।

[= (var) 66^{cd}]

— °) G₁ कुरदकनिभा केचित् — °) T₁ om 67^d K₄
 B₂ ४ Dc Dn D₄ ६ हिगुलसप्रभा, B₁ किञ्चुकसप्रभा; B₂
 D₁ हिगुलसनिभा; T₂ G₂₋₄ अंकुरितप्रभा, G₁ M₁ हिगुलि-
 कप्रभा; M₂ हि स्फटिकप्रभा

68 B₁ G₄ om 68^{ab} (of v l 67) — °) B₂ केचि
 केचिच्छ्रवाकारा, D₈ केचिच्छ्र तृहिनाकारा — °) Ś₁ अलि-
 कुलो; K₂ कुलोपमास्तथा, M₂ मरकतप्रभा (for गजकुलो)
 — M₂ om 68^{cd} — °) B₄ कुजर (for अञ्जन) — °) Ś₁
 K D₁₋₃ ३ 'वर्चस (K₈ 'धूसरा), B Dc Dn D₄ ६ T₂ (by
 corr) G₂ 'सनिभा (for 'संस्थिता) — After 68^{cd}, T₁
 reads 66^{cd}, followed by 67 — G₄ om 68^{ef} — °)
 K₂ नियद्वांगा, K₄ चवद्वागा; D₂ M₁ विन(D₈ 'विनि)
 द्वांगा — °) B₄ तोयदा, D₈ ते घना

69 °) Ś₁ K₁₋₃ महत्तोय (for महा) — °) Dc₂ D₂
 S (except T₁) 'स्वर; D₈ 'रूप (for 'स्वन) B Dc
 निनादिन, D₂ ३ S विनादिन (G₁ 'त्ता) Ś₁ K₁₋₃
 विमुचति नभोरता — °) D₂ S सर्व (for सर्वे) — °)

ततो जलधराः सर्वे व्यामुवन्ति नभस्तलम् ॥ ६९
 तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।
 आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ७०
 ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ।
 सर्वतः प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ७१
 वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
 सुधोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ७२
 ततो द्वादश वर्षाणि पयोदास्त उपप्लुवे ।
 धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ॥ ७३
 ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
 पर्वताश्च विशीर्यन्ते मही चापि विशीर्यते ॥ ७४
 सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ।
 संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥ ७५

ततस्तं मारुतं घोरे स्वयंभूर्मनुजाधिप ।
 आदिपञ्चालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ७६
 तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ७७
 निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
 अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्भ्रामाम्येकोऽहमाहृतः ॥ ७८
 एकार्णवे जले घोरे विचरन्पार्थिवोत्तम ।
 अपश्यन्सर्वभूतानि वैक्लव्यमगमं परम् ॥ ७९
 ततः सुदीर्घं गत्वा तु प्लवमानो नराधिप ।
 श्रान्तः क्वचिन्न शरणं लभाम्यहमतन्द्रितः ॥ ८०
 ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंप्लुवे ।
 न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ८१
 शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।

S₁ K₃ D₁₋₃ ६ पूरयति, D_n D₄ व्यामुवन्ति (for व्यामु^०)
 G₄ नभस्तल — After 69, S ins

981* गर्जन्तः पृथिवीपाल पृथिवीधरसनिभा ।

70 ^b) T₁ सपत्न, G₂ वनांतरा — ^c) B₁ D₀
 आपूर्यते

71 ^b) D₅ भरतर्षभ B₄ घोरारावविराविण — ^{cd})
 T₂ G पर्वतान् (for सर्वत) B₂ प्लावयत्स्ते, D₅ प्रचरत्याशु
 (for प्लाव^०) D₂ ६ नोदि^० (for चोदि) B₁ परुषा सर्व-
 तस्त्यक्ता प्लावयत्याशु चोदिता (of v1 71^{cd})

72 ^a) M महातोय (for महत्तोय) B₁ परमेष्ठिना वर्ष-
 माणा (hypermetric!) — ^c) B₄ अघोरम् (for सु^०)
 D₀ शीघ्र (for रौद्र)

73 ^b) Ś₁ K₁ ३ तद्, G₂ तु (for ते) M₃ उपप्लुता
 B₄ पयोदास्तस्तरुर्महीं — ^c) T₂ (before corr) G₂ ४ सूद^०
 (for पूर^०) — ^d) D₂ नोद्य^० (for चोद्य) Ś₁ K₁₋₃ B₄
 द्योतमाना महास्वना

74 ^a) S₁ K₁ ३ समुद्रा B₄ T₂ (before corr) G₂ ४
 ता (for स्वां) — ^b) Ś₁ K₁ ३ अतिक्रामति — ^c) B D
 (except D₁₋₃ ६) विदी^०, M [अ]पि दी^० (for विशी^०)
 — ^d) K₄ चापि विलीयते, B Dc Dn D₄ ६ चाप्सु निमज्जति,
 D₁ ३ च प्रतिशीर्यते, D₂ चापि न्यलीयत, D₅ चापि न्यशीर्यत,
 G₂ M चापि विदीर्यते

75 ^a) S (except T₂ G₂) सह सभ्रतास — ^b) D₅
 transp ते and पयोदा — ^c) D₅ संवेष्टय सद्यो नश्यति
 — ^d) S₁ K D (except D₁₋₃ ६) समाह(K₂ समाहि)ता

76 ^a) T₂ G₂₋₄ तत्सलिल (for त मारुत) D₀ तूर्ण
 (for घोरे) — ^b) S₁ भूयो भूयो नराधिप — ^c) B D
 (except D₁₋₃ ६) T₂ G₂ ४ आदि (for आदि) — ^d)
 T₁ सपदि, G₂ M₁ स्वपति (for स्वपिति)

77 Ś₁ K₁ ३ om 77^{bc} — ^c) K₃ D₀ D₅ M₂ नष्ट
 (for नष्टे) K₃ D₁ ३ T₁ G₁ नरे (for गणे) — ^d) Ś₁
 K D₁₋₃ ६ प्रण(K₃ D₁ ३ न)टोरगराक्षसे

78 Ś₁ K D₁₋₃ ६ G₁ महाराज (for मही) — ^b)
 B₂ नि स्वाध्याय^० — ^c) B₁ T₁ अतरिक्षे च, G₂ नांतरिक्षे च
 (for अनन्तरिक्षे) — ^d) K₂ भ्रमाम, K₃ भ्राम्यामि, D₀
 क्रामामि, T₁ भ्राम्याम (for भ्रमामि) K₃ ४ B₁ D₀ D₁₋₃ ६
 M आदित^०, B₂ ४ Dn D₄ ६ आहत, T G आतुर^० (for
 आहत)

79 ^a) D₄ T₂ G₂₋₄ एकार्णव T₁ नृहा (for जले)
 B₁ तत एकार्णवजले — ^d) B₁ वैक्लव्यम् (for वैक्लव्यम्) K₄
 B D तत (B₁ D₂ तदा, D₅ as in text) (for परम्)

80 ^a) B Dc Dn D₄ ६ T G [अ]ह (for तु) — ^b)
 B₂ नरोत्तम, D₀ रसाधिप (for नरा) — ^c) T₁ शात,
 T₂ G₂₋₄ क्लान्त (for श्रान्त^०) — ^d) B₄ अरिदम (for अत-
 न्द्रित) S लब्धवानस्म्यनिन्दित (T₂ [by corr] G₂ तद्रित,
 G₁ निन्दित)

81 ^b) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) सचये, B₄ S
 सनिधौ — ^c) T₂ G₂₋₄ तु (for सु) B₂ च (for वं)

82 ^b) T₁ विस्तीर्णस्य — ^d) K₂ ४ सन्वृते, B₁ m as
 in text) सेविते, B₂ ४ D₁ G₂ M सन्वृते Ś₁ शयान दृष्टवा

पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्त्रुते ॥ ८२
 उपविष्टं महाराज पूर्णेन्दुसदृशाननम् ।
 फुल्लपद्मविशालार्क्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ८३
 ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत् ।
 कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥ ८४
 तपसा चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये ।
 भूतं भव्यं भविष्यच्च जानन्नपि नराधिप ॥ ८५
 अतसीपुष्पवर्णभिः श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
 साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ८६
 ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिमलोचनः ।
 श्रीवत्सधारी द्युतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ ८७
 जानामि त्वा परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षिणम् ।
 मार्कण्डेय इहास्व त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ८८

अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
 आस्व भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ८९
 ततो बालेन तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा मम ।
 निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारत ॥ ९०
 ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ।
 तस्याहमवशो वक्त्रं दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ ९१
 ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
 सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् ॥ ९२
 गङ्गां शतद्रुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
 चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ ९३
 सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
 वखोकसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ ९४
 नदीं ताप्रां च वेष्णां च पुण्यतोयां शुभावहाम् ।

निशु

83 Ś₁ om 83 — ^a) B₂ महीपाल (for मही) — ^b) B D (except D₁₋₃ 5) T₂ G₂ पण्डु — ^c) B₄ निकाशाक्ष, Dc₂ G₁ M₁ पलाशाक्ष K₂ प्रफुल्लपद्मशालाक्ष — T₁ om 83^a-86^a

84 T₁ om 84 (of v 1 83) — ^a) S₁ त दृष्ट्वा मे महाराज — ^b) B₁ य समपद्यत — ^c) B₁ T₂ G₂₋₄ चाय (for त्व) — ^d) Dc लोकेनाश उपागते

85 T₁ om 85 (of v 1 83) — ^a) S₁ तमसा D₂ चितयानोपि; T₂ G₂₋₄ चिन्तितश्चापि — ^c) K₂ 4 B D (except D₂ 3 5) T₁ भविष्य च — ^d) B₄ महामते (for नरा)

86 T₁ om 86^a (of v 1 83) — ^a) K₂ चर्णांग; B₁ T₂ G₁ 3 M₁ सकाश; Dc चर्णांग, D₂ G₂ 4 M₂ सकाश — ^b) K₂ Dc D₂ G₂ 4 M₂ लक्षण, K₄ B₂₋₄ Dn D₁ 2-5 भूषण — ^c) D₂ स्वय (for साक्षाल्) — ^d) D₂ तदा प्रभृति भाति मे

88 Before 88, B₂ ins देवदेव उ, D₁ 3 ins श्रीभ गवानुवाच — ^a) N (except Ś₁ D₄) T₁ त्वा (for त्वा) — ^b) B Dn D₂ 5 ततो; D₁ 3 तथा (for तात) — ^c) S₁ K₁ 2 Dc इहास त्व; T₂ G₂₋₄ महासत्व (for इहास्व त्व) — ^d) S₁ इच्छामि (for इच्छयि)

89 ^a) K₄ जनतर; B₂ अभ्यतरे, Dc D₄ अभ्यतर Dn D₁ 5 M₂ शरीरे D₂ शरीराभ्यतर मे त्व — ^b) B₄ M₁ मुनिपुगव — ^c) Ś₁ K₁ 3 त्वदर्थे, B₄ आस्यता; D₂

शाश्वतो, T₂ G₂₋₄ आस्वह, M₁ आस्व त्व (for आस्व भो) T₁ G₁ M₂ विहित वास

90 ^a) Ś₁ K₁ 2 ततस्तनैव बालेन — ^c) D₁ 2 निर्वेदो (D₁ 'द) जीवितादीर्घान् — ^d) Ś₁ मानुषत्वे च, K₁ 2 मनुष्यत्वे च, D₁ 2 मानुष्याच्चैव, M₂ मनुष्यत्वेन

91 ^a) Ś₁ K₁ 2 अथ (for आस्य), see below — ^b) K₂ Dn₂ n₂ T₂ (before corr) G₂ 4 विकृत, B₂ सविद, Dn₂ D₄ विस्वृत (for विकृत) Ś₁ K₁ 2 महदास्य विकारित (see above) — ^c) K₄ B₁ अविश्र (for भवशो) B D (except D₁₋₃ 5) वक्त्रे — ^d) B₁ वायुवेगात् (for दैवयोगात्) D₁ 2 M मायया सप्र

92 ^a) B₂ प्रविष्टे Ś₁ K D₂ 3 5 तत्कुक्षौ; D₁ G₄ M₂ त कुक्षि — ^c) K₂ D₁ 2 सराष्ट्रां (for 'ष्ट्र)

93 ^a) K₂ शतहदा, D₂₋₄ शतद्रुता (for शतद्रु), see below Ś₁ K₂ B₁ Dc D₂₋₅ शीतां, T₂ G₂ (see below) असिता (for सीता) K₄ D₂₋₄ T₂ G₂ om च — ^b) Ś₁ K₁ 2 चाय (for अथ)

94 ^b) D₁ 2 तथा (for अपि) — ^c) K₂ वखोकसारा, K₂ B₁ D₂ G₁ M₁ वखौक; B₂ कावोजमालां; D₁ 2 विश्वौ कसारां, M₂ वस्वेक — ^d) G₁ कावेरीं नर्मदा तथा; M₂ नर्मदां सुमगामथ

95 D₂ om 95^{ab} — ^a) M₁ तार्पी, M₂ चार्पी (for तार्पा) K B₂ Dc Dn D₂ 4 5 T₂ (by corr) G₂ वेष्णा; B₁ सुदा, B₂ 4 वेष्णां (for वेष्णां) D₁ 2 तार्पा च कृष्णवेष्णा च, T₁ नदीं चार्पी च चष्णा च, T₂ (before corr) G₂ 4

सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् ।
 शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां कंपुनामपि ॥ ९५
 एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।
 परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ९६
 ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् ।
 रत्नाकरममित्रघ्न निधानं पयसो महत् ॥ ९७
 ततः पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।
 जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभैः ।

पश्यामि च महीं राजन्काननैरुपशोमिताम् ॥ ९८
 यजन्ते हि तदा राजन्ब्राह्मणा बहुभिः सर्वैः ।
 क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जने ॥ ९९
 वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।
 शुश्रूषायां च निरता द्विजानां वृषलास्तथा ॥ १००
 ततः परिपतत्राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
 हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥ १०१
 निषधं चापि पश्यामि श्वेतं च रजताचितम् ।

नदीं तां ताम्रपर्णीं (T₂ °र्णां) च, G₁ नदीं तापीं च पेपणां च
 — D₁ 2 om 95^b — ^b) Ś₁ K B₂ 4 Dc D₃ वेत्रा(Dc मद्रा)
 मपि च भारत, T₁ पञ्चामपि च पादव, T₂ G M₁ प(G₁ स)-
 रमामपि (M₁ °थ) पादव, M₂ तुगां पञ्चावतीमपि — °) Ś₁
 तुवेपणां, K₁ तुवेणा, K₂ तुवि]ष्णा, K₃ तुयेणा, B₁ कु (m सु)
 वेणा, B₂ सुवेपवा; B₄ सुवर्णां, Dc सुवेमा, D₃ सुवेष्णां; D₅
 भूवेष्णा (for सुवेणां) Ś₁ कृष्णवेष्णा च, B₁ 4 °वर्णां च;
 B₂ °वेष्णां च (for °वेणा च) T₁ तुगवष्णां कृष्णवष्णां,
 T₂ G M₁ तुगवष्णां कृष्णवेष्णीं (M₁ °ण्या), M₂ तुगवेष्णा
 कृष्णवेष्णा — °) S₁ K₁ 2 M₂ कयि(K₂ °य)मा च, K₃ 4
 D₃ कपिशा (K₃ °सा) च, B₂ इरा चैव, D₃ T₂ (by corr)
 G₃ कपिलां च; T₁ G₁ कल(G₁ °लि)मा च, T₂ (before
 corr) G₂ 4 कर्मलां च (for इरामां च) M₂ शरावतीं (for
 महा°) D₁ 2 M₁ कपिशा(M₁ कयिमा)मथ भारत — After
 95^{cd}, N (except K₄ Dc) T₂ (marg sec m) M₁ ins

932* वितस्ता च महाराज कावेरीं च महानदीम् ।

[Ś₁ K₁ 2 D₃ 5 M₁ नरव्याघ्र, K₃ D₂ महाभाग (for
 महाराज) M₁ om (hapl) the posterior half and
 95° T₂ सरिता वरा (for च महानदीम्)]

— M₁ om 95° (see above) — °) T₁ G₁ 2 4 शोणां
 च Dc₂ शोण चैव नरव्याघ्र — °) K₂ D₃ 5 विशाला, B₁
 वैशाल्या (for विशाल्या) Ś₁ K₁ 2 T₁ कपनामपि, K₃ T₂
 G M₂ कपुना (G₄ कपुनी°), K₄ B Dc Dn D₁ 4 6 किंपुना,
 D₂ यमुनां; D₅ कर्पुरां

96 °) Ś₁ K D₁₋₃ नद्यो चै, B₁ या नद्य, D₃ सरित्
 (for नद्योऽह) — °) Ś₁ K D₁₋₃ 5 राजसत्तम, B₂ मानवो
 त्तम; B₄ Dc₂ या नराधिप, T₁ G₂ 4 वा नरोत्तम — °)
 S₁ परिक्राम्यत्, G₄ °क्रमान्, M °क्रमन् — °) Ś₁ K D₁₋₃ 5
 transp तस्य and कुक्षौ

97 °b) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ 5 समुद्र पुर्य(Ś₁ K₁ 2 च नर,
 B₄ मनुज)न्याघ्र भीमनक्रममाकुल — G₄ om 97^{cd} — °)
 S₁ K₁₋₃ D₃ पयसा (for पयसो) B Dc Dn D₁ 2 4 6

पयसो (D₁ 2 सा) निधिसुत्तम

98 °) B₂₋₄ Dc₁ Dn₁ n₂ D₄ तत्र (for तत्) S₁ K₁
 D₁ 3 नगर (for गगन) — °) D₃ transp चंद्र and सूर्य
 — After 98^{ab}, K₃ repeats 96^{cd} — °) B₄ °कामि (for
 °कार्क) B₁₋₃ D (except D₂ 3 5) T₂ (by corr)
 G₃ 4 समप्रभ — °) S₁ K₂ D₃ T₁ महा (for महीं)
 — °) Ś₁ D₃ °शोभित — After 98, 8 ins

933* सपर्वतवनद्वीपा निम्नगाशतसकुलाम् ।

[T₁ °वनोद्देशा (for वनद्वीपा), and °कुल (for °शत)]

99 °) D₃ च (for हि) Ś₁ K₄ D₃ T₁ महाराज; K₁₋₃
 D₃ सदा राजन्, T₂ G₃ M₁ तथा रा°, G₁ 2 4 ततो रा° — °)
 G₁ पशुभि (for बहु°) B D (except D₁₋₃ 5) M₁ मखै°,
 G₁ सह (for सर्वै°) — °) G₁ M₂ सर्वै (for सर्व) B D
 (except D₁₋₃ 5) °रज्जै

100 °) G₁ महाराज (for यथा°) — °) B₄ शुश्रूष
 णायां; T₁ शुश्रूषणे च — °) B₂₋₄ Dn D₄ 6 तदा (for तथा)

101 °) K₄ परिपतद्; B₁ स पर्येतन् (m as in text),
 Dn₃m परिभ्रमन् — °) Ś₁ K D₁₋₃ 5 transp तस्य and
 कुक्षौ — °) D₃ प्र (for च) — Ś₁ B₂ om (hapl)
 101^d-102^a The sequence in D₁ 2 (after 101^c) is
 as follows 104^d-106^b, 103^c-104^c, 101^d-103^b, 106^{cd}
 — °) B₄ भारत (for पर्वतम्) T₁ विष्य च गिरिसुत्तम

102 S₁ B₂ om 102^a (cf v1 101), K₃ om
 (hapl) 102-103 For the sequence in D₁ 2 cf v1
 101 — °) K₁ 2 D₃ महेंद्र (for निषध) S चैव (for
 चापि) — After 102^a, D₃ ins

933a* पारियात्र च पर्वतम् ।

नैषध चापि पश्यामि

— °) D₃ विष्य (for श्वेत) Ś₁ K₁ 2 रजताचित, K₄ Dn
 D₁₋₃ °न्वित, B₁ (m as in text) रजत तथा, D₃ गिरिसुत्तम
 — D₃ om (hapl) 102^c-104^b — °) B₁ त पश्यामि
 (for पश्यामि च) S₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ M₂ महाराज (for

पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १०२
मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतम् ॥ १०३
महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिसुत्तमम् ।
मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥ १०४
एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वरत्नविभूषिताः ॥ १०५
सिंहान्व्याघ्रान्वरार्हाश्च नागांश्च मनुजाधिप ।
पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ।
तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥ १०६

कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः संचरन्दिशः ।
शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणांस्तथा ॥ १०७
गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृपींश्चैव महीपते ।
दैत्यदानवसंघांश्च कालेयांश्च नराधिप ।
सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १०८
यच्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
तदपश्यमहं सर्वं तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
फलाहारः प्रविचरन्कृत्स्नं जगदिदं तदा ॥ १०९
अन्तः शरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ।
न च पश्यामि तस्याहमन्तं देहस्य कुत्रचित् ॥ ११०

मही) — ^a) K₁ तत्र चै (for पर्वत) — B₂ om 102^c-103^c

103 K₂ D₂ om 103, B₂ om 103^{abc} (cf v1 102)
For the sequence in D₁ 2 of v1 101 — ^a) S₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ पुरुष, 8 च नर (for मनुज) — ^b) B (except M₂) चैव (for चापि) — ^c) D₁ 2 पृथिव्यां, M₁ अपश्य (for पश्यामि) S₁ K₁ 2 B₂ D₂ D₁₋₃ महीपाल, M₁ महाशैले, M₂ नरव्याघ्र (for महा) — ^d) D₂ om (? gloss) कंचन (for कनक)

104 D₂ om 104^{ab} (cf v1 102) For the sequence in D₁ 2 of v1 101 — ^a) S₁ K B₂ 4 D₁₋₃ M चापि (for चैव) — S₁ om (hapl) 104^{bc} — ^b) D₂ सद्य (for विन्ध्य) K₂ 4 D₁₋₃ गिरिसुत्तम — ^c) S मलय च महाशैले — ^d) B₁ 4 पात्र (for यात्र) D₂ D₂ विष्य (D₂ सद्य) च गिरिसुत्तम (= 104^b)

105 For the sequence in D₁ 2 of v1 101 — ^a) B₁ 2 4 D (except D₂ 2 2) M₁ सर्वे (for सर्वे)

106 For the sequence in D₁ 2 of v1 101 — ^a) S₁ K₁₋₃ D₂ G₂ सिंहव्याघ्र (K₂ घान्) — ^b) B₁ 2 D (except D₁₋₃ 2) पश्यामि (for नागाश्च) S₁ वसुधाधिप B₄ नानारूपान्नराधिप — ^{cd}) D₂ तीर्थानि (for चान्यानि) T₁ transp चान्यानि and सत्त्वानि B₁ D₁ 2 पृथिवी (for जगती) — B₂ om 105^c-108^d — ^f) T₁ शश्वत् (for पश्यन्) T G₂ M पत (for चर) B₁ तथा (for तदा)

107 B₂ om 107 (cf v1 106) — ^b) K₂ प्रविष्ट, D₂ G₁ प्रविश्य B₁ सर्वतो (for सचरन्) B₄ तदा (for दिश) — ^c) G₁ M₂ चैव, G₂ अपि, G₄ च प्र (for चापि) — ^d) S₁ K D₂ 2 सर्वान्, D₂ सर्वं (for कृत्स्नान्) K₂ M तदा, B₁ 2 4 D (except D₂ 2 2) अह (for तथा)

— After 107, N (B₂ om) ins

934* साध्याधुद्रांस्तथादित्यानुद्यकान्पितरस्तथा ।
सर्पान्नागान्सुपर्णांश्च वसूनप्यश्विनावपि ।

[S₁ K₁ 2 transp line 1 and line 2 — (L 1) S₁ K D₂ 2 साध्या रुद्रास्तथादित्या (for the prior half) S₁ K D₁₋₃ युष्का (for कान्) B₁ 2 युष्काश्च पितृस्तथा (for the posterior half) — (L 2) S₁ K D₂ 2 सपा नागा सुपर्णांश्च (for the prior half) S₁ K D₁₋₃ 2 वसवोश्च (S₁ 'वो चा') (for वसुतप्य)]

108 B₂ om 108^{abcd} (cf v1 106) — ^a) D₁ 2 यक्षा — ^b) S₁ K D₂ 2 ऋषयश्च, D₂ किनराश्च (for ऋषींश्चैव) — ^c) S₁ K₁ 2 देव, M₁ वैत्या (for दैत्य) K₁ 2 4 D₂ 2 सघाश्च — ^d) K₁ 2 4 D₁₋₃ 2 कालेयाश्च S₁ महीपते (for नरा) B D₂ D₂ नागांश्च मनुजाधिप — ^e) S₁ K₂ 4 D₂ 2 तनयाश्चापि, K₂ D₂ G₂ M₂ 2 तनयाश्चापि, D₂ तनयादीश्च, T₁ 2 तनयाश्चैव — ^f) T₁ [S] सुरसत्तमा

109 ^a) S₁ K₁ 2 यावत् (for यच्च) S₁ K₁₋₃ B₄ भवेत्; G₂ 4 जना (for मया) — ^b) S₁ K₁₋₃ D₂ कृत्स्न, G₁ 2 दृष्ट (for दृष्ट) — ^{cd}) N तच्च (B D₂ D₂ D₄ 2 सर्वं, D₂ तस्य) पश्याम्यह राजन् (D₁ 2 सर्वं) (for ^e) S₁ K₁₋₃ D₂ transp तस्य and कुक्षौ — ^f) S₁ धारायणो निराधार; K B D च (B₁ D₂ n₂ स्व) रमाणो फलाहार (K D₁₋₃ निराहार; D₂ महाराज) — ^g) S₁ B₂ 2 D₂ D₂ विभो, K B₁ 4 D₁₋₃ 2 प्रमो, D₂ D₂ विभौ (for तदा)

110 ^b) T₂ G₂ 4 वर्षाणामयुतायुत — ^c) T₁ अथ; T₂ G₂ 2 तन्न, G₂ न स (for न च) G₁ तत्र (for तस्य) B₁ अत (for अहम्) — ^d) D₁₋₃ 2 कर्हि (for कुत्र) B₁ देहमाद्य कथंचन, B (B₁ marg) D₂ D₂ D₄ 2 देहस्वात्

सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशां पते ।
 आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥ १११
 ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा ।
 वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ ११२
 ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःसृतः ।
 महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥ ११३
 ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशां पते ।
 आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ ११४
 तेनैव बालवेषेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
 आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥ ११५
 ततो मामब्रवीद्दीर स बालः प्रहसन्निव ।
 श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥ ११६

अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम ।
 उषितस्त्वं सुविश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥ ११७
 मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
 यया निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ ११८
 तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
 सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलंकृतौ ॥ ११९
 प्रयत्नेन मया मूर्धा गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ।
 दृष्ट्वापरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ १२०
 विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य च ।
 दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ १२१
 तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् ।
 ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चेमां तवोत्तमाम् ॥ १२२

कदाचन (T G₂₋₄ M न कर्हिचित्, G₁ न कुत्रचित्)

111 ^{ab} S सतत (G₄ 'त') परिधावश्च चितयश्च महा
 द्युते (G₄ 'मते) — After 111^{ab}, S ins

935* भ्रमस्तत्र महीपाल यदा वर्षगणान्बहून् ।

— °) Ś₁ K D₁₋₃ ३ नासादयामि तस्यात् (Ś₁ 'स्याद्), M₁
 नासादयमह राजन् — °) Ś₁ अतः; K D₁₋₃ ३ अह (for
 तस्य) T₂ G₂₋₄ M₁ शिशो' (M₁ मार्ग) तस्य महा'

112 D₁ om 112^{ad} — °) B₂ शरण्य (for वरेण्य)
 — °) T₁ transp मनसा and कर्मणा Ś₁ K D₂ ३ ३ गिरा,
 T₂ G₃ तथा (for [ए]व च)

113 °) G₁ महता (for सहसा) — °) T₂ G₂₋₄
 मुखांभोजाद् (for मुखात्तस्य) — °) T₂ G₃ अमरात्; G₂ ४
 अमलात् (for विवृतात्) Ś₁ पुरुषर्षभ (for 'पोत्तम)

114 ^b) D₂ ३ ३ S महात्मन' (for विशा पते) — °)
 Ś₁ पुरुष', S स नर' (for मनुज') — °) B₄ आपीय (for
 आदाय)

115 °) Ś₁ बालवेषेण — °) K₃ 'लक्षण ; D₂
 'लक्षणा

116 °) Ś₁ K₂ B₁ ३ D₁ ३ ३ T₂ G₃ चीर , B₂ D_n D₄
 G₄ बालः; B₄ D₂ D₃ प्रीत', M₂ राजन् (for चीर) — °) B₂
 शरीर, D_{n1} n₂ D₁ स प्रीत', D_{n3} D₄ G₄ स चीर (for स
 बाल) — °) D₃ T₂ (before corr) G₂ ४ M महाद्युते,
 T₁ महामते, G₁ जगत्पति'

117 ^b) B₄ मामिके, M₂ मामकै K₁ मुनिरब्रवीत्
 — °) B₁ भ्रमित' (m उषित as in text) B₁₋₃ D₂ D_n
 D₁ ४ ६ परि', D₂ M₂ स वि', G₁ स वि , G₄ हि वि' (for

सुवि') — °) B₁₋₃ D₂ D_n D₁ ४ ६ ब्रवीमि ते, D₂ महा
 मुने (for ब्रवीहि मे)

118 °) Ś₁ K₁ ३ मुहूर्तमपि, B₂ T₁ 'र्तादिव (for
 (for 'र्तादथ) — °) Ś₁ नृप, K₁ ३ G₁ नर, G₂ नव (for
 नवा) — After 118^{ab}, B₁ ins

936* त दृष्ट्वा देवदेवेश मुनिर्वचनमब्रुवम् ।

— °) B₁ यदा, D₁ यथा, G₂ ४ M₂ माया (for यया)
 D₁ ३ विसुक्तम् (for निर्मुक्तम्) — °) Ś₁ K₁ ३ लब्ध (Ś₁
 मूढ) चेतन

119 D₁ om 119 — °) D_{n2} ताम्रोत्पलौ (for ताम्र
 तलौ) K₂ तावच् (for तात) — °) K₃ B₁ D₂ ३ S
 सुजात (for 'तौ) — °) K₁ ४ अलंकृत, B₁ ३ D (except
 D₂ ३ ३, D₁ om) विराजितौ (for अलंकृतौ)

120 °) Ś₁ प्रणतेन, K₄ B₂ D (except D₂) G₂ M₁
 प्रयत्नेन — °) T₁ [अ]पि; G₁ च; T₂ G₂₋₄ [अ]स्य (for हि)
 Ś₁ K₃ B₁ D₂ D₃₋₅ 'नदितौ, B₂ D₂ G₁ 'वादितौ (for
 'वदितौ) — °) K₃ 'परमिद् तस्य; D₂ ३ 'परमिद् तस्य,
 D₂ 'परममेतस्य, T₂ G₂₋₄ महात्मनस्तस्य

121 D₁ om (hapl.) 121^b-122^a — °) D₂ पश्चा
 तेन (for प्रयत्नेन) M₂ [अ]भि' (for [उ]प) B₂ D_n
 D₄ ४ ह (for च) — °) Ś₁ मया (for देव)

122 D₁ om 122^a (of v 1 121) — °) B₂ तमिद्
 G₁ प्राजलीकृत्वा — °) D₂ T₂ G₁₋₃ M नमस्कृत्येदम्
 K₁ अग्रवीत्; M अग्रव — °) D₁ T₁ देवेश, G₄ देव रया
 — °) S₁ K₁ ३ एतां; K₄ B D (except D₁₋₃ ३) चैता
 (for चेमा) D₁ ३ नरोत्तम; D₂ अनुत्तमा (for तवोत्तमाम्)

आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरं भगवंस्त्व ।
 दृष्टवानखिलाल्लोकान्समस्ताञ्जठरे तव ॥ १२३
 तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः ।
 यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १२४
 त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
 द्रुतमन्तः शरीरे ते सततं परिधावतः ॥ १२५
 इच्छामि पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाहमनिन्दित ।
 इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।

पीत्वा जगदिदं विश्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १२६
 किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
 कियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमरिंदम ॥ १२७
 एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
 त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ।
 महद्ध्येतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥ १२८
 इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः ।
 सान्त्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच चदतां वरः ॥ १२९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

देव उवाच ।
 कामं देवापि मां विप्र न विजानन्ति तत्त्वतः ।

त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ १
 पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ।

123 °) K₁ ३ D₅ आस्ये च (for आस्येन) S [अ]ह
 प्रविष्टोस्मि (for [अ]नुप्रविष्टोऽह) — °) B Dn D₄₋₅ शरीरे
 (for शरीरं) S चेह तव नरो (T₁ G₁ M तव सुरो, G₄ ते
 पुरुषो)त्तम — °) K₃ ४ दृष्टवानखिलान्, T G (by transp)
 अखिलान्दृष्टवान् B₂ ३ D (except D₁₋₃ ३) M₂ सर्वान्
 (for लोकान्) — °) K₁ ३ समताञ् (for समस्ताञ्) D₁
 T₂ G₂₋₄ उदरे (for जठरे) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३)
 हि ते (for तव)

124 °) Ś₁ K₁₋₃ D₃ ३ शरीरस्थान् T₂ G₂₋₄ तव
 देहे मया दृष्टा — °) Ś₁ K₁₋₃ D₃ ३ राक्षसान्, and 'ना
 गांश्च — °) K₃ B₄ D₁ ३ T₁ G₁ M₁ जगच्च स्थाणुजगम, D₅
 जगत्स्थावरजगमान्

125 °) D₂ ३ मतिर (for स्मृतिर) — °) Ś₁ धावताः
 B₂ ४ D (except D₁₋₃ ३) 'वतिन — After 125, B D
 (except D₁ ३ ३, D₃ marg sec m) ins

937* निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो ।

126 °) T₂ G₂₋₄ यतिष्ये (for इच्छामि) — °) K₁ ३ ४ B Dc Dn D₃ ३ अनिन्दित, D₁ अनिन्दित; D₅ अनि-
 दित — °) M₂ शुचि (for शिशु) — °) S₁ K D₃ ३ ३
 को (for किं) S₁ K₁ ३ अनुतिष्ठति, S अधि (G₁ अव) तिष्ठति
 (M₁ 'ते) — °) B D (except D₂) T₂ G₂₋₄ सर्वम्
 (for विश्वम्) — °) M₁ पृतगाख्यातुमर्हति

127 °) T₂ G₂₋₄ विश्वं (for सर्वं) — °) T₂ G₃ ३

महा; G₂ मया (for त्वया) — °) K₃ D₅ अनिन्दित (for
 अरिंदम)

128 °) D₃ ३ T₂ G₂₋₄ [अ]ह देव (D₃ श्रोतु) (for
 देवेश) — °) D₃ देवेश द्विजकाम्यया — °) D₃ यथा तथा
 — G₄ om 128^a — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₃ T₁ M₁ 'देतद्;
 T₂ G (G₄ om) ध्येयम् (for 'द्धयेतद्) D₃ त्वा (for च)
 — °) T₁ पृष्टवानह (for दृष्टवान्प्रभो)

129 °) Ś₁ K₂ महाप्रभुः; K₁ 'प्रभो, D₃ 'द्युते (for
 'द्युति) — °) K₃ Dc D₄ G₄ M वर

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄
 आरण्य — Sub parvan K₃ ४ B₂₋₄ Dc Dn D₁₋₄ ३
 G₁ मार्कण्डेयसम (Dc Dn₁ n₃ D₄ 'मा)स्या; B₁ मार्कण्डेय
 वाक्य — Adhy name G₁ श्रीमद्भगवन्महात्म्यकथन
 — Adhy no (figures, words or both) Dn 187
 (Dn₃ 188), D₁ 194, S (M₂ inf lin) 190 (M₂
 orig 193) — Śloka no Dn₁ n₃ 145, Dn₃ 146
 D₁ 137

187

1^{ab}-47^{cd} recur almost verbatim in the Brahma
 Purāṇa (Ānandaśrama ed), 56 10-57 Cf note on
 60 ff of the previous adhy

अतो दृष्टोऽसि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ २
 आपो नारा इति प्रोक्ताः संज्ञानाम कृतं मया ।
 तेन नारायणोऽस्म्युक्तो मम तद्धयनं सदा ॥ ३
 अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
 विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४
 अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
 अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५
 अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपश्च प्रजापतिः ।
 अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६
 अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।

सदिशं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥ ७
 मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
 यजन्ते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितम् ॥ ८
 पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
 यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषवः ॥ ९
 चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ।
 शेषो भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥ १०
 वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ।
 मञ्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ ११
 अग्निश्च वडवावक्त्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ।

1 K₁ B₂ Dn₂ D₁₋₃ देवदेव उ^०, S (except M₁) श्री-
 भगवान् — ^a) K₁ न, G₁ M च (for [अ]पि) T₁ ब्रह्मा;
 T₂ G₂₋₄ M ब्रह्मन्; G₁ नित्यम् (for विप्र) K₄ D₅ ५ काम
 (D₅ कामाद्) देवा अपि न मां, B₁ न देवा नर्षयश्चैव — ^b)
 B₂₋₄ Dc Dn D₄ ६ हि, S (except M₁) [अ]भि (for वि-
 K₄ D₅ ५ विप्र जानति तस्वत् — ^c) T₁ स्वा (for स्वत्)
 K₄ प्रतीक्षामि (for प्रव^०) — ^d) D₁ ३ विचरा^० (for
 विसृजा^०) T G₃ ४ श्रूयतां वचन मम

2 ^a) S₁ K₁ ३ देवर्षे, K₃ मे भक्तो — ^b) S₁ K D₁₋₃ ५
 चापि (for चैव) — ^c) B D (except D₁ ३ ५) ततो (for
 अतो) S तुष्टो (for दृष्टो) K₄ तपसा (for ते साक्षाद्)

3 For 3^{ab}, of C 12 13168, Manu 1 10 — ^a)
 S₁ K₁₋₃ B₄ Dn D₅ ६ ६ अ(D₅ आ)पां (for आपो) S₁
 K₁ ३ मया, K₃ ४ D₁₋₃ ५ सदा, B Dc Dn D₄ ६ पुरा (for
 प्रोक्ता^०) — ^b) S₁ K₁₋₃ नाम पूर्व, K₄ B D संज्ञाकर्म
 (D₅ पूर्व), S (except T₁ M) तासा नाम (for सज्ञानाम)
 B₁ D₁₋₃ ५ कृता (for कृत) S₁ K₁₋₃ किल (for मया)
 — ^c) Dn D₄ ६ [S]पि (for [S]स्ति) S (except M₁)
 तेन नारायणेत्युक्त — ^d) S₁ K₁ ३ ता ह्ययनः; K₄ ते ह्ययन,
 B Dn D₄ ६ तत्त्वयन (for तद्धयन) K₃ B₂ तदा
 (for सदा)

4 ^a) S₁ K D₁₋₃ ५ सोह (for अह) S₁ K₁ ३ देव
 (for नाम) — ^b) Dc प्रवर (for प्रभव) — G₄ om
 4^{cd} — ^c) B₄ जनिता (for विधाता) — ^d) S₁ सहस्या
 (for सहर्ता)

6 G₂ om up to यज्ञ in 6^d — ^a) T₂ G₃ विश्व^०;
 M₂ शुक्र (for शिव^०) — ^b) B₁ ३ Dn S कश्यप B D
 (except D₁₋₃ ५) [अ]ध (for च) — G₄ om 6^{cd}

7 ^b) B_{1m} स्नातरे (for च लोचने) — After 7^{ab}

N ins

938* क्षीर्मूर्धा ख दिश श्रोत्रे तथाप स्वेदसभवा ।

[S₁ K मे, D₄ च (for ख) K₄ श्रोत्र^० (for स्वेद^०)]
 — ^a) Dn₁ n₃ D₄ ६ सदिशश्च, D₂ सदिव्य, D₃ तदिव्य (for
 सदिश) B₂ ते, D₃ स (for च) S₁ कर्णो (for कायो)
 K₄ S नभश्च सकल कायो (M₂ ल^० कालो) — ^d) K₄ B₁
 Dc D₁₋₃ स (for मे) S₁ K₁ ३ D₅ M₂ वायुमे नासिके
 स्थित

8 ^b) K₃ ४ B D₁₋₃ चाप्त, S (except M₁) त्वाप्त
 (for स्वाप्त^०) — ^c) D₅ M₂ यजते (for यजन्ते) S₁ K
 B₂ ४ Dc D₁₋₃ ५ G₁ वेदविद्वत्सो — ^d) S देव (T₁ वेद)
 सद्ने (for यजने) D₁ ३ स्थिता^०

9 ^a) D₂ om from क्षत्रिये in 9^a up to 10^a S₁ K
 B₂ D₁₋₃ ५ पार्थिवेन्द्रा (for क्षत्रि^०) B₃ ब्राह्मणा क्षत्रिया
 श्चैव — ^b) S₁ K B₂ ४ D₁₋₃ ५ क्षत्रिया, B₁ ये चान्ये,
 M₁ यजते (for पार्थिवा) — ^c) S₁ K₁ अयो, D₁ यया
 (for तथा) — ^d) K₂ सर्वलोक^०; Dn D₄ ६ T₂ G₂₋₄ स्वर्ग
 लोकजिगीषया, D₁ ६ क जिगीषया (D₁ व^०), M₂ के
 जिगीषव

10 D₂ om 10^a (of v 1 9) — ^a) D₅ ५ चतु मागर^०
 — ^b) B (B₁ marg) भूपिता, D₅ T₁ भूपिता, G₁
 भूपिता — ^c) S₁ K B₄ D₁₋₃ ५ [ए]ना, M [ए]को
 (for [ए]ता)

11 ^a) K₂ वराह, G₄ वराह (for वाराह) — ^b) D₂
 पुरेय (for मयेय) S₁ K₁ ३ पृथिवी (for जगती) D₂
 मया (for पुरा) — ^c) S₁ K B₄ D₁₋₃ ५ M₂ निमज्जती
 (K₁ जने, K₄ जती, M₁ जति) (for मज्ज^०) T₁ जल
 निधौ (for जले विप्र)

12 ^b) B₄ भूना चाह द्विजोत्तम — ^c) Dc निरमि (for

पिबाम्यपः समाविद्धास्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ॥ १२
 ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रमूरु मे संश्रिता विशः ।
 पादौ शूद्रा भजन्ते मे विक्रमेण क्रमेण च ॥ १३
 ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
 मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥ १४
 यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षुवः ।
 कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीतकल्मषाः ॥ १५
 सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
 मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ॥ १६
 अहं संवर्तको ज्योतिरहं संवर्तको यमः ।
 अहं संवर्तकः सूर्यो "अहं संवर्तकोऽनिलः ॥ १७

तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
 मम रूपाण्यथैतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ १८
 रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशम् ।
 वसनं शयनं चैव निलयं चैव विद्धि मे ॥ १९
 कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
 ममैव विद्धि रूपाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २०
 प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ।
 सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २१
 मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
 मयाभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २२
 सम्यग्वेदमधीयाना यजन्तो विविधैर्मखैः ।

पिबामि) K1 ३ 4 D1 ६ M [आ]प , B4 [अ]ह (for [अ]प)
 S1 सदा विद्वान्; K1 समास्थाय, B1 D4 समाविद्धन्, B2
 Dn1 n2 D6 सदा विद्वन्; B3 सदा विद्धा, B4 जल विद्वन्,
 Dn5 (marg sec m as in text) सदा विद्वान्, T1 सदा
 ब्रह्मा (for समाविद्धा) — 4) K4 Dc D1-3 ३ तथैव (for
 ताश्चैव) B4 लोकश्चैव सृजाम्यह

13 6) B2 Dn D4 ६ M1 सस्थिता (for संश्रिता) — ०)
 B D (except D1-3 ३) भवतीमे (for भजन्ते मे) — 4)
 D1-3 G1 व्युत्क्रमेण (for विक्र)

14 6) S1 K D3 हु, G1 ३ M1 हि (for [अ]पि) K4
 अथर्वक, D1 ३ T1 G1 ३ M1 अथर्व च D5 यजुर्वेदस्तथैव च
 — ०) G1 तत (for मत्त) — 4) T1 G1 M1 [उ]त (for च)

15 ०) T2 G2 4 याति (for शान्ति) — 6) K4
 जितात्मानो Ś1 K1 ३ विचेतस, K3 [S]विचेतस; K4 B D
 (except D5) दुसुत्सव — K3 om 15^०-16^० — ०) D5
 कामक्रोधैश्च निर्मुक्ता, S अक्रोध (T2 G3 ६ *क्रोधा, G1 *काम)
 द्वेषसयुक्ता — 4) S1 B Dn (Dn5 marg sec m as in
 text) D6 नि सङ्गा

16 K3 Dc om 16^० (for K3, cf v l 15) — ०)
 G1 सत्यस्था — 6) Ś1 K1 ३ D5 स्मचितका — ०) K5
 काममेव स त विप्रा — After 16 S1 K B1 D1-3 ३ read
 22 (cf v l 17)

17 Ś1 K D1-3 ३ read 17 after 20 — ०) Ś1
 सावर्तको Dn2 n3 D4 ६ वह्निर् (for ज्योतिर्) — 6) Ś1
 सावर्तको B1 ३ Dn3 D4 ६ [S]नल, B2 Dc Dn1 n2 T2
 G2 [S]निल (for यम) — T2 G3 4 om 17^० — ०)
 Ś1 सावर्तक — 4) To avoid hiatus S1 K1 ३ B2-3 Dn
 D4 ६ त्वह, B1 Dc T1 G1 M अह (for अह) S1 सावर्तको

K1-3 Dc Dn3 [S]नल, B2 यम (for 5निल)

18 ०) B4 भावारूपाणि (s10) — 6) K3 ये चान्येता
 (for यान्येतानि) G1 4 नभस्तले — ०) B Dc Dn D4 ६
 मम वै (B4 D4 ६ ममैव) रोमरूपाणि — 4) T2 G मां
 (for त्व)

19 G1 om (hapl) 19-20 — 6) K4 D3 T1
 G1 ३ 4 चतुर्दिश, M दिशो दश — ०) T1 वसति; T2 G3 4
 सवन (for वसन) — 4) B2-4 Dc Dn D6 विलय; D1
 नियत (for निलय) M विद्धि मे ब्राह्मणोत्तम — After 19,
 B Dn n3

989* मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ।

20 G1 om 20 (cf v l 19) — ०) D5 कामक्रोधौ
 B1 काम क्रोधश्च हर्षश्च, T1 कामक्रोधौ भय मोह — 6)
 Ś1 K3 लोभ, T1 हर्ष (for भय) B1 मोहश्च, D1 ३ T1
 चैव (for मोह) T1 वै (for च) — ०) Dc1 Dn D4 ६
 G2 M2 रोमाणि (for रूपाणि) — After 20, Ś1 K D1-3 ३
 read 17

21 6) T2 G3 कामत (for शोभन) — T2 G3 om
 21^०-22^० — ०) Dc M3 शौच (for चोग्र) — 4) Ś1 T1
 G3 अहिंसा, G1 अहिंसाश्च (for अहिंसा) S1 K2 सर्व
 (for चैव)

22 Ś1 K B1 D1-3 ३ read 22 after 16 (cf v l 16)
 T2 G3 om 22 (cf v l 21) — 4) B1 महत्ता; G4
 सद्धिता (for विहिता) — 6) S (T2 G3 om) समादेशवि
 हारिण — ०) T1 मयाभिभूत, G (G3 om) मयापहृत
 — 4) K3 G1 विचेष्टति

23 6) B D (D3 by corr) T1 G4 M1 यजते (for
 यजन्तो) S1 K2 ३ D1 ३ ६ G1 सवै, K1 M सवै (for मखै)

शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ २३
 प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः ।
 लोभाभिभूतैः कृपणैरनायैरकृतात्मभिः ॥ २४
 तं मां महाफलं विद्धि पदं सुकृतकर्मणः ।
 दुष्प्रापं विप्रमूढानां मार्गं योगैर्निपेवितम् ॥ २५
 यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ।
 अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ २६
 दैत्या हिसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ।
 राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥ २७
 तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
 प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ २८

सृष्ट्वा देवमनुष्यांश्च गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
 स्थावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥ २९
 कर्मकाले पुनर्देहमनुचिन्त्य सृजाम्यहम् ।
 प्रविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥ ३०
 श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम ।
 रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ॥ ३१
 त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्त्युत ।
 अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ।
 त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३२
 अहं त्रिवर्त्मा सर्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ।
 अभिभूः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः ॥ ३३

— ^a) T₁ द्विजास्तत, M₁ द्विजादय

24 G₄ om 24 — ^a) K₃ नरैर्यैर् (for अनायैर्)
 T₁ अजिता (for अकृता)

25 ^a) K₃ B₁₋₃ D_n D₄₋₆ G₁ ३ ४ M तस्मात्, B₄
 तन्मे (for त मां) Ś₁ K₁ ३ महाबल, G₁ ३ ४ महस्फल
 — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ६ सुकृतकर्मणा B Dc D_n D₄ ६ नराणा
 भावितात्मना — After 25^{ab}, M₁ ins

940* त्वमेवाप्य विजानीहि नराणा भावितात्मनाम् ।

— ^c) Ś₁ K₁ ३ सर्वभूताना, K₃ ४ D₁₋₃ ६ सर्वमूढाना

— ^d) G₄ M योग- (for योगैर्)

26 =(val) Gitā (Vulg) 4 7 — ^a) Ś₁ B₁ T₁
 M हि (for च) — ^b) Ś₁ D₁ ३ भार्गव, K₁ ३ वै मुने,
 K₃ ४ B₃ Dc D₂ ६ भारत (!) (for सत्तम) B₃ ग्लानिर्भ
 रतसत्तम

27 G₄ om (hapl) 27-28 — ^a) T₁ G₁ सयक्षमा
 जुषै (G₁ नवै)श्चाह, T₂ G₃ ३ सर्वैश्च मनुजैश्चाह, M सर्वै
 समानुषैश्चाह — ^b) S (G₄ om) अवध्यो देवदानवै — ^c)
 B₂ रक्षोभ्यं, T G₂ ३ राक्षसै (for राक्षसां) — ^d) K₃
 [उ]त्पद्यति, B₃ [उ]त्पत्स्यते, Dc पश्यति, G₃ वत्स्यति (for
 [उ]त्पत्स्यन्ति) K₂ दारुण

28 G₄ om 28 (of v1 27) — ^a) K₃ D₅ सप्रसूये
 वै, T₁ समसूयामि, G₁ सुप्रसूयामि — ^b) M₁ कर्मिणां
 — T₂ G₃ om 28^{ad} — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६ प्रविश्य
 (for 'ष्टे) — K om (hapl) 28^d-30^e — ^d) Ś₁ K₂ ४
 D₃ ६ [उ]त (for [अ]हम्) D₁ ३ तत्सर्वं प्रशमाम्युत

29 K₁ om 29 (of v1 28) — ^a) D₁ ३ देवान्
 (for देव) Ś₁ K (K₁ om) D₁₋₃ वै, B₁ ३ Dc₁ D_n
 D₄ ६ तु (for च) K₃ (corrupt) सृष्ट्वासु च मनुष्यान्वै,

D₅ सृष्ट्वा देवमनुष्याणा — ^e) K₄ D₅ सर्वाणि (for भूतानि)
 — ^a) D₅ 'काम्यया (for मायया)

30 K₁ om 30^{abc} (of v1 28) — ^a) D₅ काम
 (for कर्म) G₂ ४ कर्मकालेषु निर्देहम् — ^b) Ś₁ K (K₁
 om) D₁₋₃ अनुसृत्य, Dc (corrupt) अचिन्वत्य, D_n D₄ ६
 अविचिंत्य Ś₁ K₂ ३ D₁₋₃ ६ त्रजाम्यहं — ^c) B₁₋₃ Dc
 D_n D₄ ६ T₁ G₁ M आविश्य (for प्र') S लोक (for
 देह)

31 ^a) B₁ ब्रह्मन् (for वर्ण) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ६
 रक्तस; B₁ ३ Dc₂ D₄ श्यामस (for पीतस) Ś₁ K D₁₋₃
 तथा, B₂ [S]भवत् (for मम) — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ पीतो,
 T₁ G₁ M₁ श्यामो, G₂ ४ श्याम (for रक्तो) — ^d) K₄ B₄
 सदा, B₂ [S]भवत्, Dc₃ ह्यह, D₁₋₃ मम (for तथा)

32 ^a) K₂ अधर्मस्य, B₂ D₅ च धर्मस्य (for ह्य) — ^b)
 K₃ D₅ हि; B₂₋₄ Dc D_n D₄ ६ M च (for [उ]त) — After
 32^{ab}, S ins

941* यदा भवति मे वर्णं कृष्णो वै मुनिसत्तम ।

— ^c) K₃ आसकाले Ś₁ K₁ ३ तु, D₃ [S]पि (for च)
 — ^d) K₁ (sup lin as in text) ३ भूताति, Dc D₅ T₂
 G₂₋₃ भूत्वा सु B₁ काले भूते च दा — ^e) B₁ [ए]व,
 T₁ [ए]तत् (for [ए]क) Ś₁ K₁₋₃ D₅ सहरामि जगत्सर्वं
 (K₁ 'क्लृत्स्न) कल्पादौ विसृजाम्यह

33 ^a) K₂ त्रिकर्मा, B₁ तु धर्मं, M त्रिवर्ष्मं K₃ B
 D_n D₄ ६ विश्वात्मा (for सर्वां) Dc अह त्रिवर्गविश्वात्मा
 — ^b) Ś₁ सर्वभूतं, B₁ हृषीकेशस्त्रिविक्रम, T₁ सर्वलोकश्च
 भावह — G₄ om 33^{cd} — ^c) D_n D₅ ६ अविभू, S
 अजित (for अभिभू) — ^d) K₂ उरुक्रम, S नरोत्तम

34 ^a) D₅ काले चक्र, G₄ अह ब्रह्मन् T₁ [ए]तत् (for

कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मन्नहमरूपि वै ।
 शमनं सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् ॥ ३४
 एवं प्रणिहितः सम्यङ्मयात्मा मुनिसत्तम ।
 सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ३५
 यच्च किञ्चित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज ।
 सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ ३६
 यच्च किञ्चित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा मुनिसत्तम ॥ ३७
 अर्धं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
 अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ३८
 यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनम् ।

तावत्सपिमि विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ३९
 एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
 अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४०
 मया च विप्र दत्तोऽयं वरस्तौ ब्रह्मरूपिणा ।
 असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४१
 सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 विष्णुवोऽसि मया ज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥ ४२
 अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि यदा मम ।
 दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ४३
 ततोऽसि वक्त्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ।
 आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयोऽपि सुरासुरैः ॥ ४४

[ए]को) — ^{१)} D₂ T₁ G₁ ; M अरूपिण, D_n अरूपक
 (for अरूपि वै) B₁ ब्रह्माद बहुरूपपृक्, B₄ ब्रह्मन्नहरह
 सदा, G₄ कालचक्रमरूपक — ^{२)} K₂ शमनी; D₄ समन,
 T₁ G₁ M शयन Ś₁ K D₁₋₃ सर्वलोकानां — ^{३)} K₂ सर्व
 लोककृतोद्यम, K₃ भूतकृतो यम, B₁ सर्वकर्मकृतोद्यम, D₁₋₃
 सर्वभूतकृ, S (except T₁ G₁) सर्वकालकृ — Ś₁ K
 D₁₋₃ s ins after 34 B Do Dn D₄ e, after 35

942* सर्वलोकं च मां भक्ता पूजयन्ति च सर्वेश ।

[S₁ B₁ D₁₋₃ s 'लोकेषु (for 'लोके च) D_n D₃ भक्त्या
 (for भक्ता) Ś₁ K Do D₁₋₃ s सनातन (for च सर्वेश)]

35 ^{०)} K₂ सम (for सम्यङ्) — ^{१)} K₄ B Dn D₄ e
 ममात्मा, T G मायया D₃ द्विजसत्तम — ^{२)} B₄ सर्व
 भूतानि Ś₁ K D₁₋₃ s विप्रर्षे

36 ^{०)} Ś₁ K₁₋₃ D₁ s s हृह; T₁ त्वयि (for स्वया)
 T₁ प्रोक्त (for प्राप्त) — ^{१)} K₂ B₁ D₂ D_n T₁ भयि (for
 मयि) S₁ क्लेशात्मज; K₃ 'रमका B₁ सुख (for द्विज)
 T₂ (before corr) G₄ 4 मयि क्लेशा द्विजोत्तम — G₄ om
 36^c-37^d — ^{२)} Ś₁ K₁ s फलो (for सुखो) — ^{३)} D₃
 transp च and तव Ś₁ तथा, T₁ तदा, G₁ यदा
 (for तदा)

37 G₄ om 37 (cf v 1 36) — ^{०)} T₁ G₁ किञ्चिद्दि
 (for च किञ्चित्) — After 37^{ab}, K₁ s read 42^{od} — ^{१)}
 D₃ विहित Ś₁ K₁ s सर्व एवासौ, D_{n1} n₃ D₄ सर्ववैवाली;
 D₃ सर्वथा वै ते, T₁ सर्वथैवाह, T₂ G₃ s M सर्वथैवात्मा
 — ^{३)} S₁ K₁ s D₂ मयात्मा, S (G₄ om) ममासौ K₃
 कुरन्दन, B₁ s Do Dn D₄ e भूतभावन, B₄ D₃ द्विजसत्तम
 B₃ मया भूतभवेन च

38 ^{०)} T₂ G₂₋₄ अह धर्मशरीरश्च (G₂ स्य) — K₄ om
 (hapl) 38^c-39^d — ^{०)} T₂ G₂₋₄ देव (for नाम)

39 K₄ om 39 (of v 1 38) — ^{०)} T₁ एतद् (for
 यावद्) G₂ 4 युगात् (for युगाना) — ^{१)} S₁ K₁ s B D
 (except D₃ s e) सहस्रपरिवर्तनात्, G₁ सहस्र परिवर्तन
 — ^{२)} Ś₁ K₁ s D₁₋₃ s T₁ G₁ स्वपिति, T₂ G₂₋₄ स्वपामि
 D₃ धर्मात्मा (for विश्वा) — ^{३)} B Do Dn D₄ e T₂
 (by corr) G₃ सर्वभूतानि (D_{n1} 'न्वि-) मोहयन्

40 ^{०)} G₄ इम (for अह) — ^{१)} K₃ इहासि; K₄ M₁
 इहास्ते, B D_n D₁₋₃ इहास्ते (B₁ 'स) Ś₁ K D₁₋₃ s
 द्विजसत्तम, T₂ G मुनिपुरव

41 ^{०)} D₃ ब्रह्म (for विप्र) B Do Dn D₄ e मया च
 दत्तो विप्रादय (B₁ Do 'य) — ^{१)} B₃ ब्रह्मचारिणे, D₁ s
 विप्ररूपिणा (D₃ णे) — G₄ om 41^{od} — ^{२)} D₃ परि
 हृष्टेन — ^{३)} K₂ 4 D_n D₁ s s G₃ 'पूजित; M₁ 'पूजिते;
 M₂ ब्रह्मर्षिगणपूजित

42 ^{०)} D₁ s लोकार्णव (for एका) — ^{१)} Ś₁ K₁ s
 Do₁ D₁ M₂ नष्टस्थावरजगम — ^{२)} B₁ विकृतोसि, D_n
 विष्णुवोपि M₃ विष्णुवो मयि यज्ञात् — K₁ s read 42^{od}
 after 37^{ob}

43 ^{०)} K₃ इत्वा (for इष्ट्वा) — ^{३)} Ś₁ विस्तृते

44 ^{०)} K₃ तेनासि (for ततो) G₄ वर्षाद् (for
 वक्त्राद्) K₄ B₄ ततो वक्त्राद्दि (B₄ 'त्तु) विप्रर्षे — Ś₁ om
 (hapl) 44^b-45^c — ^{१)} G₃ दूर (for द्रुत) — ^{२)} T₁ च
 (for ते) M₂ मयात्मा च (by transp) — ^{३)} B₁ s
 दुर्विज्ञेय; D₃ दुर्विज्ञान (for दुर्ज्ञेयोऽपि) B₃ Do Dn D₄ e
 हि (for ऽपि) B₁ सुरादिभिः, D₁ चराचरै

यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्यति महातपाः ।
 तावन्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ४५
 ततो विबुद्धे तस्मिस्तु सर्वलोकपितामहे ।
 एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराद्विजसत्तम ॥ ४६
 आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
 लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ४७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
 प्रजाश्रेयाः प्रपश्यामि विचित्रा बहुधाकृताः ॥ ४८
 एतद्दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
 आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ॥ ४९
 यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मनिभेक्षणः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

45 S1 om 45^{abc} (cf v1 44) — ^b) B Dc Dn
 D6 न बुध्येत (B1 नाबुध्यत) (for न बुध्यति) T1 पितामह
 — After 45^{ab}, T1, repeats 40^{ab} — ^c) D2 त्वमिह, S त्वमपि
 (for त्वमिह) — ^d) K1 G1 4 M विस्रब्धश्, D5 विश्रब्ध
 46 ^b) Ś1 सुखावहे — ^c) G1 एकीभूत Ś1 [S]स्मि
 स्रक्ष्यामि, K1 3 [S]स्मि द्रक्ष्यामि, T1 3 (before corr)
 G1 3 4 प्रवे, T2 (after corr) विस्र, G2 विस्र; M प्रस्
 (for हि स्) — ^d) B4 G2 4 शरीर, D3 शरीरान् B1-3
 Dc Dn D4 6 T2 G1 3 शरीराणि द्विजोत्तम
 47 ^a) Ś1 K1-3 B1 Dc2 T2 G2-4 पृथिवी — ^b) Ś1
 K1 3 B1 D1 2 T G2-4 वायु, K3 वपु (for वायु) K3
 वा, M2 तु (for च) — ^c) K4 T1 G2 M2 [अ]भवत् (for
 भवेत्) — ^d) K4 अह (for इह)
 48 ^b) T1 परमोद्भुत — ^d) B Dn D6 विविधा, D5
 बहुला (for बहुधा)
 49 ^a) K3 B3 3 D (except D1-3 5) एव (for एतद्)
 G1 दृष्टो (for दृष्ट) K3 महाराजन्, S मया तात (for मया
 राजन्) — ^c) G4 पुरुष (for भरत) — After 49, B1
 ms

943* सूतात्मान समाहृत चतुर्दशविधानत ।

परमात्मानमाविश्य सुपितृमित्रधी * * ।

50 G3 om 50 — ^a) T1 स च, G1 M यश्च, G2 4
 येन, G3 यो वै (for य स) — ^b) B D (except D1-3 5)
 T1 G1 M पद्मायतेक्षण — ^c) Ś1 K1 3 D1 3 G2 एव (for
 एष) K3 T1 न्याघ्र

स एष पुरुषव्याघ्र संवन्धी ते जनार्दनः ॥ ५०
 अस्यैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
 दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं तथा ॥ ५१
 स एष कृष्णो वाष्पेयः पुराणपुरुषो विशुः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाशुजः ॥ ५२
 एष धाता विधाता च संहर्ता चैव सात्वतः ।
 श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥ ५३
 दृष्ट्वेसं वृष्णिशार्दूलं स्मृतिर्माभियमागता ।
 आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५४
 सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
 गच्छध्वमेर्न शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५५

51 ^a) Ś1 K1 3 वरदानेन — ^b) G1 हि (for न)
 — ^d) Ś1 K च वै, B1-3 D (except D1 3 5 6) T2 (by
 corr) G2 मम (for तथा)

52 ^a) K1 3 Dn2 D1 एव (for एष) S एष कृष्णो
 हि वाशार्ह — ^b) S1 K D1-3 5 पुराण (Ś1 K3 ण) पुरुषो-
 त्तम, B1 4 T1 G1 3 4 M पुराण पुरुषो विशुः, B2 3 Dc
 पुराण परमो विशुः — ^d) B4 महाप्रभु, M नराकृति

53 ^b) K4 B D (except D1 2 5) T2 G2 3 शाश्वत
 (for सा)

54 ^a) S1 K3 B1 3 D2 5 [ए]न, K3 D1 M1 [ए]व,
 B2 D3 G1 [ए]व (for [इ]म) B2 Dn D4 6 वृष्णिप्रवर,
 G4 राजप्रवर — ^b) B1 मेयमिह (for मामियम्) — ^c)
 K3 B2 3 Dn1 n3 D4 6 अय, D3 दिव्य (for अज) Ś1
 K1-3 D5 नित्य, K4 D1 2 दिव्य, B2-4 Dn D4 6 जिष्णु,
 D3 अज (for विष्णु) B1 आदिदेव सुप्रतिष्ठ

55 ^a) M2 अपि (for एव) — G1 om 55^{bc} — ^b)
 M1 केशव (for माधव) — ^c) G2 M2 गच्छ त्वम् (for
 'ध्वम्) G4 एव, M1 एत (for एन) — ^d) K4 B4 D1 5
 कौरवर्षभ S पुरुवर्षभ

Colophon om in B1 B2-3 Dc Dn D4 6 read it
 after 3 188 2 — Major parvan Ś1 K2 T2 G2-4
 आरण्य — Sub parvan K3 4 Dc D1 2 मार्कण्डेयसमास्या,
 B2 3 Dn3 D3 समास्या (followed by भविष्य in B2 Dn3),
 T2 G3 समाख्या, D5 मार्कण्डेय (followed by समाप्त) Dn1

१८८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वास्तु ते पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ।
 द्रौपद्या कृष्णया सार्धं नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥ १
 स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवल्लुना ।
 सान्त्वयामास मानार्हान्मन्यमानो यथाविधि ॥ २
 युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
 पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ ३
 आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतां वर ।
 मुने भार्गव यद्दृचं युगादौ प्रभवाप्ययौ ॥ ४
 अस्मिन्कलियुगेऽप्यस्ति पुनः कौतूहलं मम ।

समाकुलेषु धर्मेषु किं नु शेषं भविष्यति ॥ ५
 किवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।
 किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ६
 कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।
 विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भापसे ॥ ७
 इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।
 रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महामुनिः ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।
 कल्पं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ९

D₆ (both om sub parvan name) mention only भविष्य; and D₄, likewise, only भविष्यत् — *Adhy name* G₁ भगवदात्ममायाप्रतिपादन — *Adhy no* (figures, words or both) K₁ 96 (= 196), Dn 188 (Dn₈ 189), D₁ 195, S (M₂ inf lin) 191 (M₂ orig 194) — *Sloka no* Dn 59, D₁ 57

188

1 °) B₂ s D (except D₁-s) च (for तु) K₄ पार्थस्ति (by transp) — °) K₂ 4 Dn₁ D₂ s T₂ G₂₋₄ भरतर्षभौ — °) B₂₋₄ D (except D₁-s s) T G द्या वहिता सर्वे

2 °) Ś₁ K₂ B₄ D₁ T₁ चैतान्, D₆ चैषा, M च तान् S₁ K B₂₋₄ D₂ D₃ M₁ व्याघ्र, T₂ G₂₋₄ 'व्याघ्रान् — °) B D₆ Dn D₄ s मानार्हो; D₁ s दाशार्हो — °) K₂ सन्व मान्, K₃ 4 D₂ D₃ G₄ M मान्यमानो (K₃ ना; D₂ 'नौ) — B D (except D₁-s s) read the colophon after 2, instead of reading it at the end of the preceding adh.

3 Before 3, B D (except D₁-s s) read वैशं उ° — °) Ś₁ K₁ मार्कण्डेय T₁ तपोनिधि (for महा) — °) K₄ D₂ s धर्मात्मा, T G सामात्यो; M सभाप्य (for साम्राज्ये) — °) G₂ 4 भविष्यत्

4 Before 4, K₂ B D (except D₂ s s) T₁ G₁ s M₁ ins युधिष्ठिर उ (resp युधि) — °) S (except M₁)

सुमहत् (for भवत) — °) B₄ T₂ G₂₋₄ M वद (B₄ गद, G₄ सव) तस्त्व; D₈ भरतर्षभ (for वदतां वर) — °) T G₂₋₄ मुने भगवतो वृत्त — °) Ś₁ युगाना (for 'दौ) Ś₁ प्रम * * *, K₁-s B₂ s M प्रभवाप्यय (M वे); K₄ B₁ D₆ D₁ s s T₁ G₁ व्यय (D₂ T₁ G₁ 'व्यये), B₄ 'त्वपि; Dn D₂ 4 s स्वय, T₂ G₂₋₄ only as in text

5 K₄ om ष — °) Ś₁ K₁-s D₁-s s चैव, B D₆ Dn D₄ s त्वस्ति (for [S]प्यस्ति) — °) D₆ भूतेषु (for धर्मेषु) — °) B Dn D₄ s किं तु (for किं नु) K₃ D₃ शेषो, T₁ G₁ शिष्ट (for शेष)

6 °) K₂ किंकार्यौ — °) M₁ किमाचार° — °) M₁ किमाहारा (for 'युष) G₁ M₁ किंवसना — °) D₆ कलौ युगे (for युग)

7 °) B₁ ध्रुव (for कृत) Ś₁ K₁-s D₆ प्रपत्स्यति (K₃ चेष्टामि) कृत युग — °) N (except B₄ Dn₁ na) हि (for [ह]ह)

8 Before 8, Ś₁ K₁ s 4 B₁ D₁-s s S (except G₂) वैशं उ° (resp वैश) — D₁ om 8°-9° — °) Ś₁ K B₂ 4 D₂ s महर्षिभि, B₁ s D₆ Dn D₄ s महानृषि, D₆ सहद्विजै

9 Ś₁ K₁ 4 D₁-s S (except M₁) om the 1ef — K₂ s B D (except D₁-s, D₆ marg sec m) ins after the ref T₂ G₂₋₄ (all om the ref and line 2) ins after 8

944* शृणु राजन्मया इष्ट यत्पुरा धृतमेव च ।
 अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ।

यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्यति महातपाः ।
 तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ४५
 ततो विबुद्धे तस्मिस्तु सर्वलोकपितामहे ।
 एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराद्विजसत्तम ॥ ४६
 आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
 लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ४७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
 प्रजाश्रेयाः प्रपश्यामि विचित्रा बहुधाकृताः ॥ ४८
 एतद्दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
 आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ॥ ४९
 यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मनिभेक्षणः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तशतीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

स एष पुरुषव्याघ्र संबन्धी ते जनार्दनः ॥ ५०
 अस्यैव वरदानाद्वि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
 दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं तथा ॥ ५१
 स एष कृष्णो वाष्णोऽपि पुराणपुरुषो विभुः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५२
 एष धाता विधाता च संहर्ता चैव सात्वतः ।
 श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥ ५३
 दृष्ट्वेभं वृष्णिशार्दूलं स्मृतिर्मामियमागता ।
 आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५४
 सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
 गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५५

45 Ś1 om 45^{abc} (cf v 1 44) — ^b) B Dc Dn
 D₆ न बुध्येत (B₁ नाबुध्यत) (fol न बुध्यति) T₁ पितामह
 — After 45^{ab}, T₁ repeats 40^{ab} — ^c) D₂ त्वमिह, S त्वमपि
 (for त्वमिह) — ^d) K₁ G₁ 4 M विश्रब्धश्च, D₆ विश्रब्ध
 46 ^b) Ś1 सुखावहे — ^c) G₁ एकीभूत Ś1 [S]स्मि
 स्रक्ष्यामि, K₁ 2 [S]स्मि द्रक्ष्यामि, T₁ 2 (before corr)
 G₁ 2 4 प्रवे, T₂ (after corr) विस्त्, G₃ विस्त्, M प्रस्त्
 (for हि स्त्) — ^d) B₄ G₂ 4 शरीर, D₆ शरीरान् B₁₋₃
 Dc Dn D₄ 6 T₂ G₁ 8 शरीराणि द्विजोत्तम
 47 ^a) Ś1 K₁₋₃ B₁ Dc₂ T₂ G₂₋₄ पृथिवी — ^b) S₁
 K₁ 2 B₁ D₁ 2 T G₂₋₄ वायु, K₃ वपु (for वायु) K₃
 वा, M₂ तु (for च) — ^c) K₄ T₁ G₂ M₂ [अ]भवत् (for
 भवेत्) — ^d) K₄ अह (for इह)
 48 ^b) T₁ परमोद्भुत — ^d) B Dn D₆ विविधा; D₆
 बहुला (for बहुधा)
 49 ^a) K₃ B₂ 3 D (except D₁₋₃ 5) एव (for एतद्)
 G₁ दृष्टो (for दृष्ट) K₃ महाराजन्, S मया तात (for मया
 राजन्) — ^c) G₄ पुरुषं (for भरत) — After 49, B₁
 ins

51 ^a) S₁ K₁ 2 वरदानेन — ^b) G₁ हि (for न)
 — ^d) S₁ K च वै, B₁₋₃ D (except D₁ 2 5 6) T₂ (by
 corr) G₃ मम (fol तथा)
 52 ^a) K₁ 2 Dn₂ D₁ एव (fol एष) S एष कृष्णो
 हि दाशार्ह — ^b) Ś1 K D₁₋₃ 5 पुराण (S₁ K₂ ण) पुरुषो-
 त्तम; B₁ 4 T₁ G₁ 2 4 M पुराण पुरुषो विभु, B₂ 3 Dc
 पुराण परमो विभु — ^d) B₄ महाप्रभु, M नराकृति
 53 ^b) K₄ B D (except D₁ 2 5) T₂ G₂ 3 शाश्वत
 (for सा)
 54 ^a) Ś1 K₂ B₁ 3 D₂ 5 [ए]न, K₃ D₁ M₁ [ए]व,
 B₂ D₃ G₁ [ए]व (for [ह]म) B₂ Dn D₄ 6 वृष्णिप्रवर,
 G₄ राजप्रवर — ^b) B₁ मेयमिह (for मामियम्) — ^c)
 K₃ B₂ 3 Dn₁ n₃ D₄ 6 अय, D₆ दिव्य (for अज) Ś1
 K₁₋₃ D₅ नित्य, K₄ D₁ 2 दिव्य; B₂₋₄ Dn D₄ 6 जिष्णु,
 D₆ अज (for विष्णु) B₁ आदिदेव सुप्रतिष्ठ
 55 ^a) M₂ अपि (for एव) — G₁ om 55^{bc} — ^b)
 M₁ केशव (for माधव) — ^c) G₂ M₂ गच्छ त्वम् (for
 ध्वम्) G₄ एव, M₁ एत (for एत) — ^d) K₄ B₄ D₁ 5
 कौरवर्षभ. S पुरुवर्षभ

943* सूतात्मान समाहृत चतुर्दशविधानत ।
 परमात्मानमाविश्य सुपित्यमित्तधी ॥ * ॥
 50 G₃ om 50 — ^a) T₁ स च, G₁ M यश्च, G₂ 4
 येन, G₃ यो वै (for य स) — ^b) B D (except D₁₋₃ 5)
 T₁ G₁ M पद्मायतेक्षण — ^c) Ś1 K₁ 2 D₁ 3 G₂ एव (for
 एष) K₃ T₁ न्यात्र

Colophon om in B₁ B₂₋₃ Dc Dn D₄ 6 read it
 after 3 188 2 — Major parvan S₁ K₂ T₂ G₂₋₄
 आरण्य — Sub parvan K₃ 4 Dc D₁ 2 मार्कण्डेयसमास्या,
 B₂ 3 Dn₃ D₂ 5 समास्या (followed by भविष्य in B₂ Dn₃),
 T₂ G₃ समाख्या, D₆ मार्कण्डेय (followed by समाप्त) Dn₁

१८८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तास्तु ते पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ।
 द्रौपद्या कृष्णया सार्धं नमश्चर्कुर्जनार्दनम् ॥ १
 स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवल्गुना ।
 सान्त्वयामास मानार्हान्मन्यमानो यथाविधि ॥ २
 युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
 पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ ३
 आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतां वर ।
 मुने भार्गव यद्दृत्तं युगादौ प्रभवाप्ययौ ॥ ४
 असिन्कलियुगेऽप्यस्ति पुनः कौतूहलं मम ।

समाकुलेषु धर्मेषु किं नु शेषं भविष्यति ॥ ५
 किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारत्रिहारिणः ।
 किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ६
 कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।
 विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भापसे ॥ ७
 इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभापत ।
 रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महामुनिः ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।
 कल्पं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ९

D₆ (both om sub parvan name) mention only भविष्य; and D₄, likewise, only भविष्यत् — *Adhy name* G₁ भगवदाःममायाप्रतिपादन — *Adhy no* (figures, words or both) K₁ 96 (= 196), Dn 188 (Dn₆ 189), D₁ 195, S (M₂ *mf ln*) 191 (M₂ orig 194) — *Śloka no* Dn 59, D₁ 57

188

1 ^a) B₂ 3 D (except D₀₁ D₁₋₃) च (for तु) K₄ पार्थोस्त्रे (by transp) — ^b) K₂ 4 Dn₁ D₂ 3 T₂ G₂₋₄ भरतर्षभौ — ^c) B₂₋₄ D (except D₁₋₃ 3) T G *घा सहिता सर्वे

2 ^a) Ś₁ K₂ B₄ D₁ T₁ चैतान्; D₆ चैषा, M च तान् S₁ K B₂₋₄ D₀₂ D₆ M₁ व्याघ्र; T₂ G₂₋₄ *व्याघ्रान् — ^c) B D₀ Dn D₂ 3 मानार्हो; D₁ 3 दादाहो — ^d) K₂ मन्य माना; K₃ 4 D₀₂ D₂ G₄ M मान्यमानो (K₃ ना; D₂ *नौ) — B D (except D₁₋₃ 3) read the colophon after 2, instead of reading it at the end of the preceding *adhy*

3 Before 3, B D (except D₁₋₃ 3) read वैशं उ — ^b) Ś₁ K₁ मार्कण्डेय T₁ तपोनिधि (for महा) — ^c) K₄ D₂ 3 धर्मोत्तमा, T G सामात्यो, M सभाप्य (for साम्राज्ये) — ^d) G₂ 4 भविष्यत्

4 Before 4, K₂ B D (except D₂ 3 3) T₁ G₁ 3 M₁ ins युधिष्ठिर उ (resp युधि) — ^c) S (except M₁)

सुमहत् (for भवत) — ^b) B₄ T₂ G₂₋₄ M वद (B₄ गद्, G₄ भव)तस्त्व; D₆ भरतर्षभ (for वदतां वर) — ^c) T G₂₋₄ मुने भगवतो वृत्त — ^d) Ś₁ युगानां (for *दौ) Ś₁ प्रभ***, K₁₋₃ B₂ 3 M प्रभवाप्यय (M *ये), K₄ B₁ D₀ D₁ 3 3 T₁ G₁ *व्यय (D₃ T₁ G₁ व्यये); B₄ *त्यपि; Dn D₂ 4 3 स्वय; T₂ G₂₋₄ only as in text

5 K₄ om 5 — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 3 चैव; B D₀ Dn D₄ 3 स्वस्ति (for [S]प्यस्ति) — ^c) D₆ भूतेषु (for धर्मेषु) — ^d) B Dn D₄ 3 किं तु (for किं नु) K₃ D₂ शेषो, T₁ G₁ शिष्ट (for शेष)

6 ^a) K₃ किंकार्यो — ^b) M₁ किमाचार*. — ^c) M₁ किमाहारा (for युष) G₁ M₁ किंवसना — ^d) D₆ कलौ युगे (for युग)

7 ^b) B₁ ध्रुव (for कृत) Ś₁ K₁₋₃ D₆ प्रपत्स्यति (K₃ वेश्यामि) कृत युग — ^d) N (except B₄ Dn₁ n₂) हि (for [इ]ह)

8 Before 8, Ś₁ K₁ 3 4 B₁ D₁₋₃ 3 S (except G₂) वैशं उ (resp वैश) — D₁ om 8^c-9^b — ^d) Ś₁ K B₃ 4 D₂ 3 जहर्षिभि, B₁ 3 D₀ Dn D₄ 3 महानृषि, D₆ सहद्विजै

9 Ś₁ K₁ 4 D₁₋₃ S (except M₁) om the ref — K₂ 3 B D (except D₁₋₃, D₆ marg *sec m*) ins after the ref T₂ G₂₋₄ (all om the ref and line 2) ins after 8

944* शृणु राजन्मया इष्ट यत्पुरा श्रुतमेव च ।
 अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ।

कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिर्वर्जितः ।
 वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत्पुरा ॥ १०
 अधर्मपादविद्वस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।
 त्रेतायां द्वापरेश्चैव व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ ११
 त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।
 चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ॥ १२
 आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्वलं तेजश्च पाण्डव ।
 मनुष्याणामनुयुगं हसतीति निबोध मे ॥ १३
 राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ।
 व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतसिका नराः ॥ १४
 सत्यं संक्षेप्यते लोके नरैः पण्डितमानिमिः ।

सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ॥ १५
 आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्यन्त्युपशिक्षितुम् ।
 विद्याहीनानविज्ञानाहोभोऽप्यभिभविष्यति ॥ १६
 लोभक्रोधपरा मूढाः कामसक्ताश्च मानवाः ।
 वैरवद्वा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सवः ॥ १७
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्तः परस्परम् ।
 शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ॥ १८
 अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्तावसायिनः ।
 ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ १९
 वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूपकाः ।
 भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २०

— D₁ om 9^{ab} (of v l 8) — ^a) K₃ T G भविष्यत्
 D₆ सर्वलोकेषु — ^o) B₁ प्रलय कालम्, T₁ G₁ M₂ काल
 क्लृपम् (by transp)

10 ^b) K₂ B₄ D₃ निर्व्याजोपाधि(B₄ 'रि)वर्जित — ^o)
 Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६ नृप, T₁ पृष्ट (for वृष) — ^d) K₄
 D₆ T₁ मानुषेषु G₂ ४ तदा (for पुरा) D_n D₆ मनुष्ये
 भरतर्षभ

11 ^a) Ś₁ D_c D_n G₄ अधर्म पादविद्वस्तु (G₄ 'ध्वस्त),
 K₁ ३ स धर्मपादविद्वस्तु, D₁ धर्म पादविरुद्धश्च, D₂ T₂ G₂ ३
 अधर्मपादविध्वस्त (D₂ 'द्धश्च), T₁ G₁ धर्म पादविहीनस्तु
 (G₁ 'श्च) — M₂ om (hapl) 11^{b-12c} — ^o) Ś₁
 द्वापररेणोति, K₃ 'राधेन; D₆ रे चैव, G₁ 'रोधेन

12 M₂ om 12^{abc} (of v l 11) — ^a) D₁ अशैर्
 (for अशैर्) Ś₁ मनुष्यान् (for अधर्मस्) — Ś₁ K₁ om
 (hapl) 12^{bc} — ^b) D₆ लोक (for लोकान्) K₂ मनुष्या
 नुपतिष्ठति — After 12^{ab}, N (except Ś₁ K₁ D₁) ins

945* तामस युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ।
 — D₁ om (hapl) 12^{cd} — ^d) Ś₁ अधर्म (for मनुष्यान्)
 K₄ उपसेवते, B₁ ३ उपतिष्ठते

13 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ ६ यशो बु(K₁ ३ वृ)द्धिर्; S
 (except M₁) मनो बुद्धिर् (for अथो बुद्धिर्) — ^o) B₁
 कलियुगे (for अनुयुग) K₄ G₁ ३ ४ हसतीति, T₁ हृष्यतीति

14 ^a) S ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या — ^b) S₁ शूद्रा (for
 शूद्रा) — ^c) T₁ व्याजाद् (for व्याजैर्) — ^d) K₄ B₂ ४
 D₁₋₃ T G M₁ जना, D₆ नृपा (for नरा) Ś₁ K₁₋₃
 धर्मवैतसिकैर्वृता, M₂ धर्मवीत सुसवृता

15 15^{ab}=(v l) 38^{ab} — ^a) K₁ ३ सत्य K₄ D₁

S सक्षिप्यते D₁ ३ धर्मो (for लोके) — ^o) B₁ सत्य
 हन्यात्; D₁ सत्यहानिस् — ^d) T G transp आयुर् and अल्प

16 K₄ om (hapl) 16 — ^a) B₁ सक्षयाद् S₁
 विद्या — ^b) D₂ M₂ शिक्षति B₂ ३ D (except D₁₋₃ ६)
 [उ]पजीवितु, B₄ [उ]पसेवितु B₁ न शक्यन्त्युपजीवति — ^o)
 Ś₁ K (K₄ om) B₄ D₁₋₃ ६ अनुर्दीप्तान्, T₁ अवज्ञानाल्,
 T₂ G₃ अभिज्ञानाल् B₁ विद्याहीनास्थिरज्ञानाल्, G₄ विद्या
 नामनभिज्ञानाल् — ^d) T₁ M₁ हि (for Sपि) B₁ लोभो
 स्पत्तिर्भविष्यति, T₂ G₂₋₄ लोभक्रोधौ भविष्यत

17 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ ६ क्रोधलोभं (by transp), T₁ G₁
 लोभमोह — ^b) K₂ ४ B₁ ३ ४ D_c D_n D₁ ३ ४ कामा
 सक्ता; D₂ T G₂₋₄ कामेसक्ता — ^o) K₁ ३ वैरवद्वा, K₄
 D₁ ३ बुध्या, B₄ T G सक्ता — D₁ om (hapl)
 17^{d-18c} — ^d) B₁₋₃ D (except D₂ ३ ६, D₁ om)
 'वधैषिण

18 K₃ om 18^{a-19b}, D₁ om 18^{abc} (of v l 17)
 — ^a) =41^a G₄ ब्राह्मणक्षत्रियविश — ^b) D_c T₁ G₁
 M₁ सकिरत, D₂ T₂ G₂₋₄ सकीर्यते, M₂ ससरत

19 K₃ om 19^{ab} (of v l 18) — ^a) Ś₁ K₁ अत
 मध्या, K₂ D₂ M₂ अता मध्या, D₂ आद्या मध्या — ^b) B
 D_c D_n D₆ ६ मध्याश्चात्या न सदाय, D₁ ३ मध्याश्चतेवसायिन
 — ^o) K₁ ३ D₂ G₂ लोके B₂ ईदृशाश्च भविष्यति — ^d)
 Ś₁ K D₂ प्रत्युपस्थिते, B₂ 'पर्यव, B₄ D₁ ३ ६ समुप

20 ^a) K₄ S प्रवरा (T रा, G₂ ४ 'र) शादी, B₁ D₁
 प्रवरा शाणा — ^b) G₁ वारानां (for धान्यानां) K₁₋₃ B₁ ३ ४
 D_{o1} D₁ ६ ६ G₁ ३ M दूपक — Ś₁ K₂ read 20-23 in
 this sequence 20, 23 22, 21

मत्स्याभिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् ।
 गोषु नद्यासु पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१
 अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।
 अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२
 सरितीरेषु कुहलैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः ।
 ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३
 श्राद्धे दैवे च पुरुषा ये च नित्यं धृतव्रताः ।
 तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ २४
 पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।
 अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २५
 न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वैदनिन्दकाः ।

न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविलोभिताः ॥ २६
 निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि घेनुकाः ।
 एकहायनवत्सांश्च वाहयिष्यन्ति मानवाः ॥ २७
 पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
 निरुद्वेगो बृहद्रादी न निन्दामुपलप्स्यते ॥ २८
 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् ।
 भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ २९
 प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ।
 विधवानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ॥ ३०
 अल्पवीर्यबलाः स्वधा लोभमोहपरायणाः ।
 तत्कथादानसंतुष्टा दुष्टानामपि मानवाः ।

21 T₁ G₁ om (hapl) 21-23, D₃ om 21 For S₁ K₂ of v1 20 K₁ D₁ read 21^{ab} after 22 — ^a) B₂ जीवति, T₂ G₂₋₄ M₂ भुजतो (for जीवन्तो) — ^b) D₂ चहत (for दुहन्त) S₁ [अ]जैडक, D₁ [अ]जैडकां; D₂ [अ]जैडकान्, T₂ G₂₋₄ [अ]जाधिकान्; M [अ]जैडका (M₂ 'कान्) — After 21^c, D₂ D_n ins

946* येऽपि नित्यं धृतव्रता ।

तेऽपि लोभसमायुक्ता

22 T₁ G₁ om 22 (of v1 21) For S₁ K₂ of v1 20 — ^a) S₁ K₁ परिमुष्णन्ते — ^b) T₂ G (G₁ om) मानवान् S₁ K₁ समताश्चैव मानवा — ^c) K₂ 4 D₁₋₃ सुरापा, D₂ (marg sec m) ये नरा (for अजपा) D₂ सुरापानरतास्तेवे — After 22, K₁ D₁ read 21^{ab}

23 T₁ G₁ 4 om 23 (for T₁ G₁, of v1 21) For S₁ K₂, of v1 20 — ^a) K₁₋₃ D₂ (marg sec m as in text) सरितीरेषु, T₂ G₂ ततस्तीरेषु — ^b) K₁ चार (for चाप) S₁ K₁ चौपरि, K₂ B₂ चौषधी — ^c) S₁ K₁ 2 ताश्च (for चापि) T₂ G₂ 2 अफलकास (for अल्पफलास)

24 ^a) K₂ देवेषु, D₂ दैवेषु, D₁ दाने च, G₂ देवेषु च, M₁ देवे च — ^b) B D₂ D_n D₄ [S]पि, D₂ ये (for च) D₁ 2 यत्, T₂ G दृढ (for धृत) — ^c) D₂ समाविष्टा — ^d) S₁ K₁₋₃ दास्यतीह, B₁ 2 भोक्ष्यति हि, T₁ भक्ष्यतीह; T₂ G₂₋₄ भक्षयति; M₁ योक्ष्यतीह, M₂ यक्षयति ह B₂ भविष्यति कलौ युगे

25 ^a) T₁ अनिष्टातानि, T₂ G₂₋₄ अनिष्टा (G₂ 4 एका) नि च, G₁ अनिष्कृतानि; M₂ अनिष्कां — After 25, D₁ 2 ins

947* रात्री भोक्ष्यन्ति व्रतानो गृहिणोऽपि युगक्षये ।

83

एवत्रिषु करिष्यन्ति कलौ शास्त्रविमोहिता ।

26 ^a) B₂ म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं (=29^a) — ^c) K₂ 4 D₂ 5 यक्ष्यते — ^d) B D (except D₁₋₃) T₂ G 'विमोहिता (B₂ 'विलोहिता), T₁ M₂ 'विलोपिता — After 26, B₂ D_{n1} n₂ D₆ ins

948* निम्नेष्वीहा करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिता ।

27 G₄ om 27^{ab} — ^a) S₁ K₂ D₂ (marg sec m as in text) निम्नेष्वीहा; K₁ 2 4 B_{1m} D_{2m} M₂ नि (K₂ D₂ न) निम्नेष्वीहा, B₂ नित्यं कृषिं B₂ निम्ने चापि कृषिष्यति, B (G₄ om) न चेष्टि (T₁ छी) कारयिष्यति — ^b) S₁ K₁₋₃ G₂ धुरि घेनुका, T₁ M धुरि (T₁ सुर) घेनुच — ^d) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) योज (for वाह)

28 ^a) T₁ श्रद्धवादे; M₂ बृहद्राशी — ^d) D₁ उपलिप्सते, T₁ लिप्स्यति; T₂ G₂₋₄ 'यास्यते

29 ^a) S₁ म्लेच्छी; K D₂ 2 5 म्लेच्छी, D_{n2} म्लेच्छ, D₁ म्लेच्छी — ^b) K₂ 4 D₁₋₃ 5 धर्म; T₂ G₂ 2 ज्ञान (for यज्ञ) — ^c) D₂ T₁ G₁ M भविष्यति — ^d) S₁ K D₁₋₃ निरुत्सवम्, D₂ निरुत्साहम् (for अनुत्सवम्) S₁ K₁ 2 अथापि वा; K₂ 4 D₁₋₃ T₂ G₂ 2 अथो तदा, T₁ G₁ M₂ भगमल (for अथो तथा) D₂ अनुत्सवमस्य तदा, G₄ अनुत्सवमतो यथा

30 ^a) K D₁₋₃ प्रायश (for प्रायश) K₁ 2 T₂ G₂₋₄ M च, T₁ तु (for हि) D₂ प्रायश कृपणाधानां — ^c) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 2 विधवानाथ, K₂ विविधान्यथ; T₁ विधवायाश्च — ^d) T₁ G₄ भवि (for हरि) M हि (for [ह]ह)

31 G₄ om (hapl) 31 — ^a) K₂ D_n D₄ 5 स्वल्प (for अल्प) — ^c) S₁ K₁ 2 तस्करा दानसंतुष्टा, T₂ G₂ 2 संतुष्टास्तत्कथादाना — ^d) D₂ दानवा; M वांधवा (for

परिग्रहं करिष्यन्ति पापाचारपरिग्रहाः ॥ ३१
 संघातयन्तः कौन्तेय राजानः पापबुद्धयः ।
 परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
 भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ॥ ३२
 अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहंकारदर्पिताः ।
 केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३३
 आक्रम्याक्रम्य साधूनां दाराश्चैव धनानि च ।
 भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ३४
 न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
 स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३५
 राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
 सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३६

म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति च भारत ।
 हस्तो हस्तं परिमुपेद्युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३७
 सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
 स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥ ३८
 भीरवः शूरमानीनः शूरा भीरुविपादिनः ।
 न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३९
 एकाहार्यं जगत्सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
 अधर्मो वर्धति महान्न च धर्मः प्रवर्तते ॥ ४०
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनाधिप ।
 एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४१
 न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 भार्या च पतिशुश्रूषां न करिष्यति काचन ॥ ४२

मानवा) D₃ दुष्टाना मानवास्तदा, T G (G₄ om) क्षिष्टा
 नामपि बाध (G₂ पांठ) वा — /) B Dn मायाचारं, T₁
 पापाचारविवर्जिता, M₁ परायणा

32 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₆ सपादयत, B₁ समादाय तु,
 B_{1m} 3 ; D₀ Dn D₄ 6 समाह्वयत, B₄ सपातं; T₂ G₂₋₄
 M₂ सघातवत् K₃ 4 D₁₋₃ तस्मिन्द्युगे कुरुश्रेष्ठ — °) K₃ 4
 D₀ D₆ M₁ वधे युक्ता — /) B₁ पठिता (for क्षत्रिया)
 B₄ क्षत्रियान्या प्रदीयते

34 ^b) B₂ 4 Dn D₄ 6 G₂ चापि (for चैव) — °)
 K B₂ D₁₋₃ 5 T₂ G₃ भोक्ष्यति T₂ G₂₋₄ क्रोश — °)
 T₂ (before corr) G₄ हव (for अपि)

35 G₄ om 35 — °) Ś₁ K₁ 3 G₁ 3 M₂ स्वयग्रहा
 — °) = 36^d, 37^d, 39^d Ś₁ K D₁₋₃ 5 प्रत्युपस्थिते; B
 Dn D₄ 6 समुप

36 D₅ T₁ om (hapl) 36-37 — °) K₁ D₀ 3 G₂
 M₁ परार्था — G₄ om 34^{ad} — °) = 35^d, etc S₁ K
 D₁₋₃ प्रत्युपस्थिते; B M₂ समुप

37 D₅ T₁ om 37 (cf v1 36) — °) = (var)
 45^a B₄ चौरभूत, Dn₂ D₁ म्लेच्छी, S (T₁ om) वैर
 — °) K₁ जनार्दन, B₂ 3 D₀ Dn D₄ 6 न सशय (for
 च भारत) — G₄ om 37^a-38^b — °) Ś₁ K B₁₋₃ D₀
 D₁ हस्ताद्; M₁ हस्ते (for हस्तो) Ś₁ K₁₋₃ B₁ M पर्यमुषद्,
 B₂ परिसुपन्, G₁ पर्यमुष्णाद् B₄ न कन्यां याचते कश्चित्
 (= 35^a) — °) = 35^d, etc Ś₁ K D₃ प्रत्युपस्थिते,
 B₁ 3 4 Dn D₁ 3 4 6 M₂ समुप

38 G₄ om 38^{ab} (cf v1 37) 38^{ab} = (var) 15^{ab}

— °) D₀ Dn₂ सक्षेप्यते, Dn₃ D₄ सक्षिप्यते — °) G₄
 बालबुद्धयाद्या

39 ^a) Ś₁ K B₁ D₀ D₁₋₃ 5 शूरमतय, T₁ शूरवन्मा
 न्या, M₂ शूरमानिन्य B_{1m} 2-4 Dn D₄ 6 भीरुस्तथा
 शूरमानी — °) T₁ क्रूरा (for शूरा) — °) T₂ G₃ विष
 ह्यति (for विश्व) — °) = 35^a, etc S₁ K D₃ 5
 प्रत्युपस्थिते, B समुप (B₄ पर्यव)

40 ^a) Ś₁ K₁ 3 एककार्यं, K₃ G₁ M₂ एकभार्यं, B₄
 एकाताप, D₃ M₁ एकहार्यं; T₁ एको नव, T₂ G₂₋₄ नैकभार्यं
 Dn D₄ 6 युग (for जगत्) — °) Ś₁ K D₁₋₃ 5 भविष्यति
 युगक्षये (of 20^d, 21^d, etc), T₂ G₃ लोभमोहविवर्जित
 — °) K₃ B Dn D₂ 4-6 वर्धते, D₀ वर्तते Ś₁ K D₁ 3
 तदा (K₄ नित्य), B D₀ Dn D₂ 4 6 तन्न, D₆ तस्मिन् (for
 महान्) — °) B D (except D₁₋₃ 5) तु, T₁ G₁ 3 4
 [अत्र (for च) Ś₁ B₂ D₃ M₁ प्रवर्धते, D₆ विवर्धते K₄
 दान धर्मश्च हीयते

41 ^a) = 18^a G₄ ब्राह्मणक्षत्रियविश्रा — °) K₄ D₆
 विनक्ष्यति, D₃ विनश्यति (for न शिष्यन्ति) S₁ K₁ 3
 B₂ 4 नराधिप, B₁ (m as in text) युगक्षये; M₁ तथैव च
 — °) K₁ 3 G₁ तथा (for तदा) B₁ एकवर्णा भविष्यति;
 T₂ G₃ 4 एकवर्णास्तदा लोके — °) K₂ D₂ T₂ G₃ 4
 भविष्यति, B₁ तदा लोका

42 G₄ om 42^a-45^b — °) M₂ ये (for न) K₁ 3
 D₁ क्षम्यति, T G रक्षति, M₂ नक्ष्यति — °) T₁ प्रति (for
 तथा) — °) K₃ 4 B D M₁ भार्या B₁ न (for च)
 — °) K₃ 4 B₄ D₀ Dn D₁₋₃ M न करिष्यति काश्चन (B₄

ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
तान्देशान्संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४३
स्वैराहाराश्च पुरुषा योषितश्च विशां पते ।
अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४४
म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
न श्राद्धैर्हि पितृंश्चापि तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४५
न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति नराधिप ॥ ४६
परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
ततः प्राणान्निमोक्षयन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४७
पञ्चमे वाथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ४८

पत्न्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ॥ ४९
अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
न कश्चित्कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५०
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५१
म्लेच्छाः क्रूराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ॥ ५२
क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् ।
युगान्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तिलोभात्करिष्यति ॥ ५३
ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५४

De₁ D₁ कश्चन, De₂ किञ्चन, Dn सक्षये), B₁₋₃ D₆ करिष्यति
न काश्चन (B₁ 'ति कदाचन)

43 G₄ om 43 (cf v1 42) — ^a) D₆ यवार्थाः;
G₁ ; M₂ यवाना — ^b) G₁ ; गोधूमानां त* — ^d) = 35^d,
etc Ś₁ K₁ ; 4 D₃ ; प्रस्युपस्थिते, K₃ B₁ D₂ M₁ ससुप,
B₄ पर्येव* D₁ नीलोभृग्वयश्च सवेदा

44 G₂ om 44 (cf v1 42) — ^a) K₃ ; B D
(except Dn₃ D₃ ; 5) G₁ M स्वैराचारा — T₂ G₃ om
44^{cd} — ^c) Ś₁ K₁₋₃ नोत् क्षस्यति; K₄ D₁₋₃ ; न क्षमि-
ष्यति; M₂ न च क्षस्यति (for न सहिष्यन्ति) — ^d) Ś₁ K
D₃ ; प्रस्युपस्थिते; B₁ ; D₆ M₂ ससुप*

45 K₃ ; 4 D₃ G₄ om 45^{ab} (for G₄, cf v1 42)
— ^a) = (var) 37^a Ś₁ K₁ B₂ Dn₂ D₁ ; 5 म्लेच्छी
(Dn₃ म्लेच्छ, D₁ म्लेच्छी)भूत — ^b) B₂ D₃ ; युगक्षये,
B₄ च भारत (for युधि) D₁ युगान्ते पर्युपस्थिते (=35^d,
etc) — ^c) K₃ श्राद्धैश्च, D₁ ; श्राद्धेन K₄ D₃ न श्राद्धै-
र्देवताश्चापि; B D₆ Dn D₄ ; न श्राद्धैस्त्पर्षिष्यति, T G₂₋₄
M₂ श्राद्धेन (T₁ M₂ द्वैर्न) देवान् पितृन्, G₁ श्राद्धैर्न च
पितृन्देवान्; M₁ श्राद्धैर्देवान् च पितृन् — ^d) B D₆ Dn
D₄ ; देवतानीह (D₆ नि च) मानवा

46 ^a) D₁ ; क्षिप्यो (for श्रोता) — ^{cd}) B₂ ; D
(except D₁₋₃) जना (for नरा) S (except T₂ G₃ ; 3)
तमोग्रस्तान्ना लोका भविष्यति नरा

47 ^a) S भवति (for भविता) D₆ भवितायुश्च परमसु
— ^b) K₄ नव (for तदा) — ^c) D₃ विमोक्षयते — ^d)
= 35^d etc Ś₁ K D₁ ; 5 प्रस्युपस्थिते, B₁₋₃ Dn D₄ ;

ससुप*, B₄ पर्येव

48 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₆ ; पचमेप्यथ वा (K₃ D₆ *मे वाथ
वा, D₆ मे वा तथा) षष्ठे — ^b) Ś₁ K₁ ; M प्रजास्यते,
K₃ D₃ ; G₁ प्रजायते; K₄ प्रयास्यति — ^d) B₃ T₁ M तथा
(for तदा) K₄ D₁ ; 5 प्रजनि(D₃ *यि)ष्यति वै नरा

49 ^a) B₂ S पत्न्यौ (G₁ M *तौ) पत्नी (for पत्न्यौ स्त्री तु)
D₆ न (for तु) — ^c) B₂ पुरुषव्याघ्र, T₂ G₃ ; 4 नरशार्दूल
— ^d) D₃ सतोष, T₁ न दोष (for न तोष) B₄ उपगच्छति

50 ^a) D₆ अल्पद्रव्या च (for अल्पद्रव्या) S (except
M₁) अल्पद्रव्यो वृथालिङ्गा — ^b) T₁ G₁ ; 4 M₂ हिंसां S
प्रचरिष्यति

51 = (var) 3 186 36 — Dn₃ G₄ om (hapl)
51 — ^a) Ś₁ K₁ ; अट्टशूला — ^b) Ś₁ K₁ ; शिवशूलाश्च
K₁ ; चतुष्पदा — ^c) B₁ भविष्यति (for स्त्रिय) T₂
G₃ ; M₁ चैव (for चापि) Ś₁ योषित केशशूलाश्च, K
D₁₋₃ ; 5 T₁ G₁ प्रमत्वा केशशूलाश्च (K₁ ; *शूलाश्च; K₄ D₆
शूलिन्य) — ^d) D₆1 युगे युगे (for युगक्षये) B₁ स्त्रिय-
भ्रानागते युगे

52 ^a) B₁ G₁ म्लेच्छा शूरा; B₂ ; 4 Dn D₄ ; 5 म्ले (Dn₃
म्ले)च्छाचारा, D₁ म्लेच्छा क्रूरा D₆ D₁ सर्वभक्षया — ^c)
Ś₁ K₁ ; मानवा (for मनुजा) T₁ G₁ मनुजा मनुजर्षभ
(G₁ जाधिप)

53 ^b) K₄ कांचन; B₂ ; 4 S वचना — ^d) B D
(except D₁₋₃ ; 5) वित्तलोभात् K₄ हरिष्यति; G₄ भविष्यति

54 ^a) Ś₁ K₃ विज्ञाय (for [अ]विज्ञाय) — ^b) Ś₁
K₁ ; कारयति, D₆ करिष्यति K₄ D₃ तदा क्रिया, S

स्वभावात्क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशङ्किनः ।
 भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते युगसंक्षये ॥ ५५
 आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः ।
 भविता संक्षयो लोके जीवितस्य च देहिनाम् ॥ ५६
 तथा लोभाभिभूताश्च चरिष्यन्ति महीमिमाम् ।
 ब्राह्मणाश्च भविष्यन्ति ब्रह्मस्वानि च भुञ्जते ॥ ५७
 हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलादिताः ।
 त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् ॥ ५८
 जीवितान्तकरा रौद्राः क्रूराः प्राणिविहिंसकाः ।
 यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्यते युगम् ॥ ५९
 आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्त्रिपमाणि च ।

प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्ग्रह ॥ ६०
 दस्युप्रपीडिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः ।
 कुराजमिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥ ६१
 धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ।
 विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥ ६२
 शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
 श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ॥ ६३
 विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।
 एहृकान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
 शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान्युगसंक्षये ॥ ६४
 आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ।

(except G₁ M₁, G₂ inf lin) क्रियास्तदा — °) Ś₁ कुर्वन्ति, K₈ 4 D₂ 3 G₁ M₂ चर्तते, M₁ वर्धते — °) K₃ पर्यवस्थिते, K₄ D₈ 5 प्रत्युप°, B Dc Dn D₄ 6 समुप°

55 °) K₈ D₁ 3 5 स्वभावक्रूर° — °) B₁₋₃ Dn D₄ 6 अभिशसिन, B₄ T G₂₋₄ अभिशक्तिता — °) Ś₁ भावितारो G₁ नरा राजन् (for जना सर्वे) — °) B₁ प्राप्ते च (for संप्राप्ते) B₄ Dn D₈ G₁ संप्राप्ते तु (D₈ वै, G₁ स) युगक्षये

56 °) K₂ D₈ M₂ आरामाश्च K₄ D₁₋₃ चैत्य (for चैव) M₁ चैत्यान् (for वृक्षान्) — °) K₄ नाशयिष्यति सर्वथा — °) B Dn D₄ 6 सक्षयो (for संक्षयो) — °) B Dc Dn D₄ 6 हि (for च)

57 °) K₄ D₈ यथा (for तथा) — °) T₁ भवि° (for चरि°) N भविष्यति नरा नृप (Dc नराधिप) — °) B Dc Dn D₄ 6 T₁ M ब्राह्मणाश्च B Dc Dn D₄ 6 G₁ हनिष्यति, D₈ क्षयि°, T₁ M वधि° — °) G₁ [अ]पि (for च) B₄ G₄ M₂ भोक्षयते (for भुञ्जते) S₁ K₁₋₃ ब्राह्मणस्त्वो (K₂ 3 श्रो) पजीविनः; K₄ B₁₋₃ D ब्राह्मणस्त्वो (Dc D₈ श्रो) पभोगिन, T₁ ब्राह्मणाज्ञानि भुञ्जते

58 °) K₈ M₁ हाहाभूता, D₂ हाहा कृत्वा — °) K₄ T₁ भवि° (for भ्रमि°) T₂ G विद्वविष्यति गामिनां (G₁ भविष्यति महीसुरा)

59 °) B₂ 3 Dc Dn D₄ 6 S (except G₁ M₂) transp रौद्रा and क्रूरा B₁ शूद्रा (for क्रूरा) Ś₁ K₃ प्राणविहिंसका, D₁₋₃ प्राणिविहिंसि (D₈ हस) का, T₂ G₂₋₄ प्राण्युपहिंसका B₄ प्राणिनां हिंसकास्तथा; D₈ प्राणिना च विहिंसका — After 59^{ab}, K₄ reads 63^{ab} — °) D₈ सक्षिप्यते; S सपस्यते K₃ D₄ सुख, K₄ B₂ D₁₋₃ कलि; D₈ जगत् (for युगम्)

60 °) S (except G₁) नदीं Ś₁ K₁ 2 आश्रयति नदीश्चैव — °) T₂ G₂₋₄ विषमानपि (for विषमाणि च) — °) D₁ 2 प्रवाध्यमाना; T₂ G₁ 3 वृथा (G₁ प्रिया) वमाना — °) T₁ G₁ प्रजा (for द्विजा)

61 °) K₄ D₈ 6 दस्युप्रपीडनाद्वाजन् (D₈ द्राश), B Dc Dn D₄ 6 G₁ दस्युभि पीडिता (B₄ ददप्रपीडिता) राजन् — °) T₁ G₁ द्विजावय, T₂ G₂₋₄ तदा द्विजा (for द्विजो) — D₁ om 61^{cd} — °) K₄ करभारावपीडिता; T₂ G₃ करहारप्रपी°

62 °) T₁ वैर (for धैर्यं) G₁ कृत्वा (for त्यक्त्वा) — °) G₁ M₁ चरि (for करि) — °) T₂ G शूद्राश्च

63 K₄ reads 63^{ab} after 59^{ab} — °) K₄ D₈ 5 S (except M₁) धर्मान् (for धर्मं) D₁ 2 करिष्यति, G₄ प्रवक्ष्यन्ति, M₁ प्रवक्ष्यते — °) Ś₁ K₁ 2 ब्राह्मणा परिचारका, Dc णा पर्युपासते, S न द्विजा युगसक्षये — G₄ om 63^{cd} — °) K₂ प्रमाणेन

64 °) Ś₁ K₂ Dc₂ Dn₃ कालो (for लोको) — °) Ś₁ K₂ D₈ T₁ G₁ M₁ [अ]धरोत्तर, T₂ G₂₋₄ नरोत्तम — After 64^{ab}, M ins

949* धर्माचारपरिभ्रष्टा लोभमोहसमन्विता ।

[M₂ भ्रष्टो लोभाचारसमन्वित]

— °) K₁ 2 D₁ ऐहृकान्, K₃ D₄ एहृ, K₄ गोखलान्; T₁ जालुकान्; T₂ G₂ 3 M जाळ, G₁ जाळ्य; G₄ जळ (of v 1 66) G₂ पूरयिष्यति — °) Ś₁ K₁₋₃ D₈ नाचं (for वर्ज) — °) D₈ शूद्रान् T₁ G₁ M शूद्रानभिभवि (T₁ वदि)ष्यति, T₂ G₂₋₄ शूद्राश्च प्रभविष्यति — °) D₈ ते (for न) Dn₃ D₈ S (except M₂) द्विजा K D₁ उप (for युग°)

देवस्थानेषु चैत्रेषु नागानामालयेषु च ॥ ६५
 एङ्कचिह्वा पृथिवी न देवगृहभूषिता ।
 भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ ६६
 यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
 भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्यते युगम् ॥ ६७
 पुष्पे पुष्पं यदा राजन्फले फलमुपाश्रितम् ।
 प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्यते युगम् ॥ ६८
 अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
 अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यति तदा क्रिया ।
 विरोधमथ यास्यन्ति वृषलां ब्राह्मणैः सह ॥ ६९
 मही म्लेच्छसमाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ।
 करभारभयादिप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश ॥ ७०

निर्विशेषा जनपदा नरावृष्टिभिरदिताः ।
 आश्रमानमिपत्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥ ७१
 एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
 न स्यास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥ ७२
 आचार्योपनिधिश्चैव वत्स्यते तदनन्तरम् ।
 अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसंबन्धिवान्धवाः ।
 अभावः सर्वभूतानां युगान्ते च भविष्यति ॥ ७३
 दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राणि चलानि च ।
 ज्योतीषि प्रतिकूलानि वाताः पर्याकुलास्तथा ।
 उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ७४
 पद्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
 तुमुलाश्चापि निर्हादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ।

65 ^b) T₁ द्विजानामालयेषु च

66 ^a) K₁ ३ पेङ्कं, 8 जाङ्क (of v l 64) — ^b)
 Ś₁ K₁ ३ भूषणा, D₁ ३ भूमिका (for भूषिता) — ^c)
 Dc₁ G₁ ३ 4 M₁ भविष्यति

67 ^a) T₂ G₁ ३ 4 यथा (for यदा) B₂ कर्महीना,
 T₁ युगेहीना — ^b) Dc मस्यादा, T₁ मांसादा T₁ पशव
 (for पानपा) — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ ३ पापास (for नित्य)
 — ^d) B (except G₁) सपत्स्यते (for संक्षे) K₃ सुख, D₃
 कलि, D₃ जगत् (for युगम्)

68 T₂ G₃ om (hapl) 68 — ^a) Dn D₄ ०
 transp पुष्पे aud पुष्प D₃ महाराज (for यदा राजन्)
 — ^b) B D (except D₁₋₃ ३) फले वा फलमाश्रित — ^c)
 K₄ D₃ जनिष्यते, D₂ जनिष्येत, D₃ जनिष्यति (for प्रजा)
 G₁ M नरश्रेष्ठ (for महा) G₂ 4 प्रजायते नरश्रेष्ठ — ^d)
 S (T₂ G₃ om) सपत्स्यते (for संक्षेप्यते) K₄ D₃ ३
 कलि, D₃ जगत्; G₁ कृत (for युगम्)

69 G₄ om 69^{abcd} — ^b) K₁ ३ B₁ D₃ T G (G₄
 om) युगक्षये, B₂ (by transp) युगे गते, Dc M₃ युगे
 युगे — ^d) K₂ 4 B D (except D₁ ३) G₁ भविष्यति
 तदा क्रिया (G₁ क्षया) — ^e) G₁ क्रियाविरोध यास्यति
 — ^f) T₂ G₂₋₄ M₁ (sup ln as in text) ब्राह्मणा
 वृषलै सह

70 ^a) B₁₋₃ Dc Dn D₃ 4 ० म्ले (Dn₃ म्ले) लजना
 कीर्णा, B₂ G₂ म्लेच्छगणा, T₁ G₁ M म्लेच्छकुला — ^b)
 B₁ T₁ तदाचिरात्, D₁ युगक्षये — ^d) Ś₁ K₁ ३ 4 B₁
 D₂ ३ ३ गमि, K₃ D₁ नदि, Dc₃ वसि; T G व्रजि (G₁

व्रजि) (for भजि) — After 70, 8 ins

950* अन्यायवर्तिनश्चापि भविष्यन्ति नराधिपा ।

71 ^b) Ś₁ K₃ 4 D₁₋₃ सदा विष्टि (Ś₁ विद्धि, K₂ D₁ ३
 वृष्टि) करादिता, K₁ ३ B Dn तथा वि (B₁ ३ वृ) ष्टिकरा, Dc
 यदा विष्टिकरा, T₁ G₁ M अनावृष्टिभिर (G₁ भया) दिता
 — ^c) B₂₋₄ Dn D₃ ० उपलप्यति, Dc D₂ अभिपश्यति,
 T₁ नाभिपत्स्यति, M₂ अभिवत्स्यति — ^d) K₃ D₁ ३ वृषला
 ब्राह्मणै सह (= 69^f)

72 After 72^{ab}, S (except G₄) ins

951* ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या परित्यज्यन्ति सक्रियाम् ।
 — ^c) Ś₁ K₁ ३ देशे तु; K₃ T₂ G₁ ३ 4 देशेन (for
 देशे च)

73 ^a) T₂ G आचार्योपाधिन (G₁ पचिति) क्षेव — ^b)
 B₂ ३ Dn D₃ ० भत्स्यते, Dc D₄ वत्स्यते; D₁ T₂ G₂ ३
 वत्स्यते, D₃ विद्यते — ^c) K₁ 4 D₃ T₁ G₁ अर्थयुक्त; T₂
 G₂₋₄ युक्तान् K₁ भविष्यति, S (except T₁ M₁)
 प्रपत्स्यति — ^e) Ś₁ K₁ ३ अभाव सर्वभावाना; Dc स्वभाव
 सर्वभूताना — ^f) B D (except D₁ ३ ३) स (for च)

74 ^b) B (B₁ marg) D (except D₁₋₃) [अ]प्रभाणि
 च (B₁ orig चराणि च); T₁ दिशो दश; T₂ G जलानि च
 (for चलानि च) — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ ३ ज्योतीषि प्रतिक्लो
 मानि; B₁ ३ Dc S प्रभूषितानि ज्योतीषि — G₄ om
 74^c-75^d — ^f) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ३ G₁ निदर्शना

75 G₄ om 75^{abcd} (of v l 74) — ^b) D₃ प्र
 पिष्यति भास्कर (by transp) — ^c) B₄ उल्काश्चापि
 सनिर्हादा — ^d) K₁ ३ निर्दाहा; G₂ दीनाभा (for दिग्दा

कवन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमये तदा ॥ ७५
 अकालवर्षी च तदा भविष्यति सहस्रदृक् ।
 सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ७६
 अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ।
 भर्तृणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥ ७७
 पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
 सृद्यिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ॥ ७८
 अपर्वणि महाराज सूर्यं राहुरूपैष्यति ।
 युगान्ते हुतशुकचापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ७९
 पानीयं भोजनं चैव याचमानास्तदाध्वगाः ।

न लप्स्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरते ॥ ८०
 निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
 रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८१
 मित्रसंवन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा ।
 जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८२
 अथ देशान्दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च ।
 क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८३
 हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ।
 विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ॥ ८४
 ततस्तुमुलसंघाते वर्तमाने युगक्षये ।

हा^१) — T₂ G₃ om 75^c-76^d — ^१) K₃ 4 D₁₋₃ 5
 कवधातरिते — ^१) B D (except D₁₋₃) M₂ 'स्तमने, G
 (G₃ om) 'स्तमयौ K₁ यथा, K₃ D₅ G (G₄ om) तथा,
 K₄ D₃ 3 सदा (for तदा)

76 T₂ G₃ 4 om 76 (for T₂ G₃ of v l 75) — ^१)
 B D (except D₁₋₃ 5) भगवान् (B₄ पर्जन्य^१) (for च तदा)
 — ^२) G₁ 2 युगक्षये (for सहस्र) — ^३) G₁ रोहति
 — ^४) Ś₁ K D₃ 5 प्रत्यु, T₁ M समु^१ (for पर्यु^१) G₁
 सप्राप्ते च युगक्षये

77 ^१) T₁ G₄ अभीक्ष्ण- Dc कर्म^१ (for क्रूर^१) — ^२)
 K₁ B D₁ 5 G₁ 2 पुरुषा (for प^१) K₁ Dc₂ प्रिय, K₃ 4
 D₃ 4 'प्रिया — ^३) T₂ G₃₋₄ स्थास्यते S₁ K D₁ 2 5
 स्त्रियस्तदा (by transp), B₂ Dn₁ ns तत स्त्रिय, B₄
 स्त्रियस्तथा

78 G₄ om 78^{ab} — ^१) K₁ M₁ हरिष्यति, T₁ भवि^१,
 T₂ G₂ 3 न रक्षति — ^२) T₁ नादरिष्यति (for सूद्यि^१)
 G₁ पशून्, M₁ पतिं — ^३) Ś₁ K₄ D₁ 2 G₁ M₁ उपाश्रिता,
 T₂ G₂₋₄ उपासिता

79 ^१) K₂₋₄ D₃ 5 S उपेष्यति, D₁ 2 ग्रसि^१ — ^२)
 K₃ 4 B₄ D₁₋₃ 5 M₂ क्षयति (for युगान्ते) K₃ 3 Dn₂ ns
 D₃ चापि (for चापि) — ^३) B₄ प्रभविष्यति

80 G₄ om 80 — ^१) B D (except D₁₋₃ 5) चापि
 (for चैव) — ^२) K₁ 3 D₆ T₁ M₁ तथा (for तदा) T₂
 G₁₋₃ नरा (for [अ]ध्वगा^१) K₃ 4 D₁₋₃ याचमानस्तथा
 ध्वग — ^३) Ś₁ K₁ 2 T₁ G₁ लप्स्यति, K₃ लप्स्यति, K₄
 D₁₋₃ लप्स्यते T₁ G₁ निवासंश्च — ^४) K₃ 4 D₁₋₃ निरस्त
 K₃ 4 D₁ 5 शेष्यते

81 D₂ om 81^c-82^b — ^१) K₁ 3 4 Dc Dn₃
 D₁ 2 6 T₁ G₁ M निर्घाता (for निर्घात) T₂ G₂₋₄ निरस्ता

वायुना गाव — ^१) K₄ D₂ शकुता^१ (for शकुना^१) — ^२)
 K₃ 4 D₅ प्रत्यु^१, B₁ समु^१ (for पर्यु^१)

82 D₂ om 82^{ab} (of v l 81), K₃ M₂ om (hapl)
 82-83, G₄ om (hapl) 82 — ^१) T₂ G₂ 3 मित्रान्
 (for मित्र) D₁ सर्वान् (for चापि) — ^२) Ś₁ K₁ 3 4
 B₁ D₁ 2 5 नरा सत्यज्य शेरते, S (G₄ M₂ om) सत्यजति
 नरास्तथा (G₁ M₁ दा) — ^३) Ś₁ K₁ 3 4 D₃ 3 5 दारान्,
 D₁ खेदात्, T₂ G₂ 3 जन (for जन) Dc T₂ G₂ परिजनश्च
 T G (G₄ om) चैव (for चापि) — ^४) Ś₁ K₄ D₃ 3 5
 प्रत्यु^१, B₁ Dc₂ समु^१ (for पर्यु^१) T G₂ 3 M₁ सत्य च युग
 सक्षये, G₁ सत्यजति युगक्षये

83 S₁ K₁₋₃ M₂ om 83 (Ś₁ K₁ 3 hapl, for K₃
 M₂ of v l 82) — ^१) T G₂ 3 देशा K₄ B₄ D₁₋₃ 5
 S (M₂ om) चैव (for चापि) — ^२) B₁ वनानि च (for
 पत्तनानि) T₁ वनानि, T₂ G₂₋₄ [आ]पणानि (for पुराणि)
 — ^३) T₂ G₂₋₄ सल^१ (for सश्र^१) — ^४) K₄ D₃ 5 प्रत्यु^१;
 B₁ 4 M₁ समु^१ (for पर्यु^१)

84 G₄ om 84-85 — ^१) S₁ K₂ G₁ सुतेत्येव, B₄
 भ्रातरिति — ^२) K₁ D₁ G₂ M₂ विक्रोशमाना^१ — ^३) Ś₁
 K₁ 3 Dc₂ जनौष (for जनो गां) T₂ G₂ 3 जनोय प्रव-
 दिष्यति; G₁ परितप्स्यति भारत — T G M₁ (om line 2)
 ins after 84 (G₄, which om 84, ins line 2 only
 after 83)

952* भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणा प्राकृतप्रिया ।
 पापण्डजनसकीर्णा भविष्यन्ति युगक्षये ।

85 G₄ om 85 (of v l 84), T₂ G₂ 3 om (hapl)
 85^{ab} — ^१) M₁ लोके (for तत्स) D₃ 3 तुमल^१, T₁
 तुमलसयुक्ते — ^२) Ś₁ K₁₋₃ B₁ 4 Dc₂ D₃ T₁ M₂ जन^१
 (for युग^१) — ^३) T₁ विजातिपूर्वको लोक — ^४) B₁

द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ८५
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविवृद्धये ।
 भविष्यति पुनर्देवमनुकुलं यदृच्छया ॥ ८६
 यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
 एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ८७
 कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।
 क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ८८
 कल्किर्विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
 उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ८९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

संभृतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
 मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ।
 उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ॥ ९०
 स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
 स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमृपनेष्यति ॥ ९१
 उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः ।
 स संक्षेपो हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ ९२
 स सर्वत्र गतान्क्षुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 उत्सादयिष्यति तदा सर्वान्मलेच्छमणान्द्विजः ॥ ९३

सभविष्यति, D₃ न भवि, T₁ G₃ स प्रपति D₈ विक्रमेण
 भविष्यति, G₁ क्रमशः प्रपतिष्यति

86 °) Ś₁ K₁ ३ G₁ ४ तस्मिन् (for अन्यस्मिन्) — °) T₂ (before corr) लोक प्रसिष्यति, T₂ (after corr) G₂₋₄ लोकप्रसिद्धये — °) A few MSS पुनर्देवम् G₁ भविष्यति पुन सर्वे — °) G₁ नरा देव (for अनुकुल)

87 °) D₈ यावत्, G₄ यथा (for यदा) D₀₁ D_n D₄ ६ transp चद्र and सूर्य — °) B₁ तदा; D₁ G₂ यदा, G₄ यथा (for तथा) K₂ D_{n2} तिष्य बृहस्पति, K₄ (margin sec m) D₁ ६ (margin) M₁ शुक्रो बृहस्पति, D₀ तिष्ये बृह, G₁ शुक्रो बृहस्पति — °) S₁ K₁₋₃ D₁ एकरात्रे (K₂ D₁ 'त्रौ), D₈ एकराशी — D₂ om (hapl) from न्ति up to भविष्य in 88^d — °) Ś₁ D₂ प्रपश्यति, K₁ D₀₂ प्रपत्स्यति; K₂ प्रवत्स्यति, B₂ D₁ M₁ भविष्यति, T G₂ ३ सपत्स्य (T₁ 'स्य)ति G₁ M₂ तदा सपत्स्यते कृत

88 D₃ om up to भविष्य in 88^d (of v 1 87) — °) Ś₁ K D₁₋₃ ६ चैव (for चापि) Ś₁ K₁ ३ च लोमश, B₄ सुखावहा (for [अ]नुलोमगा) T₂ G दक्षिणानि भविष्यति पूज (G₁ प्रजा)यत परस्पर (see below) — For 88^d, T₁ M subst

953* दक्षिणानि भविष्यन्ति ग्रहाश्चाप्यनुलोमगाः ।

प्रदक्षिणा भविष्यन्ति पूजयन्त परस्परम् ।

— °) D₂ M₁ भविष्यति B₂ न सशय, G₁ तदा कृत (for निरामयम्)

89 °) B D_{n1} n₃ D₄₋₆ S (except G₁) कल्की K₂ D₂ विष्णुयशो — °) D₁ प्रयो, D₈ प्रणो (for 'प्रचो') — °) K₂ D₀ D₂ S (except T₁ G₁) उत्पत्स्यति D₀ महाभुद्धि — °) K₂ D₈ चर

90 °) G₁ संभृत K₁ ४ D₁ २ शभलग्रामे; K₂ सवल, T G₂₋₄ M₂ शबल, G₁ सगळ, M₁ शमळ — After 90^{ab}, S ins

954* महात्मा वृत्तसपन्न प्रजानां हितकृत्तप ।
 — °) T₁ सुबहून्यायुधानि च, G₁ ३ ४ बहुनानायुधानि च — G₂ om (hapl) 90^{cf} — °) K₂ भूताश्च, D₀ योधाश्च, T₁ योग च, T₂ (before corr) G₄ योगैश्च; G₁ M₁ योगाश्च

91 °) Ś₁ स सर्वं, B₂ स्वधर्मं T₁ G₁ M₁ राजन् (for राजा) — °) D₁ ३ महायशा (for भवि) — °) B₁ S सकल (for सकुल) Ś₁ K₁ ३ स एवेद कुल सर्व; K₂ ४ D₁₋₃ ६ स चेद सकुल सर्व

92 °) K₂ D₂ उत्थितो, G₂ उत्स्थितो — °) Ś₁ K D₁₋₃ ६ कालांत, G₁ क्षत्रांत; G₂ युगांत (for क्षयान्त) — °) B₁ ६ D₀ D_n T₁ G₁ ३ ४ M संक्षेपो (B₁ D_n संक्षेपे, B₂ संक्षये, T₁ संक्षेसा) हि स सर्वस्य, B₂ D_{n1} n₂ D₄ ६ संक्षेपको हि सर्वस्य, B₄ समक्षाय हि सर्वस्य, T₂ G₂ संक्षेपे स हि सर्वस्य — °) K₄ परिवर्तते

93 D₂ om 93 — °) S गत (T₁ ते) क्षुद्रान् — °) T₂ G₂ ४ उद्धात, G₃ उद्धूत (for उत्साद) — °) Ś₁ K₁ ३ B D (except D₀₂ D₁ ३) सर्व (for सर्वान्)

Colophon om in Ś₁ K₁₋₃ — Major parvan D_{n2} T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan G₁ M₂ मार्कण्डेयसमास्या K₄ B₂₋₄ D₀ D_n D₂ ६ (all om sub parvan name) mention only भविष्य, and D₄, likewise, only भविष्यत् — Adhy name D₁ भविष्यकथन, G₁ युगधर्मकथन — Adhy no (figures, words or both) D_n 189 (D_n 190), D₁ 196, S (M₂ inf ln) 192 (M₂

१८९

मार्कण्डेय उवाच ।

ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ।
वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ १
स्थापयित्वा स मर्यादाः स्वयंभुविहिताः शुभाः ।
वनं पुण्ययज्ञःकर्मा जरावानसंश्रयिष्यति ॥ २
तच्छीलमनुवत्स्यन्ते मनुष्या लोकवासिनः ।
विप्रैश्चोरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३
कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
स्थापयन्विप्रशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४

संस्तूयमानो विप्रेन्द्रैर्मानयानो द्विजोत्तमान् ।
कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ५
हा तात हा सुतेत्येवं तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानान्सुभृशं दस्यून्नेष्यति संक्षयम् ॥ ६
ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ।
भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७
आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकान्यवटास्तथा ।
यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ॥ ८
ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ।

orig 195) — Śloka no Dn₁ 96, Dn₂ 97, Dn₃ D₁ 98

189

1 °) Ś₁ K₁ 2 4 D (except D₁) चौरक्षय — °) K₁ B₂ Dc₂ D₁ T₂ G₂ 'मेध', K₂ 'मेधो'; B₁ 'मेधैर्', G₂ 4 'मेध (for 'मेधे) B₁ 'यज्ञैर्', T₂ G₂-4 'यज्ञ (for 'यज्ञे) — °) G₁ कालयिष्यति

2 K₃ om (hapl) 2 — °) B D (except D₁-3 8) च (for स) — °) A few MSS स्वयभू- Ś₁ K₁ 2 तदा; B₄ प्रभु (for शुभा) — °) T₁ G₂ पुन (for वन) G₁ 2 4 पुन (G₁ वन) पुण्ययज्ञ कर्म — °) B₄ जरयां; T G₁ जरया, M विधिवत् (for जरावान्) B₁-3 Dc Dn रमणीय प्रवेक्ष्यति

3 °) Ś₁ K₂ 9 M₁ अनुवत्स्यते; K₄ Dn₂ D₂ 3 वत्स्यति, B₂-4 Dn₁ ns D₄-6 'वत्स्यन्ति; D₁ T₂ G 'वर्तते, T₁ M₂ 'पत्स्यते (for 'वत्स्यन्ते) — °) B₁ लोकभाविन, T₂ G लोक (G₁ धर्म)चारिण — °) G₁ विप्रा (for विप्रै) D₄ चौरक्षयैश्च, Dc चोरक्षय Ś₁ K Dn D₁-3 8 एव चौ (D₁ चो)रक्षये जाते — °) Ś₁ K D₁ 2 8 महत्; D₂ महा- (for कृते)

4 °) G₁ शक्ति च, M शक्त्यश्च (for शक्ती) — °) B D (except D₁-3 8) द्विज (for विप्र) — °) Ś₁ [द्वि]जितेषु, Dc विहितेषु, D₁ विपिनेषु, T₂ G₂-4 विविधेषु (for विजितेषु)

5 °) Dc विप्रेद्रो — °) S मानयश्च (for 'यानो)

— °) Ś₁ K₁ 2 कार्किश्, K₄ B₂-4 T G₂-4 कल्की (for कल्किश्) B₁ (m as in text) चरिष्यति महाबाहु — °) Ś₁ Dc तदा (for सदा)

6 °) = 3 188 84^a B₂ [ए]त्त् (for [ए]व) B₁ हा तात हा च पुत्रेति, B₂ 3 D (except D₁-3 8) हा मात स्नात पुत्रेति; B₄ हा तात हा भ्रातरिति — °) B₂ तदा (for तास्ता) K₂ सुदारुण, M₂ च दारुणा (for सुदा) — °) K₁ M₂ विक्रोशमाना S₁ K D₁-3 8 सुबहुन् (for सुभृश) — °) D₁ देशान्, G₂ रात्रून् (for दस्यून्) K₁ स क्षय, T₁ सयुगे (for संक्षयम्)

7 °) B₂ तदा (for ततो) B₂ 'विनाश Ś₁ K₁ 2 [S]य (for वै) — °) G₁ युगे (for कृते) — °) Ś₁ B₁ 2 Dc D₁ 2 4 6 तदा, B₂ सदा (for तथा) — After 7, M₂ ins 955*

8 °) Ś₁ K₁ 2 G₂ आरामाश्चैव, K₃ D₁ आश्रमां, Dc₁ आश्रम (for आरामां) K₁ 2 G₁ चैत्यांश्च — °) Ś₁ तटाकान्यवटस्तथा, K₁ तटाकान्यवटास्तथा, K₂ तटाकानि वटास्तथा; K₄ B₁ D₁ 3 तटागान्यवटास्तथा; B₂-4 Dc तटा गावस्तथा तथा; Dc Dn D₄ तटागावस्तथास्तथा, Dc तटागाश्च वटास्तथा — N ins after 8^{ab} M₂, after 7

955* पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायतनानि च ।
— °) G₁ करि (for भवि)

9 °) B₁ ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या — °) K₄ D₁ हत पाखडा, S हत (M₁ सह)पापडा — °) Ś₁ K D₂ 8 सत्ये तथा, B Dn D₄ 6 T₁ M₂ सत्यजना; Dc सत्यप्रिया, G₁ सत्यव्रता; M₁ सत्यरता (for सत्ये जना) D₁ महाप्रजा D₂ सहप्रजा (for जना प्रजा) T₁ तथा, T₂ G₂-4 तदा

आश्रमाः सहपाषण्डाः स्थिताः सत्ये जनाः प्रजाः ॥ ९
जास्यन्ति सर्वबीजानि उप्यमानानि चैव ह ।
सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं सस्यं भविष्यति ॥ १०
नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ।
जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
पालयिष्यन्ति राजानो धर्मेणेमां वसुंधराम् ॥ ११
व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
पद्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया रक्षणे रताः ॥ १२
शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च ।
एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ।
पश्चिमे युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः ॥ १३
सर्वलोकस्य विदिता युगसंख्या च पाण्डव ।
एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।

वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १४
एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविना ।
दृष्टाथैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥ १५
इदं चैवापरं भूयः सह आतृभिरच्युत ।
धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १६
धर्मे त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतां वर ।
धर्मात्मा हि सुखं राजा प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १७
निबोध च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
ब्राह्मणो रुषितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः ।
उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥ १९

(for प्रजा)

10 °) B₂ ; Dn D₄ ० प्रय (D₄ ० 'ज'ति; S जायति
(for जास्यन्ति) Ś₁ K₁-8 चैव बीजानि; T₂ G सर्वभूतानि
K₄ D₁-5 जनियन्ते (D₁ 'ति) च बीजानि; D₈ जनयिष्यति
बीजानि — °) K₁ ३ तप्य (1), B Dn D₄ ० रोप्यमाणानि,
T₂ G शुष्य (G₁ वर्धं) (for तप्यं) Ś₁ K भारत, B₂
सर्वश; D₈ वै तदा; T₁ चै सह (for चैव ह) — °) B₁
D₀ D₂ ३ S सर्व G₁ सर्वश सभविष्यति

11 °) D₂ नियता, D₈ [अ]निरता (for निरता) — °)
D₁ ३ शुभेषु, G₁ ३ वृत्तेषु (for व्रतेषु) — G₄ om 11^{cd}
— °) K₁ ३ B₂ ४ Dn D₈ ४ ० जप्यं, K₂ ४ B₉ Dc D₁
जाप्यं (for जपं) — °) Ś₁ कामा मुदान्विता, D₁ 'काम
मुदा युता', G₁ कामसमायुता — Ś₁ K₁ om (hapl)
11^c-12^d — °) B₁ धर्मेण पृथिवीमितां

12 Ś₁ K₁ om 12 (cf v 1 11) — °) T₂ G परा
(for रता) — °) K₂ B₂ Dn D₄ ० विक्रमे (for रक्षणे)

13 °) K₄ शुश्रूषण (for शुश्रूषायां) — °) T₁ [S]पि
च (for तथा) — °) Ś₁ K₁ ३ तु, S य (for च) — °)
Ś₁ K₁ B₂ यश्च ते, K₁ यश्च ते, K₄ D₂ ३ य (K₄ त)था ते,
D₈ य सत्ये, T₁ G₂ ४ M स तेय, T₂ G₈ सतत, G₁ स च ते
(for य म ते) T₁ G₂ ३ परिकीर्तित, G₂ सुप्रकीर्तित

14 °) K₄ सर्वलोकश्च D₈ G₁ विदिता, T G₂-4 M₂
कयिता (for विदिता) — °) S भारत (for पाण्डव)
— °) B D (except Dc D₈) तथा (for मया) — °)
D₈ ऋषिममत, T₁ मि स्तुत, G₁ 'संस्कृत

15 °) B₁ समागमे चैव, B₂ D₄ ० संसारमार्गोय (D₄
'गो मे) — °) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ ० बहव (for बहुश)
K₁ ३ D₈ T G₂-4 चिरजीविन — °) K₁ ३ दृष्टा (for
दृष्टाश्) — °) Ś₁ K B₄ D₁ ३ यात् (for तान्) S किं
भूय श्रोतुमिच्छसि

16 For 16^{ab}, S subst

956* सर्वमेतद्यथातएव कथित तव सर्वश ।

— °) Ś₁ K₁-8 धर्मसत्त्व (Ś₁ 'क्ष, K₈ 'श्र)य, B₄ धर्मसशय
बोधार्थ; D₁ धनसक्षयमोक्षार्थ, S धर्मसशयहेतोश्च

17 °) Ś₁ K B₁ ३ ४ Dc Dn D₂ ३ सख्याप्यो, B₂
योक्तव्यो, D₈ सख्येय (for संयोज्यो) S न तेन्यथात्र (T₁
या च; G₂ 'भात्मा, M 'या स) विज्ञेयो — °) S धर्मो
(for नित्य) — T₁ G₁ M om 17^{cd} — °) K₂ [अ]भि
सुख (for हि सुख) K₄ नित्य; B Dc Dn D₄ ० राजन्
(for राजा) D₁ धर्म्यादनु हि सुख राज्यात् (sio) — °)
Ś₁ K Dn₁ D₁-5 ३ विदति (for नन्दति)

18 °) D₂ निबोधैतां; T₁ धय, G₂ 'धत् (for ध च)
D₈ G₄ सुखां (for शुभा) — °) Ś₁ K₁ ३ B₂ प्रवक्ष्यामि च
(for यां प्रव) G₁ नृप (for ऽनघ) — °) K₂ (by
transp) ब्राह्मणे न — °) K₄ कथ (for कदा) — D₁
om 18^{ef} — °) B₁-3 Dc Dn D₄-० कुपितो, D₂ [S]पि
रुपा (for रुषितो)

19 °) T₁ G₁ कुरुराजो युधिष्ठिर — °) B₄ श्रीमान्
(for धीमान्) — °) K₄ परमच्युत, D₈ (marg sec m)
द्युतिमाह्वय

कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २०
मार्कण्डेय उवाच ।

दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनस्यकः ।
अपत्यानामिव स्वेषां प्रजानां रक्षणे रतः ।
चर धर्मं त्यजाधर्मं पितृन्देवांश्च पूजय ॥ २१
प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्दानेन तज्जय ।
अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव ॥ २२
विजित्य पृथिवीं सर्वा मोदमानः सुखी भव ।
एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥ २३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदतीतानागतं भुवि ।

तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ॥ २४
एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ २५
मा च तेऽत्र विचारो भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ २६
जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ २८
न मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।

20 °) B₃ कथ (for कस्मिन्) — °) K₁ ३ प्रजा, B₃ प्रजां (for प्रजा) K₄ मया (for मुने) D₁ ३ प्रजाना रक्षणे मुने — °) D₅ [S]ह (for वै) — °) D₅ अच्यवेह (for न च्यवेय) — For 20, S subst

957*

युधिष्ठिर ।

एतच्छ्रुत्वा मया किं स्यात्कैवल्यं मुनिसत्तम ।

कथं चायं जितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ।

21 °) D₅ यदा च (for दयावान्) — °) T₁ G₄ हिते (for हितो) G₄ युक्तो, M रक्षा (for रक्तो) — °) D₅ सदा, T₂ G₂₋₄ स्नेहात् (for स्वेषां) B Dc Dn D₄ ० सत्यवादी मृदुर्दात — °) T₁ M कुरु (for चर) — °) K₁ ३ पूजयन् S पितृन्पूर्वाननुसर

22 D₅ om 22^{ab} — °) Ś₁ प्रमादो यत्कृतस्, K₂ प्रमाद यत्कृते, K₃ प्रमादा यत्कृत — °) Ś₁ Dc₃ D₅ ते (for तज्) — °) D₁ तु (for ते) D₁ दानम् (for मानम्) — °) Dn₂ यतवान्, T G प्रियवाग् (for परवान्) M सतत वै पराजय

23 °) T₁ लोको (for भूतो) K₁ T₂ G₂₋₄ भविष्यश्च, K₃ भविष्यश्च — °) Dc धर्मं वै, T₁ G₁ लोकस्ते, T₂ G₂₋₄ लोकस्य (for धर्मस्ते) Ś₁ D₅ समुदाहृत

24 °) = 1 57 12° 5 16 7° S (except G₁ ३) मे (for ते) — °) B₂ विभो; Dn₃ युधि (for सुवि) S₁ K₁ ३ त्रिषु लोकेषु मानद (Ś₁ भारत), G₁ M प्रत्यक्ष यच्च नागत — T₁ G M om 24^{ca} — °) Dn₃ D₃ ३ G₄ हृद (for इम) Ś₁ K₁ ३ इमं च सुपरि — °) T G (T₁ G₁ om) वृथा त (for त्व तात) — After 24, B Dc Dn D₄ ० T₂ G₂₋₄ ins

958* प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनाभिप्रपीडिता ।

[Dc °नाभिप्रचोदिता, Dn D₄ ० °नापि प्रपीडिता]

25 °) D₅ एक (for एष) T₁ G₁ M₁ महाज्ञेता, T₂ G₃ महाप्राजन्, G₂ महातेज (with hiatus), M₂ महाबाहुर् — °) B₂ अति सर्वं दिवौ, D₁ अति सर्वान्दिवौकस, T₁ G₁ सर्वेषां त्रिदिवौकसां — Dc G₄ om 25^{ca} — °) Ś₁ मुहूर्ते, K₁₋₃ D₁ G₁ ३ M मुह्यते, B₃ सक्षति, T₁ उद्यते (for मुह्यन्ति) Ś₁ K D₁₋₃ तत्र, D₅ सर्वा (for तात) — °) B₁ [अ]भिप्रपीडिता, B₂ Dn D₄ ० [अ]पि प्रचोदिता, D₂ ० [अ]भिप्रणो

26 °) D₅ स (for मा) B₁ ते वै; Dn D₄ ० तत्र (for तेऽत्र) Ś₁ K₁ D₁₋₃ ० विचारोस्तु; B Dc Dn T₁ विशका भूद् — °) S₁ B₂ ३ D₂ ० अशक्य मद्, K B₁ D₁ ० अशक्य मद्, B₄ Dc Dn D₄ ० आशक्य मद् (for अतिशङ्क्य)

27 °) S पश्चिमे (for प्रथिते) M₁ काले, M₂ देशे (for वशे) — °) T₁ G₁ कुरुक्षत्तम (for भरत°)

28 °) Ś₁ K D₁ ३ ० मुनिश्रेष्ठ — °) K₃ D₅ तथा, K₄ D₅ यथा, B₂ प्रभो, T₁ G₁ मुने (for विभो)

29 T₂ G₂₋₄ om (hapl) 29 — °) B₂ ते (for मे) Ś₁ K D₅ ० विप्रर्षे (for विप्रेन्द्र) — °) Ś₁ K D₅ ० सन्नम (for मत्सर) — °) Ś₁ K D₅ ० [इ]ह, M₂ च (for हि) — °) Ś₁ K₁ ३ यत्त्वयोक्त (for उक्त यत्ने) D₁ ३ हित वच, T₁ प्रिय मुने, M प्रिय प्रभो (M₂ विभो) (for मयि प्रभो)

30 °) G₄ च (for तु) — °) B₄ D₅ भार्गवस्य (for पाण्ड) K₃ ४ D₅ ० यदास्विन (for महा) Dc Dn D₄ मार्कण्डेयस्य धीमत, T₁ G₁ धर्मराजस्य धीमत — K₄ om 30^{c-31}^b — °) B₂ ४ Dn D₄ ० महृष्टा (for प्र)

करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य महात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवी-
त्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥ अथाचष्ट मार्क-
ण्डेयः ॥ २ ॥

D₂ ब्राह्मणा (for पाण्डवा) B₁ ३ Dc सदृष्टो हृष्टरोमाभूत्
— °) S₁ K B₁ ३ Dc सहित (for 'ता') D₁ ३ 'धन्विना
— After 30, B Dc Dn D₄ ६ T₂ G₂₋₄ ins

959* विप्रर्षभाश्च ते सर्वे वै तत्रासन्समागतौ ।

31 K₄ om 31*^b (of v 1 30) — °) Ś₁ K₁ ३
transp कथां and शुभा T₁ प्राज्ञा, G₁ प्रज्ञा, G₂ ४ M
प्रज्ञा (for कथां) T₁ G₁ वच (for शुभा) Dc स तथा
ता कथा श्रुत्वा — °) T₁ सप्रपद्यत — °) Dn₂ तिबोधनात्,
S निबोधने (for निवे)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ T₂ G₂₋₄ आरण्य
— Sub parvan B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ G₁ मार्कण्डेयसमा
(Dn₂ D₄ ६ स)स्या (followed by भविष्य in B₁ ३ Dc
Dn D₄ ६), M₁ मार्कण्डेयसहिता Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ६ M₂
(all om sub parvan name) mention only भविष्य (Ś₁
K₁ ३ M₂ प्यत्) To भविष्य or 'प्यत्, N (except B₂ Dn₂)
M₂ add समास — Adhy name G₁ युगधर्मकथन
— Adhy no (figures, words or both) Dn 190
(Dn₂ 191), D₁ 197, S (M₂ mf lin) 193 (M₂
orig 196) — Śloka no Dn₁ n₂ 35, D₁ 33

190

1 Before I, B₂₋₄ D₂ (marg sec m) ० G₂ ins

960* जनमेजय उवाच ।

भूय एव ब्राह्मणानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि ।

पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपा ।

— G₁ om भूय and reads एव (for एव) B₂ ब्राह्मणाना

प्रहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ ३०

तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।

विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३१

अयोध्यायामिद्वाकुलोत्पन्नः पार्थिवः परि-
क्षिन्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥ तमेकाक्षेण मृगमनु-
सरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ॥ ४ ॥ अथाध्वनि जात-
श्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्च कस्मिंश्चिदुद्देशे नीलं वन-

माहात्म्य; B₂ D₂ T₂ G₁ ३ ४ M₁ ब्राह्मणमाहात्म्य, Dc ब्राह्म
णस्य माहात्म्य, D₄ महाभाग; T₁ च माहात्म्य (for ब्राह्मणम-
हाभाग्य) Before वक्तुम्, K₁ ३ B₂ Dc D₂ ४ T₂ G₁ M₁
ins भगवान्, K₂ ४ D₂ भवान्; B₁ D₁ ६ G₄ भगवन्; M₂
मम भगवन् Ś₁ K B₁ Dc D₂₋₄ T₂ G₁ ४ M₁ अर्हति (for
अर्हसि) B₁ [इ]त्यथ, B₂ [अ]य (for [इ]ति) S₁ K₁₋₃
D₂ [इ]त्येव ह्रवत पाण्डवान्, K₂ D₁₋₃ [इ]त्यनुव (K₄ 'वद)न्पाण्ड-
वेया, D₄ [ए]व ह्रवन्पाण्डवान् T₁ G₁ M₁ पाण्डवो (for
पाण्डवेयो) S₁ K D₁₋₃ om मार्कण्डेयम्

2 M om 2 — D₂ om अथ and मार्कण्डेय — After
2, K₂ B₂ ४ Dn G₂ ins

961* अपूर्वमिदं श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितम् ।,
while Dc D₂ (marg sec m) ० T₂ G₂₋₄ ins

962* श्रूयतां कथयामीदं ब्रह्मर्षीणां पूर्वचरितम् ।

[Dc D₂ ० ins अपूर्व after इद D₂ ० ब्राह्मणाना (for
मम) Dc D₂ ० om पूर्व]

3 Before 3, D₂ M read मार्कण्डेय उ (M om उ°)
— G₁ अयोध्याधिपतिर (for अयोध्यायाम्) K₁ D₄ कुल
उत्पन्न, B Dn D₂ G₂ 'कुलोद्दह' (for 'कुलोत्पन्न) K₂
D₄₋₃ om पार्थिव, T₂ G₂₋₄ om पार्थिव परिक्षिन्नाम A
few MSS परीक्षिन् G₁ पारीक्षिन्नाम पार्थिव (for पार्थिव
परिक्षिन्नाम)

4 B₄ T₂ G₁ ३ ४ M स एको (M °का)क्षेण T₁ मृगयाम्
(for मृगम्) T₁ अनुसरन्, T₂ G₁ ४ अन्वसरत्, G₂ M
अन्वचरत् (for अनुसरन्त) Before मृगो, G₁ ins स; M₂
त Dc M₁ दूरतरम् (for दूरम्) S₁ K₂ G₂ ४ M₁ उपा
हरत्, B₄ T₂ अन्वहरत्; Dc अथाहरत्, T₂ अपासरत्

5 B₂ ३ Dn D₄ ० G₂ om अथ Ś₁ K D₁₋₃ ३ om

कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २०

मार्कण्डेय उवाच ।

दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनक्षयकः ।
अपत्यानामिव स्वेपां प्रजानां रक्षणे रतः ।
चर धर्मं त्यजाधर्मं पितृन्देवांश्च पूजय ॥ २१
प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्दानेन तज्जय ।
अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव ॥ २२
विजित्य पृथिवीं सर्वा मोदमानः सुखी भव ।
एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥ २३
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदतीतानागतं भुवि ।

तस्मादिमं परिक्लेयं त्वं तात हृदि मा कृथाः ॥ २४
एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ २५
मा च तेऽत्र विचारो भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ २६
जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

यच्चयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ २८
न मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।

20 °) B₂ कथ (for कस्मिन्) — °) K₁ १ प्रजा, B₃ प्रजा (for प्रजा) K₄ मया (for मुने) D₁ २ प्रजानां रक्षणे मुने — °) D₅ [S]ह (for वै) — °) D₅ अच्यवेह (for न च्यवेय) — For 20, S subst

957*

युधिष्ठिर ।

एतच्छ्रुत्वा मया किं स्यात्कर्तव्यं मुनिसत्तम ।

कथं चायं जितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ।

21 °) D₅ यदा च (for दयावान्) — °) T₁ G₄ हिते (for हितो) G₄ युक्तो, M रक्षा (for रक्तो) — °) D₅ सदा, T₂ G₂₋₄ ज्ञेहात् (for स्वेपा) B Dc Dn D₄ ० सत्यवादी मृदुदांत — °) T₁ M कुरु (for चर) — °) K₁ १ पूजयन् S पितृन्पूर्वाननुस्सर

22 D₅ om 22^{ab} — °) Ś₁ प्रमादो यत्कृतस्, K₂ प्रमाद यत्कृते, K₃ प्रमादा यत्कृत — °) Ś₁ Dc₂ D₅ ते (for तज्) — °) D₁ तु (for ते) D₁ दानम् (for मानम्) — °) Dn₃ यतवान्; T G प्रियवाग् (for परवान्) M सतत वै पराजय

23 °) T₁ लोको (for भूतो) K₁ T₂ G₂₋₄ भविष्यच्च; K₅ भविष्यश्च — °) Dc धर्मं वै; T₁ G₁ लोकस्ते; T₂ G₂₋₄ लोकस्य (for धर्मस्ते) Ś₁ D₅ समुदाहृत

24 °) = 1 57 12° 5 16 7° S (except G₁ २) मे (for ते) — °) B₂ विभो, Dn₃ युधि (for भुवि) Ś₁ K₁ २ त्रिषु लोकेषु मानद (Ś₁ भारत), G₁ M प्रत्यक्ष यच्च नागत — T₁ G M om 24^{ca} — °) Dn₃ D₂ ३ G₄ इद (for इम) Ś₁ K₁ २ इमं च सुपरि — °) T G (T₁ G₁ om) वृथा त (for त्व तात) — After 24, B Dc Dn D₄ ० T₂ G₂₋₄ ins

958* प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनाभिप्रपीडिता ।

[Dc नाभिप्रचोदिता, Dn D₄ ० नापि प्रपीडिता]

25 °) D₅ एक् (for एष) T₁ G₁ M₁ महाज्ञेता; T₂ G₂ महात्राजन्, G₂ महातेज (with hiatus), M₂ महाबाहुर — °) B₂ अति सर्वं दिवौ, D₁ अति सर्वान्दिवौकस, T₁ G₁ सर्वेषां त्रिदिवौकसां — Dc G₄ om 25^{ca} — °) Ś₁ मुह्यन्ते, K₁₋₃ D₁ G₁ ३ M मुह्यते, B₂ सक्षति, T₁ उद्यते (for मुह्यन्ति) Ś₁ K D₁₋₃ तत्र, D₅ सर्वा (for तात) — °) B₁ [अ]भिप्रपीडिता, B₂ Dn D₄ ० [अ]पि प्रचोदिता, D₂ ० [अ]भिप्रणो

26 °) D₅ स (for मा) B₁ ते वै, Dn D₄ ० तत्र (for तेऽत्र) Ś₁ K₁ D₁₋₃ ० विचारोस्तु, B Dc Dn T₁ विशका मृद् — °) S₁ B₂ ३ D₂ ० अशक्य मद्, K B₁ D₁ ३ अशक्य मद्, B₄ Dc Dn D₄ ० आशक्य मद् (for अतिशङ्क्य)

27 °) S पश्चिमे (for प्रथिते) M₁ काले, M₂ देशे (for वशे) — °) T₁ G₁ कुरुक्षत्रम् (for भरत)

28 °) Ś₁ K D₁ ३ ० मुनिश्रेष्ठ — °) K₃ D₅ तथा; K₄ D₅ यथा, B₂ प्रभो, T₁ G₁ मुने (for विभो)

29 T₂ G₂₋₄ om (hapl) 29 — °) B₂ ते (for मे) Ś₁ K D₅ ० विप्रर्षे (for विप्रेन्द्र) — °) Ś₁ K D₅ ० सन्नम (for मत्सर) — °) Ś₁ K D₅ ० [ह]ह, M₂ च (for हि) — °) Ś₁ K₁ २ यच्चयोक्त (for उक्त यत्ने) D₁ ३ हित वच; T₁ प्रिय मुने, M प्रिय प्रभो (M₂ विभो) (for मयि प्रभो)

30 °) G₄ च (for तु) — °) B₄ D₅ भार्गवस्य (for पाण्ड) K₃ ४ D₅ ० यशस्विन (for महा) Dc Dn D₄ मार्कण्डेयस्य धीमत, T₁ G₁ धर्मराजस्य धीमत — K₄ om 30^c-31^b — °) B₂ ४ Dn D₄ ० सहृष्टा (for प्र)

करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ २९

वैशांपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य महात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

वैशांपायन उवाच ।

भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवी-
त्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥ अथाचष्ट मार्क-
ण्डेयः ॥ २ ॥

D₅ ब्राह्मणा (for पाण्डवा) B₁ ० D₀ सह्यो हृष्टोभाभूत्
— ⁴) S₁ K B₁ ० D₀ सहित (for 'ता) D₁ ० 'धन्विना
— After 30, B D₀ D_n D₅ ० T₂ G₂₋₄ ins

959* विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन्समागता ।

31 K₄ om 31^{ab} (cf v1 30) — ⁴) Ś₁ K₁ ०
transp कथां and शुभां T₁ प्रज्ञा, G₁ प्रज्ञा, G₂ ० M
प्रज्ञां (for कथां) T₁ G₁ वच (for शुभा) D₀ स तथा
ता कथा श्रुत्वा — ⁴) T₁ सप्रपद्यत — ⁴) D_n निवोधनात्;
S निवोधने (for निव^०)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ T₂ G₂₋₄ आरण्य
— Sub parvan B₁₋₃ D₀ D_n D₅ ० G₁ मार्कण्डेयसमा
(D_n D₅ ० स)स्या (followed by भविष्य in B₁ ० D₀
D_n D₅ ०) M₁ मार्कण्डेयमहिता Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ० M₂
(all om sub parvan name) mention only भविष्य (Ś₁
K₁ ० M₂ प्यत्) T₀ भविष्य or 'प्यत्, N (except B₂ D_n)
M₂ add समाप्त — Adhy name G₁ युगधर्मकथन
— Adhy no (figures, words or both) D_n 190
(D_n 191), D₁ 197, S (M₂ inf ln) 193 (M₂
orig 196) — Śloka no D_{n1} n₂ 35 D₁ 33

190

1 Before 1, B₂₋₄ D₂ (marg sec m) ० G₃ ins

960* जनमेजय उवाच ।

भूय एव ब्राह्मणानां साहाय्यं वक्तुमर्हसि ।

पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपा ।

— G₁ om भूय and reads एव (for एव) B₂ ब्राह्मणानां

प्रहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ ३०

तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।

विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३१

अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोत्पन्नः पार्थिवः परि-
क्षिन्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥ तमेकाश्वेन मृगमनु-
सरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ॥ ४ ॥ अथाश्वनि जात-
श्रमः श्रुत्वाभिभूतश्च कस्मिंश्चिदुद्देशे नीलं वन-

साहाय्य, B₂ D₅ T₂ G₁ ० ० M₁ ब्राह्मणमाहात्म्य, D₀ ब्राह्म-
णस्य साहाय्य, D₁ महाभाग; T₁ च साहाय्य (for ब्राह्मणम
हाभाग्य) Before वक्तुम्, K₁ ० B₂ D₀ D₂ ० T₂ G₁ M₁
ins भगवान्, K₂ ० D₅ भवान्, B₁ D₁ ० G₁ भगवन्, M₂
मम भगवन् S₁ K B₁ D₀ D₂₋₄ T₂ G₁ ० M₁ अर्हसि (for
अर्हसि) B₁ [इ]त्यथ, B₂ [अ]ध (for [इ]ति) Ś₁ K₁₋₃
D₅ [इ]त्वेच ब्रुवत पाण्डवान्; K₄ D₁₋₃ [इ]त्यश्रुत्वा (K₄ 'वद)न्याह
वेया, D₄ [ए]व ब्रुवन्पाण्डवान् T₁ G₁ M₁ पाहवो (for
पाण्डवेयो) Ś₁ K D₁₋₃ om मार्कण्डेयम्

2 M om 2 — D₅ om अथ and मार्कण्डेय — After
2, K₃ B₂ ० D_n G₂ ins

961* अपूर्वमिदं श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितम् ।

while D₀ D₅ (marg sec m) ० T₂ G₂₋₄ ins

962* श्रूयतां कथयामीदं ब्रह्मर्षीणां पूर्वचरितम् ।

[D₀ D₅ ० ins अपूर्व after इव D₅ ० ब्राह्मणानां (for
मम) D₀ D₅ ० om पूर्व-]

3 Before 3, D₅ M read मार्कण्डेय उ (M om उ^०)
— G₁ अयोध्याधिपतिर् (for अयोध्यायाम्) K₁ D₅ कुल
उत्पन्नः; B D_n D₅ G₂ 'कुलोद्भव' (for 'कुलोत्पन्न) K₄
D₄₋₆ om पार्थिव; T₂ G₂₋₄ om पार्थिव परिक्षिन्नाम A
few MSS परीक्षिन् G₁ परीक्षिन्नाम पार्थिव (for पार्थिव
परिक्षिन्नाम)

4 B₄ T₂ G₁ ० ० M स एको (M 'का)श्वेन T₁ मृगयाम्
(for मृगम्) T₁ अनुसरत्, T₂ G₁ ० अन्वसरत्, G₂ M
अन्वचरत् (for अनुसरन्त) Before मृगो, G₁ ins स; M₂
स D₀ M₁ दूरतरम् (for दूरम्) Ś₁ K₅ G₂ ० M₁ उपा
हरत्; B₄ T₂ अन्वहरत्; D₀ अथाहरत्, T₁ अपासरत्

5 B₂ ० D_n D₅ ० G₂ om अथ Ś₁ K D₁₋₃ ० om

पण्डमपश्यत् । तच्च विवेश ॥ ५ ॥ ततस्तस्य वन-
पण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्च एव
व्यगाहत ॥ ६ ॥ अथाश्वस्तः स विसमृणालमश्व-
स्याग्रे निक्षिप्य पुष्करिणीतीरे समाविशत् ॥ ७ ॥
ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥ ८ ॥ स
श्रुत्वाचिन्तयत् । नेह मनुष्यगति पश्यामि । कस्य
खल्वयं गीतशब्द इति ॥ ९ ॥

अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्यव-

चिन्वतीं गायन्तीं च ॥ १० ॥ अथ सा राज्ञः
समीपे पर्यक्रामत् ॥ ११ ॥ तामब्रवीद्राजा । कस्या-
सि सुभगे त्वमिति ॥ १२ ॥ सा प्रत्युवाच । कन्या-
स्मीति ॥ १३ ॥ तां राजोवाच । अर्थी त्वयाह-
मिति ॥ १४ ॥ अथोवाच कन्या । समयेनाहं शक्या
त्वया लब्धुम् । नान्यथेति ॥ १५ ॥ तां राजा सम-
यमपृच्छत् ॥ १६ ॥ ततः कन्येदमुवाच । उदकं
मे न दर्शयितव्यमिति ॥ १७ ॥ स राजा बाढ-

च G₄ om कस्मिंश्चिद् B D (except D₁₋₃ ६) G₃ एक
स्मिन् (for कस्मिंश्चिद्) K₁ २ B₁₋₃ Dc₃ Dn D₃ T₁ G₁
M₂ देशे, G₄ दूरे (for उद्देशे) K₄ D₃ om नील After
नील, B₂₋₃ Dn D₄₋₆ G₁ ९ ins गहन Some MSS
वनखडम् B₁ Dc₁ नील वन गहनखडमपश्यत् — Ś₁ K₁₋₃
Dc तच्चाविवेश, K₄ D₁₋₃ तच्चापि विवेश, B₂ त चाविवेश,
D₆ राजा विवेश, T₁ तद्विवेश, T₂ G₂ ४ तस्याविशेषत (for
तच्च विवेश)

6 T₁ om ततस् T₂ G₂ ४ तस्याविशेषतो, G₁ स
प्रविश्य (for ततस्तस्य) Ś₁ K₁ २ om वनपण्डस्य; some
MSS spoll वनखण्डस्य Ś₁ K D₁ २ ६ [अ]वगाहत (for
व्यगा) Dc सोश्वादवारोहत (for साश्च एव व्यगाहत)

7 G₂ ४ तथाश्वस्त T₁ M₁ सन् (for स) D₆ अथाश्व
तस्मिन्सरसि यध्वा (for अथाश्वस्त स) M₂ विसमृणालानि
(for *मृणालम्) T₁ G₁ M₁ विसमृणालान्यश्वस्याग्रतो B₁
अश्व्याग्रे, B₂₋₄ Dc Dn D₄ ६ G₃ अश्व्या (B₄ *श्वस्या)ग्रतो
(for अश्वस्याग्रे) Ś₁ निक्षिप्त, T₁ दृष्ट्वा K₃ तीर K₃
उपाविशत्, B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) G₃ सविवेश, T₁
शयनमाविशत्; G₁ शयनमभजत (for समाविशत्) T₂ G₂ ४
विसमृणान्यश्वस्य दत्त्वा स्वयमाविशत्

8 Ś₁ तत्र (for तत) Before शयानो, G₁ M₂ ins स
K₂ B Dn D₄₋₆ T G गीतम् (for गीतशब्दम्)

9 After स, D₁ ins तत् S श्रुत्वा च (for स श्रुत्वा)
— K₃ ४ D₁₋₃ ६ T₂ मनुष्यगति, T₁ मनुष्यभूमि B₁ प्रप
श्यामि (for पश्यामि) — After कस्य, Dc ins तत्, M नु
B₁ Dc om इति

10 D₁ reads यथा for अथ, and om कन्या Before
परमरूपं, T₂ G₂ ४ ins परा K₃ परम दर्शनीया; D₁ परम
रूप दर्शयतीति, D₂ परमरूप दर्शयती, G₁ परमरूपसपत्ना दर्श
नीया Ś₁ K₂ विचिन्व (K₂ न्व)तीं, Dc Dn₃ [अ]विचिन्वतीं;
D₁ ९ [ए]व विचिन्वतीं, T G₁ ९ ४ M [अ]पचिन्व (T₂ G₃ M₂
*न्व)तीं, G₂ [अ]पि विचिन्वतीं D₁ २ om गायन्ती After

गायन्तीं, G₁ ins नृत्यतीं K₁ om च

11 B₂ T G₄ om अथ G₁ सा च, G₂ M (by
transp) साय D₁ २ पर्याक्रामत्, G₁ ४ पर्यक्रामत्, M₁
पर्याक्रामत् Ś₁ K₁₋₃ D₆ अथ राज्ञ समीपे साया (K₃ D₆ सा
पर्या)क्रामत्, K₄ D₆ अथ तस्य राज्ञ समीपे सा पर्याक्रामत्

12 T G₂ ४ अपृच्छत् (for अब्रवीत्) Before राजा,
S (except G₃ M₁) ins म — B₄ S (except G₃) कसि
(for कस्यासि) Dc om सुभगे B₁₋₃ Dn D₄ ६ G₃
भद्रे (for सुभगे) Before त्वम्, K₄ D₁₋₃ ins का; B₁₋₃
Dc Dn D₄ ६ G₃ का वा, B₄ T₁ G₁ M कस्य T₂ G₂ ४
om त्वम् T₁ सुता (for इति)

13 G₁ om सा Ś₁ K₁ २ ४ B₄ D₁₋₃ ६ सा त, K₃
ततस्त (for सा) — After इति, G₁ ins राजान

14 Ś₁ K₁ om ता D₆ अब्रवीत् (for उवाच) — T₁
सवधी (for अर्थी)

15 D₁ om from समये up to उवाच (in 17) Ś₁
K₁₋₃ D₂ ९ ९ transp शक्या and त्वया K₄ (by
transp) त्वया लब्धु शक्या

16 D₁ om 16 — B Dc Dn D₄ ६ transp तां
and राजा T₁ सविस्मयम् (for समयम्) After अपृच्छत्,
S (except G₃) ins क समय इति

17 D₁ om up to उवाच — B₂ ४ D (except
D₂ ९ ९) G₃ M om तत् B D (except D₂ ९ ९) om
इदम् D₆ अब्रवीत् (for उवाच) — B D (except
D₁₋₃ ९) G₃ नोदक मे; M₁ उदक मा (for उदक मे न)

18 B₂ om राजा After राजा, B₁ ९ ४ D (except
D₁₋₃ ९) G₃ ins तां After बाढम्, Dc ins इत्युदक न
दर्शयामि — After तां, K₃ D (except D₁₋₃) G₃ ins
उपयेमे । कृतोद्वाहश्च परीक्षिक्कीडमानो मुदा परमया युक्तस्त्वर्णी
(Dc om तूर्णी) Dc om समागम्य B Dn D₄ ६ G₃
सगम्य (for समागम्य) Before तथा सह, M₂ ins तत्रैव
T₁ om तथा सह S (except G₃) तत्र (M₂ om तत्र)

मित्युक्त्वा तां समागम्य तया सहास्ते ॥ १८ ॥

तत्रैवासीने राजनि सेनान्वगच्छत् । पदेनानुपदं
दृष्ट्वा राजानं परिवार्यातिष्ठत् ॥ १९ ॥ पर्याश्वस्तश्च
राजा तथैव सह शिबिकया प्रायादविघाटितया ।
स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तया सह रमन्नास्ते । नान्य-
त्किञ्चनापश्यत् ॥ २० ॥

अथ प्रधानामात्यस्तस्याभ्याशचराः स्त्रियोऽ-
पृच्छत् । किमत्र प्रयोजनं वर्तत इति ॥ २१ ॥

तस्यौ (for [आ]स्ते)

19 Before तत्र, K₄ B D (except D₅) G₃ ins तत्स
S (except G₃) om तत्रैव D₁ ५ om [ए]व After
[आ]सीने, K₂ ३ T₁ M ins च After राजनि, T₂ G₂ ४
ins मा T₂ om from सेना up to अनुप्रा (in 20) S₁
अभ्य (for अन्व) — Ś₁ K Dn D₃ ५ सा सेनोपविष्ट,
B₁ ३ Dc पदेन पद, B₂ D₄ ६ G₃ पद पदेन, D₂ पदेनानुपद
समासेनोपविष्ट (for पदेनानुपद) Ś₁ K Dn D₃ ५ om
दृष्ट्वा Before दृष्ट्वा, D₁ ins सा B₁ G₄ गत्वा (for दृष्ट्वा)
After दृष्ट्वा, B₂ ३ Dc D₄ ६ G₃ M₂ ins च D₅ transp
राजान and परिवार्य K₃ B₂ D₁-३ अवतिष्ठत्, K₄ उपतिष्ठत्,
Dc G₂ ४ M₂ अतिष्ठत्, D₃ अत्रातिष्ठत्; T₁ M₁ अवतिष्ठत्, G₁
उपातिष्ठत् (for अतिष्ठत्)

20 T₂ om up to अनुप्रा (cf v 1 19) — Before
पर्या, G₂ ४ ins अथ T₁ om पर्याश्वस्तश्च Before राजा,
K₃ ४ D₁-३ M ins स D₁ G₂ ३ तथैव D₁ T₁ M₂
शिबिकायां K₄ साविघाटितया, B Dc Dn D₁ ३-५ G₃
अवचो (B₁ Dc D₃ 'वचा, D₁ ५ 'विच)टि, T₁ G₂ ४ M
अविपादस्तया (T₁ om तया), G₁ हर्षाविष्टस्तया (for अवि
घाटितया) — B₁ शशन्, B₂-4 Dc Dn D₂-4 ६ G₃ M₂ स
(D₂ ३ om स) स्व (for स्व) T₁ अभि (for अनु)
M (by transp) तया सह रहसि K₄ om सह B₁-३
Dn D₃ ६ G₃ om रमन् K₃ D₃ रमयन्, K₄ B₄ T₂ G₂ ४
M रममाण, Dc वसन् (for रमन्) D₂ [तमन्वा]स्ते (for
रमन्नास्ते) — S₁ K किञ्चिद् (for किञ्चन) B Dc Dn
D₄ ६ G₃ तत्राभ्यान्न (Dc D₃ 'स)स्वोपि कश्चि (Dc 'श्चित्त)
त्रापश्यत्; T₁ नान्या काचनापश्यत्; T₂ न कदाचिदपश्यत्, G₁
M न (M om) नान्य कचनापश्यत्, G₂ ४ न काश्चिदपश्यत्
(for नान्यकिञ्चनापश्यत्)

21 S₁ K₁-३ D₁ ३ प्रधानो नामामात्यस्, B₁ ३ Dc D₂
प्रधानोमात्यस् (D₂ नो नान्यस्) B₁ T₁ om तस्य B₂-4
Dn D₃ ६ G₃ transp तस्य and अभ्याश S₁ K D₁-३ ५

अथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः । अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र
नीयत इति ॥ २२ ॥ अथामात्योऽनुदकं वनं कार-
यित्वोदारवृक्षं बहुमूलपुष्पफलं रहस्युपगम्य राजा-
नमब्रवीत् । वनमिदमुदारमनुदकम् । साध्वत्र रम्य-
तामिति ॥ २३ ॥

स तस्य वचनात्तथैव सह देव्या तद्वनं प्रावि-
शत् । स कदाचित्स्मिन्वने रम्ये तथैव सह व्यव-
हरत् । अथ क्षुत्तृष्णादितः श्रान्तोऽतिमात्रमतिमुक्ता-

अभ्यतर, M₂ अभ्याशपरा Ś₁ K D₁-३ ५ [S]=वपृच्छत्
(for Sपृच्छत्)

22 T G₂ ४ om ता Dc स्त्रियम् (Dc₁ om) अपूर्वो
मिह पश्यामस्तां च राजा समयो नाय (Dc₁ 'मयेनो) भुक्ते
यथोदकं न दर्शयितव्यमिति (for अपूर्वमिव—नीयत इति)
K₄ B₁ D₁-३ नात्रानीयत (for नात्र नीयत) T₁ om इति

23 Ś₁ K₁ om अथ Dc स तथा वचनं श्रुत्वा (for
अथामात्योऽनुदकं) T₁ नदन, M₁ नाम (for वन) T₂
om बहुमूलपुष्पफल S₁ K₁ [उ]दारवृक्षबहुमूलपुष्पफल, K₃
D₁-३ वृक्ष (K₃ वृक्ष) बहुपुष्पमूलफल; K₄ चारुवृक्ष बहुमूल-
फल, B₁ ४ Dc Dn₂ वृक्ष बहुपुष्पफल, B₂ ३ Dn₁ ns D₄ ६
G₃ वृक्ष बहुपुष्प (B₂ ष्प) फलमूल, D₅ [उ]दारपुष्पबहुफल
मूल, T₁ वृक्षफलमूलफल पुष्प, M₁ 'वृक्षबहुमूलफलपुष्पफल;
M₂ 'वृक्षबहुमूलफल After 'फल (or its v 1), K₃ ins
तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वार्षीं सुगूढा सुधोपलिप्ता ; K₄
तस्य भुवनमध्ये मुक्ताजालमयीं सुधोपलिप्ता वार्षीं कारयित्वा,
Dc तस्या मध्येतिमुक्ताजालमयीं पार्श्वे वार्षीं सुगूढां सुधोपलिप्ता
स, Dn D₄ ६ तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वार्षीं गूढां सुधा
मल्लि (D₄ ६ सुधोप) लिप्ता स, D₁ तस्य वनमध्ये मुक्ताकार
मयीं सुधोपलिप्तां वार्षीं कारयित्वा Ś₁ सरसि, K₁ ३ ४ B₁
D₁ T₁ G₁ M शरदि, D₂ सपदि; T₂ G₂ ४ रह (for रहति)
K₃ B₂ [उ]गाम्य, B₄ S (except G₁ ३) उपलभ्य Before
अब्रवीत्, D₃ T₁ G₁ M₂ ins हृदम् — G₁ om हृदम्
K₄ B₁ om [उ]दारम् K₃ अचौरम् (for उदारम्) S₁ T₁
अनुदक — Ś₁ om साधु K₁ ३ स्वया, G₂-३ सह तया
(for साध्वत्र) T₁ G₁ M₁ om [अ]त्र K₄ (sup lin as
in text) गम्यताम्, T₁ G₁ M [आ]गम्यताम् (for रम्यताम्)

24 Dn₂ T₁ om स T G₂ ४ तस्यैव (for तस्य) G₄
om [ए]व K₄ om तद् — K₃ B₂ om तस्मिन् K₃
B₂-4 D (except D₁-३ ५) G₃ कानने, B₁ रम्ये (for वने)
K₁ ४ om रम्ये B₁ कानने (for रम्ये) B₁ ३ om सह
K₁ B₂ D₅ T G₂ ४ व्यवहरत; K₃ विहरन्; B₁ G₁ M व्यचरत्,

गारमपश्यत् ॥ २४ ॥ तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया
सुधातलसुकृतां विमलसलिलपूर्णा वापीमपश्यत्
॥ २५ ॥ दृष्ट्वैव च तां तस्या एव तीरे सहैव तथा
देव्या व्यतिष्ठत् ॥ २६ ॥ अथ तां देवीं स राजा-
ब्रवीत् । साध्वतर वापीसलिलमिति ॥ २७ ॥ सा
तद्वचः श्रुत्वावतीर्य वापीं न्यमज्जत् । न पुनरुदम-
ज्जत् ॥ २८ ॥ तां मृगयमाणो राजा नापश्यत्
॥ २९ ॥ वापीमपि निःसाव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा

क्रुद्ध आज्ञापयामास । सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति ।
यो मयार्थी स मृतकैर्मण्डूकैरुपायनैर्मांमुपतिष्ठेदिति
॥ ३० ॥

अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु
मण्डूकान्भयमाविशत् । ते भीता मण्डूकराज्ञे यथा-
वृत्तं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो मण्डूकराट् तापस-
वेषधारी राजानमभ्यगच्छत् ॥ ३२ ॥ उपेत्य चैन-
मुवाच । मा राजन्क्रोधवशं गमः । प्रसादं कुरु ।

B₂ ५ व्यवाहरत्, D₁ व्यहरन् — K₂ B₂₋₄ D_n D₄₋₆ T₂
G₂ ५ om अतिमात्रम् B Dc D_n D₄ 6 G₂ M₁ अतिमुक्त
कागारं (B₄ अतिमुक्तकगृहं), D₂ ५ मणिमुक्तागारं (for
अतिमुक्तागारं)

25 Before तत्, M₁ ins स B₂ Dc T₁ G₂ ५ त
(for तत्) Ś₁ K D₁₋₃ प्रविश्य च (for तत्प्रविश्य) T₂
G₂ ५ om राजा Before राजा, M₂ ins स G₁ om सह
D₁ (by transp) प्रियया सह K₂ B₂ ५ Dc D_n D₄ 6
G₂ सुधाकृता, K₄ सुधातला सुकृता, D₁ ५ वसुधातले सुकृतां,
D₅ सुधाधवलिता, T G₂ ५ सुसस्कृता (T₁ cont वसुधातल
कृता), G₁ साधुसरसि B₂₋₄ Dc D_n D₄₋₆ G₂ विमला
सलिलपूर्णा, D₁ ५ T₁ G₁ विमलसलिलसपूर्णा M सुधातल
कृतविमलसलिलपूर्णा (M₁ विमलसपूर्णा)

26 T₂ G₂ ५ om [ए]व K₄ D₁ om च After तां,
Ś₁ K₁ ५ ins वापीं, D₁ तु D₆ om एव D_n D₄ G₂
च (for एव) After एव, D₂ ins तु S (except G₂)
तयैव सह (for सहैव तथा) K₂ om देव्या B₄ चातिष्ठत्,
Dc₁ T₂ G₁ ५ ५ व्यतिष्ठत्, Dc₂ [अ]तिष्ठत्, D_n (D_n
marg sec m as in text) D₂ ५ [अ]वतिष्ठत्; D₆ [अ]वा
तिष्ठत्; G₂ M₂ [अ]वतिष्ठत्, M₁ [अ]तिष्ठत्

27 D₁ कातां (for तां) K₄ om देवीं T₁ स राजा
देवीम्, T₂ G₁ ५ ५ M₁ स राजा तां देवीम्; M₂ राजा तां
देवीम् (for तां देवीं स राजा) G₄ अपृच्छत् (for [अ]ब्रवीत्)
— Before साधु, G₁ ins प्रिये M₂ साध्यवतर

28 After सा, D₁ ५ ins च G₄ तस्य (for तद्)
T G₄ M₂ वचन (for वच) S₁ K D₁₋₃ ५ वाप्यां (for
वापीं) B₁ न्यमज्जत्; Dc तां मज्जत् (for न्यमज्जत्) — K₄
B₁ M₂ om न पुनरुदमज्जत् Dc om न G₁ सा (for न)
After न, K₂ D₁ ५ T G₂ ५ M₁ ins च After पुनर्, T
G₂ ५ ins उदकाद् T₁ उन्मज्जत्, G₁ M₁ उन्मज्ज (for
उदमज्जत्)

29 D₂ T₁ om ता After ता, B₁₋₃ Dc D_n D₄ 6

G₂ ins स T G₂ ५ M₁ om राजा G₁ अथ राजा ता देवीं
मृगीयमाण (for ता मृगयमाणो राजा) After न, B₂ ins
ताम्, B₄ च

30 B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) G₂ अथ (for अपि)
MSS (variously) निश्राव्य, निश्राव्य, निश्राव्य D₅
T₂ मडूकाञ्च; T₁ G₁ ५ ५ मडूकाश्च, M मडूक च (for मडूक)
S₁ K₁ ५ अमरमुख, K₂ ५ M₂ अममुखे, T₁ अममुखे, G₁
सेतुमुखे, G₂ अमुखे, G₄ भूमद्वेखे, M₁ भूमामुखेन (for श्वभ्र)
Before क्रुद्ध, B₄ T₁ G₂ ५ ins अथ, G₁ अथ राजा After
क्रुद्ध [], G₁ ins परितोवलोक्य परिचरन् After आज्ञापया
मास, B Dc D_n D₄ 6 T₁ G₂ ५ M₁ ins स (Dc₁ T₁
G₂ ५ om स) राजा — K₂ B₂ om सर्व K₄ B₁ ५ ५
D (except D₅) T₁ G₂ M सर्वत्र (for सर्व) G₁ भो वीरा
सर्वत्र मडूकवध किं — Ś₁ K ममार्थी G₁ om [अ]र्थी
Ś₁ अ (for स) After स, B D (except D₂ ५) G₂ ins
मा T₂ G₁ ५ ५ om मृतकैर् D₁ om मण्डूकैर् D₅
M transp मण्डूकैर् and उपायनैर् K₁₋₃ D₅ T₁ मडूको
पायनैर्, G₂ ५ मडूकवधायैरुपायैर् (for मण्डूकैरुपां) B
Dc D_n D₄ 6 G₂ मृतमडूकोपायनमादाय (B₁ Dc पायनैर्
and om आदाय) (for मृतकैर्म—माम्)

31 Ś₁ K₁ ५ एव (for अथ) Ś₁ K₁₋₃ B₁ ५ D₅
om घोरे After मण्डूकान्, G₁ ins वधाद् B₂₋₄ D_n
D₄ 6 G₂ आविवेश (for आविशात्) — T₂ G₂ ५ अथ (for
ते) T G₂ ५ मडूका स्व (T₁ om स्व) राज्ञे, G₁ M मडूक
राजाय (for मण्डूकराज्ञे) T₂ om यथा, G₄ om यथावृत्त
K₂ T₁ निवेदयन्, G₄ प्रत्यभ्यवेदयन् (for न्यवेदयन्)

32 G₂ अथ (for ततो) D₁ ५ मडूकराजा After
मण्डूकराट्, G₁ ins तेषां वच श्रुत्वा B₁ अभ्यगच्छत्, G₂
अध्यगच्छत्; M₂ अगच्छत्

33 G₂ उत्पत्य (for उपेत्य) B₁ चोवाच (for उवाच)
— K₂ om मा T₂ G₂ ५ transp मा after वश — B₄ S
(except G₂ M₁) ins न after प्रसाद — T G₁ ५ ५ M₁

नार्हसि मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति ॥३३॥

श्लोकौ चात्र भवतः ।

मा मण्डूकाञ्जिघांस त्वं कोपं संधारयाच्युत ।

प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् ॥ ३४

प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।

अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥ ३५

तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजा प्रो-

वाच । न हि क्षम्यते तन्मया । हनिष्याम्येतान् ।

एतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता । सर्वथैव मे वध्या

मण्डूकाः । नार्हसि विद्वन्मासुपरोदुमिति ॥ ३६ ॥

read नार्हसि after ननु M₂ अर्हति (for इति)

34 °) G₁ २ ४ M₁ जिघांसीस् (for जिघांस) — °) Ś₁ K₂ क्रोध (for कोप) — °) T₂ G₁ २ प्रक्षीयति, G₄ प्रक्षिपति, M₁ प्रक्षीयति D₁ च धर्मोद्भयो; T G₁ २ ४ M₁ वधाद्भेका (T₁ M₁ 'को), M₂ धनाधेको — °) T G₁ २ ४ परि (G₁ प्रति) (for अविं)

35 °) T G₂ ४ नैवांत, G₁ नैनांस्व Ś₁ K D₆ तत्त्वत्तत्त्वात्परीक्षयाथ — °) Ś₁ K D₆ तत (for प्राप्य) Ś₁ क्रोधाद्, S (except G₂ M₂) कोप (for क्रोध) B₂₋₄ Dn D₄ ० G₂ विमोक्षयति — °) G₂ ४ [अ]थ वा धर्म; M₁ वधघोर (for तवाधर्म) — °) Ś₁ K₂ किं हितैर्, K₄ हिसितैर्; D₆ किं हत्ता K₁ T₂ G₂₋₄ हि तै (for हि ते) — After 35, M₂ ins इति

36 D₁ om तमेवं— तात्मा K B₁ ३ Dc D₅ G₁ २ ४ M इष्टजनविशोकाशोकपरीता (G₂ ४ तातरा)त्मा, T शोकपरीतातरात्मा Before राजा, Ś₁ K D₂ ३ ५ ins स Ś₁ K₁ २ M₂ प्रत्युवाच, B₂ Dn D₄ ० G₂ [अ]वीवाच; Dc D₁ [उ]वाच (for प्रोवाच) — D₁ न हि क्षाम्ये । न हि क्षाम्ये (for न हि क्षम्यते) K₄ B₁ ३ Dc D₂ ३ T₂ G₁ २ ४ M क्षा (B₁ ३ क्ष)म्यमेतन्, T₁ क्षाम्यते तन् (for क्षम्यते तन्) Ś₁ K₁ ३ transp तत् and मया — After एतैर्, K₂ Do D₁ ३ G₁ २ ४ M ins हि T₁ स्त्री (for प्रिया मे) After स, T₂ G₁ २ ४ M ins स्त्री After भक्षिता, K₁ ३ ins इति — Before सर्वथैव, G₁ ins अत D₁ om [ए]त्र M₁ वध्या मे (by transp)

37 Ś₁ प्रत्युवाच (for प्रोवाच) — K₁ om नाम — K₂ मा मम (by transp) D₂ शोभना, T₁ साधु शोभना (for सुशो) — After तस्या, B D (except D₁₋₃ ५) G₂ ins हि After एतत्, T₁ ins महत् — B₁ transp

स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच । प्रसीद राजन् । अहमायुर्नाम मण्डूकराजः । मम सा दुहिता सुशोभना नाम । तस्या दौःशील्यमेतत् । बहवो हि राजानस्तया विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ ३७ ॥ तमब्रवीद्राजा । तयास्म्यर्थी । सा मे दीयतामिति ॥ ३८ ॥ अथैनां राज्ञे पितादात् । अब्रवीच्चैनाम् । एनं राजानं शुश्रूपस्वेति ॥ ३९ ॥ स उवाच दुहितरम् । यस्माच्चया राजानो विप्रलब्धास्तस्माद्ब्रह्मण्यानि तद्यापत्यानि भविष्यन्त्यनुतकत्वात्त्वेति ॥ ४० ॥ स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो

हि and तथा (om राजानस) G₁ [S]पि (for हि) K₂ ४ B₂₋₄ Dn D₁ ३-५ G₂ om हि T G₁ २ ४ M₂ om राजानस M₁ read राजान after 'पूर्वा B₂₋₄ Dc Dn D₂ ० G₂ transp राजान and तथा Ś₁ K D₁₋₃ विप्रलब्धापूर्वम् (K₂ लब्धपूर्वा), Dn D₄₋₆ G₂ 'लब्धा पूर्वा (D₄ om पूर्वा), G₁ M₂ प्रलब्धपूर्वा

38 After राजा, T G₂ ४ ins या सा तव दुहिता, G₁ सा ते सुता, M या सा — Dn₂ G₂ तयास्म्यहमर्थी; T₂ G₂ तथा हमर्थी, G₁ तयाप्यर्थी, G₄ तथा ममार्थी — T₁ प्रदीयताम् (for दीयताम्)

39 Do तथा (for अथ) After अथ, G₁ ins राज्ञो वाक्य मण्डूकराजा श्रुत्वा हृष्टोपि After एनाम्, B₁ ins अर्थिने B₂ om राज्ञे S (except G₂) सुताम् (for पिता) Ś₁ अदात्, K₁ ३ दद्यात्; K₂ अदत्, K₄ D₂ ३ अन्वददा (D₂ द)त्; B₁ ३ D₂ G₂ ददौ, Dc₂ M₁ अददात् (for अदात्) — Before अब्रवीच्च, D₁ ३ ins हृद्, T₂ G₂ वाच B₂ om चैनाम् G₄ चैताम् (for चैनाम्) — Before एन, G₁ ins सुशोभने K₂ T₁ om एन Ś₁ K₂ D₂ M एत (for एन) D₅ om राजान

40 After स, K₄ D₁ ३ ins ताम् B₁₋₃ Dc Dn D₄ ० G₂ एवमुक्त्वा (for उवाच) B₄ T G₁ २ ४ M समन्युशोवाच (for स उवाच) After दुहितर, B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ५) G₂ ins क्रुद्ध शशाप, G₁ सुशोभने — K₁ ३ राजानो बहवस्त्वया (for त्वया राजानो) बहव^३ ३ ins in Ś₁ M₂ after त्वया, and in K₂ ४ B D (except D₁) G₂ after विप्रलब्धा D₅ om राजानो K₁ ३ T₂ G₂ ४ अवाह^३ After एवन्ति, Dn G₂ ins इति Ś₁ K₄ B Dc D₂ ३ ५ ० M₁ [आ] (Dc D₂ [अ]) नृत्तिकत्वात्, G₁ [अ]नुत्वादिनस, M₂ [आ]नुत् G₁ च (for तव)

लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षबाष्पकलया वाचा प्रणि-
पत्यामिपूज्य मण्डूकराजानमब्रवीत् । अनुगृहीतोऽ-
स्मीति ॥ ४१ ॥ स च मण्डूकराजो जामातरमनु-
ज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ॥ ४२ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमारस्त्रयस्तस्य
राज्ञः संबभूवुः शलो दलो बलश्चेति । ततस्तेषां ज्येष्ठं
शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा
वनं जगाम ॥ ४३ ॥

अथ कदाचिच्छलो मृगयामचरत् । मृगं चासाद्य

रथेनान्वधावत् ॥ ४४ ॥ सूतं चोवाच । शीघ्रं मां
वहस्वेति ॥ ४५ ॥ स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् ।
मा क्रियतामनुबन्धः । नैष शक्यस्त्वया मृगो ग्रहीतुं
यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ॥ ४६ ॥

ततोऽब्रवीद्राजा सूतम् । आचक्ष्व मे वाम्यौ ।
हन्मि वा त्वामिति ॥ ४७ ॥ स एवमुक्तो राजभय-
भीतो वामदेवशापभीतश्च सन्नाचख्यौ राज्ञे । वाम-
देवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति ॥ ४८ ॥ अथैन-
मेवं श्रुवाणमब्रवीद्राजा । वामदेवाश्रमं याहीति

41 D₃ G₁ om च D₅ om राजा Ś₁ K₁ २ उपा
लभ्य S₁ K₁ ३ om (hapl) from तस्या up to 'लभ्य
B₁ तस्या' G₂ सुतगुणवद्बहदय, G₄ सुतगुणनिव, M₁ सुरत
निव T₁ सा च राजानमुपलभ्य सुतशतनिवद्बहदया T G₂ ४
om इव G₁ उपलब्ध इव (for इवोपलभ्य) B₃ om
from हर्ष' up to 'पत्य Dn D₅ हर्षेण वाष्प', D₁ २ हर्षबा-
ष्पाकुलया, D₅ हर्षाद्वाष्प', S (except G₃) हर्षवाष्पसदिग्धया
G₄ om [अ]भिपूज्य T₁ [अ]भिसपूज्य, T₂ G₂ यथाहं
सपूज्य, G₁ सुपूज्य च (for [अ]भिपूज्य) Before मण्डूकं,
G₂ M₂ ins च K₁ २ B₂-4 Dn D₄ ६ G₁ ३ M₁ मण्डूक-
राजम्; D₅ तम् (for मण्डूकराजानम्) G₁ ins इदम् before
अब्रवीत् — G₁ ins मण्डूकराज भवता before अनुगृही' K₃
B₂ D₅ T₂ om इति

42 D₁-३ ३ om च Ś₁ K₁ २ ४ M₁ मण्डूकराजा B
Dn D₄ ६ T G दुहितरम् (for जामा') Before अनुज्ञाप्य,
G₁ ins राजान च G₁ अपृच्छत्

43 D₅ गतस्य (for कालस्य) B₁ om तस्यां G₄ [ए]-
तस्या (for तस्या) T₁ M राजस्त्रय' कुमारा, T₂ G₁ २ ४ राज-
कुमारास्त्रय' (for कुमारास्त्रयस्तस्य राज') K₄ ते, B₁ तस्यां
(for तस्य) K₄ बभूवु' (for सबभूवु') Ś₁ K₁-३ दलो
मल'; G₂ ४ M₁ दलो बल', M₂ लवो दल' (for दलो बल')
— D₅ श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) B₁ ३ om शल G₄ बल (for
शल) B₃ om समये T₁ समाहूय (for समये) Ś₁ K
D₁-३ G₁ transp पिता and राज्ये G₄ तदा (for पिता)
S (except G₃ ४) तपसे (for तपसि) G₁ यतात्मा
(for ध)

44 K₄ B D G₃ अनुचरन्, M₂ अगमत् (for अचरत्)
— K₄ B₂-4 Dn D₄-६ G₃ om च T G₁ २ M [अ]नासाद्य
(for [अ]साद्य) T₁ [अ]धावत् (for [अ]न्वधा')

45 B₁ om च D₁ २ चोवाच (for चोवाच) — K₃

om from शीघ्र up to अब्रवीत् (in 46) D₅ om शीघ्र मां
वहस्वेति Ś₁ K₁ ३ D₅ ३ S (except G₃) om मां Ś₁
K₁ २ D₅ आवहस्व, B₁ D₁ ३ T₂ G₁ २ ४ वाहयस्व; D₅
सवहस्व, T₁ M वाहय (for वहस्व)

46 K₃ om up to अब्रवीत्, K₂ om स; T₁ om
स तथोक्त' After स, G₂ ins हि K₄ D₅ एव, T₂ G₁ २
यथा (for तथा) Before सूतो, Ś₁ K₁ ins स — B₂ ४
D (except D₁-३) G₂ M₁ न (for मा) — S₁ स न; K₁ ३
न स (for नैव) K₄ B₁ M om मृगो Ś₁ K₁ २ transp
मृगो and ग्रहीतु After मृगो, B₁-३ Dn₃ ins [S]य
Dn₁ ns प्रग्रहीतु (for ग्रहीतु) B₄ om यदि B₂ om
[अ]पि B₄ न (for [अ]पि) K₃ D₁ G₄ रथ' (for रथे)
Before वाम्यौ, B₂ ins शीघ्रौ G₁ वेगेन गतुमशक्तौ (for
स्यातामिति)

47 T₁ क, G₁ शल' पुन' सूतमुवाच (for ततोऽब्रवीद्राजा)
S (except G₃) सूत (for सूतम्) — D₅ om मे G₁
वेगवतौ (for मे) T₂ G₂ ४ वाजिनौ (for वाम्यौ) — B
Dn₁ ns च (for चा) T₁ हन्मि च त्वा पृच्छामीति, T₂
G₂ ४ त्वा पृच्छामि, G₁ कमिह पृच्छामीति (for हन्मि वा
त्वामिति) After इति, B₂ ins कस्य तौ वाम्यौ

48 Ś₁ K₁ G₁ २ om स D₅ राज्ञो, D₁ ३ T₁ राज्ञा
(for राज-) After 'भीत, B₄ Dn D₅ ins सूतो D₅
G₁ २ ४ 'शापभयभीत (for 'शापभीत) D₅ Dn₁ om
च Ś₁ K D₁ ३ om सन् T₁ [आ]सन्नवचख्यौ, T₂ G₂ ४
[अ]स्योपाचख्यौ; G₁ [ए]वमब्रवीत्; M₂ साचख्यौ (for सन्ना-
चख्यौ) K₃ S (except G₃) om राज्ञे B₄ D₅ Dn
D₂ ३ (marg sec m) G₂ ins after राज्ञे K₃ (which
om राज्ञे) ins after आचख्यौ

963* तत' पुन' स राजा खड्गमुत्थय्य शीघ्र कथयस्वेति तमाह ।
हनिष्ये त्वामिति स तदाह राजभयभीत सूत ।

॥ ४९ ॥ स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत् ।
भगवन्मृगो मया विद्धः पलायते । तं संभावयेयम् ।
अर्हसि मे वाम्यौ दातुमिति ॥ ५० ॥ तमब्रवीदृषिः ।
ददानि ते वाम्यौ । कृतकार्येण भवता ममैव निर्या-
त्यौ क्षिप्रमिति ॥ ५१ ॥ स च तावश्चौ प्रतिगृह्या-
नुज्ञाप्य चर्षिं प्रायाद्दाम्यसंयुक्तेन रथेन मृगं प्रति ।
गच्छंश्चाब्रवीत्सूतम् । अश्वरत्नाविमावयोग्यौ ब्राह्म-
णानाम् । नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवायेति ॥ ५२ ॥

एवमुक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावन्तःपुरे-
ऽस्थापयत् ॥ ५३ ॥

अथर्षिश्चिन्तयामास । तरुणो राजपुत्रः कल्याण
पत्रमासाद्य रमते । न मे प्रतिनिर्यातयति । अहो
कष्टमिति ॥ ५४ ॥ मनसा निश्चित्य मासि पूर्णे
शिष्यमब्रवीत् । गच्छत्रेय । राजानं बृहि । यदि
पर्याप्तं निर्यातयोपाध्यायवाम्याविति ॥ ५५ ॥ स
गत्वैवं तं राजानमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ तं राजा प्रत्यु-

49 G₁ om from अथेन up to अब्रवीद् T₁ om
एव जुवाणम् D₁ om अब्रवीद्वाजा; K₄ om राजा — S
(except T₂ G₃) वामदेवाश्रमाय B₃ & D₆ प्रयाहि
(for याहि)

50 Ś₁ K₁ reads सगत (for स गत्वा), and om from
वामदेवाश्रम up to पलायते । त D₁ om वामदेवाश्रम
K₃ & D₂ & T₁ om तम् T₂ G₂ & transp तम् and
ऋषि K₂ om तमृषिम्; Dn D₄ om ऋषिम् — K₂ om
मृगो D₁₋₃ transp मृगो and मया K₂ B De Dn
D₄ & G₃ मे (for मया) D₅ M₂ (by transp) मया विद्धो
मृगः; T₁ मृगोयमाविद्ध (for मृगो मया विद्ध) — Ś₁ K₁
B₄ Dn D₄ & G₃ om त K₃ स गत (for त) B₁ &
Dn D₅ G₁ संभावयितुम् (for संभावयेयम्) — Before
अर्हसि, K₃ D₃ ins त्वम् D₁ transp अर्हसि and इति
K₄ B₄ Dn D₄ & T₂ G₂₋₄ om मे D₅ चाशौ (for वाम्यौ)

51 Ś₁ transp अब्रवीत् and ऋषि — Ś₁ K₂₋₄ B₄
D₃ Dn₂ D₁₋₃ T₁ G₁ & M ददामि (for ददानि) M om
ते G₃ मे (for ते) — M₂ om कृतकार्येण भवता ममैव
T₁ कृत्वा (for कृत) After कार्येण, T₂ G₂ & M₁ ins
त्वया D₁ T₂ G₂ & M₁ पुन, T₁ G₁ तु पुन (for भवता)
Before निर्यात्यौ, K₄ B D (except D₂ D₄) ins वाम्यौ
Ś₁ क्षीप्रम् (for क्षिप्रम्) K₄ G₁ निर्यातयितव्याविति (G₁
वशौ), T₁ M₁ निर्यातव्याविति, T₂ G₂ निर्यातयितव्यौ; G₄
निर्यातितव्यौ; M₂ निर्यात्याविति (for निर्यात्यौ क्षिप्रमिति)
B₃ पुनरिमी प्रत्यानयितव्याविति (for कृत—क्षिप्रमिति)

52 G₁ तथा (for स च) T₂ G₂ & M om च T₁
तदा (for च) G₁ om तावश्चौ T₁ त्वश्चौ (for तावश्चौ),
and प्रगृह्यापि (for प्रतिगृह्य) G₃ om [अ]नुज्ञाप्य चर्षि
B D (except D₁₋₃ &) T₁ G₃ om च T₂ G₁ & om
[ऋ]षि After प्रायाद्, D₅ ins राजा B वाम्ययुक्तेन (B₄
वामीययुक्तेन), Dc Dn D₄ & G₃ वामी (Dc 'स्य, D₄ सि)
प्रयुक्तेन; D₅ T G₁ & वाजि (T₁ वामी, G₁ वामि)युक्तेन

After रथेन, D₅ ins इति Ś₁ K D₃ & यत्र स मृग (for
मृग प्रति) — Ś₁ K D₃ & त च (K₄ तत्र) प्राप्य (for
गच्छश्च) T G₂ & M₂ सूत (for सूतम्) — S (except
G₃) अश्वरत्नद्वयमिहावयोर्योग्यम् । ब्राह्मणाय (for अश्वरत्ना—
ब्राह्मणानाम्) After ब्राह्मणानाम्, D₅ & ins इति — T₂
G₁ & & प्रदेयौ (for प्रतिदेयौ) Ś₁ K₁ & B₄ om [ह]ति

53 K₃ B₁₋₃ Dn D₄₋₆ G₃ om एवम्, T₂ G₁ & &
om एवमुक्त्वा Before मृगम्, K₄ Dc D₁₋₃ S (except
G₃) ins त Ś₁ K₁₋₃ om मृगमवाप्य S (except G₃)
om स्व G₁ अभ्येत्य (for पत्य) S₁ D₄ om अशौ M₁
स्थापयामास (for स्थाप)

54 M₁ om अथर्षिश्चिन्तयामास । — D₁ स तरुणो (for
तरुणो) D₅ & राजपुत्रक B₂ M₁ कल्याण पुत्र; B₃ कल्याण
यान, D₁ कल्याण वाहन, T₁ G₁ कल्याणरत्न पुत्र, T₂ G₄
कल्याणमश्वरत्न, M₂ कल्याणपात्र — After त, M₂ ins
वाम्यौ Dc D₄ & M₂ om मे After मे, T G₂ & M₁
ins वाम्यौ, and G₁ ins वाम्यौ दातुमिति । तमब्रवीदृषिर्ददामि
ते वाम्यौ T₂ G₁ & & M om प्रति K₃ प्रत्यातयति,
T₁ निर्यातयेदिति (for प्रतिनिर्यातयति) After यति, K₄
D₁₋₃ ins अशौ

55 Before मनसा, K₂₋₄ B₁ & D (except D₁ &)
G₃ ins स B D (except D₁₋₃ &) G₂ विञ्चित्य, T₁ M
विनिश्चित्य (for निश्चित्य) K₁ S (except G₃) मासे (for
मासि) — T₂ G₂ पर्याप्तम् After पर्याप्त, Dn₂ G₃ ins
तदा; G₁ कार्यं तर्हि T₂ G₂ & निर्यातनीयौ (for निर्यातय)
Ś₁ K₂ & B Dc G₄ M₁ [उ]पाध्यायाय वाम्यौ (B₄ 'य आचष्ट)
(for [उ]पाध्यायवाम्यौ) B₄ om [ह]ति

56 D₄ om स S₁ K₁ & D₁ & & G₄ [ए]न, K₄ Dc
Dn D₄ G₃ [ए]व (for [ए]व) S₁ K₁ & D₁ T G₂ & M
om त K₄ D₅ & om त राजानम्

57 K₁ त राजान, K₃ स राजा त (for त राजा) G₄
[उ]वाच (for प्रत्यु) After वाहनम्, G₁ M₁ ins अर्ह

वाच । राज्ञामेतद्वाहनम् । अनर्हा ब्राह्मणा रत्नाना-
मेवंविधानाम् । किं च ब्राह्मणानामश्वैः कार्यम् । साधु
प्रतिगम्यतामिति ॥ ५७ ॥ स गत्वैवमुपाध्यायाया-
चष्ट ॥ ५८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः क्रोध-
परीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्चार्थमभ्यचो-
दयत् । न चादाद्राजा ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच ।

प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं
कृतं हि ते कार्यमन्यैरशक्यम् ।
मा त्वा वधीद्वरुणो घोरपाशै-
र्ब्रह्मक्षत्रस्यान्तरे वर्तमानः ॥ ६०
राजोवाच ।

अनङ्गाहौ सुव्रतौ साधु दान्ता-
वेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ।
ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे

छन्दांसि वै त्वादृशं संवहन्ति ॥ ६१

वामदेव उवाच ।

छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति
लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।
अस्मिस्तु लोके मम यानमेत-
दस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥ ६२

राजोवाच ।

चत्वारो वा गर्दभास्त्वां वहन्तु
श्रेष्ठाश्चतुर्यो हरयो वा तुरंगाः ।
तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष चाहो
मम वाम्यौ न त्वैतौ हि विद्धि ॥ ६३
वामदेव उवाच ।

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहु-
रेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ।
अयस्मया घोररूपा महान्तो

— M₂ om from अनर्हा up to राजानम् (in 59) — After
*विधानाम्, T G₁ ३ ४ ins इति — K₁ ३ किं च न, T
G₁ ३ ४ न (T₁ om न) किंचिद् (for किं च) B Dc Dn
D₁ ३-६ om च D₈ कार्यमश्वैः (by transp) — B₂-4
Dn D₄ ६ T G om प्रति B₂-4 Dn D₄ ६ G₂ om इति

58 K₃ ४ B₂-4 D G₃ एतद् (for एवम्) Ś₁ K
D₁-३ ६ [अ]चक्षे (for [अ]चष्ट)

59 Before तच्छ्रुत्वा, Dc ins तदा G₁ मूयो (for
अप्रिय) Dc वामदेवश्च D₈ कोप, G₂ क्रोधपरीतातरात्मा
Ś₁ K D₁-३ ६ read अभिचोदयलुवाच (for अभ्यचोदयद्),
and om न चादाद्राजा B Dc Dn D₄ ६ G₂ अचोदयत्
(for अभ्यचो) — The same MSS [अ]दवद्, G₄ M₂
अददाद् (for [अ]दाद्)

60 Ś₁ K₁ ३ ४ om the ref — ^b) Ś₁ K₁ ३ कार्य
मन्यैरशक्य, K₈ ४ B₂-4 Dn D₁-६ G₂ कार्यमाभ्यामशक्य;
G₄ कार्यमन्यैर्न शक्य — ^c) K₄ Dc त्वा, G₂ M₂ त्व (for
त्वा) T हिसेद्, G₁ ३ ४ M हिंसीद् (for वधीद्) — ^d)
G₁ स तु, G₂ प्राहुः (for ब्रह्म) N G₂ ३ वर्तमान

61 ^a) G₁ सुव्रतौ — ^b) Dc तद्, T₂ G₁ ३ ४ [ए]तौ
(for [ए]तद्) — ^c) G₁ ब्राह्मणस (for ताभ्यां याहि) G₂ ४
पितृ (for यत्र)

62 G₁ om 62^c-63^d — ^c) G₂ M एतम् (for एतद्)
— ^d) S (except G₈, G₁ om) अपरेषु (for अपरेषा च)

63 G₁ om 63 (cf v l 62) — ^a) Ś₁ K₁ G₄ त्वा
(for त्वां) B₂-4 Dc Dn D₄ ६ G₃ चत्वारस्त्वा वा (Dc
Dn om वा) गर्दभाः सवहतु — ^b) T G₂ ४ M om वा
B वातरहस, Dc Dn D₄ ६ G₂ वातरहा (for वा तुरगा)
T₂ G₂ ४ तु मेर्हा (for तुरगा) — ^c) D₁ ३ ४ [ए]व (for
[ए]व) K₁ D₂ ४ वाहौ — ^d) After मम, B D (except
D₈) G₂ ins [ए]व T₂ G₂ ४ तावद् (for न तव) Ś₁
K₁ ३ [अ]श्वौ (for [ए]तौ)

64 ^a) T₁ नैतद्, T₂ G₁ ३ ४ M₁ नैव, M₂ न वै (for
घोर) — ^b) Ś₁ K₁ ३ यदिह सजीवयामि, K₈ ४ B₁ D₁ ३ ३
(marg sec m as in text) ६ यदिहाजीवयामि; T₂ G₂ ४
यद्भाषे वचो मां — ^c) D₈ अयोमया — After 64^{abc},
B D (except D₁-३) G₂ ins

964* चत्वारो वा यातुधाना सुरीद्रा ।

मया प्रयुक्तास्त्वद्ब्रधमीप्समाना
— ^a) B₄ निव्रतु, Dc S (except G₂) हरतु (for वहन्तु)
Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ M त्वा (for त्वां) K₁ ४ शितरूपा, Dn₁
D₈ शतशूला; M₂ शरशूला T₁ शितशूलाग्रहस्ता

65 ^a) M₁ ते (for ये) After ये, K₁ ३ ins हि

वहन्तु त्वां शितशूलाश्चतुर्धा ॥ ६४

राजोवाच ।

ये त्वा विदुर्ब्राह्मणं वामदेव

वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ।

ते त्वां सशिष्यमिह पातयन्तु

मद्राक्यनुभाः शितशूलासिहस्ताः ॥ ६५

वामदेव उवाच ।

नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति

वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।

यस्त्वेवं ब्रह्म तपसान्वेति विद्वां-

स्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ६६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते वामदेवेन राज-

न्समुत्तस्थु राक्षसा घोररूपाः ।

तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा

प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ६७

इक्ष्वाकवो यदि ब्रह्मन्दलो वा

विधेया मे यदि वान्ये विशोऽपि ।

नोत्स्रक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ

नैवंविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ६८

एवं भुवन्नेव स यातुधानै-

र्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।

ततो विदित्वा नृपतिं निपातित-

मिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यषिञ्चन् ॥ ६९

राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः

प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।

दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देय-

मेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ७०

K₂₋₄ B D (except D₂) T₁ G₂ M त्वां (for त्वा) Ś₁
K D₁₋₃ विदुर् (for विदुर्) B T₂ G₁ २ ४ M₁ ब्राह्मणा
(T₂ 'ण) K₃ D₃ वामदेव — ^b) G₁ M₂ हन्तुं, G₃ ४ हत्वा
(sic) (for हन्तु) — K₃ T₁ G₂ om (hapl) 65°-66^b
— ^c) K₁ २ G₁ ते त्वा; T₂ G₄ स त्वा T₂ G₄ सशिष्यामि
ह (for सशिष्यमिह) — ^d) Ś₁ K₁ ४ D₀ D₁₋₃ ३ M₁
शितशूलहस्ता; B₂ T₂ G₁ ४ M₂ शितशूलाग्रहस्ता — After
65, K₂ B D₀ D₁ D₂ (marg sec m) ४-० G₂ 1ns
965* वामदेव उवाच ।

ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राज

न्पुनर्दवानीति प्रपद्य मे त्वम् ।

प्रयच्छ शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमश्वौ

यद्यात्मान जीवित्तु ते क्षम स्यात् ।

राजोवाच ।

न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता

न त्वानुशास्यद्य भ्रष्टृति ह्यतत्यम् ।

तत्रैवाज्ञां सप्रणिधाय सर्वां

तथा ब्रह्मन्पुण्यलोक लभेयम् ।

[(L 2) K₂ B₁ D₁ D₃₋₅ G₂ ददामीति K₂ B₁ २ ४
D₀ प्रपद्ये (for य मे) — (L 4) K₂ D₄₋₆ यथात्मान,
D₀ यथात्मनो K₂ D₀ D₂ जीवित — (L 5) D₆ वा
प्रसूता (for प्रसूता) — (L 6) D₀ ह्यतत्यम् (for ह्यतत्यम्)]

66 K₂ T₁ G₂ om 66^b (cf v l 65) — ^a) D₁

नानुयोग्या; D₆ नानुयोगा, G₄ नानुयोगाद् — ^b) D₁ हत्तु
(for राजन्) — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ ३ यस्त्वेव; D₁ D₄ G₂
यस्त्वेव; T₁ G₂ यस्त्वैव Ś₁ धर्मं, D₀ ब्रह्मन्, D₁ २ ब्राह्म
णस; D₄ ब्राह्म; T₂ G₄ वै (for ब्रह्म) K₄ D₃ ३ वेत्ति,
T₁ G₁ २ [अ]भ्येति; M₁ [अ]भ्येति, M₂ [अ]भ्येति (for [अ]
न्वेति) — ^d) D₀ D₁ om हि D₃ T₂ G₂ ४ [इ]ह
(for हि)

67 K₁ ३ ४ D₁₋₃ ३ G₄ om the ref Ś₁ T G₂
वैशं (for मार्कं) — ^c) ३ (except G₃) चोक्ते (for वक्ते)

68 ^a) K₁ २ ४ D₁₋₃ ३ प्रह्ला दलो (for ब्रह्मन्दलो) T₁
G₁ इक्ष्वाकवो यदि वा ब्रह्मदग्धा; T₂ G₂ ४ 'वो वा यदि वा
मां स्पजेयुर् — ^b) T₁ G₁ M ते (for मे) B D (except
D₁₋₃ ३) T₁ G₁ ३ M चेमे (for वान्ये) T₂ G₂ ४ ये ते
विधेया भुवि वान्ये महीपा — ^c) T G₂ ४ नोत्सृजेह, G₁
नैतत्स्रक्ष्ये ३ (except G₃) वामदेवाद्य (for 'देवस्य)
— ^d) B D₁ D₄ ३ कर्म (for धर्म)

69 ^a) Ś₁ K₁ २ तु (for स) — ^b) D₁ ३ जगामाथ
T₁ G₁ M₁ महीश (for क्षितीश) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ३
दलमेव (for वै दलम्)

70 ^c) B₂ T₂ G₂ ४ राजन् (for राजान) — ^d) D₀
दृष्ट; T₁ दृष्ट, G₄ दृष्ट

71 ^a) D₀ T₁ तु (for त्वम्) — ^d) Ś₁ K₁ ३ स
चापपाणि; K₄ D₁₋₃ मोहान्वित (for स पार्थिव) K₄

विभेषि चेत्त्वमधर्मान्निरेन्द्र
 प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।
 एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं
 स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ७१
 एकं हि मे सायकं चित्ररूपं
 दिग्धं विषेणाहर संगृहीतम् ।
 येन विद्धो वामदेवः शयीत
 संदश्यमानः श्वभिरार्तरूपः ॥ ७२
 वामदेव उवाच ।
 जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं
 जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ।
 तं जहि त्वं मद्बचनात्प्रणुन्न-
 स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ७३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तो वामदेवेन राज-
 नन्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
 स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः

श्रुत्वा दलस्तच्च वाक्यं वभाषे ॥ ७४
 इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं
 निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमध्य ।
 आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः
 पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ७५
 वामदेव उवाच ।
 यं त्वमेनं सायकं घोररूपं
 विषेण दिग्धं मम संदधासि ।
 न त्वमेनं शरवर्यं विमोक्तुं
 संधातुं वा शक्यसि मानवेन्द्र ॥ ७६
 राजोवाच ।
 इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं
 न वै शक्रोम्येष शरं विमोक्तुम् ।
 न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि
 आयुष्मान्चै जीवतु वामदेवः ॥ ७७
 वामदेव उवाच ।
 संस्पृशैनां महिषीं सायकेन

D₁₋₃ राजा (for रोषात्)

72 ^a) G₂ 4 एन Ś₁ K D₁₋₃ 5 घोरं (for चित्रं)
 — °) T₂ G₂ 4 येनैष (for येन) — ^d) D₁ 2 सभक्ष्य
 माण , T₁ सदद्य — After 72, Ś₁ K₁ 2 ins a colophon

73 ^b) T₁ G₁ M₁ झर (for जात) Ś₁ K₁ 2 सैन्य
 (K₁ न)जित, K₄ B₁ 4 D₁₋₃ G₁ सेनं, T₁ M₁ एव जात,
 G₂ 4 स्वेन जित, M₂ एव झर K₄ D₅ G₂ 4 नरेन्द्र — °)
 B₂ स त, D₅ T₁ G₁ M त वै, T₂ G₂ 4 एत (for त) D₅
 नरेन्द्र (for प्रणुन्नस्य) — ^d) Ś₁ K₁ 2 G₁ तूर्णं प्रियै ; K₄
 D₂ 3 कुलप्रिय ; D₅ पुत्र प्रिय

74 T₁ G₄ M₂ om the ref — °) D (except D_{n1})
 एवमुक्ते — ^d) B D (except D₅) G₂ तत्र ; T₂ G₂ 4 तस्य
 (for तच्च)

75 Before 75, B D (except D₁₋₃ 5) G₂ ins
 राजोवाच — °) K₄ [S]ह वित्चरामि (for हन्त चरामि)
 G₂ 4 चराम विप्रिय (for चरामि व प्रिय) — ^b) T G₁ 2 4
 निहन्म्यह — °) B₄ S (except G₂) तिममेव

76 ^a) K₄ B D₅ D_n D₁ 4-6 G₂ यत्त्वमेन (K₄ B₄
 व), D₅ T M य त्वमेक, G₁ 2 4 यस्त्वमेक — ^b) K₁ 2

सददासि — °) B D_n D₄ 6 G₂ न खेत ख, T₂ G₂ 4 स
 त्वमेन, M न त्वमेव Ś₁ B₂ 5 D (except D₁₋₃) T₂ G₂
 शरवर्ष — ^d) K₂ 4 D₅ D₁ 2 5 T G₁ 4 M न सधातु ;
 G₂ न सदधातु (for सधातु वा) K₁ 2 T₂ शक्यसि, K₂ D
 (except D₁₋₃) G₂ शक्यसे Ś₁ K₁ 2 हे नरेन्द्र, K₂ T₁ मा
 नरेन्द्र, K₄ D₁ 3 वा नरेन्द्र

77 ^a) D₁ पश्यतां, G₂ पश्यतु, G₄ पश्यतो Ś₁ K₁ 2
 T₁ मा, T₂ G₁ 2 4 M मे (for मां) T₂ G₂ 4 ग्रहीतु
 — ^b) Ś₁ K₁ 2 नैन ; D₅ D₅ T₂ G₁ 2 4 M न चैव (G₁ 4
 °) (for न वै) D₅ om [ए]ष Ś₁ K₁ 2 [अ]द्य (for [ए]द्य)
 G₁ शत्रु (for शर) G₂ प्रमोक्तु — K₂ om (hapl)
 77^a-78^b — °) K₄ D₅ 5 अभ्युत्सहेह ; T₂ G₄ अभ्युत्सहामि
 G₁ M न चास्य नाशमभ्युत्सहामि — ^d) G₂ 4 जीवितु

78 K₂ om 78^{ab} (of v1 77) — °) K₄ B D_n
 D₅₋₆ G₂ संस्पृशैनां, T G₁ 2 4 M शोमा — ^b) T₁ G₁
 M तत एतस्माद्, T₂ G₂ 4 तदेतस्माद्

79 All MSS om the ref — °) Ś₁ तथा तत ; T₂
 G₄ ततस्तत्, G₂ ततश्च तत् (for ततस्तथा) B₂ M₂ स (for
 तु) — Before 79^{cd}, K₂ 4 D₁₋₃ ins राज्युवाच ; B D_n

ततस्तस्मादेनसो मोक्षयसे त्वम् ॥ ७८

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु

ततो मुनिं राजपुत्री बभाषे ।

यथा युक्तं वामदेवाहमेनं

दिने दिने संविशन्ती व्यशंसम् ।

ब्राह्मणेभ्यो मृगयन्ती स्रजुतानि

तथा ब्रह्मण्युण्यलोकं लभेयम् ॥ ७९

वामदेव उवाच ।

त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणै

वरं वृणीष्वप्रतिमं ददानि ते ।

प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि

इक्ष्वाकुराज्यं सुमहन्नाप्यनिन्द्ये ॥ ८०

राजपुत्र्युवाच ।

वरं वृणे भगवन्नेकमेव

विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।

शिवेन चाध्याहि सपुत्रचान्धवं

वरो वृतो ह्येव मया द्विजाभ्य ॥ ८१

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्या-

स्तथास्त्विति प्राह कुरुप्रवीर ।

ततः स राजा मुदितो बभूव

वाम्यौ चास्मै संप्रददौ प्रणम्य ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

D₂ ० राजपुत्र्युवाच, D₀ देव्युवाच — ०) B₄ Dn D₄ ०
G₂ युक्ता S (except G₂) एव (for एन) — १) B Dc
Dn D₁ ४ ० G₂ सदृशती, D₂ वसती, T M₂ विशति
K₁ २ विशसम्, B D (except D₂ ४) G₂ वृशसम्; T₁ G₁
M₁ वृशसम्, T₂ प्रशसम्; G₄ प्रवृद्धम्, M₂ मय्यादास् — ०)
B Dc मृगयन्, Dn D₄ ० T₁ G₁ मृगयती; T₂ G₂ ४ गायती
— 1) T₁ G₁ M₁ तथा सती, T₂ G₂ ४ तथा वै ब्रह्मन्; M₂
तथाह वै (for तथा ब्रह्मन्) Ś₁ K D₁₋₃ पुण्यलोकान्, T₁
G₁ M ब्रह्मलोक Ś₁ K D₁₋₃ ० ब्रजेय (for लभे)

80 After the ref, D₂ ins 966* — ०) T₁ G₁ M
स्वद शुभे (for शुभे) — १) D₂ ४ वृणीथा K₄ Dc₂
Dn₂ D₁ २ T₂ G₂ ददामि K₄ T₂ G₂ om ते — ०) T₁
प्रशसि स्व (for धीम) K₄ Dc D₁ २ १ T₂ G₂ M स्व जन;
T₁ जनक; G₄ च जन (for स्वजन) — Ś₁ K₁₋₃ subst
for 80 D₂ ins after the ref

966* साध्वि स्थिर चेयमदुष्टचित्ता
धर्मे मतिस्ते सतत प्रयातु ।

वर च मत्त प्रतिकाल्पस्व सुभु

स्वया वृष पालनीयो हि नित्यम् ।

81 Ś₁ K D₁₋₃ राजपुत्र्युवाच; B₁₋₃ राजपुत्र्युवाच — ०)
B₂ २ Dc D₄ G₂ एवमेव, Dn D₂ एवमेव, G₁ एवमेव (for
एकमेव) — १) M₂ मेव (for अद्य) — After 81^{ab},
D₁ २ ins

967* वृत्तेन बुद्ध्या च विवृद्धिमेतु

जीवेदसौ मम पुत्रोऽद्य विप्र ।

— D₂ ४ om 81^{cd} — ०) Ś₁ K₁ २ मां ध्याहि, K₂ चा-
ध्याय, K₄ Dc₁ Dn₁ २ D₂ G₂ च ध्याहि, T₂ G₂ जीवामि,
G₁ चाध्याहि Ś₁ K₁ २ B₄ T₂ G₂ ४ धाधवा — १)
B₂ द्विजैर्द

82 Ś₁ K₁ मार्कण्डेय उ (Ś₁ om उ) — १) Ś₁ D₁
स्वाह; T₁ [हृ]त्याह (for प्राह) — १) T₂ G₂ ४ तस्मै (for
चास्मै) K₂ ४ प्रददौ (for सप्र) B Dn D₄ ० T₂ G₂
प्रददौ स्वप्रणम्य

Colophon om in K₂ — Major parvan Ś₁ T G₄
आरण्य, G₂ श्रीमदारण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेय-
समस्या (followed by मण्डूकोपाख्यान) B Dc Dn D₄ ०
G₂ (all om sub parvan name) mention only मण्डूको-
पाख्यान (followed by समाप्त in B₁ Dc), and M₂, like
wise, only वामदेवोपाख्यान — Adhy name K₂ ४ Dc
D₁₋₃ १ ब्राह्मणमाहास्य — Adhy no (figures, words
or both) Dn 191 (Dn₂ 192), D₁ 198, T G₁ २ ४
M (M₂ inf in) 194 (M₂ orig 197) — Śloka no
Dn₂ २ 72, D₁ 90

A passage given in App I (No 21) is ins in
K₂ B₁₋₄ Dc Dn D₄ ० G₂ after adhy 190, and in
K₁ ४ D₁₋₃ after adhy 206 (with some further

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाश्च पर्यपृच्छन् । अस्ति
कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाच ।
अस्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रि-
दिवात्प्रच्युतः । कीर्तिस्ते व्युच्छिन्नेति । स मामुपा-
तिष्ठत् । अथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ २ ॥
तमहमब्रुवम् । न वयं रासायनिकाः शरीरोपता-

पेनात्मनः समारभामहेऽर्थानामनुष्ठानम् ॥ ३ ॥
अस्ति खलु हिमवति प्राकारकर्णो नामोलूकः । स
भवन्तं यदि जानीयात् । प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवान् ।
तत्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥

स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः ॥ ५ ॥
अथैनं स राजर्षिः पर्यपृच्छत् । प्रत्यभिजानाति मां
भवानिति ॥ ६ ॥ स मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीदेनम् ।

internal transposition), in D₃ the first one of the
adhy being written *sec m* on a suppl fol and placed
after adhy 190 !

191

1 B₁₋₄ om ऋषय T G₂ 4 ऋषि (for ऋषय*)
B₂₋₄ Dn D₁ 4-5 om च After च, T₂ G₂ 4 ins परि
वृत्य इन्द्रद्युम्नोपाख्यान T₂ G₂ 4 अपृच्छन् (for पर्यपृ*)
— Before अस्ति, G₁ M₁ ins किम् G₂ 4 भगवत् (for
भवत्) K₁ 3 4 B Dn D₃ 4 6 चिरजात (for चिर
जाततर)

2 G₁ om स तानुवाच, and ins पुरा कश्चिद् after खलु
Ś₁ K₂ राजन्; D₄ G₃ ऋषिर् (for राजर्षिर्) — B Dc Dn
D₃ (before corr) 4 6 G₃ मे, T M तस्य, G₁ 2 4 अस्य
(for ने) G₁ विच्छिन्नेति, T₂ G₁ 2 4 विच्युतेति — K₃
B₄ D₃ T G₁ 2 उपतिष्ठद्, B₂ उद् — K₄ D₁₋₃ एव (for
अथ) Ś₁ om from अथ प्रत्यभि* up to the end of 2
T₁ om मा भवानिति T₂ G₁ 2 मा (for मा)

3 D₅ T₂ G₂ 4 om अहम् After अहम्, G₁ ins
एवम् G₄ अब्रवीत्, M अब्रव (!) — After अब्रुव, Dn
D₄ 6 ins कार्येच्छेष्टकुलत्वात्; G₂ नापि जानामि भवतमिति
— T G₁ 4 M om न After वय, G₂ ins न B Dc
Dn D₄ 6 G₃ वासा, T G रसा (for रासा) Before
शरीरो, B Dc Dn D₄ 6 G₃ ins न B Dc Dn D₄ 6
G₃ समारभामो, T₂ G₂ 4 समारभामहे Before अर्थानाम्,
G₁ 2 4 ins तथा After अनुष्ठानम्, M₁ ins अस्ति कश्चि-
द्भवतश्चिरजाततर इति (cf 1) — After 3, T₂ G₄ ins

968* एवमुक्त स राजर्षिरिन्द्रद्युम्नं पुनर्मांमब्रवीत् । अथास्ति
कश्चिद्वत्तश्चिरजाततर इति । त पुन प्रत्यब्रुवम् ।

For 3, Ś₁ (om all words up to मामुवाच) K D₁₋₃ 5
subst

969* तमहमब्रुवम् । आकुलत्वात्कार्येच्छेष्टानां न प्रत्यभिजाने
ऽहम् । स मामुवाच । अस्यन्यश्चिरजाततर इति । तमब्रुवम् ।

4 B₂ om (hapl) from अस्ति in 4 up to उलूकम्
ब्रवीत् in 8 M₂ om खलु T₁ M₁ तु (for खलु) B₁ 3 4
D (except D₁₋₃ 5) T₁ G₁ 2 प्रावारकर्णो; T₂ G₂ 4 प्राका
रवर्णो After उलूक; B D (except D₃ 5) T G ins
प्रतिवसति — After स, B D (except D₁₋₃ 5) G₃ ins
मत्तश्चिरजातो T₂ G₄ transp स and भवन्त G₁ (by
transp) भवन्त यदि स (for स भवन्त यदि) M om
भवन्त S₁ K₁ 2 जानाति (for जानीयात्) After जानी
यात्, B₄ D₃ ins इति — Before प्रकृष्टे, B₁ 3 Dc₁ Dn
D₄ 6 G₂ ins इत् G₂ om from प्रकृष्टे up to तत्रावहद्
(in 5) T₂ G₂ विप्रकृष्टे (for प्रकृष्टे) After प्रकृष्टे, Ś₁
ins नाश्वेनानीतो, K₂ नाधुनानीतो Ś₁ K₂ om चाध्वनि
K₁ नाध्व* (for चाध्व*) After चाध्वनि, K₃ 4 B₁ D₁₋₃ 5
T₁ M ins इतो; T₂ G₄ यतो, G₁ ततो — Ś₁ K₂₋₄ Dc
D₁₋₃ 5 T₁ G₁ 4 M₁ यत्र (for तत्र) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ 5
om [इ]ति

5 B₂ om 5 (of v 1 4) G₂ om up to तत्रावहद्
(of v 1 4) Before स, B D (except D₁₋₃ 5) G₂ ins
तत् T₂ G₄ समाश्रितो; G₁ स माश्वो (for स मामश्वो)
Dc om तत्र Ś₁ K₁ 2 उदवहद्, T₂ G₄ तत्रायाद् (for
तत्रावहद्) After यत्र, Ś₁ K₁ 2 ins असौ, K₃ 4 Dc₂
D₃ 3 5 M स Ś₁ K₁ 2 उलूको बभूव (by transp) T₂
G₂ 4 अभूत्स (for बभूव)

6 B₂ om 6 (cf v 1 4) T₂ G₂ 4 om न, Ś₁ K
D₁₋₃ 5 om न राजर्षि B₁ 4 Dc Dn D₄ 6 G₃ स राजा;
B₃ राजा स (for स राजर्षि) K₃ 4 D₁ 2 5 M₁ अपृच्छत्,

नामिजाने भवन्तमिति ॥ ७ ॥ स एवमुक्तो राज-
पिरिन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुल्लूकमब्रवीत् । अस्ति कश्चि-
द्भवतश्चिरजाततर इति ॥ ८ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवी-
देनम् । अस्ति खल्विन्द्रद्युम्नसरो नाम । तस्मिन्ना-
डीजङ्घो नाम वकः प्रतिवसति । सोऽस्मत्तश्चिरजात-
तरः । तं पृच्छेति ॥ ९ ॥

तत इन्द्रद्युम्नो मां चोल्लूकं चादाय तत्सरोऽगच्छ-
द्यत्रासौ नाडीजङ्घो नाम वको बभूव ॥ १० ॥ सोऽ-

स्माभिः पृष्टः । भवानिन्द्रद्युम्नं राजानं प्रत्यभिजाना-
तीति ॥ ११ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवीन्मुहूर्तं ध्यात्वा ।
नामिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ १२ ॥ ततः
सोऽस्माभिः पृष्टः । अस्ति कश्चिदन्यो भवतश्चिरजा-
ततर इति ॥ १३ ॥ स नोऽब्रवीत् । अस्ति खल्वियैव
सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति । स मत्तश्चिर-
जाततर इति । स यदि कथंचिदभिजानीयादिमं
राजानं तमकूपारं पृच्छाम इति ॥ १४ ॥

B₁ s 4 Dc Dn D₄ 6 G₂ पप्रच्छ, D₃ अब्रवीत् (for पर्यं
पृच्छत्) After पर्यंपृच्छत्, K₄ D₁₋₃ ins स राजा
— Before प्रत्यभि, K₃ ins क्वचित्, D₅ कश्चित् T₂ om
from प्रत्यभि, up to अब्रवीत् (in 8) B₁ Dc प्रत्यभिजा
नीते, B₄ Dn D₄ 6 G₂ प्रतिजानाति T₁ G₂ 4 मा (for
मां) Ś₁ K₁ 2 अथैनमपृच्छत्कश्चि (K₁ °क्चि)न्मामभिजा
नाति भवानिति

7 B₂ T₂ om 7 (cf v 1 4, 6) After मुहूर्तं, B D
(except D₁₋₃ s) G₂ ins इव Before अब्रवीत्, D₁ 2
ins तम् K₄ B₁ D₁ 2 G₂ 4 एव (for एनम्) — B D
(except D₁₋₃ s) T₁ G₂ नामिजानामि Dc om इति
T₁ om from इति up to पृष्ट (in 13)

8 T₁ om 8 (cf v 1 7) T₂ om up to अब्रवीत्
(cf v 1 6) Ś₁ K₁ 2 G₂ om स B Dn D₄ 6 G₂
transp राजपि after अब्रवीत् M₂ om (hapl) from
अब्रवीत् up to चोल्लूक (in 10) — Before अस्ति, B Dn
D₄ 6 S (except T₁ M₂) ins अथ S (except G₂, T₁
M₂ om) स्वत्तश् (for भवत्तश्) — After भवत्, K₁ 3
B₁ 2 4 D G₂ ins सकाशात् K₁ 3 B₄ Dn D₂ चिरजात
(for चिरजाततर)

9 T₁ M₂ om 9 (cf v 1 7, 8) B Dc Dn D₄ 6
G₂ om एनम्, and read इन्द्रद्युम्न नाम सर (for इन्द्रद्युम्न
सरो नाम) — T₂ G₄ अस्मिन् (for तस्मिन्) K₃ D₃ G₂
नालीजघो, D₅ नील, M₁ नालीक Ś₁ K₁ 2 प्रतिवसति,
G₁ प्रतिवसतीति — K₂ D₂ सोऽस्मत्; T₂ G₂ 4 स मत्तश्
(for मोऽस्मत्तश्) After जाततर, Ś₁ K₂ 4 D₁ 2 T₂
ins इति — D₄ G₂ ins ततस् before त Ś₁ K₄ D₂ 3 s
पृच्छन्वेति, G₂ पृच्छतेति

10 T₁ om 10 M₂ om up to चोल्लूक (cf v 1 8)
K₄ D₁₋₃ om तत Ś₁ K₂ ततश्च (for तत) K₂ om
(hapl) from इन्द्र up to भवान् (in 11) S (except
G₂ T₁ M₂ om) om the first च K₁ 4 B₁ 3 4 D

(except D₁ 2 s) G₂ om the second च Ś₁ न्यपत्द्,
K₁ 2 [S]भ्यपत्द्, K₄ D₁₋₃ [S]गमद्, D₆ [S]भ्यराच्छद्
S₁ K₃ om नाडीजङ्घो D₃ नालीजघो, D₅ ताल, M
नालीक Ś₁ K₃ om नाम G₁ om वको

11 T₁ om 11 (cf v 1 7) G₁ परिपृष्ट — Before
भवान्, Ś₁ K₁ ins अपि, K₃ B₂ Dc अस्ति T₂ G₂ 4 माम्
(for भवान्) Before इन्द्रद्युम्न, K₃ 4 B₁ 3 4 D (except
D₁) G₂ ins इमम् K₁ om राजान B Dn D₄ 6 G₂
अभिजानातीति, T₂ G₂ 4 प्रतिजानाति

12 T₁ om 12 (cf v 1 7) Ś₁ K₂ D₁ om स
Dn₁ ns एव; Dn₂ G₂ एनम् (for एवम्) B₁ 3 4 Dn
D₄ 6 G₂ om उक्तो B D (except D₁₋₃ s) S (T₁ om)
मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीत् (by transp) Ś₁ K₂ om मुहूर्तं
ध्यात्वा — D₄ om from नाभि up to ऽब्रवीत् (in 14)
Dc न हि (for नाभि) Ś₁ K₁₋₃ D₆ om [अ]इन्द्रद्युम्न
राजानम् Before इन्द्र, D₂ 3 ins इम; S (except G₂,
T₁ om) भवत् K₃ B₂ D₅ om इति

13 D₄ om 13, T₁ om up to पृष्ट (cf v 1 12, 7),
S₁ K₁ 3 D₅ om from तत up to ब्रवीत् । अस्ति (in 14)
D₁ om स and अन्यो, B₂ 4 Dn D₆ G₂ om अस्ति K₂
B Dn D₆ G₂ transp अन्य and भवत् After जाततर,
Dn D₆ G₂ ins अस्ति

14 D₄ G₁ om स नोऽब्रवीत् (for D₄ cf v 1 12)
— T₂ om from सरस्य up to तत स (in 15) Ś₁ K₁₋₃
D₅ कि स्वस्मिन्नेव; B Dc Dn D₄ 6 G₂ स्वस्मिन्नेव (for
(for खल्विहैव) Ś₁ [अ]कूपारो, K₂ वारो, M₂ वारो Ś₁
प्रतिवसति — K₁₋₃ B₁ 4 D (except D₁₋₃) G₂ om
इति — T₁ om स, D₅ om स यदि; D₁₋₃ om यदि
G₂ 4 transp यदि and कथंचिद् M₂ om कथंचिद् D₅
अजानीयाद्, S (except G₂, T₂ om) जानीयाद् (for
अभिजा) K₄ D₁₋₃ T₁ G₁ M₂ अकूपारस्त (for तमकूपार)
Ś₁ K₂ 3 अकूपार G₄ M₁ om अकूपार B D (except

ततः स वक्रस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास ।
अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कंचिदर्थमभिप्रष्टुम् । सा-
ध्वागम्यतां तावदिति ॥ १५ ॥ एतच्छ्रुत्वा स
कच्छपस्तस्मात्सरस उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं
तस्य सरसस्तीरे ॥ १६ ॥ आगतं चैनं वयमपृच्छाम ।
भवानिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ १७ ॥ स
सुहूर्तं ध्वात्वा बाष्पपूर्णनयनं उद्विग्नहृदयो वेपमानो
विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत् । किमहमेनं न प्रत्य-
भिजानामि । अहं ह्यनेन सहस्रकृत्वः पूर्वमग्निचिति-

पूपहितपूर्वः । सरश्चेदमस्य दक्षिणादत्ताभिर्गोभिरति-
क्रममाणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामीति
॥ १८ ॥

अथैतत्कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा समनन्तरं देवलो-
काद्देवरथः प्रादुरासीत् ॥ १९ ॥ वाचश्चाश्रूयन्तेन्द्रद्युम्नं
प्रति । प्रस्तुतस्ते स्वर्गः । यथोचितं स्थानमभिपद्यस्व ।
कीर्तिमानसि । अव्यग्रो याहीति ॥ २० ॥

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ २१

D₁₋₃ १) G₃ पृच्छध्वमिति, G₁ पृच्छेति, G₂ M₁ पृच्छामेति,
G₄ पृच्छामीति

15 T₂ om तत स (cf v l 14), D₁ om तत
After तत, T₁ ins स उदित T₂ G₂ ४ om तम् Ś₁
K₂ १ अकूपार — T₁ om (hapl) from अभिप्रेत up to
राजानमभि (in 17) Dc₂ om अभिप्रेत, D₅ om भवन्त
G₂ ४ भगवन् (for भवन्त) Ś₁ B₂₋₄ Dn₃ D₅ ६ G₂ M₁
किंचिद्, G₄ कश्चिद् K₃ अभिप्राप्तु, K₄ Dn₁ D₁ १ प्रष्टु,
G₁ ४ अपि प्रष्टु — K₄ [अ]भिगम्यतां, D₅ [अ]व

16 T₁ om 16 (cf v l 15) K₁ B₁₋₃ D (except
D₁₋₃ १) G₃ read तत् for एतत्, and om स Ś₁ K₁₋₃
B₁ १ om तस्मात्सरस उत्थाय S₁ अभ्यागात्, K₁₋₃ B₁ १
Dc D₁₋₄ G M₁ अभ्यागच्छत् Ś₁ K₁₋₃ B₁ १ om यत्र
— सरसस्तीरे T₂ G₂ ४ M तिष्ठाम K₄ D₁₋₃ T₂ G₂ M₁
transp तस्य and सरसस् Dn₁ n₃ D₅ ६ M₂ सरस् (for
सरसस्) D₅ G₁ ४ सरसस्य (for तस्य सरसस्)

17 T₁ om up to राजानमभि (cf v l 15) B₂
अभ्यागत, M₁ आगच्छत (for आगत) Ś₁ K₁ १ त (for
चैन) K₃ ४ B Dn₁ n₃ D₅ ६ वयमपृच्छाम, D₁ वयम
पृच्छन्; D₄ G वय पृच्छामो After अपृच्छाम, Dc ins इति
— Before भवान्, Ś₁ K₂ ins अपि, K₃ अस्ति, T₂ G₂ ४
M₁ अथ, M₂ कश्चिदथ After भवान्, Ś₁ ins तम्, K₂ १
Dc D₂₋₆ G₃ M₁ इमम् T₂ G₂ ४ इन्द्रद्युम्नराजान जानातीति

18 Ś₁ K D₁₋₃ १ G₁ बाष्पपूर्णलोचन (D₁ १ 'पूर्णकठ',
G₁ 'पूर्णवदन'), B Dc Dn D₄ ६ G₂ बाष्पसपूर्णनयन (B₄
'पूर्णमुख; Dc 'पूर्णवदन'); T₁ G₂ बाष्पाडुपूर्ण, T₂ बाष्पपूर्णा
बुनयन K₄ D₁₋₃ om उद्विग्नहृदयो Ś₁ K₁₋₃ D₅ वेपमान
(K₂ 'ना') उद्विग्नचेता (for उद्विग्न वेप) — M₁ कथम्
(for किम्) T₂ G₂ ४ om अहम् T₁ एतद् (for एन),
and अह (for न) Ś₁ K D₁₋₃ १ प्रत्यभिज्ञास्ये, B Dc Dn

D₄ ६ G₁ १ M₂ प्रत्यभिज्ञास्यामि, T₁ प्रतिज्ञास्यामि — B₄
D₅ om अह हि B₂ १ Dc Dn D₄ ६ G₃ इह (for अह)
Ś₁ K D₁₋₃ om हि B₁ इन्द्रद्युम्नेन, Dc₂ (marg sec m)
इह युम्नेन (for अह ह्यनेन) Before सहस्र, T G₂ ४ ins
असकृत् M₂ पातितपूर्वं (for [उ]पहित) Ś₁ K₁ १ सह
क्षशो यज्ञेपूपहू (K₂ 'ह')त, K₃ ४ D₅ सहस्रकृत्वश्चित्पूपहि
(K₃ 'चित्), B Dc Dn D₄ ६ G₃ 'कृत्वश्चित्पु यूपा
आहिता, D₁ १ कृत्वश्चित्पूपतापित, D₅ 'कृत्वो यूपा अभि
हिता, M₁ असकृत्वोऽग्निचित्पु पातितपूर्वं — Before सरस,
Ś₁ K D₁₋₃ १ ins पूर्वं K₁ Dn D₁ ४-६ G₃ दक्षिणाभिर्द
त्ताभिर, T₂ G₂ ४ दक्षिणोदकदत्ताभिर, K₄ D₅ [अ]भिक्रममाणा
भिर, D₁ १ [अ]तिचक्रम, T₂ G₂ क्रममाणा, G₄ कर्मणार्हभिर
Dc खुरकृत (for कृतम्) — G₁ M अतोत्र (for अत्र) T₂
G₂ ४ om च Ś₁ K₁ १ om इति

19 Ś₁ K₂ ह्येतावत्, K₃ अथैतावत्, D₁ अथ तत्, D₂
अथैव Before कच्छपेन, K₁ B₂ ४ Dc Dn D₄ ६ G₃ ins
सकल B₁ G₂ व्याहृत (for [उ]दाहृत) B D (except
D₁₋₃ ६) T₁ G₃ तद् (for सम) Ś₁ K₁ देवलोकोद्गीय
माना; K₂ लोकाद्गीयमानार्थ (sic) Ś₁ K₁ १ प्रादुरासन्;
D₅ प्रादुरभूद्

20 Ś₁ K₁₋₃ D₅ om च (after वाच) G₁ वत् भो
(for वाचश्च) — D₅ स्वर्गोयम् — D₅ अथोचित K₄ B
D (except D₁₋₃) T G₃ प्रतिपद्यस्व; T₂ G₂ M₁ अभिप्रपद्यस्व
— Ś₁ कीर्तनस्यव्यग्रो (sic), K₁ १ कीर्तनेनाव्यग्रो, S
(except G₃) कीर्तिमानव्यग्रो (for कीर्ति' । अव्यग्रो)

21 ^b) B₂ G₁ शब्दश्च पुण्यकर्मण — ^c) Dc गर्भो
(for शब्दो) — ^d) S (except G₃) तावत्स्वगे महीयते

22 ^{ab}) K₃ ४ D₅ गीयते, D₅ गाय (for कीर्त्ये)
Ś₁ K₁ १ D₁ १ यस्य गीयते (for कीर्त्येत यस्य) B Dc Dn
D₄ ६ G₃ transp यस्य and लोके — ^c) K₁ B₁₋₃ D

अकीर्तिः कीर्त्यते यस्य लोके भूतस्य कस्यचित् ।
पतत्येवाधमाल्लोकान्यावच्छब्दः स कीर्त्यते ॥ २२
तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादत्यन्ताय नरो भुवि ।
विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेवाभिसंश्रयेत् ॥ २३

इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत् । तिष्ठ तावद्याव-
दिदानीमिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति
॥ २४ ॥ स मां प्राकारकर्णं चोद्धकं यथोचिते स्थाने
प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संसिद्धो यथोचितं स्थानं

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १११ ॥

प्रतिपन्नः ॥ २५ ॥ एतन्मयानुभूतं चिरजीविना
दृष्टमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ २६ ॥

पाण्डवाश्चोचुः प्रीताः । साधु । शोभनं कृतं
भवता राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्च्युतं स्वे स्थाने
स्वर्गे पुनः प्रतिपादयतेति ॥ २७ ॥

अथैनानम्रवीदसौ । ननु देवकीपुत्रेणापि कृष्णेन
नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात्कृच्छ्रात्समुद्भूत्य
पुनः स्वर्गं प्रतिपादित इति ॥ २८ ॥

(except D₁₋₃ 5) G₃ स पतति (for पतत्येव) — ^a) K₁
B₁ 2 4 Dn D₄ 6 G₃ प्रकी, D₅ [अ]स्य की, T G₁ 2 4 M
सु की (for स की)

23 ^a) Ś₁ K₂ कल्याणवृत्ति, D₅ वत्तमवृत्त; M₁
कल्याणयुक्तः — ^b) K₄ B₄ D₃ अनताय, D₁ 2 भानत्याय,
D₅ कल्याणाय; T₂ G₂ 4 दाता तावत्; G₁ अत्यर्थं च K₁
B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 G₃ अनताय नर सदा — ^c) K₄ B₂
Dc वित्त; B₁ Dn D₄ G₃ वित्त (for वृत्त) — ^d) K₂ D₅
शुभ वृत्त (for धर्ममेव) Ś₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ [अ]भिवर्धयेत्,
K₃ D₅ सदाश्रयेत्, B₂ Dn D₄ 6 G₃ समाश्रयेत्, T G₂ 4
[अ]नुसश्रयेत्

24 S (except G₃) om तिष्ठ तावत्, K₁ 4 B D
(except D₂ 3) G₃ om इदानीम्, D₅ om इति

25 G₂ om स Ś₁ D₂ T₂ G₂ प्राकारवर्णः; B Dc Dn
D₄ 6 G₁ 2 प्रावारकर्णं, T₁ G₄ प्रकारक(G₄ व)र्णः; M₁ प्रावर
कर्णं After चोद्धकं, M₂ ins च T₁ चो (for यथो)
Dc D₅ G₄ यथोचित (D₅ G₄ त) स्थान M₂ om तेनैव
T₂ G₁ 2 4 M₁ om [ए]व T₁ वै (for [ए]व) Dc B
(except T₁ G₂) देवयानेन (for यानेन) T₁ M₁ om
संसिद्धो S₁ K₂ संसिद्धौ, K₁ Dn D₄ 6 G₃ सस्थितो, K₄
G₄ संसिद्धो, D₅ संसिद्ध; G₁ सुसिद्धो B₄ om यथोचित
स्थान B₁ यथोपचित; B₅ इति यथोक्त (for यथोचित)
After प्रतिपन्न, B₄ ins इति; T₂ G₂ 4 ins एव N
(except Ś₁ K₂ B₄ D₁ 2) G₃ प्रतिपदे (for पन्न)

26 K₁ 2 B D (except D₁₋₃ 5) T₂ G₂ तन् (for
एतन्) K₁ 3 4 B Dc Dn D₂₋₄ 6 T₁ G₃ M चिरजीविने
एत(Dc ए)म् B₁ G₁ M₂ मार्कण्डेय

27 Before पाण्डवाद्, K₂ D₅ M₁ ins तस्मृपय, T₂
G₁ 2 4 तस्मृपि, M₂ ऋपय T₁ om च B₂₋₄ D (except
D₁₋₃ 5) G₂ M₂ om प्रीता — B D (except D₁₋₃)

G₃ (by transp) भवता कृत, T₁ यथा Dc₂ D₅ T स्वर्ग-
लोकाच्च्युत K₄ Dc D₅ T₁ G₁ 2 4 M स्व (for स्वे) Dc
om स्वर्गे, K₁ 3 4 B Dn D₄₋₆ T₁ G₂ om स्वर्गे पुन
D₁₋₃ G₁ M₁ (by transp) पुन स्वर्गे, T₂ G₂ 4 M₂ पुन
स्वर्गलोके

28 K₁ B D G₃ अथैतान् K₂ D₅ S (except G₃)
प्रत्यग्रवीद् (for अग्र) D₁ 2 T₂ G₁ 2 4 om असौ D₅
अय (for असौ) — Before ननु, D₁ 2 ins अहो, T₂
G₁ 2 4 अनेन Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ 5 निमज्ज; T₁ पच्य (for
मज्ज) Ś₁ K₂ उद्धृत्य, K₃ B समुद्धृत K₁ Dn D₄ 6 G₃
transp समुद्धृत्य and पुन, K₁ 2 4 D₁₋₃ transp पुन
and स्वर्ग B D (except D₁₋₃) G₃ प्रापित (for प्रतिपादित)

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ 2 G₂ 4 आरण्य
— *Sub parvan* G₁ मार्कण्डेयसमस्या (followed by इन्द्र
द्युम्नोपाख्यान) K₂ 4 B D G₂ 3 M₂ (all om sub par-
van name) mention only इन्द्रद्युम्नोपाख्यान — *Adhy-
no* (figures, words or both) Dn 198 (Dn₂ 197),
D₁ 199, T G₁ 2 4 M (M₂ inf lin) 195 (M₂ orig
197) — *Śloka no* Dn₁ 25, Dn₂ n₂ 18, D₁ 34

192

1 After the 1st, N ins

970* श्रुत्वा स राजा राजर्षिर्निन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।

मार्कण्डेयान्महाभारतस्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।

[(L 1) K₁ 2 Dn D₅ तु (for स) D₁ 2 सर्व (for
राजा) K₄ B₁ Dc D₅ राजर्षिर् D₅ एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्
(for the prior half) K₁ B₁ 4 D (except D₁₋₃ 5)
तथा (for तदा) — (L 2) D₅ मार्कण्डेय महाभाग Ś₁ K

१९२

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरो धर्मराजः पप्रच्छ भरतर्षभ ।
 मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ १
 विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
 राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदस्मिँल्लोके द्विजोत्तम ॥ २
 कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथितं द्विज ॥ ३
 कुवलाश्व इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः ।
 कथं नाम विपर्यासाद्बुधुमारत्वमागतः ॥ ४
 एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।

विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥ ५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
 धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ६
 यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महीपतिः ।
 धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ ७
 महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तङ्क इति भारत ।
 मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ८
 उत्तङ्कस्तु महाराज तपोऽतप्यत्सुदुश्चरम् ।
 आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विभो ॥ ९
 तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिवान् ।

Do D1-3 ः स्वर्गसप्रति]

— ^a) N महाराज (B1 'भाग') (for धर्म) — ^b) B4 T3
 G3 भरतर्षभ S1 K2 ः B1 Do D1-3 ः पुन पप्रच्छ त मुनि
 — ^d) S1 K1 ः शुद्धात्मानमकल्म

2 Before 2, Do G1 ins युधिष्ठिर उ' (G1 om उ')
 — ^b) G2 ः M1 'रक्षसा — ^{cd}) Ś1 K1 ः ः D1-3 ः पिशा
 चोरगगधर्वा (for 2°), and राज' (for ऋषि') — ^f) S
 (except G3) द्विजर्षभ (for द्विजो')

3 ^a) Ś1 K D1-3 ः तथा, T2 G2 ः अथ (for कथां)
 Ś1 K2 ः D1-3 ः दिव्या; K1 ः पुण्या; T2 G2 ः वशान् (for
 दिव्यां) — ^b) Ś1 K D1-3 ः कथा पुण्या महात्मना, B1
 मानुषोरगराक्षसां — After 3^{ab}, B2-4 D (except D1-3 ः)
 S ins

971* देवगन्धर्वयक्षाणां किनराप्सरसां तथा ।

[Do 'दानव' (for 'गन्धर्व') S (except G3) सुपर्णकिनराणां
 च यक्षाणां च महौजसा]

— ^a) B D (except D1-3 ः) G3 इवम्, G2 श्रोतुम् (for
 एतद्) S (except G2) भगवन् (for [अ]ह श्रोतु) — ^d)
 Ś1 B Do Dn D4 ः G3 द्विजसत्तम (for कथित द्विज) D1 ः
 तव, T1 स्वया (for द्विज)

4 ^b) T2 G2 ः इक्ष्वाकुकुलसभव

5 ^a) K2 [अ]ह श्रोतु and तत्त्वेन also (as in text)
 — ^b) Ś1 भार्गवनदन, B1 भरतसत्तम, D5 मार्गं च सत्तम
 — After 5, B D (except D1 ः, D5 marg) G3 ins

972* वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महासुनि ।

धौन्धुमारसुपाख्यान कथयामास भारत ।

[Some MSS om उवाच]

6 D3 om 6^{ab} — ^a) T1 अधुना, T2 G1 अथ ते, M1
 अह ते (for हन्त ते) — ^b) K2 ः D5 राजर्षेस्तस्य धीमत
 — ^d) Do धौन्धुमारस्य K4 तस्य तत् (for तच्छृणु)

7 ^a) K1-3 Do, D5 राजा स (by transp), B2 चैव
 स S ऐ (T1 चै) इवाक (T1 M1 'कु') — K2 om (hapl)
 7^{cd} — ^d) K2 ः D5 मुनेस्तस्य प्रसादत् (K4 प्रभावत्)

8 ^b) Here and below throughout S उदक (for
 उत्तङ्क) The variant is ignored (mostly) in the
 sequel Do नाम (for इति) D3 नामत (for भारत)
 — ^d) Ś1 K D1-3 ः धीमत, M1 भारत (for कौरव)

9 ^a) B1 T1 च (for तु) S तेजा (for राज) — ^b) K4
 B1 D1 ः M1 [S]तप्यत् (for [S]तप्यत्सु-) Ś1 B4 D1 ः T2
 G2-4 सुदुष्कर; K1 ः सुदारण, T1 महानृषि (for सुदुश्चरम्)
 — T1 om from 9° upto 3 193 10^b — ^c) K2-4 D3
 आर (for आरि) Do देव (for विष्णु) — ^d) Ś1 प्रहन्
 (for बहून्) B3 धर्मगुणान् (for वर्षगणान्) Ś1 K1-3
 विभु; K4 Dn D1-3 ः विभु, B1 ः ः D4 ः उत, B2 Do
 मुनि (for विभो)

10 T1 om 10 (cf v l 9) — ^a) K4 च (for स)
 — ^b) Ś1 K1 ः ः B1 ः Dn2 मीयिवान्, D3 'मागत' (for
 मेयिवान्) — ^c) S1 K D1-3 ः च (S1 तु) मुनि प्रहः
 (K4 D1-3 देव), B1 तु स राजर्षि; B2 [ऋ]यिस्तु प्रज्ञस, Do

दृष्ट्वैव चर्षिः प्रह्वस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १०
 त्वया देव प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
 स्यावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ।
 ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥ ११
 शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ।
 निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।
 बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १२
 ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।
 पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योपधयस्तथा ॥ १३
 इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
 प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १४
 त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।
 योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ १५

त्वयि तुष्टे जगत्स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
 भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुपोत्तम ॥ १६
 देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।
 त्रिमिविक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहृताः ।
 असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥ १७
 तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ।
 पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥ १८
 त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।
 आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १९
 एवं स्तुतो हृषीकेश उत्तङ्गेन महात्मना ।
 उत्तङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वर वृणु ॥ २०
 उत्तङ्क उवाच ।
 पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् ।

तमृषि प्रह्व (for चर्षि प्रह्वस्त) T₂ G₁ १ M इष्ट्वा महर्षि
 प्रह्वस्त (G₁ M₂ ब्रह्मणः; M₁ धीमाश्च); G₂ ४ इष्ट्वा च मह
 षिर्ब्रह्म

11 T₁ om 11 (of v 1 9) Before 11, K₂ B D
 (except D₁ १) ins उत्तक उ , S (except G₄, T₁ om)
 उवक — ^b) B₂ ४ Dn D₆ १ ससुरासुर (for सदेवासुर)
 S₁ K₁ १ ४ मानुषा (for मानवा) — ^d) B₄ [हृ]तराणि च,
 S (T₁ om) च सर्वश (for तथैव च) — ^e) Ś₁ K D₁ १
 G₄ प्रह्वा (for ब्रह्म) K₁ १ वेदश्च; M₂ वेद्याश्च B₄ विद्याश्च,
 G₁ वेद च (for वेद्य च) — ^f) B₄ सृष्टा (for सृष्ट) Ś₁
 K₁ १ स्वया सृष्टा जगरपते

12 T₁ om 12 (of v 1 9) — ^b) D₄ नेत्र; G₄ नेत्रौ
 (for नेत्रे) D₆ नेत्रे च शशिभास्करौ — ^c) Some MSS
 निश्वास — ^d) B₁ G₁ तथाच्युत, G₄ महाद्युते — ^e) Ś₁
 च (for ते) — ^f) Ś₁ K₁ १ D₁ कुक्षौ Ś₁ तव; K₂ ४
 D₂ चैव (for चापि) Ś₁ K₁ १ ४ D₁₋₃ महार्णवा

13 T₁ om 13 (of v 1 9), D₆ om (? hapl)
 13-15 — ^b) N (D₆ om) ख जवे (B₁ जवे च) (for ख
 नाभिर्) — ^c) T₂ G₂₋₄ चैव (for देवी) — ^d) K₂₋₄
 D₁ १ T₁ (before corr) M₁ रोमाण्यौपधयस् S (T₁ om)
 तव (for तथा)

14 T₁ D₆ om 14 (cf v 1 9, 13) — ^c) K₄
 प्रह्वन्; B₄ सर्व (for प्रह्वस्) — ^d) B₄ स्तुत्वा नानाविधं सर्वं

15 T₁ D₆ om 15 (cf v 1 9, 13) — ^{ab}) Ś₁ K₁ १
 सर्वाणि भूतानि व्याप्तानि, K₂ B₁ D₁₋₃ G₁ व्याप्तानि भूतानि

सर्वाणि — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ योगिन सु (Ś₁ स्वा) महावीर्यं
 — ^d) Ś₁ च, K₁ G₁ M₁ स्वा; G₂ ४ [हृ]स्थ (for स्वर)

16 T₁ om 16 (of v 1 9) — ^a) K₁ सर्वं, B₁ D₆
 तुष्ट, B₂ १ सुस्थ; B₄ Dn₁ D₆ स्वास्थ, S (T₁ om) शांत
 (for स्वस्थ) — ^b) T₂ G₂ ४ [अ]तुष्टे (for क्रुद्धे) K₄ B₄
 G₁ जगद्भय (for मह) — ^c) Ś₁ नीता (for नेता)
 — ^d) K₂ एव (for एक) A few MSS पुरुपोत्तम

17 T₁ G₄ om 17 (for T₁ of v 1 9) — ^b) S₁ K
 D₁₋₃ १ M₁ लोक (for भूत) Ś₁ K₁ D₂₋₅ G₁ १ M₁
 सुखावह — ^d) D₁ १ G₂ जिता, T₂ (by corr) G₂ चृता
 (for [अ]हृता) D₆ स्वया लोका जिता प्रभो

18 T₁ om 18 (of v 1 9) — ^a) G₁ १ १ (before
 corr) ४ देव (for देवा) — ^b) K₁ corrupt K₂ D₆
 D₆ १ णमगमत्, B₂ णममन (for णमगमन्) — K₁ om
 18^c-19^d, G₄ om 18^{cd} — ^c) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ १ पराजय,
 B₁ १ D₆ Dn D₆ १ भूताश्च, B₂ भूतश्च (for भव) B₂
 D₆ G₁ दैत्येन्द्रस् — ^d) G₁ प्रजापते (for महा)

19 T₁ K₁ om 19 (of v 1 9, 18), D₁ om 19^{cd}
 — ^c) B₁ १ D₆ देव (for देवा) — ^d) S (T₁ om)
 नित्यश (for सर्वश)

20 T₁ om 20 (of v 1 9) Before 20, K₂ D₆
 ins मार्कण्डेय उ — ^a) T₂ G₂ स्तुते 'केदो

21 T₁ om 21 (cf v 1 9), D₆ om 21 with the
 ref — ^a) G₄ [S]य (for मे) Dn₂ तु (for हि) — ^c)
 T₂ G₂₋₄ विष्णु (for दिव्य) — ^d) Ś₁ K₁ १ जगतां (for

पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २१

विष्णुरूवाच ।

प्रीतस्तेऽहमलौल्येन भक्त्या च द्विजसत्तम ।

अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो ब्राह्मो वरो द्विज ॥ २२

एवं संछन्द्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।

उत्तङ्कः प्राञ्जलिर्वत्रे वरं भरतसत्तम ॥ २३

यदि मे भगवान्प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षणः ।

धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ।

अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं महेश्वर ॥ २४

विष्णुरूवाच ।

सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसाम् ।

त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि ॥ २५

उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ।

तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ २६

बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ।

तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्च इति श्रुतः ॥ २७

स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ।

शासनात्तव विप्रर्षे धुन्धुमारो भविष्यति ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उत्तङ्कमेवमुक्त्वा तु विष्णुरन्तरधीयत ॥ २९

*त) Ś1 K D1 ३ ३ पति (for प्रभुम्) B३ स्रष्टारमजर विष्णु

22 T1 om 22 (of v1 9) — G1 भगवान्, G४ श्री-भगवान् (for विष्णु) — १) K४ B३ Dc च तव, B1 ३ 4 Dn D३ ३ तव च, D३ च मुनि (for च द्विज) — ०) Ś1 K३ 4 D1-३ तु, D३ त्व (for हि) S (T1 om) विद्वन् (for ब्रह्मन्) — ४) D३ वरो ब्राह्मो (by transp)

23 T1 om 23 (of v1 9) Before 23, B३ Dc ins मार्कण्डेय उ — ०) Ś1 B1 ३ Dc Dn स छद्यं, D३ सच्छिद्यं; D३ (before corr) सच्छिद्यं, S (T1 om) सचोचं (for सछन्द्यं) B३ छद्यमानो वरेणैवम्, B४ एव स उक्तस्तुष्टेन — १) B३ उत्तको (for वरेण) B३ तत, D1 तथा (for तदा) — ०) B३ स पुन (for उत्तङ्क) B1 Dc भूवा (for वत्रे) — ४) M वरदसत्तम

24 T1 om 24 (of v1 9) Before 24, Dc ins उत्तक उ — ०) B३ 4 Dn D३ ३ G३ 4 M भगवान् K३ प्रीति (for प्रीत) — १) Many MSS *क्षण (for *क्षण) — ०) Ś1 K B४ D1-३ ३ सत्ये धर्मे (by transp) — ४) Ś1 K३ 4 D३ प्रीतिर्, K1 प्रीतो (for बुद्धिर्) — ०) D1 अभ्यासाश्च; G1 *स च — १) B1-३ Dn D४ ३ T३ G1 ३ ममे, Dc सुरे (for महे)

25 T1 om 25 (of v1 9) — N G1 भगवान् (K३ 4 B३ D1-३ ३, with prefixed श्री) (for विष्णुर्) — ०) K1 ३ D३ भवतो, G1 भवति, G1 भवताम्, M३ भवता (for भविता) — १) Ś1 K1 ३ 4 B३ 4 D३ G४ द्विजोत्तम (for तव द्विज) — ०) Ś1 K D३ ते योगो; B३ योगस्ते (for योगश्च) — ०) B1 ३ चापि (for अपि) — १) B३ महाकार्यं K३ 4 B३ D1

करिष्यति

26 T1 om 26 (of v1 9) — ०) D३ उत्सादनार्थ B1 D1 लोकस्य — Ś1 om (hapl) 26^b-28^c — १) S (T1 om) भविष्यति (for महा) — ०) K1-३ महा (for तपो) — After 26, K३ B३ D (except D1 ३ ३) ins 973* राजा हि वीर्यवास्तात इक्ष्वाकुरपराजित ।

27 Ś1 T1 om 27 (of v1 9, 26) — ०) G४ शिशुर (for शुचिर्) — ४) K1 ३ 4 D1-३ श्रुत (for श्रुत)

28 T1 om 28, Ś1 om 28^{abc} (of v1 9, 26) — ०) D1 आश्रित्य (for आस्थाय)

29 All MSS (except Dc) om the ref — ०) Ś1 K D३ स (for तु) B Dc Dn D४ ३ एवमुक्त्वा तु त विप्र

Colophon om in S — Major parvan Ś1 K1 ३ आरण्य — Sub parvan K३ 4 B D (all om sub parvan name) mention only धुन्धुमारोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both) Dn1 n३ D1 200, Dn३ 199 — Śloka no Dn 33, D1 32

193

☞ A shorter version of the Dhundhumāra episode as narrated in adhy 193 and 195 occurs in Harivamsa (Calcutta ed) 1 11 667-705, Vayu Purāna 88 20-60, and Brahmandā 3 63 29-61 Many of the lines agree verbatim with each other

१९३

मार्कण्डेय उवाच ।

इक्ष्वाकौ संस्थिते राजञ्जशादः पृथिवीमिमाम् ।
 प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १
 जशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
 अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्वानेनसः सुतः ॥ २
 विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादारद्रस्तु जज्ञिवान् ।
 आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ३
 जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
 श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः ।
 बृहदश्वसुतश्चापि कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ ४

कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ।
 सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ॥ ५
 कुवलाश्वस्तु पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ।
 समये तं ततो राज्ये बृहदश्वोऽभ्यपेचयत् ।
 कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ६
 पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः ।
 जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा ॥ ७
 अथ शुश्राव राजर्षिं तमुत्तङ्को युधिष्ठिर ।
 वनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ८
 तमुत्तङ्को महातेजाः सर्वास्रविदुषां वरम् ।

1 T₁ om 1-10^{ab} (cf v l 3 192 9) — ^a) T₂ (m as in text) G₂ इक्ष्वाकुर्यं स्थितो राजा; G₄ इक्ष्वाकुस्तु ततो राजा — ^b) K₂ D₂ (sup lin sec m) ससाद, T₂ G₂ ४ जशास (for जशाद) T₂ G₁ २ ४ पृथिवीपति — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ २ सोयोध्याधिपतिर्बभौ

2 T₁ om 2 (of v l 1) — ^{ab}) D₂ ससादस्य D₁ २ च (for तु) T₂ (before corr) G₂ ४ जशादस्तस्य दायाद (for ^a) A few MSS ककुत्स्थो (for ककुत्स्थो) B₄ ककुत्स्थो नाम मेधावी पुत्रोस्य सुमहात्मन — ^c) K₂ G₄ अनेन (for अनेनाश्) D₂ T₂ G₂ च ककुत्स्थस्य (for चापि काकुत्स्थ) A few MSS काकुत्स्थ — ^d) G₄ च जनित (for चानेनस) D₂ स्मृत, M₂ सुख (inf lin सुत as in text)

3 T₁ om 3 (of v l 1) — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₂ M₂ विश्वगश्व; B₂ D₄ T₂ (by corr) G₂ विष्टराश्व, D₂ पृष्ठगश्व; T₂ (before corr) G₄ वाडशश्व, G₂ वाधशश्व B₂ तु तत् (for पृथो) — ^b) B₄ D₁ n₂ D₁ अद्रि (for आर्द्र) B₁ २ ४ D₂ D₃ D₄ ६ T₂ G₂ च (for तु) D₂ वीर्यवान् (for जज्ञि) — ^c) K₄ B₁ २ ४ D₂ D₃ D₄ ६ M₁ नाद्रात्तु, D₁ n₂ D₁ अर्द्रश्व; D₂ आंधस्य (for आर्द्रस्य) K₁ युवनाश्वस्य, K₂ चाभवत्पुत्र, B₂ युवनाश्वोभूत्; D₁ २ नाश्व — ^d) D₁ सुश्रावस, T₂ G श्रावकस्; M श्यावस्थस् (for श्रावस्तस्य) K₂ B₂ श्रावस्ती नाम वीर्यवान्, B₁₋₃ D₂ D₃ ४ ६ स्त (B₂ स्तो)स्वात्मजोभवत्, D₂ स्तो नाम तस्सुत

4 T₁ om 4 (cf v l 1) — ^a) B D₂ D₃ D₄ ६ तस्य (B₄ मत) (for जज्ञे) T₂ G श्रावस्ततो, M श्यावस्थको B D₂ D₃ D₄ ६ ज्ञेय (B₂ जज्ञे) (for राजा) K₂ D₂

पुरीणामुत्तमा लोके — ^b) T₂ G₂₋₄ श्रावकी; M श्यावस्थी (for श्रावस्ती) — ^c) Ś₁ B₄ D₁ २ G₁ M₁ च (for तु) B₁ श्रावस्तकस्य दा — The portion from 4^d up to 3 194 3^b is lost in D₂ on a missing fol (264) — ^e) D₂ चासीत् (for चापि) B D₂ D₃ D₄ ६ बृहदश्वस्य दायाद — ^f) Ś₁ D₂ श्रुत (for स्मृत)

5 T₁ om 5 (of v l 1) D₂ missing (of v l 4) — ^c) Ś₁ K₁ २ D₁ सर्वे (for सर्वे)

6 T₁ om 6 (of v l 1) D₂ missing (of v l 4) — ^a) B₁ २ ४ D₂ D₃ ४ शश्व, D₁ ६ शस्य (for श्वस्तु) — G₁ om (hapl) 6^a — ^c) B D₂ D₃ D₄ ६ T₂ (by corr) पिता; D₂ तथा, T₂ (before corr) G (G₁ om) M तदा (for ततो) — K₂ D₂ om (hapl) 6^a-7^a — ^f) D₂ विक्रम (for धार्मिकम्)

7 T₁ om 7 K₂ D₂ om 7^a (of v l 1, 6) D₂ missing (of v l 4) — ^c) T₂ G श्रीमान् (for धीमान्)

8 T₁ om 8 (of v l 1) D₂ missing (of v l 4) Before 8, B D₂ D₃ D₄ ६ ६ ins मार्कण्डेय उ^c — ^a) M₂ अथो (for अथ) — ^b) B₂ D₃ D₄ ६ नराधिप (B₂ D₃ ५) (for युधिष्ठिर) — ^d) K₁ २ ४ D₂ D₃ G₄ द्विजोत्तम, D₂ महाश्रुति

9 T₁ om 9 (of v l 1) D₂ missing (of v l 4) — ^b) K₄ वर (for वरम्) — ^c) K₂ निवार, D₂ अवार (for न्यवार) — ^d) K₁₋₃ B₄ D₂ S (T₁ om) पुरोत्तम (T₂ G₂₋₄ M₂ मे) (for नरो^c)

10 T₁ om 10^{ab} (of v l 1) D₂ missing (of

न्यवारयदमेयात्मा समासाद्य नरोत्तमम् ॥ ९

उत्तङ्क उवाच ।

भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।

निरुद्धिन्ना वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्दसेमहि ॥ १०

त्वया हि पृथिवी राजत्रक्ष्यमाणा महात्मना ।

भविष्यति निरुद्धिन्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ ११

पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।

न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १२

ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः क्वचन दृश्यते ।

प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ।

रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥ १३

निरुद्धिन्नास्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ।

ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु ॥ १४

समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।

बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥ १५

तत्र रौद्रो दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ।

मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्नाम सुदारुणः ॥ १६

अन्तर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ।

तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १७

शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ।

त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव ॥ १८

अवध्यो देवतानां स दैत्यानामथ रक्षसाम् ।

नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ।

अवाप्य स वरं राजन्सर्वलोकपितामहात् ॥ १९

तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।

प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमन्ययां ध्रुवाम् ॥ २०

v1 4) — ^b) K₃ तात यत्; T₂ G₃ तातवत्, G₄ तात तत्
(for तत्तावत्) B₄ क्रियतामिति (for कर्तुम^०) — ^d) B
Dn D₄ ० भवे^० (for वसे^०)

11 D₃ missing (of v1 4) — ^a) D₆ तु (for हि),
and नूनं (for राजन्) — ^b) G₁ रम^०; M₁ द्रक्ष्य^० (for
रक्ष्य^०) — ^d) K₁ T₂ G₂₋₄ मारण्य, B₁ या विभो, G₄
अरण्य G₂ कर्तुम् (for गन्तुम्)

12 D₃ missing (of v1 4) — ^a) G₁ महाधर्म
— S₁ K₁ ३ ४ om (hapl) 12^a-13^b — ^d) B Dc Dn
D₄ ० transp ते and सूत्

13 D₃ missing (of v1 4) S₁ K₁ ३ ४ om 13^{ab}
(of v1 12) — ^a) D₆ ईदृशो हि महाराज — ^c) S₁ K₂
पालनेनाय B₂ वै हि; D₆ धर्मो, T₂ G₃ यत्, G₂ ४ यत्
(for यो वै) — ^c) B₁₋₃ D₆ रक्षितव्या — ^f) S₁ K₁ ३
तत्त्व, K₄ स्व च, D₁ ताश्च, D₂ ताश्च, T₁ त्व हि, T₂ G₃ तास्त्व
(for तास्त्व)

14 D₃ missing (of v1 4) — ^a) S₁ K₁ ३ समु^०
(for निरु^०) B₁ ३ ४ Dc D₁ ३ S तसु (for चर्तुं) — ^b)
S₁ K₁ शक्नोति, K₂ D₁ शक्नोमि (read 'स्मि?') K₁ भार्गव,
K₂ भार्गवान् (for पार्थिव) B₂ ममाश्रमसमीपत — ^c)
D₁ ३ तु, D₆ G₁ पु, T G₂₋₄ M हि (for वै)

15 D₃ missing (of v1 4) — 15^{ab} = 3 195
7^{ab} — ^a) S₁ K₁ ३ T G समुद्र (for समुद्रो) S₁
Dc₂ T₁ G₁ ३ पूर्णा (for पूर्ण) — ^b) B D (except D₁ ३,

D₃ missing) उज्जालक, M 'जुक (for 'नक) — ^c) D₆
योजनायुतवि^०

16 D₃ missing (of v1 4) — ^a) S₁ K₁ ततो
(for तत्र) — ^d) K₁ 'नामा, G₁ 'मार (for 'नाम) S₁
K B₄ D₁ ३ ० T₁ महासुर (for सुदा^०)

17 D₃ missing (of v1 4) — ^a) K₄ D₆ transp
चन and स्व, T₂ G₂ ३ transp र्व and गन्तु

18 D₃ missing (of v1 4) — ^a) S स शेते (G₁
M शेते स) लोकनाशाय — K₁ om (hapl) 16^{bc} — ^b)
D₆ दुष्कर (for दारुणम्) — ^d) B₁ T₁ G₁ M₁ om च
T₂ G₂₋₄ लोकानां च वराधिप

19 D₃ missing (of v1 4) — ^a) K₁ ३ B₂ ४
Dc₁ Dn₂ D₆ ० T₂ G₂ देवताना (for दे^०) S₁ K₁ ३ ४
B₁ D₆ च, B₂ ४ Dc₁ Dn D₄ ० हि (for स) — ^b) K₄
B₁ अपि, G₁ सह (for अथ) — ^c) B₁ अगि (for अथ)
S₁ K D₁ ३ ० सर्पा (K₁ 'र्वा)णा (for यक्षाणां) — ^d) T₂
(before cor1) G₂ ४ राक्षसानां (for गन्ध^०) — ^e) T₁
M₁ वरान् (for चर)

20 D₃ missing (of v1 4) — ^a) D₆ T₁ तद् (for
त) K₁ D₆ G₂ विनाशाय (for 'नाय) T₁ बुध्यत (for
भद्र ते) — ^b) S₁ K D₁ ३ ० मा ते सूद्बुद्धिरन्यथा, G₁ मा
च ते बुद्धिरन्यथा — ^c) S₁ K B₄ D₁ ३ ० महतीं प्राप्नुहि
ख्यातिं — ^d) K₂ ३ Dc Dn₂ ध्रुव (for ध्रुवाम्) T₁ महतीं
ध्रुवमन्यथा; G₁ अन्यय परम ध्रुवं

क्रूरस्य स्वपतस्तस्य बालुकान्तर्हितस्य वै ।
 संवत्सरस्य पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ।
 यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना ॥ २१
 तस्य निःश्वासवातेन रज उद्भूयते महत् ।
 आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ।
 सविस्फुलिङ्गं सज्वालं सधूमं ह्यतिदारुणम् ॥ २२
 तेन राजन्न शक्रोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ।
 तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ।
 लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्निहितेऽसुरे ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९३ ॥

त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
 तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ २४
 विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततो वधे ।
 यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ।
 तेजस्तं वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ २५
 तत्तेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम् ।
 तं निषूदय संदुष्टं दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ २६
 न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते ।
 निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ २७

21 D₃ om 21 (of v1 4) — ^a) B₁₋₃ Dc Dn
 D₄ ० तस्य स्वपत' (by transp) Ś₁ K B₄ D₁ ३ ३ स्वपत
 तस्य रौद्रस्य — ^b) Ś₁ B D (except D₃, D₃ missing)
 च (for वै) — ^c) K₃ D₁ ३ पर्यायि, T₂ (before corr)
 शुष्यते (for पर्यन्ते) Dn₁ सवत्सरे तु पर्येते, D₃ स सवत्सर
 पर्येते — ^d) Some MSS निश्वास' D₃ सप्रवर्धते D₁ ३
 न निश्वास प्रसुवति

22 D₃ missing (of v1 4) — ^a) Some MSS
 निश्वास — ^c) T₂ (before corr) G₂ ४ रथम् (for
 'पथम्) B Dn D₄ ० S (except M₁) आश्रित्य, Dc
 आस्थाय (for आवृत्य) — ^d) T₁ M₂ भूमिकपन — ^e)
 T₁ G₁ M₁ सविस्फुलिङ्ग Ś₁ K D₁ ३ सागर, T₁ G₁ M
 सज्वाल — ^f) T₁ G₁ M सधूमो Ś₁ K D₁ ३ ३ om हि
 T₁ G₁ M दारुण B Dc Dn D₄ ० धूममित्र सुदारुण

23 D₃ missing (of v1 4) — ^a) S न तेन राजन्
 (by transp) K₃ D₃ शक्रोमि (for शक्रोमि) — ^b)
 K₃ B₃ Dc₂ D₂ T₁ G₁ ३ ४ स्वमाश्रमे — ^c) S₁ K₁ ३ T₁
 तद्दिनाशाय (for त विना) M₂ विनाशयति भद्र ते — ^d)
 B₃ ३ सुस्था (for स्वस्था) B D (except D₁ ३ ३, D₃
 missing) भविष्यति (for भवन्त्वद्य) — ^f) B₁ स्वया (for
 तस्मिन्) S युधि (for सुरे) — After 23, T₂ G ins

974* धुन्धुर्नामानमप्युग्र दानव रोमहर्षणम् ।

समरे घोरमतुले विनाशय महेषुणा ।

24 D₃ missing (of v1 4) G₁ om 24^a-25^b
 — ^a) T₂ G₂ सर्व (for तस्य) — ^b) D₂ (? gloss) समर्थ
 (for पर्याप्त) — ^c) K₃ लोक (for तेज)

25 D₃ missing (of v1 4) G₁ om 25^{ab} (of
 v1 24) — ^b) B D (except D₁ ३ ३, D₃ missing)
 transp मम and पूर्व N (D₃ missing) T₂ (by corr)

G₂ महीपते, M₁ तवानघ, M₂ तु ते मखे (for ततो वधे)
 — ^c) B₁ यश्च, D₄ यस्व (for यस्त) G₁ समरे घोरस्तुले
 — ^d) Ś₁ हरिष्यति, K D₁ ३ ३ हनि' (for वधि) — ^e)
 T₁ ३ (before corr) G₁ ३ ३ तद् (for त)

26 D₃ missing (of v1 4) B₃ om 26^{ab} — ^a)
 Ś₁ K₁ ३ Dc समादाय, G₄ 'स्थाय — ^b) T₁ G₁ M₁ दुःसह
 सुवि भूपते — ^c) M₂ स (for त) Some MSS
 निषूदय B Dc Dn D₄ राजेन्द्र; D₆ वै पुष्ट, S सदष्टो (G₂
 सदष्टो, M₂ त दुष्ट)

27 D₃ missing (of v1 4) K₃ om 27 — ^a)
 B₁ 'राज, T₂ G₁ ३ M वीर्यस (for 'तेजास) T₁ नियुष्यस्व
 महावीर्यं, G₂ ३ न हि युद्धे महावीर्यस — ^b) D₆ [अ]न्यैर्न
 (for [अ]क्षेपेन) T₁ धक्ष्यते (for शक्यते) — ^c) B₁ तु
 मही (for पृथिवी) — ^d) D₁ न (for स) D₆ पृथ्वी-
 पाल (for स हि वपं')

Colophon om in B₁ ३ Dc D₃ missing — Major
 parvan Ś₁ K₁ Dn₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan
 G₁ ३ M₂ मार्कण्डेयसमस्या (G₂ समाख्या, M₂ समास्या)
 (followed by धुन्धुमारोपाख्यान in G₁ and कुवलयान्धरिन
 in G₂) K₃ ४ B₂ ४ Dn D₁ ३ ४-६ (all om sub parvan
 name) mention only धुन्धुमारोपाख्यान — Adhy no
 (figures, words or both) Dn₁ na D₁ 201, Dn₂
 200, S (M₂ inf ltn) 196 (M₂ orig 198) — Śloka
 no Dn D₁ 31

194

1 1^a-3^b missing in D₃ (of v1 3 193 4) — ^a)

१९४

मार्कण्डेय उवाच ।

स एवमुक्तो राजर्षिरुचङ्केनापराजितः ।
 उत्तङ्गं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाव्रवीत् ॥ १
 न तेऽभिगमनं ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति ।
 पुत्रो ममायं भगवन्कुवलाश्च इति स्मृतः ॥ २
 धृतिमान्क्षिप्रकारी च वीर्येणाप्रतिमो भुवि ।
 प्रियं वै सर्वमेतत्ते करिष्यति न संशयः ॥ ३
 पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिघवाहुभिः ।
 विसर्जयस्व मां ब्रह्मद्वयस्तश्चोऽसि सांप्रतम् ॥ ४
 तथास्त्विति च तेनोक्तो मुनिनामिततेजसा ।
 स तमादिश्य तनयमुत्तङ्गाय महात्मने ।
 क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

क एष भगवन्दैत्यो महावीर्यस्तपोधन ।
 कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ६
 एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ।
 एतदिच्छामि भगवन्याथातथ्येन वेदितुम् ।
 सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप ।
 एकार्णवे तदा घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ ८
 प्रभवः सर्वभूतानां शाश्वतः पुरुषोऽन्ययः ।
 सुष्वाप भगवान्विष्णुर्गणेश्यामेक एव ह ।

T₂ G₂₋₄ इति (for स) — ^a) Ś₁ K₁ कृत्वाजलिम् (for कृताञ्जलिम्) Ś₁ M₁ अभाषत (for अथाव्रवीत्)

2 D₈ missing (of v 1 1) Before 2, D₈ ins वृहदश्व उ^a — ^a) T G₂₋₄ न हि मे (for न तेऽभि) — ^b) S₁ K D₁ वृथा ह्येतद्, G₁ न मोघ तद् (for मोघमेतद्) — K₈ om 2^{ad} — ^c) T₂ G₈ [अ]पि (for [अ]य) — ^d) Ś₁ K₁ ; B₂ T G₂ ; श्रुत ; D₈ स ह (for स्मृत)

3 D₈ missing up to 3^{ab} (of v 1 4) — ^a) K₄ T₁ स्मृति (for धृति) — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ ; १ प्रिय च (K₁ ; स प्रिय) सर्वमेतत्ते ; B D₈ D_n D₄ ; १ प्रिय च ते सर्वमेतत्

4 ^{ab}) B₈ D₈ पुत्र B₁ ; १ परिवृतै K₄ D₁₋₃ transp सर्वै and शूरै T₂ G₂₋₄ M₂ ; पाणिभि (for वाहुभि) — After 4^{ab}, S ins

975* हनिष्यति महाबाहुस्त वै धुन्धु महासुरम् ।

5 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ स (for च) D₈ तथोक्तेन (for च तेनोक्तो) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ; १ मुनिना सत्यवादिना — ^c) Ś₁ आदिश्य ; K₁ ; आवेद्य (for आदिश्य) S₁ K₁ ; भगवान् (for तनयम्) B₈ शतमादिश्यत सुतम् — ^d) D₈ उत्तकस्य *त्मनः

6 ^a) K₁ ; B₁ ; D₈ भगवान् — ^b) Ś₁ K₁ ; वने (for धन) — ^c) G₄ वा (for [S]य) D₂ वा नप्ता (by transp) — ^d) To avoid hiatus, Ś₁ K₁₋₃ B₂ ; D₂₋₄ ; १ ins अपि, S (except G₄) हि before एतद्

7 T₂ G₈ om (hapl) 7^{abcd} — ^a) T₁ एवबलो महादैत्यो, G₂ ; १ एव महावीर्यबलो — ^b) B₈ नस (for मे) — After 7^{ab}, S (T₂ G₈ om) ins

976* यस्य निश्वासवातेन कम्पते भूः सपर्वता ।

— G₄ om (hapl) 7^{cdel} — ^a) B₈ D₈ T₁ G₁ यथा* (for यथा*) Ś₁ K₁ ; D₁ प्रोच्यमान तपोधन (D₁ द्विजोत्तम), K₈ यथातत्वेन वेदिषु — Ś₁ K₈ D₈ om 7^{ef} — ^c) D₈ एतन् (for एव) B₁ ; प्राज्ञ (for प्राज्ञ) — ^d) K₁ ; द्विजोत्तम ; T₁ G₁ M₁ महासुने (for तपो)

8 ^{ab}) D_n transp इद सर्व and यथावृत्त D₁ विस्तरेण (for यथा*) — After 8^{ab}, N (except B₁ ; D₁ ; 4 ; 6) ins

977* कथ्यमान महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम् ।

[K₈ प्राज्ञ (for प्राज्ञ) Ś₁ यथावृत्त (for विस्त*)] — ^a) K₈ तथा घोरे ; B D₈ D_n D₄ ; १ तदा लोके, D₈ D₈ G₁ महाघोरे, T₁ निरालम्बे, T₂ G₈ दुरालोके, G₂ ; १ निरालोके (for तदा घोरे) — ^d) Ś₁ K₁ ; नष्ट (for नष्टे) — G₄ om 8^{ef} — ^e) B₄ G₁ M₂ प्रविष्टेषु च, T₁ प्रतप्तेषु च, T₂ G₂ ; नष्टेषु चैव, some MSS प्रणष्टेषु च K₈ D₈ तु (for च) B₄ D₈ T₁ transp भूतेषु and सर्वेषु

9 ^a) N (except K₈ ; D₈ ; 6) T₂ G₁₋₃ M प्रभव लोक कर्तार, T₁ G₄ प्रभवे (G₄ 'वो) लोककर्ता च — ^b) Ś₁ K₁ ; D₁ ; १ M₂ दाश्वत विष्णुमन्थय, B D₈ D_n D₄ ; १ T₂

नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥ ९
 लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
 नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १०
 स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
 नाभ्यां विनिःसृतं तत्र यत्रोत्पन्नः पितामहः ।
 साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्येन्दुसप्रभे ॥ ११
 चतुर्वेदश्चतुर्भूतिस्तथैव च चतुर्मुखः ।
 स्वप्रभावाद्गुराधर्षो महाबलपराक्रमः ॥ १२
 कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
 मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभृम् ॥ १३
 शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ।
 बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायते ॥ १४

किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ।
 दीप्यमानं श्रिया राजस्तेजसा वपुषा तथा ।
 सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १५
 विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ।
 दृष्ट्वा पितामहं चैव पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥ १६
 वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम् ।
 वित्रास्यमानो बहुशो ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ।
 अकम्पयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ १७
 अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
 दृष्ट्वा तावन्नवीदेवः स्वागतं वां महाबलौ ।
 ददानि वां वर श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ १८
 तौ प्रहस्य हृषीकेशं महावीर्यौ महासुरौ ।

G₁-s M₁ विष्णु शाश्वतमव्यय, T₁ विष्णु शाश्वत अव्यय, G₄
 स विष्णु शाश्वतोव्यय — After 9^{ab}, N (except K₃)
 ins

978* यमाहुसुंनय सिद्धा सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 while T₂ G₂ s ins

979* चतुर्भुजमुदारारु दृष्टवानसि भारत ।
 — °) B₂ s भगवन् (for 'वान्' — °) M₂ च (for ह)
 Ś₁ K₁ s अप्पुश्यागत एव ह; K₃ B Dc Dn D₂₋₄ s अप्पु
 योगत एव स (K₃ D₃ ह), K₄ अपशय्यागतो विष्णु, D₁ s
 अप्पु शय्यागतो (D₃ योगेश्वरो) हरिः; T₁ G₄ शय्यायामेक एव
 ह (G₄ हि); T₂ G₂ s अपि शय्या स एव हि

10 °) K₃ D₂ T₂ G_{1-s} बाहो, K₄ D_{1-s} G₄ बाहु, B₂
 Dc T₁ M भागो (for भाग) — °) T₁ भोगि (for
 नाग) — °) K₃ D₁ s S परि (K₃ प्रति)गुह्य, B₄ चार्थं
 (for 'रभ्य) T₂ G₂₋₄ च मेदिनी (for महीमिमाम्)

11 °) Ś₁ K₁ s Dn₂ नाभ्या (for नाभ्यां) Some
 MSS विनिःसृत S₁ K₂ तत्तु, K₁ चतु, B D (except
 D₁ s s) T₂ (by corr) G₃ दिव्य (for तत्र) — °) K₃
 B Dc Dn₁ n₂ D₂ s T₂ G₂₋₄ तन्नो, Dn₂ D₄ ततो (for
 यत्रो) D₂ G₁ s प्रजापति (for पिता) — G₄ om
 11^{ef} — °) K₃ B₁ D₃ M₂ पद्म (for पद्मे) B_{1-s} D
 (except D₁ s s) G₃ सूर्यसमप्रभ

12 °) K₃ वाहु, D₃ मूलस्य (for 'सूक्ति) — °)
 T₁ चतुर्वर्णश्च T₂ G₂₋₄ चतुर्वर्णश्च (for तथैव च) — °) T₁
 G₁ दुर्निरिद्वयो (for दुरा) — °) K₁ महाबुद्धि, T₁ G₁
 दुःशय्यो महाबल

13 °) = (var) 18^b B₂₋₄ D (except D_{1-s} s))
 'वत्तमौ, T G₁ s 'सत्तमौ (for 'वत्तौ) — After 13^{ab},
 D₁ ins

980* विष्णुकर्णमलोद्भूतौ योजनानां शतोच्छ्रितौ ।
 15 G₄ om 15^{cdof} — °) B₂ दीप्त (for राजन्)
 — °) B₁ सदा; D₃ श्रिया, T₁ G₁ M₁ तदा (for तथा)
 — °) T₂ G₃ अद्भुताकारदर्शन

16 °) B₄ Dc₂ Dn D₄ s T₁ G₂ तथा (for तदा)
 — °) Ś₁ K₁ s D₃ देव; B Dc Dn D₃ चापि, D₄ वापि
 (for चैव) — °) T₁ G₂ s M₂ पद्मपत्रनिभे

17 G₁ om 17^a-18^b — °) Ś₁ K₁ s s D₃ s T₂
 (before corr) G₂ s इयत्रासयेतां, B₄ वित्रासयतौ — °)
 Ś₁ K₁ s 'तौजसौ (for तौजसम्) — °) Dn D₂ वित्रस्य
 मानो S बहुशो (for 'शो) — °) Ś₁ K₁ s B₂ पद्मनाभ
 (Bam नाळ as in text) — °) K₄ D₁ s s (before
 corr) तेन (for ततो)

18 G₁ om 18^{ab} (cf v 1 17) — °) Dc ततो*,
 D₃ यथा, G₄ तथा (for यथा) — After 18^a, K₁ s
 ins

981* ब्रह्माणममितौजसम् ।
 तौ च वीर्यमदोन्मत्तौ
 — °) = 13^b K₃ D₂ T₁ M₂ 'सत्तमौ; K₄ D₁ s T₂
 G₂₋₄ वत्तमौ (for 'वत्तरौ) — °) Ś₁ K₁ s वीर (for
 देव) — °) Ś₁ चो (for वां) — °) K₄ B₁ s s Dn
 D_{1-s} T₁ s (before corr) G₂ s दवामि — °) T₂ G₃
 transp हि and मम

स्वकावनावृतावूरू दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
मधुकैटभयो राजञ्शिरसी मधुसदनः ।

चक्रेण शितधारेण न्यकुन्तत महायशाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

मार्कण्डेय उवाच ।

धुन्धुर्नाम महातेजास्तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।
स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १
अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभो ॥ २
देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृत्तो मया ॥ ३
एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।

स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्धा स्पृश्य जगाम ह ॥ ४
स तु धुन्धुरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
अनुस्मरन्पितृवधं ततो विष्णुमुपाद्रवत् ॥ ५
स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
ब्रूवाथ सर्वानसकृद्देवान्विष्णुं च वै भृशम् ॥ ६
समुद्रो बालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
वाधते स्म परं शक्त्या तमुत्तङ्गाश्रमं प्रभो ॥ ७

D₅ 'रें' सप्तता — ^b) T₁ देव पुरस् (for देववरस्) — K₂
om 30^{ad} — ^c) A few MSS सित (for स्मित')

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ; D₂ G₂ ;
आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमस्या (followed
by धुन्धुमारोपाख्यान); G₂ समाख्या (followed by कुबल
याश्वरित) K₂ ; B₂₋₄ D (all om sub parvan
name) mention only धुन्धुमारोपाख्यान — Adhy name
K₁ ; D₀ G₁ मधुकैटभवध'; B₁ मधुकैटभोपाख्यान; G₂ मधु
कैटभवधानुकथन — Adhy no (figures, words or
both) D_{n1} (sup lin) n₂ D₁ 202, D_{n2} 201, S 197
(M₂ orig 199 and inf lin 207) — Śloka no
D_n 35, D₁ 34

195

1 ^a) B₂ D_n D₄ ; राज (for तेजास्) — ^b) D₂
द्युते, D₅ यल (for 'द्युति) — B₂ om 1^{cd} — ^c) D₁
महान् (for महन्) B₂ स तपोतप्यस्सुमहन् — 1^d=5^b
2 ^b) K₂ D₁₋₅ ; G₂ ; चर्पाणामयुत नृप (D₅ पुरा)
— ^c) S₁ K₁ ; वर प्रादाद्, T₁ [ओद्दधीतो, G₂ ; महा
प्रीतो — ^d) D₁ ; T₂ G₂₋₄ transp स and च Ś₁ K₁ ;
D₁ प्रभो ; K₂ B Dc D_n D₄ ; T₂ (by corr) G₁ ; M
प्रभु; D₅ T₁ प्रभु T₁ G₁ M वर प्रोवाच (T₁ प्राह च)
स प्रभु

3 Before 3, D₀ ins धुन्धुवाच — ^a) D₅ T₁ 'सर्पाणां
(for यक्षाणां) — ^b) D₅ T₁ यक्ष-; M₂ सर्व (for सर्प)
Ś₁ K₁ ; T₂ G₁₋₃ गधर्वोरगरक्षसां

4 D₀₁ D₅ om 4^{ad} — Before 4^{ad}, D₀ ins मार्कण्डेय
उ' — ^a) D₅ एवमुक्त' स (by transp) — ^d) S स्पृष्ट्वा
(for स्पृश्य)

5 ^a) T₂ G₁ ; च (for तु) — ^b) = 1^d B₂ बल'
(for महा) — ^c) K₁ पितृवैर (for पितृवध) — ^d) B₂ ;
D (except D₁₋₃ ;) द्रुत (for ततो) B₄ D_n D₄ ; गमत्
(for द्रवत्) Ś₁ K₁ ; विष्णुमेव ह्युपा', B₁ पश्चाद्देवमुपा'

6 ^a) T₂ G₂ ; च; G₁ हि (for तु) — B₂ om 6^{cd}
— ^c) B₁ देवांश्च (for असकृद्) — ^d) K₂ ; B₂ ; D₀
D_n D₁₋₄ ; G₄ विष्णु देवाश्च (by transp), B₁ गधर्वांश्चैव,
D₅ विष्णु सर्वांश्च G₄ सर्वत (for वै भृशम्)

7 7^{ab}=3 193 15^{ab} — ^a) K₂ B D (except
D₁₋₃ ;) T₁ M समुद्रे बालुकापूर्ण (M 'र्ण'); T₂ G समुद्र
बालुकापूर्ण (T₂ G₁ ; 'पूर्ण) — ^b) K₁ ; उज्जानक; B D_n
D₄ ; उज्जालक; T₂ G₂ M उज्जालुक (for उज्जानक) B Dc
D_n D₄ ; T₁ G₁ M स्मृते; D₁ ; श्रुत, T₂ G₂ स्मृति (for
स्मृत) — ^c) D₅ T₁ भागत्य S₁ K D₁₋₃ ; G₄ दुरात्मा
वै, D₀ T₂ G₁ ; सुदुष्टात्मा — ^d) B₁ ; 4 D_n D₄ ;
वाधति B₂ ; 4 पुरा (for पर) D₅ वाधते सर्वभूतानि
— ^e) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ;) G₄ विभो; G₁ M प्रति
(for प्रभो)

प्रत्यवृतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ १९
 आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ।
 दातारौ स्वो वरं तुभ्यं तद्द्वीद्विचचारयन् ॥ २०
 भगवानुवाच ।
 प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
 युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २१
 वध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ ।
 एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥ २२
 मधुकैटभावूचतुः ।
 अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
 सत्ये धर्मे च निरतौ विद्यावां पुरुषोत्तम ॥ २३
 बले रूपे च वीर्ये च शमे च न समोऽस्ति नौ ।

धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥ २४
 उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव ।
 उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २५
 आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।
 अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरोत्तम ॥ २६
 पुत्रत्वमभिगच्छाव तव चैव सुलोचन ।
 वर एप वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम ॥ २७
 भगवानुवाच ।
 बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ॥ २८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम् ।
 अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ॥ २९

19 ^a) B₈ प्रहृष्य (for प्रहृष्य) — K₃ om 19^b and 19^d — ^b) K₁ 2 G₂ 4 M₃ वीर्यं, B D (except D₁₋₃ 5) दपौ (for वीर्यौ) B₁₋₃ D_n D₄ 6 G₁ 2 4 बलौ (for सुरौ) — ^c) K₃ वचस्तदा fol महा¹ — ^d) K₃ om 19^d B₃ मोहितौ Ś₁ K₁ 2 4 D₁ 3 5 कैटभौ (for सूदनम्)

20 ^a) Ś₁ K₁ 2 वर (for आवा) — ^c) K₁ 2 D₈ T₁ स्वौ, K₃ G₂ 4 स्व (for स्वो) — ^d) D₈ तत्त्व ब्रूहि, T₁ G₂ 4 तत्त्व (T₁ व्र) ब्रूहि (for तद्द्वीद्वि)

21 ^b) T₁ G₁ 2 4 इप्सित K₄ D₈ चेद्, D₈ यो (for च) T₁ 2 (before cori) G₁ 2 4 वरोत्तम (for वरो मम) — After 21^{ab}, D₃ (maig sec m) ins

982* विधारयन्वर वीरौ प्रतिगृह्णामि कामत ।
 — ^c) Ś₁ वै, K₁ 2 वा (for हि) T₁ युवां वीर्येण लोकेस्मिन्

22 ^a) Ś₁ K B₂ D_{c2} D₁₋₃ 5 मम (K₃ सम) गच्छेतां (K₁ 2 D₂ 5 थां) — ^b) Ś₁ K D₁ 2 5 मृश, B₃ युवां, D₃ मृश युवां (sic) (for मम) — ^{cd}) Ś₁ K D₁₋₃ 5 transp काम and प्राप्तु D_c G₁ श्रोतु (for काम) B₁ सत्त्व (for लोक)

23 G₄ असुरो (for मधुकैटभौ), om ऊचतु — ^a) Ś₁ K₁ 2 D_{n3} वै, K₄ मे (for नौ) — ^c) D₀ धर्मे सत्ये च, G₁ सत्ये च धर्मे (by transp) — ^d) T₂ G₃ पुरुषोत्तमौ; G₁ मधुसूदन (sup lin as in text)

24 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ 5 transp रूपे and वीर्ये B D_c D_n D₄ 6 T₁ शौर्ये (for वीर्ये) — ^b) K₃ समे, D₀ कामे (for शमे) Ś₁ B D_c D_n T₂ G₃ न च, D₈ नैव (for च न)

K₁ 2 B₁ वै (for नौ) T₁ शमे चाथ समे स्थिरौ — ^d) D₁ शीले T₁ G₁ सत्य (for सत्त्व) D_c समेषु; D₁ T₂ G₃ मदेषु (for दमेषु)

25 ^d) G₁ [S]ति (for हि)

26 ^a) T₁ G₂₋₄ युद्धम् (for भावाम्) Ś₁ K₁₋₃ D_n D₁ 5 T₁ G₂ 4 M महे (for वहे) — ^b) Ś₁ K₁ 2 एव, K₄ D₈ एतत्; B₃ एव (for एक) — ^c) T G₁ 5 M त्व (G₁ त्वा) माकाशे, G₂ 4 [S]वकाशे त्व (for Sस्मिन्नाकाशे) — ^d) S जद्यावां सुरसत्तम — After 26, B₃ ins

983* विनाशे तेजसा युक्ता * * पुरुषसत्तम ।

27 ^a) Ś₁ अभिगत्यैव, K₁ 2 अभिगत्यैव, K₄ D₁ T₁ G₁ अभिगच्छावस्; B₁ 4 D₃ अधिगच्छेव; B₂ D₀ D_n D₄ 6 अधिगच्छाव; B₃ अधिगच्छेत्त्व, D₈ 5 अधिगच्छावस्, T₂ G₃ अद्य गच्छेतां, G₂ 4 उपगच्छावस् (G₄ च); M₃ अभिगच्छेव — ^b) B D_c D_n D₄ 6 T₂ G₂₋₄ M₃ चापि; D₁ 2 [ए]व च (for चैव) Ś₁ K₁ 2 सुरोत्तम (for सुलो) — Ś₁ om (hapl) 27^{cd} — ^c) D₈ कृतो (for वृतो) — ^d) G₁ पुरुषोत्तम (for सुर) K₄ 1 त्व विद्धि सुरोत्तम — After 27, K₃ B D (except D₁₋₃ 5, 6, 7) ins

984* अचूत मा भवेद्देव यद्धि नौ सश्रुत रुद्रा ।

28 ^a) Ś₁ T₁ एतत् (for एव) D₈ गच्छि (for करि) — ^b) Ś₁ एव (for एतद्)

29 All MSS om मार्कं उ — ^a) B₄ D_n D₈ स विचिन्त्याथ, S चिन्त्यद्यथ (for विचिन्त्य त्वथ) — ^b) S तद् (for यद्) — ^c) Ś₁ K₁ 2 वै (for वा)

30 ^a) Ś₁ K₁ 2 स्वकायसवृतां, K₃ 4 D₁ 5 वसवृतां,

स्वकावनावृतावूरु दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
मधुकैटभयो राजञ्छिरसी मधुसूदनः ।

चक्रेण शितधारेण न्यकुन्तत महायशाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

मार्कण्डेय उवाच ।

धुन्धुर्नाम महातेजास्तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।
स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १
अतिष्ठदेकपादेन कुशो धमनिसंततः ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभो ॥ २
देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३
एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।

स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्धा स्पृश्य जगाम ह ॥ ४
स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
अनुस्मरन्पितृवधं ततो विष्णुमुपाद्रवत् ॥ ५
स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
बबाध सर्वानसकृद्देवान्विष्णुं च वै भृशम् ॥ ६
समुद्रो बालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
बाधते स्म परं शक्त्या तमुत्तङ्गाश्रमं प्रभो ॥ ७

D₈ 'ये' सवृता — ^b) T₁ देव पुरस् (for देववरस्) — K₂
om 30^{cd} — ^e) A few MSS सित (for सित')

3 Before 3, Dc ins धुधुक्वास् — ^a) D₈ T₁ सर्पाणां
(for 'यक्षाणां) — ^b) D₈ T₁ यक्ष; M₂ सर्व (for सर्प)
Ś₁ K₁; T₂ G₁₋₃ गधर्वोऽरक्षसां

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁; Dn₂ G₂ 4
आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमस्या (followed
by धुधुमारोपाख्यान), G₂ 'समाख्या (followed by कुत्रल
याश्चरित) K₂ 4 B₂₋₄ D (all om sub parvan
name) mention only धुधुमारोपाख्यान — Adhy name
K₁; Dc G₁ मधुकैटभवध; B₁ मधुकैटभोपाख्यान, G₂ मधु
कैटभवधानुकथन — Adhy no (figures, words or
both) Dn₁ (sup lin) ns D₁ 202, Dn₂ 201, S 197
(M₂ orig 199 and mf lin 207) — Śloka no
Dn 35 D₁ 34

4 Dc₁ D₈ om 4^{cd} — Before 4^{cd}, Dc ins मार्कण्डेय
उ — ^e) D₈ एवमुक्त स (by transp) — ^d) S स्पृष्ट्वा
(for स्पृश्य)

5 ^a) T₂ G₁ 3 च (for तु) — ^b) = 1^d B₃ बल'
(for महा') — ^e) K₁ पितुर्वैर (for पितृवध) — ^d) B₂ 4
D (except D₁₋₃ 5) व्रत (for ततो) B₄ Dn D₄ 6 गमत्
(for द्रवत्) Ś₁ K₁; विष्णुमेव ह्युपा', B₁ पश्चादेवमुपा'

6 ^a) T₂ G₂ 3 च, G₁ हि (for तु) — B₃ om 6^{cd}
— ^e) B₁ देवांश्च (for असकृद्) — ^d) K₃ 4 B₂ 4 Dc
Dn D₁₋₄ 6 G₄ विष्णु देवांश्च (by transp), B₁ गधर्वाश्चैव,
D₈ विष्णु सर्वान् G₄ सर्वत (for वै भृशम्)

7 7^{ab}=3 193 15^{ab} — ^a) K₂ B D (except
D₁₋₃ 5) T₁ M समुद्रे बालुकापूर्ण (M 'णं); T₂ G समुद्र
बालुकापूर्ण (T₂ G₁ 5 पूर्ण) — ^b) K₁; तज्जानक; B Dn
D₄ 6 उज्जालक, T₂ G₃ M उज्जानुक (for उज्जानक) B Dc
Dn D₄ 6 T₁ G₁ M स्मृते, D₁ 3 ध्रुत, T₂ G₃ स्मृति (for
स्मृत') — ^e) D₈ T₁ आगम्य Ś₁ K D₁₋₃ 5 G₄ दुरात्मा
वै; Dc T₂ G₁ 3 सुदुष्टात्मा — ^e) B₁ 2 4 Dn D₄ 6
बाधति B₂ 4 पुरा (for पर) D₈ बाधते सर्वभूतानि
— ^f) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) G₄ विभो; G₁ M प्रति
(for प्रभो)

195

1 ^a) B₁ Dn D₄ 6 राज (for 'तेजस्) — ^b) D₈
'द्युते, D₈ बल (for द्युति) — B₃ om 1^{cd} — ^e) D₁
महान् (for महन्) B₄ स तपोतप्यस्सुमहन् — 1^d=5^b

2 ^b) K₂ D₁₋₃ 5 G₂ 4 वर्षाणामयुत रूप (D₈ पुरा)
— ^e) S₁ K₁ 2 वर प्रादाद्, T₁ [अ]ददधीतो, G₂ 4 महा
प्रीतो — ^d) D₁ 2 T₂ G₂₋₄ transp स and च S₁ K₁ 2
D₁ प्रभो; K₂ B Dc Dn D₄ 6 T₂ (by corr) G₁ 3 M
प्रभु, D₈ T₁ प्रभु T₁ G₁ M वर प्रोवाच (T₁ प्राह च)
स प्रभु

अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितस्तदा ।
 मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः ॥ ८
 शेते लोकविनाशाय तपोबलसमाश्रितः ।
 उत्तङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन्पावकार्षिषः ॥ ९
 एतस्मिन्नेव काले तु सभृत्यबलवाहनः ।
 कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १०
 सहस्रैरेकर्विशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
 प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निवेशनम् ॥ ११
 तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
 उत्तङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १२
 तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।

एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १३
 दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात्पर्यवाकिरन् ।
 देवदुन्दुभयश्चैव नेदुः स्वयमुदीरिताः ॥ १४
 शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
 विपांसुलां महीं कुर्वन्ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १५
 अन्तरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ।
 तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्वत्र महासुरः ॥ १६
 कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ।
 देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः ॥ १७
 नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यायितस्तदा ।
 स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतोदिशम् ॥ १८

8 ^b) B₃ D_n D₄₋₆ तथा, M₁ स च (for तदा) — G₄ om 8^{cd} — ^c) K₄ तत्र (for पुत्रो) — ^d) K₄ पुत्रो धुधु रिति श्रुत

9 ^a) D₅ ततो (for शेते) — ^b) S₁ K₂ तपोबलसम न्वित, B₁ स तपोवनसमाश्रित, D_n D₄ ६ M 'बलमुपा' — ^c) K₃ ४ B₁₋₃ D_c D₂₋₅ भ्यासे (for भ्याशे) — ^d) Some MSS निश्चलन्

10 ^a) M₂ अथ (for एव) — ^b) K₂ ३ B₁₋₃ D_c D_n D₅ T₂ G₁ ३ राजा स, D₄ ६ स राजा (for सभृत्य) — After 10^{cd}, K₃ B₁₋₃ D (except D₁₋₃) ins

985* उत्तङ्कविप्रसहित कुवलाश्वो महीपति ।

पुत्रैः सह महीपालः प्रययौ भरतर्षभ !,

while G₄ ins

986* कुवलाश्वो नरपति पुत्रैश्च सहित प्रभु ।

— K₃ D₅ G₄ om 10^c-11^b B₁₋₃ D_c D_n D₄ ६ transp 10^{cd} and 11^{ab} — ^c) T G₁ ३ M क्षिति' (for नर)

11 K₃ D₅ G₄ om 11^{ab} B₁₋₃ D_c D_n D₄ ६ transp 10^{cd} and 11^{ab} (of v 10) — ^a) S (except G₁, G₄ om) 'विशजि' (for 'विशत्या) — ^b) B₂ 'सुदन' (for 'मर्दन') — K₃ B₁₋₃ D (except D₁₋₃) om 11^{cd} — ^d) Ś₁ K₄ D₁₋₃ निवेशने, K₁ ३ विनाशन, B₄ G₁ M वधाय वै

12 ^a) D₅ समा (for तमा) — ^b) Ś₁ K₁ ३ सहसा, T₂ G₃ तेजसा (for तेजसा) G₄ स्वय (for प्रभु) — ^d) S (except G₁ ४) च हितेपस्या (for हितका)

13 ^b) K₂ दिव्य (for दिवि) B₃ हर्षो (for शब्दो)

— ^c) K₁ नृपतिर, K₂ नृपते, B₁ T₂ G₁ ३ M नृपो षष्ठ, B₂₋₄ D_c D_n D₄ ६ अवधोच (D_{n1} च), D₅ नृपवरो (for नृपसुतो)

14 Before 14, G₂ ४ ins वैश — ^a) B₁ G₄ पुष्पैश्च (by transp) D₅ तान् (for त) G₁ दिव्यैश्च पुष्पवर्षैस्त — ^b) D_n वारयन् (for 'वाकिरन्')! — ^c) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) T₁ G₂ ४ M₂ चापि, G₁ नेदुर (for वैव) — ^d) G₁ दिवि (for नेदु) B D (except D₁₋₃ ६) M अनीरि(B₂ 'षि)ता, T G₁₋₃ अताह्विता (for उदीरिता)

15 ^a) Ś₁ K₁ ४ D_c D₁₋₃ ६ T₁ G (except G₂) शिव; K₃ दिव' (for शीत') — ^c) Many N MSS विपांसुलां, M₂ निष्पासुला D₃ ब्रह्मन् (sup lin sec m as in text), D₅ सर्वा (for कुर्वन्) — ^d) D₁ २ प्रववर्ष (for ववर्ष च) — After 15, G₁ २ ४ M ins

987* प्रदक्षिणाश्वप्यभवन्वन्त्यास्तस्य मृगद्विजा ।

16 D₅ om (hapl) 16 — ^a) B अतरीक्षे! — ^b) G₁ M देवानां च (for देवतानां) — ^c) K₁ तत्रैव; K₃ ४ D₁₋₃ T₁ G₄ तत्र वै — ^d) B₄ [अ]सुरेश्वर, D₅ महारथ, T₂ G₅ महासुरा

17 ^b) K₂ युध; D_c D₅ युद्ध, D₅ T₁ M युद्धे (for युद्ध) — ^c) D₅ देवदानवगधर्वा — ^d) D_{n1} n₃ D₁ समवेक्षन्, T₁ G₁ M चाभ्याजग्मुर, T₂ G₂₋₄ समपदयन्

18 S (except G₂ ४) read 18^{ab} after 19^{ab} — ^b) B₃ तथा (for तदा) — After 18^{ab}, S ins

988* हितार्थं सर्वलोकानामुदङ्कस्य वशे स्थित ।
 — K₃ D₅ om 18^{cd} — ^c) S (except G₄) गत्वा (for गतो) — ^d) D_{n1} पुत्रास् (for पुत्रैस्) D_{n1} G₁ ते, M₂

अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ।
 कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु तस्मिन्वै बालुकार्णवे ॥ १९
 सप्तमिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः ।
 आसीद्धोरं वपुस्तस्य बालुकान्तर्हितं महत् ।
 दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ २०
 ततो धुन्धुर्महाराज दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ।
 सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः ॥ २१
 कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
 अमिद्भुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
 पद्विशैः परिवैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २२
 स वध्यमानः संकुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः ।
 क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३

आस्याद्भ्रमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा ।
 तान्सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ॥ २४
 मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव ।
 क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ।
 सगरस्यात्मजान्क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
 तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ।
 तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
 आससाद् महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ २६
 तस्य वारि महाराज सुस्त्राव बहु देहतः ।
 तदापीयत् तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ।
 योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ २७
 ब्रह्मास्त्रेण तदा राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ।

त (for तै) B₁ D_o 'दिश' (for दिशम्)

19 °) S₁ K₁ खनयामास — After 19^{ab}, S (except G₂ 4) reads 18^{ab} — °) B₂ D_n D₂ 5 च (for तु) S (except G₄) तस्य पुत्रैः खनद्विस्तु — °) K₂ D₁ 2 सर्वतो (for तस्मिन्वै)

20 °) G₁ M₂ 'सुर' (for बल) — °) G₄ तत्र (for तस्य) — °) D₁ तदा (for महत्) K₂ D₂ 5 हिसस्य वै (D₂ च) (for हित महत्) — After 20^{cd}, K₂ 4 D₂ 5 ins

989* युगान्ते सर्वभूतानि पावकस्येव धक्षयत् ।

[K₂ पावकस्य दिपक्षत् (for the posterior half)]

— K₂ 4 D₂ om 20^{ef} — °) S₁ K₁ 2 T₂ G₂₋₄ M₂ मानो (for मान) B₄ D₁ G₁ सूर्यः; T₁ [आ]दित्य (for सूर्यस्य) — °) D₁ 2 युगान्ते (for तेजसा) B₂ तेजस्यवर्तहित महत् — After 20, D₂ ins

990* दीप्यमानस्ततो धुन्धुक्तेजसा च नरेश्वर ।

21 °) B₁ धुधुर्नाम महातेजा — °) K₂ B D (except D₁₋₃ 5) S (except G₄) आहृत्य (for आश्रित्य) — °) K₄ कालातक (for कालानल) D₂ महाद्युति; T₁ G₁ समप्रभ (for समद्युति)

22 °) B₂ च, M₂ स (for तु) — °) D₂ समतात्; T₂ G₂₋₄ परितः (for सर्वत) — °) S₁ D₂ अभिद्भुतैः — °) G₂ 4 गदामि (for गदाभिर्) A few MSS सुसुलैर्; सुसुलैर्, सुसुलैर् K₁ 2 B₁ D₂ तथा (for अपि) — G₄ om 22^{ef} — °) S (G₄ om) पट्टमै S₁ K₁ 2 त्रिविधैः (for परिवै) K₂ 4 D₁ 2 5 पादैः, K₂ प्रादैः, B₄ शूलैः

(for प्रासै) — °) S₁ K B₄ D₁₋₃ 5 G₂ विमलैश्च परश्व (K D₁₋₃ 5 'स्व')धै

23 °) K₂ चध्यमानं स (by transp), B₁ विवाद्य मान, B₂ M₁ अवध्य S₁ K D₁₋₃ 5 T₁ G₁ 4 सप्राप्ते (for सकुद्ध) — °) K₁ G₁ समुत्तस्थुर — °) D₁ 2 चापि, T₁ G₂ चैषां (for तेषां) — °) S₁ K₁ 4 B₁ D_o D₂ T₁ स (for च)

24 °) B₁ तु, T₁ च (for स) — °) K₄ समर्दकं (m as in text), G₂ 4 सवर्ताग्नि — °) K₄ भूपते; T₁ आपतत्, T₂ G₂ अदहत् (for नृपते) — °) B₁ T₂ G₂ नृपते (for अदहत्) S₁ K₁ 2 तेन (for स्वेन) B₂ कर्मणा (for तेजसा)

25 °) S₁ K D_n D₁₋₃ 5 G₄ क्रोधात् (for क्रुद्धो) — °) K₁ लोभाद् (for लोकान्) — °) B₁ G₄ नरं (for राज)

26 °) K₁₋₃ D₂ 5 त प्रबुद्ध, M₁ सुप्रबुद्ध S₁ K B₄ D₁₋₃ 5 G₂ 4 महाबाहु (for 'त्मान)

27 °) M₁ 'तेजा (for राज) — °) S₁ तदाप्यायत् तत्तेजो, K₂ B D_o D₁₋₃ 5 G₁ तदापीय तत्तेजो, T G₂₋₄ तत्तदा पी(T₁ ही)यते तेजो — °) T₁ G₂ 4 राजा (for राजा) T₁ वारि वमन् (for वारिमय) K₂ 4 B₂ D₁ M₁ नृप — °) K₁ 2 योगे (for योगी) B₄ वह्निं त, T₁ तद्दृष्टि, T₂ G₂₋₄ वृष्टिं स, G₁ M वह्निं स (for वह्निं च) — °) T G M₂ श(G₂ 4 ग)मयित्वा च वारिणा (G₂ 4 विचारिणा)

28 °) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) च राजेन्द्र; B ततो

ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकाभयाय वै ॥ २८
 सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ।
 सुरशत्रुममित्रमस्त्रिलोकेश इवापरः ।
 धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना समभवत्ततः ॥ २९
 प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ।
 वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
 अतीव मुदितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ३०
 दद्यां वित्तं द्विजाग्रेभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
 सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ।
 धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाक्षयः ॥ ३१
 तथास्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।

ऋपिभिश्च सगन्धर्वैरुत्कृष्टेन च धीमता ॥ ३२
 सभाज्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
 देवा महर्षयश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ३३
 तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाभवन् ।
 दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव भारत ।
 तेभ्यः परपरा राजन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ३४
 एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ।
 धुन्धुदैत्यो महावीर्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ ३५
 कुवलाश्वस्तु नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ।
 नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदा प्रभृति सोऽभवत् ॥ ३६
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

राजा — °) G₂ 4 पुरुषश्रेष्ठ — °) S₁ K B₃ D₁₋₃ 5
 सर्वलोकहिताय, B₂ 4 Dc Dn D₄ 6 'लोकभवाय

29 °) K₃ सास्त्रेण, D₅ शस्त्रे स (for सोऽस्त्रेण) K₁ 2
 Dc दग्धा, K₃ दग्धो (for दग्धा) — °) B₁ Dc₂ मही
 पति, M₂ महासुर — °) B D (except D₁₋₃ 5) T G₃
 अमित्रघ्न — °) S₁ त्रिदिवेश, B Dc Dn D₄ 6 T₂ (after
 corr) G₃ त्रैलोक्येश, D₁ स्वर्गलोकेश (sio), M₁ त्रिदशेश
 (for त्रिलो) — After 29^{ad}, B D (except D₁₋₃ 5)
 T₂ (marg sec m) G₃ ins

991* धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामना ।
 [B₁ महाराज (for तदा राजा) B₃ महीपति (for महा)]
 On the other hand, G₁ ins after 29^{ad}

992* कुवलाश्वो महाबाहुर्धुन्धु हत्वा जहर्ष च ।
 — °) T₁ G₁ 4 M₂ तदा (for तत) N नाम्नाप्रतिरथोभवत्
 (Dn₂ D₃ 'रथो महान्)

30 °) G₂ 4 त्रिदिवै (for त्रिदशै) — K₃ om
 (hapl) 30^{ad} — °) G₂ [ए]वसुक्तः (for [ह]स्युक्त स)
 T₂ G₃ 3 सन् (for स) — °) G₂ स्थित (for तदा)

31 °) G₁ विद्यां, G₄ दत्त (for दद्या) Some MSS
 द्विजाग्रेभ्य D₅ दद्या च वित्त विप्रेभ्य — °) B₂ अपि,
 Dc₂ D₁ 2 स्यां च, S चैव (for चापि) S₁ K D₃ 5 स्यां
 शत्रूणां च दुर्जेय — °) K₁ D₃ T₁ G₂ 4 M₁ स्वर्गवासस
 D₅ तथैव च, G₄ तदाक्षय

32 °b) S₁ K₁ 2 तदस्त्विति S₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ तदा
 (for ततो) K₃ D₅ देवैस्तथास्त्वित्युक्ते च स राजा पृथिवीपते
 D₅ (after corr marg sec m) प्रीत्युक्तः स च पार्थिव
 (for °) — °) K₃ D₅ तुष्टै सपूजितस्तथा

33 K₃ om 33 — °) B Dc₁ Dn₁ n₂ D₄ 6 समाख्य,
 Dc₂ Dn₂ D₅ समाख्य, T₂ G₃ प्रपूज्य (for सभाज्य) T₁
 सभाज्यमानो विविधैर् — °) S₁ K₃ तदा, D₅ तथा (for
 ततो) B₁ 3 Dc₁ Dn D₄ M₂ नृप, B₂ T₁ नृप, Dc₂ नृपै
 — °) S₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ 5 देवर्षय (for महर्षय) B₂ 3
 D (except D₁₋₃ 5) चापि (for चैव) — °) M₂ जग्मिरे
 (for भेजिरे)

34 °) S₁ तदा (for त्रय) D₃ चैव (for शिष्टा)
 — °) S₁ त्रयो (for तदा) — °) S₁ K₁ कुवला, K₃
 कलिला (for कपिला) — °) S (except T₂ G₃) भद्रा
 (for चन्द्रा) — °) S₁ K₁ परस्पर (K₁ रो) (for परपरा)
 — After 34, B D (except D₁₋₃ 5) ins

993* वशस्य सुमहाभाग राज्ञाममितेजसात् ।
 35 °) D₃ G₄ सनिहतस — °) S₁ K₁ 3 भारत, D₃
 G₄ धीमता (for सत्तम) — °) B D (except D₁₋₃ 5)
 नाम (for दैत्यो) S₁ राज, B D (except D₁₋₃ 5) 'दैत्यो
 (for 'वीर्यो)

36 °) S₁ B₁ 2 Dc₁ Dn D₂ 4-6 G₂ M₂ च (for तु)
 — °) B₂ Dc₂ S (except T₁) श्रुत (for स्मृत) — °)
 S₁ K₁ 2 B₁ 3 Dc₂ D₃ G₁ M₂ [अ]थ, T G₂₋₄ M₁ स
 (for च) K₄ गुरुणा युक्त, B₁ गुणयुक्तश्च; B₄ गुणसपन्न
 (for गुणसयुक्तः) K₃ D₁ 3 नाम तद्गुणसयुक्त — °) K₄
 D₅ तत् प्रभृति K₃ D₁ 2 तस्य राज्ञो महात्मन

37 °) B₁ 2 Dc₂ D₄ 6 S (except T₁ M₁) यन्मां
 पृच्छसि सत्तम (T₂ G₃ 3 भारत, G₁ 4 M₂ पार्थिव) — °)
 S₁ K₁ 2 4 B₁ Dn₁ n₂ D₁₋₃ 5 6 G₁ धुधु (for धौन्धु)
 — °) K₄ B₄ D₂ 2 तस्य (for यस्य)

धौन्धुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा ॥ ३७
इदं तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ।
शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ ३८

आयुष्मान्मृतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
न च व्याधिभयं किञ्चित्प्राप्नोति विगतज्वरः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९५ ॥

१९६

वैशांपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठो धर्मप्रश्नं सुदुर्वचम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्मं च तत्त्वतः ॥ २
प्रत्यक्षेण हि विप्रर्षे देवा दृश्यन्ति सत्तम ।

सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३
पिता माता च भगवन्नाव एव च सत्तम ।
यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४
मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५
पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ।

38 °) K₁ ३ वै (for तु) — °) K₁ ३ विष्णु (for विष्णो) K₂ D₂ T₁ कीर्तित; Dn₁ वर्तन (for कीर्तनम्) — °) T₁ G₁ M च (for स) — °) S (except T₂ G₂) स (for च) Ś₁ T₂ (before corr) नृप (for नर)

39 °) B₁ ३; Dn D₄ ६ भूति, B₄ कीर्ति; T G₂-4 प्रीति (for दृति) G₁ M₂ चापि (for चैव) — °) G₄ सर्वश (for पर्वसु) — °) M₁ न व्याधिर्नो भय, M₂ न च स्थिति भय — °) G₁ भरतर्षभ (for विगत)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३; T₁ G₂ ४ आरण्य, D₆ वन (1) — Sub parvan G₁ M₂ मार्कण्डेयसम (M₂ मा)स्या (followed by धुधुमारोपाख्यान) K₂ ४ B D₆ Dn₁ नः D₁-३ M₁ (all om sub parvan name) mention only धुधुमारोपाख्यान (followed by समाप्त in K₂ ४ D₁ ३; M₁) — Adhy name T₂ G₂ धुधुवध; G₂ धुधुमारकायाकथन — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ ns D₁ 203, Dn₂ 202, S (M₂ inf ln) 198 (M₂ orig 200) — Śloka no Dn₁ 46, Dn₂ n₃ 45 D₁ 44

196

1 °) K₂ B₁ ३; D (except D₁-३ ६) T₁ श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) — °) B₂ D₆ T₁ G₂ ४; M₂ धर्म्यं प्रश्न Ś₁ K₁ ३; B₁ ३; Dn₂ D₁-३ ६ सुदुर्विदं, K₂ Dn₁ ns स दुर्विदं, D₆

सुदुर्लभ, D₄ स दुर्वच, T₂ G₂ सुदुस्तर

2 Before 2, M₂ ins युधिष्ठिर — °) B₄ D₁ मया (for त्वया) — °) K₄ B₂ G₂ ४ सूक्ष्मधर्म, B₁ धर्मसूक्ष्म, B₄ T₁ सूक्ष्म धर्म्यं T₂ G₂ धर्मस्य (for धर्मं च) D₆ तत सत्त (for च तत्त्वत)

3 °) B D₆ Dn D₄ ६ प्रत्यक्षमिह (B₁ 'व) K₂ च, D₆ [इ]ह (for हि) Ś₁ K दृश्यते, D₆ दृष्टा हि (for विप्रर्षे) — °) K₂ विप्रर्षि; D₆ द्रष्टव्यि (for दृश्यन्ति) D₆ सर्वश (for सत्तम) K₄ D₁-३ दृश्यते देवसत्तमा (K₄ 'म) — Ś₁ K₁ om (hapl) ३^०-4^०

4 Ś₁ K₁ om 4^० (of v 1 ३) — °) B₂ ततो माता, B₄ Dn₂ माता पिता (by transp) K₂ ४ B₁ D₆ Dn D₄ G₁ भगवान् — °) K₂ B D₆ Dn D₄ ६ T₂ (by corr) G₂ गुरुरेव, D₁ भाव एव (for गाव एव) T₁ G₁ M₁ गावश्च द्विजसत्तमा — °) K₁ ३ ४ Dn₁ D₄-६ देव, D₁ ३ वेद, D₂ दैव; T₁ G₁ M₁ एव (for एव) T₁ अमित, G₁ M₁ महित, M₂ महति (for विहित) T₂ G₂-4 यच्चापि विहित तासा — °) K₂-4 B₁ यच्चापि Ś₁ गुरु (for भृगु)

5 °) B D (except D₁-३ ६) मान्या हि; T₁ मन्ये च (for मन्येऽहं) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ६ गुणत सर्वा (K₄ D₁ ६ र्वा), K₂ D₂ ६ गुणवत्सर्व; B D₆ Dn D₄ ६ गुरव सर्वे; T₁ M₂ गुरव (M₂ गुरुवत्) सर्वान् — °) D₂ तथा श्रियः; D₆ तथैकत — T₂ G₂ om 5^०d

6 K₂ om 6 — °) S₁ महात्म्य, G₄ शुश्रूषां — °) D₂ मे प्रभो, M₂ सत्तम — Aftet 6^०b, Ś₁ K₁ ३ ins

निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ।
 पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ॥ ६
 भगवन्दुष्करं ह्येतत्प्रतिभाति मम प्रभो ।
 मातापितृषु शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तृषु च द्विज ॥ ७
 स्त्रीणां धर्मात्सुघोराद्धि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ।
 साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्यत्कुर्वन्ति सदादृताः ।
 दुष्करं वत कुर्वन्ति पितरो मातरश्च वै ॥ ८
 एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ।
 कुक्षिणा दश मासांश्च गर्भं संधारयन्ति याः ।
 नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः ॥ ९
 संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ।

प्रजायन्ते सुतानार्यो दुःखेन महता विभो ।
 पुष्णन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजसत्तम ॥ १०
 ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
 स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ ११
 क्षत्रधर्मसमाचारं तथ्यं चाख्याहि मे द्विज ।
 धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन दुरात्मना ॥ १२
 एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
 श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
 तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १४

994* नान्यद्देवतमित्येव स्त्रीणां भर्तृद्विजोत्तम ।
 — D₅ om (hapl) 6^{c-7^b} — °) G₂ ४ सनिरुध्य (for
 निरुध्य च) — T₁ om 6^{d-8^c} — °) S₁ K₁ ३
 D₁ ३ सयस्य, T₂ G₂ ३ पूज्य (for रूध्य) — °) S₁ K₁ ३
 B₁ ३ T₂ G₂ ३ चित्तयति, G₁ ३ यत S₁ K₁ ३ G₁ तथा; B₂
 हिता, T₂ G₂ ४ स्थिरा (for स्थिता) S₁ K₁ ३ T₂ G₂ ४
 स्त्रिय (for हि या)

7 D₅ om 7^{ab}, T₁ om 7 (of v l 6) — °) K B
 D (D₅ om) स्वेतत् (K₄ चापि) (for ह्येतत्) — °) B D
 (except D₁₋₃ ३) T₂ (by corr) G₂ पित्रोश्च, G₁ ३ ४
 पिच्छणा (for पिच्छु) — °) S₁ K₁ ३ ४ B D (except
 D₁ ३ ३) T₂ (by corr) G₂ भर्तरि (for भर्तृषु)

8 T₁ om 8^{abc} (cf v l 6) — °) S₁ K₁₋₃ Dc
 D₁ ३ ३ T₂ G₂ ३ M नान्यत् (for नान्य) — °) T₂ G₂ ३
 सदाचारा S₁ K B₂ ४ D₁₋₃ ३ विप्र, B₁ ३ T₂ (before
 corr) G₂ ४ M₂ राजन्, G₁ M₁ धर्म (for ब्रह्मन्) — °)
 S₁ K₁ ३ या कुर्वति, D₃ य कु, T₁ M कुर्वतीह, T₂ (before
 corr) G₂ ४ कुर्वति हि, G₁ कुर्वति ह (for यत्कुर्वन्ति) S₁
 बस, K₁ ३ रता (for [आ]हता) — °) B₁₋₃ Dc Dn
 D₂ ४ ६ खलु, D₅ कर्म (for वत) — °) S₁ K D₁ ३ ३
 मातर पितरश्च, B₁ Dc₂ पितरो मातर, Dc₁ D₄ पितर मातरश्च;
 Dn D₂ पितर मातर (for पितरो मातरश्च)

9 °) K₂ एकपत्न्यश्च, K₃ D₂ पत्यश्च S₁ नार्यो या (by
 transp) — °) K₄ भ्रुवति (for वदन्ति) K₁ दुःखेन
 महता वृता (cf 10^d) — °) S₁ दक्षिणा, K₂ D₂ कुक्षिणां,
 K₄ कुक्षिपु S₁ K B₂ D₁₋₃ ३ तु (for च) — °) S₁ वै
 (for या) — °) S₁ K₁ ३ सम्भूता (for य)

10 °) G₂ सयम (for सशय) — °) K₁ ३ परमा वेद

नामपि — °) K₁₋₃ D₁ G₂ M₂ सुता नार्यो — °) S₁
 K₁ ३ ४ D₁₋₃ ३ वृता (for विभो) — °) S₁ K₁ ३ पश्यति,
 B₂ पुष्यति, M₂ पोषति (for पुष्णन्ति) T₂ G₁ ३ M चैव;
 G₂ चापि (for चापि) — °) B₂ स्नेहेन (for स्नेहेन) B₁₋₃
 D (except D₁₋₃ ३) पुगव (for सत्तम) — After 10,
 S ins

995* चिन्तयन्ति ततश्चापि किंशिलोऽय भविष्यति ।

[Cf 17^{cd} and v l]

11 °) S₁ येपु, G₁ ३ याश्च (for ये च) S₁ K₁ ३ ४
 B₂ Dc D₁₋₃ ३ सत्त्वेपु, G₁ ३ ४ धर्म (for सर्वे) — °)
 T₁ जुगुप्सया — °) K₁ ३ ४ Dn₂ T₁ तदा (for सदा) S₁
 कर्म कुर्वति च तदा — °) T₂ G₂ स्तिति (for तच्च)

12 °) S₁ K₁ न त्वधर्म, K₂ त्वधर्म, B₁ क्षात्रधर्म
 — °) S₁ K₁ ३ B₂ Dn D₄ ६ G₁ तत्त्व (for तथ्य) S₁
 K₁ ३ ४ Dn₂ ns D₁₋₃ आख्याहि, T₁ M₁ स्वाख्याहि — °)
 Dn D₅ महात्मना (Dn₁ D₅ नां)

13 °) M₁ एतम् (for एतद्) — °) D₅ कुले श्रेष्ठ
 — °) K₄ सुव्रतस्, B₂ ४ D₂ ३ शुश्रूषस्, T₁ इच्छामि (for
 शुश्रूषे) B₂ सुप्रभ (for सुव्रत)

14 °) G₂ एतत् (for हन्त) B D (except D₁₋₃ ३)
 [S]ह समाख्यास्ये; T₁ कथयिष्यामि (for सर्वमा) — °)
 K₁ ३ D₅ एतत्, D₁ T₂ G₂ एन (for एत) S₁ K₁ ३ ४
 D₂ सुदुर्लभ, K₂ D₅ सुदुर्विद, T₁ सुदुर्वच, T₂ G₂ सुमर्वश
 (cf v l 1) — °) D₁ तथ्येन (for तत्त्वेन) — °) Dc₂
 G₁ तु (for तत्)

15 °) K₂ पितर, B₂ गौरवात्, D₅ महती, T G श्रेयसी
 (for सदर्शी) K₁ ३ D₅ अन्ये, K₂ ४ D₁ मन्ये, T₂ G₂
 तातात् (for तात) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ मावन्तु (B₂ मातर)

मातरं सदृशीं तात पितृनन्ये च मन्यते ।
 दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥ १५
 तपसा देवतेज्याभिर्नन्दनेन तितिक्षया ।
 अभिचारैरुपायैश्च ईहन्ते पितरः सुतान् ॥ १६
 एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
 चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति ॥ १७
 आशंसते च पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 यशः कीर्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ १८

तयोराशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित् ।
 पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यदा ।
 इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥ १९
 नैव यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवामकम् ।
 या तु भर्तारि शुश्रूषा तथा स्वर्गमुपाश्रुते ॥ २०
 एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
 पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

मार्कण्डेय उवाच ।

कश्चिद्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।

तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १
 साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसत्तमः ।

गौरवान्द्ये — ^b) B₁₋₃ D₀ D_n D₄ ० T₂ G₃ तु मे निरे;
 T₁ G₁ ३ M₁ च मन्वते (for च मन्यते) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ३
 मन्यते चापरे पिपून् — ^c) B₄ दुष्करं कुर्वते तात — ^d) Ś₁
 K₁ निवर्तयति, T₁ सवर्ध (for विवर्ध) K₁ S सा; B₁ ३
 या (for या) B₂ सुतान्, G₁ M प्रजां (for प्रजा) B₄
 वर्धयति हि यद्यजा

16 ^a) B₂ D₀ D₅ M₁ देवते (for देवते) — ^b) D₅
 वचनेन (for वन्दनेन) — ^c) D₅ अभिप्रायैर्; T G सु
 (T₁ स) प्रशस्तेर् (for अभिचारैर्) — ^d) N [अ]पीहते (B₄
 लभते) (for ईहन्ते) D₅ मातर (for पितर) D₁ सुत
 (for सुतान्)

17 Ś₁ om 17^{ab} — ^b) K₂ [अ]पत्य, G₂ ३ सुत (for
 पुत्र) — ^c) Ś₁ K₁ ३ चिन्तयत — ^d) M₁ किंशिले (for
 कीदृशो) — After 17, T₁ ins

996* ये चक्रोपु सर्वेषु वर्तमानजगुप्तया ।

18 ^a) Ś₁ आशंसते च; K₁ सतेपु, K₂ ये तेपु, B₃ G₂
 साते च, D₁ से ते च (for साते च) B₁₋₃ D₀ D_n
 D₄ ० हि (for च) D₀ पुत्रस्य, T₁ पुत्रे च (for पुत्रेषु)
 — ^c) D₅ अथो, G₂ उत (for अथ) D₅ धैर्यं (for [प्रे]-
 श्वर्यं) — ^d) D₅ प्रजा, S (except G₂, T₂ before corr)
 तेजो (for प्रजा) B₄ धर्मस, T₂ (before corr) G₁ ३ ४ M₂
 धर्मान् (for धर्म) — After 18 S ins

997* मातुः पितुश्च राजेन्द्र मतत हितकारिण ।

88

19 ^a) T G₁ ३ ४ आशास् (for आशा) D₅ ३ च (for
 तु) T G₁ ३ ४ सफला — ^d) Ś₁ K₁ ३ यत्र तुष्यति, K₂
 D₁ ३ G₂ ४ तुष्यते यस्य, B₁ D₀ तुष्यते यस्य B₁₋₃ D
 (except D₁₋₃ ६) नित्यदा (for दा) — ^c) B₂ तस्यार्थ
 (for तस्याथ) — ^f) K₁ ३ ४ D₁ कीर्तिर्धर्मश्च B₂ भारत
 (for शाश्वत)

20 ^a) Ś₁ K₂ B₄ M₂ यज्ञस्त्रिय, B₁ ३ D_n D₁ ३ ४-६
 T₁ G₁ M₁ यज्ञक्रिया, D₀ D₅ T₂ G₂ यज्ञ स्त्रिया, G₄ यज्ञ
 स्त्रिय B₁ ३ D_n D₄ ० T₁ G₁ M₁ काश्चिन् — ^b) Ś₁ D₅
 नोपवासक; G₁ नोपि पात्रक, M₂ नोपवासक — ^d) B₁ तेन
 (for तथा) D₅ धर्मम् (for स्वर्गम्) K₂ ३ B₁₋₃ D (except
 D₅) जय (B₅ D_n ३ य)स्युत, B₄ उपासते (for उपाश्रुते)

21 ^a) T₁ एत (for एतत्) — ^c) Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂ ३
 नियम (for त) — ^d) B₂ धर्म्यं; B₄ धर्मान् (for धर्म)
 B₄ om च T₁ धर्मं शृणु युधिष्ठिर

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ ३ G₂ ४ आरण्य
 — *Sub parvan* G₁ मार्कण्डेयसमस्या (followed by पति
 व्रतोपाख्यान) K₂ ३ B D_n D₁₋₃ M (all om sub par
 van name) mention only पतिव्रतोपाख्यान, and D₀,
 likewise, only पतिव्रतामाहास्य — *Adhy no* (figures,
 words or both) D_n १ २ D₁ 204, D_n 203, S (M₂
 sup lin) 199 (M₂ orig 201) — *Śloka no* D_n 23

स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २
 उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
 तथा पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३
 तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।
 भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४
 अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्बसुधातले ।
 बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ।
 कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ॥ ५
 अकार्यं कृतवानस्मि रागद्वेषबलात्कृतः ।
 इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ॥ ६

ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ।
 प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ॥ ७
 देहीति याचमानो वै तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
 शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुडुम्बिनी ॥ ८
 एतस्मिन्नन्तरे राजन्धुधासंपीडितो भृशम् ।
 भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ ९
 सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ।
 पाद्यमाचमनीयं च ददौ भर्त्रे तथासनम् ॥ १०
 प्रह्ला पर्यचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ।
 आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ ११

197

1 ^{b)} K₂ द्विजोत्तम ; K₄ तपोनिधि (for 'धन') K₁
 वेदाख्यायी द्विजोत्तम — ^{c)} T₂ G₂ धर्मशीलात्मा — ^{d)}
 D₁ ३ नामत (for भारत) T₂ G₂ शांतेपि विनयोऽज्वल

2 ^{a)} K₄ (m as in text) B₂₋₄ D (except D₁ ३ ५)
 G₁ 'निषदो (for 'निषदान्) K₁ ३ D₅ सर्वान् (for वेदान्)
 — ^{b)} B₂ स द्विजोत्तम — ^{c)} G₁ वृक्षमूले तु (for स वृक्ष
 मूले) D₁ कस्मिंस्तु (for 'श्चिद्) — ^{d)} B₂ T₂ (before
 cori) G₂ ४ द्विज (for स्थित)

3 ^{a)} G₂ विप्रस्य (for वृक्षस्य) B₄ तस्य वृक्षस्योपरि-
 ष्टाद् — ^{d)} T₁ M₁ तदोरसि, G₁ ३ ४ ततोपरि (for तदोपरि)

4 G₁ om ४ — ^{a)} B₄ तां तु वीक्ष्य, G₂ ४ M समवेक्ष्य
 (for ताम्) Ś₁ तवा (for तत) — ^{b)} Ś₁ समपध्यायत,
 K₂ ४ B₁ समपध्यायत, D₂ D₄ ६ T₂ (by corr) समपध्याय
 स; D₅ समपश्यत वै, T₁ ३ (before cori) G₂ ४ M₂
 समवध्यायत — After 4^{ab}, S (except G₁ ३ ४) ins

998* तां बलाकां महाराज विखीनां नगमूर्धनि ।

[M₂ तरं (for नगं)]

— ^{c)} T₂ (inf lin as in text) G₂₋₄ M₁ कोपा (for
 क्रोधा) — ^{d)} D₂ संनिरीक्षता, D₂ सा निरीक्षता

5 ^{a)} D₁ (? gloss) अपशसा, T₁ G₁ ३ M₂ अवध्याता;
 G₄ अवध्यत (for अपध्याता) M₁ हि (for च) — ^{b)}
 D₅ पपात (for न्यपतद्) B D (except D₁₋₃) धरणीतले
 — ^{d)} T₁ अचेतस, T₂ G₂ ४ विचेतनां — ^{c)} K B₂ D₁₋₃
 G₂ ४ कार्पण्याद्, T₁ कार्पण्यम् (for कारुण्याद्) K₂ अधि,
 K₃ B₁ G₄ अपि सतस', T₁ अभिसतसा, G₁ M अथ सतस'
 — ^{f)} K₂ पर्यशोचततो, K₄ D₁ ३ देवत ता, D₅ शोचदथ,
 T G 'शो(T₁ 'वो)चत्ता

6 ^{b)} K₁ ३ ४ B₄ रागदोष, B₁ D₂ D₃ D₁ ४ ६ रोष
 राग', B₂ रोषवेग' — G₁ om (hapl) 6^a-8^b — Before
 6^a, D₂ D₃ D₄ ६ ins मार्कण्डेय उ — ^{c)} B₁ D₁ ३ राजन्
 (for विद्वान्) — ^{d)} K₁ ३ B D (except D₅) T₁ भैक्ष्याय
 K₂ ४ D₁ ३ ४ सस्थित', D₅ ससृत'

7 G₁ om 7 (cf v 1 6) — ^{a)} K₁ ग्रामी (for
 ग्रामे) M₁ वि (for प्र) K₂ ४ D₁₋₃ कुलानि भरतश्रेष्ठ
 — ^{b)} K₂ ४ D₁₋₃ शुचीनि प्रवराणि च; G₄ कुले भैक्षानि
 भारत — ^{c)} B₂ तजल; T₁ स कुल (for तत्कुल) B₄ D₂
 तत्र — ^{d)} Ś₁ द्विज', K₂ D₁ ३ प्रभो, D₂ D₅ तत', T₁ तुत
 (for तु स')

8 G₁ om 8^{ab} (cf v 1 6) — ^{a)} Ś₁ देहीहि, K₁
 देहेति (for देहीति) M₁ याचमाने B₁₋₃ D₂ D₃ D₄ ६
 T₂ (by corr) [S]सौ (for वै) — ^{b)} Ś₁ K D₁₋₃ ३
 (by transp) तत' (K₄ तदा) स्त्रिया, B₂ ४ स्त्रिया च (B₄
 तु) स', T₁ तथा तु स' — ^{c)} B₁ (by transp) कुरुते यावद्,
 M₂ तावत्कुरुते — ^{d)} D₁ ३ भोजनस्य, T₂ G₂ भोजनानां
 (for भाज')

10 ^{a)} K₄ transp तु and दृष्ट्वा — ^{b)} Ś₁ K₁ ३ ४
 B D₁ n₂ D₁ ४ ६ G₁ व्यय' (for व्यय') — ^{c)} K₄ तु;
 B D (except D₁₋₃ ३) वै (for च) — ^{d)} B D (except
 D₁₋₃ ३) T₂ G₂ ४ भृशस (for भर्त्रे) K₄ B₁ ३ D₅ S
 (except T₁) तदा' (for तथा')

11 ^{a)} B₂ श्रद्धा, T G₂₋₄ M₂ प्रीत्या (for प्रह्ला) G₁
 चाथ (for चापि) — ^{c)} K₄ [अ]पि, B₄ च (for [अ]थ)
 K₂ ४ भक्षैश्च; B₁ भक्त्या च; G₁ भक्ष्येण — ^{d)} B₂ ३ D
 (except D₁₋₃ ३) G₂ भोज्यै (for वाक्यै) K₁ ४ D₁ ३
 स, K₂ T₁ G₁ ३ ४ च (for सु) B₁ मधुरं पायसैस्तथा

12 ^{a)} Ś₁ K₁ ३ ४ B D₂ D₃ ४ ६ T₂ (by corr)

उच्छिष्टं भुञ्जते भर्तुः सा तु नित्यं युधिष्ठिर ।
 दैवतं च पतिं मेने भर्तृश्चित्तानुसारिणी ॥ १२
 न कर्मणा न मनसा नात्यश्नात्त्रापि चापिबत् ।
 तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १३
 साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैपिणी ।
 भर्तृश्चापि हितं यत्तत्सततं सानुवर्तते ॥ १४
 देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्चशुरयोस्तथा ।
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥ १५
 सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ।
 कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ॥ १६
 व्रीडिता साभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७
 ब्राह्मण उवाच ।
 किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।

उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९
 क्षन्तुमर्हसि मे विप्र भर्ता मे दैवतं महत् ।
 स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २०
 ब्राह्मण उवाच ।
 ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ।
 गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २१
 इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानुषा भुवि ।
 अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ।
 ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २२
 स्युवाच ।
 नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।

G₃ भाविता, K₃ 4m D₁ 2 3 सतत (for भुञ्जते) Ś₁ K₁ 2
 तत्र (for भर्तुं) — ^b) B₃ नित्य, D (except D₁-3 5)
 भुक्ते, G₁ सा च, G₄ साधु (for सा तु) S₁ K B₁-3 D₁-3 5
 भुक्ते (for नित्य)

13 ^a) B D₀ D_n D₄ 6 G₁ कर्मणा मनसा वाचा, D₂ 3
 सा कर्मणा वा मनसा — ^b) K₁ 2 नान्यश्नात्त्रापि सापिबत्;
 K₄ नात्यश्नात्यति चापिबेत्; B D₀ D_n D₄ 6 नान्यचित्ताभ्य
 गात्पतिं, D₁ नात्यश्नात्यति न चापिबत्, D₂ 3 G₁ नात्यश्नात्त्रापि
 चा(D₂ वा)पिबत्, D₅ नातिक्रामति वा गिरा, T₁ नात्यश्नात्य
 पि चापिबत् — ^c) G₄ तत् (for त) D₂ सर्व (for सर्व)

14 ^a) D₂ प्रिय, G₂ 4 हिते (for हित) G₂ यत्ता, G₄
 युक्ता (for यत्तत्) K₃ भर्तृश्च विहित यद्यत् — ^d) K₃ B₂
 साधु वर्तते; K₄ D₁ 3 M₂ चानु, G₁ सान्त्ववर्तत, G₄ सा
 तु वर्तते

15 ^b) B₄ अपि (for तथा) — ^c) S (except G₃)
 शुश्रूषणे रता नित्य — ^d) K₄ सजितैन्द्रिया

16 ^a) D₅ तथा, G₁ 2 4 ततो (for तदा) K₃ 4 D₁-3
 द्वारि (for दृष्ट्वा) — ^b) Ś₁ K₁ 2 D₅ सतत (for सस्थित)
 Ś₁ K₁ 3 B D₀ D_n D₁ 2 4 6 T₁ G₅ भैक्ष्य — ^c) D₀
 D₁ 3 G₂ 4 कुर्वती — ^d) D_n D₃ 4 6 G₁ 2 सस्माराथ
 B₂ शुचिसिता (for शुभे)

17 ^a) Ś₁ K₁-3 D₁-3 चाभवत्, D₀ सा भवेत्, D₅
 चापि मा; T₂ या तदा (for साभवत्) — ^d) Ś₁ K D₁-3 5
 मनस्विनी

18 ^a) K₃ D₀ M₂ मा (for मां) — ^b) B₂ 3 M₁
 वरानने — ^d) B₂ T₁ G₄ [अ]पि (for [अ]सि)

19 T₁ G₄ om the ref — ^a) B₁ क्रोधसदीप्तं, T₁
 कोपसत्त — ^c) B D₄ T G₃ M सा स्त्री (for साध्वी)
 D₅ मानुषेद्, G₁ मानुषेद् — ^d) Ś₁ K D₁-3 5 ततो (for
 वचो) — After 19, G₂ 4 ins

999* क्षमस्व विप्रप्रवर क्षमस्व स्त्रीजडत्वताम् ।

प्रलीद भगवन्महा कृपां कुरु मयि द्विज !;

while B₂ ins 1001*

20 Before 20, N (except B₄) G₁ M₂ ins स्यु
 वाच (resp स्त्री) — ^a) K₃ B₂ 3 D₀ D_n D₄-6 मे विद्वन्,
 K₃ G₁ M₁ विप्रेद्; B₂ मे ब्रह्मन् (for मे विप्र) — ^b) G₁
 पर (for महत्) — ^c) G₁ 2 4 क्षुधित (for क्षुधित)
 T₁ transp श्रान्त and प्राप्त

21 ^a) B₂ transp ब्राह्मणा and न K₃ 4 D₀ D₁-3
 ब्राह्मणे न गरीयांस्ते — ^b) D₃ T₂ गरीयांस्तु, G₁ तयैव च
 — ^c) Ś₁ K₁ गृहस्थधर्मी

22 ^a) D₁ 3 एतान् (for एषा) K₄ D₁-3 5 प्रणमती
 — ^b) Ś₁ K₁ 3 B₄ D₅ मानुषो; B₁ 3 D₀ D_n D₄ 6 G₃
 मानवो; T₂ G₁ 4 मानवा (for मानुषा) — ^d) D₀ विप्राणां
 (for वृद्धाना) — ^e) S (except G₂ 3) चाग्नि (for ह्यग्नि)
 — ^f) S₁ K₁ 3 दहति (for दहेयु) K₄ B₄ D₀ D₅ S इमा
 (for अपि) — After 22, S (except T₂) ins

1000* सपर्वतवनद्वीपां क्षिप्रमेघाचमानिता ।

अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २३
 जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।
 अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २४
 तथैव दीप्ततपसां गुनीनां भावितात्मनाम् ।
 येषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २५
 ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिश्च दुरात्मवान् ।
 अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २६
 प्रभावा बहवश्चापि श्रूयन्ते ब्रह्मवादिनाम् ।
 क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २७
 अस्मिस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।

पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ २८
 दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।
 अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ २९
 शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ।
 बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मम ॥ ३०
 क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
 यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१
 यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत् च ।
 हिंसितश्च न हिंसेत् तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२
 जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

23 Dc पतिव्रतोवाच, M ब्राह्मणी (for स्त्र्युवाच) — B
 Dc Dn Ds ४ ६ ins after the ref (Bs, after 999*)

1001* नाह बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोध तपोधन ।

अनया क्रुद्धया दृष्टया क्रुद्ध किं मा करिष्यसि ।

— ^a) Ś₁ K₁₋₃ नावमन्यामि, K_{4m} D₁ ३ ६ *मन्ये हि (for
 *जानामि) D_६ विप्र; G₁ विप्र (for विप्रान्) — ^b) Ś₁ K
 D₁₋₃ ६ G₂ देव (for देवैस्) B_४ महामते, D_६ मनस्विन
 — ^d) G_४ ते (for मे)

24 ^b) T₁ माहात्म्य चैव धी° — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ यैर्
 (K_३ वै) (for हि)

25 T₁ M om 25^{ab} — ^c) T₂ G_३ ४ एषा (for येषा)
 Ś₁ K D₁₋₃ ६ शापाभिर् (for क्रोधाग्निर्) — ^d) G_३ समुद्रे
 (for दण्डके) T₁ न प्रशा° (for नोपशा°) — After 26,
 D_६ (sec m) S ins

1002* कस्मात्परिभवेन्मूढो ब्राह्मणानमितौजसः ।

26 ^b) B_२ ३ Dc_२ Dn_२ D_४ ६ G_३ सु, Dc₁ Dn₁ ns
 D₁ ३ स (for च) — ^c) D₁ ३ ६ अगस्तिम् Dc मुनिम्
 (for ऋषिम्) — ^d) B_३ क्रुद्धो (for क्रूरो) D₁ ३ *बल
 (for *सुर)

27 ^{ab}) K_४ (m as in text) B Dc Dn D_४ ६ G_३
 बहुप्रभावा श्रूयते ब्राह्मणानां महात्मना — B_२ om 27^{cd}
 — ^c) K_३ D₁ ३ T_२ G₁ ३ ४ M₁ क्रोधा; M_२ क्रोधात् K_२
 B₁ स, D₁ ३ ६ च (for सु) K_३ D₁ ३ T_२ G₁ ३ ४ M
 विपुला — ^d) K_३ D₁ ३ T_२ G_३ ४ प्रसादाश्च G₁ देव
 मानुपसञ्चिता

28 ^a) K_४ D₁ ३ om तु B_४ D_३ व्यति°, D_६ स्वस्तिकर
 (for स्वति°) G₁ पश्य (for व्रह्मन्) — G₁ om (hapl)
 28^b-30^a — ^b) K_३ ४m D_६ श्रोतुम् (for क्षन्तुम्) — ^d)
 B_३ यथा (for य स) S₁ K₁ ३ [S]नव, B_२ Dc द्विज

29 G₁ om 29 (of v l 28) — ^a) G_४ धर्मेषु (for
 सर्वेषु) — ^b) S₁ महत् (for परम्) — ^c) T₁ अतिदेशेन
 (for अविशेषेण) — ^d) Ś₁ K₁ ३ भक्ति, B_३ कुर्याद्
 (for कुर्यां)

30 G₁ om 30^a (of v l 28) — ^a) K₁ ३ G_४
 शुश्रूषया, D₁ ३ ६ T_२ शुश्रूषायां D_६ तस्य (for पश्य)
 — ^{ad}) T₁ बलाको हि Ś₁ (by transp) रोषाद्दग्धा, T₁
 दग्धो रोषात्, G₁ दग्धाद्दोषात् G_४ तु (for तद्) K_३
 B₁₋₃ Dn D_६ G₁ मया (for मम)

31 ^a) G_३ ४ क्रोधः सुदुर्जय शत्रुर — ^b) D_३ ६ G₁
 मानुषाणा — After 31^{ab}, G_४ ins

1003* मा स क्रुद्धो बलाकेव न वध्यास्मि पतिव्रता ।

— ^c) K_३ यत् (for य) Ś₁ K₁ ३ ४ B_४ D₁₋₃ ६ G_२
 *लोमौ; G_४ मोहान् (for मोहौ) Ś₁ K₁ ३ ४ D_३ ३ जयति,
 D₁ जयते (for त्यजति) — ^d) = 32^d, 33^d, 34^d, 35^d, 36^d
 B_३ तान् (for त) B_३ देवान्, D₁ देव (for देवा) D₁
 ब्राह्मणा; D_६ स्थविर (for ब्राह्मण) D_३ (before corr)
 द्विज (for विदुः)

32 S₁ D_३ ६ om (hapl) 32, G_४ om (hapl)
 32-33 — ^a) K₁ वदेत् हि, G₁ वै ददाति (for वदेदिह)
 — ^b) K_३ ४ D₁ ४ T_२ G_२ M गुरुन् (for गुरु) B₁ T₁ M_३
 सतोषयित च, Dc M₁ यति च, D_३ *येदपि, T_२ G₁ ३ *यि
 व्यति — ^c) K_३ ४ D₁ M_३ हिंसीन (for हिंसेत्) K₁ ३
 हिंसा च हिंसिता येन — ^d) = 31^d, etc B_३ देवान्;
 D₁ देव (for देवा) K₁ ३ स्थविर, D₁ ब्राह्मणा (for
 ब्राह्मण)

33 G₁ om (hapl) 33-35, G_४ om 33 (of
 v l 32) — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ ६ धर्मगत, B_३ नित्य (for
 *पर)

कामक्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३
 यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
 सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४
 योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।
 दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५
 ब्रह्मचारी च वेदान्यो अधीयीत द्विजोत्तमः ।
 स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६
 यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ।
 सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३७
 धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।

इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ।
 सत्यार्जवे धर्ममाहुः पर धर्मविदो जनाः ॥ ३८
 दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स तु सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ॥ ३९
 बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ।
 भवानपि च धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
 न तु तत्त्वेन भगवन्धर्मान्वेत्सीति मे मतिः ॥ ४०
 मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 मिथिलाया वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ।
 तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ॥ ४१

34 D₃ T₂ G₁ ; om (hapl) 34 (for G₁, cf v l 33) M₁ om (hapl) 34-35 — ^a) K₁ ; G₄ चात्मा समो, D₂ चात्मसमा K₂ Dc₂ G₄ लोके — ^b) Ś₁ K D₁ ; ६ ब्राह्मणस्य K D₁ ; ६ M₂ यदास्विनः ; B₂ मनीषिण — ^c) T₁ M₂ सर्वधर्मेषु K₁ ; D₆ निरतस्, M₂ च रतित्स् — ^d) = 31^d, etc D₆ स्थविर (for ब्राह्मण)

35 Ś₁ G₄ om (hapl) 35-36 K₁ ; T₁ G₁ M₁ om 35 (K₁ ; T₁ hapl, for G₁ M₁ of v l 33, 34) — ^a) T₂ om य M₂ अधीयेद्वा (for अधीयीत) — ^b) K₂ याजतेपि, D₂ ; ६ G₂ याजयेत् — ^c) D₆ अपि, G₂ ; चापि (for वापि) — 35^d = 31^d, etc

36 Ś₁ G₄ om 36 (of v l 35) — ^a) K₂ धर्मचारी K₁ वेदान्यो हि, K₂ Dn₁ न वेदान्यो यो, K₄ D₁ वेदान्यो हि, D₂ ; ६ भवेद्वातो ; T₁ तु यो वेदान्, G₁ M₂ च यो वेदान् — ^b) K₁ ; अधीयाद् द्विजसत्तम, K₂ सर्वभूतेषु चात्मवत्, B₁₋₃ Dc Dn D₄ ; G₂ M₁ [S]प्य(M₁ ह्य)धीयाद् द्विज पुगव, B₄ D₁ ; ह्यधीयाद् द्विजसत्तम ; D₆ ह्यधीयेत् द्विजोत्तम, T₂ G₁ ; ह्यधीयानो द्विजोत्तम — K₂ om (hapl) 36^d-38^d — ^c) T₂ G₁ ; यस् (for वै) K₂ B₂₋₄ Dn D₄ ; G₂ स्वाध्यायवानमत्तो वै ; B₁ Dc यवानप्रमत्तस्

37 K₂ om 37 (cf v l 36) — ^b) D₆ तदेव, T₁ न तेषां (for तदेपा) Ś₁ K₁ कीर्तयन् — ^c) T₂ G₂ ; पथ्य नथ्य (for सत्य तथा) D₆ व्यवाहरन्, T₂ व्याहरत, M₂ व्याहरते — ^d) Ś₁ K₁ G₂ कुरुते, K₄ D₆ ; योजयेन्, G₄ रमनां (for रमते) B₂ मति (for मनः)

38 K₂ om 38^{ab} (cf v l 36) — ^a) B₁ Dc Dn D₄ ; G₂ धर्म, D₂ न्यय (for धन) B₁ स्यात् (for [आ]हुः) — ^b) K₂ स्वाध्यायो, B₁ ये (for य) Ś₁ K₁ तप, K₂ Dn₁ T₁ G₂ दम (for दमम्) G₂ आर्जव — ^c) K₁ निग्र

हश्च ; K₂ निरोधश्च, T₁ निग्रहण — ^d) K₁ शाश्वतो K₂ द्विजलक्षण — B₄ om 38^d, G₄ om (hapl) 38^e-40^b — ^e) S₁ सत्यमार्जव, K₁ ; D₆ सत्यार्जव, T₁ श्रय

39 G₄ om 39 (cf v l 38) — ^a) B₁ विज्ञेय (for दुर्ज्ञेय) — ^b) B Dc Dn D₄ ; स च (B₁ सत्य) (for स तु) — ^c) T₁ श्रुति प्रमाणो ; G₁ श्रुति प्रमाण, G₂ प्रमाणे ; M₁ प्रमाण T₁ G₁ M₁ धर्माणां (for धर्म स्याद्) — ^d) G₂ वेदानु, M₂ सिद्धान्त

40 G₄ om 40^{ab} (of v l 38) — ^b) Ś₁ K₂ T₂ G₂ M₁ एव (for एव) — ^c) B D (except D₆ ६) T₂ G₂ M भगवानपि (for भवानपि च) — ^d) S (except G₂) स्वाध्यायानिरत — ^e) Ś₁ सत्त्वेन (for तत्त्वेन) D₁ ; ६ भगवान्, T₂ विभवन् — ^f) Ś₁ K₁ ; वेदान्, K₄ B D (except D₁ १) T₂ G₂ धर्म (for धर्मान्) K₄ D₁ ; वेत्तीति — After 40, B D (except D₁₋₃ ६) G₂₋₄ ins 1004* यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमक द्विज ।

धर्मव्याध तत पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ।
 [(L 1) B₁ ; धर्म (for विप्र) G₂ ; ६ पर धर्म सनातन (for the posterior half)]

41 ^a) Ś₁ K₁ ; स्थितो, K₄ स ते, B Dc₁ Dn D₄ ; G₂ वसेद् (for वसन्) — ^d) K₄ [S]खिलान्, T₁ स तु (for स ते) Ś₁ प्रवेक्ष्यति ; B₄ वदिष्यति — ^e) G₁ गच्छ सु (for गच्छस्व) — ^f) K₂ G₁ यथाकाल — After 41, S (except G₂) ins

1005* व्याध परमधर्मात्मा स ते छेत्यति सशयान् ।

42 ^a) K₂ ; B₁ ; T₂ इत्युक्तम् ; T₁ दुरुक्तम् (for अत्युक्तम्) D₂ इति (for अपि) Ś₁ K₁ तत् (for मे) — ^b) D₂ मानद ; D₆ मो द्विज ; T₁ [अ]र्दिम (for [अ]र्निन्दित) — K₄ D₄ om 42^d — ^d) Ś₁ K₁ ; ६ D₁₋₃ ६

अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।
स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्मविदुषो जनाः ॥ ४२
ब्राह्मण उवाच ।
प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया ह्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

१९८

मार्कण्डेय उवाच ।

चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवावभौ ॥ १
चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।

धर्मकुशला (for 'विदुषो) Ś1 K4 नरा' (for जना) B
Dc Dn D6 G3 ये धर्ममभिर्विन्दते (B1 'विन्दति, B2 'नन्दति),
T1 स्वधर्मविदुषो जनाः; T2 G1 2 4 ये च धर्मविदो जना'
43 °) D1 2 सु (for च) — °) K1 D6 उपलभस
K1 2 प्रोक्तो, B3 Dc3 G1 2 M [अ]प्युक्तो, B4 Dc1 Dn
D3 4 G3 M1 [अ]प्युक्तो, T2 G4 [अ]भ्युक्तो — °) B1 स मे
(for मम) K3 4 B4 D1-3 नैश्रेयस, some MSS निश्रेयस
B4 पद, D1 पर; T1 G1 प्रति (for परम्) — °) K4 D3
क्षम भवतु, Dn यत्रादिशसि (1) (for साध') Ś1 K1 2
भामिनि, B4 यक्षम (for शोभने)

44 D1 om 44 — After the 1ef, B ins
1006* धन्या स्वमसि कल्याणि यस्या स्याद्दत्तमीदृशम् ।
[G1 M ते (for स्याद्)]

— °) T2 तथा (for तथा) K3 4 D2 3 5 T3 G1 2 4
M2 निस्पृष्टो (for वि') Ś1 K1 2 4 D3 5 T1 G2-4 M2 निर्गल्य
— °) G तमेव (for स्व) T1 G1 M1 [आ]वसथ (for भवन)
T2 स्वयमेव वन ययौ — K3 om 44^{ed} — °) = 3 198 1°
Ś1 K2 B Dc Dn D3 4 6 T1 स स्वमात्मानः; K1 स्वसमा',
K4 D3 5 स्वयमा' (for स द्विजो') — °) N G3 द्विजसत्तम'
(D3 4 'म), G1 मुनिसत्तम G3 (before corr) आगस्कृत
इवावभौ (of 3 198 1^d)

Colophon om in D1 — Major parvan Ś1 K1 2
G2 4 आरण्य — Sub parvan G1 मार्कण्डेयसमास्या
(followed by पतिव्रतोपाख्यान), G2 मार्कण्डेयमहाख्यान

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ४३
मार्कण्डेय उवाच ।
तया विस्पृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानं कौशिको नरसत्तम ॥ ४४

श्रद्धधानेन भाव्यं वै गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २
कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३
इति संचिन्त्य मनसा श्रद्धधानः स्त्रिया वचः ।

K B Dc Dn1 n3 D3-5 G3 M2 (all om sub-parvan
name) mention only पतिव्रतोपाख्यान (followed by
समास in K1 2 D5) — Adhy name M1 कौशिकैक
पत्नीसवाद' — Adhy no (figures, words or both)
Dn 205 (Dn3 204), T G1 2 4 M 200 — Śloka no
Dn1 n3 47, Dn3 48

198

1 °) T1 'त्वा तदा प्रोक्त — °) T2 G2 4 चोक्तम्
(for प्रोक्तम्) T1 तदाश्चर्यं विशेषत — °) = 3 197 44°
Ś1 K1-3 B2 3 Dc Dn D3-5 G3 स स्व (B2 स्व)मात्मान,
K4 D1 2 स्वयमा' (for स द्विजो) — °) K2 आगस्कृतम्,
D5 'स्कृतम् Ś1 K D3 5 स्थित (for [आ]वभौ) D1 2
असकृत्स्वचित्तक, G1 मनस्कृत इवाभवत्

2 °) Ś1 K B3 4 Dc3 D1-3 5 च, B1 Dc1 Dn D3 6
T1 G3 स्व (for स) — °) Dn3 अवाप्त्यात्, Dn3 D3 6
अवासवान् (for अथाब्रवीत्) — °) Ś1 K D3 5 भाव्य हि
(K2 भावेन), B Dc Dn G3 (by transp) वै भाव्य, D1 2
मे भाव्य — °) D5 मिथिलान् D1 इह (for अहम्)
3 °) Ś1 K D1 3 5 सर्ववित्तस्यां, D3 4 सर्ववित्तस्या
— °) B2 4 निविशते, G1 वै वसने — °) B4 तद्, T1 तं
(for त)

4 °) Dc तपमा; D3 वचन (for मनसा) B3 इति
संचितयामास — °) K3 सदधान Ś1 K1 2 D1 M स्त्रियो
(for स्त्रिया) — °) T1 मौर्ध्ने' (for धर्म्ये') — °) T1

बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ।
संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ॥ ४
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ।
ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ॥ ५
धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ।
गोपुराद्वालकवतीं गृहप्राकारशोभिताम् ॥ ६
प्रविश्य स पुरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्वृताम् ।
पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ७
अश्वै रथैस्तथा नागैर्यानिश्च बहुभिर्वृताम् ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ॥ ८
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ।
धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ॥ ९
अपश्यत्त्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ।

मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वात्तु क्रेवणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ १०
स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्त आसने ॥ ११
व्याध उवाच ।
अभिवादाये त्वा भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधस्तु भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ १२
एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १३
मार्कण्डेय उवाच ।
श्रुत्वा तु तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशहर्षितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १४
अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्विजम् ।

G₂ 4 (by transp) स संप्रतस्थे, G₁ M₂ स तु प्रतस्थे; M₁
तत् प्रतस्थे — After 4°, K₁ 2 ins

1007* जनकेनाभिपालिताम् ।

पथि पश्यन्नदी रम्या

5 ^o) K₂ Dn D₄ 6 M₂ अतिक्रमन् — ^d) Ś₁ K₁ 2 4
D₁₋₃ 5 [अ]भिपालितां, K₂ [अ]भिरक्षितां

6 ^o) Ś₁ K B₁ 4 Dc₂ D₁₋₃ T₁ G₁ 2 धर्मसेतु, D₆
धर्मसेतु, T₂ धर्मसेतुति — B₁ om 6^{cd} — ^d) B₂ 4
हर्म्यप्राकार, B₂ हर्म्यप्राकारतोरणा, Dn D₄ 6 G₂ हर्म्यप्राकार
शोभना, D₁ 2 बृहव्याकारशोभितां, D₆ गृहप्राकारशोभिनीं,
G₁ M₁ गृहप्रासादशोभितां

7 G₄ om 7^a-8^b — ^a) B Dc Dn D₄ 6 G₂ नगरीं
(for स पुरीं) — ^b) Ś₁ B₂ 3 Dn D₄ 6 G₂ युता (for
वृताम्) — B₂ om 7^{cd}, G₂ om (hapl) 7^a-8^b — ^c)
K₁₋₃ B₁ 3 Do T M पुण्यै (for पण्यै) Ś₁ K D₁₋₃ 6
T₁ विविधैर् (for बहुभिर)

8 G₂ 4 om 8^{ab} (cf v 1 7) — ^b) B Dc Dn D₄ 6
G₂ बोधं (for यानै) B₂ 3 D₁ 2 बहुषा (for भिर)
Dn D₄ 6 G₁ 2 M युता (for वृताम्) — ^d) K₂ उद्यानशत
सकुन्दां, D₆ नित्योत्सवविभूयितां

9 ^a) K₁ 2 सोपश्यन्, G₂ 4 स पश्यन् (for सोऽपश्यद्)
G₁ बहुवृत्ताना — ^b) K₂ क्रमान्, B₁ क्रम; Dn₂ D₆ T₁
G₂₋₄ M₁ क्रमत् — ^c) K₁ अपृच्छत, K₂ D₆ अपृच्छश्च,
Dc₂ D₂ G₂ अपृच्छन्म — ^d) T₂ G₂ 4 [अ]पि (for [अ]स्य)

10 ^a) T₁ सोपश्यत् (for अपश्यत्) — ^b) K₂ (by

corr) सूनां मध्ये, B₂ 3 Do D₁ T₁ शु(B₂ 3 शु)नां मध्ये
(for सूना) — ^c) K₄ D₁ मृग, Dc₂ मार्गं (for मार्गं)
Ś₁ K₁ 2 D₂ माहिष मार्गमास च — ^d) Ś₁ K₁ 2 मनस्विन,
D₁ 2 जितेंद्रिय (for तप) — D₂ om 10^{ef} — ^e) Ś₁
K₄ D₁ विक्रेवणाम्; K₁ 2 D₂ हि के, B₂₋₄ Dc Dn D₄ 6
च के; Dn₂ (by corr) घृणां चक्रे, G₄ तु केवणाम् — ^f)
D₆ हेकांसे (for एकान्ते)

11 ^a) Ś₁ K₂ श्रुत्वा, G₁ हृष्टा (for ज्ञात्वा) — ^b)
K₂ 4 D₂ 5 सभ्रमान्वित Ś₁ K₁ 2 अकस्मात्सभ्रमान्वित
(Ś₁ कुल) — ^c) T₂ ततो (for यतो) Ś₁ K D₂ 5
अभ्याजगाम त विप्र — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ 5 T₂ स्थितम् Ś₁
K₁₋₃ D₁₋₃ एकान्तमानस (K₂ D₁ से), B Dn D₆ G₂
एकांतदर्शने (B₁ मासने); D₆ एकाग्रमानस

12 T₁ om the ref Ś₁ K₁ 2 धर्मव्याध (for व्याध
उ) — ^a) Hypermetric! K₂ 4 B D (except Dc₂)
G₂ त्वा (for त्वा) — ^c) B Dc Dn D₄ 6 हि (for तु)
K₁ भगवन् (for भद्र ते)

13 ^a) K₂ पतिव्रता यदु — ^b) D₆ प्रति (for इति)
— ^d) K₂ आगते (for आगत)

14 ^a) K₂ B₂₋₄ Dc Dn D₄ 6 T G₂ M च तस्य, D₆
(by transp) तस्य तु — ^b) B Dc Dn D₄ 6 G₂ शृशवि
स्मित, D₁ हर्षपूरित — ^d) T₁ [अ]मन्नयत (for [अ]चिन्त)

15 ^a) D_{1m} अयुक्त तु; T₁ G₂ आदेशस्थ, M₂ अदेशस्थो
D₂ च, M₂ न (for हि) Dn₂ मे (for ते) — ^b) B₂ च
त्, Dn हृदम् (!) (for द्विजम्) — D₂ om 15^e-16^b

अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।
स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्मविदुषो जनाः ॥ ४२
ब्राह्मण उवाच ।
प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया ह्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तमवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

१९८

मार्कण्डेय उवाच ।

चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवावभौ ॥ १
चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।

श्रद्धधानेन भाव्यं वै गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २
कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३
इति संचिन्त्य मनसा श्रद्धधानः स्त्रिया वचः ।

धर्मकुशला (for 'विदुषो') Ś1 K4 नरा (for जना) B
De Dn D6 G3 ये धर्ममभिर्दिदते (B1 °विदति, B2 °नदति),
T1 स्वधर्मविदुषो जना, T2 G1 2 4 ये च धर्मविदो जना
43 ^{b)} D1 2 सु (for च) — °) K1 D5 उपलभस
K1 2 प्रोक्तो; B3 De3 G1 3 M [अ]प्युक्तो, B4 De1 Dn
D2 4 G3 M1 [अ]प्युक्तो, T2 G4 [अ]प्युक्तो — °) B1 स मे
(for मम) K3 4 B4 D1-3 नैश्रेयस, some MSS निश्रेयस
B4 पद, D1 पर; T1 G1 प्रति (for परम्) — °) K4 D3
क्षम भवतु, Dn यत्रादिशसि (1) (for साध') Ś1 K1 2
भामिनि; B4 यक्षम (for शोभने)

44 D1 om 44 — After the ref, 8 ins
1006* धन्या स्वमसि कल्याणि यस्या स्याद्वृत्तमीदृशम् ।

[G1 M ते (for स्याद्)]

— °) T2 तथा (for तथा) K3 4 D2 3 5 T2 G1 2 4
M2 निस्पृष्टो (for वि) Ś1 K1 2 4 D3 5 T1 G2-4 M2 निर्गम्य
— °) G तमेव (for स्व) T1 G1 M1 [आ]वसथ (for भवन)
T2 स्वयमेव वन ययौ — K3 om 44^{ed} — °) = 3 198 1°
Ś1 K3 B De Dn D3 4 6 T1 स स्वमात्मान, K1 स्वसमा,
K4 D3 5 स्वयमा (for स द्विजो) — °) N G3 द्विजसत्तम
(D3 4 °म); G1 मुनिसत्तम G3 (before corr) आगस्कृत
इवावभौ (of 3 198 1°)

Colophon om in D3 — Major parvan Ś1 K1 2
G2 4 आरण्य — Sub parvan G1 मार्कण्डेयसमास्या
(followed by पतिव्रतोपाख्यान), G2 मार्कण्डेयसमास्यान

K B De Dn1 n3 D3-5 G3 M2 (all om sub parvan
name) mention only पतिव्रतोपाख्यान (followed by
समाप्त in K1 2 D5) — Adhy name M1 कौशिकैक
पत्नीसवाद — Adhy no (figures, words or both)
Dn 205 (Dn3 204), T G1 2 4 M 200 — Śloka no
Dn1 n3 47, Dn3 48

198

1 °) T1 °स्वा तदा प्रोक्त — °) T2 G2 4 चोक्तम्
(for प्रोक्तम्) T1 तदाश्चर्यं विशेषत — °) = 3 197 44°
Ś1 K1-3 B2 3 De Dn D3-5 G3 स स्व (B2 स्व) मात्मान,
K4 D1 2 स्वयमा (for स द्विजो) — °) K3 आगस्कृतम्;
D3 °स्कृतम् Ś1 K D3 5 स्थित (for [आ]वभौ) D1 2
अमकृतत्वचितक; G1 मनस्कृत इवाभवत्

2 °) Ś1 K B3 4 De2 D1-3 5 च, B1 De1 Dn D4 6
T1 G3 स्व (for स) — °) Dn3 अवाप्त्यात्; Dn3 D6 6
अवासवान् (for अयाब्रवीत्) — °) Ś1 K D3 5 भाव्य हि
(K3 भावेन); B De Dn G3 (by transp) वै भाव्य; D1 2
मे भाव्य — °) D3 मिथिलान् D1 ह्यह (for अहम्)

3 °) Ś1 K D1 3 5 सर्ववित्तस्या, D2 4 सर्ववित्तस्या
— °) B2 4 निविशते, G1 वै वसते — °) B4 तद्; T1 ता
(for त)

4 °) De तपसा, D3 वचन (for मनसा) B2 इति
सचितयामाम — °) K3 सदधान Ś1 K1 2 D1 M स्त्रियो
(for स्त्रिया) — °) T1 मौम्यं (for धर्म्यं) — °) T1

बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ।
 संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ॥ ४
 अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ।
 ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ॥ ५
 धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ।
 गोपुराद्बालकवतीं गृहप्राकारशोभिताम् ॥ ६
 प्रविश्य स पुरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्वृताम् ।
 पण्यैश्च बहुभिर्पुक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ७
 अश्वै रथैस्तथा नागैर्यानिश्च बहुभिर्वृताम् ।
 हृष्टपृष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ॥ ८
 सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ।
 धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ॥ ९
 अपश्यत्त्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ।

मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
 आकुलत्वात्तु क्रेदणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ १०
 स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
 आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्त आसने ॥ ११
 व्याध उवाच ।
 अभिवादये त्वा भगवन्स्त्रागतं ते द्विजोत्तम ।
 अहं व्याधस्तु भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ १२
 एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
 जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 श्रुत्वा तु तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशहर्षितः ।
 द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १४
 अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्विजम् ।

G₂ 4 (by transp) स संप्रतस्थे, G₁ M₂ स तु प्रतस्थे; M₁
 तत प्रतस्थे — After 4°, K₁ 2 ins

1007* जनकेनाभिपालिताम् ।

पथि पश्यन्नदी रम्या

5 ^a) K₂ Dn D₄ 6 M₂ अतिक्रमन्न — ^a) Ś₁ K₁ 2 4
 D₁₋₃ 5 [अ]भिपालितां, K₂ [अ]भिरक्षितां

6 ^a) Ś₁ K B₁ 4 Dc₂ D₁₋₃ T₁ G₁ 2 धर्मकेतु, D₂
 धर्मज्ञेस्तु; T₂ धर्मस्तुति — B₁ om 6^{ad} — ^a) B₂ 4
 हर्म्यप्राकार, B₂ हर्म्यप्राकारतोरणा; Dn D₄ 6 G₂ हर्म्यप्राकार
 शोभना, D₁ 2 गृहव्याकारशोभितां; D₂ गृहप्राकारशोभिनीं,
 G₁ M₁ गृहप्रासादशोभितां

7 G₄ om 7^a-8^b — ^a) B Dc Dn D₄ 6 G₂ नगरीं
 (for स पुरीं) — ^b) Ś₁ B₂ 5 Dn D₄ 6 G₂ युतां (for
 वृताम्) — B₂ om 7^{ad}, G₂ om (hapl) 7^c-8^b — ^c)
 K₁₋₃ B₁ 5 Dc T M पुण्यै^o (for पण्यै) Ś₁ K D₁₋₃ 5
 T₁ विविधैर् (for बहुभिर्)

8 G₂ 4 om 8^{ob} (cf v 1 7) — ^b) B Dc Dn D₄ 6
 G₂ योधै (for यानै) B₂ 3 D₁ 2 बहुधा (for भिर्)
 Dn D₄ 6 G₁ 3 M युता (for वृताम्) — ^a) K₂ उद्यानघात
 सकुला; D₂ नित्योत्सवविभूषितां

9 ^a) K₁ 2 सोपश्यन्, G₂ 4 स पश्यन् (for सोऽपश्यद्)
 G₄ बहुवृत्तानां — ^b) K₂ क्रमान्, B₁ क्रम, Dn₂ D₂ T₁
 G₁₋₄ M₁ क्रमत् — ^c) K₁ अपृच्छत, K₂ D₂ अपृच्छश्च,
 Dc₂ D₂ G₂ अपृच्छस — ^a) T₂ G₂ 4 [अ]पि (for [अ]स्य)

10 ^a) T₁ मोपश्यत् (for अपश्यत्) — ^b) K₂ (by

corr) सूनां मध्ये, B₂ 3 Dc D₁ T₁ शु(B₂ 3 शू)नां मध्ये
 (for सूना) — ^c) K₄ D₁ मृग; Dc₂ मार्गं (for मार्गं)
 Ś₁ K₁ 2 D₂ माहिष मार्गमास च — ^a) Ś₁ K₁ 2 मनस्विनः;
 D₁ 2 जितेंद्रिय (for सप) — D₂ om 10^{af} — ^c) Ś₁
 K₄ D₁ विक्रेणाम्; K₁ 2 D₂ हि के, B₂₋₄ Dc Dn D₄ 6
 च के, Dn₂ (by cori) घृणा चके, G₄ तु केत्राणाम् — ^f)
 D₂ एकांते (for एकान्ते)

11 ^a) Ś₁ K₂ श्रुत्वा; G₁ हृष्टा (for ज्ञात्वा) — ^b)
 K₂ 4 D₂ 5 संभ्रमान्वित Ś₁ K₁ 2 भक्तस्मात्संभ्रमान्वित
 (Ś₁ कुल) — ^c) T₂ ततो (for यतो) Ś₁ K D₂ 5
 अभ्याजगाम त विप्र — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ 5 T₂ स्थितम् Ś₁
 K₁₋₃ D₁₋₃ एकान्तमानस (K₂ D₁ से); B Dn D₂ G₂
 एकांतदर्शने (B₁ मासने), D₂ एकाग्रमानस

12 T₁ om the ref Ś₁ K₁ 2 धर्मव्याध (for व्याध
 उ) — ^a) Hypermetric! K₂ 4 B D (except Dc₂)
 G₂ त्वा (for त्वा) — ^c) B Dc Dn D₄ 6 हि (for तु)
 K₁ भगवन् (for भद्र ते)

13 ^a) K₂ पतिव्रता यदु — ^b) D₂ प्रति (for इति)
 — ^a) K₂ आगते (for आगत)

14 ^a) K₂ B₂₋₄ Dc Dn D₄ 6 T G₂ M च तस्य; D₂
 (by transp) तस्य तु — ^b) B Dc Dn D₄ 6 G₂ भृशवि
 स्मित; D₁ हर्षपूरित — ^a) T₁ [अ]मन्नयत (for [अ]चिन्त^a)

15 ^a) D_{1m} अयुक्त तु; T₁ G₄ आदेशस्थ, M₂ अदेशस्थो
 D₂ च, M₂ न (for हि) Dn₂ मे (for ते) — ^b) B₂ च
 त, Dn हृदम् (t) (for द्विजम्) — D₂ om 15^c-16^b

गृहं गच्छाव भगवन् यदि रोचयसेऽनघ ॥ १५
 बाढमित्येव संहृष्टो विप्रो वचनमब्रवीत् ।
 अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहान्प्रति ॥ १६
 प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १७
 ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
 कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।
 अनुत्पद्ये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ १८
 व्याध उवाच ।
 कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं मम ।
 वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ॥ १९
 धात्रा तु विहितं पूर्वं कर्म स्वं पालयाम्यहम् ।

प्रयत्नाच्च गुरु बृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २०
 सत्यं वदे नाम्यस्यै यथाशक्ति ददामि च ।
 देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २१
 न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न गहै बलवत्तरम् ।
 कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ॥ २२
 कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
 दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोका भवन्त्युत ॥ २३
 कर्म शूद्रे कृषिवैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
 ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २४
 राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
 विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ २५
 भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।

— °) G₁ गृहान् (for गृह) Ś₁ K D₁₋₃ ६ आगच्छ (for गच्छाव) — °) D₆ D_n D₁ ४ ६ G₃ ते रोचते (for रोचयसे)
 16 D₂ om 16^{ab} (cf v1 15) — °) K₃ T G₂ ४
 M त हृष्टो, B D₆ D_n D₄ ६ G₃ त विप्रो, D₁ सतुष्टो (for सहृष्टो) — °) B D₆ D_n D₄ ६ G₃ हृष्टो (for विप्रो)
 — °) D₆ अग्रस्य (for अग्रतस्) Ś₁ K B₄ D₆ D₁ ३ M₂
 त, D₆ च (for तु) — °) K₁ ३ transp स and जगाम
 B D₆ D_n D₄ ६ G₃ गृह (for गृहान्) D₆ जगाम
 स्वगृह प्रति

17 °) D₆ स्व, T₁ तद् (for च) — °) K₃ [अ]भ्य
 पूज्य त, B₁ च पूजित (for [अ]भिपूजित) — After 17^{ab},
 S (except G₃) ins

1008* अध्वेण च स वै तेन व्याधेन द्विजसत्तम ।

[T₁ अध्वेण पाथेन च वै (for prior half)]

— G₄ om 17^{cd} — °) D₆ वै (for च) Ś₁ K₁ ३ D₆
 °मनीयाध्यं — °) G₁ परि (for प्रति °)

18 °) G₂ ४ सुखोपविष्टस्तं व्याध — °) G₂ वचन चेद्
 मब्रवीत्, G₄ हृद् वचनमब्रवीत् — G₄ om 18^{cd} — °)
 K₃ G₁ कर्म तद्वै, G₂ किमेतद्वै

19 Ś₁ मृगव्याध, K₁ ३ धर्मव्याध (for व्याध उ)
 — °) G₂ ४ transp कुलोचित and हृद् — °) D_n पर,
 D_n ३ नः पद (1), T₂ G₂ महत् (for मम) — °) D₆ स्वे
 धर्मे वर्तमानस्य — °) B₃ मा मन्यु, D₆ मन्यु मे (for
 स्वे मन्यु)

20 °) S₁ K D₃ ६ धात्रा हि; B D₆ D_n D₄ ६ G₃
 विधात्रा, D₁ ३ धात्रा वै (for धात्रा तु) B₁ D₆ कर्म (for

पूर्वं) — °) D₆ पूर्वं (for कर्म) B D₆ D_n D₄ ६ कर्म
 स्व (B₁ स धर्म) मनुपालये (D_n D₄ ६ यन्) — °) Ś₁ K₁ ३
 हि, D₆ तु (for च) — °) Ś₁ K₁ ३ शुश्रूषे च, B₁ S
 (except G₃) °पामि, D₆ °पेय (for वेऽह) S₁ परत्प
 (for द्विजो °)

21 °) G₂ ४ सता हि नाम्यस्येह — °) Ś₁ K₁ ३
 B₂₋₄ D (except D₁₋₄) M ददानि (for °मि) T₁ [अ]ह
 (for च) — °) K₃ देवतानितिथिभृत्यौ (sic) — °) Ś₁
 K₁₋₃ D₁₋₃ ६ अवशिष्टेण (for अवशिष्टेन) Ś₁ K₁ ३ वर्तयन्
 (for °ये)

22 °) Ś₁ K D₃ ६ भरसं, D₁ कोप (for कुत्स) Ś₁
 K₁ ३ कचिन् — °) D₁ दुर्बल (for न गहै) Ś₁ बलवत्तरान्

23 °) = G₁b (Vulg) 18 44^a K₁ B₂ ४ D₆
 D_n D₁ ६ S °गोरक्षवाणिज्य — °) K₄ एतत्, T₁ बहु,
 G₁ आहुर (for हृद्) B₄ D₆ जीवित (for जीवनम्)
 — °) M ताम्यां (for तेन) B₁ ३ D₆ D_n D₄ ६ लोको
 भवत्युत

24 °) T₂ कर्मणा तु (for कर्म शूद्रे) — °) K₂ B₄
 G₂ क्षत्रिय B₂ D₁ ३ मत (for स्मृत) — °) G₁ ३ ४
 M °चर्यन् (for °चर्यं) Ś₁ K₁ ३ B₄ D₆ मत्र — °) S₁
 K D₁₋₃ ६ सत्यं चैव द्विजे तथा, G₄ सत्यं च ब्राह्मणैः सह

25 °) Ś₁ K D₁₋₃ ६ transp राजा and प्रशास्ति B₄
 S (except G₃ M₂) [अ]वु (for प्र) — °) Ś₁ K₁ ३
 B₁ ३ D₆ G₁ M स्वधर्मनिरता (K₁ ३ °त) — °) K₃ D₃
 विकर्मणश्च, K₄ मिणश्च, G₁ °संगा (for °सांगश्च) K₁
 कश्चित् (for केचित्)

मारयन्ति विकर्मस्थं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ २६
जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ।
स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम ॥ २७
स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ।
दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्मिकम् ॥ २८
सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ॥ २९
राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।
सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ३०
परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।

न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥ ३१
न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ।
सदोपवासी च तथा नक्तभोजी तथा द्विज ॥ ३२
अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।
प्राणिहिसारतश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३३
व्यभिचाराच्चरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।
अधर्मा वर्धते चापि संकीर्यन्ते तथा प्रजाः ॥ ३४
उरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।
ह्रीवाश्चान्धाश्च जायन्ते बधिरा लम्बचूचुकाः ।
पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥ ३५

26 ^a) K₁ भवितव्य, T₂ G₂ हतव्य हि, M₂ जेतव्य हि (for भेतव्य हि) D₂ M₂ तदा Ś₁ D₁ राज् ; K₄ D₂ T₂ G₂ M₂ ज्ञा (for ज्ञा) — ^b) G₂ M₂ अभिपालने (for अधिपा हि ते) D₂ (sec m) प्रजापालनकर्मणि — ^c) Ś₁ K₁₋₃ B₁ ३ ४ D₂ D_n D₄ ६ M₁ चारयति; K₄ B₂ D₁₋₃ घातं, T₁ पात S (except G₂) विकर्मस्थान् — ^d) K₂ D₂ D_n D₄ ६ नृपा; D₁ T₁ लुब्धो (for लुब्धा) B₁ लुब्धामिव मृगेषुभि

27 ^a) K₂ T₁ जनकस्य हि; D₁ ३ श्रेह (for 'स्येह') S₁ K D₁₋₃ ३ राजर्षे (D₁ ३ विर) — ^b) M₂ ददयते (for विद्यते) — ^c) D₂ D₂ चत्वारो द्विजसत्तम

28 ^a) G₄ एव (for एष) — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁ ६ दुर्वृद्धि (for दुर्वृत्तं) B₂ तत् (for चेत्) T₁ G₄ स्वय (for सुतम्) — ^c) Ś₁ K₁ ३ दडेन दक्ष्यान्क्षिपति, K₂ ४ D₁₋₃ ६ दडेन दक्ष्य (D₁ 'द') क्षि ; B₁ ३ दक्ष्ये दद निक्षि ; T G₁ ३ ४ M₂ दद (G₁ ३ M₂ क्य) दक्ष्येषु निक्षिप्य — ^d) Ś₁ K₁ ३ तथा नष्टानधार्मिकान्, K₂ B₂ तथा न ग्लाति धार्मिका, K₄ D₁₋₃ तथा पुण्याति धार्मिकान् (D₁ क) B₁ S (except G₂) न ग्लापयति धार्मिक (T₁ G₄ 'क'; G₁ M कान्)

29 ^a) Ś₁ K₁ ३ ४ सुयुक्त (K_{4m} प्रयुक्तं), D_{n2} D₁ स (D_{n2} सु) युक्तं, D₂ स युक्त, T₁ G M युक्ताचारोपि (G₁ M₁ 'ते हि), T₂ युक्तदारोपि — ^b) B₁ सर्वान्धर्मेण, D₂ सर्वकर्मणि — ^c) K₁ ३ B M₁ दद च

30 ^a) D₁ [ऽ]पि (for हि) K₂ च (for स्त्र) — ^b) M अपि (for एव) K₁ धर्माणां (for वर्णानां)

31 ^a) S₁ [अ]पि, K₁ ३ D₂ [अ]भि, S (except T₂ G₂) नि (for हि) K₄ राजन् (for ब्रह्मन्) — ^b) T₂ G₁ ३ ४ M₂ वराहान् (for वराह) — ^c) B₂ transp न

and स्वय G₄ विप्रद्र (for विप्रर्षे) — ^a) Ś₁ K₁ ३ स्वय त्वह, D₂ च तानह (for सदा त्वहम्)

32 ^a) T₂ G₂ ४ भक्षयामि च मांसानि — ^b) G₂ (corrupt) जतुकामी (for ऋतु) B₁ D₂ D₂ सदा (for तथा) B₁ तु; D₂ तु; T₁ G₁ [अ]पि (for हि) — ^c) D₂ व्रतोपवासी, G₂ सदोपवासश्च B₂ M₂ तदा (for तथा) — ^d) Ś₁ K₁ ३ B₂ ४ D₂ T₁ नक्त (for नक्त) K₂ B₁ ४ D₂ D_n D₄ ६ G₂ सदा, D₂ (before corr) तदा (for तथा)

33 ^a) Ś₁ K D₂ ३ दुःशील ; D₂ सुशील (for अशील) — ^b) Ś₁ G₂ प्राणिहिसारतश्च, K₂ प्राणिहिसारतश्च, B D₂ D_n D₄ ६ G₂ हिसारतश्च Ś₁ K D₁₋₃ ६ चैव; D₂ चापि (for चापि) — ^c) D₁₋₃ जायते, M₂ भविता (for भवते) G₁ M₁ पुनर्भवति धार्मिक

34 ^a) B₂ D₂ D_n D₄ ६ G₂ अभि (for व्यभि) — ^b) M₁ संकीर्यते (for सकी) B₂ तत (for महान्) — Ś₁ B₂ om ३४^{ad} — ^c) K₁ B₁ ३ ४ D₂ D_n D₄ ६ T₂ G₂ वर्त (for वर्ध) — ^d) D₂ G₂ ४ संकीर्यति (D₂ त) B D₂ D_n D₄ ६ G₂ तत (for तथा)

35 ^a) K₂ तरुडा, K₃ वरुडा, B₁ ४ T₁ कुरुडा; B₂ D₂ D_n D₄ मेरुडा, B₂ कुभोडा, D₂ पगवो (for उरुण्डा) D₂ मुडा वामनका कुब्जा — ^b) B₂ द्विज (for [ए]व च) — ^c) G₂ ४ क्षीया (for ह्रीवा) B₂ D_n D₄ ६ G₂ transp जायन्ते and बधिरा Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ लुब्धचूचुपा (K₄ sec m मदचूचुका), K₂ लुब्धरूचुया, B₁ ३ D₂ D₂ लुब्धलोलुपा; B₂ D_{n1} nsm G₂ सत्तधलोचना, B₂ अर्थलोलुपा, D_{n2} n₂ D₂ ६ [अ]सुधलोचना, D₁ लुब्धपिगला, D₂ लुब्धचूचुका (for लम्बचूचुका) — ^c) Ś₁ K₁₋₃ B₂ ४ D₂ D_{n2} D₂ ३ अधमित्वात्, G₁ अधर्मेण — ^f) K₁ ३ B₁ अभवन्, K₂ ४

स एष राजा जनकः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
 अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ३६
 ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
 सर्वान्सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयास्यहम् ॥ ३७
 ये जीवन्ति स्वधर्मेण संभ्रुञ्जन्ते च पार्थिवाः ।
 न किञ्चिदुपजीवन्ति दक्षा उत्थानशीलिनः ॥ ३८
 शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
 यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ।
 त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ॥ ३९
 मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।

न च कामाच्च संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ४०
 प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।
 न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ॥ ४१
 कर्म चेत्किञ्चिदन्यत्स्यादितरन्न समाचरेत् ।
 यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ ४२
 न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ।
 आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥ ४३
 कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ।
 न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
 अश्रद्धाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४४

B₄ Dc D₅ T₁ G₂ M₂ अभवत् (for अभव) D₂ किल
 (for सदा)

36 ^a) K₂ एव (for एष) G₁ transp राजा and
 जनक — ^b) = 29^b B Dc Dn D₄ ० G₂ प्रजा, G₁ ४
 सर्वान् (for सर्वं) D₀ पश्यते — ^c) D₁ अनुगृह्णन्, D₅
 *गृह्ण — ^d) K₁ सद्धर्मं, D₅ T₂ G₂ M₂ स्वधर्मनिरत T₁
 G₁ तदा (for सदा) — After 36, S (except G₂) ins
 1009* पालेष राजा जनक पितृवद् द्विजसत्तम ।

[T₁ सदा पालेष (for पालेष राजा)]

37 ^a) K₂ प्रपश्यति (for प्रशं) — ^b) D₅ केचिन् (for
 ये च) B₄ पार्थिवा, G₄ वा नरा (for मानवा) — ^c)
 T₁ सर्वान्स्वय परीतेन — ^d) S (except G₂) योजं (for
 तोषं) D₁ तान् (for [अ]हम्)

38 ^a) D₁ transp जीवन्ति and स्वधर्मेण — ^b) K₂
 सभुजेते, K₄ D₂ *भुजति, B₁ ३ ४ Dc Dn D₄ ० G₂ *युजति,
 D₁ *यजति, D₅ भजते, T₁ G₄ *भुज्यते, T₂ G₂ *पूज्यते, G₁
 *भूयते B₂ ह (for च) D₂ मानवा (for पार्थिवा) D₂
 तान्सभुजति पार्थिवान् — ^c) K₁ ३ ४ D₁ २ कचिद् — ^d)
 B Dc Dn D₄ ० G₂ दांता (for दक्षा) Dn₂ D₁ *शालिन,
 T₁ *जीविन, M₂ शायिन G₂ ४ सुशीळा याति ते दिव
 — After 38, D₂ ins

1010* न किञ्चित्फलमाप्नोति स्वधर्मस्य च लोपनात् ।

39 ^a) K₂ भक्त्या, D₂ दया दान च, D₂ शक्त्या तु
 दान, G₄ शक्त्या च दान — ^b) K₂ G₂ M₂ धर्मनित्यदा
 — Ś₁ K₁₋₃ om 39^{cd} — ^c) B₂₋₄ Dc D₁ ययार्ह, Dn₂
 यथार्थ B₂ *गृह्या (for *पूजा) — ^d) G₄ कार्या भूतेषु
 B₁ ३ Dc Dn D₄ ० सदा, B₂ तदा (for दया) K₄ B₄
 सर्वभूतेषु नित्यदा, D₁₋₃ ५ धर्मनित्येषु धर्मिता (D₁ धर्मत,
 D₅ नित्यदा) — ^e) B₁ D₁ योगान् (for त्यागान्) K₂

अत्यत (for अन्यत्र) — ^f) K₄ B₂ D₁₋₃ T G₄ M पौरुषे
 (for पूं)

40 ^a) D₂ परिहरन् — ^b) K₄ अयाचते, B₄ अयोचित,
 T G₁ ३ ४ अनिदित, M अतद्रित (for अयाचित)

41 T₁ om 41, D₂ om 41^{ab} — ^a) Ś₁ K₁ ३
 प्रियेण, K₄ प्रिये तु (for प्रिये न) K₂ हि भृश; K₄ नाभृश;
 B₂ [अ]पि भृश, G₄ [अ]तिशय (for [अ]तिभृश) K₂ हर्षेद्
 (for हृष्येद्) — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₁ अप्रियेण (for अप्रिये न)
 G₁ [अ]ति, G₂ ४ तु (for च) — ^c) G₁ मुह्याद् D₁
 *सकृष्टे (for *कृच्छ्रेषु) — ^d) M₂ धर्मान् K₂ ४ D₁₋₃
 न च रौद्र समाचरेत्

42 K₂ om 42^{ab} — ^a) Dc₁ कर्मकृत्, D₅ कर्म यत्
 (for कर्म चेत्) K₄ अस्यापि (for अन्यत्स्याद्) — ^b) K₂
 इतरन्यत्, K₄ तरसा न (for इतरन्न) B Dc Dn D₄₋₆ T
 G तदा (for समा) — ^c) D₁ M₂ य, T₂ स (for यत्)
 B₁ इह (for अभि) — D₄ om 42^c-43^d — ^d) Ś₁ K
 D₁₋₃ ५ निवेशं, T₁ निबोध (for नियोज)

43 D₄ om 43 (cf v 1 42) — ^a) K₂ B Dc Dn
 D₅ पापे (for पाप) G₂ ३ पापी, M₂ पाप (for पाप)
 — ^b) T₁ स्वादुर (for साधुर) D₁ T तदा (for सदा)
 — ^c) M₁ गत (for हत) — ^d) B₄ स्व (for य) T₁
 पापो भवति नित्यदा

44 T₁ om 44^a-45^b — ^a) D₁ धर्म्यं (for कर्म)
 Dc₁ D₄ वै तद्, T₂ चेत्तद् (for चैतद्) — ^b) Ś₁ K₁ ३ B₁ ३
 Dc D₂ ३ ३ वृजिन (K₁ नां) नाम साधुवत्, D₁ वृजिन तच्च
 साधुवत्, T₂ G₂ ४ वृजिनाना हि (G₂ ह्य) साधक — ^d) S
 अपहसति G₄ वै (for ये) — ^e) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ३ न
 श्रद्धाना, K₂ D₅ M न श्रद्धानो G₁ ३ ४ धमज्ञास् (for
 स्य) — ^f) T₁ G₁ ३ ४ M₂ तेन (G₁ ने तु, G₂ ने च) नश्य

महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
 मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं भवेत् ।
 दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ४५
 न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
 अपि चेह मृजा हीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ४६
 अशुबन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
 न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भूवि दृश्यते ॥ ४७
 विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमृच्यते ।
 नैतत्कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्परिमृच्यते ॥ ४८
 कर्मणा येन तेनेह पापाद्विजवरोत्तम ।
 एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ४९

पापान्यबुद्धेह पुरा कृतानि
 प्राग्धर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।
 धर्मो ब्रह्मन्नुदते पूरुषाणां
 यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५०
 पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
 चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्धानोऽनसूयकः ॥ ५१
 वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ।
 पापं चैत्पुरुषः कृत्वा कल्याणममिपद्यते ।
 मृच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ५२
 यथादित्यः समुद्यन्वै तमः सर्वं व्यपोहति ।
 एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५३

सप्तशय

45 T₁ om 45^{ab} (cf v1 44) — After 45^{ab}, S (except G₃) ms

1011* साधुसत्रीतिमानेव सर्वत्र द्विजसत्तम ।

— ^a) Ś₁ न सार (for असार) D_n D₄ ० भावित, G₃ जीवित (for भाषित) D₃ (by corr) G₁ बहु (for भवेत्) — ^c) K₃ D₁ ३ G₁ ३ M₃ वर्शयति, B₁ ३ D₀ T₁ 'यन्'; G₃ 'यामि (for यति) D_n [अ]तरात्मा त (D_n३ स्मत्त्व) । — ^f) D₃ दिव्य (for दिवा)

46 ^a) Ś₁ लोक ; T₃ मूढ (for मूर्ख) — ^b) K₃ केवलात्मा प्रसासक — G₄ om 46^a-47^b — ^c) T₁ चेह (for चेह) D_{n1} n₃ D₃ Cnp श्रिया; D₀ मृषा (for मृजा) K₁ D₀ अपि देहमृ (K₁ प्र)जा हीन

47 G₃ om 47^{ab} (cf v1 46) — ^a) K₁ अशुबन्; D₃ विपद्यत्, T₃ अभवन्, M₃ अश्रवत् (for अशुबन्) K₃ कस्य च (for कस्यचिन्) — ^b) G₃ च निदयन् (for अवर्णं) — ^c) T₃ G₃ किंचिद् (for कश्चिद्) K₄ D₁ ३ गुणहीनस्तु, D₃ कुलसपन्न — ^d) D₃ प्रायशो (for प्रकाशो) S (except G₃) न च (for भुवि) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ३ विद्यं (for दृश्यं)

48 ^b) Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ पापार्थात्परि'; K₄ D₀₃ धांत्परि'; B₁ स्त परि, D₃ प्रथमात्परि, T₃ G₁ ३ 4 M₁ 'द्वि परि (for द्विपरि) — ^c) B D₀₁ D_n D₄ ० तत् (for [प]त्त्) B₁ ३ D₀ D₃ ३ G₃ 4 कुर्यात् (for कुर्यां) B₄ न कुर्यां पुनरेवेति — ^d) T G₁ ३ 4 द्वितीय Ś₁ अपि, K₃ प्रति (for परि) — After 48 M₃ ms

1012* करिष्ये धममेवेति तृतीयात्परिमृच्यते ।

49 ^a) S (except G₃) केन (for तेन) T₃ M₃ [अ]ह,

G₃ 4 [अ]पि (for [इ]ह) — ^b) S (except G₃) पापात्मा द्विजसत्तम — ^c) G₃ श्रुतमिद (for श्रुति) Ś₁ K₁ ३ विद्वन् (for ब्रह्मन्) — ^d) K₁ परिपृच्छति, B₃ D₀ D_n D₄ प्रतिदृश्यते, D₃ परिशस्यते, D₀ परिदिश्यते

50 ^a) Ś₁ K₁ ३ [अ]कृत्वेह, K₃ 4 D₁₋₃ ३ G₁ कृत्वेह, B₄ [अ]शुध्वा च, T₃ G₃ 4 M बुद्धेह (for [अ]शुद्धेह) — ^b) B₄ T₁ स धर्मशीलो, D₃ M सद्धर्म', G₃ 4 स्वधर्म' K₃ [S]पि निहति; B₁ ३ 4 D (except D₁₋₃ ३) G₃ [S]पि विहति, T₁ M₁ हि विहति; M₃ [S]भिवहति (for विनि') K₃ M₃ पश्यन् (for पश्चात्) — ^c) Ś₁ ब्रह्मो, D₁ धर्म (for धर्मो) Ś₁ धर्मन्, D₀₁ D_n D₀ राजन् (for ब्रह्मन्)! S (except G₃) अदति (for नुदते) K₃ S (except G₃) ब्राह्मणानां; D₁ ३ पौरुषाणां D₃ धर्मान्नुदते पौरुषाणां समस्त — ^d) K₃ शुभेन पाप न विचार्यमस्ति

51 ^a) K₃ T₃ G₁ M₁ [अ]भिमन्येत; K₄ (hypermetno) योभिमन्येत (for हि मन्येत) — After 51^{ab}, B D_n D₄ ० G₃ ms

1013* त तु देवा' प्रपश्यन्ति स्वस्वैवान्तरपूरुष ।

— ^a) Ś₁ K₁ [S]नसूयया

52 ^b) Ś₁ K D₁ ३ सष्ट (for विष्ट) Ś₁ K₁ ३ 4 B₁ ३ D₁ ३ स' (for य) — After 52^{ab}, S (except G₃) ms

1014* अपश्यन्नात्मनो दोषान्स पाप प्रेत्य नश्यति ।
 — ^a) Ś₁ उपपद्यते — ^f) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) G₃ अणैव; T₁ 'आदिव (for अरैरिव)

53 ^a) T₁ स उद्यन् (for समुद्यन्) — ^b) Ś₁ D₀₁ D_n D₄ ० G₃ पूर्वं (for सर्वं) — ^d) Ś₁ K₁ ३ सर्वं पाप व्यपोहति

54 ^b) B_{1m} मोहमेव, B₄ लोभमेव; S (except G₃)

पापानां विद्वधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ।
 लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
 अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ५४
 तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
 सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५५
 मार्कण्डेय उवाच ।

स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।
 शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ।
 एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ॥ ५६
 व्याध उवाच ।
 यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
 पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ५७

लोभमोहौ (for 'मेव) — After 54^{ab}, T₂ G₁ 3 4 M ins
 1015* तस्मात्तौ विदुषा विप्र वर्जनीयौ प्रधानत ।
 — T₁ om 54^c-57^b — ^c) T₂ G₂ 4 पापान् K₂ वि
 पश्यति (for व्यव) — B₂ om 54^{cf} — ^e) Ś₁ K₁ 2
 T₂ G₃ M₁ अधर्स्या, K₃ 'धर्म्य, K₄ 'धर्मो (for 'धर्मा)
 — ^f) S₁ पापा, K₃ 4 कूप (for कूपा) K₃ 4 आवृत
 55 T₁ om 55 (cf v 1 54) — ^a) D₁ T₂ G₂ 4
 एषा, G₂ M₁ येषा (for तेषां) D₁ धर्मा, T₂ G₁ 2 4 M
 पच (for दम) — ^b) K₂ धर्मससृता, B₄ 'सस्थिता, D₆
 'सयुता G₂ शिष्टाचारेषु नित्यदा — ^c) D₅ G₄ सर्वो, G₁
 'र्वे (for 'र्व) — ^d) G₄ शिष्टाचारा K₁ G₁ 4 M₁
 सुदुर्लभा — After 55, B₁ 3 Dc Dn₂ D₂ 3 G₂ 4 add
 a colophon (adhy no G₂ 4 201)
 56 T₁ om 56 (cf v 1 54) — ^a) G₁ M₂ च (for
 तु) K₁ M₂ महाप्राज्ञ; K₂ 'प्रज्ञो, K₄ Dc D₁ T₂ G₂ 4
 'प्राज्ञ, M₁ 'राज — ^e) M₂ शिष्टाचार B₁ इह (for अह)
 — ^d) D₁ G₁ 2 M₁ विद्यामिति — After 56^{ad}, N
 (except Ś₁) G₂ ins

1016* एतदिच्छामि भद्र ते श्रोतु धर्ममृतां वर ।
 while T₂ G₁ 2 4 M ins (a v 1 of 57^{cd})

1017* पञ्च कानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।
 — Ś₁ om 56^{cf} — M₂ reads 56^{cf}-57^{cd} after 64^{ab}
 (cf 1018*) — ^e) N (Ś₁ om) स्वप्नो (for एतन्)
 — ^f) K₁ 2 तद्वीधि, K₃ 4 B Dc Dn D₂-5 तद्वीधि,
 D₁ तन्मे वृहि
 57 T₂ om 57, T₁ om 57^{ab} (cf v 1 54) For

कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
 धर्म इत्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ५८
 न तेषां विद्यतेऽवृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
 आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ५९
 गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
 एतच्चतुष्टयं ब्रह्मजिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६०
 शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य चार्त ॥ ४३
 यामयं लभते तष्टिजगन्नामसाधुवत् ।
 वेदस्योपनिर्त मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
 दमस्योप धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४४
 ये तु ध

अपथा 3 अन्यत्र) — ^f) K₄ B₃ D₁-3 T G₄ M पौरुषे

परिहरन् — ^b) K₄ अयाचते; B₄ अथोचित,
 M₂ of v 1 56 M अतद्वित (for अयाचित)
 — Ś₁ om 57 — ^{ab}) G₂ transp च, ^a) Ś₁ K₁ 2
 चा (for च) B₂ पुगत्र (for 'सत्तम)
 58 ^a) T₂ च मोह च (for वशे कृत्वा) — ^b) K₂ 4
 D₁-3 मोहम् (for लोभम्) Ś₁ K₁ 2 D₆ दममोहमना (Ś
 'दा)र्जव — ^c) K₂ D₀₁ Dn D₄ 6 धर्मम् (for धर्म)
 D₁ 2 सहृष्टास् (for संतुष्टास्) — ^d) B₁ D₃ transp ते
 and शिष्टा G₁ 'सत्तमा (for 'समता)
 59 ^a) D₂ यद् (for न) D₁ 2 5 येषां (for तेषां)
 D₁ T₁ G₁ 2 4 M₁ भिद्यते (for विद्यते) S₁ K वित्त, D₂
 पाप (for सृत्त) — ^b) B₁ धर्मस्वाध्याय Ś₁ 'शूलिनां, K₂
 'शिल्पनां, K₃ D₅ 'शीलतां, K₄ 'वर्तिनां — ^c) Ś₁ K₁ 2
 आचाराचरण Dc चापि (for चैव)
 60 ^a) K₂ 4 D₁-3 धैर्यम्, B₂ नित्यम् (for सत्यम्)
 — ^d) S₁ K D₂ 3 5 नित्यश (for नित्यदा)
 61 ^a) D₁ मति (for मन) — ^b) D₀₂ प्रतिश्रुत्य B₂
 च नित्यश — ^c) G₂ यामया, G₄ त; M 'ल (for 'य)
 M₂ भजते (for लभते) Dn D₄ 6 वृत्ति (for तुष्टि) — ^d)
 S₁ शक्याप्सुम्, K₁ शक्यामतो, K₄ D₂ 3 शक्या ततो, D₁
 शक्या स्वतो, T G₁ 2 4 M₂ शक्यामतो (for शक्या इतो)
 63 G₄ om 63^{ab} — ^a) B₂ च (for तु) S₁ K
 D₁-3 5 धर्मससृयति (K₂ 4 त), B₁ 2 4 Dc Dn D₄ 6
 G₁ 5 धर्मानसुयते — ^c) K₄ अपथे; G₄ अन्यथा (for अपथा)
 G₄ चरता (for गच्छता) — ^d) K₁ 2 अनुतापोपि, K₂ B₁ 2
 यातो; D₂ गता (for 'यातापि) Dn D₄ 6 च (for
 [अ]पि) D₅ नश्यति (for पीड्यते)

ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
 धर्म्यं पन्थानमोरूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६४
 नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता नराः ।
 उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६५
 नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
 त्यज ताञ्ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ६६
 कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ६७
 क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
 शिष्टाचारे भवेत्साधु रागः शुक्लेव वाससि ॥ ६८
 अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
 अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।

सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ६९
 सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
 आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ ७०
 यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स्वां स्वां प्रकृतिमश्नुते ।
 पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानामोत्यनात्मवान् ॥ ७१
 आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
 अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ ७२
 अक्रुध्यन्तोऽनस्रयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
 ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥ ७३
 त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनुस्विनः ।
 गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ ७४
 तेषामदीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।

64 T₁ om 64^a-65^b Before 64, M₂ ins कौशिक
 - °) S₁ तु (for सु) - °) K₂ श्रुतत्यागं, K₄ श्रुत्यापास ;
 B₁ श्रुतियोग, D₂ श्रुचित्याग — After 64^{ab}, M₂ reads
 56^{cf}-57^{ed}, viz

1018* एतन्महामते न्याय प्रव्रवीहि यथातथम् ।
 न्यायः ।

यज्ञो दान तपो वेदा सत्य च द्विजसत्तम ।
 पञ्चेतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— G₁ om 64^{ed} — °) B D (except D₂) T₂ धर्मं,
 G₂ धर्मं (for धर्म्यं) B₁ आश्रित्य (for आरूढा) — °) S₁ K D₁-3 सत्यव्रत, M₂ सत्यान्धर्म B₁ स्वधर्मेपरमैषिण

65 T₁ om 65^{ab} (cf v l 64) — °) G₂ प्रयच्छति
 S₁ K₁ ३ तु या; D₂ तु ये (for परा) — °) S₁ K₁ ३ G₂ ३
 चारतता; K₂ ३ D₁-3 ३ T₂ चारतया B₂ ३ D₂ D₄ ३
 जना, T₂ तु मे (for नरा) — °) K₂ स्थिता, K₃ D₂
 स्थित्या, G₁ सत्य (for स्थित्या)

66 °) S₁ K₁-3 नास्तिका भिन्नमर्यादा — °) S₁ K₁ ३
 नरा, K₂ D₁-3 ३ नरान्, B₂ पापान्, T₁ चोरान् (for क्रूरान्)
 K₂ ३ पापमत, K₄ न्यायमते, B₂ ३ D₂ ३ G₁ ३ ३ पापमते
 S₁ K₁ ३ स्थिता, B₁ नरान्, B₂ स्मृतान् (for स्थितान्)
 — °) K₂ B₂ G₁ M₂ उपसेव च, K₄ D₁ उपसेवया

67 °) S₁ K₁ ३ B₂ कामक्रोध K₂ D₁ ३ ग्राहवर्ती
 — °) B₂ D₂ ३ ३ धृतिमतीं (B₂ ति) — °) B₂ जन्म
 दुर्गानि, S (except G₂ ३) तानि दुर्गाणि

68 °) B₂ चरतो (for संचितो) — °) K₁ G₁ M
 शिष्टाचारो — °) K₄ D₂ ३ G₂ राग शुकृ ह्वाचरे

69 B₂ om 69^{ab} — °) S₁ K₁ वस, K₂ D₁ ३ T₁
 M पव (for परम्) K₂ स्थित दम, T₂ 'हितवृत्त' — K₂
 M om (hapl) 69^d-70^e — °) D₁ धर्मं (for सत्ये)
 — °) K₁ ३ T G₁ ३ ३ सत्य (for सत्ये) S₁ K₁ T₁ G₁
 प्रतिष्ठान, K₂ प्रतिष्ठानि; T₂ G₁ ३ प्रतिष्ठा त

70 K₂ M om 70^{ab} (cf v l 69) — °) S₁
 K₁ ३ ३ D₁ ३ निषेवण; D₂ (marg see m as in text)
 निषेविण — °) S (except G₂) सतो ह्य (T₂ प्या)
 चार

71 °) K₄ B₁ ३ Do Dn D₂ ३ ३ G₂ स स्वा, B₂ स
 ता, B₄ स तत्; T₂ तां स्वां (for स्वां स्वां) — °) T₁ 'मोहा
 दीन् (for कामादीन्) — °) K₂ D₁ ३ ३ S (except G₂
 M₁) प्राप्नोति K₂ नात्मवान्, D₁ [अ]नुत्तमान् (for
 [अ]नात्म)

72 °) D₁ अदमो (for आरम्भो) S₁ K D₂ ३ ३
 त्यागयुक्तो — °) K₄ D₂ ३ स तु; T G₁ M सर्वो, G₁ सर्वं ;
 G₂ स वै (for स हि) S₁ B₁ स्थित; D₂ स्मृत, D₂ श्रुत
 (for स्मृत) — °) K₁ अनाचारान् K₂ B₂ ३ D₂ ३ ३
 स्वधर्मं स्वात्, Do स्वधर्मेषु; T₁ स्वधर्मैश्च (for स्वधर्मैति)
 — °) S₁ K B₄ D₁-3 ३ इति (for एतत्)

73 °) B₁ न मृष्यते (for ऽनस्रं) — °) T₁ जतव,
 G₁ आर्जव (for ऋजव) B₁ कामं, Do शिष्ट; D₂ शम
 मापन्ना, T₁ सर्वसपन्ना; G₂ साधु — °) K₄ प्रयास्तारो;
 D₂ शिष्टाचारे K₂ ३ D₂ [उ]त; D₁ ३ हि (for हे)

74 K₂ om 74 — °) B₂ शुक्लमतो S (except
 T₂ M₂) यदास्विन — °) K₂ शुश्रूषवे, T₂ 'शुश्रूषया

स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संग्रणश्यति ॥ ७५
 तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
 धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ ७६
 आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।
 श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥ ७७
 वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
 शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ७८
 पारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ।
 क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥ ७९
 सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ।
 परुषं न प्रभाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ ८०

शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
 विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८१
 न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
 सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः संनिविष्टाश्च सत्पथे ॥ ८२
 दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ।
 सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८३
 सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
 दाननित्याः सुखाल्लोकानामुवन्तीह च श्रियम् ॥ ८४
 पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।
 अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥ ८५
 लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।

— ^a) B₂ T₁ ते, D₂ ३ ये, B₄ [अ]ति (for [उ]त)

75 B₂ om 75^{ab} — ^a) B₂ ४ Dc Dn D₄ ६ G₂
 अहीनस्त्वानां — ^b) G₂ ४ M₁ 'धर्मिणां' — ^c) Ś₁ K
 D₁₋₃ ६ सवृ', T G₁ ३ M₁ सस्कृ' (for सस्कृ') — ^d) B₄m
 त्रिविध कर्मलक्षण (cf 78^d)

76 ^a) D₁ तत्, D₂ ते (for त) K₄ D₃ समाचारम्;
 T₁ सदापरम्, G₂ सदाचार्यम् Ś₁ T₂ G₁ ३ आचार्यं, K₂
 आश्रित्य, D₂ अत्यर्थं (for आश्चर्यं) B₄ सदाचार समास्थाय
 — ^c) Ś₁ K₁ ३ G₂ धर्म्यं

77 ^a) G₁ कामं, G₂ नामं (for मानं) — ^c) B₁
 श्रुतवतो जितक्रोधा, D₂ श्रुतिचित्तोपसपन्ना, G₁ श्रुतित्यागोपं
 — ^d) Ś₁ D₁ ते नरा, B₄m ते वृद्धा, Dc ते सर्वे, D₂ सतो
 वै (for ते सन्त) Ś₁ K₁ ३ B₂ ४ (m as in text) Dc₁
 स्वर्गवासिन Dn D₄ ६ G₂ सत स्वर्गनिवासिन'

78 ^a) S (except T₂ G₂) प्रथमो (for परमो) — ^b)
 Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ६ धर्मशास्त्रगतोपर — ^c) Ś₁ शिष्टाशीलाश्च,
 K₂ B D (except D₁₋₃) G₂ शिष्टाचारश्च, T₁ 'चीर्णं च, T₂
 शील चीर्णं च

79 ^a) B₁ D₂ S (except M₂) धारण, B₄ D₀₁ पारग
 S (except G₂) वेदानां (for विद्या) — ^b) Ś₁ तीर्थानां
 चाव' — ^d) B₁ सदाचारस्य दर्शन, B₂ Dc Dn D₄ ६ G₂
 सतामाचारदर्शन (Dc 'लक्षण)

80 ^b) To avoid hiatus, Ś₁ K D₁₋₃ ६ S (except
 G₂ M₁) अहिंसा (for अहिंसा) — ^c) B₁ ३ Dc न प्रभा
 षति; B₂ Dn D₄ ६ G₂ च न भाषति D₂ पुरुषाश्च प्रभावत'
 — ^d) B₄ जनप्रिया, Dc द्विजप्रिय, T G₁ द्विजातय

81 ^b) K₂ B Dc D₂ G₂ फलसचय, T G₂ ४ M₂ सफ

लाश्रय, G₁ फलसश्रय, M₁ फलसगिनां — ^c) K₂ भवजान
 तस् — ^d) = 83^d M₂ ये (for ते)

82 M₂ om 82^a-84^b, T₁ G₁ om (hapl) 82-83,
 G₄ om 82^{ab} — ^a) M₁ त्यागो (for न्यायो) — ^b) B₁
 D₂ सर्वभूतं; T₂ G₂ सर्वलोकहिते रता, M₁ स्वर्गमार्गोभिकां
 क्षिण — K₂ om (hapl) 82^c-83^b — ^c) Ś₁ K₁
 'जिता B₂ शुक्ला, Dc शुद्धा, T₂ G₄ शक्त्या, G₂ शक्त्या
 (for शुक्ला) M₁ सत' सर्वजिताकांक्षा — ^d) G₂ सनि
 कृष्ट'

83 T₁ G₁ M₂ om 83, K₂ om 83^{ab} (cf v l
 82) — ^a) D₂ दातार सग्रहीतारो — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₂
 'कांक्षिण — B Dn D₄ ६ G₂ transp 83^{cd} and 84^{ab}
 — 83^d=81^d

84 G₄ M₂ om 84^{ab} (for M₂ cf v l 82) B Dn
 D₂ ६ G₂ transp 83^{cd} and 84^{ab} — ^a) Ś₁ K₁ ३ सर्वे
 प्रजा शास्त्रवतस्; K₂ ४ Dc₂ D₂ M₁ सर्वे पूज्या श्रुतवतस्,
 D₁ ६ श्रुतवत सर्वपूज्यास्; T G₁ ३ सत (T₂ G₂ सद्भि)
 पूज्या श्रद्धधानास् — ^c) B Dc Dn D₄ ६ G₂ दाननिष्ठा
 (B₂ Dn₁ ns D₂ शिष्टा) B₂ G₁ शुभाल्लोकान्, T₂ स्वकालो
 कान्; G₂ ४ शुभान्याशु — ^d) K₄ D₂ G₂ ४ M₂ प्राप्तु' (for
 आमु') Dc च प्रिय, T₁ शाश्वत, T₂ चाश्रयान्

85 ^a) S₁ K D₁₋₃ T₂ G₂ [अ]पि (for च) — ^b) M₁
 भृत्यानर्थसमा — K₂ om 85^{cd} — ^c) G₂ ४ अपि (for
 अति) — ^d) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६ transp सन्त and
 सद्भि'

86 M₂ om 86-90, G₄ om 86^{cd} — ^a) S₁ K₁ ३
 प्र; G₂ न (for च) — ^b) T₁ धर्माधर्म, G₁ धर्मात्मात्म'

एवं सन्तो वर्तमाना एधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ८६
 अहिंसा सत्यवचनमानुशंस्यमथार्जवम् ।
 अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ८७
 धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
 अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसत्कृताः ॥ ८८
 त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुत्तमम् ।
 न द्रुह्येचैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ८९
 सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
 गच्छन्तीह सुसंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमृत्तमम् ।
 शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९०

अनस्रया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
 कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ॥ ९१
 कर्मणा श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
 शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्मेष्वतन्द्रिताः ॥ ९२
 प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुह्यतो महतो जनान् ।
 प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ।
 अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ ९३
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
 शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मन्पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टमवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९८ ॥

— ^a) K₂ 4 B D (except D₅) G₂ खेधते (for ए')
 87 K₂ D₂ M₂ om 87 (for M₂ of v1 86) — ^b)
 B₄ D₁ 5 T M₁ तथा (for अथा) — ^{cd}) Ś₁ K₁ 2 Dc₁
 D₄ 6 G₂ [5]नभिमानश्च, B Dc₂ Dn नभिमानश्च T₂
 अद्रोहो गुरुभूतेषु तितिक्षा च दम शम
 88 M₂ om 88 (cf v1 86) — ^a) Ś₁ K B₂ D₁₋₃
 T₂ हीमतो (for धी) B₂ बुद्धिं (for धृति) — ^o) T₂
 G₁ 4 अकामदोष — ^d) K₂ B₂ D₁ लोकसमता, B₂ Dn
 D₄ 6 G₂ साक्षिण
 89 M₂ om 89 (cf v1 86) — ^a) S₁ K₁ 2 D₅
 हि, T₁ च, T₂ G₂ 4 [अ]त्र (for तु) B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6
 G₂ सतामाहुः; G₂ 4 पराप्याहुः — ^b) K₂ 4 B₂ D₁₋₃ 5
 सतां व्रतम्; B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 G₂ सत पदम् T₂ G₁ 4
 अनुस्मरन् (for अनुत्तमम्) — ^o) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5)
 G₂ transp द्रुह्येत् and चैव
 90 M₂ om 90 (cf v1 86) — ^a) Ś₁ K B₂ D₁₋₃
 हि (for च) — ^b) T₂ करुणावेदिनस्तथा — ^o) Dc हि (for
 [ह]ह) K₂ Dc₁ D₁ ससतुष्टा; T सुख तुष्टा — ^d) K₂
 B₁ 2 4 Dc₁ Dn D₂ 4-5 धर्म, T₁ सत्य (for धर्म्यं) — G₄
 om 90^e-91^d, D₂ om (hapl) 90^e-92^b — ^f) K₂
 सुनिश्चित, K₄ सनातन; B₁ Dc सुनिश्चित Ś₁ येषां धर्मा
 सुनिश्चित

91 D₂ G₂ om 91 (cf v1 90) — ^d) T₁ निषे
 विण, T₂ G₂ निषेवित, M 'निषेवित
 92 D₂ om 92^{ab} (cf v1 90) — ^a) K₁ T G₁ 2 4
 M₁ कर्मिण (K₁ M₁ मंगा, T₂ मंग्या) श्रुतसपन्ना, K₂
 B₁₋₄ Dc Dn D₁ 4 6 G₂ कर्म च (K₄ B₂ 3 वा, D₄ 6 चा)

श्रुतसपन्न ☞ Cn कर्मणेति गौडपाठे कर्मणा श्रुतेन च सपन्न
 मित्यर्थः । ☞ — ^b) Ś₁ K D₂ 5 धर्मम् (for मार्गम्) D₅
 अनुव्रत (for अनुत्तमम्) S (except G₂) सतां मार्गगता-
 स्तथा — ^o) K₄ B₂ D₂ G₄ निषेवतो — ^d) B₁₋₃ D
 (except D₁₋₃ 5) G₂ नित्य धर्ममनुव्रता
 93 ^a) Ś₁ K₂₋₄ D₁ 6 G₂ प्रज्ञाप्रासादम् Ś₁ आश्रित्य
 (for आरुह्य) — ^b) Ś₁ K₁ 2 शोभते, B Dc Dn D₄ 6
 G₂ सुख्यते; D₁₋₃ 5 T₂ G₂ सुह्यतो (for सुह्यतो) B₁ Dc
 M₂ जना; B₂₋₄ Dn D₄ 6 G₂ मयात् — ^o) Ś₁ K₂ Dc₁
 D₂ T G₂ 4 प्रेक्षते, K₁ Dc₂ D₁ 5 प्रेक्ष्यते (K₁ 'त्ति), K₂ 4
 प्रेक्षति — ^d) K₂ T₂ G₂ 4 M₂ द्विजोत्तमा — B G₄ om
 (hapl) 93^{ef} — ^o) T G₁ 2 M दानानि (for पापानि)
 — ^f) S (except G₂, G₄ om) द्विजवरात्मज — After
 93, K₄ repeats 77^a-78^d
 94 ^b) Ś₁ K D₁₋₃ 5 यथाश्रुति — ^o) B₁ 2 4 Dc
 Dn D₄ 6 G₂ चारगुण, D₅ चार महद्, T₂ चारक्रमान्
 — ^d) Ś₁ K₁ 2 B₁ 4 द्विजोत्तम

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₂ T₂
 G₂ 4 आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमस्या; G₂
 समाख्या K₂ 4 B D G₂ M₂ (all om sub parvan
 name) mention only पतिव्रतो (D₅ धर्मव्याघो)पाख्यान
 — Adhy name G₁ धर्मव्याधकौशिकसवाद; G₂ कौशिक
 व्याधसवाधो शिष्टाचारलक्षणकथन — Adhy no (figures,
 words or both) Dn₁ n₂ D₁ 206, Dn₂ 205, T G₁
 M (M₂ sup lin) 201 (M₂ orig 203) G₂ 4 202
 — Śloka no Dn 99 D₁ 41

१९९

मार्कण्डेय उवाच ।

स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १
 विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुराकृतम् ।
 पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ।
 दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्विघाते यत्नवानहम् ॥ २
 विधिना विहिते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ।
 निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ ३
 येषां हतानां मांसानि विक्रीणामो वयं द्विज ।
 तेषामपि भवेद्धर्म उपभोगेन भक्षणात् ।
 देवतातिथिभृत्यानां पिदणां प्रतिपूजनात् ॥ ४

ओषध्यो वीरुधश्चापि पशवो मृगपक्षिणः ।
 अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ५
 आत्ममांसप्रदानेन शिविरौशीनरो नृपः ।
 स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ६
 राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
 द्वे सहस्रे तु वध्यते पशूनामन्वहं तदा ॥ ७
 समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
 अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ।
 चातुर्मास्येषु पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ ८
 अन्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्वध्यन्ते सततं द्विजैः ।

199

1 °) K₃ यद्यहं ह्या ; K₄ D₁ ३ अहं यदा* (for यदहं ह्या) Ś₁ K₁ B₄ ह्याचर, K₃ Dc समाचरे (hypermetric), K₄ D₁ ३ ४ [आ]चर; B₁₋₃ Dn D₃ ४ ६ G₃ आचरे, G₁ ह्याचर (for ह्याचरे) — °) D₁ घोररूपम् (for *मेतद्) D₃ (m as in text) अनावृत (for असहायम्)

2 °) K₄ B₃ ४ विप्र (for ब्रह्मन्) — D₄ om (hapl) 2^b-2^c — °) S (except G₃ M₂) पुरातन (for पुरा कृतम्) — °) Ś₁ K₁ ३ D₃ दोषस्य (for पापस्य) — °) B₂ शिरसा (for दोषस्य) B₁₋₃ Dc D₃ T₃ G₃ M₁ तस्य (for [ए]तस्य) Ś₁ K₂ ४ D₁₋₃ ६ वा, B₄ च (for वै) — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ ३ (before corr) निघाते; K₃ D₃ (after corr) T₂ निघाते, B₁ विदित्वा, T₁ निघाते, G₂ ४ निष्कृतौ (for विघाते) Ś₁ K₃ D₃ ६ भवेत् (for अहम्)

3 °) Ś₁ K B₁ ३ Dc Dn D₂₋₄ ६ G₃ हि हते, B₂ D₃ [अ]भिहते, B₄ T₁ M₂ विहित — °) B₁ ३ पातको B₄ महान् (for भवेत्)

4 °) D₃ तेषां, G₁ ४ M₁ एषां T₁ मांसानां — °) K₂₋₄ D₂ M₁ विक्रीणीमो, B₄ T₁ *णीम; M₂ *णाम B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ G₃ विक्रीणामीह वै द्विज, D₃ विक्रीणीमो द्विजोत्तम — °) B₁ ३ ४ T₁ G₁ M कर्म (for धर्म) — °) B₁ ३ ४ Dn D₃ ६ T₁ उपयोगेन K₄ G₄ रक्षणात्, B₁₋₃ Dc D₃ भक्षणम्, Dn D₄ G₃ भक्षणे, T₁ G₁ कर्मणा — °)

G₄ *भूतानां — °) B Dc Dn D₄ ६ G₃ चापि पूजनम् (B₃ *नात्), D₃ G₁ प्रतिपूजनम् (G₁ *ने)

5 °) B₁ ३ D (except D₁₋₃ ४) G₃ चैव (for चापि) — °) K₁ ३ अनाविभूता Ś₁ भूतस्य, B₂ भूतानाम् (for लोकस्य) — 5^d=9^b

6 °) B₁₋₃ Dn₃ G₃ *प्रसादेन — °) B₁ ३ ४ Dc₁ Dn D₄ ६ G₃ सुदुर्गमः; B₃ दुर्गमन

7 °) D₃ महाध्वरे — S (except G₃) om 7^{cd} — °) K₁ ३ द्वि (for द्वे) Ś₁ K₃ ३ D₁ ६ वध्यते — °) Ś₁ K B₁ ३ Dc D₁₋₃ ६ प्रत्यह (for अन्वह) K₄ Dc₁ D₁₋₃ सदा (for तदा) — B Dc Dn D₄ ६ G₃ ins after 7 T G₁ ३ ४ M (which all om 7^{cd}) ins after 7^{ab}

1019* अहन्त्यहनि वध्यते द्वे सहस्रे गवां तथा ।

[T₁ वध्यते, T₂ पच्यते, G₂ ४ पच्यते, M₂ वर्धते G₁ ३ ४ सहस्रे द्वे (by transp) B₁ ३ Dc गवा तदा, T G₁ ३ ४ M तु वै गवां]

8 °) Ś₁ वै तदा, K₁ ३ B₁ नित्यदा, D₁ धीमत (for नित्यश) — °) T₁ M प्रीतिर् (for कीर्तिर्) — °) B₄ मृगस्य, Dc नृपतेर् (for नृपस्य) — °) B₂₋₄ Dn D₄ ६ G₃ स्ये च (for *स्येषु) — K₃ om (hapl) 8^f-9^c — °) Ś₁ *श्रुति, K₁ ३ D₃ चोच्यते (for नित्यश)

9 K₃ om 9^{abc} (of v 1 8) — °) =5^d Ś₁ K₃ इति च (for इत्यपि) — °) D₃ वध्यते श्रूयते श्रुति, T₁ *ते द्विजसत्तम — °) K₄ सक्कता Ś₁ विप्रं (for मन्त्रैः)

संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ९
यदि नैवाग्रयो ब्रह्मन्मांसकामाभवन्पुरा ।
भक्ष्यं नैव भवेन्मांसं कस्यचिद्विजसत्तम ॥ १०
अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिनिर्मांसभक्षणे ।
देवतानां पितॄणां च भृङ्गे दत्त्वा तु यः सदा ।
यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्यति भक्षणात् ॥ ११
अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १२
सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
सौदासेन पुरा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ।
शापामिभूतेन मृशमत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १३
स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।

पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥ १४
स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्धर्म इह दृश्यते ।
स्वकर्मनिरतो यस्तु स धर्म इति निश्चयः ॥ १५
पूर्वं हि विहितं कर्म देहिर्न न विमुञ्चति ।
धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ १६
द्रष्टव्यं तु भवेत्प्राज्ञ क्रूरे कर्मणि वर्तता ।
कथं कर्म शुभं कुर्या कथं मुच्ये पराभावात् ।
कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ १७
दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ।
अतिवादातिमानाम्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ॥ १८
कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ।

— 1) G₁ आमुयु ; G₄ आमुयात्

10 D₂ om 10 — °) K₂ T G₁ M₂ वै ना°, D₆ वैवा° (for नैवा°) Ś₁ K₁ 2 4 D₂ 5 मांसकामा नामविष्यन् — °) Ś₁ lacuna, K₁ 2 4 D₂ 5 ब्रह्मन्यधमय पुरा; D₁ T मांसकामा पुराभवन् — K₄ om 10^c-11^b — °) Ś₁ न वै (for नैव) B D₁ D₁ D₄ 6 G₂ [अ]भवन् (for भवेन्)

11 K₄ om 11^{ab} — °) D₂ 3 अथा (for अत्रा°) K₂ 2, 8 (except G₂) तु (for च) — °) T₁ G₁ M मुने मांसस्य भक्षणे — °) Ś₁ K₁ 2 B₁ 3 4 च, D_n D₄ 6 G₂ [अ]पि (for तु) — °) Ś₁ K B₂ D₁₋₃ 5 यथाशास्त्र; B₂ D_n D₄ 6 यथाश्राद्ध — 1) B₂₋₄ D₁ D_n D₄ 6 G₂ 3 (for स) G₂ 4 दृष्येस (for दुष्यति)

12 °) K₄ भवेदेवम् — °) B₂ इत्येषा वैदिकी श्रुति

13 °) B (except G₂ M₁) तत्रापि (for अ) — °) B D (except D₁₋₃ 5) G₂ तदा (for पुरा) — °) Ś₁ K B₂ D₁₋₃ 5 ब्राह्मणा (for मानुषा) — 1) = (var) 19', etc Ś₁ K₁ 2 इति (for अत्र) Ś₁ K₂ 4 B₁ D_n D₆ M₂ मे (for ते)

14 T₁ om 14-19, M₂ om 14-17 — °) K₂ B D₆ D₂ 5 स्वकर्म Ś₁ K₁ 2 स्वकर्म इति (Ś₁ मेंति च) तन्कृत्वा — °) Ś₁ K₁ नित्यदापि (for न त्यजामि)

15 T₁ M₂ om 15 (of v 1 14), D_n om 15^{ab} (1) — °) K₂ 4 B₁ लधर्मस, B₂₋₃ T₂ G₁ 2 4 M₁ स्वधर्म — D₂ om 15^{bc} — °) K₂ 4 स्वधर्मम्, B₁ स्वकर्म (for अधम) Ś₁ K₁ 2 B₂ 3 D₂₋₃ G₁ 2 इति (for इह) K₁ चोच्यते; D₂ निश्चुत (for दृश्यते) — B₂ om 15^{cd} — °)

K₂ B₄ T₂ G₁ 2 4 M₁ स्वधर्मनिरतो Ś₁ K₁₋₃ B₄ D₁ 5 च (for तु) K₄ D₂ स्वकर्मणि रतियां च — °) K₄ D₂ स्वधर्म; B₁ 3 D_n D₄ 6 G₂ (by transp) धर्म स

16 T₁ M₂ om 16 (of v 1 14) — °) D₂ यत्पूर्वं, G₁ 2 4 M₁ कुले हि (for पूर्वं हि) — °) G₂ 4 M₁ देही तन् (for देहिर्न) B₁ नावमुचति, D₆ न विमुच्यते — °) T₂ G₁ 2 4 M₁ चाय विधिर् (for विधिरय) — °) Ś₁ K₁ 2 4 D₂ 3 कर्मसिद्धये, K₂ D₁ 5 निश्चये

17 T₁ M₂ om 17 (of v 1 14), G₁ om 17^{ab} — °) Ś₁ K₁ 2 प्रष्टव्य; K₂ B₁ 3 D (except D₁₋₃) T₂ G₂ द्रष्टव्या; G₂ द्रष्टव्यस B₁ 3 D (except D₁₋₃) G₂ प्रज्ञा, B₂ 4 T₂ G₂ 4 M₁ ब्रह्मन् — °) K₂ T₂ वर्तते; D₂ वर्ततां G₂ 4 M₁ धर्मो धर्मविनिश्च (M₁ र्ण)ये — °) G₁ 2 कुर्यात् — °) G₁ 2 मुच्येत् D₆ कथ मुक्ति. परा स्मृता — °) Ś₁ K D₁₋₃ 5 दास्य (for तस्य)

18 T₁ om 18 (of v 1 14) — °) Ś₁ K D₁₋₃ 5 दानेन वाक्येन षया तथा (D₂ षणेन च) — °) K₄ पूजनाश्राह, B₂ पूजा लभते; D₁ 3 5 पूजनेनाह — °) B₂ चात्र रत (for च निरत) — °) Ś₁ अभिवादाति; K₁ अतिवाचभि°, K₂ अतिवाचत्°; B₁ 2 4 D_n D₄ 6 G₂ अभिमानातिवादाभ्यां, B₂ अतिवादाभिमानाभ्यां — 1) G₁ निवृत्तो द्विजसत्तम

19 T₁ om 19 (of v 1 14), D₆ om 19^{ab} — °) B M₂ साध्वीति — °) K₁ 2 कृष्यतो B₁ मर्त्या; G₂ 4 उर्वी; M₂ विप्र (for पुसो) K₂ 4 D₁₋₃ 5 T₂ G₁ 2 4 M₁ कृषतो लागलैर्मर्त्या (T₂ लैरुर्वी; G₁ M₁ 'लैविप्र) — °)

कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान्वहून् ।
जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १९
धान्यबीजानि यान्याहुर्ब्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ।
सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २०
अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
वृक्षानथौषधीश्चैव छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २१
जीवा हि बहवो ब्रह्मन्वृक्षेषु च फलेषु च ।
उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २२
सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
मत्स्या ग्रसन्ते मत्स्यांश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २३
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।

प्राणिनोऽन्योन्यभक्षश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४
चङ्क्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्वहून् ।
पश्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २५
उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २६
जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २७
अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
के न हिंसन्ति जीवान् वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ।
बहु संचिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥ २८
अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।

Ks 4 D1-3 5 S (except Gs, T1 om) सु (for च)
Ś1 K1 2 बीजान्यन्यानि व — K1 om 19^f-20^a — f)
= (var) 13^f, = 20^a etc K2 B Dc D3 Ms मे (as in
old printed ed!) (for ते) — After 19, B1 reads 24,
repeating it in its proper place

20 K1 om 20^a (cf v1 19), Ks om (hapl) 20
— ^a) B1 G1 2 धान्यजीवानि — ^b) G2 4 चृणा (for
ब्रीह्या) — ^c) Ś1 K1 2 भूतानि, G2 4 जीवा हि; Ms
बीजानि (for जीवानि) — ^d) = (var) 13^f, = 19^a
etc B Dc मे (as in old printed ed!) (for ते)

21 ^a) K1 3 अपाक्रम्य, Ks G2 4 अप्या, K4 अथ चान्य;
Dc1 Dn3 D4 6 T2 आध्याक्रम्य, D2 अध्यारुह्य, D3 अभ्या-
क्रम्य, T1 बुध्या Ś1 K B4 D1-3 5 चैव (for चापि)
— D5 om (hapl) 21^b — ^b) K1 3 वै (for च) — ^c)
B Dc Dn D1 4 6 G3 वृक्षास्तथौषधीश्चापि (B4 श्चैव), D3
(maig sec m) वृक्षान्महौषधीश्चैव — ^d) K1 गच्छति
(for छिन्दन्ति) G4 छिन्दतो भक्षयति च (of 21^b)

22 ^a) T1 जीवाश्च, T2 Ms षपि, G2 4 णि (for जीवा
हि) T2 G2 4 बहुशो (for बहवो) D1 राजन्, T1 विप्र
(for ब्रह्मन्) — D2 om (hapl) 22^b-23^a, G4 om 22^a
— ^d) B2-4 Dc3 मे (as in old printed ed!) (for ते)

23 D2 om 23^a (cf v1 22), T1 M om (hapl)
23-24 — ^a) T2 G1 2 4 जगदिदं (for इदं ब्रह्मन्) — ^b)
S1 K1-3 B1 2 D4 6 G2 3 प्राणजीवनै — ^c) B2-4 D
(except D1-3 5) G3 transp मत्स्या and मत्स्यान् Ś1
K ग्रसति — ^d) B2 3 Dc मे (for ते)

24 K2 D2 T G1 4 M om 24 (for T1 M cf v1
23) — ^a) G2 जीवैर्जीवा हि जीवति — ^d) B2-4 Dn1

मे (for ते)

25 ^a) Dn2 Dc G3 चक्रम्यमाणान् Ś1 K1 2 जीवाश्च
— ^b) T धरणी D5 अपि (for बहून्) Ś1 K1 धरणीं
संश्रिता द्विज, K3 धरणीसंश्रितान्वहून् — ^c) Ś1 तास्तु,
D5 S (except Gs) ब्रह्मन् (for विप्र) — ^d) B2-4 Dc मे
(for ते)

26 D2 om 26-27, D2 om 26 — ^a) B1 G1 उप
विष्टान्छयानांश्च — ^b) K3 चैतान् (for जीवान्) Ś1 K1 2
अशेषत, K3 4 D5 अचेतस, D1 असहाय (for अनेकश)
— ^c) T1 विज्ञानतस्तथाज्ञान, T2 G1 2 4 अज्ञानादय वा
ज्ञानान्, M विज्ञानतस्तथाज्ञानान् — ^d) B2-4 Dc Dn3 मे
(for ते)

27 D2 6 T1 om 27 (for D3 cf v1 26), G4 om
27^a-28^b — ^a) Ś1 K1 2 जनैर् (for जीवैर्) Ś1 K
D1 2 5 श्यासम् (for प्रक्रम्य) — T2 G2 om 27^{cd} — ^c)
K1 2 D1 ज्ञानाश्च M एकैक च विहिंसति — ^d) B2-4
Dc3 मे (for ते)

28 G4 om 28^{ab} (of v1 27) — ^a) G1 हिंसतीति
(for अहिंसेति) — ^b) T1 च स्मृतै; G1 विस्मृतै; Ms
विस्मृतै (for विस्मितै) — ^c) S1 K1-3 D1-3 5 को, G1
ते (for के) K2 जु (for न) Ś1 K1-3 D1-3 5 हिंसति
S (except Gs) जीवाश्च — ^c) K D2 3 इह, D1 इति (for
बहु) T1 G2 M सचित्यम् K1 2 B Dc Dn D4 6 G3
इति, K3 4 D1-3 बहु (for इह) S1 इह सचित्यमानोपि

29 ^a) G1 2 4 अहिंसाधमेनिरता — ^c) Ś1 K1 कुर्वन्तेव,
K2 ते न (for न्येव) T1 M कुर्वतामपि हिंसा च, G2 4
तेषामपि हिंसा ब्रह्मन् — ^d) T1 अल्पतरो, Ms परा G3
[अ]भवत् (for भवेत्)

कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते यत्नादल्पतरा भवेत् ॥ २९
 आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
 महाधोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥ ३०
 सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
 सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ॥ ३१
 समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ।

गुरूश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ॥ ३२
 बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
 धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३३
 वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
 स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशततमोऽध्याय ॥ १९९ ॥

२००

मार्कण्डेय उवाच ।

धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।

विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वरः ॥ १

श्रुतिप्रमाणो धर्मो हि ब्रह्मनामिति भाषितम् ।

30 °) Ś₁ आलक्ष्याश्चैव, K₂ अलक्ष्या, K₃ B₂ D₂ D₁ १ अलक्ष्या (D₁ क्षा), B₄ आलक्ष्याश्चापि, T₁ G₄ अलक्षितोपि (G₄ ता हि), T₂ G₁ २ M आलक्षिता हि (M₂ तापि) T₁ पुरुष — °) T₁ कुले जाते गुण — M om 30^c-31^d — °) K₄ (m as in text) कार्याणि, D₂ सर्वा (for कर्मा) — °) K₁ २ D₂ T G₂ (after corr) ४ नैव च, B₁ चैव ह, B₂ D₂ n₂ (marg sec m as in text) वै द्विज; D_c वै नृपा, D₂ G₂ (before corr) वै नृप (for वै न च)

31 M om 31 (cf v1 30) — °) D₂ दुर्हृदो (for सुहृदो) B₂ सुहृदोसुहृदोऽन्यांश्च — °) K₂ B₂ D₂ T G₂ ४ सुहृदश्चापि (for दुर्हृद) — °) K₃ सम्यक्प्रवृत्ता पुरुषा — °) S₁ K₁ D₂ ४ अनुपश्यत (D₂ ते) K₃ D₁ १ G₁ अमम्यगनुपश्यत (D₁ इय च, G₁ इयति), K₄ स सम्यगनु दृश्य च, D_c सम्यगर्षं न पश्यत; T₁ सम्यगेवानुपश्यत, T₂ G₂ ४ सम्यगेव न पश्यति

32 °) Ś₁ K D₁₋₃ सु (D₁ अ)समृद्धैर्न, M₂ स समृद्धैश्च S₁ K₁ निदति; B₂ निद्यते T₂ सम्यक्षैश्च (sic) न लज्जति; G₁ खस्थानाग्रच्याचिता स्युर — Ś₁ K₁ om (hapl) 32^b — °) B₂ अपि, T G₁ २ चापि (for चैव) D_c गुरूश्चैव विनिद्यति; G₄ क्ष नापि नदति, M श्रैवामिनदति — °) B₂ शीघ्र; D₂ मूर्खा S (except G₂) मूढा निश्चितमानिन (T₁ निन; M₁ नसा)

33 °) G₄ M लोक B₂ ४ [S]पि (for त्रि) — °) Ś₁ D_c चेट, K₁ २ चैव (for द्विज) — °) D₁ अयुक्त; D₂ M₁ अधर्म्य; G₁ अधर्मा — °) B₂ ४ मे (for ते)

34 °) Ś₁ K D₁₋₃ १ transp वक्तु and शक्य — °) Ś₁ K₁ २ D₁ १ M₁ धर्म्याधर्म्यै (K₂ 'मे')षु — After 34^a, G₁ ins 1020* वेदधर्माविरुद्ध यत्प्रमाणैः प्रतित शुभम् । — G₁ om 34^{od} — °) K₄ D₂ G₄ स्वधर्म — °) M₂ सशम (for स यश) G₄ नर (for महत्)

Colophon — *Major parvan* K₂ T₂ G₂ ४ आरण्य, D_c वन (1) — *Sub-parvan* G₁ मार्कण्डेयसमस्या Ś₁ K₁ २ D₂ (all om sub parvan name) mention only धर्मव्याधो (K₁ D₂ व्याधो) पाख्यान; K₂ ४ B D_c D_n D₁₋₄ १ G₂ M₂, likewise, only पतितयोपाख्यान — *Adhy name* Ś₁ हिंसानिर्णय; G₁ धर्मव्याधकौशिकसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) D_{n1} (*sup lin*) n₂ D₁ 207, D_{n2} 206, T₁ G₁ M (M₂ *sup lin*) 202 (M₂ orig 204), T₂ 201, G₂ ४ 203 — *Śloka no* D_n 39

200

1 °) K₄ B D₄ १ G₂ निपुण — °) Ś₁ B₂ सर्वधर्म विदा; D₂ सर्व धर्मभृतां, D₂ धर्म्य धर्म K₂₋₄ B₁₋₃ D₄ १ वर B₄ सर्वभूतहिते रत

2 Before 2, S₁ K₂ G₁ ins धर्मव्याध, K₁ १ ४ B D T G₂ १ M व्याध च (resp व्याध) — °) B₁₋₃ D_c D_n D₄ १ T₂ G₂ [S]व; G₄ च (for हि) Ś₁ K D₁₋₃ १

सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ २
 प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
 अनृतं च भवेत्सत्यं सत्यं चैवानृतं भवेत् ॥ ३
 यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
 विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४
 यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा द्विजसत्तम ।
 अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५
 विषमां च दशां प्राप्य देवान्गर्हति वै भृशम् ।
 आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ६
 मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।

सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
 नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ७
 यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं समश्नुयात् ।
 यदि स्यादपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ८
 संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
 दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ ९
 भूतानामपरः कश्चिर्द्विंसायां सततोत्थितः ।
 वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेनेह जीवति ॥ १०
 अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।
 कश्चित्कर्माणि कुर्वन्निह न प्राप्यमधिगच्छति ॥ ११

श्रुति प्रमाण धर्मस्य — ^b) T₁ M₂ इह, T₂ G₂ ४ अभि (for इति) D₅ शासन (for भाषितम्) Ś₁ K₁ २ B₁₋₃ D₀ D_n D₄ ६ G₃ इति वृद्धानुशासन — ^d) K₂ ह्यनन्तिका, K₄ D₁ २ T₂ G₁ M₂ ह्यनन्तिका (T₂ ता); G₂ ४ ह्यनिदित्ता

3 ^a) K₃ B D (except D₁₋₃ ६) T₁ G₃ ४ M₂ प्राणां तिके, K₄ प्राणव्यये B₁ विवादे — ^b) Ś₁ कर्तव्यम् (for वक्तव्यम्) D₂ चरेत् (for भवेत्) — K₁ om (hapl) 3^{od} — ^c) K₄ B D₀ D_n D₄ ६ T₁ G₁ ३ M अनृतेन, D₅ अनृत वै G₁ M वदेत् (for भवेत्) — ^d) K₃ ४ B₂ ४ D₁ सत्ये चैव, B₁ ३ D₀ D_n D₄ ६ T₁ G₁ ३ M सत्येनैव (for सत्य चैव) T₁ G₁ M वदेत् (for भवेत्)

4 ^a) D₀ अत्यर्थं — ^b) B₄ धर्मिणां; D₄ T₂ M₂ धारणात्; D₅ सत्तम — ^c) G₂ विपर्यास — After 4, G₂ ins 1021* यत्करोत्यशुभं कर्म पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ।

5 ^a) S₁ K D₁₋₃ ६ य (for यत्) T₁ [अ]शुभि (for [अ]शुभ) — ^b) D_n G₃ यदि (for द्विज) T G₁ २ ४ M शुभ वापि द्विजोत्तम — After 5^{ab}, T₁ ins

1022* अस्य कर्तुर्गेति सर्वां वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
 — ^c) T₁ भक्षयन् (for अवश्य) Ś₁ K D₁₋₃ ६ फलमाप्नोति, G₄ तमवा

6 G₂ om 6^{a-7} — ^a) B₁ हि, T G₁ ४ M₂ तु (for च) B₁ D_n प्राप्ते (for प्राप्य) — ^b) B₁ ४ देव, G₁ देशान् K₁₋₃ D₂ M₁ गर्हति वै, B₄ गर्हयते, D₁ ६ अर्हति वै — ^c) T₁ कर्मण (for आत्मन) Ś₁ K₂ दोषेहि, K₁ दोष हि, K₄ D₂ ३ दोषान्वै, B₂ ३ दोषाश्च, B₄ दोष तु, D₁ दोष वै, D₅ दोषस्व, T G₁ २ M दोषेण, G₄ दोषाणा — ^d) D₀ च जानाति (for विजा) Ś₁ K B₂ D₁ ३ ६ न वि (D₁ नैव) जानत्यपण्डित

7 G₂ om 7^{ab} (cf v1 6) — ^a) D_n ३ ns D₁

नैष्कृतिक Ś₁ K₂ D₅ मूढा नैकृतिकाश्चापि (D₅ श्वैव) — ^b) S₁ K₂ D₅ चपलाश्च K₂ D₀ D₂ ४ त्तम K₁ चपला द्विजसत्तम — T G₁ ४ M ins after 7 G₂ (which om 6^{a-7}) ins after 5

1023* शुभ वप्नोति वै कर्म पुरुष पापनिश्चय ।

[T₁ आशु (for शुभ) M अशुभ कर्म वै कर्म (M₁ मं वप्नोति)]

— 7^{cd} = (var) B 12 331 1 — ^c) K₃ ४ विपर्यायैर्, B₁ D₂ T₁ G₁ M सैर्, B₂₋₄ D₀ D₂ से, D_n सान् (I), D₁ स, D₄ ६ G₃ साद् — ^d) B₄ D_n सदा (for यदा) G₄ समभिपद्यते — ^e) T₁ दैव, G₁ नैत, G₂ एन D_n M₂ प्रजा T₂ G₂ ४ सुनीतिर् — ^f) Ś₁ K D₁₋₃ ६ न च (for नैव) T₁ G₁ M त्राति नैव च पौरुष

8 ^a) K₃ ४ D₂ ३ य (for यो) — ^b) K₂ त ते, T₁ तत; G₁ M₁ तथा; G₂ ४ स त (for त त) Ś₁ K₂ ३ D₂ उपाश्रुयात्, K₁ ४ B₃ ४ D₁ ३ अवाश्रुयात्, B₁ ३ D_n D₄ ६ G₂ स आश्रुयात्, D₀ M₁ समाप्, D₅ उपाश्रुते, G₁ ममश्रुते (for यात्) — ^c) S₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६ G₂ ४ यदि सान्न (G₄ न्ना) परा — ^d) B₂ D_n D₄ ६ T₁ G₂ पौरुष

9 ^a) T₂ निष्कुला, some MSS नि फला — ^d) Ś₁ K₁ ३ प्रहीना K₃ ४ D₁ ६ कर्मसु

10 ^b) Ś₁ K₂ सततोद्यत, K₁ अपरोद्यत — ^d) K₄ D₅ T G₁ ३ ४ M₁ सुखेनैव (D₅ न हि) T G₄ M₂ जीर्यते, G₁ ३ युज्यते (for जीवति) B D₀ D_n D₄ ६ G₃ स सुखी जीवते सदा (B₄ सुखेनैवैव जीवति)

11 ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) G₂ अचेष्टमपि चापीन — ^b) S₁ K₁ ३ B₂ D₅ तिष्ठते, B₁ सर्पति, B₂ D₀ गच्छति — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ ६ कुर्वाणो; B₂ गच्छति (for कुर्वन्निह) B₄ कस्यचित्कुर्वत कर्म — ^d) K₃ G₂ M न प्राश्यम्, K₄ B₁ ३

देवानिष्ट्वा तपस्तस्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
 दशमासघृता गर्भे जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १२
 अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
 विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १३
 कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ।
 आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ॥ १४
 ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
 व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ १५
 येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः ।
 न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृता वर ॥ १६
 अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ते बहवो जनाः ।
 दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ १७

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
 स्रोतसासकृदाक्षिप्तं द्वियमाणं बलीयसा ॥ १८
 न भ्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सार्वकामिकाः ।
 नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् ॥ १९
 उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
 यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २०
 बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।
 महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ॥ २१
 न कश्चिदीशते ब्रह्मन्स्वयंग्राहस्य सत्तम ।
 कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २२
 यथा श्रुतिरियं ब्रह्मञ्जीवः किल सनातनः ।
 शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २३

De D1 नाप्राप्यम्, B4 न चार्थम् (for न प्राप्यम्)

12 ^{b)} K1 कर्मभिः; K2 D5 'गृद्धिभिः; K4 T2 G1 ३ ४
 M1 गृद्धिभिः — °) S1 K1 ३ ४ B4 D1-3 दश मासान्,
 B2 ३ मास (for मास) S (except G2) गर्भो

13 D2 om 13^{ab} — ^{b)} B4 कोपैश्च, G2 भोग्यैश्च
 — °) K3 G4 अपि, D2 चापि, D1 अधि, T1 अथ (for
 अभि) — ^{d)} Ś1 K1 ३ लब्धा, T1 G4 बद्धास T1 G4
 इव (for एव) — After 13, S (except G2) ins

1024* न देहजा मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।

14 ^{a)} D2 ० G2 कर्मजो; T2 कर्मत्सा — ^{b)} B1 De
 भोगा, D2 ० T2 G2 रोगो (for रोगा) — T1 M2 om
 14^c-15^d — °) G1 M1 व्याधिभिश्च The old printed
 ed read व्याधयो विनिवार्यते, which was not found in
 any MS — ^{d)} T2 G1 ३ ४ M1 व्याधैः

15 T1 M2 om 15 (of vl 14) — ^{a)} K1 वैशे, K2
 Dn3 वेद्यैर्, G2 वद्यैर् — ^{b)} Ś1 विपुलैः (for निपुणैः) — °)
 K2 विनिवर्तते — ^{d)} S1 K1 ३ ४ De D2 ३ T2 G1 मृग
 व्याधैर् (T2 लैर्) K2 ४ D1-3 ३ द्विपा (for द्विज)

16 ^{a)} K2 G4 एषाम्, T1 तेषाम् — ^{b)} S (except
 G2) रोगं (for दोषं) — °) De ते दोष, D1 भोक्तव्य,
 T1 भोक्तु च (for ते भोक्तु) — ^{d)} S (except G2) चेट्टितु
 पूर्वकर्मणा (T तु पुण्यकर्मण; M 'त पश्य कर्मण)

17 T1 M2 om 17 — ^{a)} Ś1 K1 ३ ४ D1-3 ३ बहि
 (for बाहु) — ^{b)} H2 B2 ३ Dn D2 ४ ० G2 क्लिश्यति,
 H4 दृश्यते, B1 तुप्यति

18 ^{a)} B4 T2 'क्रांत (for 'क्रन्द) — ^{b)} B1 मोहशोक
 परायण, B4 T1 G1 ३ ४ M देह (B4 मोह, T1 देव) शकापरि
 प्लुत — °) K2 कालेन; K4 B2 De D1-3 श्रोतसा K2
 आसक्त, K4 D1-3 आकृष्ट — ^{d)} Ś1 K1 ३ द्वियमाण, T1
 प्रीयमाण Ś1 K1 ३ ४ D1-3 ३ विलोक्य (for बली)

19 ^{a)} S1 K2 ४ B2 D1-3 ३ G4 M1 जीवेयुर — G4
 om (hapl) 19^{bc} — ^{b)} K2 ४ B2 Dn D2-3 ३ G2 सर्व
 कामिका, T1 स्वर्ग — ^{d)} T1 वश्य च, G1 स्वयशो; G2 ४
 विधिश्च, M1 स्ववशो, M2 वश च (for वशित्व) G2 ४ नो
 (for वै)

20 ^{a)} M1 लोकोय (for लोकस्य) — ^{b)} Ś1 K B2
 D1-3 ३ अभीप्सते (for समीहते) — ^{d)} K4 D2 ३ यथा
 T1 न तथा वर्तते च तत्

21 ^{a)} G1 वस्तव (for बहव) — °) B2 ४ Dn D2 ३
 G2 तु (for च) Ś1 फलवैफलय — ^{d)} B4 सर्वकर्मसु, D2
 S (except G2) कर्मसिद्धिषु — After 21, D1-3 ins

1025* वहन्ति शिविकामन्ये यान्त्यन्ये शिविकागता ।

22 ^{a)} K2 B2 ३ D (except D2) G2 केचिद् (for
 कश्चिद्) Ś1 K1 ३ ४ D2 G2 ४ दृश्यते, B1 गीयते; T G1
 M1 ईहते (for ईशते) — ^{b)} K4 B2 De1 Dn1 n2 n3
 (before corr) D2-3 M2 प्राद्यस्य, G1 ३ 'प्राहश्च G4
 सप्रहे (for सत्तम) — °) K2 De1 Dn1 n2 D4 T G2 ४
 कर्मणा B4 D1 T2 G2 ४ M2 प्रकृ S1 K1 ३ ४ D1 ३ ३
 हि (for वै) — ^{d)} De देहसिद्धि, T1 हृह सधि

23 ^{a)} T G2 ४ तथा

वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४
ब्राह्मण उवाच ।
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां वर ॥ २५

व्याध उवाच ।
न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुःप्रियतेति मूढाः ।
जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६
अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
स एव कर्ता सुखदुःखभागी ।
यत्नेन किञ्चिद्धि कृतं हि कर्म
तदश्रुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २७

अपुण्यशीलाश्च भवन्ति पुण्या
नरोत्तमाः पापकृतो भवन्ति ।
नरोऽनुयातस्त्वह कर्मभिः स्वै-
स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २८

ब्राह्मण उवाच ।
कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
जातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २९
व्याध उवाच ।
गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।
समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३०
यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३१
शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मांसुषो भवेत् ।
मोहनीयैर्विद्योनीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः ॥ ३२

24 °) B₂ G₁ वधं (for वध्यं) T₁ च देहे (for शरीरे) Ś₁ K D₂ २ ६ च (K₄ चै) (for तु) — °) K₂ नित्य (for अन्यत्र) — °) = (var) ३४^d Ś₁ K₁₋₃ B₁ D₂ कर्मबन्धन (D₂ 'धानु)बन्धन, D₂ कर्मसघनि'; T₁ 'वध्यश्च शाश्वत, G₁ M 'बन्धनबधित' — After 24, K₁ २ ins an addl colophon

25 T₁ G₁ कौशिक (for ब्राह्मण उ') — °) B₁₋₃ D₂ धर्मं (B₁ ब्रह्म)विदां, D₂ Dn D₂ ४ कर्मविदां (D₂ 'भृता) — °) B₁ Dc D₂ S (except T₂ G₂) श्रोतु (for ज्ञातु) — °) B₁ तत्त्वतो B₂m वरदां (for वदतां)

26 Ś₁ K₁ २ B₂ धर्मव्याध (for व्याध) — °) T₂ देहनाशो D₂ त्वह (for [अ]स्ति हि) D₁ शरीरभेदे (for हि देह) — °) Ś₁ K₁ २ ४ D₂ २ त्रियते प्रमूढा, K₂ Dc₁ Dn D₂ G₂ M त्रियतीति मूढा, D₁ ६ त्रियते किलेति; T₁ प्रवदत्यमूढा — °) K₄m B₂ T₂ G₂ ४ दशार्धता तस्य; D₂ आदृश्यते वापि, T₁ दशापरस्त्वस्य (for दशार्धतैवास्य)

27 °) S₁ K₁ ४ D₁ अन्यच्च, K₂ २ D₂ २ G₂ M₁ अन्यश्च, D₂ T G₁ २ अन्यस्य (T₁ त्र), M₂ अन्यैश्च — °) G₂ चैव (for एव), and 'भोगी (for भागी) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ २) G₂ मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित्, T G₁ २ M स एव कर्ता सुखदुःखस्य (G₂ दुःखसुखस्य) भा(T₁ M₂ भो) गी — °) T₂ G₂ ४ M₂ यत्नेन (for यत्नेन) Ś₁ K D₁₋₃ २ सुकृत, M₁ च कृत (for हि कृत) K₂ D₁ कृत च (for हि

कर्म) — °) G₁ M₂ नात्र (for नास्ति)

28 °) Ś₁ K₁ २ B₂ २ D (except D₁₋₃ २) G₂ सुपुण्यं (for अपुण्यं) B Dn D₂ २ G₂ हि (B₄ तु) (for च) M₁ [अ]पुण्या (for पुण्या) — °) N T₁ G₂ M नरा धमा (for नरो) K₂ ४ D₁₋₃ २ पुण्यकृतो, G₁ ४ पापकृता — °) D₂ नरस्तु जातस्त्वह, T₁ G₁ M₂ नरास्तु (G₁ 'रा हि, M₂ राध) गच्छति हि; G₂ ४ नरोनुगम्येत हि, M₁ अधो नरो गच्छति — °) T₂ वृत्तै; G₂ ४ कृतै (for तत) Ś₁ K B₁ D₁₋₃ २ T₂ समुत्पद्यति Ś₁ K₁ २ M भावितैस् — After 28, G₂ ४ ins an addl colophon (adhy no 204)

29 G₁ कौशिक (for ब्राह्मण) — °) K₄ Dc₂ Dn₁ D₂ ६ स (for स) — °) K₁ २ ४ Dc₂ D₄ जाती; Dc₁ G₁ २ M₁ जाति, G₂ ४ जाता, M₂ जात्या B₂ Dn तु (for हि) T₁ जात्या पुण्यामपुण्या च — °) G₂ ४ गर्भं (for कथ) K₄ B₁ २ D₁ २ T₂ G₂ ४ M गच्छति D₂ जतव (for सत्तम)

30 Ś₁ K₂ धर्मव्याध (for व्याध उ) — Ś₁ om ३० — °) K₁ २ गर्भाधाने — °) K₁ २ ४ D₂ २ ६ सप्रपद्यते; K₂ D₁ 'वर्तते, Dc₂ 'पद्यते — °) K B₄ D₁₋₃ तत्सर्वं, D₂ तान्सर्वान् (for ते क्षिप्र) — °) T₁ प्रवक्ष्येह (for 'क्ष्यामि) T₂ G₁ २ ४ M वक्ष्यामि द्विजसत्तम

31 °) T₁ शुभमाप्नोति; T₂ G₁ २ ४ शुभयोनी तु (for योनीषु)

32 °) Ś₁ त्रियोनी च, T₁ विमोहत्व, T₂ G₂ च तिर्यकत्व,

जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
 संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ३३
 तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
 जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३४
 जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
 तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमश्नुते ॥ ३५
 ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नं बहु ।
 पच्यते तु पुनस्तेन भ्रुकृत्वापथ्यमिवातुरः ॥ ३६
 अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञितः ।
 ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ।

परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ३७
 स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ।
 प्राप्नोति सुकृताल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ३८
 पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ।
 तस्मात्पुण्यं यत्तेकर्तुं वर्जयेत् च पातकम् ॥ ३९
 अनस्युः कृतज्ञश्च कल्याणान्येव सेवते ।
 सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४०
 संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
 प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४१
 सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।

G₁ भमानीपु (for वियो) — ^a) T₁ यथाकामी च, T₂ G₂ अधैरेति, G₄ अधोगामी च, M₂ अधोगामिपु Ś₁ K₁₋₃ Dn D₁ ३ किन्धिधी

33 ^a) D₁ जन्म, S (except G₂) व्याधि — ^b) Ś₁ K₁ D₁₋₃ T₂ G₂ हुता, K₂ Dc G₂ नृत — T₁ om 33^c-35^d — ^c) The reading सचरे or सचारे (for ससारे) of some old printed ed is not found in any MS । Ś₁ K₁ 4 D₁₋₃ T₂ G₁ ३ M₂ पच्यमाना (M₂ नै)श्च — ^d) K₂ 4 D₁₋₃ T₂ G₁ नरा

34 T₁ om 34 (cf v l 33) — ^a) D₅ सप्रतिवर्तते — ^d) = (var) 24^d Ś₁ K₁ ३ B₂ G₁ ३ M₁ कर्मबधन बधना (G₁ ३ सयुता, M₁ ३ बधिता); T₂ M₂ कामबधन सयता

35 T₁ om 35 (of v l 33) — ^a) Ś₁ K₁ ३ जतव, B₂ T₂ जतु स्व; B₄ G₁ M₂ जतुश्च, Dc जतुपु G₁ (before corr) ३ स्वै स्वै (for तैस्वै) — ^b) K₁ ३ Dc D₄ ६ G₂ सु (for स्व) S₁ K₁ दुःखिता — ^d) Ś₁ K₁ ३ अस्युः; B₂ Dn D₄ ६ G₂ आमुते, B₂ ऋच्छति B₂ पुण्यां योनिम वामुते, D₂ G₂ ४ पुण्यां योनिं समश्नुते, G₁ M अपुण्या याति योनय

36 ^a) Ś₁ K₁ ३ समाधत्ते — ^b) Dc न तु (for बहु) D₁ पुनरन्यत्र यद्बहु — ^c) K₁ ३ पश्यते, K₂ B₁ मुच्यते; Dc पच्यते — ^d) T₁ G₁ ४ [अ]मक्ष्यम् (for [अ]पथ्यम्) Dc इवात्मन

37 ^a) Ś₁ इव, K D₁₋₃ ६ इह (for एव) — ^b) Dn D₄ ६ G₂ सुखसजक; T₁ सुवसञ्जित Dc भ्रमत्यसुखपीडित; G₂ ४ दुःखितो दुःखसञ्जित — ^c) S₁ K₁ ३ अतो B₂ ३ निमित्तवध, D₂ निवृत्तवध; M निवृत्तवधु — ^d) Ś₁ K B₁ D₁₋₃ ६ परिक्रामति T₁ G₁ M₁ मसार; G₂ सचारे

— ¹) Ś₁ K B₂ D₁₋₃ ६ T G₂ ४ M₁ बहुवेदने (T₁ M₁ ३ न), G₁ परिवेष्टन

38 ^a) T₁ ले (for चेन्) — ^b) D₁ निवृत्त (for विशुद्ध) — After 38^{ab}, all MSS (except D₁ ३ ६ T₁ G₁, K₁ ३ om line 2) ins

1026* तपोयोगसमारम्भ कुरुते द्विजसत्तम ।

कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानव ।
 which in K₂ 4 B Dc Dn D₂ 4 ६ T₂ G₂₋₄ M₂ 15 followed by a repetition of 38^{ab} — ^c) Ś₁ K₁ ३ प्राप्नुते — ^d) Ś₁ शोचते

39 ^a) D₁ पापवृत्ति T₂ पापात्मा पापवृत्तिश्च, G₁ सतत पापवृत्तस्तु — ^b) B Dc नियच्छति (for न ग) — After 39^{ab}, G₂ 4 ins

1027* पुण्य कुर्वन्पुण्यवृत्त पुण्यस्यान्त न गच्छति ।

— ^d) K₂ D₂ ३ ३ वर्जयेत्तच्च, B Dc Dn D₄ ६ T₁ G₂ M वर्जयीत च; T₂ G₁ ३ ४ वर्जयित्वा तु K₂ B₂₋₄ Dn₁ n₂ D₄ ६ T₁ G₂ M पापकम्

40 ^a) K₂ B₂ Dc D₂ T₂ अनस्युः Ś₁ K D₁₋₃ ६ कृतप्रज्ञ — ^b) S₁ K₁ ३ D₂ कल्याणानिव; B₁ ३ Dc Dn D₄ ६ T₂ G₂ ३ गानि च; B₂ कश्मलानि च — ^d) Ś₁ K D₁ ३ ३ सुकृतैर्लभते महत्

41 ^a) K₂ D₂ ३ संस्कृतस्य B₁₋₃ D (except D₁₋₃) G₂ M₁ च, G₁ हु; M₂ [ह]ह (for हि) K₂ om (hapl) 41^b-42^c — ^b) Dn₂ D₂ जितात्मन — ^c) T₂ G₂ ४ नुत्तमा (for नन्तरा)

42 K₂ om 42^{ab} (of v l 41) — ^b) B₂ 4 D₂ S (except T₁ G₂) क्रिया — ^c) S₁ K₁ ३ 4 D₁₋₃ ६ धर्म (for लोक) — ^d) K₂ D₂ लप्येत Some MSS द्विज

असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ॥ ४२
 सन्ति ह्यागतविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रविचक्षणाः ।
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसंकरः ॥ ४३
 प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
 तस्य धर्मादवाप्तेषु धनेषु द्विजसत्तम ।
 तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ४४
 धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
 स मैत्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४५
 शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
 प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४६
 धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तृप्यति महाद्विज ।

अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४७
 प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
 विरज्यति यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ४८
 सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
 ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ४९
 एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
 धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५०
 तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
 तेन सर्वानवामोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५१
 इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
 ब्रह्मणः पदमामोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५२

43 B₂ om 43^{ab} — °) K₂ B₁ ३ ४ Dc Dn D₄ ०
 T₁ G₃ ह्यागत (for ह्यागत°) D₁ आगतागमविज्ञाना — °)
 K₂ Dn D₄ T₁ G₃ शास्त्रे (for शास्त्र) — °) Ś₁ K₁ कर्मण
 सोस्य सकर , K₂ कर्मनाशोसि स° , T₁ कुर्वाण सो ह्यस° , T₂
 G₂ ४ कुर्वाणास्ते ह्यसकर (G₂ °रा°) , G₁ कुर्वाणा ये ह्यसकरा ,
 M कर्मण° स ह्यसकर

44 °) Ś₁ K₂-4 D₁-३ प्रजा , D₅ राज (for प्राज्ञो)
 T₁ G₁ M धर्मे च (for धर्मेण) K₄ G₁ (before corr)
 लभ° (for रम°) — °) D₅ प्रजा चै° , T₁ धर्मेणै° (for धर्मं
 चै°) — After 44^{ab}, M ins

1028* धर्मेण वृत्तिं कुरुते धर्मं चैव प्रशसति ।
 — K₃ om 44^c-45^d — °) K₄ Dn D₁-० ततो ध (Dn
 D₄ ० °साद्) र्मादवाप्तेन , M स तु धर्मादवासैर्हि — °) K₄
 Dn D₁-० धनेन , B₁ धर्मेषु , T₂ नष्टेषु M धनैर्ब्राह्मणसत्तम
 — °) T₁ मुचते , T₂ G₂-4 M₁ [अ]सिचते — °) S (except
 G₂) गुण B₂ T₁ G₄ पश्यति

45 K₃ om 45 (of v l 44) — °) Ś₁ K₁ ३ भवते,
 G₄ चदति — G₂ om 45^{cd} — °) K₄ B D (except
 D₅) G₂ स मित्र° — °) Ś₁ K₁ ३ परत्रेह (for इह प्रेत्य)
 D₅ विदति , G₁ नश्यति (for नन्दति)

46 °) Dc T₁ M शब्दस्पर्शं B₁ गध (for रूप) Ś₁
 K₁ ३ ४ D₁ ३ ४ शब्दे (K₁ ३ °वृ-) स्पर्शं तथा रूपे — °)
 S₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ ४ रसे (K₁ ३ °स-) गधे च ; B₁ रूपमिष्ट च , D₂
 रस गध च , D₅ गधेभीष्टे च (for गन्धानिष्ट) B₄ भारत ;
 G₁ सर्वश° (for सत्तम)

47 °) T₁ अधर्मस्य (for धर्मस्य च) — °) B₂ Dn
 D₁ ४ ० G₂ M₁ तृप्यति , G₂ तृप्यति K₂ D₁ M₂ महान् ,

K₄ Dc सदा (for महा) — °) S₁ K₁-३ Dc D₁ T₂ G₂ ४
 M₂ अतृप्यमानो , B₁ तृप्यमाणोपि , B₂ अतृप्यमाणो , B₄ न
 तृप्यमाणो — °) B D (except D₁-३ ४) G₂ आपेदे ; T₁
 नादत्ते (for आदत्ते)

48 °) Ś₁ K D₁-३ ज्ञान° (for प्रज्ञा°) S₁ K₁ ३ इति ,
 Dc इव (for इह) — °) K₃ B₁ ४ Dc₁ D₂ ३ ४ चैव , T₁
 G₁ एव (for नैव) D₁ [अ]नुरुध्यति , G₁ M₂ बुध्यते T₂
 G₂ ४ दोषैर्नैवानुरुध्यते — °) K₄ विरज्येत , B Dc Dn D₂-०
 T₁ G₁ ३ विरज्यते , D₁ विरति च ; T₂ M₂ विराजति ; M₁
 विरज्येति B₁ ३ ४ Dc T₁ G₁ M तथा कामान्

49 °) G₂ ४ फल° (for सर्व) T₁ M₂ न (for च)
 — °) D₁ क्षयान्वित , D₅ जयात्मक , S (except G₂) क्रिया
 त्मक — °) K₁ ३ चिर , K₂ ४ D₅ मोक्ष , Ś₁ lacuna
 — °) K₁ ३ T₂ नानुपायान् , G₁ यतते तान् D₅ M₂
 अपायत

50 °) B₂ आदाय , T₁ आसञ्जे — °) Ś₁ K₁ B₁ T₁
 G₂ M₂ पापकर्म — °) S (except G₂) चैव (for चापि)
 — °) Ś₁ K₁ ३ नर ; G₄ वर (for परम्)

51 °) S (mostly) निश्रेयस — °) B₄ S (except
 G₂) तपो मूल (T M रूप) तपो दम — D₁ om (hapl)
 51^d-52^e — °) G₂ ४ मनसेप्सितान्

52 D₁ om 52^{abc} (of v l 51) — °) B₂ शमेन
 (for सत्येन) — °) K₁ ३ ब्रह्मणा , B₄ T₁ G₁ ४ M ब्राह्मण°
 T₁ समवा° , T₂ G₁ M सर्वमा (for पदमा°) — T₁ om
 (hapl) 52^d-54^e

53 T₁ om 53 (of v l 52) — °) K₁ ४ D₅ [अ]नु ,
 S (except G₂) [इ]ति (for तु) — °) G₂ कानि कानि ,

ब्राह्मण उवाच ।

इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५३

कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।
एतदिच्छामि तच्चेन धर्मं ज्ञातुं सुधार्मिक ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

२०१

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १

व्याध उवाच ।

विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।

इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३
ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४
तस्य लोभामिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५
व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।
व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ।

M₂ तानि तानि — ^a B₄ यथा (for कथ), and यत्
(for किं)

54 T₁ om 54^a (cf v1 52) — ^a Ś₁ K₁ ३ Dn₂
कथ फलमाप्नोति, G₁ आप्नोति तेषां धर्मस्मिन् — ^b G₁
कथ (for तेषा) — ^c B₄ [अ]ह ज्ञातु (for तच्चेन) — ^d
S₁ K D₁₋₃ ३ T₂ सर्वं (for धर्मं) D_n निबोध मे (for
सुधार्मिक) B₄ धर्मतत्त्वेन सुव्रत ।

Colophon om in K₂ D₁ — Major parvan Ś₁ K₂
Dn₂ T₂ G₂ ४ आरण्य; B₂ आदि (1) — Sub parvan
G₁ M₂ मार्कण्डेयसम (M₂ मा)स्या (followed by पतिव्रते
पाठ्यायान in M₂) K₂ B Dc Dn₁ n₂ D₂₋₃ G₂ (all om
sub parvan name) mention only पतिव्रते (D₂ व्याधो)
पाठ्यायान — Adhy name G₁ धर्मव्याधकौशिकसंवाद,
G₂ कौशिकव्याधसंवाद — Adhy no (figures, words
or both) D_n (Dn₁ sup in) 203 (Dn₂ 207), T
G₁ M (M₂ sup in) 203, G₂ ४ M₂ (orig) 205
— Śloka no Dn₁ n₂ 56, Dn₂ 57

201

1 ^a B₁ ३ च (for तु) — ^c B₁ वृत्त, S प्रश्न (for
विप्र) Ś₁ K D₁₋₃ ३ प्रत्युवाचाथ सदृत्त — ^d B₄ युधिष्ठिर
91

(for नरा)

2 ^a Ś₁ K₁ ३ द्वि विषये (for मनु) — ^b B₁₋₃ Dc
S (except G₂) मति (for मन) D₁ प्रपद्यते (for प्रवर्तते)
— ^c B₁ ३ Dc S तां; D₂ त (for तत्) Ś₁ K₁ ३ भजति,
B₁ ३ Dc S (except G₂) जयति (for भजते) B₄ तत्
प्रजापते कामो, D₁ तत् काम च भजते — ^d B₁ ३ D
(except D₁₋₃ ३) S रोष; B₄ रोषश्च (for क्रोध)

3 ^a B₄ स्वमर्थं (for तदर्थं) T₁ महते (for यतते)
— ^b K₂ कर्ममारभते — ^d K₁ M चेत् (for च)

4 K₂ ४ om (hapl) 4^{bc} — ^b B₂ मोहश्च; D₂
विद्वेषस, S (except G₁ ३) रोषश्च (for द्वेष) — Ś₁ K₁ ३
B₂ D₂ om (hapl) 4^{cd} — ^c M₂ रोष (for लोभ)
— ^d T G₁ द्वेष (for मोह)

5 ^a B D (except D₁₋₃ ३) G₂ ततो (for तस्य)
— ^d K₁ धर्म (for धर्मं) T₁ वै (for च)

6 ^a K₁ ३ चरितो; K₂ ४ (after corr) B₁ ३ Dc
D₁ ३ ४ S चरतो (G₁ च ततो, M₂ रोचते) (for चरते)
— ^b B₂ सत्य (for अर्थं) B₂ चेच्छति (for रोचते) Ś₁
K₁ ३ ४ D₁ ३ ३ अर्थ (D₂ र्थे) व्याजोपि रोचते (Ś₁ K₁ वर्तते),
K₂ अर्थे व्याजे प्रवर्तते; T G₁ व्याजेन च न रो, G₂ ४ व्याजोपि
न च रो; M अव्याजेन च रो — ^c K₂ B₂ व्याजेषु, T₁
कामेन (for व्याजेन) B₂ S (except G₂) सेव्य, D₂ रोच
(for सिध्य) — ^d D₁ धर्मेषु, S (except G₂) पते (for

तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ॥ ६
 सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ।
 उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीति श्रुतियोजितम् ॥ ७
 अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागदोषतः ।
 पापं चिन्तयते चापि ब्रवीति च करोति च ॥ ८
 तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ।
 एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥ ९
 स तेनासुखमाप्नोति परत्र च विहन्यते ।
 पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ॥ १०
 यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
 कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ।
 तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ ११

धने°) — °) T G₁ M अत्रैव (for त°)

7 °) D₀ वार्यमाणै° D₁ तु (for च) — °) K B₁ 4
 D₀ D₂ 3 5 द्विजोत्तमै°, D₁ द्विजातिभि° — °) K₃ उत्तरै,
 S (except G₃) उत्तम (for उत्तर) Ś₁ K B₂ D₂ 3 5
 प्रति, G₄ द्विज (for श्रुति) T₂ M सबध (for 'सबद्ध'
 — °) S₁ K D₁₋₃ 5 प्रतियोजित, B D₀ D_n D₄ 6 [अ]श्रु
 तियो°, T₂ G₂ 4 M₁ श्रुतिचोदित

8 °) D₅ विविधस, G₁ तु विविध (for त्रिविधस) T₁
 G₁ तत्र (for तस्य) — °) B₁ जायते, B₂₋₄ D₀ D_n D₄ 6
 S (except M₁) वर्त° (for वर्ध°) K₄ B₁₋₃ D (except
 D₄) G₃ रागदोषज, T₁ तव भेदत — °) B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃ 5) G₃ चैव (for चापि) — °) K₄ प्र (for the
 first च)

9 °) D₀ D₁ तथा°, T₁ यस्या° (for तस्या°) B₁ [अ]
 धर्मप्रयुक्तस्य, D_n [अ]धर्मं प्रवृत्तस्य — °) D_n शीलै, D₄ 6
 शील° (for शीला) B₁ हि (for च) Ś₁ K₁ मित्रज्ञ,
 G₁ मित्रार्थ (for मित्रत्व) — °) K₁₋₃ D₃ 6 G₁ 3 भजते,
 B₂ व्रजत, B₄ भजति S₁ सहकर्मिण; K₁ पापकर्मभि, K₃
 B₂ D₅ T₁ G₂ 4 कर्मण; K₄ D₁₋₃ कारिण°

10 °) Ś₁ K₁ 2 D₅ स नेह, B₂ सत्येन, G₄ एतेन (for
 स तेन) Ś₁ K₁₋₃ D₅ T₁ सुखम्, K₄ B D₀ D_n D₁₋₄ 6
 G₃ दुःखम् (for [अ]सुखम्) — °) K₃ परत्र तु B D
 (except D₁₋₃ 5) G₃ विपद्यते (B₂ निहन्यते) — °) K₁
 भवते G₄ M ह्येव — °) B₁ 3 D₀ लोक (for लाम)
 Ś₁ K₁ 2 B₂ D₅ T₁ G₁ च (for तु)

11 °) D₅ प्राप्नुयाद् (for प्रज्ञया) — °) Ś₁ K₁₋₃ B₄

ब्राह्मण उवाच ।

ब्रवीषि स्रुतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
 दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ १२

व्याध उवाच ।

ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
 तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १३
 यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
 नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १४
 इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यं चापि सर्वशः ।
 महाभूतात्मकं ब्रह्मज्ञातः परतरं भवेत् ॥ १५
 महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ १६

D₁₋₃ 5 सर्वानेव, T₁ गुणान्वाचा (for पूर्वमेव) Ś₁ K₁ 2
 D₅ [अ]त्र, K₃ प्र- (for [अ]नु) K₄ सर्वानुपरि पश्यति
 — °) B₄ सुखदुःखेन, D₅ सर्वदुःखेषु — °) D₅ साधु (for
 साधुन्) K₃ [अ]प्सु निषे° (for [अ]प्युपसे°) — °) Ś₁
 K₁ 2 चाराद्, K₃ 4 चारो, D₁₋₃ चारा, D₅ चारे, M₂
 रभ (for रम्भाद्) — °) D₀ D_n 1 ns राजते (for जायते)
 D₁ बुद्धिर्धर्मं प्रजायते

12 °) D_n 1 ns धर्म्यं (for धर्मं) — °) Ś₁ K₁ वातां
 (for वक्ता) — °) K₄ D₀ स्वभाव, D₁ स्वभावाद् (for
 प्रभाव) D₁ भगवन्, D₅ तु महान् (for सुमहान्) — °)
 B₁ विभासि मे; D₅ मतो हि न°

13 °) G₄ महाभाग — °) K₄ [S]न्नभुज K₁ सुदा;
 T G₁ 2 4 तथा, M₂ तदा (for सदा) — °) D₀ D₅ लोकैर्
 (for लोके) Ś₁ K₁₋₃ D₀ T G₁ M मनीषिणा

14 °) G₄ M₂ तु (for च) Ś₁ K D₁₋₃ 5 लोके (see
 below), D₀ त ते, M₂ धत्ते (for तत्ते) — °) Ś₁ K
 D₁₋₃ 5 तत्ते वक्ष्यामि सत्तम (see above) — °) K B₁
 D₁₋₃ 5 नमस्कृत्य D₀ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य — °) K₃ 4
 D₁₋₃ ब्रह्मविद्यां, G₁ ब्राह्मीं वृत्ति

15 °) T₂ इह (for इद) T₂ G₂ 4 विद्वञ् (for विश्व)
 — °) D₅ मायया, T₂ G₁ 2 4 M₁ अजगच् (for अजयय)
 T₁ जगन्नापि च सर्वश — D₁ om 15° — °) B₁ 2 4
 D_n D₄ 6 G₃ ब्रह्म (for ब्रह्मन्) — °) B₁₋₃ तत (for
 नात) S₁ K B₄ D₂ 3 महद् (for भवेत्)

16 °) G₂ 4 यान्याहुर् (for न वायुर्) — °) Ś₁ K
 D₁₋₃ 5 मही तथा, B₂ T G₁ 2 M तथैव च, G₂ तथा पिशु

तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १७
पष्ठस्तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।
सप्तमी तु भवेद्द्विरहंकारस्ततः परम् ॥ १८
इन्द्रियाणि च पञ्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ १९
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतः ।
चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २०१ ॥

२०२

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।

महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदां वर ।
एकैकस्य गुणान्सम्यक्पञ्चानामपि मे वद ॥ २

(for तथा च भू) — After 16^{ab}, G₂ & ins

1029* वायुराकाशसयुक्तः सर्वभूतेषु वर्तते ।

— ^d) Dc ते (for तद्)

17 ^a) D₂ अर्थ (for अपि) — Ś₁ K₁ १ om (hapl)
17^{bc} — ^b) K₂ B₄ D₁₋₃ १ T₁ G₁ M वृद्धिः, K₄ वृद्ध्या,
T₂ G₂ वृद्धा (for वृत्ति) D₂ १ परे परे; G₁ १ 4 M परे
परा (G₁ परस्पर as in text also) — ^c) K₂ 4 B₁ १ 4
D₁₋₃ पूर्व पूर्व, D₂ पूर्वे पूर्वे (for पूर्वपूर्व) — ^d) B₄ गुणि
तास्त्रिषु, D₂ गुणवृत्तिषु, T G₂ 4 M₁ गुणितास्त्रिषु, G₁
गुणता द्विज

18 ^a) D₂ T₁ पष्ठ, D₂ षष्ठी (for षष्ठ) Ś₁ K₁ १
च (for तु) K₂ 4 D₁₋₃ G₂ M धातुर्, T या तु, G₁ यातुर्,
G₂ या तु (for नाम) — ^b) B₂ अपि (for अभि) — ^c)
Ś₁ K₁₋₃ T₁ M₂ सप्तमा Ś₁ K₁ १ [अ]भवद् (for भवेद्)
— ^d) K₁ १ M₁ स्वतः ; B₄ तथा, D₁ च तत् (for तत)
Ś₁ K₁ १ B₄ D₀₁ D₁₋₃ पर (for परम्)

19 ^a) B₁ १ 4 S (except G₂) तु (for च) Dn
D₂₋₄ १ पचासमा (for पञ्चैव) — K₁ om 19^b-20^c — ^b)
M₁ transp रज and तम — ^c) T₂ इत्येतो, G₂ इत्येव;
G₄ इत्येषु S₁ भूतदशको, T₂ सप्तदशको, M₁ साप्तदशको
— ^d) K₂ 4 B₁ D₂ १ S (except G₂) सञ्जित

20 K₁ om 20^{abc} (of v 1 19) — ^a) B₁ तै सर्वैर,
Dc सर्वैश्च (with hiatus), M₁ सर्वैरेव (for सर्वैरिह) D₂
[इ]न्द्रियार्थश्च, T₁ [इ]न्द्रियैस्तैस्तु, T₂ [इ]न्द्रियैरर्थैर् Ś₁ K₂₋₄
B₂ 4 D₁₋₃ च (for तु) — ^b) B₄ व्यक्ताव्यक्तः K₂ १
G₂ 4 च, K₄ B₄ D₁ १ १ T G₁ M तु (for सु) B₁₋₃

D (except D₁₋₃ १) -सद्यै, G₂ -सस्कृतै; M₁ सञ्जित
(for सद्यै) — B₄ om 20^{cd} — ^d) K₂ B₂ D₁ १ १ १
रण (for गुण) — T₂ om 20^{ef} — ^e) B₄ इत्येतत् (for
एतत्ते) — ^f) D₂ भूय किं (by transp)

Colophon om in T₂ — Major parvan Ś₁ K₁ १
Dn₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमस्या
K₂ 4 B Dc Dn₁ n₂ D₁₋₃ G₂ (all om sub parvan
name) mention only पतिव्रतो (D₂ व्याधो)पाख्यान
— Adhy name G₁ धर्मव्याधकौशिकसवाद — Adhy
no (figures, words or both) Dn₁ n₂ 209, Dn₂ D₁
208, T₁ G₁ M (M₂ sup lin) 204, G₂ 4 M₂ (orig)
206 — Śloka no Dn₁ n₂ 21, Dn₂ 22 D₁ 76

202

1 T₂ om 1 — ^a) B₂ तु विप्रधे, D₂ G₂ (by transp)
तु विप्र स (G₂ तु) — ^c) Ś₁ K₁₋₃ G₁ अनोदयद्, D₂
अनोदयद् (for अकथयद्) M₂ प्रीतो (for भूयो) K₄
D₁₋₃ कथां पमच्छ भूयोपि — ^d) Ś₁ K₄ D₁ १ १ प्रीति
वर्धिनी, B₁ स्नेहवर्धिनी; B₂ परिव K₁ १ मनःप्रीतिविवधि
(K₂ धं)नी

2 ^b) Ś₁ K D₁₋₃ १ धर्मविदो जना ; B Dc Dn D₄ १
T₁ G₁ १ 4 भूतो वर — ^c) D₂ गुण (for गुणान्) S₁
सर्वान् (for सम्यक्)

3 ^{ab}) B₂ वह्निर (for ज्योतिर) Dn₂ transp ज्योतिर

व्याध उवाच ।

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३
भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मन्नुदकं च चतुर्गुणम् ।
गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि द्विजोत्तम ।
अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ॥ ६
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव च ॥ ७

एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्योन्यं नातिवर्तन्ते संपञ्च भवति द्विज ॥ ८
यदा तु विषमीभावमाचरन्ति चराचराः ।
तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ॥ ९
आनुपूर्व्यां विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
यैरावृत्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १०
इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ११
यथास्वं ग्राहकान्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।

and वायुर K₁ २ D₂ T₁ G₁ आकाश एव — ^a) K₁ २
तथा (for तेषां) B₁ वक्ष्यति (for वक्ष्यामि)

4 ^a) G₁ M₂ भूमे (for भूमि) — ^b) D₀ M तु (for
च) — ^c) G₂ ४ तेजसस् (for तेजसि) Ś₁ K₁ २ चै,
K₂ ४ D₁₋₃ ६ G₂ ४ M₂ तु (for च) — ^d) K₁ २ D₂ तु
(for च)

5 M₂ om 5^{a-7} — ^b) K₄ चापि (for गन्धश्च) K₄
द्विजोत्तम, T₁ च पचधा, M₁ तथैव च (for च पञ्चम) — T₁
om 5^{a-7} — ^c) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ६ transp गुणा and
पञ्च — ^d) Ś₁ K₁ २ चत्तमा (for चत्तरा)

6 D₂ (hapl) T₁ M₂ (cf v 1 5) om 6 — ^b) Ś₁
रसश्च द्विजसत्तम, G₂ ४ रसश्चैव तथैव च — ^c) Ś₁ K₂ चैते
(for एते) T₂ G₁ M₁ विप्र (for ब्रह्मन्) — D₂ om
(hapl) 6^{d-8} — ^d) G₁ चत्वार कीर्तितास्तव, M₁ कीर्ति-
तास्ते द्विजोत्तम

7 T₁ M₂ om 7^{a,b}, D₂ om 7 (cf v 1 5, 6) — ^b)
Ś₁ K₁ २ T₂ च (for [अ]थ) — ^c) B₄ D₂ शब्दस्पर्शौ तु
K₄ T G₁ २ ४ वायो (for वायौ) K₂ तौ, B₁ ४ T₂ G₂ ४
च (for तु) — ^d) K₂ ४ B D G₂ M चाकाश (for आकाश)
K₄ B Dn D₄₋₆ G₂ M तु (B₂ हि) (for च)

8 D₂ om 8^a (of v 1 6) — ^c) T G₁ २ ४ उक्ता वै
(for वर्तन्ते) T₁ M लोकेषु (for भूतेषु) — ^d) Ś₁
येषां, K₂ एषां, G₂ एषु (for येषु) Ś₁ B₂ प्रकीर्तिता (for
प्रति) — ^e) K₁ २ B₁ २ ४ D₀ ना(B₁ चा)भिव, D₂
तानि व (for नातिव) — ^f) K₄ D₂ सपत्तिर, B₁ २ Dn
D₁ ४ ६ G₂ सम्यक्च (for सपच्च) B₁ भवतो (for ति)
Ś₁ K₁ २ सम्यक्तेषां भवेद् द्विज, B₂ सम्यग्वर्तन्ति च द्विज, B₂

D₀ D₂ सम्यग् (D₂ सपच्) भवति चै तदा (D₀ द्विज); D₂
साम्य तेषु भवेद् द्विज, T₁ समवच्चाभवद् द्विज ॥ Cn
सम्यक् च भवति एकीभावेन प्रकाशन्ते । एकत्वमार्थं । ॥

9 ^a) K₂ B₁ ४ D₂ २ ६ T G₂ ४ M₂ Cnp विषम
भावम्, B₂ २ D₀ Dn G₂ विषयी (Dnsm 'म)भावम्
— ^b) Ś₁ K₁ २ B₄ D₂ आविशति (for आचरन्ति) D₂
चराचर, T₂ परावरा — ^c) M₂ अन्यद् (for अन्य) — ^d)
D₁ अधि; G₁ अति (for व्यति) Ś₁ K₁ २ D₂ चा(Si
ना)नव, T₁ G₄ कायत (for कालत)

10 Before 10, T₂ G₄ ins व्याध — ^a) Ś₁ K₁ २
T G₁ ४ आनुपूर्व्यात्, B₁ 'पूर्व्यां, G₁ (also) २ प्रतिलोम्यात्
G₁ च (for वि) — ^b) B₁ 'पृष्ठश' (for 'पूर्वश) — ^c)
D₁ यत्र यत्र B₄ T₂ G₁ च (for हि) — ^d) K D₁ ४ T
G₂ ४ पञ्चभौ (K₄ 'भू)तिका, B₁ सार्वभौ, G₁ च परतप
— ^e) T₂ G₂ आततम् (for आवृत्तम्) G₄ एतैरापादित सर्वं

11 = (var) B 12 189 15, 329 49 — ^a) K₄
T G₁ २ ४ M गृ(T₂ प्रा)ह्यते, B₁ सज्ज, B₂ सूर्य, D₁
शक्य, D₂ व्यज्य (for सृज्य) — ^b) K₂ D₂ मूर्तम् (for
व्यक्तम्) B₄ हृद् (for इति) K₂ स्थित, D₂ श्रुति (for
स्मृतम्) Dn₂ n₂ तद्व्यक्तमिति सस्मृत — ^c) K₂ D₂
तज्ज्ञेय Ś₁ K₁ B₁₋₃ D₀ Dn D₄ ६ G₂ त(D₀ य)द्व्यक्त
मिति ज्ञेय — ^d) D₁ M₂ 'ग्रामम् (for 'ग्राहम्)

12 ^a) G₁ २ ४ यदा, M₂ तथा (for यथा) K₂ स्नां;
K₂ D₂ G₁ २ M स्व, D₂ सु, G₄ ह्य (for स्व) Some
MSS ग्राहकाप्येषां — ^b) K₂ नि च, D₂ 'निनि (for
'नि तु) — ^c) K₂ तथा, B₄ D₀ T यथा, D₁ G₁ २ ४ M₁
तदा, D₂ तु य (for यदा) K₁ देहे — ^d) B₁ २ D

इन्द्रियाणि यदा देही धारयन्निह तप्यते ॥ १२
 लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ।
 परावरज्ञः सक्तः सन्सर्वभूतानि पश्यति ॥ १३
 पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
 ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुमेनोपपद्यते ॥ १४
 ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य मोहजम् ।
 लोको बुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण दृश्यते ॥ १५
 अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
 अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ।
 तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ॥ १६
 इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।

निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १७
 एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
 एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ १८
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
 संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ १९
 षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
 न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २०
 रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट-
 मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।
 तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वै-
 र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २१

(except D₁₋₃ s) G₃ इव, T₂ न हि (for इव) Ś₁ K₁ B_{1m} D₁₋₃ s इदयते (for तप्यते)

13 ^a) B₄ सततम्, G₂ विदितम् (for विततम्) — K₄ om (hapl) 13^{ad} — ^c) B₂₋₄ Dc Dn D₄ s T₂ G₂ M₁ परावरज्ञः; D₂ वरेश K₁ D₄ G₂ M₂ शक्तः सन्, Dc D₁ s स (D₁ श) कः स, T G₁ य शक्तः; G₄ शक्तिः सन् (for सक्त. सन्) — ^d) Ś₁ K₁ s D₁₋₃ भूतानि प्रति, B₂ Dn D₄ s G₂ स तु भूतानि, T₁ M स भूतानि प्र

14 ^a) T₁ पश्यत (for पश्यत) — ^b) D₁ सद्यो (for सर्वा) — ^c) D₁ भूतश्च, T₁ G₁ s M^b भूतेन — ^d) K₂ नाशुमो नोप, D₁ नाशुते नोप

15 S₁ K₁ s om 15 — ^a) K₂ Dns D₂ s T₂ G₂ Cnp पूर्वात्म (T₂ दि) क, B₁ मूलार्थक, T₁ G₄ भूता-
 दिक K₄ D₁ s अज्ञानमूल त क्लेशम् — ^b) K₄ T₁ अनि-
 वृत्तस्य; Dc D₂ s G₂ M₁ इतिवृ; D₂ अतिवृद्धस्य K₄ B₄
 D₂ मोहन (K₂ ज also as in text) B₁ लक्षण, B₂ s Dc
 Dn D₄ s G₂ पौरुष, D₁ मोहद — ^c) K₂ s G₁ लोक,
 B₁₋₃ D₂ s G₂ लोके, B₄ अह, Dc D₁ G₂ लोक (for
 लोको) Dn D₄ s G₂ लोकवृत्तिप्रकाशेन — ^d) K₂ s D₂
 ज्ञेय, B₁₋₃ Dc Dn D₄ s T₂ G₂ ज्ञान, D₁ जानन् (for
 ज्ञेय) B₁ s D (except D₁₋₃ s) G₂ गम्यते; B₂ पश्यति,
 G₁ M₁ इष्यते, M₂ रिष्यते (for इश्यते)

16 ^b) B₁ सदासुख — ^c) K₄ अपूर्व; B₁ अमर्त्य, T₂
 G₂ s M अमूर्ति (for अमूर्त) — ^d) B₁ वृद्धि (for बुद्धि)
 D₂ भगवतिह विद्धि मा — ^e) K₂ ततो मूलम्, G₂ तपो
 कूलम्, G₃ तपोधलम् — ^f) T₁ G₂ s M₂ मा (for मां)
 D₁ s पश्यति (for पृच्छति) — After 16, S ins

1030* तपसा हि समाप्नोति यद्यदेवाभिवाञ्छितम् ।

[M₁ तदा, M₂ तमा (for समा) T₂ G₂ वाञ्छति]
 T₂ G₁ s 4 M₂ cont Ś₁ K₁ s Dn D₂ ms after 16

1031* तदिन्द्रियाणि सयम्य तपो भवति नान्यथा ।

[Dn G₁ M₂ इन्द्रियाण्येव (for तदिन्द्रियाणि) T₂ तपोवन-
 मनास्तथा (for the posterior half)]

17 B₁ om 17^{ab} — ^a) Dc इन्द्रियाणा च (for ण्येव)
 T₁ तत्स्वर्ग — ^b) Ś₁ K₁ s यौ (for यत्)

18 ^d) T₂ G₂ s स्वर्ग (for कृत्स्न) B₄ ते (for च)

19 D₂ om 19^b-20^a — ^b) Ś₁ D₂ यच्छति, K₂ B₂
 Dn D₄ s अहं; B₂ इच्छ, Dc अहं; G₂ अस्यति (sio)
 (for ऋच्छति) — ^c) Ś₁ तु तानेव, K₄ च तान्येव, G₄ M₂
 कृतान्येव — ^d) B₁ Dc Dn D₄ s G₂ समाप्नुयात्, B₂ s
 G₁ अवाप्नुयात्, T₂ G₂ उपाशुते (for अवाप्नुते)

20 D₂ om 20^a (of v l 19) — ^a) = 22^a K₂
 निधानाम्; T₁ G₁ s 4 M योज्यानाम्, T₂ योग्यानाम् (for
 नित्यानाम्) — Ś₁ D₂ om (hapl) 20^b-22^a — ^b)
 D₂ अधिगच्छति (om य), S (except G₂) योधि (G₁ व)
 तिष्ठति — ^c) T G₁ च (for स) S (except G₂) न
 चा (for कुतो) — ^d) B₄ युज्यते द्वित्रसप्तम; S (except
 G₂) सयुज्येत जितेन्द्रिय

21 Ś₁ D₂ om 21 (of v l 20) — ^a) K D₁₋₃
 दृष्टम्, T G₂ s दृष्टो (for दृष्टम्) — ^b) T G₂ s द्वात्मा
 (for आत्मा) B₁ च यत्ते, G₂ यत्ते (for नियन्ते) K₁ s
 पद च तानि (for [इ]न्द्रियाणि) K D₁₋₃ T₁ G₁ M [अ]स्य
 चाश्वा (for [आ]हुरश्वान्) — ^c) B₁ D₂ T G₁ s M₂ अय
 मत्तै K₄ D₂ s कुशलै, B₁ S (except G₂) कुशलो S

षण्णामात्मनि नित्यानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथिः ॥ २२
इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु ।
धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्या तानि जयेद् ध्रुवम् ॥ २३

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाग्भसि ॥ २४
येषु विप्रतिपद्यन्ते षट्सु मोहात्फलागमे ।
तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

२०३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।
ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १
ब्राह्मण उवाच ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।

गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २
व्याध उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३
मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ।

(except G₂ s) यथाश्चेद् — ^a) K₁ s D₁ s M पथीव,
T₁ G₁ सदैव, T₂ वशीव (for रथीव)

22 S₁ D₆ om 22^a (cf v l 20) — ^a) = 20^a
B₁₋₃ Dc Dn D₄ s G₂ युक्तां, G₁ सृष्टां (for नित्यां)
— ^c) K₄ Dc₃ T₁ वीरो (for धीरो)

23 ^a) T₂ G₂ प्रहृष्टाना — ^b) B₁ वर्त्मनि (for सु)
— ^c) B₂ वृत्ति (for धृति) — ^d) K₄ D₁ बुध (for ध्रुवम्)
Dn₆ धृत्या विजयते ध्रुव, G₁ धृत्वैतानि ध्रुवो जय

24 = (var) Gīṭā (Vulg) 2 67 — ^a) K₃ B₄
D₁ s तु, B₁₋₃ Dn D₄ s G₂ वि (for हि) — ^b) B₁
[S]ध (for [S]नु) — ^c) S₁ D₁ s T₁ G₁ हरति प्रज्ञां, T₂
G₂ s M बुद्धिं हरति (T₂ M₂ ते) (for हरते बुद्धिं) — ^d)
Ś₁ K D₁₋₃ s T₁ G₁ वायुर्नावमिवाभसि.

25 ^a) S₁ K₂ तेषा, K₁ s 4 D₃ s येषा, T₁ ये तु, G₁
यो हि, G₂ s एषु G₁ s 4 पद्येत (for पद्यन्ते) D₁ ये
ध्रुव प्रतिपद्यते — ^b) Ś₁ षट्सु लोकात्, K₁ s षट्सु लोभात्,
K₄ D₁ s षट्सु षोढा, D₃ om षट्सु षोढा, D₆ षट्सु लोभ, T₂
G₂ s M षट्सु मोहात् — ^c) G₂ s ज्ञाता (for तेषु) Ś₁
B₄ Dc₃ व्यवसितो (Dc₃ ता), K₁ वै वसितो; K₂ विव
सितां, K₃ D₆ व्यवस्थिता, K₄ D₁₋₃ [अ]ध्यवसितो, D₁
T G₁ M₂ [अ]ध्यावसिता (D₁ तो, T₁ ते) (for [अ]ध्य
वसितां) — ^d) K₁ विदीत, K₂ T₁ विन्देत् (for विन्दते)
K₁ s बल (for फलम्)

— Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमस्या K₃ s B Dc Dn₁
ns D₁₋₆ G₂ M₂ (all om sub parvan name) mention
only पतिव्रतो (D₆ धर्मव्याधो) पाख्यान — Adhy name
D₆ महाभूतनिर्णय, G₁ धर्मव्याधकौशिकसवाद — Adhy
no (figures, words or both) Dn₁ 210, Dn₂ D₁
209, T₁ G₁ M (M₂ inf lin) 205, T₂ 204, G₂ s
M₂ (orig) 207 — Śloka no Dn₁ 28, Dn₂ ns
27, D₁ 26 (followed by 27)

203

1 ^b) D₁ धर्मे (for धर्म) — ^c) M₂ परम (for म
पुन) N (except B₁₋₃ D₁₋₃ s) पुन सूक्ष्मतर विप्र
— ^d) T₂ तु (for सु)

2 ^a) K₄ D₁₋₃ T₁ चापि (for चैव) — ^c) K₂ गुण;
Dc₁ D₄ गुणात् (for गुणान्) — ^d) S₁ यथाप्रज्ञ हि पृ;
K₁ s यथावत्परिपृ-

3 3^a=1 48 4^a, 53 35^a, 59 9^a, etc, etc — ^b)
=1 27 4^b, 89 4^b, etc B₅ M मा (for मा) — ^c) K₁
M₂ येषा, T₁ G₁ s 4 एतान् (for एषां) K₃ गुणा; D₆
गुण (for गुणान्) — ^d) G₁ वदतो (for न)

4 ^a) D₆ मोहमेक (for मोहात्मक) K₂ तपम् (for
तमम्) Dn₁ ns D₆ s T₂ G₂ तेषा (for तेषा) — ^b)
K₁ s तेषां; T₁ एव (for एषा) D₁ प्रवर्तते — ^c) Ś₁ K
D₁₋₃ s तु (for च) — ^d) T₂ जानिद् (for ज्याय) Ś₁

प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ४
 अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
 दुर्दृशीकस्तमोऽध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५
 प्रवृत्तवाक्यो मन्त्री च योऽनुराग्यम्यसूयकः ।
 विवित्समानो विप्रर्षे स्तब्धो मानी स राजसः ॥ ६
 प्रकाशबहुलो धीरो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
 अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७
 सात्त्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते ।
 यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ८
 वैराग्यस्य हि रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
 मृदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ९

ततोऽस्य सर्वद्वंद्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम् ।
 न चास्य संयमो नाम क्वचिद्भवति कश्चन ॥ १०
 शूद्रयो नौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः ।
 वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११
 आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
 गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२
 ब्राह्मण उवाच ।
 पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
 अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर ।

K₁ इवो (for इहो)

5 ^b) K₃ शोक (for शीलो) Dc₃ विलोचन (for विचेतन) — °) K₁ ; B Dn D₄ ; 6 G₃ दुर्दृशीकस् (B₂ दुर्धर्षणस्), K₄ D₁ दुःखरीलस्, D₂ ; 5 T दुर्दर्शनस्, G₁ ; 4 M₁ दुर्दृशि (G₂ ; 4 शं) कस् Ś₁ तमोप्रस्, D₂ तपो ध्वस्त — °) Ś₁ K D₁₋₃ ; 5 क्रोधन (for सक्रोध) B₂ (in as in text) स्मृत ; D₂ (by corr) मत , D₂ जन , T₂ नर (for [अ]लस)

6 ^a) Ś₁ K_{1m} (orig corrupt) प्रवृत्तरागो, B₄ स वृत्त वाक्यो, T₂ G₂ ; 4 M सुवृत्त , G₁ सवृत्त T₂ तद्री (for मन्त्री) — °) Ś₁ K₁ ; 4 T₂ योनुरागाम्यस् , K₃ B Dc Dn D₃ ; 6 T₁ G₁ ; 3 M यो नराद्योनस् (D_{2m} प्रारभाया सशीलवान्), D₁ योनुराग्योम्यस्, D₂ योनुराग्यस्, D₃ योगवाच्यम्यस् ; G₂ योनुराग्यनस्, G₄ यो निराग्यनुस् — K₁ om (hapl) 6^c-7^b, K₃ om 6^c-7^d — °) Ś₁ K₃ विविक्तमानो, K₄ D₁ T₁ G₂ ; 4 विवत्स , B Dc Dn D₃ ; 6 G₃ M विविक्तस्, D₂ त्रिविदा K₃ राजर्षे (for विप्र) — °) G₂ तस्थौ (for स्तब्धो) K₄ B₁ D₂ ; 5 च (for स)

7 K₁ D₂ om 7^{ab}, K₃ om 7 (cf v 1 6) — °) B Dc₁ Dn D₃ ; 6 G₃ निर्विवित्सो ; G₁ ; 4 निर्विवित्सो — °) B₄ अक्रोधनो मृदुर, T₁ G₂ ; 4 नपरो, T₂ G₁ M परमो S₁ धीरो, G₂ धीमान् (for धीमान्) — °) K₁ ; नाल (for दान्त)

8 Ś₁ K₁ ; om 8^{ab} — °) T₂ तत्र, M₂ वस्य (for न्वय) D₂ मवृत्तो, T₂ मवयो (for संबुद्धो) T₂ G₂ ; 4 वृत्तेन (for वृत्तेन) T₁ लुप्यते, T₂ G₁ ; 4 लिप्य, M लिप्य (for क्लिश्य) K₃ ; 4 D₁₋₃ ; 5 क्लिश्यते लोकवृत्तेन

सबुद्धस्त्वथ सात्त्विक (by transp) — °) K₁ ; बोध्यति, M₁ बुध्येत (for बुध्यति) D₁ यदा बुध्या विबोद्धव्य — °) Ś₁ K₁ ; 4 Dn₃ D₂ ; 5 जुगुप्सति, K₃ प्लिते, K₃ प्लित 9 ^a) B₂ Dn D₄ ; 6 T₂ G₂ विरागस्य (for वैराग्य) Ś₁ K₁₋₃ B₁₋₃ Dc Dn D₁ ; 6 G₂ च ; K₄ D₂ ; 5 [अ]नु, B₄ G₁ तु (for हि) B₄ वै ; D₁ च (for तु) — °) Ś₁ K₁ ; [अ]हकारे (for कार) — °) Ś₁ K₁ ; 2 [आ]र्जवे (for च) Ś₁ K₁ ; 2 य ; T₂ तत् (for यत्)

10 ^a) Ś₁ K B₂ D₁₋₃ ; 6 दुःखानि (for 'द्वंद्वानि) T₁ ततो निवृत्तद्वद्वश्च — °) T₁ M लोकवृत्त जुगुप्सते (=8^d) — °) Ś₁ K₁ ; 3 D₂ तदास्य, K₃ औदास्य, M₁ न चापि (for न चास्य) K₄ B₁₋₃ Dn D₁₋₄ ; 6 G₃ सशयो, T₂ G₄ [अ]पगमो, G₁ M₁ [अ]सयमो, G₂ [अ]सगमो (for सयमो)

11 ^a) T G₁ M भावेपि (for योनौ हि) — °) K₃ M₂ सद्गुणान् ; Dc₂ G₁ पद्गुणान् T G₁ ; 4 M अधि ; G₂ अति (for उप) — °) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ; 5) G₃ लभते (for भवति) — °) K₄ हि (for च)

12 ^b) T₁ G₂ ; 4 अपि (for अग्नि) — °) B₁ ब्रह्मन् (for सर्वे) — °) B₁ कि भूय कथयामि ते — After 12, K₃ ; B₁₋₃ D G₃ ins an addl colophon (adhy no Dn₁ ns 211, Dn₂ D₁ 210)

13 ^a) G₃ वायव (for पार्थिव) B₂ आधित्य (for आसाद्य) — °) Dn₃ D₁ ; 5 G₂ ; 4 शरीरे (for शारीरो) T₁ G₄ M₂ कथ विभो ; T₂ प्रकपते (for कथ भवेत्) — °) B₁ विशोकेन (in 'विशेषेण as in text) — °) K₄ [S]नल (for [S]निल)

14 ^a) एक ; D₂ एतत् ; G₂ ; 4 M₂ एव (for एत) — °)

व्याधः स कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १४

व्याध उवाच ।

मूर्धानमाश्रितो बह्विः शरीरं परिपालयन् ।

प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ।

भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् ॥ १५

श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरुपास्महे ।

स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।

मनो बुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ॥ १६

एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।

पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ १७

वस्तिमूले गुदे चैव पावकः समुपाश्रितः ।

बहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ १८

प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।

उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ १९

संधौ संधौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः ।

शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ २०

धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ।

रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥ २१

प्राणानां संनिपातात्तु संनिपातः प्रजायते ।

ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ २२

B D (except D₁₋₃ s) T₂ G₃ तु (for स)

15 ^a) B₁ आस्थितो, D₂ आहि° (for आश्रि°) — ^b) Ś₁ K₁ २ अनु°, B₄ प्रति° (for परि°) — ^c) B₁ तु (for the second च) — ^d) K₁ ३ विचेष्टिते (K₃ 'त), Dc [S]वचेष्टते (for विचेष्टते) — ^e) K₃ B₁ ३ 4 D (except D₁) G₃ भविष्य च

16 ^a) K₄ D₃ त (D₃ तद्) देवदेवाना, G₃ त सर्वभूताना — ^b) B₂ Dc₁ Dn D₂ 4 6 G₃ 'योनिम् (D₂ 'योनिर्) (for ज्योतिर्) B₂ 4 उपासते (for 'स्महे) — D₃ om (hapl) from स्मा (in 16^c) up to भूता (in 16^f) — ^c) D₅ T₁ G₂ M₂ 'भूताना (for भूतात्मा) — ^e) B₁ ३ (m as in text) 4 Dc Dn D₄ 6 G₃ महान् (for मनो) — After 16, T₁ M₁ ins

1032* शरीरमध्ये नाभिं स्यान्नाभ्यामग्निं प्रतिष्ठितं ।

[T₁ 'मध्ये नाभ्यां तु जठरेभि प्रति°]

On the other hand, T₂ G₁ २ 4 ins after 16

1033* अत्यक्त सस्त्रसञ्ज च जीव काल स चैव हि ।

प्रकृतिं पुरुषश्चैव प्राण एव द्विजोत्तम ।

जागर्ति स्वप्नकाले च स्वप्ने स्वप्नायते च स ।

जाग्रत्सु बलमाधत्ते चेष्टसु चेष्टयत्यपि ।

तस्मिन्निरुद्धे विप्रेन्द्र मृत इत्यभिधीयते । [5]

त्यक्त्वा शरीरं भूतात्मा पुनरन्यत्रपद्यते ।,

which is followed by 1032*

[(L 4) G₁ चेष्टयेच् (for चेष्टस्तु) — (L 6) G₁ प्रवर्तते (for प्रपद्यते)]

17 ^a) K₄ सर्वं, M₂ एतत् (for एव) D₂ द्विज (for त्विह) Ś₁ K₁ ३ च (for स) B₄ सर्वात्मा (for सर्वत्र) T₁ G₂ 4 एव स्वप्निरपानेन — ^b) B₄ प्रति° (for परि°) — ^c) S₁ K₁₋₃ D₂ च (for तु) K₁ समानीन, K₄ B₂

M₂ 'सेन (for 'नेन) — ^d) B₃ यांयां (for स्वांस्वां) B₂ योनिम् (for गतिम्) B₁ ३ Dn₁ n₂ अपा° (for उपा°)

18 D₅ G₁ om (hapl) 18^{ab} — ^b) K₄ B₂ ३ Dn D₁₋₃ 6 T₂ G₃ 4 M₁ पावक B₂ समुपस्थित — ^c) K₄ T₁ G₁ २ 4 मूत्रपुरीष K₁ 4 B₂ D G₃ वा° (for चा°) — ^d) B₄ हि (for [अ]पि) G₁ om अपि T₂ प्रति° (for परि°)

19 Ś₁ K₁ ३ om (hapl) 19^{ab} — ^a) D₁ यत्ने च (for प्रयत्ने) — ^b) B₁ २ Dc Dn (Dn₃ before corr) D₂ 4 6 G₁ ३ स (for य) D₁ ३ M₂ एष (for एकस्) G₂ 4 संश्रित (for वर्तते) — ^c) B D (except D₂ ३ ६ ७) T₂ G₃ उदानम् (for 'न) — ^d) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ३ कुशला (for 'विदुषो) Ś₁ K₁ ३ D₅ नरा (for जना°)

20 ^a) D₂ G₄ स (G₄ च) निविष्ट (for संनिविष्ट) T₁ स सधौ संनिविष्ट सन् — ^b) Ś₁ गतो, G₂ 4 यथा (for तथा) T₁ सधीन्सर्वान्सदानिल, T₂ G₁ M सधि पर्वण्यथानिल (T₂ 'पि य) — ^d) D₅ [अ]भिधीयते (for [उ]पदिश्यते) — After 20, Dc ins (a definition of धातु, extracted from some medical treatise)

1034* त्वद्भासमेदोमज्जास्थिरसरक्ताश्च धातव ।

21 ^a) K₄ विचित (for वितत) — ^b) Ś₁ K₁ ३ च (for तु) M₂ समानोऽग्निसमीरक° — ^c) K₃ G₁ रम (for रसान्) D₅ यद्गन् (for धातुन्) S₁ K D₁₋₃ ३ भूताना (K₄ नि); M दोषाणां (for दोषाश्च) — ^d) G₂ वध° (for वत्°)

22 ^a) Dc₂ पातत्वे; D₅ 'पाते तु, G₂ 4 'पातस्तु (for 'पातस्तु) — ^b) T G₂ स्वमर्गाद्य (for मर्नि°) Dc म जायते; M प्रमी° (for प्रजा) — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ ३ ऊष्मा ग्निरिति त्रिज्ञेयो, B₂ तस्माच्चाग्निरिति ज्ञातो, S (except G₃)

अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ समाहितौ ।
 समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ २३
 तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्दुदसंज्ञितः ।
 स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ २४
 अभिवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
 स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ २५
 पक्काशयस्त्वधो नाभ्या ऊर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
 नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ २६
 प्रवृत्ता हृदयात्सर्वास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
 वहन्त्यन्नरसान्नाब्ज्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ २७

योगिनामेप मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् ।
 जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ।
 एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु ॥ २८
 एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
 मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ॥ २९
 तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।
 आत्मानं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् ॥ ३०
 देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नग्निन्दुरिव पुष्करे ।
 क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ ३१
 जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

सोष्मा सोमिरिति श्लेषो — ^a) B₁ ह्यन्न (for योऽन्न)

23 T₁ om (hapl) 23-24 — ^a) K₄ B D (except D₅) G₅ समानौ, M₂ अपानप्राणयोर् — ^b) K₄ B D G₂ प्राणापानौ, M₂ व्यानोदानौ; (for प्राणव्यानौ) — ^c) B₁ Dn₂ G₂ समर्थितस्, T₂ समिधितस् (for समन्वितस्) Ś₁ K₁ 2 T₂ G₂ स्वधिष्ठाने, K₅ D₅ स्वा (K₅ स्व)धिष्ठान, M समानेन (for स्वधिष्ठान) — ^d) Ś₁ ह्यन्न (for सम्यक्)

24 T₁ om 24 (cf v 1 23) — ^a) B₁ 3 G₂ अस्यापि, G₂ आस्यादि (for तस्यापि) Ś₁ K D₁ 3 G₁ M₂ वायु, B₁ 3 D₅ G₄ वायु (for पायु) K₄ D₁ पर्यंत, D₂ पर्यंते, D₅ पर्यंति (for पर्यंतस्) D₅ आस्यादपान पर्यंति — ^b) B₁ तस्य (for तथा) B₂₋₄ D₅ T₂ G₄ M गुण (for गुद) B₁ D₁ T₂ सज्जकः; D₅ सज्जक (for सञ्जित) Ś₁ K₁ 2 तथास्य स्वेदसञ्जि (K₂ ज्)त — ^c) K₅ 4 D₁₋₅ श्रोतांसि Ś₁ K₁ 2 4 यस्माज् S (except G₂) स्रोतसो स्माद्यजायते — ^d) G₁ M स्रोतांसि (for प्राणेषु) D₅ G₂ देहिन

25 ^a) T₁ अस्ति, G₁ अस्तिर् (for अस्ति) T₂ सह (for वह) K₄ D₁₋₃ अपानेन स हि (K₄ तु स, D₅ सह) प्राणो — ^c) B₄ चद् (for स) T₁ आगत्य (for आगम्य) S₁ K₁ 2 तथा, B₄ मन (for पुन) — ^d) D₁ पावक (for कम्)

26 ^a) T G₂ 4 ततो (for स्वधो) N (except Ś₁) T G₂ M नाभ्याम्, G₁ नाभेर् (for नाभ्या) — ^b) Ś₁ धामाशय, K₁₋₃ D₁ 2 चामां (for आमा) B₄ T G₁ 2 4 स्मृत (for स्थित) — ^c) K₅ नाभि, K₄ D₁ 3 नाभी, D₁ नाभिर (for नाभि) — ^d) B_{2m} नाड्य सर्वा (for प्राणा सब) Ś₁ K₁ 2 D₅ सुमस्थिता (for प्रतिष्ठिता)

27 ^a) Ś₁ K₁ 2 D₅ Dn₂ n₂ T₂ G₂ मत्रे (for तत्रांस)

— ^c) T₂ मया (for रसान्) — ^d) D₅ प्राणा (for प्राण) S₁ समीरिता, D₅ प्रणोदिता, T₂ प्रयोजिता

28 ^a) D₂ वै (for तु) — ^b) K₁ 2 4 B₂ 4 D₂ 5 तत्पद, G₁ तत्पुर (for तत्परम्) — ^c) K₅ B₂ 4 माशना, K₄ मासतो, B₁ 3 D₅ Dn D₄ 5 G₂ मा समा, T₁ मा श्रमा; T₂ मा नरा, G₁ मभ्रमा (for मासना) G₂ 4 क्लमासनो धीरो — ^d) B₄ T₁ G₁ M आदधन्; G₂ 4 आद धत् (for आदधु) — ^e) Ś₁ K D₁₋₃ स, B₁ हु (for हि) B₂ शरीरिषु, B₄ हि देहिनां, T₂ हि जघ्नुषु (for हि देहिषु) — After 28, S (except G₂) ins

1035* तावद्विसहितौ ब्रह्मन्विद्धि वै प्राणमात्मनि ।

[T₂ वन्धि (for [अ]ग्नि) G₂ 4 तौ तावद्विसहितौ (for the prior half)]

29 ^b) T₁ कर्ता (for कला) K₂ M₂ संभृत, D₂ 5 सवृत (for संभृत) — ^c) D₂ मूर्धि भूत (for मूर्तिमन्त) T₁ स्थित; T₂ स्तुत, G₁ 2 4 M₁ सत (for हि त) — ^d) K₅ 4 D₅ T नित्य (for नित्य) B Dn₂ D₂ योग (for कर्म)

30 ^a) K₅ D₅ G₂ 4 M₁ वह्निर, K₄ D₁₋₃ नित्य (D₅ त्यो); B₁ 3 [ऽ]स्मिस्तु (for ह्यस्तिर्) — ^b) K₄ D₁₋₃ वन्धि (for नित्य) B₂ 4 ह्व स्थित, D₂ समाहित, T₂ ह्वास्थित (for ह्वाहित) — ^c) G₂ जीवात्मान (for आत्मान त) — ^d) B₁ योगे, D₂ कर्म, T₂ ज्ञान (for योग)

31 Ś₁ K₅ D₂ T₂ om (hapl) 31 — ^a) D₅ सञ्चितस् K₁ D₁ ह्यस्मिन्; K₄ यस्मिन्, D₅ स्वस्मिन् (for तस्मिन्) — ^c) M₁ आत्मान (for क्षेत्रज्ञ) — ^d) K₁ 2 4 G₁ 2 4 M त्याग, (as in text), D₅ T₁ ज्ञान, the rest योग)

32 ^a) T₂ G₂ 4 त्मक वि (for त्मकानि) Ś₁ K₁₋₃ D₅ 5 यानीह; G₁ च तथा (for जानीहि) — ^b) K B₄ D₁₋₃ 5 transp रज and तम — ^c) S₁ K₁ 2 सम (for

जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ ३२

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति

स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।

ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति

प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ३३

एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ ३४

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।

प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ ३५

लक्षणं तु प्रसादस्य यथा वृषः सुखं स्वपेत् ।

निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ॥ ३६

पूर्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः ।

लब्धाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ३७

प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।

दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं तदा स तु विमृच्यते ॥ ३८

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।

एतत्पवित्रं यज्ञानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ ३९

नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।

विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ४०

आनुशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।

आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं सत्यव्रतं व्रतम् ॥ ४१

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।

°गुण) G₁ जीवात्मगुणक विद्धि — ^a) Ś₁ K₁ ३ यथा° (for तथा°) K₁ ३ परार्थक (for परात्मकम्)

33 ^a) B₁ ३ ४ Dc Dnsm S (except G₃) अचे° (for सचे°) — ^b) Ś₁ K₁ ३ स्पर्श°, B₁ Dc चेत° (for चेष्टयते) K₄ विश्व (for सर्वम्) — The portion of the text from 33° up to st 20 of the next adhy is lost in D₃ on a missing fol (279) — ^c) Ś₁ अत (for तत°) T₁ M₂ क्षेत्रमिति ब्रुवति — ^d) S₁ K B₃ ४ D₁ ३ ३ ६ T₂ G₃ प्राव(B₃ °रव°)र्त° (for प्राकल्प°)

34 D₃ missing (cf v l 33) — ^a) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ G₂ M₂ एषु, B₁ ४ D₅ T₁ G₄ एष (for एव) B₁ भूतार्थो (for भूतेषु) — ^b) B₁ महात्मा (for भूता°) B₂ ४ Dn₁ ns D₄ ६ G₃ स, D₂ तु, T₂ नु, G₁ य° (for न) — ^d) Ś₁ K₁ ३ ज्ञानबुद्धिभिः, B₂ सूक्ष्मवेदिभिः, G₁ सूक्ष्म दक्षिभि

35 D₃ missing (cf v l 33) — ^a) D₁ च, D₅ [अ]पि, S (except G₃) तु (for हि) — ^c) Ś₁ K₁ ३ प्रसन्नात्मनि स(Ś₁ सु)स्थित्वा, Dc प्रसन्न आत्मनि स्थित्वा — ^d) B₄ D₅ अत्यतम् (for आनन्त्यम्)

36 D₃ missing (cf v l 33) G₁ om 36-37 — ^a) T₁ G₄ प्रसन्नस्य (for प्रसा) — ^b) T₁ भवेत् (for स्वपेत्) — After 36^{ab}, T₂ G₂ ४ ins

1036* सुखदु खे हि सत्यज्य निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः । — ^c) B₃ ४ D₂ निर्वाते D₁ च, G₄ हि (for वा) — ^d) K₂ D₂ दीपेत्, T₂ वसेत्, G₁ तिष्ठेत् (for दीप्येत्) T₂ कौशल (for कुशल) K₄ दीप्येतेवायुनोदित

37 D₃ missing (cf v l 33) G₁ om 37 (cf v l 36) — ^a) L₃ पूर्वरात्रपररात्रे च (hypermetric),

D₂ पूर्वरात्रापररात्रे च — ^b) B₄ युजीयात् (for युञ्जान°) — ^c) T₂ वाचवा° (for लब्धा°) — ^d) K₄ D₁ ३ युज्या°; K₂ D₅ T₂ G₁ ३ M पश्यस्य, T₁ G₄ पश्येता° (for पश्यन्ना°)

38 D₃ missing (of v l 33) — ^a) K₃ B₁ Dn₁ G₁ प्रदीपेन B₂ ३ Dc T₂ G₁ ३ M [ए]व (for [इ]व) B₁ Dn₁ दीप्तेन (for दीपेन) K₄ दीप्तेनैव तु दीपेन — ^b) S (except G₃) पश्यत्यात्मानमात्मना (of 37^d) — ^c) K₁ लब्धा°, D₂ वृथा° (for दृष्ट्वा°) M₂ तदा° (for निरा°) G₁ दृष्ट्वैनमतारात्मान — ^d) B₄ स तदा (by transp) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ G₃ स तदा विप्रमुच्यते

39 = (var) B 12 189 9 — D₃ missing (cf v l 33) — ^c) Ś₁ K D₁ ३ ३ ज्ञानानां, B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ G₃ लोकाना (Dn₂ °कस्य), T₁ G₁ M₁ विज्ञान (for यज्ञानां) T₂ एतत्प्रवृत्त यज्ञानात् — ^d) D₁ ३ सयमो; D₅ सत्तम (for सक्रमो) Ś₁ K₁ ३ D₅ मत (for मत)

40 = (var) B 12 189 10^{cdel} — D₃ missing (cf v l 33) — ^b) Ś₁ B Dc Dn D₄ ६ G₃ धर्म, K₃ प्रिय, D₂ श्रियो (for श्रिय) Ś₁ K₁ ३ ४ B Dn D₁ ३ ४-६ T₂ G₁₋₃ रक्षेत् (for रक्षेत) Ś₁ K₁ ३ ४ B₂ ३ D₄ ६ अमत्सरात्, B₁ ४ Dn D₁ ३ G₃ च मत्स°; D₂ विमत्स°; T₂ G₁ ३ तु मत्स (for मत्स°) — ^c) S₁ K₁₋₃ D₁ T₂ G₁ ३ ४ मानाव (for मानाप) — ^d) K₄ च (for तु) G₁ ज्ञान रक्षेत्रमादत

41 D₃ missing (cf v l 33) — ^a) K₂ Dc₂ D₁ अनृ (for आनृ) — ^b) Ś₁ K₁ ३ हि, K₃ ४ D₂ ३ तु (for च) — ^c) Ś₁ K₁ ३ आत्मान (Ś₁ °त्मा तु) परम ज्ञान — ^d) S₁ K D₁₋₃ ३ मत्य व्रतपरिग्रह°, B Dc Dn D₄ ६ G₃ मत्य व्रत (B₁₋₃ व्रत, B₄ Dn व्रत) पर व्रत; G₄ पर मत्यव्रतमित

यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ४२
यस्य सर्वे समारम्भाः निराशीर्बन्धनाः सदा ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ४३
यतो न गुरुरप्येनं च्यावयेदुपपादयन् ।
तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं योगसंज्ञितम् ॥ ४४
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४५
आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशित्वमचापलम् ।

एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ४६
परिग्रहं परित्यज्य भव बुद्ध्या यतव्रतः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेन्निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ४७
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्केष्वसङ्गिना ॥ ४८
गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मण ते वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४९
परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।

42 D₃ missing (cf v1 33) — ^a) G₃ सेवन (for वचन) D₅ श्रेष्ठ (for श्रेय) — ^b) B₁ सत्यादपि, Dc₃ D₁ T₃ सत्यज्ञान (for सत्य ज्ञान) K₁ 3 4 D₂ G₁ 3 4 M ज्ञानहित (for ज्ञान हित) B₁ वदेत् (for भवेत्) — ^d) B₂ तच्च (for तद्वै) K₁ 3 T₁ हित, K₃ 4 B₂ Dc₃ D₁ 3 5 स्मृत, B₄ व्रत (for मतम्) G₁ तत्तत्सत्य द्विस पर, G₄ तद्वै सत्यसम मत

43 = B 12 189 12 Cf Gitā (Vulg) 4 19 — D₃ missing (cf v1 33) — 43^a = Gitā (Vulg) 4 19^a — ^b) T G₁ निराशाधना M₂ निराशाधा सदैव तु — ^c) B₄ योगे (for त्यागे) D₃ हित; T कृ (for हु) T₁ मय (for सर्व) — ^d) B₄ योगी (for त्यागी) B₃ च स; T₁ कृत, T₃ स तु (for स च)

44 D₃ missing (cf v1 33) — ^a) T₃ वा हि (for अपि) Dc एव, D₅ एन (for एन) Ś₁ K₁₋₃ B₃ 4 यतो गुरुर्न चाप्येन, T₁ G₁ 3 M₁ यतो न गुरुता ह्येव (T₁ प्येव, G₂ चैन), G₄ यदा न कुस्ता चैन — ^b) B Dc Dn D₄ 6 G₃ प्रावयेद्, T₃ यापयेद् (for च्यावयेद्) S₁ K D₁ 3 5 आपदागम, B Dc Dn D₄ 6 T₁ G₁ 3 उपपादयेत् (for यन्) — 44^a = (var) Gitā (Vulg) 6 23^{ab} — ^c) Ś₁ K₃₋₁ Dc₃ D₁ 3 5 G₂ 4 M ब्राह्मणो, B₃ ब्राह्मणो (for ब्रह्मणो) — ^d) S (except T₃ G₃) अयोग (for वि) D₁ योगमज्ञक

45 = B 12 278 5, = (var) B 12 329 18 Cf B 12 189 13^{ab} — D₃ missing (cf v1 33) — ^b) Ś₁ K₃ मैत्रायणमनश्, K₁ यणमतश्, K₄ B₃ 4 D (except D₃ D₃ missing) G₁ 3 यणगतिश्, T₁ मैत्रेयगुणतश्, T₃ G₄ मैत्राय सुगति, G₂ यणगति (for यणगतश्) K₄ D₁ चरन् — ^c) M₂ नाद्य वै (for आसाद्य) — G₁ om 45^d-47^c — ^d) L₃ D₃ कुर्वति, D₂ कुर्वतु (for कुर्वीत)

46 D₃ missing (cf v1 33) G₁ om 46 (of v1 45) — ^a) D₃ अकिंचन T G₂ 4 M अकिंचनत्व यतोयो

— ^b) Ś₁ K₄ D₁ M₂ निराशास्वम्, Dc शीस्वम्, T₃ G₂ 4 M₁ शीस्वम् — ^c) S₁ K B₃ D₁ 3 5 तदेव परम ज्ञान — ^d) K₄ D₁ 3 तदात्म (for सदात्म) D₅ उत्तम परिकीर्तित

47 = (var) 12 189 13^{cd} — D₃ missing (cf v1 33) G₁ om 47^{abc} (cf v1 46) — ^b) Ś₁ K₁ 3 4 B Dn D₁ 3 T₃ G₂ 3 भवेद्; D₅ स चेद् (for भव) Ś₁ K D₁ 3 5 जितेंद्रिय (for यत) — ^c) B₁ अशोच्य (for अशोक) K₃ B₄ D₁ T₁ M₂ आतिष्ठ, B₁ 3 Dc Dn₁ D₄ 6 G₃ आश्रित्य; B₃ Dn₂ n₃ आसाद्य, G₂ M₁ आतिष्ठन् (for आतिष्ठेन्) — ^d) Ś₁ K Dc₃ D₁ 3 5 निर्मल; G₄ निष्कल (for निश्चल) G₁ चैव हि (for चेह च) — After 47, K₄ ms

1037* ब्राह्मणपर्येषु सक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
तद्ब्रह्मयोगयुक्ता[त्मा] सुखम[क्षय्यम]श्नुते ।
[= (var) Gitā (Vulg) 6 21]

48 = B 12 189 14 — D₃ missing (cf v1 33) — ^b) K₃ सजिता, D₅ सवृता (for सयता) — ^c) G₁ जित (for जेतु)

49 D₃ missing (cf v1 33) — ^a) D₃ गुणानां तु (for गुणागुणम्) Dn₁ n₂ अनारभम् (for सङ्गम्) — ^b) Ś₁ K B₃ D₁ 3 5 चर्यम् (for कार्यम्) — ^c) K₃ एक (for एतद्) D₁ ब्राह्मण तद्, M ब्राह्मणतो (M₂ को) (for ब्राह्मण ते) B Dc Dn D₄ 6 G₁ 3 एतत्तद् (B₁ G₁ द्वै) व(B₃ प्रा)ह्मणो वृत्त, T₁ G₄ एतद्ब्रह्माद्युत्तात्, G₂ एतद्वै कथित ब्रह्मन् — ^d) K₃ एके, B₂ 4 D₅ एक, T₃ एतत् (for एक) Ś₁ K₁ 3 आहुरेके पर पद, T₁ आहुरेतस्वुपप्रद

50 D₃ missing (cf v1 33) — ^b) Ś₁ K₃ D₅ वा (for चा) T₁ [अ]म्युदय (for [अ]प्युभय) — ^c) Ś₁ K Dc D₁ 3 (by transp) प्राप्नोति ब्रह्म (Ś₁ K₂ शर्म; K₁ मोक्ष) T₁ चा (for सो) D₅ प्राप्नोति ब्राह्मणो नित्य — ^d) B₂ अशक्तैन, B₃ असगे म (for अमङ्गेन) T₁ G₁ 3 4 M आ(G₁ 3 अ)मगे च न गच्छति, T₃ आधि गच्छन्न गच्छति

ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥ ५०
यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मन्याधमुवाच ह ॥ १
न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २

न्याध उवाच ।

प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं पश्य द्विजसत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुंगव ॥ ३

उत्तिष्ठ भगवन्किप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।

द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥ ५
देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंवाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।

51 D₈ missing (cf v1 33) — ^a) D₁ तथा- (for यथा) T₁ भूतम् (for श्रुतम्) — ^c) S₁ K₁ ३ मया ते सम्यगाख्यात

Colophon om in B₄ D₈ missing — *Major parvan* S₁ K₂ T₂ G₂ ४ आरण्य — *Sub parvan* G₁ मार्कण्डेय समस्या K₂ ४ B₁₋₃ D_c D_n D₁ ४-६ G₂ (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतो (D₈ धर्मन्याधो) पाख्यात — *Adhy name* G₁ धर्मन्याधकौशिकसवाद, G₂ कौशिकन्याधसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) D_{n1} (maig) n₈ 212, D_{n8} D₁ 211, T G₁ M (M₂ inf lin) 206, G₂ ४ M₂ (orig) 208 — *Śloka no* D_n 40, D₁ 41

204

Stanzas 1-20 are lost in D₈ on a missing fol (279), of v1 3 203 33 The MS is ignored up to st 20

1 ^a) Ś₁ K₁ ३ ४ च, T₂ M स, G₁ सु (for स) — ^b) G₁ तेन धर्मो (for मोक्षधर्मे) — ^c) D_c D₂ ४ ६ दृढ, T₂ गृह (for दृढ)

2 Before 2, K₄ D₁ ३ ins वाष्पण उ — ^c) D₂ न्याध युक्तम्, T₂ G₂ ४ मम धर्म्यम् (for न्याययुक्तम्)

— 2^c = 1 57 12^c 5 16 7^c — ^d) K₂ B₁₋₃ D_c D₄₋₆ G₂ धर्मेभ्य इह इ, K₄ स्वधर्मेष्विह इ, T G₁ ३ ४ M धर्मेष्वभिसमीक्ष्यते

3 ^a) T₁ प्रत्यक्ष मम धर्मस्त — ^b) B D_n D₄ ६ G₂ त (D₄ स्व) च पश्य द्विजोत्तम, T₁ स्व पश्य द्विजसत्तम — ^d) D₁ सत्तम (for पुंगव)

4 ^a) D₈ [आ]गच्छ च (for भगवन्) D_c S (except G₂) विप्र (for क्षिप्र) — ^b) D_c प्रविशा (for प्रविश्या) D₈ [अ]नतर (for [आ]भ्यन्तर) — ^c) K₂ [अ]धर्मज्ञ, K₂ मे धर्मं (for धर्मज्ञ) — ^d) T₂ पितर मातर (by transp) D₁ मम (for च मे)

5 B₂ G₂ ४ om the ref — ^{ab}) T G₂ स (for स) Ś₁ K₁ ३ transp प्रविश्य and ददर्श — K₁ om (hapl) 5^c-6^d — ^c) B₄ इत्युक्ता हि (for सौध हृद्य) — ^d) M₁ सु (for च) B₁ ३ ४ D_c D_n D₄ ६ G₁ ३ M मनोरम

6 K₁ om 6 (cf v1 5) — ^a) Ś₁ K₂ D₈ न्याध; cf 6^c — K₂ om (hapl) 6^{bc} — ^d) Ś₁ K₂ ४ B₂ D₁ ६ श्च परमार्चित

7 ^a) B₁ सूहमा (for शुक्ला) — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ D_c D₁ ३ T₁ G₁ सुपुष्टौ तौ; K₂ सुमपुष्टौ; B₁ ३ ४ D_n D₄ ६ सु (B₂ D₆ तु) मनुष्टौ, B₂ सुतुष्टौ च; G₂ सुमदष्टौ (for सुपुष्टौ तौ) D₈ कृत्तौ सुपुष्टौ तौ तु — ^d) D₈ सुप (for उप) — After 7^{cd} S (except G₂) ins

कृताहारौ सुतुष्टौ तावुपविष्टौ वरासने ।
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ७

वृद्धावूचतुः ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वाममिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यकालं सुपूजितौ ॥ ८
न तेऽन्यद्वैतं किञ्चिद्वैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ९
पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ १०
मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या वितथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ ११
जामदग्नयेन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ।
अनामयं च वां कच्चित्सदैवैह शरीरयोः ॥ १४

वृद्धावूचतुः ।

कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वज्ञः ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

वाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १६
पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
यद्वैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १७

1038* तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मण सददर्शं ह ।

— 1) T₁ G₁ पादयोः (for पादेषु)

8 G₁ 4 पितरौ (for वृद्धौ), om ऊचतु — °) D_o धर्मेण (for शौचेन) — After 8^{ca}, N (except B₂₋₄ D₄ 6 B₁ marg) ins

1039* गतिमिष्टां तथा ज्ञानमेव च परवान्भव ।

[Dn तपो (for तथा) Dn D₆ मेधां (for एव) B₁ परम तव, D_e परमस्तु ते, Dn D₆ परमां गत (for परवान्भव)]

— D₃ om 8^{ca}-9^d — °) K₃ 4 D₂ सुपुत्रेण — 1) Ś₁ K D_o D₁ 2 दीर्घकालः; B Dn D₄ 6 G₃ नित्य काले; T₂ नित्य काल — After 8, S (except G₃) ins

1040* सुखमावां वसावोऽत्र देवलोकागताविव ।

9 D₆ om 9 (cf v1 8) — °) K₃ तेन (for तेऽन्यद्)

— °) S₁ K B₂ D_o D₁ 2 G₁ विद्यते (for वर्तते) — °) Ś₁ धमणापि, K₁ 3 B₂ दमेनापि, K₄ दमेनाभि (for 'नासि)

10 °) K₃ B₂ D₁ 2 3 T₁ G₁ पूजितौ (for पूजया)

11 °) G₁ तेन (for नैव) — °) B Dn D₄ 6 G₃ हि तथा, D_o D₁ 2 3 T₁ G₁ 2 4 M [अ]पि तथा (for वितथा) — °) Ś₁ K D_o D₁ 2 वर्तते (for दृश्यं)

12 °) D₁ तथा वृद्धौ प्रपूजितौ — °) Ś₁ K₁ 3 4 D_o D₁ 2 transp स्वया and कृत

13 N G₁₋₃ om tho ref — °) T₂ अहंया (for अर्धया) K₃ B₂ D₆ तथा (for तदा)

14 °) B₁ 3 D_o1 Dn D₄ 6 G₃ पूज्य (for गृह्य) Ś₁ K₁ 2 T₁ G₁ M₂ तु; M₁ स (for च) — °) D_o2 सद् द्वाभ्यां, T₁ समाहृत्या; G₁ सुभृत्याभ्यां, G₄ सभ्रातृभ्यां, M₁ सुपुत्राभ्यां (for सन्तु) — °) G₁ वा; M₁ स्व, M₂ च (for वां) — °) A few MSS कश्चित् (for कश्चित्) — 1) G₂ 4 सुख वेह (for सदैवैह) T₁ हि (for [ह]ह)

15 °) Ś₁ K₁ B D_o Dn D₂ T₁ G₁ 2 4 नो (for नो) — °) T₁ G₂ 4 M 'वर्गेषु (for 'वर्गे च) Ś₁ K₁ 2 D₁ तथानामयमेव च — °) T₂ G₂ 4 असि (for अपि) — °) D_o1 Dn₁ na इति (for इह)

16 °) T₁ G M [आ]ह (for [प]व) K₃ D₁ त (for तौ) — °) S (except G₃) कौतूहलसमन्वित — °) B Dn D₄ 6 G₃ निरीक्षयाथ (for तु त विप्रम्) — °) B Dn D₄ 6 G₃ ततस्त (for अर्थवद्) S₁ K D_o D₁ 2 3 अभ्यर्थ्येव वचोब्रवीत्

17 Before 17, all MSS except Ś₁ K₁ 2 ins व्याध उ (resp व्याध) — °) Ś₁ K₁ 2 माता पिता (by transp) — °) B₁ उभौ, D₁ इव (for पत्नी) B₂ 4 मद् (for मे) K₁ एन मे भगवन्पर — °) K₃ 6 G₃ यदैव तेभ्यः, G₁ 4 यदैवतेभ्यः — °) T₁ G₁ 2 4 M₂ तदेवाभ्यां, T₂ तदावाभ्यां

18 °) B₂ अपि (for मम)

19 °) Dn₂ n₂ T₂ G₃ उपाहारान् — °) K₁ 3 D_o1

ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥ ५०
यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।

एतच्चे सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २०३ ॥

२०४

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १
न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २
व्याध उवाच ।
प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं पश्य द्विजसत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुंगव ॥ ३

उत्तिष्ठ भगवन्क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।

द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातर पितर च मे ॥ ४

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥ ५
देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंवाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।

51 D₂ missing (of v 1 33) — ^a) D₁ तथा (for यथा) T₁ भूतम् (for श्रुतम्) — ^c) Ś₁ K₁ ३ मया ते सम्यगाख्यात

Colophon om 10 B₄. D₂ missing — Major parvan Ś₁ K₂ T₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेय समस्या K₂ ४ B₁₋₃ Dc Dn D₁ ४-६ G₂ (all om subparvan name) mention only पतिव्रतो (D₂ धर्मव्याधो) पाख्यान — Adhy name G₁ धर्मव्याधकौस्तुभवात्, G₂ कौस्तुभव्याधमवात् — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (marg) n₂ 212, Dn₂ D₁ 211, T G₁ M (M₂ inf lin) 206, G₂ ४ M₂ (orig) 208 — Śloka no Dn 40, D₁ 41

204

Stanzas 1-20 are lost in D₂ on a missing fol (279), of v 1 3 203 35 is ignored up to st 20

1 ^a) Ś₁ K₁ ३ ४ च; T₂ M (for स) — ^b) G₁ तेन धर्मो (for मोक्षधर्मे) — D₂ ४ ५ उवा; T₂ गूढ (for दृढ)

2 Before 2, K₄ D₁ ३ ins व्याध युक्तम्, T₂ G₂ ४ मम — ^c) D₂ व्याधयुक्तम्

— 2^c = 1 57 12^c 5 16 7^c — ^d) K₂ B₁₋₃ Do D₁₋₆ G₂ धर्मेभ्य इह दृ, K₄ स्वधर्मेष्विह दृ, T G₁ ३ ४ M धर्मेष्वभिसमीक्ष्यते

3 ^a) T₁ प्रत्यक्षं मम धर्मस्त — ^b) B Dn D₁ ६ G₂ त (D₂ २२) च पश्य द्विजोत्तम, T₁ त्वं पश्य द्विजसत्तम — ^d) D₁ सत्तम (for पुंगव)

4 ^a) D₂ [अ]गच्छ च (for भगवन्) Dc S (except G₂) विप्र (for क्षिप्र) — ^b) Dc प्रविश्या (for प्रविश्या) D₂ [अ]न्तर (for [अ]भ्यन्तर) — ^c) K₂ [अ]धर्मज्ञ, K₂ मे धर्म (for धर्मज्ञ) — ^d) T₂ पितर मातर (by transp) D₁ मम (for च मे)

5 B₂ G₂ ४ om the ref — ^a) T G₂ स (for स) Ś₁ K₁ ३ transp प्रविश्या and ददर्श — K₁ om (hapl) 5^c-6^d — ^c) B₄ इत्युक्ता हि (for सौधं हृद्यं) — ^d) M₁ सु (for च) B₁ ३ ४ Dc Dn D₁ ६ G₁ ३ M मनोरम

6 -K₁ om 6 (of v 1 5) — ^a) Ś₁ K₂ D₂ सवाध, of 6^c — K₂ om (hapl) 6^b — ^d) Ś₁ K₂ ४ B₂ D₁ ६ परमार्चित

7 ^a) B₁ शुक्ला (for शुक्ल) — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ Dc D₁ ३ T₁ G₁ सुपुष्टौ तौ; K₂ सुसुपुष्टौ, B₁ ३ ४ Dn D₁ ६ सु (B₂ D₂ तु) सुपुष्टौ; B₂ सुपुष्टौ च, G₂ सुसुपुष्टौ (for सुपुष्टौ तौ) D₂ इती सुपुष्टौ इती तु — ^d) D₂ सुप (for उप) — After 7^c, S (except G₂) ins

कृताहारौ सुतुष्टौ ताडुपविष्टौ वरासने ।
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसाप्यतत् ॥ ७

वृद्धावूचतुः ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यकालं सुपूजितौ ॥ ८
न तेऽन्यदैवतं किञ्चिदैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्त्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ९
पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ १०
मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या वितथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ ११
जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजा द्विजः पप्रच्छ ताडुभौ ।
सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कश्चिद्वां कुशलं गृहे ।
अनामयं च वां कश्चित्सदैवेह शरीरयोः ॥ १४

वृद्धावूचतुः ।

कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गो च सर्वशः ।
कश्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्चयद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १६
पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
यदैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १७

1038* तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मण सद्वर्षा ह ।

— 1) T₁ G₁ पादयो (for पादेषु)

8 G₁ 4 पितरौ (for वृद्धौ), om कचतु — °) D₀ धर्मेण (for शौचेन) — After 8^{cd}, N (except B₂-4 D₂ 6 B₁ marg) ins

1039* गतिमिष्टां तथा ज्ञानमेव च परवानभव ।

[Dn तपो (for तथा) Dn D₂ मेधां (for पव) B₁ परम तव, D₀ परमस्तु ते, Dn D₂ परमां गत (for परवानभव)]

— D₂ om 8^a-9^d — °) K₂ 4 D₂ सुपुत्रेण — 1) Ś₁ K Do D₁ 2 दीर्घकालः; B Dn D₂ 6 G₂ नित्य काले, T₂ नित्य काल — After 8, 8 (except G₂) ins

1040* सुखमावां वसावोऽत्र देवलोकगतायिव ।

9 D₂ om 9 (of v.1 8) — °) K₂ तेन (for तेऽन्यद्)

— °) Ś₁ K B₂ D₂ 1 2 T₁ G₁ विद्यते (for वर्ते) — °) Ś₁ धमेणापि, K₁ 2 B₂ दमेनापि; K₄ दमेनाभि (for 'नासि)

10 °) K₂ B₂ D₁ 2 3 T₁ G₁ पूजितौ (for पूजया)

11 °) G₁ ते न (for नैव) — °) B Dn D₂ 6 G₂ हि तथा, D₀ D₁ 2 3 T G₁ 4 M [अ]पि तथा (for वितथा) — °) Ś₁ K Do D₁ 2 वर्तते (for दृश्य)

12 °) D₁ तथा वृद्धौ प्रपूजितौ — °) Ś₁ K₁ 2 4 D₀ D₁ 2 transp त्वया and कृत

13 N G₁-3 om the ref — °) T₂ अर्हया (for अर्चया) K₂ B₂ D₂ तथा (for तदा)

14 °) B₁ 2 D₀ Dn D₂ 6 G₂ पूज्य (for 'गृह्य) Ś₁ K₁ 2 T₁ G₁ M₂ तु; M₁ स (for च) — °) D₀ सन्तु ब्राभ्यां, T₁ समात्भ्या; G₁ सुभृत्याभ्या, G₄ सत्रात्भ्या, M₁ सुपुत्राभ्यां (for सन्तु) — °) G₁ वा, M₁ स्व, M₂ च (for वां) — °) A few MSS कश्चित् (for कश्चित्) — 1) G₂ 4 सुख वेह (for सदैवेह) T₁ हि (for [हृ]ह)

15 °) Ś₁ K₁ B D₀ Dn D₂ T₁ G₁ 2 4 नो (for नो) — °) T₁ G₂ 4 M 'वर्गेषु (for 'वर्गे च) Ś₁ K₁ 2 D₁ तथानामयमेव च — °) T₂ G₂ 4 अस्ति (for अपि) — °) D₀ D₁ ns इति (for हृह)

16 °) T₁ G M [आ]ह (for [ए]व) K₂ D₁ त (for तौ) — °) S (except G₂) कौतूहलसमन्वित — °) B Dn D₂ 6 G₂ निरीक्षयाथ (for तु न विप्रम्) — °) B Dn D₂ 6 G₂ ततस्त (for अर्थवद्) Ś₁ K Do D₁ 2 3 अस्य च्येद वचोब्रवीत्

17 Before 17, all MSS except Ś₁ K₁ 2 ins व्याध उ (resp व्याध) — °) Ś₁ K₁ 2 माता पिता (by transp) — °) B₁ उभौ, D₁ हृद (for पत्नौ) B₂ 4 मद् (for मे) K₁ पन मे भगवन्पर — °) K₂ 6 G₂ यदैव तेभ्य; G₁ 4 यदैवतेभ्य — °) T₁ G₁ 2 4 M₂ तदे वाभ्यां, T₂ तदावाभ्यां

18 °) B₂ अपि (for मम)

19 °) Dn₂ ns T₂ G₂ उपाहारान् — °) K₁ 2 D₀

त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
 संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ १८
 उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
 कुर्वते तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ १९
 एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च देवतम् ।
 एतौ पुण्यैः फलै रत्नैस्तोपयामि सदा द्विज ॥ २०
 एतावेवाग्रयो मह्यं यान्त्रदन्ति मनीषिणः ।
 यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २१
 एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्राः सुहृज्जनाः ।
 सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २२
 स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।

आहारं संग्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २३
 अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जयन् ।
 अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २४
 धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
 अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २५
 पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्पुरुषस्य बुभूषतः ।
 पिता मातागिरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २६
 एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।
 भवेयुग्ग्रयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ।
 गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य धर्म एव सनातनः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

D₀ देवतानां D₁ नः तथा (for यथा) — °) B D₁ D₄ ६ G₃ कुर्वति (for कुर्वते) D₅ तावद् (for तद्वद्) G₂ ४ ण्वाभ्यां (for ण्ताभ्यां)

20 K₃ D₁ om 20^{ab} — °) K₁ ३ ण्य (for एतौ) G₁ परमौ (for °म) D₂ T₂ ब्रह्म B₃ एतौ हि मे पर ब्रह्म — °) K₁ २ एतै (for एतौ) Ś₁ K D₀ D₁ ३ ६ पुण्य (K₄ रत्न) फलै K₂ B₁ G₁ ४ अन्यं, K₄ पुण्ये, B₃ अश्वे, D₅ G₂ M अर्त्न (for रत्न) — °) Ś₁ K D₀ D₁ ३ ६ G₁ द्विजोत्तम (for सदा द्विज)

21 D₃ resumes ! — °) S₁ K D₀ D₁₋₃ ६ नित्य, D₁ नः ब्रह्मन् (for मह्य) — °) T₁ य, T₂ सद्, G₁ यद् (for यान्) — °) G₁ द्विजोत्तम (for मम द्विज)

22 °) K₁ °थौ मम प्राणौ — °) K₁ ३ D₅ भार्या, B₃ दारा (for भार्या) B₁ ४ D₄ G₄ पुत्र, B₃ D₀ D₁ D₅ पुत्र B₁ ३ ४ D₀ D₁ D₅₋₆ G₃ सुहृज्जना, B₃ तथैव च — °) D₄ ६ G₃ एव (for एव)

23 Ś₁ K₁ ३ om 23, M₂ om 23-24 — °) D₃ T₂ स्नापं (for स्नापं) — °) B₄ तदा, T₁ G₁ ३ ४ सदा (for तथा) K₃ D₃ पादान् (for पादौ) G₂ ४ च (for प्र) T₂ यदा पादौ च तर्पये — °) B₁ ४ D₄ च (for स) — °) K₃ ४ B₃ ४ D₀ D₁ ३ ६ T₁ G₁ ३ ४ M₁ स्वयं चैव द्विजोत्तम (B₃ ४ द्विजर्षभ)

24 M₂ om 24 (of v 1 23), T₂ om (hapl) 24^a-25^b — °) B₁ ३ D₀ °कूला कथाः; B₃ ४ D₁ D₄ ६ कूल तथा G₁ न्यां, M₁ दधि (for वच्मि) T₁ अनुरूपकथावादी — °) Ś₁ K₁ ३ च विवर्जयन्, K₃ B D₁ D₃ ४ ६ G₃ परिवर्जये

(K₃ °येत्) — °) K₁ ३ मयुक्त (for °क्त)

25 T₂ om 25^{ab} (cf v 1 24), S₁ G₄ om (hapl) 25 — °) B₁ ४ D₀ D₁ D₄ ६ G₃ एव (for एव) K₃ M गुरु (for गुरु) K B₁ ४ D₁₋₃ ६ T₁ G₁ ३ M मत्वा (for ज्ञात्वा) — °) T₁ G₁ ३ M साक्षादेतौ द्विजोत्तम — K₁ om (hapl) 25^c-26^d — °) K₃-4 D₂ ३ ६ स्वयं विप्र, T₁ G₁ ३ M तु सतर्त (for सदा विप्र)

26 K₁ om 26 (of v १ 25) — °) B₃ राजन् (for ब्रह्मन्) — °) T₁ गुरवश्च द्विजोत्तम

27 G₁ om (hapl) 27^{ab} — °) G₄ एषु यस्य प्रवर्तेत — °) K₃ T₁ एतद्, K₄ B₁ D₀ D₁₋₃ ६ एव (for एव) — °) S (except G₁ ३) तेन (for तस्य) — °) Ś₁ K₁ ३ T₂ परिपूर्णास्तु K₄ सर्वश (for नित्य) — °) K₁ ३ ४ D₁ गार्हस्थ्ये — °) K₄ B D (except D₁₋₃ ६) T₁ G₃ एष धर्म (by transp), T₂ धर्म एव — After 27, M ins 1041* कथितस्ते मया विप्र किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁₋₃ D₁ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमाख्या K₃ ४ B D₀ D₁ नः D₁₋₆ G₃ (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतो (D₃ धर्मव्याधो) पाख्यान — Adhy name G₁ धर्मव्याधकौशिकसवाद, G₂ कौशिकव्याधसवाद — Adhy no (figures, words or both) D₁ (marg) नः 213, D₂ D₁ 212, T₁ G₁ M (M₂ inf ln) 207 G₂ ४ M₂ (orig) 209 — Śloka no D₁ 30 D₂ नः D₁ 29

२०५

मार्कण्डेय उवाच ।

गुरु निवेद्य विप्राय तौ मातापितराबुभौ ।

पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १

प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् ।

यदर्थमुक्तोऽसि तथा गच्छस्व मिथिलामिति ॥ २

पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।

मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।

पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।

संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४

व्याध उवाच ।

यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।

दृष्टमेतत्तया सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५

त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।

वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६

त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।

अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ।

वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ॥ ७

तव शोकेन वृद्धौ तावन्धौ जातौ तपस्विनौ ।

तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वा धर्मोऽत्यगान्महान् ॥ ८

तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ।

सर्वमेतदपार्थ ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ॥ ९

श्रद्धस्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ।

गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १०

205

1 °) K₂ D₁ गुरु, K₄ रौ (for 'रू) — °) Ś₁ K₁₋₃ D_{2s} D₆ M₁ तु (for स) — °) Ś₁ K D₂ D_{n1} n₂ D₁₋₃ ६ वचनम् (for ब्राह्मणम्)

2 °) T₁ प्रवृत् (for प्रवृत्त) Ś₁ K₁ २ [S]सि (for ऽस्मि) — °) G₁ तपश्य, M₁ पश्य मे (for सपश्य) K₂ D₆ च तपोबल (for तपसो बलम्) Ś₁ प्रणष्ट च तपो महत्; K₁ २ सांप्रत च तपो महत्; D₁ M₂ स (M₂ त) पश्यत तपोबल — °) B (except G₂) भगव (G₁ M₁ 'वा) न् (for ऽसि तथा) K₄ तथा (m तथा as in text) — °) K₄ B₁ २ D₁₋₃ S गच्छ त्व (T₁ गच्छस्व) (for स्व) M₁ प्रति (for इति) D₂ मिथिला गम्यतामिति

3 M₂ om ३ — °) G₁ M₁ गुरु (for पति) K₂ ४ D₁₋₃ ६ T G₁ २ ४ M₁ रतया (for परया) D₂ पतिशुश्रू षणतया — °) B D_n D₆ ६ G₂ वसेद् (for वसन्) — °) D₂ धर्म (for धर्मान्)

4 °) T₂ सानार्या (sic), M₂ सुपुत्राया (hypermetric) (for सत्याया) — °) A few N MSS शीलाद्याया, T₂ त्माया D₁ जितव्रत, G₂ ४ च सुव्रत — °) T₁ स्मृतवा नसि धर्मज्ञ — °) D₂ मति (for मत)

5 °) Ś₁ K₁ २ यदा तु, S (except G₂) यत्त (M₂ 'वृ) या (for यत्तदा) — °) B₂ ४ तयोक्त, S (except G₂) नि

(T₂ प्र)युक्तो B₄ द्विज (for प्रभो) — °) D_n एव (for एतत्) K₄ (marg see m) मया; D_{2s} D_{n2} D₁ ६ S (except T₂) स्वया (for तथा)

6 °) K₂ २ D₂ D₆ तदनु (for त्वदनु) — °) Ś₁ K D₂ D₁₋₃ २ तु (for च) Ś₁ K D_{2s} D₁₋₃ ६ T₂ G₂ तावद् (for तात) — °) K₁ D₆ G₁ यत्ते वक्ष्यामि तद् (K₁ ते) द्विज, D₁ यावद्वक्ष्ये हि ते द्विज

7 °) Ś₁ विनिहता; T₁ [अ]पि निकृता, G₂ ४ न पूजिता — °) Ś₁ K₁ २ T₁ G₄ अविस्, K₂ D₁ T₂ G₂ अविस्; K₄ अनुशि (for अनिस्) B₁ [S]पि, G [S]ति (for ऽसि) — °) G₁ अतद्वित (for अनिन्दित) — °) K₂ तु स्वया; G₄ तद्विधा (for तत्त्वया) G₂ अर्थयुक्त त्वया कृत

8 K₂ om from 8^a up to धर्मो — °) Ś₁ K₁ २ तेन, T₁ G₁ M तत (for तव) B₂ D₆ ६ तौ वृद्धौ (by transp) — °) B D (except D₁₋₃) G₂ [अ]धीभूतौ, T G₁ २ ४ [अ]धौ स्यातां (for [अ]न्धौ जातौ) — °) Ś₁ K₁ २ स (for मा) K₄ D₂ ३ ते; B D₂ D_n D₁ ४-६ T₂ G₂ M₂ र्वा (for र्वा) B₁ २ ४ [S]म्य, G₄ [S]ति (for ऽस्य) B₂ D_{n1} n₂ D₆ ६ G₂ अय (for महान्)

9 T₂ om 9^a-10^b — °) Ś₁ K D₁₋₃ कृत्वात्मा (for महा) — °) K₁ धर्मी (for धर्मे) D₂ धर्मो वै चरित सदा — °) K₂ सप्रदाय च, G₁ सप्रपूजय (for 'सादय) — After 9, S (except G₂, T₂ om) ins

ब्राह्मण उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।

प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ साध्वाचारगुणान्वित ॥ ११

न्याध उवाच ।

दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।

पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १२

अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।

अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ १३

ब्राह्मण उवाच ।

इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ।

ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १४

एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विद्यते न वा ।

1042* तौ प्रसाद्य द्विजश्रेष्ठ यच्छ्रेयस्तदवाप्स्यसि ।

10 T₂ om 10^{ab} (cf v l 9) — ^a) K₁ ३ ४ Dc Dn₂ D₂ ३ ४ च मे, K₂ D₁ वचो, G₂ ४ तथा (for मम) Ś₁ श्रद्धस्त्व च मे ब्रह्मन्, B₂ श्रद्धस्त्व मे वचो मं — ^b) D₁ नान्यत्वं (for 'था) — S₁ K₁ ३ om 10^{cd} — ^c) T G₁ ३ ४ इति (for अद्य) — ^d) D₂ तु (for ते)

11 ^b) K₂ सत्यमेतद् (for सर्वं सत्यम्) K₂ B₂ T₂ M₂ न सशय (for असशयम्) — ^c) B Dn₁ n₂ D₄ ० G₂ भद्रं ते (for धर्मज्ञ) — ^d) B Dn₁ n₂ D₄ ० G₂ धर्माचार (for साध्वाचार) Ś₁ K₂ ३ B₁ ३ Dc D₂ गुणान्वित, D₄ ० G₂ गुणान्वित, T G₁ ३ M समन्वित, G₄ समन्वित

12 ^a) B₂ T₂ देवता* (for दैवत*) S₁ K Dc Dn₂ D₁₋₃ ३ [S]सि (for हि) — ^b) B₁ यत्त्व, S (except T₂ G₂) यस्माद् (for यस्त्व) — ^d) B₂ ४ Dn₂ G₂ दुष्प्राप्यम् — After 12, K₂ B D (except D₁₋₃ ३) S ins

1043* मातापित्रो सकाश हि गत्वा त्व द्विजसत्तम ।

[Before the above, T G₁ ३ ४ ins न्याध]

13 ^b) D₂ तु (for हि) — ^c) K₄ तत (for अत) G₂ मद्द् (for अद्) K₂ ४ Dc Dn₂ D₁₋₃ ३ मद्द् (for धर्म) — ^d) K₄ Dc Dn₂ D₁₋₃ नान्यत्, T₂ नातु (for नान्य) G₁ वक्ष्यामि (for पश्यामि) K₁ ३ ४ B₁₋₃ Dc Dn₂ D₁₋₃ G₁ ३ M₂ किंचन (for क*) — After 13, Ś₁ K₁ ३ ins an addl colophon

14 ^a) B₂ दिव्य (for दिष्ट्या) — ^b) M₂ सशय (for सगम) K₂ च त् (for स्वया) T₂ मे सम सगतिस्त्वया

प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषोत्तम ॥ १५

पतमानो हि नरके भवतासि समुद्भूतः ।

भवितव्यमथैवं च यद्दृष्टोऽसि मयानव ॥ १६

राजा ययातिर्दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ।

सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं भवता त्विह ॥ १७

मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।

नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १८

दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोर्नो हि वर्तता ।

न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।

येन कर्मविपाकेन प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥ १९

एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।

कामया ब्रूहि मे तथ्यं सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ॥ २०

— ^c) S₁ K₁ ३ स्वाहया (for ईदृशा)

15 ^a) Dn₁ n₂ D₄ ० G₁ ३ नर (for नर) — ^b) G₂ ४ धर्मवान् (for 'विद्) D₂ वर्तते (for विद्यते) G₂ [S]नच (for न वा) — G₄ om (hapl) 15^c-16^d — ^c) B₁₋₃ Dc₂ Dn₂ D₄ G₂ सत्येन (for सत्येन) — ^d) Ś₁ K₁ ३ B Dn D₂ ४ ० G₂ पुरुषर्षभ (for 'षोत्तम)

16 G₄ om 16 (cf v l 15) — ^a) K₄ D₁₋₃ G वर्त* (for पत) Ś₁ K₁ ३ [S]स्मि, B Dn D₄ ० G₂ [S]घ (for हि) — ^b) Ś₁ K₁ ३ हि (for [अ]स्मि) — ^c) K₄ D₁ ३ अथैतच्च, Dc Dn₂ अथैक च, G₂ तथैव स्व (for अथैव च)

17 ^a) D₂ ययातिराजा दौ* — ^b) B₂ तारित* पतितो यथा — ^d) Ś₁ K₁ ३ तारितस्, D₁ T₂ भविता (for भवता) Ś₁ K₁ ३ त्वया; B₁ ३ Dn₁ n₂ D₄ G₂ द्विज (for त्विह)

18 ^b) S (except G₂) करोमि (for करिष्ये) — After 18, D₁ reads 20^c, omitting it in its proper place

19 ^b) B₂ Dn₁ n₂ D₁ ३ ३ T₂ हि वर्तते, D₄ T₁ G₁ M₂ हि वर्तता, G₂ प्रवर्तते — ^c) Ś₁ K₁ ३ G₂ ४ M₂ स्वा (for स्वां) — ^d) K₂ भविता ब्रूहि कारण — ^e) Ś₁ K₁ ४ D₂ केन (for येन) S₁ T₁ धर्म, G₄ [अ]धर्म (for कर्म) B₁ ३ Dn₁ n₂ D₄ ० T₁ G₂ ४ M विशेषेण (for विपाकेन) — ^f) T₂ G₂ ४ तव (for स्वया) T₁ M₁ तव धर्मभृतां वर, G₁ सवृत्ता तव शूद्रता

20 ^a) D₄ यत्त्, G₁ ३ ४ M एतां (for एतद्) M₂ स्विच्छामि G₁ transp इच्छामि and विज्ञातु Ś₁ K Dc Dn₂ D₁₋₃ ३ [अ]ह श्रोतु (for विज्ञातु) — ^b) Ś₁ K Dc Dn₂ D₁₋₃ ३ [ह]ह (for हि) Dc Dn₂ 'द्युते (for 'मते)

व्याध उवाच ।

अनतिक्रमणीया हि ब्राह्मणा वै द्विजोत्तम ।
 शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २१
 अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।
 वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारगः ।
 आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्वस्थां प्राप्तवानिमाम् ॥ २२
 कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ।
 संसर्गाद्भुजुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ २३
 एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।
 सहितो योधमृग्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।

ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुवहूनाश्रमं प्रति ॥ २४
 अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
 ताडितश्च मुनिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २५
 भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ।
 नापराध्याम्यहं किञ्चित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २६
 मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा मुनिम् ।
 अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ।
 तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २७
 अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
 अजानता कृतमिदं मयेत्यथ तमब्रुवम् ।

S (except G₃) तत्वेन तत्र दृढतां — D₁ reads 20° after 18 — °) Ś₁ K₁ D₀ D_n D₁ : काम्यया दृढि, D₀ काम प्रवृद्धि B D_{n1} n₃ D₄ ° G₃ सर्वं, M सख्य (for तथ्य) T G₁ : : कामयानस्य मे शस (T₁ G₁ वृद्धि) — °) B D_{n1} n₃ D₄ ° G₃ सख्येन (for सर्वं ख) Ś₁ सखात्समावृत्, K₁ : सयता; D_{n1} n₃ D₄ G₃ प्रयतात्मना, D₁ नियतात्मवान्

21 °) B₂ 'क्रमशीला B₁ : : D_{n1} n₃ D₄ ° T₁ G₃ वै (for द्वि) — °) B D_{n2} D₄ ° G₃ मे (for वै) — °) S (except G₃) यथा (for इद) B₂ वाक्य; D₀ D_n सख्य (for वृत्त) — °) D₀ D₀ T₁ मया (for मम)

22 °) Ś₁ K₁ : : D₀ D_n D₁₋₃ : G₂ : द्विजवरोत्तम (G₂ 'म), K₂ वरद्विजोत्तम; B₂ द्विज परात्मक, B₄ D_{n1} T₁ 'वरात्मज — °) K₁ सुकुशलो, K₂ D₁ सकुशलो, M₂ कुशलवो (for सुकु) — °) Ś₁ K₁₋₃ B₂ D₀ D_n D₃ M₂ वेदवेदांगपारग — °) Ś₁ K₁ : दोषै कृतैर्; K₂ : B₂ : D₁ : : M दोषकृते, D₃ दोषकृता — °) K₂ B₁ : : D₀₁ D_{n1} n₃ D₄ ° G₃ अवस्थामास'

23 °) S (except G₃ M₁) परोभवत् (for परायण) — °) G₂ : transp अह and भभव

24 °) Ś₁ K₁₋₃ B₂ D₄ T M₂ मृगमानिर्गतो — °) T₂ नृप', G₁ M यौध' (for योध) — °) B₂ चैव स, T₁ G₁ चाभिस (for च सुस) — °) D₃ न्यहन्, T₁ ह्यन्; T₂ G₁ : : M [S]भ्यन्न' (for सभ्यहन्) — °) G₁ स (for सु) Ś₁ T₂ आश्रमान्प्रति; G₁ राजसत्तम

25 °) B₂ D₁ अधाक्षिस, M₂ तत् क्षिप्त D₃ अति क्षिप्त शरा घोरा — After 25^{ab}, D₃ (marg sec m) ins 10±4*

ततो मृगान्वराहाश्च महियोश्च महीपति ।
 जघान पुरुषव्याघ्र स राजा ब्राह्मणोत्तम ।

ततोऽहमपि क्रीडाथं राज प्रियहिते रत ।

वराक्षिप्तान्वराहांश्च शरैः सनतपर्वभि ।

वनदुर्गेषु धर्मज्ञ सम राज्ञा महात्मना । [5]

व्यचर धनुरादाय मृगहा लुब्धको यथा ।

तत्राश्रमसमभ्यासो मया धर्मविदां चर ।

मृगस्य वज्रवकाश' शर क्षिप्तस्तदा द्विज ।

— °) Ś₁ K₁ : तु (for च) B₁₋₃ D_{n1} n₃ D₄ ° G₃ ऋषि' (for मुनि) — °) = 27^d K₁ : D₁₋₃ : S (except G₃) नत' (for [आ]नत')

26 °) K₄ प्रतिवाद्यन्, M₁ [अ]भिनिनाद' — °) T₁ नापराधा' D₁ : : M₁ कचित्

27 °) K₁ : M₁ सप्राप्त B₁ : D_n D₄ ° G₃ प्रभो, D_{n1} विभो, D_n मुने (for मुनिम्) — °) Ś₁ K B₂ D₀ D_n D₁₋₃ : अह (for ऋषि) D₁ विहन् (for विद्ध) — °) = 25^d S (except G₁ :) नत' (for [आ]नत)

Ś₁ K D₀ D_n D₁₋₃ : शरेण निशितेन वै — B₂ om 27^{of}

B₁ : D_{n1} n₃ D₄ ° G₃ transp 27^{of} and 28^{ab} — °) Ś₁ K₁ : : D₁₋₃ वृद्ध; K₂ B₄ D₀ D_n विद्ध, T₂ G₁ : दीप्त (for विप्र) — °) Ś₁ K₁ : D₁ विचेत्, K₄ D_n D₂

विष्ट त (D₂ जु); B₁ D₃ निश्चलत, D₀ T₁ निपतत; T₂ G₁ : : वेष्टमान (for निष्टनन्त)

28 B₁ : D_{n1} n₃ D₄ ° G₃ transp 27^{of} and 28^{ab} — °) D₀₂ D_n M₁ 'कारणाच्चापि, G₄ कारिणश्चापि T₁ चैव (for चापि) — °) B₂ प्र (for मे) — °) D₀ D_n

मयात्यर्थं, D_n उपेत्याहम् (for मयेत्यथ) B₁ [ए]वम्; B₂ : D_{n1} D₄ ° G₃ [अ]हम् (for [अ]थ) B₁₋₃ D_{n1} n₃ D₄ ° G₃ अय (for तम्) M₁ अकार्यं च मयाद्य वै — °) Ś₁ K₁ : विप्र; B₁ : D_{n1} n₃ D₄ ° G₃ सर्वम् (for वदन्)

क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्निति चोक्तो मया मुनिः ॥ २८
ततः प्रत्यत्रवीद्वाक्यमृषिर्मा क्रोधमूर्च्छितः ।

व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

व्याध उवाच ।

एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रसादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
अजानता मयाकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
ऋषिरुवाच ।

नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनुशंसादहं किञ्चित्कर्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३

शूद्रयोर्नो वर्तमानो धर्मज्ञो भविता ह्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूपां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
तया शुश्रूपया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ।
शापक्षयान्ते निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ॥ ५

व्याध उवाच ।

एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ।
प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदां वर ॥ ६

— 1) K₄ प्रोक्तो (for चो) G₁ महामुनि
29 °) G₁ स तत प्रप्रवीद्वाक्यम् — °) Ś₁ K₁ ३ मुनि
(for ऋषि) — °) Ś₁ K₁ ३ B₂ D₁₋₃ T₂ M₁ क्रूर — °) K₂ Dn₁ T₂ G₁ ३ ४ [इ]ति द्विज, K₃ द्विजाधम (for [इ]ति द्विज)

Colophon om in Ś₁ K₁₋₃ D₅ — Major parvan
T₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमास्या
N (Ś₁ K₁₋₃ D₅ om) G₂ M₂ (all om sub parvan
name) mention only पतिव्रतोपाख्यान — Adhy name
G₁ धर्मव्याधकौशिकसवाद — Adhy no (figures, words
or both) Dn₁ 214, Dn₂ D₁ 213, T G₁ M (M₂
mf lin) 208, G₂ ४ M₂ (orig) 210 — Śloka no
Dn₁ n₂ 31, D₁ 32

206

1 °) K₂ Dc₂ हि ऋषिणा; T₂ महर्षिणा (for S₂मृ
षिणा) — °) Ś₁ K₁ ३ ततो, D₃ तथा (for तदा) B₄
S (except G₂ ४) द्विजवरास्मज — °) Dc अतिप्र; Dn₃
अत्यप्र; D₁ M₂ अभ्यप्र; T₁ G₂ अथ प्र, T₂ G₂ ४ अह प्र
(for अभिप्र) — °) Ś₁ K₁ ३ वाचा (for गिरा) Ś₁
K₁ ४ B₄ Dc D₁₋₃ G₄ °रद, K₂ ३ D₅ °रद (for रदम्)

B₁₋₃ Dn D₄ ° G₂ गिरा त्राहीति मां तदा

2 °) S (except G₂) कृतमिदम् (for मयाकार्यम्)
— °) Ś₁ K₁ ३ कृतम् (for इदम्) Ś₁ मया, K₁ ३ महा
(for कृत) B₄ पुन (for मुने) S (except G₂) अकार्य
तु मयाद्य वै — °) Ś₁ K Dc Dn₃ D₁₋₃ ३ [अ]तस्तन्मे,
B₄ S (except G₂) मे ब्रह्मन् (for तत्सर्वं) — °) K₄
D₂ ३ इह (for इति)

3 °) To avoid hiatus, G₂ ४ ह्येवम् (for एवम्) T₁
G₄ M₂ न सशय (for असशयम्) — °) B₂₋₄ Dn₁ n₂
D₄ ° स्वह (for अह) Ś₁ K₁ ३ B₃ D₁ ३ M₁ कचिच्च, B₃
ब्रूयात् (for किं) — °) Ś₁ K₁₋₃ D₅ दाता (for कर्ता)
S₁ K Dc Dn₃ D₁₋₃ ३ एव (for अद्य) B₄ T G₁ ३ ४
चै (for ते)

4 °) N (except Ś₁ K₁ ३ B₂ D₁) G₂ योन्यां (for
(for 'योनौ) — °) Ś₁ K Dc Dn₃ D₁₋₃ ३ भवितासि वै;
B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄ ° G₂ हि भविष्यसि (for भविता ह्यसि)
— °) B₃ हि (for च)

5 °) G₁ तथा; G₂ ४ M₁ तयो (for तथा) — °) Dn₁ n₂ G₂ महस्व (for 'तीं) B₁ ३ स्वमवाप्स्यसि, B₂
स्व गमिष्यसि; D₄ ° स्व समाप्स्यसि (for समवा) — After
5^{cd}, S (except G₂) ins

1045* भूत्वा च धार्मिको व्याध पित्रो शुश्रूषणे रत ।
— °) Ś₁ K₂ Dc Dn₃ D₁ ३ ° T₂ G₂ क्षयेय, K₁ ३ ४ D₃

शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ।
आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८
ब्राह्मण उवाच ।

एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
प्राप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
दुष्करं हि कृतं तात जानता जातिमात्मनः ॥ ९
कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ।
कंचित्कालं मृष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ।
सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ १०

ब्राह्मणः पत्नीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ ११
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्विजः ॥ १२
कर्मदोषेण विपमा गतिमाप्नोति दारुणाम् ।
क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १३
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविपादिनः ।
लोकवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १४
व्याध उवाच ।

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतां व्रजेत् ॥ १५

'क्षये च, Dn1 n2 D4 6 G2 क्षये तु (for क्षयान्ते) — 1)
B1 3 भविष्यसि, D2 भविता च (for तासि) — After
5, B3 ins an addl colophon

6 All MSS except B3 om व्याध उ — 1) T
G1 2 4 द्विजेन; M मुनिना (for ऋषिणा) K2 [अ]भ्युमं;
B1 4 D2 [अ]भ्युमं, T2 स्वयं; G2 4 [आ]दित्य (for [अ]-
स्त्युमं) — 2) S1 K1-3 T2 ममैष; B2 4 D01 D2 T1 G2 3
'व (for 'व) B1 5 8 (except G2) वदतां (for द्विपदां)
K2 D4 वर

7 1) G4 वै (for [ए]व) G1 शरं चैव द्विजोत्तम — S1
K1 (which om 7°-8^d) ins an addl colophon after
7^{ob} — 2) T1 G1 मम (for न च) K2 वियुज्यत, K3
व्यजहत्; K4 D1 T1 वियुज्यते, B1 D2 व्यसुख्य (B1m ह्य)
त D0 न प्राणैर्व्ययुज्यत

8 S1 K1 om 8 (of v1 7) — 1) B4 पुरातन (for
पुराभवत्) — 2) K2 अभितश्चापि; T1 अहितेनापि, T2 G4
अहितश्चापि K4 D2 3 8 (except G2) गतस्यो — 3)
K2 4 D2 3 8 (except G2) मया (K2 4 D2 3 यथा)
स्वर्गो, D1 यथा स्वर्गं K4 न संशय (for द्विजो) — After
8, K2 ins an addl colophon

9 1) B2 धर्माणि (for दुःखानि) — 2) B4 Dn1 n2
D4 6 G2 आमु (for प्राप्नु) K4 यथाबुद्धे, G4 महाबुद्धे
— 3) S1 गतुम् (for कर्तुम्) — T2 om 9'-10° — 4)
K2 3 D02 T1 G1 2 M दुष्कृत, B2 दुष्टव (for दुष्कर)
B D (except D1-3 5) G2 कर्म (for ताव) — 1) G1
गता जानाति यन्मम — After 9, B (B1 marg) D
(except D1 5) G2 ins

1046* लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्य धर्मपरायण ।

[Of 14^{od} D0 Dn3 धर्मं (for 'तत्त्वज्ञ) D02 D2 6 परायण]

10 T2 om 10^{obcd} (of v1 9) — 1) S1 M कर्म
दोषैश्च; D02 धर्मदोषश्च, D2 3 कर्मदोषेण, G2 4 'दोषाच्च
S1 K B2 D1-3 5 ब्रह्मन् (for विद्वन्) — 2) M2 नाज्ञा
(for आत्म) S1 K1 2 कृतानि च (for कृतेन वै) D0
Dn3 D5 ते (for वै) — 3) K3 कंचित्काल; B4 D02
D2 3 6 किंचित्काल; G1 M कंचित्कालो K2 ऋपे तात, K3
D5 उपेत वै, B1 Dn1 n2 D4 6 G2-4 उप्यता वै S1 ते, K1
च, K4 हि (for वै) — 4) S1 गोप्तो (for ततो) K3
D2 5 द्विज — 5) S1 K3 D5 स्व; K1 न, K4 हि (for च)

11 1) Some S MSS दाम्भिको K3 दुष्कृत पाप,
B1 Dn1 n2 'त प्राज्ञ'

12 1) S1 K B4 D0 Dn3 D1 2 5 transp सत्ये and
धर्मे S1 K1 2 समवस्थित (for सततो) — 2) G2 4
अह ब्राह्मण (by transp) — 3) S1 वृत्तिर्न, K1 2 जात्या
न (for वृत्तेन) B4 च (for हि) 8 (except G2) भविता
(for हि भवेद्)

13 1) T2 धर्मं (for कर्म) — 2) D2 3 8 (except
T2 G2) प्राप्नोति (for आप्नोति) — 3) G1 चादितं, G4
चाहित (for 'मितं) D0 Dn3 G1 स्व (for स्वां)

14 1) B1 चा (for ह्य) T1 'जातिन' (for 'पादिन')
— 2) S1 K B4 D1-3 5 G2 'वृत्तान्ततत्त्वज्ञा, B1-3 D0 Dn
D4 6 G2 वृत्तान्तवृत्तज्ञा, T1 G4 'वृत्तान्तवृत्तज्ञो, G1 वृत्तान्त
विज्ञानी — 3) K1 2 Dn3 नित्य T1 G1 4 'परायण'

15 S1 K1 2 4 D1-3 5 T G1 om the ref — 4)
D0 Dn3 चान्यै; D2 बाल, T1 बाल (for बालै) T1

क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्निति चोक्तो मया मुनिः ॥ २८
ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मा क्रोधमूर्च्छितः ।

व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

व्याध उवाच ।

एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रसादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
अजानता मयाकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
ऋषिरुवाच ।

नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनृशंस्यादहं किञ्चित्कर्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३

शूद्रयोनौ वर्तमानो धर्मज्ञो भविता ह्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूपां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
तया शुश्रूपया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ।
शापक्षयान्ते निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ॥ ५

व्याध उवाच ।

एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ।
प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदां वर ॥ ६

— 1) K₄ प्रोक्तो (for चो) G₁ महामुनि

29 °) G₁ स तत प्रब्रवीद्वाक्यम् — °) Ś₁ K₁ ३ मुनि' (for ऋषि) — °) Ś₁ K₁ ३ B₂ D₁₋₃ T₂ M₁ क्रूर — °) K₂ Dn₁ T₂ G₁ ३ ४ [इ]ति द्विज, K₃ द्विजाधम (for [इ]ति द्विज)

Colophon om in S₁ K₁₋₃ D₅ — Major parvan T₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमास्या N (Ś₁ K₁₋₃ D₅ om) G₂ M₂ (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान — Adhy name G₁ धर्मन्यायकौशिकसवाद — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 214, Dn₂ D₁ 213, T G₁ M (M₂ inf lin) 208, G₂ ४ M₂ (orig) 210 — Śloka no Dn₁ n₂ 31, D₁ 32

206

1 °) K₂ Dc₂ हि ऋषिणा, T₂ महर्षिणा (for S₂ ऋषिणा) — °) Ś₁ K₁ ३ सतो, D₂ तथा (for तदा) B₄ S (except G₂ ४) द्विजवरात्मज — °) Dc अविप्र', Dn₂ अत्यप्र'; D₁ M₂ अभ्यप्र, T₁ G₂ अथ प्र', T₂ G₂ ४ अह प्र' (for अविप्र') — °) Ś₁ K₁ ३ वाचा (for गिरा) Ś₁ K₁ ४ B₄ Dc D₁₋₃ G₄ 'रद', K₂ ३ D₂ 'रद (for 'रदम्)

B₁₋₃ Dn D₄ ० G₂ गिरा त्राहीति मां तदा

2 °) S (except G₂) कृतमिदम् (for मयाकार्यम्) — °) Ś₁ K₁ ३ कृतम् (for इदम्) Ś₁ मया, K₁ ३ महर् (for कृत) B₄ पुन' (for मुने) S (except G₂) अकार्यं तु मयाद्य वै — °) Ś₁ K Dc Dn₂ D₁₋₃ ३ [अ]तस्त्वमे, B₄ S (except G₂) मे ब्रह्मन् (for तत्सर्वं) — °) K₄ D₂ ३ इह (for इति)

3 °) To avoid hiatus, G₂ ४ ह्येवम् (for एवम्) T₁ G₄ M₂ न संशय (for असंशयम्) — °) B₂₋₄ Dn₁ n₂ D₄ ० स्वह (for अह) Ś₁ K₁ ३ B₂ D₁ ३ M₁ कचित्, B₂ नृयात् (for किं) — °) Ś₁ K₁₋₃ D₂ दाता (for कर्ता) Ś₁ K Dc Dn₂ D₁₋₃ ३ एव (for अद्य) B₄ T G₁ ३ ४ वै (for ते)

4 °) N (except Ś₁ K₁ ३ B₂ D₁) G₂ 'योन्या (for (for 'योनौ) — °) Ś₁ K Dc Dn₂ D₁₋₃ ३ भवितासि वै, B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄ ० G₂ हि भविष्यसि (for भविता ह्यसि) — °) B₂ हि (for च)

5 °) G₁ तथा, G₂ ४ M₁ तयो' (for तथा) — °) Dn₁ n₂ G₂ महर्षव (for 'र्षी) B₁ ३ स्वमवाप्स्यसि, B₂ स्व गमिष्यसि, D₄ ० स्व समाप्स्यसि (for समवा') — After 5^{cd}, S (except G₂) ins

1045* भूत्वा च धार्मिको न्याध' पित्रो शुश्रूषणे रत' ।
— °) Ś₁ K₂ Dc Dn₂ D₁ ३ ३ T₂ G₂ क्षयेथ; K₁ ३ ४ D₂

शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ।
 आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ७
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
 अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८
 ब्राह्मण उवाच ।
 एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
 प्राप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
 दुष्करं हि कृतं तात जानता जातिमात्मनः ॥ ९
 कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ।
 कंचित्कालं मृष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ।
 सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ १०

ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
 दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ ११
 यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
 तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्विजः ॥ १२
 कर्मदोषेण विपमा गतिमाप्नोति दारुणाम् ।
 क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १३
 कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यत्रिपादिनः ।
 लोकवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १४
 व्याध उवाच ।
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
 एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतां व्रजेत् ॥ १५

*क्षये च; Dn1 n2 D4 ० G3 क्षये तु (for 'क्षयान्ते' — 1)
 B1 ३ भविष्यसि, D2 भविता च (for तासि) — After
 5, B2 ins an addl colophon

6 All MSS except B2 om व्याध उ — 1) T
 G1 ३ ४ द्विजेन; M मुनिना (for ऋषिणा) K2 [अ]भ्युग्र,
 B1 ४ D2 [अ]भ्युग्र, T2 स्वभ्य; G3 ४ [आ]दित्य (for [अ]-
 स्युग्र) — 2) Ś1 K1-3 T2 समैव, B2 ४ Dn1 D2 T1 G2 ३
 च (for 'व') B1 ३ S (except G3) वदतां (for द्विपदां)
 K2 D4 वर

7 1) G4 वै (for [ए]व) G1 शर चैव द्विजोत्तम — Ś1
 K1 (which om 7^c-8^d) ins an addl colophon after
 7^{ab} — 2) T1 G1 मम (for न च) K2 वियुज्यत, K3
 व्यज्जत, K4 D1 T1 वियुज्यते; B1 D2 व्यमुच्य (B1m ह्य)
 त Dc न प्राणैर्व्ययुज्यत

8 Ś1 K1 om 8 (of v1 7) — 1) B4 पुरातन (for
 पुराभवत्) — 2) K2 अभितश्चापि; T1 अहितेनापि, T2 G4
 अहितश्चापि K4 D2 ३ S (except G2) गतव्यो — 3)
 K3 ४ D2 ३ S (except G2) मया (K2 ४ D2 ३ यथा)
 स्वर्गो; D1 यथा स्वर्गं K4 न सत्या (for द्विजो) — After
 8, K2 ins an addl colophon

9 1) B2 धर्माणि (for दुःखानि) — 2) B4 Dn1 n2
 D4 ० G3 आम् (for प्राम्) K4 यथाबुद्धे, G4 महाबुद्धे
 — 3) Ś1 गतुम् (for कर्तुम्) — T2 om 9^f-10^e — 4)
 K2 ३ Dc2 T1 G1 ३ M दुष्कृत; B2 दुष्टस्व (for दुष्कर)
 B D (except D1-3 ३) G2 कर्म (for तात) — 5) G1
 गता जानाति यन्मम — After 9, B (B1 marg) D
 (except D1 ३) G2 ins

1046* लोकवृत्तान्तत्वज्ञ नित्य धर्मपरायण ।

[Of 14^{cd} Dc Dns धर्मश्च (for तत्त्व) Dc2 D2 ० परायण]

10 T2 om 10^{ab} (of v1 9) — 1) Ś1 M कर्म
 होषैश्च; Dc2 धर्मदोषश्च; D2 ३ कर्मदोषेण, G2 ४ 'दोषाच
 Ś1 K B2 D1-3 ३ ब्रह्मन् (for विद्वन्) — 2) M2 नास्त्रा
 (for आत्म) Ś1 K1 ३ कृतानि च (for कृतेन वै) Dc
 Dns D2 ते (for वै) — 3) K3 कंचित्काल; B4 Dc2
 D2 ३ कंचित्काल; G1 M कश्चित्कालो K2 ऋपे तात; K3
 D2 उपेत वै; B1 Dn1 n2 D4 ० G2-4 उप्यता वै Ś1 ते, K1
 च, K4 हि (for वै) — 4) Ś1 गोत्रो (for ततो) K3
 D2 ३ द्विज — 5) Ś1 K3 D2 स्व; K1 न, K4 हि (for च)

11 1) Some S MSS दाम्भिको K2 दुष्कृत पाप,
 B1 Dn1 n2 त प्राज्ञ

12 1) Ś1 K B4 Dc Dns D1 ३ ३ transp सत्ये and
 धर्मे Ś1 K1 ३ समवस्थित (for सततो) — 2) G2 ४
 सह ब्राह्मण (by transp) — 3) Ś1 वृत्तिर्न, K1 ३ जात्या
 न (for वृत्तेन) B4 च (for हि) S (except G2) भविता
 (for हि भवेद्)

13 1) T2 धर्म (for कर्म) — 2) D2 ३ S (except
 T2 G2) प्राप्नोति (for आप्नोति) — 3) G1 चादित्, G4
 चादित (for 'मित) Dc Dns G1 त्व (for स्वां)

14 1) B1 चा (for ह्य) T1 जातिन (for पाविन)
 — 2) Ś1 K B4 D1-3 ३ G2 वृत्तांतस्वज्ञा; B1-3 Dc Dn
 D4 ० G2 वृत्तांतवृत्तज्ञा; T1 G4 वृत्तांतवृत्तज्ञो; G1 वृत्तांत
 विज्ञानी — 3) K1 ३ Dn2 नित्य T1 G1 ४ परायण

15 Ś1 K1 ३ ४ D1-3 ३ T G1 om the ref — 1)
 Dc Dns चान्यै; D2 बाल, T1 बाल (for बालै) T2

अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
 मानुषा मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते *अल्पबुद्धयः ॥ १६
 गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
 सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १७
 अनिष्टेनान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
 ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ।
 शोचतो न भवेत्किञ्चित्केवलं परितप्यते ॥ १८
 परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाप्युभयं नराः ।
 त एव सुखमेधन्ते ज्ञानवृत्ता मनीषिणः ॥ १९
 असंतोपपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
 असंतोपस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
 न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २०

न विपादे मनः कार्यं विपादो विपमुत्तमम् ।
 मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २१
 यं विपादोऽभिभवति विपमे समुपस्थिते ।
 तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २२
 अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
 न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २३
 अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
 अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चान्यसनी भवेत् ॥ २४
 भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
 न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २५
 न शोचामि च वै विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
 एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥ २६

सतत (for समता) B Dn1 n3 D4 6 G3 इयात् (for व्रजेत्)

16 °) N (except S1 K1 2) G1 3 मनुष्या (for मानुषा) B1 3 T1 मानुषै (for मानसै) — °) Dc Dns मुह्यते (for युज्यन्ते) To avoid hiatus, S1 K1 2 4 Dc Dns D1-3 येल्वं, K3 D3 ह्यल्वं; B Dn1 n3 D4 6 G3 चाल्वं, T1 G1 2 4 M स्वल्पं, T2 बह्वं (for *अल्प)

17 M3 om 17^a-18^b — °) K1 गुणे, D1 गणैर् (for गुणैर्) — °) D1 सर्वेषा (for सर्वाणि) D1 चैतदे, T2 G2 सर्वदे (for नैतदे) G4 एवास्य (for एकस्य) — °) S1 K1 2 अविष्यति, K4 B1 D3 न विद्यते (for हि वि)

18 M3 om 18^{ab} (cf v1 17) — °) N (except S1 K2 D1-3) T2 G2 M1 अनिष्ट चान्वित T1 पुण्य, M1 पश्य (for पश्यन्) — °) K3 विराजते, T2 G1 विमृज्य (for विर) — °) T2 कर्षति (for कुर्वन्ति) — °) S1 K1 2 D1 त(D1 य)या कुर्वति (for यदि पश्यन्ति) B1 3 Dn1 n3 D4 6 G3 [उ]पक्रमात् (D3 न्), D3 3 M2 [अ]नुक्रम (for [उ]पक्रमम्) — Before 18^{of}, Dc Dns ins ब्राह्मण उं । — °) S1 K3 Dns न शोचते; K1 2 4 B4 Dc D1-3 5 G3 न शोचतो (by transp), T G1 2 4 M शोकेन न — T2 om 18^f-19^a — °) K1 प्रतितप्यते, D2 परितप्यसे

19 T2 om 19^a (cf v1 18) — °) Dc मे (for ये) — °) K3 वाप्युभये; B3 चाप्युभय, T1 G1 2 4 M वानतर — T1 G4 M om 19^{of}, B1 reads it in marg — °) T2 त एव दुःखमेधते

20 K3 D3 read 20^{of} before 20^{ab} — °) T1 G1

[अ]त (for [अ]न्तस) — °) B2 तुष्टे (for तुष्टि) S1 K1 2 हि, B3 च (for तु) — °) K2 T1 गताध्वान, D2 (?gloss) ज्ञानवृद्धा — °) = 25^d K4 पश्यते, D3 पश्यत, T2 G1 2 पश्यति

22 °) T1 यद् (for य) B1 [S]ति, Dn1 T1 G4 हि (for Sभि) — °) B Dn1 n3 D4 6 G1 2 विक्रमे, T1 दुःखे तु, M क्रमे तु (for विषमे)

23 °) K1 अवशा — °) T1 विद्य (for दृश्य) — °) B1 आपन्न, T1 आगत्य; M3 आपन्न (for आगम्य)

24 °) D2 3 यथा (for अथ) S1 K Dc D1-3 5 [अ]भ्यु (for [अ]प्यु) — °) K3 दुःखेन परिमोष्यते — °) S1 K1 2 4 भेत्त वै; B1 Dn1 G3 भेतैव, B2 4 D3 भेषैव (B2 व), Dn2 भेतैव (for भेतैव) — °) B D (except D1-3 6) T1 G3 M मुक्त (for युक्त)

25 °) B3 Dc2 Dns D3 T1 भूतेषु भाव (Dns m भूते स्वभाव), G1 भूतेष्टभाव — 25^d=20^f

26 M1 om 26-27 Before 26, S1 K Dc Dns D1-3 5 T G1 M3 ins व्याध उं (resp व्याध) — °) K3 4 D2 3 5 T1 G1 2 M2 रमे; B1 T2 G4 न मे (for च वै) B4 विप्र (for विद्वन्) S1 K1 न च शोच्याम्यह (K1 मि वै) विद्वन् — °) K1 D3 T G1 2 4 कालकांक्षी S1 K1 2 T G1 2 4 [अ]स्मि (for हि) — °) B4 Dc D3 4 om न T1 न सीदामि द्विजोत्तम

27 M1 om 27 (cf v1 26) — °) S1 K1 2 ह्व प्रज्ञस्य, K4 Dc Dns D3 3 प्रज्ञश्च S1 T मेधाविन् — °) B1 2 Dn1 n3 हि (for च) — °) K3 जानामि (for

ब्राह्मण उवाच ।

कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मवित् ॥ २७
आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वा परिरक्षतु ।
अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतां वर ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

वादमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ २९
स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्या वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २०६ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृता वर ॥ ३१
पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा व्याधे धर्मश्च कीर्तितः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ कथितं द्विजसत्तम ॥ ३३
सुखश्रव्यतया विद्वन्मुहूर्तमिव मे गतम् ।
न हि तृप्तोऽस्मि भगवन्मृष्यानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३४

शोचामि) T₂ G₁ १ ४ M₂ पापाश्लिष्टश्च सदा — ^a) K₂ ज्ञानतृष्टो , B₂ दृष्टो , T₂ G₂ ४ वृद्धो , G₁ अज्ञानासो
Ś₁ K₁ ४ D₂ धर्मत (for वित्)

28 ^a) Ś₁ आपृच्छेद्वा K₁ १ G₄ M र्वा (for र्वां)
— ^b) B Dn D₁ ४ ६ G₁ १ र्वा (for र्वा) Ś₁ K Dc
Dn₂ D₁-३ ६ अभि (for परि) — ^c) K₂ om न प्रमाद
Ś₁ K₁ १ ४ Dc Dn₂ D₁-३ च (for तु)

29 ^a) K₂ D₁ ३ विप्र (for व्याध) — ^b) Ś₁ K B₄
D₁-३ ६ अभावत (for उवाच ह) — ^c) M₁ तु त (for
अथो) K₄ D₂ ३ प्रदक्षिणीकृतस्तेन — ^d) Ś₁ K₁ ३
प्रस्थित Ś₁ K₁ ३ D₄ ६ द्विजसत्तम; K₂ D₁ म

30 ^a) K₂ D₂ सर्व; B₁-३ Dc Dn₂ सर्वा; D₂ तेषां;
D₂ सर्व (for सर्वा) G₁ गत्वा गृह द्विजश्रेष्ठः — ^b) B₂ ३
Dc Dn₂ शुश्रूषा D₁ ३ ६ सदा; G₁ तु स (for तदा)
— ^c) T G₂ ४ M₂ अधर्म्या; G₁ धर्माभ्यां, M₁ धर्मात्मा
(for वृद्धा) — ^d) K₁ यथान्याय्य Ś₁ K₁ ३ महामति;
K₂ Dn₁ n₂ (after oorr) D₂ ६ सुसंशित, K₄ B₂ Dn₂
D₂ सुसयत, B₄ G₁ (before corr) स्थित; T श्रित,
G₂ हित; M₁ समाहित D₁ सर्वैरप्यभिनन्दित

31 G₁ om 31-32 — ^a) Ś₁ K₁-३ B₂ ४ Dc Dn₂
D₁-३ ६ T G₂ ४ यत् (for य) B₁ तावद् (for तात)
— ^d) M सर्व (for धर्म) Dc D₄ वर (for वर)

32 G₁ om 32 (cf v1 31) — ^a) T₁ पितृभ्यां
(for पित्रोश्च) Dc Dn₂ तु (for च) — ^d) N G₂ धर्म
व्याधेन (B₁ ४ धस्य) कीर्तित

33 ^b) T₂ धर्मज्ञानम् (for धर्माख्यानम्) Ś₁ K₁ ३
धर्मव्याधेन भागेव, B₂ G₁ धर्ममाख्यानमुत्तम — ^c) B D

(except D₁-३ ६) G₂ विदा (for भृतां) — ^d) K₂ ४
B D (except D₁ ३) G₂ मुनिसत्तम, M ते द्विजोत्तम

34 K₂ om 34 — ^a) K₄ Dn₂ D₁ ६ T G₁ ३ ४
M सुख (B₄ ख) श्राव्यतया (T₂ व्य त्वया) Ś₁ K₁ ३ ४
B₁ ३ Dc D₁-३ ६ G₁ ब्रह्मन्; B₄ विप्र (for विद्वन्) — ^b)
B Dn₁ n₂ D₄ ६ G₂ M मुहूर्त इव मे गत

Colophon — *Major parvan* K₂ T₂ G₂ ४ आरण्य
— *Sub parvan* G₁ मार्कण्डेयसमस्या N T₁ G₂ M (all
om sub parvan name) mention only पतिव्रतो (D₂
धर्मव्याधो) पाख्यान, to it K B₄ D T₁ G₂ M add समाप्त
— *Adhy name* G₁ धर्मव्याधकौशिकसंवाद, G₂ कौशिक-
व्याधसंवादे पतिव्रतामाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures,
words or both) Dn₁ 215, Dn₂ D₁ 214, T G₁ M
(M₂ inf lin) 209 G₂ ४ M₂ (orig) 211 — *Śloka*
no Dn₁ n₂ 37, D₁ 36

After adhy 206, K₁ ४ D₁-३ ins (with
transposition) a passage given in App I (No 21),
which is ins in some other MSS after adhy 190
(q v)

207

I M om 1 — ^b) D₂ शुभं कथां (by transp)
— ^d) Ś₁ K D₁-३ ६ G₂ यशस्विन; B₁-३ Dn₁ n₂ D₄ ६
इव तदा (for तपस्विनम्)

२०७

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयं तपस्विनम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

कथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा ।
नपेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महानृषिः ॥ २
अग्निर्यदा त्वेक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ।
दृश्यते भगवन्सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।
यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवनन्दन ।
कौतूहलसमाविष्टो यथातथ्यं महामुने ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तं वनं गतः ॥ ६
यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् ।
संतापयन्स्वप्रभया नाशयंस्तिमिराणि च ॥ ७
आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
तथा स भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं प्रकाशयन् ॥ ८
तपश्चरंश्च हुतभुक्संतप्तस्तस्य तेजसा ।
भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न स किञ्चित्प्रजज्ञिवान् ॥ ९
अथ संचिन्तयामास भगवान्हव्यवाहनः ।
अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रवर्तितः ।
अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ॥ १०
कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवह्नोकांस्तापयन्तं महामुनिम् ॥ ११
सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः ।
शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः ।

2 ^b) Ś1 K₂ om च K₂ D₂ D₂ G₁ वा* (for चा*)
Ś1 तथा (for पुरा) — ^d) B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄ ० G₂ *द्युति,
B₄ T G₁ १ ४ M *मुनि* (for *नृषि*)

3 ^a) S (except T₁ G₂) यथा (for यदा) B₄ G₁
एक; T₂ G₂ ४ M चैक (for त्वेक) T₁ अग्निर्यदा हि चैवैको
— ^o) G₄ त्वत्त (for सर्वम्)

4 ^b) D₂ वा* (for चा*) — ^o) D₂ तथा (for यथा)
— ^d) D₂ कृत्तिकासु (for *सु च*)

5 ^{ab}) Ś1 K D₂ Dn₂ D₁₋₃ १ transp त्वत्त* and
श्रोतु B Dn₁ n₂ D₄ ० G₂ *सत्तम (for *नन्दन) — ^o)
Ś1 K₁ १ कौतूहल सप्रविष्टो — ^d) K₁ १ या(K₂ य)थात
थ्यान्; K₄ B₁ १ ४ D₂ Dn₁ n₂ D₃₋₄ ० T₁ G₂ M₂ याथा
तथ्य; T₂ G₁ १ ४ य(G₁ य)थातत्व — After 5, B₂ D₂
Dn₂ ins

1047* वक्नुमर्हसि मे ब्रह्मक्षितिहासमिमं शुभम् ।

7 ^a) K₂ D₂ तथा च, B₂ यथोक्तो, T₂ G₂ यथा हि (for
यथा च) — ^o) B Dn D₁ ४ ० G₂ च (for स्व) — ^d)
G₂ ४ तिमिरावलि (for *राणि च) — After 7, N (except
B₁ १) G₂ ins

1048* पुराङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम् ।

[K₂ D₂ व्रतम् (for तप)]

8 ^a) S (except G₂) आश्रमस्थ Ś1 K₂ D₂ *बाहो
(for *भागो) — ^b) D₂ Dn₂ D₂ G₁ १ विशेषयत् (for
यन्) — ^o) B₂ T₂ G₂ यथा, D₂ तदा; G₄ यदा (for
तथा) K₄ B₂ भूत्वा तु स; G₁ तु भूत्वा स, G₂ ४ [अ]ग्नि
भूत्वा तु (for स भूत्वा तु) T₁ तथा भूत्वा तथा चाग्नि
— ^d) B Dn₁ n₂ D₁ ४ ० G₂ M₁ व्यकाशयत् (Dn₂ D₁ ०
यन्) (for प्रका)

9 ^a) K₂ ४ B₂ ४ Dn D₁ १-० G₂ तु, D₂ T₁ G₁ स
(for च) D₂ तपश्चरन्हुतवह* — ^b) T₁ ससाक्षिश्च (for
सतसस्) T₁ G₄ च सु, T₂ G₁ M₂ च स्व (for तस्य) — ^o)
Ś1 K D₂ D₁₋₃ १ क्रुद्धो (for भृश) K₂ लीनस्तु, K₄
सानश्च (for ग्लान) — ^d) K₄ B₂ Dn D₁₋₃ ० G₂ च (for
स) T G₁ १ ४ M न किञ्चित्प्रतिजज्ञिवान्

10 ^o) Ś1 K D₂ १ कोन्यो (for अन्यो) G₁ १ ४ इव
(for इह) — ^d) T G₂ ४ ब्राह्मण* B₁ १ ४ Dn₁ n₂
D₄ ० G₂ सप्रकल्पित; D₂ Dn₂ *कीर्तित* — ^o) D₂ १
प्रविनष्ट, a few MSS विप्रणष्ट — ⁱ) K₂ T₁ ते (for मे)
D₂ तेजसा (for मे तप*)

11 ^b) K₂ ४ D₂ Dn₂ D₂ १ १ चितयन् (for चिन्त्य

विज्ञातश्वासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १२

त्वमग्ने प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।

स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ॥ १३

अग्निरुवाच ।

नष्टकीर्तिरहं लोके भवाञ्जातो हुताशनः ।

भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १४

निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।

भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १५

अङ्गिरा उवाच ।

कुरु पुण्यं प्रजास्वर्यं भवाग्निस्तिमिरापहः ।

मां च देव कुरुष्याग्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १६

मार्कण्डेय उवाच ।

तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् ।

राजन्वृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥ १७

ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वह्नैराङ्गिरसं सुतम् ।

उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १८

स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।

प्रत्यगृह्णस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ १९

अत्र नानाविधानग्नीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।

कर्मभिर्वहुभिः खयातान्नानात्वं ब्राह्मणेष्विह ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २०७ ॥

स) — °) K₂ D₂ D₃ सोपश्य (for अपश्य)

12 °) D₂ T₂ G₂ M₂ सोपसपत्, T₁ सोपश्यत Ś₁ ततो, K₂ तु त; K₂ क्षणे (for क्षनैर) — °) S₁ K₁ 3 T₂ G₁ ततो (for तदा) — °) K₂ D₂ 4 भावन — °) K₁ 3 D₂ T₂ G₂ 4 [अ]पि (for [अ]ति) — °) = 1 179 11^d K₁ 3 स (K₂ स) स्थानुचारिषु, K₂ corrupt, K₂ M₂ सस्थाणु, D₂ 3 6 सस्थाणु, G₂ 4 स्थानर; M₁ सस्थाणु G₁ त्रिस स्थानप्रचारिषु Cf B 7 10 68, and P W s v सस्थान चारिन्

13 °b) B Dn₁ n₂ D₂-3 G₂ अग्नि (for अग्ने) Ś₁ transp प्रथम and ब्रह्मणा K₂ B Dn D₂ 6 G₁ 3 M₁ प्रथम (for 'म) K₂ D₂ तिमिरापह — After 13^{ab}, D₂ reads 16^{ad} repeating it in its proper place — °) K₁ 3 D₂ T M स्व स्थान; K₂ 4 Dn₂ D₂ सस्थान — °) K₂ T₂ तमोनुद

15 °) K₁ 3 विश्लेष्या (for निक्षिपा) — °) Ś₁ K₁ 3 'पत्याग्निरेव च; B₂ 'पत्यस्तथैव च, B₄ T G₁ 3 4 M पत्यस (B₄ T₂ 'पत्य) तथैकत

16 K₂ om 16^{ab} — °) K₁ 3 D₂ T₁ M₂ प्रजास्वश्य; K₂ D₁ 3 सर्ग; D₂ स्वर्ग, T₂ 'सु स्व; G₁ 3 व्रजस्वाद्य — °) Ś₁ K₂ अग्ने (for अग्निस्) A few MSS पद — °) K₁ देह, B₂ D₂ देव (for देव) — °) B₂ ओजसा (for अञ्जसा)

17 °) Dn₁ n₂ D₂-3 G₂ तदा (for तथा) — °) K₂ तथा (for तस्या)

18 °) M₁ शुभवा (for ज्ञात्वा) D₂ तु प्रथम (for प्रथमज) Ś₁ K₁ पुत्र (for तत्) — °) Ś₁ G₁ वद्विस्

(for वह्नैर) Ś₁ K₂ B₁ 3 D₁ 3 6 T₁ G₁ 3 M₂ अगिरस (for आङ्गिरस) — B₂ om 18^{cd}, D₂ om (hapl) 18^c-19^d

19 D₂ om 19 (cf v 1 18) — °) G₁ ततो, G₂ तथा (for तथा) — °) G₁ त त (for तत्) — °) S₁ K₁ 3 प्रतिगृह्य तु, K₂ D₂ 3 8 (except G₂) प्रत्यगृह्यत — °) Ś₁ तद्विधा, B₂ तदात्वा (m तद्वचो as in text) Ś₁ K₁ 3 गता, K₂ तथा (for तदा) K₂m सुतमगिरस तदा

20 °) B Dn (Dn₂ mang) D₁ 4 6 G₂ तत्र (for अत्र) — °) K₁ B D (except D₁-3 3) G₂ नानार्थान् (for नानात्वं) K₂ 4 D₂ D₁ 3 [ह]ति; 8 (except G₂) [अ]पि (for [ह]ह)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ T₂ G₁ 3 4 आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमस्या (followed by आगिरस) Ś₁ K B₂-4 D M₂ (all om sub-parvan name) mention only आगिरस — Adhy name B₁ अगिरसोत्पत्ति; G₂ अगिरसप्रजाकथन — Adhy no (figures, words or both), Dn₁ (sup len) 216, Dn₂ 215, D₁ 219, T G₁ M (M₂ inf len) 210, G₂ 4 M₂ (orig) 212 — Śloka no Dn₁ n₂ 22, D₁ 21

208

1 °) Ś₁ K₂ 3 D₂ T₂ G₁ 3 ब्राह्मणो (for ब्र) — °) Ś₁ K₂ 3 B₁ 4 Dn₁ n₂ D₂ 6 G₂ तस्याभवत् शुभा (Ś₁ K₂ 3 सुवा) भार्या; B₂ 3 T₁ तस्यापि च शुभा भार्या, D₂ T₂

२०८

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्बह ।
 तस्यापवसुता भार्या प्रजास्तस्यापि मे शृणु ॥ १
 बृहज्ज्योतिर्वृहत्कीर्तिर्वृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ।
 बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्बृहस्पतिः ॥ २
 प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
 देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ३
 भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाभवत् ।
 रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता ॥ ४

यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
 तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५
 पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती ।
 पष्ठीमाङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्हविष्मतीम् ॥ ६
 महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामती ।
 महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७
 यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते ।
 एकानंशेति यामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

G₂ ४ तस्यापि चसुदा (D₃ जा, D_{3m} sec m भा, G₄ धा)
 भार्या, D₆ तस्यैवाथाभवन्भार्या; G₁ तस्याभूदसुधा भार्या
 ❀ C_n सुष्टु भातीति सुभा । शुभा इति पठेऽपि सैव
 ग्राह्या । ❀ — ^a) B₁₋₃ D_n D₄₋₆ G₃ तस्यां च मे, D₆
 तस्यामिमे (for तस्यापि मे)

2 ^a) Ś₁ K D₂ ३ ६ प्राग्ज्योतिर्वै (for बृहज्ज्योतिर्)
 B₁₋₃ D₆ D_n D₄ ६ G₃ transp ज्योतिर् and स्कीतिर्
 — T₁ om 2^b-4^a — ^b) G₂ ४ बृहत्तेजा; M₂ ब्रह्मन्ब्रह्मा
 (for बृहद्ब्रह्मा) — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ त्युत्रो (for न्मन्त्रो)
 D₂ ज्ञानुस्, M₁ ज्ञासा (for ज्ञासस्)

3 T₁ om ३ (cf v 1 2) — ^b) D₃ ४ प्रतिमो, T₂
 G₂ ४ नुपमो (for प्रतिमा) — T₂ om 3^c-5^b

4 T₁ om 4^a, T₂ om 4 (cf v 1 2, 3) — ^a) M₂
 इह (for एव) — ^b) Ś₁ D₆ यस्या, T₁ येषां (for यस्यां)
 G₂ ४ तथाभवत्, M₁ प्रवर्तते, M₂ सदाभवत् — ^c) Ś₁
 K₁ ३ रागो (Ś₁ को) द्वेकेति, D₂ ३ G₄ M रागाद्राकेति T₁
 G₁ ३ M₂ प्राहुर (for आहुर) — ^d) K₄ B₄ D_{n1} n₂
 D₁ ३ ४ सुतां (for सुता)

5 T₂ om 5^{ab} (cf v 1 3), D₂ om (hapl) ५
 — ^a) K₃ कामदि; K₄ कामधि, D₁ काम हि, D₆ कामदा;
 M कपर्दी Ś₁ K₁ ३ यां कर्दमीति वै प्राहुर — ^c) B₁ तत्र
 स्वसौ; G₄ तनुत्वात्तां B₂ D₁ ६ शिनीवाली — After ५,
 S reads ८

6 G₁ om 6^{ab} — ^a) K₄ D₂ पश्यती, B₁ ३ D₆ D_n
 D₁ चतुर्थी, S (G₁ om) पचमी (for पश्यती) Ś₁ K₂₋₄

B₁ ३ D₂ ३ T M भाति, B₂ ४ ताभिर, G₂ ४ नाम्ना (for
 भाभिर) — D₄ om (hapl) from भाभि (in ^a) up to
 ष्मती (in ^b) — ^b) Ś₁ K₁ ३ तु (for च) K₃ ४ D₁₋₃
 हविष्मद्भिर् (for हविर्भिश्च) K₂ ३ हविष्मती B₁ ३ D₆
 D_n दीप्तादीप्तिश्च पचमी — ^c) T G₂ ४ M चांगि (for
 अङ्गि) G₁ पचांगिरसकन्यासु — ^d) K₃ ४ B₂ D_n D₁₋₅
 M महि (for हवि)

7 ^a) Ś₁ आविरासीद्, K₁ ३ अरमत (for आङ्गिरसी)
 — ^b) K₃ ४ D_n D₂ ४ ६ T₂ G₁ ३ महामते (G₁ ते), D₆
 महीपते; G₂ महाद्युति, G₄ महायति (for मती) — ^c)
 T₁ तु (for [ह]ति) K₃ विज्ञेया (for विख्याता) — ^d)
 D₁ तु सा (for सुता)

8 S reads ८ after ५ — ^b) K₂ ३ D₆ D_n D₂ ३
 T₂ कुहकुहा — ^c) Ś₁ K₁ ३ एकेनाशेन, D₁ T G₁ ३ M
 एका (T₂ ता) नगे (D₁ ते) ति; D₆ एकदैवेति; G₂ एकायनेति,
 G₄ एकानेकेति (for एकानशेति) B₁₋₃ D_n D₄ ६ T₂ G₃
 ताम् (for याम्) — ^d) T G₁ M₂ चतुर्थीमगिर सुता; G₂ ४
 M₁ चतुर्थ्यंगिरस सुता

Colophon om in S (except G₃) — Major parvan
 Ś₁ K₂ D_n आरण्य — Sub parvan K₁ ३ ४ B D G₃
 (all om sub parvan name) mention only आगिरस
 — Adhy no (figures, words or both) D_{n1}
 217, D_n 216, D₁ 220 — Śloka no D_{n1} n₂
 D₁ ८

२०९

मार्कण्डेय उवाच ।

बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याभूद्या यशस्विनी ।
अग्नीन्साजनयत्पुण्यान्षडेकां चापि पुत्रिकाम् ॥ १
आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते ।
सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥ २
चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः ।
दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेकोऽथ वीर्यवान् ॥ ३
शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्या च धर्मजा ।
अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिष्ठः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४

प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निर्ध्वरे ।
अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ ५
पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं सुबोधतम् ।
भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६
तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७
भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः ।
महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ ८
भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः ।

209

1 T G₁ M₁ om the ref — °) G₁ ब्रह्मघोतेश्च, M महीपतेश्च (for बृहस्पतेश्च) M चद्रमसो (for चान्द्रमसी) — °) D₀₂ या बभूव (for भार्याभूद्या) S₁ K₁ 2 4 D₀₁ D₁ [आ]सीद्या; K₃ D₃ D₃ 5 M₁ याभूद्, B₁ T₂ G₂ 4 भूत्वा, B₄ चाभूद् (for [अ]भूद्या) — °) D₀ D₃ अजन, G₄ साजन (for साजन) Ś₁ K D₀ D₃ D₁₋₃ 5 पुत्रान् (for पुण्यान्)

2 °) Ś₁ K₁₋₃ D₃ आहुतेषु, K₄ D₁ सुहुतेषु; D₂ अहुतेषु, T₁ M अतिथिषु M [ह]व (for [ए]व) B₁ S (except G₃) यस्याग्ने — °) Ś₁ K D₁ 3 हविष्वाज्य; B₂ D₃ n₂ D₃ 4 पाद्य; D₀ D₃ T₂ G₂ 4 M 'राज्य; G₁ 'व्याज्य (for पाज्य) — °) B₄ अग्निर् (for सोऽग्निर्) — °) T₁ M₂ राय्युर् (for शय्युर्) K₄ D₃ 'प्रभु, B₁ यशा, B₃ D₃ n₂ D₄ 5 G₃ व्रत (for प्रभ)

3 °) Ś₁ K₁ 2 T₁ इष्टिर्, G₂ 4 इष्टम् (for इष्ट्याम्) — °) Ś₁ K₁ 2 [S]प्यज (for सग्रज) K₃ D₃ प्रभु (for पशु) T₂ अश्वमेधेषु य पशु; G₁ मेध इति श्रुत, G₂ 4 मेधाग्रभागभूद् — °) Ś₁ K₁ 2 4 D₀ D₃ D₂ 3 5 दीप्ता (D₂ 3 सो)र्भिर्निर्, K₃ दीप्तिर्निर्, B₂ G₁ 4 M₁ दीप्तिज्वा (G₁ M₁ 'जा)लैर्, B₃ दीप्तो ज्वालैर् (m as in text) D₁ T G₂ M₂ दीप्तज्वालैर् Ś₁ अनीकामैर्; K₁ 2 अनेकारैर्, D₀ D₃ D₂ 3 अनेकामिर्; T₁ G₁ 4 अनेकामैर्, G₂ अनेकाहैर् — °) Ś₁ K₁ 2 अग्निरीशोय, K₃ B₃ D₀ D₃ D₁ 3 5 G₃ रेपोय, B₁ 'रोपोय, B₄ वेधोय, T₁ 'द्योमोय; T₂ G₁ 2 4 M अग्नीयोमोय

94

4 °) S₁ K₃ 4 B₂ 3 (m as in text) D₁ 3 सत्या स, B₁ D₀ D₃ (sup lin, T₁ सत्याय, D₃ n₂ D₄ 5 G₃ सत्याय, D₅ सत्यादा (for सत्या च) G₁ 2 4 धर्मज — °) Ś₁ K₂ D₀ D₂ 3 5 तस्या (for तस्य) — °) B₄ तस्या (for तिस्र) Ś₁ K₁₋₃ D₃ सुप्रभा (for 'व्रता)

5 °) T G₂ 4 सोऽग्निर् (for योऽग्निर्) — °) D₂ 3 अग्ने (for अग्नि)

6 °) K₁ 2 B₁ 4 D₀ D₃ D₄ पौर्णमास्येषु — °) Ś₁ K D₁₋₃ 5 हविष्वाज्य, S (except G₃) हविराज्य S₁ सुबोधतां; K₁ सुबोध्यतां; K₂ श्रुवच्युतां; K₃ B D₃ श्रुवोद्यत, K₄ श्रुचो; D₁ प्रचोदित, T₂ सुबोद्यह D₅ हविष्वाज्येषु बोद्यत — °) Ś₁ K D₁ 5 M₁ 'तो नाम तस्याग्नेर् (K₁ 3 D₁ 5 M₁ मिर्) — °) Ś₁ K₁ 2 शयव, K₃ 4 B₂ 4 D₁ 3 सयुत, B₁ सयत; S (except G₁ 2) शयुज

7 °) S₁ K₁ 2 D₅ [अ]भवन्, K₄ (m as in text) M भरति (for भवन्ति) — °) D₂ 3 T₂ G₁ 2 4 भारतस्तु, M भारति (for भरत) — °) K₃ 4 D₁₋₂ 5 भवत्येका, B₂ S (except G₃) भारत्येका B₃ D₃ कन्यका (for पुत्रिका)

8 °) Ś₁ K₁ 2 अद्भुतो; D₁₋₃ भारती; S (except G₃) भारते (M₂ 'तिर्) (for भरतो) K₃ D₂ 3 भारतस्य K₂ 3 B D₀ अग्नि (B₃ अपि); D₄ 5 अग्ने (for अग्ने) — °) K₃ प्रजायत, B₃ D₁ T G₁ 2 4 'यते; D₂ 3 'पते (for पते) Ś₁ K₁ पावकश्चाप्यजायत, K₂ पावकस्यापि जायत, D₀ D₃ D₅ पावक समजायत — °) K₃ सहितस्, D₃ n₂ T₂ G₁₋₃ 'मभितस् (for 'महितस्) Ś₁ K₁ 2 महानत्यर्थमहितस्

9 °) Ś₁ T भारतवाजस्य M₂ भार्यायां — °) K₃ पुत्र (for वीरा) K₁ 2 4 B D T₂ (by con) G₃ वीरस्य

प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ ९
हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १०
सरख्यां जनयत्सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
आग्नेयमानयन्नित्यमाह्वानेष्वेव कथ्यते ॥ ११
यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया ।
अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् ॥ १२
विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्षिपा ज्वलन् ।
विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयकर्मसु ॥ १३
आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।

अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥ १४
अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः खनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५
यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम पावकम् ॥ १६
अन्तराग्निः श्रितो यो हि भुक्तं पचति देहिनाम् ।
स यज्ञे विश्वभुद् नाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७
ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः ।
ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ १८
प्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।

Ks 4 B D (except Ds) Gs पिडदा — °) Ks 4 Ds 3
यस्येष्टया, B Dc Dns T1 त(T1 य)स्याज्य, Ds यस्येष्ट्या, T3
G1 M यस्येज्यां

10 °) Ś1 K1 2 रथप्रभो; Dc Dns G1 4 'प्रभु (for
'प्रभू) K4 D T1 G1 3 M रथाध्वान' (D4 रथाध्वान)
K4 रथभूतरथाध्वान. — °) Ś1 K1 2 रुम्भरेता; M2 कुम्भ
रेता Ś1 K1 2 कथ्यते (for उच्यते)

11 °) Some MSS शरख्यां Ś1 K2 4 B2 3 D3 5
G2 जनयन् — °) Ś1 K1-3 D1-3 5 सोम (for भानु)
— °) Ś1 K1 2 अज्ञेय (for अज्ञेयम्) Ś1 K1 2 मानस,
K3 D1 आनयेन्, G2 4 अनयन् (for आनयन्) G2 4
मिथ्यम्, M मथ्यम् (for नित्यम्) — °) Ś1 K1-3 Dns
D1 2 5 T1 G1 आह्वानेष्वेव, K4 B1 3 Dc1 Dn1 ns D4 5
G3 'ने ह्येव, Dc2 'नेष्वेषु, D3 ने ह्येव, T2 ने एष, G2 4
मिथ्यो नामैव Ś1 K1-3 B Dc Dns D1 3 5 श्रूयते, K4
Dn1 ns D2 4 5 T2 G3 सूय' (for कथ्य')

12 °) B2 तेजसा (for वर्चसा) — °) M1 सोमिर् (for
अग्निर्) Ś1 निच्यावनो, K2 निस्त्रवनो; B1 विश्वच्यवो, T1
दुश्च्यवनो, G1 न च्यवनो; G2 4 निच्यावनो — °) Ś1
पृथिव्यां K3 नोभवत्यभिसेवित (of 14°)

13 °) T2 G1 2 पापास्मा, G4 विपापः (for विपाप्मा)
Dc2 G1 M1 कल्मषै' (for कलुषै') — °) Ś1 विवाप्यो';
K1 निवापो'; K2 विपाप्यो', K3 4 D2 3 निवापा', B2
विपाप्मा', G4 विपाको' (for विपापो') — °) T2 G2 4 M
योज्य, G1 योग्य B1 Dc समयकर्मकृद्, B2 3 Dn D2 5
G3 'धर्मकृत्, T1 G1 'कर्मणि

14 °) K4 B2-4 Dc2 Dn1 ns T G3 अक्रोशतां Ś1
K B Dc D2 3 5 तु भूताना, S (except G3) नराणा हि
— °) Ś1 K2 4 B1 3 4 Dc D1-3 5 T1 M [हृ]ह; K3

[हृ]ति, G1 न (for हि) — °) S1 K2 B1 G2 4 शोभ
(for शोभ') K3 D3 [अ]ति (for [अ]भि) K3 'सेव्यतां,
K4 B Dc Dns D1 5 'पेचित, Dn1 ns G3 'सेविते, D3
M2 'सेवित, D4 'पेचिते

15 °) K1 वेदनार्तां, G4 'नार्थ — °) B1-3 D6 T1
G3 सत्यपुत्र K1 2 स्वरो, B1 सुरो, B2 4 सुनो, D6 सुभो
(for स्वनो) — °) Ś1 K D1-3 5 समजायत, T2 (corrupt)
सुरुचिभास्कर (for स रुज')

16 G1 reads 16-21 after 3 211 7, M reads
them after 3 211 6 — °) Ś1 K1 निष्कम्य (for विश्वस्य)
— °) G1 प्राहुरध्यात्मविदुषो — °) Ś1 K D1 5 विश्वज
(for 'जिन्)

17 °) B2 Dc Dn1 ns D4 5 G2 M अतरग्नि' K3 4
B1 3 4 Dn D1 4 5 G3 स्मृतो (for श्रितो) K4 B Dn
D1 4 5 G3 तु, G1 वै (for हि) — °) K1 B1-3 Dc2
D2 3 T G1 2 4 M स (T स, G1 य) जज्ञे B3 भुजान';
B4 'जिन्नाम (for सुद् नाम) — °) G1 M सर्वलोकेश्वर

18 °) B4 D2 जितात्मा (for य') Ś1 K2 3 D1 5
तु (for च) — °) T G2 4 प्रस (for 'व्रत) — °) G1
पूजयतो वै, M 'यते य — °) Ś1 K2 3 D5 'यज्ञेन (for
यज्ञेषु)

19 °) S1 K1 M1 प्रथिता; K2 प्रार्थिता, K3 D1 3 M2
पतितो, K4 पतिता, B Dc Dn D2 4 5 T2 (by corr) G3
पवित्रा, D5 पावको (for प्रथितो) Ś1 K1-3 B D (except
D1 2 5) T2 (by corr) G1 3 M1 गोमती (for गोपतिर्)
— °) M भायां' (for यस्या') — °) Ś1 K2 4 G1 2 4
transp सर्वाणि and कर्माणि — °) B1 2m 3 D4 5 G3
धर्मकर्मभि' (B2 onig सर्वकर्मभि), Dn1 धर्मकर्तृभि, T
G1 2 4 कर्मभि' सदा, M धर्मसेतव

तस्मिन्सर्वाणि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकर्तृभिः ॥ १९
 वडवामुखः पिबत्यम्भो योऽसौ परमदारुणः ।
 ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाद् नाम कविः प्राणाश्रितस्तु सः ॥ २०
 उदग्द्वार हृविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
 ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ २१
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्द्युर्भवति पावकः ।
 क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ।

स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ॥ २२
 त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ।
 अतुल्यत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥ २३
 संहर्षाद्धारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
 समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ २४
 उक्थो नाम महाभाग त्रिमिरुक्थैरभिष्टुतः ।
 महावाचं त्वजनयत्सकामाश्वं हि यं विदुः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

20 °) Hypermetric! Ś1 D1 वडवास्य, B (B1 m as in text) Dn D4 ० G3 वासिः; Dc वासे (for मुख) S (except G3) [आ]पो (for [अ]म्भो) — °) K4 ऊर्ध्वमुगः; G1 वाहू- (for भाग) K4 M1 भुङ् नाम, D1 इष्टिश्च (for भाङ् नाम) — °) M2 कलि (for कवि) Dn D4 ० G3 य (for स)

21 Ś1 K1 ३ om (?hapl) 21 — °) B1 ३ M उदग्द्वार K3 ४ D1-३ अधीर्, M भवीर् (for हृविर्) — 21^{ed}=3 211 17^{of} — °) T1 स्विष्टो; T2 G2 ४ तुष्टो, G1 स्विष्टो (for स्विष्ट) T2 G1 [S]भवद् (for भवेद्) K3 ४ D1-३ ३ M प्राङ्; T G1 ३ ४ ब्रह्मा (for आज्य) — °) K3 ४ Dc D1-३ ३ तु स; T2 G2 ४ तत (for स्मृत)

22 22^{ab}=(var) 3 211 11^{ab} — °) D5 प्रयातेषु (for प्रशान्ते) — °) T G1 ३ ४ M2 आवि, M1 प्राहु (for मन्द्यु) — After 22^{ab}, K4 D1-३ ins

1049* मन्द्युमाश्राम भगवानग्निरेव महाबल ।
 आरण्यानि तथा ग्राम्यान्यो वहन्सप्रकाशते ।
 स्वयमुत्पतित श्रीमान्बृद्धिमाश्राम पावक ।,
 while 8 (except G3) ins

1050* क्रोधं स तु महातेजा विज्ञेय सर्वदेहिषु ।
 — T1 om from 22° up to 23° — °) N G3 क्रुद्धस्य (for क्रोध) B1 च (for तु) S1 K1 ३ रथो; B4 D2 ३ (sup lin as in text) ३ M र(M३ रु)जो, T2 G2 ४ रणे (for रसो) — °) Ś1 K1 ३ मन्द्युतीम्ना च (for मन्यती चाथ) K3 ४ B Dc Dn D2-6 T2 मन्यती (Dn३ सन्वेतां); G3 मन्यते (for मन्यती) K4 चाणि; B4 T2 नाम, D1 चापि, D2 ३ चापि; D4 याप्य, G2 ४ चास्य (for चाथ) G1 मती चापि सुपुत्रिका; Cnp मन्यन्ती चाथ पुत्रिका — °) T2 G2 ४ M हाहेति (for स्वा) S (except G3, T1 om) क्रुद्धा (for क्रूरा) — °) D5 देहेषु (for भूतेषु) K3

गच्छ (for तिष्ठ)

23 T1 om 23 (of १ 1 22) — °) K1 Dn D3 ४ G3 अतुलत्वात् — °) T2 नाम देवैस्तु, G1 नाम्ना वेदस्तु (for नाम्ना कामस्तु)

24 °) S1 K1 ३ D1 ३ सघर्षाद्; D2 M2 सकर्षाद्, G2 ४ सर्वेषां (for सहर्षाद्) Ś1 K2 Dc वारयन्, K4 D2 ३ वारयेत्; D3 धारयेत् (for धारयन्) G4 क्रोधान् — °) B3 सुश्री (m as in text), B4 स्रग्वी (for स्रग्वी) D1 रथस्थित — °) Dn1 n2 D5 समये (for रे) S1 K1 ३ B4 Dc; D1-३ S (except G3) नाशयञ्

25 °) Ś1 K3 उक्थो, K4 D4 उक्थो, Dn2 D2 S (except T1 G3) उक्थो, D1 उक्थैर्, D3 उक्थो (for उक्थो) K4 G1 नामा D2 ३ ३ T2 G1 ३ ४ महाभागस्य — °) Ś1 K2 उक्थैर्, Dc D3 ४ उक्थैर्; T2 G2 ४ M उक्थैर् D5 परि (for अभि) — °) S1 K1 ३ भाग, B4 राजन्, D5 वात; T1 पार्ष, T2 वर्षे; G1 ३ ४ M वर्ष (for वाच) K2 तु जन, G1 M1 च जन (for ह्वजन) — °) Ś1 K1 ३ सकामश्च; K3 सकामास्त्व; K4 सकामस्त, Dc Dn D4 ३ समाश्वास, D1 ३ सकामत्व, D2 ३ सकाम त; G3 समावास Ś1 K D1 ३ ३ G1 हि स (K3 तद्); D3 इत (for द्वि य)

Colophon om in Dc3 — Major parvan Ś1 K3 Dn2 T2 G2 ४ आरण्य — Sub parvan G1 M2 मार्कण्डेय सम(M३ मा)स्या (followed in M2 by आङ्गिरस) Ś1 K1 ३ ४ B D (all om sub parvan name) mention only आङ्गिरस — Adhy name T2 G2 ३ आ(G३ अ)गिरसप्रजाकथन — Adhy no (figures, words or both) Dn1 (sup lin) 218, Dn2 217, D1 221, T G1 ३ M (M३ inf lin) 211, G2 ४ M३ (orig) 213 — Śloka no Dn1 n2 25, D1 27

२१०

मार्कण्डेय उवाच ।

काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
 अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिपुवर्चकः ॥ १
 अचरन्त तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बहुवर्षिकम् ।
 पुत्रं लभेम धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ २
 महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
 जज्ञे तेजोमयोऽर्चिष्मान्पञ्चवर्णः प्रभावन् ॥ ३
 समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
 त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभौ कृष्णे जह्वे च भारत ॥ ४

पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
 पाञ्चजन्यः श्रुतो वेदे पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५
 दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
 जनयत्पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६
 बृहद्रथंतरं मूर्ध्नो वक्त्राच्च तरसाहरौ ।
 शिवं नाभ्यां चलादिन्द्रं वाय्वग्नी प्राणतोऽसृजत् ॥ ७
 बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।
 एतान्सृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणामसृजत्सुतान् ॥ ८
 बृहद्ूर्जस्य प्रणिधिः काश्यपस्य बृहत्तरः ।

210

1 °) S₁ काश्यपोऽप्यथ, K₁ ३ क (K₁ का) काश्यपाख्योथ, K₃ ४ काश्यपोऽप्यथ (K₄ 'जो') य, B₄ D₁ का (D₁ क) काश्यपो योथ, D₄ ६ काश्यपोऽप्यथ K₃ ३ B₃ वासिष्ठः T₁ काश्यपोथ वसिष्ठश्च — °) G₁ ३ ४ 'पुत्रज (for 'पुत्रक) — °) S₁ D (except D₃ ६) अगिरा° (for अङ्गिरा°) — °) S₁ K₁ ३ D₅ च स (D₅ सु) वर्चक°, K₃ ४ D₁₋₃ स्त्रीसमर्चक°, B₃ m ३ त्रिपुवर्चस, B₄ त्रिपुवर्चक°, D₆ D_n D₄ ६ G₃ त्रिसुवर्चक (D_n स°), T₁ M स्त्रीवर्चक°, T₂ G₁ त्रिप्रवर्चक°, G₂ ४ तीप्तवर्चक

2 °) S₁ K B₄ D₁₋₃ ६ अचरस्ते, B₁₋₃ D₆ D_n D₄ ६ G₃ रत्स (for रन्त) S₁ K₁ ३ क्रूर (for तीव्र) — °) S₁ K D₁₋₃ ६ G₁ पुत्रार्थं — °) S₁ K₁ ४ लेभे स, B D₆ D_n D₁ ४ ६ T₂ G₃ लभेय, D₅ लेभेय (for लभेम) B₃ धर्मज्ञ — °) B₁ तपसा (for यशसा) B₄ ब्रह्मसमित, S (except G₁ ३) ब्रह्मण सम

3 °) S₁ K₁ M₂ ध्याते, K₃ ध्यास, K₄ M₁ ध्यातै, D₁ ३ ध्याते, T₁ साधं, G₁ ३ ४ ध्यातै (for ध्यात) — °) D₂ T₁ ते (for तैस्) S₁ तथा; D₂ सदा (for तदा) — °) S₁ देवमहो°, K₁ ३ D₂ ३ चैव महो° (D₂ ३ महा°), K₄ B₁₋₃ D₆ D_n D₄ ६ G₃ तेजो महा°, T₂ तेजोमयाच्छिष्टान् — °) B₁ प्रतापवान्; B₄ प्रभास्वर°, S (except G₂) प्रभाकर° (for 'वन°)

4 °) B₃ G₁ समुद्धो (for समिद्धो) — °) D₅ T तन्, G₁ ते (for त्वस्) T G₁ ३ [S]थ (for च) — °) T₁ कृष्ण, T₂ कृच्छ्रे (for कृष्णे) D₄ ६ G₃ [S]थ (for च)

5 °) G₂ ४ वर्ष (for 'वर्ण) B₄ स्व; D₆ D_n G₃

सु (for स) — °) S₁ K D₁₋₃ पच° (for पाञ्च°) S₁ K₁₋₃ B₁ D₆ कृतो, D₂ स्तुतो (for श्रुतो) K₃ ४ देवै, B D (except D₂ ६) G₃ देव (for वेदे) — °) D₂ विश°; M₁ 'वर्ण° (for 'वश) D₃ सुत (for तु स) T₁ पच वस्तुकविंशक

6 °) K₁ समातप°, K₃ B₃ महायशा°, D₃ महाप्रत (sup lin sec m 'तपा as in text) — °) K₃ ३ B₃ ४ D₆ T G₁ ३ ४ जनयन्, K₄ D₂ ३ असृजत् S (except G₃) पावकान्धोरान् — °) S₁ K₁₋₃ B₄ D₆ D_n ३ स पितृणां (by transp) K₄ D₁₋₃ च (for स) S₁ K₁₋₃ D₁ G₁ ४ प्रजासृज (K₃ D₁ 'जत्, G₁ 'जन्) K₄ D₂ ३ असृजत्प्रजा°, B₁₋₃ D₆ M₁ प्रजा° सृजत्

7 °) T₂ G₁ ३ M₂ रथतरौ, G₄ M₁ 'तरो B₄ मूर्ध्नि; D₄ द्वे; T G₁ ३ 'ध्नौ (for 'ध्नौ) — °) K₁ B D₆ D_n D₁ ४ ६ G₃ वा (for च) K₁₋₃ D₅ भ (D₅ त) रसाहरौ, K₄ T₂ G₃ ४ तपसा हरिं, D₁₋₃ T₁ G₁ M तरसा हरिं — °) S₁ K₁ ३ दिव (for शिव) D₅ T₁ नाभ्या — °) S₁ K₁ ३ स्मत°, K₃ ४ B₁ ३ D₆ D_n D₁ ३ 'मजौ (for 'सृजत्) S (except G₂) प्राणाद्वायु च भारत

8 °) K₃ अनुदात्त च; K₄ D₁₋₃ 'दात्तश्च, B₁ 'दांतौ च; D₅ 'दांतस्य; T₂ G₁ दंतौ च, G₂ ४ M 'दंतौ च — °) S₁ K₁ ३ M₁ विश्व, K₄ विश्वे (m as in text), D₅ विश्वा (for विश्वे) S₁ K₁ ३ D₁ ३ G₂ ४ हि (for ह) — °) S₁ K₁ ३ D_n D₅ T₁ दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा) G₂ ४ पुन (for तत)

9 °) D_n ३ बृहद्ूर्जस्य, D₄ ६ G₃ दूपस्य, T₂ ब्रह्मा स्मजस्य, G₁ बृहत्तरस्य S (except T₁ G₂) प्रणिधा° — °) S₁ K B₃ D₆ D_n D₁ ४ ६ काश्यप (K₁ ३ 'पो) स्य K₁ ३

भानुरङ्गिरसो वीरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः ॥ ९
 प्राणस्य चानुदात्तश्च व्याख्याताः पञ्च वंशजाः ।
 देवान्यज्ञमुषश्चान्यान्सृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥ १०
 अभीममतिभीमं च भीमं भीमबलाबलम् ।
 एतान्यज्ञमुषः पञ्च देवानभ्यसृजत्तपः ॥ ११
 सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम् ।
 मित्रधर्माणमित्येतान्देवानभ्यसृजत्तपः ॥ १२
 सुरप्रवीर वीर च सुकेशं च सुवर्चसम् ।

सुराणामपि हन्तार पञ्चैतानसृजत्तपः ॥ १३
 त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्पृथक् ।
 मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ॥ १४
 तेपामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भुवि ।
 स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५
 हविर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
 तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ १६
 चितोऽग्निरुद्धहन्त्यज्ञं पक्षाभ्यां तान्प्रवाधते ।

बृहत्तनुः, Dc1 Dn D4 ६ G3 महत्तर — °) S1 K1 2
 भानोर, T1 अनुर (for भानुर) Dc आगिरसो B2-4
 Dn1 n2 D4 ६ G3 वीर (for वीर) — °) Ś1 वर्ग; D5
 वर्ष (for वर्च) Ś1 K1 2 सोभवत्, B1 2 4 Dc Dn3
 D5 S (except G3) सौरभ, D2 सौभग (for सौभर)

10 °) K2 2 Dc1 प्राणश्च (for स्य) K3 4 D5 om
 the first च Ś1 K1 मनुदात्ताश्च, B2 4 अन्नदातुश्च, T M1
 चानुद (T2 दा)त्तस्य, G3 चारुदत्वस्तु B3 Dn1 n2 D4 ६
 तु; M3 स (for च) — °) K1 4 व्याख्यात, G1 व्याघाता,
 G2 4 व्याहता K3 Dn1 n2 D4 ६ G3 विशति, B2-4 Dc2
 D1 G2 4 विशजा (for वंशजा) — °) Ś1 वेदान्; K3
 Dc1 T2 देवान् (for देवान्) K3 सुपाश्च; K3 B3m D5
 सृजश्च, K4 सुखाश्च, Dc2 Dn3 सुखश्च (for सुषश्च) K3
 [अ]पि (for [अ]न्यान्) — °) B2 5 Dc2 D5 T1 सृजश्च
 (for सृजन्) G1 असृजत्पच सोत्तरान्

11 °) B2-4 Dn1 n2 D1 5 4 6 G3 सुभीमम् (for
 अभीमम्) B1 अभीमसम (m मति)भीम च, G4 अभीष
 मतिभीष च — °) Ś1 K1 2 पच (for भीम) S1 K1
 भीम बला, K2 भीममहाबल, B4 भीमपराक्रम, D2 5 भीम
 बलाबलौ, M भीमबल बल — °) K3 Dn3 यज्ञसुख, K4
 D1 5 सुखान्; B3 रस, B3 स्तुष; D4 सुखा (for सुष)
 — °) K3 G1 2 4 तत (for तप), of v1 13 K1
 B1 3 4 Dn1 n2 D4 ६ G3 देवानां ऋ(B3 नत्य)सृजत्तप,
 B3 देवानामसृजत्त

12 Ś1 K1 om (hapl) 12 — °) K3 सुमित्र; Dn3
 अमित्र (for सुमित्र) B2 सुमित्रमतिमित्र च — °) K3 4
 D1-3 5 वत्सल, B2 बोधव (for वर्धनम्) — °) K3 T1
 G1 2 4 M मित्रवर्माणम्, T2 मित्रावरुणम् (for धर्माणम्)
 — °) B3 पत्य; Dc अत्य, G1 अभ्या (for अभ्य) K2 3
 तम, B4 T2 G1 2 4 तत (for तप)

13 K4 om (hapl) 13 — °) K1 2 सुर (for सुर)

T1 सुप्रवीर प्रवीर च — °) B D (except D1-3 5) T1
 G3 सुरेश (for सुकेश) K3 Dc1 D4 सुखवर्चस, Dc2 Dn3
 D1-3 5 6 सुरव (for च सुव) — °) S (except G3)
 भर्तार (for हन्तार) — °) S1 K पच तान् K3 B3m T2
 G2 4 तत (of v1 11), Dc तम (for तप)

14 °) G1 2 4 त्रिविधा K1 सध्रिता; K2 मसृता,
 T1 सविधा, T2 सविता; G1 2 4 सहिता, M2 सहितान्
 T2 [अ]प्येते (for ह्येते) — °) K4 मुष्णन्त्यत्र (m ते)त्र, B4
 D5 सुष्ट (B4 ण)तोत्र; T2 मुष्णन्त्यत्र — °) K3 D1 2
 स्वर्गतो; D5 मुष्णतो, S (except G3) स्वर्गतान् Ś1 K1 2
 यज्ञयाजिनौ, K4 नां; T2 G4 न

15 °) K3 इष्टया (for इष्ट) — °) Ś1 K1 2 4 विनि
 घ्नति, D2 G4 विघ्नति च B D (except D1 2) G1 3
 महद्भुवि, G4 महान्भुव; M3 मख भुवि (for महद्भुवि)
 — °) K1 2 निघ्नते ते, K3 G4 विघ्नत्येते, G1 निघ्नति च (for
 निघ्नन्त्येते)

16 °) Ś1 K1-3 Dc Dn D3 (marg sec m) 5 G3
 वहिर (for हविर) Ś1 K2 M1 तथा; B2 यदा (for तदा)
 — °) K3 कुशलै (for कुशलै) B4 S (except G3 M1)
 संप्रकीर्तित — °) K4 (m as in text) तदन्त्ये, B1 तत्र ते,
 B3 तद्वेतो, T2 G2 4 M तत्रैते, G1 अत्रैते (for तदेते) D2
 नोपा; G4 नाप (for नोप) — °) T G2 M चितो; G1
 ऋ (for स्थि) K3 B2 Dc Dn3 D2 (by corr) 4 6
 G2 4 [ऽ]भवत् (for भवेत्).

17 °) Ś1 चित्ताग्निर, K1 3 Dc D1 2 5 चित्ताग्निर,
 K3 चित्ताग्निर, K3 B2 4 Dn D3 4 6 G3 चित्तागनेर, K4
 चित्ताति, B1 चित्तागनेर, T2 चित्तोगनेर (for चित्तोऽग्निर) B
 Dn D2 4 6 G3 आज्य (for यज्ञ) — °) Ś1 K1 3 परोक्ष
 (for पक्षाभ्यां) K4 D3 तान्प्रवाधते; B1 तात वदिते, B2-4
 Dc Dn D4 ६ G3 तत्रवर्ति (B3 Dc2 Dn3 सै)ते — °)
 K3 मित्रै (for मन्त्रै) B3 सप्रमिता, Dc2 प्रशामिता S

मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं गुण्णन्ति यज्ञियम् ॥ १७
 बृहदुक्थतपस्यैव पुत्रो भूमिसुपाश्रितः ।
 अग्निहोत्रे ह्यमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते ॥ १८

रथंतरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते ।
 मित्रविन्दाय वै तस्य हविरध्वर्यवो विदुः ।
 मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

२११

मार्कण्डेय उवाच ।

गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पावकः ।
 अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
 भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ १
 अग्निर्यस्तु शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ।

दुःखार्तानां स सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥ २
 तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृद्धं तपो महत् ।
 उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ३
 ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ।
 अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यसकारयत् ॥ ४

(except G₃) त्वेते (for ह्येते) — ^d) D₄ नेष्टे B₁ मुचति,
 D₄ मुष्टति S (except G₃) याज्ञिय

18 ^a) Dc D₄ बृहदुक्थस्, D₁ G₃ दुक्थस् (for दुक्थ)
 K₃ D₃ G₃ [ह]व (for [ए]व) T G₂ 4 M तपस्यै (T G₂
 'स्ये)व बृहदुक्थ (T₁ 'त्थ, M 'क्थ्य) G₁ तस्यैव ब्रह्मदुक्थ'
 स — ^b) B₂ 4 पुत्रो S₁ B₁-3 Dc D₁ 4 6 अपां, K₃
 ह्वां (for उपां) — ^d) M₁ सोद्भिर्, M₂ योद्भिर् (for
 सद्भिर्) Ś₁ T₁ ह्य्यते; K₁ 2 D₃ ह्य्य, Dc D₃ उच्यं,
 G₁ 2 4 ह्य्य (for ह्य्यं)

19 D₅ om 19^{ab} — ^b) B₂ 3 पथ्यं, T₂ दथ्य
 (for पथ्यं) — ^c) B₁ Dn₁ n₃ तस्यै, B₄ पथ्य (for
 तस्य) Ś₁ K₁ 2 मित्रविदादयस्तस्य, K₃ B₂ Dc D₃ D₃ 5
 T₂ M विदाय चैतस्य, G₁ 2 4 विदा तथा भार्या — ^d)
 B₄ विशु, G₃ 4 M₃ ददु (for विदु) — After 19^{cd}, S
 (except G₃) ins

1051* एतै सह महाभाग तपस्तेजस्विभिर्युप ।

— ^f) B₁ सपुत्रेण (for सह पुत्रैर्) D₃ तपा (for यशा)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₃ D₃ T₂
 G₂-4 आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमास्या Ś₁
 K₁ 2 4 B D (all om sub parvan name) mention
 only आगिरस — Adhy no (figures, words or both)
 Dn₁ 219, Dn₂ 218, D₁ 222, T G₁ 5 M (M₂ mf
 ln) 212, G₂ 4 M₂ (orig) 214 — Śloka no
 Dn₁, n₂ 19

211

1 ^a) Ś₁ K₁ 2 यता, K₃ B Dn₁ n₂ D₄ 6 G₃ जातो;
 K₄ D₁-3 यज्ञैर्, Dc Dn₃ D₅ यत्तो (for युक्तो) — ^b) S
 (except G₃) पार्थिव (for पावक) — ^c) S₁ K₁ 2 Dc₃
 D₁ 5 पुष्टिपतिं, B₁ तुष्टिमतिं (for पुष्टिमतिं) — ^d) K₂ 3
 तुष्टिपुष्टिं, D₅ पुष्ट पुष्टि — After 1, S (except G₃) ins
 1052* सतत भरतश्रेष्ठ पावको वै महाप्रभ ।

2 ^a) K₄ B₁-3 D (except D₁-3 5) T₂ G₃ च (for
 तु) — ^b) Ś₁ K₁ 2 4 B₁ D₁ 2 शक्तिपूजायनश्च य (Ś₁
 स), T G₂ 2 4 M शक्ति (M₂ 'क्त-) पूजा च (T₁ पूजाय,
 T₂ पूजय) नित्यश्च (M निश्चय) — ^c) B D (except D₂ 3)
 G₃ च (for स) — ^d) Ś₁ transp शिवकृत् and सतत
 D₅ विदु (for शिव)

3 ^a) Ś₁ K D₁-3 5 तपसश्च, B₂ उपसङ्घ D₁ पर, M
 बल (for फल) — ^b) Dn₁ n₂ D₄ 6 T₂ G₂-4 सप्रवृत्त,
 D₁ प्रवृद्ध च (for सप्रवृद्ध) Ś₁ K₂-4 D₁-3 5 ततो (for
 तपो) K₃ [S]भवत् (for महत्) S (except G₃) तपो
 मय (for तपो महत्) — ^c) K₃ तद्धर्तुकामो; B₁ उद्धर्तुमानो,
 B₄ D₅ तत्कर्तुकामो, Dn₃ S (except G₃) तद्धर्तुकामो B₃
 बलवान् (for मतिमान्) — ^d) Ś₁ K₁ 2 B₂ G₄ पुत्र (for
 पुत्रो) K₃ D₅ (before corr) 6 यज्ञे; D₄ याज्ञे (for जज्ञे)

4 ^a) K₁ 2.4 Dn₁ n₂ D₁ 4-6 G₃ उष्मा, Dc Dn₃
 तस्मात् (for ऊष्मा) K₃ Dc₁ Dn₃ T₁ G₁ 2 4 चैवोष्मणा,
 D₁ ष्मणान् — ^c) B₁ हि (for [अ]पि) D₅ मतिर् (for

शंभुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥ ५
 ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ।
 अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ६
 प्रशान्तेऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवांपतिः ।
 असुराञ्जनयन्धोरान्मर्त्याश्चैव पृथग्विधान् ॥ ७
 तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यङ्गिरासृजत् ।
 बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ८
 भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सोमजा ।

असृजेतां तु पद् पुत्राञ्च्युषु तासां प्रजाविधिम् ॥ ९
 दुर्बलानां तु भूतानां तनुं यः संप्रयच्छति ।
 तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम् ॥ १०
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
 अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः ॥ ११
 दर्शं च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
 विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान्नाम सोऽङ्गिराः ॥ १२
 इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ।
 अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १३

मनुर्) — ^a) K₃ अकरयत्, B₁ स कामयेत् (m as in text) S (except G₃) स (G₁ सु) कारण (for अकारयत्)

5 °) Ś₁ K₃ आवसथ्य (K₃ 'वथ), B₄ 'सथ्य, T₁ आहु स्तुत्य, G₁ भावस्य ह्व (for आवसथ्य)

6 G₁ om 6^{ab} — °) S₁ K₃ T₁ ऊर्जस्करान्; K₄ स्वरान्, B₃ च्युरान्, B₃ (m as in text) ऊर्जस्करान् — ^b) Ś₁ 'रजत' (for 'सदृश') — °) Ś₁ K D₁ ३ वहीन्; B₁₋₃ Dn₁ ns D₄ ६ T₃ G₃ ततस्, B₄ Dc Dns D₃ ६ वहिस्र (for अग्निस्) Ś₁ K B₄ Dc Dns D₁₋₃ ६ ततो, G₄ तप्यो (for तपो) Ś₁ K₁ ३ [S₁न्या जनयेद्, K₃ ४ D₁₋₃ ६ प्यजनयत्, B₄ [S₁प्य, D₄ [S₁भ्य (for ह्व) — ^a) K₄ D₂ ३ यज्ञ, M₃ जज्ञे (for यज्ञ) B₃ D₂ ह्व (for इह)

7 M om 7 — °) K B₁ ३ Dc D₂ ३ ६ प्रशातो (K₃ भातो); T₁ G₁ ३ ४ 'ततो (for 'शान्ते) Ś₁ K₁ ३ ४ B₃ D₃ T₃ भाग; Dc D₁ राज (for भाग) — ^b) T₁ प्रति (for परि) K₃ गतागति, D₃ गवां गति (for गवां पति) — K₃ om 7^c-8^a — °) B₃ T₁ G₂ ४ जनयद्, Dc D₂ ३ ६ असृजद् (for जनयन्) — ^a) K₃ ४ D₂ ३ मत्स्यान् (for मर्त्यान्) G₁ ३ ४ च स (for चैव) — G₁ reads 9 209 16-21 after 7, M (which om 7) reads them after 6

8 K₂ om 8 (of v1 7) — ^{ab}) D₃ भानु पुत्र (by transp) T₁ पूर्वं (for पुत्र) Ś₁ K₃ B Dn₁ ns D₄ ६ T₃ G₃ चाप्यगिरा सृजत्, K₄ Dc Dns D₁₋₃ ६ चा सृजद् (D₃ 'ता) गिरा — °) K₃ Dc D₃ ततः; T G₂ ४ च ह (for हु त) — D₃ om (hapl) 8^a-10^c

9 D₃ om 9 (of v1 8) — °) Ś₁ K B₁ (m as in text) D₁₋₃ सूर्यजा तु, S (except G₃) महाराज (for सुप्रजा तु) — ^b) K₃ ज्ञानुश; B₃ होषा (for ज्ञासा) K₃ D₃ S (except G₃) च (for हु) B (B₃ marg) Dc

Dn D₄ ६ G₃ सूर्यजा; B₃ शाम' (for सोम) — °) S₁ K₃ ३ B₁ अयाचेता, B₂ ४ असृजत्तान् (B₃ 'स्ता), D₁₋₃ अजायेतां; G₂ ४ अजायत (for असृजेत) G₂ ४ हि (for तु) Ś₁ K₃ ४ D₂ ३ ते, K₃ B₁ तान् (for पद्) T₁ G₁ पद् पुत्राञ्जनयामास, T₂ सा पद् पुत्रानजायत, M पद् पुत्रा न्याचत तदा — After 9^c, G₁ ins

1058* तदा सा कन्यया सह ।

भानोरङ्गिरसस्याथ

— ^a) Ś₁ K₁₋₃ ताभ्यां, D₁ ३ G₂ ४ तेषां, D₂ M₁ तस्या, G₁ तस्य, M₂ तस्यां (for तासा) Ś₁ D₁ 'विधि (for विधिम्) T₂ हर्षपुत्रास्तदा ऋषु

10 D₃ om 10^{abc} (of v1 8) — ^b) Ś₁ K D₁ तनुर्, B₁ ३ Dc Dn D₄ ६ G₃ असृन्; B₄ D₂ ३ बल (for तनु) B₂ असृजन्य प्रयच्छति — ^{cd}) Ś₁ transp बलद and प्रथम B₄ भानुज', S (except G₃) ज (for त')

11 11^{ab} = (var) 8 209 22^{ab} — °) K₃ तु शा' (for प्रशा') G₁ लोके (for भूते') T₁ भूतेषु च प्रशातेषु — °) G₄ अग्नि' सुमन्युनामा वै — ^a) S (except G₃) भानुज' (for त') Ś₁ K₃ स्वय (for सुत)

12 °) Ś₁ K₃ D₃ M पौर्णमास्ये; T₁ G₁ पूर्णमासे, T₂ G₂ ४ पौर्णमास्या — ^b) Ś₁ 'रुच्यते; K₁ ३ 'रिच्यते (for 'रुच्यते) D₁ हविर्यस्येह चोच्यते — °) K₃ D₁₋₃ ३ T₁ M विष्णुना सह (for विष्णुर्नामेह) Ś₁ K₁ [ह]ति, K₄ T₂ ह (for [ह]ह) Ś₁ K₃ T₁ सोमि', M₁ वह्नि' (for योऽग्नि') — ^a) Ś₁ K₁ ३ G₁ नामवोगिरा, K₄ नामतोचिराव; D₁ ३ नामतो विराट् B₂ धृतिर्नामापि सोमिगा

13 °) Ś₁ K₁ ३ तस्य, G₄ यस्तु (for यस्य) — ^b) Ś₁ K₃ भाग्रयण, K₃ B₃ D₃ अग्रयण; K₄ D₃ आग्रयण; B₁ अग्रहण, B₂ अग्रहर, D₃ आग्रायण Ś₁ K₁ ३ विदु' (for

चातुर्मार्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
 चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १४
 निशां त्वजनयत्कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा ।
 मनोरेवाभवद्भार्या सुपुत्रे पञ्च पावकान् ॥ १५
 पूज्यते हविषाऽप्येण चातुर्मार्येषु पावकः ।
 पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६
 अस्य लोकस्य सर्वस्य यः पतिः परिपठ्यते ।
 सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः ।
 ततः खिष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ १७
 कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ।

कर्मणासौ बभौ भार्या स वह्निः स प्रजापतिः ॥ १८
 प्राणमाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
 तस्य संनिहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ १९
 शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विभर्ति हुताशनम् ।
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २०
 कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ।
 अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः ॥ २१
 अग्निर्यच्छति भूतानि येन भूतानि नित्यदा ।
 कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्नीर्वह्निरुच्यते ॥ २२
 इमानन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितान्भुवि ।

स्मृतम्) — °) Ś1 K1 ३ आश्रयणो, K३ अग्रहणो, K४ D२ ३
 आश्रयणो, B1 अग्रहणो, B२ अग्रय यज्ञो, B३ D० D३ D६
 अग्रयणो — °) = 14^d B1 ४ [आ]मज् (for [अ]न्वय))
 K३ तु य, S (except G३) स्मृत (for तु स)

14 Ś1 K1 ३ D1 om (hapl) 14 — °) K३ B1 ३ ४
 D० D३ D३ (sup lin) T1 G३ ४ M निरग्रज, K४ D२ ३
 (orig) निरग्रज, B२ निरुच्यते, D६ T२ G1 [S]गिनरग्रत (T२
 °ज, G1 °ह) — M३ om (hapl) from पुत्रैर् (in 14^c)
 up to सहित (in 16^c) — °) G1 ३ ४ सहितै (for °त)
 — °) = 13^d G1 अगिरस (for एवान्वय) T स्मृत
 (for तु स)

15 M३ om 15 (cf v1 14), G1 om (hapl)
 15-16 — °) B२ ४ D० D३ D३ D३ T२ निशा (for
 निशा) B1 D३ M1 च (for तु) — °) S1 K1 ३ सुतौ,
 G२ अपि (for तथा) — °) D३ भानोर् (for मनोर्)
 D६ या चां, T1 M1 एषां (for एवां) — °) T२ °वे
 पावकान्बहून्

16 M३ om up to सहित (in 16^c), G1 om 16
 (of v1 14, 15) — °) K४ पूज्यते, B२ युज्यते K३ ४
 D३ D1 हविषाऽप्येण; T G३ ४ M1 हविषा (T1 °षा) योऽग्रे
 — °) B२ चातुर्मार्येण; D६ स्वे ह — °) Ś1 पचान्यस, K1
 पचन्या स, B२ ४ पर्जन्य स — °) D० D३ च स, T२
 तत (for तु स)

17 °) K1 ३ B1 ३ D२ M1 transp लोकं and सर्वं
 — °) K४ B D (except D1-३ ६) G३ प्रभु (for पति)
 K३ B D३ D३ D1-४ ६ G३ परिपठ्यते, D० D३ M1
 °पठ्यते — °) B1 यो (for वै) S (except T२ G३)
 द्वितीयस्त (G३ ४ °स्ता)पस सुत — After 17^c, T G1 ४
 M repeat 3 209 16-21 — G३ M om 17^e — 17^e =

3 209 21^{cd} — °) Ś1 K३ ३ D३ ३ ६ G६ स्विष्ट, K1
 स्विष्टि, K४ सृष्ट, B३ D० शिं (for स्वि) S1 K1 ३ गुह्य,
 K३ ४ D1-३ ६ T G1 ४ ग्राह्य, B1 गृह्य (for आज्य) — °)
 B२ शिष्टं, D३ स्विष्टं, G1 मिष्टं (for स्विष्टं) K३ B D
 (except D३ ३) G३ परमस्तु स, G1 ४ परसमत

18 °) D३ ३ कन्यका, G1 ३ ४ M1 कन्या या (for
 कन्या सा) S (except G३) हरिणी (for रोहिणी) — °)
 K1 कश्यपो K३ D० D1 ४ सुता — °) K४ D1-३ कर्द
 मस्य, B४ T२ G1 ३ ४ M1 कर्मणोऽसौ K1 ३ B1 T२ M1
 सा; B४ वा (for [अ]सौ) K३ D1 भवद्, T1 वही
 (for बभौ)

19 °) Ś1 K B1 D२ ३ ६ T G1 ३ ४ M1 प्राणम् (as
 in text), the rest प्राणान् — D३ om 19^{cd} — °)
 K३ D३ यस्य (for तस्य) — °) M३ तस्य (for शब्द) S1
 K D1-३ ६ साधक (for °न)

20 °) G1 शुक्ल कृष्ण (for शुक्लकृष्ण) D३ गती, B४
 S (except T२ G३) वपुर (for गतिर्) Ś1 देहो; K३ देहे
 (for देवो) — °) D1 विशते यो (for यो विभर्ति) B1
 D० D३ T1 G३ ४ M1 हुताशन

21 °) Ś1 K D1-३ ६ परमर्षिं च यं प्राहु कपिल यतय
 (Ś1 K1 ३ मुनय) सदा — °) D६ S (except G३) तु
 for स)

22 °) K३ ४ अग्रे (K४ ह) यच्छति भूताना, B D G३
 अग्र (D३ अय) यच्छति भूताना, T1 G1 ३ ४ M योतर (T1
 यो नियच्छति भूतानि — °) B1 गच्छति, T G1 ३ ४ M1
 च्छति (for भूतानि)

23 °) Ś1 K३ ३ असृजत्, B1 अप्यसृजत्, B३ D३ ६
 M३ असृजत्, T1 असृजन्, T२ G1 ३ चा (G1 च)सृजत्तान्,
 G४ च सृजे; M1 अभ्यसृजत् (for समसृजत्) — °) K३ T1

अग्निहोत्रस्य दुग्धस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥ २३
 सस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथंचिद्वायुनाग्रयः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्रये ॥ २४
 दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्रये ॥ २५
 यद्यग्रयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था द्वाग्निना ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्रये ॥ २६

अग्निं रजस्वला चेतस्त्री मंसृशेदग्निहोत्रिकम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्युमतेऽग्रये ॥ २७
 मृतः श्रूयेत यो जीवन्परेयुः पशवो यथा ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्यामिमतेऽग्रये ॥ २८
 आर्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादुत्तराग्रये ॥ २९
 दर्शं च पौर्णमासं च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् ।

M₂ नव; M₁ नृप (for भुवि) T₂ G₁ ३ ४ पावकान्प्रथितौ
 जस — ^a) S₁ K₁ ३ उल्बण, K₃ D₁ ३ उद्बहन्; T₁ G₁
 उद्बहेत्, G₂ ४ उद्बलान् (for उद्बणान्)

24 24^c=25^c, 26^c, 27^c, 28^c, 29^c, 30^c, 31^c — ^a)
 = (var) 26^d K₄ वै विधये, B₁ दस्युमते, Dn₁ n₂
 D₂ ३ M वै (M Dn₁ वि) विधये; D₁ विविधये; D₃ सुमतये;
 T₁ ततुमते; T₂ [अ]पि प्रचये, G₁ [अ]न्नपतये, G₂ ४ तु शुचये
 — After 24, T₁ reads 30

25 Ś₁ K₁ ३ ४ om (hapl) 25, D₂ om 25^c-28^b,
 D₅ T₁ om (hapl) 25-26 — ^b) K₃ ससृज्येत, B₂
 सश्रयेत्, T₂ सस्पृशेत M₁ सस्पृशेदाग्निहोत्रिक — 25^c=24^c,
 etc — K₃ om 25^d-26^d — ^d) G₁ तु शुचये, G₂ विवि
 चये; G₄ [अ]न्नपतये, M स्याद्वीतये (for वै वीतये) B₁
 कर्तव्याभिमतेग्रनये

26 K₂ D₂ ३ T₁ om 26 (of v l 25) — ^a) K₁ ३
 B₄ G₄ यद् (for यत्) S₁ K₁ ३ ४ विस्मृये (K₄ मिध्रे)
 युर; Dn D₄ ३ G₂ हि स्पृशेयुर (Dn₂ स्पृशेयुश्च), D₁ [S]भि
 मशेयुर; G₁ ४ [S]भिस्पृश्येयुर — ^b) S₁ विशेषस्था; K₄
 निवेशस्था; B₁ निवेशस्त K₁ दवारनये — ^c) = 24^c, etc
 D₂ अष्टाकपाले तु — ^d) = (var) 24^d B₂ हि, B₄ D₂
 वै; T₂ M₁ स्यात् (for तु) B₂ कार्या पार्थकृतेग्रनये — After
 26, T₂ G₁ ३ ४ M₁ read 31

27 D₂ om 27 (of v l 25) K₁ om (hapl)
 27-29 M₂ transp 27 and 28 T₁ reads 27 after 30
 — ^a) K₄ D₂ D₁ ३ ३ अग्निन् (for अग्निं) Ś₁ K₂ ४
 D₁ ३ या (K₄ च also); K₃ B₂ D₂ Dn₁ n₂ D₅ ३ वै;
 Dn₂ D₅ च (for चेत्) — ^b) Ś₁ अग्निहोत्रिण, K₂ णा;
 K₃ ४ D₁ ३ ३ कान्, B₁ ४ D₂ Dn₁ होत्रक, T₂ G₂ ४
 M₂ आग्निहोत्रिक — 27^c=24^c, etc — D₂ om 27^d
 — ^d) Dn₁ कुर्याद् (for कार्या) K₄ B₁ चाग्निमते, B₂
 विष्टि, Dn₁ अप्सु, Dn₂ D₄ वसु, T₁ G₁ ततु; T₂ G₄
 स्वस्य चये, G₂ M₂ तु (M₂ त्वा) शुचये, M₁ तुष्टिमते (for
 दस्यु)

28 D₂ om 28^{ab}, K₁ om 28 (of v l 25 27), T₁
 om (hapl) 28-29 M₂ transp 27 and 28 — ^a)
 G₂ ४ मृते (for मृत) D₅ सूयेत्, T₂ नु ननु (for श्रूयेत्)
 B D₂ Dn D₁ ४ ३ G₂ जीव (for जीवन्) — ^b) S
 (except G₂, T₁ om) परासु (for परेयु) G₁ ३ ३
 अशुचिर् (for पशवो) B₂ ३ D (except D₅, D₂ om)
 G₂ M₂ यदा; B₄ यदि (for यथा) — 28^c = 24^c, etc
 — D₂ om (hapl) from सुरभि up to कार्या (in 29^d)
 — ^d) Ś₁ K₂ कार्या चाग्निमते, K₄ कार्या स्यादुत्तरा (= 29^d);
 B₁ ४ कार्या वै वीतये (B₄ शुचये), Dn₁ n₂ कार्या सुरभि
 मते (hypermetrical), T₂ कार्या ह्यग्नि, G₁ ३ ४ कार्या
 वसु (of v l 30^d)

29 K₁ T₁ om 29, D₅ om from 29^a up to कार्या
 (of v l 25, 28), Ś₁ K₂ ४ om (hapl) 29 — ^b) B₄
 S (except G₂, T₁ om) वै द्विज (for ब्राह्मण) K₃
 सस्पृशेदग्निहोत्रिक (= 27^b) — 29^c=24^c, etc — D₅
 om 29^d-30^d — ^d) K₃ चाग्निमते; B₁ M₂ तु शुचये;
 D₂ दस्युमते; T₂ G₁ ३ ४ ततुमते (for स्यादुत्तरा) M₁
 कर्तव्याप्सुमतेग्रनये

30 D₂ om 30 (of v l 29) K₄ D₁ ३ transp
 30 and 31, T₁ reads 30 after 24 — ^a) S₁ वार्ध्वे, K₁
 T₂ G₁ ३ ४ दर्शं, T₁ दर्शश्च (for दर्शं) Ś₁ मास्ये, K₂
 मासे, K₃ B₁ ३ M मास्य, T₁ मासश्च, T₂ G₁ ३ ४ मास्य
 (for मास) D₁ दर्शार्थां पौर्णमास्य वा — ^b) Ś₁ K₁ ३
 यस्य तिष्ठति प्र(Ś₁ सु)स्थित, K₃ ४ B₁ D₁-३ यस्य तिष्ठेत
 प्रस्थित; T₂ G₁ ३ ४ यस्य तिष्ठे प्रतिष्ठित — ^d) Ś₁ K D₁
 पथि (K₄ चाग्नि) म (K₃ ग) तेग्रनये, T₁ सुमतये (for पथि
 कृते) D₂ ३ कर्तव्याभिमतेग्रनये (= 28^d) — After 30,
 T₁ reads 27

31 Ś₁ K₁-३ D₂ ३ T₁ M₂ om (hapl) 31 T₂
 G₁ ३ ४ M₁ read 31 after 26 K₄ D₁ ३ transp 30 and
 31 — ^a) K₄ T₂ G₁ ३ ४ सूतकाग्निर् G₁ ३ ४ तु (for
 च) D₂ चान्य, T₂ चाग्नि (for चाग्निं) — ^b) G₂ ४ M₁

इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३०
 क्षतिकार्णिर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।

इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

मार्कण्डेय उवाच ।

आपस्य मुदिता भार्या सहस्य परमा प्रिया ।
 भूपतिर्भुवभर्ता च जनयत्पावकं परम् ॥ १
 भूतानां चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ।
 आत्मा भुवनभर्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु ॥ २
 महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।

भगवान्स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३
 अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ।
 हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः ॥ ४
 अपां गर्भो महाभागः सहपुत्रो महाद्भुतः ।
 भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५
 दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् ।

आग्निहोत्रिक — ३१°=२४°, etc — ^d) T₂ G₂ ४ क्षप्सु-
 मते, G₁ सुमत्तये, M₁ तनुमते (for चाग्निमते)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₂ G₂ ४
 आरण्य — Sub-parvan G₁ M₂ मार्कण्डेयसम(M₂ *मा)
 स्या (followed in M₂ by आंगिरस) K₁ ३ ४ B D G₂
 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस
 — Adhy no (figures, words on both) Dn₁ 220,
 Dn₂ 219, D₁ 223, T G₁ M (M₂ inf im) 213,
 G₂ ४ M₂ (orig) 215 — Śloka no Dn₁ n₂ 32,
 D₁ 31

212

1 °) K₂ Dc Dn₁ n₂ D₂ ६ G₂ Cnp आपस्य दुहिता,
 K₄ आप्य दुहिता (m as in text), D₁ आपवस्य सुता (for
 आपस्य मुदिता) — ^b) S (except G₂) सा चास्य (for
 सहस्य) Ś₁ K₂ D₁-३ T₂ G₁ ३ ४ M₂ परमप्रिया — °)
 =5° D₂ ६ T G₂ ४ भूपति (for भूपतिर्) K₁ B₁ D₁ भव,
 T G₁ ३ ४ भूत (for भुव) B₁ T G₁ ३ ४ भर्तारः; B₂
 भार्या च, B₄ कर्ता च (for भर्ता च) — Ś₁ K₁ ३ om
 (hapl) 1^d-5° — ^d) D₁ ३ ६ असृजत् (for जनयत्) T
 G₁ ३ ४ जनयामास पावक

2 Ś₁ K₁ ३ om 2 (of v l 1), D₂ om 2^{ab} — °)
 K₂ ४ D₂ ६ T₁ चैव, B₂ Dc₁ Dn₁ n₂ D₁ T₂ G₂ सापि,
 B₄ अपि (for चापि) — ^b) K₄ D₁ ३ ६ पर; B₁ प्रति (for

पतिम्) — °) B₄ M *भर्ता च, D₂ कर्तेति, T G₁ ३ ४
 कर्ता च (T तु) (for भर्तेति) — ^d) B₄ योन्वयेषु, Dc₁
 D₂ T₁ M सोन्वयेषु, T₂ G₁ ३ ४ सोध्वरेषु B₂ D₁ ३ ६ S
 (except G₂) द्विजातिभि K₄ सान्वये बुद्धिजातिभि (m as
 in text)

3 Ś₁ K₁ ३ om 3 (of v l 1) — ^{ab}) B₁ अन्येषां
 (for महतां) B₂ G₁ चापि (for चैव) M₁ transp
 भूतानां and सर्वेषां K₄ D₁-३ ६ अपि, B₁ ४ T₂ M
 चैव, T₁ G₁ एव, G₂ चापि (for इह) G₄ च यथा (for
 इह य)

4 Ś₁ K₁ ३ om 4 (of v l 1), M₂ om 4-5 — °)
 K₂ हुत, K₄ D₁-३ ६ अय, B₁ T G₁ ३ ४ M₁ आज्य (for
 हुत) M₁ हव्य स (for यो हव्यम्) — ^d) B₂ तस्य, T₂
 G₁ ३ ४ M₁ सर्व (for अस्य)

5 Ś₁ K₁ ३ om 5^{ab}, M₂ om 5 (of v l 1, 4)
 — °) B₂ अयमेव (for अपा गर्भो) K₂ B₄ Dn₁ D₂ G₁
 महाभाग, G₄ *गा — ^b) K₂ B₄ Dn D₂ ६ G₂ सवभुग्यो
 (for सहपुत्रो) T₂ G₂ महान्प्र (G₂ *प्र)भु (for महाद्भुत)
 — °) = 1° K₂ D₁ भव, T₁ G₁ भूत (for भुव) T
 G₁ ३ कर्ता (for -भर्ता) G₄ भुवनार्तश्च (for भुवभर्ता च)

6 °) B₄ D₂ मृतानि (for मृ) T G₁ ३ ४ मृ (T₁ भू)
 ता वहतो इव्यानि, M मृति वह (M₂ *ह)ति मृताना — ^b) D₂
 तथा; M₁ तत्रा (for तस्या) T G₂ ४ [अ]ग्निर्भरतो (for
 [अ]ग्निर्भरतो) K₄ भव एव तु, M₁ वहितो, M₂ वहना (for
 भरतोऽभवत्) — °) K₂ ३ B₄ D₂ M अग्निद्योमे तु, B₁-३
 द्योमेन; D₂ ६ द्योमेति, T G₁ ३ ४ द्योमस्तु D₂ नियम

अग्निद्योमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु ॥ ६
 आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ।
 देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ॥ ७
 दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ।
 देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्वलः ।
 अथर्वन्गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ८
 प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
 मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तान्गिरब्रवीत् ॥ ९
 मद्भ्या वै विविधैर्भविर्भविष्यथ शरीरिणाम् ।
 अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ १०

अनुनीयमानोऽपि भृशं देववाक्याद्धि तेन सः ।
 नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरं च समत्यजत् ॥ ११
 स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश धरा तदा ।
 भूमिं स्पृष्ट्वासृजद्वातूपृथक्पृथगतीव हि ॥ १२
 आस्यात्सुगन्धि तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च ।
 श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पित्तान्मरकतं तथा ॥ १३
 यकृत्कृष्णायसं तस्य त्रिमिरेव बभुः प्रजाः ।
 नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ।
 शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्पृ ॥ १४
 एवं त्यक्त्वा शरीरं तु परमे तपसि स्थितः ।

(for त) — ^a) K₄ D₈ M श्रेष्ठे (for श्रेष्ठो) Ś₁ K₁ ३ ४
 D₁₋₃ भरस्य तु, B₄ S (except G₃) मज्ज्युत्, D₈ भविष्यति
 (for भरस्य तु) — After 6, Dc Dn Ds ms

1054* स वह्निं प्रथमो नित्य देवैरन्विष्यते प्रभुः ।

7 ^a) D₂ ३ आयात; T₁ आयातो (for आयान्त) — ^o)
 K₄ Dn D₄ ६ G₃ देवास्तत्रापि (Dn₁ D₄ ६ धि) गच्छति
 — ^d) T₁ दिश, T₂ तथा, G₁ ३ ४ M₂ तथ (for दिशम्)

8 ^a) D₂ च त्व (sic), T₂ च (for त्वम्) — ^d) B₁
 महावीर (for अह वीर) T G₁ ३ ४ M अह (T₂ महान्
 देवेषु दुर्बलं (G₁ दुर्लभ) — ^o) K₁ B D (except D₁₋₃ ३)
 G₃ M₂ अथ त्व (M₂ तान्) (for अथर्वन्) Ś₁ K₂ Dc₃
 D₂ ३ ३ T₁ M मध्व (D₈ ध्वा)क्ष, B₁ मा सख्य; T₂ G₁ ३ ४
 मा द्वेष (for मध्वक्ष) — ⁱ) B₁ क्षिप्रम् (for प्रियम्) D₈
 एव (for एतत्)

9 ^a) K₄ D₈ T G₁ ४ प्रेष्य (for प्रेष्य) — ^b) K₁ ३
 Dc अन्यदेश Ś₁ K₁ ३ ततो गत, T₂ अथागमत् — ^o)
 K₃ D₂ तस्य समाचक्षु; T₂ G₂ समस्तमाचख्यु

10 ^a) B₈ भोर्नर (m भोर्नर as in text) — ^b) K₁
 भविष्यत, K₂ प्यति (for प्यथ) B₁ शरीरिण — ^c)
 D₈ तथा प्राह, T₁ तयोवाच, G₁ तथा चाधिर् (for तथा चापि)
 — ^d) D₈ महामति, T₁ तदा वच (for स्वर्वाद्बच)

11 ^a) Hypermetric! Ś₁ अनुपीय, B₁ अन्वीय* (for
 अनुनीय*) Ś₁ K₁ ३ ४ Dn D₃ ६ ६ G₃ हि, T₁ [S]ति
 (for Sपि) T₂ अनुनीयमानेन भृश — ^b) Ś₁ च तेन स,
 K₄ D₂ ३ द्व द्विजोत्तम, Dn₃ द्व द्विजेन स, D₁ ६ द्विचेतन,
 S (except G₃ M₂) न्वितेन स (for द्वि तेन स) — ^c)
 K₃ पूर्व, Dn₃ सोढ, D₁ शर्व* (for सर्व) — ^d) B₁₋₃ D
 (except D₁₋₃ ३) G₃ चापि सोत्यजत्, T₁ च तथात्य, T₂
 G₁ ३ ४ M च परित्यज (T₂ G₁ जे)त् (for च समत्यजत्)

12 ^a) B₁ तच्छरीरं च, T₁ तत् शरीर (for स तच्छरीरं)
 Dc सन्यस्य (for संत्यज्य) — ^b) Ś₁ K₁ ३ धरा तथा, M₁
 धरातल — ^c) B₂ भूमिं स्पृष्ट्वा ततस्तेन (T₂ पृथग्धातून्, G₁ जडीकुर्वन्)
 — ^d) T₁ धातून्सृजताथ वै

13 ^a) Ś₁ प्राय, K B₁ ३ Dn T₂ G₃ M पू (K₂ पि)
 याव, B₂ पूय; B₄ यूयान्, T₁ आयात् (for आस्यात्) Ś₁
 K₁ सगधि, K₂ स्वगधि, K₃ B₂ D₂ T₂ सुगध, K₄ B₁ ४ Dc
 Dn D₄₋₆ G₃ सगध (for सुगन्धि) — ^b) T₁ अस्थिभ्यो
 (for अस्थि) — ^c) B₁ श्लेष्मण, G₁ ३ ४ प्मणा K₁ B
 Dn D₄ ६ T G₃ M स्फटिक Ś₁ K B₄ D₂ ३ ३ चापि (for
 तस्य) — ^d) T₁ पीतान्; T₂ पीत (for पित्तान्) Dn₁ G₃
 मारकत, M₁ मरकतस् D₃ यथा (marg sec m तथा as
 in text)

14 ^a) B₂ यत्तु, B₃ जगत्; D₂ यत्तत्; T₁ पादान्, M
 शकृत्; G₁ ३ ४ धातात् (for यकृत्) T₁ काष्णायस; G₂ ४
 कृष्णायसस्, M कृष्णाभवत् Ś₁ K₁ ३ चापि (for तस्य)
 T₂ शकृत्कृष्णाभ्रभवत् — ^b) Ś₁ K₁ ३ transp क्षिभि
 and वभु Ś₁ K₁₋₃ B₁ ४ D₂ ३ ३ एभिर् (D₂ एव also),
 Dn₁ एष; S (except G₃) एतैर् (for एव) Dn₁ प्रभु;
 D₂ ३ S (except G₁ ३) बहु (for बभु) T₁ M प्रभा
 (for प्रजा) — ^c) S (except G₃) त्वचस् (for नखास्)
 — ^d) Ś₁ K₁₋₃ सुपाजालानि, B₃ ४ D₂ ३ M स्यायुजा, T
 G₁ ३ ४ स्यायुज चापि G₁ विद्रुम (for विद्रुमम्) — ^e)
 B Dc Dn₃ D₄ ६ T G₃ M₂ शरीर (for शरीरात्)

15 ^a) B₁ सुक्त्वा, D₈ त्यज्य, G₂ कृत्वा (for त्यक्त्वा)
 Ś₁ K D₂ ३ ३ तत्, B₂₋₄ Dc Dn D₁ ४ ६ G₃ च (for ह्य)
 — ^d) B₁ साच्छादित; D₈ साष्णायित (for सोत्थापित)
 B₁ T₁ पुरा, G₄ तथा (for तदा)

भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ॥ १५
 भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ।
 दृष्ट्वा ऋषीन्भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् ॥ १६
 तस्मिन्नष्टे जगद्धीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
 अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरर्षयः ॥ १७
 अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ।
 मिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ महार्णवम् ॥ १८
 एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ।
 आहूतः सर्वभूतानां हृद्यं वहति सर्वदा ॥ १९
 एवं त्वजनयद्विष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्वहून् ।

विचरन्विधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥ २०
 सिन्धुवर्जं पञ्च नद्यो देविकाथ सरस्वती ।
 गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया ॥ २१
 चर्मण्वती मही चैव मेघ्या मेधातिथिस्तथा ।
 ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी ॥ २२
 तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
 वेण्णा प्रवेणी भीमा च मेद्रथा चैव भारत ॥ २३
 भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ।
 कृष्णा च कृष्णवेण्णा च कपिला शोण एव च ।
 एता नद्यस्तु विष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥ २४

16 ^{a)} T₁ तपसा च (fo1 जज्वाल) — ^{b)} B₂ तेजसा (for तपसा) K₁ [अ]प्यायत, K₂ [अ]प्यजित (fo1 [आ]प्यायित) T₂ शिख — ^{c)} K₁ B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₆ T₁ G₃ ऋषि, K₃ मुनि, K₄ B₄ D₁₋₃ मुनीन्; M₁ [अ]थर्षीन् (fo1 ऋषीन्) Ś₁ K₂ दृष्ट्वा च निर्भयश्चापि

17 ^{b)} Ś₁ K₄ D₆ उपाश्रित, K₃ s B₁₋₃ Dc D₂₋₄ s G₃ अपां (fo1 अथा) — ^{c)} S (except T₁ G₃) एन च (for एवैनम्) — ^{d)} K₁ अपाश्रित, B Dc Dn D₄ s G₁ s सुरादय (B₄ महर्षय, Dn₃ उपाश्रित) (for सुरर्षय)

18 ^{a)} Ś₁ K₁ s [अ]थ स्, K₃ विस्, B₃ [अ]त्र स्, D₄ न्यस्; D₅ सस्, D₆ [अ]नुस्, G₃ [अ]न्वस् (for त्वस्) Ś₁ K₂ B₄ लोकम् (fo1 लोकान्) B₁ D₂ T G₁ s s M अथर्वाण श्रितान् (B₁ सृजन्, D₂ श्रुतान्, G₄ श्रुतान्) लोकान् — ^{b)} T₁ आत्मनि Ś₁ K₁ s D₃ s T₂ लोक, G₁ s s [आ]लोच्य (fo1 [आ]लोक्य) K₁ s पावन, D₂ S (except T₁ G₃) पावक, D₃ पाशक (fo1 पावकम्) — ^{c)} Ś₁ K₂ s B₁ Dc D₂ s s T₁ सर्वलोकानाम् — ^{d)} T₁ G₁ s s M₁ उन्ममज्ज महार्णवात्

19 ^{b)} B₂ पुनर (for पूर्वम्) — ^{c)} Ś₁ K₂ आहूत (fo1 हूत)

20 ^{a)} K₃ B₄ D₁ s T G₁ s M एष (for एव) Ś₁ K₂ तु जनयन्, B₂ ते जनयद्, Dc D₅ त्वजनयन् (for त्वजन) — ^{b)} K₂ B₁₋₃ Dc₂ D₅ s S (except T₂ G₃) विविधान् (fo1 विबुधान्) — ^{c)} K₃ विचिन्वन्, B₄ सचरन्, G₂ विचरद् (for विचरन्) — ^{d)} B₁ आम्य (for भ्रम) D₅ च (for तु)

21 ^{a)} K₁ सिन्धुवर्जे, K₂ नर्व, B Dc Dn D₁ s s G₃ सिंधु (Dc Dn₁ 'धु) नद (B₂ सज्), D₂ 'वर्ज; D₅ 'राद्या, T₁ G₂ वर्ज्या (G₂ 'वर्जा'), T₂ 'वत्या, G₁ s 'यवा,

M 'वर्जा' (for 'वर्ज) K₂ B D (except D₂ s) G₃ नद (fo1 नद्यो) — ^{b)} T₁ देविकां च, T₂ देवित्राय T₁ सरस्वती — ^{c)} T₁ गगा च T₂ शतकुम्भा, G₂ शातकुभा — ^{d)} Many MSS सरयूर or शरयुर Dc कुडसा, K_{4m} B_{3m} D₅ (sup lin) s गडकां, T₂ गधसां (for गण्डसां)

22 ^{b)} B₄ S (except T₁ G₃) मेधा स्मृति (for मेधा तिथि) Dn तदा (for तथा) — ^{c)} T₁ G₁ s s इरां, T₂ M होरां (for ताम्रा) — ^{d)} Ś₁ K D₁ s s गौतमी (for कौशिकी)

23 ^{a)} Dc Dn₃ विपाशा (for तमसा) — ^{b)} T₁ आदि- (for नदी) — Ś₁ om (hapl) 23^a-24^b — ^{c)} K₃ s_m D₁ s वेण्योपवेण्यौ, B₁ s Dc Dn D₃ s s G₃ वेणोपवेणा, B₃ s वेण्णापवेण्णा, D₅ वेणावेण्यौ च, T₂ चटा प्रवेणी, G₁ वेण्णा प्र, G₂ s चण्णा प्र (for वेण्णा प्र) T₁ विण्णा च मणिभिन्ना च — ^{d)} K D₁₋₃ s मद्रगा, B Dc Dn D₄ s G₃ चडवा; T₁ मरुता, T₂ भद्रथा, G₁ s मैद्रथा, G₂ मैद्रथा (fo1 मैद्रथा)

24 S₁ om 24^{ab} (of v1 23) — ^{a)} K₁ s s D₁₋₃ s M भरता (fo1 भारती) T₁ भरतस्याप्रयोगा च, T₂ G₁ s s सुप्रयोगा च कावेरी — ^{b)} K₁ सरवरा; K₂ सुस्वरा; K₃ D₅ सुपुरा; K₄ D₂ s सुरसा; B_{4m} Dc₂ Dn₃ सुप्रभा (B₄ orig चर्धरा), Dc₁ सुप्रजा, D₁ सुरता; T₁ सुहुरा (for सुसुरा) T₂ G₁ s s सा नदी मञ्जुरा (T₂ दुर्मदा; G₁ चार्जुन) तथा — ^{c)} Ś₁ K₄ सुवेणा (Ś₁ 'ण्णा); K₁ s भूवेण्णा, K₃ दुवेणा, D₁ s त्रिवेणा (for कृष्णा च) K₂₋₄ D₁ s वेणा; T₂ 'वर्णा, G₁ 'वेण्णा, G₂ s चण्णा (for वेण्णा) B Dc Dn D₅₋₆ G₃ तुगवेणा (B 'ण्णा) कृष्ण वेणा (B 'ण्णा), T₁ तुगविण्णा कृष्णविण्णा — ^{d)} S₁ K₄ D₁₋₃ कपिशा, K₁ s कथिता, K₂ कटमा, T₁ G₂ s M₁

अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विद्मरथः ।
 यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव च ॥ २५
 अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
 अत्रिः पुत्रान्स्त्रष्टुकामस्तानेवात्मन्यधारयत् ।
 तस्य तद्ब्रह्मणः कायाभिर्हरन्ति हुताशनाः ॥ २६
 एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्नयो मया ।
 अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ॥ २७

अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ।
 तादृशं विद्वि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः ॥ २८
 एक एवैष भगवान्निज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ।
 बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥ २९
 इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।
 पावितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २१२ ॥

२१३

मार्कण्डेय उवाच ।

अग्नीनां विविधो वंशः कीर्तितस्ते मयानघ ।

शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १
 अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् ।

कालिमा, T₂ कलमा, G₁ काशिका, M₂ कचिमा (for कपिला)
 — K₂ om (? hapl) 24°-25^d — °) B₂ नित्या (m नद्य
 as in text) B₁ दिष्टयानां, B₂ D₂ धिष्टयां; G₂ धृष्ण्यां
 (for धिष्ण्या) — °) G₁ प्रतिष्ठिता (also प्रकीर्तिता as
 in text)

25 K₂ om 25 (of v l 24) — °) Ś₁ K₁ २ अथ
 तस्य; T₂ अद्भुतस्य (for अद्भुतस्य) — °) K₁ B D (except
 D₂ २ ६) T₁ G₂ तस्य, G₁ मम (for तस्या) Ś₁ K₁ ३ ४
 D₂ ३ ६ विद्मरिषिः; B Dc Dn D₁ ४ ६ G₂ विद्मू (Dc °वू
 रसिः; T₁ विद्मरथ, T₂ वधूरथ — °) D₂ ग्रहास् (for
 सोमास्) B₂ हि, Dn D₁ ४ ६ G तु (for च)

26 °) Ś₁ K D₁-३ ६ चैव (for चापि) — °) K₂
 ब्राह्मणा; Dc ब्राह्मणो Ś₁ K B Dc D₂-६ मानसी (Dc₂
 D₂ ६ सी) (for सा) Ś₁ K₁ ३ B₂-४ D₂ ४ प्रजा (for
 प्रजा) — °) Ś₁ K₁ B₁ अत्रे, S (except G₂) अग्निः (for
 अत्रि) S₁ K₂ B₁ ४ Dc D₂ ६ स्रष्टुकामान् (K₂ Dc₁
 कामा); K₁ D₂ द्रष्टुकामा (D₂ काम); Dn₁ सुष्टुकामान्;
 T₁ स्रष्टुवे तान् (for स्रष्टुकाम) — °) K₂ [अ]वार, G₁ ४
 [अ]धार, M₁ [न]कार (for [अ]धार) — °) T₁ ततस् (for
 तस्य) Ś₁ K₂ ३ B₁ D₁ ६ T M तान्, B₂ D₂ ३ ते,
 G₁ ३ ४ च (for तद्) Dc₂ D₂ कार्यान् (for कार्यान्)
 — °) B₁ निर्दहति, B₂ निर्वहति, D₂ ३ निरहति, T₁ निर्दहन्तु,
 G₂ निर्हरत K₁ ३ Dc₂ D₁ हुताश (D₁ शि)न, Dn₂ T M
 हुताशनान् (T₁ ह्)

27 K₁ ३ om (hapl) 27-28 — °) S₁ महाकाया,

Dc₂ स्थान (for स्थान) — °) T₁ तु (for ते) D₁
 महानघ (for अग्नयो मया) D₂ मता; T₂ G₁ ३ यथा;
 G₂ तथा (for मया) — °) T₁ मेयबलो (for मेया यथो)

28 K₁ ३ om 28 (of v l 27) — °) D₂ G₂ अत्य-
 द्भुतस्य (for अद्भुतस्य तु) M₁ च (for तु) — °) K₂ T₁
 G₂ देवे (for वेदे) — °) D₂ तद्देश (for तादृश) T₁
 सर्वं त्वम् (for सर्वेषाम्) — °) Ś₁ G₂ ह्येषु; D₁ ह्येव, D₂
 ह्येको (for ह्येष)

29 °) K₁ एकम्; K₂ एव; D₂ एवम् (for एक) — °)
 Ś₁ K₁ ३ G₂ M परमोंगिरा; T₂ परमां; D₁ G₁ ३ प्रथमा
 (for प्रथमोऽङ्गिरा) — °) B₂ निजित, T₁ विस्तृता; G₂
 निस्तृता (for निःसृत) Dc₂ कार्याज; T₁ कार्या (for
 कार्याज) — °) T₁ ह्येमे; M ह्येमात् (for ह्येमे) D₂
 तथा (for यथा)

30 °) K₂ D₂ याचितो, B Dc Dn D₂-६ G₂ योचितो;
 D₁ प्चितो; G₁ ३ ४ M पावको (for पावितो)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₂ T₂ G₂ ४
 आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमस्या K₁ ३ B
 D G₂ M₁ (all om sub parvan name) mention only
 आंगिरस (followed in M₁ by समाप्त) — Adhy name
 Dn₁ n₂ D₂ G₂ अग्निस्समुद्रव — Adhy no (figures,
 words or both) Dn₁ 221 Dn₂ 220, D₁ 224, T
 G₁ ३ M (M₂ inf lan) 214, G₂ ४ M₂ (orig) 216
 — Śloka no Dn₁ n₂ D₁ ६ 32

जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥ २
 देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
 तत्राजयन्सदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥ ३
 वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः ।
 स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥ ४
 देवसेनां दानवैर्यो भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
 पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५
 स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिमं भृशम् ।
 शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६
 अमिधावतु मा कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ह ।
 पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७

पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।
 एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८
 किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् ।
 हस्ते गृहीत्वा तां कन्यामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९
 अनार्यकर्मन्कस्मात्त्वमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।
 वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥ १०
 केऽयुवाच ।
 विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रेषा प्रार्थिता मया ।
 क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।

213

1 Before the ref, T G₁ २ ४ ins

1055*

चैशपायन ।

श्रुत्वेमा धर्मसयुक्ता धर्मराज कथां शुभाम् ।

पुनः पप्रच्छ तसृषिं मार्कण्डेय तपस्विनम् ।

युधिष्ठिर ।

कुमारस्तु यथा जातो यथा चाग्ने सुतोऽभवत् ।

यथा रुद्राच्च समूतो गङ्गायां कृतिकासु च ।

एतदिच्छाम्यह श्रोतु कौतूहलमतीव मे ।

— M₁ om the ref — ^a) K₄ B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄ ६ G₃

विविधा वशां कीर्तितान्ते — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₁₋₃ ६ T₁

च (for तु) T₂ G₁ २ ४ जन्म त्व शृणु कौरव्य

2 ^a) T₁ कर्म, M₂ पश्य (for पुत्र) — ^b) Ś₁ K₄ B₁ २

D₁₋₃ G₃ [अ]मितौजस, K₂ G₁ २ ४ M महौ (K₂ 'तौ)जस

— ^c) K₁ B D (except D₁₋₃ ६) G₃ ऋषिषि (for सप्तर्षि)

K₄ D₁₋₃ -भार्यासु, T₁ भार्यायां (for -भार्याभिर)

3 ^a) B₁ यत्नात् (for यत्ता) — ^b) B₃ D₁ T₁ विनि

घ्नति, M₁ व्यनिघ्नत — ^c) D₃ यत्रा (for तत्रा) K₂

सर्वः; D₃ तदा (for सदा) — ^d) D₃ 'दशिन (for रूपिणः)

4 ^a) K₂ लब्ध्वा (for दृष्ट्वा) — ^b) B₄ बहुमिस्त्रे, D₃

बहुशस्त्रे, T₂ भीषणास्त्रे (for बहुशस्त) — T₂ om 4^c-5^d

— ^c) B Dn D₄ ६ G₃ स् (for स्व) — ^d) G₁ २ ४ M

चित्तां स मनसा (G₁ समनुम) वहत्

5 T₂ om 5 (cf v1 4) — ^a) B₁ ४ Dn₁ n₂ हि,

B₃ D₃ T₁ G₁ यैर (for यो) — ^b) G₂ २ ४ हता (for

भगना) — ^c) T₁ M₂ मज्ञेय (for स ज्ञेय) B₃ पुरुषोत्तम

6 ^a) S₁ सशैलमानस, D₂ सशैल कांचन — ^b) K₃

शृश, Dn D₄ ६ T₂ G₃ हृद्, D₁₋₃ असु (for इम) Ś₁
 K₁₋₃ तदा (for शृशम्) — ^d) K₁ मया सूक्त, B₂₋₄ अर्थ
 युक्त, G₁ २ ४ अयो मुक्त Ś₁ तदा स्त्रिया (by transp),
 K₁ स्त्रिया मुदा

7 ^a) K₂ D₃ अभिधावत्, T₂ अभिभूयास्तु N (except
 S₁ K₁ २) T₁ G₃ ४ M₁ मां (for मा) — ^b) D₃ T₁ त्रात्
 मेव ह (T₁ हि), D₃ त्रातुमर्हति K₂ ४ G₁ २ ४ हि; B₃
 च (for ह) — ^c) D₂ प्रदश्यतु; D₃ प्रादिशतु — ^d) T₁
 श्रिय (for स्वय) S₁ D₀ ते (for मे)

9 ^b) S (except T₁ G₃) नद्वम् (for मन्वम्) — ^c)
 B₁ २ ४ Dn D₄ ६ G₃ कन्यां तां (by transp) — ^d) K₄
 B₂ T₁ G₁ [ए]नां (for [ए]न) — After 9, K₁ २ ins
 1056* केशिघ्ननिच्छतीं कन्यां विजने वरयस्व माम् ।

मयि शास्त्रि दुष्टानां वप्रहस्ते मदोदिते ।

10 Ś₁ K₁ om 10 — ^a) K₂ २ B₄ 'कर्म; T₂ G₁
 M₂ 'कर्मा (for कर्मन्) K₂ कृत्वा स्व, G₃ अस्माक (for
 कस्मात्) — ^c) T₂ G₁ M₁ मा (for मां) T₂ [अ]भिजा
 नीहि — ^d) T₁ अस्या, T₂ G₁ २ ४ अस्मात् (for अस्या)
 T₁ G₁ २ ४ M प्रमाथनात्; T₂ 'माथिन (for बाधनात्)

11 T₂ G₁ om the ref — ^a) T₂ कैशिजाशु (S₁₀)
 (for विसृजस्व) K₂ T G₁ ४ [ए]तां (for [ए]ना) — ^b)
 K₁ अथेन वासवोऽब्रवीत् — ^c) B₁ क्षेम ते, B₂ प्रेक्षते (for
 क्षम ते) K₁ जीवितु, D₃ G₁ ४ जीवता, G₂ 'नो (for तो)
 — ^d) Ś₁ K₁ २ स्वपुरे

12 B₃ ४ Dn D₄ ६ S om the ref — ^b) D₁ २ ४
 च (for वै) T₂ G₁ २ ४ चिक्षेपेद्राय वै तदा

13 ^b) Ś₁ क्रुद्ध केशी (by transp) D₂ द्वासाज्जदः
 T₁ जपास् — After 13 ^{ab} S (except G₃ M₂) ins

तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२

अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवसृजत् ।

तदापतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ।

विभेद राजन्वज्रेण भ्रुवि तन्निपपात ह ॥ १३

पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।

हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः ॥ १४

अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् ।

कासि कस्यासि किं चेह कुरुषे त्वं शुभानने ॥ १५

कन्योवाच ।

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।

भगिनी दैत्यसेना मे सा पूर्वं केशिना हता ॥ १६

सहैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् ।

आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ १७

नित्यं चावां प्रार्थयते हतुं केशी महासुरः ।

इच्छत्येनं दैत्यसेना न त्वहं पाकशासन ॥ १८

सा हता तेन भगवन्मुक्ताहं त्वद्भलेन तु ।

त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥ १९

इन्द्र उवाच ।

मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम ।

आख्यातं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मवलं त्वया ॥ २०

कन्योवाच ।

अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ।

वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कीदृशं वै बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ २२

कन्योवाच ।

देवदानवयक्षाणां किंनरोरगरक्षसाम् ।

जेता स दृष्टो दुष्टानां महावीर्यो महाबलः ॥ २३

यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ।

1057* महामेघप्रतीकाशा चलत्पावकसकुण्डम् ।

— °) Ś1 K3 4 B1-3 Dc D2-4 M1 तम् (for तद्) K1 चिच्छेद, T2 वेगेन, G1 3 4 M वज्रेण (for संप्रेक्ष्य) — °) S (except G3) वेगेन (for वज्रेण) — °) K3 4 B1 3 D2 3 5 S (except G3) च (for ह)

14 ab) B1 पपाताशु (for पतता तु) Ś1 K1 3 तेन केशी (by transp) — °) K3 शृङ्गाताडित, T1 भयपीडित

15 °) T1 M1 किं स्वेह — °) G2 वरा (for शुभा) — After 15, all MSS (except Ś1 K1-3 D3 G3) ins an addl colophon (adhy no Dn1 222, Dn3 221, D1 225, T G1 M [M3 inf lin] 215, G2 4 M2 [orig] 217)

16 °) T1 अपां (for प्रजा) — °) K1 B Dn1 n3 D4 6 G3 4 मे दैत्यसेना (by transp) — °) B4 या (for सा) K4 (sup lin as in text) Dc1 हता (for हता)

17 °) N G1 3 M2 सहैवावां — °) K4 Dc Dn3 T G1 3 4 सखीभिः Ś1 K1 3 मानसम्; D3 से, G4 स (for सम्) — °) T1 G1 3 4 आगच्छाव (T1 स्वेच्छा) विहारार्थम्

18 °) Ś1 K2 चैता, D3 वाचा, T1 त्वावां (for चावा) — °) Ś1 K2 देशे देशे, K4 केशी हतुं (by transp), G1 गतु केशी K3 Dc Dn3 D3 बल, D1 3 4 सुर (for सुर)

— °) M ऐच्छेदे (M2 ते)न (for इच्छत्येन) — °) K2 B1-3 Dn D4 6 G3 चाह (for त्वह)

19 °) B1-3 Dc1 Dn1 n3 D4 6 T1 G3 [अ]नेन (for तेन) — °) G1 पुरा (for स्वया) — °) S (except G3) दुर्लभ (for दुर्जयम्)

20 G4 om the ref — °) D2 सेव (for सेया) — °) Ś1 K1 3 तथा, B4 च मे (for मम) — °) K D (except D1-3 5) T1 G1-3 आख्यातु

21 °) T2 अलभ्या (for अबला) D3 भाग (for बाहो)

22 D4 transp 22 and 23 — °) K4 B1-3 Dn D1 4-5 G3 तु; D3 च (for वै) — °) M1 वाक्याद् (for वाक्यम्)

23 D4 transp 22 and 23 — °) Ś1 K3 3 B3 D1-3 5 गधर्वो (for किंनरो) — °) B1-3 Dc Dn D4 6 G3 यो (for स) K4 D1-3 देवो दुष्टानां, B1-3 Dc Dn D4 6 G3 दुष्टदैत्यानां (B1 3 इतानां, B3m दैत्यानां) (for दृष्टो दुष्टानां) D3 जेता सदैव दुष्टानां

24 D4 om 24ab — °) Ś1 K1-3 B1 3 D1 3 3 (before corr) 3 य स; T1 स तु (for यस्तु) Dc य सर्वभूतभूतानि, D3 (by corr see m) य सर्वाणि च भूतानि — °) S (except G3) सार्धं (for सह) D3 विजेष्यते

स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्धनः ॥ २४
मार्कण्डेय उवाच ।

इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भ्रशम् ।
अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभापते ॥ २५
अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।
सोमं चैव महाभागं विशमानं दिवाकरम् ॥ २६
अमावास्यां संप्रवृत्तं मुहूर्तं रौद्रमेव च ।
देवासुरं च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ २७
लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ।
अपश्यल्लोहितोदं च भगवान्ब्रह्मालयम् ॥ २८
भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
हव्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ २९

पर्वं चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।
तथा धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥ ३०
समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।
समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रो व्यचिन्तयत् ॥ ३१
एष रौद्रश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।
सोमस्य वह्निसूर्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ।
जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३२
अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ।
एष चेज्जनयेद्भर्मं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३३
एवं संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मालोकं तदा गतः ।
गृहीत्वा देवसेनां तामवन्दत्स पितामहम् ।
उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ ३४

25 T₂ G₁ ३ ४ M₁ om the 1of — ^b) Ś₁ K₁ ३ तत* (for शृशम्) — ^d) D₃ सा प्रभा*, G₄ समभा* (for सप्रभा*) K₂ यादृशेन प्रभा*, T₁ यादृश सभविष्यति

26 ^a) G₁ मत्तये (for उदये) — ^c) B₂ D₅ महाभाग, D₂ S (except G₁ ३) महात्मान — ^d) G₁ ३ ४ प्रविशत (for विश)

27 ^a) Ś₁ K₁ ३ अमावस्यां S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ३ च सवृत्तां (D₁ च), K₄ B Dc Dn D₄ ३ G₂ प्रवृत्तायां (for सप्रवृत्त) — ^b) K₄ B Dc Dn D₄ ३ G₂ *तं रौद्र एव तु (B₁ ३ ४ D₅ च) — ^c) B₁ तु (for च) K₁ संग्रामे

28 ^a) T₁ लोहितं च K₂ गुणै*, B₁ परै* (for घनै*) — ^b) T₁ G₁ M₂ पूर्वसंध्यां — ^d) S (except T₁ G₂) मव* (for भग*) D₁ वरुणोदय, G₁ णालयात्

29 S (except G₂) transp 29^{ab} and 29^{cd} B₄ om 29^{cd} — ^c) D₂ ३ हविर* (for हव्य) M₂ गृहाय हव्य (for हव्य गृहीत्वा) K₂ हव्य (for वह्नि) — ^d) K₂ प्रविशति; B₂ प्रविशञ्च (m *शन्त as in text)

30 ^a) Ś₁ सर्वं चैव, K₁ सर्वदैव, K₂ सर्वदैव, K₃ पर्वतैव, G₂ पर्वं चैव S (except T₁ G₂) चतुर्विंशत् — ^c) Ś₁ K₁ ३ B₂ Dc D₁ ३ ततो, T₂ G₄ तदा (for तथा) Ś₁ K₁ ३ धर्मफल रौद्र (K₂ रात्रौ), Dc₃ D₂ ३ ३ M धर्मवल रौद्र, T G सूर्यं वह्नित (G₂ धर्मं गत रौद्र) — ^d) Ś₁ K B₂ Dc Dn₂ n₃ D₁₋₄ सोम (for सोम) Ś₁ K₁ ३ D₁ तत्; Dc Dn₂ स, D₂ ३ ३ यत् (for तम्)

31 D₂ om (hapl) 31 (cf v1 30) — ^a) Ś₁ K₂ ४ B₄ Dc D₂ ३ G₁ ३ ४ M₁ एव, T₁ एक (for एव)

— ^c) K₂ त रात्रौ; D₂ रौद्र तद् (for त रौद्र) — ^d) K B D (D₂ om) G₂ [अ]न्व(K₂ वि)चितं, T₁ M₂ [अ]प्य चितं (for व्यचिन्त*) — After 31, K₂ B D (except D₂ ३) G₂ ins

1057* सूर्याचन्द्रमसोर्धोर दृश्यते परिवेषणम् ।
एतस्मिन्नेव रात्र्यन्ते महद्युद्धं तु ससति ।
सरित्सिन्धुरपीय तु प्रत्यस्यवाहिनी शृशम् ।
शृगालिन्यग्निवक्त्रा च प्रत्यादित्य विराविणी ।

32 ^b) K₂ उक्तं, Dc सुक्तं (for युक्त) — ^c) Ś₁ K₁ ३ transp सोम- and सूर्य, T₁ transp वह्नि and सूर्य — ^d) Dc Dn₂ अद्भुतोपि, T₂ *तस्तु (for *तोऽय) — ^e) K₁ य, B₂ स्व (for य) — ^f) = 38^d G₁₋₄ [S]त्वी (for ऽस्या)

33 Ś₁ K₁ ३ om (hapl) 33 — ^a) K₂ अग्निश्च तैर; B₄ D₂ T G₂ M अग्निश्चैभिर, G₁ ४ अधानेकैर T M₂ गुणैः सर्वै, G₁ गुणैरग्नि, G₄ गुणानग्नि (for गुणैर्युक्तः) — ^b) K₂ ४ D₁ ३ सर्वैरेताश्च देवता, B₂ D₂ ३ S (except G₂) अ(D₂ ३ M₁ ङ्)ग्नि सर्वाश्च (B₄ च सर्वं) देवता — ^c) D₁ ३ G₁ ३ ४ वै, D₅ T₁ य (for चेज्)

34 ^a) G₂ मव* (for भग) — ^b) Ś₁ K Dc Dn₂ D₁₋₃ ३ गत प्रभु, B₂ गतस्तदा (for तदा गत) — ^d) K₁ ४ B_{1m} Dc₁ Dn₂ n₃ D₂ ४ अवदत्स (D₂ *त्त), B₁ ३ ४ अविदत्स; Dc₂ D₁ ३ ३ अवदत्, S (except G₂) ववदे स (T₂ च) — ^e) Dc स्व साधु, S (except G₂) देव त्व (for देव्यास्व) — ^f) Dc देव्या (for साधु)

35 ^a) K₄ B₁ ३ ४ मयै, T₁ यदै* (for यथ) — ^c)

ब्रह्मोवाच ।

यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन ।

तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ ३५

स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो ।

अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया ।

तत्राभ्यगच्छदेवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ।

वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाव्रताः ॥ ३७

भागार्थं तपसोपात्तं तेषां सोमं तथाध्वरे ।

पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥ ३८

इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ।

जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवौकसाम् ॥ ३९

समाहृतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ।

विनिःसृत्याययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत्प्रभुः ।

आगम्याहवनीयं वै तैद्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ ४०

स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ।

ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौकसाम् ॥ ४१

निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।

स्वेष्वाश्रमेषूपविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुखम् ॥ ४२

रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।

हुताशनार्चिप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥ ४३

स तद्गतेन मनसा बभूव क्षुमितेन्द्रियः ।

पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ४४

D₂ ३ सभ (for स भ^०) D₀ D_{ns} भर्ता (for गर्भो)
— ^a) B₄ इद्, D₀₂ D_{ns} D₁ गुरु^०; S (except T₁ G₃)
उग्र (for उरु^०)

36 ^a) D₀ D_{ns} भविष्यति च (for स भवि^०) — ^c)
T₁ चाहं (for चैव) — ^d) D₀₂ D₃ भविष्यति स (by
transp.), G₁ सभविष्यति

37 All MSS om the 1st l — ^b) Ś₁ स (for
[अ]सौ) Ś₁ K₁ ३ सहकन्यका — ^d) K₄ D₁₋₃ ब्रह्म^०, T₁
G₁ ३ ४ M₁ सप्त (for देव^०) — ^e) A few MSS वशिष्ठ^०
B₁ सर्वे, D₂ विप्रा (for मुख्या) — ^f) D₀₂ D₂ तु, M₁
स (for सु) B D₀₁ D_{n1} n₂ D₄ ० G₂ महाबला (B₄
महौजल^०); T G₁ ३ ४ प्रभा (for व्रता)

38 ^a) K₂ भगार्थं; D₀₂ D₂ भो (for भा^०) K₁
तपसोपार्थं; K₂ B_{1m} पातु, B₂₋₄ D (except D₁₋₃ ३) G₂
तपसोधातु (B_{3m} चान्त (for पात्) — ^b) K₂ B₂
(m as in text) सोमस G₁ ३ ४ तदा (for तथा)
K B₁ ३ (m as in text) D₁ ३ ३ (sup l_m as in text) ३
T₂ [अ]परे (for [अ]ध्वरे) — ^c) K₄ पिपासया K₁ ३ ४
D₀ D₂ T G₂ M [अ]भ्य (D₀₂ च्य) युर (for ययुर)

39 ^a) K₂ इष्ट (for इष्टिं), and न्याय्य (for न्याय)
— ^b) K₂ B₂ सुलसृद्धे, D₀₂ मिद्ध — ^d) D₀₂ G₁ सर्वे;
G₂ ४ M₁ सर्वे (for सर्वे) D₀ दिवौकस^०

40 ^a) Ś₁ K₂ सोपाहृतो, B₂ समाहृतो (m हृतो as in
text) T₂ हितो — ^c) K₂ D₀₂ D₄ ० सोद्भूत (for
सोऽद्भुत^०) — ^e) K₁ ४ B₁ ३ ४ D (for D₂ see below)
G₁ ३ ययौ (for [अ]ययौ) — D₂ om (hapl) from

सत्य up to विवि (in 41^a) — ^d) B₄ सश्रितो, T₁
पाश्वं^०; T₂ पश्य, G₁ ३ ४ सूर्यं, M₁ शाश्वं (for वाग्य^०)
— ^e) D_{ns} D₁ ० अगम्य (for आगम्य) D₄ [आ]हवनीये
स्वे — ^f) B₁ द्विजैर्मन्त्रतो हुत, B₄ सै समस्त हुत हवि^०

41 D₂ om स तत्र विवि (of v l 40) — ^a) T₂
सतत, G₁ ३ ४ स तु स (for स तत्र) D₀ विहित, G₁
विधिवत् (for विविध) D₀ द्रव्य (for हव्य) — ^c) B₄
मुनि (for ऋषि) — ^d) Ś₁ प्रायाख्यानाद्; B₁ प्रादिस्सत,
B₂ प्रयच्छति (for प्रायच्छत)

42 ^a) Ś₁ [अ]भ्यगच्छत्स, K₁ ३ [अ]भ्यगच्छत, K₂
D₁ ३ G₁ ३ M₂ [अ]भ्यपश्यत्स, T₁ तास्तु गच्छती (for
[अ]प्यपश्यत्स) — ^b) Ś₁ द्विजा (s₁₀) (for महा^०) — ^c)
K₂ B₄ D₀ D_n D₄ ० G₂ स्वेष्वासनेषु, K₂ श्रेष्ठाश्रमे^०; B₂
श्रेष्ठासने, T₂ G₂ इष्ठाश्रमे^० T₁ वसती (for [अ]पविष्टा)
Ś₁ स्वस्वाश्रमोपविष्टास्ता — ^d) K₂ पतिभिश्च; K₄ D₂ ३ ३
ज्ञाताश्वेव; B D_n D₁ ४ ० G₂ स्वप (D₁ ४ ० प) तीश्च, D₀
ज्ञातीश्वेव Ś₁ सुखासुख, B₂ ४ D_n D₁ ४ ० G₂ तथा सुख,
D₀₂ सुखावह, T₂ G₂ पतिव्रता

43 ^a) T₂ कुरा (for रुक्म) A few MSS वेदी
(for वेदि^०) G₁ तत्र (for तास्तु) — ^b) B₁ रेखा (for
लेखा) — T₂ om 43^{ad} — ^c) B₁₋₃ D₂ चि प्रतिमा^०
— ^d) B₄ [अ]द्भुता (for [अ]द्भुता^०)

44 K₁ om from 44 up to 3 214 21 — ^a) Ś₁
K₂ सततोद्भवेन स (hypermetrical) B₂ D_{n1} n₂ D₁ ४ ०
G₂ स तत्र तेन स — ^c) D₄ शक्या मया द्रष्टु स्पष्ट (of
46^{ab}) — ^d) Ś₁ K₂ B₄ वशा गत, M वशातुर

स भूयश्चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितोऽस्मि यत् ।
 साध्वीः पत्नीर्द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ४५
 नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्पष्टुं वाप्यनिमित्ततः ।
 गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यमीक्षणशः ॥ ४६
 संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
 पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ४७
 निरुष्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः ।
 मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥ ४८
 कामसंतप्तहृदयो देहत्यागे सुनिश्चितः ।

अलामे ब्राह्मणस्त्रीणामभिर्वनमुपागतः ॥ ४९
 स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा ।
 सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृति भामिनी ।
 अप्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता ॥ ५०
 सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ।
 तत्त्वतः कामसंतप्तं चिन्तयामास भामिनी ॥ ५१
 अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ।
 कामयिष्यामि कामार्तं तासां रूपेण मोहितम् ।
 एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

45 K₁ om 45 (cf v1 44) — ^a) B₁₋₃ Dn₁ n₂
 D₄ ६ G₃ भूय' स (D₄ ६ G₃ स) चित' — ^b) B Dn₁ n₂
 D₄ ६ G₃ तो ह्यह, D_० Dn₃ D₅ 'तस्य मे (for 'तोऽस्मि यत्'
 — Ś₁ om from 45^{cd} up to 3 214 21 — ^c) K₂ B
 D_० Dn D₁ ४-६ G₃ साध्य' (D_० Dn₃ सत्य) पश्यो — ^d)
 B₁ ३ D_० Dn₃ D₄ ६ G₃ अकाम्या' (for 'मा')

46 Ś₁ K₁ om 46 (of v1 45, 44) — ^a) D₃
 (by corr) न ता' (for नैता) — ^b) K₄ चा' (for वा)
 G₁ निमि' (for [अ]निमि') — ^c) B₃ 'सत्य, K₄ D_०
 D₁₋₃ ६ M 'श्रित्य (for 'विश्य)

47 Ś₁ K₁ om 47 (cf v1 45, 44) Before 47,
 K₂ B D (except D₁₋₃ ६) G₃ ins मार्कण्डेय उ' — ^b)
 B₄ 'प्रभा' (for 'प्रभा') — ^c) B₄ स (for च)

48 Ś₁ K₁ om 48 (cf v1 45, 44) — ^b) B₄ S
 (except G₃) ततो (for एव) K₃ ४ D_० D₂ ३ ६ T
 G₁ ३ ४ वन (for वन) — M₂ om (hapl) 48^c-49^d
 — ^c) K₄ D₂ ३ विनिक्षिप्य, T₁ विनिष्क्रम्य

49 S₁ K₁ M₂ om 49 (cf v1 45, 44, 48) — ^b)
 K₂ B Dn D₃ ४ ६ G₃ 'त्याग', K₃ D_० D₁ ३ ६ 'न्यासे; K₄
 न्यास (for त्यागे) K₂ B D_० Dn D₄ ६ G₃ विनिश्चित,
 D₂ सुनिश्चल' — ^d) K₂ B₁ ३ Dn₁ n₂ D₄ ६ G₃ 'गमत्,
 D₃ श्रित' (for 'गत)

50 Ś₁ K₁ om 50 (cf v1 45, 44) — ^b) T₁
 G₁ ३ ४ M₂ प्रथमा, M₁ भार्या सा (for प्रथम) K₃ ४ D_०
 D₁₋₃ कामयत्यल; D_० २ 'यत्फल, D₅ 'येत्फल (for 'यत्तदा)
 — ^c) B₂ ४ T G₁ ३ ४ तत्र (for तस्य) B₁ ४ T G₁ ३ ४
 अन्वि' (for अन्वै') — ^d) K₂ B Dn₁ n₂ D₄ ६ G₃ भाविनी;
 K₃ ४ D_० D₁₋₃ ६ भारत (for भामिनी) — M om
 (hapl) 50^c-51^d — ^f) K₂ B Dn₁ n₂ D₄-६ G₃ न च

(Dn₂ D₅ चा) पश्यत्य', K₄ D_०1 न च पश्यद

51 Ś₁ K₁ M om 51 (cf v1 45, 44, 50) — ^a)
 B₂ यथा वक्तु, D₁ तथा सुभ्रू, T G₁ ३ ४ यथावृत्त (for 'वत्तु'
 — ^c) B₄ यत्तत, D₁ सा तत (for 'तत्त्व') — ^d) K₂ B
 D_०1 Dn D₄ ६ G₃ भाविनी (for 'मि')

52 Ś₁ K₁ om 52 (cf v1 45, 44) — ^a) B₄ T₁
 G₁ M₁ रम' (for काम') K₂ ४ B₁ ३ D (except D₁₋₃ ६)
 G₃ कामार्ता — ^f) G₁ ४ कामस्यासि' (for कामावाप्ति')

Colophon om in Ś₁ K₁ — Major parvan K₂
 Dn₂ T₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयस
 मस्या K₂ ४ B₁₋₃ D G₃ (all om sub parvan name)
 mention only आंगिरस (D₁ आंगिरसोपाख्यान) — Adhy
 name B₂ ४ स्कन्दोत्पत्ति, D_० Dn₃ M₂ कुमारोत्पत्ति, T₂
 कुमारोत्पत्तिकथन, G₁ कुमारसभव — Adhy no (figures,
 words on both) Dn₁ 229, Dn₂ 222, D₁ 226, T
 G₁ M (M₂ inf lin) 216, G₂ ४ M₂ (orig) 218
 — Śloka no Dn₁ n₂ D₁ ६ 42

214

Ś₁ K₁ om 3 214 1-21 (cf v1 3 213 45,
 44) The MSS are ignored up to st 21

1 G₂ om the ref — ^b) K₂ लोल, T₁ शिव (for
 शील-) D_० Dn₃ समन्विता (for गुणान्विता) — ^c)
 G₁ ४ तत् (for सा) B₄ [अ]प्रतिम, G₄ प्रतिम (for प्रथम)
 D₃ transp रूप and कृत्वा (in ^d) — ^e) Many N MSS
 'भ्यास (for 'भ्यास) — ^f) D_० त प्रोवाच, S (except
 G₂) उवाच च (for त चोवाच)

२१४

मार्कण्डेय उवाच ।

शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता ।
तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ।
जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ॥ १
मामग्ने कामसंतप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ।
करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २
अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
सखीमिः सहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३

अग्निरुवाच ।

कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४
शिवोवाच ।

अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभीमस्तु वयं तव ।

त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषितासि तवान्तिकम् ॥ ५
मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तं द्रुतं चर ।
मातरो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ।
प्रीत्या देवी च संयुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७
अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८
तस्मादेतद्रक्ष्यमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ।
वनान्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९
सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ १०
दृष्टीविपैः सप्तर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ।

2 °) S (except T1 G2) कामसपत्नां — °) K3 Dns
D1 न करिष्यसि (by transp), B3 करिष्यामि न, Dc Ds
न करिष्यामि K4 B4 D2 3 न चेत्करिष्यसे देव — °) Ds
मां मृताम् (by transp) — After 2, S (except G2)
ins

1059* तवाप्यधर्मं सुमहान्भविता वै हुताशन ।

3 G1 4 om (hapl) 3^{ab} — °) K2 छिष्टाभिः, K3 4
Dc Dns D1-3 5 सर्वाः, B1 5 ज्ञातिः, B1m 2 4 Dn1 n2
D4 6 G2 शिष्टा (for सखी) K3 B1m 2 3 Dn1 n2
D4 6 G2 प्रहिता (for स)

4 °) Dc D2 त्वं मां (by transp) S (except G2)
विजानासि (for 'नीषे) — °) B4 वशा (for प्रिया)

5 T1 om the ref — °) K3 विभेमः; T M विभ्यामस
(for विभीमस) — °) Dc Dns D1-3 5 त्विगतै (for
इत्तै)

6 °) T1 [ए]त्र (for [इ]ह) K3 Dn1 D2 5 T G1 2 4
M स(T1 सु)प्राप्तं, B1 (m as in text) सुष्टा; B4 तप्ता
— °) Dc Dns D1 3 कामात् (for काम) D2 3 चर (for
चर) T G1 2 4 M कामाश्चैव द्रुत (T2 चोपद्रुतां) च मां
(T1 विमां) — After 6^{ab}, S (except G2) ins

1060* उपयन्तु महावीर्यं पूर्वमेव स्वमर्हसि ।

— K3 6 S (except G2) om 6^{cd} — °) B2 4 D2

यासरो, Dn Ds जामयो, D1 यास्वन्या (for मातरो)

7 B2 om (? hapl) 7-9 with the ref — °) K3
प्रति; K4 प्रीतो; Dc Dns D2 3 5 प्रीतां (for प्रीति) B4
'मुदान्वित' T G1 2 4 M शिवां प्रीत उ(T1 M प्रीतिमु)
दावहव (T2 हरत्) — °) K2 B Dn1 n2 D4 6 G2 समा
युक्ता (for च स') K3 4 Dc Dns D1-3 5 प्रीत्या (K4 Dc
D2 ता) च देवी संयुक्ता — °) K4 युक्त (m as in text),
S (except G2 M2) शुक्र (for शुक्र), cf v1 12^d

8 B2 om 8 (of v1 7) — °) K3 पिचरसा; B
(B2 om) Dc Dns D1-3 5 व्यधितयन्, S (except G2)
साधित (for अचिन्त) Dc Dns मामक, T1 मदीय (for
ममेव) T1 G4 वै (for ये) — °) M पश्यति (for
द्रक्ष्यन्ति) Dc Dns केचन (for कानने) — °) T2 अहित्वा;
G2 अहित; G4 प्रकृत (for अनृत) — °) D1 द्रक्ष्यति (for
च) K2 3 B1 Dc D4 6 T2 G1 3 M पावक (K2 'क',
B1 Dc D4 6 G2 क); D1-3 5 काव

9 B2 om 9 (cf v1 7) — °) M2 स्वेतद् (for
एतद्) K3 रक्षणाय, G4 M रक्षमाणा — °) T2 चैव (for
मम)

10 °) T2 G1 2 4 M2 ततो (for तदा) — °) G1 4
ततो (for महा) T G2 M निर्गत्या (M 'म्य) महतो वनात्
(T1 वनतो महत्) — °) G1 सर्वत (for पर्वत)

रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ।
 राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ ११
 सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
 प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता सती ॥ १२
 शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
 पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ १३
 दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तथा ।
 तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ १४
 पद्कृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्रे रेतः कुरूत्तम ।
 तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५
 तत्स्कन्धं तेजसा तत्र संभृतं जनयत्सुतम् ।
 ऋषिभिः पूजितं स्कन्धमनयत्स्कन्दतां ततः ॥ १६

पद्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः ।
 एकग्रीवस्त्वैककायः कुमारः समपद्यत ॥ १७
 द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्थ्यामभवद्गुहः ॥ १८
 लोहिताभ्रेण महता संवृतः सह विद्युता ।
 लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ १९
 गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् ।
 न्यस्तं यत्त्रिपुरधनेन सुरारिविनिकृन्तनम् ॥ २०
 तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा ।
 संमोहयन्निवेमान्स त्रील्लोकान्सचराचरान् ॥ २१
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिखनम् ।
 उत्पेततुर्महानागौ चित्रशैरावतश्च ह ॥ २२

11 ^a) K₂ दद्वाविपै B₂ सप्तशीर्षैर्द्विषिविपैर् (by transp) — ^b) K₂ T₁ अद्भुत, D₂ उद्भूतै (for अद्भुतै) — ^d) B₄ गुप्त, S (except G₂) दुष्टैर् (for रौद्रैर्) — ^e) G₂ सक्तीणैम् (for सपूर्णम्) — After 11, S (except G₂) ins

1061* नदीप्रसवणोपेत नानातरुलताचितम् ।

12 ^b) B₄ D₁ शृग (for पृष्ठ) — ^c) B₂ कुजे, D₂ भाडे (for कुण्डे) — ^d) S (except G₂) शुक्र (for शुक्र), of v 1 7^d T₂ G₂ सत्वरिता, G₄ सत्वं, M सुखं K₂ B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄ 6 G₂ शुभा (for सती)

13 ^a) K₂ B₁₋₃ Dn D₄ 6 G₂ सप्ता (for शिष्टा) K₂ 4 Dc D₁₋₃ 5 देवीनां (for सा देवी) — ^c) B₄ पत्नीनां रूपक कृत्वा — ^d) G₁ 2 4 M₁ रम (for काम)

14 ^a) K₂ 4 B₂ Dc Dn₂ D₁₋₃ G₂ M दिव्य (for दिव्य) — ^b) K₂ शक्यते; B₁ 3 D₂ शक्ति (for शक्ति) — ^c) Dc Dn₂ अस्या (for तस्या) Some MSS 'प्रभा वेन — ^d) D₁ T₂ G₁ 4 M भर्तु (for भर्तु)

15 ^a) Dc₁ Dn₂ D₂ T₂ G₁ 2 4 तत्र (for तत्तु) Some MSS निक्षिप्तम् — ^b) K₂ B₂ Dc D₁₋₃ 5 T₂ G₁ M अग्नि- (for अग्ने) K₂ 4 B₂ 4 Dc Dn₂ D₁₋₃ 5 M द्वह (for त्तम) — ^c) T₁ प्रक्षिपत्या (for प्रतिपदि) — ^d) B₂ कृत; D₁ 2 तथा, D₂ तथा, M सह (for तदा)

16 ^a) T₂ रेतसां, G₁ 2 तेजसां (for तेजसा) Dc तस्य (for तत्र) — ^b) K₂₋₄ B D G₂ सवृतं, T M₂ भूत (for भूत) K₄ Dc D₁₋₃ 5 स्वसृजत् (for जनयत्) — ^c) B₁ 3 G₁ 4 M₁ स्कन्दम् (for स्कन्धम्) — ^d) B₁ S (except

G₂) जनयत्, D₂ 3 अगमत्, D₆ मनसा (for अनयत्) K₂ 4 B₂ Dc Dn₂ D₂ T₂ M तु (D₂ तु) तत्, B₂ D₂ गत, D₁ सुत, D₂ तु यत् (for तत्)

17 ^a) K₄ D₂ 3 च (for तु) K₂ B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄ 6 G₂ एकग्रीवैकजठर

18 ^a) D₁ अपि व्यक्तस; D₂ 3 अभिव्यक्तिस — ^c) T₁ अथ (for अङ्ग) S (except G₂) सपूर्ण (for सभूत) — ^d) T₂ गुरु (for गुह)

19 D₂ om 19^{ab} — ^b) K₂ 4 B₁ T₁ M₂ स सवि द्युता G₂ 4 स विदिद्युते (for सह वि) K₂ विद्युता सह सवृत — ^c) K₄ लोहिताभ्रे Dc D₄ 6 भ्रेषु महति; T₁ भ्रेण सुमहान्

20 ^b) B₂ बहुकृ (for विपुल) S (except G₂) रोम (for लोम) — ^d) Dc₂ D₂₋₄ पुरारि (for सुरारि) K₂ T₂ G₁ 2 4 सु (K₂ T₂ पु)रारिविनिकृ, B₄ सुरारिविनिवर्तन, T₁ तत्सुरारिविनिकृ

21 ^b) K₂ ननद; K₄ B₄ Dc Dn₂ D₁₋₃ T M ननद (for ननाद) K₄ बलवत्तर, B₂ भगवास्तदा; D₂ बलवत्तदा — ^c) D₂ 3 G₁ स मोह T M इमान्सर्षान्; G₁ 2 4 इमाल्लोकान् (for इवेमान्स) — ^d) K₂ B₄ Dc D₂ 3 T₁ लोकास्त्रीन् (by transp), G₁ 2 4 गुहस्त्रीन्

22 Ś₁ K₁ resume 1 — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₁ 2 5 तस्य स, Dc₂ स तस्य (for तस्य त) — ^b) B₄ S (except G₂) महामेघोदधिप्रभ (M₁ स्वन)

23 ^a) D₂ तौ चापततौ — ^b) Ś₁ K₂ 3 B₂ 3 Dn₁ D₄₋₆ G₂ स बालोर्कसम, K₄ बालोर्कसदश — K₂ om

तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालार्कसमद्युतिः ।
 द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना ।
 अपरेणाभिदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ॥ २३
 महाकायमुपश्लिष्टं कुकुटं बलिना वरम् ।
 गृहीत्वा व्यनदङ्गीमं चिक्रीड च महाबलः ॥ २४
 द्वाभ्यां भुजाभ्या बलवान्गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
 प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि ॥ २५
 द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान सः ।
 क्रीडन्भाति महासेनस्त्रील्लोकान्दनैः पिबन् ।
 पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २६
 स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
 व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ।

स पश्यन्विधान्भावाश्चकार निनदं पुनः ॥ २७
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ।
 भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥ २८
 ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
 तानप्याहुः पारिपदान्ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ॥ २९
 स तूत्थाय महाबाहुरूपसान्त्व्य च ताञ्जनान् ।
 धनुर्विकृष्य व्यसृजद्ब्राह्मणाञ्छ्वेते महागिरौ ॥ ३०
 विभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
 तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ३१
 स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्तस्वरात्रुवन् ।
 तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं भयात् ॥ ३२
 स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वापि बलिनां वरः ।

(hapl) 23^a-25^d — °) D₁ सपौ (for द्वाभ्यां) — °)
 D₆ अपर च (for रेण) Ś₁ K₁ 4 D₃ वायाद, B₂ 3 Dc
 D₂ वायाद्य — °) S₁ K₁ 2 4 D₂ 2 महाभय (for
 भुजेन स)

24 K₃ om 24 (of v1 23) — °) K₄ G₁ 4 M₁
 उपाश्लिष्ट; T₁ उपश्लिष्ट; T₂ उपादिष्ट — °) D₁₋₃ 2 T G₂ 4
 M₁ वर (for वरम्) — °) K₂ विनद, B₁ घ्यानदन् (for
 व्यनदद्) G₁ 2 4 भीमश् — °) B Dn₁ D₄ 6 G₂ 'सुज',
 Dn₂ सुर (for बल)

25 K₃ om 25 (of v1 23) — °) T₂ G₁ 2 4
 बलवद् (for वान्) — °) B₂ बलम् (for शङ्खम्) — °)
 D₂ T₂ G₂ 4 प्रध्मापयत — °) Ś₁ K₁ वर; K₂ वर
 (for अपि)

26 °) B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄ 6 [S]भिजघान, T₁ [S]पिज,
 T₂ [S]प्याज, G₁ 2 4 घ्याज, M [S]म्य (M₂ म्या)हनघ
 (for निजघान) B₂ 4 Dn D₁ 2-6 G₂ ह (for स)
 — °) K₁ D₂ (sup lin sec m as in text) कारान्,
 K₂ 4 M करान् (for लोकान्) — D₂ G₁ om (hapl)
 26^f-27^c — °) Ś₁ K₂ 3 Dc D₂ रश्मिवान्

27 D₂ G₁ om 27^{ab} (of v1 26) — °) D₂
 श्वेतस्य (for स तस्य) — °) K₁ दर्शन (for विक्रम)
 — °) K₂ दिशै (for विधै) — °) K₃ अपश्यद् (for
 स पश्यन्) T₁ पापान् (for भावान्) — °) D₁ निनदस्वन
 (for निनद पुन)

28 °) S₁ K₁₋₃ D₂ स (for स) — Ś₁ om (hapl)
 28^c-29^b — °) G₁ 2 4 हि (for च) — °) S (except

G₂) गता (for ययु)

29 Ś₁ om 29^{ab} (of v1 28) — °) K₁ यत्ने (for
 ये तु) K₁ सश्रित, K₂ ससृता (for सश्रिता) Dc देवा
 — K₃ om 29^{cd} — °) K₂ B₂ Dc₁ Dn₂ D₂ 4 अस्य,
 B₂ T₁ G₁ 2 M तस्य, Dn₁ n₂ अथ, D₂ अभि (for अपि)
 Ś₁ K₂ पार्यदान्वै, K₁ M पार्यदान् (catalectio), Dn₁ D₄
 G₁ परिपदान् T₂ G₄ तास्वदा तुष्टुव सर्वे — °) Ś₁ K₁
 B₁ 2 4 Dn₂ D₂₋₄ 6 T₁ G₁ 2 ब्राह्मणान्; K₄ ब्रह्मण्यात् (for
 ब्राह्मणा) B₂ ब्राह्मणानां महाबलान्, M₂ ब्राह्मणा सुमहाबला

30 °) Ś₁ सतूर्णाय, K₁ सतूर्णाय, K₂ सतूर्णाय (sic)
 (for स तूर्णाय) — °) K₂ उपशांस्या च; Dc₂ उपसात्त्वत,
 T₂ अत्रसात्त्व्य च (for उपसान्त्व्य च) K₁ उपसथ्य गताञ्ज-
 नान् — °) Ś₁ D₂ व्यकृष्य Dc [अ]म्यसृजद्; D₂ 2 T₂
 G₁ M [अ]वस् (for व्यस्) — °) D₂ M बाण (for
 बाणाश्) D₄ 6 श्वेत (for श्वेते)

31 °) Ś₁ K₂ च (for स) D₂ 2 G₁ M₁ शर (for
 शरै) — °) Ś₁ पर (for सुतम्)

32 °) K₄ D₂ 2 स विश्नी (K₄m शी)र्णो; Dc स वि
 (Dc₂ च)कीर्णो, T₂ स तु शीर्णो — °) K₁ 2 स्वान्; B₂
 T₁ G₁ 4 स्वर; D₂ T₂ G₂ स्वरो (for स्वरान्) Ś₁ K₁₋₃
 D₁₋₃ T₁ लुवन्; B₂ T₂ G₂ M₁ नदन्; G₁ 4 M₂ रवन् (for
 रुवन्) — °) B₂ T₁ तु (for नि) S₁ K₁ 2 शैले (for
 त्वन्ये) — °) B Dn₁ n₂ D₂ 6 G₂ तदा; T₂ बलात् (for
 भयात्) — After 32, S (except G₂) ins

1062* धोरमार्तस्वर सर्वे दृष्ट्वा क्रौञ्च विदारितम् ।

33 °) Ś₁ K₂ S (except T₂ G₂) भयार्ताना (for

न प्राण्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ३३
सा तदा विपुला शक्तिः क्षिप्त्वा तेन महात्मना ।
विभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥ ३४
स तेनाभिहतो दीनो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतस्तस्मान्महात्मनः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २१४ ॥

२१५

मार्कण्डेय उवाच ।

ऋषयस्तु महाघोरान्दृष्ट्वात्पातान्पृथग्विधान् ।

भृशा°) — °) D₂ जयिनां (for बलि°) — °) K₄ B₁
Dn₁ n₂ G₂ प्राच्यव°, D₁ [अ]प्रहृष्य° (for प्राण्यथ°) — °) K₂
K₂ नानदत्, K₄ D₁ स ननदन्, D₂ स नादयन् (for चानदत्)
34 °) T M नदता, G₁ ३ ४ न तदा (for सा तदा)
K₁ ३ ४ B D G₂ विमला (for विपुला) — °) Ś₁ K
D₁₋₃ ६ T G₁ ३ [अ]मितात्मना (for महा°) — °) T₁
G₁ ३ ४ M क्रोधात्, T₂ रोपात् (for घोर) — °) M₂ क्रौं व°
(for श्वेत°) T₁ शक्तिः श्वेतस्य सा गिरे°

35 °) S₁ K₁ ३ पपाता° (for स तेना°) B D (except
D₂ ६) G दीर्णो (B₁ वीरो) (for दीनो) — °) G₁ ४ श्वेतो-
पलै° (for श्वेतोऽचलै°) — °) T₁ G₁ ३ ४ पलायत, M
अपलायन् (for उत्पपात) G₁ ३ ४ जहीत्युक्त्वा (for महीं
त्यक्त्वा) T₂ पालयन्प्रजहीत्युक्त्वा — °) Ś₁ K B₁ ३ D₂
Dn₂ D₁₋₃ G₂ तस्य, B₂ च स; Dn₁ n₂ D₄ ६ G₂ स सु
(for तस्मान्)

36 °) D₁ प्रचलिता (for प्रण्य°) — °) G₁ विशी°
(for व्यशी°) — K₂ om (hapl) from समा° (in 36°)
up to स्कन्द (in 37°) — °) Ś₁ अपाश्रित्य, K₁ ३ उपा-
श्रित्य, K₄ B₄ D₂ Dn₂ D₁₋₃ समाश्रित्य, S (except G₂)
नमस्कृत्य (for समासाद्य)

37 K₂ om up to स्कन्द (of v l ३६), T₁ om ३७^{ab}
— °) Ś₁ नदीक्षेत्र, K₂ नदीक्षत्र; D₂ om नमस्तुभ्य (for नम
स्कृत्य) — °) Ś₁ K₂ M₂ तामेव (for तमेव) — °) K₄
B₂ ३ Dn D₄₋₆ G₂ [ए]नम्, D₁ ताम् (for [अ]नम्) S₁
K₁ ३ B₄ अभवल्लोके (for अभजल्लोक°) — °) D₂ ३ शुक्र
(for शुक्र°) Ś₁ K₂ D₂ M₂ पचमी; B₁ ससमी

ततः प्रण्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ।
आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्वलवती बभौ ॥ ३६
पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
अथायमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्रस्य पञ्चमीम् ॥ ३७

अकुर्वञ्शान्तिमुद्विग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ १
निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः ।

आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमाख्या K₂ ४ B₁₋₃
D₂ Dn D₁ ३-६ M (all om sub parvan name)
mention only आंगिरस — Adhy name B₄ D₂ Dn₂
n₂ D₄ ६ G₂ ३ कुमारोत्पत्ति, Dn₁ कुमारोपाख्याय, T₂ G₁
M कुमारसभव° — Adhy no (figures, words or
both) Dn₁ 224, Dn₂ 223, D₁ 227, T G₁ M (M₂
inf lin) 217, G₂ ४ M₂ (orig) 219 — Śloka no
Dn₁ n₂ 39, D₁ ६ 40

215

1 After the ref, B D₂ Dn D₂ (marg sec m) ४ ६
G₂ ins

1063* तस्मिंश्चैत्र महासखे महासेने महाबले ।
समुत्तस्थुर्महोत्पाता घोररूपा पृथग्विधा ।
स्त्रीपुत्रोधिपरीत च तथा ब्रह्मानि यानि च ।
प्रहा दीप्ता दिश ख च ररास च मही शृणाम् ।

[(L 1) B₁₋₃ महात्मानि (for सेने) — (L 4) B₁ ३
ननाम (for ररास)]

— T₁ G₁ ३ ins after the ref T₂ G₄ before the ref

1064* इत्येतद्विधाकार वृत्त शुक्रस्य पञ्चमीम् ।
ततो युद्ध महद्द्वोर षष्ठ्यां वृत्त जनाधिप ।

— °) Ś₁ K D₂ D₁₋₃ ६ सु°, B Dn D₄ ६ G₂ च, M ताम्
(for तु) Ś₁ K₁ ३ B₂₋₄ आगा (for घोरात्) — °)
K₄ B₁₋₃ Dn D₁ ६ G₂ समतत (for पृथग्विधान्) — °)
Ś₁ K D₂ Dn₂ D₁₋₃ ६ शान्ति° (for लोक°)

2 °) Ś₁ K₁₋₃ D₂ Dn₂ D₁₋₃ ६ निवासस्तु वने येषां
— °) S₁ K₂ इवक्षैव K₂ नो अर्थ; B₂ नो लब्ध (for नो

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₂ T₂ G₂ ४

तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहतो महान् ।
 संगम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स्म ह ॥ २
 अपरे गरुडीमाहुस्त्वयानर्थोऽयमाहतः ।
 यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ।
 न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ३
 सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ।
 उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ४
 अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् ।
 तत्यजुः षट् तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ॥ ५
 षड्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः ।
 सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ।
 अहं जाने नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः ॥ ६
 विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः ।

पावकं कामसंतप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ७
 विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ।
 स्तवं दिव्यं संग्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ ८
 मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश ।
 जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ ९
 षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य च साधनम् ।
 शक्त्या देव्याः साधनं च तथा पारिपदामपि ॥ १०
 विश्वामित्रश्चकारैतत्कर्म लोकहिताय वै ।
 तस्मादपिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥ ११
 अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः ।
 अब्रवीच्च मुनीन्सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः ।
 श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥ १२

ऽनर्थ) — ^a) Ś1 K1-3 कृतो, B4 D5 हतो, B Do Dn D4 ० G5 M5 [आ]हितो (B1 हितो) (for [आ]हितो) — ^o) B5 षड्भिः पत्नीभिः संगम्य (by transp)

3 ^b) Dn1 n2 S (except G5 M5) तथा, D5 तथा (for स्वया) — ^a) Dn3 T2 G2 4 गच्छति (for 'ती) — ¹) T1 कोय (for कृत) K1 3 वै जनः; D5 तत्त्वतः; G4 वै द्विजा (for वै जन)

4 Dc2 om 4^{ab} — ^a) Ś1 K1-3 Dc1 D1-3 5 तद् (for तु) B4 S (except G5) तत (for वच) — ^b) Ś1 K Dc1 D1 5 [ह]ह (for [ह]ति) — ^a) D5 अहोह (for आहा¹)

5 ^a) K4 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — ^b) K5 भूत (for जात) — ^o) D5 स्वाहदा, D5 स्वस्वका (for षट् तदा) — ^a) K3 वैकाम् (for देवीम्)

6 ^a) T1 एव G4 ततो (for तदा) — ^o) Ś1 K5 महर्षीन्, K1 महर्षिम् (for सप्तर्षीन्) K4 D5 वै (for च) — ^o) S (except G5) हेतुर् (for जाने) — ¹) Ś1 K1 4 D2 3 5 [अ]जल्पत् (for राजन्)

7 ^a) T G1 स (for तु) — ^b) Dc 'मति (for मुनि) — ^c) B5 समत्तम् (for सतप्तम्) — ^a) K5 आद्रष्टु (for अदृष्ट), and अनुगात् (for अन्व) — ^o) G2 4 तत्वेन (for तत्तेन) B4 तेन कर्माखिलं सर्वं — ¹) T2 G1 2 4 अबबुध्य B1 यथा तथा, B5 यथायथ

8 ^{ab}) S1 K2 4 transp प्रथम and शरण T1 प्रथम,

G1 2 4 धर्मात्मा (for प्रथम) — ^o) B5 नित्य, T2 दैव (for दिव्य) D5 स प्रचक्रे, G1 प्रचक्रेय — ^a) S1 K5 देवस्य (for सेनस्य) B1 चाशिष, T1 चाह स (for चापि स)

9 ^a) Ś1 K1 3 4 B1 sm D2 3 M2 मङ्गलानि च, D1 आगमोक्तानि T1 G1 वि(T1 च)चिन्नाणि (for च सर्वाणि) — ^o) T1 G1 2 4 M1 'दिकान् (for 'दिका) Ś1 K Do D1-3 5 तत्र; T1 G1 2 4 M चापि; T2 चैव (for तस्य) — ^a) S (except G5) तस्य (for क्रियाश्च)

10 S1 om (hapl) 10^a-12^b — ^a) T1 G1 षण्मु स्वस्य च, T2 G2 4 M षण्मूर्ध्नस्वस्य (for षड्वक्त्रस्य तु) B च (for तु) — ^b) Dc2 कुमुद (for कुक्कुट) Ś1 K2 4 B1 2 Dc1 Dn D2-3 G1 3 तु (for च) — ^o) D1 भक्त्या (for शक्त्या) B4 शक्त्यादिसाधनं चैव — ^a) K1 D2 तदा (for तथा) K4 B2 3 Dc2 Dn3 D1-3 G2 4 M परिषदाम्, B4 वै षड्दाम् G1 पार्वतानां तथैव च

11 Ś1 om 11 (of v1 10) — ^b) T2 सर्व; G2 4 सर्व (for कर्म) — ^a) S (except T2 G2) दृढ (for ऽभवत्)

12 Ś1 K5 om 12^{ab} (for Ś1 of v1 10) — ^a) K1 M अजानस्तत्; K4 अज्ञानात्त्वं, B1 Dc D1-3 अजानात्त्वं (for अन्वजानात्) T1 G1 च तत्स्वाहा; T2 G2 4 तदा स्वाहा (for च स्वाहाया) D5 स्वाहातरश्चमजानन्स — ^b) K5 रूपाणि त्व; D5 रूपाणि तु, G1 4 रूपादुत्थ (for रूपा न्यत्वं) — ^o) B4 S (except G5) अथा(B4 स चा)ब्रवी

स्कन्दं श्रुत्वा ततो देवा वासवं सहिताब्रुवन् ।
 अविषह्यबलं स्कन्दं जहि शक्राशु माचिरम् ॥ १३
 यदि वा न निहंस्येनमद्येन्द्रोऽयं भविष्यति ।
 त्रैलोक्यं संनिगृह्णास्मांस्त्वां च शक्र महाबलः ॥ १४
 स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ।
 स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ॥ १५
 सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः ।
 कामवीर्यां घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ॥ १६
 तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ।

अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः ॥ १७
 ऊचुश्चापि त्वमस्माकं पुत्रोऽस्माभिर्धृतं जगत् ।
 अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्तुताः स्नेहविक्रवाः ॥ १८
 ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ।
 अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥ १९
 स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
 परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः स्थिरम् ॥ २०
 सर्वासां या तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्भवा ।
 धात्री सा पुत्रवत्स्कन्दं शूलहस्ताभयरक्षत ॥ २१

त्तान्समर्षीन् — ^d) S (except G₃) युष्मत्पत्नीष्वय शिशु-
 — ^e) K₃ 4 D₁₋₃ 5 [अ]पि (for तु) K₃ B₁ D₅ तत्त्व
 तस्मात्ते, B₂ D₆ तद्वचस्तस्मात् (for तद्वचस्तस्मात्) S
 (except G₃) पदसु जातो हुतवहात् ते चाग्ने (T₁ तेन ता, T₂
 G₄ तेजोर्गे, M₁ तास्त्रेर्गे, M₂ ताश्चार्गे)स्वप्रतोत्यजन्

13 Before 13, K₂ B D (except D₂ 3) S ins
 मार्कण्डेय उ^a (resp मार्कण्डेय) — ^a) D₅ स्तुत्वा (for श्रुत्वा)
 K₁ 4 B₄ Dn D₁ 4-5 G₃ तदा (for ततो) — ^b) Ś₁
 सहसा^a, B₁ सर्वतो^a, D₂ ते सहा^a (for सहिता^a) S (except
 G₃) सहिता शक्रमब्रुवन् — ^d) G₁ जहि शक्राशुभ चिरात्

14 ^a) Ś₁ K₁ 2 विहिंस्ये^a, T₁ G₁ 4 निर्हि^a (for निह^a)
 — ^b) K₃ D₁ महेंद्रो, B Dn D₄ 6 G₃ देवेंद्रो, T₂ अन्येंद्रो
 (for अद्येन्द्रो) Ś₁ K₁ 3 4 न; B₂ वै (for स्य) Ś₁ K₃
 भविष्यसि — D₂ om 14^{cd} — ^e) K₂ 3 B₁ 3 4 D₆
 D₄₋₆ G₃ त्रैलोक्ये (for 'क्य) T G₁ 2 4 च (for स) M
 त्रैलोक्यस्य निगृह्णास्मान् — ^d) K₄ Dn₁ n₂ D₁ 4 6 T₂
 G₃ बल (for 'बल')

15 T₁ om (hapl) 15^{ab} — After 15^{ab}, B₂ ins
 1065* — ^e) B₁ भूतानां; G₂ लोकस्य (for लोकानां)
 — K₂ B₂ 4 D (except D₁₋₃ 5) G₃ ins after 15 B₂,
 after 15^{ab}

1065* न बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ।
 तेऽब्रुवन्नास्ति ते वीर्यं यत् एव प्रभाषसे ।

16 ^a) K₃ D₅ T₂ [अ]पि; D₂ नि, D₃ [आ]शु; T₁ G₁
 [अ]पि (for [अ]भि) — ^b) T₁ G₁ सर्वं (for स्कन्द) D₅
 स्कन्दस्य लोकमातर — ^c) T₁ 'वीर्याद्; G₄ 'वीर्यं (for
 'वीर्या) D₆ व्रत, T₂ G₄ यातु (for व्रन्तु) Ś₁ K₃ शरैस्
 (for चैन) — ^d) K₃ M हु (for च) T₁ G₁ यथा ययुः,
 T₂ G₂ 4 यथातथ (for च ता ययुः)

17 Ś₁ K₁ D₂ om (hapl) 17 — ^b) K₂₋₄ D₆

D₁ 3 G₂ 4 तदा, T₂ तत (for तु ता) — ^c) K₃ D₃ T
 G₁ [ए]व, D₆ [ह]द्, D₅ [ए]तत्, G₄ [ए]न (for [ए]व)
 — T₁ G₁ गता (for ययु) — After 17, T₁ G₁
 read 3 216 1^{a-3}d (omitting them in their proper
 place)

18 ^a) K₄ B₁₋₃ Dn D₁ 4 6 G₃ चैन (for चापि) Ś₁
 K₁ 2 अस्माभि (for अस्माक) — ^b) K₁ वीर; K₂ B D
 (except D₁₋₃ 5) G₃ भव (for स्माभिर्) Ś₁ K₁ 4 D₁₋₃
 कृतो बली; K₂ B D₆ Dn D₄ 6 G₃ महाबल, K₃ D₅ कृतां
 (D₅ तौ)जलि (for धृत जगत्) — D₂ om (hapl)
 18^c-19^d — ^c) K₁ 'नदत् (for 'नन्दस्व) T G₁ 2 4
 अभिनद्य तत (T₁ G₁ 'नदत् ता; T₂ 'नद्य तु ता) सर्वा
 — ^d) K₃ D₂ प्रस्तुता, K₄ (m as in text) प्रजासु; G₁ स
 तु ता, G₂₋₄ प्रस्तुता G₃ 4 M स्नेहविक्रवा — After 18,
 B₁ 3 (both marg) Dn D₄ 6 G₃ ins

1066* तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकाम स्तनान्प्रभु ।

19 D₁ om 19 (cf v l 18) — ^b) D₆ काम (for
 कामान्) Ś₁ K₁ 2 D₆ वै; K₃ D₂ 3 च (for स) — ^d)
 T₁ G₂ 4 M₁ बलिन (for 'नां) D₆ वर (for बली) B₂
 पुरत पितर बली

20 ^b) K₃ 4 D₁₋₃ 5 तु, B₂ D₆ च, S (except G₃)
 त (for ह) — ^c) Ś₁ K₁ 2 D₁ 'वज्र्य (for 'वार्य) D₁
 'स्मान (for 'सेन) — ^d) G₁ तत; G₂ तथा; G₄ स्थिर
 (for स्थित) Ś₁ K₁ 2 चिर; K₃ 4 D₅ 5 T₁ M स्थिर,
 B₁ 3 D₆ Dn D₄ 6 G₃ निव; D₂ [अ]भित (for स्थिरम्)
 B₂ 4 रक्षमाणास्तु तत् (B₄ 'णास्तत्) स्थिता; D₁ पुत्रवत्पर्यं
 रक्षत (= 22^d), T₂ रक्षमाणा व्यतस्थिरे

21 ^a) D₁ तनु, D₂ चैव (for या तु) — ^c) B Dn
 D₄ 6 G₃ स्व (for सा) — ^d) K₂ [अ]भिरक्षत, T G₁ 4
 धारक्षत (for [अ]भ्यरक्षत)

लोहितस्योदधेः कन्या कूरा लोहितभोजना ।
परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ २२

अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्छागवक्त्रो बहुप्रजः ।
रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडनकैरिव ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

२१६

मार्कण्डेय उवाच ।

ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
हुताशनमुखश्चापि दीप्ताः पारिषदां गणाः ॥ १
एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः ।
परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २
संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः ।
आरुह्यैरावतस्कन्धं प्रययौ दैवतैः सह ।

विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ३
उग्रं तच्च महावेगं देवानीकं महाप्रभम् ।
विचित्रध्वजसंनाहं नानावाहनकार्मुकम् ।
प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतम् ॥ ४
विजिघांसुं तदायान्तं कुमारः शक्रमभ्ययात् ।
विनदन्पथि शक्रस्तु द्रुतं याति महाबलः ।
संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ५

22 ^b Ś₁ K Dc D₁ s s सह मातृगणेन तु (Ś₁ K₁ s ह) — ^o D₁ 'स्मान (for सेन) — ^d K₂ D₂ M₂ परि रक्षत, T₂ समभाषत (for पर्यं)

23 T₁ G₁ s s read 23 after 3 217 8 (of v 1 17) — ^a Ś₁ K₂ s D₁-s T₁ M नैगमेय (Ś₁ K₂ T₁ M₂ ष; M₁ 'पु), T₂ G₁ s s ततश्चैन (for नैगमेय) — ^b S₁ महाप्रज; K₂ बहुस्रज, K₄ बहुप्रज (for प्रज) — ^c B₁ शैलस्त, T₂ स्य (for स्य) — ^d = (var) 3 31 36^d K₂ T₂ बाल (for बाळ)

Colophon om in T G₁ s s — Major parvan S₁ K₂ D₂ आरण्य — Sub parvan K₂ s B₁-s Dc₁ Dn D₂-s G₂ (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — Adhy name B₂ Dn D₄ s G₂ स्कंदोत्पत्ति, B₂ s Dc₁ कुमारोत्पत्ति — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ n₂ 225, Dn₂ 224, D₁ 228, M (M₂ inf in) 218 (M₂ omg 220) — Śloka no Dn₁ n₂ Dc 29, Dn₂ 28, D₁ 24

216

1 T G₁ s s om the ref T₁ G₁ read 1^a-3^d after 3 215 17 T₂ om 1^a-3^d — ^a K₁ s D₁ s s चोप; G₂ M सोम (for सोप) — ^b B₁ मातरश्चर्ययस्तथा — ^c B Dn D₄ s G₂ चैव (for चापि) — ^d K₂ B₁-s Dn

97

D₁ s s G₂ हस्ता D₁ s s T₁ G₁ s s पारिषदा Dc गणै Ś₁ K₁ s दीप्ताक्षा (K₂ 'ख्या) पारिषदां गणा, B₄ दीप्ता सर्वे सपारिषदा

2 For T G₁ of v 1 1 — ^b K₁-s नादिन (for 'वासिन) — ^d Ś₁ K₁-s D₁-s s भूत (for मातृ)

3 For T G₁ of v 1 1 G₂ M om (hapl) 3^{abed} — ^a T₁ विषय (for विजय) — ^b B₂ विजयेच्छु B₄ T₁ G₁ s पुरदर (for सुरे) — ^c Ś₁ K D₁ s चिरावण — After 3^{cd}, K₂ B D (except D₁ s, D₂ marg) G₂ ins 1067* आदाय वज्र बलवान्सर्वैर्देवगणैर्वृत ।

— ^f S₁ K B₁ s s Dc D₁-s s तदा (K₂ तथा) (for ययौ)

4 ^a B₂-s Dn T₁ G₁ s तच्च; B₁ T₂ तस्य (for तच्च) B₁-s Dn D₄ s G₂ नाद; T₁ देव (for वेत) — ^b B₁ s भुज (for प्रभम्) — Ś₁ K₁ s om 4^{cd}

5 ^a B₂ विजयेप्सु K₁ s B₁-s D (except D₁ s s) G₂ समायात् — ^b K₂ s B D (except D₁-s) G₂ अन्वयात्, T₂ अन्वियात् (for अन्व) — ^c K₄ B₄ D₁-s s M₁ विनर्वन् B₁-s Dn D₄ s G₂ पार्थ, T₁ G₁ परि (for पथि) B₁-s Dn D₄ s G₂ देवेशो (for शक्रस्तु) T₂ स वियरपथि शक्रस्तु; G₂ s वियरपत्ति स शक्रस्तु — ^d D₂ हतु, T₁ G₁ रौद्र; T₂ श्रुत (for द्रुत) G₂ s आयान् (for याति) T M₂ बल (for बल) — ^e Ś₁ Dc₁ D₂ स हर्षयन् T₂ 'गणाष् (for 'सेना)

6 ^o B Dn D₄ s T₁ G₂ अय; M₁ अस्ति, M₂ अपि

संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
 समीपमुपसंप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः ॥ ६
 सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितः सुरैः ।
 गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ॥ ७
 तस्य शब्देन महता समुद्रूतोदधिप्रभम् ।
 बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ ८
 जिघांसुपसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
 विससर्ज मुखात्क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्षिणः ।
 ता देवसैन्यान्यदहन्वेष्टमानानि भूतले ॥ ९
 ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ।
 प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ॥ १०
 दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ॥ ११
 त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रोऽभ्यवाप्तुम् ।
 तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
 विभेद च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥ १२
 वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः ।
 युवा काञ्चनसंनाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ।
 यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ १३
 तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
 भयादिन्द्रस्ततः स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥ १४
 तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
 ततः प्रहृष्टास्त्रिदश वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥ १५

(for उप) B₄ सप्राप्य — ^a) T G₁ ३ ४ M वह्नि(T₁ G₁ ३ ४ 'ह्ने')पुत्रस्य वा' — After 6, D₆ ins

1068* अथ दृष्ट्वा स्थित स्कन्द श्वेतस्याग्रे महागिरे ।

7 ^b) B₁ ४ Dn T₂ G₁ ३ ४ सहितैः, T₁ त्रिदशैः. (for सहित) — ^c) T₁ G₁ तत् (for त) — ^d) D₃ व्यनदत्, T₁ स नदत्

8 ^a) K₄ तेन, S (except G₃ M₁) अस्य (for तस्य) — ^b) K₂ ३ B₃ ४ Dn D₁ ३ ४ ६ 'द्रूतो' (for 'द्रूतो') — ^c) T₁ प्रभूत (for बभ्राम) — ^d) S (except G₃) समंतत' (for अचेतनम्)

9 ^a) K₄ B₄ अथ, D₂ अनु; M₂ इह (for उप-) — ^b) D₃ दृष्ट्वा देवान् (by transp) — ^c) Ś₁ K₁ ३ सहसा (for प्रवृद्धा) — ^d) D₁ D₂ ४ तदैव; T₁ तदैव- (for ता देव) B₄ T₁ G₁ [अ]दहद्; T₂ [अ]पतन् (for [अ]दहन्) Ś₁ K Dn D₁ ३ ६ अदहद्देवसैन्यानि G₂ सा देवसेना न्यपतत् — ^f) Ś₁ K₁ ३ ४ Dn D₁ ३ वेप; K₃ B D₁ ३ ६ चेष्ट' (for वेष्ट) G₂ वेष्टमाना महीतले

10 G₁ om 10^{ab} — ^a) M₂ प्रदीप्तशिरसो देहा — ^c) K₂ यांति; D₁ आंता (for भान्ति) — ^d) K₄ D₂ ३ दिव', B D₁ Dn D₁ ३ ६ G₃ व्यस्ता (for चित्रा')

11 ^a) K₄ च्युस्त; D₂ प्रदीप्तास् (for प्रपन्नास्) — ^c) D₁ देव (for देवा)

12 ^a) D₂ ३ तदा (for तत) S (except G₃) शक्रो (for स्कन्दे) — ^b) T₁ G₁ ३ ४ M स्कन्दे; T₂ तस्यै (for

शक्रो) B₁₋₃ Dn D₄ ६ G₃ न्यपातयत्; D₁ [S]भ्यपातयत्, T₁ G₁ ३ ४ M₂ त्वासा, T₂ ह्वासा; M₁ व्यवासा (for [अ]भ्यवासा) — T₁ om 12^a-13^f, T₂ om 12^{af}

13 T₁ om 13 (of v l 12) — ^b) B₁ जज्ञेथ, D₄ ६ स जात (for स) K₄ पर' (for [अ]पर) — ^d) Ś₁ K₂ ३ D₅ M 'शृद्, K₁ D₄ G₄ 'ष्टद् (for च्ष्ट) M₂ वज्र' (for दिव्य) — ^e) D₁ 'व्यसना', D₂ ३ (sup lin sec m) G₃ 'विशिखा' (for 'विशना') T₂ G₁ य' स्वद्यु(G₁ सवज्र) विनाशात्

14 ^a) K₄ B₂ Dn D₁ ४ ६ G₁ ३ स (for त) T₁ परम, G₁ पुरुष (for अपर) — ^b) T₁ G₁ विशाख च (for कालानल) B₁ महाप्रभ, G₁ महाद्युति (for 'समद्युतिम्) — ^c) Dn तु त (for तत) !

15 ^b) K₂ ४ Dn D₁ ६ ६ G₃ सत्तम M ससैन्यस्य समतत — ^d) Ś₁ K₁ ३ [अ]भिवादयन्

Colophon om in T G₁ ३ ४ — Major parvan Ś₁ K₁ ३ Dn₃ आरण्य — Sub parvan K₂ ४ B₁₋₃ D₁ D₁ ३ ४-६ G₃ M₂ (all om sub parvan name) mention only आगिरस — Adhy name B₂ स्कदोत्पत्ति; B₃ D₁ कुमारोत्पत्ति, M₂ विशाखोत्पत्ति — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ n₃ 226, Dn₂ 225, D₁ 229, M (M₂ inf lin) 219 (M₂ orig 221) — Śloka no Dn₁ n₂ D₁ 18, Dn₃ 19

२१७

मार्कण्डेय उवाच ।

स्कन्दस्य पार्षदान्घोराञ्शृणुष्वानुददर्शनान् ।
 वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य जञ्जुस्तत्र कुमारकाः ।
 ये हरन्ति शिशुञ्जातान्गर्भस्थांश्चैव दारुणाः ॥ १
 वज्रप्रहारात्कन्याश्च जङ्गिरेऽस्य महाबलाः ।
 कुमाराश्च विशाखं तं पितृत्वे समकल्पयन् ॥ २
 स भूत्वा भगवान्संख्ये रक्षंश्लागमुखस्तदा ।
 वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मनीनैश्च पुत्रकैः ॥ ३
 मातृणां प्रेक्षतीनां च भद्रशाखश्च कौशलः ।
 ततः कुमारपितरं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ॥ ४

रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलाम् ।
 यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ॥ ५
 यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपो नाम हुताशनः ।
 किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषत ॥ ६
 मातर ऊचुः ।
 भवेम सर्वलोकस्य वयं मातर उच्यते ।
 प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ ७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सोऽब्रवीद्ब्राह्मित्वेवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ।
 अशिवाश्च शिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः ॥ ८

217

1 T G₁ २ ४ om the ref — °) K₄ B D G₃ M₂
 स्कदपारिषदान् (for 'स्य पार्षदान्) Ś₁ K₁ २ देवाल् (for
 घोराल्) — °) T₂ G₂ ४ दृष्ट्वा च (for शृणुष्व) M विक्र
 मान् (for दर्शनान्) — °) S (except G₃) देवस्य (for
 स्कन्द) — °) K₃ जञ्जुस्तस्य, T₁ G₁ जातास्तत्र, M जङ्गि
 रेस्य (for जञ्जुस्तत्र) — °) Ś₁ हरत; K₂ हरते B₁ शिशु
 ज्ञातान्ये हरति — °) D₅ अपि (for चैव) K₄ D₆ D₇ २
 दारुणान्

2 °) T₂ G₄ M अन्यां (M₂ न्या)श्च (for कन्याश्च)
 — °) M जञ्जु कन्या (for जङ्गिरेऽस्य) — °) K₄ D_n
 D₄ ६ G₃ कुमारास्य; T₁ G₁ M रस्य, G₂ ४ र स Ś₁ K₂
 D₂ विशाखश्च (for ख त) B ते; D₆ D_n D₄ ६ G₃ च,
 T₁ G₁ २ ४ M तु (for त) — °) S (except G₃) पुत्रत्वे
 (for पितृ) B D₆ M पर्यं, G₂ ४ समकल्पयत् Ś₁ K₂
 त पितृत्वेभ्यकल्प, K₃ D₁₋₃ २ पितृ (D₂ ३ [before corr])
 पुत्रत्वेनाभ्यकल्पयन् (K₃ D₂ २ यत्)

3 °) Ś₁ K₁ D₁₋₃ २ त (D₂ २ तत्) श्रुत्वा (for स भूत्वा)
 K₃ सांख्ये, D₆ शाखो, T₁ G₂ ४ M सखे (for संख्ये) — °)
 K₁ मुख; D₄ ६ G₃ मुख, T₁ मुखान् (for मुख) D₂
 (m as in text) T₁ G₂ ४ तथा (for तदा) — °) K₃ आत्म
 दीप्यश्च, K₃ B₂ ४ D₆ D_n D₄ ६ T₂ G₂ M आत्मदीप्यै सह
 (T₂ चैव; M च स), B₁ ३ आत्मकीयै स, D₅ T₁ G₂ ४
 आत्मनीयेश्च; G₁ कीयेश्च

4 °) D₆ D₁₋₃ २ प्रेक्षमाणानां, T₁ G₁ २ ४ प्रेषितानां च;

M प्रेक्षता चैव (for तीनां च) — °) D₁₋₃ रुद्र (for
 भद्र) B T₁ G₁ २ ४ M तु, T₂ स्य (for च) B D₆ कौ
 (D₆ को)शले, T₁ G₁ २ ४ M कोमलै, T₂ G₂ कोमल (for
 कौशल) — °) Ś₁ K₂ D_n २ ३ T₁ G₁ २ ४ कुमार, B₁
 कुमारी (for कुमार) T₁ G₁ २ ४ सजात (for पितर)

5 °) Ś₁ K₁ अग्निमुखा, B₂ ४ D_n १ M₂ 'मुखां (for
 अग्निमुमां) T₂ स्कद (for स्वाहा) — °) S₁ K₂ 'बलात्,
 K₁ B D₆ D_n D₁ ४ ६ G₃ 'बल, K₃ D₂ २ बलान्, K₄
 'बल, T₁ G₂ बला, G₁ 'बल — °) D₂ २ यजते (for
 यजन्ति) — °) Ś₁ K₂ महाबला, K₁ महाजना, D₁ तदा
 जना; T₁ सभाजना (for सदा जना)

6 °) K₃ B₁ D₆ T₁ G₁ एतास; T₂ यस्तास, M₁ यास्त्वा
 (for यास्तास) — °) K₁ २ तमो (for तपो) — °) T₁
 कुर्मति च (for करोमीति) K₃ D₆ D₁₋₃ ६ स्कद (for
 स्कन्द) G₁ किं कुर्मति द्विजा स्कद, G₂ किंकरा' स्मेति ता
 स्कद — °) D₅ ता (for स) Ś₁ K₁ २ सबभाषिरे, T₂
 [अ]भेमभाषत (for समभाषत) The reading समभाषयन्
 of some old printed ed was not found in any of
 the MSS collated !

7 D (except D₁₋₃ २) G₃ कुमार्यं (for मातर) — °)
 D_n D₄ ६ G₃ मातरो वयमुत्तमा

8 All MSS om मार्कण्डेय उ ! — °) Ś₁ K₂ S
 (except G₃) [ए]व (for [ए]न) — °) K₁ २ भविष्यथ (for
 ध्व) — T₂ (which om 8^{ab}) reads 3 215 18-23
 (with colophon) after 8^{ab} — °) M चेति (for चैव)
 K₄ D_n D₄ ६ G₃ शिवाश्चैवाशिवाश्चैव — After 8 T₁ G₁ २ ४

ततः संकल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ।
 काकी च हलिमा चैव रुद्राथ बृहली तथा ।
 आर्या पलला वै मित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ९
 एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।
 स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥ १०
 एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भवः ।
 छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते ॥ ११

पष्टं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् ।
 पटशिरोभ्यन्तरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् ॥ १२
 पण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्दते ।
 शक्तिं येनासृजदिव्यां भद्रशाख इति स ह ॥ १३
 इत्येतद्विधाकारं वृत्तं शुक्रस्य पञ्चमीम् ।
 तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं पष्ट्यां जनाधिप ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

२१८

मार्कण्डेय उवाच ।

उपविष्टं ततः स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् ।

हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ १
 लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।

read 3 215 23, followed by a colophon (*adhy no*
 T₁ G₁ 218, G₂ 4 220) and by the ref मार्कण्डेय

9 °) G₁ सात (for तत) K₂ १ सकल्प, S (except
 G₂) प्रकल्प्य (for स) — °) T₂ १ गणागमत् (for 'गणो
 ऽगमत्) Ś₁ K D₂ १ १ तदा (for [अ]गमत्) — °)
 M काकी (for काकी) Ś₁ हिमिला, K₁ मिहिला, K₂
 मिहला; K₂ D₁₋₃ १ हलिमा, B₁ हलिना — °) K₁ 4
 D₁₋₃ १ भद्रा च (K₁ D₅ [अ]थ), K₂ रुद्रा च, B Do Dn
 D₄ १ G₂ मालिनी, M रुवाथ (for रुद्राथ) Ś₁ पृथला,
 K₁ 4 D₁₋₃ १ वृषला, K₂ प्रखला, K₃ वृषता, B Do Dn
 D₄ १ G₂ बृहलिना (Dc₁ Dn D₆ ता, Dc₂ मा, D₄ G₂ ला)
 (for बृहली) T G₁ १ १ माता चैव (T₂ G₂ 4 चाय) हली
 तथा — °) Ś₁ K₁ १ आर्या पलोला T आर्याबला वा (T₂
 या) वै धात्री (T₂ १ व्या), G₁ आर्याबला तथा धात्री, G₂ 4
 आर्या बाला च धात्री च — °) M₁ शिव (for शिशु)

10 Ś₁ D₂ om 10 — °) K₂ Do G₁ 4 स्कव प्रसा
 दज — °) M₁ महाप्रभ (for भय)

11 °) D₂ एकवीरो (for एष वीरा) T₁ G₁ वीर्यो
 (G₁ रो)ष्टम, T₂ वीराष्टके — °) G₂ स्कन्दो (for स्कन्द)
 Ś₁ K D₁₋₃ १ गणोद्भूत, M गणोद्भव (for 'गणोद्भव
 — °) T₂ एक (for छाग) — °) T₁ G₁ M नवम (for
 'कः) K₁ १ T₁ G₁ कीर्तित (for 'कीर्त्यते) T₂ G₂ 4
 महासेन प्रकीर्त्यते

12 °) Ś₁ इष्ट, T₁ षष्टया (for षष्ट) T₁ च गमयद्,
 M₁ जगाम य (for छागमय) — °) Ś₁ Dc₁ G₁ [इ]व (for

[प]व) B₂m T₂ G₁ १ 4 विद्धि त, T₁ G₁ वर्धित — °)
 Ś₁ K₂ शिरोभ्यतरा, Do शिराभ्यंतर, T G₁ १ 4 षण्णाम
 भ्यतर (T₂ रा), M₂ षडभिराभ्यतर — °) T₁ G₁ १ 4 M
 यत्तन् (T₁ G₁ च्त्), T₂ यत्तु K₄ B₁ न्वित, S (except
 G₂) श्रित (for चित्तम्)

13 °) M शिरसाम् (for शीर्षाणाम्) Ś₁ K₁₋₃ Do
 D₁₋₃ १ इत्येते, T₂ G₂ 4 शस्य (for शस्य) — °) D₂
 शीर्षः S (except G₂) शाखाम् (for शाख)

14 °) K₁ 4 Dn₂ D₁ इत्येते, B₁ इत्येव, Do इत्येत
 — °) K₂ Do D₃ 4 पचमी (for 'मीम्) — °) Ś₁ K₂ १
 D₃ तत्तु (for तत्र) T G₁ १ 4 M घोर महद्यु (M₁ महायु)द्
 — °) G₁ तत, M₂ वृद्ध (for वृत्त) Ś₁ K₁₋₃ Do D₁₋₃ १
 नरा (for जना)

Colophon om in T₁ G₁ १ 4 — Major parvan
 Ś₁ K₁ Dn₂ T₂ आरण्य — Sub parvan K₂ 4 B Do
 Dn₁ ns D₁₋₃ G₂ (all om sub parvan name) mention
 only आंगिरस — Adhy name Dn D₄ १ G₂ M₂ कुमा
 रोपत्ति — Adhy no (figures, words, or both) Dn₁
 (marg) ns 227, Dn₂ 226, D₁ 230, T₂ 218, M
 (M₂ inf lin) 220 (M₂ orig 222) — Śloka no
 Dn₁ ns 14, Dn₂ D₁ 15

218

1 °) B₁ १ Dn D₂ १ G₂ तु त (for तत) — °) B₁

सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ २
 ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
 अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ३
 श्रिया जुष्टः पृथुयज्ञाः स कुमारवरस्तदा ।
 निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ ४
 अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ।
 इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ५
 हिरण्यवर्णं भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ।
 त्वया पद्मात्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ ६
 अमयं च पुनर्ददं त्वयैवैषां सुरोत्तम ।
 तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥ ७

स्कन्द उवाच ।

किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।

सुवर्णं , B (except G₂) आमुक्त (for हिरण्य) B₂ क्व
 चावृत (for क्वचक्षजम्) — K₂ om 1° — °) D₂ M₁
 चूडा (for चूड) Ś₁ K (K₂ om) D₁₋₃ ः वलय, B
 (except G₂) मकुट (for सुकुट) — °) K₄ हिरण्याख्य,
 D₂ लोहिताक्ष Ś₁ K (K₂ om) D₂ D₁₋₃ ः महाबल;
 G₁ बुक्ति

2 °) B₄ D₁ G₂ ः हर (for रमम्) — °) B₂ ः
 सपूर्णं — °) K₂ सुप्रम (for प्रियम्)

3 °) Ś₁ K₁₋₃ B_{1m} D₂ D₁₋₃ ः M₁ पद्महस्ता श्री,
 T₂ निलया

4 °) Ś₁ पृथुयक्षा, K₁ ः पृथ्वाजुष्ट, T₂ श्रिया सृष्ट
 (for श्रिया जुष्ट) — °) Ś₁ K₁ ः B₁ ः D₂ D₂ ः G₁
 M सु (for स) Ś₁ K₂ ः तरस; T₁ G₁ M₁ वपुस (for
 वरस) Ś₁ K₁ ः B₂ T₁ तथा (for तदा) B₄ G₂ ः
 कुमारो वरदस्तदा — °) T G₂ ः M ददने (for दृश्यते)
 — °) K₄ D₂ ः पूर्णं (for पौर्णं) K₂ B₂ ः D₂ ः T
 G₁ ः M₁ शशी यथा (by transp), M₂ इवोद्धराद्

5 °) K₂ G₂ ः त्मान (for त्मानो) — °) B₂ D₂
 चैव (for तत्र)

6 Before 6, N (except Ś₁ K₁, B₁ ः marg) G₂
 ः ऋषय ऊचु (resp ऋषय) — °) K₄ B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃ ः) G₂ गर्भे, T₁ G₁ रूप (for वर्ण) — °) Ś₁ K₂
 यत्तात (for पद्मात्र) — °) K₁ ः B₁ ः D₂ D₂ ः
 D₂ ः °) T₁ सर्वे (for सर्वे) D₂ G₂ ः सर्वलोको कृत; T₂
 सर्वं लोक कृत

कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८

ऋषय ऊचुः ।

इन्द्रो दिशति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।

तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्दायान्सुरेश्वरः ॥ ९

दुर्वृत्तानां संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति ।

अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः ॥ १०

अस्त्र्ये च भवेत्सूर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।

भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥ ११

एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।

त्वं च वीर बलश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥ १२

शक्र उवाच ।

भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।

अभिपिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तुरूपोऽसि सत्तम ॥ १३

7 °) B₁ चै, M₁ तु (for च) D₂ पुरा (for पुनर्)
 T₁ G₁ दत्त्वा (for दत्त) — °) D₂ स्वया चैपा; T₁ पत्तैरपां,
 G₁ स्वमेवैपा (for स्वयै) S₁ K₂ सुरेश्वर (for सुरो) — °)
 Ś₁ K₂₋₄ D₂ D₁₋₃ ः तत (for तस्माद्) — °) Ś₁ K
 D₁₋₃ ः हिताय वै (for [अ]भयंकर)

8 °) G₂ भूताना (for लोकानां) — °) S (except
 G₂) सर्वान् (for नित्य)

9 °) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ः) G₂ दधाति (for
 दिश) — °) K₁ ः B₁ ः D₂ D₂ ः G₂ प्रजा,
 D₁ प्रजा; T₁ प्रिय (for प्रजा) — °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ः
 प्रजां, T₁ G₁ ः इष्ट (for तुष्ट) B₂ यथा, D₁ ः G₂ ः तदा,
 T G₁ सदा (for तथा) B₄ तुष्ट प्रजां धृतिश्चैव — °) Ś₁
 K₁ ः सर्वा माया; B D₂ D₂ ः G₂ M सर्वान्कामान्; D₂
 सर्वदा च, D₂ सर्वथाय, T₁ सर्वदायान्; T₂ सर्वान्देवान्; G₂
 सर्वान्देवान् Ś₁ K₁ सुरेश्वर, B₄ सुरोत्तम

10 °) B₂ G₂ ः घत; B₄ वृत्ति (for वृत्त) — °) T₁
 G₁ ः हि (for च) D₂ भूतात्मा (for ति) — °) Ś₁
 K₁ ः कालेषु

11 °) Ś₁ K D₂ D₂ ः G₂ [अ]भवत् (for
 भवेत्) D₂ सूर्ये च स भवत्सूर्ये — °) D₂ चन्द्रेण, M₁
 चन्द्रेषु (for चन्द्रे च) — °) K₄ च कारणे; T₁ G₁ ः M
 च स्व तथा; T₂ चकार वै

12 °) T₂ इन्द्रो हि (for इन्द्रेण) D₂ वर्तव्य (for क)
 — °) G₁ M₁ इन्द्रो (for इन्द्रे) D₂ च (for हि) B₄ D₂
 परम (for विपुल) — °) K₂ G₂ M₁ वीर्य (for वीर)

स्कन्द उवाच ।

शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।

अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १४

शक्र उवाच ।

बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीञ्जहि ।

अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ १५

इन्द्रत्वेऽपि स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।

आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६

भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेक्ष्यति ।

द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्ववयोस्तथा ।

विग्रहः संप्रवर्तेत भूतभेदान्महाबल ॥ १७

तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ।

तस्मादिन्द्रो भवानद्य भविता मा विचारय ॥ १८

स्कन्द उवाच ।

त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।

करोमि किं च ते शक्र शासनं तद्द्वीहि मे ॥ १९

शक्र उवाच ।

यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ।

यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु ॥ २०

अभिपिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ।

अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ॥ २१

स्कन्द उवाच ।

दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।

गोब्राह्मणस्य त्राणार्थं सेनापत्येऽभिपिच्य माम् ॥ २२

D (except D₂₋₄ ०) G₃ बली (for बल)

13 Ś₁ K₁ २ B₄ D₅ S (except G₃) इद्र* (for शक्र*)
— °) G₂ भव इद्रो — °) Ś₁ K₁₋₃ T₁ G₁ २ अभिपिच्यस्व,
G₄ अभ्यपिच्यस्वम् Ś₁ वै चाद्य, D₁ वै राज्ये, T₁ G₁ २ ४ M
चा(G₄ अ)द्यैव — °) Ś₁ प्राप्त्येऽपि Some MSS सत्तम*

14 °) T₂ G₂ न मे शक्रत्वम्, G₄ न मे इद्रत्वम्, M₂ न
ममैद्रत्वम् D₁ ईक्षितं (for ईप्सितम्)

15 S₁ K D₁₋₃ २ T G₁ २ ४ इद्र* (for शक्र) — °)
T G₁ २ ४ [अ]तुल (for [अ]द्भुत) — °) K₄ देवतानाम्,
D₅ तद्देवानाम् (for त्व देवानाम्) T₁ G₁ २ ४ अरि — °)
D₀ अवज्ञास्यसि D₀₁ G₂ मा (for मां) — °) B₁ तव
वीर्येण (by transp) B₁ सद्युता

16 °) K₄ B₁ २ ४ Dn D₄ ० G₃ तु, B₃ T₁ G₁ [S]व,
M₁ हि (for ऽपि) T₂ corrupt — After 16^{ab}, S
(except G₃) ins

1069* त्वत्तेजसावमस्यन्ति लोका मां सुरसत्तम ।
— °) D₀ भेदे (for भेदे)

17 °) T₂ तथा (for विभो) — °) Ś₁ K₁ २ B₃
*मुपेक्ष्यति, K₃ D₃ *त्वमेप्यति; T G₁ २ ४ M को द्वैध(T₁ G₁
वै स)मपनेष्यति — °) Ś₁ K B₄ D₀ D₂ २ ३ द्वैधी* (for
द्विधा*) D₅ देवे* (for लोके*) — °) Ś₁ K₃ B₁ D₁ २ ३
M तदा, K₄ यथा (for तथा) — °) Ś₁ K₂ सप्रपद्येत
(for *वर्तेत) T G₁ २ ४ विग्रहा *वर्तेत — °) K₃ ३
D₀₂ D₁ ३ *बल, B₃ G₄ *बला

18 °) B₂ अत्र Ś₁ K₃ ३ D₂ ३ त्व मा, K₄ मां त्व
(by transp) T₂ तत्र (for तात) — °) K₃ D₀₂ विजे-

प्यति, D₃ *ते — °) S (except G₃) त्वमेव (for भवान्)
K₁ ४ B D₁ ४ ० G₃ एव (for अद्य) — °) K₃ भवता,
B₁ विधाता (for भविता) S (except G₃) भव मा च वि

19 °) Ś₁ D₃ [अ]पि; D₂ [ह]ति (for [ए]त्र) — °) S₁
किं करोमि (by transp) Ś₁ किं च त; K₃ किं च मे, T₁
किंकर; T₂ तदह, G₁ २ ४ M किमह B₁ तात (for शक्र)
— °) G₂ ४ शासनात् B₁ च (for तद्) T M मां
(for मे) K₄ D₀ D₁₋₃ ३ शासनं ब्रूहि तन्मम

20 K₁ २ B₁ ३ ४ D (except D₂ ३ ३) S इद्र* (for
शक्र*) — After the ref, B Dn D₁ 4-6 G₃ read 21^{cd}
— °) K₃ D₂ शक्यम् (for सत्यम्) — °) K₃ G₄ निश्चित;
D₀₂ निश्चय (for निश्चयाद्) T₂ काक्षित (for भाषित)
— °) K₄ B₁ ४ D₁ अर्हसि (for इच्छसि) D₃ प्रिय (marg
sec m कुरु) (for शृणु)

21 °) Ś₁ K₁ २ D₅ T₂ G₁ २ अभिपिच्यस्व — °) K₁ ३
B₂₋₄ D₀₁ Dn₁ D₁ 4-6 T₁ G₄ सैन* K₂ ३ B D₀ Dn₁
D₁₋₄ ० T₂ G₃ ४ *बल — B Dn D₁ 4-6 G₃ read 21^{cd}
after the ref in 20 — °) Ś₁ K D₀ D₁ महायशा*, D₂
प्रभो; D₃ G₄ M₁ *प्रभ (for *बल) — After 21, Ś₁ ins
an addl colophon

22 °) D₂ ३ T G₁ २ M₁ गोब्राह्मणानां K₃ D₁ त्राणार्थं;
K₄ D₂ ३ चार्थाय; T₂ रक्षार्थं B₁₋₃ D₀ Dn D₄ ० G₃ गो
ब्राह्मणहितार्थाय — °) K₃ B D₀₁ Dn₁ n₃ D₄ ० सैन
B₂ [S]भिपिच्यतां

23 K₃ D₂ ३ om the ref — After the ref, G₁ ins
1070* तस्य तद्दहनं श्रुत्वा स्कन्दस्य बलवृत्रहा ।

मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वदैवगणैः सह ।
अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ २३
तस्य तत्काञ्चनं छत्रं धियमाणं व्यरोचत ।
यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥ २४
विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ।
आबद्धा त्रिपुरधने स्वयमेव यशस्विना ॥ २५
आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परतप ।
अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्गोवृषध्वजः ॥ २६
रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रस्रजुस्ततस्तु सः ।
रुद्रेण शुक्रघृत्सृष्टं तच्छ्वेतः पर्वतोऽभवत् ।
पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥ २७

पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवोकसः ।
रुद्रस्रजुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतां वरम् ॥ २८
अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ।
तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रस्रजुस्ततोऽभवत् ॥ २९
रुद्रस्य वहेः स्वाहायाः पण्णां स्त्रीणां च तेजसा ।
जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रस्रजुस्ततोऽभवत् ॥ ३०
अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः ।
भाति दीप्तवपुः श्रीमात्रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ॥ ३१
कुक्कुटश्राग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ।
रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ॥ ३२
विवेश कवचं चास्य शरीरं सहजं ततः ।
युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥ ३३

ऋषिभिस्त महासेन द्वष्टो देवगणै सह ।
सौचर्णे रत्नसञ्चिते तस्मिन्पुण्यभास्वरे ।
दिव्यासने समास्थाप्य विमलैः पुण्यवारिभि ।
महासेन तदा शक्रः सेनापत्येऽभिषिक्तवान् ।

— ^b) T G₁ M₂ सर्व (for सर्वैर्) — °) G₂ ४ तेन; M₂ स्कन्द (for तत्र)

24 °) K₄ B₂ Dn D₄ ६ G₂ तत्र (for तस्य) — ^b) T G₁ M व्यराजत, G₂ ४ विराजते (for व्यरो)

25 °) T₁ रम्या; T₂ चैव, G₁ दिव्या (for चास्य) — ^b) T G₂ ४ दिव्य; G₁ रम्या (for दिव्या) — ^d) D₂ रुद्रेण च (for स्वयमेव)

26 °) T₂ श्रेष्ठ (for व्याघ्र) — ^b) Ś₁ K D₂ ३ मात्रा (K₁ sup in पठ्या) (for देव्या) — °) M₂ तनय लालयामास — ^d) K₂ वृषभ (for गोवृष)

27 ^b) Ś₁ सूर्यस्रजुस्य (for सूनुस्तस्य) D₀ च (for तु) — After 27^{ab}, S (except G₂) ins

1071* कीर्यते सुमहातेजा कुमारोऽद्भुतदर्शन ।

— D₁ om 27^c-28^d — °) S (except G₂) शुक्रम् (for शुक्रम्) — ^d) B₄ S (except G₂) तेन (T₂ येन) श्वेतो भवद्विरि — After 27^{cd}, T₁ G₁ M₁ ins

1072* तच्छुक्र भक्षयामास घृत्तस्माद्गुहोऽभवत् ।

— G₁ om 27^c-29^d — °) Ś₁ K₂ D₂ प्रिय (for [ह्येन्द्रिय) — ^f) B₁ D₀ कृते, T₂ G₂ घृत (for कृत) B₁ युगे (for नगे)

28 D₁ G₁ om 28 (of v 1 27) — °) T₁ गुह (for तत) D₀ ३ रुद्रस्रजुस्तस्याह — ^d) T₁ ततो (for गुह)

29 G₁ om 29 (of v 1 27) — ^b) D₁ ३ ६ T₂ G₂

वह्नि, T₁ रुद्र, M₁ वह्नेर (for वह्नि) B₂ यत, T₂ [S]प्यय (for ह्यय) Ś₁ K₂ शुचि (for शिशु) — °) S₁ K₂ ततो (for तत्र) B₂ यत (for तत) — 29^d=30^d

30 Ś₁ K₂ om (hapl) 30, D₁ ३ read it in marg — °) T G₂ ४ स्वाहायां — ^b) K₁ ३ तु (for च) K₄ B₁₋₃ Dn D₂ ४ ६ G₂ भारत (for तेजसा) — °) K₁ तत (for जात)

31 °) D₀ 2 T₂ अजरे; T₁ G₁ ३ ४ M विरजे (for अरजे) — °) K₂ D₂ अति; T₁ अहो, T₂ G₂ ४ M बभौ (for भाति) K₁₋₃ B₂ D₀ D₂ ३ ६ G₄ M₂ धीमान् (for श्रीमान्) G₁ अतीव शुशुभे श्रीमान् — ^d) S₁ मध्याह्न इव भास्कर; K₂ भ्राजमान इवांशुमान्, T₁ G₁ अनुरक्तो यथांशु, T₂ मुक्तोभ्रेषु यथांशु, M₁ रक्ताभ्रैरिव चांशु

32 ^{ab}) D₂ ३ transp दत्त and तस्य — After 32, N G₂ ins

1073* या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शान्तिर्बल तथा ।

अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवधिनी ।

[(L 1) K₁ D₁ लोकानां (for भूतानां) S₁ K₁ ३ D₂ शक्तिर् (for शान्तिर्) — (L 2) Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ ३ भयनाशिनी (K₄ m as in text), B₁ प्रीतिवधिनी (for जय)]

33 ^b) Ś₁ K₂₋₄ Dn D₁ ४ ६ T₁ G₁ शरीरे (for र) K₄ Dn D₄ ६ T₂ तथा, G₄ M₂ तदा (for तत) — °) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₁ ३ तस्यैव (for देवस्य) — ^d) D₁ T₂ सर्वदा, D₂ नान्यदा (for तत्सदा)

34 °) K₄ B₁₋₃ Dn D₁ ३-६ धर्मो; D₀ मेधा; T₁ G₁ वर्धते; T₂ G₂ ४ वीर्यं (for वर्म) — ^b) D₀ D₂ T₂ G₂ M

शक्तिर्वर्म बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमक्षतिः ।
 ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ३४
 निकृन्तनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।
 स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥ ३५
 एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलंकृतः ।
 बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णेन्दुदर्शनः ॥ ३६
 इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यरवैरपि ।
 देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥ ३७
 एतैश्चान्यैश्च विविधैर्हृष्टतुष्टैरलंकृतैः ।
 क्रीडन्निव तदा देवैरभिषिक्तः स पावकिः ॥ ३८
 अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवोकसः ।

विनिहत्य तमः सूर्यं यथेहाभ्युदितं तथा ॥ ३९
 अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।
 अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतोदिशम् ॥ ४०
 ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।
 अर्चितश्च स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि ॥ ४१
 शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।
 सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ॥ ४२
 अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ।
 इति चिन्त्यानयामास देवसेनां स्वलंकृताम् ॥ ४३
 स्कन्दं चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ।
 अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥ ४४

कांतिरव, T₁ G₁ ४ क्षति (G₄ 'त)स्व B₁ आकृति, B₂ ३
 D₀ D₄ ० G₂ अच्युति, D_n उन्नति (for अक्षति)

35 G₄ om (hapl) 35^{ab} — ^a) S₁ विकर्तन, K₁ २
 निकर्तन M₂ तु (for च) B₁ शक्तानां, B₂ शक्राणां (for
 शत्रू) — ^b) S₁ K₁ ३ अपि, K₂ D₂ ३ चापि (for चाभि)
 — G₁ om (? hapl) from 35^a up to रवै (in 37^b)
 — ^d) S₁ नराधिप; K₂ ३ जनाधिप, D₂ जनार्दन (for
 धिप) T₁ सर्वाण्येतानि पार्थिव

36 G₁ om 36 (of v l 35) — ^b) T₁ महाबल
 (for स्वल) — ^c) B₂m अतीव, B₄ चातीव; G₂ प्रदीप्त
 (for प्रतीत) T₂ सुमहान् — ^d) T G₂ ४ M₂ प्रति (for
 परि) S₁ K B D₀ D₁₋₃ ३ 'सनिभ (B₄ 'लक्षण); D_n
 D₄ ० G₂ 'मडल' (for 'दर्शन)

37 G₁ om up to रवै (in 37^b) — ^a) S₁ K₂-4
 D₀ D₁₋₃ शुभै' (for इष्टै) — ^b) S₁ K D₀ D₁₋₃ ३ वेणु
 (for देव) B D_n D₄ 'वरैर' (for 'रवैर) S₁ K D₀
 D₁₋₃ ३ तथा (for अपि) — ^d) M₁ नृत्ते' (for सर्वै)
 S₁ K₁₋₃ B₄ D₀ D₁₋₃ ३ M चाप्सरसां (for अप्सरसां)

38 ^a) B₁₋₃ D_n D₁ ४ ० G₂ बहुभिर् (for विविधैर)
 — ^b) K₄ B₁ D₀ D₂ हृष्टतुष्टै, B₂ ३ D_n D₁ ४ ० G₂ M
 तुष्टैर्हृष्टै, B₄ T G₁ तुष्टैरिष्टै, G₂ ४ मृष्टैस्तुष्टै (for हृष्टतुष्टै)
 K₂ B₁ ३ ४ D (except D₂ ३) G₂ M स्वलंकृतै, K₄ G₂ ४
 अलंकृत' (for अलंकृतै) — After 38^{ab}, B D (except
 D₁₋₃ ३) G₂ ins

1074* सुसवृत पिशाचाना गणैर्देवगणैस्तया ।
 — ^c) B₁₋₃ D_n D₄ ० G₂ भाति (for इव) — ^d) S₁ B₂
 D_n D₄ ० G₂ च, B₁ ३ तु (for स)

39 ^a) S₁ 'देवम् (for 'सेनम्) — ^c) K₂ विनिहन्य,
 D_{n1} n₂ 'हृत्य — ^d) K₄ D₂ ३ S (except G₂) यथैव
 (for यथेह) S₁ K₁ २ [अभ्युदये (for 'दित) K₁ तदा,
 K₂ यथा (for तथा)

40 ^a) S₁ K₂ ४ D₁₋₃ ३ T G₄ M₁ सथैनम्, G₁ तदेनम्
 (for अथैनम्) T₁ सेना (for सर्वा) — ^d) T₂ G₂ ४
 भुवस्य (for ब्रुवाणा') B D_n D₁ ४ ० G₂ सर्वतो दिशः
 T₁ G₁ सर्वदेवता

41 ^b) K₂ ३ B₁ D₁ ३ सर्वैर' (for सर्व) B₁ G₂ ४
 देव' (for भूत') S₁ K₁₋₃ D₁ ३ विसु' (for वृत) — ^c)
 K₄ D_n D₁ ४ ० G₂ तु (for च) D₀ D_{n2} तत्' (for स्तुत')
 T₁ G₁ चापि (for चैव) — ^d) K₂ तास्त्वयि, D₀ तानपि,
 T₂ G₂ ४ तास्त्वया (for ता अपि)

42 ^b) K₂ D₂ तथा (for तदा) — ^c) D₀₂ देवसेनां ता
 (by transp) — ^d) T₁ G₁ पूर्व; G₄ [अ]नेन (for तेन)
 K₁ ४ विमोक्षिता (for 'क्षिता)

43 ^a) M₂ अस्या' (for तस्या) T₂ दत्तो (for नून)
 — ^b) K₂ पुरा (for स्वयम्) — T₂ om 43^c-44^d — ^c)
 K₁ ४ D₁₋₃ ३ विचिल्लेया (D₁ 'लैवा) नयामाम (D₂ 'ह्वया
 मासुर), K₂ इति तामानयामासुर, T₁ G₁ २ ४ M सचिल्य
 चा (G₂ ४ 'त्य स्वा, M 'लेया) नयामास — ^d) K₁ ४ B₂
 D_n D₄₋₆ G₂ ह्यल, B₁ D₁ अल' (for स्वल)

44 T₂ om 44 (of v l 43) — ^a) K₁ ४ B₁ D_n
 D₁ ३ प्रोवाच (for चो') B₄ नृपते, M बल' (for बल')
 G₂ ४ स्कदायोवाच बलभिद् — ^d) S₁ भार्या (for पत्नी)

45 ^a) T₁ G₁ तस्यास् (for तस्माद्) T₂ स्वमस्या विधि
 वत्याणि — ^b) T₂ होम (for पाणि) — ^d) B₁ D_n G₂

तस्माच्चमस्या विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।
 गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पञ्चवर्चसम् ॥ ४५
 एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।
 बृहस्पतिर्मन्त्रविधिं जजाप च जुहाव च ॥ ४६
 एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्बुधाः ।
 षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् ।

सिनीचालीं कुहूं चैव सदृत्तिमपराजिताम् ॥ ४७
 यदा स्कन्दः पतिलब्धः शाश्वतो देवसेनया ।
 तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥ ४८
 श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता ।
 पृथुया कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्पृष्ठी महातिथिः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २१८ ॥

२१९

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं कृतम् ।
 सप्तर्षिपत्न्यः षड् देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १

ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
 द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापति प्रभुम् ॥ २
 वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसमितैः ।

पञ्चवर्चसा T₂ पाणिना वर्चसा श्रिया — After 45, G₁ ins

1076* एवमुक्तो भगवता महासेनो महाबल ।
 इष्ट्वा कमलपत्राक्षीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ।
 अतीव रूपसपञ्चां सर्वाभरणभूषिताम् ।
 सर्वलक्षणसपञ्चां देवसेनां शुचिस्मिताम् ।

46 ^a) G₁ ग्रीत्या परमया युक्तघ — ^b) D₂ पाणिं तस्या
 (by transp) — After 46^a, G₁ ins

1076* जग्राह भरतश्रेष्ठ देवसेनापतिस्तत ।
 — ^c) D₁ n₂ मन्त्रविधि (for मन्त्रविधि)

47 ^b) B₁ s D_n D₄ s T₂ G₂ M जना (for बुधा)
 — ^c) Ś₁ K₂ षष्ठी — ^d) Ś₁ K₂ s B D_n D₂-s आसां
 (for आशां) D₄ s G₂ प्रसां (for प्रदाम्) — ^e) T₁
 G₁ s M सुवृत्तिम् (for सदृत्तिम्) — After 47, S (except
 G₂) ins

1077* इत्येवमादिभिर्देवी नामभि परिकीर्त्यते ।

48 ^a) G₄ यथा (for यदा) K₂ प्रतिलब्ध, T₁ ग्रीति
 लब्ध — ^c) Ś₁ K₁-s D₁-s समाश्रयत् (K₁ s श्रया),
 D₂ [ए]नमाश्रयत्, M₁ तमाश्रया — D₄ reads 48^d-49^d
 after the ref in 3 219 7 — ^d) M₂ एव (for देवी)

49 For D₄ cf v 1 48 — ^c) K₂ जुष्ट (for जुष्टः)
 T G₁ s श्रिया जुष्ट स पत्न्यां — ^b) K₂ तदा (for तस्मात्)
 Ś₁ K₄ S (except G₂ s) श्री पचमी — ^c) Ś₁ D₁-s
 यच्च, K G₂ s M₂ यश्च (for यस्मात्)

Colophon — Major parvan S₁ K₂ D_n T₂ G₂ s
 आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमस्या K₄ B₁-s
 D₂ D_n n₂ D₁ s s G₂ M₂ (all om sub parvan
 name) mention only आङ्गिरस — Adhy name B₂
 स्कदाभिषेक; B₄ कुमारोत्पत्ति; G₁ स्कदचरित्रे स्कदपट्टाभिषेक
 महोत्सवदेवसेनाविवाह; M₂ सुप्रह्लाण्यविवाह — Adhy no
 (figures, words or both) D_n n₂ 228, D_n 227,
 D₁ 231, T G₁ 219, G₂ s M (M₂ inf lin) 221,
 M₂ (orig) 223 — Śloka no D_n 51, D₁ 49,
 D₂ 52

219

1 ^b) G₂ s पती (for पति) B₂ प्रभु (for कृतम्)
 — ^d) B₂ तस्समीपम् (for तस्सकाशम्) B₁ उपा (for
 अथा)

2 ^a) D₂ s ता परित्यक्ता; D₂ परित्यक्ता — ^b) T₂
 पति (for महा) — G₂ om 2^c-3^d — ^c) Ś₁ K₁ s
 D₂ आगस्य (for आगम्य) T₁ ते, G₁ त (for ता)

3 G₂ om 3 (cf. v 1 2) — After 3^a, K₁ s ins
 1078*

धर्मयुक्ता महाव्रता ।

भवदीयैकशरणा

[Line 1 = 2^b]

— ^b) Ś₁ D₂ s समितै, D₁ सनिभै (for समितै)

अकारणाद्गुषा तात पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥ ३
अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
असत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नन्नातुमर्हसि ॥ ४
अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
त्वां पुत्रं चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५
स्कन्द उवाच ।

मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यच्चाभीप्सथ तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७
अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी खसा ।

— °) T₁ G₁ अकारणरुषा, M 'रण रुषा G₄ दूष्य (for
रुषा) B₁ तैश्च, D (except D₂ s s) G₃ तैस्तु (for तात)
— °) K₁ s s D₅ T G₁ M पुण्यात् (for पुण्य)

4 °) K₃ अथ (for इति) D₁ [उ]पा° (for [उ]दा°)
— °) K₄ B D (except D₂ s s) G₃ तत्सत्यम्; T₂ G₁ s s
अपत्यम् (for असत्यम्) S (except G₃) सस्मृत्य (for
सश्रुत्य)

5 °) G₂ s तु (for च) — °) S (except G₃) पुत्र
च त्वामभीप्सामः (T₂ मवाप्स्याम)

6 K₁ om 6 (with the ref) — °) Ś₁ K₃ s Dn
D₁ s s G₄ भवत्यो (for 'त्यो) — °) B₁₋₃ Dn (Dn_{im}
as in text) D₄ s G₃ M यद्वा (M₂ च्वा) पीच्छत (M थ);
T₂ यद्वाप्सथ (for यच्चाभीप्सथ) — °) Ś₁ K (K₁ om)
Dc D₂ s s सदा, D₁ T₂ तदा (for तथा) B₄ भविष्यति
वरस्तथा, G₂ s भविष्यति च सर्वदा

7 M om the ref — After the ref, D₄ reads 3
218 48^d-49^d — °) K₃ D₁ s एवमुक्त्वा, B Dc Dn
D₄ s T₂ G₂ s विवक्ष (T₂ 'क्षि)त; G₁ s एवमुक्तस Ś₁
K₃ G₄ M शक्र (for शक्र) T₁ विवक्षित ते शक्रश्च — °)
Ś₁ K₁ s s Dc D₃ चा° (for सो) — °) K₄ उक्त, Dc
तत, D₂ उक्ते (for उक्त) K₃ देहीति (for ब्रू°) S
(except G₃) स्कन्देनोक्तः प्रयव्रीहि — °) D₁ s G₄ तदा
(for तत)

8 °) D₅ सर्वनामा, G₁ स्पर्धमान D₃ च (for तु)
— °) Ś₁ K₁ s अनुजा, K₄ चानुजा, D₂ s हानुजा (for
कन्यसी) T₁ G₁ रोहिण्या कनकाह्वया, T₂ G₂₋₄ रोहिण्यास्तु

इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ८
तत्र मृदोऽस्मि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाच्च्युतम् ।
कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९
धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिनिर्मितः ।
रोहिण्याद्योऽभवत्पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १०
एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्वह्निदैवतम् ॥ ११
विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२
स्कन्द उवाच ।

एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्त्रेहात्प्रशाधि माम् ।
स्त्रुषया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३

(T₂ G₃ ग्या तु) कनीयसी — °) Ś₁ K₁₋₃ D₂ s s °) T₁
M₁ इच्छती K₃ श्रेष्ठतां — °) K₃ D₂ वने (for वन)

9 °) K₄ Dc₁ D₁ भद्र (for तत्र) — °) G₂ s स्वमपर
(for त्विम पर) Ś₁ प्रति (for पर) K₃ s स्कन्द (for
स्कन्द) — °) Ś₁ स हि चिन्तय, K₃ D₁ पर्यचितयत् (D₁
'य); D₂ G₄ M सह चितया, D₃ T₁ G₁ सह चितयन्
(G₁ 'त्)

10 T₂ om 10^{ab} — °) Ś₁ K₁ s s B₄ D₃ (sup
in sec m as in text) G₁ s s M तथा (for तदा)
— °) Ś₁ K B₄ Dc D₁₋₃ s परिकीर्तित, B₁₋₃ Dn D₄ s
G₃ 'कल्पित — °) K₃ रोहिण्या योभवत्, B Dc Dn D₄ s
G₃ रोहिणी ह्यभवत्, D₁ s रोहिण्याद्यभवत्, T₁ G₁ रोहिण्या
श्चाभवत्, T₂ धाता प्रजापति — °) S₁ K₃ s D₃ s एवा,
K₄ D₂ एषां (for एव) Ś₁ K₁ s सदा, T G₁ s समो
(for समा) B₁ Dc M भवेत्.

11 °) Dc₃ उक्ते च, D₂ उक्तेन (for उक्ते तु) — °)
K₁ s B₁ s Dc Dn₂ T₂ M₁ गता (for गता) — °) K₄
D₃ सर्पशीर्षाभ, B Dc Dn D₁ s s °) G₃ सप्तशीर्षाभ for
शकटां — °) T₁ G₁ नित्याग्नि, T₂ तध्यग्नि (for
तद्वह्नि)

12 °) Ś₁ K D₂ s s दयित (for पिण्डद) T₂
सदा (for सुत) — D₂ om (hapl) 12^c-15^b — °) T
G₁ M नित्य सहिता; G₄ नित्य भवता (for नित्यमेवाह)

13 D₂ om 13 (cf v 1 12) — °) K₄ पुत्र (for
पुत्र) — °) K₃ s Dc D₁ s s दिवि, Dn D₁ s T G₁ s
देवी (for देवि) D₃ वै सदा (for नित्यदा)

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मातृगणः सर्वैः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ।
इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४

स्कन्द उवाच ।

मातरस्तु भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५

मातर ऊचुः ।

यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकं तद्भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ १६
भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥ १७

स्कन्द उवाच ।

दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निपेदितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८

मातर ऊचुः ।

इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९

स्कन्द उवाच ।

प्रजा वो दधि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ २०

मातर ऊचुः ।

परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिर प्रभो ॥ २१

14 D₂ om 14 (cf v1 12) — °) S₁ K₁ गण सर्वे, Dn₁ G₁ गणा सर्वे, T गणा सर्वा — °) Ś₁ K₁ ३ स्कन्दो (for स्कन्द) Dn₁ T₁ अष्टुवन् (for अष्टवीत्) — K₁ om 14^a-14^f — °) B₄ एव (for वय) — °) D₂ T G₁ ३ ४ स्तुता (for स्तुता) — Ś₁ K₂ om 14^{af} — °) K₃ D₂ T₁ G₁ ४ M इच्छाम (for मो) — After 14, K₃ ४ D₂ D₁ ३ ४ S (except G₃) ins

1079* स तासां वचनं श्रुत्वा स्कन्दो वचनमब्रवीत् ।

[S (except G₃) तासां तु (for स तासां) T G₁ M भाषित (for the first वचन)]

15 D₂ om 15^{ab} (of v1 12) — Ś₁ K₁ ३ D₂ ३ S (except G₃) om the ref — °) B₂ Dn D₁ ३ ४ G₃ हि (for तु) — °) K₃ D₂ तन् (for यन्) — °) Ś₁ K₂ यथे; K₃ ४ D₂ D₂ ३ ४ S (except G₃) हहे; B₄ अभी (for अथे)

16 °) D₂ यथा सु (for यास्तु ता) — °) K₃ D₁ ३ प्रवर्तिता; K₄ D₂ S (except G₃) प्रकीर्तिता, B₂ प्रकाशिता; D₂ प्रवर्तका — °) K₁ ३ D₁-३ आस्मासु (for क) K₄ B₁ ३ Dn₂ n₂ तु; B₂ Dn₁ D₄ ३ T₂ G₃ च (for तद्) G₄ स्थानात् (for स्थान)

17 °) Ś₁ K D₂ D₁-३ ३ सर्वे (for पूज्या) — °) Ś₁ K D₂ D₁-३ ३ नित्य (Ś₁ K₁ ३ त्व) (for न ता) T G₁ ३ ४ पिमि (for 'पंस) — °) Ś₁ K₁ ३ हिता, K₃ D₂ T G₁ ३ ४ हता (for हता) T₂ G₂ ४ [अ]स्मानिस् (for तामिस्) — °) K₃ ४ D₂ ३ T₂ G₂ ४ ता; M₁ तन् (for ता)

18 Ś₁ K₁ ३ D₂ om (hapl) 18^a-19^b, G₁ om 18-21 — °) B₁ Dn वृत्ता (Dn₁ हृता); D₁ न ता (for दत्ता) K₄ D₂ ३ ४ दत्ता प्रजा न सा शक्या, G₃ ४ दत्ता न ता प्रजा शक्या — °) K₄ निपेदितु, T₁ निपीदितु — °) B₂ ४ अन्या व का, T₁ अन्यां कां व; G₁ कन्या काम, G₂ ४ अन्य काम (for अन्यां व का) — °) K₄ B₃ ४ प्रजा या, Dn₂ n₂ D₁ ३ प्रजा यां; T M पूजां यां T₁ मम मातर (for मनसेच्छथ)

19 Ś₁ K₁ ३ D₁ om 19^{ab}, G₁ om 19 (of v1 18), K₄ om (hapl) 19-20 — °) B₁ इच्छामि, T₂ वक्ष्या तु (for इच्छाम) G₂ भोक्तु (for तासां) G₄ परिरक्षाम भोक्तु त्व — °) B D₂ ३ T₁ प्रजा (for प्रजा) G₂ ४ स्कद (for भोक्तु) G₄ ह (for न) — °) D₂ सहे (for अथे)

20 K₄ G₁ om 20 (of v1 19, 18) — °) M₂ पूजां (for प्रजा) T₁ च (for तु) — °) D₁ T₂ परिरक्षतु, D₂ रक्षतु, T₁ रक्षथ

21 G₁ om 21 (of v1 18) — °) Ś₁ K D₂ ३ ४ साधु, T₂ देहि (for स्कन्द) G₄ प्रयच्छ ह (for यथे) — °) G₂ ४ न (for नो) — °) Ś₁ K D₂ ३ ४ T₂ विभो (for प्रभो)

22 °) B₁ ३ भवेद्धि, D₁ भवित्री (for भवन्ति) Ś₁ K₁ ३ ४ B₁ ३ D₁ ३ तरुणी (Ś₁ K₂ णी) B₁ ३ प्रजा — °) Ś₁ K₃ प्रधावत; K₂ धावति, K₄ D₁ ३ वाधन; T₁ G₁ M₁ वाधच्च; M₂ वाध त्व — °) K₄ तावन्तै, B₁ G₁ तावन्तै; T₂ G₂ तत्तद्वै

स्कन्द उवाच ।

यावत्षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्द्रुपैः पृथग्विधैः ॥ २२
अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् ।
परमं तेन सहिता सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ २३
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः काञ्चनप्रभः ।
भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥ २४
अपतत्स तदा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधान्वितः ।
स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ब्रह्म ।
स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ॥ २५
विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात्पूतनाग्रहम् ॥ २६
कथा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ।

पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।
गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना ॥ २७
अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालाञ्छिशून्घोरो बाधते वै महाग्रहः ॥ २८
दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमासेन संप्रहृष्टा दुरासदा ॥ २९
कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।
तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३०
तासामेव कुमारीणां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।
अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकात्रौद्रकर्मिणः ॥ ३१
गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।
शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून्भुवि ॥ ३२
सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ।
सापि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥ ३३

23 °) G₄ चेम (for च व) — °) G₁ वरम् (for रौद्रम्) — °) Ś₁ परमेतेन (for परम तेन) — °) G₂ 4 नित्यदा (for पूजिता)

24 Ś₁ K B₁ 3 4 D₀ D₁₋₃ 5 S (except G₅) om the ref — °) B₄ तत स्कन्दस्य पुरुष — °) B₄ शरीरात् (for पुरुष) Ś₁ K₁ 3 शाश्वत प्रभु (K₁ भ), B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) G₃ पावकप्रभ (for काञ्चन) — °) D₄ स्म, T₂ तु (for स) — °) K₄ D₃ निष्पपात Ś₁ K B₄ D₀ D₂ 3 5 महाग्रह, D_n D₁ प्रभ

25 °) B D (except D₂ 3 5) G₃ सहसा, T₂ स ततो (for स तदा) — °) D₄ 6 G₃ सविभ्रो (for विसंज्ञो) B₂ 3 D (except D₁₋₃ 5) G₃ दित (for न्वित) — °) K₃ 4 D₀ D₂ 3 T₂ G₂ 4 M₁ पस्मार (for पस्मारम्) — °) B₄ तु, T G₁ 3 4 M₁ तद् (for त)

26 °) Ś₁ K₂₋₄ B₁ 3 D₀ D₄₋₆ G₃ M रौद्र (for रौद्रा) — °) Ś₁ K₁ 3 T G₁ शकुनिग्रह, B₄ G₁ शकु निग्रह — °) T G₁ 3 4 मातृणा, M पिच्छा (for पूतनां) M रक्षसां (for राक्षसीं) B₃ D₁ आहुस्, D₀ त्वाहुस् (for प्राहुस्) D₀ T₂ G₁ 3 4 तां (for त)

27 °) S₁ नद्या (for कथा) Ś₁ चनक; K D₂ 5 T₁ M दारक (for दारुण) — °) M दारुणाचारा — °) D₂ सा तु पूतना, G₂ 4 शीघ्रसूदना (for शीत)

28 °) K₂ D₀ D₄ M₂ आहुर (for प्राहुर) — °) S₁

बाल (for बालाञ्) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₆ शिशुभ्रुस्वा, B₁₋₃ D_n D₄ 6 महाघोरो (for शिशून्घोरो) K₄ D₂ T₂ घोरात् (for घोरो) — °) D₁ हि, D₆ स (for वै)

29 °) T₁ G₁ 3 4 M₂ मुखमद्वितां — °) K₃ सप्रतुष्टा, B₂ सा प्रहृष्टा, D₁ T₁ G₁ सप्रतुष्टा, D₂ 3 पुष्टा, T₂ हृष्टा (for हृष्टा) G₂ 4 M सप्रहृष्टां सदा

30 °) K B₁ 3 D₀ D₁₋₃ 5 T G₁ M कुमार्यश्च कुमाराश्च — °) Ś₁ K₂ या (for ये)

31 °) Ś₁ K₁₋₃ B₄ D₀ D₁₋₃ 5 च (K₃ B₄ D₁ तु) नारीणां, B₁₋₃ D_n D₄ 6 G₃ तु पत्नीना (for कुमा) K₄ तानेव चैव नारीणा — °) B₁ 2 D_n n₃ T₁ आज्ञायमानान् (T₁ माना), B₂ 4 D₁ 3 अज्ञायमाना, D_n3 अज्ञायमानान् G₄ प्राहति (for गृह्णन्ति) — °) S₁ K D₀ D₂ 3 5 दारकां (for बालकां) D₂ 3 T G₁ 3 4 कर्मण (for कर्मिण)

32 °) K₃ च (for तु) — °) T₂ नव (for नृप) — °) M₁ शकुनि तु समारुह्य — °) Ś₁ K₁ 3 D₆ शिशु D₀ प्रति (for भुवि)

33 °) Ś₁ K D₀ D₂ 3 5 transp माता and देवी B₂ या देवी, B₄ माता या (by transp), T₁ G₁ या तात B₁ गुणान्, B₂ शुनो (for शुना) T G₁ 3 4 तेषा (for देवी) — °) T₂ तु; G₂ 4 हि (for [अ]पि) D₂ 3 5 गर्भ (for गर्भान्) K₄ समाधत्ते — °) K₁ D₀1 मानुषाणां; D₂ मनुष्याणां K₄ हिताय (for सदैव) S₁ B₁ ह; K₄ वै,

पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा ।
 करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३४
 इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ।
 द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं स्रुतिकाग्रहे ॥ ३५
 कद्रुः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशेद्यदा ।
 भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ३६
 गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ।
 ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ॥ ३७
 या जनित्री त्वप्सरसा गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
 उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३८

लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ।
 लोहितायनिरित्वेवं कदम्बे सा हि पूज्यते ॥ ३९
 पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्या प्रमदास्त्रपि ।
 आर्या माता कुमारस्य पृथक्कार्थमिज्यते ॥ ४०
 एवमेते कुमारानां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ।
 यावत्पोडश वर्षाणि अशिवास्ते शिवास्ततः ॥ ४१
 ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ।
 सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४२
 तेषां प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् ।
 बलिकर्मोपहारश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४३

Bs 4 तु (for हि)

34 Śi K1 2 om 34^{ab} — °) K4 D2 3 हि. S
 (except G2) तु (for च) — °) T1 G1 'या शुभा; G4
 याभिधा (for 'या हि सा) — After 34^{ab}, B D (except
 D1-3 2) G2 ins

1080* वरदा सा हि सौम्या च नित्य भूतानुकम्पिनी ।

[B1 दसुरा (for वरदा)]

— °) K1 2 करजैस् K1 2 D2 D2 T1 तान् (for तां)
 S1 कराश्चैतान्प्रयच्छति — °) Śi K1 2 4 जना, T2 परा
 (for नरा)

35 °) T1 'दश ज्ञेव, T2 G1 2 4 दश ज्ञेते (for दशा
 न्ये चै) Śi K1 2 4 च (for चै) — °) T1 G1 दिव च
 रात्रि; T2 G2 4 M दिवारान् च (T2 तु) (for द्विपञ्चरात्र)
 — °) Śi सतता

36 °) D2 G2 रुद्र (for कद्रु) K2 D2 D1 2 सूक्ष्म
 (D2 D1 'क्ष्म) वपु कृत्वा — °) T1 G1 गर्भान्स (for
 गर्भिणी) B2 4 Dn D2 2 G2 प्रविशति (for वेद्) B1 2
 सुदा, B2 [व]त्; B4 [अ]पि, Dn [अ]थ; D1 यदि, D2 2 G2
 [अ]थ (for यदा) — °) D1 सा युक्ते (by transp) D2 2
 G2 स (for सा) B1 तद्भुत; B4 तत्र तद् (for तत्र त)
 — °) Śi K1 2 4 D2 2 कथयति मनीषिण (=38^d)

37 T2 om 37 — °) Śi K1-3 G2 च (for तु) T1
 G1 4 M सुजाता हरिणी या तु — °) K4 D1-2 2 गृह्य तिष्ठति;
 T1 G1 4 M पिवति प्रमो (for गृह्य गच्छति) — °) Śi K
 D2 D1-2 2 तु (for सा)

38 °) D2 जनयित्री (for या जनित्री) — °) G1 प्रसूया
 (for प्रगृ) D2 च (for सा) — °) Śi K1 2 Dn D1 2
 नष्ट (for विष्ट) — °) Śi K1 2 4 D2 सा (K1 स; D2
 या) तु नाग प्रसूयते (=36^d)

39 °) B2 या; T2 स, M च (for सा) — °) K2
 लोहितायिति, D2 यति, T2 ता धात्रि, G2 'थेति (for
 यनिर) S (except G2) [ए]व (for [ए]व) — °) Śi K1
 कदम्बे B2 T G1 M तु, D2 [अ]भि, G2 4 प्र (for हि)
 B1 गृह्य (for पूज्य)

40 °) B2 G2 यदा (for यथा) K1 2 रुद्रास्, G2
 रौद्रस् (for रुद्रस्) — °) D2 प्रमदा अपि (for 'स्वपि)
 — °) Śi कार्याथैस्; D2 मासार्थैस् (for कामार्थैस्) K2 D1
 दृश्यते; B1 ईक्ष्यते (for इक्ष्यते)

41 °) B2 कुमारीणा — °) S1 K1 2 तु चै, D2 परि
 (for महा) — °) To avoid hiatus, S1 K B1 2 4 D2
 D1-2 T M अशिवा (for अशिवा') S1 शिवास्तथा, B1
 शिवास्तुत, D1 तथा शिवा, T1 G1 शिवा महा, T2 G2 4
 M शिवा स्मृता B2 Dn G2 शिशूनां अशिवास्तत

42 °) S (except G2) एव (for ये च) G2 'गण
 प्रोक्त. — °) K2 चै ग्रहा; B2 विग्रहा (for ये ग्रहा) — °)
 Śi K1 2 राजञ् (for नाम) — °) K2 मनीषिभि' (for
 शरी)

43 °) S (except G2 M1) कुर्वान् (for कार्य) — °)
 D2 D2 स्नान (for स्नान) D2 धूपस् (for धूप) K B4 D2
 D1-2 4 T G1 2 4 तथा (for अथ) K4 B1 D1-2 [अ]र्चन,
 T1 G1 जप (for [अ]ञ्जनम्) M स्नानधूपान्ज (M1 पास)ना
 दिभि' — °) Śi K1 (m as in text) 2 वस्तुद्वर्तनमम्यग;
 K2 B2 Dn D1 2 बलिकर्मोपहाराश्च; B1 T1 G1 M 'हारीश्च,
 T2 G2 4 हार च — °) D1 2 [ह]ष्टा; T2 G2 4 M1 [ह]ज्या
 (for [ह]ज्या)

44 D2 om 44 — °) B2 4 Dn D2 2 G2 अभ्यर्चिता,
 T1 G1 एवा (for एते) D1 सम्यक् (for सर्वे) — °)
 K2 D2 D2 शुभा; T1 भान् (for 'भ) — °) T1 G2 2 4

एवमेतेऽर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
 आयुर्वीर्यं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥ ४४
 ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
 तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४५
 यः पश्यति नरो देवाञ्जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४६
 आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४७
 अवमन्यति यः सिद्धान्क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४८
 उपाघ्राति च यो गन्धात्रसांश्चापि पृथग्विधान् ।

उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ४९
 गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संपृशन्ति नरं भुवि ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५०
 आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५१
 अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं क्वचित् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं पैशाचं तं ग्रहं विदुः ॥ ५२
 यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ५३
 वैकुण्ठ्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सत्त्वं तस्य तु साधनम् ॥ ५४

M दीर्घ, T₂ दिव्य (for वीर्यं) T₁ G राज्य च (for राजेन्द्र)
 — ^a) B₄ कुर्यात् (for सम्यक्) Ś₁ K₁ ३ ४ D₃ ६ पूज्य
 (for पूजा) T₂ G₁ ३ ४ नमस्कृतै (for नमस्कृता)

45 ^a) T₁ G₁ षोडशकाद् (for तु षोडशाद्) — ^b) T₁
 न (for ये) T₂ ग्रहति (for भवन्ति) — ^c) B₂ अनहं
 (for तानह) — ^d) K₁ महेश्वरी, K₂ 'री (for 'रम्)

46 ^a) K₄ M₂ देव (for देवान्) — ^b) T G₂ ४ जा
 ग्रन्वा — K₃ om 46^c-47^b — ^c) =47^c, 48^c, etc, etc
 G₂ ४ उन्माद्य तु (for उन्माद्यति) T₁ उन्मादि तु क्षिप्रमेव
 — ^d) Dn दैव (for देव)!

47 K₃ om 47^{ab} (cf v l 46) The sequence of
 K₃ is extremely confused, it is ignored here — ^b) S
 (except G₂) transp य and नर — ^c) D₂ ३ च (for
 तु) — ^d) B transp 47^d and 48^d Ś₁ K₂ ३ D₁₋₃
 विज्ञेय (for स ज्ञेय) Ś₁ K₁ ३ च, T₁ हि (for तु)

48 G₂ ४ om 48, K₃ om 48^{ab} — ^a) Ś₁ K (K₃
 om) D₁ ३ अवमन्यति, T₁ G₁ 'मन्येत, T₂ अवेक्ष्यते हि
 Ś₁ K (K₃ om) D₁₋₃ य, D₂ व (for य) Ś₁ क्रुद्धा,
 K (K₃ om) D₁₋₃ ६ सिद्धा, D₂ क्रुद्धान्, T₂ सिद्ध (for
 सिद्धान्) — ^b) D₂ क्रुराश्; M क्रुद्धश् (for क्रुद्धाश्) M₁
 चाभि- (for चापि) D₂ विशति य, T₁ G₁ M शपत्यपि
 (for शपन्ति यम्) K₄ D₁₋₃ च (for यम्) Ś₁ सिद्धाश्च
 शमयति य; T₂ सिद्धान्पश्यत्युपेत्य च — K₁ (hapl) om
 48^d-49^c — ^d) B transp 47^d and 48^d D₄ ६ 'गण'
 (for 'ग्रह') — After 48, G₂ ४ read 52

49 K₁ om 49^{abc} (cf v l 48), G₁ om 49-50
 — ^a) K₃ D₁ ३ उपघ्राति तु (D₁ च); B₁ T₂ G₄ M उपा-
 (G₄ 'प)प्रायति, B₄ उपजिघ्रति K₄ D₂ ३ तु (for च)

D₂ य गत्वा (for यो गन्धान्) — ^b) D₂ तासां; T₂ नृणां
 (for रसान्) T G₄ M चापि (for चैव) K₃ विशेषत,
 D₂ पृथग्विध — K₃ om (hapl) 49^d-50^c — ^d) Ś₁
 K₂ D₂ ३ वि- (for स) B₂ ४ D₂ T₁ M₁ राक्षसग्रह

50 G₁ om 50, K₃ om 50^{abc} (cf v l 49) — ^a)
 B₄ या, D₂ ये, T₁ यद् (for य) — ^b) B₁₋₃ D (except
 D₂ ३) G₂ सविशति (for 'स्पृशन्ति) B₁ नन, T₂ M₂ नरा
 (for नर) — ^d) Ś₁ B₁ D₂ गधर्व S (except G₂, G₁
 om) उच्यते (for एव स)

51 B₁ ३ D (except D₁₋₃ ६) transp 51 and 52
 — ^a) Ś₁ K₁₋₃ B₁ T₁ G₁ M तु, T₂ G₂ [अ]पि (for च)
 Ś₁ त, K₁ यां, G₂ क (for य) K₁ यक्ष; T₁ वृक्ष, T₂
 कामा, G₂ ४ कामात् (for यक्षा) — ^b) K₁ G₄ पुरुष; K₄
 पौरुष, T₂ G₂ पुरुषान् — K₃ lacuna for 51^{cd} — ^d) B₂
 ग्रहो गधर्व एव स (of 50^d), B₄ साधन तत्र सस्तुत, G₂ ४
 पैशाच त ग्रह विदु (=52^d)

52 G₂ ४ read 52 after 48 B₁ ३ D (except
 D₁₋₃ ६) transp 51 and 52 T₂ om 52 — ^a) B₄
 अभि (for अधि) K₁ ३ ४ ये (for य) D₂ क्षिप्र (for
 नित्य) — ^b) B₁₋₃ Dn D₁ ४ ६ G₂ प्रति (for क्वचित्)
 — ^d) B Dn D₄ ६ G₂ ग्रह पैशाच एव स, G₂ ४ ज्ञेय सिद्ध-
 ग्रहस्तु स (=48^d)

53 ^a) Ś₁ पर, K₁ ३ सर्व, D₄ G₂ तस्य (for यस्य)
 T₁ G₁ M प्रकुपितैश् — ^b) Ś₁ K₂ D₂ ३ M₂ मुह्यति, D₂
 माद्यति (for मुह्यति) — ^c) G₂ तत (for स तु) — ^d)
 M₂ विधान (for साधन)

54 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₂ ३ चापि (for चैव) — ^b) T₁
 G₁ M₁ चैव (for चापि) — ^d) S₁ B Dn D₂ ३ साधन (B₁

कश्चित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः ।
 अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५५
 यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
 अतः पर देहिनां तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः ॥ ५६

अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचि नित्यमतन्द्रितम् ।
 आस्तिकं श्रद्धधानं च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ५७
 इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
 न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवं महेश्वरम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २१९ ॥

२२०

मार्कण्डेय उवाच ।

यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
 अथैनमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १
 इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
 तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २
 स्वाहोवाच ।
 दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।

बाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ॥ ३
 न च मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः ।
 इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४
 स्कन्द उवाच ।
 हव्यं कव्यं च यत्किञ्चिद्विजा मन्त्रपुरस्कृतम् ।
 होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्यतम् ॥ ५
 अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः ।

शास्त्र) (for सख) Ś1 K1 १ प्र, D2 हि (for तु) M1
 साधयेत् (for साधनम्) Dc सख साधनशास्त्रत
 55 °) K3 कश्चित्, T1 किञ्चित्, G2 कश्चित् (for कश्चित्)
 K1 4 Dc क्रीडितुकामो, K3 क्रीडितुकामो, D1 क्रीडनकामो,
 T2 G2 क्रीडनकामो K3 4 Dc D1-3 १ M वा, B4 T2 G1 १
 हि (for वै) — °) T1 इतु* (for भोक्तु*) B4 [अ]परे,
 D1 [अ]पि वा; T1 G2 4 ग्रह, T2 [अ]प्रत (for [अ]पर)
 — T2 om 55^{cd} — °) Ś1 K1 १, D1 अतिक्रामस; D2 रति
 कामस् (for अभिकामस्) — °) B2 T1 G1 १ 4 M2 [ए]व
 (for [ए]व) M2 त्रिविधा ग्रहा

56 °) Ś1 K1 १ D1-3 १ यावत्सप्त वर्षाणि — °) B1
 तावत्येते (for भवन्त्येते) D1 नृणाम् (for नृणाम्) — °) S
 (except G2) तु मर्याना (for देहिनां तु) — °) S (except
 T1 G2) तुल्यो (for तुल्यो) D2 ज्वरो भवेत् (by transp)
 K4 नर, S (except G2) जरा (for ज्वर)

57 °) Ś1 K1 १ यग्राम (for य दान्त) — °) D4 ०
 G2 शुद्धाचार च, M1 दैवतपर (for श्रद्धधान च)

58 °) S (except G1 १) मनुष्याणां — °) K3 4
 D1-3 १ T1 G1 नरान्, G2 सदा (for ग्रहा) — °) K3 G1
 ग्रहो, K4 D2 १ १ T1 ग्रहा, D1 देव (for नरान्) K2 देवो
 महेश्वर, S (except G2 M1) देवे महेश्वरे

Colophon — Major parvan Ś1 K1 १ T2 G2 4

आरण्य — Sub parvan G1 मार्कण्डेयसमस्या B1-3 D
 G2 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस
 (Dc रसोपाख्यान) — Adhy name B2 4 Dn1 n2
 D4 ० T2 G2 कुमारोत्पत्ति, G1 कुमारचरित्रे ग्रहानुकथन; G2
 ग्रहादेश — Adhy no (figures, words or both) Dn1
 n2 229, Dn2 228, D1 232, T1 221, T2 G1 १ 4 M
 (M2 inf lin) 220 (M2 orig 224) — Śloka no
 Dn1 55, Dn2 n2 59, D1 ० 60

220

1 °) B1 तत्त् (for एतत्) B2 कृत प्रिय (by
 transp), S (except G2) प्रकीर्तित

2 °) Ś1 K1 १ तदा (for तत)

3 °) D2 ज्ञानात् (for बाल्यात्)

4 °) K1 B Dn D4 ० G2 स (for च) — °) T2
 पुत्रक (for पावक) — °) T1 G1 M वस्तु (for वास)
 — °) T1 G1 वाह; M वास (for वस्तु)

5 °) B4 पवित्र हि (for च यत्किञ्चिद्) — °) B1 4 G1
 द्विज (for द्विजा) K4 B2 Dn D4 ० G2 द्विजानां मन्त्रस्तु
 (D4 ० G2 *स्कृ)त — °) B1 होमस्त्वग्नौ (for होष्यन्त्यग्नौ)
 D2 तदा (for सदा) T1 सर्वे (for देवि) — °) K1 सम
 क्षुति, B2 (m as in text) सदा हुत, B4 Dn D4 ० G2

एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।

पावकेन समायुक्त्वा भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७

ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।

अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ८

रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।

हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९

उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना ।

आस्ते गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः ॥ १०

संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।

सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ।

आसक्तमन्यद्दृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥ ११

त एते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।

तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशनाः ॥ १२

एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।

अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १३

अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।

व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १४

मिञ्जिकामिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।

नमस्कार्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता ॥ १५

स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः ।

समुद्धृत.

6 ^a) B₂ होष्यति (for दास्यन्ति) — ^b) D₅ सधृता', T₂ सुधृता K₃ B₄ D₅ सत्पथि; G₂ ५ 'थ- (for 'थे)

7 ^a) K₁ ३ D₂ D₃ ६ M₂ एवमुक्त्वा K₁ ३ तदा (for तत) — ^b) T₁ G₁ स्कन्देन तु सुपूजिता — ^d) Ś₁ K₁ ३ भक्ता, B₄ तत्र, T₁ G₁ तत (for भर्त्रा)

8 ^a) G₄ अतो (for ततो) — ^b) S (except G₂) अभाषत (for अथाब्रवीत्) — ^d) Ś₁ K₁ ३ G₁ त्रिपुरार्दनम्, M₁ ते महेश्वर

9 ^a) B₄ पुत्रेण (for रुद्रेण) — ^d) D₁ G₁ अपराजित

10 ^a) S₁ K₁ ३ तु (for च) — D₂ om (hapl) from सिक्त (in 10^b) up to शुक्र (in 11^b) — ^b) S (except G₂) शुक्र (for शुक्र) — ^c) Ś₁ K₁ ३ D₂ (before corr) ३ अस्ते, K₄ B₂ 4 D₀ D_n D₃ (by corr) ५ ३ G₂ अस्मिन् (for आस्ते) — ^d) Cf 15^a Ś₁ K₁ ३ मिञ्जिका (K₃ का) मिञ्जिको (Ś₁ 'के), K₄ मञ्जिकामञ्जिक, B₄ मिञ्जिकामिञ्जित, D₂ मिञ्जिकामिञ्जिक, T₁ G₁ M₁ मुजको मुज (M₁ 'जि)का, T₂ मिजिरो मिञ्जिका, G₂ ५ मुञ्जि (G₄ मुष्टि)को मुष्टिका, M₂ मुजिको मुञ्जिका K₄ B₁ ३ T G₁ ३ ५ M₁ तत, D₀ च यद्; M₂ तथा (for यत) — After 10 S (except G₂) ins

1081* मिथुनं चै महाभाग तत्र वृद्धसंभवम् ।

11 D₂ om 11^a (of v l 10) — ^a) T₁ G₁ समृत S₁ K₁ लोहितोदेवि, K₄ ताहे तु, D₅ त हेतु, T₁ G₁ ते देशे, G₂ ५ M 'तोदेशे (for 'तोदे तु) T₂ द्रुत लोकहितो देशे — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ ३ शुक्र; T₁ शुद्ध; T₂ M₁ शुक्र; G₁ ३ ५ M₂ शुक्र (for शुक्र) K₁ इवापतत्, K₄ अवाप्तवान्, B₄ समापतत्, T₁ G₁ ५ M अपातयत् (for अवापतत्)

B₂ शुक्राशयमवाप्य तत् — ^c) G₄ [अ]माव् (for [अ]न्यद्) — ^d) Ś₁ K₁ ३ चापि (for चैव) — ^e) Ś₁ K B₂ ३ Do D₁ ३ ३ एतत् (for एव) T₁ G₁ M₂ [अ]भवत् (for [अ]पतत्)

12 ^a) Ś₁ K₁ ३ ५ तदेते, B D (except D₂ ३) तत्र ते (B₁ एते हि); T₂ एतेषु, G₂ ५ एते तु (for त एते) — ^b) G₄ गुह (for गणा) Ś₁ मनीषिणा, B₂ महर्षिभिः — T₁ G₁ om (hapl) 12^a-14^b — ^c) B₁ एव (for तव) Ś₁ K₁ ३ Do D₁ ३ T₂ G₄ M त एव (Ś₁ भवति; K₁ भवते, K₂ सतस्ते; K₃ तव ये, D₀ तवैव; D₁ न चैते; D₂ तवैते) पार्षदा घोरा — ^d) Ś₁ T₂ एतेषि (for य एते) Ś₁ B₁ ३ D_{n1} n₂ D₁ ५ ३ पिशिताशिना

14 Before 14, K₂ B D (except D₁ ३ ३, D₂ marg see m) S (T₁ G₁ om) ins मार्कण्डेय उ' (rosp मार्कण्डेय) — T₁ G₁ om 14^{ab} (of v l 12) — ^a) K₄ अर्धं (for अर्कं) B₁ D₂ च (for तु) T₂ मे (for ते) — ^c) S (except G₂) व्याधे' (for व्याधि) D₂ 'र्थाय (for र्थं च) B₂ तु (for च) — ^d) Ś₁ K Do D₁ ३ ३ T₂ पूजा Ś₁ K D₁ ३ ३ समतत', T₁ G₁ ३ ५ M अथारभेत्; T₂ यथा यत (for समां)

15 ^a) Cf 10^d Ś₁ K₁ मिञ्जिकामिञ्जिकश् (K₁ का); K₃ 'मिञ्जित, K₄ D₂ मञ्जिकामञ्जिक; D₂ मञ्जिकामिञ्जिक, T₁ G₁ मुजको मुजका, T₂ मजको मजका, G₂ ५ M मुञ्जि (G₄ मुष्टि, M₂ मुज)को मुष्टि (M मुञ्जि)का — ^d) K₂ Do D₁ ३ ३ लोकानां (for याला) D₂ दामम् (for हितम्)

16 ^b) K₂ D₂ विद्धिका; T G₁ ३ ५ वृक्ष (T₂ G₂ 'क्षि)ना (for वृद्धिका) — ^c) Ś₁ K₁ ३ Do D₂ ३ ३ नार्यो (for

बृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥ १६
 एवमेते पिशाचानामसंख्येया गणाः स्मृताः ।
 घण्टायाः सपताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥ १७
 ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
 गुहस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाय्य धीमता ॥ १८
 एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
 पताका कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥ १९
 यानि क्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
 तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ २०
 स संभृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।
 शुशुमे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः ॥ २१
 तेन वीरेण शुशुमे स शैलः शुभकाननः ।

आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुकन्दरः ॥ २२
 संतानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ।
 पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ २३
 कदम्बतरुषण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ।
 दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुमे श्वेतपर्वतः ॥ २४
 तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे चैव महर्षयः ।
 मेघतूर्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः ॥ २५
 तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा ।
 हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् ॥ २६
 एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ।
 प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २२० ॥

देव्यो)

17 °) B₁ s Do D₄ s G₂ M एवमेव, T G₁ s 4
 ए(T₂ ते)धामेव (for एवमेते) — °) Dn₁ ns D₁ 4 s G₂
 असंख्येय T₁ G₁ s 4 गुणा (for गणा) — K₂ om
 (?hapl) 17^c-19^d

18 K₂ om 18 (of v1 17) — °) Ś₁ K (K₂ om)
 D₂ s s ऐरावणस्य, G₂ एतावतस्य — °) T₁ G₁ स्मृते (for
 श्रुते) K₄ D₂ वैजयन्त्या विनिश्चले; T₂ G₂ 4 वैजयन्त्या विभू
 धिते — °) S (except G₂) गुहाय (for गुहस्य) Ś₁ K₁ s
 द्वय (for स्वयं) — °) Dn₂ D₁ s क्रमेणा (for शक्रेणा)
 B₁ [अ]प्यति, B₂ [ए]वास्य, Dn₂ [अ]प्यथ; D₂ [आ]नम्य
 (for [आ]नाय्य)

19 °) D₂ T₁ G₁ तस्य (for तत्र) — °) Ś₁ शक्रे (for
 स्कन्द) — °) D₁ श्वेता तु (for पताका) — °) K₂ Do
 D₂ s s तु (for च)

20 °) K₄ वै सदा; D₂ वै पुरा, G₂ 4 तानि वै (for वै
 तदा) — °) Ś₁ K D₂ s s सार्धे (for देवो)

21 °) Ś₁ K₂ D₂ s सुसवृत्त, K₁ स सवृत्त, K₂ D₂
 सुसवृत्त, B₂ स सम्भृत — °) B₄ मृत्यं (for देव) K₄
 सह, G₁ तदा (for तथा) — °) T₂ G₁ s मानञ्चि(G₁
 चि)या वृत

22 °) K₄ काल; M₂ गिरि (for शैल) — °) Do
 आदित्यम् (for लेन) Do G₄ M₁ [ए]व (for [ह]व)

23 Ś₁ om (hapl) 23^c-24^b — °) M₁ चापि (for
 चैव) — D₁ om (hapl) 23^d-24^c — °) B₂ 4 जवा

(for जपां) Do जराशोकवल्लैस्तथा

24 Ś₁ om 24^{ab}, D₁ om 24^{abc} (of v1 23)
 — °) K₂ 4 D₂ Dn₁ ns D₂-s 'खड्गे (for 'पण्डे') — °)
 Do तथा (for अपि) — T₂ om 24^c-25^d — °) K₄
 पितृ (for पक्षि) T₁ G₁ M चापि (for चैव) B₄ दिव्य
 पुष्पफलेश्चैव

25 T₂ om 25 (of v1 24) — °) M₂ चापि (for
 सर्वे) — °) B₁-s Dn D₄ s G₂ सर्वे देवर्षयस्तथा — °)
 Ś₁ K D₂ s T₁ G₁ र्वै; D₂ निभै (for 'रवा) G₂ 4
 चापि (for चैव) — °) Ś₁ K D₂ s s 'निभस्वने, D₁
 समस्वनै

26 °) Ś₁ K₁ s D₁-s G₂ 4 M₁ देवा (for दिव्या)
 Ś₁ K₁ s Do D₁-s s स; K₂ स (for च) — °) B Dn
 D₄ s G₂ नृत्यते; Do नृत्यत (for नृत्यन्ति) T₁ G₁ [अ]प्सर
 रसां गणा; Do [अ]प्सरससदा — °) D₂ सर्वं (for तत्र)
 — °) S (except G₂) शुशुभे (for श्रूयते)

27 °) D₂ सञ्चित, S (except G₂) मास्थित — °)
 Ś₁ K₁ s प्रेक्ष्य च, K₄ D₂ s प्रेक्ष्य त, B₂ s S (except
 G₂) वीक्षते (for प्रे) — °) T₁ G₁ s M न च (M₁ चा)
 ग्लायत दर्शनात्

Colophon om in B₂ Dn D₄ s G₂ — Major parvan
 Ś₁ K₂ T₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan K₂ 4 B₁ s
 Do D₁-s s M₂ (all om sub parvan name) mention
 only आंगिरस — Adhy name T₂ कुमारोत्पत्ति; G₁

२२१

मार्कण्डेय उवाच ।

यदाभिषिक्तो भगवान्सेनापत्येन पावकिः ।
 तदा संप्रस्थितः श्रीमान्दृष्टो भद्रवटं हरः ।
 रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ १
 सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन् युक्तं रथोत्तमे ।
 उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितः ॥ २
 ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् ।
 सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ॥ ३
 तस्मिन्नथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ।
 विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ४

अग्रतस्तस्य भगवान्धनेशो गुह्यकैः सह ।
 आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ५
 ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ।
 पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ६
 जम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलंकृतः ।
 यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ७
 तस्य दक्षिणतो देवा मरुतश्चित्रयोधिनः ।
 गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह संगताः ॥ ८
 यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ।
 घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ९

कुमारचरित्र — *Adhy no* (figures, words or both)
 D₁ 233, T G₁ 221, G₂ & M (M₂ *inf lm*) 223
 (M₂ orig 225) — *Sloka no* D₁ 27

221

1 °) B₄ यथा (for यदा) M₂ बल° (for भग°)
 — °) B Dc D₄ ° M₁ सेनापत्येन, G₂ & सेनापत्ये तु — °)
 Ś₁ T₂ स (for स) — °) S (except G₂) ततो (for
 हृष्टो) K₄ D₁₋₃ रुद्र°, B₁ तत्र (for भद्र) K₄ नर° (m
 as in text), B₃ तव (for हर°) — °) T₂ पार्वती
 — After 1, S (except G₂) ins

1082* अनुयातः सुरैः सर्वैः सहस्राक्षपुरोगमैः ।

2 °) B₃ Dc₁ T₂ तत्र (for तस्य) — °) B₁ युक्ते (for
 युक्त) — °) T₁ G₁ ततो दिव्य°, T₂ रथो दिव्य, G₂ रथो
 दिव्य°, G₄ रथ शुभ्र (for दिव्य शुभ्र) — °) Ś₁ K D₁₋₃
 सुतेन; B₄ जवेन; M₁ कशया (for कालेन) K₂ B₄ [अ]ति
 (for [अ]भि) Ś₁ K₁ ; B₁ Dn₃ D₂ ; M प्रचोदित,
 D₁ ; प्रणोदित

3 °) Ś₁ K B₁ Dc D₁₋₃ ° श्वराचर — °) T₁ G₁
 सिंहा रथ वहतश्च — °) K₄ D₂ ; नदन्त° (for नदन्त°)
 D₃ च सु (for चारु) K₂ ; B₂₋₄ Dc D₃ केदारा°

4 °) D₃ गण (for पशु°) — °) Ś₁ K₁ ; यात्यु° (for
 भात्यु°) — K₄ om (hapl) 4°-5° — °) Ś₁ K₁₋₃
 D₂ ; स मडिते, D₁ मडित (for सहित) Ś₁ K₁₋₃ सूर्यं

— °) D₁ °चापघने; G₁ ; °चापे घने (for °चापे घने)
 B₃ तथा (for यथा) T₂ सेन्द्रचापयुतो यथा

5 K₄ om 5^{ab} (of v l 4) — °) Ś₁ विमान, B₁
 वनेसौ (for घनेशो) — G₄ om (hapl) 5°-6° — °)
 K₄ B₄ Dn D₄ तु चिर (for ह°) D₂ ° G₂ यान, T G₁ ;
 M₂ भाति (for याति) — °) M₂ नाम (for नर)

6 G₄ om 6^{ab} (of v l 5) — °) Ś₁ K₁ ; Dc
 D₂ ; ऐरावण B₄ °रुद्र (for °स्थाय) — °) K₄ स्वामिसुरै°,
 Dc वेवगणे (for चापि सुरै°) D₁ सुरेश्वर (for सुरै°
 सह)

7 °) Ś₁ जलुकै°; K₄ B₂ ; Dn जम्भकै°, T G₁ ;
 भास्करै° (for जम्भकै°) — °) Ś₁ K₁ M °कृतै°, K₂ Dc₂
 D₁ °कृत (for °कृत) — °) B₁ [अ]मेयो (for [अ]मोघो)
 — °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ; पार्धम् (for पक्षम्) B₁ D₄ °
 S आश्रित°

8 °) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ; G₂ चहव° (for मरत°)
 — °) B₂ Dc D₄ ; बहु° (for वसु) — °) Ś₁ K₁₋₃ Dc
 D₂ सिद्धै° (K₂ Dc D₃ रुद्रै°) साध्यैश्च (for रुद्रैश्च सह)
 G₂ ; सवृत्ता (for °गता)

9 °) Ś₁ K₁₋₃ D₁ ; S (except T₂ G₂) तु (for च)
 — °) B₂ बहुभि° (for सर्वत) — °) Ś₁ K₁ ; चापि; T₁
 युक्तो (for याति) — °) K₂ ; D₁₋₃ T₁ G₁ M तथा
 (for तथा)

10 °) Ś₁ K₂₋₄ D₂ ; चापि; B₂ याति (for चय°)
 — °) T शिरम° (for शिरम°) K₂ ; सित, D₁ T₁ तत

यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः ।
 विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः खलंकृतः ॥ १०
 तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
 परिवार्य शनैर्याति यादोमिर्विविधैर्वृतः ॥ ११
 पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः ।
 गदामुसलशक्तयाद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ १२
 पट्टिशं त्वन्वगाद्राजंश्छत्रं रौद्रं महाप्रभम् ।
 कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसंबृतः ॥ १३
 तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छञ्श्रिया वृतः ।
 भृग्वङ्किरोभिः सहितो देवैश्चाप्यभिपूजितः ॥ १४
 एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः ।
 याति संहर्षयन्सर्वास्तेजसा त्रिदिवोकसः ॥ १५

ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
 नद्यो नदा द्रुमाश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ॥ १६
 नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ।
 स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ।
 सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः ॥ १७
 पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ।
 छत्रं तु पाण्डुर सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ।
 चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाग्निश्च विष्टितौ ॥ १८
 शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्श्रिया वृतः ।
 सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ १९
 गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ।
 सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ २०

(for शितः) B₂ घोरस्त्रिशिरसस्थित, B₄ G₂ ५ सुघोरस्त्रि
 शिरा स्थि (G₂ ५ शि)स*, G₁ सुखोसित्रयिरातत (sic) —^a)
 Ś₁ K₂ ३ D₂ शरो याति, T₁ G₁ यस्त्रिशूल (for याति शूलः)
 11 ^{ab}) G₂ ५ उग्रपाशोय (for तमुग्रपाशो) K₂ ५ Do
 D₁₋₃ S (except G₂) transp वरुण and भगवान् —^c)
 T₁ G₁ शनै* (for शनै) —^d) B₂ Dc₂ बहुभि* (for
 विविधै*)

12 ^a) Ś₁ K₁₋₃ Do D₁₋₃ ५ [अ]य (for [अ]पि) —^b)
 S (except G₂) पट्टस* (for पट्टिश*) —^c) MSS 'सुसुल',
 'सुशूल also —^d) Ś₁ K₁ ३ गैरपि, K₂ Do D₁ ५ गैर्वै*,
 K₄ D₂ गैर्वै (for 'गोत्तमै') B₁ वृत सह रथोत्तमै*

13 ^a) S (except G₂) पट्टस* (for पट्टिश*) Ś₁ K₂
 G₂ ५ च (for तु) B₁ [अ]गमद् (for [अ]न्वगाद्) —^b) K₂
 D₁ ३ T₁ G₁ ३ ५ शस्त्र, T₂ वध्र (for छत्र) B₂ रौक्स; T
 G₁ घोर (for रौद्र) —^c) K₄ चाप्यनुगतो; T₂ G₁ ३ ५
 चानुययौ (for चाप्यनु त) B₁ sm Dn Dc ५ ५ G₂ सेवित*;
 B₂ सेवित (for 'सवृत')

14 S₁ om (hapl) 14^{ab} —^a) S (except T₁ G₁)
 याति (for भाति) —^b) M [S]प्यन्न (for गच्छञ्) — B₁
 om (? hapl) 14^c-17^d —^d) B₄ om च T₁ G₁
 सवृत (for 'पूजित) B₂ ३ Dn D₂ ५ G₂ दैवतैश्चानु (B₂ ३
 भि)पूजित*

15 B₁ om 15 (cf v l 14) —^a) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ५
 तेषां (for एषां) G₁ ३ ५ मध्य (for पृष्ठ*) —^c) T₁
 देवान्, G₁ देव (for सर्वांश्च) Ś₁ K₁ ३ सर्वे महर्षयो याति
 —^d) Ś₁ K₁ ३ च, B₄ हि (for त्रि)

16 B₁ om 16 (cf v l 14) —^a) Ś₁ K₁₋₃ च हि,
 K₄ B (B₁ om) Dn D₁₋₃ G₂ चापि (for चैव) —^b)
 T₂ गधर्वांनुगतास्तदा —^c) Ś₁ K B₄ D₂ ३ ५ T₂ द्रुमा*,
 B₂ Do Dn D₁ ५ ५ G₂ हवा (for नदा) Ś₁ K₁ ३ च
 नागाश्च, K₂ B₄ D₂ T₂ नगाश्चैव, K₄ B₁₋₃ Do Dn D₁₋₃ ५
 G₂ समुद्राश्च (for द्रुमाश्चैव)

17 B₁ om 17^{abcd} (cf v l 14) D₂ transp 17
 and 18 —^a) B₂ S (except G₂) नक्षत्राणा गणाश्चैव
 —^b) B₄ तथा (for च ये) —^c) S (except G₂) श्र
 सर्व (M सर्वा) देवाना —^d) D₂ T₂ सृजत*; G₂ ५ सृजति
 —^e) K₁ दिव्य (for चारु) T₁ G₁ वेगा (for रूपा)

18 D₂ transp 17 and 18 —^b) K₄ D₂ ३ T
 G₁ ३ ५ पितामह, M महेश्वर (for पिना) —^c) S₁ B₁₋₃
 D (except D₂ ३ ५) G₁ ३ च (for तु) T G₁ ३ ५ पांश्वर
 —^d) M₂ [अ]पात (for [अ]धार*) —^e) K₂ समवर्तत
 (for [अ]ग्निश्च विष्टितौ) K_{1m} ५ B₂ ५ Dn D₁₋₃ ५
 विष्टितौ, K₂ विष्टिते (for विष्टितौ)

19 K₂ om 19^{ab} —^{ab}) K₂ Dc₂ T₂ शक्रस्य, B₄
 G₂ ५ शक्रस्तु; M शुक्रश्च (for शक्रश्च) B₁ चैव, B₂ चास्य
 (for तस्य) D₂ transp तस्य and याति —^d) Ś₁ K
 D₁₋₃ सस्तुवन्; Do T₁ G₄ स्तुन्वानो; D₂ अस्तुवन् (for
 स्तुवानो) Ś₁ K Do D₁₋₃ ५ वाहन (for केतनम्)

20 ^a) K₁ ३ विशाखा, Do D₂ T₂ विशा च (for थ)
 —^b) K₂ चित्रसा*, D₂ तिवसा, M₁ मिश्रसा (for मित्रसा*)
 —^c) B₂ M₁ सावित्र्या (M₁ श्री) सहिता सर्वा

21 ^b) T₁ G₁ वृता*, T₂ G₂ ५ सृष्ट; M स्तु (for कृ*)

तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः कृताः ।
 यस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ २१
 स गृहीत्वा पताकां तु यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
 व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
 पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥ २२
 एभिः स सहितस्तत्र ययौ देवो यथासुखम् ।
 अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्भुवा ॥ २३
 रुद्रं सत्कर्मभिर्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।
 शिवमित्येव यं प्राङ्गुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ।
 भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ २४
 देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ।
 अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ २५
 अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्रथः ।

सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ २६
 स्कन्द उवाच ।
 सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
 यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरम् ॥ २७
 रुद्र उवाच ।
 कार्येष्वहं त्वया पुत्र सद्रष्टव्यः सदैव हि ।
 दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वा विससर्जनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
 विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ।
 सहसैव महाराज देवान्सर्वान्प्रमोहयत् ॥ २९
 जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ।
 चचाल व्यनदचोर्वी तमोभूतं जगत्प्रभो ॥ ३०

— After 21^{ab}, M ins

1083* स्वेन स्वेनानुयोगेन सर्वे तेऽनुययुर्हरम् ।

— G₁ om 21^c-22^f — °) K₁ B Dn D₄ ६ G₃ तस्य (for यस्य) — °) K₁ देव्यं (for देवां) B₄ च समुखे (for चम्)°

22 G₁ om 22 (of v l 21) — °) B₁₋₃ Dn D₄ ६ G₃ गृहीत्वा तु (B₁ च) (for स गृहीत्वा) Ś₁ K₃ पताकाया (for कां तु) B₂ Dn D₄ ६ G₃ वै (for तु) — °) Ś₁ K₃ यात्यग्रे (for यात्यग्रे) T₂ G₂ ६ M यात्यसौ राक्षसोग्रत

— K₃ om 22^{ade} — °) D₁ व्याहृतश्च, D₂ आमृतश्च, D₃ आवृतश्च, D₆ व्यावृतश्च, T G₂ ६ ऋषितस्य (for व्यापृतस्य) D₁₋₃ च (for तु) — °) T₂ M₁ रक्षेदो (for यं)

23 °) G₁ स एभिः (by transp) B₁ ३ Dn D₄ ६ G₃ च, B₄ Do तु (for स) B₂ Dn D₄ ६ G₃ देव (for तत्र) — °) Ś₁ K₁ ३ B याति देवो, Dn D₄ ६ G₃ तत्र याति (for ययौ देवो)

24 °) G₂ ६ नित्य (for रुद्र) S₁ K Dc D₁₋₃ ६ रुद्र स्व (D₁ सत्)कर्मभिर्विप्रा — °) M₁ सनातन (for [ह]ह दैवतम्) — °) K₄ D₂ ३ शिव (for शिवम्) D₁ भस्त्विति (for इत्येव) — °) T₁ G₁ अत्र रुद्र, T₂ G₂ ६ रुद्र चैव, M भस्त्रिरूप (for ईश रुद्र) B₂ Dn₁ ns D₄ ६ G₃ पितामह (for पिनां) — After 24^{cd} S (except G₃) ins

1084* एव सर्वे सुरगणास्तदा वै प्रीतमानसाः ।

25 °) Ś₁ चैव, T₂ G₂ ६ त्वेव (for त्वेव) — °) B₄ रक्षित (for आवृत) — °) Dc T₁ ब्राह्मणा (T₁ ब्रह्मण्य)

कृत्तिकासुत

26 °) Ś₁ K₁ ३ T₁ G₁ ३ ६ transp सेन and देवो K₂ [अ]ब्रवीद्ब्रच, B₁ बृहद्ब्रु, D₁ वृते गणै; T₁ G₁ ३ ६ महद्ब्रच (for बृहद्ब्रच) T₂ महातेजा वृषध्वज (for °) — °) = 27^a K₁ मरुत, K₃ Dc₃ मारुत, K₄ मरुत, G₄ मरुत (for मारुत) — Dc om (hapl) 26^d-27^a — °) D₁ G₄ रक्षन्नित्यम् S₁ अरिदम, M₂ अतद्रित

27 Dc om 27^a with the ref (of v l 26) — °) = 26^c K₁ मरुत, K₄ मारुत; G₄ मरुत (for मारुत) K₂ B₂ ३ स्कद — °) B₄ D₂ विभो (for प्रभो)

28 S₁ K₁ ३ ६ D₂ ६ महेश्वर, K₂ D₁ ३ T₂ M महा देव, T₁ G₁ देव (for रुद्र) — °) B₄ कार्ये त्वह — °) Ś₁ K D₂ ३ M₂ सप्रष्टव्य, D₆ सप्रष्टव्य, G₄ सदृष्टव्य — °) G₂ ६ मद्भक्त्या (for भक्त्या च) — After 28, Dc ins an addl colophon

29 After 29^{ab}, S (except G₃) ins

1085* स्कन्द सहोमया प्रीतो जलन्तमिव तेजसा ।
 — °) K₁ तदा (for तत) — °) K₃ D₁ ३ G बभूवोत्पां, T₂ बहु चोत्पा (for बभूवोत्पां) — °) Ś₁ K₃ ६ Dc D₁ ३ ६ देवान्सेन्द्रान्, K₁ ३ देवा मद्रा, B₄ सर्वान्देवान् (by transp), D₂ सेन्द्रान्देवान् S₁ K₁ ३ असोह, B₄ विमोह, D₂ व्यमोह (for प्रमोह)

30 °) G₂ ६ M₂ समूह (for प्र) — °) B₄ चान, G₂ विन (for व्यन) — °) B Dn D₄ ६ G₃ M₂ यमौ

ततस्तदारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ।
 उमा चैव महाभागा देवाश्च समहर्षयः ॥ ३१
 ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसंनिभम् ।
 नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् ॥ ३२
 तद्धि घोरमसंख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
 अस्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शंकरम् ॥ ३३
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ।
 पर्वताश्च शतघ्न्यश्च प्रासाश्व परिधा गदाः ॥ ३४
 निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्देवानीकं महायुधैः ।
 क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ ३५
 निकृत्तयोधनागाश्च कृत्वायुधमहारथम् ।
 दानवैरर्दितं सैन्यं देवाना विमुखं बभौ ॥ ३६

असुरैर्विध्यमानं तत्पात्रकैरिव काननम् ।
 अपतद्गन्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा ॥ ३७
 ते विभिन्नशिरोदेहाः प्रच्यवन्ते दिवोकसः ।
 न नाथमध्यगच्छन्त वध्यमाना महारणे ॥ ३८
 अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरदरः ।
 आश्वासयन्नुवाचेदं बलवदानवार्दितम् ॥ ३९
 भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत ।
 कुरुष्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्वथा भवेत् ॥ ४०
 जयतैनान्सुदुर्वृत्तान्दानवान्वोरदर्शनात् ।
 अमिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् ॥ ४१
 शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्चस्ता दिवोकसः ।
 दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥ ४२

(for प्रभो)

31 °) Do T₁ त, D₆ च (for तद्) T₂ स्कदानन (for तदात्म्य) — °) T G₂ ५ M चापि; G₁ चाथ (for चैव) D₂ G₂ भाग (for भागा) — °) Ś₁ K₁ चैव (for च स) S (except G₃) देवाश्चविगणे सह

32 °) T₁ G₁ ३ ५ रौद्रम् (for घोरम्) — °) D₂ बृह (for मह)

33 °) K₁ B₂ Dn D₄ ६ G₂ वै (for हि) Ś₁ घोरतर सख्ये (for मसख्येय) — °) B₁ जगर्ज, T G₁ ३ ५ गर्जत (for गर्जच्च) — °) D₂ परे (for रणे) — °) D₂ महेश्वर (for च श')

34 °) = 44° K₂ ते, D₆ तद् (for तैर्) T₂ [अ]ने कानि — °) G₁ ५ शतमीश्व — °) B₂ D₆ पाशा (for प्रासा) K B₄ Dc D₂ ३ ६ स, Dn D₁ ५ ६ G₂ [अ]स्ति (for च) Ś₁ K₂ तथा (for गदा')

35 °) Ś₁ K D₁₋₃ ६ विनदद्भि, B₁ निपतति (for निपतद्भि) S₁ महा, K₁ ३ सदा, K₂ Do D₁ ३ ६ तथा, K₄ D₂ तदा, B₁ स्म तैर्; B₂ ततो, S (except G₃) तु तैर् (for च तैर्) — °) Ś₁ महा; K₁ देव्या, K₂ सदा (for देवा) K₃ अथा, B₁ महासृषे, D₆ तथायुधैः — °) K₂ क्षीणेन Ś₁ K₂ तद्बल, B₄ T [अ]भ्यद्रवत्, D₂ व्यध्रमत् (for व्यद्रवत्) — °) B₂ T₁ G₁ ३ ५ M₂ वि (for [अ]पि) T₂ ख चैव दृश्यते

36 D₆ om 36-38 — °) T₁ G₁ निर्ययौ, T₂ M₁ निवृत्त, G₂ विकृत्त (for निकृत्त) Do T₂ नागाश्च, G₂ ५ नाग च (for नागाश्च) — °) T₁ G₁ कृतवर्मायुध महत्

— °) K₁ अर्पित (for अर्दित) — °) T₁ G₁ ययौ (for बभौ) B₂ देवाना च बभौ रणे

37 D₆ om 37 (of v 1 36) — °) K₁ ३ धाध्य; B₂ भक्ष्यमाण, D₂ विध्य, S (except T₂ G₂) धक्ष्यमाण (for वध्य) D₂ ३ S (except G₃) तु (for तत्) — °) T G₁ ३ ५ अभव (for अपत)

38 D₆ om 38 (of v 1 36) — °) K₂ तेन भिन्न; K₃ तेस्त्रिभिन्न; K₄ D₁₋₃ ते भिन्नास्त्रि, Do ते छिन्नास्त्रि (for ते विभिन्न) — °) Ś₁ K₂ प्रच्यवति; K₁ ३ ५ Do D₁₋₃ T₂ प्राद्रवत, B₁₋₃ Dn प्राद्रवतो, B₄ D₂ ६ G₂ M प्रच्यवतो — °) K₂ B Dn D₂ ६ ६ G₂ अधिगच्छति, T₁ G₁ ३ ५ M₂ अभ्यगच्छत — °) M₂ वैल (for 'रणे)

39 °) D₂ जनयद्; D₆ असकृद्, T₁ G₁ अथ त (for अथ तद्) S (except G₂) transp सैन्य and दृष्ट्वा D₆ [ए]व च (for देव) — °) B₁₋₃ Do Dn D₁ ५ ६ G₂ बल भिद्; B₄ D₂ ३ T₂ G₂ M बल तद् (for बलवद्)

40 °) Ś₁ K₂ D₁ शरात्, Dc सुरा, T₁ G₁ स्थिरा (for शूरा) D₁ भिन्नत (for गृह्णत) — °) D₆ om 40° Ś₁ K D₁ ३ मा च, Do नात्र (for मा च) Ś₁ K₂₋₄ Do D₃ (before corr) व्यथास्तु व; D₂ व्यथां कुरु (for व्यथा भवेत्)

41 °) Do D₁₋₃ ३ [ए]तात् (for [ए]नान्) D₆ om from सुदुर्वृत्तान् up to मया सह S (except G₂) दुराधर्षान् (for सुदुर्वृत्तान्)

42 Before 42, T G₁ ३ ५ ins मार्कण्डेय — °) Dc विध्यत (for युध्यन्त) T₂ प्रत्ययुध्यत देवा वै

ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।
 प्रत्युद्ययुर्महावेगाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ४३
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ।
 शराश्च दैत्यकायेषु पिबन्ति स्मासृगुल्बणम् ॥ ४४
 तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ।
 निष्पतन्तो *अदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः ॥ ४५
 तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स्म सायकैः ।
 अपतन्भूतले राजंश्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ॥ ४६
 ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ।
 त्रासितं विविधैर्बाणैः कृतं चैव पराञ्छुग्धम् ॥ ४७
 अथोत्कृष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ।

संहतानि च तूर्याणि तदा सर्वाण्यनेकशः ॥ ४८
 एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
 देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमम् ॥ ४९
 अनयो देवलोकस्य सहसैव व्यदृश्यत ।
 तथा हि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवोकसः ॥ ५०
 ततस्तूर्यप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
 बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ ५१
 अथ दैत्यबलाद्घोराभिष्पपात महाबलाः ।
 दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥ ५२
 ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
 समुद्यतगिरिं राजन्व्यद्रवन्त दिवोकसः ॥ ५३

43 Ds om 43 — °) T1 G1 ते ततस् (by transp)
 T2 G2 4 तु, M1 तान्, M2 तत् (for ते) — °) D2 'रथा'
 (for 'बला') — °) B Dn D4 6 G3 'भागा', T2 'सेना'
 (for 'वेगा')

44 °) = 84° Ś1 [अ]नेकानि (for [अ]नीकेषु) — °)
 K4 क्रुद्धा शस्त्रेण स° — °) B1-3 D4 6 G3 गजा° (for
 शरा°) Ś1 K B1 Dc D1-3 5 'कायेभ्य' (for 'कायेषु) B4
 दैत्याश्च नागकायेभ्य°, T1 G1 2 4 M तदा दैतेयकायेषु; T2
 दैतेयगजकायेषु — °) Ś1 K1 (sup lin as in text) 2
 स्रवति (for पिबन्ति) B Dn D4 6 G3 रुधिर बहु (for
 स्मासृगुल्बणम्) D5 पिबन्तस्त्वसृग्

45 °) K2 देहाद्; B2-4 Dn3 D4 6 G3 देह (for
 देहान्) G4 तु (for वि) — °) B4 विविधु° (for
 निशिता°) — °) B1 2 Dn D4-6 T2 G3 निप (for
 निष्प°) To avoid hiatus, Ś1 K1 2 B1 3 4 हृष्ट°; B2
 Dn D4 5 T G3 M1 [S]म्यद्, D6 G2 4 व्यद्°, G1 M2
 [S]प्यद्° (for *अद्°) K2 4 Dc D1-3 निष्प (K3 निप) तत
 प्रद्° — °) Ś1 नगेभ्य, Dc नगेद् (for नगेभ्य)

46 °) B3 विभिन्नानि (for निर्भि°) Ś1 K3 विनिर्भि
 न्नानि सायकै° — °) K3 B1 4 Dc D1 5 S (except G3)
 न्यप° (for अप°) — °) Ś1 भिन्ना° (for छिन्ना°) S1 K1
 M2 सर्वत (for 'श')

47 °) M2 तु (for तद्) — °) D5 युधि (for युधि)

48 °) D5 G3 तथा, G4 तत्र (for अथ) B1 [अ]कृष्ट,
 G2 4 M1 [उ]हृष्ट (for [उ]कृष्ट) B1 तथा (for तदा)
 B3 कृष्टे°, Dc D2 कृष्टे°, T1 G1 2 4 देवै° (for हृष्टे°) Ś1
 अथोत्कृष्टतमा हृष्टा — °) T1 G1 2 4 हृष्टे सर्वैर (for सर्वै-

देवैर) K D1-3 5 मुदा युतै° (for उदायुधै) Ś1 सर्वे
 देवा मुदा युता, B4 सर्वदेवगणैर्युधि — °) Ś1 K1 2 Dc1
 सहितानि, B1 सन्त°, Dc2 सहस्राणि (for सहतानि) Ś1 K
 Dc D1 2 5 सर्वा° (for तूर्या) — °) B4 G4 [अ]शिपत्°
 (for [अ]नेकश) Ś1 K Dc D1-3 5 तदा (Ś1 K1 2 ततस्)
 तूर्या (D5 सर्वा°) ण्यवादयन्, B1-3 Dn D4 6 G3 प्रावाद्यत
 षनेकश°

49 °) Ś1 K2 B2 Dc Dn1 n2 D3 4 6 G3 'ससक्त',
 B1 2 'सक्त तद् (for 'सयुक्त) — °) K1 'कर्दमी (sup
 lin as in text), D1 'कर्दमै°, T2 'वृषित

50 °) Ś1 सर्वस्व; K2 B D2 G1 4 M अनयोर्, K4
 अजयो, D1 अजेयो; G3 अन्नयो (for अनयो) — °) B Dn
 D4 6 G3 [अ]म्यद्° (for व्यद्°) — D1 om 50^{ea} — °)
 K4 D2 3 तथैव, T2 तदापि; G1 तदा हि; M ततोय (for
 तथा हि) B2 दानवान्घोरान् — °) Dn1 n2 T2 G1 2 4
 M1 वि (G2 4 M1 व्य) निघ्नन्ति दिवोकस°

51 T2 om (hapl) 51-53 — °) Dc3 तत्र; D1
 तथा (for ततस्) — °) K2 बीराणां (for भेरीणां) K1
 'स्वन (for 'स्वना) — °) G2 4 'नादश्च दारुण

52 T2 om 52 (of v1 51) — °) K2 4 निपपात

53 T2 om 53 (of v1 51) — °) B4 वृत; Dc त
 ते (by transp), D2 ततो Ś1 गणै° (for घनै°) — °)
 K1 2 'वर्तित (for 'वारितम्) — °) Ś1 समुद्गत°, K4 समु
 द्यम्य गिरीन्, Dn D5 तमुद्यतगिरि — °) K2 D5 प्राद्वन,
 T1 G1 2 4 विद्रवति B2 M2 दिशो दन (for दिवौ°)

54 °) M तदा° (for अथा°) — Alter 54^{ea}, S
 (except G3) ins

अथामिद्भृत्य महिषो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ।
 पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
 मीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ५४
 अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषद्वारासयन्सुरान् ।
 अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५५
 तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
 व्यद्रवन्त रणे मीता विशीर्णायुधकेतनाः ॥ ५६
 ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
 अमिद्भृत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूबरम् ॥ ५७
 यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः ।
 रेसत् रोदसी गाढं मृमुहुश्च महर्षयः ॥ ५८
 व्यनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।

आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ५९
 तथाभूते तु भगवान्नावधीन्महिषं रणे ।
 सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ॥ ६०
 महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य नानदत् ।
 देवान्संत्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ६१
 ततस्तस्मिन्भये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
 आजगाम महासेनः क्रोधात्सूर्य इव ज्वलन् ॥ ६२
 लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्विभूषणः ।
 लोहितास्यो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ६३
 रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभम् ।
 तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ६४
 स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीम् ।

1086* महाकाय महाराज सजोयमिव तोयदम् ।

— °) Ś₁ K₃ पपाता (sic), K₃ पतिता (for पतता) B₄
 गिरिणा तेन (by transp) — °) Ś₁ K₁ ३ देवसैन्यानि;
 D₀ ३ सैन्य च Ś₁ K B₃ D₀ D₁-३ ३ भारत (for पार्थिव)
 — °) G₃ पातयद् (for प्रापतद्) S (except G₃) युधि
 (for भुवि)

56 °) T₁ G₁ सहसा (for महिष) — °) K₄ B Dn
 D₄ ० T₁ G₁ ३ M₁ विकीर्णां

57 °) K₃ क्षुद्रस्य (for क्रुद्धस्य) — °) K₁ भद्र (m
 रुद्र' as in text) — °) K₃ ३ D₀ D₁ ३ ३ T₃ G₁ ३ M
 स्य (for द्रुस्य) Ś₁ K₃ ३ D₀ D₁-३ ३ M₂ स (for च)
 — °) S (except G₃) स रुद्र (for रुद्रस्य)

58 °) D₂ क्रुद्धो (for क्रुद्धो) — °) Ś₁ स तथा, T₁
 G₁ ३ स तदा, G₃ तरसा (for सहसा) — °) K₃ ३ D₃
 त्रेसत्, B₃ रेजत्; D₁ ३ ररास, T₁ G₁ रसेते, T₃ G₂ ३ M₂
 रसतो, M₁ प्रसतो (for रेसत्) Ś₁ K D₀ D₁-३ ३ तूर्णं (for
 गाढ) — °) D₀ D₃ तदर्षयं; T₃ M [ऋ]षमसवा (M₃
 था) (for मह)

59 °) K₃ विनदश्च; K₄ B₁-३ Dn D₄ ० G₃ अनं; D₀
 व्यनदच्च — °) T₁ निश्चयः; G₁ ३ ३ निश्चयस्य (for निश्चित)
 — °) T₁ G₁ जयमस्माकमित्युत

60 °) S₁ K₁ ३ त(K₃ य)थाभूत च, K₃ D₀ D₁ ३
 (before corr) T₃ तथाभूतेषु; B₃ तेषि; T₁ तेन; G₁ ते
 च, M₃ तेष (for ते तु) — After 60°, T₁ G₁ M ins

1087*

आहूय गुह्यमात्मजम् ।

उवाच सस्मित देवो विधिस्तु पुत्रधिक्रमम् ।

दौरात्म्य पश्य पुत्र त्व दानवस्य दुरात्मन ।

जहि शीघ्र दुराचार द्रष्टुमिच्छामि ते बलम् ।

इत्युक्त्वा भगवान्स्कन्द परिव्रज्य महेश्वर । [६]

अयोजयन्निग्रहार्थं महिषस्य गतायुष ।

तथाभूते तु भगवान्

[T₁ om lines 4-7, G₁ om posterior half of line 3]

— T₁ M₁ om 60°^{cd}, G₁ om 60°^c — °) B Dn D₄ ०

अहनन्; T₃ G₃ ३ अंगत; M₂ आहत (for नावधीत्) — °)

Ś₁ K₃ ३ स (for च) B₃ रणे (for तदा) — °) G₁

दानवस्य (for मृत्यु तस्य) D₁ सद् (for रत्मन)

61 °) T₁ [S]भि; G₁ वि, G₃ ३ M₂ हि (for ऽपि)

D₃ सृष्ट्वा, M₁ सृष्ट (for हृ) — °) K₃ B₃ ३ Dn D₄ ०

G₃ रौद्रो (for रौद्र) B Dn D₁ ३ ० G₃ M चानदत् (for

ना) Ś₁ K₁ ३ रौद्र सोप्यन्वनादभवत्, D₀ रौद्र रुद्रमचोदयत्

— °) D₃ च त्रास, M₃ सताप (for सत्रास) — °) K₃

[अ]ति (for [अ]पि) Ś₁ K₃ दैत्यांश्च प्रत्य(Ś₁ ति)हर्षयन्;

S (except G₃) दानवांश्च प्रहं

62 °) D₁ तस्मिन्सदा (for ततस्तस्मिन्) D₃ रथे, T₃

क्षये (for भये) — °) T₁ G₁ तेजा (for सेन) — °)

K₃ क्रुद्ध (for क्रोधात्) G₃ इवोज्वलन् (for इव ज्वलन्)

63 °) = (var) ३ 218 2° K₃ सभूतो (for

सवीतो) — °) Ś₁ K D₀ D₃ लोहिताक्षो; B Dn D₁ ३ ०

G₃ शो (for स्यो) — °) K₃ B₄ D₁ ३ T₃ G₂ ३ कवच

स्रज, B₃ कवचाद्युत, T₁ G₁ कवचोज्वल, M कवचायुध

64 °) B₁ ३ T₁ G₁ M₃ प्रभ (for प्रभम्) — °)

M₂ देव (for दैत्य) — °) Ś₁ सहसा व्यद्रवद् (by transp)

मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ६५
 सा मुक्ताभ्यहनच्छक्तिर्महिपस्य शिरो महत् ।
 पपात भिन्ने शिरसि महिपस्त्यक्तजीवितः ॥ ६६
 क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
 स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ ६७
 प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
 शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
 स्कन्दस्य पार्षदैर्हत्वा भक्षिताः शतसंघशः ॥ ६८
 दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
 क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्पुर्भृशहर्षिताः ॥ ६९
 तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानग्निर्घनान्खगः ।

तथा स्कन्दोऽजयन्च्छत्रून्स्वेन वीर्येण कीर्तिमान् ॥ ७०
 संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
 शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णाश्रुतिवांशुमान् ॥ ७१
 नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातश्च महेश्वरम् ।
 अथात्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरंदरः ॥ ७२
 ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयायं महिषो हतः ।
 देवास्तृणमया यस्य वभ्रुवुर्जयतां वर ।
 सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्ठकः ॥ ७३
 शतं महिपतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ।
 निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥ ७४
 तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ।

65 °) K₂ चामिता, T₁ चान्विता (for चापि ता)
 — °) K₂ B₁ ३ ४ D₀ D_n D₂ ० G₂ विदारणी, K₄ D₂ ३
 T₁ G₁ विदारणे

66 °) K₂ [अ]भिहनत्, K₃ D₁ ० व्यहरत्; B₂ [अ]भ्य
 द्रवत्, B₄ चाभिहनत्, D_n D₂₋₄ ० G₂ [अ]भ्यहरत्, T₁
 छहनत्, G₂ छलिनत्, G₃ छभिनत्, M₂ छहरत् (for [अ]भ्य
 हनत्) B₂ ३ D_n D₂ ४ ० G₂ तस्य (for शक्तिर्) — °)
 D₀ [S]हरत् (for महत्) — °) D₄ ० G₂ भिन्न (for भिन्ने)
 — After 66, K₂ B D (except D₁₋₃) G₂ ins

1088* पतता शिरसा तेन द्वार पोडशयोजनम् ।
 पर्वताभेन पिहित तदगम्य ततोऽभवत् ।
 उत्तरा कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् ।

[(L 1) B₂ पपात (for पतता) D₂ तदशं (for पोडशं)
 — (L 2) B₂ पतता तेन (for पर्वताभेन) D₀ महत् (for
 समवत्) — (L 3) D₂ [ह]ति (for [अ]द्य)]

67 °) G₁ क्षिप्ता तेन (for क्षिप्ताक्षिप्ता) D₀ च (for तु)

68 °) Ś₁ K₂ ३ B₁ D₀ D₂ ३ ६ शूरैर् (for शरैर्) Ś₁
 K B₁ D₀ D₂ ३ हतैर् (for हता) S (except G₂) प्रायो
 हतेषु शूरैर् — After 68^{ab}, S (except G₂) ins

1089* दानवेषु महाराज तस्मिन्देवासुरे युधि ।

— °) Ś₁ K₁ ३ T G₁ ३ ४ M तथा (M₁ येन्ये) (for शेषा)
 — °) T₁ G₁ जिवास् (for भीतास्) Ś₁ D₂ तत्र (for
 त्रस्ता) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ५ सदा (for सदै) — °) K₄
 B D (except D₂ ३) T₁ G₂ स्कदपारिवदैर् S (except
 G₂) घोरैर् (for हत्वा) — °) B₁₋₃ D_n D₄ ० G₂ च सहस्रश
 (for शत)

69 G₁ om 69^b-71^a — °) B₁ T₁ पिबतश्चैव, D₀

पिबतश्चापि, D₂ M₂ प्रपिबति स्म (for प्रपिबन्तश्च) — °) K₂
 D₂ ३ सैन्यम् (for सर्वम्) B₁ ३ दानवान्सर्वान् — °) K₂
 B₂ D₀ दु खिता (for हर्षिता)

70 G₁ om 70 (of v 1 69) — °) K₁ गणान्, D₂
 घन (for घनान्) Ś₁ वृक्षसघान्हुताशन — °) D₂ सैन्य
 (for शत्रून्) — °) B₁ तेन (for स्वेन) G₄ सैन्येन (for
 वीर्येण) D₂ वीर्यवान्, T G₂ ४ शक्तिमान् (for कीर्ति)
 B₂ स्वेनानीकेन वीर्यवान्

71 G₁ om 71^a (of v 1 69) — °) S (except G₂)
 अभिपूज्य (for वाद्य) T₁ G₁ च शकर (for महे) — Ś₁
 K₁ ३ om (hapl) 71^c-72^b

72 Ś₁ K₁ ३ om 72^{ab} (of v 1 71) — °) B₂ D_n
 D₁ ४ ० G₂ तु (for च) B₁ ३ ४ D₂ T₁ M₁ शर (for
 श्वरम्) — °) K₁ B₁₋₃ D_n D₂ ० G₂ तदा (for अथा)
 — °) D₂ पूज्य (for स्वज्य)

73 °) K₂ ४ B₂ D₁ T₂ G₁ ३ ४ M वर (for वर)
 — After 73^{ab}, S (except G₂) ins

1090* अजय्यो युधि देवानां दानव सुमहाबल ।
 — °) B₂₋₄ D_n D₄ ० G₂ समा (for मया) — °) T₂
 विभीयुर् (for बभ्रुवुर्) K₂ ३ B₂ ४ D₀ D₂ T₂ वर (for
 वर) — °) Ś₁ K₂ समितौ (for शमितो)

74 °) K₂ T M महा (for त्वया) — °) T₁ G₁
 कपिता (for तापिता)

75 °) D₀ चान्यैर् (for चान्ये) — After 75^{ab}, S
 (except G₂) ins

1091* भवतोऽनुचरैर्वीर गणै परमभीषणै ।
 — °) B₁ ४ T G₁ ३ M अजय्य (for अजेय)

अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुपातिरिव प्रभुः ॥ ७५
एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ।
त्रिषु लोकेषु कीर्तिंश्च तवाक्षय्या भविष्यति ।
वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव सुरात्मज ॥ ७६
महासेनेत्येवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ।
अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्बकेन शचीपतिः ॥ ७७
इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २२१ ॥ समाप्त मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥

गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौकसः ।
उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ७८
स हत्वा दानवगणान्पूज्यमानो महर्षिभिः ।
एकाहैवाजयत्सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥ ७९
स्कन्दस्य य इदं जन्म पठते सुसमाहितः ।
स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥ ८०

२२२

वैशंपायन उवाच ।
उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदा समम् ।
जाहस्यमाने सुग्रीते सुखं तत्र निपीदतुः ॥ १

76 °) S₁ K₁ ; B₁ परम (for प्रथम) D₂ S (except G₂) कर्म (for देव) — °) T₂ M देव ख्यात (for ख्यात कर्म) T₁ G₁ ; 4 देव ख्याति गमिष्यति — D₂ om (hapl) 76^{ad}, G₄ om 76^{af} — /) B₂ ; Dn D₄ ; G₂ महाभुज (for सुरा) D₂ सुराश्च तव सत्तम

77 °) K₁ G₂ सेन स्वेवम्, B₂ ; 4 D (except D₁₋₃ ;) सेनमेवम् (for सेनेत्येवम्) G₂ एवमुक्त्वा महासेनः ; G₄ सुरात्मज स्वेवमुक्त्वा — °) B₂ सर्वदैवतै

78 °) Ś₁ om 78^a D₂ G₂ ; 4 गते, T ततो (for गतो) K₂ D₁ रुद्रवट, T₁ भद्रवटाद् D₂ G₂ ; 4 रुद्रे (for रुद्रो) — °) K₂ विनिवृत्ता (for निवृत्ताश्च) — °) G₂ उक्त च

79 °) D₂ महाबळ (for महर्षिभिः) — °) D₂ D₂ M एकाहेन (for एकाहैव) G₁ [अ]मजत् (for [अ]जयत्)

80 °) K₂ य इमः ; T₁ G₁ यो जनो (for य इव) K₁ ; 4 B D G₂ विप्रः (for जन्म) — °) Ś₁ K₂ पठेद्दे (for पठते) K₁ ; 4 B D G₂ पठेज्जन्म समाहितः. — After 80^{ab}, G₂ ; 4 ins lines 61-62 only of a passage given in App I (No 22) — °) S₁ K Dn₂ D₁ ; 3 ; T₁ G₁ ; M₁ मामुयात् (for तामियात्)

Colophon om in K₂ — Major parvan Ś₁ T₂ G₂ ; 4 आरण्य — Sub parvan G₁ M₂ मार्कण्डेयसम (M₂ 'मा' स्या (followed by आगिरस in M₂, which adds समाप्त to both) G₄ 'समाख्या (followed by समाप्त) Ś₁ K (K₂ om) B D₂ D₁₋₃ ; 3 (all om sub parvan name)

mention only आगिरस (D₁ आगिरसोपाख्यान), to it Ś₁ K (K₂ om) B₁ D₁ ; 3 add समाप्त — Adhy name B₂ D₂ Dn D₄ ; 6 G₂ स्कन्दोत्पत्ति ; B₂ M₁ कुमारोत्पत्ति ; G₁ स्कन्दचरितसमाप्ति, M₂ देवासुरयुद्ध — Adhy no (figures, words or both) Dn (Dn₁ marg) 230 (Dn₂ 229), D₁ 234, T G₁ 222, G₂ ; 4 M (M₂ inf lin) 224 (M orig 226) — Śloka no Dn 113, D₁ 84

After adhy 221, K₂ B D₂ Dn D₂₋₆ ins a passage given in App I (No 22), of which lines 61-62 are ins in G₂ ; 4 after line 80^{ab} of that adhy

222

1 °) Ś₁ K D₁₋₃ तान्त्रिभ्रातृ ; T₁ G₁ सर्वेषु (for विप्रेषु) — °) T₂ G₂ ; 4 M च भारत (for महा) — °) K₁ ; विवेशाते K₂ B₂₋₄ Dn₁ D₂ ; 4-6 S (except G₂) तदा (B₂ मा)श्रम (for तदा समम्) — After 1^{cd}, S (except G₂) ins

1092* प्रविश्य चाश्रम पुण्यसुप्ते ते परमस्त्रियौ ।

— °) Ś₁ K₁ ; B₁ D₂ om प्रहस्यमाने, K₂ सहर्षयुक्ते, T₁ G₁ M हसमानेभ्यः ; T₂ G₂ ते भासमाने ; G₂ ; 4 भासमाने तु — /) Ś₁ K₁ ; 4 B₁ ; 3 D₂ D₁ ; 5 (before corr) निषेदतु ; S (except T₂ G₂) न्यपीदत

2 °) T₁ G₁ तेन्योन्य चै, G₂ अन्योन्यस्य (om ते), M तेन्योन्य च, M₂ ते अन्योन्य — °) B₁ ; 3 D₂ D₄ ; 6 T₂

न संविशामि नाश्रामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २३
 क्षेत्राद्दनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
 प्रत्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २४
 प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
 संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २५
 अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
 अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २६
 अनर्मे चापि हसनं द्वारि स्थानमभीक्षणशः ।
 अवस्करे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २७
 अतिहासातिरोपौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ।
 निरताहं सदा सत्ये भर्तृणामुपसेवने ।

सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथंचन ॥ २८
 यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।
 सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ २९
 यच्च भर्ता न पिवति यच्च भर्ता न खादति ।
 यच्च नाश्राति मे भर्ता सर्वं तद्दर्जयाम्यहम् ॥ ३०
 यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।
 स्वलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
 ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्रा मे कथिताः पुरा ।
 भिक्षावलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
 मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मया ॥ ३२
 तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारान्नमतन्द्रिता ।

24 K₃ om 24 (of v. 1 23) — ^b) T G₁ ३ ४ गृह
 भर्तारम् (by transp) — ^c) B₄ Dn D₄ ६ G₃ अभ्यु
 (for प्रत्यु) D₁ 'वदामि (for 'नन्दामि)

25 ^a) K₃ D₁ अमृष्टभाडा, K₄ आमृष्ट', D₄ ६ G₃
 प्रमृज्य'; T G₁ ३ ४ M प्रसन्न' K₁ ३ B₃ Dn₁ n₂ D₃ ४ ६
 मिष्टान्ना, K₃ मुष्टान्ना — ^d) D₁ आसनेनोदकेन च (=24^d)

26 ^a) T₂ सभारा (for 'सभाषा) — ^b) T₁ G₁ M₁
 दुःस्त्रीणा T₁ G₁ ३ ४ M₁ नानुसेविनी T₂ दु स्त्रीसेवन
 वजिता — ^d) M₁ तदा (for सदा)

27 ^a) K₃ ४ D₁₋₃ ६ अस्थाने, B₁ अधर्मे, B₂ Dc₁ Dn
 D₄ ६ G₃ अनर्मे, B₃ अनर्मा, Dc₃ अनन्न; G₂ ४ अनर्हे B₁
 T₂ G₁ ३ ४ वापि, M₂ ना' (for चा') B₂ सहित, B₃ Dn
 D₄ ६ T G हसित, M₂ हसती — ^b) K₃ D₃ द्वार- (for
 द्वारि) — ^c) K₁ ३ ४ B₂ ३ Dc Dn₁ D₂ ४ ६ G₃ M चिर,
 T G₁ ३ ४ [S]पि च (for चिर) — ^d) Ś₁ K B₂ Dc₃ D₂
 T₁ च वर्जयेत् D₁ G₄ निष्कुटे च वि(G₄ चापि)वर्जये; T₂
 निष्कुटे च विसर्जये — After 27, G₁ (which om 28^{abcd})
 repeats 17-18, followed by

1094* निरताह सदा सत्ये पापानां च विसर्जने ।

[Prior half = 28^c]

G₁ cont T G₂ ४ M ins after 27

1095* अत्यालापमसतोष परव्यापारसकथा ।

28 G₁ om 28^{abcd} — ^a) K₁ ३ 'रोषा, D₁ 'रात्रौ,
 T₂ 'रोष — ^b) Ś₁ K₁ ३ 'सानौ, G₄ 'स्थानौ (for 'स्थान)
 Ś₁ K₁₋₃ D₂ T₁ च (D₂ वि-) वर्जयेत्; D₁ विवर्जये G₄
 क्रोधनस्थानवर्जये — After 28^{ab}, T₁ repeats 17-18
 — ^c) T₁ प्रणय निरताह सा — ^d) B₄ T G₂ ४ पापानां

च विव(B₄ 'स)र्जने — ^e) K₃ M₁ सर्वदा Ś₁ K B₂
 D₁₋₃ ६ G₁ M भर्तृरहित — ^f) Dc₃ मामिष्ट न (for न
 ममेष्ट) Ś₁ K₁ ३ कदा' (for कथ')

29 ^a) Ś₁ K₁ ३ यथा (for यदा) T₁ येनाप्रयते
 भर्ता — ^c) S₁ K₁ ३ Dc D₁ ३ ६ 'वर्णकोपेता — ^d) T₁
 G₁ तदा च, T₂ वसामि (for भवामि) T₂ G₂ ४ M व्रत
 धारिणी

30 ^b) S₁ K₁₋₃ B₁ ३ ४ D (except D₂₋₄ ६)
 सेवते (for खादति) — ^c) Ś₁ भर्ता मे (by transp) T₁
 G₁ यच्च भर्ता न चाश्राति — ^d) Ś₁ K₁ ३ ४ B₃ D₂ ३ ६
 तत्सर्वं (by transp)

31 ^a) K₃ यथोपजोष; D₃ G₁ ३ ४ 'पदेश; M₂ यथा
 प्रदेश G₄ निरवा — ^b) G₁ वरानने — ^c) Dc T₁ G₁
 अलकृता T₂ स्वचिता

32 ^a) T G₁ ३ ४ M यश्च (T₁ यथा) धर्म' K₄ गुरु
 हिते (marg sec m as in text), T₁ G₁ कुटुम्बार्थे — ^b)
 T G₁ ४ M कथित (T₂ त) पुरा — After 32^b, S
 (except G₂) ins

1026* अनुविष्टामि त सत्ये नित्यकालमतन्द्रिता ।

— ^c) K₃ ४ Dc D₁₋₃ भिक्षा बलि', B₂ भिक्षां बलि, B₄
 भिक्षाबली G₂ ४ श्राद्धविधि — ^d) K₃ ४ B₁ D₁₋₃ T
 G₁ M स्थालीपाकश्च; B₄ 'पाक च S (except G₂) सर्वश'
 (for पर्वसु) — ^f) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) G₃ मम
 (for मया)

33 ^a) D₂ सर्वास्तान् (by transp) Ś₁ K D₁₋₃
 उपवर्तामि, S (except G₂) अनुवर्तेह — ^b) G₄ अनिदिते
 (for अतन्द्रिता) — ^c) B₂₋₄ D (except D₁₋₃ ३) G₂

विनयाभियमांश्चापि सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३३
 मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ।
 आशीविषानिव क्रुद्धान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥ ३४
 पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
 स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विभ्रियं चरेत् ॥ ३५
 अहं पतीन्नातिशये नात्यश्रे नातिभूषये ।
 नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता ॥ ३६
 अवधानेन सुभगे नित्योत्थानतयैव च ।
 भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषणेन च ॥ ३७
 नित्यमार्यामहं कुन्तीं वीरस्यं सत्यवादिनीम् ।
 स्वयं परिचराम्येका स्नानाच्छादनभोजनैः ॥ ३८

नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
 नापि परिवदे चाहं तां पृथा पृथिवीसमाम् ॥ ३९
 अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा ।
 भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४०
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
 त्रिंशदासीक एकैको यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ४१
 दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
 ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४२
 तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ।
 यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४३
 शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।

चैव (for चापि) T₂ विनयाचारसयुक्ता — ^a) B₂ सर्वा
 नुपा (for सर्वात्मना) B₄ D₄ G₂ सर्वात्मना सदा श्रिता
 34 ^b) T₁ G₁ M₂ सर्वं (for सत्य) Ś₁ K₂ -पातिन,
 Dc D₂ याधिन, T₁ G₁ M₁ -वतिन (for -पालिन) — ^a)
 Ś₁ K₁ ३ भर्तृन्; T₁ G₁ भीता (for पतीन्)
 35 ^a) Dc धर्मो मे (by transp), D₁ यो धर्मो — ^o)
 K₂ ३ सदेव (for स देव) K₂ ३ S (except G₂) स (for
 सा) K₁ ३ नान्यस्य, D₂ T₂ G₂ ३ नार्यास्य (for नान्या)
 — ^a) Ś₁ तस्या B₁ ह्यप्रिय, T₂ न प्रिय (for विप्रिय)
 36 B₂ om 36^{ab} — ^b) K₂ भूषणे, B₄ वृषये; G₄
 भक्षये (for वृषये) D₁ नात्यश्रीयां न भूषये, D₂ नात्यभामि
 न भू — ^o) Ś₁ K₁ ३ च, K₂ ३ B₁ ३ Dn₂ D₁₋₃ ३ T₂
 M [ज]ति; B₂ वा (for [ज]पि) Ś₁ K B₁ D₁₋₃ ३ पर्यवदे
 (K₂ ३ चरे, D₂ वदेत्) B₂ S (except G₂) श्वश्रु परिवदे
 (by transp) — ^a) B₄ तयाह, T₁ G₁ ३ ३ सवाह, T₂
 M जात्वह (for सर्वदा) S (except G₂ M₁) पति (for
 परि)
 37 ^a) K₁ अवधानेन, K₂ अवमा, T₁ G₁ अभ्युत्था (for
 अवधा) — ^b) K₂₋₄ स्थानतयैव, B Dn D₄ ३ G₂ स्थित
 तयैव, T₁ G₁ स्थानावगामि, T₂ G₂ स्थाना भवामि, G₂
 स्थानानिवामि (sic), M₁ स्थानेन चैव M₁ ह (for च)
 — ^o) G₂ भर्तृणां वशगाम्य — ^a) N (except S₁) G₂
 शुश्रूषयैव च
 38 ^o) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) G₂ [ए]तां (for
 [ए]का) — ^a) = (var) 43^d B₂₋₄ Dc₁ Dn D₄ ३
 G₁ ३ पाना (for स्नाना)
 39 Ś₁ om (hapl) 39-43, K₁ ३ Dn₁ om (hapl)
 39^{ab} — ^a) K₂ ३ B₄ Dc D₁₋₃ ३ नैताम्, S (except

G₂) न चापि (for नैताम्) — ^b) B₄ वस्त्रभूषणभोजनैः, Dc
 G₂ M भोजनभूषणे, T₁ वस्त्रभरणभोजनै — K₂ om
 (hapl) 39^c-43^d, D₂ om (? hapl) 39^c-40^d — ^o)
 K₄ नाति, B₁₋₃ Dc₂ Dn₂ D₂ G₂ नाह (for नापि)
 K₁ ३ ३ B₁ ३ D₁ ३ ३ पर्यवदे B₁ D₄ ३ G₂ वाद, B₂ ३
 Dc वाच; D₁ ३ वाह (for चाह) T G₁ ३ ३ M न चाप्य
 तिवदे वाचा — ^a) K₄ पृथां तां (by transp), B₁ पृथां च,
 D₂ ता पृथ्वी
 40 Ś₁ K₂ ३ D₂ om 40 (for Ś₁ K₂ D₂ of v1 39)
 — ^{ab}) B₁ D₂ M अष्टाशीति, G₁ ३ ३ अष्टादश (for अष्टा
 वग्रे) K₁ सहस्राणि (for ब्राह्म) — K₁ om (hapl)
 40^b-41^a K₄ B₁ ३ Dc D₁ ३ ३ S (except G₂) transp
 ब्राह्म and सह B₄ तु, T G₁ ३ ३ च (for स्म) — ^o) B₁
 T₁ G₁ ३ पात्रेषु; Dc पात्रीभिर् — After 40^c, G₁ reads
 41^{bed} 42^{abc}, 40^d, 41^a, 42^d — ^a) T₁ याञ्जिका गृहमेधिन
 (of 41^b)
 41 Ś₁ K₂ om 41 (cf v1 39), K₁ om 41^a (of
 v1 40), T₁ om 41^{ab} — For G₁ of v1 40 — ^b)
 K₄ D₂ ३ M ब्राह्मणा, G₁ याञ्जिका (for स्नातका) — ^o) K₁
 Dc D₂ दासीकमेकैक, K₂ दासीक एकैक
 42 Ś₁ K₂ om 42 (cf v1 39) — For G₁ of
 v1 40 — ^b) K₂ पृषा; T G₁ ३ ३ M तेषा (for येषा)
 T₁ सुसंस्कृत — ^o) Dc D₄ ३ G₂ क्रियते, T G₁ ३ ३ M₂
 भुजते, M₁ दीयते B₄ रुक्मपात्रीषु, T₁ G₁ ३ ३ पात्रेषु
 43 Ś₁ K₂ om 43 (cf v1 39) — ^b) Dn D₄ ३
 G₂ वेद (for ब्रह्म) — ^o) T₂ G₂ पूजयाम स्म (G₂ तात्),
 G₄ पूजयामास — ^a) = (var) 38^d D₂ T₁ G₁ ३ M₁
 स्नाना; T₂ M₂ याना; G₂ धना

कम्बुकेश्वरधारिण्यो निष्कण्ठ्यः खलंकृताः ॥ ४४
 महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः ।
 मणीन्हेम च विभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४५
 तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
 सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ४६
 शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
 पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ४७
 शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च ।
 युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ४८
 एतदासीत्तदा राजो यन्मही पर्यपालयत् ।
 येषां संख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ४९
 अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।

44 G₂ om 44^{ab} — °) T₁ G₁ 4 M₂ दास्य, T₂
 दश (for दासी) T₂ G₄ M₂ सहस्राणा D₅ अष्टाशीति
 सहस्राणि

45 ^b) K₁₋₃ B₁ 3 Dc D₁ 5 S (except T₂ G₂)
 सुवस्त्रा, K₄ D₂ 3 सुवक्त्रा (for सुवर्णां) — °) K₂
 मणिहेम, M मणिहेम B₂ विश्राता, Dn₁ D₁ 3 S (except
 T₂ G₂) विभ्रत्यो — °) Dc गीतनृत्य (by transp), S
 नृत्त (G₂ नित्य) गीत

46 °) T₁ G₁ 2 4 M₂ नामानि (for नाम च) B₄
 रूपाणि (for रूप च) — °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ 5 भोजना
 छादन तथा — °) K₄ सर्वमेव च, T₂ तासामेव च (for
 सर्वा) — °) Ś₁ चापि (for चैव)

47 K₄ om 47 — °) D₂ 5 शत (for शत) S₁
 K₃ दाससहस्राणा, K₁ 2 दासीसहस्राणा; D₁ 5 दाससहस्राणि
 — °) T₂ G₂ 4 M कौतैयस्य महात्मन (= 44^b) — °) T
 G₁ M₂ पात्रं, M₁ पत्रं G₄ दिवारात्रिम् — °) B₁ पूजं
 (for भोजं)

48 ^b) T₁ G₁ 4 M₁ नागशतानि — °) G₂ ययुर
 (for यान्त्रम्)

49 ^b) T G₁ 2 यदोर्वी (for यन्मही) S₁ परिपालयत्
 — °) K₁ 2 D₁ 5 S (except G₂) तेषां, B₂ 3 एषा K₂
 B Dn₁ n₂ M₁ सख्यां (for सख्या) T G₁ 2 4 M₂ विधां,
 M₁ श्रुति (for विधि) B₂ विधायैव (for विधि चैव)
 — °) T₁ G₁ M₁ वि (G₁ च) जानती (for शृणोमि च)

50 ^{ab}) K₄ भृत्याना सर्वेषा (by transp) — °) Ś₁
 K Dc D₁₋₃ 5 जाने (for वेद)

आ गोपालाविपालेभ्यः सर्वे वेद कृताकृतम् ॥ ५०
 सर्वे राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
 एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनाम् ॥ ५१
 मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
 उपासनरताः सर्वे घटन्ते स्म शुभानने ॥ ५२
 तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।
 सुखं सर्वं परित्यज्य राज्यहानि घटामि वै ॥ ५३
 अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
 एकाहं वेद्मि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५४
 अनिशायां निशायां च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
 आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ॥ ५५
 प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।

51 °) K₂ समुत्थायम्, D₅ समुदये (leaving hiatus!)
 — G₁ lacuna for 51^b-53^b — °) D₂ एकाहे K₂ कल्याण
 — °) B₁ 2 Dn₁ D₄ 6 T₂ G₂ यशस्विनि, B₂ नीं,
 Dn₂ n₂ नी

52 G₁ om 52 (cf v 1 51) — °) K₂ 4 B₁ D₁ 5
 साध (for सज्य) T₂ कि सर्वं स ममासाद्य — °) D₁
 परमर्षभा, D₅ कृष्णवल्लभे (for भरत) — °) Ś₁ K₁ 2
 उपासने, K₂ सना (सन) B₄ T G₂ 4 M परा (for
 रता) — °) K₂ B₁ 3 D₂₋₄ 6 G₂ घटति स्म, B₂ Dn D₄
 घटयति, T₁ M₂ घटतेथान्, T₂ G₄ दया याति, G₂ यदा
 याति B₁₋₃ Dn D₄ 6 G₂ वरानने, M₂ यथार्थता

53 G₁ om 53^{ab} (cf v 1 51) — °) K₁ 2 भरम्
 (for भारम्) B₁ अनिद्राम् (for आसक्तम्) — °) K₄
 कृष्य, D₂ दृष्ट (for धृष्य) T₂ महा (for दुरा) — °)
 D₂ सर्वं सुख (by transp) — °) T₁ G₁ वदामि, T₂
 वहामि K₁ 2 D₁ च (for वै)

54 °) D₂ अधृष्य (for अधृष्य) Ś₁ धनदस्येव, K₁ 2
 निधनं — °) K₂ 4 D₁ 2 T₁ G₁ 2 4 M₁ निधि (for
 निधि) Ś₁ K₁ 2 D₂ पूर्व (for पूर्णम्) Ś₁ K B₁ D₁₋₃ 5
 महो (for इवो) — °) D₁ वेद (for वेद्मि) B₁₋₃ Dc
 D₄ 6 कोष (for कोश) — °) B₂ धर्मचारिणी

55 °) T₁ अनिद्रया, G₁ द्राया (for शयां) — °)
 Ś₁ K₁ B Dn₁ n₂ D₂ 5 G₂ सहाया, K₂ सहायात्; K₂
 सहत्या, T₂ सहायां, G₂ 2 4 विहाय B₂ क्षुत्पिपासया
 — D₂ om 55^c-56^b — °) B₁ 2 4 Dc₂ आराधयत्या
 Ś₁ कल्याण्या; K₁ कल्याण्यां, K₂ कल्याणां, G₂ कौतैयान्

नित्यकालमहं सत्ये एतत्संबननं मम ॥ ५६
एतज्ज्ञानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंबननं महत् ।
असत्स्त्रीणां समाचार नाहं कुर्यां न कामये ॥ ५७
तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।

उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ५८
अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभापितुम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

२२३

द्रौपद्युवाच ।

इमं तु ते मार्गमपेतदोषं
वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
यस्मिन्यथावत्सखि वर्तमाना
भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १
नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये

सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ।

यथा पतिस्तस्य हि सर्वकामा
लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥ २
तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः
शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः

(for कौरव्यान्) — ^a) T₂ तुल्य (for तुल्या)

56 D₂ om 56^{ab} (of v1 55) — ^a) G₂ परि (for प्रति) T₁ पतिधर्मं प्रबुध्यामि — ^o) T₂ कार्यम् (for कालम्) B₂m T₂ G₂ मन्ये (for सत्ये) T₁ G₁ M नित्य (M स्य) काल परिचर — ^a) T₁ G₁ चैतत्, G₂ एत; M₂ इतत् B Dc D₄ सवदन, D₂ सर्वं मत; D₂ सवदन; T₂ सवेतन T₂ G₂ महत् (for मम)

57 ^b) B₂ १ S (except G₂) भर्तुः (for भर्तुं) B Dc D₄ सवदन; T₁ G₁ प्रियहित, T₂ सवहन — ^a) Dc D₁ कारये; S (except G₂) रोच (for कामं)

58 Before 58 B₂-4 D (except D₂) G₂ ins वैश उ — ^a) K₁ धर्मचरित; K₂ चचन — ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃ १ transp व्याहृत and कृष्णया

59 Before 59, S (except G₂ M₂) ins सत्या — ^{ab}) D₆ G₁ [अ]सि (for [अ]सि) — ^a) K₂ कामाकार, D₂ कामकार G₂ ४ हि (for हि) G₁ न मा कुरु सखिस्वाहा — ^a) M सापहास K₁ प्रहासितु; B₁ प्रकीर्तित, Dn D₂ (by corr) ४-६ T₁ G₁₋₃ प्रभाषित

Colophon — Major parvan K₁ १ G₁ १ १ आरण्य (G₁ preceded by श्रीमद्) — Sub parvan S₁ K B₁ ४ Dc Dn D₁₋₃ G₁ M₂ द्रौपदीसत्यभामासंवाद, B₂ सत्यभामास; B₂ D₆ ६ G₂ सत्यभामाद्रौपदीस, D₂ द्रौपदीसत्यास

— Adhy no (figures, words or both) Dn 232 (Dn₂ 231), D₁ 235, T G₁ 233, G₂ ४ M₂ (inf lin) 225 (M₂ orig 227), M₁ (erroneously) 125 — Śloka no Dn₂ n₂ 60, D₁ ६ 61

223

1 ^a) K₂ B₁ १ T G₂ इव (for इम) K₄ उपेत्य (for अपेत) B₂ ४ D (except D₁₋₃ १) G₂ मोह (for दोष) — ^o) B₁₋₃ Dn D₄ ६ G₁ १ अस्मिन्, Dc D₁ ६ तस्मिन् (for यस्मिन्) D₆ पथि, T₂ G₁ सह (for सखि) — ^a) Ś₁ उद्वेत्स्यसि; K₁ १ इच्छेत्स्य, B₁ आच्छिष्य; D₁ आत्सेत्स्य; T₂ भाजेष्य; G₁ १ ४ आकर्षे (for आच्छेत्स्य)

2 ^a) B₁ मन्ये; S (except G₂) किञ्चित् (for सत्ये) — ^b) B₁ च देवकेषु; B₂ १ Dn D₄ ६ G₂ सदेवकेषु — ^o) K₁ दैवत, B₂m Dn₂ n₂ D₄₋₆ G₂ तुभ्यति, B₄ Dn₁ तस्य तु (for तस्य हि) K₁ तस्य कामा; K₂ सर्वकामो; K₄ सर्वल्लोका, B₁ D₂ सर्वकामान् — ^a) B₁ D₂ दद्यात् (for लभ्या) B D (except D₁₋₃ १) G₂ प्रसादात् Ś₁ K₁ १ G₁ कुपिते च (for तस्य)

3 ^b) B Dn D₄ ६ G₁ १ [उ]त्तम (for [अ]द्भुत) — ^o) Ś₁ सुख तथैव, B₂ तथैव गन्ध — ^a) K₂ ४ स्वर्गस्य, T₁ स्वर्गे च K₁ B₁₋₃ Dc T₁ G₂ ४ लोके K₁ (by

स्वर्गश्च लोको विपमा च कीर्तिः ॥ ३
 सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं
 दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
 सा कृष्णमाराधय सौहृदेन
 प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४
 तथाशनैश्चारुभिरड्यमाल्यै-
 दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
 अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा
 त्वामेव संश्लिष्यति सर्वभावैः ॥ ५
 श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः
 प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
 दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन
 पाद्येन चैव प्रतिपूजय त्वम् ॥ ६
 संप्रेषितायामथ चैव दास्या-

मुत्थाय सर्वं स्वयमेव कुर्याः ।
 जानातु कृष्णस्तव भावमेतं
 सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७
 त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतिस्ते
 यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
 काचित्सपत्नी तव वासुदेवं
 प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥ ८
 प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्तु-
 स्तान्भोजयेथा विविधैरुपायैः ।
 द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य
 मिद्यस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥ ९
 मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा
 संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् ।
 प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ

corr) ३ ४ Do D₂ ३ ६ विमला, B Dn D₁ ४ ६ G₃ विपुला,
 T G₁ ३ ४ M विविधा (for विपमा) T₂ G₁ हि (for च)
 ४ ०) D₂ कृष्ण त्वम् (for सा कृष्णम्) — ०) K₄ परि
 कर्मणा, B₄ T₁ पति (for प्रति)

५ ०) S₁ B₁ ३ G₃ ४ तथाशनैश्च, T₁ ज्ञानासनैश्च (for
 तथाशनैश्च) K₁ B Dc Dns D₁ T₁ G₁ ३ चारुभिरग्र, K₄
 D₂ ३ चारुहिरण्य — ०) K₃ मन्त्रैः; T₁ हासैः, T₂ भावैः,
 G₁ गाढैः (for गन्धैः) — ०) S₁ K₃ यस्या (for अस्या)
 S₁ K₁ ३ ४ सदा, B₄ Dc S (except G₃) तथा (for यथा)
 — ०) K₁ D₁ तामेव B Dn D₄ ६ G₃ तद्विधत्स्व (for
 सर्वभावैः)

६ ०) K₃ स्वयः; Dc D₁ ६ T₁ G₁ M₁ न (for न)
 — ०) D₂ G₁ तस्य; G₄ [उ]त्तिष्ठ (for तिष्ठ) — ०) G₁
 तरसासनेन — ०) B D (except D₁ ३ ६) G₂-४ चैन (for
 चैव) S₁ K₁ प्रतिपूजयेच्च; K₃ येश्च; K₃ ४ D₁-३ ६ यैस्त्व,
 B Dn D₄ ६ G₃ यस्त्व; G₁ यित्वा, M प्रतिपाद्येस्त्व

७ ०) K₄ D₁-३ स्व (for स-) S (except G₃) अपि
 (for अथ) — ०) B₄ काम्य, S (except G₃) चैव (for
 सर्व) S (except G₃) प्रतिकर्म (for स्वयमेव) B Dn
 D₄ ६ G₃ कार्य (B₄ सर्व), Dc कुर्यात् (for कुर्यां) — ०)
 S₁ S (except G₃ M₂) जानाति, K₂ न जातु (for जानातु)
 T₂ चैव भाव (for भावमेत) K₁ D₂ एव; B₃ एन, T₁
 एतत्, G₂ ४ एव (for एत) — ०) S₁ K₁ ३ D₂ मा

(for मां)

८ ०) T₂ वचन (for कथयेत्) — ०) B₂ T₂ परिरक्षणीय
 — ०) B₂ D₄ ६ G₃ कच्चिद् (for काचित्) — ०) K₃ D₂
 विशेत् (for दिशेत्) K₂ हि राग, K₄ विरागा, D₂
 विरक्त; T₂ G₁ विकार (for विराग)

९ ०) S₁ K₂ मान्याश्च, K₁ [अ]मास्यां, K₃ ४ Do D₁-३
 पथ्यां; S (except G₃) रम्यां (for रक्तां) — ०) S₁ K₁ ३
 त्व (for तान्) T₂ G₂ भोजयेस्त्व, G₁ भावयेस्त्व; M₁ पूज-
 येथा (for भोज) — ०) S₁ K₁ ३ Do D₁-३ ६ अपथ्यैर्,
 K₂ च पथ्यैर्, K₄ अपेक्ष्यैर्, B₁ ४ Dn₁ T₂ G₂ ४ उपेक्ष्यैर्,
 B₂ ३ Dns अपेक्ष्यैर्, G₁ अवेक्ष्यैर्, M अभ्येक्ष्यैर् (for अपेक्ष्यैर्)
 K₁ Dnsम विविधै (for अहितै) S₁ K₂ च भर्तुर; K₁
 उपयैर्, T₁ च सत्ये (for च तस्य) — ०) S₁ K₂ विभेष्व;
 K₁ विभेषि, K₃ D₂ विभीष्व, K₄ Do D₂ विभ्यस्व; D₂
 विभास्व, T₁ नित्यस्व, T₂ भिदस्व (for भिद्यस्व) K₃ द्वलै,
 B Do Dn₂ ns D₃ ४ ६ G₃ छलै, T₁ G₁ रियतै (for
 द्वलै)

१० ०) K₄ Dns D₁ मद; D₃ मद (for मद) T G₁
 M तदप्रमाद (T₂ G₁ इद प्रमाण) पुरुषेषु कृत्वा, G₂ ४ नैव
 प्रमाण कुहकेषु कुर्यां — ०) K₄ D₂ ३ T M मान, Do भाग;
 G₁ माना, G₂ ४ माना (for भाव) K₁ ३ B D₂ ३ परि
 (for प्रति) D₂ M₁ मान; T माण, G₁ ४ माणा, G₂
 वाच (for मौनम्) — ०) K₃ B₂ Dn₁ D₂-६ शायं (for

नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ १०
महाकुलीनामिरपापिकाभिः
स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥ ११

एतद्यशस्यं भगवेदनं च
स्वर्ग्यं तथा शत्रुनिवर्हणं च ।
महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा
भर्तारमारोधय पुण्यगन्धा ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

२२४

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयादिभिविप्रैः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
कथामिरनुकुलाभिः सहासित्वा जनार्दनः ॥ १
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मघुसूदनः ।
आरुरुक्षु रथं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥ २

सत्यभामा ततस्तत्र खजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।
उवाच वचनं हृद्यं यथाभावसमाहितम् ॥ ३
कृष्णे मा भूत्तवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः ।
भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४
न ह्येवं शीलसंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः ।

साम्बा) — ^a) Ś₁ K₁ (m as in text) ; न हि ते
(for रहिते)

11 ^a) T₂ महात्म्यकूलीनामिर् (for °कुलीनामिर्) D₂
अपापिकाभिः, M₂ अपालिकाभिः — ^b) Ś₁ K₁ & B₄ D₁
(before corr) ; ; T G₂ ; सखीभिः (for सतीभिः)
Ś₁ K D₁₋₃ सह (for तव) — ^c) K₄ चण्ड्यश्च शौण्ड्यश्च ;
T₁ चण्डप्रचहाश्च G₁ M शौण्ड्य (for शौण्डा) — ^d) K₄
चौर्यश्च, B₁ D₁₋₃ M₁ चौर्यां, T₁ G₂ & चोरा, T₂ G₁ घोरा
(for चौरा)

12 ^a) T₁ G₂ & रहस्य (for यशस्य) B D (except
D₂) G₂ यगदैवतः, T₁ G₁ ; & M वेतन — ^b) D_n तदा,
G₂ यथा (for तथा) — ^c) T₁ G₁ मालाभरणाङ्ग- (for
माल्याभरणाङ्ग) T₁ माला, T₂ G₁ ; & रागैर् (for रागा)
— ^d) S₁ K₁ ; D₂ पुण्यगधेः ; K₂ गधपुण्ये, B₁ पुण्यगधि,
B₄ S (except G₂) गधै

Colophon — Major parvan K₁ ; G₂ & M₂ आरण्य
— Sub parvan K B D₂ D_{n1} n₂ D₁₋₃ G₁ ; द्रौ
पदी (B₄ कृष्णा) सत्यभामासवाद (K₄ सत्यभामाद्रौपदीस)
— Adhy no (figures, words or both) D_n (D_{n1}
marg) 233 (D_{n2} 232), D₁ 236, T G₁ 224, G₂ &
M (M₂ inf lin) 226 (M₂ orig 228) — Śloka no
D_n D₁ 12 (in D₁ this figure is followed by 16)

224

1 ^b) B₁ ; ; (m as in text) ब्राह्मणैः (for पाण्डवै)
— ^c) G₁ रूपाभिः, M₁ कूल्याभिः (for °कूलाभिः) — ^d)
B D_n D₄ & G₂ सह स्थित्वा (for सहासित्वा)

2 K₂ om (hapl) 2^{ab} — ^a) S₁ K₁ तां, K₄ स
(for तै) — ^b) G₂ पाण्डवैर् (for यथावन्) — ^d) S
(except G₂) भारत (for केशव)

3 ^a) B₂ तां तु (for तत्र) — ^b) K₂ जित्वा च, D₂
पूजित्वा ; D₁ अचित्वा ; T₁ रजित्वा ; G₁ सखजे (for खजित्वा)
— ^c) B₂ सत्य (for हृद्य) — ^d) Ś₁ K₁₋₃ B₄ D_n D₁ ; &
M₁ याव (for °भाव) Ś₁ K D₁₋₃ ; समाहिता, T₁
G₁ ; & समन्वित

4 ^a) K₂ ततोत्कटा — In D₄, the portion of the
text from गर (in ^b) up to 3 225 11^a is lost on
a missing fol (343) — ^c) T₁ (? gloss) सदशैर्
(for °सकाशैर्)

5 D₄ missing (of v 1 4) — ^b) D₂ नैव ; G₄ एव,
M₁ स्त्रिय (for नैव) K₂ & D₂ D₁ & G₄ लक्षणा — ^c)
B₁ भामुं (for प्रामु) K₂ D₂ D₂ क्लेशान् ; T₂ काल
(for क्लेश) — ^d) D₁ तथा (for यथा) Ś₁ K₁ D₂
असितेक्षणा

6 D₄ missing (of v 1 4) — ^a) D₂ तु, D₂ हि

प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५
 अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।
 भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वेद्वेति श्रुतं मया ॥ ६
 धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ।
 युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥ ७
 यास्ताः प्रव्राजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ।
 ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥ ८
 तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ।
 विद्धि संप्रस्थितान्सर्वास्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥ ९
 पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः ।
 श्रुतकर्माजुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ।
 सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ॥ १०

सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ।
 अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् ॥ ११
 त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ।
 प्रीयते भावनिर्द्वेदा तेभ्यश्च विगतज्वरा ॥ १२
 भेजे सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ।
 भानुप्रभृतिभिश्चैवान्विशिनष्टि च केशवः ॥ १३
 भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
 रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकवृष्णयः ।
 तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नश्च च भामिनि ॥ १४
 एवमादि प्रियं प्रीत्या हृद्यमुक्त्वा मनोनुगम् ।
 गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ॥ १५
 तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ।

(for च) B₄ कृष्णे (for भूमिर्) — ^b) B₃ भूमिर् (for ह्यं) T₁ निःसृत (for निहत)

7 D₄ missing (cf v l 4) — ^a) K₁ श्रुत्वा (for कृत्वा) — ^b) B₂ प्रतिपत्य, G₃ पत्य (for यात्य) — ^d) K₄ D₁₋₃ द्रक्ष्यसि, B₁ वीक्ष्यसे, B₂ 3 D₀ D_n D₃ 0 G₃ द्रक्ष्यसे

8 D₄ missing (of v l 4) D₂ om (hapl) up to द्रक्ष्यसि — ^a) T₁ त्वा (for ता) K₄ B₁ 3 D₀ D₁ 3 T₂ G₃ प्रव्रजं, T₁ G₂ प्रव्रज्यं (for प्रव्राजं) Ś₁ ता (for त्वां) — ^c) Ś₁ K D₁ 3 3 गतं (for हतं) — ^d) B₁ द्रक्ष्यसे B₂ कुरुस्त्रिय, T₂ कुलस्त्रिय

9 D₄ missing (of v l 4) — ^c) T₂ G₁ 3 तान् (for स) — ^d) T₂ स्वस्कृते; G₁ कृष्णे स्व (for तान्कृष्णे) — After 9, Ś₁ K₁ 3 4 D₁₋₃ ins

1097* ये च तत्र स्थिता राज्ञि तत्पक्षीया क्षितीश्वरा ।

तेषां कालं क्षितीशाना प्राप्त कृष्णे दुरासदं ।

10 D₄ missing (cf v l 4) — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₃ transp ते and च D₁ तु (for ते) K₄ B₁ D₂ 3 सु; D₁ ते (for च) — ^b) K₃ D₀ D₃ T₁ श्रुतं (for सुतं) Ś₁ K D₁ 3 तथा क्षिष्टु, B₁ D_n D₂ 0 G₃ तथाविधं, T₁ तथा भिभू; T₁ G₁ च वर्धनं (for तथा विसु) — ^d) D₁ 0 G₃ तु (for च) — ^f) Ś₁ K₁ 3 श्रु (K₁ सु) तसोमं (for श्रुतसेनं)

11 D₄ missing (of v l 4) — ^b) K₄ कृतायां (for कृतास्त्रां) — ^c) K₁ m G₁ प्रीत्या (for प्रीता) — ^d) K₁ m सुभद्रायां (for द्वारवत्या) T₁ सुता (for रता)

12 D₄ missing (of v l 4) — ^a) G₁ [अ]पि (for

च) — ^b) D₅ T₁ प्रीता (for प्रीत्या) — ^c) Ś₁ K₁ प्रीतये (for प्रीयते) S₁ B D₀ D_n D₂ 4 0 G₃ तव; D₁ चैव (for भाव-) D₅ निर्द्वेदा (for निर्द्वेदा) — After 12, B (B₁ marg) D₀ D_n D₃ (marg sec m) 5 0 G₃ ins 1098* दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ।

13 D₄ missing (of v l 4) — ^c) K₃ भोजः; K₄ भजे; B D₀ D_n D₁ 0 G₃ भजेत् (for भेजे) K₄ D₁ T G₂ 3 चैतान्; D₂ G₁ M₁ चैतान् (for चैव) D₂ भजेत् भोज सर्वात्मान (sic) — ^c) K₁ 4 B₂ D₀ D₂ 3 3 चैतान् (for चैतान्) — ^d) Ś₁ K₃ T₁ M n (for च)

14 D₄ missing (of v l 4) — ^a) Ś₁ चैतान्; T₂ G₁ तेषां (for चैषां) — D₂ om (hapl) 14^{bcd} — ^b) A few MSS स्वशुर (for श्वशुर) — ^c) K₁ प्रत्ययं (for प्रणयं) — ^f) B D (except D₁₋₃, D₄ missing) भा विनि, T₂ G₄ भामिनी

15 Before 15, B₃ 4 (both marg) D₁ T₁ G₁ M ins वैशं 3 (resp वैशं) D₄ missing (of v l 4) — ^a) Ś₁ K₁ 3 4 B₄ D₁₋₃ 5 सत्व; K₃ D_n D₄ 0 सत्य; B₁₋₃ D₀ G₃ सर्वै; T₂ प्रीता (for प्रीत्या) — ^b) Ś₁ K₁ 3 B₁ रम, D₀ T₂ G₁ गत (for जुगम्) — ^c) Ś₁ K₃₋₄ B₁ D₀ D₁ 3 3 G₁ 2 4 मति (for मनश्च)

16 D₄ missing (of v l 4) — ^a) Ś₁ K₁ 3 4 D₁ 5 T₂ G₁ 4 ता कृष्णा महिषी — ^b) K₄ (by corr) D₅ प्रदक्षिणां — ^c) B₁ D₀ द्रौरि (for दौरे) — ^d) K₁ 3 4 B₂₋₄ D (except D₅, D₄ missing) [अ]पि (for च) B₂₋₄ D_n D₃ 0 भाविनी (for भामिनी) B₁ सत्य

आरुरोह रथं शौरेः सत्यभामा च भामिनी ॥ १६
स्मयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्त्वय च ।

उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ समाप्त द्रौपदीसत्यभामासंवाटपर्व ॥

२२५

जनमेजय उवाच ।

एवं वने वर्तमाना नराश्याः
शीतोष्णवातातपकर्षिताङ्गाः ।
सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं
ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा
जनं समुत्सृज्य विधाय चैषाम् ।
वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च
नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २
तथा वने तान्वसतः प्रवीरा-

न्खाध्यायचन्तश्च तपोधनांश्च ।

अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा-
स्तान्पूजयामासुरथो नराश्याः ॥ ३
ततः कदाचित्कुशलः कथासु
विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।
स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव
वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४
अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च
वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ।
प्रचोदितः सन्क्रथयांबभूव
धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्यमौ च ॥ ५

भामासहायवान्, T₁ M₁ कृष्णयानुगता शुभा

17 D₄ missing (of v l 4), D₁ om 17 — °)
De D₅ स्मित कृत्वा; T₁ G₁ स स्मयित्वा, G₂ 4 सांख्यित्वा
(for स्मयित्वा तु) D₃ च; T₂ स (for तु) — °) B₄
'शांश्च च; D₅ 'सांख्यन् (for 'सान्ध्य च) — °) K₁ B₄
D₂ 3 T₁ G₁ 3 4 'वृत्त्य (for 'वर्त्य) K₂ 4 D₂ 3 रथ (for
सत्त) Ś₁ K D₂ 3 5 शीघ्र, B₄ शीघ्रो — °) K₂ De T₁
G₄ M परतप, B पुर तदा, Dn D₆ G₃ पुर स्मक, T₂ G₁
नराधिप

Colophon om in Ś₁ K₁ 2 D₄ missing — Major
parvan G₂ 4 आरण्य — Sub parvan K₄ B De Dn
D₂ 3 6 G₃ द्रौपदीसत्यभामासवाद; to it K₄ De Dn₁ n₂
D₂ 3 add समाप्त — Adhy name K₂ D₅ वासुदेवा
भिगमन, D₁ वासुदेवाभिगमनोपाख्यानममसि; G₁ कृष्ण
द्वारकाप्रवेश — Adhy no (figures, words or both)
B₄ 306 Dn 234 (Dn₂ 233), D₁ M₂ (inf lin)
237 (M₂ orig 229), T G₁ 225 G₂ 4 M₁ 227
— Śloka no Dn D₁ 18

225

1 In D₄, 1-11^a is lost on a missing fol (of v l
3 224 4) — °) S₁ K₂ B₂ 3 Dn₁ n₃ D₆ G₃ 'कधि
तांगा, D₁ 'कधिताश्च — °) G₁ समा' (for तदा) — °)
K₂ 4 D₂ किमकुर्वन्स (for कुर्वन्त)

2 D₄ missing (of v l 1) — °) Ś₁ K₁ 2 De च
(for तु) — °) T₁ M₁ सतां च, T₂ G₁ 2 4 M₂ विहाय
(for विधाय) S₁ K₂ चैव, K₁ G₃ रक्षां, Dn D₁ 3 4 वेश
(D₁ 3 'ष); T₁ M₁ तेषां, T₂ G₁ 2 4 चेष्ट (for चैषाम्)
— °) G₁ च (for [अ]य) — °) K₁ D₁ S (except G₃
M₁) तथा (for तदा)

3 D₄ missing (of v l 1) — °) S₁ K₁ 2 4 D₁-3
तस्मिन्; T₂ G₁ 2 4 श्रुत्वा (for तथा) T₁ G₂ 4 च
(for प्र)

4 D₄ missing (of v l 1) — °) D₁ कुशली G₁
कथाविद् — G₁ om 4^c-6^a — °) B₂ सर्वैः; T₁ G₂ 4
स वै (for स है) — °) D₂ T₁ अन्व (for अन्व)

5 D₄ missing (of v l 1) G₁ om 5 (of v l 4)

कृशांश्च वातातपकशिताङ्गा-

न्दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।

तां चाप्यनाथामिव वीरनाथां

कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥ ६

ततः कथां तस्य निशम्य राजा

वैचित्रवीर्यः कृपयाभितप्तः ।

वने स्थितान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-

ञ्श्रुत्वा तदा दुःखनदीं प्रपन्नान् ॥ ७

प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा

निःश्वासवाष्पोपहतः स पार्थान् ।

वाचं कथंचित्स्थिरतामप्येत्य

तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ८

कथं नु सत्यः शुचिरार्यवृत्तो

ज्येष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।

अजातशत्रुः पृथिवीतलस्थः

शेते पुरा राङ्गवकूटशायी ॥ ९

प्रबोध्यते मागधसूतपूगै-

नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।

पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे

प्रबोध्यते नूनमिडातलस्थः ॥ १०

कथं नु वातातपकशिताङ्गो

वृकोदरः कोपपरिप्लुताङ्गः ।

शेते पृथिव्यामत्तथोचिताङ्गः

कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ॥ ११

तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी

वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।

विदूयमानैरिव सर्वगात्रै-

ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १२

— ^b) D₁ 'पुगवेन (for 'सत्तमेन) — ^c) D₁ प्रणोदित' (for प्रचो') K₄ B Dn D₂ s e G₂ M₂ सकथं, Dc D₅ सत्कथं, T₂ [अ]थ कथं (for सत्कथं)

6 D₄ missing (of v 1 1) G₁ om 6^a (cf v 1 4) — ^a) Ś₁ B₂ Dn₂ ns 'कथितांगान्; T₂ 'कथितांश्च and 'कशितागान् also — ^b) K₂ दु खग्रहोग्रस्य (for दु खस्य चोग्रस्य) K₂ मुख, Dc सुखे, M₁ मुख (for मुखे) — ^d) T₁ 'त्याग (for 'क्लेश-) D₂ गणानु, D₂ T₁ M₁ गणेन (for गुणेन)

7 D₄ missing (cf v 1 1) D₁ om 7 G₂ 4 transp 7^{ab} and 7^{cd} — ^a) B Dn D₂ T₁ G कथास् (for कथा) — ^c) Ś₁ K₁₋₃ B₂ Dc D₂ s तदा, K₄ B₁ s 4 Dn D₂ e G₂ तथा (for स्थितान्) T₂ पांडव' (for पार्थिव') — ^d) D₅ कृष्णां (for श्रुत्वा) K₄ D₂ s [अ]थ (D₂ तु) तान्, B Dn D₂ e T G₂ 4 M₁ तथा (for तदा) K₂ s 'नदी (for नदीं)

8 D₄ missing (cf v 1 1) K₃ om 8^{ab} — ^a) B₄ देव्याभिह', D₂ दैन्याभिहि, T₂ G₁ चैनान्विहि' (for दैन्याभिह') — ^b) B Dc Dn D₂ G₂ वातोप', D₁₋₃ 'कठोप', D₂ 'गर्भोप' (for 'वापोप') B Dc Dn D₂ G₂ M तदानीं, D₁₋₃ च राजा, D₂ शुभार्थी, T₂ G₂ स पार्थान्, G₂ च पार्थान् (for स पार्थान्) Ś₁ K₄ 'कठोपहतस्वरातां (K₄ 'थां), K₁ 2 'कठोपहतस्वरातं (K₂ 'स्वरातां) — ^d) B₂

प्रथिव्य (for विचिन्त्य)

9 D₄ missing (of v 1 1) — ^a) D₂ G₂ तु (for नु) Ś₁ K₁ 2 आत्मवान्चै (for आर्यवृत्तो) — ^b) B₂ G₄ श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — ^c) B₄ Dn D₂ G₂ पृथिवीतले सः; T₁ G₂ 4 प्र (G₄ व्य)थित स शेते, T₂ G₁ वसुधातलेषु — ^d) T₁ G₂ 4 भूमौ (for शेते) K₄ D₁₋₃ शोभनतल्पशायी, B₄ बांधवकूटशायी

10 D₄ missing (of v 1 1) — ^a) Ś₁ K₁ 2 'सवैर'; B₂ 'वृदैर', Bsm T G₂ 4 'पुत्रैर (for 'पूतैर) — ^b) T₁ यज्ञ, M₁ यस्त (for नित्य) — ^c) D₁ अपत्रि' (for पतत्रि') T₂ G₁ 2 4 नृपोद्य (for जघन्य) B₄ T G₁ 2 4 रात्रौ, Dc काले (for -रात्रे) — ^d) Dc प्रबुध्यते K₄ D₂ s S ह्ला (G₁ हा)तलस्थ', B Dc D₁ ह्ला (B₂ D₁ 'वा)चलस्थ' (for ह्ला')

11 D₄ missing up to 11^c (cf v 1 1) G₂ om (hapl) 11 — ^a) Ś₁ B Dn D₂ e G₂ 'कथितांगो — Ś₁ om (hapl) 11^{bc} — ^b) T₂ G₁ 4 M₁ 'परिद्रुताक्ष' — B₂ transp 11^c and 11^d — ^c) T G₁ 4 M 'वित स (M₁ सन्) (for 'चितान्)

12 ^b) B₄ राजस्य (for सुतस्य) — ^c) Ś₁ K₁ 2 T₂ G₂ 4 विध्यमानै — 12^d = 13^d

13 K₄ D₂ om (hapl) 13 — ^b) Ś₁ K₁ 2 दृष्ट्वा च भीम (for भीम च दृष्ट्वा) K₂ 4 B Dn D₄₋₅ G₂ 'विप्र

यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
मीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तान् ।
विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा
ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १३
तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखाहौं
समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।
प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ
धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४
समीरणेनापि समो बलेन
समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ।
स धर्मपाशेन सितोग्रतेजा
ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ १५
स चापि भूमौ परिवर्तमानो
वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः ।
सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः

कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६
अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या
दुःशासनो यत्परुषाप्यवोचत् ।
तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं
दहन्ति मर्माग्निर्विन्धनानि ॥ १७
न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो
धनंजयश्चाप्यनुवर्तते तम् ।
अरण्यवासेन विवर्धते तु
मीमस्य कोपोऽग्निस्त्वानिलेन ॥ १८
स तेन कोपेन विदीर्यमाणः
करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ।
विनिःश्वसत्युष्णमतीव घोरं
दहन्निषेमानमम पुत्रपौत्रान् ॥ १९
गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च
संरम्भिणावन्तककालकल्पौ ।

युक्त, D₁ ; विप्रयुक्त, T₂ G₁ 'सवियुक्त' — 13^d = 12^d
14 ^a) K₂ चापि सुखौ; K₃ चाप्यसुखौ (for चाप्य')
K₃ सुखाह्यौ (for 'हौं') — ^b) Ś₁ समिद्ध'; K₄ समृद्ध';
B₃ समूर्धं (for समृद्ध') K₃ De यथैव; T₁ भतीव (for
दिवीव) — ^d) = (var) 16^e K₄ D₂ s (before
corr) S (except G₂) क्रोधेन सत्येन, D₁ सत्येन धर्मेण (by
transp) M तु (for च) Ś₁ K₁ B₁ De₁ D₂ धार्य';
D₂ वधं (for वार्य')

15 ^a) D₂ समीरणस्य (for जेन) K₃ De₁ D₄-s G₂
[अ]य, B De₁ Dn D₁ [अ]य, T G₁ s ; 4 [ह]ह; M [ए]व
(for [अ]पि) — ^b) B₂ [अ]ध; T₁ G₁ s ; [ह]व, T₂ [अ]पि
(for [ए]व) G₂ समो (for सुतो) — ^c) T₁ यतो', T₂
G₁ वृते', G₂ 4 ततो' (for सितो') K₃ B₁-s D (except
D₂ s) G₂ प्रजेन (for प्रतेजा) — ^d) Ś₁ K₁ s ; 4 D₂
विनिश्चित्य, a few MSS विनिश्चस्य B₄ D₁ [अ]मर्षात्, D₂
[अ]मर्षी; T₁ [अ]मर्ष (for [अ]मर्षम्)

16 ^a) Do परिधार्यमाणो — ^a) = (var) 14^d D₁
धर्मेण सत्येन (by transp) T₂ G₁ नि (for च) — ^d)
K₃ काम (for काल) De [अ]य कौरवेन्द्र, D₂ ० [अ]धिको
सोन्वै

17 ^a) T₁ शत्रु (for शत्रौ) K₄ नि (for तु) T₁
गलेह (for जिते) D₁ निकृत्या; G₁ s निकृत्य — ^c) G₁

वृकोदराणे — ^a) K₂ D₂ दहति Ś₁ K D₁-s स (K₁ s
[अ]म)दाग्निर्, B Do Dn D₂ ० G₂ कक्षाग्निर्; G₁ मर्मेग्निर्,
G₂ 4 धर्माग्निर् (for मर्माग्निर्) K₄ [ह]घनेन (for
[ह]न्वनानि)

18 K₃ om (hapl) from 18^a up to कोपोऽग्निर् (in
18^d) — ^a) Ś₁ K₁ s पातक; T₂ G₁ s पापके, G₂ पावके,
M₁ पावक B₁ पश्यति, T₂ G₁ s ; 4 स्वास्य; M₁ धास्य',
M₂ धाक्ष्य (for ध्यास्य) Ś₁ धर्मराजो, K₃ ब्रह्मपुत्रो — ^b)
D₁ वा (for च) B Do Dn D₂-s G₂ 'वस्यते, D₁ 'वस्यते
(for वर्तते) — ^c) Ś₁ K₁ s स, K₄ B₂ [S]स्य (for तु)
— ^d) K₁ (by corr) 4m D₁ s G₁ कोपाग्निर् Ś₁
K₁ s ; 4 D₁-s [ह]घनेन (K₄m [ह]घनानि); K₃ M₂ [अ]नलेन
(for [अ]निलेन)

19 ^a) K₂ 4 B D G₂ विदधमान (K₃ Do D₁ वार्य
माण'); M₂ निवार्यमाण — ^b) T₂ G₁ [अ]पि (for [अ]भि)
K₃ Do मानी (for वीर) — ^c) K₄ D₂ T 'निश्चमन्
Ś₁ K₁ s G₁ [उ]ग्रम् (for [उ]ष्णम्) K₃ Do D₁ s वीरो
(for घोर) — ^d) T₁ G₁ s ; 4 M₂ [ह]मां; T₂ [ए]न (for
[ह]मान्) Ś₁ K₄ 'वेलान्; K₁ s 'शैलान्, D₁-s s T₁ G₁ s ; 4
M सेना, T₂ मासे (for पौत्रान्)

20 ^a) D₂ गांजीवधन्वा Ś₁ K₁ s स (for च) — ^b)
K₂ सरमणाव् T₂ G₁ पश्य (for [अ]न्तक) De कालतुल्यौ

न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां
 शरान्किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २०
 दुर्योधनः शकुनिः स्रुतपुत्रो
 दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः ।
 मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
 वृकोदरं चैव धनञ्जयं च ॥ २१
 शुभाशुभं पुरुषः कर्म कृत्वा
 प्रतीक्षते तस्य फलं स्र कर्ता ।
 स तेन युज्यत्यवशः फलेन
 मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२
 क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च बीजे
 देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ।
 न स्यात्फलं तस्य कृतः प्रसिद्धि-

रन्यत्र दैवादिति चिन्तयामि ॥ २३
 कृतं मताक्षेण यथा न साधु
 साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
 मया च दुष्पुत्रवशानुगेन
 यथा कुरूणामयमन्तकालः ॥ २४
 ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि
 ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या ।
 ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाश-
 स्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५
 क्रियेत कस्मान्न परे च कुर्यु-
 विचं न दद्युः पुरुषाः कथंचित् ।
 प्राप्यार्थकालं च भवेदनर्थः
 कथं नु तत्स्यादिति तत्कृतः स्यात् ॥ २६

(for कालकल्पौ) — °) D₁ ३ G₂ ४ नि'शेषयेतां, D₆ सुयो-
 धयेतां Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ 'शेष (for 'सेना) — °) K₈ D₀
 D₁ ६ स्रजतां; K₄ D₂ ३ क्षिपतां (for किरन्तां)

21 °) K₁ सूर्यं (for सूतं) — °) G₂ धनञ्जयं (for
 दुःशासनं) Ś₁ K₁ (sup lm) समर्षं; K₁ (orig) ३
 स्वमर्षं, T G₁ ३ ४ सुमदतेजा — °) Ś₁ K₁ साधु (for
 मधु) Ś₁ K₁ ३ च (for तु) — °) B D (except D₁₋₃)
 G₈ यद् द्यूतमालम्ब्य (D₀ °लक्ष्य) हरन्ति राज्य

22 °) B Dn D₄ ६ G₂ कर्म नरो हि (for पुरुष कर्म)
 — °) D₁ तस्व, S (except G₂) चेस्व (for तस्य) Ś₁
 K₁ ३ D₀ D₆ तु, B₂ हि (for स्र) K₄ B₄ D₂ 8 (except
 G₂) विपाके (for स्र कर्ता) — °) D₁ सत्येन, T₂ एतेन
 (for स तेन) B Dn D₄ मुद्गं (for युज्यं) — °) K₈
 B₁ D₀ तस्य (for तस्मात्)

23 °) D₂ ध्रुव्रे (for क्षेत्रे) Ś₁ K₁ सुपिष्टे, D₀ प्रकृष्टे
 (for सुं) S₁ K₁ ३ [S]प्युपिते; D₁ ३ [S]प्युदि°, T₁ M₁
 रसि°, T₂ विहि°, G₁ रहि°, G₂ ४ वपि°, M₂ रसिके (for
 ह्युपिते) B₄ D₁ [S]पि (for च) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ ३
 (sup lm as in text) काले, B₄ T₂ M सम्यग्, T₁ देवे
 (for बीजे) — °) T₁ बीजे, G₁ दैवे (for देवे)
 D₁ तु (for च) K₄ B D₀ D₁₋₃ ६ T₂ G₁ [अ]नु, T₁
 [अ]थ, G₂ ४ [व]त् (for [क्र]त्) — °) Ś₁ वस्तु, K₁ ३
 चसु (for न स्यात्) T₂ G₁ ३ M₂ तु साप्य (M₂ 'प्र'
 सिद्धिर्, T₁ तु साधु साध्वी, M₁ तु सप्रसिद्धिर् (for कृत'
 प्रसिद्धिर्) — °) D₁ चितनीय, S (except G₂) नास्ति हेतु'

(for चिन्तयामि)

24 °) K₄ D₂ अनायेण; D₁ कृताक्षेण (for मताक्षेण)
 K₈ कृत ममापेक्षणया न साधु — °) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ६
 'प्रवृत्तेषु च पाण्डवेषु — °) T₁ न, T₂ G₁ तु (for च) T₂
 G₁ दुष्पुत्रशताकुलेन — °) K₄ D₂ ३ ६ तथा, S (except
 G₂) कृत (for यथा)

25 °) T₂ G₁ ३ ४ M प्रशाम्यति (for प्रवास्यति), and
 [S]मिर् (for Sपि) T₁ ध्रुव पिबत्यस्य समीरणोमिर् — °)
 Ś₁ K₁ ३ प्रवास्यति; D₁ प्रसू, G₁ प्रयां (for प्रजा) Ś₁
 K₁ ३ [अ]पि (for [व]त्) — °) Ś₁ दिवादौ; K₁ प्रणां
 (for दिनां) — °) K₈ ऋणं (for दिनं)

26 °) Ś₁ K D₁₋₃ G₂ क्रियां च, B₄ क्षीयेत्, D₆ क्रियाश्र,
 T₁ G₂ कृते च (for क्रियेत) B₁ T तस्मात्, B₄ दर्पात्; D₀
 कर्मात् (for कस्मात्) K₂ ४ D₁₋₃ न नरा, B₁₋₃ D₀ Dn
 अपरे, D₆ स्वपरे (for न परे) Ś₁ K D₁₋₃ G₂ वि (K₈
 [S]पि), B₄ [S]प, D₄ तु (for च) T₂ कुर्याद् (for कुर्युर्)
 — °) Ś₁ चित्त न, B₂ ४ M Cnp वित्तेन, D₀ वृत्त च, T₁
 वित्तानि; G₁ ४ दत्त च, G₂ दत्ते च (for वित्त न) ❀ Cn
 वित्तेनेति गौडपाठे तु वित्तेन हेतुना । ❀ Ś₁ K₁₋₃ D₁ ६ M₂
 दद्यात्, D₀ जद्यात् (for दद्यु) Ś₁ K₁ पुरुष, K₂ ३ B₂ D₀
 D₁ ३ ६ M₂ पुरुष S (except T₂ G₂) कथस्वित् — °)
 B₂ ३ [अ]थ (for [अ]र्थ) D₀ काम (for काल) — °)
 Ś₁ K₁ ३ D₀ D₁ G₂ ४ M₂ च, D₆ T₁ तु; T₂ G₁ न (for
 तु) G₂ ४ M न (for तत्) B₁ D₀ T₁ कृत; B₄ न
 (for कृत) D₆ कृतार्थ, T₂ कथ तु (for कृत स्यात्)

कथं न भिद्येत न च स्रवेत्
 न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
 अरक्ष्यमाणः शतधा विशीर्येद्
 ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७
 गतो ह्यरण्यादपि शक्रलोके
 धनंजयः पश्यत वीर्यमस्य ।
 अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि
 ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८
 स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव
 को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।

अन्यत्र कालोपहताननेका-
 न्समीक्षमाणस्तु कुरुन्मुमूर्षून् ॥ २९
 धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यमाची
 धनुश्च तद्गाण्डिवं लोकसारम् ।
 अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
 त्रयस्य तेजः प्रसहेत को नु ॥ ३०
 निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य
 दुर्योधनो रहिते सौवलश्च ।
 अबोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं
 स चाप्यद्दृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

२२६

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य सहसौबलः ।

दुर्योधनमिदं काले कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ १
 प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत ।

27 °) Ś1 M2 च, B2-4 Dn D1-6 T1 G2 जु (for न)
 B4 भिद्येत् B4 [आ]स्रवेत्, D6 श्रयेत्, T1 [आ]श्रुवेत्; T2
 सृयेत्; G2 स्तुवेत्; M2 [आ]स्रवेत् (for स्रवेत्) — °) Ś1
 K1 2 B1 3 Dc D6 T1 प्रसिच्ये; K4 B4 प्रसिच्ये, T2 G1
 [अ]वसीदे, G2 [अ]वसज्ये; G4 [अ]वसिच्ये (for प्रसिच्ये)
 — °) K4 B4 Dn D1 6 T1 G2 अरक्ष्यमाण; T2 G1 2 4 M
 अवेक्षमाण (G1 ण) (for अरक्ष्यमाण) Ś1 K1 2 च तथा
 (for शतधा) B1 2 4 Dn D4 6 G1 3 प्र (G1 वि)कीर्येद्;
 T1 प्रकुर्युर्, G4 प्रशीर्येद् (for विशीर्येद्)

29 °) Ś1 K2 च (for हि) Ś1 K2 हित्वा, T1 G4 या
 (for ग) K2 4 D2 एव, T1 G4 एक (for एव) — °) G1
 प्रतिगतुम् (for पुनरागन्तुम्) K2 ईक्षेत् (for इच्छेत्)
 — °) D2 अत्रैव, T2 अनेन, G1 अनुक्त (for अन्यत्र) T2
 पहितान् (for पहतान्) B4 अलोकान् (for अनेकान्)
 — °) B1 D2 'माणश्च, T G1 4 'माण' स, G2 'माणादि;
 M 'माणाच्च (for 'माणस्तु) D4 6 T2 सुसुक्ष्मः; G1 सुहृत्
 (for सुमूर्षून्)

30 °) K4 Dc T G2 4 M धनुर्मह — °) K2 B2
 त (for तद्) B1-3 Dn D2 4 6 G2 भीमवेग (for लोक)
 — °) Ś1 K1 2 तानि तानि, Dn2 M1 तानि यस्य (for तानि

तस्य) — °) Ś1 तस्यास्त्र, K1 2 तस्यात्र, B2 एतस्य; T1 G4
 M1 तत्त; G2 जय, M2 स य (for त्रय) K1 प्रसहेत्; T2
 G2 विषहेत् B2 3 Dn D5 6 G2 [S]त्र, B4 [S]स्य, Dc
 [S]पि (for जु) G1 तेजो न सेहेत ततो नु को नु

31 °) K2 4 B D (except D2) G2 M1 दुर्योधन
 B1 T2 G1 रहित; D2 5 सहित Ś1 K1 2 सौवलस्य; K2
 B D G2 'कोथ (D2 3 'लेन); K4 'लेय — °) B1 उवाच
 यत्; D2 प्राबोधयत्, S (except G2) अबोधतां (for अबोध
 यत्) — °) K D2 3 4 चाप्रदृष्टो; B1 Dc2 S (except T1
 G2) चापि दृष्टो; D1 Cnp चाथ दृष्टो (!) T G1 4 'तेजा'
 (T2 चेता also as in text)

Colophon — Major parvan Ś1 K1 3 Dn2 G2 4
 आरण्य — Sub parvan K2 4 B Dc Dn1 n2 D2-4 6
 G2 4 घोषयात्रा, Dn2 पार्थिव[घो]षयात्रा — Adhy name
 K1 2 धृतराष्ट्रवाक्य; D1 धृतराष्ट्रनिवेदित; G1 धृतराष्ट्रप्रलाप
 — Adhy no (figures, words or both) B4 307,
 Dn 235 (Dn2 234), D1 238 T G1 226, G2 4 M1
 228, M2 (orig) 230 (inf lin 208) — Śloka no
 Dn 32 D1 29

भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवं शम्बरहा यथा ॥ २
 प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ।
 कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३
 या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवान्भजते पुरा ।
 साद्य लक्ष्मीस्त्वया राजन्नवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ४
 इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ।
 अपश्याम श्रियं राजन्नचिरं शोककर्षिताः ॥ ५
 सा तु बुद्धिबलेनेयं राज्ञस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ।
 त्वयाक्षिप्ता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ ६
 तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ।

शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥ ७
 तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
 सपर्वतवना देवी सग्रामनगराकरा ।
 नानावनोद्देशवती पत्तनैरुपशोभिता ॥ ८
 वन्द्यमानो द्विजै राजन्पूज्यमानश्च राजभिः ।
 पौरुषादिवि देवेषु भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ ९
 रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
 कुरुभिस्त्वं वृतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ॥ १०
 ये स्म ते नाद्रियन्तेऽऽज्ञा नोद्विजन्ते कदा च न ।
 पश्यामस्ताञ्छ्रिया हीनान्पाण्डवान्वनवासिनः ॥ ११

226

1 ^b) N G₂ शकुनिस्तदा (for सहसौबल) — °) K₄
 B₁ D₂ 3 G₂ 4 चाक्य, T₁ राजन् (for काले) — ^d) N G₂
 कर्णेन सहितोब्रवीत्

2 Before 2, G₁ ins कर्णं — °) T₁ सर्वान् (for
 वीरान्) — °) T₁ [ए]तां (for [ह]मां) D₂ सर्वां (for एको)
 — ^d) K₄ B₁ 4 Dn₁ n₂ M₂ दिवि (for दिव) D₁ सुर
 पतिर् (for शम्बरहा) — After 2, T G₁ 2 4 ins

1099* तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।

सपर्वतवनाकारा सहस्यारजङ्गमा ।

[(L 1)=8^{ab} — (L 2) Prioi half = (vni) 8^c]

3 ^a) Ś₁ दक्षिणात्याश्च — ^b) B₄ दिव्यमानवा (for
 [उ]दीच्यवासिन) — ^d) T₁ आत्मनं (for राजानं) K₃ 4
 D₁-8 जनां (for नरां)

4 ^a) D₅ या पुरा, T₂ सा हि सा (for या हि सा) K₄
 D₂ 3 प्र (for सा) — ^b) B₄ Dc Dn अभजत् (for भजते)
 — °) D₁ सा हि, G₁ सम्यग् (for साद्य) D₅ स्वय (for
 त्वया) Dc प्राप्ता (for राजन्) — ^d) Dc दुराप्ता (for
 अवाप्ता)

5 ^a) Ś₁ प्रस्थ, K₁ 3 प्रस्थे (for प्रस्थ) K₃ D₁ 5
 गतां (for गते) Ś₁ K₂ यात्रां, B₁ रात्रां, D₂ यां यां; D₄
 याता; T₁ यातां, T₂ यात (for यां तां) — ^b) B₁ दीप्यमाने,
 D₄ माना — °) K₂ 4 अपश्यामि B₁ ततो राजन्; B₂ 3
 Dc D₄ 6 G₂ महाराज, B₄ महीपाल (for श्रिय राजन्)
 — After 5^c, B₄ D (except D₁-3 5) G₂ ins

1100* दृश्यते सा तवाद्य वै ।

शत्रवस्तव राजेन्द्र

— ^d) T₂ G₁ अचिरात्, G₂ 4 सुचिर Ś₁ K₁ Dn₁ n₂

D₁ 4 6 शोककर्षिता; D₅ त्वा समागता

6 ^a) Ś₁ K₁ 2 T₁ साद्य, K₃ D₁ 5 T₂ G₁ साद्य, B₄
 सा श्रीर् (for सा तु) K₁ [ए]व, B₄ [ह]पुम् (for [ह]य)
 — ^b) T राजन्, G₁ राजात् (for राजन्) T₂ तस्य (for
 तस्माद्) S (except G₂) तथाविधात् (for युधिष्ठिरात्)
 B₄ अपहाय युधिष्ठिर — °) B₄ त्वयि श्रिता (for त्वयाक्षिप्ता)

7 ^a) S₁ K₁ 2 तदैव (for तथैव) — °) K₄ नेपु
 स्थिता; B₄ ने विष्ठिता, S नेवस्थिता (G₂ ने युधिता)

8 ^a) B₄ Dn₂ D₄ 6 ते वय, Dn₁ n₂ तवेय (for
 तवाद्य) — G₁ om (hapl) 8^b-9^a — ^b) S₁ K₄ Dc
 D₂ T₁ G₂ अखिला, D₁ सकला (for निखिला) — °) T₁
 वना चय, T₂ वना देव, G₄ वनाकारा (for वना देवी)
 — ^d) T₂ नगराकरपूरिता, G₄ सहस्यारजङ्गमा — °) D₁
 विधो (for वनो) — ^f) B₂ Dn D₄ 6 G₂ पर्वतै (for
 पत्तनै) — After 8, T G₂ 4 M ins

1101* नानाजनपदाकीर्णा स्फीतराष्ट्रा महाबला ।

9 G₁ om 9^a (of v1 8) — °) D₁ स्तूय, D₂ T
 G₂ 4 M₁ नथ (for वन्द्य) D₅ नृपै (for द्विजै) — ^b)
 D₅ तथा द्विजै (for च राजभि) G₂ 4 M₂ भासि नक्षत्र
 राडिव (= 10^d) — ^d) B₂ मघवानिव, T₁ G₁ 4 M₁
 रश्मिमां

10 ^a) G₂ राजन् (for राजा) — °) Ś₁ K₄ T₂ G₂ 4
 स, T₁ तु (for त्व)

11 ^a) B₂-4 Dc Dn D₄ 6 T₁ G₂ ये (for ये) S₁
 K₁ 2 न ध्रियते, B₂-4 Dc Dn D₆ G₂ नाद्रियेत (for यन्ते)
 Ś₁ K₁ 3 B₁ त्वा, T₁ M [S]स्मान्, G₄ [S]स्मिन् (for ऽऽज्ञा)
 K₃ ये पुरा दीव्यमानाश्च, K₄ येस्मानपुरा नाद्रियते, D₂ 3 ये
 स्मास्तु नाद्रियते तु, T₂ G₁ 3 ये नाद्रियतेज्ञानात्वां (G₂ द्वा)
 — ^b) S₁ K₁ 2 D₂ 3 उद्विजत, D₁ नोद्विजेत; T G₁ 3

श्रूयन्ते हि महाराज सरो द्वैतवनं प्रति ।
 वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १२
 स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
 प्रतपन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १३
 स्थितो राज्ये च्युतात्राज्याच्छ्रिया हीनाश्रिया वृतः ।
 असमृद्धान्समृद्धान्यः पश्य पाण्डुसुतानृप ॥ १४
 महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
 पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तां ययातिभिव नाहुपम् ॥ १५
 यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशां पते ।
 पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां सा समर्था भवत्युत ॥ १६
 समस्थो विपमस्थान्हि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ।
 जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किं ततः परमं सुखम् ॥ १७

रनि श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि पद्मिंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २२६ ॥

न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
 प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥ १८
 किं नु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजयम् ।
 अभिवीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससम् ॥ १९
 सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनवाससम् ।
 पश्यन्त्वसुखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ।
 विनिन्दता तथात्मानं जीवितं च धनच्युता ॥ २०
 न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
 वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलंकृताः ॥ २१
 एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।
 तूर्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २२

न प्रीयते (for नोद्विजन्ते) Ks श्रिया परमया युता, B Dc
 Dn Ds e Gs न च (B1 तु) ते (Bs Dns ns Gs ये)
 शासने स्थिता

12 °) Ks B1 s 4 Dn Ds s T1 G4 श्रूयते T1 G4
 च (for हि) — °) Ds सर्वे (for सार्धं)

13 °) B1 s 4 Ds T1 M स; D1 स्व (for स) T2
 प्रियाभिर् (for प्रयाहि) T1 बाहो, M2 राजन् (for राज)
 — °) B Dn Ds-6 Gs तापयन् (for प्रतपन्) D1 च; Ds
 तात् (for स्व) — °) B2 s T2 G1 s 4 M1 रश्मिमान्
 (for चान्)

14 °) T1 G2 4 M स्थानात् (for राज्यात्) — °) B2
 हि ते भार्या (for श्रिया हीनाश्) Ś1 K1 s G1 युत (for
 वृत) — °) D1 समृद्धान् सन् (for समृद्धान्यं) — °) Ś1
 K1 s वने (for नृप)

15 °) T2 अनेकबलसपन्न — °) Ks पदे (for भद्रे)
 B2 S (except Gs) च स्थित (for स) — °) B1 Dc Ds
 T2 G1 स्वभि (for स्वाभि) Ś1 K Dc Ds पश्यन्तु, B2 Dn
 D1-3 वीक्षतु (for वीक्षन्त) — °) K2 तिमिह (for
 तिमिव)

16 °) Ś1 K1 s transp सुहृदश्च and दुर्हृदश्च — °)
 G2 4 पौरुषैर् (for पुरुषे) — °) Dc D1 स समर्थो, T1
 सामपांश्च; G1 सा समग्रा (for सा समर्था) T2 सामग्या च
 विना पते

17 °) B1 Dc समर्थो (for स्थो) — °) Some N
 MBS वीक्षयते — °) G2 4 M जगतिस्थान् T1 विपम

स्थाश्च यानस्य, T2 G1 भूमिस्थांश्चैव यानस्य — °) B Dn
 D1 4 s T1 G1 4 अत (for तत्) Ds शुभ (for सुखम्)

18 °) Ds यत्र, T2 G1 पुनर् (for पुन) K4 लोपेन,
 Ds लोभेन (for लाभेन) — °) K4 B1-3 Ds T1 [अ]भि
 (for [अ]पि) K4 Ds नदति (for विन्दति) T2 राज्य
 लाभेन विंदति, G2 4 राज्येनापि च विं — °) G1 प्रिय (for
 प्रीति) — °) K2 T1 G1 s M अमित्राय, D1 त्राघ, T2
 G4 अस्य, G2 त्राधि (for त्राघ)

19 °) = 20° B2 सवृत (of v1 20)

20 T2 G1 4 om (hapl) 20° — °) Ś1 हि
 तज्जार्या; B1 भीमनिभां (for हि ते भार्या) — °) = 19°
 Ks 4 B1-3 D Gs सवृतां — °) B2 D1-3 [अ]सुखिनीं,
 Dc Dn Ds e Gs-4 दुःखितां (for [अ]सुखिता) — °) T2
 तु (for च) B1 निर्विण्णता; S (except T2 G2) निर्विद्यतां
 — °) B1 विनिद्य च; Ds निदती; T1 निदती (for निन्दता)
 Ś1 K1 s विनिद (Ks घ)माना चात्मान, K2 4 D1 s 5 G2 4
 M विनिदती (Ks 4 D1 s 2 वतां, Ds घतां) चात्प्यात्मान; T2
 दीनतां च स्वभर्तृणां, G1 जितानां च स्वभर्तृणां — °) K2
 जीवत, T2 G1 जीवतां (for जीवित) K1 B2 4 Dn G2 4
 धनच्युत, B2 D1 T1 च्युत; T2 G1 च्युति; G3 च्युतां
 — After 20, S (except G2) ins

1102* दाराणां ते श्रिय दृष्ट्वा दीप्तमद्य जनाधिप ।

21 °) Ś1 K1-3 Ds तस्याभूद्दुःखमुत्तम — °) T1
 तत्र भार्या स्वलंकृतां

22 Before 22, B D (except D1 s 5) Gs ins वैद्य

२२७

वैशंपायन उवाच ।

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
 हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्व मे मनसि स्थितम् ।
 न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २
 परिदेवति तान्वीरानधृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३
 अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
 एवमप्यायति रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४
 न हि द्वैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।

उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां मम द्विषाम् ॥ ५
 जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते ।
 अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सौबलं च वचस्तदा ॥ ६
 तानि पूर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ।
 विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७
 ममापि हि महान्दर्षो यदहं मीमफलुग्नौ ।
 क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८
 न तथा प्राप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामपि ।
 दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान्वल्कलजिनवाससः ॥ ९
 किं नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ।

उ° (1esp वैश°) — °) K₃ D₁ ३ ६ [अ]थ, K₄ च (for तु) — °) S₁ K₁ ३ ४ D₂ ३ ६ शकुनिरिव च (for 'ना सह)

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ ३ D₂ G₂ ४
 आरण्य — *Sub parvan* K₃ ४ B D G₂ ३ M₂ घोषयात्रा
 — *Adhy name* M₂ कर्णवाक्य — *Adhy no* (figures,
 words or both) B₄ 308, D_n (D_{n1} maig) 236
 (D_{n2} 235), D₁ 239, T G₁ 227, G₂ ४ M 229
 — *Śloka no* D_{n1} n₂ D₁ 23, D_{n2} 24

227

1 °) T₁ M तु वच (for वचन) — °) K₂ T₁ तथा,
 B D (except D₁) G₃ तत् (for तदा) — °) B₁ तूष्णीं
 (for हृष्टो) T₁ पुनरथो (for पुनर्दीन) — °) S (except
 G₂) राधेयमिदमब्रवीत्

2 °) B₁ च मनसि; B₂-4 D_n D₄ ६ G₃ मनसि मे (by
 transp), G₂ ४ M तद्भूदये T₁ तत्सर्वं हृदि सस्थित — °)
 B₁ च (for तु) T₁ हि (for [अ]मि) K₂ ४ D₁ लिप्सामि;
 T G₂ ४ M लप्स्येह (for लप्स्यामि) G₁ तस्य स्वनुज्ञां लप्स्येह

3 °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ °देवते हि तान् (hypermetric),
 B₄ D₅ °देवयते (for °देवति तान्) — °) D₅ °ष्टो हि पांड-
 वान्, T₂ G₁ °ष्ट्रैर्विकासुत — °) T₁ हि (for [S]मि)

4 °) T₁ तु (for [अ]पि) — °) D_c चिकीर्षितु — °)
 S (except G₂) एताम् (for एवम्) Ś₁ अप्यायतीन्, G₁
 M₁ अन्यायतीं S₁ रक्षेन् (for रक्षन्) — °) K₃ D₁ ३ (m

as in text) ६ T₂ अर्हसि (for अर्हति)

5 °) K₂ ३ उन्मादनमृते; D_c उत्पादनमृते, T₁ G₂ ४
 M उन्मादनाहते, T₂ G₁ उन्मादनमि (T₂ °मृद — °) B₃
 D₄ ६ G₂ °स्थाने (for °स्थाना) Ś₁ K₁ ३ B D_n D₄ ६
 महाद्युते, T₂ महद् द्विषां, G₂ ४ अपि द्विषा

6 °) B₃ ४ D₂ ६ जानामि, G₄ ति (for °सि) D₂ ३
 [ए]व (for हि) K₄ जानात्येव तथा क्षत्ता (m as in text)
 — °) K₄ D₂ ३ यत्तु (for यच्च) S (except G₂) अत्र
 वीरवां च मा चैव — °) D_n वचन (for च वचसः) D₂
 तथा (for तदा)

7 °) D_c यानि, T₂ G₁ तत् (for तानि) B D_n
 D₂ ४ ६ T G₁-३ सर्वाणि (for पू°) — °) T₁ [अ]न्य (for
 [अ]न्यत्) D₂ अपि (for परि) — °) B₁ आचित्य (for
 वि°), and मा (for न) T₁ निश्चित गच्छेद्, T₂ निश्चयो
 राज्ञो, G₁ ३ ४ M निश्चय गच्छेद् (G₁ राजा; G₄ गच्छेद्) (for
 नाधिगच्छामि) — °) = 14^b B₄ विजयाय (for गमनाय)
 D₁ च (for वा)

8 °) Ś₁ K₁ ३ च, T G₁ ३ सु (for हि) K₄ D₂
 महान्दर्षो — °) N (except Ś₁ K₂) G₂ °फाल्गुनौ — °)
 K₃ कृष्टां (for क्लिष्टा) — °) D₁ [अ]पि (for [इ]ति)

9 The sequence in K₃ ४ D_c D₁-३ is 8, 11, 10,
 9, 12 — °) B₁ ३ ४ [अ]वामुयां, B₃ D_n D₁ ६ G₂ ३ M
 द्यां (for प्रा) — °) B₁-३ D_n D₄-६ G₂ इनां (for अवि)
 — °) K₁ ३ वासिन, T₁ वासस्मन्

10 For sequence in K₃ ४ D_c D₁-३ cf १ 1 9
 — °) K₄ D_{n1} n₂ तु, D₂ तत् (for तु) T₂ वायधिक

द्रौपदीं कर्णं पश्येयं काषायवसनां वने ॥ १०
 यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११
 उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।
 यथा चाम्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२
 स सौवलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।
 उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३
 अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय वा ।
 काल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४
 मयि तत्रोपविष्टे तु मीष्मे च कुरुसत्तमे ।
 उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ १५
 ततो मीष्मस्य राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति ।

व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ १६
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति ।
 व्युपितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७
 ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमव्रवीत् ।
 उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥ १८
 घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९
 उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशां पते ।
 एवं च त्वां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥ २०
 तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
 गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१
 उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः ।

(for स्वाद) — ^b) T₂ यद्वने (for यवह) — ^c) T₁
 पश्यामि (for पश्येय) — ^d) K₄ D₂ ३ ६ कषाय, B₂ ६
 काषाय K₃ नाभरां; T₂ G₁ नामपि (for नां वने)
 11 For sequence in K₃ ६ D₀ D₁-३ of v 1 9
 — ^c) K₃ यदि मा, T₁ यदिद — ^b) B₄ भीमसेनेन K₄
 पाण्डवा — ^c) D₂ उक्त परमया भक्ष्या

12 ^a) Ś₁ K₁ ३ B₄ D₀ तु न (by transp), B (except
 T₁ G₂) नानु K₃ पश्यामो; T₁ गच्छामि (for पश्यामि)
 — ^b) = 13^d D₁ ३ गच्छामि (for गच्छेम) — After
 12^{ab}, T₂ G₂ read 14, repeating it in its proper place
 — Ś₁ K₁ ३ ६ om (hapl) 12^c-13^d — ^c) T G₁ M
 यथा वा, G₂ ६ स यथा (for यथा च) D₂ [अ]प्यनु, T₁
 G₂ ६ M हानु, G₁ नाम्यनु (for [अ]भ्यनु) — ^d) K₂ मां
 व्रजत; B₄ S (except G₂) व्रजत मां, D₂ दृच्छतोस्मान् (for
 गच्छन्त मां)

13 Ś₁ K₁ ३ ६ om 13 (of v 1 12) — ^a) B₁
 सौवलेयेन (for स सौवलेन) T₂ G₁ सर्वैश्च (for सहितश्च)
 — ^d) = 12^b K₂ गच्छाम, D₂ गच्छामि (for गच्छेम)

14 For T₂ G₂ of v 1 12 — Before 14, D₂ ins
 कर्णं उ — ^c) Ś₁ K D₀ D₁-३ ६ अहमद्य विनिश्चित्य; G₂ ६
 अह चाप्य (G₄ अहमप्य)नुगच्छामि — ^b) = 7^d D_n D₄
 G₁ ३ (second time) च (for वा) — ^c) K₁ ३ B D G₂
 (second time) कल्पम् (for काल्यम्) — ^d) T₂ (first
 time) om 14^d K₂ D₂ T₁ ह (for हि)

15 ^a) Ś₁ K₁ ३ ६ D₀ D₂ ३ T₂ G₁ ३ M₂ च (for
 तु) — ^b) D₁ तु (for च) D₁ M₁ सत्तम — ^c) B₁

ने (for यो) — ^d) S₁ K₂ तद् (for त) Ś₁ K₂ D₀
 D_n मृयात् (for मृया) Ś₁ K₁ ३ तव (for सह).

16 ^a) K₂ B D (except D₂ ३) G₂ ३ M₂ वचो (for
 ततो) — ^b) K₁ ३ निशाम्य T₁ वचन प्रति — ^d) Ś₁
 याद्य (for 'नीय)

17 B₄ om (hapl) 17^b-19^a — ^d) Ś₁ K₂ ६ D₀
 D₂ ३ अभ्यगात्; K₁ ३ D₂ अव्रवीत् (for अभ्ययात्)

18 B₄ om 18 (cf v 1 17), K₁ ३ D_n om (hapl)
 18^{ab} — ^b) K₂ ६ D₀ D₁ ३ वाक्यम् (for इदम्) — ^c)
 D₀ M₁ यस, T₁ नश्च (for स्य) — ^d) K₄ D₀ T₁ G₁ ३ ६
 M जनाधिप, B₂ नरेश्वर; T₂ नराधिप

19 = 23 B₄ om 19^a (cf v 1 17) — ^b) D₀ D₂
 G₂ ३ स्वत्प्रतीक्ष्या T G₁ ३ ६ M महा (G₁ 'ही)भुज (for
 नरा) — ^d) B₄ वन प्रति (for न सशाय)

20 T₂ om 20^{ab} — ^a) G₄ उचितं B₄ तु; T₁ ते
 (for हि) — ^b) G₁ ६ M घोषयात्रा G₁ ३ ६ न सशाय
 (for विशां पते) — ^c) B₄ त्वां च (by transp), D₀
 D₂ M च त्वा, T₂ चोक्तै; G₂ चेरवां K₄ स्वल्पिता; G₁
 स्वपिता (for त्वां पिता) — ^d) T₂ G₁ त्वामनु (for समनु)

21 ^a) K₁ ६ B₄ D (except D₂ ३ ६) G₂ ३ M₂ तु
 (for तौ) — ^b) K₂ 'क्षितौ; B₁ 'क्षये — ^c) K₂ D₂ गंधार
 राज B₁ सुबल (for शकुनि) — ^d) B (except G₂)
 इत्यु (for प्रत्यु) B₁ शकुनि प्रत्युवाच ह

22 ^a) G₁ [S]य (for स्य) K₄ D₂ ३ महान् (for
 मया) — K₄ om (? hapl) 22^c-23^d — ^c) Ś₁ K₂
 D₂ घो, T₂ G₁ वै (for नो) — ^d) B₄ D_n D₂ बोध, D₁

अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युत ॥ २२
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ २३

ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्दुः ।
तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

२२८

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
पृष्ठा सुखमथो राज्ञः पृष्ठा राज्ञा च भारत ॥ १
ततस्तैर्विहितः पूर्वं समङ्गो नाम बल्लवः ।
समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २

अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशां पते ।
आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३
रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ।
स्मरणासमयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्गनम् ॥ ४
मृगया चोचिता राजन्नास्मिन्काले सुतस्य तै ।

नोद°, D₂ मोद° (for चोद°) K₁ ३ D₁ वा (for च) D₁
पुन, G₁ [अ]प्युत (for [अ]प्युत)

23 = 19 K₂ ४ D₁ om 23 (for K₄ of v 1 22),
Dc om 23^{ab} — ^b) B₁ D₂ G₄ स्वत्प्रतीक्ष्या T G₂ ४
M जनाधिप, G₁ महीशुज — ^d) G₁ ४ गमिष्याम, G₂ °मि
S (except G₂) सर° प्रति (for न सशय)

24 ^b) K₄ T₁ अन्यो°, B₄ अन्यो° (for तेऽन्यो°)
K₁₋₃ T₁ बलान्, K_{1m} T₂ G₂ ४ तल (for तलान्) — ^c)
K₂ D₂ ३ तदैव; D₂ तदेव K₂ ४ D₁₋₃ ३ तु (for च) T₁
स (for वि)

Colophon B₂ reads it in marg — Major parvan
Ś₁ K₁ ३ Dn₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₂ ४ B
Dc Dn₂ D₁₋₃ ३ M₂ घोषयात्रा — Adhy no (figures,
words or both) B₄ 309, Dn (Dn₁ marg) 287
(Dn₂ 286), D₁ 240, T G₁ 228, G₂ ४ M 230 (M₂
232) — Śloka no Dn 24, D₁ 23

228

1 ^b) M₁ दृष्ट्वा ते (for ददृशुः) T₁ पृथिवीपति (for
जनमे) — ^c) Ś₁ K₁ ३ B₁ sm ४ Dc₂ D₁ ३ T₁ G₂
दृष्ट्वा, K₄ D₂ पृष्ट, M स्पृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K₁ G₁ राज्ञा;
K₄ D₂ ३ जा (for ञ्) — ^d) B₂ D₂ पृष्टो; B₂ (m as
in text) ४ G₁ पृष्ट्वा

2 ^a) D₂ सर्वं, M₂ पूर्वं (for पूर्वं) — ^b) K₁ ४ सगमो,

G₂ ४ सगवो (for समङ्गो) K₁ बल्लव°, M₂ पल्लव° (for
बल्लव°) — T₂ om 2^c-4^b — ^c) D₂ G₄ तथा (for तदा)
Ś₁ K₂ D₂ गा वै; T₁ गोप (for गावो)

3 T₂ om 3 (of v 1 2) — ^b) T₁ G₂ M महारथ;
G₁ ३ महाबल° (for विशां पते) — ^c) K₂ D₁ पाँहव° (for
पार्थिव°) — ^d) Ś₁ K₁ ३ नराधिप, Dc T₁ जनेश्वर
(for जना)

4 T₂ om 4^{ab} (cf v 1 2) — ^b) K₁ (marg sec m)
घोवान्, M₂ घोरा (for घोषा) M₁ पार्थिव (for कौरव)
— ^c) Ś₁ K₁ ३ Dn D₄ ६ स्मरणे, B₁ T₁ G₁ ३ M₂
स्मरणा°, D₁ स्मरणो (for स्मरणा) S₁ सशय (for समय)
⊗ Cn स्मरणे स्मरणहेतौ कर्मणि । गवा सख्यापूर्वक वयोवर्णं
जातिनाम्नां लेखने । स्मरणासमय इति गौडा पठन्ति । ⊗ — ^d)
K₂ ४ (m as in text) D₁ काचन, B₄ चांकने, T₂ G₂ ४
चाकित्तु, G₁ चांकित (for चाङ्गनम्)

5 ^a) Ś₁ K₂ ४ (m as in text) Dn₁ D₂ ६ T₁ M₂
चोदिता (for चोचिता) — ^b) D₁ ४ ६ G₁ ३ तस्मिन् (for
अस्मिन्) G₂ लोके (for काले) K₄ तु तस्य (for सु°)
Ś₁ ह (for ते) — ^c) S₁ K₁ ३ गमने — ^d) B₁₋₃ Dn
D₄ ६ G₂ समनु°, T₁ तदनु° (for स्वमनु°)

6 ^a) K₁ शोभन (for ना) — ^b) B Dn D₂ ६
G₂ ३ हि (for च) K₁ ३ परिरक्षण (for समव°) D₂
गवां चैवमवेक्षण; G₁ गवाना च समीक्षण — ^c) K₂ B₂ D₂
M विस्रभस्तु; T₂ G₁ मविश्रभे (G₁ °भो), G₂ ४ सु (G₄ स)
विस्रभ्य Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ ६ च (for तु) K₁ Dc D₁ ३
कर्तव्यो, G₄ कर्तव्य (for गन्तव्यो) — ^d) Ś₁ K₁ बल्लभानां,

दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

मृगया शोभना तात गवां च समवेक्षणम् ।
विश्रम्भस्तु न गन्तव्यो बल्लवानामिति स्मरे ॥ ६
ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् ।
अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७
छद्मना निर्जितास्ते हि कर्षिताश्च महावने ।
तपोनित्याश्च राधेय समर्थश्च महारथाः ॥ ८
धर्मराजो न संक्रुध्येद्भीमसेनस्त्वमर्षणः ।
यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९
यूयं चाप्यपराध्येयुर्दोहसमन्विताः ।
ततो विनिर्देहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १०

अथ वा सायुधा वीरा मन्थुनाभिपरिप्लुताः ।
सहिता बद्धनिस्त्रिशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११
अथ यूयं बहुत्वात्तानारभध्वं कथंचन ।
अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च मे मतम् ॥ १२
उपितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनंजयः ।
दिव्यान्यस्त्राप्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनम् ॥ १३
अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता वीभत्सुना पुरा ।
किं पुनः स कृतास्त्रोऽथ न हन्याद्वो महारथः ॥ १४
अथ वा मद्बचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ।
उद्विग्नवासो विश्रम्भादुःखं तत्र भविष्यति ॥ १५
अथ वा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्धुधिष्ठिरे ।
तदनुद्विकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६

T₂ G₁ १ ४ M₁ पांञ्चानाम् (for बल्लवानाम्) Ś₁ K₁ १
स्मरन्; B₄ श्रुत, S (except G₂) स्म ह (for स्मरे)

7 °) K₂ ४m D₁ T₁ M₂ हि, G₁ १ ४ M₁ [S]पि (for तु) — °) B₂ ४ T₂ G₁ १ ततो (for अतो) T₂ हि (for [अ]भि) — °) T₂ G₁ यत् (for व)

8 °) T₁ आत्मना, G₄ जिह्मिता (for छद्मना) B₁ १ Dn D₄ ० T₁ G₁ ते तु; B₂ तत्र; B₄ सर्वैः; M₁ तेपि (for ते हि) — °) Ś₁ B₁ १ कर्षिताश्च, D₁ गताश्चैव T₁ तु (for च) B₄ तथा वने — °d) T₁ नीतिज्ञाश्चैव राधेय समर्थश्चैव भारत

9 K₂ om 9 — °) T₁ [अ]पि, T₂ G₁ M₁ तु (for न) K₂ ४ D₂ १ संक्रुध्येद् (for संक्रुध्येद्) — °) Dc [अ]म पित (for [अ]मर्षण) T₁ भीमो नित्यममर्षण — °) T₂ तेजसा सा (for तेज एव)

10 K₂ transp 10^{ab} and 10^{cd} — °) K₁ १ एव (for यूय) Ś₁ K₁ १ ४ D₄ ० [अ]पराधेयुर्; K₂ हि राधेय, B₁ [अ]पराधेयुर् (for [अ]पराधेयुर्) T₂ यूय च पुनराधेय — °) D₁ अर्थ (for दर्थ) — T₁ om (hapl) 10^{cd}, B₁ reads it in marg — °) B₄ M [अ]भि; G₁ च (for हि)

11 °) Ś₁ K₁ १ ४ D₂ १ समीरिता (for परिप्लुता) — °) M₁ वर्मिणो (for सहिता) — °) K₂ तत्र (for शस्त्र)

12 °b) Ś₁ K₁ १ तानालभेषु (K₂ य), K₂ ताक्षार भेष्व, K₄ च नाक्षिपध्व; B₁ तानाकृतध्व, B₂ तु ताक्षिलभध्व, B₂ Dc D₄ ० ताक्षा (B₂ D₄ °ना) रभेरन्; Dn ताना (Dn₂ क्षा) क्षिपत (1) D₁-१ ताक्षाक्षिपध्व; D₂ ताक्षाक्षिपेषु, T₁ ताक्षा पराध्यन्, T₂ ताक्षालयध्व; G₁ न नापराक्ष; G₂-४ ताक्षारभ (G₄ °व)ध्व, M₁ तानपराध्यान्, some printed ed तानभि

यात; only M₂ तानारभध्व (as in text)! B₂ अथ यूय बहुत्वाहूनारभेरन्कथंचन — °) T₂ G₁ १ ४ अन्याय, M₂ अनार्यं (for अनार्यं) T₂ G₂ M च पर, G₄ च वन (for परम) K₂ Dc D₂ T₁ G₂ ४ तस्मात् (for तत्स्यात्) — °) T₁ तन्न शक्य, T₂ G₁ क्षम शक्य, G₂ ४ M तदशक्य (for अशक्य तच्च) Dn D₄ ० G₂ वै (for मे)

13 °) B₁ उषित्वा — °) K₄ B₁ इन्द्रलोक, T₁ स्वर्ग लोक (for इन्द्रलोके) — °) Ś₁ K₁ १ ४ D₂ सर्वाणि (for दिव्यानि) K₂ D₁ चावाप्य, T₁ [अ]थावाप्य, T₂ G₁ सप्राप्य (for [अ]वाप्याथ)

14 °) T₂ G₁ भीता स्म (for पृथिवी) — °) T₂ G₁ वय (for जिता) Ś₁ K₁-१ तदा (for पुरा) — °) K₂ सुकृतोऽस्रो (for स कृतास्त्रो) G₄ हि (for सद्य) — °) T₂ G₁ १ ४ नि (for न) G₁ वै (for वो) M₂ न तु हन्यो महारथ

15 °) D₁ G₂ ४ यद्बच (for मं) Ś₁ K₁ १ अथ मद्बचन श्रुत्वा — °) T₁ यत्ता, G₂ यत्ता, G₄ यात्वा (for यत्ता) — T₂ G₁ om (? hapl) 15^{cd} — °) B₂ Dc D₄ ० G₂ वासे, D₂ वाचो, T₁ वासा (for वासो) Ś₁ K₁ १ T₁ G₂ ४ विन्न (Ś₁ °श्र) ष्वाद्; B₁-१ Dc D₄ ० G₂ विश्र (D₄ ० क्ष)भो; M₁ विन्नभाद् G₂ ४ उद्विग्ना वासवि- ष्वाद् — °) Ś₁ दुःस्वात्; M₁ वास, M₂ वासास (for दु स्व) T₁ G₂ ४ गमिष्यथ (for भवि°)

16 °) K₂ उप, Dc अपा (for अप) K₄ B D (except D₁-१ १) G₂ युधिष्ठिर, T₁ महात्मसु — °) T₁ G₁ ४ तदा (for तद्) — °) Ś₁ K₁ १ वेद्मि, B₂ D₄ ०

तस्माद्गच्छन्तु पुरुषाः स्मरणायाप्तकारिणः ।

न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७

शकुनिरुवाच ।

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।

तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८

अनुवृत्ताश्च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।

युधिष्ठिरश्च कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ १९

मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।

स्मरणं च चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २०

न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।

न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२

अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।

निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३

दुःशासनेन च तथा सौबलेन च देविना ।

संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४

तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।

पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥ २५

अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।

पत्न्यो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६

G₃ 'येत्, B₄ 'येत्, T G₁ ३ ४ M 'येत् (for 'येष्व) T₁
G₁ ३ ४ M तव, T₂ तदा (for च)

17 °) T₁ G₁ ३ ४ M तस्मादन्ये (G₂ 'न्य-) नरा यातुः
T₂ तस्मादन्यो नरो यातु — °) Ś₁ K₂ ३ D₄ ६ T G₄ स्मर
णाय D₅ सकारणा, T₂ [आ]त्तकारणात्, G₁ [अ]धिकारिण,
G₄ [आ]त्तकारिण — °) G₂ ४ स्वयं न (by transp)
— °) Ś₁ B₄ D₀ T₂ रोचते D₀ D₁ तत्र (for तव)

18 D₀ om 18 (with the ref) — °) S (except
G₃) पाण्डवश्रेष्ठ — °) K₂ प्रतिज्ञाते, T₁ G₂ ४ 'ज्ञातश्च, T₂
G₁ परिज्ञातश्च — °) T₁ ततो (for तेन)

19 °) Ś₁ K₂ T₂ G₂ 'व्रता' (for 'वृत्ता') K₄ D₃ T₁
G₂ ४ M त (for ते) — °) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₁ ३ ४ पाण्डव
'चारिण — °) K₁ B₁₋₃ D_n D₁ ४-६ G तु (for च)
— °) Ś₁ नर, T₁ नव (for न न)

20 K₃ om (hapl) 20^a-21^b — °) Ś₁ K₁ ३ एव;
K₄ अपि, B₄ D₁₋₃ ३ S (except G₃) चापि (for चैव)
— °) B₁ ३ D_n D₁ ४ ६ G₂ संवर्धते B₂ इच्छा सप्रति
वर्धते — °) B₂ ३ M₂ स्मरणा; D₁ T G₄ स्मरण B₁ ३ ४
D (except D₂ ३ ५) G₂ तु (for च) B₂ D₂ करिष्यामो
(for चिकीर्षामो) G₁ स्मरणाच्च विकीर्षामो — °) T₂ न
न (for न तु) G₁ वय पाण्डवनदन

21 K₃ om 21^{ab} (of v 1 20), D₁ om 21^{abc} — °)
D₀ कश्चित् (for कश्चित्) T₁ अत्र G₄ गमि' (for भवि')
— °) T₂ G₁ न च तत्र (G₁ 'त्रा) समाचारो — °) D₂
तत्र (for यत्र) D₁ समां, D₂ परि' (for प्रति')

22 °) T G₁ ४ जनाधिप (T₁ 'प) (for जनेश्वर)
— °) T₁ दुर्योधनं सहामात्य (sio) अनुज्येयोश्च कामत

23 °) K₂ ४ च (for तु) T₂ G₂ गांधार — °) Ś₁
K₁ ३ तत् (for तदा) — °) Ś₁ K₂ D₀ ३ श्रेष्ठ (for 'श्रेष्ठो)
— °) T₂ सौबलेन समावृत

24 °) K₁ ३ B D₀ T G₁ तदा (for तथा) — °) B₂
सौबलेनेन (for 'लेन च) B₁₋₃ D_n D₄ ६ G₂ धीमता (for
देविना) — °) D₀ आवृत्तो, T G₁ ३ ४ M₂ सर्वैश्च, M₁
सर्वशो (for संवृतो) S (except G₂ M₂) सार्धं (for
चान्यै) — °) T G₁ ३ ४ चैव (for चापि)

25 T₂ om 25^{ab} — °) Ś₁ K₄ D₃ त निर्यातः; D₁
निर्यात त — °) D₁ G₂ द्रष्टु (for द्रष्टु) K₂ शरः; D₂
प्रति (for सर) — °) T₂ G₁ निर्ययु' (for [अ]नुययु')
— °) G₂ दार (for 'दारा) S (except G₂ M₁) बल
(for वन) Ś₁ K₁ ३ गता, K₄ D₃ गत, D₀ हि तत्; D₁
यत् (for च तत्)

26 °) B₂ M नागशतानि (for नागायु') — °) B₄
पत्तिनो, T₁ पत्न्यश्च, G₁ ३ ४ M₂ पत्तिश्च, M₁ पत्तीनां (for
पत्न्यो) Ś₁ K₂ T₁ G₂ ४ शत (for बहु') T₂ पत्ति शत
सहस्राणि — °) Ś₁ हयाश्च; T₁ यान च, T₂ G₁ हयानां
K₄ D₁ ३ T₁ G₄ नवति, T₂ तावति, M₂ तावती (for
नवति) S (except G₂) शत

27 °) = 3 231 10^a S₁ 'वशा', K₁ ३ B D₀ D_n
D₄ ६ T₂ G₁₋₃ M₂ 'वेशा' (K₁ [sup lin sec m] D₀
वेपा), K₄ D₂ 'वैश्या' (for वैश्या) — °) Ś₁ चाणिको

28 °) B₂ D₀ S (except G₂ M₁) प्रयाते (for 'गे)
S (except G₂ M₁) वृपतौ (for ते) — °) Ś₁ K₁ ३
transp सुमहान् and अभवत् — °) T₁ 'याहोर (for
'वायोर) — °) Ś₁ K D₂ ३ उद्धृतम्, T G₁ ४ M₁ उथि;

शक्रटापणवेश्याश्च वणिजो बन्दिनस्तथा ।

नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७

ततः प्रयागे नृपतेः सुमहानभवत्स्वनः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

प्रावृषीव महावायोरुद्धतस्य विशां पते ॥ २८

गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा ।

प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतचनं सरः ॥ २९

२२९

वैशांपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने वसन् ।

जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १

रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।

देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावसथं नराः ॥ २

तथैव तत्समीपस्थान्पृथगावसथान्वहून् ।

कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातृणां चैव सर्वशः ॥ ३

ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।

अङ्कलक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४

अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतास्त्वपि ।

बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५

अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।

G, M, रुक्षि (for उख)

29 °) K, [S]भ्यवसद्; D, T, निवसन् (for न्यवसत्)

— °) K, G, तथा (for तदा) — °) D, सार्धं (for सर्वैश्च) — °) D, यतो, M, तदा (for ततो)

Colophon — Major parvan Ś, K, १, T, G, ४
आरण्य — Sub parvan K B D G, M, घोषयात्रा
— Adhy name G, घोषयात्राप्रयाण, M, दुर्योधननिर्याण
— Adhy no (figures, words or both) B, 310, Dn
(Dn, maig) 238 (Dn, 237), D, 241, T, G, 229,
G, ४, M, 231 — Śloka no Dn 29, D, 28

229

1 °) Ś, जवान (for जगाम) — °) D, प्रतिश्रय (for निवेशनम्)

2 °) K, D, समे ज्ञाते T, G, १, ४, M, देशेभिः (T, हि; G, १, ४, च) रमणीये च — °) T, G, १, सोदके समभूतले — °) T, G, M, तस्य, T, तथा, G, अत्र, G, तत्र (for देशे) Ś, T, G, १, M, पेत (for पेटे) — °) Dn आव सथान् (1)

3 T, om 3^{ab} — °) Ś, D, तत्रैव तत्; B, तत्र तत्र M, तथापि तत् (for तथैव तत्) B, D, ४, ६ S (T, om) पेन्यान् (for पस्यान्) — °) G, प्रघाना (for पृथगा)

— °) K, D, १, कर्णश्च शकुनिश्चैव, T, बहूस्तथैव कर्णस्य
— °) Ś, K, D, D, १, १, १, अपि, G, ४, M, चास्य (for चैव)
Ś, सघश; T, सर्वथा (for सर्वैश्च)

4 °) K, D, 1 ददशे स, B, स ददर्श (by transp), S
(except G,) पश्यतस्ते Ś, K, १, B, D, १, १, ततो (for तदा) Ś, K, 1 (before corr) , १, D, D, गा वै; D, G, गाश्च (for गावः) — M, om (hapl) 4^c-7^b — °) K, १-
D, छक्ष्यैश्च, T, G, अक्षैश्च; G, वक्षसि (for लक्षैश्च) T,
तान्सर्वान् (for ता सर्वा) — °) T, शतशोऽथ सहस्रश (= 4^b)

5 M, om 5 (of v 1 4) — °) G, ४, अकयता
सवत्साश्च — °) K, D, यज्ञे; G, राज्ञा, G, राज्ञे (for जज्ञे)
Ś, K, १, D, १, १ (sup lin) १, G, १, चोपहृतानपि (K, १,
तांस्त्वपि), K, ४, मृ (K, ४, तास्त्वपि, B, १, १, Dn, D, १,
सृतास्त्वपि, B, ४, सृतास्त्वपि (B, ४, चि); D, (orig) हृता
मपि; T, G, १, ४, चोपा (T, चैवा; G, ४, चापा) स्यतास्त्वपि,
M, चोपसृता अपि, only D, as in text! — D, om
(hapl) 5^{cd} — °) K, १, गावश्च; D, १, T, या गाश्च (for
या गावः) — °) Ś, K, १, ४, D, ४, १, कलयामास, T,
दर्शया, G, दमया, G, ४, M, गणया

6 M, om 6 (of v 1 4) — °) S, K, १, D, १,
G, १, ४, स (for स) K, १, D, T, G, ४, स्मारण; B, D, १,
M, स्मारणां — °) G, १, सर्वस्यापि (for लक्षयित्वा) D,
त्रिहायन T, (corrupt) सपास्यायाति भानवान् — °) B,
ततो (for ततो) — °) B, Dn, G, M, व्याह (B, १, च) रत्

वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत्कुरुनन्दनः ॥ ६
 स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
 यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन्यथामराः ॥ ७
 ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्तवादिने ।
 धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव स्वलंकृताः ॥ ८
 स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।
 तैभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९
 ततस्ते सहिताः सर्वे तरसून्महिषान्मृगान् ।
 गवयर्क्ष्वराहांश्च समन्तात्पर्यकालयन् ॥ १०
 स ताञ्शरैर्विनिर्भिन्दन्गजान्बभ्रन्महावने ।
 रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११
 गोरसानुपयुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।

पश्यन्सुरमणीयानि पुष्पितानि वनानि च ॥ १२
 मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च ।
 अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ।
 ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ १३
 यदृच्छया च तदहो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ईजे राजर्षियज्ञेन सद्यस्केन विशां पते ।
 दिव्येन विधिना राजा वन्येन कुरुसत्तमः ॥ १४
 कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरवः ।
 द्रौपद्या सहितो धीमान्धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ १५
 ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहानुजः ।
 आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १६
 ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।

(for व्यहरत्)

7 M₂ om 7^{ab} (of v l 4) — ^a) G₁ 'जना' सर्वे
 — ^b) G₄ चैव सर्वश (for च सह) — ^c) K₃ 4 D₃ 'योग
 (for 'जोष) — ^d) D₀₁ M₂ नरा (for [अ]मरा)

8 ^a) B₁ प्रणेतार', M₂ प्रशास्त्र (for प्रगा') T₂
 G₁ 2 4 ततोध्व(T₂ 'ध्व')गमनात् (G₁ 'न') श्रात — ^b)
 K₁ Dn D₁ 5 6 नृत्यवादाने, K₂ नृत्तवादाने, K₄ B Dc D₂-4
 नृत्यवादिते, T₁ नृत्यवादिन, G₃ 4 नृत्य(G₄ 'त्त')वादितै
 — ^d) B₄ सहस्रश (for स्वल')

9 ^a) Ś₁ K D₁-3 5 स्त्रीपरिवृतो, B₁ 2 4 Dc₂ Dn G₃
 स्त्रीगणा — ^b) T₂ वसुधाया तदा ददौ — ^c) D₁ यथार्थम्
 (for 'ईम्) G₄ इष्टानि (for अन्नानि) — ^d) B₁ पेयानि;
 Dc दानानि (for पा') K₄ D₃ 3 विविधानि बहूनि च

10 ^b) B₁ वने (for मृगान्) — ^c) T₁ गवयाश्व'
 — ^d) K₁ 4 B₄ D₂ G₃ 4 'वारयन्' (for 'कालयन्')

11 ^a) K₂ Dc शताम्, T₁ शत, G₃ अस्ताम्; G₄ स्वस्तान्
 (for स तान्) K₁ 2 विभिन्नान्, B Dc Dn D₄ 6 G₃
 विनिर्भिद्य (for 'भिन्वन्) — ^b) K₂ निघ्नन्, D₃ तत्र, D₅
 बद्धान्, T₂ G₁ वद्धा (for बभ्रन्) B Dc Dn D₄ 6 G₃
 गर्जाश्च सुबहून्वने — ^d) T G₁ 2 4 M ग्राहयन्श (T₁ G₁
 'च्छ)तशो मृगान्

12 ^a) Ś₁ K₂ B₄ D₅ G₁ उपभुञ्जान, K₃ अपि युञ्जान
 — ^c) K₁ B Dn D₄ 6 स, T₂ च (for सु) G₁ 2 4 अप
 श्यद्मणी' — ^d) B Dn D₄ 6 G₃ वनान्युप (B₄ तानि
 तानि), T₁ सरासि च (for पुष्पितानि)

13 Dc₂ T₁ M₂ om (hapl) 13^{ab} — ^a) K₁ 2 D₁

'घुष्टानि — ^b) K₄ D₁ बर्हिणाभिर, B₃ वनान्युपवनानि च
 (of v l 12) — ^c) B₂ 3 आगच्छद् K₃ 4 Dc₂ D₁-3
 G₃ आ(D₂ 3 अ)नुपूर्वेण — ^d) S₁ रम्य (for पुण्य)
 — After 13^{cd}, B₂ 3 (om line 2) Dn D₄ 6 G₃ ins
 1103* मत्तभ्रमरसञ्च नीलकण्ठरवाकुलम् ।

सप्तच्छदसमाकीर्णं पुनागवकुलैर्युतम् ।
 — ^c) B₄ सर्ग्या (for ऋद्ध्या) — ^f) Ś₁ K₁ (marg sec
 m as in text) चापभृत्, G₂ 4 वज्रधक् (for वज्रभृत्)

14 ^a) B D (except D₁-3 5) G₃ तत्रस्थो (for
 तदहो) — ^b) S (except G₃) 'राजो (for 'पुत्रो) — ^c)
 G₁ इष्ट्वा (for ईजे) Ś₁ K Dc D₁-3 5 'सत्रेण (for 'यज्ञेन)
 — ^d) B₁-3 D (except D₁-3 5) G₂ 3 साद्यस्केन; T₂ G₁
 स्वकाम्येन, B₄ M सद्यस्तेन — ^e) K₄ D₃ 3 M₁ राजन्; B
 Dn D₄ 6 G₃ चैव (for राजा) — ^f) K₃ 4 B₁ 3 4 D
 (except D₅) G₃ M₂ कुरुसत्तम — After 14, S (except
 G₃) ins

1104* विद्वद्भिः सहितो धीमान्प्राज्ञगैर्वनवासिभिः ।

15 ^b) K₃ सरसस्तत्र, D₁ तत्सरस्तत्र B₃ भारत, B₄
 केशव, Dn D₃ G₃ कौरव — ^c) G₂ श्रीमान् (for धीमान्)
 — ^d) Dn D₃ नराधिप, S (except G₃) महामना (T₁
 'तपा) — After 15, G₁ ins

1105* भीमार्जुनयमै सार्धं सराभ्यांशे तदावसत् ।

16 ^a) K₄ D₃ प्रेक्षा(D₂ 'क्ष्या)न्, B₂ प्रेष्यान् — ^b)
 B₃ सहायुग, Dn सहस्रश (!) T₁ G₄ सहायुजे, G₁ विशां
 पते, M सहायुग — ^c) B₂ शीघ्र (for क्षिप्र) T₁ G₂ 4
 M आक्रीडावसथांशीघ्र — ^d) K₃ 4 D₁-3 क्रियताम् T₁

चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जगमुद्वैतवनं सरः ॥ १७
 सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ।
 प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ॥ १८
 तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशां पते ।
 कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम गणावृतः ॥ १९
 गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
 विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥ २०
 तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
 प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २१
 स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धदुर्मदान् ।
 प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत् तानिति ॥ २२

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
 सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वानिदमवुवन् ॥ २३
 राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो वली ।
 विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमपमर्षत ॥ २४
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशां पते ।
 प्रत्यवुवंस्तान्पुरुषानिदं सुपरुषं वचः ॥ २५
 न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
 योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वश्यानिव दिवोकसः ॥ २६
 यूयं मुमूर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः ।
 ये तस्य वचनादेवमस्मान्भृत विचेतसः ॥ २७
 गच्छत त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः ।

G1 ३ ५ M कुबेभव सरलोमित

17 °) T३ तत्, M1 त (for ते) B४ तथोवाच (for तथेत्येव) Ś1 K1 ३ तथेत्युक्तेति (K1 क्तु) वचन — °) K३ G1 तथा (for तदा) K३-4 B1 ५ Dc D1-6 G1 क्रीडां (for [आ]क्रीडाञ्ज)

18 Ś1 K1 ३ om 18^{ab} B Dn D४-६ transp 18^{ab} and 18^{cd} — °) B४ सोपश्यद्; T३ सनाग (for सेनाग्र) — °) K३ पुर, Dc D1-३ ३ तदा (for सर) — °) Ś1 K1 ३ प्रविशतो; K३ D३ शक्तव्; K४ शशु Ś1 नवद्वारि, K३ G1 ३ वन द्वारि, B1-३ Dc वनद्वार, T३ वन राजन् — °) K४ B३ समवाकिरन्; Dc प्रत्यवारयन्

19 °) D1 अत्र, and राजा (for तत्र, and राजो) — °) K३ D1 भुवना (for भवना) — °) D६ [अ]ग नावृत, T३ G1 ३ ५ जनां, M गणान्वित (for गणावृत)

20 °) Ś1 महात्मजै; K1 तथैव च, B1 तथातुजै (for तथात्मजै) — °) Ś1 विहारशील; B४ त्रिहायनीनां; T३ विहारशील, G३ शैलै; G४ शीलै S (except G३) क्रीडार्थं

21 °) Ś1 K D1-३ ३ तत्स, T G1 ३ तैश्च (for तेन) D३ ते सवृते (for तरसवृत) — °) Ś1 K D1-३ ३ प्रतिषिद्धा गता राजन् — °) T1 M यतो (for यत्र) T1 [S]भवत् (for नृप) — After 21, K४ D1-३ ins

1106* ते समेत्य तदा प्रोचुर्गन्तु नैवोपलभ्यते ।

रक्षित यहुभि शूरै राजन्द्रैतवन सर ।,

while B1 ३ ins

1107* न्यवेदयन्ततो राज्ञे गन्धर्वास्त्रय भारत ।

22 °) Ś1 ते (for स) — Ś1 om (hapl) 22^b-23^a — °) T३ G1 न्यामर्षो वाहिनीं तदा

103

23 Ś1 om 23^a (of v l 22) — °) Dc D६ तत्स (for तस्य) K1 ३ ते तु तस्य वच श्रुत्वा — °) = 29^b S1 सेनानुयायिनः, B४ अग्रामिनः, M1 प्रयोधिन — °) K1 स च (for सरो) — °) K३ Dc D६ अग्रवीत् (for अग्रवन्)

24 °) S1 K1 ३ धार्तराष्ट्रो महाबल — °) K1 D६ T1 M विजिगीपुर, T३ G1 ३ ५ चिकीर्षिपुर (for विजिहीर्षुर) B४ जिहीर्षुरीहयामास — °) B1 ३ Dn D४-६ S (except M1) उपसर्पत (B1 °य), B४ हह स (for अपसं)

25 °) K1 ३ Dc३ उक्त्वा (for उक्तास) D1 च (for तु) — °) B४ प्रहसति T1 पुन पुन (for विशां पते) — °) B1 ३ ५ Dn D४ ६ G३ हि; Dc D६ T1 M३ स; T३ G1 ते (for सु-)

26 T३ om 26^{ab} Before 26, B३-4 D६ ins गधर्वा क्तु — °) D1 T1 G1 न चेतयति, D३ न चितयति, D३ न च जानाति (for न चेत) B३ ते; M३ वै (for वो) — °) G३ मदबुद्धे T1 स बालिश (for सुयो) — °) K४ T३ सो, Dc ये (for यो) K४ विज्ञापयति, Dc आज्ञापयति K1 T1 G३ M३ [ए]व, D६ T३ G1 [ए]ष (for [ए]व) — °) K३ वन्यानिव, B३ Dn1 ns G३ वैश्या

27 °) T३ G1 ३ चैव (for चापि) — °) Ś1 विचेतस (for न संशय) — °) K४ D६ ते तस्य, Dc यत्तस्य, G३ ५ एतस्य S1 K1 ३ मूढा (for एवम्) — °) Ś1 K1 ३ त्वस्मान् (for अस्मान्) K३ Dc D६ G३ ५ दूय; B३ (m as in text) आस्थ, D६ क्रूर (for घृत) B३ विशेषत (m विचेतस as in text)

28 °) K३ B Dn D३ ६ G३ गच्छध्व — °) Ś1 K1 ३

महता रथघोषेण ह्यचारेण चाप्युत ।
 वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान्समवारयन् ॥ १८
 ततः संन्यपतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ।
 तदा सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ १९
 ततस्ते मृदवोऽभूवन्गन्धर्वाः शरपीडिताः ।
 उच्चकुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ २०
 गन्धर्वान्छासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ।
 उत्पपातासनात्क्रुद्धो वधे तेषां समाहितः ॥ २१
 ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
 तयामुद्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ॥ २२
 एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।

पर्यवर्तत गन्धर्वैर्देशभिर्देशभिः सह ॥ २३
 ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ।
 प्राद्रवन्त रणे भीता यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
 भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
 कर्णो वैकर्तनो राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २५
 दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
 गन्धर्वान्योध्यांचक्रुः समरे भृशविक्षताः ॥ २६
 सर्व एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 जिघांसमानाः सहिताः कर्णमभ्यद्रवत्रणे ॥ २७
 असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदामिश्च महाबलाः ।
 स्रतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २८

G₁ ३ ४ M_३ चाच्युत (fo₁ चाप्युत) — ¹) K₁ ३ B₁ D_n
 D_३ ४ ६ G_३ समवाकिरन् (fo₁ समवारयन्) S (except G_३)
 गधर्वा प्रत्य (G₁ पर्य) वारयन्

19 ^a) K_३ T_३ G₁ ३ ४ ते न्यप^०, D₁ सैन्येप^० (fo₁
 सन्यप^०) — ^b) T_३ G₁ ३ ४ कौरव प्रति (fo₁ 'वै सह'
 — ^c) S₁ K Dc D_{1-३} ६ तत सु, T₁ G_३ ४ M अथासीच,
 T_३ G₁ तदा स्स (for तदा सु) Dc_३ D_३ तुमल — ^d) T₁
 G_४ M उभयो (for अभवत्) T G₁ ३ ४ रोम^० (for लोम^०)

20 ^a) Ś₁ K₁ ३ तु (for ते) K₁ D₁ भूत्वा; D_३ भूता
 (for ऽभूवन्) — ^c) B₁ राजगुप्ता^० (for उच्चकुशु^०) K₁
 (marg sec m) वा सर्वे (for कौरव्या) — ^d) B_३ वीक्ष्य
 (fo₁ प्रेक्ष्य)

21 ^a) G_४ ताडिता^० (for त्रासिता) — ^b) K₁ [S]भ्य,
 B Dn ह्य^०, G_४ [S]प्य^० (for ऽत्य^०) — ^c) S₁ महाक्रुद्धो,
 K₁ ३ तदा क्रुद्धो (for [आ]सनात्क्रुद्धो) — ^d) T₁ समुद्यत
 (for समा^०)

22 ^a) Ś₁ K₁ ३ आन्वाद्य; K_४ D_३ T₁ G_३ ४ M आदाय,
 D_३ आच्छाद्य, G₁ आश्रित्य (for आस्थाय) T_३ ततो माया
 समाहृत्य — After 22^{ab}, T_३ G₁ ३ ४ ins

1110⁺ तेन मुक्ता शरा घोरा सूर्यरश्मिसमप्रभा ।

वियत्सच्छादयामासुर्न ववौ तत्र सारुत ।

हस्त्यारोहा हता पेतुर्हस्तिभि सह भारत ।

हयारोहाश्च सहयै रथैश्च रथिनस्तथा ।

पत्तयश्च यथा पेतुर्विशस्ता शरवृष्टिभि ।

— ^c) K_३ D_३ ३ ततो, Dc_३ तथा^०, M₁ तदा (for तथा)

K_३ T_३ G₁ मुद्यति (for [अ]मुद्यन्त) K₁ कौरव्य, B₁ ते सर्वे

23 ^a) D_n एकैकश्च (!), D_३ ६ कस्य, T_३ G₁ क हि

(fo₁ 'को हि) K_३ G₁ ४ तथा, Dc_३ महा, D_३ यदा, T₁
 सम (fo₁ तदा) B₁ Dc युद्धे; D₁ वीरो, D_३ ३ ६ G₁ ३ ४
 योधा, T_३ M_३ यौधा (fo₁ योधो) — ^b) T₁ M₁ दुर्मते (for
 भारत) — ^c) K_३ D_३ ६ G_३ वर्तत, T G₁ ३ ४ M वार्य^०
 (T_३ 'वार्य^०) त (for वर्तत) Dc गधर्वा — ^d) S (except
 G_३) युधि (fo₁ सह)

24 ^a) Ś₁ K₁ ३ तत्र (for तत) B_४ [अ]नु (for स)
 — ^b) Ś₁ K₁ ३ D_३ युद्धे तस्मिन्महाबलैः — T_३ om 24^{cd}
 — ^c) G₁ प्राद्रवश्च, M_३ व्यद्रवत् Ś₁ K₁ ३ रणे वीरा, B_४
 वने वीरा; D_३ रणे नीता — ^d) Ś₁ K₁ ३ B Dc D_३ येन
 (for यत्र) Dn D_४ ६ G_३ येन (Dn₁ च) राजञ्जिगीपव
 (Dn 'जीपव !)

25 ^a) G_३ ४ धक्ष्यमाणे^० (for भज्य) S₁ K₁ ३
 सैन्येषु, T_३ सर्वेषु, G₁ [अ]नेकेषु (for [अ]नीकेषु) — ^b) B_४
 धार्तराष्ट्रस्य K_४ सर्वत, B_३ भारत — ^c) T₁ M_३ वीर (for
 राजन्) G_३ ४ वैकर्तनो महाराज

26 ^a) T₁ [अ]पि (for the first च) T₁ M_३ कौरव्य,
 T_३ G₁ ३ ४ तेजस्वी (for कर्णश्च) — ^c) B Dn D_३ ६ T_३
 G_{1-३} न्योधयामासु^० — ^d) T₁ सर्वे च (for समरे) K₁ ३
 B₁ भृशविक्षिता, Dc_३ 'विकृता, D₁ 'मीक्षिता; D_३ ३ वी
 क्षिता, S (except G_३) शरविक्षिता

27 ^a) D_३ च (for तु) — ^c) S (except G_३) स
 रथा (for सहिता^०) — ^d) Some MSS अभ्यद्रवद् M₁
 कर्णमेवाभिद्रुदुधु

28 ^a) T G₁ ४ M₁ पट्टैश्च T G₁ रथैश्च (for शूलैश्च)
 — ^b) K_३ महायल; K_३ D_३ चल, B₁ T_३ रथा (for 'ज्या)
 B_३ गदासुपलकपन, D_३ गदाभि परिर्घ्नन्था — ^c) h_३ D_३

अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन्ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
ईषामन्ये ह्यानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ २९
अन्ये छत्रं वरुथं च बन्धुर च तथापरि ।

गन्धर्वा बहुसाहस्राः खण्डशोऽभ्यहनन्नथम् ॥ ३०
ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽग्निचर्मभृत् ।
विकर्णरथमास्थाय मोक्षायान्धानचोदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २३० ॥

२३१

वैशंपायन उवाच ।

गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे ।
संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराञ्छुखान् ।
दुर्योधनो महाराज नासीत्तत्र पराञ्छुखः ॥ २

तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिंदमः ॥ ३
अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।
दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४
युगमीपां वरुथं च तथैव ध्वजसारथी ।

सूर्यं (for सूतं) — ^a) B₁₋₃ D_n D₄ ६ G₂ वाकिरन्
(for वारयन्)

29 K₃ om (hapl) 29 — ^a) Ś₁ K₁ ३ D₆ [आ]
युधम्; M₂ ध्वजम् (for युगम्) Ś₁ अछिद्य; K (K₃ om)
D₅ आछिद्यन् D₂ अन्ये युग समाछिद्यन्; G₂ ४ अन्ये सदन
माछिद्यन् — ^b) G₂ ४ त्व (for न्य) Ś₁ ध्वजमन्येन
पातयन्, B₄ ध्वजमागत्य पात — D₂ G₁ om 29^{cd} — Ś₁
K₁ ३ read 29^{cd} after 30 — ^c) S₁ चेषाम्, B₁ T₁ G₂
M₁ ईषान्, B₂ ३ ईषान् (for ईषाम्) — ^d) D₁ न्यवारयन्;
G₂ न्यपाटं (for न्यपातं)

30 ^a) D₆ अन्ये यत्र; T₁ M₁ छत्रमन्ये (by transp)
— ^b) S₁ K D_o D₁₋₃ ३ कवच च; T₂ G₁ बभञ्जुश्च (for
बन्धुर च) — B D_o ins after 30^{ab} S (except G₂),
after 30

1111* प्रगृहीतायुधा वीराश्चित्रसेनपुरोगमा ।
T G₁ ३ ४ ins after 30^{ab}

1112* अन्ये सपूर्णयामासुश्चक्रे चाक्षौ तथापरि ।
— ^a) = (var) 3 231 5^d N G₂ तिलशो (for खण्डशो)
Ś₁ K₁ ३ व्या (Ś₁ ह्य)हनन्; K₂ G₁ [S]भ्यहरन्, K₄ D₂ ३
T₂ न्यहनन्; B D_n D₄ ६ G₂ व्यधमन् (for अभ्यहनन्) T₂
धनुः, G₁ ४ M₁ रणे (for रथम्) After 30, Ś₁ K₁ ३
read 29^{cd}, while S (except G₂) ins 1111*

31 ^a) G₁ अवस्करय (for हुत्) — ^b) Ś₁ K₁ ३
धत्, D₆ धक् (for भृत्) T₂ G₁ ३ ४ [S]पि भारत (for
ऽग्निचर्मभृत्) — After 31^{ab}, T G₁ ३ ४ ins

1113* असावलम्वितधनुर्धामानो महाबल ।

[T G₁ अधोव (for असाव) T₂ स्थ (for वल)]
— ^c) Ś₁ K D_o D₁₋₃ ३ आरुह्य (for आस्थाय) — ^d)
K₁ स रथाश्चान् D₆ दिव्यानश्चान् (for मोक्षायान्श्चान्) K₄
D₂ ३ अनोदयत् (for अचोदयत्) K₃ आत्ममोक्षाय
नोदयत्

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ D_n D₆ G₂ ४
आरण्य — Sub parvan K₂ ४ B D G₁ ३ M₂ घोषयात्रा
— Adhy name G₁ कर्णपलायन, M₂ कर्णपराजय
— Adhy no (figures, words or both) B₄ 312,
D_{n1} (marg) n₃ 240, D_n 239, D₁ 243, T₁ 232,
T₂ G₁ 231 G₂ 230 (as in text), G₄ M₁ 233, M₂
135 (sic) — Śloka no D_{n1} n₃ 31, D_n 32

231

1 ^a) D₂ प्रदुत्तैश्च (for गन्धर्वैस्तु) — ^b) T₂ G₂
transp भग्ने and कर्णे — ^c) K₁ ३ संप्राद्रवन्, K₄ D₂ ३
प्राद्रवच्च (D₂ रसा) (for संप्राद्रवच्च) — 1^d = 3 230 10^d

2 2^{ab} = 3 230 11^{ab} — ^a) G₂ विद्रुत (for द्रवत्)
D₂ शूरान् (for सर्वान्) — ^b) T₁ M योधमुख्यान्पराजि
तान् — ^c) B₁ ४ D₄ ६ G₂ महाराजो — ^d) = 3 230
11^d B₁ त्व (for तत्र) G₄ पराञ्छुखी

3 ^a) D_{o1} D₁ ३ ४ अरिंदम, T₂ अभर्षेण (for अरिंदम)

4 ^a) Ś₁ ते, K₁ ३ ४ D₂ ६ त, K₃ D₁ ३ T G₂ ४ तद्
(for तु) — ^c) D₆ जिघांसत्

अश्वान्निवेणुं तल्पं च तिलशोऽभ्यहनत्रथम् ॥ ५
 दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भ्रुवि ।
 अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६
 तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।
 पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ७
 विविशति चित्रसेनमादायान्ये प्रदुद्रुवुः ।
 विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥ ८
 सैन्यास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः ।
 पूर्वं प्रभ्रमैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९

शकटापणवेश्याश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
 शरणं पाण्डवाञ्जग्मुर्हियमाणे महीपतौ ॥ १०
 प्रियदर्शनो महाबाहुर्धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
 गन्धर्वैर्हियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११
 दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।
 बद्धा हियन्ते गन्धर्वै राजदाराश्च सर्वशः ॥ १२
 इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः ।
 आर्ता दीनस्वराः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३
 तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।

5 ^a) D₈ च बाहु (for वरूथ) — ^b) K₄ D₁ s G₁ 2 4
 'सारथिम्, D₈ 'सारथीन् — ^c) D₈ अश्व, G₁ नत्व (for
 अश्वान्) K₄ D₁ 'वेणु (for 'वेणु) S (except G₈) अक्ष
 (for तल्प) — ^d) = (var) 3 230 30^d B₄ S (except
 G₈) शतशो (for तिलशो) Ś₁ व्यहनद्, K₁ व्यहरन्, K₂
 विहनन्, K₃ [S]भ्यहरन्, K₄ B Dn D₈ व्यधमद्, D₁ s T₂
 G₁ 2 M₂ [S]भ्यहनद्, T₁ व्याहनन् (for Sभ्यहनन्) Ś₁
 K D₁ रथात्, B Dc Dn D₄ ० शरैः (for रथम्)

6 ^a) G₄ आरोप्य स महाबाहुर (of 1114*) — ^b) D₁
 पातित — ^c) K₁ Dc महाबाहु; M₂ 'बाहु (for 'बाहुर)
 — ^d) T G₁ 2 केशपक्षे तथा (for जीवग्राहमथ) G₄ M
 अगृह्णत (for अथाग्रहीत्) — After 6, S (except G₈)
 ins

1114* तस्य बाहु महाराज बद्ध्वा रज्ज्वा महारथम् ।

आरोप्य स्व महाराज चित्रसेनो ननाद ह ।

[(L 1) T₂ transp बाहु and बद्ध्वा, G₁ transp
 बद्ध्वा, and रज्ज्वा — (L 2) T₂ G₂ आरोप्य त महाबाहुश्]

7 ^a) K₂ 4 B₁ 3 Dc₁ Dn₂ D₃ 4 T₂ G₃ राजेन्द्रे, T₁
 M₁ कौरव्ये (for राजेन्द्र) — ^b) B₂ दुर्योधन (for दुःशा)
 K₂ रथ, K₃ रण, B₃ D₁ 2 M₂ रणे (for रथे) — ^c) B₄
 पर्यगृह्णत, D₁ प्रत्यगृह्णत — ^d) T₁ सहस्रश (for समन्तत)

8 ^a) K₄ D₁ T G₄ विविशतिश्, B₁₋₃ Dn D₆ G₈ M₂
 'श्रान्ति- K₁ चित्रसेन, B₁ 2 Dn D₄ ० G₈ 'सेनाव् — ^b)
 Ś₁ चाचायाम्रे (sic), Dc₂ चादायान्ये (for आदायान्ये) K₂
 B₁₋₃ D (except D₈ ०) G₃ वि (for प्र) — ^c) B₁
 [अ]परौ (for [अ]परे)

9 ^a) K₂ Dc D₁ 2 योधा, B Dn D₄ G₃ सैन्य, T₁
 G₂ 4 M सेना (for सैन्या) B Dn D₄ G₃ तद्, D₈ च
 (for तु) — ^b) B Dn D₄ ० G₃ द्रुत (for 'द्रुता) — ^c)
 K₁₋₃ Dc Dn₁ ns D₁ 4 ० G₂ 4 पूर्व- (for पूर्व) B₁ Dn

D₆ प्रभ्रमन् K₁ Dc D₄ सहिता K₄ पूर्वभ्रमैः प्रसहिता ;
 D₂ पूर्वभ्रमैस्तु सहिता — ^d) T₁ M पाण्डवान्छरण ययु

10 ^a) = 3 228 27^a Ś₁ K₁ (marg seo m) 2
 B₂₋₄ Dc₁ Dn D₄ ० T₂ G₁₋₃ शकटा (B₃ टा) पणवेश्याश्च,
 D₈ शकटीपणवेश्या च — ^b) D₂ 'युग्यान् (for 'युग्य)
 — ^c) M₁ शरण्य (for शरण) T₁ G₂ M शरण, T₂ पाण्डव
 (for पाण्डवाश्) — ^d) G₁ परतपे (for महीपतौ) T₁
 M₁ धर्मराज युधिष्ठिर

11 Before 11, N G₃ ins सैनिका ऊजु — ^a)
 Hypermetric! B₁ 4 T G₂ 4 M₁ प्रियदर्शो, Dc Dn D₄₋₅
 G₃ दर्शी, D₁ 2 'दर्शन (sic), D₈ दुर्योधनो, G₁ सुयोधनो,
 M₂ दर्शति यो Dn महाबाहो (1), D₂ 'राज — ^b) D₂
 गन्धर्वैर्नो जित बल — ^c) D₂ बद्धश्च (for गन्धर्वैर्) T₁
 राजन् — ^d) K₄ D₃ तद् (for तम्) K₂ D₁ अभि, B₄
 अन्व (for अनु) T₁ M₁ त मोक्षयत पाण्डवा, G₁ पार्था
 स्तानुपधावत

12 ^b) T₁ transp दुर्मुख and दुर्जय M₂ दुःमह
 (for दुर्जय) — ^d) T₁ 'पत्न्य (for दारा) Ś₁ K₁ 2
 सहस्रश (for च सर्वश)

13 ^b) D₂ T₁ क्रोशते B₄ जयगृद्धिन; Dc₂ गृद्धिन;
 Dn₂ D₁ राजगृद्धिन, D₈ 'गृद्धिण, G₃ 'गर्धिन — ^c) K₂
 दानसुता, K₃ B₂₋₄ Dn D₄ ० दीनास्त (for दीनस्वरा)
 — ^d) Dc अयागमन् (for उपा) T₁ M₁ धर्मराजमभि
 व्रवन्

14 ^a) G₄ तथाप्यवस्थितान्दीनान् — ^b) S (except
 G₈) वीक्ष (for भिक्ष) — ^d) K₄ दृष्ट्वा, D₈ गृष्ट्वा, T₁
 भीतान्, G₄ वृत्तान् (for वृष्टान्) K₁ 2 सुयो (for दुर्यो)
 D₂ नीमयेनो महाबाहुरास्फोट्य ममभायन — After 14 D₂
 ins

1115* प्रगृहीतायुधान्वीरांश्चित्रसेनपुरोगमान् ।

वृद्धान्दुर्योधनामात्यान्मीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४
 अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ।
 अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५
 दुर्मन्त्रितमिदं तात राज्ञो दुर्धृतदेविनः ।
 द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य पातयन्तीति नः श्रुतम् ॥ १६
 तदिदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुपम् ।
 दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः ।
 येनास्माकं हृतो भार आसीनाना सुखावहः ॥ १७

शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्षितान् ।
 समस्थो विषमस्थान् हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १८
 अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
 ये शीलमनुवर्तन्ते ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ १९
 अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितम् ।
 अनुशंसास्तु कौन्तेयास्तस्याध्यक्षान्ब्रवीमि वः ॥ २०
 एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनममर्षणम् ।
 न कालः परुषस्थायमिति राजाभ्यभाषत ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २३१ ॥

— D₅ cont B Dc Dn D₄ ० ins after 14 K₄ D₁ ३,
 after 16^{ab} D₃, after 16^{ab}

1116* महता हि प्रयत्नेन सनद्ध राजवाजिभि ।

[K₄ D₃ ३, Dc [अ]पि (for हि) D₀ D₁ सनद्ध (D₁
 सनद्ध)रथवाजिन]

15 B Dc Dn D₄-३ S transp 15^{ab} and 15^{cd} — ^b)
 S (except G₃) भूतो (for जातो) — After 15^{ab}, D₂
 ins 1116*, while K₄ D₁-३ read 16^{ab} K₁-३ om 15^{cd}
 — ^o) K₄ D₁-३ ३ transp अस्माभिर and यद् — After
 15, K₄ D₁-३ read 16^{cd}

16 K₄ D₁-३ read 16^{ab} after 15^{ab} — ^a) B₂-4 Dn
 D₄ ० तावद् (for तात) T₂ दुर्मन्त्रिता तु राजश्चेद्, M₁ दुर्मन्त्रित
 पश्यताय — ^b) G₁ राज्ञो वै धृतचोदित — After 16^{ab},
 K₄ D₁ ३ ins 1116* while S (except G₃) ins

1117* दीनान्दुर्योधनस्यास्मान्द्रष्टुकामस्य दुर्मते ।

[G₁ 4 M दुर्योधनस्य G₄ M [अ]सन् (for [अ]स्मान्)]

— K₄ D₁-३ read 16^{cd} after 15 — ^a) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁
 G₁ M यात (K₄ marg sec m योज), K₃ D₂ ३ T₁ G₄
 घातं, B₄ ताप; T₂ G₂ धार (for पात)

17 ^a) Hypermetrical K₃ 4 (marg sec m) B Dn
 D₁ 4 G₃ इद (for तदिद) Dc तदिद कर्म प्रत्यक्ष; T
 G₁ ३ 4 M कृत तदेव प्रत्यक्ष — ^b) D₂ G₄ मानुवै — ^d)
 Dc कश्चिद् (for कश्चिद्) K₃ T₁ G₁ अस्मिन् (for अस्वत्)
 K₃ कृत (for प्रिये) Ś₁ रत, D₃ G₁ स्थित (for स्थित)
 — ^o) Ś₁ सेना (for येना) — ⁱ) T₁ आसीनानां
 यथासुख

18 ^a) Ś₁ K तपसहास — ^b) Ś₁ K₁ ३ Dn₃ D₂
 कर्षिता, B₁ ३ 4 कर्षितान् — ^c) Ś₁ K₁ ३ 4 D₂ ३ स,
 D₁ S (except G₃) च, D₃ स् (for हि)

19 ^a) B₄ अधर्मा — ^b) K₃ 4 D₁ ३ G₁ ३ 4
 कौरवस्य — ^c) K₃ ते (for ये) B₁-३ Dn₃ ns D₄ ०
 अनुवर्तति — ^d) K₃ T₁ M पश्यतु

20 ^b) G₁ [इ]दम् (for [ए]तद्) K₁ उपशिक्षिता,
 K₃ उपतिष्ठित, D₁ उपमन्वित, G₁ ३ 4 उपलक्षित — ^c) Ś₁
 K₁ ३ D₂ T₁ अनुशंसस्य Ś₁ D₃ कौन्तेयस्य D₂ अनुशसे तु
 कौन्तेये — ^d) K₃ तस्याधिष्ठयान्, B Dc Dn D₄ ० T₂ G
 तस्यप्रत्यक्ष, D₂ ३ ३ T₁ M₁ सेनाध्यक्षान्, M₂ तस्माद्यक्त

21 ^a) D₃ कौन्तेयो, T₁ M₁ सरब्ध (for कौन्तेय) — ^b)
 B Dn D₄ ० T₂ G₃ अपस्व (B₂ ञ्व)र, G₂ 4 अपस्वन
 (for अमर्षणम्) — ^d) K₃ राजाभिभाषित, T₁ राजा न्यवा
 रयत्

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ Dn₃ G₂ 4
 आरण्य — Sub parvan K B D G₁ ३ M घोषयात्रा
 — Adhy name D₁ दुर्योधनादीनां गन्धर्वग्रहण, M₁ दुर्यो
 धनादिजीवग्रहण; M₂ दुर्योधनग्रहण — Adhy no (figures,
 words or both) B₄ 313, Dn₁ (marg) ns 241,
 Dn₂ 240, D₁ 244, T₁ 233, T₂ G₁ 232, G₂ 4 M
 234 — Śloka no Dn D₁ 22

232

1 ^a) M₂ अघि (for अभि) — ^c) T₁ पांडवान् (for
 कौरवान्) D₂ S विषम (T₁ शरण) (for विषम) — After
 1, D₂ ins

1118* रक्षणया महाबाहो मैव वद महासते ।

2 T₂ om 2-3 — ^a) G₁ लोके (for भेदा) — ^b)
 M₁ महासते (for वृको) — ^c) D₁ धर्माणि (for वैराणि)

२३२

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्जशरणैषिणः ।
 कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
 भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
 प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २
 यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
 न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रमर्षणम् ॥ ३
 जानाति ह्येष दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् ।
 स एष परिभूयास्मानकार्षीदिदमप्रियम् ॥ ४
 दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।
 स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५

शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य नः ।
 उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सञ्जीभवत माचिरम् ॥ ६
 अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
 मोक्षयध्वं धार्तराष्ट्रं ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
 एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रममन्विताः ।
 इन्द्रसेनादिभिः स्रूतैः संयताः कनकध्वजाः ॥ ८ -
 एतानास्थाय वै तात गन्धर्वान्योद्गुमाहवे ।
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ ९
 य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
 परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ १०
 क इहान्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः ।

— ^a) K₂ B Dc Dn D₁ ५ ० कुलधर्मो D₅ वि (for न)
 ३ T₂ om ३ (cf v 1 2) — ^a) G₁ हि (for तु)
 K₂ कस्य (for कश्चिज्) — ^b) K₁ ३ बाह्य K₄ पोथ* (for
 प्रार्थ*) — ^c) G₁ मर्षयेरन् (for *यन्ति) S (except T₂
 G₂) ते (for तत्) — ^d) K₂ D₅ [अ]पि प्रमर्शन, K₄ G₄
 [अ]भिप्रदर्शन, B₂ [अ]भिप्रमर्षण, B₄ [अ]पि समर्षण, D₅ [अ]पि
 प्रदर्षण — Dn₂ ins after ३ T₂, after 9^{ab} G₂, after 9
 1119* परै* परिभवे प्राप्ते वय पञ्चोत्तर शतम् ।

परस्परविरोधे तु वय पञ्च शत तु ते ।

[Cf 1121*, 1122* (L 1) Dn₂ अन्ये सह विरोधे तु
 (for the prior half)]

4 ^a) K₄ कुशातिर, G₁ जन्मतो (for जानाति) B₂ ३
 Dn D₄ ० G₃ transp हि and एष M₁ दुर्मैधा (for
 दुर्बुद्धिर) T₂ जन्मप्रभृति दुर्बुद्धिर — ^c) B₁₋₃ Dn D₄ ०
 एव (for एष)

5 ^a) K₄ M₁ सुयोधनस्य D₁ ३ ग्रहण — ^b) Ś₁ K Dc
 Dn D₁₋₄ ० G₃ प्रभो (K₂ किल) (for रणे) — ^c) S₁ K₂ ३
 B₂ Dc *मर्षाच्च

6 ^a) T₁ शरण्य D₂ ५ च* (for च) — ^b) Dc₂
 त्राणार्थे B₁ ३ Dn D₄ ० च (for न) — ^c) K₂ Dc D₁ ३
 G₂ ५ उत्तिष्ठत; T₂ ३ एतु, G₁ ए त्व G₁ नरव्याघ्र — ^d)
 G₁ *भव च (for *भवत)

7 ^a) S₁ K B₁ Dc D₁₋₃ ० चापि (for चैव) — ^b)
 K₄ भीमोपराजित; B₁₋₃ Dn D₄ ० G₂ वीरापराजित, T₁

G₁ M₂ भीमापराजित — ^a) B Dn D₄ ० G₃ नरव्याघ्रा
 (for धार्ते*) — ^a) D₂ महावकै* (for सुयो*)

8 ^a) Ś₁ K₂ B₂ रथान् — ^b) Ś₁ विदां वरा, K₁ ३
 *विशारदा — After 8^{ab}, B Dc Dn D₄ ० G₃ ins
 1120* छतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमला काञ्चनध्वजा ।
 सखनानधरोहध्व नित्यसज्जानिमात्रधान् ।

[(L 1) B₂ पुत्रस्य Dc प्रसा (for *ध्वजा) B₂ वि
 मलान्कांचनध्वजान्]

— ^a) K₂ सजाता, D₁ सयाता*, T₁ सहता*; T₂ सायुधा,
 G₂ सवृता*, M₂ सयज्ञा* G₁ ५ कनकध्वजै Ś₁ K₁ ३
 सयतान्कनकध्वजान्

9 ^a) Ś₁ K₁ ३ Dn D₁ ३ G₃ वै यत्ता (K₂ *तान्),
 B₂₋₄ वै ततो, D₅ वै यत्ताद्, M₁ शत्रुता — ^b) K₂ अर्ह्य,
 M आशु वै (for आहवे) — T₂ ins 1119* after 9^{ab},
 G₂ after 9 — A passage given in App I (No 23)
 16 ins in G₁ after 9, in T₂ G₂₋₄ M after 10

10 ^a) G₁ transp एव and कश्चिद् B₄ एव, D₁
 एको, G₂ एप (for कश्चिद्) K₁ ३ G₁ राजन्य — ^b) B₁ M₂
 इहागत, B₂ उपागत (for इहागतम्) K₂ ३ D₁ ३ शरणा
 धिनमागत — After 10 T₂ G₂₋₄ M ins a passage
 given in App I (No 23), cf v 1 9

11 ^a) K₄ इहार्थ; B Dn D₃₋₆ इहार्थो, G₂ इवान्यो;
 G₄ इवार्यो (for इहान्यो) K₄ Dc D₁ ३ वदेत्, D₂ धेत,
 G₂ ५ नयेत; M दयेत् (for भवेत्) Dc D₁ ३ ५ G₂ ५ M

प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ ११
 वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डव ।
 शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ १२
 किं ह्यभ्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
 त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गति ॥ १३
 स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
 विततोऽयं क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १४
 सास्त्रैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
 तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ १५
 न सास्त्रा प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
 पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १६
 अथासौ मृदुयुद्धेन न मृञ्चेद्भीम कौरवान् ।

सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ १७
 एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
 वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।
 प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ १९
 अर्जुन उवाच ।
 यदि सास्त्रा न मोक्षयन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
 अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
 कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २३२ ॥

प्राणान्, D₂ इह फो यो धरेत्प्राणान्, T कदर्योपि (T₂ तु) नयेत्प्राणान् — ^b) G₂₋₄ अनुधावेति D₀ D₁ २ नोदित — ^d) K₂ D₂ ३ अभिद्रुत (for अपि ध्रुवम्)

12 ^b) B₁ ३ Dn D₄ ३ G₂ पाठ्वा — ^c) S₁ K₂ शौंदा (for शत्रो) G₁ रक्षण (for मो) — ^d) Ś₁ K₁ ३ तीव्र चैकत्र (for श्रीणि चैक च) — After 12, D₁ (marg) ins

1121* एते शत वय पञ्च यावद्वय परस्परम् ।
 परैस्तु परिभूतानां वय पञ्च शतोत्तरम् ।
 [Of 1119*, 1122*]

13 ^a) K₂ कि ह्यन्याधिकम्, B Dn कि चाप्यधिकम्, D₀ D₄ कि चाप्यधिकम्, T G₁ ३ ४ M न ह्यप्य (G₂ ४ त्य) धिकम् D₂ किचिदन्यधिक धैव — ^d) B₁ ३ ४ Dn D₂ ४ ० T G₁ ३ परिमार्गति; D₂ परमां गति

14 After 14^{ab}, K₁ reads 18^a-19^b — ^c) B Dn D₄₋₆ G₂ मे (for स्य) — D₂ om 14^a-15^d — ^d) Ś₁ K₁ ३ न ह्यमित्र (S₁ सुत्र)विचारणा — After 14, M₁ ins (a v l of 1119*)

1122* परैः परिभवे प्राप्ते वय पञ्चोत्तर शतम् ।
 परस्परविरोधे तु वय पञ्चैव ते शतम् ।
 [Of 1121*]

15 D₂ om 15 (cf v l 14) — ^a) K₁ ३ सास्त्रैर्वा; D₀ सास्त्रैव (for सास्त्रैव) K₄ च (for तु) B₁ T₂ G₁ यथा धीर, M यदानेन (for यथा भीम) — After 15^{ab}, G₁ ins

1123* यथासौ मृदुयुक्तेन मुञ्चे भीम सकौरवान् ।

— G₁ om 15^{cd} — ^c) M तदा (for तथा)

16 ^a) D₀ (by transp) सास्त्रा न, T₁ सास्त्रा तु, M₂ न साम — ^b) B₁ तदा, T₂ इह (for असौ)

17 ^a) T₁ तथासौ, T₂ यदासौ Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂ मृदु-यक्तेन, T₁ युक्तेन G₁ पराक्रमेण मृदुना — ^b) Ś₁ कौरव — ^c) B₁ D₁ G₁ ४ विमुच्या, D₀ विमोक्षा (for विमोच्या)

18 ^b) Ś₁ K₁ ३ सदेश (for ह्य) M₁ पुरुपर्षभ (for वै वृकोदर) D₂ कौरवाणां विमोक्षणे — K₁ reads 18^a-19^b after 14^{ab} — 18^a=1 57 91^c — After 18, G₂ ४ ins

1124* वरप्रदानं सुमहत्पाचकस्य प्रकीर्तितम् ।

19 Ś₁ K D₁₋₃ ३ T₂ G₂₋₄ M om the ref For K₁ of v l 18 — ^a) M₁ वचनात् — ^b) B₂ ४ च; T G₁ M₁ [ध]थ (for तु) D₂ श्रुत्वा पार्यो धनजय — ^c) K₁₋₃ B₄ D₀ D₁ T G₁ ३ M वाक्यात् (for वाक्य) — ^d) Dn₁ D₂ ३ विमोक्षणे

20 T G₂ M om the ref G₄ धनजय (for अर्जुन इ) — ^a) A few MSS मोक्षति — ^b) K₁ ३ B₄ D₀ D₁ ३ ४ G₄ M₁ धृतराष्ट्रज

21 ^a) D₂ तदा; D₂ च तां (for तु तां) G₁ सत्यां (for श्रुत्वा) — ^c) B₁ Dn₁ तथा राजन्, D₂ महाराज (for तदा राजन्) — ^d) T₂ प्रत्यागमन्

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ G₂ ४ आरण्य
 — Sub-parvan K B D G₁ ३ M₂ घोषयात्रा — Adhy

२३२

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्छरणैषिणः ।
 कौरवान्विषमप्रप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
 भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
 प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २
 यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
 न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रमर्षणम् ॥ ३
 जानाति ह्येष दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोपितान् ।
 स एष परिभूयास्मानकार्षीदिदमप्रियम् ॥ ४
 दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।
 स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५

शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य नः ।
 उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सञ्जीभवत माचिरम् ॥ ६
 अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
 मोक्षयध्वं धार्तराष्ट्रं ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
 एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
 इन्द्रसेनादिभिः सूतैः संयताः कनकध्वजाः ॥ ८
 एतानास्थाय वै तात गन्धर्वान्योद्गुमाहवे ।
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ ९
 य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
 परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ १०
 क इहान्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः ।

— ^a) K₃ B Dc Dn D₁ ४ ६ कुलधर्मो D₅ वि (for न)
 3 T₂ om ३ (cf v 1 2) — ^a) G₁ हि (for तु)
 K₂ कस्य (for कश्चिज्) — ^b) K₁ २ बाह्य K₄ पोथ* (for
 प्रार्थ*) — ^c) G₁ मर्षयेरन् (for *यन्ति) S (except T₂
 G₃) ते (for तस्) — ^d) K₃ D₅ [अ]पि प्रमर्शन, K₄ G₄
 [अ]भिप्रदर्शन, B₂ [अ]भिप्रधर्षण, B₄ [अ]पि समर्षण, D₅ [अ]पि
 प्रदर्षण — Dn₃ ins after 3 T₂, after 9^{ab} G₂, after 9

1119* परैः परिभवे प्राप्ते वय पञ्चोत्तर शतम् ।

परस्परविरोधे तु वय पञ्च शत तु ते ।

[Of 1121*, 1122* (L 1) Dn₃ अन्ये सह विरोधे तु
 (for the prior half)]

4 ^a) K₄ कुशातिर्, G₁ जन्मतो (for जानाति) B₂ ३
 Dn D₄ ६ G₃ transp हि and एष M₁ दुर्मैधा (for
 दुर्बुद्धिर्) T₂ जन्मप्रवृत्ति दुर्बुद्धिर् — ^c) B₁₋₃ Dn D₄ ६
 एव (for एष)

5 ^a) K₄ M₁ सुयोधनस्य D₁ ३ ग्रहण — ^b) Ś₁ K Dc
 Dn D₁₋₄ ६ G₃ प्रभो (K₃ किल) (for रणे) — ^c) Ś₁ K₂ ३
 B₂ Dc *मर्षाच्च

6 ^a) T₁ शरण्य D₂ ४ व* (for च) — ^b) Dc₃
 त्राणार्थे B₁ ३ Dn D₄ ६ च (for न) — ^c) K₃ Dc D₁ ३
 G₂ ४ उत्तिष्ठत, T₂ *ष्ठतु, G₁ इ स्व G₁ नरव्याघ्र — ^d)
 G₁ *भव च (for *भवत्)

7 ^a) Ś₁ K B₁ Dc D₁₋₃ ३ चापि (for चैव) — ^b)
 K₄ भीमोपराजित, B₁₋₃ Dn D₄ ६ G₃ चीरापराजित; T₁

G₁ M₂ भीमोपराजित — ^c) B Dn D₄ ६ G₃ नरव्याघ्र
 (for धाते) — ^d) D₂ महाबले* (for सुयो*)

8 ^a) Ś₁ K₃ B₂ रथान् — ^b) Ś₁ विदां वरा, K₁ ३
 *विशारदा — After 8^{ab}, B Dc Dn D₄ ६ G₃ ins

1120* धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमला* काञ्चनध्वजा ।

सखनानधिरोहध्व नित्यसज्जानिमाप्रथान् ।

[(L 1) B₂ पुत्रस्य Dc *प्रमा (for *ध्वजा) B₃ वि
 मलान्काञ्चनध्वजान्]

— ^a) K₃ सजाता, D₁ सयाता, T₁ सहता*, T₂ सायुषा*,
 G₂ सवृता, M₂ सयजा* G₁ ४ कनकध्वजैः Ś₁ K₁ ३
 सयतान्कनकध्वजान्

9 ^a) Ś₁ K₁ ३ Dn D₁ ३ G₂ वै यत्ता (K₂ तान्),
 B₂₋₄ वै ततो, D₅ वै यत्ताद्, M₁ शयुषा — ^b) K₃ अर्हय;
 M आशु वै (for आहवे) — T₂ ins 1119* after 9^{ab},
 G₂ after 9 — A passage given in App I (No 23)
 is ins in G₁ after 9, in T₂ G₂₋₄ M after 10

10 ^a) G₁ transp एव and कश्चिद् B₄ एव, D₁
 एको, G₃ एष (for कश्चिद्) K₁ ३ G₁ राजन्य — ^b) B₁ M₂
 इहागत, B₂ उपागत (for इहागतम्) K₂ ३ D₁ ३ शरणार्
 धिनमागत — After 10, T₂ G₂₋₄ M ins a passage
 given in App I (No 23), cf v 1 9

11 ^a) K₄ इहार्य, B Dn D₃₋₆ इहार्यो; G₂ इवान्यो,
 G₄ इवार्यो (for इहान्यो) K₄ Dc D₁ ३ वदेत्, D₅ धरेत्;
 G₂ ४ नयेत्, M दयेत् (for भवेत्) Dc D₁ ३ ६ G₂ ४ M

प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ ११
 वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डव ।
 शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ १२
 किं ह्यभ्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
 त्वद्वाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गति ॥ १३
 स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्बृकोदर ।
 विततोऽयं क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १४
 साञ्चैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
 तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ १५
 न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराजसौ ।
 पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १६
 अथासौ मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्भीम कौरवान् ।

सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ १७
 एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै बृकोदर ।
 वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।
 प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ १९
 अर्जुन उवाच ।
 यदि साम्ना न मोक्षयन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रान् ।
 अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
 कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २३२ ॥

प्राणान्, D₂ इह को यो धरेत्प्राणान्, T कदयोपि (T₂ 'जु')
 नयेत्प्राणान् — ^b) G₂₋₄ अनुधावेति Do D₁ ३ नोवित
 — ^d) K₂ D₂ ३ अभिद्रुत (for अपि ध्रुवम्)
 12 ^b) B₁ ३ Dn D₄ ६ G₂ पांडवा — ^c) Ś₁ K₂
 शौंढा (for शत्रो') G₁ रक्षण (for मो') — ^d) Ś₁ K₁ ३
 तीव्र चैकत्र (for श्रीणि चैक च) — After 12, D₁ (marg)
 ins

1121* एते शत वय पञ्च यावद्द्वय परस्परम् ।
 परेस्तु परिभूताना वय पञ्च शतोत्तरम् ।
 [Cf 1119*, 1122*]

13 ^a) K₂ किं ह्यभ्याधिकम्, B Dn किं चाप्यधिकम्,
 Do D₄ किं चाभ्यधिकम्, T G₁ ३ ४ M न ह्यभ्य (G₂ ४ ल्य)
 धिकम् D₂ किंचिदन्यधिक चैव — ^d) B₁ ३ ४ Dn D₂ ४ ६
 T G₁ ३ परिमार्गते, D₂ परमां गति

14 After 14^{ab}, K₁ reads 18^c-19^b — ^c) B Dn
 D₄-६ G₂ मे (for स्य) — D₂ om 14^d-15^d — ^d) Ś₁
 K₁ ३ न ह्यमित्र (S₁ सुत्र) विचारणा — After 14, M₁ ins
 (a v l of 1119*)

1122* परं परिभवे प्राप्ते वय पञ्चोत्तर शतम् ।
 परस्परविरोधे तु वय पञ्चैव ते शतम् ।
 [Cf 1121*]

15 D₂ om 15 (cf v l 14) — ^a) K₁ ३ साञ्चैर्वा,
 Do साञ्चैव (for साञ्चैव) K₄ च (for तु) B₁ T₂ G₁
 यथा वीर; M यदानेन (for यथा भीम) — After 15^{ab},
 G₁ ins

1123* यथासौ मृदुयुक्तेन मुञ्चे भीम सकौरवान् ।

— G₁ om 15^{cd} — ^c) M तथा (for तथा)

16 ^a) Do (by transp) साम्ना न; T₁ साम्ना तु, M₂
 न साम — ^b) B₁ तदा, T₂ इह (for असौ)

17 ^a) T₁ तथासौ, T₂ यदासौ S₁ K₁ ३ T₂ G₂ मृदु-
 युक्तेन, T₁ 'युक्तेन G₁ पराक्रमेण मृदुना — ^b) Ś₁ कौरव
 — ^c) B₁ D₁ G₁ ४ विमुच्या'; Do विमोक्षा' (for विमोच्या)

18 ^b) Ś₁ K₁ ३ सदेव (for 'ष्टु) M₁ पुरुषर्षभ (for
 वै बृकोदर) D₂ कौरवाणां विमोक्षणे — K₁ reads 18^c-19^b
 after 14^{ab} — 18^c=1 57 91^c — After 18, G₂ ४ ins

1124* वरप्रदानं सुमहद्याचकस्य प्रकीर्तितम् ।

19 Ś₁ K D₁-३ ३ T₂ G₂-४ M om the ref For K₁
 of v l 18 — ^a) M₁ वचनात् — ^b) B₂ ४ च; T G₁
 M₁ [अ]य (for तु) D₂ श्रुत्वा पार्थो धनजय — ^c) K₁-३
 B₄ Do D₁ T G₁ ३ M वाक्यात् (for वाक्य) — ^d) Dn₁
 D₂ ३ विमोक्षणे

20 T G₂ M om the ref G₄ धनजय (for अर्जुन
 ष) — ^a) A few MSS मोक्षति — ^b) K₁ ३ B₄ Do
 D₁ ३ ३ G₄ M₁ धृतराष्ट्रज

21 ^a) D₂ तदा, D₃ च तां (for तु तां) G₁ सत्यां (for
 श्रुत्वा) — ^c) B₁ Dn₁ तथा राजन्, D₆ महाराज (for तदा
 राजन्) — ^d) T₂ प्रत्यागमन्

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ G₂ ४ आरण्य
 — Sub-parvan K B D G₁ ३ M₂ घोषयात्रा — Adhy

२३३

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
 ग्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १
 अमेद्यानि ततः सर्वे समनह्यन्त भारत ।
 जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ॥ २
 ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ।
 पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥ ३
 तात्रथान्साधु संपन्नान्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
 आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ४
 ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ।
 प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ५

जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
 क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजगमुरभीतवत् ॥ ६
 न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
 दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पाण्डवांश्चतुरो रणे ॥ ७
 तांस्तु विभ्राजतो दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ।
 व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥ ८
 राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
 क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रामन्त भारत ॥ ९
 न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसाः ।
 शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ॥ १०
 ततस्तान्युधि दुर्धर्षः सव्यसाची परंतपः ।

name M₂ अर्जुनप्रतिज्ञा — *Adhy no* (figures, words or both) B₄ 314, Dn₁ (erroneously) 142, Dn₂ 241, Dn₃ 242, D₁ 245, T₁ G₂ 4 M₁ 235, T₂ G₁ 233; M₂ सप्त (*inf ln* पच) द्विंशत्तमो (sio) — *Sloka no* Dn 22, D₁ 21

233

1 ^a) G₂ अर्जुनस्य वच श्रुत्वा, M₁ राज्ञस्तद्वचनं श्रु^o — ^d) B₂ नराधिपा, M₁ महारथा (for नरर्षभा)

2 ^d) M₁ बला (for रथा) — After 2, B D (except D₁₋₃) ins

1125* आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधु ।

[B₁ 4 De दीप्तानि (for दिव्यानि) Do समादधु]

3 ^a) K₁ 2 दंशितरथा G₁ M₁ सर्वैर् — ^o) Ś₁ K₂ प्रतिदृश्यत — ^d) K₁ 4 B₂ D₁ T₂ ज्वलत (for ज्वलिता)

4 ^a) B₁ ते रथान्, D₂ सत्प्रस्थान्; D₃ (*sup ln* as in text) तांस्तथा K₁ 2 तान्सर्वान्सहस्रपन्नान् — ^b) K₁ 2 D₁₋₃ 5 T₁ G₂ M सुयुक्ताश्च, D₂ प्रसु (D₂ 'यु)क्ताश्च K₁₋₃ B₂ यवनैर् (for जवनैर्) — ^o) K₃ D₃ T₁ G₁ 2 M₁ नर^o (for रथ^o) — ^d) T G₁ 2 तदा (for तत)

5 ^b) T₁ भाविरा^o (for प्रादुरा) — G₂ om 5^c-7^b — ^o) G₄ M₂ प्रयतान् — ^d) M₁ पाण्डवाश्चडविक्रमान्

6 G₂ om 6 (of v 1 5) — ^a) Hypermetric ! T₂ जितारयश्च; G₄ काशिन (om च) D₁ 2 G₁ 4

खचरान् (for खचरा) — ^b) T₂ स्वरिताश्वा; G₄ तांश्च — ^o) K₄ [ए]व (for [ए]व) G₄ चास्मिन् (for तस्मिन्)

— ^d) T₁ अभि^o (for समा^o) D₂ गधर्वान्प्रतिपेदिरे

7 G₂ om 7^{ab} (cf v 1 5), K₃ om 7^c-8^b — ^a) K₂ निवर्तत, D₂ न्यव^o; D₂ प्रतिजगमुस; T₁ न्यवर्तत — ^o) D₁ 2 रथगतान् — ^d) T₂ G₁ च ततो (for चतुरो)

8 K₃ om 8^{ab} (cf v 1 7) — ^a) D₃ ततो (for तांस्तु) Ś₁ K₁ B₁₋₃ Dn D₄ 6 G₂ विभ्राजितान्; D₁₋₃ G₂ M₂ जितो — ^o) K₃ G₁ 2 व्यति^o (for व्यति^o) T₁ नीकानतिष्ठत — ^d) D₁ sm गधर्वा वनचारिण (D₂ sm चासिन)

9 ^a) D₁ च (for तु) G₁ वचनाद् Ś₁ K₁ 2 M स्मृत्वा; G₁ एव (for श्रुत्वा) — ^b) K₃ 4 B D (except D₁ 5) T₁ G₂ M₂ धर्मपुत्रस्य धी^o, M₁ धर्मसूनोर्महामन — ^o) G₁ 3 युक्ता (for युद्धम्) — ^d) K₁ 3 4 D₂ उपाक्रामत, K₂ उपाक्रामत, B Dn D₄ 6 G₂ उपक्रांत च, D₂ अपाक्रामत; T₂ G₁ समुपाक्रांत T₁ M₁ भारता

10 ^b) B₄ G₂ 4 मदतेजस, T₂ मूढचेतस T₁ युक्त कर्म सुगुप्तसत (= 12^b) — ^o) K₁ श्रेष्ठ, K₂ श्रेष्ठे (for श्रेय^o) Ś₁ शक्यते मृदुयत्नेन — ^d) K₃ यथा; K₄ B₂ D₂ Dn₁ ns D₃ 4 6 यदा (for तदा)

11 ^a) K₄ B₁ D₃ T₁ युद्धदुर्धर्षान्; B₂₋₄ Dn D₄ 6 T₂ G₁ 3 M₂ युधि दुर्धर्षान् — ^b) T₁ धनजय (for पर^o) — ^o) G₁ मृदु (for सान्त्व) — ^d) T₂ G₁ वने (for रणे)

सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरात्रणे ॥ ११
 नैतद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
 परदारामिर्मर्शश्च मानुषैश्च समागतः ॥ १२
 उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् ।
 दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १३
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना ।
 उत्सयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १४
 एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि ।
 यस्य शासनमाज्ञाय चराम विगतज्वराः ॥ १५
 तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भारत ।
 न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तात्सुरेश्वरात् ॥ १६

एवमुक्तस्तु गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 गन्धर्वान्पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १७
 यदि साम्ना न मोक्षध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजम् ।
 मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।
 ससर्ज निशितान्वाणान्खचरान्खचरान्प्रति ॥ १९
 तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्कटाः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥ २०
 ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
 बभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

— After 11, B Do Dn Ds ० Gs ms

1126* विसर्जयत राजान आतर मे सुयोधनम् ।

12 B Do Dn Ds ० Gs read 12-13 after 15 — °) Dn₂ ते (for [ए]तद् — °) Ś1 K1 ३ B₄ Dn₂ n₂ Ds ० मर्षश्च — °) D₁ मनुष्यैश्च G₁ समागत

13 For B Do Dn Ds ० Gs of v1 12 — °) B Dn₂ Ds G₂ M₂ उत्सृजध्व K₄ Do Dn Ds G₂ M₁ महावीर्या — °) G₄ दासान् (for दारान्) G₁ [ए]वा (sic) (for [ए]वा) K₄ विमुञ्चतु — °) D₂ विधमं सुमहानय

14 °) B₁₋₃ Dn Ds ० त एवमुक्ता (for एवमुक्तास्तु)

15 °) B₁ एकैकस्य — °) B₁ Do विभोः; M सदा (for भुवि) — °) B₁ आस्थाय (for आज्ञाय) — °) B Dn D₁ ३ ० चरामो — After 15, B Do Dn Ds ० Gs read 12-13

16 °) Ś1 K B₁ D₁₋₃ यथोद्दिष्ट, B₂ (m as in text) यथान्याय, G₁ समादिष्ट — °) D₂ यथा (for तथा) T G₁ ३ ० कर्तास (T₂ स्मि); M कुर्म स्म (for वर्ताम)

17 °) B₁ ३ Dn Ds ० G₂ ४ तु (for स) — °) M₂ युधिष्ठिर (for घन) — M₂ om (hapl) 17^c-19^b — °) G₂ ४ [ए]वान् (for [ह]द)

18 M₂ om 18 (of v1 17) — °) B₁₋₃ Dn Ds ० T₁ G₂ यदा B₁ न साम्ना (by transp) K₂ B₂₋₄ Dn Ds ० G₂ सुच (for मोक्ष) — °) K₂ B₂₋₄ Do Dn Ds ० धृतराष्ट्रान् B₁ धर्मराजस्य शासनात्

19 M₂ om 19^{ab} (cf v1 17) — °) D₂ तु गधर्वान् (for तत पार्थ) — °) D₂ कुन्तीपुत्रो (for सव्य) K₄ T₂ G₁ परतप (for घन) — °) M घोरात् (for वाणान्) — °) Ś1 K₁₋₃ D₁ G₁ ३ ४ खेचरान्खेचरान्प्रति

20 °) Ś1 Do Dn Ds ३ ० T₁ शरवर्षाणि — °) T₁ च (for ते) S (except G₂ M₂) मदोत्कटा — °) Ś1 K Do D₁₋₃ ३ अभ्य (K₂ मि)वर्षत; T₁ अभिवर्तत

21 °) Dc₂ सतुमल; D₂ तु तुमल; S (except G₂) समभवद् — °) S (except G₂) तत्र तद् (for बभूव) — °) K₄ तरस्विन, G₁ महाह्यना (for च भारत)

Colophon om in D₂ — Major parvan Ś1 K₁ ३ Dn₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K B D (D₂ om) G₁ ३ घोषयात्रा — Adhy no (figures, words or both) B₄ 315, Dn₁ (marg) n₂ 243, Dn₂ 242, D₁ 246, T₁ G₂ ४ M 236, T₂ G₁ 234 — Śloka no Dn D₁ 21

234

1 T₂ om 1, T₁ om the ref — °) K₂ विसृजता, D₂ न्यसृजता (for जन्त) K₂ दीप्त; B₂ दिष्यान् (for दीप्तान्) — °) (=var) 11^d T₂ गधर्वाः (for समन्तान्) K₁ ४ D₂ T₁ G₂ ४ M अभ्य; K₂ अभि; K₂ D₂ परि (for पर्य)

२३४

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।
 विसृजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
 चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
 रणे संन्यतत्राजस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २
 यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३
 तान्समापततो राजन्नान्धर्वाञ्जशतशो रणे ।
 प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४
 अवकीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
 न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५
 अभिक्रुद्धानभिप्रेक्ष्य गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।

लक्षयित्वाथ दिव्यानि महास्त्राप्युपचक्रमे ॥ ६
 सहस्राणां सहस्रं स प्राहिणोद्यमसादनम् ।
 आग्नेयेनार्जुनः संख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ७
 तथा भीमो महेश्वासः संयुगे वलिनां वरः ।
 गन्धर्वाञ्जशतशो राजञ्जघान निशितैः शरैः ॥ ८
 माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ।
 परिगृह्याग्रतो राजञ्जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ९
 ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महात्मभिः ।
 उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ १०
 तानुत्पतिष्णून्बुद्ध्वा तु कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ११
 ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।

2 °) B₁ चापि (for वीरा) K₁ पाण्डवाश्च महात्मानोः
 T₂ G₁ ३ ४ चतुर पाण्डवान्वीरान् — °) = 1 1 77^d,
 201 9^d, etc, etc D₀ शरवर्षैरनेकशः

3 °) K₄ शतशश्छिन्नस्य, D₁ शरसहस्रस्य; D₂ G₁ ३ ४
 शतशश्छिन्नस्य — °) G₁ वैषां (for तेषां)

4 °) M₁ समाधावतो B₂ इष्ट्वा (for राजन्) — °)
 K₂ प्रतिगृह्णन्; D₁ अभ्यगृह्णन्

5 °) Hypermetric! K₄ D₁₋₃ T G₁ ३ ४ M आकीर्य,
 B₁₋₃ D_n D₄ ० G₃ ते कीर्यं (for अवकीर्यं) K₂ खगमा;
 K₃ श्रगमा, B₄ सुखगा, S (except G₃) खचरा (for
 खगमा) — °) D₂ पाण्डुपुत्रा (for शरं) B₂ ४ G₄
 अनेकशः, D₃ महौजस (for समं) — D₂ om 5^{cd} — °)
 K₄ समीप

6 °) K₁ ३ ४ B₂ ४ D₂ अतिक्रुद्धान् B₂ अतिक्रुद्धो,
 B₃ D₂ ४ ० G₃ अभिक्रुद्धो, G₂ ४ M अभिप्रायाद् (for अभि
 प्रेक्ष्य) — °) G₂ ४ तथा (for तदा) — °) S₁ K₁ ३ च,
 B₂ तु (for [अ]य) — °) B₄ [उ]पचक्रिरे, D₃ प्रचक्रमे (for
 [उ]पचक्रमे) — After 6, K₁ ३ ins

1127* तान्समापततो राजन्दिव्यास्त्रैरभिवर्षयन् ।

[Prior half = 4^a]

7 °) K₄ सहस्रशः, B₁ स तु, B₂₋₄ D₀ D_n D₄ ० T₁
 G₁ ३ स्त्राणि, D₅ स च, G₄ M स हि (for 'स स) — °)
 K₂ आग्नेयो नार्जुन, T₂ अजितानार्जुनः (sic), G₁ ३ ४ अजे

यानर्जुनः T₂ M सखे, G₁ सखे (for सख्ये) — °) S
 (except G₃) गधर्वान्सुर्वधचैस

8 °) S (except T₂ G₃) महाबाहुः (for महे) — °)
 S₁ K₁ ३ सग्रामे; M₁ 'रुधो (for 'युगे) — °) S (except
 G₃) तत्र (for राजञ्) B₁ गधर्वाञ्जशतसाहस्राश्च

9 °) T₁ माद्रीपुत्रानपि B₄ S (except G₂ ३) ततो
 (for तथा) — °) S (except G₃) द्वच (G₁ अम) माणा
 न्यराष्ठाखान् — °) D₄ परिपृच्छय (for 'गृह्ण) T₁ युति
 (for [अ]ग्रतो) — °) S₁ K₂ D₅ T₂ G₁ शतशोपरान्, K₁
 शतशोपरान्, M₂ ते महारथान्

10 °) S₁ D₁ महाबळा, K₁₋₃ D₀ D₂ ३ ५ बलैः, B₁ ३
 D_n D₄ ० G₃ रथैः; B₄ 'रथा (for 'स्त्रभि) — °) K₁
 उपाधाय, B₄ समादाय — °) K₁ धार्तराष्ट्रसुतान् B₂ D₂
 तदा (for तत)

11 °) K₄ उत्पतिष्यन् B D_n D₄ ० G₃ स तानुत्पति
 तान्बुद्ध्वा — °) K₁ ३ B₁ ४ D₁ M₁ वर्षण (for 'जालेन)
 — 11^d = (var) 1^d — K₄ om (hapl) 11^d-12^a

12 K₄ om 12^a (of v 1 11) — °) K₂ D₂ नद्धा,
 M रुद्धा (for वद्धा) — °) K₁ शकुत इव पजिरे (sic)
 — °) S₁ D₁ ३ ५ फल्गुन, K₁ ३ ४ D₅ फल्गुने, K₃ फाल्गुन,
 G₂ M अर्जुने (for अर्जुन) M रुद्धा — °) K₁ ३ शक्य
 सिवृष्टय, K₃ शक्यसिवृष्टिभिः, K₄ D₂ ३ ५ T₁ M 'ग्रन्थ
 सिवृष्टिभिः

ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिवृष्टिभिः ॥ १२
 गदाशक्त्यसिद्धृष्टीस्ता निहत्य स महास्रवित् ।
 गात्राणि चाहनद्भ्रैर्गन्धर्वाणां धनंजयः ॥ १३
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ।
 अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भ्रयम् ॥ १४
 ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
 भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १५
 तेषां तु शरवर्षाणि सव्यमाची परतपः ।
 अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वांश्प्रत्यविध्यत ॥ १६
 स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौर चापि तथार्जुनः ।
 आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १७
 ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।
 दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परम् ॥ १८

ऊर्ध्वमाक्रममाणश्च शरजालेन धारिताः ।
 विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १९
 गन्धर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
 चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २०
 तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
 गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २१
 स गदा बहुधा दृष्ट्वा कृत्वां वाणैस्तरस्विना ।
 संबृत्य विद्ययात्मानं योधयामास पाण्डवम् ।
 अस्त्राणि तस्य दिव्यानि योधयामास खे स्थितः ॥ २२
 गन्धर्वराजो बलवान्माययान्तर्हितस्तदा ।
 अन्तर्हितं समालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः ।
 ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २३
 अन्तर्धानवर्ध चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा ।

13 °) K₃ वृष्टा स, B Dc Dn D₁ s 4 6 T₂ G₂
 'शक्त्यृष्टिवृष्टीस्ता, T₁ G₁ शक्त्यसिद्धृष्टि ता — °) Ś₁ K
 D₁-s 5 T निपात्य; M वार्य (for दृश्य) B Dc Dn
 D₄ 6 G₁ 3 परमास्त्रविद्, M सुमहास्त्र — °) Dc शस्त्राणि
 (for गात्राणि) Ś₁ K B₂ D₂ 3 अहनत्; B₁ D₁-s 3 अहरत्,
 S (except G₂) प्राहरत् (for चाहनत्) G₁ 3 M₂ फलैर
 (for भल्लैर)

14 °) B₂ transp चरणे and बाहुभि — °) Ś₁
 K₁ 3 4 चादध(K₂ 'द'द; K₃ अदधद; D₂ चादधद (for
 अभवद)

15 °) Ś₁ K B₂ Dc D₁-s 3 यशस्विना (for महा)
 — °) Ś₁ K₁ 3 Dc भूमिष्ठम्; K₃ 4 D₁-s T₁ G₁ M₂ भूमि
 स्थम्, D₄ G₀ भूमिष्ठम्

16 °) D₂ तच्छूनाजाल समिध — °) D₂ पाण्डुपुत्र (for
 सव्य) — °) K₂ सत्वार्य, K₃ B₁ D₂ सवार्य — °) B₂
 प्रत्ययुध्यत

17 °) S₁ K₁ 3 B₁ D₁ 3 कर्णं च जालं च, Dc 'कर्णे
 (Dc णं) च साम्य च; T₂ G₁ कर्णाञ्जालं च, G₂ 4 M
 कर्णेन्द्रजालं च — °) B₂ 3 शौर, D₁ स्रोत, D₂ शौण; T
 G₁ 2 4 M₂ स्रोतश्च (for सौर) M₁ वायव्य च (for सौर
 चापि) S₁ K₁ 3 धनजय; G₄ धनजय (for तथार्जुन)
 — °) G₁ सौमुष्य (for सौम्य च)

18 °) S₁ K₂ G₁ वध्य; K₃ नाद्य (for दद्य) — °)
 K₁ 3 चक्रेण (for शक्रेण)

19 °) K B₂ D₁-s 3 ऊर्ध्वमुत्क्रम B₁ ऊर्ध्वमुत्क्रम्य

— °) S (except G₂ 4) शरवर्षेण T₁ पारिता — °)
 G₂ फलै (for भल्लै) — °) Ś₁ K₂ D₂ धार्यन्ते, K₁ 2
 धार्यन्ते (for वार्यन्ते)

20 °) T₁ ताडि (for त्रासि) — °) M₂ पाण्डुपुत्रेण
 B Dc Dn D₁ 4 T₂ G₂ 3 भारत, T₁ ताडित (for धीमता)

21 °) S₁ तस्याज, T₁ तस्याप्या, M तस्याभिद्रवत्
 — °) T₁ तथा चिच्छेद सायकै

22 °) S₁ K₁ 3 4 D₂ 3 तां (for स) M₂ कृत्वा (for
 दृष्ट्वा) G₄ गदां बहुविधां दृष्ट्वा — °) M₂ दृष्ट्वा (for कृत्वा)
 — °) G₁ 3 4 सद्बृत्य (for बृत्य) D₁ सवृत्य माययात्मानं

— °) T₁ क्रोधयामास D₂ ततश्चांतर्दधे मृधे — D₂ om
 22' — °) K₁ सर्व (for तस्य) B₄ सप्रयुक्तानि (for
 तस्य दिव्यानि) — °) K₂ रोध, G₂ पोथ, M₁ चोद (for
 योध) D₂ सस्थित, G₁ वै स्थित; G₄ खे स्थित B Dc
 Dn D₄ G₂ सप्रयुक्तानि (B₄ गधर्वेण च) सर्वशः — After
 22, B Dc Dn D₄ 6 G₂ ins

1128* दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीर पर्यवारयदर्जुन ।
 स वार्यमाणसैरक्षैरर्जुनेन महात्मना ।

23 °) K₁ 3 स्थित (for तदा) — °) Ś₁ B Dn
 D₄ 6 G₂ तमा(B₂ दा)लक्ष्य; D₁ समासाद्य; T₁ समाज्ञाय
 — °) Ś₁ K Dc₁ D₁-s 5 T₁ तथा (for अथा) — °)
 T₁ दिव्यास्त्रै

24 °) B₂ G₁ तस्य; T₁ चक्रे (for चास्य) — °) T₁
 तथा (for चक्रे) Ś₁ तत, K₂ G₂ तथा (for तदा) — °)
 Ś₁ शब्दवेद्य, K₁-s Dn D₁-s 5 G₄ 'वेध, B₁ सप्तचित्र, B₂

शब्दवेध्यमुपाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥ २४
 स वेध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
 अथास्य दर्शयामास तदात्मानं प्रियः सखा ॥ २५
 चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ।
 संजहारान्मथ तत्प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ॥ २६

दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहतास्त्रं धनंजयम् ।
 संजङ्घुः प्रदुतानश्चाञ्छरवेगान्धनूंषि च ॥ २७
 चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।
 पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

२३५

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १
 किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
 किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २

चित्रसेन उवाच ।

विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन महात्मना ।
 दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनंजय ॥ ३
 वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानाननर्हवत् ।
 इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीं च यशस्विनीम् ॥ ४

*निघ्न, B₃ ४ D₀ D₄ ० G₃ 'विद्ध (for 'वेध्य) K₁ ३ ४
 D₀ D₃ ६ अपाश्रित्य, B D_n D₄ ० G₃ समाश्रित्य; D₂ उपा
 दस्य, T₁ G₁ अथालक्ष्य — ^a) K₃ 'रूप, D₁₋₃ ६ 'रूप
 25 ^a) K₁ २ ते वेध्यमानां — ^b) D₂ चित्रसेनो (fol
 अर्जु) D₁ महाबल, M₁ [अ]मितौजसा (for महा)
 — ^c) B₁₋₃ D₂ ० अन्यथा; B₄ D_n D₁ ततोस्य (for अथास्य)
 — After 25, B D₀ D_n D₄ ० ins

1129* चित्रसेनस्तथोवाच सखाय युधि विद्धि माम् ।

26 ^a) B₁ ४ समालक्ष्य, T₁ तथालक्ष्य, T₂ G₂ ४ अथा
 साद्य — ^b) T₁ G₁ M₂ सहाय (for सखाय) B₄ transp
 युधि and दुर्बलम् T₂ G₁ ३ ४ इति (for युधि) K₁ ३
 विह्वल*, K₃ ४ D₀ D₁₋₃ ६ T₁ M विह्वल; T₂ G₁ विस्मित;
 G₂ ४ विस्मित (for दुर्बलम्) — ^d) K₃ प्रसृष्ट, B D₃ ६
 S (except T₂) प्रहृष्ट (fol प्रसृष्ट) K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६
 भरतर्षभ, T₁ पाण्डवस्तदा

27 ^a) D₁ पाण्डव — ^b) B_{3m} सकुब्ध, S (except
 G₃) जगृह्णु* (fol सजह्नु) G₄ तत्र तान् (for प्रदुतान्)
 D₀ पार्थिव; D₁ अस्त्राञ्च (for अस्त्राञ्च) — ^d) D₀ शरवेग,
 T₁ शरवर्ष, T₂ G₁ शरवर्ष, G₂ ४ शरवेग

28 ^a) M₂ सप्रेक्ष्य (fol भीमश्च) — ^b) G₄ [उ]भौ (for
 [अ]पि) — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ B₄ D₁ ३ कृत्वा, D₀ T₂ G₄ दृष्ट्वा
 (for पृष्ट्वा) K₁ ३ ४ B₁ ३ D₀ D_n D₁ ४ कौशल्यम्, T₂
 तत्र स्वम्, G₁ ३ ४ M₁ कुशलम् (for कौशलम्) — ^d) T₂

रथेष्वेवोप*, G₂ ४ रथे वैवाच*

Colophon om in Ś₁ K₁₋₃ D₁ ३ ६ — Major
 parvan D_n T₂ G₂ ४ आरण्य, G₂ अरण्य — Sub
 parvan K₄ B D₀ D_n D₂ ४ ० T₁ G₁ ३ M₂ घोषयात्रा
 — Adhy name G₁ पाण्डवराधर्वयुद्ध — Adhy no
 (figures, words of both) B₄ 316, D_n (D_n in
 figures) 244 (D_n in words 240), T₁ G₂ ४ M (M₂
 inf lin) 237 (M₂ orig 239), T₂ G₁ 235 — Śloka
 no D_n n₂ 30; D_n 31

235

1 D₁ om the ref — ^a) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ६ अथा
 (for ततो) — ^b) D₀ वाक्यम् (for इदम्) — ^c) T₁
 T₁ गधर्वसेनानां — ^d) K₁₋₃ D₁ ६ महाद्युति

2 Before 2, D₁ ३ ins अर्जुन उ — ^b) K₃ च
 (for वि)

3 ^b) K₃ D₃ महात्मनः; D_n दुरात्मन (1) — ^c) B
 (except G₃ M₂) इद्रेण धार्तराष्ट्रस्य — ^d) G₂ स कर्णस्य
 (for कर्णस्य च) Ś₁ K₁ ३ ससीबले (for धन)

4 ^b) B D₀ D_n D₄ ० अनाथवत्; D₁ T₂ M अनर्हत्; T₁
 G₁ अहनिश (for अनर्हवत्) — After 4, B₂ D_n D₄ 0 ins
 1180* समस्थो विपमस्थास्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ।
 — ^c) K₄ [S]पहासित, D₁ ३ च हमितु, D₃ [S]वहिमितु;

ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां माण्डवाच सुरेश्वरः ।
 गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सामात्यं त्वमिहानय ॥ ५
 धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभिराहवे ।
 स हि प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ॥ ६
 वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ।
 अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।
 उत्सृज्यतां चित्रसैनं भ्रातास्पाकं सुयोधनः ।
 धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ८
 चित्रसेन उवाच ।
 पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
 प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥ ९
 नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो महाव्रतः ।

जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 ते सर्व एव राजानमभिजगुर्गुरुधिष्ठिरम् ।
 अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य दुष्कृतम् ॥ ११
 अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
 मोक्षयामास तान्सर्वान्गन्धर्वान्प्रशशंस च ॥ १२
 दिष्टया भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ।
 दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिवान्धवः ॥ १३
 उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचराः ।
 कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥ १४
 आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः ।
 प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो ब्रजत माचिरम् ॥ १५
 अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।

T₁ G₄ M₂ [S]पहसितु, T₂ G₁ २ वचयितु (for सहसितु)
 5 °) S₁ त्वेषां, K B₁ ३ ४ Dc D₁₋₃ ३ T₂ G₁ ४ तेषां,
 T₁ M शेषा (for चैषां) — °) K₂ ४ D₁₋₃ ३ पुरवर,
 S (except G₂ M₁) सुराधिप (for सुरे) — °) S₁ B₂
 गत्वा (for बद्ध्वा) — °) K₂ G₄ सामात्य तम्, B₁₋₃ Dn
 D₄ ६ G₃ सहामात्यम् (for सामात्य त्वम्)
 6 °) M₁ अच्युत, M₂ अच्युत (for आहवे) — °) B
 Dn D₄ ६ G₃ स च, G₁ तव (for स हि) K₁ ३ प्रियसखा;
 G₂ ४ M प्रियसखस् (for प्रियः सखा) T₁ मद्य (for तुभ्यं)
 — °) B₂ ४ Dn D₄ ६ G₃ पाण्डव (1)
 7 °) K₁ ३ देवदेवस्य — °) Dc G₁ M₁ ध्रुव (for
 द्रुतम्) K₂ ततो मही गतो द्रुती (810), D₂ ततो स हि गतो
 द्रुत, T₁ G₂ ततोस्मि ह्यागतो द्रुत; T₂ ततो ह्यभ्यागतो द्रुत, G₁
 ततोह ह्यागतो ध्रुव द्रुत (sic) — After 7, B Dc Dn D₄ ६
 G₃ ins
 1181* नेष्याभ्येन दुरात्मान पाकशासनशासनात् ।
 [B₁ Dc [न]ह (for [ए]न)]
 8 S₁ धनजय (for अर्जुन) — °) G₄ धार्तराष्ट्र (for
 भ्राता) K₂ ४ सुयोधन
 9 K₂ वैश (for चित्र) — °) B₁ ३ Dc Dn D₂
 नित्यसदुष्टो; D₂ सद्रुष्टो, M पापसेवी च T₂ G₁ ३ ४ पाप
 योनिरय दुष्टो — °) K₁ ३ परतप (for धन)
 10 Before 10, S (except T₂ G₃) ins अर्जुन — °)
 S₁ K Dc D₁₋₃ ३ ह्यस्य; G₁ M₂ त्वस्य (for तस्य) — °)
 B₁ ३ धनजय, B₂ 3m ४ Dc Dn D₄ ६ T₂ G₁ ३ युधिष्ठिर

(for महा) — °) B₂ [S]पि (for हि) — °) K₂ Dc
 D₂ ३ ६ कुर्याद् (for कुरु) Dc D₂ ६ [ह]च्छति B₂ श्रुत्वा
 वाक्य यथेप्सित
 11 T₂ om the ref — °) K₂ G₂ ४ सर्वे D₂
 एव राजान, G₂ ४ धर्मराजानम् (for एव राजानम्) — °)
 G₁ तत (for च तत्) — °) B Dn D₄ ६ चेष्टित; D₂
 दुष्कर (for दुष्कृतम्)
 12 °) T₁ च तद्वच (for वचस्तदा) — K₂ om
 12^{oa} — °) K₄ मोच (for मोक्ष) — °) B₂ D₂ G₁ ह
 (for च)
 13 Before 13, B₂ ४ ins युधिष्ठिर उ — °) K₂
 दृष्टा (for दिष्टया) — °) T₁ transp शक्तैः and सर्वै S₁
 K₁ ३ सन्निर (for सर्वैर्) K₂ ४ T₁ नि (for न) — °)
 K₄ D₂ ६ transp धार्तराष्ट्र and Sy
 14 °) K₁ ३ तावच् (for तात) — °) T₂ धर्म च (for
 स्य मम) B Dn D₄ ६ G₃ खेचरै, D₁₋₃ T G₁ ३ ४ M₁
 र — °) K₂ बल न, S (except G₂) न कुल (by
 transp) K₂ च परिभूतो, D₂ त्वपरिभूत (for न परि)
 D₁ च, D₂ नो (for मे) — °) B₂₋₄ Dn D₂ ४ ६ G₃
 मोक्षणे (for मोक्षेण)
 15 °) K₂ ह्यष्टाना, D₂ ह्यष्टामि (for ह्यष्टानि) — °)
 K₂ D₄₋₆ G₂ M₁ प्रियामो; T₁ प्रिय मे, T₂ प्रीतिर्मव, G₂
 प्रीतिमात्; G₃ प्रीत मां K₁ ३ ४ च (for व) — °) K₁ ३
 प्राप्त एवोपकारेय; B₂ 3m अक्षता सन्निरामर्षात् — °) T₂ G₁
 गच्छ (for व्रज)

सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १६
 देवराडपि गन्धर्वात्मृतांस्तान्समजीवयत् ।
 दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ १७
 ज्ञातींस्तानवमुच्यथा राजदारांश्च सर्वशः ।
 कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १८
 सखीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ।
 बभ्राजिरे महात्मानः कुरुमध्ये यथाग्रयः ॥ १९
 ततो दुर्योधनं मुच्य भ्रातृभिः सहितं तदा ।
 युधिष्ठिरः सप्रणयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
 मा स्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् ।

न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २१
 स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
 गृहान्त्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥ २२
 पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
 विदीर्यमाणो व्रीडेन जगाम नगरं प्रति ॥ २३
 तस्मिन्गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २४
 तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
 वने द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

16 D₆ om 16 — ^a) B₃ च (for तु) — After 16, 8 (except G₃ M₂) ins

1132* देवलोक ततो गत्वा गन्धर्वै सहितस्तदा ।
 न्यवेदयच्च तत्सर्वं चित्रसेन शतक्रतो ।

17 ^a) B₁ देवराजश्च, D₃ ६ G₁ २ राजोपि — ^b) K₂ T₂ G₁ २ हतास्तान् K₃ अपि जीवयन् — ^d) K₃ कौरवा, K₃ D₆ D₃ पाण्डवैर्, D₁ पाण्डवा (for कौरवैर्) — After 17, D₂ ins

1133* चित्रसेनस्तदा वाक्यमुवाच प्रौढया गिरा ।
 मुञ्चध्व सानुजामाल्य सदार च सुयोधनम् ।
 गन्धर्वास्तु वच क्षुत्वा चित्रसेनस्य वै व्रुतम् ।
 राजान मोक्षयामासुर्बद्ध निगडबन्धनै ।
 सदार सानुगामाल्य बाणजालमये वने । [5]
 लुठन्तश्चापि ते सर्वे युधिष्ठिरसमीपत ।
 पतिता लजिताश्चैव तस्थुश्चाधोमुखास्तदा ।
 युधिष्ठिरोऽपि दयया तान्समीक्ष्य तथागतान् ।

18 ^a) K₃ D₃ ज्ञातीस् K₃ D₆ D₁ ६ G₁ 'मोच्या', K₄ D₃ ३ 'मोक्ष्या', B₁ जित्वा, T₂ G₂ 'जित्या' (for 'मुच्या') — ^c) K₁ २ दृष्ट्वा (for कृत्वा) K D₆ D₁₋₃ ६ 8 (except G₃) तद् (for च) — ^d) Ś₁ K₃ ३ D₆ D₂ ३ M₂ स्म, B₄ D₆ तु (for च)

19 ^a) K₁ आस्त्री, K₂ आस्त्रै (for सखी) — ^c) D₃ विभ्राजिरे — ^d) K₃ B D₆ D_n D₃ ६ ६ T₂ G₃ क्रतु' (for कुरु)

20 ^a) K₃ ६ B D G₃ मुक्त; T₁ G₁ २ ६ मोच्य, T₂ मध्ये (for मुच्य) M₂ ततो युधिष्ठिरो राजा — ^b) B₁ ३ ६ D_n D₄ ६ T₂ G₃ M सहित' M₂ प्रभु' (for तदा) — ^{cd})

B₁₋₃ D_n D₄ ६ G₃ तु प्रणयाद् (for सप्रणयम्) M₂ ससं त्वमब्रवीच्छ्रीमानवमुच्य सुयोधन

21 ^b) D₃ सहसा (for साहस) — ^c) M₂ साहसान् (for हि साहस) — ^d) K₂ सुखमेध न (for 'मेधन्ति) K₁ २ कर्हिषिव् (for भारत)

22 ^a) T₂ G₁ स्वस्तीत्युक्त्वाथ (T₂ तु) तान्सर्वान् — ^c) G₂ यज (for व्रज)

23 Before 23, B D₆ D_n D₄ ६ ins वैश उ' — ^c) K₁ २ [अ]भिनुज्ञातो — ^b) Ś₁ तत (for तदा) — After 23^{ab}, B₂₋₄ D₆ D_n D₄₋₆ G₃ ins

1134* अभिवाद्य धर्मपुत्र गतेन्द्रिय इवातुर' ।

[G₃ प्रणम्य धर्मपुत्र तु (for the prior half)]

— ^c) K₃ T₂ विदार्य' K₃ B D G₃ व्रीडावान् (for व्रीडेन) — ^d) G₂ ६ तदा (for प्रति)

24 ^a) M₂ धातैराष्ट्रे (for कौर') — ^c) K₄ T₂ G₃ वीरै — ^d) T₁ महात्म, G₁ महर्षि' (for द्विजाति)

25 K₃ om 25^{ab} — ^c) M₂ महर्षिभि (for तपो धनै') — ^d) B D_n D₄ ६ तथा (for वने) — ^e) Ś₁ K D₅ T G₃ मुदान्वित'

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ D_n T₂ G₂ ६ आरण्य — Sub parvan K₁ ३ ६ B D G₃ घोष यात्रा; to it these MSS (except K₁ ३ B₃ ३) add समास — Adhy no (figures, words or both) B₁ 317, D_{n1} (sup lin) ns 245, D_{n2} 244, D₁ 247, T₁ G₂ ६ M (M₂ inf lin) 238 (M₂ orig 240), T₂ G₁ 236 — Śloka no D₄ 27, D₁ 54

२३६

जनमेजय उवाच ।

शश्रुभिर्जितबद्धस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानस्यस्य दुरात्मनः ॥ १
कत्थनस्यावलितस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥ २
दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ।
प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३
तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ।
प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
धर्मराजनिवृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुर्योधनः ।
लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ॥ ५
स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः ।

शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः पराभवम् ॥ ६
विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके ।
संनिविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ।
हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ ७
अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।
उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये ।
उपगम्यान्नवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८
दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः ।
दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ ९
दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि भ्रातृंस्ते कुरुनन्दन ।
विजिगीषून्नृणान्मुक्ताभिर्जितारीन्महारथान् ॥ १०
अहं त्वमिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव ।
नाशक्रवं स्थापयितुं दीर्यमाणां स्ववाहिनीम् ॥ ११

236

1 °) T₂ G₁ १ १ शश्रुभिर्बध्यमानस्य — °) Dc₂ महर्षिभिः (for महात्मभि) — °) K₄ D₁ १ मोक्षितश्च; Dc₂ मोक्षितस्य, G₁ क्षोभि T G₁ कथ, G₂ १ भयात् (for युधा) B₁ जिवा; T G₁ स्वा(T₂ चा)सीन्, G₂ १ M₁ तस्मान् (for पश्चान्) — °) K₂₋₄ D₂ १ मानितस्य, B₁ १ १ D₁ १ मानिनश्च, B₂ Dc Dn D₄ १ G₂ मानिन सु (for मानस्थस्य) D₁ दुरात्मभि; T₁ महात्मन

2 °) K₄ B₁ D₁ १ S (except G₂) कथ तस्य (for कत्थनस्य) — °) S₁ K₂ १ गर्हितस्य; G₁ गर्जितस्य B₄ दुरात्मन (for च नित्यश) — °) K₂ १ Dc₂ T₁ मन्यत, D₁ १ जानत, D₂ मन्यते (for मन्यत)

3 °) S₁ K B₂ D₁₋₃ नित्याहकारमानिन, Dc साहकारस्य मानिन — K₁ om 3^a-4^c — °) T₂ G₁ दुष्कर

4 K₁ om 4^{ab} (cf v 1 3) — °) K₂₋₄ D₂ १ T₁ M [ए]व, B₁ [इ]ह (for [ए]व) — °) D₂ शोकैनाकुल — °) S₁ K₂ हास्तिनपुरे (for विस्तरेण त्व)

5 D₂ om 5 — °) S₁ K₁ १ धर्मराजा वि(S₁ नि) वृष्टश्च, K₂ B₁ Dc D₁ १ राजविचृष्टस्तु (D₁ स्य) — °) S₁ K₁ १ [अ]भिसुख D₁ चासीद्, Dc श्रीमान् (for सीदन्)

— °) K₄ D₁ १ भवासर्पन् (for उपासर्पन्) B₁ S (except G₂) अपासर्पत दु खित

6 K₂ om 6^{ab} — °) D₂, T₁ M स पुर — °) S₁ K (K₂ om) B₂ D₁ १ G₁ बलान्वित

7 °) B₂ १ पार्थ (for पथि) — °) S (except T₂ G₂) स^a (for सु^a) — °) T₂ सुनिविष्टे, G₁ सनिविष्टे — °) S₁ K₁ १ यथोचिते, K₂ १ Dc D₁₋₃ यथेप्सिते — °) K₂ निवेशयत्

8 °) B₁ १ प्लव, T₁ १ स्थिव; M₂ १ क्लृप्त (for १ प्लुत) T₁ काम (for सोम) — °) S₁ K₂ १ B Dn D₂ १ उपागम्या^a — °) S₁ K₁ १ D₂ वच, G₄ तथा (for तदा)

9 Before 9 G₁ ms कर्ण — °) K₂ जयस्य, T जयसि (for जीवसि) — °) T₂ सगत, G₁ त (for म^a) — °) B₁ M₂ transp स्वया and जिता T₂ सख्ये, G₁ सवे (for चैव) — °) S₁ K Dc D₁₋₃ १ कामचारिण

10 °) B₁ जनमेजय (for कुह^a) — °) S₁ K₁ १ १ B D₁ G₂ रणे (for रणान्) K₄ B G₂ युक्तान् (for मुक्तान्) — °) B₂ महाबलान् (for रथान्)

11 °) K₂ स्वति, G₄ चाति (for स्वभि^a) — °) K₄ तस्य पश्यत; K₄ m D₁ तव पश्यत (by transp) T₁ पश्यतस्त्व चाग्रत — °) S (except G₁ १) धारयितुं (for

शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ।
इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १२
अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारधनवाहनान् ।
विमुक्तान्संप्रपश्यामि तस्माद्युद्धादमानुषात् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

२३७

दुर्योधन उवाच ।

अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्शत्रून्गन्धर्वास्तेजसा मया ॥ १
आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।
मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २

मायाधिकास्त्वयुष्यन्त यदा शूरा वियद्गताः ।
तदा नो नसमं युद्धमभवत्सह खेचरैः ॥ ३
पराजयं च प्राप्ताः स्म रणे बन्धनमेव च ।
सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारधनवाहनाः ।
उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियामस्तैः सुदुःखिताः ॥ ४

स्थाप°) — °) T₂ G₁ पीड्यमानां (for दीर्घ°) K₄ B Dn
D₄ ° च, G₂ ° तु (for स्व)

12 °) D₂ सविक्षितांगश्च, T G₁ ° शरक्षतोह (for
°क्षताङ्गश्च) — °) G₂ ° अपयातो (for व्यप°) K₁-₃
D₁ ° M [S]त्ति, K₄ D₂ G₂ ° [S]स्मि; T₁ G₁ ° ° नि
(for Sभि) — °) K₄ D₂ T₁ अप्यद्भुत (for स्वत्य°)
— °) K₂ अस्मान् (for युष्मान्) G₂ इति (for इह)

13 °) G₄ अश्लिष्टान् (for अरिष्टान्) M₁ अक्षयान् (for
अक्षतान्) S₁ K₁ ° चैव (for चापि) — °) K₁ ° वाहन,
B Dn D₄ ° सदारबलवाहनान्; T₁ G₁ ° सदाररथ° — °)
B₁ संप्रपश्यामि युष्मांस्तु — °) B₁-₃ Dn D₄ ° transp

तस्मात् and युद्धात् D₂ युष्मान्, G₁ सर्वान् (for तस्माद्)
14 °) D₂ transp कर्ता and लोके D₁ नैतस्य लोके
कस्तस्मिन् — °) K₄ D₂ D₁-₃ ° भारत विद्यते, B₁ ° Dn
D₄ ° विद्यति भारत — °) D₂ हि (for ते)

15 Before 15, B Dc Dn D₄ ° G₂ ins वैश उ°
(resp वैश) — °) D₂ [अ]धोमुखो, T₂ [अ]वाङ्मुखो (for
[अ]वाक्शिरा) K₃ ° D₂ D₁-₃ वाक्य (for राजन्) K₂ B
Dn D₄-₆ G₂ उवाच चा (K₂ वा, D₆ व)गराजान

Colophon om in S₁ K₁ ° D₁ ° — Major parvan
Dn₂ G₂ ° आरण्य — Sub parvan K₃ ° B Dc Dn
D₂ ° G₂ M₂ दुर्योधनप्रायोपवेश (Dn₂ °धनप्रवेश), D₂
प्रायोपवेशन — Adhy no (figures words or both)

B₄ 318, Dn₁ (marg) n₃ 246, Dn₂ 245; T₁ G₁ °
M (M₂ inf lin) 239 (M₂ 011g 241), T₂ G₁ 237
— Śloka no Dn 16

237

~~§~~ This adhy is om in B₁, the MS is mostly
ignored here

1 S₁ K₁ ° om the ref — °) S (except G₂) तु
(for ते) — °) D₂ S (except G₂) ते (for [अ]हं)
S₁m यत्प्रोक्तोह स्वया वच

2 °) K₂ ° D₁ ° ° G₁ अ (D₂ सु)योधिता K₃ °
D₂ D₂ च (for तु) — °) D₂ ते चिर; D₂ सुदीर्घ (for
सुचिर) S₁ K₁ ° सह (for मम) — °) D₂ ते सद्य
(for चोभयत)

3 °) K₁ ° D₂ T₁ मया (K₂ °मा)धिकास K₁ ° तु
युष्यत, G₁ त्वयुष्यत — °) K₂ ° यथा (for यदा) K₄ D₂ °
दिव गता (for विद्य) — °) B Dn D₄ ° G₂ transp
सह and खेचरै — After 3, M ins

1135* अन्वयार्थास्तत्तस्मास्तु प्रतियोद्धु वियद्गताम् ।

4 °) B₂ ° D₂ Dn D₂ G₂ प्राप्ता स्मो, B₂ G₁ मप्राप्ता
(for प्राप्ता स्म) — °) B₂ °माल्यसुताश्च, T₁ सभ्रातृमातृ
पुत्राश्च, G₂ ° महत्यामाल्य — °) B₂ ° Dn D₂ ° G₂ यत्
वाहना, T G₁ ° ° M धन (G₂ ° सुत)गधवा — °) S₁

अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथान् ।
उपगम्याञ्जुवन्दीनाः पाण्डवाञ्शरणप्रदान् ॥ ५
एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
सामात्यदारो द्वियते गन्धर्वैर्दिवमास्थितैः ॥ ६
तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ॥ ७
एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८
अथागम्य तद्दृष्ट्वा पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥ ९
यदा चास्मान्मुमुक्षुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।

मुमुक्षुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ॥ १०
अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः स्वचरा दिवम् ।
अस्मानेवामिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥ ११
ततः समन्तात्पश्यामि शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुञ्जानं धनंजयम् ॥ १२
समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
धनंजयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ १३
चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परंतपः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १४
ते समेत्य तथान्योन्यं संनाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २३७ ॥

K1 ३ ४ D३ इतास्त्रैः सः, D३ इत्वास्त्रैः सान् (sic), D३ इत्वा स्त्रैः, T G1 प्रणितास्त्रैः, G३ ४ द्वियमाणा (for द्विया मस्रैः) D३ सुदुःखितान् D1 इत्वास्त्रैर्बहुदुःखिता
5 °) D३ G1 [अ]त (for न) — °) G३ अमात्यांश्च (for अमात्या) D३ तान् (for च) K३ B (B1 om) D (except D३ ३) G1 ३ महारथा — °) Ś1 K३ M३ उपागम्य K३ G1 ३ [अ]श्वीद्, K३ [अ]श्वन् (for [अ]श्वन् — °) h1 Dn D३ ० चरणप्रदान्; G1 शरवर्षाणि (for शरण)
6 °) B३ सुयोधन (for सहा) — °) B (B1 om) D (except D1-३ ६) G३ आश्रितैः (for आस्थितैः)
7 °) D३ विमोक्षय (for मोक्षयत) D३ ते (for च) — °) Ś1 जनाधिप; D३ महारथ, G३ ४ M सुयोधन (for नराधिपम्) — °) Ś1 B३ G३ परामर्शो; K३ ३ B३ ४ D३ Dn३ D३ परामर्शो K३ T G३ M३ नाभविष्यत् (for मा भ) — °) Ś1 K D३ D३-३ पाण्डवाः, T३ G1 सर्वथा (for सर्वश) — After 7, T1 G३ ४ ms
1186* इत्यनुव्रणान्मुक्त्वा धर्मेराजमुपागता ।
8 °) B३ T1 G1 ३ उक्त स, D३ उक्तेषु (for उक्ते तु) — °) B (B1 om) Dn D३ ० G३ पाण्डवान् (for सोदरान्) — °) K३ मोक्षणे, T३ रक्षणे (for मोक्षणे)
9 °) S1 यदा (for अथा) G३ [आ]गत्य (for [आ]गम्य) G1 तद् (for तम्) — °) K३ ४ भरतर्षभा — °) T३ G1 साम्ना (for सान्त्व) D३ अवोचन (for अयाचन्त) — °) T३ मुक्ति (for दाप्ता)
10 °) K३ सार्वतापि तैः, D1 सान्त्वितान्स्तु तैः, T G३ ३ ४

M1 सान्त्वितापि (T ताश्च; G३ ता स) ते — After 10°, S (except G३) ms
1187* आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इव ।
— °) B तदा (for ततो) — °) T1 यमौ चैव मदोत्कटौ, T३ यमौ द्वौ च बलो, G३ ४ यमौ च प्रबलो
11 °) Ś1 K1 ३ D३ D३ त्यक्त्वा (for मुक्त्वा) — °) B३ ४ D३ Dn D1 ३ ४ ० G३ M३ स्वचरा S (except G३) दिश (for दिवम्) — °) S1 'मर्षतो; K३-४ 'वर्षतो, T1 काक्षतो; T३ G1 'वीक्षतो (for 'कर्षन्तो) — °) T1 G1 दीना (for दीनान्)
12 °) K३ D1 ३ ३ समस्त (for समन्तात्) B३ ३ D३ Dn D३ ० M पश्याम (for सि) — °) M शरजालधिवे दित — °) Ś1 K1 ३ ४ D३ ३ प्रविशत, B३ Dn D३ ० G३ मुच्यत; B३ मुचान (for युञ्जान)
13 °) D३ धनंजय स चात्मान
14 °) G३ ४ पाण्डवैः (for 'न) — °) T३ G1 ४ समाश्लिष्ट, G३ समाविष्ट B (B1 om) D३ Dn D३ ० परस्पर (for परतप) — °) Ś1 कुशलैः G1 परिपृष्टस्रै (for पप्रच्छ) — °) G1 स (for तै)
15 °) Ś1 K D३ D1-३ ३ तथा; T३ G1 ३ ४ M३ यथा (for तया) T३ G1 ३ ४ न्ययम् (for [अ]न्योन्य) T1 ते वै समेत्य चान्योन्य — °) G३ संनाह (for 'हान्) Ś1 K1 ३ B३ प्रविमुच्य च; D३ वै प्रमुच्य च, Dn३ D1 विप्रमुच्यत; M1 विप्रमुच्य वै T1 संनाहानि विमुच्य च — °) Ś1 K1 ३ D1 तदा (for ततो) T३ G1 ३ ४ सर्वे (for वीरा) — °) D३

शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ।
इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १२
अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारधनवाहनान् ।
विमुक्तान्संप्रपश्यामि तस्माद्युद्वादमानुपात् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्टत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

२३७

दुर्योधन उवाच ।

अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्शत्रून्गन्धर्वास्तेजसा मया ॥ १
आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।
मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २

नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्पुमान्विद्येत भारत ।
यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १४
एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
उवाचावाकिशरा राजन्वाष्पगद्गदया गिरा ॥ १५

स्थाप°) — ^a) T₂ G₁ पीड्यमाना (for दीर्य°) K₄ B Dn
D₄ ° च, G₂ ° तु (for स्व)

12 ^a) D₂ सविक्षितांगश्च, T G₁ ° शरक्षतोह (for
'क्षताङ्गश्च) — ^b) G₂ ° अपयातो (for व्यप°) K₁₋₃
D₁ ° M [S]ति-, K₄ D₂ G₂ ° [S]स्मि; T₁ G₁ ° ° नि
(for ऽभि) — ^c) K₄ D₂ T₁ अप्यद्भुत (for त्वत्य°)
— ^d) K₂ अस्मान् (for युष्मान्) G₂ इति (for इह)

13 ^a) G₄ अश्लिष्टान् (for अरिष्टान्) M₁ अक्षयान् (for
अक्षतान्) Ś₁ K₁ ° चैव (for चापि) — ^b) K₁ ° वाहन,
B Dn D₄ ° सदारबलवाहनान्, T₁ G₁ ° सदाररथ° — ^c)
B₁ सप्रपश्यामि युष्मांस्तु — ^d) B₁₋₃ Dn D₄ ° transp
तस्मात् and युद्धात् D₂ युष्मान्, G₁ सर्वान् (for तस्मात्)

14 ^a) D₂ transp कर्ता and लोके D₁ नैतस्य लोके
कस्तस्मिन् — ^b) K₄ D₂ D₁₋₃ ° भारत विद्यते, B₁ ° Dn
D₄ ° विद्यति भारत — ^c) D₂ हि (for ते)

15 Before 15, B D₂ Dn D₄ ° G₂ ins वैश° उ
(resp वैश°) — ^c) D₂ [अ]धोमुखो; T₂ [अ]वाक्खासो (for
[अ]वाकिशरा) K₂ ° D₂ D₁₋₃ वाक्य (for राजन्) K₂ B
Dn D₄₋₆ G₂ उवाच चां (K₂ वां; D₂ व)गराजान

Colophon om in Ś₁ K₁ ° D₁ ° — Major parvan
Dn₂ G₂ ° आरण्य — Sub parvan K₂ ° B D₂ Dn
D₂ ° ° G₂ M₂ दुर्योधनप्रायोपवेश (Dn₂ 'धनप्रवेश), D₂
प्रायोपवेशन — Adhy no (figures words or both)

मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः ।
तदा नो नसमं युद्धमभवत्सह खेचरैः ॥ ३
पराजयं च प्राप्ताः स्मरणे बन्धनमेव च ।
सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारधनवाहनाः ।
उच्चैराकाशमार्गेण द्वियामस्तैः सुदुःखिताः ॥ ४

B₂ 318, Dn₁ (maig) ns 246, Dn₂ 246, T₁ G₂ °
M (M₂ tuf ln) 239 (M₂ orig 241), T₂ G₁ 237
— Śloka no Dn 16

237

~~☞~~ This adhy is om in B₁, the MS is mostly
ignored here

1 Ś₁ K₁ ° om the ref — ^a) S (except G₂) तु
(for ते) — ^b) D₂ S (except G₂) ते (for [अ]ह)
Ś₁m यत्प्रोक्तोह त्वया वच

2 ^a) K₂ ° D₁ ° ° G₁ अ(D₂ सु)योधिता K₂ °
D₂ D₂ च (for तु) — ^b) D₂ ते चिर; D₂ सुदीर्घ (for
सुचिर) Ś₁ K₁ ° सह (for मम) — ^d) D₂ ते सवत
(for चोभयत)

3 ^a) K₁ ° D₂ T₁ मया (K₂ मा)धिकास्त्वयुध्यन्त
K₁ ° तु
युध्यन्त, G₁ त्वयुध्यन्त — ^b) K₂ यथा (for यदा) K₄ D₂ °
दिव गता (for विय) — ^d) B Dn D₄ ° G₂ transp
सह and खेचरैः — After 3, M ins

1135* असमर्थास्तस्मांस्तु प्रतियोद्धु वियद्गताम् ।

4 ^a) B₂ ° D₂ Dn D₂ G₂ प्रासा स्तो, B₄ G₁ सप्रासा
(for प्रासा स्त) — ^c) B₄ मात्यसुताश्च, T₁ सभ्रातृमातृ
पुत्राश्च, G₂ ° सहृत्यामात्य — ^d) B₂ ° Dn D₄ ° G₂ बल
वाहना, T G₁ ° ° M 'धन(G₂ ° सुत)वाधवा — ^f) Ś₁

अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथान् ।
उपगम्याद्बुवन्दीनाः पाण्डवाञ्छरणप्रदान् ॥ ५
एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमास्थितैः ॥ ६
तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ॥ ७
एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८
अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥ ९
यदा चास्मान् मुमुक्षुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।

मुमुक्षुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ॥ १०
अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खचरा दिवम् ।
अस्मानेवामिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानमाः ॥ ११
ततः समन्तात्पश्यामि शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुञ्जानं धनंजयम् ॥ १२
समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
धनंजयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ १३
चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परंतपः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १४
ते समेत्य तथान्योन्यं संनाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपूर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २३७ ॥

K₁ १ ४ D₂ हतास्त्रै स्म; D₃ इत्वास्त्रैस्मान् (sic), D₄ हताः सस्त्रै, T G₁ प्रणितास्त्रै; G₂ ४ ह्रियमाणा (for ह्रिया सस्त्रै) D₅ सुदु खितान् D₁ हतास्त्रैर्वहुदुःखिता

5 ^a) D₂ G₁ [अ]त (for न) — ^b) G₄ अमाल्याश्च (for अमाल्या) D₃ तान् (for च) K₄ B (B₁ om) D (except D₂ ३) G₁ ३ महारथा — ^c) Ś₁ K₂ M₂ उपगम्य K₃ G₁ ३ [अ]ध्वीद्; K₄ [अ]ध्वन् (for [अ]ध्वन्) — ^d) K₁ D_n D₆ ६ च रणप्रदान्; G₁ शरणैषिण (for शरण)

6 ^b) B₂ सुयोधन (for सहा) — ^d) B (B₁ om) D (except D₁-३ ३) G₂ आश्रितै (for आश्रितै)

7 ^a) D₂ विमोक्षय (for मोक्षयत) D₃ ते (for व) — ^b) Ś₁ जनाधिप, D₅ महारथ, G₂ ४ M सुयोधन (for नराधिपम्) — ^c) Ś₁ B₂ G₂ परामर्शो, K₁ ३ B₂ ४ D₃ D_n D₆ परामर्शो K₃ T G₂ M₁ नाभविष्यत् (for मा भ) — ^d) Ś₁ K D₃ D₁-३ पाण्डवा, T₂ G₁ सर्वथा (for सर्वश) — After 7 T₁ G₂ ४ ins

1196* इत्यष्टवक्रणान्मुक्त्वा धर्मराजमुपागता ।

8 ^a) B₂ T₁ G₁ २ उक्त स, D₃ उक्तेषु (for उक्ते तु) — ^c) B (B₁ om) D_n D₄ ६ G₂ पाण्डवान् (for सोदरान्) — ^d) K₃ मोक्षण, T₂ रक्षणे (for मोक्षणे)

9 ^a) S₁ यदा (for यथा) G₄ [अ]गम्य (for [अ]गम्य) G₁ तद् (for तम्) — ^b) K₃ ४ सरतर्षभा — ^c) T₂ G₁ साम्ना (for सान्त्व) D₅ अवोचत (for अयाचन्त) — ^d) T₂ मुक्ति (for दाक्ता)

10 ^b) K₃ सार्वतापि तै, D₁ सान्त्वितास्तु तै, T G₁ २ ४

M₁ सान्त्वितापि (T ताश्च, G₄ ता स्म) ते — After 10th, S (except G₂) ins

1197* आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इव ।
— ^c) S तदा (for ततो) — ^d) T₁ यमौ चैव मदोत्कटौ, T₂ यमौ द्वौ च बलो; G₂ ४ यमौ च प्रबलो

11 ^a) Ś₁ K₁ २ D₃ ल्यक्त्वा (for मुक्त्वा) — ^b) B₂ ४ D₃ D_n D₁ ३ ४ ६ G₂ M₂ खचरा S (except G₂) दिश (for दिवम्) — ^c) Ś₁ मर्षतो; K₂-४ वर्षतो, T₁ कांक्षतो, T₂ G₁ वीक्षतो (for कर्षन्तो) — ^d) T₁ G₁ दीना (for दीनान्)

12 ^a) K₃ D₁ ३ ६ समस्त (for समन्तात्) B₂ ३ D₃ D_n D₄ ६ M पश्याम (for स्मि) — ^b) M शरजालविवेष्टित — ^d) Ś₁ K₁ ३ ४ D₃ ६ प्रविशत; B₂ D_n D₄ ६ G₂ मुच्यत; B₄ मुचान (for युञ्जान)

13 ^a) D₅ धनजय स चारमान

14 ^a) G₂ ४ पाण्डवै (for न) — ^b) T₂ G₁ ४ समाश्लिष्ट, G₂ समाविष्ट B (B₁ om) D₃ D_n D₄ ६ परस्पर (for परतप) — ^c) Ś₁ कुशलै G₁ परिपृष्टसौ (for पप्रच्छ) — ^d) G₁ स (for तै)

15 ^a) Ś₁ K D₃ D₁-३ ६ तदा, T₂ G₁ २ ४ M₂ यथा (for तथा) T₂ G₁ २ ४ न्याय (for [अ]न्योन्य) T₁ ते वै समेत्य चान्योन्य — ^b) G₄ सनाह (for हान्) Ś₁ K₁ ३ B₂ प्रविमुच्य च, D₃ वै प्रमुच्य च; D_n D₁ विप्रमुच्यत, M₁ विप्रमुच्य वै T₁ सनाहानि विमुच्य च — ^c) Ś₁ K₁ ३ D₁ तदा (for ततो) T₂ G₁ २ ४ सर्वे (for वीरा) — ^d) D₃

२३८

दुर्योधन उवाच ।

चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।

इदं वचनमक्लीबमब्रवीत्परवीरहा ॥ १

भ्रातृनर्हसि नो वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।

अनर्हा धर्षणं हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २

एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।

उवाच यत्कर्णं वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ।

द्रष्टारः स्म सुखाद्धीनान्सदारान्पाण्डवानिति ॥ ३

तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्यथ ।

भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः ॥ ४

युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।

अस्मद्दुर्मन्त्रितं तस्मै वद्वांश्चास्मान्यवेदयन् ॥ ५

स्त्रीसमक्षमहं दीनो वद्मः शत्रुवशं गतः ।

युधिष्ठिरस्योपहतः किं नु दुःखमतः परम् ॥ ६

ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ।

तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैर्जीवितं च मे ॥ ७

प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।

श्रेयस्तद्भविता मह्यमेवंभूतं न जीवितम् ॥ ८

T G₁ M transp सह and पाण्डवै G₂ 4 गधर्वै पाण्डवा
सह — After 15^{cd}, S (except G₃) ins

1138* परस्पर समागम्य व्रीत्या परमया युता ।

[G₂ M युतौ (for युता) G₄ प्रहसन्नर्जुनस्तदा (for the
posterior half), of 3 238 1^{ab}]Colophon om in S₁ B₁ — Major parvan K₁ 2
Dn₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan K₃ D₃ M₂ प्रायो
पवेश, K₄ B (B₁ om) Dc Dn D₁ 2 4-5 G₃ दुर्योधन
प्रायोपवेश (Dn₁ D₁ 'वेशन), M₁ दुर्योधनघोषयात्रा
— Adhy name M₁ दुर्योधनपराजय, M₂ corrupt
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (mag)
n₂ 247, Dn₂ 246, D₁ 248, T₁ G₂ 4 M (M₂ inf
lin) 240 (M₂ orig 242), T₂ G₁ 238 — Śloka no
Dn₁ n₂ 16, Dn₃ 17

238

1 D₂ 3 वैश' (for दुर्यो) — ^b M₂ प्रहर्ष' (for
प्रहस) — ^d B₂ पाण्डवस्तदा (for परवीरहा)2 ^a K₄ असि हि (for अर्हसि) B₂₋₄ Dn D₁ 4-5
G₁ 3 मे (for नो) — ^c Ś₁ T₁ अनर्हं (T₁ 'र्ह') धर्षण,
K₁ अनर्हधर्षण, K₂ अनर्हा च क्षण, K₃ D₁ 5 अनर्हा (D₁
'र्हा') धर्षणा, B Dn₂ n₂ D₄ 6 T₂ G₂₋₄ M₁ अनर्हं (Dn₂
'र्हा', G₄ M₁ 'र्हा') धर्षणा, D₂ (corrupt) अवहधर्षणा Dn₁
अप्यनर्हा धर्षणा मे3 ^a B₄ उक्तास् B₂ च (for तु) K₁ 2 B₄ गधर्वा
— ^d T₁ मन्त्रयित्वा — After 3, S (except G₃) ins1139* स्थितो राज्ये च्युतान्स्थानाच्छ्रिया हीनाभ्रियापृता'
[T₁ M₁ स्थिता (for स्थितो)]— ^c K₄ D₃ तु (for सा) D₂ 3 सुखासीनान् (for 'द्धी
नान्) S₁ K₁ 2 D₁ द्रष्टार स्मासु (K₂ D₁ न्नु) खान्दीनान्;
T₁ द्रष्टारस्तान्सुखाद्धीमान्, T₂ G₁ 2 4 द्रष्टासि (G₄ स्म)
नि सुखान्वीरान् — ^f T₁ ततस्तान् (for सदारान्)4 ^a K₃ B₁ 3 D₁ 2 S अस्मिन् (for तस्मिन्) — ^b
K₃ वचस्य तु, K₄ Dn D₆ स्तथा, D₁ स्यध', D₂ सदा (for
स्यथ) — ^c K₄ D₃ T₂ M₂ अन्विच्छ; B₂ अन्वेह, D₆ T₁
G₁ अन्विच्छन्, G₂ 4 अन्विच्छे (for अन्वैच्छ)5 ^a Ś₁ K₁ 2 B₁ D₃ T₂ G₁ उपागम्य (for अथा')
K₃ गधर्वै; K₄ Dc D₁₋₃ T₂ G₄ 'र्व (for र्वा) B₁ M₂
transp सह and पाण्डवै — ^c D₂ अस्मिन् (for अस्मद्')
Ś₁ K₁ 2 चास्मै (for तस्मै) — ^d K₃ D₃ G₁ M₁ बद्धा',
T₂ G₄ बध्वा (for बद्धान्) D₃ (sup lin) स्वा' (for
चा) D₁ समस्त प्रत्यवेदयन्6 ^a K₁ 2 D₄ [च]पकृत, B₁ हित; Dc 'कृत, G₄
'सूत (for 'हृत) — ^d = 1 9 3^d 4 18 36^d D₂
मे (for नु) G₁ इत' (for अत)7 ^a T₁ ते (for मे) B₁ M₂ पूर्व, T₁ तेषां (for नित्य)
— ^b Ś₁ K₁ 2 ये (K₂ ए) पां रिपुर (by transp) Dc
तदा; T₂ गत (for सदा) — ^d Ś₁ K B₄ D₁₋₃ 2 transp
दत्त and तैर् K₄ D₁ जीवित हि (D₁ तु) मे, B₂ 3 Dn
D₄ 6 G₃ एव जीवित8 ^a T₁ प्राप्तस्य, T₂ प्राप्तोस्मि K₁ 2 यद् (for यदि)
— ^b B₁ तस्मान् (for तस्मिन्) S₁ K₂ 'मृधे, K₁ 'वने,
B₂ 'हवे (for 'रणे) — ^c B₁ तु (for तद्) — ^d D₁

भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।
 प्राप्ताश्च लोकाः पुण्याः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥ ९
 यस्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुष्वं नरर्षभाः ।
 इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।
 भ्रातरश्चैव मे सर्वे प्रयान्त्वद्य पुर प्रति ॥ १०
 कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
 दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुर प्रति ॥ ११
 न ह्यहं प्रतियास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
 शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ १२
 स सुहृच्छोकदो भूत्वा शत्रूणा हर्षवर्धनः ।
 वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १३

भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिर्विदुरः संजयस्तथा ।
 बाह्लीकः सोमदत्तश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥ १४
 ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।
 किं मां वक्ष्यन्ति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १५
 रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
 आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ १६
 दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
 तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १७
 अहो वत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
 स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽसि संशयम् ॥ १८
 तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ।

निघ, D₁ नैव (for एव) K₁ D₂ हि (for न) D₃ जीवन
 (for जीवितम्) B D₀ D_n D₄ ० नैवभूतस्य जीवित
 9 ०) B D_n D₄ ० T₁ अभूद्; M₁ भूयाद् (for भवेद्)
 K₁ यथा (for यथा) — ०) B₁ ख्यातिर्, T₁ ख्यातो K₁ ३
 D₃ वध, T₁ वध (for वधात्) — ०) S₁ K₁ ३ D₃ प्रासत्य
 (for प्राप्ताश्च) S₁ K₁ ३ D₃ लोकान्पुण्यान्; B₁₋₃ D₀ D_n
 D₄ ० T₁ पुण्यलोका (for लोका पुण्या) S₁ K₁₋₃ D₃ च,
 T₂ G₁ मे (for स्युर) B₄ प्राप्ता स्युश्चैव मे लोका — ०)
 T₁ महेंद्रभवने S₁ K₁ ३ क्षय, D₃ क्षयान्
 10 ०) B₁ यस्विद्, D₁ यदद्य, D₂ यद्यद्य (for यस्वद्य)
 K₄ G₂ ४ [S]भ्यवसित (for व्यव) G₁ यन्मे व्यवसित
 किञ्चित् — ०) T₁ G₂₋₄ M₁ नराधिपा, T₂ G₁ नराधिप (for
 नर) — ०) K₂₋₄ D (except D₃ D₄) T₂ G₃ उपासिष्ये;
 T₁ समासिष्ये (for उपासिष्ये) — ०) K₃ गृह — ०) S₁
 K₁ ३ [अ]ष (for [ए]व) — ०) = 11^a D₃ पुरी, G₁ गृह
 (for पुर) S₁ K₁ ३ प्रयातु नगर प्रति, B₂₋₄ D_n D₄ ० T₂
 G₃ यात्वद्य स्वपुर प्रति
 11 ०) G₄ सर्वे (for चैव) — ०) S₁ K₁ ३ B₁ T₁ G₁
 च मे, T₂ G₂ ४ M तथा (for च ये) — ०) = 10^f K₄
 D₃ T₂ G₁ प्रयातु नगर प्रति — After 11, K₁ reads 13^{od}
 12 ०) B₂ त्वह (for ह्यह) S₁ K₁ ३ स (K₂ मा) प्रवे
 क्ष्यामि, B D_n D₁₋₄ ० सप्रयास्यामि; D₀ सप्रयद्यामि; D₀
 सप्रयच्छामि (for प्रतिष्या) G₂ न ह्यप्यह प्रयास्यामि — ०)
 S₁ (sup ltn) K₁ D₃ ३ शत्रुविमानित; K₃ तिरस्कृत
 — ०) K₁ ३ मानापहो, G₂ मानापहो — ०) S₁ K₁ ३
 बलकृत्तदा (K₁ था), T₁ शोककृत्तथा, T₂ G₁ ३ मानवर्धन,
 G₄ मानकृत्तदा — After 12, T G₂ ४ ins

1140* काम रणशिरस्यद्य शत्रुभिर्वै विमानित ।
 [T₂ कारणै सम्यगभित (for the prior half)]
 On the other hand, G₁ ins after 12
 1141* कारणैरस्यभिहित शत्रुभिर्वै विमानित ।
 अकारणैऽस्यभिहित शत्रुभिर्वै विमानित ।
 13 ०) B D_n D₄ ० G₂ जात, D₀ भुव (sic) (for
 भूत्वा) K₃ ४ D₁₋₃ सुहृच्छोकप्रदो भूत्वा (D₁ दोहाह; D₂
 दो नित्य), G₂ स सुहृच्छोकमतस — K₁ reads 13^{od}
 after 11 — ०) S₁ K₁ ३ नराधिप (K₁ प), B₂ त्रिपिष्टप
 (for जना)
 14 ०) B₁₋₃ D_n D₂₋₆ G₂ भीष्मद्रौणौ, G₁ भीष्मौ
 द्रौणि B₂ ३ D_n D₂ ४ ० G₃ कृपद्रौणी (D₃ गिर) — ०)
 K₁ T₁ G₄ तदा (for तथा) — ०) N (except B₁ ३ ४,
 S₁ damaged) G₃ बाह्लिकः B₁ ३ ४ D_n D₄ ० G₃ सौम
 दत्ति — ०) K₃ श्रुत्समत, D₂ दृढसमता, G₄ M भृश
 16 S₁ K₁ ३ D₄ om 16 M₁ transp 16 and 17
 — ०) K₄ चारिणि, B₃ D₀ G₃ चोपरि (for चोरसि) — ०)
 D₁ ३ ३ T₂ G₁ ३ ४ वक्ष्यामि (for च)
 17 M₁ transp 16 and 17 — ०) D₀ प्रिय, D₂ स्वय
 (for श्रिय) — ०) K₁ ३ ४ B₂ ४ G₂₋₄ M वा (for च)
 — ०) K₁ ३ ४ D₃ ३ transp तिष्ठन्ति and न — ०) D₀
 मदगर्वित; T₁ मतिगर्वित, G₂ अति
 18 ०) T₂ G₄ यदेतन्, G₁ यथैतन् (for यथेद) B D_n
 D₄ ० G₃ अहो नर्ह (B₁ नय, B₂₋₄ नाह) मिद कमं — ०)
 D₃ कष्ट (for कष्ट)
 19 ०) K₂ ४ D_n ३ (before corr) D₁ T₂ G₃ उपा
 सिष्ये Cf 10^c — ०) B₁ ३ D_n ३ D₄₋₆ G₂ न हि

चेतयानो हि को जीवेत्कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धतः ॥ १९
शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ।

पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २०

वैशांपायन उवाच ।

एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् ।

दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २१

प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव ।

प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥ २२

भ्रातृन्पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा ।

वान्धवास्त्वोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २३

ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ।

बन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २४

ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणानिव ।

गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २५

नन्दयन्सुहृदः सर्वाञ्छात्रवांश्चावभर्त्सयन् ।

कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २६

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् ।

अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ।

सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ॥ २७

प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ।

दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ॥ २८

उक्तवाश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ।

विदीर्येत्सनगा भूमिर्द्यौंश्चापि शकलीभवेत् ।

रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ २९

वायुः शैद्यमथो जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत् ।

शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३०

शक्यामि; D₂ (by transp) शक्यामि न हि, G₂ ५ न हि
शक्नोमि D₁ सद्य मे नेह जीवित — °) K₄ D₁ T₂ G₁
चित्तयानो; B₁ चेतनावान्, T₁ वेदयानो

20 °) S (except G₃) [अ]पह* (for [अ]वह*) — °)
B₄ पौरुषवर्जित — °) K Dc Dn₂ n₃ D₁₋₄ ६ G₃ विक्र
माद्यैश्च (K₃ विषमस्यैश्च); B₁ विक्रमारूढे — °) K₃ साव
सानम्; D₁ स सावज्ञम् (for सावमानम्)

21 °) D₁ ३ एव चित्तागतो राजा

22 °) B₁ प्रतीहास (for प्रतीच्छ त्व) — °) M नृपो
त्तम (for नृपो भव) — °) Ś₁ K₃ Dn₃ G₁ कृत्वा, K₁ ३
Dc D₃ ५ मवां (for स्फीतां) — °) K₂ कर्णसौबल्य; B₃
पावित, D₂ M पालित

23 °) Ś₁ K₄ B₃ ५ D₁₋₃ विश्रब्ध, K₃ Dc D₅ T₁
विश्रब्ध — °) K₃ मरुता, T₁ प्रभूतो (for मरुतो) — K₃
om 23^c-25^b — °) B Dn D₄ ६ चोप* (for त्वोप*)
— °) S (except G₃) सहस्राक्षमिवामरा

24 K₃ om 24 (of v1 23) — °) T₁ G₁ M₂ यथा
(for सदा) K₂ G₁ वृत्त, B₁ बुद्धि, Dc D₁₋₃ वृत्ति; T₂
दात (for वृत्ति) — °) D₅ तु (for च) D₂ प्रसादयन्
(for [अ]प्रमादत) B₄ कुर्वीथा रोषमुत्सृज, T₂ कुरु वीरा
प्रमादत

25 K₃ om 25^{ab} (cf v1 23) — °) K₂ D₁ ३
ज्ञातीश्च (for ज्ञातींश्च) K₂ ५ Dc D₁₋₃ ५ मन्येथा (for
पश्येथा) — °) B₂ ३ Dn D₄ ६ G₃ यथा (for इव)
— °) D₂ कुरव (for गुरव) K₃ D₁ मान* (for पाल)

D₁ T₂ G₁ च (for ते)

26 G₁ om 26^{ab} — °) Ś₁ K₃ चैव (for सर्वाव)
— °) D₅ शत्रुश्चैव (for शात्रवांश्च) S₁ K₁ ३ Dc D₁₋₃ ६
[अ]वसादयन्; K₃ ५ [अ]वसादय, T₁ [अ]वनादयन्, T₂
[आ]ह्वय स्वय — °) T₂ G₁ ३ ५ कर्ण (for कण्ठे) — °)
B₁ त (for ह)

27 °) Ś₁ K₁ ३ बाष्पकठ* (K₁ ठ), G₃ अश्रुपूर्णा;
M₂ उत्कठश्च (for अश्रुकण्ठः) — °) B₂ ५ ह (for च)
— D₂ om 27^{ef} — °) B₂ एव च (for आत्मनः)

28 °) K₁ म्यपतद्, M₂ त्येव तद् (for त्यपतद्)
— °) D₃ ६ दीर्यमाणेन (for दूय) Dc तेजसा (for
चेतसा) — °) T₂ G₃ सखेद (for दुःखित) — °) G₃
नेत्राभ्यां (for नेत्रज)

29 °) D₃ तु (for च) K₄ D₁ ३ T₂ G₁ ३ ५ नर
व्याघ्र — °) B₁ दीर्येत् (for विदीयत्) K₃ सा नगाद्, B
Dn D₂ ५ सकला (for सनगा) — °) T₂ मदर* (for
द्यौश्चापि) — °) G₂ आतपतां (for आत्मप्रभां) — G₁ om
(hapl) 29^f-30^a — °) K₁ शीतांशुतस, B₁ तीक्ष्णांशुतां
B₁ व्रजेत् (for त्यजेत्)

30 G₁ om 30^a (of v1 29), K₄ D₁ om 30 — °)
Ś₁ K₁ ३ शैत्यम्; D₂ शीघ्रम् (for शैद्यम्) T₂ पादा जलेशो
जह्याद्यद् — °) K₃ Dc परिव्रजेत्; D₅ [अ]पि मचलेत्; T₁
G₁ हिम व्र*, T₂ लतां व्र, G₂ ५ परिष्वजेत् — °) Dc T₂
G₃ समुद्रस्य, D₅ द्रोपि — °) Dc अन्निर* (for वह्निर)
K₁ Dc अति* (for अपि) S (except G₃) भविष्यति दात

न चाहं त्वदृते राजन्प्रशासेयं वसुंधराम् ।
 पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ।
 त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ ३१
 एवमुक्त्वा स राजेन्द्र सखनं प्ररुरोद ह ।
 पादौ संगृह्य मानाहौ भ्रातृज्येष्ठस्य भारत ॥ ३२
 तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ।
 अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥ ३३
 विपीदथः किं कौरुष्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ।
 न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कस्यचित् ॥ ३४
 यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।

सामर्थ्यं किं त्वतः शोकैः शोचमानौ प्रपश्यथः ।
 धृतिं गृहीत मा शत्रून्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ॥ ३५
 कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ।
 नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विपयवासिभिः ।
 पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ॥ ३६
 नार्हस्येवंगते मन्युं कर्तुं प्राकृतवद्यथा ।
 विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ।
 उत्तिष्ठ ब्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ३७
 राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वताम् ।
 किमत्र चित्रं यद्दीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ।

समा (cf 31°)

31 ^a) B₁ तु (for च) Ś₁ त्वस्कृते, D₅ त्वाप्तृते (for स्वदृते) — ^b) Ś₁ K₅ D₁ २ प्रशासिष्ये, B₂ ४ शासयेय (for प्रशासेय) — ^c) T₁ [ए]तद् (for [हृ]दम्) — After 31°, S (except G₂) ins

1142* शत्रूणां शोककृद्ग्राजन्सुहृदा शोकनाशन ।

[G₁ मानवर्षन, M हर्षवर्षन (for शोक)]

— ^o) B₁ G₂ ४ जातो, D₂ राजन् (for राजा) — ¹) K₄ D₆ D₂ ४ ० G₂ M₂ भविष्यति T G₁ न सहाय (for शत समा)

32 Before 32, D₁ ins वैशं उ — ^a) K₄ B₁ ४ D₅ T₁ G₄ राजेन्द्र, B₂ ३ Dn D₄ ० राजान — ^b) K₅ B₁ २ ४ Dn D₆ ० सुखर, B₂ D₆ D₄ सखर (for सखन) M₂ च (for ह) — ^c) K₅ ४ D₆ २ स गृह्य, B₂ सस्पशै; B₃ ४ Dn D₄ ० T₂ G₅ स्पृश्य; G₆ हृष्य (for गृह्य) K₆ D₅ शिरसा; B₁ २ ४ D₁ मानाहौ — ^d) Ś₁ मानव (for भारत)

33 ^a) K₂ T₁ तदा, K₄ D₂ अथ (for तथा) K₁ द्वौ, D₁ सु, G₁ तु (for तौ) D₁ भूत्वा (for दृष्ट्वा) — ^o) B Dn अभिगम्य Ś₁ महाबाहु; K₁ २ महाराज; D₁ सुदुःखार्ता (for स्वथा)

34 ^a) D₂ transp विपीदथ and किं Ś₁ B₂ T₂ G₄ विपीदत T₁ कौरुर्वेदौ (for किं कौरुष्यौ) — ^b) K₄ D₁ २ बालिशौ, T₁ किं युवा (for बालिश्यात्) K₅ प्राकृतानि च, G₄ प्राकृता इव — ^c) G₁ ४ शोक (for शोच) — ^d) K₅ वर्तेति, B₁ वर्तेत् (for वर्तेत) B Dn D₁ ४ ० G₃ कर्हि (for कस्य)

35 ^a) S₁ K₂ G₁ यथा (for यदा) K₁ २ न, D₁ T₁ तु (for च) B₁ शोचयत (for च शोचत) — ^b) T M₂ व्यसनान् (for व्यसन) D₁ २ नर्षति (for कर्षति) — ^c)

K₁ B₂ ४ D₆ D₅ ६ G₁ २ ४ तत (for त्वत) S₁ T₂ शोक, K₅ शोको — ^d) S₁ K D₆ D₁₋₃ ३ ० शोचमान Ś₁ K D₆ D₁₋₃ ३ प्रपश्यति, B₄ त, T₁ G₄ थ — ^e) B₂ Dn D₆ गृहीत, B₂ ६ T₁ M₂ गृहीत T₂ G₁ धृतिमती श्रिय चेमां — ¹) B₂ G₂ ४ शोचतो (for न्तौ) S₁ D₆ T₁ प्यत, K₄ D₃ प्यथ (for प्यथ) T₂ शत्रून्शोकमिम जहि, G₁ शोचतौ मा जहास्यथ — After 35 G₁ ins

1143* धृतिमन्तो जय शत्रून्शोचन्तौ नामविषयथ ।

36 ^o) G₂ एव (for एव) T₂ G₁ हित (for प्रिय) — ^d) = 46^b K₄ राज्ञां — ^e) K₂ [S]पि (for हि)

37 ^o) T₁ नार्हति (for नार्हसि) B₁ [ए]व कृत, T₁ [ए]व कृते (for [ए]वगते) B₁ मन्ये; D₅ शोक, T G₁ २ मृत्यु (for मन्यु) — ^b) D₆ सर्वं (for कर्तुं) K₄ D₅ M₂ प्रभो; T₁ भवान्; G₁ २ ४ स्वय, M₁ विभो (for यथा) — ^c) K₄ त्वयि (for तव) D₆ D₁ ३ सौदर्यास — ^d) B₂ T₁ समाश्रिते; D₅ उपासिते — After 37°, S (except T₁ G₂) ins

1144* तदरु दुःखितानेतान्कर्तुं सर्वोन्नराधिप ।

— ^o) T₁ तदरु दुःखितान्सर्वान् (cf 1144*) — After 37, B D (except D₁₋₃ ३) S (except T₂ G₂) ins an addl oolophon, followed in most MSS by कर्ण उ^० (resp कर्ण) (adhv no Dn₁ ns 248, Dn₂ 247)

38 ^a) B D₆ Dn D₄ G₄ M₁ नाथाव^०; D₆ न ह्याव (for अथाव) — ^b) K₅ D₁ २ T₂ G₁ [हृ]मां, T₁ G₂ ४ [ए]व (for [हृ]ह) — After 38°, S (except G₂) ins

1145* अल्पस्व च तथा बुद्धे कार्याणामविवेकिताम् ।

[G₁ आल्पस्व (for अल्पस्व) T अविवेकता]

— ^o) D₆ तद्दीर, G₂ ४ धर्मेज्ञ (for यद्दीर) — ^c) G₁ सद्यस्व वशमापन्न — ¹) S₁ K₁ २ B D₂ कर्षण; K₅

सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ३८
 सेनाजीवेश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ।
 अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥ ३९
 प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ।
 निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते च स्वसैनिकैः ॥ ४०
 सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
 तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ॥ ४१
 यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
 यदृच्छया मोक्षितोऽद्य तत्र का परिदेवना ॥ ४२
 न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तम ।
 स्वसेनया संप्रयान्तं नाजुयान्ति स्म पृष्ठतः ॥ ४३
 शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
 भवतस्ते सभायां वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ।
 सत्त्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन् ।
 उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ४५
 अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
 प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ ४६
 मद्राक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
 स्थास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूणरिर्मर्दन ॥ ४७
 नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।
 प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ ४९

D₃ ६ ६ G₃ °कर्षण, D₁ °कर्षण

39 °) Ś₁ B₁ °जीव्यैश्च, K₂ °जीवस्य — M₂ om (hapl) 39^c-42^b — °) B₁ ३ D₃ G₃ द्यथ, T₂ G₂ अथ (for यदि)

40 M₂ om 40 (cf v1 39) — °) K₁ ३ 4 T M₁ प्रधान, D_c प्रवीणा (for प्रधाना) — °) Ś₁ क्षोभयतु; D₃ कालयति, S (except G₃) क्षोभयिस्वा — °) K₁ ३ सु, D_c पु; D₂ [S]त्र (for च) — °) S₁ स्वसेवकैः, K₂ °सैन्यकैः, B₂ D_n D₄ ६ G₃ [ए]व सैनिकै

41 M₂ om 41 (of v1 39) Cf 39^{ab} — °) Ś₁ °जीव्या, K₂ °जेव्या (for °जीवा) D_c G₁ राज्ञो, D₂ T₁ राजन् (for राज्ञा) — °) Ś₁ विजये (for विषये)

42 M₂ om 42^{ab} (of v1 39) — °) K₂ यद्, D₃ यदा, T₂ G₂ इति (for यदि) Ś₁ K₁ ३ राजा (for राजन्) — °) Ś₁ K₁-३ D₁ ३ G₄ भवान् (for भवद्) — °) K₄ B D (except D₁ ३ ६) G₂-4 [S]ति (for ऽद्य) — °) = 46^d, G₁hā (Vulg) 2 28 G₁ transp तत्र and का K₄ D₁ ३ G₁ परिदेवना

43 °) B₁ तवै, G₂ न वै (for न चै) — °) B₁ पांडवाना, B₂ °वेया (for °वास्वा) B₁ D_n D₄ नृपोत्तम — °) S₁ K₁ ३ 4 D_n ३ D₁-३ G₂ सप्रयात, B₁ याते, D_c प्रयात च, T₁ सम सर्वे M₁ सेनया सप्रयात वै

44 °) S₁ K₁ ३ D₁ सप्रामेषु (for संयुगेषु) Ś₁ [अ]प लायन, T₂ G₁ [अ]पराजिता — °) K₄ (before cor1)

B D (except D₁-३ ६) T₂ G₂ सहाया (for सभायां)

45 °) K₁ पूर्वाणि (for रत्नानि) — °) K₄ एतानि (for अद्यापि) S₁ K₁ ३ [अ]नुयुज्यसे, K₂ [उ]पयुजते, D₁ °युजसे, G₁ भुङ्क्वसे — °) T₂ G₁ सत्वस्था पादवाश्चापि — After 45^{cd}, S (except G₃) ins

1146* तदल ते महाबाहो बुद्धि प्रायोपवेशने ।

[T₂ G₁ ३ विषाद (T₂ °मर्षे) कर्तुमर्हसि, M विशादेन महा बल (for the posterior half)]

— °) B₁ ३ ३ D_n D₄ ६ G₃ चिर (for चिन्तां)

46 G₂ om 46 — °) Ś₁ M₂ अपश्यम् (for अवश्यम्) — °) = 36^d T₁ G₄ M₂ राज्ञा — °) = 42^d, G₁hā (Vulg) 2 28 G₁ transp तत्र and का K₃ परिदेविना; K₄ D₁ ३ G₁ °वेदना

47 °) G₁ अद्य (for यदि) T₂ G₂ त्व; G₁ [ए]तन् (for [ए]व) — °) K₄ B₁ D₁ ३ T₁ G₂ 4 शुश्रूपुर, G₁ शुश्रूषाम् (for शुश्रूवन्) T₁ भरतर्षभ (for अरि)

48 °) D_c जीवितम् (for तुम्) T₂ G₁ मय, G₂ शक्य (for अह) — °) S₁ यद्, D₂ स्वां (for स्वद्) — After 48^{ab}, T₂ G₁ repeat 45^{cd} — T₂ om 48^{cd} — °) K₄ D₃ च (for तु) K₄ D₃ G₁ ३ 4 M तथा (for नृप) T₁ प्रायोपविष्ट राजान — °) K₃ D_c D₁-३ हासो

K₃ D₃ भविष्यति T₁ दुर्योधनममर्षण (= 3 239 1^d) 49 T₁ om 49 K₃ D₃ om the ref — °) G₂ ३ तथा (for तदा) T₂ यद्दुत (sic) कौरव त्वया — T₂

२३९

वैशंपायन उवाच ।

प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।

उवाच सान्त्वयत्राजश्शकुनिः सौबलस्तदा ॥ १

सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।

मयाहृतां श्रियं स्फीतां मोहात्समपहाय किम् ।

त्वमबुद्ध्या नृपवर प्राणालुत्स्रष्टुमिच्छसि ॥ २

अद्य चाप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।

यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ।

स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमामभिवाम्भसि ॥ ३

अतिभीरुमतिक्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।

व्यसनाद्विपयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रियः ॥ ४

सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।

मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ५

यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः ।

तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥ ६

प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं स्मर ।

प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवामुहि ॥ ७

क्रियामेतां समाज्ञाय कृतघ्नो न भविष्यसि ।

om 49^a — °) G₄ स नो* (for नैवो) — °) D₂
मानस (for निश्चय*)Colophon om in D₂ T — Major parvan Ś₁ K₁ ;
Dn₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₂ ४ B₁₋₃ D₀
Dn₁ D₄₋₆ G₄ दुर्योधनप्रायोपवेशः ; B₁ D₂ प्रायोपवेशः, Dn₂
दुर्योधनवेशः ; D₁ दुर्योधनप्रायोपवेशः — Adhy name
M₂ कर्णहितोपदेशकथन — Adhy no (figures, words or
both) B₄ ३२०, Dn₁ (marg) v₂ २४९, Dn₂ २४८,
D₁ २५०, G₂ २४१ ; G₄ M (M₂ inf ln) २४२ (M₂
orig २४४) — Śloka no Dn १३, D₁ ३३

239

1 T₂ om 1^a-2^b D₂ T₁ om the ref — °) S₁
K₁ ; G₄ राजा (for राजन्) — °) K₄ सौबलिस् T₁ M₂
तथा (for तदा)2 T₂ om 2^{ab} (of v 1) — Before 2 K₂ B D
(except D₂ ३) G₂ ins शकुनिसवाच (resp शकुनि)
— °) K₄ D₂ तु (for हि) — °) K₁ न, T₁ यत् (for तत्)
— K₂ om (hapl) 2^a-3^b — °) B (except G₂) दीप्ता
(for स्फीतां) — °) K₄ जेहात् (for मोहात्) K (K₂
om) D₁ ३ स समपहाय, B₄ त्वमपहाय, D₂ सर्वां विहाय
K₄ ता (for किं) S₁ B₂ Dc Dn D₁ ३ ४ ० तां मोहादप
(S₁ स्सम, D₁ ३ दुप)हाय किं (Dc वै) — °) B₁ Dn
D₄ ० [अ]द्य नृपतेः ; B₂ ३ च नृपते, D₂ भूय एव (for
नृपवर) B₂ D (except D₁ ३) अहंनि (for इच्छसि)

106

T₂ स्व बुध्वा नृवर प्राणालुत्स्रष्टुमिह चेटसि3 K₂ om 3^{ab} (of v 1 2) — °) B₄ Dn D₀ अथ
(for अद्य) Dn D₂ ० G₁ चा (for च) G₁ तु (for [अ]पि)
— °) Cf 1 74 2^a, 3^a, 4^a G₁ ३ M यत् (for य)
T₁ चोर, G₁ कौप ; G₂ ४ M क्रोध (for हर्ष) — °) D₀
Dn₂ (by corr) D₂ G₄ नियच्छसि — °) T₂ G₁ M नश्यते
हि (for स नश्यति) — °) D₂ आमकुम् ; T₁ प्राप्तवाव* , T₂
G₄ छिद्रां नाव* (for पात्रमाम*) — After ३, K₄ D₁₋₃ ins
1147* य शोक समनुप्राप्त न नियच्छति भारत ।

तमीदृश नर न श्री कदाचिदपि सेवते ।

4 °) K₁ भीम , K₂ D₂ भीत (for भीरु) B₄ S
(except G₂) सृष्टु (for अति) — °) K₂ विषयकाल, T₂
G₂ ४ विषम सात — °) Ś₁ K₁ ३ नृप, T₂ नर ; G₁ पर
(for नृप) K₂ B₁₋₃ D प्रजा , B₁ बुधा (for श्रिय)5 °) T₂ तै* (for ते) T₂ लोके ; G₄ शोके (for शोको)
— °) K₄ T G₁ ३ ४ M विपरीत — °) K₂ यत्, D₁ तै
(for मा) Ś₁ K₁ ३ पूजन, B₂ शोभनै (for शोभन)
— °) D₁ ३ (marg see m) शोकमेत (D₁ काल) विनाशय6 °) T₂ G₂ अत्र (for तत्र)7 °) G₁ ३ ४ M न (for मा) B₄ प्रसीद चात्म-
नात्मान, D₂ प्रसीद सत्यमात्मान, T₁ प्रसाद न त्यजासाक, T₂
प्रसीद कृतसन्मान — °) K₂ तुष्टस्व ; D₂ सुष्ठु त्व ; G₁ सतुष्ट
(for तुष्टश्च) B₂ D₂ स्व (for सु) — °) T₂ G₁ ३ पाहूनां
(for पार्थानां) K₂ D₂ तेषा प्रतिकृत कृत्वा (D₂ कार्य)
— °) Ś₁ राज्य (for धर्म)8 S₁ K₁ om (hapl) ३ — °) B₂ ३ स्याय, T₁ M
ज्ञाय (for ज्ञाय) — °) K₂ B Dn D₄ ० G₂ कृतमस्त्व

[841]

सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।
 पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवामुहि ॥ ८
 शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
 पादयोः पतितं वीरं विक्रवं भ्रातृसौहृदात् ॥ ९
 बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिदमम् ।
 उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याजिघ्रत मूर्धनि ॥ १०
 कर्णसौबलयोश्चापि संस्मृत्य वचनान्यसौ ।
 निवेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
 व्रीडयाभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत्परम् ॥ ११
 सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।
 न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ।
 नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ॥ १२
 निश्चित्यं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ।

गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ॥ १३
 त एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिदर्दनम् ।
 या गतिस्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत ।
 कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ १४
 स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च ।
 बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न व्यचालयत ॥ १५
 दर्भप्रस्तरमास्तीर्य निश्चयाद्दृतराष्ट्रजः ।
 संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतलं समुपाश्रितः ॥ १६
 कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।
 वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाङ्क्षया ।
 मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिष्क्रियाः ॥ १७
 अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्या दैतेयदानवाः ।
 पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्दिनिर्जिताः ॥ १८

(for 'मो न) — ^a) K₃ हि (for तान्) — ^o) K₃ Dc
 D₁ ३ ६ प्रदायैषां (for प्रयच्छै) — ¹) K₃ B Dn D₄ ०
 G₃ अवाप्यसि (for 'मुहि)

9 Before 9, all MSS ins वैश उ* (resp वैश*)
 — ^a) B₁ T₁ च वच, T₂ वचन, M₁ तद्वच (for तु वच)
 — ^b) B₁ ४ अवेक्ष्य ह, M₂ अवैक्षत (for अवेक्ष्य च) — ^o)
 Ś₁ K₃ T₂ G₁ ३ दीन (for वीर) — ^d) B Dn D₄ ० G₃
 विकृत, T G₁ ३ ४ M कृव (for 'कृव)

10 ^a) B₄ साधुवृत्ताभ्या. — ^b) K₃ Dc D₁ ३ T₁ M
 भरिदम, G₃ ४ अरिदम — ^d) M₂ प्रति (for प्रीत्या) B₄
 जिघ्रति, T₁ M₁ जिघ्राय, T₂ G₁ ३ ४ चाप्राय (for [अ]जिघ्रत)

11 ^a) T₂ G₁ [ए]व (for [अ]पि) — ^b) B Dc Dn
 D₄ ० G₃ सश्रुत्य (for संस्मृत्य) B₂ [अ]थ (for [अ]सौ)
 — ^o) T₁ कृत्वा (for गत्वा) — ^o) K व्रीडेन (for व्रीडया)
 Ś₁ K₁ G₁ [अ]पि परीतात्मा, D₂ च परीताग, D₃ [अ]भि
 परीत सन्

12 ^a) B₂ ३ Dn D₄ ० G₃ तच्छ्रुत्वा सुहृदश्चैव — ^o)
 G₁ धर्मैर् (for धर्म) — ^d) B₁ वा* (for वा*) — ^o) K₄
 च (for [ए]व) D₁ कामै* (for भोगै*) B₁ transp मे
 and कार्य — ¹) K₁ मा विगच्छत कश्चन; K₂-३ मां विहाय
 च गच्छत, T₁ G₁ मा न विघ्नत गच्छत, T₂ मा न विघ्नेन गच्छत

13 ^a) T₂ मति निद्धा (for मम मति) — ^b) D₂
 स्थित, T₂ मम, G₁ स्थित्वा (for स्थिता) — ^o) T₂ G₁
 सहिता (for नगर)

14 ^a) K₁ तम्, S (except G₃) हृति (for त) G₄

उक्ते (for उक्ता) — ^a) D₂ सा गतिर्न च भारत — ^o) D₁
 च, T₂ हि, G₁ तु (for वा) — ¹) Ś₁ त्वपि हीना (for
 त्वद्विहीना) M₁ transp पुर and वय

15 D₂ om 15 — Before 15, K₁ ३ ४ B Dc Dn
 D₄-० G₃-४ ins वैश उ* (resp वैश*) — ^o) B₄ सह
 पुत्रैर् (for स सुहृद्भिर्) — ^o) K₄ D₁ ६ हृति (for अपि)
 — ^d) K₃ च चात्यते, B Dn D₁ ४ ० M विचाल्यते; G₁
 [अ]प्यचाल्यत

16 Ś₁ K₁-३ Dc D₁ read 16^{ab} after 17^{cd} — ^a)
 K₄ B₄ D₂ ३ T₂ G₁ ३ ४ M दर्भसस्तर, B₁-३ Dn D₄ ०
 T₁ G₃ दर्भस्तरण* — ^b) T₁ निश्चय (for निश्चयाद्) — ^d)
 K₃ ४ B Dn D₄-० G₃ M भूतले B₂ निषसाव ह; B₃ Dn
 D₄-० G₃ समुपस्थित; T₂ समुपाहित

17 ^b) K₄ निश्चय* (for नियम*) B₄ पर नित्यमभी
 प्तित — ^o) K₄ D₃ म वागिजतो, D₁ वाक्यते (for वाग्यतो)
 Dc₂ D₂ राजशार्दूल — ^d) S₁ सुदुर्गति K₃ B₂ ३ Dn
 D₄ ० काम्यया — After 17^{cd}, Ś₁ K₁-३ Dc D₁ read
 16^{ab} — ^o) K₃ मनसोपतित; G₁ 'स्तोमचित्त, M₁ सोप
 हित, M₂ 'स्तोविजित K₄ ज्ञात्वा — ¹) K₃ बहि कृत्वा,
 B₁ Dc G₁ ३ ४ M बहिष्क्रियां — After 17, S (except
 G₃) ins

1148* तस्यै प्रायोपवेशेऽथ मतिं कृत्वा सुनिश्चयाम् ।

[T₂ G₁ निश्चलं]

18 ^a) K₁ निश्चित (for निश्चय) — ^b) D₁ ३ ज्ञात्वा;
 T₁ श्रुत्वा (for बुद्ध्या) K₃ D₂ दैत्येय*

ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।
 आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् ॥ १९
 बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।
 अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः ।
 मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्ता समवर्तयन् ॥ २०
 जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीर मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
 ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २१
 कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता ।
 कृत्या समृत्थिता राजर्निकं करोमीति चाब्रवीत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २३९ ॥

आहुदैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
 प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २३
 तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा ।
 निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २४
 समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
 दानवानां गृह्णातश्च तमानीतं न्यवेदयत् ॥ २५
 तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संहत्य दानवाः ।
 प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः ।
 सामिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ २६

19 ^a) Ś1 K2 तु, B4 पु (for स्व) Ś1 K2 त वै,
 G2 4 M ज्ञात्वा (for त तु) — ^b) Ś1 श्रुत्वा, T1 राज्ञो,
 G2 4 M मत (for ज्ञात्वा) S1 K1 1 ह, T1 च (for वै)
 — ^c) T2 G1 आनयार्थं (for आह्वानाय) S (except G2)
 तत (for तदा) D_{em} आश्वलायनतक्षकः

20 ^a) Ś1 K1 2 4 B4 D1-5 5 बृहस्पत्युशनः प्रोक्तैर्
 — ^c) K1 वेदप्रोक्ताश्च; M1 वेदमश्रेषु — ^d) Ś1 K1 2 4
 B1 D2 5 याश्चोपनिषदिक्रिया, K2 B2 4 Dc D1 T G1 2 4
 M2 याश्चोपनिषद (B4 T1 G1 2 4 M2 दा, Dc °ह; T2
 दा)क्रिया, M1 पारगा सुदृढव्रता — ^e) K1 2 4 मन्त्र
 जाप्य — ^f) Ś1 K1 2 B2 Dn2 n2 D4 6 G2 समवर्तयन्,
 K2 4 समवर्तयत् M2 तदा सम्यगवर्तयन्

21 ^a) D2 जुह्वत्यग्नौ; S (except G2) जुह्वतो K1-3
 D1 2 5 तत् (for हवि) — ^b) D2 5 हित (for हिता)
 — ^c) K2 D1 वेदांग; B1 वेदांग (for वेदाङ्ग) — ^d)
 S (except G2) सुदृढव्रता — After 21, S (except
 G2) ins

1149* अध्वर्यवो दानवानां कर्म प्रावर्तयस्तत ।

[M2 यत तद् (for यस्तत) T2 आसन्कर्मप्रवर्तका (for
 the posterior half)]

22 ^a) K1 ततस् (for तदा) — ^b) Ś1 K1 2 4 D1 2
 G1 महाद्भुता, K2 महद्भुता, Dc2 T1 महाद्भुता; G4 तदद्भुत
 — After 22^{ab}, G1 ins

1150* तस्मिन्यज्ञे दानवानां वर्तमाने नराधिप ।

— ^c) K2 घोरा (for राजन्) — ^d) T2 सा (for चा)

23 ^a) K2 D2 दैत्याश्च (for दैत्या) K2 तान् (for तां)
 D1 राजन् (for तत्र) Ś1 K1 2 आहुश्च तां तदा तत्र — ^b)
 G1 घोररूपां भयावहा — After 23^{ab}, G1 ins

1151* कृत्यां सुतीक्ष्णदन्तायां दीप्ता * * [शिरोरुद्धाम् ।

— K2 om (hapl) 23^a-25^a — ^d) D2 दुर्योधनमिहा^a
 24 K2 om 24 (cf v1 23) — ^b) Dc [अ]थ (for
 प्र) B2 नृप (for तदा) — ^c) Ś1 K (K2 om) Dc
 D1 2 5 [ए]व (for [अ]पि)

25 K2 om 25^a (of v1 23) — ^a) B1 T G1 4
 M सा त (B1 स)मादाय (for समादाय च) — ^c) T2 M
 सुहृत् (for सुहृत्वा) — ^d) T1 अप्यानीत, T2 पुरस्तात् (for
 तमानीत) G2 पुरतस्त निवे, G4 आनीत तत्र वेद

26 ^a) T2 G1 ततो (for नृप) — ^b) T2 सर्वे (for
 रात्रौ) B1 2 D (except D1-2 5) G2 सगत्य, B2 गम्य
 (for इत्य) — M2 om 26^{ad} — ^c) Ś1 K1 मानसा; K2
 मानवा — ^d) K1 लोचन, G4 चेतना — After 26^{ad},
 S (except G2) ins

1152* दृढमेन परिव्वज्य वृद्धा च कुशल तदा ।

— ^f) K2 [अ]ब्रवीत् (for [अ]ब्रुवन्)

Colophon om in D2 G1 partly broken — *Major
 parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan*
 K1 घोषयात्रा; K2 B1-3 Dc Dn1 n2 D1 4-6 G2 दुर्योधन
 प्रायोपवेश (D1 वेशन), K4 B4 D2 M2 प्रायोपवेश
 — *Adhy no* (figures, words or both) B4 321,
 Dn 250 (Dn2 249), D1 261, T1 G4 M (M2 *inf
 ln*) 243 (M2 orig 245), T2 240, G2 242
 — *Śloka no* Dn 29

240

1 ^a) K2 Dn2 D1-4 भो B2 दुर्योधन — ^b) Dc
 G1 4 मारताना — ^c) B1 राजा (for नित्य) — ^d) D2

२४०

दानवा ऊचुः ।

भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्भव ।
 शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १
 अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम् ।
 आत्मत्यागी ह्यवाग्याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥ २
 न हि कार्यविरुद्धेषु बहुपायेषु कर्मसु ।
 मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ३
 नियच्छैतां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
 यज्ञःप्रतापधैर्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ४
 श्रूयतां च प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
 निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५

पुरा त्वं तपसास्माभिलब्धो देवान्महेश्वरात् ।
 पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मितो वज्रसंचयैः ॥ ६
 अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनघ ।
 कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७
 एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम ।
 देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८
 क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
 दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९
 तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
 साह्यार्थं च हि ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ १०
 भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।

सु (for च)

2 ^a) T₂ G₁ मा कार्षी — ^b) K₃ कथ, G₁ यस्मात्
 (for कस्मात्) — ^c) K₄ B D G₂ ५ ह्यधो याति; T₁ ह्यव
 गति, T₂ G₁ समा (G₁ ह्यवा)प्नोति (for ह्यवाग्याति) — ^d)
 D₂ वा^o (for चा^o) T₂ पापाना चाप्यथो गति, G₁ पाप्मान
 मयशस्कर

3 = (var) 3 2 16, = (var) Rām (ed N S P)
 5 51 18 — ^a) K₄ कार्यविरोधेषु, B₁ कार्यानिरुद्धेषु (sio),
 D₁ ज्ञानविरुद्धेषु — ^b) B Dc Dn D₄ ६ G₂ बहुपायेषु (B₄
 Dc₁ बहुपायेषु)

4 ^a) B₂ s (m as in text) Dn₂ [ए]र्नां, S (except
 G₂ M₁) त् (for [ए]त्ता) Ś₁ K₁ २ महाराज (for मति
 राजन्) — ^b) K₃ 'सुयशस्विनी', B D₂ T₂ 'सुखनाशिनी';
 T₁ 'कशिनी' — ^c) B₁ २ ५ Dn D₄ ६ G₂ वीर्यघ्नीं, T₂
 धर्मघ्नीं — ^d) Ś₁ B₂ Dc₂ Dn₂ D₁ ६ T₂ G₁ M₂ वर्धिनीं

5 ^a) K₂ B₂ ५ Dn D₄ ६ G₂ तु (for च) B₂ प्रभो
 वाक्य; D₂ पर तत्व; T G₂ ५ प्रभूर्ति (T₁ स) च, M₂ प्रभूत्त्व
 (for प्रभो तत्त्व) G₁ श्रूयता भवभूर्ति च — ^b) M₂ om
 च T₂ G₁ [S]नघ (for नृप) — G₁ reads 5^{cd} after
 9^{ab} — ^d) T₁ धर्मम् (for धैर्यम्)

6 ^a) Dc त्व तपसो, T₂ ह्यैतवने (for त्व तपसा)
 — ^b) K₂ B₂-4 D (except D₂ s) G₂ राजन् (for देवान्)
 — ^c) S transp सर्व and ते B₂-4 Dn D₄ पूर्व^o (for
 सर्व)

7 ^a) T₁ विभेद्य B₁ S (except G₁ s) वा (for च)
 — ^b) T₁ न च, G₂ ह्यधः (for [अ]प्यधः) B₁ G₂ कार्य
 (for काय) K₁ तव; K₂ ५ Dc D₂ s T₁ G₂ ५ M इ ते
 (for च ते) S (except G₂) नृप (for ऽनघ) — ^c) Ś₁
 देव; B₄ देव्या, T₂ G₁ दिव्यो (for देव्या) — ^d) Dc ते
 (for स्त्री)

8 ^a) G₁ 'सयुक्त्या' — ^b) Ś₁ K₁ २ नरेश्वर (for नृपो)
 — ^d) B₄ देव^o (for दिव्य^o) Ś₁ K₁ २ ५ D₂ २ च हि (by
 transp), D₂ भुवि D₁ मानव^o (for मानुष^o) T₁ दिव्य
 रूप हि मानुष

9 After 9^{ab}, G₁ reads 5^{cd}, while T₂ ins
 1158* ये सुराणि घृणा त्यक्त्वा योस्त्यन्ते सह वैरिभि ।
 — T₂ om 9^c-11^d — ^c) Ś₁ K₂ D₂ s 'वेदिन (K₂
 'न), K₁ दिव्यास्त्रे विदित, K₂ Dc D₁ 'निपुणा' (for
 विदुष) — ^d) B क्षययिष्यति

10 T₂ om 10 (of v l 9) — ^a) K₂ परितपेन (for
 ते विषादेन) — ^b) Dc तत्र (for तव) K₄ T₁ G₂ ५ M
 न भय तव विद्यते (T₁ by transp विद्यते तव) — ^c) K
 B D G₂ साहायार्थं (D₂ 'र्थं) च ते वीरा' (D₂ साहायार्थं चेह ते
 वीरा), T₁ सर्वमर्थं च वीरास्ते, G₂ ५ M₂ साहायार्थं हि ते
 वीर, M₁ साहायार्थं च ते वीर — ^d) M दिवि (for भुवि)
 B₄ मानवा (for दानवा)

11 T₂ om 11 (cf v l 9) — ^b) K₂ [अ]प्यवेक्ष्यति
 (for प्रवेक्ष्यन्ति) T₁ G₁ परे (for ऽपरे) — ^c) T₁ वेग

यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥ ११
 नैव पुत्रान्न च भ्रातृन् पित्रं च बन्धवान् ।
 नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन् बालान्स्थविरान्न च ॥ १२
 युधि संप्रहरिष्यन्तो मोक्षयन्ति कुरुसत्तम ।
 निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३
 प्रहरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ।
 हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ।
 अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ १४
 व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्षयसे ।
 सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः ।
 श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १५

तेऽपि शक्त्या महात्मानः प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः ।
 वधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥ १६
 दैत्यरक्षोगणाश्चापि संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
 योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ।
 गदाभिर्मुसलैः खड्गैः शस्त्रैश्चावचैस्तथा ॥ १७
 यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
 तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १८
 हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
 तद्वै संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥ १९
 स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थ विजेष्यति ।
 कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वाश्वारीन्महारथः ॥ २०

(for यैरा) Ś1 K1 ३ कृपा (for घृणां) D० त्यक्त्वा (for त्यक्त्वा) — ^a) S1 K1 ३ तव शत्रुभिः, T1 वैरिभिः सह (for तव वैरिभिः)

12 ^a) K१ वै, B२ च, D1 [हृष्टान् (for [ए]व) T२ नैव भ्रातृन् च सुतान् — ^b) K४ पुत्रान् (for पित्रं) D३ पित्रं च बंधवान् — ^c) S1 K२ न वै (for नैव) S (except G३) न शिष्यान्न च ज्ञातीन् — ^d) D1 बाल (for बालान्)

13 ^a) B1 D६ युद्धे (for युधि) — ^b) B३ D६ मोक्षयते, B४ D६ T1 योत्स्यते (for मोक्षयन्ति) S1 K२ D० D३ ६ T३ कुरुसत्तमा, K1 म — ^d) K1 D० पराक्रान्ति

14 ^a) B३ ३ Dn D४ ६ G३ विवशा (for बन्धुभ्य) — ^b) K४ भारत (for वृत्) — ^c) D३ दुष्टा (for हृष्टा) — After 14^{cd}, D1 reads 16^e-17^d — ^e) Ś1 K1 अविज्ञात (K1 त) विमूढाश्च, T1 अनभिज्ञाश्च मूढाश्च, T३ G1 अज्ञान (G1 त) मूढा देवाश्च; G३ ४ अनभिज्ञातमूढाश्च (G३ च); M अनभिज्ञा विमूढाश्च

15 ^a) S1 K1 ३ D६ आभाष (D६ न्य) माणा, B1 Dn३ D४ ६ G३ व्याभाष्य — ^b) K1-३ D३ विमोक्षय (K३ D३ क्ष) सि, D० विमोक्षसे; T1 प्रमोक्षयसे, G४ न मे T३ G३ न मे जीवितुमर्हथ, G1 न मे जीवितुमर्हसि, M३ न जीवन्न च मोक्षयसे — ^c) B३-४ Dn सर्वे (for सर्वे) Ś1 सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षे च; K1-३ D० सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण (K1 क्षेपु, K३ क्षे च), D३ सर्वशस्त्रप्रमोक्षेण, T1 G1 ३ सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षे; T३ सर्वशस्त्रमोक्षे च — ^d) K३ समुप; M1 पर्येव (for समव) — ^e) D1 ३ श्लाघमाना; T३ धार्यमाणा Ś1 K1 ३ ६ कुरुश्रेष्ठ

16 ^a) T३ G1 च (for ऽपि) B1-३ Dn D४ ६ G३ पच (for शक्त्या) — ^b) T३ प्रयोत्स्यतीह, G३ योक्षयति (for योत्स्यन्ति) D1 G1 पाण्डवान् — D1 reads 16^e-17^d after 14^{cd} — ^c) Ś1 K1 ३ ४ D० D1-३ वध (for वध) Ś1 K1 ३ तेपा (for चैषां) — ^d) K४ D३ T३ G४ देव, M३ वैर* (for दैव*)

17 For D1 of v1 14 — ^a) D० दैत्या (for दैत्य) B Dn D४-६ T G1 ३ M३ [ए]व (for [अ]पि) — ^b) Ś1 K1 ३ प्रविष्टा (for संभूता) B1 सहता शस्त्रयोधिषु — ^c) D० T३ विधि, T1 तव (for युधि) — ^d) T1 G1 सह (for तव) — ^e) K३ ४ D० D1-३ ६ मुशलै, B मुषलै- B३ ४ Dn D४ ६ G३ शूलै; B३ शूरै (for खड्गै) — ^f) D० T३ G1 अस्त्रै (for शस्त्रै) K1 तदा, K३ ४ D1 T३ G1 अपि (for तथा) — After 17, S (except G३) ins

1154* प्रहरिष्यन्ति ते वीरास्त्वारिषु महाबला ।

18 ^a) G1 हृद्गत (for ऽन्तर्गत) — ^b) T३ फल्गुन* (for अर्जुन) — ^c) G1 [अ]भि (for [अ]पि) — ^d) D1 विष्णु पायो (for वधो)

19 ^b) G1 कर्णमूर्तिर् K३ Dn३ (before corr) D४ ६ अपाश्रित — ^c) D३ वीर (for वैर) K1 सस्मृत (for सस्मरन्) T1 G1 ३ ४ M वीरो (for वीर) T३ तत्तद्वैर स्मरन्वीर — ^d) D1 [ऽ]र्जुनकेशवौ

20 ^a) Ś1 K1 ३ B1 ४ D० शौटीरो, K३ Dn1 विक्रम्य शौटीरो, B३ ३ विक्रमसौटीरो, D० Dn३ शौटीरो — ^b) T३ G1 ३ ४ विजेष्यते — K३ om (hapl) 20^e-21^d — ^d) G३ सर्वधारीन् (for सर्वाश्वारीन्) B३ यथा; D३ G1 रथा, D३ मति; T३ M1 रथान् (for रथ)

ज्ञात्वैतच्छ्रद्धना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ।
 कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २१
 तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ।
 नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ।
 प्रख्यातास्तेऽर्जुनं वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥ २२
 असपत्ना त्वया हीर्यं भोक्तव्या वसुधा नृप ।
 मा विषादं नयस्वास्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
 विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ॥ २३
 गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथंचन ।
 त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।

समाश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवदानवर्षभाः ॥ २५
 स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ।
 गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमामुहि चेत्यथ ॥ २६
 तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत्पुनः ।
 तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २७
 प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ।
 अनुज्ञाता च राज्ञा सा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २८
 गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
 स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ।
 विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति तस्याभवन्मतिः ॥ २९
 कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ।
 अमन्यत वधे युक्तान्समर्थाश्च सुयोधनः ॥ ३०

21 K₃ om 21 (of v1 20) — ^a) B₄ तच् (for [ए]तच्) — ^b) G₄ रक्षार्थी — ^c) Ś₁ K₁ ३ [अ]पि (for [ए]व) — ^d) B₁ D₁ [अ]पि (for [अ]प)

22 ^b) T₂ G₁ चापि (for शत) — ^d) T₂ ते वै, G₁ एते (for ये ते) K₂₋₄ B₃ ४ D (except D₃) G₈ ससप्तका, T₁ सर्वांतका D₁ इव (for इति) — ^e) K₁ ३ G₁ वीर — ^f) D₂ D₆ हनिष्यति च, T₁ G₁ ४ M युधि हिंस्य (M₂ 'स) ति; T₂ G₂ युधि योस्यति (for निहनि)

23 ^a) B₄ असपत्नी T₂ G₁ श्लेषा, G₂ ४ वीर (for हीर्य) — ^b) D₂ D₁ G₁ वसुधाधिप — ^c) B₄ न (for मा) D₁ T₂ विषादे, G₂ ४ विषादो K₁ नयस्वास्य, K₃ B₂ D₆ D₁ ३ ३ नयात्मान, D₂ D₄ ६ गमस्तस्मान्, D₃ T₁ नयस्वात्मा; G₂ ४ त्वया कार्यो; M₂ नयस्यास्था (sic) (for नयस्वात्मान्) — ^d) T₂ मनस्वस्थो भवानघ — ^f) K₁ मोक्षो (for पक्षो) T₁ सर्वदा, M₂ पार्थिव (for कौरव)

24 ^c) K₁ रतिर् (for गतिर्) — ^d) D₆ देवतानां S₁ K₁₋₃ D₂ ३ ३ तु (for च) — After 24, D₁ ins an addl colophon (*adhy no 252*)

25 ^a) B₁ परित्यज्य — ^b) T₂ G₁ ते (for त) S₁ K₁ ३ पुगव (for कुञ्जरम्) — ^c) Ś₁ K₁ D₆ D₁ ३ ३ दुर्धर्षा (K₁ 'र्ष)

26 ^a) Ś₁ स्थिता (for स्थिरा) — B₂ om (hapl) 26^c-29^d — ^c) T₂ [अ]नुज्ञाप्य (for 'ज्ञाय) — ^d) B₁ शिवम् (for जयम्) S₁ प्रामुहि, D₁ प्राप्स्यति (for आमुहि) D₁ मा व्यथ (for चेत्यथ)

27 B₂ om 27 (cf v1 26) — ^b) T₁ च (for

सा) D₁ प्रभु (for पुन) — ^e) G₂ यत्र, G₄ तत्र (for देश) G₂ तत्रा (for यत्रा)

28 B₂ om 28 (of v1 26) — ^a) T₂ G₁ प्रतिवेश्य च (for 'निक्षिप्य) — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ [अ]य; D₆ तद् (for च) D₆ आज्ञा; T₁ कृत्या (for राज्ञा) B₄ G₁ सा राज्ञा (by transp), T₂ [ए]व राज्ञा Ś₁ K₁ ३ तु, K₂ D₆ D₃ ६ [अ]थ, K₄ D₁ च (for सा) — ^d) =1 92 16^b, 93 43^b, 94 27^d, etc, etc B₃ D₆ D₁ D₄ ६ तथै (for तत्रै)

29 B₂ om 29^{abcd} (cf v1 26) — ^a) T₂ च (for तु) — ^c) D₆ अनुभूतम्, G₁ यत्तु भूतम् (for स्वप्न) B₁ इम; D₆ तथा (for इव) — ^d) G₁ धितयामास (for अचिन्तयत) — After 29^{cd}, S (except G₃) ins

1155* सस्मृत्य तानि वाक्यानि दानवोक्तानि दुर्मति ।
 [T₂ सर्वाणि (for वाक्यानि) T₁ M₁ श्रुत्वा च (M₁ सस्मृत्य) दानवोक्तानि तानि वाक्यानि दुर्मति]

— ^e) Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ ३ ३ विजेष्येद्; B₂ विजेष्यसे — ^f) B D₂ D₄ ६ G₂ ३ चास्य (for तस्य) Ś₁ K₂ मन (for मति)

30 ^a) D₆ T₁ M₁ कर्ण (for कर्ण) K₃ B₄ D (except D₂ D₆) समस — ^b) D₁ [अ]पि प्रघातिन, D₂ [अ]मित्रपातिन — ^c) Ś₁ K₁ ३ रणे (for वधे) — ^d) G₁ पार्थिवान् (for समर्थान्)

31 ^a) T₂ वृथा, G₁ ३ वृथा (for दृढा) T₁ श्लेषा (for तस्य) — ^c) D₆ विनिर्जित्य — B₂ om 31^d-34^c — ^d) S₁ K₁ ३ पुरूपर्षभ (for भरत)

एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३१
 कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना ।
 अर्जुनस्य वधे क्रूरामकरोत्स मर्तिं तदा ॥ ३२
 संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः ।
 रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फल्गुनस्य वधैपिणः ॥ ३३
 भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ।
 न तथा पाण्डपुत्राणां स्नेहवन्तो विशां पते ।
 न चाचक्ष्वे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ॥ ३४
 दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ।
 स्मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ३५
 न मृतो जयते शत्रूञ्जीवन्भद्राणि पश्यति ।

मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ।
 न कालोऽद्य विपादस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३६
 परिष्वज्याव्रवीचैनं भुजाभ्या स महाभुजः ।
 उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहृत् ।
 शत्रुन्प्रताप्य वीर्येण स कथं मर्तुमिच्छसि ॥ ३७
 अथ वा ते भयं जातं दृष्ट्वाऽर्जुनपराक्रमम् ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ३८
 गृते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ।
 आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ॥ ३९
 एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
 प्रणिपातेन चान्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ।
 दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरा मतिम् ॥ ४०

32 B₂ om 32 (of v1 31) — °) D₁ M₂ कर्णो व्या(D₁ भ्या)विष्ट, B₂ D₂ कर्णोप्याविष्टचित्तात्मा, D₀₁ G₁ कर्णोप्यवि(G₁ दु)ष्ट; D₄ कर्णोप्याविष्ट — °) T₁ वध कर्तुम् (for वधे क्रूराम्) — °) K₂ D₁ अकरोत्सर्वां, T₂ अतनोत्स (for अकरोत्स) T₁ स्मृतिं, T₂ समा, G₁ सदा (for मतिं) T₂ G₁ मतिं (for तदा) B Dn D₄ ° G₂ करोति स तदा मतिं

33 B₂ om 33 (of v1 31) — °) Ś₁ सशप्तकान्, K₂ ° B₂ ° Dc D₁₋₂ ससप्तका B₁ तदा; K₂ च ये (for च ते) K₁ वीर (for वीरा) S (except G₂) सशप्तका बभूवुश्च — °) D₂ आविष्टा, D₄ ° G₂ विक्रान्ता (for आक्रान्ता) — °) N (B₂ om) G₂ ° M₂ फाल्गुनस्य (Ś₁ फल्गुण, D₄ ° फाल्गुण)

34 B₂ om 34^{ab} (of v1 31) — °) D₂ कृपाचार्या — °) Ś₁ दानवाविष्टचेतस (of 33^b) — °) Ś₁ तद (for न) M₂ पुत्रेषु (for पुत्राणा) — °) T₂ ते भवति (for चेह) G₂ ° M [S] भवस्वदा (for विशां पते) — °) B₄ चाचक्षीत; Dn₂ चाचक्षेत, T₂ चाचष्टे च (for चाचक्ष्वे) G₁ कस्मिंश्चिद् — °) K₂ Dc D₁ एव (for एतद्) B₄ transp एतत् and राजा — After 34 S (except G₂) ins

1156* कृत्यानार्यकथित थदस्य निदि दानचै ।

35 °) S (except G₂) कर्णो वचनमब्रवीत् — °) G₁ हस (for स्मय) — °) B₁ सुमहद् (for हेतुमद्) D₁ पार्थिवेद तु महद्च

36 B₂ om 36^b-38° — °) B₂ जीव तत्रापि पश्यति

— °) T₁ G₂ ° M [S] य (for ष्ट) — °) T₁ तवाप (for भयस्य) S₁ K₁ ° transp भयस्य and मरणस्य K₁ ° वै, D₂ T₂ च (for वा)

37 B₂ om 37 (of v1 36) — °) K₄ Dc एव, T₁ वाक्य, T₂ G₁ ° ° M एन (for चैन) — °) T₁ बल, Dc भ्रम, G₄ भुज (for भुज) — °) B₄ कस्माच्छोचितु महंसि — °) Ś₁ प्रतप्य, D₂ सताप्य (for प्र) — °) T₂ सकल, G₁ कथ त्व (for स कथ) Ś₁ K₁ B₁ Dc₁ D₁₋₂ T कर्तुम्; K₂ B₂ Dn D₄₋₅ मृत्युम् (for मर्तुम्) B₂ S (except G₁ °) महंसि (for इच्छसि)

38 B₂ om 38^{ab} (of v1 36) — °) Ś₁ K₁ ° भये जाते (for भय जात) — °) G₂ ° अर्जुनस्य पराक्रम — After 38^{ab}, D₂ reads 39^{ed}

39 °) S (except G₂) हृतस्व (for गते) T₁ तृतीयके (for त्रयो) — °) T₁ शस्त्रेणा (for सत्तेना) — D₂ reads 39^{ed} after 38^{ab} — °) D₁ T₂ G₁ पार्थ (for पार्थिन्) B₁ आनयिष्ये रणे पार्थान्, D₂ आनयिष्यामि पार्थ तु (for °) Ś₁ K₁ ° वशे (for वश) Ś₁ K₁ ° G₁ नराधिप, K₂ Dc D₁ जनेश्वर (for जना) K₄ D₂ करिष्यामि वध राजन्यार्थस्यामिततेजस

40 °) B₂ ° Dc वचनात्तदा; D₂ वचनेन वा; S (except T₁ G₁ °) वचसा तदा — °) D₁ प्रणिधानेन B Dn D₄ ° G₂ चाप्येषाम् — °) S₁ K₁ ° ° D₂ ° ° समुत्तस्यौ (for उदतिष्ठत्) — °) K₂ D₁ तु (for तद्) — °) K₄ transp स्थिरां and मतिं

41 °) K₁ मनुजगार्हृत्, B₁ [S] य नरगार्हृत्को; T₂ वै राज

ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।
 रथनागाश्वकलिलां पदातिजनसंकुलाम् ॥ ४१
 गङ्गाधप्रतिमा राजन्प्रयाता सा महाचमूः ।
 श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४२
 रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ।
 व्यपेताभ्रघने काले द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ४३
 जयाशीभिर्द्विजेन्द्रैस्तु स्तूयमानोऽधिराजवत् ।
 गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

— °) K₄ Dn₃ D₃ °कलिला — B₂ om 41^a-42^a — ^d)

Ś₁ K₁ १ १ D₂ १ °ध्वजसंकुलां, D₆ पत्तिध्वजसमाकुलां

42 B₂ om 42^a (cf v1 41), D₆ om 42^a-43^b

— °) K₃ गांगोघ- B₁ T₂ G₁ १ प्रतिमां T₁ G₂ १ चास्य,

T₂ G₁ वीर, M₁ सा तु, M₂ साद्य (for राजन्) — ^b) B₄

transp प्रयाता and सा T₁ शुशुभे स महा°, T₂ G₁ १

प्रयाणे (T₂ प्रायेण) स महाचमू, G₄ M प्रयाणे शुशुभे चमू-

— °) D₅ °पत्रै (for °च्छत्रै) T पताकैश्च (for °काभिश्)

— ^d) K₁ T₁ सपाण्डु(T₁ °ण्ड)रै, K₄ B₄ D₆ D₁₋₃ [अ]पि

पाण्डुरै; T₂ G₁ १ M सुपाण्डुरै.

43 D₆ om 43^{ab} (cf v1 42) — °) Ś₁ K₁ १

च पादातै, B₁ पताकैश्च (for पदातैश्च) — ^b) D₁ वीर

(for स्तीव) K₂ शोभना (for संकुला) T₁ प्रयाणे सा

चमू बभौ, T₂ G₁ १ १ M प्रयाणे सा बभौ (G₄ शुशुभे, M

प्रबभौ) चमू — ^d) T₁ °वासक्तशारदी; T₂ वासीत्सु, G₁

°वाव्यक्तशारदी, G₄ °वासीत्सु शारदी — After 43, S

(except G₃) ins

1157* हसपद्मिसमाकीर्णा भ्रमस्वारसशोभिता ।

44 °) K₄ D₂ १ द्विजाभ्याणा, D₁ द्विजैश्चैव, T₂ G₂ १

द्विजेन्द्राणा (for द्विजेन्द्रैस्तु) K₁ B Dn D₄ १ स, K₃ D₆

D₅ T₁ G₁ च (for तु) — ^b) B₁ व्यराजत्, B₄ D₆ D₆

विराजते (for ऽधि°) — °) K₁ °लिमानश्च, D₆ °लिमादाय,

T₂ लयश्चापि (for °लिमालाश्च) — ^d) Ś₁ G₁ जनाधिप,

K₁ धनाधिप

45 °) D₆ दुर्योधनो D₃ यथा चाग्ने, D₅ यथा मार्गे

(for यया) — ^b) B₂ T₂ युत (for ज्वलन्) — ^d)

G₂ १ सु (for च)

46 After 46^{ab}, M ins

1158* प्रत्युद्गताश्च कुरुभिर्नागैर्घातितैरपि ।

— °) K₁ १ भूरिश्रव — ^d) K₁ महाराजा च

सुयोधनो ययावग्ने श्रिया परमया ज्वलन् ।

कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौबलेन च देविना ॥ ४५

दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व एव ते ।

भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥ ४६

रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।

प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरूद्वहाः ।

कालेनाल्पेन राजंस्ते विविशुः स्वपुरं तदा ॥ ४७

47 °) S₁ K₃ १ D₁₋₃ प्रयात् B₂ राज, T₂ G₁ १ १
 नर° (for नृप) K₃ तु (for त) — ^d) D₁ अभिजग्मुः
 K₁ १ D₂ १ G₁ कुरूद्वह (K₁ ह, G₁ °ह) — After
 47^{cd}, S (except G₃) ins

1159* प्रदृष्टमनस सर्वे दुर्योधनपुरोगमा ।

— °) B₄ [अ]न्येन (for [अ]ल्पेन) B Dn D₄ १ G₂
 राजेन्द्र, T G₁ १ १ M ते राजन् (for राजस्ते) — ^f) B Dn
 D₄ १ G₃ transp विविशुः and स्वपुर

Colophon — Major parvan Ś₁ K₃ Dn₂ G₂ १
 आरण्य — Sub parvan Ś₁ K₁ १ घोषयान्ना (followed
 by समास), K₃ १ B D G₃ दुर्योधन (K₄ B₄ D₆ om
 दुर्योधन) प्रायोपवेश (followed by समास in K₃ १ B₁ D
 G₃) — Adhy name M₂ प्रायोपवेशननिवर्तन — Adhy
 no (figures, words or both) B₄ 322, Dn 251
 (Dn₂ 250), D₁ 253, T₁ G₄ M (M₂ inf lin) 244
 (M₂ ong 246), T₂ G₁ 241, G₂ 243 — Śloka no
 Dn 52, D₁ 27

241

1 °) S₁ K D₆ D₁₋₃ १ T G₁ वर्तमानेषु; G₂ १ M एव
 गतेषु — ^b) T₁ वने ब्रह्मन्, T₂ G₁ १ १ M पाण्डवेषु (for
 वने तस्मिन्) — ^d) K₄ B Dn D₄ १ T₂ G₂ १ अकुर्वत्
 K₁ १ १ B Dn D₂ १-१ G₄ सप्तमा (B₂ °द्विज)

2 °) B D (except D₁₋₃ १) G₁₋₃ चैव (for चापि)
 — ^b) B₂ S (except G₃) शकुनिश्चापि सौबल — °) Ś₁
 K₁ १ T₂ G₂ १ M भीष्मो द्रोण (Ś₁ °मो द्रोण, G₄ °म
 द्रोणि) कृपश्चैव

3 °) B₂ गतेषु तेषु पार्थषु — ^b) Ś₁ K₁ १ B₁ नि(B₁

२४१

जनमेजय उवाच ।

वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वन्त सत्तम ॥ १
कर्णो वैकर्तनश्चापि शकुनिश्च महाबलः ।
मीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने ।
आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ।
मीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ३
उक्तं तात मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
गमनं मे न रुचितं तव तन्न कृतं च ते ॥ ४
ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्वलात् ।
मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे ॥ ५
प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशां पते ।

सूतपुत्रोऽपयाद्भीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ।
क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ६
दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।
कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ७
न चापि पादभाकर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम ।
धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ८
तस्य तेऽहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तेर्महात्मभिः ।
संधिं संधिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ ९
एवमुक्तस्तु मीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
प्रहस्य सहसा राजन्विप्रतस्थे ससौबलः ॥ १०
तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ ११
तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा मीष्मः कुरुपितामहः ।
लज्जया व्रीडितो राजज्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १२

वि)सृष्टेषु (for विसृष्टेषु) K₃ नराधिप (for सुयो) — °)
B₁ ३ ; D₄ T G₁ ३ ; ४ हस्तिन — °) Ś₁ तदा राजा (for महा)
4 °) D_n D₄ ६ G₂ तथा (for मया) — °) Ś₁ K
Dc D₁₋₃ ३ T₂ G₁ सुयोधन (for तपो) — °) G₂ ४
वचन (for गमन) K₄ T₂ G₁ ३ ; ४ M₁ ते; T₁ तन् (for
मे) — °) T₁ G₁ ४ मम; G₁ M तथा (for तव) K₁ ३
B Dc D_n D₄₋₆ G₂ तन्न, T₁ त च (for तन्न) K₃ च मे;
G₁ M स्वया (for च ते) K₄ D₂ ३ T₂ महचो (T₂ तत्तथा)
न कृत स्वया; D₁ महचो न कृत च ते
5 °) M₂ तात (for वीर) — °) T₁ transp ग्रहण
and शत्रुभिर् — °) B₂ D₁₋₃ T M₂ चापि (for चासि)
6 °) M₂ राजेन्द्र (for गान्धारे) — °) D₂ ३ सैन्यस्य
च (for ससैन्यस्य) — °) Ś₁ तदापेतो; K₁ ३ ; D₁ T₂
G₁ ४ भयाद्भीतो (for ऽपयाद्भीतो) — °) Ś₁ तथा रणात्,
B₂ ३ तदा मयात; B₃ तदा बलात्; D₁ T₁ तरस्तिनां — After
6^{ca} T₁ G₂ ३ ins
1160* व्यपयावृष्टतस्मात्वेक्षमाण पुन पुन ।
— °) B₂ M₁ विशा पते, M₂ यथागतम् (for नृपा)
7 °) B₁ पाहूना सुमहात्मनां — G₄ om 7^c-8^b
8 G₄ om 8^{ab} (cf v 1 7) — °) B₄ S (except

G₂; G₄ om) महात्मना (for नृपो) D₁ पाण्डवस्य नृपा
त्मज — °) K₄ D₂ ३ धनुर्विद्विश्च (for 'वेदे) K₃ B₂
Dc T₁ G₂ ४ M₁ [S]य (for च) K₄ D₂ ३ शूरैश्च (for
शौर्ये) K₃ B₁ T₁ G₂ M वा (for च) — °) D₁ कुवालो
(for धर्मे वा) B₁ धर्मशीलता, Dc D₁ धर्मवत्सल K₄
D₂ ३ सर्वैश्च बलवत्तै
9 °) B D_n D₄ ६ G₂ तस्मादह (for तस्य तेऽह) — °)
T₁ M सधिमतां — °) Ś₁ K₁ ३ ; ४ Dc D₁₋₃ स्वकुरुस्य (for
कुलस्यास्य)
10 °) B₁ ३ ; ४ D_n D₆ G₂ M₂ च (for तु) — °)
Ś₁ K₁ ३ जनाधिप; T₁ महीपति (for जने) — °) K₁ ३
प्रसङ्ग; T₂ प्रहसन् (for प्रहस्य) K₄ B₁ D₂ ३ स महाराज,
G₁ M₁ सहसा राजा — °) Ś₁ K₁ ३ T₁ महाबल (for
मसौ) K₄ D₂ ३ प्रतस्थे सहसौबल
11 °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ३ तत (for त तु) S₁ आस्थाय
— °) B₄ T₁ G₁ 'नावपि (for 'नादय') — °) D₂ महेष्वा
सान्, T₂ महेष्वास — °) T₂ G₁ जनेश्वर (for महा)
K₄ T₁ धार्तराष्ट्रा महाबला, D₂ धार्तराष्ट्रन्महाबलान्
12 °) D₁ क्षुत्वा (for हृष्ट्वा) Dc स तु प्रतस्थिवान्द्रष्टा
— °) K₁ ३ मीष्म कुत्कुलोद्ग्रह — °) K₄ D₂ ३ [अ]जे

आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥ २६
 दीर्घायुर्जीवति च वै धृतराष्ट्रः पिता तव ।
 अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ॥ २७
 अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं राजसूयसमं प्रभो ।
 तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ २८
 य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ।
 ते करान्संप्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ २९
 तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ।
 यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥ ३०
 तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूताम्रः सुसंस्कृतः ।
 प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ ३१
 एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।

एतेन नेष्टवान्कश्चिद्धते विष्णुं पुरातनम् ॥ ३२
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः ।
 अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ।
 अविघ्नश्च भवेदेष सफला स्यात्स्पृहा तव ॥ ३३
 एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
 कर्णं च सौवलं चैव भ्रातृश्वेदेदमब्रवीत् ॥ ३४
 रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः ।
 रोचते यदि युष्माकं तन्मा प्रब्रूत माचिरम् ॥ ३५
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्युचुर्नराधिपम् ।
 संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् ॥ ३६
 हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ।
 यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

— °) K₃ शक्यस्तु; B₂ स शशु; D₂ शक्य स (by transp),
 T₁ च शक्य, T₂ वै शक्य Ś₁ K₁ ३ स्वया राजश्च, K₃ D₂
 T G₁ ३ ४ M क्रुश्रेष्ठे (T G₁ ४ छ, M₁ 'छो), B₂ कृतश्रेष्ठो
 — °) T₂ वते (for जीव) — °) B₄ काले (for कुले)
 S₁ K₁ ३ नराधिप; T₂ G₁ नरोत्तम
 27 K₄ om (hapl) 27 — °) D₂ G₂ M₂ om च
 T₂ G₁ स (for च) B D (except D₂ ३ ३) G₃ ते
 (for वै) — °) B₁ ३ ४ D (except D₁₋₃ ३) G₃ नृप
 (for तव) — °) D₂ [अ]सौ (for ते)
 28 °) M₁ अस्तु (for अस्ति) G₁ चान्यन् B₄ D₂
 महासत्र Ś₁ K₁ ३ अस्ति खन्यो महाराज — °) Ś₁ K₁ ३
 सम T₁ विदुः, G₁ ३ ४ M विभो (for प्रभो) — °)
 D₂ शृणुष्वेद, T₁ शृणु वैव
 29 °) T₂ G₂ ये चेमे (for य इमे) — °) S (except
 G₃) सुवर्णमकृत कृत (T₁ त शुभ, M₂ ताकृत)
 30 °) K₄ D₁₋₃ वै (for ते) — °) K₂ ते नृपोत्तम,
 B₂ तव भारत, G₁ ते नरर्षभ
 31 D₂ om 31 — °) K₃ तेन, B₂ रुद्र, B₃ D₂ चत्र
 (for तत्र) T₂ G₁ नरश्रेष्ठ — °) B₁ प्रभूतार्थ — °)
 K B₁ ४ D₂ D₃ G₁ सर्वशोष्यनि, D₁ सर्वपापनिवारण, T₁
 G₂ ४ M सर्वशो ह्यनि, T₂ सस्पृशोष्यनि
 32 °) D₂ S (except G₃) वै (for ते) — °) T₁
 एतेनैव तु यज्ञेन — °) T₁ दृष्ट्वा (for ऋते) G₂ ४ विष्णो
 K₃ D₂ T G₁ M सनातन, G₂ ४ सनातनाद्
 33 °) = 25° K₁ G₁ क्रतुश्रेष्ठ; D₂ क्रतुवर — °)

T₂ G₁ स्पर्धतेय — °) K₁₋₃, D₂ D₁ ३ T G₂ M चैव (for
 चैव) K₄ D₂ ३ एव तु रोचतेस्माक — °) K₁ B₁ श्रेष्ठश्च;
 G₂ ४ M श्रेयाश्च — °) D₂ भवत्येष B D₂ D₃ ३ G₃
 निर्विघ्नश्च भवत्येष — °) K B₁ D₂ D₁₋₃ ३ T G₁ ३ ४ च
 ते (for तव) — Alter 33, S (except T₁ G₃) ins
 1162* तस्मादेव महाबाहो तव यज्ञं प्रवर्तताम् ।
 34 °) T₂ G₁ धर्मेण (for तैर्विप्रैर्) — °) K₁ ३ D₂
 महामति (for मही)
 35 °) K₄ ते (for मे) — °) M₂ तथैव च (for न
 संशय) — °) K D₂ ३ ३ T₂ तन्मां, B D₂ D₂ D₁ ३ ३
 G₃ तस्माद् (D₂ तच्च); G₂ ४ M तत् (for तन्मा) T₂
 सुवत (for प्रब्रूत) G₁ तन्मम ब्रूत माचिर
 36 °) K₁ सर्वे ते (by transp) — °) G₁ प्रत्युचुस्त
 नरा, — Alter 36°b, T₂ ins 3 242 1°a (v.1 धृतराष्ट्र
 for धार्तराष्ट्रे), repeating it in its proper place — °)
 G₄ आदि (for सदि) T₁ महाराज; M₂ तथा राजा — °)
 T G₁ M व्यापारान्त्वा (M₁ रांत्वा)न्यथा
 37 °) K₃ करण, K₄ कारणाच्च, D₂ कारणे K₃ D₂ D₁
 चैव (for चापि) — °) D₁ शिल्पकारिण (for सर्वे) — °)
 T₂ ते, G₁ तन् (for च) — °) T₁ ते त (for कृत) G₄
 कृत्य (for सर्व)

Colophon G₃ broken — Major parvan Ś₁ K₁ ३
 D₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₃ ४ D₁₋₃ ३ (all
 om sub parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञः

२४२

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च ह ।
 विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १
 सज्जं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
 सौवर्णं च कृतं दिव्यं लाङ्गलं सुमहाधनम् ॥ २
 एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
 आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥ ३
 ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
 दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ ४
 प्रहृष्टो धृतराष्ट्रोऽभूद्विदुरश्च महायशः ।
 भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५

निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
 पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ।
 ते प्रयाता यथोद्दिष्टं दूतास्त्वरितवाहनाः ॥ ६
 तत्र कंचित्प्रयातं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ।
 गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूर्ववान् ।
 निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्महावने ॥ ७
 स गत्वा पाण्डवावासमुवाचामिप्रणम्य तान् ।
 दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ८
 स्ववीर्यार्जितमर्थौघमवाप्य कुरुनन्दनः ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ ९
 अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।

and B Dc Dn D4 e, likewise, only दुर्योधनयज्ञ
 — Adhy name M3 धार्तराष्ट्रयज्ञनिर्णय — Adhy no
 (figures, words or both) B4 328, Dn 254 (Dns
 253), D1 256, T1 G4 M (M2 mf ln) 245 (M2
 orig 247) T2 G1 242, G2 244 — Śloka no
 Dn D1 25 (Dns 24)

242

1 °) Dc ते, T1 च (for तु) T2 G1 2 4 सर्वं — °) B2-4 Dn D4 e G3 ये (for ह) To avoid hiatus, T1 M तेमात्यप्रवरा (M1 सुखा)श्च ह, T2 G1 2 4 कृतमूर्खुर्न (G1 'हं न)राधिप — °) K3 D2 3 महाप्राज्ञो — °) D1 T G1 2 4 धृतराष्ट्रे (T1 इ) Ś1 न्यवेशयन्, K1 M न्यवेदयन्

2 °) Ś1 K1 2 सज्जं क्रतुवरो राजन्, T G2 4 M सज्जं कृत (T1 'ज्जं क्रतु, G2 'ज्जं क्रतुर, G4 ज्जं क्रतुर, M1 'जी कृत) महाराज, G1 सभारा सश्रुता राजन् — °) Ś1 K1 2 Dc प्राप्तकाल, K3 4 D1 2 काल प्राप्त, T1 G4 कालप्राप्तश्च; T2 G1 काल प्राप्तश्च, G2 काले प्राप्तश्च — °) B2 3 Dn D4-6 G3 सर्वं, G4 द्रव्य (for दिव्य) — °) B Dn D4-6 G5 च (for सु)

3 °) B2 चैव (for श्रुत्वा) K1 नृपश्रेष्ठ, K3 4 D1-3 5 G4 M1 नरश्रेष्ठो — °) T2 G1 2 4 धृतराष्ट्रो K4 नराधिप,

T2 G1 महीपति (for विशां पते) — B2 om 3^{ed} — °) D4 e प्राज्ञां (for आज्ञां) K1 नृप, G1 नृपान् — °) T1 G1 क्रतु राजन् (T2 राज्ञो यज्ञ, G1 यज्ञो राज्) प्रवर्तता 4 D2 om 4 — °) K3 Dc3 प्रवर्तते — °) B1 प्रभूतार्थं, Dn °तार्थं (1) B1 'संस्कृत, T2 'संस्कृत — °) G2 4 गाधारो — 4^d = 28^b

5 °) B1 प्रविष्टो K2 B2 धार्तराष्ट्र B Dn D4 e G3 च (for [S]भूद्) — °) T1 G2 4 M महात्मना, T2 'भुति; G1 'मति — °) G2 4 भीष्मद्रोण

6 °) T2 निमन्त्रणाय, G2 4 आमन्त्रणार्थं — °) D2 प्रेरयामास G1 वीर्यवान् — °) K1 2 4 Dc D1 2 4 राजेन्द्रो, K3 विप्रेन्द्रो — °) S1 च भारत, K1 2 च पार्थिव (for तथैव च) — °) Ś1 K1 2 Dc यथाज्ञप्त, K3 D1-3 यथाप्रज्ञ; K4 यथायज्ञ, B2-4 Dn D4 e G3 4 M2 यथोद्दिष्टा

7 °) D1 त तु, G4 तत (for तत्र) — °) K4 B3 4 D1 पापपूर्ववान्; T G1 पुरुपर्षभान् — °) K3 4 Dc D2 5 T G वने तथा, B Dn D4 e वने तदा (B2 स्थितान्), D1 च यद्दने, D5 वने यथा (for महावने)

8 °) B2-4 Dn D4-6 G3 स गत्वा पाण्डवान्मवर्तान् — °) K3 4 B4 S (except G3) [अ]धि (for [अ]भि) B Dn D4-6 G3 च (for तान्) — °) Ś1 K2 3 B2 Dc D1 महा राजो — °) K3 4 B2 Dc D5 T G1 4 'मत्तम

9 °) B2 'तमर्थोयम्, D1 'तरलोघम् — °) K1-3 Dc D1-3 5 G2 M3 कुरुनन्दन, B2 3 Dn D4 e G3 'मत्तम

आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
मनोमिलपितं राज्ञस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ॥ १०
ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।
अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः ।
यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः ॥ ११
वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ।
समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥ १२
श्रुत्वैतद्दर्शराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् ।
तदा तु नृपतिर्विन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति ।
वर्षात् त्रयोदशाद्दूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १४
यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
आगन्तारस्तदा स्मेति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १५

शेषास्तु पाण्डवा राजन्नैवोचुः किञ्चिदप्रियम् ।
दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १६
अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
ब्राह्मणाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुर प्रति ॥ १७
ते त्वचिता यथाशास्त्रं यथावर्णं यथाक्रमम् ।
सुदा परमया युक्ताः प्रीत्या चापि नरेश्वर ॥ १८
धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
हर्षेण महता युक्तो विदुर प्रत्यभाषत ॥ १९
यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ।
तुष्येच्च यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधीयताम् ॥ २०
विदुरस्त्वेषमाज्ञप्तः सर्ववर्णानरिन्दम ।
यथाप्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ २१
सक्षयभोज्यान्नपानेन साल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।

— ^d) Do G₄ सहस्रत्रा (for ततस्तत)

10 ^a) Ś₁ K₁ ३ ४ B₄ D₂ ३ ५ राजा (for राजन्)
— K₁ om 10^{ed} — ^e) Do आमन्त्रयति वो राजा — ^d)
Do₁ T₂ G₁ दूतं (for धार्तं) T₂ G₁ महीपतिः ; G₂ ४
नराधिपः (for जने) — ^e) T₂ राजन् (for राज) — ^f)
T₁ अर्हसि

11 ^b) D₁ श्रुत्वा दूतस्य भाषित — ^e) S₁ K₁ ३ राजं,
G₁ नर (for नृप) — ^d) T₂ यज्ञ (for राजा) — ^e) T₂
G₁ क्रतुमुख्यानां — ^f) D₁ T G₁ M₁ सर्वेषां, G₄ गच्छेम
T₂ G₁ कीर्तिवर्धनः ; G₂ ४ M प्रीतिवर्धन

12 ^b) K₄ D₂ ३ चेदानीं (for त्वि)

13 ^e) Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ ३ हि, G₁ M [अ]त्र (for तु)
— ^d) Ś₁ K₁ ३ क्रुर् (for धर्म)

14 ^e) Ś₁ K B₁ ४ D₂ ३ G₄ प्रदीप्ताग्नौ — ^b) G₄
पाच — ^d) B₁ T G₁ M नर (for रण)

15 ^b) K₁ ३ G₁ पाण्डवा Do धार्तराष्ट्रे युधिष्ठिर — ^e)
K₂ ३ D₂ आगताह (K₂ ता च), G₄ अभ्यतरस् Ś₁ सदा
(for तदा) T₁ [अ]सि (for स) B Do Dn D₄ ६ G₂
आगताह तदास्मीति — ^d) T G₄ एव, G₁ ३ M एव (for
ते स) Ś₁ हि (for स)

16 ^e) Ś₁ K Do D₁₋₃ शिष्टास्तु — ^b) Ś₁ K₁ ३ Do,
D₄ च (for [प]त्र) — ^e) S₁ K₁ ३ स च दूतस्य ; K₂ B₄ Do
D₁ T G₁ दूतश्च तद्, K₄ D₂ ३ स दूतस्त्वद् (D₂ स्तु) ;
G₂ ४ दूतस्त्वेतद् (for दूतश्चापि) S₁ K₁ ३ तथा ; D₂

इथा

17 ^e) Ś₁ K₁ ३ T₁ G₂ M₂ नृप*, T₂ G₁ द्विज (for
नर) — Ś₁ om (hapl) 17^e-18^d — ^e) Dn D₄ ६
G₄ महाभाग — ^d) B₁ ४ D₂ दूतं (for धार्तं)

18 Ś₁ om 18 (of v 1 17) — ^e) B₁ यथान्याय
— ^b) B₁ यथाशास्त्र ; B₂₋₄ Dn D₄ ६ G₂ यथाविधि (for
यथावर्णं) B₂ यथातथ — ^d) K₄ B Dn D₄₋₆ G₂ प्रीत्या
श्चापि K₄ B D (except D₁₋₃) G₂ नरेश्वरा ; T G₁ ३ ४
M जनेश्वर (T र)

19 ^e) D₂ स ; G₄ [S]ष (for ऽपि) K₂ ४ B₁ Do
Dn₂ n₂ D₁ ३ G₂ M₁ राजेन्द्र Ś₁ धार्तराष्ट्रपुरे जग्मु — ^b)
S₁ सवृत्ता ; K₁ ३ सवृत्त K₁ ३ Do T₁ G₂ M₂ सह (for
सर्व) — After 19^{ed}, Ś₁ ins

1163^e प्रासान्सर्वाक्षिपान्द्रा धार्तराष्ट्रो महामना ।
— ^e) K₁ महताविष्टो

20 ^e) B₁ यथा, D₂ G₁ सुख (for सुखी) M₁ जन
सुखी (by transp) K₁ सर्व, T₁ सर्वे — ^b) K₄ B₁ D₂
कृत ; B₂ क्रतु (for क्षत्त) Do तत्र (for अक्ष) — ^e) K₄
स तुष्येद् ; Do₂ तुष्येत, D₂ ३ तुष्टश्च ; T₂ G₁ हृष्येच्च B₄ Dn
D₂ तु (for च) Ś₁ सदन — ^d) Ś₁ तदा Do यज्ञो,
D₂ S (except G₂) नीतिद् (for क्षिप्र)

21 ^e) B₁₋₂ Dn D₄ ६ G₂ विदुरस्तु तदाज्ञाय, Do
स्त्वेवमाज्ञात — ^b) K₄ B₁ ३ D₁ अरिन्दम — ^e) B₂
दृष्टान्, D₂ विप्रान् (for विद्वान्)

वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २२
 कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।

विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ २३
 विसर्जयित्वा स नृपान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौवल्लैः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

२४३

वैशंपायन उवाच ।

प्रविशन्तं महाराज स्रतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
 जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १
 राजैश्चन्दनचूर्णैश्चाप्यवकीर्य जनास्तदा ।
 ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नात्समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २

अपरे त्वञ्जुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
 युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ।
 नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ॥ ३
 एवं तत्राञ्जुवन्केचिद्वातिकास्तं नरेश्वरम् ।
 सुहृदस्त्वञ्जुवंस्तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ॥ ४

22 °) Ś1 K1-3 B Dc Dn D1 4 6 G3 भक्ष्यपेयाङ्ग
 पानेन (K1 2 °पानानि; K3 D1 °दानानि, Dc Dn2 °दानेन),
 T2 G2 M2 °भोज्यान्नपानैश्च

23 °) N G3 ह्यावसथान्; T2 G1 [अ]प्यवभृथ, G2 M2
 ह्यावभृत् — °) = 4^d M1 °विधि (for °क्रमम्) — After
 23^{ab}, M1 1ns

1164* स्नातश्चावभृथो राजा धार्तराष्ट्रो महामना ।

— °) D1 सांख्यामास (for °यित्वा च) D2 तु, G4 [अ]थ
 (for च) Ś1 K2 4 B1 D2 3 T1 G1 राजेन्द्र; T2 राजेद्रान्
 — °) T1 M बहुविध (for च वि°) — Ś1 T1 G2 om
 (hapl) 23^f-24^a — °) K4 D2 3 G4 ब्राह्मणांश्चापि (G4
 श्लैव) सर्वश

24 Dc D1 om 24^{ab}, Ś1 T1 G2 om 24^a (cf v 1
 23) — °) B Dn D4-6 G3 विसृज्य च नृपान्सर्वान् (B2 विसर्ज
 यामास नृपान्) — °) B1 ब्राह्मणान् ***** (cf 23^f) — °)
 B1 2 4 T G2 4 M1 हस्तिन — °) Ś1 कर्णकौरवै

Colophon om in Ś1 K1-3 — Major parvan Dn2
 T1 G2 4 आरण्य — Sub parvan K4 B1 Dc D1-3 5
 (all om sub parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ,
 B2-4 Dn D4 6 G3, likewise, only दुर्योधन (Dn2 om
 दुर्योधन)यज्ञ — Adhy no (figures, words or both)
 Dn 255 (Dn2 254) D1 257 T1 G4 M (M2 inf
 lin) 246 (M2 orig 248) T2 G1 243, G2 245
 — Śloka no Dn1 n3 28 Dn2 D1 26

243

1 °) K4 Dn3 M1 महाराज; D1 महाबाहु — °) T2
 G1 अचित (for अच्युतम्) — °) S (except G2) माग
 धाश्च (for जना°) D1 महाबाहु, T1 महेष्वासा — °) Ś1
 Dn तुष्टुवू राजसत्तम, T G1 2 M नागराश्च सहस्रश (T1 M2
 समतत°)

2 °) B1 °गणैश्च; B2 °चूर्णेन, T2 G1 °पुण्यैश्च, G2 °चूतैश्च
 (for °चूर्णैश्च) — °) Ś1 K1 2 [अ]प्यकीर्यत, K3 D1 [अ]प्य
 पकीर्य, B Dn D4 6 T1 G3 विकीर्य च (B2 T1 यंत), Dc
 अवकीर्य (with hiatus), T2 व्यकीर्यत, G1 व्यकिरत, G2 4
 व्यवकीर्य Ś1 K2 4 B D (except D2) G2 तत, T1 तथा
 — °) N (except K4 B1 4) G2 M1 नृपाविघ्न°, G1 4
 °विघ्नान् — °) D1 महाक्रतु° (for क्रतुस्तव)

3 T2 om 3^a-4^b, D1 om 3^{abcd} — °) K2 4 B1
 Dn2 D2 3 5 G3 वादिका°, T1 G1 2 4 M1 वादिका°, M2
 वादिता° B2 नराधिप (for महीपतिम्) — °) G1 2 4
 M2 यौधि° S (except G2, T2 om) यज्ञस्य — °) G2
 न वै (for नैव) G1 ह्येष

4 T2 om 4^{ab} (cf v 1 3), M2 om 4^{ab} — °) B1
 तु ते (for तत्र) — °) K2 4 B1 D1-3 5 वादिका°; Dc1
 वीतिका°, T1 G2 4 M1 वादिका°, G1 वादिन° K2 G1 M1
 महीपति, B1 3 Dc1 Dn D1 4-6 G3 जनेश्वर, B2 नराधिप
 — °) T2 अपरे (for सुहृदस्त्) B2 D2 च (for तु) T1
 केचिद् (for तत्र) — °) M अति (for अति) S1 इत्

ययातिर्नहुषश्चापि मांधाता भरतस्तथा ।
 क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ५
 एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
 प्रविवेश पुर हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ ६
 अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विंशां पते ।
 मीष्मद्रोणकृपाणां च विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
 अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृवत्सलः ।
 निषसादासने मुखे भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८
 तमुत्थाय महाराज सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
 दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः ॥ ९
 हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ।
 आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः ॥ १०

तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशः ।
 सत्यमेतच्चया वीर पाण्डवेषु दुरात्मसु ॥ ११
 निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ।
 राजसूये पुनर्वीर त्वं मां संवर्धयिष्यसि ॥ १२
 एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः कर्णमाश्लिष्य भारत ।
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १३
 सोऽब्रवीत्सुहृदश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ।
 कदा तु ते क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
 निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १४
 तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १५
 अथोत्कृष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।

न्सर्वानह स्विति, K₁ २ क्रतु सर्वास्वय इति, K₂ ४ D₁₋₃ २
 T₂ क्रतुन्सर्वानम इति, T₁ इति सर्वांनलकृतात्, G₁ क्रतुन्सर्वान
 वाप्यसि — After 4, T₁ G₁ २ ४ M ins

1165* प्रवसितो ह्ययं राज्ञः धार्तराष्ट्रेण धीमता ।

[T₁ M क्रतु (M₂ शत्रु) प्रवसितो राजा धार्तराष्ट्रेण etc]

5 °) K₂ D₀ D₁ २ नाहुष B₂ T₂ G₁ चैव (for चापि)
 — °) D₀ माधाता भरतर्षभ, G₂ भिरतस्तथा — °) Ś₁
 K₁ २ B₄ D₀ T₂ M पत (for पत) — °) B₂ भूता सर्वे,
 T₁ पूतात्मानो (for पूता सर्वे)

6 °) Ś₁ K₁ २ B₂ र्षभ — °) B₄ विवेश च (for
 प्रविवेश) — °) Ś₁ सुवेश्म च, T₂ G₁ स्ववेश्म B₁ T₂ G₁ ४
 नराधिप, M₁ परतप

7 °) K₁ नृप (for तत) G₂ ४ M पावान् (for पादौ)
 — K₁ om (? hapl) 7^b-9^a — °) B D (except
 D₁₋₃ २) G₃ कृपादीना — °) B (except T₁ G₂) भारत
 (for धीमत)

8 K₁ om 8 (of v 1 7) — °) Hypermetric ।
 Ś₁ K₂ ४ B₄ D₂ २ कनीयेश्च, T₁ कनीयो हि — °) K₂ ४
 B D T₂ G₂ नदन (for वत्सल)

9 K₁ om 9^a (of v 1 7) — °) Ś₁ K₂ तसुवाच
 (for स्थाव) K₂ B₂ ४ Dn D₂ २ °) T₂ G₂ महाराज, K₂
 तदा राजन् — °) Ś₁ K₁ २ महद् (for ऽब्रवीद्) — M₂
 om (hapl) 9^a-12^a — °) T₂ G₁ क्रतुत्तम, G₁ मम क्रतु ;
 M₁ त्वया क्रतु

10 M₂ om 10 (of v 1 9) — °) K₂ B₂ T₂ G₂
 [S]व, D₂ च (for ऽह) S₁ K D₂ २ M₁ नृप (for नर)

T₁ आहृतोय नृपश्रेष्ठ, G₁ आहृते भरतश्रेष्ठ

11 M₂ om 11 (cf v 1 9) — °) K₂ महासाहुर,
 G₁ महाराज — Before 11^a, T₂ G₁ २ ins दुर्योधन
 — °) Ś₁ K₁ २ ४ D₂ २ T₁ एव, D₄ पत (for एतत्) K₂
 च स्वां वीर; B₁₋₃ D (except D₁₋₃ २) G₂ स्वयोक्त हि (for
 त्वया वीर) — °) D₀ D₀ T G₁ महात्मसु (for दुरा)

12 M₂ om 12^a (cf v 1 9) — °) K₁ नृपश्रेष्ठ, K₂
 वर, B₁ कुह, T₁ महावीर; T₂ G₁ २ रणे वीर्यात् — °)
 T₁ G₂ महावीर (for पुनर्वीर) — °) K₂ B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃ २) T₂ G₂ स्वमेव वर्ध, B₄ M त्व मां वर्धापि ; T₁ त्व मां
 वै वर्ध

13 °) B D (except D₁₋₃) T G₁ २ महाराज; G₂ ४
 महेष्वास (for महाप्राज्ञ) — °) Ś₁ K₁ २ ४ आश्लिष्य (for
 आश्लिष्य) — °) K₂ क्रतुवर, D₁ कुतश्चेत् — °) M₁ भारत
 (for कौरव)

14 D₀ D₀ om (? hapl) 14 — °) T₁ G₁ ४ M
 अत्र (for सोऽय) B Dn D₄ २ T₁ G₂ कौरवाश्चापि (for
 सुहृद) — °) D₁ T₁ G₁ २ M₁ नृप (T₁ नर) सत्तम — After
 14^a, B (except G₂) ins

1166* राधेयसौवकादीन्वै धार्तराष्ट्रो महीपति ।

[T₂ G₁ सौवकान्वाह्य]

— °) K₁ २ B₂₋₄ G₁ M तु (for तु) — °) Ś₁ K₁ २ T₁
 महाक्रतु

15 °) Ś₁ K₁ २ राजपुगव; K₂ राजसत्तम — After
 15, K₂ B D₀ Dn D₂ २ (marg sec m) २-२ G₂ ins

1167* कीकालज न खाद्येय करिष्ये चासुरव्रतम् ।

वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २२
 कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।

विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ २३
 विसर्जयित्वा स नृपान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्षणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

२४३

वैशंपायन उवाच ।

प्रविशन्तं महाराज स्रतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
 जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवृ राजसत्तमम् ॥ १
 लाजैश्चन्दनचूर्णैश्चाप्यवकीर्य जनास्तदा ।
 ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नात्समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २

अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
 युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ।
 नैव तस्य क्रतोरेप कलामर्हति षोडशीम् ॥ ३
 एवं तत्राब्रुवन्केचिद्वातिकास्तं नरेश्वरम् ।
 सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ॥ ४

22 °) Ś1 K1-3 B Dc Dn D1 4 6 G3 भक्ष्यपेयाह्न
 पानेन (K1 3 °पानानि; K3 D1 दानानि, Dc Dn2 °दानेन),
 T2 G2 M2 °भोज्यान्नपानैश्च

23 °) N G3 ह्यावसथान्; T2 G1 [अ]प्यवभृथ; G2 M3
 ह्यवभृत् — °) = 4^d M1 °विधि (for °क्रमम्) — After
 23^{ab}, M1 ins

1164* ज्ञातश्चावभृथो राजा धार्तराष्ट्रो महामना ।

— °) D1 सान्त्वयामास (for °यित्वा च) D2 तु, G4 [अ]थ
 (for च) Ś1 K2 4 B1 D2 3 T1 G1 राजेन्द्र; T2 राजेन्द्रान्
 — °) T1 M बहुविध (for च वि°) — Ś1 T1 G2 om
 (hapl) 23^f-24^a — °) K4 D2 3 G4 ब्राह्मणाश्चापि (G4
 °श्चैव) सर्वेश

24 Dc D1 om 24^{ab}, Ś1 T1 G2 om 24^a (of v1
 23) — °) B Dn D4-6 G3 विसृज्य च नृपान्सर्वान् (B2 विसर्ज-
 यामास नृपान्) — °) B1 ब्राह्मणान् ***** (of 23^f) — °)
 B1 2 4 T G2 4 M1 हस्तिन — °) Ś1 कर्णकौरवै

Colophon om in Ś1 K1-3 — Major parvan Dn2
 T1 G2 4 आरण्य — Sub parvan K4 B1 Dc D1-3 8
 (all om sub parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ,
 B2-4 Dn D4 6 G3, likewise, only दुर्योधन (Dn2 om
 दुर्योधन)यज्ञ — Adhy no (figures, words or both)
 Dn 255 (Dn2 254), D1 257, T1 G4 M (M2 inf
 lin) 246 (M2 orig 248) T2 G1 243, G2 245
 — Śloka no Dn1 ns 28, Dn2 D1 26

243

1 °) K4 Dn3 M1 महाराज, D1 महाबाहु — °) T2
 G1 अचित (for अच्युतम्) — °) S (except G2) माग
 धाश्च (for जना°) D1 महाबाहु, T1 महेष्वासा — °) Ś1
 Dn तुष्टुवृ राजसत्तम, T G1 2 M नागराश्च सहस्रश (T1 M2
 समतत°)

2 °) B1 °गधैश्च, B2 °चूर्णेन, T2 G1 °पुण्यैश्च, G2 °चूतैश्च
 (for °चूर्णैश्च) — °) Ś1 K1 2 [अ]प्यकीर्यत; K3 D1 [अ]प्य
 पकीर्य, B Dn D4 6 T1 G3 विकीर्य च (B2 T1 °र्यत); Dc
 अवकीर्य (with hiatus), T2 व्यकीर्यत, G1 व्यकिरत, G2 4
 व्यवकीर्य Ś1 K3 4 B D (except D2) G3 तत°, T1 तथा
 — °) N (except K4 B1 4) G2 M1 नृपाविघ्न, G1 4
 °विघ्नान् — °) D1 महाक्रतु (for क्रतुस्तव)

3 T2 om 3^a-4^b, D1 om 3^{abcd} — °) K2 4 B1
 Dn3 D2 3 5 G3 वातिका, T1 G1 2 4 M1 वादिका°, M2
 वादित्वा B2 नराधिप (for महीपतिम्) — °) G1 3 4
 M2 यौधि S (except G3, T2 om) यज्ञस्य — °) G2
 न वै (for नैव) G1 ह्येष

4 T2 om 4^{ab} (of v1 3), M2 om 4^{ab} — °) B1
 तु ते (for तत्रा°) — °) K2 4 B1 D1-3 5 वातिका°, Dc3
 वीतिका, T1 G2 4 M1 वादिका°, G1 वादिन° K2 G1 M1
 महीपति, B1 3 Dc1 Dn D1 4-6 G3 जनेश्वर, B2 नराधिप
 — °) T2 अपरे (for सुहृदस्) B4 D5 च (for तु) T1
 केचिद् (for तत्र) — °) M इति (for अति) Ś1 क्रतु

ययातिर्नहुषश्चापि मांधाता भरतस्तथा ।
 क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ५
 एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
 प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ ६
 अमिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशां पते ।
 भीष्मद्रोणकृपाणां च विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
 अमिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृवत्सलः ।
 निषसादासने मूर्ख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८
 तमृत्थाय महाराज स्रतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
 दिष्टथा ते भरतश्रेष्ठ समाप्नोऽयं महाक्रतुः ॥ ९
 हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ।
 आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वा सभाजयिता पुनः ॥ १०

तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
 सत्यमेतन्नया वीर पाण्डवेषु दुरात्मसु ॥ ११
 निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ।
 राजसूये पुनर्वीर त्वं मा संवर्धयिष्यसि ॥ १२
 एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः कर्णमाश्लिष्य भारत ।
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १३
 सोऽब्रवीत्सुहृदश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ।
 कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
 निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १४
 तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १५
 अथोत्कृष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।

न्सर्वानह स्वति, K₁ १ क्रतु सर्वास्त्रय इति, K₂ ४ D₁₋₃ ६
 T₁ क्रतुन्सर्वानय इति, T₁ इति सर्वांनलकृतान्; G₁ क्रतुन्सर्वान
 चाप्स्यसि — After 4, T₁ G₁ १ ४ M ins

1165* प्रवसितो ह्यय राज्ञा धार्तराष्ट्रेण धीमता ।

[T₁ M क्रतु (M₂ शत्रु) प्रवसितो राज्ञा पात etc]

5 ^a) K₂ D₀ D₁ १ नाहुष^b B₄ T₂ G₁ चैव (for चापि)
 — ^b) D₂ मांधाता भरतर्षभ; G₂ भिरतस्तथा — ^c) Ś₁
 K₁ १ B₄ D₂ T₂ M एत (for एन) — ^d) B₂ भूता सर्वे,
 T₁ पूतात्मनो (for पूता सर्वे)

6 ^b) Ś₁ K₁ १ B₂ र्षभ — ^c) B₄ विवेश च (for
 प्रविवेश) — ^d) Ś₁ सुवेश्म च, T₂ G₁ स्वयमेव B₁ T₂ G₁ ४
 नराधिप; M₁ परतप

7 ^a) K₁ नृप (for तत) G₂ ४ M पादान् (for पादौ)
 — K₁ om (? hapl) 7^b-9^a — ^c) B D (except
 D₁₋₃ ६) G₂ कृपादीनां — ^d) S (except T₁ G₂) भारत
 (for धीमत)

8 K₁ om 8 (of v 1 7) — ^a) Hypometre !
 S₁ K₂ ४ B₄ D₂ ३ कनिष्ठैश्च; T₁ कनीयो हि — ^b) K₂ ४
 B D T₂ G₂ नदन (for वत्सल)

9 K₁ om 9^a (of v 1 7) — ^a) S₁ K₂ तसुवाच
 (for रथाय) K₂ B₂ ४ D_n D₂₋₄ ६ T₂ G₂ महाराज; K₄
 तदा राजन् — ^b) Ś₁ K₁ १ महद् (for श्रवीद्) — M₂
 om (hapl) 9^d-12^a — ^d) T₂ G₁ क्रतुसम, G₄ सम क्रतु ;
 M₁ त्वया क्रतु

10 M₂ om 10 (of v 1 9) — ^c) K₄ B₂ T₂ G₄
 [S]व, D₂ च (for ऽह) Ś₁ K D₂ ३ M₁ नृप^b (for नर^b)

T₁ आहृतोय नृपश्रेष्ठ, G₁ आहृते भरतश्रेष्ठ

11 M₂ om 11 (of v 1 9) — ^a) K₄ महाबाहुर,
 G₁ महाराज — Before 11^a, T₂ G₁ ३ ins दुर्योधन
 — ^c) Ś₁ K₁ १ ४ D₂ ३ T₁ एव, D₄ एत (for एतत्) K₂
 च त्वां वीर, B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) G₂ स्वयोक्त हि (for
 त्वया वीर) — ^d) D₀ D₂ T G₁ महात्मसु (for दुरा)

12 M₂ om 12^a (of v 1 9) — ^a) K₁ नृपश्रेष्ठ, K₂
 वरं, B₁ कुरु, T₁ महावीर; T₂ G₁ ३ रणे वीर्यात् — ^c)
 T₁ G₄ महावीर (for पुनर्वीर) — ^d) K₂ B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃ ६) T₂ G₂ स्वमेव वर्धं, B₄ M एव मा वर्धापं; T₁ त्वं मां
 चै वर्धं

13 ^a) B D (except D₁₋₃) T G₁ ३ महाराज, G₂ ४
 महेष्वास (for महाप्राज्ञ) — ^b) Ś₁ K₁ १ ४ आश्लिष्य (for
 आश्लिष्य) — ^c) K₄ क्रतुवर, D₁ कुरुश्रेष्ठ — ^d) M₁ भारत
 (for कौरव)

14 D₀₂ D₂ om (? hapl) 14 — ^a) T₁ G₁ ४ M
 अब्र (for सोऽय) B D_n D₂ ६ T₁ G₂ कौरवाश्चापि (for
 सुहृद) — ^b) D₁ T₁ G₁ ३ M₁ नृप (T₁ नर)सत्तम — After
 14^a, S (except G₂) ins

1166* राधेयसौबलादीन्वै धार्तराष्ट्रो महीपति ।

[T₂ G₁ 'सौबलान्वाक्ष्य]

— ^c) K₁ १ B₂₋₄ G₁ M तु (for तु) — ^d) Ś₁ K₁ ३ T₁
 महाक्रतु

15 ^b) S₁ K₁ १ राजपुगव; K₄ राजसत्तम — After
 15, K₂ B D₀ D_n D₂ ३ (marg sec m) ४-६ G₂ ins

1167* कीलालज न स्वादेभ करिष्ये चासुरव्रतम् ।

प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ।
 विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः ॥ १६
 दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुंगवान् ।
 प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
 तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत ॥ १७
 पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः ।
 चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ १८
 भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
 प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ १९
 एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्रिभ्यो नराधिप ।
 अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ।

अनुस्मरंश्च संक्लेशान्न शान्तिमुपयाति सः ॥ २०
 तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।
 बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम् ॥ २१
 धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुंधराम् ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ २२
 संगम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ।
 दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीपतिः ।
 पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २३
 भ्रातृणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः ।
 निश्चित्य मनसा वीरो दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २४३ ॥ समाप्त घोषयात्रापर्व ॥

नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ।

16 °) K₁ M₁ अथोक्कृष्ट, G₁ ४ ंदुष्ट, G₂ ंदुष्ट T₂
 G₁ महाराज (for महेष्वासैर) — °) K₂ ४ B D G₂ फाल्गु
 नस्य, K₃ अर्जुनस्य — After 16, S (except G₃) ins

1168* तदा प्रतिज्ञामारुह्य सूतपुत्रेण भाषिते ।

17 °) T M [S]थ (for ऽपि) B₂ D₄ ० G₃ ४ M₂
 राजेन्द्रो — °) T₁ विजित्य; M ंहृत्य (for ंसृज्य) D₁ M
 नरपुंगवः, G₁ च नराधिप — °) K₄ D₁₋₃ धीमान्, T
 राजन्, G₁ राजा (for श्रीमान्) — °) B₂ (m as in text)
 सुख, B₄ विभुः, D₀ D₁ ४ हरिः, T G₁ ४ M तथा, G₂ प्रति
 (for प्रभुः) K₃ पूज्यमानश्च बदिभि — D₃ om (hapl)
 177-18° — After 17, K₄ D₁ ३ ins

1169* कर्णोऽपि स्वगृहं गत्वा मुदितो बान्धवै सह ।

प्रददौ वित्तमर्थिभ्यो घनाभ्यक्ष इवापर ।

while S (except G₃) ins

1170* स्वानि स्वानि महाराज भीष्मद्रोणादयो नृपा ।

18 D₃ om 18° (of v l 17) — °) K₃ M₁ पांड
 वापि, G₄ ंस्तु — °) D₁ ंप्रणोदिता

19 °) S (except G₃) भूयश्चारैर्नृपश्रेष्ठ — °) K₃
 अर्जुनस्य, B₄ विजानतु (for विजयस्य)

20 °) Ś₁ K₁ ३ धर्मपुत्र, T G₁ ंराज — °) K₃ ४
 B₁ ३ D₀ D₁₋₃ T₂ G₃ M₁ नराधिप — After 20^{ab}, S
 (except G₃) ins

1171* अधोमुखश्चिरं तस्यौ किं कार्यमिति चिन्तयन् ।

— °) B₄ D₀ D₁ ३ M₁ अभेद्य कवच B₁ ज्ञात्वा — °)
 T₂ G₁ ४ सु (for च) K₁ T₂ G₁ ३ संक्लेश — °) T

G₁ ३ ४ उपजग्मि(T₁ ंजि)वान्, M उपयात्रुप (for 'याति स')
 21 °) Ś₁ K₁ ३ महाव्यालमृगा, B₃ बहुव्यालगणा,
 D₂ बहुव्यालसमां — °) K₃ D₁ ३ T G₁ ३ ४ सर (for
 वनम्)

22 °) Ś₁ K₁ ३ [S]पि राजर्षि; T₂ G₁ नरपति (for
 ऽपि नृपति) — °) D₀ transp भ्रातृभि and सहितो
 M₂ वीरो — °) B₂ भीष्मद्रोणकृपादिभि, D₀ द्रोणभीष्म
 कृपैस्तथा

23 °) T₁ सगत्य — After 23^{ab}, S (except G₃)
 ins

1172* सततं प्रीयमाणो वै देविना सौबलेन च ।

— °) Ś₁ K₁ ३ महामति, K₃ B₁ ३ ४ D₀ D_n D₁ ४ ० G₃
 महीभृतां, B₂ D₂ ३ महीक्षितां, T₂ G₁ M₁ महीपते

24 °) K₃ कार्यं (for राजन्) — °) K₃ वीर, T₂ G₁
 राजन् — °) = 2 5 101^b 5 39 51^d

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ D_n G₂ ४
 आरण्य — Sub parvan K₃ ४ B₁ D₀ D₁₋₃ ३ M₂ (all
 om sub parvan name) mention only धार्ते(D₀ D₃
 ष्ट)राष्ट्रयज्ञ (followed, except in M₂, by समाप्त), B₂₋₄
 D_{n1} ns D₄ ० G₃, likewise, only दुर्योधनयज्ञ (followed,
 except in B₂, by समाप्त) — Adhy name M₂ कर्ण
 प्रतिज्ञान — Adhy no (figures, words or both)
 D_n 255 (D_n 256) D₁ 258, T₁ G₄ M (M₂ inf
 lin) 247 (M₂ orig 249) T₂ G₁ 244 G₂ 246
 — Śloka no D_n 28 D₁ 27

२४४

जनमेजय उवाच ।

दुर्योधनं मोचयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
किमकार्षुर्वने तस्मिन्स्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।
स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्बाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २
तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् ।
ब्रूत यद्वक्तुकामाः स्थ के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३
एवमुक्त्वाः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना ।
प्रत्यमुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४
वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टाः स्म भारत ।
नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥ ५
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।

कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६
बीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते ।
विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रसादात्ते युधिष्ठिर ॥ ७
तान्वेपमानान्वित्रस्तान्वीजमात्रावशेषितान् ।
मृगान्दृष्ट्वा सुदुःखार्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ।
तथ्यं भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९
इत्येवं प्रतिबुद्धः स राज्यन्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत्सहितान्ब्राह्मणदयापन्नो मृगान्प्रति ॥ १०
उक्तो रात्रौ मृगैरसि स्वप्नान्ते हतशेषितैः ।
तनुभूताः स्म भद्रं ते दया नः क्रियतामिति ॥ ११
ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयास्माभिर्वनौकसाम् ।
साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुञ्जमहे ॥ १२

244

1 °) Ś1 K Dc D1-3 ६ पाण्डुपुत्रा, B (B4 maig)
Dn D4 ६ G३ मोक्षयित्वा (for मोच) — °) Ś1 K Dc
D1-3 ६ मोचयित्वा (for पाण्डु) S (except G३) महा
रथा — °) G३ किमकार्षुर्वन् (for कार्षुर्वन्) — °) G1 तस्वमां
(for तन्ममा) K३ समां (for ममा) D६ समाख्यातु
स्वमर्हसि, T1 तन्ममाचक्ष्व सपेश

2 °) B३ नृपति, B३ राजान (for कौन्तेय)

3 D६ T1 om (hapl) 3-4 — °) Ś1 Dc वेपमान
Dc कृताञ्जलि — °) B1 तु (for स्थ) — °) K३ इच्छते,
B३ इच्छथ (for इष्यते) T३ G३ ४ M तत्करिष्याम्यशेषत,
G1 करिष्ये तदशेषत

4 D६ T1 om ४ (of १ 1 3) — °) G३ महारथना
(for यश) — °) G1 त्रस्ता (for तत्र)

5 °) B३ S (except G३) हतशेषा B1-3 Dn D३ ६
T1 G३ तु भारत, M1 युधिष्ठिर (for स्म भारत) — °) G1
नोत्सादन (for नोत्सीदेम) — °) G1 ता पाण्डवर्धेम

6 °) Ś1 Dn३ D३ ३ (by corr) G३ भवतो — °)
Dc सर्वशस्त्रास्त्रं — °) Ś1 शेषानि

7 °) B३ वने (for वय) — °) Ś1 K Dc D1-3 ६ T३

G1 महीपते; T1 विशां पते (for महामते) — °) Ś1 K1 ३
विवर्धेम महाराज, M1 विवृधेमहि रां

8 Ś1 K1 ३ ४ om (? hapl) 8 — °) D1 सुदुःखा
तार्त्त — °) B1 धर्मपुत्रो

9 °) T३ G1 [ए]व (for [ह]ति) — °) B३-4 Dn
D३ ६ G३ यथा (for तथ्य) — °) K३ वचस् (for च तस्)
S (except G३) तत्करिष्यामि वो वच

10 °) T G३ M1 सन् (for स) — °) D६ व्युष्टायां
(for राज्यन्ते) S (except G३) व्युष्टायां निशि पार्थिव* (M1
भारत) — °) B३ दयावांस्त्रान्; D1 दयावतो

11 °) Dc३ T1 G३ अस्मिन् — °) Dc मृगदोषितै, T1
हतशेषिभिः — °) K३ तेन्नभूता, B1 T1 G1 अनु, B३-4 Dc
Dn D३ ३-६ G३ तनुं; D1 M1 तन् T1 अनुभूतास्तु इदर्यते

12 °) T३ G1 कर्तव्य — °) Dc दयास्माक, T३ G1
यदस्माभिर् — °) T३ हृष्टमास, G३ हृष्टमास T३ G1 वने
(for हि नो) — °) T३ G1 यदेतद्, G३ यदेतम्, G३ M
यदेतान् Ś1 D३ उपयुजमहे, K1 ३ युजमहे, K३ यन्महा,
K३ भुज्वहे, B1 युजमहे, B३-4 युजते; B३m G३ युजमहे;
Dc युजहे; Dn (Dn३ before corr) D३ युजमहे, T३
युजमहि, G1 युज्वहि; G३ ४ M1 युजमहि; M३ युजमहि
— After 12, S (except G३) ins

पुनर्वहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।
मरुभूमोः शिरः ख्यातं तृणचिन्दुसरः प्रति ।
तत्रेमा वसतीः शिष्टा विहरन्तो रमेमहि ॥ १३
ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ।
ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोपिताः ।

इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १४
ते यात्वानुसृतैर्माणैः स्वन्नैः शुचिजलान्वितैः ।
ददशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तापसायुतम् ॥ १५
विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा ।
तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ समाप्तं मृगस्वप्नप्रभयपर्व ॥

२४५

वैशंपायन उवाच ।

वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
वर्षाण्येकादशतीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १
फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।

प्राप्तकालमनुष्यान्तः सेहुरुत्तमपूरुषाः ॥ २
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
चिन्तयन्स महाबाहुर्भ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३
न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवापितैः ।

1173*

भर्जुन ।

त्वदधीना वर्यं राजन्मा स्वमस्मान्विचारय ।
यत्रैव मन्यसे पार्थ तत्र गच्छामहे वयम् ।

13 Before 13, S (except G₂) ins युधिष्ठिर' — ^b)
T₁ G₁ M श्रूयते काम्यक वन — ^c) D_n स्थान (1), M₂
ख्यातस् G₁ ३ ४ मरुभू शिखर ख्यात — ^c) B D_n D₄ ६
G₂ M₂ तत्रेमा वसति शिष्टां, T₂ G₁ ३ ४ तत्र मासान्वने
शिष्टान् — ^f) Ś₁ K D_o D₁₋₃ ३ वसेमहि, B₁ ३ रमामहे
— After 13, T₂ G₁ ३ ४ ins

1174*

वैशंपायन ।

इत्युक्तास्ते महात्मान पाण्डवेन महात्मना ।

14 T₂ G₁ ३ om 14^{ab} — ^b) B₁ युद्ध' (for धर्म°)
— ^d) Ś₁ K₁ यैस्सैस्त्र, K₂ D_o ये तैस्त्र; K₄ D_o D₂ ३
T₁ G₄ ये ते तत्र, D₁ य एतेत्र; M ये तत्रासन् D₅ ये तत्र
वनवासिन, T₂ G₁ ३ जग्मुस्त्र सहोपितै — ^f) T₂ G₁ ३
शुसैर (for प्रेष्यैर) D_o अनुगतैस् K₁ ३ ४ B₁ D₁₋₃ ३
G₂ तथा; T₂ G₁ च ते

15 ^a) K₄ से याता, T₁ गत्वा ते K₄ D₂ T₁ G₂ ४
M₁ सुसुखैर; B₂ M₂ [अ]नुगतैर, T₂ तु रथैर, G₁ तु सुखैर
— ^b) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ शुसै, B₁ शस्रै, D₂ क्षुण्णै, T₁
स्वच्छै; T₂ G₁ ३ शनै — ^c) T₁ विविशु (cf 16^a) G₁
पुण्याम्, M₂ रम्यम् — ^d) K₁ तापसान्वित, K₂ ४ B D_o
D_n D₁ ४ ६ T G₄ M₂ तपसा युत (B₂ T न्वित, D_o युता,
D_o ३ न्विता), G₁ ३ तापसान्वित, M₁ तापसैर्युत

16 ^a) T G₁ M₂ ददशु (for विविशु°), cf 15^c

— ^b) K₄ D_o D₁₋₃ विप्रर्षिभिस् K₄ B₁ D₂ ३ M₂ तथा
— ^c) M ^३श्रेष्ठ G₁ तद्वन विविशु पार्थाः

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ D_n G₂ ४
आरण्य — Sub parvan K₂ B₄ D_o D₁₋₃ M₂ मृगस्वप्न
दर्शन, K₄ B₂ ३ D_n D₄ ६ G₂ मृगस्वप्न, B₁ स्वप्नदर्शन; D₂
मृगस्वप्नोद्भवप्रदर्शन — Adhy no (figures, words or
both) D_n 256 (D_n 257), D₁ 259, T₁ G₄ M
(M₂ inf lin) 248 (M₂ orig 250), T₂ G₁ 245,
G₂ 247 — Śloka no D_n D₁ 17

245

2 ^a) K₁ 'शिन' (for 'शना') D_n D₄ ६ G₂ [S]ति
T₁ [S]पि (for हि) — ^b) K₄ G₄ सुखम् (for दुःखम्)
— Ś₁ D₁ om (hapl) 2^c-3^d — ^c) T₂ प्राप्य (for प्राप्त)
T₂ G₁ ३ 'प्राप्ता' (for 'ध्यान्त') D₂ प्राप्तकालमनुष्यत्वात्
— ^d) K₄ D₂ ३ T₁ सेहुरुत्तमपूरुषा; B₂ ३ ४ (m as in
text) D_n D₄ ६ G₂ सेहुरे वरपूरुषा, T₂ तेरुस्ते पुरुषर्षभा

3 Ś₁ D₁ om ३ (cf v 1 2) — ^c) K₁ ३ ४ D₂
चितयस्तन्; S (except G₂) अचितयन्

4 ^a) T₁ महाराज, T₂ चिर राजन्, G₂ ४ M₁ तदा राजा
(for सुख राजा) — ^b) Ś₁ K₁ ३ इवादिता, B₁ T₁ G₁ M₁
इवापिता, T₂ इवाभवत् — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ ३ अनु
पश्यन्स, D₁ अनुमपश्यन् T₁ दौराग्यमात्मन पश्यन् — ^d)

दौरात्म्यमनुपश्यंस्तकाले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४
 संस्मरन्परुषा वाचः द्यूतपुत्रस्य पाण्डवः ।
 निःश्वासपरमो दीनो विभ्रत्कोपविषं महत् ॥ ५
 अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
 स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ।
 युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहर्दुःखमनुत्तमम् ॥ ६
 अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ।
 वपुरन्यदिवाकार्पुरुःसाहामर्षचेष्टितैः ॥ ७
 कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ॥ ८
 तसागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ९
 तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ।

तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः ॥ १०
 तानवेक्ष्य कृशान्यौत्रान्वने वन्येन जीवतः ।
 महर्षिरनुकम्पार्थमब्रवीद्वाष्पगद्गदम् ॥ ११
 युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ।
 नातप्ततपसः पुत्र प्राप्नुवन्ति महत्सुखम् ॥ १२
 सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ।
 नात्यन्तमसुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३
 प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ।
 उदयास्तमयज्ञो हि न शोचति न हृष्यति ॥ १४
 सुखमापतितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ।
 कालप्राप्तमुपासीत सत्यानामिव कर्षकः ॥ १५
 तपसो हि पर नास्ति तपसा विन्दते महत् ।
 नासाध्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत ॥ १६

Śi K D₁ s, M₁ कलेर्, B₁ काल Śi K₄ d₁ s e T₁
 ह; K₁ s च (for हि) B₁ Dc काले (B₁ ल) द्यूतोद्भवस्य
 ह; B₂ G₃ काले द्यूतोद्भव प्रति (G₃ स हि)
 5 °) T₁ उवाच (for संस्मरन्) — °) Some MBS
 निश्चाम् — °) S (except G₂) वधे (for विभ्रत्)
 6 °) G₄ भीमसेनो महा — °) S (except T₂ G₂)
 बले (for बली) — After 6th, S (except G₂) ins
 1176* चिरस्य जातधर्मज्ञ सासुयमिव ते तदा ।
 — °) Śi उये, K₁ s अये (for उदीर्) — °) Śi K₁ s
 सेक्षिरे दुःखमुत्तम
 7 °) Śi द्युत्पकाल, G₁ च काल तु, G₂ s स्वरूप; M₁
 चारुप K₄ D₂ s अवशिष्टारुपकाल च — °) B₁ पुरुषो
 त्तमा — °) T₁ अन्य, G₁ अन्यम् (for अन्यद्) — °)
 G₁ चोदितै
 8 8°=1 128 68° — 8^b=1 157 1^a 3 27
 20^a (var) 1 100 16° — °) =3 37 20° Śi K₁-s
 Dc D₁ s महातेजा (for योगी) — °) =3 180 44^a
 9 °) T₁ तमापततमुदीक्ष्य
 10 °) Śi उपा, G₂ s समा (for तमा) B₁ च
 शुश्रूषुर्, Dc उपासीन, G₂ उपासीना — °) B₁ नियतो (for
 शुश्रूषुर्) K₄ विजितेन्द्रिय, D₁ G₂ नियतेन्द्रिया — °) Śi
 K Dc D₁-s प्रणिपातेन G₂ s M तोषयामास शौचेन
 — °) K₁ s G₁ पाण्डवनन्दन, B₄ सत्यवतीसुत
 11 °) Śi K₁ s s Dc D₁-s समीक्ष्य, T₂ G₁ प्रेक्ष्य च
 (for अवेक्ष्य) T₁ समवेक्ष्य तु तान्यौत्रान् — °) B₂ Dc₂

Dn₁ D₁ s T₂ G₄ जीवित (D₁ G₄ न*), G₂ जीवन
 — °) Śi K Dc D₁ s s रतुकपद्यान् — °) D₆ वाक्य
 (for वाच*)
 12 °) K₄ महाप्राज्ञ, D₂ s महाराज — °) Śi काम;
 K₄ B₂ s Dn D₁ s e T₁ G₂ s लोके; B₁ s T₁ पुत्र; D₂
 शीघ्र, M₂ पार्थ (for पुत्र) — °) B₁ Dn D₁ M₂ महासुख,
 T₂ G₁ महत्फल
 13 °) T₂ G₁ सुखदुःख — °) B₁ [उ]वभुजते, T₂ G₁
 चसेवते — °) Śi K D₁ s s न द्यत्यत सुख, B Dc Dn
 D₂ s e G₂ न द्यत्यत सुख; T₁ M नात्यत हि (T₁ च) सुख
 — °) K₄ Dc D₂ s s भरतर्षभ; T₂ M₂ पुरुषर्षभ
 14 °) G₄ भाग्य* (for प्रज्ञा) K₁ एव, K₄ D₂ s
 वैव; D₁ एव (for एव) — °) K₄ ससक्त; D₂ M₂ स
 युक्त D₁ युक्तः परमया धिया — °) K₄ B D (except
 D₁ s e) G₂ स्वमनज्ञो — °) B₂ s Dn D₄ s G₂ transp
 शोचति and हृष्यति Dc कुप्यति (for हृष्य*)
 15 °) T₂ G₁ s सेहेद्, G₄ विद्वान् (for सेवेद्) Dc
 दुःख च पतित से — °) Śi K₁ s तथा; B₂ s Dn D₄ s
 वहेत्; D₂ महत्; T₁ G₄ सहन्, G₁ सहे, M₂ सह — Śi
 K₁ s om 16°-16^b — °) K₄ D₁ T₁ प्राप्तकाल*, G₄
 काव्यप्राप्ति (for कालप्राप्त*) — °) K₄ D₁ s इव कर्षुक्;
 Dc उपकर्षक
 16 Śi K₁ s om 16^{ab} (of v 1 15) — °) Śi K₁
 तपसा; S (except G₂ M₁) सा
 17 °) K₁ सविभागे दमश्च स — Śi K₁ s om 17°

सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ।
 अनसूयाविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
 साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७
 अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
 कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्य न सुखं विन्दते जनाः ॥ १८
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
 तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ १९
 यथाशक्ति प्रयच्छेच्च संपूज्याभिप्रणम्य च ।
 काले पात्रे च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २०
 सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवी ।
 अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभते पराम् ॥ २१
 दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्षेशं न विन्दति ।
 न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २२

(of v1 15) — °) K₄ D₂ ३ अहिंसा चानसूया च, K₅ D₁ T G₁ ३ ४ अनसूयाप्य (K₅ °यापि, D₁ °या त्व)हिंसा च — °) D₅ T₂ G₁ °निग्रहः, T₁ सगम, G₂ °सयम — °) K₃ D₃ ३ साधकानि, B₂ ३ D_n D₂ ४ ० G₃ पावनानि S (except T₂ G₃) महाबाहो — °) K₄ वृणां वै (for नराणां)

18 °) G₁ तिर्यग्योनि° — °) T₁ G₂ ४ गति° (for योनि°) B₁₋₃ D_n D₄ ० G₃ अनुप्रासा — °) B₄ (m as in text) महत् (for जना°) Ś₁ K₁ ३ B₁ D₃ न विन्दते (D₃ °ति) सुख जना°, S (except G₃) सुख विन्दति नो जना — After 18, K₄ D₂ ३ ins

1176* कर्मभूमिरिय तात फलभूमिरसौ परा ।

19 °) S₁ कुरुते (for क्रियते) — °) B₂ ४ D_n D₁ ४ ० G₃ °युज्यते (for °भुज्यते) — After 19^{ab}, B D₀ D₅ ins

1177* मूढे सिक्तस्य वृक्षस्य फल शाखासु दृश्यते ।

20 °) Ś₁ B₂ ४ D_n D₂ ४ ० G₃ प्रयच्छेत (for °च्छेच्च) — °) Ś₁ K₁ ३ B D_n D₁ ४-० G₃ प्राप्ते (for पात्रे)

21 °) K D₅ M लभत्यायुर, D₅ T₂ लभेदायुर — °) Ś₁ अथार्जक, K₁ ३ B D_n D₂ ४-० T₂ G₃ अथार्जव, K₃ D₀ D₁ ३ अथार्जवात्, K₄ अनामय — °) Ś₁ D₀ D₄ G₁ ४ M₁ [S]नस्युश्च — °) K₄ B₁ D₁₋₃ निर्वृति

22 °) K₄ D₅ प्रेत्य (for शश्वत्) — °) K₁ ३ D₀ D₁ G₄ M परिक्षिञ्चान् — G₁ om (hapl) 22^c-24^b — °) M₂ कुप्यति (for त°) Ś₁ K₁ ३ D₁ दान्तात्मा, D₂ दीनात्मा

संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवान्नरः ।
 भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २३
 मान्यान्मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
 व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २४
 शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
 प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
 किं सिद्धद्गुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २६
 व्यास उवाच ।
 दानान्न दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
 अर्थे हि महती वृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २७
 परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थं हि महाहवम् ।

23 G₁ om 23 (of v1 22) — °) T₂ M °रोग्य सुयुत

24 G₁ om 24^{ab} (of v1 22) — °) K₃ ४ B D_n D₂₋₀ G₃ M₁ मान्य, D₀ D₁ T₁ मान्य, M₂ मान्या (for मान्यान्) — After 24^{ab}, S (except G₃) ins

1178* विन्दते सुखमत्यन्तमिह लोके परत्र च ।

— °) K₄ नैव, T G₁ ४ M न च

25 °) G₂ ४ शुभानुशय° — °) B₂ ४ M₂ कालकर्मणा — °) D₀ सयोगात् (for तद्योगात्) — °) T₁ G₁ ४ 3 G₂ ४ हि, M च (for स°)

26 °) K₃ ४ D₅ किञ्चिद्गुणं T₁ प्राप्य (for प्रेत्य) — G₁ om 26^d-27^c

27 G₁ om 27^a (of v1 26) — °) B₁ ३ D (except D₁₋₃ ३) T₁ G (G₁ om) दुष्कर तात (G₂ ४ पार्थ) (for दुष्करतर) — °) B₁ अर्थे तु; B₂ अर्थेषु, B₃ ४ D₀ D_n D₅ ० T₂ G₁ ३ M₁ अर्थे च, D₀ D₄ अर्थेन, M₂ अर्थेति — °) D₁ कृच्छ्रेण (for दुःखेन) — After 27, D₂ ins

1179* राजन्प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते लोकसाक्षिकम् ।

28 °) Ś₁ K₁ ३ धनार्थे, B₁ परार्थं B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) G₃ °मते (for °हवम्) B₄ T₁ G₂ ४ M प्रविशति रणाजिर, T₂ G₁ धनार्थे दुर्गेम स्थल — °) B₁ आविदाति Ś₁ K B₁ D₁ ३ नरा (K₄ महा) धीरा°, T₂ G₁ महावीरा° B₄ T₁ G₂ ४ M तथैव प्रतिपद्यते, D₄ प्रविशते महाधीरा — After 28^c, T₂ G₁ ins

प्रविशन्ति नरा वीराः समुद्रमटवीं तथा ॥ २८
 कृषिगोरक्ष्यमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
 पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ २९
 तस्य दुःखार्जितस्यैवं परित्यागः सुदुष्करः ।
 न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं मम ॥ ३०
 विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपाजितं धनम् ।
 पात्रे देशे च काले च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३१

अन्यायसमुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
 क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३२
 पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
 मनसा सुविशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३३
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ब्रीहद्रौणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २४५ ॥

२४६

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रीहद्रौणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।

कस्मै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे ॥ १
 प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।

1180* शास्त्रार्थकुशला भुवि ।

तथैव प्रतिपद्यन्ते

— ^a) B₂ धनार्थं (for समुद्र) Ś₁ K₁₋₃ D₀ अटवीसु
 29 °) Ś₁ D₂ T₁ G₁ ३ M₂ कृषिगोरक्षम्, K₄ B₂ कृषि
 गोरक्षम् (B₂ 'क्ष्यम्); B₁ ३ कृषि (B₂ 'षि) गौरक्ष्यम् B₁
 G₁ M₂ इत्येते; B₂ अप्यन्ये (for इत्येके) — ^b) K₁ D₀ प्रति
 पश्यति — ^c) M₁ प्रेष्यताम् — K₂ om 29^a-31^c — ^d)
 Ś₁ K₁ गच्छति हि, G₂ ४ नियच्छति

30 K₂ om 30 (of v 1 29) — ^a) B₁ ३ D_n D₄₋₆
 G₂ तस्माद् (for तस्य) B D_n D₄₋₆ G₂ M₁ [प]व (for
 [प]व) — ^b) G₁ हि (for सु) — ^c) D₄ G₂ ४ सु (for न)
 K₂ G₂ ४ दान; K₄ सात (for दानात्) G₂ सुदुष्करकर दान
 — ^d) K₂ ४ दानात् (for तस्माद्) Ś₁ K₁ ४ D₁₋₃ राजन्,
 K₃ तस्मान् (for दान) B₂ ४m पर मत (for मत मम)
 — After 30, G₁ ins

1181* सुदुष्करतरं दानं तस्माद्दानं विशिष्यते ।

31 K₂ om 31^{abc} (cf v 1 29) — ^a) Ś₁ K (K₂
 om) B D₀ D₁ ३ T₂ G₁ तत्र; T₁ G₂ ४ M तस्य (for त्वत्)
 — ^b) T₂ G₁ नैवा (for नोपा) — ^c) B₂ D_n D₄₋₆
 G₂ transp देशे and काले — ^d) B (except G₂) प्रयत्
 (for साधुभ्य) B₁ प्रतिपादन — After 31, D₂ ins

1182* श्रद्धया विधिवत्पात्रे दत्तस्थान्तो न विद्यते ।

32 °) B D (except D₁ ३) T₁ G₂₋₄ अन्यायात् (for
 अन्याय) — ^b) K₁ G₁ दानधर्मो, B₂ दान सम्यग् Ś₁
 K₁ ३ न चोदय, K₂ विद्या पते (for धनेन य) — ^c) T₂

G₂ कुरुते (for क्रियते) — 32^d = G₁ā (Vulg) ३ 40
 33 °) T₂ G₁ न्यायाजित (for पात्रे दान) — ^b) G₂ ४
 दान; M₁ दत्वा (for दत्त) — ^c) B D (except D₁₋₃)
 G₂₋₄ हि (B₂ तु) (for सु) T₁ मनसा तु विशिष्टेन — ^d)
 B₂ प्रेत्यानतफलप्रद — After 33, K₄ ins

1183* देशे काले च पात्रे च मुद्गलं श्रद्धयान्वित ।

ब्रीहद्रौणं प्रदायाथ परमं पदमासवात् ।

34 34^{ab} = 5 35 5^{ab}, etc, etc — ^d) G₄ M
 transp यत् and फल

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ D_n G₂ ४
 आरण्य — Sub parvan K₂ ४ B₂₋₄ D₀ D_n ns D₁₋₆
 G₂ ब्रीहद्रौ (B₂ ४ 'द्रौ) णिक, M₂ ब्रीहद्रौण — Adhy
 name M₁ व्यासवचन — Adhy no (figures, words
 or both) D_n 257 (D_n 258), D₁ 260, T₁ G₄ M
 (M₂ inf ln) 249 (M₂ omg 251), T₂ G₁ 246,
 G₂ 248 — Śloka no D_n 35, D₁ 33

246

1 °) T₂ G₁ ३ ४ 'द्रौण 'त्यक्त — ^b) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ३
 महर्षिणा (for महा) — ^c) T दत्त च — ^d) Ś₁ K₁ ३
 तद्द, K₄ D₁₋₃ ३ शस मे; B₁ वा विभो; B₂₋₄ D₄ वात्थ मे,
 T₂ चाधिने

2 °) Ś₁ K₁ ३ ४ B₁ D₂ ३ 'धर्मो, K₂ D₄ G₁ 'धर्म ;

सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ २

व्यास उवाच ।

शिलोञ्जवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संशितव्रतः ।

आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनद्युयकः ॥ ३

अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः ।

सत्रमिष्टीकृतं नाम सध्रुवास्ते महातपाः ॥ ४

सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव सः ।

कपोतवृत्त्या पक्षेण त्रीहिद्रौणमुपार्जयत् ॥ ५

दर्शं च पौर्णमासं च कुर्वन्विगतमत्सरः ।

देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ६

तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात् त्रिभ्रुवनेश्वरः ।

प्रत्यगृह्णान्महाराज भार्गं पर्वणि पर्वणि ॥ ७

स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ।

अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८

त्रीहिद्रौणस्य तदहो ददतोऽन्नं महात्मनः ।

शिष्टं मात्सर्यहीनस्य वर्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९

तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।

मुनेस्त्यागविशुद्धा तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥ १०

तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं संशितव्रतम् ।

दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११

विभ्रच्चानियतं वेपमुन्मत्त इव पाण्डव ।

विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः ॥ १२

अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां मुनिसत्तम ॥ १३

T₂ 'तुष्टो, M₁ 'कर्मा (for 'धर्मा) — ^b) S₁ K₁ ; T₁

तुष्टोसि T₁ कर्मत — ^c) T₂ G₁ जन्मेति (for जन्माह)

— ^d) Ś₁ K₁ ; तद्धर्मं ; K₄ Dc षड्धर्मं, D₂ T₁ सद्गर्भं

3 Ś₁ D₁ श्रीव्यास — ^a) Some S MSS 'शिलोञ्ज'

— ^b) K₄ D₁-3 शसितव्रत, B Dn D₄ ; T G₁ ; सत्यतै-
द्रिय — ^d) G₂ ; सत्यवान्

4 ^a) Hypermetath. Ś₁ K₂ अतिव्रत, K₁ ; D₁ M₂

अतिव्रत, D₂ ; ; M₁ अतिथिव्रत ; T G₂ ; अतिथिप्रिय-

K₄ अतिथिव्रतचर्यायां — ^b) Ś₁ B₂ D₁ G₁ आश्रित (for

आस्थित) K₄ तथा धर्मप्रियो ऋति — M om 4^{od} — ^c)

K₄ इष्टं, D₁ ; इष्टिं, T G₁ ; ; इष्ट — ^d) Ś₁ K₁ समु-

पास्य, K₂ 'स

5 ^a) T₂ G₁ स (for हि) — ^b) T₁ पक्षांते च, M₂

भैक्षाहारो B D (except D₂ ; ;) T₂ G₂ ह (for स)

— After 5^{od}, T₁ G₄ M ins

1184^b मुनि स तु महाराज महासमा नियतव्रत ।

— ^c) T₁ कपोतवृत्ति — ^d) Ś₁ K₁ ; उपार्जयन्

6 ^a) Ś₁ K₁ दाशं K₂ M पौर्णमास्य — ^d) K₄ B₂

Dc D₁ देहपालनम्, G₁ 'पोषणम्

7 ^a) T₂ तद्रेन्द्र, G₂ M₁ तत्रेन्द्र — ^d) M₁ याग

8 ^a) G₂ ; M कास्य (for 'काल) S₁ K₁ ; च (for

तु) T₂ G₁ सर्वकालेषु भाग तु — ^b) K₂ T₁ G₄ M₁ मुनि

र्षत्या, G₁ मुनि प्रीत्या K₁ समुत्थित (for समन्वित)

D₂ ; मुनिर्गृह्यसमं — ^c) K₂ ; Dc D₁-3 ; G₄ M ददा

सन्न, T₁ गलेभ्योय (for ददावन्न) — 8^d = 1 124 4^b

5 8 25^b

9 ^a) K₄ B₁ ; ; am Dc D₁ सिद्धस्य, B₂ ; (orig)

Dn D₄-6 G₂ तद्धयस्य ; D₂ ; तदहर, T G₁ ; ; तप्रीत्या,

M तद्धयस्य (for तदहो) — ^b) M [S]स (for सन्न) — ^c)

Ś₁ K₁-3 D₂ सृष्ट, K₄ D₁ ; सृष्ट, T₁ M हष्ट ; T₂ G₁ ; ;

ऋवेर (for शिष्ट) — ^d) Ś₁ K₁ ; T G₁ ; ; वर्धते, K₂ D₁

वर्धता, K₄ पर्वण्यं

10 ^a) Ś₁ K₁ ; अयुतान्यपि, T₁ तच्छेषां, G₁ तच्छिष्टां

— ^b) S₁ K₁ ; D₂ महात्मनां ; K₂ T₁ G₂ ; ; M तपस्विनां

(for मनी) — ^c) Ś₁ K₁ ; पुनं (for मुने) S₁ हि,

B₂ च (for तु) B₂ (m as in text) स नेष्टया परिशुद्धात्मा

— ^d) Ś₁ ऋद्धिम् (for वृद्धिम्) Ś₁ G₁ M इच्छति (G₁

त), K₂ B₁-3 Dn D₂-6 G₂ अछेति, Dc अहं (for

ऋच्छं)

11 ^a) K₂ तत्र, B₂ तत्तु Ś₁ K₁ ; D₂ T₁ धर्मज्ञ

T₂ G₂ त तु शुद्ध सुधर्मिष्ठ — ^b) B₂ स्वकुल (for मुद्गल)

K₄ D₁-3 शसितं, T₂ सत्यतैद्रिय (for सशितं) — ^c) Ś₁

K₁ ; दुर्वासो नृप दुर्वासाय — ^d) Ś₁ K D₁-3 ; तत्राथा

(D₁ ; 'प्य)भ्या ; T₂ स तमभ्या

12 ^a) Ś₁ मुनियत, K B Dc D₁ ; T₁ न (K₄ म)

नि, D₂ अनि, D₂ त्वनि (for चानि) S₁ K₁ ; B वेदा

— ^b) Ś₁ भारत (for पाण्डव) — ^c) T₁ परपाकारो (for

'पा वाचो) — ^d) G₁ विविध, G₂ M₂ विविधान् T₁

गिर (for मुनि)

13 ^a) T₂ G₁ देवाम् (for विप्रम्) — ^b) D₂ T G₁

M₁ मुनिसत्तम, G₂ ; 'पुगव — T₁ om (hapl.) 13^{od}

— ^c) B₁ M₁ अर्थाग्निम् D₂ इष्ट, M₂ अभि (for अत)

स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४
 प्रादात्स तपसोपात्तं क्षुधितायातिथिप्रती ।
 उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५
 ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयान्वितः ।
 बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्सस्यै च मुद्गलः ॥ १६
 भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
 अथानुलिलिपेऽङ्गानि जगाम च यथागतम् ॥ १७
 एवं द्वितीये संप्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
 आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुच्छोपजीविनः ॥ १८
 निराहारस्तु स मुनिरुच्छमार्जयते पुनः ।
 न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ १९
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संभ्रमः ।

सपुत्रदारमुच्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ २०
 तथा तमुच्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
 उपतस्थे यथाकालं पटुकृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २१
 न चास्य मानसं किञ्चिद्विकारं ददृशे मुनिः ।
 शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २२
 तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
 त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३
 क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ।
 विषयानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्प्रति ॥ २४
 आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
 मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २५
 श्रमेणोपार्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा ।
 तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६

— ^a) K₂ 4 B D G₂ द्विज (B₁ नृप^o) (for मुनि^o)
 14 ^o) K₄ T₁ मुनिर, B₁ मुद्गुर, D₁ मुने — ^b) B₄
 (m as in text) स्वकुल^o (for मुद्गल^o) — ^a) B D (except
 D₁₋₃ 4) T₁ G₁ पाथा (for वेद्या)
 15 ^o) D₁ T₁ प्रादात् (T₁ 'त्)त्, T₂ प्रदाय, M₂ प्रासा
 दात् (for प्रादात्स) Ś₁ K₁ 2 तापसोपात्त, B₂ 4 तपसो
 पात्त (sic), Dn D₄ 6 G₂ तापसायाश्च, D₅ मनसोपात्त — ^b)
 T G₁ 2 4 'तिथिप्रिय — ^a) Ś₁ D₂ D₃ स हृद^o; K₂ 2 G₁
 सुहृद^o; D₂ T G₄ M सुधृत^o
 16 ^a) B₄ सकल (m बलवत्), T₁ सर्वं हि (for रस
 वत्) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ 2 T₂ G₁ 2 'दित^o (for 'न्वित)
 — ^a) Ś₁ K₁ 2 T G₁ स (for च)
 17 ^a) Ś₁ K₁ 2 transp चान्न and सर्व — ^b) T₁ तनु
 (for तत) K₄ D₂ उच्छिष्टेनातराम्ना — After 17^{ab},
 K₄ ins

1185* शेषे****लिप्य हसन्नायनप्रधावति ।

नृत्यते धावते चैव बुद्धया तत्क्रोशते यथा ।

— ^o) B₁ 2 4 Dn G₂ अथाग लिलिपेऽङ्गानि (B₂ 4 G₂
 पंगानि, Dn₁ 'पेक्षेन), D₄ 6 अथांगानि लिपेऽङ्गानि — ^a)
 K₂ यथायुत्त B₁ 2 4 Dn D₄ 6 G₂ यथागतमगाश्च स
 18 ^a) G₂ 4 ततो (for एव) — ^b) K₁ पूर्व^o, K₂ G₁
 सर्वं, B₂ 4 Dn D₄ 6 T₂ G₂ यथा (for पर्व) — ^o) K₄
 T₁ आगत्य — ^a) K₁ D₂ 'जीवन

19 ^a) S₁ K₁ 2 transp तु and स K₄ D₁ च (for
 तु) — ^b) S₁ K D₂ D₁₋₃ 'मज्जयते — ^o) B₄ D₂ D₁

चैव — ^a) K₁ 2 दुर्बल; T₁ M₂ मुद्गल^o
 21 ^b) K₂ 4 B D₂ D₁₋₃ 2 T₂ G₄ 4 'सत्तम' — ^o)
 Ś₁ K₁ यथाकाम — ^a) D₂ 2 मुनिपुगव^o (for कृत^o)
 22 ^a) K₄ Dn₂ मनस कश्चिद्; B₂ G₁ मनस कश्चिद्,
 B₂ D₂ 2 T₁ M मनस किञ्चिद्; B₄ Dn₁ n₂ D₄ 6 T₂ G₂
 मनसा कश्चिद्, G₂ मानस किञ्चिद् — ^b) T₂ G₁ 2 विकारो
 दृश्यते मुने^o — ^o) K₂ 4 B₂ D₁ सत्त्व स (K₄ तु) D₂
 शुद्धस्य, T₁ सदृशो, G₁ शुद्धात्; G₂ 4 M ददृशे (for शुद्ध स)
 D₂ 2 तु (for स) Ś₁ K₁ 2 मत्त्वशुद्धस्य शुद्ध हि (K₄ तु)
 — ^a) D₂ ददृशं T₁ G₂ 4 M विशुद्ध (for ददृशे)
 23 ^a) G₁ मुनि (for तत) — ^b) K₁ तथा, K₂ 4
 B Dn D₄ 6 G₂ M₂ तत (for तदा)
 24 ^a) K₄ D₂ D₁ प्रणुवन् (for प्रणुवति) — ^b) Ś₁
 [आ]धत्ते, D₂ नादात्त, D₃ नादत्ते (for [आ]दत्ते) S₁ K₁₋₂
 D₂ वा (for च) K₄ यो दत्ते धर्ममास्थित^o — ^o) Hyper-
 metric! B₁₋₃ D (except D₁ 2) T₁ G₂ रसानुसारिणी;
 B₄ विषयास्वादिनी — ^a) Ś₁ कर्षत्यन्न, K₂ कर्षते च; D₂
 कर्षत्येन (for कर्षत्येव) G₁ रस Dn₂ कस्मात्स्वा न प्रवाधते;
 T₂ क्षरत्येव रस प्रति
 25 ^a) K₁ आहार; D₂ आहार (for आहार) — ^o)
 K₄ B₁ 2 D₂ Dn₂ G₂ वा (for च) — ^a) Ś₁ K₁ 2 D₂
 D₁₋₃ 2 T₁ M₂ [अ]प्येकाग्र, T₂ G₂ निग्रह, G₁ एकाग्र (for
 [अ]प्येकाग्र्य) B₁ निश्चित, B₄ 'क्षल (for 'क्षित)
 26 ^a) D₂ D₁ G₂ सक्त, G₂ दत्त — ^b) D₂ दुःखे
 B₂ तेजसा (for चेतसा) T₂ G₂ 4 न च दुःखेन चेतसा, M

प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
 इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ॥ २७
 दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 जितास्ते कर्ममिलोकाः प्राप्नोऽसि परमां गतिम् ॥ २८
 अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
 सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९
 इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
 देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३०
 हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
 कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
 समुपरोह संसिद्धिं प्राप्नोऽसि परमां मुने ॥ ३२
 तमेवंवादिनमृपिदेवदूतमुवाच ह ।
 इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनाम् ॥ ३३
 के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
 स्वर्गे स्वर्गसुखं किं च दोषो वा देवदूतक ॥ ३४
 सतां सप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३५
 यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्ब्रवीह्यविचारयन् ।
 श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६

दु ख (M₁ °स्व)युक्तेन चे°

27 °) Ś₁ K₁ ३ D_० स्म (for च) K_३ D_३ ३ T G₁ ३ ५
 M प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतश्च (T_३ °तोस्मि) — °) Ś₁ सत्येन (for
 समेत्य) B_३ समेत्य भरतर्षभ — After 27^{ab}, K₄ D_{1-३}
 ins

1186* सन्धिः समागमो नित्य सर्वपापहर स्मृतः ।
 while S (except G_३) ins

1187* पावनं परमं मन्ये दर्शनं ते महासुने ।
 — °) M₁ इन्द्रियाणां (for °याभि) G_५ M_३ इन्द्रियाणि
 मनोधैर्यं — °) K_५ D_३ ३ transp दम and शम

28 °) T₁ G_५ M₁ दयालुत्वः; G₁ तथा सत्यः; M_३ दयार्थस्व
 (for दया सत्य) — °) D_० सत्य (for सर्व) — After
 28^{ab}, K_५ D_{1-३} ins

1188* लोका समस्ता धर्मेण धार्यन्ते सचराचरा ।
 धर्मोऽपि धार्यते ब्रह्मन्ष्टतियुक्तात्मना स्वया ।,
 while S (except G_३) ins

1189* विशुद्धसत्त्वसपन्नो न त्वदन्योऽस्ति कश्चन ।
 29 °) K₁ विसृष्ट, B₁ ३ विशिष्ट ते — °) B_५ (m
 as in text) कामकृत्स्वर्गवासिनः — °) K_३ ५ D_० D_{1-३} T_३
 G_३ °व्रत

30 °) K_३ समुपास्थितः, T_३ प्रत्यपद्यतः; G₁ प्रत्यभाषत
 31 °) = 1 212 3^d, etc T₁ शोभिना, G_५ °नादिना
 — °) S₁ K D_{1-३} ३ विमानेन (for विचित्रेण) — °)
 Ś₁ D_३ T₁ G₁ तदा (for तथा)

32 °) Ś₁ K₁ ३ ५ B D_{1-३} विप्रर्षे, D_० विप्रर्षिर् — °)
 D_३ G_५ M कर्मनिर्जि (M₁ °मि) न — °) T₁ G_३ ५ M स्वसु°
 (for °समु) — °) K_५ B_३ नति (for मुने) G₁ सप्राप्तोमि

परां मुने

33 °) K_५ भगवत् (for भवता) — °) K_३ °वासिनः
 B_३ °वासिन

34 °) B_{३-५} D_n D_५ ० G_३ तत्र सुख, D_० स्वर्गफल
 K_३ ५ B₁ ३ D₁ ३ G₁ M_३ किंचिद्; D_० किं स्विद्; G_३ ५ किं
 तु; M₁ किं तु (for किं च) — °) K₁ ३ ५ D_३ T_३ दोषा
 Ś₁ K₁ ३ ५ °दूत के

35 °) K₁ B_३ D_n D₁ G_५ M₁ साप्तपद K_३ D_० D_n
 (by corr) D₁ T_३ G₁ मैत्रम् — °) D_३ प्राहुः K_५ T_३
 G₁ कुलोदिताः, T₁ M_३ ब्रह्मा, G_३ ५ M₁ °व्रता — °) Ś₁
 K D_० D_{1-३} ३ तु (for च) — °) K_३ विभो ब्रह्म, K_५ D₁ ३
 T भद्र प्रभो

36 °) K_{३-५} B₁ D_० D₁ ३ transp तथ्य and पथ्य
 T₁ तत्र (for तथ्य), and यत् (for च) — °) Ś₁ K₁ ३
 तत्त्व ब्रूहि, D_३ T_३ G₁ तद्ब्रूहि स्व, T₁ प्रब्रवीहि (for तद्ब्रवीहि)
 D_३ महात्मते, T_३ G₁ विचारयन् (for [अ]विचारयन्) — °)
 T_३ G₁ तदा (for तथा) — °) K₁ G_५ गिरां, T₁ G₁
 M गिर

Colophon — Major parvan S₁ K₁ ३ D_n T₁
 G_३ ५ आरण्य — Sub parvan K_३ ५ B D_० D_n ins
 D_{1-३} T₁ G_३ व्रीहिट्रौणिक, M_३ व्रीहिट्रौणोपाख्यान G₁
 (om sub parvan name) mentions only मुद्गलोपाख्यान
 — Adhy name M_३ देवदूतागमन — Adhy no
 (figures, words or both) D_n 258 (D_n 259), D₁
 261, T₁ G_५ M 250 (M_३ 252), T_३ G₁ 247, G_३
 249 — Śloka no D_n 36

२४७

देवदूत उवाच ।

महर्षेऽकार्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
संप्राप्तं बहु मन्तव्यं विमृशस्यबुधो यथा ॥ १
उपरिष्ठादसौ लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वदेवयानचरो मुने ॥ २
नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३
धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः ।
दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहतलक्षणाः ॥ ४
तत्र गच्छन्ति कर्माभ्यं कृत्वा शमदमात्मकम् ।

लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिरासेविताभूमिः ॥ ५
देवाः साध्यास्तथा विश्वे मरुतश्च महर्षिभिः ।
यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६
एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।
भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां हिरण्मयः ।
मेरुः पर्वतराज्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८
नन्दनादीनि पुण्यानि विहारः पुण्यकर्मणाम् ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णभयं तथा ॥ ९
वीभत्समशुभं वापि रोगा वा तत्र केचन ।

247

1 °) B₂ 4 Dn D₂ 6 G₂ आर्यबुद्धि (with hiatus!),
T₁ पात्रसुख्य, T₂ [S]कल्पबुद्धि — °) K₄ D₂ 3 G₂ अत्
(for य) — °) S (except G₂) 'स प्रतिपत्त (T₁ 'वक्त)भ्य
— °) Ś₁ B₂ Dc विमृष; K₁₋₃ B₁ Dn₂ n₂ D₂ 6 विमृष्य,
D₁ विमृक्ष्य, D₂ विमृज्य — After 1, K₄ D₁₋₃ ins

1190* नन्दनादीनि रम्याणि तत्रोद्यानानि मुद्गल ।

सर्वकामफलैर्बुद्धैः शोभितानि समन्ततः ।

[Of 9]

2 °) B₁ 2 Dc Dn D₂ 6 G₂ च स्वरः; B₂ D₂ T G₁ 2 4
M अय (for असौ) — °) K₄ D₂ सञ्जक, B₄ शब्दित (for
सञ्जित) T₁ य स्वर्गं हृति सञ्जित

3 °) Ś₁ चैव, K₁ धैर्यं, K₂ चर्या, Dc पुसा; D₁₋₃ 5
मर्या (for पुसो) — °) K₄ याचका (for याजिन)
— °) T₁ नाहता D₁ 2 सेनास् (for चैव)

4 °) B₂ हि पुरुषाः; T G₁ 4 M₂ महात्मान (for
जिता) — °) B₄ T₁ G₂ 4 M जितैर्द्विया (for विमत्सरा)
— °) K₂ D₂ T₁ G₂ 4 परा (for रता) Ś₁ K₂ 4
प्रजा, K₁ यज्ञा, K₂ D₂ 3 5 प्राज्ञा; Dc D₁ मर्या; T₁
G₂ 4 M₁ नित्य (for पुस) — °) B₁ शूरास्तेजोमया शुभा;
B₂₋₄ D (except D₂ 5) G₂ M₂ शूराश्चाहतलक्षणा, T
G₁ 2 4 श्राहितल

5 °) K₂ ते कर्म, B₁₋₃ Dn D₂ 6 T₁ G₂₋₄ धर्माभ्य;
D₂ 3 कृवाभ्य, M₂ धामात्र (for कर्माभ्य) — °) S₁ राम

109

दमादिक; B₁ G₁ 4 M दमशमात्मक — °) K₄ Dc D₁ 6
पुण्यकृतान्, M₂ तमान् — °) B₂ चरितात्मभि, B₂ 4
Dn D₂ 6 G₂ चरिताभूमि; Dc सेवितात्मभि, T₁
'चरित रूप

6 °) Dc महर्षय, D₁ T₁ M सहर्षिभि B Dn D₂ 6
G₂ तथैव च महर्षय — °) K₁ T₂ G₂₋₄ यामायामाश्च, K₄
Dc₂ T₁ G₁ यमो धाता च, D₁ यामा चामाश्च B₄ सौकुल्य
(for मौद्गल्य), of v1 13° — B₂ om (hapl) 6^d-13°
— After 6, K₂ (line 2 in marg sec m) ins

1191* देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा परा गति ।

न दुःखमसुख चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ।

7 B₂ om 7 (cf v1 6), K₂ om 7^{ab} — °) Ś₁
K₁ 2 D₂ एव; T₂ एतद्; G₂ येषां (for एषां) T₁ एते देव-
निकायास्ते — D₂ om (? hapl) from 7^b up to योजना
ना in 8^b — °) K₂ ततो वै, T₁ भ्राजत (for भास्वन्त)
— °) K₄ स्पृता (for शुभा)

8 B₂ om 8 (of v1 6), D₂ om up to योजनाना
(of v1 7) — °) B₂ 4 Dn Dc T₂ G₂ 2 योजनानि
— °) D₂ 4 G₂ 4 अत्र; Dc G₂ तत्र (for यत्र) K₂ मेरुः
पर्वतराजान, T₁ मेरो पर्वतराजस्य

9 B₂ om 9 (of v1 6) — °) T₂ चत्वारि (for
पुण्यानि) — °) K₁ T₂ विहार T₁ कर्मण — °) Ś₁
K₁ 2 न क्षुत्तुष्णे न च ग्लानिर् — °) B Dn D₂ 6 G₂ M₂
शीतोष्णे, T₂ G₁ ष्णौ, M₁ ष्ण (for ष्ण)

10 B₂ om 10 (of v1 6) — °) T₁ अश्विग, T₂

मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १०
 शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
 न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११
 ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।
 सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १२
 तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
 कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १३
 न च स्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।
 तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ १४
 न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
 पर्युह्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मक्षेत्रं विधाश्च ते ॥ १५

G₁ वाह्युभ (fo1 अह्युभ) Ś₁ K₂ D₁ M₁ चापि, B₁ चैव (fo1 वापि) — ^b) D₂ ६ न च (fo1 तत्र) B (B₂ om) D₀ D_n D₄ ६ T₁ G₂ M तत्र किञ्चिन्न (T₁ 'च न) विद्यते, T₂ G₁ २ ४ रोगो वा तत्र कश्चन — ^c) T₂ G₁ सर्वशो — ^d) Ś₁ च सर्वत; D₁ च मातृ, T₁ समतत, T₂ G₁ २ ४ M₁ च वायव* (for च सर्वश*)

11 B₂ om 11 (of v l 6) — ^a) D₀ गन्धा* (for शब्दा) T₂ G₂ ४ M शब्द[ ] श्रुतिमनोग्राह्या* — ^b) Ś₁ श्रूयते (for सर्वतस्) — K₄ om (hapl) 11^c-16^d — ^d) Ś₁ D₀ D₂ G₁ ४ M नायास परिदेवन (D₀ 'ने, D₂ M 'ना), K₁ २ नायासपरिदेवन; T G₂ 'परिदेवना

12 K₄ B₂ om 12 (of v l 6, 11) — ^a) D₂ न ईर्ष्यां तु (for ईदृश स) K₁ D₂ स मुनेर्, T₂ सुमनो* (for स मुने) — ^b) Ś₁ K₂ सुकर्म*; B₄ T G₁ २ ४ M₂ स्वधर्म — ^c) D₁₋₂ M पुरुष* T₁ सुकृतस्तत्र पुरुष — ^d) K₁ D₀ D₂ २ T₁ M₁ सभवति, D₁ सचरति D₂ 'कर्मसु

13 K₄ om 13 (of v l 11), B₂ om 13^{ab} (of v l 6) — ^a) K₂ D₀ तेजसानि — ^b) D₀ 'युज्यता (for 'पद्यताम्) — ^c) G₄ धर्म (for कर्म) B₄ सौकुल्य (for मौद्ग) — ^d) B₂ [अ]त; D₂ तु, D₂ च, D₂ [अ]पि (for [च]त)

14 K₄ om 14 (of v l 11) — ^a) T₂ G₁ चा (for च) Ś₁ K (K₄ om) D₀ D₁₋₂ ६ न स्वेदो न च दौ*, B D_n D₄ ६ G₂ २ M न सस्वेदो न दौ* — ^b) Ś₁ K₁ २ पुरीषो B M₁ वा (fo1 च) — ^c) D₂ २ पृथा Ś₁ K (K₄ om) D₀ D₁₋₂ (by transp) च न, G₁ तु न T₁ जरा (fo1 रजो) — ^d) T₁ न बाधा (for बाधते) G₁ बाधते नाधयो मुने, G₂ ४ बाधते हि तपोधन

ईर्ष्याशोककृमापेता मोहमात्सर्ववर्जिताः ।
 सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ति महामुने ॥ १६
 तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुंगव ।
 उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ॥ १७
 पुरस्ताद्ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः ।
 यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८
 ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
 तेषां लोकाः परतरे तान्यजन्तीह देवताः ॥ १९
 स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे ।
 न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्चर्यमत्सरः ॥ २०
 न वर्तयन्त्याहुतिमिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ।

15 K₄ om 15 (of v l 11) — ^a) B₁ ४ G₁ न म्लायति, D₂ (by transp) म्लायति न G₁ सर्वा (for तेषां) — ^c) K₂ D₂ पर्युज्यते, B₁ D₀ प्रयुज्यते, B₂₋₄ D₀ D_n D₄ ६ G₂ सयुज्य (B₂ २ 'ज्य)ते, D₂ पर्यटति; T₁ G₁ ४ पर्युह्यते, T₂ G₂ समू (G₂ 'मु)ह्यते — ^d) K₂ B D_n D₄₋₅ G₂ ब्रह्मक्षेत्रविधेश, D₀ 'क्षेत्रविधेश D₂ २ T₁ G₂ ४ M हि (fo1 च) B₁ ता*, B₂ D₁ ये (fo1 ते)

16 K₄ om 16 (of v l 11) — ^a) Ś₁ K₁ D₀ D₂ 'कृमोपेता; T₁ 'मोहकृमा*, G₁ 'शोकसमो* — ^b) T₁ मद* — ^d) B D_n D₄ ६ T₁ G₂ वर्तयते M₂ मनोरमा* (for महा*)

17 ^a) T₁ तेषा तथा विमानाना — ^c) B₂ २ D (except D₁₋₂) G₂ लोकस्य (for शक्र*) — ^d) D_n २ D₄ ६ G₂ लोका दिव्या गुणा*, T G₂ ४ M लोको 'न्वित; G₁ दिव्यो लोकगुणान्वित

18 ^a) T₁ G₄ परितो; T₂ G₁ परस्ताद्; G₂ M परतो (for पुरस्ताद्) Ś₁ B₂ २ D_n 1 ब्रह्मण S (except G₂) तस्य (for तत्र) — ^b) S (except G₂) लोकस्तेजोमय शुभ* — ^d) D₀ सुखै (for शुभै*) B₄ पूता स्व स्वैस्तु कर्मभि*

19 ^a) K₂ B₄ D₂ ऋषयो, T₁ मानवा (for ऋभवो) — T₁ om 19^c-22^b, K₄ G₁ om (hapl) 19^{cd} — ^c) K₁ २ G₂ लोक*; B₄ D₀ D_n 1 G₄ लोकात् S₁ K₁ २ परतरस् — ^d) K₂ क्षरतीह, G₄ D₁ २ जयतीह

20 T₁ om 20 (of v l 19) — ^a) D₀ वा (for ते) B₁ २ D₂ G₂ भास्वतो — ^b) M कामदुह — ^c) Ś₁ h₁ २ D₁₋₂ २ धी (for स्त्री*) — ^d) Ś₁ D₀ लोकैश्चर्यमत्सरा*; G₁ २ ४ M भोगै (G₁ लोभ)भयमत्सर*

21 T₁ om 21 (of v l 19) — ^a) D₂ (by corr)

तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥ २१
 न सुखे सुखकामाश्च देवदेवाः सनातनाः ।
 न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २२
 जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
 न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ २३
 देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा ।
 दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४
 त्रयस्त्रिंशदिमे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
 गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २५
 सेयं दानकृता व्युष्टिरत्र प्राप्ता सुखावहा ।
 तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६

एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
 गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे ॥ २७
 कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।
 न चान्यत्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८
 सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
 सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९
 असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः ।
 यद्भवत्यवरे स्थाने स्थिताना तच्च दुष्करम् ॥ ३०
 संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
 प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१
 आ ब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ।

ते (for n) G₁ वर्तयत्याहुतिभिस्ते, M न वर्तयत्याहुतिस्ते
 — °) T₂ G₂ ५ ते न चा, G₁ न च च, M न चापि (for ते
 नापि) K₃ B₂ D₂ ५ G₁ ५ भोजिन D₂ ते नानामृतभो
 जिन — °) B₁ रूपिण (for सूतय)

22 D₄ om 22^a-23^b T₁ om 22^a (of v l 19)
 — °) K₄ निमेषा, T₂ G₁ ५ नासुखा, G₄ M नासुखे (for
 न सुखे) B₂ ५ D_n D₅ G₂ ते (for च) B₁ न च सुखे
 सुखकामा — °) K₄ न कल्पे परिवर्तते; T₁ न कल्पपरिवृत्तेषु,
 T₂ न वर्तते

23 D₄ om 23^a (of v l 22) — °) K₁ D₂ T₂
 G₁ ५ जरामृत्यु, K₄ D₂ ५ G₂ जरामृत्यु — °) Ś₁ K₁ ५
 तथैव, M₂ सुखानि (for सुख न) K₃ D₂ D_{n1} D₂ ५ ५ ५
 T₂ G₂ हर्षे (K₂ र्ष, D₂ र्ष) प्रीतिसुख न च, D_{n2} हर्षे
 प्रीति कथचन, T₁ G₁ ५ M₁ हर्षे (G₂ M₁ र्षे) प्रीतिसुखानि
 च — °) D₁ च दुःख (for दुःख न) K₃ D₂ T₁ M₁
 असुख; G₁ वासुख (for न सुख) Ś₁ K₁ ५ चास्त्रि; K₃
 B₁₋₃ D₂ T₁ G₁ ५ ५ M₁ चापि (for चापि) T₂ दुःख
 वाप्यसुख चापि

24 °) K₁ T₁ पुरा (for परा) — °) T₂ पुष्पोपमा
 परा सिद्धिर — °) Ś₁ K₁ D₂ अकाम्या का

25 °) Ś₁ K₁ ५ अभी (for इमे) K₃ ५ B D T₂
 G₁ ५ देवा (D₁ भावा) (for लोका) — °) N
 T G₁ ५ येषां (K₄ तेषां) (for शेषा) — °) T नियतैर् T
 दातैर्, G₁ दातैर् (for श्रेतैर्) — °) T₂ G₁ दातै (for
 दानै) T₂ वृद्धि (for विधि)

26 °) T₂ सेय दानवता वीर — °) K D₂ D₁ ५ ५
 त्वया, T G₁ अनु (for अत्र) Ś₁ त्वया प्राप्ता अनुत्तमा; B

D_n D₂ ५ ५ अनुप्राप्ता सुख त्वया — Ś₁ om 26^a-27^b
 — °) D₂ प्रकृतैर् K₃ तां भुङ्क्ष्व सुकृतेनाद्य

27 Ś₁ om 27^a (of v l 26) — °) G₂ ५ एव (for
 एतत्) K₄ D₂ G₁ स्वर्गफल — °) S₁ K₁ ५ ते प्रोक्ता (by
 transp), K₃ D₂ S (except G₂) प्रोक्तास्ते; B₁ भोग्यास्ते
 K₄ D₁₋₃ उक्ता गुणास्ते स्वर्गस्य

28 °) B₁ तात, T₁ G₁ तस्य (for तत्र) — °) B₁
 सृज्यते Ś₁ K₁ ५ D₂ तत् (for यत्) K₄ यत्फल भुज्यते
 दिवि — °) B₁ मूलभेदेन; G₂ सूत्रछेदेन

29 °) G₁ तत्र (for सोऽत्र) — °) T₁ तस्याध- (for
 तस्यान्ते) K₄ D₁ ५ गमन (for पतन) — °) T G₂ ५
 M₁ सहसा (for पतन) B₄ D₂ यत्र, D₂ तच्च, T₂ य च
 G₁ सहस्रावक्ष मुद्गल

30 °) Ś₁ K D₂ D_{n2} D₂ T₁ G₁ असतोषपरीतापो
 (K₁ ५ D₂ D₂ पौ; T₁ नां) — °) K₃ ५ D₂ ५ दीप्ततरां
 श्रिय, D₂ वीसा परश्रिय, T₁ G₂ ५ M वीसां परश्रिय; T₂ G₁
 परगतां श्रिय — °) T₁ M तद् (for यद्) Ś₁ K₁ ५ D₁
 त्वमरस्थाने, K₃ त्वरम; D_{n2} D₄ ५ त्वधरे स्थाने, D₂ त्वधरे
 स्थाने, T₁ त्यातुले ज्ञाते, T₂ G₁ ५ ५ त्व (G₁ त्या) तुले स्थाने;
 M त्यातुरे स्थाने — °) B₁ यच्च; B₂ ५ D_n D₄₋₆ G₂ तत्सु,
 D₂ चेन्न (for तच्च) Ś₁ K₁₋₃ दुःखद, T₂ G₁ ५ ५ दुष्कृत,
 M₁ दुष्पह (for दुष्करम्)

31 °) S₁ मोहाक्ष — °) K₄ D₂ ५ स- (for च)
 — °) K₃ D₂ G₁ अम्ला, M₂ प्रमादेषु (for प्रम्ला) D₁
 हु, T₁ हि (for च) D₂ मानेषु; D₁ पुण्ये (for माल्ये)
 — °) G₂ ५ M तस्मात् (for तत) B₂ D₁ प्रपतितोर्; G₁
 पियतिपोर् D₁ मृश, T₂ श्रय (for भयम्) T₁ तस्याध

नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२
 अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
 शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३३
 तत्रापि सुमहाभागः सुखभागभिजायते ।
 न चैत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
 कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥ ३५
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
 तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ॥ ३६

व्यास उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृशे धिया ।
 विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ३७
 देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।
 महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ३८
 पतनं तन्महदुःखं परितापः सुदारुणः ।
 स्वर्गभाजश्च्यवन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥ ३९
 यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
 तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४०

पततो भय

32 °) S₁ K D₀ D₁₋₃ १ भुवनाद् — °) B₄ मौकुल्य
 — °) Ś₁ K₁ ३ B₃ ४ D₁ G₁ नाक(G₁ देव)लोकेषु कृं,
 T₁ G₄ M₂ नाग(T₁ देव)लोके सुं — °) T₁ M₁ मित्ता,
 G₂ ४ M₂ मता (for नृणाम्)

33 °) K₁ अन्यस्वय (for अयं त्वन्यो) K₃ स्वलोपो
 गुण, K₄ B₂ ४ D₀ D₁ ४ त्वन्यो गुण, B₁ तुल्यो गुण (for
 त्वन्यो गुण) — °) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ T₁ सर्वं (for स्वर्गं)
 S₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ गुणै (for मुने) — °) K₄ D₃ T G₁ ३ ४
 M₂ सु(T₁ हुं)खानुं — °) Ś₁ K₁ ३ मानुषेषु Ś₁ प्र, S
 (except G₃) [ए]व (for [उ]प)

34 T₁ om 34^{ab} — °) K₃ B₁ T₂ G₁ M₂ सुमहा
 भागः, B₂₋₄ D₀ D_n D₁₋₄ ३ G₃ स महाभाग (D₂₋₄ G₃
 न) — °) Ś₁ K₁ ३ B₄ D₀ T₂ अपि (for अभि-) K₄
 D₃ सुखभो(D₃ भा)गी हि जायते; G₂ ४ कुले महति जा
 — °) D₀ G₁ M स; T₁ सु (for स-) — °) Ś₁ प्राप्सो-
 धमतां तत (sic), T₂ गच्छत्यधमतद्रित — After 34,
 M₁ ins

1192* तत्र गत्वा निवर्तन्ते न बुधा योगिनस्तथा ।

35 °) T₂ G₁ लोके (for कर्म) — °) D₁ G₁ (sup
 in as in text) [उ]पयुज्यते — °) Ś₁ K₁ ३ D₂ असौ
 परा, K₄ D₃ अतो परा, T₁ तु स स्मृत T₂ भोगभूमिर
 स्मृता — After 35, D₃ ins 1193*

36 °) S₁ K₁ ३ D₀ यन्मां स्व परिपृच्छसि; M₁ यन्मा
 पृच्छति मुद्गल — °) T₂ G₁ ३ तत्र (for साधु) B₃ D₁ ३
 G₄ गच्छामि, G₁ च

37 S₁ K₃ श्रीव्यास (for व्यास उ) — °) T₁ G₂ ४
 M एवमुक्तस् (for एतच्छ्रुत्वा) S₁ K₁ ३ च (for तु) — °)
 Ś₁ K₁ ३ B₁ ४ D_n D₄ ३ विममृशे - ३ ३ D₀ विमृशते,
 T₁ स विमृशद्; G₂ ४ सोवि(M₁ °) S₁ K₁ ३

B₁₋₃ D_n ३ ns D₃ विमृष्य च, D₀ विमृशत, M₂ विमृष्यत
 38 Before 38, M₁ ins मुनि — °) K₃ D₀ D₃
 महादोषेण B₁ वाक्य (for कार्यं) — °) D₀ स्वर्गे न
 K₂ ३ D₁ ३ च (for वा)

39 G₂ om (hapl) 39^a-40^b — °) Ś₁ K₁ ३ ४
 D₃ T₂ G₁ पतनात्; K₃ B D₀ D_n D₁ ३ ४-६ G₃ नति; T₁
 तां तन्, M ता तु (for न तन्) B₂ ४ D₀ D_n D₂₋₆ T
 G₄ महादुःख — °) K₃ ४ D₁ ३ परिताप, G₁ पततोपि
 Ś₁ K B₂₋₄ D₀ D₁ ३ सुदारुण — °) Ś₁ K₁₋₃ T₁ [अ]मु
 वति, B₂ D₀ D_n D₁₋₆ G₃ चरति, D₀ भवति, D₃ (by
 corr) G₄ पतति, T₂ स्रवति (for च्यवन्ति)

40 G₂ om 40^{ab} (of v 1 39) — °) D₁ T₁ G₄
 M व्यथन्ते K₃ B₂ D₀ G₄ च (for वा) T₂ G न च्यवति
 पतत्वित (G स्मृत) — °) G₁ ततोह B₄ अन्यप्र; T₁
 अन्यत्तन् (for अत्यन्त) — °) Ś₁ जन, K B₄ D₁₋₃ ३
 अर्जं (for मार्गं) B₂ माचिर (for केवलम्) — D_n (1)
 ins after 40 D₃, after 35

इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
शिलोज्ज्वृत्तिमुत्सृज्य शममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४१
तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाश्चनः ।
ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४२
ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य चर्द्धिमनुत्तमाम् ।
जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ॥ ४३
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ४४

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःसुखानन्तरं सुखम् ।
पर्यायेणोपवर्तन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ४५
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
वर्षात् त्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्ब्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ समाप्त त्रीहिट्रौणिकपर्व ॥

२४८

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्बहुमुगेऽरण्ये रममाणा महारथाः ।

काम्यके भरतश्रेष्ठा विजहुस्ते यथामराः ॥ १
प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः ।

(for इत्युक्त्वा स) — ^b) K₂ B₁ G₁ विसृज्य D₀ च, G₁
वै (for तम्) — ^c) B₁₋₃ D (except D₁ s s) G₂ वृत्ति
धर्मात्मा

42 42^a=(var) GItā (Vulg) 12 19 — 42^b=ibid
6 8 — ^o) Ś₁ K₁ s ज्ञानशुद्धेन योगेन — ^d) M₂ ज्ञान-
नित्यो — After 42, K₄ D₁₋₃ ins

1194* निगृहीतेन्द्रियग्राम समयोजयदात्मनि ।

युक्तचित्तस्य सथात्मानं युयोज परमेश्वरे ।

43 ^a) G₁ ध्यानयोगे T₁ फल; G₄ चर (for बल)
D₂ G₂ M₁ योगबल लब्ध्वा, T₂ योगे मनो बध्वा, M₂
ज्ञानयोगफल लब्ध्वा — ^b) K₄ D₂ वृद्धिम्, B Dn D₁ s s
T G बुद्धिम्; D₂ ऋद्धिम् (for चर्द्धिम्) D₁ च उत्तमो (for
अनु) — ^o) Ś₁ वृद्धि; K₂ B₁ ऋद्धि (for सिद्धि) — ^d)
B₄ निर्वेद (for निर्वाण)

44 T₁ om 44^{cd} — ^o) D₂ राज्यास्यात्तात्, G₂ राज्या
स्थिरात्

45 ^o) Ś₁ K₁ s M₂ णोपवर्तते (M₂ ते), K₄ D₂ s
णैव वर्तते; B₁₋₃ D₀ Dn D₄ s T₁ G₂ णोपमर्पति (Dn T₁
ते), T₂ G₁ णोपगच्छते (G₁ तित), G₂ s णानुवर्तते — ^d)
S₁ K₁ s B₂ नर नेमिचरा, K₄ (m as in text) D₂ (sup
in sec m) नर नेमिपरा; B₂ D₀ रथ नेमिनरा, D₂ T₂ G₁
नरा नेमिचरा (T₂ गता, G₁ मरा), T₁ नराज्ञेवमरा

46 ^b) B₁ लप्स्यसे, D₀ प्राप्स्यसे

47 T G₁ om the ref — ^a) B₂₋₄ Dn₁ ns स एव
सुख्वा (by transp) D₂ T G₁ तु (for स) — ^b) M₁
ब्यास सत्यवतीसुत — 47^{cd}=1 1 55^{cd} — 47^e=1
107 23°

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₂ G₂ s
आरण्य — Sub parvan N G₂ श्रीहि (K₄ om श्रीहि)
द्रौणिक, followed (except in B₂ D₂) by समाप्त; T G₂
श्रीहिद्रौ (T₂ द्रौ) णोपाख्यात G₁ (om sub parvan name)
mentions only सुद्रोपोपाख्यात — Adhy name M₂
श्रीहिद्रौणमोक्षस्तुति — Adhy no (figures, words or
both) Dn 259 (Dn₂ 260), D₁ 262, T₁ G₄ M
(M₂ inf in) 251 (M₂ ong 254), T₂ G₁ 248,
G₂ 250 — Śloka no Dn 51 (Dn₂ 50), D₁ 58

After adhy 247, D₀ Dn D₁ s s G₂ ins two
addl adhy given in App I (No 25), compris-
ing the famous Durvāsas episode, which, as may be
seen, is a clear interpolation

248

1 ^a) Ś₁ K₁ s s रम्ये (for ऽरण्ये) — ^b) K₄ B₁₋₃

नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२
 अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
 शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३३
 तत्रापि सुमहाभागः सुखभागमिजायते ।
 न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
 कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥ ३५
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
 तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ॥ ३६

व्यास उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विमृशे धिया ।
 विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ३७
 देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।
 महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ३८
 पतनं तन्महदुःखं परितापः सुदारुणः ।
 स्वर्गभाजश्च्यवन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥ ३९
 यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
 तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४०

पततो भय

32 ^{a)} Ś1 K Dc D1-3 ^{b)} भुवनाद् — ^{b)} B4 मौकुल्य
 — ^{c)} Ś1 K1 2 B3 4 D1 G1 नाक(G1 देव)लोकेषु कृं,
 T1 G4 M2 नाग(T1 देव)लोके सुं — ^{d)} T1 M1 मिता,
 G2 4 M2 मता (for नृणाम्)

33 ^{a)} K1 अन्यस्वय (for अय स्वन्यो) K3 स्वलोपो
 गुण, K4 B2 4 Dc D1 4 स्वन्यो गुण, B1 तुल्यो गुण (for
 स्वन्यो गुण) — ^{b)} Ś1 K1 2 D1 3 T1 सर्वं (for स्वर्गं)
 Ś1 K1 2 4 D1 3 गुणै (for मुने) — ^{c)} K4 D3 T G1 2 4
 M2 सु(T1 हु)खानु — ^{d)} Ś1 K1 2 मानुषेषु Ś1 प्र, S
 (except G3) [ए]व (for [उ]प-)

34 T1 om 34^{ab} — ^{a)} K3 B1 T2 G1 M2 सुमहा
 भाग, B2-4 Dc Dn D1-4 6 G3 स महाभाग (D2-4 G3
 ग) — ^{b)} Ś1 K1 2 B4 Dc T2 अपि (for अभि) K4
 D3 सुखभो(D3 भा)गी हि जायते, G2 4 कुले महति जां
 — ^{c)} Dc G1 M स, T1 सु (for स-) — ^{d)} Ś1 प्राप्तो
 धमता तत (sic), T2 गच्छत्यधमतद्रित — After 34,
 M1 ins

1192* तत्र गत्वा निवर्तन्ते न बुधा योगिनस्तथा ।

35 ^{a)} T2 G1 लोके (for कर्म) — ^{b)} D1 G1 (sup
 len as in text) [उ]पयुज्यते — ^{d)} Ś1 K1 2 D2 असौ
 परा; K4 D3 अतो परा, T1 तु स स्मृतं T2 भोगभूमिरसौ
 स्मृता — After 35, D3 ins 1193*

36 ^{b)} Ś1 K1 2 Dc यन्मां त्व परिपृच्छसि, M1 यन्मा
 पृच्छति मुद्गल — ^{d)} T2 G1 2 तत्र (for साधु) B3 D1 3
 G4 गच्छामि, G1 व

37 Ś1 K3 श्रीव्यास (for व्यास उ) — ^{a)} T1 G2 4
 M एवमुक्तस्य (for एतच्छ्रुत्वा) Ś1 K1 2 च (for तु) — ^{b)}
 S1 K1 2 B1 4 Dn3 D4 6 विमृश्ये, B2 3 Dc विमृशते,
 T1 स विमृशद्, G2 4 सोवि(M1 प)मृशद् — ^{c)} S1 K1 2

B1-3 Dn2 n3 D6 विमृश्य च, Dc विमृशत, M2 विमृश्यत
 38 Before 38, M1 ins मुनि — ^{c)} K3 Dc D3
 महादोषेन B1 वाक्य (for कार्य) — ^{d)} Dc स्वर्गे न
 K2 3 D1 5 च (for वा)

39 G2 om (hapl) 39^a-40^b — ^{a)} Ś1 K1 2 4
 D3 T2 G1 पतनात; K3 B Dc Dn D1 2 4-6 G3 नति; T1
 ता तन्, M तां तु (for न तन्) B2 4 Dc3 Dn1 D2-6 T
 G4 महादुःख — ^{b)} K3 4 D1 3 परिताप, G1 पततोपि
 Ś1 K B2-4 Dc1 D1 3 सुदारुण — ^{c)} Ś1 K1-3 T1 [अ]भु
 वति, B2 Dc1 Dn D1-6 G3 चरति; Dc3 भवति, D3 (by
 con) G4 पतति, T2 स्रवति (for च्यवन्ति)

40 G2 om 40^{ab} (cf v1 39) — ^{b)} D1 T1 G4
 M व्यथते K3 B4 Dc G4 च (for वा) T2 G न च्यवति
 पतस्वित (G त्युत) — ^{c)} G1 ततोह B4 अन्यत्र, T1
 अन्यत्तन् (for अत्यन्त) — ^{d)} Ś1 जन; K B4 D1-3 5
 अर्जं (for मार्गं) B2 माचिर (for केवलम्) — Dn (1)
 ins after 40 D3, after 35

1193*

मुद्गल उवाच ।

महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिता ।
 निर्दोष एव यस्स्वन्यो लोकं त प्रवदस्व मे ।

देवदूत उवाच ।

ब्रह्मण सदनादूर्ध्वं तद्विष्णो परम पदम् ।
 शुद्ध सनातन ज्योति पर ब्रह्मेति यद्विदुः ।
 न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मका । [5]
 दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैरभिद्रुता ।
 निर्ममा निरहकारा निर्द्वेदा स्यतेन्द्रिया ।
 ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवा ।

[N B Some printed ed wrongly read these lines
 after 35 (of D3 above)]

41 Before 41, B4 ins व्यास उ — ^{c)} B1 एवमुक्त्वा

इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
 शिलोञ्जवृत्तिमुत्सृज्य शममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४१
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४२
 ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य चर्द्धिमनुत्तमाम् ।
 जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ॥ ४३
 तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
 राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ४४
 इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २४७ ॥ समाप्त त्रीहिद्रौणिकपर्व ॥

सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् ।
 पर्यायेणोपवर्तन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ४५
 पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
 वर्षात् त्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
 जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४७

२४८

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्बहुमृगोऽरण्ये रममाणा महारथाः ।

काम्यके भरतश्रेष्ठा विजहुस्ते यथामराः ॥ १
 प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः ।

(for इत्युक्त्वा स) — ^b) K₂ B₁ G₁ विसृज्य Dc च, G₁
 वै (for तम्) — ^c) B₁₋₃ D (except D₁ s s) G₂ वृत्ति
 र्धमांसा

42 42^a=(var) Gitā (Vulg) 12 19 — 42^b=ibid
 6 8 — ^c) Ś₁ K₁ s ज्ञानशुद्धेन योगेन — ^d) M₂ ज्ञान
 नित्यो — After 42, K₄ D₁₋₃ ins

1194* निगृहीतेन्द्रियग्राम समयोजयदारमनि ।
 युक्तचित्त तथास्मान युयोज परमेश्वरे ।

43 ^a) G₁ ध्यानयोगे T₁ फल; G₄ वर (for बल)
 Dn₂ G₂ M₁ योगबल लब्ध्वा, T₂ योगे मनो बध्वा; M₂
 ज्ञानयोगफल लब्ध्वा — ^b) K₄ D₃ वृद्धिम्, B Dn D₁ s s
 T G वृद्धिम्; D₆ ऋद्धिम् (for चर्द्धिम्) D₁ च वृत्तमां (for
 अनु) — ^c) Ś₁ वृद्धि; K₂ B₁ ऋद्धि (for सिद्धि) — ^d)
 B₄ निर्वेद (for निर्वाण)

44 T₁ om 44^{cd} — ^e) D₃ राज्यस्यांतात्; G₂ राज्या
 स्थिरात्

45 ^c) Ś₁ K₁ s M₂ गोपवर्तेत (M₂ ते); K₄ D₂ s
 नेत्र वर्तते; B₁₋₃ Dc Dn D₄ s T₁ G₂ गोपसर्पति (Dn T₁
 ते); T₂ G₁ गोपगच्छते (G₁ ति), G₂ s गालुवर्तते — ^d)
 S₁ K₁ s B₄ नर नेमिचरा; K₄ (m as in text) D₃ (sup
 lin sec m) नर नेमिपरा, B₃ Dc रथ नेमिनरा, D₆ T₂ G₁
 नरा नेमिचरा (T₂ गता, G₁ मरा); T₁ नराज्ञेवमरा

46 ^b) B₁ लप्स्यसे, Dc प्राप्स्यसे

47 T G₁ om the ref — ^a) B₂₋₄ Dn₁ n₂ स एव
 सुख्वा (by transp) D₂ T G₁ तु (for स) — ^b) M₁
 व्यास सखवतीसुत — 47^{cd}=1 1 55^{cd} — 47^e=1
 107 23^e

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₂ G₂ s
 आरण्य — Sub parvan N G₂ श्रीहि (K₄ om श्रीहि)
 द्रौणिक, followed (except in B₂ D₂) by समाप्त; T G₂
 श्रीहिद्रो (T₂ द्रौ) गोपाख्याय G₁ (om sub parvan name)
 mentions only सुदुलोपाख्याय — Adhy name M₂
 श्रीहिद्रोणमोक्षस्तुति — Adhy no (figures, words or
 both) Dn 259 (Dn₂ 260), D₁ 262, T₁ G₄ M
 (M₂ inf lin) 251 (M₂ orig 254), T₂ G₁ 248,
 G₂ 250 — Śloka no Dn 51 (Dn₂ 50), D₁ 53

After adhy 247, Dc₁ Dn D₁ s s G₂ ins two
 add adhy given in App I (No 25), compris
 ing the famous Durvasas episode, which, as may be
 seen, is a clear interpolation

248

1 ^c) Ś₁ K₁ s s रन्त्ये (for ऽरण्ये) — ^b) K₄ B₁₋₃

यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २
पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महावनम् ।
विजह्नुरिन्द्रप्रतिमाः कंचित्कालमरिंदमाः ॥ ३
ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परतपाः ॥ ४
द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दोरनुज्ञया ।
महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५
ततस्तु राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्महायशः ।
विवाहकामः शाल्वेयान्प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥ ६
महता परिबर्हेण राजयोग्येन संवृतः ।
राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ७
तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।

तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८
विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभमिव विद्युत्तम् ॥ ९
अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।
इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १०
ततः स राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ।
विस्मितस्तामनिन्द्याङ्गीं दृष्ट्वासीद्दृष्टमानसः ॥ ११
स कोटिकाश्यं राजानमब्रवीत्काममोहितः ।
कस्य त्वेषानवद्याङ्गी यदि वापि न मानुषी ॥ १२
विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वातिसुन्दरीम् ।
एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ १३
गच्छ जानीहि सौम्यैनां कस्य का च कुतोऽपि वा ।

De Dn D₂ ४ ६ G₃ अटमाना, D₃ वसमाना (for रममाण)
S (except G₃) महाबला — De om 1^{cd} — °) K₁ ३ ४
Dn₂ T₁ G₁ ४ M भरतश्रेष्ठ — °) B₁ यथा सुरा (for
'मरा) T₂ G₁ महात्मानो महाबला
2 °) K₁ ३ ४ B₁ ३ Do₁ Dn₃ D₁ ३ प्रेक्ष्य', B₄ वीक्ष'
(for प्रेक्ष') — °) T₁ G₂ ४ M मुदा युता' (for समन्तत)
— °) S₁ अथर्तु, D₅ सर्वर्तु' (for यथर्तु)
3 D₅ om 3-4 — °) T₁ G₂ ४ M च (for तन्)
K₃ B D (except D₁ ३, D₅ om) T₂ G₁ ३ महद्हन (B₁
वन महत्), T₁ M₁ महावने — °) K₄ D₁ किंचित्, G₁
कचिच् S₁ K₃ Dn अरिंदम T₂ कालशेषमरिंदमा'
4 D₅ om 4 (of v 1 3) — °) M ययु प्रतिदिशो
नृप
5 °) T₁ G₂ ४ M महर्षि दीप्ततपस धौम्य चापि पुरोहित
(T₁ नृप पुरोधसं, M₁ चैव पुरोहित, M₂ चापि पुरोधसं)
6 °) B₂ च; D₅ T₂ G₁ ३ स (for तु) D₁ सिंहाना
(for सिन्धू') — °) D₅ वार्धक्षत्रो, T₁ वार्धक्षेमिर, M₁
वर्धक्षत्रिर K₁ महाबल', K₃ ४ D₁-३ जयद्रथ (of 11^b)
— °) T G₁ कर्तुं विवाह (for विवाह') K₁ D₃ T G₂ ४
M साल्वे, B₁ पार्थे' (for शाल्वे') — °) B₂ ४ D₅ स्स;
S (except G₂) [अ]ध (for स') G₂ M₂ भवत्तदा
7 °) D₂ परिबर्हेण — °) B₄ सभृत, M₁ सयुत
— °) K₁ B₂ D₃ सर, T₁ हि स, G₁ ३ वन (for च स')
8 °) K₁ मनस्विनीं, M₁ यशस्विना — °) D₁ T₁ द्वारे
9 9^a=1^c 65 11^a, (var) 57 92^c — °) K₄
विभ्रती B₁ कालम् (for रूपम्) G₂ (sup lin as in

text) अञ्जुत (for उत्तमम्) — °) K₄ भ्राजयती G₁
विभ्राजतीं वनोद्देशे — After 9, M₁ repeats 9^{cd} (v 1
राजयती for भ्राज)

10 °) S₁ देवकाया — °) G₁ मायया (for माया वा)
— °) S₁ K₁ ३ D₁ G₄ [अ]जलीन्, K₄ [अ]जली, B₂ मति,
D₂ [अ]जसा

11 °) T₁ G₂ ४ M तु (for स) — °) S₁ वार्धक्षत्रो;
T₁ वार्धक्षेमिर — °) K₃ विस्मितस्स्वननिद्याङ्गी; K₄ विस्मितो
स्स्वनवद्याङ्गी, B (B₄m as in text) Dn D₄ ६ G₃ विस्मित
स्स्वनवद्याङ्गी, G₂ ४ विष्टितामनवद्याङ्गी — °) B₄ T G₁ दुष्ट
मानस', G₂ ४ M दुष्टचेतन (G₄ 'स) S₁ K₁ ३ B₁-३ Dn
D₄ ६ G₃ दृष्ट्वा तां दु(S₁ K₁ सह) दृष्टमानस

12 Do₁ om 12 — °) S₁ K₄ B₁ ४ Dn₃ D₁ ३ Cn
कोटिकास्य, K₁ ३ 'श, B₂ ३ Do₂ D₂ ६ Cnp ख्य, Cnp
also as in text — °) T₂ कैषा (for त्वेषा) G₁ द्यनि
द्याङ्गी (for [अ]नवद्याङ्गी) — °) S₁ यदि वा नाप्यमानुषी,
K₄ देवी वा मानुषी यदि

13 °) T G₁ विवाहेच्छा (for हार्थो) T₁ G₁ काचिद्
— °) B₂-४ Dn D₄ ६ G₃ प्राप्य (for दृष्ट्वा) S₁ K₁ ३ ४
D₅ तु सुदरीं; B₁ M₂ [अ]तिमानुषीं — °) T₂ G₁ एताम्
(for एताम्) — °) S₁ सुरालय

14 °) Dc₁ सौम्यतां, Dn₃ D₄ G₃ सौम्येमा, T₂ सौरप्य,
M सौम्येतां — °) S₁ K₁ ३ वापि; K₃ D₁ G₁ वा तु; K₄
वाय, B Dn₂ ns D₂-४ ६ G₃ वात्र, Dc वा त्व; T₁ का वा;
T₂ का तु, M₂ कापि (for का च) — °) T₁ G₁ चागता
(for आगता)

किमर्थमागता सुभूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४
अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी ।
भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५
अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।

गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६
स कोटिकाश्यस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अपृचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २४८ ॥

२४९

कोटिकाश्य उवाच ।

का त्वं कदम्बस्य विनम्य शाखा-
मेकाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
देदीप्यमानाभिशिखेव नक्तं
दोधूयमाना पवनेन सुभ्रूः ॥ १
अतीव रूपेण समन्विता त्वं
न चाप्यरण्येषु विभेषि किं नु ।
देवी नु यक्षी यदि दानवी वा

वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ २

वपुष्मती चोरगराजकन्या
वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।
यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी
यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३
धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा
शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्रपन्ना ।
न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म

15 °) Ś₁ K₁ भजेत् व्यायतापाङ्गी (K₁ गा); T₂ G₁
व्यासितापाङ्गी — °) B₄ T₁ G₄ M₂ सुदरी (for सुदती)

16 B₁ om 16^{ab} — °) Ś₁ K₁ कोन्योस्या; T₂ को
वास्या — °) T₁ G₁ ३ ४ नाथ सम्यग्विचारय

17 Before 17, M ins वैश्व — °) Ś₁ K₁ ३ B₂ Do
D₂ ३ कोटिकाश्य; K₂ ४ B₁ ३ ४ Dn₂ n₂ D₁ ० कास्य
— °) = 4 30 4^a, 32 32^b 5 46 14^b, etc, etc T
G₁ मैश्यात्प्रस्कन्द्य तद्वथात् — °) K₁ ३ G₁ सिंह (for
व्याघ्र)

Colophon om in Ś₁ K₁ ३ D₂ (of colophon of
adhy 249) — Major parvan Dn₂ G₂ ४ आरण्य
— Sub parvan N (Ś₁ K₁ ३ D₂ om) T₁ G₂ M₂
द्रौपदीप्रमाथ — Adhy no (figures, words or both)
Dn 262 (Dn₂ 263) D₁ 265, T₁ G₄ M (M₂ inf
ln) 252 (M₂ orig 254) T₂ G₁ 249, G₂ 251
— Śloka no Dn D₁ 17

249

1 Ś₁ K₁ om the ref ! K₂ ३ B Dc Dn D₄ ६ G₂

कोटिक उ , K₂ D₁-३ कोटिकास्य (D₂ ३ ख्य) उ — °)
K₂ ४ B₁ ३ ४ Dc₁ D₂ ६ विनाम्य; M₁ नियम्य — °)
G₂ ४ किमाश्रमे (for एका) — °) D₂ ३ प्रदीप्य — °)
B₂-4 Do D₄ ० G₂ व्याधू (for दोधू) Ś₁ K₁-३ Dn
D₂ ३ ० T₁ G₂ सुभ्रू; Do D₁ सुभ्रू M भावश्च शीघ्र (M₂
तत्त्व) प्रजिनाप्रकेशि (M₂ केशिनी)

2 °) T₁ विभषि D₂ ३ किं नु, T₁ G₁ का नु; G₂ ४ M
देवि — °) K₂ च; D₂ T₁ तु; G₁ ४ न (for नु) D₂ ३
न च (for यदि) Ś₁ K₁ ३ D₂ दानवी त्व; B₂ (m as in
text) मानवी वा; Do T₁ मानुषी वा; T₂ चापि मानुषी; G₁
वा मनुष्या

3 °) K₂ Dn₂ D₁ ३ G₁ ४ च (for वा) K₂ नाग
कन्या; T₂ राजकन्यका; M₂ कन्यका वा (for राजकन्या)
— °) S (except T₁ G₂) वनेचरा K₂ वनेचरी वा कुसुमा
युवकी — °) K₂ D₁-३ किं देव, G₂ ४ त्व देव (for यद्येव)

4 °) K₂ T₁ G₂ ४ M₁ प्रभोर्वा; K₂ D₁-३ प्रभा वा
(for विभोर्वा) — °) D₂ चैव (for ह्येव) Ś₁ K₁ D₁-३
स (for न) D₂ ३ के (for ये) — °) G₁ वयं न (for
न चापि) K₁ ३ जाता कुले कस्य हि चद्रवक्त्रे

5 °) Ś₁ भवन (for प्रभव) Ś₁ K₁ ३ D₂ पति, T₂
G₁ ३ भुव (for प्रभु) — °) B₁ G₄ M transp पति and

न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४
 वयं हि मानं तव वर्धयन्तः
 पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।
 आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुलं च
 तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्यम् ॥ ५
 अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो
 यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
 असौ तु यस्तिष्ठति काश्चनाङ्गे
 रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ।
 त्रिगर्तराजः कमलायताक्षि
 क्षेमं करो नाम स एष वीरः ॥ ६
 अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मा-
 न्पुत्रः कुणिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
 निरीक्षते त्वां विपुलायतांसः
 सुविस्मितः पर्वतवासनित्यः ॥ ७

असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे
 श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
 इक्ष्वाकुराज्ञः सुबलस्य पुत्रः
 स एष हन्ता द्विषतां सुगात्रि ॥ ८
 यस्यानुयात्रं ध्वजिनः प्रयान्ति
 सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ।
 शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे
 मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः ॥ ९
 अङ्गारकः कुञ्जरगुप्तकश्च
 शत्रुंजयः संजयसुप्रवृद्धौ ।
 प्रभं करोऽथ भ्रमरो रविश्च
 शूरः प्रतापः कुहरश्च नाम ॥ १०
 यं पट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति
 नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
 जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते

कुल — ^a) Ś₁ K₁ २ D_१ T_२ G₁ यच्चेह; K_१ ४ Dc_२ D_{1-३} G_२ ४ जाति च, T₁ गति च, M₁ ज्ञाति च, M_२ ज्ञातींश्च (for तत्त्वेन) Ś₁ K₁ २ D_१ भद्रे प्र, T_२ किं वाच, G₁ लोको हि (for यच्चेह)

6 ^a) Ś₁ K₁ २ D_१ हि, Dc D_३ च (for तु) — ^b) = 3 250 4^b Dc मा (for य) Ś₁ K B₁ Dn D_{३-५} कोटिकाश्ये (K₁ श्चे)ति, B_२ ३ Dc D₁ २ ० 'काश्येति, B_४ 'शक्षाति — After 6^{ab}, S (except G_३) ins

1195* वश्येन्द्रिय सम्यरुचिर्वरोरु
 वृद्धोपसेवी गुरुपूजकश्च ।

— ^c) T_२ G₁ अथो तु (G₁ न) (for असौ तु) S₁ K₁ काचनाके — ^d) K₁ ४ T_२ हुताग्निश्, Dc नतोग्निश्, G_४ चित्तोग्निश् Dc_३ G₁ च वने, T₁ स वने — ^e) B Dc Dn D_१ ४ ० G_३ 'यताक्ष — ^f) K_३ ममर्ष, B₁ D₁ २ G_४ स एव (for स एष)

7 ^a) B_३ तस्मात्, B_४ G₁ अस्मात् D_२ ३ पुरस्त्वेष — ^b) B D (except D₁ ३) T_२ G_३ कुलिदां — ^{cd}) Ś₁ M_२ त्वा (for त्वा) B₁ ३ ४ Dn D_२ ४ ० T₁ G_३ M₁ विपुलायताक्ष, B_२ Dc कमलायताक्षि (B_२ क्ष) B₁ २ sm Dc Dn M₁ सुपुष्पित, B_३ ४ D_३ सुविस्मित, T₁ आविस्मित, T_२ G₁ भुवि स्थित, G_४ सुरस्मिते (for सुविस्मित) K_२ 'वाममुख्य — For 7^{cd} K₁ subst

1196* सुविस्मित पर्वतवासनिद्रो
 न चापि जानीम तवेह नाथम् ।

[Prior half = (var) 7^d Posterior half = 4^d]
 8 ^c) Ś₁ K_३ B_२ D_२ ३ G_२ ४ 'राज' (for राज्ञ) G_३ सुभवस्य (for सुबलस्य); and this is the reading of some of our old ed ! — ^d) B₁ Dc Dn D₁ एव (for एष)

9 ^a) Ś₁ K B_२ ४ Dc Dn₁ n_३ D_३ ३ T_२ यस्यानुचक; B₁ ३ Dn_३ D_३ 'नुयात्रां; T₁ G_२ ४ 'नुयात्र Cnp अनुयात्रा[ ] — ^d) Dc मध्येषु, M कुडे' (for मखे') Dc₁ तसा (for दीप्ता)

10 ^a) B_२ ४ Dn₁ n_३ D_२ G_३ कुजरो गुप्तकश्च; B_३ कुजर गुप्तक, T_२ G₁ २ ४ M₁ 'गुप्तकौ च — ^b) Dc_३ शत्रुतप K_४ 'पुत्रबुद्धौ, B₁ T G_२ ४ M₁ सुप्रबुद्धौ, B_३ सुप्रवृत्तौ, B_४ 'सुप्रवृत्तौ; D₁ सप्रबुद्धौ, M_२ सुप्रसिद्धौ — ^c) Ś₁ K₁ ३ भ्रूभगुरोध, K_४ Dn D_३ ० G_३ भयकरोथ; B_४ M_२ प्रभा; T G₁ शुभ; M₁ भ्रम' K_४ D₁ भ्रमरोय विश्व — ^d) K_४ प्रतीप, T₁ पराम, G_२ ४ पतग (for प्रताप) K_४ कुरश्च, B_२ च सहस्र, B_३ Dc D_३ T G₁ २ ४ M_२ कुहक, B_४ Dn G_३ कुहन' D_२ T G₁ ४ M₁ नागा, G_२ नाग

11 ^b) T₁ G_२ ४ M चापि (for चैव) Ś₁ K B₁ ३ Dc_३ D_{1-३} ३ T_२ G₁ पदातयश्च — ^c) Ś₁ K_३ यथा (for यदि) — ^d) Ś₁ K₁ २ B₁ ३ ४ सुभग S₁ K₁ य (for म)

सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥ ११
तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा
बलाहकानीकविदारणाद्याः ।
सौवीरवीराः प्रवरा युवानो
राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥ १२

एतैः सहायैरुपयाति राजा
मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
अजानतां ख्यापय नः सुकेशि
कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीद् द्रौपदी राजपुत्री
पृष्टा शिवीनां प्रवरेण तेन ।
अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां
संगृह्णीती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १
बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र
न मादृशी त्वामभिभाष्टुमर्हा ।

न त्वेह वक्तास्ति तवेह वाक्य-
मन्यो नरो वाप्यथ वापि नारी ॥ २
एका ब्रह्मं संप्रति तेन वाचं
ददानि वै भद्र निबोध चेदम् ।
अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका
त्वामालपेयं निरता स्वधर्मे ॥ ३
जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं

12 °) Ś1 K1 3 Dc अस्यापरे — °) T G1 'कामिन्द्र
विद् (T1 'चा'रणाद्या', G2 4 M 'काभीरविचारणाद्या — °)
G2 सुवीर' — °) D2 5 'यावा (for 'यान्ति)

13 °) Ś1 इवावगुप्त, B2 3 इवालि, T1 इवानुयात
— °) K2 T G2 4 M सा जानती, Dc न जानतां; D1-3
साजानतां K4 आख्याहि मे शीघ्र * * * * *, G1 (corrupt)
सजानतख्यापय न सुकेशि — °) K4 D2 G2 4 [अ]लि;
T2 [अ]ध (for च)

Colophon om in Ś1 K1 3 D1 (of colophon of
adhy 248) — Major parvan Dn2 G4 आरण्य; G2
श्रीमदारण्यकांड (!) — Sub parvan N (Ś1 K1 3 D1
om) T1 G2 M2 द्रौपदीप्रमाथ — Adhy name M2
कोटिकाश्यवचन — Adhy no (figures words or both)
Dn 263 (Dn2 264) T1 G4 M (M2 inf ln) 258
(M2 org 255) T2 G1 250 G2 252 — Śloka no
Dn 13 (Dn2 14)

250

1 °) G2 4 राजपुत्र (for 'पुत्री) T2 G1 अथाब्रवीद्वा

110

जपुत्री तदानीं — °) B2 G1 ऋषभेण (for प्रवरेण) — °)
B1 (m as in text) सर्व (for मन्द) G1 शाखां (for
शाखां) — °) T2 सगृह्य सा; G2 संगृह्णीती

2 °) Ś1 K1 3 बुद्ध्या विजानामि; K2 बुद्ध्याभिजा,
D2 3 बुद्ध्याभिजानामि, T1 अन्यापि जानामि; T2 G1 3 4
M अद्याभिजानीहि (M नामि) — °) B2 अभिभाष्यमाना;
Dn अभिभाष्टुमर्हति (1), D1 T1 अभिप्रष्टुमर्हा, G2 3 अभि
प्रष्टुमर्हा T2 G1 न मादृशी त्वादृशै (G1 स्वद्विषे) प्रष्टुमर्हा
— °) Ś1 K1 3 B1 Dc2 Dn2 D2 6 G2-4 त्वेव (for त्वेह)
T2 G1 न त्वेव वक्ता हि न मेव वाक्य

3 K2 om 3^{ab} — °) Ś1 K1 3 एकाप्यह G1 नैव
(for तेन) B4 G2 वाक्य; T1 वाचा — °) K4 Dn2 D1-3
T1 ददामि Ś1 K (K2 om) D1-3 T2 G1 ते; T1 G2 4
M तद् (for वै) — °) K2 अरण्ये (om हि), G4 स्वरण्ये
— °) Ś1 K1 समा; B2 त्वा वा, M1 यामा' (for
त्वामा') T2 G1 नियता

4 °) Ś1 K1 3 G1 त्वा (for त्वां) — °) = 3 249
6^b Ś1 K2 4 B1 4 Dn1 ns D1 5 'कास्ये', K1 'काशे',
Ksm B2 3 Dc D2 3 6 कास्ये (for 'काश्ये) — K2 4
M om (hapl) 4^c-5^b — °) Ś1 सुभ्य हि सर्वम् (for

यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
 तस्मादहं शैब्य तथैव तुभ्य-
 माख्यामि बन्धून्प्रति तन्निबोध ॥ ४
 अपत्यमसि द्रुपदस्य राज्ञः
 कृष्णेति मां शैब्य विदुर्मनुष्याः ।
 साहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे
 ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥ ५
 युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च
 माध्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
 ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो
 विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६
 प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो

जयः प्रतीचीं यमजाबुदीचीम् ।
 मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां
 कालोऽमितः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७
 संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं
 विमुच्य वाहानवगाहयध्वम् ।
 प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा
 प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ८
 एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा
 शैब्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
 विवेश तां पर्णकुटीं प्रशस्तां
 संचिन्त्य तेषामतिथिखर्षम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २५० ॥

२५१

वैशंपायन उवाच ।
 अथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।

कोटिकाश्यवचः श्रुत्वा शैब्यं सौवीरकोऽब्रवीत् ॥ १
 यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।

तथैव तुभ्यम्) — ^a) Ś1 K1 ३ ते; T1 G1 तान् (for तन्)
 B D (except D1-3) आख्यामि बन्धून्प्रथित कुल च, T2
 आख्यामि बधुप्रथित निबोध

5 K2 ३ M om 5^{ab} (of v1 4) — ^b) S1 B1 मा
 (for मा) — ^c) G2 ३ M वृता (for वृणे) Dn3 n3
 पतीन्वै (for पतिरवे)

6 ^a) M भीमसेनोर्जुनश्च

7 ^a) Ś1 K1 भीमसेनोप्यवार्थी (for दक्षिणा भी) — ^b)
 G1 जिष्णु (for जय) T2 G1 च यमां (for यमजां)
 — ^d) B1 कालोचित, T G1 कालोतीत; G2 ३ M कालो
 बहु D1 कालोभीत प्रातरिहोपयातु

8 ^a) Ś1 समानिताश्चाप्यथ वा यथेष्ट — ^b) B Dc Dn
 D2 ३ ६ G2 अवरोह (D2 'प) यध्व; M अवगाहयतु — ^d) T1
 G2 ३ M सर्वान् (for युष्मान्)

9 ^b) B1 प्रशस्ता (for प्रतीता) — ^c) B2 ३ Dn D4 ६
 G2 पर्णशस्ता, D2 ३ पत्रकुटी — ^d) Dn1 n2 Dc G2 अति
 थिरधर्म The reading अतिथिखर्षे (for स्वधर्मस्)

of some old printed ed was not found in any MS
 collated !

Colophon — Major parvan Ś1 K2 Dn2 G2 ३
 आरण्य — Sub parvan Ś1 K B Dc Dn D1 ३ ६-७
 G2 M2 द्रौपदीप्रमाथ — Adhy name B4 द्रौपदीवास्य
 — Adhy no (figures, words or both) Dn 264
 (Dn2 265), D1 266, T1 G2 M (M2 inf lin) 254
 (M2 ong 256), T2 G1 251, G2 253 — Śloka no
 Dn 9, D1 23

251

1 ^a) K2 B1 ३ ३ D (except D1-3 ३) S (except
 G2 ३) तथा (for अथा) — After 1^{ab}, B1-3 D (except
 D1 ३) ins

1197* यदुक्त कृष्णया माधं तत्त्वचं प्रत्यवेदयत् ।

सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ॥ २
 एतां दृष्ट्वा त्वियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ।
 प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ ३
 दर्शनादेव हि मनस्तथा मेऽपहृतं भृशम् ।
 तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैव्य मानुषी ॥ ४
 कोटिकाश्य उवाच ।
 एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
 पश्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ ५
 सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ।
 तथा समेत्य सौवीर सुवीरान्सुसुखी व्रज ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एधमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामो द्रौपदीमिति ।
 पतिः सौवीरसिन्धूनां द्रुपभावो जयद्रथः ॥ ७
 स प्रविश्याश्रमं शून्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।
 आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
 कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।
 येषां कुशलकामासि तेऽपि कच्चिदनामयाः ॥ ९
 द्रौपद्युवाच ।
 कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अहं च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ १०

[D₂ वीर (for सार्ध) B₂ समवर्धयत्, D₂ कोटिकोत्रवीत्
 (for प्रत्य)]

— D₂ cont

1198* वाक्य यथार्थं तच्छ्रुत्वाकोटिकाश्यमुखोद्गतम् ।

On the other hand, after 1^{ab}, G₂ & ins

1199* कोटिकाश्यो जगामाशु सिन्धुराजनिवेशनम् ।

— ^c) MSS 'कास्य', काश्य, 'काश', etc T₂ G₁ 2 &
 श्रोतु (for श्रुत्वा) — ^d) A few MSS सैव्य

2 ^a) K₂ & D₂ D₁₋₃ यदा वाचो, T₁ पांचालीति, T₂
 यदुवाच — ^b) T निरत, G₁ नियत (for रमते) — ^c)
 K₂ D₂ T₂ मुख्यानां; B₂ मुख्या सा; D₁ मुखयेय — ^d) T₂
 विनियुक्त K₂ भवेत्, D₁ तदा, G₂ पुमान् (for भवान्)

3 ^a) D₂ स्त्रिया, T₂ G₁ 2 & स्त्रिय Ś₁ K₁ [S]न्या;
 B₁ [S]न्या मे; T₂ G₁ मन्ये; G₂ मेन्यां

4 ^{ab}) Ś₁ K₂ मनो यया, K₁ & D₁ 2 & मनोनया (for
 मनस्तया) T₁ M प्रसभ (for स्पहत) Ś₁ K₁ 2 बलात्
 (for भृशम्) — ^c) D₂ 2 T₁ G₂ & M तां ममाचक्ष्व; G₁
 नाममाचक्ष्व (corrupt) — ^d) T₁ G₂ M₂ मानुषी

5 Ś₁ K₂ D₁ 2 कोटिकास्य उ' (Ś₁ om उ'), K₁ काश;
 K₂ 2 B D₂ D₁ 2 & G₂ कोटिक उ, D₂ काश्य उ; M
 शैव्य — ^b) D₂ राजपत्नी M₁ तर (for यश') — ^d)
 B₂ T₂ G₁ transp महिषी and समता

6 ^a) B₂ T₁ G₂ & M₁ om च — ^b) T₂ G₁ या वै
 प्रियतमा सती — ^c) Ś₁ यथा, K₂ तथा (for तया) G₁
 सौवीरान् — ^d) S₁ K₁ 2 सुवीरा, B₁ & D₂ T₁ G₂ &
 सौवीरान्; G₁ प्रयाहि K₁ 2 सुमुखी, K₂ B₁ & D₂ D₂ 2
 सुमुखी, G₂ सुहृती B₂ 2 D₁ D₂ 2 & G₂ सौवीरान्सुखो
 व्रज

7 T₂ G₁ om the ref — ^b) K₂ पश्याम, B₂ & D₁

G₁ 2 पश्यामि, T₂ नापश्य K₁ 2 प्रति (for इति) — ^c)
 Ś₁ K D₂ D₁₋₃ 2 T₂ G₁ नृप (for पति) D₂ सौवीर
 मिहाना, T₁ G₂ सुवीरसिन्धूनां

8 ^a) T₁ तत्; T₂ M₁ स (for स) B₁ 2 & D₁ D₂ 2
 G₂ M पुण्य (for शून्य) G₂ 2 स प्रविश्याश्रमपद — ^b)
 S₁ K₁ 2 सिंहगोष्ठं, T₁ सिंहपर्धी; G₁ M₁ सिंहकोष्ठ, G₂
 सिंहकोष्ठ B₂ (m as in text) मृगो (for वृको) — ^c)
 S₁ K₁ 2 आत्मन D₁ मुदित (for सप्तम) B₂m आत्म
 नाभिसुख कृष्णाम्, T₂ G₁ 2 आत्मना सप्तदशम — ^d) T₂
 G₁ 2 कृष्णा (for इद) B₂ इदमित्यब्रवीद्द्वच, T₁ G₂ M
 अथोवाच हसस्त्रिव (G₂ महीपते)

9 D₂ om 9 — ^b) B₁ G₂ हि (for ऽपि) — ^c)
 T₂ येषां कुशलकामासीत् — ^d) T G₂ तेषा (for तेऽपि)
 T G₂ & अनामय G₁ तेषां सप्रत्यनामय

10 K₂ B₁ D₂ D₁ 2-3 ins after the 16f B₂₋₄
 ins after 10 T G ins after 1201*

1200* अपि ते कुशल राज्ये राष्ट्रे कोशे बळे तथा ।

कच्चिदेकं शिबीनाख्यान्सौवीरान्सह सिन्धुभिः ।

अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ।

[(L 1) D₁ राजन् (1), T G राष्ट्रं (for राज्ये) T G
 तथा कोशे च सैषव — (L 2) D₂ अथ, T G₁ 2 & सर्वान्
 (for आढ्यान्) D₂ सह वधुभिः, T G₁ 2 & चान्यकटकान्
 — (L 3) T G विजिता G₁ सृता (for त्वया)]

— D₁ om 10-11 — ^a) G₂ राजन् (for राजा) — ^b)
 Ś₁ K D₂ D₂ 2 & धर्मं (for कुन्ती) — ^d) Ś₁ K D₂
 D₂ 2 & अनु (for परि) — After 10 B₂₋₄ ins 1200*,
 while T G ins

1201* अपि त्व कुशली राजन्सहामास्य सहप्रजं ।,
 followed by 1200*

पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।
 मृगान्पञ्चाशतं चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ ११
 ऐणेयान्पृषताङ्ग्यङ्कून्हरिणाञ्शरभाञ्शशान् ।
 ऋश्यान्रुञ्जम्बरांश्च गवयांश्च मृगान्बहून् ॥ १२
 वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
 प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३
 जयद्रथ उवाच ।
 कुशलं प्रातराशस्य सर्वा मेऽपचितिः कृता ।
 एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १४
 गतश्रीकांश्च्युतान्त्राज्यात्कृपणान्गतचेतसः ।
 अरण्यवासिनः पार्थान्भानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १५
 न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये वसेत् ॥ १६
 श्रिया विहीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
 अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १७
 भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्सुखमाप्नुहि ।
 अखिलान्सिन्धुसौवीरानवाप्नुहि मया सह ॥ १८
 वैशांपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
 कृष्णा तस्मादपाक्रामदेशात्सभ्रुकुटीमुखी ॥ १९
 अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
 मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ २०
 सा काङ्क्षमाणा भर्तृणामुपयानमनिन्दिता ।
 विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ २१

11 D1 om 11 (cf v1 10) — °) B2 T G1 3 4
 स्वम् (for [ह]दम् — °) K1 D3 पचशतं S1 चापि;
 K1 3 चास्य (for चैव) T1 G1 मृगान्हत्वा मृगीं चैव; T2
 मृगान्हत्वात्पृषतांश्चैव, G2 4 मृगान्विता मृगींश्चैव — °) G4
 प्रातराशीन् K3 4 D2 3 T G1 3 4 ददामि
 12 °) S1 K1 3 Dc D3 ऐणेयान् T1 न्यकुकांश्चैव (for
 पृषताङ्ग्यङ्कून्) — °) M1 शलभात् G4 शकान्, M1 शलान्
 (for शशान्) — °) S1 K1 3 B2 3 Dc1 D3 3 ऋष्यान्,
 K3 B1 4 Dc2 Dn D1 3 4 ° T G3 ऋक्षान् S1 K1 कुरून्
 (for रुरुन्) S1 K1 3 शभराश्च, D3 M1 च सुमरान्; T1
 M2 वराहांश्च, T2 G1 3 4 च चमरान्
 14 °) S1 सर्वस्य, K1 3 सर्वापि, D3 सदा मे; D5 सर्वा
 च (for सर्वा मे) B Dc Dn D4 3 G3 सर्वं मे दिस्सित (B1
 नृषित) त्वया — °) K4 आरुह्य
 15 °) T2 G1 3 4 इतं (for गतं) B Dn D4 3
 हतराज्यान् — °) D5 नष्टं (for गतं) — °) K3 T2
 आरण्य — °) D1 इहां (for स्वम्)
 16 °) K4 B1 3 Dn1 n2 T2 G3 नैव, G1 3 4 न तु,
 M न हि (for न चै) S1 पूज्या, K1 G4 प्रजा M गतश्रीकान्
 T1 न तु प्राजान्गतश्रीकान् — °) S1 K1 3 B1 3 4 उपयुजते,
 K3 Dc °युजमे (K3m °युजसे), G2 युज्यते T1 M भर्तृ
 न्मसुपयु(T1 °युजते — °) S1 K1 3 भुजानम् K1 3
 Dc2 D1-3 T1 M उपयु(T1 °युजते — °) B1 श्रिया न;
 B4 धियक्ष (for न धिय) S1 मत्स्य, B4 Dn2 D1 3 4 3

प्रक्षये, T2 सक्षयो T3 भवेत् (for वसेत्)
 17 °) B2 4 विहीनान् Dn राष्ट्राच्च (1) — °) B
 (except G3) च्युतास्ते (for विनष्टा) — °) B1 अन्ते
 (for अलं ते)
 18 18° = 1 67 1°, etc — °) K3 4 Dc2 D1-3 T1
 G4 M1 त्यजैनान् — °) B1 4 तानामुहि, B2 3 Dn D3 3
 T2 G3 आमुहि त्व, G1 3 4 प्राप्नुहि त्व (for अवाप्नुहि)
 19 K4 om 19 — °) G1 क्रोधात् (for देशात्)
 B3 4 Dc सा (for स)
 20 °) S1 K Dc D1-3 3 अनादृत्य तु (K4 Dc च);
 B1 3 अवमत्यास्य T1 G2 4 M transp तद् and वाक्य
 — °) S (except G3) तदाक्षिप्य (for आक्षिप्य च) — °)
 M2 वाक्य (for कृष्णा) — °) T1 वधस्वेति; T2 G1 4 त्यज
 (for लज्ज) B4 लज्जसे नेति सैन्धव, Dc3 न लज्जस्वेति मैव
 21 °) B1-3 Dc Dn D3 उपयातम्; D5 उपस्थानम्
 — °) G1 3 विलोभ (for विलोभ) S1 K B1 4 Dn3
 D1-3 परैर् (for पर) — °) T [अ]योजयत्, M योजयत्
 (for युञ्जती) G1 3 4 वाक्यैर्वाक्या न योजयत् (G2 न्ययो
 जयेत्) — After 21, T G1 3 4 105

1202*

द्रौपदी ।

नैव वद महायाहो न्याय्य त्व न च मन्यमे ।
 पाण्डूना धार्तराष्ट्राणा स्वया च न कनीयमी ।
 दुःशला नाम नस्यास्य भर्ता राजकुलोद्भव ।
 मम भ्राता च न्याय्येन त्वया रक्षया मनाम्भ्य ।

२५२

वैशंपायन उवाच ।
 सरोपरागोपहतेन वल्गुना
 सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा ।
 मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं
 ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १
 यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथा-
 नधिक्षिपन्मूढ न लज्जसे कथम् ।
 महेन्द्रकल्पान्निरतान्स्वकर्मसु
 स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ २
 न किञ्चिदीड्यं प्रवदन्ति पापं

वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
 तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं
 भवन्ति ह्येवं श्वनराः सुवीर ॥ ३
 अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चि-
 देतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।
 यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं
 पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥ ४
 नागं प्रमिन्नं गिरिकूटकल्प-
 मुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।
 दण्डीव यूथादपसेधसे त्वं

धर्मिष्ठानां कुले जातो न धर्मं स्वमवेक्षसे । [5]
 वैशंपायन ।

इत्युक्तं सिन्धुराजोऽपि वाक्यसुत्तरमब्रवीत् ।
 रामां धर्मं न जानीषे स्त्रियो रत्नानि चैव हि ।
 साधारणानि लोकेऽस्मिन्प्रवदन्ति मनीषिण ।
 स्वसा च स्वस्त्रिया चैव भ्रातृभार्या तथैव च ।
 सगृह्णन्ति च राजानस्ताश्च तत्र नृपोऽब्रुवा । [10]

[(L 1) T₁ मैव (for नैव) T₂ बुध्यसे (for मन्यसे)
 — (L 3) T₁ राजकुलोद्भव — (L 5) G₁ अये°, G₄ उये°
 (for अवे) — (L 10) T₂ न सगृह्णति राजानस् G₄
 नृपोत्तमा]

Colophon — *Major parvan* S₁ K₁ १ D_१ G_२ ४
 आरण्य — *Sub parvan* Ś₁ K₁ १ ४ B D G_२ द्रौपदी
 प्रमाथ — *Adhy name* M_२ जयद्रुप्रार्थन — *Adhy no*
 (figures words or both) D_n 265 (D_n 266), D₁
 267, T₁ G₄ M (M_२ inf lin) 255 (M_२ orig 257)
 T_२ G₁ 252 G_२ 25४ — *Śloka no* D_n 1 23, D_n
 22; D_n 24, D₁ 21

252

1 De om the ref — °) Ś₁ K_१ सा रागरोषोपहतेन;
 K₁ १ सरागरोषोप; K_२ B₁ सा रागदोषोप; B_{२-4} D₁ १ सा
 रोपरागोप°, De D_२ २ सा रागरोषोप, T G₁ ४ सरोषवाचो
 पहितेन, G_२ M सा रोषवाचोपहतेन K₁ १ G₁ फल्गुना, D_२

चक्षुषा (for वल्गुना) — °) S₁ K_३ B₁ D_२ M_२ नतो(D_२
 तथो, M_२ ततो)क्षतभ्रुणा; D_२ G_२ ४ ततो(D_२ 'थो)क्षतभ्रुवा,
 T₁ ततो नतभ्रु — °) Ś₁ K_{1-३} D_२ २ G₁ M₁ विस्फूर्ज्य,
 B₁ G_४ विस्फार्य Ś₁ K B₁ D_२ राष्ट्रजं, D_० D₁ राज, T₁
 राष्ट्रक

2 °) Ś₁ K_{1-३} तीक्ष्णमुखान् Ś₁ K D_{1-३} २ महोरगान्
 (for महारथान्) — °) B_{1-३} D_० D_n D_४ २ G_२ अभिभ्रुवन्
 (for अधिक्षिपन्) B_३ वि (for न) — °) K_४ नरेन्द्र°, T_२
 G₁ १ यमैन्द्र (for महेन्द्र°) D_२ S (except G_३) स्वधर्मे
 (for स्वकर्मसु) — °) D₁ T_२ स्थिरान् D_० समूहे
 (for समूहे)

3 °) K_४ B_१ कचिद् K_२ अन्य; B₁ ईड्या; B_१म
 इष्ट; T₁ एव, G₁ M आर्य; G_२ ४ आर्या (for ईड्य) Ś₁
 K D_० D_२ २ (before corr) G_३ पापा, D_३ (after corr) २
 पार्या, T G₁ वाचा (for पाप) — °) Ś₁ D₁ मेधिनां
 — °) K_२ B₁ G₁ भवति, G_२ ४ भजति (for भवन्ति) Ś₁
 K₁ १ श्वाना, K_२ नैव; B₁ नैव, T G₁ १ ४ चैव, M चैव
 (for हैव) B_३ T_२ स्वनरा, T₁ छुनका, G₁ ४ च नरा; G_२
 सुनरा (for श्वनरा)

4 °) B₁ ३ D_n D_४ G_२ यस्त्वद्य, T G₁ १ ४ M यस्त्वां
 हि — °) Ś₁ K₁ १ पाणि G_२ प्रतिसरभेत

5 °) Ś₁ K D₁ २ २ मात्रम्, S (except G_३) कायम्
 (for कल्पम्) — °) K₁ अपत्यकां, K_४ उत्पत्तिकां; D_०
 उपेत्य तां, S (except G_३) उपेत्य गां T G₁ १ ४ हैमवत
 — °) K₁ १ B₁ ४ D_२ अपसेवसे, K_४ D₁ अपकर्षसे (D₁ ति),
 B_२ D_n D_२ ४ २ G_२ अपसेधसि, M अवधावसे T₁ दडेन

यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५
 बाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य
 सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाच्छुनासि ।
 पदा समाहृत्य पलायमानः
 क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६
 महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं
 जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
 प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि
 यः क्रुद्धमासेत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७
 कृष्णोरगौ तीक्ष्णविषौ द्विजिह्वौ
 मत्तः पदाक्रामसि पुच्छदेशे ।
 यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां
 जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८
 यथा च वेषुः कदली नलो वा
 फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।
 तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा-

मादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९
 जयद्रथ उवाच ।
 जानामि कृष्णे विदितं ममैत-
 द्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।
 न त्वेवमेतेन विभीषणेन
 शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाद्य ॥ १०
 वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे
 कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ।
 षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीना-
 न्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११
 सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा
 न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।
 आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती
 सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२
 द्रौपद्युवाच ।
 महाबला किं त्विह दुर्बलेव

युद्धादवसेधसि स्व, T₂ G₁ २ ४ दहीव दहेन हि धावसि (T₂ G₂ 'से) स्व — ^d) M₁ धर्मपुत्र

6 ^a) D₁ T₁ G₁ M₁ बलात् (for बाल्यात्) B₁ ३ महाधनस्य — ^o) Ś₁ K₁ पलायमान, T₁ पलायसे स्व

7 ^a) Ś₁ Dc₂ D₅ T₁ G₁ ४ घोरतम Ś₁ K₁ ३ च (for प्र) — ^b) T₁ G₁ ४ M 'कदरासु — ^d) Ś₁ K₁-३ तापत्स्यसि, K₄ D₃ आपश्यं, B Dc Dn D₃ ४-६ G₃ आयोत्स्यं, D₁ T₁ आशमं (for आसेत्स्यं) K₁ ३ मूढ जिष्णु (for जिष्णुमुग्रम्)

8 ^a) T₂ G₁ ४ M₂ तीक्ष्णो (for कृष्णो) K₄ दीप्त विषौ, Dc Dn D₄-६ तीक्ष्णमुखौ, D₂ ३ दीप्तमुखौ, G₂ तीव्र मुखौ, G₄ तीव्रविषौ Ś₁ K₁ ३ सुजिह्वौ, G₂ ४ भुजगमौ — ^b) T₁ मुग्ध, T₂ G₁ ३ ४ M मत्तौ G₁ पुच्छमूले — ^c) K₄ D₁-४ यत् (for च)

9 ^a) D₃ (by corr) कदलीदले च, T₁ M कदलीदलो वा — ^b) Ś₁ K₁ ३ ४ Dc Dn₂ D₃-४ ६ G₃ फलन्त्यं S₁ K₁ ३ B₄ D₃ (by corr) पुन (for ऽऽत्मन) T₁ G₁ ३ ४ M पराभवायैव फल निभति — ^d) Ś₁ K₁ ३ क्रकं (for गर्भम्)

10 ^b) S (except G₃) यथागता (T₁ 'विधा) द्रौपदि पाण्डुपुत्रा — ^c) T₁ विभक्ति नेन (for विभीषणेन) — ^d)

G₁ भवत्या (for त्वयाद्य)

11 K₃ om 11 D₂ transp 11 and 12 — ^o) Ś₁ रिवमे (for पुन) — ^c) B₁ [S]भ्यधिका; Dc G₃ [S]भ्यधिका, D₂ T₂ G₂ M [S]भ्यधिक, T₁ G₁ ४ द्यधिक K₁ ४ न हीनान्, B₁ [अ]विहीनान्; D₁ ३ निहीनान् (for विही) — ^d) B₁ सध्या (for मन्या)

12 Before 12, Ś₁ K₁ ३ D₂ ६ ins चित्रसेन उ; K₃ कोटि — D₂ transp 11 and 12 — ^o) Ś₁ K Dc D₁ ३ ४ एहि त्वमातिष्ठ रथ गज वा — ^b) S (except T₂ G₃) स (for हि) — ^c) B₁ आशम वाक्य, T₁ आशममे स्व, M₂ आशाससे त्वा (for आशास वा स्व) — Ś₁ om (hapl) 12^d-13^a — ^d) B₂-४ सौवीरराजस्य, M₂ सुवीरराजस्य K₃ पुर, D₂ हि न, D₅ कुरु (for पुन) G₂ प्रवादम्

13 Ś₁ om 13^a (cf v 1 12), M₂ om the ref — ^o) T₂ G₄ महाबला M त्विह T G₂ वा, G₁ ४ M वै (for [ह]व) — ^b) K₄ पचाल, B₃ ४ D₅ G₃ M₂ सुवीरं, T G₁ ३ ४ पांचाल (for सौवीर) K₄ T₁ G₁ ३ ४ सुताहम्, Dc नताहम् (for मताहम्) Ś₁ K₁ ३ भयम्, D₂ अद्य (for भस्मि) — ^c) K₃ ४ B D G₃ नाह, T₁ कथ, T₂ G₁ ३ ४ माह (for याह) S₁ K₁ ३ T G₁ ३ ४ प्रसादादिह

सौवीरराजस्य मताहमस्मि ।
 याहं प्रमाथादिह संप्रतीता
 सौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ १३
 यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां
 समास्थितावेकरथे सहायौ ।
 इन्द्रोऽपि तां नापहरेत्कथंचि-
 न्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ १४
 यदा किरीटी परवीरघाती
 निघ्नन्नथस्थो द्विषतां मनांसि ।
 मदन्तरे त्वद्धृजिनीं प्रवेष्टा
 कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥ १५
 जनार्दनस्यानुगा वृष्णिवीरा
 महेष्वासाः केकयाश्चापि सर्वे ।
 एते हि सर्वे मम राजपुत्राः
 प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ १६
 मौर्वीविसृष्टाः स्तनयित्तुघोषा

गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः ।
 हस्तं समाहृत्य धनंजयस्य
 भीमाः शब्दं घोरतर नदन्ति ॥ १७
 गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघा-
 न्पतंगसंधानिव शीघ्रवेगान् ।
 सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो
 गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्रमंश्च ।
 यदा शरानर्पयिता तवोरसि
 तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १८
 गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं
 माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च ।
 अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ
 दृष्ट्वा चिरं तापमृषैष्यसेऽधम ॥ १९
 यथा चाहं नातिचरे कथंचि-
 त्यतीन्महार्हान्मनसापि जातु ।
 तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां

Ks 4 D1-3 Gs सप्रभीता, B1 घृत्ता, T G4 हीणा — ^a)
 M2 सुवीर

14 ^a) T2 G2 4 यस्याश्च, G1 यस्या च — ^b) K4 T1
 समासिताष् Śi K Dc2 एकरथौ (K4 'थ) Ks 4 D1-3
 सखायौ, B Dn D4 6 Gs समेतौ (for सहायौ) — ^c)
 Ks 4 B1 4 Ds नोत (K4 प) हरेत्; T2 नाभिभवेत्

15 ^a) B1 2 4 Dc1 Dn D4 6 T1 Gs M1 यथा, T2
 G1 2 4 सदा (for यदा) — ^c) Śi मां नदयस्; K1 मासां
 तरे, K2 सामतरे; M2 तदतरे (for मदतरे) K2 G1 तद्; T1
 तु, G2 2 ते (for त्वद्) Śi Ks 2 भ्वजिनी Ds प्रविष्ट,
 T1 प्रवेष्ट — ^d) Ks Dc2 T1 दहन्नग्निर् Śi K Dc D1-3 2
 इवोष्ण (Dc 'प्र)तेजा, T1 इवोष्णकाले; G1 इवोष्णकेषु

16 ^a) K4 D1 T1 जनार्दनस्यानुगा वृष्णिवीरा, B Dc
 Dn D4 6 Gs जनार्दन सां (Dc Gs सां) धकवृष्णिवीरो, G2 4
 नस्याहुकवृष्णिवीरो (G4 रा) — ^b) K4 Bs Dn2 ns D1 6
 Gs करुया S (except T1 Gs) चैव पच (for चापि सर्वे)
 — ^c) Śi K Dc D1-3 2 समेता (for हि सर्वे)

17 ^a) T1 M2 प्रसृष्टा, G1 2 4 विसुक्ता; M1 निसृष्टा
 M2 घोरा (for घोषा) — ^b) T1 द्वातिवेगवत्, T2 G1 2 4
 M द्वातिवेलसुघ्रा — ^d) Dc T G1 2 4 धारा (for शब्द)

Ks घोषतर, B1 घोरतर, Dc घोरभय T1 पतति (for
 नदन्ति)

18 After 18^{ab}, N T1 Gs ins

1203* यदा द्रष्टास्वर्जुन वीर्यशालिन

तदा स्वधुद्धि प्रतिनिन्दितासि ।

[(L 1) Śi K1 2 4 Ds (by transp) द्रष्टा यदा; D1
 यदा द्रष्टा, T1 दृष्ट्वा कथा K1 2 T1 हि (for [अ]सि) Ks B4
 Dc D1-3 6 [अ]र्जुनेन प्रद्यु (Ks D2 2 6 सु)क्तात्, T1 [अ]र्जुन-
 वीर्यशालिन Śi वै सजत, K1 2 4 वीर (K4 'र्य)शालि (for
 वीर्यशालिन) — (L 2) T1 स्वधुद्धि (for स्वधुद्धि) K D1-3 6
 T1 परि- (for प्रति)]

— ^c) Śi K1 2 सतनुघ्न — ^d) Ks B D (except D1-3 2)
 Gs मुहुरुद्रहश्च; T2 G1 'रन्वहश्च

19 ^b) Śi K1 2 Ds सचरन्तौ T2 G1 2 4 हि दृष्ट्वा,
 M च दृष्ट्वा (for दिशश्च) — M om 19^{cd} — ^c) T1
 यदाजयौ (for अमर्षज) T1 G4 वहसौ (for वमन्तौ)
 — ^d) Ks Dc2 Ds शृश; K4 D1 2 पर; T1 ध्रुव (for चिर)
 Dc2 नाशम् (for तापम्) Ks Dc2 D1 2 उषे (Dc2 D2 'पै)
 ष्यसि, Ks अवेक्ष्यसे; D2 2 T1 उपेक्ष्यसे Ks Dc2 D1 2 2
 T1 स्वम् (for ऽधम) Śi K1 दृष्ट्वा शृश तापयसे वृपाधम;

द्रष्टासि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥ २०
 न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये
 त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ।
 समागताहं हि कुरुप्रवीरैः
 पुनर्वनं काम्यकमागता च ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
 जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
 प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता
 धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २२
 जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
 जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ।
 तया समाक्षिप्ततनुः स पापः

पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २३
 प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
 मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
 सा कृष्यमाणा रथमारुरोह
 धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २४
 धौम्य उवाच ।
 नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
 धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ २५
 क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं प्राप्स्यसि त्वमसंशयम् ।
 आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम्
 अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

T₂ G₁ ३ ४ दृष्ट्वा समतादुपवेक्ष्य (G₂ 'दभिवीक्ष्य')सेथ
 For 20, 22^{ab}, 23 and 24, of passage 307* of
 the Virāta parvan (lines 1-7, 9-12)

20 ^a) K₃ D₄ T₂ G₁ ३ ४ यदा (for यथा) B₁ D₃ ०
 वाह, G₄ चरन् (for चाह) K B₃ ४ D₁ ३ ० नाभिचरे,
 D₀ नाभिचरेत् B₁ ४ T₂ कदाचित् — ^c) T₁ सेनास्य
 — ^a) T G₁ ३ ४ द्रक्ष्यामि, M पश्यामि B₁ D₂ परिकृष्य
 माण, M₂ 'कृष्यमाण

21 ^a) D₃ कर्तुम् (for गन्तुम्) B₁ प्रसद्ये, B₄ हि
 शक्ये; D₀ हि शक्या — ^a) B₂ ३ D_n D₄ ० G₃ [अ]स्मि
 (for च)

22 B S (except G₃) om the 1ef — ^a) Ś₁ K
 D₂ ३ (om) ३ अभिप्रेक्ष्य; T₁ G₁ M उपप्रे, T₂ G₂ ४
 समुद्ये Ś₁ K₄ om विशाल; K₁ जिघृक्षमाणा, M₂ विशा
 लनेत्रां D₃ (by corr) स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां — ^b)
 T₂ परि, G₂ अपि, G₄ अभि (for अव) K सौवीरराजेन
 न भरत्सं; K₄ D_n जिघृक्षमाणा न च भरत्सं, D₃ (by corr)
 'माणो न च भरत्संयती — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ D₀ D₂ ३ ० उवाच
 (for प्रो) D₂ मा मा K₃ उवाच मा स्पृशतीति मत्वा;
 T G₁ ३ ४ M पुरा ह्यय मा (T₁ नराधमो मां, T₂ पुरा ह्यधर्मां,
 G₁ पुरा ह्यधर्मां) स्पृशतीति मत्वा — ^a) D₃ च, S (except
 G₃) वै (for सा)

२५३

वैशांपायन उवाच ।

ततो दिशः संप्रविहृत्य पार्था
मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा ।
धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां
पृथक्चरन्तः सहिता बभूवुः ॥ १
ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं
महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
भ्रातृंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः
श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २
आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य
मृगद्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति ।
आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो
महाहृवं शत्रुमिर्वावमानम् ॥ ३
क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो
मनो हि मे द्यति दहते च ।

बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्यु-
रुद्धयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४
सरः सुपर्णेन हतोरगं यथा
राष्ट्रं यथाराजकमात्तलक्ष्मि ।
एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं
शौण्डैर्यथा पीतरसश्च कुम्भः ॥ ५
ते सैन्धवैरत्यनिलौघवेगै-
र्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमानाः ।
युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नवीरा-
स्तदाश्रमायाभिमुख्वा बभूवुः ॥ ६
तेषां तु गोमायुरनल्पघोपो
निवर्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
प्रव्याहरत्तं प्रविमृश्य राजा
प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥ ७
यथा वदत्येष विहीनयोनिः

253

1 °) K₃ 4 D₁ 3 सपरिह (K₃ कृ)त्य; T G₁ 2 4 सप
रिवृत्य, M सपरिसृत्य M₂ पांढवा (for पार्था) — °) B₁
D₁ G₁ श्रेष्ठतरा — °) K₃ D₁ सह स (for सहिता)
2 °) K D₁ 3 6 गजा, T₁ मृगा, G₁ 2 4 M जना
(for गणा) — °) K₄ D₃ T₂ G₁ महहन D₁ T₁ G₁
जुष्ट (for घुष्टम्) — °) Ś₁ K₁ 2 स्वरन्; K₃ 4 G₁ M₂
चरन्, D₁ 3 चरतो (for च तान्) Dc D₂ न्यवदद्, T₁ M₂
अभ्यवदन् — °) T₂ ज्ञो (for गिरो)
3 K₃ om 3 — °) Ś₁ K₁ 2 आदीप्तदीप्तां; K₄ D₃
लोप आदित्यजुष्टा T₁ अभ्युपेता, M₁ अभ्युपेतुर — °) B Dn
li D₄ 6 T₂ मृगा (for मृग) — °) M₂ यथा समग्र (for
Dc भायासमुग्र) Ś₁ वेदयते, K₁ 3 B₂ वेदयति — °) Ś₁
महाहवे, B D (except D₁ 3 5) वन, T G₁ 2 4 मय,
G₁G₂ Cnp धन Ś₁ K₁ 2 वाध; K₄ D₃ चाव, B Dc Dn
— D₂ 4-6 G₃ वाप्य, D₁ आह्वमाने, G₁ वष्य (for वाव)
4 °) Ś₁ निलंबैर; K₁ मनो हि (for मृगैर्नो) — °)
3 1 मृगैश्च (for मनो हि) Ś₁ K₄ D₃ दहति, K₃ 3 B₂-4
M

Dc D₁ 2 6 T₂ G₁ 3 M₁ द्यते; B₁ T₁ दहते, G₂ ग्लायते,
G₄ ग्लामति (for द्यति) Ś₁ K₄ B₁ D₂ G₂ 4 द्यते, T₁
हुहते (for दहते) — °) Ś₁ K₁ 2 4 D₃ समासाद्य, K₃
स्थाय (for च्छाद्य) — °) T₂ G₁ उद्धयायते; G₂ 4 आधू
यते S₁ प्राणमति; B₁ भिम (for पति)
5 °) G₂ 4 हतोरगं (for हतोरग यथा) — °) T₁
राज्य यथा राजसमासलक्ष्म (sio), T₂ G₁ 2 4 M अ (M अ)
राजक राष्ट्रमिवेह शांत — °) D₃ रस च कुह, S (except
T₁ G₂) सुरश्च कुम्भ
6 °) Ś₁ K T₂ ते (for ते) B₂-4 Dn D₄ 6 G₃ अत्य
निलोमत्रेणैर, Dc D₂ अत्यनिलौघवेणैर, T₂ G₁ 2 4 अद्यति
लोह (G₂ लार्थं, G₄ लोथ्य)वेणैर — °) K₃ 4 D₃ S
(except G₂) महायलैर — °) K₄ B₁ 4 D₃ महद्भि (for
बृहद्भि) B₁ पुरुषै, T₂ स्वरथै, G₁ 2 4 सरथै
7 °) K₄ T₁ च (for तु) K₁ तेजा (for घोपो)
— °) K₃ 4 T₁ निवर्ततां — K₃ om (hapl) 7^c-8^b
— °) K₁ B₁ T₁ G₄ प्रव्याहरत्त, D₂ प्रत्याहरत्त B₂-4 Dc
Dn D₁ 2 4-6 T₂ G₂ 3 M तत् (for त) A few MSS
मृच्य

शालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम् ।

सुव्यक्तमस्मानवमन्य पापैः

कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८

इत्येव ते तद्वनमाविशन्तो

महत्परण्ये मृगयां चरित्वा ।

बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं

धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ॥ ९

तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य

रथादवपुत्य ततोऽभ्यधावत् ।

प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र

धात्रेयिकामार्ततरस्तदानीम् ॥ १०

किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां

किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।

कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः

प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ।

अनिन्द्यरूपा सुविशालनेत्रा

शरीरतुल्या कुरुपुंगवानाम् ॥ ११

यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा

दिवं प्रपन्नाप्यथ वा समुद्रम् ।

तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था-

स्तथा हि संतप्यति धर्मराजः ॥ १२

को हीदृशानामरिमर्दनानां

क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।

प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षे-

दनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ।

न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य

बहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ॥ १३

कस्याद्य कार्यं प्रतिमिद्य घोरा

महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराभ्याः ।

मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि

8 Ks om 8^{ab} (of v 1 7) — ^a) Ś₁ K₁ ३ विहीन हानि ; D_३ ३ T_२ G₁ ३ M निहीनयोनि — ^b) T₁ सृगा लको, T_२ G₁ ३ ४ M शालावृको B_२ ४ पार्थं (for पार्श्वम्) — ^c) T₁ G₁ ३ ४ M₁ परिभूय; M_२ अभिभूय (for अवमन्य) — ^d) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ कृतो विमर्दं ; K_३ ४ Dc_२ D_२ ३ T_२ G₁ ३ ४ M कृतोवमर्दं, T₁ कृतोवमानं

9 ^a) S (except G_३) पत्याथ (for इत्येव) K_३ आवि शस्यो, T₁ आचरतो — ^b) G_२ महत्परण्ये — K_३ om (hapl) 9^d-10^c — ^d) K_३ ४ D₁ ३ G₁ M_२ प्रेष्य; G_३ वीक्ष्य (for प्रेष्य-) T₁ धार्त्री तदा प्राणसमां प्रिया ता

10 K_३ om 10^{abc} (of v 1 9) — ^a) K₁ G₁ ३ तो विसृत्य, G_२ ४ तोपसृत्य — ^d) Dn₁ n_२ Cn अति, Cnp as in text

11 ^a) Ś₁ K_३ धरिण्या, K₁ ३ ४ D₁-३ ३ धरिण्यां — ^b) T_२ G₁ ३ ४ ह्वन् (for ते) K_३ ४ D_३ (m as in text) दीनकठ — After 11^{ab}, S ins

1204* गतेष्वरण्य हि सुतेषु पाण्डो

कच्चिपरैर्नापकृत वनेऽस्मिन् ।

पर्याकुला सा तु समीक्ष्य सूत

मभ्यापतन्त द्रुतमिन्द्रसेनम् ।

उरो ध्रुती कष्टतर तदानी

सुचैः प्रचुकोश हतेति देवी ।

[(L 4) T₁ M₁ ममा (for अभ्या) — (L 5) T₁

छिष्टतर — (L 6) T₁ M₁ प्रचक्रद (for प्रचुकोश)]
— S (except G_३) om 11^{cd} — Before 11^{ef}, S ins इद्रसेन — ^e) K_३ B D (except D₁ ३ ३) अचित् (for अनिन्द्य) — After 11, D₁ ३ ins

1205* पतिव्रता सत्यसधा तथैव

क सा नीता केन वा शस तथ्यम् ! ;

while S (except G_३) ins

1206* केनात्मनाशाय वदापनीता

छिद्र समासाद्य नरेन्द्रपत्नी ।

[(L 1) T₁ हतो, G_३ विदो, M पथा (for वदा)
— (L 2) T_२ रभ (for छिद्र) T₁ M₁ नरेन्द्रपुत्री]

12 ^a) S (except G_३) यदीह (for यद्येव) Dc Dn D_३ ३ T_२ देवी D₁ यदाप्यसौ पृथिवीं सप्रविष्टा — ^b) T₁ प्रपन्नां T₁ यदि वा, T_२ G₁ ४ M ह्यथ वा — ^c) K_३ पथ, B_२ D_३ पदे (for पद) S (except G_३) पद गमिष्यति हि तस्य (T₁ M₁ तत्र) पार्थास् — ^d) B Dc₁ Dn D_३ ३ G_३ यथा (for तथा) N (except S₁ D₁) G_३ धर्मपुत्र

13 ^a) Ś₁ माह (for हीदृ) B₁ नरपुंगवानां (for अरिमर्दं) — ^b) K₁ ३ B Dn D_३-३ क्षमाणाम् — ^c) T₁ जिहीर्षुर् — ^d) T₁ ह्व प्रमूढ, T_२ ह्व प्रमूढाम् (sic) G₁ ३ ४ ह्व प्रमूषु, M ह्वासुमूर्षु

14 ^a) K_३ ४ D₁ ३ ३ T_२ G₁ ३ ४ प्रतिभिद्य, T₁ प्रवि-

यथाद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ।

निहत्य सर्वान्द्रिपतः समग्रा-

न्यार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥ १४

अथाब्रवीच्चारुमुखं प्रमृज्य

धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।

जयद्रथेनापहृता प्रमध्य

पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ १५

तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि

वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः ।

आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं

नदूरयातैव हि राजपुत्री ॥ १६

संनद्धध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा

महान्ति चारुणि च दंशनानि ।

गृहीत चापानि महाधनानि

शरांश्च शीघ्रं पदवी ब्रजध्वम् ॥ १७

पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता

प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।

ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं

वराज्यपूर्णांमिव भस्मनि सुचम् ॥ १८

पुरा तुपाशाविव हूयते हविः

पुरा श्मशाने स्रगिवापविध्यते ।

पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते

शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ।

महत्परण्ये मृगया चरित्वा

पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ १९

मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं

शक्ति, M₁ प्रतिपद्य, M₂ प्रतिविश्य G₂ घोरा, M₁ बाणा, M₂ बाला (for घोरा) Ś₁ K₁ २ आच्छाद्य काम प्रविशिय घोरा — ^b) G₁ अभि (for महीं) K₄ प्रविष्यति (sio) M सुपुत्रा (for शराभ्यां) — ^d) G₁ २ ४ यथा च (for यथाद्य) — ^e) Do D₂ द्विपदान् Ś₁ K₁ २ समेता, K₂ ४ Do D₁₋₃ २ समेतान्, B₁ T₁ समग्रा, M ससैन्यान्

15 ^a) B₂ चाश्रुमुखी, T₂ G₁ २ ४ सा तु मुख; G₂ साश्रुमुख K₂ Dn₂ विमृष्य, B₁ २ विमृज्य, B₂ ४ Do₁ Dn₁ ns D₂ विमृश्य; Do₂ D₂ T₂ G₂ विमृज्य, D₁ प्रमृष्य — Before 16^{cd} G₂ २ ns धात्रेयिका; G₂ धात्री — ^e) K₄ D₂ नोपहृता; D₁ नापहृता K₁ प्रमाथ्य, K₂ D₂ प्रपद्य — ^d) K₄ D₂ G₁ कृष्णा, D₁ पार्थान्

16 ^a) Ś₁ K₁ तिष्ठस्ववर्त्मानि K₁ B₂ वनानि; K₄ D₂ यद्दन्ति, G₁ पद्मानि; G₂ चर्माणि (for नवानि) — ^b) S (except G₂) द्रुमा (for वृक्षा) B₁ नश्यति; Do D₂ लयति, T₁ नम्राश्च, T₂ G₁ ४ न म्लान्ति D₁ म्लायति वृक्षाश्च तथातिभग्ना — ^e) Ś₁ K D₂ D₁₋₃ २ अनुयात, T₂ G₁ २ ४ ह्यनुयातु — ^d) S₁ अदूरं, T₂ G₁ २ ४ न दूरयातेव Do D₂ ह (for हि)

17 ^b) Do D₁ दक्षितानि, T₂ G₁ २ ४ दक्षितानि T₁ महाति दारुणि वक्षितानि (sio) M₁ महार्हंरूपाणि च दक्ष नानि — ^e) K₂ २ B₂ Do D₂ २ गृहीत Ś₁ K₁ २ यसाधनानि, B₁ शराश्च शीघ्र, G₁ महायुधानि (for धनानि) — ^d) Ś₁ प्रपद्य, K₁ प्रवृत्त, K₂ पतध्व, K₂ B₂₋₃ Do Dn D₂ ४-० G₂ M चरध्व; D₁ प्रपद्य (for ब्रजध्वम्) B₁ धनीत

तूणो पदवीं च लब्ध

In Ś₁, the portion from भस्मनि (in 18^d) up to the end of this parvan is lost on missing fol, the MS is almost entirely ignored in the sequel

18 ^a) K₄ ददतादित्ता — ^b) Do₁ Dn D₂ ० G₂ प्रमोढचित्ता, Do₂ प्रमूढचेता T₂ G₁ २ ४ शुष्यति — ^d) B₁ २ ४ श्रुत, Do T₁ G₁ २ सुव (for सुचम्)

19 ^b) K₂ ४ D₂ २ श्मशाने K₂ स्रगिवावविध्यते; B₁ M₁ वोपदश्यते; Do D₂ वोपविध्यते, G₁ ४ चाववध्यते — ^e) K₁ २ पुरे च; T₁ पुरा हि S (except G₂) ध्वरजो K D₁ २ ४ T₂ G₁ ४ विलुप्य (K₄ प्यते); T₁ विलिह्य, G₁ विलिप्य; M₁ विलिह्यते — ^d) Do D₂ २ S (except G₂) विमो (for प्रमो) — After 19^{cd}, T₁ ns

1207* पुरा हि पार्थाश्च हतौ च कापिलम्
प्रलिप्यते क्षीरधारा यतध्वम् ।

— ^e) D₂ ० गताना (for चरित्वा) — ^f) K₁ S शृगालो B₂ प्रगाहते — After 19, Do₁ D₁₋₃ ns

1208* श्रुति च सम्यक्प्रकृति महाध्वरे

ग्राम्यो जनो यद्वदसौ न नाशयेत् ।;

while S (except G₂) ns

1209* पुरा हि मन्त्राहुत्सिपूजितायां

हुताग्निवेचां बलिमुक्त्वा निलीयते ।

20 ^b) K₁ २ B₁ Do D₁ २ ० प्रभास, K₂ प्रभ तद्, K₄ D₂ प्रभास B₂ T₂ G₁ २ ४ M चद्रमभ वदन तत्पुरस्तात् (B₂ न सुप्रपद्य) — K₁ om 20^{cd} — ^e) K₄ पक्षाच्छुभः

चन्द्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नम् ।
 स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी
 श्वा वै पुरोडाशमिवोपयुङ्गीत् ।
 एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं
 मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ २०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भद्रे तूष्णीमास्व नियच्छ वाचं
 मास्मत्सकाशे परुषाण्यवोचः ।
 राजानो वा यदि वा राजपुत्रा
 बलेन मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं
 तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमानाः ।
 मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसन्तो
 ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २२
 ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणु-

मुद्गतं वै वाजिसुरप्रणुजम् ।
 पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं
 विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति ॥ २३
 ते सान्त्वय धौम्यं परिदीनसत्त्वाः
 सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः ।
 श्येना यथैवामिपसंप्रयुक्ता
 जवेन तत्सैन्यमथाम्यधावन् ॥ २४
 तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां
 संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः ।
 क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च
 दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ २५
 प्रनुकुशुश्वाप्यथ सिन्धुराजं
 वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
 यमौ च राजा च महाधनुर्धरा-
 स्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

D1 s स्पृश्याच्छुभं, T2 G1 2 4 रागान्वित, M रागाञ्ज
 — ^a) K2 इवोपयोक्ष्य, K3 D2 T2 पयोक्षीत्, K4 D1 *पयु
 ज्यात्, B Dc Dn D2 4 6 G2 इवाध्वरस्थ, D2 इवोपयुज्यते,
 G2 पभोक्ष्येत् — ^o) T1 G1 चाक्यानि, M2 वर्णानि (for
 वर्त्मानि) T2 G1 2 4 [अ]नुयात् (for 'यात्) T2 G2 4
 मा व (for शीघ्र) — ⁱ) T2 G2 4 काल प्रति (for मा
 व काल) M दीर्घ (for क्षिप्रम्) K2 4 इहातिगाद्वै, M2
 इहात्यगाद्वै — After 20, K4 Dc2 D1-3 ins

1210* शीघ्रं प्रधावध्वमितो नरेन्द्रो
 यावच्च दूरं व्रजतीति पाप¹ ।

while S (except G3) ins

1211* प्रत्याहरध्वं द्विपता सकाशा

छक्षमीमिव स्वा दयिता नृसिंहा ।

21 T1 G4 om the 1st — ^a) K1 2 तूष्णीमाशु, B2 4
 Dn D4 6 G2 प्रतिक्राम (for तूष्णीमास्व) T1 भद्रे प्रतीप
 विनयाद्य वाच — ^b) K1 4 M1 वाच (for [अ]वोच)
 — ^d) G1 जलेन युक्ता G1 2 4 पचतामामु (for वञ्चना
 प्राप्नु¹)

22 ^c) B1 मुहुर्मुहुर्व्यालवन विशतो — ^d) B2 4 Dc2

Dn2 D2 T1 G2 ज्या (for ज्यां) B2 उरिक्षि (for विक्षि¹)
 T1 महाधनुर्भृत

23 ^a) B4 ततोपश्य रेणुसमुद्गत वै — ^b) K1 T G1 2 4
 M2 उद्भूयत, B2 समुद्गत, B3 उद्भूत वै, B4 निपीडित; M1
 आधूयत (for उद्भूत वै) K5 *सुरप्रपन्न — ^c) K1 2 हि
 (for च) T2 G1 2 4 पदातिमध्ये विचरत च धौम्य — ^d)
 K2 B1 D1 2 4 T2 M2 अभ्याद्रवेति, K4 अभिद्रवत, G1
 अभ्यद्रवत T1 त्रिक्रोशत भीम भीमाद्रवेति, T2 G2 4 विक्रो
 शत भीम पार्थस्यभीक्ष्ण

24 ^a) K1 2 4 B2 (m as in text) D1 2 धौम्य परि
 दीनसत्त्वं, T2 G1 2 4 M त धौ (G2 M2 तद्धी)भ्यमदीनसत्त्वा
 — ^b) G2 4 सुखी भवानस्त्विति राज — ^c) K1 Dc D2
 S (except G2 M2) *सप्रसक्ता

25 ^c) T2 G1 2 4 M1 वीप (for क्रोध) K2 4 D2
 तु (for च) — ^d) T1 स्थिता (for प्रियां) M1 चास्य (for
 तस्य) K2 G1 2 4 M2 रथस्थिता, T1 रथे प्रियां

26 ^a) M [अ]भि (for [अ]वि) — ^c) B2 T2 G1 2 4
 M धनुर्धरासदा (B2 तो) — ^d) B2 दिशो (for ततो)
 G2 मप्रमुहु M2 परेतारा

२५४

वैशंपायन उवाच ।

ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १
तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा
स्वयं दुरात्मा कुरुपुंगवानाम् ।
जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच
रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २
आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो
मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते ।
सा जानती ख्यापय नः सुकेशि
पर पर पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३
द्रौपद्युवाच ।
किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरै-
रनायुष्ये कर्म कृत्वातिघोरम् ।

एते वीराः पतयो मे समेता
न चः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४
आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुसूपी-
र्मया तुभ्यं पृष्टया धर्म एषः ।
न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा
संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ५
यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ
नन्दोपनन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ ।
एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं
सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६
य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः
प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।
एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति
युधिष्ठिर धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७

Colophon om in B₁ s — Major parvan K₁ s
Dn₂ G₂ s आरण्य, G₂ श्रीमदारण्य — Sub parvan K
B₂ s 4 Do Dn₂ D₁₋₆ T₁ G₂ M₁ द्रौपदीप्रमाथ; Dn₁ द्रौपद्या
प्रमाथ — Adhy name M पाण्डवानुगमन — Adhy no
(figures, words or both) Dn₂ 267, Dn₂ 268, D₁
269 T G₂ M (M₂ inf 4n) 257 (M₂ orig 259),
G₁ 254, G₂ 256 — Śloka no Dn₁ n₂ 28, Dn₂
29, D₁ 30

254

1 ^a) K₂ अमर्षण; D₁ मनीषिणा; T₁ अमर्षिणौ, G₂
महर्षिणा

2 K₁ om 2^{ab} — ^a) K₂ D₂ ध्वजाग्राणि; G₁ ध्वजा
ग्रान् T₁ राजन् — ^b) Dn₂ n₂ स्वयन् (for स्वय) M₂
कुरुपाण्डवानां — ^d) G₁ M स्थितो (for स्थिता) B₄
कांतिमती, G₂ भर्तृमती K₁ B M ह (B₁ त) वीजा, K₂
महौजा, T₁ विहस्य

3 ^a) K₁ आयान्तेमे T G₁ s 4 ते (for [ह]मे) — ^b)
L₂ तथैते, K₂ तत्रैति, S (except G₂) तत्रेमे — ^c) = var
3 249 13^c K₁ मा जानता, T₂ सेमानिति; G₂ सजानती

— ^d) D₂ परस्परः; T₁ परावरः; G₁ s 4 परपरां (for पर पर)
D₂ T G₁ रथस्था, G₂ रथस्थां, G₂ रथानां

4 ^a) G₁ s 4 M₁ तैर् (for ते) — ^b) K₁ अनायोष्य,
B₂ अमानुष K₁ s 4 Do D₂ कृत्वा सुघोर (K₁ 'व)
— ^c) M कुब्जा (for एते) Do D₂ प्रिया (for वीरा)
— ^d) T₁ ते (for व) K₂ s 4 Do D₁₋₃ G₂ शेष K₂ D₁ s
T₁ किञ्चिद्

5 ^a) G₁ आख्याताया K₂ चैव; T₂ G₁ s तव, G₂ तच्च
(for त्वेव) K₁ s 4 Do₂ D₂ s G₂ M₁ मुसूपी — ^b)
T₂ G₁ s 4 सर्वं (for तुभ्य) — ^c) K₂ s 4 D₁ T₂ G₁ s 4
transp विद्यते and त्वद्भय — ^d) K₂ सप्रेक्षत्या

6 ^a) T₁ ध्वजाग्री K₂ T G₂ s नदतो K₁ मृदरैर्;
K₂ Do₂ D₁ s मृदगो — ^b) K₂ Do D₁ s मधुर युक्तरूपौ,
K₂ B₂ र सुक्तरूपौ, S (except G₂) र सुयुक्तौ — ^c) K₁
B₄ Dn₂ D₁ s एव, T₂ G₁ s 4 एन (for एत) K₂ T₁
सु, M₁ स (for स्व) — ^d) K₁ Do D₂ कृतवतो T₁
सदा जना सत्यवतो वदति

7 ^a) D₁ G₁ s 4 M₁ स (for च) — ^b) K₁ s D₁
T₁ घोर, K₂ B₁ D₂ 'घोष (for 'घोण') — ^c) K₂ Do₁
D₁₋₃ T G₂ s 4 एन — ^d) T₁ प्रिय (for पति)

अप्येष शत्रोः शरणागतस्य
 दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।
 परैर्द्वेनं मूढ जवेन भूतये
 त्वमात्मनः प्राञ्जलिन्यस्तशस्त्रः ॥ ८
 अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं
 महाभुजं शालमिव प्रवृद्धम् ।
 संदष्टोष्ठं भृकुटीसंहतभ्रुवं
 वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ९
 आजानेया बलिनः साधु दान्ता
 महाबलाः शूरमुदावहन्ति ।
 एतस्य कर्माण्यतिमानुपाणि
 भीमेति शब्दोऽस्य गतः पृथिव्याम् ॥ १०
 नास्यापराद्धाः शेषमिहाभुवन्ति
 नाप्यस्य वैरं विस्मरते कदाचित् ।
 वैरस्यान्तं संविधायोपयाति

पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीव ॥ ११
 मृदुर्वदान्यो धृतिमान्यशस्वी
 जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।
 भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य
 धनंजयो नाम पतिर्ममैषः ॥ १२
 यो वै न कामान्न भयान्न लोभा-
 न्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।
 स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः
 कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥ १३
 यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो
 भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
 यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां
 यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥ १४
 प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै
 स एष वीरो नकुलः पतिर्मै ।

8 ^{a)} G₁ ४ शरण गतस्य — ^{b)} G₁ प्राण (for प्राणान्)
 — ^{c)} B₁ D₁ D₂ D₃ D₄ G₁ M₁ परैर्द्वेनं; B₄ M₁ परैर्द्वेनं,
 G₂ पुरोहितः; G₄ परो द्वेन T₁ प्रेक्ष्य द्वेन मूढ भजस्व तूर्णं
 — ^{d)} K₁ D₁ स्वमात्मना, B₄ दुरात्मन, T₁ महात्मान, G₄
 तवात्मन

9 ^{a)} K₁ M अथाप्येत K₃ पश्यसे S (except G₃)
 रथे स्थितं (for रथस्थ) — ^{b)} K₁ महाबल K₁ S (except
 T₂ G₃) शालं (for शालं) K₃ प्रविद्ध — ^{c)} N (except
 D₁) T G₃ सदष्टोष्ठ A few MSS भृकुटी K₁ सनतभ्रूर,
 K₃ ४ D₁ T₂ सहतभ्रु, T₁ सहतभ्रुर, M₂ सहतभ्रुवो

10 M₂ om (hapl) 10-12 — ^{a)} K₁ आजानीया,
 K₂ आजानया, D₄ अजानेया D₆ बलिना; T₂ G₁ ३ ४
 वाजिन — ^{b)} K T₁ M₁ महाबलं, G₄ महाजवा K₁
 शूरमुदाहरति; T₁ तम वहति — ^{d)} T G₁ ३ ४ M₁ तत
 (for गत)

11 M₂ om 11 (cf v 1 10) — ^{a)} D₅ T₂ G₂
 अपराधात् K₁ ३ शेषमिहानुयाति, B₁-३ D (except D₁ ३)
 G₃ मवाभुवन्ति — ^{b)} B D₂ D₃ ३ नाय, D₆ D₂ ३ ६ G₃
 नाय च (for नाप्यस्य) T G₁ ३ ४ विस्मरते — ^{c)} K₁ ३ ४
 B₁ D₆ D₂ ३ ६ T G₁ ४ मतिघा — ^{d)} T G₁ ३ ४ M₁
 तत्पत्यतीह (for गच्छत्यतीव)

12 M₂ om 12 (cf v 1 10) — ^{a)} B D₂ D₃ ६
 G₃ धनुर्धराग्रयो (for मृदुर्वदान्यो) T G₁ ३ ४ M₁ मतिं
 (for धृतिं) K D₆ D₁ ३ ६ मनस्वी (for यशस्वी) — ^{b)}
 D₆ D₂ तथैव (for नृवीर) — ^{c)} K₁ श्रुता (for भ्राता)

13 ^{a)} K₃ ४ D₁ G₁ ३ ४ M₁ नैव (for वै न) G₁ ३ ४
 कोपान्न (for कामा) K₃ B D₆ D₂ T₁ कोपात्; G₁ ३ ४
 कामात्, M₁ मोहात् (for लोभात्) T₂ कदापि कोपान्न भिया
 न कामात् — ^{b)} T₁ धर्मं त्यजेन् (by transp) D₆ D₁ ३
 G₄ नानृशस्य, D₂ ३ ६ D₃ ४ G₂ ३ न नृशस्य — ^{d)} B₂ ३
 M माद्रीसुत, D₁ T₁ कुतीपुत्र B₂ सहदेव, D₆ D₂ ३
 शत्रुसध, M₁ शत्रुगण

14 After 14^{ab}, S (except G₃) ins

1212* वन्धुप्रिय शस्त्रभृता वरिष्ठो
 महाहवेष्वप्रतिवार्यवीर्यं ।

15 ^{a)} D₁ प्राणैर्गरीयान्समनुव्रतं महात्मा, T G₁ ३ ४
 प्राणैर्गरीयान्समनुव्रतश्च — After 15^a, D₁ ins

1213* शूर कृतज्ञो दृढसौहृदश्च ।

महाहवे यश्च रिपुप्रमाथी

— ^{c)} K₄ रङ्गवेधी, B₁ नगयोधी K₃ B₂ D₆ D₁ य गृह
 हस्तो लघुचित्रयोर्वी — ^{d)} K₁ ३ B₁ D₆ D₁ T₁ G₁ ३ M
 मतो, K₄ मानी, B₂ T₂ G₄ मतो च (for महाश्च) B B

यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो
 महाश्र धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः ॥ १५
 यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व
 शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु संख्ये ।
 शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनीषी
 प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६
 य एष चन्द्रार्कसमानतेजा
 जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ।
 बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
 वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७
 स एष शूरो नित्यममर्षणश्च
 धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ।
 त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्धव्यवाहं
 न त्वेष व्याहरेद्धर्मबाह्यम् ।
 सदा मनस्वी क्षत्रघर्मे निविष्टः

कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ १८
 विशीर्यन्तीं नावमिघार्णवान्ते
 रत्नामिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ।
 सेनां तवेमां हतसर्वयोधां
 विश्वोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥ १९
 इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा
 यांस्त्वं मोहादधमन्य प्रवृत्तः ।
 यद्येतैस्त्वं मुच्यसेऽरिष्टदेहः
 पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा-
 स्त्यक्त्वा व्रस्तान्प्राञ्जलींस्तान्पदातीन् ।
 रथानीकं शरवर्षान्धकारं
 चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनिगृह्य ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

De D1 १ १ ० G२ बलदेवो द्वि (K1 B२ 'वाद् द्वि, K४ B३ Do२
 'वद् द्वि)तीय'

16 °) D१ M1 तस्मात्; T२ G२ ५ यस्मात्, G1 तस्मात्
 D1 द्रक्ष्यसि De D२ मूढभाव; G३ सत्त्व — °) K४ om
 वा K1 ३ दैत्यसैन्यस्य, T२ मन्यसे साधु, G1 अद्य सेनासु; M1
 दैत्यसैन्येषु K1 ३ मध्ये; T1 G४ M सखे; G२ सखे — °)
 K De२ D1 २ १ प्रतिमान् B D (except D1 २ १) G२
 मनस्वी (for मनीषी) — °) T२ धर्मराजस्य

17 °) K1 ३ ५ Do1 स एष; B (except G२) हुताश

18 °) G1 २ ५ य एष — °) K४ न त्वेष्वेव; G1 न त्वेष
 वै; M२ न त्वेष्वेव B1 धर्मप्राप्त्य, B२ ५ 'राज्य — °)
 G1 २ ५ मनीषी (for मनस्वी) G२ सत्यघर्मे B२ १ Dn
 D२ ५ ० G२ रतश्च (for निविष्ट)

19 °) K२ G२ विशीर्यन्ती; B२ न्यशीर्यन्ती, B३ विशीर्य
 तीर, T1 वशीर्यन्तिर (sio), G४ M२ विशीर्यन्ती K1 २ ५
 T1 णंवात्सरे (T1 'र) — °) K1-३ D1 T1 G1 ३ M तथेमां
 — °) T1 पश्यसि (for द्रक्ष्य')

20 °) K1 ३ ५ Do२ D1 २ T२ G1 २ ५ इत्येव ते, T1
 इत्येवमेते, M इत्येते ते (for इत्येते वै) — °) T1 G1 ५ M1
 अवमस्य — °) B२-५ Dn D२ ५ ० G२ यद्येतैस्यो (for
 तैस्त्व) K२ B२ ५ T1 G1 मुच्यते K२ T२ [S]निष्ट' — °)

K1-३ B1 ३ D1 १ M२ प्राप्स्यसि K२ जीव एष; B1 सत्यमेव,
 T G1 M२ जीवित च, G२ ५ जीवन च; M1 जीवमान

21 D१ G1 ३ ५ M२ om the ref — °) K३ द्विजा
 तीन् (for पदा) — °) D (except D1 ३) यथानीक
 — °) D1 सनिस्त्रा; G1 ३ ५ ते निगृह्य

Colophon — Major parvan K1 ३ Dn२ G२ ५
 आरण्य — Sub parvan K1 ३ ५ B D G२ M द्रौपदी
 प्रमाय — Adhy no (figures, words or both) Dn
 268 (Dn२ 269); D1 270, T G४ M (M२ inf lin)
 268 (M२ orig 260), G1 255, G२ 257 — Śloka
 no Dn1 n२ 21, Dn२ D1 22

255

1 °) T२ G1 ३ ५ M स (G1 आ) तिष्ठष्व (for 'ष्ठल)
 — °) K1 ३ ५ Do D1 ३ ० हुत, G२ ३ ५ M२ तूर्णीं (for
 तूर्ण) K२ द्रुवति परि', T२ तूर्णं न परि' — °) K1 तस्मिन्
 (for इति) K1 स; B२ वै (for स) — °) K1 D२ सैनि
 कान् (for तान्पान्)

2 °) B२ ५ Dn D२-० G२ घोरतम' — °) B1 ससैन्यान्

२५५

वैशंपायन उवाच ।

संतिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।

इति स्म सैन्धवो राजा चोदयामास तान्नृपान् ॥ १

ततो घोरतरः शब्दो रणे समभवत्तदा ।

भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ २

शिविसिन्धुत्रिगर्तानां विषादश्चाप्यजायत ।

तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ३

हेमचित्रसमुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।

प्रगृह्याभ्यद्रवद्भीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ४

तदन्तरमथावृत्य कोटिकाश्योऽभ्यहारयत् ।

महता रथवंशेन परिवार्य वृकोदरम् ॥ ५

शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ।

कीर्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म भीमोऽभ्यकम्पत ॥ ६

गजं तु सगजारोहं पदातींश्च चतुर्दश ।

जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७

पार्थः पञ्चशताञ्छूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।

परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८

राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।

निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९

ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्ध खड्गधृक् ।

शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ १०

सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।

पातयामास नाराचैर्दुर्भेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११

ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथात् ।

गदया चतुरो वाहान्नाज्ञस्तस्य तदावधीत् ॥ १२

तमभ्याशगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।

(for सैन्यानां)

3 °) B Dn D₃₋₆ G₃ शिविसौवीरसिधूनां — °) K₃ B₁ D₁ चोपजायते; B₂ S (except G₃) समजायत — °) K₄ तान्दृष्ट्वा पुरुषाञ्छूरान् — °) Dn₃ अतीव च (for व्याघ्रानिव) | S (except G₃ M₂) मदो (for बलो°)

4 °) D₁ हेमविदुसमु°, T₁ हेमवधसमु°, T₂ G₁ ३ ४ हेमविदु महोत्सेधा; M हेमविदुमयोत्सेधा — °) K₁ ३ ४ B₁ ३ D₃ S (except G₃) 'सैक्या' — °) G₁ प्राद्र (for [अ]भ्यद्र°) — °) K D₁ सैन्धव काममोहित

5 °) T G₁ ३ ४ तदतर समासाद्य (T₁ 'विश्य), M तयोर (M₂ 'तौन)तरमासाद्य — °) K₁ ३ कोटिकाश्यो, K₃ ४ B₁ Dn₁ D₁ ४-६ 'काख्यो, B₂ ३ Dc D₂ ३ काख्यो K₃ व्यदाहरत्, T₁ ह्यधारयत्, T₂ G₃ ह्यवा, G₁ ४ न्यवा°, M [S]म्यवा° — °) K₄ महता शरवर्षेण

6 °) B₂ यष्टि — °) K₁ D₁ स, K₄ G₁ च (for स्म) K₁ ३ D₁ T₂ G₂ ४ व्यकपत, Dc D₂ व्यकपयत्, T₁ G₁ M₁ [S]प्यकपत

7 °) K₁ ३ Dc₂ D₂ T₁ G₄ च (for तु) — °) K₁ ३ D₁ पदातींश्च, Dc D₂ पादाताश्च M₁ सहस्रश (for चतुर्दश) — °) K₃ T G₁ ३ ४ वीर (for भीम°) — °) D₃ सैन्धवस्य महारणे

8 K₁ ३ om (hapl) 8 — °) K₄ पचाशत, B₁ पच रथान्, M पचशत B₂ T G₁ ३ ४ वीरान् (for शूरान्) — °) D₁ G₄ परीप्समानान् K₄ Dc D₂ G₁ ४ सौवीराख

9 °) K₁ ३ युधिष्ठिर, K₃ ४ Dc D₁ ३ स्वय राजा (by transp) K₁ ३ स (for सु) — °) D₁ प्रवीराणा B₁ महीभुजां (for प्रहा°) — °) D₃ शत; T₂ तथा (for तदा) G₁ जघानाजौ युधिष्ठिर

10 °) T G₁ ३ ४ M नकुलोपि (T₂ G₂ ४ 'थ) तदा क्रुद्धो — °) K₁ ३ ४ Dc D₁ ३ T₁ G₂ M खड्गधृक्; K₃ 'वित्; Dn₁ T₂ 'धृत् — °) B₂ (m as in text) शतानि (for शिरांसि) — °) B₁ T G₂ M प्रावपन्, G₁ प्रावपद् G₁ भुवि (for सुहु)

11 °) K₄ T₂ G₁ ३ ४ M सवार्य, B₂ 'जने, Dc D₂ 'प्राप्य, Dn₂ T₁ 'धाय, D₁ 'ग्रामे (for 'याय) — °) K₁ शत (for गज°)

12 °) K₃ B₃ D₁ ३ ६ M सु (for म) — °) K₁ ३ ४ D₁ रथोत्तमात् (for महारथात्) — °) D₂ वीरान् (for वाहान्) — °) K D₁ ३ सर्वान् (for तस्य) T₁ रापन्त्वावधीषुन

13 °) K₁ D₃ अभ्याशे गत, K₂ D₃ अभ्यामे गत, K₃ ३ B₃ Dc D₁ ३ ४ अभ्यान्°, G₂ ४ अध्याभ्या° — °) B₁ ४

अर्धचन्द्रेण बाणेन विद्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३
 स भिन्नहृदयो वीरो वक्राच्छोणितमृद्वमन् ।
 पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १४
 इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्ध धर्मराट् ।
 हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५
 नकुलं त्वभिसंधाय क्षेमंकरमहामुखौ ।
 उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैर्वर्षताम् ॥ १६
 तौ शरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
 एकैकेन विपाठेन जग्ने माद्रवतीसुतः ॥ १७
 त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
 रथमाक्षेपयामास गजेन गजयातवित् ॥ १८
 नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथाच्चर्मासिपाणिमान् ।

उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १९
 सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
 प्रेपयामास सक्रोधमभ्युच्छित्करं ततः ॥ २०
 नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
 सविपाणं भ्रुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥ २१
 स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः ।
 पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपोथयत् ॥ २२
 स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ।
 भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३
 भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्यस्य संगरे ।
 स्रुतस्य नुदतो वाहान्क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४
 न बुबोध हतं स्रुतं स राजा वाहुशालिना ।

Do पदाति K₁ ३ ५ D₁ पाहु (for कुन्ति)

14 K₄ om (hapl) 14^a-15^b — °) K₁ धीरो
 — °) Dn₁ n₂ D₁ ३ G₂ उद्भृन् — °) K₂ B₄ [अ]भि
 मुख K₁ तस्य (for पार्थं) T₁ पपात सहसा भूमौ, T₂
 G₂ ५ भिमुख प्राप्तश्च — °) = ५ 15 9^d M₂ जीणे
 (for छिन्न)

15 K₄ om 15^{ab} (cf v l 14) — °) T₁ अथास्य,
 T₂ हताश्वत्

16 °) K₂ B₂ D₂ ६ G₂ त्वभिसयाय (K₂ D₂ both
 maig sec m as in text), Do₂ D₂ त्वभिसप्राप्य; T
 G₁ ३ ५ चापि सवार्यं; M त्वभिसवार्यं — °) T₂ G₂ 'सु
 मालवौ, G₁ ३ महामलौ — °) K₁ ३ अवाकित् (for
 अवर्षताम्)

17 °) B Dn D₂ ५ ६ G₂ तोमैर, Do D₂ ५ तौ शरात्
 K₄ G₄ अभिवर्षता — °) K₄ पार्थिवौ (for वार्षिकौ) — °)
 D₁ एकैकेनैव बाणेन

18 M₂ om (hapl) 18^a-23^b — °) K₁ ५ B₁ D₂
 T₁ G₄ गजधूर्गत, T₂ गजयूथप D₁ तत्पाशंगजधूर्गत
 — °) G₄ आरोप (for आक्षेप) — °) T₂ न गजयूथवत्

19 M₂ om 19 (cf v l 18) — °) K₁ D₁ तम
 भीस, M₁ त्वपतत् (for त्वपभीस) — °) T₂ G₁ ३ ५
 खड्गच्छ (for पाणिमान्) — °) K B₁ Do D₁ ३ S
 (except G₂) उद्भ्राम्य; B₄ उद्भ्रत — °) 1 179 14^d,
 181 4^d ५ 54 13^d Cf Hopkins, Great Epic,
 App A No 91 (p 414)

20 M₂ om 20 (cf v l 18) — °) K₁ ३ सुरथस्य
 112

— °) T₁ रथाय (for वधाय) K₄ B₁ G₁ च (for तु)
 — °) D₁ M₁ सक्रुद्धम् — °) K₁ ३ B₁ Dn D₂ ५ G₁
 अस्य (for अभ्यु^०) G₁ तदा, M₁ तथा

21 M₂ om 21 (cf v l 18) — °) K₂ B₁ राजस्य
 (for नाग) — °) D₁ पर (for भुज) K₁ T₂ मूल, K₂
 मूलात् — °) B₄ निकृत तत; T₁ विनिकृतत

22 M₂ om 22 (cf v l 18) — °) K₁ ३ किंकिणि,
 K₂ ५ B₂ कटक; B₂ ५ Do Dn₁ D₁ ३ ५ M₁ ककट, T₁
 कनक; T₂ G₁ ३ ५ घटावि^० (for कङ्कण) — °) T₁ पपा
 ताथ (for पतन्नवाक्) K D₁ राजन् (for भूमौ) — °)
 T₂ दत्तमोहात्, G₂ इक्तिगोपान्, G₄ इक्षमोहात्; M₁ हस्त्या
 रोहम्

23 M₂ om 23^{ab} (cf v l 18) — °) K₂-4 Do
 D₁ ३ ५ स तत्कृत्वा महत्कर्म — °) B₂ परतप (for महा^०)

24 °) K₁ ३ कोटिकाश्यस्य; K₂ B₁ Dn D₁ ५ ५ 'स्यस्य;
 B₂-4 Do D₂ ३ 'ख्यस्य; D₂ G₂ 'ख्येन B₁ Do D₂ S
 (except G₂) सयुगे — °) K₁ B₂ Do₂ M नुदतो, K₂ B₁
 T₁ G₁ ३ ५ तु ततो, B₂ नकुलो (for नुदतो) — °) K₁
 शरेण (for क्षुरेण) K₂ ५ B₁ Dn₂ n₂ D₂ G₁ [अ]पहरश्च
 Do D₂ क्षुरेणाहरच्छिर

25 °) K₄ बुधोपहत; T₁ प्रबोधहत — °) Do₂ G₂ ५
 M₂ बहुशालिना, T M₁ वा (T₁ च) बहुशालिन^० — °) K₁ ३ ५
 अश्व K₁ प्राद्रवत्; K₂ ५ इयद्रवत्; D₁ [अ]भ्याद्रवन्; T₁
 द्यद्रवन्; T₂ G₂ प्राद्रवन्, G₁ ५ M₁ [अ]भ्यद्रवन्; M₂ भ्याद्रवन्
 T₁ G₁ ३ M सखे — °) K₁ Do₂ D₂ इतस्तत् (for ततस्तत्)
 G₁ ३ ५ इतस्तत्तथास्तत् (G₁ 'थे स्थित^०)

तस्याश्वा व्यद्रवन्संख्ये हतसूतास्ततस्ततः ॥ २५
 विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरतां वरः ।
 जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६
 द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनंजयः ।
 चकर्त निशितैर्भलैर्धनूंषि च शिरांसि च ॥ २७
 शिवीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्तानसैन्धवानपि ।
 जघानातिरथः संख्ये बाणगोचरमागतान् ॥ २८
 सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सच्यसाचिना ।
 सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९
 प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
 शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३०
 श्वगृध्रकङ्ककाकोलभासगोमायुत्रायसाः ।
 अतृप्यन्स्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ३१

हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
 विमुच्य कृष्णां संत्रस्तः पलायनपरोऽभवत् ॥ ३२
 स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य वै ।
 प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्धनं येन नराधमः ॥ ३३
 द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
 माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४
 ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
 आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ३५
 सच्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
 वारयामास निम्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ३६
 अर्जुन उवाच ।
 यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्क्लेशो दुरासदः ।
 तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ३७

26 ^a) S (except G₃) विरथ (for 'मुख) — °)
 K₁ ३ ५ D₁ 'मुक्तेन (for 'युक्तेन) T₂ G₃ ५ निजघानाति-
 यत्नेन, G₁ निजघान रथस्थेन — °) T₁ [आ]वृत्त्य (for [अ]-
 भ्येत्य) — After 26, T₁ ins

1214* तदा तु सप्रवृत्ते तु सुसुले योधसक्षये ।
 अङ्गारकं कुञ्जरश्च सजयो गुसकस्तथा ।
 शत्रुजय सुप्रबुद्धो शुभकृद्भ्रमका अपि ।
 शूर पराकु कुहको द्वादशैते महारथाः ।
 सुबला सैन्धवाश्चैव त्रिगर्ताश्च महाबला । [5]
 इक्ष्वाकुयोधा प्रबला रथिनः सह यद् द्विपा ।
 कोटीकृत्य च पार्थं तु शरवर्षैरवाकिरन् ।
 अर्जुनस्तु ततः क्रुद्ध शरवर्षं निहत्य च ।

27 ^{ab}) K₄ वीराणां (for सर्वेषां), and सर्वेषां वा (for
 सौवीराणां) — °) K₁ ३ ५ D₁ बाणैर्, G₁ ३ फलैर्

28 ^a) S (except G₃) वीराश्च (for मुख्याश्च) — °)
 K₄ रथिन (for [अ]तिरथ) S (as usual) सखे

29 ^a) K₁ सागता, T₂ G₁ ३ सूदिता — °) K₁ ३ ५
 Dc D₂ S (except G₃) बहुधा, D₁ बलिना (for बहवः)
 — T₁ om 29^a-30^a

31 ^{ab}) K₁ सगृध्रक, K₃ श्वगृध्रकककोलोकभाम, K₄
 श्वगृध्रकककाकोला भासागोमायु, B₁ श्वककगृध्रा पृथुला भास;
 Dc D₂ श्वगृध्रकककाकोलश्चयेनगोमायु; D₃ श्वगृध्रककगोमायु-
 काकोलका मयायसा, T M श्वककगृध्रकाकोल, G₁ ३ ५
 श्वककगृध्रकाकोल (G₁ गाकोलो)भाम — After 31, T₁

ins a passage given in App I (No 26)

32 ^a) B₃ ५ Dn D₄₋₆ G₃ M 'मना (for 'पते')
 — After 32, T₁ ins

1215* चिन्नाभ्यमाने सैन्ये तु मकरैरर्णवो यथा ।

33 ^a) K₄ आकुले (for सकुले) — °) B₁ अपहाय वै;
 B₂ ३ Dn G₃ अवतार्य ता, D₃ T₂ G₁ ५ 'ये च — °) K₃
 ये च; D₃ (marg sec m) वीरो, G₃ ५ तत्र (for येन)
 K₃ B₂ ३ Dc₃ D₃ (marg sec m) T₂ G₃ नराधिप, G₃
 जनाधिप G₁ वनायैव नराधिप

34 ^b) M₃ कृत्वा (for दृष्ट्वा) B₂ 'पुर सरा D₁ धौम्य
 दृष्टिपुरस्कृतां — °) D₁ माद्रीसुतेन — °) T₂ G₁ ३ ५
 आरोहयत् B₁ ५ तत (for तदा) — After 34, D₁ ins
 an addl colophon (adhy no 271)

35 ^a) K₃ B₄ त, D₁ G₁ ३ ५ तु (for तद्) K₄
 विहत — °) K₁ उपयाते — °) K₁ ३ नाराचान् — °)
 K₁ ३ G₁ निचखान, K₃ B₂ T₂ निर्जघान, K₄ Dc D₁ ३ T₁
 G₂ ५ M₃ निजघान (for आजघान)

37 ^a) K₄ Dc D₂ T₂ G₁ ५ M [अ]पराधात् — °)
 K₁ अस्मत्, D₁₋₃ ५ अस्या, G₁ अस्मात् (for अस्मान्) G₁
 क्लेशोस्माक (for अस्मान्क्लेशो) — °) K₁ स तस्मिन्; Dc₃
 T₂ G₁ ५ एतस्मिन् (for तमस्मिन्) B₁ शरणोद्देशे — °)
 G₄ पश्याम

38 ^a) D₁ ३ अन्वेप, S (except G₃ ३) अन्विच्छ
 — °) K₄ नो, T₂ G₁ तैर् (for ते) — °) K₃ अमानुषम्.

तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ।

अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।

युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९

हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्वता दिशः ।

गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ॥ ४०

यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।

प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४१

न हि मे मोक्षयते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।

पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स सैन्धवः ।

दुःश्लाममिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।

कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४

कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः ।

सैन्धवापसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५

भार्याभिहर्ता निर्वैरो यश्च राज्यहरो रिपुः ।

याचमानोऽपि संग्रामे न स जीवितुमर्हति ॥ ४६

इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।

राजा निवृष्टे कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ४७

स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्धवृषीघटम् ।

मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८

द्रौपदीमनुजोचद्विर्बाह्वणैस्तैः समागतैः ।

समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ४९

ते स्म तं श्रुतिता दृष्ट्वा पुनरभ्यागतं नृपम् ।

B₁ अनामृष्यम्; G₁ १ ४ अनामिषाम् (for अनामिषम्) T₂ अनामक कर्म कथ — ^d) T₂ कर्तुं वै (for कथ वा)

39 ^b) D₂ भारत (for धीमता) — Dc D₂ om 39^{ad} — ^c) G₂ ४ अभिप्रेक्ष्य — ^d) K₂ Dn₂ वाङ्मी; T₁ इद

40 Before 40, M₁ ins भीम — ^a) T₁ बहवो (for रिपवो) — ^b) T₂ G₁ १ ४ M भूयिष्ठं वि(T₂ G₄ प्र)द्रुत बल — ^c) T₁ प्रगृह्य (for गृहीत्वा) — ^d) K₄ Dc D₂ इति (for इत्)

41 ^b) G₁ १ ४ हु (for च) — ^d) B₂ ४ परिसान्त्वयन्

42 ^a) K₂ मे मोक्षते, Dc D₂ समोक्ष्य(D₂ 'क्ष)ते, D₂ मोक्षयति मे K₁ १ मूढो, K₂ वीर (for जीवन्) — ^b) K₁ १ वीर (for मूढ) — T₂ om 42^{ad} — ^d) G₁ शक्रस्य (for शक्रोऽस्य)

43 K₄ om 43^{ab} — ^b) D₂ T G₁ १ ४ चापि (for [अ]पि स) — ^c) K₁ D₁ अपि संस्मृत्य, T₂ G₁ ४ अभि (G₁ भीम)सप्रेक्ष्य

44 ^a) S (except G₂) साध्वी (for भीमम्) — ^c) K₁-3 Dc D₂ १ याला (for प्राज्ञा) K₄ D₁ कुपितामी गत प्रज्ञा (D₁ नरव्याघ्र), T₂ कुपिता स्त्री महाप्राज्ञा

45 Before 45 M₁ ins द्रौपदी — ^a) S (except T₁ G₂ M₁) हि (for चेत्) — ^c) S (except G₂) 'पशद — ^d) K D₁ दुर्बुद्धि (for दुर्मति)

46 ^a) K₁ १ Dn₁ D₂ भार्या विहर्ता; K₂ 'र्या हि हर्ता; B₂ १ 'पहर्ता, T₁ 'भिमता, T₂ G₂ ४ M 'वमता, G₁ 'र्या हि मता B₁ य पापो; B₂ वै भीमो, B₂ ४ D (except D₁ १) G₂ वैरी यो, G₁ निर्वीर्यो, M₂ निर्वीरो — ^d) K₄ B D न मोक्षय्य कथञ्चन (D₀ 'च न)

47 Before 47, M₁ ins वैश — ^b) B₁ पर्येतप्यत सैन्धव — ^c) T₁ निवर्तते

48 ^a) D₂ D₂ विवेशा' (for प्रविश्या) — ^b) K₂ ४ Dc D₁ १ १ वृषी(K₄ वृशी)घट, B₁ ४ वृषीमठ, B₂ १ Dn₂ D₂ १ G₂ विप्रविद्धवृषी(Dn₂ G₂ 'सी)मठ, Dn₁ n₂ D₂ अपविद्धवृषी(D₂ 'षी)मठ; T₁ G₂ ४ अपविद्धवृषीकट, T₂ अपविद्धवृषीमठ; G₁ अपविद्धवृषीकट — ^d) Dc D₂ अनुकीर्णैः, M₂ अवकीर्ण K₂ D₁ समतत, D₂ सहस्रश (for वदश ह)

49 ^b) K₁ १ समतत, B Dn D₂ ४ १ T₁ G₂ M₂ समाहितै, Dc D₂ हित — ^c) K₄ S (except T₂ G₂) समेयाय K₁ महाबाहु, K₄ 'प्राज्ञै — ^d) K₁ १ मृत्य मध्यग; K₄ धर्मनदन; D₁ भ्रातृनदन

50 ^a) K₂ Dc D₂ T₁ G₂ त सुदित, K₄ प्रसुदिता, D₂ ता सुदिता K₁ मृत्यै सपदि त दृष्ट्वा — ^b) K₂ B Dn D₂-१ G₂ प्रत्या (for अभ्या) — ^c) S (except T₂ G₂) च (for तान्) — ^d) S (except T₂) om च T₂ [आ]गता (for [आ]हता)

जित्वा तान्सिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहतां पुनः ॥ ५०
 स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
 प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भामिनी ॥ ५१
 भीमार्जुनावपि श्रुत्वा क्रोशमात्रगतं रिपुम् ।
 स्वयमश्वास्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२
 इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः ।
 क्रोशमात्रगतानश्वासैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३
 स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः ।
 अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४
 ततोऽभ्यधावतां वीराबुधौ भीमधनंजयौ ।
 हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २५५ ॥

सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाश्वासन्स्वान्सुदुःखितः ।
 दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयम् ।
 पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवधेन वै वनम् ॥ ५६
 सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ।
 अनुयाय महाबाहुः फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७
 अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।
 राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।
 कथं चानुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५८
 इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ।
 तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहस्राभ्यद्रवद्गली ।
 मा वधीरिति पार्थस्तं दयावानभ्यभाषत ॥ ५९

51 ^{b)} B₁ ३ ४ D₃ G₃ च (for [ए]व) — ^{d)} B D
 (except D₁ ३) G₃ भामिनी

52 ^{a)} D₀ D₂ अपि श्रुत्वा, D₁ अभिकुद्धौ, D₃ च सकुद्धौ
 K₄ B₂ D_n D₃ ४ ६ G₃ भीमसेनार्जुनौ चापि — ^{b)} K₂ ४
 B₃ D_n D₃-६ G₃ श्रुत्वा क्रोशगत रिपु, D₀ D₂ क्रोशमात्र
 रिपु गत — ^{c)} T₁ चोदयतौ (for तुदन्तौ तौ) — ^{d)} K₁ ३
 [अ]थाभ्यं, G₂ ह्यभ्य (for [ए]वाभ्यं)

53 ^{b)} B₄ D₀ D₁ ३ ५ G₁ ३ ४ [अ]तिरथो, T₁ पुनर्
 (for पुरुषो) — After 53, T₁ ins 1216*

54 T₁ om 54^a-56^b — ^{b)} K₁ ३ ४ G₁ ३ कृच्छ्र
 (G₁ कष्ट)कालेष्वसंभ्रमः; G₄ M ^०वसंभ्रमन् — ^{d)} D₀
 D₁ ३ M₁ अस्त्राभिमन्त्रितै

55 T₁ om 55 (cf v l 54) — ^{a)} D₀ D₂ दृष्ट्वा
 (for वीरौ) — ^{d)} T₂ अवेक्ष्याकुल^०

56 T₁ om 56^a (cf v l 54) — ^{b)} K D₀
 D₁ ३ ६ तान्सदश्वान्, B₁ ४ T₂ G₁ M तत्राश्वासन्स्वान् G₂ ४
 तत्राश्वाभ्युदासुःखित — T₂ G₁ ३ ४ M ins after 56^a
 T₁ (which om 54^a-56^b) ins after 53

1216* रथाप्यस्कन्ध पञ्चां वै पलायनपरोऽभवत् ।
 — ^{c)} K₁ ३ ४ दृष्ट्वा विक्रम्य कर्माणि, K₂ B D (except D₁)
 अतिविक्रम (B₄ मानुष)कर्माणि — ^{f)} B₃ सैन्धव (for वै वन)
 T₁ प्राद्रवन्त्रै वन तत, G₁ प्रायाचेव (sio) वन प्रति

57 ^{c)} K₄ अनुजाय, D₀ D₂ अन्वधावन्, S (except
 T₁ G₃) अनुयाया D₀ D₂ महाप्राज्ञ — ^{d)} N (except
 K₁) T₂ G₃ फाल्गुनो

58 ^{b)} T₁ transp स्त्रिय and बलात् — ^{c)} L₄ वासु^०,

B₂ ३ D_n D₃ ४ ६ G₃ ह्यनु^०, M₂ त्वासु (for चासु) — ^{f)}
 G₁ ३ ४ प्रधावसि (for पला^०)

59 After 59^a, K₄ ins

1217*

अर्जुनेन च धीमता ।

सैन्धवोऽपि च पापात्मा

— ^{b)} K₄ यातीति (for सैन्धवो) B₁ ४ D₀ D₂ नाभ्यं; T₁
 न नि^० (for न न्यं) — ^{d)} K₁ B₃ प्राद्रवद् (for [अ]भ्यद्रं)
 — ^{e)} D₀ मावधीद् B₁ S (except G₂) तु (for त)
 — ^{f)} K₄ B₁-३ D₀ D_n D₃ ४ ६ G₂ ३ प्रत्य (for
 अभ्यं)

Colophon — Major parvan K₁ ३ D_n G₂ ४
 आरण्य — Sub parvan K₁ ३ ४ B₁-३ D G₃ M द्रौपदी
 प्रमाथ — Adhy name B₄ जयद्रथदर्शन, T₁ जयद्रथ
 पलायन — Adhy no (figures, words or both) D_n
 269 (D_n 270), D₁ 272, T G₄ M (M₂ inf lin)
 259 (M₂ orig 261), G₁ 256, G₂ 258 — *Śloka*
 no D_n 1 ns 61, D_n 60, D₁ 27

256

1 G₄ om the ref K₃ om 1^a-2^b — ^{a)} B₁ यथाप्य,
 B₂ त प्रेक्ष्य — ^{b)} K₁ ३ B₂ ३ D (except D₀ D₁ ३)
 G₃ बुयताबुधौ — ^{c)} K₂ B₁-३ D_n D₃-६ G₃ प्रायायन्
 (for प्राद्रा^०) T₁ आधूर्गो (for अभ्यग्नो) — *Atc* 1,
 T₁ ins

२५६

वैशंपायन उवाच ।

जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातराबुधतायुधौ ।
 प्राद्रवत्तूर्णमन्व्यग्रो जीवितेषुः सुदुःखितः ॥ १
 तं मीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथाद्बली ।
 अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षेऽत्यमर्षणः ॥ २
 समुद्यम्य च तं रोषान्निष्पिपेष महीतले ।
 गले गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३
 पुनः संजीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
 पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ ४
 तस्य जानुं ददौ भीमो जज्ञे चैनमरत्निना ।
 स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५

विरोषं भीमसेनं तु वारयामास फल्गुनः ।
 दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरव ॥ ६
 भीमसेन उवाच ।
 नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
 द्रौपद्यास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ७
 किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
 त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रवाधसे ॥ ८
 एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
 अर्धचन्द्रेण बाणेन किञ्चिदश्रुवतस्तदा ॥ ९
 विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
 जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ १०

1218* सल्लताभि ससृष्टे किरीट रत्नभास्वरम् ।

आपे विद्रव्य धावन्त निलीयन्त वनान्तरम् ।

भीमसेनस्तु त कक्षे लीयमान भयाकुलम् ।

मार्गमाणोऽवतीर्यांशु रथाद्बलविभूषितात् ।

2 K₃ T₁ om 2^{ab} (for K₃ of v l 1) — °) K₃
 जयद्रथ च जग्राह; D₅ अभिद्रुत्याभिज; G₂ 4 अभिद्रुत त ज
 — °) B₂₋₄ D_n D₅ 4 6 G₃ 3 क्षे मर्षण

3 °) B D (except D₁ 5) G₃ भीमो (for रोषान्)
 — °) B D_n D₅ 4 6 G₃ विरो (for गले) — D₅ om
 3^d-5^c — °) K₁ त्रासयामास, K₂₋₄ D₂ D₁ 2 T₁ भ्राम;
 T₂ G₂ 4 M पात; G₁ पोथ K₁ 2 4 D₁ G₂ M₂ चैव हि,
 M₂ (sup lin) भूतले

4 D₅ om 4 (cf v l 3) — °) T₂ G₂ पुन स जीव
 मासाथ — °) T₂ G₁ 2 सद्योत्पतितु; G₄ सद्योत्पादितु
 — °) B₁ 3 प्राहनद्

5 D₅ om 5^{abc} (cf v l 3) — °) K D₂ D₂ 4 6
 G₂ 4 जानु, B₂₋₄ D_n जानू T₁ तदा (for ददौ) — °)
 I₂ जघान (for जज्ञे च) B₁ G₁ 2 4 चैवम् K₁ 2 जज्ञे
 चैवमरत्निना — °) G₂ 4 राजन् — °) K₄ बल, S
 (except G₂) परि (for वर)

6 °) K₁ विज्ञप्ति, K₂ विक्रोश, B₁ विरोषो; B₂₋₄ D₂
 D₂ 5 T G₁ 2 4 सरोप — °) K B₂ D₁ 5 स्मार (for
 वार) N (except K₁) G₃ फाल्गुन — °) K₅ 4 D₁ 5 S
 (except G₂) स्वाम् (for तदा) B₅ [उ]वाच (for [आ]दिति)

T₁ स (for [ह]ति) K₁ 2 B₂₋₄ G₁ 2 4 M कौरव, T₁
 धर्मराट्

Many of the following stanzas (up to 24)
 recur almost *verbatim* in an interpolated passage of
 the Virātaparvan (cf App I, No 32 of that parvan)

7 K₃ 4 B₂ 2 D_n 2 D₄ 5 G₂ भीम उ°, T G₁ 2 4
 M भीम — °) T₂ मर्षो; G₁ युक्तो (for मत्तो) T₁
 भवितुं (for जीवितु) — °) B D_n D₅ 4 6 G₃ कृष्णायाम्
 (for द्रौपद्याम्) K₄ M₂ तव (M₂ 'म' नार्हाया; D₂ D₂
 यस्त्वनर्हाया

8 °) T₁ स (for यद्) — °) G₁ 2 4 तु (for च)
 — °) K D₂ D₁ 2 5 सतस स्म, S (except G₂) यततो
 स्मान् K D₁ 5 T₁ प्रभाषले

9 Before 9, K D₁ 5 ins चैश उ° (resp चैश°
 — °) K₁ 3 D₅ सटा D₅ चक्रे (for तस्य)
 तस्य पच वृको — °) D₁ न श्रुवत्;
 अश्रु) T₁ मुढयित्वा शिरस्यथा

10 °) K₁ 2 विकल्पयित्वा, B
 M विरूप — °) K₄ स्वाह (for प्राह
 T₁ ins a corrupt variant of 13^{ab}

1219* त तथा न विचेष्टन्तमबुध्वाप
 — °) K₁ T₁ G₂ M₁ जीवित, K₃
 क्षेतन् (for हेतु) D₅ वदत

11 °) B₂ तथा (for स्वया) — °) T₁ सत्सु

जगाम राजा दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ २४
 स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
 तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ २५
 बलिं स्वयं प्रत्यगुह्वात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
 वरं चास्मै ददौ देवः स च जग्राह तच्छृणु ॥ २६
 समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
 इति राजाब्रवीदेवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७

अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
 ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् ॥ २८
 यमादुरजितं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 प्रधानः सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २९
 एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं ययौ ।
 पाण्डवाश्च वने तस्मिन्मवसन्काम्यके तदा ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

D₁ : T₁ G₁ : ४ समीहस; M तु व्रीळात् — ^b) B₂ T₁
 G₂ M अथोमुख — ^c) K₂ B Dn D₁ : ४ G₂ राजन्
 (for राजा)

25 ^a) K₂ कृत्वा (for गत्वा) — After 25^{ab}, T₁
 ins

1223* निराहारो जितक्रोध पादाङ्गुष्ठमविष्टितः ।

- ^d) B₂ (m as in text) [S]भवद्भव; T₂ G₁ : ४ [S]भ
 चदा (for वृष)

26 ^a) D₁ पूजां (for बलिं) — ^c) K D₀ D₁ : ४ प्रीत
 (for देव) K₂ वर चास्याददधीत — ^d) K₂ B D
 (except D₂ D₁ : ४) T₁ G₂ transp च and जग्राह D₁
 S (except T₁ G₂) त (for तत्)

27 Before 27, B₂ : ४ Dn₂ D₂ : ४ G₂ ins जयद्रथ उ
 - ^d) T₂ G₁ : ४ ततो (for तत्)

28 Before 28, K₂ G₁ : ४ M ins देव, B₁ : ४ Dc
 हेस्वर उ; B₂ शिव उ, D₂ : ४ देवदेव उ — ^b) K₁ धार
 for वार) D₀ D₂ शृणु (for युधि) — After 28^c,
 3 D (except D₁) G₂ ins

1224* नर नाम सुरेश्वरम् ।

बद्ध्यां तप्तपस नारायणमहायकम् ।

अजित सर्वलोकानां

[(L 1) D₂ देवैरपि सुदु मद् — (L 2) B₁ सहायवान्]

— ^d) K M दुस्सह (for दुरासदम्) — After 28^d, B D
 except D₁) G₂ ins a passage given in App I (No
 7) On the other hand K₁ : ४ ins after 28^d

1225* मम पाशुपतास्त्रेण गुप्त सर्वत्र सर्वदा ।

29 ^a) K₂ B Dn D₂ : ४ T G₂ M हूरग (for देव)

- After 29^{ab}, B D (except D₁) G₂ ins

1226* श्रीवत्सधारिण देव पीतकौशेयवाससम् ।

K₂ B D G₂ M₁ प्रधान श(K₂ Dn₂ D₂ 'न शा';

न श, M₁ न सो)श्चविदुषां — ^d) B₂ तेन कृष्योति

क्रील्येते, T₂ तेन द्रक्ष्यसि रक्षित — After 29, B D (except
 D₁) G₂ ins

1227* सहाय पुण्डरीकाक्ष श्रीमान्तुलविक्रम ।

समानस्वन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ।

न शक्यते तेन जेतु त्रिदशैरपि दुःसह ।

क पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यति ।

तमेक वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिर बलम् । [5]

चतुर पाण्डवाभ्राजन्दिनेक जेष्यसे रिपून् ।

वैशपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हर ।

उमापतिं पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दन ।

वामनैर्विकटे कृञ्जैरुग्रश्रवणदर्शनै ।

वृत पारिषदैर्घो रैर्नामाग्रहरणोद्यतै । [10]

श्र्यन्वको राजशार्दूल भगनेर्ननिपातन ।

उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

[(L 3) B₁ स जेतु वै (for तेन जेतु) — (L 4) B₁

क पुमान्, B₂ किं पुनर्, D₀ D₂ क पप (for क पुनर्)

— (L 5) B₁ त्वया, D₀ D₂ त्व वै (for सर्व) — (L 7)

Dc D₂ इत्युक्त्वा नृपतिं राजन् (for the prior half)

— (L 8) Dc D₂ त्रिपुरार्तक (for रार्दन) — (L 9)

Dc D₂ विकचै, D₂ बडुकै (for विकटै) Dc D₂ उग्रश्रवणं

(for उग्रश्रवण) — (L 10) Dc D₂ परिषदैर् (for पारि')]

— On the other hand, T₁ ins after 29

1228* तस्मात्त्व पार्थरहितान्पाण्डवान्वारयिष्यसि ।

एकदा पुरुषग्यात्र मया दत्त वर तव ।

30 ^a) B D (except D₁) G₂ जयद्रथोपि मदात्मा

— ^b) T₂ स्वयमेव वन ययौ — ^c) D₂ च तदा; T₂ च हते,

G₂ : ४ विपिने (for च वने) — ^d) S (except G₂) transp

न्यवसन् and काम्यके B₂ Dn D₂ : ४ G₂ तथा

२५७

जनमेजय उवाच ।

एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य हेममनुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं नख्याघ्नाः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
आमाचक्रे मुनिगणैर्धर्मगजो युधिष्ठिरः ॥ २
तेषां मध्ये महर्षिणा शृण्वतामनुशोचताम् ।
मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीन्पाण्डुनन्दनः ॥ ३
मन्ये कालश्च बलवान्देवं च विधिनिर्मितम् ।
भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४

कथं हि पर्णामम्माकं धर्मजां धर्मचारिणीम् ।
गम्पृथेदीदृशो भावः शुचि स्तन्यमिमानृतम् ॥ ५
न हि पापं कृत किञ्चिन्कर्म वा निन्दितं क्वचित् ।
द्रौप्या ब्राह्मणेनेन धर्मः सुचरितो महान् ॥ ६
तां जहार बलाद्राजा मृदवृद्धिर्जयद्रथः ।
तस्याः गंहरणान्प्राप्तः शिरसः केशपापनम् ।
पराजयं च संग्रामे सयहायः समाप्तवान् ॥ ७
प्रत्याहृता तथास्मामिर्हृता तत्सन्ध्यां बलम् ।
तद्गहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ॥ ८
दुःसथायं वने रामो मृगयायां च जीविका ।

— Sub pu a' N G₂ M₁ द्रौपदीप्रमाथ, to it the same
MSS (except B₂ Dn₃ G₂) add समाप्त — *idhy man*
B₂ जयद्रथमन्तम्, T₁ M जयद्रथमश्रा(T₁ ई)हरण; G₁
जयद्रथनितोत्तम — *idhy no* (figure, words or
both) Dn 270 (Dn₃ 271) D₁ 273, T G₂ M (M₂
mf im) 260 (M₂ orig 262), G₁ 257 G₂ 259
— *Sloka no* Dn 81, D₁ 31

257

1 °) K₁ ३ गताया (for हृ) — °) Dc₂ D₂ प्राप्ता
(for प्राप्य) — °) K₂ B₁ ३ D₁— T₁ G₁ M अकुर्वत
(for 'र्वत)

2 K₄ om 2^{ab} — °) K₂ G₁ मोक्ष°, Dc₂ D₂ मोक्ष°
(for मोक्ष°) B₂ ३ transp मोक्ष° and विनि°

3 °) T G₁ ३ ४ महर्षिणां मध्ये (by transp) — After
3, B D (except D₁ ३) G₂ ins
1229* युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्देवर्षीणां एव ख्यातो भूतभविष्यचित् ।

सशय परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि सस्थितम् ।

[(L 1) To improve the metre, B₂ ४ देवर्षीणां त्व प्रवर
(for the prior half) — (L 2) B₂ त छिधि (for छिन्धि
मे) B₁ त मे छिधि हृदि स्थित, Dc D₂ छिधि त च हृदि स्थित
(for the posterior half)]

— B Dn D₂ ४ ६ G₂ cont Dc D₂ ins after 5

1230* द्रुपदस्य सुता घोषा वेदिसभ्यास्समुत्थिता ।

अयोनिना महाभागा स्तुपा पाण्डोर्महाप्रमन ।

[(L 1) B₁ जाहा (for लेपा) D₂ दुहित्वा द्रुपदस्यैपा (for
the prior half)]

4 Before 1 T₁ M₁ ins युधिष्ठिर — °) T G₁ ३ ४
वाल च B₂ Dn D₁ ६ G₂ भगवान्, T₂ G₁ ३ ४ भगवन्
(for यत्त्वान्) — °) T₂ विधिनिर्जित, G₂ ४ दुरतिक्रम

5 °) B Dc₁ Dn D₂ ४ ६ G₂ इमा (for कथ) — °) G₂
पाचाली (for धर्मज्ञां) B₁ धर्मभाविनी; Dc₂ D₂
'चारिणा — °) Dc₂ D₂ शुचीन्, D₂ G₂ ४ शुचि B₁ ३
[अ]मृन् (for [अ]मृतम्) — After 5, Dc D₂ ins 1230*

6 °) Dc कर्मणा (for कर्म वा) K₁ ३ D₂ निमित्त (for
निन्दित) — °) G₂ ४ [ए]व (for [ए]व)

7 °) K₄ स यत् (for बलाद्) K Dc₂ D₂ ६ पापो;
D₁ पुण्या (for राजा) — °) K₁ M₂ तस्य (for तस्या)
K₁ स्म, K₂ T G₁ ३ स (for स) B₁ सहरणोपाय; D₂
सहरणार्थाय K प्राप्त, B₂—4 Dn D₂ ४ ६ G₂ पाप; G₄
पार्था (for प्राप्त) — °) B Dn D₂ (marg sec m
as in text) ४ ६ °पातन (for वापनम्) — °) G₂ ४
ससहायै K₂ स आसवान्, B₂ स पाडवान् M₁ सहाय°
समवाप्तवान्

8 °) T₁ सहा°, T₂ तदा° (for तथा°) — °) G₂ ४
जित्वा (for हत्वा) — °) D₁ तद्वीरग्रहण; T₁ ततोनुग्रहण;
G₂ ४ तत्सदा हरण

9 °) K₁ ३ जीवन (for जीविका) — °) G₂ वनौको
हि (for 'कोभिर्) — °) K₂ Dn₁ D₂ इय; Dc D₂ अपि
(for अयम्)

हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।
ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरयम् ॥ ९

अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

मार्कण्डेय उवाच ।

प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १
आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ।
मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २
प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
बद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
कस्मिन्नामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।

रावणः कस्य वा पुत्रः किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४
एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
अजो नामाभवद्राजा महानिश्वाकुवंशजः ।
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवान्शुचिः ॥ ६
अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७
रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।

10 = (val) ३ 49 ३4^{abcd} — °) S (except T₁ G₂) लोके (for नून) — °) K₁₋₃ D₁ भवेदिति (for ऽपि वा भवेत्) S (except G₂) क्वचित् (for भवेत्)

Colophon om in B₄ — Major parvan K₁ ३ 4 Dn₃ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₃ ४ B₁₋₃ Dc Dn D₂₋₆ G₂ (all om sub parvan name) mention only रामो (B₂ श्रीरामो)पाख्यान, M₂, likewise, रामायणोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both) Dn 271 (Dn₃ 272) D₁ 274 T G₂ M (M₂ inf lin) 261 (M₂ ong 263), G₁ 258 G₂ 260 — Śloka no Dn 13, D₁ 11

258

1 °) G₂ ४ मतिमता (for अप्रतिम) K₄ रूप (for दुःख) — °) K₄ दुःख रामेण भारत, T₁ रामेणाक्लिष्टकर्मणा — After 1^{ab}, K₂ D₅ ins

1231* व्ययन पितृशोकादि भार्याया हरण महत् ।
पितृनिदेशाद्दसतो जनेऽस्य स्वर्गं पितर ।

2 °) K₁ ३ रक्षसा तेन (for राक्षसेन्द्रेण) — °) B₁ ३ ४ Dc Dn D₂₋₄ ६ G₂ दुरात्मना, B₂ D₂ G₂ बलीयसा (for

11३

विहायसा)

3 °) K₁ ३ राजन् (for राम) — °) K₄ समुद्रे स (for दस्य) — After 3, B₂ ४ Dc D₁ ३ ins

1232* ततस्त बलवाप्रामो रिपु भार्यापहारिणम् ।
सह वानरसैन्येन जघान रणमूर्धनि ।

4 °) B D (except D₂) G M₂ पुत्रो वा (by transp) — °) K B₁ ३ ४ Dc₂ D₂ ३ ६ T₁ च, T₂ G₁ ३ ४ M वै (for ह)

5 After 5^{ab}, K₄ ins

1233* स्वया प्रत्यक्षतो दृष्ट यथा सर्वमशेषत ।

— °) G₁ भगवन् (for चरित)

6 After the ref, B₄ D₁ ins

1234* शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहास पुरातनम् ।

समार्षेण यथा प्राप्त दुःख रामेण भारत ।

— °) K₁ ३ ४ D₁ 'सभव (for 'वशज) — °) K₂ Dc D₂ ३ तत्पर (for वाञ्छुचि)

7 °) T₂ G₁ ३ ४ चारिणः; M₁ वेदिन; M₂ 'वादिन (for कोविदा) — °) T₁ G₁ ३ ४ M₁ 'शत्रुघ्नभरता (G₁ ३ 'त)श्च B₁ T₁ G₂ M महाबला B₂ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति विश्रुता

8 °) Many N MSS कौशल्या — °) K₁ ३ B₁ ३ Dc D₁ ३ ६ च (for तु) — °) K₁ ३ सुमित्रायां K D₁ ३

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परतपौ ॥ ८
 विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।
 यां चकार स्वयं दृष्ट्वा रामस्य महिषी प्रियाम् ॥ ९
 गतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
 गणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेधर ॥ १०
 पितामहो रात्रणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः ।
 स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ ११
 पुलस्त्यो नाम तस्यापीन्मानसो दयितः सुतः ।
 तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥ १२

इति श्रीमहाभारत आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

सार्कण्डेय उवाच ।

पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्धदेहोऽभवन्मुनिः ।

पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
 तस्य क्रोधान्पिता राजन्यमर्जात्मानमात्मना ॥ १३
 स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यान्मार्धेन वै द्विजः ।
 प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १४
 पितामहस्तु ग्रीवात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
 अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १५
 ईशानेन तथा मर्त्यं पुत्रं च नलक्ववम् ।
 राजधानीनिवेशं च लङ्कां रथोगणान्विताम् ॥ १६

वभूवत्

9 T₂ om 9^{ab} — ^a) T₁ G₄ 'राजा (for 'राजो)
 — ^b) K B₂ D₁ [अ]भवत् (for विभो) — ^c) D₅ मित्र्य
 (for स्वय) Dc₂ D₁ ३ स्रष्टा, T G₁ M तुष्टो; G₂ ४ हृष्टो
 (for स्वष्टा) — ^d) T₂ G₁ ४ यो राम (for रामस्य) Dc
 महिषी प्रिया

10 ^a) K₂ जन्मामीत् (for ते जन्म) — ^b) B₁ सप्रकी*,
 T₂ G₂ ४ चापि की* (for च प्रकी*) — ^c) B₂ Dc₂ च (for
 [अ]पि) — ^d) K₁₋₃ B₂ नरेश्वर, Dc₂ D₂ विशेषत (for जने*)

11 Dc D₂ om 11^{ab} — ^b) K₄ D₁ पितामह (for
 प्रजा*) — ^c) K₁ ३ ४ D₁ 'भूतानां (for 'लोकानां) — ^d)
 D₂ स्वष्टा; S (except G₂) ब्रह्मा (for स्रष्टा) K₁ ३ प्रजा
 पति (for महा*)

12 ^b) K₄ Dc D₂ T₂ मनसो (for मा*) T₁ विदित
 (for दयित) — ^c) K₂ विश्रवसो, G₄ वैश्रवसो — ^d)
 T₂ G₁ ३ ४ ऋषे, M ऋषि (for गवि) G₂ वौत्रो

13 ^a) T₁ स्व (for स) — ^b) B₂ उपाश्रित; G₄ उपा
 स्थित — ^c) T₁ रोपात् (for कोपात्) — ^d) T₂ G₂
 विसृज्य; G₄ विनिष्ठा (for ससर्ज)

14 ^a) T₁ सजज्ञे — ^b) G₁ ३ ४ तस्यार्धेन च (G₂ स);
 M तस्यैवार्धेन (for तस्यात्स्यार्धेन) — T₂ G₂ ४ om 14^{cd}

विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १

त्रुष्टे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।

— ^c) K D₁ ३ प्रतिकाराय K₄ सक्रोधः; G₁ स क्रोधात्
 — ^d) T₁ तदा; G₁ M तस्माद् (for ततो) B₂ हि
 (for वै)

15 B₂ om (hapl) 15^{ab} — ^a) B₁ धर्मात्मा (for
 ग्रीवा) — ^b) K₂ ४ Dc D₁ ३ वैश्रवणाय Dc D₂ च;
 D₁ T₁ M₂ वै (for ह)

16 ^b) K₂ पुत्रस्तु (for पुत्र च) K₁ ३ नद* (for नल*)
 — ^c) Dc₂ T G₁ ३ M₂ राजधानी — After 16, B₂ ४ Do
 Dn₂ D₁₋₃ ins

1235* विमान पुष्पक नाम कामराज च ददौ प्रभु* ।
 यक्षाणामाधिपत्यं च राजराजत्वमेव च ।

Colophon — Major parvan K₁ ३ G₂ ४ आरण्य
 — Sub parvan K B Dc Dn₁ ns D₁₋₆ G₂ (all om
 sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; T₁,
 likewise, only श्रीरामायणोपाख्यान; and G₁ M₁, only
 रामायणो* — Adhy name B₄ कुबेरवरप्रदान — Adhy
 no (figures, words or both) Dn₁ (sup in sec m)
 ns 272, Dns 273, D₁ 275, T G₂ M (M₂ inf lin)
 262 (M₂ orig 264), G₁ 269, G₂ 261 — Śloka no
 Dn₁ ns 16, Dns 17, D₁ 19

कुवेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥ २
 स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
 राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितृवैँ परिचारिकाः ॥ ३
 तास्तदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।
 ऋषिं भरतशार्दूलं नृत्तगीतविशारदाः ॥ ४
 पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशां पते ।
 अन्योन्यस्पर्धया राजञ्श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५
 तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
 लोकपालोपमान्पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६
 पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
 कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ७
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।

राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८
 विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
 स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९
 दशग्रीवस्तु सर्वेषां ज्येष्ठो राक्षसपुंगवः ।
 महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १०
 कुम्भकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तदा ।
 मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११
 खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विट् पिशिताशनः ।
 सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्रा शूर्पणखा तथा ॥ १२
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 ऊपुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३
 ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् ।

259

1 °) D₁ च (for तु) K₄ कोपाद्, M₂ क्रोधो (for क्रोधाद्) — °) B₁ अर्धेहेतो, T₂ M₂ दग्धवेष्टो (for अर्धेदेहो)

2 °) K₁ २ D₄ च (for तु) G₂ सक्रोध — °) G₂ ४ श्वर (for श्वर) — K₅ om 2^d-4° (up to त) — °) B (except T₂ G₂) यतति स्म K₄ G₁ तदा (for सदा) G₄ नृप (for नृप)

3 K₅ om 3 (of v 1 2) — °) K₄ तोषयन्, D₀₁ D_n D₂ ४ G₁ न्यवसन् (for निवसन्) — °) D_n T₁ राक्षस्य (for सी) K₁ २ विप्र (for तिस्र) — °) T₁ परिचारिका, G₁ वारका

4 K₅ om up to त (of v 1 2) — °) D_n सदा (!); G₁ ४ M तथा (for तदा) T G₁ २ ४ वै (for त) — °) N G₂ नृप

5 °) K₁ २ ४ च वा (K₁ वा) का च, T G₁ २ ४ M यका चति (T₁ M चैव) (for च राका च) — °) G₁ ४ [हृ]ति (for च) — °) D₅ T M₁ अन्योन्य स्पर्धया — °) K₅ जय कामा (for श्रेय)

6 °) B D (except D₁ २) T₂ G₂ २ स तासां (by transp) — °) K₅ वर (for वरान्) — °) B₁ एकैकस्यै; B₂ कस्या

7 °) K₁ २ ४ D₁ २ पुष्पोत्कटाया

8 D₂ om 8 — °) D₁ २ ४ ० एक पुत्र (by transp) — °) K₁ ४ वाकाया, K₂ D₁ २ ४ राकाया; K₅ T₂ G₁ २ ४

M₂ वकाया; T₁ बलाया — °) K₁ २ D₀ D₅ G₁ शूर्पणखा; G₂ ४ M गल्ली G₁ २ तदा (for तथा) T₁ खर शूर्पणखीं तथा

9 °) K₁₋₃ D₁ च (for तु) D₅ धर्मात्मा (for रूपेण) — °) = (var) 11^b D₁ [S]पि, G₁ हि (for ऽभि) G₁ २ ४ तदा (for [अ]भवत्) — °) K D₁ २ बभूव च (K₁ ह and च; K₄ स) (for स बभूव) T₁ G₄ वाहो (for भागो) D₀ T₂ G₁ २ ४ रत (for रति) D₀ D₂ महाभागो धर्मगोप्ता स बभूव क्रियारत (D₂ रति)

10 °) K₂ B D_n n₈ D₂ ४ ० T₂ G₂ ज्येष्ठो (for ज्येष्ठो) — °) T₂ G₁ २ ४ वाहुर (for वीर्यो)

11 °) D₅ बले राजन्; B (except G₂ M₁) महानासीत् (for बलेना) — G₂ om 11^b-12^d — °) = (var) 9^b K₄ D₁ [S]पि; G₁ हि (for ऽभि) K₅ ४ D₁ T₁ M तथा, B D₀ D_n D₂₋₄ ० G₂ युधि, D₅ [अ]भवत् (for तदा) — °) K D₁ २ रणशूरश्च, D₀₂ D₂ युद्धशौण्डश्च, T₁ रणचदश्च

12 G₂ om 12 (of v 1 11) — °) T₁ भयकरोपि (for खरो धनुषि) — °) D₂ ब्रह्मविद्; D₅ ब्रह्मर्षि, G₁ ब्रह्महा (for ब्रह्मद्विट्) — °) K₁ २ D₁ T₁ सिद्धविघ्न (D₁ T₁ 'घ्न)करी — °) B₂ ४ D_n D₅ T₁ M₂ रौद्री K₁ २ D₀ D₅ G₁ शूर्पणखा, B₁ G₄ M 'गल्ली K₅ ४ B D₀₂ D₂ सदा, D₀₁ D_n D₂₋₀ T₂ G₁ २ तदा (for तथा)

13 °) K₁₋₃ D₅ T₁ M च; G₄ तु (for तु) — °) G₂ तदा (for रता) T₁ ऊपु पिता च सह ते — °) D₀ D₂ पर्वत

14 °) K D₁ २ २ अथा (for समा) — °) T₁ च

पित्रा सार्धं समासीनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ १४
जातस्पर्धास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
ब्रह्माणं तोपयामासुर्घोरेण तपसा तदा ॥ १५
अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ १६
अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयत् ॥ १७
उपवासरतिर्धीमान्सदा जप्यपरायणः ।
तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदारधीः ॥ १८
खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यता तपः ।
परिचर्या च रक्षा च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छिन्ना दशाननः ।

जुहोत्यग्नौ दुराधर्मस्तेनातुप्यज्जगत्प्रभुः ॥ २०
ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्द्वयवारयत् ।
प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् ॥ २१
ब्रह्मोवाच ।
श्रीतोऽस्मि वो निवर्तध्वं वरान्वृणुत पुत्रकाः ।
यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२
यद्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सितम् ॥ २३
वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।
भविष्यसि रणेऽरीणां विजेतासि न संशयः ॥ २४
रावण उवाच ।
गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसस्तथा ।

परया (for परमया)

15 G₁ om 15-16 — ^a) K₄ जातस्पर्धास्, B Do Dn
D₂ s (before corr) 4 G₃ जातामर्षास् Dc₂ तत्र (for
ततस्) G₂ 4 जातस्पर्धान्वितास्ते तु — ^b) B₁ D₁ s T₂
G₁ 2 4 कृत (for धृत) T G₁ 2 4 M₁ मानसा (for
-निश्चया)

16 G₁ om 16 (cf v l 15) — ^b) M सहस्र — ^d)
K₂ B₁ 2 4 पचाग्निषु, D₂ पचभि सु, M₁ पचाग्निषु

17 G₄ om 17 — ^b) K₄ जिताहारो, Dc यताहारी
K₁ G₂ धृतव्रत; K₂-4 D₁ s दृढ — ^c) B₁ *पत्रम् (for
*पर्णम्) — ^d) B₄ Dc D₁ 4 s T₂ G₃ M₂ *हारयन्, G₂
*हारवान्

18 ^a) Dc *व्रती (for *रतिर्) — ^b) K₁ 2 अभूज
(for सदा) — ^d) K₁ 2 transp लीव and तप

19 ^a) K₁ 2 Dc D₂ G₁ शूर्पणखा; T G₂ 4 M *गखी,
G₁ 2 4 चापि (for चैव) — ^b) K₁ पुन (for तप) — ^c)
K₁ रक्षसां (for च रक्षां) — ^d) G₁ चक्राते (for चक्रतुर्)

— After 19, D₂ ins

1286* विभीषणदशग्रीवौ तेषांते उत्तम तपः ।
दश वर्षसहस्राणि वायुभक्षौ परतपौ ।
सरके दश वर्षाणि अष्ट वर्षाणि सागरे ।
ऊषुर्वर्षसहस्राणि गोकर्णेऽस्मिन्स्तपोवने ।
चेरुस्तृणपर्णानि मृगैः सार्धमरिंदमौ । [5]
बादर्यास्त्वाश्रमे राजन्तेपाते परम तपः ।
आराधयन्तौ शौचेन ब्रह्माण सुतपस्विनौ ।

20 ^a) G₁ वर्षे (for वर्षे) K₁ सहस्रेण, B₁ सहस्रेषु

(for सहस्रे तु) — ^c) K₁ 2 B₄ जुहाव (for जुहोति) K
D₁ s 5 दशग्रीवस् (for दुराधर्मस्) — ^d) K₂ D₂ तुप्यज्
(for [अ]तुप्यज्) K B₁ D₁ जगत्पति, D₃ प्रजापति, T₁
M जगद्गुरु, T₁ G₁ 2 4 पितामह

22 K₁-3 D₂ T₁ om the ref — ^a) K₁-3 B₁ D₁ s
वि (for वो) K₄ वरदोस्मि निव — ^b) G₁ वर — ^d)
K D₁ s M₁ व (for तत्)

23 ^a) B₂ Dc D₂ यद्यच्छासौ B Dc₂ D₂ s 6 G₂ पूर्व;
T₂ G₁ 2 4 सम्यक् (for सर्व) K D₁ s शिरसि यानि पूर्व
ते — ^b) K D₁ s हुतानि (for शिरस्ते) K₄ मदभीप्सया;
B₁-3 Dc D₂-4 s T₁ G₂ M₂ महदीप्सिता (B₁ T₁ *पित;
D₂ 4 s *प्सता) — D₂ om 23^{cd} — ^c) K₂ देहे तु; B₂
वै देहे, T₁ ते देहाद् T₂ G₁ 2 4 M₂ देहे ते (by transp),
M₁ देहेस्मिन् — B₂ om (hapl) 23^d-24^a — ^d)
B₁ 4 D (except D₁ s) G₂ यथेप्सया; B₂ यथेच्छया

24 B₂ om 24^a (cf v l 23) — ^a) K B₁ 4 Dc₂
D₂ s न च ते (by transp) — ^c) K₂ Dc₂ D₁ 2 भवि
ष्यति (Dc₂ *ष्यति; D₁ ष्यते) Dc₂ D₂ वीरा (for
S₁रीणां) — ^d) K₂ 4 B₄ Dn₁ D₁ s विजेता च न, B₁ s
Dc Dn₂ n₂ D₂-4 s G₂ ता न च B₂ *ता नात्र, M *ता
हि न (for *तासि न)

25 ^b) T G₁ 2 4 राक्षसयोस्तथा. — ^c) K D₁ s
*नागेभ्यो

26 ^b) D₂ [ए]तिभ्यो (for तेभ्यो) B₂ परामव (for
भय तव) — ^d) D₂ तस्तथा (by transp) D₁ ते (for
तद्) T₁ G₁ M विदित (for विहित)

सर्पकिंनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ २५

ब्रह्मोवाच ।

य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव ।
ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ २७
कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।
स वद्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८
तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ।
वर वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९

विभीषण उवाच ।

परमापद्रतस्यापि नाधर्मं मे मतिर्भवेत् ।
अशिक्षितं च भगवन्ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३०

ब्रह्मोवाच ।

यस्माद्राक्षस्योनौ ते जातस्यामित्रकर्षण ।

नाधर्मं रमते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशां पते ।
लङ्कायाश्च्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२
हित्वा स भगवाँल्लङ्कामाविशद्गन्धमादनम् ।
गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३
विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।
शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ३४
यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति ।
अवमन्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥ ३५
विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां धर्ममनुस्मरन् ।
अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६
तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ।
सेनापत्यं ददौ धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ॥ ३७
राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।
सर्वे समेत्य राजानमभ्यपिञ्चन्दशाननम् ॥ ३८

27 K B₁ Dc D₁ s s B (except G₃ M₁) om the ref — °) G₄ उक्ते (for उक्ते) — °) G₄ सतुष्ट सोभवत्तदा — °) K₁-₃ D₁ च (for हि) D₂ अधर्मैणैव दुर्बुद्धिर्

28 K₄ om (hapl) 28^{ab} — K₄ (which om 28^{ab}) ins after 27 D₁, after 28^{ab}

1237* कुम्भकर्णं महाबाहो वर वरम सुव्रत ।
S (except G₃) ins after 28^{ab}

1238* वर वृणीष्व मद्र ते प्रीतोऽस्मीति पुन पुन ।

— °) G₁ वद्रे स (by transp) — °) K तपसा K D₂ नष्टचेतन

29 °) K₄ पुत्रो वै (for पुत्र त्व) — °) T₂ G₂ s पुनरेव च (T₂ तत्) (for [हृ]ति पुन पुन)

30 =(var) Rām 7 10 30^{cd}-31^{ab} — °) K₂ D₂ माधर्मं मे; B₁ धर्मं चैव, B₂ धर्म एव (for नाधर्मं मे) T₁ G₂ रतिर्; M₁ गतिर् (for मतिर्) — °) B₂ transp भगवन् and ब्रह्मास्त्र K₁ s Dc₂ D₂ G₂ M₂ प्रतिभाति

31 =(var) Rām 7 10 34^{cd}-35^{ab} — °) K₁ तु, M₂ हि (for ते) — °) K₁ s B₁ s s D₁ s मित्रकर्षण — °) B D (except D₁) G₂ M₁ धीयते (for रमते) — °) K₁ s B₁ s Dc₁ Dn₁ ns D₂ s s T₁ G₂ M ददामि

(for मि)

32 °) K₄ D₁ वरान् (for वर) M₂ transp वर लब्ध्वा and दशग्रीवो — °) T₂ G₂ s लकायां वासयामास — °) S (except G₃ s) युद्धे (for युधि) K₄ जने° (for धने°)

33 °) Dc₂ D₂ जित्वा; D₁ त्यक्त्वा (for हित्वा) — °) B₂ D₂ प्रा(D₂ प्र)विशद् (for नाधि) M₂ (sup lin as in text) गन्धमादनमाविशत् — °) T₁ G₁ s s M₁ रक्षो (T₁ रक्षा) (for यक्षा) — °) Dc D₂ T₂ G₁ s s M₁ यक्ष (Dc D₂ यक्ष) (for रक्ष) K₄ वृत (for सह)

34 °) T₁ तस्य सहसा (for पुष्पक तस्य) K₁ s नाम; K₄ चास्य (for तस्य) — °) Dc D₂ राक्षस (for रावण) — °) D₁ भवि (for वहि°)

35 K₁ s D₁ M₂ om (hapl) 35^{ab}, K₄ om up to ख न — °) S (except G₃) मस्य (for मन्य)

36 °) B D (except D₁ s) G₂ मार्गम्, M₂ धर्मान् (for धर्मम्) — °) K₁ s s G₂ M राज (for राज) — °) K₂ s T₁ M₁ युत, B₂ उवलन् (for युत)

37 °) G₄ भ्रात्रे भ्राता (by transp) — °) B Dc Dn₂ D₂ s G₂ M₂ सेना (for सेना°) K₄ B₁ s G₂ M₁

दशग्रीवस्तु दैत्यानां देवानां च बलोत्कटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ॥ ३९

रावयामास लोकान्यत्तस्माद्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामवलो देवानां भयमादधत् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चोत्पद्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मर्षयः सिद्धा देवराजर्षयस्तथा ।
हन्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १
अग्निरुवाच ।
यः स विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २
स वाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्त्रातु भगवन्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥ ३

ब्रह्मोवाच ।

न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहे ॥ ४
तदर्थमवतीर्णोऽमौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स कर्मैतत्करिष्यति ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ वाक्यमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभवध्वं महीतले ॥ ६

श्रीमान् (for धी°)

38 °) K₁ & D₁ T₁ अभिर्षिचन् G₁ नराधिप (for दशा°)

39 °b) D_n D_s & ° G_s M च (for तु) K D₁ & transp दैत्याना and देवाना G_s & दानवाना (for देवानां च) — °) T₁ रूपो (for °रूपी)

40 °) D_n D_s T₁ यस् (for यत्) — °) D₁ °लोभाद्, T₁ °रूपो (for °बलो) — °) D₁ T₁ आवहत्; D_s आद्रवत् (for आदधत्)

Colophon — Major parvan K₁ & G_s & आरण्य
— Sub parvan K B D_o D_n n_s D₁-° G_s (all om sub parvan name) mention only रामो (K_s श्रीरामो)
पाख्यान; T₁ G₁ M₁, likewise, only रामायणोपाख्यान
— Adhy name B_s रावणादिवरलभ, M₁ लकापहरण
— Adhy no (figures, words or both) D_n (marg)
n_s 273, D_ns 274, D₁ 276, T G_s M (M_s inf lm)
263 (M_s orig 265), G₁ 260, G_s 262 — Śloka no
D_n 41, D_ns n_s 40

260

1 °b) B D_o D_n D_s-4 ° G_s ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा

देव (B₁ ब्रह्म)र्षयस्तथा T_s G_s & देवाश्च मुनय (T_s ऋषय)
स्तथा (for °) — For 1, D_s subst

1239* ततो देवा समागम्य सर्वे शक्रपुरोगामा ।
अमौ वाक्य समाधाय ब्रह्मणे तेऽभ्यवादनम् ।
तत कृतानुभगवान्भगवन्त पितामहम् ।
प्रणम्योवाच लोकेश कृताञ्जलिदि वच ।

2 °) K_s B D_o D_n D_s-4 ° G_s M₁ योसौ, D_s स च
(for य स) — D₁ om (hapl) 2°-3°

3 D₁ om 3°b (of v 1 2) — °) D_o D_s तु (for हि) T₁ G₁ M अन्यस्त्राता न विद्यते

4 °) B_s तस्य; G₁ & M स्वत्र (for तत्र) D₁ तत्कार्यम्
— °) B_sm अचिरात्; G_s & अहितस (for अभितस) B
D (except D₁ &) G_s M_s निग्रह (for °हे)

5 °) B D (except D₁) G_s तत्कर्म (for कर्मैतत्)

6 °) K_s B_s & D_n D_s & ° G_s शक्रम् (for वाक्यम्)

— °) K_s सर्वे (for सर्वैर्) D_o D_s यात देवा सुरै सर्वै
— °) K_s D_s (by corr) सभवत्, B₁ भवध्व च, D_n D_s
(before corr) & ° G_s सभव स्व (for सभवध्व)

7 °) K₁ & M₁ सहायाद् (for °यान्) K₁ & ऋषेयु
— °) K₁ & वानरेषु च सर्वैत — After 7, B_s & (om
line 2) D_os D₁ m_s

1240* ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ।

ससृजुर्देवगन्धर्वा पुत्रान्वानररूपिण ।

चिष्णोः सहायानुक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ॥ ७
ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तुं महीं सर्वे रञ्जयामासुरञ्जसा ॥ ८
तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः ।
शशास वरदो देवो देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ९
पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वीं दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा भानुषे लोके कृञ्जा समभवत्तदा ॥ १०
शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरक्षर्वरक्षीषु जनयामासुरात्मजान् ।

तेऽन्ववर्तन्पिद्वन्सर्वे यशसा च बलेन च ॥ ११
मेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघबलास्तथा ॥ १२
कामवीर्यधराश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ।
नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ।
यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ १३
एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं यथा यथा ॥ १४
सा तद्वचनमाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा ।
इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २६० ॥

which, in Do₂, is followed by lines 3-6 of 1241*

8 Do₂ om 8 — ^a) T₁ ततो भागेन भागेन, T₂ G₂ 4 वानरान्भवाभागेन — ^b) K D₁ पद्मगा — ^c) K₁₋₃ B₁ D₁ M₂ अवतेरु, T₁ अवातरन् (for अवतर्तुं) K₁ 2 सर्वांम्, K₂ D₁ स्वर्गाद् (for सर्वे) — ^d) K₁ 2 अशश सर्वत सुरा; K₂ D₁ अशैश्च (D₁ दशम) सहिता सुरे — B₂ (marg) 4 Do₁ D₁ 2 ins after 8 Do₂ (om lines 1-2), after 1240*

1241* ऋषयश्च महात्मान सिद्धाश्च सह किनैरे ।
चारणाश्चासृजन्धोरान्वानरान्वनचारिणः ।
ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधे रता ।
अप्रमेयबला शूरा वानरा कामरूपिण ।
यस्य देवस्य यद्रूपं वेपथ्वेजश्च यद्विधम् । [5]
अजायन्त समासौन तस्य तस्य सुतास्तदा ।

[(L 2) D₁ वानरान (for चारणाश्चा*), and बलिनो (for वानरान्) D₂ बल (for वन) — (L 3) D₂ दश (for बहु) Do₁ D₂ धृता, Do₂ धृता (for रता) — (L 4) Do₂ सर्वे (for शूरा) — (L 5) B₂ 4 वेश (for वेप) — (L 6) Do₁ D₁ 2 सुतास् (for समास्) Do₂ तेन तस्य (for तस्य तस्य)]

9 ^a) K₁ 2 गांधर्वी, B D₁ 2 गधवां, G₁ M₁ गधवी — ^b) G₁ दुदुभिस् — ^c) D₁ वरदां, T₁ परनो (for वरदो) — ^d) K₂ B Dn D₂ 4 6 T₂ G₂ गच्छ (for देव) D₁ देवानां कार्यसिद्धये

10 ^b) B₂ Dn₂ D₂ T₂ G₁ 2 4 दुदुभिस् D₂ T₂ G₁ 4 तदा (for तत) — ^d) K D₁ 2 नामा (for स्म)

11 ^c) G₁ ऋक्षचानरनारीषु — ^e) K₁ ते तु च, K₂

D₁ 2 तेस्य च, K₂ 4 D₂ तेभ्यच (for तेऽन्वच) S (except G₂) ओजसा तेजसा युक्ता

12 ^a) D₁ भंत्तारो, T₁ G₄ भोक्ता, G₂ भर्ता (for भेत्ता) — ^b) K₂₋₄ B₂₋₄ Do₂ D₁ 2 3 5 6 G₂ शालताल* (as in text), T₂ G₂ 4 तालताल*, the rest सालताल — ^c) D₁ शूरा (for सर्वे) — ^d) K₁ 2 Dn₂ D₂ 2 6 [S]मोघ, T₂ G₁ 2 घोरं; G₄ सार* (for चौघ*)

13 ^a) K₂ B D (except D₁) G₂ 4 बला (for धरा) G₂ 4 सर्वे (for चैव) — ^b) K D₂ T₂ G₄ M बुद्धि (for युद्ध*) — ^c) D₁ बल* (for सम) — ^d) D₂ मनोजवा (for सम जवे) — ^e) K D₂ D₂ 6 T₁ M₁ यथेच्छक (for यत्रेच्छक) B D₂ D₂ 6 G₂ T₁ M निपाताश्च (for निवासाश्च) T₂ केचिच्छकनिपाताश्च, G₁ 2 4 यथेच्छविनि (G₁ क्रम)पाताश्च — ^f) K G₂ 4 M तत्र (for अत्र) D₁ दिवौ (for वनौ)

14 ^a) G₄ चोद (for बोध) — ^d) G₁ तथा; G₂ 4 स्वया (for the first यथा) K₁ 4 Do₂ D₂ T₁ तथा, D₂ G₂ 2 तथ; G₄ तदा (for the second यथा)

15 ^a) B₂ Dn D₂ 4 6 T₂ G₂ तद्वच समाज्ञाय, D₂ तदैव समाज्ञाय, T₁ G₁ 2 4 M तद्वचनमास्थाय — ^b) K₂ यथा (for तथा) — ^c) D₁ इतस्तश्च T₁ धावती (for गच्छन्ती)

Colophon — Major parvan K₁ 2 Dn₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan N G₂ (all om sub parvan name) mention only रामो (K₁ श्रीरामो)पाख्यान; G₁ M₁ like wise, only रामायणोपाख्यान — Adhy name B₂ अथा

ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत्किञ्चिद्विचमस्ति मे ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।

सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।

आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २४

आभिपेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।

भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ २५

स तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।

दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किञ्चिद्वाजहार ह ॥ २६

ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।

वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ॥ २७

तमन्वगच्छच्छक्ष्मीवान्धनुर्माल्लक्ष्मणस्तदा ।

सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ॥ २८

ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।

समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ २९

रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।

आनाद्य भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३०

गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।

गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्ठकम् ॥ ३१

तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं वत ते कृतम् ।

पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३२

अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।

सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुद ह ॥ ३३

म चारित्रं विशोष्याथ सर्वप्रकृतिसंनिधौ ।

अन्वयाद्भ्रातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥ ३४

कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखिताः ।

अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३५

वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।

पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३६

23 ^a) K₃ & D₁₋₃ T₁ G₁ & ददामि — ^b) D₀ क्रियतां, T₂ G₂ गृह्यता (for हियता) T₂ G₁ & धन (for पुन) K₃ कस्य वा हियता पुन — ^c) T₁ M₂ 'स्वानि चा' (for 'स्वादिहा') — After 23, N (except K₁ & 4) G₂ ins

1245* पृथिन्या राजराजोऽस्मि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।

यस्तेऽभिलषितं कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरम् ।

24 All MSS (except K D₁ 5) om the 1st

— ^a) = 19^a T एतद् (for सा तद्) K₂ M₂ आस्थाय (for आज्ञाय) — ^c) G₂ & आस्थाय (for आज्ञाय)

25 ^a) K₃ & D₄ T₂ G₁ अभि (for अभि^०) D₅ तु (for ते) — ^d) D₅ व्रज^० (for गच्छ^०) — After 25, B₃ &

D₀ D₁ & ins

1246* नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रित ।

चीराजिनजटाधारी रामो वसतु तापस ।

26 ^a) K₄ स तु, M तस्या (for स तद्) T₂ G₂ & वर (for वच) — ^b) D₅ प्रियाया दुःसह तदा — ^d) D₅ प्रत्युवाच (for व्याजहार) D₀ D₂ च, T₁ स (for ह)

27 ^a) T₁ तदवश्यं तु पितर — ^d) M सत्यो राजा (by transp)

28 ^b) K₄ वपु (for धनु^०) K₁ & तथा; K₃ D₁ तत (for तदा) — K₄ om (hapl) 28^a-29^b — ^c) M₁

भार्या च (by transp) T₂ राम (for भार्या)

29 K₄ om 29^{ab} (cf v1 28) — ^a) N (except K₂ D_{n1} D₃, K₄ om) T₂ वन (for वन) G₁ गतो रामो — ^c) D₀ D₂ देहोस्य, S (except G₂) धर्मात्मा (for देहस्य)

30 ^a) B₂ रामस्य मतमाज्ञाय; T₁ रामागमनमा^० — ^b) D₁ (? gloss) मृत (for गतम्) — ^c) K₁ आनद्य; D₀ D₂ आनद्य (for आनाद्य)

32 ^b) D₀ वै, D₃ मे (for ते) — ^c) K₃ हित्वा (for हत्वा) K₄ कुल स्वमम्, T₁ मूलछेदम् (for कुल छेदम्)

33 ^b) T₂ मूढे (for मूर्ध्नि) K₁ B₁ & D₀ G₂ & M₂ कुलपांसनि, K₄ D₀ D₂ T G₁ M₁ पासिनि — ^c) M₂ तात (for मातद्)

34 ^a) G₁ & स्व (for स) B₁ चापि त, B₂ चारिष्य K D₀ D₁ & स चारित्रि(D₁ 5 ज्य)विशुद्धयर्थ — ^b) K₃ D₀ D₅ सर्वं (for सर्वं) — After 34^{ab}, G₂ ins

1247* सस्कृत्य पितर वृत्त भरतो धर्मवत्सल ।
— ^c) T₂ G₂ & वीर (for राम) — ^d) B₁ & विनिवर्तन, T₁ अभिवर्तन^०, T₂ G₁ & सनिवर्तन^०

35 ^a) N (except K₁ D_n) कौसल्यां — ^b) D₀ D₁ & 6 T₂ G₁ & सुदुःखितां — ^c) T₁ यानेन (for यानै^० स) K₄ अग्रे प्रस्थापयामाम — ^d) K₂ ययु (for ययौ)

36 ^b) D₂ अन्यैर्विप्रै (for विप्रै) T₂ G₁ & 4 सम

ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।
तापसानामलंकार धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ३७
विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ३८
रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।
प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ३९
सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः ।
नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४०
वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।
खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४१
रक्षार्थं तापसानां च राघवो धर्मवत्सलः ।

चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि रक्षसाम् ॥ ४२
दूषण च खर चैव निहत्य सुमहावलौ ।
चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान्धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४३
हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम् ॥ ४४
ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता ।
पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४५
तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।
उत्पपातासनात्कुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ४६
स्नानमात्यान्विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।
केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ४७

नित (for सह) — °) D₃ पौरै (for पौर) — °) D₆
G₂ गमन ; M₂ 'नुनय' (for नयन) B₁ D₆ D₂ काम्यया
(for काङ्क्षया)

37 T₁ om 37^a-39^d — K₄ D₁ ins after 37

1248* उवाच प्राञ्जलिभूत्वा प्रणिपत्य रघूत्तमम् ।
शशस मरण राज्ञ सोऽनाथास्त्रैव कोशलान् ।
नाथ एव प्रतिपद्यस्व स्वराज्यमिति चोक्तवान् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः परमदुःखितः ।
घकार देवकस्य पितुः आस्त्रोदकक्रियाम् । [5]
अब्रवीच्च तदा रामो भरत आतृवत्सलम् ।
पादुके मे भविष्येते राज्यगोप्ते परतप ।
एवमस्त्विति त प्राह भरत प्रणतस्तदा ।

On the other hand T₁ (which om 37^{cd}) ins after
37^{ab} G₁ 2, 4, after 37

1249* स रामो भरत दृष्ट्वा श्रुत्वा स्वर्गगतिं पितुः ।
कृत्वा तस्योदकं सम्यगुवाच आतर प्रियम् ।
गच्छ तात प्रजा रक्ष सस्य रक्षाम्यहं पितुः ।

38 T₁ om 38 (of v 1 37), K₂ om 38^a-39^b
— °) K₁ महद् (for ऽकरोद्) — °) B₂ D₂ च ; D₀₁ स
(for [अ]स्य) D₆ D₂ भारत (for पादुके)

39 T₁ om 39 K₂ om 39^{ab} (of v 1 37, 38)
— °) K (K₂ om) D₆ D₁ 2 3 M शकन् (for 'शङ्क्य')
— °) T₂ G₁ 2 4 'गति' (for गमम्) — °) M₂ विवेश
महदारण्य

40 °) K₄ च, D₆ D₁ 2 तु (for स) — °) D₆ वासिन-
(for माश्रितः) — °) K₂ D₆ नदी गोदावरी K₁ 2 नाम
(for रम्याम्)

41 °) K₁₋₃ D₆ D₂ M₁ तत्र (for तस्य) — °) D₂
यत्र, T₁ तत्र, G₂ 4 चने (for तत) Some N MSS 'सूर्पं',
B₁ S (except G₂) शूर्पण्खीकृत (G₁ ते), B₂ शूर्पण्खाकृते
— °) G₂ 4 खरेणाभूत् K₁ 2 T₁ महाधैर, D₁ महद्युद्ध

42 °) B Dn D₁ 2-3 T₂ G₂ तु, M स (for च) — °)
K₄ D₁ भक्त (for धर्म) — °) D₆ T₁ युधि ; G₂ सह (for
युधि) K₂ B₁ 2 Dn D₂ 4 6 G₂ राक्षसान् (for रक्षसाम्)

43 °) M₂ transp दूषण and खर — °) G₁ स निहत्य
(for निहत्य सु) D₆ T₂ G₂ स, T₁ च (for सु) — °)
K₂ क्षेत्र ; K₄ क्षेम (for क्षेम) — After 43, D₁ ins

1250* तेन शूर्पणखा दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ।

हतानि युधि रामेण शरैस्तीक्ष्णैः पदातिना ।

44 °) Some N MSS 'सूर्पं', K₁ 2 D₆ D₂ शूर्पणखा,
S (except G₂) णखी — °) K₁ 2 B₁ D₆ D₂ नासौ
घा ; D₂ नासोघा — °) T₁ भ्रातृ- (for भ्रातुर)

45 °) M आश्रित्य (for अभ्येत्य) B₁ अब्रवीद्वावण सा
द्य — °) K₁ 4 D₆ G₁ क्रोधं (for दुःखं) — °) G₂ 4
मूले (for आतु) — °) K₁ 'रुधिराशना, K₄ 'हृदयानना,
B₂ रुधिरक्षणा, T₂ रुधिराहृता, G₁ 2 4 रुधिरा तदा

46 °) T₂ G₁ 4 तदा (for तथा) — °) K₁ 2 क्रोध
वञ्जित — °) D₁ अनुस्पृशन्, G₁ उपस्पृशत्

47 °) M₂ तान् (for स्वान्) — °) B₂ D₆ T₂ G₁ 2 4
ह (for स) — °) K₄ T₁ [अ]पि (for [अ]सि) — °)
K₁ 2 4 D₁ अस्पृत्वा (D₁ त्य) (for अचिन्त्य) T G₁ 4
M [अ]चमत्य

48 °) T₁ स (for क) B₂ आक्रम्य (for आलाप्य)
— °) T₂ G₁ 2 4 'गात्रेषु से' (for 'गात्रैर्निवे') — °)

कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निपेवते ।
 कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥ ४८
 आशीविपं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
 सिंहं केसरिणं कश्च दंष्ट्रासु स्पृश्य तिष्ठति ॥ ४९
 इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
 निश्चेरुर्दृष्टतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्ध्रतः ॥ ५०
 तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
 खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपष्ठत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

२६२

मार्कण्डेय उवाच ।

मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् ।

पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्तथा ॥ १

विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।

K₁ २ आदाय, D₁ आसाद्य (for आधाय) — ^a) T₂ G₁ २ ४
 विश्वन्ध (for श्वस्त) D₁ सुखी (for सुखम्)

49 ^a) K D₁ २ M विप, B D₀ D₂ तम (for तर)
 — ^b) T₁ स्पर्शते K₁ ४ [इ]व क, K₂ [इ]व च, T₁ हत
 (for [इ]ह क) — ^c) T₂ G₄ सिंह (for सिंह) K₂ B
 केशरिण D₀ D₂ शश्वद्, T₂ चैव, G₁ पच, G₂ ४ मत्तो (for
 कश्च) K₄ कश्चित्केसरिणो दष्ट्रां — ^d) B D_n D₄ ० दष्ट्रायां;
 D₀ D₂ ० दष्ट्या K₄ सुख सस्पृश्य तिष्ठति, S (except G₂)
 स्पृष्ट्वा दष्ट्रासु ति

50 ^a) D₂ T₂ वदतस् (for ब्रुवतस्) — T₂ om from
 स्रोतो^o up to स्वर — ^b) B₁ वक्त्रे, D₁ श्रोत्रे, G₂ ४ नेत्रे
 (for स्रोतो) — ^c) D₀ D₁ २ दृष्टमानस्य, T₁ G₁ दृष्टते
 रात्रौ — D₂ om 50^d-51°

51 D₂ om 51^{ab} (cf v 1 50) — ^a) T₁ सा तस्य
 (for तस्य तत्) B₁ पूर्वम् (for सर्वम्) — ^b) K₂ भग्नी
 रामस्य विक्रम — ^c) K₁ २ युक्तानां (for संयुक्त) — ^d)
 T₁ बल हत, T₂ G₁ २ ४ M₂ भयावह, M₁ वध तथा (for
 पराभवम्) — After 51, B₂₋₄ D₀ D₁ २ (D₀ D₂ om
 line 2) ins

1251* ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणं कालनोदित ।

रामस्य वधमाकाङ्क्षन्मारीचं मनसागमत् ।

[(L 1) D₀ D₂ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — (L 2) B₂

सरन् (for [अ]गमत्)]

52 ^a) T₂ G₂ तु तत्, G₄ स तत् (for तत) G₁ स
 विनिश्चित्य तत्कृत्य — ^b) D₂ अभि (for उप) T₁ M₂
 सागर बहुलाकर (T₁ कृत), T₂ G₁ २ ४ सागर लवणाकर (G₄
 र्णव), M₁ आकाश बहुलाकर — ^c) K₁₋₂ D₁ २ T₁ G₂
 राजन् (for राजा)

53 ^a) T₂ स ददर्श खगावासं — ^d) D₂ (by corr)
 अभोराशि महोदधि, T₁ G₁ M₂ सागर बहुलाकर (of v 1
 52), T₂ आकाशं बहुलारव, M₁ सागर सरितां पति

54 ^b) K₁ अभि, G₁ अभ्यां (for अभ्य) — ^c) K₂
 D₀ D₂ T₁ अत्युग्र (for अव्यग्र)

55 K₄ om (? hapl) 55^{ab} — ^a) G₂ ४ M₂ ततो
 भ्यग — ^b) D₁ स रावण (for दशा) — ^d) D₂ तापस;
 D₂ तपस्या D₀ D₂ श्रित T G₁ २ ४ M तापस (G₂ M₂
 स्य) प्रिय (T₁ चिर) जीवित

Colophon — Major parvan K₁ २ D_n G₂ ४
 आरण्य — Sub parvan K B D₀ D_n २ D₁₋₂ G₂
 (all om sub parvan name) mention only रामो (K₁ २
 B₂ श्रीरामो) पाख्यान, G₁ M, likewise, only रामायणोपा
 ख्यान — Adhy no (figures, words or both) D_n
 (maig sec m) २ 275, D_n 276, D₁ 278, T₁ G₄
 M (M₂ inf lin) 265 (M₂ orig 267), G₁ 262, G₂
 264 — Śloka no D_n 56, D₁ 65

उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ २
 न ते प्रकृतिमान्वर्णाः कञ्चित्क्षेमं पुरे तव ।
 कञ्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वा यथा पुरा ॥ ३
 किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
 कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४
 शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
 मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ॥ ५
 अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ।
 बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ॥ ६
 प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ।
 विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना ॥ ७
 तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
 अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् ॥ ८

मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
 अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥ ९
 ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
 किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् ॥ १०
 तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ।
 रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ११
 ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ।
 अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति ॥ १२
 तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ।
 भार्यावियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे ॥ १३
 इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ।
 रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ १४
 ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

262

1 °) D₁ मारीचस्तमसन्नोत — ^d) B Dn D₃ 4 6 G₃
 तत , G₁ 4 तदा (for तथा)

2 °) B₁ D₂ D₁ 3 T₂ G₁ चैवम् (for चैनम्) — ^b)
 D₁ तु (for स) G₃ रावण , G₄ रावण (for राक्षस) T₂
 रावण राक्षसाधिप — °) B₂-4 Dn D₃-5 G₃ प्रसृत , T₁
 प्राञ्जलिर् , G₄ प्रश्रुत (for प्रश्रित) — ^d) K₁ 3 वाक्यज्ञ ,
 D₂ वाक्यज्ञैर् K₁ 3 4 B₂ D₂ 5 वाक्यकोविद

3 Cf Rām 3 35 41^{ab} — Before 3, G₁ 4 ins
 मारीच — °) D₂ D₂ ते न (by transp) — ^d) D₂
 भजति (corr from भवति) S (except G₃) च (for त्वां)
 G₁ 3 4 M₂ सुख , M₁ पुर (for पुरा)

4 °) K₂-4 D₂ D₁ 3 5 गमने चैव ; B₁ 3 गमने चापि ,
 T₁ गमनेनापि — ^b) M कृत्य (for कार्य)

5 Before 5, D₁ ins मार्कण्डेय उ — After 5^{ab}, N
 (except K₃ D₁) G₃ ins

1252* समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वित ।

6 °) K₄ D₂ D₂ G₂ ह्यसि , T₂[S]सि हि (by transp)
 T₁ वीर्यस्यास्य च तस्य वै — °) K₃ बाणमेक D₂ त्वस्य (for
 तस्य)

7 °) K₁ 3 4 D₂ T G₁ 3 M₂ प्रव्र (G₃ व्रा)ज्याया ,
 D₁ प्रव्राज्याया — ^b) A few MSS पुरुषर्षभ

8 °) T₁ G₃ सक्रोद्धो (for सक्रोधो) — ^b) D₂ प्रति

(for परि) — °) K₁ 3 मे , D₂ D₂ मद् (for [S]स्मद्)
 9 B₂ om 9^{ab} — ^b) D₂ D₂ ध्रुव (for वरम्) — °)
 K₁ 3 4 अवश्य (for श्य) — ^d) B₂ [अ]द्य (for [अ]स्य)
 K D₂ D₂ 5 यद्वित (for यन्मतम्)

10 °) B₂ Dn D₃ 4 6 G₃ रक्षसां वर , D₂ D₂ राक्षसे
 श्वर — °) B₂-4 D₂ D₂ D₄ साह्य , T₁ वाक्यान् (for
 साह्य) B₁ किं ते शक्य मया कर्तुं , T₂ G₁ 3 4 किं ते कार्यं
 दशग्रीव — ^d) K₄ [अ]वशोपित , T₂ [अ]वशोपि तत् ; D₂
 [अ]वशोपि ते

11 °) A few MSS शीता (for सीतां) G₂ 4 विलो
 भय — °) D₂ रत्नशृङ्गी — ^d) M₁ चित्रं रुह

12 °) K₁ 3 एव (for ध्रुव) B₄ समालोक्य ; T₂ G₁
 वेक्ष्य , G₂ 4 समीक्ष्य त्वां (for लक्ष्य) — ^b) G₂ 4 राघव
 (for त्वां राम) D₂ D₂ नोद् , D₁ प्रेरं (for चोद्)
 — °) = Rām 3 40 20^a, 22^a K₁ 3 T₁ तु (for च)
 — ^d) D₁ नेतुमाना (for सीता वश्या)

13 °) B₂ यास्यामि (for नेष्यामि) — °) K₄ भार्या-
 योगाह ; D₁ तस्या वियोगाद् , D₂ भार्यावियोगी — ^d) K₁
 कार्यं , B₁ शक्य , B₂ D₂ Dn₁ n₂ D₂ 6 साह्य (for साह्य)

14 °) D₁ कृत्वोदकम् , T₁ कृत्वा रूपम् — D₂ D₂
 om 14^{ab} — ^d) T₁ अतुं (for भन्वं) K₁ सुयोधन
 (for सुदुः)

15 °) B₄ चेतस , G₁ कारण (for कर्मण) — °)
 K₄ D₂-4 6 G₃ तौ ; G₄ च (for तत्) B₁ Dn D₃ 4 6

चक्रतुस्तत्तथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमन्त्रितम् ॥ १५
 रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् ।
 मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ १६
 दर्शयामास वैदेहीं मारीचो मृगरूपधृक् ।
 चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता ॥ १७
 रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः ।
 रक्षार्थं लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया ॥ १८
 स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलित्रवान् ।
 अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा ॥ १९
 सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो ब्रजन् ।
 चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥ २०
 निशाचर विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ।

अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥ २१
 स रामवाणाभिहतः कृत्वा रामस्वर तदा ।
 हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥ २२
 शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ।
 सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥ २३
 अलं ते शङ्कया भीरु को रामं विपहिष्यति ।
 मुहूर्ताद् द्रक्ष्यसे राममागतं तं शुचिस्मिते ॥ २४
 इत्युक्त्वा सा प्ररुदती पर्यशङ्कत देवरम् ।
 हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणम् ॥ २५
 सा तं परुपमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
 नैप कालो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ २६
 अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।

T₂ यथा, G₄ तत (for तथा) — ^a) K₄ तत् (for यत्)
 M₁ 'माश्रित (for 'मन्त्रितम्)

16 ^b) K₃ मुडमुडी, K₄ D₂ D₃ मुडकुडी, D₁ मुडमडी
 K₁ ३ G₁ M₁ 'मृत्, K₃ 'धृत्, B₄ 'भाक्, D₁ T₁ 'वान् (for
 'धृक्) — ^c) K₃ B₃ D₂ तु (for च) G₂ ४ मृगो
 मृत्वा स मारीचश्च

17 ^{ab}) B D (except D₅) T₁ G₁ ३ transp वैदेहीं
 and मारीचो K₁₋₃ G₁ मृगरूपधृत्, D₂ मृगपश्यते — ^a)
 D₂ D₁ ३ ३ नोदे* (for चोद) K₄ तस्यार्थे (for तस्यार्थे)
 — ^a) K₃ ४ D₂ D₁ ३ नोदिता (for चोदिता)

18 ^c) K B₃ D₂ D₁ ३ रक्षार्थं M₂ लक्ष्मणस्तस्य

19 ^b) K₁ G₂ ४ खड्गी, D₂ D₃ बद्ध- (for खड्ग) — K₄
 om 19^c-20^b — ^a) K₁ ३ क्रतु* (for तारा*)

20 K₄ om 20^{ab} (cf v l 19) — ^a) K (K₄ om)
 D₂ D₁ ३ ३ तत (for पुन*) — ^b) K₁ ३ B₁ D₂ D₃
 D₂ ३ T₁ राक्षसोषजत्, D₁ सोगमत्, T₂ 'सो गत, G₁
 साधम, G₂ ४ 'सेश्वर — K₁ om 20^c-21^b — ^c)
 K₄ ४ D₂ D₁ ३ ३ दीर्घम् (for महद्) — ^a) K₄ D₂
 D₂ ३ ३ तद् (for त) D₂ D₃ बुबुधेश्वर

21 K₁ om 21^{ab} (cf v l 20) — ^a) K₄ D₂
 D₂ ३ ३ त विदित्वा (by transp) — ^b) D₂ रामस्तु (for
 राघव) B₂ प्रणिधानवान् — B₁ om 21^c-24^b — ^a)
 K T₁ (inf ln as in text) M बद्ध* (for मृग)

22 B₁ om 22 (cf v l 21) — ^b) T G₁ ४ चार्त
 स्वर (G₁ 'स्वन; G₄ 'रव)(for राम) D₁ तथा; G₂ ४ तत
 (for तदा) — 22^{cd} = (var) Rām ३ 44 24^{ab}

— ^c) G₄ M₂ त्येव (for 'त्येव) — ^a) K D₁ ३ वै (for ह)

23 B₁ om 23 (cf v l 21) — ^a) G₁ शुत्वा तु
 (for शुश्राव) — ^c) K D₁ ३ सप्रधावद्; B₂₋₄ स प्राधा
 (B₂ द्व)वद्; D₂ D₃ M सा प्राधा*, T₂ G₂ सा पपात; G₁ ४
 सा प्रापत्तद् T₂ G₁ ३ ४ तत सीता (for यत शब्दत्)

24 B₁ om 24^{ab} (cf v l 21) — ^a) T₂ G₁ ३ ३
 देवि (for भीरु) — ^b) K₁ ३ G₄ विपहिष्यते, B (B₁
 om) D G₂ प्रहरि (D₁ विहनि)ष्यति — ^a) K₁ ३ ३ आगत
 त्व, B₂ Dn D₂ ३ ३ G₂ भर्तार त्व G₂ ४ शुचिस्मित
 B₁ (m as in text) ३ ४ D₂ D₃ मातगमिव शुष्मिण

25 ^a) K₁ शुचिदती, K₃ सुरदती; K₄ B₁ D₁ M शुद्धव
 (B₁ D₁ 'द)ती, T₁ च रुदती; T₂ G₁ ३ ४ तु रु* — ^b) B
 Dn D₂ ३ ३ G₂ त लक्ष्मण — ^c) K₁ ३ ४ T₁ G₄ M₁
 हता, T₂ धृत्या; G₁ भीता (for हता) — ^a) B D (except
 D₁ ३) G₂ शुद्ध, T₂ शुद्धा (for शुद्ध) K₁₋₃ B₂ D₂
 D₂ ३ T₁ G₁ M भूषण (as in text), B₁ ३ 'दूषण, the
 1st दूषणा

26 ^a) T₂ भास्याय (for आरब्धा) B₂ सा त परुपया
 वाचा — ^b) T₂ वाक्य (for वक्तु) B₂ ब्रते स्थिता (for
 पति) — ^c) B₂₋₄ D (except D₁ ३) G₂ M₁ नैप कानो,
 T₂ G₂ ४ नैव कालो G₂ ४ ह्यय (for भवेत्) — ^a) K
 B₁ D₁ ३ ४ ३ T₂ G₁ ४ यत्; D₂ n₃ D₂ M₁ यत् (for
 य) K₁ तदा, T₂ G₁ ३ ४ दृथा (for हवा)

27 ^c) D₂ D₃ 'शृगेभ्यो (for 'शृङ्गाद्वा) — After
 27, G₁ ins

1258* पिबेय वा विष घोर त्वजाम्यात्मानमद्य वै ।

S.H. Shahane

पतेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेषं वा हुताशनम् ॥ २७
 रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथंचन ।
 निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा ॥ २८
 एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ।
 पिधाय कर्णौ सद्ब्रुचः प्रस्थितो येन राघवः ।
 स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ॥ २९
 एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ।
 अभव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ।
 यतिवेपप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३०
 सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
 निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३१
 अवमन्य स तत्सर्वं स्वरूपं प्रतिपद्य च ।
 सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुंगवः ॥ ३२

सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
 मम लङ्का पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३३
 तत्र त्वं वरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ३४
 एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा सीताथ जानकी ।
 पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३५
 प्रपतेद् द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
 शैत्यमग्निरियाच्चाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३६
 कथं हि मिन्नकरुणं पद्मिन्नं वनगोचरम् ।
 उपस्थाय महानागं करेणुः सूकर स्पृशेत् ॥ ३७
 कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
 लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥ ३८
 इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं पुनः ।

28 °) T₁ आसाद्य (for उत्सृज्य) — °) K₁ G₁ त्वा (for त्वां) K₂ D₁ ५ B (except G₂) कदा (for कथं) — °) K₁ २ ४ D₁ ३ ४ °) T₁ न हीनम्; D₂ D₂ D₂ ५ T₂ G₁ २ ४ विहीनम् K₂ अपि, D₁ अनु (for उप)

29 °) B₁ सीताया स वच श्रुत्वा, D₂ T₁ तादृश वचनं — °) T₂ G₁ २ ४ राघवप्रिय (for प्रिय) — °) K₁ प्रययौ; K₂ ४ D₂ D₁ ३ T₁ G₁ ४ M प्रसस्ये (for प्रस्थितो) K₁ ३ राक्षस (for राघव) — T₁ om 29^d — After 29, B₂ (marg) D₂ D₂ D₁ ३ ins 1254* अवक्षमाणो वैदेहीं प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ।

[D₂ अवोक्षमाणो! D₂ D₁ विवोर्षी (for वैदेहीं)]

30 °) T₁ दुष्टो (for रक्षो) — 30°=Rām 3 46 9° — °) A few MSS वेष्ट (for वेप) K₂ B₁ प्रविवेश प्रति; D₁ यतिवेपेण प्र — After 30, T₂ G₁ ३ ४ ins 1255* उपागच्छस वैदेहीं रावण पापनिश्चय ।

31 °) T₂ G₂ ४ आलोक्य (for आलक्ष्य) K₁ transp सप्रास and धर्मज्ञा T₁ सप्राता (for सप्रास) — °) A few MSS लासनादिभि

32 °) G₁ २ ४ M अवमन्य (for मन्य) K₂ D₂ D₁ २ ५ T₂ G₁ ३ ४ च तत्; B D₂ D₂ ४ ६ तत (for स तत्) K₂ अवमन्यत तत्सर्वं, T₁ अथावमन्य तत्सर्वं, G₂ अवमन्यतत सर्वं — °) K₂ न रूप, B₂ G₂ M₁ न्व रूप B₁ ३ D₂ D₂ D₁ ३ ४ T₂ G प्रत्यपद्य — °) S (except G₂) कामी (for इति)

33 °) K₂ पुगव, B₁ ३ ४ नामत (for विश्रुत) — °) = (var) Rām 3 47 29^{ab}, 48 10^{ab} B₂ S (except G₂) transp नाम्ना and रम्या K₂ महोदधौ

34 °) K B₂ D₂ D₁ ३ ४ T₁ व (B₂ न) रनारीभि, B₁ D₂ D₂ ४ ६ T₂ G₂ M₂ नरनारीषु; G₂ वनराजीषु — 34° = 1 67 1° 3 251 18°

35 For 35, D₂ reads only एवमादि ब्रवीद्वच — °) B D₂ D₂ ४ ६ G₂ तस्याय (for सीताथ) — 35^d = (var) 1 2 186°

36 After 36^{ab}, S (except G₂) ins

1256* शुष्येत्तोयनिधौ तोय चन्द्रं श्रीवाद्युतां त्यजेत् ।
 उष्णाश्रुत्वमथो जम्बादादित्यो वद्विरुणताम् ।

— °) S (except G₂) त्यत्वा शैत्यमिया (G₂ ४ त्य भजे) ज्ञाह
 37 °) G₂ प्र (for हि) G₂ करक; M₂ करण — °) T G₁ २ ४ पद्मिनी (for पद्मिन्) — °) S (except G₂) अपहाय (for उपस्थाय) — °) K₂ करभ; some N MSS सूकर (for सूकर) D₂ D₂ S (except G₂) ब्रजेत् (for स्पृशेत्)

38 Of Rām 3 47 45^{cd} — °) D₂ सु, M नु (for हि) T G₂ ४ पीत्वा च, G₁ पीत्वाथ (for हि पीत्वा) B₁ भ्रमरो (for माध्वीक) D₁ कथ हि भुक्त्वा स्वादूनि — °) B₁ हित्वा (for पीत्वा) D₂ मधुमाधव, T₁ माधवे; T₂ G₂ ४ रासव — °) K₂ लोभ इतरपानेषु — °) K₁ ३ स्मरे, B₂ D₂ D₂ D₁ ३ ४ स्मरेत्; G₁ ४ स्मरे

तामनुद्गत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यषेधयत् ॥ ३९
भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ।
मूर्धजेषु निजग्राह खमुपाचक्रमे ततः ॥ ४०

तां ददर्श तदा गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ।
रुदतीं राम रामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

मार्कण्डेय उवाच ।

सखा दशरथस्यासीजटायुररुणात्मजः ।
गृध्रराजो महावीर्यः संपातिर्यस्य सोदरः ॥ १
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्त्रुषाम् ।
क्रोधादभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २
अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम् ।

ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ।
न हि मे मोक्षयसे जीवन्त्यदि नोत्सृजसे वधूम् ॥ ३
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखरैर्भृशम् ।
पक्षतुण्डप्रहारैश्च बहुशो जर्जरीकृतः ।
चक्षार रुधिर भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ४
स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।

39 ^a) B₁ D₅ सीता, T₂ चाथ (for सा त) T₁ G₂
M समालक्ष्य; T₂ G₄ °लोक्य — ^b) K₁ ३ ४ B₁ ३ ४ D
(except D₁ ५) G₃ तत (for पुन) — After 39^{ab}, K₂
B D (except D₁) G₃ ins

1257* क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठी विधुन्वाना करौ सुहृः ।
— ^c) B D (except D₅) G₃ अभिद्रुत्य, G₁ अनुसृत्य
— ^d) K D₁ °वेधत्, B₁ D₅ °भाषत्, B₂ °धर्षयत् (for
°वेधयत्)

40 ^a) K₁ ३ B Dc D₂ ५ T₁ च, K₄ स, G₂ ४ स्व
(for तु) K₃ कात्स्न्येन, D₁ सुश्रोणीं, S (except G₃)
रूपेण (for रूक्षेण) — ^b) D₁ रूक्षेण (for स्वरेण) — ^d)
B Dn D₂ ४ ६ G₃ ऊर्ध्वमाचक्रमे G₁ ३ ४ M पुन
(for तत)

41 ^a) K₅ B Dn D₁₋₄ ६ G₃ M₂ ततो (for तदा)
— ^b) K₁ ३ वन (for गिरि) — ^c) K₃ ४ Dc T₁ G₂ ४
M₁ रुदतीं (for रुदतीं)

Colophon — Major parvan K₁ ३ G₂ ४ आरण्य
— Sub parvan N G₃ (all om sub parvan name)
mention only रामोपाख्यान, G₁ M, likewise, only रामा
यणोपाख्यान — Adhy name B₄ सीताहरण; M₂ सीता
पहरण — Adhy no (figures, words or both) Dn₁
(marg) ns 276 Dns 277 (in words), and 270
(in figures), D₁ 279 T G₄ M (M₂ inf lin) 266

(M₂ orig 268), G₁ (erroneously) 260, G₂ 265^c
— Śloka no Dns 42, Dns 43

263

1 ^a) T₂ G₁ ३ ४ [अ]पि (for [आ]सीज) — ^c) Dn
D₂ ४ ६ G₃ °वीर (for °वीर्य)

2 ^a) G₁ ३ ४ तत (for तदा) — ^b) K B₄ D₁
रावणाङ्कगतां — ^c) B Dn D₂ ४ ६ G₃ सक्रोधो (for
क्रोधाद्) K₁ ३ अनु; K₂ Dc D₁ ३ ५ अथ; K₄ उप; T₁
M चैव (for अभि)

3 ^a) K₁ कुब्जो; K₄ क्षुद्र, T₂ G₁ ३ ४ पक्षी (for गृध्रो)
— ^b) K₃ B₂ ४ Dn D₁ ३-६ G₃ मुचस्व; B₁ मुचाशु, B₃
मुचाथ (for मुञ्चेति) — ^c) G₂ जीव; M₁ ह्रियं (for
ध्रियं) — ^d) K₃ हनिष्यसि D₁ निशाकर — ^e) D₂
वीर्याद् (for जीवन्) — ^f) K₄ B Dn D₄ T₁ G₂ M₂ नो
त्सृज्यसे, G₁ नोत्सहसे

4 ^a) G₂ ४ राक्षसेन्द्रस्य (for °द्र त) T G₁ M₁ स
(for त) — ^b) B₁ त चकर्त नखैर्भृश — ^c) D₁ पक्षि;
G₄ पच (for पक्ष) B₁ तु (for च) — ^d) B₁ ३ ४ Dn
D₂ ४ ६ G₁ ३ M₁ शतशो (for बहुशो) K₂ B₂ Dn
D₁ ३-६ G₃ °कृत — ^e) K₃ D₃ ६ सुस्त्राव, B₁ D₅ G₂ ४
M₂ चकार, B₄ अक्षरद् (for चक्षार) G₁ भूमौ (for भूरि)
— ^f) G₁ भूरि (for गिरि) T₂ G₁ ३ ४ M₁ प्रस्रवणानिव
(T₂ G₄ °नि च)

खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ५
 निहत्य गृधराजं स छिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥ ६
 यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।
 सरो वा सरितं वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ७
 सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुंगवान् ।
 तत्र वासो महदिव्यमुत्सर्ज मनस्विनी ॥ ८
 तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्भुतम् ।
 मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ ९
 एवं हतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।
 निवृत्तो ददृशे धीमान्भ्रातरं लक्ष्मणं तदा ॥ १०

कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।
 इत्येवं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्नोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ ११
 मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोऽपकर्षणम् ।
 भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥ १२
 गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।
 अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १३
 तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।
 यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १४
 दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
 स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १५
 राक्षसं शङ्कमानस्तु विकृष्य बलवद्गुणः ।

5 After 5^{ab}, B₂ Dc D₁ 2 ins

1258* अभिदुद्वाव सकुह पतनेन्द्र दधानान ।

— ^a) D₁ T₂ G₁ 2 4 पक्षौ (for सुजौ)

6 T₂ om 6^a-8^b — ^a) G₁ 2 4 स (G₁ स) छिद्य (for निहत्य) B₁ राज तु, G₄ राजान (for राज स) — ^b) K₄ B₄ छिन्नाभ्र ; B₁ सछिन्न ; B₂ 2 भिन्नाभ्र ; Dn D₂ 4 6 G₂ भिन्नाभ्र (for छिन्नाभ्र) K₁ 2 निचयो (for शिखरो) — ^d) K Dc D₁ 3 प्रगुष्ण (for गृहीत्वा) K₄ [अ]के च (for [अ]ङ्केन) D₁ G₁ 2 4 रावण (for राक्षस)

7 T₂ om 7 (of v l 6) — ^a) T₁ M₁ हि, G₁ 2 4 M₂ च (for हु) — ^c) B Dn D₂-6 G₂ 2 सरितो (for 'त) — ^d) K₄ दुःस्वर (for भूषणम्)

8 T₂ om 8^{ab} (of v l 6) — ^{ab}) = var Rām 3 54 1^{cd} K₁ 2 'पृष्टे (for 'प्रस्थे) — ^c) M₁ महिद् (for महद्) — ^d) K₁ 2 तप (for मन')

9 ^a) T₂ G₁ 2 4 तत्तेषां (for तत्तेषां) — ^b) K B₂ D (except D₂ 6) T₁ G₂ M₂ पवनोद्भुत, B₂ 2 T₂ G₂ 'द्भुत ; G₁ दत् — ^c) K₁ 2 सुक्षेपु पीत (for मध्ये सुपीत) — ^d) D₂ न्मालाधरे (for न्मेघान्तरे) K₁ तथा (for यथा) — After 9, B₄ Dc D₁ 2 ins

1259* अथ लङ्केश्वरो मानी समुत्तीय महोदधिम् ।

सीता निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।

[Line 2=3 264 41^{cd}]

B₂ Dc D₂ cont B₁-2 Dn D₂-6 G₂ ins after 9

1260* अचिरेणातिचक्राम खेचर' खे चरञ्जिव ।

ददर्शाथ पुरीं रम्या बहुद्वारा मनोरमाम् ।

प्राकारवप्रसथाया निमित्तो विश्वकर्मेणा ।

115

प्रविचेदा पुरीं लङ्का ससीतो राक्षसेश्वर ।

[(L 3) B₁ 2 Dc D₂ वर , B₂ 'पुर (for 'वप्र')]

On the other hand, G₁ ins after 9

1261* एव हृत्वा रामपत्नीं रावणोऽगारस्वकां पुरीम् ।

10 ^a) T₁ (? gloss) सीतायां (for वैदेह्यां) — ^b) D₁ हत्वा रामो (by transp) — ^c) B₁ 4 निवर्तन् (for निवृत्तो) S (except G₂) दूराद् (for धीमान्) K Dc D₁ 2 6 निवर्तमानो ददृशे — ^d) G₂ 4 लक्ष्मण भ्रातर (by transp) Dn D₂ 4 6 G₂ 4 M₂ तथा (for तदा)

11 ^a) K₂ B Dn D₂-4 6 T₁ G₂ त (B₁ स) (for [ए]व) M₂ लक्ष्मण (for भ्रातर) — D₂ om 11^a-13^c — ^d) T₂ G₁ 2 4 सप्राप्तोसि (for प्राप्नोऽसीति) K₁ T विगर्हयन्, K₂ G₂ विगर्हयत्, K₃ विमर्शयन्, D₂ 6 व्यगर्हन्, G₁ 4 [ह]ति गर्हयन्

12 D₂ om 12 (of v l 11) — ^a) G₂ 4 [अ]पि (for [अ]थ) — ^b) K₁ G₄ चोप , B₁ सोपि कर्षण , Dc D₂ सोपकर्षित, D₁ [आ]त्मोपकर्षण, T₂ चाप ; G₂ पाप

13 D₂ om 13^{ab} (of v l 11) — ^a) T₁ राहंशेव तु (for यक्षेव) — ^b) T₂ G₂ त्वरित स (for त्वरितस्त) K₁ समाददत्, D₂ 6 सदन् — ^c) B₂ 2 Dn D₂ 4 6 G₂ वैदेहीम् — ^d) B₂ 2 Dn D₂ 4 6 G₂ हति, D₁ वैति (for नेति) K₂ लक्ष्मण , G₁ ण

14 ^b) K₄ सीतां लक्ष्मणमेव च — B₂ om (hapl) 14^{cd} — ^d) D₂ वैदेह्या T₁ परुष (for पश्चिम)

15 ^a) D₁ च (for हु) K₄ तदा (for हृदा) T₂ दह्यमाने तु हृदये — ^b) B₂ D₂ [ऽ]भ्यापत्, B₄ [ऽ]भ्याग मद् ; Dc D₂ [ऽ]भ्यायात्तदा, T₁ ह्यापत्, G₁ ह्यप — After

अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १६
 स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
 गृधराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य ह ॥ १७
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे ।
 कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्युचतुश्च तौ ॥ १८
 ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं तथा ।
 तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधम् ॥ १९
 अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
 तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचचक्षे ममार च ॥ २०
 दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् ।
 संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥ २१
 ततो दृष्ट्वाश्रमपदं व्यपविद्वृष्टसीघटम् ।

विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुबलसेवितम् ॥ २२
 दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ ।
 जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥ २३
 वने महति तस्मिस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
 ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ।
 शब्दं च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्धतः ॥ २४
 अपश्येतां मुहूर्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ।
 मेघपर्वतसंकाशं शालस्कन्धं महाभुजम् ।
 उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥ २५
 यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् ।
 विपादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ २६
 स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् ।

15^{ab}, D₂ reads 22^a-24^b for the first time, repeating it in its proper place — °) T₁ ततो (for तदा)

16 °) N (except K₁ 3) T₂ G₃ त (for तु)

17 °) K₃ वै; B₁ 3 4 ते, D₁ D₂ मे; M₂ व (for वां) — °) K Dc D₁ 2 5 T G₁ 3 M₂ च, B DnD₂ 4 6 G₃ वै (for ह)

18 °) K Dc D₁ 2 5 T₁ सहस्य (for 'गृह्य) M₁ वभे (for शुभे) — °) Dc D₂ सोय (for कोऽय) — °) B₂ स्य तौ, T₂ G₁ 3 4 तदा (for च तौ)

19 °) K₂-4 B₄ Dc D₂ T₂ G₁ 3 4 तौ तु, B₂ त तौ (by transp) — °) K₁ तदा, B D (except D₁ 5) G₃ M₂ खग (for तथा) M₁ छिन्नपक्ष जटायुष — °d) T₂ G₁ 3 4 सीतार्थे स्वकीय (for गृध्रस्तु सीतार्थे)

20 °) S (except G₃ M₁) शिर क्षेपैर् — °) T₁ आचष्ट स, M आचक्षन्स (for आचचक्षे) T₁ M ह (for च)

21 °) S (except T₂ G₃) दक्षिणेनेति (for 'णामिति) G₂ 4 काकुत्स्थौ — °) T₁ M तर्देगित K₄ विदित्वासा तर्दिगितै, Dc D₂ विदित्वा तस्य चैगित — °) = 1 2 225° N (except K₄ D₁) T₂ G₃ सक्कार (for सस्कार)

— °) A few MSS पूजयत् — After 21, M ins

1262* अहो धन्यं सुभाग्योऽसौ जटायुरिति भारतीम् ।

दिवि शृण्वन्गत सिद्धि सिद्धानामपि दुर्लभाम् ।

22 D₂ repeats 22^a-24^b (of v 1 15) — °) K₃ वृषीघट, K₄ वृषीघट; B D₂ 6 वृषीमठ, Dc D₁ 'वृषीघट, Dn G₃ 'वृषीमठ, D₂ (first time) वृषीघट, D₂ (second time) 3 वृषीमठ, T G₁ 3 4 वृषीघट (for 'वृषीघटम्)

— °) B₂ 3 कलस, D₂ (first time) 'सकल; T₂ G₃ 'कुशल — °) K₁ 3 गोमायुरुत्नादित, K₃ 4 'बलनादित, B Dc Dn D₂ (second time) 3 4 6 G₃ शतसकुल, D₁ 'मृगनादित, D₂ (first time) 5 'शतनादित; T₁ 'बलसकुल

23 °) K₁ 3 'विद्धौ, D₁ 'युक्तौ — °) K₄ D₂ (first time) M₂ ददकारण्याद्

24 °) Dc₂ D₂ (second time) G₄ M₂ च, T₁ स (for तु) D₁ वने तस्मिश्च महति — °d) K₁ transp 'मृग' and 'द्रव' D₂ 4 6 'द्राव' ; T₂ 'भ्रम' (for 'द्रव') — °) S (except G₃) शब्दश्च घोर' K₁ 3 आकर्ण्य, K₃ Dc D₂ शब्दानां (for सत्त्वानां) — °) T₂ दवाग्नेरिव Dc D₂ G₂ 4 ददृशत, T₁ वर्धते (for वर्धत) K₃ दवाग्नेरिव पर्वत

25 °) K₁ 3 4 B₁ 3 Dc D₁ 2 5 अपश्यतां D₂ ते (for च) T₂ अपश्यत्तन्मुहूर्ताच्च — °) S (except T₁ G₃) भीम' (for घोर') — °) K₁ S (except T₂ G₃) साल (for शाल) — °) K₁ 3 उरोगम, Dc D₂ तारगत (for उरोगत) Dc₂ D₂ विशालाख्य — °) T₁ 'भुज (for 'मुखम्)

26 °) D₁ 3 T₁ च, G₄ त (for [अ]थ) — °) T₁ तत्र; T₂ रक्ष', G₂ 4 तस्य (for सद्य) — °) K₃ भायत (for भारत)

27 °) K₁ दृश्यते, K₂ दृश्यते, K₃ कृष्यते, K₄ हृष्यते, B₄ क्लिष्यते K₃ D₄ तेन (for येन) — D₂ om from 'द्राम in (27°) up to पृथिवी (in 29°) — °) B₄ विवर्ण' (for विषण्ण) — °) T₁ महाभुज, G₂ 4 इमामिति (for इमा मम)

विषण्णाश्चान्नवीद्रामं पश्यावस्थाभिमां मम ॥ २७
हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः ।
राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ २८
नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलागतम् ।
द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥ २९
द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीलवैः ।
अभिपिक्तस्य वदनं सोमं साभ्रलवं यथा ॥ ३०
एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः ।
तमुवाचाथ काकुत्स्थः संभ्रमेष्वप्यसंभ्रमः ॥ ३१
मा विपीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
छिन्व्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३२
इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ।

खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३३
ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्वली ।
सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य आतरं राघवं स्थितम् ॥ ३४
पुनरभ्याहनत्पार्श्वं तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
गतासुरपतञ्जूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३५
तस्य देहाङ्घ्रिनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन् ॥ ३६
पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः ।
कामया किमिदं चित्रमाश्रयं प्रतिभाति मे ॥ ३७
तस्याचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
प्राप्तो ब्रह्मानुशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ३८
रावणेन हता सीता राज्ञा लङ्कानिवासिना ।

28 D₂ om 28 (of v 1 27) — ^a) K₁ s & D_o
D₁ s G₄ चापि (for चैव) — ^d) T₁ पितृश्च (for तातस्य)
K₁ यथा (for तथा)

29 D₂ om up to पृथिवी (of v 1 27) — ^a) K₂
G₂ & M स्वा (for स्वं) — ^b) K₁ s स्वं महीं गत, K₂
D_o स्वं पुरीं गत (D_o तः); B₂ s D₂ s & o कोश (B₂ ष)
लागत; D₁ स्वपुरीं गत; D₂ स्वं पुरीं गत, T₂ कोसलाधिप
— ^c) T₁ G₄ प्रथिते, G₂ प्रयतो (for पृथिवी) — ^d) G₁
पितृभ्ये (for पितृ)

30 ^b) B₂ (m as in text) & D₁ s & o जलैः; G₂ यवै-
— ^d) K₂ आतृलव, B Dn D₂ s G₂ शांतघन; D_o D₂
साभ्रवन, T₁ G₂ & व्यभ्रमल

31 ^a) D_o D₂ श्रीमान् (for धी) — ^b) T₂ G₁ सु
दु खित (for स लक्ष्मण) — ^d) D_o संग्रामेषु (for सभ्र
मेषु) K₂ D₂ [अध स' (for [अभ्यस') D₂ सभ्रमा
कुलितेन्द्रिय

32 ^a) T G₁ s & विपाद (for विपीद) T₂ G₁ श्रेष्ठ
(for व्याघ्र) — ^b) = 1 140 7^b D_o D₂ नैव (for नैष) T₂
किंचिन् (for कश्चिन्) — After 32^a, S (except G₂) ins
1263^a शक्तो वर्षेभित्तु वीर सुमिश्रानन्दिवर्धन ।

— ^d) K₁ भिन्न (for छिन्न) K₁ s & B₂ D₁ s T G₂
M₂ महा (for मया)

33 ^a) I₂ B₁ D₂ s D₂ वदतस् (for वदता) S
(except G₂) इत्येवमुक्त्वा रामस्तु भुजमस्य न्यपातयत् — ^c)
I₂ & सुतीक्ष्णेन; D_o D₂ G₁ शितधारेण, T₂ शिततीक्ष्णेन
— ^d) T₁ G₂ & चकर्त, M निकृत्य (for निकृत्तस्) T₁

तिलसद्वत्

34 ^b) T₁ G₄ वशी (for वली) — ^c) K₁ s D₁ अध;
B₁ चैव, G₄ अभि (for अपि) — ^d) B₁ राघव तथा, D₁
रामसंस्थितं, D₂ राघव स्थित

35 ^a) B₁ s & D_o D₂ अभ्य' (for अभ्या') B₂ Dn
D₂ s & o T₁ G₂ s M₂ पुनर्जघान पार्श्वं वै (T₁ G₂ & M₂ पादेन);
T₂ G₁ M₁ पुनराजघत् पश्यां — ^b) T₂ G₁ M भृश तौ (M
त) रामलक्ष्मणौ — ^d) T₁ G₄ तद्रक्ष' (for कबन्ध) K₁ s
D₂ स; T₂ G₁ s तु (for सु) T₁ G₄ सुमहाबल' (for
हास्त)

36 ^a) K₁ s T G₁ M₂ विनिस्पस्य, B₁ G₂ & 'ष्कन्य,
M₁ गैस्य (for विनि'सृत्य) — ^b) K₂ लक्षण, B₁ रूप
धक् (for दर्शन) — ^d) T₁ दिव, T₂ G₁ s & M स्थित'
(for दिवि) T₁ G₂ इवोज्ज्वलन्, G₄ इवोदित

37 ^b) D₂ सद्ब्रूहि, T₁ G₄ ब्रूहीति (for प्रब्रूहि) — ^c)
K₁ & D_o D₂ काम्यया; B₁ कायस्य; B₂ T₂ कामाय, D₁ G₁
का माया; T₁ G₂ & रामोह; M₂ भो मया (for कामया)
— ^d) K₁ आश्रयः; G₂ & दर्शन (for आश्रयं) B₂ मां, D₂
वै, T₁ मा (for मे)

38 ^b) K₂ D_o D₂ G₂ नृप, D₁ प्रभो (for नृप) — ^c)
K₁ s B₂ s D G₂ ब्राह्मण (for ब्रह्मानु) G₂ & प्राप्तोस्मि
ब्रह्मशापेन

39 ^b) B₂ Dn G₂ M₁ लकाधिवा' T₁ G₁ s & लका
यां स (T₁ सा, G₁ सु) निवेशिता — ^c) B₁ युक्तश्च; B₂ &
T₂ G गच्छ स्व (for 'गच्छस्व) — ^d) B₂ & D_o D₂ &
सह, T₁ कार्य (for साद्य) K₂ स साहाय करिष्यति, B₁

सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥ ३९
 एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
 ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४०
 संवसत्यत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
 भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४१

एतावच्छक्यमस्माभिर्विकुं द्रष्टासि जानकीम् ।
 ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः ॥ ४२
 इत्युक्तवान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः ।
 विस्मयं जग्मतुश्चोभौ तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

२६४

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
 सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १
 मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
 सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २

विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
 कामवाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३
 न त्वामेवंविधो भावः स्पष्टमर्हति मानद ।
 आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशीलिनम् ॥ ४
 प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।

स ते सखा भविष्यति

40 °) B₁ ज्ञेया (for एषा) B₁ बहु', T₂ G₁ ३ M
 'हिम', G₄ सित' (for शिव') — °) K₄ D₁ T₁ 'कारण्डवै
 युंता, G₄ 'सेविता — °) N T₂ G₈ ऋष्य' (for ऋश्य')
 — °) K₁₋₃ D_{n1} तटाकिनी, B Dc Dn₂ n₈ D₁₋₅ तटा
 गिनी G₂ ४ सनिकर्षतटा नदी

41 41^{ab} = (var) Rām 3 72 12^{ad} — °) B Dn
 D₈ ४ ६ G₈ वसते तत्र, T G₁ M₂ सपतत्यत्र — °) B₁ ३ ४
 वृत' (for सह) — °) K₁ हेममालिन K₄ सूर्यपुत्रस्य
 वालिन — After 41, N (except K₁ ३ ४ D₁) G₈ ins

1264* तेन एव सह सगम्य दुःखमूलं निवेदय ।

समानशीलो भवत साहाय स करिष्यति ।

[(L 1) B₁ ३ तस्य (for तेन) B₂ उप- (for सह)]

42 °) K D₁ द्रक्ष्यसि, G₂ ४ दृष्ट्वाथ (for द्रष्टासि) B₂
 मैथिलीं (for जानकीम्) — °) T₁ G₁ ३ ४ ध्रुतो (G₂ ध्रुव)
 वानरराजेन — °) K₂ विदिता रावणादय

43 °) K₂ B₁ Dc D₂ सु (for स) G₂ ४ इत्युक्त्वा
 दिव्यपुरुषस्तादा स्वतर्हितो भवत् — °) B₂ वीरौ, D₁ तौ तुः
 G₂ ४ उभौ (for चोभौ) — °) K₁ ३ B₁ Dc D₂ ५ वीरौ
 तौ (by transp), K₄ D₁ भ्रातरौ, B₂₋₄ Dn D₂ ४ ६ G₈
 प्रवीरौ, G₂ नृवीरौ, G₄ नृवरो

आरण्य — Sub parvan K₁ ३ ४ B Dc D_{n1} n₈ D₁₋₆
 G₈ (all om sub parvan name) mention only रामो
 (B₂ श्रीरामो) पाख्यान, M₁ श्रीरामायणो, M₂ रामायणो
 — Adhy name B₄ M₂ कवधवध — Adhy no
 (figures, words or both) Dn 277 (Dn₈ 278), D₁
 280; T G₄ M (M₂ inf ln) 267 (M₂ ong 269);
 G₁ 264, G₂ 266 — Śloka no Dn 48, D₁ 47

264

1 °) B₁ 'कुसुमोत्पलां, Dc D₂ 'कमलोद्भवां, M₂ 'मक
 रोत्पलां — °) Dc D₂ 'हरेण दुःखार्तः; T₂ 'हरणदुःखेन
 — °) D₁ T₂ राम पपां (by transp)

2 °) K₁₋₃ स मारुतेन शीतेन — °) D₂ मनसि (for
 मनसा)

3 °) K₁ ३ B₄ D₄ ६ T₂ G₁ राजेंद्र — °) B₁ तां स्तां
 (for तत्र) — °) K₂ ४ B D₁ T G₁ ३ ४ सतस — °)
 T₂ G₁ ततो' (for अथां)

4 °) B₂ वीर (for भाव) — °) K Dc D₁ ३ राघव
 (for मानद) — °) T₂ व्याधि' (for व्याधि) — °) T₁
 G₁ ३ ४ वृद्धसेविन

5 °) T G₁ 'लभ्या (for 'लब्धा) — °) B (except
 T₂ G₈) मीताया (for वैदेह्या) T₁ G₂ ४ रावणालये (for

Colophon — Major parvan K₁ ३ Dn₂ T₁ G₂ ४

तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५
 अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुंगवम् ।
 मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्रय ॥ ६
 एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्षणेन स राघवः ।
 उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्यं चानन्तरोऽभवत् ॥ ७
 निषेच्य वारि पम्पायास्तर्ययित्वा विदुनापि ।
 प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८
 तावृक्ष्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलं गिरिम् ।
 गिर्यग्रे वानरान्पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ९
 सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
 बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १०
 तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
 सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्ततो नृप ॥ ११

तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्ये निवेदिते ।
 वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणाभ्यवासृजत् ॥ १२
 तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं पुत्रगाधिपम् ।
 पृथिव्यां वानरैश्चर्ये स्वयं रामोऽभ्यपेचयत् ॥ १३
 प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
 सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १४
 इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्थ च परस्परम् ।
 अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धामिकाङ्घ्रिणः ॥ १५
 सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
 नास्य तन्ममृषे वाली तं तारा प्रत्यपेधयत् ॥ १६
 यथा नदति सुग्रीवो बलवानेप वानरः ।
 मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निर्गन्तुमर्हसि ॥ १७
 हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् ।

*णस्य च) — °) D₃ (by corr) तस्य; T₂ तां तां; G₁ त ता (for तां त्व) — °) D₃ बुद्ध्या (for बुद्ध्या)

6 °) T₂ G₁ शैलस्थिन् (for शैलस्थ) — °) G₁ मया (for मयि) K₁ नित्य (for शिष्ये) K₂ G₂ & transp शिष्ये and भृत्ये — °) T₁ साहाय्ये T₂ समाह्वय; T₃ G₁ परतप; M पराश्रय

7 °) B₂ आपन्न (for आपेदे) — °) B₂ कार्यस्य, D₃ पु (for कार्ये च) G₂ & स्वरितो (for [अ]नन्तरो)

8 °) K₁ & B₁ D₃ D₂ T₁ M₂ पपायां — °) B₂ अथ (for अपि) — °) G₂ प्रतस्थेत्तु (for 'स्थेत्तु')

9 °) N T₁ G₂ [अ]र्य (for [अ]र्य) — °) K₁ & 'फल शिव, B₂ D₃ D₂ & G₂ फलदुम — °) K D₃ D₁ & M तत; D₅ च तौ (for तदा)

10 K₁ & transp 10^{ab} and 10^{cd} — °) K₁ & सचिव वानरस्य, M₂ वानर सचिव (by transp) — °) K₁ D₃ D₁ & G₂ & स्थिर (for स्थितम्)

11 °) G₂ तु (for तौ) — °) K₁ उव (for अभि) — °) D₂ राजेद्र (for 'राजेत) — °) K₁ & रामेण च (for चक्रे रामस) B D₃ D₂ & T₂ G₁ & तदा (for ततो) — D₂ om from ततो up to ह्रिय (in 12^d) A few MSS नृप (for नृप) — After 11 G₂ ins

1263* तत सीतां हतं भुक्त्वा सुग्रीवो वालिना कृत्वम् ।

दुःस्रमाख्यातवान्सर्वं रामायामिततेजसे ।

12 D₂ om up to ह्रिय (cf vl 11) — °) B₂ & D₁ G₂ & माम (for 'मासुस) B₁ बुद्ध्या सदेशयामास

— °) T₁ तत्र (for तस्य) B₁ कार्य (for कार्ये) — °)

T G₁ & M वानरा यस्तदा (T₁ G₂ & राय तदा) सीता — °) B D₃ D₂ & T₁ G₂ & व्यपा (B₂ D₅ 'वा)सृजत्

13 °) D₁ एतत्प्रियकर, T G₁ तत्प्रत्ययतर; M₂ तत्प्रत्यय कर — °) B₁ S (except G₂) वानरा (for पुत्रगा) — °) K₂ D₂ शर्ये (for शर्ये) — °) B₂ & न्यवेदा (for 'अभ्यपेच')

14 °) D₃ D₂ T [S]थ, G₁ M₁ स (for च) — °) G₁ वालिन समरे (by transp) D₅ वधे — °) G₁ पुन रानयने K₁ & प्रति; T₁ तत (for नृप)

15 °) S (except T₁ G₂) इत्येव (for इत्युक्त्वा) — °) K₁ विनि श्वस्य; K₂ D₂ G₂ & विश्वस्य च B₂ पुन पुन (for पर) — K₄ om (hapl) 15^d-16^a

16 K₄ om 16^a (of vl 15) — °) K₁ G₂ & नना दाअनिभस्वन (K₁ 'न), B₂ T₁ 'व घननिस्वन, D₃ D₂ & 'दोघत (D₄ & 'दोद्धत)निस्वन, D₁ 'दोद्वैघनस्वन, T₂ 'वाब्द निभस्वन — °) T₁ त (for तन्) — °) B D₃ D₂ D₁ & G₂ तारा त (by transp), D₁ त राम K₁ & प्रत्यबोधयत्

17 °) K₂ एक; G₂ & त्वेप (for एव) — G₂ om 17^c-18^d — °) K₁ & साश्रयता, K₂ [S]पाश्रयत, D₃ D₂ चाश्रयता, B₂ T₂ G₁ & M₂ [S]पा (T₂ प्या, G₁ & द्या)श्रय वान् (for चाश्रयवान्) D₁ सोन्यस्याश्रयतां प्राप्ते, M₁ मन्ये च्यपाश्रयाप्राप्ते — T₂ om (hapl) 17^d-19^c — °) B D₃ D₂ & T₁ G₂ M निष्कान्तु (for निर्गन्तु)

सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥ ३९
 एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
 ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४०
 संवसत्यत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
 भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २६३ ॥

२६४

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभृतकमलोत्पलाम् ।
 सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १
 मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
 सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २

विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
 कामवाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३
 न त्वामेवंविधो भावः स्पष्टमर्हति मानद ।
 आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशीलिनम् ॥ ४
 प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।

स ते सखा भविष्यति

40 °) B₁ ज्ञेया (for एषा) B₁ बहु^१, T₂ G₁ ३ M
 हिम^२; G₂ सित^३ (for शिव^४) — °) K₂ D₁ T₁ कारद्वै
 पुंणः; G₂ सेविता — °) N T₂ G₂ ऋश्य^५ (for ऋश्य^६)
 — °) K₁₋₃ D₁ तटाकिनी; B Dc Dn₂ n₃ D₁₋₃ तटा
 किनी G₂ ३ सनिकर्षतटा नदी

41 41^१=(var) Rām 3 72 12^२ — °) B Dn
 D₂ ३ ३ G₂ वसते वत्र; T G₁ M₂ सपतत्यत्र — °) B₁ ३ ३
 वृत्. (for सह) — °) K₁ हेममालिनः K₂ सूर्यपुत्रस्य
 वालिनः — After 41, N (except K₁ ३ ३ D₁) G₂ ins

1264* तेन सह सह सगम्य दुःखमूक निवेदय ।

समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ।

[(L 1) B₁ ३ तस्य (for तेन) B₂ उप- (for सह)]

42 °) K D₁ ऋश्यसि; G₂ ३ वृषाय (for वृष्टासि) B₂
 मैथिली (for जानकीम्) — °) T₁ G₁ ३ ३ भ्रुतो (G₂ भ्रुव)

आरण्य — Sub parvan K₁ ३ ३ B Dc Dn₁ n₃ D₁₋₃
 G₂ (all om sub parvan name) mention only रामो
 (B₂ श्रीरामो) पाख्यान, M₁ श्रीरामायणो, M₂ रामायणो
 — Adhy name B₂ M₂ कथयवच — Adhy no
 (figures, words or both) Dn 277 (Dn₂ 278), D₁
 280, T G₂ M (M₂ inf lm) 267 (M₂ orig 269),
 G₁ 264, G₂ 266 — Sloka no Dn 48, D₁ 47

264

1 °) B₁ कुमुदोत्पलां, Dc D₂ कमलोद्भवां; M₂ मक
 रोत्पलां — °) Dc D₂ हारेण दुःखार्तं, T₂ हरणदुःखेन
 — °) D₁ T₂ राम पपां (by transp)

2 °) K₁₋₃ स मारुतेन शीतेन — °) D₂ मनसि (for
 मनसा)

3 °) K₁ ३ B₂ D₂ ३ T₂ G₁ राजेन्द्र — °) B₁ सांखां
 (for तत्र) — °) K₂ ३ B D₁ T G₁ ३ ३ सतप्त — °)
 T₂ G₁ ततो (for अथा^१)

4 °) B₂ वीर (for भावः) — °) K Dc D₁ ३ रावव
 (for मानद) — °) T₂ व्याधि (for व्याधिः) — °) T₁
 G₁ ३ ३ वृद्धसेविन

5 °) T G₁ लब्ध्या (for लब्धा) — °) S (except
 G₂) सीताया (for वैदेह्या) T₁ G₂ ३ रावणालये (for

तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५
 अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुंगवम् ।
 मधि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्रय ॥ ६
 एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
 उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७
 निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितृनपि ।
 प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८
 तावृश्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलं गिरिम् ।
 गिर्यग्रे वानरान्यञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ९
 सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
 बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १०
 तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
 सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्ततो नृप ॥ ११

तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्ये निवेदिते ।
 वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणाभ्यवासृजत् ॥ १२
 तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं पुवगाधिपम् ।
 पृथिव्यां वानरैश्चर्ये स्वयं रामोऽभ्यपेचयत् ॥ १३
 प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
 सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १४
 इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
 अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धामिकाङ्घ्रिणः ॥ १५
 सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
 नास्य तन्ममृषे वाली तं तारा प्रत्यपेधयत् ॥ १६
 यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
 मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निर्गन्तुमर्हसि ॥ १७
 हेममाली ततो वाली तारा ताराधिपाननाम् ।

णस्य च) — °) D₂ (by corr) सख्य, T₂ ता तां, G₁ त तां (for तां त्व) — °) D₂ बुद्ध्या (for बुद्ध्या)

6 °) T₂ G₁ शैलस्थम् (for शैलस्थ) — °) G₁ मया (for मधि) K₁ निष्य (for निष्ये) K₂ G₂ 4 transp निष्ये and भृत्ये — °) T₁ साहाय्ये T₁ समाह्वयः T₂ G₁ परतपः; M पराश्रय

7 °) B₂ आपन्न (for आपेदे) — °) B₂ कार्यस्य, D₂ पु (for कार्ये च) G₂ 4 स्वरिते (for [अ]नन्तरो)

8 °) K₁ 3 4 B₁ D₀ D₂ T₁ M₂ पपायां — °) B₂ अध (for अधि) — °) G₂ प्रतस्थेत्तुर (for स्थेत्तुर)

9 °) N T₁ G₂ [प्र]प्य (for [प्र]श्य) — °) K₁ 2 फल निष, B₂ Dn D₂ 4 6 G₂ फलद्रुम — °) K D₀ D₁ 2 M सतः; D₆ च तौ (for तदा)

10 K₁ 4 transp 10^{ab} and 10^{ad} — °) K₁ 2 सचिव वानरस्य, M₂ वानर सचिव (by transp) — °) K₁ D₀₁ D₁ 2 G₂ 4 स्थिर (for स्थितम्)

11 °) G₂ तु (for तौ) — °) K₁ उप (for अभि) — °) D₂ राजेन्द्र (for राजेन) — °) K₁ 2 रामेण च (for चक्रे रामस्य) B Dn D₂ 4 6 T₂ G₁ 3 4 तदा (for ततो) — D₂ om from ततो up to ह्रिय (in 12^d) A few MSS नृप (for नृप) — After 11, G₂ ins

1265* तत् सीतां हृत्वा सुग्रीवो वालिना कृतम् ।
 दुःखमाख्यातवान्सर्वं रामायामिततेजसे ।

12 D₂ om up to ह्रिय (cf v 1 11) — °) B₂ → D₁ G₂ 4 मास (for मासुस) B₁ बुद्ध्या सर्वेशायामास

— °) T₁ तत्र (for तस्य) B₁ कार्यं (for कार्ये) — °) T G₁ 2 4 M वानरा यत्तदा (T₁ G₂ 4 राय तदा) सीता

— °) B Dn D₂ 6 T₁ G₂ 4 व्यपा(B₂ D₆ 'वा)सृजत्

13 °) D₁ एतप्रियकर, T G₁ तत्प्रत्ययतर, M₂ तत्प्रत्यक्षकर — °) B₁ S (except G₂) वानरा (for पुवगा) — °) K₂ D₂ 'स्वयं (for स्वयं) — °) B₂ 2 न्यवेदा (for अभ्यपेच)

14 °) D₀ D₂ T [S]य, G₁ M₁ स (for च) — °) G₁ वालिन समरे (by transp) D₆ वधे — °) G₁ पुनरानयने K₁ 2 प्रति, T₁ तत् (for नृप)

15 °) S (except T₁ G₂) इत्येव (for इत्युक्त्वा) — °) K₁ विनिश्चय, K₂ D₄ G₂ 4 विश्वस्य च B₂ पुनरपुन (for पर) — K₂ om (hapl) 15^d-16^c

16 K₂ om 16^a (cf v 1 15) — °) K₁ G₂ 4 ननादाभ्रनिभस्वन (K₁ न); B₂ T₁ द वननिभस्वन, Dn₂ D₂ 6 दोघत(D₆ 5 'दोद्धत)निभस्वन; D₁ 'दोघैर्घनस्वन; T₂ 'दाब्दनिभस्वन — °) T₁ त (for तन्) — °) B D₀₁ Dn D₂ 4 6 G₂ तारा त (by transp), D₁ त राम K₁ 3 प्रत्यबोधयत्

17 °) K₂ एक; G₂ 4 स्वेप (for एष) — G₂ om 17^c-18^d — °) K₁ 2 साश्रयता, K₂ [S]वाश्रयत, D₀ D₂ चाश्रयता; B₂ T₂ G₁ 4 M₂ [S]वा(T₂ प्या, G₁ 4 ह्या)श्रयवान् (for चाश्रयवान्) D₁ सोन्यस्याश्रयतां प्राप्तो, M₁ मन्ये प्यपाश्रयाप्राप्तो — T₂ om (hapl.) 17^d-19^c — °) B Dn D₂ 4 6 T₁ G₂ M निष्कासु (for निर्गन्तु)

प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८
 सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
 केनापाश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ १९
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा ।
 पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥ २०
 हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
 तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१
 भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
 लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२
 मैन्द्रश्च द्विविदश्चैव हनूमांश्चानिलात्मजः ।
 जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥ २३
 सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
 अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयात् ॥ २४

तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
 पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥ २५
 तारां परुषमुक्त्वा स निर्जगाम गुहामुखात् ।
 स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६
 असकृत्वं मया मूढ निर्जितो जीवितप्रियः ।
 मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥ २७
 इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
 प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं संबोधयन्निव ॥ २८
 हृतदारस्य मे राजन्हृतराज्यस्य च त्वया ।
 किं नु जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ॥ २९
 एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ संनिपेततुः ।
 समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ३०
 उभौ जघ्नतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ।

18 T₂ om 18 (of v l 17) — °) M₂ चपल (for वचन) T₁ स प्रोवाचाबलां जग्वी — °) T₁ G₁ & M वानराधिपति पति

19 T₂ om 19^{abc} (of v l 17), T₁ om 19 — °) K₄ D₁ ऋतज्ञा; G₁ स्य तज्ज्ञा (for रुतज्ञा) K₄ तां (for त्व) — °) K₄ पश्यन्बुद्धया समन्विता — °) B₁ & Dn₂ D₄ G₂ केन चा, B₂ s D₁ केनाप्या; Dc D₂ G₄ M₂ केन वा, G₂ केन ह्या, M₁ केनोपा (for केनापा) — °) K₁ मामैष, D₂ मयैष, G₁ & ममैव (for ममैष)

20 °) K₂ धिपप्रभ; G₁ धिपानना (of 18^b) — °) S (except G₂) राजन् (for प्राज्ञा) — °) K₁ वाक्य (for सर्व) — After 20, K₁ ins 1266*

21 K₁ om 21 — °) T₁ राज (for सत्त्वो) — T₁ om (hapl) 21^c-23^b — °) K₄ G₂ तुल्यारिमित्रतां, B₁ एकारिमि, B₂ सुग्रीवमि — K₂ ins after 21 K₁ (which om 21), after 20

1266* श्रूयते दाशरथी रामो वने पितुरनुज्ञया ।

[Prior half hypermetatic !]

23 T₁ om 23^{ab} (of v l 21) — °) K₁ द्विविधश्, K₂ विविधश्, M₁ विविदश् B₂ Dn D₂ & G₂ चापि (for चैव) — °) B₁ om च T₂ G₁ & हनूमाश्चैव वानर, M क्षापराजित — °) Dc₂ D₁ & जांबुवान् — °) T₁ स्थिरा, T₂ G₁ & तथा; G₄ तदा (for स्थिता)

24 °) B वलाश्रया, Dn D₂ & G₂ यलाश्रयात्,

T₂ G₁ & M व्यपाश्रया

25 °) T₂ वाली, G₁ & ईर्ष्यात् (for ईर्षु)

26 °) K₁ परुषवक्ता B₂ & Dn D₂ & G₂ तु (for स) — °) M₂ स्थितो Most N MSS भ्यासे (for भ्याशे)

27 °) K₄ असकृत, G₂ असकृत् K₄ त्वया (for मया) B Dn D₁ s-G₂ पूर्व, T G₁ & M₁ क्रीब (for मूढ) — °) B₂-4 T₁ G₂ M₂ प्रिय — °) K₁ & ज्ञातिभिरज्ञात्वा; B₁ & M₁ ज्ञातीति दुर्बुद्धे, T G₁ & M₂ गच्छसि (T₁ M₂ गर्जसि) दुर्बुद्धे — °) Dc D₁ & तव (for पुन) T G₁ & क्य वारे (T₁ कार, G₁ कामो) रणे पुन

28 °) T₁ तेन (for प्राह) — For 28^{ab}, B₁ subst

1267* इत्युक्तस्तु जहासोच्चैः सुग्रीवो भ्रातर प्रति ।
 हेतुमद्वचन भ्रात्रे प्रोवाचेद महात्मने ।

— °) S (except G₂) भमित्रघ्न

29 °) K B₁ s & Dc Dn₁ D₁ & s transp दारस्य and राज्यस्य D₁ मे (for च) — °) B₂ & Dn D₂ & G₂ मे (for तु) — °) D₁ बुद्ध्या (for विद्धि) K B₂ Dc D₂ & [ह]दमागत, D₁ [अ]हमागत, T₁ समागत; T₂ G₁ तवागत, G₂ & कपीश्वर, M₂ स्वमागत

30 °) K₁ तौ तत (by transp) — K₁ & T₁ om (hapl) 30^c-31^b, K₂ om 30^c-31^a — °) S (except G₂, T₁ om) साल (for शाल) Dn₂ ns D₂ & G₂ युधै (for युधौ)

उभौ बलगातुश्चित्रं मुष्टिमिश्रं निजघ्नतुः ॥ ३१
 उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ ।
 शुश्रुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२
 न विशेषस्तयोर्युद्धे तदा कश्चन दृश्यते ।
 सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्कण्ठ आसजत् ॥ ३३
 स मालया तदा वीरः शुश्रुमे कण्ठसक्तया ।
 श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३४
 कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
 विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥ ३५
 विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ ।
 वितप्रास तदा वाली शरैणाभिहतो हृदि ॥ ३६
 स भिन्नमर्माभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्गमन् ।
 ददर्शविस्थितं राममारास्तौमित्रिणा सह ॥ ३७

गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्च्छितः ।
 तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ॥ ३८
 हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
 तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ३९
 रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुभे ।
 निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ४०
 रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्का कामवलात्कृतः ।
 सीता निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
 अशोकवनिक्ताभ्याशे तापसाश्रमसंनिभे ॥ ४१
 भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवैपधारिणी ।
 उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा ।
 उवास दुःखवसतीः फलमूलकृताशना ॥ ४२
 दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ।

31 K₁ s T₁ om 31^{ab} K₃ om 31 (of v 1 30)
 — ^a) Dc D₂ जग्मतुर (for जघ्नतुर) — ^b) T₂ G₂ s उभौ
 तौ (T₂ ते) सनिपेततु, G₁ उभौ तौ सनिवेशतु — D₃ om
 (? hapl) 31^{cd} — ^a) T₁ वि; T₂ G₁ s s [अ]भि
 (for नि)

32 ^a) K₂ D₁ M₂ ससक्तौ, K₄ B₂ G₁ s 'सिक्तांगौ;
 Dn₂ सयुक्तौ — ^b) K₂ Dc D₁ s क्षितौ — ^c) K₁ s
 M₂ महावीरौ, T G₁ s s M₁ रुषा वीरौ (for तदा वीरौ)
 — ^d) K₁ किशुकाविव पर्वतौ; T₁ M₁ किशुकाविव पुष्पितौ

33 ^b) K₂ कश्चिन्न दृश्यते, D₁ कश्चित्; G₂ किंचन इ,
 M₁ कश्चन विद्यते — After 33^{ab} B₂ Dc D₂ ins

1268* प्रज्ञानार्थं तदा रामो निश्चित्य मनसा तदा ।

— ^d) K₁-s D₁ कण्ठम् (for कण्ठ) K₃ s (except G₁ s)
 धासृजत् (of 34^b)

34 ^a) S (except G₂) मालया स (by transp)
 K₂ s D₁ ततो, T G₂ M₂ तया (for तदा) D₂ वीर — ^d)
 S (except G₁ s) हेम (for मेघ)

35 ^a) Dc च (for तु) — ^b) K₂ महाधनुः, K₄ बल,
 B₁ धनुर्धर, T₂ G₁ s s महद्धनुः — ^c) D₁ रोप्य लक्ष्य;
 T₂ G₁ s s चकर्ष च (for विचकर्ष) K₁ धनुः मक्तो; D₁
 ससुद्दिश्य; T₁ धनुः सेषु — ^d) B₂ लक्ष्यवित्, Dc T G₁ s
 लक्ष्यन् (Dc यत्), G₂ लक्षण (for लक्ष्यवत्) K Dc D₂
 लक्ष्यसुद्दिश्य वालिन, D₁ वालिन हेममालिन

36 ^b) K₁ मन्त्रस्वेव; T₂ G₁ s s वज्रस्वेव — ^c) D₁
 निपपात, G₂ चिक्षेप च (for वितप्रास) K₁ s s Dc D₁ s

ततो (for तदा) — ^d) K₄ भृदा; B₂ Dn₁ n₂ [च]रसि
 (for हृदि)

37 ^a) T₂ G₁ s s तेन (for भिन्न) B₁ s s T₁ M
 'मर्माभि(B₂ वि)मुखो; B₂ Dn D₂ s s G₂ हृदयो वाली
 — ^b) S (except G₂) मुखा (for वक्त्रा) — ^c) K₁
 [अ]वसथ, G₂ s [अ]प्रस्थित (for [अ]वस्थित) — ^d) B₁ s
 भ्रात्रा; B₂ s Dn D₂ s s G₂ तत् (for भारत्)

38 ^a) D₁ विगर्हयित्वा (for गर्हयित्वा स) K₁ G₂ तु,
 K₂ s Dc D₂ च (for स) — ^d) K₁ 'मिषोद्यत, K₂ m
 मिव स्थित; B₂ Dn D₂ s s G₂ 'समौजस

39 ^a) K₁ s s B₁ s s Dc D₁ s T₁ G₁ s s तारा
 धिपमुखीं (T₂ G₂ s 'खां)

40 ^d) K₁ s 'भ्युपक्षित; B₁ 'भिसस्थित; T₁ लुप
 स्थित; T₂ G₁ s s भ्यवस्थित — After 40, D₁ T₁ ins
 an addl colophon (adhy no D₁ 281, T₁ 268)

41 Before 41, D₁ ins मार्कण्डेय उ; T₁ मार्कण्डेय
 — ^{ab}) D₁ [S]थ (for ऽपि) S (except T₂ G₂) कर्त्त
 रात्वा (by transp) K D₁ am s दित (for 'कृत')
 — ^c) Many N MSS भ्यासे, B₁ 'वासे

42 ^a) D₁ दुःखार्ता — ^b) K₁ s वेष्ट — ^c) D₂
 उपवासतत्तु सीता — ^d) K Dc D₁ s s G₂ s तत् स;
 B₁ s s Dn₁ n₂ D₂ G₂ तप्रास; G₁ तपसा K₁ s पृष्ट
 लक्षणा, B₁ s T₂ G₂ s पृथुलोचना — ^e) K₄ दुःखा; D₁
 दुःख (for दुःख) K₂ B₂ Dc Dn₁ n₂ D₂ G₁ s s
 वसति, Dn₂ D₂ s वसती — ^f) K Dc D₁ s s जला

लक्ष्मणश्च मया दृष्टो निरीक्षन्सर्वतो दिशः ॥ ६९
 रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता ।
 असकृच्चं मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम् ॥ ७०
 हर्षमेष्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्तृसमन्विता ।
 राघवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपष्टत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

२६५

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तां भर्तृशोकार्ता दीनां मलिनवाससम् ।
 मणिशेषाभ्यलंकारां रुदतीं च पतिव्रताम् ॥ १
 राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले ।
 रावणः कामबाणार्तो ददर्शोपसर्प च ॥ २

देवदानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि ।
 अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पमोहितः ॥ ३
 दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
 विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ ४
 स कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः ।

G₂ हस्तिस्कधसमा^० — ^b) D₀ D₂ T₂ G₁ २ ४ घृत^० (for मधु^०) — ^d) B Dn D₃₋₆ G₃ विषष्टु^०, T G₁ २ ४ M वि (T₁ प्र)पश्यन् (for निरीक्षन्) K₄ B Dn D₁ ३ ४ 6 T₁ G₁ ४-दिश (for दिश)

70 ^a) B₂ कविता, T₁ G₄ रुदती

71 ^a) D₅ भोक्ष्यसि (for एष्यसि) — ^b) B Dn D₃ ४ 6 G₃ M भर्त्रा (for भर्तृ) — T G₂ ४ om 71^{ca} — ^{ca}) B₂m लक्ष्मणेन (for राघवेण) K D₀ D₁ २ ६ लक्ष्मणेन च सयुक्ता सीते भर्तृहिते रता, G₁ M राघवेणेति वक्तव्या (G₁ 'णाभिपत्तव्या) सीता भर्तृहिते रता

72 ^a) B₁ ३ हृद्येव, B₂ ४ Dn D₃ ४ 6 G₃ हृद्येतन् (for इति सा) — ^o) K₄ बभूवाशाबला सा तु — ^d) S (except G₃) भर्तुरेव समागमे

73 ^a) S (except T₂ G₃) तावद् (for यावद्) S (except T₁ G₃) रौद्र्य (for रौद्रा) — ^b) S (except G₃) महारवा (for सुदारुणा^०) — ^o) T₁ G₂ तास्, T₂ हि (for ता) — ^d) K₄ सह सीतां, T₁ सुखासीनां S (except G₃) यथापुर

Colophon om in K₁ २ — Major parvan Dn₃ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan N (K₁ २ om) G₃ (all om sub parvan name) mention only रामोपाख्यान, M₁, likewise, only रामायणोपाख्यान — Adhy name B₄

त्रिजटास्वप्ननिवेदन, D₁ त्रिजटावाक्य, M₂ त्रिजटावाक्यसमाश्वास — Adhy no (figures, words or both) Dn 278 (Dn₃ 279), D₁ 282, T₁ 269, T₂ G₄ M (M₂ mf lm) 268 (M₂ orig 270), G₁ 265, G₂ 267 — Śloka no Dn 74, D₁ 34

265

1 ^b) K₂ सलिल (for मलिन) K₁ ३ D₀ D₁ २ 'वाससां; T G₄ M वाससीं; G₂ वासिनीं — ^d) K₁ ३ ४ Dn₃ D₁ २ रुदतीं S (except G₃) स्म (for च)

2 ^a) B₁ उपासतीं, D₀ D₂ अपश्यतीं (for उपासन्तीं)

3 ^{ab}) K₁ ४ 'गधर्वैर् (for 'गन्धर्व) T₂ G₂ पुरयो रौ (for पुरुषैर्युधि) — ^d) B Dn D₃₋₆ G₃ 'पीडित (for 'मोहित)

4 ^a) B₂ दिव्यायुधधर — ^o) T₁ मरीचिमाला (for विचित्रमाल्य) S (except G₂ ३) -मुकुटो (for मुकुटो) — ^d) = Rām 5 22 29^b

5 = (var) Rām 5 22 29 — ^a) Dn₁ D₃ 6 G₂ न (for स) G₁ सहितो (for 'सदृशो) — ^b) D₃ सु^० (for वि^०) — ^o) B₂ 'प्रतिमो (for 'द्रुमवद्)

6 ^a) K₁ २ सुमनुष्याया (for तनु^०) — ^o) T₁ ददर्श (for ददृशे)

श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूपितोऽपि भयंकरः ॥ ५
 स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
 ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर ह्य ग्रहः ॥ ६
 स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः ।
 इदमित्यब्रवीद्बालां व्रस्तां रौहीमिवावलाम् ॥ ७
 सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ।
 प्रसादं कुरु तन्वद्भि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८
 भजस्व मां वरारोहे महाहर्षभरणाम्बरा ।
 भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनि ॥ ९
 सन्ति मे देवकन्याश्च राजर्षीणां तथाङ्गनाः ।
 सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानां चापि योपितः ॥ १०
 चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
 द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां मीमकर्मणाम् ॥ ११
 ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्रचनकारिणः ।
 केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२

गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा ।
 उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३
 पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः ।
 पञ्चमो लोफपालानामिति मे प्रथितं यज्ञः ॥ १४
 दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च ।
 यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भामिनि ॥ १५
 क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी तथा ॥ १६
 इत्युक्त्वा तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
 तृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७
 अशिवेनातिवामोरुरजस्रं नेत्रवारिणा ।
 स्तनावपतितौ बाला सहितावभिवर्षती ।
 उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ १८
 असकृद्ददतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
 विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ॥ १९

7 °) G₁ ३ ४ M पत्य (for इति) Dn D_३ ० वाक्य (for बालां) — °) K Dc D₁ ३ ५ व्रस्तां व्याकुललोचनां; T₁ सप्तस्तामिव रोहिणीं; T (T₁ orig) G₁ ३ sm ४ व्रस्तां मृगवधूमिव

8 °) G₁ M अनुक्रम (for अनुग्रह) — °) G₁ ४ M_१ कुरु प्रसाद (by transp) — °) K₁ ३ ४ B₁ ३ T₁ M₁ प्रति (for परि) K₁ D₁ च (for ते)

9 °) K_३ Dc_३ Dn_३ ns D₁ T₁ G₁ वरवर्णिनी

10 °) S (except G_३) दानव (for मे देव) — B_३ om (hapl) 10^b — °) K_३ ३ ४ देव (for राज) K_३ B (B_३ om) Dc Dn D_३ G_३ गधवर्णां च योषित — K_३ G_३ M_३ om 10^{cd} — °) T G_३ ३ M_३ तायामद्य विशालाक्षि सर्वोसां मे भवोत्तमा

11 °) B_३ T_३ M पिशाचिनां — °) T_३ G_३ ४ M वचसि (for वचने) — °) K_३ ३ मीमरूपिणां

12 °) K_३ ३ तत्र (for सतो) Dc_३ D_३ T_३ द्वि (for त्रि) — °) T_३ G_३ ४ मे (for मद्)

13 °) D_३ यद्ये (for भद्रे) — °) K_३ D_३ (by oorr) मामापानगत तदा (D_३ सदा), D_३ नानापानगत सदा, T_३ मां विमानगत सदा

14 K_३ om 14^a-15^b — °) T_३ मुनि (for मुने) — °) D_३ पचम

15 K_३ om 15^{ab} (of v1 14) — °) D_३ तु (for च) — °) K_३ B_३ D_३ त्रिदिवेशस्य, Dc D_३ त्रिदशेशस्य — °) T_३ G_३ ४ M_३ भज (for मम) K_३ B Dc_३ Dn_३ ns D_३ ० भामिनि (for भामिनि)

16 °) D_३ दुष्कर (for दुष्कृत) T_३ धर्म (for कर्म) — °) Dc D_३ गत (for कृत) K_३ ३ तथा (for तव) — 16° = 1 67 1° 3 261 18°, 262 34°, etc — °) T_३ G_३ ४ M मन्दोदरी (for मन्दो)

17 °) K_३ सुशोभना (for शुभा) — 17^{cd} = (var) Rām 8 56 1^{cd} 5 21 3^{ab}

18 °) T_३ अर्दितैव; G_३ अशीतेन; G_३ अर्दितव्य; G_३ अर्दितेन (for अशिवेन) T_३ G_३ ४ हि, G_३ [ए]व (for [अ]ति) — °) T_३ असकृत् (for अजस्र) — °) K_३ ३ ४ Dc D_३ ३ पीनौ (for बाला) — °) B_३ ४ D (except D_३ ३) G_३ सहताव् (for सहिताव्) D_३ अपि (for अभि) B_३ D_३ वर्षति — After 18^{cd}, S (except G_३) ins

1270* इयवस्थाप्य कथंचित्सा विषादादतिमोहिता ।

[T_३ G_३ M रुदती गिर (for अतिमोहिता)]

— °) T G_३ ३ ४ रावण (for वाक्य त) K_३ क्रुद्ध (for क्षुद्र) 19 °) K_३ ३ Dc_३ D_३ राक्षसेश्वर, D_३ ० सेरित, T_३ साधम, G_३ मेश्वर — °) K_३ अचर्म, T_३ न याचे, M विषाद (for विषाद) — °) K_३ क्षणम्; G_३ चैवम् (for

तद्भद्रसुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ।
 परदारारम्यलभ्या च सततं च पतिव्रता ॥ २०
 न चैवोपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव ।
 विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २१
 प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
 न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ॥ २२
 भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम् ।
 धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जसे ॥ २३
 इत्युक्त्वा प्रारूढत्सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ।
 शिरोधरां च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥ २४
 तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घा वेणी सुसंयता ।

ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥ २५
 तच्छ्रुत्वा रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ।
 प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ २६
 काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ।
 न त्वामकामां सुश्रोणीं समेग्ये चारुहासिनीम् ॥ २७
 किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ।
 आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥ २८
 इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसगणेश्वरः ।
 तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतं दिशम् ॥ २९
 राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्षिता ।
 सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

श्रुतम्) K₁ अनार्यया, D₁ अयोग्यया (for अभाग्यया)
 20 °) K₂ 4 B₁ T₂ G₂ 4 M 'सुख (for 'सुख) — °) K₁ D₂ G₁ विनिवर्तेतां, G₂ 'वृत्तता — °) K₁ 2 D₁ न, G₂ 4 M₂ हि (for [अ]स्मि) K₁ 2 D₁ [अ]स्मि (for च) — °) D₂ M₂ सतत
 21 °) K₁ चैव पावकी; K₂ चैवैतादृशी, K₃ 4 D₀₁ D₂ 6 T₂ चैवोपयिकी, B₂ चैवोपायिकी, B₄ चैवोपयिका, D₀₂ चैवापायिकी, D₂ एवोपयिकी — °) G₁ मनुष्या (for मानुषी) K₄ कृपणा तथा, G₂ 4 तव राक्षस (for कृपणा तव) — °) K D₀ D₁ 2 मा, B₂ तु (for च) T₂ विवशां धर्षयित्वा च — °) G₁ शातिम् (for प्रीतिम्)
 22 °) T₂ G₂ स्व (for च) B₁ सर्व (for धर्म) — °) K₁ 3 4 D₀₂ D₁ 2 5 पालोपम (for 'पालसम)
 23 °) K₁ राजराजस्वे, K₂ 'राजस्व; D₁ यक्षराज त, T G₁ 2 4 राजराज च, M 'राज त्व — °) K₁ 'सम विभु; B₁ 'समप्रभ, D₀₁ सम प्रभु, D₀₂ D₂ 'सम प्रभ (for 'सख प्रभुम्) — °) K₁ 2 इत्थ, K₂ D₀ D₁ 2 5 हि त्व, K₄ त्व हि, D₂ त्व ह (for त्विह)
 24 °) B₁ सारूढत्; D₀₂ G₁ M₂ प्ररूढत् — °) D₀ D₂ कपयतौ — °) K₄ D₁ पाणिना (for वाससा)
 25 °) T₂ तस्यां K B₁ D₀ D₂ 2 5 D₂ 2 T₁ G₁ M रुदत्या, T₂ रुदत्या B D (except D₂₁) G₂ M₁ भाविन्या, T₂ भामिन्यां — °) K₂ 4 B₁ 3 D₀ D₂ G₄ M₂ दीर्घ (for दीर्घा) B₁ वेगा (for वेणी) K₁ 2 सुतोभना, B₁ समु घता, D₂₂ D₂ सुसयुता — °) D₀ D₂ स्वगिता, D₂ स्वमिता, T₂ मविपा, G₁ 2 4 M₂ साभिता (for स्व) — °) D₀₂

D₂₂ कला, T₂ कृष्णा (for काली) G₁ 2 4 M व्याली कालीव (by transp)
 26 °) B D₂ D₂ 4 6 G₂ M₁ श्रुत्वा त्व (by transp) — °) K₁ 2 4 D₁ T G₂ 4 M अनि, G₁ तु नि (for सुनि)
 27 °) K₂ धुनोतु, D₂₂ D₁ 2 8 (except G₂) दुनोति — °) K₁ 4 B₁ 3 4 D₀ D₂₂ ns D₁ 2 4 T₁ G₁ M सुश्रोणि — °) K₁ 4 B₁ 3 4 D₀₁ D₂ T₂ M 'हासिनि
 28 °) K₁ न; K₂ D₀₂ T₁ G₂ M तु (for तु) — °) D₁ मानुषी — °) D₁ आहारभूताम् — °) B₁ [अ]नु बुध्यसे; D₁ 'राध्यसे
 29 °) B₁ इत्युक्त्वा चानवद्यार्गी — °) K₂ B D₀₁ D₂ 4 6 G₂ M 'महेश्वर; G₁ जनेश्वर — °) G₂ [अ]न्तर्हितो (for [अ]न्तर्हितो) — °) B₂ जगामाभीप्सितां दिश; D₀ 'माभिहत शुभ, D₂ 'माभिहित शुभे
 30 °) K₁ जानकी (for वैदेही) K₁₋₂ B₁ 2 4 D₂₂ ns शोककर्षिता — °) B₁ सात्व्य (for सेव्य) — °) D₂ 4 G₂ तथा (for तदा)

Colophon — Major parvan K₁ 2 D₂₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan N G₂ (all om sub parvan name) mention only रामो (K₂ B₂ श्रीरामो)पाख्यान; M₂, likewise, only रामायणोपाख्यान — Adhy name M₂ सीताप्रार्थन — Adhy no (figures, words or both) D₂ 279 (D₂₂ 280), D₁ 283 T₁ 270, T₂ G₄ M (M₂ inf lin) 269 (M₂ orig 271), G₁ 266, G₂ 268 — Śloka no D₂₂ ns D₁ 31

२६६

मार्कण्डेय उवाच ।

राघवस्तु ससौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १
स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् ।
ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा ॥ २
कुमुदोत्पलपद्माना गन्धमादाय वायुना ।
महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३
प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्रां राक्षसवेश्मनि ॥ ४
गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् ।
प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५
योऽसौ कुलाघमो मूढो मया राज्येऽभिपेक्षितः ।

सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ६
यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्बह ।
त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७
कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि ।
यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८
असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपादनम् ।
कृतोपकार मां नूनमवमन्याल्पया धिया ॥ ९
यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।
नेतव्यो वालिमागणं सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १०
अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुंगवः ।
तमादायैहि काकुत्स्थ त्वरावान्भव मा चिरम् ॥ ११
इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः ।

266

- 1 K₄ T₂ G₁ om the ref — °) B₁₋₃ Dn D₂ 4 2
G₂ M₁ सहसौ (for तु ससौ) — °) = (var) 61^d
K₁ पूजित — °) = Rām 4 28 1° — °) B₁ 2 4
Dn₁ n₂ D₁ 4-6 M₁ ददर्श (for ददर्श)
- 2 °) B₁ 3 विपुले, T₁ G₁ विमल (for विमले) — °)
K₁ 3 4 Dc D₁ 2 विमल (for निर्मल) B₂ S (except
G₂) शशलाञ्जन, D₁ 3 (by corr) शशिलक्षण
- 3 °) T₂ G₁ 2 4 M₂ नधेन — °) K₂ 4 Dc D₁ 2
गधान् (for गन्धम्) G₁ 2 गन्धमादनवायुना — °) Dn₂
T₂ महीधरस्थः; T₁ धर स Dc D₂ पीतेन (for शी)
G₁ 2 M₂ transp शीतेन and सहसा
- 4 °) G₁ दुःखित (for दुर्मना) — °) B₂ तां संस्मृत्य
च ध
- 5 °) K₁ 2 गच्छ जानीहि सौमित्रे — °) K₁ 4 Dc
D₁ 2 प्रसक्त (for प्रमत्त) K₄ धर्मेण (for धर्मेषु) — D₄
om 5^d-21^d — °) Dc D₂ प्रसक्त (for कृतघ्न)
- 6 D₄ om 6 (of v 1 5) — °) K₁ [अ]रण्ये (for
राज्ये) — °) K₁ 2 Dc D₁ G₁ 2 4 M₂ सर्वे (for सर्व-)
— °) D₂ ये मृषा च; T₂ G₂ 4 M₂ यमृक्षाश्चैन (for यमृक्षाश्च)
K Dc D₁ 2 3 [अ]पि भेजिरे (for भजन्ति वै)
- 7 D₄ om 7 (of v 1 5) — °) K₄ धीमान् (for

- वाली) — °) D₁ M₁ तया; G₂ 4 M₂ पुरा (for तदा)
8 D₄ om 8 (of v 1 5) — °) K₁ तदह (for तमह)
— °) K₂ S (except G₂) वानरापसद — °) K₁ 4 G₄
M₂ गत, Dc D₂ T₁ गते (for गते) — °) K₁ 2 जा
नाति (for जानीते), of v 1 9
9 D₄ om 9 (of v 1 5) — °) K D₁ 2 व्यतिरिक्त,
B₂ Dc D₂ T G₂ 4 योसौ मन्ये (for असौ मन्ये) K₁₋₃
D₁ न जानाति, of v 1 8 — °) B Dc Dn D₂ 3 6 G₂
प्रतिपालन — °) K₂ Dc₂ D₂ सा (for मां) — °) S
(except T₂ G₂) अवमत्य B₁ [आ]त्मपौरुष; B₂ 4 T₁
[अ]क्षपमेधया (for [अ]क्षयया धिया)
10 D₄ om 10 (of v 1 5) — °) T₂ अनायत्त (for
अनुद्युक्त) — °) K₁ Dc D₂ कामवशानुग; K₂ 4 वशा
स्मक; B₂ सुखाशया — °) K₄ Dc₂ T₁ M₁ गतिस् (for
गतिं) K₄ स्वय (for स्वया) K₂ गत तदा, D₁ गतेन वै
11 D₄ om 11 (of v 1 5) — °) K Dc D₁₋₃ 2
T₁ G₁ अथ वा; B₂ तथापि (for अथापि) D₂ चेष्ट, G₁
स्वर (for घट) — °) K₁ 3 D₁ कृत्ये (for अर्थे) — °)
K₂ B₁ 2 4 Dn D₂ 5 6 T₁ G₂ वैव; B₂ M₁ य हि
(for वैहि)
12 D₄ om 12 (of v 1 5) — °) K₁ ततो वाक्ये,
K₂ गुरुवाक्ये — K₂ om (hapl) 12^{cdof} — °) T G₁ 2 4
गण (for गुण) — °) K₁ [अ]निवेदित (for [अ]नि-

प्रतस्थे रुचिर गृह्य समार्णगुणं धनुः ।
 किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ॥ १२
 सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ।
 तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः पुत्रगाधिपः ।
 पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १३
 तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।
 स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥ १४
 सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ।
 इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १५
 नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा न कृतघ्नो न निर्घृणः ।
 श्रूयता यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥ १६
 दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
 सर्वेषां च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १७

यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा ।
 विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ १८
 स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
 ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियम् ॥ १९
 इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।
 त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २०
 स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
 अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २१
 इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः ।
 दिशस्तिस्त्रो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥ २२
 आचख्युस्ते तु रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
 विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा ॥ २३
 गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुंगवाः ।

वारित)

13 D₄ om 13 (cf v 1 5) — ^a) D₂ ns D₃ ०
 T₁ G₃ M₁ इव (for इति) K₁ २ त लक्ष्य, D₁ मत्वा स
 (for त मत्वा) — ^d) B₂ T₂ पुत्रवेश्वर*, G₁ २ ४ गोत्तम
 — ^f) D₅ तदा द्विया (for तदर्हया)

14 D₄ om 14 (cf v 1 5), D₁ om 14^a-15^b
 — 14^b=3 267 16^d — ^c) K₁ पूर्वम् (for सर्वम्) T₁
 विशेषेण — ^d) K₁ प्राह (for प्रह्व) S (except G₂)
 शुश्राव हरिपुगव

15 D₄ om 15, D₁ om 15^{ab} (cf v 1 5, 14)
 — ^{ab}) B₂ वानरेश्वर (for राधिप*) S (except G₂)
 सभृत्यस्त तदा प्रह्व स वानरगणाधिप — ^d) B₁ २ नरपुगव,
 T G₂ ४ M वानरर्षभ ; G₁ कपिपुगव

16 D₄ om 16 (cf v 1 5) — ^b) B Dn D₃ ० ०
 G₂ नाकृतज्ञो (for न कृतघ्नो) — ^d) K₁ सीतापर्यक्षणे रत ;
 G₁ न्वेषणकौतुक

17 D₄ om 17 (cf v 1 5) — ^a) M₁ सर्वा (for
 सर्वे) — ^b) S (except G₂ M₂) समर्था (for विनीता)
 — ^d) S (except G₂) मासोभ्या (T₁ G₁ सो ह्या) गमने पुन

18 ^a) D₅ तैर् (for चैर्) K D₁ ५ सनगा, M₁
 ससरित्, M₂ सपुरा (for सवना) — ^b) M सवना (for
 सपुरा) — ^c) K₁ ३ ४ D₀₂ D₁ २ मही सर्वा, G₂ ४ महा
 वीर — ^d) K₄ समग्र

19 D₄ om 19 (cf v 1 5) — ^c) T₁ M₂ तत्र

(for तत्)

20 D₄ om 20 (cf v 1 5) — ^{ab}) T₂ G₂ ४ transp
 लक्ष्मण* and वानरे*

21 D₄ om 21 (cf v 1 5) — ^b) K₁ २ हिम* (for
 माल्य) K₁ B₂ G₄ पृष्ठमाश्रितं, K₃ ४ D₀ D₁ २ ५ G₁
 M पृष्ठ (D₁ प्रस्थ)वासिन T₁ गिरिपृष्ठनिवासिन — ^c)
 B₂ कार्यं (for तस्य) T₂ G₂ ४ M₂ अभिगम्येवमतस्य

22 ^a) K D₀ D₁ २ ५ भद्रांतरे वानरेन्द्रा, T G₁ २ ४
 ह्येव वादिन (T₁ वदत)सस्य, M ह्येव ते वानरेन्द्रा* — After
 22^a, G₁ ins

1271*

आयाता वानरास्तदा ।

दिशस्तिस्त्रो वानरेन्द्रा*

— ^b) T₁ वानरेन्द्रा (for समा) T₂ G₂ ४ आयाता वान
 रास्तदा (T₂ था) (=line 1 of 1271*) — ^c) K₄ विवि
 च्याथ; B₁ विह्वत्याथ — ^d) D₀₂ D₁ २ ४ च (for तु) T₁
 दिश (for गता*)

23 D₄ om 23-31 — ^a) B₄ D₀₂ D₂ आचख्युत्
 K₁ D₀₂ D₂ तेथ, K₂ B₁₋₃ D₀₁ Dn D₃ ० ० G₂ तत्र; K₄
 तेत्र; D₁ T G₂ ४ ते च, G₁ तेषि (for ते तु) K₁ रामस्य
 — ^b) D₀₂ D₁ ३ T₁ G₁ महीं मेखला (D₀₂ D₁ मेखला)
 — ^c) D₃ T G₁ ४ विचिता, D₅ निचिता K₁ ३ ४ D₀
 D₁ २ S (except G₂ M₁) च (for तु) — ^d) K₁ ३ ४ D₀
 च (for वा)

24 D₄ om 24 (cf v 1 23) — ^a) B₁ च; D₀₂

आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानातोऽप्यधारयत् ॥ २४ ।
 द्विमासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः ।
 सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २५
 रक्षितं बालिना यत्तत्स्फीतं मधुवनं महत् ।
 त्वया च प्लवगश्रेष्ठ तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २६
 बालिपुत्रोऽङ्गदशैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः ।
 विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥ २७
 तेषां तं प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
 कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २८
 स तद्रामाय मेधावी शशंस प्लवगर्षभः ।
 रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ २९
 हनूमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते प्लवंगमाः ।
 अभिजग्मूर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसंनिधौ ॥ ३०
 गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ।

अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्टा सीतेति भारत ॥ ३१
 हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ।
 प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३२
 तानुवाचागतात्रामः प्रगृह्य सशर धनुः ।
 अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३३
 अपि राज्यमयोध्याया कारयिष्याम्यहं पुनः ।
 निहत्य समरे शत्रूनाहत्य जनकात्मजाम् ॥ ३४
 अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रिपूत्रणे ।
 हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३५
 इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।
 प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा मा जानकी मया ॥ ३६
 विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् ।
 श्रान्ताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥ ३७
 प्रविशामो वयं ता तु बहुयोजनमायताम् ।

D₂ ते (for तु) — °) K₁ ३ ५ B₁ तेन (for तेषु) — °)
 K₂ [S]द्य ; K₄ D₁ T₂ G₁ ३ ५ M₂ न्य ; B₂ D_n D₂ ° T₁
 G₂ [S]म्य (for स्प्य°)

25 D₄ om 25 (of v 1 23) K₂ om 25^a-26^b
 — °) K (K₂ om) D₁ T₂ G₂ M द्विमासपरमे, T₁ G₁
 'से परमे — °) K₁ वानरा (for प्लवगा) — °) G₁ 'गत्वा
 (for 'गम्य) — °) D₂ D₂ G₁ स्वरित (for ता)

26 D₄ om 26, K₂ om 26^{ab} (of v 1 23, 25)
 — °) M₂ यत्ते (for यत्तत्) — °) T₂ वानर° (for प्लवग)

27 D₄ om 27 (cf v 1 23) — °) K₂ प्लवगेश्वरा,
 T₁ गर्षभ — °) T₁ विचेरु (for विचेतु)

28 D₄ om 28 (of v 1 23) — °) D_n T₂ G₂
 तस्प्रणयः; D_n १ २ D₁ अ(D₁ त्व)पनयः; T₁ G₁ ३ ५ M
 सप्रणय G₁ वाक्य (for श्रुत्वा) — °) T G₂ ५ M स मेने
 (by transp) K₁ ३ तत् (for स) G₁ श्रुत्वा मेने कृता
 शैता — °) K₄ भद्रानाम् (for भृत्यानाम्) — °) M₁
 जीवति (for भवति)

29 D₄ om 29 (of v 1 23) — °) T₁ दृष्टां मेने
 (by transp) K D₁ ३ दृष्टा (for दृष्ट) K D₁ M स्म,
 T₂ G₁ ३ ५ च (for तु) D₂ ३ मैथिली

30 D₄ om 30 (of v 1 23) — °) = (val) 32^a
 Some MSS हनुमत् — °) T₂ G₁ ३ ५ विश्रुता (for
 विश्रान्ता) — °) K₁ ३ ५ D₂ D₁ ३ प्रति°, M उप (for

अभि) D₂ D₂ हरीन् त, T₁ गिरीन्द्र, G₂ ५ हरीना, M₁
 हरीन्द्रास् (for हरीन्द्र) K₄ D₂ D₂ तु, S (except G₂) ते
 (for त)

31 D₄ om 31 (of v 1 23) — °) S (except G₂)
 रामो दृष्टा (by transp) — °) K₁ ३ D₁ अगच्छत् (for
 अगमत्)

32 T₁ om 32 — °) = (val) 30^a K₁ हरीन्द्र,
 some MSS हनुमत् (for हनूमत्) — °) B₁₋₃ G₁ M
 रामे (for राम) — °) D₂ D₂ G₂ तदा (for तथा) B₁₋₃
 T₂ G₁ M₂ सुग्रीवे लक्ष्मणे तथा (T₂ G₁ तदा)

33 °) K₂ D₂ तम् (for तान्) K D₂ D₁₋₃ ३ ततो,
 D_n १ २ [आ]नतान् (for [आ]गतान्) — °) T₂ G₁ ३ ५
 रुचिर (for सशर)

34 °) K₁₋₃ D₂ T₁ M शत्रुम् (for शत्रून्)

35 °) K₁₋₃ रिपु रणे; B D G₂ रणे रिपून् (D₂ 'पु)
 (by transp) K₄ अद्विस्वाचरित रणे; G₄ हत्वा मम
 रिपूत्रणे

36 °) B₁ ३ प्रियामाख्याति ते राम — °) K₁ ३ D₂
 G₁ ३ ५ M [आ]र्या (for सा) T₂ दृष्टार्या जानकीमह

37 °) K₄ विविष्य (for विचित्य) — °) G₁ तु (for
 स) — °) T₁ महीं युसा; T₂ G₁ ३ ५ महीगुहां

38 °) B₁ प्राविशाम; T₂ G₂ M विशामश्च, G₁ विशतश्च;
 G₄ विश्राम्य च S (except G₂) स्म (for तु) — °) G₁ ३ ५

अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥ ३८
 गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ।
 दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ३९
 मयस्य किल दैत्यस्य तदासीद्वेश्म राघव ।
 तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥ ४०
 तथा दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
 भुक्त्वा लब्धवलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४१
 निर्याय तस्माद्दुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
 समीपे सद्यमलयौ दर्दुरं च महागिरिम् ॥ ४२
 ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
 विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४३
 अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
 तिमिनक्रझषावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४४
 तत्रानशनसंकल्पं कृत्वासीना वयं तदा ।
 ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥ ४५

ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहम् ।
 पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरम् ॥ ४६
 सोऽस्मानतर्कयद्भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
 भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४७
 संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
 अन्योन्यस्पर्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥ ४८
 ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुपः ।
 तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ।
 निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ॥ ४९
 तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ।
 व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितम् ॥ ५०
 स संपातिस्तदा राजञ्श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
 विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिदम ॥ ५१
 कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
 इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं पुत्रगसत्तमाः ॥ ५२

M₁ साधकारां (for अन्ध°) T₁ M₁ सुविपुलां
 39 °) G₁ गत्वा सह महध्वान — °) K₄ D₁ ३ च
 (for स्म)
 40 °) D₂ D₁ 4 G₁ तदा सद्देश्म रा° — °) K₄
 तपस्तप्यति
 41 °) T₁ फलानि (for पानानि) — °) K₄ चैव (for
 सन्तस्) — °) K₄ D₂ गता (for तत)
 42 °) S (except G₂) पश्याम (for 'मो) D₀ T₁
 लवणाभस — °) B₂ 4 सद्यमलयोर, G₂ द्यस्य मलयौ
 — °) K₁ दुदुर, D₀ D₂ दर्दुरश्च, D₁ दुर्धर, S (except
 G₂ M₂) दर्दुर K₁ ३ तथा (for महा)
 43 °) K₁ ३ क्षुण्णा, K₄ भिन्ना (for खिन्ना) — °)
 K₁ जीविते भवान्, K₂ D₁ 'तेभवन्, K₃ 'तेभव; D₂ 'ते
 ध्रुव, G₁ 'ते वय (for 'ते भृशम्)
 44 °) G₂ 4 क्षपाकीर्णं
 45 °) K₂ B₁ अत्र, T₁ तदा (for तत्र) — °) K₁ ३ 4
 D₀ D₁ ३ तदा (D₀ D₂ 'तो) वय, T₂ G₁ ३ 4 वय तत
 (for वय तदा) — °) S (except G₂ M₂) भवत् (for
 तत) T₂ G₂ 4 'कथाया (for कथान्ते)
 46 °) K₁ ३ D₀ D₂ सकादा; B₂ शृगाभिर्, D₂
 'शृगाभ्या — °) K₄ च (for स्म)
 47 °) K₄ अयोपेत्य, G₂ अत्याभ्येत्य (for अथाभ्येत्य)

T₁ च सो (for वचो) K₁ अह त्यस्मितोऽब्रवीत्, K₂ D₀
 D₁ ३ अथैत्य (D₁ तान्) कुपितो° — K₂ om 47^c-48^d
 48 K₂ om 48 (cf v1 47) — °) B₁ भ्राता ज्येष्ठ
 (by transp) — °) B₁ सूदौ, D₂ नूदौ (sup in सूदौ)
 (for [आ]रूढौ) — °) K₁ आदित्यसपदां, K₂ D₀ D₁ M₁
 'सपदा, K₄ D₁ sm T₁ 'महल, B₄ 'सपदा; D₂ 'सत्तम, D₂
 'यक्षय
 49 °) T G₁ ३ 4 तदा (for ततो) — °) K₄ च;
 D₀ D₂ तौ (for तु) — °) D₁ तस्य, T₂ G₁ ३ 4 तस्मात्
 (for तदा) S (except G₂) तु (for स) — °) B₂ ततो
 (for भ्राता) K₄ स्वय (for प्रिय) — °) K₂ निर्दग्ध
 — °) D₁ अहम्, T₁ [अ]प्यहम् (for ह्यहम्) — Affor 49,
 S (except G₂) ins
 1272* द्रष्टु वीर न शक्नोमि भ्रातर वै जटायुपम् ।
 50 °) K₁ भ्रातुर (for [अ]स्माभिर्)
 51 °) S (except T₁ G₂) संपातिस्तु (for स संपातिय)
 T₁ ततो (for तदा) — °) = 1 1 95^b, 44 2^b H₁ 4
 G₁ स, T₁ तु (for सु) B₁ विधिवद् (for सुमहद्) — °)
 D₁ विखिन्नचेता — °) K₂ D₀ T₁ G₁ ३ 'द्रम (for 'द्रम)
 52 °) K₁ D₀ D₂ ३ कस्य, K₄ D₁ T कश्च, B₁ ३ 4 य
 स, B₂ कथ (for क स) K₂ कथ सीता जटायुश्च — K₂
 om 52^c-53^b — °) K₁ [ह]द् (for [य]त्) — °) G₁ 4

तस्याहं सर्वमेवैतं भवती व्यसनमागमम् ।
 प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरतोऽब्रुवम् ॥ ५३
 सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ।
 रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापुरी ॥ ५४
 दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
 भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ५५
 इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाप सत्वरः ।
 सागरप्लवने मन्त्रं मन्त्रयामः परतप ॥ ५६
 नाध्यवस्यद्यदा कश्चित्सागरस्य विलङ्घने ।
 ततः पितरमाविश्य पुष्टुवेऽहं महार्णवम् ।
 शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५७
 तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ।
 उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ।
 जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी ॥ ५८

निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
 उपसृत्याब्रुवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ ५९
 सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ।
 त्वद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायमा ॥ ६०
 राजपुत्रौ कुशलिनी भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 सर्वशास्त्रामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥ ६१
 कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
 सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति ॥ ६२
 क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशास्त्रामृगैः सह ।
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ ६३
 सुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
 अवैमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ॥ ६४
 अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसंमतः ।
 कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥ ६५

पुगवा (for सत्तमा) B₁ श्रोतु व्यसनमागत

53 K₄ B₁ om 53^{ab} (for K₄ of v l 52) — a) K₁ s M₂ [ह]म, K₃ D₀ D₁ s T₁ G₁ M₁ [ह]द्र, B (B₁ om) D_n D_s s G₂ [ए]तद्, T₂ [ह]ह (for [ए]त) — °) T₂ वापि, G₁ s 4 चापि (for चैव) — d) B D_n D_s s G₂ विस्तरतो (for तो) K₄ B₄ D₀ D₂ ध्रुव (for ऽब्रुवम्)

54 a) T₂ G₁ s 4 आश्वासया (for उरथापया) — b) D_n G₁ s [अ]न्येन (for [अ]नेन)

55 °) T₁ वसती; G₄ भवती (for भवित्री) — d) K D₀ D₁ s [ऽ]त्रास्ति (for ऽस्त्यत्र)

56 a) K₁ s 4 D₀ D₁ s ततस् (for इति) — b) T₁ सावरा (for सत्वरः) M₂ वयमुत्थापयस्वरः — °) K₂ B₁ D (except D₁) G₂ सागरक्रमणे; K₃ रामघणे; K₄ B₂₋₄ राक्रमणे — d) B (except T₂ G₂) मन्त्रयाम B₄ D_s परस्पर (for परतप)

57 a) K D₁ s T₂ नाध्यवस्यद्, B₄ नाध्यवस्यद् (for नाध्य) K₁₋₃ D_s T₁ तदा; B₁ s युदा (for यदा) — b) K₁₋₃ [अ]ति; D₀ D₂ [ए]व; D₁ [अ]पि (for वि) N G₂ लघन K₄ सागरस्यास्य वै भिल (sic) — °) K₃ s D_s तदा (for तत) B₁ s 4 D₀ D₂ उद्दिश्य (for आविश्य) — d) B₁ सुष्टुवे (for पुष्टुवे) K₁ बल (for गर्णम्) T₁ पुष्टुवे लवणार्णव — °) G₂ विस्तीर्णा

58 ^{ab}) = Rum 5 65 11^{cd} D₁ स्थिता (for सती)

— 58^d = (vat) 3 G₁ 118/

59 b) B₁ तपस्विनी (for पृथग्विधै) — °) M₂ गम्य (for सत्य) D₀ D₂ [अ]प्रव; T₁ G₂ M₁ [अ]ब्रुवन्; G₄ [अ]प्रवीन्; M₂ [अ]प्रवन् (for [अ]ब्रुव) K₂ D₁ s वाक्यम्, B₁ पादात्, T₁ आर्याम् (om च), T₂ G₂ s M₂ न्यायाद्, G₁ स्सार्याम्; M₁ आयाद् (for चार्याम्) D₀ D₂ उपसृत्याब्रु वत्यायाद् — d) K₃ D₀ D₁ वाद्य (for गम्य)

60 b) T₁ मारुतात्मजवानर — °) T₂ transp अभि and इह

62 a) D₀ D₂ त्वां च, D₁ T₂ G₁ s 4 चाम्* (for त्वाद्य) — d) D₁ T₂ G₁ चा (for त्वा)

63 a) K₁ s 4 D₀ D₁ s आगमिष्यति (for क्षिप्रमे ष्यति) — b) B (except G₂ M₂) वृत्त (for सह) — T₂ G₂ s 4 om (hapl) 63^c-65^d — °) M विश्वास (for प्रत्यय) — d) K₁ T₁ [ऽ]ह (for ऽस्मि)

64 T₂ G₂ s 4 om 64 (of v l 63) — a) K₁ s D₀ D₂ G₁ तु; K₄ B₂₋₄ D₁ s G₂ M₂ तद्, B₁ मा, T₁ सा (for च) — °) T₁ M₂ अवैहि K₃ M रवा (for र्वा) — d) K₁ D_s T₁ अविध्य, K₄ अवध्य, G₁ अवध्य (for अविन्ध्य) T₁ इह (for अहम्)

65 T₂ G₂ s 4 om 65 (of v l 63) — °) K₄ G₁ अवध्यो, D_s अविध्यो, T₁ अरण्ये (for अविन्ध्यो) K₃ s D₁ T₁ भागो (for बाहो) — °) G₁ अधीत (for

गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६६
प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
क्षिप्तामिपीकां काकस्य चित्रकूटे महागिरौ ।

भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ६७
श्रावयित्वा तदात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमर्चयत् ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् ॥ २

कोटीशतवृतौ चापि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथग्दृश्यताम् ॥ ३
षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गुलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४
गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।

कथितं) — ^a) G₁ त्वद्विध T₁ सह (for वृत)

66 ^a) G₂ मा सीता (for चोक्त्वा मा) K₁ ३ मा (for मा) — D₀₁ om (hapl) 66^b-67^a — ^b) G₂ तदा (for सीता) M इद (for इमं) — ^c) D_{ns} [अ]नेन (for येन) — ^d) B₁ ३ D_{c2} D₂ G₁ एतद्; G₂ ४ एनम् (for एतम्)

67 D₀₁ om 67^a (of v l 66) — ^a) K₄ चैनां; D₁ वै मा (for चेमा) — ^b) B₁ कारं (for कथं) — ^c) B₂ ४ D_n D₁ ३ ० G₁ ३ काकाय, D₂ काकुल (for काकस्य) — ^d) T₂ चित्रकूटगिरौ तदा — ^e) G₂ ४ ममाके (for भवता) — After 67, 8 (except G₃) ins

1273* एकाक्षी विकल काक सुदुष्टात्मा कृतश्च वै ।

68 ^a) T₁ M₂ महां, M₁ [अ]हमां (for तदा) K D₀ D₁ ३ ३ अथात्मानं प्राह (K₁ ३ दर्शं)यित्वा; B D_n D₂ ४ ० G₂ प्राहयित्वाहमा (B₄ त्वा महा)त्मान — ^b) K D₀ D₁ ३ ३ दग्ध्वा ता च पुरीं तत (K₁ ३ पुन) — ^c) G₂ ४ सप्राप्तोस्तीति — ^d) K₁₋₃ B D_c D₀ दिनमा (B₁ दी सम)र्चयत्

Colophon — Major parvan K₁ ३ D_{ns} G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₁ ३ B D G₂ M₂ (all om sub parvan name) mention only रामो (M₂ रामायणो) पार्व्यान — Adhy name B₄ इन्द्रमद्वाक्य — Adhy no (figures, words or both) D_n 280 (D_{ns} 281) D₂

284, T₁ 271, T₂ G₄ M (M₂ after com) 270 (M₂ orig 272), G₁ 267, G₂ 269 — Śloka no Dn 71, D₁ 70

267

1 T₂ om the ref — ^a) T₁ G₁ ३ ४ तस्य (for तत्र) — ^{cd}) G₁ ३ ४ कपिवरा (for श्रेष्ठा), and तत (for तदा)

2 ^a) K D (except D_{ns} D₁ ३) G₂ M₂ कोटीं (for कोटिं) — ^b) K₂ B D_{ns} D₂ ३ ० T₂ G₂ तपं (for तरं) — ^c) G₂ ४ वानर (for वालिन) — ^d) D_c D₂ G₂ ४ अभ्यगात्

3 ^a) K₂ B₂ D_n D₀ शतवृतौ, K₄ समावृतश्च K₂ B₂ D_c D_n D₂ ० वा (for च) — ^b) K₁₋₃ B₁ ३ ४ D_c D₂ गयो (for गजो) — ^c) T₂ G₁ ३ ४ महानाह — ^d) K₁ ३ D₁ [अ]दृश्येतां पृथक्पृथक् — After 3, T₁ ins

1274* कुमुदोऽपि महावीर्यं प्लवगर्भभयत्तम ।

4 ^a) K₁ ३ ४ B₁ ३ ४ D_c D₂ T₁ G₁ M पट्टि कोटियद् स्त्राणि (M णा) — ^b) B₄ कर्पेन्स (for प्रकर्षन्) — ^c) T₁ महारूपो (for राज) — ^d) K₁₋₃ D₁ भीमविक्रम; D₂ नाम वानर

5 ^a) K D_c D₁ ३ M₂ च (for तु) — ^b) K₂ D₂ प्रस्थितो — ^c) K₂ कोटीसहस्रसुषण्यानां, B D_c D_n D₂ ३ ४

कोटीसहस्रमुग्राणां हरीणां ममकर्षत ॥ ५
 पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
 कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६
 श्रीमान्दधिसुखो नाम हरिश्चद्वोऽपि वीर्यवान् ।
 प्रचकर्ष महत्सैन्यं हरीणां भीमतेजसाश्च ॥ ७
 कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्षणाम् ।
 कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८
 एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
 असंख्येया महाराज मसीयू रामकरणात् ॥ ९
 शिरीषकुसुमाभानां सिद्धानामिव नर्दताम् ।
 श्रूयते तुमूलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १०
 गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिपसंनिभाः ।
 शरदभ्रप्रतीकाशाः पिष्टहिङ्गुलकाननाः ॥ ११
 उत्पतन्तः पतन्तश्च पुत्रमानाश्च वानराः ।

उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून्ममाजग्मुः ममन्ततः ॥ १२
 स वानरमहालोकः पूर्णमागरसंनिभः ।
 निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३
 ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
 तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४
 तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
 प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५
 मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनून्मान्मारुतात्मजः ।
 जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६
 बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र रेजतुः ।
 वृतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव ॥ १७
 प्रवभौ हरिसैन्यं तच्छालतालशिलायुधम् ।
 सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८
 नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विचिदपालिता ।

कोटी (De D₂ टी; D₃ टि) शतसहस्राणां (Dn D₆ णि),
 D₈ सहस्राण्युग्राणां

6 ^b) T₁ समदृश्यत (for सुमहा) — °) K₂ B₂ D₀
 कोटिर, T G₁ M कोट्यो (for कोटीर्) G₂ ५ कोट्यो द्विर्द्वां
 दशस्त्रिंशत् — ^d) K₂₋₄ D₀ D₁ T G₁ M त्रिंशत्पञ्च च
 कर्षति (K₂ त) B₂ Dn₂ ns D₁ ३ त्रिंशत्पञ्च (Dn₂ ns
 त च) प्रकर्षति, T₁ त्रिंशत् च महाबलः; G₂ ५ पञ्च पञ्च च
 कर्षति

7 ^b) K₂ B₂ ३ Dn D₂₋₆ G₂ [S]ति (for Sपि) — °)
 B₁ प्रकर्षयन् (for प्रचकर्ष) K₂ B₁ २ ५ D G₂ महा (for
 महत्)

8 ^a) K₁ ५ D₀ D₂ G₁ २ ५ मुखपाण्डूनाम्, B₂ सुरपुत्रा
 णाम्, D₁ मुखपुण्ड्राणाम् — ^b) K₁ कपीनां; B₁ T₁ G₂ ५
 मृगाणां, G₁ हरीणां (for क्रक्षाणां) — °) B₂ सहास्राणां,
 T₂ सहस्राणि — ^d) D₀ D₂ जालुधान्

9 ^a) K₂ ५ D₀ D₂ समेयू; D₁ सर्वे ते (for समीयू)
 K₁ २ समीपे राममन्ययु (K₂ भ्ययात्)

10 ^a) B D (except D₁ ९) G₂ गिरिकूटनिर्भागानां;
 T₂ शिरीषकुसुमाभानां — ^b) D₂ अपि (for इव) K₁ २
 B D₂ ५ ६ G₂ गजंतां, D₁ दशं (for नर्द)

11 ^a) B₁ महाराज, D₁ गिरीगूढ — ^b) T₁ केचिज्ज
 लघरोपमा — °) K₁ २ ५ D₀ शरदभ्रप्रकाशाश्च; D₁ G₂ M
 शरदभ्र — ^d) B D (except D₁ ९) T₁ G₂ केचिद्द्विगुल

(T₁ णि) कानना, T₂ G₁ २ ५ पिष्ट (G₁ पृष्ट, M पिलु)
 द्विगुलि

12 ^a) G₂ ५ उद्धुन्वत उद्धतश्च — °) K₁ उद्धवतो;
 K₂ D₁ ५ G₂ ५ M उद्धुन्वतो, D₀ D₂ उद्धमते (for उद्धु
 न्वन्वतो) D₀ D₂ पुरे, T₁ वने, T₂ G₁ २ ५ रणे (for Sपरे)
 K₁ २ ५ D₀ D₁ २ S (except G₂) रेणु (for रेणून्) — ^d)
 D₀ D₂ सहस्रश (for सम)

13 ^a) B₂ तद् (for स) B D₀ Dn D₁ (inf lin
 as in text) २ ३ महासैन्य (B₁ ५ न्य — ^b) B₁ ५
 सागरसन्निभ, G₁ पूर्वसागरसन्निभ — °) M₂ निवासम्
 (for निवेशम्) — ^d) K₂ तत् (for तदा)

14 ^b) M₂ वर्तेषु (for वृतेषु) — ^d) T₁ वा (for च)
 K₁ २ चापि शोभने, D₁ चाभिपूजने, S (except T₂ G₂)
 चापि पूजिते

16 ^a) M₂ सुख आ (for सुखमा) B₂ D₁ च (for
 तु) — ^b) K₂ ५ D₀ Dn₂ D₁ २ इलुमान् — 16^d = ३
 266 14^b

17 ^b) B Dn D₂ ५ ६ T₂ G जग्मतु (for रेजतु)
 — °) K₁ ५ मालेश, D₀ D₂ मशैश्

18 ^a) B₁ तु (for तत्) — ^b) K₂ B Dn₁ ns D₁ ३
 शालताल (as in text), the rest शालताल — °) K₂
 D₀ D₂ सुमहान् (for सुमहत्) T₂ G₂ वारि (for शालि)

19 ^a) K₂ T G₁ २ ५ सा (for सु) M तत् प्रवस्ये

गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६६
प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
क्षिप्तामिपीका काकस्य चित्रकूटे महागिरौ ।

भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ६७
श्रावयित्वा तदात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमर्चयत् ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्टपष्टव्यत्रिंशत्तनमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुपेणो राममभ्ययात् ॥ २

कोटीशतवृत्तौ चापि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथग्दृश्यताम् ॥ ३
पष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गुलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४
गन्धमादनवासी तु ग्रथितो गन्धमादनः ।

कथित) — ^a) G₁ त्वद्विध T₁ सह (for वृत)

66 ^a) G₂ मा सीता (for चोक्त्वा मा) K₁ ३ मा (for मा) — De₁ om (hapl) 66^b-67^a — ^b) G₂ तदा (for सीता) M हृद (for इम) — ^c) Dn₃ [अ]नेन (for येन) — ^d) B₁ ३ Dc₂ D₂ G₁ एतद्; G₂ ४ एनम् (for एतम्)

67 De₁ om 67^a (of v1 66) — ^a) K₄ चैना, D₁ वै मा (for चेमा) — ^b) B₁ कारं (for कथं) — ^c) B₂ ४ Dn D₁ ३ ६ G₁ ३ काकाय, D₂ काकुस्त (for काकस्य) — ^d) T₂ चित्रकूटगिरौ तदा — ^e) G₂ ४ ममाके (for भवता) — After 67, S (except G₃) ins

1273* एकाक्षी विकल काक सुदुष्टात्मा कृतश्च वै ।

68 ^a) T₁ M₂ महा, M₁ [अ]हमा (for तदा) K Dc D₁ ३ ३ अथात्मानं ग्राह (K₁ ३ दर्श)यित्वा, B Dn D₃ ४ ६ G₂ ग्राहयित्वाहमा (B₄ 'त्वा महा)त्मान — ^b) K Dc D₁ ३ ३ दग्ध्वा ता च पुरीं तत (K₁ ३ पुन) — ^c) G₂ ४ संप्राप्तोस्तीति — ^d) K₁-३ B Dc D₆ 'दिनमा (B₁ वी सम)र्चयत्

Colophon — Major parvan K₁ ३ Dn₃ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₁ ३ B D G₂ M₂ (all om sub parvan name) mention only रामो (M₂ रामायणो) पाख्यान — Adhy name B₄ हनुमद्वाक्य — Adhy no (figures, words or both) Dn 280 (Dn₃ 281), D₁

284, T₁ 271, T₂ G₄ M (M₂ after corr) 270 (M₂ orig 272), G₁ 267, G₂ 269 — Śloka no Dn 71, D₁ 70

267

1 T₂ om the 1st — ^a) T₁ G₁ ३ ४ तस्य (for तत्र) — ^{cd}) G₁ ३ ४ कपिवरा (for 'श्रेष्ठा'), and तत (for तदा)
2 ^a) K D (except Dn₃ D₁ ३) G₂ M₂ कोटी (for कोटि) — ^b) K₃ B Dn₂ D₂ ३ ६ T₂ G₂ तप (for तर) — ^c) G₂ ४ वानर (for वालिन) — ^d) Dc D₂ G₂ ४ अभ्यगात्

3 ^a) K₃ B₂ Dn D₆ शतवृत्तौ, K₄ समावृत्तश्च K₃ B₂ Dc Dn D₂ ६ वा (for च) — ^b) K₁-३ B₁ ३ ४ Dc D₂ गयो (for गजो) — ^c) T₂ G₁ ३ ४ महाबाहू — ^d) K₁ ३ D₁ [अ]दृश्येतां पृथक्पृथक् — After 9, T₁ ins

1274* कुसुदोऽपि महावीर्यं ऋगवर्षभसत्तम ।

4 ^a) K₁ ३ ४ B₁ ३ ४ Dc D₂ T₁ G₁ M षष्टि कोटिसहस्राणि (M 'णा) — ^b) B₄ कर्षन्स (for प्रकर्षन्) — ^c) T₁ महारूपो (for राज) — ^d) K₁-३ D₁ भीमविक्रम, D₂ नाम वानर

5 ^a) K Dc D₁ ३ M₂ च (for तु) — ^b) K₂ D₂ प्रस्थितो — ^c) K₃ कोटीसहस्रमुख्यानां, B Dc Dn D₂-३ ६

कोटीसहस्रमुद्राणां हरीणां समकर्षत ॥ ५
 पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
 कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६
 श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्यवान् ।
 प्रचकर्ष महत्सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७
 कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
 कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यहृश्यत ॥ ८
 एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
 असंख्येया महाराज समीयु रामकरणात् ॥ ९
 शिरीषकुसुमाभानां सिंहानामिव नर्दताम् ।
 श्रूयते तुम्लः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १०
 गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिपसंनिभाः ।
 शरदभ्रप्रतीकाशाः पिष्टहिङ्गुलकाननाः ॥ ११
 उत्पतन्तः पतन्तश्च पुवमानाश्च वानराः ।

उद्ध्वन्ततोऽपरे रेणून्ममाजग्मुः ममन्ततः ॥ १२
 स वानरमहालोकः पूर्णसागरसंनिभः ।
 निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३
 ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु मर्वजः ।
 तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४
 तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
 प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५
 मुखमासीत्तु सैन्यस्य हन्मान्मारुतात्मजः ।
 जघनं पालयामास मौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६
 बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र रेजतुः ।
 वृतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव ॥ १७
 प्रवभौ हरिसैन्यं तच्छालतालशिलायुधम् ।
 सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८
 नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता ।

कोटी (Do D₂ 'टी'; D₃ टिं) शतसहस्राणा (Dn D₆ 'णि'),
 D₈ सहस्राण्युग्राणां

6 ^b) T₁ समहृश्यत (for सुमहा) — °) K₃ B₂ Do
 कोटिर; T G₁ M कोट्यो (for कोटीर) G₂ 4 कोट्यो द्विद्वौ
 दशस्त्रिंशत् — °) K₂-1 D₀ D₁ T G₁ M त्रिंशत्पञ्च च
 कर्षति (K₃ त) B₂ Dn₂ n₃ D₁ 3 त्रिंशत्पञ्च (Dn₂ n₃
 'स च) प्रकर्षति; T₁ त्रिंशत् च महाबल, G₂ 4 पञ्च पञ्च च
 कर्षति

7 ^b) K₂ B₂ 3 Dn D₂-6 G₂ [S]ति (for Sपि) — °)
 B₁ प्रकर्षयन् (for प्रचकर्ष) K₂ B₁ 2 4 D G₂ महा (for
 महत्)

8 ^a) K₁ 4 Do D₂ G₁ 2 4 मुखपण्डिताम्; B₂ सुरपुत्रा
 णाम्, D₁ मुखपुत्राणाम् — °) K₁ कपीनां, B₁ T₁ G₂ 4
 मृगाणां; G₁ हरीणां (for ऋक्षाणां) — °) B₂ 'सहस्राणां,
 T₂ सहस्राणि — °) D₀ D₂ जाङ्गुवान्

9 ^a) K₃ 4 D₀ D₂ समीयु, D₁ समै ते (for समीयु)
 K₁ 2 समीपे राममभ्ययु (K₂ 'भ्ययात्)

10 ^a) B D (except D₁ 5) G₂ गिरिकूटनिभांगानां;
 T₂ शिरीषकुसुमाभानां — °) D₂ अपि (for इव) K₁ 2
 B D₂ 4 6 गर्जतां; D₁ दर्श (for नर्द)

11 ^a) B₁ महागज, D₁ गिरिकूट — °) T₁ केचिज्ज
 लधरोपमा — °) K₁ 2 4 D₂ शरदभ्रप्रकाशाश्च, D₁ G₂ M
 शरदाभ्र — °) B D (except D₁ 5) T₁ G₂ केचिद्विगुल

(T₁ 'लि)कानना, T₂ G₁ 2 4 पिष्ट(G₁ पृष्ट, M पिष्टु)-
 हिगुलि°

12 ^a) G₂ 4 उद्ध्वत उद्ध्वतश्च — °) K₁ उद्ध्वतो,
 K₃ D₁ 4 G₂ 4 M उद्ध्वतो, Do D₂ उद्धमतो (for उद्धु
 न्वन्तो) Do D₂ पुरे, T₁ वने, T₂ G₁ 2 4 रणे (for स्परे)
 K₁ 2 4 D₀ D₁ 2 S (except G₂) रेणु (for रेणून्) — °)
 Do D₂ सहस्रश (for सम°)

13 ^a) B₂ तद् (for स) B Do Dn D₁ (inf lin
 as in text) 2 3 महासैन्य (B₁ 4 'न्य) — °) B₁ 4
 'सागरसंनिभ, G₁ पूर्वसागरसंनिभ — °) M₂ निवासम्
 (for निवेशम्) — °) K₃ तत् (for तदा)

14 ^b) M₂ वर्तेषु (for वृत्तेषु) — °) T₁ वा (for च)
 K₁ 2 चापि शोभने, D₁ चाभिपूजने, S (except T₂ G₂)
 चापि पूजिते

16 ^a) M₂ मुख सा (for सुखमा) B₂ D₁ च (for
 तु) — °) K₂ 4 Do Dn₂ D₁ 2 हनुमान् — 16^d = 3
 266 14^b

17 ^b) B Dn D₂ 4 6 T₂ G जग्मतु (for रेजतु)
 — °) K₁ 4 'मालेश, D₀ D₂ मशैश्च

18 ^a) B₁ तु (for तत्) — °) K₄ B Dn₁ n₂ D₁ 5
 शालताल (as in text) the rest शालताल — °) K₄
 D₀ D₂ सुमहान् (for सुमहत्) T₂ G₂ वारि (for शालि)

19 ^a) K₄ T G₁ 2 4 सा (for सु) M तत् प्रतस्थे

ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९
 विधिवत्सुप्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
 प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २०
 निवसन्ती निरावाधा तथैव गिरिमानुषु ।
 उपायाद्धरिसेना सा क्षारोदमथ भागरम् ॥ २१
 द्वितीयसागरनिभं तद्दलं बहुलध्वजम् ।
 वेलावनं समासाद्य निवागमकरोत्तदा ॥ २२
 ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभापत ।
 मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३
 उपायः को नु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
 इयं च महती सेना सागरश्चापि दुस्तरः ॥ २४
 तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानराः पटुमानिनः ।
 समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु कृत्स्नस्य वानराः ॥ २५

स्वरिता (M₂ परितो) वानराणां महाचमूः

20 ^a) K₄ B D (except D₁ ६) G₃ विधिषु (for विधिवत्सु) — ^b) K₁ ३ D₁ ६ मधुमूल — ^c) M₂ वारि शीतदिलेषु च

21 ^a) K₁ ३ विवसति, D₁ निवसतो; D₂ G₃ ४ निवम (D₂ स)ति D₁ G₃ ४ निरावाधस् — ^b) B₄ गिरिसधियु — ^c) D₁ हरिमैन्य तत् (for हरिसेना सा) — ^d) D₂ ६ S (except M₂) क्षीरोदम् B₁ अधि, S (except M₂) इच (for अथ)

22 ^a) K₁ ३ T₁ M₂ द्वितीय (for द्वितीय) — ^b) D₂ बहुलध्वनि — ^c) S (except G₃ M) निवेशम् (for निवासम्)

24 ^a) Dc D₁ ३ [S]त्र (for नु) K₃ D₂ G₄ भवता, T₂ G₃ भवतो — ^b) T₁ G₃ ४ मम (for मत) — ^c) B Dn D₂ ४ ६ G₁ ३ हि (for च) — ^d) B₂ ४ Dn D₂ ४ ६ G₃ [अ]ति (for [अ]पि) Dc D₁ दुश्चरा (Dc₁ र), G₄ दु सह (for दुस्तर)

25 ^a) D₁ तस्मादेव व्याहरति, T₁ तत्र ह्येषा हरति स्म — ^b) K₄ B₂ ३ Dn D₂ ४ ६ G₃ बहुमानिन; D₁ युद्ध^०, D₂ पटुभाषिण, T₁ बलमानिन, T₂ पर — ^c) T₂ [ए]तत् (for तु) N न तु तत्कृत्स्नकारक (K₄ कृत्स्न च सागर), T₁ न तु कृत्स्नास्तु (T₂ श्र) वानरा

26 ^a) K₁ D₁ व्यवस्यत; K₂ सत, K₃ विमिष्यति — ^b) B₄ विविध (for विविधै) K₄ तैर (for पुवै) — ^c) K₂ B₁₋₃ Dn D₂₋₆ G₃ तु (for च)

केचिन्नौभिर्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः पुवैः ।
 नेति रामश्च तान्सर्वान्सान्त्वयन्प्रत्यभापत ॥ २६
 शतयोजनविस्तार न शक्ताः सर्ववानराः ।
 क्रान्तुं तोयनिधिं वीरानैषा वो नैष्टिकी मतिः ॥ २७
 नावो न गन्ति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा ।
 वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ २८
 विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेषु वै परः ।
 पुत्रोद्भुप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९
 अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ।
 प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ३०
 न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
 महात्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥ ३१
 इत्युक्त्वा सहसौमित्ररूपस्पृश्याथ राघवः ।

27 ^b) G₁ अशक्ता सर्ववानरा, G₂ ४ शक्ता सर्व च (? read न) वानरा

28 ^a) K₃ M₂ नावा (for नावो) K₃ D₅ T₂ G₃ सेनाया, Dc D₂ नैवात्र; Dn₂ च तथा (for सेनाया) — ^b) K₁ ३ तदा (for तथा) — ^c) K₁ उपघातश्च, K₄ अनुयात, B₁ Dn₂ उपयात (for उपघात) Dn₂ तत् (for च)

29 ^a) G₄ तत् (for न) T₁ सर्व (for सैन्य) K₄ विस्तीर्णं च महत्सैन्य, G₁ प्रविस्तीर्णं च न सैन्य — ^b) B D (except Dc₂ D₂) G₃ छिद्रेण D₁ G₁ वा पर, G₂ ४ चापर

30 ^a) G₂ ४ चेम (for त्विम) — K₃ om (hapl) 30^b-32^c — ^b) Dc₂ समारप्सा, T₂ समवाप्सा; G₂ ३ समाराध्या — ^c) K₁ B₁ प्रतिशेषामि, K₃ Dn D₂ ६ G₁ ३ शेष्यापि, D₂ M₁ शेष्यामि, D₄ शेष्यामि (for शेष्यामि) T₁ प्रतिशेष्यमुपवसे — ^d) K₄ मार्गं च, G₁ मामत् (for मां तत)

31 K₃ om 31 (cf v l 30) — ^a) K₄ D₂ च (for चेद्) — ^b) B₁ वक्ष्याम्येनम्, D₁ शोषयिष्यामि, D₂ (sup lin as in text) वक्ष्याम्येनम् (for धक्ष्याम्येनम्) — ^c) K (K₃ om) B₄ अत्यग्निज्वलनो (K₄ B₄ पवनो)पमै; B₁ अत्यग्निपरमोज्वलै, Dc D₁ ६ अर्काग्निपवनो (D₁ वपनो)पमै

32 K₃ om 32^{abc} (cf v l 30) — ^a) G₁ सौमित्रम् — ^b) K₄ अपस्पृश्याथ, D₁ उपविश्या — ^c) K (K₃ om) B D (except Dn₂ D₂) T₂ G₁₋₃ M₂ प्रतिशेष्ये — ^d) B₁ देव, G₂ ४ दमं (for कुश)

प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ३२
सागरस्तु ततः स्वमे दर्शयामास राघवम् ।
देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्धृतः ॥ ३३
कौसल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशो वृतः ॥ ३४
ब्रूहि किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
इक्ष्वाकुरस्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५
मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६
यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।
शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७
इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाञ्जलिः स्थितः ॥ ३८
नेच्छामि प्रतिघातं ते नास्मि विघ्नकरस्तव ।

शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९
यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽजया ।
अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ४०
अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिमंततः ।
त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥ ४१
म यत्काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्यते मयि ।
सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२
इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन्नापो नलमुवाच ह ।
कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३
तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४
नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि ।
रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥ ४५
तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ।

33 °) T₃ ततो, G₂ ४ सुप्त (for स्वमे) — °) D₀ D₂
कर्ता (for भर्ता) — °) B₅ युत (for वृत)

34 °) Most N MSS कौशल्या — °) M₂ ददामी
स्याह (for इदमित्याह) T₂ G₁ ३ ४ मतिमान् (for रत्नानाम्)
— °) B₁ T₂ G₁ मकरै (B₄ र), G₂ ४ वानरै (for
आकरै) G₂ ४ वृत

35 D₂ om ३५ — °) K₁ ४ D₂ T₂ G₁ ३ [अ]द्य
(for [अ]त्र) — °) K₁ ३ B₁ ३ ४ Dn₂ ns D₁ ३ ४ ६ G₂
पेक्षवाक, B₂ Dn₁ G₁ ३ ४ पेक्षवाक, T₂ M इक्ष्वाक (for
इक्ष्वाक) K₂ ४ B₁ ३ ४ D₀ Dn D₂ ४ ६ G₂ M ह्यस्मि,
T₂ G₁ ३ ४ [अ]स्मि च (for अस्मि) K₂ D₂ जातिर्; S
(except T₁ G₂) ज्ञाती (for ज्ञातिर्) — °) D₂ अह्ववन्
(for अह्ववीत्) S (except G₂) राम सत्यपराक्रम
— After ३५, S (except G₂) ins

1275* परमुक्तं समुद्रेण रामो वाक्यमथाब्रवीत् ।

36 °) K₁ इत्या (for हन्यां) T G₁ M वै कुल (for
पौलस्त्य) G₂ ४ हन्याम कुलपांसन — After ३६, S
(except G₂) ins

1276* राक्षस सानुबन्ध तु मम भार्यापहारिणम् ।

37 °) K D₁ ३ G₁ ४ याचितो; Dn₂ ns G₂ याचते
(for तो) — °) K₁-३ D₁ नो (for मे) — °) K₂ M ह्या
(for ह्या) D₄ शेष (for शोष) — °) T₁ प्रतिमै क्षितै

38 °) K D₀ D₁-३ ४ वदत (for ब्रुवत) — °) T₁

व्यग्रम् (for वाक्यम्) — °) T G₁ ४ इद (for इति)

39 °) D₀ D₂ नेष्यामि (for नेच्छामि) — °) B
(except G₂) नाह (for नास्मि)

40 °) T₁ मया, G₁ यथा (for ऽऽजया) — °) T₁
मानुषा (for धनुषो)

41 °) K₄ [ए]व तु (for त्वत्र) — °) B₄ T₂ G₁ M₂
शिल्पिसमत, D₁ ३ T₁ G₂ ४ शिल्पिसत्तम — °) T₂
G₁ ३ ४ त्वष्टु काकुत्स्थ तनयो

42 °) D₀ D₂ यद् (for स) — °) K₄ यत्, G₂ ४
प्र (for वा) — °) T₁ सर्वं त; G₂ ४ समस्त (for सर्वं तद्)
K₁ सर्वमुद्धार

43 °) K₂ (m as in text) नदम् (for नलम्) G₂ ४
अथाब्रवीत् (for उवाच ह) — °) K₁ ३ समुद्रस्य, D₁
समुद्रे तु (for द्वे त्व)

44 °) (var) Rām 6 22 72^{ab} K₁ T₁ विस्तीर्णम्

45 °) G₄ शतयोजनविस्तारो (of 44°) — °) T₂
G₁ ३ ४ स रामाज्ञां (for रामस्याज्ञा) — °) B D₀ Dn₁ ns
D₂ ४ G₂ निर्यातो (for धार्यते) B₁ गुरु (for गिरि),
T₁ corrupt

46 °) K₁ ३ ततस्तस्य तु, K₂ ४ D₀ D₁ ३ ४ तत्रस्थस्य
तु (K₄ च) T₂ G₂ ४ तत्रैव स तु (G₂ by transp तु स)
— °) T₁ स भ्राता; T₂ G₁ ३ ४ भ्राता तु (for भ्राता वै)
K₁ ३ ४ भ्राता राक्षसराजस्य — °) K₄ वानरै सह; G₂ सह

भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६
 प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ।
 सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत्प्रणिधिः स्यादिति स्म ह ॥ ४७
 राघवस्तस्य चेष्टाभिः सम्यक्च चरितेङ्गितैः ।
 यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्त एनमपूजयत् ॥ ४८
 सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यपिञ्चद्विभीषणम् ।
 चक्रे च मन्त्रानुचरं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९
 विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
 ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५०

ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
 भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१
 तत्रास्तां रावणामात्यौ राक्षसौ शुकसारणौ ।
 चारौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२
 प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।
 दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवासृजत् ॥ ५३
 निवेश्योपवने सैन्यं तच्छूरः प्राज्ञवानरम् ।
 प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चविक्रद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

२६८

मार्कण्डेय उवाच ।
 प्रभूतान्नोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।

सैनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यर्क्षत् ॥ १
 रावणश्च विधिं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् ।

मन्त्रिभिः, G₄ सह राक्षसैः (for सचिवैः सह)
 47 ^b) K₁₋₄ B₂ D₀₁ D₁ s s G₂ 4 महात्मना (D₂
 'न) — °) B₁ सभूत (for शङ्काभूत्)
 48 ^a) B₁ राघवस्य तु चे, B₂₋₄ D_n D₅₋₆ T₁ राघव-
 सत्यचे, D₀ D₂ वायव सत्यचे — ^b) K₄ B₂ सु (for च)
 D₀ D₂ सम्यक्सुचरितव्रतैः (D₂ 'जै) — °) B₂ D₁ तदा;
 G₂ यथा (for यदा) K₂ तुष्टेन (for तत्त्वेन) K₃ तस्वो,
 B₂ शिष्टो, T₂ G₂ 4 दृष्टो (for तुष्टो) — ^d) K₁ 2 तदैन
 प्रत्यपूजयत्, K₂ D₀ तदैनमभिः; D₁ 2 5 तदैनमभिः (D₁ 'भ्य')
 49 ^{ab}) K₄ B₄ D₀₁ वा, D₅ [S]थ (for च) K₂₋₄ B₄
 D_{n1} n₃ [अ]प्यभिधिचद्, B₁ [अ]प्यभिधिष्य, G₂ 4 अभ्यधि
 चद् (for [अ]प्यभ्य) — °) K₁ 2 सुहृद मन्त्रे, K₂ D₄ मन्त्रा
 वरज, K₄ D₅ बुद्धिसचिव; B₄ मन्त्राक्षर, D₀ D_n D₂ 6
 मन्त्रसचिव, D₁ त सुसचिव; T₂ G₂ 4 मन्त्रिप्रवर, G₂ सचिव त
 तु (for मन्त्रानुचर) — ^d) K₁ 2 सचिव (for सुहृद)
 50 ^a) B₁ D₀ D₁ T₁ 'मतेनैव — ^b) B₄ D₀ D₁
 सोभ्यक्रामन्, T₂ सोल्यगात् K₁ 2 महोदधि (for महार्णवम्)
 — ^d) B₄ मार्गणैव B₂ D₀ D₁ 2 T₂ G₂ 4 M नराधिप
 51 ^b) D₁ 5 सर्वश (for [अ]नेकश) — °) T₁ बलि
 भिर (for कपिभिर)
 52 ^a) K₁ 2 ततश्च, K₂ ततस्ता, B D (except D₁ 5)
 G₂ ततस्तौ (for तत्रास्तां) — ^b) = Rām 6 25 9^b, 26^b

K₂ B D (except D₀₂ D₁ 2) मन्त्रिणौ (for राक्षसौ)
 K₂ 2 'सारिणौ — After 52^{ab}, K₂ ins
 1277* द्रष्टु सेनामनुप्राप्तौ रावणप्रियकारिणौ ।
 — °) K D₁ चौरौ; B D₀ D_n D₂ 8 T₂ G₂ चरौ, D₄ वनौ
 (for चारौ) — ^d) G₄ गृहीत्वा (for जग्राह)
 53 ^b) K₁ 4 D₁ राक्षसौ तौ; S (except G₂) हन्यमानौ
 (for राक्षस तौ) — °) S (except G₂) तदा (for तत)
 — T₁ om (hapl) 53^d-54^a — ^d) K₁ सैन्याद् (for
 पश्चाद्) B₁ 4 अपासृजत् (for अवा)
 54 T₁ om 54^a (of v1 53) — ^b) K B₂ D₀
 D₁ 2 5 M तच्छूर (K₂ र), D_n D₂ 4 6 G₂ तत्पुर (for
 तच्छूर) T₁ तच्छूर वानरर्षभ — T₂ G₂ 4 om 54^{cd}
 — °) K₄ वृत्त्येन

Colophon — Major parvan K₁ 2 D₀₁ D_{n2} T₁
 G₂ 4 आरण्य — Sub parvan K B₁ 8 4 D G₂ M₂
 (all om sub parvan name) mention only रामो (K₂
 श्रीरामो, M₂ रामायणो)पाख्यान — Adhy name B₂
 सेतुयधन, B₂ अगददौत्य — Adhy no (figures, words
 or both) D_n 281 (D_{n2} 282), D₁ 285, T₁ 272,
 T₂ G₂ M (M₂ inf lin) 271 (M₂ orig 273), G₁
 268, G₂ 270 — Śloka no D_{n1} n₃ D₁ 54, D_{n2} 53

प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥ २
 अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
 बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ३
 कर्णाद्वयन्त्रदुर्धर्षा बभूवुः सहडोपलाः ।
 साशीविपघटायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ४
 सुसलालतनाराचतोमरासिपरश्वधैः ।
 अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधुच्छिष्टमुद्गराः ॥ ५
 पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः ।
 बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६
 अङ्गदस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशमुपागतः ।
 विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७
 मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः ।

शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८
 स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिमंवृतम् ।
 रामसंदेशमामन्त्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९
 आह त्वां राघवो राजन्कोमलेन्द्रो महायशाः ।
 प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १०
 अकृतात्मानमागाद्य राजानमनये रत्नम् ।
 विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११
 त्वयैकेनापराद्धं मे भीतामाहरता बलात् ।
 वधायानपराद्धानामन्येषा तद्भविष्यति ॥ १२
 ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।
 क्रययो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ १३
 राजर्षयश्च निहता रुदन्त्यश्चाहताः स्त्रियः ।

268

2 ^a) K₁ 4 B₂ D₀₁ D_{n2} n₂ D₄ रावण सविध, B₁ G₂ णस्य (G₂ णस्तु) विधि, B₂ 4 D₀₂ D_{n1} D₂ 3 (before corr) G₂ ण सविधि, T₂ णक्ष द्विधा — ^b) D (except D₀ D₂) क्षास्त्रनिमिता — ^c) K₁ 2 D₀ च दुर्धर्षा, K₂ सुदुर्धर्षा, D₁ 2 तु दुर्धर्षा (for दुरा) — K₂ om 2^a-3^a
 3 K₂ om 3^{abc} (of v l 2) — ^a) K₁ अगाधतोय परिखा, K₂ 4 D_{n2} n₂ D₄ ० तोया परिखा; D₁ G₂ तोय परिखा, T₁ M₁ तोया गभीरा, G₁ 4 M₂ तोयगभीरा — ^b) K₁ 2 D₀ D₂ T₁ M 'क्षपाकुला', K₄ 'क्षपाकुला; D₁ T₂ भीमनक्रक्षपा (T₂ समा)कुला — ^c) T₁ G₂ परिधा; G₄ M परिखा (for दुर्धर्षा) D₁ बभूव सातिदुर्धर्षा; T₂ बभूवु सुसपरिधा — ^d) K D₁ 3 5 G₂ transp खादिरै and शङ्कुभिः K₂ सिता, K₄ च ता; B₁ चितै; B₂ तथा, D₂ युता (for चिता)
 4 ^a) K₁ कर्णाद्वयत्, K₂ कर्णाद्वयत्र, K₃ कर्णाद्वयत्र; K₄ B₁ D₀ D₂ ० कर्णाद्वयत्र, D_n D₁ 5 कपाट (D₁ टा) यत्र, D₂ शङ्कुलयत्र — ^b) D₁ 2 बभूव (for बभूवु) K₄ B₂ M सुहुलोपला, B₁-3 D₀ D₁ 2 ० G₂ सगुहो, B₄ सहतो; D₂ बहुविस्तरा, T₁ बहुलोपला, T₂ G₂ बहुधो, G₁ सहपो, G₄ बहुधो — ^c) K₂ घटायुक्ता; T₂ गुणा योधा, G₁ गुणायोधा; G₂ गुणायोधा, M गुणायोधा — ^d) A few MSS पाशव
 5 ^a) A few MSS मुशाल (for सुसल) K₁ 2 नारा चैव, G₁ 4 नाराचाव — ^b) A few MSS परन्वधे T

तोमराणि (T₂ शि) परश्वधै; G₁ 4 तोमराणि परश्वधा, M₂ तोमरासिपरश्वधा — ^a) K₄ D₁ मुद्गरा, B₁ ममुच्छिष्टाश्च मुद्गरा, T₁ पट्टसंश्व समुद्गरा
 6 ^a) D_{n2} n₂ प्रभूता (for प्रभूत) K₁ 2 वाहना (for वाजिन)
 7 ^b) T₁ द्वारदेश (for द्वारदेशम्) D₁ अथागमत् (for उपागत) — ^c) T₁ राक्षसेद्वेण
 8 ^b) G₂ बलिनां (for बह्वीना) D₁ T₁ G₄ स (for सु) — ^c) T₁ मेघपटलैर्, G₂ जालाभिर
 9 K₂ D₂ om 9^{ab} — ^b) K₂ सामात्यैर्, T₂ G₁ 2 4 राक्षसैर् (for अमात्यैर्) D₂ बहुभिर्युत (for अभिसचृतम्) — ^c) G₂ 4 आगम्य (for आमन्त्र्य)
 10 ^a) K₁ 2 G₁ 4 M स्वा (for त्वा) D₂ T₁ राजा (for राजन्) — ^b) K₂ 4 B D (except D_{n2}) कोश; K₂ कौश, T₂ G₁ 4 कौर्य (for कोस) D₁ मना; T₂ G₁ 2 4 बल; M तपा (for यशा) — ^d) K₄ कुरुहह; 8 सुदुर्मते (G₂ कुरुव ह) (for कुरुव च)
 12 ^a) T₁ G₁ 2 4 [अ]पराधेन (for [अ]पराद्ध मे) — ^b) K D₁ 2 M₁ वनात् (for बलात्) G₁ 2 4 सीरता क्षुपहस्ता बलात् — ^c) K₁-3 G₄ वधायानपराधानाम्, B₁ वध मनपराद्धानाम्; B₄ वधायानपकारणाम्
 13 ^a) K₁-3 D₀ T₁ यत् (for ये) T₂ G₂ 4 'दर्पणाम् (for दर्पणाम्) — ^b) M₂ वने वने (for चरा) — After 13^{ab}, K₂ repeats 11^a-13^b — ^d) G₄ देवताक्षपि मानिता
 14 K₂ om 14^a-15^b — ^b) K₁ 2 D_{n2} D₀ रुदन्त्यश्च; B₄ महतां च (for रुदन्त्यश्च) B₂ 4 D₁ G₂ हता (for

तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४
 हन्तास्मि त्वां सहामात्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
 पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५
 मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्षयसि कर्हिचित् ।
 अराक्षसमिमं लोकं कर्तासि निशितैः शरैः ॥ १६
 इति तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।
 श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७
 इङ्गितज्ञास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
 चतुर्ष्वङ्गेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८
 तांस्तथाङ्गेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।
 आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९
 वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।
 भुवि संभिन्नहृदया प्रहारपरिपीडिताः ॥ २०
 स मुक्तो हर्म्यशिखरात्तस्मात्पुनरवापतत् ।

लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां स्वयलस्य समीपतः ॥ २१
 कोसलेन्द्रमथाभ्येत्य सर्वमावेद्य चाङ्गदः ।
 विशश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२
 ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरहसाम् ।
 भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३
 विभीषणर्क्षाधिपतीं पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
 दक्षिणं नगरद्वारमवामुद्गाहुरासदम् ॥ २४
 करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् ।
 कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५
 उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
 नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २६
 शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
 तरुणादित्यसदृशैः शरगौरैश्च वानरैः ॥ २७
 प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतम् ।

[आ]हृत्ता) — °) K₃ D₃ यद्, D₁ तम् (for तद्)
 15 K₃ om 15^{ab} (cf v 1 14) — °) D₂ D₃ M
 स्वा (for स्वा) B₂₋₄ D_n D₃₋₆ G₃ सहामात्यैर — °) D₆
 मानुष्य च (for मानुषस्य) G₄ corrupt
 16 °) G₁ मुच ता; G₂ 4 मुचैता (for मुच्यता) K₃
 G₄ जानकी K₃ सीता, S (except G₃) मा वा (for सीता)
 — °) K D₁ 5 चेत्, D₂ D₃ च, G₄ वै (for मे) G₄
 मोक्षाय (for मोक्षयसि) T₁ न मे जीवन्दि मोक्षयसे — 16^{cd}
 =Rām 6 41 67^{ab}
 17 G₁ om 17^{ab} — °) T₁ रामस्य (for दूत°)
 19 °) D₆ तदा° (for तथा°) G₄ युक्तानाम् (for
 ससक्तान्) — K₃ om (hapl) 19^c-20^b — °) D₁
 आदाय च, M आद्यु (for °चैव) T₂ समुत्पत्य, G₃ खमुत्पत्य
 20 K₃ om 20^{ab} (cf v 1 19) — °) D₂ D₃ वेगे
 नोत्पतमानस्य, T₂ G₁ M वेगेन तु सतस्तस्य — °) K B D₂
 D_n D₂₋₄ 6 प्रहारवर, D₁ प्रहारेणैव, D₅ प्रहारेणापि
 21 °) B₁ 2 D_n D₃ 4 6 G₃ ससक्तो, T₂ विमुक्तो (for
 स मुक्तो) — °) B₄ तरत् (for पतत्) — °) S (except
 G₂ 3) रम्या (for लङ्का°)
 22 °) Many N MSS with G₃ कोशलैन्द्रम्; T₂ G₁ 4
 कौशलैन्द्रम् B D_n D₃ 4 6 G₃ [आ]गम्य, D₂ [आ]मय्य (for
 [अ]भ्येत्य) — °) B₂ D_n D₃ 4 6 G₃ चानर (for चाङ्गद)
 — °) K D₂ D₃ 5 T₁ [अ]थ, D₁ [इ]व (for स) T₂

G₁ 3 4 M₂ transp विशश्राम and स
 24 °) B₁ विभीषण ऋक्षपति, T₁ विभीषण रक्षोधिपति
 (hypermetric) — °) K₁ 3 M₁ उ (M₁ अ)पामुद्गाद्
 B₄ अवामुद्गन्, D₁ उपास्य, T₂ भमर्त्यानां, G₃ अमात्यानां
 G₄ अमुद्गाच्च (for अवामुद्गाद्) K₃ दुरात्मन्
 25 °) K₃ करभारुणया स्वधा, K₄ B₁ 3 D₂ D₃ या
 च स्वा, B₄ D_n1 घोरदघ्नानला (D_n1 ना)क्षाणां; D_n2 2
 D₃ 6 करभारुणपादूना, D₁ दारुणारुणरूपाणा, D₄ 3 दारुणा
 रुणया चम्बो, G₃ करभारुणपादाना — °) K₄ वातरहसा (for
 युद्ध) — °) K₁ 3 कोटिशत S (except G₃) सहस्राणि
 — °) K₄ B₁ T G₁ 3 4 M पतस्तत (K₄ था, B₁ M
 दा) — After 25, B₂₋₄ D (except D₁ 5) G₃ 2
 1278* प्रलम्बबाहू रकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् ।
 ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्र कोट्यो व्यवस्थिता ।
 [(L 1) B₂ प्रलम्बबाहू रकठ, B₄ वाहू रकठश्च, D₂ D₃ वाहू
 रकर — (L 2) D₂ D₃ लक्ष्मण (for ऋक्षाणां)]
 26 °) D₃ तु (for च) — °) D₂ D₃ विपतद्भिश्च,
 D₁ प्रकारस्यै°, M₂ निवर्तन्नि D₃ तु (for च) — °) D₁
 आद्युतश्च, D₃ न्यदृश्यत (for नादृश्यत)
 27 °) K₃ शालपुष्पस्य सदृशै, K₄ D₁ शालप्रसून
 — °) T₁ शिरोभि कुसुम° — °) K D₂ D₁ 3 6 M₁
 सकाशै — °) K₄ शिरो गौरैश्च (sic), B₁ 2 4 D₃ 4 G₃
 शरणगौरैश्च, D₂ D₃ सरागौरिव, M₂ शरणगौरैश्च

राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २८
 विभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णाद्दृशिखराणि च ।
 भग्नोन्मथितवेगानि यन्त्राणि च त्रिचिक्षिपुः ॥ २९
 परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सहुडोपलाः ।
 चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महाचलाः ॥ ३०
 प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तदा ।
 प्रदुद्बुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३१
 ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
 निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसंघशः ॥ ३२
 शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयन्तो वनौकसः ।
 प्राकारं शोधयन्तस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥ ३३
 स मापराशिसदृशैर्वभूव क्षणदाचरैः ।
 कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३४

पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
 स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३५
 केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसा वानरैः सह ।
 नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादता वै परस्परम् ॥ ३६
 निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
 हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३७
 रामस्तु शरजालानि वर्ष्य जलदो यथा ।
 तानि लङ्का समासाद्य जम्बुस्तात्रजनीचरान् ॥ ३८
 सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः ।
 आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥ ३९
 ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्याना राघवाज्ञया ।
 कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्षो जयोत्तरः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

28 °) T₁ प्रासाद ((for प्राकार) K B₁ ३ Dc D₅ T₁ M स (for तु) — °) K₄ वानरै (for समन्तात्) T₂ कपली* (for कपिली) — °) T₂ G₂ [अधिष्ठिता, G₄ विष्टिता (for विस्मिता) S (except T₁ G₂) चासन् (for राजन्) — °) T₁ सनिवृत्ता (for सस्त्रीवृद्धा)
 29 D₂ om 29^b-30^a — °) K₂-4 B₁ कर्णाट, Dc₂ कर्णादि, D₁ ६ कपाट — °) B D (D₂ om) G₂ *शृगाणि
 30 Dc₂ om 30^{ab}, D₂ om 30^a (cf vl 29) — °) B₂ D (Dc₂ om) G₂ सगुडो(D₂ ढौ)पला, T₁ बहुलो, T₂ G₁ ३ 4 M सहजो* K₂ सचक्रा सायुधानि च, D₂ सचक्रमुदालोपला — °) B Dn D₂ ६ G₂ स्वना (for बला)
 31 °) B Dc Dn D₂ 4 ६ G₂ तथा, D₁ तत (for तदा) — °) K Dc D₁ ३ वि, M₁ प्रा (for प्र) K Dc D₂ ६ च (for ते) — °) G₂ समनुद्भवा
 32 °) K Dc D₁ ३ ६ ते (for तु) D₂ भवनाद् (for वचनाद्) — °) T G₁ ३ 4 विविधा (for विकृता) — °) D₂ सहसा
 33 K₂ om 33^{ab} — °) T₁ G₁ ३ 4 M₂ अस्त्र* (for शस्त्र) — °) B₁ ३ Dn D₄ ६ द्रावयिस्वा, D₂ G₂ द्रावयति — °) K₁ ३ प्राकाराश्च, B₂ प्राकारे K₂ B Dn D₂-६ G₂ 4 शोभ (B₂ बोध); Dc D₂ दर्श, T₁ गोप (for शोध*) — °) T₂ G₁ ३ 4 विस्वयम् (for विक्रमम्) T₂ भागता

(for आस्थिता)

34 °) K₄ B₂ Dn₂ D₁ मास, B₂ मेघ (for माप) K₂ सदशो; G₁ सहित् (for सदशोर)
 35 °) K D₂ शरविभिन्नागा, Dc D₂ शरविभिन्नाश्च, S (except G₂) शू(T₂ शी)लविनिभिन्ना D₁ निपेतु शरभिन्नागा — °) T₁ समताद्रणभग्नाश्च
 36 °) S (except G₂) च (for वै)
 37 °) K₁ निष्ठतस्ते, K₄ B₂ D₁ ३ om ६ निस्वनतो, B₁ निसूदतो (for निष्टनन्तो) Dc₂ D₂ प्रभयतस्, M₂ [S]भ्युभयतस् (for ह्युभयतस्) T₂ G₁ निविष्टनतो ह्युभयास् (T₂ 'वे) — °) K₂ D₂ तत्र राक्षसवानरा — °) K₂ न मुचत, S (except G₂) नैवामुचन्
 39 °) T₂ दूर (for दुर्ग)
 40 °) K₁ ३ 4 T G₁ ३ कृतेवमर्दे, M₂ कृतेवमर्दे — °) B₁ ३ 4 Dn₁ लब्धलक्ष्यो, T₁ M लब्ध्वा लक्ष K₂ जयोत्तम, Dc D₂ ज्व, T G₁ ३ 4 भवत्, M₂ 'त्तर

Colophon — Major parvan K₁ ३ Dn₂ G₂ 4 अरण्य — Sub parvan K₁ ३ 4 B Dc Dn₁ n₂ D₁-६ G₂ M (all om sub parvan name) mention only रामो (M रामायणो)पाख्यान — Adhy name M₂ अगदप्रेरण — Adhy no (figures words or both) Dn₁ (sup l_m) n₂ 282, Dn₂ 283, D₁ 286, T₁ M₂ (orig)

२६९

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो निविशमानांस्तान्सैनिकान्नावणानुगाः ।
अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ १
पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २
ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३
ते दृश्यमाना हरिभिर्वलिभिर्दूरपातिभिः ।
निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ४

अमृष्यमाणः सवलो रावणो निर्ययावथ ।
व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीन्सर्वानहारयत् ॥ ५
राघवस्त्वभिनिर्याय व्यूढानीकं दशाननम् ।
बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥ ६
समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
युयुधे लक्ष्मणश्चैव तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ७
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ८
विपह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवात् ।

274, T₂ G₄ M (M₂ inf lin) 272, G₁ 269 G₂ 271
— Śloka no Dn 41, D₁ 40

269

1 ^a) B₂ निवसं, D₂ निविश्य, D₃ निविश्य, T₁ निवर्तं (for निविशमानान्) B₃ ते (for तान्) — ^b) K₄ (m as in text) वानरान् (for सैनिकान्) G₁ रावणा ज्ञया — ^c) K₁ गणानीकै, K₂ गुणानीके, K₄ गणानीका, T₂ G₄ M 'नेका, G₁ 'नैका, G₂ 'नैकां (for गणानेके) T₁ अनुजग्मुर्गतास्मान् — ^d) K₁ 'राक्षसान्, K₂ B₄ राक्षसा; D₈ T 'रक्षसा K₄ पिशाचा यक्षराक्षसा

2 ^a) D₂ पर्वत, D₃ पवन B₁ ३ पूतनो, B₂ 4 Dn पतनो, G₁ पूतना (for पूतनो) K₃ भज; B₃ 4 जघ, D₂ G₁ ३ जभ — ^b) K₃ G₁ ३ खर (for खर) — ^c) K₂ B₃ 4 D₂ T₁ पुरुजं, K₃ M प्ररुजं, K₄ अरुज, D₂ D₃ पुरजं (for प्ररुजं) B₃ पुरुं (for [ख]रुजं) — ^d) B₄ विघषश्च, D₂ प्रघषश्च, T G₁ ३ 4 M₁ प्रहस्तश्च, G₂ M₂ प्रहसश्च (for प्रघसश्च) S (except T₁ G₂) चैव मानव (for चैवमादय)

3 ^a) K₂ [S]भ्यपतिता, Dn₃ [S]पि पतता (for Sभि पतता) — ^b) B₁ सदृश्यानां; D₁ अष्टश्यानां, G₂ दृश्यमाना (for अदृश्याना) K D₂ D₃ ३ महौजसां; T₁ दुरात्मवान् (for दुरात्मनाम्) — ^c) K₁ स्वज्ञश्च, B₁ तेषां, D₂ ज्ञात्वा, T₂ G₁ ३ 4 तत्र (for तज्ज्ञश्च)

4 ^{ab}) T₂ दह्यं (for दृश्यं) D₂-D₃ T₂ transp हरिभिर् and बलिभिर् D₂ D₁ ३ ३ जितकाशिभि, T₂ शूलपाणयः, M दूरपातिन — ^c) D₂ D₃ शतशो, T G₂ 4

सर्वतो (for सर्वशो) — ^a) T₂ G₁ अभि (for महीं)
5 ^b) T₁ राक्षसो (for रावणो) — After 5^{ab}, N
G₂ ins

1279* राक्षसाना बलैर्घोरै पिशाचाना च सवृत ।
युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशाना इव चापर ।

[(L 1) K₁ घनैर्, K₂-4 D₂ गणैर् (for बलैर्) K₄ घं (for च)]

— ^c) K₂ transp व्यूह्य and व्यूह — ^d) K B₂ 4 Dn₁ ns D₁ ३ ० हरीनभ्यवहारयत्; S (except G₂) हरी न्सर्वान (G₂ 4 'नून्य)वारयत्

6 ^a) K B₄ D₂ स्वभि (K₂ 'थ)निर्याते; B₁-3 Dn D₃ 4 ० G₂ तु विनिर्यां (B₃ D₂ 'र्या)त, D₂ D₁ ३ स्वभि (D₁ 'पि)निर्याते, T₂ G₁ ३ 4 स्वथ निर्याय — ^b) K B₁ ३ D₂ D₁ ३ व्यूढानीके (B₁ ३ D₂ कैर्) K D₁ ३ दशानने, T₁ ददर्श ह — ^c) K₂ ३ प्रत्यव्यूहि (K₃ ह); D₂ D₃ पर्यव्यूह्य, T₁ G₂ 4 प्रतिव्यूह्य (for प्रत्यव्यूहत्) T₂ स्वक बल, G₁ महाबल; G₂ 4 व्यदृश्यत (for निशाचरम्)

7 ^b) S (except G₂) रामेण सह रावण — D₂ om (hapl) 7^a-9^b — ^c) B Dn D₃ 4 ० G₂ चापि (for चैव) — ^d) G₁ ३ 4 तस्यौ च (for तथैव)

8 D₂ om 8 (cf v1 7) — ^b) K₃ सतारेण; B₂ 4 तारेणैव (for तारेण च) K₁ ३ 4 निख (K₄ प)र्वट, D₁ विकर्षत (for निखर्वट) T₁ तारेण निखर्वट, T₂ G₂ तारेणाटनिखर्वट (G₄ 'ण), G₁ तारेयेण निघर्वट — ^c) K₄ कुहेन, S (except G₂) चौड्रेण (for तुण्डेन) G₁ नलं (for नलं) — ^d) K₁ 4 पट (K₄ 'न)स, K₂ ३ D₁ ३ T पट (D₁ ३ टि, T₁ र)श, G₁ ३ पुटा (G₂ ट)श K₄

राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २८
 विभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णाद्दृशिखराणि च ।
 भयोन्मथितवेगानि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ २९
 परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सहडोपलाः ।
 चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महाबलाः ॥ ३०
 प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तदा ।
 प्रदुद्भुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३१
 ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
 निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसंघशः ॥ ३२
 शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्वावयन्तो वनौकसः ।
 प्राकारं शोधयन्तस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥ ३३
 स मापराशिसदृशैर्वभूव क्षणदाचरैः ।
 कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३४

पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
 स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३५
 केशकेश्यभवद्युद्धं रक्षसा वानरैः सह ।
 नखैर्दन्तैश्च वीराणां सादतां वै परस्परम् ॥ ३६
 निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
 हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३७
 रामस्तु शरजालानि वर्ष्य जलदो यथा ।
 तानि लङ्कां ममासाद्य जघ्नुस्तात्रजनीचरान् ॥ ३८
 सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः ।
 आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥ ३९
 ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ।
 कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्षो जयोत्तरः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २६८ ॥

28 °) T₁ प्रासाद ((for प्राकार) K B₂ ३ Dc D₈ T₁
 M स्य (for तु) — °) K₄ वानरै (for समन्तात्) T₂
 कयली (for कपिली) — °) T₄ G₂ [अ]धिष्ठिता, G₄
 विष्ठिता (for विस्मिता) S (except T₁ G₃) चासन् (for
 राजन्) — °) T₁ सनिष्टता (for सस्त्रीवृद्धा)
 29 D₂ om 29^b-30^a — °) K₂-4 B₁ कर्णाट, Dc₂
 कर्णादि, D₁ ६ कपाट — °) B D (D₂ om) G₃ शृङ्गाणि
 30 Dc₂ om 30^{ab}, D₂ om 30^a (of v 1 29)
 — °) B₂ D (Dc₂ om) G₂ सगुहो (D₂ दौ)पला, T₁
 षहूलो, T₂ G₁ ३ M सहूलो K₂ सचक्रा सायुधानि च,
 D₂ सचक्रमुशलीपका — °) B Dn D₂ ० G₂ स्वना (for
 बला)
 31 °) B Dc Dn D₂ ४ ० G₂ तथा; D₁ तत (for
 तदा) — °) K Dc D₁ ३ वि, M₁ प्रा (for प्र) K Dc
 D₂ ६ च (for ते) — °) G₂ समनुवृत्ता
 32 °) K Dc D₁ ३ ० ते (for तु) D₂ भवनाद् (for
 वचनाद्) — °) T G₁ ३ ४ विविधा (for विकृता)
 — °) D₂ सहता
 33 K₂ om 33^{ab} — °) T₁ G₁ ३ ४ M₂ भस्त्र (for
 शस्त्र) — °) B₁ ३ Dn D₂ ० द्वावयित्वा, D₂ G₂ द्वावयति
 — °) K₁ ३ प्राकारश्च, B₂ प्राकारे K₂ B Dn D₂-० G₂ ४
 शोभ (B₂ योध), Dc D₂ दर्श, T₁ गोप (for शोध)
 — °) T₂ G₁ ३ ४ विस्वाम् (for विक्रमम्) T₂ आगता

(for आस्थिता)

34 °) K₄ B₂ Dn₂ D₁ मांस, B₂ मेघ (for माप)
 K₂ सदशो, G₁ सहितैर (for सदशैर)
 35 °) K D₂ शरविभिन्नांगा, Dc D₂ शरविभिन्नाक्ष, S
 (except G₃) शू (T₂ शी)लविनिर्भिता D₁ निपेतु शरभि
 क्षणा — °) T₁ समताद्रणभग्नाक्ष
 36 °) S (except G₃) च (for चै)
 37 °) K₁ निघ्नतस्ते, K₄ B₂ D₁ ३ om ३ निस्वनतो, B₁
 निखुदतो (for निष्टनन्तो) Dc₂ D₂ प्रभयतस्, M₂ [S]भ्यु
 भयतस् (for ह्युभयतस्) T₂ G₁ निविष्टनतो ह्युभयास् (T₂
 चै) — °) K₂ D₂ तत्र राक्षसवानरा — °) K₂ न मुचत,
 S (except G₃) नैवासुचन्
 39 °) T₂ दूर (for दुर्ग)
 40 °) K₁ ३ ४ T G₁ ३ कृतेवमर्दे, M₂ कृतेवमर्दे
 — °) B₁ ३ ४ Dn₁ लब्धलक्ष्यो; T₁ M लब्ध्वा लक्ष K₂
 जयोत्तम; Dc D₂ जव, T G₁ ३ ४ भवत्, M₂ त्र

Colophon — *Major parvan* K₁ ३ Dn₂ G₂ ४
 आरण्य — *Sub parvan* K₁ ३ ४ B Dc Dn₁ n₂ D₁-०
 G₂ M (all om sub parvan name) mention only रामो
 (M रामायणो)पाख्यान — *Adhy name* M₂ अगद्वेषण
 — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ (sup
 ln) n₂ 282 Dn₂ 283 D₁ 286 T₁ M₂ (orig)

२६९

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो निविशमानांस्तान्सैनिकात्रावणानुगाः ।
 अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ १
 पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
 प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २
 ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
 अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३
 ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ।
 निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ४

अमृष्यमाणः सचलो रावणो निर्ययावथ ।
 व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीन्सर्वानहारयत् ॥ ५
 राघवस्त्वभिनिर्याय व्यूहानीकं दशाननम् ।
 बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥ ६
 समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
 युयुधे लक्ष्मणश्चैव तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ७
 विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
 तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ८
 धिपह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ।

274, T₂ G₄ M (M₂ mf ln) 272, G₁ 269, G₂ 271
 — Śloka no Dn 41, D₁ 40

269

1 ^a) B₂ निवसं, Dc₂ निविश्य, D₂ निविश्यं, T₁ निवर्तं (for निविशमानान्) B₃ ते (for तान्) — ^b) K₄ (m as in text) वानरान् (for सैनिकान्) G₁ रावणा ज्ञया — ^c) K₁ गणानीकैः; K₂ गुणानीके, K₄ गणानीका, T₂ G₄ M 'नेका, G₁ 'नैका; G₂ 'नैकां (for गणानेके) T₁ अनुजग्मुर्महात्मान — ^d) K₁ 'राक्षसान्, K₂ B₄ 'राक्षसा, D₂ T 'रक्षसा K₄ पिशाचा यक्षराक्षसा

2 ^a) Dc पर्वत, D₂ पवन B₁ ३ पूतनो, B₂ ४ Dn पतनो, G₁ पूतना (for पूतनो) K₂ भज; B₃ ४ जघ, Dc₂ G₁ ३ जम्भ — ^b) K₂ G₁ ३ खर (for खर) — ^c) K₂ B₃ ४ Dc₁ T₁ पुरुजं, K₂ M पूरुज, K₄ अरुजं; Dc₂ D₂ पुरजं (for प्ररुजं) B₃ पुरुं (for [अ]रुजं) — ^d) B₄ विघषश्, Dc प्रघसश्, T G₁ ३ ४ M₁ प्रहसश्, G₂ M₂ प्रहसश् (for प्रघसश्) S (except T₁ G₂) चैव मानद (for चैवमादय)

3 ^a) K₂ [S]भ्यपत्तिता; Dn₂ [S]पि पततां (for Sभि पततां) — ^b) B₁ सदृश्यानां, D₁ अष्टश्यानां, G₂ दृश्यमाना (for अष्टश्यानां) K Dc D₂ ३ महौजसां, T₁ दुरात्मवान् (for दुरात्मनाम्) — ^c) K₁ स्वज्ञश्, B₁ तेषां, D₂ ज्ञास्वा, T₂ G₁ ३ ४ तत्र (for तज्ज्ञश्)

4 ^{ab}) T₂ दृष्ट्यं (for दृश्यं) Dc D₂ T₂ transp हरिभिर and बलिभिर Dc D₁ ३ ३ जितकाशिभिः, T₂ शूलपाणय, M दूरपातिन — ^c) Dc₂ D₂ शतशो, T G₂ ३

सर्वतो (for सर्वशो) — ^d) T₂ G₁ अभि (for महीं)
 5 ^b) T₁ राक्षसो (for रावणो) — After 5^{ab}, N G₂ ins

1279* राक्षसानां बलैर्घोरैः पिशाचानां च सवृत् ।
 युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशाना इव चापर ।

[(L 1) K₁ घनैर्, K₂₋₄ D₂ गणैर् (for बलैर्) K₄ वृ (for च)]

— ^c) K₄ transp व्यूह्य and व्यूह — ^d) K B₂ ४ Dn₁ n₂ D₁ ३ ३ हरीनभ्यवहारयत्, S (except G₂) हरी न्सर्वान(G₂ ४ नून्य)वारयत्

6 ^a) K B₄ D₂ स्वभि(K₂ 'थ)निर्याति, B₁₋₂ Dn D₂ ४ ३ G₂ तु विनिर्यां(B₂ D₂ र्या)त; Dc D₁ ३ स्वभि (D₁ 'पि)निर्यातो; T₂ G₁ ३ ४ स्वथ निर्याय — ^b) K B₁ ३ Dc D₁ ३ व्यूहानीके (B₁ ३ Dc कैर्) K D₁ ३ दशानने, T₁ ददर्श ह — ^d) K₂ ३ प्रत्यव्यूहि (K₂ 'ह); Dc D₂ पर्यव्यूह्य, T₁ G₂ ४ प्रतिव्यूह्य (for प्रत्यव्यूहन्) T₂ स्वक बल, G₁ महाबल; G₂ ४ व्युद्दयत (for निशाचरम्)

7 ^b) S (except G₂) रामेण सह रावण — D₂ om (hapl) 7^c-9^b — ^c) B Dn D₂ ४ ३ G₂ चापि (for चैव) — ^d) G₁ ३ ४ तस्यौ च (for तथैव)

8 D₂ om 8 (of vl 7) — ^b) K₂ सतारेण; B₂ ४ तारेणैव (for तारेण च) K₁ ३ ४ निख(K₄ 'प)र्वट; D₁ विकर्षत (for निखर्वट) T₁ तारेण निचखर्वट, T₂ G₂ तारेणाटनिखर्वट (G₄ 'ण); G₁ तारेणेण निघर्वट — ^c) K₄ कुडेन; S (except G₂) पौंड्रेण (for तुण्डेन) G₁ नख (for नल) — ^d) K₁ ४ पट(K₄ 'न)स; K₂ ३ D₁ ३ T पट(D₁ ३ टि, T₁ र)श, G₁ ३ पुटा(G₂ ट)श K₄

युयुधे युद्धवेलायां स्ववाहुवलमाश्रितः ॥ ९
 स संप्रहारो ववृधे भीरूणां भयवर्धनः ।
 लोमसंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ १०
 रावणो राममानर्च्छच्छक्तिशूलासिद्धिभिः ।
 निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ ११
 तथैवन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।

इन्द्रजिचापि सौमित्रि विभेद बहुभिः शरैः ॥ १२
 विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ।
 रागपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभयवर्षद्गतव्यथः ॥ १३
 तेषां बलवतामाग्नीन्महास्त्राणा समागमः ।
 विव्यधुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २६९ ॥

२७०

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम् ।
 गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ १

स तयाभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
 नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २
 ततः प्रगृह्य विपुला शतघण्टा विभीषणः ।

प्रव , G₄ पान (for पन)

9 D₂ om 9^{ab} (cf v 1 7) — ^a) K₂ & Dc₂ यो हि य (K₂ त), T₁ विस्मय, G₂ आत्मनो (for य हि यो) K₁ & अविपद्य ह्यय (K₂ हि य) मेने, D₂ विपजघो हि जघेन; T₂ G₄ विपद्यमात्मनो य स — ^b) D₂ T₁ G₁ & सह, M₂ स तु (for स स) K₁ Dc₂ समी (for समे) — ^c) K₁ & हनूमान् (for युयुधे) B₁ (corrupt) युधि युद्धवतो पेत

10 ^a) K₂ & D₁ ववृते, D₂ विपुलो (for ववृधे) — ^b) K₂ आदृणां (for भीरूणां) — D₁ om 10^c-11^b — ^c) B₂ G₂ रोमसघर्षणो, T₂ G₁ & M रोमसह

11 D₁ om 11^{ab} (of v 1 10) — ^a) T₂ आगच्छथ; G₁ & आनर्चन् (for आनर्च्छन्) D₂ रावणो वानरानर्च्छन् — ^b) K₁ & शूल (K₂ शूल)शक्त्यसि^o

12 ^a) B (except G₂) यत्तो (for यत्त) — ^d) D₂ चिच्छेद (for विभेद) K Dc D₂ वशमि; D₂ शरमि; T₂ G₁ & निशितै (for बहुभि)

13 D₂ om 13 — ^{ab}) B₂ & तु (for the second च) K₁ & G₁ विभीषण प्रहस्तश्च प्रहस्त च विभीषण — ^c) B₄ खर, D₂ स्वर्णं, T₂ G₁ & कक (for खर) B₁ सुती क्षणाग्र (for शरैस्तीक्ष्णैर्) — ^d) K₂ अत्यवर्षद्, D₁ अन्व वर्षद्, G₂ & प्रत्यविध्यद्

14 ^a) D₂ चासीन् (for आसीन्) — ^c) K₂ विव्यधे सकलो येन — ^d) K₂ लोकोय सचराचर, S (except

G₂) लोका वै सचराचरा

Colophon — Major parvan K₁ & T₂ G₂ & आरण्य — Sub parvan K₁ & B Dc Dn₁ n₂ D₁-6 G₂ M (all om sub parvan name) mention only रामो (M रामायणो)पाख्यान — Adhy no (figures, words of both) Dn₁ (marg) n₂ 283, Dn₃ 284, D₁ 287, T₁ M₂ (orig) 275, T₂ G₄ M (M₂ inf lin) 273, G₁ 270, G₂ 272 — Śloka no Dn 15, D₁ 14

270

1 K₂ T₂ om the 1ef — ^a) K Dc D₂ T G₁ M तरसा, D₁ तु तथा (for सहसा) — ^c) M पोथ (for ताड) — ^d) D₁ विनदन् (for विनद्य) K₁-3 Dc D₁ रणमूर्धनि, G₂ & रणकर्कश

2 ^a) K₂ & B₂-4 Dc₂ D₁ & 5 T₁ G₂ तथा, T₂ G₁ तदा (for तया) K₄ [अ]भिहितो, D₁ निहतो (for [अ]भि हतो) — ^b) K₄ गदयातिसुवेगया — ^d) K B₁ T₂ G₁ & M₂ सुस्थित

3 K₂ repeats (with v 1) 3^a-7^b after 7^{ab} — ^b) B₁ & शतर्षी च; Dc D₂ शीश्च (for चण्टा) — ^c) N (except K₄) T₂ G₂ अनु (for अमि) T₁ तत (for महा) — ^d) T₁ प्रहस्तस्य (for चिक्षेपास्य)

अभिमन्त्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ३
 पतन्त्या स तथा वेगाद्राक्षसोऽशनिनादया ।
 हतोत्तमाङ्गो ददृशे वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ४
 तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
 अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५
 तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ।
 दृष्ट्वैव सहसा दीर्णां रणे वानरपुंगवाः ॥ ६
 ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुंगवान् ।
 निर्याय कपिशार्दूलो हनूमान्पर्यवस्थितः ॥ ७
 तं दृष्ट्वावस्थितं संख्ये हरयः पवनात्मजम् ।
 वेगेन महता राजन्संन्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ८

ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः ।
 रामरावणमैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ९
 तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे घोरे रुधिरकर्दमे ।
 धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद् द्रावयामाम पत्रिभिः ॥ १०
 तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् ।
 तरसा प्रतिजग्राह हनूमान्पवनात्मजः ॥ ११
 तयोर्युद्धमभूद्धोर हरिराक्षसवीरयोः ।
 जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२
 गदाभिः परिघैश्चैव राक्षसो जघ्निवान्कपिम् ।
 कपिश्च जघ्निवान्नक्षः सस्कन्धवितपैर्दुर्मैः ॥ १३
 ततस्तमतिक्रायेन साश्वं सरथसारथिम् ।

4 ^a) D₀₂ D₁ T₂ तथा (for तथा) T₁ वीरो (for वेगाद्) — ^b) B Dc Dn D₂₋₄ ० T₁ G₂ 'शनिवेगया, T₂ G₁ २ ४ M₁ 'शनिना यथा — ^c) B₂ Dc₂ कृतोत्तमागो, M हतोत्तमागे — ^d) K₃ ४ (second time) वातभ्रम — After 4, D₂ ins

1280* कृतोत्तमाङ्ग सद्य तदनयानुगतासवाम् ।

पपात रक्ष सहसा वातरुग्ण इव द्रुम ।

[(L 2) Posterior half = 4^d]

5 ^a) T₁ M सखे, G₂ ४ सघे (for सख्ये) — ^b) G₁ वाहिनीपति (for क्षणं) — ^c) M₁ transp धूम्राक्षो and वेगेन K (K₄ second time) Dc D₁ २ ६ नदन्, G₁ हरीन् (for कपीन्)

6 ^b) G₁ २ ४ उस्पतद् (for आपतद्)

7 T₁ om 7^{ab} — ^a) K₁ २ चीर्णान् (for दीर्णान्) — After 7^{ab}, K₄ repeats (with v1) 9^a-7^b — ^c) K D₁ ६ निवार्य; B Dc Dn D₂₋₄ ० G₂ ४ निर्यायौ (for निर्याय) — ^d) K₄ D₁ ६ हनुमान् B₂ Dn D₃ ४ ० मारुतात्मज (for पर्यैव)

8 ^a) D₁ सैन्ये, T₁ M सखे; G₂ ४ सघे (for सख्ये) — ^c) B₁₋₃ D (except D₁ ६) महत्या स्वरया राजन् — ^d) K₁ B₄ D₁ ६ अभ्यवर्त (K₁ २ 'तं) (for सन्यं) K₁ सर्वत, K₂ सर्वदा

9 ^a) D₂ तस्य (for तत) — ^b) K₄ Dc₂ तुमलो K₂ २ (except T₂ G₂ ३) रोमं (for लोम)

10 ^a) B₁ तु (for तद्) — ^d) S (except G₂) चीर्यवान् (for पत्रिभि)

11 ^a) B Dn D₂ ४ ० G₂ सरक्षो (for राक्षस) — ^b)

G₂ ४ द्रावयत (for आपतन्त) — ^{cd}) K₃ Dc₁ D₁ ६ T₂ M हनुमान् (for हनुं) B₁ ३ ४ D₂ T G₁ २ ४ M मारुतां (for पवनां) B₂ Dn D₃ ४ ० G₂ प्रतिजग्राह हनुमत्तरसा पव — 11^d = (var) 14^d

12 ^a) T₂ महद् (for अभूद्) K Dc D₂ तयो सम भवद्युद्ध — ^b) K₁ २ कपिराक्षस, T₁ हरिराक्षसवीरयो; G₁ २ ४ 'सैन्ययो — ^c) K₂ जिगीषितोर्, Dc D₂ 'घंयोर्, G₂ जिहीषतोर्, G₄ जिगीषतोर् Dc₂ D₂ T₁ G₁ २ ४ यथा, M अधा (for युधा) — ^d) K₂ ४ Dc₁ D₂ ३ ० हृद्रप्रह्लादयोरिव, Dn₂ शक्रप्रह्लादं

13 ^a) Dc D₂ पट्टिशैश्चैव, T₁ परिवाभिश्च, G₁ परिघैश्चापि — ^d) K₁ २ सकर्ष (K₂ 'कद) वितपद्दुर्मै; M₁ सुस्कन्धवितपैर्दुर्मै — After 13, B₂₋₄ Dc D₂ ६ ins

1281* शिरस्यभ्यहनत्पूर्वं कालया च पुन पुन ।

तुणराजेन महता लोहसारधिभेदिना ।

[(L 1) B₂₋₄ शिरसा (for शिरसि) D₂ [अ]भिहत (for [अ]भ्यहनत्) B₂ गदया, B₃ लीलया, B₄ D₂ कीलया (for कालया)]

14 D₂ om 14 — ^a) K₁ २ अतिक्रायोपि, B अति (B₁ ३ भि)कोपेन (for अतिक्रायेन) — ^c) K₁ Dc D₁ प्राणा; K₂ B D₂ ० कुद्धो, K₃ ४ D₂ राजन्, D₂ प्राज्ञो (for धीमान्) T₂ धूम्राक्षमाजघानाद्यु — ^d) = (var) 11^d K₃ Dc D₁ ६ हनुमान्, T₂ G₁ २ ४ हुमेण (for हनुमान्) S (except G₂) पवनां (for मारुता); of v1 11 — After 14, Dc₂ repeats 12^{ab} Dc₂ cont B₂ ४ ins after 14

1282* वेगेन महताविष्टो राक्षमानां महद्दलम् ।

योधयामास राजेन्द्र शिलावर्षे समन्तत ।

धूम्राक्षमवधीद्वीमान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १४
 ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।
 हरयो जातविभ्रम्भा जघ्नुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५
 ते वध्यमाना बलिभिर्हरिभिर्जित्काशिभिः ।
 राक्षसा भग्नसंकल्पा लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥ १६
 तेऽभिपत्य पुर भग्ना हतशेषा निशाचराः ।
 सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७
 श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
 धूम्राक्षं च महेष्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८
 सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
 उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९
 इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः ।
 शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २०

प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनागतसाध्वनः ।
 स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
 ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २१
 धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णयमीदृशी ।
 य इमं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥ २२
 एष तीर्त्वार्षिव रामः सेतुना हरिभिः सह ।
 अवमन्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥ २३
 मया ह्यपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
 तां मोक्षयिषुरायातो वद्ध्वा सेतुं महार्णवे ॥ २४
 तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ।
 तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वदृते शत्रुकर्षेण ॥ २५
 स दंशितोऽभिनिर्याय त्वमद्य बलिना वर ।
 रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रून्परिदम ॥ २६

[(L 2) Dc₂ वेगवान्पवनत्सज (for the post-1101 half)]
 Thereafter B₂ 4 repeat 12^{ab} (v1 'सेनयो' for 'वीरयो')
 15 ^a) B₂ निस्त (for निहत) — ^b) K₂ & B₂ D₁
 S (except T₁ G₂) राक्षसात्मज, D₂ राक्षस युधि (for
 राक्षसो) — ^c) K₂ & Dc जातविभ्रमा, D₂ सरभा — ^d)
 K₂ B₁ Dc₁ अन्योन्य; B₂ & अन्येस्य; D₂ 4-8 G₂ अन्ये च,
 T₂ G₁ 2 & तस्य हि, M तस्यानु (for अभ्येत्य) T₁ निजघ्नु
 सस्य सैनिकान्

16 ^{ab}) K₁ 2 B D (except Dc D₁ 2) T₂ G₁ 2
 transp बलिभिर and हरिभिर

17 ^a) B₂ प्राप्य, D₂ भीमा (for भग्ना) — ^c) T₁
 सर्वे; G₂ र्वा (for र्वं)

18 ^a) K Dc D₂ च (for तु) — ^d) K D₂ सहसैन्य
 वनक्षयै; D₁ स(ह)सैन्य प्रवर्गैर्हत, S (except G₂) ससैन्य
 सह राक्षसे

19 ^a) K₂ स दीर्घम्, T₁ M अशीत; T₂ G₁ 2 & अभीत
 (for सुदीर्घम्) D₂ अथ (for इव) — ^b) K₂ समुच्छ्रय

20 ^a) B₁ Dc D₂ अतिनिद्राव, G₁ 2 & अपि निद्रालु
 — ^d) D₁ महाबल (for अबोधयत्)

21 D₁ om 21 — ^b) K₂ नागतो यज्ञसाध्वस, T₁
 G₁ 2 & यज्ञेन गत; T₂ यज्ञेनैव स — ^d) K₂ अनिद्र; T₂
 अरिद्र (for विनिद्र) K₁ 2 राक्षसेश्वर; T₂ राक्षसाधिप
 — ^f) Dc D₂ महाबल

22 ^a) T₂ सेन्यते (for यस्य ते) — ^b) M₂ यद् (for
 इत्यम्) — ^c) K₂ इद मे, D₂ G₂ M₁ य इद (for य इम)

B Dn D₂ 4 6 G₂ य इव दारुणाकार — D₂ om 22^a-24^b
 — ^d) S (except G₂) भयावह (for महाभयम्)

23 D₂ om 23 (cf v1 22) — ^a) B₂ एषभीर्दुस्तर
 राम — ^c) T₁ M अवमन्येह, G₁ 2 & अभिपत्य Dc D₂
 श्रीमान् (for सर्गान्)

24 D₂ om 24^{ab} (of v1 22) — ^a) K₁ T₁ [अ]प्या
 पद्धता, K₂ [अ]स्थापि हृता, K₂ ह्यपकृता, B₂ D (except
 D₁-2 2) G₂ स्वपद्धता — ^b) K₁ 2 B₁ रामस्य (for
 नामास्य) G₁ नाम्ना सीतास्य जानकी — ^c) K₁ 2 & Dc
 D₂ मोक्षयिष्युर (K₂ Dc₁ पुर; Dc₂ D₂ 'तुर'), K₂ D₁
 G₁ 2 & मोक्ष (G₁ 2 & क्ष)यितुम्, B Dn D₂-6 T₂ G₂ नेतु
 स इह

25 ^a) K₁-2 चैव (for चैव) K₄ प्रहस्तो यो; B₁ D₁
 प्रहस्ताद्या (for 'सादिर' — ^b) T₁ महाक्ष (for महाश')
 B₁ D₁ महाव स्वजना हता, B₂ महात्मा सुजनो हत — ^c)
 T₁ हि (for नि) — ^d) K₂ B Dn D₂ 6 G₂ त्वामृते K₁
 शत्रुकर्षेण, K₂ B D₁ 2 2 कर्षेण

26 ^a) K₁ 2 T₁ M स दसितो; D₂ सहशितो; T₂ दशि
 तोपि; G₁ 2 & दसितो हि (for स दशितो) K₁ 2 D₂ विनि
 र्याहि, K₂ विनिर्यात्वा, K₄ Dc D₁ 2 2 विनिर्याय, B₂ 4
 G₂ 4 [S]भिनिर्याहि, T₂ G₁ [S]त्र (G₁ 'ष) निर्याहि (for
 ऽभिनिर्याय) — ^b) K₁-2 Dc D₁ 2 बलेन, B₂ स्वमस्य; D₂
 जवेन, T₁ त्वदन्य (for त्वमद्य) K₁ Dc D₁ 2 वर G₁
 कुम्भकर्णं महाबल — ^d) K₁-2 Dc₂ D₁-2 2 transp सर्वाङ्ग
 and शत्रून् K₄ रामादीन्समरे शत्रून्सर्वाञ्जहतिमर्षन्

दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ २७
इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।

संदिदेशेतिकर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २८
तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो विनिर्याय पुरात्कुम्भकर्णः सहानुगः ।
अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १
तमभ्येत्याशु हरयः परिवार्य समन्ततः ।
अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ।

करजैरतुदंशान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥ २
बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवंगमाः ।
नानाप्रहरणैर्भीमं राक्षसेन्द्रमताडयन् ॥ ३
स ताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
पनसं च गवाक्षं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥ ४

27 ^a) K Dc₃ Dn₃ D₁ २ ९ चापि, G₂ एतौ (for चैव)
— ^b) = 28^d Dc₃ Dn₃ चक्रं, D₂ वक्रं — B₁ D₁ T G₁
M om (hapl) 27^c—28^d — ^e) G₂ ४ सैन्येन (for बलेन)
28 B₁ D₁ T G₁ M om 28 (of v I 27) — ^a)
K₄ उक्त्वा राक्षसपति काले — ^b) K₁ ३ महाबल (for तरं)
— ^c) K B (B₁ om) Dc D₅ कर्तव्य — 28^d = 27^b
29 ^a) K₁ ३ ततो, K₄ च तौ (for तु तौ) — ^b) B₂
दूषणात्मजौ — ^d) K₃ तूर्णी, G₃ तूर्यं (for तूर्णं)

Colophon — Major parvan K₂ T G₂ ४ आरण्य
— Sub parvan N G₃ (all om sub parvan name)
mention only रामो (K₂ श्रीरामो) पाख्याय — Adhy
name M₂ प्रहस्तधुञ्जाक्षवध — Adhy no (figures,
words or both) Dn₁ (mag) n₂ 284, Dn₃ 285,
D₁ 288, T₁ M₂ (orig) 276, T₂ G₄ M (M₂ inf ln)
274, G₁ 271, G₂ 273 — Śloka no Dn₁ n₂ 29,
Dn₃ 30, D₁ 27

271

1 ^a) Dc D₂ T G₁ ३ ४ M [S] विनिर्याय B Dn
D₃ ४ ६ G₃ ततो निर्याय स्व (B₄ स) पुरात्, D₁ ततो विनिर्य-
थौ गत्वा — ^b) Dc D₁ ३ सहानुज — ^c) K₁ ३ स, B₁
तु (for तज्ज) — ^d) K Dc D₁ २ ९ [अ]मित (for [अ]-
मत) — After 1, N (except K₂) G₁ ३ ins

1282a* स वीक्षमाणस्तसैन्य रामदर्शनकाङ्क्षया ।
अपश्यन्नापि सौमित्रि धनुष्पाणि व्यवस्थितम् ।

[(L 1) K₃ ४ B Dc Dn₁ n₂ D₂ ३ ९ स वीक्ष्य, D₁
समीक्ष्य — (L 2) K₁ ३ Dc D₂ ९ दारात्, K₄ स्त्राजम्,
B₁ दपि, D₁ दये (for चापि) K₁ ४ Dc D₁ ३ ९ अव
(for व्यव)]

2 ^a) K₁ ३ ४ B₃ D₁ ९ [अ]थ (for [आ]शु) Dc D₁
कपय (for हरय) — ^b) K₃ वक्र, B D (except D₁)
G₃ वसु (for वार्य) — After 2^{ab}, 8 (except G₃) ins
1283* शैलघृक्षायुधा नादानमुञ्चन्भीषणास्ततः ।

[T₂ अतिभीषणान् (for भीषणास्ततः)]
— ^c) K₁ D₁ महाकाय; K₂ कायं; D₃ कायैर् (for
कायैर्) — ^d) D₁ धरणीधरै (for जगती) — ^e) K₄
करजैश्च रदैश्चान्ये, B₁ करजैरहनश्चापि — ^f) T₁ विहसा
युधसुत्तम

3 ^a) K₃ G₁ युध्यमानस; B₄ G₂ ४ वध्यमानास — ^c)
K₃ B Dn D₁ ३ ४ ६ G₃ भीमै (for भीम)

4 M₁ om (hapl) 4^b—9^c — ^b) T₁ ताड (for
भक्ष) — ^c) K₁ ३ वनचड; K₃ Dc D₁ वन चड, K₄ D₂
M₂ वनचड, B₃ ४ चल चड, D₃ बल चड, T₁ उरुचड (for
पनस च) K Dc D₁ ९ वनाक्ष, B₃ ४ चलापय; D₃ बला-
ख्य (for गवाक्ष) B₁ ३ Dn D₄ ६ G₃ बल चडनलाप्य च;
D₂ घन चडत्वनाक्ष च — ^d) K₄ वेत्र, D₁ बहु, G₄ सुष्टि
(for वज्र)

5 M₁ om 5 (cf v I 4) — ^c) K₂ Dc D₂ T₁ M₂
त, T₂ G₁ ३ ४ ते (for तद्) K₄ व्यथित, D₁ विपम, T₁
द्व्यधिक, G₁ ३ ४ व्यथिता (for व्यथत) — ^b) G₁ ३ ४
धीमत (for रक्षस) — ^c) T₁ आंतास (for व्रतास)

तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।
 उदक्रोशन्परित्रिस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ ५
 तं तारमुच्चैः क्रोशन्तमन्याश्च हरियूथपान् ।
 अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतमीः ॥ ६
 ततोऽभिपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
 शालेन जघ्निवान्मूर्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः ॥ ७
 स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ।
 विभेद शालं सुग्रीवो न चैवान्यथयत्कपिः ॥ ८
 ततो विनद्य प्रहसञ्जालस्पर्शविबोधितः ।
 दोर्म्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्वलात् ॥ ९
 द्वियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।

अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिमित्रनन्दनः ॥ १०
 सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुहं महागरम् ।
 प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ११
 स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।
 जगाम दारयन्भूमि रुधिरेण ममुक्षितः ॥ १२
 तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ।
 कुम्भकर्णो महेष्वागः प्रगृहीतशिलायुधः ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महती शिलाम् ॥ १३
 तस्याभिद्रवतस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
 चिच्छेद निशिताग्राभ्या स धभूव चतुर्भुजः ॥ १४
 तानप्यस्य भुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् ।

— ^a) G₁ 4 ताराप्रभृतयस् K B₁ 3 Dc D₁ 2 5 T₁ M₂
 तत्, B₂ तथा (for तदा)

6 M₁ om 6 (of v 1 4) — ^a) B₂ Dn D₂ 4 5
 G₂ तानुच्चैः क्रोशत् (D₄ शरा) सैन्यात् — ^b) B₂ Dn
 D₄ 5 G₂ श्रुत्वा स (for अन्याश्च) Dn₂ यूथप — ^c)
 K₁-3 श्रुत्वा (for [अ]भि)

7 M₁ om 7 (of v 1 4) — ^a) B₁ 4 Dn D₂ T₁
 G₂ निपत्य (for ऽभिपत्य) — ^b) Dn₂ कुम्भकर्णे — ^c)
 K₁ 2 B₂ T₁ G₁ 2 4 M₂ सलेन; T₂ तलेन (for शालेन)
 B₂ Dn₁ n₂ D₂ [आ]जघ्निवान् — ^d) T₁ तरणेन स वानर,
 T₂ G₂ 4 तरुणा स च वानर; G₁ तरुणा वानराधिप

8 M₁ om 8 (of v 1 4) — ^a) K B₁ 2 Dc D₁ 2
 M₂ महावेग — D₄ om (hapl) 8^b-9^c — ^c) K₁ B₂ 2
 S (except G₂) साल; Dc D₂ गात्र (for शाल) — ^d)
 Dc D₂ चिराद्; D₂ T₁ चैन (for चैव) K₄ व्यचलत्, Dc
 व्यथयत् (for [अ]भ्यथयत्) B₁ 2 क्वचित् (for कपि)

9 M₁ om 9^a (of v 1 4) D₄ om 9^{ab} (of v 1 8)
 — ^a) K₂ B Dn D₂ G₂ सहसा (for प्रहसन्) — ^b) B₂
 S (except G₂) सालस्पर्शं T₁ निबोधित; M₂ विबोधित
 — ^d) K₁ महद्; G₄ [S]हनद् (for ऽहरद्)

10 ^b) K₄ दृष्ट्वा वायुसुतो बली — After 10^{ab} K₄ D₂
 ins

1284* गच्छन्सद्योघयामास प्रहारेणारूपचेतसम् ।
 तत् सलञ्जसञ्जस्तु हत्वा कर्णोष्टनासिकाम् ।
 सुग्रीव कुम्भकर्णस्य जगाम हरिवाहिनीम् ।
 भय क्रुद्ध कुम्भकर्णो मिश्रितान्हरिराक्षसान् ।
 भक्षयामास शलवान्ममदं पदयोरपि ।

भक्षयमाणान्हरिसर्वान्कुम्भकर्णं रक्षसा ।

— ^c) B₁-3 T G₁ M अभ्यपतद् (for अभ्यद्रवद्) K₂
 धीर — ^d) MSS नदन, मर्दन, नदन also (for नन्दन)

11 ^a) D₂ गम्य (for पत्य) — ^b) K₂ वज्र (for
 रुक्म) — ^c) D₂ प्राहिणोत्

12 ^a) B₂ देहाभरण, M₂ वेगावरण — ^b) D₁ स (for
 च) — ^c) G₁ प्रजवाद् (for जगाम) B₂ उर्वी (for
 भूमि) T₂ जवावदारयन्भूमि, G₂ 2 जवावदारयन्भूमि

13 ^a) K Dc D₁ 2 5 G₂ transp तथा and स Dn₁
 T₁ M₁ तथा सभिन्न, T₂ G₁ 2 4 तदा सभिन्न — ^b) G₁
 हरी (for कपी) — After 13^{ab}, S (except G₂) ins
 1285* वेगेन महताविष्टस्त्रिष्ठ तिष्ठेति चाश्रवीत् ।

— D₂ om (hapl) 13^a-15^b — ^c) T₁ प्रगृह्य (for
 उद्यम्य)

14 D₂ om 14 (of v 1 13) — ^a) B Dn D₂ 4 5
 G₂ अभि (B₂ पि)पततस् (for 'द्रवतस्) — ^b) T₁ G₁
 शरा (for क्षुरा) K Dc D₁ 2 भुजौ (for करौ) — ^c)
 D₁ T₂ G₁ 2 4 निशिताभ्यां स (D₁ भ्या च, G₄ भ्यास)
 (for 'ग्राभ्यां)

15 D₂ om 15^{ab} (of v 1 13) — ^a) K₄ तानपश्य;
 T G₁ 2 4 ततो ह्यस्य (for तानप्यस्य) — ^b) D₁ प्रस्तोच्च
 शिका — ^d) K Dc D₁ 2 शरै (for क्षुरै) S (except
 T₂ G₂) लञ्चस् K B₂ Dc D₁ 2 transp लञ्चस् and
 सौमित्रि K₂ प्रत्यदर्शन (sic), T₁ प्रियदर्शन, T₂ G₂ 4
 प्रविदर्शयन्, G₁ सप्र

16 ^a) D₂ बभूव च (for स बभूव) — After 16^{ab},
 G₁ ins

धुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्वं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १५
 स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
 तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाहाद्रिचयोपमम् ॥ १६
 स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
 महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ १७
 तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
 गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
 तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
 अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संकुद्धावभ्यधावताम् ॥ १९
 तावाद्रवन्तौ संकुद्धौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
 प्रतिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ २०
 ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
 दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २१

महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ।
 तौ चापि वीरौ संकुद्धावुभौ तौ समवर्षताम् ॥ २२
 सुहूर्तमेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः ।
 सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥ २३
 अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुतात्मजः ।
 अभिद्रुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २४
 नीलश्च महता ग्राव्णा दूषणावरजं हरिः ।
 प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रमथाथ महाबलः ॥ २५
 ततः प्रावर्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः ।
 रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २६
 शतशो नैर्ऋतान्वन्या जघ्नुर्वन्याश्च नैर्ऋताः ।
 नैर्ऋतास्तत्र वध्यन्ते प्रायशो न तु वानराः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

1286* सौमित्रिरङ्कुर दृष्ट्वा क्रूर समरकोविद ।
 — ^a) K1 ३ जधान परमास्त्रवित्, K३ ४ दुःस(K४ ददा)हासि
 चयोपम; B1 अविध्यत्पर्वतो, B२ ३ Dc D२-४ ० ददारा(Dc
 D२ 'हा)द्विवरो, B४ Dn ददाराद्रिचयो, D० ददाहायश्चयो,
 G२ ४ ददाह त्रिपुरो
 17 K1 ३ om 17^a-19^b — ^a) T२ G1 ३ ४ बभूव(for
 पपात) — ^b) Dn३ दिव्यास्त्रनिहतो — ^c) K४ D1 महान
 शनिनिर्द(D1 'सद)ग्ध — ^d) K३ पादपोवाव (1eand 'प)-
 तङ्कुरि
 18 K1 ३ om 18 (cf v1 17) — ^a) D1 मत्वा
 (for दृष्ट्वा) Dc वज्र (for वृत्र)
 19 K1 ३ om 19^{ab} (of v1 17) — ^a) K४ Dc
 D1 ३ ० T1 G1 M ततस् (for तथा) G1 त (for तान्)
 T1 G1 M सैन्यान् (for योधान्) T२ G२ ४ ततस्तद्विद्रुत
 (T२ 'चासित) सैन्य — ^b) K३ B२ (m as in text) ३ Dc
 दूषणात्मजौ — ^c) K४ [अ]त्र, T२ G1 ३ ४ च (for [अ]थ)
 K1 ३ दूषणावरजौ चाथ
 20 ^a) K1 तावभिवेग सकुद्धौ, K२ तावभिवेगस, D1
 ततो द्रवतौ स, T२ G1 ३ ४ द्रव(T२ वि)तौ सहसा क्रुद्धौ
 — ^c) B1 ३ Dn D४ ० G३ अभिजग्राह — ^d) K४ D1 कृतो
 योग, B1 ३ ४ D३ ४ वित्तु(B४ त्त)दतौ, Dc वित्तुघोभौ,
 T२ G२ ४ चध्यमान, G1 कृत्वा नाद (for विनद्योभौ)
 21 21^{ab} = (var) Rām 3 25 34^{cd} — ^a) K४

D1 तु तुम(D1 'सु)ल, D२ सुतुमल, T२ G1 ३ ४ समभव
 (for सुतुमुल) — ^b) T1 सुमहद्रोम; T२ G1 ३ ४ तुमुल
 रोम, M२ अभवद्रोम
 22 ^b) K1 राक्षसो, G४ महता (for राक्षसौ) D1
 सोभ्यवर्षयत्; D२ 'वर्षतां, T२ M1 'वर्तत (for 'वर्षत) G1
 राक्षसेभ्योवर्षत — ^d) T२ G1 ३ ४ transp उभौ and तौ
 B1 तु, B२ D३ ४ ० T1 M त, Dc३ D२ तां, D६ स (for तौ)
 K1 ३ ४ समभिवर्षता, K२ D1 सपर्यवर्षतां (for तौ सम)
 B२ शरवर्ष, B४ समकर्ष; D६ प्रतिवर्ष, T1 M प्रत्यवर्ष, T२
 अभ्यवर्ष, G1 ३ ४ सप्रवर्ष (for समवर्ष)
 23 ^a) B1 सुहूर्तमभवद्युद्ध — ^c) Some MSS महा
 बाहो B1 प्रतिजग्राह सौमित्रि
 24 ^b) K४ B (B1 damaged) Dc Dn३ D1 ३ ० T२
 G1 ३ हनु (for हनू) — ^c) T1 G1 ३ ४ [अ]हन(G1
 र)हीरो (for [अ]ददे प्राणान्) — ^d) T२ G1 ३ ४ वज्रवेग
 महाबल
 25 K1 transp 25^{ab} and 25^{cd} — ^a) B1 नीलस्तु
 सुमहाग्राव्णा, S (except G२) नीलश्च सहसा गृह्य — ^b)
 G1 गिरि (for हरि) — ^c) T२ अनु (for अभि)
 26 K1 om 26, K४ om 26^{ab} — ^b) G1 कटुको
 (for कटुको)
 27 T1 om 27^{cd} — ^d) B२ ३ Dn D३ ४ ० G२
 प्रायेण (for यदो) K२ [S]नत (for न तु)

२७२

माकर्ण्डेय उवाच ।

ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम् ।
 प्रहस्तं च महेश्वासं धूम्राक्षं चातितैजसम् ॥ १
 पुत्रमिन्द्रजितं शूरं रावणः प्रत्यभाषत ।
 जहि राममित्रघ्न सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ २
 त्वया हि मम सत्पुत्र यशो दीप्तमुपार्जितम् ।
 जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३
 अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
 जहि शत्रूनमित्रघ्न मम शस्त्रभृता वर ॥ ४
 रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्थाः प्रतिसंसोढुं कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५

अकृता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
 खरस्थापचितिः संख्ये ता गच्छस्व महाशुज ॥ ६
 त्वमघ निशितैर्वाणैर्हत्वा शत्रून्सयैनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मा पुत्र पुरा वद्धेव वासवम् ॥ ७
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ।
 प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ८
 तत्र विश्राव्य विस्पष्टं नाम राक्षमपुंगवः ।
 आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९
 तं लक्ष्मणोऽप्यभ्यधावत्प्रगृह्य सशर धनुः ।
 त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १०
 तयोः समभवद्युद्धं सुमहजयगृद्धिनोः ।

Colophon — *Major parvan* K₁ ; Dn₂ T₂ G₂ ; 4
 आरण्य — *Sub parvan* K₁ ; 4 B D G₁ ; M₁ (all
 om sub parvan name) mention only रामो (G₁ M₁
 रामायणो) पाठ्यायन — *Adhy name* B₄ G₁ M₂ कुम्भकर्ण
 चघ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁
 (marg) n₂ 285, Dn₂ 286 D₁ 289, T₁ M₂ (orig)
 277, T₂ G₁ M (M₂ inf l_{in}) 275, G₁ 272, G₂ 274
 — *Śloka no* Dn D₁ 29

272

1 ^{ab} K B₁ D₀ D₁ ; 5 महाबल (for सहा) S
 (except G₂) कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा सहानुगं (T₁ ज) राक्षसाधिप
 — °) B₄ प्रमुख (for प्रहस्त) — °) D₀ D₂ om च B₄
 धूम्रमत्तोत्तिते ; M₂ धूम्राक्ष चातितैजस
 2 °) B Dn D₄ ; G₁ ; 3 वीर (for शूर) — °) K₄
 हरिं (for जहि) B₄ वज्रधर (for अमित्रघ्न) — °) D₀
 D₁ सहलक्ष्मण (for च सलक्ष्म))
 3 °) G₁ पुत्रेण (for सत्पुत्र) — °) S (except T₂
 G₂) सखे
 4 °) K₂ ; 3 हित (for हित) K₄ प्रकाश स्व (for
 शो वा) — °) K₁ ; 3 अस्त्र (for वत्) — °) K₂ ; 4
 B₁ ; D₀ D₁ ; 5 शत्रुम् (for शत्रून्) — °) D₂ सखं
 for मम

5 ^b) T₁ न वा, T₂ G₂ ; 4 [S]पि च (for सनघ) — °)
 B₁ ; Dn D₂ ; 4 ; G₂ प्रतिसोढु च ; D₀ ; 1 सवाहु, T₂ ; 1 सवोहु
 6 °) K₁ ; B Dn₂ D₄ ; 6 G₂ भगता या, K₂ D₀
 Dn₁ n₂ D₂ ; 8 आगता या ; K₄ अपयात, D₂ न गता या
 — °) K₁ ; 2 वीरस्य, K₄ वैदग्ध्य ; D₂ चैरस्य, G₂ परस्य (for
 खरस्य) — °) N G₂ गच्छ त्व (for गच्छस्व)
 7 °) S (except G₂) तम् (for त्वम्) — °) S
 (except G₂) हस्वा शत्रु ससैनिक — °) D₂ प्रतिनदस्व
 — °) B₄ येन (for पुरा) B₁ ; 4 Dn D₂ ; 4 ; G₂
 जिखेव (for चद्धेव)
 8 ^b) K₁ आदाय (for आस्थाय) B₁ दक्षिते, S
 (except T₂ G₂) दक्षित — °) K₄ [इ]दसदश (for [इ]न्द्र
 जिद्राजन्)
 9 °) K₂ B D (except D₁) T₂ G₂ ततो (for तत्र)
 K₂ om from विस्पष्ट up to 10^b K₄ तत्र गत्वा महेश्वासो
 — °) K (K₂ om) राम (for नाम)
 10 K₂ om 10^{ab} (cf v 1 9) — °) K₄ T G₁
 [S]प्यभावत् ; B₂ Dn D₁ ; 4 ; G₂ [S]भ्यभावत् ; G₂ ; 4
 श्मभ्यभावत् (for [S]प्यभ्यभावत्) B₁ त लक्ष्मणोभ्यापत
 तूर्णं, B₄ त लक्ष्मणोभ्यभ्यावत् (both hypermetric)
 — °) K₁ ; 3 क्षुद्रमृगा, B₁ ; 2 Dn G₂ मृगान्, D₂ कुन्दो मृग
 (for क्षुद्रमृग)
 11 ^b) T₁ दमथोर ; G₂ तुमुक (for सुमहज) K₁
 गृद्धिणै, K₂ D₂ ; 3 गृद्धिणो ; D₁ गद्धिनो ; G₁ ; 3 गृधुनो

दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनीस्तदा ॥ ११
 रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
 ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्वलिनां वरः ॥ १२
 तत एनं महावेगैरर्दयामास तोमरैः ।
 तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ।
 ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैरन्यपतन्वसुधातले ॥ १३
 तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
 अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ १४
 तस्येन्द्रजिदसंभ्रान्तः प्रासेनोरसि वीर्यवान् ।
 प्रहर्तुमैच्छत् चास्य प्राप्तं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ १५
 तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ।
 गदयाताडयत्सव्ये पार्श्वे वानरपुंगवम् ॥ १६
 तमचिन्त्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ।
 ससर्जेन्द्रजितः क्रोधाच्छालस्कन्धममित्रजित् ॥ १७

सोऽङ्गदेन रूपोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्ततः ।
 जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् ॥ १८
 ततो हताश्वात्प्रस्कन्ध रथात्स हतसारथिः ।
 तत्रैवान्तर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः ॥ १९
 अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसम् ।
 रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत ॥ २०
 स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ।
 विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महारथम् ॥ २१
 तमुद्दिश्य शरैः शूरो माययान्तर्हितं तदा ।
 योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥ २२
 स रूपा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
 व्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
 तमद्दश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ।
 हरयो विविशुर्व्योम प्रगृह्य महतीः शिलाः ॥ २४

— °) G₁ तूर्णम् (for तीव्रम्) — °) K₁₋₃ D₁ G₁ तथा, Dc D₃ यथा (for तदा)

12 °) K₃ Dc D₃ रावण, B₄ राघव* (for रावणि°) B₁ च (for तु) B₁ D (except Dc D₁ s) नैव (for नैन) — °) G₁ विशोधयति — °) M अतिष्ठन् (for आतिष्ठद्)

13 °) K₁ s तत्र त्वेन, Dc D₃ त पतत, Dc तत एव, T₂ ततश्चैन (for तत एन) — °) D₃ दारयामास B₁ Dc S (except T₁ G₃) सायकैः (for तोमरै) — °) K₄ निपे तुर, D₁ व्यतन्वन् (for न्यपतन्) K₄ Dn₃ ns D₃ s G₃ धरणीतले — After 13, S (except G₃) ins

1287* सायका रावणेराजौ शतश शकलीकृता ।
 [T₁ तोमरा (for सायका) T₂ रावणे राजन् (for 'राजौ)]

14 °) T₁ ततो गदो M बालिसुत — °) K₁ B₁₋₃ D₃ महावेग

15 °) S (except G₃ M₁) तम् (for तस्य) G₂ s सुसभ्रात — °) G₁ चास्य (for चापि)

16 °) K₁ s अभ्यासे (K₁ by cor₁ 'से) गत, K₃ s B₃ s Dc D₁ s अभ्यास, G₃ अभ्याशागत — °) B₁ D₃ m T₂ M ताडयामास, D₃ ताडयन्सव्ये

17 °) K₁ s सोभिचित्य, D₁ सोविचित्य K₁ s प्रहारे, K₄ T₂ प्रभाव K₁ s D₁ त (for स) — °) G₁ चालिनदन*, M चालिन सुत — °) T₂ स तथा (for समर्ज) K₃

G₁ s s [इ]द्रजित, D₁ T₁ [इ]द्रजिति Dc D₃ कोपात्; G₁ घोर (for क्रोधात्) — °) K₃ D₄ S (except G₃) साल स्कदम्, K₃ तालस्कधम् B D₃ s तथागद (for अमित्र जित्)

18 °) K₁ s ससुत्सृष्टो, K₃ वृषो, B₄ T₁ रूपा सृष्टो — °) K₁ s तदा, K₃ s Dc D₁ s तत (for तरुः)

19 °) K₁ s B₃ हताश्व (for 'श्वात्) — °) D₁ हत सारथे — °) K₄ च (for [ए]व)

20 °) K₁ s s Dc D₃ तु (for त) — °) K D₃ स (for च) — °) K₁ s भाग्य (for आगम्य)

21 °) K₁ (sup lin °; in text) शतैस्, G₂ s शितैस् (for शरैस्) — °) K₄ Dc D₃ तथा; G₃ s शरै (for तदा) — °) B Dn D₃ s G₃ 'बल, T₂ G₂ s M₁ रथ, G₁ बल (for रथम्)

22 °) K₄ S (except T₁ G₃) उद्दिश्य (for अद्दय) K₃ s (m as in text) शूल; S (except G₃) तीक्ष्णैर (for शूरो) — D₁ om 22^c-26^b — °) G₃ पोथ; G₄ चोध; M₁ रोष* (for चोध)

23 D₁ om 23 (of v l 22) — °) K₃ s व्य(K₃ वि)सृजन्, B₄ असृजत् B₁ भीम (for भूय)

24 D₁ om 24 (cf v l 22) — °) K₃ अद्दये (for अद्दय) Dc विचिन्वत — °) K₁ व्यविशुद्र (for विविशुद्र) B₁ व्योम्नि — °) Dc D₃ महतीर्युष्म व शिला

तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ।
स भृशं ताडयन्वीरो रावणिर्मायया व्रुतः ॥ २५

तौ शरैराचितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३

मार्कण्डेय उवाच ।

ताडुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरावमितौजसौ ।
बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दचचरैस्तदा ॥ १
तौ वीरौ शरजालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्चरे ॥ २
तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।

सुग्रीवः कपिमिः सार्धं परिवार्य ततः स्थितः ॥ ३
सुपेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाद्भेदेन च ।
हन्मन्नीलतरैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४
ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५
विश्ल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनोभौ चकार तौ ।

25 D₁ om 25 (cf v1 22) — ^a K₁ (orig) ; [अ]दृश्यत ; K₁ (marg sec m) D₂ D₃ [अ]दृश्य स (for [अ]दृश्य स) T₂ सख् (for स) — ^b K₁ (by corr) ; राक्षसैः — ^c T₁ M सु (for स) K₁ → B₁ ; D (except D₂ ; , D₁ om) ताडयामास, K₂ S (except T₂ G₂) पीड चन्वीरो

26 D₁ om 26^{ab} (cf v1 22) — ^a D₂ तै (for तौ) K₂ आयतौ, G₂ ; अदितौ, M₁ आद्यतौ (for आचितौ) K D₂ शूरो; D₂ भूयो (for वीरौ) — ^c K₂ भूमौ

Colophon — *Major parvan* K₁ ; T₂ G₂ ; आरण्य
— *Sub parvan* K₁ ; B D₂ D₃ n₂ D₁ G₂ M₁
(all om sub parvan name) mention only रामो (M₁
रामायणो)पाख्यात — *Adhy name* M₂ इन्द्रजिह्वुद
— *Adhy no* (figures, words or both) D₃ (marg)
n₂ 286, D₃ 287 D₁ 290, T₁ M₂ (orig) 278,
T₂ G₂ M (M₂ inf lin) 276 G₁ 278, G₂ 275
— *Śloka no* D₃ 26, D₁ 23

273

1 ^a K₁ → D₂ D₃ ; सहितौ (for पतितौ) — ^b
K₂ B D₃ D₂ ; T₁ रामलक्ष्मणौ; D₂ [अ]तितेजसौ (for
[अ]मितौजसौ)

2 ^a B D₃ D₂ ; G₂ शरबधेन, D₂ सारबधेन — ^a
G₁ शकुन्ता (for शकुन्ता)

3 ^a T G₁ ; M दृष्ट्वा निपतितौ भूमौ (G₁ वीरौ)
— ^b K₁ ; दितौ (for चितौ) S (except G₂) सर्वांगेषु
शराचितौ — ^d K₁ ; D₂ D₁ ; व्यतिष्ठत, K₂ D₂ [अ]र
तिष्ठत; D₂ (before corr) [उ]पतिष्ठत (by corr इति
स्थित), T₁ M₂ [अ]वतस्थिवान्, T₂ G₁ ; [उ]पतस्थिवान्,
M₁ [अ]भित स्थित (for तत स्थित)

4 ^a K₂ मैद्विविधैः, M मैद्विविधे — ^c K₁ ; B₁ ; D₂ D₃ n₂ D₁ ; T G₁ ; हनुम (K₁ D₂ ना)
श्रीरु ; M₁ हनुमाश्रीरु — ^d K हरी (K₁ रे)श्वर, S
(except G₂) महात्मना — After 4, K₂ D₂ D₁ ;
128

1288* तत् समीरवचनादामाभ्यात खगेश्वर ।

आगम्यामोचयद्दीरौ सर्पबन्धात्सुदारुणात् ।

[(L 1) D₂ D₃ अथायात (for रामाभ्यात)]

D₂ D₁ ; cont

1289* क्षणेन गरुडस्तात पतन्नी समदृश्यत ।

दर्शनात्पक्षिराजस्य पञ्चगात्र प्रदुद्बुत् ।

स चागत्य महापक्षी ताडुभौ रामलक्ष्मणौ ।

पराशुज्य करेणाथ ययौ येन पथागत ।

5 ^a K₂ D₁ आगत्य (for आगम्य) — ^b K₂ कृत
कर्मा — ^d K₂ दिव्यास्त्रेण; G₂ ; महा K₂ D₁ विमो
हितौ, T₁ G₁ ; M प्रमोहितौ

6 ^b K₁ B D₃ D₂ ; G₂ [ए]तौ; K₂ [ए]व; D₂ च
(for [उ]भौ) K₁ (marg sec m as in text) B D₃
D₂ ; G₂ ह, D₁ स (for तौ) — ^c T₁ तौ विश्ल्यौ
(for विश्ल्यया)

विश्लयया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६
 तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्याबुदतिष्ठताम् ।
 गततन्द्रीकृमौ चास्तां क्षणेनोभौ महारथौ ॥ ७
 ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
 उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८
 अयमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
 गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेताचवत्सकाशमरिंदम ॥ ९
 इदमम्भः कुबेरस्ते महाराजः प्रयच्छति ।
 अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ १०
 अनेन स्पृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत ।
 भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ११
 तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्णाथ सत्कृतम् ।
 चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२

सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनूमानङ्गदस्तथा ।
 मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः ॥ १३
 तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।
 क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूंष्यासन्युधिष्ठिर ॥ १४
 इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदात्मनः ।
 निवेद्य पुनरागच्छच्चरयाजिशिरः प्रति ॥ १५
 तमापतन्तं संकुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६
 अकृताह्निकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
 शरैर्जघान संकुद्धः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥ १७
 तयोः समभवद्युद्धं तदान्योन्यं जिगीषतोः ।
 अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८
 अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः ।

7 °) K₈ वाततद्वागतौ, D₀ D₂ गततद्वाकृमौ, D₅ गत-
 तंदिं K₄ B₄ D₁ आस्ता, B₁₋₃ D_n D₃ 4 6 चापि (for
 चास्तां) — ^d) B₁ 2 4 D₁ 3 4 6 G₃ [ए]तौ, G₂ 4 [ई]शौ
 (for [उ]शौ)

8 °) G₁ तयोर् (for ततो) T₁ वीक्ष्य (for पार्थ)
 — °) K₄ उवाच विशद वाग्मी

9 °) B D₀ D_n D₃ 4 6 G₃ इदम् (for अयम्) B₁
 अक्षो (for अम्भो) B₁ M₁ गृहीत्वाञ्जु (for 'त्वा तु)
 — ^b) B₁ महाराजस्य — °) K₁ (in aig sec m) खेतत्,
 K₃ श्वेतु, K₄ चैतान्; T₁ M श्वेतस्, T₂ G₁ 2 4 चैव (for
 श्वेतात्) — ^d) D₂ 5 अरिंदम

10 K₄ om 10 — ^b) K (K₄ om) B₁ 3 D₀
 D₁ 2 5 T₁ G₁ 2 4 राजराज, D_n D₄ 6 महाराज; D₅
 महाराज

11 °) B D_n D₃ 4 6 G₃ स्पृष्टनयनो, D₅ स्पृष्टवदनो
 — ^b) B₂ D₀ D₁ च; B₄ [अ]पि (for [उ]त) K₂ भूतान्य-
 तर्हितान्हत — °) K₁ 2 यदा, K₃ सदा (for भवान्)
 K₁ 3 यस्यैव; D₀ यस्यैव (for यस्यै च) — ^d) B₂ D_n
 D₃ 4 G₃ प्रदास्यति नर स तु

12 °) M₁ वाक्य (for वारि) — ^b) K₁ 2 4 D₁
 परिगृह्य K D₀ D₁ 2 5 [अ]थ सस्वर, B₁ [अ]थ तत्कृत,
 B₂ [अ]तिसरकृत, D_n D₃ 4 6 T₁ G₂ [अ]भिसत्कृत, M
 [अ]भिसत्कृत

13 °) K₃ D₂ सुग्रीव जाव(D₂ 'डु)वत च — ^b) K₁

B₂ D₀ D₅ 6 T₂ G₃ हनुमान् K₁ D₀1 तदा (for तथा)
 — °) K₂ मैन्दद्विविध — ^d) K₃ सर्वे (for प्राय)

14 °) G₁ तदा (for तथा) — After 14, D₁ ms
 1290* ततो विभेद पौलस्त्य शकत्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।
 पौलस्त्यमेतदालक्ष्य प्राप मूर्च्छां स लक्ष्मण ।
 अवहार तत कृत्वा राघव सर्ववानरान् ।
 वाक्यमित्यब्रवीद्दीन तन्मे निगदत शृणु ।
 राज्यभङ्गो वने वास सीता नीता पिता मृत । [5]
 लक्ष्मणो मोहमापन्न किं नो दुःखमत परम् ।
 विभीषणो हनुमता रामस्त बोध्य बुद्धिमान् ।
 आनाख्यौषधयो दिव्या लक्ष्मण समजीवयत् ।

15 °) B₂ 4 D_n D₃ 4 6 G₃ च (for तु) — ^b) B₂
 पित्रे तत्कर्म चात्मन — ^d) K₃ स्वरया शिबिर, S (except
 G₃) स्वयमाजिशिर

16 °) G₁ 2 4 आगत तु (for आपतन्त)

17 °) K₂ अकृताह्निकमेवैनं, T₂ G₃ 4 कृताह्निकमेवैनं
 — ^b) D₅ T₂ G₁ 2 4 जिघांसु M₂ जय (for जित)

18 °) G₁ 2 4 तत (for तयो) — ^b) T₁ G₂ 4
 ततो (for तदा) D₁ अन्योन्य (for अन्योन्य) K₁ जि
 घांसत, K₂ जिघांसतो, K₃ जिगीषया, G₁ 2 4 जिगी(G₁
 ही)र्षतो — ^d) K₃ 4 D₂ 5 शक्रप्रह्लाद

19 °) K₂ अव्यध्यद्, S (except G₃) सोमिं (for
 अविध्यद्) — ^b) D₀ D₂ मर्मभेदिन — °) B₂ [अ]र्तनि
 (for [अ]नल) — ^d) T₁ राक्षसेधर (for रावर्णि शरै)

सौमित्रिश्रानलस्पशैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥ १९
 सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ।
 असृजलक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविपोपमान् ॥ २०
 तस्यास्तन्यावकस्पर्शैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिमिः ।
 यथा निरहरद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २१
 एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
 द्वितीयेन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२
 तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता ।
 जहार सुनसं चारु शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम् ॥ २३
 विनिकृत्तभुजस्कन्धं कवन्धं भीमदर्शनम् ।
 तं हत्वा स्रुतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः ॥ २४
 लङ्कां प्रवेशयामासुर्वाजिनस्तं रथं तदा ।

ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ २५
 स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात्संभ्रान्तलोचनः ।
 रावणः शोकमोहार्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६
 अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसाम् ।
 खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ २७
 तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् ।
 शमयामास संकुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २८
 महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
 हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते गृहे ॥ २९
 न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
 जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन्हता भवेत् ॥ ३०
 न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।

20 °) D₄ सौमित्रिसार — °) K₂ om from क्रोध
 मूर्च्छित up to सौमित्रि in 21^b — °) T₁ G₁ ; M व्यसृजलः
 G₄ विसृज्य (for असृजलः) K₁ [अ]लौ (for [अ]ष्टौ)
 — After 20, D₁ ins

1291* तस्मिन्नेदं सौमित्रि शरानपातयताम् ।
 while M₁ ins

1292* तानप्रासादशिशैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दन ।

21 D₂ om up to सौमित्रि in 21^b (of v 1 20)
 — °) K₁ [अ]यः; K₂ [अ]मन् G₁ ; ; [इ]पुन (for [अ]
 सृज्) K₄ तस्यास्तन्यावकस्पर्शैः — After 21^{ab}, S (except
 G₂) ins

1293* वारयामास नाराचै सौमित्रिमित्रनन्दन ।
 असृजलक्ष्मणायाष्टौ राक्षसाय शरान्पुन ।

— °) K₂ न्यरहरद्; T₂ G₂ ; त न्यहनद्, G₁ तमहनद् (for
 निरहरद्) K₄ B₂-4 D₂ D₃ वीर (for वीरस)

22 K₂ om (hapl) 22^{ad} — °) S (except G₂)
 तु बाणेन (for सनाराच) — °) S (except G₂) अन्यम्
 (for भूमौ) K B₁ ; D₂ D₃ S (except G₂) अपातयत्
 (for न्यपात)

23 °) B₁ येन च कौतये — °) D₂ D₃ तीक्ष्णः; T₂
 G₁ ; ; क्षित (for पृथु) K₂ भूयसा (for भास्वता)
 — °) T₂ G₁ ; ; जघान (for जहार) B₂ रुधिर (for
 सुनस) B₂ ; ; D (except D₂ D₃) चारि (for चारु)
 — °) G₄ इवकित (for आजिष्णु)

24 °) K₂-1 D₁ ; विनिकृत्तशिरस्कन्ध (D₂ स्कन्धाद्),
 D₂ D₃ D₄ ; विनिकृत्य भुजस्कन्ध, T G₁ ; ; M विनिकृत्

(T₁ M *कृत्त)शिरस्कन्ध — °) D₂ (marg sec m)
 रावणि (for कवन्ध) K D₁ ; भीमदर्शनदर्शन, S (except
 G₂) कवन्धाकृतिदर्शन — After 24^{ab}, S (except G₂)
 ins

1294* पपात वसुधायां तु छिन्नमूल इव हुमः ।

— °) K₂ ; D₁ ; कृत्वा (for हत्वा) K₁ B₁ ; ; D₂
 D₃ ; ; G₁ सूतमप्यस्य, T₁ पुत्र च, T₂ G₂ ; ; *मप्यस्य

25 °) B₂ D₂ D₃ ; ; G₂ त रथ वाजिनस्तथा — K₂
 om 25^c-26^b — °) D₂ D₃ सरथ (for ददर्श), and
 पुत्रविनाशन

26 K₂ om 26^{ab} (of v 1 25) — °) D₄ सु (,
 स) D₂ विनित्त (for निहत) K₁ ; D₂ D₃ ; T₂
 श्रुत्वा; T₁ M ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) — °) D₂ D₃ रामाद्
 (त्रासात्) B D₂ D₃ ; ; G₂ स (D₂ स) भ्रातमानस

27 °) D₂ वनिकां सीतां, T₁ *वनिकासस्था — °)
 D₁ वेगेन (for जवेन) D₂ *ससार (for *पपात)

28 °) B₂ बुद्ध्वा (for दृष्ट्वा) B₁ चास्य (for तस्य)
 D₂ दुर्बुद्धिर K₄ D₁ अवध्य, B₂ अर्विस्य, T₁ अविध्यः;
 T₂ G₁ ; ; अवध्य (for अविन्ध्य) — °) T₁ सूक्ष्म-
 युक्तेन हेतुना

29 °) T₁ महाराज्य T₁ दीपे, G₁ ; ; दीप्तौ — °)
 D₂ G₄ हता चैषा; M₁ हतैवैषा K₂ यदि — °) B D₂
 D₃ D₄ ; m (m as in text also) ; ; G₂ च ते (B₁ जने)
 षडौ (D₂ org अविष्यति) (for च ते गृहे)

30 °) K₂ पतत्या; G₄ M पवास्य (for पवास्या)
 31 °) G₂ मे (for ते) — °) K D₁ ; ; शचीपति

अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७
 ह्रत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
 प्रमिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८
 नतस्ते राममर्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।
 गमिपेतुस्तदा राजन्प्रगृहीतोच्चक्रामुक्ताः ॥ ९
 ॥ दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः ।
 ज्वाच रामं सौमित्रिरसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥ १०
 हीमात्राक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।
 धान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११
 तो हर्यश्चयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 पतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२
 मातलिर्वाच ।
 त्वं हर्यश्चयुर्जैत्रो मघोनः खन्दनोत्तमः ।

अनेन शक्रः काकुत्स्थ मगरे दैत्यदानवान् ।
 शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्नवान् ॥ १२
 तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ।
 खन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं क्रथाः ॥ १४
 इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽगङ्कत मातलेः ।
 मायेयं राक्षमस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ १५
 नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।
 तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥ १६
 ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ।
 रथेनाभिपपाताशु दशग्रीवं रूपान्वितः ॥ १७
 हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते ।
 सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्याश्च नानदन् ॥ १८
 स रामाय महाघोर विससर्ज निशाचरः ।

m (hapl) 8^c-9^b — °) K₄ T₁ G₁ २ ४ स (for च)
 — After 8 D₁ reads (for the first time) 10^{cd} and
 repeats thereafter 8^{ab}
 9 D₂ om 9^{ab} (of v 1 8), D₁ om 9^a-10^b — °)
 K₂ ४ D₂ आर्छन्तो; T₁ आनर्छन्; T₂ G₁ २ ४ आगच्छन्; G₂
 अर्यतो, M₁ आनर्चन्; M₂ आनर्छन् (for अर्छन्तो) — °)
 K₂ B₁ G₂ ४ निशाचरा, G₁ क्षपाकरा — °) K₁ ततो (for
 तदा) B Dn D₂ ४ ६ G₂ राम (for राजन्) — °) B
 Dn D₂ ४ ६ G₂ प्रगृहीतशरासना; T G₁ २ ४ तेषुक्रामुक्ता
 10 D₁ om 10^{ab} (of v 1 9) — °) K D₁ ४ G₁ २ ४
 उवाच राम (G₁ २ ४ वाक्य) सौमित्रिम् — °) K Dc
 D₁ २ ५ G₁ २ ४ महद्, T₁ [S]मघीद् (for बृहद्)
 11 °) G₂ प्रतिरूपितान् — After 11^{ab}, G₁ २ ins
 1296* इत्युक्तो लक्ष्मण पार्यं तदा गन्तु समुद्यत ।
 — °) K₁ २ T G₁ २ ४ om (hapl) 11^{cd} M₁ चापि
 द्यात्मनः; M₂ चापि नात्मन (for चान्यानात्मनः)
 12 °) Dc D₂ तदा (for रणे) — °) K₄ प्राञ्जलिः (for
 मातलिः)
 13 G₁ M₂ om the 1ef — °) S (except G₂) राम
 (for जैत्रो) — °) T₁ G₁ २ ४ (with hiatus) नमोच
 (for मघोन) — After 13^{ab}, S (except G₂) ins
 1296* स्वर्धर्मिह सप्राप्त सदेशाद्द्वै शतक्रतो ।
 — °) B₂ स युद्धे (for शतश)
 14 °) D₁ तस्मात्स्व पुरुषव्याघ्र — °) K₂ S (except

G₂) दत्तेन; B₁ युक्तेन (for यत्तेन)
 15 Before 15 D₂ ins मार्कण्डेय उ' — °) T₂
 G₁ २ ४ transp राघव and मातले (in^b) K₁ २ इ (K₂
 य)त्युक्त्वा मातलिस्तथ्य — °) K D₁ ततो (for वचो) K₄
 Dn₂ D₂ मातलि (for मातले) — °) B₂ Dn D₁ २ ४ ६
 G₂ मायेया (for मायेय) G₁ २ ४ राक्षसेन्द्रस्य (for सस्येति)
 16 °) Dc D₂ उपातिष्ठ (for तदा) K Dc D₁ २
 दिव्यम्; B₁ इमम् (for शीघ्रम्) T₂ तदातिष्ठाभिद्विष्टयेन,
 G₁ २ ४ M तदा (G₁ मा, G₂ वा) तिष्ठाभिनद्येन — °) B₁
 शीघ्रम्; S (except G₂) रथम् (for इमम्)
 17 °) B₂ Dn D₂ ४ ६ G₂ भिपपाताथ
 18 After 18^{ab}, K₂ repeats 17^a-18^b — °) B₂ G₂
 सिंहनाद T₁ G₁ २ ४ च पटहा — °) B₁ दवास् (for
 दिव्याश्च) K₁ Dc तदा, K₂ Dn D₂-६ G₂ तथानदन्, B₁
 D₂ स्वथा; D₁ ततो (for च ना) T₁ G₁ नावयन् (for
 नानदन्) — After 18, B₁ २ ४ Dc D₂ ins
 1297* तत प्रवृत्ते युद्ध रामरावणयोर्महत् ।
 B₄ cont B₂ Dn D₂ ४ ६ G₂ ins after 18
 1298* दशकन्धरराजसून्वोस्त्रथा युद्धमभून्महत् ।
 B₁ २ Dc D₂ ins after 1297* B₂ ४ Dn D₂ ४ ६ G₂,
 after 1298*
 1299* अलक्ष्मोपममन्यत्र तयोरेव तथाभवत् ।
 [For 1298* (hypermetric) and 1299*, of Rām 6
 107 51^{cd}-52^{ab}, and Jacobi, *Das Rāmāyana*, pp 14, 74

भ्रंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३०
शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।

नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २७४ ॥

२७५

मार्कण्डेय उवाच ।

स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विपम् ।
बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १
ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
आशीभिर्जययुक्ताभिरानर्जुस्तं महाभुजम् ॥ २
रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ।
गन्धर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३
पूजयित्वा यथा रामं प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।

तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४
ततो हत्या दशग्रीवं लङ्कां रामो महायथाः ।
विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥ ५
ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृत्याम् ।
अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
प्रतीच्छ देवीं सदृच्छां महात्मज्ञानकीमिति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् ।

(D₁ ते); K₄ भस्मापि दृश्यते; B₂ भस्मान्यदृश्यत M निशा
तस्माद्यदृश्यत

ते (fol त) D₀₁ D₂ सहायुज (for महाभुजम्)

3 ^b) K₄ B₁₋₃ वनदेवता — ^d) K₃ 4 D₃ त्रिदिव
लया; M₂ त्रिदशायि' B₄ चवपुस्ता सुरालया

4 ^a) K B₁ D₀ D₁ 2 3 6 तथा, D₃ ततो, T₁ M₁
तु ते, T₂ G रणे (for यथा) — ^b) D₀₁ 'यथागत' — ^c) S
(except G₂) गतोत्सव' (for महोत्सव') — ^d) K₁ 2 4
अच्युत (for अच्युत)

5 ^b) M राज्य (fol लङ्कां) B₁ महाबल' — ^d) T₁
पुन' (for प्रभु) K₃ पुरजय

6 T₁ om 6^b — ^b) K₁₋₃ D₂ पुर सरा, K₄ पुर
सर, D₀ D₁ 2 पुर'सरा, D₃ पुर'सर; T₂ पुरस्कृत'
— ^c) K₄ T₂ G₁ 2 4 अवध्यो; B₁ अविदो, D₁ T₁ अविध्यो
K₃ D₃ 3 G₁ (by corr) 2 4 M सुप्रज्ञो, G₁ (before
corr) 'प्रीतो (for 'प्रज्ञो) — ^d) G₁ 2 4 वृद्धोमात्यो M
[ड]भिनिर्ययौ T₁ वृद्धो मान्यो हि निर्ययौ

7 ^a) D₁ स (for च) B₂ महाघोर (m 'प्रज्ञ); T₁
प्राज्ञ — ^b) K₁ दैत्यनाशन, K₂ 'माश्रित'; K₄ चेत्यमाश्रित
(sic), B Dn D₀ T₂ G₂ M₂ दैन्यमास्थित' — ^c) D₃
प्रतीक्ष

8 ^a) T₁ रामोवाच (for एतच्छ्रुत्वा) — ^b) G₂ 4 महा
रथात् (for रथो') — ^c) B₄ रूपेण (for बाष्पेण) K₁ 2
[अ]भिहता, K₄ B₃ 4 D₁ G₂ M [अ]पिहित; D₀ D₂ [अ]भि
हित, D₃ [अ]भिहता; D₄ G₄ [अ]पिहित, T₂ G₁ 2 4

Colophon D₄ missing — Major parvan K₁ 2
Dn₂ T₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan N (D₄ miss
ing) T₁ G₁ 3 (all om sub parvan name) mention
only रामो (K₂ श्रीरामो; T₁ श्रीरामायणे; G₁ रामायणे)
पाख्यान — Adhy name B₄ Dn₂ D₁ 3 G₁ 3 M₂
रावणवध — Adhy no (figures words or both)
Dn₁ (marg) n₂ 288, Dn₂ 289, D₁ 292 T₁ M₂
(orig) 280, T₂ G₄ M (M₂ inf lin) 278, G₁ 275,
G₂ 277 — Śloka no Dn₁ 34 Dn₂ n₂ 33, D₁ 30

275

~~1~~ D₄ missing up to 48^a (of v 1 3 274 25)
the MS is mostly ignored up to the end of the
lacuna

1 ^a) K₁ 2 राक्षस (for रावण) K₁ 2, T G₂ 4 क्षुद्र,
G₁ सख्ये (for क्षुद्र) — ^b) K₁ 2 दशग्रीव; T₂ राक्षसेण
(for सेन्द्र) B₄ युधिष्ठिर (for सुर) — ^c) Dn₃ सु
महद्; G₁ सुसुहृद् D₁ corrupt

2 ^a) M तस्मिन् (fol ततो) B₁ दशग्रीवे हते तस्मिन्
— ^b) B₃ 4 सर्वे पुरो, G₂ 4 सर्षिगणास्तथा — ^d) D₃ T₁

वाष्पेणापिहितं सीतां ददर्शेश्वाकुनन्दनः ॥ ८
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्शिताम् ।
मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९
उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ॥ १०
मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
जरां ब्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११
कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३
ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
पपात देवी व्यथिता निकृचा कदली यथा ॥ १४
यो ह्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाभवत् ।

क्षणेन स पुनर्भ्रष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ १५
ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पितामहो जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७
शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८
राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९
ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिता हि मे ।

[अ]भिहत

9 ^b) K₃ ध्यानस्था; B₄ वनं, G₁ यूनं K₁ २ ४
B₁ २ ४ Dn₃ D₆ शोककर्शिता — ^d) K₃ म्लिष्टवासस, K₄
क्लिष्टवाससां, B₄ T कृष्णवाससीं, Dc D₁₋₃ G₁ कृष्णवाससा
G₁ २ ४ ध्यानशोकपरायणां

10 ^a) K₁ (before ००११) जटिला (for वैदेहीं) — ^b)
K₃ B Dc₁ Dn₃ n₃ परामर्षं — After 10^{ab}, G₁ २ ४
read 60^{ab} — ^c) D₆ transp गच्छ and वैदेहि K Dc
D₁₋₃ [अ]सि (for स्व) — ^d) K Dc D₁₋₃ transp मया
and कृत S (except G₃) एतत्कार्यं मया तव

11 ^d) Dn₃ मे, D₁ च (for [अ]सौ) K₁ २ निह-
(K₁ "हि)तो राक्षसेश्वर

12 ^a) K₃ T₁ अस्माद्, B₁ न्वस्माद्, G₃ त्वस्माद् (for
ह्यस्माद्) T₂ G₁ २ ४ M कस्माद् (G₁ तस्माद्; M₁ कस्माद्द्वय)
स्मद्विधो जातु — ^b) T G₁ २ ४ M जानन्धर्मार्थनिश्चयान्
(G₃ ४ च)

13 ^a) G₁ ४ सुवृत्ताम् (for सुवृत्ताम्) K₁ च (for वा)
T₂ G₃ असुवृत्तां सुवृत्ता वा — ^c) T₂ भोग्यां च, G₁ भोगाद्य
(for भोगाय)

14 M₃ om (hapl) 14^b-16^a — ^c) M₁ transp
देवी and व्यथिता

15 M₃ om 15 (cf v 1 14) — ^a) B Dn D₆
[S]पि (for हि) K₄ मुखसंभूतो, T₁ हर्षसंभ्रातो, T₂ भव

संभूतो — ^b) T₁ मुखे (for मुख) S (except G₃, M₃
om) पुरा (for तदा) — ^c) K D₃ ६ परिभ्रष्टो, B D₆
G₃ ३ M₁ पुनर्भ्रष्टो, Dc D₁ ३ परिभ्रष्टा; T₂ G₁ ४ पुनर्भ्रष्टो
— ^d) B Dc Dn D₃ M₁ निश्वास इव K₁ २ ४ D₁ ६
दर्पण

16 M₃ om 16^a (cf v 1 14) — ^b) K₁ रामभाषण
— ^d) T₂ G₃ ४ बभूवुः शुभलक्षणा; G₁ व शुभलक्षणा
— After 16, Dc D₃ ins a passage given in App I
(No 28)

17 Before 17, D₁ २ ins मार्कण्डेय उ — ^b) T₁
विनयेन, G₄ विमाने च — ^c) B Dc G₃ पद्मयोनिर
(for पिता)

18 ^d) Dc D₂ ब्रह्मर्षयो (for सप्तर्षयो)
19 ^a) D₁ नाम (for चैव) — ^b) K₂ D₁ भास्करं;
Dc D₃ भासुरं

20 ^a) B₃ ३ [अ]तरीक्ष; M₁ [अ]तरिक्षे — ^b) Dc D₃
दानव (for गन्धर्वं) — B₄ om 20^{ad} — ^d) T₁
G₁ २ ४ नभस्थल

21 ^b) Dc D₂ transp तेषां and मध्ये
22 ^a) T₂ तत (for न ते) K₃ कार्यं; B₁₋₃ Dn Dc
T₁ G₃ दोष (for कोप) — ^b) K₄ तव, B Dc Dn D₃ ६
G₃ हि ते (B₁ च मे) (for हि मे)

23 =(v 1) ३ 75 7 — ^a) T₁ भृतात्मा (for ना)

गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
 अन्तश्चरति भूतानां मातरिक्षा सदागतिः ।
 स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
 अशिरापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
 विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
 ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सर्वा विश्रावयन्दिशः ।
 पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणा महात्मनाम् ॥ २५
 वायुरुवाच ।
 भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
 अपापा मैथिली राजन्संगच्छ सह भार्यया ॥ २६
 अग्निरुवाच ।
 अहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
 सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २७

वरुण उवाच ।

रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
 अहं वै त्वां प्रव्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २८
 ब्रह्मोवाच ।
 पुत्र नैतदिहाश्रयं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
 साधो सद्वृत्तमार्गस्थे शृणु चेदं वचो मम ॥ २९
 शत्रुरेव त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
 यक्षाणा दानवानां च महर्षीणां च पातितः ॥ ३०
 अत्रध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराभवत् ।
 कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३१
 वधार्थमात्मनस्तेन हता सीता दुरात्मना ।
 नलकूचरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३२
 यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।

— 23^{ca} = (var) 24^{ca} — °) S (except G₃) transp
 मे and विमुञ्चतु

24 T₁ G₂ 4 om (hapl) 24 — 24^{ca} = (var)
 23^{ca} — °) K D₁ 3 विमुञ्चतु यथातस्व (K₁ 3 ष्य)
 — °) K₁ 3 4 D₁ 3 एते वा (K₃ D₃ चा) च सज्जतु मा, K₃
 तमेवादि सज्जतु मा — After 24, N (D₄ missing) T₁
 G₃ ins

1302* यथाह स्वहते वीर नान्य स्वप्नेऽप्यचिन्तयम् ।
 तथा मे देवनिर्दिष्टस्वप्नेव हि पतिर्भव ।

[(L 1) Dc D₃ हि (for [अ]ह) K₃ व्यचिन्तय; T₁
 चिन्तय — (L 2) B₃ यथा (for तथा) K₃ D₁ 3 3
 [ह]ह (for हि) T₁ गतिर् (for पतिर्)]

25 ^b) K₁ 3 आ (K₃ छा) वयस्यस्त्रिला दिश, K₃ Dc
 D₁ 3 सुस्वरा लोकाक्षिणी

26 ^a) K₃ D₃ M₁ ते (for वै) — °) B₁ न पापा
 (for अपापा) — °) D₁ गच्छस्व (for संगच्छ) S (except
 G₃) सीतया (for भार्यया)

27 S (except T₁ G₃) om the ref — °) K₁ D₃ 3
 नापराध्यते, K₃ प्रतिगृह्यता

28 ^a) K Dc D₁—3 3 रसा सर्वे मत्प्रसूता, B₁ रसा मम
 प्रसूता हि, T₁ रसानि मत्प्रसूतानि, T₃ समतस्थ प्रसूते हि,
 G₁ रस मत् प्रसूत हि, G₂ सर्वमतश्चरो वेत्ति — °) K₃ D₃
 देहे देहेषु, Dc देहिदेहेषु, T₁ हितो देवेषु, T₂ सर्वदेवेषु
 (for भूतदेहेषु) — °) K₁ 3 च त्वा, K₃ Dc D₁—3 3 T₁
 M त्वा वै (by transp) T₁ ब्रवीमीह, G₂ 4 ब्रवीम्येत्तु

(for प्रव्रवीमि) — °) L₁ 3 जानकी (for मैथिली)
 — After 28, D₁ ins

1303* पार पर स्वमेवासीर्विष्णुब्रह्मात्मरूपवान् ।
 अपारपारोऽसि हरे पारेभ्योऽपि पर सदा ।
 ब्रह्मपारोऽसि विश्वेश परपरानयस्त्रया ।
 पराणा च परास्यसि पार पार सदैव स ।
 सर्वभूतनिवासी च भूमन्स परमस्तथा ।

while T₁ G₁ M ins

1304* यम ।

धर्मराजोऽसि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।
 शुभाशुभाना सीतेयमपापा प्रतिगृह्यताम् ।

[G₁ धर्मे (for यम) — (L 1) G₁ धर्मोऽहमस्मि (for
 धर्मराजोऽसि)]

29 ^a) T₂ G₁ 3 अत्र (for पुत्र) — °) K₁ 3 सद्वृत्त
 धर्मिणि, some MSS राजर्षिधर्मिणि — °) K₁ 4 B₃ 4
 Dn₁ D₃ 3 G₃ साधौ K₃ T₂ G₄ मार्गस्ते, Dc₁ Dn₃ n₃
 D₂ 3 काकुत्स्थ; Dc₂ T₁ मार्गस्थ, G₁ M₁ मार्गस्थ

30 D₃ om 30^a — °) T₂ एषां (for एष) K₁ 3
 वीर (for वीर) — °) D₁ मानवाना निपातित

31 ^a) K₃ D₃ स्वत्वानां; B₁ शत्रूनां (for भूतानां)
 — K₁ 3 om 31^a—32^b — °) Dc₂ D₃ G₄ किंचित् (for
 कचित्)

32 K₁ 3 om 32^b (cf v 1 31) — °) K₁ 3 नच
 कूचर — °) D₁ हि, T₂ वा (for च) S (except G₃
 M₁) transp कृता and मया

वाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्षिताम् ।
मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९
उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ॥ १०
मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसेशमनि ।
जरां ब्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११
कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३
ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
पपात देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ १४
यो ह्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाभवत् ।

क्षणेन स पुनर्भ्रष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ १५
ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पितामहो जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७
शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८
राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९
ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिता हि मे ।

[अ]भिहत

9 ^b) K₃ ध्यानस्था; B₄ वन°, G₁ यून्° K₁ ३ ४
B₁ ३ ४ D₂ D₅ शोककर्षिता — ^d) K₃ क्लिष्टवासस; K₄
क्लिष्टवाससां, B₄ T कृष्णवाससीं, Dc D₁₋₃ G₁ कृष्णवाससा
G₁ ३ ४ ध्यानशोकपरायणां

10 ^a) K₁ (before colr) जटिलां (for वैदेहीं) — ^b)
K₂ B Dc₁ D₂ ns परामर्षं — After 10^{ab}, G₁ ३ ४
read 60^{ab} — ^c) D₃ transp गच्छ and वैदेहि K Dc
D₁₋₃ [अ]सि (for त्व) — ^d) K Dc D₁₋₃ transp मया
and कृत S (except G₃) एतत्कार्यं मया तव

11 ^d) D₂ मे, D₁ च (for [अ]सौ) K₁ ३ निह-
(K₁ 'हि)तो राक्षसेश्वर

12 ^a) K₃ T₁ असद्; B₁ न्वस्वद्; G₃ त्वस्वद् (for
ह्यस्वद्) T₂ G₁ ३ ४ M कस्माद् (G₁ तस्माद्, M₁ कस्माद्-य)
स्मद्विधो जातु — ^b) T G₁ ३ ४ M जानन्धर्मविनिश्चयान्
(G₃ ४ 'य)

13 ^a) G₁ ४ सुवृत्ताम् (for सुवृत्ताम्) K₁ च (for वा)
T₂ G₃ असद्वृत्ता सुवृत्तां वा — ^c) T₂ 'भोग्यां च, G₁ 'भोगाच्च
(for 'भोगाय)

14 M₂ om (hapl) 14^b-16^a — ^c) M₁ transp
देवी and व्यथिता

15 M₂ om 15 (of v l 14) — ^c) B Dn D₆
[S]पि (for हि) K₄ मुखसंभूतो, T₁ हर्षसंभूतो, T₂ भव

संभूतो — ^b) T₁ मुखे (for मुख) S (except G₂, M₂
om) पुरा (for तदा) — ^c) K D₃ ६ परिभ्रष्टो, B D₆
G₂ ३ M₁ पुनर्भ्रष्टो, Dc D₁ ३ परिभ्रष्टा; T₂ G₁ ४ पुनर्भ्रष्टो
— ^d) B Dc Dn D₂ M₁ निश्वास इव K₁ ३ ४ D₁ ३
दर्पण

16 M₂ om 16^a (of v l 14) — ^b) K₁ रामभाषण
— ^d) T₂ G₃ ४ बभूवु शुभलक्षणा, G₁ 'व शुभलक्षणा
— After 16, Dc D₂ ins a passage given in App I
(No 28)

17 Before 17, D₁ ३ ins मार्कण्डेय उ° — ^b) T₁
विनयेन, G₄ विमाने च — ^c) B D₆ G₃ पद्मयोनिर्
(for पिता°)

18 ^d) Dc D₂ ब्रह्मर्षयो (for सप्तर्षयो)

19 ^a) D₁ नाम (for चैव) — ^b) K₂ D₁ भास्वर°,
Dc D₂ 'भासुर°

20 ^a) B₂ ३ [अ]तरिक्ष; M₁ [अ]तरिक्षे — ^b) Dc D₂
'दानव (for गन्धर्व°) — B₄ om 20^{cd} — ^d) T₁
G₁ ३ ४ नभस्थल

21 ^b) Dc D₂ transp तेषां and मध्ये

22 ^a) T₂ तत (for न ते) K₃ कार्यं; B₁₋₃ Dn D₆
T₁ G₃ दोष (for कोप) — ^b) K₄ तव, B Dc Dn D₂ ६
G₃ हि ते (B₁ च मे) (for हि मे)

23 = (v₂₁) ३ 75 7 — ^a) T₁ भूतात्मा (for 'ना)

गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
 अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
 स मे विमृशन्तु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
 अग्निरापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
 विमृशन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
 ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सर्वा विश्रावयन्दिशः ।
 पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २५
 वायुरुवाच ।
 भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
 अपापामैथिली राजन्संगच्छ सह भार्यया ॥ २६
 अग्निरुवाच ।
 अहमन्तःशरीरस्थो भूताना रघुनन्दन ।
 सुक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २७

— 23^{ed} = (var) 24^{ed} — °) S (except G₃) transp
 मे and विमुचतु

24 T₁ G₃ 4 om (hapl) 24 — 24^{ed} = (var) 23^{ed} — °) K D₁ 3 विमृशन्तु यथातत्त्व (K₁ 3 १५)
 — °) K₁ 3 4 D₁ 3 एते वा (K₃ D₃ चा) च खजन्तु मां, K₃
 तमेवावि खजन्तु मा — After 24, N (D₃ missing) T₁
 G₃ ins

1302* यथाह त्वदते वीर नान्य स्वमेऽप्यचिन्तयम् ।

तथा मे देवनिदिष्टस्वमेव हि पतिर्भव ।

[(L 1) D₂ D₃ हि (for [अ]ह) K₃ व्यञ्चितव, T₁
 अचित्तय — (L 2) B₃ यथा (for तथा) K₃ D₁ 3 3
 [इ]ह (for हि) T₁ गतिर् (for पतिर्)]

25 °) K₁ 3 श्रा(K₃ छा)न्यत्यलिला दिश, K₃ D₂
 D₁ 3 सुस्वरा लोकसाक्षिणी

26 °) K₃ D₃ M₁ ते (for वै) — °) B₁ न पापा
 (for अपापामा) — °) D₁ गच्छस्व (for संगच्छ) S (except
 G₃) सीतया (for भार्यया)

27 S (except T₁ G₃) om the ref — °) K₁ D₃ 3
 नापराध्यते, K₃ प्रतिगृह्णात

28 °) K D₂ D₁-3 3 रसा सर्वे मध्यसूता, B₁ रसा मम
 प्रसूता हि; T₁ रसानि मध्यसूतानि, T₃ समतस्थ प्रसूते हि;
 G₁ रम मत्त प्रसूत हि, G₃ सर्वमतश्चरो वेत्ति — °) K₄ D₃
 देहे देहेषु, D₂ देहिदेहेषु; T₁ हितो देहेषु, T₃ सर्वदेहेषु
 (for भूतदेहेषु) — °) K₁ 3 च त्वा; K₃ D₂ D₁-3 3 T₁
 M त्वां वै (by transp) T₁ धवीभीह; G₃ 4 प्रवीम्येतन्

चरुण उवाच ।

रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
 अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २८
 ब्रह्मोवाच ।
 पुत्र नैतदिहाश्रयं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
 साधो सद्वृत्तमार्गस्थे शृणु चेदं वचो मम ॥ २९
 शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
 यक्षाणा दानवाना च महर्षीणां च पातितः ॥ ३०
 अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराभवत् ।
 कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३१
 वधार्थमात्मनस्तेन हता सीता दुरात्मना ।
 नलकूचरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३२
 यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।

(for प्रब्रवीमि) — °) K₁ 3 जानकी (for मैथिली)

— After 28, D₁ ins

1303* पार पर स्वमेवासीविष्णुवद्गामरूपवान् ।

नपारपारोऽसि हरे पारेभ्योऽपि पर सदा ।

वद्गपारोऽसि विश्वेदा परपारनयस्तथा ।

पराया च परास्वसि पार पार संदव स ।

सर्वभूतनिवासी च भूमन्स परमस्तथा ।

while T₁ G₁ M ins

1304* यम ।

धर्मराजोऽसि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।

शुभाशुभाना सीतेयमपाया प्रतिगृह्यताम् ।

[G₁ धर्म (for यम) — (L 1) G₁ धर्मोहन्ति (for
 धर्मराजोऽसि)]

29 °) T₃ G₁ 3 अत्र (for पुत्र) — °) K₁ 3 नृदृत्

धर्मिणि, some MSS राजर्षिधर्मिणि — °) K₁ 3 Br 3

D₁ D₃ 3 G₃ साधौ K₃ T₃ G₃ मार्गस्ते, D₂ D₂ 3 3

D₂ 3 काकुत्स्थ, D₂ T₁ मार्गस्थ, G₁ M₁ मार्गस्थ

30 D₃ om 30° — °) T₃ प्या (for प्य) K 3

धीर (for वीर) — °) D₁ मानवाना निपातिव

31 °) K₃ D₃ 3 सत्वानां, B₁ शत्रूना (for शूतानां)

— K₁ 3 om 31°-32° — °) D₂ D₁ G₁ हिचिन् (for
 कचित्)

32 K₁ 3 om 32° (cf v.l. 31) — °) K₁ 3 नृदृत्

कूचर — °) D₁ हि, T₃ चा (for च) S (except G₃

M₁) transp कृता and मया

शतधास्य फलेद्देह इत्युक्तः सोऽभवत्पुरा ॥ ३३
नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते ।
कृतं त्वया महत्कार्यं देवानाममरप्रभं ॥ ३४

दशरथ उवाच ।

प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोऽस्मि ते ।
अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३५
राम उवाच ।

अभिवादेय त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३६
मार्कण्डेय उवाच ।

तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो मनुजाधिप ।
गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ॥ ३७
ततो देवान्नमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।

महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ॥ ३८
ततो वरं ददौ तस्मै अविन्ध्याय परंतपः ।
त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ॥ ३९
तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रमुखैर्वृतः ।
कौसल्यामातरिष्ठांस्ते वरानघ ददानि कान् ॥ ४०
वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयम् ।
राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवम् ॥ ४१
ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।
समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ ४२
सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।
रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ ४३
दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ।
उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ॥ ४४

33 K₃ om 33 — °) K₁ 4 D₁ 3 आसीदेत्, B₁ 3
Dn₃ जेवेत्, D₆ आसीदे, T₂ G₁ 3 4 सीता वा, M₁ मन्येत,
M₂ आसीत् (for आसेवेत्) — °) K₁ 3 प्रियाम् (for
स्त्रियम्) K₁ 3 इति (for अपि) K₂ ब्रुवन् (for ध्रुवन्)
— °) K₁ 3 पतेद्, D₁ भवेद् (for फलेद्) B D₀₁ Dn
D₆ मूर्धा (for देह) — °) K₁ 3 इत्युक्तोऽसौ पुराभवत्
34 °) T₂ G₁ 3 4 तु (for [अ]त्र) — °) D₀ D₂
G₂ महामते (for 'द्युते) K₁ 3 D₁ सगच्छ सह भार्यया
— °) M₁ कर्म (for कार्य) — °) K₁ 3 अमरप्रभो, D₀₁
D₂ 'प्रभ, G₄ अमितप्रभ

35 °) D₂ S (except G₃) तव (for वत्स) — °) K₁
K₂ तव, T₂ G₄ [अ]स्म्यह (for [अ]स्मि ते) — °) K₁
D₀ D₁₋₃ 5 T₁ ते राज्य, T₂ G₁ 3 4 राज्य स्व (for राज्य च)

36 °) Hypermetric ! K₂ D₃ G₁ M₂ स्वा — °) G₂
G₃ 4 पिता मे जनको यदि

37 T₁ om 37-39 (with मार्कण्डेय उ), T₂ G₁ 3 4
M om the ref — °) B Dn D₀ G₃ भरतर्षभ; T₂ G₁ 3 4
मनुजर्षभ M प्रहृष्टेनांतरामना — °) B D₀ Dn D₀ G₃
[ह]ति (for स्व) — °) B D₀ Dn D₂ 6 G₃ राम रक्तान्त
लोचन — After 37, N (D₄ missing) G₃ ins

1305* सपुर्णानि हि वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते ।

[K₄ च, B₂ 3 Dn D₁ 4-6 [ह]ह (for हि)]

38 T₁ om 38 (cf v1 37) — °) G₂ अभिसवृत
— °) K₃ 4 D₃ 5 वैदेया, G₁ सीतया (for भार्यया)

K₁ 3 भार्यया समुपेयिवान्, T₂ सभार्य पुरमेयिवान्; G₂ 4
भार्यया सह सीतया

39 T₁ om 39 (cf v1 37) — °) D₀ D₂ तयोर्
(for ततो) M₁ transp वर and ददौ K₂ 3 D₀ D₂ T₂
तस्मा, D₁ M तस्माद् (for तस्मै) K₃ D₀ D₂ 3 अ(K₃
य)विष्याय; K₄ अवध्याय; B Dn D₃ 6 G₃ द्वाविष्याय; T₂
G₁ 3 4 अवध्याय (for अविन्ध्याय) K₃ D₀₁ D₁ 3 परतप
— °) B₁ चानुमानाभ्यां, B₃ D₁ दान, G₁ 3 4 M चार्थ
कामाभ्या

40 °) B Dn D₀ G₃ (before corr) शक्रपुरोगम (for
'मुखैर्वृत) — °) N (except K₁ Dn₃, D₄ missing)
कौशल्या T₁ कौशल्यापुत्र ते राम — °) T G₁ 3 4 अन्यान्
(for अघ) K₄ Dn₃ D₃ G₂ 4 ददामि

42 °) T₂ G₁ 3 4 तथेति (for ततस्ते) K₁ सर्वं (for
प्रोक्ते) — °) T₂ G₂ 3 ततस्त्वं, G₁ M₁ ततस्ते; M₂ तथेव
(for तथेति) K₁ 4 T₂ G₁ 3 4 वचनात् (for वचने) K₃
D₀₂ D₂ तथा (for तदा) — °) K₁ 3 लब्धचेतना

43 °) T₁ चैव (for चापि) T₁ महाभाग — °) M₁
हनुमतो — °) T₂ रामकीर्ति T₁ वत्स (for पुत्र)

44 °) D₀ च सुख (for त्वामुप) — °) T₂ G₁ 3 4
प्रसादात् (for प्रसाद) S (except G₃) तथा (for सदा)
— °) D₀ नित्य (for इति)

45 °) T₂ G₁ 3 4 तत्, M तु (for ते) K₄ D₂ तत
मपेक्ष्य (D₃ क्ष)माणाना — °) K₄ D₃ G₁ 3 4 कारिणां

ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 अन्तर्धानं यद्युर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ ४५
 दृष्ट्वा तु रामं जानक्या समेतं शक्रसारथिः ।
 उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ॥ ४६
 देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ।
 अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ ४७
 सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ४८
 इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतां वरम् ।
 संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ ४९
 ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।
 सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ॥ ५०
 विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।
 संततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ॥ ५१
 पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।

कामगेन यथा मुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी ॥ ५२
 ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिष्ये स पार्थिवः ।
 तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥ ५३
 अथैनात्राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ।
 विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वशः ॥ ५४
 गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छक्षेपेषु तेषु च ।
 सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धा पुनरागमत् ॥ ५५
 विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ।
 पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥ ५६
 किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतां वरः ।
 अङ्गदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यपेचयत् ॥ ५७
 ततस्तैरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।
 यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुर प्रति ॥ ५८
 अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
 भरताय हनूमन्तं दूतं प्रस्थापयत्तदा ॥ ५९

(for 'कर्मणाम्' — ^a) K D₂ s s transp देवा and सर्वे
 46 ^{ab}) B Dn D₃ s G₃ transp तु and राम, and
 read सगत (B₁ म) (for समेत) — ^c) K₂ s D₃ s s s
 T₁ परम ; B₁ परम — ^d) K₃ सुरमध्य (for सुहृन्मध्य)
 47 ^b) K₁-s D₁ s s मनुष्योरगरक्षसा, K₄ मानुषासुर
 रक्षसां, B₁ राक्षसानां च भोगिना; D₀ D₂ मनुष्योरगभोगिनां;
 G₂ s मनुष्यासुर — ^d) T₁ इति (for इव)
 48 ^a) K₁ B₄ गधर्व — ^b) K B₁ s D₀ D₁-s s
 राक्षसकिनरा, T G₁ s M किनरपन्नगा, G₄ गधर्वपन्नगा
 — ^c) T₂ G₁ s s लोके (for लोकास्) — D₄ resumes
 from 48^d — ^d) M₁ भविष्यति (for धरि)
 49 ^c) K₄ D₁ s T₁ प्राक्रमत्; T₂ G₂ [अ]पक्रमत् (for
 [अ]पक्रमत्)
 50 ^c) S (except G₃) चापि (for चैव)
 51 ^a) S (except T₂ G₃) लकाया — ^c) K D₀
 D₁-s s उक्ततार, B₄ S (except G₃ M₁) स ततार K₃
 G₂ पुर, T₂ रघु (for पुन) B₁ त तु (for तेन)
 52 ^a) K₄ D₀ D₁ s s पुष्पकेन — ^b) K₂ B₁ s
 D₂ T₂ G₁ M खचरेण K₁ पुरस्कृता; K₂ विराजिता — ^d)
 K₁ D₃ स (D₂ सु) वृतो K₁ s s D₀ D₁ वली (for वशी)
 53 K₃ om 53-55 — ^b) K₁ s s B₂ s D₀ D₁ s
 शिष्ये K₁ s M₂ राघव (for पार्थिव) — ^c) T₂ G₁

यत्रै (for तत्रै) — ^d) B₁-s Dn D₂ तत्र (for सर्वे)
 54 K₃ om 54 (of v 1 53) — ^a) K₄ B₃ [प]तान्
 (for [प]नात्) — ^c) B₃ हरीत् (for तदा) — ^d) S
 (except T₂ G₃) सपूज्य (for 'तोष्य)
 55 K₃ om 55 (of v 1 53) — ^a) T₁ गधर्व (for
 गतेषु) Dn D₂ G₂ तेषु सर्वेषु (for वानरै) — ^b) G₁ s s
 गोपुच्छेषु (for गोपुच्छ) D₂ G₂ s सर्वश (for तेषु च)
 — ^d) K₁ s किष्किदा, K₄ D₂ s किष्किध्यां K (K₃ om)
 D₀ D₂ पुनरागमत्, G₃ s समुपागमत्
 56 ^a) K₁ s 'मत (for गत) — ^b) G₄ तत (for
 तदा) — ^c) = 52^a K B₂ s D₀ D₂ s s पुष्पकेन
 57 ^a) K₁ s किष्किदा, K₄ किष्किध्यां T₂ G₁ s s
 च (for तु) — ^b) B₁ शस्त्रभृतां (for प्रहरतां) K₃ वर
 — ^d) D₂ 'भिविचयत्; T G₁ s M₁ 'भिविचयत्
 58 ^d) T₁ जगाम वसति प्रति
 59 ^a) B₁ च, S (except G₂) तु (for स) — ^b)
 D₀1 राष्ट्रे पर तत, D₀2 D₂ राष्ट्र (D₀1 राष्ट्रे) परतप — ^c)
 D₀ हनुमत! — ^d) T₁ ह्रात् (for दूत) B Dn₂ n₃
 D₁ s s M₁ प्रस्थापयत् T₂ G₁ रघु; G₂ s हुत् (for तदा)
 60 T₂ om 60^{ab} G₁ s s read 60^{ab} after 10^{ab}
 — ^a) K₃ s D₀ D₁-s s T₁ G₁ M [ह]गिते (for [ह]गित)
 T₁ G₁ सर्वै — ^b) T₁ G₁ s s सर्व (for तस्यै) K₃ B₂ s

लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य च ।
वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् ॥ ६०
स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥ ६१
समेत्य भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ।
राघवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥ ६२
तथा भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।
वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥ ६३
तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायाभिसत्कृतम् ।
न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६४

ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ।
वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यपिञ्चताम् ॥ ६५
सोऽभिपिक्तः कपिश्रेष्ठं सुप्रीवं ससुहृज्जनम् ।
विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्गहान्प्रति ॥ ६६
अभ्यर्च्य विविधै रत्नैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ।
समाधायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ६७
पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः ।
प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ६८
ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
दशाश्वमेधानाजहे जारूथ्यान्स निरर्गलान् ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

Dn D₄ ६ वै; B₁ तत्, G₂ ४ स (for च) — °) B₁ T₁
G₁ तत् (for पुन) T₂ G₂ ४ वायुपुत्रस्तत् प्राप्त — °)
Dc D₂ ६ उपागत (D₂ 'त); Dn₁ पुरागमत्, T₂ G₁ ३ ४
उपाविशत् (for उपागमत्)
61 °) T₁ जटिलं (for भरत) — After 61^{ab}, G₂ ४
ins

1306* नन्दिग्रामगत राम सशत्रुघ्न स राघव ।

62 °) B₂-4 Dn D₄ ६ G₂ सगतो (for समेत्य) — Dc
om 62^a-64^d — °) G₁ मुवितो (for मुमुदे)

63 Dc om 63 (cf v l 62) — °) B Dn D₄ ६
G₂ ततो; T₂ G₂ ४ तदा (for तथा) — °) G₄ मुमुदे
(for समेतौ) — °) B₁ T₂ G₁ ४ M₂ दर्शने चो* (for
दर्शनेनो*)

64 Dc om 64 (cf v l 62) — °) K₂ *भिसकृत;
K₂ *भिसकृता, B₁ ४ Dn D₄ ६ *तिसकृत; D₁ ३ T₁ G₂
*भि(D₂ G₂ *ति)सकृत — °) G₁ ३ ४ सयुक्त परया मुदा
(G₁ तदा)

65 °) K₁ ३ M₂ राघव; B₂ ४ वैष्णव B₁ तत्सत् वै
महाशूर — °) K₄ नक्षत्रेभिहते, Dc D₂ भिजिते; D₁ G₂ ४
*त्रे मद्दि(D₁ मह)ते — °) B₂ ३ वसिष्ठो — °) K₁ ४
[अ]भिषिचतां

66 °) T₂ G₁ ३ ४ वसिष्ठेन (for कपिश्रेष्ठ) — °) G₁
ससुहृद्रण, G₂ सुसुहृज्जन — °) G₂ धर्मसम् (for पौलस्त्यम्)
— °) Dc D₂ अनुजानाद्, T₁ अभ्यजानाद् (for अन्वजानाद्)
B₁ पुरीन्; G₁ गृह (for गृहान्) G₄ वली (for प्रति)

67 °) B₂ ३ Dn D₄ ६ G₂ भोगै (for रत्नै) — °)
K₁ ३ D₁ T₁ G₁ M₁ मुदान्वितौ (for मुदा युतौ) — °)

K₂ समाधीय, K₄ *ध्याय, D₁ ३ (sup lin as in text)
*दाय (for धाय) — °) K₁ ३ तौ दु खेन ससर्ज ह

68 °) B₁ ३ G₁ तु, D₂ तद् (for च) K₂ ४ D₂ ३
T₁ च (for तद्) — °) T₂ G₁ M [अ]थ (for स) — °)
D₁ प्रीत (for प्रीत्या) K₄ D₂ वै, D₂ च (for स) ३
(except G₂) प्रीत्या परमया युत

69 °) G₁ ३ ४ शताश्व* — °) K₁ ३ द्वायोर्ध्या, B₁ D₁
M₁ जारूथ्या, T₁ हैरण्यान्, T₂ जानक्या (for जारूथ्यान्)
☞ Cn जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणानिल्युत्तमिध्र। ☞ — After
69, D₁ ins

1307* दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।

राज्य कारितवाप्राप्त पश्चात्स त्रिदिव गत् ।

Colophon — Major parvan K₁ ३ G₂ ४ आरण्य
— Sub parvan K₁ ४ B D G₁ M₂ (all om sub par
van name) mention only रामो(G₁ श्रीरामायणो; M₂
रामायणो)पाख्याने, to it Dn₂ adds समाप्त — Adhy
name K₂ अभ्युदधिक, B₂ सुप्रीवादिविसर्जन; G₁ श्रीरवु
नाथपद्मभिषेक, M₂ रामाभिषेक — Adhy no (figures,
words or both) Dn₁ (marg) ns 289, Dn₂ 290,
D₁ 294, T₁ M₂ (orig) 281, T₂ G₄ M (M₂ inf lin)
279, G₁ 276, G₂ 278 — Śloka no Dn 72, D₁ 68

276

1 °) T₁ महाप्राज्ञ (for महावाहो) — °) D₁ रात्रे
णामितौज्या — °) D₁ वने (for वन) Dc D₂ पुन (for
पुरा) — After 1, G₁ ins

२७६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततैजसा ।
 प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १
 मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोऽसि परंतप ।
 बाहुवीर्याश्रये मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २
 न हि ते वृजिनं किञ्चिद्दृश्यते परमण्वपि ।
 अस्मिन्मार्गे विपीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३
 संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना ।
 नम्रचिश्चैव दुर्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४
 सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठन्तीह सर्वशः ।
 किं नु तस्याजितं संख्ये भ्राता यस्य धनंजयः ॥ ५
 अयं च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।

युवानो च महेष्वासौ यमौ माद्रवतीसुतो ।
 एभिः सहायैः कस्मान्त्वं विपीदसि परंतप ॥ ६
 य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्रणाम् ।
 त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवैरूपिभिः ।
 विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान्भरतर्षभ ॥ ७
 इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना ।
 बलिना वीर्यमत्तेन हतामेभिर्महात्मभिः ॥ ८
 आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ ९
 असहायेन रामेण वैदेही पुनराहता ।
 हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ १०
 यस्य शाखाभृगा मित्रा ऋक्षाः कालमुखास्तथा ।

1808* तदुक्तं भवतां सर्वं रामायणमनुत्तमम् ।
 आयुष्यमिदमाख्यानं शृण्वतामघनाशनम् ।
 पुत्रपौत्रप्रदं पुंसामायुरारोग्यवर्धनम् ।
 तस्मात्स्वमपि राजेन्द्र भ्रातृभिः सह धर्मज ।

2 ^a) D₂ भरतं (for पुरुष) — ^b) D_{2a} परतप
 — ^c) B₂₋₄ D (except D₁ s) G₂ श्रिते (for श्रये)
 — ^d) B₁ प्राप्तनिर्णये, M₁ दीप्तनिर्णये

3 ^b) B D₀₁ D_n D₄ s G₂ M वर्तसे (for दृश्यते) K₄
 परमाण्वपि, G₁ परमावपि — ^c) T₁ तस्मिन् (for अस्मिन्)
 K₂ B D (except D₁ s) निपी (B₁ ये) देयु — ^d) B₁ s
 सेन्द्रापि ससुरासुरा

4 ^a) T₁ सहस्यामिहते वृत्रे — ^b) G₄ मन्युभिर् (for
 मरुद्भिर्) — ^c) K D₀ D₁₋₃ s च (D₁ स) महावीर्यो (for
 वैव दुर्धर्षो) — ^d) G₁ दीप्तजिह्वा, G₂ दीर्घजघा

5 ^a) D₀ D₂ ते सर्वा (for सर्वार्था) — ^b) K₄ D₀
 D₂ सतिष्ठते K₂ D₂ s च, D₀ D₁ s हि (for [ह]ह)
 K₁ s सर्वत, B₁ s s S (except G₂) नित्यश — ^c) K₂
 D₂ न, D₀ D₂ T₁ G₁ s तु (for नु) D₂ स्वर्गे, T G₄ M
 सखे, G₁ युद्धे, G₂ सधे (for संख्ये) — ^d) B D_n D₂ s
 G₂ transp भ्राता and यस्य

6 ^a) G₂ s तु (for च) — ^b) = 1 2 184^b, 114
 9^d, 141 18^b, etc, etc — ^c) K₁ अयुवानो, K₂ सुवीणौ

च; D₁ s योद्धारौ च (for युवानौ च) — ^d) B D (except
 D₁ s s) G₂ वीरौ, M₁ ह्यमौ, M₂ विमौ (for यमौ) — ^e)
 G₄ नराधिप (for परं)

7 ^a) K₄ D₂ य एते, D₀ s D₂ यदिमे (for य इमे) G₁
 पत्रिण (for वज्रिण) D₀ सेन्द्रा (for सेनां) — ^b) K₁₋₂
 D₁ s दहेयु K₁ D₀ D₂ समरुद्रणा, K₂ D₂ G₁ दृणान्,
 D₁ s दृण — ^c) T₂ [ए]तैर् (for [ए]भिर्) — ^d) K₄
 विजेष्यसे B₂ कुरून् (for रणे)

8 ^a) K₁ D₀ D₁₋₃ s भ्रातृभिश्चापि पश्येता

9 K₁ om 9^{ab} — ^a) D₀ D₂ T₁ G₁ s आनीता
 द्रौपदी कृष्णा — ^b) = 1 1 82^d, 147 13^d K₂ सुदुष्कृत
 — After 9^{ab}, K₁ repeats 7^{ad} — ^d) D₁ च समागत,
 D₂ च सहानुग (for वशमां)

10 ^a) B₁ सहसा येन रा — ^c) T₁ G₂ s M सखे,
 G₁ सधे — ^d) K₁ s D₀ D₁ s भीमदर्शन

11 ^{ab}) K₁ s s B₁ s D_n D₂ s s मित्राण्यृक्षाः; D₁
 T G₂ s मित्रयृक्षा, G₁ ऋक्षा मित्रा (by transp) S
 (except G₂) कृष्णा (for काल) — ^c) K₁ s गतान्, G₂
 कृता (for गता) — ^d) K₁ एतान्, S (except G₂) इति
 (for एतद्) K₁ s s D₁ s विचारय, K₂ D_n D₂ T₁
 विचिंतय; D₀ D₂ विचिंतयतां; G₁ [अ]नुचिंतय च (for [अ]नु-
 चिन्तय)

जात्यन्तरगता राजन्नेतद्बुद्धानुचिन्तय ॥ ११
तस्मात्त्वं कुरुशार्दूल मा शुचो भरतर्षभ ।
त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।
नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातृन्महामुने ।
हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १
द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
जयद्रथेन च पुनर्वनादपहृता बलात् ॥ २

12 ^a) Dc D₂ एतस्मात् (for तस्मात्) G₂ वै कुरुश्रेष्ठ
(for कुरु) B₂ 4 Dn D₄ ० तस्मात्स त्वं (B₂ Dn सर्वं) कुरु
श्रेष्ठ — ^c) K₁ तद्विधाय (for त्वद्विधा हि) K₁ ३ महा
बाहो (for 'त्मानो) — After 12, K₁ ३ ins a passage
of 14 lines given in App I (No 29)

13 ^a) D₂ राजन् (for राजा) — ^b) K₁ मार्कांडेयेन
— ^c) D₂ हैन्यम् (for दुःखम्) — ^d) B₁ ३ अप्येवम्,
B₂ 4 Dn D₄ ० G₂ अप्येनम् (for एवेदम्) — For 13^{cd},
G₁ subst

1309* श्रुत्वा रामायण सर्वं त्यक्त्वा दुःख युधिष्ठिर ।
मार्कण्डेय पुनः प्राह भ्रातृभिः सह समतैः ।

Colophon In K₂, the portion of the text from this
colophon up to 3 278 19^{ab} is lost on a missing fol
— *Major parvan* K₁ ३ Dn₂ T₂ G₂ 4 आरण्य — *Sub
parvan* K₁ ३ 4 B Dc Dn₁ n₂ D₁-6 T₁ G₁ M (all om
sub parvan name) mention only रामो (K₂ श्रीरामो-
T₁ G₂ M₂ श्रीरामायणो-; G₁ M₁ रामायणो) पाख्यान, to it
all these (except B₂) add समाप्त — *Adhy no*
(figures, words or both) Dn₁ (maig) n₂ 290, Dn₂
291, D₁ 295, T₁ M₂ (orig) 282, T₂ G₂ M (M₂
inf lin) 280, G₁ 277, G₂ 279 — *Śloka no*
Dn D₁ 14

277

Here begins what is - perhaps the most

वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।
त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १३

अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वार्थ वा श्रुता ।
पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३
मार्कण्डेय उवाच ।
शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४

celebrated of all the episodes of the Great Epic,
namely, the Sāvitrī episode. The episode occurs
also in the Skanda Purāna (7 1 166), many lines
and pādas of our text recur *verbatim* in the
Purāna text — This adhy is missing in K₁
(of v 1 3 276 13)

1 1^a=3 281 92^a — ^b) K₁ ३ transp नेमान् and
भ्रातृन् K (K₂ missing) D₁ ३ T₂ G₂ M तथा मुनेः; T₁
परतप (for महासुने)

2 ^a) D₂ T₁ M₁ क्लिष्टा, G₁ ३ 4 क्लिष्टा — ^b) T₁
G₁ ३ 4 M₂ क्लिष्टया (for कृष्णया) D₂ कृष्णय तापिता वयः,
M₁ क्लिष्टया तारिता वन — ^c) T₁ बलाद् (for पुनर) — ^d)
Dc D₂ T₂ G₁ ३ 4 बलाद्; T₁ वने (for वनाद्) B₁
अपहृत, B₂-4 D (except D₁ ६) G₂ चापि हृता; T₁ चाप
हृता Dc₂ D₂ वनाद्; T₁ पुनः, T₂ G₂ 4 [अ]बला (for
बलात्)

3 Of 3 49 34^{abc} — ^b) K₂ G₂ यथा; B₂ Dn
D₂-6 G₂ [अ]पि वा (for [अ]थ वा) — ^d) T₂ G₁ ३ 4
यथैव

4 K₁ मार्कांडेय; M₂ श्रीमार्कण्डेय — ^a) Dc D₂ वर
स्त्रीणा, D₁ कुरु — ^c) K₂ यथाप्राप्ते, M₂ यथावृत्त

5 ^a) B₂-4 मद्रेषु; G₁ मद्रेषु — ^c) B₂ ३ Dn D₁ ६
G₂ महात्मा च, T₂ G₁ ३ 4 कृतज्ञश्च (for शर) — ^d)
Dc₁ सत्यवान्सयतेन्द्रिय

6 G₂ om (hapl) 6^a-7^b, Dc₁ om 6 — ^a) K₁
दानमतिर D₂ दात (for दक्ष) — 6^a=1 8 4^a

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
 ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥ ५
 यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
 पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
 क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्जितेन्द्रियः ।
 अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
 अपत्योत्पादनार्थं स तीव्रं नियममास्थितः ।
 काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
 हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
 षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९
 एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
 पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ।
 स्वरूपिणी तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ॥ १०
 अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।

उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११
 ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
 सर्वात्मना च मद्भक्त्या तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२
 वर वृणीष्याश्वपते मद्राज यथेप्सितम् ।
 न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १३
 अश्वपतिरुवाच ।
 अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया ।
 पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ १४
 तुष्टासि यदि मे देवि काममेतं वृणोम्यहम् ।
 संतानं हि परो धर्मं इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १५
 सावित्र्युवाच ।
 पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।
 ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै तव हेतोः पितामहः ॥ १६
 प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताद्भुवि ।

61 59^a, 92 1^b 110 10^a, etc

7 G₂ om 7^{ab} (cf v1 6), M₂ om 7^a-8^b — ^b)
 Dc D₂ सत्यवान् B₁ s Dc D₂ S (G₂ M₂ om)
 सय (Dc₂ D₂ 'जितेन्द्रियः; D₂ यो जितेन्द्रिय' (for विजि)
 K (K₂ missing) वेदवेदांगपरग — D₂ om (hapl)
 7^a-8^a — ^c) T₁ मनसा (for वयसा) — ^d) T₁ इव
 (for उप)

8 D₂ om 8, M₂ om 8^{ab} (of v1 7) — ^a) B D
 (except D₁ s) G₂ नार्थं च, T₂ G₁ s 4 'नार्थार्थ — ^d)
 S (except G₂) बभूव ह (for जितेन्द्रिय)

9 ^a) K₁ s हुत्वा शतसहस्रयां स, T₁ हुताशनसहस्रं स
 — ^b) Dc₁ D₂ s T₁ 'सत्तम K₁ s सावित्र्यां 'सत्तम
 — ^c) G₂ s गते, M₂ यथा (for तदा) B₂ षष्ठे काले
 तदा राजन्

10 ^a) D₂ यतेन (for एतेन) — ^b) T₁ च, T₂ G₄
 M₂ ह, G₁ s M₁ हि (for तु) K₁ s D₁ s वर्षाणि दश
 चाष्ट च; Dc₂ D₂ वर्षाण्यष्टौ दशैव तु — ^d) D₂ तोषम् (for
 तुष्टिम्) K₁ s D₂ सावित्री त समभ्यया (D₂ गा)त्, K₄
 श्री तोषमभ्ययात् — ^e) B D (except D₁ s s) G₂
 रूपिणी तु (for स्वरू) K (K₂ missing) D₁ s s हि
 सावित्री (for तदा राजन्)

11 ^a) S (except G₂) समुत्पन्ना (for रथाय) — ^b)
 K (K₂ missing) D₁ s s सौम्येन त्रपुषान्विता — ^c) K₁

वयुषा (for वरदा) — After 11, S (except G₂) ins
 1310* सा तमश्वपति राजन्वावित्री नियमस्थितम् ।

12 Before 12, N (except K₁, K₂ missing) T₂ G
 ins सावित्र्युवाच (resp सावित्री) — ^b) B₁ s 4 Dc
 D₁ s transp दमेन and नियमेन K (K₂ missing) D₂ s
 नियमेन च तेनच — ^c) B D (except D₁ s s) G₂
 भक्त्या च (for मद्भक्त्या)

13 ^b) B₁ s 4 Dn D₂ s T₂ G₂-4 यदीप्सित; G₁ यदि
 ष्छसि — ^c) D₂ च कर्तव्यम्; T₁ G₁ तु (G₁ च) ते धर्मे,
 G₂ s स्वधर्मे — ^d) K (K₂ missing) D₁ s कदाचन
 D₂ त्वया धर्मे कदाचन

14 ^a) K₁ s B₂ D₂ s T₁ G₁ M अपत्यार्थं — ^b) T₂
 G₂ s ततो (for कृतो) — ^c) T₁ बहुला (for बहवो)
 — ^d) B₂ कुलभावना; T₁ G₂ वर्धना

15 ^a) K₄ D₂ s तुष्टा च, M तुष्टा तु — ^b) B Dc₁
 Dn D₁ s 6 G₂ वरम् (for कामम्) Dn₂ G₂ एन; T₁
 एतद्; T₂ G₁ s 4 एव — ^c) B₁ s सतान K₁ हि वृणो,
 B Dn D₂ s 6 G₂ परमो; D₂ G₂ हि पर; T₂ हि पुरो D₂
 धर्मम् — After 15, B ins

1311* एवमुक्त्वा तु सावित्री प्रत्युवाच च त नृपम् ।

16 ^b) K₄ T₁ G₁ s M₂ इद (for इम) — D₁ om
 16^{cd} — ^d) B D (except D₂ s, D₁ om) G₂ भगवांस्ते
 (for तव हेतो)

कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १७
 उत्तरं च न ते किञ्चिद्वाहर्तव्यं कथंचन ।
 पितामहनिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्भवीमि ते ॥ १८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
 प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेव भवेदिति ॥ १९
 अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वगृहं नृपः ।
 स्वराज्ये चावसत्प्रीतः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २०
 कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
 ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमाद्भे ॥ २१
 राजपुत्र्यां तु गर्भः स मालव्यां भरतर्षभ ।
 व्यवर्धत यथा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ २२
 प्राप्ते काले तु सुषुप्ते कन्यां राजीवलोचनाम् ।
 क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपतिस्तदा ॥ २३

सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
 सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २४
 सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
 कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २५
 तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
 प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ २६
 तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
 न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥ २७
 अथोपोष्य शिरःस्नाता दैवतान्यभिगम्य सा ।
 हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २८
 ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
 पितुः सकाशमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ २९
 साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
 कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वतः स्थिता ॥ ३०

17 ^a) M प्रसाद चैव T₁ दत्ता (for तस्मात्) — ^b) B₁ स्वय तु; B₂ Dn₁ n₂ स्वयभू^० (for स्वयभू^०) D₂ नृप (for भुवि) K₁ २ ४ D₁ ३ T₁ स्वयभू(K₄ भू)विहितानघ, T₂ G₁ २ ४ M स्वय विहितवत्यह — ^c) K₄ B₂ M सौम्या, T₂ G₁ २ ४ नाम

18 ^a) K₄ D₂ नेह, G₁ २ ४ न च (by transp) — ^b) G₁ व्याहर्त वै — ^c) K₁ २ ३ विसर्गेण, T₂ G₁ २ ४ नियोगेन

19 B₄ G₁ M₂ om the ref K₁ मार्कण्डेय — ^a) M₁ तथैव — ^b) K (K₃ missing) D₂ D₁ २ ३ नृप — ^c) B₂ तदा (for पुन) T₁ प्रसादादेव नोवाच — ^d) K₁ ४ D₁ एव; D₂ एतद्; T₂ चैव; G₁ स्वेतद् (for एव) B D₂ Dn D₂ ४ ६ G₂ क्षिप्रमेतद्भव्यति; T₁ पुत्रार्थे किञ्चिदुत्तर

20 ^b) K (K₃ missing) D₂ स्वगृहान्; B Dn D₂ ६ G₂ स्वपुर. K₁ २ D₁ नृप, D₂ D₂ पुन — ^c) M स्व राज्य B Dn D₂ ६ G₂ वीर (for प्रीत) T₂ G₁ २ ४ स राजोपा वसत्प्रीत — ^d) K₄ प्रजा

21 ^c) K (K₃ missing) D₁ २ ३ श्रेष्ठया — ^d) S (except G₂) आदधत्

22 ^a) B₂ Dn D₂ ६ T G₂-4 राजपुत्र्यास, D₁ G₁ पन्या K₁ २ M₁ transp तु and स B₁ राजपुत्र्याम-भूद्भो — ^b) Cf ३ २८१ ५८^d B Dn D₂ ६ मानन्या (B₂ ४ न्यां), D₁ मालव्य; D₂ ह्यालभ्य, T G₂ मालव्या,

G₂ ४ कालेन — ^e) B Dn D₂ ६ T₁ G₂ M तदा; T₂ G₁ २ ४ महाभू (for यथा) — ^d) G₄ ताराधिप इवांबरे

23 ^a) D₂ D₂ प्राप्तकाले T₁ [अ]जनयत् (for सुषुप्ते), — ^b) G₁ (? gloss) कमल^० (for राजीव^०) — ^c) T₂ G₁ २ ४ नृपति^० (for मुदित) — ^d) B Dn D₂ ६ G₂ चक्रे च (B₂ ४ स) नृपसत्तम; D₂ चक्रे च नृपतिस्तथा, T₂ G₁ २ ४ चक्रे स (G₁ सु) मुदितस्तदा

24 ^b) D₁ गतया (for हु) K (K₃ missing) D₂ D₁ २ ३ स्वपि; B₁ त्विति (for ह्यपि) — ^c) D₂ T₂ G₁ २ ४ च (for [ए]व)

25 ^a) K₄ B₁ २ ४ श्री D₂ सावित्री विग्रहवती; D₂ सावित्रीग्रवती च श्री (sic) — ^e) K₁ २ [ए]व तु, D₁ नाति (for चापि) D₁ कन्या सा (by transp)

26 ^c) K₂ प्राप्तेय देवि कस्येति — ^d) K₄ B₁ S (except G₂) त (for स)

27 ^b) D₂ दीप्यती (for ज्वलन्ती) — ^d) D₂ Dn₂ n₂ प्रतिवाधित; D₄ G₂ 'वोधित', D₂ 'भासिता

28 ^a) B₂ अथोपास्य B₁ M₂ 'जात्वा — ^b) B D₂ Dn D₂ ४ ६ G₂ देवताम (D₂ D₂ 'न)भि^०

29 ^b) D₂ D₂ प्रतिपूज्य — ^c) B Dn D₂ ६ G₂ समीप (for सकाश^०) — ^d) Cf १ ९२ २^b D₁ G₁ देवश्रीवर (G₂ 'रिव)रू^०

30 ^a) D₁ om सा — ^b) K₁ शेषां पूर्व, K₂ D₂ शेषा

यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्त्रां सुतां देवरूपिणीम् ।
अयाच्यमानां च वरैर्नुपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३१
राजोवाच ।

पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्ब्रूणीति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३२
प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३३
श्रुतं हि धर्मशास्त्रे मे पद्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३४
अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३५
इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।

देवताना यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३६
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतामित्यचोदयत् ॥ ३७
सांभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामात्रिचारितम् ॥ ३८
सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणा जगाम ह ॥ ३९
मान्याना तत्र वृद्धाना कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत् ॥ ४०
एवं सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्याना तं तं देशं जगाम ह ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २७७ ॥

पूर्वं D₁ G₂ नियम्य (for निवेद्य) — ^a) B Dn D₄ ३
T₁ G₂ पाशमास्थि(B₁ ३ ग)ता; D₂ अग्रत स्थिता

31 ^a) D₂ स तां; T₁ सुतां (for तु ता) — ^b) D₁
G₁ ३ स्त्र (for स्त्रां) — ^c) D₂ M तु (for च) K₁ ३
M₂ परैर्, G₁ ३ ३ नैर् (for वरैर्)

32 K₁ ३ अश्वपति (for राजो) — ^a) K₂ पुत्र, B₂
प्रति (for पुत्रि) — ^c) K₂ अन्वेच्छ; D₂ D₃ अन्विष्य, T₂
G₁ ३ ३ M₂ इच्छस्व

33 ^a) K₁ ३ प्राकृत, T₂ G₁ ३ ३ पार्थिव — ^b) G₁
सनिवेद्यस K₁ ३ D₁ ३ ३ स्वयानघे — ^c) K (K₂
missing) B₂ D₂ Dn D₂ ३ ३ G₂ विमृश्याह — ^d) B₁
वरयध्व, D₂ स्व; T₁ G₁ वर तव; G₂ ३ ३ रवां वराय, G₃ वर
येस्व; M वराय त्वा D₂ D₃ यथेच्छसि

34 ^a) K (K₂ missing) D₁ ३ ३ च (for हि) K₁ ३
धर्मशास्त्रे, K₄ B D G₂ शास्त्रेषु, G₁ सर्वशास्त्रे मे — ^b)
T₂ G₂ ३ ३ पद्यमाने; G₁ मानैर् D₁ द्विजातिषु — ^c) G₂ ३
यथा (for तथा)

35 =(var) Manu 9 4 — ^a) K₁ ३ याच्यो, D₂
वाहो, M याच्यो — ^b) K₁ D₂ (sup lin as in text)
याच्या(D₂ स्त्रा)श्चा; K₂ याच्योश्चा (sic); D₂ वाच्याश्चा,
M याच्यश्चा — ^c) S (except G₁ ३) मृते पितरि पुत्रस्तु
— ^d) K₁ ३ याच्यो, D₂ (sup lin as in text) याच्यो, M
याच्यो

36 ^b) G₁ ३ कुरु (for त्वर) — ^c) K₁ ३ D₂ (sup
lin as in text) याच्यो, M याच्यो

37 K₁ S (except G₂ M₁) om the ref — ^a) D₂
D₂ तु दुहिता (for दुहितर) — ^b) K₂ D₂ D₂ ३ यथा
T₂ धमिण (for मन्त्रिण) — ^c) K₁ यात्रे च, B₁ यात च,
D₂ D₂ यातोश्च, D₂ यात्र तु, G₁ यात्रां च — ^d) K₄
(marg sec m as in text) म्रियताम् (for गम्यताम्)
K₁ ३ B₂→ D (except D₁ ३) G₂ चेति, K₄ चापि (for
इति) K₄ D₁ [अ]नोदयत्

38 ^a) G₁ तत (for पितु) — ^b) K₂ ३ B D (except
D₁ ३) G₂ तप (for मन) — ^c) D₁ आदाय (for आ
ज्ञाय) — ^d) D₂ [अ]निवारिता; T [अ]विचार्यं सा (T₂ च),
G₁ M₁ विचार्यं च; G₂ ३ ३ विस्मय च; M₂ [अ]विचारयन्
(for [अ]विचारितम्)

39 ^a) K₂ D₂ हैमरथम् T₁ G₂ ३ हैम रथ समास्थाय
— ^b) T G₁ ३ ३ transp स्थविरै and सचिवै — ^c) D₂
D₂ वन्यानि (for रम्याणि) — ^d) T₁ G₂ ३ सा (for ह)

40 K₁ om (hapl) 40-41 — ^a) B₂ D₂ D₂ ३
(sup lin as in text) वन्याना (for मा) — ^b) =(var)
३ 278 ३^d B₁ ३ Dn₂ T₂ G₂ वादन (for वन्दनम्)
— ^c) K₂ ३ D₂ D₁ ३ ३ तानि, M तत्र (for तात) — ^d)
K₂ D₂ अन्व, D₂ D₂ ३ M अभि (for अभ्य)

41 K₁ om 41 (of v1 40) — ^a) B Dn D₂ ३ ३
T₁ G₂ M (by transp) तीर्थेषु सर्वेषु, D₂ (marg sec m)
वनेषु सर्वेषु — ^b) K₂ B₂ D₂ वनोत्सर्गं, D₂ (by
corr) विचरती — ^c) K₂ D₂ कुर्वती K₂ D₂ ऋषि
(for द्विज) T₂ G₁ ३ ३ M कुर्वं(G₁ वं)ती द्विजमुख्येषु

२७८

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
 उपविष्टः समामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
 ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
 आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २
 नारदेन सहासीनं दृष्ट्वा सा पितरं शुभा ।
 उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम् ॥ ३
 नारद उवाच ।
 क्व गताभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
 किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४

अश्वपतिरुवाच ।

कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
 तदस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
 दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६
 आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
 द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चादन्धो बभूव ह ॥ ७
 विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
 सामीप्येन हतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८

— ^a) K₃ D₈ त देश सा (for त त देश)

Colophon K₃ missing — Major parvan K₁ ;
 T₂ G₂ ४ आरण्य — Sub-parvan N (K₃ missing)
 T G₁ ३ M (all om sub parvan name) mention only
 सावित्र्यु (D₈ 'ज्यो)पाख्यान — Adhy name D₈ वरा
 न्वेषण, M₂ सावित्रीजन्मकथन — Adhy no (figures,
 words or both) Dn 291 (Dn₃ 292), D₁ 296, T₁
 M₂ (orig) 283, T₂ G₄ M (M₂ inf lin) 281, G₁
 278, G₂ 280 — Śloka no Dn₁ n₂ 40, Dn₃ D₁ 41

278

1 In K₃, 1^a-19^b are missing (cf v l 3 276 13)
 K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्रीमार्कण्डेय — ^a) D₁ राजन्

2 K₃ missing (cf v l 1) — ^a) M₂ [S]धिगम्य
 — ^b) K₁ D₈ T₁ सर्वान् (for सर्वाणि) B₂ च (for [ए]व)
 B₂ ४ च सा, T₂ G₂ ४ तदा (for तथा) — In D₈, the
 portion from 2^{cd} up to 3 279 7 is lost on a missing
 fol — ^c) K (K₃ missing) D₀ D₁ २ ६ पुनर (for
 पितुर) — ^d) K₁ ३ त्री च समन्विता

3 K₃ D₈ missing (cf v l 1, 2) — ^a) K₁ B₂ ४
 D₀ D₂ G₂-४ समासीन — ^b) B Dn D₁ २ ४ ६ G₃ transp
 दृष्ट्वा and सा K₁ ३ त (for सा) K₁ शुभम्, D₁ ६ तदा
 — ^d) = (var) 3 277 40^b B₂-४ D (except Dc D₁
 D₈ missing) T₂ G₃ M₂ 'वादन (for 'वन्दनम्)

4 K₃ D₈ missing (cf v l 1, 2) — ^a) K₁ ३ गता
 सीत्, T₂ [आ]गताभूत् — ^b) K₁ ३ पुन (for नृप) — ^c)
 K₁ B₂ ३ भद्रे; K₂ भद्र, T₂ G₁ २ ४ भद्र (for भर्त्रे) — ^d)
 K (K₃ missing) D₁ ६ T₂ G₁ M चेमा (for चैना) G₄
 र्व (for स)

5 K₃ D₈ missing (cf v l 1, 2) D₁ राजा उ^a
 — ^a) K₁ तेन (for [अ]नेन) — ^b) T₂ G₁ २ ४ समागता
 (for [ए]व चागता) — ^c) B₂ ४ Dn D₁ ४ ६ G₃ एतस्या,
 T₂ ततोस्या T₂ विप्रर्षे — ^d) K₄ D₀ D₂ ६ भर्ता वै (D₂
 च), D₁ भर्तृत्वे (for भर्तार) T₁ M₁ वृत K₁ ३ भर्ता
 यो वै नराधिप, T₂ भर्तार येन सा वृता

6 K₃ D₈ missing (cf v l 1, 2) K₁ मार्कण्डेय, M₂
 श्रीमार्कण्डेय — ^a) G₁ पितरेणेति (for विस्त) — ^b) D₁
 सनोदिता, D₈ सबोधिता T₁ सती, T₂ G₁ २ ४ M तदा
 (for शुभा) — ^c) B₂ ४ Dn₃ n₃ तदैव तस्य (for दैव
 तस्येव) B₁ D₁ T₁ G₁ M₂ [ए]व, D₈ [इ]ति (for [इ]व)

7 K₃ D₈ missing (cf v l 1, 2) Before 7, all
 MSS (except T₂ M, K₃ D₈ missing) ins सावित्र्युवाच
 (resp सावित्री) — ^a) K₁ ३ S (except T₁) आसीरमाल्वेषु
 — ^d) B₁ २ ४ Dn D₄ ६ G₃ चाधो, T G₂ ४ M स्वधो
 (for अन्धो) K (K₃ missing) B₂ M स' (for ह)

8 K₃ D₈ missing (cf v l 1, 2) — ^a) T₂ G₁ २ ४
 विचक्षुषस्तदा तस्य — ^b) T₁ साल्व' (for बाल) — ^c)
 K (K₃ missing) Dc₁ D₁ ६ मामतेन, B₂ मामाल्येन (for
 मामीप्येन) T₁ सामीप्येपहत राज्य — ^d) B₁ वैरिणा क्रिड
 (for पूर्ववैरिणा)

स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्यगतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवानुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १०

नारद उवाच ।

अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृतः ॥ ११
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभापते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥ १२
बालस्याश्वाः प्रियाश्वास्य करोत्यश्वाश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि च लिखत्यश्वांश्चित्राश्च इति चोच्यते ॥ १३
राजोवाच ।
अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।

क्षमावानपि वा शूरः मत्यवान्पितृनन्दनः ॥ १४
नारद उवाच ।

विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिममो मतौ ।
महेन्द्र इव शूरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५
अश्वपतिरुवाच ।

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यो वापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाप्यथ वा प्रियदर्शनः ॥ १६
नारद उवाच ।

साङ्कते रन्तिदेवस्य स शक्त्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविरौशीनरो यथा ॥ १७
ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८
स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः स जितेन्द्रियः ।

9 K₃ D₃ missing (of v l 1, 2) — °) B D (except D₁, D₂ missing) महारण्य — °) T₁ सुदारुण (for महा°)

10 K₂ D₃ missing (of v l 1, 2) M₂ om 10-11 — °) D₁ अस्य (for सस्य) K₁ ३ पुनरू (for पुरे) — °) D₂ D₃ वै; T₂ [S]सौ (for मे) G₁ सत्यवान्मेनुरूपश्च — °) T₂ मे भर्तेति समावृत°

11 K₃ D₃ missing (of v l 1, 2) M₂ om 11 (of v l 10) — °) K (K₃ missing) D₁ T₁ कष्ट (for पाप) — °) B₂₋₄ T₁ M₁ अजानत्या T₁ तनयया (for यदनया) — °) B₁ D₂ सत्यवान्गुणवान् (by transp)

12 K₃ D₃ missing (of v l 1, 2) — °) G₂ ४ माता सत्य (by transp) D₂ [अ]व (for प्र) — °) K₄ B₁ ३ Dn D₂ ६ G₃ तथा; T₂ तेन (for ततो)

13 K₃ D₃ missing (of v l 1, 2) — °) D₂ D₃ तस्य, D₁ चैव; M चासन् (for चास्य) — °) T₂ G₁ ३ स (for च), and मृन्म (for मृन्म) — °) T₁ चित्रे च, G₁ चित्रे च (for चित्रेऽपि) B₂ Dn D₂ ६ G₃ चिल्लिख; G₁ तांलिख, M चालिख (for च लिख) — °) B₄ तेन (for इति) D₁ कीर्यते (for चोच्य)

14 K₃ D₃ missing (of v l 1, 2) T₁ om the 1st of K₁ ३ अश्वपति (for राजो) — °) B₂ D₁ स; T₂ G₁ ३ वै (for वा) K₁ ३ बृहस्पतिममो मतौ (= 15^b) — °) D₂ D₃ शूरश्च (for वा शूर) K₁ ३ महेन्द्र इव

शूरश्च (= 15^c) — °) B Dc Dn D₂ ४ ६ T₁ G₃ विवृत् स्वल; D₁ नृपनदन; G₄ मित्रनदन D₂ स्वया दोषो न दक्षित

15 K₃ D₃ missing (of v l 1, 2) — °) M चादित्य इव ते — °) B Dn D₁ ४-६ G₃ वीर (for शूर°)

16 K₃ D₃ missing (of v l 1, 2) K₄ D₁ ६ S (except G₃) राजा (D₁ ६ add र°) — °) B₁ चापि (for दाता) — °) B D (except D₁ ३) G₃ चापि (for वापि) K (K₃ missing) B₁ ३ ४ Dc D₁ ६ वीर्यं (for सत्य) — °) D₂ D₃ T₁ G₁ om (the second) [अ]पि (leaving hiatus !)

17 K₃ D₃ missing (of v l 1, 2) M₂ om the 1st — °) K₁ सकृते, K₂ सस्कृते, K₃ आकृते — °) B Dc Dn D₂ ४ ६ G₃ स्व (for स) D₂ G₁ दातया दानरत्न सम — °) T₂ सत्यसधश्च (for चासी)

18 K₃ D₃ missing (of v l 1, 2) — °) D₂ प्रलियो (for न्यतमो) — For 18^d, of 3 50 1^b — After 18, 8 (except G₃) ins

1312* स वदान्य स तेजस्वी स धीमान्स क्षमान्वित ।

19 D₃ missing (of v l 2) 19^{ab} missing in K₃ (of v l 1) — °) K₁ ३ सौम्य (for शूर) D₂ (marg sec m) सदा दात समृद्धश्च — M om 19^b-20^c — °) B₁ T G₁ ३ ४ सत्यसधो; D₂ शूर सखो (for स मस्य स) B₂₋₄ D₂ Dn D₁ ४ ६ G₃ सत्य (B₂ सि) तैन्द्रिय (for स जितेन्द्रिय) — °) G₂ ४ सन्मैत्र D₂

स मैत्रः सोऽनस्यश्च स हीमान्भृतिमांश्च सः ॥ १९
नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ।
संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०

अश्वपतिरुवाच ।

गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१
नारद उवाच ।

एको दोषोऽस्य नान्योऽस्ति सोऽद्य प्रभृति सत्यवान् ।
संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २२
राजोवाच ।

एहि सावित्रि गच्छ त्वमन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य तिष्ठति ॥ २३

यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २४
सावित्र्युवाच ।

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २५
दीर्घायुरथ वाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सकृद्भृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २६
मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २७
नारद उवाच ।

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा चालयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २८

(*maig sec m*) सोमसूर्यश्च; T₂ G₁ २ ४ चानसूय (G₂ ४
'यु)श्च — ^a) D₁ धीमान्, T₁ स धीमान् (for स हीमान्)
B₁ २ ४ Dn D₆ द्युतिमांश्च, D₅ कीर्तिमांश्च
20 D₃ missing (of v l 2) M om 20^{ab} (of
v l 19) — ^a) T₂ G₂ चार्जवस् K₃ तस्य, T₂ त च (for
तस्मिन्) — ^b) T₂ G₂ धृतिस्, G₁ रतिस् (for स्थितिस्)
T G₁ २ तत्रैव G₄ धृतिश्चैव त्रपा ध्रुवा — ^c) K₃ स दमेन,
T₁ स शिक्षितस् (for संक्षेपतस्) K₄ D₁ २ T₂ G₁ ततो,
G₂ तथा, G₄ तदा (for तपो-) — ^d) B₂ M शीलवृद्धैः
K₁₋₃ स (for च) K₄ (*maig sec m* as in text) बाल-
वृद्धैः स कथ्यते

21 D₃ missing (of v l 2) K₃ ४ D₁ २ S (except
G₂) राजोवाच (1 esp राजा) — ^a) T₁ सर्वैस्त्र, T₂ G₁ २ ४
भगवन् — ^b) K Dc D₁ २ २ M भगवान् K₁ ४ B₁ २ ४
D₁ २ M₁ प्रब्रवीति, K₂ 'मि, K₃ T₁ 'हि; Dc D₃ 'तु T₂
G₁ २ ४ सत्यव्रत ब्रवीषि मे — ^c) B₂ दोषानप्येष K₁ २ ४
D₁ वै (for मे)

22 D₃ missing (of v l 2) After the 1of, K₃
B₂₋₄ D (except D₁ २) G₃ ins

1313* एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।

स च दोष प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् ।

[For line 1, of 23^{cd}]

— ^a) K₁ २ Dn D₄ २ G₃ [S]स्ति; K₃ B₂ D₅ G₁ हि (for
ऽस्य) B₂ Dn D₁ ४ २ G₃ नान्योस्य — 23^{cd} = (var)
24^{cd} — ^c) = Matsyapurāna 208 13^a T₂ G₁ २ ४
मोल्पायुर (for क्षीणायुर) — D₄ om 22^d-23^c — ^d)

K₄ D₅ देहत्याग, M₁ 'न्याय

23 D₃ missing (of v l 2) K₁ २ ४ T₁ om
(hapl) 23-24, D₄ om 23^{ab} (of v l 22) B₂ भ्रष्ट
पतिरुवाच — ^a) B Dc₁ Dn D₆ G₃ गच्छस्व — ^d) B₁ २
Dn D₄ २ G₃ च (B₁ हि) स्थित (for तिष्ठति), of 1313*
(line 1)

24 D₃ missing (of v l 2) K₁ २ ४ T₁ om 24
(of v l 23) — ^a) K₃ Dc D₁ २ २ मां (for मे) — ^b)
Dc D₂ देवसत्तम — 24^{cd} = (var) 22^{cd} — ^d)
Dn₂ ns D₅ G₁ देहत्याग

25 = (val) Manu 9 47 — D₃ missing (of
v l 2) — ^a) K₃ M₁ निपतित K₃ सकृत्प्रपति भूमिशा
— ^c) K₄ सकृदाह K₄ D₁ ददामीति — ^d) K₁₋₃ D₅
सतां (for the first सकृत्), the Manusmṛti variant!

26 D₃ missing (of v l 2) — ^a) K₁ २ स्वल्पायु
(for वा) — ^c) T₂ भक्त्या (for भर्ता)

27 D₃ missing (of v l 2) — ^a) K₁ २ मनसो
G₄ निश्चित — ^b) Dc Dn₂ ns D₂ वाचा विधी; T₁ वाग्वा
भिधी, T₂ G₁ वाग्भिधी — ^c) Dc transp क्रियते and
कर्मणा

28 D₃ missing (of v l 2) T₂ G₂ ४ om
(hapl) 28-30 — ^a) B₁ नृपश्रेष्ठ — After 28^{ab}, K₁ २
ins

1314* विलम्बो नात्र कर्तव्यो निश्चिते कर्मणि ध्रुम् ।
— K₁ २ D₄ om (hapl) 28^c-29^d G₃ om 25^{cd} — ^c)
K₄ पाल, B Dc Dn D₂ २ चार (for चान्)

नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यव्रति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ २९

राजोवाच ।

अविचार्यमेतदुक्तं हि तथ्यं भगवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुहिं भगवान्मम ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अप्ससप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २७८ ॥

नारद उवाच ।

अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्यामहे तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सर्वं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३२

२७९

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
समाहूय तिथौ पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २
मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।

29 D₂ missing (of v1 2) K₁ ; D₄ T₂ G₂ ; om 29 (of v1 28) — °) D₂ प्रदानमेतत्तस्मान्मे

30 D₂ missing (of v1 2) T₂ G₂ ; om 30 (of v1 29) K₁ ; अश्वपति (for राजो) — °) Hyper metric । M यत् (for हि) K₂ ; B Do Dn D₁ ; 4 G₂ अविचार्यमेतदुक्तं ; D₂ अवश्यमेतदुक्तं हि ; T₁ अविचार्यं मे तावदुक्तं (hypermetric) , G₁ अविचार्यं तदुक्तं यत् — °) K₄ M भगवतो K₂ B₁₋₃ Dn D₄ ; T₁ G₂ तथ्यं च (K₂ हि तथ्यं, T₁ यत्तथ्यं) भवता वच — °) K₁ तदैवैव ; K₂ तदैवेत, K₂ ; Do D₁ ; तदैव वै ; B₂ [ए]तदेवाह ; D₂ T₁ M [ए]त देव हि (M वै) , G₁ [ए]तदेवेह — °) T₁ एव गुरुः (for गुरुहिं)

31 D₂ missing (of v1 2) — °) Do D₂ ; प्रदान — °) K₁ ; B₂ Dn प्याम्यह तावत् ; K₂ प्यामहे तात, D₁ T₁ प्यामि हे तात, G₂ प्यामि भोस्त्वावत् — °) K₁ ; प्रदाने (for सर्वेषां)

32 D₂ missing (of v1 2) D₁ om 32 T G₂ ; M₂ om the ref K₁ मार्कण्डेय — °) B₁ Dn D₄ ; G₂ समु (for खसु) — °) S (except G₂) ययौ (for गत) — °) K तु ; G₂ ; 4 च (for [अ]पि) B₂ Dn D₄ ; G₂ सज्ज (for सर्वं) — °) D₂ ; सभाकरोत्

Colophon om in D₁ D₂ missing G₁ partly broken — Major parvan K₁ ; T₂ G₂ ; आरण्य — Sub

parvan K₂ ; B D (D₁ om , D₂ missing) G₁ ; M (all om sub parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान — Adhy name B₂ नारदवाक्य, M₂ सावित्री स्वयंवरकथन — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (sup lin) n₂ 292, Dn₂ 293, T₁ M₂ (orig) 284, T₂ G₂ M (M₂ inf lin) 282, G₁ 279, G₂ 281 — Śloka no Dn 33

279

1 In D₂, st 1-7 are missing (of v1 3 278 2) K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्रीमार्कण्डेय — °) K₁ ; 4 Do D₁ ; ; प्रदानाय ; S (except T₁ G₂) प्रदानेन (for प्रदाने स) — °) K₄ Do वैवाहिकमचितयत् — °) K₂ D₁ ; नृप, Do D₂ सत (for नृप)

2 D₂ missing (of v1 1) — °) T₂ वृद्धद्विजान् — °) T₂ G₂ M₂ ऋत्विग्भिः ; G₁ गम्य, T₂ G₁ ; 4 च (for स) Do ऋत्विज सपुरोहित ; T₁ ऋत्विक्सभ्यपुत्रो गमान् (inf lin) हितान् — °) K₁ ; M समानीय B Dn D₄ ; G₂ दिने (for तिथौ) — °) D₁ (by transp) कन्यया सह

3 D₂ missing (of v1 1) — °) K₁ ; Dc₂ D₁ मेधारण्य T₁ M तु, G₂ ; 4 [अ]य (for च) — °) B₂ द्युमत्सेनात्मज K₁ ; तत्, B₁ G₂ प्रति, T₂ पुर, G₁ ;

२८०

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
 प्राप्तः स कालो मर्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १
 गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
 तद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
 चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिन्त्य भामिनी ।
 व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारान्नं स्थिताभवत् ॥ ३
 तं श्रुत्वा नियमं दुःखं वध्वा दुःखान्वितो नृपः ।
 उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ४
 अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ।
 तिमृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुष्करम् ॥ ५

सावित्र्युवाच ।

न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
 व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६
 द्युमत्सेन उवाच ।
 व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
 पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥ ७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः ।
 तिष्ठन्ती चापि सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८
 श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
 दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तते ॥ ९

23 K₃ D₁ missing (cf v1 14, 8) — ^a) K₄ T
 G₁ २ ४ M₁ च; B₂₋₄ स (for तु) B₁ Dn D₄ ६ G₃
 सावित्र्या ग्लायमानायास — ^b) B Dn D₄ ६ G₃ च (for तु)
 — After 23, G₁ ins

1315* तदा प्रभृति सावित्री गणयामास चासरान् ।

Colophon om in K₁ २; K₃ D₁ missing — Major
 parvan T₂ G₂ ४ आरण्य — Sub-parvan K₄ B D
 (D₁ missing) T₁ G₁ ३ (all om sub parvan name)
 mention only सावित्र्यु (D₃ 'ज्यो)पाख्यान — Adhy
 name M₂ सावित्रीप्रदान — Adhy no (figures, words
 or both) Dn₁ (marg) n₂ 293, Dn₂ 294, T₁ M₂
 (orig) 285, T₂ G₄ M (M₂ inf ln) 283, G₁ 280,
 G₂ 282 — Śloka no Dn 23

280

☞ This adhy is missing in K₃ D₁ (of v1 3
 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 K (K₃ missing) om the ref M₂ श्रीमार्कण्डेय
 — ^a) T₁ तस्य काले बहुतिथौ, T₂ G₁ २ ४ काले बहुतिथे (T₂
 'थौ) तस्य — ^c) T₁ मर्तव्यो — ^d) T₁ M सत्यवतो

2 ^a) M₁ गणयत्या च — ^c) B Dn D₄ ६ G₃ यद्वाक्य

3 K₃ om 3^{ab} — ^a) T₂ G₂ ४ सप्राप्त (for मर्तव्यम्)

— ^b) D₃ G₂ ४ निश्चित्य (for संचिन्त्य) B D (except
 D₃) G₃ भाविनी

4 ^a) K₁ २ तत् (for त) K₁ २ वद्ध, B Dn D₃
 (marg sec m) ४ ६ G₃ तस्या, G₁ M वध्वा (for दुःख)
 T₂ G₂ ४ ता श्रुत्वा नियतिं वध्वा — ^b) B Dn D₃ (marg
 sec m) ४ ६ G₃ भृश, T₂ G₁ २ ४ नित्य, M तदा (for
 वध्वा) — ^d) K₂ D₃ सोमवीत्, B₁ उवाच (for मब्रवीत्)

5 Before 5, all MSS (except D₃, D₃ marg sec
 m, K₃ D₁ missing) ins द्युमत्सेन उ — ^a) B₁ अति
 व्रतो T₁ समारभस्, G₂ यथा; G₄ व्रता (for [सो]पमा
 रम्भस्) — ^b) Dc D₂ स्वया प्राप्तो — ^c) Dn₁ T₁ M₁
 तिमृणा K₄ (marg sec m as in text) वासतेयीनां (for
 वसतीनां हि) — ^d) B D (except D₃ ६) G₃ दुष्कर

7 ^a) M स्वा (for स्वा) D₃ व्रत सिध्यति व्यक्त त्वां;
 T₂ व्रत ते भेति वक्तु त्वा; G₂ व्रत तेनेति वा वक्तु, G₃ व्रत नेति
 समावक्तु — After 7^{ab}, K₂ reads 8^{cdab} — ^d) T₁
 corrupt

8 K₂ transp 8^{ab} and 8^{cd} and reads the st after
 7^{ab} — ^c) B Dn D₄ ६ G₃ चैव (for चापि) G₄ गायत्री
 (for सावित्री) — ^d) K₁ २ स्म (for [ह]व) G हयने

9 G₄ om 9^{cd} — ^d) D₃ सा रात्रि, M₁ सा निशा.
 M₂ सावित्र्या K₁ व्यभिवर्तन; B₁ Dc D₂ पर्यं; B₂ अयं;
 B₄ व्यत्यवर्तते, D₃ मन्यवर्तन

10 ^a) B₁ त (for तद्) Dc D₂ नित्यय B₃ प्राप्त

अद्य तद्विवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
 युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाहिकीः क्रियाः ॥ १०
 ततः सर्वान्द्विजान्बृहदाञ्चश्रुं श्वशुरमेव च ।
 अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११
 अवैधव्याशिपस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
 ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२
 एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
 मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३
 तं कालं च मूहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
 यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १४
 ततस्तु श्वश्रुश्चशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
 एकान्तस्थामिदं वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५
 श्वशुरावूचतुः ।
 व्रतो यथोपदिष्टोऽयं यथावत्पारितस्त्वया ।

आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६
 सावित्र्युवाच ।
 अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
 एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
 स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८
 सावित्री त्वाह भर्तार नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
 सह त्वयागमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९
 सत्यवानुवाच ।
 वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
 व्रतोपवासक्षामा च कथं पश्यां गमिष्यसि ॥ २०
 सावित्र्युवाच ।
 उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।

(for चेति) K (K₃ missing) D₃ ५ अथा(D₃ प्य)सौ
 दिवसस्येति; S (except G₃) अथा वै तद्दिनं चेति — ^b) K
 (K₃ missing) D₃ D₃ ५ ५ शीघ्र (for दीप्त) — ^d) Epio
 tag Of Hopkins Great Epic, p 409 No 49 K₁ ५
 Dn D₃ ५ G₃ पौर्वाहिकी; K₄ D₃ D₃ पौर्वाहिकी (K₄ 'कीं'),
 T₂ G₃ ५ पौर्वाहिकीं K₄ T₂ G₃ ५ क्रियां — After 10,
 G₁ ins

1316* व्रत समाप्त्य सावित्री ज्ञात्वा शुद्धा यशस्विनी ।

11 ^a) G₁ सर्वद्विजान् B₁ श्वश्रु (for बृहदाप्) — ^b)
 B₁ तथा (for श्वश्रु) — ^c) K₃ ५ D₃ D₃ ५ पूर्वेण — ^d)
 M प्रणता (for नियता)

12 ^a) B₄ T₁ शिष्य K₁ तेस्तु — ^b) K (K₃
 missing) D₃ ५ सत्त्व्या(K₃ ता, D₃ 'त्य, D₃ प्य)र्थं,
 B₃ सावित्र्यार्थे; T₁ G₁ ५ ५ M सप्रतीत्यर्थं; T₂ सममेव D₃
 हितं शुभां, T₁ गिर शुभा

13 ^b) K (K₃ missing) D₃ D₃ ५ ५ एकान्ते (D₃
 D₃ ५ एकान्त, D₃ स्वेकान्त) ध्यानमास्थिता, G₁ ५ ध्यानशोक
 परायणा — ^c) T₁ सा (for ता) A few MSS सर्व
 — ^d) B₃ G₃ ५ तपस्विनी, G₁ मनस्विनी

14 ^a) B D (except D₃ ५) G₃ त (for the second
 च) — ^b) K₁ तु विस्मिता, K₂ शुचिस्मिता (for नृपा)

15 K₁ om 15^b — ^c) K₄ D₃ G₁ ५ ५ च (for
 तु) T₂ तौ श्वश्रुश्चशुरौ यधु — ^b) G₃ ५ तौ (for तौ)

G₁ अनिदिता (for नृपा) — ^c) B Dn D₃ ५ G₃ एकान्त
 मास्थितां वाक्य — ^d) D₃ प्रीतौ

16 K₄ T₂ G₁ ५ ५ M om the ref K₁ श्वश्रुश्चशुरा
 वूचतु, K₄ D₃ ५ T₁ श्वशुर उवाच — ^a) T₁ व्रत T₂
 G₁ ५ ५ [S]पि (for स्य) K₄ B D₃ Dn D₃ ५ ५ G₃ व्रत
 यथोपदिष्ट तु (K₄ D₃ वै; B₁-३ यद्, B₃ Dn₃ ते; Dn₁ n₃
 D₃ ५ तद्) — ^b) K₄ D₃ पारित; T₁ धारितस्, T₂ G₁ ५ ५
 चरितस् (for पारितस्) B D₃ Dn D₃ ५ ५ G₃ तथा
 त्वपारि(B₁ 'लि)त स्वया — ^c) K (K₃ missing) D₃ ५
 प्राप्तस्ते (for सप्राप्त) — ^d) B₁ T₂ G₃ ५ तदनन्तर

17 T₂ om the ref — ^b) K₃ D₃ D₃ ५ ५ G₃ ५
 कृतकाम्यया — K₁ ५ T₂ G₃ ५ om (hapl) 17^{od} — ^c)
 D₃ D₃ एव (for एष)

18 T₂ om the ref K₁ मार्कण्डेय — ^a) K₁ ५ B₃
 संभाष्य(B₃ च)मानाया, K₄ B₁ ५ D₃ D₃ ५ T₂ M₁ 'पमा
 णायां — ^b) K₄ B (except B₃) T₂ M₁ सावित्र्यां — ^c)
 B₃ G₁ आधाय — G₁ (om 18^d) ins after 18^{ab}

1817*

कठिनं च तथा करे ।

खनिन्न सत्यवान्गृह्य प्रस्थितश्च वनं प्रति ।

त प्रणम्याम्रवीत्साध्वी नारदोक्त वशाजुगा ।

19 ^a) D₃ D₃ T₂ G₃ ५ सावित्रीत्याह; G₁ सावित्र्याह
 च — ^b) Dn₃ नैव त्व — T₂ G₃ ५ om (hapl)
 19^{c-21^d} — ^c) K₁ ५ सार्धं स्वया; D₃ स्वया सह — ^d)

गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धं न मार्हसि ॥ २१

सत्यवानुवाच ।

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।

मम त्वामन्त्रय गुरून्न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२

मार्कण्डेय उवाच ।

साभिगम्याब्रवीच्छुश्रूंश्चशुरं च महाव्रता ।

अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३

इच्छेयमभ्यनुज्ञातुमार्यायाश्चशुरेण च ।

अनेन सह निर्गन्तुं न हि मे विरहः क्षमः ॥ २४

गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।

न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५

संवत्सरः किंचिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।

वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६

द्युमत्सेन उवाच ।

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्तुषा मम ।

नानयाम्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७

तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं बधूः ।

अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।

सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९

सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।

मयूररवघुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३०

नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।

सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुराक्षरम् ॥ ३१

निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।

K₁ ३ नाह (fo1 न हि) K₁ T₁ त्वा (fo1 त्वां) K₁ ३
त्यक्तं, T₁ [अ]सितु (fo1 हातुं)

20 T₂ G₂ ४ om 20 (cf v 19) — ^b) K₁ ४ D₀₁
D₂ ३ दुःखपथाश्च B Dc Dn D₂ ४-६ G₂ भाविनि — ^c)
K (K₃ missing) D₂ ३ ग्लाना च, T₁ सक्षामा; M₂ ३ कामा
च (fo1 ३क्षामा च)

21 T₂ G₂ ४ om 21 (cf v1 19) K₁ om the
ref — ^a) T₁ G₁ M उपवासेन (for ३साध) — ^b) T₁
M नापि (for चापि) G₁ नास्ति नाथ स्वया सह — ^c) G₁
अनुग्रहस्वया कार्यं — ^d) K₄ न चाहंसि, Dc D₂ च नाहंसि

22 T₂ G₂ om the ref — ^c) D₀₁ Dn₁ D₂ ६ गुरू
(fo1 गुरून्) — ^d) T₁ G₂ ४ मे, M₂ मा (fo1 मां)

23 K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्रीमार्कण्डेय — ^a) B D
(except D₂) T₁ G₂ साभिवाच, T₂ सा हि गत्वा (for सा
भिगम्य) K₁ ३ [आ]ह तच् (for [अ]ब्रवीच्) — ^b) B₂
पतिव्रता (for महा) — ^c) B₄ स्वय Dc D₂ भर्ता मे (by
transp) — ^d) T₁ फलान्वेषी G₁ महद्वन

24 ^a) K₂ ४ इच्छेहम् B₁ ४ Dc D₂ ३ ज्ञातम्, B₂ ३
Dn D₄ ६ G₂ ज्ञाता (for ३ज्ञातुम्) T₂ G₁ २ ४ इच्छाम्य
हमनुज्ञातुम् — ^b) K₄ B₁-३ Dn D₂ ६ G₂ ह (for च)
B₄ Dc D₂ आर्यायाश्चशुरस्य ह — ^c) K (K₃ missing)
Dc D₂ ३ ३ T₁ गच्छेय; G₁ निर्यातु — ^d) B Dn D₂ ६
G₂ मेघ, D₂ हि त (for हि मे) T₂ G₂ ४ प्रिय (for क्षम)

25 ^a) K₁ ३ Dc D₂ ३ होत्रस्य कृते — ^b) T₂ G₁ ३ ४
[अ]य (fo1 च) K₁ ३ प्रस्थितस्य सुतस्य ते — ^c) B₂ ४ हि

वार्यो (fo1 निवार्यो)

26 ^a) B₂ ४ D₂ T₂ संवत्सर किंचिदून, D₀₁ D₂ ३ स्तर
किं दूर नो — ^b) G₁ महाश्र, G₂ समाश्र (for [अ]हमाश्र)

27 ^a) B (except T₂ G₂) यदा (for यत) — ^b)
K₂ D₂ दत्ता पित्रा (by transp) — ^c) G₁ ननु याह्यारमनो
युक्तम् — ^d) D₂ पूर्वमुक्त, T₁ M वच किंचित् (fo1 उक्तपूर्वं)

28 ^a) K₁ ३ पतिसत्य, Dc D₂ पुत्रि सत्यवता

29 T₁ G₁ om the ref K₁ मार्कण्डेय; M₂ श्री
मार्कण्डेय — ^a) Dc D₂ अप्यं (for अभ्य) — ^b) T₁
तप, G₁ मन (for यश) — ^d) K₁ ३ विभूयता; B₁ ३
M च दूयता, T₁ [अ]वदूयता

30 ^a) B Dn D₂ ६ G₂ मयूरगणघुष्टानि, T₁ ३ परि
घुष्टानि, G₁ ३ वरघुष्टानि — ^d) D₂ T₁ G₁ ३ ४ विसले
(for विपुले)

31 ^a) K₁ ३ D₂ नदी, G₂ ४ नदी B₂ D₂ ३ T
G₁ ३ ४ M पुण्यवहाश् (G₂ ४ ह), D₀₁ D₂ पुण्यवहा — ^d)
K₁ ३ मधुरस्वनां, K₄ स्वर, B₁ ३ Dn D₂ ६ G₂ मधुर वच;
B₂ ४ Dc D₂ ३ मधुरस्वरा, D₂ मधुर स्वर

32 ^a) K₁ ३ B₂ Dn₁ n₂ D₂ ६ निरीक्ष्य, T₁ मा पश्य
माना, G₁ ३ ४ M सा वीक्षमाणा — ^b) D₂ सर्वावस्थाम्य
निन्दिता, G₂ ४ स्थमतद्रिता — ^c) T₁ हतं (for मृतं)
B₂ Dn D₂ ६ G₂ हि भर्तारं, T₁ M पति मेने (fo1 दिन मन)
— ^d) M₁ [अ]स्मरत् (for स्मरत्) B₁ ३ स्मरती वपनमुने

33 ^a) H₁ypermetric! K₁ अनुवर्ती तु भर्तारं, B₁ B₂ ३
Dn D₂-६ G₂ अनुवर्ती भ, B₁ भर्तारमनुवर्ती, Dc D₂

मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः सरन् ॥ ३२
अनुवर्तती तु भर्तार जगाम मृदुगामिनी ।

द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

२८१

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३

अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं द्यूतीव च ।
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्ष्ये मितभापिणि ॥ ४
शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्ष्याम्यहम् ।
तत्स्वप्नुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५
समासाद्याथ सावित्री भर्तारमुपगूह्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निपसाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।

अनुवर्तती भ , T₁ (hypermetric) अनुवर्तमाना भ , T₂
G₁ ३ ४ आवर्जयतीव पति, M (hypermetric) अनुवर्तती
सा तु (M₂ तु नृ) पति — ^b) K₁ ३ मृदुवाहि (K₂ दि)नी M
सर्वात्रस्थमनिदिता (= 32^b) — ^c) K₁ D₂ T₂ G₂ द्विधैव
K₂ द्विधैव मनसा हृत्वा; D₂ हृदय च द्विधा कृत्वा — ^d)
K₁ ४ अवेक्षत; K₂ D₂ अवेक्षत, D₂ अवेक्ष्यती, D₂ अवेक्ष्य च,
T₁ अवेक्ष्य सा, T₂ G₁ ३ ४ प्रतीक्षती M त काल च प्रतीक्षते
(M₂ ता)

Colophon om in D₂ K₂ D₁ missing — *Major parvan* K₁ ३ Dn₂ T₂ G₂ ४ आरण्य — *Sub parvan*
K₄ B D T₁ G₁ ३ (all om sub parvan name) mention
only सावित्र्यु (D₂ ष्यो)पाख्यान — *Adhy name* M₂
सावित्र्यानुगमन — *Adhy no* (figures, words or both)
Dn₁ (mag) n₂ 294, Dn₂ 295 T₁ M₂ (orig) 286,
T₂ G₂ M (M₂ inf lin) 284, G₁ 281, G₂ 283
— *Sloka no* Dn₁ n₂ 32, Dn₂ 33

281

☞ This adhy is missing in K₁ D₁ (cf v 1 3
279 14, 8) the MSS are mostly ignored here

1 K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्रीमार्कण्डेय — ^c) K₁ ३ जडर
(for कठिन) T₁ पाठ (for पूर) — ^d) K₁ ३ B₁ ४

G₂ [अ]पातयत् T G₁ ३ ४ M तत काष्ठ समा (T₁ एमुपा)
हरत्

2 ^a) B₁ ४ D₂ D₂ G₁ ४ M तत (for तस्य) K₁ ३
पातयत् — ^c) D₂ कृतेन (for च तेन)

3 K₁ ३ ४ om (hapl); Before 3^{cd}, B Dn
D₂ ६ G₂ ins सत्यवानुवाच — ^c) T G₁ ३ ४ M व्यायामेन
च (T₁ M₁ हि) मे भीरु — ^d) D₂ D₂ जज्ञे

4 ^b) D₂ D₂ दहतीव च, D₂ द्यूते हि मे; T₁ G₂ च
विद्यूते, T₂ च प्रद्यूते; G₁ ३ चैव द्यूते, M चापि द्यूते (for
द्यूतीव च) — ^c) K₂ अतस्थ (for अस्वस्थ) — ^d) K₂
लक्ष्यसे T₂ G₁ ३ ४ मृदु (for मित)

5 ^c) B₂ अस्वस्थमेव कल्याणि, S (except G₁ ३) स्वसु
मिच्छामि क — After 5, K₁ ३ ins

1818* भ्रमतीव दिश सर्वाक्षक्रारूढ मनो मम ।

6 ^a) B₂ Dn D₂ ६ G₂ सा समासाद्य सावित्री; T₁ सह
साप्यथ सा, M तमासाद्य तु सा — ^b) Cf 69^a K₁ D₂
T₁ उपगूह्य, K₂ उपगूह्य, K₄ B₂ D₂ T₂ G₁ ४ गूह्य; B₁ ३ ४
Dn D₂ ६ G₂ गम्य; only D₂ ६ G₂ M as in text — ^c)
K₁ ३ उत्सने च; B₂ गस्य; D₂ D₂ 'नेस्वा, G₂ ४ 'ने सा
— ^d) D₂ मुभानना (for मही)

7 ^b) K₁ D₂ विमृष्यती; K₂ B₁ ३ ४ Dn₂ n₂ D₄ विमृ
षती K₁ ३ T₂ मन्स्विनी — ^c) M मुहूर्तं च (M₂ छ) क्षण
वेला — After 7 S (except G₂) ins

1819* हन्त प्राप्त स कालोऽयमिति चिन्तापरा सती ।

तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७
 मुहूर्तादिव चापश्यत्पुरुषं पीतवाससम् ।
 बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ८
 श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
 स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९
 तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
 कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपता ॥ १०
 दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्धामानुषम् ।
 कामया ब्रूहि मे देव कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ११
 यम उवाच ।
 पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
 अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ १२

8 ^a) B₂ ३ D (except D₃ ५) G₁ ३ मुहूर्तादिव S (except G₁ ३) सा° (for चा°) — ^b) Dc₁ D₃ मुहूर्तं (for पुरुष) B D (except D₃ ५) G₃ रक्त° (for पीत°) — T₁ M₂ om 8^{cd} T₂ G₁ ३ ४ M₁ transp 8^{cd} and 9^{ab} — ^c) K₂ उद्ध°, K₄ चद्र (for बद्ध°) — ^d) = 1 114 25^b D₃ त्यसमतेजसा, T₂ G₁ ३ ४ M₁ त्यमि (M₁ त्य इ) व तेजसा

9 T₂ G₁ ३ ४ M₁ transp 8^{cd} and 9^{ab} — ^a) K₂ श्यामावदात D₃ चक्राक्ष — ^d) T₂ G₁ ३ ४ निरीक्षती

10 ^b) T₁ M transp शनैः and शिर — ^c) B₂ (m as in text) उवाचेद, G₂ अथोवाच, G₄ उवाचाथ (for उवा चार्ता) — ^d) K₄ विद्वयता, B D (except D₃) G₃ प्रवेपती, T₂ G₂ ४ प्रवेपिता

11 Before 11, B₂ ३ Dn D₄ ६ S (except M₁) ins साविश्रुवाच (S MSS om उवाच) — ^a) K₁ ३ दैवत्व T₂ G₁ ३ ४ चाभि°; M₁ त्वां वि; M₂ त्वावि° (for त्वाभि) — ^b) K₁ ह्येतद् (for एतद्) K₄ Dc D₂ ५ T₂ G₂ ४ अमा° (om हि); T₁ न मा° (for ह्यमा°) — ^c) K₁ ३ काम्यया; T₁ कामये, G₁ काम्याया, G₂ ४ कामया B Dn D₄ ६ G₃ देवेशा; T₂ G₄ मे कस्त्व, G₁ कस्त्व हि, G₂ मे सत्य (for मे देव) K₄ D₃ को हि देवोसि मे ब्रूहि — ^d) D₃ देव स्व किं, T₂ G₁ ३ ४ किं च कर्म (for कस्त्व किं च)

12 K₂ श्रीयम — ^a) T₁ G₁ ३ व्रता च — ^b) T₂ तथैव तपसान्विता — ^c) K (K₂ missing) D₃ ततस्त्वाम् Dc D₂ T₂ अभिजानामि, G₂ ४ न हि भीषामि — ^d) D₄ मा (for मा) G₂ ४ च (for स्व)

अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
 नेष्याम्येनमहं बद्धा विद्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वा पितृराजस्तां भगवान्स्वं चिकीर्षितम् ।
 यथावत्सर्वमारुयातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४
 अयं हि धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
 नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५
 ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात् ॥ १६
 ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् ।
 निर्विचेष्टं शरीरं तद्भ्रूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७
 यमस्तु तं तथा बद्धा प्रयातो दक्षिणामुखः ।

13 ^a) G₁ अयं ते तु पति ज्ञात — T₁ om 13^{cd} — ^c) K₁ ३ [ए]तम्, B Dn D₄ ६ G₃ तम्, D₃[ए]वम् (for [ए]नम्) — ^d) Dc₂ D₃ तन् (for [ए]तन्) — After 13, Dn D₃ G₃ ins

1320* साविश्रुवाच ।

श्रूयते भगवन्भूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
 नेतु किल भवान्कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ।

14 K₄ B₄ D₃ ६ T₁ G₁ om the ref K₁ मार्कण्डेय M reads 14^{ab} after 15 — ^a) K₄ Dn D₃ इत्युक्तः M त्वां (for ता) — ^b) K B₁₋₃ Dn D₃ ६ स्व; G₁ स (for स्व) — M om 14^{cd} — ^c) T₁ G₂ स यथावत्सर्वमारुयातु

15 Before 15, D₄ T₂ G₁ ins यम — ^a) B Dn D₄ ६ G₃ अयं च, G₁ सत्यवान् (for अयं हि)

16 Cited (with v 1) as "smṛti" in Śaṅkara's Bhāṣya on the Vedānta Sūtra 1 3 24, also in the Tāntiavārttika of Kumāṇila on Jaim Sūtra 2 1 5 — ^b) Dc₁ G₂ ४ M पाशबद्धवशं गत, D₄ G₃ पाशबद्ध (G₃ बद्ध) च सगत, T₁ पाशबद्धमस्त, G₁ पाशहस्तवशं गत

17 ^b) K₄ D₃ ६ गतस्त्व T G₁ ३ ४ गतप्रभ — ^c) D₃ विनिश्चेष्ट G₂ शरीरं त, M₂ वश [? read शव] ततु

18 ^a) D₃ यमश्च K₁ ४ B Dn D₄ ६ G₃ ततो; Dc D₃ महा (sic), G₁ तदा (for तथा) — ^b) K₁ ३ मुव; D₃ मुखे — ^c) B Dn D₄ ६ G₃ चैव, M सापि — ^d) Dc D₂ T₂ G₁ ३ ४ [अ]न्वपद्यत T₁ स्वयं चा यत्र गच्छती

— After 18^{cd}, S (except G₃) ins 1321* अर्हं शरीररक्षा च विधाय हि तपन्विता ।

सावित्री चापि दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ।
नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८

यम उवाच ।

निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्त्यौर्ध्वदेहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृष्यं यावद्भ्रम्यं गतं त्वया ॥ १९

सावित्र्युवाच ।

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मयापि तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २०
तपसा गुरुश्रुत्या च भर्तुः स्नेहाद्भतेन च ।
तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१
प्राहुः सप्तपदं मित्रं बुधास्तत्त्वार्यदर्शिनः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्दक्षयामि तच्छृणु ॥ २२

नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति

धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।

विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति

तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३

एकस्य धर्मेण मतां मतेन

सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।

मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे

तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४

यम उवाच ।

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा

स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।

वर वृणीष्वेह विनास्य जीवितं

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५

सावित्र्युवाच ।

च्युतः स्वराज्याद्भनवासमाश्रितो

विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।

स लब्धचक्षुर्वलवानभवेच्चृप-

स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २६

यम उवाच ।

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वर

भर्तारमनुगच्छन्ती तथावस्थ सुमध्यमा ।

[T₁ transp lines 1 and 2 — (L 2) T₁ तथावृत्त]
— °) K (K_s missing) Do D₂ s s सपत्ना — °) K₂ s
B₂ D₄ s यत्पत्नता (for पति)

19 K₂ श्रीयम — °) T₁ G₄ निवर्त्य — °) K (K_s
missing) D₂ T₂ कुरुष्वास्त्यौर्ध्वदेहिक, Do D₂ s ष्वास्त्यो
र्ध्वदे (D₂ s दे) हिक — After 19, D₂ ins

1322* एष मार्गो विशालाक्षि न केनाप्यनुगम्यते ।

20 °) Do₂ (maig sec m) एष (for यत्र) Do
नियमे (for नीयते) — °) B Dn D₄ s T₂ G₂ मया च
(for मयापि) — 20^d=1 113 13^d 4 50 7^d, etc, etc

21 °) K₂ B D (except D₂ s) T₁ G₂ गुरुभक्त्या
— °) K₂ Do₁ D₂ s s G₄ भर्तुस्नेहाद्, T₁ M भर्तुस्नेह
— °) G₂ तवैव च (for तव चैव)

22 °) = (var) 3 246 35^c K₂ B₂ Dn D₂ s s
G₂ M₁ व्यासपद K₁ s B₂ s D (except D₂ s) G₂ M₁
संज्ञ — °) D₂ वृद्धास् (for बुधास) G₄ न्यायार्थ (for
तत्त्वार्थ) — °) = 3 246 35^c K₁ s B₂ s D₂ T₁ तु,
K₂ तम्, D₂ ते (for च) — °) D₂ ते (for तत्)

23 Before 23 T₁ ins सावित्री — °) B₂ नानार्थ
व्रतस् K (K_s missing) Do D₂ s s हि, T₁ M च (for

तु) — °) K (K_s missing) Do D₂ s s सत्य (for वास)
B Cnp (1) प्रतिश्रय, Dn₁ n₂ परिश्रय, Dn₂ प्रतिश्रम
— °) D₂ M विज्ञानतो, T G₁ s s विजा (T₁ 'जा) नतो
— °) = 24^d B₂ तस्या वसतो, T₁ तद् सतो (for
तस्मात्सन्तो)

24 K₁ s s D₂ om (hapl) 24 — °) G₁ एतस्य
Do D₂ s s (except G₂) धर्मस्य — °) D₂ स्म तम्, D₂
सतो, T₁ स्वतन् (sto), T₂ G₁ s s मत, M₁ स्म तम् (for स्म
त) — °) Do om वै D₂ om the second मा B₂ Do
Dn D₂ s च वाञ्छे, S (except G₂) चतुर्थ — 24^d=23^d

25 K₂ श्रीयम — °) B₂ गच्छस्व (for तुष्टोऽस्मि)
— °) B₂ सुधाक्षर, G₄ स्फुटाक्षर — °) M₁ वृणीष्वेव
G₁ विनाश — °) = 27^a K₂ Do₂ D₂ s G₁ s ददामि
K (K_s missing) D₂ सम्पत्, M₁ धर्मम्; M₂ धर्मम् (for
सर्वम्)

26 °) K₂ D₂ G₁ s स राज्याद्, D₄ G₂ स्वराज्ञाद्, T₁
च राज्याद् — °) B₂ नार्कसप्रभ

27 K₂ श्रीयम — °) = 25^d K₂ D₂ G₂ s ददामि
B₂ Dn D₄ s G₂ [S] ह तम् (for सर्वम्) — °) Do D₂
transp यथा and त्वया — °) K₁ s Do D₂ s T तवा-
(T₁ था) ध्वनि T₁ क्लेश, G₁ s s क्लान्ति (for रत्नानि)

यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
 तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्ष्ये
 निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७
 सावित्र्युवाच ।
 कुतः श्रमो भर्तृसमीपतो हि मे
 यतो हि भर्ता मम सा गतिर्भ्रुवा ।
 यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः
 सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८
 सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं
 ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
 न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
 ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ २९
 यम उवाच ।
 मनोनुकूलं बुधशुद्धिवर्धनं
 त्वयाहमुक्तो वचनं हिताश्रयम् ।
 विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
 वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३०

सावित्र्युवाच ।
 हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
 स्वमेव राज्यं स लमेत पार्थिवः ।
 जह्यात्स्वधर्मं न च मे गुरुर्यथा
 द्वितीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३१
 यम उवाच ।
 स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
 न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
 कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
 निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२
 सावित्र्युवाच ।
 प्रजास्त्वयेमा नियमेन संयता
 नियम्य चैता नयसे न कामया ।
 अतो यमत्वं तव देव विश्रुतं
 निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३३
 अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
 अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४

28 °) B Dn D₄ ० T₁ G₂ M hiansp कुत and श्रम-
 K (K₂ missing) Dc D₂ ० [अ]ष, D₃ च (for हि) — °)
 D₃ गतिर्भ्रुव — °) K₄ D₂ ० सुरेश भूयोपि; Dc स्वरेण
 भूयश्च, T₁ सुरोत्तमान्यच्च

29 °) B₂ ० रसगमम् (for ० रसगतम्) Dn₂ वर, S
 (except G₂) मत (for पर) K₄ सकृत्सतां संगतमीप्सित
 वर — °) K₄ S (except G₂) सत्पुरुषेषु — °) K₄ D₂
 (maig sec m) तत सतां संगतमेव मन्ये

30 K₂ श्रीयम — °) K₄ यत्, Dc₂ बहु, D₂ G₂ M
 चल (for बुध) — °) K₁ ० त्वयेदमुक्त, B Dn D₄-० G₂
 त्वया यदुक्त — 30°=36° — °) B₂ ० Dc D₂ ० भाविनि
 (for भामिनि)

31 T₁ om the ref — °) M₁ परैद् (for पुरा) T
 G₁ ० ० हृत हि राज्य श्वशुरस्य मे परै — °) K₂ प्रतिपत्स्यते
 चिरात् (of 32°), K₄ B D (except D₂) G₂ लभतां न
 पार्थिव — °) B₁₋₂ Dn D₂ ० G₂ स्वधर्मान् T₂ G₂ ०
 ransp न and च G₁ M यम (for यथा) K₁ ० ० Dc
 D₂ ० ० न च स्वधर्मं प्र (K₄ वि) जहीत मे गुरुर — °) B₁ ० ०
 Dn D₂ ० T₁ G₂ एतद्, Dc D₂ ० G₂ ० M₂ एव, T₂ G₁

एन (for एत)

32 °) B₂ पुन स्वराज्य K₄ स हि लप्स्यते; D₂ प्रति
 लप्स्यते; G₁ प्रतिपद्यते — °) K₂ प्रतिहास्यते; K₄ परिहार्यते;
 T₁ G₁ ० ० M₁ परिहीयते

33 °) K₄ प्रजा स्वयेय, B₁₋₂ D (except D₂ ०, D₁
 missing) G₂ प्रजास्त्वयैता T₁ प्रजास्त्वमेतां च नियम्य चैव
 — °) K₄ नियम्य चैता, D₂ म्य चैतान्, D₂ ० म्य चैना, T₁
 स्वमेव सर्वा, T₂ नियम्यते ता; G₁ ० म्य चेतो; G₂ ० ० म्य चैव
 K (K₂ missing) B₂ Dc Dn₂ D₂ ० ० G₂ न काम्यया,
 B₁ ० Dn₁ Cn निकामया, G₁ M₁ न कामत, Cnp न कामया
 (as in text) ☞ Cn निकामया कामितेनार्थन । ☞ — °)
 B Dn D₄ ० G₂ ० ततो (for अतो)

34 °) D₂ सर्वभूतानां

35 °) B₂ ० Dn₁ (sup in as in text) n₂ D₂ G₂
 Cnp (see below) भक्तिं, G₁ शान्ति (for शक्ति)
 ☞ Cn अशक्तिपेशला शक्तिशैलहीना । पाठान्तरे भक्ति
 श्रद्धा कौशल च ताभ्या हीना । सधिरार्थे । ☞ — °) K₁ ० ०
 Dc D₂ ० ० सतस्वपि ह्यमित्रेषु, Dn₂ स्ते चाप्य, T₂ G₁ ० ०
 मत स्वेष्वप्य (G₂ पि) मित्रेषु

एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५

यम उवाच ।

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय-

स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।

विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं

वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६

सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता

भवेत्पितुः पुत्रशतं ममौरसम् ।

कुलस्य संतानकरं च यद्भवे-

चृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३७

यम उवाच ।

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं

शतं सुताना पितुरस्तु ते शुभे ।

कृतेन कामेन नराधिपात्मजे

निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३८

सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ

मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।

तथा व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां

मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९

विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-

स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।

शमेन धर्मेण च रञ्जिताः प्रजा-

स्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४०

आत्मन्यपि न विश्वामस्तावान्भवति सत्सु यः ।

तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१

सौहृदात्सर्वभूताना विश्वासो नाम जायते ।

तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वामं कुरुते जनः ॥ ४२

यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने

शुभे न तादृक्त्वदृते मया श्रुतम् ।

अनेन तयोऽस्मि विनास्य जीवितं

वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३

सावित्र्युवाच ।

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं

भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्ग्रहम् ।

36 K₂ श्रीयम उ — °) K₁ १ T₁ G₄ स्यैव (for
स्येव) B₁₋₃ Dn D₄₋₆ G₂ transp यथा and भवेत् T₂
G₁ १ ४ जल (for पयस) — °) D₆ मया चाहम् (for
त्वया वाक्यम्) — °) = 80° T₂ G₁ ४ तो हि (for
'तोऽस्य) K₄ जीविताद् — °) K₄ D₂ सुते (for शुभे)
K₁ १ T₁ M यमिच्छसि; K₄ यमिच्छसि; B₂ १ D₂ १ T₂ G₂
यदीच्छसि B₄ वर तृतीय वरयस्व भाविनि

37 °) B (B₂ as in text) Dn D₄ ० T₂ G₂ तथौ
(for ममौ) — °) T₁ न (? read नु); G₂ हि (for च)
K₁ १ D₂ १ S (except G₂) तद् (for यद्) — °) B Dn
D₄ ० T₁ G₂ एतद्, D₆ T₂ G₁ १ ४ एन (for एत)

38 K₂ श्रीयम — °) K₁ ४ D₁ D₂ १ १ G₁ M
सुवर्चसां, K₂ च तद्भवेद् (of 37°) T₂ ससुख्य — °) = 45°
D₂ पय, T₂ G₂ पति; G₁ ४ पथि D₀ D₄ त्वयागता

39 °) K₁ १ T₁ G₁ यथा, B₁₋₃ Dn D₄ ० G₂ अथ,
B₁ G₂ ४ पथा, D₂ परि (for तथा) T₁ व्रजस्यैव — °)

K₁ १ B₄ D₂ ० T₁ हि; K₄ D₀ D₂ ह; B₂ तत् (for च)

40 °) K (K₂ missing) D₂ T₁ M अतोसि, B₂
स्ततोसि (for ततो हि) B₄ D₀ Dn₂ D₂ G₁ १ उच्यते
— °) K₄ B₁ १ ४ D (except D₂, D₁ missing) समेन;
T₂ G₁ ४ श्रमेण (for शमेन) B₁ १ ४ Dn D₀ G₂ M
चरति ता; G₂ ४ चिर जिता (for च रञ्जिता) — °) D₂
स्त स वेदेन च धर्मराज

41 °) K₁ १ T₁ तावद्; B Dn D₄ ० G₂ तथा, D₆ स
वै (for तावान्) K₁ १ समत (for ससु य) — °)
= 42° K₁ १ यस्मात् — °) T G₁ १ ४ सर्वं प्रणयते नर
(T₁ यते जन; G₂ मते नर)

42 °) B₂ विश्वास उपजायते — K₄ om 42° — °)
= 41° D₂ S (except G₂) ससु तस्माद् (by transp)

43 K₂ श्रीयम — °) T₂ तव (for ते) T₁ उदाहृत
यद्भवन त्वयांगन — °) K (K₂ missing) D₀ D₂ १ १
शुभ G₂ ४ तावत् (for तादृक्) B₁ १ Dn D₄ ० G₂ श्रुत

शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४४

यम उवाच ।

शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।

परिश्रमस्ते न भवेच्चृपात्मजे
निवर्तं दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४५

सावित्र्युवाच ।

सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।

सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति
सञ्चो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४६

सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।

सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राज-

न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७
आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।

सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ४८

न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो

न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।

यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं

तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९

यम उवाच ।

यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं

मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।

तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा

वरं वृणीष्वप्रतिमं यतव्रते ॥ ५०

सावित्र्युवाच ।

न तेऽपवर्गः सुकृताद्दिनाकृत-

स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।

मया (by transp) — ^d) K₁ च वक्नु (for चतुर्थं)

44 T₂ om (hapl) 44-45 — ^a) G₁ मदात्मज
सत्यवतस्तदौरसं — ^b) B₂ ऽ इति, Dc D₂ अपि (for इह)
— ^c) = 45^a K (K₈ missing) B₄ Dc D₂ ऽ ऽ बलिनां
महात्मनाम् (for बलवीर्यं) — ^d) K (K₈ missing) Dc
D₂ ऽ ऽ इम (for इद्) T₁ G₁ M चतुर्थमेक (T₁ 'मेतद्',
G₁ 'मेन) वरयामि ते वर — For 44, G₂ ऽ subst

1923* वर वृणे सत्यवतो मयि प्रभो

भवेत्सुतानां शतमेतदीप्सितम् ।

[Of 1924*]

45 T₂ om 45 (of v 1 44) — ^a) = 44^c B₂ एव
(for शत) T₁ M कुलं (for बलं) — ^b) K₄ तथा; Dc
तदा (for तव) — ^c) K₄ D₂ भविता (for न भवेत्)
— 45^d = 38^d — For 45, G₂ ऽ subst

1924* तथास्तु ते पुत्रशतं शुभानने

हुतं निवर्तस्व परिश्रमो न ते ।

[Of 1923*]

46 ^a) K (K₈ missing) Dc D₂ ऽ ऽ हिता (for सदा)
B Dn D₄ ऽ G₂ शाश्वत (for शाश्वती) — ^b) K₁ ऽ B₄
Dc D₂ ऽ S (except G₂) व्यथते — ^c) T₂ G₁ ऽ ऽ
सगमो (T₂ G₁ 'तो) नाफलो (for नाफलं सगमो) — ^d)
K (K₈ missing) Dc D₂ ऽ ऽ नानुभवति; G₂ नानुपश्यति

47 K₁ ऽ om (hapl) 47 — ^a) G₄ सत्यो हि
Dc D₂ भवति शूरा (for नयन्ति सूर्यं) — ^b) K₄ D₂ G₂
सतो हि भूमिं, Dc D₂ सतां भूमिं G₄ सतो हि भूमिं तपसा
चरति — ^c) K₄ D₂ G₂ T₁ भवत्य (for 'भव्यस्य) — ^d)
Dc D₂ न विधीदति (for नावसी*)

48 ^a) K₁ ऽ आर्यवृत्तम्, Dc D₂ 'दृष्टम् — ^d) B₁₋₃
Dn D₄ ऽ G₂ नावेक्षति; T₂ G₁ ऽ ऽ नापेक्षते B₁ ऽ Dn
D₄ ऽ G₂ M परस्पर (for प्रति*)

49 ^a) D₂ न सत्, T₁ नरा (for न च) B₂ Dn₂ D₄
सत्पुरुषेण; D₂ सत्यभाषेषु, S पुरुषेषु (G₂ 'ण) T₁ सत्सु
(for मोघो) K₄ न प्रमाद (sic) सत्यभाषिषु मोघो [marg
sec m न च प्रमाद* (sic) सत्पुरुषेष्वमोघो] — ^b) T₁
न चाप्यनर्थो K₄ D₂ नश्यते K₄ D₂ नाभिमान, B₂ नाप
मान, B₄ वापि मान* — ^c) B₂ ऽ तस्मादेतद्; Dc₂ D₂
यस्मादेन, D₂ यस्मादेव; G₁ यस्मादेत

50 K₂ श्रीयम — ^a) G₁ भाषिणि (for भाषयि)
— ^b) Dc D₂ स्व (for सु) — ^c) D₂ च (for मे) — ^d)
B D (except D₂, D₁ missing) G₂ पति* (for यत्*)

51 ^a) K₁ ऽ तेस्ति किञ्चित् (for तेऽपवर्गं) D₂ न
तेपवर्गं सुकृता तथा कृतो, T₁ न मे स्वर्गं सत्यवताकृतो यथा,
G₁ न मेपवर्गं सुकृताद्दिनाकृतात् — ^b) K₄ D₂ ऽ यथा
(for तथा) T₁ [अ]इम, G₁ [अ]यम (for यथा) — ^d)

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
 यथा मृता ह्येवमहं विना पतिम् ॥ ५१
 न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
 न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
 न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं
 न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२
 वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
 त्वयैव दत्तो द्वियते च मे पतिः ।
 वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
 त्वैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तथेत्युक्त्वा तु तान्पाशान्मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
 धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४
 एष भद्रे मया युक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
 अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थश्च भविष्यति ॥ ५५

चतुर्वर्षशतं चायुस्त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
 इष्टा यज्ञश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६
 त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्छनयिष्यति ।
 ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।
 ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥ ५७
 पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
 मालव्या मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।
 भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ५८
 एव तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
 निवर्तयित्वा सावित्री स्वमेव भवनं ययौ ॥ ५९
 सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
 जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शशं कलेवरम् ॥ ६०
 सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगूह्य च ।
 उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६१
 संज्ञां च सत्यवालेलब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।

K1 १ छेनमह, G2 ४ [अ]स्वैवमह B2 Dn D4 ० T1 G3
 M transp विना and पतिम्

52 T2 om 52^{ab} Dn2 transp the lines of the
 stanza — ^b) B2 ४ श्रिय (for दिवम्) — ^c) Do D2
 भर्तृविनाकृत B4 दिव, Do D2 १ श्रिय (for श्रिय) — ^d)
 K1 १, D2 [अ]व्यवसामि (for व्यव)

53 ^a) T1 वरातिसर्गे — ^b) K2 B1 १, T1 G1 १, M1
 दत्ता, M2 यत्ता (for दत्तो) T G1 १ ४ द्वियते (for द्वि)
 — ^d) G1 त्वैव, G4 स्वयैव — After 53 K4 D2 ins
 (an addl) colophon

54 K1 १, T1 om the ref M2 श्रीमार्कण्डेय — ^a)
 K4 D2 च (for तु) B Dn D4 १ G2 स पाशः; Do D2 वै
 पाशान् — ^b) S (except G2) सत्यवतो (for वैवस्वतो)

55 Before 55 B2 D2 ० G2 ins चम उ, M1 धर्म
 — ^a) T2 G1 १ पतिः; G2 एव (for एष) Do D2 भर्ता
 (for भद्रे) — ^b) Dc2 D2 कुलवर्णिनि, T2 (m as in
 text) वरवर्णिनि — After 55^{ab} S (except G2) ins

1925* तोषितेन स्वया साध्वी वाक्यैर्धर्मार्यसहितैः ।

[G2 ४ तोषितोह T2 M साध्वि]

— ^c) K2 आरोगस्तव K1 नीयश्च, K2 नोजाश्च; T2 G1 १ ४
 देहश्च — ^d) Dn D1 १ G2 स (for च)

56 K1 om (hapl) 56^a-57^b — ^a) B2 Dn D4 ०

G2 चतुर्वर्षशतायुश्च — ^b) K2 तव; Do2 D2 तथा (for
 स्वया) K2 Dc2 D2 अवाप्स्यति, K4 D2 उपेक्ष्यति — ^c)
 T1 यज्ञश्च — ^d) S (except G2) transp ख्यातिं and
 लोके K2 गमिष्यति

57 = (var) Matsyapurāna 213 14-15^{ab} K1
 om 57^{ab} (of v1 56) — ^a) K2 ४, Do D2 १ १, T1
 चापि (for चैव) — K1 १, T1 M om (hapl) 57^c-58^d
 — ^c) K4 D2 १ क्षामपुत्राख्या, Do D2 क्षामका पुत्रा; T2
 G1 १ ४ 'क्षामधेयाख्या — ^f) K4 D2 १ [ह]ति (for [ह]ह)

58 = Matsyapurāna 213 15^{cd}-16 K1 १, T1
 M om 58^{abcd} (of v1 57) — ^b) D2 भविष्यत् (for
 भविता) — ^c) Cf S 277 22^b T2 'व्यां मालवानां च

59 Before 59, M1 ins मार्कण्डेय — ^a) Do D2 १ १
 वरान् (for वर) — ^c) D2 निवर्तयै चैव सावित्री

60 ^b) M ह (for च) — ^{cd}) Dc2 D2 यत्रासा; D4-6
 यत्रास्य T G1 १ ४ M जगाम यत्र तच्छाप (T1 क्षाप, G1
 च्छाप) भतुस्तस्य विचेतन

61 ^a) K4 D2 भूमौ सप्रेक्ष्य भर्तार — ^b) K4 Do
 D2 १ १ [अ]भि (for [अ]प) N (except K1 १, D2, K2
 D1 missing) T2 G [उ]पगूह्य (for गूह्य) — ^c) K1 १
 उत्सङ्गोस्य शिर ख्याप्य

62 ^a) T1 G1 स संज्ञां (for संज्ञा च) B Dn D4 ० G2

प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६२

सत्यवानुवाच ।

सुचिरं वत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।

क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचकर्ष ह ॥ ६३

सावित्र्युवाच ।

सुचिरं वत सुप्तोऽसि ममाङ्गे पुरुषर्षभ ।

गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६४

विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।

यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६५

मार्कण्डेय उवाच ।

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।

दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६६

फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।

ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६७

शिरोभितापसंतप्तः स्यातुं चिरमशक्नुवन् ।

तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽहमिति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६८

त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहृतं मनः ।

ततोऽपश्यं तमो घोर पुरुषं च महौजसम् ॥ ६९

तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।

स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७०

तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।

श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७१

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।

विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७२

नक्तंचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।

श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७३

एताः शिवा घोरनादा दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।

आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७४

सत्यवानुवाच ।

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा ष्टमम् ।

स पुनर् (for सत्यवान्) — ^b) T₁ G₂ 4 M प्रत्यं (for अभ्यं) — ^d) K₄ उदैक्षत

63 M₂ om the 1ef — ^a) D₈ तव (for वत) K₄ सुप्तोह — ^b) K₄ वानि (for नाव) — ^c) T₂ वा स, G₂ 4 वासौ (for चासौ) — ^d) K₁ यो मां, K₂ यो मा; T G₁ 2 4 योष (for योऽसौ) K₁ 2 सप्रचकर्ष ह, K₄ मा सप्रकर्षित, D₃ S (except G₂) मा सप्रकर्षति; D₈ मां विच कर्ष ह

64 ^a) K₂ तव, B D (except D₈) G₂ त्व प्र (for वत) — ^b) K₁ 2 ममांगे

65 ^a) Dc D₂ विश्रान्तश्च, T₂ विरूजश्च — ^c) K₁ D₈ सत्व, K₂ S (except G₂) सद्वा, D₈ शक्यं — ^d) D₈ विशालां, T₁ G₁ विगाढ

66 K₁ 2 4 D₃ om the 1ef — ^a) M पुन (for तत्) — ^b) B₂ सोथ (for सुख) — ^c) K₁ D₈ दिगतांश्च, a few MSS वनाताश्च

67 Before 67, M₁ ins सत्यवान् — ^a) K₁ 2 [S]स्मि विश्रान्तस्, B₂ T₁ [S]सि निष्क्रान्तस्, T₂ [S]भिनि^०; G₁ 2 हि नि, G₄ विनि^० — ^d) G₄ रुजो

68 K₄ om 68-70 — ^a) K₁ 2 तापसयुक्त — ^b) M₂ स्यातु चाशक्नुवन्पुन — ^c) B₂ ततोत्सने B₁ 2 4 Dn D₄ 6 G₂ प्रसुप्तोस्मि इति (with hiatus!)

69 K₄ om 69 (of v l 68) — ^c) K₁ 2 तरा, T₂ G₂ 4 अह (for तमो) — ^d) K₁ 2 सु (for

70 K₄ om 70 (cf v l 68) — ^a) त (for तद्) — ^b) Dc₂ D₂ किचिद् (for K₁ 2 स्वप्नो न, B₂ 2 Dn D₄ 6 स्वप्नेन, Dc D₂ स्वप्नोत्र, D₈ स्वप्नोय, T G स्वप्नो हि, M₁ स्वप्नोस्य; only B₁ 4 as in text! K₁ 2 Dc D₂ मया (for यदि वा) — ^d) Dn D₄ मयि (for यदि) D₈ तध्यम्, Dc D₂ [S]स्वप्नम् (for सत्यम्) (for तत्)

71 Before 71, S (except G₂) ins मार्कण्डेय K₄ Dc D₂ व्यवगाहते, T₁ G₁ व्यवगाहते — K₂ स्वप्ने (for श्वस्ते) — ^d) B₂ व्याख्यास्यामि

72 ^b) S (except G₂) पितर पश्य सुव्रत —

73 ^a) G₁ 2 श्व दृश्यते — ^b) D₈ G₂ 4 हृष्टा (for हृष्टा) — ^c) B₂ सतु, D₃ G₂ 4 पूर्ण (for पर्ण)

74 ^a) K (K₂ missing) Dc D₂ 2 घोररूपा D₂ 6 णतान्वोरान् (B₁ 4 ता घोर; B₂ 2 ता घोरान्) नादान् — ^c) K₄ अहाय (for आस्थाय) K₄ विचर यु

Dc D₂ विवृव^० — ^d) A few MSS कपयतो

75 ^a) M₂ घोर (for कार) — ^b) K (K₂ missing)

न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्यसि ॥ ७५

सावित्र्युवाच ।

असिन्नघ वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।

वायुना धम्यमानोऽग्निर्दृश्यतेऽत्र क्वचित्क्वचित् ॥ ७६

ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।

काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७७

यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वाभिलक्ष्ये ।

न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७८

श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।

वसावेह क्षपामेतां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ७९

सत्यवानुवाच ।

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्ष्ये ।

मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रमादजम् ॥ ८०

न कदाचिद्धिकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।

अनागतायां संध्याया माता मे प्ररुणाद्वि माम् ॥ ८१

दिवापि मयि निष्क्रान्ते सतप्येते गुरु मम ।

विचिनोति च मा तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८२

मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुग ।

उपालब्धः सुवहुशश्विरेणागच्छसीति ह ॥ ८३

का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।

तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःख भविष्यति ॥ ८४

पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्त्रायमाणकौ ।

भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८५

त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।

De D₂ ३ बोरेण (for घनेन) — °) T G₁ ३ ४ M₁ विज्ञा
स्यामि; M₂ 'स्यति — °) K₂ शक्यति, B₂ शक्यसे, De D₂
शक्यसे; T₁ G₁ ३ ४ M शक्यते; T₂ शक्यते

76 T₂ om 76-77 — °) K₁ ३ ४ D₂ G₂ शुष्क (K₁
क्के) वृक्षे; D₂ शुष्को वृक्ष — °) T₁ G₁ ३ ४ धूम, M₁
धाम्य B D (except D₂ ६) G₂ [S]त्र (for ऽग्निर) — °)
K (K₂ missing) D₂ तु, K₂ (marg sec m) D₂ च, B
De Dn D₂ ४ ६ G₂ [S]प्ति, M₂ हि (for ऽत्र) K₂ (marg
sec m as in text) पृथक् पृथक् (for क्वचित्क्वचित्)

77 T₂ om 77 (of v 1 76) — °) K₂ D₂ S
(except G₂, T₂ om) अतो (for ततो) K₁ ३ यस्वेद;
D₂ यिस्वेद, G₁ यिस्वाह; G₂ ४ 'यस्वेद — °) K₁ ३ D₂
ज्वल K (K₂ missing) D₂ ३ पावक, D₂ T₁ G₁ ३ ४
सर्वथा

78 Before 78, T₂ ins सावित्री — °) B De Dn
D₂ ४ ६ G₂ स्वां हि; D₂ चोप, T₁ G₁ चापि, T₂ चापि
— °) K₂ विज्ञास्यसि; B₂ च जानासि — °) D₂ संवृते
पथि; T₂ ते तु चै; G₂ ४ तेन चै (for ते वने)

79 °) T G₁ ३ ४ प्रभाते तु (for अ प्रभाते) — °)
K (K₂ missing) D₂ यास्यामो — °) K₂ ४ De D₂ वसामे
(K₂ सी)ह K₂ B Dn D₂-६ G₂ M₂ एकां; T₂ एतद् (for
एतां) — °) T G₁ ३ ४ उचित; M₁ रुखि K₂ विभो
(for ऽनघ)

80 °) M₁ विवर्ता (for निवृत्ता) — °) S (except
G₂ M₂) सयोग (for संगम)

81 °) K₁ ३ च काले, B₁ ४ Dn (Dns before corr)

D₂ G₂ विकाल, B₂ ३ D₂ हि काले, De D₂ विकालो, Dns
(after cor 1) D₂ हि काल D₂ च, T₂ [S]पि (for हि)
— °) K₂ गतपूर्वोयमाश्रम, B₂ T₂ G₂ ४ M 'वोहमाश्रमात्,
T₁ G₁ 'वो मयाश्रमात् — °) D₂ वै (for मे) K (K₂
missing) De D₂ ३ ३ माता वै सरुण (De₂ D₂ सरुजा, D₂
प्ररुण)द्वि मां, S (except G₂) रुणद्धयथा हि मां सदा

82 °) K₂ B D (except D₂ ६) G₂ हि (for च)
De D₂ मे (for मां) K (K₂ missing) De D₂ ३ ३
माता (for तात) — °) De D₂ सहैवाश्रम

83 °) A few MSS माता (for मात्रा) De D₂ तु
(for च) T₂ G₂ ४ मातापितृभ्या सुभृश — °) T₁ उपा
रुम्य B₁ ४ Dn D₂ ६ G₂ च (for सु) — °) K₁ ३
B₁ ३ ४ Dn D₂ ६ G₂ हि, K₂ T G₁ ३ ४ च (for ह)

84 °) S (except T₂ G₂) न्ववस्था — °) B₂ transp
मयि and च K (K₂ missing) De D₂ ३ ३ अदृश्ये मयि
ताभ्यां हि

85 °) K₂ रात्रावश्रायमाणकौ (marg sec m रात्र्याव
स्थानमागत), D₂ वाश्राय, T G₁ ३ ३ 'चात्रा (T₁ 'वाद्वा,
G₂ व्यात्रा)य मां तदा, M वास्त्रायमाणकौ — °) K (K₂
missing) D₂ ३ सुभृश (for भृश सु) — °) T₁ G₁ बहुश
प्रतिस्यतौ

86 °) K₂ (marg sec m as in text) दीनौ (for
हीनौ) K₁ ३ ४ (marg sec m as in text) B₂ D₂
D₂ M₂ जीवेव, B₂ ४ D₂ T₁ G₁ ३ ४ जीवावो, D₂ D₂
जीवेथ (for जीवाव) — °) K₁ ३ इव (for अपि) — °)
K₂ (marg sec m as in text) स्वरिष्यते, T₁ G₁ ४ धरि

प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६२

सत्यवानुवाच ।

सुचिरं वत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।

क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचकर्ष ह ॥ ६३

सावित्र्युवाच ।

सुचिरं वत सुप्तोऽसि ममाङ्गे पुरुषर्षभ ।

गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६४

विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।

यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६५

मार्कण्डेय उवाच ।

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।

दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६६

फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।

ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६७

शिरोभितापसंतप्तः स्यातुं चिरमशक्नुवन् ।

तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽहमिति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६८

त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहृतं मनः ।

ततोऽपश्यं तमो घोर पुरुषं च महौजसम् ॥ ६९

तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।

स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७०

तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।

श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७१

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।

विगाढा रजनी चैयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७२

नक्तंचराश्वरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।

श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७३

एताः शिवा घोरनादा दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।

आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७४

सत्यवानुवाच ।

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा घृतम् ।

स पुनर् (for सत्यवान्) — ^b) T₁ G₂ & M प्रत्यं (for अभ्यं) — ^a) K₄ उदैक्षत्

63 M₂ om the 1ef — ^a) D₅ तव (for वत) K₄ सुप्तोह — ^b) K₄ वानिं (for नाव) — ^c) T₂ वा स, G₂ & वासौ (for चासौ) — ^a) K₁ यो मा, K₂ यो मा; T G₁ & योद्य (for योऽसौ) K₁ & सप्रचकर्ष ह, K₄ मा सप्रकर्षित, D₅ S (except G₂) मा सप्रकर्षति; D₅ मां विच कर्ष ह

64 ^a) K₂ तव, B D (except D₅) G₂ त्व प्र (for वत) — ^b) K₁ & ममाने

65 ^a) Dc D₂ विश्रान्तश्च, T₂ विरूजश्च — ^c) K₁ D₅ सस्व, K₂ S (except G₂) सश्च, D₅ शक्य — ^a) D₅ विशालां, T₁ G₁ विगाढ

66 K₁ & D₅ om the 1ef — ^a) M पुन (for तत) — ^b) B₂ सोथ (for सुख) — ^c) K₁ D₅ दिगताश्च, a few MSS वनांताश्च

67 Before 67, M₁ ins सत्यवान् — ^a) K₁ & [S]स्मि विश्रान्तस्; B₂ T₁ [S]सि निष्क्रान्तस्, T₂ [S]भिनि, G₁ & हि नि, G₂ विनि — ^a) G₂ रुजो

68 K₄ om 68-70 — ^a) K₁ & तापसयुक्त — ^b) M₂ स्यातु चाशक्नुवन्पुन — ^{cd}) B₂ ततोस्वगे B₁ & Dn D₄ & G₂ प्रसुप्तोस्मि इति (with hiatus!)

69 K₄ om 69 (of v1 68) — ^c) K₁ & तदा; T₂ G₂ & अह (for तमो) — ^a) K₁ & सु (for च)

70 K₄ om 70 (cf v1 68) — ^a) T₁ G₁ & त (for तद्) — ^b) Dc₂ D₂ किंचिद् (for किं तद्) — ^c) K₁ & स्वप्नो न, B₂ & Dn D₄ & स्वप्नेन, Dc D₂ स्वमे व, D₂ स्वप्नोत्र, D₅ स्वप्नोय, T G स्वप्नो हि, M₁ स्वप्नोय; M₂ स्वप्नोस्य, only B₁ & as in text! K₁ & Dc D₂ & स मया (for यदि वा) — ^a) Dn D₄ मयि (for यदि) K₁ & D₅ तथ्यम्, Dc D₂ [S]स्वप्नम् (for सत्यम्) B₂ तु (for तत्)

71 Before 71, S (except G₂) ins मार्कण्डेय — ^b) K₄ Dc D₂ व्यवगाहत्, T₁ G₁ व्यवगाहते — ^c) K₁ सुप्ते; K₂ स्वप्ने (for श्वस्ते) — ^a) B₂ व्याख्यास्यामि

72 ^b) S (except G₂) पितर पश्य सुव्रत — ^c) G₂ चैव

73 ^a) G₁ & श्व इत्यते — ^b) D₅ G₂ & दुष्टा, G₁ दृष्टा (for हृष्टा) — ^c) B₂ सतु, D₅ G₂ & पूर्ण, M वर्ण (for पर्ण)

74 ^a) K (K₃ missing) Dc D₂ & घोररूपा B Dn D₄ & एतान्घोरान् (B₁ & ता घोर, B₂ ता घोरान्) शिवा नादान् — ^c) K₄ अज्ञाय (for आस्थाय) K₄ विचरत्युमा, Dc D₂ विब्रुव — ^a) A few MSS कपयते

75 ^a) M₂ घोर (for कार) — ^b) K (K₃ missing)

न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्यसि ॥ ७५

सावित्र्युवाच ।

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।

वायुना धम्यमानोऽग्निर्दृश्यतेऽत्र क्वचित्क्वचित् ॥ ७६

ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।

काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७७

यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वाभिलक्ष्ये ।

न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७८

श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।

वसावेह क्षपामेतां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ७९

सत्यवानुवाच ।

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्ष्ये ।

मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रमादजम् ॥ ८०

न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।

अनागतायां संध्याया माता मे प्ररुणद्वि माम् ॥ ८१

दिवापि मयि निष्क्रान्ते संतप्येते गुरु मम ।

विचिनोति च मा तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८२

मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।

उपालब्धः सुबहुशश्विरेणागच्छसीति ह ॥ ८३

का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।

तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःख भविष्यति ॥ ८४

पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्त्रायमाणकौ ।

भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८५

त्वया हीनौ न जीवाव सुहूर्तमपि पुत्रक ।

Do D₂ : घोरेण (for घनेन) — °) T G₁ : 4 M₁ विज्ञा
स्यसि, M₂ : स्वसि — °) K₂ शक्यसि, B₂ शक्यसे, Do D₂
शक्यसे; T₁ G₁ : 4 M शक्यते; T₂ शक्यते

76 T₂ om 76-77 — °) K₁ : 4 D₂ G₂ शुष्क (K₁
क्वे) वृक्षे; D₂ शुष्को वृक्ष — °) T₁ G₁ : 4 धूय, M₁
धाम्य B D (except D₂ : 4) G₂ [S]त्र (for Sत्रि) — °)
K (K₂ missing) D₂ सु, K₄ (marg sec m) D₂ च; B
Do Dn D₂ : 4 G₂ [S]त्रि, M₂ हि (for Sत्र) K₄ (marg
sec m as in text) पृथक् पृथक् (for क्वचित्क्वचित्)

77 T₂ om 77 (of v1 76) — °) K₄ D₂ S
(except G₂, T₂ om) भवो (for ततो) K₁ : 2 यत्वेह;
D₂ यित्वेह; G₁ यित्वाह; G₂ : 4 यत्वेह — °) K₁ : 2 D₂
ज्वल K (K₂ missing) D₂ : 5 पावक; Do₁ D₂ T₁ G₁ : 4
सर्वेश

78 Before 78, T₂ ins सावित्री — °) B Do Dn
D₂ : 4 G₂ स्त्री हि, D₂ चोप, T₁ G₁ चापि, T₂ चाभि
— °) K₄ विज्ञास्यसि, B₂ च जानासि — °) D₂ सष्टे
पयि; T₂ ते तु वै, G₂ : 4 तेन वै (for ते वने)

79 °) T G₁ : 4 प्रभाते तु (for श्व प्रभाते) — °)
K (K₂ missing) D₂ यास्यामो — °) K₂ : 4 Do D₂ वसामे
(K₄ भी)ह K₄ B Dn D₂ : 4 G₂ M₂ एकां; T₂ एतद् (for
एतां) — °) T G₁ : 4 उचित; M₁ रुचि K₄ विभो
(for Sनघ)

80 °) M₁ विवर्ता (for निवृत्ता) — °) S (except
G₂ M₂) सयोग (for संगम)

81 °) K₁ : 2 च काले, B₁ : 4 Dn (Dn₂ before corr)

Do G₂ विकाल, B₂ : 2 D₂ हि काले, Do D₂ विकालो, Dn₂
(after cor1) D₂ हि काल D₂ च, T₂ [S]पि (for हि)
— °) K₄ गतपूर्वोयमाश्रम, B₂ T₂ G₂ : 4 M वौहमाश्रमात्,
T₁ G₁ : 4 वौ मयाश्रमात् — °) D₂ वै (for मे) K (K₂
missing) Do D₂ : 3 : 5 माता वै सरुण (Do₂ D₂ सरुजा; D₂
प्ररुण)द्वि मा, S (except G₂) रुणद्भवत्वा हि मां सदा

82 °) K₄ B D (except D₂ : 4) G₂ हि (for च)
Do D₂ मे (for मां) K (K₂ missing) Do D₂ : 3 : 5
माता (for तात) — °) Do D₂ सहेत्याश्रम

83 °) A few MSS माता (for मात्रा) Do D₂ तु
(for च) T₂ G₂ : 4 मातापितृभ्या सुभृश — °) T₁ उपा
लभ्य B₁ : 4 Dn D₂ : 4 G₂ च (for सु) — °) K₁ :
B₁ : 4 Dn D₂ : 4 G₂ हि; K₄ T G₁ : 4 च (for ह)

84 °) S (except T₂ G₂) न्ववस्था — °) B₂ transp
मयि and च K (K₂ missing) Do D₂ : 3 : 5 अदृश्ये मयि
ताभ्यां हि

85 °) K₄ रात्रावस्त्रायमाणकौ (marg sec m रात्र्याव-
स्थानमागत); D₂ : 4 वाश्राय, T G₁ : 4 : 4 वाघ्रा (T₁ वाह्रा,
G₂ व्याघ्रा)य मा तदा, M : 4 वास्त्रायमाणकौ — °) K (K₂
missing) D₂ : 5 सुभृश (for भृश सु) — °) T₁ G₁ बहुशः
प्रतिलप्यतौ

86 °) K₄ (marg sec m as in text) हीनौ (for
हीनौ) K₁ : 4 (marg sec m as in text) B₂ Do₁
D₂ M₂ जीवेव; B₂ : 4 D₂ T₁ G₁ : 4 जीवावो, Do₁ D₂
जीवेव (for जीवाव) — °) K₁ : 2 ह्व (for अपि) — °)
K₄ (marg sec m as in text) स्वसिप्यते, T₁ G₁ : 4 अरि

यावद्भरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८६
 वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
 त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं चावयोरिति ॥ ८७
 माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।
 तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ८८
 निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
 माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ८९
 अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
 मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९०
 व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
 एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ॥ ९१
 नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितर शुभे ।

भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् ॥ ९२
 मत्कृतेन हि तावद्य संतापं परमेष्यतः ।
 जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।
 तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जीवामि चाप्यहम् ॥ ९३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुवर्ती गुरुप्रियः ।
 उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सखरं प्ररुरोद ह ॥ ९४
 ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्षितम् ।
 प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९५
 यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
 श्वश्रूश्चशुरभर्तृणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९६
 न स्मराम्युक्तपूर्वा वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।

प्यते — ^a) K₁ ३ Dc D₅ G₄ तावन्नौ

87 ^a) D₅ G₁ आवयोर्, M₁ अतयोर् (for अन्धयोर्)
 K₁ (by coll) B₄ Dn T₂ M₁ दृष्टिस् (for यष्टिस्) — ^b)
 T G₁ ३ ४ प्राण, M₁ वस्स (for वश) — ^d) T₁ G₂ ४
 M₂ सतानश्च K₄ अपि, D₅ त्वयि (for इति)

88 ^a) K₁ (sup lin sec m) ३ त्वधस्, K₄ Dc
 D₂ ३ ३ [अ]प्यधस् (for वृद्धस्) T₁ G₁ वृद्धौ च मातापितरौ;
 T₂ G₂ ४ माता पिता च वृद्धौ च — ^c) S (except G₅)
 पुत्र (for रात्रौ)

89 ^a) K₁ ३ ४ (marg sec m) निद्रामेवाभ्य (K₂
 'भि)सूयामि; K₄ (orig) Dc D₂ ३ ३ T₁ G₁ M₁ निद्रां
 चैवा (Dc₂ D₂ 'व)भ्य — ^b) K₂ यस्या, T₁ G₁ ३ ४ यस्य
 — G₁ om (hapl) 89^c-91^b — ^c) D₄ प्राप — ^d)
 K₁ ३ स्वकृते च सुमध्यमे, T₂ मत्कृतेनोपका, G₄ मत्कृते
 नापि का

90 G₁ om 90 (cf v l 89) — ^b) G₄ M₁ (sup
 lin as in text) कृच्छ्रादा — ^c) K (K₂ missing) Dc
 D₂ ३ ३ रहितो (for हि विना)

91 G₁ om 91^{ab} (cf v l 89) — ^a) Dc D₂
 व्यक्त्याम् (for व्यक्तम्) — ^d) B₂ ४ Dc Dn₂ D₂ M
 वासिना; T₁ G₁ ३ ४ वासिन, T₂ वासिभि

92 92^a = 8 277 1^a — ^d) K₁ ३ चैव दुर्बलां, T G₁
 भृशदुं, G₂ ४ भृशदु खिता; M प्रति दुर्बलां

93 ^a) T G₁ ३ ४ मत्कृते पितरावद्य, M₁ ते चापि ता,
 'तेपि च ता' — ^b) G₂ ४ भृशम् (for परम्) — ^c) D₅
 यावत्तौ, G₁ एव तौ (for जीवन्तौ) B₂ [अ]नुपश्यामि

— ^d) Dc D₂ ममेति च, T G₁ ३ ४ मया खिति (for
 मयेति ह) B₄ मृतावनुन्निये च तौ — ^e) K₄ T₂ तथा
 (for तयो) K (K₂ missing) D₅ च (for मे) — ^f)
 B₁ ३ ४ D (except D₂) T₂ G₂ इति जानामि, B₂ अतिजी
 वामि D₅ नापर; G₄ चाप्यह — After 93, S (except
 G₅) ins

1326* परम दैवत तौ मे पूजनीयौ सदा मया ।

[M मम (for मया)]

T G₁ ३ ४ cont K₁ ३ ins after 93

1327* तयोस्तु मे सवास्त्येव व्रतमेतत्पुरातनम् ।

[K₁ तयोर्हितमवास्त्येव, K₂ तयोर्हि मे ममास्त्येव, T₁ तयोर्हि
 तथास्त्येव, T₂ ततो हि मे यथा सेव्य, G₁ तयो सकाश गच्छामि]

94 K (K₂ missing) D₂ T₁ G₁ M₂ om the ref
 — ^a) K₁ D₂ तु; K₄ च (for स) — ^b) B Dn D₂ ३ G₂
 गुरुभक्तो; Dc₂ D₂ वृत्ति, D₅ धर्म (for वर्ती) T G₁ ३ ४
 गुरुप्रियहिते रत — ^c) K₁ D₂ उख्यज्य, B₁ ४ D₂ G₁ ३ ४
 उख्यज्य Dn₂ ns चाह (for बाहू) — ^d) = 3 73 25^d
 K₁ ४ B₁ ३ Dc₂ Dn D₂ ३ ३ ३ G₂ सुम्बर, D₂ सखन

95 Before 95, K (K₂ missing) D₂ ३ ins मार्क
 — ^a) T₂ G₁ ३ ४ तदा (for तथा) — ^b) K (K₂ mis
 sing) Dc D₂ ३ ३ शोकपीडित; B Dn D₄ ३ कवित — ^c)
 K₄ Dc D₂ वि (for प्र) D₅ T₂ G₂ M पाणिभ्या, T₁
 G₁ ४ बाहुभ्यां

96 Before 96, M₁ ins नावित्री — ^a) T₁ G₁ मेघ
 (for मेऽस्ति) — ^b) T₂ भवेत् (for the second यदि)
 — ^d) K (K₂ missing) Dc D₂ क्षेमास्तु, M₁ रम्या (for

तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ ९७

सत्यवानुवाच ।

कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।

पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ।

न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ॥ ९८

यदि धर्मो च ते बुद्धिर्मा चेज्जीवन्तमिच्छसि ।

मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छस्वाश्रममन्तिकात् ॥ ९९

मार्कण्डेय उवाच ।

सावित्री तत उत्थाय केशान् संयम्य भामिनी ।

पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १००

उत्थाय सत्यवाश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।

दिशः सर्वाः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१

तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानीह नेष्यमि ।

योगक्षेमार्थमेतत्ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०२

कृत्वा कठिनभारं मा वृक्षगारावल्भिनम् ।

गृहीत्वा परशुं भर्तुः मक्राशं पुनरागमत् ॥ १०३

वामे स्कन्धे तु वामोरूर्भर्तुर्वाहुं निवेश्य मा ।

दक्षिणेन परिप्लव्य जगाम मृदुगामिनी ॥ १०४

सत्यवानुवाच ।

अभ्यासगमनाङ्गीरु पन्थानो विदिता मम ।

वृक्षान्तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५

आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।

यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६

पलाशपण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।

पुण्या) D₂ अस्तु क्षेमाशु शर्वरी; T G₁ ३ ४ स्वस्थ(G₂ ४ स्थो)भावो भवस्तुत

97 °) B D (except D₂ ३, D₁ missing) T₁ G₁ [द]कपूर्व — °) G₄ [अ]हिता (for [अ]नृता) — °) D₂

D₂ प्रियेतां, B₂ भवेतां K₁ ३ प्रियतां श्वशुरो मम

98 °) T₁ माचिर (for दर्शन) — °) K₁ ३ यावत् (for याहि) — After 98^{ab}, S (except G₂) ins

1328* अपि नाम गुरू तौ हि पश्येय ध्रियमाणकौ । [G₄ प्रपश्येद् (for पश्येय)] — T₁ om 98°-99° — °) Of 1 205 29°

99 T₁ om 99 (of v 1 98) — °) D₂ चेज्जकिमें, S (except G₂, T₁ om) च(G₄ क)हुं धर्मं (for यदि धर्मो)

T₂ मे (for ते) — °) D₂ ४ मा (for मां) K (K₂ missing) B₂ D₂ ३ ४ G₁ च जी(K₄ D₂ सजी; B₂ G₁ चेजी)वितुम् (for चेज्जीवन्तम्) — °) K (K₂ missing)

चेत्; D₂ च (for वा) — °) K₄ B₁ ३ ४ D₂ D₂ ४ ० T₂ गच्छाव, B₂ D₂ गच्छ च; D₂ ३ गच्छ वा K (K₂ missing) D₂ ३ [अ]श्रममङ्गल; D₂ D₂ मुत्तम

100 K₄ T₁ G₁ om the ref K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्रीमार्कण्डेय — °) K₄ D₂ सावित्री त स(D₂ च त)मादाय, S (except G₂) तत उत्थाय सावित्री — °) B D (except D₂) G₂ भाविनी — °) D₂ त (for वै)

101 D₂ om 101 — °) T₁ G₁ ३ ४ वि (for प्र) — °) D₂ D₂ ० G₂ transp दिश and सर्वा

102 °) K₄ D₂ ह नेष्यसि (K₄ marg sec m [आ]हरिष्यसि), B D₂ D₂ ० G₂ हरिष्यसि, T G₁ ३ ४ [द]ह

चप्यमि — °) K₁ ३ B₁ ३ ४ D₂ D₂ ० न्त (for नत्) — °) S (except G₂) दास्यामि (for नेष्यामि) K₄ (marg sec m) शुभम् (for त्वहम्)

103 °) B₂ वृक्षमूला — °) B₂ D₂ D₂ ० G₂ सकाशे, T₁ समीप

104 °) K₄ तामस्कन्धे B₂ स्कन्धेन (for स्कन्धे तु) K₁ ३ तु वामूरु (K₂ रूर); K₄ सुवामोरूरु, D₂ तु वामोरु, D₂ G₄ [S]थ वामोरु (G₄ रूर) — °) K₁ ३ निवेश्य B

D₂ D₂ ० G₂ च (for सा) — °) K₄ परिगृह्य — °) K (K₂ missing) D₂ मृदुभाषिणी, B D₂ D₂ ० G₂ गजगामिनी

105 °) K₁ ३ ४ (marg sec m) D₂ ० नित्याभ्या (K₄ orig भि)गमनाद् — °) K₁ ३ [S]धिगता (for विदिता) — °) K₁ ३ वृक्षारामालोकितया; K₄ वृक्षांतरालोक

नया (marg sec m) वृक्षांतरालानि तथा) — °) G₂ ४ transp च and अपि K (K₂ missing) D₂ D₂ ३ ४ चोपलक्षये, T₂ चापि लक्ष्यसे; M₁ चामिलक्षये

106 °) K₁ ४ D₂ ३ स्व (for स्व) S (except G₂) [अ]नेन (for येन) — °) T₂ G₁ ३ ४ फलान्यप(G₄ पि) चितानि च; M फलान्युपचितान्यत — °) T₂ G₂ ४ अ (for मा)

107 °) K₂ ४ D (D₁ missing) G₂ खडे (for षण्डे) B₂ ४ D₂ वा; M₁ हि (for च) — °) T G₁ ३ ४ अस्य; M अत्र (for तस्य) — °) G₄ तेन गच्छस्व च स्वरा — °) T G₁ चास्मि (for अस्मि)

108 All MSS except M₁ (K₂ D₁ missing) om the ref — °) K₁ B D₂ D₂ 0 D₂ 0 T G मुवक्षेव K₁

तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ।

स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदक्षुः पितरानुभौ ॥ १०७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

बुधन्नेवं त्वरायुक्तः स प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १०८

२८२

मार्कण्डेय उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महावने ।

लब्धचक्षुः प्रसन्नात्मा दृष्ट्या सर्वं ददर्श ह ॥ १

स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैब्यया सह भार्याया ।

पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम मनुजर्षभ ॥ २

तावाश्रमान्गदीश्वैव वनानि च सरांसि च ।

तांस्तान्देशान्विचिन्वन्तौ दंपती परिजग्मतुः ॥ ३

श्रुत्वा शब्दं तु यत्किंचिदनुमुखौ सुतशङ्कया ।

सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यधावताम् ॥ ४

मिन्नेश्च परुषैः पादैः सन्नगैः शोणितोक्षितैः ।

कुशकण्ठकविद्वाङ्गानुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५

ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।

परिवार्य समाश्रास्य समानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६

तत्र भार्यासहायः स वृत्तो वृद्धैस्तपोधनैः ।

Dn₂ स्वया युक्त, Dc₁ तथा युक्त; Dc₂ D₂ तथा युक्त (for त्वरा) — ^b) B₁ ३ ४ D (except D₅) G₂ सप्रायाद्, G₁ सप्रयाता, G₄ सप्रयाद् (for स प्रायाद्) M यत् (for प्रति) — After 108, M₁ ins

1329* सावित्रीसहित श्रीमानसत्यवान्सशितव्रत ।

Colophon K₃ D₁ missing — Major parvan K₁ ३ Dn₁ G₂ ४ आरण्य — Sub-parvan N (K₃ D₁ missing) T₁ G₁ ३ M₁ (all om sub parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यात — Adhy name M₂ सावित्रीवरप्रसाद — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (mag) n₂ 295, Dn₂ 296, T₁ G₁ 282, T₂ M (M₂ inf lin) 285 (M₂ orig 287), G₂ 284, G₄ corrupt — Śloka no Dn₁ n₂ 108, Dn₂ 111

822

☞ This adhy is missing in K₃ D₁ (cf v 1 3 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 G₄ om the 1of K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्रीमार्कण्डेय — ^a) Standing phrase! Cf Hopkins, Great Epic, p 406 (No 31) T₂ G₄ तस्मिन्नेव तु काले वै — ^b) B Dc Dn D₂ ४-६ G₂ महाबल (B₁ ४ 'बले') (for वने) — ^c) B Dn D₁-६ G₂ M₂ प्रसन्नया (for रमा) Dc D₂ ३ प्रम

अया लब्धचक्षु — ^a) K₁ ३ सर्वदृष्ट्या, K₃ D₂ सर्वं दृष्ट्या, B₁ ३ ४ दृष्ट्यां सर्वां, B₂ Dn D₂ ६ G₂ दृष्ट्यां सर्वं, Dc D₂ सर्वं दृष्ट्या, D₂ सर्वदृष्ट्यां, T₁ दृष्ट्या सर्वं, T₂ भूया सर्वं, G₂ ४ दृष्ट्या सर्वान् D₂ स (for ह)

2 ^b) B D₂ ३ शैब्यया (for शै) — ^a) B Dc₁ Dn D₄ ६ G₂ भरतर्षभ, Dc₂ D₂ पुरुषं, D₂ T₁ G₁ मनुजर्षभ

3 ^a) T₂ तानाश्रमान् — ^c) B D (except D₂ ६, D₁ missing) G₂ तस्या निशि (for तास्त्वान्देशान्) — ^d) D₂ परिमार्गत्

4 ^a) S (except G₂) च (for तु) K₁ ३ B Dc Dn D₁ ४ ६ G₂ M₂ य (for यत्) K (K₃ missing) B₂ ४ Dn D₄ ६ G₂ M₂ कचिद् (for किंचिद्) — ^c) K₃ D₁ T₁ 'स्वेत्य (for भ्येति) — ^d) K (K₃ missing) M₁ इति धावतां, B Dc Dn D₂ ३ (marg sec m) ४ ६ G₂ ह्य भावतां, D₂ भस्यधावतां

5 ^a) K (K₃ missing) पुरुषै M₁ प्रासै (for पादै) — ^b) K₁ (corrupt) सन्नगै शोणितै क्षणै, G₂ सन्नगौ शोणितोक्षितौ — ^c) K (K₃ missing) D₂ दिग्भ्रामाद् — ^d) S (except G₂) धावतां

6 ^a) T G₁ ३ ४ [S]भिराम्य (T₁ त्य) M₁ सर्वै (for विप्रै) — ^b) M₁ द्विजर् (for सर्वैर्) — ^d) B Dn D₁ ६ T₂ G₂ तावानीतौ (for रसा)

7 ^a) T₁ G₁ ३ ४ ततो (for तत्र) — ^b) K₃ D₂ वृद्धो (for वृत्तो) — ^c) Dn₁ G₂ आधामितोपि धियार्थैः ; T₂ तौ पवित्रार्थै — ^d) K₃ पूर्वराजा कथानकै, T₁

आश्वासितो विचित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७

ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदक्षया ।

बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८

पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककृशितौ ।

हा पुत्र हा साध्वि वधूः क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ॥ ९

सुवर्चा उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।

आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १०

गौतम उवाच ।

वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे संचितं महत् ।

कौमारं ब्रह्मचर्यं मे गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११

समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।

वायुभक्षोपवासश्च कुशलानि च यानि मे ॥ १२

अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परिचिकीर्षितम् ।

सत्यमेतन्निबोध त्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३

शिष्य उवाच ।

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।

नैतज्जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति मत्यवान् ॥ १४

ऋषय ऊचुः ।

यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।

अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति मत्यवान् ॥ १५

भारद्वाज उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।

आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६

दाल्भ्य उवाच ।

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।

गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७

माण्डव्य उवाच ।

यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।

पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८

G₂ ५ पूर्वराजकथाश्रयै

8 ^{ab}) D₂ स्वस्वौ (for 'श्वस्तौ) T₂ दपती तौ तत
सतौ दृष्टौ पुत्र — °) K₁ D₂ D₃ बाल्य (for बाल्ये) B₂
transp वृत्तानि and पुत्रस्य — After 8^c, T₂ G₂ ५ ins
1380* सावित्र्या वरुणानि च ।

शोक जग्मसुरन्वोन्व

9 °) K (K₂ missing) D₂ स (for च) S (except
G₂) पुनश्च करुणां वाच — ^b) T₁ G₁ ५ M वदतौ, T₂
स्मरतौ (for वाच तौ) K₁ ५ B₂ ५ Dn D₂ ५ *कृशितौ
— °) K₁ पुत्रि (for पुत्र) S (except G₂) (by transp)
वधू साध्वि (T₁ साध्वी) K (K₂ missing) D₂ D₃ ५
वधुः; B₂ D₂ वधू (for वधू, Vocative !) — ^d) K₁ ५
B₂ [अ]ग्ने रोदतां, K₁ [ह]ृति रोदतां; D₂ [ह]ृत्यवोचतां (for
[ह]ृत्यरोदताम्) D₂ D₃ क्वासि क्वासित्यवाद् (D₂ सीत्यवादि)
तां — After 9, B Dn D₂ ५ G₂ ins

1331* ब्राह्मण सत्यवाक्तेषामुवाचेद हयोर्वच ।

10 =16 K₁ सुवर्चं, K₂ सुवर्ण, D₂ ब्राह्मण उ, D₂
सुवर्चोवाच; S (except G₂) ब्राह्मणा — °) =16^c K₁
यथासि भार्या, D₂ D₃ T₁ G₁ अथास्य भार्या 10^d=14^d, etc

11 °) K₁ ५ वेदाः सांगाश्च या गीतासु; D₂ T₂ G₂ ५ M
नेद सांगो मयाधीतसु — °) D₂ G₂ कौमार, M₁ कौमार्य
B₂ Dn D₂ ५ G₂-4 च (for मे)

124

12 ^b) D₂ D₃ G₁ च, T G₂ ५ वै (for मे) — K₁ ५
om (hapl) 12^{cd} — ^d) B Dn D₂ ५ G₂ कृते मे
विधिवत्सदा

13 ^b) B₂ D (except D₂, D₁ missing) T₁ G₂ M
सर्वं परं; B₂ सत्य प्रिय — °) T G₁ ५ ५ मम (for एतन्)
B₂ निबोधस्व, Dn D₂ ५ G₂ M निबोधश्च

14 ^a) K₂ यद् (for मे) T₁ G₁ वाक्याद् (for वक्त्राद्)
— ^b) K₁ ५ विनिर्गत — °) B Dn D₂ ५ G₂ नैच (for
नैतज्) — 14^d=10^d, 15^d, 16^d, 17^d, 18^d, 19^d

15 T₂ om (hapl) 15-17, G₂ (hapl) om 15-16
— °) =16^d D₂ ५ यथा च (for यथास्य) K₁ भार्यासि,
K₂ D₂ भार्यास्य (by transp) — D₂ D₃ om (hapl)
15^b-16^a — ^b) K₂ D₂ ५ T₁ G₁ M स्व (for सु) D₂
तपसा च दमेन च (=16^b) — °) D₂ आचारेण च संयुक्ता
(=16^c) — After 15, K₂ reads 18, repeating the
stanza in its proper place

16 =10 K₁ ५ T₂ G₂ om 16, D₂ D₃ om 16^d
(cf v1 15) K₂ B₂ ५ Dn₁ n₂ D₂ G₁ ५ M भरद्वाज उ
(G₁ ५ M om उ^c) — °) =16^a K₂ यथा भार्या च
सावित्री

17 T₂ om 17 (of v1 15) — °) T₁ G₁ ५ ५ [ए]व
(for च)

धौम्य उवाच ।

सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।

दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्त्रिभिः ।

तांस्तान्विगणयन्नर्थानवस्थित इवाभवत् ॥ २०

ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।

आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१

ब्राह्मणा ऊचुः ।

पुत्रेण संगतं त्वाद्य चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।

सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं ते पृथिवीपते ॥ २२

समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।

चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ २३

सर्वैस्माभिरुक्तं यत्तथा तत्रात्र संशयः ।

भूयो भूयश्च वृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽग्निं तत्र संज्वाल्य द्विजास्ते सर्वे एव हि ।

उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५

शैब्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।

सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६

ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।

जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७

प्रागेव नागतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।

विरात्रे चागतं कस्मात्कोऽनुबन्धश्च तेऽभवत् ॥ २८

संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।

नाकस्मादिति जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९

18 K₂ reads 18 after 15, repeating it here K₄ B D_n D₄ ० G₃ आपस्तव उ°, T G₁ २ ४ वामदेव ; M पाक्तेय — °) D₀ D₂ G₂ वदति, T₂ वै दिशि (for वदन्ति) — °) D₀ T₂ वदति (for दिशि वै) — °) D₀ पार्थिवी च वृत्तिलेन, T₂ G₁ २ ४ पार्थिवी चैव वृद्धिं ते, M पार्थिवी चैव वृद्धिस्ते

19 K₁ om (hapl) 19 — °) T G₂ ४ M द्विजप्रियः ; G₁ द्विजोत्तम (for जन°)

20 K₁ मार्कण्डेय ; M₂ श्रीमार्कण्डेय — °) B₂ ४ च ; S (except T₁ G₂) तै (for तु) D₀ एवमाश्वासितौ तौ तु — °) B₁ २ ४ D_n D₄ ० G₃ सर्वान् (for अर्थान्) — °) B D_n D₀ तत (B₄ °त्र स्थिर ; D₀ D₂ अवस्थिर, D₄ G₂ तत शिष्य (for अवस्थित) T₂ इह (for इव)

21 °) S (except G₂) सह सत्यवता तदा — °) K₁ प्रविष्ट ; T₁ G₁ २ M₂ प्रविष्टा — After 21, T G₂ ४ M₁ ins

1932* इष्टा चोत्पत्तिता सर्वे हर्षं जग्मुश्च ते द्विजा ।

कण्ठ माता पिता चास्य समालिङ्ग्याभ्यरोदताम् ।

22 K₁ २ D₀ D₂ ब्राह्मण उ — °) B₁ २ D_n D₄ ० G₃ त्वा तु, B₄ त्व च, G₁ त्वद्य (for त्वाद्य) — °) K₄ (marg see m) वै यच्छामो, T G₁ २ ४ हि पश्य (for वै पृच्छा) — °) B₁ २ D_n D₄ ० G₃ वै (for ते)

23 °) M₁ °भ्यागमेन च — °) S (except G₂) [अ]भि (for वि)

24 °) D₀ च (for यत्) T₁ G₁ ४ यथा सर्वैर्मुदाप्युक्त,

T₂ G₂ यथा सर्वे मुदा युक्तास् — °) D₀ D₂ २ तत्तथा नात्र ; D₀ यत्तथा तत्र (for तथा तत्रात्र) — °) B₁ ४ D_n D₄ ० G₃ समृद्धि° ; B₂ समृद्धि° (for च वृद्धि) — °) D_n D₂ २ गमि° (for भवि°)

25 N (except K₂ B₂, K₃ D₁ missing) T₁ G₂ om the 1st M₂ श्रीमार्कण्डेय — °) B₂ तथा (for ततो) K₂ प्रज्वाल्य T₂ G₂ ततोऽग्निं ते समुज्वाल्य ; G₄ ततोऽग्निहोत्र स° — °) T₂ ब्राह्मणा (for द्विजास्ते) D₀ M₁ इ (for हि) — °) नराधिप (for मही)

26 °) K₁ G₁ चैकता, G₂ ४ च तत्स K (K₃ missing) D_n D₂ ४ ० T₁ G₁ स्थिता, G₂ ४ तथा — °) K (K₃ missing) विशोका° विशत्

27 °) D₀ G₁ २ ४ M₂ समासीना — °) K₁ सर्व (for पार्थ)

28 Before 28, B D (except D₀ ०, D₁ missing) G₀ ins ऋषय ऊ° — °) G₁ प्रागेवानागत — °) K₁ २ स्वयानघ (for स्वया विभो) — °) T₂ विरात्रौ चागत ; G₂ चिराच्चैवागत K (K₃ missing) T₁ G₁ चागत, B₁ वागत, D_n1 वागम — °) K₁ को विरस्व च ; K₂ को विलयश्च, K₄ को नु चिन्न, B₂ क च बाधा° ; M₁ को वा बाधा° B₁ २ D_n D₄ ० G₂ तव (for च ते) B₂ सभार्येण स्वया विभो (marg कोनुबन्धस्त्राभवत्)

29 °) B₂ सतापिता, T₂ पिता — °) D₀ D₂ तथा नृप, M [अ]नुतापिता — °) K₁ २ D₀ D₂ T G₁ २ ४ न कस्माद् (for नाकस्माद्) T₁ G₁ M एव (for इति) B

सत्यवानुवाच ।

पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
 अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३०
 सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
 तावत्कालं च न मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१
 सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।
 अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२
 गौतम उवाच ।
 अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
 नास्य त्वं कारणं वेत्थ सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३
 श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् ।
 त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४
 त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।
 रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र वदस्व नः ॥ ३५

सावित्र्युवाच ।

एवमेतद्यथा वेत्थ मंकलपो नान्यथा हि वः ।
 न च किञ्चिद्दहस्यं मे श्रूयता तव्यमत्र यत् ॥ ३६
 मृत्युर्मे भर्तुराख्यातो नाग्देन महात्मना ।
 स चाद्य दिवमः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७
 सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्मक्रिङ्गः ।
 स एनमनयद्ब्रह्मा दिश पितृनिपेविताम् ॥ ३८
 अस्तौपं तमहं देवं मत्येन वचमा विभुम् ।
 पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९
 चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
 लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणामात्मनः जतम् ॥ ४०
 चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।
 भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं स्थिरं व्रतम् ॥ ४१
 एतत्सत्यं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।

Dn Ds e Gs कस्मादिति न जा — ^a) K1 ३ सर्वं वक्तु
 मिहाहंसि

30 ^e) Ds (marg sec m) अद्य (for अथ) — ^a)

K (Ks missing) Ds (marg sec m as in text) ३
 कुर्वत, T G1 ३ भिद्यत; M छिन्दत

31 ^e) K1 ३ काले (for काल) K1 B Dn Ds
 (sup lin sec m) ३ Gs transp च and न — ^a)

K1 कथञ्चन

32 ^b) Ds न (for मा) — ^c) K1 अतश्चिराभ्यागमने,
 Ks अतो विरात्रागमन, Gs अतो विरात्र्या; Gs अतो विरात्राव
 गम — ^a) Bs Dc Ds [हृ]ति (for [हृ]ह)

33 ^a) T2 M नाक (for अक) — ^e) Bs नान्यत्;
 T1 G1 न स (for नास्य) B D (except Ds, D1 missing)
 T1 G1 ३ वेत्सि (for वेत्थ) — ^a) Ds वेत्तुम्

34 ^a) M इच्छाम — ^b) Ks परापर — ^c) Ds स्वा
 (for स्वा) Ks Bs Ds G1 ३ ३ स्वां हि जानीम; M1 स्वा
 मिजानाम, M2 स्वां विजानाम — ^a) K1 ३ श्रीमेव

35 ^a) S (except Gs) स्वामत्र T1 G1 ३ ३ M
 जानीमस, Ts जानामि (for जानीषे) — ^b) S (except Gs)
 सर्वं (for मत्स्य) Ks निरुद्यतां — ^c) K1 ३ transp रहस्य
 and यदि — ^a) M किञ्चिदेव Ds प्रवीहि न

36 ^a) Ds एवमेव Gs वेत्थ, M वित्त (for वेत्थ)
 — ^b) M1 [अ]पि (for हि) — ^c) B Dc Dn Ds ३ ३ Gs

हि (for च) Dc Ds च (for मे) — ^a) T G1 ३ ३
 कृतम् (for तथ्यम्) B1 ३ Dn Ds e Gs एव; Bs अस्य
 (for अत्र)

37 ^a) B Dc1 Dn Ds e T2 Gs पश्युर (for भर्तुर)
 — ^b) K (Ks missing) Dc Ds ३ न महपिणा — ^c) K
 (Ks missing) Ds स चास्य Gs दिव्य सप्रासस — ^a)
 Bs नैन; Gs नैत (for नैन)

38 ^a) Gs चेत — ^b) Gs उपगच्छत् — ^c) T1
 G1 ३ ३ चैनम् (for एनम्) G1 आतयद् T2 स वै चैन
 यमो वध्वा

39 ^a) Ds व्यसोपयम्, T G1 ३ ३ अतोपयम् (for
 अस्तौप तम्) — ^b) Ks विभु, Gs सुवम् — ^c) S
 (except Gs) transp वै and मे K1 पच चैतेन, B1 ३
 पचैव तेन; B4 पचायतेन; Ds पच तेनैव (for पञ्च वै तेन)
 Bs ३ transp मे and दत्ता — ^a) K1 Dc Ds Gs M2
 वरात् Ks ता मम; Ds चात्मना; G1 तानिह (for तान्मम)

40 ^a) K (Ks missing) Ds ३ चक्षुष्मत्ता (Ds तां;
 Ds तां), Dc Ds चक्षुष्मत्ता (for चक्षुषी च) — ^c) K1 ३
 पित्रो (for पितु) — ^a) B1 ३ ३ Dn Ds e Gs चात्मन

41 ^b) K1 ३ लब्ध (K1 लब्धं) भर्ता; Ks Dc Ds ३ ३
 लब्धो भर्ता (by transp) — ^c) K (Ks missing) Ds ३
 जीवितार्थय; Dc Ds जीवितार्थय (for थं तु) Bs हि, M
 तन् (for तु) — ^a) K1 ३ Gs (by transp) घत स्थिर;

यथा वृत्तं सुखोदकमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२

ऋषय ऊचुः ।

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं

कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये हृदे ।

त्वया सुशीले धृतधर्मपुण्यया

समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव ते

वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।

नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा

शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४

२८३

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।

कृतपूर्वाह्निकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १

तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।

द्युमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २

ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।

आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं नृपम् ॥ ३

तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम् ।

B₁ ३ ४ D_n D₄ ६ G₃ खिद व्रत

42 ^a) B D_n D₄ ६ T G₃ M सर्वं (for सस्य) K (K₃ missing) B₃ D₃ M समा' (for मया') — ^b) K₄ D₃ ३ ६ च (for व) — ^d) T G₁ ३ ४ मह ('म')र्षय, M महन्मया

43 G₁ om the ref M₃ ऋषि — ^a) Some MSS निमज्जमान B₃ उपद्रुत, D₃ अभिद्रुत — ^o) K (K₃ missing) D₃ D₃ ३ ६ सुशीलव्रतधर्मयुक्त (D₃ 'नित्य')या; B D_n D₄ ६ G₃ सुशीलव्रतपुण्यया कुल (B₃ 'चर्यया'), T₃ सुशीले धृतपुण्यधर्मया, G₁ सुशीलधृतधर्मं

44 K (K₃ missing) S (except G₃ M₃) om the ref — ^o) B₁ तत K₁ ३ प्रशस्य; T G₁ M प्रशस्याम्; G₃ ४ प्रशस्ताम् K₁ हृदि पूज्य, B₁ ४ ह्यतिपूज्य, S (except G₃) अभिपूज्य (for ह्यभि') B₁ ३ ४ D_n D₃ ४ ६ G₃ om ते — ^b) K (K₃ missing) D₃ ६ M तां मुनय, T₁ ता ऋषय — ^o) K (K₃ missing) D₃ ६ transp नरेन्द्रम् and सपुत्रम् — ^d) S (except G₃) द्युमेन जग्मुर्मुदिता यथाख्य

Colophon K₃ D₁ missing — Major parvan K₁ ३ T₃ G₃ ४ आरण्य — Sub parvan K₄ B D (D₁ missing) T₁ M (all om sub-parvan name) mention only सावित्र्यापत्यान, G₃ 'शुवाच (sic) — Adhy name M₃

आश्रमप्रवेश — Adhy no (figures, words or both) D_{n1} (marg) n₃ 296, D_{n3} 297, T₁ G₁ 283, T₃ G₄ M (M₃ inf lin) 286 (M₃ orig 288), G₃ 285 — Śloka no D_n 44

283

~~44~~ This adhy is missing in K₃ D₁ (of v 1 ३ 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 K₁ मार्का; M₃ श्रीमार्क — ^a) T G₁ ३ ४ ततो (for तस्या) — ^o) K₄ D₃ D₃ ४ T₁ पूर्वाह्निका, D_{n1} T₃ G₃ M पूर्वाह्निका — ^d) K (K₃ missing) B₃ ४ D₃ ३ ६ समीयुस्

2 ^a) K₁ ३ तदेव — ^b) B₃ ४ महो भाग्य; D₃ M₃ माहा; T₁ माहाख्य च

3 ^b) K₃ ४ D₃ G₁ ३ ४ M शाल्वेभ्यो K₁ ३ D₃ ६ [S]भ्यागमन्; K₄ [S]भ्यागमन्, D₃ D₃ G₃ M₃ [S]भ्यागमन् K (K₃ missing) B₃ T G₁ ३ ४ नृप — K₁ om (hapt) 3^{cd} — ^o) G₄ आचरेन (for आचख्युर) — ^d) B₁ ३ D_n D₄ ६ G₁ ३ द्विप (for नृपम्)

4 ^a) K₁ ३ D₃ ते (for त) S (except G₃) मोन्व (for श्रुत्वा) — ^b) G₁ ३ महाय सहबान्धव — T₃ om 4^{cd} — ^o) K₁ ३ B₁ ३ D_n D₄ ६ G₃ यथावृत्त (for 'तय)

न्यवेदन्यथातत्त्वं विद्भुतं च द्विपद्वलम् ॥ ४
 ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
 सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५
 अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
 प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६
 प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
 अध्यास्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७
 चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् ।
 मूर्धभिः पतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८
 ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिनः ।
 तैश्चामिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९
 शैब्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
 नरघुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १०

ततोऽभिपिपित्तुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
 पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यपेचयन् ॥ ११
 ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
 तद्वै पुत्रशतं जत्रे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२
 भ्रातृणा सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
 मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालिन्या सुमहाबलम् ॥ १३
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
 भर्तुः कुलं च सावित्र्या मर्वं कृच्छ्रात्समुद्भूतम् ॥ १४
 तथैवैपापि कल्याणी द्रौपदी गीलसंमता ।
 तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
 विशोको विज्वरो राजन्काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ समाप्त द्रौपदीहरणपर्व ॥

— ^a) D₂ विहत K₂ तद् (for च)

5 ^a) T₁ G₁ ऐकमत्येन (for 'मत्य च) — ^b) K₁ ; जनस्यासु; K₄ D₂ 'स्यास्य; B₂ D₂ T M 'स्य स्वा (T₂ स्वा), D₂ D₂ स्वासीन् G₁ सांख्यनृपति प्रति — ^c) K₂ वापि चक्षुर (for वाप्यचक्षुर) B₂ अचक्षुर्वा सचक्षुर्वा — ^d) K₁ ; भवेदिति, K₄ D₂ D₂ भयिष्यति

6 ^a) M₁ अनेन व्यवसायेन — ^b) T₂ सर्वे (for वय)

7 ^b) D₂ D₂ नगर — ^c) Almost all MSS अध्यास्व D₂ चिररात्राय

8 Before 8, B₂ S (except T₂ G₂) ins मार्कण्डेय (M₂ श्रीमार्क) — ^a) D₂ D₂ तु (for च) K₄ D₂ ते (for त) — ^b) D₂ राजानं च वपुषान्वित — ^c) K₄ मूर्ध्ना निपतिता; B D₂ D₂ D₂ G₂ मूर्ध्ना निप

9 ^a) K₁ ; विप्रान् (for वृद्धान्) — ^b) K₁ ; वृद्धान् (for द्विजान्) D₂ ये चाश्रमनिवासिन — ^c) B₂ ; T₂ G₂ ; M चापि (for चाभि) D₂ D₂ ते चाभि (D₂ चापि) पूजिता सर्वे K (K₂ missing) D₂ ; प्रययौ स्वपुर दृष्ट्यै सर्वैरभिपूजित

10 ^a) B₂ देव्या (for शैब्या) T₂ [अ]पि (for च) — ^b) T₂ स्वास्तीर्णे सुवर्चसा — ^c) K₄ नाग (for नर) — ^d) B₂ M सेनया वृता, T₁ G₁ सह सेनया; T₂ G₂ ; सेनाया सह

11 ^a) G₂ अतो D₂ T₁ सिपित्तु D₂ प्रीता, S

(except G₂) सर्वे — ^b) K₁ ; D₂ नराधिप (for पुरो) — ^c) T G₁ ; महाभाग (for 'त्मान) — ^d) T₁ G₁ [S]भिपेचयन्

13 K₁ ; om 18 — ^b) S (except T₂ G₂) वाप्या' (for 'वास्या) — ^c) D₂ D₂ यत्राधिगम्याश्च (D₂ 'श्च) पतिर् — ^d) B₂ D₂ D₂ G₂ सुमहद्वल

14 ^a) D₂ D₂ चैव (for माता)

15 ^a) K₄ D₂ G₂ हि, D₂ च (for [अ]पि) — ^b) K₁ ; B₂ D₂ सपदा (for 'समता)

16 G₁ om 16^{ab} — ^{ab}) K (K₂ missing) D₂ त्वनु (for अनु) T₂ एव ते पाण्डवास्तेन अनुनीता महा — ^c) K₄ G₂ ; राजा (for राजन्) T₂ विशोका विज्वरा राजन् — ^d) K₂ न्यवसत्काम्यके तदा; T₂ काम्यके न्यवसत्तदा — After 16, B D (except D₂) G₂—4 ins (the phalaśrutī)

1838* यश्चेद शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।

स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दुःख प्राप्नुयात्तर ।

[(L 2) G₂ दीर्घमासुरवाभुवाद (for the posterior half) — This stanza occurs (with v 1) also in one MS of the Matsyapurāṇa (214 23)]

Colophon K₂ D₁ missing — Major parvan K₁ ; G₂ ; आरण्य — Sub parvan N (K₂ D₁ missing)

२८४

जनमेजय उवाच ।

यत्तदा महाब्रह्मल्लोमशो वाक्यमब्रवीत् ।
इन्द्रस्य वचनादेत्य पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सन्वसाचाविहागते ॥ २
किं नु तद्विदुषां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम् ।
पृच्छते भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४

T₁ G M (all om sub parvan name) mention only सावित्र्यु (D₃ 'व्यो) पाख्यान (G₄ सावित्र्याख्यान), followed by समाप्त in all these MSS (except B₂) — *Adhy name* M₂ राज्यप्राप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 297 (Dn₃ 298), T₁ G₁ 284, T₂ G₄ M (M₂ inf lin) 287 (M₂ orig 289), G₂ 286 — *Sloka no* Dn₁ n₂ 17, Dn₃ 16

284

1 Stanzas 1-33^a in K₃ and 1-26 in D₁ are lost on missing fol (cf v l 3 279 8, 14) — ^a) Dc D₂ यत्तदाह, T G₁ 2 4 यत्तदा स B Dn D₄ 6 G₃ महद्ब्रह्मन्; T G₁ 2 4 महाभागो — ^c) B₁ 4 Dn D₄ 6 G₃ एव, B₂ D₅ एतत् (for एत्)

2 K₃ D₁ missing (cf v l 1) — ^a) S (except G₃) किंचिन् (for तीव्र) — ^b) K (K₃ missing) Dc D₂ 3 5 [S]नच (for क्वचित्) — ^c) B₁ 3 4 Dc D₂ तत् वाप, S (except G₃) तदप्यप (for तच्चाप्यप) — ^a) K (K₃ missing) Dc D₂ 3 5 सन्वसाचिन्वितो गते, B Dn D₄ 6 G₃ धनजय इतोगते

3 K₃ D₁ missing (cf v l 1) — ^a) Dn₁ D₃ 5 T₂ तु (for तु) B₂ यञ् (for तद्) B Dn₁ n₂ D₄ 6 G₃ जपता, Dc Dn₂ D₂ जयता (for विदुषां) — ^b) K₁ शुश्रूषस्व गिर मम (= 1^d) — K₁ reads 3^{cd} after 5^{ab} — ^c) K₁ 3 स च न, B₂ न स च (by transp) T₂ G₂

द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
पाण्डूनां हितकृच्छकः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५
अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थे महाराज सूर्यः कर्णमुपागमत् ॥ ६
महाहं शयने वीर स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
शयानमभिविश्चस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७
स्वमान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८
ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्यो योगाद्भि रूपवान् ।
हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९

नैव स

4 K₃ D₁ missing (cf v l 1) — ^a) B Dc Dn D₂ 6 M अय, D₄ G₃ अथ, D₅ इत (for अह) — ^c) K₁ B Dn D₄-6 T₂ G₃ पृच्छतो — ^d) K₁ 3 गिरा, Dc D₂ पर (for गिर) T G₁ 2 4 शुश्रूषस्व हि मे मत

5 K₃ D₁ missing (cf v l 1) — ^b) Dc₃ D₂ 5 प्राप्ते वर्षे (for वर्षे प्राप्ते) — After 5^{ab}, K₁ reads 3^{cd}

6 K₃ D₁ missing (cf v l 1) — ^a) D₂ अहो, T G₁ 2 4 ततो (for अथो) — ^c) K (K₃ missing) Dc D₂ 5 कुण्डलार्थं K₁ 3 महाभाग — ^d) K (K₃ missing) D₂ 5 transp सूर्य and कर्णम् S (except G₃) तत् (for सूर्य) K₄ उपासत, B₁ 3 Dn D₄ 6 G₁ 3 उपागत

7 K₃ D₁ missing (cf v l 1) — ^a) K₄ Dc T₁ G₁ महाहं (for 'हं') D₂ 5 G₃ वीर, S (except G₃) वैन (for वीर) — ^b) K₃ D₂-4 6 स्पर्ध्यास्तरण, T₁ G₁ साध्वा, G₂ स्वस्त्या (for स्पर्ध्यां) K₁ 3 सयते, K₄ ससृते, D₂ 5 ससृते, G₄ सयुते (for ससृते) — ^c) K₁ 4 B D (except D₃, D₁ missing) G₃ अति, K₂ इति (for अभि)

8 K₃ D₁ missing (cf v l 1) — ^a) K (K₃ missing) D₂ 5 स्वमाने त महाबाहु — ^b) B₂ 4 D₂ T₁ G₁ M रश्मिवान् — M₂ om 8^c-9^d — ^d) D₂ 'नेहातुः' G₄ जेहेन

9 K₃ D₁ missing (cf v l 1) M₂ om 9 (cf v l 8) — ^b) K₁ 3 योगाद् द्वि (K₂ गाद् द्वि) रूपवान्, K₄ B₂ 4 Dc D₂ 4 योगाद् द्वि (K₄ गाद् द्वि) रूपवान्, Dn D₂ T₂ G₃ योगधि (Dn₂ योगाद् द्वि) रूपवान्, T₁ G₁ योगविरूपश्च (G₁ यत्) — ^c)

कर्णं मद्बचनं तात शृणु सत्यभृतां वर ।
 भुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात्परमं हितम् ॥ १०
 उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेऽसया ।
 ब्राह्मणच्छत्रना कर्णं कुण्डलापजिहीर्षया ॥ ११
 विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा ।
 यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येय न याचसे ॥ १२
 त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितः ।
 वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् ॥ १३
 तं त्वामेवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः ।
 आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचं चैव भिक्षितुम् ॥ १४
 तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
 अनुनेयः परं शक्त्या श्रेय एतद्वि ते परम् ॥ १५

कुण्डलार्थं भुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया ।
 अन्यैर्बहुभिर्धैर्वित्तैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥ १६
 रत्नैः स्त्रीभिस्तथा भोगैर्धनैर्बहुविधैरपि ।
 निदर्शनैश्च बहुभिः कुण्डलेऽप्युः पुग्दरः ॥ १७
 यदि दास्यामि कर्णं त्वं महजे कुण्डले शुभे ।
 आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्विशमुपेक्ष्यमि ॥ १८
 कवचेन च संयुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
 अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९
 अमृताहुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नयंभवम् ।
 तस्माद्रक्षयं त्वया कर्णं जीवितं चेत्प्रियं तव ॥ २०
 कर्णं उवाच ।
 को मामेवं भवान्प्राह दर्शयन्सौहृदं परम् ।

B₂ Do D₂ T G₁ २ ४ M₁ काले (for कर्णं)

10 K₂ D₁ missing (of v1 1) Before 10 G₂ ४
 ins ब्राह्मण, M₁ सूर्यै — °) M₁ मद्बचनात् T G₁ २ ४
 M₂ तावत् (for तात) — °) K (K₂ missing) D₂ ६
 धर्मः; T G₁ २ ४ शक्र (for सत्य) M शृणु सत्यपराक्रम
 — °) D₂ ६ [S]थ (for [S]थ)

11 K₂ D₁ missing (of v1 1) — °) K₁ ३ Dn₁
 S (except T₂ G₂) उप (for उपा) M त्वा (for त्वा)
 — °) T₁ G₁ २ ४ छत्रना चैव, T₂ छत्ररूपेण — °) K₄
 B₁ ४ Dn D₂ T₁ G₂ M कुण्डलोप (for क्वाप) B₂ T₁
 जिगीषया (for जिगीषया) D₂ न प्रत्याख्यासि कर्हिचित्
 (= 13^d)

12 K₂ D₁ missing (of v1 1) — °) T₁ G₁ २ ४
 श्रेय, T₂ चैव, M तस्य (for तेन) T₂ मे; G₂ ४ तु (for ते)
 K (K₂ missing) Do D₂ ३ स्वच्छील विदित तस्य — °)
 T G₂ ४ त्व (for तथा) — °) G₂ यदा (for यथा)
 — °) G₁ दास्येव न तु याचसे, G₄ दास्यसेव न याचसे

13 K₂ D₁ missing (of v1 1) — °) G₂ ४ दाता
 (for तात) T₁ G₁ २ ४ [ए]त्र (for [ए]त्र) — °) B Do
 Dn D₂ ४ ६ T₁ G₁ २ ४ प्रयाचित — °) D₂ विप्र (for
 वित्त) G₂ [अ]न्यद् (by transp) — °) K₄ प्रत्याख्यासु;
 G₁ ख्याहि K₁ ३ B₁→ Dn D₂→ G₂ कस्य (for कर्हि)
 T₂ G₂ ४ M₁ प्रत्याख्यात न (M₁ ख्यासीह) कर्हिचित्

14 K₂ D₁ missing (of v1 1) — °) K (K₂
 missing) Do D₂ ३ स स्वामे, B Dn D₂ ६ G₂ त्वां तु चै;
 D₂ सर्वमे, T₁ तस्वामे (for तस्वामे) K₁ ३ Do D₂ ३ ४

M जानन्, K₁ राजन् (for ज्ञात्वा) — D₂ om 14^d-16^a

15 K₂ D₁ missing (of v1 1) D₂ om 15 (of
 v1 14) — °) K₁ ३ अनेन यः; B₁ ३ अनुनीय (for अनु
 नेय) — °) D₂ ६ हित, M₁ हि वै (for हि ते) T₂ G₄
 वर (for परम्)

16 K₂ D₁ missing (of v1 1) D₂ om 16^a (of
 v1 14) — °) K (K₂ missing) D₂ कुडलार्थं K₁ ३
 Do भुव (for भुवन्) — °) K₁ कारणे; K₂ कारणे, Do
 कुडलेर् (for कारणैर्) D₂ तथा, D₂ सदा (for त्वया)
 — °) T₂ वरैर् (for विधैर्) D₂ चित्रै, T₂ वीर (for
 वित्तै) — °) B Dn D₂ ४ ६ T₂ G₂ M स (for स) K₁
 निवार्यात्; B₂→ Do₂ D₂ निवार्यं (for र्थं)

17 K₂ D₁ missing (of v1 1) — °) D₂ यथा
 (for तथा) B Do Dn D₂ ४ ६ G₂ योगैर्, D₂ योगैर्
 (for योगैर्) — °) K₁ ३ तथा (for भवि)

18 K₂ D₁ missing (of v1 1) — °) K₁ ३ Do
 D₂ दास्यति — °) K (K₂ missing) Do₂ D₂ ३ ६ कुडले
 सहजे (by transp) B₂ स्वया (for शुभे) — °) K₁ ३
 B₁→ Do D₂ ३ ६ T G₂ ४ क्त्वा (for गत्वा) — °)
 B D (except D₂, D₁ missing) G₂ उपेक्ष्यमि (for उपे^a)

19 K₂ D₁ missing (of v1 1) — °) K (K₂
 missing) Do D₂ ६ हि सयुक्तः, B Dn D₂ ६ G₂ समायुक्त
 (for च स^a) — °) T₂ सस्य (for विद्धि)

20 K₂ D₁ missing (of v1 1) — °) D₂ उच्यत
 (for उस्थित) K₁ ३ एतद्; T G₁ २ ४ इदम् (for ह्येतद्)
 — °) S (except G₂) समित्त (for सभवम्) — °) K₁ ३

२८४

जनमेजय उवाच ।

यत्तदा महाब्रह्मललोमशो वाक्यमब्रवीत् ।
 इन्द्रस्य वचनादेत्य पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
 यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ।
 तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचाविहागते ॥ २
 किं नु तद्विदुषां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
 आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम् ।
 पृच्छते भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४

T₁ G M (all om sub-parvan name) mention only सावित्र्यु (D₃ श्यो) पाख्यान (G₄ सावित्र्याख्यान), followed by समाप्त in all these MSS (except B₂) — Adhy name M₃ राज्यप्राप्ति — Adhy no (figures, words or both) Dn 297 (Dn₃ 298), T₁ G₁ 284, T₂ G₄ M (M₃ inf ln) 287 (M₃ orig 289), G₂ 286 — Śloka no Dn₁ n₃ 17, Dn₃ 16

284

1 Stanzas 1-33^a in K₃ and 1-26 in D₁ are lost on missing fol (of v l 3 279 8, 14) — ^a) Dc D₂ यत्तदाह, T G₁ 2 4 यत्तदा स B Dn D₄ 6 G₃ महद्ब्रह्मन्, T G₁ 2 4 महाभागो — ^c) B₁ 4 Dn D₄ 6 G₃ एव, B₂ D₃ एतत् (for एत्)

2 K₃ D₁ missing (of v l 1) — ^a) S (except G₃) किञ्चिन् (for तीव्र) — ^b) K (K₃ missing) Dc D₂ 3 5 [S]नघ (for क्वचित्) — ^c) B₁ 3 4 Dc D₂ तत् चापं, S (except G₃) तदप्यपं (for तच्चाप्यपं) — ^d) K (K₃ missing) Dc D₂ 3 5 सव्यसाचिन्यतो गते, B Dn D₄ 6 G₃ धनजय ह्योगते

3 K₃ D₁ missing (of v l 1) — ^a) Dn₁ D₃ 5 T₂ तु (for नु, B₃ यज् (for तद्) B Dn₁ n₃ D₄ 6 G₃ जपता, Dc Dn₃ D₃ जयता (for विदुषां) — ^b) K₁ शुश्रूषस्व गिर मम (= 1^d) — K₁ reads 3^{cd} after 5^{ab} — ^c) K₁ 3 म च न, B₃ न म च (by transp) T₂ G₂

द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
 पाण्डूनां हितकृच्छकः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५
 अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
 कुण्डलार्थं महाराज सूर्यः कर्णमुपागमत् ॥ ६
 महार्हे शयने वीरं स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
 शयानमभिविश्चस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७
 स्वमान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
 कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८
 ब्राह्मणो वेदविभ्रुत्वा सूर्यो योगाद्वि रूपवान् ।
 हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९

नैव स

4 K₃ D₁ missing (of v l 1) — ^a) B Dc Dn D₂ 6 M अय, D₃ G₃ अथ, D₃ हत (for अह) — ^c) K₁ B Dn D₄-6 T₂ G₃ पृच्छतो — ^d) K₁ 3 गिरा, Dc D₂ पर (for गिर) T G₁ 2 4 शुश्रूषस्व हि मे मत

5 K₃ D₁ missing (of v l 1) — ^b) Dc₃ D₂ 5 प्राप्ते वर्षे (for वर्षे प्राप्ते) — After 5^{ab}, K₁ reads 3^{cd}

6 K₃ D₁ missing (of v l 1) — ^a) D₃ अहोः T G₁ 2 4 ततो (for अथो) — ^c) K (K₃ missing) Dc D₂ 3 कुण्डलार्थं K₁ 3 महाभाग — ^d) K (K₃ missing) D₃ 5 transp सूर्यं and कर्णम् S (except G₃) तत् (for सूर्यं) K₄ उपासत्, B₁ 3 Dn D₄ 6 G₁ 3 उपागत

7 K₃ D₁ missing (of v l 1) — ^a) K₄ Dc T₁ G₁ महार्हे (for 'हे') D₃ 5 G₃ वीर, S (except G₃) वैर (for वीर) — ^b) K₂ D₂-4 6 स्पर्धास्तरण, T₁ G₁ सध्वाः G₂ स्वस्त्या (for स्पर्ध्यां) K₁ 2 सयते, K₄ सयते, D₃ 5 सस्तुते, G₄ सयुते (for सवृते) — ^c) K₁ 4 B D (except D₃, D₁ missing) G₃ अति, K₂ इति (for अभि)

8 K₃ D₁ missing (of v l 1) — ^a) K (K₃ missing) D₃ 5 स्वमाने त महाथाहु — ^b) B₂ 4 D₃ T₁ G₁ M रश्मिमान् — M₃ om 8^c-9^d — ^d) D₃ 'महातुः G₄ केहेन

9 K₃ D₁ missing (of v l 1) M₃ om 9 (of v l 8) — ^b) K₁ 3 योगाद् द्वि (K₂ गाद्वि) रूपवान्, K₄ B₃ 4 Dc D₂ 4 योगाद्वि (L₄ गाद् द्वि) रूपवान्, Dn Dc T₂ G₃ योगधि (Dn₃ योगादि) रूपवान्, T₁ G₁ योगनिरूपयत् (G₁ 'यत्) — ^c)

कामया भगवन्ब्रूहि को भवान्द्विजवेषधृक् ॥ २१

ब्राह्मण उवाच ।

अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।

कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२

कर्ण उवाच ।

श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।

प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३

प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् ।

न निवार्यो ब्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥ २४

व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नो विभावसो ।

यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५

यद्यागच्छति शक्रो मां ब्राह्मणच्छन्नानवृतः ।

हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६

दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।

न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७

मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् ।

युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसंमतम् ॥ २८

सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले सह वर्मणा ।

यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९

हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् ।

तन्मे कीर्तिकरं लोके तस्याकीर्तिर्भविष्यति ॥ ३०

वृणोमि कीर्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् ।

कीर्तिमानश्रुते स्वर्गं हीनकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ३१

कीर्तिर्हि पुरुषं लोके संजीवयति मातृवत् ।

अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२

अयं पुराणः श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो ।

रक्ष्ये (for रक्ष्य)

21 K₃ D₁ missing (of v 1 1) — °) K₁ विधि,
K₂ 4 D₃ 5 विध (for भवान्) — °) B₃ सौहृद दशैयन्
(by transp) D₂ D₃ मम (for परम्) T₂ वचन शुभद
पर — °) K (K₃ missing) D₂ D₃ 3 5 T₂ G₂ 4 काम्यया
(for कामया) — °) K₁ 2 द्विजवेशभृत्, B₃ इह वेशधृक्

22 K₃ D₁ missing (of v 1 1) — °) S (except
G₃) कर्ण (for तात) — °) G₁ तु; M₂ त्वा (for त्वा)
D₂ D₃ हि दर्शये; G₂ निवेदये (for निदर्शये) — °) D₂
D₃ मह्यम् (for मे त्वम्) — °) K₄ प्रिय पर, D₃ प्रिय
हि ते

23 K₃ D₁ missing (of v 1 1) — °) K₁ 2 एव
(for एव) D₃ [आ]यात् (for [अ]त्यन्त) — °) K₁ 3 4
D₂ D₃ 3 5 प्रसन्नो हि (K₄ D₂ 3 'न्नोद्य), B₃ प्रवक्ता हि T₁
G₁ 3 4 M भवान्हितार्थमुद्युक्तः, T₂ भो हितार्थं समुद्युक्त
— °) S (except G₃) श्रूयतां तु (for शृणु चेदं)

24 K₃ D₁ missing (of v 1 1) — °) K₁ 2 M
प्रसाद्य वै त्वा (for दये त्वां) K (K₃ missing) D₂ D₃ 3
M वरद — °) K (K₃ missing) D₂ D₃ 3 5 प्र, S
(except G₃) यद् (for च) — °) D₂ D₃ अय (for अहं)

25 K₃ D₁ missing (of v 1 1) — °) K₁ 3 4 B₁ 3
D₂ D₃ 4 5 T₁ G₂ कृत्स्न (for कृत्स्नो) — °) K₄ D₃
G₂ यदाह (for यथा) — °) B₃ प्राणम् (for प्राणात्)

26 I₃ D₁ missing (of v 1 1) — °) K₁ यद्वा,
D₂ अभ्या (for यथा) B D₃ D₄ 5 G₃ मा शक्रो (for

transp) — °) = 30° G₁ सुतार्थं; M₁ हितार्थं — °)
K₄ खेचरो वर्म, B₃ खचरोत्तम

27 K₃ missing (of v 1 1) D₁ resumes — °)
T₂ G₁ 2 4 कवचो (for वर्म चो')

28 K₃ missing (of v 1 1) — °) K₁ T₂ G₂
यशस्य (for [अ]यशस्य) K₁ 2 च (for हि) — °) K₁
'धारण (for 'रक्षणम्) — °) K₄ D₃ एक हि (for युक्त हि)
K₄ सहसा (for यदासा) — °) K₁ 2 'विश्रुत (for 'संमतम्)

29 K₃ missing (of v 1 1) — °) K₁ 2 कुण्ड
(for कुण्डले) K₁ मम (for सह) — °) T₂ G₂ 4 वा
(for मा)

30 K₃ missing (of v 1 1) — °) = 26° I₁ 2
हिताय (for र्थं) S (except G₃) यदि पार्थिनां (for पाण्डु
पुत्राणां) — °) B₃ च (for मे) S (except G₃) 'चते (for
चितुम्) — °) T₁ G₁ तस्य कीर्तिर, T₂ G₂ 4 तच्च कीर्तिर
(for तस्याकीर्तिर)

31 K₃ missing (of v 1 1) — °) K (K₃ mis
sing) D₃ S (except G₃ 4) [S]स्मिन् (for हि) — °)
D₂ D₃ 2 जीवित्तादपि (for तेनापि) D₁ [अ]नुत्तमां (for
भानुमन्) — °) K (K₃ missing) D₁ 3 नष्ट, G₁ न हि
(for हीन) D₂ D₃ 5 च, D₂ 3 D₃ हि (for तु)

32 K₃ missing (of v 1 1) — °) K₁ 2 S (except
G₃) तु (for हि) — °) D₃ वृणामि कीर्तिं लोकेऽस्मिन् (cf
31°) — °) Some MSS जीवितो (or 'न)पि G₂
शरीरिण

धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्तिरायुर्नरस्य वै ॥ ३३
 पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव परायणम् ।
 इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विबर्धनी ॥ ३४
 सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
 दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५
 हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 विजित्य वा परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६

भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् ।
 वृद्धान्वालान्द्विजार्तिंश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ३७
 प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्भानुसूदन ।
 जीवितेनापि मे रक्षया कीर्तिस्तद्विद्वि मे व्रतम् ॥ ३८
 सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
 ब्राह्मणच्छब्दिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २८४ ॥

२८५

सूर्य उवाच ।

माहितं कर्णं कार्षींस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
 पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १

शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्वर ।
 इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिंश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २
 यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।

33 K₁ missing up to 33^a (cf v 1 1) — °) K₄
 G₁ १ ४ पुराणस्रोको T₂ G₂ ४ M वै (for हि) — °) T₁
 G₁ श्रेणाय (for 'शर यथा) — °) B₂ D₂ D₄ ० T₁ G₂
 ह (for वै)

34 °) K₂ परत्रे च; D₀ D₂ चरित्वा च; D₁ विशुद्धैव;
 T G₁ १ ४ विशुद्धाया, M चैव तथा (for विशुद्धा च) — °)
 K₂ ४ D₀ D₂ ३ विधिनि, D₁ विधीयते B (except G₂)
 कीर्तिवर्धनमायुष

35 °) D₂ आप्स्यामि; T G₁ १ ४ लप्स्यामि (for प्रा)

36 °) D₂ दत्त्वा; T G₁ १ ४ सुक्त्वा (for हुत्वा) — °)
 K D₁ ३ ३ कीर्तिमेवाथ कामये — °) T G₁ १ ४ निदृश्य
 (for विजित्य) K D₀ D₁ ३ ३ T₁ G₁ M वा (for च)
 — °) D₁ ३ जय (for यश)

37 °) D₁ चाभय (for अभय) — °) T₁ G₁ त्मनां
 (for धिनाम्)

38 °) K₁ १ यास्यामि (for प्राप्स्यामि) — °) B D
 (except D₁ ३ ३) G₂ यश स्वयं (D₀ D₂ 'नै')मनुत्तम
 — °) D₂ ते वापि (for 'तेनापि) K₂ रक्षया वै (for मे
 रक्षया) — °) K₂ स्व, B₂ मे (for तद्)

39 °) D₀ मग (for मघ) — °) D₂ T G₁ १ ४
 एनाम् (for एताम्) D₂ सुरोत्तम (for अनुत्तमाम्) — G₂
 om 39^{cd} — °) K D₂ ३ च्छब्दिने, D₀ च्छब्दिना (for
 'च्छब्दिने) T G₁ १ ४ यद्गुरूपधरो देव (G₂ 'धरे देवे) — °)

125

D₂ ० G₂ गत्वा (for गन्ता) K₁ ३ ४ D₂ कथा (for
 गतिम्)

Colophon om in K₁ ३ — Major part in K₂ D₂
 G₂ ४ नारण्य — Sub parvan K₂ ४ B D₀ D₂ ३
 D₁ ० G₂ M कुडला (D₂ 'लानि)हरण — Adhy name
 D₁ कर्णवाक्य; M सूर्यदर्शन — Adhy no (figures,
 words on both) D₂ (marg) ३ २९८, D₂ २९९,
 D₁ ३०३, T₁ G₁ २८५, T₂ G₄ M₁ १ (inf lin)
 २८८, G₂ २८७, M₂ (orig) २९० — Śloka no D₂
 D₁ ३९

285

1 K₂ श्रीसूर्य; T₂ भास्वान्, G₂ ४ विवस्वान् (for सूर्य)
 — °) K₂ ३ D₀ D₁ ३ वास्तथा; D₂ दां तदा, T₁ G₁ दस्त
 था (for 'दां तथा) — °) T G₁ १ ४ अथ (for the
 first अथो)

2 D₂ om (hapl) 2^b-3^a — °) T₂ M₂ हर (for
 हर) K₁-३ D₀ D₁ ३ ३ प्राणिभि प्राणिनां वर — °) T
 G₁ इष्यसे — °) T₂ G₂ स्थिता (for स्थिरा)

3 D₂ om 3^a (of v 1 2) — °) K₁ ३ यस्व, B
 (except T₂ G₂) स स्व K₂ D₂ D₂ प्राणावि (for प्राणवि)
 — °) B (except G₂) यमक्षय (for न सदाय)

सा ते प्राणान्समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३
जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।
ये चान्ये बान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत् ॥ ४
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ।
मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ।
मृतः कीर्तिं न जानाति जीवन्कीर्तिं समश्नुते ॥ ५
मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्सया ॥ ६
भक्तिमन्तो हि मे रक्षया इत्येतेनापि हेतुना ।
भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ।
ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ॥ ७
अस्ति चात्र परं किञ्चिदध्यात्मं देवनिर्मितम् ।
अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत्क्रियतामविशङ्कया ॥ ८

देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ।
तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥ ९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ।
मास्मै ते कुण्डले दद्या मिक्षवे वज्रपाणये ॥ १०
शोभसे कुण्डलाभ्यां हि रुचिराभ्यां महाद्युते ।
विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमलो दिवि ॥ ११
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ।
प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थे पुरंदरः ॥ १२
शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ।
विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः ॥ १३
उपपत्त्युपपन्नार्थैर्माधुर्यकृतभूषणैः ।
पुरंदरस्य कर्णं त्वं बुद्धिमेतामपानुद ॥ १४
त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ।
सव्यसाची त्वया चैव युधि शूरः समेष्यति ॥ १५

४ ^a) K₁ २ B₄ D₆ जीवत ; K₉ ४ D₀ D₁₋₃ जीवता
K₈ क्रियते, T G₁ २ ४ कुर्वते (for कुरुते) — ^b) B₃ ४ D₀
D₂ ५ T₂ G₁ २ ४ सुतस्तथा ; M तथा सुता (by transp)
— ^f) K₃ ४ D₁ ३ पुरुषेण (K₄m हृदयेन), S (except G₂)
पुरुषाणां (for पौरुषेण)

५ ^{5^{ab}} = (var) 12^{ab} — ^a) K₃ T₁ G₁ ४ जीवित
(for जीवत) — ^o) B Dn D₁ २ ४ ६ T₁ G₂ जानीते
(for जानाति)

६ ^o) K₁ २ हि (for तु) K₂ Dn₁ M स्वा (for स्वा)
D₁ ततो, T₁ स्वां प्र (for तु स्वां) M [ए]घ (for [ए]तद्)
— ^d) D₀ D₂ भोक्ता (for भक्ते) D₄ ६ G₅ हि ते मया
(for "प्सया)

७ ^a) K₁ २ रक्षयाश्च ; D₆ G₂ ४ ते रक्षया (for मे र)
— ^b) K D₀ D₂ २ ४ G₂ ४ [अ]नेन (for [ए]नेन) — ^o)
K₁ २ य, D₀ D₁ [S]स्ति (for स्य) — ^d) D₁/G₂ [ए]व
(for [ए]व) — ^f) K₁ M₁ सत्य ; B₃ सर्व (for सत्व)

८ ^a) K₁ २ नात्र, S (except T₂ G₂) चापि (for चात्र)
— ^b) Dn D₃ ४ ६ T G₂ दैव, D₁ वेद (for देव) — ^o)
K₂ ३ D₃ तत (for भत) K₁₋₃ M₁ स्वा, T₁ G₁ [अ]ह
(for स्वां) — ^d) D₁ चाविशक्या, D₆ मा विचारय

९ ^a) T₂ च यज् (for स्वया) D₆ खयातु (for ज्ञातु)

१० ^b) D₀ D₂ ३ स्वा (for स्व) T G₁ २ ४ मे (for
तत्) — ^o) K₁ २ मा स ते, K₃ मा चास्मै, T G₁ २ ४ मा

मास्मै (for मास्मै ते) K D₀ D₁₋₃ ६ दास्व, B₂ ३ दद्याद् ;
D₄ ६ G₅ देये (for दद्या) — ^d) K₁₋₃ D₂ ५ M भिक्षते,
B D₀ Dn D₁ २ ४ ६ G₂ भिक्षिते (for भिक्षवे) K₃ D₂
वज्रपाणिने, B D₀ Dn D₄ ६ G₂ पाणिना

११ ^a) K₁ २ त्व ; B D (except D₂) G₂ च (for हि)
— ^b) D₆ मुख तु ते (for महा) — ^o) D₂ मूर्ध्नि (for
मध्य) — ^d) K₄ B₁ २ ४ D (except D₁ ५) G₂ विमले
दिवि, T G₁ २ ४ M विमलोदित

१२ 12^{ab} = (var) 5^{ab} — ^a) K₂ जीविता ; K₃
सास्वत ; D₁ G₄ जीवित (for जीवत) — ^b) K₁ २ ४
"स्येव ; T₁ G₁ २ ४ स्येह (for स्येति) — ^o) K D₃ तदा
(K₃ पुरा) (for स्वया) — ^d) K D₂ ५ कुडलाभ्या ; D₁
लार्थी B Dn D₂ ४ ६ G₂ सुरेश्वर (for पुर) — After
12, T G₁ २ ४ ins

1334* पाण्डवाना हिते युक्तो भिक्षन्प्राह्मणवेपथक् ।

१३ ^a) D₀ शक्या, D₆ शक्य (for शक्या) — ^b) D₁
कुडलेच्छा — D₀ D₂ om 13^c-15^d — ^o) K₁ २ विहर्तुं
(for विहन्तु)

१४ D₀ D₂ om 14 (of v. 1 13) — ^a) B (B₂
maig) Dn D₄ ६ G₂ हेतुमदुपपन्नार्थैर् — ^b) K₃ "भूयितं ;
S (except G₂) लक्षणं — ^o) S (except G₂) सुरेश्वरस्य
(for पुर) K₁ २ कार्यं (for कर्ण) — ^d) G₂ ४ पत्नां
बुद्धिम् (by transp) B₂ D₁ ३ ६ G₁ उपातुद (for अया)

न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ।
विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः शरो भवेत् ॥ १६

तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे ।
संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्ण कामयसेऽर्जुनम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २८५ ॥

२८६

कर्ण उवाच ।

भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
तथा परमतिग्मांशो नान्यं देवं कथंचन ॥ १
न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २
इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३
इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्द्वैतं दिवि ।

जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्वितम् ॥ ४
भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
विभेमि न तथा मृत्योर्यथा विभ्येऽनृतादहम् ।
विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा मताम् ।
प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ६
यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फल्गुनं प्रति ।
व्येतु संतापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् ।

15 Do D₂ om 16 (cf v1 13) — ^b) K₁ १ सव्य
साधिन — ^c) K₁ १ धनजयस् (for सव्य) B Dn D₄ ६
G₃ चैव; D₁ शूर (for चैव) — ^d) T G₁ १ ४ युद्धे (for
युधि) D₁ चैव (for शूर)

16 ^a) T₁ G₁ १ ४ न च, M₂ तत्र (for न तु) M त्वा
नार्जुन (for स्वामर्जुन) — ^b) B₂ विराजित (for सम)
— ^c) M निर्जेतु (for विजेतु) — ^d) K₁ G₁ शिरो, K₂ ४
B D (except D₅) G₃ सखा (for शरो)

17 ^a) G₄ देय (for देये) B₃ शक्रस्य — ^b) Do
D₂ १ स्वयैतम् K₁ १ कर्ण कुण्डले (for कुण्डले शुभे)

Colophon om in K₁ १ ४ — Major parvan K₂
Dn₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₂ B D G₂ कुडला
(D₄ लाभि)हरण — Adhy name B₄ M सूर्यवाक्य
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (marg)
na 299, Dn₂ 300, T₁ G₁ 286, T₂ G₄ M₂ १ (inf
lin) 289, G₂ 288, M₂ (orig) 291 — Śloka no
Dn 18

286

1 ^a) B₁ G₂ भगवस्त्वाम् (for भगवन्तम्) D₁ अहो
(for अह) K₂ (m as in text) G₄ शक्तो (for भक्तो)

— ^b) K₂ Do D₂ ४ M यथा मा, T G₁ १ ४ यथायं Do
D₂ आत्थ (for वेत्थ) — ^c) Do D₂ यथा (for तथा) T
G₁ १ ४ पर हि (for परम) — ^d) B Dn D₄ ६ G₃ नास्त्य
देय; T₁ G₁ नान्यदेव (G₁ 'हैव'); T₂ G₄ नान्यदेव (for
नान्य देव) K₁ १ कदा (for कथ)

2 ^a) K₁ १ न मे माता न च पिता — ^c) K₁ १ तथेष्टो
वै, Do D₂ अथेष्टा वै, T G₁ १ ४ तथेष्टेष्टा Do D₂ यथा
(for सदा) — ^d) Do D₂ तथा (for यथा)

3 ^a) T₁ मिष्ट भक्ति (for भक्तिमिष्टां) K₁ इष्टानां;
B₄ हृष्ट च (for इष्टं च) — ^d) B₂ खेचर; D₅ भारत (for
भास्कर)

4 ^a) Do D₂ अधीत (for जानीत)

5 ^a) D₁ चैव; B (except G₃) देव (for याचे) — ^c)
B (except G₃) हृद (for इति) — ^d) K₁ १ तथ; K₂
D₁ १ T₁ G₁ M तत्तु; K₄ तत्तु, T₂ G₄ ४ कर्तुं (for त्वत्तु)

6 ^a) K D₁ १ १ न विभेमि (by transp) — ^b)
K₁ १ D₁ यथासत्याद्विभेन्यह; G₄ यथाहो ह्यनृतादह — ^c)
T G₂ ४ प्रदाता; G₁ प्रदातु (for प्रदा)

7 ^b) N (except K₁ १) G₃ फाल्गुन (for फ) — ^d)
T₂ G₁ १ ४ मानसे (for 'सम्) D₅ तव सग्रामसभय
— ^c) Do D₂ १ अर्जुन प्रतियोत्सामि; G₂ M अर्जुनप्रतिम
त्वापि (M₂ चैव)

8 ^a) K₂ (m as in text) तथा वा; D₅ तथा हि; G₄

अर्जुनं प्रति मां चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ७
 तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत् ।
 जामदग्न्यादुपात्तं यत्तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ८
 इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम ।
 भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ ९
 सूर्य उवाच ।
 यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
 त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ १०
 नियमेन प्रदद्यास्त्वं कुण्डले वै शतक्रतोः ।
 अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥ ११
 अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः ।
 प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १२

स त्वमप्येनमाराध्य सन्नृताभिः पुनः पुनः ।
 अभ्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुरंदरम् ॥ १३
 अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिवर्हिणीम् ।
 दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १४
 इत्येवं नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले ।
 तथा त्वं कर्ण संग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥ १५
 नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः ।
 सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसान्तरधीयत ।
 ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १७
 यथादृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि ।

तथापि (for तवापि) — ^b) K₁ ३ 'त्यस्त्र (for 'प्यस्त्र')
 — ^c) K₄ T₃ च (for यत्)

9 D₃ om (hapl) 9 — ^b) D₁ वचो (for व्रत)
 — ^c) K₃ D₀ D_n D₁ ३ भिक्षिते, K₄ T₃ G₃ ४ भिक्षवे;
 B₃ भिक्षते, M₂ भिक्षिणे — ^d) B₄ पथि, S (except G₃)
 अह (for अपि)

10 T₁ G₁ M om the 1ef — ^a) T₂ दाता, M तावद्
 (for तात) T G₁ M [ए]व (for [ए]ते) K₁ ३ ४ D₁ ३
 दद्यास्व यदि वा (D₃ चा)पीमे, K₃ दद्यास्व याचितेनेव; D₀
 D₃ दद्यास्व यदि तातेमे, D₃ हृष्टा त्व यदि तातेमे, G₃ ४ यदि
 तद्दास्यसे कर्ण — ^b) T₁ G₁ transp वज्रिणे and कुण्डले
 — ^c) B₄ [ए]वम्; D₃ [ए]तम् (for [ए]नम्) D₁ अथ
 (for भयो) — ^d) D_n T₃ G₃ M विजयार्थं; G₄ 'र्थो
 K₁ ३ ४ B D (except D₁ 5 6) G₃ महाबल

11 ^a) M₃ समयेन (for नियमेन) B₃ ३ D_n D₃ G₃
 प्रदद्या ते, D₃ प्रदद्यास्ते, D₄ 6 प्रवेये ये — After 11^a, D₁
 reads 18^d, 14, 12^{cd}, 13^{abc}, 11, 12^{ab}, 15^{acd} — ^b) K₄
 कुण्डलेन (m as in text), B₃ ददने वै K₃ B D_n D₁ ३ 6
 G₃ ३ शतक्रतो (B₃ 'प्रभो)

12 For sequence of D₁, of v1 11 — ^b) K₄ D₃
 G₄ M सूदन D₁ इत्येव नियमेन च (of 15^a) — ^d) K₁
 विजिहीर्षति, K₃ ते हरिष्यति

13 For sequence of D₁, of v1 11 — ^a) T₂ स
 त्वमेन समाराध्य — ^c) D₃ अभ्यर्थयस्व — ^d) K₃ T₁ G₁
 अमोघास्त्र, B₄ आत्मार्यं च, M 'घार्थं D₁ अमोघा शक्ति
 सुत्तमा

14 For sequence of D₁, of v1 11 — ^a) K₄ मं
 (m मे as in text) — ^b) K₁ ३ ममामित्रनिवर्हि(K₄ हं)र्णी;
 K₄ अमित्रवरव', B D_n D₃ ४ 6 निवर्हिणी, D₀ D₃ 5 सर्व
 शत्रुनिवर्हिणी, T₁ G₁ ४ 'निवर्हिणा — ^d) T G₁ मम; G₃ ४
 त्व (for वर्म) K₁ चोत्तर, T G₁ ३ ४ चोत्तमे

15 For sequence of D₁, of v1 11 — ^a) B₃
 D₁ ४ 6 G₃ [ए]व (for [ए]व) K₁ निष्येन (for नियमेन)
 D₁ च (for त्व) — D₁ om 15^b — ^c) D_n T G₃ ४
 तथा (for तथा) — ^d) D₀ D₃ ३ बहून् (for रणे) T
 G₁ ३ ४ रिपून्वै नि (G₃ स)हनिष्यसि

16 ^a) D₁ [हृ]य; M₂ [अ]पि (for हि) — ^b) K₁ ३
 शत्रु नैति (for शत्रूनेति) B₃ प्रति (for पुन')

17 ^a) K₃ ४ B₁ ३ ४ D₀ D₁-3 M₁ तु तिमंशु' (for
 सह) — After 17^{ab}, S (except G₃ M₂) 1ns

1335^a कर्णस्तु बुधुधे राजन्स्वमान्ते प्रव्यथञ्चिव ।
 प्रतिबुद्धस्तु राभेय स्वप्न सचिन्त्य भारत ।
 चकार निष्यथ राजन्शक्त्यर्थं वदता वर ।
 यदि मामिन्द्र आयाति कुण्डलार्थं परतप ।
 शक्त्या तस्मै प्रदास्यामि कुण्डले वर्मं चैव ह । [5]
 स कृत्वा प्रातरुथाय कार्याणि भरतर्षभ ।
 ब्राह्मणान्वाचयित्वा च यथाकार्यमुपाक्रमत् ।
 विधिना राजशार्दूल सुहृत्तमजपत्त ।

— ^c) D₁ स्वमांते (for जप्यान्ते) — ^d) T₁ G₁ निवेदयत्

18 ^a) K₄ B₄ D₃ तथातत्त्वं (for यथा) — ^c) K₃ ३
 D₃ आ (K₃ अ)नुपूर्वण — ^d) K₁ S (except G₃) वृत्ता
 तथा (M तदा), B₃ वृत्तस्था

तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसारमै वृषस्तदा ॥ १८
तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो मानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः समयन्निव ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

जनमेजय उवाच ।

किं तद्दुह्यं न चारुयातं कर्णायैहोष्णरश्मिना ।
कीदृशे कुण्डले ते च कवचं चैव कीदृशम् ॥ १
कुतश्च कवचं तस्य कुण्डले चैव सत्तम ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
अयं राजन्ब्रवीम्येतद्यत्तद्दुह्यं विभावसोः ।
यादृशे कुण्डले चैव कवचं चैव यादृशम् ॥ ३

कुन्तिभोजं पुरा राजन्ब्राह्मणः समुपस्थितः ।
तिग्मतेजा महाप्राशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४
दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
मधुपिङ्गो मधुरवाक्तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५
स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत्सुमहातपाः ।
मिक्षामिच्छाम्यहं भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६
न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ।
एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७

19 °) K₁ ३ S (except G₂) तत् (for त) Do D₂
G₂ ३ M [ए]व (for [ए]व) — °) K₁ ३ सूर्यं कर्णं (by
transp); D₂ कर्णं सूर्यं

20 °) K₁ तथा (for तत्तत्) T G₁ ३ ४ सत्यम् (for
तत्त्वम्)

Colophon — Major parvan K₁ ३ Dn₂ G₂ ४
आरण्य — Sub parvan K₂ ३ B De Dn₁ n₂ D₁₋₂
G₂ M कुण्डला (K₂ D₂ कान्भि)हरण — Adhy no (figures,
words or both) Dn₁ (sup lin) n₂ 300, Dn₂ 301,
D₁ 304, T₁ 286 (as in text!) T₂ G₂ M₁ ३ (inf
lin) 290, G₁ 287, G₂ 289, M₂ (orig) 292
— Sloka no Dn 21

287

1 °) S (except G₂) तु (for तद्) — °) K₂ [अ]-
सीक्षण, K₄ D₁ [ए]वोष्ण, B₁ ३ D₂ [इ]वोष्ण (for [इ]वो-
ष्ण) — For 1^{cd}, cf 3^{cd} — °) K₄ De D₁ ३ T G₁ ३ ४
चैव (for ते च)

2 °) K De D₁₋₂ ३ विज्ञातु (for [अ]ह श्रोतु)
— After 2 M ins

1936* यत्तद्विवस्वतो गुह्य यादृशे कुण्डले च ते ।
उभय तद्यथा ब्रह्मस्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ।

3 °) B₂ T G₁ ३ ४ अह (for अय) — °) K De
D₁₋₂ ३ गुह्य तेह, B Dn D₂ ३ G₂ तस्य गुह्य (for यत्तद्गुह्य)
— For 3^{cd}, of 1^{cd} — °) B Dn D₂ ३ G₂ ते च (for
चैव) — °) B₂ चैव तादृश; M₂ च तथाविध

Of versions of this story in Ādi 104

4 °) K₁ ३ ४ D₁ ३ महाराज (K₄ ज), Dn₁ n₂ D₂
G₂ तदा राजन्; M₂ यथा रा — °) B Dn D₂ ३ G₂ पशु-
पस्थित, T₂ शशितघ्न — °) K₁₋₂ T G₁ ३ ४ महान्प्राशु
— °) K De D₁₋₂ ३ चीर°

5 °) M (hypermetric) पिगलो (for *पिङ्गो) — °)
De D₂ मुचि (for तप)

6 °) De D₂ स, D₄ च (for सु) — Before 6^{cd},
B₂ ३ ins ब्राह्मण उ° — °) B Dn D₂ ३ G₂ वै (for [अ]ह)
K₁ ३ स्यातु (for भोक्तु) — °) D₂ भवद् (for तव) K
De D₁₋₂ ३ विमत्सर; T G₁ ३ ४ [S]नुवत्सर, M₁ च वत्सर,
M₂ विमत्सर

7 °) K₂ D₂ स्वया वै, K₄ तवापि (for स्वया वा) B₂
T₂ G₁ ३ वा (for चा) K₁ ३ D₁ ३ स्वया चैव (K₂ वै
च) तवानुगै — °) K₄ रोचते यदि तेनघ

8 °) D₂ तु (for च) — °) D₂ तिष्ठेय च यथेच्छया

यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च ।
 शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ८
 तमब्रवीत्कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः ।
 एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९
 मम कन्या महाब्रह्मन्पृथा नाम यशस्विनी ।
 शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता न च मानिनी ॥ १०
 उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
 तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११
 एवमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ।
 उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुललोचनाम् ॥ १२
 अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
 मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३
 त्वयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् ।

तन्मे वाक्यं न मिथ्या त्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥ १४
 अयं तपस्वी भगवान्स्वाध्यायनियतो द्विजः ।
 यद्यद्भूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५
 ब्राह्मणा हि परं तेजो ब्राह्मणा हि परं तपः ।
 ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६
 अमानयन्हि मानार्हान्वातापिश्च महासुरः ।
 निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७
 सोऽयं वत्से महाभार आहितस्त्वयि सांप्रतम् ।
 त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८
 जानामि प्रणिधानं ते बाल्यात्प्रभृति नन्दिनि ।
 ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह ॥ १९
 तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसंबन्धिमामृषु ।
 मयि चैव यथावत्त्वं सर्वमादृत्य वर्तसे ॥ २०

- ^a) K₁ ३ नापराध्यति, T₁ G₁ ३ ५ नावरुध्येत
 9 ^b) T₂ प्रीतियुक्तः प्रिय वच — ^c) T चर (for पर)
 — ^d) K₄ B₄ D₂ चैवम् (for चैनम्)
 10 ^a) B D (except D₁ ३ ५) G₃ प्राज्ञ (for ब्रह्मन्)
 — In D₃, the portion of the text from 10^a up to ३ २९९ २६^d is lost on a missing fol — ^d) K D₂ D₁ ३ ५ नाति (K₁ ३ D₃ भि)मानिनी; B D_n D₄ ६ G₃ चैव भाविनी; G₄ न मनस्विनी (for न च मा^o)
 11 D₃ missing (of v l 10) — ^a) K₁ ३ D₂ स्वा (for त्वा) — ^b) D₄ ६ नाव (for [अ]नव) K₃ ४ D₂ D₁ ३ ५ ह; B₃ वै (for च) K₁ पूजया नावमन्यत, K₂ यामास मन्यत; T₁ या मनसापि भो; T₂ G₂ ४ याना महा विभो; G₁ या न मया विभो; M यानवमस्य ह — ^c) T₁ G₁ तु (for च) — ^d) D₂ D₃ प्रीति (for तुष्टि) K₄ B₁ ३ D₂ D₃ यास्यति
 12 D₃ missing (of v l 10) — ^a) K₁-३ D₃ च (for तु) — ^b) S (except G₃ M₁) प्रति (for अभि)
 13 D₃ missing (of v l 10) — ^a) T₁ G₁ वै सुमहा (for वत्से महा) — ^d) K₁ ३ D₄ ६ T₂ [ए]व, D₁ [अ]ति (for [ए]व)
 14 D₃ missing (of v l 10) — ^a) K₁ ३ तव (for त्वयि) T₂ G₂ ४ यत्त, M₃ श्वास्य (for श्वस्य) — ^c) B D_n D₄ ६ G₃ अमिथ्या (for न मिथ्या) — ^d) K₁ ३ चै कचित्, B₂ G₂ कस्यचित् (for कर्हि)
 15 D₃ missing (of v l 10) — ^b) B₃ ४ S

(except G₃) *निरत (for नियत) T₁ G₁ शुचि (for द्विज) K D₂ D₁ ३ ५ सदा (K₁ ३ मुनि) सुनियतं द्विय (K₃ D₂ तो द्विज) — ^d) K₁ ३ M अमत्सर (for स्सरात्)

16 D₃ missing (of v l 10) — ^a) K₄ B D_n D₄ ६ G₃ M ब्राह्मणो हि K₄ B₄ महातेजो; B₃ पर तेजा — ^b) B D_n D₄ ६ G₃ M ब्राह्मणो K₃ ४ B₄ D₂ D₃ ५ परम (for हि पर) — ^c) K₁ ३ नमस्कारात्

17 D₃ missing (of v l 10) — ^a) K₁ ३ हि मां (K₁ म)ह्वयो; K₃ ४ D₁ हि दांदि (K₃ 'ह)क्यो, D₃ वि दर्भायां; T₁ G₁ ३ ४ M तान् दांदि (T₁ चार्त्त; G₁ बास्त्र, G₂ ४ ददि)क्यो (for हि मानार्हान्) — ^b) K₁ ३ बल (for सु) — ^d) K₁ ३ ज्वलज्जघा (for तालजङ्घ)

18 D₃ missing (of v l 10) — ^a) K₃ ४ M मया (for महा) B₁ T₂ G₂ आग; B₂ भारम्; G₄ भागे (for भार) — ^b) K₂ ३ आहत (for आहित) — ^c) D₂ D₃ नियत; T₁ G₁ ३ ४ M निवृत् (T₂ र)ता (for नियता) D₂ G₁ कुर्याद् (for कुर्या)

19 D₃ missing (of v l 10) — ^b) T₁ G₁ ३ भा मिनि (for नन्दिनि) — ^c) S (except G₃) [अ]पि (for [इ]ह) — ^d) T₁ G₁ ३ हि (for ह)

20 D₃ missing (of v l 10) — ^a) D₃ तव (for तथा) — ^b) T₂ G₂ ४ वीर (for मित्र) D₃ भ्रातृषु, T₂ G₂ ४ बधुषु (for मातृषु) — ^c) K₁ ४ B₄ D₂ D₁ ३ M तत्त्व, K₃ वत्त; B₃ घृत्त (for वरव) — ^d) K₁ B D_n

न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते ।
सम्यग्वृत्त्यानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१
संदेष्टव्यां तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं प्रति ।
पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥ २२
वृष्णीनां त्वं कुले जाता शूरस्य दयिता सुता ।
दत्ता प्रीतिमता मह्यं पित्रा बाला पुरा स्वयम् ॥ २३
वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम ।
अध्यमग्रे प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४
तादृशे हि कुले जाता कुले चैव विवर्धिता ।

सुखात्सुखमनुप्राप्ता हृदादृदमिनागता ॥ २५
दौष्कुलेया विज्ञेयेण कथंचित्प्रग्रहं गताः ।
बालभावाद्विकुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥ २६
पृथे राजकुले जन्म रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भामिनी ॥ २७
सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानं च भामिनि ।
आराध्य वरदं विप्रं श्रेयमा योक्ष्यसे पृथे ॥ २८
एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् ।
कोपिते तु द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दह्येत मे कुलम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वेणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २८७ ॥

D₁ ० T G आचूत्य (for आद्यस्य)

21 D₃ missing (cf v 1 10) — °) T G₁ दुष्टो
(for [अ]तुष्टो) D₀ जलो, D₅ नरो (for जनो) — °) D₀
D₂ ४ वा (for the first च) D₀ D₂ पुरेषु च (for 'पुरे
च ते) — °) D₀ D₂ T₁ G₁ ३ गृत्ता, D₅ रदृष्टा, T₂
गृत्त्या (for गृत्स्या) — °) K₄ न च (for तव)

22 D₃ missing (cf v 1 10) — °) B₂ D₀ D₂ T₁
संदेष्टव्यां; G₁ दृष्यां D₅ च (for तु) B₄ संदिष्टव्यां तु
मतर्थां, T₂ सलेष्वप्यानुमन्ये त्वा — °) B₄ D₀ द्विजाति
(for ति) K₃ भोजन (for कोपन) — °) K₃ पृथु (for
पृथे) — °) K₁ सुते चासि, K₄ श्रुता चासि, T₂ G₂ ४ M
सुते (M₁ वै; M₂ त्वा) चासि B₄ ममापि च; T G₁ ३ ४ M
ममैव हि (T₂ G₁ ह; M च, (for ममेति च)

23 D₃ missing (cf v 1 10) — °) K B₂ ४ D₀
D₂ ५ T₂ G₂ ४ M स्व (for च) D₅ कुलपते (for कुले
जाता) — T₂ G₂ ४ om (hapl) 23^b-25^a — °) K₄
'स्य दुहिता शुभा — °) G₁ [अ]पि सा (for पुरा)

24 D₃ missing (cf v 1 10) T₂ G₂ ४ om 24
(cf v 1 23) D₁ transp 24^{ab} and 24^{cd} — °) T₁
G₁ सुता स्व (for सुतानां) — °) = 1 104 2° D₀ D₂
T₁ G₁ M अग्रम्; D₄ अग्राम्, D₅ अग्र्याम् (for अग्र्यम्)
— °) K₁ ३ तेनास्य (for सि)

25 D₃ missing (cf v 1 10) T₂ G₂ ४ om 25°
(cf v 1 23) — °) K₃ यारशे D₁ ५ च, T₁ M [S]सि
(for हि) — °) K₃ ४ D₁ ५ चेह, T G₁ ३ ४ मम (for
चैव) D₀ D₂ महति (for चैव वि) — °) T G₁ M
[आ]गता (for [आ]गता)

26 D₃ missing (cf v 1 10) — °) K D₀ D₁ ३ ५
कदा (for कथ) D₂ परिगृह्य ता (for प्रग्रह गता) — °)

K₁ हि, D₅ प्र (for नि) — °) K₁₋₃ D₁ ५ तु वे (for
शुभे)

27 D₃ missing (cf v 1 10) — °) B Dn D₄₋₆
रूप चापि तवाद्भुत — °) K₁ ३ T G₁ ३ [अ]पि; K₄ [अ]भि
(for [अ]सि) — °) D₀ D₂ स्वमेता (sic) (for समुपेता)
D₀ D₁ ३ [अ]सि, T G₁ हि, G₂ ४ [अ]पि (for च) B D
(except D₁, D₃ missing) भाविनी; T G₁ ३ ४ [अ]नि
दिते (T₁ G₁ ता), M नदिनी

28 D₃ missing (cf v 1 10) — K₂ om (hapl)
28^{ab} — °) S (except G₂) मान (for दर्प) — °) T₂
G₁ ३ M दम्भ, G₄ सग (for दम्भ) D₁ मोह, S (except
G₂) दर्प (for मान) B D (except D₁) भाविनि (D₀ Dn₂
D₂ नी) — °) K₁ ३ देव (for विप्र) — °) K₁ ३ ४
T₁ G₁ शुभे (for पृथे) D₅ corrupt

29 D₃ missing (cf v 1 10) — °) K₁ ३ कल्याण,
K₂ D₀ D₂ G₂ णी (for 'णि) — °) K₁ ३ पृथे त्वम्
(for कल्याणम्) D₁ मनसि स्थित (for अनघे ध्रुवम्) K₄
शुभे (for ध्रुवम्) — °) B Dn D₄ ५ G₂ च (for तु)
G₁ M₂ द्विजश्रेष्ठ — °) T G₁ ३ ४ सर्व, M₁ क्षिप्र (for
कृत्स्न)

Colophon D₃ missing — Major parvan K₁ ३
T₁ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K B D₀ Dn₁ n₂
D₁ ३ ४-५ G₂ कुण्डला (D₁ ५ 'लाभि)हरण — Adhy
name B₁ कृतिभोजवाक्य; M पृथानियोग — Adhy no
(figures, words or both) Dn₁ (marg) n₂ 301,
Dn₂ 302, D₁ 305, T₁ 287 (as in text!), T₂ G₄
M₁ ३ (mf ln) 291, G₁ 288 G₂ 290; M₂ (orig)
298 — Stoka no Dn D₁ 29

२८८

कुन्त्युवाच ।

ब्राह्मणं यन्त्रिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
 यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १
 एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति ।
 तव चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्चैतत्परं मम ॥ २
 यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि ।
 यद्यर्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३
 लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयती द्विजान् ।
 आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यां नरोत्तम ॥ ४
 विस्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः ।
 वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ५
 यत्प्रियं च द्विजस्यास्य हितं चैव तवानघ ।

यतिष्यामि तथा राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६
 ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते ।
 तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ७
 साहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् ।
 न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८
 अपराधे हि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः ।
 भवन्ति च्यवनो यद्वत्सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९
 नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् ।
 यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १०
 राजोवाच ।

एवमेतत्त्वया भद्रे कर्तव्यमविशङ्कया ।
 मद्द्वितार्थं कुलार्थं च तथात्मार्थं च नन्दिनि ॥ ११

288

In D₂ this adhy is lost on a missing fol , the MS is mostly ignored here

1 °) D₂ D₃ T G₁ ३ ४ यन्त्रित (for 'त्ता' — °) K₁ ४ 'प्रतिज्ञां, K₃ T₁ G₁ 'प्रतिज्ञा, B₄ D₂ ° 'प्रतिज्ञ — °) S (except G₂) ते (for च) K D₂ D₁ ३ ५ न मिथ्या प्रब्रवीम्यहम्

2 °) K₁ ३ चैतत् (for चैव) B₂ कीर्ति (for कार्यं) — °) B D_n D₄ ६ G₃ परम (for [ए]त्त्पर) T G₁ ३ ४ प्रिय (for पर)

3 °) K₄ यदा, T G₁ ३ ४ अद्य (for यदि) K₁ राजेन्द्र (for सायाह्ने) B₂ यद्यद्वक्ष्यति सायाह्ने — °) K₁ 'रात्रौ (for 'रात्रे — °) D₁ हि (for मे)

4 °) G₂ ४ [S]य मम (for ममैष) — K₃ D₁ om (hapl) 4^b-5^a — °) B₄ सपूजयेद्, T₁ M₁ पूजयति, T₂ 'यसि, G₂ ४ यितु (for 'यती) D₂ D₂ ५ द्विज (for द्विजान्) — °) K (K₃ om) पूज(K₄ तोष)यिष्ये द्विजोत्तम

5 K₃ D₁ om 5^a (of v 1 4) — °) Some N MSS विश्रब्धो — °) MSS द्विजोत्तम, 'मा, 'मे also — °) B₃ वसन्प्राप्स्यति; T₁ G₂ ४ स सप्राप्स्य(G₂ प्य)ति, T₂ G₁ न सप्राप्स्य(G₁ 'प्स्य)ति K₄ गेहे ते (by transp) B₂ T₂

मे गेहे

6 °) K₃ D₄ ५ तथा* (for तवा*) — °) S (except G₂) यतिष्ये तदह कर्तुं — 6^a=1 48 17^d 4 9 7^d etc

8 °) T₁ G₂ ४ विजानाना, T₂ M₁ विजानामि, G₁ द्विजन्मान (for विजानन्ती) — T₁ om (hapl) 8^c-10^b — °) G₁ ३ ४ M मत्कृते न (by transp) M₁ कश्चित् (for राजन्) — °) K₃ ४ B₄ D₂ ५ प्राप्स्यसे

9 T₁ om 9 (of v 1 8) — °) S (except G₂, T₁ om) अपराधो B₁ ३ D_n D₄ ६ G₂ [S]पि (for हि) S (except G₂, T₁ om) पर (for द्विजा) — °) T₂ G₁ ३ ४ भवति G₁ ३ ४ M च्यवनाद् (for नो)

10 T₁ om 10^{ab} (of v 1 8) — °) K₁ समुत्थास्ये (for उपस्थास्ये) — After 10, N (D₃ missing) G₂ ins 1337* एव सुवन्ती बहुश परिष्वज्य समर्थं च ।

इति चेति च कर्तव्य राजा सर्वमथादिशत् ।
 [(L 1) B₃ प्रशस्य (for समर्थं) — (L 2) B₃ वक्तव्य (for कर्तव्य) K₁ ३ चेदम् (for सवम्) B₂ यथातथ्यादिद वच (for the posterior half)]

11 B₄ om 11-12 — °) B₂ श्रिया (for रव्या) — °) D₁ transp मद्द्वितार्थं and कुलार्थं B (B₄ om) D₂ भ(D₂ स्व)निदत्ते, D₂ D₂ च भायिनि (for च नन्दिनि) D_n D₄ ६ G₂ मद्द्वितार्थं तथात्मार्थं कुलार्थं ध्यायनिदिने; T

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुन्तिभोजो महायशाः ।
पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय सुतवत्सलः ॥ १२
इयं ब्रह्मन्मम सुता बाला सुखविवर्धिता ।
अपराध्येत यत्किञ्चिन्न तत्कार्यं हृदि त्वया ॥ १३
द्विजातयो महाभागा बृद्धबालतपस्विषु ।
भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो विरुद्धेष्वपि नित्यदा ॥ १४
सुमहत्प्रपराधेषुपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥ १५

तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः ।
हंसचन्द्रांशुसंकाशं गृहमस्य न्यवेदयत् ॥ १६
तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
आहारादि च सर्वं तत्तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १७
निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्द्नीं मानं तथैव च ।
आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥ १८
तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
विधिवत्परिचाराहं देववत्पर्यतोपयत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २८८ ॥

G₁ ३ ४ M मद्रितार्थे कुलार्थे च स्वमा (M तथा) स्मार्थे च नदिनि (T₂ G₂ स्वर्थे यदुनदिनि)

12 B Dn D₁ ४ ० S (except M₁) om the ref B₄ om 12 (cf v1 11) — ^b) A few MSS कुन्तीभोजो K D₁ ५ मना (for यशा) — ^d) B D (except D₁ ५) T₁ G₂ द्विज (for सुत)

13 ^a) K₁ मम सुता ब्रह्मन् (by transp) — ^c) T₁ G₁ राध्यति (for राध्येत) — ^d) K₂ Dc D₁ ३ ५ तप्त (for न तप्त) K₁ ३ हृदि कार्यं न तप्तया, B Dn D₄ ० G₂ न कार्यं हृदि तप्तया

14 ^b) D₁ बालबृद्ध (by transp), G₂ बृद्धा बालात् Dc D₂ ५ तपस्विन — ^d) B₁₋₃ Dn D₄ ० G₂ क्षप (Dn₂ n₂ D₄ अप) राक्षेषु (for विरुद्धेष्वपि) T₂ च (for [अ]पि)

15 D₄ om 15 — ^b) S (except G₂) क्षमा कार्या K D₁ ५ विज्ञानता, S (except G₂) द्विजोत्तम — K₁ ३ ४ om 15^{ad} — ^d) K₂ Dc D₁ ३ ५ विज्ञानता, S (except G₂) द्विजातिना (for द्विजो)

16 ^a) K Dc D₁ ३ [उ]क्त (K₂ क्त) (for [उ]क्ते) — ^b) K₁₋₃ Dc D₁ ३ ५ T₁ G₁ ३ M₂ प्रीति (for प्रीत^a) — ^c) K Dc D₁ ३ ५ हंसचन्द्रप्रतीकाश — ^d) K₁ ३ B Dn D₄ ० G₂ अस्मै, T₁ M₂ अन्यन् (for अस्य) D₅ गृहे तस्मै न्यवेदयत्

17 K₁ ३ om (hapl) 17 — ^a) Dc D₂ T₁ G₁ तस्य, G₄ ततो (for तत्र) K₂ Dc D₁ ३ G₄ शरण T₂ कामम् (for क्लृप्तम्) — ^c) B₄ तु (for च) K₂ ४ D₁ ५ तत्सर्वं (by transp) Dc D₂ तु; D₄ त, T₁ चै, G₁ च (for तत्)

18 ^a) B₂ T G₁ ३ ४ च, D₁ M सा (for तु) — ^b)

K₁ ३ Dn₂ D₄ तद्गी, B₂ तद्गी, D₄ तद्दि; T₂ कुती (for तन्द्नीं) — ^c) M₂ आतस्थौ S (except G₂) परया प्रीत्या (for परम यत्न) — ^d) S (except G₂) ५ राधन

19 ^a) S (except G₂) त तु (for तत्र) K Dc D₁ ३ ५ ब्राह्मण राजन्, B₄ ५ ण ज्ञात्वा; S (except G₂) ण श्रेष्ठ — ^b) K₁ ब्राह्मणे सशितव्रते, S (except G₂) उप चारेण कन्यका — K₁ ins after 19^{ab} K₂, after ३ 289 1^{ab}

1338* परिचर्यापरा राजन् कु? read नक्त]दिनमतन्द्रिता!, followed in K₁ by ३ 289 2^{ab}, which is omitted there — ^d) G₂ M₂ परि (for पर्यं)

Colophon om in K₁ ३ D₂ missing — Major parvan Dn₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₂ ४ B Do Dn₁ n₂ D₁ ३ ४-० G₂ M₂ कुडला (D₁ ५ लामि) हरण — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (marg) n₂ 302, Dn₂ 303, D₁ 306, T₁ 288 (as is text!), T₂ G₄ M₁ ३ (inf lin) 292 (M₂ orig 294), G₁ 289, G₂ 291 — Sloka no Dn₁ n₂ 20, Dn₂ D₁ 19

In D₂ this adhy is lost on a missing fol, the MS is mostly ignored here

1 ^a) T G₁ ३ आग; G₂ ५ भागा (for राज) — ^b) K₂ Dn₁ n₂ शसित (for सशित^a) — K₁ ३ read 1^{ad} after 9 — ^d) K₄ युक्तेन (for शुद्धेन) K₂ ४ शसितव्रत (K₂ ता), D₄ ० G₂ सशितव्रत — After 1^{ab}, K₂ ins

२८९

वैशांपायन उवाच ।

सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
 शोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ १
 प्रातरायास्य इत्युक्त्वा कदाचिद्विजसत्तमः ।
 तत आयाति राजेन्द्र साये रात्रावथो पुनः ॥ २
 तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
 पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३
 अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा ।
 दिवसे दिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥ ४
 निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ।
 ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियं तदा ॥ ५
 व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति बहुशो द्विजः ।

दुर्लभ्यमपि चैवान्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६
 कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् ।
 शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वसुवच्च सुसंयता ॥ ७
 यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा ।
 प्रीतिमुत्पादयामास कन्या यत्नैरनिन्दिता ॥ ८
 तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः ।
 अवधानेन भूयोऽस्य परं यत्नमथाकरोत् ॥ ९
 तां प्रभाते च साये च पिता पप्रच्छ भारत ।
 अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १०
 तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ।
 ततः प्रीतिमवापाद्यां कुन्तिभोजो महामनाः ॥ ११
 ततः संवत्सरे पूर्णे यदासौ जपतां वरः ।

1338*

2 K1 reads 2^{ab} after 1338* — ^a) K B₂ 4 Dc D1 2 5 प्रातरिष्य इति ह्यु (B₂ 4 D₂ इतीत्यु)क्त्वा, B1 2 Dn D₄ 6 G₂ प्रातरेष्याम्यथेस्युक्त्वा — ^b) A few MSS द्विज सत्तम — ^c) D₄ 5 तत्र (for तत्) — ^d) N (D₃ missing) T₂ G₂ साय, G₂ 4 सोधं (for साये) B₂ पुर, S (except T₂ G₂) मुनि (for पुन)

3 ^a) G₂ 4 वेलासु सर्वासु (by transp) — ^b) K1 2 भक्ष्यभोज्यै, D₂ भोज्यघोष्य (for भक्ष्यभोज्य) K D1 5 M प्रति (K1 D1 परि)प्रहै — ^c) M1 वै (for सा) — ^d) K B1 Dc D₂ 5 वर्धमानेन (K₂ 'ने च), B₂ वर्तमानेन, D1 वर्धमानेन; T1 damaged, T₂ वर्धमाने हि; G₁ M1 वर्धमानैर्हि; G₂ 4 M₂ वर्तमानैर्हि K D₂ 5 वर्धसा; B1 Dc D₂ नित्यदा, B₂ सा तदा (for सर्वदा)

4 ^a) D₂ अन्नानि (for अन्नादि) K1 2 समुदाचार — ^b) K Dc D1 2 'विधि', D₂ विधे (for 'कृत') D1 2 तदा (for तथा) — ^c) K1 चैव (for तस्य) — ^d) K1 2 D1 च; K₂ [ए]व, S (except G₂) प्र (for तु) K₂ Dc D₂ 5 वर्धत्येव न हीयते

5 ^a) B1 4 निर्भर्त्सेन (for निर्भर्त्सन) K D1 2 5 [अ]पदेनै (for [अ]पवादे) Cnp अपदेश (= व्याज) — ^b) D₂ च (for [ए]व) — K1 om 5^{cd}

6 ^a) K1 प्राप्ते (sup lin as in text), T1 G1 2 4 M

स्वम, T₂ सप्त, G₂ व्यस्त (for व्यस्ते) K₂ B1 4 Dn1 n₂ D₂ T₂ G₂ चैति, D₂ चैव (for चैति) — ^b) B1 4 Dn चैति (for चैति) Dc D₂ नृप (for द्विज) — ^c) K1 2 4 D1 दुष्प्राप (D1 प्य)म् (for दुर्लभ्यम्) M₂ इति (for अपि) B Dc Dn D₂ 4 6 G₂ सुदुर्लभमपि (B₂ 'मिद') छन्न (D₄ 5 G₂ छर्थ) — ^d) B₂ अपि (for इति)

7 ^a) T G1 2 4 इत्येव, M1 एवेति (for एव च) — ^b) B1 Dn₂ G₂ यथा; Dn1 n₂ D₂ तथा (for पृथा) — ^d) T1 G1 सुदृष्टैव (for स्वसुवच्च) K Dc D₂ 5 चैव समता (K₂ च वशा गता), D1 चैव समत; T₂ च स्मृत यथा (for च सुसयता)

8 ^a) T1 G1 अतद्विता (for अनिन्दिता) K1 2 कन्या

यत्नेन निम्निता; B Dc Dn D₂ 4-6 G₂ कन्यारत्नमनिन्दिता
 9 ^a) K1 2 स, K₂ स्व, K₂ Dc D1 5 च (for तु) — ^b) B₂ 3 (m as in text) Dc G₂ अवधाने च, M भारा धने च B₂ 3 Dn D₂ 6 T G1 5 4 [S]या (for S्य) — After 9, K1 2 read 1^{cd} (v1 K₂ यत्नेन for शुद्धेन)

10 ^a) G₂ 4 प्रभातेपि (for ने च) N (except B₂ D₂ missing) G₂ साय च, T₂ G₂ मायेपि, G₂ मायादे (for साये च)

11 ^a) B₂ [ए]न (for [ए]व) Dc D₂ त च मा परमि ख्येव — ^b) K1 2 Dn₂ n₂ नप (for यत्न) — ^d) B

नापश्यद्भुक्तं किञ्चित्पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२
ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
प्रीतोऽसि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ १३
वरान्बृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुषैरिह ।
यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥ १४

कुन्तयुवाच ।

कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम ।
त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

यदि नेच्छसि भद्रे त्वं वर मत्तः शुचिसिते ।
हमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवोकसाम् ॥ १६
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तेन तेन वशे भद्रे स्यातव्यं ते भविष्यति ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

अकामो वा सकामो वा न म नैष्यति ते वशम् ।
विवुधो मन्त्रमंशान्तो वाक्ये भृत्य इवान्तः ॥ १८

वैशांपायन उवाच ।

न शशाक द्वितीयं मा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता ।
तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥ १९
ततस्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास वै द्विजः ।
मन्त्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिरसि श्रुतम् ॥ २०
तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजमुपाच ह ।
उपितोऽस्मि सुखं राजन्कन्यया परितोपितः ॥ २१
तव गेहे सुविहितः सदा सुप्रतिपूजितः ।
साधयिष्यामहे तावदित्युक्तान्तरधीयत ॥ २२
स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा ।
चभूव विस्मयाविष्टः पृथा च समपूजयत् ॥ २३

Do D₁ : s यथा (for मना)

12 ^a) Do D₂ यत्र; D₂ T₁ यदि, T₂ यथा (for यदा)
D₁ : s जयता (for जयता) — ^a) K₄ 'देन स, Do D₂
वेन च (for वे रत)

13 G₁ om 13-14 — ^b) B₁ स च मा, B₄ कन्यां स,
D₂ स च सां (for स एनां) — Before 13^{cd}, M₁ ms
ब्राह्मण — T₂ om (hapl) 13^d-17° — ^d) G₂ s मे
(for ते)

14 T₂ G₁ om 14 (of v 1 13) — ^a) D₂ वर (for
वरात्) — ^b) D₂ दुराप मानुषैरपि — ^c) K₁ s अन्या
(for सर्वा) — ^d) G₄ च (for [अ]भि) K₄ Do D₂ G₄
प्यति (for प्यति)

15 T₁ om 15 (of v 1 14) — ^b) G₂ s यस्मान्
(for यस्या) K D₁ s s G₂ M₁ वेदवित्तम (K₄ द्विज
सत्तम) — ^d) B₄ कृतार्थं प्रवरैर्मम; M शेष एव वरो मम

16 T₂ om 16 (of v 1 14) K D₁ ऋषि; B₂
दुर्वासा; D₂ सुनि (for ब्राह्मण) — ^a) B₁ s Dn D₂ s
G₂ मत्तस्व, D₁ G₂ s भद्रे ते (for भद्रे स्व) — ^b) B₁ s
Dn D₂ s G₂ भद्रे (for मत्त) — ^c) T₁ G₁ s s हृद
(for ह्रम)

17 T₂ om 17^{bc} (of v 1 14) 17^{ab} = 1 10^d
7^{ab}, 113 35^{ab} — ^{cd}) T₂ स्वातव्य (for स्यातव्य) K
B₂m Do D₁ s s तस्य तस्य प्रसादात्ते (B₂m देन) राशि

पुत्रो भविष्यति (K₁ s भवेदिति)

18 18^{ab} = (var) 1 113 35^{cd} — ^a) K₄ अकामश्च
— ^b) K न स नैष्यति (K₄ समेष्यति हि); B Dn D₂ s G₂
स समेष्यति, Do D₂ वशमेष्यति K₁ s वर, Do D₂ शुभे;
Dn D₂ s G₂ वशे (for वशम्) — ^c) Dn₂ सयत्ते, D₁
T G₁ s s 'सन्नातो (for 'सन्नातो) — ^d) B Do Dn
D₂ s s G₂ भवेद्; T G₁ s s वाक्यैर् (for वाक्ये) T₂
हृद्य (for भृत्य) T G₁ s s [अ]नुग (for [अ]नत)

19 K₁ s s D₁ S (except G₂) om the ref — ^a)
K₄ द्वितीया सा; D₁ द्वितीयस्य, T₂ G₄ द्विजाति च (for
द्वितीय सा) — ^c) B₄ तद्वै; D₁ न वै (for त वै)

20 ^b) B Dn D₂ s G₂ स (for वै) — ^c) K₁ s T₂
तथा, M₂ ततो (for तदा) — ^d) D₁ अधर्वागिरसि Do
D₂ T G₁ s s स्थित (for श्रुतम्)

21 ^a) G₂ s स (for त) — ^b) K₄ स (for ह)

22 ^a) B Dn D₂ s G₂ गेहेषु (for गेहे सु) K₄
विहिते (for विहित) — ^b) K₁ s तथा; Do D₂ G₄ तदा
(for सदा) T₂ सुप्रीति, G₁ सप्रीति^o (for सुप्रति) — ^c)
K₁ s s B₂ Do D₁ s स्यह (for महे) Do D₂ राजन्
(for सावद्)

23 ^a) S (except G₂) च (for तु) — ^b) T₁ G₁ s s
तथै (for तथै) — ^d) K₁ s प्रति, T G₁ s s [ह]माम
(for सम)

२९०

वैशंपायन उवाच ।

गते तस्मिन्द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥ १
अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ।
मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिव ॥ २
एवं संचिन्तयन्ती सा ददर्शतुं यदृच्छया ।
व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३
अथोद्यन्तं सहस्रांशुं पृथा दीप्तं ददर्श ह ।
न ततर्प च रूपेण भानोः संध्यागतस्य सा ॥ ४
तस्या दृष्टिरभूद्विव्या सापश्यदिव्यदर्शनम् ।

आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ५
तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत्साथ तस्य देवस्य भामिनी ॥ ६
प्राणानुपस्पृश्य तदा आजुहाव दिवाकरम् ।
आजगाम ततो राजस्त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ७
मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव ।
अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ८
योगात्कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च ।
आबभाषे ततः कुन्तीं साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
आगतोऽसि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः ।

Colophon D₃ missing — Major parvan K₁ 2
Dn₁ T₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan K₅ 4 B Dc
Dn₁ n₂ D₁ 2 4-8 G₂ M₂ कुण्डला (D₁ 5 'लाभि)हरण
— Adhy name B₄ कुतीमन्त्रप्राप्ति, M₁ पृथामन्त्रग्रहण
— Adhy no (figures, words of both) Dn₁ (marg)
n₂ 303, Dn₃ 304, D₁ 307, T₁ 289 (as in text!),
T₂ G₂ 4 M₁ 2 (inf lin) 293 (M₂ orig 295), G₁
290 — Śloka no Dn D₁ 23

290

In D₃ this adhy is lost on a missing fol,
the MS is mostly ignored here

1 ^b) B Dc Dn D₂ 4 6 G₂ कारणांतरे (for काल^a)
2 ^c) G₂ 4 'ग्राम (for 'ग्रामो) K D₁ 5 स्व (K₄ ह्य)
स्य (for तस्य) — ^d) Dn D₄ 6 G₂ इति (for इव) K
D₁ 5 ज्ञास्यामि नचिरादिव
3 ^a) S (except T₂ G₂) सा (for स-) K Dc D₁ 2
M सु, T G₂ 4 [ए]व, G₁ [इ]व (for सा) — ^b) K₁ 2
[अ]क; D₁ सु (for [अ]तु) Dc D₂ यथेच्छया — ^c) B
Dc D₂ 2 T₂ G₂ 4 M चा (for सा^a) Dc D₂ T G₁ 2 4
कन्या (for बाला) — ^d) T G₁ 2 4 बाल^a (for कन्या)
— After 3, N (D₃ missing) G₂ ins

1339* ततो हर्म्यतलस्या सा महार्हशयनोचिता ।

4 ^{ab}) N (D₃ missing) G₂ प्राच्यां दिनि समुद्यत

ददर्शादिव्यमडल — After 4^{ab}, N (except K₁ 2, D₃
missing) G₁ 3 ins

1340* तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत्सा समुध्यमा ।
— K₁ 2 om 4^c-5^b — ^c) B₁ 2 G₂ चात्प्यत (as in
some printed ed 1), B₂ 4 Dn (1) D₄ 6 ततर्प हि (Dn₁
चाप्येतहि), Dc D₂ च तर्प्य च, M₂ तताप च (for ततर्प च)
— ^d) D₅ च (for सा)

5 K₁ 2 om 5^{ab} (of v 1 4) — ^a) B Dn D₄ अस्या
(B₂ अन्या) (for तस्या) — ^b) Dc D₂ सूर्यमडल (for
दिव्यदर्शनम्) — ^d) T₂ सुशोभित; G₂ च भूषित (for विभू^a)

6 ^a) G₁ कुतूहल D₅ T G₁ 2 4 चा (for स्वा^a)
— ^b) S (except G₂) मन्त्रात् (for मन्त्र) — ^c) S
(except G₂) च (for [अ]थ) — ^d) G₁ तत्र तस्यैव (for
तस्य देवस्य) B Dc Dn D₂ 4 6 G₂ भामिनी

7 ^a) Dc D₂ 5 अ (D₅ आ)पो ह्युपस्पृश्य तदा, T G₁ 2 4
उपस्पृश्य तदा कुती — ^b) To avoid hiatus, K₄ B Dc
Dn D₂ 4 6 ह्याशुं, S (except G₂) साशुं (for भाशुं)
— ^c) M₁ दिवो (for ततो)

8 ^c) S (except G₂) 'मुकुटो (for 'मुकुटो) — ^d)
K₁ 2 D₁ G₁ 2 4 M₂ प्रज्वल (for प्रज्वाल^a)

9 ^{ab}) G₂ स्वमा (for द्विधा) M₂ ततो वच (for
तताप च) K₂ repeats 7^{cd} for 9^{ab} — 9^d=1 73 16^d

10 Before 10, M₁ ins टियाकर — ^a) D₁ न
(for वश) — ^b) Dc D₂ 6 मन्त्रग्राम (for नत्र मन्त्र)
— ^c) K₁ [अ]न B Dc Dn₃ D₂ 4 6 G₂ वशो, D₃ यत्

किं करोम्यवशो राज्ञि ब्रूहि कर्ता तदस्मि ते ॥ १०

कुन्त्युवाच ।

गम्यतां भगवंस्तत्र यतोऽसि समुपागतः ।

कौतूहलात्समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ ११

सूर्य उवाच ।

गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।

न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १२

तवामिसंधिः सुमगे सूर्यात्पुत्रो भवेदिति ।

वीर्येणाप्रतिमो लोके कवची कुण्डलीति च ॥ १३

सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।

उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासंकल्पमङ्गने ॥ १४

अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वयासंगम्य सुसिते ।

शपस्यामि त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥ १५

त्वत्कृते तान्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ।

पितरं चैव ते मूढं यो न वेचि तवानयम् ॥ १६

तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मन्त्रमदात्तव ।

शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ॥ १७

एते हि त्रिविधाः सर्वे पुंरंदरमुखा दिवि ।

त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव भामिनि ॥ १८

पश्य चैनान्सुरगणान्दिव्यं चक्षुरिदं हि ते ।

पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽपश्यत् त्रिदशात्राजपुत्री

सर्वानिव स्वेषु विष्णेषु खस्थान् ।

प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं

यथादित्यं रोचमानं तथैव ॥ २०

सा तान्दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला

सूर्यं देवी वचनं प्राह भीता ।

गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं

कन्याभावाद्दुःख एषोपचारः ॥ २१

(for [अ]वशो) — °) T G₁ ३ ६ ब्रूहि किं ते विकीर्षित

11 B (except G₃) कन्या (for कुन्ती) — °) D₂ यत्र (for तत्र) — °) K₁ ३ स्व (for [अ]सि) K D₂ D₁ ३ ६ पुनरा (for समुपागतं) B Dn D₂ ६ G₃ यत पवा गतो ऋसि — °) K D₁ ३ बालभावात् (for कौतूहलात्) D₂ D₂ ० नीत (for हूत)

12 °) Dn₁ D₂ ४ ० T₂ G₂ M₂ मा (for मां) K₁ ३ तु (for स्व) — °) K₁ ३ राजनदिति (for तनुं) — After 12^{ab}, K₂ reads 13^{cd} — °) D₁ च (for तु) — °) K₁ यथा; K₄ वृथे (for वृथा)

13 °) D₁ तथा (for तत्र) T G₁ ३ ६ [अ]भि (G₂ पि)सभि — °) T G₁ ३ ६ सूर्या (for सूर्यात्) — K₂ reads 13^{cd} after 12^{ab} — °) K₄ कुण्डली कवची (by transp)

14 °) K₁ ३ ६ D₂ D₁ ३ ६ मे; G₂ ६ हि (for वै) — °) K₁ ६ D₂ D₁ ३ उत्पत्स्यते G₂ ते पुत्रो (by transp)

15 °) B₁ ३ D₂ D₂ ६ अत्र (for अथ) — °) K D₂ भामिनि, D₂ D₂ ६ भामिनि (for सुसिते) — After 15^{ab}, B D₂ Dn D₂ ६-० G₃ ins

1341* यदि स्व वचन नाथ करिष्यसि मम प्रियम् ।
— °) K₂ B Dn D₂-० G₂ M₂ शपिष्ये (for शपस्यामि) T G₁ M₁ स्व (M₁ त्वा)न्यथा (for त्वामहं) G₂ ६ शप्ये

कन्येन्यथा क्रुद्धो

16 °) K₄ सप्रथं, B₂ T₂ तान्प्रथं (for तान्प्रथ) — °) D₂ M एव (for अपि) — °) K₂ मूढो यो, S (except G₃) ते मूढे (for ते मूढ)

17 °) K₄ तथास्य (for तस्य च) — °) K₄ D₁ [अ]वि नय (for विनय) D₂ वर (for परम्) K₁ ३ T G₁ ३ ६ धक्ष्याम्यविनय पर

18 °) T₂ कन्ये (for सर्वे) — D₂ om 18^{cd} — °) B D₂ Dn D₂ ४ ० G₂ भामिनि; T G₁ ३ ६ M मां शुभे (for भामिनि)

19 °) K₂ वै तान्, B₂ D₂ Dn₁ D₁ ३ M चैतान् (for चैतान्) S (except G₃) वरारोहे (for सुरगणान्) — °) K₂ B₂ विन्यचक्षुर K₄ च (for हि) T₂ मे (for ते)

20 K₁ ३ D₂ D₂ om the ref — °) B₁-३ Dn D₂ ६ T₁ G₂ प्रभावत् T G₁ ३ ६ पुरस्ताद् (for महान्त) — °) B₁ ३ ६ D₂ Dn D₂ ६ M₁ रोचमानान् (for मान)

21 °) K B₁ ३ D₁ ३ M₂ सा त, G₂ तान्सा (by transp) K₂ ६ D₂ D₁ ३ वेपमाना, T G₁ ३ ६ त्रिदशान् (for व्रीडमाना) D₂ T G₁ ३ ६ एव (for [ह]व) — °) K D₁ ३ ६ सूर्यं देव; M₂ देवश्रेष्ठ (for सूर्यं देवी) — °) K₄ स्वे विमाने; B₂ स्व विशाल (m as in text) — °) S (except G₃) भावे (for भावाद्) K D₁ दुष्ट, B₁ दुःखम्

पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये
 देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने ।
 नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
 स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २२
 मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो ।
 बाल्याद्बालेति कृत्वा तत्क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ २३
 सूर्य उवाच ।
 बालेति कृत्वानुनयं तवाहं

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

ददानि नान्यानुनयं लभेत ।

आत्मप्रदानं कुरु कुन्तिकन्ये

शान्तिस्तवैवं हि भवेच्च भीरु ॥ २४

न चापि युक्तं गन्तुं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।

गमिष्याम्यनवधाङ्गि लोके समवहास्यताम् ।

सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यामहं शुभे ॥ २५

सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशम् ।

विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि च भामिनि ॥ २६

२९१

वैशंपायन उवाच ।

सा तु कन्या बहुविधं भुवन्ती मधुरं वचः ।

अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १

न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम् ।

(for दुःख) B₁₋₃ D₂ D₃ D₁ ३ ६ एवो, D₁ n₈
 D₄ ० G₃ एवां (for एवो)

22 °) K₁₋₃ D₂ D₃ ६ चापि (for चैव) K₄ ये ते,
 B₂ S (except G₃) मन्ये (for येऽन्ये) — °) G₂ प्रवदति
 (for प्रभवन्ति) T G₁ ३ ४ स्र दाने (for प्र) — °) T
 G₁ ३ ४ साह (for नाह), and पालं (for लोप) M चाल
 (for लोपं) — °) K₄ D₁ धर्मं, G₂ धर्मं (for वृत्त)

23 °) K₁ D₅ बाल्येति (for बालेति) K₁ मत्वा तु,
 K₂ ४ D₁ ६ कृत्वा तु; B D_n D₄ ० G₃ तत्कृत्वा (by
 transp), G₂ ४ कृत्वा स्व — °) K₄ वै (for मे) D₂
 D₃ G₄ प्रभो (for विभो)

24 °) K₁ D₅ बाल्येति; D₄ बाले तु (for बालेति)
 K₁ ३ ४ D_n ३ तनय (for [अ]नुनय) — °) K₄ ददानि; T₁
 G₁ ददानि (for ददानि) K D₁ ६ तु (K₃ D₁ ६ तु) लभेत
 काचित् (K₃ कामा); D_n ३ n₈ D₄ त (D₄ त्व)नय लभेत, G₃
 स्वभय लभेत (for [अ]नुनय लभेत) — °) K तव (K₄
 न तु) (for कुरु) D₅ तु कुरुष्व (for कुरु कुन्ति) K₁ ३
 मध्ये, K₃ T₃ मन्ये, G₂ मद्य (for कन्ये) — °) K₁₋₃
 तथैव च (K₃ हि), T G₁ ३ ४ तवानेन (for तवैव हि) K₃
 B₁ ३ M हि भवेत्, K₄ भवितेति, D₂ D₃ हि भवेत्सु (for
 हि भवेच्च)

25 °) K₁ ३ B₁ ३ D_n D₄ ० G₃ गत युक्त (by

transp) D₂ च (for हि) — °) D₅ S (except
 G₃) गतेन (for कृतेन) — After 25^{ab}, B D₂ D_n
 D₂ ४-० G₃ ins

1342* असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राहृतेन भाविनि ।
 — °) T G₁ ३ ४ M इतस्त्वया (M₃ स्वया)नवधांगि लोके
 सम (T₂ G₄ सु)पहास्यता — After 25^{cd}, S (except
 G₃) ins

1343* गच्छेयमेव सुधोणि गतोऽह वै निराकृत ।
 — °) B D₂ D_n D₂ ४ ० G₃ तथा शुभे, T₁ G₁ (inf lin
 as in text) भविष्यति (for अह शुभे)

26 °) B₁ T₁ समागच्छ; T₂ G₂ स समागच्छ (for समा)
 — °) S (except G₃) लप्स्यसे मादृश सुत — °) K₄
 B₂ ३ T G₁ M₁ विशिष्ट, and भविष्यति B D₂ D_n
 D₂ ४ ० G₃ न शशाक, D₅ च भाविनि

Colophon D₃ missing — Major parvan K₁ ३
 D_n ३ G₃ ४ आरण्य — Sub parvan K₃ ४ B₂₋₄ D₂ D_n
 D₁ ३ ४-० G₃ कुण्डणा (D₁ ६ *लाभि)हरण — Adly r⁷
 (figures, words or both) D_n (marg) n₈ 304
 D_n 305, D₁ 308 T₁ 290 (as in text!) T₂ G₁
 M₁ ३ (inf lin) 294 (M₃ orig 296) G₁ 291 G₃
 293 — Śloka no D_n ३ 28 D_n 29 D₁ ३०

मीता शापात्ततो राजन्दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २
 अनागसः पितुः शापो ब्राह्मणस्य तथैव च ।
 मन्निमित्तः कथं न स्यात्कुद्वादस्माद्भिभावसोः ॥ ३
 बालेनापि सता मोहाद्भृशं सापह्वान्यपि ।
 नात्यासादयितव्यानि तैजासि च तपासि च ॥ ४
 साहमद्य भृशं मीता गृहीता च करे भृशम् ।
 कथं त्वकार्यं कुर्या वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५
 सैवं शापपरित्रस्ता बहु चिन्तयती तदा ।
 मोहेनाभिपरीताङ्गी स्मयमाना पुनः पुनः ॥ ६
 तं देवमब्रवीद्गीता बन्धूना राजसत्तम ।

व्रीडाविह्वलया वाचा शापत्रस्ता विशां पते ॥ ७
 कुन्त्युवाच ।
 पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
 न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ८
 त्वया मे संगमो देव यदि स्याद्विधिमर्जितः ।
 मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्तिर्नशेत्ततः ॥ ९
 अथ वा धर्ममेत त्वं मन्यसे तपता वर ।
 ऋते प्रदानाद्बन्धुभ्यस्तन कामं करोम्यहम् ॥ १०
 आत्मप्रदानं दुर्धर्यं तव कृत्वा सती त्वहम् ।
 त्वयि धर्मो यश्चैव कीर्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११

291

In D₃ this adhy is lost on a missing fol (cf v l 3 287 10) the MS is mostly ignored here

1 ^b) K₄ B₂ भुवती (for भुवन्ती)
 2 ^a) G₂ ४ च सा (for यदा) — ^a) K₂ भीताशया, K₄ भीता शाप Do D₂ M तदा (for ततो) — ^a) K D₁ १ इव (for अथ) D₁ [अ]त्तरे, Do D₂ [उ]त्तर (for [अ]न्तरम्)

3 The portion of the text from 3° up to 3 294 25^d is lost in D₁ on missing fol (219-220) — ^a) K₂ Do D₂ १ S (except G₂ १) मन्निमित्त K₄ G₂ ४ नु (for न)

4 D₁ missing (cf v l 3) — ^a) K₁ G₁ १ बाल्ये नापि K₁ भृशः; K₂ G₂ सता, B₁ Do D₂ यदा, B₂ Dn₁ सदा (for सता) — ^b) K₁ सता (for भृश) K₁ नापह्वान्यपि; K₂ सोपद्रवा, B₁ १ Dn D₁ ४ ० G₂ पापकृता, B₂ D₂ सापकृता; T G₁ १ ४ शापभयादपि — ^c) K₁ B Dn D₂ ० G₂ नाम्ना; K₂ १ नाम्ना; K₃ तान्यासाद्य; D₂ न ह्यह छदयिष्यामि

5 D₁ missing (cf v l 3) — ^a) Do D₂ भृता (for भीता) — ^b) B₂ Do Dn D₂ ० T₂ G₂-4 गृहीत्वा (for 'ता) B₂ कवच, G₁ [अ]पि करे; T₂ G₂ ४ च करौ (for च करे) K₁ १ स्वय (for भृशम्) — ^c) K₂ T G₁ १ ४ च कार्यं, Do D₂ नु कार्यं, D₂ तवेह (for त्वकार्यं) K₂ कन्या, B₂ कुर्याद् (for कुर्या) — ^d) K₄ Do D₂ प्रदाने (for 'न) G₁ त्वह (for स्वयम्) G₂ ४ स्वयमारमणि घेदन

6 D₁ missing (cf v l 3) Before 6 N (except K₄ D₁ १ missing) G₁ १ ins वश उ (resp वैश) — ^a) B₂ Dn D₂ ० G₂ या वं (for संन) T G₁ १ ४ M भयात् त्रस्ता (T₁ G₁ भीता) (for परित्रस्ता) — ^b) B₁ १ ४ Do Dn D₂ ४ ० G₂ ह्दा (for तदा) M चिन्तयती ह्दा बहु — ^c) Dn₂ G₂ [अ]पि, D₂ च (for [अ]भि) K₁ १ परीता च; D₂ समायुक्ता (for परीताङ्गी) — ^d) MSS स्मयमान, मान also

7 D₁ missing (cf v l 3) — ^a) K₂ Do₂ Dn₂ D₂ T G₁ १ तदे (K₂ T₁ G₁ १ दै)वम्, K₄ देव तम् (by transp), G₄ तस्यैवम् K₄ भीता (for भीता) — ^d) S (except G₂) शापाच्चैव (for शापत्रस्ता)

8 D₁ missing (cf v l 3) K₁ १ ४ T₁ M₂ om the ref — ^a) T₂ च (for मे) — ^c) K₁ १ विद्य मानेषु; K₂ विप्रिय कार्यं — ^d) K₂ धर्मलोपो, G₄ M₂ विधिलोभो

9 D₁ missing (cf v l 3) — ^a) B Dn D₂ ० G₂ तु (B₂ च) (for मे) — ^c) K₁ सन्नि; K₄ त्वन्नि (for सन्नि) — ^d) K₁ १ ४ Do D₂ १ कीर्तिक्षयस्ततः (K₄ स्व), T G [उ]कीर्तिर्न (G₂ र) सशय

10 ^a) K₁ १ G₁ एव; K₂ एव; T₂ G₁ १ एतत् (for एत) — ^b) K₂ सत्य ते (for मन्यसे) — ^c) T G₁ मते (for ऋते) K₂ D₂ प्रसादाद् (for प्रदानाद्) — ^d) D₂ G₂ तत्र, D₂ स्वया (for तव) K D₂ कार्यं (for काम)

11 D₁ missing (cf v l 3) — ^a) Dn₂ दान च (for 'प्रदान) K₁ १ Do T G₂ दुर्धर्यं — ^b) K₁ १ मही तले; K₂ ४ Do D₂ १ M सती ह्यह — ^c) D₂ ते च (for चैव) — ^d) S (except G₂) त्वयि कीर्तिश्च

12 D₁ missing (cf v l 3) — ^b) K₄ ते (for वा)

सूर्य उवाच ।

न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
 प्रभवन्ति वरारोहे भद्रं ते शृणु मे वचः ॥ १२
 सर्वान्कामयते यस्मात्कनेर्धातोश्च भामिनि ।
 तस्मात्कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥ १३
 नाधर्मश्चरितः कश्चिन्वया भवति भामिनि ।
 अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४
 अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ।
 स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥ १५
 सा मया सह संगम्य पुनः कन्या भविष्यसि ।
 पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशाः ॥ १६
 कुन्त्युवाच ।
 यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोपह ।
 कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७

सूर्य उवाच ।

भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
 उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८
 कुन्त्युवाच ।
 यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
 मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९
 अस्तु मे संगमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया ।
 त्वद्वीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्स च ॥ २०
 सूर्य उवाच ।
 अदित्या कुण्डले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि ।
 तेऽस्य दास्यामि वै मीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१
 पृथोवाच ।
 परमं भगवन्देव संगमिष्ये त्वया सह ।
 यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२

D₅ 'व्रते (for स्मिते) — °) S (except G₅) प्रदा(G₄ 'धा)ने ते (M वै) (for वरारोहे) — °) K₅ सर्वं तत् (for भद्रं ते) D₆ D₂ मद् (for मे)

13 D₁ missing (of v 1 3) — °) K₂ M₂ सर्वं (for सर्वान्) T₂ G₂ कामयते T₂ G₂ तस्मात् — °) K₁ ३ काम वरय, K₅ B₂ ३ Dn D₂ ४ ° T₁ क (T₁ क्ष)मेर्धातोश्च; B₁ कालधा, B₄ कामधा, D₅ कामहीनाश्च B D (D₁ ३ missing) भामिनि, a few MSS भामिनी — °) K₂ स्वतन्त्रा (for सुश्रोणि) — °) K₂ वर वरय भामिनी

14 D₁ missing (cf v 1 3) — °) B D (D₁ ३ missing) भामिनि, a few MSS भामिनी — °) K₄ चरेह, B₁ ४ Dn₂ D₆ चरेय, B₂ भवेय (for चरेय)

15 D₁ missing (of v 1 3) — °) T₁ अनावृता; G₂ अन्यावृता — °) K₂ श्रुति, B₂ स्मृति, T₁ G₁ स्थिति (for स्मृत)

16 D₁ missing (of v 1 3) — °) M स्व (for सा) — °) T G₁ २ ४ न सशय (for महा)

17 D₁ missing (of v 1 3) — °) M अपि (for यदि) T G₁ २ ४ ममाप्येव, M मम छेप (for मम भवेत्) — °) B D₆ Dn D₄ ° T₂ G₂ 'नुद; D₂ 'नुद; K₂ M 'पहन्, K₅ 'पह (for 'पह) — °) S (except G₂) भविष्यति (for महा) — After 17, B₄ ins

1344* तिरमरुमे महायाहो संगमिष्ये दुहा[read रा]मद ।

while T₂ G₁ ins

1345* अस्तु मे संगमो देव अनेन समयेन ते ।

[Cf 20^{ab}]

18 D₁ missing (cf v 1 3) M₂ om 18-19 — °) K₁ ३ 'शूर (for 'बाहु) — T₂ G₂ ४ om from बाहु (in 18^a) up to कुण्डले (in 21^a) — °) T₁ G₁ 'द्यक् (for 'भृत्) — °) D₂ ° G₂ अभेय (for उभय) K₂ D₆ वा; M₁ तु (for च)

19 D₁ missing (of v 1 3) T₂ G₂ ४ M₂ om 19 (of v 1 18) K D₂ T₁ G₁ M₁ पृथा (for कुन्ती) — °) K₁ २ यदन्यद् (for यद्येतद्) K₂ M₁ यद्यप्यन्वे मृतादस्ति (M₁ 'मृतोदात्ते), T₁ G₁ यद्येव द्यमृतोद्गते — °) K₁ यो वै, B₂ वीर (for य वै) — °) K₂ ३ मत्त उत्पादयिष्यति; K₄ तस्य भद्रे भविष्यति (m as in text)

20 D₁ missing (of v 1 3) T₂ G₂ ४ om 20 (cf v 1 18) — °) B₂ नो (m मे as in text) — °) K₁ ३ स्वद्वपवीर्य (by transp) K₄ D₆ D₂ मपन्नो (for 'सर्वौजा) — °) K₁ सदा; K₂ तदा, D₆ D₂ मम (for स च)

21 D₁ missing (cf v 1 3) T₂ G₂ ४ om अदित्या कुण्डले (cf v 1 18) — °) K₁ ३ अदित्या; T₁ G₁ M आदित्य (M स्व) (for अदित्या) — °) K₂ ४ T₁ G₁ ३ M मममे; T₂ G₂ मममो K₁ ३ मममोप तु

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विहंगमः ।
स्वर्माक्षुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३
ततः सा विह्वलेवासीत्कन्या सूर्यस्य तेजसा ।
पपाताथ च सा देवी शयने मूढचेतना ॥ २४
सूर्य उवाच ।
साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाब्रवीत् ।

एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चमम् ॥ २६
इति स्मोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा
विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात
मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥ २७
तां तिग्माशुस्तेजसा मोहयित्वा
योगेनाविश्वात्मसंस्था चकार ।
न चैवेनां दूषयामास भानुः
संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २९१ ॥

२९२

वैशंपायन उवाच ।

ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते ।

शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १
सा बान्धवभयाद्बाला तं गर्भं विनिगूहती ।

कामिनि — °) K₁ ३ अद्य; K₄ अस्य; B₁ ३ ४ D₀ D₂ तस्य;
S (except G₃) तस्यै (for तेऽस्य) K₁ ३ ४ T G₁ M ते
(for वै) G₂ ४ वामोरु (for वै भीरु) — °) S (except
G₃) आत्मन (for उत्तमम्) K₂ ३ D₅ वमं चैवेह चोत्तम; K₄
वमं चैवमनुत्तम, B₂ कवच चेदमुत्तम; D₀ D₂ कुडले वमं चोत्तम
22 D₁ missing (cf v 1 3) B D (D₁ ३ missing)
G₂ कुन्त्युवाच (for पृथो) — °) B₁ ३ D_n D₄ ६ G₃ एव
(for देव) D₀ G₂ भगवन्प्रेवदेवेश — °) T₁ G₁ सगच्छेय;
T₂ G₂ गन्धेह, G₄ गमोय, M₂ गन्धेह D₀ D₂ [अ]नव
(for सह) — °) K D₅ ६ भवति (for भवेद्) K₄ B₂
एव (for एव)

23 D₁ missing (cf v 1 3) K₃ om 23 — °)
B₂ T₂ G₁ ३ [उ]क्त्वा च; G₄ [उ]वाच (for [उ]क्त्वा तु)

24 D₁ missing (cf v 1 3) — °) T G₁ ३ ४ ला
माष्वी (for लेवासीत्) — °) B₁ ४ D_n D₄ ६ G₃ चाथ
सा, B₂ साथ वै, G₂ ४ विह्वला (for [अ]थ च सा) B₂
विवस्वत याचमाना — °) B₄ मूढु (for मूढ)

25 D₁ missing (cf v 1 3) — °) K D₅ साधयि
ष्यामि पुत्र वै (K₁ by transp वै पुत्र) जनयिष्यसि (K₁
ष्यामि) भामिनि — °) G₁ पुन कन्या (for कन्या चैव)

26 D₁ missing (cf v 1 3) — °) T G₁ ३ ४ M
सा तु त धीडिता बाला (G₂ ४ साध्वी) — °) T G₁ M
कुती, G₂ ४ कन्या (for तदा) — °) B₂ रविवर्चस, B₄
भूरितेजस

27 D₁ missing (cf v 1 3) — °) S (except T₁
G₃) भोजा (for राजा) — °) S (except G₃) ध्याय
(for याच) — °) K₁ ३ S (except G₃) जेप, K₃ ४
रज्ज (for भज्य)

28 D₁ missing (cf v 1 3) — °) B D_n D₄ ६
G₃ तिग्माशुस्तां (by transp), T G₁ ३ ४ M तां लीक्षणाशुस्
— °) T₂ G₂ ४ सत्व (for सस्त्रां) — °) D₅ [ए]तां मोह
(for [ए]ता दूष) — °) K₁ ३ [अ]पि (for [अ]थ)

Colophon D₁ ३ missing — Major parvan K₂
D_{n2} G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₃ ४ B D₀ D_n
D₂ ६-७ G₃ कुडला (D₅ लाभि)हरण — Adhy name
M सूर्यकुतीसमागम — Adhy no (figures, words or
both) D_{n1} (maig) n₁ 305, D_{n3} 306, T₁ 291
(as in text!), T₂ G₂ M₁ ३ (inf lin) 295 (M₂
orig 297), G₁ 292, G₂ 294 — Śloka no D_n 28

धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २
 न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्वात्रेयिकामृते ।
 कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३
 ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी ।
 कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४
 तथैव बद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
 हर्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितर तथा ॥ ५
 जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमन्त्र्य भामिनी ।
 मञ्जूषायामवदधे स्वास्तीर्णायां समन्ततः ॥ ६
 मधुच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा ।
 श्लक्ष्णायां सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७
 जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणम् ।

पुत्रस्नेहेन राजेन्द्र करुणं पर्यदेवयत् ॥ ८
 समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ।
 उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९
 स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ।
 दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १०
 शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः ।
 आगमाश्च तथा पुत्र भवन्त्वद्रोहचेतसः ॥ ११
 पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः ।
 अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा ॥ १२
 पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपतां वरः ।
 येन दत्तोऽसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥ १३
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ।

292

In D₁ 3 this adhy is lost on missing fol (of v1 3 287 10, 291 3), the MSS are mostly ignored here

1 K₁ T₁ om the 1ef — ^b) T G₁ 4 पृथायां (for 'या') — ^c) D₁ 3 D₂ दशोत्तरे, T₁ देशोत्तरे; G₁ दशोत्तरे (for दशोत्तरे)

2 ^a) S (except G₁) भीता (for बाला) — ^b) B₁ 3 4 D (D₁ 3 missing) G₁ गर्भं त (by transp), B₂ सभित K 'गृह्य वै; B₃ 'गृह्यतां (for गृह्यती) — ^d) K₁ 2 चैन, D₁ 3 च तां (for चैना)

3 ^a) K₁ 4 चैवान्या (for नार्यन्या) — ^b) K₁ 3 एव, T₁ G₁ काचिद् (for काचिद्) K₁ M विना (for ऋते)

4 ^a) K D₁ 3 त (for सा) — ^c) B₁ 3 देवदेवस्य (for तस्य दे°) — ^d) K₁ 2 प्रमादाद्, T M₁ प्रमावाद् (for प्रसादाद्) K D₁ 3 5 अभवत्तदा (K₁ 2 'त्मदा, K₁ 4 'त्तथा)

5 ^a) B₁ 3 अथ वा (for तथैव) B D₁ 3 D₂ 4 T₁ G₁ [आ]यद्ध° (for बद्ध°) — ^c) K₁ 2 हर्यक्ष S (except G₁) ऋपभ° (for वृपभ°)

6 ^a) K₁ 3 तु (for च) K₁ 2 गर्भं त (by transp) — ^b) B D (D₁ 3 missing) भामिनी — After 6^{ab} S (except G₁ M₁) ins

1346* उत्सृष्टकामा त गर्भं कारयामास भारत ।
 मञ्जूषां शिल्पिभिस्तृणं सुनद्धा सुप्रतिष्ठिताम् ।

पुत्रैर्बहुविधैर्बन्धां पुवनार्थं जले नृप ।

अजिनैर्मृदुभिश्चैव सस्तीर्णशयना तथा ।

— T₁ G₁ om 6^{cd} — ^a) B D₁ D₂ 4 6 G₁ समा धाय; M समदधात् (for अवदधे)

7 ^a) K₁ 3 मञ्जूषायां स्थि; K₂ D₁ G₁ मधुच्छिष्टास्थि D₁ D₂ 3 स; T₁ G₁ तु, T₂ G₁ 4 M₁ त (for सा) — ^b) G₁ दुःखात्स (for सुखायां) K₁ 2 B₁ 3 4 S (except G₁) तदा, D₁ 3 सती (for तथा) — ^c) K₁ 2 D₁ D₂ G₁ 4 M स्वपिधा°, B₁ सुविधा (for सुपिधा) — ^d) K₁ 2 M न्यस्य (for अश्व) T₁ नद्यां सा स्वयमुत्सृजत्, G₁ निक्षिप्य शिशुमजसा

8 G₁ om 8^a-9^b — ^a) G₁ जानाति (for जानती) — ^b) M कन्यया — ^c) B₁ D₁ 3 सा राजन् (for राजेन्द्र)

9 G₁ om 9^{ab} (of v1 8) — ^b) B₁-3 D₁ D₂ 6 G₁ 'नधा (for 'नद्यात्) D₁ D₂ 5 T₁ G₁ 4 तथा (for तदा) — ^c) G₁ अधुपूर्णमुखी कुन्ती; M₁ उवाच कुन्ती रुदती

10 ^a) B D₁ D₂ 6 G₁ 3 च (for सन्तु) K₁ 4 D₁ D₂ 5 T₁ G₁ [अ]व° (for [आ]न्त) — ^c) K₁ 2 'दिव्येभ्य° (for दिव्येभ्य) — ^d) D₁ 3 व्योमचरा, T₁ G₁ जन्चरा, G₁ तोय गता°

11 ^a) K₁ 4 B D₁ D₂ 1 2 3 D₁ 6 G₁ आ (K₁ 3 अ) गता (B₁ 3 तां)श्च, K₁ आगम्याश्च, D₁ आश्याश्च च; D₁ आगा मिनस् (for आगमाश्च) S (except G₁ 4) मत्तु (for पुत्र) — ^d) S (except G₁ 4) दिव्येन विधिना तव (cf 13^d)

12 ^a) M एवा (for एवा) — ^d) D₁ D₂ मन्त्र

13 ^a) T₁ G₁ ने, G₁ 4 M एवा (for एवा) — ^d) S

मरुतश्च सहेन्द्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १४
 रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विपमेषु च ।
 वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनोपस्रचितम् ॥ १५
 धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः ।
 यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६
 धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ।
 यस्यास्त्वं तृपितः पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७
 को नु स्वप्नस्तया दृष्टो या त्वामादित्यवर्चसम् ।
 दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूपितम् ॥ १८
 पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रतलोज्ज्वलम् ।
 सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ १९
 धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संमर्षमाणकम् ।

अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितम् ॥ २०
 धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगे मुखे ।
 हिमवद्वनसंभूतं सिंहं केमरिणं यथा ॥ २१
 एवं बहुविधं राजन्विलप्य करुणं पृथा ।
 अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२
 रुदती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा ।
 धान्या सह पृथा राजन्पुत्रदर्शनलालसा ॥ २३
 विसर्जयित्वा मञ्जूषां संबोधनभयात्पितुः ।
 विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४
 मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीम् ।
 चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ २५
 गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामभ्याययौ पुरीम् ।

(except G₃) विह (for किल)

14 °) K₁ B₄ Dn₃ सहेन्द्रेण — °) K₁ ३ सर्वा (for च स)

15 °) K₃ चासुरा ; M स्वा सुरा — 15^b=1 110 44^d, 112 22^b 4 56 8^b etc etc — °) K₁ ३ M स्वा (for स्वा) — °) B Dc₁ Dn D₄ ६ G₃ [अ]भि (B₃ 'पि), Dc₁ D₁ [अ]ति (for [उ]प)

16 °) T₁ G₁ धन्यस्ते जनको देव — °) K₁ ३ 4 Dc D₂ सूर्यो, T₁ G₁ पुत्र (for देवो) — °) K₁ M₃ स्वा (for स्वा)

17 M₁ om 17-19 — °) G₄ damaged M₂ corrupt (but with स्वा for स्वा) — °) =19^d M₂ पुत्रके (for स्वे) — °) G₃ 4 म (for स्व) — °) T G₁ ३ 4 स्तन्य (for स्तन)

18 M₁ om 18 (of v 1 17) — °) K₃ T₁ स्वया ; G₃ तदा (for सया) — °) T G₁ M₂ तेजस (for वर्चसम्) — °) K₁ T₁ धर्म (for 'वर्म) — °) K₄ 'भूषण

19 M₁ om 19 (of v 1 17) — °) B₃ पद्मपत्र , G₁ पद्मानन (for पद्मायत) — °) K D₃ रक्तताम्रनखोज्ज्वल ; B₁ Dc Dn D₂ पद्मताम्रतलो (Dc D₂ 'नखो)ज्ज्वल, B₄ T G₁ ३ 4 पद्मताम्रतलोज्ज्वल — 19^d=17^b

20 °) =21^a K₁ ३ G₁ पुत्र स्वा, T₂ M नार्यस्त्वा (M₂ स्वा) ; G₃ 4 तत्रस्था — °) G₁ ३ 4 'क्रम' (for कल) — °) K Dc D₂ ३ भायत ; M₁ वदन K Dc D₂ ३ पाशु (K₁ ३ 'सु)गुण्ठित, S रेणुकुण्ठित

21 °) K₁ ३ 'गो मुखे, K₄ 'ग मुखे, K_{4m} B₄ Dc

गोचरे ; B₁ ३ 4 Dn D₄ ६ G₃ गोचर, D₂ गोचरो, D₂ 'समुख, T₁ गो मुख (for 'गे मुदे) — °) A few MSS केशरिण K₂ ३ Dc₁ D₂ तथा (for यथा)

22 Before 22 B₁ ins वैदां उ — K₁ om 22^{ab} — °) G₁ वाचा (for राजन्) — °) B₄ यथा ; Dc D₂ तथा (for पृथा) — °) T₁ G₁ अपासृजत, G₃ अवासृजत्त, G₄ ससर्ज तां तु — °) B₁₋₃ Dn D₄ ६ G नद्या (for 'नद्यास्) Dc D₂ G₁ तथा जले, G₂ जले तदा (by transp)

23 °) K₃ Dc₁ Dn₃ G₃ M₂ रुदती — K₁ ३ om 23^b-24^a — °) K₄ तथा (for धान्या) — 23^d=(var) 1 113 28^d

24 K₁ ३ om 24^a (of v 1 23) — °) T G₁ ३ 4 M सा स (G₃ सु)बोध (for संबोधन) — °) D₂ पुनर्विवेश भवन — °) M शोकोत्तरा (for शोकातुरा) K₄ [अ]रुदत्, D₂ पृथा (for तत)

25 Dn₃ om 25 — °) K₁ corrupt G₁ ३ मजूषामश्व — °) K₁ कर्मावती (for चर्मण्वती) — °) T G₁ ३ 4 M तथा (G₁ ३ तथा) (for ततो)

26 °) K_{4m} गगाया, T₂ G₃ 4 गगा सा, M₁ गंगया Dc D₂ S (except G₃) सूतविषये, D₂ 'सुष्टाया — °) B Dn D₄ ६ G₃ अनु (for अभ्या) — °) K₄ तत्रयाणक (for उत्र)

27 °) S (except G₃) पूर्व (for दिव्य) — °) B₁ Dn D₂ तनु ; B₃ तस्थे, B₄ तस ; D₂ तच्च ; D₂ G₃ त तु (for तत्तु) K₄ त सर्वत्र (for तत्तु वर्म) K₁ ३ G₄ सु कुण्डल — °) M₂ गर्भं त (by transp) — °) K₂ चैलेन,

स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुद्धमानकः ॥ २६
अमृतादुत्थितं दिव्यं तत्तु वर्म सकुण्डलम् ।

धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि छिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

२९३

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा ।
सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ १
तस्य भार्याभवद्राजत्रूपेणासदृशी भुवि ।
राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविन्दत ।
अपत्यार्थं परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ॥ २
सा ददर्शाथ मञ्जूषामुद्धमानां यदृच्छया ।

दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालयभनशोभिताम् ।
ऊर्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरम् ॥ ३
सा तां कौतूहलात्प्राप्तां ग्राहयामास भामिनी ।
ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ४
स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्य जलमन्तिकात् ।
यन्त्रैरुद्धाटयामास सोऽपश्यच्चत्र बालकम् ॥ ५
तरुणादित्यसंकाशं हेमवर्धरं तथा ।

T देव च, M: दैवत (for वैव च) B: विधिनिश्चित
— After 27, T G₁ ३ ४ ins 1351* (with v 1)

Colophon D₁ ३ missing — Major parvan K₁ ३
G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₃ ४ B Dc Dn₁ ns
D₂ ४-६ G₃ कुण्डला (D₃ 'लाभि)हरण — Adhy name
M पुत्रविसर्जन — Adhy no (figures, words or both)
Dn₁ (marg) ns 306, Dns 307, T₁ 292 (as in
text!), T₂ G₄ M₁ ३ (inf lin) 296 (M₂ orig 298),
G₁ 298, G₂ 295 — Śloka no Dn 27

293

In D₁ ३ this adhy is lost on missing fol (of
v 1 3 287 10, 291 3), the MSS are mostly ignored
here

1 1^a = 1 8 5^a, 15 1^a, 27 24^a, etc, etc — °)
K₁ ३ [अ]धिरथिर्; T G₁ ३ ४ [अ]तिरथ (for ऽधिरथ) K₃
S (except T₁ G₃) [ए]व (for [अ]व)

2 ^a) K₁ ३ ४ Dc D₃ ६ समभवद् (for अभवद्राजन्)
— ^b) = 1 104 1^a 105 5^b etc etc Epic Tag!
Cf Hopkins, Great Epic, "Parallel Phrases," No
286 (p 432) K₁ ३ T₁ G₁ [अ]प्रतिमा (for [अ]सदृशी)
— °) K₁ ३ 'प्राज्ञा, K₃ प्रज्ञ; K₄ प्रज्ञा, Dc D₃ ६ प्राज्ञ

(for भागा) — °) K₁ ३ गर्भम् (for पुत्रम्) D₃ तस्या
पुत्रार्थमातुर — °) K₁ ३ B₂ (m as in text) तु, K₃ सा;
G₂ ४ हि (for च)

3 ^a) B₂ [आ]ससाद (M ददर्शा as in text) — °)
Some S MSS ऊह्यमाना — °) K₄ B₄ D₃ M₁ दत्तरक्षा
— °) K₁ अन्वालयभनशोभिनां; K₃ ४m (orig corrupt)
अन्वालयभनशोभना, B₁-^a T₁ लभनशोभितां, B₃ अर्थालयभन,
Dc D₃ यत्रालेपन, Dn₁ ns 'शोभनां, Dns 'लयभनशोभना,
D₃ T₂ 'लयभत शोभनां, G₁ अन्वलयभनशोभिता; G₂ M₁
'लयभत — °) A few MSS ऊर्मी (for ऊर्मी) — °)
K B₃ D₃ उपह्वरे; T₂ G₂ ४ उपातिक (for उपह्वरम्)
— After 3, S (except G₃ M₂) ins

1347* विवर्तमाना बहुश पुन पुनरितस्तत ।

तत सा वायुना राजन्श्रोतसा च बलीयसा ।

उपानीता यत सूत समार्यो जलमाभ्रित ।

4 ^a) B₁ D₆ G₃ तु (for तां) — °) B D (D₁ ३
missing) भाविनी — °) T G₁ ३ ४ [अ]ति (for [अ]धि)

5 ^b) K₄ D₃ S (except T₂ G₃) जनम् (for जलम्)
K₁ ३ उत्सार्य च जनान्तिकात् — °) K₁ ३ मथैर्; G₂ ४
यत्नैर् K₃ B₄ Dc D₂ उद्धार (for उद्धाट) T₂ पादया
मास यधानां

6 ^b) D₄ ६ G₃ हेम (for हेम) K₃ Dc D₃ T₂ G₁ ४
M तदा (for तथा) — °) D₃ 'मयुक्त (for युक्तेन) — °)
T₂ G₂-६ विराजित — After 6 S (except G₃ M₂) ins

मृष्टकुण्डलघुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ६
 स सूतो भार्यया सार्धं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
 अङ्कमारोप्य तं बालं भार्यां वचनमब्रवीत् ॥ ७
 इदमत्यद्भुतं मीरु यतो जातोऽस्मि भामिनि ।
 दृष्टवान्देवगर्भोऽयं मन्येऽस्मान्समुपागतः ॥ ८
 अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ।
 इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥ ९
 प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्विष्यरूपिणम् ।
 पुत्रं कमलगर्भाभिं देवगर्भं श्रिया वृतम् ॥ १०
 पुपोष चैनं विधिवद्वृधे स च वीर्यवान् ।
 ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्ौरसाः सुताः ॥ ११
 वसुवर्मधर दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् ।
 नामास्य वसुपेणेति ततश्चकुर्द्विजातयः ॥ १२

एवं स सूतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ।
 वसुपेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १३
 स ज्येष्ठपुत्रः सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु वीर्यवान् ।
 चारेण विदितश्चासीत्पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १४
 सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं समये ततः ।
 दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुर चारणसाह्वयम् ॥ १५
 तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि ।
 सख्यं दुर्योधनेनैवमगच्छत्स च वीर्यवान् ॥ १६
 द्रोणात्कुपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम् ।
 लब्ध्वा लोकेऽभवत्ख्यातः परमेष्वासतां गतः ॥ १७
 संधाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये स्थितः ।
 योद्धुमाशंसते नित्यं फल्गुनेन महात्मना ॥ १८
 सदा हि तस्य स्पर्धासीदर्जुनेन विशां पते ।

1348* परिम्लानमुख बाल रुदन्त क्षुधित भृशम् ।
 स त परमया लक्ष्म्या दृष्ट्वा युक्त वरात्मजम् ।

7 °) T G₁ १ ४ पुत्र (for बाल)

8 Before 8, B₄ ins सूत उ° — °) K₃ नेदम्; K₄ नेतद् (m इवम् as in text) — °) K₃ B₅ D₅ यातो (for जातो) K₅ G₂ [S] सि, B₂ G₄ हि, T₁ [S] ज्य (for ऽस्मि) K₅ m D₅ नस्वह; B Do Dn D₂ १ ० G₁ भाविनि (for भामिनि) — °) K₄ यतो (for मन्ये) K₁ ३ समुपस्थित (K₂ त°) (for समुपागत) B₁-३ Do Dn D₂ १ ० G₂ मन्येऽस्माकमुपा°

9 °) T₁ G₁ अपुत्रस्य च (for अनपत्यस्य) M मे पुत्रो (for पुत्रोऽय) — °) M स्वय (for मम) — Before 9°d, B₂ ins वैशं उ — °) T₁ G₁ प्र (for त) — °) K₁ ४ D₅ राधाया (for ये)

10 °b) S (except G₂) सा चापि (for त राधा), and देव° (for दिव्य) — °) K₃ G₂ ४ पत्राक्ष (for गर्भाभ) — K₄ om 10^d-11^a — °) K₁ ३ युत (for वृतम्) — After 10, S (except G₂) ins

1349* स्तन्य समाख्यन्वासा वैवाहित्य निश्चय ।

11 K₄ om 11^a (of v l 10) — °) K₃ T₂ M चैव, T₁ G₁ ४ चैव (for चैन) — °) Dc D₂ M₂ च स (by transp) — °) K₃ [S] न्य° (for प्रा) B₂ प्रजा (for सुवा) — After 11, S (except G₂ M₂) ins

1350* नामकर्म च चक्रते कुण्डले तस्य दृश्यते ।

कर्णं ह्येव त बालं दृष्ट्वा कर्णं सकुण्डलम् ।

12 Dc D₂ om 12^{ab} — °) K₁ ३ वपुर (for वसु)

K₂ धर्ममय (for वर्मधर) — °) M₁ बाल हेममकुडल

13 °) K₃ तत (for एव) — G₁ om (? hapl) 13^b-15^a — °d) T G₂ ४ M वसुपेणेति विख्यातो वृषा otc

14 G₁ om 14 (of v l 13) — °b) B₁ एष (for ज्येष्ठ) K₁ ३ ४ B₁ सूर्यस्य (for सूत°) K₃ ववृधे दृष्ट वप्यवान् (for °) B₂ ४ Dn D₂ १ G₂ सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु श्रे (D₄ ० G₂ ज्येष्ठ पुत्र स वीर्य°, Dc D₂ पुत्र सूतस्य ववृधे स ज्येष्ठोऽङ्गेषु वीर्य° — °) K₂ ० B Dn₂ ns D₅ T₁ G₂ ४ पृथाया T G₂ ४ M °धृक् (for °भृत्)

15 G₁ om 15^a (of v l 13) — °) K ततस (for सूतस) T₁ G₂ ४ M₂ स्थिति° (for स्वधि) — °) K₁ ३ स तदा तदा, K₃ ४ समये तदा; B Dn D₂ ० G₂ समयेन त — °) K₁ ३ विसर्जयामास

16 °) T G₁ ३ ४ [ए]व (for [उ]व) K₁ ३ सादन (for °सदन) — °) K Dc D₂ १ [अ]पि (for [ए]वम्) — °) K Dc D₂ १ सम (Dc D₂ °मा) गच्छत्स, B Dn D₄ ० G₂ भगमत्स च; T G₁ ३ ४ M अगच्छत्सह

17 °) K₁ जामवद्व्यात् (for च रामाच्च)

18 °) B₁ ३ Dn D₂ ० G₂ रत (for स्थित) — °) K₃ ४ B D (D₁ ३ missing) G₂ फाल्गुनेन; T G₁ ३ ४ M अर्जुनेन G₂ महारथ, M विशा पते (for महारमना)

19 T G₁ ३ ४ om 19^{ab} (see below) — °) B₂ युद्धार्थी (for स्पर्धासीच्) — °) M महात्मना (for विशा पते) — °) Dc D₂ T G₁ ३ ४ तु (for च) — B Dn D₄-३ G₂ ins after 19 T G₁ ३ ४, after 9 292 27

अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ १९
 तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितम् ।
 अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २०
 यदा तु कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् ।
 स्तौति मध्यंदिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिले स्थितः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

२९४

वैशंपायन उवाच ।

देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छब्दना वृषः ।
 दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १
 हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान्त्रा बहुगोकुलान् ।

किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २

ब्राह्मण उवाच ।

हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यत्प्रीतिवर्धनम् ।
 नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३

1351* एतद्ब्रह्म महाराज सूर्यस्वासीध सशय ।
 य सूर्यसभव कर्णं कुन्त्यां सूतकुले तदा ।

[(L 1) T G₁ ३ ४ महात्मन (for न सशय) — (L 2)
 D₂ ४ यत् (for य) D₂ तथा (for तदा) T G₁ ३ ४
 कुत्या गर्भेण धारित (for the posterior half)]

20 °) K₂ हित, B₁ त च (for त तु) K₂ ४ मत्वा
 (for दृष्ट्वा) — °) T G₁ ३ ४ दृष्ट्वा (for मत्वा)

21 K₁ ३ om 21^{ab} — °) B₁ ३ Dn D₄ ६ G₂ च
 (for तु) — °) S (except G₂) उपतिष्ठति मध्याह्ने — °)
 K D₂ D₂ सतत स्थित, B Dn D₄ ६ G₂ सलिले स्थित

22 °) K D₂ D₂ तदैनम् (for तत्रैनम्) — °) B Dn
 D₄ ६ G₂ हेतुना (for हेतव) — °) S (except G₂)
 व्यास्य (for तस्य) — °) S (except G₂) आसीद् (for
 अस्ति) — After 22, G₁ ins

1352* एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवानां हिते रत् ।

23 °) T₁ तव, T₂ G₂ ४ स्विति, G₁ त्वद्य (for चेति)
 T₁ G₁ राजेन्द्र (for राधेयस्) — °) K₁ ३ इद्, K₄ D₂
 D₂ ६ विप्र (for अथ)

Colophon D₁ ३ missing — Major parvan K₁ ३
 Dn₂ T₁ G₂ ४ आरण्य — Sub-parvan K₂ ६ B D₂ Dn
 D₂ ६ G₂ M कुण्डला (D₂ लाभि)हरण — Adhy name
 B₂ शक्रागमन — Adhy no (figures, words or both)
 Dn₁ (marg) n₂ 307, Dn₂ 308 T₁ 293 (as in

text 1), T₂ G₂ M₁ ३ (inf lsn) 297 (M₂ orig 280,
 wrongly for 299), G₁ 294, G₂ 296 — Śloka no
 Dn 25

294

In D₂ this whole adhy, and in D₁ st 1-25
 of this adhy, are lost on missing fol (cf v l 3 287
 10, 291 3), the MSS are mostly ignored here

1 °) K₂ T G₁ ३ ४ M वृषा, B D₂ Dn D₂ ६ G₂
 वृतम् (for वृष)

2 Before 2, G₁ ins कर्ण — °) K₁ ३ कठी, K₄
 (m as in text) कठा, D₂ D₂ कुठी, T₁ वर्णा, T₂
 कठ्या (for कण्ठी) G₂ ४ दासीर्वा (for प्रमदा) — K₁
 om (hapl) 2^b-3^a — °) S (except G₂) बहुश पशून्
 (for गोकुलान्) K₂ यद्दान्यत्प्रीतिवर्धन (cf 3^b) — °)
 K (K₁ om) B₂ ददामीति (for ददानीति) — °) K₂
 [अ]धिरथ, T₁ G₁ ३ ४ [अ]तिरथि (for [अ]धिरथि) K
 (K₁ om) D₂ D₂ ६ स्थित, G₂ तदा (for तत्)

3 K₁ om 3^a (cf v l 2) — °) K₂ B₂ हिरण्यकठी,
 K₂ T₂ मुर्या, K₄ मय्य, D₂ G₁ कठी, T₁ वर्णा, G₂
 कठा, M मुञ्जा (sic) — °) K₁ ३ D₂ D₂ यद्दान्यत्; T
 G₂ यद्यन्मत्, G₁ ४ यदन्यत् (for यद्दान्यत्) K₁ T₁ प्रति
 वर्धन, T₂ G₂ ४ वापि तदन, G₁ पादवर्धन; M₁ मादवर्धन,

यदेतत्सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ ।
 एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४
 एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परतप ।
 एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५
 कर्ण उवाच ।
 अर्वाणि प्रमदा गाश्च निर्वापं बहुवार्षिकम् ।
 तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म न कुण्डले ॥ ६
 वैशांपायन उवाच ।
 एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याज्यमानः स तु द्विजः ।
 कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७
 सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि ।
 नैवान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ८
 यदा नान्यं प्रवृणुते वर वै द्विजसत्तमः ।

तदेनमन्नवीर्यो राधेयः प्रहमन्निव ॥ ९
 सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे ।
 तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतद्दाम्यहम् ॥ १०
 विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्ठकम् ।
 प्रतिगृहीप्सु मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुंगव ॥ ११
 कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ।
 गमनीयो भविष्यामि शत्रूणा द्विजसत्तम ॥ १२
 वैशांपायन उवाच ।
 यदा नान्यं वर वत्रे भगवान्पाकशासनः ।
 ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यन्नवीर्यद्वचः ॥ १३
 विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।
 न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरम् ॥ १४
 त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्त्रया देयो वरो मम ।

M₂ पार्थिव धन — ^a) K₁ ३ च (for प्र)
 4 ^a) K₁₋₃ M₁ तद्; T₁ स्वम् (for यद्) — ^c) K₂
 D₂ उद्भूत्य (for उत्कृत्य) B₂ D₂ G₂ वै (for मे)
 5 ^a) M एताम् (for एतद्) S (except G₂) भिक्षां
 (for क्षिप्र) — ^b) S (except G₂) स्वया दत्तां नरोत्तम
 — ^c) T G₁ ३ ४ स एष (T₂ पत्र) (for एष मे)
 6 ^a) B₁ ४ G₁ M₁ अर्वाणी S (except G₂) गावो
 (for गाश्च) — ^b) B D (D₁ ३ missing) T₂ G₂ निर्वाप,
 G₂ मृष्टान्तः; M₂ निर्वाह (for निर्वाप) — ^d) B Dn D₄ ६
 G₃ सकुण्डले (for न कुण्डले)
 7 ^a) K₂ D₂ चाज्यमानः; G₂ ४ चार्यमाण (for याज्य
 मान) — T₂ om 7^c-8^d
 8 T₂ om 8 (of v 1 7) — ^a) G₂ ४ सोधित (for
 सान्त्वित) — ^b) K₁ B₂ विधे (for विधि) — ^c)
 B₁ ३ ४ Dn D₂ ६ G₂ न चा (B₂ चा)न्य — ^d) G₂ ४ तदा
 (for वरम्)
 9 ^a) G₄ यथा K₂ नान्यत् (for नान्य) T₂ अन्य न
 प्रतिजग्राह — ^b) S (except G₂) स (for वै) — After
 9^b S (except G₂) ins
 1953* विनास सहज वर्म कुण्डले च विशां पते ।
 [Of 10^b T₁ वृत्वान् (for विनास)]
 — ^c) A few MSS तदेनम् S (except G₂) कर्णं (for
 मृतो) — S (except G₂) om 9^d-10^a
 10 Before 10, K₂ B₁ ins कर्ण उ S (except G₂)

om 10^a (cf v 1 9) — ^b) S (except G₂) सहज क्वच
 हि मे — ^c) S (except G₂) लोकानां (for लोकेषु) — ^d)
 D₂ D₂ नैनः; D₂ नैव (for नैतद्) B Dn D₄ ६ G₂ जहामि
 (for ददामि)
 11 ^a) M विद्याल मम राज्य हि — ^c) K₂ मस्कृत्य
 (for मत्तस्त्र) S (except G₂) मत्त प्रतिगृहाण स्व — ^d)
 K₄ साधो (for साधु)
 12 ^a) K₁ ३ M वियुक्तोह — ^b) T₂ सहजाभ्यां यदि
 निवह — ^c) D₂ माननीयो, S दम (for गम^a)
 13 T₁ M om the 1st, G₁ om 13-14 — ^a) B₂
 Dn D₄ ६ G₂ यदा (B₂ Dn₂ D₄ द)न्य न (for यदा नान्य)
 — ^c) K₁ तदा (for तत) — ^d) K द्विज (for वच)
 D₂ पुनराह वचसदा
 14 G₁ om 14 (of v 1 13) — Before 14, B₂
 M₁ ins कर्ण उ (resp कर्ण) — ^b) K₁₋₃ ममाभिभो; K₄
 B₂ ४ D₂ ६ मया प्रभो (K₄ D₂ विभो) — ^c) K₁ ३
 transp न्याय्य and दातु K₄ D₂ ६ वृथा (for मया)
 B₂ ४ दत्त (for दातु) — ^d) Dn₂ शक्य (for शक्र) K₄
 विना (for वृथा)
 15 ^b) K₁ ३ देवो वरो, G₁ देवा वरा (for देवो वरो)
 — ^c) K₂ T₁ G₁ अपि; G₄ चापि (for चैव) K₂ ४ देवा
 नाम् (for भूतानाम्) D₂ देवानामपि चान्येषाम्, T₂ G₂
 स्वमेव सर्वभूतानाम् — ^d) K₁ ३ B₂ ४ M भूतमृत्, K₂
 भूतिकृत्; B₂ Dn₂ ns D₄ G₂ भूतधक्

अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।
वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥ १६
तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७
शक्र उवाच ।

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायन्नेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८
काममस्तु तथा तात तव कर्णं यथेच्छसि ।
वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यदिच्छसि ॥ १९
वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वासवम् ।
अमोघां शक्तिमभ्येत्य वज्रे संपूर्णमानसः ॥ २०

16 °) G₄ वीर (for देव) — °) B₄ कवचसु K₁
तदा (for तथा) — °) D₅ वाच्य (for वध्यं) — °) B₂
स्वया, G₄ किञ्चित् (for स्व च) S (except G₃ 4) [अ]प
(for [अ]व)

17 °) T कवचो* (for वर्म चो*) — °) K₅ गृहाण
शक्ति मे यच्छ — °) G₂ 4 M त्वहम् (for अहम्)

18 °) T₁ G₁ [S]य (for [S]ह) T₁ G₁ 2 रवि (for
रवे) — °) K₁ M₁ आयज्ञैव, K₂ आयाज्ञैव, K₃ आयाज्ञैव,
K₄ आयाज्ञैव; B Dc Dn D₂ 4 ° T₂ G₃ आयानेव (B₃
मेव), G₁ आयतैव, G₂ M₂ आयज्ञैव, G₄ आया चैव (for
आयज्ञैव) K₅ तवांतिके — °) G₄ ततस् (for तेन) K₄
D₅ तत् (for ते) — °) D₅ एव (for एतत्) T G₁ 2 4
ममै (T₂ एवै) तन्नात्र सशय

19 °) T G₁ 2 4 M कामसु (T₂ G₂ 4 काम) (for
तात) K Dc D₂ 5 एवमस्तु यथाकाम — °) K₅ स्व तु,
Dn₅ तच्च (for तव) T₂ G₂ वरयस्व (for तव कर्णं) K₅
यदीच्छसि — °) K Dc D₂ 5 वृणीष्वान्यद्, B₃ स्व वृणुष्व
(for प्रवृणीष्व) K₁ 4 B₁ 2 Dn D₄ 6 G₃ यथेच्छसि; K₅
D₅ G₂ 4 M यदीच्छसि

20 °) K₂ B₂ 4 Dc D₂ 5 प्रहृष्टस्तम्, K₃ द्यात्मा (for
ष्टस्तु) S (except G₃) ततस्तु कर्णं सहृष्ट — °) Dc₂
D₂ 5 गम्य स, S (except G₃) 5 सगृह्य (for 5 सगम्य) D₅
चाव्रवीत् (for वासवम्) — °) K₁ 2 अमोघ

21 S (except G₃) om the ref — °) B D₅ G₃

कर्ण उवाच ।

वर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव ।
अमोघां शत्रुसंधानां घातनीं पृतनामुखे ॥ २१
ततः संचिन्त्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः ।
शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथान्वीत् ॥ २२
कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
गृहाण कर्णं शक्तिं त्वमनेन समयेन मे ॥ २३
अमोघा हन्ति शतशः शत्रून्मम करच्युता ।
पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः ॥ २४
सेयं तव करं प्राप्य हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति स्रुतज ॥ २५

कर्ण उवाच ।

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।

कर्मणा (for व°) — °) B₁ योधसख्यानां; Dc D₂ शत्रु
सपत्नां, T G₁ 2 4 शमनीं; M दमनीं — °) K₅ 4 B₂ 4
Dc D₂ T M पातनीं, B₁ 2 Dn₂ n₅ D₄ 6 घातिनीं, D₅
पोथनीं, G₁ सक्रुद्धां, G₂ 4 तर्जनीं

22 Before 22, K₁ 2 4 D₅ ins वैश° — °) T₂
बहुधा (for मनसा) — °) Dc D₂ अपि (for इव) T₂
G₂ 4 शक्तिदाने तु वासव — °) K₅ शक्त्यर्थं

23 Before 23, M₁ ins शक्र — °) D₅ M प्रयच्छ
स्व; T G₁ 2 4 च्छाय (for च्छस्व) — °) Dc D₂ T
G₁ 2 4 शक्तिं कर्णं (by transp) — °) B₁-3 Dn D₄ 6
G₃ च, Dc D₂ वै (for मे)

24 °) K₁ अमोघो, T₂ च, M₁ घ (for घा) T
G₁ 2 4 M शतश (T₁ शक्त्य) शक्ति — °) S (except
G₃) हत्वा (for मम) T G₁ 2 4 कराच् (for कर) — °)
S (except G₃) दैत्यान्मम (by transp)

25 °) B Dn D₄ 6 G₃ करप्राप्ता (for कर प्राप्य)
— °) = 26° K₄ गर्जित K₁ 2 T₁ प्रपतत च — °)
G₂ 4 M₁ मामेवैष्यति

26 T₁ om 26-28 D₁ resumes from 26° — °)
T₂ G₁ 2 4 M सृधे (for हवे) — °) = 25° K₄
गर्जित K₁ प्रपतत, G₁ च हवत (for प्रतपन्त) — °) S
(except G₃) यस्मान् (for यतो) K₄ तनोहमभय लभे,
B₃ भय मम यतो भवेत्

27 T₁ om 27 (cf v 1 26) T₂ G₁ 2 4 M शक्र

गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६

इन्द्र उवाच ।

एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।

त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्षयते स महात्मना ॥ २७

यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमजितं हरिम् ।

नारायणमचिन्त्यं च तेन कुण्णेन रक्षयते ॥ २८

कर्ण उवाच ।

एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ।

अमोघा प्रवरा शक्तिर्येन हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९

उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ।

निकृत्तेषु च गात्रेषु न मे वीभत्सता भवेत् ॥ ३०

इन्द्र उवाच ।

न ते वीभत्सता कर्ण भविष्यति कथंचन ।

व्रणश्चापि न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१

यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वर ।

तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ३२

विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ।

प्रमत्तो मोक्षयसे चापि त्वय्येवैवा पतिष्यति ॥ ३३

कर्ण उवाच ।

संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।

यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं प्रज्वलिता प्रतिगृह्य विशा पते ।

शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५

ततो देवा मानवा दानवाश्च

निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् ।

दृष्ट्वा सर्वे सिद्धसंघाश्च नेदु-

र्न ह्यस्यासीदुःखजो वै विकारः ॥ ३६

ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः

पापातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् ।

(for इन्द्र) — ^{ab}) D₄ G₁ ३ हनिष्यति K Dc D₂ ३
transp रिपु and रणे T₂ G₁ ३ ४ M गर्जत त (M स्व)
महामृधे (for ^b), of v 1 26 — ^c) K B₂ Dc D₂ T₂
G₁ ३ ४ M न (for स्व) D₂ य तु (by transp), D₂ च
य, T₂ G₁ ३ ४ M₂ तु त K₄ प्रार्थसे इकः; G₁ यस्वैक; M₁
यस्त्रेक — ^d) K₁ तु, T₂ सु (for स)

28 T₁ om 28 (cf v 1 26) — ^a) T₂ G₁ ३ ४ M
वेदविदुषो, G₂ देवविद्वांसो — ^b) Dc Dn D₂ ४ वाराहम्;
T₂ महात्मम्, G₁ ३ ४ गोविदम् B Dn D₂ ० G₂ अपरा
जित (for अजित हरिम्) — ^c) G₂ ४ हि (for च)

29 After the ref, T G₁ ३ ४ ins

1954* एवमेतद्यथास्य स्व दानवानां निपुद्न ।

वधिष्यामि रणे शत्रु यो मे स्थाता पुर सर ।

— ^a) G₂ ४ एव (for अपि) — ^b) T₁ G₁ ३ ४ वधो
(for वधे) — ^c) B Dc Dn D₂ ४ ० G₂ अमोघां वेदि मे
(Dn₁ मां) शक्ति; T G₁ ३ ४ M अमोघयानया शत्रु (T₂ G₁
M₂ शक्त्या) — ^d) B Dc Dn D₂ ४ ० G₂ यथा, T₁ G₂ ४
एक, T₂ एन (for येन)

30 ^c) B₁ ४ Dn D₂ ० G₂ तु (for च)

31 T₁ G₁ शक्रः (for इन्द्र उ) — ^a) K D₁ काये;
D₂ गात्रे (for कर्ण) — ^c) K₂ ४ D₂ G₂ ४ व्रणाश्च; T G₁
प्राणाश्च (for व्रणश्च) B Dn D₂ ० G₂ चैव (for चापि)

— ^d) K₁ Dc D₂ T G₁ M यस्व, K₂ यत्त; G₄ य स्व (for
यस्व) M₂ ऋच्छसि (for इच्छसि)

32 ^a) B₂ तु (for ते) — ^b) K₁ ३ M₁ ददता (for
व) — ^c) K₂ ४ D₁ देहेन (for वर्णेन)

33 ^a) K Dc D₁ ३ ४ चास्त्रेषु (for श) — ^b) A few
MSS असशय — ^c) K₁ ३ प्रमत्ते, K₂ प्रपत्ते, Dc₂ प्रपत्तो
(for प्रमत्तो) B₁ ३ ४ Dn₂ ns D₂ G₂ चापि, T G₁ ३ ४
वेरव; M चैव (for चापि) — ^d) D₂ स्वय्येषामिपति

34 ^b) T G₁ ४ प्रमो (G₄ वे)क्ष्ये (for विमोक्ष्ये)

35 ^c) S (except G₂) आदाय (for गृहीत्वा)

36 ^a) G₄ सर्वे (for ततो) K₂ D₁ ० दानवा (K₂ च)
मानुषाश्च, K₄ Dc₂ Dn₂ D₂ दानवा मानवाश्च (by transp),
T G₁ ३ ४ मानुष्या (T₂ मानुषा)श्चापि सर्वे, M मानुषाश्चापि
राजन् — ^b) K₂ ४ B₂ ३ Dc Dn₂ D₁ ३ ४ T₂ G₁ ३ ४
एव (for एवम्) — ^c) N (D₂ missing) G₂ सिद्धनादान्,
G₁ देवसघा (for सिद्धसघा) K₄ Dc D₁ ३ विनेदुर, B
Dn D₂ ० G₂ प्रणेदुर (for च नेदुर) — ^d) K₄ B D (D₂
missing) G₂ M सुखजो (M₂ तो) (for दु खजो)

37 ^b) G₂ ४ स्वाह (for दिव्यम्) — ^c) G₁ M
निकृत्त (for सकृत्त) — ^d) K Dc D₁ ३ ४ T₂ G₂ ४
सुदुर्षुदु (T₂ G हुश्च) (for सुदुश्चापि) Dc D₂ साधु साधिव
त्यथोत्तु, G₂ विस्मयत नृवीर (for स्मयमान नृ)

दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसंकुत्तगात्रं

मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३७

ततश्छित्त्वा कवचं दिव्यमङ्गा-

त्तथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय ।

तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते

वैकर्तनः कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८

ततः शक्रः प्रहसन्वञ्चयित्वा

कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।

कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने

ततः पश्चाद्दिवमेवोत्पपात ॥ ३९

श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्तराष्ट्रा

दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् ।

तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं

श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननस्थाः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ समाप्तं कुण्डलाहरणपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

कस्या वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः

कुतश्चैतच्छ्रुतवन्तः प्रियं ते ।

किं वाकार्षुर्द्वादशेऽब्दे व्यतीते

तन्मे सर्वं भगवान्ख्याकरोतु ॥ ४१

वैशंपायन उवाच ।

लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा

विप्रैः सार्धं काम्यकादाश्रमात्ते ।

मार्कण्डेयाच्छ्रुतवन्तः पुराणं

देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ॥ ४२

प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः

सर्वैः सार्धं सूदपौरोगवैश्च ।

ततः पुण्यं द्वैतवनं नृवीरा

निस्तीर्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३

38 ^a) K₁₋₃ D₀ D₂ तच्छित्त्वा वै; D₅ छित्त्वा चैक, S (except T₁ G₃) ततश्चित्र (for ततश्छित्त्वा) D₁ कांचन (for कवच) K₁ ३ अस्त्र (for अङ्गात्) — ^b) K₃ 4 D₁ दृष्ट (for [अ]र्द्रं) — ^c) K D₁ ६ अथ, D₂ T₂ G₁ ३ 4 ततो (for तथा) G₂ 4 निकृत्य (for [उ]कृत्य) K₁ द्वे, K₂ तु, D₀ D₂ च (for ते) — ^d) K₁₋₃ B₄ D₁ ६ कर्णसस्मात् (K₄ कर्णो तस्मात्), B₁₋₃ D_n D₄ ६ G₃ कर्णात्तस्मात्, D₀ D₂ कर्णात्तस्मै (for वैकर्तन) — After 38, T₁ G₁ ३ 4 ins

1355* ततो देवो मुदितो वज्रपाणि

दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रनिकुत्तगात्रम् ।

39 ^a) G₂ 4 कर्मणा, M प्राहसद् (for प्रहसन्) — K₄ om (hapl) 39^b

40 ^a) G₂ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) K₄ वचित, G₄ मुदित (for मुषित) — K₄ om 40^b — ^c) K₃ तामावस्थां; B₄ तथा, D₀ M₂ त चा (for ता चा) T₂ G₂ 4 गमिते सूतपुत्रे — ^d) G₁ काननस्था जहृषु (for जहृषु का)

41 K₄ reads 41 after 3 295 1 (om the ref) — ^b) B D_n D₄ ६ G₃ [ए]ते (for [ए]त्त), and तत् (for ते) — ^c) D₂ किं चा; T₁ G₁ किम (for किं वा) B₁ 4 T द्वादशाब्दे (for देशब्दे) — ^d) K₁ ३ सर्वं कर्म, S (except

G₃) एतत्सर्वं (for तन्मे सर्वं)

42 K₄ om 42-43 — ^a) K₁₋₃ D₀ D₁ ३ ६ त्रास (for द्राव) — ^b) B₂ T₂ G₂ 4 काम्यकमा (B₂ काना, G₄ कत्वा) श्रयते (for काम्यका)

43 K₄ G₄ om 43 (for K₄ cf v 1 42) — ^a) K₁₋₃ D₁ प्रति (for प्रत्या) K₁₋₃ सानुजा (for सरथा) — ^b) Many MSS सूत (for सूद) — ^c) B₂ पुनर्, G₂ पार्था (for पुण्य) — ^d) K₁₋₃ G₂ M [ए]व; D₀ वै; T₂ [अ]ग्रि (for [उ]ग्र) — N B Some printed ed wrongly om this stanza

Colophon D₃ missing — Major parvan K₁ ३ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan K₁ ३ 4 B D₀ D_n ३ D₁ ३ 4-6 G₃ M कुडला (D₁ ६ लामि)हरण, followed by समाप्त in all these MSS (except in K₄ B₂ M₂) — Adhy name T₂ काम्यकपुननिवाये कुडलकचप्रदान; G₁ कर्णकवचकुडलहरण; G₂ कवचकुडलप्रदान, M₁ ३ कुडलप्रदान — Adhy no (figures, words or both) D_n (sup lin) ३ 308, D_n 309 D₁ 312, T₁ 291 (as in text 1), T₂ G₂ M₁ ३ (inf lin) 298 (M₂ om; 300) G₁ 295 G₂ 297 — Śloka no D_n 42

२९५

जनमेजय उवाच ।

एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिलभ्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २
पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ।
खादुमूलफलं रम्यं मार्कण्डेयाश्रमं प्रति ॥ ३

अनुगुप्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।

न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भारत ॥ ४
वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।
क्लेशमार्च्छन्त विपुलं सुखोदकं परतपाः ॥ ६
अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ।
आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्त इदमब्रवीत् ॥ ७

295

~~10~~ This adhy is missing in D₂ (cf v l 3 287 10), the MS is mostly ignored here

1 K₁ M₂ om 1 D₂ D₂ जन्मेजय उ^० — 1^{ab} = 2^{ab} —
—^a) B₂ D_n D₄ G₂ भार्यायां (for कृष्णायां) — After
1^{ab}, K₂ reads 2^{ab} —^o) B D₂ D_n D₄ G₂ प्रति
पद्य K₂ G₂ D₂ D₁ T₂ G₂ M₁ पुन (for तत) S
(except G₂, M₂ om) ता च (for कृष्णा) —^d) K₂
B₂ D₂ D₁ G₂ M₁ किमकुर्वत — After 1, K₄ reads
stanza 41 of the previous adhy

2 M₂ om the ref K₂ (transp 2^{ab} and 2^{cd})
reads the stanza after 1^{ab} — 2^{ab} = 1^{ab} — After
the ref, K₄ D₁ ins

1356* सर्वे पुष्पफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।

[Cf 4^{ab} — K₄ सर्वे गुप्त]

—^a) D_n भार्यायां (for कृष्णायां), of v l 1 — After
2^{ab}, M₁ ins

1357* प्रतिलभ्य ततः कृष्णा यदकुर्वन्त तच्छृणु ।

—^o) B₂ निश्चय (for विहाय) M₂ काम्यको (inf lin
का) T₂ राजन् (for राजा) —^d) K₁ अच्युत

3°) K₁ पुण्ये, K₂ G₂ D₂ D₁ पुण्यम् (for
रम्यम्) —^o) K D₁ बहु (for खादु^०) K₁ M₂
(sup lin as in text) पुण्य (for रम्य) —^d) B D
(except D₁, D₂ missing) G₂ विचित्रवहुपादप

4 For 4^{ab} of 1356* —^a) B D_n ns D₄ T
G अनुमुक्त; D₂ D₂ अन्वमुक्त; D₂ अनुगुप्ता —^o) K₁ न्यवसन्,
G₁ निवसन् —^d) B D (except D₁ G₂)

भार्यायां (for भारत)

5°) D₂ D₁ भीमसेनार्जुनश्चैव, D₄ T G 'र्जुनौ चैव
—^d) T G₁ ३ ४ भ्रातरौ (for पाण्डवौ)

6 K₁ om G —^b) T₂ G₂ महात्मानो (for धर्मा)
K₄ जित (for यत) —^o) B₂ D₄ G₂ अर्छति, D_n
D₅ अर्छत, T G₁ ३ ४ M इच्छति T₂ G₂ परम (for
विपुल) —^d) M अर्दिमा (for पर^०) — After 6, B D
(except D₁ G₂ missing) G₂ ins

1358* तस्मिन्प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापु कुरुसत्तमा ।

वने क्लेश सुखोदकं तद्व्यवक्ष्यामि तच्छृणु ।

अरणीसहित मन्थ ब्राह्मणस्य तपस्विन ।

मृगस्य वर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ।

तदादाय गतो राजस्वरमाणो महाभृगुः । [5]

आश्रमान्तरित शीघ्रं प्लवमानो महाजव ।

द्वियमाण तु त दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तमा ।

त्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अभिद्वोत्रपरीप्सया ।

[(L 1) D₂ D₂ यत्प्राप (L 2) D₂ D₂ तस्ते वक्ष्यामि तच्छृणु
— Lines 3-6 = stanzas 8-9 (with v l) — (L 4)

B₂ D₂ वर्ष (for वर्ष) — (L 6) D₂ आश्रमात्तरित]

— On the other hand, T₂ G₂ M ins after 6

1359* तेषां च वसता तत्र पाण्डवाना महारथम् ।

[M महात्मनां (for रथम्)]

7°) D₂ आयात (for आसीन) — After 7^{ab}, D₁ ins
a passage given in App I (No 80) —^o) T₁ G₁
अगच्छद् (for आगम्य) —^d) B D_n D₄ G₂ चेदम्
(for इदम्)

8 Before 8, B₂ ins ब्राह्मणोवाच —^a) K₂ B D₂
D_n D₂ G₂ मथ; T G₁ ३ ४ M भाव (for महा)

अरणीसहितं मृद्यं समासक्तं वनस्पतौ ।
 मृगस्य वर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८
 तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।
 आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ९
 तस्य गत्वा पदं शीघ्रमासाद्य च महामृगम् ।
 अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १०
 ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा संतप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।
 धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ ११
 सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुंगवाः ।
 ब्राह्मणार्थं यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १२
 कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः ।

नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिक्रात् ॥ १३
 तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः ।
 अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १४
 शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं गहने वने ।
 क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १५
 तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
 अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठममर्षात्कुरुसत्तम ॥ १६
 नासिन्कुले जातु ममज्ज धर्मो
 न चालस्यादर्थलोपो बभूव ।
 अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः
 संप्राप्ताः स्मः संशयं केन राजन् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

— °) K₁₋₃ मृगस्य कपमाणस्य, B₂ Dc D₁ ३ 'स्य कर्षं',
 D₆ 'स्य कृष्यं', M 'स्याकर्षं' — °) Dc₂ D₂ विषाणैः; T₁
 विमाने T₁ G₁ ४ समसज्जत

9 Dn₃ om 9 — °) K₁ ३ एतदाशा (K₂ 'सा'),
 B₁ ३ ४ Dc Dn₁ n₂ D₂ ४ ६ G₂ तमादाय, D₅ समा T₁
 G₁ महाराज (for गतो राजन्) — °) K₁ ३ D₅ त्वरित, M₂
 परित D₁ तूर्णं (for शीघ्रं) B₄ D₄ G₂ आश्रमात्पुरुष
 न्याद्य — K₁ ३ T₂ om (hapl) 9^d-10^a — °) K₂
 D₁ ६ द्रवमाणो मनोजवः; B₂ प्लवमानो महामृग

10 K₁ ३ T₂ om 10^a (cf v l 9) — °) B Dn
 D₄ ६ T₁ G₁ ३ राजन् (for शीघ्रम्) — °) D₅ अग्निहोत्रार्थं
 मेत्तन्मे — °) T₁ G₁ सत्य (G₁ स त्व) मे देहि पादव

11 Before 11, T G₁ ३ ४ ins वैदा — °) K₂ Dc₂
 D₂ कौन्तेय

12 °) M₂ सहसा (for सन्नद्धा) T G₁ ३ ४ त्वरिता
 (for धन्विन) — °) D₅ प्रयांति (for प्राद्रवन्) — °) K₁ ३
 D₆ ब्राह्मणार्थं, G₁ ब्राह्मणास्ते Dc D₂ ब्राह्मणार्थाय यत्ता वै

13 K₂ om (hapl) 13^a-14^b — °) K₄ अविध्यन्,
 Dc₂ न विध्यन् — °) K₂ ४ D₁ दृश्यत; D₅ दृश्यते (for
 पश्यन्तो)

14 K₂ om 14^{ab} (cf v l 13) — °) D₅ तु (for म)
 — °) G₁ अहं (for नाह) D₁ तदा, S (except G₂)
 वने (for महा) — °) B Dc Dn D₂ T G₁ M शान्ता
 (for श्रान्ता)

15 °) B₁ ३ Dn D₄ ६ G₂ आगम्य (for आसाद्य)
 — °) T₂ ते क्षुत्पिपासापरिता

16 °) T G₁ ३ ४ transp नकुल and दुःखित T₁
 G₁ [अ]ब्रवीत्, M तत (for तदा) — °) B Dn D₄ ६ T₁
 G₂ ज्येष्ठम् (for ज्येष्ठम्) G₁ भ्रातर धर्मज ज्येष्ठ — °) K₁₋₃
 D₅ T₁ G₁ ३ M कुरुसत्तम (G₂ 'म'); K₄ B Dc Dn
 D₁ ३ ४ ६ G₂ कुरुनदन (Dc₁ 'न'; Dc₂ D₂ 'न')

17 Before 17, Dc S (except G₂) ins नकुल उ (B
 om उ) — °) D₄ ६ नासिन्कुले — °) D₅ T₁ G₁ M₁
 अर्थलोभो (for लोपो) K₂ न चालस्य नार्थलोपो बभूव, M₂
 न चालस्यादर्थलोपा बभूवु — °) K₁ अनुत्तर, K₂ अनुरक्तः;
 D₅ अनुरक्ता, T₁ G₁ न चातका; T₂ G₁ (sup lin) ३ ४
 M अनतरा K Dc D₁ ३ ५ सर्ववर्णेषु, G₂ 'धर्मेषु' K₁ T₂
 G₁ ४ भूपते (T₂ 'ते'); K₂ T₁ G₂ M भूप, K₃ [अ]भूवन्;
 K₄ [अ]भूम, D₁ [अ]भूम, D₂ [अ]भूव (for भूप) — °)
 K₂ T₁ G₂ ते स्म प्राप्ता, K₄ ते सप्राप्ता; Dc D₂ सस (Dc₂
 सम) प्राप्ता, D₁ T₂ M तस्मात्प्राप्ता, D₅ अनुप्राप्ता; G₁ समा
 प्राप्ता, G₄ समप्राप्ता (sic) (for सप्राप्ता स्म) B Dc Dn
 D₂ ४ ६ G₂ किं नु (for केन)

Colophon om in K₁₋₃ D₁ ६ D₂ missing — Major
 parian Dn₂ T G₂ आरण्य; G₄ अरण्य — Sub parian
 K₄ आरणीय, B Dc Dn D₂ ४ ६ G₂ अ (Dn₁ 'न') रणीहरण;
 M₂ अरणी — Adhy no (figures, words or both)
 Dn 309 (Dn₂ 310) T₁ 295 (as in text!) T₂ M₁ ३
 (inf lin) 299 (M₂ orig 131) G₁ 296 G₂ 293,
 G₄ (erroneously) 129 — *Śloka no* Dn 22 (Dn₂
 21) D₁ 23

२९६

युधिष्ठिर उवाच ।

नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
धर्मस्तु विमज्जत्यत्र उभयोः पुण्यपापयोः ॥ १
भीम उवाच ।

प्रातिकाम्यनयत्कृष्णा सभायां प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २
अर्जुन उवाच ।

वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीक्ष्णा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३
सहदेव उवाच ।

शकुनिस्त्वां यदाजैपीदक्षद्यूतेन भारत ।
स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५
पानीयमन्तिके पश्य वृक्षान्वाप्युदकाश्रयान् ।
इमे हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ॥ ६
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।
अब्रवीद्भ्रातर ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७
पश्यामि बहुलात्राजन्वृक्षानुदकमश्रयान् ।
सारसानां च निर्हादमत्रोदकमसंशयम् ॥ ८
ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय ॥ ९
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।

296

This adhy is missing in D₃ (of v 1 3 283 10), the MS is mostly ignored here

1 ^b) K₃ अनिमित्तं, M₁ निमित्तं न (by transp) T₁ G₂ च कारणं, G₁ अकारण — ^c) B Dc Dn D₂ ५ ६ G₃ विमज्जत्यर्थम्; T₁ जन्मस्मिन्; T₂ M जेद्यत्र; G₂ ५ जेद्यत्र G₁ धर्मस्त्वयि भजेदस्मिन् — ^d) To avoid hiatus, T₂ G₂ ५ M द्युभयो (for उभयो) T₁ उभयो पापपुण्ययो

2 K₃ D₁ ५ M₁ भीमसेन उ (M₁ om उ) — ^a) K₄ Dn₂ T₂ प्रातिकाम्येन यत्कृष्णा; M₁ म्यानयत्कृष्णां — ^b) D₁ प्रेष्यतां (for प्रेष्यवत्) — 2^d=3^d, 4^d

3 ^b) Dc₁ D₁ ५ भाषित — ^c) B Dn D₂ ५ G₂ अतितीक्ष्णा; T₁ अतीक्ष्णया, G₁ अतीक्ष्णया — 3^d=2^d, 4^d — After 3, K₄ D₁ ins

1860* नकुल उवाच ।

भार्तराष्ट्रा कुन्सयन्तो यन्मे न निहतास्त्वदा ।

यूतकाले महाराज तेनेमामापद गता ।

4 K₁₋₃ D₂ M om (? hapl) 4 Dc₂ om 4^{ab} — ^a) K₄ तु; D₁ च, D₂ त्वा (for त्वां) K₄ यदा पापो, D₁ महापापो (for यदाजैपीद्) — ^b) K₄ D₁ यूताङ्गान् तदाकरोत्; G₂ ५ द्यूतेन भरतर्षभ — ^c) K₄ D₁ T₁ G₁ सोऽस्माभिर्न (D₁ नि) हतस्त्रय, Dc T₂ G₂ ५ न मया निह

— ^a) = 2^d, 3^d K₄ D₁ विपद तेन वै गता

6 ^a) K₄ तस्य (for पश्य) — ^b) B₁₋₃ Dn D₂ ५ G₁ ३ चापि, D₂ यान् (for वापि) K₃ B Dc Dn D₂ ५ ६ G₃ श्रितान् (for श्रयान्) K₄ D₁ वृक्ष वाप्युदकाश्रय — T₂ om 6^{ad} — K₁ reads 6^c-7^d after 12^c — ^c) K₁ ३ त इमे, B₂ Dn D₂ ५ G₃ एते हि (for इमे हि) — ^d) K₁ ३ ५ Dc D₁ ३ स्वैः; K₃ D₂ पार्थ; T₁ G₁ चापि (for तात) G₂ ५ पिपासया

7 For sequence of K₁, of v 1 6 Before 7, T G₄ ins वैश — ^a) = 10^c B₄ Dc₁ Dn D₂ ५ G₃ त, D₁ च (for तु) — After 7^c, T₂ G₂ ५ ins

1861* भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।

तत उवाच मतिमान्

— ^b) D₂ पादप (for पादपम्)

8 K₁ om 8 Before 8, T G₁ ३ ५ ins नकुल — ^a) K₃ बहुलान्वृक्षान्, K₄ D₁ बहुललायान् — ^b) K₃ राजन् (for वृक्षान्) M उदकलाश्रितान् — ^c) K (K₁ om) Dc D₁ ३ ५ निनद्, T G₁ ३ ५ निर्हादस् — ^d) K₃ पन्नोदकं; T G₁ ३ ५ तन्नोदकं

9 Before 9, T G₁ ३ ५ M₁ ins वैश — ^a) M गच्छ सौम्यावतीर्यात् — ^b) N (except K₄ Dn₂ D₂ D₃ miss ing) G₃ तूर्णै, T₁ G₁ शरित (for तूर्णं) M पानीय शीघ्रमानय

10 Before 10, T₂ G₂ ५ ins वैश — ^a) = 7^c K D₂

प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत ॥ १०
 स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
 पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ११
 मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२
 अनाहत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
 अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३
 चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अब्रवीद्भ्रातरं वीरं सहदेवमरिंदमम् ॥ १४
 भ्राता चिरायते तात सहदेव तवाग्रजः ।
 तं चैवानय सोढर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५
 सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।

ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६
 भ्रातृशोकाभिसंतप्तस्तृषया च प्रपीडितः ।
 अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ १७
 मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं ततः पिब हरस्व च ॥ १८
 अनाहत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
 अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९
 अथान्नवीत्स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातरौ ते चिरगतौ वीभत्सो शत्रुर्कश्चन ।
 तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ २०
 एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 आमुक्तखड्गो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २१

च, Dns D4 त (for तु) — °) K Dc D2 ५ येन (for यत्र) — °) K1 ३ ४ चैवान्वपद्यत

11 °) D5 तद् (for स) T G1 ३ ४ तद् दृष्ट्वा विपुल वारि — °) K D5 M खगमै, Dc D1 ३ शकुनै (for सारसै) — °) M हर्तुं (for पातुं) — °) = 25^b B D4 अतरीक्षात् K3 D1 सु (for स)

12 Before 12, B3 Dn D4 ६ G3 M3 ins यक्ष उ (M3 om उ) — 12 = (var) 18 — 12^b = (var) 3 40 22^b — °) D1 कौतेय (for माद्रेय) After 12°, K1 reads 6°-7^d — °) D1 पिबस्व च (for तत पिब)

13 13^a = (var) 3 40 12° — °) K1 तु; Dc D3 क्षुव, T G1 ३ ४ स (for सु) — °) = 19^d M स (for च) D5 स (for नि) T1 G1 च (for ह) K4 पीत्वा भूम्यां पपात च, G4 पीत्वा वारि पपात ह

14 °) D1 चिरमाणे तु नकुले — 14^b = 20^b, 32^b — °) G3 शूर (for वीर) — °) S (except G3) अनतर (for अरिंदमम्)

15 Before 15, T1 ins युधिष्ठिर — °) K Dc D1 ३ ५ चिरयातस् (K3 रायतस्; K4 D1 रायते, D5 रजा तस्) तव भ्राता, B Dn D4 ६ G3 भ्राता हि चिरया (B3 जा) तो न — °) K D1 ५ महाभुज, M3 तवाग्रत — °) B1 ३ Dn D4 ६ G3 तथा (for त च) M विद्धि (for [आ]नय) T G1 ३ ४ भद्र ते (for सोढर्यं) — °) = 20^f, 33^b Dc D3 तथानय (for स्वमानय)

16 Before 16 T G1 ४ ins चेश — 16^{ab} = (var) 34^{ab} — °) Dns त देश (for ता दिश) K3 T1 प्रतिपद्यत

— °) T1 ददर्शे च, M सददर्श K1 ३ सहत, K4 B4 Dc D3 पतित, T1 G1 च स त, T3 G4 [अ]चितन, G3 निहत (for च हत) K1 ३ वीर (for भूमौ) — °) T G1 ३ भ्रातर निहत, M (by transp) नकुल भ्रातर D5 G3 तथा 17 °) K Dc3 D1 ३ ५ T1 G3 ४ तृषया K D1 ५ परिपुत (for प्रपी) — °) D5 पुनर्दुद्राव (for अभि) 18 D3 om 18 — 18 = (var) 12 (q v) — °) T3 यथाकाल — °) = 37^d B Dn D4 ६ G3 पिबस्व च (for तत पिब)

19 19 = (var) 13 — °) K4 सोपि, M1 स नि (for च नि)

20 Before 20, T G1 ४ ins युधिष्ठिर — °) K1 ३ तथा (for अथ) K1 ३ Dc D3 ५ हि विजय, K3 ४ D1 विजयिन T G1 ३ ४ M स्वयसाधि (G1 ३ ची) — 20^b = 14^b, 32^b — °) B3 ५ Dn D4 (sup in as in text) परि (for चिर) — °) K1-3 B1 ३ ४ D1 ५ कर्षण — 20^f = (var) 15^{cd} — °) = 15^d, 33^d B1 त्व (for च) K1 ३ स्वमा हर, B1 समानय; D1 समाहर — Alter 20, N (D3 missing) G3 M1 ins

1362* त्व हि नस्तात सर्वपा दुग्मितानामपात्रय ।
 [K4 स्वपाश्रय, D1 ४ उपाश्रय]

21 °) S (except G3) तथेत्युक्त्वा (for एवमुक्तो) — °) D1 स्वद्रमेधावी, M कच श्रीमान — °) D1 तत्सर मप्रपद्यत

22 °) K1 B Dc Dn D3 ६ ६ T1 G3 तथा (for यत) Dc3 Dn शार्दूल — °) K B4 D1 ४ G3 ५ पानीयात्तरणे

यतः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।
 तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २२
 प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः ।
 धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ २३
 नापश्यत्तत्र किञ्चित्स भूतं तस्मिन्महावने ।
 सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २४
 अमिधावंस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ।
 किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ २५
 कौन्तेय यदि वै प्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।
 ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २६
 वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।

यावद्भागैर्विनिर्भिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २७
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैस्त्रानुमन्त्रितैः ।
 ववर्ष तां दिशं कृत्स्नां शब्दवेधं च दर्शयन् ॥ २८
 कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ ।
 अनेकैरिपुसंघातैरन्तरिक्षं ववर्ष ह ॥ २९
 यक्ष उवाच ।
 किं विघातेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा ततः पिव ।
 अनुक्त्वा तु ततः प्रश्नान्पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 स त्वमोघानिपून्मुक्त्वा वृष्णयामिप्रपीडितः ।
 अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३१

— °) B₂ स ददर्श, S (except G₂) ददर्श च (for तौ ददर्श) — After 22, S (except G₂) ins

1363* विगतासु नरस्याधो शयानौ वसुधातले ।

23 °) B₂ सु (for प्र) — °) K D₁ ५ नरसिंहौ — °) T₁ G₄ श्यालो (for व्यलो) K₂ D₅ तत्वतः ; D₅ तद्वने K₁ ३ व्यलोकयत दिशो दश

24 °) K₁ ३ च, M₁ स (for स) T G₁ ३ ४ सं तत्र किञ्चिन्नापश्यद् — °) K₂ D₅ तत्र, B Dn D₄ ० G₂ अस्मिन् — °) D₄ तत शांत, T₂ G₂ ४ पिपासार्त

25 T₁ om 25-26 — °) K₂ B D (except D₂, D₃ missing) G₂ वाक्यम् (for वाचम्) — °) = 11^d K₂ D₁ सु ; G₁ प्र (for स) — °) T₂ G₂ ४ यस्वमिच्छसि ; G₁ किमाधावसि ; M किमादिस्ससि — °) M स्वया बलात् (by transp)

26 T₁ om 26 (of v 1 25) — °) K₁ ३ D₁ ५ तु, K₄ ते (for वै) B Dc Dn D₂ ४ ० G₂ प्रश्नास्त्रान् (for वै प्रश्नान्) — °) Dc₁ पत्स्यसि, Dc₂ D₂ पश्यसि ; S (except G₂, T₁ om) वक्ष्यसि — °) B₁ आहरिष्यसि ; B₂ भविष्यसि च

27 Before 27, T G₁ ३ ४ ins वैश — °) M₂ चरित (for वारित) — °) K₂ D₅ निरामय ; Dc₁ D₂ निवारयन्, Dc₂ निस्सूदयन् — °) K₁ च, T₂ G₂ ४ तु (for वि)

28 °) K₁ D₂ उक्तम् — °) M अस्त्राभि (for अस्त्रानु) — °) B Dc₁ Dn D₂ ४ ० G₂ प्रववर्ष दिशं कृत्स्ना, Dc₂ (corrupt) न ववर्ष दिशैः कृत्स्नै — °) K₁ ३ B₁ ३ ४ Dc Dn₁ D₂ ४ ० G₂ शब्दविद् (Dc₂ वेधे), K₄ वेध्य K₁

विमर्षयत्, K₂ D₁ निदर्शयन् ; Dc₁ D₄ च दर्शयत् T G₁ ३ ४ M शब्दवेध्य वि (M नि) दर्शयन्

29 29^a = (var) 5 34 76^a — °) Dc D₂ असृजन् Dc D₁ ३ ४-० भरतर्षभ ; T G₁ ३ ४ M पुरुषर्षभ (T₂ M₂ भ) — After 29^b, B₂ (marg) Dn D₄ ० G₂ read 31^{ab} — °) K₁₋₃ D₁ ३ ५ इपुसपातैर् — °) K₂ B D (except D₁, D₂ missing) G₂ अतरिक्षे K₁₋₃ D₅ च, T G₁ ३ ४ स (for ह) — After 29, M₁ ins

1364* सोऽभ्यदृश्याय भूताय नभस्यामिततेजसे ।

उरससर्ज महाबाहुर्बाणजाल धनजय ।

ततस्तानिपुसघातान्गाण्डीवधनुषश्श्रुतान् ।

मेघान्कृत्वा जहासोच्चैस्सदद्भुतमिवाभवत् ।

30 °) K₁ वाघातेन ; K₂ वाधानेन ; B₁ ३ ४ Dn D₂ ४ ० G₂ विधानेन T₁ G₁ श्यायामेन च किं पार्थ — °) D₄ तथा ; T G₁ ३ ४ पय (for तत) — °) B Dc₁ Dn D₂ ४ ० G₂ M च (B₄ तु, Dc₁ वा, M [ए]व) पिवन्, Dc₂ वापि तान्, D₅ वै पुन ; T₁ च तत (for तु तत) K₁ ३ पश्चात् (for प्रश्नान्) — °) T G₁ ३ ४ M पीत्वैव (T₂ G₂ ४ त्वा तु) निपतिष्यसि — After 30, B Dc Dn D₂ ४ ० G₂ ins

1365* एवमुक्त्वा ततः पार्थ सव्यसाची धनजय ।

[Before the line, B₂₋₄ Dc D₂ ins वैश]

31 B₁ ३ ४ Dc D₂ om 31^{ab} B₂ (marg) Dn D₄ ० G₂ read 31^{ab} after 29^{ab} K₂ B₂ Dn D₄ ० S (except M₁) om the ref — °) S (except G₂) स तु मोघानिपून्मुक्त्वा — °) M₂ सृषया K₄ T G₂ ४ च (for [श]मि) — °) D₅ अविज्ञाय च ; T G₁ ३ ४ अविज्ञात्वैव ; M अवज्ञायैव B Dc Dn D₂ ४ ० G₂ अवज्ञायैव तां वाच

अथाव्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च वीभत्सुश्चापराजितः ॥ ३२
 चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
 तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ३३
 भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
 यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ३४
 तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीडितः ।
 अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ।
 स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य मे ॥ ३५

पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
 ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ३६
 यक्ष उवाच ।
 मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्त्र च ॥ ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्ततो भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
 अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपतात ह ॥ ३८
 ततः कुन्तीसुतो राजा विचिन्त्य पुरुषर्षभः ।

— ^a) T₂ G₂ 4 पीत्वा च, M पीत्वा स

32 Before 32, T₁ ins युधिष्ठिर — ^a) T₂ G₂ 4 ततो° (for अथा°) — 32^b = 14^b, 20^b — ^d) K₂ D₂ om च B Dn D₂ 6 G₂ परतप, Dc D₂ परतप, G₁ पराजित (for [अ]पराजित)

33 ^a) K₁ 2 चिर गते K₄ चै तोयार्थं (for तोयहेतोर्) — ^b) T₁ चादर्शत (for चागच्छन्ति) — ^d) = 15^d, 20^d G₂ तयानघ (for स्वमा)

34 Before 34, T G₁ 2 4 ins वैशं — 34^{ab} = (var) 16^{ab} — ^b) B Dc Dn D₂ 4 6 G₂ त देश (for ता दिश) K₂ D₂ तस्मिन्देशे प्रपद्यत — ^c) Dc₁ D₂ पुरुषव्याघ्र — ^d) T G₁ 2 4 च; M वि (for नि)

35 ^b) K D₁ 2 5 TG तृष्णया — ^c) B₂ अवमन्य (for अमन्यत) — ^d) D₂ किमेतद्, S (except G₂) कर्मैतद् — ^e) Dn₁ n₂ स (for स) K B₁ Dc D₁ 5 चितयामास स (K₁-3 B₁ च) तदा — ^f) D₂ कथम् (for ध्रुवम्) K₁ 2 अस्ति (for अद्य) K₄ B Dn D₂ 6 G₂ चै (for मे)

36 ^b) M इत्युक्त्वा जलमाययौ — M om 36^{cd} — ^c) K₂ ततोभि° — ^d) K₁ 2 Dc₁ पुरुषर्षभ, D₂ पाद वर्षभ — After 36, Dc D₂ ins

1366* चागुवाचाथ सुस्पष्टमदद्या पाण्डुनन्दनम् ।

37 Dc₂ G₂ om the 1st — 37 = (var) 12, 18 — ^a) T₂ G₂ 4 तात मा (by transp) Dc₁ D₂ कार्षीन्, Dc₂ कार्य — ^c) T G₁ 2 4 [अ]य (for तु) — ^d) B₂ पियम् च (for तत पिव)

38 M om 39^{ab} All MSS except K D₁ 2 5 M₁ om the 1st — ^a) K₁ 2 उक्त्वा (for उक्तम्) B Dn D₂ 6 G₂ तदा (B₂ तथा) (for ततो) — ^b) Dc D₂ यक्षेणाद्भुत° — 38^{cd} = 31^{cd} — ^c) = 31^c B₁-3 Dc Dn D₂ 4 6 G₂ अनुस्येय तु (B₁ 5 च), B₂ D₂ M अन्

ज्ञायैव (D₂ य च) B₄ तद्वाक्य (for तान्प्रश्नान्) — ^d) M₁ पीत्वा स — After 38, B₂ ins

1367* तत कुन्तीसुतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।, while B₂ ins

1368* ततश्चिरगतान्प्रादृत्य ज्ञातु युधिष्ठिर । B₂ 4 cont (cf 1370* below)

1369* चिरायमानान्बहुसा पुन पुनरुवाच ह ।
 माद्रैयो किं चिरायते गाण्डीची किं चिरायते ।
 महाबलधरस्त्र किं नु भीमश्चिरायते ।
 गच्छान्मेघां पद द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिर ।,
 followed by 39^{cd}

39 B₂ 4 transp 39^{ab} and 39^{cd} — ^a) S (except G₂) धर्मं (for कुन्ती) — ^b) K₂ 4 B D (except D₁, D₂ missing) G₂ प्र (for वि) K₂ 5 Dc₂ Dn₂ र्षभ — After 39^{ab}, K₄ B₂-4 (see below) Dc D₂ ins

1370* आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्नितमग्रवीत् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

ततश्चिरगतान्प्रादृत्य राजा युधिष्ठिर ।
 चिरायमाणान्बहुसा पुन पुनरुवाच ह ।
 किं स्वद्वनमिदं द्रष्टुं किं स्विद् दृष्टो मृगो भवेत् ।
 प्राद्वन्त्वा महाभूतं शशास्त्रेनाथ तेष्वनम् । [5]
 न पश्यन्त्ययं चा वीरा पानीय यत्र ने गता ।
 अन्वियद्विर्धने तोय साग्रेऽयमिति पानिन ।
 किं नु तत्कारण येन नायान्ति पुनर्ययंभा ।
 गच्छान्मेघां पद द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिर ।

[B₂ om lines 3-5 B₂ om lines 2-3, B₂ om lines 2-3 9]

— B₂ cont

समुत्थाय महाबाहुर्द्वयमानेन चेतसा ॥ ३९
अपेतजननिर्वोषं प्रविवेश महावनम् ।
रुमिश्र वराहैश्च पक्षिमिश्र निपेव्रितम् ॥ ४०
नीलमास्त्रवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ।
भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिमिश्र महायशाः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पण्णवत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २९६ ॥

२९७

वैशंपायन उवाच ।

स ददर्श हतान्भ्रातृल्लोरुपालानिव च्युतान् ।
युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १

स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४२
उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैश्च वेतसैः ।
केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ।
श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

एवमादीनि वाक्यानि विष्टुषश्रुपसत्तम ।

— °) B₂ 4 समुत्तस्यौ; D₂ स तत्रायान् (for समुत्थाय)
S (except G₂) महाबुद्धिर (for बाहुर्)

40 °) B Dc Dn D₂ 4 e G₂ उपेत (for अपेत°)
— °) M तद् (for प्र) S (except T₂ G₂) महद्भन — °)
K₂ D₂ रुक्मक्ष (for 'मिश्र) — °) K D₁ 2 महिषे
(for पक्षिमि°)

41 °) D₂ श्वापदैर (for पादपैर) — °) S (except
G₂) समतत° (for महायशा) — After 41, S (except
G₂) ins

1372* मृदुशाद्दवलमकीर्णं भूमिभाग मनोहरम् ।

[M °सपन्न (for °सकीर्ण)]

42 °) S (except G₂) गत्वा (for गच्छन्) — °)

K₂ D₂ कृताजालपरिष्कृते, S (except T₁ G₂) सेतुजाल
परिष्कृत — °) D₂ च तत (for तत्सर) — °) B₁ Dc
D₂ मनस प्रीतिवर्धन

43 °) K₂ Dc D₁ 2 4 5 G₁ 2 M सिन्धुवारै K₄ B
D (except D₂, D₂ missing) G₂ स (for च) B Dn₂ n₂
D₂ G₂ चेतसै; T₁ G₁ 2 4 M शोभित — °) K₁ 2 केसरै;
K₂ केतकी — °) K₁ 2 4 Dc D₁ 2 G₁ M₂ प्रियालेश;
T₂ वज्रलेश; G₂ 4 वज्रलेश (for पिप्पलेश) T₂ G₁ 2 4
चापि, M₂ च सु (for चैव) M₁ प्रियवालेश्च सवृत — After
43°, S (except G₂) ins

1373* ततो धर्मसुत श्रीमान्भ्रातृदर्शनलालस ।

— D₂ om 43°/ — °) S (except G₂) उपाक्रामत्

विप्रकीर्णधनुर्वाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।

भीमसेनं यमौ चोभौ निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ २

स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकवाष्पपरिष्णुतः ।

(for उपागम्य) K₂ स प्रशतमुपागम्य, D₂ प्रशत समुपा°
— °) K₁ 2 4 D₂ दृष्ट्वाति; K₂ D₁ दृष्ट्वा तु, S (except G₂)
दृष्ट्वा सु (for दृष्ट्वाय)

Colophon B₁ D₂ missing — Major parvan K₁ 2
T₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan K₂ B₂ Dc D₂ आरणीय,
B₂ Dn₂ D₂-6 आरणीहरण, B₂ D₁ आरण्य, Dn₁ n₂ G₂
आरणीहरण, M₁ अरणि, M₂ अरणी — Adhy name M₂
पानीयनिवारण — Adhy no (figures, words or both)
Dn₁ (marg) n₂ 310, Dn₂ 311, D₁ 313, T₁ 296
(as in text!), T₂ G₂ M₁ 2 (inf lin) 300 (M₂ orig
132), G₁ 297, G₂ 299 — Śloka no Dn₁ 45,
Dn₂ n₂ 46

297

☞ This adhy is missing in D₂ (cf v. 1 3 283
10) the MS is mostly ignored here

1 °) D₁ स वै ददर्श तान्भ्रातृन् — °) D₂ नभश्च (for
इव) — °) S (except G₂) शक्रवैश्रवणोपमान्

2 °) K₂ विप्रकीर्णधनुर्वाणान्, B Dc₁ Dn D₂ 4 e G₂
विप्रकीर्णधनुर्वाण; T₂ G₁ 2 4 विप्र(T₂ 'नि)कीर्णधनुर्वाण
— °) B Dc Dn D₂ 4 e G₂ चैव (for चोभौ) — °)

K₂ T₁ G₁ निर्विचेष्टौ, D₂ निर्विशेषौ K₂ कृतायुषः, K₂ D₂
गतायुषौ; D₁ गतायुषान्, T₁ G₁ 2 4 M व्यसू (T₁ G₁ सू)स्तदा

3 °) D₁ M सु (for स) Some MSS निश्वस्य K₁ 2
दीर्घमुष्ण च नि श्वस्य; G₂ दीर्घमुष्ण विनिश्वस्य — °) K₁ 2
शोचन्वाष्प — After 3°, B Dc Dn D₂ 4 e G₂ ins

अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च वीभत्सुश्चापराजितः ॥ ३२
 चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
 तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ३३
 भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
 यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ३४
 तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृपया च प्रपीडितः ।
 अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ।
 स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य मे ॥ ३५

पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
 ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ३६
 यक्ष उवाच ।
 मा तात साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्ततो भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
 अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपतात ह ॥ ३८
 ततः कुन्तीसुतो राजा विचिन्त्य पुरुषर्षभः ।

— ^d) T₂ G₂ ५ पीत्वा च, M पीत्वा स
 32 Before 32, T₁ ins युधिष्ठिर — ^a) T₂ G₂ ५
 ततो* (for अया*) — 32^b = 14^b, 20^b — ^d) K₅ D₅ om
 च B Dn D₄ ६ G₃ परतप, Dc D₂ परतप, G₁ पराजित
 (for [अ]पराजित)

33 ^a) K₁ ३ चिर गते K₄ वै तोयार्थं (for तोयहेतोर्)
 — ^b) T₁ चादर्शत (for चागच्छन्ति) — ^d) = 15^d, 20^f
 G₂ तथानद्य (for स्वमा*)

34 Before 34, T G₁ ३ ५ ins वैश* — 34^{ab}
 = (val) 16^{ab} — ^b) B Dc Dn D₂ ५ ६ G₃ त देश
 (for ता दिश) K₅ D₅ तस्मिन्देसो प्रपद्यत — ^c) Dc₁ D₂
 पुरुषव्याघ्र — ^d) T G₁ ३ ५ च, M वि (for नि)

35 ^b) K D₁ ३ ५ T G तृष्णया — ^c) B₃ अवमन्य (for
 अमन्यत) — ^d) D₅ किमेतद्, S (except G₃) कर्मैतद्
 — ^e) Dn₁ n₃ स (for स) K B₁ Dc D₁ ५ चिन्तयामास
 स (K₁₋₃ B₁ च) तदा — ^f) D₅ कथम् (for ध्रुवम्)
 K₁ ३ अस्ति (for अद्य) K₄ B Dn D₄ ६ G₃ वै (for मे)

36 ^b) M इत्युक्त्वा जलमाययौ — M om 36^{cd}
 — ^c) K₅ ततोभि — ^d) K₁ ३ Dc₁ पुरुषर्षभ, D₅ पाह
 वर्षभ — After 36, Dc D₂ ins

1366* वायुवाचाथ सुस्पष्टमद्यथा पाण्डुनन्दनम् ।

37 Dc₃ G₂ om the ref — 37 = (val) 12, 18
 — ^a) T₂ G₂ ५ तात मा (by transp) Dc₁ D₂ कार्ष्णिन्,
 Dc₃ कार्य — ^c) T G₁ ३ ५ [अ]थ (for तु) — ^d) B₂
 पिवस्व च (for तत पिब)

38 M om 38^{ab} All MSS except K D₁ ३ ५ M₁
 om the ref — ^a) K₁ ३ उक्त्वा (for उक्तस) B Dn
 D₄ ६ G₃ तदा (B₄ तथा) (for ततो) — ^b) Dc D₂
 यक्षेणाजुत — 38^{cd} = 31^{cd} — ^c) = 31^c B₁₋₃ Dc
 Dn D₂ ५ ६ G₃ अनुक्त्वैव तु (B₁ ३ च), B₄ D₅ M अव

ज्ञायैव (D₅ 'य च) B₄ तद्वाक्य (for तान्प्रश्नान्) — ^d)
 M₁ पीत्वा स — After 38, B₂ ins

1367* तत कुन्तीसुतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
 while B₄ ins

1368* ततश्चिरगतान्भ्रातृनथ ज्ञातु युधिष्ठिर ।
 B₃ ५ cont (cf 1370* below)

1369* चिरायमानान्बहुश पुन पुनरुवाच ह ।
 माद्रैयौ किं चिरायते गाण्डीवी किं चिरायते ।
 महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ।
 गच्छाम्येषां पद द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिर ।
 followed by 39^{cd}

39 B₃ ५ transp 39^{ab} and 39^{cd} — ^a) S (except
 G₃) धर्म* (for कुन्ती) — ^b) K₅ ५ B D (except
 D₁, D₃ missing) G₃ प्र (for वि) K₂ ३ Dc₃ Dn₃
 'र्षभ — After 39^{ab}, K₄ B₂-4 (see below) Dc D₂
 ins

1370* आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्नियममवधीत् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

ततश्चिरगतान्भ्रातृनथ राजा युधिष्ठिर ।
 चिरायमाणान्बहुश पुन पुनरुवाच ह ।
 किं खिन्नमिदं द्रष्टुं किं खिद् दृष्टो मृगो भवेत् ।
 प्राहसन्वा महाभूत शशास्त्रेनाथ तेऽपतन् । [5]
 न पश्यन्त्यथ वा वीरा पानीय यत्र ते गता ।
 अन्वियद्विर्वने तोय कालोऽयमिति पातित ।
 किं नु तस्कारण येन नायान्ति पुरुषर्षभा ।
 गच्छाम्येषां पद द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिर ।

[B₂ om lines 3-8, B₃ om lines 2-3, B₄ om lines
 2-3 9]

— B₄ cont

समुत्थाय महाबाहुर्दक्षमानेन चेतमा ॥ ३९
 अपेतजननिर्घोषं प्रत्रिवेश महावनम् ।
 रुमिश्व वराहैश्च पक्षिमिश्व निषेवितम् ॥ ४०
 नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोमितम् ।
 भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिमिश्व महायशाः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि प्रणवत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २९६ ॥

२९७

वैशंपायन उवाच ।

स ददर्श हतान्भ्रातृल्लोकपालानिव च्युतान् ।
 युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिसगौरवान् ॥ १

स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
 ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४२
 उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैश्च चेतमैः ।
 केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ।
 श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

विप्रकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
 भीमसेनं यमौ चोभौ निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ २
 स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकवाष्पपरिष्कृतः ।

1871* वैशंपायन उवाच ।

एवमादीनि वाक्यानि विष्टुष्वृपसत्तम ।

— °) B₂ 4 समुत्तस्यौ, D₂ न तत्रायान् (for समुत्थाय)
 S (except G₂) महाबाहुर्दक्ष (for बाहुर्दक्ष)

40 °) B Do Dn D₂ 4 6 G₂ अपेत (for अपेत')

— °) M तद् (for प्र) S (except T₂ G₂) महद्वन — °)

K₂ D₂ रुमिश्व (for मिश्व) — °) K D₁ 2 महिपै
 (for पक्षिमि')

41 °) D₂ भ्रातृरै (for पादपैरै) — °) S (except
 G₂) समतत (for महायशा) — After 41, S (except
 G₂) ins

1872* मृदुशाह्वलसकीर्णं भूमिभाग मनोहरम् ।

[M 'सपन्न (for 'सकीर्ण)]

42 °) S (except G₂) गत्वा (for गच्छन्) — °)

K₂ D₂ लवाजालपरिष्कृते, S (except T₁ G₂) सेतुजाल
 परिष्कृत — °) D₂ च तत् (for तत्सर) — °) B₁ Do
 D₂ मनस प्रीतिवर्धन

43 °) K₂ Do D₁ 2 4 5 G₁ 2 M सिन्धुवारै K₂ B
 D (except D₂, D₂ missing) G₂ स (for च) B Dn₂ n₂
 D₂ G₂ चेतसै; T₂ G₁ 2 4 M शोमित — °) K₁ 2 केसरै;
 K₁ केतकी — °) K₁ 2 4 Do D₁ 2 G₁ M₂ प्रियालेश,
 T₂ वज्रलेश; G₂ 4 वज्रलेश (for पिप्पलेश) T₂ G₁ 2 4
 चापि, M₂ च सु (for चैव) M₁ प्रियवाकैश्च संवृत — After
 43rd, S (except G₂) ins

1873* ततो धमेसुत श्रीमान्भ्रातृदर्शनलालस ।

— Dn₂ om 43rd — °) S (except G₂) उपाकाम्

129

(for उपागम्य) K₂ स प्रशातमुपागम्य, D₂ प्रशांत समुपा'
 — °) K₁ 2 4 D₂ दृष्ट्वाति, K₂ D₁ दृष्ट्वा तु, S (except G₂)
 दृष्ट्वा सु (for दृष्ट्वाव)

Colophon B₁ D₂ missing — Major partan K₁ 2
 T₂ G₂ 4 आरण्य — Sub partan K₂ B₂ Do D₂ आरणीय,
 B₂ Dn₂ D₂-6 अरणीहरण; B₂ D₁ आरण्य, Dn₁ n₂ G₂
 आरणीहरण, M₁ अरणि, M₂ अरणी — Adhy name M₂
 पानीयनिवारण — Adhy no (figures, words or both)
 Dn₁ (marg) n₂ 310, Dn₂ 311, D₁ 313, T₁ 296
 (as in text!), T₂ G₂ M₁ 2 (inf ltn) 300 (M₂ orig
 132), G₁ 297, G₂ 299 — Śloka no Dn₁ 45
 Dn₂ n₂ 46

297

~~43~~ This adhy is missing in D₂ (cf v l 3 283
 10), the MS is mostly ignored here

1 °) D₁ स वै ददर्श तान्भ्रातृन् — °) D₂ नभश्च (for
 हव) — °) S (except G₂) शक्रवैश्रवणोपमान्

2 °) K₂ विप्रकीर्णधनुर्बाणं, B Do Dn D₂ 4 6 G₂
 विनिर्कीर्णधनुर्बाण; T₂ G₁ 2 4 विप्र(T₂ 'नि)कीर्णधनुष्पाणि
 — °) B Do Dn D₂ 4 6 G₂ चैव (for चोभौ) — °)
 K₂ T₁ G₁ निर्विचेष्टौ; D₂ निर्विचेष्टौ K₂ कृतायुष; K₂ D₂
 गतायुषौ, D₁ गतायुषान्; T₂ G₁ 2 4 M व्यसू (T₂ G₁ 'सू)स्वदा

3 °) D₁ M सु (for स) Some MSS निश्वस्य K₁ 2
 दीर्घमुष्ण च नि श्वस्य, G₂ दीर्घमुष्ण विनिश्वस्य — °) K₁ 2
 शोचन्वाष्प — After 3rd, B Do Dn D₂ 4 6 G₂ ins

बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः ॥ ३
 नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।
 भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ।
 एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम् ॥ ४
 स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् ।
 गान्धारराजरचितं सततं जिह्वबुद्धिना ॥ ५
 यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत ।
 कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुर्मतेरकृतात्मनः ॥ ६
 अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ।
 भवेदिति महाबाहुर्बहुधा समचिन्तयत् ॥ ७
 तस्यासीन्न विषेणोदमुदकं दूषितं यथा ।

मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातृणामित्यचिन्तयत् ॥ ८
 एकैकशश्चौघबलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
 कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालान्तकयमाह्वते ॥ ९
 एतेनाध्यवसायेन तत्तोयमवगाढवान् ।
 गाहमानश्च तत्तोयमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ १०
 यक्ष उवाच ।
 अहं वकः शैवलमत्स्यभक्षो
 मया नीताः प्रेतवशं तवानुजाः ।
 त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र
 न चेत्प्रश्नान्पृच्छतो व्याकरोषि ॥ ११
 मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।

a passage given in App I (No 31) — °) D₅ बुद्ध्या
 विचारं, T G₁ २ ४ M स्व (M₂ स) बुद्ध्या चितं

4 °) K₁ २ ४ D₁ शरै, K₃ B₃ D₅ शर (for शस्त्र)
 — °) T G₁ २ ४ नैवास्ति (for नेहास्ति) — °) K₁ २ इद
 भूत महन्मन्ये, D₀ D₂ विदित तन्महद्भूत — °) M₁ पातिता
 (for मे हता) M₂ भ्रातरो ये निपातिता — °) K₁ २ ४
 एकाग्रश्, T G₁ २ ४ एकांते D₀ D₃ एकाग्रश्चितयामास, M
 एकाग्रचित्तं पानीय — °) G₄ वोत्स्यामि (for वेत्स्यामि)
 T G₁ २ ४ चाप्यप; M कारण (for वा जल) D₀ D₂
 महद् बु खमिद मम — After 4, 8 (except G₂) ins

1374* भ्रातृणा व्यसन घोर सममेव महात्मनाम् ।

5 °) K₃ D₅ अन्न; K₄ D₁ जातु (for स्यात्तु) — °)
 T₂ G₂ ४ उपांशु परिकल्पित — °) K₁ २ T₂ G₂ ४ राजेन
 कृत, K₃ ४ B₃ ४ D₅ राजरुचित, D₂ D₁ २ राजचरित,
 T₁ G₁ M राजविहित — °) T₂ G₂ ४ असत्ताधर्मबुद्धिना

6 °) K₃ D₅ धीमान्, D₁ T G₂ ४ धीरो (for वीरो)
 — °) K₂ B₁₋₃ D_n D₄ ६ G₃ दुष्कृतेर (for दुर्मतेर)

7 B₃ D₅ om (hapl) 7^{ab} — °) T G₂ ४ दुरात्मभि
 — °) B D_n D₄ ६ G₂ M महाबुद्धिर — °) B D (except
 D₁, D₃ missing) G₃ तद (for सम) — After 7, T
 G₁ २ M ins

1376* आचार्यं किं नु वक्ष्यामि कृप भीष्ममह नु किम् ।
 T₂ G₂ cont

1376* विदुर किं नु वक्ष्यामि बृहस्पतिसम नये ।

T₂ G₂ cont T₁ G₁ M ins after 1375* G₄ ins after 7

1377* अन्वयां च किं नु वक्ष्यामि सदा दु स्वस भागिनीम् ।

रुद्धा मां भ्रातृभिर्हीन पृच्छन्तीं पुत्रबुद्धिनीम् ।

यदा एव भ्रातृभि सर्वै शकृत्वल्पपराक्रमै ।

सार्धं वन गतो वीरै कथमेकस्त्वमागत ।

[(L 1) G₄ आर्या (for अन्वां) T₂ G₂ ४ सर्वथा दु खमा
 गिनीं (for the posterior half) — (L 2) G₄ गच्छन्
 (for पृच्छन्तीं) T₂ G₁ २ ४ पुत्रगर्हिनीं — (L 3) M यथा
 (for यदा) T₁ गाहमानश्च तत्तोय (for the prior half)
 — (L 4) T₂ विनिर्गतो (for वन गतो)]

8 °) T₂ G₁ २ ४ कस्य किं नु, M₂ किं चासीन्न (for
 तस्यासीन्न) D₁ विशेषेण (for विषेणोदम्) — After 8^{ab},
 B D₀ D_n D₂ ४ ६ G₃ ins

1378* मृतानामपि चैतेषां विकृत नैव जायते ।

[D₀ D₂ विकृतिर्]

9 °) K₃ चातिबलान्; D₅ चाप्यबलान् (for चौघबलान्)
 T₂ G₂ ४ एकैकशो बलवत (T₂ G₄ ता) — D₄ om 9^b-10^c
 — °) G₂ नान्य (for कोऽन्य) K₁ २ ४ B₁ ३ ४ प्रति
 समासीत, D₂ सेन — °) S (except G₃) यमान्विना

10 D₄ om 10^{abc} (of v 1 9) — °) N (D₄ om,
 D₃ missing) G₃ एतेन व्यवसायेन — °) K₃ ४ D₅ M
 अवगाहत्, B₁ २ D_n D₁ ६ T₂ G₃ व्यवगाढवान् — °)
 B₃ गच्छमानश्च, T₂ G₂ ४ पातुकाम

11 °) K₃ ३ D₅ केवलमत्स्यभक्षो, D₁ शैवलमत्स्यभोजी;
 T₁ भोजो, G₂ ४ भोजनो T₂ अह बलज्ञो बलमत्स्यभोजनो
 — °) B₂₋₄ D_n D₄ ६ G₃ (by transp) नीता मया, T₁
 मयार्दिता K₃ ४ D₁ ६ प्रेतगति — °) T₂ G₂ ४ चाप्येव
 (for पञ्चमो) — °) D₅ भवान्, T₁ G₁ न मे (for न चेत)
 T G₄ पृच्छते

12 12=(var) 3 296 12, 18 37 — °) K D₁ ६
 M₂ पार्थ मा, B₁ ३ ४ M₁ मा पार्थ (for मा तात) — °)
 D₅ च (for तु) T G₁ २ ४ यथाकाम (for तु कौन्तेय)

प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

रुद्राणां वा वधना वा मरुतां वा प्रधानभाक् ।

पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ १३

हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।

चत्वारः पर्वताः केन पातिता भुवि तेजसा ॥ १४

अतीव ते महत्कर्म कृतं बलवता वर ।

यन्न देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।

विषहेरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ १५

न ते जानामि यत्कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् ।

कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ॥ १६

येनास्म्युद्विग्नाहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ।

पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ॥ १७

यक्ष उवाच ।

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।

मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तामशिवा श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षराम् ।

यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ १९

विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् ।

ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमम् ॥ २०

सेतुमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।

मेघगम्भीरया वाचा तर्जयन्तं महाबलम् ॥ २१

यक्ष उवाच ।

इमे ते भ्रातरो राजन्वार्यमाणा मयासकृत् ।

बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै सृदिता मया ॥ २२

— ^a) K₃ D₅ T G₁ ३ ४ पिबस्व च (for ततः पिव)

13 ^b) Dc D₂ G₃ च (for वा) K₄ प्रधानधक् — ^c)

K₁₋₃ D₅ देव (for देवो) — ^d) K₁ ३ ४ D₁ ३ शकुनिवत्

14 ^a) K₃ ४ पारिजातश्च, B 'पात्रश्च — ^d) K₁ ३ ४
D₁ धरणीतले, K₃ D₅ पृथिवीतले, B Dc Dn D₂ ४ ० G₃
भूरितेजसः

15 ^a) T₂ G₂ ४ स्वयातीव (for अतीव ते) — ^b) M₂

बल (for कृत) B Dn D₄ ० G₃ च बलिनां (for बलवतां)

— After 15^{ab}, S (except G₃) ins

1379* विनिहता महेश्वासांबतुरोऽपि ममानुजान् ।

— ^c) K₃ Dc च न, B₁₋₃ Dn D₄ ० G₃ याज्ञ — ^d) K₁

B₂ Dn D₄ ० G₃ च न (by transp) B₃ यक्ष — ^e) T₁

G₁ ३ ४ न समर्था, T₂ समर्थास्तु (for विषहेरन्) K D₅

महायुद्धे, T₁ G₁ महायुद्धे — ^f) K₃ ४ Dc D₁ ३ एतन् (for

ते तन्) T G₁ ३ ४ M कृत स्व (M त) सेजसाद्भुत

16 ^a) D₁ तत्कार्यं, M यत्कर्म T₁ G₁ नैते जानति

यत्काम — ^b) G₁ ४ नाभिजानाति, M न हि जानामि

— In D₁, 16^c-62^d is lost on a missing fol (223)

17 D₁ missing (of v 1 16) — ^a) T₂ G₂ ४ स्वये

खुद्विम — ^b) K₄ समुद्भूतशिरोरुहः; B₃ M₁ समुत्पन्न

शिरोरुज — ^c) S (except G₃) transp भगवन् and

तस्मात् K₄ पृच्छामि हि भवत स्म — ^d) = (var) I 13

18^b K इह (K₃ अन्य) विष्टित, B₂ इत्यभापत; D₅ भव

तिष्ठते, M₁ इति तिष्ठति

18 D₁ missing (of v 1 16) K₃ om the ref

— ^b) K G₄ जलेचर D₅ नास्मि पक्षिकलेवर — ^c) T₁

G₁ [S] तिबला (for निहता) — ^d) K₃ ४ Dc D₂ [S] मि

तौजस; T₁ G₁ M निपातिता; ^e) T₂ G₂ ४ निवारिता

19 D₁ missing (of v 1 16) K₄ T₁ G₁ om the

ref — ^b) K₁ तु पुरुषां, L₂ सुपरुषा; K₃ T₁ G₁ M₁ सुप

रुषाक्षर, B Dn₂ (by con) M₂ स परुषाक्षर — ^d) K₁ ३

B₁ ४ Dc₁ अपक्रम्य, K₄ पराक्रम्य, D₅ M अपाक्रम्य, T₂

G₂ ४ नाकपत (for उपक्रम्य) T₁ G₁ नाकपत युधिष्ठिर

— After 19 T₁ G₁ ins

1380* ततो राजन्नापक्रम्य तस्माद्देशादवस्थित ।

20 D₁ missing (of v 1 16) — ^a) K Dc D₂

महात्मान (for काय) — ^b) K₁ ३ च्छ्रिय, K₃ G₄ च्छ्रित

21 D₁ missing (of v 1 16) — ^a) B Dn D₄ ०

G₃ वृक्षम्, Dc D₂ सर (for सेतुम्) K D₅ आवृत्य; Dc

T₂ चाश्रित्य (for आश्रित्य) — ^b) K₃ T₂ भरतर्षभ, M₂ पुरु

षर्षभ — ^c) B₁ ३ Dn D₄ ० G₃ मेघगभीरनादेन, T₁

घोरगभीरया वाचा, T₂ G₂ ४ घोरकृतिर्महावाचा — ^d) T₁

G₁ तर्जयस्त B D (except D₅, D₁ ३ missing) T₁ G₂

स्वन (for बलम्) — After 21, T G₁ ३ ४ ins

1381* उवाच यक्षः कौन्तेय भ्रातृशोकाभिपीडितम् ।

[T₂ G₂ 'शोकप्रपीडित]

22 D₁ missing (of v 1 16) — ^a) M₁ त इमे;

M₂ य इमे (for इमे ते) K D₅ तवेमे द्युजना राजन् — B₃

न पेयमुदकं राजन्प्राणानिह परीप्सता ।
पार्थ मा साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्त्र च ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

नैवाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ २४
यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पुरुषः प्रभो ।

यथाप्रज्ञं तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ २५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदादित्यमुन्नयति के च तस्यामितश्वराः ।
कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्यामितश्वराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ २७

यक्ष उवाच ।

केन स्विच्छ्रोत्रियो भवति केन स्विद्विन्दते महत् ।
केन द्वितीयवान्भवति राजन्केन च बुद्धिमान् ॥ २८

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।
धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्बुद्धसेवया ॥ २९

यक्ष उवाच ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥ ३१

यक्ष उवाच ।

किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।

om 22^{od} — °) K Dc D₂ जिहीर्षति — °) T₁ G₁ तदा,
T₂ G₂ ५ मया (for ततो) K₁ ३ [S]वसुदिता, B Dn D₄
G₃ वै सृदिता T₂ G₂ ५ तदा (for मया)

23 D₁ missing (of v l 16) — °) B₂ परीक्षते,
D₅ परीप्सथ — 23^{odf} = (var) 12 (q v) — °) K₃
D₅ मा तात, T₂ G₂ ५ मा पार्थ (by transp) — T₁ G₁
M om 23^{of} — °) T₂ G₂ ५ राजेंद्र (for कौन्तेय) — °)
B₄ D₅ पिबस्त्र च (for तत पिब)

24 D₁ missing (of v l 16) — °) B₂ Dc₁ Dn
D₄ ६ G₃ न चाह B₁ तोय (for यक्ष) — °) Dc₂ D₂
परिग्रह — With 24^{od}-25^{ob}, of 1 30 2 5 166 5
— °) T₂ G₂ ५ अन्ये (for काम) D₅ आत्मान न प्रश

25 D₁ missing (of v l 16) — °) Dc T₁ तथा
स्मना D₅ आत्मान न प्रशसति (of v l 24) — °) B Dn
D₂ ५ ६ G₃ पुरुषर्षभ D₅ ह्यसत पुरुषा सदा (of 24^d)
— °) T₁ पृच्छता, M पृच्छत (for पृच्छ माम्) T₁ प्रवक्ष्या
मीह पृच्छत — Alter 25, T₁ G₁ ins (an addl)
colophon (adhy no T₁ 297, G₁ 298)

26 D₁ missing (of v l 16) K₄ om 26 — °)
Hypermetric! K₃ किंश्चिद् (for किं स्विद्) almost
throughout in this adhy — °) G₂ M₂ कस्मिंश्चिद् (for
कस्मिंश्च)

27 D₁ missing (of v l 16) — °) T₂ G₂ वेदा

(for देवा) — °) K Dc D₂ त, B₃ [ए]न (for the
second च) M om (the second) च T₁ G₁ धर्म एवा
नयति; T₂ G₂ ५ अधर्मस्तमस्त नयति (hypermetric)
— °) K₃ T₂ G₂ ५ M स सत्ये (for सत्ये च)

28 D₁ missing (of v l 16) — °) Hypermetric!
K₄ केनचिच्च — °) Hypermetric! K₁ ३ B₁ ३ ५ Dc₁
Dn D₂ ५ ६ G₂ ५ केन स्विद् (for केन) T₂ G₂ द्वितीयो
(for द्वितीयवान्) D₅ राजन् (for भवति) — °) K₁ ३
केन स्विद्बुद्धिमांस्तथा; D₅ कया हि वद् बुद्धिमान्

29 D₁ missing (of v l 16) — °) Hypermetric!
— °) Hypermetric! G₂ ५ सहाय (for द्वितीय) D₅
यक्ष (for भवति) — °) Dc₂ D₂ (m as in text) धर्म
(for वृद्)

30 D₁ missing (of v l 16) — °) Dc T₁ G₁
देवत्व — °) = 32^b K₁ किं च धर्म, K₄ (m as in
text) किं च कर्म — B₁ om (hapl) 30^{od} — °) K₁ ३
किमेषां, T₁ G₄ क एव, T₂ G₁ ३ M क कर्षां — °) K₁ ३
D₅ कश्चैयाम्, K₃ परिवादो; G₄ परित्यागो (for किमेषाम्)

31 D₁ missing (of v l 16) G₁ om (hapl)
31-32 — °) K₁ ३ एव (for एषा) — °) B₂ यज्ञ; D₅
धर्म, T₁ मत (for तप) K₃ तप पथ्य (for तप एषां) — °)
T₁ भय वै (for मरण) — °) B₄ Dn₁ n₂ G₃ परीवादो;
M₁ परित्यागो

कशैषां मानुषो भावः किमेवामसतामिव ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।

भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ३३

यक्ष उवाच ।

किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।

का चैका वृश्चते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३४

युधिष्ठिर उवाच ।

प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ।

वागेका वृश्चते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३५

यक्ष उवाच ।

किं खिदापततां श्रेष्ठं किं खिन्निपततां वरम् ।

किं खित्प्रतिष्ठमानानां किं खित्प्रवदतां वरम् ॥ ३६

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षमापततां श्रेष्ठं वीजं निपततां वरम् ।

गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रवदतां वरः ॥ ३७

यक्ष उवाच ।

इन्द्रियार्थाननुभवन्नुद्दिमाल्लोकपूजितः ।

संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ॥ ३८

युधिष्ठिर उवाच ।

देवतातिथिमृत्यानां पित्राणामात्मनश्च यः ।

न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ३९

यक्ष उवाच ।

किं खिद्गुरुतरं भूमेः किं खिद्गुचतरं च खात् ।

किं खिच्छीघ्रतरं वायोः किं खिद्गुतरं नृणाम् ॥ ४०

युधिष्ठिर उवाच ।

माता गुरुतरा भूमेः पिता उच्यते च खात् ।

मनः शीघ्रतरं वायोश्चिन्ता बहुतरी नृणाम् ॥ ४१

यक्ष उवाच ।

किं खित्सुप्तं न निमिपति किं खिज्जातं न चोपति ।

32 D₁ missing (of v l 16) G₁ om 32 (of v l 31) K₁ reads 32^{ab}, 33 after 35, K₂ reads 32-33 after 35 — 32^b=30^b — K₁ om (hapl) 32^{cd} — °) S (except G₂, G₁ om) एषां (for चैषां)

33 D₁ missing (of v l 16) For sequence in K₁ 2 of v l 32 — °) K₂ D₂ यज्ञा; S (except G₂) दानम् (for यज्ञ) — °) T₁ G₁ मरण (for भय वै), of 31° — °) K₁ 2 परिवारोसता

34 D₁ missing (of v l 16) For K₁ 2 of v l 32 — °) D₂ S (except G₂) याज्ञिय — °) S (except T₁ G₂) याज्ञिय — °) B₁ 2 4 Dn D₂ 4 6 G₂ चैषां; T₂ चैता (for चैका) B Dc Dn D₂ 4 6 G₂ वृणुते; T₁ G₁ पृच्छते; T₂ विशते (for वृश्चते)

35 D₁ missing (of v l 16) For K₁ 2 of v l 32 — °) S (except G₂) याज्ञिय (in both places) — °) T₂ विशते (for वृश्चते) B Dc Dn D₂ 4 6 T₁ G₁ 2 ऋगेका वृणु (T₁ G₁ पृच्छ)वे यज्ञ — After 35, K₁ reads 32^{ab} and 33

36 D₁ missing (of v l 16) — °) K₁₋₃ B₂ 4 Dn D₂ 6 G₂ आवपता, M₂ आपततां (for आपततां) — °) K₁ 2 B Dc Dn D₂ 4 6 G₂ निवपतां; K₂ D₂ G₂ निपतितां; G₁ आपतता — °) M किं खित्प्रतिष्ठतां श्रेष्ठ — °)

B Dc Dn D₂ 4 6 G₂ प्रसवता (for प्रवदतां)

37 D₁ missing (of v l 16) — °) Dn D₂ 6 G₂ आवपतां (for आपतता) — °) N (except D₂, K₂ orig as in text, D₁ 2 missing) T₁ G₁ 2 निवपतां (for निपततां) — °) M गाव प्रतिष्ठतां श्रेष्ठा — °) B₁₋₂ D (except D₂, D₁ 2 missing) G₂ प्रसवता; B₂ प्रवसतां (for प्रवदतां)

38 D₁ missing (of v l 16) M₂ om the ref — °) Dc D₂ (marg sec m as in text) लोकविभ्रुत — °) B₂ सपन्न; B₂ सर्वत; T₂ G₂ 4 निदक (for समत)

39 D₁ missing (of v l 16) B₂ om the ref — °) K₂ T₁ G₁ M स न; D₂ स च (for न स)

40 D₁ missing (of v l 16) — °) T₂ G₂ 2 4 गुरुतरा, M तरी — °) T₁ G₁ उच्चतरश्; G₂ उच्चरिता D₂ बल; M₁ नभात् — °) K D₂ वातात् (for वायो) — °) T₁ शीघ्रतरा; T₂ G₂ 4 बहुतरी K₂ B₁ 2 Dn D₂ 4 6 G₂ नृणात् (for नृणाम्)

41 D₁ missing (of v l 16) — °) B₂ Dc D₂ (before corr) 4 M गुरुतरी — °) T₁ G₁ M द्युच्चतरश्; G₂ उच्चतर; G₂ उच्चरितश् (for उच्चतरश्) D₂ तत (for च खात्) K B Dc Dn D₂ 4 6 G₂ ज्ञापितोच्चतरस्या (K₁ 2 4 र स्मृत; K₂ रस्त) — °) K₂ जल (for मन)

कस्य सिद्धदयं नास्ति किं सिद्धेगेन वर्धते ॥ ४२
युधिष्ठिर उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ४३

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्प्रवसतो मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ४४

युधिष्ठिर उवाच ।

सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य मिषद् मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ४५

यक्ष उवाच ।

किं स्विको विचरति जातः को जायते पुनः ।

किं सिद्धिमस्य भैषज्यं किं सिद्धावपनं महत् ॥ ४६
युधिष्ठिर उवाच ।

सूर्य एको विचरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ४७

यक्ष उवाच ।

किं स्विकेकपदं धर्म्यं किं स्विकेकपदं यशः ।
किं स्विकेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विकेकपदं सुखम् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ४९

यक्ष उवाच ।

किं स्विकेकपदं मनुष्यस्य किं स्विकेकपदं सखा ।

N (D₁ s missing) G₃ वातात् (for वायो) — ^a) D₆ घृणा (for चिन्ता) K (except K₃) बहुतरा, Dn₃ G₁ बहुतर K₄ B₁ s Dn D₂ s G₃ नृणात् (for नृणाम्)

42 D₁ missing (of v 1 16) — ^a) Hypermetric! K₃ Dc D₂ S (except G₃) सुप्तो K₃ D₆ मियति, K₄ S (except T₂ G₃) निमिषत् (for निमिषति) — ^b) T₁ G₁ s न चैगति (G₂ 'ते), T₂ G₄ च नैगते — ^c) K₃ s Dn₃ M₁ कस्यचिद्, T₂ G₂ s कस्य वा — ^d) T₂ G₂ s का च (for किं स्विद्)

43 D₁ missing (of v 1 16) — ^{ab}) D₆ सुप्तो न मत्स्यो (for मत्स्य सुप्तो न) K₁ s निमिषति अह (K₂ ङ) जात, K₃ निमिषत्यु जात, K₄ T₁ G₁ s s M निमिषेदह (T₁ G₂ s 'ह) जात, D₆ मियति अहजात T₁ G₁ न चैगति, T₂ च नैगते, G₂ s न चैगते

44 D₁ missing (of v 1 16) — ^a) T₁ G₁ किं स्विन्मित्रं प्रवसत — ^a) M₁ मित्रं किं (by transp)

45 D₁ missing (of v 1 16) — ^a) S (except G₃) विद्या (for सार्थ) — ^b) D₆ मित्रं भार्या (by transp) — ^d) D₆ पुण्य (for दान) — After 45, B Dc Dn D₂ s G₃ ins

1382*

यक्ष उवाच ।

कोऽतिथि सर्वभूतानां किं स्विकेकपदं सनातनम् ।
अमृतं किं स्विकेकपदं किं स्विकेकपदं जगत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

अतिथि सर्वभूतानामग्निं सोमो गवामृतम् ।
सनातनोऽमृतो धर्मो वायु सर्वमिदं जगत् ।

[(L 2) B₄ Dc अमृतं किं गवा चैव — (L 3) Dc सर्व-भूतातिथिर्विद्धिर्म सत्य सनातन — (L 4) Dc सोमेमृतं गवा चैव (for prior half)]

46 D₁ missing (of v 1 16) — ^a) K₄ Dc कश्चिद्; D₄ कश्चिद् K₁ s B Dn D₂ s G₃ विचरते — ^e) T₁ G₁ s s हिमस्य भैषज्यं किं स्वित् — ^d) M₁ s (inf im as in text) वचन (for वपन) Dc किं स्विकेकपदं जगत्

47 D₁ missing (of v 1 16) — ^a) B Dn D₂ s G₃ M₁ विचरते G₁ s सूर्य एकाकी चरति — ^e) T₁ मियति; T₂ G₁ s s भैषज्यं — ^d) Cf 1 83 13^d M₁ वचन (for वपन)

48 D₁ missing (of v 1 16) — ^a) K₁ s पदे Dc₁ Dn₃ D₂ s G₃ धर्म्यं, T₁ G₁ मित्रं; M₂ धन्य — ^b) K₁ s पदे — ^c) K₁ s 'पदे K₂ धर्म्यं, D₆ T₂ G₂ s स्वर्गं — ^d) K₁ s पदे

49 D₁ missing (of v 1 16) — ^a) K₃ दातम्, T₁ धात्वर्यम् (for दाक्ष्यम्) K₁ s एकपदे D₂ धर्म्यं, T₁ G₁ मित्रं, M₂ धन्य — ^b) K₁ s एकपदे — ^c) K₂ एकपदे, K₄ चैकपद D₆ T₁ G₁ s स्वर्गं — ^d) K₁ s एकपदे

50 D₁ missing (of v 1 16) — ^a) K₄ कश्चिद् T₁ G₁ मनुष्याणां — ^b) K₄ कश्चिद् K₂ D₂ S (except G₃) देवकृत — D₄ om (hapl) 50^c-51^b — ^c) Hypermetric! K₁ s च चै किं स्वित्, K₃ किञ्चिन्त्यात्; D₆ च किं च स्वित् (for किं स्विकेकपदं) S (except G₃) अमृतोपजीवनं किं स्वित् — ^e) M स्विकेकपदं (cf v 1 51)

51 D₁ missing (of v 1 16) T₂ om 51-52, D₂

उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणम् ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा ।

उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ५१

यक्ष उवाच ।

धन्यानामुत्तमं किं स्विद्वनानां किं स्विदुत्तमम् ।

लाभानामुत्तमं किं स्वित्किं सुखानां तथोत्तमम् ॥ ५२

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।

लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ५३

यक्ष उवाच ।

कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।

किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च संधिर्न जीर्यते ॥ ५४

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः ।

मनो यम्य न शोचन्ति सद्भिः संधिर्न जीर्यते ॥ ५५

यक्ष उवाच ।

किं नु हित्वा प्रियो भवति किं नु हित्वा न शोचति ।

किं नु हित्वा र्थवान् भवति किं नु हित्वा सुखी भवेत् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।

कामं हित्वा र्थवान् भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ ५७

यक्ष उवाच ।

मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।

om 51^{ab} (cf v l 50) M₂ om the 1st — ^a) T₁ मनुष्याणां — ^b) K₁ ३ ४ S (except G₂, T₂ om) देव कृत — ^c) T₁ G₁ उपजीव्यस् (for उपजीवन) S (except G₂, T₂ om) तु (for च) — ^d) M दास्ये (for अस्य), cf v l 50

52 D₁ missing (cf v l 16) T₂ om 52 (cf v l 51) — ^a) K₁ ३ G₁ M धान्यानाम् (for धन्यानाम्) K₂ ४ D₂ किं स्याद्; B₂ किंचिद् (for किं स्विद्) — ^b) B Dn D₂ ४ ६ G₂ स्यात्किम् (for किं स्विद्) — ^c) K₂ ४ B D (D₁ ३ missing) G₂ किं स्यात् (for किं स्विद्) — ^d) T₁ G₁ तथोत्तरम् K₁-३ D₂ G₂ सुखानां किं स्वि (K₂ 'श्चि) वृत्तम्, K₂ B Dc Dn D₂ ४ ६ G₂ सुखानां स्यात्किमुत्तम

53 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) K₁ ३ G₁ M धान्यानाम् (for धन्या) — ^c) B Dc Dn D₂ ४ ६ G₂ श्रेय (Dc₂ Dn₁ ष्ट) आरोग्य — ^d) M₁ शुभानां तुष्टिरुत्तम

54 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) S (except G₂) किं स्विद्वमत् (for कश्च धर्म) T₂ G₁ M₁ पर (for परो) — ^b) K₂ कश्चिद् (for कश्च) — ^c) K₁ किं नु भित्वा; K₂ किं नु यत्वा, Dc निनियम्य (for किं नियम्य) — ^d) K₁ ३ केन; K₂ (marg sec m) T₁ G₁ M₂ कस्य, Dc क्व च, D₂ कश्च

55 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) T₂ G₂ ४ M पर धर्मात् (for परो धर्मस्), of v l 54 — ^b) K₁ ३ D₂ T₂ G₁ ३ ४ M त्रेताधर्म, T₁ श्रान्ता धर्म — ^c) K₁ ३ यस्वा, ५ नियम्य (hypermetrio) B₂ ३ Dc M₁ यस्व (for यस्म) — ^d) B₁ ३ ४ Dn D₂ ६ G₁ ३ transp सद्भि and सधि

B₁ हीयते (for जीर्यते)

56 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) H₃ permetrio B₂ ह्रत्वा K₂ प्रियो भवति किं हिरमा — ^b) B₂ Dc₂ ह्रत्वा — ^c) Hypermetrio B₂ Dc₂ ह्रत्वा B₂ Dc [आ]रम (for [अ]र्ध) — ^d) B₂ Dc₂ ह्रत्वा

57 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) Hypermetrio B₂ ह्रत्वा — ^b) K Dc D₂ लोभ (for क्रोध) B₂ ह्रत्वा — ^c) Hypermetrio B₁ ३ ह्रत्वा B₂ Dc [आ]रम (for [अ]र्ध) — ^d) K₁ ३ ४ Dc क्रोध, D₂ कोप (for लोभ) B₂ ह्रत्वा — After 57, B Dc Dn D₂ ४ ६ T₂ G₂ → ins 1389*

यक्ष उवाच ।

किमर्थं ब्राह्मणे दान किमर्थं नटनतंके ।

किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मार्थं व्र ह्मणे दान यशार्थं नटनतंके ।

भृत्येषु मरणार्थं वै भयार्थं चैव राजसु ।

यक्ष उवाच ।

केन स्विदाहृतो लोक केन स्विन्न प्रकाशते । [5]

केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ।

युधिष्ठिर उवाच ।

अज्ञानेनावृतो लोकस्समसा न प्रकाशते ।

लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गास्वर्गं न गच्छति ।

[[L 4] B₁ कर्मार्थं चैव भृत्येषु, T₂ G₂ ४ सत्रामार्थं च भृत्येषु (for the prior half) B₁ प्रियार्थं for मयार्थं]

58 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) S (except G₂) कथं मृत (by transp) — ^c) K₁ ३ कथं मृत (by

श्राद्धं मृतं कथं च स्यात्कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ५८

युधिष्ठिर उवाच ।

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।

मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ५९

यक्ष उवाच ।

का दिक्किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं पार्थ किं विषम् ।

श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिब हरस्व च ॥ ६०

युधिष्ठिर उवाच ।

सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषम् ।

श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ॥ ६१

यक्ष उवाच ।

व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परंतप ।

पुरुषं त्विदानीमाख्याहि यश्च सर्वधनी नरः ॥ ६२

युधिष्ठिर उवाच ।

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।

यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ ६३

तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च ।

अतीतानागते चोभे स वै सर्वधनी नरः ॥ ६४

यक्ष उवाच ।

व्याख्यातः पुरुषो राजन्यश्च सर्वधनी नरः ।

तस्माच्चवैको भ्रातृणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ ६५

युधिष्ठिर उवाच ।

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोद्गतः ।

व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ६६

यक्ष उवाच ।

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।

transp) B Dn D₂ ५ ६ G₃ चा, D₅ हि (for च)

59 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) S (except G₃) अश्रोत्रिये (for 'च')

60 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) S (except G₃) पार्थ (for प्रोक्त) D₅ किमुदकं नृप प्रोक्त — ^b) B₁ ३ ५ अर्थ; D₆ मत, T₁ M रत्न (for अन्न) B Dn D₂ ५ ६ G₃ किं च वै (for पार्थ किं) — In T₁, the portion from 60^{cd} up to the end of this parvan is not written, fol 144 is blank — ^d) = 3 296 12^d, 18^d, 37^d, etc D₅ G₄ पिबस्व च (for तत पिब)

61 D₁ T₁ missing (cf v l 16, 60) — ^a) D₅ सतो ब्रुदकमाख्यात, cf v l 60 — ^b) D₅ गौरव; G₃ M गौर रत्न (for गौरत्न) K₂ पार्थिवा, T₂ G₁ ३ ५ M ब्राह्मणो (for प्रार्थना) — ^d) T₂ G₁ ३ ५ M किं वा त्व (for कथ वा) — After 61, Dn D₆ G₃ ins a long passage given in App I (No 32), which from the documentary view point, is a palpable interpolation, as is also evident from intrinsic considerations

62 D₁ T₁ missing (cf v l 16, 60) — ^a) D₆ D₂ आख्याता (for व्या) — ^b) K₁ ३ ५ D₄ M₂ याथातथ्य, T₂ G₁ ३ ५ याथातथ्य (for याथातथ्य) — ^c) Hypermetric B Dn D₄ G₃ व्याख्याहि (for आ) — ^d) D₅ G₄ [ई]श्वर (for नर) K यश्च सर्वं (K₃ धर्म)धने (K₂ 'नी)श्वर

63 = 3 191 21 — T₁ missing (cf v l 60)

D₁ resumes — ^a) K₂ दिवि, D₆ एव, G₁ दिश (for दिव) — ^b) B₁₋₃ D₆ Dn D₂ ५ ६ पुण्येन कर्मणा — ^c) B₃ ५ D₆ D₂ ५ यावान् (for यावत्) D₆ D₂ हि (for स) — ^d) B₃ ५ D₂ तावान् (for तावत्)

64 T₁ missing (cf v l 60) — ^a) M तुल्यो प्रिया प्रियौ — ^b) D₁ सुख दुःख (for सुखदुःखे) — After 64^{ab}, T₂ G₂ ५ ins

1384* समस्व यस्य सर्वेषु स वै पुरुष उच्यते ।

भूतभव्यभविष्येषु निस्पृह शान्तमानस ।

— ^c) B₂ अतीतेनागते G₁ चैव (for चोभे) T₂ G₂ ५ सुप्रसन्न सदा योगी — ^d) Cf v l 62^d K₂ ५ 'धनेश्वर (for धनी नर) K₁ सर्वे सर्वे धनेश्वर, K₃ स वै धर्मधनी श्वर, D₁ सर्वे संवधनेश्वर

65 T₁ missing (cf v l 60) — ^a) K₄ D₆ D₂ आख्यात (for व्या) — ^b) K₁ ३ ५ D₁ 'धनेश्वर, K₃ D₅ G₄ 'धनीश्वर (for 'धनी नर) — ^c) B Dn D₄ ६ त्वमेक, G₂ त्वैके, G₃ त्वैक (for त्वैको)

66 T₁ missing (cf v l 60) — ^b) K₁₋₃ बृहम्माल; D₆ D₂ 'चाल (D₂ in sec m as in text), T₂ G₁ ३ ५ M सालस्कथ K₄ B₁ ३ Dn D₂ ५ ६ G₃ [ऽ]स्थित (D₂ 'च्छित्त), B₃ [ऽ]द्धत (for [ऽ]द्धत)

67 T₁ missing (cf v l 60) — ^b) K D₆ D₁ ३ ५ ते, T₂ G₁ ३ ५ M च (for च) B₁ D₆ D₂ G₄ परायण — ^c) T₂ G₂ ५ त्व (for म) B (except B₂) Dn₃

स कस्मान्नकुलं राजन्सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ६७
 यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
 तुल्यं तं मीमंस्तुज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ६८
 तथैतं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।
 अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ६९
 यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपाश्रिताः ।
 अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ७०

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २९७ ॥

आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७१
 धर्मशीलः मदा राजा इति मां मानवा विदुः ।
 स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७२
 यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।
 मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७३

यक्ष उवाच ।

यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं पर मतम् ।
 तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ ७४

D₁ ३ ४ ६ G₂ नकुलो (for ल) — ^d = 69^d D₈ सांप्रत;
 G₂ सापत्न्य; G₄ सापत्य G₁ जीवयिष्यसि (for मिच्छसि)
 68 T₁ missing (cf v l 60) K₂ om (hapl)
 68-70 G₁ om (hapl) 68-69 K₄ reads 68-70 in
 marg sec m — ^a M नागसहस्रस्य — ^b K (K₂ om)
 B₂₋₄ D₂ D₁ ३ (before corr) शतसंख्येन; M दशसंख्यस्य
 — ^c D₈ तमुत्सृज्य कथ भीम — ^d M कस्मान्नकुलमिच्छसि
 69 T₁ missing (cf v l 60) K₂ G₁ om 69 (of
 v l 68), K₁ om (hapl) 69-70 — ^a K₄ D₁ T₂
 G₂ ४ M तथैव, D₂ D₈ तथेम K₄ सर्वदा (for मनुजा)
 — ^b B₁ परतप (for प्रिय तव) — ^c B₂ [अ]नुमानेन,
 D₁ तु भावेन (for [अ]नुभावेन) — ^d = 67^d T₂ G₂
 सापत्न्य, G₄ सापत्य

70 T₁ missing (of v l 60) K₁ ३ om 70 (of
 v l 68, 69) — ^b B₁₋₃ D_n D₄ ६ G₂ पामते (for
 पाश्रिता) — ^c D₂ T₂ G₁ ३ ४ M तमर्जुन कथ त्यक्त्वा
 (D₈ हित्वा) — After 70, T₂ G₁ ३ ४ M ins 1386*

71 T₁ missing (of v l 60) — After the ref,
 B₂ ४ D₂ D_n D₂ ४ ६ G₂ ins

1386* धर्म एव इतो इन्ति धर्मो रक्षति रक्षित ।

तस्मान्नमं न स्यामि मा नो धर्मो इतो वधीत् ।

[= (var) Manu 8 15]

— ^a = 55^a T₂ G₁ ३ ४ M पर धर्मात् (for परो धर्म)
 — ^b K₁₋₃ B₄ D₁ ६ परमार्थश्च (D₈ 'र्थं स), T₂ G₂ ४
 'र्थं च K₂ D₈ मत, T₂ G₁ ३ ४ M प्रियम् (for मतम्)
 — 71^d = 72^d, 73^d

72 T₁ missing (cf v l 60) K₂ D₁ om (hapl)
 72 — ^a T₂ G₂ ४ सदाचार (for मदा राजा) — B₂ ४
 D₂ D_n D₄ ४ ६ ins after 72 T₂ G₁ ३ ४ M, after 70

1386* कुन्ती चव तु माद्री च भायं तु पितुर्मम ।

उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मति ।

[Before line 1, G₁ ३ ४ M ins युधिष्ठिर — (L 1)
 B₄ T₂ G₁ ३ ४ M च यक्ष (for चैव तु) T₂ G₁ ३ ४ M
 पांडोर्भार्ये उभे अपि (for the posterior half) — (L 2)
 T₂ G₁ ३ ४ M माद्र्यास्तु नकुलो जीवेत्कुन्त्या जीवामि चाप्यह]

73 T₁ missing (of v l 60) K₂ om (hapl) 73
 — ^b D₁ न विशेषोस्ति (by transp), M विशेषे नास्ति
 G₂ ४ [S]नयो (for तयो) — T₂ G₄ om 73^{cd}

74 T₁ missing (of v l 60) — ^a T₂ G₁ ३ ४ M
 यस्मात् (for यस्य) T₂ G₂ ४ पार्थ (for र्थाच्च) T₂
 G₁ ३ ४ M धर्माच्च (for कामा)

Colophon D₂ T₁ missing — Major parvan K₁ ३
 D_n ४ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₂ D₁ ६ आरण्य,
 B₁ ३ ४ अरणीय; B₂ D_n D₂ G₂ अ (D_n आ)रणीहरण, D₂
 D₄ आरणीय, D₂ corrupt, M₁ अरणि — Adhy name
 T₂ G₂ यक्षप्रक्षे यक्षप्रसाद, G₁ यक्षप्रक्ष — Adhy no
 (figures, words or both) D_n (marg) n₂ 311, D_n
 312 D₁ 314 T₂ 31 (for 301), G₁ 129 (wrongly
 for 298), G₂ 300 G₄ M₁ ३ (inf ln) 301 (M₂
 ong 303) — Sloka no D_n 26(? for 126), D_n
 n₂ D₂ (sec m) 131, D₁ 74

298

In D₂, this adhy is lost on missing fol
 (cf v l 3 287 10) T₁ leaves a lacuna in its place
 the MSS are mostly ignored here

1 ^b K₂ ३ उवतिष्ठति — ^c T₂ G₂ ४ धुस्विपासा

२९८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणे तस्मिन्व्यगच्छताम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २
वह्मनां वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् ।
अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३
मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
न तं योगं प्रपश्यामि येन स्युर्विनिपातिताः ॥ ४
सुखं प्रतिबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्ष्ये ।
स भवान्सुहृदस्माकमथ वा नः पिता भवान् ॥ ५

यक्ष उवाच ।

अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ।
त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६
यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं शीरचापलम् ।
दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७
अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।
द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८
दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ।
द्वे पूर्वं मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥ ९
धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १०
वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ ।

(see below) — ^a) K₂ विगच्छतां, K₄ D₂ भगच्छतां, G₁ अनश्यतां (for व्यगच्छताम्) B₂ Dn D₁ 4 6 G₂ क्षणेन व्यगच्छता; T₂ G₂ 4 तःक्षणादेव हन्यते (see above)

2 ^b) T₂ G₂ तिष्ठस्वाम् (for तिष्ठन्तम्) — ^d) K₁ 2 भवान्त (by transp)

3 T₂ G₂ 4 M₁ om (hapl) 3^{ab}, M₂ damaged — ^c) G₁ एको (for श्रेष्ठो) Dc D₂ मरुता चाथ वा श्रेष्ठो — ^d) K₄ D₁ यदि (for वज्री) K₄ त्रिदिवे (for त्रिदशे)

4 ^{ab}) M₂ damaged K₄ वा (for हि) K₄ D₁ केन (for इमे) — ^c) B₁ 4 न त योध, B₂ 3 Dn D₄ 6 G₂ त योध न, T₂ G₂ 4 न ते योधान् (for न त योग) — ^d) B Dn D₂ 4 6 G₂ येन सर्वे निपातिता

5 ^a) K₁-3 G₂ 4 M सुख (for सुख) K₁ 2 B₁ 2 4 Dn D₄ 6 G₂ प्रतिमं, T₂ विप्रतिं (for प्रतिविं) D₁ सुसुख प्रतिबुद्धानाम् — B₂ om 5^{cd} — ^c) K₂ D₂ भवान्वै, K₂ भगवान् (for स भवान्) B₁ 2 Dn D₂ 4 6 G₂ सुहृदोस्माकम्

6 K D₁ 2 धर्मं (K₂ श्रीधर्मं) (for यक्ष) — ^b) K Dc D₁ 2 4 धर्मो वीर (K₁ 2 D₁ र) मनातन (D₂ तन), M धर्मोमितपराक्रम (M₁ म) — ^c) G₁ इह (for अनु) K D₂ क्षमनुप्राप्त — ^d) T₂ G₁ 2 4 M तद्विद्धि (for विद्धि मां) K₂ Dc भरतर्षभ; G₂ पुरुषर्षभ

7 ^a) B₂ transp सत्य and शौच K₂ D₂ M तप (for

दम) — ^b) K Cnp (1) मार्देव (for मार्जव) B₂ श्रीर (m हीर as in text) — ^c) K₂ T₂ G₂ 4 M दमो (for तपो) — ^d) Dc D₂ G₁ [ए]ते (for [ए]तास्) B₂ G₁ तनया (for तनवो)

8 ^a) B₂ T₂ G₁ 2 4 M अहिंसा संयम क्षातिस् (B₂ शातिस्) — ^b) M₁ आनृशस्यम् (for तप शौचम्) K₁ 2 अमत्सरं — ^c) T₂ G₂ 4 दारान् (for द्वाराणि) — ^d) B₂ [S]सि स्व (for ह्यसि) T₂ G₂ 4 सुतो (for सदा)

9 ^a) K₁ 2 [अ]रक्तो (for रक्तो) — ^b) D₂ [ही]क्षिता (m जिता as in text) D₁ दिष्ट्या तेष्वथ जीविता; G₁ दिष्ट्या तेषा प्रतिष्ठिता — D₁ om 9^{cd} — ^c) T₂ G₁ 2 4 M चोभे (for द्वे च) — ^d) K₁ T₂ G₁ 2 4 द्वे चान्ते, K₂ M₁ द्वे चान्ते (for द्वे चान्ते)

10 ^a) B Dn D₄ 6 G₂ इति; D₂ वत्स (for भस्मि) T₂ G₁ 2 4 अह प्रीतोस्मि भद्रं ते — ^b) K₄ अह गत; G₁ उपागत (for इहा) — ^c) M₁ [S]ह (for Sस्मि) — ^d) K D₁ वरान (for वर) — After 10, K₂ ins (a gloss on the word षट्पदी of stanza 9)

1387* कामक्रोधौ तु प्रथमौ लोभमोहौ तु मध्यमौ ।

अन्ते भयविपादौ च एषा मा षट्पदी रम्या ।

11 K₁ 2 B₂ om (hapl) 11^{ab} — ^a) K₂ 4 Dc D₂ 2 M वरान् (for वर) — ^b) K₂ दातामि तव चानघ; D₁ ददामि च तया G₁ गतामि हि तया — ^c) M मां

ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

अरणीसहितं यस्य मृग आदाय गच्छति ।

तस्याग्रयो न लुप्येन्प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १२

धर्म उवाच ।

अरणीसहितं तस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।

मृगवेपेण कौन्तेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।

अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।

तत्र नो नामिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

दादानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।

भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीभिमाम् ।

न वो विज्ञास्यते कश्चित् त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १७

वर्षं त्रयोदशं चेदं मत्प्रसादात्कुरुद्वहाः ।

विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८

यद्गः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।

तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९

अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।

जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २०

चृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् ।

त्वं हि मत्प्रभवो राजन्विदुरथ ममाशभाक् ॥ २१

(for मे) G₁ सक्ता (for भक्ता) — ^a) D₅ अपि (for अस्ति)

12 ^a) = (var) 13^a T₂ G₁ २ ४ M तु हता (for सहित) — K₁ २ om (hapl) 12^b-13^a — ^b) K₂ B Dn D₄ ६ G₃ मृगो आदाय गच्छति, T₂ G₂ ४ तां वृणे वदतां वर; G₁ M मृगेण तप(G₁ दद)तां वर

13 K₁ २ om 13^a with the ref (of v1 12) — D₅ om 13-14 B₁ २ Dn D₄ ६ G₃ यस्त (for धर्म) — ^a) = (var) 12^a K₄ B₂ Dn D₁ ४ ६ G₃ ह्यस्य (for तस्य) T₂ G₁ २ ४ M आरण्यमिदं तस्य — ^a) K₁ २ B₂ ४ मृगवेशेन, B₂ T₂ G₁ २ ४ M रूपेण — ^a) T₂ G₁ २ ४ [अज्ञात (for प्रभो)

14 D₅ om 14 (of v1 13) — 14^{ab}=16^{ab} — ^a) K₄ D₁ T₂ G₂ ददामी (for ददानी) — ^b) K₂ D₂ D₂ प्रत्यभाषत — K₃ om (hapl) 14^c-16^b — ^a) T₂ G₂ ४ देय (for वर) M 'त्तम (for पम)

15 K₃ om 15 (of v1 14) — ^a) D₁ T₂ G₁ २ ४ M तत्र (for तत्र) D₅ T₂ G₂ ४ ते (G₂ नो) न वि (for नो नास्ति) — ^a) G₁ २ ४ सर्वतो (for वसतो)

16 K₃ om 16^{ab} (of v1 14) — 16^{ab}=14^{ab} — ^a) K₄ D₁ T₂ वदामी — ^b) K₄ D₂ D₁ २ प्रत्यभाषत — D₂ om 16^{cd} — ^{cd}) T₂ G₂ ४ भूयश्चापि हि कौन्तेयम वदस्व

17 Before 17 K₄ D₂ D₁ २ M₁ ins धर्म उ (resp

धर्म) — ^b) T₂ G₂ ४ M₂ चरिष्यसि (for 'थ) — ^a) T₂ G₂ ४ च (for वो) — ^a) G₁ मानव (for भारत)

18 ^a) K चेम; B Dn D₄ ६ G₃ इद (B₂ 'म); T₂ G₂ ४ ६ चैव; M चैतन् (for चेद) — ^b) D₅ T₂ G₂ ४ 'कुरुद्वह — ^c) K₄ G₂ ४ रुद्रा (for गूढा) — ^a) G₂ ४ M अज्ञाता विचरि'

19 ^a) T₂ G₁ २ ४ M₂ यद्वा (for यद्) — ^b) T₂ G₂ ४ यस्य वै; G₁ M यस्य यत् (for यादृशम्) — ^a) D₂ D₂ आहृणां (D₂ marg sec m as in text) (for the first तादृश) D₂ D₂ (marg sec m as in text) T₂ G₁ २ ४ रूप (for सर्वे) — ^a) K₁ २ छप्ततो; T₂ छन्न वै, G₁ तत्तया; G₂ ४ छन्न वो

20 ^a) T₂ G₁ २ ४ M भद्रं (for चेद) — ^b) K₂ २ D₂ ब्राह्मणस्य K₃ प्रयच्छति; D₂ 'तु; D₅ G₁ M₁ 'थ (for त) — ^{cd}) B₂ तात गृहीत (for ह्येतदाहृत) — After 20, B₁ २ ४ D₂ Dn D₄ ६ G₃ ins

1988* प्रवृणीष्वपर सौम्य वरमिष्टं ददानि ते ।

न हृष्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन्वै वरांस्तव ।

21 ^a) D₁ उच्यतां (for गृह्यतां) T₂ G₁ २ ४ M तृती (G₂ ४ त्वदी)य च गृह्णाण त्व — ^b) T₂ G₂ ४ वर मत्प्रभव, G₁ परम प्रीतिदं K D₂ D₁ २ ६ मुञ्चि (for महत्) — ^a) B₄ मत्प्रभवो (for मत्) — ^a) B Dn D₄ ६ G₃ ममां शज; D₁ 'क (for 'भाक्)

22 ^a) K₄ वैशरूपो, T₂ G₂ ४ देवदेव — ^b) K₄

२९९

वैशंपायन उवाच ।

धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
 अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।
 उपोषविश्य विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ॥ १
 ये तद्भक्ता वसन्ति स्य वनवासे तपस्विनः ।
 तानञ्जुवन्महात्मानः शिष्टाः प्राञ्जलयस्तदा ।
 अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ २
 विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
 छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥ ३
 उपिताश्च वने कृच्छ्रं यत्र द्वादश वत्सरान् ।
 अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ।
 तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ४

सुर्योधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
 जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ।
 युक्ताचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ५
 अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
 समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु खराज्यस्था भवेमहि ॥ ६
 इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
 संमूर्च्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ७
 तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ।
 अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ ८
 राजन्विद्वान्भवान्दान्तः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
 नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति नराः कक्षांचिदापदि ॥ ९
 देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा ।

In S (except G₂), the parvan (major) ends here, our final adhy (299) being transp in S (except G₂) to the beginning of the next parvan (Virāṭa)

299

This adhy is omitted in D₂, in B₁ stanzas 1-26^{ab} and in D₂ stanzas 1-26 are respectively lost on missing fol (cf v 1 3 287 10) The defective MSS are ignored here up to their resumption S (except G₂) reads this adhy at the beginning of the Virāṭaparvan (q v)

1 °) K₁ खनु (for अभ्यनु) — °) K Dc D₁ ; सत्यवादिन — °) K₁ ; वत्स्यन्तं, B₂ वत्स्यन्तं (for वत्स्यन्तं) — °) B₁₋₄ Dn D₂ ° विष्टा (for विश्य) K₁ ; विषसा (for विद्वांस) — °) K₁ (by corr) ; D₁ ; शसित (for संशित)

4 °) B₁ D₂ ° स्यो (for च) B₁ Dn D₁ ° कृष्णे, Do D₂ कृष्ण (for कृच्छ्र) — °) B₁ Dn D₁ ° वय (for यत्र) — °) K₁ ; वर्ष ; D₁ वर्ष (for वर्षं) — °) K₁ क (for तद्) B₁ ; Dn D₂ ° वसामो (for वत्स्यामो)

5 °) K₁ जानते (for 'जानन्ते) — °) B₁ ; Dc D₂ अस्मान् (for 'सु) K₁ (marg sec m as in text) [भ] त्यक्तं ; K₂ [अ]त्यर्थं (for [अ]त्यन्त) — °) B₂ ; त्यक्ता, a few MSS युक्त (for युक्ता) — °) S अये स्वस्य जनस्य च — After 5, 8 ins

1989* दुरामना हि कक्षेपा विश्वास गन्तुमर्हति ।

6 °) K₁ समना (sup lin sec m 'मा'); K₂ मन तात्; B₂ समर्था (for समस्ता) — °) K D₁ उयेमहि, B₁ भवामहे (for भवेमहि)

7 Before 7, Dn D₂ ° ins 'देशं च' — °) K₂ B₁ ; Dn₁ D₂ Cn [अ]शुचिर् Cnp शुचिर् (as in text) K₂ Cn अशुचिरातिप्रसङ्गात् शुचिरित्येव पाठः स्वच्छ । K₂

8 °) K₁ ; समा (for अथा)

9 °) B₂ विक्रतवान् (for विद्वान्गान्) — °) K₁ D₁ शुचिर्धर्मसुतस्तथा (cf 7^b) — °) B₁ Dn D₂ ° प्रमुह्यन्

10 °) K₁ ; बहुभिस् (for दास्) — °) K₂ विनास B₁ दुरामना (for महा)

11 °) K₂ ; D₁ विषम (for विषमात्) — °) B₁ ; Dc D₁ ; तथा (for नटा) — °) D₂ °

तत्र तत्र मपनानां निग्रहार्थं महान्ममिः ॥ १०
 इन्द्रेण निपधान्प्राप्य गिरिप्रम्याश्रमे तदा ।
 छत्रेनोप्य कृतं कर्म द्विपता चलनिगहे ॥ ११
 विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य तथादित्या निवन्म्यता ।
 गर्भे वधार्थं दैत्यानामजातेनोपितं चिरम् ॥ १२
 प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ।
 वलैर्यथा हृतं गज्यं विक्रमैस्तत्र ते श्रुतम् ॥ १३
 और्वेण वसता छन्नमूर्गं ब्रह्मरूपिणा तदा ।
 यत्कृतं तात लोकेषु तत्र सर्वं श्रुतं न्वया ॥ १४
 प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
 वन्नं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तत्र ते श्रुतम् ॥ १५
 हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमायता ।
 विबुधानां कृतं कर्म तत्र सर्वं श्रुतं न्वया ॥ १६
 एवं विवस्वता तात छत्रेनोत्तमतेजसा ।

निर्दग्धाः शत्रवाः सर्वे वयता भुवि सर्वशः ॥ १७
 विष्णुना तपता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
 दशग्रीवो हनदच्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ १८
 एतमेते महान्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
 अत्रयञ्जात्रयान्युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ १९
 तथा भौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोपितः ।
 शास्त्रमुत्था स्वयुद्धा च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २०
 अथात्रवीन्महाचातुर्भीमसेनो महाबलः ।
 गजानं चलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ २१
 अवैक्षया महाराज तत्र गाण्डीवधन्वना ।
 धर्मानुगतया वृद्ध्या न किञ्चित्माह्वयं कृतम् ॥ २२
 महदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
 शक्तौ विध्वंसने तेपा शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥ २३
 न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।

'नोव्य) — ५) K₂ B₂ ५ यत्कृतं, B₂ Dn D₄ ५ T₂ G₂
 च विनिग्रहे

12 B₂ om 12-13 — ७) K D₁ ततो (for तथा)
 B₂ Dn₂ D₄ [अ]दित्या, D₁ दित्या (for [अ]दित्या) K₂
 निवन्म्य ता, Dc D₂ निवन्म्य ते — ८) K₂ गर्भो वधार्थं
 दैत्यानाम्

13 B₂ om 13 (of v 1 12) — ९) K₄ वानर (for
 वामन) — ७) A few MSS प्रच्छन्न (for च) — ८)
 K Dc D₁ ३ अप (for यथा)

14 B₂ transp 14 and 15, B₂ ५ Dn D₄ ६ transp
 14 and 16 — ९) K₁₋₃ पूर्वम् (for छन्नम्) — ७) K
 B₂ ५ Dc D₁ ३ पुरा (for तदा) — ८) B₂₋₄ Dn D₄ ६
 देवेषु (for लोके) — ९) = 16^d B₂ कर्मतस्तेन विधुत,
 B₂ ५ Dn D₄ ६ कर्म तस्तेन च श्रुत

15 B₂ transp 14 and 15 — ९) K Dc D₁ ३ एव
 (for चापि) — ७) K₄ चलनि (m as in text); B₂ Dn
 D₄ ६ [अ]रिचिनिग्रहे (for वृत्रनि) — ८) K₄ सुनिरूपेण
 वज्रेण

16 B₂ om 16, B₂ ५ Dn D₄ ६ transp 14 and 16
 — ९) K₂ यच्चापि (for यच्चाप) — ७) K Dc D₁ ३
 छन्नना सता (K₁ सर्वा; Dc D₂ तथा) — ८) = 14^d K
 Dc D₁ ३ सर्वमेव च (K₁ ३ 'मेतच्च' ते श्रुत

17 ९) K₂ ५ D₁ विपश्चिता (for विव) K Dc D₁ ३

तेन (for तान) — ७) D₁ प्रच्छन्नोत्तम — ८) K शतशः
 B₂₋₄ Dn D₄ ६ शास्त्रया (for शास्त्र) — ८) K₁ ३ वसता
 गिरिकधरे, K₄ मदेहा नाम राक्षसा

18 ९) D₂ [अ]त्रापि (for चापि) K₄ विष्णुना छन्न
 रूपेण — ७) K₁ ३ ह, K₂ ५ Dc D₁ ३ च (for वै) — ८)
 K₄ सत्ये; Dc D₁ ३ छन्न (for छन्न) — ९) K₄ सपुत्र
 सह चांधर्व

19 ९) K₄ एव तात, B₂ ३ Dn D₄ ६ एवमेव; B₂ एक
 एव — ७) B₂ च (for ह) K₄ छन्नास्तत्र च तत्र च — ८)
 B₂ व्यजयन् K₁ ३ ५ D₁ युक्तान्; B₂ सर्वैः; Dc D₂ युक्त्या
 (for युद्धे)

20 ९) K₂ एव (for तथा) — ७) K₁ ३ स; K₂ सु,
 Dc D₂ च (for स) — ८) K₄ 'दृष्टया (for 'बुद्धया) K₁
 ततो बुद्धया; K₂ ५ B₂ ५ D₁ पुनर्बुद्ध्या (B₂ ५ 'द्वया), Dc
 D₂ प्रबुद्ध्या तत् (for स्वबुद्ध्या च) — ८) K₁ ३ ५ D₁
 प्रतिपदे; K₂ सस्तभ्यत; Dc D₂ सुस्थितोथ (for न चचाल)

21 ९) K₂ यथा, B₂ तथा (for अथा) — ८) K₂
 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) — ८) K₁ ३ निवास परिहर्ष, K₄ गिरा
 सपरितोष; D₁ गिरा त सप्रहर्ष

22 ९) K₁ ३ अजेक्षया (sic) (for अवे) — ७) K₂
 तथा (for तत्र) K₂ धन्विना

23 ७) K₂ Dc D₁ ३ निवारित (for तौ) — ८)
 शक्तौ K₁ ३ निवारणे (for विध्वंसने)

मवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ २४
 इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
 प्रयुज्यापृच्छद्य भरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥ २५
 सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा ।
 आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २६
 सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।

उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥ २७
 क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्देशान्निमित्ततः ।
 श्रोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्वासार्यमुद्यताः ॥ २८
 पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
 संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशत्तमोऽध्याय ॥ २९९ ॥ समाप्तमारण्यपर्व ॥

॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

D₄ ० शत्रुणा D₁ भीमकसेनौ

24 ^a D₁ वयं न (by transp) K₁₋₃ वर्त्म, B₂ च प्र ; B₄ तच्च ; D₁ धर्म (for तद्य) K₄ वयं धर्मं न हास्यामो — ^b) K₄ B₂ १ मोक्षयति ; B₂ मोक्षयाम (for योक्षयति) K₁ भवेद् (for भवान्) — ^c) K₂ विधाता (for विधत्ता) — ^d) D₁ योस्यामहे K₄ B₂₋₄ D_n D₄ ० रिपून् (for परान्)

25 Before 25, B₄ ins वैश उ — ^a) D₁ सेने तु (for सेनेन) K₄ इत्येवमुक्ते भीमेन — ^b) B₂ D₄ 'दिवा (for शिष) — ^c) B₂ उक्त्वा च (for प्रयुज्य) K₄ [आ]मस्य (for [आ]पृच्छद्य) — ^d) K D₀ D₁ १ यथास्व जग्मुरालयान् ; B₂ १ यथास्व प्रययुर्गृहान्

26 ^a) K D₀ D₁ १ विप्रा (for मुख्या) — B₁ resumes — ^c) K₁₋₃ B₂ D₀ D₁ १ आशीरुक्त्वा, B₁ १ १ D_n D₄ ० आसेमुक्ते (for आशीरुक्त्वा) K₁₋₃ न्याय्य, D₁ काम (for न्याय) — ^d) B₂ D_n D₄ ० 'काक्षया

27 D₂ resumes — ^b) K₁ १ तद्य, K₂ १ D₀ D₁₋₃ तत्स (for तथा) B₁ १ D_n D₄ ० पच च (for ते पञ्च) — ^c) K D₀ D₁₋₃ सर्वे (for वीरा) — ^d) K D₀ D₁₋₃ कृष्ण्या (K₂ द्रौपद्या) सह (for कृष्णामादाय) B D_n D₄ ० धन्विन (for भारत)

28 ^a) K₂ परिक्रम्य ; B₁ १ अपागम्य ; B₂ D_n D₄ ० उपागम्य, B₂ अतिगम्य, D₀ उपक्रम्य ; D₂ अपक्रम्य (for अतिक्रम्य) — ^b) K₂ च भारत (for निमित्त) — ^c) K₁ शोभने (for श्रोभूते) K₁ १ B₂ D₁ मनुजव्याघ्र ; K₂ पुरुषव्याघ्राश् — ^d) B₄ छद्य (for छद्य)

29 ^a) K₁ १ D₀ D₂ पृथक्कार्यं, K₂ पृथक्कार्यं ; K₄ ते तत्त्वार्थं ; B₂ पृथक्कार्यं, D₁ पृथगर्ह्य — ^b) K₂ शास्त्र (for मन्त्र) — ^c) D₁ सर्वे (for सधि)

Colophon om in D₂ For S see the note at the beg

inning of this adhy — Major partan K₁ १ G₂ आरण्यः D₀ १ वन (as well as आरण्यक), D_n १ अरण्य — Sub partan K₁ १ B₂ आरण्ये, K₂ D₂ आरण्येय, B₂ D_n D₄ ० अ (D_n D₄ आ) रणीहरण ; G₂ अरणिहरण All these MSS read समाप्त after sub partan (K₂ B₂, also after major partan, D₀ D₂, only after major partan) — Adhy name K₄ युधिष्ठिरादीना मन्त्रविचरण, D₁ पाण्डवप्रच्छन्नवास प्रयाण — Adhy no (figures, words or both) D_n (marg) 313, D_n 314, D₁ 316 — Śloka no D_n D₁ 31

After the colophon, K₂ ins अस्यानु विराटपर्व भविष्यति । यस्याय प्रतिसधि । जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनरारे मम पूर्वपितामहा ।

अज्ञातवासमुषिता दुर्वोधनभयादिता ॥

आरण्यपर्वण्यमी वृत्तान्ता । १ पौराभिगमन । २ पाण्डवप्रजाजन् । ३ विदुरविवासन । ४ शौनकावकाय । ५ आदित्यनामाष्टशत । ६ विदुरागमन । ७ धृतराष्ट्रसत्ताप । ८ व्यासागमन । ९ सुरभीन्द्रसवाद । १० मैत्रेयशासन । ११ तच्छाप । १२ किर्मीरवध । १३ वृष्णिपाण्डवसमागम । १४ सौमवध । १५ द्वैतवनप्रवेश । १६ द्रौपदीवाक्य । १७ विद्यालम्भ । १८ हृन्दकीलाभिगमन । १९ कैरात । २० धृतराष्ट्रचिन्ता । २१ सजयवाक्य । २२ बृहदश्वरामन । २३ नलोपाख्यान । २४ कातेवीर्यवधोपाख्यान । २५ भीमगर्जन । २६ पौलस्त्यतीर्थयात्रा । २७ लोमशागमन । २८ तीर्थयात्रार्थं पाण्डवप्रस्थान । २९ लोमशावाक्य । ३० आरास्त्य । ३१ लोपासुद्रोत्पत्ति । ३२ ऋष्यशृङ्गोपाख्यान । ३३ वृष्णिसमागम । ३४ सौकन्य । ३५ मांवाश्रुपाख्यान । ३६ इत्येनकपोतीय । ३७ अष्टावक्रीय । ३८ यावक्रीय । ३९ गन्धमादनप्रवेश । ४० हनुमन्भीम

तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १०
 इन्द्रेण निषधान्प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
 छन्नेनोप्य कृतं कर्म द्विपतां बलनिग्रहे ॥ ११
 विष्णुनाश्चशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता ।
 गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोपितं चिरम् ॥ १२
 प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ।
 बलेर्यथा हतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १३
 और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
 यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १४
 प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
 वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १५
 हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता ।
 विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १६
 एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।

निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता भुवि सर्वशः ॥ १७
 विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
 दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ १८
 एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
 अजयञ्जशात्रवान्युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ १९
 तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोपितः ।
 शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २०
 अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
 राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ २१
 अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
 धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित्साहसं कृतम् ॥ २२
 सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
 शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥ २३
 न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।

*नोप्य) — ^a) K₂ B₂ ५ बलविग्रहे, B₂ Dn D₄ ० T₂ G₂
 च विनिग्रहे

12 B₂ om 12-13 — ^b) K D₁ ततो (for तथा)
 B₄ Dn₂ D₄ [अ]दित्या, D₁ दिव्या (for [अ]दित्यां) K₂
 निवत्स्य ता, Dc D₂ निवत्स्य ते — ^c) K₂ गर्भो वधार्थं
 देवानाम्

13 B₂ om 13 (of v 1 12) — ^a) K₄ वानर* (for
 वामन*) — ^b) A few MSS प्रच्छन्न (for 'न्न) — ^c)
 K Dc D₁ ३ अप (for यथा)

14 B₂ transp 14 and 15, B₂ ५ Dn D₄ ० transp
 14 and 16 — ^a) K₁-३ पूर्वम् (for छन्नम्) — ^b) K
 B₂ ५ Dc D₁ ३ पुरा (for तदा) — ^c) B₂-५ Dn D₄ ०
 देवेषु (for लोके*) — ^d) = 16^d B₂ कर्मतस्तेन विद्युत्,
 B₂ ५ Dn D₄ ० कर्म तस्तेन च श्रुत

15 B₂ transp 14 and 15 — ^a) K Dc D₁ ३ एव
 (for चापि) — ^b) K₄ बलिनि (m as in text); B₂ Dn
 D₄ ० [अ]रिबिनिग्रहे (for वृत्रनि*) — ^c) K₄ सुनिरूपेण
 वज्रेण

16 B₂ om 16, B₂ ५ Dn D₄ ० transp 14 and 16
 — ^a) K₂ यच्चापि (for यच्चाप*) — ^b) K Dc D₁ ३
 छन्नना सता (K₁ सता, Dc D₂ तथा) — ^c) = 14^d K
 Dc D₁ ३ सर्वमेव च (K₁ ३ 'मेतच्च) ते श्रुत

17 ^a) K₂ ५ D₁ विपश्चिता (for विव) K Dc D₁ ३

तेन (for तात) — ^b) D₁ प्रच्छन्नोत्तम* — ^c) K शतशः
 B₂-५ Dn D₄ ० शात्रवा* (for शत्रव*) — ^d) K₁ ३ वसता
 गिरिकधरे, K₄ मदेहा नाम राक्षसा*

18 ^a) D₂ [अ]त्रापि (for चापि) K₄ विष्णुना छन्न
 रूपेण — ^b) K₁ ३ इ; K₂ ५ Dc D₁ ३ च (for वै) — ^c)
 K₄ सख्ये, Dc D₁ ३ छन्न (for छन्न) — ^d) K₄ सपुत्र
 सह बोधवै*

19 ^a) K₄ एव तात, B₂ ३ Dn D₄ ० एवमेव; B₄ एक
 एव — ^b) B₂ च (for इ) K₄ छन्नास्तत्र च तत्र च — ^c)
 B₄ व्यजयञ्च K₁ ३ ५ D₁ युक्तान्; B₂ सर्वैः; Dc D₂ युक्त्या
 (for युद्धे)

20 ^a) K₂ एव (for तथा) — ^b) K₁ ३ स, K₂ सु;
 Dc D₂ च (for स) — ^c) K₄ 'दृष्टया (for 'बुद्ध्या) K₁
 ततो बुद्ध्या, K₂ ५ B₂ ५ D₁ पुनर्बुद्ध्या (B₂ ५ 'द्वया); Dc
 D₂ प्रबुद्ध्या तत् (for स्वबुद्ध्या च) — ^d) K₁ ३ ५ D₁
 प्रतिपेदे, K₂ सस्तभ्यत; Dc D₂ सुस्थितोध (for न चचाल)

21 ^a) K₂ यथा*, B₂ तथा* (for अथा*) — ^c) K₂
 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) — ^d) K₁ ३ निवाम परिहर्ष*, K₄ गिरा
 संपरितोप*, D₁ गिरा त सप्रहर्ष*

22 ^a) K₁ ३ अजेक्षया (sic) (for अवे*) — ^b)
 तथा (for तव) K₂ धन्विना

23 ^b) K₂ Dc D₁ ३ निवारित (for नौ) — ^c)
 शक्तौ K₁ ३ निवारणे (for विध्वंसने)

भवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ २४
इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
प्रयुज्यापृच्छथ भरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥ २५
सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मूनयस्तथा ।
आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २६
सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।

उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥ २७
क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्देशात्रिमित्ततः ।
श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्चलन्भवार्थमुद्यताः ॥ २८
पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशत्तमोऽध्याय ॥ २९९ ॥ समाप्तमारण्यपर्व ॥

॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

D₁ ० शत्रुणां D₁ भीमकर्मणौ

24 ^a) D₁ वयं न (by transp) K₁₋₃ वरमं, B₂ च प्र ; B₄ तच्छ; D₁ धर्मं (for तस्य) K₄ वयं धर्मं न हास्यामो — ^b) K₄ B₂ ४ मोक्षयति; B₂ मोक्षयाम (for योक्षयति) K₁ भवेत् (for भवान्) — ^c) K₄ विधाता (for विधत्ता) — ^d) D₁ योस्यामहे K₄ B₂₋₄ D_n D₄ ० रिपून् (for परान्)

25 Before 25, B₄ ins वैश उ — ^a) D₁ सेने तु (for सेनेन) K₄ इत्येवमुक्ते भीमेन — ^b) B₂ D₄ 'शिषा (for शिषः) — ^c) B₂ उक्त्वा च (for प्रयुज्य) K₄ [आ]मस्य (for [आ]पृच्छथ) — ^d) K Dc D₁ २ यथास्व जगमुरालयान्; B₂ ४ यथास्व प्रययुर्गृहान्

26 ^a) K Dc D₁ २ विप्रा (for मुख्या) — B₁ res umes — ^c) K₁₋₃ B₂ Dc D₁ २ आशीरुक्त्वा; B₁ ३ ४ D_n D₄ ० आसेदुक्ते (for आशीरुक्त्वा) K₁₋₃ न्यायय; D₁ काम (for स्याय) — ^d) B₂ D_n D₄ ० काक्षया

27 D₂ resumes — ^b) K₁ ३ तत्र, K₃ ४ Dc D₁₋₃ तत्स (for तथा) B₁ ३ D_n D₄ ० पञ्च च (for ते पञ्च) — ^c) K Dc D₁₋₃ सर्वे (for वीरा) — ^d) K Dc D₁₋₃ कृष्णया (K₃ द्वौपद्या) सह (for कृष्णामादाय) B D_n D₄ ० धन्विन (for भारत)

28 ^a) K₃ परिक्रम्य; B₁ ४ अपागम्य; B₂ D_n D₄ ० उपागम्य; B₂ अतिक्रम्य, Dc उपक्रम्य; D₂ अपक्रम्य (for अतिक्रम्य) — ^b) K₃ च भारत (for निमित्त) — ^c) K₁ शोभने (for श्वोभूते) K₁ ३ B₂ D₁ मनुजव्याघ्र, K₃ पुरुषव्याघ्राश्च — ^d) B₄ छत्र (for छत्र)

29 ^a) K₁ ३ Dc D₂ पृथक्कार्थं, K₃ पृथक्कार्थं, K₄ ते तत्कार्थं, B₂ पृथक्कार्थं; D₁ पृथक्कार्थं — ^b) K₃ शास्त्र (for मन्त्र) — ^c) D₁ सर्वे (for सधि)

Colophon om in D₁ For S see the note at the beg

inning of this adhy — Major parvan K₁ ३ G₂ आरण्य, Dc₂ वन (as well as आरण्यक), Dn₂ अरण्य — Sub parvan K₁ ३ B₂ आरण्य; K₂ D₂ आरण्येय, B₂ D_n D₄ ० अ(Dn₂ D₄ आ)रणीहरण, G₂ अरण्यहरण All these MSS read समाप्त after sub parvan (K₂ B₂, also after major parvan, Dc₂ D₂, only after major parvan) — Adhy name K₄ युधिष्ठिरादीनां मन्त्रविवरण, D₁ पाण्डवप्रच्छन्नवास प्रयाण — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (marg) 318, Dn₂ 314, D₁ 316 — Śloka no D_n D₁ 31

After the colophon, K₃ ins अस्यानु विराटपर्व भवि ष्यति । यस्याय प्रतिमधि । जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहा ।

अज्ञातवाससुषिता दुर्योधनभयार्दिता ॥

अरण्यपर्वण्यमी वृत्तान्ता । १ पौराभिरामन । २ पाण्डवप्रवाजन । ३ विदुरविवासन । ४ शौनकावाक्य । ५ आदित्यनामाष्टशत । ६ विदुरागमन । ७ धृतराष्ट्रसताप । ८ न्यासागमन । ९ सुरभीन्द्र-सन्वाद । १० मैत्रेयशासन । ११ तच्छाप । १२ किर्मीरवध । १३ वृष्णिपाण्डवसमागम । १४ सौभवध । १५ द्वैतवनप्रवेश । १६ द्वौपदीवाक्य । १७ विद्यालम्भ । १८ हन्द्रकीलाभिरामन । १९ कैरात । २० धृतराष्ट्रचिन्ता । २१ सजयवाक्य । २२ बृहदश्रा-गमन । २३ नलोपस्थान । २४ कार्तवीर्यवधोपाख्यान । २५ भीम गर्जन । २६ पौलस्त्यतीर्थयात्रा । २७ लोमशागमन । २८ तीर्थ यात्रार्थं पाण्डवप्रस्थान । २९ लोमशावाक्य । ३० आगस्त्य । ३१ लो पासुद्रोत्पत्ति । ३२ ऋष्यशृङ्गोपाख्यान । ३३ वृष्णिसमागम । ३४ सौकन्य । ३५ मांघाशुपाख्यान । ३६ श्येनकपोतीय । ३७ अष्टा-वक्रोत्थ । ३८ यावक्रोत्थ । ३९ गन्धमादनप्रवेश । ४० हनुमन्मीम

समागम । ४१ पुष्पाभिहरण । ४२ जटासुरवध । ४३ मणिमद्वध ।
४४ आष्टिषेणाश्रमनिवासः । ४५ अर्जुनाभिगमन । ४६ निचात
कवचवध । ४७ वार्षिक आजगर । ४८ मार्कण्डेयसमस्या ।
४९ ब्राह्मणमाहाभाग्य । ५० सरस्वतीताक्षर्यसवाद । ५१ मत्स्योपा
ख्यान । ५२ मार्कण्डेयपुराण । ५३ मार्कण्डेयोक्त भविष्यत् ।
५४ मण्डूकोपाख्यान । ५५ द्रौपदीप्रमाथ । ५६ रामोपाख्यान ।
५७ सावित्र्युपाख्यान । ५८ कुण्डलाहरण । ५९ आरण्ये ॥

एतदारण्यक पर्व तृतीय परिकीर्तितम् ।
अत्राध्यायशते द्वे तु सख्याते परमर्षिणा ।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्याया प्रकीर्तिता ।
एकादश सहस्राणि श्लोकाना पद शतानि च ।
चतुषष्टिस्तथा श्लोका पर्वैतत्परिकीर्तितम् ।

सषत् १८२८ शाके १६९३ । लिपिकृत उदैराम । लिषायत । मिश्र
जी श्रीसदानन्दजी । शुभ भूयात् ॥

मङ्गल लेखकानां च पाठकानां च मङ्गलम् ।
मङ्गल सर्वलोकानां भूमेर्भूपतिमङ्गलम् ।
यादृश पुस्तक दष्ट तादृश लिखित मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ।

मिति आषाढप्रथमे १५ गुरौ सपूर्णम् । श्रीरामाय नम । श्री ॥

De₃ ins अस्यानन्तर विराटपर्व भविष्यति । तस्यायमादिम'
श्लोक' । जनमेजय उवाच । कथं विराटनगरे etc (=4 1 1) ।
श्रीराम ॥

मही च भुज्यते राजा शत्रुनुन्मस्य तिष्ठति ।
श्रुत्वा चारण्यक पुण्य दीर्घमायुश्च विन्दति ।
इदं तु चरितं श्रुत्वा पाण्डवानां महात्मनाम् ।
वेदविद्यो भवेद्विप्रं क्षत्रियो राज्यमाप्नुयात् ।
धन धान्य तथा वैश्यं शूद्रश्च सुखमाप्नुयात् ।
श्लोक पाद पठेद्यस्तु शृणोति च समाहित ।
इह लोके सुखं भुक्त्वा विष्णुलोकं स गच्छति ।

पुण्यं पवित्रं सुखदं यशस्करं
सौम्यात्कं बुद्धिविवर्धनं च ।

श्रोतव्यमेतन्नियतैश्च सद्भिः
रायुष्यमूर्जस्करं वृद्धिकामैः ।

कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यसचयं

स्त्रियश्च मुख्यां सुखसुत्तमं सदा ।

लभेच्च लक्ष्मीं विपुलां नरोत्तमो

यथाभिलाषं भुवि मानवानाम् ।

यज्ञारण्यकं श्रुत्वा भारते पर्वं चोत्तमम् ।

दक्षिणा का प्रदातव्या वाचकाय तदुच्यताम् ।

निशम्यारण्यकं पर्वं वाचकं प्रतिपूजयेत् ।

गन्धालकारवासोभिः प्रणिपत्य पुनः पुनः ।

आरण्यके मूलफलैस्सर्पयेत् द्विजोत्तमान् ।

प्रदद्यात्तत्कुम्भांश्च पूर्णकाममन्त्रितान् ।

तर्पणानि च मुख्यानि वन्यमूलफलादिभिः ।
सर्वकामगुणोपेतं दद्यात्स द्विजोत्तमम् ।
यद्यदिष्टतमं वस्तु तत्तदस्मै प्रदीयते ।
सुवर्णं रजतं गावो धान्यं भूमिं तथैव च ।
पात्राणि ताम्रकास्यानि वासांसि विविधानि च ।
वाचके परितुष्टे तु हृष्टां स्युः सर्वदेवता ।
वाचकस्तोषमायाति तथा कार्यं विपश्चिता ।

Then follow वृत्तान्ता as in K₂ above, with v1 as follows — Transp 1 and 2, om 3, ins after 7 विदुरागमन, ins after 16 मार्कण्डेयदर्शन and व्यासमन्त्र, om 17, 19 and 24, ins after 26 धौम्यतीर्थयात्रा, om 28, subst for 43 धनदसमागम; ins after 45 उत्तर कैरत, ins after 47 तीर्थयात्रा समाप्ता । कृष्णपाण्डवसवाद, ins after 50 घोषयात्रा, om 52-53 and ins धुन्धुमारोपाख्यान, ins after 54 पतिव्रतोपाख्यान । आङ्गिरस । स्कन्द जन्म । द्रौपदीसत्यभामासवाद । घोषयात्रा । दुर्योधनप्रयोपवेश । कर्णविजय । धार्तराष्ट्रयज्ञ । मृगस्वप्न । वीहिद्रौणिक, and concludes इत्यारण्यक पर्वं । इति वनपर्व समाप्त । श्रीकल्याणमस्तु । शभं भवतु । कृष्णाय नम । सदाशिवाय नम । वनपर्व समाप्त ॥

Dn₁ ins अस्याग्रे विराटपर्वं भविष्यति तस्यायमाद्य
श्लोकः । जनमेजय उवाच । कथं विराटनगरे etc (=4 1 1) ।

अस्मिन्पर्वणि सख्यानां न्यासेनोक्तं महात्मना ।

अध्यायानां शते द्वे तु प्रसख्याते तपोधन ।

एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्याया प्रकीर्तिता ।

एकादश सहस्राणि तथा नव शतानि च ।

चतुषष्टिस्तथा श्लोका पर्वैतत्परिकीर्तितम् ।

वृत्तान्ताश्च तथा ख्याता नवतिह्यं च कीर्तिता ।

[१] पाण्डवप्रनाजन । [२] पौरैर्नुगमन । [३] पौरैर्वाक्य । [४] पौरैर्विसर्जन । [५] ब्राह्मणानुगमन । [६] युधिष्ठिरचिन्ता । [७] शौनैकवाक्य । [८] धौम्यस्तव । [९] आदित्यनामाष्टकात् । [१०] विदुरनिर्वासन । [११] विदुरागमन । [१२] धृतराष्ट्रस्य सताप । [१३] सौम्यागमन । [१४] सुर्वभीन्द्रसवाद । [१५] अर्जुनवाक्य । [१६] भीर्मेसेनवाक्य । [१७] व्यासदर्शन । [१८] क्रीन्तेयगर्भेन । [१९] लोकपालगर्भेन । [२०] विद्यालार्भे । [२१] शंखप्रोप्ति । [२२] किरांतयुद्धे । [२३] हृन्नेद्रलोकगर्भेन । [२४] नैलोपाख्यानं । [२५] अक्षजा नर्प्रोप्ति । [२६] नैर्दरागर्भेन । [२७] पौलस्त्यतीर्थयात्रा । [२८] लोर्भे शार्भेन । [२९] तैर्तीर्थयात्राप्रार्थनेन । [३०] अंगस्त्यप्रार्थने । [३१] विन्ध्यदालचरित । [३२] गतापिनाशन । [३३] ममुद्रशोषण । [३४] काल्यवनपथ । [३५] मगरपुत्रनिनाश । [३६] गन्धवतार । [३७] ऋष्यशृङ्गोपाख्यान । [३८] वृष्णिपाद्मालागमन । [३९] हलधरवाक्य । [४०] वासुदेववाक्य । [४१] जामदग्न्यचरित । [४२] मौकन्य । [४३] मानघातुरपाख्यान । [४४] श्येनकपोतीय ।

[४५] अष्टावक्रीय । [४६] गन्धमादनप्रवेशः । [४७] औस्पतिक ।
 [४८] घटोत्कचगमनं । [४९] जटासुरवधः । [५०] आर्ष्टिपेणाश्रम
 निवासः । [५१] हनुमन्नीमसमागमः । [५२] पुष्पाभिहरण । [५३]
 यक्षयुद्ध । [५४] वैश्रवणसमागमन । [५५] निवातकवचवध ।
 [५६] अर्जुनागमन । [५७] नारदगमन । [५८] मार्कण्डेयागमन ।
 [५९] मार्कण्डेयसमास्था । [६०] भविष्य । [६१] ब्राह्मणमाहात्म्य ।
 [६२] धुन्धुमारोपाख्यात । [६३] सरस्वतीताक्ष्यसवाद । [६४] मनु
 च्छि त । [६५] मण्डूकोपाख्यात । [६६] पतिव्रतोपाख्यात । [६७]
 धर्मन्याघोपाख्यात । [६८] मधुकैटभोपाख्यात । [६९] कुमारो
 स्पत्ति । [७०] द्रौपदीसत्यभामासवादः । [७१] चोपयात्रा । [७२]
 दुर्योधनप्रायोपवेश । [७३] दुर्योधनयज्ञः । [७४] प्रावृद्धवर्णन ।
 [७५] हन्द्रद्युन्नोपाख्यात । [७६] आङ्गिरस । [७७] स्कन्दजनन ।
 [७८] धातैराष्टयज्ञ । [७९] व्यासदर्शन । [८०] मृगस्वमदर्शन ।
 [८१] श्रीहिद्रौणिक । [८२] द्रौपदीप्रमाथ । [८३] दुर्वासोपाख्यात ।
 [८४] रामोपाख्यात । [८५] सावित्र्युपाख्यात । [८६] कुण्डलाहरण ।
 [८७] आरण्य । [८८] यक्षप्रभा ॥ समाप्ता वृत्तान्ता ॥

इवभारण्यक श्रुत्वा महापापै प्रमुच्यते ।
 अधनो धनमाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वित ।
 य य प्रार्थयते काम त त प्राप्नोत्यसन्नायम् ।
 नारी वा पुरुषो वापि शुचि प्रयत्नमानस ।
 आरण्यके श्रुतेऽधीते ब्राह्मणान्पायसादिभिः ।
 भोजयेद्भ्रमगोस्वर्णरत्नानै प्रपूजितान् ।
 ब्राह्मणेषु च तृष्टेषु तुष्टा स्युः पाण्डुनन्दनाः ।
 ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः शक्रो देवराणास्तथा ।
 भूतानि मुनयो देव्यस्तथा पितृगणाश्च ये ।
 वाचक पूजयेच्छक्त्या चक्षुषैः स्वर्णसूषणैः ।
 विशेषतस्तु कपिला देवा तु जयपाठके ।
 कांस्यदोहा रौप्यसुरा स्वर्णशुक्ली समूषणा ।
 पाण्डूनां परितोषार्थं दद्याद्दक्ष द्विजातये ।

आरण्यकाख्यमाख्यान शृणुयाद्यो नरोत्तम ।
 स सर्वकामानामोति पुन स्वर्गतिमाप्नुयात् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकध्रुवणमहिमा दानवि
 धिश्च । समाप्तमारण्यक पर्व ॥ छ ॥ छ ॥ वैयामिकी सरःया ११९६४ ।
 विद्यमानसख्या ११७५८ ॥

S MSS, which read sections of adhy 299 after
 4 1 1, 3, 4, and 9^a, conclude this parvan at the end
 of adhy 298 and 108 after the final colophon

G₁ हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीमदारण्यपर्व समाप्त । वेदन्या-
 साय नम । वसुदेवदेवकीचक्रभद्रसहितश्रीकृष्णमूर्तये नम ।
 शुभमस्तु । हरिः ॐ ॥

G₂ हरिः ॐ । आरण्यपर्व समाप्त । श्रीकृष्णाय परमदण्डे
 नम ॥

G₃ हरिः ॐ । शुभमस्तु । गुरुभ्यो नम ॥
 यादश पुस्तक दृष्ट्वा [read ८] तादश लिखित मया ।
 अत्रद्व वा सुवद्व वा मम दोषो न विद्यते ।

श्रीकृष्णाय परमगुरवे नम । श्रीवेदन्यासाय नमः ।
 श्रीरामचन्द्राय नम । वैकटाचलपतिसहाय । करकृतमपराध
 क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । श्रीमते रामानुजाय नम । आरण्यपर्व
 समाप्तम् ॥

M₁ आरण्यपर्व समाप्त । श्रीवेदन्यासाय श्रीमहाविष्णवे नम ।
 श्रीकृष्णाय नम । करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । शुभ भवतु ॥

M₂ आरण्यपर्व समाप्त । श्रीकृष्णाय * * * * ।
 अक्षर यत्परिश्रद्ध मात्राहीन तु यद्भवेत् ।
 क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांस कस्य नास्ति द्वयतिक्रमः ।
 विन्दुसंख्यिपि विचित्रवीचिका
 शृङ्गभङ्गपदहीनदूषणम् ।
 हस्तवेगममुद्धिपूर्वक
 क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जन ॥ छ छ छ ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes, but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS or in a very small group of cognate MSS have been relegated to this Appendix as being of no special

value for critical purposes

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text, in other words, the variants of monosyllabic verse filling particles (such as च, वै, सु, हि) and adverbs (such as तथा, तदा, तत, एव, एव), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (वेदि वेदी, रोम लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशपायन उवाच) have been uniformly ignored here

1

After 3 3 14, K₂ B D (except D₁, D₃ missing)

108

शुचि प्रयतवाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवास्तत ।

युधिष्ठिर उवाच ।

एष भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् ।

त्व योनि सर्वभूताना त्वमाचारः क्रियावताम् ।

त्व गति सर्वसांख्यानां योगिनां त्व परायणम् ।

अनावृतार्गलद्वार त्व गतिस्त्व सुसुक्ष्मताम् । [5]

त्वया सधायते लोकस्त्वया लोक प्रकाश्यते ।

त्वया पवित्रीक्रियते निर्घ्याज पाल्यते त्वया ।

त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरचन्त्यविगणार्चितम् ।

तव दिव्य रथ यान्तमनुयान्ति वराधिनां । [10]

सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपल्लगाः ।

त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणा ।

सोपेन्द्रा समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ।

उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वा वै प्राप्तमनोरथाः ।

दिव्यमन्दारमालाभिस्तुणं विद्याधरोत्तमा । [15]

गुह्या पितृगणा सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।

ते पूजयित्वा स्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ।

वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिषा ।

वालखिल्यादय सिद्धा श्रेष्ठस्व प्राणिनां गताः ।

सब्रह्मकेषु लोकेषु सप्तस्वपखिलेषु च । [20]

न तद्भूतमह मन्ये यदकार्दतिरिच्यते ।

सन्ति चान्यानि सखानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।

न तु तेषां तथा दीप्ति प्रभावो वा यथा तव ।

ज्योतीषि त्वयि सर्वाणि त्व सर्वज्योतिषां पति ।

त्वयि सत्य च सख च सर्वे भावाश्च सारिकाः । [25]

स्वत्तेजसा कृत चक्र सुनाभ विश्वकर्मणा ।

देवारीणा मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ।

त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् ।

सर्वौषधिरसानां च पुनर्वर्षासु सुञ्जसि ।

तपन्त्यन्ये दहन्यन्ये गर्जन्यन्ये तथा घना । [30]

विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्राकृषि रश्मयः ।

न तथा सुखयत्यभिर्न प्रावारा न कम्बलाः ।

शीतवातादितं लोके यथा तव मरीचयः ।

अयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।

त्रयाणामपि लोकानां हितायैक प्रवर्तसे । [35]

तव यद्युदयो न स्यादन्ध जगदिद भवेत् ।

न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तैरन्मनीषिणः ।

आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपक्रियाः ।

त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशा गणैः ।

यदहर्ब्रह्मण प्रोक्त सहस्रयुगतमितम् । [40]

तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ।

मनूनां मनुपुत्राणां जगतोऽमानवस्य च ।

मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां स्वमीश्वरः ।

सहारकाले सप्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः ।

सवर्तकामिस्त्रैलोक्य भस्मीकृत्यावतिष्ठते । [45]

त्वहीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः ।

सैरावता साशनय कुर्वन्त्याभूतसङ्घवम् ।

कृत्वा द्वादशधारात्मान द्वादशादित्यतां गतः ।

सहस्रैकार्णव सर्वं त्व शोषयसि रश्मिभिः ।

त्वामिन्द्रमाहुस्त्व रुद्रस्त्व विष्णुस्त्व प्रजापतिः । [50]

स्वमग्निस्त्व मन सूक्ष्म प्रभुस्त्व ब्रह्म शाश्वतम् ।

त्व हस सविता भानुरशुमाली वृषाकपि ।

विवस्वानिमहिर पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ।

सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्व गवां पतिः ।

मार्तण्डोऽर्को रवि सूर्यः शरण्यो दिनकृतथा । [55]

दिवाकर सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः ।

आशुगामी तमोद्भ्रक्ष हरिताश्वश्च कीर्यसे ।

सप्तम्यामथ वा षट्श्यां भकर्या पूजां करोति यः ।

1

(L 3) K₂ B₁ & D₀ D₂ & त्वमाधार (fo1 चार)— (L 5) B₂₋₄ D₂ n₃ D₄ & अनावृतार्गलद्वारस्, D₀ D₂अनावृताकुलद्वारस् B₂ & D₀ D₂ गतिस्तु (for स्त्व)— (L 7) B₁ प्रवृत्तिक्रियते, D₂ n₃ पवित्रीकरणैर् D₀निर्घ्यात D₀ D₂ & जगत् (fo1 त्वया) — (L 9) D₂ & &अर्चयिषि- (for अर्चन्त्यपि) D₀ D₂ -गणार्चित — (L 16)D₀ D₂ पूज्या (fo1 युद्धा) — (L 17) D₂ गता द्वाशु (forगच्छन्त्याशु) — (L 18) B₄ मनीषिण (for मरीचिषा)— (L 19) B₂₋₄ D₀ D₂ & चालखिल्या B₂ साध्या (forसिद्धा) B₁ & प्राणतागता — (L 21) D₀ मये यदभिरिच्यते, D₂ तपमा यन्तिरिच्यते — (L 24) B₁ सबभूताना(for त्वयि सर्वाणि) — (L 27) D₂ & शार्ङ्गपन्विना— (L 30) D₀ D₂ यथा (fo1 तथा) — (L 34) B₁ D₀D₂ D₄ & आसयते (for 'से) — (L 37) B₁ D₀ प्रवर्तते,D₂ 'तेत (for 'तरन्) — (L 38) D₂ 'तत्र (for 'मन्त्र')— D₂ om from the posterior half of line 40 up tothe prior half of line 43 — (L 40) Cf Gitā 8 17^{ab}D₀ D₂ 'समित (for समितम्) — (L 41) B₁ मप्रकी(for परिकी) — (L 42) B₁ यदूनां (for मन्तूनां) — (L 45)D₀ D₂ & 'कृत्वाव (for 'कृत्याव') — (L 50-51) B₁

त्वामिन्द्रमाहुस्त्वा रुद्र त्वां विष्णु त्वा प्रजापतिन । त्वामग्निं त्वा यम

सूक्ष्म प्रभु त्वा ब्रह्म शाश्वत — (L 52) B₁ यम (for हन)— (L 54) D₀ D₂ परां (for गवां) D₀ गी (for पति)

अनिर्विण्णोऽनहकारी त लक्ष्मीभेजते नरम् ।
 न तेषामापदं सन्ति नाधयो वयाधयस्तथा । [60]
 ये सवानन्यमनसं कुर्वन्त्यर्चनवन्दनम् ।
 सर्वैरौर्विरदिता सर्वपापविघर्जिता ।
 स्वस्वावमक्ता सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ।
 त्व ममाप्यन्नकामस्य सर्वातिथ्य चिकीर्षत ।
 अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयाईसि । [65]
 ये च तेऽनुचरा सर्वे पादोपान्त समाधिताः ।
 माठारुणदण्डाद्यास्तास्तान्वन्देऽशनिक्षुभान् ।
 क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातर ।
 साश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम् ।
 वैशापायत उवाच ।
 एव स्तुतो महाराज भास्करो लोकभावन । [70]

2

After 3 4 3, N (except Ks D1, K1 & missing) ins

इम स्त्रव प्रयतमना समाधिना
 पठेदिहान्योऽपि वर समर्थयन् ।
 तत्तस्य दद्याच्च रविमैनीपित
 तदामुयाद्यद्यपि तस्सुदुर्लभम् ।
 यश्चेद् धारयेन्नित्य शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः । [5]
 पुत्रार्थी लभते पुत्र धनार्थी लभते धनम् ।
 विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोऽप्यथ वा स्त्रियम् ।
 उभे सध्ये पठेन्नित्य नारी वा पुरुषो यदि ।
 आपद प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
 एतद्ब्रह्मा वदौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने । [10]
 शक्राच्च नारद प्राप्तो धौम्यस्तु तद्वनन्तरम् ।

2

Before line 1, Dc Ds ins वैश' उ' — (L 1) Dc
 Ds समाहित (for 'धिना) — (L 6) Ds पुत्रान् (for पुत्र)
 — (L 7) Dc1 Ds वाथ वा (for स्प्यथ वा) Bs श्रिय (for

धौम्याद्युधिष्ठिर प्राप्य सर्वान्कामानचाप्तवान् ।
 समाम च जयेन्नित्य विपुल चामुयादसु ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्य सूर्यलोक स गच्छति ।

3

After 3 38 13^{ab}, Ks Ds : ins the foll passage
 (which is in part corrupt and in part identical with
 passage No 4)

योगयुक्तस्य ते पार्थ तत्र नास्ति विचाराणा ।
 प्रवरामतुलां सत्यां निर्दोषां सर्वदा सताम् ।
 तामेक पाण्डवेष्वेव अन्न प्राप्तो धनजय ।
 न चाधर्ममिम देवा नासिद्ध नातपस्विनम् ।
 द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्त कथचन । [6]
 रौरुयमाण कटुक ईर्षुक कटुकाक्षरम् ।
 दुष्ट श्लाघक क्षेता इन्ताथ विचिकित्सितः ।
 विश्वस्तहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभायिता ।
 अत्याशी नास्तिकोऽशान्तो मित्रधुकसर्वशङ्कितः ।
 आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुप । [10]
 स्तेनश्च मद्यपञ्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पग ।
 सभावितारमा चात्यर्थं नृणाम परश्व ह ।
 नैते लोकानामुवन्ति निर्लोकाश्चे धनजय ।
 भान्तरास्यमनुक्रोश सत्य करुणवेदिता ।
 दम स्थितिर्धृतिर्धर्म क्षमा रूपमनुत्तमम् । [15]
 दया दमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
 मित्रता द्विजभक्तिश्च घसन्ति त्वयि फाल्गुन ।
 व्यपेक्षा सर्वभूतेषु क्षमा दान मति स्मृति ।
 तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेप्यसि धनजय ।

3

स्त्रिय) Ds पुरुषो वा स्त्रिय शुभां (for the posterior half)
 — (L 8) Ds पठन् (for पठेन्) Bs सदा पर्वसु पर्वसु (for
 the posterior half) — Lines 11-12 = (var) 3 3 30
 Bs & read lines 11-12 after line 14 — (L 11) Ds
 प्राप्य (for प्राप्तो) — (L 12) Ds प्राप (for प्राप्य) Dc
 Ds नवामुयात् (for 'नवासवान्) — (L 13) Dc वा जपेन्
 (for च जयेन्) Bs प्राप्तु' (for चासु) Bs दश (for वसु)

(L 2) Ds अवराम् (for प्रवराम्), and समां (for सताम्)
 — (L 3) To avoid hiatus, Ds ह्यस्य (for अस्स)
 — (L 5) Ks Ds शठ न च (for कथचन) — (L 6) Ds
 रौरुयमाण — (L 7) Ks Ds हता च विचिकित्सक — Ds
 om lines 8-9 — (L 12) Ks Ds पुरुषश्च (for परु')
 — (L 18) Ds क्रिया (for क्षमा) — (L 28) Ks Ds

त्वाद्देशेन हि देवानां श्लाघनीय' समागम' । [20]
 सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
 त्व गति परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
 तस्मिन्मयोदशे वर्षे भ्रातर सुहृदश्च ते ।
 सर्वेऽभिसश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ।
 स पार्थ पितर गच्छ सहस्राक्षमरिदम । [25]
 मुष्टिग्रहणमादस्व सर्वाङ्गाणि च वासवात् ।
 शतश्रेष्ठे महाबाहो मघवानिदमग्रवीत् ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाघ्राय मूर्धनि ।
 विदित सर्वभूतानां दिच तात गमिष्यसि ।
 प्राप्य पुण्यकृता लोकाग्रयते जयतां वर । [30]
 मानितस्त्रिदशै पार्थ विद्वत् सुसुख दिवि ।
 परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
 गुणास्ते वासवस्तात खाण्डव दह्यतस्त्व ।
 शृण्वतां विल भूताना पुन पुनरभाषत ।
 तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवे । [35]
 किञ्चिद्दिशमित प्राप्य तपोयोगमना भव ।
 कर्तुमर्हसि कौन्तेय मघवद्वचन हितम् ।

4

Atter 3 38 18⁰⁰, K₄ D₂ ६ S ins

सिद्धचारणसघाश्च गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ।
 स्वस्ति व्रत समाधत्स्व सकल्पस्त्व सिध्यताम् ।
 मनोरथाश्च ते सर्वे समृध्यन्ता महारथ ।
 एवमुक्तोऽभिव्राद्यैतान्बद्धाञ्जलिपुटस्तथा ।
 तपोयोगमना पार्थ पुरोहितमवन्दत । [5]
 तत प्रीतमना जिष्णुस्तातुभात्रभ्यवन्दत ।
 सहोदरावतिरथौ युधिष्ठिरचक्रोदरौ ।
 सङ्क्रान्तमनसौ तूर्णमभिगम्य महारथौ ।
 यमौ गाण्डीवधन्वानमभ्यवादयतामुभौ ।

पश्यता (for शृण्वता) — (L 30) Prior half = Gita
 6 41^a D₅ 'जितो (for कृत) — (L 31) D₅ पावि'
 (for मानि) — (L 36) D₅ देशम् (for दिशम्)
 — (L 37) K₄ D₂ वेत्तुम् (for कर्तुम्)

4

(L 2) T₂ G₃ भूनि (for व्रत) K₄ D₂ ६ T₂ G₁ ३
 उपादत्स्व (for समाधत्स्व) — (L 3) T₂ G₃ मिध्यता च
 (for समृध्यन्ता) — (L 4) D₅ तत (for तथा) — (L 5)
 K₄ D₂ ६ तान (for पाथ) — K₄ D₂ ६ om line 6
 — (L 6) G₁ 'नदत (for वन्दत) — (L 8) K₄ D₂ ६
 सहाद', T₂ न हात', G₃ त शान' (for महान्) T₁ पूर्णम्
 (for तूर्णम्) K₄ D₂ ६ उपक्रन्व, G₁ उपान्य, M₂ उप' (for

अभिव्राद्य तु तौ धीरावृचतु पाकशासनिम् । [10]
 अवाप्तव्यानि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि वासवात् ।
 अस्त्राण्यामुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ।
 गिरो ह्यशिथिला सर्वा निर्दोषा संमता सताम् ।
 त्वमेक पाण्डवेष्वद्य सप्राप्तोऽसि धनंजय ।
 न चाधर्मविद देवा नासिद्ध नातपस्विनम् । [16]
 ब्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलच्चि स शठ न च ।
 रोरुयमाण कटुकमीर्ष्यक कटुकाक्षर ।
 शठक' श्लाघक' क्षेना हन्ता च विचिकित्सिता ।
 विश्वस्तहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
 भत्याशी नास्तिकोऽदाता मित्रभुक्तसर्वशक्तिः । [20]
 भाक्रोटा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुप ।
 स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पग ।
 सभावितायमा चात्यर्थं नृशाल' पुरुषश्च य ।
 नैते लोकानामुवन्ति निर्लोकस्ते धनंजय ।
 भानृशस्यमनुक्रोश सत्य करुणवेदिता । [25]
 दम' स्थितिर्धृतिर्धर्म क्षमा रूपमनुत्तमम् ।
 दया शमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
 मैत्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फलयुग ।
 व्यपेक्षा सर्वभूतेषु कृपा दान मति स्मृति । [30]
 तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनजय ।
 त्वाद्देशेन हि देवानां श्लाघनीय' समागम ।
 सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
 त्व गति परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
 तस्मिन्मयोदशे वर्षे भ्रातर' सुहृदश्च ते ।
 सर्वे हि सश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल । [35]
 स पार्थ पितर गच्छ सहस्राक्षमरिदमम् ।
 मुष्टिग्रहणमादस्व सर्वाण्यस्त्राणि वासवात् ।
 शतश्रेष्ठे महाबाहो मघवानिदमग्रवीत् ।
 शृण्वतां सर्वभूताना त्वामुपाघ्राय मूर्धनि ।

अभि' — (L 9) G₁ यतो (for यमौ), 'धन्वा तु (for
 'धन्वानम्), and धन्व' (for अभ्य') K₄ D₂ ६ 'तातुमौ (for
 'तातुमौ) — K₄ D₂ ६ om lines 10-19 — (L 10)
 T₂ G₃ ततो (for तु तौ) — (L 13) M₂ मत्वा (for सवा)
 T₂ G₃ गिरो ह्यसिथरा सर्वे (for the prior half) — (L 17)
 G₁ करकम्, M₂ कृपण (for कटुकम्) — (L 18) M₂ शठ
 श्लाघनिको देष्टा (for the prior half) — (L 19) G₁
 मेधावी (for मायावी) — (L 20) G₁ 'शक' (for 'शक्ति)
 — (L 21) G₃ धुद्रो (for रौद्रो) T₂ G₃ ३ [s]ति (for
 स्य) — (L 26) T₂ G₃ ह्व' (for रूप) — (L 29)
 T₂ G₃ कृपा दानमनुत्तमम् (for the posterior half)
 — (L 30) G₃ शेषण (for शक्रेण) — (L 35) G₁ मद्र'
 (for मद्र) — G₁ om lines 41-43 — (L 42) G₁

विदितं सर्वभूतानां दिव तात गमिष्यसि । [40]
 प्राप्य पुण्यकृता लोकाप्रस्थसे जयता वर ।
 मानितस्त्रिदशैः पार्थ विद्वस्य सुसुखं दिवि ।
 अवाप्य परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
 गुणास्ते वासवस्त्रात खाण्डव दहति त्वयि ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां पुन पुनरभाषत । [45]
 तां प्रतिज्ञा नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवीम् ।
 कचिद्देशमित प्राप्य तपोयोगमना भव ।
 कर्तुमर्हसि कौरव्य मघवद्वचन हितम् ।
 दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्व द्रष्टासि त्व पुरदरम् ।
 तौ परिव्रज्य बीभत्सु कृष्णामामन्थ्य चाभिभो । [50]
 अभ्यवादयत प्रीत तपस्त्रिप्रवरानपि ।

6

K₂ B Dc Dn D₁ 4-6 ins after 192* K₄ D₂ 3,
 after 3 45 8 S, after adhy 14

वैशपायन उवाच ।

आदावेवाथ त शक्रश्चित्रमेन रहोऽग्रवीत् ।
 पार्थस्य चक्षुरुर्वश्या सक्तं त्रिजाय वामव ।
 गन्धर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसमां वराम् ।
 उर्वशीं पुरुषव्याघ्र मपोतिष्ठतु फाल्गुनम् ।
 यथाचित्तो गृहीतास्त्रो विधया मन्त्रियोगत । [5]
 तथा त्वया विधातव्यं स्त्रीषु नृहृन्निशारद ।
 एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुजा प्राप्य वासवात् ।
 गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ।
 तां दृष्ट्वा विदितो ह्ये स्वागतेनाचित्तव्या ।
 सुखासीन सुखासीना स्मितपूर्वं वचोऽग्रवीत् । [10]
 विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागत ।
 त्रिदिवस्यैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ।
 यस्तु देवमनुष्येषु प्रख्यात सहजैर्गुणै ।
 श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ।
 प्रख्यातो बलवीर्येण समत प्रतिभानवान् । [15]

In K₄ D₂ 3 some of these lines have already
 occurred in a passage which is ins in those MSS
 after 13^{ab} (of passage No 3 above)

5

No 5 is cancelled, being taken up in the footnotes
 to the constituted text

विद्वस्य (for विद्वस्य) — (L 44) T₁ G₁ 2 M₂ खाबवे
 (for व) T₂ G₂ दक्षते, G₁ 4 दक्षति (for दहति) G₁ 4
 त्वया (for त्वयि) — (L 45) M₂ किल (for सर्व)
 — (L 47) G₄ किञ्चि* (for कचि) G₄ इद (for इत)
 — (L 49) T₂ G₂ M₁ दीक्षित्वा (for तो) T G₁ 2
 गच्छस्व (for गच्छ त्व) — (L 50) T₂ G₂ M₁ चाप्युभौ,
 G₁ चाभिषु (for चाभिभो) — (L 51) G₁ अभिवादयतस्तस्य
 ऊचुर्मुनिगणास्तदा

6

(L 1) K₂ D₂ कदाचित्तथ देवेशश्च, K₄ D₂ आदाय चित्त-
 मस्याथ, B₂ 2 Dc D₁ आदावेव च त (B₂ व तु त, B₂ नागतं)
 शक्रश्च, S कदाचित्त हि देवैश्च (for the prior half) K₂
 वचो, D₂ अध, T₁ अपो (for रहो) — (L 2) K₂ 4 D₂ 3
 S त (K₄ य)सा विजाय (G₁ उर्वश्या) (for चक्षुरुर्वश्या) K₂
 D₂ 2 S (G₁ damaged) सक्त चक्षु प्रसगत (D₂ पुरदर),
 K₂ चक्षु सक्त पुरदर — (L 3) D₂ 8 (G₁ damaged)
 गधर्वराजा (D₂ जो)थ मया S (G₁ damaged) प्रहिता (for
 तो) K₄ D₁ 4 6 S (G₁ damaged) वरा (for वराम्)
 — After line 3, D₂ 3 ins

कदाश्चेक्षणमाधुयै रूपभावे सविभ्रमे ।

पकट्टया फाल्गुनेन नृत्यन्ती प्रेक्षिता किल ।

— (L 4) K₄ D₁ 4 6 S (G₁ damaged) उवशी B₂ Dc

D₁ 6 पुरुषव्याघ्र, D₂ 2 रूपसपत्ना K₂ सोपि तिष्ठतु, K₂ B
 Dc₂ Dn₂ D₁ 6 6 S उपतिष्ठतु (D₂ तिष्ठेत), D₂ 3 प्रेम्णा
 तिष्ठतु (D₂ तिष्ठेत) S फाल्गुन — (L 5) Dc₂ D₁ तथा
 (for यथा*) K₂ यथाधितामतिरुतां, D₂ 3 यथाचित्तमभिर्यु
 (D₂ श्रि)ल, S यथाचि (G₂ न, G₂ च)तामभिरुतां (G₁ ता)
 (for the prior half) K₄ D₂ विषादस (D₂ सि)त्रियो-
 गत, B Dc D₁ 6 6 विषावान् मन्त्रि (Dc D₁ सुनि)योगत,
 D₂ 4 T₂ G₁ 2 M₁ विषादस (D₂ सा, G₁ सि)त्रियोगत,
 T₁ G₂ M₂ विषादसि (M₂ स)त्रियोगतां (for the posterior
 half) — (L 6) B₂ (m as above) 2 Dc Dn₂ D₄ 6
 T₁ G₁ विषातव्य, M₁ व्या (for व्य) K₄ D₁ 2 T₁ G₁ 2
 M स्त्रीससर्गविशारद (K₄ D₂ M द), B₂ m स्त्रीससर्गमविशा
 रद, D₂ स्त्रीससर्गविशारद — (L 8) Dc D₁ [5]प्सरसाम्
 D₂ सोभ्यगाद्, M₂ अभ्या — (L 9) K₄ त (for तां)
 K₄ विदित, D₂ 2 मुदितो (for विदितो) D₂ तमागत ततो
 वृष्ट्वा K₂ Dc₁ त्वया, Dn₂ D₂ G₁ तथा (for तथा)
 — (L 10) D₂ 2 न चैवैकां (D₂ ना) S (by transp)
 सुखासीनां सुखासीना — (L 11) B₂ T₂ G₂ 3 हि (for
 ष्टु) D₂ 3 कल्याणमस्तु सुश्रोणि; T₁ विदितस्तव सु, G₁ M₂
 विदितस्त्वेत्तु सु, G₄ damaged S प्रेषितो (for प्रहितो) T₁
 M उपा* (for इहा*) — (L 12) K₄ [इ]ह (for [ए]क)
 D₂ 2 नो (D₂ नो)दितो देवराजेन, G₁ damaged D₂ 2 त्वत्प्र-
 सादमभिरिते — (L 13) S (G₁ damaged) स (for इ).

वर्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान्वीतमत्सर ।
 साङ्गोपनिपदान्वेदांश्चतुरारख्यानपञ्चमान् ।
 योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधा चाष्टगुणाश्रयाम् ।
 ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च ।
 एको वै रक्षिता चैव त्रिदिव सचवानिव । [20]
 अकत्थनो मानयिता स्थूलक्षय प्रियवद ।
 सुहृदश्चाज्ञापानेन विविधेनाभिवर्षति ।
 सत्यवाक्पूजितो वक्ता रूपवाननहकृत ।
 भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसगर ।
 प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपम । [25]
 विदितस्तेऽर्जुनो वीर स स्वर्गफलमाप्नुयात् ।
 तव शक्राभ्यनुज्ञात पादावद्य प्रपद्यताम् ।

तदेव कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनजय ।
 एवमुक्ता स्थित कृत्वा समान बहुमन्य च ।
 प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिन्दिता । [30]
 यस्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम ।
 त श्रुत्वाग्यथय पुसो वृणुयां किमतोऽर्जुनम् ।
 महेन्द्रस्य नियोगेन त्वक्तः सप्रणयेन च ।
 तस्य चाह गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा ।
 गच्छ त्व हि यथाकाममगमिष्याम्यह सुखम् । [35]

Colophon

वैशपायन उवाच ।

ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्य श्रुचिस्मिता ।
 उर्वशी चाकरोत्पानं पार्थप्रार्थनलालसा ।

— (L 14) D₂ कुलेन (for शी) T₁ M₂ रूपेण शीलेन (by transp), G₄ श्रितेन रूपेण D₁₋₃ S श्रुतेन (G₄ शीलेन) च वलेन च — (L 15) D₂ S श्रुत- (D₂ maig sec m वन-), D₂ श्रुति-, S (G₄ damaged) शौर्य- (for वल-) K₄ D₂ S S (G₄ damaged) वीर्याभ्या (for वीर्येण) D₂ सभूत, T G₂ S प्रपन्न, G₁ M सपन्न, G₄ damaged (for समत) B₂ प्रतिभाववान्, D₁ प्रतिभाति तद् — (L 16) S तेजस्वी सौम्यशीलश्च (for the prior half) D₂ क्षेम (for क्षमा) S (except M₁, G₄ damaged) जित (for वीत) — (L 17) D₂ (corrupt) स चापि नि (for साङ्गोपनि) S (G₁ damaged) गुरुशुश्रूषुरात्मवान् (for the posterior half) — (L 18) D₂ om line 18, G₁ is damaged. B₂ योधीत्य D₂ G₄ चतुरो वेदान्, D₂ चतुरो धीमान्, T G₂ S M चतुर सर्वान् (for गुरुशुश्रूषा) K₂ तेषा (for मेधा) B₄ मेधा चाष्टगुणास्तु य (sup lin श्रय), D₁ मेधाविष्टगुणाश्रयां, D₂ नैगमोपनिषेधर, D₂ मेधामष्टगुणा तथा, T G₂ S M मेधावी गुणवानिह (T₂ G₂ नपि, M₂ निव) (for the posterior half) — (L 19) B₁ प्रवीरैर् (for प्रसवैर्) K₄ D₂ स्वधयापि च, T G₁₋₃ M₁ स्वधया च स (for वयसापि च) D₂ पार्थिवैश्च महारुणै, D₂ पार्थिवैश्चर्यजैर्गुणै, G₄ damaged, M₂ प्रश्रये स्वधिया च स (for the posterior half) — (L 20) D₂ S एकोपि, S (G₄ damaged) एकश्च (for एको वै) K₄ D₂ त्रिदिवे, D₂ देवेषु — (L 21) T₁ अर्थमानो, M₂ अकत्थनो (hypermetric) (for अकत्थनो) D₂ सक्ष्म (for स्थूल) — (L 23) K₄ D₂ S S T₂ G₂ S M सत्यवाक्पूजितो (D₂ S त), G₄ वाग्दुर्जयो — (L 24) D₂ S S क्षातश्च, T₁ भक्त (for कान्त) D₂ S T₂ G₂ प्रियो य, T₁ प्रियोन्य, G₁ S S M प्रियो (G₁ या) य (for प्रियश्च) K₄ B₁ S S Do D₁ S सगत (for सगर) — (L 25) K₄ B Dc D₁ S S (G₄ damaged) प्रार्थनीयो, D₂ S श्राध-

नीयो, D₂ अर्चनीयो (for प्रार्थनीयैर्) — (L 26) S आत्मवान् (for आप्नुयात्) K₄ सदेह स्वर्गमाप्नुतां, D₁₋₃ मर्ल्लोकादिहा गत (for the posterior half) — (L 27) B₁ त च (for तव) D₁₋₃ त्व तु शक्राभ्यनुज्ञाता D₂ प्रसाद्यतां (for प्रप) D₁₋₃ तस्य पादातिक व्रज (for the posterior half) — D₂ om lines 28-29 — (L 28) K₄ D₂ प्रसन्नस् (for प्रपन्नस्) D₁ च पार्थिव (for धनजय) — (L 29) D₂ om line 29 K₄ T₂ G₂₋₄ M₁ स्वात्मान, B₂ D₂ M₂ सात्मान (for समान) D₁ M₁ बहुमान्य च, G₄ अनुमान्य च — (L 30) Before line 30, D₁ S S ins वैश उ D₂ मीत्या (for प्रीता) D₂ सितपूर्वम् (for चित्रसेनम्) — (L 31) K₄ D₂ S S G₂ S M₁ यत्तस्य, T₁ यस्त्वथ, G₁ य सत्य, M₂ यत्तस्य B₁ S सर्वो, Dc साधो, D₂ S शके, T₁ सद्यो, M₂ सत्यम् (for सत्यो) B₂ (m as above) S [अ]नय (for मम) — (L 32) B₂ तच्छ्रुत्वा K₄ [अ]प्यप्रिय पुसां, B₂ प्रथिता पुसो, B₄ प्रार्थयेदन्य, D₁ S तु वरा नारी, D₂ [अ]ध नृप नारी, S [अ]य (G₂ S न्य) प्रिय नारी (for [अ]न्यथय पुसो) K₄ D₁₋₃ वृणुयात्, B₄ वरेण्य, S प्रणयेत् (for वृणुयात्) K₄ B₂ D₁₋₃ S किमुतार्जुन — (L 33) B₁ S Dc D₂ S तु (for च) D₁₋₃ बुष्माक प्रणयेन च (for the posterior half) — (L 34) K₄ अह तस्य (for तस्य चाह) Dc₂ T₁ G₂ S M फल्युने — (L 35) K₄ D₁₋₃ T₁ G₂ S M तद्गच्छ त्व (for गच्छ त्व हि) K₄ D₁₋₃ S S सखे (for सुखम्) — Colophon Adhy no (figures, words or both) Dn₁ ns 45, D₁ 46 — (L 36) D₂ T₂ G₁₋₃ M₂ कृतकृत्या D₁₋₃ उर्वशी कृतकृत्यवद (for the posterior half) — (L 37) S साकरोत् G₁ M मान (for लान) B₂ om D₂ दर्शन (for प्रार्थन) D₁₋₃ अत्कारादिभिर्न्यै- रात्मान तद्दिदक्षया — (L 38) D₁₋₃ ततो (D₂ तैर्) लकरणौ वैश, S लाना (T₁ ता) लकारनेपथ्यैर् (G₂ नैपुण्यैर्) D₁₋₃

ज्ञानाकरणेहैर्धैर्गंधसात्वैश्च सुप्रभै ।
 धनजयस्य रूपेण शरैर्भैन्मयचोदितै ।
 भविविद्वेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता । [40]
 दिव्यास्तरणसस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ।
 वित्तसकल्पभावेन सुचित्तानन्यमानसा ।
 मनोरथेन सप्राप्त रमन्त्येन हि फाल्गुनम् ।
 निर्गम्य चन्द्रोदयेन विगाढे रजनीमुखे ।
 प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवन प्रति । [45]
 शृदुकुञ्चितदीर्घेण कुमुदोत्करधारिणा ।
 केशद्वन्द्वेन कलना जगामाथ विराजती ।
 भ्रूषेपाखापमाधुर्यै कान्त्या सौम्यतयापि च ।
 शशिन वक्षत्रचन्द्रेण साहस्यन्तीव गच्छती ।
 दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ । [50]

गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनी तस्या ववलातु ।
 स्तनोद्ग्रहनसक्तोभाप्राग्भ्रमाणा पदे पदे ।
 प्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
 अधो भ्रूप्रविस्तीर्णं नितम्बोत्ततपीवरम् ।
 मन्मथायतन शुभ्र रमनादामभूपितम् । [55]
 क्षपीणामपि दिव्याना मनोव्याघातकारणम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रधर रेजे जघन निरवधवत् ।
 गृढगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाद्गुली ।
 कूर्मशृङ्गतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ ।
 सीधुपानेन चात्पेन तुष्टया मदनेन च । [60]
 विलासिनैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ।
 सिद्धचारणगन्धर्वं सा प्रयाता विलासिनी ।
 बह्नाक्षर्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृति ।

सस्कृता, S शोभने (for सुप्रभै) — (L 39) K₄ D₁₋₃ S
 शक्रस्याभ्यर्थनेन च, B₂ सर्वलीकातिगेन वै (for the posterior
 half) — (L 40) S₁ B₂ D₁₋₃ S (G₁ damaged)
 वाक्यैश्च (D₁ ३ सुवाक्यैश्च) चित्रतेनस्य (for the prior half)
 K₄ च दीपिता, D₁₋₃ ३ S च (D₁ [अ]पि, D₂ [अ]पि, D₃
 सु, D₃ प्र) पीडिता — (L 41) B₂ D₃ दिव्यास्तरणसकीर्णे,
 D₁₋₃ ३ भरणसपत्रा, T₂ G₁ ३ स्तरणमुत्तीर्णे B₂ विविधे (for
 विस्तीर्णे) — (L 42) D₁₋₃ S om line 42 K₄ B₂ भाविता
 नन्य, B₄ सचित्तगत, D₂ D₃ स्वचित्तानन्य, D₂ सचित्तानन्य
 (for the posterior half) — (L 43) D₂ T₁ ३ (before
 corr) G₂ ३ M सप्राप्ता, G₁ शो (for स) D₁ ३ मनोरथे
 (D₂ वै) समासाथ (for the prior half) K₄ रमत्येव हि,
 B₂ D₂ D₁ ३ S रमत्येन हि, B₂ S रमयतीव, D₁₋₃ काम
 त्येव (for रमन्त्येन हि) S फाल्गुन — (L 44) S निशाम्य
 (for the prior half) K₄ निशाम्य चन्द्रोदयेन, D₁₋₃ चन्द्रोदय समासाथ
 (for the prior half) — (L 45) S (except G₁ M₂)
 पृथुसु (for सा पृथु) K₄ D₁ ३ M च (K₄ सु)वन महत्,
 D₂ शयन प्रति, T G₂₋₄ सदन (T₁ शयन) महत् — (L 46)
 D₂ दीर्घास्तु (for दीर्घेण) B₂ D₁₋₃ ३ कुमुदोत्करधारिणा
 (D₂ पी), D₂ कुमुदोत्कर, S (G₁ damaged) कुमुदोत्कर
 (for the posterior half) — (L 47) D₁ S पश्यन (for
 हस्तेन) D₂ केशद्वन्द्वेन सम्य (for the prior half) D₂
 [अ]शु (for [अ]थ) S गच्छमाना व्यराजत — (L 48)
 D₂ रूपरावण्ययाधुर्यै (for the prior half) D₂ श्रिया (for
 [अ]पि च) — (L 49) D₂ मुख (for वक्षत्र) K₄ वर्येण,
 D₁ ३ चोयेण (for चन्द्रेण) K₄ आहूयतीव, D₁ ३ S आह
 D₂ शान (for साह) D₂ D₂ T₂ G₂ M₂ गच्छति, D₂
 तजित — (L 50) T G₂₋₄ M₁ रागरचितौ, M₂ रागरचितौ
 (for रागी सुमुखौ) D₂ ३ मथेन (for चन्दन) K₄ D₂
 D₁₋₃ ३ ३ भूपितौ (for रूपितौ) — (L 51) B₁ ३ ३

D₂ ३ D₂₋₃ ३ रचिरो (for विकचौ) K₄ D₂ D₁₋₃ ३
 चास्या (for तस्या) — (L 52) B₁ ३ D₂ नन्य (for
 नान्य) — (L 53) K₄ मध्ये चातीव K₄ D₁ ३ शोभती,
 B₁ G₂ M₁ शोभना, D₂ M₂ शोभिना — (L 54) K₄ D₁ ३
 अध (for अधो) D₂ D₂ S रथकूरविक्षीर्ण, D₂ तस्यास्तद-
 त्तिदि (for the prior half) — (L 55) D₂ D₂ S
 रशना (for रमना) K₄ B₂ ३ D₁ ३ ३ S शोभिन (for
 भूपितम्) — (L 56) D₂ मुनीनामपि साध्याना (for the
 prior half) K₄ D₂ D₁₋₃ ३ T₁ M कारक, B₂ ३ कारिण
 (for कारणम्) — (L 57) D₂ ३ वलाहत्, D₂ वक्षप D₂
 S (G₁ damaged) मति (for रेजे) K₄ B D₂ D₁ ३ ३ S
 चानवधया (D₂ चान्पानिदित), D₁ ३ निरवधया (for
 वत्) — (L 58) K₄ B D₂ D₁ ३ ३ S गृढगुल्फशि (S 'सि')रो
 पादौ (G₄ बाहू), D₂ गृढगुल्फोन्नतौ पादौ (for the prior
 half) K₄ D₁ ३ ताम्रपत्रलता (D₂ तला)गुली, D₂ D₂ ३
 ताम्रपत्र (D₂ ताम्रायत)चला (D₂ तला, D₂ नसा); S
 ताम्रपादतला — (L 59) S चास्या (M₁ तस्या) (for
 चापि) D₁ T₁ G₁ M₁ शो (D₁ शु)माने, D₂ शुशुभौ (for
 शोभने) D₂ D₂ ३ ३ सुती, D₁ तले, D₂ ३ S किनौ (for
 किणौ) K₄ D₂ शु (D₂ शु)माने किणिकृतौ (for the
 posterior half) — (L 60) S (except G₄) शीधु (for
 सीधु) D₁ ३ तुष्टया च, T₁ तुष्टोय, T₂ G₂₋₄ तुष्टया च, G₁
 damaged, M₁ तुष्टया (for तुष्टयाथ) B₂ D₂ वदनेन (for
 मद) — (L 61) K₄ B₂ D₂ D₁ ३ ३ S (G₁ damaged)
 विलासितैश्च (for ससैश्च) — (L 62) T G M₁ साध्वै (T₁
 धै)याति, M₂ प्राथिना या (for सा प्रयाता) — (L 63)
 S om line 63 B₁ ३ लोभ, D₂ D₂ शोभ (for दर्श)
 K₄ D₁ ३ आश्वर्यमिव दृश्यते, D₂ आश्वर्यपदमागता (for the
 posterior half) — D₂ om lines 65-68 — (L 65)
 K₄ D₂ ३ ३ तन्वभ्राप्राग्भ्रता, B₂ तनुभ्राप्राग्भ्रते, B₂ तन्वभ्रागाहता;

सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
 तनुरभ्रावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती । [65]
 तत प्राप्ता क्षणेनैव मनःपवनगामिनी ।
 भवन पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचिस्मिता ।
 तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता ।
 अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ।
 उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्मल सुमनोहरम् । [70]
 स शङ्कितमना राजन्प्रत्युद्गच्छत ता निशि ।
 दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासवृतलोचन ।
 तदाभिवादनं कृत्वा गुरुपूजा प्रयुक्तवान् ।
 अर्जुन उवाच ।
 अभिवादये त्वा शिरसा प्रवराप्सरसा वरे ।
 किमाज्ञापयसे देवि प्रेक्ष्यस्तेऽनुमुपस्थित । [75]
 वैशपायन उवाच ।
 फाल्गुनस्य वचं श्रुत्वा गतसज्ञा तदोर्वशी ।
 गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास त तदा ।

De₁ (corrupt) तत्रर्था व्याकुले, De₂ D₁ नवाभ्रव्यावृते, T G₂₋₄ M तन्वभ्रव्यावृता (M₂ व्यावृता), G₁ त च भूमावृता (for तनुर-
 भ्रावृता) Dn₂ D₅ T₂ G₂ s M₂ गच्छति (for 'ती) — (L 66) S [अ]तिदुप्रापा (G₁ damaged, T₁ M₁ 'प) (for
 क्षणेनैव) S (G₁ damaged) मनसापि विकर्म (M₁ 'मि)मि
 (for the posterior half) — (L 67) S (except G₄,
 G₁ damaged) फल्गुनस्य K₄ D₂ S (G₁ damaged) गुणा-
 धिका (for शुचि) — (L 68) T₂ G₂ 'मपि (for 'मनु-
 K₄ D₂ द्वास्तैस्तस्य, T₁ द्वास्तैनापि, T₂ G₂₋₄ M₁ द्वास्तैरपि (T₂
 G₂ 'मि-), G₁ M₂ द्वास्तैश्च वि- (for द्वारस्तैश्च) — (L 69)
 B₂ नरव्याघ्र, S नृपश्रेष्ठ (for नर) K₄ D₂ s S परमाप्सरा,
 B₂ स्वर्गभूषणा (for शुभ) — D₅ om lines 70-72, T₁
 om line 70 — (L 70) De D₁ उपातिष्ठतदा वेश्म (for
 the prior half) B₁ De मनोरम (for 'हरम्) K₄ D₂ s
 S (T₁ om) तत्र चो (K₄ D₁ s तत उ)त्थाय शयनादासविवांस-
 वोपम — (L 71) S अशङ्कितमना B₄ प्रत्युद्गच्छच्च, De
 D₁ M प्रत्यागच्छत, T G₂ s प्रत्यागच्छत, G₂ प्रत्येक्षत (for
 प्रत्युद्ग) Dn₂ प्रत्युद्गच्छततो निशि, D₂ अम्युत्थान चकार ह
 (for the posterior half) — (L 72) G₂ s प्राप्ता (for
 पार्थो) De ननामावृतलोचन, T₂ G₂ s लज्जावृतविलोचन
 — (L 73) B₂ De S (G₁ damaged) पादाभिव (De D₂
 T₁ 'वा)दन कृत्वा — (L 74) Hypermetric! T G₁ s
 M₂ त्वा (for त्वा) S प्रमदे (for प्रवरा) — (L 75)
 K₄ D₂ s S किं चा (D₂ वा-, T₁ न्वा)गमनकृत्य ते ग्रहि सर्व
 यथातथ — (L 76) K₄ D₂ s S (G₁ damaged) अकाम
 का (S फ)ल्युन शात्वा (K₄ दृष्ट्वा) (for the prior half) K₄
 D₂ s S (G₁ damaged) इगितशा (for गनमशा) G₂ s

उर्वश्युवाच ।
 यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
 तत्तेऽहं सप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ।
 उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे । [80]
 तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ।
 रुद्राणां चैव सांनिध्यमादित्यानां च सर्वशः ।
 समागमेऽश्विनोश्चैव त्रसूनां च नरोत्तम ।
 महर्षीणां च सद्येषु राजर्षिप्रवरेषु च ।
 सिद्धचारणयक्षेषु महोरगागणेषु च । [85]
 उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावत ।
 ऋद्धया प्रज्वलमानेषु अग्निषोमार्कवधर्मसु ।
 वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैश्च शक्रनन्दन ।
 दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ।
 सर्वाप्सरसु मुख्यासु प्रनृत्तासु कुरुद्रह । [90]
 एव किलानिमिष पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ।
 तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् ।

ततो (for तदो) — (L 77) De D₁ s तत्तदा, D₂
 पाठव, S (G₁ damaged) फल्गुन (for त तदा) — (L 79)
 K₄ B₁ s s De D₁₋₂ s S सव (for सह स-) D₂ om
 lines 81-88 — (L 81) K₄ B₂ De D₁ s s S (T₂
 before corr) तवागमनतुष्टया च (De D₁ ते) (for the
 prior half) — (L 82) K₄ D₂ मरुता (for रुद्राणां) K₄
 De D₁ s s S (G₁ damaged) सांनिध्ये (for 'ध्यम्)
 — (L 83) S (G₁ damaged) चापि (for चैव) D₂ समा-
 गमे (for नरो) — (L 84) M₂ सर्वेषा (for सद्येषु)
 M₂ राजर्षीणां वरेषु च (for the posterior half)
 — (L 85) D₂ om line 85 — (L 86) De D₁ om
 line 86 K₄ D₂ S (except G₄) दृष्टेषु (for सर्वेषु) K₄
 स्थानमात्रं, G₄ मानस्थान (by transp) — (L 87) G₂
 रुच्या (for ऋद्धया) T₂ G₂₋₄ प्रज्वाल्य (for प्रज्वल) K₄
 D₂ T₁ G₂ M अग्नीषोमार्क- K₄ D₂ s वर्धसु, T₁ M₁ चर्तसु
 (for चर्मसु) — (L 88) B₂₋₄ De D₂ s s षट्मानासु,
 D₁ पथं, D₂ कणं (for वाच) K₄ वीणासुमुख्यमानासु A
 few MSS शक्रनन्दन, B₂ शत्रुमर्दन — (L 89) S गीते
 (for गेये) K₄ De D₁ s लोचने (for 'लोचन) D₂ गेये
 प्रवृत्ते नृत्त्येथ गवर्षे पृथुलोचना — (L 90) K₄ D₂ G₂ सर्वा
 प्सरसमुख्यासु, De D₁ 'र सु मुख्येषु, D₄ 'र सु पुण्यासु, T₁
 'रसमाज्ञेषु, G₁ M 'र (M₂ र) समास्यासु, G₄ 'र समायासु
 K₄ B₁ s s De Dn₁ D₁ s G₁ s s प्रवृत्तासु, D₂ प्रपन्नासु,
 T₁ समास्यासु (for प्रनृत्तासु) S 'त्तम (for 'द्रह)
 — (L 91) K₄ किलानिमिष, D₁ s कुलाभिरव (for किला
 निमिष) B₂ मामेकां दृष्टवानिति, De D₂ मामेकाम (D₂ 'म)
 दृष्टवान् — (L 92) B₂ om De D₁ तत (B₂ om तत्र) चैव

तव पित्राभ्यनुज्ञाना गता स्व स्व गृह सुरा ।
 तथैवाप्सरस सर्वा विसृष्टा स्वगृह गता ।
 अपि चान्याक्ष शशुषु तव पित्रा विसर्जिता । [95]
 तत शक्रेण सदितृश्चित्रलेनो ममान्तिकम् ।
 प्राप्त कमलपत्राक्ष स च मामधवीदथ ।
 त्वस्कृतेऽह सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
 प्रिय कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ।
 शक्रतुल्य रणे शूर रूपौदार्यगुणान्वितम् । [100]
 पार्थ प्रार्थय सुश्रीणि त्वमित्येव तदाधवीत् ।
 ततोऽह समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ।
 तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिंदम ।
 त्वद्गुणाकृष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता ।
 चिराभिलषितो वीर ममाप्येव मनोरथ । [105]
 वैशपायन उवाच
 तां तथा ब्रुवती श्रुत्वा शृश रज्जावृतोऽर्जुन ।

उवाच कर्णो हस्ताभ्या पित्राय त्रिदशालये ।
 दुःश्रुत मेऽस्तु सुभगे यन्मा वदमि भाविनि ।
 गुरुदर समाना मे निश्चयेन चरानने ।
 यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी दाची मम । [110]
 तथा त्वमपि वल्याणी नात्र कार्या विचारणा ।
 यच्चेक्षितासि विस्पष्ट प्रिशेषेण मया शुभे ।
 तच्च कारणपूर्वं हि शृणु मत्स्य शुचिर्मिते ।
 इय पौरववशस्य जननी मुदितेति ह ।
 त्वामह दृष्ट्वास्त्रत्र विज्ञायोःफुल्लुलेचन । [115]
 न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यानुमप्सर ।
 गुरोर्गुर्वरी मे त्व मम वदामिधिनी ।
 उर्वंशुवाच ।
 अनावृताश्च सर्वा म देवराजाभिनन्दन ।
 गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तु त्वमिहार्हसि ।
 पुरोर्वंशे हि ये पुत्रा नसारे वा त्विहागता । [120]

गते, D₂ तत्र चोपगते (for तत्र चावश्ये) — (L 93) K₄ D₂
 खान् खान् निलयान् (D₂ लीलया) सुरा, S (G₁ damaged)
 गता खनिलयान् (T₁ *य) सुरा — (L 94) K₂ B₁ Dn
 D₄ विशिष्टा (for विसृष्टा) K₄ Dc D₁₋₃ स्वान्गृहान्,
 S निलय (for स्वगृह) Dc D₁ तथा, T₁ सुरा* (for गता)
 — (L 95) Dc D₁ ऽपताश, S अह (for अपि) B₁ D₂
 विवर्जिता (for विस*) — (L 96) D₂ निर्दि (for सदि*)
 — (L 97) K₄ D₂ ऽ S (G₁ damaged) स्वय, B₂ इद
 (for अथ) Dc D₁ ऽ मामेव स्वयमधवीत् (for the posterior
 half) — (L 98) Dc त्वस्कृतेन (for *तेऽह) D₂ सुंदिण
 D₁ ऽ G₄ M₂ प्रेषिता (for ती) D₁ ऽ G₄ वरवर्णिनी
 — (L 99) D₂ सुरेशस्य (for महेन्द्रस्य) D₂ त्मनस्वथा,
 D₂ *त्मना सह (for *त्मनश्च ह) — (L 100) Dc D₁ ऽ
 वीर (for शूर) K₂ B Dn D₄ ऽ G₁ सदा (for रूपौ*)
 — (L 101) Dc D₁ ऽ त्वमित्येव Dc च सी, D₂ S स मा,
 D₂ वचो (for तदा) D₂ (corrupt) त्वमेन समुनोदित
 — (L 102) Dc D₁ तथा (for ततो) T₁ G₁ ऽ M प्रीता
 (for पित्रा) M₂ तवातिक (for च तेऽनघ) D₂ तव पित्रा च
 तेन च (for the posterior half) — (L 103) M₂ अनु-
 प्राप्ता महाबाहो (for the prior half) — (L 104) K₄
 D₂ S न केवल हि शक्रेण प्रेषिता चाह (K₄ D₂ सादिष्टेऽह) मागता,
 D₂ स्वत्सनिधान शकस्य सदेशादहमागता — (L 106) D₂
 वदती (for ब्रुवती) K₄ D₂ S त्विनो (for श्रुतो)
 — (L 107) K₄ D₂ transp उवाच and पित्राय K₄ B₄
 D₂ ऽ S त्रिदशोपम (for शालये) — (L 108) S अश्रु-
 (for दुःश्रुत) Dc₁ D₂ ऽ ऽ ते (for मे) Dc₂ D₁ तेषु
 (for मेऽस्तु) K₄ यथा, G₂ M यन्मा (for यन्मा) K₄ Dc₂
 D₁₋₃ ऽ ऽ T₁ G₁ ऽ M भाविनि (for भाविनि) — (L 109)

Dc Dn₂ D₁ ऽ त्व, S हि (T₁ -सि, M₁ मि also) (for मे)
 K₄ D₂ नित्यमेव, Dc D₁ ऽ नित्यमेपा, D₂ विभेन्मेपा, S नित्य
 मेसि (T₁ मे हि) (for निश्चयेन) Dc D₁ ऽ मतिर्मम, D₂
 वरागने (for वरा) — L₄ B₁₋₃ D₂ S om lines 110-111
 — (L 110) D₂ reads line 110 in marg D₂ ऽ यथा
 कुन्ती च माद्री च तथा त्वमपि भाविनि — (L 111) Dc Dn
 D₁ ऽ ऽ कल्याणि (for *णी) — (L 112) Dc D₁ ऽ
 यदोक्षि, T₂ G₂₋₄ यत्प्रेक्षि (for यच्चेक्षि*) D₂ सुभगे (for
 विस्पष्ट) K₄ तवाशुभे (m मया शुभे as above) — (L 113)
 K₄ त्व तच्च कारण सर्व, Dc D₁ ऽ ऽ T G तच्च मे कारण पूर्व
 (D₂ T G सर्व), D₂ M तत्र (M₁ तस्य) मे कारण सर्व (for
 the prior half) K₄ D₂ ऽ S शृणु सत्येन सुसिते (D₂
 सुवते) — (L 114) D₂ इह (for इय) K₂ D₂ जननी
 मुचितेति ह (D₂ *न हि), K₄ *नी मुदितेति ह, B₂ ऽ Dc D₂
 नी विदितेति ह, D₁ ऽ नी मुदितोमव, S नी सुदतीति ह (T₁
 नीनि सुनीनि हि) (for the posterior half) — (L 115)
 K₄ D₂ ऽ S विसयो*, D₂ विज्ञातो (for विज्ञायो*)
 — (L 116) T₂ G₂ ऽ सुश्रीणि (for कल्याणि) K₂ D₂ ऽ
 मतुम्, K₄ B₂ Dc Dn₂ D₁₋₃ S गतुम्, D₄ मातुम् (for
 ध्यातुम्) K₄ D₁ ऽ अप्सरे, D₂ उत्सहे, S अगने (for अप्सर)
 — (L 117) K₂ Dc₂ Dn गुरुतरा D₂ ऽ T G₁ ऽ ऽ M
 त्व मे (by transp) Dn₁ सा मे (for मम) K₂ Dn₂ n₂
 मम त्व वशवर्धिनी, B₁ ऽ ऽ D₂ ऽ ऽ T G₂₋₄ M₂ मम वश-
 विवर्धनी — (L 118) K₄ च ता सवा, S वय सर्वा (for च
 सर्वा सा) K₄ D₂ ऽ देवराजा वरानन, Dc D₁ *राज (D₁
 राज-) वरानने, D₂ *राजाजुगानघ, T G *वार (T₁ वारा)
 वरागता, M वारा वरानन (for the posterior half)
 — (L 119) T₂ G₁ ऽ मा (for मा) — (L 120) B

तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषा व्यतिक्रमः ।
तत्प्रसीद न मामार्तां विसर्जयितुमर्हसि ।
हृच्छयेन च सतसा भक्तां च भज मानद ।
भर्जुन उवाच ।

शृणु सत्य वरारोहे यस्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः । [125]
यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानघे ।
तथा स्ववशजननी त्व हि मेऽद्य गरीयसी ।
गच्छ सूर्णां प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि ।
त्व हि मे मातृवत्पूज्या रक्ष्योऽह पुत्रवत्स्वया ।
वैशपायन उवाच ।

एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्छिता । [130]
वेपन्ती भुकुटीवक्त्रा शशापाथ धनजयम् ।
उर्वेश्युवाच ।
तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वय च गृहमागताम् ।

यस्मान्मां नाभिनन्देथां कामवाणवश गताम् ।
तस्मात्त्वं नर्तनं पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जित ।
अपुमानिति चिख्यात षण्ढवद्विचरिष्यसि । [135]
वैशपायन उवाच ।

एव दत्त्वाभर्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वसन्त्यथ ।
पुन प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मन ।
ततोऽर्जुनस्स्वरमाणश्चित्रसेनमरिंदमः ।
संप्राप्य रजनीवृत्त तदुर्वेश्या यथा तथा ।
निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डव । [140]
तत्र चैव यथावृत्त शाप चैव पुन पुनः ।
न्यवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वश ।
तत आनाय्य तनय विविक्ते हरिवाहनः ।
सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यै स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
सुपुत्राय पृथा तान स्वया पुत्रेण ससम । [145]
ऋषयोऽपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज ।

De Dns D₁ पुरोर् (for पूं) De D₁ च (for हि) K₄
D₂ पितर कस्य पुत्राश्च, D₃ पितरो वापि तनया, S पितर सोदरा
पुत्रा (for the prior half) D₃ [S]पि (for वा) D₁ M₂
इहागता, T G M₁ [आ]गता इह (for त्विहा) — (L 121)
T₁ यति स (for यन्त्यस्मान्) T₁ G₁ M न चास्ते (M₂
स्ते)षां, T₂ G₂ नैव तेषा, G₄ न वै तेषा (for न च तेषा)
— (L 123) K₄ B₁ S संप्राप्ता (for सतसा) S (except
G₄) मानघ (for दं) — (L 124) T₁ यथा, G₁ यद्वा, G₂
M यत्त्वा (for यत्त्वा) — (L 125) B₂ सदेवता (for सदे)
— (L 126) K₂ D₂ वेह, K₄ B₁₋₃ De Dn D₁ चेह (for
चैव) S समा इह (for ममानघे) D₃ समानेति समासि मे
(for the posterior half) — (L 127) K₂ B Dn D₄ च,
T₁ त्व (for स्व-) D₃ [S]ति (for स्य) — (L 128)
M₂ त्वत्पादौ (for पादौ ते) — (L 129) K₄ पात्या (for
पूज्या) G₁ रक्ष्यो, a few MSS रक्षो (for रक्ष्यो)
— (L 130) K₄ De D₂ स S तथा (S तो)वधूता पार्थेन
(for the prior half) — T₂ G₂ om lines 131-134
— (L 131) K₄ चुकोप चोर्वशी राजन्, B₃ De D₁₋₃ S T₁
G₁ S M वेपती भुकुटीं कृत्वा K₄ शपो दत्तश्च दारुण (for
the posterior half) — (L 132) K₄ om line 132
G₂ चित्रसेना (for तत्र पित्रा) — (L 133) T₁ G₂ M
त्व (for मा) D₃ प्रपीडिता (for वश गताम्) K₄ भर्जतां
मामनादृत्य न कृत वचन मम — (L 134) B₂ De D₂ T₁
G₁ S नर्तक (for न) — (L 135) S अपुस्त्वेन च (for
अपुमानिति) A few MSS षड or ऋढ (for षण्ढ)
— (L 136) K₂ B D (except D₁₋₃ S) S (except
M₁) om the ref (M₁ om उवाच) K₄ D₂ S स्फुरितोष्ठी,
B₂ D₂ स्फुरदोष्ठा K₂ श्वसत्य, K₄ D₂ ससिच, B₄

*सत्तथा, De T G₂ M₁ सत्यपि, D₂ सिल्ल, G₁ S M₂
श्वसत्यपि — (L 137) S शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) K₄ D₁₋₃
S स्व निवेशन (for गृहमा) — K₄ B₃ D₁₋₃ S subst for
lines 138-139 D₂ ins (the first line only) after 137
पार्थोऽपि लब्ध्वा त शाप ता निशा दु खितोऽवसत् ।
चिन्तयश्चित्रसेनाय प्राप्त सर्वमदृष्टवान् ।
तत प्रभाते विमले गन्धर्वस्य यथातथम् ।

[(L 1) T₂ G₂₋₄ शाप त (by transp) G₁ [S]भवत्
(for अवसत्) B₃ ता निशा दु खितो राजन्तदा पार्थस्त्वदावसत्
— (L 2) B₃ M₂ om line 2 T G विविक्षु* (for चिन्तय*)
M₂ विचित्र चित्रसेनाय, G₁ स चित्रवर्णसेनाय (for the prior
half) T G₂₋₄ M₁ महदृष्टवत्, G₁ महदृष्टवत् (for महदृष्टवान्) }
— M₁ om lines 138-141 — (L 138) De त्वरापुङ्गव
(for त्वरमाणश्च) B De D₂ चित्रसेनस्य मदिरे (De रे)
(for the posterior half) — (L 139) De D₂ उवदयाश्च
(for तदुर्वेश्या) B De D₂ यथातथ — (L 140) De T₁
G M₂ चित्रसेनस्य S (M₁ om) फल्युन (for पाण्डव)
— (L 141) K₄ B De D₁₋₃ S S (M₁ om) तत्र (T₁
यच्च, T₂ G₁ S M₂ तच्च) सर्व, D₂ चित्रसेन (for तत्र चैव)
S (M₁ om) यथातथ (for पुन पुन) D₂ शापस्येव तथा पुन
(for the posterior half) — (L 142) K₂ Dn D₄
अवेदयच्च (K₂ द, K₄ निवे, De D₂ आवे, D₂ न्यवेदयत्स
— (L 143) S तदा त्वान्नाय्य तनय — (L 144) K₄ B₂₋₄
शात (for मान्त्व) — (L 145) B₄ De Dns D₂ मत्पुत्रा
(for सु) De T₂ G₂₋₄ transp पृथा and त्वया D₂ त्वया
(for पृथा) and माता (for त्वया) K₄ B₁ S D₁₋₃ S
S पुरुषमत्तम (G₁ [अ]च पुष्पपत्त), De [अ]ए पुष्पोत्तम
(for पुत्रेण मत्तम) — (L 146) D₂ damaged S जिनाश्वेने

यत्तु दत्तवती शापमुर्वंशी तव मानद ।
 स चापि तेऽर्थकृत्तात् साधकश्च भविष्यति ।
 अज्ञातवासो वस्तव्यो युष्माभिर्भूतलेऽनघ ।
 वर्षे अथोदशे वीर तत्र त्व क्षपयिष्यसि । [150]
 तेन नर्तनवेधेण अपुस्त्वेन तथैव च ।
 वर्षमेक विद्वत्सैव तत् पुस्त्वमवाप्स्यसि ।
 एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुन परवीरहा ।
 सुद परमिकां लेभे न च शाप व्यचिन्तयत् ।
 चित्रलेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना । [155]
 रेमे स र्गमवने पाण्डुपुत्रो धनजय ।
 य इद शृणुयाञ्छित्य वृत्त पाण्डुसुतस्य वै ।
 न तस्य काम कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।

इदममरवरात्मजस्य घोर
 शुचि चरित विनिशम्य फाल्गुनस्य । [160]
 व्यपगतमददम्भरागदोषा
 खिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्रा ।

Colophon

7

K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃) ins after

3 49 24, K₁ (which om 21-24) ins after 3 49
 20

घृतप्रियेण राजेन्द्र कृत तद्भवता तथा ।
 प्रायेणाज्ञातचर्याया वय सर्व निपातिता ।
 न त देश प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान्सुदुर्जन ।
 न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चरैरिति सुयोधन ।
 अधिगम्य च सर्वाशो वनवाममिम तत । [5]
 प्रवाजयिष्यति पुनर्निकृत्याधमपूर्य ।
 यद्यस्मानभिगच्छेत पाप स हि कथंचन ।
 अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ।
 घृतेन ते महाराज पुनर्धूममवतंत
 भवाश्च पुनराहूतो घृतेनैवापनेष्यति । [10]
 स तथाक्षेपु कुशलो निश्चितो गतचेतन ।
 चरिष्यसि महाराज वनेषु वसती पुन ।
 यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणाङ्कतुर्भर्हसि ।
 यावज्जीवमत्रैक्षस्व वेदधर्माश्च कृत्स्नश ।
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चय । [15]
 अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ।
 यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथि ।
 हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानान्तु नो भवान् ।

T₁ रथ (for युज) — (L 147) K₄ D₁₋₃ यच्च, S य च
 (for यत्तु) — (L 148) D₃ स चापि हि तथा काले (for
 the prior half) — (L 149) K₂ B₂ Dn D₃ ० भवद्भिर्
 (for युष्माभिर्) D₃ किल (for ऽनघ) — (L 150) K₂
 B₁ Dn D₄ ० त तत्र, B₂ D₁ ० ० तत्र त (D₃ तत्) (for
 तत्र त्व) D₂ ० क्षपयिष्यति, S गमायिष्यसि — (L 151)
 D₃ तत्र (for तेन) T₂ G नर्तक (for नर्तन) S अपुस्त्वेन
 (T₁ अय्यपुस्त्वेन) चैव हि — (L 152) K₂ Dn G₄ ० मेव
 (for मेक) B₂ Dc₂ D₃ लैव (for लैव) — (L 153)
 Before line 153, K₄ Dc D₁₋₃ ० S ins वैश उ (S om
 उ) S अञ्जुन (for फाल्गुन) — (L 154) D₁ ० विंचित, S
 अचिंत (for व्यचिन्त) — (L 156) S रतवान् (for रेमे स)
 K₄ B₁ ० ० Dc D₁₋₃ ० स्वर्गमवने, S शक (G₁ चित्र) सदने
 (for स्वर्गमवने) — (L 157) K₂ Dn इद य (by transp),
 B₁ ० D₁ ० T₂ G₁ य इम, T₁ M य इमा K₂ Dn वृत् नित्य
 (by transp), S नित्य धृति — (L 158) K₄ D₂ पातकेषु,
 T₁ कामु (for पाप) D₃ पापेषु परिवर्तते — Metre of final
 stanza Puspitāgrā — (L 159) T₁ इयम् (for इदम्)
 S वीरा (for घोर) — (L 160) B₂ पाठवस्य (for फाल्गु)
 K₂ Dc D₂ शुचि चरित धनजयस्य श्रुत्वा, S धृतिमचला च धनज-
 यस्य श्रुत्वा (T₂ G₂₋₄ दृष्ट्वा) — (L 161) T₂ G₂₋₄ अपगत-
 (for व्यपगत) B₂ रागदम (by transp), S अयद (T₂
 (G₃ ० द) मरागदोषम् — (L 162) S रमयति (for [अ]भि-

रमन्ति) D₃ त्रिदिवगताम्रमयेदि पार्थिवेन्द्रान्

7

(L 1) K₁ Dn transp कृत and तथा Dc घृत तद्भवता
 यथा — (L 3) K₂ सुदुर्जय (for ०र्जन) — (L 4) K₂
 चरैर्वेत्ति (for, रिति) — (L 5) B₂ reads line 5 in
 marg K₁ अभि (for अधि) — (L 6) D₃ पराजयिष्यसि
 (for प्रजाज) B₄ Dc₁ D₃ [अ]धम, D₄ यम (for [अ]धम)
 — (L 7) B₄ तथास्मानधिगच्छेन — (L 8) B₂₋₄ Dc
 अज्ञातवासा (B₂ चर्या) दुत्तीणान् — (L 9) B₂ D₁ युद्धम्
 (for घृतम्) K₁ पुन पूर्ववदेव हि (for the posterior
 half) — (L 10) K₂ B₂ ० Dc तु (for च) B₂ यास्यति
 (for नेष्यति) — (L 11) B₄ स यथा, Dc Dn₂ D₃ सर्वथा
 (for स तथा) B₂ Dn₂ [अ]कुशलो (for कुशलो) K₁
 [S]कृत (for गत) — (L 12) K₁ चरिष्यति मवाप्राजन्
 (for the prior half) Dc वसति (for ती) — (L 13)
 K₁ तु, Dn₁ न (for सु) — (L 14) B₂ ० Dc D₃ वेदान्;
 B₂ देवान् (for वेद) K₁ B₂₋₄ Dc D₄₋₆ शाश्वतान् (for
 कृत्स्नश) — Line 15=3 49 20^{ab} — (L 16) Dc Dn D₂
 यावद्धन्मि (for च्छक्ति) — (L 18) K₁ मे, B₄ मां (for नो)

8

(L 1) B₂ वस्त्राणि (for वासासि) — (L 2) B Dc D₃ ०

8

After 3 53 7, K₁ 2 B D (except D₁-3) ins .
 विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चिन्ना स्रजस्तथा ।
 भूषणानि तु मुख्यानि देवान्प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ।
 य इमा पृथिवीं कृत्वा सक्षिप्य प्रसते पुन ।
 द्रुताशमीश देवाना का त न वरयेत्पतिम् ।
 यस्य दण्डभयात्सर्वे भूतग्रामा समागता । [5]
 धर्ममेवानुरुध्यन्ति का त न वरयेत्पतिम् ।
 धर्मात्मान महात्मान दैत्यदानवमर्दनम् ।
 महेन्द्र सर्वदेवाना का त न वरयेत्पतिम् ।
 क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे ।
 वरुण लोकपालाना सुहृद्वाक्यमिदं शृणु । [10]
 नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽववीत् ।
 समाप्नुताभ्या नेत्राभ्या शोकजेनाथ वारिणा ।
 देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ।
 वृणे त्वामेव भर्तार सत्यमेतद्भवीमि ते ।
 तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् । [15]
 दौत्येनागत्य कल्याणि तथा भद्रे विधीयताम् ।
 कथं ब्रह्म प्रतिश्रुत्य देवताना विशेषत ।
 परार्थे यन्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ।
 एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता तत ।
 व स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् । [20]

9

After 3 55 1, M₂ ins

मद्यपूर्णं समादाय घट कटिसमन्वितम् ।
 अपरेण तु मांसं च दग्धकाष्ठाञ्चितं बहु ।
 श्वभिः परिवृतो रौद्र कपटी भुङ्क्तेमुख ।

च (for the first तु) — (L 4) K₂ D₀₁ D₄ कात, B₁
 या त (for का त) — (L 5) K₁ भूतास्त्राससमन्विता (for
 the posterior half) — (L 6) D₀ "मेवाव" (for "मेवातु")
 K₂ D₀₁ D₀₂ कात (for का त) — (L 7) B₁ ३ "सूदन
 (for "मर्दनम्) — (L 8) K₂ D₀₁ कात (for का त)
 — (L 11) B₁ ३ 4 D₀ D₂ तु (for सा) — (L 13)
 K₂ B₁ ३ D₀ नमस्कृत्वा — (L 16) D₂ दूत्येन (for दौ")
 B₂ D₀ D₂ नाह (D₀ कथ) स्वाभिमहोत्सहे (for the poste-
 rior half), of line 18 — (L 18) B₂ तुं (for कथ)
 — (L 19) K₁ तथा, K₂ पुन (for तत) — (L 20)
 D₀ तत्र (for भद्रे)

10

(L 1)=3 62 1^{ab} D₂ साधवाहस्य तदच — (L 2)

रक्ताम्बरधरं कालो रक्तस्रगनुलेपनं ।
 कथयन्विधिधास्तत्र कथा परमदारुणा । [5]
 परदारापहरणं परद्वयप्रलम्भनम् ।
 पाने चातिप्रसङ्गं च विश्वासस्य च घातनम् ।
 द्यूते च भृगयायां च चौरे च चाशुचिकर्मणि ।

10

For 3 62 1-17, K₄ D₁-3 subst

बृहदश उवाच ।

सा तच्छ्रुत्वानवघ्राङ्गी सार्धवाहवचस्तदा ।
 अगच्छद्राजशार्दूलं विद्युल्लेखेव शारदी ।
 सार्धं महति दु खार्ता भर्तृदर्शनलालसा ।
 रजसा समवच्छन्ना सार्धजेन शुचिस्मिता । [5]
 अनभिज्ञायमानैव गच्छन्ती सुमहद्वनम् ।
 आससाद सरो रम्य भास्करस्यास्तलगमे ।
 शीततोयं सुविपुलं निर्मलं नैकयोजनम् ।
 कङ्कारै समवच्छन्नं पद्मोत्पलविराजितम् ।
 हसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् । [10]
 तीरजैस्तरुभिर्हृद्यै फलपुष्पोपशोभितैः ।
 व्यराजत यथा राजा सुभृत्यै परिवारित ।
 तदाश्रित्य स सार्धस्तु निवासायोपजन्मिवान् ।
 भारता सौरभेयास्तु क्षुत्तृषापरिवारिता ।
 अवरोपितभारस्तु लेभिरे परम सुखम् । [15]
 तथाश्वा चारणाश्चैव रासभा करभै सह ।
 दृष्ट्वैव तत्सरो रम्यमाश्रय परम ययु ।
 अधानन्तरमेवेह वणिजः पथिकास्तथा ।
 यथायोगं यथास्थानं स्वावासं प्रतिपेदिरे ।
 यथास्थितिसमाचारमाहारस्थानमेव च । [20]
 अवतीर्यावसन्नातां चक्रुश्चैव प्रवेक्षणम् ।

D₁ नरं (for राजं) — (L 3) Cf 3 62 1^{cd} D₂
 भतुर (for भर्तृ) — (L 4) D₁ सार्धेन सह दु खिता (for
 the posterior half) — (L 5) D₁ "माने च, D₂ "माना
 तु (for "मानैव) — (L 7) K₂ "चैक", D₁ "नव" (for "नक")
 — (L 10) K₂ "शोभित (for "शोभितै) — (L 11) K₂
 विराजति, D₁ विराजत K₄ स्व" (for सु") — (L 12)
 D₁ यदाश्रित्य K₄ D₁ तु (for च), and "चक्रमे (for "जग्मि
 वान्) — (L 13) K₂ D₁ च (for तु) K₄ लेभिरे परम
 सुख, D₂ क्षुत्तृषापरिकर्षिता — K₄ om. line 14 — (L 17)
 D₁ मेवाह, D₂ "मेते च (for "मेवेह) — (L 18) K₄ यथा
 जोष (for "योग) K₄ आवाम, D₂ स्वयाम् — (L 20)
 D₁ विपणाना (for [अ]वसन्नाता) K₄ [अ]न्वेषण, D₁ [अ]प्य
 वेक्षण (for प्रवेक्षणम्) — (L 22) D₂ परे (for [अ]परं)
 — (L 23) K₂ ममागमान् — (L 25) D₁ च (for ने)

चक्रुः कथाश्च विविधा क्रयविक्रयसञ्चिता ।
 प्रशसन्त्यपरे कष्टमटवर्षी श्वापदावृतम् ।
 स्मरन्तो गृहभोगाश्च ज्ञातीनां च समागमम् ।
 पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वे निद्रावश ययुः । [25]
 सबाहनेन भाराणा बहुवासरजेन ते ।
 स्त्रिया पतितगात्रास्तु निद्रयापहता शृशम् ।
 प्रसारिताङ्गा खिन्नाश्च मृतकल्पा इवास्ते ।
 अथाधैरात्रसमये गजयुथ महत्तदा ।
 आजगाम सरो यत्र विपासुस्तसरोजलम् ।
 अथापश्यत् त सार्धं सार्धजानुगहून्गजान् । [30]
 ते तान्प्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
 समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोक्ता ।
 तेषामापततां वेग करीणा दु सहोऽभवत् ।
 नगाप्रादिव शीर्षानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
 स्पन्दतामपि नागानां नाल सस्था वनोद्भवैः । [35]
 करिभि करिण वै नीता मृत्युवशा क्षणात् ।
 स च सार्धो विमथित सखीशालगजान्वित ।
 आराव सुमहानासीरश्रैलोक्यभयकारक ।
 वाजिभि प्रवृत्तैश्च महोद्भै रासभैस्तथा ।
 अन्योन्य नाभिरक्षन्त मध्यमाना घनद्विपैः । [40]
 हतो भ्राता हत पुत्रो हतामी हतो मम ।
 एषोऽग्निरुत्थित कष्ट प्रायश्च धावताधुना ।
 रक्षराशिर्विशोर्णोऽथ गृह्णीष्व किं प्रधावत ।
 सामान्यमेतद् द्रविण न मिथ्या वचन मम ।
 एवमेवाभिभाषन्तो विद्वधन्ति भयास्ततः । [45]
 पुनरेवाभिधावन्ति वित्तप्रध्वसकास्तथा ।
 तस्मिन्तथा वर्तमाने वारुणे जनसक्षये ।
 दमयन्ती च सुबुधे भयसप्रसमानसा ।

अपश्यद्देशय तच्च सर्वलोकभयकरम् ।
 अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा याला पत्रनिभेक्षणा । [50]
 सत्रस्तमनसा तस्मिन्तस्यौ दादिनिभानना ।
 सर्वैर्विध्वंसितैर्भग्नैस्तरुभिश्चन्दनादिभिः ।
 विक्षिप्तं भूति भूः सर्वा द्यौर्ऋक्षैरिव शारदी ।
 पतद्भिः पात्यमानैश्च पतितैश्च ततस्ततः ।
 भीषणीय वन तद्दि वभौ तत्र ममन्तत । [55]
 विसुत्तनादमत्रस्त हाहाकारजिनादितम् ।
 वभौ तत्सर्वमत्राद्य महारणमिवापरम् ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ता सार्धां केचिद्विभक्ता ।
 तेऽब्रुवन्सहिता सर्वे कस्येदं कर्मण फलम् ।
 नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः । [60]
 तथा यक्षाधिप श्रीमात्र च वैभ्रवण प्रभुः ।
 न पूजा विप्रकरुणामथ वा सार्धिकं कृता ।
 शकुनानां फल चाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
 प्रहा वा विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
 अपरे स्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यजिनाकृता । [65]
 यामावध महात्पार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ।
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
 तथेय विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
 राक्षसी वा ध्रुव यक्षी पिशाची वा भयकरी ।
 तस्या सर्वमिदं पाप नात्र कार्या विचारणा । [70]
 यदि पश्याम तं पापा सार्धैर्घोर्नैकदुष्कृताम् ।
 लोटभिः पाशुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
 भवश्यमेव हस्याम सा तु सार्धस्य कृत्यका ।
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्य तेषां सुदारुणम् ।
 भीता शस्ता च सविप्रा प्राद्वद्येन काननम् । [75]
 आशङ्कमाना तस्यापमात्मान पर्यदेवयत् ।

— (L 26) D₁ च (for तु) D₂ पहता (for पहता)
 — (L 27) D₁ प्रसारिताश्च (for ताङ्गा) K₄ corrupt
 — (L 29) K₄ D₂ राजन् (for यत्र) — (L 30) D₁
 अथापश्यच्च K₄ सार्धं तु, D₁ तत्सार्धं, D₂ सार्धं तत् — (L 32)
 D₁ द्रवतो, D₂ द्रवति (for द्रवन्त) — (L 34) D₁
 सुगानां, D₂ शृणिणां (for शृङ्गाणा) — (L 35) K₄ स्पन्दना-
 दपि K₄ marg स्पन्दनानपि मातगानालानस्यान्वोद्भवैः
 — (L 38) D₁ सुमहाश्यासीत् — (L 40) K₄ लक्षत
 (for रक्षन्त) — (L 41) D₁ हतो पुत्रा K₄ D₁ सहायो
 (D₁ वा) निहतो (D₁ ता) मम (for the posterior half)
 — (L 42) K₄ कष्ट (for कष्ट) — (L 44) D₁ एव
 (for एतद्) — (L 45) D₁ [S]मिद्र (for विद्र*)
 — (L 49) D₂ द्विपम (for द्वैशस) D₁ तत्र (for तत्र)
 — (L 50) D₂ तच्छ्रुत्वा (for तद् दृष्ट्वा) — (L 52)
 K₄ D₁ सार्धं (for सर्वैः) D₁ विध्वनिने K₄ मणिरासिस्तचदने

(sic) (for the posterior half) K₄ (marg) सार्धं विध्वंसिते
 भग्नेगुरुभि मह चदने — D₂ om from the posterior
 half of line 52 up to पतितैश्च in line 54 — (L 53)
 D₂ शारदै (for दी) — (L 54) D₁ पतद्भिः पतितैस्तत
 (for the posterior half) — (L 58) K₄ सार्धात् (for
 सार्धां) — (L 61) K₄ नूनं (for न च) D₁ नाजिनी घनद
 प्रभु (for the posterior half) — (L 64) D₂ दिह
 वागत (for दिदमा) — (L 66) D₁ ध्रुत्तम* (for ध्रुन्मत्त*)
 — (L 68) D₁ तथैव (for तथेय), and नूनं (for पूर्व)
 — D₁ om lines 69-70 — (L 70) K₄ (by con)
 काचिद् (for कार्या) D₂ कृत्वा वै राक्षसीमिव (for the
 posterior half) — D₂ om lines 71-88 — (L 71)
 D₁ प्रत साचिर, D₂ सर्वदु खदां (for नैकदु) — (L 72)
 D₁ लोटैश्च (for लोटभि) — (L 74) K₄ तेषा वाक्य (by
 transp) — (L 75) K₄ हता भीता, D₁ भीता भीता

अहो ममोपरि विधे' संरम्भो दारुणो महान् ।
 नानुबध्नाति कुशल कस्येद कर्मणः फलम् ।
 न स्मरन्त्यशुभं किञ्चित्कृत कस्यचिदणवपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येद कर्मण फलम् । [80]
 नूनं जन्मान्तरकृत पापमापतित महत् ।
 अपक्षिन्नामिमां कष्टामापद प्राप्तवत्यहम् ।
 भर्तुराज्यापहरण स्वजनाच्च पराभव' ।
 भर्त्रा सह वियोग च तनयाभ्यां च विच्युति ।
 निर्वस्त्रता वने वासो बहुव्यालनिषेविते । [85]
 योऽप्यकस्मान्मया प्राप्तो निर्जने गहने वने ।
 सोऽपि सार्थं पराभूतो दैवेन विधिना ध्रुवम् ।
 आशङ्कते च मां पापा मदीय व्यसन तथा ।
 साहमेवविधा नून ध्रुव नास्त्वत्र सशय' ।
 मन्दाया हि ममाभाग्यै' सार्थो नून निपातित । [90]
 कुत्रात्मान पातयेय यामि क शरण वने ।
 मरणेन भवेच्छान्तिप्रियन्त्या दुःखजीवितम् ।
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिञ्जीवितेश्वर ।
 किं मां विलपतीमेव नाभिजल्पसि मानद ।
 एवमादि बहून्नयान्प्रलापान्बाणपविक्रवा । [95]
 कुर्वती पर्यधावच्च विज्जन गहन वनम् ।

Colophon

☞ This passage has many lines in common with passages No 11-12 given below, with which it should be compared

11

For 3 62 6^{ab}-10^{cd}, D₆ subst

भारती' सौरभेयाश्च क्षुत्सूयामिपरिभ्रुताः ।
 अवरोपितभारस्तु लेभिरे परमां मुद्रम् ।
 तथाश्वा चारणाक्षैव रासभा करभै सह ।
 इष्टैव तत्सरो रम्यमाह्लाद परम ययु ।
 तथानन्तरमेवेह वणिज पथिकास्तथा । [5]
 यथायोग्य यथास्थानमावास प्रतिपेदिरे ।
 यथास्थितै' समाचारमाहार स्थानमेव च ।

अवतीर्याविसप्तानां चक्रुःश्वान्ववेक्षणम् ।
 चक्रुः कथाश्च विविधा क्रयविक्रयसञ्चिता' । [10]
 प्रशसन्त्यपरे कष्ट पदवींश्चापदावृताम् ।
 स्मरन्तो गृहभोगांश्च ज्ञातीनां च समागमम् ।
 पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वे निद्रावश ययुः ।
 सवाहनेन भाराणां बहुवासरजेन च ।
 खिन्ना' शयितुकामास्ते निद्रयापगता भृशम् ।
 प्रसारीताङ्गा' खिन्नाश्च मृतकरुणा इवासते । [15]
 अथार्धरात्रसमये नि'शब्दस्तिमित तदा ।
 सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
 अथ सार्थं गिरिनिभा मदप्रन्नवणाविष्ठा ।
 मार्गं सरुध्य ससुप्त पद्मिन्यास्तीरमुत्तरम् ।
 अथापश्यत त सार्थं सार्थजान्बुबहून्गजान् । [20]
 ताश्च पान्थगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
 समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोल्कटा' ।
 तेषामापततां वेग करिणां दुःसहोऽभवत् ।
 नगमाविव शीर्षाणां मृगाणां पततां क्षितौ ।
 स्पन्दतामपि नागानां बालसंस्थावनोद्भवै । [25]
 करिभि करिण सर्वे सृस्युतां प्रापिता क्षणात् ।
 सार्थंश्च सोऽपि मथित सखीबालगजान्वित ।
 आराव' सुमहानासीत्त्रैलोक्यभयकारक ।
 वाजिभि प्राहृतैश्चैव गजोष्टै रासभैस्तथा ।
 अन्वोन्य नाभ्यरक्षन्त मध्यमाना वनद्विपै । [30]
 सुप्त ममर्दु' सहसा चेष्टमान महीतले ।
 हाहाकार प्रमुञ्चन्त सार्थका शरणाथिन ।
 न च गुहमांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् ।
 केचिद्दन्तै करै केचिक्केचित्पथ्या हता गजै ।
 निहतोद्ग्राह्य बहुला पदातिजनसकुला । [35]
 भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ।
 घोराङ्गादान्विमुञ्चन्तो निपेतुधरणीतले ।
 वृक्षेष्वासज्य सहृष्टा' पतिता विपमेपु च ।
 तथा त निहत सर्वे समृद्ध सार्थमण्डलम् ।
 हतो भ्राता हत' पुत्र सहायो निहतो मम । [40]
 पृषोऽग्निसन्धित कष्टस्त्रायध्व धावतायुता ।
 रक्षराशिर्विश्रीर्णोऽय गृहीध्व किं प्रधावत ।

D₆ 'यत्र (for 'येन) — (L 76) D₆ निद्रयत् (for देवयत्) — (L 78) K₄ नाशु बध्नामि कुशल — (L 81) D₁ य[ष]-
 जन्मान्तरकृत तत्पाप पतित महत् — (L 82) D₁ कष्टा विपद,
 D₆ कष्टामापदा — (L 83) D₁ स्वजनस्य (for 'नाच्च) K₄
 पराभव — (L 84) D₁ वियोगश्च, D₆ 'नो हि — (L 86)
 D₆ यो ह्यकस्मादनुप्राप्तो — (L 88) D₁ सार्थो (for पापा)
 D₁ जनविष्वसकारिणी, D₆ कृसां वै राक्षसीमिव (for the pos-
 terior half) — (L 89) D₆ resumes D₂ 'स्वयत्र

(for 'स्वयत्र) D₁ लोकैर्यत्परिचक्षिता (for the posterior
 half) — (L 90) K₄ मम हानाग्यै (for हि ममा') D₆
 [5]यं विनि (for नून नि) — (L 91) D₁ पातयेह (for
 येय) D₂ 5 त्यक्त्वात्मान तु पापिष्ठा कस्माद् शरण वने — (L
 94) K₄ जानामि (for 'जल्पमि) — (L 95) D₆ विलापान्
 (for प्र') — (L 96) D₁ 'धावत्या (for 'धावच्च) D₆
 विपिन गहने वने (for the posterior half) — Colophon
 Adhy no D₁ (in figures and words) 67

सत्रस्तवदना भैमी तस्थौ शशिनभानना ।
 सार्थं विष्वसितैर्भगैरगरुभि सचन्दनै ।
 विक्रिसैर्भाति भू सर्वा द्यौरिवक्षैश्च शारदै । [45]
 पतितैः पात्यमानैश्च धावद्भिश्च ततस्तत ।
 विमुक्तनादसत्रस्र हाहाकारविनादितम् ।
 भीषणीय वन तद्वै तत्रामुदै समन्तत ।
 अभूद्यल्यसकाश महारण्यमिवापरम् ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ता सार्था केचिदभिद्रुता । [50]
 तेऽब्रुवन्सहिता सर्वे कस्येद कर्मण फलम् ।
 नून न पूजितोऽस्माभिर्येणिभद्रो महायशा ।
 तथा यक्षाधिप श्रीमान्न वै वैश्रवणो विभु ।
 न पूजा विघ्नकर्तृणामथ वा सार्थिकैः कृता ।
 शकुनाना फल वाथ विपरीतमिद ध्रुवम् । [55]
 अहास्तु विपरीता वा किमन्यदिदमागतम् ।
 अपरे त्वद्ब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ।
 यासावद्य महासार्थे नारीवोन्मत्तदर्शना ।
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
 तथेय विहिता पूर्वं माया परमदारुणा । [60]
 राक्षसी वा पिशाची वा यक्षी वातिभयकरी ।
 तस्या सर्वमिद पाप नात्र कार्या विचारणा ।
 यदि पश्याम तं पापः सार्थैर्भौ नैकदुःखदाम् ।
 लोष्टकै पाशुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभि ।
 अवश्यमेव हन्तव्या सा सार्थस्य तु कृच्छ्रदा । [65]
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्य तेषां सुरारुणम् ।
 हीता भीता च सविभ्रा प्राद्रव्येन काननम् ।
 आदाङ्गमाना तस्थापानात्मान पर्यदेवयत् ।
 अहो ममोपरि विधे सरम्भो दारुणो महान् ।
 नानुयज्ञामि कुशल कस्येद कर्मण फलम् । [70]
 नून जन्मान्तरकृत पाप मापतित भद्रत् ।
 अपश्चिमामिमां कष्टामापद प्राप्तवायहम् ।
 राज्यापहरण भर्तुं स्वजनाश्च पराभव ।
 भर्त्रा सह वियोगश्च तनयान्या च विव्युति ।
 विव्रसता घने वासो बहुव्यालनिषेविते । [75]
 यो ह्यकस्मान्मया प्राप्तो निर्जने गहने वने ।
 सोऽपि सार्थं पराभूतो विधिना केनचिद्द्रुशम् ।
 आदाङ्गमाना सा पाप महीयो न्यसन तथा ।
 साहमेवविधां नून ध्रुव नास्त्यत्र सशय ।
 मन्दायास्तु ममाभाग्यै सार्थो नून निपातित । [80]
 कुश्रात्मान पातयेद्य यामि क शरण वने ।

मरणात्तु भवेच्छान्तिप्रियस्या दृग्जीवितम् ।
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिजीवितेश्वर ।
 कि मां विलपतीमेव नाभिजानामि मानद ।
 एवमादीन्बहून्न्यान्प्रलापान्वाप्यविरुता । [95]
 कुर्वती पर्यधावभ्या गहन विपिनान्तरम् ।

Colophon

This passage is a variant version of lines 13-96 of passage No 10 given above (q v)

12

K₂ Dn ins after 3 62 10 D₀ after 284'
 आराव सुमहाश्रामीत्यैलोक्यभयकारक ।
 ण्योऽभिस्थित कष्टस्त्रायध्व धावताधुना ।
 रवराशिविशोणोऽय गृहीध्व कि प्रधावत ।
 सामान्यमेतद् द्रविण न मिथ्या वचन मम ।
 एवमेवाभिभाषन्तो विद्वदन्ति भयात्तया । [5]
 पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्व सकातरा ।
 तस्मिन्तथा वर्तमाने दारुणे जनसक्षये ।
 दमयन्ती च ध्रुवध्वे भयतस्रस्तमानसा ।
 अपश्यद्दैशास तत्र सर्वलोकभयकरम् ।
 अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा वाला पद्मनिभेक्षणा । [10]
 ससक्तवदनाश्रामा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ता सार्थाकेचिद्विक्षता ।
 तेऽब्रुवन्सहिता सर्वे कस्येद कर्मण फलम् ।
 नून न पूजितोऽस्माभिर्येणिभद्रो महायशा ।
 तथा यक्षाधिप श्रीमान्न वै वैश्रवण प्रभु । [15]
 न पूजा विघ्नकर्तृणामथ वा प्रथम कृता ।
 शकुनाना फल वाथ विपरीतमिद ध्रुम् ।
 अहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
 अपरे त्वद्ब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ।
 यासावद्य महासार्थे नारी वुन्मत्तदर्शना । [20]
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
 तथेय विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
 राक्षसी वा ध्रुव यक्षी पिशाची वा भयकरी ।
 तस्या सर्वमिद पाप नात्र कार्या विचारणा ।
 यदि पश्याम तं पापा सार्थैर्भौ नैकदुःखदाम् । [25]
 लोष्टभि पाशुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभि ।
 अवश्यमेव हन्याम सार्थस्य किल कृत्यकाम् ।

12

(L 9) Dns सर्वं (for तत्र) — (L 11) Dns वदन्तो
 पामा — (L 21) K₂ अमानुषा, Dns च मानुष — (L
 133

23) D₀ ना ध्रुवा (for वा ध्रुव) — (L 25) D₀ नैकदुःखता
 — (L 26) D₀ लोष्टैश्च (for लोष्टभि) — (L 27) D₀
 हस्याम (for हन्याम), and ना वै सार्थेभ्यं कृत्यका (for the
 posterior half) — (L 29) K₂ D₀ येन (for यत्र)

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्य तेषां सुदारुणम्
 हीता भीता च सविन्ना प्राद्वद्यत्र काननम् । [30]
 आशङ्कमाना तत्पापमात्मान पर्यदेवयत् ।
 अहो ममोपरि विधे सरम्भो दारुणो महान् ।
 नासुवद्वाति कुशल कस्येद कर्मण फलम् ।
 न स्मराम्यशुभ किञ्चित्कृत कस्यचिदप्यपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येद कर्मण फलम् ।
 नून जन्मान्तरकृत पाप मापतित महत् । [35]
 अपश्चिन्नामिमा कष्टामापद प्राप्तवत्यहम् ।
 भर्तृराज्यापहरण स्वजनाच्च पराजय ।
 भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युति' ।
 निर्नाथिता वने वासो बहुव्यालनिधिष्विते ।

Of passages No 10 and 11 given above, which are similar in content This amplified version of the story, though adopted in all old printed editions, is restricted to a small group of Devanāgarī MSS, K₁ & Dn D₁₋₃ & & and is undoubtedly spurious It was rightly athetized by Böhtlingk in his edition of the Nalopākhyāna in the first edition of his *Chresthomathie* Cf Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3 70

13

After 3 83 82, K₁ 2 B Dc Dn D₄ & ins
 कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्रतत्रावगाहिता ।
 विशेषो वै कनखले प्रयागे परम महत् ।

— (L 30) K₂ तत्पापाम् — (L 31) K₂ सरमे दारुणे महत् (for the posterior half) — (L 35) Dn₂ D₆ मा पतित (for मापतित) — (L 36) K₂ कष्टम् (for कष्टम्) — (L 38) K₂ वियोग च (for 'गश्च)

13

(L 1) Dc transp lines 1-2 and 3-4 K₁ Dc₂ 'कुत्रा' (for 'त्रा') — (L 2) K₁ नखल, Dc₁ परमे (for परम) — B₄ om lines 3-4 — (L 3) B_{1m} अश्वमेध' (for दशकार्य') K₂ गत्वा (for कृत्वा) I₂ 'वमेवन, B₂ 'भियेचन (for 'वसेचनम्) — (L 4) K₂ गगैयो, B₂ गगा भो, B₃ Dc गगया (for गङ्गापो) I₁ 2 दृष्ट्वाभि' — (L 6) B₁ Dc च, B₂₋₃ तु (for सपि) B₂ क्ली गीत्र केवला (for the posterior half) — (L 7) Dc पुष्करेणु (for 'रे तु) — (L 8) B₁ Dc त्वनाशक — (L 9) B₁ 3 4 D₆ पुष्करेणु, B₂ 'रे च Dc 'रे रे B Dc D₁

यद्यकार्यंशत कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ।
 सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दृष्ट्यग्निरिवेन्धनम् । [6]
 सर्वं कृतयुगे पुण्य त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ।
 द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रे गङ्गा कलियुगे स्मृता ।
 पुष्करे तु तपस्तप्येदान दद्यान्महालये ।
 मलये स्वग्निमारोहेद् भृगुतुङ्गे त्वनाशनम् ।
 पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गाया मगधेषु च ।
 ज्ञात्वा तारयते जन्तु' सप्त सप्तारस्तथा । [10]
 पुनाति कीर्तिता पाप दृष्टा भद्र प्रयच्छति ।
 अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तम कुलम् ।
 यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गाया स्पृशते जलम् ।
 तावत्स पुरुषो राजन्स्वर्गलोके महीयते ।
 यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च [15]
 उपास्य पुण्य लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् ।
 न गङ्गामदृश तीर्थं न देव केशवात्पर ।
 ब्राह्मणेभ्य पर नास्ति प्वमाह पितामह ।

14

After 3 97 27, K₁ 2 B D (except D₁₋₃ &) ins
 वातिरिता पताकेव विराजति नभस्त्रले ।
 प्रतार्यमाणा कूटेषु यथा निम्नेषु नित्यश ।
 शिलातलेषु सत्रस्ता पञ्चगेन्द्रवधूरिव ।
 दक्षिणां वै दिश सर्वां ज्ञावयन्ती च मातृवत् ।
 पूर्वं शम्भोजंटाभ्रदा समुद्रमहिषी प्रिया । [5]
 अस्या नद्या सुपुण्यायां यद्येष्टमवगाह्यताम् ।
 लोमश उवाच ।
 युधिष्ठिर निबोधेद् त्रिपु लोकेषु विश्रुतम् ।

मध्यमेषु च — (L 10) K₂ सप्तावर, B₂₋₄ सप्तापरान्, Dc पूर्वावरान् — (L 11) B Dn₁ दृष्ट्वा (for दृष्टा) — (L 12) Dc अवगाह्य च पीता च — (L 13) B₂ गगातोये निमज्जति — (L 16) K₁ तापस्य (for उपास्य) Dc तु (for च) B₂ Dn 'लोकना (B₃ 'ता) (for लोकभाक्) — (L 18) B₁ प्रजापति (for पितामह)

14

D₁ om from line 1 up to the prior half of line 6 — (L 2) Dc तथा (for यथा) — (L 3) B₃ Dc₁ सप्ताना, Dc₂ सप्ताना (for सप्ताना) B₂ पाताल्यु न मभूत् (for the prior half) — (L 4) B [त्रि] (for च) — (L 5) B₁ पूर्वं समुद्र तु गता (for the prior half) — (L 6) Dc तस्या (for अस्या) I₂ तु (for न) — After line 6 K₂ B₃ 4 Dc Dn₂ ins an ill coll phon (with no Dn₂ 99) — K₁ 2 om lines 7-9

मृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ।
यत्रोपस्पृष्टवात्रामो हृत तेजस्तदासवान् ।
अत्र स्व आत्सि सार्धं कृष्ण्या चैव पाण्डव । [10]
दुर्योधनहृत तज पुनरादातुमर्हसि ।
कृतवैरेण रामेण यथा चोपहृत पुन ।

वैशापायन उवाच ।

स तत्र आत्सिश्चैव कृष्ण्या चैव पाण्डव ।
आत्वा देवान्पिश्चैव तर्पयामास भारत ।
तस्य तीर्थस्य रूप वै वीसादीसतर वभौ । [15]
अप्रच्छद्यत्तरश्चासीच्छात्रवाणा नरर्षभ ।
अपृच्छश्चैव राजेन्द्र छोमश पाण्डुनन्दन ।
भगवन्किमर्थं रामस्य हृतमासीद्वपु प्रभो ।
कथ प्रत्याहृत चैव एतदाचक्ष्व पृच्छत ।

छोमश उवाच ।

शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमत । [20]
जातो दशरथस्यासीत्पुत्रो रामो महात्मन ।
विष्णु स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ।
पश्यामस्ममयोध्याया जात दाशरथि तत ।
ऋचीकनन्दतो रामो भार्गवो रेणुकासुत ।

तस्य दाशरथे श्रुत्वा रामस्याह्निष्टकर्मण । [25]
कौतुहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामरागमत्पुन ।
भनुरादाय तद्विष्य क्षत्रियाणां निबर्हणम् ।
जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ।
त वै दशरथ श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ।

प्रेषयामास रामस्य राम पुत्र पुरस्कृतम् । [30]
स तमभ्यागत इष्ट्वा उद्यतास्त्रमस्वितम् ।
प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचनमप्रवीत् ।

कृतकाल हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ।
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव ।
इत्युक्तस्त्वाह भगवस्व नाधिकेसुमर्हसि । [35]
नाहमप्यधमो धर्मं क्षत्रियाणा द्विजातिपु ।
इक्ष्वाकृणा विरोपेण बाहुवीर्ये न कथ्यनम् ।
तमेववादिन तत्र रामो वचनमप्रवीत् ।
अल वै श्यपदेशेन धनुरायच्छ राघव ।
ततो जग्राह रोपेण क्षत्रियर्षभसूदनम् । [40]
रामो दाशरथिदिष्य हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ।
धनुरारोपयामास सलील इव भारत ।
ज्याशब्दमकरोच्चैव सयमान स वीर्यवान् ।
तस्य शब्दस्य भूतानि वित्रसन्यशनेरिव ।
अधामवीत्तदा रामो राम दाशरथिस्तदा । [45]
इदमारोपित ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ।
तस्य रामो ददौ दिव्य जामदग्न्यो महात्मन ।
शरमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यतामिति ।
एतच्छ्रुत्वाववीदाम प्रवीत इव मनुयुना ।
श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव । [50]
त्वया ह्यधिगत तेज क्षत्रियभ्यो विशेषत ।
पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवम् ।
पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ।
ततो रामशरीरे वै राम पश्यति भार्गव ।
आदित्यानसवसुश्रुदान्साध्यांश्च समरुद्रगान् । [55]
पितरो हुताशनश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
ऋषयो वालखिल्याश्च ब्रह्मभूता सनातना ।
देवर्षयश्च कात्स्न्येन समुद्रा पर्वतास्तथा ।

the MSS are ignored totally hereafter — (L 9)
B₁ ३ हृततेजास् (B₂ जस्) — (L 10) B₁ तत्र (for अत्र)
B₄ भारत (for पाण्डव) — (L 12) B₄ De om line 12
B₁ (corrupt) कृतवैरावने चैव न चैवोपहृता पुन — (L 13)
D₁ भारत (for पाण्डव) — (L 14) De तत्र आत्वा (for
आत्वा देवान्) — (L 15) B₁ De दीप्या, D₂ जात (for
दीप्ताद्) De₂ विभो, D₂ च भो (for वभौ) — (L 16)
De स्वामी (for आसी) — (L 17) वृप (for पाण्डु)
— (L 18) B₂ पुन (for वपु) — D₂ om line 19
— (L 24) B De D₄ आर्चिक, D₁ आर्चिका (for ऋचीक)
— (L 26) B₂ ३ प्रभु (for पुन) — (L 27) D₁ दिव्य
वु (for तदिव्य) — (L 28) B₂ तत, D₂ तथा (for तदा)
— (L 30) D₂ मत्र (for पुत्र) — (L 31) D₁ सुप
(for मव) — (L 33) B₂ क्षत्रियातकर राम धनुरेतन्महन्मम
— (L 35) B₂ पूजनीयोमि, D₁ इत्युक्त प्राह B₄ भग
वन्नमपिक्षेसु न त्वमर्हसि मा विभो — For line 36 B₄

subst

नाहमप्यथ मोहेन त्वामधिज्ञेसुमुत्सहे ।
अपमैण क्षय चात्र क्षत्रियाणा द्विजातिपु ।
— (L 44) B De शब्देन (for शब्दस्य) — (L 47)
B₁ ३ ४ De महाबल, D₁ मन (for त्मन) — (L 48)
De शर (for शरम्) — (L 52) B₁ De क्षिपसे (for 'सि)
— (L 54) D₁ पश्यति स च (for राम पश्यति) — (L 55)
D₁ आदित्याश्च वसुन् De transp रुद्रान् and साध्यान्
B₁ आदित्या वभवो रुद्रा साध्याश्च समरुद्रणा — (L 56)
Hypermetric! B₁ पितरोथानलक्षैव, B₂ D₁ ० पितरो
हुताशनश्च, De D₂ पितृहुताशना (D₂ न)श्चैव B₂ De
ग्रहास्तथा — (L 57) B₂ ४ व (for च) De गधर्वाप्राक्ष-
सान्यक्षात्रदीप्तीर्थानि यानि च — (L 58) De ऋषीन्वै
B₂ ३ De वालखिल्या (De न्या)श्च De ब्रह्मभूतान्पनातनान्
— (L 59) De देवर्षीश्चैव कात्स्न्येन समुद्रान्पर्वतास्तथा
— (L 60) B₁ ३ निपदा (for निपदो) De वेदांश्च सोप-

वेदाश्च सोपनिषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः । [60]
 चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदश्च भारत ।
 मेघचून्दानि वर्षाणि विद्युत्तश्च युधिष्ठिर ।
 ततः स भगवान्विष्णुस्त वै बाणमुमोच ह ।
 शुष्काशनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत ।
 पांसुवर्षेण महता मेघवर्षैश्च भूतलम् । [65]
 भूमिकम्पैश्च निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि ।
 स राम विह्वल कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलम् ।
 आगच्छज्वलितो बाणो रामबाहुप्रचोदित ।
 स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 राम प्रत्यागतप्राणं प्राणमद्विष्णुतेजसम् । [70]
 विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत्पुनः ।
 भीतस्तु तत्र न्यवसद्भीडितस्तु महातपा ।
 ततः सवत्सरेऽतीते हृतौजसमवस्थितम् ।
 निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममभ्रुवन् ।
 न वै सम्यगिदं पुत्रं विष्णुमासाद्य वै कृतम् । [75]
 स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ।
 गच्छ पुत्र नदीं पुण्या वधूसरकृताह्वयाम् ।
 तन्नोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्स्यसि ।
 दीप्तोऽयं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
 भृगुदेवयुगे राम तप्तवानुत्तम तपः । [80]
 तत्तथा कृतवाप्राणं कौन्तेय वचनापितुः ।
 प्राप्तवांश्च पुनतेजस्तीर्थेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।
 एतदीदृशकं तात रामेणाहितकर्मणा ।

15

(L 1) B₂ Dn हत (for अह) — (L 3) D₃ om

प्राप्तमासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ।

For a criticism of this passage, of Sukthankar,
 "Epic Studies (VI)", ABORI 1936 20f

15

After 3 115 8, K₁ 3 B Dc Dn Ds 4 6 G₃ ins
 अकृतव्रण उवाच ।

अह ते कथयिष्यामि महदाप्यानमुत्तमम् ।
 भृगुणां राजशादूळं वशे जातस्य भारत ।
 रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसमितम् ।
 हैहयाधिपतेश्चैव कार्तवीर्यस्य भारत ।
 रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हते । [5]
 तस्य बाहुशतान्यासस्त्रीणि सप्त च पाण्डव ।
 दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चन तथा ।
 ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 अव्याहृतगतिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः ।
 रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यवान् । [10]
 ममदं देवान्यक्षांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः ।
 भूतांश्चैव स सर्वास्तु पीडयामास सर्वतः ।
 ततो देवाः समेत्याहुर्ऋषयश्च महामता ।
 देवदेव सुरारिम्न विष्णु सत्यपराक्रमम् ।
 भगवन्भूतरक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो । [15]
 विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपति पुनः ।
 शचीसहायं क्रीडन्तं धर्षयामास चासवम् ।

निषदान् B₁-3 वषट्कार, Dc कारान् B₁ 3 'गमै (for ध्वरै) — (L 61) B₂ चेतोवति Dc धनुर्वेदाश्च — (L 62) B₁ 3 4 Dc₂ विद्युतो मेघचून्दानि (B₁ 'दाश्च) (for the prior half) B₁ 3 4 Dc वर्षाणि च युधिष्ठिर — (L 65) B Dc D₆ केवल (for भूतलम्) — (L 66) B₁ 3 4 Dc म (for the first च) — (L 67) B₁ दृष्ट्वा (for कृत्वा) — (L 68) B Dc 'प्रेवेरित (B₂ 'प्रवोधित) (for 'प्रचोदित) — (L 71) B₃ प्रभु (for पुन) — (L 72) Dc भीतश्च B₁ 3 4 भीडितश्च Dc लज्जितश्च महारथ (for the posterior half) — (L 73) B₁ 4 Dc₂ तत्र (for तत) B₄ कृतौ (for हृतौ) — (L 74) B₂ वाक्यम् (for रामम्) — (L 78) Dc ततोप (for तन्नोप) — (L 79) D₁ तीर्थं तु (for तत्तीर्थं) B₁ वै (for ते) — (L 80) B₁ Dc नाम (for राम) B₁ 4 Dc कृतवान् मिथेचन (for the posterior half) — (L 83) D₄ यत्तद् (for एतद्) B₁ 4 'कान्तर (for 'कनात) — (L 84) D₁ आप्तम् (for प्राप्तम्)

line 3 Dc₂ वेद* (for देव*) — (L 5) B₁ बभूवेहाजुनो नाम, D₃ राजासीदजुनो नाम (for the prior half) B₁ D₃ पुरा (for हत) — (L 6) B₂ न्याहु* (for 'न्यात') — (L 7) D₃ काचनप्रभ — (L 8) D₃ च महो* (for पृथिवी) — (L 9) B₂ 4 'श्चैव (for स्तस्य) — (L 10) D₃ om line 10 B₁ 4 Dc म तदा (for तु सदा) B₁ Dc वरदानाच्च — (L 12) B₁ Dc भूतानि चैव सर्वाणि B₂ वीर्यवान् (for मवत) — (L 13) B₁ 'त्मन (for 'व्रता) — (L 14) B₁ Dc अम्वंस्त (for देवदेव) — D₃ reads line 15 after the addl line म तु प्रमाद* (see below) — (L 16) K₂ Dc Dn₁ प्रभु (for पुन) — After line 16 D₃ ins

नेत्ररान्कामचागी च बलान्मन्त्रि मोहित ।
 — (L 17) D₃ शचीसहाय तु (for the prior half).
 — After line 17, D₃ ins

म तु प्रमादयामास विष्णु सत्यपराक्रमम् ।,
 which is followed by line 15 — (L 19) B₂ वीर्यवान् (for भारत) — (L 20) B₂ प्रभ* (for तिव*) D₃ यत्तद्व्रतमनाधृष्य मृत्युन्विविधीय* — After line 20 D₃

ततस्तु भगवान्देव शक्रेण सहितस्तदा ।
कार्तवीर्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत ।
यत्तद्गतहितं कार्यं सुरेन्द्रेण निवेदितम् । [20]
स प्रतिश्रुत्य तत्सर्वं भगवाँल्लोकपूजित ।
जगाम वदरीं रम्या स्वमेवाश्रममण्डलम् ।
एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्या पृथिवीपति ।

[Correction! This insertion is found in D₃ in addition to the MSS mentioned on p 385 The above list has been corrected accordingly]

16

After adhy 142, B D (except D₁₋₃) ins the foll
addl adhy

लोमना उवाच ।

द्रष्टारं पर्वता सर्वे नद्यः सपुरकानना ।
तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्ट च सलिलं करैः ।
पर्वतं मन्दरं दिव्यमेष पन्था प्रयास्यति ।
समाहितानि रुद्रिभ्यां सर्वे भवस्य पाण्डवा ।
अथ देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति । [5]
ऋषीणां चैव दिव्यानां निवासं पुण्यकर्मणाम् ।
एषा शिबजला पुण्या याति सौम्य महातदी ।
वदरीप्रभवा राजन्देवधिगणसेविता ।
एषा वैहायसैर्नित्यं चालस्त्रिल्लैर्महात्मभिः ।
अधिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः । [10]
अत्र साम स गायन्ति सामगा पुण्यनिस्त्रना ।
मरीचिः पुलहश्चैव मृगुश्चैवाक्षिरास्रथा ।
अत्राह्निकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्रण ।
साध्याश्चैवाधिनौ चैव परिधावन्ति त तदा ।

चन्द्रमा सह सूर्येण ज्योतीर्षि च ग्रहे मह । [15]
अहोरात्रविभागेन नदीमेनामनुव्रजन् ।
एतस्या सलिलं मूर्ध्ना घृपाङ्गं पर्यधारयत् ।
गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ।
एतां भगवतीं देवीं भवन्त सर्व एव हि ।
प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत । [20]

तस्य तद्दचन श्रुत्वा लोमनास्य महात्मन ।
आकाशागङ्गां प्रयतां पाण्डवास्तेऽभ्यवाद्यन् ।
अभिवाद्य च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिण ।
पुनः प्रयाता सहृष्टा सर्वैरुपिगणैः सह ।
ततो वृषाखकाशान्तं पाण्डुर मेरुसनिभम् । [25]

ददशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतोदिशम् ।
तान्प्रष्टुकामान्विज्ञाय पाण्डवान्स तु लोमना ।
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञं शृणुष्व पाण्डुनन्दना ।
एतद्विकीर्णं सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमम् ।
यत्पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् । [30]

एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मन ।
पर्वतप्रतिमं भाति परैतप्रस्तराश्रितम् ।
पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना ।
दैत्यो विनिहतस्तात सुरराजहितैषिणा ।
दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्यन्महामना । [35]

ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपस्वाभ्यायविक्रमात् ।
तपोधलेन महता बाहुवेगबलेन च ।
नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन्स दिते सुत ।
स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मे च चरितव्रतम् ।
मयाभिभूतं सविभ्रं शक आसीत्तदानघ । [40]
तेन सधिनिततो देवो मनसा विष्णुरवयय ।
सर्वत्रगं प्रभुं श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ।

ins

अपित साधुना घोर श्वेतराश कृते पुरा ।
भसीभूत महद्भूत भस्मकूटमवृश्यत ।
यमुनातीरमासाय समुद्रमवगाहत ।
तत्र शूलो समुद्रेण मगमोऽस्य भविष्यति ।
तत स कार्तवीर्यस्य विनाशाय प्रतिष्ठितम् ।
— (L 21) B₁ D₃ तथा विषाय, B₂ न प्रतिशाय (for स प्रतिश्रुत्य) D₃ विश्रुत (for पूजित) — (L 23) E₂ D₁ n₂ D₃ पते (for पति)

16

(L 1) B₁ नागाश्च (for नद्य न) — (L 2) D₃ रम्याणि (for श्रीमन्ति) — (L 7) B₂₋₄ सौम्या (for सौम्य) — (L 9) D₃ एषा वैहायसैर्नित्यं B₁₋₃ D₃ D₄ बालिखिलैर् — (L 13) B₄ द्विजं (for दुरं) B₂ यजते

(for जपते) D₃ स मरुद्रेण — (L 14) B₂ सिद्धाश्वाप्तरसौ चापि (for the prior half) D₃ ता, D₄ तत् (for त) — (L 16) B₁ ; 4 D₃ एताम् (for एनाम्) B₂ चलति रथवत्मेना (for the posterior half) — (L 17) D₁ D₂ मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना) — (L 18) B₂ लोके गतिर् (for लोकस्थितिर्) — (L 20) B₁ ; D₃ अभि* (for प्रति) D₃ वदत (for वादत) — (L 22) B₂ ते न्यवेद, B₃ ते म्यनाद, D₃ अभ्यवाद* (for तेऽभ्यवाद) — (L 24) B₁ D₃ D₂ n₂ D₄₋₈ सर्वे (for सर्वैर्) — (L 25) B D₂ पाठर — (L 34) B₄ D₁ D₄ स्तेन (for स्तात) — (L 35) B₁ D₃ तपस्तप महात्मना (for the posterior half) — (L 36) D₃ प्रार्थयत — (L 37) D₃ वात* (for बाहु*) — (L 39) D₃ चरितं शुभ (for तत्रतम्) — (L 40) B₂ नृप (for [अ]नघ) — (L 42) D₄ स्थितो (for स्थितो) — (L 45) B₁ यस्य तेजोवभामित ; D₃ यस्य

ऋषयश्चापि त सर्वे तुष्टुवुश्च दिवौकसः ।
 त इष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान्हव्यवाहनः ।
 नष्टतेजा समभवत्तस्य तेजोभिर्भस्मितः । [45]
 त इष्ट्वा वरद देव विष्णु देवगणेश्वरम् ।
 प्राञ्जलिं प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् ।
 प्राह वाक्य ततस्तत्र यतस्तस्य भय भवेत् ।
 विष्णुरुवाच ।

जानामि ते भय शक्र वैत्येन्द्राक्षरकात्ततः ।
 ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थान तपःसिद्धेन कर्मणा । [50]
 सोऽहमेन तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि ध्रुवम् ।
 वियुनज्जिम देहादेवेन्द्रं मुहुर्तं प्रतिपालय ।
 तस्य विष्णुर्महातेजां पाणिना चेतनां हरत् ।
 स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहत् ।
 तस्यैतदस्थिमघातं मायाविनिहृतस्य वै । [55]
 इह द्वितीयमपरं विष्णो कर्म प्रकाशते ।
 नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मञ्जिता ।
 पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्विस्तरेणैमां कथां कथय तत्त्वतः ।
 कथं तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा । [60]
 योजनानां शतं ब्रह्मपुनरुद्धरिता तदा ।
 केन चैव प्रकरणेन जगतो धरणी ध्रुवा ।
 शिवा देवी महाभागा सर्वसस्यप्ररोहिणी ।
 कस्य चैव प्रभावाद्भिः योजनानां शतं गता ।
 केनैतद्वीर्यसर्वं स्वर्गं दक्षितं परमात्मनः । [65]
 एतत्सर्वं यथातथमिच्छामि द्विजसत्तम ।
 श्रोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रय ।

लोमश उवाच ।

यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां युधिष्ठिर ।
 तत्सर्वं मखिलेनेह श्रूयता मम भाषत ।

पुरा कृतयुगे तात वर्तमानेऽभयकरे । [70]
 यमस्य कारयामास आदिदेवं पुरातनं ।
 यमत्वं कुर्वन्तस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ।
 न तत्र त्रियते कश्चिज्जायते वा तथोच्युत ।
 वर्धन्ते पक्षिसघाश्च तथा पशुगवेढकम् ।
 गवाश्च च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशनाः । [75]
 तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परंतप ।
 सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धन्ते सलिलं यथा ।
 एतस्मिन्सकुले तात वर्तमाने भयकरे ।
 अतिभाराद्दसुमती योजनानां शतं गता ।
 सा चैव व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेवना । [80]
 नारायणं वरं देवं प्रपन्नां शरणं गता ।

युधिष्ठियुवाच ।

भगवस्त्वत्प्रसादाद्भिः तिष्ठेयं सुचिरं त्विह ।
 भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्तितुम् ।
 ममैव भगवन्भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि ।
 शरणागतास्मि ते देवं प्रसादं कुरु मे विभो । [85]

लोमश उवाच ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरं प्रभुः ।
 प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रद्धाक्षरसमीरितम् ।
 न ते महिं भयं कार्यं भारार्ते वसुधारिणि ।
 भयमेव तथा कुर्मि यथा लघ्वी भविष्यसि ।
 स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम् । [90]
 ततो वराहं सवृत्तं एकशृङ्गो महाद्युतिः ।
 रक्ताभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव ।
 धूमं च ज्वलयल्लक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्धत ।
 स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गैकेन भास्वता ।
 योजनानां शतं वीरं समुद्धरति सोऽक्षरः । [95]
 तस्यां चोद्धार्यमाणायां सक्षोभं समजायत ।
 देवाः सक्षुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

तेजावभस्मित — (L 46) B₃ om line 46 D₁ सर्वं (for देव) — (L 48) D₂ स्तूर्ण (for स्तत्त्व) — (L 49) B₁ D₂ तात (for शक्र) — (L 50) D₂ प्रार्थयत — (L 51) B₁ *मेव (for *मेन) — (L 52) H₁ permetric! B₁ वियुज्जिम, D₂ वियुज्जिम (for वियुनज्जिम) — (L 54) D₂ *पतत् (for *हन) — (L 56) D₁ *परम (for *मपर) B₃ तूर्ण (for कर्म) — (L 58) B₁ *पोरु* (for *णैक) — After line 58, B₁ * ins an addl colophon — (L 59) B₃ सुवन (for तत्त्वत) — (L 61) B₃ नेन (for ब्रह्मन्) — (L 64) B₁₋₃ D₂ *वाटे (for वादि) — (L 65) D₂ D₃ न₃ केन नद् (for केनैतद्) B₃ वीर्यमात्मन, D₂ स्व महात्मन — (L 66) B₁ D₂ वृत्तम् (for तत्त्वम्) — (L 69) D₂ भारत (for

भाषत) — (L 71) B₃ D₂ सनातन (for पुरा) — (L 77) D₃ * वर्धते — (L 78) D₂ तावद् (for तात) B₃ भयावहे (for भयकरे) — (L 81) B₁ * D₂ तदा (for गता) — (L 82) D₂ त्वत्प्रमानेन B₃ * तिष्ठेह — (L 84) B₁ in D₂ ममेव — (L 85) H₃ permetric! B₁ * प्रभो (for विभो) — Most MSS om नमस उ before line 86 — (L 87) B₃ * इष्ण (for हृष्ट) B₁ मत्साक्षर ममन्वित (m as above) — (L 88) Before line 89, most MSS ins विष्णुरुवाच B₁ D₂ माये (for मारि) — (L 89) B₁₋₃ अहमव (B₂ *व) (for अयमेव) — Before line 90 most MSS ins नमस उ* — (L 91) D₂ समुत्त (for सवृत्त) — (L 92) D₂ इति (for इर) — (L 95) B₁ माय (for वार) — (L 95) D₂ *गृ* मय

हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिव व्योम भूस्तथा ।
 न पर्यवस्थित कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा ।
 ततो ब्रह्माणमासीन उज्वलमानमिव श्रिया । [100]
 देवा सर्पिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकश ।
 उपसर्ष्व च देवेश ब्रह्माण लोकसाक्षिकम् ।
 भूत्वा प्राञ्जल्य सर्वे चाक्यमुच्चारयस्तदा ।
 लोका सक्षुभिता सर्वे व्याकुल च चराचरम् ।
 समुद्राणां च सक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते । [105]
 सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनाना शत गता ।
 किमेतत्किंप्रभावेण घेनेद व्याकुल जगत् ।
 आख्यातु नो भवान्दशीघ्र विसञ्जा स्मेह सर्वश
 ब्रह्मोवाच ।

असुरेभ्यो भय नास्ति युष्माक कुत्रचित्कचित् ।
 श्रूयता यस्कृतेष्वेष सक्षोभो जायतेऽमरा । [110]
 योऽवी सर्वत्रग श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थित ।
 तस्य प्रभावात्सक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ।
 सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शत गता ।
 समुद्रता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ।
 तस्यामुद्धार्यमाणया सक्षोभ समजायत । [115]
 एव भवन्तो जानन्तु छिद्यता सशयश्च व ।
 देवा ऊचु ।

क तद्भूत वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् ।
 त देश भगवन्ब्रुहि तत्र यास्यामहे वयम् ।
 ब्रह्मोवाच ।

हन्त गच्छत भद्र वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
 एषोऽत्र मगवाञ्छ्रीमान्सुपर्ण सप्रकाशते । [120]
 वाराहेणैव रूपेण भगवाण्लोकभावन ।

कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्गरम् ।
 एतस्योरपि सुव्यक्त श्रीचरममभिराजते ।
 पश्यध्व विबुधा सर्व भूतमेतदनामयम् ।
 लोमश उवाच ।
 ततो द्रष्टु मह्यमान ध्रुवा चामन्य चामरा । [125]
 पितामह पुरस्कृत्य जग्मुर्देना यथागतम् ।
 वैशपायन उवाच ।
 ध्रुवा तु ता कथां सर्व पाण्डवा जनमेजय ।
 लोमशादेशितेनागु पथा जग्मु प्रहृष्टवत् ।
 Colophon

It may be noted that this passage is om also in the old Ananyakapuran MS belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhav Daji Collection No 245)

17

After adhy 153, B (for B₁ see below) D (except D₁-3 a) S ins the foll addl adhy
 वैशपायन उवाच ।

तस्मिन्नित्समानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिर ।
 कृष्णया सहितान्भ्रातृनित्युवाच सहद्विजान् ।
 दृष्टानि तीर्थान्यस्माभि पुण्यानि च शिवानि च ।
 मनसो ह्यादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक् ।
 देवै पूर्व विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभि । [5]
 यथाक्रमविशेषेण द्विजै सपूजितानि च ।
 ऋषीणां पूर्वचरित तथा कर्म विचेष्टितम् ।
 राजर्षीणां च चरित कथाश्च विविधा शुभा ।

(for *स्तथा) — (L 100) B₁ *मीशान (for *मासीन)
 — (L 102) B₁ अप (for उप) B₁ Dc सारथि, B₂
 साक्षिण, B₃ शायन (for साक्षिकम्) — B₂ s om the
 posterior half of line 103 and the prior half of line
 104 — (L 106) B₃ सैषा (for सैषा) — (L 107)
 Some MSS प्रभावेन Dc हि (for [ह]द) — (L 108)
 B सर्वत (for श) — (L 109) Dc अस्माक द्यतकुत्रचित्
 (for the posterior half) — (L 110) Dc यत्कृते शेष
 — (L 113) B₂ सैषा (for सैषा) — (L 114) B₃
 प्रमविष्णुना (for परमा) — (L 117) B₁ कश्चिद्भूतो (for
 क तद्भूत) — (L 118) Dc वत्या (for यास्या)
 — (L 120) B₁ Dc धीमान् (for श्री) Dc सुवण (for
 सुपर्ण) — (L 121) Dc वराहेण (for वा) — (L 122)
 Dc मनातन (for कालानल) — (L 125) D₂ s ष्टिया
 (for दृष्टवा) — Colophon Adhy no Dn₁ ns 142,
 Dn₂ 141

17

B₁ reads this whole passage on a suppl folio
 (see m) — (L 1) M तस्या रजण्या व्युष्टया (for the
 prior half) — (L 2) S आमन्य (for कृष्णया) Dc
 सह तान् (for सहितान्) S सह द्विजै (for जान्) — (L 3)
 B₂ तीर्थानि दृष्टानि (by transp) M₁ [आ]यतनानि (for
 शिवानि) T₂ (by corr) वनानि (for शिवानि) — (L 4)
 B₁ द्वावनानि, S पावनानि (for वनानि च) — (L 5) B₁
 सवाविची (m की)णानि, B₂ पूर्णविकी, Dc सर्व (Dc₂ व)
 विकी, Dn₃ पूर्णानि ची, S सवाणि तीर्थानि (M₁ सवानु-त्रीणानि)
 (for पूर्व वि) — (L 6) B₁ Dc Dn₂ M यथाक्रम विशेषेण,
 B₂ *काम विश, T₁ G₂ 4 क्रममशे, T₂ G₁ 9 *काममशे
 — (L 7) T₁ G₁ 2 धम (for पूर्व) S तपो धम (for
 तथा कर्म) — S ins after line 7 B₁ Dc, after line 9
 यथाक्रम विशेषेण लोमशेन प्रभाषितम् ।

ऋषयश्चापि त सर्वे तुष्टुवुश्च दिवौकस ।
त दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान्हृष्यवाहन' ।
नष्टतेजा' समभवत्तस्य तेजोभिर्भस्मितः । [45]
त दृष्ट्वा वरद देव विष्णु देवगणेश्वरम् ।
प्राञ्जलिं प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् ।
प्राह वाक्यं ततस्तत्त्वं यतस्तस्य भय भवेत् ।

विष्णुरुवाच ।

जानामि ते भयं शक्रं दैत्येन्द्राञ्चरकात्तत ।
ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तप सिद्धेन कर्मणा । [50]
सोऽहमेन तव प्रीत्या तप सिद्धमपि ध्रुवम् ।
वियुनज्जिम देहादेवेन्द्रं सुहृत् प्रतिपालय ।
तस्य विष्णुर्महातेजा' पाणिना चेतनां हरत् ।
स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहत ।
तस्यैतदस्त्रिसघातं मायाविनिहृतस्य वै । [55]
इदं द्वितीयमपरं विष्णो कर्म प्रकाशते ।
नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता ।
पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्निवस्तरेणोमां कथा कथय तत्रवत् ।
कथं तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा । [60]
योजनानां शतं ब्रह्मपुनरुद्धरिता तदा ।
केन चैव प्रकारेण जगतो धरणी ध्रुवा ।
क्षिप्वा देवी महाभागा सर्वस्यप्ररोहिणी ।
कस्य चैव प्रभावाद्धि योजनानां शतं गता ।
केनैतद्दीर्यसर्वस्वं दर्शितं परमात्मनः । [65]
एतत्सर्वं यथातस्मिच्छामि द्विजसत्तम ।
श्रोतुं विस्तारशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रय ।

लोमशा उवाच ।

यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां युधिष्ठिर ।
तत्सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषत ।

पुरा कृतयुगे तात वर्तमानेऽभयंकरे । [70]

यमत्वं कारयामास आदिदेव' पुरातन' ।
यमत्वं कुर्वतस्त्रस्य देवदेवस्य धीमत ।
न तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाच्युत ।
वर्धन्ते पक्षिसघाश्च तथा पशुगवेडकम् ।
गवाश्च च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशना' । [75]

तथा पुरुषशार्दूलं मानुषाश्च परंतप ।
सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धन्ते सलिलं यथा ।
एतस्मिन्संकुले तात वर्तमाने भयकरे ।
अतिभाराद्दसुमती योजनानां शतं गता ।

सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाम्कान्तचेतना । [80]
नारायणं वरं देवं प्रपन्नां क्षरणं गता ।

पृथिव्युवाच ।

भगवन्स्त्वत्प्रसादाद्धि तिष्ठेयं सुचिरं त्विह ।
भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्तितुम् ।
ममैव भगवन्भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि ।
क्षरणागतास्मि ते देवं प्रसादं कुरु मे विभो । [85]

लोमशा उवाच ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरं प्रभु' ।
प्रोवाच वचनं हृष्टं श्रम्याक्षरसमीरितम् ।
न ते महिं भयं कार्यं भारार्ते वसुधारिणि ।
अयमेव तथा कुर्मि यथा लघ्वी भविष्यसि ।
स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम् । [90]

ततो वराहं सवृत्तं एकशृङ्गो महाद्युति' ।
रक्षाभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव ।
धूमं च ज्वलयन्लक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्धत ।
स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गैकेन भास्वता ।
योजनानां शतं वीरं समुद्धरति सोऽक्षर' । [95]
तस्यां चोद्धार्यमाणायाम् सक्षोभं समजायत ।
देवा सक्षुभिता सर्वे ऋषयश्च तपोधना ।

तेजावभस्मित — (L 46) B₃ om line 46 De₁ सर्व' (for देव') — (L 48) De₁ 'स्तूर्ण' (for 'स्तत्त्व') — (L 49) B₁ De तात (for शक्र) — (L 50) De प्रार्थयत — (L 51) B₁ 'मेव' (for 'मेन') — (L 52) Hypermetric! B₁ वियुक्षिम, De वियुज्जिम (for वियुनज्जिम) — (L 54) De 'पत्त' (for 'हत') — (L 56) Dn₁ 'परम' (for 'मपर') B₃ तूर्ण' (for कर्म) — (L 58) B₁ 'गोरु' (for 'गैक') — After line 58, B₁ & ins an addl colophon — (L 59) B₃ सुमत (for तत्त्वत) — (L 61) B₃ तेन (for मक्षन्) — (L 64) B₁₋₃ De 'वाद्धे' (for वाद्धि) — (L 65) De Dn₃ ns केन तद् (for केनैतद्) B₃ वीर्यमात्मन, De स्व महात्मन — (L 66) B₁ De वृत्तम् (for तत्त्वम्) — (L 69) De भारत (for

भाषत) — (L 71) B₃ De₃ सनातन (for पुरा') — (L 77) D₃ 'वर्धते' — (L 78) De₃ तावद् (for तात) B₃ मयावहे (for मयकरे) — (L 81) B₁ & De तदा (for गता) — (L 82) De₃ त्वत्प्रसादेन B₃ 'तिष्ठे' — (L 84) B_{1,3} Dn₃ ममेव — (L 85) Hypermetric! B₁ 'प्रभो' (for विभो) — Most MSS om लोमशा उ' before line 86 — (L 87) B₃ 'कृष्ण' (for हृष्ट) B₁ मलाक्षर' समन्वित (m as above) — (L 88) Before line 88, most MSS ins विष्णुरुवाच B₁ De मयि (for महि) — (L 89) B₁₋₃ 'अहमेव (B₃ 'व') (for अयमेव) — Before line 90 most MSS ins लोमशा उ' — (L 91) De सभूत (for सवृत्त) — (L 92) De इति (for इव) — (L 95) B₃ साम (for वीर) — (L 98) De भूत्स्वय

हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिव ज्योम भूस्तथा ।
न पर्यवस्थित कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा ।
ततो ब्रह्माणमासीन ज्वलमानमिव श्रिया । [100]
देवा सर्दिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकश ।
उपसर्प्य च देवेश ब्रह्माण लोकसाक्षिकम् ।
भूत्वा प्राज्ञलय सर्वे वाक्यमुच्चारयस्तदा ।
लोका सधुभिता सर्वे व्याकुल च चराचरम् ।
समुद्राणां च सक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते । [105]
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शत गता ।
किमेतत्किंप्रभावेण शेनेद् व्याकुल जगत् ।
आख्यातु नो भवान्श्रीघ्न विसृष्टा स्नेह सर्वश
ब्रह्मोवाच ।

असुरेभ्यो भय नास्ति युष्माक कुत्रचिक्कचित् ।
श्रूयतां यत्कृतेष्वेष सक्षोभो जायतेऽमरा । [110]
योऽसौ सर्वत्रग श्रीमानक्षरात्मा प्यत्रस्थित ।
तस्य प्रभावात्सक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ।
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शत गता ।
समुद्रता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ।
तस्यामुद्धार्यमाणाया सक्षोभ समजायत । [115]
एव भवन्तो जानन्तु छिद्यता सशयश्च व ।
देवा ऊचुः ।

क तद्भूत वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् ।
त देश भगवन्ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ।
ब्रह्मोवाच ।

इन्त राच्छत भद्र वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
एषोऽत्र भगवार्भूमीमान्सुपर्णे सप्रकाशते । [120]
घाराहेणैव रूपेण भगवार्ल्लोकभावन ।

कालानल इग्भाति पृथिवीतलमुद्धरत् ।
एतस्योरसि सुव्यक्त श्रीरन्ममभिराजने ।
पश्यध्व त्रितुधा सर्वे भूतमेतदनामयम् ।
लोमश उवाच ।
ततो दृष्ट्वा महात्मान ध्रुव्या चामन्य चामरा । [125]
पितामह पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ।
त्रैजपायन उवाच ।
ध्रुव्या तु ता कथा सर्वे पाण्डवा जनमेजय ।
लोमशादेशितेनाशु पथा जग्मु प्रहृष्टवत् ।
Colophon

It may be noted that this passage is om
also in the old Aranyakaparvan MS belonging to
the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society
(Bhav Daji Collection No 245)

17

After adhy 153, B (for B1 see below) D (except
D1-s s) S ins the foll addl adhy

त्रैजपायन उवाच ।

तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिर ।
कृष्णया सहितान्भातृनिस्त्रुवाच सहद्विजान् ।
दृष्टानि तीर्थान्यस्याभि पुण्यानि च शिवानि च ।
मनसो ह्यादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक् ।
देवै पूर्व वित्रीर्णानि सुनिभिश्च महात्मभि । [5]
यथाक्रमविशेषेण द्विजे सपूजितानि च ।
ऋषीणां पूर्वचरित तथा कर्म विचेष्टितम् ।
राजर्षीणां च चरित कथाश्च विविधा शुभा ।

(for *स्तथा) — (L 100) B1 मीशान (for मासीन)
— (L 102) B1 अप (for उप) B1 Dc सारधि, B2
*साक्षिण, B4 शानन (for साक्षिकम्) — B2 s om the
posterior half of line 103 and the prior half of line
104 — (L 106) B2 सैषा (for सैषा) — (L 107)
Some MSS प्रभावेन De हि (for [इ]द) — (L 108)
B सवत (for श) — (L 109) Dc अस्माक क्षत्रकुत्रचित्
(for the posterior half) — (L 110) Dc यत्कृते षोप
— (L 113) B2 s सैषा (for सैषा) — (L 114) B4
प्रविष्णुना (for परमा) — (L 117) B1 कश्चिद्भूता (for
क तद्भूत) — (L 118) Dc वत्स्या (for यास्या)
— (L 120) B1 Dc धीमान् (for श्री) Dc सुवण (for
सुपर्ण) — (L 121) Dc वरद्वेण (for वा) — (L 122)
Dc सनातन (for कालानल) — (L 125) Ds s द्रिष्ट्या
(for दृष्ट्वा) — Colophon Adhy no Dn1 ns 142,
Dn2 141

- 17

B1 reads this whole passage on a suppl folio
(see m) — (L 1) M तस्या रजन्वा व्युष्टायो (for the
prior half) — (L 2) S आमन्य (for कृष्णया) Dc
सह तान् (for सहितान्) S सह द्विजे (for *जान्) — (L 3)
B2 तीर्थानि दृष्टानि (by transp) M1 [आ]यतनानि (for च
शिवानि) T2 (by con) वनानि (for शिवानि) — (L 4)
B1 झावतानि, S पावनानि (for वनानि च) — (L 5) B1
सवावित्री (m की)णानि, B2 पुणविकी, Dc सर्व (Dc व)
विकी, Dn2 पूर्णानि ची, S सर्वाणि तीर्थानि (M1 सवानुवीर्णानि)
(for पूर्व वि) — (L 6) B1 Dc Dn2 M यथाक्रम विशेषेण,
B2 काम विश, T1 G2 s क्रमशे, T2 G1 s कामशे
— (L 7) T1 G1 s धम (for पूर्व) S तपो धम (for
तथा कम) — S ins after line 7 B1 Dc after line 9
यथाक्रम विशेषेण लोमशेन प्रभाषितम् ।

शृण्वानास्तत्र तत्र स्य भाश्रमेषु शिवेषु च ।
 अभिषेक द्विजे सार्धं कृतवन्तो विशेषत । [10]
 अचिता सतत देवा पुष्पैरङ्गि सदा च व ।
 यथालब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिता ।
 पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु च सरसु च ।
 उदधौ च महापुण्ये सूपस्पृष्ट महात्मभि ।
 इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा । [15]
 नानातीर्थेषु रम्येषु सूपस्पृष्ट सह द्विजै ।
 गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहव पर्वता शुभा ।
 हिमवान्पर्वतश्चैव नानाद्विजगणायुत ।
 विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रम ।
 दिव्या पुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवर्षिपूजिता । [20]
 यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि च ।
 दर्शितानि द्विजश्रेष्ठा लोमशेन महात्मना ।
 इम वैश्रवणावास पुण्य सिद्धनिषेवितम् ।
 कथ भीम गमिष्यामो गतिरन्तरधीयताम् ।

एव भुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरीरिणी । [25]
 न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितो वैश्रवणाश्रमात् ।
 अनेनैव पथा राजन्प्रतिगच्छ यथागतम् ।
 नरनारायणस्थान बदरीत्यभिविश्रुतम् ।
 तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम् ।
 बहुपुष्पफल रम्यमाश्रम वृषपर्वण । [30]
 अतिक्रम्य च त पार्थ त्वाष्टिषेणाश्रमे वसे ।
 ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेश धनदस्य च ।
 एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवह शुचि ।
 सुखप्रह्लादन शीत पुष्पवर्ष ववर्ष च ।
 श्रुत्वा तु दिव्यामाकाशाद्वाच सर्वे विलिम्बिषु । [35]
 ऋषीणां ब्राह्मणानां च पाथिबाना विशेषत ।
 श्रुत्वा तन्महदाश्चर्यं द्विजो धौर्म्योऽब्रवीत्तदा ।
 न शक्यमुत्तर वक्तुमेव भवतु भारत ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वच ।
 प्रत्यागम्य पुनस्त तु नरनारायणाश्रमम् । [40]

तेषु तीर्थेषु रम्येषु पावनेषु शिवेषु च ।

[(L 1) B₁ Dc तथा चैव (for यथाक्रम), and प्रकाशित (for प्रमा) — (L 2) G₁ om line 2 T₂ M₁ सर्वेषु (for रम्येषु) B₁ Dc तेषु तेष्वप्यरम्येषु, T₂ G₂ ३ तेषु तेषु च तीर्थेषु (for the prior half) T₁ सरसु च सरित्सु च, T₂ G_{1-३} रम्यासु च सरित्सु (G₁ सरसु) च, M₂ सरित्सु च सरसु च (for the posterior half)]

— T G₂₋₄ M₂ om lines 8-14, G₁ om lines 8-21, M₁ om lines 8-9 — (L 10) M₁ अभिषेको Dc पूर्व (for सार्धं) M₁ कृतस्तेभिर् (for कृतवन्तो) — (L 11) B₁ २ रेभि (for रङ्गि) B₁ Dc सदा च न, M₁ तथाचनै — (L 13) M₁ सरित्सु (for सर्वेषु) B₂ सरस्वथ (for रसु च) — (L 14) B₂ पुण्यसूपस्पृष्ट, B₄ पुण्येषूपविष्ट M₁ तथा पुण्ये (for महा), and महर्षिभि (for महात्मभि) — (L 15) S (G₁ om) इरा (G₄ inf lin) पुरा (for इला) — (L 16) S (G₁ om) तासा हृदेषु पुण्येषु (for the prior half) B₁ Dc T₁ उपस्पृष्ट, T₂ G₂ ४ उपस्पृष्टा, G₂ M₂ उपस्पृष्ट Dc₂ महाद्विजै, T₁ द्विजोत्तमै, T₂ G₂₋₄ M₂ द्विजै शुभे — (L 17) S om line 17 B₁ ४ Dc पर्वता बहव शुभा (Dc प्रजा) (for the posterior half) — (L 18) T G₂₋₄ M₂ हिमवत्पाश्र्वतश्चैव T₁ M₂ भूता (M₂ हृदा)न्द्रिजगणायुतान्, T₂ G₂ ३ द्विजसधरुतैर्युत (G₂ युतान्हदान्) — (L 19) T G₂ ३ M₂ विशाला बदरी दृष्ट्वा Dc श्रम, S (G₁ om) श्रमे (for श्रम) — (L 20) T G M₂ om line 20 B₂ ३ Dn₁ n₂ D₆ दिव्य- (for दिव्या) M₁ सेविता (for पूजिता) — (L 21) Dc T₁ G₂ M यथाक्रम विशेषेण, T₂ G₂ ३ क्रममशे — (L 22) G₄

om line 22 S (G₁ om) द्विजैरेण (for द्विजश्रेष्ठा) — (L 23) T₁ G₂ ४ M₂ एव, M₁ एत (for इम) S दुर्गम गधमादन (for the posterior half) — (L 24) S मतिरत्र विधीयता (for the posterior half) — T₁ om lines 25-28 — (L 26) S (T₁ om) अशक्यो (for न श) S (T₁ om) पर्वतो गधमादन (for the posterior half) — (L 29) S transp lines 29 and 30 Dc त्वाप्त्यमि, S २ ब्रह्मलष (for वास्यसि) T₁ M₂ कौरव्य (for कौन्तेय) — (L 30) T₂ G₂ ३ मूल (for पुष्य) — (L 31) T₁ ३ क्रम्येत (for क्रम्य च) T₂ G₂₋₄ तत् (for त) B₁ ३ ४ आर्षिण, Dc S आर्षि- (for त्वाष्टि) S (except G₁ M₁) श्रम (for श्रमे) T₁ ब्रज, T₂ G₂₋₄ M वम (for वसे) — (L 32) G₁ कौरव्य (for कौन्तेय) B₁ निवेश, S निवास (for निवेश) B₂ ३ ४ Dc S (except G₁ ४) त, D₆ वै (for च) — (L 33) S शुभ (for शुचि) — (L 34) S मन (for सुख) Dc शीत (for शीत) B₂ ३ ४ Dc पपात (for ववर्ष) S वै (for च) — (L 35) B₁ त श्रुत्वा, B₂ श्रुत्वा च, Dc M₁ ता श्रुत्वा, T G M₂ तच्छ्रुत्वा B₁ Dc S दिव्यम् (M₁ वाचम्) (for दिव्याम्) S विसय सम पद्यत (for the posterior half) — (L 36) T G₂₋₄ पाडवाना (for ब्राह्म) T G₂₋₄ ब्राह्मणाना, G₁ M पाडवाना (for पार्थि) — (L 37) S तु (for तत्) S द्विजो धौर्म्यस्त्वभापत (M₁ म्योर्म्यभापत, M₂ म्य स भापने) — (L 38) S (except M₂) गतुम् (for वक्तुम्) S (except G₁) पाडव (for भाग्य) — (L 39) S विसयो वृहल्लोचन (for the posterior half) — (L 40) S om line 40 B₄ वृष्टस्त्व, Dc प्रत्यागत्य (for गम्य) B₁ ४

भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
पाञ्चाल्या ब्राह्मणाश्चैव न्यवसन्तः सुखं तदा ।
Colophon

18

After § 175 11, B Do Dn Ds 6 ins the foll passage, Ks ins only lines 1-4 thereof

भीमसेनस्तु विख्यातो महान्तः दक्षिणं चक्रात् ।
निम्नश्चागशात्प्राणो वने तस्मिन्महाभुजः ।
सृगाणां सधराहाणा महिषाणां महाभुजः ।
विनिहस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ।
स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः । [5]
सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबलः ।
वृक्षानुल्पाटयामास तरसा चैव चमञ्ज च ।
पृथिव्याश्च प्रदेशान्चैव नादयस्तु वनानि च ।
पर्वताप्राणि चैव सृष्ट्वाद्यानश्च विज्वरः ।
प्रक्षिपन्पादपञ्चापि नादेनापूरयन्महीम् । [10]
वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः ।
आस्फोटयन्क्ष्वेदयश्च तलुतालांश्च धादयन् ।
धिरसषट्पदस्तु भीमसेनो वने तदा ।
गजेन्द्राश्च महासखा सृगेन्द्राश्च महाबलाः ।
भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्तः गुहा भयात् । [15]
कश्चिदप्रायस्त्रिदशश्च कश्चिद्विपविशस्तथा ।
सृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने धरति निर्भयः ।
स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ।
पद्भ्यामभिलसापेदे भीमसेनो महाबलः ।

स प्रविष्टो महारण्ये नादाददति चान्द्रतान् । [20]
शासयन्सर्वभूतानि महामत्स्यपराक्रमः ।
ततो भीमस्य शब्देन भीता सर्पा गुहाशयाः ।
अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृतः शनैः ।
ततोऽमरवरप्रप्यो भीमसेनो महाबलः ।

[Correction! This insertion is found in Do in addition to the MSS mentioned on p 595 The above list has been corrected accordingly]

19

Ks Ds 2 ins after § 177 14 Ks (om lines 1-20) ins after § 177 13 (of passage No 32 below)

सर्प उवाच ।
धर्मं सर्वे प्रशसन्ति देवा मर्त्यर्षयस्तथा ।
तस्मात्समासतो धर्मं कथयस्व ममानघ ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं दमस्तपः शौचं सतोपो हीः क्षमार्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया ध्यानमेव धर्मं मनातनः ।
सर्प उवाच ।
किं सत्यं प्रोच्यते राजन्को दमः मप्रकीर्तितः । [5]
तपसो लक्षणं किं स्यात्किं तच्छौचमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं मृतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः ।
तपः स्वधर्मवर्तिस्त्व शौचं सकरवर्जितम् ।
सर्प उवाच ।
सतोपः कः परः प्रोक्तः का च हीः परिकीर्तितः ।

Do पुनस्तेन (Bs स्ते तु) — (L 41) S ऋषिभिः (for भ्रातृभिः) — (L 42) B1 Do S ब्राह्मणैश्चैव S न्यवसन्तु-सुखं तदा — Colophon Adhy no Dn1 n2 Ds 155 Dns 156, T1 G1 2 4 M1 157, T2 G2 147, M2 159

18

Do om lines 1-3 — (L 1) B1 तत्रापि (for विख्यातो), and पर्यटन् (for मशान्त) — (L 2) Dn1 n2 (hapl) om the posterior half of line 2, lines 3-4 and the prior half of line 5 B2 बल (for भुज) — (L 8) B2 2 मुवनानि (for तु वनानि) — (L 9) B2 गह्वरं (for विज्वर) — (L 10) B1 Do श्वैव (for श्वापि) — (L 11) B1 निपतद्, B2 न्यपतन् — (L 15) B2 गुहास्तदा, Do गुहां भयात् B1 युचत तेन भीमेन महाबलपरा क्रमा.. — (L 16) B1 2 स्तदा (for स्तथा) — (L 18) B1 श्रेष्ठो, Ds न्यात्र (for व्याघ्रो) B1 चरानुप (for

चरोपम) — (L 19) Ds मपि (for मभिः) — (L 20) Dn2 प्रविश्य (for श्रे) — (L 22) B2 नादेन (for शब्देन), and सर्पा (for सर्पा) B1 भीता सर्वोत्पादय (for the posterior half) — (L 23) B1 अतिक्रान्तस्य; B2 2 Do Dn1 n2 Ds क्रांतस्तु, B2 क्रातेन Dn1 n2 Ds 6 स्त (for स्त) B1 2 स तै (B1m शनैः as above) (L 24) B2 नरः (for मरः)

19

Ks, which om lines 1-20, is ignored up to that line D1 reads नहुप (for सर्प) in this passage — (L 2) Ks नरापि (for ममानघ) — Ds om lines 4-12 — (L 5) D1 क शम (for को दम) — (L 6) Ks तपश्च किं पर प्रोक्तं, D1 दया च का परा प्रोक्ता (for the prior half) D1 ध्यानम् (for शौचम्) Ks इहोच्यते (for उदाहृतम्) — D1 om lines 9-10 with the preceding and

क्षमा च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् । [10]

युधिष्ठिर उवाच ।

सतोषो विषयत्यागो हीरकार्यनिवर्तनम् ।

क्षमा द्वद्वसहिष्णुत्वमार्जव समचित्तता ।

सर्प उवाच ।

किं ज्ञान प्रोच्यते राजन्क शमश्च प्रकीर्तितम् ।

दया च का परा प्रोक्ता किं च ध्यानमुदाहृतम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

ज्ञान तस्वार्थसबोध शमश्चित्तप्रशान्तता । [15]

दया भूतहितैषित्व ध्यान निर्विषय मनः ।

सर्प उवाच ।

क शत्रुर्दुर्जयः पुलां कश्च व्याधिरनन्तकः ।

कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृश स्मृतः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधस्तु दुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।

सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः । [20]

सर्प उवाच ।

को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः ।

किमालस्य च विज्ञेय कश्च शोक इहोच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

मोहो धर्मविमूढत्वं मानस्वात्माभिमानिता ।

धर्मनिष्क्रियतालस्य शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ।

सर्प उवाच ।

किं स्वैर्यं मुनिभिः प्रोक्तं किं तद्धैर्यमुदाहृतम् । [25]

ज्ञानं च किं परं प्रोक्तं किं तद्दानमिहोच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वधर्मे स्थिरता स्वैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।

ज्ञानं मनोमलत्यागो दानं स्वभयदक्षिणा ।

सर्प उवाच ।

क पण्डितः पुमान्ज्ञेयः कश्च मूर्खो जनेश्वरः ।

ससारहेतुः कश्चास्य हृत्तापः कः परस्तथा । [30]

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मरामा पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्खो उच्यते ।

काम ससारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः परः ।

सर्प उवाच ।

कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्चिद्भ्रमो जनेश्वरः ।

अभ्यसूया च का प्रोक्ता किं तस्यैशुन्यमुच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

मोहज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः । [35]

धर्मद्वेषो ह्यसूया च पैशुन्यं परदूषणम् ।

सर्प उवाच ।

धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।

तेषां नित्यविरोधित्वात्कं नु स्यात्सगतं नृप ।

युधिष्ठिर उवाच ।

सतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेतस्कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् । [40]

यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सगमः ।

सर्प उवाच ।

जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।

ब्राह्मण्यं केन भवति प्रमूढैवद्विनिश्चयम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

न जातिर्न कुलं वातं न स्वाध्यायः श्रुतं न च । [45]

कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ।

अनेके मुनयस्त्वात तिर्यग्योनिसमाश्रिताः ।

स्वधर्माचारनिरता ब्रह्मलोकमितो गताः ।

बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः ।

तेनाधीतं श्रुतं तेन यो वृत्तमनुतिष्ठति । [50]

कपालस्थं यथा तोयं श्वेतौ च यथा पयः ।

दुष्टं स्यात्स्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ।

वृत्तं यत्नेन रक्ष्यं स्याद्वृत्तमेति च याति च ।

अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।

following ref — (L 10) D₂ यदा (for परा) — D₁ om lines 13-14 with the preceding and following ref — (L 18) D₁ क साधु प्रोच्यते राजन्नसाधु क परस्तथा — (L 19) D₁ कामश्च, D₂ क्रोध स (for क्रोधस्तु) — (L 21) K₂ begins from line 21! K₂ कथ्यते (for प्रोच्यते), and प्रकीर्तयते (for 'र्तित') — (L 23) K₂ हि मूढधर्मत्व (for धर्मविमूढत्व) K₂ त्वात्माभिमानता, K₄ स्वात्मा वमानिता — (L 24) K₂ शोकोऽश्वत्वमिहोच्यते (for the posterior half) — (L 25) K₂ ऋषिभिः (for मुनिभिः) — (L 26) K₂ मुदाहृत (for 'मिहोच्यते') — (L 27) D₂ स्वधर्मास्थिरता K₂ स्वैर्यम् (for धैर्यम्) — (L 29) D₁ नरे (for जने) — (L 30) K₂ कश्च स्याद् (for कश्चास्य)

— (L 32) K₂ स्मृत (for पर) — (L 33) D₁ कश्च (for कश्चिद्) — (L 35) K₂ मोहा (for मोह) — (L 36) K₂ [s]भ्यसूया (for ह्यसूया) — (L 38) K₂ D₁ नित्या, D₂ अत्य (for नित्य), K₂ कथ (for क तु) D₁ सगमो (for सगत) — (L 40) K₂ परस्पर च सयुक्त त्रितगस्तत्र (sio) वर्तते D₁ त्रिवर्गस्तत्र उच्यते (for the posterior half) — (L 42) K₂ तपो (for तदा) K₂ सगत (K₂ त) (for सगम) — (L 44) K₂ मुनिश्चित (for विनिश्चयम्) — (L 45) K₂ स्वाध्यायो न (by transp) — (L 46) D₁ मततु, D₂ नेनस्य (for 'नेव तु) — (L 49) D₁ नहुधा (for 'ना) — (L 50) D₁ स्वधर्मम् (for यो वृत्तम्) D₂ जीवति (for 'तिष्ठति) — D₂ om lines 51-52

किं कुलेनोपदिष्टेन विपुलेन दुरात्मन । [55]
 क्रमय किं न जायन्ते क्रमुषेपु सुगन्धिषु ।
 तस्माद्विद्धि महाराज वृत्त ब्राह्मणलक्षणम् ।
 चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्त शूद्रास्थापतर स्मृत ।
 योऽभिहोत्रपरो दान्त सतोषनियत शुचि ।
 तप स्वाध्यायशीलश्च त देवा ब्राह्मण विदुः । [60]
 सर्वद्वन्द्वसहो धीरा सर्वसङ्गत्रिवर्जित ।
 सर्वभूतहितो मैत्रस्त देवा ब्राह्मण विदुः ।
 येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदासित ।
 यत्रकचनशार्थो च त देवा ब्राह्मण विदुः ।
 योऽरेरिच गणाङ्गीतो सन्मानान्मरणादिव । [65]
 कृणवादिव च स्त्रीभ्यस्त देवा ब्राह्मण विदुः ।

20

After 3 178 28, K₂ 4 ms

सर्व उवाच ।

उक्तास्ते सर्वशक्तात प्रश्ना प्रश्नविदां वर ।
 इदानीमेष सुखामि भ्रातर ते वृकोदरम् ।
 वैशपायन उवाच ।
 नहुषेण ततो मुक्त भीममाश्लिष्य सोदरम् ।
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मोऽसौ नहुषं प्रत्यप्लव्यत् ।
 नहुषोऽपि मुने शापाद्विमुक्तं प्रीतमानस । [5]
 दिव्यरूपधरं श्रीमान्प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
 सभाभ्य साधुभिः पुण्यमिति वै वैदिकी श्रुति ।
 सर्पस्थापश्य मुक्तोऽहं त्वया सभाभ्य साधुना ।
 धर्मं किल नरा कृत्वा लभन्ते ससुतानिह ।
 धर्मेण कं कृतो धर्मो येन लब्धो भवान्सुतः । [10]
 न केवलं प्रजा धन्या यासां राजसूयो भवान् ।
 धर्मोऽपि धन्यो धर्मज्ञ यस्य पुत्रस्त्वमीदृशः ।
 दृष्टः श्रुताश्च बहवो नृपा धर्मपरायणा ।
 न श्रुतो न च दृष्टो मे धर्मज्ञस्त्वादसौ नृपः ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 सभाभ्योऽहं महाभाग यस्य तुष्टो भवान्सूनुः । [15]
 नासभाभ्यस्य तुष्यन्ति देवकरुपा भवाद्दशाः ।

20

(L 1) K₂ सर्वतस् (for 'शम्) — (L 3) K₂ सावर
 (for 'सो') — (L 7) K₂ सत्यवती (for वै वैदिकी)

किं तु कौतूहलं तात मम पाथिवमत्तम ।
 भत पृत्रामि सौहार्दात्पामह नाम्भ्यसूयया ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्रज्ञं त्रोलोक्येश्वरपूजितम् ।
 कथं त्वामाविधानमोहं प्राकृतं पुरय यथा । [20]
 नहुष उवाच ।

धृतश्रीलादिभिर्युक्तं धार्मिकं तपमि स्थितम् ।
 सुप्राज्ञमपि कौन्तेय ऋद्धिर्मोहयने नरम् ।
 धीनाभिजनवृत्तोऽपि न स राजास्ति कश्चन ।
 यस्य चेतसि राजेन्द्र करोति न मदं पदम् ।
 यथासौ ध्रुवसुष्णरवमनिले चलनं यथा । [25]
 यथा शशिनं शीतखं तथैश्वर्यं ध्रुवो मदं ।
 ऐश्वर्यंतिमिर चक्षुर्न तपश्यति निर्मलम् ।
 पश्चाद्विमलतां याति विनिपाताङ्गनाञ्जितम् ।
 वर्तमानं सुखं स्वर्गं नावेतीति मतिर्मम ।
 सोऽहमेश्वर्यमोहेन यदाविष्टो युधिष्ठिर । [30]
 पतितः प्रतिवबुद्धं साप्रत बोधयामि च ।
 लोकद्वयहितं वक्तुं ज्ञातुं को वा न पण्डितः ।
 तत्क्रियानुविधानत्वे मुनयोऽपि न पण्डिताः ।
 तस्माद्योः कद्रयस्येष्टं कर्तव्यं ते नराधिप ।

गुह्यमेतन्महाबाहो कथितं ते मयाखिलम् । [35]
 द्विजाश्च नावमन्तव्यास्त्रोलोक्येश्वरपूजिताः ।
 देववत्पूजनीयाश्च दानमाना वैनादिभिः ।
 ये कृतं सर्वभक्षोऽग्निरोपयश्च महोदधिः ।
 क्षयीं चापादितश्चन्द्रं को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ।
 लोकान्नन्यान्सज्येयुष्यं लोकपालांश्च कोपिताः । [40]
 देवान्कुर्युंरदेवाश्च कं क्षुपवस्तान्समृद्युयात् ।
 यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
 ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्तास्त्रिजीवियुः ।
 प्रणीतश्चापणीतश्च यथासिद्धैवत महन् ।
 एव विद्वानविद्वाश्च ब्राह्मणो देवत परम् । [45]

21

K₂ B₂-4 Dc Dn D₂ (the lost MS having sections
 1-36 only on suppl fol sec m) * 2 G₂ ms the foll

— (L 52) K₂ D₂ यथा (for तथा) — (L 53) K₄
 संरक्ष्य (for रक्ष्य स्वाद्) D₂ मायाति (for 'मैति च)
 — (L 54) K₄ transp वित्तत and वृत्तत — (L 55)
 K₂ विशिष्टेन (for [व]पदिष्टेन) — (L 58) D₁ १ चातुर्वेदो
 — (L 59) K₄ निरत (for 'नियत) — K₂ D₂ om
 lines 63-64 — (L 65) D₁ सुददी (for सन्मानान्)

— (L 11) K₂ धर्मा (for धन्या), and यसां धर्मा (for
 यासां राजन्) — (L 13) K₂ नहुषो (for बहवो) — For
 17-20, K₂ subst सर्वश्रुत्वात्कथं मोहं आविशत्स्वर्गवासिनां
 (of line 19-20) । एवमद्भुतकर्माणामिति मे सशयो महान्
 — (L 21) K₂ श्रुति (for श्रुत) — (L 22) K₂ चेच्छूरम्
 (for कौन्तेय) — K₂ om lines 23-28 — (L 30) K₄
 भदिरान् (for 'मोहेन), and मदीधीकृतलोचन (for the
 posterior half) — (L 31) K₂ मुद्क सन् (for 'संमुद्क),
 and त्वां तु सर्वोषयान्यह (for the posterior half)

passage after adhy 190 K₄ D₁ ३ ३ (orig) ins it after adhy 206 (K₄ D₁ ३ reading sections 1-36 after section 158)

१

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च पर्यपृच्छन् । ऋषि केन दीर्घायुरासीद्वक् ॥१॥ मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच । महातपा दीर्घायुश्च बको राजर्षि । नाम्न कार्या विचारणा ॥२॥

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।

मार्कण्डेय पर्यपृच्छद्भर्मराजो युधिष्ठिर ॥ ३

बकदाल्भ्यौ महात्मानौ श्रूयते चिरजीविनौ ।

सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसमतौ ॥ ४

एतदिच्छामि भगवन्वक्त्रशक्रसमागमम् ।

सुखदुःखसमायुक्त तस्वेन कथयस्व मे ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

वृत्ते देवासुरे राजन्सन्नामे लोमहर्षणे ।

त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ६

सम्यग्वर्षति पर्जन्यः सस्यसपद उत्तमा ।

निरामया सुधर्मिष्ठा प्रजा धर्मपरायणा ॥ ७

मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यवस्थित ।

ता प्रजा मुदिता सर्वा इष्ट्वा बलनिषूदन ॥ ८

ततस्तु मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतु ।

ऐरावत समास्थाय ता पश्यन्मुदिता प्रजा ॥ ९

भाश्रमांश्च विचित्रांश्च नदींश्च विविधां शुभा ।

नगराणि समृद्धानि खेटाञ्जनपदास्तथा ॥ १०

प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिणः ।

उदपान प्रपा वापी तडागानि सरांसि च ॥ ११

नानाध्रतसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ।

ततोऽवतीर्थं रम्यायां पृथ्व्यां राजञ्शतक्रतु ॥ १२

तत्र रम्ये शिषे देशे बहुवृक्षसमाकुले ।

पूर्वस्यां दिशि रम्याया समुद्राभ्यागतो नृप ॥ १३

तत्राश्रमपदं रम्यं मृगाद्विजनिषेधितम् ।

तत्राश्रमपदे रम्ये बक पश्यति देवराट् ॥ १४

बकस्तु इष्ट्वा देवेन्द्र इदं प्रीतमनाभवत् ।

21

1 B₂ ऋषि (for ऋषयो) K₄ D₁ ३ om ब्राह्मणा, and read पाहवाश्च (for युधिष्ठिरश्च) — K₄ B₂₋₄ Dc₂ D₁ ३ किल (for केन) D₃ अस्ति कश्चिच्चिरजात इति (for ऋषि—द्वक्)

2 K₄ om सर्वान् K₄ Dc D₂ प्रत्युवाच (for उवाच) D₁ किं न श्रुतं भवता इदं कालतरे कश्चिद् (for मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच) — K₄ D₂ ४ om महातपा B₄ सुमहातपा (for महा) K₄ D₂ राजन्, Dc राजनृषि (for राजर्षि) — Dc om कार्या

3 ^{oed} K₄ D₁ ३ धर्मराजो युधिष्ठिर । मार्कण्डेय महाभाग प्राप्तकालमभाषत

4 ^{ob} B₂m शक्रौ (for दाल्भ्यौ) Dc D₄ श्रूयते — For 4, K₄ D₁ ३ subst

श्रूयते हि महाभाग बको दाल्भ्यो महातपा ।

प्रिय सखा च शक्रस्य चिरजीवी च सत्तम ।

[(L 2) D₁ समत (for सत्तम)]

5 ^b K₄ D₁ ३ इद् (for शक्र) — ^d K₄ Dc D₁ ३ कथित त्वया (for कथयस्व मे)

6 B₂₋₄ Dc Dn D₄ ० G₂ om G^a-8^b

7 ^a K₂ पर्जन्ये — ^b K₄ सपदनुत्तमा

8 ^{ob} D₂ मुदिताश्च जना सर्वे, and व्यवस्थिता — ^{cd} B₂ तादृक्सर्वा, D₁ इष्ट्वा सर्वा (by transp) K₂ बलि, K₄ D₁ ३ इष्ट (for बल)

9 For 9, K₄ D₁ ३ subst

अतीव मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतु ।

ऐरावतमधारय श्वेत गजवरोत्तमम् ।

लोक समानमास्थाय ददर्श मुदिता प्रजा ॥

10 ^a K₄ आश्रमाश्च महापुण्यान्, Dc आश्रमान्मुविचित्रांश्च, D₁ ३ आश्रमाणि च पुण्यानि — ^b K₄ D₁ ३ नदीशैल (D₁ लान्) सरांसि च — ^d K₄ D₁ ३ नाना- (for खेयव्) D₁ ३ पदानि च (for पदास्तथा)

11 ^a K₄ Dc D₁ ३ उदपान- (for पान) K₄ D₁ ३ कूप (for वापी) — ^d K₄ D₁ ३ तडागारामसकुल — After 11, K₄ D₁ ३ ins

नानाजनपदाकीर्णं ब्रह्मचारिनिषेधितम् ।

यज्ञोत्पववर्ती देवी सागराम्बरमेखलाम् ।

12 ^a K₁ Dn ब्रह्म (for व्रत) — ^b K₄ Dc D₁ ३ सेवितां द्विजसत्तमैः — D₂ ins after 12^{ab} D₁, after 14 तत्रावतीर्थं भगवाञ्शक्रो दितिजसूदन ।

[See below notes on section 16]

— K₄ D₁ om 12^{cd}, D₂ reads it after 14

13 ^a K₄ D₁ ३ अथ (for तत्र) D₂ शुभे (for शिषे) — ^c K₄ D₁ ३ विध्यस्य, Dc पुण्यायां (for रम्यायां) — ^d K₄ D₁ ३ समुद्रमभितोभवत्

14 ^b K₄ D₁ ३ पक्षि (for द्विज) — ^{cd} K₄ D₁ ३ ददर्श शक्र सुमहद्बकस्य च महात्मन — After 14, D₂ reads 12^{cd} — D₁ ins after तत्रावतीर्थं etc (see above) D₂, after 12^{cd} (transposed)

प्रविवेश महापुण्य तपोवनमनुत्तमम् ।

15 K₄ om 15 — ^{ab} D₁ ३ बक मुरर्षि देव पूजयामास सत्तम- — ^{cd} D₁ ३ om 15^{cd} Dc पथेनामनरागेत

पाद्यासनार्घदानेन फलमूलैरथार्चयत् ॥ १५
सुखोपविष्टो वरदस्ततस्तु बलसूदन ।
ततः प्रक्ष बक देव उवाच त्रिदशेश्वर ॥ १६
शत वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्कि दु ख चिरजीविनाम् ॥ १७
बक उवाच ।

अग्रियैः सह सत्वास ग्रियैश्चापि विनाभव ।
असद्भिः सप्रयोगश्च तद्दु ख चिरजीविनाम् ॥ १८
पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीना सुहृदामपि ।
परेष्वायत्तता कृच्छ्र किं नु दुःखतर तत ॥ १९
नान्यदुःखतर किंचिद्धोकेषु प्रतिभाति मे ।
अर्थैर्विहीन पुरुष परै सपरिभूयते ॥ २०
अकुलानां कुले भाव कुलीनानां कुलक्षयम् ।
सयोग विप्रयोग च पश्यन्ति चिरजीविन ॥ २१
अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव शतक्रतो ।
अकुलानां समृद्धानां कथ कुलविपर्यय ॥ २२
वेचवानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसा ।
प्राप्नुवन्ति विपर्यास किं नु दुःखतर तत ॥ २३
कुले जाताश्च क्रियन्ते दौष्कुलेयवशानुगा ।

आहैरैरिद्रात्रमना किं नु दुःखतरं तत ।
लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्मरम् ॥ २४
हीनज्ञानाश्च दृश्यन्ते क्रियन्ते प्राज्ञकोविदा ।
बहुदुःखपरिक्षेश मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २५
इन्द्र उवाच ।

पुनरेव महाभाग देवर्षिगणमेवित ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्कि सुरा चिरजीविनाम् । २६
बक उवाच ।

अष्टमे द्वादशे वापि शाक य पचते गृहे ।
कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुगतर तत ॥ २७
यत्राहानि न गण्यन्ते ननमाहुर्महाशनम् ।
अपि शाक पचानस्य सुख वै मघचन्गृहे ॥ २८
भजित स्वेन वीर्येण नान्यपाश्रित्य कचन ।
फलशाकमपि श्रेयो भोक्तु कृपण गृहे ॥ २९
परस्य तु गृहे भोक्तु परिभूतस्य नित्यश ।
सुमृष्टमपि न श्रेयो विकरपोऽयमत सताम् ॥ ३०
श्वक्लीकालपो यस्तु परास भोक्तुमिच्छति ।
धिगस्तु तस्य तद्भुक्त कृपणस्य दुरात्मन ॥ ३१
यो दशवातिथिभूतेभ्य पितृभ्यश्च द्विजोत्तम ।

(for °)

16 °) K₄ तत्रावतीर्य भगवांश्चक्रो दैत्यनिपूदन (see in
sertion above under section 12) D₁ १ इदो बलनिपूदन
(for °) — °) K₂ D₂ त्रिदशेश्वर K₄ D₁ १ कथाप्रक्ष
बक दारुभ्यमुवाच कुरुनदन

17 °) B₂ १ शत (for शत) K₄ D₁ १ सहस्राणां
(for सहस्राणि) — °) K₄ D₁ १ बक (for अनघ) — °)
K₄ D₁ १ आख्याहि त्व (for समाख्याहि)

18 K₂ B₂₋₄ D₂ D₃ १ G₂ om 18

19 °) K₄ D₁ १ पुत्रनाशा (D₂ शोको)र्षनाशश्च, and तथा
(for अपि) — °) K₄ D₁ १ वैव (for कृच्छ्र) K₄ D₂
D₁ १ किं नु दुःखतर (D₂ दुःख तत) पर

20 °) K₄ D₁ १ लोकेषिन् (for लोकेषु) — °) K₄
D₁ १ य परै (for परै स)

21 °) K₄ D₁ १ कुलीभावः; D₂ कुलीनत्व — °) K₄
D₁₋₃ कुलानां च कुलक्रियां — °) K₄ D₁₋₃ सयोगान्विप्रयोगांश्च

22 °) K₄ D₁₋₃ असुराणां (for अकुलानां), and कथित
कालपर्यय (for °)

23 °) K₄ D₁₋₃ गधवां किनरोरगमानुषा — °) D₂
किं सिद् (for किं नु) K₄ दुःखतर पर

24 °) K₄ D₁₋₃ कृष्यते (for क्रियन्ते) — °) K₄ B₂₋₄
D₂ १ दौष्कुलेयैर् (for लेय) — °) K₄ D₁₋₃ श्वाक्राता
(for वमता) — °) D₂ किं सिद् (for किं नु) K₄ मत
पर (for तर तत) — °) K₂ B₂ १ वै धर्मम् (for वैधर्म्यम्)

K₄ D₁₋₃ बह्वनर्धमय लोके — °) K₄ [s]वृत्तदतन, D₁₋₃
शत्रुसूदन (for बहुविस्तरम्)

25 °) D₂ दृश्यते (for दृश्यन्ते) K₄ (orig) D₂ १
अपि प्रत्यक्ष बहवो, K₄ (marg sec m) D₁ क्रियमानाश्च
बहवो — °) D₂ कृष्यते (for क्रियन्ते) — °) K₄ D₂
महा, D₁ १ महद् (for बहु)

26 °) K₄ D₁₋₃ सप्तर्षि- (for देवर्षि-) K₂ D₂ सेवित,
K₄ सनिभ, B₂ सेविते, B₂ D₂ सनिधौ; D₁ सनिभ, D₂
सनिभा (for सेवित) — °) K₄ D₁₋₃ आख्याहि त्व K₄
D₁ महा; D₂ १ (marg sec m) महद् (for मम) — °)
D₁ दुःख (for सुख)

27 °) K₄ D₁₋₃ अष्टम्यां वा नवम्यां वा (D₂ marg sec m
मे नवमे वापि) — °) K₄ य शाक (by transp), B₂ १
D₂ शाक यत्; D₁₋₃ य पाक

28 °) K₄ नान्य (marg sec m नास्य) दिनानि गण्यते;
D₁ ० दिनानि नास्य ग°, D₂ नास्य दैन्यानि ग° — °) D₁
नैवमाहुर, D₂ नैव हानिर — °) K₄ D₁₋₃ स्वे गृहे परम सुख

29 °) K₄ D₂ D₁₋₃ अत (K₄ अय्य, D₂ अय्य, D₁ अय्य)-
पाश्रित्य बाधवान् — °) K₂ B₂₋₄ D₂ D₁ १ D₂ फल शाक-
मपि, K₄ D₁ १ फलमूल — °) K₄ D₁₋₃ सतां (for गृहे)

30 °) K₄ D₁₋₃ हि (for तु) K₂ B₂ १ भोक्तु; K₄
D₁₋₃ भुक्त (for भोक्तु) — °) K₄ D₂ १ विपकल्प मत (D₂
स्यत) सतां; D₂ विपकल्पो मत सतां, D₁ विषेण सद्दृश सतां

31 °) K₂ corrupt K₄ D₁₋₃ आ शालप्यमान इव यो

passage after adhy 190 K₄ D₁ ३ (orig) ins it after adhy 206 (K₄ D₁ ३ reading sections 1-36 after section 158)

३

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृपयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च पर्यपृच्छन् । ऋषि केन दीर्घायुरासीद्वक ॥१॥ मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच । महातपा दीर्घायुश्च वको राजर्षि । नात्र कार्या विचारणा ॥२॥

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।

मार्कण्डेय पर्यपृच्छद्भर्माजो युधिष्ठिर ॥ ३

वकदाल्भ्यौ महात्मानौ श्रूयते चिरजीविनौ ।

सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसमतौ ॥ ४

एतदिच्छामि भगवन्वकशक्रसमागमम् ।

सुखदुःखसमायुक्त तत्वेन कथयस्व मे ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

वृत्ते देवासुरे राजन्सग्रामे लोमहर्षणे ।

त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ६

सम्यग्वर्षति पर्जन्यः सस्यसपद उच्यते ।
निरामया सुधर्मिष्ठा प्रजा धर्मपरायणा ॥ ७
मुदितश्च जन सर्व स्वधर्मेषु व्यवस्थितः ।
ता प्रजा मुदिता सर्वा दृष्ट्वा बलनिपूदना ॥ ८
ततस्तु मुदितो राजन्देवराज शतक्रतु ।
पेरावत समास्थाय ताः पश्यन्मुदिताः प्रजाः ॥ ९
आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदींश्च विविधाः शुभाः ।
नगराणि समृद्धानि खेटाञ्जनपदांस्तथा ॥ १०
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिणः ।
उदपान प्रपा वापी तडागानि सरांसि च ॥ ११
नानाग्रतसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ।
ततोऽवतीर्य रम्यायां पृथ्व्या राजन्शतक्रतुः ॥ १२
तत्र रम्ये शिवे देशे बहुवृक्षसमाकुले ।
पूर्वस्या दिशि रम्याया समुद्राम्ब्याशतो नृप ॥ १३
तत्राश्रमपद रम्य सृगद्विजनिषेवितम् ।
तत्राश्रमपदे रम्ये वक पश्यति देवराट् ॥ १४
वक्स्तु दृष्ट्वा देवेन्द्र दृढ प्रीतमनाभवत् ।

21

1 B₂ ऋषि (for ऋपयो) K₄ D₁ ३ om ब्राह्मणा, and read पाड्वाश्च (for युधिष्ठिरश्च) — K₄ B₂-4 Dc₂ D₁ ३ किल (for केन) D₃ अस्ति काश्चिच्चिरजात इति (for ऋषि — "द्वक")

2 K₄ om सर्वान् K₄ Dc D₂ प्रत्युवाच (for उवाच) D₁ किं न श्रुत भवता इद कालातरे क्वचित् (for मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच) — K₄ D₂ ४ om महातपा B₄ सुमहातपा (for महा) K₄ D₂ राजन्, Dc राजनृपि (for राजर्षि) — Dc om कार्या

3 ^{bcd} K₄ D₁ ३ धर्मराजो युधिष्ठिर । मार्कण्डेय महाभाग प्राप्तकालमभापत

4 ^{ab} B₂m शक्रौ (for दाल्भ्यौ) Dc D₄ श्रूयते — For 4, K₄ D₁ ३ subst

श्रूयते हि महाभाग वको दाल्भ्यो महातपा ।

प्रिय सखा च शक्रस्य चिरजीवी च सत्तम ।

[(L 2) D₁ समत (for सत्तम)]

5 ^b K₄ D₁ ३ "इद्र" (for "शक्र") — ^d K₄ Dc D₁ ३ कथित त्वया (for कथयस्व मे)

6 B₂-4 Dc Dn D₄ ० G₃ om 6^a-8^b

7 ^a K₂ पर्जन्ये — ^b K₄ सपदनुत्तमा

8 ^{ab} D₂ मुदिताश्च जना सर्वे, and व्यवस्थिता — ^{cd} B₂ तादृक्सर्वा, D₁ दृष्ट्वा सर्वा (by transp) K₂ बलि, K₄ D₁ ३ दृष्ट्वा (for बल)

9 For 9, K₄ D₁ ३ subst

अतीव मुदितो राजन्देवराज शतक्रतु ।

पेरावतमथारुह्य श्वेत गजवरोत्तमम् ।

लोक समानमास्थाय ददर्श मुदिता प्रजा ॥

10 ^a K₄ आश्रमाश्च महापुण्यान्, Dc आश्रमान्मुविचित्रांश्च; D₁ ३ आश्रमाणि च पुण्यानि — ^b K₄ D₁ ३ नदीशैल (D₁ लान्) सरांसि च — ^d K₄ D₁ ३ नाना (for खेटान्) D₁ ३ पदानि च (for पदास्तथा)

11 ^a K₄ Dc D₁ ३ उदपान- (for पान) K₄ D₁ ३ कूप- (for वापी) — ^d K₄ D₁ ३ तडागारामसकुल — After 11, K₄ D₁ ३ ins

नानाजनपदाकीर्णं ब्रह्मचारिनिषेवितम् ।

यशोत्तववतीं देवीं सागराम्बरमेखलाम् ।

12 ^a K₁ Dn "ब्रह्म" (for "व्रत") — ^b K₄ Dc D₁ ३ सेविता द्विजसत्तमै — D₂ ins after 12^{ab} D₁, after 14 तत्रावतीर्य भगवाञ्शक्रो दितिजसूदन ।

[See below notes on section 16]

— K₄ D₁ om 12^{cd}, D₃ reads it after 14

13 ^a K₄ D₁ ३ अथ (for तत्र) D₃ शुभे (for शिवे) — ^c K₄ D₁ ३ विष्यस्व, Dc पुण्याया (for रम्याया) — ^d K₄ D₁ ३ समुद्रमभितोभवत्

14 ^b K₄ D₁ ३ "पचि" (for "द्विज") — ^{cd} K₄ D₁ ३ ददर्श शक्र सुमहद्वकस्य च महात्मन — After 14, D₂ reads 12^{cd} — D₁ ins after तत्रावतीर्य etc (see above) D₂, after 12^{cd} (transposed)

प्रविवेश महापुण्य तपोवनमनुत्तमम् ।

15 K₄ om 15 — ^{ab} D₁ ३ वक सूरपति देव पूजयामास सत्तम — ^{cd} D₁ ३ om 15^{cd} Dc पापैनासनदानेन

पाद्यासनार्घदानेन फलमूलैरथार्चयत् ॥ १५
सुखोपविष्टो वरदस्तस्तु बलसूदन ।
ततः प्रभु बक देव उवाच त्रिदशेश्वर ॥ १६
शत वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७
वक् उवाच ।

अप्रियैः सह सवास प्रियैश्चापि विनाभवः ।
असन्निः सप्रयोगश्च तद्दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १८
पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीनां सुहृदामपि ।
परिष्वायत्तता कृच्छ्रं किं नु दुःखतरं ततः ॥ १९
नान्यदुःखतरं किञ्चिच्छोकेषु प्रतिभाति मे ।
अथैर्विहीनं पुरुषं परं सपरिभूयते ॥ २०
अकुलानां कुले भावः कुलीनानां कुलक्षयम् ।
सयोग विप्रयोग च पश्यन्ति चिरजीविनः ॥ २१
अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव शतक्रतो ।
अकुलानां समृद्धानां कथं कुलविपर्ययः ॥ २२
देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसाः ।
प्राप्नुवन्ति विपर्यासं किं नु दुःखतरं ततः ॥ २३
कुले जाताश्च क्षिप्रयन्ते दौष्कलेयवशानुगाः ।

आह्येदैरिद्रावमता किं नु दुःखतरं ततः ।
लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्तरम् ॥ २४
हीनज्ञानाश्च दृश्यन्ते क्षिप्रयन्ते प्राज्ञकीविदाः ।
बहुदुःखपरिक्षेश मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २५
इन्द्र उवाच ।

पुनरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं सुखं चिरजीविनाम् । २६
वक् उवाच ।

अष्टमे द्वादशे वापि शाकं य पचते गृहे ।
कुमित्राप्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः ॥ २७
यग्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महादानम् ।
अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मघवन्गृहे ॥ २८
अजितं स्वेन वीर्येण नान्यपाश्रित्य कचन ।
फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यरूपणं गृहे ॥ २९
परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ।
सुमृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमतः सताम् ॥ ३०
श्ववस्कीलालपो यस्तु पराश्रयं भोक्तुमिच्छति ।
धिगस्तु तस्य तदुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ॥ ३१
यो दत्त्वातिथिभूतेभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ।

(for °)

16 °) K₄ तत्रावतीर्य भगवाञ्छक्रो दैत्यनिषूदन (see in
sertion above under section 12) D₁ : इन्द्रो बलनिषूदन
(for °) — °) K₂ D₀ : त्रिदशेश्वर K₄ D₁ : कथाप्रश्न
वक् दाल्भ्यमुवाच कुचनदन

17 °) B₂ : शत- (for शत) K₄ D₁ : सहस्राणां
(for सहस्राणि) — °) K₄ D₁ : वक् (for सनघ) — °)
K₄ D₁ : आख्याहि त्वं (for समाख्याहि)

18 K₂ B₂₋₄ D₀ D₂ : G₂ om 18

19 °) K₄ D₁ : पुत्रनाशा (D₂ शोको) र्यनाशश्च, and तथा
(for अपि) — °) K₄ D₁ : चैव (for कृच्छ्र) K₄ D₀
D₁ : किं नु दुःखतरं (D₀ दुःखतरं) परं

20 °) K₄ D₁ : लोकेसिन् (for लोकेषु) — °) K₄
D₁ : य परं (for परं स-)

21 °) K₄ D₁ : कुलीभाव, D₂ कुलीनत्व — °) K₄
D₁₋₃ कुलानां च कुलक्रियां — °) K₄ D₁₋₃ सयोगान्विप्रयोगांश्च

22 °) K₄ D₁₋₃ अमुराणां (for अकुलानां), and कथितं
कालपर्ययं (for °)

23 °) K₄ D₁₋₃ गणर्वां किंनरोरगमानुषा — °) D₂
किं सिद् (for किं नु) K₄ दुःखतरं परं

24 °) K₄ D₁₋₃ कृष्यते (for क्षिप्रयन्ते) — °) K₄ B₂₋₄
D₂ : दौष्कलेयैर् (for लेय) — °) K₄ D₁₋₃ श्वाक्राता
(for वमता) — °) D₀ किं सिद् (for किं नु) K₄ मत
परं (for ततः) — °) K₂ B₂ : वै धर्मम् (for वैधर्म्यम्)

K₄ D₁₋₃ बह्वनर्थमय लोके — °) K₄ [s]सुरसूदन, D₁₋₃
शत्रुसूदन (for बहुविस्तरम्)

25 °) D₀ दृष्यते (for दृश्यन्ते) K₄ (orig) D₂ :
अपि प्रत्यक्षं बहवो, K₄ (marg sec m) D₁ क्षिप्रयमानाश्च
बहवो — °) D₀ कृष्यते (for क्षिप्रयन्ते) — °) K₄ D₂
महा, D₁ : मघद् (for बहु)

26 °) K₄ D₁₋₃ सप्तर्षि- (for देवर्षि-) K₂ D₀ सेवित,
K₄ सनिभ, B₂ सेविते, B₂ D₀ सनिधी, D₁ सनिभ, D₂
सनिना (for सेवित) — °) K₄ D₁₋₃ आख्याहि त्वं K₄
D₁ महा; D₂ : (marg sec m) मघद् (for मम) — °)
D₁ दुःख (for सुख)

27 °) K₄ D₁₋₃ अष्टम्यां वा नवम्यां वा (D₂ marg sec m
मे नवमे वापि) — °) K₄ य शाकं (by transp), B₂ :
D₀ शाकं यद्; D₁₋₃ य पाकं

28 °) K₄ नान्य (marg sec m नास्य) दिनानि गण्यते;
D₁ : दिनानि नास्य ग, D₂ नास्य दैन्यानि ग — °) D₁
नैवमाहुर, D₂ नैव हानिर् — °) K₄ D₁₋₃ स्वे गृहे परमं सुखं

29 °) K₄ D₀ D₁₋₃ अन (K₄ अप्य; D₀ अप्यु, D₁ अय्य) -
पाश्रित्य वापवान् — °) K₂ B₂₋₄ D₀ D₁ : D₀ फलं शाकं
मपि, K₄ D₁ : फलमूलं — °) K₄ D₁₋₃ सतां (for गृहे)

30 °) K₄ D₁₋₃ हि (for तु) K₂ B₂ : भोक्तुः; K₄
D₁₋₃ युक्तं (for भोक्तु) — °) K₄ D₂ : विपकल्प मत् (D₂
सृष्ट) सतां; D₀ विपकल्पो मत् सतां, D₁ विषेण सदृशं सतां

31 °) K₂ corrupt K₄ D₁₋₃ श्वा लालप्यमान इव यो

शिष्टान्यज्ञानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतर तत ॥ ३२
 अतो मृष्टतर नान्यत्पूत किञ्चिच्छतकतो ।
 दशवा यस्त्वतिथिभ्यो वै भुङ्क्ते तेनैव नित्यशः ॥ ३३
 यावतो ह्यन्धस पिण्डानश्नानि सतत द्विजः ।
 तावतां गोसहस्राणां फल प्राप्नोति दायकः ॥ ३४
 यदेनो यौवनकृत तत्सर्वं नश्यते ध्रुवम् ।
 सदक्षिणस्य भुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतम् ।
 यद्धारि वारिणा सिञ्चेत्तद्धयेनस्तरते क्षणात् ॥ ३५
 मार्कण्डेय उवाच ।

एताश्चान्याश्च वै बह्वी कथयित्वा कथां शुभा ।
 बकेन सह देवेन्द्र आपृच्छय त्रिदिव गत ॥ ३६

Colophon

२

वैशपायन उवाच ।

तत पाण्डवा पुनर्मार्कण्डेयमूचुः । कथित ब्राह्मणमहाभाग्यम् ।

राजन्यमहाभाग्यमिदानीं शुश्रूषामह इति ॥३७॥

तातुवाच मार्कण्डेयो महर्षि । श्रूयतामिदानीं राजन्यानां महा-
 भाग्यमिति ॥३८॥ कुरूणामन्यतम सुहोत्रो नाम राजा महर्षीन
 भिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशीनरं शिषि ददर्शाभि
 सुखम् ॥३९॥ तौ समेत्य परस्परेण यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन
 परस्परेण तुल्यामानौ विदित्वान्योन्यस्य पन्थान न ददतु ॥४०॥
 तत्र नारद प्रादुरासीत् । किमिदं भवन्तौ परस्परस्य पन्थानमावृत्त्य
 तिष्ठत इति ॥४१॥ तावुचतुर्नारदम् । नैतद्भगवन् । पूर्वकर्मकर्त्रादि
 भिर्विशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते समर्थाय वा । भावां च सख्य
 परस्परेणोपगतौ । तच्चावधानतोऽयुक्कृष्टमधरोत्तर परिभ्रष्टम् ॥४२॥
 नारदस्त्वेवमुक्त श्लोकत्रयमपठत् ॥४३॥

ऋर कौरव्य मृदवे मृदुः क्रूरे च कौरव ।

सायुश्चासाधवे साधुः साधवे नामुयात्कथम् ॥४४

कृत शतगुण कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णय ।

औशीनरः सायुशीलो भवतो वै महीपति ॥ ४५

भुक्ते परस्य तु

32 ^{ab}) K₄ D₁₋₃ देवतातिथिमृत्यानां पितृणां च विशेषत
 — ^c) K₄ D₁₋₃ शिष्टानानि च (D₁ तु) यो भुक्ते — ^d) D₁
 किं विशिष्टतर तत

33 ^a) D₂ [s]मृत* (for मृष्ट*) D₂ तत पर सुख नान्यत्
 — ^b) K₄ Dc D₁₋₃ किञ्चिदस्ति शतकतो — ^{cd}) K₂ B₁₋₄
 Dc Dn D₄ G₂ [s]न्न (for वै) K₄ D₁₋₃ देवतातिथिमृत्येभ्यो
 (K₄ *मृत्यानां) दत्त्वा भुक्ते हि य सदा (D₁ पुमान्)

34 ^{ab}) D₂ s om 34^{ab} K₄ D₁ अदत्त्वा यस्तु विप्रेभ्यो
 भुक्ते स्तेन स ष्व तु (D₁ च), of Gitā 3 12^{cd} — ^d) B₂
 मानव (for दायक)

35 K₄ D₁ s om 35^{cd}ef

36 ^{ab}) D₂ om 36^{ab} K₄ बह्वी सं- (for वै बह्वी)
 — ^c) K₄ Dc D₁ s देवेश (for देवेन्द्र) — ^d) K₄ D₂
 आपृष्ट्वा B₂ ययौ (for गत)

Colophon Adhy no Dn₁ n₂ 192, Dn₃ T₂ 193,
 G₄ 194 — After the colophon, Dc ins समाप्त च महा-
 भाग्य — After this adhy, D₁ s read our adhy 207

२

37 K₂ पुन सर्वे; D₂ पुनरेव (for पुनर्) B₂ om
 मार्कण्डेयमूचुः । कथित, and ins श्रुत before राजन्य* B₄
 transp राजन्यमहाभाग्य and इदानीं Dc ब्राह्मणभाग्य, Dn
 D₄ G₂ महाब्राह्मणभाग्य, D₁ ब्राह्मणमहात्म्य K₄ D₁ s राज-
 माहात्म्य (for राजन्यमहाभाग्य) — K₄ D₂ चेदानीं (for
 इदानीं) K₄ D₁ s वद, B₂ s शुश्रूषाम; D₂ शुश्रूषयाम K₄
 D₁ s om इति

38 K₄ D₁ s om महर्षि K₂ B₂ Dc D₄ G₂ राजन्य-

K₄ D₁ s राज (for राजन्यानां) B₂ -माहात्म्यम् (for महा-
 भाग्यम्) K₄ D₁ s om इति

39 K₄ D₁ वै राजा (for राजा) K₄ B₂ D₁ s महर्षिम्
 D₁ उपगम्य (for अभि*) K₄ Dc D₁ s निवृत्तो (for
 निवृत्य) After निवृत्य, K₄ B₂ Dc D₂ ins रथस्य पथि
 B₄ G₂ औशीनरि

40 B₂ om (the first) परस्परेण, K₄ D₁ s read for
 it परस्पर B₂ om यथा- K₄ D₁ s पुण्यसाम्य परस्पर (for
 गुण* परस्परेण) B₂ om (the second) परस्परेण K₄
 D₁ s तुल्यमात्मनोर (D₁ om तुल्यम्) D₂ नान्योन्यं पथान
 ददतु (for [अ]न्यो — ददतु)

41 After तत्र, K₄ D₁ s ins तयोरभिप्राय विदित्वा मह-
 र्षिर्, and after प्रादुरासीत् they ins स उवाच — K₂ s
 D₁ s परस्पर (for *स्परस्य)

42 Dc₁ D₁ नारद (for *दम्) — K₂ चैतद्, D₂ वै तद्
 (for नैतद्) K₄ भवते, D₁ भवता, D₂ भवति (for भगवन्)
 — K₂ क आवयोरपि यालिनि पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्, K₄ D₂ कथ
 यित्तव्य सर्वथा धर्मप्रवादिभिर्, Dc पूर्वधर्मप्रचोदिभिर् D₁ न कथयि-
 तव्य सर्वदा धर्मवादिभिर् (for पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्) Dc पथान
 (for पन्था) K₄ D₁ s om समर्थाय वा Before समर्थाय
 वा, K₂ ins

अक्रोषाज्जयति क्रोधमसाधु माधुना जयेत् ।

[= (var) 5 39 58^{ab}]

— K₄ D₁ s read तु (for च), and सगतौ (for सख्य),
 and om उपगतौ K₂ G₂ युक्कृष्टम् (for ऽयुक्कृष्ट*) K₄ D₁ s
 भवास्त्विदानीं भवीतु क आवयोरपयात्सिति (for तच्चा* — *अष्टम्)

43 K₄ D₁ s तु श्लोकान् (for श्लोकत्रयम्)

44 For 44, K₄ D₁ s subst

जयेत्कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।
क्षमया क्रूरकर्माणमसाधु साधुना जयेत् ॥ ४६

वदुभावेव भवन्नावुदारौ । यद्दानीं भवद्भयामन्यतम सोऽप
सर्पतु । एतद्दे निदर्शनम् । इत्युक्त्वा तूर्णान् नारदो बभूव ॥४७॥
एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्य शिधिं प्रदक्षिण कृत्वा पन्थान दत्त्वा बहु
कर्मभिः प्रशस्य प्रययौ ॥४८॥ तदेतद्वाञ्छो महाभाग्यमप्युक्त
वाञ्छारदः ॥४९॥

Colophon

३

मार्कण्डेय उवाच ।

इदमन्यच्छ्रूयताम् । ययातिर्नाहुवो राजा राज्यस्य पौरजनावृत
आसांशके ॥५०॥ गुर्वर्धो ब्राह्मण उपेत्यामवीत् । भो राजन्गुर्वर्धं
मिक्षेय समचादिति ॥५१॥ राजोवाच । ब्रवीतु भगवान्समय
मिति ॥५२॥

ब्राह्मण उवाच ।

विद्वेषण परम जीवलोके
कुर्यान्नरः पार्थिव याच्यमानः ।
त त्वां पृच्छामि कथं तु राज
न्दद्यान्नवान्दयित च मेऽद्य ॥ ५३
राजोवाच ।
न चानुकीर्तये दत्त्वा
अयाच्यमर्थं न च सशृणोमि ।

प्राप्यमर्थं च सश्रुत्वा

त चापि दत्त्वा सुसुरी भवामि ॥ ५४
ददामि ते रोहिणीनां सदृश
प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानः ।
न मे मनः कुप्यति याचमाने
दत्तं न शोचामि कदाचिद्दर्थम् ॥ ५५

इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसदृश ददौ । प्राप्तवांश्च गवां सदृश
ब्राह्मण इति ॥५६॥

Colophon

४

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्य कथ्यतामित्यप्रवीत्पाण्डव ॥ ५७ ॥
अथाचष्ट मार्कण्डेय । महाराज वृषदभर्मेटुकनामानौ राजानौ
नीतिमार्गरेतावस्त्रोपासकृतिनौ ॥५८॥ सेदुको वृषदभर्मस्य चालस्यैव
उपांशुघ्नतमभ्यजानात् । कुप्यमदेय ब्राह्मणस्य ॥५९॥ अथ त सेदुक
ब्राह्मण कश्चिद्देवाभ्ययनसपक्ष आशिष दत्त्वा गुर्वर्धो भिक्षितवान् ।
अश्वसदृश मे भगवान्ददादिति ॥६०॥ त सेदुको ब्राह्मणममवीत् ।
नास्ति सभवो गुर्वर्धं दातुमिति । स एव गच्छ वृषदभर्मसकाशम् ।
राजा परमधर्मज्ञः । ब्राह्मण त भिक्षस्व । स से दास्यति । तस्यैतदु-
पांशुघ्नतमिति ॥६१॥ अथ ब्राह्मणो वृषदभर्मसकाशात्वा अश्वसदृश
मयाचत । स राजा त कशेनाताडयत् । त ब्राह्मणोऽमवीत् । किं
इत्यनागस मामिति ॥६२॥ एवमुक्त्वा त क्षपन्त राजाह । विप्र किं

क्रूर क्रुराय कौरव्यो मृदवे कौरवो मृदु ।
असाधवे असाधुश्च साधवे तत्समो मत ।

45 K₄ D₁ s om 45 — °) Dc वेदेयु (for देवेयु)

46 °) = (var) 5 39 58⁰⁴ — °) K₄ D₁ s दाना-
त्कदर्यं जयति — °) K₄ D₁ s अक्रोधाज्जयति क्षोभमसाधु
साधुना शिधि (see insertion above)

47 K₄ D₁ s [इ]इशौ (for [उ]दारौ) — B₂ om इदानीं
K₄ D₁ s शिविशदारौ शिवेरह मन्ये कौरव्यो यात्विति (for य
इदानीं — सर्पतु) — K₄ तत्समतमिति, D₁ s एतत्संगतम् (for
एतद्दे निदर्शनम्) — K₄ D₁ s om उक्त्वा, and read
[S]भवत् (for बभूव)

48 K₄ D₁ s तच्छ्रुत्वा कौरव्य (om तु) B₂ शिवाय,
Dc D₂ शिवे, G₂ शिानि (for शिधिं) K₄ Dc D₄ G₂ om
कृत्वा K₄ कृत्य (for कृत्वा) K₄ D₁ s om बहुकर्मभि
प्रशस्य B₂ ययौ (for प्रययौ)

49 K₄ D₁ s तदेय विनयो राणां भाग्य (D₁ महाभाग्य) च
कथितमिति (K₄ *मस्ति)

Colophon K₄ B₁ → Dc D₄ s G₂ om the colophon
— Adhy no Dn 193 (Dn₂ 194), D₁ 215,

50 K₄ *जनपरिवृत (for जनावृत)

51 D₁ s त गुर्वर्धो (for गुर्वर्धो) — K₄ D₂ ins भवत
before गुर्वर्धं

53 °) K₄ Dn₂ तत्त्वां (for त त्वां) D₂ स कथं तु (for
कथं तु) — °) K₄ दयितश्च, D₂ *तथापि

54 °) Dn D₁ दद्य दत्त्वा (for दत्त्वा) — °) K₄ न
प्राप्यम् (for अयाच्यम्) — °) Dn₂ दद्या (for दत्त्वा)

55 °) Dn याच्य (for याच*)! — °) Dn D₂ याच्य-
माने! — °) D₂ ददन् (for दत्तं)

Colophon K₄ D₁ s om the colophon — Adhy
no Dn 194 (Dn₂ 195)

57 K₄ राजमहाभाग्य, D₂ महाराजभाग्य (for महाभाग्य)

58 K₄ D₂ transp मार्कण्डेय and महाराज D₂ राज-
(for राजानौ)

59 Dn D₁ s अभ्यजानत् — After कुप्यम्, D₂ ins
अश्वसदृश मे भवान् K₄ कुप्येददेच (for कुप्यमदेय)

60 K₄ गुर्वर्धं (for *र्धो)

61 K₄ D₁ s नास्ति मे सभवो (for नास्ति सभवो) K₄
D₁ s ब्रह्मण्यस्त भिक्षयस्व (for ब्राह्मण त भिक्षस्व)

62 K₄ कशया तम्; D₂ त कशेना (for त कशेन) A few
M88 हिसि (for हसि) K₄ reads मां before हसि

यो न ददाति तुभ्यम् । उताहो स्विद्वाहण्यमेतत् ॥६३॥ ब्राह्मण उवाच । राजाधिराज तव समीप सेदुक्तेन प्रेषितो भिक्षितुमागत । तेनानुशिष्टेन मया त्व भिक्षितोऽसि ॥६४॥ राजोवाच । पूर्वाह्णे ते दास्यामि । यो मेऽद्य बलिरागमिष्यति । यो हन्यते कशया कथ मोघ क्षेपण तस्य स्यात् ॥६५॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं प्रादात् । अधिकस्याश्वसहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥६६॥

Colophon

५

मार्कण्डेय उवाच ।

देवाना कथा सजाता । महीतल गत्वा महीपतिं शिथिमौशीनर साध्वेन शिथिं जिज्ञास्याम इति ॥६७॥ एव भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रा युपतिष्ठेताम् । अग्निं कपोतरूपेण । तमभ्यधावदामिपार्थमिन्द्र श्येनरूपेण ॥६८॥ अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योऽसन्न न्यपत्त् ॥६९॥

अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षणार्थं श्येनाद्गीतो भवन्त प्राणार्थी प्रपद्यते । वसु ददातु । अन्तवान्पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्यात् । घोर कपोतस्य निपातमाहु ॥७०॥

अथ कपोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाद्गीतो भवन्त प्राणरक्षार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राप्यार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणास्त्वां प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कश्चित् ब्रह्मचारिण मां विद्धि । तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् । एवयुक्तमपाप मां विद्धि ॥७१॥

गदामि वेदान्विचिनोमि छन्द

सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीता ।

न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदान
मा प्रावा' श्येनाय न कपोतोऽसि ॥ ७२

अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ॥७३॥

पर्यायेण वसतिर्वा भवेयु

सर्गे जात पूर्वमस्मात्कपोतात् ।

त्वमाददानोऽथ कपोतमेन

मा त्व राजन्विघ्नकर्ता भवेथा' ॥ ७४

राजोवाच ।

केनेदशी जातु परा हि दृष्टा

वागुच्यमाना शकुनेन सस्कृता ।

यां वै कपोतो वदते यां च श्येन

उभौ विदिस्वा कथमस्तु साधु ॥ ७५

नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले

नास्य बीज रोहति काल उत्सम् ।

भीत प्रपन्न यो हि ददाति शत्रवे

न त्राण लभेत्राणमिच्छन्स काले ॥ ७६

जाता हस्वा प्रजा प्रमीयते

सदा न वास पितरोऽस्य कुर्वते ।

भीत प्रपन्न यो ददाति शत्रवे

नास्य देवा प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥ ७७

मोघमस्र विन्दति चाप्रचेताः

स्वर्गाह्नोकाद्भ्रश्यति शीघ्रमेव ।

भीत प्रपन्न यो हि ददाति शत्रवे

63 After ददाति, D₂ ins स्वीय धन After तुभ्यम्, D₂ s ins तसौ ददासि शापम्

65 K₄ D₁₋₃ पूर्वाह्णे, D₂ पूर्वार्धे (for पूर्वाह्णे) — D₂ य हन्यात् (for यो हन्यते) K₄ तेष न (for तस्य) D₂ तस्य न देय स्वान्मोघ क्षेपण ते यथा न स्यात्, D₂ मोघ क्षेपण ते यथा न स्यात् (for कथ—स्यात्)

66 K₄ D₂ s एवम् (for the first इति) K₄ D₂ दैवसिकीम् — K₄ अथो (for एव) K₄ om [अ]दादिति, D₂ s om एवादादिति

Colophon K₄ D₂ ns D₁₋₃ om the colophon — Adhy no D₂ 195

67 Before देवाना, D₂ s ins अथ

68 K₄ इद्रामो (for अग्नीन्द्रो) D₂ s [उ]पातिष्ठतां — K₄ D₂ 1 n₂ D₁ s अभि", D₂ अन्व" (for अन्य") K₄ D₂ आमिपार्थी (for "धम्")

69 K₄ D₂ s देव्या सहासीनस्य, D₁ दिव्यसेनस्य (for दिव्यासनासीनस्य) K₄ D₂ s [उ]त्सगे

70 After अब्रवीत्, K₄ D₁₋₃ ins निन्दित यस्याभिपत्ते कपोतेक स भवान् वेश्म वान्यद्वा — K₄ reads प्राणरक्षणार्थं — प्राणार्थी प्रपद्यते । after राजानमब्रवीत् (in 71) D₂ अन्न

चाशु (for अन्तवान्)

71 K₄ *रक्षणाय (for *रक्षार्थे) D₂ s मयमीतो (for मीतो), and प्राप्यायुरर्थी (for प्राप्यार्थी) — D₂ s दमेन च (for दमेन) — K₄ एवमुक्तम् (for एवयुक्तम्)

72 ^b) K₄ हि (for मे) — ^a) K₄ D₂ s श्रोत्रिय" (for श्रोत्रियस्य) — ^d) K₄ D₂ s मां मा (or मा मां) (for मा)

74 ^b) K₄ D₂ s स्वर्गे (for सर्गे) D₂ s कपोत (for "तात्) — ^a) K₄ D₂ s स्वम् (for त्वम्)

75 ^a) D₂ s पुरो (for परा) — ^b) K₄ D₂ s कुशलने (for शकुनेन) — ^c) K₄ D₂ om वै — ^d) K₄ कथयात्" शास्तां, D₂ s कथयामि गार्थां

76 =(var) 5 12 19 — K₄ om (hapl) 76^a-77^c — ^d) D₂ न त्रातार (for न त्राण) D₂ 1 D₂ s लभते (for लभेत्) D₂ काले, D₂ त्राणकाले (for स काले)

77 =(var) 5 12 21 — ^a) D₂ हस्वरूपा (for हस्वा), and प्रमीते (for प्रमीयते) — ^b) D₂ 1 न च वास, D₂ [अ]नुवाधां (for न वास)

78 =(var) 5 12 20 — ^a) D₂ 1 विन्दते D₂ 1 D₂ s om च

सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ ७८

उक्षाण पक्त्वा सह भोदनेन

अस्मात्कपोतात्प्रति ते नयन्तु ।

यस्मिन्देशे रमसेऽतीव श्येन

तत्र मांसं शिष्यस्ते वहन्तु ॥ ७९

श्येन उवाच ।

नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेय न चान्य

दस्मान्मांसमधिकं वा कपोतात् ।

देवैर्दत्तं सोऽद्य ममैव भक्ष-

स्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ ८०

राजोवाच ।

उक्षाण वेह तमनून नयन्तु *

ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।

भयाहितस्य दाय ममान्तिकारवां

प्रत्याघ्नाय तु त्वं ह्येन मा हिंसी ॥ ८१

त्यजे प्राणाञ्चैव दद्या कपोत

सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन ।

यथा क्लेश मा कुरुवेह सौम्य

नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् ॥ ८२

यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्ना

प्रशसेयुः शिष्यः कर्मणा तु ।

यथा श्येन प्रियमेव कुर्यां

प्रशाधि मां बह्वदेस्तत्करोमि ॥ ८३

श्येन उवाच । ऊरोर्दक्षिणादुरक्ष्य स्वपिक्षित तावद्वाजन्याव
मांसं कपोतेन समम् । तथा तस्मात्साधु भ्रातः कपोत । प्रशसेयुश्च

शियः । कृतं च प्रिय स्यान्ममेति ॥ ८४ ॥

अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुल्याधारयत् । गुरन्तर

एव कपोतं आसीत् ॥ ८५ ॥ पुनरन्यमुच्यते । गुरन्तर एव

कपोतं ॥ ८६ ॥ एव सर्वं समधिगत्य शरीरं तुल्यायामारोपयामास ।

तत्तथापि गुरन्तर एव कपोतं आसीत् ॥ ८७ ॥ अथ राजा स्वयमेव
तुलामारोहः । न च व्यलीकमासीद्वाजः ॥ ८८ ॥ एतद्दृष्टान्तं दृष्ट्वा

भ्रातः इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येन ॥ ८९ ॥ अथ राजा अग्रधीत् ॥ ९० ॥

कपोतं विष्णुं निमयस्त्वा कपोत

वृच्छामि ते शकुने को नु श्येन ।

नानीश्वर इन्द्रा जातु कुर्यां

देत प्रश्नं भगवन्मे विचक्ष्व ॥ ९१

कपोत उवाच ।

वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु

स्थंभ श्येनो वज्रहस्त शचीपति ।

साधु ज्ञातु त्वामृषम सौरभेय नौ

जिज्ञामया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ॥ ९२

यामेता पेशीं मम निष्कयाय

प्रादान्दवानसिनोत्कृत्य राजन् ।

एतद्दो लक्ष्मं शिवं करोमि

हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ ९३

एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी

सुरर्षीणामथ समतो भृशम् ।

एतस्मात्पार्श्वोत्पुरुषो जनिष्यति

कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ९४

कपोतरोमाणं शिविनौद्भिदं पुत्रं प्राप्स्यसि नृप । वृषसहनम्

79 °) K₄ पक् (for पक्त्वा) — °) D₁ अस्मद्- (for
अस्माद्) — °) D₁ हि (for स्तीव) — °) K₄ D₂ ः
वयसस्ते (for शिष्यस्ते)

80 °) D₂ द्वादश प्रार्थये (for प्रार्थयेय) — °) K₄ D₁
D₁-s om वा — °) K₄ कुशलं नाभावाद्, D₂ ः नान्यशकुना
भभावाद् (for शकुनानाम*)

81 °) K₄ D₁-s वै हतम् (for वेह तम्) — °) K₄ ते
पञ्चतु पुरुषा ममैव वाचा, D₂ ते पुरुषा ममैव वचनात्, D₂ ते पुरुषा
ममैव च — °) K₄ याहि त्वमादाय, D₁ याहि त्वस्य दाय,
D₂ ः याहि तदादाय (for भयाहितस्य दाय) — °) D₁
प्रापयतु (for प्रत्याघ्नाय) K₄ D₁-s त्वं ह्येन मा हिंसी पुरुष
(D₂ ः सत्पुरुष) कपोत

82 °) K₄ D₁ ः जानामि, D₂ जहासि — °) K₄
D₂ ः कृथा (for यथा)

83 °) D₁ हि (for मां) D₂ ः ते (for वै) K₄
D₁ D₂ प्रपन्ना — °) D₂ (by corr) [अथ (for तु)
— °) K₄ D₁ ः ऽन्स ते after यथा — °) D₂ ः यावदेत-
त्करोमि

84 D₂ [अ]स्माद् (for तस्माद्) D₁ जात, D₂ माश
(for भ्रातः)

85 D₂ D₃ om स

87 D₂ एव सर्वं मांसमधिकृत्य, D₂ ः एव सर्वमांसमुत्कृत्य,
D₂ ः शरीरात् (for शरीर) — K₄ D₂ ः तथा (for तत्तथापि)

89 D₂ ः तात (for भ्रातः) K₄ प्रालीयत, D₂ प्रलीयत

91 °) D₂ ः कथं विष्णुं (for विष्णु) — °) D₂ क (for
को) — °) D₂ ः इतीन्द्रा (for इन्द्रा), and शतत् (for एत)

92 °) K₄ साधु D₂ ज्ञातु त्वम् K₄ D₂ ः कृषय (for
ऋषय) K₄ सौरथाना, K₄ om D₂ ः सौरभेयानां (for
सौरभेय नौ)

93 °) K₄ इमां (for एता), and निष्कयार्थं (for निष्कयाय),
— °) D₂ ः पश्य (for लक्ष्म) — °) K₄ D₂ om चर्ण,
D₂ ः रूप (for वर्ण)

94 °) K₄ D₂ ः आसां (for एतासां) — °) D₁ सुरर्ष-
साणाम् K₄ D₂ ः सशृणो (for मतो) — °) K₄ D₂
जनिष्यते

95 K₄ D₁ ः शिविमौद्भिदं K₄ D₂ ः वृष महारथ (for

यो न ददाति तुभ्यम् । उताहो स्वद्वाहण्यमेतत् ॥६३॥ ब्राह्मण
उवाच । राजाधिराज तव समीप सेदुकेन प्रेषितो भिक्षितुमागतः ।
तेनानुशिष्टेन मया त्व भिक्षितोऽसि ॥६४॥ राजोवाच । पूर्वाह्णे ते
दास्यामि । यो मेऽद्य बलिारागमिष्यति । यो हन्यते कशया कथ
मोघ क्षेपण तस्य स्यात् ॥६५॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं
प्रादात् । अधिकस्याश्वसहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥६६॥

Colophon

५

मार्कण्डेय उवाच ।

देवानां कथा संजाता । महीतल गत्वा महीपतिं शिषिमौशीनर
साध्वेन शिषिं जिज्ञास्याम इति ॥६७॥ एव भो इत्युक्त्वा अमोन्द्रा
युपतिष्ठेताम् । अग्निं कपोतरूपेण । तमभ्यधावदामिपार्थमिन्द्र
श्येनरूपेण ॥६८॥ अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्सङ्ग
न्यपत्त् ॥६९॥

अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षणार्थं श्येनाङ्गीतो
भवन्त प्राणार्थी प्रपद्यते । वसु ददातु । अन्तवान्पार्थिवोऽस्य
निष्कृतिं कुर्यात् । चोर कपोतस्य निपातमाहु ॥७०॥

अथ कपोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षणार्थं श्येनाङ्गीतो भवन्त
प्राणरक्षणार्थी प्रपद्ये । अङ्गनङ्गानि प्राप्यार्थी मुनिभूत्वा प्राणास्त्वां
प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कश्चित् ब्रह्मचारिण मां विद्धि । तपसा दमेन
युक्तमाचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् । एवयुक्तमपाप मां विद्धि ॥७१॥

गदामि वेदान्विचिनोमि छन्दः

सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः ।

न साधु दान श्रोत्रियस्य प्रदान
मा प्रादा' श्येनाथ न कपोतोऽसि ॥ ७२
अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ॥७३॥
पर्यायेण वसतिर्वा भवेतु
सर्गे जातः पूर्वमस्मात्कपोतात् ।
त्वमाददानोऽथ कपोतमेन
मा त्व राजनिवृत्तकर्ता भवेथा ॥ ७४
राजोवाच ।

केनेदशी जातु परा हि दृष्टा

वागुच्यमाना शकुनेन सस्कृता ।

या वै कपोतो वदते यां च श्येन

उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु ॥ ७५

नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले

नास्य बीज रोहति काल उत्सम् ।

भीत प्रपन्न यो हि ददाति शत्रवे

न प्राण लभेत्प्राणमिच्छन्स काले ॥ ७६

जाता ह्रस्वा प्रजा प्रमीयते

सदा न वास पितरोऽस्य कुर्वते ।

भीत प्रपन्न यो ददाति शत्रवे

नास्य देवा प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥ ७७

मोघमन्नं विन्दति चाप्रचेता

स्वर्गल्लोकाद्भयति शीघ्रमेव ।

भीत प्रपन्न यो हि ददाति शत्रवे

63 After ददाति, D₂ ins स्वीय धन After तुभ्यम्,
D₂ s ins तस्मै ददासि शापम्

65 K₄ D₁₋₃ पूर्वाह्णे, D₂ पूर्वाह्णे (for पूर्वाह्णे) — D₂ य
हन्यात् (for यो हन्यते) K₄ तेष न (for तस्य) D₂ तस्य न
देय स्थान्मोघ क्षेपण ते यथा न स्यात्, D₂ मोघ क्षेपण ते यथा न
स्यात् (for कथ-स्यात्)

66 K₄ D₂ s एवम् (for the first इति) K₄ D₂
दैवसिकीम् — K₄ अथो (for एव) K₄ om [अ]दादिति,
D₂ s om एवादादिति

Colophon K₄ D₂ ns D₁₋₃ om the colophon
— Adhy no D₁ 195

67 Before देवानां, D₂ s ins अथ

68 K₄ इन्द्राभो (for अमोन्द्रो) D₂ s [उ]पातिष्ठेतां — K₄
D₁ ns D₁ s अभिं, D₂ अन्व* (for अन्व*) K₄ D₂
आमिपार्थी (for *र्थम्)

69 K₄ D₂ s देव्या सहासीनस्य, D₁ दिव्यसेनस्य (for
दिव्यासनासीनस्य) K₄ D₂ s [उ]त्पणे

70 After अब्रवीत्, K₄ D₁₋₃ ins निन्दित यस्याभिपतते
कपोतक स भवान् वेदम वान्यद्वा — K₄ reads प्राणरक्षणार्थं
— प्राणार्थी प्रपद्यते । after राजानमब्रवीत् (in 71) D₂ अन्नं

चाशु (for अन्तवान्)

71 K₄ *रक्षणाय (for *रक्षणार्थं) D₂ s मयभीतो (for
भीतो), and प्राप्यायुर्थी (for प्राप्यार्थी) — D₂ s दमेन च
(for दमेन) — K₄ एवयुक्तम् (for एवयुक्तम्)

72 ^b) K₄ हि (for मे) — ^c) K₄ D₂ s श्रोत्रिय
(for श्रोत्रियस्य) — ^d) K₄ D₂ s मां मा (or मा मां)
(for मा)

74 ^b) K₄ D₂ s स्वर्गे (for सर्वे) D₂ s कपोत (for
*तात्) — ^c) K₄ D₂ s स्वम् (for त्वम्)

75 ^a) D₂ s पुरो (for परा) — ^b) K₄ D₂ s शकुनेन
(for शकुनेन) — ^c) K₄ D₂ om वै — ^d) K₄ कथयानु-
शास्तां, D₂ s कथयामि गाथां

76 =(var) 5 12 19 — K₄ om (hapl)
76^a-77^c — ^d) D₂ न त्रातर (for न प्राण) D₁ D₂ s
लमते (for लभेत्) D₂ काले, D₂ प्राणकाले (for स काले)

77 =(var) 5 12 21 — ^c) D₂ हस्वरूपा (for
ह्रस्वा), and प्रमीयते (for प्रमीयते) — ^b) D₁ न च वासः
D₂ [अ]नुवाधां (for न वास)

78 =(var) 5 12 20 — ^c) D₂ विदते D₂
D₂ s om च

मेन्द्रा देवा प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ ७८
 वक्ष्ण पक्त्वा सह ओदनेन
 अस्माकपोतात्मते ते नयन्तु ।
 यस्मिन्देशे रमसेऽशीव श्येन
 तत्र मांस शिबयस्ते वहन्तु ॥ ७९
 श्येन उवाच ।
 नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेय न चान्य
 दस्मान्मासमधिक वा कपोतात् ।
 देवैर्दत्तं सौऽद्य ममैव भक्ष-
 स्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ ८०
 राजोवाच ।
 वक्ष्ण वेह तमनून नयन्तु ।
 ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।
 भयाहितस्य दाय ममान्तिक्त्वा
 प्रत्याघ्नाय तु त्व घ्नो मा हिंसी ॥ ८१
 स्यजे प्राणाश्वेव दद्या कपोत
 सौम्यो ह्यय किं न जानामि श्येन ।
 यथा क्लेश मा कुरुष्वेह सौम्य
 नाह कपोतमर्पयिष्ये कथंचित् ॥ ८२
 यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्ना
 प्रशसेयुः शिबयः कर्मणा तु ।
 यथा श्येन प्रियमेव कुर्या
 प्रधाधि मां यद्वदेत्सकरोमि ॥ ८३
 श्येन उवाच । करोर्दक्षिणादुकृत्य स्वपिशितं तावद्राजन्त्याव
 मांस कपोतेन समम् । तथा तस्मात्साधु भ्रातः कपोत । प्रशसेयुश्च

शिष्य । कृत च प्रिय स्यान्ममेति ॥ ८४ ॥
 अथ स दक्षिणाद्गुरोरुक्त्य स्वमांसपेशीं तुल्याधारयत् । गुरुतर
 एव कपोत आसीत् ॥ ८५ ॥ पुनरन्यमुचकतं । गुरुतर एव
 कपोत ॥ ८६ ॥ एवं सर्वं समधिगत्य शरीरं तुल्यायामारोपयामास ।
 तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥ ८७ ॥ अथ राजा स्वयमेव
 तुलामारोह । न च व्यलीकमासीद्वाज ॥ ८८ ॥ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा
 भ्रात इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येन ॥ ८९ ॥ अथ राजा अमयीत् ॥ ९० ॥
 कपोत विद्यु शिष्यस्या कपोत
 पृच्छामि ते शकुने को नु श्येन ।
 नानीश्वर ईदृशं ज्ञातु कुर्या
 देत प्रश्न भगवन्मे त्रिचङ्ग ॥ ९१
 कपोत उवाच ।
 वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु-
 रथैव श्येनो वज्रहस्त शचीपति ।
 साधु ज्ञातु त्वाभृपभ सौरथेय नौ
 जिज्ञामया त्वत्सकाश प्रपत्नौ ॥ ९२
 यामेता पेशीं मम निष्कयाय
 प्रादाद्भवाननिनोक्त्य राजन् ।
 एतद्वो लक्ष्म शिव करोमि
 हिरण्यवर्णं क्वचिर पुण्यगन्धम् ॥ ९३
 एतासा प्रजानां पालयिता यशस्वी
 सुरर्षीणामथ समतो भृशम् ।
 एतस्मात्पार्श्वोऽधुरूपो जनिष्यति
 कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ९४
 कपोतरोमाण शिषिनौद्भिद पुत्र प्राप्स्यसि नृप । वृपसहनन

79 °) K₄ पक् (for पक्त्वा) — °) D₁ अस्मात्- (for अस्मात्) — °) D₁ हि (for शीव) — °) K₄ D₂ ३ वयसस्ते (for शिबयस्ते)
 80 °) D₂ द्वादश प्रार्थये (for प्रार्थयेय) — °) K₄ D₁ D₁₋₃ om वा — °) K₄ कुशल नामावात्, D₂ ३ नान्यशकुना-
 न्नमावात् (for शकुनानाम*)
 81 °) K₄ D₁₋₃ वै हतम् (for वेह तम्) — °) K₄ ते पचतु पुरुषा ममैव वाचा, D₂ ते पुरुषा ममैव वचनात्, D₃ ते पुरुषा ममैव च — °) K₄ याहि त्वमादाय, D₁ याहि त्वस्य दाय, D₂ ३ याहि तदादाय (for भयाहितस्य दाय) — °) D₁ D₂ प्रापयतु (for प्रत्याघ्नाय ह) K₄ D₁₋₃ त्व घ्नो मा हिंसी पुरुष (D₂ ३ सत्पुरुष) कपोत
 82 °) K₄ D₁ न₃ जानामि, D₂ जहासि — °) K₄ D₂ ३ दद्या (for यथा)
 83 °) D₁ हि (for मां) D₂ ३ ते (for वै) K₄ D₁ D₂ प्रपत्ना — °) D₃ (by oorr) [अ]थ (for ह) — °) K₄ D₁ ३ ins ते alter यथा — °) D₂ ३ यावदेत-
 लकरोमि

84 D₁ [अ]स्मात् (for तस्मात्) D₁ जात, D₂ माय (for भ्रातः*)
 85 D₂ D₃ om त.
 87 D₁ एव सर्वं मासमधिकृत्य, D₂ ३ एव सर्वमांसमुक्त्य,
 D₃ ३ शरीरात् (for शरीर) — K₄ D₂ ३ तथा (for तत्तथापि)
 89 D₂ ३ तात (for भ्रात) K₄ प्रालीयत, D₃ प्रलीयत
 91 °) D₂ ३ कथं विद्यु (for विद्यु) — °) D₃ क (for को) — °) D₂ ३ श्तीदृश (for इदृश), and एतत् (for एत)
 92 °) K₄ साधु D₂ भात त्वम् K₄ D₂ रूपय (for रूपभ) K₄ सौरथाना, K₄ D₂ ३ सौरभेयाना (for सौरथेय नौ)
 93 °) K₄ श्मां (for एता), and निष्कार्य (for निष्कयाय), — °) D₂ ३ पश्य (for लक्ष्म) — °) K₄ D₃ om चर्षे, D₂ रूप (for वर्ण)
 94 °) K₄ D₂ ३ आसां (for एतासां) — °) D₁ सुरर्षे-
 माणाय K₄ D₂ ३ सन्तो (for मतो) — °) K₄ D₂ जनिष्यते
 95 K₄ D₁ ३ शिषिमौद्भिद K₄ D₂ ३ वृप महारथ (for

यशोदीप्यमान द्रष्टासि शूरवृषभ सौरधानाम् ॥९५॥

Colophon

६

वैशपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्य कथयताम् । इत्यब्रवीत्पाण्डवो मार्कण्डेयम् ॥९६॥

अथाचष्ट मार्कण्डेय । अष्टकस्य वैश्वामित्रेश्वरमेधे सर्वे राजान प्रागच्छन् । भ्रातरश्चास्य प्रतर्दनो वसुमना' शिविरौशीनर इति ॥९७॥ स च समासयज्ञो भ्रातृभि सह रथेन प्रायात् । ते च नारदमा गच्छन्तमभिवाद्यारोहतु भवाप्रथमित्यब्रुवन् ॥९८॥ तास्तथेत्युक्त्वा रथमारुरोह ॥९९॥

अथ तेषामेकं सुरार्थं नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्त किञ्चि दिच्छेय प्रष्टुमिति ॥१००॥ पृच्छ । इत्यब्रवीदृषि ॥१०१॥

सोऽब्रवीत् । आयुष्मन्त सर्वगुणप्रमुदिता । अथायुष्मन्त स्वर्गस्थान चतुर्भिर्यातव्य स्यात्कोऽवतरेत् ॥१०२॥ अयमष्टकोऽवतरेत् । इत्यब्रवीदृषि ॥१०३॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१०४॥ अथाचष्ट । अष्टकस्य गृहे मया उषितम् । स मां रथेनानुप्राव हत् ॥१०५॥ अथापश्यमनेकानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि ॥१०६॥ तमहमपृच्छम् । कस्येमा गाव इति ॥१०७॥ सोऽब्रवीत् । मया निसृष्टा इत्येता ॥१०८॥ तेनैव स्वय श्लाघति कथितेन । एषोऽवतरेत् ॥१०९॥

अथ त्रिभिर्यातव्यम् । सांप्रत कोऽवतरेत् ॥११०॥ प्रतर्दन' ।

इत्यब्रवीदृषिः ॥१११॥ तत्र किं कारणम् ॥११२॥ प्रतर्दनस्यापि गृहे मयोपितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥११३॥ अथैनं ब्राह्मणो भिक्षेत । अश्व मे ददातु भवान् ॥११४॥ निवृत्तो दास्यामि । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणम् ॥११५॥ स्वरितमेव दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मण ॥११६॥ स्वरितमेव ॥११७॥ स ब्राह्मणस्यैवमुक्त्वा दक्षिण पार्श्वमददत् ॥११८॥ अथान्योऽप्यश्वार्थं ब्राह्मण आगच्छत् ॥११९॥ तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदात् ॥१२०॥ अथ प्रायात् । पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थं ब्राह्मण आगच्छत् । स्वरितोऽथ तस्मै अपनद्य वाम धुर्यमददत् ॥१२१॥ अथ प्रयात् । पुनरन्य आगच्छदश्वार्थं ब्राह्मण ॥ तमब्रवीत् । अतियातो दास्यामि ॥१२२॥ स्वरितमेव मे दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मण' ॥१२३॥ तस्मै दश्वार्थं रथपुर गृह्णता व्याहृतम् । ब्राह्मणानां सांप्रत नास्ति किञ्चिदिति ॥१२४॥ य एष ददाति चास्यति च तेन व्याहृतेन तथावतरेत् ॥१२५॥

अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥१२६॥ वसुमना भवतरेत् । इत्यब्रवीदृषिः ॥१२७॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१२८॥ अथाचष्ट नात् । अह परिभ्रमन्वसुमनसो गृहमुपस्थित । स्वस्ति घचनमासीत् । पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छम् । स्वस्ति वाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणानां दर्शित । तमह रथ प्राशसम् ॥१२९॥ अथ राजाब्रवीत् । भगवता रथ' प्रशस्त' । एष भगवतो रथ इति ॥१३०॥ अथ कदाचिपुनरप्यहमुपस्थित' । पुनरेव च रथ प्रयोजनमासीत् ॥१३१॥ सम्यगयमेष भगवत । इत्येव राजाब्रवीदिति ॥१३२॥ पुनरेव तृतीय स्वस्तिवाचन समभावयम् ॥१३३॥ अथ

नृप । वृपसहनन)

Colophon Adhy no Dn 196 (Dn 195), D1 216

97 D₂ s अथाचष्ट मां — K₄ Dn₁ D₂ s आगच्छन् (for प्राग')

98 K₄ D₂ s ते (for ते च) K₄ D₂ s ins अपश्यन् after आगच्छन्तम्

99 K₄ om तास् D₂ s तथैवेत्युक्त्वा

100 K₄ D₂ s एकतरो ऋषि (K₄ marg औशीनरो [gloss?]) (for एक सुरार्थं)

102 K₄ D₁-s सर्व एव (for सर्व-) — K₄ अथायुष्मता K₄ D₁-s गुणविशेषात्, Dn₁ गणविशेष (for स्वर्गस्थान) K₄ m यात स्यात्, D₂ s यातव्ये (for यातव्य स्यात्)

105 D₂ om from मया (in 105) up to कोऽवतरेत् (in 110)

108 After निसृष्टा, K₄ D₁ s ins गाव

112 K₄ D₂ s अश्व (for तत्र)

113 Dn अनुप्रावहत्, D₁ अनुवाहत्

114 D₂ भिक्षित, D₂ [S]पि भिक्षत (for भिक्षेत)

118 D₂ s पार्श्वम् (for पार्श्वम्) K₄ D₂ s अददात् (for अददत्)

120 K₄ अस्य ददां, D₂ अददात्, D₂ अभ्यददात् (for अभ्यदात्)

121 D₂ om (? hapl) 121 K₄ D₂ धुर्यमददात् (for 'ददत्')

122 K₄ इति प्रतिप्रयामि (for अतियातो दास्यामि)

123 K₄ D₂ s om मे

124 K₄ D₂ s तमसै (for तस्मै) K₄ D₂ स्वय (D₂ स्वय च) धुर (for रथपुर)

125 K₄ यदेप, D₂ य एव (for य एष) D₂ s [अ]नेन (for तेन)

126 K₄ D₂ s om इति

129 K₄ Dn₁ n₂ D₁-s स्वस्तिवाचनम् (for 'वचनम्') D₂ s (sup lin sec m as above) स ह मान्वगच्छत् (for तमहमन्व') — K₄ स्वस्तिवाचनेषु (for 'वाचितेषु) — K₄ समभावय (for प्राशसम्)

130 K₄ D₂ s अथ स (for अथ) K₄ D₂ s भगवन् (for भगवता), and भवतो (for भगवतो)

131 K₄ D₂ s पुनश्चरस्तमहम् (for पुनरप्यहम्)

132 K₄ D₂ s तथा चैन प्र (D₂ प्रा)शसन् (for मन्मगयम्)

K₄ D₂ s om (the second) इति

134 K₄ D₂ s अहो (for अयो)

राजा ब्राह्मणानां दर्शयन्मामभिप्रेक्ष्याववीत् । अथो भगवता
पुण्यरथस्य स्वस्विवाचनानि सुपु सभावितानि ॥१३४॥ एतेन दोह
वचनेनावतरेत् ॥१३५॥

अथैकेन यातर्थ्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥१३६॥ पुनर्नारद आह ।
शिविर्यायात् । अहमवतरेयम् ॥१३७॥ अत्र किं कारणम् । ह्यववीत्
॥१३८॥ असावह शिविना समो नास्मि ॥१३९॥ यतो ब्राह्मण कश्चि
देनमववीत् । शिवे अज्ञार्थस्मीति ॥१४०॥ तसववीच्छिवि । किं
क्रियताम् । आज्ञापयतु भवानिति ॥१४१॥ अथैन ब्राह्मणोऽववीत् ।
य एष ते पुत्रो बृहद्रथो नाम एष प्रमातव्य इति । तमेन सस्कुरु ।
अथ चोपपादय । ततोऽह प्रतीक्ष्य इति ॥१४२॥ तव पुत्र प्रमाथ्य
सस्कृत्य विधिना साधयित्वा पात्र्यामर्पयित्वा शिरसा प्रतिगृह्य
ब्राह्मणममृगयत् ॥१४३॥ अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट । एष
ते ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य ददति ते गृहं कोशागारमायुधागार
स्व्यगारमश्वशालां हस्तिशालां च क्रुद्ध इति ॥१४४॥ अथ शिविस्त
थैवाविकृतसुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमववीत् । सिद्धं भग
वन्नमिति ॥१४५॥ ब्राह्मणो न किञ्चिद्वाजहार । विस्मयादचोसुख
श्चासीत् ॥१४६॥ ततः प्रासादयद्ब्राह्मणम् । भगवन्भुज्यतामिति
॥१४७॥ सुहृतादुद्धीरुव शिविममथीत् । स्वमेवैतदशातेति ॥१४८॥

तत्राह । तथा । इति ॥१४९॥ शिविस्तथैवाविमना महित्वा कपाल
मभ्युन्वार्यं भोक्तुमैच्छत् ॥१५०॥ अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् ।
अववीचैनम् । जितक्रोधोऽसि । न ते किञ्चिदपरित्याज्यं प्राह्मणार्थं
॥१५१॥ ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं सभाजयत् ॥१५२॥ मं युद्धीक्ष
माणं पुत्रमपश्यदग्ने तिष्ठन्तं देवकुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमल-
कृतम् ॥१५३॥ सर्वं च तमर्थं विधाय प्राह्मणोऽन्तरधीयत् ॥१५४॥
तस्य राजपेंविधाता तेनैव वेपेण परीक्षार्थमागत इति ॥१५५॥
तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानसूचुः । किं प्रेष्युना भयना हृदमेव
जानता कृतमिति ॥१५६॥

शिविरुवाच ।

नैवाहमेतद्यज्ञसे वदानि
न चार्थहेतोर्न च भोगनृण्याया ।
पापैरनासेवित एष मार्गं
इत्येवमेतत्सकलं करोमि ॥ १५७
सद्भिः सदाध्यासितं तु प्रशस्तं
तस्मात्प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे ।
एतन्महाभास्यवर शिवेस्तु
तस्मादहं वेदं यथावदेत् ॥ १५८

- 135 K₄ D₂ s [ए]पोवतरेत् (for [अ]व*)
139 D₂ om from असावह (in 139) up to अववीत्
(in 140) K₄ D₃ असावास्वीत् (for असावह), and तुल्यो
(for समो)
140 K₂ B₂ s De D₆ G₂ त शिविं ब्राह्मणोभ्यागच्छत् ।
स चैनमववीत् (for यतो —*ववीत्) — K₄ D₁-s शिवे
अज्ञार्थस्मीति
141 De भगवन् (for भवान्)
142 K₂ अथ वा (for अथैन) Do om अथैन —*ववीत्
B₂ D₄ om [ए]न — B₂ Do D₁-s एष (for य एष) K₂
om पुत्रो K₄ D₁-s बृहद्रथो (for बृहद्रथो), and एष सस्कृ-
यतां (for एष प्रमातव्य इति) — K₂ त भवने (for तमेन)
K₄ D₁-s त्व चैनं संशापय (for त्वमेन सस्कुरु), and पात्र्यां
स्सापय (for अत्र चोपपादय) — De तत्र (for ततो)
143 K₄ D₁-s तथा पुत्रं सशप्य (for ततः पुत्रं प्रमाथ्य) K₄
D₁-s सस्कृत्य चाविमना, D₆ सस्कृतिविधिना K₄ D₁-s om
साधयित्वा K₄ D₁-s वर्षयित्वा (for अर्पं) K₄ गृहं, D₂ s
प्रगृह्य (for प्रति) K₄ D₁-s बहिर्दृग्यते (K₄ ति) (for
ब्राह्मणममृ*)
144 K₄ D₁-s अथास्याचष्ट मत्री मृगयमाणस्य (for अथास्य —
चष्ट) — D₁ s एष स (for एष ते) K₄ D₁-s कोशागारम्
(for कोशा) B₂ Do D₄ s कोशागारायुधागारांश्च क्रुद्ध (for
कोशा) — च क्रुद्ध D₂ om from आयुधा up to तगर (in
145) K₄ D₃ यत्रागारम् (for स्व्यगारम्) D₁ स्व्यगार
कोशायायुधागारं यत्रागारम् (for आयुधागारं स्व्यगारम्)

- 145 K₄ D₂ s अत्र भगवशिति (by transp)
146 For 146, K₄ D₁-s subst एवमुक्तो ब्राह्मणो न
किञ्चिद्वाहरत् । किञ्चिदवाप्सुस आसीत्
147 K₂ B₂ D₁ n₂ D₆ प्रसादयदः K₁ D₂ n₂ D₂ s
प्रसाध, D₁ प्रणत (for प्रासादयद)
148 Before सुहृताद, K₄ D₁-s ins स D₁-s उद्धीक्ष्य
(for उद्धीक्ष्य) — After अववीत्, K₄ D₁-s ins नाहमति-
थेरदत्त्वा भुनक्ति । ततः शिविरन्वियत् । नातिथिं प्राप्तवान् । आगत्य
चाह । भगवन्नातिथिलभ्यते । ततस्तमुवाच ब्राह्मण । and read
त्वमेवातिथिर्भूत्वा मुष्येति (for स्वमेवैतदशातेति)
150 For 150, K₄ D₁-s subst अथ शिविस्तथैवाविमना
अर्चयित्वा तमे (D₁* दे) च्छक्रोक्तु
151 K₄ D₁ s om (hapl) from हस्तम्* up to ब्राह्मणो
(in 152)
155 K₄ D₁-s om 155
156 K₄ D₁-s पश्यता (for प्रेष्यता) K₄ विजातीयक,
D₁ जानीयं, D₂ s जातीयकं (for जानता)
157 *) K₄ Do₁ D₁-s ददामि (for नि) — *) K₄
D₁-s न भूतिभिच्छिन्नशिवयो न लोभात् । शिवे सदा सेवित एष मार्गं
(D₂ ततो मार्गं एष)
158 For 158, K₄ D₁-s subst
तस्मात्प्रधानमाद्रियते मतिर्मे ।
एतच्छिवैर्महाभाग्य । तस्मादहमवतरेय । शिविर्यायादिति ।
[Before एतत्, K₄ ins तस्मिन्नन्तर्हिते पुत्रं प्रादुरासीत्, and
om अहम् before अवतरेय]

Colophon

[Correction ! In the footnote on p 677 (marked by ✂) K₁ is wrongly included among the MSS which have this insertion This mistake has been rectified in the list given above (p 1067f)]

22

K₂ B Dc Dn Ds-s ins after adhy 221 (for G₂ 4 see below)

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्ध्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महात्मन ।
त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ।
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तं पाण्डवेयेन महात्मा ऋषिसनिधौ ।
उवाच भगवास्तत्र मार्कण्डेयो महातपा ।

मार्कण्डेय उवाच ।

आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिरनामय । [5]

मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिपादन ।
कामजित्कामद कान्त सत्यवाग्भुवनेश्वर ।
शिशु शीघ्र शुचिश्चण्डो दीप्तवर्ण शुभानन ।
अमोघस्त्वनघो रौद्र प्रियश्चन्द्राननस्तथा ।

दीप्तशक्ति प्रशान्तात्मा भद्रकृत्कृतमोहन । [10]

पृष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सल ।
कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाह्येयो रेवतीसुत ।
प्रभुर्नेता विशाग्वश्च नैगमेय सुदुश्चर ।
सुन्नतो ललितश्चैव बालश्रीहनकप्रिय ।
खचारी ब्रह्मचारी च शूर शरवणोद्भव । [15]
विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ।

वासुदेवप्रियश्चैव प्रिय प्रियकृदेव तु ।
नामान्येतानि दिव्यानि कार्तिकेयस्य य पठेत् ।
स्वर्गं कीर्तिं धनं चैव स लभेन्नात्र सशय ।

मार्कण्डेय उवाच ।

सोप्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्ट [20]

शक्त्या गुह नामभिरप्रमेयम् ।

पदानन शक्तिधर सुवीर

निद्रोध चैतानि कुरुप्रवीर ।

ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच

ब्रह्मेशयो ब्रह्मवता चरिष्ठ । [25]

ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसवती त्व
ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणाना च नेता ।

स्वाहा स्वधा त्व परम पवित्र

मन्त्रस्तुतस्त्व प्रथित पदधि ।

सवत्सरस्त्वमृतवक्ष पद् वै [30]

मासार्धमासावयन दिशश्च ।

त्व पुष्कराक्षस्वरविन्दवक्त्र

सहस्रवक्त्रोऽसि सहस्रबाहु ।

त्व लोकपाल परम हविश्च

त्व भावन सर्वसुरासुराणाम् । [35]

त्वमेव सेनाधिपति प्रचण्ड

प्रभुर्विभुश्चाप्यथ शत्रुजेता ।

सहस्रभूर्स्त्व धरणी त्वमेव

सहस्रतुष्टिश्च सहस्रसुक्च । [40]

सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूप

सहस्रपात्वं गुह शक्तिधारी ।

गङ्गासुतस्त्व स्वमतेन देव

स्वाहामहीकृतिकानां तथैव ।

Colophon — Adhy no B₂ 198, Dn 197 (Dn₂ 196) D₁ 217

22

(L 1) B₁ s (m as above) 4 Dc च (for अजस्य)
— (L 4) Ds महामना (sup in 'तपा' as above)
— (L 7) B₄ काम (for कान्त) Dc सत्यवान् (for
'वाग्' — (L 8) Dc D₄ चद्रो (for चण्डो) — (L 10)
Dc D₅ तत्र कुक्कुटमोहन (for the posterior half)
— (L 11) B₄ सर्वात्मा (for धर्मात्मा) — (L 12) B₁
'कर्ता, B₄ Dc 'हता (for 'मता) — (L 13) D₅ नयो
(for नेता), and दुस्तर (for दुश्चर) — D₅ om (hapl)
from the posterior half of line 14 up to the prior
half of line 17 — (L 15) Dc शरवणे सुव (Dc₂
वमु) (for शरवणोद्भव) D₅ सुन्नतो ललितश्चैव बालचारी

शरवणोद्भव — B₁ om (hapl) from the posterior half
of line 16 up to the prior half of line 17 — (L 17)
K₂ B Dc D₄-s प्रिय प्रियक पव च (D₄-s तु) — (L 19)
B₄ D₅ लमते (for स लमेन्) — After line 19, B₂ ins
आगिरसे (colophon?) — (L 20) B₂ 4 Dc D₃ 4
भक्त्या (for शक्त्या) Dc सादरम् (for नामभिर) — (L 24)
K₂ B₄ D₆ वै ब्रह्मतेजो, B₁ ब्रह्मयोनिर् (for वै ब्रह्मजो) B₂
Dc₂ ब्रह्मवित्त, B₂ 4 'विश्वं, Dc₁ D₃ 4 'वित्त — (L 26)
B₁ सर्वमत्री, Dc 'सर्वतीर्थ (for 'सन्नती त्व) — (L 29)
Dc मन्त्रस्तुतिस्त्व — (L 30) B₂ पडेव (for च पद् वै)
— (L 31) K₂ B₂ 4 Dc₂ Dn₂ n₃ D₅-s 'मासावयने,
B₂ 'मासा विदिशो — (L 38) B₁ Dc 'पात्वं, B₂ 4
D₅ 4 सस्त्व (for भूर्स्त्व) — (L 39) B₁ 'दृष्टिश्च (for
तुष्टिश्च) K₂ सयुक्, Dc 'युक्त्व (for 'युक्च) — (L 41)
K₂ 'पाद (for 'पात्वं) Dn₁ गुह (for गुह) — (L 43)

स्व श्रीदसे पण्मुख कुक्कुटेन
यथेष्टनानाविधकामरूपी । [45]

दीक्षासि सोमो मरुत सदैव
धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्र ।
सनातनानामपि शाश्वतस्त्व
प्रभु प्रभूणामपि चोग्रधन्वा । [50]

ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकस्त्व
जेता रिपूणां प्रवर सुराणाम् ।
सूक्ष्म तपस्तत्परम स्वमेव
परावरज्ञोऽसि परावरस्त्वम् ।
धर्मस्य कामस्य परस्य चैव
त्वत्तेजसा वृत्तमिदं महात्मन् । [55]

न्यास जगत्सर्वसुरप्रधीर
शक्त्या मया सस्तुत लोकनाथ ।
नमोऽस्तु ते द्वादशनेत्रग्राहो
अत पर वैश्वि गतिं न तेऽहम् ।
स्कन्दस्य य इदं विप्र पठेजन्म समाहित । [60]

श्रावयेद्ब्राह्मणेभ्यो य शृणुयाद्वा द्विजेरितम् ।
धनमायुर्वंशो दीप्त पुत्रान्शशुजय तथा ।
स पुष्टितुष्टीं संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमामुयात् ।

Colophon

☞ G₁ 4 ins (with v1) lines 61-62 only of the above passage after 80^{ab} of the same adhy (221), which is a very clear proof of the contamination of these two Grantha MSS from the Northern Recension

T₂ G M ins after 3 232 10 (G₁, after 3 232 9)
एवमुक्तस्तु कौन्तेय पुन र्भक्त्यमभाषा ।
कोपमरक्तनयन पूंरैरमनुष्मरन् ।
पुरा जतुगृहेऽनेन दरुमम्भान्युधिष्ठिर ।
दुर्जुंदिहिं कृता वीर तदा दैवेन रक्षिता ।
घृतकालेऽपि कौन्तेय वृजिनानि कृतानि वै । [5]
द्रौपद्याश्च परामर्शं केदाग्रहणमेव च ।
चञ्चापहरण चैव सभामध्ये कृतानि वै ।
पुरा कृतानां पापानां फलं शुद्धके सुयोधन ।
अस्माभिरेव कर्तव्यो धार्तराष्ट्रस्य निग्रहः ।
अन्येन तु कृतं तद्वै मैत्रमस्माकमिच्छता । [10]
उपकारी तु गन्धर्वा मा राजन्विमना भव ।
एतस्मिन्नन्तरे राजश्विप्रसेनेन वै हृतः ।
त्रिललापं सुदुःस्वार्तो द्वियमाणं सुयोधन ।
युधिष्ठिर महाबाहो सर्वधर्मभृतां वर ।
सपुत्रान्तसहदारोश्च गन्धर्वेण हृतान्यलात् । [15]
पाण्डुपुत्र महाबाहो कौरवाणां यदास्कर ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ गन्धर्वेण हृतं यलात् ।
रक्षस्व पुरुषन्वात्र युधिष्ठिर महायशः ।
भ्रातरं ते महाबाहो यद्दध्वा नयति मामयम् ।
दुःशाम्यनं दुर्विपहं दुर्मुखं दुर्जयं तथा । [20]
यद्दध्वा हरन्ति गन्धर्वा अस्मद्दारांश्च सर्वदा ।
अनुधावत मां क्षिप्रं रक्षध्वं पुरुषोत्तमा ।
यसौ मामनुधावेतां रक्षार्थं मम मायुधौ ।

K₂ स्वाहामही, B₁ Do₂ त्मज ; Do₁ मयी, D₂ मती (for 'मही) — (L 44) Do यस्त्वथ (for पण्मुख) — (L 45) B₂ रूपधारी (for 'कामरूपी) — (L 46) B₁₋₂ D₂ मरुतां, Do यजतां (for मरुत) — (L 47) B₁ ३ वचनेन्द्र, D₂ अखिलेन्द्र (for अचलेन्द्र) D₂ धर्मो वायुरसनेन्द्रस्त्वमिन्द्र व — (L 50) K₂ D₂ ६ [अ]श्रुतस्य, B₂₋₄ ६ मृदस्य, Do मृदस्य (for ऋतस्य) D₂ अमृत्युकर्ता दिवि जातस्ततस्त्वं — (L 51) D₂ [अ]रीणां (for रिपूणां) — (L 59) After line 59, B₁ ins एकाग्रय सुहृदामप्रमेय — (L 60) D₂ transp विप्र and जन्म — K₂ om line 61 — (L 62) B₁ Do धर्मम्, B₂ D₂ बलम् (for धनम्) G₂ ६ दीप्ति (for दीप्त) — (L 63) K₂ om line 63 B₁ Do स पुष्टिमिह, B₂ ३ D₂ सुष्टि (B₂ 'ष्टि) तुष्टि, D₂ स तुष्टिपुष्टी, D₂ स पुष्टि तुष्टि D₂ रद्रं (for स्कन्द) — Colophon — Adhy no Dn 231 (Dn₂ 230)

(L 1) G₁ धर्मराजस्य नद्राज्य निग्रम्य म वृकोदर — (L 3)

G₁ अस्मान् (for सनेन), and दग्धुमारब्धवांस्तदा (for the posterior half) — (L 4) G₁ दैवयुक्ता वय वीर, M₂ वचना हि कृतानेन (for the prior half) G₁ दैवेन परि रक्षिता — After line 4, G₁ ins

कारुकूट विप तीक्ष्ण भोजने मम भारत ।
उपधा गङ्गा लतापारशैर्बद्ध्वा च प्राधिपत्यभो ।
रसातलं तु संप्राप्य तथा वासुकिमञ्जमा ।
तस्य प्रसादाद्वाजेन्द्र पुन प्राप्तो महीतलम् ।

— After line 7, G₁ ins

राज्यं च छिद्य राजेन्द्र उक्त्वान्परुपाणि न ।
— G₂ om lines 9-13 — (L 9) T₂ G₂ ६ M₁ 'रेव कर्तव्यं पाण्डुपुत्रस्य निग्रह — (L 10) T₂ G₁ ३ कृत तच्च ; M₂ कृत सोपि T₂ G₂ अस्मामिद् (for अस्माकम्) — (L 11) G₁ कृतोपकारी (for उपकारी तु) — (L 12) T₂ G₂ राजा (for राजन्) — T₂ G₁ ३ M₂ om lines 14-15 — (L 17) G₁ ३ 'विदां (for 'श्रुतां) — (L 18) T₂ G₂ ३ M₂ 'यशा (for 'यश) — (L 21) G₂ M₁ अस्मान्

कुरुवशस्य सुमहदयश प्राप्तमीदृशम् ।
व्यपोहयध्व गन्धर्वाक्षित्वा वीर्येण पाण्डवा । [25]
एव विलपमानस्य कौरवस्यार्तया गिरा ।
श्रुत्वा विलाप सन्नान्तो घृणयाभिपरिभ्रुत ।
युधिष्ठिर पुनर्वाक्य भीमसेनमथाब्रवीत् ।

☞ This passage is followed by a repetition of
3 292 9^{cd}-10^{cd} (evidently, for resuming the context
disturbed by this interpolation)

24

After 3 241 15^{ab}, K₄ D (except D₄) G₃ ins
भीष्मोऽस्माश्चिन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशसति ।
स्वद्वेषाच्च महाबाहो ममापि द्वेषुमर्हति ।
विगर्हते च मां नित्य त्वत्समीपे नरेश्वर ।
सोऽह भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
त्वत्समक्ष यदुक्त च भीष्मेणामित्रक्रान्तं । [5]
पाण्डवाना यशो राजस्व निन्दां च भारत ।
अनुजानीहि मां राजन्सभृत्यबलवाहनम् ।
जेष्यामि पृथिवीं राजन्सशैलवनकाननाम् ।
जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्वलशाक्तिभिः ।
तामह ते विजेष्यामि एक एव न सशयः । [10]
सपश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्म कुरुकुलाधम ।
अनिन्द्य निन्दते यो हि अप्रशस्य प्रशसति ।
स पश्यतु बल मेऽद्य आरमान तु विगर्हतु ।
अनुजानीहि मां राजन्ध्रुवो हि विजयस्तव ।

प्रतिजानामि ते सत्य राजन्नायुधमालमे । [15]
तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन्कर्णस्य भरतर्षभ ।
प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिप ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्व महाबल ।
हितेषु वर्तसे नित्य सफल जन्म चाद्य मे ।
यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिबर्हणम् । [20]
तदा निर्गच्छ भद्र ते अनुशाधि च मामिति ।
एवमुक्तस्तदा कर्णो चार्तराष्ट्रेण धीमता ।
सर्वमाज्ञापयामास प्रायात्रिकमर्दिम ।
प्रययौ च महेश्वासो नक्षत्रे शुभदैवते ।
शुभे तिथौ सुहृते च पूज्यमानो द्विजातिभिः । [25]
मङ्गलेश्च शुभे ज्ञातो वारिभश्चापि प्रपूजित ।
नादयत्रथधोषेण कैलोक्य सचराचरम् ।

Colophon

वैशपायन उवाच ।

तत कर्णो महेश्वासो बलेन महता वृत ।
द्रुपदस्य पुर स्य रुरोध भरतर्षभ ।
युद्धेन महता चैन चक्रे वीरं वशानुगम् । [30]
सुवर्णं रजत चापि रत्नानि विविधानि च ।
कर च दापयामास द्रुपद नृपसत्तम ।
तं विनिर्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ।
सान्सर्वान्विशगांश्चक्रे कर चैनानदापयत् ।
अधोत्तरां दिश गत्वा वशे चक्रे नराधिपान् । [35]
भगदत्त च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् ।
हिमवन्त महाशैल युध्यमानश्च शत्रुभिः ।

(for असद्) — (L 26) T₂ G₃ कौरव्यस्य (for °वस्य)
— (L 27) M सघ्नो (for सन्नान्तो) T₂ G₃ घृणयाभिं,
G₂ प्रणयाभिं (for घृणयाभिं)

24

(L 1) D₁ भीष्मस्त्वां द्विपते नित्य (for the prior half)
— (L 2) K₄ D₀ मामपि (for ममापि) D₁ ऽ र्च्छति
(for अर्हति) — (L 3) K₄ विगर्हं चैव (for विगर्हते च)
D₁ त्वत्समेन (for त्वत्समीपे) — (L 4) D₅ श्रुत्वा, D₆ तस्यै
(for तद्वै) D₂ स्पृशामि, D₆ G₃ मृषामि (for मृष्यामि)
— (L 5) D₀ वै, D₆ मे (for च) — (L 6) K₄ D₀
D₁ ऽ G₃ निन्दा च — (L 7) D₂ ऽ ऽ °वाहन, D₆ °वाहिनीं
(for °वाहनम्) D₁ अनुजानीहि मा वीर त्वदर्शं वै नृपेत्तम
— (L 8) K₄ D₀ D₁ ऽ सर्वां (for राजन्) — (L 9)
K₄ D₀ D₁ ऽ या जिता (for जिता च) — (L 10) D₅
एक एव (for तामह ते) — (L 11) D₀ स (for स)
— (L 12) D₆ निन्दत्यनिध यो नित्य (for the prior half)
K₄ D₀ T₂ G₃ अप्रशस्य, D₁ °शस्यान् K₄ प्रशसते

— (L 13) K₄ D₀ D₁ ऽ च (for तु) — (L 14) D₁
श्रुव (for श्रुवो) — (L 16) K₄ D₁ ऽ एतच्छ्रुत्वा (for
तच्छ्रुत्वा तु) D₆ धृतराष्ट्रं (for भरत°) — (L 20) K₄
D_{n1} D₂ ऽ °निबर्हण, D₀ D₅ °निबर्हणे, D₁ °वधाय मे, D₅
°निबर्हण — (L 21) K₄ D₀ D₁₋₃ G₃ अनुशाधि (om
हि) — (L 23) D₀ सर्वं निर्वापयामास — (L 24) K₄
D₀ D_{n1} ns D₁ ऽ ऽ G₃ निर्ययौ (for प्र°) — Colophon.
D₅ om colophon — *Adhy no* D_n 252 (D_{n2} 251),
D₁ 254 — (L 29) K₄ D₀ D₁ पुरप (for भरत°) — (L
30) A few MSB वीरो or वीर (for वीर) — (L 32) K₄
D₀ D₁ ऽ राजसत्तम (D₀ °म) (for नृपसत्तम) — (L 33)
D₀ राजेन्द्र राजान D₁ चानुगा — (L 34) D₁ तांश्च
सर्वान्वशीकृत्वा (for the prior half) D_n कर चानीय
दापयत् । — (L 35) D₅ om line 35 D₁ कृत्वा (for
चक्रे) D_{n2} G₃ नराधिप — (L 36) K₄ D₅ ऽ वि- (for
च) — (L 38) D_{n2} D₅ G₃ सर्वां (for सर्वां)
— (L 40) D_n om (? hapl) line 40! K₄ D₂ ऽ ऽ G₃
विनिर्जयत्, D₁ च वर्जं, D₂ व्यवर्जं (for अवाजं) — (L 11)

प्रययौ च दिश सर्वाङ्गपतीन्वशमानयत् ।
 स हैमवतिकाक्षित्वा कर सर्वानदापयत् ।
 नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् । [40]
 अथतीर्थं तत शैलात्पूर्वां दिशमभिद्रुत ।
 अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च शुण्डिकान्मिथिलानथ ।
 मागधान्ककैलपट्टांश्च निवेश्य विषयेऽऽमन ।
 आवशीरांश्च योष्यांश्च अहिक्षत्र च निर्जयत् ।
 पूर्वां दिश विनिर्जित्य वरसभूमिं तथागमत् । [46]
 वरसभूमिं विनिर्जित्य केवलं सृत्तिकावतीम् ।
 मोहन पत्तन चैव त्रिपुरीं कोशलं तथा ।
 एतान्सर्वांनिवतिर्जित्य करमादाय सर्वदा ।
 दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जिस्वा महारथात् ।
 रुक्मिण्य दक्षिणात्येषु योष्यामास सूतज । [50]
 स युद्धं तुमुक्तं कृत्वा रुक्मीं प्रोवाच सूतजम् ।
 प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ।
 न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम् ।
 प्रीत्या चाह प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ।
 समेत्य रुक्मिणा कर्णं पाण्ड्यशैलं च सोऽगमत् । [55]
 स कैरलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिम् ।
 चेणुदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमा ।

दक्षिणस्यां दिशि नृपान्करान्सर्वानदापयत् ।
 शैलुपालिं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दन ।
 पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन्वदो चक्रे महाबल । [60]
 आनन्त्यांश्च वदो कृत्वा साम्राज्यं भरतर्षभ ।
 वृष्णिभिः सह सगम्य पश्चिमामपि निर्जयत् ।
 वारुणीं दिशमागम्य यावनान्यर्यरांस्तथा ।
 नृपान्पश्चिमभूमिम्यान्द्रापयामाम चै करान् ।
 विजित्य पृथिवीं सर्वां न पूर्वापरदक्षिणाम् । [65]
 सम्लेच्छाटविकान्श्रीरं सपर्वतनिवासिन ।
 भद्राप्रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।
 गणान्सर्वांनिवतिर्जित्य नीतिकृप्रहमक्षिव ।
 शशकान्यवनान्श्चैव विजिग्ये सूतनन्दन ।
 नम्रजितप्रमुखांश्चैव गणाक्षित्वा महारथात् । [70]
 एव स पृथिवीं सर्वां वदो कृत्वा महारथं ।
 विजित्य पुरपण्याप्रो नागस्याह्वयमागमत् ।
 तमागतं महेश्वास धार्तराष्ट्रो जनाधिप ।
 प्रत्युद्गम्य महाराज सभ्रातृपितृवानध्व ।
 अर्चयामास विधिना कर्णमाहवदोभिनम् । [75]
 आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वर ।
 यच्च भीष्मालं च द्रोणालं कृपाञ्च च यादृक्कान् ।

D1 अभिद्रवत्, D2 श्रित (for 'द्रुन') — (L 42) K4
 D2 s वगानगान् (by transp) D1 वगान्कलिङ्गान्श्रीरांश्च
 Dm1 मडिकान्, Dm2 n2 D1 G2 सुडिकान्, D2 s चडिकान्,
 D2 पुडिकान् (for शुण्डिकान्) K4, D1 अपि (for अथ)
 — (L 43) K4 कर्षकडांश्च, D1 अर्ककडांश्च (for कर्षक)
 K4, D2 G2 विषयात्मन, D2 विषयास्तत — (L 44) K4
 D1-s भावती चाप्य (D2 चाम्य, D2 वाइच)योषांश्च; D2 D2
 अवती चाप्ययो (for the prior half) K4, D2 D1-s s
 अहिच्छत्रांश्च सोजयत् — G2 om the posterior half of
 line 44 and the prior half of line 45 — (L 45) K4
 D2 D2 s अथा, D1 उपा (for तथा) — (L 46) K4
 मेखला, D2 D1-s मेकला (for केवला) — (L 47) K4
 सोदन, D2 D1-s मोदन; D2 नोदन (for मोहनं) D2
 त्रिपुर, D2 त्रिपुरा K4, D2 कोशल, Dm1 कोशलां, Dm2 D1-s
 कोशलान्, D2 कोशल — (L 48) D1 करानादाय, D2 करा
 दानाय — (L 49) K4, D2 D1-s s आसाय (for आसाय)
 K4, D2 D2 s नृपान् (for 'रथान्') — (L 51) A few
 MSS तुमल — (L 52) K4, D2 D1-s राषेय (for राजेन्द्र)
 — (L 53) K4, D2 s s कल्पय, D2 कल्पयत्, D1 कल्पयन्;
 G2 पालय (for 'पालयम्') — (L 54) D2 सुवर्ण (for
 हिरण्यं) — (L 55) K4 सोष्यगात्, D2 D1-s सोम्यगात्,
 D2 सोलगात् (for सोऽगमत्) — (L 56) D2 चापि, D1
 जित्वा (for चैव) D2 चैव (for चापि) — (L 57) D2

'दार' (for 'दारि') (G2 पचान्ये (for ये चान्ये) — (L 58)
 D2 नृपसुनान् (for दिशि नृपान्) — D2 om lines 59-60
 — (L 59) K4, D2 Dm2 n2 D1 G2 'पाल' (for 'पालि')
 — (L 60) D1 पार्श्वस्थांश्चैव, D2 सुपाश्वस्थांश्च D2 नरा
 धिप (for महाबल) — (L 61) D1 पुरप' (for भरत')
 Dm1 om from साम्राज्य up to सगम्य (in line 62) — (L 62)
 D2 s निर्जयन् — (L 63) D1 आक्रम्य (for आगम्य)
 K4, D1-s s यवनान्यर्वरा, D2 वरान्यवनानां — (L 64)
 D1 कर (for करान्) — (L 66) K4, D2 सम्लेच्छाटविकां,
 D1 s सम्लेच्छाटविकान् (D1 कां) — D1 om from सप
 र्वत (in line 66) up to पुरपण्याप्रो (in line 72) — (L 66)
 K4, D2 s s G2 'निवासिनी, D2 'निवासिनी — (L 67)
 D2 Dm2 D2 s G2 मद्रान्; D2 महान् (for मद्रान्) K4
 सामुद्राल्लोहितान्श्चैव K4, D2 om (hapl) from आग्नेयान्
 up to 'श्चैव (in line 69) — (L 68) D2 तगणा-परत-
 गणान्, D2 नातिकृच्छ्राद्धसक्षिव — (L 69) D2 शशकान् (for
 शशकान्) — (L 70) K4, D2 D2 s महारथ — (L 71)
 K4, D2 D2 ससमुद्रनगरदुमां; D2 s समुद्रनगरदुमां (for the
 posterior half) — (L 72) D1 समागच्छस्वक पुर (for
 the posterior half) — (L 73) D2 जनाधिप (for
 जनाधिप) — (L 75) D2 विधिपत् (for 'ना) D2
 'शालिन (for 'शोभिनम्) — (L 76) K4, D2 D1-s s
 आश्रावयच्च (D1 'त) (for आश्रावयच्च) — (L 78) D2

प्राप्तवानस्मि भद्रं ते त्वत्तं प्राप्तं मया हि तत् ।
 बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्णं वचो मम ।
 सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम । [80]
 न हि ते पाण्डवा सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् ।
 अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिता ।
 स भवान्धृतराष्ट्र त गान्धारी च यशस्विनीम् ।
 पश्य कर्णं महेश्वास भदितिं वज्रभृद्यथा ।
 ततो हलहलाशब्दं प्रादुरासीद्विशां पते । [85]
 हाहाकाराश्च बहवो नगरे नागसाह्वये ।
 केचिदेन प्रशसन्ति निन्दन्ति स्म तथापरे ।
 तूष्णीमासस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ।
 एव विजित्य राजेन्द्र कर्णं शस्त्रभृता वर ।
 सपर्वतवनाकाशा ससमुद्रां सनिष्कृत्याम् । [90]
 देशैरुच्चावचैः पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि ।
 द्वीपैश्चानूपसपूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ।
 कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् ।
 अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ।
 प्रविश्य च गृहं राजसभ्यन्तरमर्दिम । [95]
 गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददशं स ।
 पुत्रवच्च नरव्याघ्रं पादौ जग्राह धर्मवित् ।
 धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जित ।
 तदा प्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलं ।
 जानते निजितान्पार्थान्कर्णेन युधि भारत । [100]

Colophon

[अ]थ (for हि) — (L 79) K₄ D₀ D₁ s [अ]त्र (for च)
 — (L 80) D₁ समर्थो (for सनाथो) — (L 82) D₀ च
 (for वा) K₄ D₀ D₃ पुरुषव्याघ्रा D₀ [S]भ्युदितो दिशः
 D₀ [S]भ्युदितोदिता — (L 83) K₄ D₀ D₁-s s च (for
 त) — D₀ om lines 84-86 — (L 86) D₀ D₃
 हाहाकारश्च D₀ बहुशो, D₂ s बहुलो (for बहवो)
 — (L 87) D₁ [अ]परे जना (for तथापरे) — (L 88)
 D₃ भूतास् (for आसन्) D₁ तथैवान्ये, D₃ नृपाश्वास्य D₀
 प्राप्ते कर्णे नरेश्वर (for the posterior half) For line 88,
 D₀ subst

नन्दन्ति स तथा चान्ये तूष्णीमासस्तथापरे ।

नृपाश्च तुष्टुश्लान्ये द्विजास्तत्र जनाधिप ।

— (L 89) D₀ निजित्य (for विजित्य) — (L 90) D₀
 ससमुद्रवनोद्देश, D₂ सपर्वतवनोद्देश, D₀ सपर्वताकरवनां
 — (L 92) K₄ D₂ च रूपं, D₀ D₁ s च रत्नं (for चानूपं)
 — (L 93) K₄ D₀ D₁-s च, D₀ [अ]थ (for तु)
 — (L 94) D₃ गृहम् (for नृपम्) — (L 95) D₀ [अ]भ्य
 तर (for च गृह) D₁ सतपुत्र प्रतापवान्, D₀ गृहस्य रिपुमर्दन
 (for the posterior half) — (L 96) D₀ ह (for स)

वैशपायन उवाच ।

जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूपुत्रो जनाधिप ।

अश्ववीरपरवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वच ।

~~॥~~ This is followed in the above MSS by a
 repetition of ३ 241 15^{ab} (v1 त्वा for त्वा) with the
 ref (कर्णं उवाच !), which is a clear indication of the
 passage being an interpolation. Of note at the end
 of passage No 23

25

After adhy 247, D₀ D₁ D₂ s s G₃ ms the fol-
 lowing two adhy

जनमेजय उवाच ।

वसस्त्रेव वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ।
 सूर्यदत्ताक्षयाज्ञेन कृष्णायाम् भोजनावधि ।
 ब्राह्मणास्त्रपमाणेषु ये चात्रार्थमुपागता ।
 आरण्यानां सृगाणां च मासैर्नानाविधैरपि । [5]
 धर्ताराष्ट्रा दुरात्मानं सर्वे दुर्योधनादयः ।
 कथं तेष्वन्ववर्तन्त पापाचारा महासुने ।
 दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिता ।
 एतदाचक्ष्व भगवन्वैशपायन पृच्छत ।
 वैशपायन उवाच ।
 श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव । [10]

— (L 97) K₄ D₀ D₂ G₃ नरव्याघ्र — (L 98) K₄
 वाचा (for चापि) — (L 100) D₂ reads line 100 after
 line 102 K₄ D₀ D₁ s s मेनाते, D₃ (by corr)
 जानति (for जानते) D₁ विजितान् (for निजि^०) K₄ ते
 सर्वे (for कर्णेन) — Colophon Adhy no D₀ 253
 (D₃ 252), D₁ 255 — (L 101) D₀ स (for तु)
 D₀ सर्वा (for राजन्) K₄ D₀ D₁-s s महाबल (for
 जनाधिप) — (L 102) D₁ उवाच श्लक्ष्णया वाचा धृतराष्ट्र
 सुत नृप

25

(L 2) D₀ D₁ s s G₃ मुनिसत्तम (for 'मि सह)
 — (L 4) D₁ s s G₃ तप्यं (for तपं) D₀ वनेपूवनेषु
 च (for the posterior half) — (L 5) D₀ मह्यैर्भोज्यै-
 र्नेकैश्च (for the prior half) — D₂ om from पायन (line 9)
 up to तेषु (line 11) — (L 10) D₀ पत्तने (for नगरे)
 — (L 11) D₀ 'मानी (for 'राज) — (L 12) D₀
 D₂ निरुत्तमप्रथे.. — (L 14) D₀ ऋषि परमकीयन (for the
 posterior half) — (L 15) D₀ दुर्वासा श्वरस्याधो

दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ।
 तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ।
 नानोपायैरघ तेषु चिन्तयत्यस्य दुरात्मसु ।
 अभ्यागच्छस्व धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशा ।
 शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामत । [15]
 तस्मागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ।
 दुर्योधनो विनीतात्मा प्रक्षयेण दमेन च ।
 सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
 विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवस्थितः ।
 अहानि कतिचिच्च तस्यै स मुनिसत्तम । [20]
 त च पर्यचरन् राजा दिवारात्रमतन्द्रितः ।
 दुर्योधनो महाराज शापास्तस्य विशङ्कितः ।
 क्षुधितोऽस्मि वदस्वत्वा शीघ्रं मम नराधिप ।
 इत्युक्त्वा गच्छति स्नातु प्रत्यागच्छति वै चिरात् ।
 न भोक्ष्याम्यघ्न मे नास्ति क्षुधेर्युक्त्वात्यदर्शनम् । [25]
 अकस्मादेत्य च द्रुते भोजयास्मात्स्वरान्वितः ।
 कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः ।
 पूर्ववत्कारयित्वाश्च न भुङ्क्ते गर्हयन्स्म'स' ।
 वर्तमाने तथा तस्मिन् यदा दुर्योधनो नृप ।
 विकृतिं नैति न क्रोधे तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः । [30]
 आह चैनं दुराधर्पो वरदोऽस्मीति भारतः ।
 चर चरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।

मयि प्रीते तु यद्व्यर्थं नालभ्य विघते तत्र ।
 एतच्छुभ्वा वचस्तस्य महर्षर्भावितामनः ।
 अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः । [35]
 प्रागेव मन्त्रित चासीत्कर्णदुःशासनादिभिः ।
 याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ।
 अतिहर्षान्वितो राजा चरमेनमयाचनः ।
 शिष्यैः सह मम प्रक्षययथा जातोऽतिधिर्भवात् ।
 अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठ श्रेष्ठो युधिष्ठिरः । [40]
 वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
 गुणवान्शीलसपन्नस्तस्य स्वमतिधिर्भवः ।
 यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यदाम्बिनी ।
 भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पत्नींश्च चरवर्णिनी ।
 विश्रान्ता च स्वयं भुङ्क्त्वा सुव्याधीना भवेद्यदा । [45]
 तदा स्व तत्र गच्छेथा यद्यनुप्राकृता मयि ।
 तथा करिष्ये स्वधीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ।
 दुर्वासा अपि विभ्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः ।
 कृतार्थमिव चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ।
 करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् । [50]
 कर्णोऽपि भ्रातृमहितमित्युवाच नृप मुदा ।
 दिष्टया कामं सुसन्तुतो दिष्टया कौरव वर्धने ।
 दिष्टया ते शत्रवो मग्ना दुस्सरे व्यसनार्णवे ।
 दुर्वास'क्रोधजे वह्नी पतिता पाण्डुनन्दनाः ।

शिष्यायुतसमन्वित — (L 16) Doi कर्षि परमतेजस (for the posterior half) — (L 17) Doi न नाम देव तत् मुदा (sic) (for the posterior half) — Doi (which om lines 18-19) ins after line 17

पादौ प्रक्षाल्य विधिवदासने चोपवेदय च ।
 पूजयित्वा यथान्यायमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
 तथेति स मुनिमुक्त्वा ययौ पादधिको (?) द्विज ।
 पुन प्रत्यागतत्वात् काले स नृपसत्तम ।
 तथैव भोजयामास परमात्मेन त मुदा ।
 गत स पुनरेवाथ भोक्तुकाम समन्ययात् ।
 तथैव भोजयामास राजा शापविशङ्कितः ।
 मध्यादिने कदाचित्तस्य (?) कदाचिन्निशिधेऽपि च ।
 गोरजे प्रत्युपे चापि कदाचित्पहरार्धके ।
 घापिना (?) याति तदेव शिष्यायुतसमन्वितः ।
 कदाचिद्भूमि सार्धं कदाचिदयुतेन च ।
 उपाकाले कदाचित्स स समप्रात्यागमासिक (?) ।
 दुर्योधनं भ्रशयिष्ये राक्ष्याच्छापेन निष्टराम् (?) ।
 क्रियया पाण्डुपुत्राणां क्रोधेन कलुषाकृतः ।
 यदि मत्सेवनाद्भोक्तुस्तुक्तं नाशमेति च ।
 एव स मुनिराशयं पण्मासावपि प्रत्यहम् ।
 दुर्योधनगृहं प्रायाचदिच्छति तथैव तत् ।

तत् परमसदृष्टो राजानं धृतराष्ट्रम् ।

— (L 23) Doi जनपदेश्वर (for मम नराधिप) — (L 23) D1 तन् (for [अ]न) Dn3 गर्हते (for 'यन्) Doi सदा (for स'स) — (L 30) Doi D2 नैव (for नैति) — Before line 32, most MSS ins दुर्वासा उवाच — After line 33, Doi ins प्रसन्नोऽसि तथातिथ्याप्तेनाह वरदोऽस्त्यहम् । — Before line 34, most MSS ins वैश'र' — (L 37) Doi मुनौ तुष्टे (for मुनेस्तुष्टात्), and तै समेत्य स दुर्मति (for the posterior half) — (L 38) Dn1 राजन् (for राजा) — (L 39) Doi भ्रातृभि सहित तत्रै कर्णशकुनिसाधने (L 40) D1 राज (for 'राजो) — (L 41) Doi कांतया सह (for परिवारित) — (L 44) Doi भ्रातृश्व'द्रुपदात्मजा (for the posterior half) — (L 47) Doi D1:1a लत्पीत्यै एवमुक्त्वा (om इति) — (L 48) Doi तपतां श्रेष्ठो (for अपि विभ्रेन्द्रो) — (L 49) Doi Dn3 G3 अपि (for इव) — (L 51) Dn1 D1 तदा (for मुदा) — Before line 52, most MSS ins कर्ण'र' — (L 54) Doi D2 पातिता (for प') — (L 55) Dn3 स्वैर वत; Dn3 स्वैरेते (for स्वैरेव ते) — Before line 56, most MSS ins वैश'र' — Colophon Doi om the colophon

स्वैरेव ते महापौर्गता वै हुस्तरं तमः । [55]
इत्थ ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादय ।
हसन्त प्रीतमनसो जग्मु स्व स्वं निकेतनम् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

तत' कदाचिदुर्वासा' सुखासीनांस्तु पाण्डवान् ।
भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनि ।
अभ्यागच्छत्परिवृत शिष्यैर्युतसमितै । [60]
दृष्ट्वायान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिर' ।
जगामाभिमुखं श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युत' ।
तस्मै बद्ध्वाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ।
विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्प्रयत् ।
आह्निकं भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् । [65]
जगाम च मुनि सोऽपि ज्ञातु शिष्यै सहानघ ।
भोजयेत्सहशिष्य मां कथमित्यविचिन्तयन् ।
न्यमञ्जर्ल्लिले चापि मुनिसघं समाहित ।
एतस्मिन्क्षेत्रे राजन्द्रौपदी योषितां वरा ।
चिन्तामवाप परमामज्ञेदो' पतिव्रता । [70]
सा चिन्तयन्ती च यदा नाज्ञहेतुमविन्दत ।
मनसा चिन्तयामास कृष्ण कसनिपुदनम् ।
कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाश्रय ।

वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ।
विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहंतं प्रभोऽश्रय । [76]
प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।
आकृतीनां च शिचीनां प्रवर्तकं जतास्मि ते ।
वरेण्यं चरदानन्त अगतीनां गतिर्भव ।
पुराणपुरुष प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ।
सर्वाध्वक्ष पराध्वक्ष स्वामह शरण गता । [80]
पाहि मा कृपया देव शरणागतवत्सल ।
नीलोत्पलदलहयाम पद्मगर्भांरुणेक्षण ।
पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ।
स्वमादिरन्तो भूतानां स्वमेव च परायणम् ।
परात्परतर ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुख । [85]
स्वामेवाहु' पर बीज निधान सर्वसपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश सर्वापन्नो भय न हि ।
दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव संकटादस्मान्मामुद्धृतुमिहाहंसि ।
एव स्तुतस्तदा देव' कृष्णया भक्तवत्सल' । [90]
द्रौपद्या' सकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पति' ।
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशव' प्रभु' ।
सत्राजगाम स्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वर' ।
ततस्त द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।

Adhy no Dn 260 (Dns 261), D1 263 — (L 59)
D1 महा (for वने) — (L 61) De1 आत्रेय सशिष्य च
(for अतिथि स च राजा) — (L 62) De1 भ्रातृभि परमद्युति
(for the posterior half) — (L 63) De1 D2 G2
उपविश्य, D1 प्रवेश्य च (for उपवेश्य) D2 च कानने (for
वरासने) — (L 64) De1 पूजयित्वाथ; D1 पूजयामास
De1 निमन्प्रयत्, D1 न्यवेशयत् — After line 64, De1
Dns ins

दुर्वासा उवाच ।

राजस्तवाश्रमे भोक्तु सत्वर समुपागत ।
दुधा मां बाधतेऽत्यर्थं तस्मान्मां भोजयाधुना ।
भोज्येनांनाविषेक्षान्निर्व्यञ्जने परमाहुते ।,
followed in De1 by राज्ञोवाच, in Dns by युधिष्ठिर उ'
— (L 65) De1 ज्ञात्वा शीघ्रं समहीति (for the posterior
half) — (L 66) D1 जगामैव Dns महानदीं (for
सहानघ) De1 जगाम सह शिष्यैश्च ज्ञातु स मुनिपुगव
— (L 67) D1 s ० 'त्यवहितयन्' — (L 68) De1 मुनि
शिष्याद्युतेन च, D1 मुनि सघं समाहित, D2 ० G2 मुनि
शिष्यै समन्वित (for the posterior half) — After
line 68, De1 Dns ins

अथ युधिष्ठिरो राजा भ्रातृभिरन्वतप्यत ।

भीम भीम महाबाहो काष्ठान्यानीय मां दद ।

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातुर्वचनमाकर्ण्य हृदि शल्यमिवापितम् ।

ब्राहि ब्राहीति गोविन्देत्युक्त्वा दारुणि चानयत् ।

— (L 69) D2 ० G2 चापि (for राजन्) De1 द्रौपदी
न्यसन वीक्ष्य पाडवानां महात्मना — (L 71) Dns D1 तदा
(for यदा) — (L 72) De1 सत्पार मनसा कृष्ण कृपाई
दीनवत्सल — (L 73) D1 'नदनदन (for 'नन्दनाभ्यय)
— (L 74) De1 प्रपन्नार्ति' (for प्रणतार्ति') — (L 75)
De1 विश्वदुत्पमुरीश्वर (for the posterior half) — (L 76)
De1 विश्वनाथ, Dns विश्वपाल (for प्रजा') — D2 om
from परात्पर up to 'परीधान (in line 83) — (L 77)
De1 D1 आकृतीनां च शिचीनां (D1 विज्ञानां) (for the prior
half) — (L 78) D2 G2 द्यगतीनां (for अग') De D2
गतिप्रद (for गतिर्भव) — (L 80) De1 परानद, D1 सुरा
ध्यक्ष — (L 83) De1 चतुर्बाहो (for परीधान) — (L 84)
De1 भूतो (for 'रन्तो) — (L 85) Dns D1 s पर (for
तर) De1 D2 ० विश्वतो' (for सर्वतो') — (L 87) De1
त्व नाथ कृपवेशान (for the prior half) — (L 92) De1
रुक्मिणी (for पार्श्वस्था), and सुप्तं केशिनिपुदन (for the
posterior half) — (L 95) D2 ० G2 अवदद् (for
अब्रवीद्) De1 उवाचाशुमुदी कृष्णा कृष्ण कमन्लोचन — For
line 96, De1 subst

अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् । [95]
 ततस्तामश्वीकृष्णं क्षुधितोऽस्मि भृशानुर ।
 शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ।
 निशम्य तद्वचं कृष्णा रुज्जिता वाक्यमश्रवीत् ।
 स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ।
 भुक्त्वल्पस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते । [100]
 ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णा कमललोचन ।
 कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुष्टमेणातुरे मयि ।
 शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयिस्वा प्रदर्शय ।
 इति निर्वन्धत स्थालीमानायय स यद्दृष्ट्वा ।
 स्थाल्यां कण्ठेऽयं सलज्जं शाकान्नं वीक्ष्य केशव । [105]
 उपयुज्याम्रवीदेनामनेन हरिरीश्वर ।
 विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विचति यज्ञमुक् ।
 आकारय मुनीन्ऽशीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ।
 ततो जगाम स्वरितं सहदेवो महायज्ञा ।

आतु गतान्देवनद्यां दुर्वासं प्रभृतीन्मुनीन् । [110]
 ते चावतीर्णां मल्लिके कृतान्तोऽधमर्षणम् ।
 दृष्ट्वाङ्गारान्मातरमास्मृष्या परमया युता ।
 उत्तीय मल्लिकान्मादृष्टयन्त परस्परम् ।
 दुर्वासममभिप्रेक्ष्य सर्वं ते मुनयोऽनुयन् ।
 राजा हि कारिषिवाञ्जं त्रयं आतु समागता । [115]
 आकण्ठतृप्ता विप्रयं किं भिन्दुःशामहे वयम् ।
 वृथा पाकं कृतोऽस्माभिस्त्रयं किं करयामहे ।
 दुर्वासा उवाच ।
 वृथापाकेन राजर्षरपराधं कृतो महान् ।
 माम्मानधाक्षुर्दृष्ट्वा पाण्डवा क्रूरचक्षुषा ।
 स्मृत्वानुभावं राजर्षरभ्यरीपस्य धीमत । [120]
 विभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ।
 पाण्डवाश्च महारमान सर्वं धर्मपरायणा ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपमि स्थिता ।

कृष्णं कृष्णारविन्दाक्षं पुण्यश्रवणकीर्तनं ।
 सस्मृतो भगवाननघं तथा दृष्टिपथं गत ।
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 किमर्थं सस्मृतो देवि त्वयाहं चारुहासिनि ।
 मेष्मी स्वरामन्वे सुतां (?) गतोऽसि गहनं वनम् ।
 द्रौपद्युवाच ।
 दुर्वासस्तपतां श्रेष्ठं शिष्यायुतसमन्वित ।
 याचयित्वा गतं ज्ञातुं राक्षसज्ञमुक्षित ।
 किं कार्यं भगवन्नघं ऋषि परमकोपन ।
 आगमिष्यति सिद्धात्तं भोक्तुं शिष्यायुतेन च ।
 श्रीकृष्ण उवाच ।

पंचालि शृणु मे वाक्यं क्षुधितोऽस्मि भृशं प्रिये ।
 — (L 97) D₂ o G₂ "दन्त्यत् (for "त्सर्वं) De₁ प्रथम
 भोजनं क्षिप्रं यद्यहं बलमस्तव — After line 98, De₁ ins
 स्वेदस्निग्धा च सुश्रोणी रुदन्ती कृष्णसन्निधौ ।
 विभो प्राणपते विद्वज्ज्ञानामि पुरुषोत्तम ।
 — (L 100) De₁ देवेश (for [अ]हं देव) — After line
 100, De₁ ins
 किं करोमि जगन्नाथ किमस्मादपरा विपत् ।
 — (L 101) D₂ कृष्ण (for कृष्णां) De₁ देवकीनदनो हरि
 (for the posterior half) — (L 102) D₁ कर्म* (for
 नर्म*) — (L 103) De₁ शीघ्रमानीयतां स्थालीं दर्शयस्वैति
 मामिनि — After line 103, De₁ ins
 नास्त्यन्नं देवकीपुत्रो भोज्यं मद्भोजनावधि ।
 — (L 104) De₁ अति (for इति), and यद्दत्तम (for इह)
 — (L 105) De₁ स्थाल्यां De₁ च, D₁ सु (for [S]ध)
 De₁ माधव (for केशव) — (L 106) De₁ Dn₁ युज्य
 (for "युज्य) — For line 108, De₁ subat

पाण्डवा कृष्णं कृष्णेनि जनुस्त यदुनन्दनम् ।
 किं भविष्यति नम्ये कोपाग्नेो दारुणं तमे (?) ।
 प्रहस्य परमानन्दं सहदेवमथामवीत् ।
 शीघ्रमानय तं विप्रं सशिष्यं भोजयेति च ।

— After 108, most modern (printed) ed ins a line
 सहदेव महाबाहु कृष्णं कृष्णविनाशनं ।,
 which was not known even to Nilakanṭha and
 which appears to have been added to the epic corpus
 during the 18th or 19th century! — (L 109) De₁
 D₂ o G₂ "मना (for यज्ञा) — After line 109, those
 ed likewise ins a line not documented by our MSS
 आकारितुं तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम ।
 — (L 111) De₁ विमर्शनं (for अधमर्षणम्) — After line
 111, De₁ ins

राज्ञो युधिष्ठिरस्याथ वृथा कोपो भविष्यति ।
 के केचिद्धरितकिं सुवचा निम्बुरस परे ।
 कुवेरसैन्धव क्षारं प्रार्थयन्त परस्परम् ।

— (L 112) De₁ D₁ युतान् (for युता) — (L 113)
 Dn₂ महामुनिं (for परस्परम्) — After line 113,
 De₁ ins

सहदेवोऽश्रवीद्वाक्यं शीघ्रभागम्यतामिति ।
 ऋषयं जनु ।

भवतामाश्रमे को वा परं पुसासुपागत ।

नानादेवो द्विजो वापि विना कृष्णं द्विजोत्तम ।

— Dns om lines 114–115 — (L 114) Dn₁ n₂ ते सर्वे
 (by transp) — (L 118) De₁ एनं संप्रति वर्तते (for
 the posterior half) — After line 118, De₁ reads
 line 126 — (L 123) D₂ o च तपस्विन (for तपसि

सदाचाररता नित्य वासुदेवपरायणा ।
क्रुद्धास्ते निर्देहेयुर्वै तूलराशिभिवानल । [125]
तत पतानपृष्ठैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ।
वैशपायन उवाच ।

इत्युक्त्वास्ते द्विजा सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
पाण्डवेभ्यो भृशं भीता हुहुवुस्ते दिशो दश ।
सहदेवो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेषयन् । [130]

तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा ताश्चैव विदुतान् ।
युधिष्ठिरमथाम्बेत्ये त वृत्तान्तं न्यवेदयत् ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिण ।
प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानोऽवतस्थिरे ।
निशीथेऽम्बेत्ये चाकस्मादस्मान्स्त्रं छलयिष्यति । [135]
कथं च निस्सरेमास्मात्कृच्छ्राद्दिवोपसादितान् ।
इति चिन्तापरान्दृष्ट्वा निश्चसन्तो मुहुर्महुः ।
उवाच वचनं श्रीमान्कृष्ण प्रत्यक्षतां गत ।
श्रीकृष्ण उवाच ।

भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तितं पार्था अहं सत्वरमागतः । [140]
न भयं विद्यते तस्माद्देषुर्दुर्वासोऽल्पकम् ।
तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ।
धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ।
वैशपायन उवाच ।

श्रुत्वेरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः । [145]
द्रौपद्या सहिता पार्थास्तमूचुर्विगतज्वरा ।
त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो ।
तीर्णां क्लृप्तमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ।
स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपद्या सहिता प्रभो । [150]

स्थिता) — (L 127) Dc₁ गुरुणा शममीप्सता (for the posterior half) — (L 130) Dc₁ श्वेषयन् (for गवेषयन्) — (L 131) Dc₁ तत्रत्यतापसेभ्यश्च श्रुत्वा तान्निवृत्तान् द्विजान् — (L 134) Dc₁ यतत कुलनदना, D₂ यतमानावतस्थिरे (for the posterior half) — (L 135) Dc₁ निशीथे समन्वयेत्येव कदास्माच्छलयिष्यति — (L 140) Dc₁ सत्वर समुपागत (for the posterior half) — (L 141) D₁ क्षल (for स्ल्पकम्) — (L 145) Dc₁ भगवत (for केशवस्य), and कृष्णस्यामिततेजस (for the posterior half) — After line 146, Dc₁ ins

वभूवु पाण्डुपुत्रास्ते हृष्टपृष्टा यथामरा ।
ऊचुस्ते परमानन्द वाचा गद्गदयाक्षरम् ।

ऊरु प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वनम् ।
इति तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
एवविधान्यलीकानि भारतैराद्भुंरात्मभिः ।
पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ।

Colophon

26

After 3 255 31, T₁ ins

एव तीक्ष्णशरज्जालैर्गाण्डीवाग्निप्रचोदितैः ।
सेनेन्धनं वदाहाशु सरोषं पार्थेयाजकम् ।
चक्राणां पतितानां च युगानां च महीपते ।
तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ।
शराणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां तथैव च । [5]
अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानां च राशयः ।
शिरसां पतितानां च कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ।
भुजानां मकुटानां च हाराणामङ्गदैः सह ।
छत्राणां व्यजनानां च चर्मणां चैव राशयः ।
छिन्नानां कार्मुकाणां च पट्टसानां तथैव च । [10]
शक्तीनामथ स्वङ्गानां बण्डानामथ तोमरैः ।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते तत्र तत्र विश्वापते ।
पतितैश्चैव मातङ्गैः सयोधैः पर्वतोपमैः ।
हयैर्निपतितैः सार्धं सादिभिः सायुधैस्तदा ।
विप्रविष्टैः रथैश्चैव निहतैश्च पदातिभिः । [15]
अगम्यरूपा पृथिवी मासशोणितकर्दमा ।

27

After 3 256 28^a, B D (except D₁) G₃ ins

मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् ।
अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन्स महाशरान् ।
देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ।

— (L 149) Dc₁ देवदेव जगत्पते (for the posterior half) — After line 149, Dc₁ ins

गोविन्द परमानन्द पाहि नो भवमागरात् ।

विपत्सु न मदा पाणि सपत्सु नस्तथा तथा ।

श्रुतवाक्यस्तदा कृष्णो ययौ क्षारवतीं पुरीम् ।

— (L 150) Dc₁ भागा (for भाग), and द्रौपदीमहिता नृप (for the posterior half) — (L 153) Dc₁ D₁ १ ० अनेकानि (for अलीकानि) — Colophon Adhy no Dn 261 (Dns 262) D₁ 264

27

(L 2) B₁ Dc D₂ अवध्य (for अवाप) — (L 3) B₁

प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ।
युगान्तकाले सप्राप्ते कालादिदेहे जगत् । [5]
सपर्वताणैवहीप सशैलवनकाननम् ।
निर्देहज्ञागलोकान्ध पातालतलचारिण ।
अथान्तरिक्षे सुमहत्तानावर्णा पयोधरा ।
घोरस्वरा विनदिनस्रह्निमालावलम्बिन ।
समुत्तिष्ठन्दिश सर्वा विवर्षन्त समन्तत । [10]
ततोऽग्नि नाशायामासु सवर्ताग्निनियामका ।
अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वश ।
एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ।
चतुर्भुगसहस्रान्ते सलिलेनाडुता मही । [15]
ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्ष सहस्रपात् ।
सहस्रशीर्षा पुरुष स्वप्तुकामस्त्वतीन्द्रिय ।
फटासहस्रविकट शेष पर्यङ्कभोगिनम् ।
सहस्रमिव तिग्मांशुसघातममितद्युतिम् ।
कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृणालकुसुदप्रभम् । [20]
सत्रासौ भगवान्देव स्वपञ्जलिनधौ तदा ।
नैशेन तमसा व्यासो स्वां रात्रिं कुरुते विभु ।
सर्वोद्रेकाप्यवृद्धस्तु शून्य लोकमपश्यत ।
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायण प्रति ।
आपो नारास्तनव इत्यपं नाम शुश्रुम । [25]
अयन तेन चैवास्ते तेन नारायण स्मृत ।
प्रभ्यानसमकाल तु प्रजाहेतोः सनातन ।

ध्यातमात्रे तु भगवताभ्यां पत्रं समुत्थिन ।
ततश्चतुर्भुगे प्रज्ञा नाभिप्राप्तद्विनि स्त ।
तत्रोपरिष्ट सहसा पत्रे लोचयितामह । [30]
शून्य दृष्ट्वा जगत्कुञ्ज मानमानामन समान् ।
ततो मरीचिप्रमुग्धान्महर्षीन्सृजत्त ।
तेऽसृजन्सर्वभूतानि त्रयानि चराचराणि च ।
यक्षराक्षसभूतानि विद्याचोरगमानुषान् ।
सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनु । [35]
रीद्रीभावेन दामयेत्सिन्धोऽवस्था प्रजापते ।
न श्रुत ते मिन्युपते त्रिणोर्युतकर्मण ।
कथ्यमानानि मुनिभिर्गार्ग्यवर्धदपारगै ।
जलेन समनुप्राप्ते सर्वत पृथिवीतले ।
तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् । [40]
निशायामिव खद्योत प्रावृट्काले समन्तत ।
प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ।
जले निमग्ना गा दृष्ट्वा चोद्धतुं मनमेच्छति ।
किं नु रूपमहं कृत्वा सलिलानुद्धरे महीम् ।
एव सचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । [45]
जलश्रीडाभिरुचित वाराह रूपमस्मरत् ।
कृत्वा वाराहवपुष चाक्षय वेदसमितम् ।
दशयोजनविस्तीर्णमायत शतयोजनम् ।
महापर्वतवर्धमाभ तीक्ष्णदष्ट्र प्रदीप्तिमत् ।
महामैघौषनिर्घोष नीलजीमूतसन्निभम् । [50]
भूत्वा यज्ञवराहो वै अप सप्राविशद्यभु ।

De D₂ सुरासुर* (for विष्णु सुर*) — (L 5) Do D₂
कचिद् (for जगत्) — (L 6) B₁ सपर्वतान्वनद्रीषान् (for
the prior half) — (L 9) B₁ *स्वन, B₂ Do *स्वर, D₂
*स्वना (for *स्वरा) B₁ Do D₂ विनर्देतस् (for विनदिनस्)
— (L 10) Do₂ D₂ प्रवर्षत, D₄ विवर्षत — (L 12)
Do D₂ *मात्राभिर (for *मात्रैश्च) Do₂ तिष्ठते सूर्यवर्षत (for
the posterior half) — (L 13) B₁-s Do₂ D₂ ष
शति (for *शान्त) — (L 18) Do₂ Dn D₂ ष ष फणा-
(for फटा) B₂ Do D₂ विकच (for विकट) B₁ स्फुटा-
विकटरूप च B₂-4 Do₂ D₂ G₂ शेष (for शेष) B₂ *शाथिन,
Dn₂ *शोभिन (for *भोगिनम्) Some printed ed
erroneously read, *भाजनम् for *भोगिनम् — (L 19)
Do₂ D₂ तीक्ष्णाशु, D₂ कंठ्वां (for तिग्मांशु) D₄ G₂ जति
विद्युति (for अमितद्युतिम्) — (L 22) B₁ चा (for स्वा),
and प्रसु (for विभु) — (L 25) Do Dn₁ n₂ D₂-4 G₂
दु तनव ; D₂ इति प्रोक्ता (for तत्तनव) Do D₂ शुश्रुम D₂
आपो वै नरस्तनव (for the posterior half) — (L 26)
B₁ अप्तु यत्तेन चैवास्ते, D₂ अयन तस्य ता पूर्वं (for the prior
half) — (L 28) A few MSS पत्रं समुत्थित, but Nil

as above — (L 29) B₂ समुत्थित (for विनि स्त)
— (L 30) B₁ तत्रोपरिष्ट, B₂ तत प्रविष्ट — (L 31)
Do₂ D₂ सर्व (for कुञ्ज) Do D₂ सुतान् (for समान्) D₂
असृजन्मानसान्मुतान् (for the posterior half) — (L 33)
B₁ s Dn₂ D₂ ष G₂ ते दृष्ट्वा, D₂ तत्त्वा (for तेऽसृजन्)
Do D₂ om the posterior half of line 33 and the
prior half of line 34 B₁ दुमाणि, D₂ चराणि (for
त्रयानि) — (L 34) B₂ Dn₂ *राक्षसान् (for *मानुषान्)
— (L 35) B₂ Do₁ Dn₁ D₂ ष सृजते B₂ Dn₂ D₂
पौरुषी तनु, Do D₂ पौरुष तनु — (L 39) Do D₂ G₂
समभि (G₂ 'नु) व्याप्ते D₂ सलिलेन यथावृत्त शमयत्पृथिवीतले
— (L 40) Do D₂ एकाकारे तदा स्पृशन् — (L 42) D₂
*चरन् (for भवत्) — (L 43) B₁ दृष्ट्वा तां (for गां दृष्ट्वा)
— (L 45) Do₂ D₂ [मा]दिलेन (for दिव्येन) — (L 46)
B₂ Do D₂ रुचिर (for *रुचित) B₂ Do D₂ ष वपुर् (for
रूपम्) — (L 47) Do D₂ वाराहस्य वपुर् (for वाराहवपुष)
Do D₂ ष ब्रह्म* (for वेद*) — (L 49) B₁ s Do D₂
तीक्ष्णदष्ट्र (B₁ ष दष्ट्र) मदीभिति — (L 51) Do D₂ ष ष
सप्राविशद् — (L 52) D₂ दष्ट्रकयोदृत्य तत (for the prior

दङ्गैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्महीम् ।
 पुनरेव महाबाहुर्पूर्वां तनुमाश्रित ।
 नरस्य कृत्वार्धतनु सिंहस्यार्धतनुं प्रभु ।
 दैत्येन्द्रस्य सभा गत्वा पाणिं सस्पृश्य पाणिना । [55]
 दैत्यानामादिपुरुषं सुरारिर्दितिनन्दनः ।
 इष्ट्वा चापूर्ववपुष क्रोधात्सरक्तलोचन ।
 श्लोघतकर ऋग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ।
 मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रचयसनिभः ।
 देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंह समुपाद्रवत् । [60]
 समुपेत्य ततस्त्रीक्ष्णैर्द्वेन्द्रेण बलीयसा ।
 नारसिंहेन वपुषा दारित करजैर्भृशम् ।
 एव निहत्य भगवान्दैत्येन्द्र रिपुघातिनम् ।
 भूयोऽन्यं पुण्डरीकाक्ष प्रसुर्लोकहिताय च ।
 कश्यपस्यात्मज श्रीमानदित्या गर्भधारित । [65]
 पूर्णं वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमम् ।
 दुर्दिनाम्भोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृति ।
 दण्डी कमण्डलुधर श्रीवत्सोरसिभूषित ।
 जटी यज्ञोपवीती च भगवान्यालरूपपृक् ।
 यज्ञवाट गतः श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा । [70]
 बृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो मखे ।
 त इष्ट्वा वामनतनु प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ।
 श्रीतोऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्व किं ददानि ते ।
 एवमुक्त्वा बलिना वामन प्रत्युवाच ह ।
 स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत । [75]
 मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ।
 बलिर्देवी प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ।
 ततो दिव्याद्भुततम रूप विक्रमतो हरे ।
 विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् ।
 ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः । [80]
 एष वे वामनो नाम प्रादुर्भाव प्रकीर्तितः ।
 तेन देवाः प्रादुरासन्वैष्णव चोच्यते जगत् ।
 असता निग्रहार्थाय धर्मसरक्षणाय च ।
 अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ।

स एव भगवान्विष्णुः कृष्णति परिकीर्त्यते । [85]
 अनाद्यन्तमजं देव प्रभु लोकनमस्कृतम् ।
 य देव विदुषो गान्ति तस्य कर्माणि सैन्धव ।

28

After 3 275 16, Do D₂ ins

अमृष्यमाणा सा सीता वचन राघवोदितम् ।
 लक्ष्मण प्राह मे शीघ्र प्रज्वालय हुताशनम् ।
 विश्वासार्थे हि रामस्य लोकानां प्रत्ययाय च ।
 राघवस्य मत ज्ञात्वा लक्ष्मणोऽपि तदैव हि ।
 महाकाष्ठचयं कृत्वा ज्वालयित्वा हुताशनम् । [6]
 रामपार्श्वमुपागम्य तस्यौ तूष्णीमरिंदम ।
 ततः सीता परिक्रम्य राघव भक्तिसयुक्ता ।
 पश्यता सर्वलोकानां देवराक्षसयोषिताम् ।
 प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ।
 बद्धाञ्जलिपुटा चैवमुवाचाग्निसमीपगा । [10]
 यथा मे हृदय नित्य नापसर्पति राघवात् ।
 तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ।
 एवमुक्त्वा तु सा सीता परिक्रम्य हुताशनम् ।
 विवेश ज्वलन दीप्त निर्भयेन हृदा सती ।

Colophon

29

After 3 276 12, K₁ 2 ins the *phalasi uti* *

वैशंपायन उवाच ।

ये चेद् कथयिष्यन्ति रामस्य चरित महत् ।
 श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्ण ये नालक्ष्मीस्तान्भविष्यति ।
 अर्घास्तेभ्यो भविष्यन्ति धनता च भविष्यति ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराण शश्वदुत्तमम् ।
 पुत्रान्पौत्रान्पशुश्रैव वेत्स्यन्ते नृपु चाश्रयताम् । [5]
 अरोगाः प्रतिभाश्रैव भविष्यन्ति न सशयः ।
 इदमाख्यानक रम्य ये स्मरन्ति नरोत्तमाः ।
 पुत्रपौत्रैश्च नन्दन्ति लभन्ते विष्णुवल्लभाम् ।

half) A few MSS स्व* (for स्वे) B₂ 4 D₀₂ D₂ 5 विन्यसे-
 (D₅ *स)न् (for न्यविशन्) — (L 58) B₂ D₀₂ D₂ तनु-
 माश्रित... — (L 54) B₂ नरस्यार्धतनु कृत्वा B₁ 4 शृणोद्रा-
 र्धतनु प्रभु — (L 57) B Dn₁ D₂ 4 *पुरुष (for *वपुष)
 D₀ D₂ क्रोध- (for क्रोधात्) — (L 59) D₀₂ D₅ *सनिभ,
 D₂ *समित — (L 60) B₁ वीरो (for वीरो) — (L 61)
 B₂ D₀₁ D₂ समुपेत्य — (L 64) D₅ सर्वलोकपितामह (for
 the posterior half) — (L 65) B₁ दित्या गर्भेण धारित
 — Do om line 67 — (L 69) D₀₁ D₄ *धृत् (for
 *धृक्) — (L 70) D₅ तत्र (for श्रीमान्), and भगवान्नामना

कृति (for the posterior half) — (L 72) B₁ D₀ D₂ 5
 दृष्ट्वा त (by transp) — (L 73) D₀ D₂ ब्रूहि किं ते
 ददानि वै — (L 74) B₁ वामन प्रत्यभाषत — (L 79)
 B₁ D₀ D₂ *रक्षोभ्य — (L 82) D₅ 6 G₅ येन (for
 तेन) — (L 83) D₀ D₂ रघुनाथाय (for निग्रहा*)
 — (L 84) B₁ D₀₂ D₂ मानुषाणाम् B₁ यन्मृष्टे (for
 यदुच्ये) — (L 85) B₁ 2 Dn₂ स एव, B₂ एव स,
 D₀₂ D₂ 3 स एष B₂ परिगीयते — (L 86) B₂ विष्णु
 (for देव) — (L 87) B₄ यदेव, D₀ D₂-4 6 G₅ य देव-
 (for य देव)

शृण्वन्तीद पुण्यशीला श्रावयेच्चैदमुत्तमम् ।
 नरं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयो । [10]
 काञ्चनेन विमानेन स्वर्गं यासि नरोत्तम ।
 पुनर्लक्ष्मीरुपयुतो जायते पृथिवीतले ।
 श्रुत्वा चैवमुपाख्यानं श्राव्यमन्यस्य रोचयेत् ।
 पुस्कोकिलरुत श्रुत्वा क्रौञ्चीध्वाङ्क्षस्य वागिव ।
 [Line 13-14 = (var) 1 2 236]

30

After 3 295 7th, D1 (irrelevantly) ins
 भाजगाम चने राजन्नुर्वासा कोपनो द्विज ।
 दुर्योधनप्रेरितश्चाप्यपराङ्घे बुभुक्षित ।
 द्रौपद्या सहिते भुक्ते धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 तदा चिन्तापरीतात्मा धर्मसुसुर्जनार्दनम् ।
 चिन्तयामास भगवानाजगाम त्वरान्वित । [5]
 गते दुर्वाससि तदा गङ्गायां सपनाय च ।
 शाकपत्र तदा राजन्बुभुजे मधुसूदन ।
 तृसां त्रिलोकीमित्युवाच कारुण्याद्भक्तवत्सल ।
 दुर्वासास्तुष्टिमापन्नो हृष्टस्रस्रौ शिव ददौ ।
 मार्कण्डेयाश्रमासीन धर्मराज युधिष्ठिरम् । [10]

31

After 3, 297 3rd, B Dc Dn D2 4 6 Gs ins
 ताम्बु पतितान्भ्रातृन्सर्वाश्चिन्तासमन्वित ।
 धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् ।
 ननु स्वया महाबाहो प्रतिज्ञात वृकोदर ।
 सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ।
 इयर्थं तदद्य मे सर्वं स्वयि वीरे निपातिते । [5]

31

(L 1) Dc परिपुत्र (for 'समन्वित') — (L 5) B2
 त्व मन्यसे (for तदद्य मे) B2 4 Dc D2 भीम, Dn G2 वीर
 (for वीरे) — (L 6) Dns ns D4 G2 महाबाहो Dc
 D2 क्रीतिवर्धन — (L 8) B4 Dc D2 भवति (B4 'तु')
 दिव्या वाचस्तु B2 Dc Dn1 D2 4 6 G2 भवति (for भवन्तु)
 — (L 9) Dn धनजय । — (L 10) B2 तवीदये (for
 तवेति वै) B4 च; Dc1 D2 हि, Dc2 ह (for वै) — (L 11)
 Dc2 D2 मदरे (for उत्तरे) B4 भागश (for सर्वश)
 — (L 12) B4 स्वैषाम्, Dc D2 तेषाम् (for चैषाम्) B4
 Dc D2 रोजसा (for 'रजसा) — (L 19) B2 अश्रुता,
 Dc1 D2 अजिता (for अनेता) B2 3 Dc2 नैव (for नैष)
 — (L 15) B2 Dc D2 सकल्य (for सहल्य) B2 अयम
 सान्तमाहल्य — (L 16) B2 4 Dc2 D2 [इ]मानि (for

महात्मनि महाबाहो कुरूणां कीर्तिवर्धने ।
 मनुष्यसभवा वाचो विधर्मिण्य प्रतिश्रुता ।
 भवतां दिव्यवाचस्तु ता भगन्तु कथं मृया ।
 देवाश्चापि यदावोचन्सूतके त्वा धनजय ।
 सहस्राक्षादनवर कुन्ति पुत्रस्रवेति वै । [10]
 उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वश ।
 विप्रनष्टां श्रियं चैपामाहतां पुनरजन्मा ।
 नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैप कस्यचित् ।
 सोऽयं मृत्युघ्नश्च यात कथं जिष्णुर्महायुक्त ।
 अयं ममाशा सहस्य शेते भूमौ धनजय । [15]
 आश्रित्य यं चय नाथ दुःखान्वेतानि मेहिम ।
 रणेऽप्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनियहणौ ।
 कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ ।
 यौ सर्वास्त्रप्रतिहतौ भीमसेनधनजयौ ।
 अइमसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदं । [20]
 यमौ यदेतौ हृष्टाद्य पतितौ नावदीयंते ।
 शास्त्रज्ञा देशकालज्ञासत्प्रेयुक्ता क्रियान्विता ।
 अकृत्वा सदृशं कर्म किं दोषं पुरुषर्षभा ।
 अविक्षतशरीराश्राप्यप्रमृष्टशरासना ।
 असंज्ञा भुवि सगम्य किं दोषं ममराजिता । [25]
 सानूनिवाद्मे ससुसान्द्रा भ्रातृन्महामति ।
 सुखं प्रसुसान्प्रस्विन्नं खिन्नं कथां दशां गत ।
 एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वर ।
 शोकसागरमध्यस्थो दप्यौ कारणमाकुल ।
 हृतिकर्तव्यतां चेति देशकालविभागवित् । [30]
 नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामति ।
 अयं सक्तम्यं धर्मात्मा तदात्मानं तप सुत ।
 एव विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।

[ए]तानि — (L 17) B2 4 प्रगल्भौ (for प्रमत्तौ) Dc D2
 तौ वीरौ (for वीरौ च) — (L 18) B1 4 D2 शत्रु, Dc2
 वातु (for रिपु) B2 मादौ (for कुन्ती) — (L 20)
 B2 4 Dc D2 भेतिदुर्मिद (for मम दुर्हृद) — (L 21) Dc
 G2 यत् (for [अ]द्य) — (L 22) B4 Dc D2 तेजो (for
 तपो) — (L 23) B2 [अ]सृकर (for सृष्ट) — (L 24)
 B1 3 4 च अप्रमृष्ट, B2 चाप्रमृष्ट च, Dc D2 चाप्यप्रमृष्ट- (for
 चाप्यप्रमृष्ट) — (L 25) B2 अकृत्वा (for असृष्टा) B2 4
 Dc D2 सक्तया गन्था (for भुवि सगम्य) — (L 27) Dc
 Dns D2 सुखप्रसृष्टान् — (L 30) B2 4 Dc D2 चैव (for
 चेति), and कालदेश (by transp) — (L 31) B2 4
 Dc D2 महाबुद्धिश्च (for बाहुश्च) — (L 32) B2 तप हत,
 B4 तपोयुत, Dc2 तप सुत (for तप सुत) — (L 33) B2
 om 33 Dc D2 बहुशो (for 'धा)

दशैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्महीम् ।
 पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रित ।
 नरस्य कृत्वाधृतनु सिंहस्थार्धतनु प्रभु ।
 दैत्येन्द्रस्य सभा गत्वा पाणिं सस्पृश्य पाणिना । [55]
 दैत्यानामादिपुरुषं सुरारिदितिनन्दन ।
 दृष्ट्वा चापूर्ववपुष श्रोधात्सरक्तलोचन ।
 शूलोद्यतकर स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ।
 मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रचयसनिभ ।
 देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंह समुपाद्रवत् । [60]
 समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्भ्रूगेन्द्रेण बलीयसा ।
 नारसिंहेन वपुषा दारित करजैर्भृशम् ।
 एव निहत्य भगवान्दैत्येन्द्र रिपुघातिनम् ।
 भूसोऽन्यं पुण्डरीकाक्ष प्रभुर्लोकहिताय च ।
 कश्यपस्यात्मज श्रीमानदित्या गर्भधारित । [65]
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमम् ।
 दुर्दिनाम्भोदसदृशो वीसाक्षो वामनाकृति ।
 वण्डी कमण्डलुधर श्रीवत्सोरसिभूषित ।
 जटी यज्ञोपवीती च भगवान्बालरूपधृक् ।
 यज्ञवाट गत श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा । [70]
 बृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो मखे ।
 त दृष्ट्वा वामनतनु प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ।
 प्रीतोऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्व किं ददानि ते ।
 एवमुक्तस्तु बलिना वामन प्रत्युवाच ह ।
 स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देव स्मयमानोऽस्यभाषत् । [75]
 मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ।
 बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ।
 सतो दिव्याद्भुततम रूप विक्रमतो हरे ।
 विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् ।
 ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देव सनातन । [80]
 एष ते वामनो नाम प्रादुर्भाव प्रकीर्तित ।
 तेन देवा प्रादुरासन्वैष्णव चोच्यते जगत् ।
 असतां निग्रहार्थाय धर्मसरक्षणाय च ।
 अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ।

स एव भगवान्त्रिणु कृष्णेति परिकीर्त्यते । [86]
 अनाद्यन्तमज देव प्रभु लोकनमस्कृतम् ।
 य देव विदुषो गान्ति तस्य कर्माणि सैन्धव ।

28

After 3 275 16, Dc Ds ins

अमृष्यमाणा सा सीता वचन राघवोदितम् ।
 लक्ष्मण प्राह मे शीघ्र प्रज्वाल्य हुताशनम् ।
 विश्वासार्थं हि रामस्य लोकानां प्रत्ययाय च ।
 राघवस्य मत ज्ञात्वा लक्ष्मणोऽपि तदैव हि ।
 महाकाष्ठचयं कृत्वा ज्वालयित्वा हुताशनम् । [5]
 रामपार्श्वेमुपागम्य तस्यौ तूष्णीमरिदम् ।
 तत सीता परिक्रम्य राघव भक्तिसयुता ।
 पश्यतां सर्वलोकानां देवराक्षसयोषिताम् ।
 प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ।
 ब्रह्माक्षलिपुटा चेदमुवाचाग्निस्त्रीपगा । [10]
 यथा मे हृदय नित्य नापसर्पति राघवात् ।
 तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वत पातु पावक ।
 एवमुक्त्वा तु सा सीता परिक्रम्य हुताशनम् ।
 विवेश ज्वलन वीक्ष निर्भयेन हृदा सती ।

Colophon

29

After 3 276 12, K1 s ins the phalaśrutī

वैशंपायन उवाच ।

ये चेद कथयिष्यन्ति रामस्य चरित महत् ।
 श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्ण ये नालक्ष्मीस्तान्भविष्यति ।
 अर्घास्तेभ्यो भविष्यन्ति धनता च भविष्यति ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराण शश्वदुत्तमम् ।
 पुत्रान्पौत्रान्पशुंश्चैव वेत्स्यन्ते नृपु चाश्रयताम् । [5]
 अरोगा प्रतिभाश्चैव भविष्यन्ति न सशय ।
 हृदमाख्यानक रम्य ये स्मरन्ति नरोत्तमा ।
 पुत्रपौत्रैश्च नन्दन्ति लभन्ते विष्णुवल्हमा ।

half) A few MSS स्व- (for स्वे) B₂ & D₂ D₂ ; विन्यसे-
 (D₂ 'स)न् (for न्यविशन्) — (L 53) B₂ D₂ D₂ तनु-
 माश्रित — (L 54) B₂ नरस्यार्धतनु कृत्वा B₁ & दृग्द्रा-
 र्धतनु प्रभु — (L 57) B Dn₁ D₂ & 'पुरुष (for 'वपुष)
 D₂ D₂ क्रोध- (for क्रोधात्) — (L 59) Dc₂ D₂ 'सनिभ,
 D₂ 'समित — (L 60) B₁ घोरो (for वीरो) — (L 61)
 B₂ Dc₂ D₂ समुत्पत्य — (L 64) D₂ सर्वलोकपितामह (for
 the posterior half) — (L 65) B₁ दित्या गर्भेण धारित
 — Dc om line 67 — (L 69) Dc₁ D₂ 'धृत् (for
 'धृक्) — (L 70) D₂ तत्र (for श्रीमान्), and भगवान् वामना

कृति (for the posterior half) — (L 72) B₁ Dc D₂ &
 दृष्ट्वा त (by transp) — (L 73) Dc D₂ ब्रूहि किं ते
 ददानि वै — (L 74) B₁ वामन प्रत्यभाषत् — (L 79)
 B₁ Dc D₂ 'रक्षोभ्य — (L 82) D₂ & G₂ येन (for
 तेन) — (L 83) Dc D₂ रक्षार्थाय (for निग्रहा)
 — (L 84) B₁ Dc₂ D₂ मानुषाणाम् B₁ यदोगृहे (for
 यदुक्षये) — (L 85) B₁ & Dn₂ स एव, B₂ एव न,
 Dc₂ D₂ & स एष B₂ परिगीयते — (L 86) B₂ विष्णु
 (for देव) — (L 87) B₂ यदेव, Dc D₂ & G₂ य देव
 (for य देव)

शृण्वन्तीद पुण्यशीला श्रावयेच्छेदमुत्तमम् ।
 नर फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयो । [10]
 काङ्क्षनेन विमानेन स्वर्गं याति नरोत्तम ।
 पुनर्लक्ष्मीरुपयुतो जायते पृथिवीतले ।
 श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचयेत् ।
 पुस्कोकिलरुत श्रुत्वा क्रौञ्चीभ्राजक्षस्य वागिव ।
 [Line 13-14={ var } 1 2 236]

30

After 3, 295 7^{ab}, D1 (irrelevantly) ms
 आजगाम वने राजन्दुर्वासा कोपनो द्विज ।
 दुर्योधनप्रेरितश्चाप्योपराङ्गे धुमुक्षित ।
 द्रौपद्या सहिते भुक्ते धर्मराजे युधिष्ठिर ।
 तदा चिन्तापरीतात्मा धर्मसूनुर्जनार्दनम् ।
 चिन्तयामास भगवानाजगाम स्वरान्वित । [5]
 गते दुर्वाससि तदा गङ्गायां स्नपनाय च ।
 शाकपत्र तदा राजन्धुमुजे मधुसूदन ।
 तृप्तं त्रिलोकीमित्युवाच कारुण्याद्रकवत्सल ।
 दुर्वासास्तुष्टिमापन्नो हृष्टस्त्वस्रं शिव ददौ ।
 भाकंण्डेयाश्रमासीन धर्मराज युधिष्ठिरम् । [10]

31

After 3, 297 3^{ab}, B Do Dn D₂ 4 6 G₂ ms
 तान्दृष्ट्वा पतितान्प्राणसर्वाश्चिन्तासमन्वित ।
 धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् ।
 ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञातं वृकोदर ।
 सुयोधनस्य भेत्स्यामि शक्या सक्थिनी रणे ।
 व्यर्थं तद्वच मे सर्वं स्वयि धीरे निपासिते । [5]

31

(L 1) Do परिप्लुत (for समन्वित) — (L 5) B₂
 त्व मन्यसे (for तदच मे) B₂ 4 Dc D₂ नीम, Dn G₂ वीर
 (for वीरे) — (L 6) Dn₂ n₂ D₄ G₂ महाबाहो Do
 D₂ कीर्तिवर्धन — (L 8) B₂ Dc D₂ भवति (B₄ 'तु)
 दिव्या वाचस्तु B₂ Dc Dn₁ D₂ 4 6 G₂ भवति (for भवन्तु)
 — (L 9) Dn धनजय! — (L 10) B₂ तर्वादये (for
 तवेति वै) B₂ च, Dc₁ D₂ हि, Dc₂ इ (for वै) — (L 11)
 Dc₁ D₂ मदरे (for उत्तरे) B₄ भागश (for सर्वश)
 — (L 12) B₄ स्वपाम्, Dc D₂ तेषाम् (for चैषाम्) B₄
 Dc D₂ रोजसा (for रजसा) — (L 13) B₂ अधुता,
 Dc₁ D₂ अजिता (for अजेता) B₂ 4 Dc₂ नैव (for नैप)
 — (L 15) B₂ Dc D₂ सकृत् (for सहल्य) B₂ अयम
 सान्समाहल्य — (L 16) B₂ 4 Dc₂ D₂ [र]मानि (for

महात्मनि महाबाहो कुरूणां कीर्तिवर्धने ।
 मनुष्यसभवा वाचो विधमिष्य प्रतिश्रुता ।
 भवतां दिग्यवाचस्तु ता भवन्तु कथं मृपा ।
 देवाश्चापि यदावोचन्सूतके र्वा धनजय ।
 सहस्राक्षादनवर कुन्ति पुत्रस्तवेति वै । [10]
 उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वश ।
 विप्रनष्टां ध्रियं चैषामाहर्ता पुनरक्षन्वा ।
 नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैप कस्यचित् ।
 सोऽयं मृत्युवशं यात' कथं जिष्णुर्महाबल' ।
 अयं ममाज्ञा सहल्यं श्रेते भूमौ धनजय' । [15]
 आश्रित्य यं च यं ताभ्यं दृष्ट्वाऽप्येतानि सेहिम ।
 रणेऽप्रमत्तौ धीरौ च सदा शत्रुनिग्रहणी ।
 कथं रिपुवदा याती कुन्तीपुत्रो महाबलौ ।
 यौ सर्वोस्त्रप्रतिहतौ भीमसेनधनजयौ ।
 अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृद' । [20]
 यमौ यदेतौ दृष्ट्वाच पतितौ नावदीर्यते ।
 शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ता' क्रियान्विता ।
 अकृत्वा सदृशं कर्म किं शोभं पुण्यपेभाम् ।
 अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरसना' ।
 असंज्ञा भुवि सगम्य किं शोभं मपराजिता' । [25]
 सान्निवादे ससुप्तान्दृष्ट्वा भ्राष्ट्रं नमामति ।
 सुखं प्रसुप्तान्प्रस्विन्नं खिन्नं कष्टां दनां गत ।
 एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वर ।
 शोकसागरमध्यस्थो दधौ कारणमाकुल' ।
 इतिकर्तव्यता चेति देशकालविभागावित् । [30]
 नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामति ।
 अथ सस्रम्य धर्मात्मा तदात्मानं तपं सुत ।
 एव विलप्य शङ्कया धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।

[ए]तानि) — (L 17) B₂ 4 प्रगल्भौ (for सप्रमत्तौ) Dc D₂
 तौ धीरौ (for वीरौ च) — (L 18) B₁ 4 D₂ शत्रु, Dc₂
 चानु' (for त्पु') B₂ माद्री' (for कुन्ती') — (L 20)
 B₂ 4 Dc D₂ मेतिदुर्भेद (for मम दुर्हृद) — (L 21) D₂
 G₂ यत् (for [अ]थ) — (L 22) B₄ Dc D₂ तेजो (for
 तपो') — (L 23) B₂ [अ]शुकर (for सदृश) — (L 24)
 B₁ 4 च अप्रमृष्ट, B₂ चाप्रमृष्ट च, Dc₂ D₂ चाप्यप्रमृष्ट (for
 चाप्यप्रमृष्ट) — (L 25) B₂ अदृत्वा (for अज्ञा) B₂ 4
 Dc D₂ सशया गम्या (for भुवि संगम्य) — (L 27) Dc
 Dn₂ D₂ सुखप्रसुप्तान् — (L 30) B₂ 4 Dc D₂ चैव (for
 चैति), and कारदेश (by transp) — (L 31) B₂ 4
 Dc D₂ महाबुद्धिश् (for बाहुश्) — (L 32) B₂ तपं हत,
 B₄ तपोयुत, Dc₂ तपं'पुन (for तपं सुत) — (L 33) B₂
 om 33 Dc D₂ बहुशो (for 'श)

After 3 297 61, Dn Ds Gs ins

यक्ष उवाच ।

तप' किलक्षणं प्रोक्त को दमश्च प्रकीर्तित' ।
क्षमा'च का परा प्रोक्ता का च ही' परिकीर्तिता ।

युधिष्ठिर उवाच ।

तप' स्वधर्मवर्ति'च मनसो दमनं दम' ।
क्षमा द्वद्वसहिष्णुत्व हीरकार्यनिवर्तनम् ।

यक्ष उवाच ।

किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्क शमश्च प्रकीर्तित' । [5]
दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

ज्ञान तरवार्यसंबोध' शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया सर्वसुखैस्त्वित्त्वमार्जव समचित्तता ।

यक्ष उवाच ।

'क' शत्रुर्दुर्जय पुसां कश्च व्याधिरनन्तक' ।
कीदृशश्च स्मृत' साधुरसाधु कीदृश' स्मृत । [10]

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोध सुदुर्जय शत्रुलोभो व्याधिरनन्तक' ।
सर्वभूतहित साधुरसाधुनिर्दय' स्मृत ।

यक्ष उवाच ।

को मोह प्रोच्यते राजन्कश्च मान' प्रकीर्तित' ।
किमालस्य च विज्ञेय कश्च शोक' प्रकीर्तित ।

युधिष्ठिर उवाच ।

मोहो हि धर्ममूढत्व मानस्वाभामाभिमानिता । [15]
धर्मनिष्क्रियतालस्य शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ।

यक्ष उवाच ।

किं स्वैर्यमृचिभि प्रोक्त किं च धैर्यमुदाहृतम् ।
ज्ञान च किं पर प्रोक्त दान च किमिहोच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वधर्मं स्थिरता स्वैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रह' ।
ज्ञान मनोमलत्यागो दान वै भूतरक्षणम् । [20]

यक्ष उवाच ।

क' पण्डित पुमाब्ज्येयो नास्तिक' कश्च उच्यते ।
को मूर्ख कश्च काम' स्यात्को मत्सर इति स्मृत ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञ पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।
काम' ससारहेतुश्च हृत्तापो मत्सर' स्मृत ।

यक्ष उवाच ।

कोऽहकार इति प्रोक्त' कश्च दम्भ प्रकीर्तितः । [25]
किं तद्वै पर प्रोक्त किं तस्यैशुन्यमुच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

महाज्ञानमहकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रय' ।
दैव दानफल प्रोक्त पैशुन्य परदूषणम् ।

यक्ष उवाच ।

धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिन ।
पृथा नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र सगम । [30]

युधिष्ठिर उवाच ।

यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामाना त्रयाणामपि सगम ।

यक्ष उवाच ।

अक्षयो नरक' केन प्राप्यते भरतर्षभ ।
एतन्मे पृच्छत' प्रश्न तच्छीघ्र वक्तुमर्हसि ।

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मण स्वयमाहूय याचमानमर्कित्वनम् । [35]
पश्वात्नास्तीति यो भ्रूयात्सोऽक्षय नरक व्रजेत् ।

वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।

देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षय नरक व्रजेत् ।

विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्जित ।

पश्वात्नास्तीति यो भ्रूयात्सोऽक्षय नरक व्रजेत् । [40]

यक्ष उवाच ।

राजन्कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।

ब्राह्मण्य केन भवति प्रब्रूयैतत्सु निश्चितम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शृणु यक्ष कुल तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।

कारण हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न सहाय' ।

वृत्त यत्नेन सरक्ष्य ब्राह्मणेन विशेषत' । [45]

अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्तस्तु हतो हत ।

पठका' पाठकाश्चैव ये स्वान्ये शास्त्रचिन्तका ।

सर्वे व्यसनिनो मूर्खा य क्रियावान्स पण्डित ।

चतुर्वेदोऽपि दुर्ज्ञेय स शूद्रादतिरिच्यते ।

योऽग्निहोत्रपरो दान्त' स ब्राह्मण इति स्मृत' । [50]

यक्ष उवाच ।

प्रियवचनवादी किं लभते

विमृशितकार्यकर किं लभते ।

बहुमित्रकर' किं लभते

धर्म रत' किं लभते कथय ।

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रियवचनवादी प्रियो भवति

[65]

विमृशितकार्यकरोऽधिक जयति ।

बहुमित्रकर सुख वसते

यक्ष धर्मरत्नं स गतिं लभते ।

Dn alone cont (1)

यक्ष उवाच ।

को मोदते किमाक्षर्यं कं पन्थां का च वार्तिका ।

वद मे चतुरं प्रज्ञान्मृता जीवन्तु बान्धवाः । [60]

युधिष्ठिर उवाच ।

पञ्चमेऽहनि पष्टे वा क्षाक पचति स्वे गृहे ।

भनूणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ।

अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमान्यम् ।

दोषा स्थावरमिच्छन्ति किमाक्षर्यमतं परम् ।

तकोऽप्रतिष्ठ धृतयो विभिन्ना

[65]

नैको ऋषिर्यस्य मत प्रमाणम् ।

धर्मस्य तत्र निहित गुहायां

महाजनो येन गत स पन्था ।

अस्मिन्महामोहमये कटाहे

सूर्याग्निता रात्रिदिवेन्धनेन ।

[70]

मासतुदर्वीपरिघटनेन

भूतानि कालं पचतीति वार्ता ।

CRITICAL NOTES

[I have used the following editions of the Purāṇic works cited in these Notes The Skanda Purāṇa (in seven volumes) and the Viṣṇudharmotara Purāṇa printed in the Veṅkaṭeśvara Press, Bombay, the Vāyu, Brahma, Matsya and Padma Purāṇas of the Ānandāśrama Series, Poona the Kūrma Purāṇa and the Vaiṇāha Purāṇa in the Bibliotheca Indica Series, the Viṣṇu Purāṇa published by Kṛṣṇaśāstrī Gurjar and printed in the Vṛttadīpa Press, and the Rāmāyana of the Nirṇaya Sagara Press]

1

9 °) वर्षमानपुरद्वारेण Cf 1 117 8° which also mentions वर्षमानपुरद्वार

वर्षमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ।

10 °) परिचतुर्दश "fully fourteen, exactly four teen," not "about fourteen, as it is sometimes carelessly translated

21 °) ससर्ग is used here in the neuter gender instead of the regular masc (ससर्ग) which we find however in stanza 24 below

22 ff Stanzas 22-28=(var) Skanda Purāṇa 1 2 45 125°-131° See note on 3 2 15 ff below

28 For 5* of Skanda Purāṇa 1 2 45 128°
न नीचैनीप्यविद्वद्भिर्नानात्मैर्विशेषत ।

It is worth noting that this interpolation was found only in Dn D:

43 °) The reading हसा (for हस) of some Bomb ed (eg the Chitrashala ed, 1930) which is unintelligible, appears to be merely a misprint being unsupported by any MS authority

2

15 ff Stanzas 15-37=(var) Skanda Purāṇa 1 2 46 21°-43° See note on 3 1 22 ff above

16 =(var) 3 240 3, Rām 5 51 18

22 °) The reading द्येन is confirmed by the Skanda (loc cit)

28 °) For our reading कारणराग, the Vulgato has भावोऽनुराग and S कारणरागौ, both unintelligible The Skanda (loc cit) has कारणराग, which is near enough to our reading कारण is however the correct reading, of वैषय in 28° (with Vrddhi)

31 °) स्वशरीरसमुत्थ refers to देह (in 31°) Cf stanza 20 मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःपाम्भ्याम्, also 36 अन्तर्देहगत with reference to तृणा

35 =(var) Vāsistha Dharma Śāstra (ed B S S) 30 10

36 °) For this pada, the Skanda (loc cit) substitutes लोह लोहमलो यथा, evidently a *lectio facillior*

44 =(var) 3 206 20°^{bc}

51 Cf Manu 4 32

शक्तितोऽपचमानेभ्यो द्रातव्य गृहमेधिना ।

सविमागश्च भूतेभ्य कर्तव्योऽनुपरोयत ॥

52 Cf Vāsistha Dharma Śāstra (ed B S S) 18 61 तृणभूम्यग्न्युदकवाक्सृजतानसया सतां गृहे नोच्छिषन्ते कदाचन Āpastamba Dh Śūtra (ed Bühler, Bombay 1868) 2 2 4 14 अभावे भूमिरुदक तृणानि कल्याणी वागिति । यतानि वै सतोऽगरे न क्षीयन्ते कदाचन इति The latter part of both these quotations, it may be noted, has Anuṣṭubh rhythm

70 Line 70° is cited in Ācārya Śamkara's Bhāṣya on the Brhadāranyaka Upaniṣad (2 4 1), but referring to a different Mbh context (B 13 241 1°) Cf also Strauss, *Ellische Probleme aus dem "Mahābhārata,"* p 127 f (separate print)

71 Cf Strauss, *op cit* p 69 (separate print)

3

10 °) For योनिकर्मविशोधिता, cf 12° कर्मणा च विशो धित, also 3 1 25°^b

येषा ऋष्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।

16-17 Cf Skanda Purāṇa 7 1 280 3°^d-5°^b
See next note also

18 ff This entire passage containing the 108 names of the sun (with *phalāśrutī!*) seems to be

fairly old and popular It occurs almost *verbatim* in the Skanda 7 1 280 5^{cd}-22^{cd}, and in the Brahma Purāna 33 34-49 The Skanda moreover refers to the fact that this list was proclaimed by Dhaumya to Pārtha (*ie* Yudhiṣṭhira), citing (with v l) our stanza 17, and showing that the Skanda version is but a replica of the Mbh text The Purānic texts agree with the constituted text more closely than with the Vulgate A close comparison with the Purānic texts will show that our text (based on the concord of Kāśmīri and Southern MSS), is much older than that of the Vulgate, which is based on the Bengali-Devanāgarī tradition

20 ^d) Our reading वैश्रवणो is supported by both the Purānas (see note on 18 ff above)

22 ^b) Our reading सर्वमराश्रय is likewise supported by both the Purānas (see note on 18 ff above), सर्वमलाश्रय of the Vulgate group is clearly an emendation

29 f It is noteworthy that for 29^d the Skanda Purāna (7 1 280 17^d) reads प्रोक्त शक्रेण धीमता, which is a paraphrase of our reading (शक्रेणोक्त महात्मना), and which does not lend support to the reading प्रोक्त मेतत्स्वयमुवा of the B D group — It is further worth noting that that Purāna also reads 30 regularly after 29, like our text, and does not transpose it as is done by the Vulgate group of Northern MSS, see the critical apparatus of our stanza 30

32 ^d) Agrees *exactly* with Brahma Purāna 33 48^d, though the Vulgate and the Skanda read differently

10

5 ff This discourse between India and Surabhi recurs in the Rāmāyana (Ayodhyā 74), which may be compared, the Rām version is much shorter and in parts differently worded The N reading न सुता न्मन्यते परम् (5^d) is also the reading of the Rām version (2 74 25^d), and may be preferred

11

3 ^c) अनुशाधि The reading अन्वशाधि of the Vulgate (and some old printed ed like the Bombay and

the Kumbhakonam ed) is incomprehensible It appears to be an old corruption handed down from one MS to another in some particular line of transmission

26 ^b) श्याल There is much uncertainty about the spelling of this word The spelling श्याल has been accepted elsewhere in this edition (*eg* 4 177), and should have been adopted here too

13

10 ^b) यत्रसायगृहो मुनि = 1 41 1^d

16 With 16^{ab}, 26-31, 36^{ab}, of Harivamśa (Cal ed) 9132, 9135^{cd}, 9136-37, 9138^{ab}, 9140^{cd}, 9141^{ab}, 9163^{cd}, 9164^{ab}, 9172^{ab}

21 ^a) तुरायण (*lect diff*), a kind of sacrifice = पौर्णमासविकार (P W) Cf Pāpini 5 1 72 पुरायण तुरायणचन्द्रायण वर्तयति, on which Patanjali has the Bhāṣya यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते Kaiyata explains तुरायण as यज्ञविशेषमृत्विगेव सन्यापारत्वान्निष्पादयति । यजमानस्तूष्णीमास्त इति भाव The readings of N are an interesting study, being only different independent attempts to eliminate this rare and troublesome vocable, which otherwise occurs almost exclusively in the Brāhmana and Sūtra literature Another Mbh reference is found at C 13 4940 तुरायण हि ब्रह्मपृथ्व्यमक्रोधनोऽक्रव विशतोऽब्दान् ।

29 ^{cd}) This exploit — which was evidently his latest — is detailed further on in adhy 15-23, with Śrīkṛṣṇa himself as narrator

34 With 50*, of 55*, both interpolations of K, Dn

36 The reading of N is a strange corruption! — वैराज is ब्रह्मसदन, of Harivamśa (Cal ed) 2255, 12629 (both times वैराज ब्रह्मसदन) वैराजसदन is mentioned in C 12 13722

वैराजसदनादित्य वैजयन्त निषेवते ।

46 With 55*, of 50*, both interpolations of K, Dn

57 =(var) 5 80 30 See notes below on stanzas 59, 70

59 ^{ab}) = 5 80 31^{ab} धनुष्मतान् = धनुष्मत्तान्, metri causa, as the v l show see notes on stanzas 57 70

62 Cf Manu 9 8

पतिर्भार्या सप्रविश्य गर्भो भूल्लेह जायते ।
जायायास्त्रिद्वि जायात् यदस्या जायते पुन ॥

70 = (var) 5 80 31 See notes above on stanzas 57, 59

82 ff This account of how the Pāṇḍavas escaped from the burning lac house (जतुगृह) conflicts with the account given in the Ādi (adhy 135f) where it is stated that the party escapes through an underground tunnel (सुराङ्ग or सुरङ्गा), as pointed out by Hopkins, *The Great Epic of India*, p 372 "No one can read the account in Vana and fail to see that it is not a mere hasty résumé omitting the surunga, but that the original escape is a feat of the wind god's son"

88 Though 59^a is omitted only in comparatively few MSS of our apparatus (T1 G1 M, — and they are the only true representatives of the Southern recension), it is lacking entirely in the MSS of Sastrī (see Southern Recension, vol IV, part 1, p 71 bottom), who not only omits the lines from his text but does not mention them even in his footnotes, which shows that they must have been lacking in all his MSS

14

7 Of Manu 7 50

पानमहा स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
पतत्कष्टतमं विद्याधत्तुष्क कामने गणे ॥

16

6 ^a) For उपतल्प, cf Dasharatha Sharma, *Indian Culture*, vol 1 (1935), p 682f, who suggests the meaning "a small tower or turret of some sort" which is probably correct. I did not find the word in the PVV, the abridged ed. (pw) cites only उपतल्पम् adv "an den Thürmen, an die Thürme," Śiśupālavadhā 3 39 — The word recurs in a Southern interpolation in the Ādi (App I, No 48 line 7

परिघाटालकैमुख्यैरुपतल्पशतैरेणि],

which is cited (with v1) by Sharma — तल्प certainly means a "turret" and occurs in that sense in 1 199 32 तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्त, in the description

of Indraprastha built by the Pāṇḍavas

7 ^a) समित्तृणकुशा for सममित्तृण^a, haplogotically omitting one म? — \ few K, B and some D MSS have the reading सतीमराकुशा, which is quite distinct from and unconnected with the S reading सादिवा माकुशा Thus there is no genetic connection between the readings rejected they are independent emendations of the third original which is probably the text reading It is difficult but it suggests the intended meaning pretty clearly

21

9 ^a) त्रिसामा Nilakantha's reading is supposed to be त्रिसामा, but his explanation (त्रिसामा=त्रिसारा be evidently takes साम to mean सार) seems to suggest that his reading was — as in our text — त्रिसामा There appears to be a reference to the three notes of the drum, cf Hopkins, *Great Epic*, p 13^a

12 ^a) सैन्यसुप्रवियुजेत The phrase occurs frequently in the epic The Kasmiri and Southern MSS agree in reading सैन्य (or सैन्य^a), only the mid Indian versions (B D) read सैन्य^a (or सैन्य^a) Cf 1 212 3^c 2 2 13^d 3 23 45^a 5 129 22^c etc

23

45 ^a) See note on 3 21 12^a above

28

7 ^a) Correction! In the footnotes read पतित for पति, in the v1 of K, B Dc etc

12 12^{cd}=16^{ef}

16 16^{ef}=12^{cd}

19 ^a) For ध्यायन्त (v1 ध्यायत) cf 25^{cd} Construction elliptical some word like दृष्ट्वा or पश्यामि is necessary to complete the sense MSS reading ध्यायत try to connect it with ते (gen)

22 ^a) प्रसाद="approbation" (?)

29

22-23 Of Manu 7 140

तीक्ष्णश्चैव शुद्धश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य सद्दीपति ।
तीक्ष्णश्चैव शुद्धश्चैव राजा भवति समत ॥

30

Adi 74 has also something to say about the necessity of curbing one's anger, with which this chapter may be compared

31

The trend and implications of the long and complicated argumentation between Draupadī and Yudhiṣṭhira (developed in adhy 31-33) about the Karma theory have been discussed by Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata"* (1911), see especially pp 24, 38, 49, 100, 127, 133 (reprint), where also parallel passages have been cited — It is interesting to note that धातृ and विशातृ, who are mentioned sometimes as the sons of Brahman (1 60 49), are mentioned elsewhere as the sons of Bhṛgu by Khyāti (Viṣṇu Purāna 59 82, Bhāgavata P 4 1 43)

36

18 The passage 133^a श्रोत्रियस्वेव ते राजन् etc) is cited in the Kāśikā (5 4 122), with the v.l. [अ]ल्पमेधस (for [अ]विपश्चित), as read by K, B Dc Ds of our MSS This reading seems to be superior to the other and might be adopted Cf 5 130 6, B 12 10 1

30 ^d) Correction ! In the footnotes, for "D₂ Dc Dn" etc read "B₂ Dc Dn" etc

40

2 ^b) काञ्चनद्रुमसन्निभम् P W cites only lexical authority (Amarakośa, Hemacandra, Medinī) for the use of काञ्चन as a name of various plants or trees (*Mesua ferrea*, *Michelia Champaca*, *Ficus glomerata*, *Bauhinia variegata* *Datura fastuosa*, पुनाग), having somehow missed this good epic reference Translate "having donned the costume of the Kirātas, which resembled a Kāncana tree This passage supports and confirms our reading काञ्चनैरिव सवृत (with reference to Cīnas and Kirātas) in 5 19 15^b, which has been criticized by E H Johnston, *JRAS* 1939 p 220 (footnote) Cf S K De, *ibid* 1940, p 69-72 (and the riposte by

Johnston, p 72 f)

39 ^d) For the reading जग्रास (v1 जग्राह), which is here weakly supported by MSS, of 37^d नाणान्प्रसति सर्वेश, 40^a द्रुस्तधनुः, and 3 41 4^c मायामास्त्राय वद्वत् (scil गाण्दीव)

51 In the account given above, it is stated that Arjuna was performing penance (*tapas*) There is nothing to show that he used to worship an image or emblem of Śiva, as implied by 171* (line 4)

मृन्मथ स्रष्ट्वल कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् !

43

Adhy 43 ff (including all the interpolated matter of the Vulgate) was first edited, annotated and metrically translated by Franz Bopp, in a book entitled इन्द्रलोकगमन *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel in der Uisprache zum erstenmal heraus gegeben, metrisch übersetzt, und mit kritischen Anmerkungen versehen* (Berlin 1824) — Bopp's text is based on certain Bengali (palm leaf) and Devanāgarī MSS found by the editor in Paris and London, including MSS with Nilakantha's commentary A few variants are noted and discussed in the annotations

45

8 With regard to passage No 6 of App I, comprising two adhy and describing the temptation of Arjuna by Urvaśī, which is omitted in three MSS of our crit app (viz, Ś, K₁ s), it is worth noting that it is omitted likewise in an old fragmentary illustrated MS of this paivan dated Samvat 1573 (ca A D 1516), belonging to Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhuu Day Collection No 245), which I have occasionally consulted — The story is that Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by Urvaśī, refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his She thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kashmiri (S₁ and some K) there is no reason to doubt that it is a

late addition The highly erotic description of the voluptuous Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is, in my opinion, totally incompatible with the epic setting Of lines 50-57 of that passage

दिव्याङ्गागौ सुमुखी दिव्यचन्दनरूपिणी ।
गच्छन्त्या हारविक्रमौ स्तनीं तस्या वदन्तु ।
स्तनीदहनसंज्ञीभास्त्राम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामत्रिषेण मध्येनातीव शोभिना ।
अथो भूषणविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतन शुभ्र रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सुह्रमवस्त्रपर रेजे जघनं निरवयवम् ।

22 a) Correction! In the footnotes, read वृता for वृत्ता as the reading of Dns D₁ ;

48

36 a) आहतलक्षण, a phrase of frequent occurrence (eg 3 247 4), commonly misunderstood by scribes and commentators, and changed into आह्वलक्षण The latter word is explained by scholiasts as a Bahuvrīhi, meaning "having signs of war" (Nil आह्वयोर्यानि शौर्यशोतकानि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषां), a meaning which though applicable in most cases is evidently not what is meant by the author The word has been specially explained in the Amarakośa (3 1 10)

युगे प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

The commentary of Maheśvara (Bombay 1907°) says (p 264) कृतलक्षण आहतलक्षण "आहितलक्षण इत्यपि" द्वे शौर्यादिभि स्यात् "लक्षणं नास्ति चिह्ने च" इति विश्व । आहतमभ्यस्त लक्षणमस्य ।, citing Baghavatīya (6 71)

कक्रुस्त दत्याहतलक्षणोऽमूष

It must therefore be explained as "one whose marks, characteristics or virtues are famed, reputed, well known", in other words, "one noted for his good qualities" The first word of the compound (आहत) has always the v. l. आहित, and it is difficult to choose between the variants Arjunamīśra and Nilakanṭha, who take the word to be अहतलक्षणा, explain it as अखण्डितध्वजा ("whose banners were unimpaired") — At 5 168 15, the reading आह्वलक्षण has been adopted, which was the reading of the large majority of MSS collated for that passage Even there the correct reading is no doubt आहतलक्षण, offered by a minority of Southern MSS

50

The Nala Episode (Adhy 50-76)

Bibliographical Note The Nala episode has been repeatedly edited and translated, especially in Europe and America, where it has maintained its popularity with University teachers and students, for over a century, as an elementary Sanskrit text ideally suited for beginning the study of Sanskrit literature Of A Holtzmann, *Das Mahabharata u seine Theile*, 2 68 ff

The *editio princeps* of this poem was brought out by Bopp || श्रीमहाभारते नलोपारयाने || *Nalus, carmen sanscritum e Mahabharato editum, latine tertit, et annotationibus illustravit*, Franciscus Bopp London 1819° The edition was based on Bengali MSS in Paris and MSS in London — Excellent observations on the edition were published by August Wilhelm von Schlegel in the *Indische Bibliothek*, 1 (1823) 97-128 A second edition was brought out by Bopp in 1832 entitled *Nalus, Mahabharati episodium Textus sanscritus cum interpretatione latina et annotationibus criticis curante F Bopp*, Berlin 1832° — In 1835, Dean Milman published a metrical translation of the poem *Nala and Damayanti and Other Poems translated from the Sanskrit into English Verses*, by Henry Milman (Oxford 1835), a justly popular rendering, which was reprinted by Monier Williams in his annotated edition of the poem (see below) — Other important editions and translations of the poem are as follows

1820 J G L Kosegarten *Nala aus dem Sanskrit im Versmaasse der Ueberschrift übersetzt und mit Anmerkungen begleitet* (Jena 1820) First German translation (metrical)

1828- Friedrich Rückert *Nal und Damayanti Eins indische Geschichte* Frankfurt am Main 1828°, 1838° (revised and improved ed), 1845°, 1862°, 1873° [Metrical German translation]

1838 Franz Bopp *Nalus und Damayanti Eine indische Dichtung aus dem Sanskrit übersetzt* Berlin 1838 [Metrical German translation Translation of adhyāyas 9-12 was published by lux

30

Ādi 74 'has also something to say about the necessity of curbing one's anger, with which this chapter may be compared

31

The trend and implications of the long and complicated argumentation between Draupadī and Yudhiṣṭhira (developed in adhy 31-33) about the Karma theory have been discussed by Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata"* (1911), see especially pp 24, 38, 49, 100, 127, 133 (reprint), where also parallel passages have been cited — It is interesting to note that धातृ and विधातृ, who are mentioned sometimes as the sons of Brahman (1 60 49), are mentioned elsewhere as the sons of Bhr̥gu by Khyāti (Viṣṇu Purāna 59 82, Bhāga vata P 4 1 43)

36

18 The passage 133^r श्रोत्रियस्येव ते राजन् etc) is cited in the Kāśikā (5 4 122), with the v.l [अ]ल्प-नेषस (for [अ]ल्पिषित), as read by K. B De D. of our MSS This reading seems to be superior to the other and might be adopted Cf 5 130 6, B 12 10 1

30 ^d) Correction ! In the footnotes, for "D₂ Dc Dn" etc read "B₂ Dc Dn" etc

40

2 ^b) काञ्चनद्रुमसनिभम् P W cites only lexical authority (Amarakosa, Hemacandra, Medni) for the use of काञ्चन as a name of various plants or trees (*Mesua ferrea*, *Michelia Champaca*, *Ficus glomerata*, *Bauhinia variegata* *Datura fastuosa*, पुनाग), having somehow missed this good epic reference Translate "having donned the costume of the Kirātas, which resembled a Kāncana tree" This passage supports and confirms our reading काञ्चनेरिव सवृत् (with reference to Cīnas and Kirātas) in 5 19 15^b, which has been criticized by E H Johnston, *JRAS* 1939, p 220 (footnote) Cf S K De, *ibid* 1940, p 69-72 (and the riposte by

Johnston, p 72 f)

39 ^d) For the reading जग्रास (v.l जग्राह), which is here weakly supported by MSS, cf 37^d बाणान्मसति सर्वेश, 40^e व्रस्तधनुः, and 3 41 4^e मायामास्त्राय यद्दस (scil गाण्डीव)

51 In the account given above, it is stated that Arjuna was performing penance (*tapas*) There is nothing to show that he used to worship an image or emblem of Śiva, as implied by 171* (line 4)

गृन्मय स्पण्डिल कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ।

43

Adhy 43 ff (including all the interpolated matter of the Vulgate) was first edited, annotated and metrically translated by Franz Bopp, in a book entitled *इन्द्रलोकोगमन Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel in der Ursprache zum erstenmal heraus gegeben, metrisch übersetzt, und mit kritischen Anmerkungen versehen* (Berlin 1824) — Bopp's text is based on certain Bengali (palm leaf) and Devanāgarī MSS found by the editor in Paris and London, including MSS with Nilakantha's commentary A few variants are noted and discussed in the annotations

45

8 With regard to passage No 6 of App I, comprising two adhy and describing the temptation of Arjuna by Urvasī, which is omitted in three MSS of our crit app (viz, Ś₁ K₁ s), it is worth noting that it is omitted likewise in an old fragmentary illustrated MS of this parvan dated Samvat 1573 (ca A D 1516), belonging to Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhanu Daji Collection No 245), which I have occasionally consulted — The story is that Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by Urvasī, refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his She thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kashmiri (S₁ and some K) there is no reason to doubt that it is a

late addition The highly erotic description of the voluptuous Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is, in my opinion, totally incompatible with the epic setting Of lines 50-57 of that passage

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्द्रनरूपितौ ।
गच्छन्त्या हरविक्रमौ स्तनौ तस्या ववलातु ।
स्तनोद्गहनसंक्षोभाप्राप्त्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अथो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सुखमवस्वधर रेजे जघन निरवबधत् ।

22 ^a) Correction! In the footnotes, read उद्गता for उद्गता as the reading of Dns D1 :

48

36 ^d) आहतलक्षण, a phrase of frequent occurrence (eg 3 247 4), commonly misunderstood by scribes and commentators, and changed into आहवलक्षण The latter word is explained by scholars as a Bahuvrīhi, meaning "having signs of war" (Nil आहवयोग्यानि शौर्यद्योतकानि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषां), a meaning which though applicable in most cases is evidently not what is meant by the author The word has been specially explained in the Amarakośa (3 1 10)

शुणैः प्रतिति जु कृतलक्षणआहतलक्षणौ ।

The commentary of Mahēśvara (Bombay 1907^s) says (p 254) कृतलक्षण आहतलक्षण "आहितलक्षण इत्यपि" द्वे शौर्यादिभि रयात् "लक्षणं नास्ति चिह्ने च" इति विश्व । आहतमभ्यस्त लक्षणमस्य ।, citing Raghuvamśa (6 71)

कृतलक्षण इत्याहतलक्षणोऽमृत

It must therefore be explained as "one whose marks, characteristics or virtues are famed, reputed, well known", in other words, "one noted for his good qualities" The first word of the compound (आहत) has always the v L आहित, and it is difficult to choose between the variants Arjunamīśra and Nilakantha, who take the word to be अहतलक्षणः, explain it as असङ्गिद्वन्द्वजा ("whose banners were unimpaired") — At 5 168 15 the reading आहव-लक्षण has been adopted, which was the reading of the large majority of MSS collated for that passage Even there the correct reading is no doubt आहतलक्षण, offered by a minority of Southern MSS

50

The Nala Episode (Adhy 50-78)

Bibliographical Note The Nala episode has been repeatedly edited and translated, especially in Europe and America, where it has maintained its popularity with University teachers and students, for over a century, as an elementary Sanskrit text ideally suited for beginning the study of Sanskrit literature Of A Holtzmann, *Das Mahābhārata u seine Theile*, 2 68 ff

The *editio princeps* of this poem was brought out by Bopp || श्रीमहाभारते नलोपाख्यानं || *Nalus, carmen sanscritum e Mahābhārato editum, latine vertit, et adnotationibus illustravit*, Franciscus Bopp London 1819¹ The edition was based on Bengali MSS in Paris and MSS in London — Excellent observations on the edition were published by August Wilhelm von Schlegel in the *Indische Bibliothek*, 1 (1823) 97-128 A second edition was brought out by Bopp in 1832 entitled *Nalus, Mahābhārati episodium Textus sanscritus cum interpretatione latina et annotationibus criticis curantis* F Bopp, Berlin 1832² — In 1835, Dean Milman published a metrical translation of the poem *Nala and Damayanti and Other Poems translated from the Sanskrit into English Verses*, by Henry Milman (Oxford 1835), a justly popular rendering, which was reprinted by Monier Williams in his annotated edition of the poem (see below) — Other important editions and translations of the poem are as follows

1820 J G L Kosegarten *Nala aus dem Sanskrit im Versmaasse der Utschrift übersetzt und mit Anmerkungen begleitet* (Jena 1820) First German translation (metrical)

1828- Friedrich Rückert *Nal und Damayanti Eine indische Geschichte* Frankfurt am Main 1828¹, 1838² (revised and improved ed), 1845³ 1862⁴, 1873⁵ [Metrical German translation]

1838 Franz Bopp *Nalus und Damayanti Eine indische Dichtung aus dem Sanskrit übersetzt* Berlin 1838 [Metrical German translation Translation of adhyāyas 9-12 was published by him

30

Ādi 74 has also something to say about the necessity of curbing one's anger, with which this chapter may be compared

31

The trend and implications of the long and complicated argumentation between Draupadi and Yudhiṣṭhira (developed in adhy 31-33) about the Karma theory have been discussed by Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata"* (1911), see especially pp 24, 38, 49, 100, 127, 133 (reprint), where also parallel passages have been cited — It is interesting to note that धृतराष्ट्र and विषाद, who are mentioned sometimes as the sons of Brahma (1 60 49), are mentioned elsewhere as the sons of Bhṛgu by Khyāti (Viṣṇu Purāna 59 82, Bhāgavata P 4 1 43)

36

18 The passage 133* श्रोत्रियस्यैव ते राजन् etc) is cited in the Kūśika (5 4 122), with the v.l. [अ]स्प-मेपस (for [अ]विपश्चित्), as read by K. B De Ds of our MSS This reading seems to be superior to the other and might be adopted Cf 5 130 6, B 12 10 1

30 ^d) Correction! In the footnotes, for "D₂ Dc Dn" etc read "B₁ Dc Dn" etc

40

2 ^b) काञ्चनद्रुमसन्निभम् P W cites only lexical authority (Amarakosa, Hemacandra, Medini) for the use of काञ्चन as a name of various plants or trees (*Mesua ferrea*, *Michelia Champaca*, *Ficus glomerata*, *Bauhinia variegata*, *Datura fastuosa*, पुतरा), having somehow missed this good epic reference Translate "having donned the costume of the Kirātas, which resembled a Kāncana tree" This passage supports and confirms our reading काञ्चनैव सवृत्त (with reference to Citras and Kirātas) in 6 19 15^b, which has been criticized by E H Johnston, *JRAS* 1939, p 220 (footnote) Cf S K De, *ibid* 1940, p 69-72 (and the iposte by

Johnston, p 72 f).

39 ^d) For the reading जग्रात (v1 जग्राह), which is here weakly supported by MSS, cf 37^d रागान्मसति सर्वदा, 40^a द्रस्तपन्तु, and 3 41 4^c नायामासाव दद्रत् (scil नाण्डीव)

51 In the account given above, it is stated that Arjuna was performing penance (*tapas*) There is nothing to show that he used to worship an image or emblem of Śiva, as implied by 171* (line 4)

मृन्मय सण्डिलं कृत्वा माल्यैनापूजयन्कवन् ।

43

Adhy 43 ff (including all the interpolated matter of the Vulgate) was first edited, annotated and metrically translated by Franz Bopp, in a book entitled इन्द्रलोकगमन *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel in der Uṣsprache zum erstenmal heraus gegeben, metrisch übersetzt, und mit kritischen Anmerkungen versehen* (Berlin 1824) — Bopp's text is based on certain Bengali (palm leaf) and Devanāgarī MSS found by the editor in Paris and London, including MSS with Nīlakaptha's commentary A few variants are noted and discussed in the annotations

45

8 With regard to passage No 6 of App I, comprising two adhy and describing the temptation of Arjuna by Urvāśi, which is omitted in three MSS of our crit app (viz, Śi K₁ s), it is worth noting that it is omitted likewise in an old fragmentary illustrated MS of this parvan dated Samvat 1673 (ca A D 1516), belonging to Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhanu Daji Collection No 245), which I have occasionally consulted — The story is that Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by Urvāśi, refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his She thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kashmiri (Śi and some K) there is no reason to doubt that it is a

late addition The highly erotic description of the voluptuous Urvasī, with its pronounced sex appeal, is, in my opinion, totally incompatible with the epic setting Of lines 50-57 of that passage

दिव्याङ्गरागो मुमुक्षौ दिव्यचन्दनरूपितौ ।
गच्छन्त्या हारविक्रमौ स्तनौ तस्या ववलातु ।
स्तनोद्गहनसंकोभाभ्राम्यमाना पदे पदे ।
शिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अथो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्र रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याधातकारणम् ।
चक्ष्मवल्लभर रेजे जघन निरवधवत् ।

22 *) Correction! In the footnotes, read चदृता for उदृता as the reading of Dns D1 :

48

36 *) आहतलक्षण, a phrase of frequent occurrence (eg 3 247 4), commonly misunderstood by scribes and commentators, and changed into आहवलक्षण The latter word is explained by scholiasts as a Bahuvrīhi, meaning "having signs of war" (Nil आहवयोग्यानि शौर्ययोत्कानि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषां), a meaning which though applicable in most cases is evidently not what is meant by the author The word has been specially explained in the Amarakośa (3 1 10)

गुणे प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

The commentary of Maheśvara (Bombay 1907*) says (p 254) कृतलक्षण आहतलक्षण "आहितलक्षण इत्यपि" दे शौर्यादिभि स्यात् "लक्षणं नास्ति चिह्ने च" इति विश्व । आहतमभ्यस्तं लक्षणमस्य ।, citing Baghuvamśa (6 71)

कुरुत्स इत्याहतलक्षणोऽमृत्

It must therefore be explained as "one whose marks, characteristics or virtues are famed, reputed, well known", in other words, "one noted for his good qualities" The first word of the compound (आहत) has always the v l आहित, and it is difficult to choose between the variants Arjunamīra and Nilakantha who take the word to be अहतलक्षणा, explain it as अरापिदतध्वजा ("whose banners were unimpaired") — At 5 163 15, the reading आहवलक्षण has been adopted, which was the reading of the large majority of MSS collated for that passage Even there the correct reading is no doubt आहतलक्षण, offered by a minority of Southern MSS

The Nala Episode (Adhy 50-78)

Bibliographical Note The Nala episode has been repeatedly edited and translated, especially in Europe and America, where it has maintained its popularity with University teachers and students, for over a century, as an elementary Sanskrit text ideally suited for beginning the study of Sanskrit literature Of A Holtzmann, *Das Mahābhārata u seine Theile*, 2 68 ff

The *editio princeps* of this poem was brought out by Bopp ॥ श्रीमद्भारते तृषोपाख्यान ॥ *Nalus, carmen sanscritum e Mahābhārato edidit, latine vertit, et adnotationibus illustravit*, Franciscus Bopp London 1819¹ The edition was based on Bengali MSS in Paris and MSS in London — Excellent observations on the edition were published by August Wilhelm von Schlegel in the *Indische Bibliothek*, 1 (1823) 97-128 A second edition was brought out by Bopp in 1832 entitled *Nalus, Mahābhārata episodnum Textus sanscritus cum interpretatione latina et annotationibus criticis curante F Bopp*, Berlin 1832* — In 1835, Dean Milman published a metrical translation of the poem *Nala and Damayanti and Other Poems translated from the Sanskrit into English Verses*, by Henry Milman (Oxford 1835), a justly popular rendering, which was reprinted by Monier Williams in his annotated edition of the poem (see below) — Other important editions and translations of the poem are as follows

1820 J G L Kosegarten *Nala aus dem Sanskrit im Versmaasse der Ueberschrift übersetzt und mit Anmerkungen begleitet* (Jena 1820) First German translation (metrical)

1828- Friedrich Rückert *Nal und Damayanti Eine indische Geschichte* Frankfurt am Main 1828¹, 1836² (revised and improved ed), 1845³, 1862⁴ 1873⁵ [Metrical German translation]

1838 Franz Bopp *Nalus und Damayanti Eine indische Dichtung aus dem Sanskrit übersetzt* Berlin 1838 [Metrical German translation Translation of adhyāyas 9-12 was published by him

already in his *Indralohāgamana* (1824)]

1845 Otto Böhtlingk *Sanskrit Chrestomathie* First Edition. St Petersburg 1845 [Text, pp 1-80. Notes, pp 275-299 Böhtlingk is said to have omitted many stanzas Book not available to me]

1847 Adolf Holtzmann (Senior) *Indische Sagen* Kailsruho 1847¹, Stuttgart 1852² [Condensed German translation]

1852 H Kellgren *Nala och Damayanti, en in-disk dikt öfversatt med förklar noter* Helsingfors 1852 [Swedish translation, with explanatory notes]

1856 E Burnouf *Nala episode du Mahabhārata* Nancy 1856 [French translation]

1862 Charles Bruce *Die Geschichte von Nala Versuch einer Herstellung des Textes* Published by the Academy of Sciences St Petersburg 1862 [An erratic and futile attempt at reconstruction of the original poem, which Bruce arbitrarily reduces to 522 stanzas from 983 stanzas of the Vulgate edition, undertaking fantastic and puerile transpositions and rearrangements, guided solely by an active and fertile imagination It is not a reconstruction of the original in any sense of the words, having now only the interest of a literary curiosity]

1868 Third edition of Bopp's *Nalus (tertia emendata editio)*, Berlin 1868⁸ [Published posthumously after Bopp's death in 1867]

1868 Laurentius Grasberger *Noctes Indicae sive quaestiones in Nalium Mahābhārateum* Würzburg 1868 [A critical study of the text]

1875 Rev Thomas Jarrett *Nalopākhyānam, or, The Tale of Nala containing the Sanskrit text in Roman characters, followed by a vocabulary* Cambridge at the University Press, 1875

1877 Georg Bühler *Third Book of Sanskrit* Bombay 1877² Pp 1-96 (containing a somewhat abbreviated form of the text)

1879 Monier Williams *Nalopākhyānam Story of Nala, an episode of the Mahā bhārata the Sanskrit Text, with a copious Vocabulary and an improved version of Dean Milman's Translation* Second Edition, revised and improved Oxford at

the Clarendon Press, 1879² [The first ed appears to have been published from London in 1860]

1881 John Peilo *Notes on the Nalopākhyānam or Tale of Nala For the use of classical students* Cambridge 1881

1884 C R Lanman *Sanskrit Reader* Boston 1884¹ The story of Nala and Damayanti (first five adhyāyas only), pp 1-16 "Reader" issued many times sixth issue 1912

1885 Hermann Camillo Kellner *Das Lied von Könige Nala Erstes Lesebuch für Anfänger im Sanskrit Nach didactischen Grundsätzen bearbeitet und in transk Texte mit Wörterbuch herausgegeben* Leipzig 1885 [Text in transcription with complete vocabulary and copious explanatory and critical notes] — German translation of the poem by the same author published (1886) in Reclams Universal-Bibliothek (No 2116)

1893 Sir Edwin Arnold *Indian Idylls from the Sanskrit of the Mahābhārata* London 1893² [The first edition seems to have appeared in 1883 In the edition of 1893, Nala and Damayanti, pp 38-183]

1910 Ludwig Fritze *Nala und Damayanti Savitri* Berlin 1910 [Metrical German translation "Nala u Damayanti," pp 1-76]

1912 P V Kane महाभारतप्रवेशिका (containing the tales of Savitri and Nala) with Notes Bombay 1912 [Text edition with explanatory notes]

1920 Sylvain Lévi *La légende de Nala et Damayanti, traduite, avec introduction, notes et vocabulaire* Bois dessinés et gravés par André Karpelès Paris 1920 (=Les classiques de l'orient, volume I) [Faithful French translation]

1926 Norman M Penzer *Nala & Damayanti* Illustrated with ten miniatures by P Zenker London 1926 [Free rendering]

1935 Michele Kerbaker *Il Mahābhārata tradotto in ottava rima nei suoi principali episodi* Pubblicato a cura di Carlo Formichi e Vittore Pisani Vol II Rome 1935 ("La Storia di Nala," pp 73-133) [Metrical Italian translation in rhymed octaves First published Rome 1878¹, 2nd edition Turin 1884²]

The poem has been further translated into Bohemian, Dutch, Greek, Hungarian, Polish and Russian languages

Of also a critical study by V S Sukthankar entitled "The Nala Episode and the Rāmāyana," in *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F W Thomas* (Bombay 1939), pp 294-303

Most of the European editions and translations of the poem are based on Bopp's edition, the Indian editions are based on the Calcutta and Bombay editions of the Mbh. Both differ a great deal from the constituted text

4 °) The reading नरनारीणा of many editions and a few MSS is patently a corruption

5 °) अग्रज According to Pāṇini (5 4 122), the correct form is अग्रजा (from अग्रजस् Bahuvrīhi), which is adopted in some editions. But the MSS do not suggest that the epic authors were aware of this finesse, and I do not think it is necessary in this case to go against the almost unanimous testimony of MSS, and put in an impeccable form merely to satisfy the purist

6 °) The reading मर्गेव of M₂ for मारत is striking, if not astonishing. What was the *gotra* of the scribe of M₂?

51

1 °) नखत्वा = अखत्वा Cf 4° (तामखत्वा तदाकारा), and 5° (न्यवेदयत नखत्वा)

28 °) अन्तरिक्षे The spelling अन्तरीक्ष (with long i) is very characteristic of Bengali MSS, as may be seen here from the footnotes to the text, cf also v.1 3 81 168°, and elsewhere in our edition

52

12 °) The Vulgate reading आक्षिपन्तीमिव प्रमा is metrically defective, forming as it does, a duambic (---) close, which is not permitted in the prior pāda of an epic sloka. It is possible that here the initial cluster (प्र) of प्रमा does not form position, so that the scansion may be taken as --- (first Vṛpala) Cf Hopkins *Great Epic*, p 457 (No 45)

54

6 °) = (var) 3 79 19^b

27 Passage 224*, which is omitted only in Śi K₁ & D₁₋₃ of our MSS is omitted likewise in the BBRAS MS (Bhanu Datta Collection No 245) mentioned above (cf note on adhy 45) — Line 7 is corrupt or at least unintelligible. Most annotators and translators try to eke out a sense by adding various words to this cryptic line. The commonest expedient is to read दमयन्ती (for दमयन्ती), and add some words to complete the sense, but the reading दमयन्ती is found in only a very small fraction (D₂ D₃) of our MSS. So the line remains enigmatic, besides being spurious

56

6 °) कलिधैव The emendation of कलिधैव to पुष्करश्च proposed by Schlegel (cf Bopp, *Nalus*, 1868°, p 212f) and adopted by Kellner (*Das Lied vom Konige Nala* [1885], p 65) is not supported by MSS, and is not only unnecessary but totally erroneous. Dvāpara's duty was to help Kali by entering all the dice pieces (त्वमप्यद्वाप्तसमाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि 3 55 13^{cd}), except the principal die (गवां ३९), into which Kali had transformed himself (कलिधैव वृषो मृत्वा). So the reading कलिधैव is quite correct and appropriate and requires no emendation

8 °) वैदर्भ्यां प्रेक्षमाणया The gen abs is अनादरे (P 2 3 38), and is better than the loc abs of B₂ S

57

16 °) भाव = mind (मन, चित्त) Cf 3 138 5^{cd} एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मन । also Rām (Gorr) 2 99 13^{cd}

एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि शुध्यति मे मन ।

58

7 अन्वियाद् The reading is found here only in G MSS but the form ह्याद् (potential in the sense of preterite) is of common occurrence in the epic, cf S M Katre *JAOS* 57 (1937) 316f, *New Ind Ant* 1 (1938) 536, *Bull Deccan Coll Res Inst* 1 8-13

59

6 °) पाद्गुणित S always shows 'कुणित for 'गुणित of N Cf 1 68 52°, and elsewhere

62

10 The Vulgate interpolation after 10 (App I, No 12) comprising about 20 stanzas had been rightly omitted by Bohtlingk in his ed of the *Nalopākhyāna* (included in the first ed of his *Sanskrit-Chrestomathie*), apparently following Caturbhujā, but also for intrinsic considerations "Sie bringen, wie sich Jedermann leicht überzeugen kann, eine Verwirrung in den Gang der Erzählung hinein" (*Chrestomathie*, first edition, Vorwort, p 5), of Holtzmann, *op cit* 3 70 The passage is omitted likewise in the BBRAS MS (Bhanu Dāṣī Collection No 245) mentioned above (cf note on adhy 45)

17 Note the irregular neut of प्रलापानि in 287*, an interpolation found in only two MSS (K; D₂) besides the Nilakantha version

63

19 बाहुक It has been suggested (Kellner, *Das Lied*, p 124, notes) that the words अशानां वाहने युक्त (in 3 64 2°) indicate the meaning of the pseudonym of Nala, which some editors accordingly spell as Vāhuka (with "V"), but the MSS do not support this spelling If the etymology is correct—which is not unlikely—the MS spelling would show that the story was first fixed, in a literary form, in a *b* dialect, which led to the stereotyping of the spelling with *b* बाहुक The evidence of the Bengali MSS must be excluded, as they ordinarily do not distinguish between व and ब The difference between the letters is anyway very trifling, mere matter of a dot, which was later extended and written as a short oblique stroke Even many good Nāgarī MSS do not distinguish between the two sounds cf Raghu Vira, *Virāta-parvan*, Introduction, p. III

65

7 The soliloquy of Sudeva comprising stanzas

7-25 is written in close imitation of the soliloquy Hanumat in the *Sundarakānda* (adhy 18, 19, 21) of the *Rāmāyana*, and agrees with it in part *verbatim*. Cf Sukthankar, "The Nala Episode and the *Rāmāyana*," *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F W Thomas* (1939), pp 294-303 This suggests incidentally that Jacobi was perfectly right in holding that the *Rāmāyana* was used as a "source" by the compilers of our *Mahābhārata*

66

24 °) विधिना परेष कल्याणी (hypermetric) Though this reading is documented by a very small minority of MSS (S₁ K₁ D₁ D₂), it is not doubtful in any way It is proved not only by the character of the discrepant readings of the different groups of MSS, but also by the fact that the compiler of this episode seems to have a predilection for hypermetric lines, cf 3 61 8°, 45°, 66 15°

68

8 312* = (var) 3 72 26°d

69

25 °) परमशोभनम् Here are some of the translations of this word "eximie pulchrum" (Bopp), "Welcher erhabener Glanz verleiht" (Bopp), "thus all-glorious to behold (Milman), "very brilliant, very beautiful" (Monier Williams), "d'une parfaite beauté" (Sylvain Lévi) Kellner transcribes *paramaṣṣōbhanam* and the compound is cited in the "Wörterverzeichnis unter *ṣōbhana* But all these adjectives are ridiculously inappropriate and inapplicable to the *distorted* body of the hunchback Bāhuka, which is what they refer to and describe The word must clearly to be understood as परम् अशोभनम्!

72

26 Correction! 26°d = 3 68 8° (and not a variant thereof as stated in the footnotes)

76

18 °) गृध्र The change of गृध्र to गृहीत्वा (in v 1 गृहीत्वा चासहृदय) seems to have been made by Nilā

kantha (17th century) or by some one just prior to him! Of a similar absolute दृश्य in the very next adhy, stanzas 1 and 27 (स माससुभ्य कौन्तेय and माससुभ्य तदा नृप)

77

2 ^b) परिषोढस्य "fully sixteen, exactly sixteen," not "about sixteen," as it is sometimes loosely rendered

79

19 ^b)=(var) 3 54 6^a

80

1 ff The entire passage (adhy 80-83) dealing with the tithas and the merit of visiting them occurs almost *verbatim* in the Padma Purāna (Ādi khanda 10 5^b to 39 120^a), the interlocutors there being Vasīṣṭha and Dīlpa. The Purāna version agrees closest with the text of the B Dc Dn D₄ a group of our MSS. The Purāna, which is of a late date, has no doubt copied it from our epic. Cf S K Belvalkar, "The Cosmographical Episode in Mbh and Padma Purāna in the *F W Thomas Festschrift* (pp 19-28), who has finally refuted the claim of L Hilgenberg (*Die Kosmographische Episode im Mahabharata u Padmapurāna* [Bonn 1934]) that the Mbh has borrowed the cosmographical episode from the Padma, which is *a priori* very unlikely — The question of the relationship between our Pulastya Tirthayātrā and the Tirthayātrā episode in the Padma Purāna has been discussed in detail by M V Vardya in a paper entitled "Tirthayātrā in the Āraṇyaka parvan and the Padma Purāna" published in the *Kane Festschrift* (1941)

30 ff These Tirthayātrā stanzas are of frequent occurrence in the Purānas. Thus stanza 30=(var) Brahma 33 25 2 Viṣṇudharmottara 3 273 6 Skanda 1 2 2 6 1 2 64 26 2 4 4 76, etc — Stanzas 31-33, 39-40=(var) Skanda, Kāśī khanda 4 6 46 ff — Stanza 35=(var) Viṣṇu dharmottara 3 273 4 274 1 — And, finally, stanzas 31-38=(var) Matsya 112 10-15

57 381* is found only in Dn MSS. Was it

added to the text by Nilakantha himself in the seventeenth century? The stanza occurs twice in the Padma Purāna (5 18 289, 28 36)

123 For गवामस्य (which is a short form of गवा मयन), cf below 3 82 56^c, 83 30^c, and B 13 106 46^a, 150 50^c

81

2 389*=(var) stanzas 174-175 below

167 167^{ab}=(var) Kūrma Purāna 1 35 30^{ab}

173 =(var) Matsya Purāna 109 3

174 =(var) Viṣṇudharmottara Purāna 1 207 14^c-15^b

82

7 ^a) शम्यानिपातेषु Nil शम्या मुद्राकृतिर्मोक्षोपकरण-विशेष । स बलवता क्षिप्तो यावद्दूरं पतेत् तावान्देशं शम्यानिपात-तेषु पदसु । सपेति पाठे सप्तत्यनयेति यदि सपा — सपा (or सम्पा) is of course only a mislection of शम्या, that is, a "ghost word"

56 ^c) गवामस्य Cf above note on 3 80 123

81 For explanation and identification of Udyanta, cf Jogesh Chandra Ghose, "Antiquity of Gayā," *Jour Bihar and Orissa Res Soc*, 24 (1938) 92-96, who also shows the correctness of the reading सावित्र for सावित्र्या of the Vulgate and other MSS

85 =(var) Viṣṇudharmottara Purāna 1 144 3, Skanda 6 45 72, Vāyu 105 10 Cf Kūrma 2 35 13

83

30 ^c)=3 80 123^c Cf note thereon above

65 The passage comprising stanzas 65^c-93^b of this adhy occurs almost *verbatim* (barring difference of sequence and some stray omissions) in the Matsya Purāna, adhy 104, 106 and 110. Many of these stanzas occur also in the Kūrma Purāna adhy 36-39

78 The verse recurs in Agni Purāna 111 8 Matsya 106 22 Padma 1 43 22 and Kūrma 37 13 Cf Nāgesabhaṭṭa, Tirthendusekhara (Sarvasvati Bhavana Texts No 66), p 25 — The last quarter of this stanza always shows the variant

प्रयागमन (for *मरण), which is here found in S, and therefore rightly adopted by Prof P P S Sastri in his Southern Recension, vol IV, p 464, and it is difficult to decide which is the original. It seems to me, however, probable that *मरण was the original reading, and it had subsequently been changed in S to *गमन, for, with our reading (*मरण) the definite and solemn injunction of religious suicide at Prayāga — which is what this stanza implies — by Pulastya to Bhīṣma and subsequently by Nūada to Yudhiṣṭhira would appear to have been, as a matter of fact, contravened by both Bhīṣma and Yudhiṣṭhira, and that would set a very bad example indeed. The reading प्रयागमन is innocuous and would harmonize with the story. The reading *गमन seems to me to be thus the result of an attempt to assimilate a pre-existing Purānic stanza with the story. Cf K Chatṭopādhyāya, "Religious Suicide at Prayāga," *Jour U P Hist Soc* 10 (1937) 65 ff

85

7 7^{cd}=(var) Kūma Purāna 2 35 13^{cd} Cf note on 3 82 85

86

6 6^{cd}=1 112 9^{ab} Viṣṇu Purāna 4 1 19^{ab} Cf Śatapatha Brāhmana 18 5 4 18, which quotes the Gāthā (read so !)

अमाद्यदिन्द्र सोमेन अदुष्यन्नाक्षणा धनै ।

18, 20 उज्जयन्त This is no doubt the same as उज्जयन्त of the Junagadh Rock Inscription of Skandagupta (Gupta Era 136-138) Cf Fleet, *Gupta Inscriptions*, pp 60 ff. It was the old name of Mount Girnar in Kathiawad (Surāṣṭra)

87

2 *) Some Mss read आम्रवण for आम्रवन of the text, the former is more in conformity with grammarians injunctions

88

9 *) बालिखिल्य (for बाल*) is a typical Bengali reading, found almost throughout, wherever the

word occurs in our epic

23 =(var) Viṣṇudharmottara Purāna 1 129 1^c-5^b

92

4 =(var) Manu 4 174 (VI अधर्मोपशते तावत् for the first pāda) Similar readings are found in K De D; s of our MSS

93

24 ^{cd})=B 7 66 18^{cd}

94

4 ff The story of Ilvala and Vātāpi is narrated very briefly in the Rāmāyana (3 11 54-66)

98

The story of Agastya describing how he drank the waters of the ocean and how he stopped the growing of the Vindhya Mountain (adhy 98 ff), comprising about 130 stanzas recurs almost *verbatim* in the Padma Purāna 5 19 59^{cd}-193^{ab} (corresponding to our 3 98 2^{cd} to 104 2^{cd}) It is noteworthy that the Purāna reproduces here the S; K version. In the Padma, the Agastya story is decidedly a misfit, which suggests that it is there an unskilful interpolation, from some other source, which could then be no other than our epic. — The Bhaguvāta story which follows (adhy 104 ff) occurs in the Padma at a different place, in the Uttarakhanda (adhy 21 f), and the two versions do not show any verbal similarity

102

21 f 21^c-22^b=(var) Viṣṇudharmottara Purāna 1 214 4^c-5^b

110

The Rṣyaśringa Episode (adhy 110-113)
The Rṣyaśringa episode has been discussed at great length by Professor Heinrich Lüders in his celebrated monograph entitled "Die Sage von Rṣyaśringa in the *Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*,

Phil hist Kl, 1897, pp 87-135, and again in "Zur Sage von R̥syasringa" *ibid* 1901, pp 28-56, — mainly from the text critical and text historical points of view. The chief sources for the legend, as shown by Prof Lüders, pertaining to the figure of R̥syasringa are, besides this Mbh passage, the following Padma Purāṇa (Pātālakhaṇḍa 13, *Bengali Recension*), Bhāratamanjarī (3 758-795), Rāmāyana (Bālakāṇḍa 8-10), the Kanjur (transl Schiefner, *Mélanges Asiatique* 8 112-116), Mahā vastu, Bhadrakalpāvadāna (33), Avadānakalpalatā (65), Alambusa and Nahnikā Jātakas (523, 526). It is said to occur in the Skanda Purāṇa also, but I have not been able to trace it there. In the paper mentioned above Professor Lüders has pointed out some contradictions in the story as narrated in our epic and explained them as due to its being worked over by revisors, who have altered the story in certain important details and in a characteristic manner. — Here are some of his main conclusions with regard to the various versions of the story (1) stanza 20 and lines 22^{cd} 24^{cd}, 27^{cd} of this adhy, though now found in almost all our MSS, are interpolations made after the diaskeuasis, that is after the archetype of our Mbh was completed (*loc cit* p 91) (2) in the original story it was Santā herself, the daughter of King Daśaratha — and not a hetāre — who had allured R̥syasringa away from his forest hermitage (*loc cit* p 93) (3) at the time of the diaskeuasis, the legend was inserted into the epic by the compiler in the older form, with Santā as the seducing enchantress (*loc cit* p 93) (4) the Padma Purāṇa version (in the *Bengali Recension*) is later than the original Mbh version (5) the Vulgate version of the Mbh includes a few lines taken over from the Padma Purāṇa version — Prof Lüders accordingly arrives at the following chronological sequence (a) original version of the Mbh (b) version of the Padma Purāṇa probably with partial use of the former (c) the Vulgate version, now current containing the original nucleus which was worked over and assimilated with the Purāṇa version (*loc cit* p 103). Further the Rāmāyana version (Bālakāṇḍa 8-10)

is later than those of the Padma Purāṇa and of the Mbh (*loc cit* p 106) — More important than all these is the Jātaka version. By minute comparison of the Jātaka (Gāthās) and Mbh versions, Prof Lüders arrives at the following important conclusion. *The oldest remains of a literary version of the R̥syasringa legend now preserved are in the shape of Gāthās of the Jātaka.* The compiler of the Mbh version had known these Pali stanzas at least partly, and adapted them in his work, with minor alterations (*loc cit* p 124). Prof Lüders is further of opinion that even the Gāthās themselves are not the original compilation of any Buddhist poet, but are the remains of the very ancient popular ākhyāna poetry (*loc cit* p 126). — In a continuation of this paper published in the same *Nachrichten* in 1901 (pp 28-56), the Professor, in replying to some adverse criticism published in the interval by J Dahmann (*Mahābhārata Studien*, vol 1, p XXXIV), has again reviewed the question, now publishing in full the text of the R̥syasringa legend as found in a Grantha MS of the Āraṇyaka-paṭvan belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Whish Collection No 62 (1). — In the course of these two papers, Prof Lüders has discussed the merits of numerous individual readings and the authenticity of many lines and stanzas of this interesting episode, which discussion has been freely utilized by the present editor.

17 ° तस्यर्शश्च Of Lüders *op cit* 1901 p 46, who suggests that this original reading was changed in some Northern MSS to तस्यैश्च to suit the Northern spelling of the name of the R̥ṣi, which was तस्यश्च, as opposed to the Southern (original) spelling तस्यश्च (adopted in our edition).

20 An interpolation in the opinion of Prof Lüders *op cit* 1897, p 91 f. Likewise 22^{cd} and 24^{cd}.

21 ° पुरोहितापचाराच्च Of Lüders, *op cit* 1901 p 44 f, who considers पुरोहितापचारेण as the original reading but admits (p 45) that without च the meaning of the sentence, in its present context would be completely obscure. (Nun finden wir aber in G die Lesart *purohitāpacāreṇa*. Es scheint

mir unmöglich, dass sie aus der von N gemacht sein sollte, der Satz ohne das *ca* ist im Zusammenhange des Textes, hinter dem unechten Verse 42, völlig unklar, da die beiden Gründe für das Eintreten der Durne nun ganz unvermittelt neben einander stehen. Es ergibt sich vielmehr, dass *puṣhitā pacāreṇa* die ursprüngliche Lesart ist, die sich auch nach Einschub des unechten Verses zunächst noch erhielt, und dass erst in N der Text verändert würde, um die Fuge zwischen den beiden Versen zu verwischen")

111

4 ^b) Correction! In the footnotes, for "कश्यपाश्रमात्," read "कश्यपाश्रमात्."

112

3 ^a) आधाररूपा Cf Luders, *op cit* 1897, p 122, footnote 2 Nil आधाररूपा आलवालसदृशी कण्ठाभरणविशेष । आधारश्चाधिकरणेऽप्यालवाल्लेऽम्बुधारणे । इति विश्व ।

113

14 ^b) Correction! फलमूलानि A wrong reading has inadvertently crept into the *text* here. Correct फलमूलानि to मूलफलानि, the reading of Ś₁ K₁-s D₁, which was intended to be adopted. Corresponding corrections will have to be made in the footnotes

114

24 562*=(var) Skanda Purāna 7 1 29 18
25 563*=(var) Skanda Purāna 7 1 29 19, 14^{ca}

115

8 For the interpolation after stanza 8 (App I, No 15), see Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI* 18 (1936) 22 ff

9 For different versions of the story of the birth of Paraśurāma, cf Sukthankar, *loc cit*, pp 22, 46, 53

24 Before 24, add "अकृतत्रण उवाच ।"

119

18 ^a) The correct reading is undoubtedly दन्तकूर

Elsewhere also Sahadeva is reported to have conquered or killed the Kalīṅgas assembled in Dantakūra, of 5 23 23^{ab}

माद्रीपुत्र सहदेव कलिङ्गान्
समागतानजयदन्तकूरे

And in 5 47 70^b, Śrī Kṛṣṇa is said to have crushed the Kalīṅgas in Dantakūra तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द For दन्तकूर, the Southern MSS generally — but erroneously — read दत्तकूर, वक्र, or वक्त्र

121

20 The entire legend of Sukanyā (3 121 20 to 125 11) occurs almost *verbatim* in the Skanda Purāna 7 1 280 2 to 283 10

125

15 Nil गोडास्तु ।

श्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि श्रीणि प्रस्रवणानि च ।
पुष्कराण्यादिसिद्धानि च विप्रस्तत्र कारणम् ॥

इति श्लोकमत्रापि पठन्ति । स च प्रागेव व्याख्यात । (*ad B* 3 82 38)

127

With this adhy, of Skanda Purāna 3 1 15, where the same story occurs, showing a few verbal similarities

133

12 =B 9 51 49^{ca}-50^{ab}
25-26 = 3 297 42-43

139

16 16^{ca}=Skanda Purāna 3 1 33 53^{ab} (also in the legend of Yavakṛita, that is, in the same context)

144

20 ^a) It is worth noting that the uncouth form संववाहत्तु has occurred already in 1 164 5
कामक्रोधात्तुभौ यस्य चरणौ मन्ववाहत्तु ।
likewise without v 1 !

148

17-18 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 136 (separate print)

149

31 ^{ab}) Cf Kauṭilya Arthaśāstra (ed Shama Sastrī, Mysore 1909), p 6 आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्या । त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति मानवा । त्रयीविशेषो आन्वीक्षिकीति । It is interesting to note that according to Kauṭilya the three vidyā system (त्रयी, वार्ता, दण्डनीति) was the peculiarity of the Mānavas, that is of the school of Manu — a fact which is not unimportant in view of the peculiar relation of the Manusmṛti to the Mbh, of Sukthankar, "Epic Studies (VI), ABORI, 1936, pp 73 ff Our Manusmṛti (7 43), as is well known, mentions five vidyās त्रयी, दण्डनीति, आन्वीक्षिकी, आत्माविद्या and वार्ता

39 =(var) 49 — Correction! In the footnotes to 39^a, for "निग्रहानुद्दे" read "निग्रहानुद्दे"

49 =(var) 39

160

8 ^a) *गतीमेता The lengthening of the final vowel of *गतिम् is metri causa, the readings गतिं क्षेत्रां of the Vulgate and *गतिं क्षेत्रां of the Bengali version (with De) are clearly emendations, like the recasts in other MSS

161

17 ff The portion of the text from stanza 17 of this adhy up to stanza 10 of adhy 171 was edited by Franz Bopp as अर्जुनसमागम in his selections from the Mahābhārata called Diluvium (Berlin 1829) Cf note on adhy 185 below It is not known what MSS were used by him But his text appears to be based on some MS or MSS of text accompanied by Caturbhujā's commentary

176

18 ^a) विमानायाद् means "from the best of vimānas, (not from the extremity of the vimāna, as it is sometimes loosely translated) PW cites विमानायाद् in Rāmāyana (ed Schlegel) 2 27 9 Cf 3 178 38^a, where विमानायाद् recurs

177

15 Cf Strauss *Ethische Probleme* p 139 ff

(reprint), who has translated and discussed many of the stanzas up to the end of this adhy

16 Cf B 12 189 4

सत्य दानमयाद्रोह आनुशस्य त्रया घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृत ॥

20 =B 12 189 8 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 137 (separate print), where other references are given

29 = Manu 2 29^{ab}, 170^{ca} — 29^{ca}=(var) Vāsiṣṭha Dharma Śāstra 2 3^{cd}

30 ^{ab}) =(var) Manu 2 172^{ca}, =Vāsiṣṭha Dharma Śāstra 2 6, =(var) Baudhāyana Dh S (Mysore 1907), 1 2 7 Some editions of Manu read erroneously वेदेन जायते But of the commentary of Sarvajña-Nārāyana (ed Mandlik, Bombay 1886), who has वेदे सावित्र्यां, showing the locative — Nilakantha seems to have chosen as usual the inferior reading, since his gloss is जायते सयुज्यते । वेदसयोगानन्तरमेव ब्राह्मण्यमुदेति । तद्वत्प्रवरणेनापीति भाव

185

The Matsyopākhyāna

This Episode of the Deluge was edited, for the first time along with other extracts from the Mbh, by Franz Bopp *Diluvium cum tribus aliis Mahābhāratai praestantissimis episodis primus edidit* Franciscus Bopp, Berlin 1829 Cf note on 3 161 17 ff above — A variant version of this legend occurs in the Śatapatha Brāhmaṇa 1 8 1 ff Cf Sukthankar, 'Epic Studies (VI), ABORI 18 29 ff

186

18 =(var) Manu 1 69 (v1 तथाविध for तत परम्)

36 =(var) Kūrma Purāna 1 30 12 Harivamsa (Cal Ed) 3 11139

56 ff The description of the malaya also occurs in the Vāyu Purāna 100 136 ff, where the Purāna text shows extensive verbal similarities with the epic Cf 3 189 14

पतन्ते सर्वमाख्यातमतीक्ष्णानागत मया ।
वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिमस्त्वन्म् ॥

65 ff For the description of Samvartaka

clouds, cf Kūrma Purāna, p 779, Viṣṇudharmottara 1 75 7ff, Skanda 2 9 25 36 ff, Viṣṇu 6 3 31 ff, Vāyu 100 162 ff

188

51 =(var) Kūrma Purāna 1 30 12, Hari-vamśa (Cal Ed) 3 11139 Cf note on 3 186 36

190

Hopkins in his *Great Epic* (p 267) has tried to show that this story of the "Frog gul," as he calls it, is a tale of "prose verse" variety "In this apparent prose," he writes, "there are not only metrical and half-metrical pādas and hemistiches, such as ramaṇiyam saro dṛṣṭvā, but even regular epic pādas such as mudā paramayā yutaḥ [yuktah, not yutaḥ, is the reading of the old editions], the latter being indeed a stereotyped epic phrase as in III, 256, 20, 295, 16" (p 267) Most of the lines cited by Hopkins are not metrical at all, e g manuṣyagatim paśyāmi, sādhy atra ramyatām iti, many others have dissolved into prose in the Critical Edition, thus kasyāsi bhadre kā vā tvam of Hopkins has become in our edition कस्यासि सुभगे त्वम्, again his vanam idam udārakam has become वनमि वसुदारमनुदकम्! So there is nothing left of his assumption that "though far from epic verse, this is not exactly prose" (p 272) In fact his entire section on "prose poetry tales" (pp 266-272)

which according to him was the primordial form of the Indian Epic ["Diese Geschichte ist ja nur eine kurze Episode des bis auf solche spärlichen Reste verlorenen prosaisch poetischen Epos"] Of Oldenberg, *Das Mahābhārata* (1922), p 25 f The critical apparatus shows this story to be not indeed one of the oldest components of our epic, but rather one of the latest accretions! The present form of our epic lends no support to Oldenberg's Ākhyāna theory

191

21 ff Stanza 21=3 297 63, =(var) Varāha Purāna 177 9, Viṣṇudharmottara 3 260 3 — Stanzas 21-23 occur in Skanda 5 2 15 7^a-9^d (in the same context)

192

23 Correction! In the text before 23, ms मार्कण्डेय उवाच (as in B, Do), since the words पद्म सञ्चयमानस्तु etc are the words of मार्कण्डेय and not of विष्णु

193

15 उज्जानक The name occurs elsewhere in the forms उजान, उजानक and was transcribed as "Ouchang" by Sung-yun It appears to have been a designation of the whole mountainous region south of the Hindu Kush from Chitral to the Indus including Dardistan and portions of Swat It is again mentioned in a list of tirthas recounted by Aṅgiras to Bhiṣma in B 13 25 55 — From the account given in 3 193, 21 f, and in stanzas 24-25 of this adhy, it is clear that we have here a description of a volcanic eruption accompanied by earthquake in a sandy desert

197

24 f Stanzas 24-27=(var) Skanda Purāna 5 2 25 29-31, 38^a-39^b — 25^{cd}=(var) Viṣṇu dharmottara 2 32 26^{cd}

31 ^a) त देवा ब्राह्मण विदु This phrase, which recurs in stanzas 32-36, occurs also four times in the Gopakūilya section of the Mokṣadharmā of the

Śāntiparvan (Bomb ed, adhy 268 ff) In his critical edition of this philosophical discourse, *Das "Gokapilyam"* (Göttingen Diss, 1928), pp 15, 67, Friedrich Weinrich has (at the instance of Prof E Sieg) conjecturally emended against the unanimous evidence of MSS, — at all times a risky procedure — the देवा of the text to देव The phrase occurs frequently, invariably with the reading देवा, the MSS reading is correct and there is not the least reason to emend it Cf also Manu 2 156

200

28 Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p 21

206

11-12 Cf Strauss, *op cit* 143 (separate print)

213

44 From here onwards up to adhy 221 the narration of the Skanda myth in the Epic has many verbal similarities with Skanda Purāṇa, vol. 1 (Kaumārikākhaṇḍa), adhy 29-32 The parallels are shown in this and the following paras up to adhy 221 — Mbh 213 44^a-45^a Skanda 29 92^b-93^b

214

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 214 2^a-3^a Skanda 29 99^a-101^b — 5^a 29 101^c — 8^a-9^b 29 103^a-104^b — 10^a 29 104^c — 10^a 29 104^b, 105^a — 11^a 29 105^b — 12-15 29 105^c-109^b — 17 29 149^a-150^b — 18 29 150^c-151^b — 31^{ab} 33 182^{ab} — 36^{ab} 29 156^{cd}

215

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 215 5 Skanda 29 122 — 8 29 123 — 9^{cd} 29 148^{cd}

216

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 216 4^a Skanda 29 163^{ab} — 8^a-13^a 29 164^a-170^c — 14^c-15^c 29 173^a-174^b

139

217

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 217 1^a Skanda 29 175^{ab} — 2^{ab} 29 174^{cd} — 9^a-11^b 29 175^c-177^c

218

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 218 1^{ab} Skanda 29 178^{cd} — 2^{ad} 29 179^{ab} — 3^{cd} 29 179^{cd} — 6^{ab} 29 180^{cd} — 7^{cd} 29 181^{ab} — 8^a-13^b 29 182^a-187^b (Note the reading सर्वान्दायान् in stanza 183 of the Skanda) — 14 29 188 — 19^a-20^b 29 189^a-190^b — 21-22 29 190^c-191^d — 31^{ab} 31 5^{cd} — 33^c-34^b 31 9

219

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 219 2^a Skanda 29 204^a — 8^a-9^a 29 209^a-210^a — 11^b-11^d 29 210^d-211^b — 57 30 5

220

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 220 1^c Skanda 29 211^c — 5^{ab} 29 212 — 8 29 199 — 13 29 200^{cd}-201^{ab} — 22^c 29 217^c 24^a 29 217^b — 26-27 29 218-219

221

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 221 1^a-2^{ab} Skanda 31 11^{cd}, 12^{cd} — 3^a-6^a 31 13^c-16^b — 8-14 31 17^c-24^d — 16^c-17^c 31 25^a-26^a — 30^{ab} 32 13^{cd} — 32^b 32 14^b — 32^d 32 15^b — 33 32 15^c-16^b — 34^{cd} 32 17^{ab} — 35 32 16^{cd}, 17^{cd} — 37^a-40^a 32 18^a-21^a — 42 32 23 — 43 32 25^c-26^b — 46^a-47^a 32 50^c-51^c — 47^a-48^a 32 62^b-63^b — 57^a-59^a 32 103^c-106^b — 63 32 158

222

32 Correction! In the foot notes, for the No "1026*" of the insertion after 32^{ab} read "1096*" 40! 40^{cd}-42^{ab}=(var) 2 45 17-18

clouds, of Kūrma Purāna, p 779, Viṣṇudharmottara 1 75 7 ff, Skanda 2 9 25 36 ff, Viṣṇu 6 3 31 ff, Vāyu 100 162 ff

188

51 =(var) Kūrma Purāna 1 30 12, Hari-
vamśa (Cal Ed) 3 11139 Cf note on 3 186 36

190

Hopkins in his *Great Epic* (p 267) has tried to show that this story of the "Frog-girl," as he calls it, is a tale of "prose-verse" variety "In this apparent prose," he writes, "there are not only metrical and half-metrical pādas and hemistiches, such as ramanīyam saro dṛṣṭvā, but even regular epic pādas such as mudā paramayā yutaḥ [*yuktah*, not yutaḥ, is the reading of the old editions], the latter being indeed a stereotyped epic phrase as in III, 256, 20, 295, 16" (p 267) Most of the lines cited by Hopkins are not metrical at all, e g manuṣyagatim paśyāmi, sādhy atra ramyatām iti, many others have dissolved into prose in the Critical Edition, thus kasyāsi bhadre kā vā tvam of Hopkins has become in our edition कस्यासि सुभगे त्वम्, again his vanam idam udārakam has become वनमिदमुदारमनुदकम्! So there is nothing left of his assumption that "though far from epic verse, this is not exactly prose" (p 272) In fact his entire section on "prose poetry tales" (pp 266-272) has been rendered obsolete and meaningless by the Critical Edition — A large portion of the Frog girl tale also occurs in the Skanda Purāna (5 2 84 1 ff) more or less *verbatim* One curious peculiarity of the Purāna text is that it everywhere substitutes ददुर for मण्डूक of the epic text!

Adhy 190 is followed in the Vulgate by a very characteristic group of interpolated adhyāyas (written partly in prose and partly in verse), omitted in the entire Southern recension besides a few Northern MSS (like the Śāradā) Attention may be drawn in particular to the story of Śibi (Śibīcarita) included in this group which was cited by Oldenberg as one of the very few precious survivals of the basic prose poetry form of narrative,

which according to him was the primordial form of the Indian Epic ["Diese Geschichte ist ja nur eine kurze Episode des bis auf solche spärlichen Reste verlorenen prosaisch-poetischen Epos"] Of Oldenberg, *Das Mahābhārata* (1922), p 25 f The critical apparatus shows this story to be not indeed one of the oldest components of our epic, but rather one of the latest accretions! The present form of our epic lends no support to Oldenberg's Ākhyāna theory

191

21 ff Stanza 21=3 297 63, =(var) Varāha Purāna 177 9, Viṣṇudharmottara 3 260 3 — Stanzas 21-23 occur in Skanda 5 2 15 7^c-9^d (in the same context)

192

23 Correction! In the *text* before 23, ins मार्कण्डेय उवाच (as in B₂ Dc), since the words पत्र सन्न्यमानस्तु etc are the words of मार्कण्डेय and not of विष्णु

193

15 उज्जानक The name occurs elsewhere in the forms उचान, उचानक and was transcribed as "Ouchang" by Sung-yun It appears to have been a designation of the whole mountainous region south of the Hindu Kush from Chitral to the Indus including Dardistan and portions of Swat It is again mentioned in a list of tirthas recounted by Aṅgiras to Bhiṣma in B 13 25 55 — From the account given in 3 193 21 f, and in stanzas 24-25 of this adhy, it is clear that we have here a description of a volcanic eruption accompanied by earthquake in a sandy desert

197

24 f Stanzas 24-27=(var) Skanda Purāna 5 2 25 29-31, 38^c-39^b — 25^{cd}=(var) Viṣṇu dharmottara 2 32 26^{cd}

31 ^d) त देवा वाचनं विदुः This phrase, which recurs in stanzas 32-36, occurs also four times in the Gokapillya version of the of the

Śāntiparvan (Bomb ed., adhy 268 ff) In his critical edition of this philosophical discourse, Das "Gokapitiam" (Göttingen Diss., 1928), pp 15, 67, Friedrich Weinrioh has (at the instance of Prof E Sieg) conjecturally emended against the unanimous evidence of MSS, — at all times a risky procedure — the देवा of the text to वेदा. The phrase occurs frequently, invariably with the reading देवा, the MSS reading is correct and there is not the least reason to emend it. Cf also Manu 2 156

200

28 Of Strauss, *Ethische Probleme*, p 21

206

11-12 Of Strauss, *op cit* 143 (separate print)

213

44 From here onwards up to adhy 221 the narration of the Skanda myth in the Epic has many verbal similarities with Skanda Purāna, vol 1 (Kaumārikākhaṇḍa), adhy 29-32. The parallelisms are shown in this and the following paras up to adhy 221 — Mbh 213 44^a-45^a Skanda 29 92^b-99^b

214

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 214 2^a-3^a Skanda 29 99^a-101^b — 5^a 29 101^a — 8^a-9^b 29 103^a-104^b — 10^a 29 104^a — 10^a 29 104^b, 105^a — 11^a 29 105^b — 12-15 29 105^a-109^b — 17 29 149^a-150^b — 18 29 150^a-151^b — 31^{ab} 33 182^{ab} — 36^{ab} 29 156^{cd}

215

Cf note on adhy 213 stanza 44, above — Mbh 215 5 Skanda 29 122 — 8 29 123 — 9^{cd} 29 148^{ab}

216

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 216 4^a Skanda 29 163^{ab} — 8^a-13^a 29 164^a-170^a — 14^a-15^a 29 173^a-174^b

217

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 217 1^a Skanda 29 175^{ab} — 2^{ab} 29 174^{cd} — 9^a-11^b 29 175^a-177^a

218

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 218 1^{ab} Skanda 29 178^{cd} — 2^{cd} 29 179^{ab} — 3^{cd} 29 179^{cd} — 6^{ab} 29 180^{cd} — 7^{cd} 29 181^{ab} — 8^a-13^b 29 182^a-187^b (Note the reading सर्वान्दावान् in stanza 183 of the Skanda) — 14 29 188 — 19^a-20^b 29 189^a-190^b — 21-22 29 190^c-191^d — 31^{ab} 31 5^{cd} — 33^c-34^b 31 9

219

Cf note on adhy 213, stanza 44 above — Mbh 219 2^a Skanda 29 204^a — 8^a-9^a 29 209^a-210^a — 11^b-11^d 29 210^d-211^b — 57 30 6

220

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 220 1^a Skanda 29 211^a — 5^{ab} 29 212 — 8 29 199 — 13 29 200^{cd}-201^{ab} — 22^a 29 217^a 24^a 29 217^b — 26-27 29 218-219

221

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 221 1^a-2^{ab} Skanda 31 11^{cd}, 12^{cd} — 3^a-6^a 31 13^a-16^b — 8-14 31 17^a-24^d — 16^a-17^a 31 25^a-26^a — 30^{ab} 32 13^{cd} — 32^b 32 14^b — 32^d 32 15^b — 33 32 15^c-16^b — 34^{cd} 32 17^{ab} — 35 32 16^{cd}, 17^{cd} — 37^a-40^d 32 18^a-21^a — 42 32 23 — 43 32 25^a-26^b — 46^a-47^a 32 50^a-51^a — 47^a-48^a 32 52^b-53^b — 57^a-59^d 32 103^a-106^b — 63 32 158

222

32 Correction! In the foot notes, for the No "1026*" of the insertion after 32^{ab} read "1096*" 40f 40^{cd}-42^{ab}=(var) 2 45 17-18

228

12 ^b) आरमध्व The root आ+रम् here means "to fight", generally misunderstood, hence the numerous variants P W cites Rām 6 18 10 जम्बु-मालिनमारुचो हनूमानपि "so v a kämpfte mit"

229

5 ^b) उपसृता Vasudeva S Agrawala has suggested the emendation of उपसृतास्त्वपि (of the Vulgate) to उपसृतास्त्वपि (which is our reading) Though rather feebly supported by MS evidence, it is undoubtedly the correct reading Agrawala explains उपसृता (fem acc plu) as the young heifers in puberty which had been crossed with bulls, cf Pāṇini Sūtras उपसर्वा काल्या प्रजने (3 1 104) and प्रजने सर्ते (3 3 71) Agrawala rightly points out that here, in the epic, "three classes of animal-heads are mentioned, viz young calves (*vatsān*), the crossed heifers (*upasṛtāh*), and the cows which had recently calved (*bāla-vatsāh*) *Upasṛtān* in the masculine gender is meaningless here *upasaryā* is the epithet for the cow before her covering and *upasṛtā* after she has conceived," *ABORI* 21 (1940) 281 f

238

48 Correction! At the end of the footnotes on this stanza, for "3 239 1^d" read "3 239 1^b"

245

27 ff 27^a-30^b=(var) Skanda Purāna 1 2 2 55-58

246

35 Cf 3 281 22 Occurs often with v l सातपद and मैत्र Cf C 8 1991, 19 2702, 4850, *Panoz-tantra* (ed Kosegarten), 2 47, 4 70

247

4 ^d) आहल्लक्षणा See note above on 3 48 36
13 ^a)=Visnubharmottara Purāna 2 39 12^a

248

The sub parvan Draupadī harana was edited for

the first time by Franz Bopp, under the title "Draupadīpramāthah," in the selections from the Mbh published in a book entitled *Diluvium* (Berlin 1829) Of note on adhy 185 above — It was again published (with a glossary) by Francis Johnson under the title द्रौपदीहरणम् in his *Selections from the Mahābhārata* (London 1842)

255

58 This and the foll stanza recur with v l in passage 599* of the Virātaparvan

256

1 For this and the foll stanzas, cf passages 601*, 602*, and 604* of the Virāta (see note on adhy 255 above)

7 It has been remarked in the footnotes to the stanza that many of the following stanzas recur almost *verbatim* in passage No 32 of App I of the Virāta In this connection it is further worth noting that certain stanzas and lines (20, 22^{ab}, 23-24) of our adhy 252 recur in passage 307* of the Virāta See in this connection the special note (marked with ✎) on p 320 of the Virātaparvan As all these passages when they occur in the Virāta are restricted to the N recension and not proved by S, it seems likely — nay certain — that they are original to the Draupadī harana, and added secondarily by an interpolator to the Virātaparvan

258

The Rāma Episode (adhy 258-276)

For the relation between the Rāmāyana and the Rāmopākhyāna, cf Jacobi, *Das Rāmāyana* (Bonn 1893), pp 69-83, and Egeoniusz Słuszkiewicz, *Przyczynki do badań nad dziejami Słuszkiewicz, Rāmāyany (Contributions a l'histoire des recensions du Rāmāyana)* = Polska Akademia Umiejętności, Prace Komisji Orientalistycznej Nr 30 (Kraków 1938) — The question has been reviewed afresh by V S Sukthankar in the paper "The Rāma Episode (Rāmopākhyāna) and the Rāmāyana, *Kane Festschrift* (1941) pp 472-487 All these three works contain lists of parallels between the Rāmopākhyāna and the Rāmāyana

- 2 ^a)=(var) Rām (ed N S Press) 1 1 53^b
 4 ^b)=(var) Rām 3 34 2^b
 5 ^a)=Rām 5 42 34^b, 43 9^b 6 41 77^b
 9 ^a)=Rām 3 50 26^a

259

- 13 ^{ab})=(var) Rām 1 18 26^{ca}
 20 ^{ab})=Viṣṇudharmottara Purāna 1 220 19^{ca}
 36 ^{ab})=(var) Rām 7 10 6^{ab}

260

- 7 ^a)=(var) Rām (ed Gorresio) 1 20 14^b

261

- 6 ^b)=(var) Rām (ed Gorresio) 1 19 28^b
 9 ^b)=Rām 2 3 28^b
 15 ^a)=Rām 1 8 14^a
 17 ^{ca})=(var) Rām (ed Gorresio) 2 7 3^{ca}
 23 For line 1 of 1245* of Rām (ed Gorresio)
 2 9 19
 25 ^{ab})=(var) Rām (ed Gorresio) 2 12 3^{ca}
 — 25^d=Rām 5 33 21^a
 33 ^{ab})=(var) Rām (ed Gorresio) 2 76 7^{ca}
 39 ^a)=Rām 3 5 20^a
 40 ^c)=Rām 3 64 3^a
 42 ^{ca})=(var) Rām 5 37 16^{cb}

262

- 27 ^a)=(var) Rām (ed Gorresio) 3 51 41^b

263

- 11 ^b)=Rām 3 57 16^b
 22 ^b)=(var) Rām 3 60 7^b
 39 ^a)=(var) Rām 3 71 21^a
 40 ^b)=(var) Rām (ed Gorresio) 3 79 40^a

264

- 2 ^b)=Rām 4 30 6^a
 14 From here onwards up to the beginning of
 adhy 275 several stanzas of the Rāmopākhyāna
 recur almost *verbatim* in the Skanda Purāna, which
 latter has evidently borrowed the relevant portions
 of the text from our epic. The common portions

will be found in Skanda, vol 3, khanda 1, adhy
 1, 2 and 44

- 23 ^{ab})=(var) Rām 4 50 6^a
 27 ^a)=Rām (ed Gorresio) 4 15 21^b
 32 ^a)=Rām 6 90 37^a
 34 ^{ab})=(var) Rām 4 12 41^{ab}
 37 ^b)=Rām 4 48 20^a
 42 ^b)=(var) Rām (ed Gorresio) 5 18 21^b
 55 ^{ab})=(var) Rām 5 37 12^{ab}
 64 ⁱ) Of Rām 5 27 21^{ca}, 33^a
 66 ^{ca})=Rām (ed Gorresio) 5 27 23^{ab}

265

- 8 ^{ab})=(var) Rām 5 24 21^{ab}
 21 ^a)=(var) Rām 5 21 6^c

266

- 49 ^c)=(var) Rām 4 58 7^a
 67 ^a)=Rām 5 40 4^a — ^a)=Rām (ed
 Gorresio) 1 4 35^b

267

- 2 ^{ab})=(var) Rām 4 39 19^{ca}, 40 18^{ca}
 4 ^{ca})=(var) Rām 4 39 19^{ab} 6 42 28^{ab}
 46 ^a)=(var) Rām 6 16 17^d, 17 7^b
 49 ^b)=Rām 6 19 26^b

268

- 10 ^a)=(var) Rām 6 41 78^a
 11 =(var) Rām 5 21 11
 15 ^a)=Rām 6 41 79^a
 17 ^a)=Rām 6 26 6^b
 18 ^b)=Rām 6 41 84^a
 36 ^a)=Rām (ed Gorresio) 6 65 22^a

270

- 13 ^a)=Rām 6 52 30^a
 14 ^a)=Rām 6 52 30^b, 32^b
 17 ^b)=Rām 6 52 37^a

271

- 4 ^b)=Rām 8 67 96^a

272

1 ^{ab})=(var) Rām 6 68 6^{ab}26 ^b)=Rām 6 44 36^d, 45 13^b, 46 1^d, etc

273

5 ^b)=Rām (ed Gorresio) 6 24 42^d20 ^b)=Rām (ed Gorresio) 6 70 19^b — 20^d
=Rām 6 88 41^b

274

5 ^d)=Rām 6 95 32^d Cf 6 97 2^d, 100 10^b,
102 2^d, 27^b, etc12 ^d)=Rām 6 112 5^d18 For passages 1297*, 1298*, 1299* of
Sukthankar, *Kane Festschrift* (1941), pp 473 ff

275

25 ^d)=Rām (ed Gorresio) 1 4 72^b33 Cf Rām 7 26 55^e-56^b48 ^d)=Rām 6 100 56^d52 ^{ab}) Cf Rām 6 122 26^{ab}65 ^c)=Rām 1 7 4^c69 ^{cd})=(var) Rām 6 128 95^{cd} Cf B
7 59 9, also 12 29 59^{cd}

दशश्वमेधाजारुष्यानाजहार निरर्गलान्।

277

The Sāvitrī Episode (adhy 277—283)

The Sāvitrī Episode, like many an interesting episode of the Mbh, was edited for the first time by Francis Bopp in his selections from the Mbh called *Diluvium* (Berlin 1829) Cf note on adhy 185 above There appears to have been a Russian edition by Kossowicz (St Petersburg 1861), and a German edition by Kellner (Leipzig 1888) The text has been reprinted several times in India The only Indian edition worth mentioning is the annotated edition of the text by P V Kane महाभारतप्रवेशिका (Bombay 1912¹), intended for the use of college students The text, which is eclectic, is based on that of the three editions of the Mbh then available, the Bombay, Calcutta (*editio princeps*) and Kumbhakonam Only the most

striking of the various readings have been noted by Kane, a few of which have been discussed in the "Notes" His endeavour has been "to present a good and intelligible text to the student" — There is a comparative study of the story by A Ditandy *Parallèle d'un épisode de l'ancienne poésie indienne avec des poèmes de l'antiquité classique* (Diss, Paris 1856)

22 मालव्यां For this, many MSS and editions erroneously read मानव्या (which Kane, *op cit* p 136, explains as मनुपुत्र्या, which is simply a *tour de force*!) That the mother of Sāvitrī was a Mālavi (a lady or a princess of Mālava, modern Malwa) follows from a clearer reference in the sequel, of 3 281 58^{abc}

पितुश्च ते पुत्रश्च भविता तव मातरि ।

मालव्या मालवा नाम शाश्वता पुत्रपौत्रिण ।,

where the MSS almost uniformly read मालव्यां मालवा (and not मानव्यां मानवा), a reading confirmed independently by the Matsya Purāna (213 15^{cd}-16)

32 ^{ab})=Viṣṇudharmottara Purāna 1 220 3^{ad}

280

3 ^c)=Viṣṇudharmottara 2 36 15^c

281

2 ^{ad})=(var) Viṣṇudharmottara 2 37 35^{ab}3 ^{cd})=Viṣṇudharmottara 2 37 36^{ab}6 ^b) For the reading उपगूह्य (v1 *गृह्य, *गम्प),
cf stanzas 61 and 69 (उपगूह्य) below16 ^{cd}) Cf. Katha Upaniṣad 6 17, and Śvetāśvatara Up 3 13

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषोऽन्तरात्मा

सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

16 ^{bc})=(var) Viṣṇudharmottara 2 37 42^{ab}20 =(var) Viṣṇudharmottara 2 37 65^{cd}-66^{ab}

29 Cf 5 10 23

61 उपगूह्य Cf stanzas 6 and 69, and notes

294

13 Correction! The repetition of वैशंपायन उवाच before 13 in our text is unnecessary (cf stanza 7) and this superfluous reference may be omitted, as is done by T₁ M of our MSS

22 Correction! In the *text*, before 22, add
वैशंपायन उवाच, as in K₁ 2 4 D₂

295

8 The phrase अरणीसहित, which occurs also in the Virāta, has been rightly explained there by the commentators (Arjunamītra, Caturbhūja, Nīlakaṇṭha etc) as अरणीयुगल, अरणीयुग्म "arāṇī-pair" It was mistaken as an adjective meaning "accompanied by the arāṇīs" and therefore a substantive (like मन्थ or माण्ड) was generally added to eke out some meaning See Raghu Vira's note on 4 1 3 (Virāṭaparvan, p 361) This use of the word सहित is certainly peculiar It does not mean "a pair" exactly (as the commentators imply), but appears to be used to denote (two or, perhaps, more) things which are found, fitted or fixed *together* Of the use of सहित in dual (सहितौ) in the sense "both

together", and in plural (सहिता) "all together"

297

63 Cf note on 3 191 21 above

298

19 The god Dharma has given the Pāṇḍavas the boon that they can assume, during the thirteenth and last year of their exile, any form they like at will (चन्दत) He also tells them (stanza 17) that even if they went about just as they were, without any change of form, they would not be recognized These stanzas show that passage No 5 of App I of the Virāṭaparvan (p 304), an interpolation of the Southern recension, in which Yudhiṣṭhira invokes Dharma, praying for a successful change of form, is merely supererogatory piety and deserves to be obelized

ERRATA

 Only mistakes in the constituted text have been listed here For other corrections see Critical Notes

Adhy & Sl No	For	Read
15 16, 21 14	मात्तिका°	मात्तिका°
34 38	धार्थपरमो	धार्थपरमो
43 4	°प्रभावा	°प्रभावा
81 56	प्रयगच्छति	प्रयच्छति
98 13	जीव जीवक°	जीवजीवक°
110 1	रम्यो	रम्य
116 6	मात्तिका°	मात्तिका°
142 26	भीमार्जुन°	भीमार्जुन°
198 22	पुराकर्म	पुरा कर्म
222 32	श्वश्वा	श्वश्वा
225 3	तपोधनाश्च	तपोधनाश्च
230 1 (ref)	उवाच ।	उवाच ।
248 6, 11	धार्दक्षत्रि°	धार्दक्षत्रि°
267 9	रामकरणात्	रामकारणात्
268 20	°हृदया	हृदया
272 25	मायया वृत°	माययावृत°
282 5	°कण्टकत्रिद्धा	°कण्टकविद्धा°